
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् ।

(तत्र संबन्धवार्तिकम्)

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १६

श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचितं

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् ।

आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् ।

(तत्र संवन्धवार्तिकम्)

एतत्पुस्तकं वे० शा० रा० रा० काशीनाथ शास्त्री
जागाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१४

ख्रिस्ताब्दा. १८९२

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्थायतीकृताः)

^१ मूल्यं सपादरूपकत्रयम् ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्य सटीकबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकस्य पुस्तकानि यैः परहितै-
कपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया
प्रकाश्यन्ते ।

(क.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं, बटोदरनगरनिवासिनां पटवर्धनोपाह्वानां
श्री० रा० रा० कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।
पत्राणि ८३८ । एकपत्रस्थाः पङ्क्तयः १६ । एकपङ्क्तिस्था-
न्यक्षराणि ५० । लेखनकालः शालिवाहनशके १७७२ ।

(ख.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं, दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थं
'डॉक्टर' इत्युपपदधारिभिर्भाण्डारकरोपाह्वैः रामकृष्ण
गोपाल इत्येतैर्दत्तम् । पत्राणि ६७२ । पङ्क्तयः २१ ।
अक्षराणि ५० । लेखनकालः, विक्रमसंवत् १८९४ ।

(ग.) इति संज्ञितम्—केवलं मूलम्, अलीबागग्रामनिवासिनां श्री० रा० रा०
'रावसाहेब विबलकर' इत्येतेषाम् । पत्राणि ३७० ।
पङ्क्तयः १० । अक्षराणि ५५ । लेखनकालस्तु पञ्चाशद्व-
र्षात्मकोऽस्तीत्यनुमीयते ।

(घ.) इति संज्ञितम्—केवला टीका चतुर्थाध्यायस्य, एतदपि दक्षिणापथवर्ति-
विद्याभवनग्रन्थसंग्रहालयस्थं भाण्डारकरोपाह्वै रामकृष्ण
गोपाल इत्येतैरेव दत्तम् । पत्राणि ४०९ । पङ्क्तयः १० ।
अक्षराणि ३५ । लेखनकालः विक्रमसंवत् १७७१ ।

समाप्तमिदं संज्ञापत्रकम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचितं बृहदारण्यकोप- निषद्भाष्यवार्तिकम् ।

आनन्दगिरिकृतशास्त्रमकाशिकाख्यटीकासंवलितम् ।

स्वाज्ञानोद्धूतभूतप्रमुखबहुमुखद्वैतदेहद्वयोद्य-

न्मातृत्वादिप्रपञ्चप्रचयपरिचयप्राप्तसंसारयन्त्रम् ॥

नेत्यभ्यासप्रसूतप्रबलमतिबलप्राप्तमोहप्रभाव-

प्रोत्यप्रत्यर्थिसार्थद्युतिकथमकथं धाम कामं प्रपद्ये ॥ १ ॥

कारुण्यामृतवारिपूरलहरीदूरीकृतत्वाश्रित-

स्यान्तध्वान्तनिरन्तरान्तररजोराशिर्यशःशेषधि. ॥

भास्यद्भानुसहस्रभानुगहनोऽवज्ञाततिग्मद्युति-

दैवः श्रीपुरुषोत्तमो विनयते नीलाद्रिचूडामणिः ॥ २ ॥

त्वङ्गुच्छुङ्गभुजंगसङ्गगहनप्रस्तुद्यदङ्गद्युति-

अश्वद्विध्वदिगन्तरालबहुलप्रौढान्धकाराङ्कुर ॥

सोमः सोमकलाकलापकलितो लावण्यकारुण्यभू-

र्भूयान्नो निरवद्यबोधविधये देवो भवानीपति ॥ ३ ॥

बन्धूकबन्धुरुचये रचये नमस्यां

हेरम्बनाम वहते महते गजाय ॥

प्रत्यूहभद्रविधये निधये गुणानां

शोभामतीव भजते सृजते जगन्ति ॥ ४ ॥

मातर्नतोऽस्मि भवतीमथ वाऽर्थये त्वां

चेत्. सरस्वति सुरेश्वरवार्तिके मे ॥

वाचा सहैव सदानुग्रहसंप्रसन्न-

मेकाग्रमस्तु परिहाय पराञ्चमर्थम् ॥ ५ ॥

श्रीमद्यासपयोनिधिर्निधिरसौ सत्सूक्तिपङ्क्तिस्फुर-

न्मुक्तानामनवद्यहृद्यविपुलप्रद्योतिविद्यामणि. ॥

शान्ति. शान्तिधृती दयेतिसरितामेकान्तविश्रान्तिभू-

र्भूयात्तः सततं मुनीन्द्रमकरश्रेणीश्रय. श्रेयसे ॥ ६ ॥

यज्जाप्याम्बुजजातजातमधुरप्रेयोमधुप्रार्थना-

सार्थव्यग्रवियः समग्रमरुतः स्वर्गेऽपि निवेदिनः ॥

यस्मिन्मुक्तिपयः पथीनमुनिभिः संप्रार्थितः संवभौ

तस्मै भाष्यकृते नमोऽस्तु भगवत्पादाभिधां विभ्रते ॥ ७ ॥

संसाराम्भोधिपारप्रकटनपटुतागाढमूढागमान्त-

व्याख्याव्याख्यातविद्वन्निवहमहिमसंन्याससर्वावकाशः ॥

शश्वद्विधात्ममोहप्रवहदुतवहः संतुहानः सुधानां

घारां गीर्भिः सुरेशः स नयति यमिनामग्निग्रामणीन्द्रः ॥ ८ ॥

यत्पादाम्बुजचञ्चरीकधिपणा निर्वाणमार्गाधिगा

पङ्क्तिर्मुक्तनिर्गर्गदुर्गदुरिता वाचंयमानामियम् ॥

यस्मिन्नित्यमिदं शमादि समभूद्वोधाङ्कुरो मे यतः

गुह्यानन्दमुनीश्वराय गुरवे तस्मै परस्मै नमः ॥ ९ ॥

कारुण्याम्भोनिधिभ्यो विधिशतवशगान्प्राणिनो मोचयद्भ्यो

विद्यापारंगतेभ्यो गतवितततमस्तोमवद्भ्यो महद्भ्यः ॥

आ भूमेरा च सत्यात्प्रयितपृथुयशःश्रेणिनिश्रेणिभाग्य-

स्तेभ्यः सद्भ्यो गुरुभ्यस्त्रिविधमपि नमः संततं संविदभ्यः ॥ १० ॥

संप्रदायविदामुत्तीरनुमृत्य प्रणीयते ॥

शास्त्रप्रकाशिका तेषां सुरेश्वरचोक्तुः ॥ ११ ॥

स्वाविद्याविभवप्रसूतविपुलद्वैतप्रपञ्चाहित-

स्पष्टभ्रान्तितिरोहितात्ममतयो यं भागशो मन्वते ॥

निर्भागं सकलाभिधानमननव्यापारदूरस्थितं

वन्दे नन्दितविश्वमव्ययमनं भवत्या तमेकं विभुम् ॥ १ ॥

इह खलु निखिलाभ्यासार्थपारिशोधनार्थं काण्वोपनिषदाभ्यां व्याचिकीर्षुस्वचार्यश्रिकी-
र्षितपरिसमाप्त्यादिधारिपान्थिदुरितानिर्वहणसिद्धये वृद्धाचारप्रमाणकमिष्टदेवताप्रणतिलक्षणं
महत्लाचरणं मुक्तनः समाचरन्नार्थं व्याचिख्यामिनभाष्यार्थं सुखप्रतिपत्त्यर्थं संक्षिपति ।
स्वाविद्येत्यादिना । तं विभुं वन्दे भवत्येति संबन्धः । तच्छब्देन परस्य लोकवादिप्रसिद्धि-
रुक्ता । ननु परश्चेत्प्रसिद्धिविषयो न तर्हि शास्त्रप्रतिपाद्योऽनन्यलभ्यत्वाभावात्तत्र विशेष्यं
व्यपदिशन्नुत्तरमाह । विभुमिति । सामान्येन प्राप्तिद्वोऽप्यनतिशयैश्वर्यशाली परो ज्ञानन्त-
राधिदानन्दात्मकविशेषाकारेण शास्त्राद्वैते सिध्यति तथा च धर्मवत्तस्य शास्त्रगम्यतो-

मीमांसकास्तु भोक्तृभोग्यविभागमनुभवन्तोऽतिरेकिणं प्रेरयितारमपश्यन्तस्तस्य शास्त्रप्रति-
पाद्यत्वाद्यसत्यां भित्तौ चित्रकर्मैतिवद्वर्णयन्ति तान्प्रत्याह । स्वाविद्येति । स्वशब्दः
श्रीयविषयो मैत्रस्य स्वमिति वस्तु च मीमांसयात्मगतोऽविद्याख्यो विभवस्तेनोपादानेन
प्रसूता विपुलेन च भोक्तृभोग्यात्मकद्वैतप्रपञ्चेन प्रतीतेन निमित्तेनाऽऽहिताऽऽपादिता
या स्पष्टा मुदृढा भ्रान्तिरीश्वरो नास्तीत्येवमात्मिका तथा तिरोहिता प्रतिबद्धा परस्मि-
न्नास्तित्वधीर्येषां ते मीमांसका यमीश्वरं भोक्त्वादिविभागेनैव कल्पयन्ति तं वन्दे
भवत्येति योजना । अयं भावः । न तावदीश्वरो नास्ति तस्य श्रुत्याद्यधिगतत्वादतस्तस्य
शास्त्रीयता युक्तेति । केचित्तु तस्य परिणामित्वं क्षीरवदाचक्षते तान्प्रत्याह । निर्भाग-
मिति । सावयवं हि क्षीरादि परिणमते न तु परो निरवयवत्वश्रुतेस्तथेति भावः । अन्ये
तु सकर्तृकत्वानुमानादत्यतिष्ठदित्यादिश्रुतेश्च तदस्वमीश्वरमाहुस्तानूपयति । सकलेति ।
न हि वाचां मनसां चागोचरं परमनुमानागमाभ्यां तदस्वमातिष्ठामहे । अनुमानं हि
तत्र संभावनाहेतुर्न स्वतन्त्रं मानं जन्मादिसूत्रविरोधात् । आगमोऽपि तत्रगोचरयद्येव
तस्याज्ञात्वंमुद्विगते न तु साक्षादेव तत्राऽऽगमानुमाने क्रमेते बाध्यनसातीतत्वश्रुतेः ।
तन्नेश्वरस्य तादृश्यमित्यर्थः । ननु क्षेत्रकर्मविषाकाशचैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इति
पतञ्जलिना भगवताऽभिवानात्तस्मिन्दुःखादिवच मुखमपीति कुतस्तस्य शास्त्रार्थता न हि
लन्यते परानन्दतया पुरुषार्थताभावे शास्त्रीयता तत्राऽऽह । नन्दितविश्वमिति । यो
हि धनवतोऽन्यान्करोति स स्वयमनवधिकथन इति प्रसिद्धम् । तत्र परोऽपि विश्वमान-
न्दयजननिशयानन्दः स्वयमिति गम्यते । एष हेवाऽऽनन्दयातीति च श्रुतेः । अतोऽस्य
योगसूत्राहुःखादिवद्वैपयिकमुत्ताभावेऽपि शास्त्रार्थता युक्तेति भावः । अथ यथाऽन्यं
धनिनं कुर्वतः स्वस्यापि तद्वत्त्वमेव न धनत्वं तथा परस्य सर्वं सुखयतः सुखित्वमेव न
सुखत्वं तथा च परानन्दयो रूपरूपिणोरिव गुणगुणित्वमत आह । एकमिति । एक-
मेवेति सर्वभेदासहत्वश्रुतेर्न परस्मिन्गुणगुणित्वम् । आनन्दो ब्रह्मेति व्यमानादित्यादाव-
भेदश्रवणाच्च सुखस्वरूपस्यापि तत्तद्वृत्त्यवच्छिन्नत्वेन सुखहेतुतेति भावः । सौगतास्तु
सर्वज्ञमीश्वरं स्वरसनिर्वाणमविरतोदयं शास्त्रप्रणयनादिव्यवहारनिर्वाहकमाहुस्तान्प्रत्याह ।
अव्ययमजमिति । न हि परस्य स्वतो जनिविनाशी हेतूपादानस्यान्यत्रापि वैयर्थ्या-
भातात्सत्ताकाले तदभावात्तत्काले च स्वयमभावात् । स्वतः सिध्यतोश्च तयोः स्वप्रका-
शवस्तुमात्रत्वापत्तेः । न च तौ परतः सिध्यतः परेणासंगन्धात् । आद्यन्तविकारव्यासे-
वेन तदन्तर्वर्तिसर्वविकारव्यासेषः । तथा च नित्यकूटस्थस्य परस्य यथावदप्रतिपक्षस्य युक्ता
शास्त्रीयतेति भावः । अपवा तमिति प्रतीचः स्वतःसिद्धतयौ सिद्धिरुक्ताऽन्यथा घटव-
दनात्मत्वापत्तेरत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति श्रुतेः । तस्याणुत्वमेकदेशिनो दिगम्बराश्च
मध्यमपरिमाणत्वमाहुस्तदपनुदति । विभुमिति । अणुत्वे सर्वदेहव्यापिकार्यायोगा-

न्मध्यमपरिमाणत्वे घटवदनित्यत्वापत्तेरनन्तरपरिमाणं प्रत्यक्षं प्रतीमः । स पर्यगादि-
 त्वाद्यां धृतिरित्याशयः । पूर्णं च प्रतीचि स्तोतव्यान्तरामावातस्यैवाभिवादनं योम्यमिति
 मत्वा वन्दतिः प्रयुज्यते न च तदभिवादनं भक्तिश्रद्धे विना कलवदिति भक्त्येत्युक्तम् ।
 ननु प्रतीचो न पूर्णत्वमध्यात्मादिषु तद्देदप्रतीतेस्तत्राऽऽह । स्वाविद्येति । स्वशब्देन
 प्रत्यगात्मोच्यते बलवत्प्रसूति बाधके तस्य तस्मिन्मुख्यत्वात्तस्याविद्यैव विभवः । न हि
 तस्याविद्यातिरिक्तं सामर्थ्यम् । वक्ष्यति चाऽऽत्माऽविद्यैव नः शक्तिरिति । तेन प्रसूतो
 विपुलोऽध्यात्मादिभावेन विस्तीर्णो द्वैतप्रपञ्चस्तेन निमित्तेनाऽऽहिता स्पष्टा भ्रान्तिरालम्बेदा-
 पगाहिनी तथा तिरोहिता प्रतीचि पूर्णा मतिर्येषां ते जीवाः सूत्रं हिरण्यगर्भो विराडि-
 त्यादिना भेदेन यं प्रत्यक्षं चिन्तयन्ति तं वन्दे भक्त्येति संबन्धः । अयमाशयः । न ताव-
 त्प्रतीचो वास्तवो भेदो मानाभावात्प्रतीतिराविद्यत्वात्तया च न तस्य पूर्णताहतिरिति ।
 ननु यथाप्रतिभासं विभागो वास्तवो लौकिकपरीक्षकसिद्धविभागमुद्देशरहस्तयितुमशक्य-
 त्वात्तत्राऽऽह । निर्भागमिति । न तावत्तत्र देशादिकृतो विभागो विभुत्वावित्यत्वाद-
 द्वयत्वाच्च यतश्चाऽऽत्मा व्यापते तस्य निःस्वरूपत्वमात्मस्वरूपस्य ततो व्यावृत्तेस्तस्मा-
 त्तस्मिन्भेदधीरविद्यैवेत्यर्थः । आत्मा निर्विभागश्चेत्तथैव सर्वेषां प्रथेतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
 सकलेति । यद्वाऽऽत्मा सर्वमानाविषयः स्वप्रकाशस्तस्मिन्भेदो न प्रामाणिको न
 स्वत्वमेवे तद्देदस्यै प्रमेयतेत्याह । सकलेति । अव्यवहार्यभेदात्मा न तर्हि शास्त्रार्थः
 प्रवृत्तिनिवृत्तिन्यामपरानृष्टस्यापुरुषार्थत्वादिति नेत्याह । नन्दिनेति । आत्मना हि सर्वं
 जगदापादितग्रहं निरानन्दात्मकस्य तदयोगादेतत्सैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा-
 मुपजीवन्तीति च धृतिः । अतो युक्तमानन्दतया पुमर्थस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिन्यामपराम-
 र्शेऽपि प्रतीचः शास्त्रार्थत्वमिति भावः । यद्वा मुख्यं दुःखग्रहमिति प्रतीतेः संसारी न
 शास्त्रार्थः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नन्दिनेति । सामासमन्तःकरणं सूत्राद्याश्रयो न प्रत्य-
 गात्मा तत्साक्षित्वात्परानन्दत्वाच्चातो युक्ता तस्य शास्त्रगम्यतेत्यर्थः । आत्मा वेदान-
 न्दस्तस्य जन्मादिभावादात्मनोऽपि तत्प्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । अप्ययमजमिति ।
 न जायते म्रियते वेत्यादिना सर्वविक्रियानिषेधेन कौटस्थ्यमस्योच्यते तत्कृतोऽयं जन्मा-
 दिभागी न चाऽऽनन्दस्यापि तदस्त्युपाध्यपरामर्शं तदप्रतीतेर्दुःखादौ स्वात्मत्वाप्रति-
 तेस्तस्य स्वाभाविकलेऽप्यदोषतेत्यर्थः । अभिज्ञायाभिवादिविभेदस्य गुरुशिष्यादौ दृष्टेर्न
 प्रत्यगभिवादनमिति चेत्तत्राऽऽह । एकमिति । प्रतीचि वस्तुतो भेदाभावेऽपि भेदं कल्प-
 यित्वा तदभिवादनमिति भावः । अपरा यो नना । सदेव सोम्येदमित्यादिधृतिदर्शितं सत्य-
 ज्ञानादिलक्षणं तत्पदलक्ष्यं निरूपयति । तमिति । कार्यकारणस्वामिनं तत्साक्षिणं त्वं-

१ क. 'वाऽत्र धृ' । २ ख. 'रित्वा' । ३ ख. 'मोऽस्तु ली' । ४ क. 'ते तेव त' । ५ ख.
 'स्व मे' । ६ क. 'तीचो व' ।

पदलक्ष्यं योऽयं विज्ञानमयः प्राणोचित्यादिश्रुतिसिद्धं दर्शयति । विभुमिति । पदद्वय-
सामानाधिकरण्यात्तत्त्वमर्धयोरैक्यं वाक्यार्थमावेदयति । एकामिते । कल्पितकर्मत्वमेव
प्रत्यग्भूतं परं तत्त्वमभिवाद्यमित्याभिप्रेत्य द्वितीयाप्रयोगः । तत्र वाक्यायेतत्सामेकाग्रतयाऽ-
स्पानमभिवादनम् । भक्तिश्रद्धाभ्यामेव क्रियमाणं तदभिवादनं फलवदिति भक्त्येत्युक्तम् ।
न्वात्मा भोक्ता । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति श्रुतेः । ईशस्तु नैवम् । अनभन्नन्यो
अभिवाकशीतीति च श्रुतेः । अतो मियो विरुद्धयोस्तयोर्नाभेदस्तत्राऽऽह । स्वावि-
धेति । स्वशब्देन प्रत्यग्वस्योच्यते । स्वमपीतो भवतीति श्रुतेः । तदाश्रया तद्विषया
वाविद्याऽन्यस्याऽऽविद्यत्वेन तदाश्रयत्वाद्ययोगात् । यथाऽऽहुः । आश्रयत्वविषयत्वभा-
गिनी निर्विभागचित्तिरेव केवलेति । तस्या विभयः समाच्छादनशक्तिरन्या विशेषशक्तिः ।
न चाऽऽत्माऽविद्यैव नः शक्तिरित्युक्तेरविद्याया न शक्त्यन्तरमनवस्थानादिति वाच्यम् ।
कार्यैकसमधिगम्या हि शक्तिः । अविद्यायाश्चाऽऽच्छादनविशेषाख्यं कार्यद्वयं लक्ष्यते ।
उक्तं च—आच्छाद्य विक्षिपति संस्फुरदात्मरूपमिति । तस्मात्तदनुरोपिशक्तिद्वयं तस्याः
शक्तेरपीष्टम् । न चानवस्था शक्त्यन्तरकरूपकाभावात् । तेन प्रसूतो विपुलः समष्टि-
रूपः सूक्ष्मस्थूलभेदेन द्विधागतो योऽयमुपाधिरपञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकं सप्तद-
शकं लिङ्गं सूक्ष्मं शरीरं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकं च वैराजं स्थूलं शरीरं तन्ना-
वेन द्वैतेनोपाधिना प्रपञ्चेन च व्यष्टिरूपेणाऽऽहिता देहद्वयोपहितास्तदैक्याध्यासादेव
कर्ता भोक्तेतिस्पष्टभ्रान्तयो भ्रान्तत्वादेव तन्निदमाज्ञानाद्भुतस्वरूपस्फुरणाश्विदाभासा
यं जीवो जगत्परमात्मेति भेदेन कल्पयन्ति तं चन्दे भक्त्येत्यन्वयः ।
उक्तं च—स्वाज्ञानकल्पितनगत्परमेश्वरत्वजीवत्वभेदकलुषीकृतभूमभावेति । स्वस्य स्वस्मि-
न्वाऽविद्या स्वाविद्या तस्या विभवस्तेन प्रसूतश्च विपुलश्च द्वेधागतश्च स च प्रपञ्चश्च
ताम्यानाहिता स्पष्टा भ्रान्तिर्येषां ते स्पष्टभ्रान्तयः । आत्मैव मतिरात्ममतिः सा तिरो-
हिता येषां ते तथा स्वाविद्याविभवप्रसूतविपुलद्वैतप्रपञ्चाहिताश्च ते स्पष्टभ्रान्तपञ्च ते
तिरोहितात्ममतयश्चेति विग्रहः । तत्र स्वाविद्येत्येकरसे वस्तुनि मूलाविद्याध्यासो दर्शितो
विभवशब्देन तस्याः शक्तिद्वयमुक्तम् । प्रसूतेत्यादिना भ्रान्तीत्यन्तेन विशेषशक्तैर्विकारो
विशेषो व्याख्यातः । तिरोहितेत्यादिनाऽऽच्छादनशक्तिकार्यमुक्तमिति विभागः । अवि-
द्योत्पत्तुरद्वयवेष्टनलब्धभेदप्रत्ययस्याऽऽत्मनो भेदभ्रान्तिमनुपापते । यं भागशो मन्वत्
इति । इमामेव भेदभ्रान्तिमादाय बहुवचनमुज्जेयम् । अयमभिस्तंभिः । आत्मनि भोक्तृ-
त्वादिभानस्याऽऽविद्यत्वात्तस्य विपरीतरूपेण परेणाऽऽत्मना वाक्यीयमैक्यमविरुद्धमिति ।
अयं मियो ब्रह्मात्मानौ भिन्नौ विरुद्धधर्मवत्त्वात्पयःपावकवादित्यनुमानस्य किमुत्तरं
तत्राऽऽह । निर्भागमिति । न तावदिह वास्तवो भेदः साध्योऽप्यसिद्धविशेषणत्वाच्चापि
प्रातिभासिकः सिद्धसाध्यत्वाद्विरुद्धधर्मवत्त्वं च प्रामाणिकमसिद्धमितरद्विस्वप्रतिविम्बयो-

रनैकान्तमतो नानुमानादपि भेदो जीवपरयोरित्यर्थः । किंच बाष्पनसातीतं ब्रह्म श्रुतं प्रत्यागात्मा च तथाऽन्यथा घटवदनात्मत्वापातात्तथा च नासौ परस्मात्तत्त्वतोऽतिरिच्यते बाष्पनसातीतत्वात्तद्वदिति प्रत्यनुमानमाह । सकलेति । किंचाऽऽनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यादिश्रुतेरानन्दो ब्रह्म । एतस्यैवाऽऽनन्दस्येत्यादिश्रवणात्परमेशास्पदत्वाच्चाऽऽत्माऽपि तथाऽत्ते नायं परस्मात्तत्त्वतो भिन्नः परमानन्दत्वात्तद्वदित्यनुमानान्तरमाह । नन्दितीति । किंच श्रुतिस्मृतिभ्यां परस्तावत्कूटस्थो जीवोऽपि ताम्र्यामेव तथा तेन स परस्मात्तत्त्वतो न भिन्नः कूटस्थत्वात्तद्वदित्याह । अन्ययमनमिति । किंचेशोऽनपेक्षोऽन्यथा तत्त्वायोगाज्जीवोऽपि तथाऽऽत्मत्वात्तद्वत्परतन्त्रताश्रुतिस्मृतिवादास्तु जीवशब्दितविशिष्टविषया अतस्त्वंशब्दलक्षितं प्रत्यक्चैतन्यं परस्मादभिन्नं स्वतन्त्रत्वात्तद्वन्न च साधनवैकल्यं दृष्टान्तेऽपि तद्वत्स्यस्य विवक्षितत्वादित्याह । एकमिति । यद्वा भेदानुमानस्य श्रुतिविरोधमाह । एकमिति । तत्र तं विभुमेकमिति शास्त्रीयं तत्त्वमर्पयोरैक्यं विषयः श्रुत्योक्तो विषयविषयोभावः संबन्धोऽपि सूचितो नन्दिताविश्वमित्यनतिशयोक्त्याति फलमधिकारी च तत्कामो ध्वनितः । अतोऽनुबन्धवत्तद्व्यासिद्धेरेवमारम्भमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

यां काण्वोपनिषच्छलेन सकलान्नायार्थसंशोधिनीं

संचक्रुर्गुरवोऽनुवृत्तगुरवो वृत्तिं सतां शान्तये ॥

अर्याविष्करणं कुतार्किककृताशङ्कासमुच्छिद्यते

तस्या न्यायसमाश्रितेन वचसा प्रक्रम्यते लेशतः ॥ २ ॥

एवं देवतानमस्कारव्याप्तेन स्वाविद्यया प्रतीच्यनात्मवर्गोऽध्यस्तो न वास्तवः स तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो ब्रह्मैवेति भाष्यार्थः सल्लिप्तं संगतिं व्याचिर्यासितभाष्यस्य सर्वदोषराहित्योक्त्या तदर्थप्रकटीकरणात्मनो वार्तिकस्यापि निर्दोषत्वं निर्दिशन्नुद्देश्यं प्रतिजानीते । यामित्यादिना । या वृत्तिं गुरवः संचक्रुस्तस्या लेशतोऽर्थाविष्करणं प्रक्रम्यते न्यायसमाश्रितेन वचसेति संबन्धः । वृत्तिशब्दितस्य भाष्यस्यातिरोहितार्थत्वादव्याख्येयत्वमाशङ्क्य प्रसन्नगम्भीरत्वमाह । काण्वेति । तस्या व्याख्यानाव्याप्तेनाध्ययनविध्युपात्तस्याध्यायमात्रस्य ब्रह्मात्मन्यैदृश्यं वक्तुं वृत्तिं प्रवृत्ता कर्मकाण्डं हि कर्मानुष्ठानप्रयुक्तशुद्धिद्वारा ब्रह्माधिगतावारादुपकारकं विविदिषन्ति यज्ञेनेति श्रुतेः सर्वापेक्षाधिकरणन्यायाच्च ज्ञानकाण्डं तु साक्षादेव श्रोत्रपयुक्तं परस्परपनिपदत्वश्रुतेः सामन्यथाधिकरणन्यायाच्च । सर्वं वेदा यत्प्रदमामनन्तीति च श्रुतिः । तदाश्रितेन प्रसन्नाऽपि वृत्तिरासायमाश्रस्य ब्रह्मपरत्वानेदकत्वादतिगम्भीरा व्याख्यानाहंति यावः । एतेन विषयसंबन्धो वृत्तेरुक्तौ । आसप्रणीतत्वादपि वृत्तेरस्ति व्याख्येयत्वमित्याह ।

गुरव इति । सांप्रदायिकप्रणीतत्वादपि सा व्याख्येयेत्याह । अनुवृत्तेति । श्रृपादि-
द्वारा गुरवोऽनुवृत्ता यैस्तेऽनुवृत्तगुरवस्ततो लब्धविद्या वृत्तिं चक्रुरतः सा व्याख्येये-
त्यर्थः । साधनचतुष्टयसंपन्नाविकारिणां सत्त्वादपि तानुद्दिश्य प्रवृत्ता वृत्तिर्व्याख्येये-
त्याह । सतामिति । तेभ्यो वृत्तिरेषा कथमुपकारमुपनयेदित्याशङ्क्य फलमाह ।
शान्तय इति । शान्तिः सनिदानसंसारनिरासस्तत्प्राप्तये तेषामेषा वृत्तिरित्यर्थः । वृत्तेर-
व्याख्येयत्वे हेत्वभावात्तदर्थोविष्करणे वार्तिकस्य प्रवृत्तिर्युक्तेति प्रतिजानीते । अर्थेति ।
ननु वृत्तिफलमेव तद्वार्तिकफलं फलान्तरं वाऽऽद्ये वृत्तिमात्रलब्धफलानां प्रेक्षावतामुपेक्षा
तद्वार्तिके त्याहितीये तद्व्याख्यं तत्राऽऽह । कुतार्तिकेति । श्रौतं तदनुग्राहकं तर्कं हित्वा
स्वधीप्रमथं तर्कमास्पाय तत्त्वं व्यवस्थापयितुकामा भेदवादिनः कुतार्तिकास्तेषामौत्प्रेक्षि-
कतर्कोत्थासंभावनादिनिवृत्तिर्धार्तिकावान्तरफलं परमफलं तु शान्तिरेवेति भावः । ननु
भाष्याक्षरैरेव स्वार्थधीसमर्थैरवान्तरफलस्यापि सिद्धेष्टृषा वार्तिकमिति चेत्तेत्याह ।
न्यायेति । मन्दमध्यमयोर्भाष्यार्थेऽपि विपरीतधोसंभवात्तन्निरासिन्यायापेक्षायां भाष्यस्प-
न्यायविशदीकरणात्मनो वार्तिकस्याऽऽरम्भात्तत्सफलत्वमित्यर्थः । वचसेत्युक्तानुक्तद्वि-
रुक्तादिचिन्तात्मकेनेति यावत् । उक्तं च—

“उक्तानुक्तद्विरुक्तादिचिन्ता यत्र प्रवर्तते ।

तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनोपिणः” इति ।

ययोक्ताया वृत्तेः सर्वार्थप्रकटनमशक्यमित्यतिगम्भीरतां द्रढयन्ननौद्धत्यं सूचयति ।
लेशत इति । काण्वोपनिषद्भाष्यस्य व्याख्येयत्वोक्त्या तदीयवार्तिकस्याप्यारम्भत्वमु-
क्तम् ॥ २ ॥

ननु ग्रन्थारम्भे प्रवृत्त्यङ्गत्वेनाधिकार्यादि वक्तव्यम् । तदभावे प्रेक्षावतामप्रवृत्तेः ।
यथाऽऽहुः—

“सिद्धार्थं सिद्धसंबन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।

शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबन्धः सप्रयोजनः” इति ।

यद्यपि संसारव्यावृत्त्युत्पत्त्य इत्यादिभाष्याभ्यामधिकारिविषयाबुध्यते तथाऽपि फल-
मुक्तेर्न प्रवृत्तिविश्रम्भः । उक्तं हि—

“सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्य चित् ।

यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते” इति ।

न च भाष्यद्वयं तदप्यर्पयति वाक्यभेदाच्च चार्थात्तदर्पणाददोषः । आर्थिकस्याशा-
ब्दत्वेनानास्यापत्तेः । न च नामभाष्यं फलविषयं तस्य तत्रिरुक्त्यैवावसानान्न च तदेव

फलमिष्टत्वाभावात्तत्र व्याख्येयं भाष्यमिति तत्र सर्वव्यापाराणां फलार्थत्वात्तत्राधान्या-
दधिकार्यावर्पकभाष्ययोश्च वाच्यबाहुल्यात्तस्यागेनाऽऽदौ नामभाष्यस्य फलपरत्वमर्थ-
क्रमबलीपस्त्वन्यायेन दर्शयति । अत्र चेत्यादिना मुक्तिमात्रं प्रयोजनमित्यन्तेन ।

अत्र चोपनिषच्छन्दो ब्रह्मविद्यैकगोचरः ॥

तत्रैव चास्य सद्भावादभिधार्यस्य तत्कुवः ॥ ३ ॥

सैयमित्यादिभाष्य विभजते । अत्रेति । अस्मिन्भाष्ये चशब्दाद्व्यन्यातरे चाऽऽध्या-
त्मिके वृत्तमुपनिषत्तद् ब्रह्मविद्यामात्रमाहेति प्रतिज्ञातम् । तत्पराणामित्यादिभाष्योक्तं
हेतुमाह । तत्रेति । उपसर्गद्वयं किञ्चन सत्तिरित्यभिधानामर्थस्य वक्ष्यमाणरीत्या ब्रह्म-
विद्यायामेव समवाहपनिपूर्वस्य सदेः किञ्चि निष्पन्नमुपनिषत्पदं तामेव स्वार्थवतीमधिक-
रोतीत्यर्थः । उपनिषदं भो ब्रूहीत्यादौ ब्रह्मविद्याया तच्छब्दप्रयोगसमुच्चयार्थश्चकार ।
तच्छब्दस्याऽऽज्ञायविशेषे रूढेस्तामतिरुद्ध्यावयवार्थेन कुतोऽर्णान्तरे वृत्तिः । रूढिर्यो-
गमपहरतीतिन्यायादपरित्यज्यैव रूढिं श्येनादिशब्दानामन्यत्र वृत्तेरङ्गीकारादिति चोद-
यति । तत्कुत इति ॥ ३ ॥

उपोषसर्मः सामीप्ये तत्प्रतीचि समाप्यते ॥

त्रिविधस्य सदर्थस्य निशब्दोऽपि विशेषणम् ॥ ४ ॥

तद्यपदेशश्चेत्यत्राभिधापृच्छेतात्पर्यवृत्तिर्वर्तीयसंतिन्यायेन तात्पर्यालोचनया रुढिम-
त्त्वत्वा यथा ह वै श्येनो निपत्याऽऽदत्त एवमनेन द्विपन्तं भ्रातृव्यमित्याद्यार्थवादिफ-
सादृश्येन श्येनादिशब्दानां कर्मनामत्वमुक्तं न तथाऽत्राभिधावृत्तिः समुदायशक्तेरस-
त्वात्प्रसिद्धेस्तु गतिर्वक्ष्यते तज्ज्ञेह न्यायोऽवतरतीत्याभिप्रेत्योपनिपूर्वस्येत्यादिभाष्य वार्तिक-
चतुष्टयेन न्याकुर्वन्तुपेत्युपसर्गवाच्यमाह । उपेति । तत्सैव लक्ष्यमर्थमाह । तत्प्रतीचीति ।
सामीप्यमव्यवहितत्वमन्तर्बहिर्विभागशून्ये प्रतीचि पर्यवस्यति । अनन्तरोऽबाह्य इति
ध्रुतेः । उक्तं च—आत्मत्वादारम्भेन केन व्यवधानमिति । विद्यासूत्रे चैतद्यत्तीकारेभ्यते ।
अतः सर्वतोव्यवधानाभावापराक्षितं चैतन्यमुपोषसर्गलक्ष्यमित्यर्थः । उपसर्गान्तरस्य
धातोश्चार्थमाह । त्रिविधस्येति । किञ्चित्प्रत्ययान्तस्य सदेर्धातोर्विशरणादिकर्तृत्वाल्लि-
निषोऽर्थः । पदल्ल विशरणगत्यवसादनेष्वितिस्मृते । तस्योपशब्दवविशब्दोऽपि वक्ष्य-
माणरीत्या त्रिविधस्वार्थार्थेणद्वारा विशेषणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

उपनीयेममात्मानं ब्रह्माप्तास्तद्वयं यतः ॥

निहन्त्यविद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषद्भवेत् ॥ ५ ॥

कथमित्थमव्यवधेऽपि विद्यायामेवोपनिषत्पदमित्याशङ्क्योपसर्गयोधेतिश्चार्थावबुद्ध-
विशेषणविशेष्ययोर्विद्यागतत्वात्सेवोपनिषदित्याह । उपनीयेति । त्वमर्थं शुरुमुपोपत्त-

गैलक्षितमप्रपञ्चं ब्रह्म ग्राहयित्वा विद्या सकार्यामविद्यां पूर्वावस्थातः शिथिलयति ।
उक्तं च—तत्समीपात्मनां विशातंती गर्भादीनामिति । अतोऽवयवार्थस्य तस्यां पौष्क-
ल्यात्सैवोपनिषदित्यर्थः । अत्रेममित्यादिपदचतुष्टयेनोपोपसर्गार्थ उक्त उपनीयेति निश-
ब्दार्थो निहन्तीति विशरणकर्तृत्वमिति भेदः ॥ ९ ॥

निहत्यानर्थमुलं स्वाविद्यां प्रत्यक्तया परम् ॥

गमयत्यस्तसंभेदमतो वोपनिषद्भवेत् ॥ ६ ॥

उपसर्गार्थं धात्वर्थं च गतिहेतुत्वमनुवदन्विद्यायामेवोपनिषच्छब्दप्रवृत्तौ प्रकारान्त-
र्माह । निहत्येति । प्रमातृत्वादिरनर्थः । उक्तं हि—अनर्थश्च प्रमातृताप्रमुखं कर्तृत्व-
भोक्तृत्वमिति । तस्य मूलमविद्या तामात्मान्नक्षत्वधीहेतुं निरस्य विद्या परमात्मानं भेदा-
भावोपलक्षितं प्रत्यक्त्वेन प्रापयति । ययोक्तम्—निगमनाद्रमनाद्बोपरिष्ठात्सर्वविद्यानां
कार्यवैशेष्यादिति । तस्मादभिधाप्रयार्थस्य तस्यां पूर्तः सैवोपनिषदित्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिहेतुर्ज्ञिःशेषांस्तन्मूलोच्छेदकत्वतः ॥

यतोऽवसादयेद्विद्या तस्मादुपनिषन्मता ॥ ७ ॥

संप्रत्युपसर्गार्थं धात्वर्थं चावसादकत्वमनुवदन्नस्यामेवोपनिषच्छब्दप्रवृत्तौ प्रकारान्त-
रमालम्बते । प्रवृत्तीति । शुभाशुभन्यामिश्रप्रवृत्तीनां हेतवो रागादयस्तानशेषेण तद्धे-
त्वज्ञानस्य प्रत्यग्भात्रतया निरासद्वारा विद्या नाशयति । उक्तं हि—अवसादनार्थस्य
चावसादादिति । तस्मादवयवार्थस्यान्यां पूर्तः सैवोपनिषदित्यर्थः ॥ ७ ॥

ययोक्तविद्यावोधित्वाद्ग्रन्थोऽपि तदभेदतः ॥

भवेदुपनिषन्नामा लाङ्गलं जीवनं यथा ॥ ८ ॥

विशेष वेदुपनिषदिष्टा कथं तर्हि ग्रन्थे तच्छब्दोऽन्यापश्चानेकार्यत्वमित्याशङ्क्य
तादर्थ्यादित्यादिभाष्यं योजयति । ययोक्तेति । सा हि विशरणादिहेतुर्मैत्रात्मधीस्त-
द्बोधित्वं ग्रन्थस्य तद्युत्पादकत्वमतो व्युत्पाद्यव्युत्पादकयोरभेदोपचारादुपनिषदमधीमह
इत्यादौ ग्रन्थेऽपि तच्छब्दो युक्तः । एतेनोभयत्र तच्छब्दकल्पना प्रत्युक्तेत्यर्थः । साध्य-
साधनयोरभेदोपचारेण साध्यशब्दस्य साधने प्रयोगे दृष्टान्तमाह । लाङ्गलमिति ॥ ८ ॥

अरण्याध्ययनाच्चैतदारण्यकमितीर्यते ॥

वृहत्त्वाद्ग्रन्थतोऽर्थाच्च वृहदारण्यकं मतम् ॥ ९ ॥

ययोक्तविद्याननकत्वे ग्रन्थस्य तदध्येतृणां सर्वेषां किमिति सा न भवतीत्याशङ्क्य
श्रवणादिपराणामेवारण्यानुवचनादिनियमाधीताक्षरेभ्यस्तज्जन्मेत्याशयेन सेयं पडध्यायी-
त्यादिभाष्यार्थमाह । अरण्येति । न केवलमुक्तनियमाधीतः स्वाध्यायो विद्याहेतुर्वेदम-

तादिनियमाधीतश्चेति नार्थः । एतदिति ग्रन्थजातोक्तिः । अयारण्यानुवचनादिनियमाधी-
तवेदान्तानामपि केषांचित्तत्त्वाज्ञानानुतो ययोक्ताक्षरेभ्यो विद्याजन्मेत्याशङ्क्य बृहत्स्वा-
दित्यादिभाष्यार्थमाह । बृहत्स्वादिति । उपनिषदन्तरेभ्यो ग्रन्थाधिक्याद्ग्रन्थतोऽन्य
बृहत्त्वमर्थतन्मन्वण्डस्य ब्रह्मणोऽत्र प्रतिपाद्यत्वात्तज्ज्ञानहेतूना चान्तरङ्गबहिरङ्गाणां
भूयसा प्रतिपादनादतो बृहत्त्वादारण्यकत्वाच्च बृहदारण्यकम् । तन्मादनेकमन्ममुकृत-
शालितचेतसो नियमाधीतत्वाध्यायस्याऽऽपादितश्रवणादेराचार्यादिष्टो वेदान्तो विद्याहे-
तुर्न त्वशुद्धबुद्धेरित्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्यादिनामन्युत्पत्तिच्छब्दना प्रकृतोचितम् ॥

✓ सर्वोपनिषदामाह मुक्तिमात्रं प्रयोजनम् ॥ १० ॥

नामभाष्यतात्पर्यमुपसंहरति । इत्यादीति । इत्थं ग्रन्थादावुपनिषद्बृहदारण्यकनाम्नो-
र्गुत्पादनव्याजेन प्रकृतशास्त्रारम्भोपयिकं सर्वोपनिषदुत्पाद्यव्रंशविधायी, सहेतुयन्त्रध्व-
स्तिरनतिशयानन्दावाप्तिमेवेति फलं न साध्यफलान्तरमित्येतदाह भगवान्नामभाष्यकारः ।
उपनिषद्ग्रहणं विद्याग्रन्थयोरेकफलत्वं दर्शयितुमित्याशयः ॥ १० ॥

मियोविरोधसिद्ध्यर्थं कर्मज्ञानाधिकारिणोः ॥

संसारं व्याविष्टसुभ्य इत्युक्तिं भाष्यकृद्भगवौ ॥ ११ ॥

ननु नामभाष्येण फलमुक्तं चेत्तत्कामोऽर्थाधिकारी सिद्धोऽतो व्यर्थमधिकारिभाष्य-
मित्याशङ्क्य तस्य तात्पर्यमाह । मिय इति । कर्माधिकारी ज्ञानाधिकारी च तयो-
न्योन्यं विरोधो वैलक्षण्यं तत्सिद्धयेऽधिकारिभाष्यमित्युक्तार्थः । यद्यपि फलभाष्येऽर्था-
धिकारी सिद्धस्तथाऽपि कर्माधिकारिणो ज्ञानाधिकारेण भेत्तुमाधिकारिभाष्यमिति
भावः ॥ ११ ॥

त्यक्ताशेषक्रियस्यैव संसारं प्रजिहासतः ॥

विज्ञासारेव चैकात्म्यं त्रय्यन्तेष्वधिकारिता ॥ १२ ॥

अथ ज्ञानकर्मणोर्नाधिकारिभेदं शास्त्रार्थत्वादिगोत्रदर्शादिवदेकाधिकारिनिर्वर्त्यत्व-
सम्भावनाऽऽह । त्यक्तेति । अनेकजन्मान्तिशुभकर्मवशादुपजातबुद्धिशुद्धेर्नित्यानित्य-
विवेकिनं संसारमहिक्रमामुष्मिकं च भोगं प्रकपेण हातुमिच्छतो विरक्तस्य वार्याः सर्वा
क्रिया कृष्णविषाणवद्विधितम्यक्त्वा म्यितस्य सन्यासिनः शमादिभूतो मुमुक्षोर्मेक्षोपा-
यमपेक्षमाणस्याऽऽत्मरूपमेकरसं ज्ञातुमिच्छतो वेदान्तेष्वधिकारः । अथा समर्थो विद्वा-
नपयुर्दुस्तश्च विधिष्वभिव्यजते न च ज्ञानकर्मणो शास्त्रार्थत्वादेकाधिकारित्वं बृहत्स्वाति-
११ ५ १३ व्यभिचारात्तद्वक्तं ज्ञानवर्मणोरपिकाभिवैलक्षण्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एतमेवेति च तथा प्रत्यग्यायात्म्यवित्तये ॥

सर्वकर्मत्यजं प्राह श्रुतिर्विद्याधिकारिणम् ॥ १३ ॥

उक्ते ज्ञानाधिकारिणि मानमाह । एतमिति । प्रतीचो याथात्म्यं तत्त्वं ब्रह्म तन्नि-
श्चयार्थमधिकारिणमर्थयमाना श्रुतिरेतमेव प्रब्रामिणो लोकमिच्छन्तः प्रब्रनन्तीत्यादि-
वाक्येन शमादिवाक्येन चोक्ताधिकारिभेदानुरोधेन संन्यासिनमुक्ताविशेषणं विद्याप्राप्त्य-
धिकारिणमाहेत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रत्यग्विविदिपासिद्ध्यै वेदानुषचनादयः ॥

ब्रह्मावाप्त्यै तु तत्त्याग ईप्सन्तीतिधुतेर्बलात् ॥ १४ ॥

ननु कर्मत्यजो ज्ञानाधिकारे धर्मात्सुखं च ज्ञानं चेत्यादिस्मृत्या कथं धर्मशब्दितक-
र्मणां ज्ञानहेतुत्वमुक्तं तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । वेदानुषचनादिधर्माः सत्त्वशु-
द्धिविविदिपादिद्वारा धीहेतवो विविदिषन्ति यज्ञेनेतिधुतेरतः सति विविदिपादौ
कृतकार्याणां तेषामकिञ्चित्करत्वात्तत्त्यागसिद्धिः स्मृतिसु परंपरया तेषां 'ज्ञानहे-
तुत्वार्थेति भावः । किं तर्हि साक्षाज्ज्ञानसाधनं तदाह । ब्रह्मेति । ब्रह्मणोऽ-
वाप्तिज्ञानं तदुत्पत्त्यै तेषां कर्मणां त्यागः श्रवणादिसहितः साक्षाद्देतुः । योगारू-
ढस्य तस्यैव शमः कारणमितिस्मृतेरित्यर्थः । संन्यासस्य साक्षाज्ज्ञानहेतुत्वे मानान्तर-
माह । ईप्सन्तीतिधुतेरिति । एतमेव प्रब्रामिणो लोकमीप्सन्तः प्रब्रनन्तीति माध्यांदि-
नधुतेः संन्यासस्याऽऽत्मधीप्राप्तौ साक्षाद्देतुत्वे धुतार्थापत्तिर्मानम् । न हि पारिव्राज्यस्य
तदनुपायत्वे तदधिनिस्तदाश्रयणम् । तत्कामिनो तद्देतावप्रवृत्तेः । न हि ग्रामकामस्यैव
तत्कामनानिरोधेनापूर्वकामनया भोजने प्रवृत्तिरिति भावः ॥ १४ ॥

उक्ताधिकारविषयप्रतिपत्त्यर्थमीरितम् ॥

संसारहेत्वितिबचः स्फुटन्यायोपबृंहितम् ॥ १५ ॥

अधिकारिभाष्यं व्याख्याय विषयाद्यर्पकं भाष्यमवतारयति । उक्तेति । वृत्तिरार-
भ्यत इतिभाष्योक्तोऽधिकारो भाष्यारम्भस्तन्मापेक्षितो विषयो वेदान्तगम्यमैक्यं तज्ज्ञा-
नार्थं भाष्यम् । यद्वा । उक्तोऽधिकारोऽस्येत्युक्ताधिकारोऽनन्तरभाष्यादिष्टः साधन-
चतुष्टयविशिष्टोऽधिकारी तस्य विषयः साक्षात्प्रतिपत्तिरैक्यधीस्तदर्थं भाष्यम् । अथवो-
क्तोऽधिकारो नामभाष्योक्तं फलं तस्मै हि ज्ञानमधिक्रियते तस्य फलस्याविद्यानिवृ-
त्तिरूपस्य हेतुर्वेदान्तविषयप्रतिपत्तिरैक्यधीस्तदर्थं भाष्यमिति त्रिविधोऽर्थः । भाष्यस्यो-
क्तार्थोक्तिसामर्थ्यं कथमिति तदाह । स्फुटेति । न्यायस्य स्फुटत्वमनाभासत्वम् ॥ १५ ॥

ऐकात्म्यविषयान्नान्यो वेदान्तवचसां यतः ॥

लभ्यते विषयः कश्चित्तद्धीस्तस्मात्तद्योपनुत् ॥ १६ ॥

नन न वेदान्तानामैक्यं विषयः संपदादिपरत्वात्तथा चैक्यशरीरप्रमात्वादफलेति

ताद्विनियमाधीतश्चेति चार्थः । एतदिति ग्रन्थनातोक्तिः । अथारण्यानुवचनाद्विनियमाधी-
तवेदान्तानामपि केषांनित्तत्वाज्ञानात्कुतो यथोक्तसरेभ्यो विद्याजन्मेत्याशङ्क्य बृहत्वा-
दित्यादिभाष्यार्थमाह । बृहत्त्वादिति । उपनिषदन्तरेभ्यो ग्रन्थाधिक्याद्ग्रन्थतोऽस्य
बृहत्त्वमर्थतस्त्वखण्डस्य ब्रह्मणोऽत्र प्रतिपाद्यत्वाच्चज्ञानहेतूनां चान्तरङ्गबहिरङ्गाणां
भूयसां प्रतिपादनादतो बृहत्त्वादारण्यकत्वाच्च बृहदारण्यकम् । तस्मादनेकजन्ममुकृत-
क्षालितचेतसो नियमाधीतत्वाध्यायस्याऽऽपादितभ्रवणादेराचार्यादिद्वौ वेदान्तो विद्याहे-
तुर्न त्वशुद्धबुद्धेरित्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्यादिनामन्युत्पत्तिच्छन्नना मकृतोचितम् ॥

✓ सर्वोपनिषदामाह मुक्तिमात्रं प्रयोजनम् ॥ १० ॥

नामभाष्यतात्पर्यमुपसंहरति । इत्यादीति । इत्थं ग्रन्थादाउपनिषद्बृहदारण्यकनाम्नो-
र्व्युत्पादनमप्यजेन प्रकृतशास्त्रारम्भोपयिकं सर्वोपनिषदुत्पाद्यब्रह्मविद्यायाः सहेतुबन्धव-
स्तिरनतिशयानन्दावाप्तिश्चेति फलं न सौख्यफलान्तरमित्येतदाह भगवान्भाष्यकारः ।
उपनिषद्ग्रहणं विद्याग्रन्थयोरैकफलत्वं दर्शयितुमित्याशयः ॥ १० ॥

मिथोविरोधसिद्ध्यर्थं कर्मज्ञानाधिकारिणोः ॥

संसारं व्याविवृत्सुखं इत्युक्तिं भाष्यकृज्जगौ ॥ ११ ॥

ननु नामभाष्येण फलमुक्तं चैतत्कामोऽर्थादधिकारी सिद्धोऽतो व्यर्थमधिकारिभाष्य-
मित्याशङ्क्य तस्य तात्पर्यमाह । मिथ इति । कर्माधिकारी ज्ञानाधिकारी च तयोर-
न्योन्यं विरोधो वैलक्षण्यं तत्सिद्धयेऽधिकारिभाष्यामेत्यस्यार्थः । यद्यपि फलभाष्येऽर्था-
दधिकारी सिद्धस्तथाऽपि कर्माधिकारिणो ज्ञानाधिकारेण भेषुमाधिकारिभाष्यमिति
भाषः ॥ ११ ॥

त्यक्ताशेषक्रियस्पर्शं संसारं प्रजिहासतः ॥

जिज्ञासोरेव चैकारम्यं त्रय्यन्तेष्वधिकारिता ॥ १२ ॥

अथ ज्ञानकर्मणोर्नाधिकारिवेदः शास्त्रार्थत्वाद्विद्वेददर्शादिवेदेकाधिकारिनिर्वर्त्यत्व-
संभवात्तत्राऽऽह । त्यक्तेति । अनेकजन्मान्नितशुभकर्मवशादुपजातबुद्धिशुद्धेर्नित्यानित्य-
विवेकेन संसारमैहिकमामुषिकं च भोगं प्रकर्षेण हातुमिच्छतो विरक्तस्य कार्याः सर्वाः
क्रियाः कुप्पाविषाणवद्विधिनस्त्यक्त्वा स्थितस्य संन्यासिनः शमादिमतो मुमुक्षोर्मोक्षोपा-
यमपेक्षमाणस्याऽऽत्मरूपमेकरसं हातुमिच्छतो वेदान्तेष्वधिकारः । अर्था समर्थो विद्या-
नपयुद्मश्च विधिष्वधिक्रियते न च ज्ञानकर्मणोः शास्त्रार्थत्वादेकाधिकारित्वं बृहत्पति-
१. १५५ ॥ १२ ॥ व्यभिचारस्तद्व्यक्तं ज्ञानकर्मणोरधिकारिवैलक्षण्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एतमेवेति च तथा प्रत्यग्यायात्म्यवित्तये ॥

सर्वकर्मत्यजं प्राह धृतिर्विद्याधिकारिणम् ॥ १३ ॥

उक्ते ज्ञानाधिकारिणि मानमाह । एतमिति । प्रतीचो याथात्म्यं तत्त्वं ब्रह्म तन्नि-
श्चयार्थमधिकारिणमर्थयमाना श्रुतिरेतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यादि-
चाक्येन शमादिवाक्येन चोक्ताधिकारिभेदानुरोधेन संन्यासिनमुक्तविशेषणं विद्याप्राप्त्य-
धिकारिणमाहेत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रत्यग्विदिपासिद्धौ वेदानुवचनादयः ॥

ब्रह्मावाप्त्यै तु तत्त्याग ईप्सन्तीतिश्रुतेर्वलात् ॥ १४ ॥

ननु कर्मत्यजो ज्ञानाधिकारे धर्मात्मुखं च ज्ञानं चेत्यादिस्मृत्या कथं धर्मशब्दितक-
र्माणां ज्ञानहेतुत्वमुक्तं तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । वेदानुवचनादिधर्माः सत्त्वशु-
द्धिविविदिपादिद्वारा धीहेतवो विविदिपन्ति यज्ञेनेतिश्रुतेरतः सति विविदिपादौ
कृतकार्याणां तेषामकिंचित्करत्वाच्चत्यागसिद्धिः स्मृतिस्तु परंपरया तेषां 'ज्ञानहे-
तुत्वार्थेति भावः । किं तर्हि साक्षाज्ज्ञानसाधनं तदाह । ब्रह्मेति । ब्रह्मणोऽ-
वाप्तिज्ञानं तदुत्पत्त्यै तेषां कर्मणां त्यागः श्रवणादिसहितः साक्षाद्धेतुः । योगारू-
ढस्य तस्यैव शानः कारणमितिस्मृतेरित्यर्थः । संन्यासस्य साक्षाज्ज्ञानहेतुत्वे मानान्तर-
माह । ईप्सन्तीतिश्रुतेरिति । एतमेव प्रवाजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति माध्यादि-
नश्रुतेः संन्यासस्याऽऽत्मधीप्राप्तौ साक्षाद्धेतुत्वे श्रुतार्थापत्तिर्मानम् । न हि पारिषाज्यस्य
तदनुपायत्वे तदार्थिनस्तदाश्रयणम् । तत्कामिनो तद्धेतोः प्रवृत्तेः । न हि ग्रामकामस्यैव
तत्कामनानिरोधेनापूर्वकामनया भोजने प्रवृत्तिरिति भावः ॥ १४ ॥

उक्ताधिकारविषयप्रतिपत्त्यर्थमीरितम् ॥

संसारहेत्वितिवचः स्फुटन्यायोपवृंहितम् ॥ १५ ॥

अधिकारिभाष्यं व्याख्याय विषयाद्यर्थकं भाष्यमवतारयति । उक्तेति । वृत्तिरार-
म्भत इतिभाष्योक्तोऽधिकारो भाष्यारम्भस्तस्यापेक्षितो विषयो वेदान्तगम्यमैक्यं तज्ज्ञा-
नार्थं भाष्यम् । यद्वा । उक्तोऽधिकारोऽस्येत्युक्ताधिकारोऽनन्तरभाष्यादिष्टः साधन-
चतुष्टयविशिष्टोऽधिकारी तस्य विषयः साक्षात्प्रतिपत्तिरैक्यधीस्तदर्थं भाष्यम् । अथबो-
क्तोऽधिकारो नामभाष्योक्तं फलं तस्मै हि ज्ञानमधिक्रियते तस्य फलस्याविद्यानिवृ-
त्तिरूपस्य हेतुर्वेदान्तविषयप्रतिपत्तिरैक्यधीस्तदर्थं भाष्यमिति त्रिविधोऽर्थः । भाष्यस्यो-
क्तार्थोक्तिसामर्थ्यं कथमिति तदाह । स्फुटेति । न्यायस्य स्फुटत्वमनाभासत्वम् ॥ १५ ॥

ऐकात्म्यविषयान्नान्यो वेदान्तवचसां यतः ॥

लभ्यते विषयः कश्चित्क्षीप्तस्माच्चमोपनुत् ॥ १६ ॥

ननु न वेदान्तानामैक्यं विषयः संपदादिपरत्वात्तथा चैक्यधीरग्रमात्तादपहोति

१२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [संवन्ध-

तत्राऽऽह ॥ ऐकात्म्येति । उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादितात्पर्यलिङ्गैरैक्यपरत्वे वेदान्ताना-
मवगम्यमाने संपदादिपरत्वायोगादैक्यज्ञानस्य प्रमात्वेन फलवत्त्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥

संसारकारणाविद्याध्वंसकृद्ज्ञानलब्धये ॥

प्रारब्धेयं प्रयत्नेन वेदान्तोपनिषत्परा ॥ १७ ॥

ननु तमोनिवर्तकत्वेऽपि संसारहेत्वनिवर्तकत्वादैक्याधियो विफलता तदवस्था धर्माधर्मौ
हि बन्धहेतू पुण्यो वै पुण्येनेत्यादिभुतेस्तौ च वस्तुत्वाच्च ज्ञानावहेयावित्यत आह ।
संसारेति । न हि धर्माधर्मौ तद्वेदो असङ्गस्याऽऽत्मनस्ताभ्यां विनाऽविद्यामसंबन्धादतोऽ-
विद्यैव धर्मादिद्वारा तद्वेदो । अविद्या चाऽऽत्मैक्यविद्यापोद्येति युक्तं तस्या बन्धहेतुध्वसि-
त्वमिति भावः । ननूपलब्धज्ञानस्यापि बन्धोपलब्धेर्न तद्वेत्त्वज्ञानध्वंसकमात्मज्ञानं न हि
हेतुध्वंसे कार्यस्थितिरत आह । ध्वंसकृदिति । न हि परोक्षं साधारणं चाऽऽत्मज्ञानं
बन्धहेतुध्वंसि किंतु ब्रह्मसाक्षात्कारो यत्सिद्ध्यर्थं ग्रन्थरूपोपनिषत्तात्पर्येण प्रवृत्ता सति च
तास्मिन्बन्धोपलब्धिराभासमात्रमित्यर्थः । साऽपि कथं वाचामगोचरे साक्षात्कारं जनये-
त्तत्राऽऽह । परेति । सा सत्त्वतिशयवती येनागोचरेऽपि मुख्येतरवृत्त्या धियमादध्या-
दित्यर्थः । यद्वा विषयाद्यर्पकत्वभाष्यस्य तात्पर्यमुक्त्वा वृत्तिरारम्भत इत्यनेन संवन्ध-
यत्नक्षराणि योजयति । संसारेति ॥ १७ ॥

प्रत्यग्याथात्म्यधीरेव प्रत्यगज्ञानहानिकृत् ॥

सा चाऽऽत्पोत्पत्तिरित्येतन्नान्यद्धान्तध्वस्तावपेक्षते ॥ १८ ॥

कर्मापेक्षात्मधीस्तदज्ञानध्वसिनीति समुच्चयवादी मन्यते तं प्रत्याह । प्रत्यगिति ।
अज्ञानाविरोधित्वात्कर्मणो न तद्वध्वसिज्ञानसहायत्वं निरसिष्यते च समुच्चयोऽतो न
स सम्भतीत्यर्थः । ज्ञानस्याज्ञानध्वंसे कर्मासहायत्वेऽपि प्रसङ्गवानं सहायो भविष्यती-
त्याशङ्क्याऽऽह । सा चेति । अन्यत्प्रसङ्गानाम् । न हि मानस्य स्वफले तदितराभ्या-
सापेक्षेति भावः ॥ १८ ॥

नन्वभ्युदयवन्मुक्तिं गृहीमो विधिलक्षणाम् ॥

कार्यं विना नाधिकारी नापीज्याफलसंगमः ॥ २० ॥

स्वर्गादेरभ्युदयस्य कर्मसाध्यत्ववन्मुक्तेरपि शास्त्रीयफलत्वेन तत्साध्यत्वानुमानात्साधनाधिकारिणोरैक्यमिति मनवानश्चोद्यं प्रपञ्चयति । नन्विति । कर्मव्युत्पत्त्या कर्मविधिलक्षणं लक्षणया साधनमतो विधिलक्षणां कर्मसाधनामित्यर्थः । शास्त्रीयफलत्वेऽपि मुक्तेरकर्मसाध्यत्वे का हानिस्तत्राऽऽह । कार्यमिति । लोके शास्त्रानपेक्षोऽप्यधिकारी कार्यधीविषयमनुष्ठेयं विना न सिध्यतीत्यधिकारिप्रवृत्तेस्ताद्विषयत्वात् । इज्याशब्दो यागवाची साधनगोचरः ॥ २० ॥

लभ्यते लौकिकोऽपीह किमद्वाऽऽगमसंश्रयः ॥

विधिलक्षणसिद्ध्यर्थं सन्ति वाक्यानि च ध्रुवौ ॥ २१ ॥

लौकिकसाध्यसाधनसंश्रयोऽपि कार्यं विना न युक्तोऽकार्ये तदनुबुद्धभावादतो मुक्तेरकर्मसाध्यत्वे शास्त्रीयफलत्वानुपपत्तिर्वाधिकेत्यर्थः । अपिना सूचितं कैमुतिकं न्यायमाह । किमङ्गेति । अङ्गेति हीनमध्यमयोरन्यतरसंशोधनम् । इदमत्राऽऽकृतम् । यदा लोकेऽपि विना कार्यं नाधिकार्यादिलाभस्तदा वेदाश्रयोऽसौ नान्तरेण कार्यं सेत्स्यति लोकवेदाधिकरणन्यायेन वेदस्य लोकानुसारित्वात्स्वर्गकामचोदनायां स्वर्गस्तदनुगुणश्च नियोगः साध्यो भातीत्युभयाधीनं पुरुषस्य कर्मण्यैश्वर्यं तत्रापि नियोगस्य प्राधान्यं यावज्जीवचोदनायां तु केवलनियोगकृतमिति हि यावज्जीवाधिकरणे स्थितम् । स्वर्गकामवाक्ये च साध्यस्वर्गविशिष्टनियोज्यस्य यागे नियोगो गम्यमानो यागस्य कामिविषयस्वर्गोपायतामनापाद्य न पर्यवस्यतीति नियोगाक्षेपाद्यागस्य फलोपायताऽवगता क्षणिकस्य तस्य कालान्तरभाविफलहेतुत्वायोगादपूर्वाधिकरणन्यायेनापूर्वद्वारा तदिष्टम् । वैदिकी च यागफलसंगति कार्यधीनेत्युक्तं वादर्थधिकरणे । अतो मुमुक्षोरपि कर्मानुष्ठानादेव मुक्तिरिति तत्कार्यां सेति । न केवल कैवल्यस्य कर्मकार्यत्वमानुमानिकमागमिकं चेत्याह । विधीति । लोकयोर्द्विवचनैकवचने इतिस्त्वावप्रधानो लक्षणशब्दः । मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वप्रतिपत्त्यर्थं श्रौतानि वाक्यान्यपि सन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

कुर्वीत ऋतुमित्यादिर्विधिरभ्युदये यया ॥

उपासीतेति च तथा मुक्तावपि समीक्ष्यते ॥ २२ ॥

तानि दृष्टान्तद्वारेणाऽऽह । कुर्वीतेति । स्वर्गादातुद्देश्ये यागादिहेतुविषयो विधिर्यथा दृष्टस्तयोद्देश्यायां मुक्तावपि ध्यानादिगोचरः स दृश्यतेऽतो विधितोऽनुष्ठितध्यानादिना मुक्तिरित्यर्थः । प्रज्ञाकरणत्रय्यादिसमुच्चयश्चार्थः ॥ २२ ॥

नाभ्युदयस्य मुक्तेश्च साध्यासाध्ये ध्रुवाध्रुवे ॥

वैलक्षण्यान्न मुक्त्यं तुल्यसाधनता तयोः ॥ २३ ॥

कर्मसाध्यस्य मोक्षस्य तत्फलपे तुल्यसाधनस्थितेऽप्यतिशयत्वात्काण्डद्वयेऽपि फलसाध-
नाधिकारिणामवैलक्ष्ये प्राप्ते प्रत्याह । नेत्यादिना । अकनिषेधमुक्तहेतुना व्यक्तीक-
रोति । अभ्युदयस्येति । अभ्युदयस्य मुक्तेश्चैवं तुल्यसाधनता न युक्ता तयोः
साध्यासाध्यादिवैलक्षण्यादित्यन्वयः । न हि शास्त्रीयफलत्वानुमानं युक्तम् । साध्यत्वा-
नित्यत्वोपाधिद्वयोपहते । न च साधनव्याप्तिर्मुक्तेरसाध्यत्वात्तदीयसाध्यताया निराकरि-
ष्यमाणत्वात्स्वित्वाच्च । अतः साधनफलभेदेऽधिकारभेदधीरिति भावः ॥ २३ ॥

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्ये पुरुषं सिनीतः ॥

तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थार्थ उ प्रेयो वृणीते ॥२४॥

किंच तदनुमानमागमवाधितमित्याह । अन्यदिति । श्रेयोऽपवर्गोपायो ज्ञानं तद-
न्यद्विलक्षणं कर्मणः स्वर्गादिहेतोरित्यर्थः । प्रेयोऽभ्युदयसाधनं कर्म तदपि विलक्षणमेव
मोक्षहेतोर्ज्ञानादित्याह । अन्यदुतेति । ते च श्रेयःप्रेयसी ज्ञानकर्मणी पुरुषमेकं क्रमेण
सिनीतो बध्नीतस्ते च स्वर्गपवर्गोपायतया भिन्नफले इत्याह । ते उभे इति । तयोर्मध्ये
श्रेयो ज्ञानं संपादयतः श्रवणादिपरस्य साधु पुनरावृत्तिहीनं फलं भवति । यस्तु प्रेयः-
शब्दितं कर्म वृणीते तदनुष्ठानपरो ज्ञानपराद्भुतः सोऽर्थात्फलाद्भ्रष्टस्यनित्यपेव
फलमामोति तदाह । तयोरित्यादिना । पूर्वोर्ध्वं हेतुफलभेदोऽन्यत्र फलाधिकारिवैल-
क्षण्यमुक्तमिति भेदः ॥ २४ ॥

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदभाषाभास्त्यकृतः कृतेन ॥

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ २५ ॥

प्रकृतानुमाने श्रुत्यन्तरविरोधमाह । परीक्ष्येति । लोकान्स्वर्गप-
त्यान्यत्कृतकं तदनित्यमित्यनुमानेनानित्यानालेच्याधीतवेदे विचारितवेदार्थश्च ब्राह्मण-
स्तेषु विरक्तः स्यादित्यर्थः । न केवलं कल्पेभ्यो निर्दिष्टे किंतु कर्मस्वाधि तेषामप्यपेक्षि-
तमोक्षाक्षमत्वादित्याह । नास्तीति । अकृतस्य तर्हि मोक्षस्य साधनं कीदृशित्वपेक्षायां
तद्धेतुर्ज्ञानमिति श्रुतेरुपश्रुत्य तदर्थं गुरुमुर्देशिकाभ्यासां गच्छेदित्याह । तद्विज्ञानार्थ-
मिति । स्वयमेव अन्यविरीक्षणादिना सफलं ज्ञानं लब्धुमशक्यमाचार्यवानित्यादिभुति-
विरोधादित्येवकारार्थः । रिक्तहस्तस्तु नोपेयाद्ज्ञानानं दैवत गुरुमिति न्यायाद्योग्यमुपहार-
मादाय गुरुपगमन कार्यमिति नियमयति । समिदिति । अधीतत्वाध्यायस्यैव गुरुत्वं
न गूढादेरित्याह । श्रोत्रियमिति । श्रोत्रियाणामपि वर्णिना गुरुत्वं वारयति ।
ब्रह्मेति ॥ २५ ॥

नन्वभ्युदयवत्साध्या मुक्तिरप्राप्तरूपतः ॥

मैवं साध्याऽपि नो मुक्तिर्न त्वभ्युदयवद्यतः ॥ २६ ॥

सोपाधिकत्वादागमविरोधाच्चानुमानस्याप्रवृत्तिरुक्ता । अथ विमता मुक्तिः साध्याऽ-
प्राप्तरूपत्वात्स्वर्गविदित्यनुमानात्साध्यत्वोपाधेः साधनव्याप्तिरिति शङ्कते । नन्विति ।
मुक्तेरप्राप्तरूपत्वं तात्त्विकं भ्रान्तं वा नाऽऽद्योऽन्यतरासिद्धेरित्याह । मैवमिति ।
द्वितीयेऽपि साध्यत्वमभूतप्रादुर्भावो वाऽप्राप्तिभ्रमध्वंसो वेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति ।
साध्याऽपीति । यथाऽभ्युदयो यत्नादियो न तथाऽस्माकमपवर्गोऽपि तस्य स्वरूपत्वा-
दतो भ्रान्तमप्राप्तिरूपत्वं मुक्तेर्म सुस्थसाध्यत्वावहं हस्तन्यस्तविस्मृतपुवर्णादौ व्यभिचा-
रादिति भावः ॥ २६ ॥

स्वतोऽमुक्तान्तरायस्य तमसो विद्यया हतेः ॥

तत्कैवल्यमतः साध्यमुपचारात्प्रचक्षते ॥ २७ ॥

द्वितीये सिद्धसाध्यत्वमाह । स्वत इति । वस्तुतस्त्यकोऽन्तरायो येन तस्य यत्तम-
स्तस्येति व्यधिकरणे स्वतो वा मुक्तस्यान्तरायस्तमस्तस्येति समानाधिकरणे यष्टयौ । तस्य
वाक्योत्थविद्यया ध्वस्तेः स्वरूपतया नित्यात्ममपि निर्वाणमनासबहुपचाराद्विद्यातः साध्यं
विद्वांसो वदन्ति । वयमप्यौपचारिकं तत्साध्यत्वमाचक्ष्महे । तस्मादप्राप्तिभ्रमध्वंसाख्य-
साध्यत्वे सिद्धसाध्यतेति भावः ॥ २७ ॥

चिकित्सयेव संप्राप्य स्वास्थ्यं रोगादितस्य तु ॥

आत्माविद्याहतेर्वैधात्तकैवल्यमवाप्स्यते ॥ २८ ॥ ✓

मुक्तिर्वस्तुतः साध्या प्रेप्सितत्वात्स्वर्गविदित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह । चिकित्सयेति ।
स्वरूपेऽवस्थानं हि स्वास्थ्यम् । तत्सदातनमेव रोगाभिभूतमौपधविधिना तद्विगमे प्राप्स्यते ।
उक्तं हि—

“वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दोषसंग्रहः ।

मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ॥

शाम्यते भेषजैः पूर्वो दैवयुक्तिव्यपाश्रयैः ।

मानसो ज्ञानविज्ञानपर्यस्मृतिसमाधिभिः” इति ॥

तद्बद्धोद्भूतात्मत्वेन स्थिताऽपि मुक्तिरविद्यापिहिता तद्बद्धाच्चध्वस्तोराप्योपचर्यतेऽतो
यथोक्तहेतो रोगिप्रेप्सिते स्वास्थ्ये व्यभिचारान्न वास्तवसाध्यत्वसाधकतेत्यर्थः ॥ २८ ॥

ब्रह्म वा इदमित्यादिर्ब्रह्मैवेति तथा श्रुतिः ॥

सुपुस्तनरवच्छ्रुत्या बोध्योऽतौज्यं न कार्यते ॥ २९ ॥

मुक्तेरात्मत्वेन नित्यासत्वे मानमाह । ब्रह्मेति । ब्रह्म वा इदमत्र आसीत् । ब्रह्मेव सन्ब्रह्माप्नोति । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । ब्रह्मविदामोति परमित्याद्या श्रुतिर्मुक्तेः साध्य-
त्वस्योपचारिकत्वेन ब्रह्मात्मरूपायास्तस्या नित्यसिद्धतां गमयति तस्मादागमनाधितं
मुक्तेर्वस्तुतः साध्यत्वानुमानमित्यर्थः । मुक्तेरात्मत्वेन नित्यासत्वे फलमाह । सुप्तेति ।
यतो नित्यमुक्तोऽयमात्माऽतो यथा पार्श्वस्थेन पाणिपेयादिनां मुक्तो बोध्यते नानुष्ठाप्यते
तथा मुमुक्षुरपि तत्त्वमस्यादिश्रुत्या नास्ति संसारी ब्रह्मेवेति न्युत्पाद्यते न ध्यानादि
कार्यतेऽतो बोधादबोधध्वस्त्योच्यते साध्या मुक्तिरित्यर्थः ॥ २९ ॥

किमत्र विधिना कार्यमनृतवत्त्वहेतुतः ॥

श्रुतोऽप्यनर्थकोऽत्र स्याद्विध्यर्थासंभवत्वतः ॥ ३० ॥

मुक्तेर्ज्ञानफलत्वेऽपि ज्ञानं प्रज्ञां कुर्वतेत्यादिना विधीयतेऽतो विधेयवात्यर्थसाध्या
मुक्तिर्विधिप्रमाणकत्वात्स्वर्गवदित्याशङ्क्य ज्ञानस्य कर्मन्युरूपतत्त्वभावाच्च तत्र विधि-
कृत्यमित्याह । किमत्रेति । तर्हि तत्र विधे श्रूयमाणस्य का गतिस्तत्राऽऽह । श्रुतोऽ-
पीति । ज्ञाने श्रुतोऽपि विधिलस्याननुष्ठेयत्वात्तद्वेतुविवेकपरोऽन्यथाऽनर्थकः स्याद-
योग्यविषयत्वादुपलादिषु क्षुरतैश्च्यवत् । एतेन विधिलक्षणासिद्धयर्थमित्यादि प्रत्युक्तमिति
भावः ॥ ३० ॥

यद्योस्यासति कर्तव्ये नाधिकारो निरूप्यते ॥

तदप्यशेषतश्चोद्यमूर्ध्वमुन्मूलयिष्यते ॥ ३१ ॥

मुक्तेर्बहुविधक्रियाफलवैकल्यात्वेनाभ्युदयनमुक्तिमित्यादि निरादुर्वता काण्डयोः साध-
नादिभेद उक्तः संप्रति कार्यं विनेत्यादिनोक्तां मुक्तिमनुवदति । यच्चेति । विधिमार्गेऽधि-
कारमपेत्यादिना भाविन परिहारं सूचयति । तदपीति ॥ ३१ ॥

पर आशाऽऽत्मनः स्वास्थ्यं श्रेयो यद्यधिचान्छसि ॥

कर्मभ्य एव तत्तमिध्येच्छुतत्वात्कर्मणः श्रुता ॥ ३२ ॥

मुक्तेरुक्तरीत्या कर्मसाध्यत्वे निरप्तेऽपि तादृश्यपि सा कर्मणैः सिध्यति तस्यैव पुन-
र्यहेतुत्वेन श्रुतत्वादिति शङ्कते । पर इति । श्रेय शब्दः वैयर्थ्यमात्मनः स्वस्वभावस्या
नात्मनः यदीच्छसि तत्तर्हि तस्यैवेत्यनुमोदामहे । तत्राऽपि तत्कर्मवत्त्वादेव सिध्येच्चावजी-
वादिश्रुतौ तस्यैव पुनर्यस्योपेक्षत्वेन श्रुतत्वान्मुक्तेर्बहुविधत्वाज्ज्ञानादुदयनमभ्य-
न्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रुतां स्मृतां च विहितं कर्मैव श्रूयते यतः ॥

न च कर्मातिरेकेण मुक्त्यभ्युदयसाधनम् ॥ ३३ ॥

१ छ 'तो न' । २ व 'ना तुर्गो मु' । ३ न 'चाप्ल' ।

तरति शोकमात्मविदित्वादौ ज्ञानमपि श्रूयते पुमर्थहेतुरिति चेज्ज्ञेत्याह । श्रुताविति । विहितं कर्तव्यमनुष्ठेयमिति यावत् । अतस्तस्यैव पुमर्थहेतुतेति शेषः । श्रुतेर्गतिर्वक्ष्यते । श्रुतितात्पर्याज्ञानादेव तत्र पुमर्थहेतोर्ज्ञानस्य तवाद्यधिरत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ॥ ३१ ॥

यत्नतो न्यायतः किञ्चित्पञ्चमो वेदचक्षुषा ॥

निषेधविधिमात्रत्वाद्देदार्थस्येह सर्वतः ॥ ३२ ॥

यत्नः श्रुतितात्पर्यनिर्दिधारणायैव पुरुषव्यापारः । न्यायस्तूपक्रमोपसंहारैकंरूप्यादिः श्रुतिलिङ्गादिर्नेति विभागः । ननु श्रुतितदनुगुणन्यायान्यां विनाऽपि पुमर्थहेतुस्तथागताद्यागमादेव लब्धुं शक्यते नेत्याह । वेदेति । न हि वैदिका वेदातिरेकिणा मानेन पारलौकिकं हेतुं वदन्तीत्यर्थः । कर्मतरपुमर्थहेतोरवैदिकत्वे हेतुमाह । निषेधेति इह । व्यवहारभूमौ सर्वस्यापि वेदार्थस्य विधिनिषेधतच्छेषत्वेन समासेः कर्मैव पुमर्थहेतुरतो मुक्तेरपि स्वर्गवत्पुमर्थत्वात्तत्साध्यतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ननु श्रुतौ पुरोक्तानि वाक्यानि बहुशो मया ॥

अविधायित्वतस्तेषां न न्याय्यं भवतोदितम् ॥ ३५ ॥

वस्तुबोधीन्यपि वाक्यानि श्रुतौ बहुशो दृश्यन्ते तानि च परीक्ष्येत्यादीनि मयोक्तानि तत्कथं कर्मैव पुमर्थहेतुरिति शङ्कते । नन्विति । तेषां वस्तुबोधित्वाभावात्कर्मैव पुमर्थहेतुर्वेदार्थस्य च विधिनिषेधमात्रता तेन तदतिरिक्तमपि वस्तु तदर्थोऽन्तीत्यनुचितमिति दूषयति । अविधायित्वत इति ॥ ३५ ॥

आम्नायस्य क्रियार्थत्वाद्विधिनेति च सूत्रणात् ॥

विधिज्ञेयतया तेषामेकवाक्यत्वसंभवे ॥ ३६ ॥

तेषु श्रुतान्तुपरत्वाभावे किंपराणि तानीत्याशङ्क्यार्थवादाधिकरणन्यायेनाऽऽह । आम्नायस्येति । अयं भावः—अस्ति तास्मान्नायस्य सर्वस्य फलवत्कार्यपरत्वं तथानि वाक्यानि सोऽरोदीदित्यादीनि क्रिया वा तत्संबन्धं वा किञ्चिन्नावगमयन्ति तेषां फलवद्धर्मप्रमाणकत्वात्कलत्रादभिधेयवैधुर्यम् । तस्मादेवंनातीत्यत्र वाक्यमनित्यं सिद्ध्यार्थेऽपि सितया प्रमाणान्तरसापेक्षमप्रमाणमित्याम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्यादिसूत्रार्थः । तथाच सार्थवादानां शब्दानामप्रामाण्यामिति पूर्वपक्षितम् । वायुर्वै शेषेऽपि देवतेत्यादिर्यवाद्वा वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिक्राम इत्येवमन्तेन विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वात्प्रमाणं विधेयस्तुतेश्चैकवाक्यत्वं पदानां साक्षादसत्त्वात् । यद्यपि वायुर्वै शेषेऽपि तस्यादौ क्रिया वा तत्संबन्धो वा किञ्चिन्नागम्यते तथाऽपि विधीनामालभेतेत्यादीनामपेक्षितक्रियादिस्तु-तिलक्षणेनार्थेनार्थान्तं सन्तोऽर्थवादाः प्रमाणं स्युरिति विधिना त्वेकवाक्यत्वादित्यादि-

वार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९

ब्रह्म वेदेत्यादौ मुक्तिहेतुत्वेन ज्ञानस्य प्राप्तिद्वत्वाद्युक्तौ प्रसङ्गपरिशेषावित्याह । वेदान्त
इति ॥ ३९ ॥

नैवं क्रियाभ्य एवास्या मुक्तेः सिद्धत्वहेतुतः ॥

कुतः क्रियाभ्यः सिद्धिश्चेच्छृणु तद्गण्यते यतः ॥ ४० ॥

पूर्ववादी पारिशेष्यं दूषयति । नवमिति । क्रियासाध्यत्वे मुक्ते स्वर्गवदनित्यत्वा-
पत्तेर्न तत्फलतोत्पादयति । कुत इति । अनित्यत्व हित्वा तस्या यथा क्रियाफलत्व
ज्ञातुं शक्यं तथोच्यते तत्रावाहितेन भाव्यमित्याह । शृण्विति ॥ ४० ॥

निषिद्धकाम्ययोस्त्यागात्कर्मणोर्नित्यकर्मणः ॥

कारणात्प्रत्यवायस्य इतेर्भोगिन च क्षयात् ॥ ४१ ॥

शरीरारम्भकस्यैवं मुक्तिः सिद्धाऽन्तरात्मनः ॥

विनाऽप्यैकात्म्यसंबोधात्कर्मणोक्तवर्त्मना ॥ ४२ ॥

दत्वस्य दर्शनादिति योजना । तत्र द्रव्यादिषु फलश्रुतेरर्थवादत्वे दृष्टान्तमाह । पर्णम-
र्यामिति । अयं भावः—“द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्”
[जै० सू० ४ । ३ । १] यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स वायं श्लोकं शृणोति यदाङ्गे
चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धे यत्प्रयानानुयाना इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म
यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्या इति द्रव्यादिषु फलश्रुतयः । किमेते फलविषयः किंवा-
र्थवाद इति संशय्य यस्य पथ्यं भोजनं भवति स कल्पो भवतीत्येवंजातीयकाद्वाक्या-
होके साध्यसाधनतादीदृष्टेस्तत्सामान्यादत्रापि या क्रत्वर्था जुहूस्तां पर्णमयीं कुर्यादपाप-
श्लोकश्चरणकाम इति साध्यसाधनत्वबुद्ध्युत्पादात्पर्णतासाध्यं सतत्त्वमेव कार्यमिति
फलविधित्वमासामिति पूर्वपक्षोयत्वा लौकिकवाक्यस्य भवान्तरसिद्धार्थत्वात्सद्विरोधेन
यथाकार्यं चिदर्थोत्पत्तयेऽपि वेदे शब्दैकनिबन्धनत्वादौदमर्यस्य क्रत्वविनाभूतजुहूद्वारा
संनिहितक्रत्वपूर्वार्थितैव पर्णत्वस्येत्यमूपमर्थवादोति रादान्तिनं चतुर्थे । तथा च पर्णता-
द्यवच्छिन्नजुहूदादेः क्रत्वर्थत्वाद्यथा तत्र फलश्रुतिरर्थवादस्तथाऽऽत्मज्ञानेऽपि साऽर्थवादी
भवति तस्य प्रोक्षणादिवत्कर्मशेषत्वादिति ॥ ४४ ॥

आत्मनः कर्मशेषत्वात्तद्विषयः कर्मशेषता ॥

विधिं त्वयाऽनिच्छताऽपि ह्यभ्युपेयार्थवादवा ॥ ४५ ॥

ननु कर्मसंबन्धिजुहूदिद्वारा कर्माङ्गत्वात्पर्णतादेस्तत्र फलश्रुतिरर्थवादः स्यादात्म-
ज्ञाने तु द्वाराभावात्कर्माङ्गत्वायोगात् फलश्रुतेरर्थवादता न चेदं द्वारानपेक्षमेव क्रत्वा-
न्येति पुरोडाशादिवत्तदुन्निर्वर्तकत्वात्तत्राऽऽह । आत्मन इति । यथा जुहूद्वारा क्रतूप-
कारि पर्णत्वं तथा कर्तृसंस्कारद्वारा तदुपकारि ज्ञानमपि तच्छेषः । तद्युक्ता तत्र फलश्रु-
तिरर्थवादोत्यर्थः । ननु वायुर्न शेषिष्ठेत्यादिरर्थवादो विधिशेषो दृष्टो न चास्ति वेदान्तेषु
विधिरतो न ज्ञाने फलश्रुतिरर्थवादस्तत्राऽऽह । विधिमिति । ज्ञानस्याविधेयत्वात्तत्र
विध्यभावेऽपि प्रोक्षणवत्कारकसंस्कारतया दुर्वाराऽस्य विधिशेषोति युक्ता तत्फलश्रुतेर-
र्थवादोत्यर्थः ॥ ४५ ॥

नैवं तद्वेतुतद्रूपविरोधादितरेतरम् ॥

मुनस्यमुदययोस्तस्माच्च सम्पग्भवतोदितम् ॥ ४६ ॥

एकमविकन्यायेन परोक्तं युक्तेः कर्मसाध्यत्वं निराकरोति । नैवमिति । तत्र हेतु-
स्तद्वेत्तविति । तयोर्भुक्त्यमुदययोर्हेतु विवेकाविवेकपूर्वके ज्ञानकर्मणी तयोर्मियो वैलक्ष-
ण्यात् त्वदुक्तन्यायेन युक्तिः साध्येत्यर्थः । अत्र तद्वेत्योर्वैलक्षण्यत्वे हेतुं परो नानुमन्यते
स हि द्वयोरपि कर्मसाध्यत्वमिच्छति तत्राऽऽह । तद्वेति । तयो रूपे ध्रुवाध्रुवत्वे
तद्वैलक्षण्यात्तद्वेतुवैलक्षण्यमार्थिकमित्यर्थः । किंच तयो रूपहेतुवैलक्षण्यं प्रागेव यत्मा-

वार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकासूयटीकासंचलितम् । २१

दुक्तं तस्माद्यत्कर्मसाध्यत्वं मुक्तेस्त्वयोच्यते तदुक्तहेत्वज्ञानकृतं न सम्यगित्याह ।
मुक्तीति ॥ ४६ ॥

स्वरूपेऽवस्थितिर्मुक्तिरात्मनो भवतोच्यते ॥

काम्यादिवर्जनादिभ्यस्तस्याः सिद्धिश्च वर्ण्यते ॥ ४७ ॥

पूर्वपक्षानुत्थानमुक्त्वा विधान्तरेणापि तद्वक्तुं परोक्षमनुवदति । स्वरूप इति । उपे-
यमनुभाष्योपायमनुभाषते । काम्यादीति ॥ ४७ ॥

तत्राऽऽत्मा किं स्वरूपे ग्राह्यं स्थितो येन तत्स्थितिः ॥

हेतुं व्यपेक्षते यत्नात्स्वरूपं हि न तद्भवेत् ॥ ४८ ॥

उक्तहेत्वनुष्ठानात्प्रागात्मा स्वरूपे स्थितो न वेति विकल्पयति । तत्रेति । द्वितीय-
मनुवदति । स्वरूप इति । हेत्वनुष्ठानात्प्रागात्मनः स्वरूपानवस्थितत्वे गमकमाह ।
येनेति । येन हेतुना स्वरूपस्थितावात्मा हेतुमन्वेपते तेन प्रागयं स्वरूपे न स्थितो यदी-
त्यनुवादार्थः । दूषयति । स्वरूपं हीति ॥ ४८ ॥

स्वतोऽनवस्थितो यत्र हेतुना स्थाप्यते बलात् ॥

अथावस्थित एवायं किमर्थं हेतुमार्गणम् ॥ ४९ ॥

यत्र स्वतो न स्थितो हेतुना चानुष्ठानवशेन स्थापितस्तत्राऽऽत्मस्वरूपप्रागनुकत्वा-
द्धर्मादिवदित्यर्थः । आद्यमादत्ते । अथेति । तर्हीष्टहेत्वनुष्ठानं व्यर्थं न हि प्राप्तप्राप्ति-
प्राप्तं निगमिषतीति दूषयति । किमर्थमिति ॥ ४९ ॥

कैवल्येऽपि च तत्सत्केरनिर्मोक्षः प्रसज्यते ॥

अतो निषिद्धकाम्यादिवर्जनान्नाऽऽत्ममुक्त्वा ॥ ५० ॥

प्राप्तफलोऽपि स्वभावादवोक्तं हेतुमनुतिष्ठन्न दुष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । कैवल्येऽपीति ।
स्वभावस्य यावद्द्रव्यभातित्वान्मुक्तोऽपि तमनुतिष्ठेत्ततो मुक्तिबन्धयोरैकरूप्यं स्यादित्यर्थः ।
किं च काम्यवर्जनादि देहादियोगाधीनमिति मुक्तस्यापि तदनुष्ठाने तत्संबन्धः स्यात्ततो
न मुक्तिरित्याह । अनिर्मोक्ष इति । यतः प्राप्तिसद्भावे पुनः साधनानुष्ठानवैयर्थ्यमसिद्धत्वे
स्वभावत्वायोगोऽतो यथोक्तहेतोरात्मनो न स्वरूपावस्थानरूपमुक्तिसिद्धिरिति फलित-
माह । अत इति ॥ ५० ॥

विषयाभ्यासजास्वास्थ्यनुत्तर्यमिति चेन्मतम् ॥

स तु विषयसंपर्कः कस्माद्भवति कारणात् ॥ ५१ ॥

न स्वरूपावस्थानार्थमुक्तमुपायमुपगच्छामः किंतु संसृष्टेषु विषयेष्वसकृदनुभवनि-
त्तापशमनायेति शङ्कते । विषयेति । नाऽऽत्मन्यसङ्गे विषयसङ्गो हेत्वभावादित्याशि-

२२ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [संबन्ध-

पति । स त्विति । स्वभावादेवाऽऽत्मनि चैतन्यवद्विषयानुपपन्नाशङ्क्याऽऽह ।
कस्मादिति ॥ ५१ ॥

अकस्मान्नवतः सत्केयुक्तावप्यनिषेधतः ॥

अनिर्गोक्षप्रसक्तिर्वस्तथा सति समापतेत् ॥ ५२ ॥

हेतुं विनाऽऽत्मनि विषयसङ्गे न वो मुक्तिः स्यादित्युत्तरार्धेन प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुरक-
स्मादित्यादि । विना हेतुं नायमानार्थयोगस्य मोक्षेऽपि प्रसङ्गधैव्यं हेत्वर्थः । तत्र
निवारकाभावं हेतुमाह । अनियेधव इति ॥ ५२ ॥

धर्माधर्मनिमित्तार्थेत्किं पुनर्धर्मपातके ॥

अप्यसद्वस्वभावस्य संपर्कं कुरुतो बलात् ॥ ५३ ॥

विषयसंपर्कं हेत्वभायकृत दोषं धुनोति । धर्मेति । तौ किमसद्वस्वाकर्तुरात्मनोऽर्थ-
योगं कुर्वीते किंवा तद्विपरीतस्येति विवस्वत्याऽऽद्य दूषयति । किं पुनरिति । किंशब्दः
क्षेपार्थः ॥ ५३ ॥

भल्लातकाद्भवद्वस्त्रे न हि लोके स्फुरन्नपि ॥

कुञ्जलोऽपि कुञ्जालः सन्नयद्यादिस्वभावकम् ॥ ५४ ॥

मृद्वग्नौ घटी कुर्यान्मरुद्वाऽग्रेष्व शीतताम् ॥

आत्मा कर्मादिरूपधेन्मा काहसीस्त्वर्हि मुक्तताम् ॥ ५५ ॥

तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । भल्लातकेति । यथा वस्त्रे वस्तुतोऽकलङ्केऽपि भल्लातक-
फलं संसृज्यमानं तत्कलङ्कयति नैवमात्मनि सद्भादिहीने धर्माधर्मावर्धयोगविधायकावि-
त्यर्थः । तयोरात्मन्यर्थसंबन्धाधानासामर्थ्यं साधर्म्यदृष्टान्ताभ्यामाह । न हीत्या-
दिना । स्फुरन्मलानेत्युक्ते स्फुरणं देहबलं कुञ्जलो व्याख्यातेति प्रयोगात्कीर्ण-
बुद्धिबलमिति भेदः । यथा कुञ्जालो मृदं घटी करोति तद्वदघटादिस्वभाव नभो घटी न
कर्तुमलम् । यथा च वायुः सर्वत्र शैत्यमापादयन्नपि नाग्नेस्तत्करोति तथा धर्मादिः
सर्वोत्पत्तिमद्देतुरपि नेच्छात्मन्यर्थं संबन्धयति न हि स्वभावविपरीतोऽर्थो हेतुशतेनापि
कल्पनामर्हतीत्यर्थः । द्वितीयमनुभाषते । आत्म्येति । कर्तृत्वादिस्वभावस्वाधत्मा तस्य
विषयसंबन्धं धर्माधर्मावधत्तस्तदभ्यासनास्वास्थ्यनुत्पत्त्यर्थं वैभ्यादिवर्जनमित्यर्थः । स
किं कर्तृत्वादिकार्यस्वभावः किंवा तच्छक्तस्वभावः । आद्ये कर्तृत्वादिकार्यध्वस्तात्मनो
मुक्तिस्तदध्वस्तो वा नाऽऽद्य इत्याह । मा काहसीरिति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

न हि स्वभावो भावानां व्यावर्त्येतौष्यवद्वदेः ॥

स्वभावाद्निवृत्तोऽर्थो निःस्वभावः तपुष्पवत् ॥ ५६ ॥

तत्र हेतुः । न हीति । आत्मस्वभावोऽपि कर्तृत्वादेरनर्थो हेतुनिशेषाज्जिवन्त-
मित्याशङ्क्याऽऽह । स्वभावादिति ॥ ५६ ॥

नाविनश्यन्त्यतो धृष्टिर्व्यावर्त्येतौष्ण्यतः क्वचित् ॥

न च कर्त्राद्यनिर्मुक्तौ मुक्तिः संभाव्यतेऽन्यतः ॥ ५७ ॥

अथ मन्त्रादिसंनिधौ स्वभावादप्यौष्ण्याद्धृष्टिर्व्यावर्तते न चैतावताऽसौ स्वपुष्पवन्निः-
स्वभावस्तथाऽऽत्मा यथोक्ताद्धेतोरुक्तस्वभावानिवृत्तौऽपि न निःस्वभावस्तत्राऽऽह ।
नैत्यादिना । मन्त्रादिसंनिधिभूतशक्तिप्रतिबन्धान्नाग्निः स्फोटयति करोति न तद्धेतोरौ-
ष्ण्यादपि स निवर्तते कालान्तरे तस्मादेव तत्कार्यदृष्टेरतो विद्यमानोऽग्निर्मन्त्रादिसंनिधौ
स्वभावादौष्ण्याद्यावन्तैतान्यथा नैःस्वाभाव्यापत्तेस्तथाऽऽत्मनोऽपि स्वभावव्यावृत्तौ नैःस्वा-
भाव्यादमुक्तिरिति यावः । न द्वितीय इत्याह । न चेति । अनर्थध्वस्तिर्हि मुक्तिः कर्तृ-
त्वादिश्चानर्थस्तेन सति तस्मिन् मुक्तिर्बन्धस्यैव सत्त्वादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्ययोः स्वाऽऽत्मसंसृतिः ॥

न नु तच्छक्तिरित्येवं शक्तिमात्रतया स्थितौ ॥ ५८ ॥

कर्तृत्वादिकार्यस्वरूपत्वपक्षं प्रतिशिष्य तच्छक्तिस्वभावत्वपक्षमालम्बते । नन्विति ।
एषकारनिरत्वमाह । न त्विति । तथाऽपि मोक्षानुपपत्तितुल्येति चेन्नैत्याह । इत्यव-
मिति । शक्तिमात्रतया कर्तृत्वादिकार्यशून्यतच्छक्तिसत्त्वेनेति यावत् ॥ ५८ ॥

सर्वानर्थविनिर्मुक्तेरुपपन्नाऽऽत्ममुक्तता ॥

मैवं भेदे तथाऽभेदे दोषः स्याच्छक्तिकार्ययोः ॥ ५९ ॥

अनर्थः कर्तृत्वादिकार्यं तच्छक्तौ सत्यामपि स्वापादावनर्थधियोऽभावादित्यर्थः ।
तच्छक्तिसत्त्वेऽपि न मुक्तिरिति दूषयति । मैवमिति । कथं शक्तिपक्षे मोक्षयोगस्त-
त्राऽऽह । भेद इति ॥ ५९ ॥

शक्तितत्कार्ययोर्यस्माद्यतिरेको न विद्यते ॥

नियमासंभवः प्राप्यतिरेकस्तयोर्यदि ॥ ६० ॥

कथमुभयत्र दोषसम्बन्धित्याशङ्क्य शक्तिशक्त्ययोरुपादानोपादेययोर्भेदे दोषं विशद-
यति । शक्तीति । इयं शक्तिरिदं कार्यमिति व्यतिरेको यस्मात्प्रपञ्च्यते विदेरश्र-
ज्ञानार्थत्वात्तावन्तीत्यर्थः । अयोग्यत्वाद्विद्यमानोऽपि तद्धेदो न भातीत्याशङ्क्याऽऽह ।
नियमेति । शक्तितत्कार्ययोर्भेदे शक्तिरियं तत्कार्यमिदमिति नियमो न स्याद्वाश्वयो-
रिवात्यन्तमिनयोस्तद्भावासंभवादित्यर्थः ॥ ६० ॥

कार्यकारणता न स्यात्स्वतो भेदेन सिद्धयोः ॥

अभेदे च तयोरैक्यात्कार्यकारणता कुतः ॥ ६१ ॥

शक्तितत्कार्ययोरिव गवाभ्योरकार्यकारणत्वाच्चानियम इत्याशङ्क्याऽऽह । कार्येति ।
वास्तवभेदे कार्यकारणत्वस्यैवाश्वमहिपदयोगाच्च तेनानियमनिराकृतिरित्यर्थः । अभे-
दपक्षे दोषं प्रकटयति । अभेदे चेति ॥ ६१ ॥

नाकुर्वत्कारणं दृष्टं कार्यं चाक्रियमाणकम् ॥
अथाभेदस्तयोरिष्टः कार्यध्वस्तौ प्रसज्यते ॥ ६२ ॥
तच्छक्तेरपि विध्वंसस्तयोरव्यतिरेकतः ॥
शक्तिस्वरूपहाने च शक्तिमदूपनिहुतिः ॥ ६३ ॥
तयोरव्यतिरेकत्वात्स एवाऽऽप्यात्यनीप्सितः ॥
निरात्मवादः पूर्वोक्तस्तस्मान्नैवं प्रकल्पयेत् ॥ ६४ ॥

शक्तितत्कार्ययोरैवेषोपि वस्तुनि कार्यकारणत्वे का हानिस्तत्राऽऽह । नाकुर्व-
दिति । न हि वस्तुमात्रं कारणं कार्यं वा तत्र कुर्वत्त्वाक्रियमाणत्वविभगाभावादकुर्व-
त्कारणमक्रियमाणं कार्यमित्यसौकिकं स्यादित्यर्थः । दोषान्तरं वक्तुं पुनरभेदपक्षमनुव-
दति । अयेति । कार्यं वा शक्तेरन्तर्भावः शक्तौ वा कार्यरयेति विकल्प्याऽऽद्ये दोष-
माह । कार्येति । तच्छक्तेः कार्यप्रतियोगिकारणभूतशक्तेरिति यावत् । कर्तृत्वादिका-
र्यनाशवत्तच्छक्तिनाशोऽपि का क्षतिलत्वाऽऽह । शक्तीति । शक्तितत्कार्यशक्तिमतां
नाशोऽपि किं नदिच्छन्नं तत्राऽऽह । स एवेति । अप्रस्तुते निरात्मवादे कथं स एवेति
परामर्शस्तत्राऽऽह । पूर्वोक्त इति । स्वभावाद्निवृत्तौऽर्थ इत्यत्रेति यावत् । तथा च
फलाभावाच्च मोक्ष इति शेषः । कार्यस्य शक्त्यन्तर्भावे शक्तिस्थितौ कार्यानाशात्कर्तृत्वा-
देस्तच्छक्तिवद्यावदात्ममाधित्वादनिरुक्तिरेवेत्यभिप्रेत्याभेदनिरासमुपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

मतं कार्यानिभिव्यक्तिर्निमित्तासंभवाद्यदि ॥
शक्तेरिति न तण्क्तं शक्तिवद्हेतुसंभवात् ॥ ६५ ॥

शक्तितत्कार्यस्यभावपक्षयोरुक्तदोषं परिहरन्मतान्तरमाह । मतमिति । न कार्यस्य
तच्छक्तेर्वा स्वरूपनाशो मुक्तिः किंतु शक्तेर्यत्कार्यं तदनभिव्यक्तिः सेति यदि मत-
मिति योजना । कार्यान्त्यकेः स्वापादावापि सत्त्वादतिप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । निमि-
त्तेति । स्वापादौ पुनर्व्यक्तिनिमित्तान्यदृष्टादीनि सन्ति । अन्यथा ज्ञानानर्थक्यात् ।
मुक्तौ तु तेषामसंभवस्याप्या चाऽऽत्यन्तिककार्यानिभिव्यक्तिः सेति नातिप्रसक्तिरित्यर्थः ।
शक्तिकार्ययोः सतीरेव कार्यान्त्यकिर्मुक्तिरित्येतन्निरस्यति । न नदिति । तत्र हेतुमाह ।
शक्तीति । शक्तिरूपादानं तद्वतो वाऽतिशयस्तस्य कार्यस्य हेतुर्धर्मादिसयोः संभवा-

दिति योमना । यानि संसारे कार्यव्यक्तिनिमित्तानि तान्यविकलानि मुक्तावपि तद्वि-
कला तत्रापि कार्यव्यक्तिः स्यादिति भावः ॥ ६१ ॥

शक्तिरूपेण संबन्धो निमित्तानामपीष्यते ॥

नैमित्तिकैरिति ततो बह्वर्थाण्यादिसमानता ॥ ६६ ॥

ननु मोक्षे हेतुफलयोरव्यक्तयोः सत्त्वेऽपि मिथोऽसंबन्धान्न तदा कार्यव्यक्तिरत
आह । शक्तीति । निमित्तानां धर्मादीनां शक्त्या समवायिकारणेन तद्वतातिशयेन च
संबन्धवन्नैमित्तिकैरपि कर्तृत्वादिभिरसावेष्टव्यः समवायी स्वभावात्मा मोक्षेऽप्यस्तीति तदा-
श्रयाश्च धर्मादयस्तदा शक्तिवदव्यक्ताः । अतस्तत्राऽऽश्रयाश्रयित्वसंबन्धस्तद्वतातिश-
येन तेषामैकाधिकरण्यम् । एतेन नैमित्तिकैरपि शक्तेरुक्तः संबन्धः । तदेतूनां कर्तृत्वा-
दिभिर्निमित्तनैमित्तिकत्वं तस्मात्तत्रापि कर्तृत्वादिव्यक्तिः संसारादविशेष इत्यर्थः ।
मुक्त्यभावं फलितमार्हं । इति तत इति । यतो धर्मादीनां नैमित्तिकैस्तत्संबन्धस्य च
मुक्तौ दुर्वारता ततः सत्यभावप्रतिबद्धे तदौप्यप्रकाशव्यक्तिवद्वाङ्मयसद्भावे तत्रापि
कार्यव्यक्तिर्निर्यतेति तदव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षो न युक्त इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

कार्यस्य शक्तितन्त्रत्वे सर्वदा कारणस्थितेः ॥

कार्योत्पत्तिः सदैव स्यान्निदाये धर्मवधत्तः ॥ ६७ ॥

किंच कर्तृत्वादिकार्यस्य पुष्कलकारणतन्त्रत्वमस्ति न वा तत्राऽऽद्यमनूद्य दूषयति ।
कार्यस्येति । शक्तिः समग्रो हेतुः कारणशब्दस्यापि स एवार्थः । न तद्युक्तमित्या-
द्युक्तीत्या पुष्कलहेतौमोक्षेऽपि भावात्तत्रापि कार्योत्पत्तिप्राप्तेर्मुक्तिप्रलयसुप्तीनां लयः
स्यादित्यर्थः । पूर्णहेतुतन्त्रत्वे कार्यस्य सति तस्मिन् मुक्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह ।
निदाय इति । धर्मपुष्कलहेतौ सति धर्मसातत्यवत्कर्तृत्वादिसामग्र्यां यतस्तद्विलम्बा-
योगोऽतः कर्तृत्वादिसातत्ये सत्यमुक्तिरित्यर्थः ॥ ६७ ॥

तथैव शक्त्यतन्त्रत्वेऽप्येव दोषो यतो भवेत् ॥

सदा कार्यं न जायेत कारणासम्भवात्सदा ॥ ६८ ॥

द्वितीयं निराकरोति । तथेति । यथाऽऽद्ये मोक्षासम्भवस्तथैव कर्तृत्वादेः सामग्र्य-
नधीनत्वेऽपि यतः सोऽनुपज्यतेऽतस्तदतन्त्रत्वमयुक्तमित्यर्थः । तमेव दोषं दर्शयति ।
सदेति । कार्यं कर्तृत्वादि सदा कारणासम्भवात्कार्यस्य च कदाचिदपि पुष्कलकार-
णाधीनत्वाभावात्तदभावेन तन्निवृत्तिर्मुक्तिरित्यर्थः ॥ ६८ ॥

निदाये शीतवद्यस्मादतोऽसम्यगिदं वचः ॥

निष्कारणस्य चोद्धूतो कार्यजन्म सदा भवेत् ॥ ६९ ॥

१ ख. 'दित्यर्थः ॥ ६५ ॥ ख' । २ ख. 'न का' । ३-क. 'ह । त' । ४ ख. 'बन्धे त' ।
५ ख. 'स्मात्ततो' ।

असति कारणे कार्यानुत्पत्तौ दृष्टान्तमाह । निद्राद्य इति । धर्मसामान्या शैत्यहे-
त्वभावात्तदनुत्पत्तिवत्कर्तृत्वादेरपि यदधीनत्वं तदभावे कुतो जन्मेत्यर्थः । यस्मात्कार-
णात्तत्रत्ये कार्यमयुक्तं तस्मात्तदन्वयत्ववचोऽयुक्तमिति फलितमाह । यस्मादिति ।
यत्कारणानधीनं तत्र जायते यथाऽऽत्मेत्ययुक्तं विना हेतुं कार्यानुत्पत्तौ बाधकाभावादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । निष्कारणस्येति ॥ ६९ ॥

कार्यता वा कुतोऽस्य स्यान्न चेत्कारणतन्त्रता ॥

न च शक्यं प्रतिज्ञातुं जन्माऽऽरभ्याऽऽ मृतेर्नृमिः ॥ ७० ॥

निषिद्धकाम्यकर्मादिवर्जनं निपुणैरपि ॥

सूक्ष्मापराधसंहृष्टेरतियत्नवतामपि ॥ ७१ ॥

कर्तृत्वादेः स्वतन्त्रत्वे न कादाचित्कतेति बाधकान्तरमाह । कार्यतेति ।
आत्मनः स्वरूपावस्थानाय विषयान्म्यासजास्वास्त्यनुत्पत्ते वा परकीयोपायो नोपयोगी-
त्युक्तमिदानीमुपायमेवापाधिकीर्तुरादौ काम्यवर्जनादिप्रतिज्ञा दुष्करेत्याह । न चेति ।
जन्माऽऽरभ्याऽऽमृतेर्जन्मरणान्तरालावस्थायामिति यावत् निपुणैरपि नृभिरिति सर्वत्रः ।
आदिपदेन निषिद्धकाम्यदर्शनवर्जनेनसंग्रहः । त्वदुक्तहेतुप्रतिज्ञैव मनुष्याणां दुष्करा
तदनुष्ठान पुनर्दूरनिमित्तं देवास्तु कर्पाचिदेवं प्रतिज्ञातुं तदर्थं चानुष्ठानमलमित्युपहासार्थं
नृभिरित्युक्तम् । अथाप्यमेवसामान्यादृशामीदृशप्रतिज्ञातदनुष्ठानयोरशक्यत्वेऽपि महा-
विद्या मनुष्याणामतियत्नवतां तयोः शक्यत्वं नेत्याह । सूक्ष्मेति । महत्त्वं नोक्तप्रतिज्ञा-
तदनुष्ठाननिर्वाहकमिति शेषः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

संशयस्तु भवत्येव पक्षमिद्विस्तु तावता ॥

अथ चेन्मोक्ष्यते सोऽत्र यस्य संपत्स्यते तथा ॥ ७२ ॥

ननु देशकालयोर्निरवधित्वात्कस्यचिदपि मनुक्तोपायप्रतिज्ञा तदनुष्ठानासामर्थ्यम-
तिज्ञा त्वदीया न युक्ता तथासर्वविदस्तदभावनिरर्थ्यप्रमाणाभावादत आह । संशय-
स्त्विति । त्वदुक्तहेत्वनुष्ठानासामर्थ्यसाधकमानाभावेऽपि तत्सत्तावेदकप्रमाणाभावाद्भवति
श्रोतुरुक्तहेतौ संशय इत्यर्थः । संशयानस्य संशयितार्थसंपर्णवन्मनुक्तमपि हेतुं कुतः
लितया सदितानोऽनुतिष्ठेदित्याशङ्क्याऽऽह । पक्षेति । अल्पायासेष्वर्थेषु संशयात्प्रवृ-
त्तावपि महायासे समुद्रतरणादौ सदेहवतोऽप्रवृत्तेस्त्वदुक्तहेतोश्च बहुलायासत्वाच्च तत्र
सदेहात्प्रवृत्तिरित्यर्थः । सगयादपि स्तपसासिद्धिं शङ्कते । अथेति । दृष्टकोटिद्वय-
स्यैव संशयदृष्टेरुक्तहेत्वनुष्ठानाधिकारोऽपि संशययता कापि दृष्टेनातो यस्य क्षपितक-
ल्मपम्योक्तो हेतुः मपूर्णां भविष्यति स यद्यपि नास्माभिरिच्छेयतो गम्यते तथाऽपि तस्य
ययोक्तहेत्वनुष्ठानान्मोक्षो भवितेत्यर्थः । अथेति निर्धारणसप्तम्यधिकृतविषया ॥ ७२ ॥

त्वदुक्तं नैतदेवं स्यादवक्तव्यत्वहेतुतः ॥

निश्चितं साधनं वाच्यं ज्ञानं निःश्रेयसं प्रति ॥ ७३ ॥

संशयात्पूर्वपक्षसिद्धिं दूषयति । त्वदुक्तमिति । एतत्काम्यवर्जनादिसाधनं त्वदुक्तं संशयात्पक्षसिद्धिरित्येवमुपगमे न स्यादित्यक्षरार्थः । न तावत्संशयोऽर्थनिश्चायकोऽर्थपक्ष्याऽप्रमाणत्वाच्चापि तदनुपपत्त्या त्वत्पक्षसिद्धिरदृष्टकोटिद्वयस्यापि शाब्दसंशयदर्शनात् । अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हीति न्यायात् । अतः संशयात्पक्षसिद्धिं वदता पक्षासिद्धिरेवोक्तेति भावः । ननु विमतं कचित्सिद्धं संशयकोटित्वात्संमतवदिति तत्राऽऽह । अवक्तव्यत्वेति । त्वदुक्तेरिति पाठे त्वनेन संबन्धः । अवक्तव्यत्वं साधयति । निश्चितमिति । न च संशयविषयो निश्चितो व्याघातादतः संशयविषयत्वात्कचिदस्तीति न वाच्यम् । शब्दसंशयविषये च व्यभिचारादिति शेषः । संशयविषयोऽपि कृप्यादिवदुपदिश्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । निःश्रेयसमिति । संशयितोऽपि कृप्यादिर्दृष्टफलत्वादुपवेष्टुं युक्तस्त्यदुक्तस्तु हेतुर्निःश्रेयसार्थत्वान्मानतो निश्चयं विना नोपदेशमर्हतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

न तु यादृच्छिकी सिद्धिर्वक्तव्येह विपश्चिता ॥

दैवगोचर एवैष न तु मानुषगोचरः ॥ ७४ ॥

अपानिश्चितमपि मानतस्तत्तल्लारोहणादि निःश्रेयसाधनं केचिदुपदिशन्ति तत्राऽऽह । नत्विति । यादृच्छिकी सिद्धिर्मानादते सिद्धिः सा निरतिशयं फलमाकाङ्क्षन्तं प्रति विवेकिना न वाच्या ये तु मोक्षेऽपि तत्तल्लारोहादिना यादृच्छिकीं सिद्धिमिच्छन्ति ते न विपश्चित इत्यर्थः । संशयात्पक्षसिद्धिं निराकृत्योक्तहेतोरसंभवेत्वं साधितं निगमयति । दैवेति ॥ ७४ ॥

सहकर्त्री भवेच्छक्तिरिति न्यायाद्भवेद्यदि ॥

मनुष्यगोचरोऽपीति नाऽऽख्यातासंभवात्तथा ॥ ७५ ॥

आख्यातानामर्थं बोधयतामधिकारिशक्तिः सहकारिणीति न्यायाद्विधेयार्थानुष्ठानशक्तमधिकारिणं विना विधेर्वधित्वायोगात्काम्यादि मुमुक्षुर्वर्जयेदित्याख्यातस्य मनुष्यं प्रति स्वार्थं बोधयतो मनुष्यशक्तिसापेक्षत्वादेवमात्रगोचरत्वमस्यासिद्धमिति शङ्कते । सहकर्त्रीति । यत्राऽऽख्यातमस्ति तत्र तत्सहकर्त्री कर्तृशक्तिरिष्टा न च मोक्षकामी काम्यादि वर्जयेदित्याख्यातं ख्यात्यतो न मनुष्यगोचरतोक्तहेतोरिति समाधत्ते । नाऽऽख्यातेति ॥ ७५ ॥

मुक्त्यर्थी न हि काम्यादि वर्जयेदिति चोदना ॥

अस्ति वेदे कचिद्येन शक्तेर्विध्यैकदेशता ॥ ७६ ॥

मोक्षार्थी काम्यादि वर्जयेदित्यस्मद्भवनस्यमाख्यातमस्तीत्याशङ्क्य त्वद्वचनस्य श्रुतिः स्मृतिर्वा मूलमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । मुक्त्यर्थीति । श्रुतौ कचिदपि यथोक्ताख्यातासत्त्वे फलितमाह । येनेति । येन वेदे यथोक्ताख्यातसत्त्वेन कर्तृशक्तेराख्यातसहकारित्वेन तदंशत्वं तथा वेदे नाऽऽख्यातमस्त्यतो न श्रुतिमूलत्वेन त्वद्वाक्यप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

काम्यादिवर्जनं त्वेवैतस्त्वमतिप्रभवं यतः ॥

नातः शक्तेस्तदंशत्वं कथंचिदपि गुण्यते ॥ ७७ ॥

मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायानिहासयेत्याप्तवाक्यमस्मद्भवेमूलमिति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह । काम्यादीति । न तावदिदं स्वतो मानं स्मृत्यधिकरणविरोधात् । न च प्रत्यक्षादि तन्मूलम् । पारलौकिकसाध्यसाधनसंबन्धस्य बदैकगोचरत्वात् । न च वेदे यथोक्तमाख्यातमस्तीत्युक्तम् । तस्मादाप्तवाक्यस्य निर्मूलत्वेनामानत्वात्त्वद्वाक्यस्य तन्मूलत्वेन मानत्वायोगात्काम्यादिवर्जनविषयमाख्यातं त्वदुत्प्रेक्षाभावं यतो भाव्यतो न कर्तृशक्तेस्त्वद्वाक्यस्याख्यातसहकारित्वेन तदंशतेत्यर्थः । त्वद्वाक्यस्य श्रुतिस्मृतिमूलत्वे निर्मूलत्वे वा तद्वताख्यातसहकारित्वेन तदंशत्वं कर्तृशक्तेर्न सिध्यतीति द्योतयति । कथंचिदपीति ॥ ७७ ॥

नित्यादिकरणाच्चापि काम्यादेश्चापि वर्जनात् ॥

श्रेयः संभाव्यते विद्यानिष्फलत्वप्रसङ्गतः ॥ ७८ ॥

ननु मद्वाक्यस्योक्तमाप्तवाक्यं मूलं तन्मूलत्वेन च यथोक्तमुक्तिसाधनवादिवैवैवाक्यमनुमीयते । आचाराश्च स्मृति ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनमिति न्यायादत आह । नित्यादीति । चकारोऽवधारणार्थो नना संबध्यते । निचाव्य तं मृत्युमुत्थाप्रमुच्यत इत्यादिविद्यामोक्षफलत्वप्रत्यक्षश्रुतिविरोधाच्चोक्तं कल्पनाऽविरोधाधिकरणविरोधादिति भावः ॥ ७८ ॥

काम्यात्स्वर्गादिकं वा भूदक्रियायां तदुद्भवम् ॥

अर्थान्तरात्स्वभावाद्वा भवन्न तु निवार्यते ॥ ७९ ॥

भवतु यथा कथंचित्काम्यादिवर्जनं तथाऽपि न तस्य शोभतेपायतेत्याह । काम्यादिति । काम्यकर्मनिमित्तं स्वर्गादि तद्भोगकारणं देहादि च तद्वेतुकर्मवर्जनान्मा भूत् । अक्रिया नाम निषिद्धक्रिया तस्या सत्यां तत्परिपाकनं नरकपतनं तज्जिदानं च देहादि निषिद्धवर्जनाद्गर्ज्यतां तथाऽपि न मुक्तिः । इष्टापूर्तादिहेतुनामित्यत्र कस्यमाणादर्थान्तरात्स्वभावाद्वा पुण्यदेशनिष्ठातादिकृतपुण्यादिवशाद्भवतः स्वर्गादिर्दुर्निवारत्वादित्यर्थः ॥ ७९ ॥

अन्यतो भवने मानं न चेदस्त्वह संशयः ॥

एतावताऽपि पक्षस्ते प्रतिबद्धो न सिध्यति ॥ ८० ॥

ननूक्तोपायवतो वर्तमानदेहपाते हेत्वन्तरादेहान्तरभावे मानाभावात्कैवल्यमावश्यक-
मिति शङ्कते । अन्यत इति । हेत्वन्तरादेहान्तरस्याभवनेऽपि मानाभावाविशेषान्द्रवन-
विषये संशयः स्यादित्याह । अस्त्विति । संशये च पक्षासिद्धिमुक्तां स्मारयति । एता-
वतेति । पक्षपदेन परकीयोपायलभ्यो मोक्षो गृह्यते निश्चयाधीनत्वात्पारलौकिकहेत्वनु-
ष्ठानस्य संशयस्तत्प्रतिबन्धकः । अतः संशयेन विवक्षितो हेतुर्यस्मात्प्रतिबद्धस्तस्मात्ते
मुक्त्यसिद्धिरिति भावः ॥ ८० ॥

अथैतयोरिति तथा चोदनार्थाविलङ्घनम् ॥

सुखदुःखादिसंदष्टेर्न चाप्यस्तीह संशयः ॥ ८१ ॥

वर्तमानदेहपाते मुमुक्षोर्देहान्तरग्रहे संशयमुक्त्वा निश्चायकसद्भावाश्लिष्यं दर्शय-
ज्जुक्तं संशयं शिथिलयति । अयेति । यथा केवलकर्मवतां समुच्चयानुष्ठायिनां च देह-
पातावूर्ध्वं दक्षिणोत्तराध्वसंबन्धः श्रुतस्तथाऽधुनातनसुखदुःखादिदर्शनानुसारेण ये केचि-
द्विधिनिषेधातिक्रमशीला दृष्टास्तेषां विद्याकर्मबहिर्मुखानां वर्तमानदेहपाते सत्ययैनयोः
पथोर्न कतरेणचनेत्यादिना तृतीयस्थानसंबन्धोऽत्यल्पमुखो बहुतरदुःखमोहात्मकश्च क्षुद्र-
जन्तुभावः श्रूयतेऽतो मुमुक्षोरपि ज्ञानकर्मशून्यस्य देहान्तरग्रहे न संशयः कर्माधिकारिणो
हि मार्गद्वयहेत्वभावे देहान्तरग्रहश्रुतेः । न च सा मुमुक्षुर्न्यतिरिक्तविषया विहितत्वा-
च्चाऽऽश्रमकर्मापीति न्यायेन तस्यापि धर्माधिकृतत्वेन संकोचायोगात् । न च तस्य निषि-
द्धत्यागित्वाच्च क्षुद्रजन्तुत्वम् । विहितत्पागितया तत्फलभाक्त्वस्यापि दुःसाधनत्वात् ।
न च नित्याद्यनुष्ठानात् तृतीयस्थानसंबन्धस्तस्य विफलत्वोपगमात्तथा च ज्ञानकर्मणोर-
भावात्मुमुक्षोर्न मोक्षो नापि संसृतिरिति कष्टां वक्तव्यं दशमाभिरोत् । निराकारिष्यते
चैकमविकत्वम् । अतो वर्षितचरितस्यापि देहान्तरं निश्चितमित्यस्य न मोक्षशेति
भावः ॥ ८१ ॥

नित्यस्याकरणे दोषस्तत्क्रियायां न यद्यपि ॥

अन्यतोऽसौ स्वभावाद्वा न तु मानेन चार्पते ॥ ८२ ॥

काम्यादेरस्मिन्नग्नौ सर्वथा त्यागेऽपि जन्मान्तरीयात्ततो बन्धसिद्धेरमुक्तिरंका यत्तु
नित्याद्यनुष्ठानादकरणनिमित्तप्रत्यवायनिर्वहणात् तत्कृतमस्य देहान्तरमिति तत्राऽऽह ।
नित्यस्येति । अस्मिन्नग्नौ साकल्येन नित्याद्यनुष्ठानाद्वर्तमानतदकरणप्रयुक्तप्रत्यवाय-
प्रभूतदेहान्तरग्रहाभावेऽपि जन्मान्तरीयादकरणाद्वा पापदेशनिवासाभ्यासादेर्वा स्वभावा-
द्बुद्धवतः प्रत्यवायस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्तत्कृतजन्मान्तरप्राप्तेर्न मुक्तिरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

नित्यादेः फलमिष्टं चेदुपाचदुरितस्यः ॥

तथाऽप्यागामिदोषेष्वाशङ्का पूर्ववदुद्भवेत् ॥ ८३ ॥

जन्मान्तरसन्निताकरणादिहेतुकदुरितजातस्यैहिकनित्याद्यनुष्ठानजन्यापूर्वतो नाशान्मुक्तिविरोधितेत्याशङ्कते । नित्यादेरिति । अतीताकरणादिहेतुकदुरितादेराधुनिकनित्यादिना निर्हरणेऽपि भविष्यदकरणकारणकदोषाधीनशरीरान्तरग्रहाशङ्का दुर्वीरति परिहरति । तथाऽपीति । अस्त्वहं सशय इत्येतद्वस्यति । पूर्ववदिति ॥ ८३ ॥

अनभीष्टफलानां च दुरितत्वात्सयो भवेत् ॥

नत्वाभ्युदयिकानां स्यादभीष्टत्वात्सयस्तव ॥ ८४ ॥

ननु भविष्यदकरणमुमुक्षोरैहिकमामुष्मिक वा नाऽऽद्य प्रत्यहमुपातनित्यादेस्तथापि धाकरणाभावात् द्वितीयो वर्तमानदेहान्ते मुक्तेरावश्यकत्वात्तत्राऽऽह । अनभीष्टेति । धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेरनिष्टहेतुत्वादुरितानामशेषतो नित्यादिना क्षयेऽपि सुकृतानामप्युदयौषधिकानामिष्टोपायत्वावविरोधात्तस्माद्व्यन्तेरनारब्धातीतागामिसुकृतकृत देहान्तरमस्य दुर्वारमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

सर्वेषां दुष्टता चेत्स्यान्न विधानाददुष्टता ॥

नापि श्येनादितुल्यत्वं फलदोषेण दुष्टता ॥ ८५ ॥

सुकृतानामपि दुष्कृतवन्मुमुक्षु प्रत्यनिष्टत्वमविशिष्टमितरस्यापीत्यतिदेशाधिकरणन्यायादिति शङ्कते । सर्वेषामिति । विहितस्य विषिन्नामर्थांन्मुमुक्षु प्रत्यपि न दुष्टते त्याह । नेति । निषिद्ध हि दुष्ट न विहित तस्य तु भोगदेवात् प्रति शान्तिरित्यर्थः । ननु विहितत्वं आदुष्टत्वे प्रवीनक श्येनादौ व्यभिचारात्तत्राऽऽह । नापीति । आविपदेन सदशैकत्रिकादिग्रहः । न हि सोमादीनां श्येनादिना तुल्यत्वमनिषिद्धफलत्वात् । श्येनादेस्तु न हिंसादिति फल निषिद्धम् । तथाच फलस्य निषिद्धत्वेन दुष्टत्वादाधिकार्यभावात् साधनाग्रे विधिः । वक्तुं हि—

“उदेशाच्च फलत्वेन श्येनादौ न विधेयता ।

भावन्याविधिरप्येष फलप्राप्तिनिवर्तते” इति ॥

सोमादौ व्यभिचारिसद्भावादविवक्षो विधिः । यथाऽऽहुः—

“फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थनानुवध्यते ।

केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्वर्मेन कीर्त्यते” इति ॥

उपपादितं च श्येनाग्नीषोमीयवैषम्यं चोदनासूत्रेऽतः श्येनादेर्विहितत्वमेव नेति कृतो व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

ऐकात्म्यज्ञानतश्चेत्स्याद्विधा कर्मप्रधानता ॥

प्रधानत्वं च विद्यायास्तमेतमिति दर्शितम् ॥ ८६ ॥

उक्तोपायवतोऽपि न मुक्तिः कर्मान्तरेण देहान्तरसंभवादिति निरुद्धः सिद्धान्तमेवाऽऽदाय चोदयति । ऐकात्म्येति । उक्तोपायानुष्ठानतुः शुद्धबुद्धेरैक्याधिया सर्वकर्मध्वस्तेर्मुक्तिरित्यर्थः । तर्हि तद्ध्वंसिनो ज्ञानादेव तत्संभवात्कर्मणां साक्षान्मोक्षहेतुत्वं मानफलहीनमित्याह । व्यर्थेति । ज्ञानस्यापि साक्षान्मोक्षसाधनत्वमप्रामाणिकमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रधानत्वं चेति । विविदिपावाक्येन कर्मणां मुक्तिफलज्ञानेच्छासाधनत्वेन विनियुक्तत्वाज्ज्ञानस्य साक्षान्मोक्षोपायत्वसिद्धिस्तमेव विदित्वेत्यादिश्रुतेश्चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

तत उक्तेन मार्गेण कर्तृसंस्कारकारिणाम् ॥

ऐकात्म्यज्ञानतात्पर्यं कर्मणामिति निश्चितम् ॥ ८७ ॥

ननु पुरुषैतन्नकर्तृत्वाभावादिच्छायास्तत्र कर्मणां न विनियोगोऽत एवेप्यमाणज्ञानेऽपि न तेषां विनियोगः । अतस्तेषां मोक्षोपायत्वमेवात आह । तत इति । यज्ञादीनामिच्छाज्ञानयोस्त्वनृतन्त्रयो साक्षादनवव्याधेन केन च यजेतेत्यादिशास्त्रोक्तक्रमेण बुद्धिशुद्धिहेतूनां तृतीयाश्रुत्या मोक्षहेतुज्ञाने पर्यवसानं पुरुषार्थपादे निर्णीतमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

तेन निःसारतां बुद्ध्या कर्मणां वेदतत्त्ववित् ॥

ऐकात्म्यज्ञानमन्वेति तपोमुपितकल्मषः ॥ ८८ ॥

ननु कर्मणां संस्कारद्वारा ज्ञानहेतुत्वे यावज्ज्ञानमनुष्ठानं स्यात्तस्य दृष्टफलत्वादतो विविदिपासंन्यासासिद्धिरत आह । तेनेति । तपसा नित्यादिना निरस्ताशुद्धिरधीतवेदो वेदार्थमापातेन ज्ञाननिवेकी नास्त्यकृतः कृतेनेत्यादिना कर्मणामनित्यफलतां बुद्ध्या ततो विरक्तो मुक्त्युपायं ज्ञानमुद्दिश्य श्रवणादि कर्तुं कर्म संन्यस्यतीति विविदिपासंन्यासासिद्धिरित्यक्षरार्थः । नहि कर्माणि साक्षान्मोक्षहेतवः किंतु वैराग्यादिद्वारेणातो विरक्तस्य तेन कृत्यमिति न तदनुष्ठानं यानि त्वस्य साक्षादेव साधनानि तानि मोक्षकानो यावज्ज्ञानमनुतिष्ठत्यावृत्त्याधिकरणन्यायादिति भावः ॥ ८८ ॥

यस्तु जन्मान्तराभ्यासात्सपिताशेषकामनः ॥

आदावेवाधिकारी स पुनः कर्म न वीक्षते ॥ ८९ ॥

क्रमसंन्यासेऽपि ब्रह्मचारिणस्तदभावात्कथं ब्रह्मचर्यादेव प्रयजेदिति श्रुतिस्तत्राऽऽह । यस्त्विति । जन्मान्तराभ्यासादतीतजन्मसु नित्याद्यनुष्ठानवाहुल्यादिति यावत् । आदाविति प्रथमाश्रमोक्तिः । अधिकारी ज्ञानार्थश्रवणादिज्ञेये संन्यास इति शेषः । अथ प्रथममेव कर्मत्यजोऽपि पुनः श्रद्धया तदनुष्ठानं स्यादाद्ये वयसि विषयभोगहीनस्यापि यूनस्तदभिलाषप्रवृत्तिवत्तत्राऽऽह । पुनरिति ॥ ८९ ॥

विरक्तस्य तु जिज्ञासोर्मानान्नान्यन्यपेक्षणम् ॥

कर्मापेक्षा हि साध्येऽर्थे सिद्धेऽर्थे तदनर्थकम् ॥ ९० ॥

तत्र हेतुमाह । विरक्तस्येति । ज्ञानस्य फलोपकारित्वेन कर्मापेक्षणीयमाग्रेयादीनां प्रयानाद्यपेक्षावदित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मेति ॥ ९० ॥

वामदेवस्य मैत्रेय्या गार्ग्याश्चैव समञ्जसम् ॥

दर्शने ब्रह्मचर्यादिस्तथा प्राग्राख्यशासनात् ॥ ९१ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिव प्रोक्षणदेः शुद्धिद्वारा कर्मणां ज्ञानस्वरूपोपकार्यकृत्वमैवेत्यत्र श्रुतार्पापत्तिं प्रमाणयति । वामदेवस्येति । गर्भस्थस्य वामदेवस्य मैत्रेयीगार्ग्याश्चास्मिन्नन्मन्यनुष्ठितकर्माभावेऽपि तत्त्वज्ञानं तद्वैतत्पश्यन्निति वाक्येन मैत्रेयीगार्गीप्रासनाभ्यां च श्राव्यते तदेतज्जन्मान्तरोयकर्मणां परंपरया ज्ञानहेतुत्वमित्येवमभ्युपगमे युक्तं स्यात् । उक्तं हि—

“यान्यतोऽन्यानि जन्मानि तेषु नूनं कृतं भवेत् ।

यत्कृत्यं पुरुषेणेह नान्यथा ब्रह्मणि स्थितिः” इति ॥

तस्मादैहिककर्माभावेऽपि केषांचित्तत्त्वज्ञानान्मुक्तिद्वष्टेन तत्फलोपकारित्वं तेषामिति भावः । किंच यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवनेत् । ब्रह्मचर्यादेव प्रवनेदित्यादि ब्रह्मचर्यावाश्रमान्तराच्च ज्ञानसाधनत्वेन संन्यासविधायं कर्मणां ज्ञानं प्रति फलोपकारित्वं वारयतीत्यर्थापत्त्यन्तरमाह । ब्रह्मचर्यादिरिति । तथाशब्दः समुच्चयार्थः ॥ ९१ ॥

इष्टापूर्तादिहेतूनामानन्त्यात्स्वर्गसिद्धये ॥

हेत्वन्तरासंभवोऽतो दुर्ज्ञानः संभवाद्भवेत् ॥ ९२ ॥

परोक्षोपायवतोऽपि न मुक्तिरर्थान्तरात्वमावाद्रा जन्मान्तरसंभवादैन्यज्ञानोपगमे च तस्मादेव मुक्तिः कर्माणि तन्मिवारानुपकारकाणीत्युक्तं संप्रत्यर्थान्तरं विवृणोति । इष्टेति । इष्टं श्रौतं कर्म पूर्तं स्मार्तमादिपदेन दत्तग्रहः । उक्तं हि—

“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते ॥

याणीरूपतैटकादिदेवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामः पूर्वमित्यभिधीयते ॥

शरणागतसन्नाथ भूतानां चाप्यहितनम् ।

अहिर्वेदि च यदाह दत्तमित्यभिधीयते” इति ॥

एतेषामनारब्धफलानामागामिदेहनिमित्तानामनन्तानां संभवादस्मिञ्जन्मनि सर्वात्मना काम्यं कर्म वर्ज्यतोऽपि मुमुक्षोर्वर्तमानदेहपाते देहान्तरे स्वर्गादिभोगार्थं हेत्वन्तरासंभवो दुर्ज्ञानः स्यादुचरीत्या तत्संभवादित्यर्थः ॥ ९१ ॥

एवं निषिद्धवाक्येषु यथोक्तं न्यायमादिशेत् ॥

नित्यकर्मवचःस्वेवं नातो मुक्तिविनिश्चयः ॥ ९२ ॥

काम्येष्विव निषिद्धेष्वपि दर्शितं न्यायं दर्शयति । एवमिति । निषिद्धं कर्मेति वाक्यं येषु तानि निषिद्धकर्माणि निषिद्धवाक्यानि तेष्विति यावत् । निषिद्धानि हि कर्मण्यनन्तानि तेषामनारब्धफलानामागामिदेहहेतुत्वसंभवादस्मिञ्जन्मनि सर्वनिषिद्धं त्यजतोऽपि वर्तमानदेहपातादूर्ध्वं नरकपातार्थं देहान्तरे हेत्वन्तरामावो ज्ञातुमशक्यः । यथोक्तनिषिद्धकर्मसंभवादित्यर्थः । ननु निषिद्धकर्माणि नित्यनैमित्तिकैरपास्तानि न देहान्तरं प्रयोजयन्त्यत आह । नित्येति । नित्यं कर्मेति वचो येषु तानि नित्यकर्मवचांसि नैमित्तिकसहितानि नित्यकर्माणि तेष्वपि काम्यनिषिद्धेष्विव यथोक्तो न्यायो वक्तव्यः पूर्वापरजन्मसु तेषां साकल्येनानुष्ठानासंभवात्तत्र सर्वात्मना पापानिश्रुत्तस्तन्निमित्तदेहान्तरसंभवादिह नित्याद्यनुतिष्ठतोऽपि कुतो मुक्तिरित्यर्थः । यतो दर्शितन्यायादागामिदेहस्य हेतुरस्त्यतो यथोक्तोपायवतोऽपि मुक्तिर्निश्चेतुमशक्येति निगमयति । नात इति ॥ ९३ ॥

अनेकजन्मोपात्तस्य पुण्याण्यस्य कर्षणः ॥

अनन्तदेहेतोश्च विप्रयातस्य संभवात् ॥ ९४ ॥

यत्तु कर्मणामैकभविकत्वादुक्तहेतुमतो जन्मान्तरेहेतुकर्माभावांमुक्तिरेति तत्राऽऽह । अनेकेति । अनादौ संसारे प्राप्नु जन्मम्वर्जितकर्मणो नानादेहभोग्यफलस्य संभवादैकभविजन्यायानवताराच्च तेन मुक्तिरित्यर्थः । यत्तूपात्तानि सर्वाण्यपि कर्माणि संभूय देहमेकमारभन्ते तद्युक्तमैकभविकत्वमिति तत्राऽऽह । अनन्तेति । न हि कर्माणि सर्वाणि संभूय देहमेकमारभेरन् । एकस्य विप्रयातस्यानेकदेहग्रहेतोः संभवात् ।

“श्रद्धाकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् ।

चाण्डालपुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति” इति स्मृतेः ।

न च तदतिरेकिणां कर्मणां प्रायणाभिव्यक्तानामेकदेहारम्भकत्वं तस्य तु तत्कालाभिव्यक्तस्यापराधमेवानेकविधदेहारम्भकतेति युक्तमैकभविकत्वस्याप्राप्ताणिकत्वादित्यर्थः ॥ ९४ ॥

ततः श्लेपेण वचनात्तथा तद्य इहेत्यतः ॥

अनारब्धफलेहानां गम्यते संस्यतिस्ततः ॥ ९५ ॥

अनेकजन्मानितानारब्धकर्मस्थितिनिश्चये श्रुतिस्मृती प्रमाणयति । तत इति । वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा प्रेत्य कर्मफलमनुभूय तत श्लेषेण विशिष्टदेशनातिकूलरूपाद्य-
श्रुतवृत्तवित्तमुनेष्वप्यतो जन्म प्रतिपद्यन्ते विष्वज्ज्ञो विपरीता नश्यन्तीति स्मृतेस्तद्य इह
रमणीयचरणा रमणीया योनिमापद्येरन्नित्यादिश्रुतेश्चानारब्धफलानां कर्मणा स्थिति
सिद्धा ततो न कर्मणामैकभाविकत्वेन यथोक्तोपकारिणो मुक्तिरित्यर्थ ॥ ९५ ॥

फलं नित्यस्य नापीह दुरितसंयमात्रकम् ॥

फलान्तरधुनेः साक्षात्तययाऽऽम्रस्मृतेस्तथा ॥ ९६ ॥

यत्तु नित्यानामवर्णनिमित्तप्रत्यवायनिवृत्तिमात्रफलानां मुमुक्षुभिरनुष्ठितानामपि न
देहान्तरारम्भकतेति तत्राऽऽह । फलमिति । इहेति शास्त्रस्याधिकारिणो वा निर्देश ।
तत्र हेतुमाह । फलान्तरेति । नित्यादिकरणेऽकरणे च सप्तारो दुर्वारं करणे पितृलो
कासंबन्धव्यत्वात्कर्मणा पितृलोका इति श्रुतेरकरणे च प्रत्यवायोपहतेर्नरकप्राप्तादिति
भाव । नित्यादीनां फलान्तरसत्त्वे स्मृतिरपि मानमित्याह । तद्यथेति ॥ ९६ ॥

आत्रे निमित्त इत्यादि आपस्तम्बस्मृतेर्बन्धः ॥

फलवत्त्वं समाचष्टे नित्यानामपि कर्मणाम् ॥ ९७ ॥

तयथा—“आत्रे फलार्थे निमित्ते छायागन्धवन्नृत्यचेते । एव धर्मं धर्ममाणस्योऽनु
त्पद्यन्ते नो चेदन्नूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति” इति स्मृतिं विवेचयति । आम्र इति ।
निमित्ते निहिते रोपित इत्यर्थः । विविच्योक्तस्मृतितात्पर्यमाह । फलवत्त्वमिति । अपि
शब्दो नैमित्तिकसमुच्चयार्थं बाम्यादिदृष्टान्तायां वा ॥ ९७ ॥

उक्तमेव तु संशीताधियं त्वत्र विनिश्चितः ॥

कार्यभारभते शक्तिर्यत्किंचेह व्यवस्थिता ॥ ९८ ॥

नित्यादिकर्मणा श्रुतिस्मृतिभ्यां फलवत्त्वे सिद्धे फलितमाह । उक्तमिति । अन्यतो
भवने मान न चेदित्यत्रोक्तेष्वप्यत शरीरपातानन्तर मुक्तिर्न वेति संशये निश्चायका
सत्त्व कारणमुक्तम् । अत्र तु नित्यादिकर्मणा फलवत्त्वे श्रुत्यादिसिद्धे यथोक्तसाधन
रूपाणि पुंसो मुक्तिर्नेति निश्चयः । नित्यादिकर्मणा पितृलोकादिश्रुतेरित्यर्थः । किंच
यस्य त्वदुक्तहेत्वनुष्ठानान्मुक्तिरस्य तदनुष्ठाने शक्तिरस्ति न वा, नास्ति चेदशक्तस्य
कुतस्तदनुष्ठानं बुद्धो वा मुक्तिरिति मत्वाऽऽद्य दूषयति । कार्यमिति । इहेत्यात्मोक्तिः ।
शक्यैवद्रव्यभावितात्ससारवन्मांसेऽपि हेत्वनुष्ठानारम्भकत्वादिनिर्मांश साधनानुष्ठा
नशक्तितुल्या हि वर्तुत्वादिशक्तिरित्यत्रापि मुक्तौ कर्तृत्वाधारभेदेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

यस्मादसति कार्येऽस्ती शक्तिरेव न सिध्यति ॥

कार्यकारणयोः सिद्धिरन्योन्याज्यतिरेकतः ॥ ९९ ॥

ननु शक्तेरात्मनि सत्त्वेऽपि न कार्यारम्भकत्वं कार्यमनारम्यापि कारणस्थितिसंभवा-
दत आह । यस्मादिति । कार्यगम्यत्वाच्छक्तेर्मुक्तौ तदभावे शक्तिरेव न सिध्येत्तस्मा-
च्छक्तिसत्त्वे कार्यसत्त्वमित्यर्थः । यत्तु कार्यमनारम्यापि कारणं तिष्ठतीति तत्राऽऽह ।
कार्येति । अन्योन्याधीनसिद्धिके कार्यकारणे तयोरन्यतराभावे न सिध्यतस्तथा च
कार्याभावे हेत्वस्थितेर्मुक्तौ शक्तिरद्वतोरवस्थाने कार्यमपि तिष्ठेदित्यर्थः ॥ ९९ ॥

कर्तृभोक्तृस्वरूपेऽतो ह्यभ्युपेतेऽन्तरात्मनि ॥

न मुक्त्वाशाऽस्ति पूर्वोक्तन्यायमार्गसमाश्रयात् ॥ १०० ॥

कर्तृत्वादिशक्तिमतो यतस्तत्कार्यप्रवाहाविच्छेदोऽतः कर्तृभोक्तृरूपे प्रतीच्युपगते
मोक्षेच्छा तुच्छेति मत्वोपसंहरति । कर्त्रिति । मा काङ्क्षीस्तर्हीत्यादिनोक्तं स्मारयति ।
पूर्वोक्तेति ॥ १०० ॥

सापराधत्वतो मुक्तिः संदिग्धैव प्रसज्यते ॥

द्विजातीनां खरादेस्तु त्वदुक्त्या स्यादसंशयात् ॥ १०१ ॥

उक्तहेत्वनुष्ठाने मुमुक्षुः शक्तोऽशक्तो वेति कल्पौ निरस्य कश्चितोपाये दोषान्तर-
माह । सापराधत्वत इति । त्रैवर्णिकानां कर्माधिकृतानामिह यथोक्त हेतुमनुतिष्ठता-
मपि किञ्चिद्विहिताकरणनिषिद्धसेवारूपप्रामादिकापराधसाहित्यसंभवास्ततो नन्मान्तरस्य
संभावितत्वान्मुक्तिस्तेषां संदिग्धैव स्यादित्यर्थः । किं ज्ञानविश्रुतस्य रासमादेर्निश्चितैव
सा स्यात् । कर्मणामैकभविकत्वादेतदेहपाते देहान्तरग्रहे हेत्वभावादित्याह । खरादे-
रिति । त्वदुक्त्येत्येकभविकत्वविषया परोक्तिरुच्यते ॥ १०१ ॥

ननुक्तं कर्मशेषत्वमात्मनो यागकर्तृता ॥

नैतदेवं यतो नैतत्कर्माद् ज्ञानमिष्यते ॥ १०२ ॥

परोक्तमुक्तिहेतुनिरासेन ज्ञानस्यैव तद्वेतुत्वमुक्त्या काण्डयोरधिकार्यादिभेद उक्त
इदानीमात्मन कर्मशेषत्वादित्यत्रोक्तमनुवदति । नन्विति । आत्मज्ञानस्येति शेषः ।
केन द्वारेणास्य तच्छेषत्वं तत्राऽऽह । आत्मन इति । लौकिक वैदिक वाऽऽत्मज्ञानं
कर्माङ्गमिति विकल्प्याद्यमपाकरोति । नैतदिति । लौकिकात्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वान्न
तन्मुक्तिहेतुरित्येतदेव नेति प्रतिक्रिया हेतुमाह । यत इति । एतच्छब्दो लौकिकमात्म-
ज्ञानमाह । अतस्त्वदुक्तमसदिति शेषः ॥ १०२ ॥

कर्तृत्वमात्मनः सिद्धं यतोऽन्यत्रापि यागतः ॥

निःशेषकर्मकारित्वात्तस्मादुक्तमपेक्षालम् ॥ १०३ ॥

यत्तु यागकर्तृत्वादात्मनस्तद्वारा तज्ज्ञानस्य कर्माङ्गतेति तत्राऽऽह । कर्तृत्वमिति ।
न्यावहारिकात्मनो लौकिकवैदिकक्रियासाधारण्याद्यागादेरन्यत्रापि कर्तृत्वं यतो दृष्टमत-

स्तस्य जुह्वादिवदव्यभिचारितकृतसंबन्धद्वारत्वाभावाच्च तद्वारा तद्व्यस्तद्वद्भेदाऽनन्यसा-
धारणत्वे सत्युपकारकमङ्गमित्यङ्गीकारादतो लौकिकात्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमयुक्तमि-
त्यर्थः ॥ १०३ ॥

न ह्यात्मज्ञानविरहात्कर्म कर्तुं न शक्यते ॥

पर्णज्ञानमृते यद्वज्जुह्वीकर्तुं न शक्यते ॥ १०४ ॥

अयं वैदिकात्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वं तदाऽपि किमशानायायतीतात्मज्ञानं तदङ्गं किंवा
देहातिरिक्तात्ममात्रज्ञानं नाऽऽद्य इत्याह । न हीति । आत्मशब्देनाशानायायतीतमपे-
तब्रह्मक्षत्रादिभेदमसंसारिवन्तु वेदान्तवेद्यं निगद्यते । प्रत्युत कर्माद्युपमादित्वेन विरोधि-
त्वादिति शेषः । उक्तात्मज्ञानं विना कर्म कर्तुं नाशक्यमित्यत्र वेधर्म्यदृष्टान्तमाह ।
पर्णेति । लातुमादातुमिति यावत् ॥ १०४ ॥

देहान्तराभिसंबन्धी नत्वात्माऽस्तीत्यज्ञानतः ॥

विवेकिनो न युक्त्यं प्रवृत्तिः पारलौकिकी ॥ १०५ ॥

द्वितीयं व्यतिरेकमुभेनोत्पापयति । देहान्तरेति । अत्यर्थः । देवदेहोपमोर्हस्व-
र्गफले कर्मणि तद्देहयोग्यमात्मानमविदित्वा प्रेषावतो न प्रवृत्तिः सा चेयमनुपपत्तिर्व्य-
तिरेकज्ञानस्य तस्मिन्नङ्गत्वं गमयतीति ॥ १०५ ॥

एवं तर्हि न कर्माङ्गं कर्तुं श्रेष्ठहेतुतः ॥

फलाधिबन्ध च ज्ञानं क्रियाव्रत्त्वेन चोदितम् ॥ १०६ ॥

देहातिरिक्तोऽप्यात्मा कर्ताऽकर्ता वाऽऽद्ये तज्ज्ञानं न कर्माङ्गं निःशेषकर्मकारित्वा-
दित्यत्र कर्तुः साधारणत्वोक्तैस्तद्वारा तस्य तदङ्गत्वानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याऽऽह । एवं
तर्हीति । द्वितीयेऽपि तद्धीनं कर्माङ्गं न ह्यात्मज्ञानविरहादित्युक्तन्यायात्कर्तुरेव कर्ममा-
त्रहेतुत्वादित्याह । एवं तर्हीति । सर्वप्रवृत्तिसाधारणस्याक्रियाङ्गत्वे दृष्टान्तमाह ।
फलेति । फलार्थी रागी फलमर्थो विषयोऽस्येति व्युत्पत्तेः । स हि रतुं सर्वप्रवृत्तिहे-
तुरपि न कर्माङ्गं साधारणत्वात्तथा कर्तृज्ञानमित्यर्थः । यद्वा फलार्थी योक्ता तस्य सर्व-
प्रवृत्तिहेतोर्ज्ञानं वैदिके कर्मण्यनङ्गं तस्य तदुपकारित्वेऽप्याधानवदनङ्गत्वसंभवात्तथा
कर्तृज्ञानमपीत्यर्थः । किंच देहातिरिक्तात्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वे श्रुतिरर्थापत्तिर्वा मानं
नाऽऽद्य इत्याह । न चेति । विद्वान्यजत इत्यादौ तु हेत्वादित्यज्ञानानुबन्धेन यागविधि-
विषयित्वो नाऽऽत्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वविधिविषयस्य कर्मप्रकारणस्याऽऽत्मज्ञानाविषय-
त्वादिति भावः ॥ १०६ ॥

नन्वेवमपि सिद्धः स्यात्प्रवेशः सर्वकर्मसु ॥

आत्मज्ञानस्य सामर्थ्याच्च नाम विधिसंश्रयात् ॥ १०७ ॥

देहेतुतामधियं विना पारलौकिकप्रवृत्त्यनुपपत्त्या तज्ज्ञानस्य तदङ्गतेति द्वितीयं

शङ्कते । नन्विति । देहान्तराभिसंबन्धीत्यत्रोक्तमेव चोद्यं प्रसङ्गादिहाऽऽनीतम् । विध्यभावात्तदवष्टम्भादात्मज्ञानस्य यदि नाङ्गत्वं मा नाम भूदेवमपि पारलौकिकप्रवृत्त्यनुपपत्त्या सर्वेषु कर्मसु तस्य प्रवेशः सिद्धः स्यादिति योजना । उक्तानुपपत्तिः सामर्थ्यम् ॥ १०७ ॥

नैतदेवमविज्ञाततत्त्वस्यैवेह कर्मसु ॥

अनात्मार्थविशिष्टस्य ह्यधिकारित्वहेतुतः ॥ १०८ ॥

अर्थापत्त्या हि व्यतिरिक्तात्मधियोऽङ्गत्वं साध्यते । सा च विशिष्टविषया केवलविषया वाऽऽद्ये विशिष्टस्य कल्पितत्वाच्च साऽऽत्मधीः स्यात्तेन तस्याः कर्माङ्गत्वेऽपि नाऽऽत्मधियस्तदङ्गतेत्याह । नैतदिति । द्वितीयं दूषयति । अविज्ञातेति । अज्ञानविशिष्टो हि कर्मस्वधिकारी न केवलो मुक्तवदतो विशिष्टात्मधियस्तदङ्गत्वेऽपि न केवलात्मधीस्तदङ्गं मानामावात्सा तु मुक्तिहेतुरिति भावः । अज्ञस्य कर्माधिकारे गमकमाह । अनात्मेति । आत्मा हि देहाभ्यामवच्छिद्यतेऽनवच्छिन्नस्याधिकाराद्योगात्तदवच्छेदस्य चाज्ञानाधीनत्वं वक्ष्यते । तथा चाज्ञस्यैव कर्माधिकार इति भावः ॥ १०८ ॥

स्वरूप आत्मनः स्थानमाहुर्निःश्रेयसं बुधाः ॥

ततोऽन्येनाभिसंबन्ध आत्मनोऽज्ञानहेतुकः ॥ १०९ ॥

इतश्च केवलात्मधियो मुक्तिफलत्वाच्च कर्माङ्गतेत्याह । स्वरूप इति । आत्मनो निःश्रेयसं स्वरूपावस्थानम् । तच्चाऽऽत्मज्ञानेनापाकृताज्ञानस्य सिध्यति । अतो ज्ञानस्याज्ञाननिरासद्वारा मुक्तिहेतुत्वाच्च कर्माङ्गतेत्यर्थः । ज्ञानस्यापवर्गोपायत्वेऽप्यनात्मार्थविशिष्टस्येत्यात्मन स्वाज्ञानकृतमनात्मवैशिष्ट्यमुक्तमयुक्तम् । तस्याविद्यासंबन्धवत्तत्प्रशुक्तिं विनोपपत्तेरिति चेत्तत्राऽऽह । तत् इति । अविद्यातोऽन्येनानात्मनाऽऽत्मनः संबन्धोऽविद्यानिवन्धनोऽसङ्गस्य स्वतस्तद्व्योगादविद्यासंबन्धस्तु न निमित्तमपेक्षतेऽविद्यावदनादित्वात्स्वपरनिर्वाहकत्वाच्चेति भावः ॥ १०९ ॥

आगन्तवनात्मरूपं तत्स्वसंविष्यैव गम्यताम् ॥

नातोऽवाप्तपुमर्थस्य स्वरूपावस्थितस्य तु ॥ ११० ॥

किचानात्माऽविद्याधीनः कार्यत्वात्सर्ववादित्यनुमानात्तत्संबन्धस्यापि तदधीनत्वमित्याह । आगन्त्विति । किचानात्मस्वरूपं साक्षिवेद्यम् । न च तत्संबन्धं विना तद्वेद्यत्वम् । न च विना विद्या संगतिरित्यविद्याधीनत्वमनात्मतत्संबन्धयोरित्यभिप्रेत्याऽऽह । तदिति । तयोरविद्याधीनत्वोक्तिफलमाह । नात इति । हेत्वनुष्ठानाद्वते कुतोऽवासपुमर्थत्वमत आह । स्वरूपेति ॥ ११० ॥

कर्तृभोक्तादिरूपत्वं प्रत्यगज्ञानतोऽन्यतः ॥

कर्म तत्फलमोगश्च बाधानि करणानि च ॥ १११ ॥

कृतस्यानन्दे स्वरूपे चेदेष स्थितस्तत्कथमस्यान्यथा प्रयेत्याशङ्क्याऽऽह । कर्त्रिति । अन्यतो नेत्यन्वयः । नन्वज्ञानकृतं कर्तृत्वादीत्ययुक्तं चेतनत्वादात्मा स्वारस्येनैव कर्म-
ण्यैश्वर्यं प्रतिपद्य कर्ता भोक्ता च भविष्यति तत्किमज्ञानेनेत्याशङ्क्याधिकारित्वादीनां
तदधीनत्वसिद्धयर्थमधिकारकारणान्यनुक्रामति । कर्मेत्यादिना । कर्म तावत्कर्मण्यधिकारे
निमित्तं पुण्यो वै पुण्येनेत्यादिभ्युतेः कर्मफलयोगश्च तत्कारणमनुपमुक्ततत्फलस्य तद्भाग-
द्वारा तत्रानधिकारात्स्वर्मकायो यजेतेत्यादिना सकामस्यैव तद्विधानाद्वागादिकर्मन्दि-
याणि श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणि च तद्धेतवस्तेषामन्यतमस्यापि वैकल्ये कर्माधिकारान-
ङ्गीकारादन्यपदवाद्ययो नरा गृहस्पत्वं न शक्यन्ति कर्तुमित्युक्तत्वादित्याह । बाह्या-
नीति । मनोऽपि तत्त्रिदानम् । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेदिति
श्रुतेरिति चकारार्थः ॥ १११ ॥

ततोऽपि बाह्यो देहश्च जातिस्त्वत्समवायिनी ॥

जरामरणजन्मानि देहाधिकरणानि च ॥ ११२ ॥

न च तान्यनाश्रयाणि कर्मणि व्याप्तिवन्ते तेन तदाश्रयस्य देहस्यापि तत्र हेतुत्वमि-
त्याह । ततोऽपीति । ब्राह्मणत्वादिजातिरपि तद्धेतुर्ब्राह्मणो यजेतेत्यादिभ्युतेरित्याह ।
जातिरिति । जन्मजरामरणान्यपि तन्निमित्तानि तान्यधिकृत्य जातकर्मदिविधेरित्याह ।
जरेति ॥ ११२ ॥

दारपुत्रधनादीनि देहबाह्यानि यानि च ॥

कर्माधिकारहेतूनि स्वतोऽस्यानधिकारिणः ॥ ११३ ॥

दारपुत्रधनान्यपि देहबाह्यानि तत्प्रयोगकानि सभार्यस्य जातपुत्रस्य धनवतोऽग्न्या-
धानादित्याह । दारेति । अधिकारोपयुक्तानुक्तसंभावितसमस्तवस्तुसंग्रहार्थनादिपदम् ।
अनुक्रान्तान्यधिकारकारणानि निगमयति । कर्मति । भावप्रधानो हेतुशब्दः कर्म-
ण्यधिकारे हेतुत्वं येषां कर्मादीनां तानि तथेति यावत् । चेतनत्वादात्मनः स्वत एवाधि-
कारसिद्धेरुक्तानि तत्कारणानि व्यथोनीत्याशङ्क्याऽऽह । स्वत इति । असङ्गाविकि-
यानयच्छिन्नस्य स्वतोऽनधिकारादनात्मसंबन्धादेवास्याधिकारादुक्तानि तत्कारणानि
युक्तानीति भावः ॥ ११३ ॥

अभिज्ञस्याऽऽत्मनो मोहाच्चेदकानीति मन्वते ॥

विशेषणं स्वरूपं वा नान्योन्यस्य स्वतो यतः ॥ ११४ ॥

लोके दृष्टं त्रिनाऽविद्यां मोहादृष्टं तु सर्वतः ॥

चोरोऽसौ मामभिर्प्रतीत्येवं चोरविशेषणम् ॥ ११५ ॥

स्थाणुं संभावयत्यज्ञो न तु दृष्टं तमो विना ॥

नन्वविद्यामृतेऽप्यन्यदृष्टमन्यविशेषणम् ॥ ११६ ॥

स्वतश्चेदात्माऽनधिकारी कथमन्यतोऽपि तथा । न हि षड्विर्वायुसंबन्धादनुष्णो भव-
तीत्याशङ्क्याऽऽह । अभिन्नस्येति । प्रतीचो निर्विशेषस्य स्वतोऽनधिकृतस्यापि यथो-
क्तानि साधनानि कर्तृत्वादिविशेषापादकानीति वादिनो मन्यन्ते न हि स्वतोऽप्रकाशस्य
षट्स्य दीपवशात्प्रकाशीभवतोऽस्ति काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः । वस्तुतः सविशेषत्वं व्याव-
र्तयति । मोहादिति । विरोचोऽप्येतेन निरस्तः । कर्मादीनामात्मनि स्वतो
भेदकत्वसंभवे किं मोहेनेत्याशङ्क्याऽऽह । विशेषणमिति । अन्यस्तावदन्यस्य
स्वतो न विशेषणं स्वरूपं वा चैत्रमैत्रादिष्वदृष्टेर्न सत्त्वविद्यां विनाऽन्यदन्यस्य
विशेषणादि छोके दृष्टं तस्मात्कर्माद्यपि मोहादेवाऽऽत्मनो विशेषणमित्यर्थः ।
अन्यदन्यस्य विशेषणं मोहादपि न दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । मोहादिति । सर्वतः
सर्वत्र रजतमित्यादाविति यावत् । दृष्टमन्यदन्यस्य विशेषणमिति शेषः । मोहादन्य-
दन्यस्य विशेषणमित्युक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । चोरोऽसाविति । यो हि पुरुषः पुरः
स्थितं स्थाणुं याथातथ्येन न बुध्यते स पुनरसौ चोरो मामभिप्रेत्यागच्छतीति चोरेण तं
विशिनष्टि । यस्तु पुरोवर्तिनं स्थाणुं स्थाणुत्वेन वेद स तत्त्वेन न तु विशिनष्टि । अतोऽन्व-
यव्यतिरेकान्यां स्थाणोर्मोहादेव पुरुषविशेषणत्वं तथाऽन्यत्रापीत्यर्थः । न तु दृष्टं तमो
विनेत्यत्र व्यभिचारं चोदयति । नन्विति ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

औपगवो नृपहयस्तथा श्येनचिदादयः ॥

नैतदेवं यतस्तत्र नैवं प्रत्यक्तयेष्यते ॥

अन्येनान्यस्य संबन्धः कृशोऽहमितिवत्कचित् ॥ ११७ ॥

तामेव दृष्टिं व्याचष्टे । औपगव इति । उपगोरपत्यमित्यत्रोपगुः प्रकृत्यर्थोऽपत्यप्रत्य-
यार्थस्य विशेषणम् । न च तत्र श्रोतुर्वक्तुश्चाज्ञान हेतुरस्ति नृपहय इत्यत्रापि हयस्य
नृपो विशेषणम् । न चात्राज्ञान प्रयोजकमेव श्येनचिदग्निचिद्विष्णुः शीत्यादयो विशेषणविशे-
षभावा विनाऽप्यविद्यामुपलभ्यन्तेऽतो नाज्ञानादहेतुऽन्यदन्यस्य विशेषणं दृष्टमिति न
क्षिप्रमित्यर्थः । त्वदुक्तमुदाहरणं न मनुक्तपदासदृशं किंतु विसदृशमिति दूषयति । नैत-
देवमिति । वैयासहयमेव विशदयति । यत इति । यथा कृशोऽहमित्यात्मनोऽगृहीतभेदं
कार्ष्यं तद्विशेषणं तथा त्वदुक्तप्रकृत्यर्थप्रभृतीनि विशेषणानि विशेष्याददृष्टभेदानि न
तस्य विशेषणानि न हि त्वदिष्टे दृष्टान्ते कचिदपि विशेषणं प्रत्यक्तया विशेष्यादभेदेन
दृष्टम् । किंतु मिलेनैव विशेष्येण मिलस्य विशेषणस्य संबन्धस्तत्रेष्टोऽतो वैपर्य्यामि-
त्यर्थः ॥ ११७ ॥

उपगवादिर्हि पित्रादिः प्रकृत्यर्थो विशेषणम् ॥

भिन्नस्योपगवापत्यप्रत्ययार्थस्य गम्यते ॥ ११८ ॥

नन्वोपगवादिव्यदृष्टभेदयोरेव तद्भावः । विमतो विशेषणविशेष्यभावो भेदाग्रहपूर्वको विशेषणविशेष्यभावत्वात्कृशोऽहमितिवदित्यनुमानादत आह । उपगवादिर्हीति । औपगव इत्यत्र प्रकृत्यर्थः । प्रत्ययार्थस्य विशेषणम् । न न तावददृष्टभेदौ प्रकृतिप्रत्ययाम्या तद्भेददृष्टे समासेऽप्युपनरुक्तभेदकशब्दार्थभेदावगमात् । चयनत्रेयोरपि कर्मकर्त्रो स्फुटो भेदो वृण्वीत्यादी तु प्रत्यक्षो भेदः । अतस्त्वादिव्यदृष्टान्तेषु दृष्टभेदयोरेव विशेषणविशेष्यत्वधीरिति भेदग्रहवाचिताऽनुमेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

नैवं कर्त्रादिदेहान्ताज्जात्यादीन्देहमांस्तथा ॥

व्यतिरेकतया कश्चिद्विशिनष्टीह मानवः ॥ ११९ ॥

अपत्यादेरुपगवादिवत्प्रत्ययविशेषणान्यपि ततो दृष्टभेदानीति कुतो वैगम्यमित्याशङ्क्याऽऽह । नैवमिति । कर्त्ताऽहकारः ॥ येषामादिस्ते कर्त्रादियस्तान्देहावसानान्भावा-
निति यावत् । तेष्वात्मनि च भेदोपपूर्वकं विशेषणविशेष्यत्वमनुप्यगोचरो नेति सूचयति । मानव इति । इहेत्यविद्यादशोक्तिः ॥ ११९ ॥

यत आत्मतयैवैतर्विशिनष्ट्यविशेषणम् ॥

करोम्यन्तो द्विजो बालो दग्धश्छिन्नोऽदमित्यपि ॥ १२० ॥

अज्ञातभेदस्य देहादेरात्मनश्च विशेषणविशेष्यत्वमित्यत्र स्वानुभवप्रमाणयति । यत इति । एतैर्देहादिभिरनात्मभि स्वतो निर्विशेषणमात्मानमभेदेन यतो लोको विशि-
मद्यतो विशेष्याददृष्टभेदविशेषणतत्र युक्तमित्यर्थः । तदेवाभिनयति । करोमीति । देहेन्द्रियाहकाराणामात्मनोऽदृष्टभेदाना तद्विशेषणत्वदृष्टेस्तेष्वात्मनि च तत्त्वभेदाग्रह-
पूर्ववमन्यथाऽनुभवविरोधादिति भावः ॥ १२० ॥

नाविद्यामन्तरेणैषां विशेषणविशेष्यता ॥

इयमेवाऽऽत्मनो ज्ञेया कर्माधिकृतिकारणम् ॥ १२१ ॥

उक्तरीत्या कर्त्रादीनामात्मविशेषणत्वे सिद्धमर्थमाह । नाविद्यामिति । कर्त्रादीनामाज्ञातभेदाना पुनः श्लाघुविशेषणत्वकदात्मविशेषणत्वम्याविद्याकृतत्वेऽपि प्रकृते कर्माधिकारे किमायातमिति तत्राऽऽह । इयमेवेति । यत्तावददृष्टभेदयोरात्मानात्मनोरविद्याधीना विशेषणविशेष्यतैवाऽऽत्मनोऽधिकारे हेतुस्तस्मादविद्यावतन्त्राधिकारिता ज्ञेयेत्यर्थः ॥ १२१ ॥

अधिक्रियन्ते येनैते बृहस्पतिसवादिषु ॥

अतोऽनवगतैकात्म्यकर्माधिकृतिहेतुतः ॥ १२२ ॥

इतथाविद्यावान्वर्माधिकारीत्याह । अधिक्रियन्ते इति । येन हेतुर्नैते ब्राह्मणादयो

बृहस्पतिसधादिषु स्वामित्वेन संवच्यन्ते तदधिकृतिकारणमित्यमेवाविद्याकृता विशेषण-
विशेष्यतेति योजना । ब्राह्मण्याद्यभिमाननिवन्धनो हि कर्माधिकारोऽन्यथा सर्वः सर्वा-
धिकारीति ब्रह्मणो बृहस्पतिसत्वेन यजेतेत्यादिविशेषोपदेशो न स्यात् । आविद्यध्यामि-
मानस्तस्मादविद्वान्कर्माधिकारीति भावः । तत्र फलितमाह । अत इति । अनवगतमै-
कात्म्यं येन तस्याज्ञस्य कर्मस्वधिकाराद्धेतोस्तज्ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वेऽपि न शुद्धात्मज्ञा-
नस्य तदङ्गतेत्यर्थः ॥ १२२ ॥

श्रुत्यादिमानप्रमितप्रत्यग्यायात्म्यनिष्ठितम् ॥

सर्वकर्मसमुच्छेदि ज्ञानं वेदान्तमानजम् ॥ १२३ ॥

ननु तदपि कर्माङ्गमात्मज्ञानत्वादितरवत्तत्राऽऽह । श्रुत्यादीति । आदिशब्देन स्मृती-
तिहासपुराणविद्वदनुभवानुमानादि गृह्यते यद्वा लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याः श्रुति-
लिङ्गादिमूत्रोक्तास्तैः प्रमितं यत्प्रतीचो याथात्म्यमुत्थाताखिलदुःखमनतिशयानन्दैकतानं
तन्निष्ठितं तद्विषयं यद्वेदान्तवाक्यजं ज्ञानं तत्र कर्माङ्गं तन्निवर्तकत्वात् । क्षीयन्ते चास्य
कर्माणीति श्रुतेर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादिस्मृतेर्ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

तन्मूलाज्ञानयातित्वाज्ज्ञानस्येह प्रसिद्धितः ॥ १२४ ॥

न तु प्रवर्तकं तस्माच्चार्यवादस्वसंभवः ॥

फलोक्तेः पर्णमय्यां तु युज्यते कर्मशेषतः ॥ १२५ ॥

ननु वाक्योपमपि ज्ञानमज्ञानमेवापमार्ष्टुमीष्टे न कर्म ज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधप्रसिद्धे-
स्तत्राऽऽह । तन्मूलेति । अज्ञानं कर्तृत्वाद्यभिमानमुपनयत्कर्माणि निर्वर्तयत्यतो ज्ञानं
तदपनुदत्तन्मूलान्यपि तानि निरुणद्धीत्यर्थः । ननु तदुत्पन्नमज्ञानं निर्वर्तयत्यनुत्पन्नं वा
नाऽऽद्योऽविरोधेनोत्पन्नत्वाद्विरोधे चानुत्पत्तेः । नेतरोऽनुत्पन्नस्यासतो निर्वर्तकत्वायोगा-
दत आह । ज्ञानस्येति । लोभ्येदयोर्ज्ञानस्य स्वोत्पत्तिनान्तरीयकत्वेनाज्ञानानिर्वर्तकत्व-
प्रसिद्धेर्दोषस्य च तमोनिर्वर्तकत्वदृष्टेर्नास्ति शोद्यमित्यर्थः । ज्ञानस्याज्ञाननिर्वर्तकत्वोपपा-
दनोपयोगमाह । नस्त्विति । सर्वकर्मप्रवृत्तिनिमित्तनिवर्तकत्वाच्च केवल्यत्मज्ञानस्य कर्मा-
ङ्गतेति भावः । यस्मात्तस्य न कर्माङ्गता तस्मादनन्यशेषत्वाच्चार्यवादस्तात्फलश्रुतिरिति
फलितमाह । तस्मादिति । यत्तु पर्णमय्यां फलोक्तिरिति तत्राऽऽह । पर्णमय्यां
त्विति । युज्यते फलोक्तेर्यथादत्वमिति शेषः । तत्र हेतुमाह । कर्मेति । पर्णताया
ब्रह्मज्ञानं कर्माणुपवेशाच्चत्फलेनैव फलवत्त्वसंभवात्पृथक्फलश्रुतेर्यथादत्ता युक्तेत्यर्थः
॥ १२४ ॥ १२५ ॥

यत्त्वचोदि त्वयाऽपीयमभ्युपेयाऽर्थवादता ॥

अनिच्छताऽपि विध्यर्थमत्र प्रतिविधीयते ॥ १२६ ॥

निरस्तमेवाऽऽभिध्यामिधित्मयाऽनुद्रवति । यच्चिति । मयेवेतिदृष्टान्तार्योऽपिशब्दः । वेदान्तेषु शेषिष्विष्यभावे कुतो ज्ञाने फलश्रुतेर्यथादत्तेत्याशङ्क्याऽऽह । अनिच्छताऽपीति । अधिकं समाधिं प्रतिजानीते । अत्रेति ॥ १२६ ॥

इच्छाम्येवार्थवादत्वं वचसोऽन्यपरत्वतः ॥

यथाभुतार्थवादित्वान्न त्वभुतार्थवादाना ॥ १२७ ॥

ज्ञाने फलश्रुतेर्यथादत्वमात्रं वा साध्यतेऽभुतार्थवादत्वं वा तत्राऽऽयमङ्गीकरोति । इच्छामीति । ब्रह्म वेदेत्यादिफलश्रुतेर्यथादत्वाङ्गीकारे हेतुमाह । अन्येति । महावाक्यं हि प्रधानं परापरयोरैक्यमिष्यतया फलवत्त्वादितरत्तत्संनिधावासात् तदङ्गं तज्ज्ञानहेतुप्रवृत्तिशेषत्वादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । यथेति ॥ १२७ ॥

इज्येते स्वर्गलोकाय दर्शार्थौ यथा तथा ॥

न त्वभुतार्थवादित्वं पापश्लोकाश्रुतेर्यथा ॥ १२८ ॥

भुतार्थवादित्वं चेन्नार्थवादत्वमेव स्यादितिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह । इज्येते इति । स्वर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासप्रविज्येते इति दर्शपूर्णमासप्रकरणास्त्रातस्य तच्छेषतयाऽर्थवादस्यापि भुतार्थत्वब्रह्म वेदेत्यादेरपि भुतार्थत्वमर्थवादत्वं च स्यादित्यर्थः । अपापश्लोकश्रुतिवदभुतार्थत्वमेव कुतो ब्रह्म वेदेत्यादेर्न स्याद्विपरीतोदाहरणसंभवादित्याशङ्क्याऽऽह । नरिविति । श्रौतस्य फलस्य ज्ञानानन्तरमनुभूयमानस्याविद्वत्त्वादिति भावः ॥ १२८ ॥

कुतः प्राप्तं फलमिति प्रत्यक्षं ब्राह्मण्यफलम् ॥

यतोऽवगम्यते तेन ज्ञानं कर्म न दौकते ॥ १२९ ॥

ब्रह्म वेदेत्यादीनां विद्यमानार्थत्वे मानान्तरवाच्यं दर्शपूर्णमासार्थ्यां स्वर्गकामो यजेतेतिप्रधानवाक्यसिद्धस्य स्वर्गाय हीत्याद्यर्थवादेनानुवादात् चात्र मानान्तरमित्यनुवादात्तिद्विरित्यासिपति । कुत इति । विद्वत्प्रत्यक्षसिद्धं फलं फलश्रुतिभिरनूयत इत्याह । प्रत्यक्षं हीति । तात्पर्यमनुवादित्वमुपेत्य फले मानान्तरमुक्तम् । संप्रत्युक्तहेतोरपि ज्ञानस्य न कर्माङ्गतेत्याह । यत इति । ज्ञानफलं विद्वत्प्रत्यक्षेण यतोऽवगम्यतेऽतः शुद्धात्मधीर्न कर्मं स्पृशति । न हि फलवतो दर्शादेरन्यशेषतेत्यर्थः ॥ १२९ ॥

प्रवृत्तेः प्रतिकूलत्वान्मुक्तिं मति विरोधतः ॥

मुमुक्षोरधिकारोऽतो निवृत्तौ सर्वकर्मणाम् ॥ १३० ॥

केवलरूपमविर्मुक्तेरभ्युदयस्य च कर्म हेतुरित्युक्ते साधनभेदे काण्डयोरधिकोऽधिकारिभेदे उक्तस्तत्रैव गुक्त्यन्तरमाह । प्रवृत्तेरिति । या मुमुक्षोः श्रवणप्राप्त्युत्तिमत्स्याविरोधीनि कर्माद्यधिमानपूर्वाणि कर्माण्यतो न तेभ्यो मुमुक्षुः स्पृहयतीत्यर्थः । किं

तस्येष्टमुक्तिविरुद्धानि कर्माणि बन्धफलत्वात् “धर्मरज्ज्वा ब्रजेदूर्ध्वं पापरज्ज्वा ब्रजे-
दधः” इति स्मृतेरतो न तेषु तस्य प्रवृत्तिरित्याह । मुक्तिमिति । कुत्र तर्हि तस्य प्रवृ-
त्तिस्तत्राऽऽह । मुमुक्षोरिति । कर्मत्वधिकारायोगात्तत्त्यागद्वारा ज्ञानमुद्दिश्य श्रवणा-
दिष्वधिकार इत्यर्थः ॥ १३० ॥

प्रवृत्तिहेतुप्रध्वस्तेर्न प्रवृत्तौ कथंचन ॥

नाभिप्रेतपुरप्राप्तिसमर्थं सुगमं शिवम् ॥ १३१ ॥

ननु तान्यनुतिष्ठलेवान्तराऽन्तरा कर्माण्यपि सोऽनुतिष्ठतु तन्नास्य संन्यासिता नेत्याह ।
प्रवृत्तीति । रागादिः प्रवृत्तिहेतुः स मुमुक्षोर्निःशेषतो ध्वस्तो निरस्तरागादिमलस्य
तथात्वादतो नास्यान्तरालेऽपि कर्मप्रवृत्तिरित्यर्थः । अथ कृतश्रवणाद्युत्पन्नज्ञानोऽपि पूर्व-
वासनया कर्माणि करोति तन्नात्यन्तं भिन्नाधिकारित्वं काण्डयोरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन
परिहरति । नेत्यादिना । अभिप्रेतं प्राप्तुमिष्टं पुरं तस्य प्राप्तिसमर्थं तत्प्राप्तौ योग्यमिति
यावत् । उपेक्षामित्तपर्वतादिव्यवधानशून्यत्वमाह । सुगममिति । चोरादिपथिको-
पद्रवराहित्यमाह । शिवमिति ॥ १३१ ॥

वारिपथ्यदनेपेतं सर्वानर्थविवर्जितम् ॥

प्राप्तं मार्गं समुत्सृज्य तद्विरुद्धेन वर्त्तना ॥

यियासति सुयीः कश्चिद्यथा भ्रान्तोऽध्वगस्तथा ॥ १३२ ॥

वापीप्रपादिमत्त्वेनाऽऽदेयत्वमाह । वारीति । पथ्यदनं पाथेयं वारिणा तेन च सहित-
मिति यावत् । अतिवातादिपरिहीणत्वमाह । सर्वेति । यथोक्तस्यापि पयो मेरुशिख-
रोपरिविसारिकैलासासादनसरणिवदप्राप्तिलक्षणोपेक्षाकारणमाशङ्क्याऽऽह । प्राप्तमिति ।
न हि कश्चिदपि विपश्चिदुक्तमध्वानमवधीर्याध्वान्तेरेणोक्तविपरीतेनाभिप्रेतं देशमाप्तुमभि-
लषतीत्याह । मार्गमित्यादिना । इममेवार्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेनाऽऽह । यथेति ॥ १३२ ॥

तथाऽविद्योत्थकर्त्रादिधर्मशून्यमविक्रियम् ॥

अक्रियाकारकं ज्ञात्वा निःश्लेषपुरुषार्थदम् ॥ १३३ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । तथेत्यादिना । आत्मानं ज्ञात्वा कर्मणि कथं मनो दध्यादिति
संबन्धः । विदुषो हि कर्माधिकारोऽनात्मसंबन्धात्स्वतो वा नाऽऽद्य इत्याह । अवि-
द्येति । न हि तस्य स्वतोऽनात्मसंबन्धोऽसङ्गत्वाद्वाप्यविद्यातो ध्वस्ताविद्यत्वादिति भावः ।
द्वितीयं दूषयति । अविक्रियमिति । न हि व्यापिनोऽनवयवस्य परिस्पन्दपरिणामाविति
भावः । किंच क्रियाकारकस्पर्शशून्यमात्मानमाकलयतो न कर्माधिकार इत्याह । अक्रियेति ।
किंच कर्म विदुषोऽभ्युदयसिद्धये वा परमात्मप्रतिपत्तये वा प्रतिपन्नपरमात्मप्राप्तये वा
तज्ज्ञानस्य मुमर्थतालब्धये वा तत्साक्षात्कृतये वाऽपवृत्तये वा तद्व्युत्पन्नभूतये वा प्रथमं

प्रत्यादिशति । निःशेषेति । न हि विदुषोऽभ्युदयार्थं कर्मानुषाधेरनतिशयानन्दस्य तस्याप्राप्ताभ्युदयाभावादिति भावः ॥ १३३ ॥

आत्ममत्ययमामगम्ययात्मानं देवमज्जसा ॥

तत्तिष्ठतौ च फलेऽभीष्टे नित्ये साधनवर्जिते ॥ १३४ ॥

द्वितीयमनुदति । आत्मेति । न हि विदुषो निरविद्यस्य परप्रतिपत्तये कर्मोप-
प्यते स्वाभाविक्यासास्याः कारकानपेक्षत्वादित्यर्थः । तृतीयं निराकरोति । आत्मा-
नमिति । न हि ज्ञानस्वरूपप्राप्तये विद्वान्कर्माऽऽश्रयते तस्य स्वरूपत्वेन सत्तात्वादि-
त्यर्थः । चतुर्थं निरस्यति । देवमिति । न हि ज्ञानस्य पुनर्गतायै कर्मोपेक्षा ज्ञानस्य
परस्यापरिच्छिन्नानन्दतनोः स्वतत्त्वात्वादित्यर्थः । पञ्चमं प्रत्याष्टे । अज्जसेति ।
न हि ज्ञानस्य चिद्धातोः साक्षात्कारार्थं कर्म ज्ञानेतरसाक्षात्काराभावात् । ज्ञानेन हि
प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्मेति भाष्यात्तद्भेदेऽपि न कर्म तद्भेदुद्घातस्य स्वफले निरपेक्षत्वा-
दिति भावः । षष्ठं प्रत्याह्वयति । तत्तिष्ठतौ चेति । अहि विदुषोऽपवर्गार्थं कर्म तस्य
स्वात्मावस्थानत्वात्सकार्याविद्याव्यस्तेश्च विद्यामात्रायत्तत्वादित्यर्थः । सप्तमं प्रत्याह ।
नित्य इति । न हि साधनभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति न्यायेन ज्ञानादाप्तमुक्तेर्भूयस्त्वार्थं
कर्मैति युक्तम् । स्पर्गवत्तत्र भूयस्त्वस्य दुःसाधनत्वान्नित्यत्वानित्यत्वभेदादिति भावः ।
मुक्तेः साधनानपेक्षत्वाच्च विदुषो न कर्मत्याह । साधनेति । यद्वा नित्यत्वमनेन
साध्यते ॥ १३४ ॥

तद्विरुद्धफले बाह्यसाधनेऽनेककारके ॥

कथं कर्मणि सर्वज्ञो यनो दध्यादसन्नपि ॥ १३५ ॥

स्वर्गोपगोतरफलार्थं विद्वान्कर्मानुष्ठास्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । तद्विरुद्धेति । मोक्षवि-
रुद्धफलं कर्म कर्मणा बध्यते जन्तुरिति स्मृत्वेन तस्मिन्फलान्तरेच्छया विद्वत्प्रवृत्तिस्त-
स्यैव तदपेक्षस्याभावादिति भावः । विद्योत्पन्नज्ञानस्य प्रवृत्तज्ञानतज्जस्य बाह्योपकर-
णानां कर्मनिमित्तानामभावाच्च कर्मसु प्रवृत्तिरित्याह । बाह्येति । अविदुषो बाह्यसाध-
नोपेक्षायामपि विदुषस्तदपेक्षां विना कर्मानुष्ठानमाशङ्क्याऽऽह । अनेकेति । सारवा-
धीनं कर्म तच्च पश्चादेतेन तेन विना न कस्यापि कर्मप्रवृत्तिरित्यर्थः । किञ्चाविवेक-
पूर्विका तत्प्रवृत्तिर्न चोत्पन्नविद्यस्य सा युक्ता निरस्ताविद्यातज्जस्यानावृतस्वरूपसंवेदन-
स्यानुपलभ्यार्थभावादित्याह । सर्वज्ञ इति । ननु कृतकृत्योऽपि विद्वानात्मवीर्यार्थं
कर्म करिष्यति नेत्याह । हसन्नपीति । न हि लीलार्थमपि विद्वान्कर्म कर्तुमर्हत्यनुप-
करणत्वादातकामत्वाच्चेति भावः ॥ १३५ ॥

सम्यग्धीमृदिताशेषध्वान्तस्य च न पूर्ववत् ॥

अज्ञानादि पुनः कर्तुं शक्यतेऽकारकत्वतः ॥ १३६ ॥

तत्त्वज्ञानध्वस्ताज्ञानस्यापि भूयो भवतोऽज्ञानान्तरात्कारकयोगद्वारा कर्माधिकारः स्यादिति चेन्नेत्याह । सम्यगिति । तत्र हेतुरकारकत्वत इति । आत्मनः कूटस्थ-
स्वादज्ञानादिहेतुत्वायोगाद्वेत्त्वन्तरस्याभावादहेतुरुस्य च कार्यस्योत्पत्तिव्याघातादि-
त्यर्थः ॥ १३६ ॥

श्रुत्यादिमानप्रमितयायात्म्यज्ञानतत्फलः ॥

प्रतिकूलत्यतो विद्वान्यतः कर्मसु नेहते ॥ १३७ ॥

आत्मज्ञस्य कर्माधिकारनिरासेन विरक्तो विधितस्त्यक्तसर्वकर्मा मोक्षप्राप्तिकारीत्युक्त्वा
विपरीतोऽभ्युदयाधिकारीत्याह । श्रुत्यादीति ॥ १३७ ॥

अतोऽङ्गस्थैव निःशेषमुमुक्षुप्रजिहासितः ॥

कर्त्राद्यनात्मधर्मस्य कर्माधिकृतिरात्मनः ॥ १३८ ॥

अज्ञानविशिष्टोऽपि न कर्माधिकारी सुतस्यापि तत्प्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह । निः-
शेषेति । कर्त्रादिदेहान्तानात्मविशिष्टस्य कर्माधिकारो नाज्ञानमात्रविशिष्टस्येति नाति-
प्रसङ्गः सुतस्याहंकाराद्यवैशिष्ट्यादित्यर्थः । ताहं विदुषोऽप्यारब्धकर्मणा देहाद्यभिमा-
नात्कर्माधिकारस्तत्राऽऽह । मुमुक्ष्विति । मुमुक्षोरप्यनात्मा हातुमिष्टः किं पुनर्विदुषो
जीवन्मुक्तस्य तस्मात्तस्य देहादिमानेऽपि न कर्माधिकारस्तद्वेतुदेहाभिमानाभावादिति
भावः ॥ १३८ ॥

विद्यात्ममोहतत्कार्यविरोधाच्च परस्परम् ॥

रोगादिवदनर्थत्वात्कर्त्रादिः प्रजिहासितः ॥ १३९ ॥

विदुषा कर्त्रादेरवहेयत्वे हेतुमाह । विद्येति । विद्या चाऽऽत्ममोहश्च तयोरन्योन्यं
रूपतः कार्यतश्च विरोधात्कर्त्राद्यात्मविद्यया हातव्यमित्यर्थः । तच्छब्दः स्वरूपविषयः ।
संप्रति कर्त्रादेर्मुमुक्षुणा जिहासितत्वे हेतुमाह । रोगादिवदिति । आदिपदेनाहिकण्ट-
कादिग्रहः ॥ १३९ ॥

जिहासितुः स्वभावोऽस्मावित्युक्तिः शिशुवृत्तका ॥

कर्त्रादिश्रेत्स्वभावः स्यात्प्रत्यक्षाकर्तृरूपिणः ॥ १४० ॥

प्रत्यक्षादिविरोधः स्यादनिर्मोक्षस्तथैव च ॥

अस्तु कामप्रनिर्मोक्षो विक्रियावच्चतो दृष्टेः ॥ १४१ ॥

अभिवत्फलभोक्तृत्वाच्चो चेदाकाशकल्पता ॥

इति चेच्चाऽऽत्मनो ध्रौव्याद्विक्रियानुपपत्तितः ॥ १४२ ॥

कर्त्रादिरात्मस्वरूपत्वाच्च केनविजिहासेत्याशङ्क्याऽऽह । जिहासितुरिति । कर्त्रा-
दिरात्मस्वभावस्तत्र प्रतीयमानत्वाच्चैतन्यवदित्याशङ्क्याऽऽह । कर्त्रादिरिति । आत्मा
विद्वत्प्रत्यक्षेणाकर्त्रादिरूपोऽनुभूयते तस्य वैपरीत्ये विद्वत्प्रत्यक्षेण वक्ष्यमाणानुमानेन
कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति श्रुत्या च विरोधः स्यादित्यर्थः । विद्वत्प्रत्यक्षस्य विप्र-
तिपत्तेर्न बाधकतेत्याशङ्क्य दोषान्तरमाह । अनिमोक्ष इति । कर्त्रादिस्वभावनिवृत्ताव-
निवृत्तौ च मोक्षासंभवः । आद्ये मोक्षिणोऽभावाद्द्वितीयेऽनर्धसद्भावाद्दत्ताऽऽत्मा कर्त्रादिरू-
पश्चेदित्यत्रोक्तं तथैव स्थितमित्यर्थः । तत्र लोकायतश्चोदयति । अस्त्विति । अनिमोक्षप्रस-
ङ्गनस्येष्टापादनत्वे हेतुमाह । विक्रियेति । ययाऽप्रेर्दाहपाकादिविक्रिया तथाऽऽत्मनोऽपि
जन्मादिविक्रियावत्त्वेनानित्यत्वात् नित्यसिद्धा मुक्तिरित्यर्थः । जन्मादिविक्रियाया देह-
स्थत्वात्ताऽऽत्मनि सेत्याशङ्क्य देहादन्यात्माभावान्नैवमित्यभिप्रेत्य तदभ्युपगमेऽपि तस्य
भोक्तृत्वमस्ति न वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । फलेति । भोगश्च न विक्रिया विनेति तद्वत्त्वं
भोक्तृवश्यंभावेति शेषः । द्वितीयमनुब्रूयति । नो चेदिति । तर्हि चेतनस्याऽऽत्मनोऽ-
सत्त्वमेव भोक्तृत्वाभावे भोग्यभागविवेशादित्याह । आकाशेति । आकाशस्य मूर्तभाव-
त्वाच्चतुष्टयताऽस्यासत्त्वमेवेति द्रष्टव्यम् । आत्मनो विक्रियावत्त्वं दृश्यन्मसङ्गस्येष्टत्वं
निराशये । नेति । विक्रियापत्त्वमनित्यत्वव्याप्तमण्यादेरपि तद्वतो नित्यत्वासंप्रतिपत्तेः ।
नित्यत्वाऽऽत्मा वक्ष्यते । तद्यापकमात्मनो व्यावर्तमानं स्वग्याप्य विक्रियावत्त्वमपि ततो
व्यावर्तयतीति भावः ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥

मूर्तामूर्तत्वहीनस्य प्रतीचो विक्रिया कुतः ॥

प्रमायोगो हि भोक्तृत्वं प्रमा चैवाऽऽत्मनः सदा ॥ १४३ ॥

किंच मूर्तमोक्तिकल्पके मूर्तामूर्तप्रपञ्चे विक्रिया दृष्टा । आत्मा तु तत्साक्षी तद-
न्योऽतो न तद्वानित्याह । मूर्तेति । यद्वा नित्यत्वमात्मनोऽनेन साध्यते ।
नित्यत्वे सिद्धे फलितमाह । विक्रियेति । यत्त्वात्मनोऽविकारस्याभोक्तुराकाशतुल्य
तेति तत्राऽऽह । प्रमेति । भोगो नाम सुखाद्यनुभवस्तत्तेतुविषयानुभवश्च तद्योगो दृशो
भोक्तृत्वं तदक्रियस्यापि स्यादिति नास्याऽऽकाशतुल्यतेत्यर्थः । अक्रियस्य न प्रमायो
गोऽप्याकाशेऽनुपलब्धेऽनित्याशङ्क्याऽऽह । प्रमा चेति । आत्मा हि स्वरूपं परापेक्षां
विनाऽनुभवति विषयाच्च तत्तदाकारान्तं करणवृत्त्यवच्छिन्नत्वेन जायते तस्मादात्मनोऽ-
नुभवात्मनो बुद्ध्यादिसकन्वाद्भोक्तृत्वम् । चर्कं हि—“अविक्रियस्य भोक्तृत्वं न्याद-
हबुद्धिविभ्रमात्” इति तत्राऽऽकाशसादृश्यमिति भावः ॥ १४३ ॥

वाय्वग्निवादिकारो न प्रागभावाद्यसंगत्वात् ॥

अग्न्यादीनां तु साक्षत्वाद्बलवद्विस्तदिन्येनः ॥ १४४ ॥

अभिभूतस्वरूपाणां काष्ठनिर्मथनादिना ॥

युक्तैवाऽऽविष्कृतिर्नित्यं तेषां कार्यात्मकत्वतः ॥ १४५ ॥

किंच प्रागभावादित्येव विक्रिया यथा भावकादौ प्रागभावादित्यं चाऽऽत्मनो
व्यावर्तमानं विक्रियावत्त्वमपि ततो व्यावर्तयतीति विधान्तरेणाऽऽत्मनोऽविक्रियत्वमाह ।
वाय्वग्निवदिति । आत्मप्रागभावादि नाऽऽत्मप्रत्यक्षं तयोः समसमयत्वायोगान्नाप्या-
त्मान्तरस्य तद्भेदासिद्धेः । नापि स्वस्यैव स्वप्रागभावाद्यनुमेयम् । विमतः कालो मत्स-
त्तावान्काष्ठत्वात्समतवदिति वैपरीत्यानुमानात् । तस्मादात्मा प्रागभावाद्यभावादवि-
क्रिय इति भावः । यद्वा नित्यत्वमेवानेनापि साध्यते । नन्वात्मा विक्रियावानाविर्भाव-
तिरोभावभाक्त्वादग्न्यादिवदित्यनुमानात्तस्य विक्रियावत्त्वमत आह । अग्न्यादीनामिति ।
सावयवानां तेषामभिभवसमर्थैः सावयवैरिन्धनादिभिरभिभूतस्वभावानां काष्ठनिर्मथनव्यज-
नाभिघातादिनिमित्तेन केनचिदेकदेशेनाभिव्यक्तिर्युक्ता तथाऽपि न तेषामाविर्भावादिभा-
क्त्वप्रयुक्तं विक्रियावत्त्वं किंतु सावयवत्वकृतमिति सोपाधिको हेतुरित्यर्थः । कथमग्न्या-
दीनां सावयवत्वं कार्यत्वे सति द्रव्यत्वादित्याह । नित्यमिति ॥ १४४ ॥ १४५ ॥

न त्वात्मनो निरंशत्वात्मुख्यौ संभवतः कचिद् ॥

आविर्भावतिरोभावौ स्वतःसिद्धेश्च कारणात् ॥ १४६ ॥

साधनव्याप्तिं निरस्यति । न त्विति । किंच कल्पितावाविर्भावतिरोभावौ हेतुकृता-
वकल्पितौ ॥ । आद्ये साध्यं विक्रियावत्त्वमपि कल्पितमकल्पितं वा नाऽऽद्यः
सिद्धसाध्यत्वात्ततो गन्धर्वमगराद्याविर्भावतिरोभावान्यां व्यभिचारादिति मत्वा कल्पा-
न्तरं निराकर्तुमाह । मुख्याविति । पूर्वस्य ननोऽनुपद्व । अथ निरंशस्यापि यार्थ-
ज्ञाऽऽविर्भावसामग्री तावद्वास्तवस्तिरोभाव । पश्चात्त्वाविर्भावस्तथा स्यात्तत्राऽऽह ।
स्वतःसिद्धेरिति । चकार शङ्कापनुत्त्यर्थ ॥ १४६ ॥

अभ्युपेताऽप्यभिव्यक्तिर्नाभिव्यङ्ग्यस्य विक्रिया ॥

यथा तथाऽनभिव्यक्तिः सर्वेषामपि वादिनाम् ॥ १४७ ॥

आविर्भावतिरोभावयोरात्मनि विक्रियाहेतुत्वाभावेऽपि विक्रियात्वमित्यपि न तयोरक-
ल्पितयोर्युगपदेकत्रायोगात्कमेणापि स्वप्रकाशात्मन्यसंभवात्संभवेऽपि तयोरात्मनि न
विक्रियात्वमित्याह । अभ्युपेताऽपीति । अभिव्यक्त्यादेरभिव्यङ्ग्यादिविक्रियात्वाभा-
वस्य सर्वत्रसिद्धान्ततामाह । सर्वेषामिति ॥ १४७ ॥

अतोऽनभ्युपगच्छद्भिर्धुक्ता कर्मादिरात्मनः ॥

अविद्याकल्पितो ज्ञेयो न त्सौ परमार्थतः ॥ १४८ ॥

कर्त्रादेरात्मस्वरूपत्वात् केनचिज्जिहासेत्याशङ्क्याऽऽह । जिहासितुरिति । कर्त्रा
 दिरात्मस्वभावस्तत्र प्रतीयमानत्वाच्चैतन्यवदित्याशङ्क्याऽऽह । कर्त्रादिरिति । आत्मा
 विद्वत्प्रत्यक्षेणाकर्त्रादिरूपोऽनुभूयते तस्य वैपरीत्ये विद्वत्प्रत्यक्षेण वक्ष्यमाणानुमानेन
 कृत्स्नः प्रज्ञानवन एवेति श्रुत्या च विरोध स्यादित्यर्थः । विद्वत्प्रत्यक्षस्य विप्र
 तिपत्तेर्न बाधकतेत्याशङ्क्य दोषान्तरमाह । अनिमोस इति । कर्त्रादिस्वभावनिवृत्ताव
 निवृत्तौ च मोक्षासम्भ । आद्ये मोक्षिणोऽभावाद्द्वितीयेऽनर्थसद्भावादतथाऽऽत्मा कर्त्रादिरू
 पश्चेदित्यत्रोक्तं तथैव स्थितमित्यर्थः । तत्र लोकायतञ्चोदयति । अस्त्विति । अनिमोसप्रस
 क्षनस्येष्टापादनत्वे हेतुमाह । विक्रियेति । यथाऽग्नेर्द्राहापाकादिविक्रिया तथाऽऽत्मनोऽपि
 जन्मादिविक्रियावत्त्वेनानित्यत्वात् नित्यसिद्धा मुक्तिरित्यर्थः । जन्मादिविक्रियाया देह
 स्थत्वाद्याऽऽत्मनि सेत्याशङ्क्य देहादन्यात्माभावान्नैकपित्यभिप्रेत्य तदभ्युपगमेऽपि तस्य
 भोक्तृत्वमस्ति न वेति विकल्प्याऽऽद्य प्रत्याह । फलेति । भोगश्च न विक्रिया विनेति तद्वत्त्वं
 भोक्तृत्वव्यभावीति शेषः । द्वितीयमनुव्रति । नो चेदिति । तर्हि चेतनस्याऽऽत्मनोऽ
 सत्त्वमेव भोक्तृत्वाभावे भोग्यभागनिवेशादित्याह । आकाशेति । आकाशस्य मूर्ताभाव
 त्वात्तत्तुल्यताऽस्यासत्त्वमेवेति द्रष्टव्यम् । आत्मनो विक्रियावत्त्वं दूषयन्प्रसङ्गस्येष्टत्वं
 निराष्टे । नेति । विक्रियावत्त्वमनित्यत्वन्यासमपवादरेपि तद्वतो नित्यत्वाप्रतिपत्तेः ।
 नित्यत्वाऽऽत्मा वक्ष्यते । तद्यापकमात्मनो व्यावर्तमानं स्वव्याप्य विक्रियावत्त्वमपि ततो
 न्यावर्तयतीति भावः ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥

मूर्तामूर्तत्वहीनस्य प्रतीचो विक्रिया कुतः ॥

प्रमायोगो हि भोक्तृत्वं प्रमा चैवाऽऽत्मनः सदा ॥ १४३ ॥

किंच भूतभोक्तृत्वात्मके मूर्तामूर्तप्रपञ्चे विक्रिया दृष्टा । आत्मा तु तत्साक्षी तद
 न्योऽतो न तद्वानित्याह । मूर्तेति । यद्वा नित्यत्वमात्मनोऽनेन साध्यते ।
 नित्यत्वे सिद्धे फलितमाह । विक्रियेति । यत्त्वात्मनोऽविकारस्याभोक्तृत्वाकाशतुल्य
 तेति तत्राऽऽह । प्रमेति । योगो नाम सुखाद्यनुभवस्तद्देतुविषयानुभवश्च तयोगो दृशो
 भोक्तृत्वं तदक्रियस्यापि स्यादिति नास्याऽऽनाशतुल्यतेत्यर्थः । अक्रियस्य न प्रमायो
 गोऽप्याकाशेऽनुपलब्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । प्रमा चेति । आत्मा हि स्वरूप परापेक्ष
 विनाऽनुभवति विषयाश्च तत्तदाकारान्तं वरणवृत्त्यवच्छिन्नत्वेन जानीते तस्मादात्मनोऽ
 नुभवमात्मनो बुद्ध्यादिसम्बन्धाद्भोक्तृत्वम् । उक्तं हि—“अविक्रियस्य भोक्तृत्वं स्याद
 हबुद्धिपिप्रमात्” इति तत्राऽऽनाशसादृश्यमिति भावः ॥ १४३ ॥

वाय्वग्निवद्विकारो न प्रागभावाद्यसंभवात् ॥

अग्न्यादीनां तु सांशत्वाद्बलवद्भिस्त्वदिन्येनः ॥ १४४ ॥

अभिभूतस्वरूपाणां काष्ठनिर्मथनादिना ॥

युक्तैवाऽऽविष्कृतिर्नित्यं तेषां कार्यात्मकत्वतः ॥ १४५ ॥

किंच प्रागभावादित्येव विक्रिया यथा पावकादौ प्रागभावादित्त्वं चाऽऽत्मनो
व्यावर्तमानं विक्रियावत्वमपि ततो व्यावर्तयतीति विधान्तरेणाऽऽत्मनोऽविक्रियत्वमाह ।
वाग्यग्रिवदिति । आत्मप्रागभावादि नाऽऽत्मप्रत्यक्षं तयोः समसमयत्वायोगान्नाप्या-
त्मान्तरस्य तद्भेदासिद्धेः । नापि स्वत्यैव स्वप्रागभावाद्यनुमेयम् । विमतः कालो मत्स-
त्तावान्कालत्वात्संमतवदिति वैपरीत्यानुमानात् । तस्मादात्मा प्रागभावाद्यभावादवि-
क्रिय इति भावः । यद्वा नित्यत्वमेवानेनापि साध्यते । नन्वात्मा विक्रियावानविर्भाव-
तिरोभावभाक्त्वादित्यनुमानात्तस्य विक्रियावत्वमत आह । अग्न्यादीनामिति ।
सावयवानां तेषामभिभवनसमर्थैः सावयवैरिन्धनादिभिरभिभूतस्वभावानां काष्ठनिर्मथनव्यज-
नाभिघातादिनिमित्तेन केनचिदेकदेशेनाभिव्यक्तिर्युक्ता तथाऽपि न तेषामविर्भावादिमा-
कृत्यप्रयुक्तं विक्रियावत्त्वं किंतु सावयवत्वकृतमिति सोपाधिको हेतुरित्यर्थः । कथमग्न्या-
दीनां सावयवत्वं कार्यत्वे सति द्रव्यत्वादित्याह । नित्यमिति ॥ १४४ ॥ १४५ ॥

न त्वात्मनो निरंशत्वान्मुख्यौ संभयतः कश्चित् ॥

आविर्भावतिरोभावौ स्वतःसिद्धेश्च कारणात् ॥ १४६ ॥

साधनव्याप्तिं निरस्यति । न त्विति । किं कल्पितावाविर्भावतिरोभावौ हेतुकृता-
वकल्पितौ वा । आद्ये साध्यं विक्रियावत्वमपि कल्पितमकल्पितं वा नाऽऽद्यः
सिद्धसाध्यत्वान्नेतरो गन्धर्वनगराद्याविर्भावतिरोभावान्यां व्यभिचारादिति मत्वा कल्पा-
न्तरं निराकर्तुमाह । मुख्याविति । पूर्वस्य नञोऽनुपङ्गः । अथ निरंशस्यापि याव-
न्नाऽऽविर्भावसामग्री तावद्वास्तवस्तिरोभावः । पश्चात्त्वाविर्भावस्तथा स्यात्तत्राऽऽह ।
स्वतःसिद्धेरिति । चकार शब्दापनुत्त्यर्थः ॥ १४६ ॥

अभ्युपेताऽप्यभिव्यक्तिर्नाभिव्यक्त्यस्य विक्रिया ॥

यथा तथाऽनभिव्यक्तिः सर्वेषामपि वादिनाम् ॥ १४७ ॥

आविर्भावतिरोभावयोरात्मनि विक्रियाहेतुत्वाभावेऽपि विक्रियात्वमित्यपि न तयोरक-
ल्पितयोर्युगपदेकत्रायोगात्क्रमेणापि स्वप्रकाशात्मन्यसंभवात्संगवेऽपि तयोरत्मानि न
विक्रियात्वमित्याह । अभ्युपेताऽपीति । अभिव्यक्त्यादेरभिव्यक्त्यादिविक्रियात्वाभा-
वस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्ततामाह । सर्वेषामिति ॥ १४७ ॥

अतोऽनभ्युपगच्छद्भिर्मुक्तौ कर्त्रादिरात्मनः ॥

अविद्याकल्पितो ज्ञेयो न ह्यसौ परमार्थतः ॥ १४८ ॥

आत्मनो विक्रियामावे तस्मिन्प्रतीयमानकर्तृत्वादिविकारस्य का गतिस्तामाह । अत इति । दृशो विक्रियावत्तस्योक्तन्यायविरोधात्तत्कर्त्तादिर्नकारो मासमानोऽप्यज्ञानकृत इति प्रतिज्ञायां हेतुमाह । अनभ्युपगच्छन्निरिति । न हि मोक्षवादिनो मोक्षे कर्तृत्वाद्यभ्युपयन्त्यतो व्यभिचारित्वादस्य शुक्तिरूप्यवत्कल्पितत्वमिति भावः । नष्टत्वाच्च कर्तृत्वादि सर्पादिवत्कल्पितमित्याह । न हीति ॥ १४८ ॥

कर्त्ताद्यात्मस्वभावस्यैवात्मस्यान्न तदात्मनि ॥ १४९ ॥

मात्रादिवोधकं भावनं प्रत्यगात्मनि साक्षिणि ॥

न व्यापारयितुं शक्यं बद्धं दग्धुमिवोत्सुकम् ॥ १५० ॥

मन्वात्मधर्मत्वात्कर्तृत्वादिश्वेतन्यवन्नाविद्याकृतस्तथा च धर्मिणि तस्याऽऽगमापायाम्नां बन्धमोक्षौ नेत्याह । कर्त्तादीति । तत्कर्त्ताद्यात्मनि धर्मिणि धर्मो नेत्यत्र हेतुमाह । आत्मेति । आत्मस्वभावश्चैतन्यं तदधीनत्वेनास्य दृश्यत्वादिति यावत् । किं कर्तृत्वादिरात्मदृश्यो न वा । आद्ये नासावात्मधर्मस्तद्दृश्यत्वाद्वद्वत् । द्वितीये साधकाभावादसिद्धिरिति भावः । कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वाभावानुमानं तस्य तद्धर्मत्वग्राहकाहंप्रत्ययवाधितमित्याशङ्क्य मात्रादि वा स विषयीकरोति तत्साक्षिणं वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । मानादीति । त्वनुत्प्रेक्षितं प्रत्यक्षं मात्रादिवोधकं चेन्न प्रकृतानुमानवाधकम् । कर्तृत्वादेर्मात्रादिधर्मत्वस्य तेनानिरासादिति भावः । कल्पान्तरं निराह । प्रत्यगिति । तद्धि मात्रादिकर्तृकं साक्षिकर्तृकं वा नाऽऽद्यं प्रतीचं स्वविषयमात्रादिकर्तृकक्रियाव्याप्यत्वानुपपत्तेः । न हि बद्धिं स्वदाहोत्सुकक्रियाव्याप्यः । नेतरः साक्षिणो निर्विकारस्य तत्कर्तृत्वायोगात् । अतो नाहंवीवाधितमनुमानमिति भावः ॥ १४९ ॥ १५० ॥

साक्षिसाक्ष्याभिसंबन्धः प्रमात्रादौ यथा तथा ॥

साक्षिवस्तुनि नैव स्यात्केवलानुभवात्मनि ॥ १५१ ॥

ननु मात्रादिसाक्षी द्रष्टाऽदृष्टा वा । आद्ये सोऽपि साक्षिवेद्यो द्रष्टृत्वान्मातृवत्तथा च कर्तृत्वादेः साक्षिणि तैर्नैव सिद्धे साक्षिप्रत्यक्षप्रवृत्तमनुमानम् । द्वितीये दृष्टादिवदचेतनत्वादसाक्षितेति तत्राऽऽह । साक्षीति । मात्रादौ जडे नियमेन स्वेतरप्रकाशापेक्षिणि साक्ष्यत्वं चिदात्मनि साक्षित्वमित्यनयोः साक्षिसाक्ष्ययोगो ययोपपद्यते न तथाऽऽत्मन्यसौ सम्भवति शुद्धचित्प्रकाशरूपत्वात्साक्ष्यपेक्षत्वाभावात्साक्ष्यन्तरस्य च न डत्वे तत्तायोगादनडत्वे ततो भेदानुपपत्तेः साक्ष्येव चिदात्मा तस्य चाऽऽदित्यस्य प्रकाशयितृत्ववद्द्रष्टृत्वमित्यर्थः ॥ १५१ ॥

परार्यसंहतानात्मभोग्यकर्त्तादिवोधिना ॥

विरोधाच्चद्विरुद्धोऽर्थः प्रत्ययेनेत्यते कथम् ॥ १५२ ॥

नन्वात्मा मात्रादिग्राहकग्राह्यो मात्रादेरविलक्षणत्वात्तद्वदित्यनुमानान्मात्रादिबोधकमेव मानमनुमानबोधकमित्यत आह । परार्थेति । मात्रादेः साक्षी न मात्रादिमानविषयस्ततो विलक्षणत्वात् । यो यतो विलक्षणो न स तन्मानविषयो यथा घटविलक्षणं नभो न तन्मानविषयो न च हेत्वसिद्धिः साक्षी मात्रादेर्विलक्षणोऽपरार्थत्वात्तद्वदिति व्यतिरेक्यनुमानादतो मात्राद्यविलक्षणत्वहेत्वसिद्धिरित्यर्थः । मात्रादिदृष्टान्तस्य साधनाव्यावृत्तत्वं परिहर्तुं परार्थत्वं साधयति । संहतेति । विमतं परार्थं संहतत्वाद्गृह्यदित्यर्थः । किंच साक्षी मात्रादिविलक्षण आत्मत्वात्तद्वत् । न च साधनाव्यावृत्तो दृष्टान्तस्तस्य संहतत्वेनानात्मत्वसिद्धेरित्याह । अनात्मेति । किंच साक्षी तद्विलक्षणो भोक्तृत्वात्तद्वन्न च मात्रादेरपि भोक्तृत्वात्साधनाव्यावृत्तिस्तस्य प्रमायोगो हीत्युक्तन्यायेन भोग्यान्तर्भावादित्याह । भोग्येति । अकर्तृत्वाच्च साक्षी मात्रादेर्विलक्षणो न च तस्यापि तुल्यमकर्तृत्वं कर्तृत्वानुभवादित्याह । कर्त्तादीति । उक्तरूपमात्रादिबोधिना प्रत्ययेन तद्विलक्षणः साक्षी न विषयीकर्तुं शक्यः पराङ्मानस्य प्रतीचि प्रवृत्तिविरोधादित्याह । बोधिनेत्यादिना ॥ १५२ ॥

इच्छाद्वेषादिरप्येवं नाऽऽत्मनो धर्म इष्यताम् ॥

कामः संकल्प इत्येवं मनोधर्मत्वसंश्रयात् ॥ १५३ ॥

इच्छादयः कचिदाश्रिता गुणत्वादूपादिवदित्यनुमानात्परिशेषात्तदधिकरणमात्मा सिध्यति । तथा चेच्छाद्यधीनं कर्तृत्वाद्यपि तस्य भविष्यतीति केचित्तान्भ्रश्याह । इच्छंति । ते हि स्वतन्त्राः परतन्त्रा वा नाऽऽद्यो हेत्वसिद्धेः । नेतरः । आश्रयस्यानिरूप्यमाणत्वेनाऽऽश्रयासिद्धेः । न च ते स्वतःसिद्धा नडत्वाच्चापि परतत्त्वस्यानात्मत्वे साधकत्वाद्यौगादात्मत्वे तदुद्मानामिच्छादीनां रूपादिवत्तद्वर्मासिद्धेस्तद्वत्कर्तृत्वादिरपि नाऽऽत्मधर्म इत्यर्थः । अथेच्छादयोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितास्तेष्वसंभावितत्वे सति गुणत्वाच्छब्दवदित्यनुमानात्तेषामात्मगुणतेत्याशङ्क्य श्रुतिविरोधाच्चैवमित्याह । काम इति ॥ १५३ ॥

स्वपरोभयहेतुत्वे हानिर्मोक्षप्रसङ्गतः ॥

सम्पत्तिरूपणे चैषामविद्याकार्यत्वैव हि ॥ १५४ ॥

किंन तेषां कार्यत्वमकार्यत्वं वा न तावदकार्यत्वं तथा सति तेषां सदाभावादनिमोक्षापत्तेः । कार्यत्वेऽपि तेषां हेतुरस्ति न वा नास्तिचेत्सदासत्त्वमसत्त्वं वा स्यादत्वे मोक्षानुपपत्तिरुक्ता द्वितीये बन्धासिद्धिः । हेतुरस्ति चेत्स किमिच्छादिरेव किंवाऽन्योऽथ वोभयं नाऽऽद्यः सिद्धस्येच्छादेः स्वासिद्धिहेतुत्वे स्वाश्रयत्वप्रसङ्गादसिद्धस्य ननकत्वे मोक्षेऽपि संभवादनिमोक्षः । न द्वितीयोऽन्यस्य हेतोरदृष्टेर्दृष्टौ वा तस्य कदाचित्कत्वे हेत्वन्वेषणायामनयस्यानित्यत्वे संदेच्छादिजनकत्वादनिमोक्षः । न तृतीयः । तत्र हि

द्वितीयोऽचेतनश्चेतनो वाऽऽद्ये तस्येच्छादिजनकत्वं स्वभावोऽस्वभावो वा । नाग्निमोऽ-
निर्मोक्षप्रसक्तेः । न पश्चिमस्तस्य कदाचिदप्यजनकत्वापत्तेर्न हि स्वतोऽसती शक्तिः
कर्तुमन्येन ज्ञानयत इति न्यायात् । तस्यादिच्छादेराविव्यक्तत्वमुपेयमिति मत्वाऽऽह ।
स्वपरेति । किञ्च न तावदेतेषामात्मनो भिन्नत्वं धर्मधर्मित्वानुपपत्तेः । अत एव
नाभिन्नत्वं नापि भिन्नाभिन्नत्वं निरोधालाप्यपरोक्षत्वात्तुच्छत्वमतो विचारासहत्वे सत्य-
परोक्षत्वाज्जबोनेत्यवत्तेषामाविव्यक्तत्वमित्याह । सम्यगिति ॥ १५४ ॥

इच्छादीनां स्वहेतुत्वेऽनर्थं कुर्यात्कथं स्वयम् ॥

आत्मा ज्ञानन्यथा शत्रोरात्मनोऽतो न युज्यते ॥ १५५ ॥

इच्छादीनामुभयहेतुत्वे द्वितीयश्चेतनश्चेतसोऽपि जीवो वा परो वा द्वौ वा जीवश्चेत्त
किमिच्छादेरनर्थत्वं युज्यते न वा तत्राऽऽद्यं दूषयति । इच्छादीनामिति । स्वयं
स्वस्येति यावत् । बुद्धिपूर्वकारी नाऽऽत्मनोऽनर्थं करोतीत्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । यथेति ।
द्वितीयं दूषयति । आत्मन इति । तेषामनर्थत्वं जीवो न वेद चेत्प्राप्तमज्ञानकार्यत्व-
मतश्चाऽऽत्मनः सकाशान्न तज्जन्म युक्तमित्यर्थः ॥ १५५ ॥

तथा परनिमित्तत्वेऽनर्थस्यापरिहारतः ॥

नैकान्तिकफलत्वं स्याद्रोगादिपरिहारवत् ॥ १५६ ॥

यदि परश्चेतनस्तज्जाऽऽह । तथेति । परश्चेदिच्छाद्यनर्थमुत्पादयेत्त तर्हि स्वम्या-
न्यस्य वा तं कुर्याच्चाऽऽद्यः । सर्वज्ञत्वादिविरोधाद्वितीये यथाऽऽसौ संसारिणामनर्थमापत्ते
तथा मुक्तानामप्यादध्यात्तथान् तेषा तत्परिहारस्य नित्यफलत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु
परः सर्वज्ञो मुक्तान्प्रत्यनर्थं नाऽऽधास्यति तन्मुक्त्युपायप्रतिबन्धादत आह । नेति । न
हि मुक्तिहेतुर्ज्ञानं कर्म वा मुक्तावन्त्यतस्तदप्रतिबन्धादनर्थाधाने परस्य वारकाभावा-
द्बौक्तिकप्रतिकूलध्वस्तिवदनर्थध्वान्तिरपि नाऽऽत्यन्तिकी स्यादिति भावः ॥ १५६ ॥

करणैः संहतिं नर्ते परिहारः कुतो दृशेः ॥

तथोभयनिमित्तत्वे नैकान्तिकफलोदयः ॥ १५७ ॥

मुक्तात्मा परेणाऽऽपाद्यमानमनर्थं परिहरिष्यति तेन तुल्यत्वादिति चेन्नेत्याह । कर-
णैरिति । मुक्तस्याऽऽत्मन परेण क्रियमाणामनर्थस्य तदेतेश्च परिहारो न सिध्यति
कार्पकारणसंहतिभिरहित्यादन्यथा संसारित्वप्रसङ्गादीश्वरस्य च मायावित्वादित्यर्थः ।
अथेच्छादेर्न परो जीवो वा केवलो हेतु किंतुभावप्यतो न मुक्तिदशायां तदुत्प-
त्तिर्जीवस्य मुक्तत्वात्तदननुकूलत्वादत आह । तथेति । यथेच्छादेः परात्मनन्यत्वेऽनि-
र्मोक्षतया तस्योभयनन्यत्वपक्षेऽपि । ईश्वरस्य स्वातन्त्र्याज्जीवस्य स्वानुकूलत्वमायावै-
वानर्धममो सत्पादयिष्यत्यतो न मुक्तिरित्यर्थः ॥ १५७ ॥

पराभिप्रायानियमानैव स्यान्मोक्षनिश्चितिः ।

निर्हेत्वविद्याकृत्तौ तु दोषः कश्चिन्न विद्यते ॥ १५८ ॥

नन्वोश्रोत्रो मुक्तमुपलभ्य माऽस्य भूयो बन्धो भूदिति मन्वानो न तस्मिन्ननर्थमाधा-
स्यतीति मुक्तिनिश्चयस्तत्राऽऽह । परेति । त्वत्पक्षेऽपि समाविमौ विकल्पदोषावित्याश-
ङ्क्याऽऽविद्यमिच्छादीति पक्षे नानिर्मोक्षादिदूषणमित्याह । निर्हेत्विति ॥ १५८ ॥

तद्वर्जनस्य संसिद्धेः प्रसिद्धोपायसंश्रयात् ॥

परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता ॥

संविद्संबेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः ॥ १५९ ॥

कथमिच्छादेराविद्यस्य मुक्तावसंभवो येनानिर्मोक्षप्रसङ्गसमाधिस्तत्राऽऽह । तद्वर्जन-
स्येति । अविद्यावर्जनस्य मोक्षे विद्यमानत्वात्तत्कार्यस्येच्छादेस्तत्रासंभवो विनोपादानमुपा-
देयाभावादिति भावः । नन्वविद्यावर्जनमविद्यातो वा तत्कार्याद्वा प्रतीचो वा हेत्वन्तराद्वा
नाऽऽद्योऽविद्यायाः स्वव्याघातकत्वव्याघातात् द्वितीयस्तत्कार्यस्य तन्निवर्तकत्वायो-
गात् हि घटो मृदं निवर्तयति । न तृतीयः । आत्मनोऽविद्यानिवर्तकत्वे तत्र तदुपलम्भासं-
भवात् । नान्यो हेत्वन्तरस्याप्रतीतेरत आह । प्रसिद्धेति । प्रत्यगात्मा स्वप्रकाशत्वेन
प्रसिद्धः स एवोपायस्तस्य संश्रयादविद्यावर्जने साधनचतुष्टयवतः कृतान्वयव्यतिरेकस्य
श्रवणाधिकारिणः श्रुताद्वाक्यादैक्यज्ञाने तस्मिन्नभिव्यक्तो दृगात्मा स्वाविद्यां सकार्या
दृग्धा स्वस्थो भवतीत्यर्थः । नन्वविद्यानिवृत्तेरात्ममात्रत्वात् तत्र तस्योपायत्वम् ।
उपायोपेयत्वस्य भेदापेक्षत्वात्तत्राऽऽह । परागिति । अस्यार्थः । पराच्चः शब्दादयोऽर्थो
येषां प्रमेयास्तानि प्रत्यक्षादिप्रमाणानि परागर्थप्रमेयाणि तेषु फलत्वेन संमता या संवित् ।
वस्तुतस्तु न फलं जन्माभावात्सैव परात्मरूपा वेदान्तोक्तिरक्षणप्रमाणस्य प्रमेयस्तात्पर्य-
गम्योऽर्थः । तथा चाविद्याविरोध्याकारेणोपायत्वं तन्निवृत्त्यात्मना च फलत्वादुपेयतेत्ये-
कत्रैवाऽऽत्मन्याकारभेदादुभयथात्वमिति ॥ १५९ ॥

अप्रामाण्यप्रसक्तिश्च स्यादितोऽन्यार्थकल्पने ॥

वेदान्तानामतस्तस्मान्नान्यमर्थं प्रकल्पयेत् ॥ १६० ॥

प्रत्यक्षादीनां परागर्थविषयत्वमुपेत्य तत्फलभूताक्षण्डसंविदो वेदान्तमेयत्वमुक्तम् ।
संप्रति तेषां परागर्थत्वं नास्तीत्याह । अप्रामाण्येति । यदि प्रत्यक्षादीनि पराञ्चमर्थं
ओचरेयेयुस्तदा वेदान्ता निखिलभेदाभावोपलक्षिते ब्रह्मणि न प्रमाणं स्युः । तस्मादितोऽ-
द्वितीयानुभवात्मनो वेदान्तवेद्यादन्यस्य पराचोऽर्थस्य प्रत्यक्षादिमेयत्वकल्पने वेदान्ता-
नामप्रामाण्यं स्यात्तथा चातो वेदान्तवेद्यादन्यमर्थं प्रत्यक्षादिविषयत्वेन न कल्पयेत् ।
किंतु सोपाधिकं ब्रह्म तेषां विषयो निरुपाधिकं वेदान्तानामित्यर्थः ॥ १६० ॥

नन्वेवमपि मानत्वव्याघातः स्यात्क्रियाविधेः ॥

वेदान्तेष्वप्यनाश्वासस्तथा च प्रसजंद्ध्युक्म् ॥ १६१ ॥

अद्वयानुभवविषयत्वं वेदान्तानाममृष्यत्वाशङ्कते । नन्विति । ब्रह्मण्यद्वयानुभात्मनि वेदान्तप्रामाण्येऽपि कर्मकाण्डस्याप्रामाण्यं स्यात्तस्य कारकादिभेदावलम्बित्वाद्भेदस्य चाभेदवादिवेदान्तैरपहतत्वादित्यर्थः । कर्मकाण्डाप्रामाण्यमद्वैतवादिनो वेदान्तमात्र-
प्रामाण्यमिच्छतो नानिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । वेदान्तेष्विति । तदप्रामाण्ये वैदिकदेश-
त्वाद्देदान्तेष्वपि तदनाश्वासान्न कर्मकाण्डाप्रामाण्यमिष्टमित्यर्थः ॥ १६१ ॥

नैतदेवं यतोऽशेषमानानामपि मानवा ॥

आ परात्मावबोधस्तस्याच्च सर्वसमाप्तिः ॥ १६२ ॥

किं तस्य तात्त्विकं प्रामाण्यं व्याहृत्यते किं व्यावहारिकं तत्राऽऽद्यमभ्युपेत्य द्वितीयं दूषयति । नैतदिति । तस्य व्यावहारिकं प्रामाण्यं ज्ञानात्पूर्वं वा विहन्यते पश्चाद्वा नाऽऽद्य इत्याह । यत इति । अतो ज्ञानात्प्राचि काले तदव्याहृतिरिति शेषः । द्वितीयं दूषयति । तत्रेति । परविषयोऽप्ये सर्वानात्मध्वस्तैर्ज्ञानादूर्ध्वं विध्याद्यप्रामाण्यमि-
ष्टमेव न च तस्य व्यावहारिके प्रामाण्ये वेदान्तानामपि तथात्वं तेषां तत्त्वविषयत्वस्य श्रौतत्वात्तात्त्विकप्रामाण्यादिति भावः ॥ १६२ ॥

नातोऽवतारो मानानामेकात्म्येनैव संक्षयात् ॥

इयेनादिविधिविधायः स्याद्विधाविधिना यथा ॥ १६३ ॥

अप्य विद्वानपि यथापूर्वं यावदेहं मानतो व्यवहरति तत्कथं ज्ञानादूर्ध्वं विध्याद्यप्रामा-
ण्यं तत्राऽऽह । नात इति । ज्ञानादूर्ध्वमभ्युपेत्यादिप्रवृत्तिहेत्वज्ञानस्य प्रत्यक्षमात्रतया क्षीणत्वाच्च तत्प्रवृत्तिः । न च विदुषो मानं विना तदनुपपत्तिर्बाधितानुवृत्त्याऽपि तत्सं-
भवादित्यर्थः । नन्वेक्यज्ञानं न मानबाधकं मानत्वान्मानान्तरवदिति तत्र व्यभिचारमाह ।
इयेनादीति । आदिशब्दो गवादिविषयः । तथा तत्त्वमस्यादिवाक्योत्पत्त्यानेन पूर्वप्रवृत्तं
विध्यादि बाधते षोर्ध्वं पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति न्यायादिति शेषः ॥ १६३ ॥

कर्माण्यतो विधीयन्तेऽविद्यावन्तं नरं प्रति ॥

न तु विध्वस्तसकलकर्महेतुं दिजं प्रति ॥ १६४ ॥

किंचाविद्यावन्तं नराभिमानिनं प्रति कर्माणि यतो विधीयन्तेऽतो व्यावहारिकं कर्मका-
ण्डप्रामाण्यं यावज्ज्ञानं तत्प्रामाण्ये विस्रवादाभावादित्याह । कर्मापीति । विमतं तस्या-
वेदकं मानत्वात्समतपदित्याशङ्क्याऽऽह । नन्विति । कारणेन स्रग्ध्वस्तः समस्त
कर्महेतुर्लोकाभ्युपगमिमानो यस्य तं विद्यावन्तं भूतपूर्वगत्वा द्विनं प्रति कर्माणि न विधीयन्ते
तस्यानियोज्यत्वात् । मानत्वं च तत्त्वविद्वत्त्वं चेत्साध्याविशिष्टता व्यवहाराज्ञत्वं
चेत्सामादिनां व्यभिचारोऽतो न विद्यादेस्तात्त्विकं प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १६४ ॥

सर्वकर्मनिरासेऽतो ह्यधिकारो विवेकिनः ॥

यथोक्तन्यायतः सिद्धो न तु कर्मसु कर्हिचित् ॥ १६५ ॥

ननु कर्मणां विद्यावन्तं प्रत्यविधानेऽपि विविदिषावन्तं प्रति विधानाद्वेदान्तवद्विध्यादे-
रपि तत्त्वावेदकतेति नेत्याह । सर्वकर्मैति । विवेकवैराग्यविविदिषालुपेतस्य संन्यासपूर्वके
श्रवणादावेवाधिकारस्तस्यैव मोक्षहेतुसम्पत्तिहेतुत्वात् कदाचिदपि कर्मसु यथोक्ताधि-
कारिणोऽधिकारः प्रयुक्तेः प्रतिकूलत्वादित्यादिन्यायेन तेषामभिलषिताननुकूलत्वात्तस्माद-
विवेकिनं प्रत्येव कर्मविवेधेन तस्य तत्त्वावेदकतेति यावः ॥ १६५ ॥

कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते ॥

शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकन्यापृतिस्तथा ॥ १६६ ॥

ननु विवेकिनो विरक्तस्यापि यावज्ज्ञानं कर्मत्यागायोगो यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं
कार्यमेव तदिति स्मृतेरतो विविदिषोरपि कर्माधिकारो नेत्याह । कारकेति । कर्त्रादि-
कारकाणां व्यवहारो नाम कर्म तस्मिन्सत्यात्मनिज्ञासैव न जायते सत्यामपि तस्यां
निज्ञासमानः शुद्धं वस्तु वीक्षितुं न क्षमः कर्मापहतधीत्वादतो यावद्विवेकं कर्मानुष्ठानम् ।
विवेके तु तत्त्वागः । आरुरुक्षोर्भुनेर्योगमित्यादि स्मृतेः । तथाच निज्ञासोर्न कर्माधि-
कारः । यज्ञदानतपःकर्मत्यादि तु नित्यकर्मस्तावकमित्यर्थः । निज्ञासोर्विरक्तस्य कर्मा-
नधिकारे हेत्वन्तरमाह । शुद्ध इति । तथाशब्दो नमनुरूपणार्थः । निर्णयश्चे तत्त्वे
विवेकविषयीकृते कर्मनिमित्ताभिमानशैविल्यात् तस्मिन्नधिकार इत्यर्थः ॥ १६६ ॥

कारकाकारकधियोर्नैकदैकत्र वस्तुनि ॥

विरोधात्संभवोऽस्तीह प्रकाशतमसोरिव ॥ १६७ ॥

किंच विवेकिनस्तावदकारकात्मधीरस्ति तस्य कर्माधिकारे कारकधीर्वाच्या तयोश्च
योगपक्षं क्रमो वा नाऽऽद्य इत्याह । कारकेति ॥ १६७ ॥

अविरोधः क्रमेण स्यात्स्थितिगत्योरिवेति चेत् ॥

नाऽऽत्मज्ञानस्य कूटस्थवस्तुतत्त्वहेतुतः ॥ १६८ ॥

द्वितीयमुत्थापयति । अविरोध इति । पूर्वं कारकधीः पश्चादितरेति वा क्रमः प्रथ-
ममकारकधीः कालान्तरे त्वन्येति वा तत्राऽऽद्यमङ्गीकृत्यान्त्यं निराह । नेत्यादिना ।
अकारकधियोऽविकारिब्रह्मविषयत्वात्तस्या कर्मप्रवृत्तिनिमित्तं कारकधीर्नैतत्पक्षं पारयति ।
तन्निमित्तजात्याद्यभिमानभङ्गादित्यर्थः ॥ १६८ ॥

नोष्ण्यात्मको मितो बद्धिः क्रमश्चोऽक्रमश्चोऽय वा ॥

वस्तुतः शीततामेति कर्तृतच्चं तथा भवेत् ॥ १६९ ॥

किं चाऽऽत्मन्यकारके मिते कारकत्वं मीयमानं कल्पितमरुल्लिप्तं वा नाऽऽद्यः

कल्पितकारकत्वाधीनाधिकारस्यापि तत्त्वप्रसङ्गादिति भन्वानो द्वितीयं दृष्टान्तेन निरा-
चष्टे । नेत्यादिना । अथ यथाऽतिरात्रे मियोविरुद्धे षोडशग्रहणाग्रहणे वस्तुभूते
स्तत्तथाऽऽत्मनोऽपि कारकत्वाकारकत्वे वास्तवे स्याताम्यत आह । कर्तितिति । कर्तुम्
कर्तुमन्यथा कर्तुं शक्यत्वात्कर्म कर्तुमत्र तस्य युक्तं वैवल्लिष्व ग्रहणाद्यङ्गम् । आत्मा
तु नैव तद्व्यवस्थितरूपे वस्तुनि निर्वस्वायोगादित्यर्थः ॥ १६९ ॥

भेदाभेदात्मकत्वाच्चेदेकस्यापीह वस्तुनः ॥

अविरोधो न तस्याप्यं तदुक्तार्थविरोधतः ॥ १७० ॥

भेदाभेदादी शङ्कते । भेदेति । इह हि शास्त्रे परिणामि ब्रह्म न चैव मृदादेवद-
नित्यं यस्मिन्विक्रियमाणे तदेवेदमिति धीर्न विहन्यते तदपि नित्यमिति स्थितेक्षणा-
च्चाप्रच्युतस्वभावत्वादकारकधियः स्वपरिणामभेदेन नानात्वाच्च कारकधियो गोचरस्तस्मा-
देकस्यापि ब्रह्मणो नानात्वाच्चेदभेदाभ्यां कारकत्वाकारकत्वयोरकल्पितयोरुपपत्तिरि-
त्यर्थः । एकस्य कारकत्वमकारकत्व च तत्त्वमित्येतदभ्यायापेतमिति दूषयति । न चेदिति ।
तत्र हेतुस्त्वदुक्तेति । एकस्य भेदाभेदात्मकत्वादिति यस्त्वदुक्तो हेतुस्त्वदर्शस्य भिन्न-
मेवाभिन्नमित्यस्य विरुद्धत्वादिति हेत्वर्थः ॥ १७० ॥

नानेकस्यैकता न्याय्या तथैकस्याप्यनेकता ॥

वस्तुतत्त्वत्वतो बुद्धेर्न चेदेवं मृषा मतिः ॥ १७१ ॥

कथमस्य विरुद्धतेति तत्र विभेकस्य भिन्नत्वमभिन्नत्व च वास्तव न वा नाऽऽद्य-
इत्याह । नेति । तत्र हेतुर्वस्त्विति । भिन्नत्व चेद्वस्तुनो वस्तुतोऽस्ति तदा भेदबुद्धे-
र्नस्तुतत्त्वत्वेन प्रमाणत्वाच्चद्विरोधादभेदधीर्नोत्पद्येत । अभिन्नत्वस्य वस्तुत्वेऽपि तद्विपस्त-
त्वात्तया मानत्वाच्चद्विरुद्धा भेदधीर्न ज्ञेयताऽतो भिन्नमभिन्नमेव वा वस्तु नोभयात्मक-
मित्यर्थः । एकस्य भिन्नाभिन्नत्वमवास्तवमिति पक्ष प्रत्याह । न चेदिति । भिन्नाभिन्न-
त्वधीरेकस्य मिथ्याधीश्चेत्तर्हि भिन्नाभिन्नमेकमित्युपगमेऽप्यदोषः । न चेदेषा मृषा
धीन्तर्हि न स्यादेवोक्तविरोधस्य दुर्बलत्वादित्यर्थः । यद्वा बुद्धेरवस्तुतत्त्वत्वे दोषमाह ।
न चेदिति । द्वितीयस्तु कस्मो बहिरेव निरम्य आत्मानि भिन्नाभिन्नत्व कल्पित चेत्त-
दतिरभिन्नत्वस्यैव तत्र वस्तुत्वादिति ॥ १७१ ॥

यथा चास्य विरुद्धत्वं तथोदके भवस्यते ॥

ऐकात्म्यस्यैव मेयत्वं तस्यैवाप्रतिबोधतः ॥ १७२ ॥

किं चैकरसमेवाऽऽत्मतस्य तदेतन्नर्थं सदेकमित्यादिवाक्यव्याख्यानप्रसङ्गेन भेदाभे-
दवादास्य निरस्यत्वादित्याह । यथा चेति । नन्वध्वगस्याऽऽतपोपहतस्य दूरतरनिन्ता-
रतरत्वेकत्वमविद्यतो भाति तथाऽस्यैक्यमाविध नानात्व तत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । ऐका-

त्स्यस्येति । एकरसात्मरूपस्यैव प्रामाणिकतया वस्तुत्वं न प्रपञ्चस्य तस्य ब्रह्मव-
दज्ञातत्वायोगादतः स तस्मिन्नारोपितो निरूपयिष्यते चैतदन्याकृतप्रक्रियायामि-
त्यर्थः ॥ १७२ ॥

वस्तुनीह प्रेपीयन्ते व्यावृत्तानि परस्परम् ॥

अभावेन प्रमाणेन तेनोक्तं ते विरुध्यते ॥ १७३ ॥

ननु किमैकात्म्यं प्रत्यक्षादेरागमस्य वा द्वयोर्वा भेदं नाऽऽद्य इत्याह । वस्तुनीति ।
इहेति व्यवहारमभिरुक्त्वा । अभावेन तद्व्येनाध्यक्षादिनेति यावत् । न द्वितीयो द्वैतप्रा-
हिमानविरोधे श्रुतेरैक्यमोचरत्वायोगात् । अत एव न तृतीय इत्याह । तेनेति ॥ १७१ ॥

भेदे वा यदि वाऽभेदे संसृतेर्ब्रह्मणा सह ॥

ब्रह्मणोऽब्रह्मता तद्विद्यानर्थक्यसाक्ष्यते ॥ १७४ ॥

यत्तु प्रपञ्चस्याज्ञातत्वाभावेनामेयस्याऽऽत्मन्यारोपितेति तत्र तस्य ब्रह्मणा भेदोऽ-
भेदो वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । भेदे वेति । उभयत्रापि दोषोऽस्तीति शेषः ।
भेदपक्षे तं विशदयति । ब्रह्मण इति । संसारप्रपञ्चो ब्रह्मणोऽन्यश्चेत्तस्य वस्तुपरिच्छे-
दादब्रह्मतेत्यर्थः । अभेदपक्षे प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोऽभेदो वा ब्रह्मणस्तस्मादभेदो वा । आद्ये
विद्यानर्थक्यं ब्रह्माभिन्नसंसारस्य ब्रह्मवद्विद्यानिवर्त्यत्वायोगात् । द्वितीये ब्रह्मणोऽनेकर-
सत्वं तादृक्प्रपञ्चभेदात्प्रपञ्चवदित्याह । तद्वदिति ॥ १७४ ॥

ब्रह्माविद्यावदिष्टं चेन्ननु दोषो महानयम् ॥

निरविद्ये च विद्याया आनर्थक्यं प्रसज्यते ॥ १७५ ॥

ननु संसारस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वाच्च विद्यानर्थक्यं नापि वस्तुपरिच्छेदस्तस्याऽऽविद्य-
स्यावस्तुत्वात्तत्र किमविद्या ब्रह्माऽऽश्रयते किंवा जीवमुत स्वतन्त्रेति विकल्प्याऽऽ-
द्यमादत्ते । ब्रह्मेति । ज्ञानस्वभावं सर्वज्ञं च ब्रह्म तन्नाज्ञानमास्कन्दति व्यावातादिति
दूषयति । नन्विति ॥ ब्रह्मणि निरविद्ये जीवोऽपि नाविद्याश्रयस्तस्य ब्रह्मानन्यत्वाद-
न्यथा ब्रह्मणो निरविद्यत्वायोगादिति द्वितीयं निराह । निरविद्ये चेति । चकारेण दोषो
महानित्यन्वयः सूचितः । स्वतन्त्रत्वे ब्रह्मवद्विद्याषोद्यत्वायोगात्तदानर्थक्यमिति तृतीयं
प्रत्याह । विद्याया इति ॥ १७५ ॥

नाविद्याऽस्येत्यविद्यायामेवौऽऽसित्वा प्रकल्प्यते ॥

ब्रह्मदृष्ट्वा त्वविद्येयं न कथंचन युज्यते ॥ १७६ ॥

ऐकात्म्यपदायोगाज्जगद्ब्रह्मणोर्भेदाभेदावगमादेकत्राविरुद्धे कारकाकारकधियाविति
प्राप्ते परिहरति । नेति । न तावदैकात्म्यस्यामेयत्वं वक्ष्यमाणत्वाच्चापि संसारमधिकृत्य
भेदाभेदविकल्पावनिर्वाच्याविद्यातज्जात्मकस्य तस्य विकल्पानर्हत्वादित्यर्थः । यत्तु ब्रह्मणः

सर्वज्ञत्वादिद्यास्त्वभावत्वाच्च नाविद्येति तत्राऽऽह । अस्येति । न हि सा स्वतन्त्रा ब्रह्म-
वदविद्यात्वव्याघाताच्चापि जीवस्तद्वाग्रयो ब्रह्मानतिरेकात्तस्मादविद्यास्त्वभावलोचनया
तस्या ब्रह्मसंबन्धश्रीव्याद्वस्तुवशं तत्स्वभावस्यैवाभावाद्ब्रह्मणस्तात्त्विकविद्यारूपत्वेनाता-
त्त्विकाविद्यावत्त्वमविरुद्धम् । सर्वज्ञत्वं तु तद्वचोपपादकं शास्त्रयोनित्वाधिकरणन्याया-
दिति भावः । नन्वविद्याब्रह्मणोः संबन्धस्तात्त्विको ब्रह्माविद्यासंबन्धयोरन्यतरत्वाद्ब्रह्म-
वत्तत्राऽऽह । ब्रह्मेति । ब्रह्मरूपात्वेन न तस्याविद्या तस्यासङ्गानवच्छिन्नविद्या-
तुत्वात्तत्त्वज्ञानानपेक्षत्वापेक्षाना विमतोऽतात्त्विकोऽविद्याब्रह्मसंबन्धयोरन्यतरत्वादविद्या-
वदित्यनुमानेन चोपहतमनुमानमिति भावः ॥ १७६ ॥

यतोऽनुभवतोऽविद्या ब्रह्मास्मीत्यनुभूतिवत् ॥

अतो मानोत्पत्तिविज्ञानध्वस्ता साऽप्येत्यथाऽऽत्मताम् ॥ १७७ ॥

ननु कौटिल्यान्मयिद्यामपनुदति स्वरूपज्ञानं प्रमाणज्ञानं वा नाऽऽद्यस्तस्याज्ञानसाधकस्य
तदनिवर्तकत्वाच्च द्वितीय आगमादिमानविषयत्वाद्ब्रह्मवत्तस्यास्तन्निर्वैर्यत्वायोगादत साध-
नव्याप्तिरत आह । यत इति । न तावदविद्या मानविषयो यतो न सा ततो निवर्तेत
किंतु ब्रह्मन्वाप्तुमवगोचरः स च प्रमाणप्रमाणसाधारणश्रित्प्रकाशः श्रुत्यादिमानं तु
तस्यां विप्रतिपन्नं प्रत्यभावव्यावृत्तिमात्रं बोधयति । तयोक्तम्—अत्र च साक्षिवेद्यस्या-
ज्ञानस्य प्रमाजैरभावव्यावृत्तिः प्रदर्श्यत इति न तस्य प्रमाणवेद्यत्वप्रसङ्ग इति । तथाच
प्रमाणज्ञाननिवर्त्यत्वादज्ञानतत्संबन्धयोर्न साधनव्याप्तिरुपाधेरित्यर्थः । आत्माज्ञानं नित्या-
नुभवसिद्धमित्यत्र दृष्टान्तमाह । ब्रह्मेति । वाक्योत्थं ज्ञानं ब्रह्मानुभूति सा जाड्यान्न
स्वतः सिद्धा नापि मानतोऽन्यस्यानादतो ब्रह्मस्वभावचित्प्रकाशात्सिद्धा तद्वदज्ञानमपी-
त्यर्थः । तस्य नित्यानुभवमात्रसिद्धत्वे फलितमाह । अत इति । यतो नाविद्या मान-
विषयः किंतु नित्यानुभवगोचरोऽतो वाक्योत्थबुद्धिवृत्तिधर्मता न सा तात्त्विकीत्यविद्यात-
त्संबन्धावतात्त्विकाविति भावः । ननु ज्ञानादज्ञानवृत्तिर्भवन्ती ब्रह्मणोऽन्या न वा । आद्ये
द्वैतापातो द्वितीये ब्रह्म नाज्ञानाश्रयः स्यात्तद्वृत्तिसंभवाह निवृत्तिर्निवृत्तिमदाश्रयस्त-
त्राऽऽह । साऽप्येतीति । अविद्या हि प्रमाणप्रहता ब्रह्मात्मतां प्राप्य प्रलीयते ।
अविभागो वचनादिति न्यायात् । अतोऽज्ञानध्वंसस्य ब्रह्मानतिरेकाच्च द्वैतापातः । न च
ब्रह्मणोऽज्ञानानाश्रयत्वं तद्वृत्तिसाक्षात्कदाश्रयत्वात् । घटध्वंसस्य मृदात्मत्वेऽपि तद्वृत्तिसा-
त्त्वं मृदो घटध्वंसवदष्टोरित्याशयवानाह । अप्येतीति ॥ १७७ ॥

ब्रह्मण्यनिदिते चोपाद्याविधेस्तुपपद्यते ॥

नितरां चापि विज्ञाते शृणाधीर्नास्त्यवाधिता ॥ १७८ ॥

किंच ब्रह्मण्यज्ञाते तत्राज्ञानतत्संबन्धौ मीयेते ज्ञाते वा तत्राऽऽद्यं प्रत्याह । ब्रह्म-
णीति । अज्ञाते ब्रह्मणि तत्राविद्येत्यविद्यातत्संबन्धयोर्धनं मानात्सिध्यत्याश्रयधियं
विनाऽऽश्रितविद्योऽयोगादित्यर्थः । द्वितीयं निरस्यति । नितरां चेति । ज्ञाते ब्रह्मणि
श्रुताधीरज्ञानं तत्संबन्धश्च ज्ञानचक्षुस्त्वाच्च सिध्यति मानाद्ययोर्धास्तु दूरनिरस्ते-
त्यर्थः ॥ १७८ ॥

अविद्यावानविद्यां तां न निरूपयितुं क्षमः ॥

यस्तुष्टुत्तमतोऽपेक्ष्य नाविद्येति निरूप्यते ॥ १७९ ॥

किंच ब्रह्मण्यविद्यातथेतावविद्वान्मिनोति विद्वान्वा तत्राऽऽद्यं दूषयति । अवि-
द्यावानिति । मानाभावाच्चद्रवे वाऽविद्यावत्त्वव्यावातादित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह ।
यस्त्विति । माता मानं च यस्तु तस्य वृत्तं स्वरूपं तदपेक्ष्य ब्रह्मण्यविद्यातत्संबन्धाव-
युक्तौ तस्मात्तां साक्षिमात्रादिद्वयवित्यर्थः ॥ १७९ ॥

यस्तुनोऽन्यत्र मानानां व्यापृतिर्न हि युज्यते ॥

अविद्या च न यस्त्वष्टं मानायातासहिष्णुतः ॥ १८० ॥

अज्ञानस्याप्रामाणिक्यमनुमानं व्याप्तिमाह । यस्तुन इति । यदयम्नु तन्माना-
योग्यं यथा शशनिपाणमिन्नुत्ता विभक्तं मानायोग्यमयम्नुत्वात्तद्वदित्याह । अविद्या
चेति । यस्तुशब्दादृज्विमितिशब्दस्येष्टशब्दस्य परस्तात्पश्याम्य ज्ञाननिर्वात्येति पदस्य
चाध्याहारः ॥ १८० ॥

अविद्याया अविद्यात्व इदमेव तु स्वक्षणम् ॥

मानायातासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते ॥ १८१ ॥

ननु विभक्तं मानयोग्यं शास्त्रार्थस्याद्भुतवदिनि प्रत्यनुमानमाशङ्क्य हेत्वमिदमभिसंश-
याऽऽह । अविद्याया इति । नित्यानुभवात्राभिद्वारिचाध्यम्नः संसारो ब्रह्मात्मनि
भात्यतो नासौ भेदाभेदविकल्पावर्हतीत्युक्तम् ॥ १८१ ॥

त्वत्पक्षे बहु कल्प्यं स्यात्सर्वं मानयिरोधि च ॥

कल्प्याऽनिर्यत्र मत्पक्षे सा चानुभवसंश्रया ॥ १८२ ॥

ननु त्वन्ते तावदविद्या तस्याः संसारहेतुत्वं च कल्प्यते । मन्मते तु कल्पस्योः संसा-
रब्रह्मणोर्भेदाभेदविष्टौ तस्मात्कल्पनाविशेषान्मन्मतेन किं नेष्यते तत्राऽऽह । त्वत्पक्ष
इति । जगद्ब्रह्मणोर्भेदाभेदावमर्देर्वन्धस्य सत्यस्थं ध्वंसः कर्मफलं कैवल्यं तच्च नित्यमिति
बहु त्वत्पक्षे कल्प्यमतो गौरवात्तदनङ्गीकरणमित्यर्थः । प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि
सुबहून्यपीति न्यायादौरेवमदूषणमिति चेत्तत्राऽऽह । सर्वमिति । न तावत्कल्प्यानि

मानवन्ति किंतु तद्विरुद्धानि । एकस्य भिन्नापि त्वत्वे सर्वमानविरोधो भावाभावयोरेकोपाधायुपगमात् । अनादेर्वस्तुन ससारस्य निवृत्तिमत्त्वमपि वस्तुत्वे सत्यनादित्वादनित्यतिरित्यनुमानविरुद्धम् । मोक्षस्य कर्मफलत्व ज्ञानैकफलत्वश्रुतिस्मृतिविरुद्धम् । कर्मफलस्य तस्य नित्यत्व वस्तुतत्त्वं तदनित्यमिति व्याप्तिपूर्वकानुमानागमविरुद्धमिति भावः । ननु त्वत्पक्षेऽप्यविद्या तदनादित्व तस्या बन्धकत्व विद्यापोद्यत्व चेति बहुकल्पनादावयोस्तुल्यता नेत्याह । कल्प्येति । अविद्यानादित्वानिर्वाच्यत्वबन्धकत्वज्ञानापोद्यत्वानाम्-

“अनादिमायया सुप्तो यदा जीव प्रबुध्यते” ।

“प्रकृतं पुरुष चैव विद्वचनादी उभावपि” ।

“नासदासीनो सदासीत्” “आसीदेदं तमोभूतम्” “माया तु प्रकृतिं विद्यात्” “माया ह्येषा मया सृष्टा” “भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति” “मायामेता तरन्ति ते” इति श्रुतिस्मृतिभिरेव सिद्धेनैतान्यविद्याया कल्प्यत्वेऽपि कल्प्यानीति भावः । किंचानिद्याऽपि न कल्प्या मित्यानुभवसिद्धत्वादित्याह । सा चेति ॥ १८२ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्पत्त्यसम्यग्धीजन्यमानतः ॥

अविद्या सह कार्येण नाऽऽसीदस्ति भविष्यति ॥ १८३ ॥

अविद्यातत्त्वार्थाख्यबन्धस्याप्यस्तत्वे सिद्धमर्थमाह । तत्त्वमस्यादीति ॥ १८२ ॥

अतः प्रमाणतोऽशक्यताऽविद्योऽस्येति निरीक्षितम् ॥

कीदृशी वा कुतो वाऽसावनुभूत्येकरूपतः ॥ १८४ ॥

ननु मुक्तिकालेऽप्यविद्यादिस्पर्शा कल्पत्वान्पूर्वकालवन्नेत्याह । अत इति । यतो वाक्योत्था विद्या सकार्याविद्यायास्त्रिकालवर्तिनीमपि सत्ता न मृष्यत्यतो मुक्तस्य सकार्याऽविद्याऽस्तीति न मानत शक्य निश्चेतुम् । अयोग्या हि सा मुक्तिबालेऽस्तीति वस्तुताकालत्वव्याघातादित्यर्थः । ब्रह्मसमष्टाकारेण मेयत्वादविद्याया स्वरूपेणापि तत्सन्धात्कुत सा मानतो निरीक्षितुमशक्येत्याशङ्क्याऽऽह । कीदृशीति । विरूपेयमाविद्या कुतश्च ब्रह्मणीति बुभुत्सापनेतु किमपि मानमन नान्वेष्यम् । तद्विना स्वानुभवतोऽविद्यासिद्धौ बुभुत्साशान्तेरित्यर्थः ॥ १८४ ॥

देवतादन्यकर्त्रादि ननु वस्त्वस्तु नाद्वयम् ॥

सर्वलोकप्रसिद्धत्वादद्वयस्याप्यसिद्धतः ॥ १८५ ॥

अविद्या सह कार्येणेत्यादिना द्वैतस्य कल्पितत्वमनुभूयेवरूपत इति च ब्रह्मस्वभावानुभूतेरद्वयत्वमुक्तम् । तदेतदसहमानश्चोदयति । देवतेति । स्वर्गापूर्वादिद्वैतस्य वस्तुत्वे हेतुमाह । सर्वेति । अद्वयम्यावस्तुत्वे हेतुरद्वयस्येति । अप्यर्थो द्वैतवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः ॥ १८५ ॥

नैतत्साधु प्रमाणानां सर्वलोकाभिधं न हि ॥ १

प्रमाणमस्ति यत्प्रमाणाद्भवानेवं प्रभाषते ॥ १८६ ॥

यद्वलादेवताद्येव वस्तु नाद्वयमित्युच्यते तर्हि सर्वलोकाख्यमानमध्यसाध्यतिरिक्तं तेष्वन्तर्भूतं वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नैतदिति । निर्धारणे पृष्ठी । यत्प्रमाणाद्य-
द्वलादिति यावत् ॥ १८६ ॥

अभिमानश्च यत्रायं सर्वलोकस्य गम्यते ॥

प्रत्यक्षोऽर्थोऽयमित्येवं विध्यात्वं तस्य चोदितम् ॥ १८७ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । अभिमानश्चेति । यस्मिन्नस्ति प्रत्यक्षोऽयमर्थो लैङ्गिकश्चाय-
मित्यभिमानो लोकस्य गम्यते तस्याऽऽत्मयायात्म्यज्ञानकाध्यत्वान्मिध्यात्वं रमतादिव-
द्वाधारम्भणादिशास्त्रेणोक्तम् । तथाच तद्विषयाध्यक्षाद्यन्तर्भूतसर्वलोकाख्यमानस्य देव-
तादिसत्त्वार्थबोधित्वमसिद्धम् । प्रत्यक्षादीनामेवाऽऽरम्भणाधिकरणन्यायेनातद्बोधित्वा-
दित्यर्थः ॥ १८७ ॥

प्रत्यक्षं च यथाऽऽसन्नं परोक्षाद्वस्तुनो मतम् ॥

सर्वमत्यक्तमस्तद्बोधो वाक्योत्थ आत्मनि ॥ १८८ ॥

ननु श्रौतास्मर्धानां ध्यक्षनाधिकाऽप्रत्यक्षत्वानुमानवदित्यनुमानात्प्रत्यक्षसिद्धबन्धस्या-
बाध्यत्वम् । तत्र श्रौतात्मविधयोऽप्रत्यक्षत्वं संनिहितागर्थाबोधित्वं वाऽपरोक्षार्थाबोधित्वं
वाऽपरोक्षत्वानधिकरणत्वं वा निरपेक्षत्वरहित्वं वा नाऽऽद्य इत्याह । प्रत्यक्षं चेति ।
परोक्षादनुमेयाद्वस्तुनः सकाशात्प्रत्यक्षविषयभूतं वस्तु यथा संनिहितमिष्टं तथा ब्रह्मा-
त्मनि वेदान्तवाक्येनो बोधः सर्वतः संनिहितं विषयीकरोति तद्विषयात्मनः प्रत्यक्षम-
त्वात्तथा च तद्विषयः संनिहिताबोधित्वात्प्रत्यक्षत्वाभावाद्युक्तं द्वैतधीमाधकत्वमिति
भावः ॥ १८८ ॥

आत्मानुभवमाश्रित्य प्रत्यक्षादि प्रसिध्यति ॥

अनुभूतः स्वतः सिद्धेः काऽपेक्षा ह्यात्मसिद्धये ॥ १८९ ॥

न द्वितीय इत्याह । आत्मानुभवमिति । न तावत्प्रत्यक्षादि स्वतः सिध्यति नह-
त्याक्रापि मानतोऽन्वयस्यानार्थं चासिद्धं विषयासाधकत्वापत्तेस्तस्मादात्मस्वभावमनुभवमा-
लम्ब्य तत्सिद्धिरित्यर्थः । प्रत्यक्षादिवदात्मानुभवस्यापि स्फूर्तिरन्यापीनेत्याशङ्क्याऽऽह ।
अनुभूतेरिति । आत्मनो हि स्वरूपानुभूतेः सर्वसिद्धिहेतोरन्यतः सिद्ध्ययोगात्स्वतोऽपरो-
क्षतेति तद्विषयवाक्योत्थविधौ नापरोक्षार्थाबोधित्वमप्रत्यक्षत्वमित्यर्थः ॥ १८९ ॥

आत्मानुभवपूर्वत्वात्प्रत्यक्षत्वस्य न स्वतः ॥

आत्मैकगम्यमैकात्म्यं वेदान्तेष्ववगम्यते ॥ १९० ॥

न तृतीय इत्याह । आत्मानुभवेति । प्रत्यक्षमपि जाड्यान्न स्वतोऽपरोक्षम् । किंतु नित्यापरोक्षस्वरूपानुभवसम्भवात् । तथा च तद्वतापरोक्षत्वस्य स्वतः सिद्धात्मानुभवार्थेनत्यात्तद्विषयश्रौतधियोऽपि तदधीनत्वान्नापरोक्षत्वानधिष्णरणेत्यर्थः । न चतुर्थ इत्याह । आत्मैकगम्यमिति । स्थितः हि चोदनासूत्रे ग्रामाण्यस्वतस्त्वम् । तथा चोक्तार्थबोधिवेदान्तानां सापेक्षत्वायोगात्तदीयात्मधियो नैरपेक्ष्यमतिव्यक्तमिति भावः ॥ १९० ॥

यथाप्युक्तं श्रुतिस्मृत्योः क्रियाया एव सिद्धितः ॥

अतः क्रियातिरेकेण नास्त्यन्यन्मुक्तिसाधनम् ॥ १९१ ॥

श्रौताद्वैतधियोऽनपेक्षत्वे सत्युक्तोत्तरमानत्वेन बलीयस्त्वाद्द्वैतगाध्यसादिबाधकत्वसिद्धेरज्ञानोत्थप्रखड्यस्य ज्ञानैकाग्रनोद्यत्वसम्भवाज्ज्ञानमुक्तिहेतु साधनचतुष्टयवानधिकारी कर्मान्युदयहेतुराविवेकी चाधिवारीति वाण्डयो साधनादिभेद उक्तः । सप्रति प्रतिपत्तिकर्मन्यायेन परोक्तानूर्वपक्षेज्ञानानुभाष्य दूषयितुं श्रुतत्वात्कर्मण श्रुतावित्यत्रोक्तमनुवदति । यच्चेति ॥ १९१ ॥

केन चोक्तं क्रिया मुक्तेः साधनत्वं न गच्छति ॥

तमेतमिति नाश्रौषीः संस्कारा इति च स्मृतिम् ॥ १९२ ॥

तत्र किं कर्म साक्षान्मोक्षस्य हेतुस्तत्परपरया नाऽऽद्य प्रापकाभावात्कर्मेणैव हि सत्सिद्धिमित्यादेस्तु न वर्मेणेत्यादिश्रुतिविरोधेऽन्यपरत्वादिति मत्वा कल्पान्तरमङ्गीकरोति । केनेति । विविदिषाद्वारा सत्काराद्वारा वा कर्म मुक्तिहेतुरित्युपगतम् । तत्राऽऽद्ये विविदिषावाक्यं प्रमाणायति । तमेतमिति । गर्भाधानपुसवनसीमन्तोत्सर्ग्येनानावकर्मनानकरणाश्रमाशनचौलोपनयन चत्वारि वेदव्रतानि ज्ञान सहधर्मचारिणीसयोग पञ्चानां गङ्गानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणोमेतेषां स्वष्टका पार्वणश्राद्ध श्रावण्याग्रहायणी प्रोष्ठपदी चैव्याश्वयुजीति सप्त पानगङ्गसस्या । अग्न्यायेयमग्निहोत्र दशपूर्णमासावाग्रयण चातुर्मास्यानि निरुद्धपशुबन्ध सौत्रामणीति सप्त हविर्गङ्गसस्या । अग्निष्टोमोऽप्यग्निष्टोम उक्थ षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽश्वीर्याम इति सप्त सोमसस्या इत्येतेषां चत्वारिंशत्संस्कारा यस्य स ब्रह्मण सायुज्यं यथतीत्यादिस्मृतिं संस्कारपक्षे दर्शयति । संस्कारा इति चेति ॥ १९२ ॥

यथाप्येकात्म्यधीः साक्षाच्छ्रुतिस्मृत्योर्न चोद्यते ॥

तथाऽप्यसौ न तद्भाष्या ताभ्यामेवाऽऽत्मबोधनात् ॥ १९३ ॥

कर्मस्य एव तत्सिद्धेरित्यादि निरस्य श्रुतौ स्मृतौ च विहितं कर्मैवेत्यत्रोक्तं दूष

यति । यद्यपीति । आत्मज्ञानमचोदितमपि नावैदिकं श्रुतिस्मृत्युक्तत्वात्कर्मज्ञानवदत-
स्तस्य पुमर्थोपायत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ १९३ ॥

यच्च न ज्ञाप्यते वेदे वस्त्वित्येतदचूचुदः ॥

तच्चापहस्तितं चोद्यं वक्ष्यते च निराकृतः ॥ १९४ ॥

कथं श्रुतिस्मृतिष्यामात्मा बोध्यते तयोः कार्यार्थत्वात्तच्छेषत्वेनैव भूतमव्यन्यायेन
सिद्धार्षोपदेशादित्याशङ्क्य न च कर्मातिरेकेणेत्यादिनोक्तमनुवदति । यच्चेति । श्रुत्या-
दिमानप्रमितप्रत्यन्याधात्म्यनिष्ठतमित्यादिना निरस्तमेतदित्याह । तच्चेति । श्रुत्यादेरैक्ये
मानत्वोक्तिमात्रेण तत्साधनं विना कथमेतदपास्तमित्याशङ्क्य सर्वोऽप्ययमित्यादौ वक्ष्य-
माणमप्यत्रानुसंधेयमित्याह । वक्ष्यते चेति ॥ १९४ ॥

विश्वावसति वाक्यस्य यच्चाद्योचोऽप्रमाणताम् ॥

स्फुटन्यायोक्तिभिस्तच्च यन्मात्परिहरिष्यति ॥ १९५ ॥

निषेधविधिमात्रत्वाद्देवार्थस्येतन्नोक्तमनुभाषते । विश्वाविति । क्रियापदादूर्ध्वमिति-
शब्दमध्याहृत्य यच्चेति योज्यम् । तदपि वस्तुन्यैकात्म्ये श्रुत्यादिमानत्वोक्त्या परास्तम् ।
अवाधितासंदिग्धन्यायसंदर्भोक्तिभिश्च सर्वोऽप्ययमित्यादावेव पराकरिष्यत इत्याह ।
स्फुटेति ॥ १९५ ॥

यचोक्तं न पुमर्थोऽस्ति वस्तुमात्रावबोधनात् ॥

आख्यानप्रचुरा यस्मात्प्रययन्ता इह लक्षिताः ॥ १९६ ॥

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्यत्र विवक्षितं चोद्यमादत्ते । यचोक्तमिति । तत्र वेदा-
न्तानां वस्तुमात्रपरत्वमिति शेषः । तन्मात्रपराणामपि तेषां सुखादिफलत्वेन प्रामाण्य-
माशङ्क्याऽऽह । आख्यानेति । तेषां तत्प्राप्तुर्ये देवाभिरसंग्रामार्थवाद्दर्शनं हेतुः ।
तस्मादेषां न प्रवृत्त्यादिसाध्यसुखादिफलवत्तया मानत्वमिति शेषः । इहेत्याम्ना-
योक्तिः ॥ १९६ ॥

रामो राजा वभूवेति न होतावत्प्रबोधतः ॥

संभाव्यते पुमर्थोऽतो विध्यर्थविरहात्कचित् ॥ १९७ ॥

ननु वेदान्तेभ्यो वस्तुमात्रधीस्ततश्चेच्छा ततः प्रवृत्तिरिति तत्पराणामपि तेषां प्रवृत्ति-
साध्यफलत्वेन मानत्वसिद्धिरत आह । राम इति । यथोक्तदृष्टान्ताद्देवान्तां तन्मात्रप-
राणामपि फलवैकल्ये कुतो मानतेति शेषः । यस्मादविधिपरस्य न पुमर्थत्वत्वात्तस्मा-
त्तदर्थं वेदान्तानामपि विधिपरत्वं वाच्यमिति फलितमाह । अत इति । कापि
वाक्ये नियोगं विना पुमर्थाभावद्वेदान्तेष्वपि फलवत्त्वेन प्रामाण्यार्थमेष्टव्यो विधिरि-
त्यर्थः ॥ १९७ ॥

पराथैव सर्वत्र ज्ञानस्येहोपलक्ष्यते ॥

ज्ञात्वाऽनुष्ठानवचनाद्विद्वान्यजत इत्यपि ॥ १९८ ॥

तेषु विध्यश्रवणात्कुतस्तत्परत्वेन पुमर्थावसायितया मानत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । परा-
र्यतेति । इहेति शास्त्रोक्तिः । आज्यावेक्षणवदात्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वाच्चद्वारा तद्विधिपरत्वं
वेदान्तानां युक्तमित्यर्थः । दर्शपूर्णमासप्रकरणे षट्स्थवेक्षितमाज्यं भवतीति श्रुतेरवेक्षणस्य
कर्माद्वत्वेन प्रकरणं प्रमाणम् । आत्मज्ञानस्य तदद्वत्वे तु किं प्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह ।
ज्ञात्वेति ॥ १९८ ॥

उक्तोऽत्र परिहारः प्रागूर्ध्वं चापि प्रवक्ष्यते ॥

विद्याफलस्य प्राप्त्यर्ह्यादिति हेतुसमाश्रयात् ॥ १९९ ॥

काण्डयोक्तरीत्या साधनाधिकार्याद्यभेदे प्राप्ते प्रत्यादिशति । उक्तोऽत्रेति । विद्व-
त्प्रत्यक्षश्रुत्यवष्टम्भेनाऽऽत्मपियोऽशेषानर्थध्वस्तिरनतिशयानन्दाभिम्यक्तित्वेत्वेव विधं फलं
प्रत्यक्षं ह्यात्मकीफलमित्यत्रोक्तं तत्र कर्मविधिशेषत्वं वेदान्तानामित्यर्थः । तत्राऽऽन्ना-
याभिधानस्येत्यादिना भाविनमपि समाधिं सूचयति । ऊर्ध्वं चेति ॥ १९९ ॥

ननु निर्धूतशोकादि फलं यच्चरूपते श्रुतौ ॥

आत्मस्तुतिरसौ तस्मात्त्वन्मनोरथकल्पितम् ॥ २०० ॥

विद्याफलविषयमाममं तरति शोकमात्मविदित्यादिकमुक्तमपाकुर्षन्नाशङ्कते ।
नन्विति । फलं ज्ञानस्येति शेषः । महानुभावः खल्वयमात्मा यदस्य ज्ञानमशेषशोका-
दिनाशकमिति कर्माधिकृतात्मस्तुतिस्तस्मान्नाऽऽगमो विद्याफले मानमित्यर्थः । यद्यु तत्र
विद्वत्प्रत्यक्षमुक्तं तत्प्रत्याह । त्वदिति । न हि यथोक्तं फलमाकलयितुं त्वदुत्प्रेक्षितं
प्रत्यक्षं क्षमते तस्य त्वन्मनोरथसिद्धतया तस्मिन्नस्माकमसंगतेरित्यर्थः ॥ २०० ॥

अत्रोच्यते ह्यभिप्रेतं गम्यमानं प्रमाणतः ॥ २०१ ॥

फलं तत्संपरित्यज्य कस्माल्लक्षणया स्तुतिम् ॥

अश्रुतामनभिप्रेतां कल्पयस्यबुधो यथा ॥ २०२ ॥

श्रुतेः शोकादिनाशपरतात्यागे तस्यानभिप्रेतत्वं वा हेतुर्वाक्याद्वाहत्यानवगम्यमानत्वं
वा मानान्तरेणामीयमानत्वं वेति विकल्पयति । अत्रेति । सुखं ये स्यादु.खं वा भूवि-
त्पार्थमानफलस्यानभिप्रेतत्वाद्योगात्ताऽऽद्य इत्याह । अभिप्रेतमिति । न द्वितीय
इत्याह । गम्यमानमिति । प्रकृते फलश्रुतेर्भेदिति दृश्यमानमित्यर्थः । न तृतीय
इत्याह । प्रमाणत इति । विद्वदनुष्णाद्वासमानस्य मानान्तरेणागम्यमानत्वमासिद्धमिति
भावः । किंच कथं फलश्रुतेर्भूतार्थवादत्वेनाऽऽत्मस्तुतिपरत्वं किं वाक्यान्मुखतः स्तुते-
रवगतत्वादुलाभिसंहितत्वार्थिका मानान्तरसिद्धत्वात्ताऽऽद्य इत्याह । फलमिति ।
न तावद्वाक्यादाहत्याऽऽत्मस्तुतिधीः किंतु लक्षणया सा कल्प्या न च श्रुतिद्वयं

विद्वद्दृष्टं च फलं हित्वा लाक्षणीकीं तां कल्पयन्नेतापूर्वकारी स्यादित्यर्थः । आत्मस्तुति-
रिहाऽऽहत्य न भार्तात्यत्र हेतुमाह । अश्रुतामिति । स्तुतिवाचिपदादृष्टेरित्यर्थः ।
न द्वितीय इत्याह । अनभिप्रेतामिति । सुखादिदुःखहानितद्वेत्वन्यत्वान्नाभिसंहिता
स्तुतिरित्यर्थः । न तृतीय इत्याह । कल्पयसीति । आत्मस्तुतित्वं शोकादिनाशस्य
न मानान्तरसिद्धम् । त्वं पुनरज्ञवद्वर्तसेऽप्रामाणिकस्य कल्पनादित्यर्थः ॥ २०१ ॥
॥ २०२ ॥

न चास्त्येकविषयत्वं प्रत्यक्षवचसोर्यतः ॥

श्रुत्यैव परिहारोक्तेः स्वप्नादिस्थानसंचरात् ॥ २०३ ॥

श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्फलश्रुतिरात्मस्तुतिपरा नेत्युक्तम् । अथाहं दुःखीत्यध्य-
क्षविरोधादात्मनः शोकादिनाशपरत्वं फलश्रुतेर्नास्तीति तत्र भिन्नविषययोर्वा प्रत्यक्षश्रुत्यो-
र्विरोध एकविषययोर्वा तत्राऽऽद्यमितिप्रसङ्गितं भ्रान्तो द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । न
हि तयोरेकविषयत्वं विशिष्टस्वरूपविषयत्वेन व्यवस्योक्तेस्तत्र विरोधस्तयोरित्यर्थः ।
आत्मा कर्तृत्वादिधर्मकोऽहंघीविषयस्तत्कथं प्रत्यक्षश्रुत्योर्भिन्नविषयतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
श्रुत्येति । स्थानत्रयसंचारोक्त्याऽऽप्राप्यायिभ्यः स्थानतदभिमानिभ्योऽन्यं तत्साशिणं
सदानन्दानुभूतिस्वभावं प्रत्यक्षमुक्त्वा तस्यावस्थात्रयासम्बन्धात्तत्संबन्धाधीनदुःखाद्यभाव-
माह वेदः । अतः प्रत्यक्षश्रुत्योर्भिन्नविषयतया विरोधसमाधेः श्रुत्यैवोक्तत्वात् तत्र विरो-
धाशङ्केत्यर्थः ॥ २०३ ॥

बहुशोऽसद्वचसा निःसद्वत्त्वं श्रुवाणया ॥

मनोराज्यसमं मन्ये सर्वमेतच्चयोदितम् ॥ २०४ ॥

उक्तात्मोक्तौ श्रुतेस्तात्पर्यमाह । बहुश इति । फलश्रुतेरुक्त्वा फलपरत्वमापाद्य
त्वन्मनोरथकल्पितमित्युक्तं बोधमादत्ते । मनोराज्येति । एतच्छब्देन चिदात्मनैकतानं
ब्रह्म तत्र कर्तृत्वादिरारोपितस्तस्याऽऽत्यन्तिकी ध्वस्तिर्धीफलं विद्वत्प्रत्यक्षाद्य तद्धीरित्ये-
तदाह ॥ २०४ ॥

न प्रत्येपि यतः साक्षात्प्रत्यक्षं ज्ञानतः फलम् ॥

श्रुतादपि न चेद्वाक्याज्जायेत फलवन्मतिः ॥

आशङ्क्येत तदैवैतच्चदेतद्भवतोदितम् ॥ २०५ ॥

तत्र हेतुः । नेति । प्रत्यक्षस्यास्य योग्यानुपलब्धिबाधाया विद्याफले प्राप्ताप्यमिति
भावः । प्रत्यक्षं विद्याफलमित्यादि न मनोरथमात्रमिति परिहरति । श्रुतादिति । श्रुतात्तत्त्वमा-
दिवाक्यादधिकारिणोऽपि फलवज्ज्ञानं यदि नोत्पद्येत तदा त्वदुक्तमाशङ्क्येत । न चैतदस्ति ।
अधिकारिणः प्रमितिननको वेद इति हि न्यायोऽतस्तस्य वाक्योपदेशसंभवात्तत्फलो-

पलम्बोऽस्तदनुपलम्बो ज्ञानफलाध्यस्तं न बोधते स्वयमभावाद्ज्ञस्य त्वनधिकारिणास्तदनु-
पलम्बो न फलाध्यस्तं क्षेमं क्षमते । अयोग्यानुपलम्बत्वादिति भावः ॥ २०९ ॥

नित्यमुक्तत्वविज्ञानं वाक्याद्भवति नान्यतः ॥

वाक्यार्थस्यापि विज्ञानं पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥ २०६ ॥

अधिकारिणः श्रुताद्वाक्याज्ज्ञानमुक्त्वा तस्य तस्माद्वेऽपि मानान्तरादेव यथोक्ता धीः
स्यादित्याशङ्क्य वस्तुनो मानान्तरायोग्यत्वान्मैवमित्याह । नित्येति । ननु वाक्यमपि
यथोक्तेऽर्थे ज्ञानं न जनयेत्सर्वेषामेव श्रुतवाक्यानां तदुत्पत्तिप्रसक्तेरित्याशङ्क्य पदा-
र्थशुद्धिशून्यानां वाक्यश्रावणापि बधिरेषु गानवद्वाक्यमकिञ्चित्करमित्याह । वाक्या-
र्थस्येति ॥ २०६ ॥

अन्यव्यतिरेकाभ्यां पदार्थः स्मर्यते ध्रुवम् ॥

एवं निर्दुःखमात्मानमभिर्यं प्रतिपद्यते ॥ २०७ ॥

सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः प्रमा स्फुटतरा भवेत् ॥

दशमस्त्वमसीत्यस्माद्यथैवं प्रत्यगात्मानि ॥ २०८ ॥

तर्हि पदार्थस्मृतिरपि सर्वेषां स्यात्तत्राऽऽह । अन्वयेति । तत्र सर्वेषां पदार्थशुद्धि-
रिति शेषः । तर्हि ताभ्यामेव वाक्यार्थयोरस्तु कृतं वाक्येनेत्याशङ्क्य तयोरमानत्वा-
वमित्याह । एवमिति । ननु सदेवेत्यादि वाक्यं न वस्तुमात्रे मानं वाक्यत्वाद्विधिवा-
क्यवत्तत्र तदप्रामाण्यं प्रमानुत्पादकत्वं वा दुष्टप्रामाण्यत्वं वा मानान्तरेणापहृतविषयत्वं
वाऽपरोक्षज्ञानाननकत्वं वा तत्राऽऽद्यमनुभवविरोधेन धुनिति । प्रमेति । वाक्यत्वहेतोर-
नैकान्तिकत्वमाह । दशमस्त्वमिति ॥ २०७ ॥ २०८ ॥

अमात्वाशङ्कासद्भावान्मान्तरैश्चाविरोधतः ॥

वक्ष्यत्येतच्च यत्नेन लोकसिद्धोपपत्तिभिः ॥ २०९ ॥

द्वितीयां दूषयति । अमात्वेति । अपौरुषेये वेदे दृष्टसामग्रीत्वशङ्कानवकाशादत्रा-
ध्यमानत्वं दुष्टसामग्रीत्वमशक्यशङ्कमित्यर्थः । तृतीयां प्रत्याह । मान्तरैरेति । विशिष्ट-
स्वरूपविषयत्वेन व्यवस्थितगोर्न विरोधाशङ्का तत्कथं प्रत्यक्षादिभिः श्रुतेरपहृतविषयते-
त्यर्थः । चतुर्थं निराह । वक्ष्यतीति । मानं हि यथा मेयं ज्ञानं जनयत्यन्यथा प्राप्ता-
प्यायोगात्तथा च परोक्षे परोक्षमपरोक्षे चापरोक्षं ज्ञानं मानानुसारि वाच्यम् । आत्मा
च यस्साक्षादित्यादिश्रुतेर्नित्यापरोक्षोऽतस्तत्रापरोक्षमेव ज्ञानं वाक्यं जनयेदित्यादिलोक-
सिद्धयुतस्य तदप्याप्तमिन्वाप्यादपरोक्षं ज्ञानं भवतीति भाष्यकारो वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ २०९ ॥

चतुष्पान्मानिरासेन साक्षाज्ज्ञानफलं ततः ॥ २१० ॥

नवसंख्याहृतज्ञानो दशमो विभ्रमाद्यथा ॥

न वेत्ति दशमोऽस्मीति वीक्षमाणोऽपि तान्नव ॥ २११ ॥

कथं वक्ष्यतीति वीक्षयामाह । चतुष्पादिति । शब्दयुक्तिप्रसंख्यानात्मानश्चत्वारः पादा यस्याः प्रमायास्ततोऽपरोक्षज्ञानं न शब्दादित्येके तन्निरासप्रसङ्गेन ततो वाक्या-
देव साक्षान्मानफलमपरोक्षज्ञानमिति वक्ष्यतीत्यर्थः । नन्वज्ञातज्ञापकं मानमात्मा च नाज्ञा-
तोऽपरोक्षसंविदात्मत्वादतो न स वेदप्रमाणकः स्यादित्याशङ्क्य प्रागुक्तं दृष्टान्तं विवृ-
णोति । न वेत्तीति । यथा वस्तुतो दशमो माणवकः स्यात्मानममुष्य पुत्रो मैत्रोऽस्मी-
त्यपरोक्षं संविदानः स्वान्यान्माणवकान्वीक्षमाणोऽपि नवमाणवकगणनमुपितशेमुपीको
दशमस्त्वमिति वाक्यादतो दशमोऽस्मीति न वेत्ति तत्त्वधीप्रतिबन्धकाज्ञानभावादित्यर्थः ॥ २१० ॥ २११ ॥

अपविद्धद्वयोऽप्येवं तत्त्वमित्यादिना विना ॥

वेत्ति नैकलमात्मानं प्रत्यब्धोद्दामवाधतः ॥ २१२ ॥

एवमित्यादिदार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति । अपविद्धेति । अतः सामान्येनापरोक्षीकृत-
स्यापि विशेषेणाज्ञातत्वादात्मनो वेदप्रमाणकतेति शेषः । ननु दशमस्य स्वविषयज्ञाना-
भाववत्त्वमज्ञातत्वमात्मनस्तु स्वप्रकाशस्य न तादृगज्ञातत्वं गुक्तं तत्कृतस्तत्र वेदप्रमा-
ण्यमत आह । प्रत्यगिति । आत्मविषयस्तदाश्रयश्च मोहः प्रत्यब्धोहः स एव विद्यापो-
धत्वादप्रबोधस्तस्मादात्मानमेव न वेत्तीत्यन्वयः । न हि स्वज्ञानाभाववत्त्वमज्ञातत्वं
तत्त्वत्वज्ञानविषयत्वमज्ञानं च न ज्ञानाभावो जगद्विभ्रमहेतुत्वात्तया चाभावाद्याज्ञानवि-
षयत्वं मां न जानामीत्यात्मन्यनुभूयते । अतो युक्तमात्मनो वैदिकत्वमिति भावः । प्रत्य-
ब्धोद्दामवाधत इति पाठे तु न वेत्तीत्यत्र हेतु ॥ २१२ ॥

बुभुत्सोच्छेदिनैवास्य सदसीत्यादिना दृढा ॥

प्रतीचि प्रतिपत्तिः स्यात्प्रत्यगज्ञानवाधया ॥ २१३ ॥

बुभुत्सितस्य शब्दबोध्यत्वादात्मनश्चापरोक्षत्वेनातयात्वादशब्दत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
बुभुत्सेति । अपरोक्षचित्त्वभावोऽपि सदानन्दमात्मानं बुभुत्सेते तस्य साक्षाध्ययनमतः
प्रतिवेदान्तेष्वापाततो दृष्टत्वेऽपि विशेषतोऽदृष्टत्वात्तस्मादाकाङ्क्षानिवर्तकवाक्येनाऽऽ-
त्मन्यवाधितासंदिग्धवावबोधः स्यादेवेत्यर्थः । ननु सदादिवाक्यमज्ञातमात्मानं विषयीकरो-
तीत्ययुक्तमज्ञानस्यापि तद्विषयत्वप्रसङ्गात् । न हि दण्डिन्यानीयमाने दण्डो नाऽऽनी-
यते तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । आत्मोपलक्षणाज्ञानवाधेनाऽऽत्मन्युपलक्षिते वाक्योत्प-
न्नानमिदं वाज्ञानस्य भेद्यतेत्यर्थः ॥ २१३ ॥

निःशेषकर्मसंन्यासो वाक्यार्थज्ञानजन्यमे ॥

तस्याऽऽरादुपकारित्वात्सहायत्वाय कल्प्यते ॥ २१४ ॥

ननु शोधितपदार्थस्य वाक्यार्थं जिज्ञासमानस्य वाक्यात्तद्वीरिति द्रुक्ता संन्यासस्य ज्ञानाद्भत्वमुपेक्षितम् । तथाच ब्रह्मावाप्त्यै तु तत्त्याग इति प्रतिज्ञाहानिस्तत्राऽऽह । निःशेषेति । संन्यासस्य ज्ञानसाधनश्रवणादिसहायत्वे हेतुमाह । तस्येति । विहि-
तसंन्यासस्य शमादिवज्ज्ञानं प्रति संनिपत्योपकारकत्वादित्यर्थः ॥ २१४ ॥

त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुच्यम् ॥

त्यजतेव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम् ॥ २१५ ॥

तस्य संनिकृष्टोपायत्वे हेतुमाह । त्याग इति । मोक्षशब्देन तदेतदुद्धानं लक्ष्यते । उत्तममिति संनिकृष्टत्वोक्तिः । किमिति सर्वकर्मत्यागो ज्ञानं प्रति संनिकृष्टं साधनं कर्मा-
प्येव तदेतत् । किं न स्युरत आह । त्यजतेति । न हि कर्मण्यनुतिष्ठन्कर्ता भोक्ताऽ-
हमिति मन्यमानः क्रियादिसमन्धविकल्पात्मानमाकलयितुमलं विरोधादिति भावः
॥ २१५ ॥

ज्ञानो दान्त इति तथा सर्वत्यागपुरःसरम् ॥

उपायमात्मविज्ञाने श्रुतिरेवावृत्तिस्त्वयम् ॥ २१६ ॥

कर्मत्यागस्य ज्ञानहेतुत्वे लक्ष्यमाणश्रुतिसिद्धादं दर्शयति । शान्त इति । तत्र ताव-
दुपरतपत्वेन नित्यनैमित्तिकत्यागमुकुत्वा तत्पूर्वकमात्मानं पश्येदिति ज्ञानं वदन्ती श्रुतिः
स्वयमेव तत्र कर्मत्यागमुपायमुक्तवती । शमादिसमन्धव्याहारादुपरतेज्ञानोपायत्वप्रत्यया-
दुपरतश्रुत्या चाऽऽज्ञेयोऽऽयकपाल इत्यादिवज्ज्ञानसाधनसंन्यासे विवक्षित उत्पत्तिविधि-
रित्यर्थः ॥ २१६ ॥

प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ॥

तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ॥ २१७ ॥

तत्रैव वाक्यान्तरमाह । प्रवृत्तीति । युज्यतेऽनेनेति योगः कर्म तेन हि पुमान्कलेन
सबध्यते स प्रवृत्तिलक्षणः प्रवृत्ती रागादिपूर्वको व्यापारः स तस्य लक्षणं हेतुरिति
यावत् । ज्ञानस्य विशेषमाह । ज्ञानमिति । कर्मज्ञानविभ्रमे कलितमाह । तस्मा-
दिति ॥ २१७ ॥

मुक्तेश्च विभ्रतो देवा मोहेनापिदधुर्नरान् ॥

तवस्तो कर्मसूचुक्ताः प्रावर्तन्ताविचक्षणाः ॥ २१८ ॥

तर्हि मुक्तिवारणं ज्ञानमुद्दिश्य सर्वे अत्रनेयुरित्याशङ्क्याऽऽह । मुक्तेश्चेति । देवा
हि मनुष्यान्शुबदुपभुञ्जते यथा पशुरेवं स देवानामिति श्रुतेः । अतो मनुष्या ज्ञान-

पन्तश्चेन्मुच्येरन्निति तन्मुक्तिं निमित्तीकृत्य पशुभावानिवृत्तिं तेषामालोचयन्तो मयभागिनस्ते मोहेन कर्ताऽहमित्यादिना तानाच्छादितवन्तस्ते च तेनाऽऽच्छन्नत्वादेव कर्मसु संसारफलेषु तात्पर्यतो विवेकरहिता देवपशुत्वमत्यन्तः प्रवृत्तिं चक्रुस्तथाच पारिव्राज्यं नाप्रयत्नप्राप्यमित्यर्थः ॥ २१८ ॥

अतः संन्यस्य कर्माणि सर्वाण्यात्मावबोधतः ॥

हत्वाऽविद्यां धियैवेयाच्चद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २१९ ॥

तर्हि सुलभानि कर्माण्येव मुक्तेर्हेतवः सन्तु कृतं पारिव्राज्यपूर्वकज्ञानेनेत्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । यतो देवमायानिमित्ता नराणां कर्मसु प्रवृत्तिरतस्तद्व्यापसनासाधित-मोक्षामिलापो विवेकी सर्वाण्यापि कर्माण्यविवेकपूर्वकाणि त्यक्त्वा तिष्ठेदित्यर्थः । अयमपि भवत्युत्पत्तिविधिः । संन्यासानन्तरमात्मज्ञानोद्देशेन श्रवणादि कार्यमित्याह । आत्माव-बोधत इति । श्रवणादिपरिपाकलब्धात्मसाक्षात्कारेणाशोपानर्थमूलमज्ञानमपनुयाऽऽर-ब्धकर्मभोगप्रतिबन्धलब्धप्राणं तदुपकरणदेहमाप्तं तन्निमित्तमज्ञानलेशश्चाऽऽरब्धसत्या-न्तमनुमाय तदवसानापगतप्रतिबन्धेन ज्ञानाग्निनाऽज्ञानं निःशेषतो दग्ध्वाऽऽत्मनो ज्ञाना-नन्दसदेकतानमनवच्छिन्नं यत्परं पदं तत्प्राप्नुयादित्याह । इत्येति ॥ २१९ ॥

इति भाल्लविशाखायां भुतिवाक्यमधीयते ॥

सर्वकर्मनिरासेन तस्मादात्मधियो जनिः ॥ २२० ॥

नन्वेतानि वाक्यानि न कचिदपि कण्डिकास्थानेषु पठ्यन्ते किंतु स्वाभिप्रायानुसा-रेण स्वयमेव लिखितानीत्याशङ्क्याऽऽह । इति भाल्लवीति । यथोक्तभुतिस्मृतीनां तात्पर्यमाह । सर्वेति । श्रुतिस्मृतिवाक्यानां संन्यासस्य ज्ञानहेतुत्वादित्यं तच्छ-ब्दार्थः ॥ २२० ॥

सत्यानृते इति तथा सर्वसंन्यासपूर्वकम् ॥

आत्मनोऽन्वेयणं साक्षादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥ २२१ ॥

तस्य ज्ञानोपायत्वे स्मृत्यन्तरमाह । सत्येति । सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोक-ममुं च परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेदिति वाक्येनाऽऽत्मज्ञानमुद्दिश्य संन्यासपूर्वकं श्रव-णाद्यनुष्ठेयमापस्तम्बो भगवानूचिवानित्यर्थः । तथाशब्दः समुच्चयार्थः । श्रुतार्थानुपप-त्त्याऽयमर्थो न कल्प्यते किंतु वचोवृत्त्यैव मातीत्याह । साक्षादिति । तदुक्तेऽर्थे विश्वासार्थं तस्य ज्ञानातिशयवत्त्वं दर्शयति । पुनिरिति ॥ २२१ ॥

नाविरतो दुश्चरितात्राश्चान्तो नासमाहितः ॥

नाज्ञान्तमानसो वाऽपि भ्रष्टानेनैवमाप्नुयात् ॥ २२२ ॥

ननु काम्यानां कर्मणां न्यासमित्युपक्रम्य नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यत

इति वदता भगवता काम्यादित्यागोऽपि नित्यादित्यागो नानुमतस्तथा च काम्यादित्या-
गस्य ज्ञानहेतुत्वेऽपि न नित्यादित्यागस्य तद्वेतुतेत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरमाह । नेत्यादिना ।
दुश्चरितं निषिद्धं कर्म तस्मादनुरतो न श्रवणादावधिक्रियते । अशान्तः काम्यानुष्ठान-
शीलः सोऽपि न तत्राधिकारी । असमाहितो विधितोऽत्यक्तनित्यादिकर्मा सोऽपि न
तस्मिन्नधिकारी । अशान्तमानसो नाद्यविषयेष्वन्यावृत्तचित्तव्यापारः सोऽपि श्रवणाद्यन-
धिकारी तस्मिन्नधिकृतश्चाकृतश्रवणादिरात्मैकत्वज्ञानेन नित्यमुक्तमात्मानं नाऽऽप्नोति
हेत्वभावेन ज्ञानाभावादित्यर्थः । कर्मशीलानां ज्ञानानधिकारोक्तिमुखेन स्वकाशेषकियस्य
संन्यासिनस्तदधिकारोऽनन्तरवाक्येषु दर्शितो भगवता तु शुद्धिहेतोर्नित्याद्यनुष्ठानस्य
स्तुतिरिष्टा ॥ २२२ ॥

वेदानुवचनादीनां विनियोगोक्तिर्यत्नतः ॥

भिन्नाधिकारितालिङ्गं कर्मविज्ञानकाण्डयोः ॥ २२३ ॥

ननु विविदिषावाक्येन कर्मणां ज्ञानहेतुत्वेन विनियोगाद्भेदोहनन्यायेन कर्माधिका-
र्येव ज्ञानाधिकारी न त्वक्तकर्मस्य आह । वेदेति । कर्मणां ज्ञानसाधनत्वेन विनियो-
गोक्तौ विविदिषावाक्यस्य तात्पर्यदृष्टेर्न कर्माधिकृतस्य ज्ञानाधिकारः । किंतु काण्डयो-
रेष विनियोगो भिन्नाधिकारत्वं गमयति । न हि दर्शाद्यधिकृतस्याप्रणयनाधिकारे दर्श-
पूर्णमासयोस्तत्र विनियोगः । एवं कर्माधिकृतस्य ज्ञानाधिकारे कर्मणां तस्मिन्विनियोगो न
स्यात् । अप्राप्रणयनाधिकृतस्य दर्शाद्याधिकृतत्वेऽपि तस्य तस्मिन्विनियोगवत्कर्माधिकृ-
तस्य ज्ञानाधिकारेऽपि तेषां तस्मिन्विनियोगः स्यादिति चेन्न । तस्य प्रयत्नकलाभावात्क-
र्मणां तु फलवतामेव संयोगवृत्तत्वेन ज्ञाने विनियोगादतो विविदिषावाक्ययो विनियोगो
मिलाधिकारित्वं काण्डयोः सूचयतीति भावः ॥ २२३ ॥

ज्ञानोत्पत्त्यादिकाह्निग्रायतस्तद्वेतुमात्रकम् ॥

गम्यते न विशेषोऽतः कर्मैवेति न गम्यते ॥ २२४ ॥

ननु कर्मणां ज्ञानहेतुत्वेन विनियोगात् तत्त्वमास्य तद्वेतुत्वम् । न सत्त्वेकस्य भावा-
भावावेकस्मिन्फले हेतुतया संवध्येते तत्राऽऽह । ज्ञानेति । धर्मात्सुखं च ज्ञानं चेति
ज्ञानोत्पादकत्वं कर्मणा गम्यते । विविदिषावाक्ये तु विविदिषाहेतुत्वम् । यस्यैते चत्वा-
रिंशत्संस्कारा इति संस्कारत्वम् । अनुपहतमना एव भवति पावनानि मनीषिणा-
मिति मनःशुद्धिकरत्वम् । एवं कर्मणो ज्ञानोत्पत्तिविविदिषासंस्कारशुद्धिलिङ्गदृष्टेस्तस्य
ज्ञानं प्रति हेतुत्वमात्रं गम्यते न विशेषः । न हि कर्मैव ज्ञानहेतुरिति विशेषणीस्त-
त्पागस्यापि तद्वेतुत्वगमकश्रुत्यादिकोपप्रसङ्गात्तस्मात्कर्माणि शुद्धिद्वारा ज्ञानहेतवः ।

संन्यासस्तु श्रवणादीतिकर्तव्यतया साक्षादिति विभागे द्वयोः साधनत्वोपपत्तिरित्यर्थः ।
न विशेष इत्यस्य व्याख्या कर्मैवेति न गम्यत इति ॥ २२४ ॥

मुण्डोऽपरिग्रहोऽसद्गो वहिरन्तःशुचिः सदा ॥

ब्रह्मभूयाय भवति परित्राडिति च शुचिः ॥ २२५ ॥

उभयप्रमाणानुरोधदुभयोरपि कर्मतत्त्यागयोर्ज्ञानहेतुत्वमुक्त्वा त्यागस्य तद्धेतुत्वे
श्रुत्यन्तरमाह । मुण्ड इति । शिखाराहित्यवद्यज्ञोपवीताद्यभावमाह । अपरिग्रह इति ।
“सशिरसं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्दुधः” इति हि श्रुत्यन्तरे । गृहदोत्रादिपरिमहाभा-
वेऽपि तद्विषयासक्तिः संभवति तजिरासार्थमाह । असद्ग इति । यथेष्टचेष्टाप्राप्तिं
प्रत्याह । बहिरिति । उक्तः संन्यासी श्रवणादिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यो भवती-
त्याह । ब्रह्मेति । अथ परित्राड्विषयवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरदोही भैक्षानो ब्रह्म-
भूयाय भवतीति जायालभ्यतिरुक्ताऽथ चाय परित्राडिति पारित्राज्योत्पत्तिविधिरितस्तद्व-
र्गविधिरिति विभागः ॥ २२५ ॥

इत्यादिश्रुतिवाच्यपानि स्मृतिभिः सह कोटिशः ॥

ज्ञानाय विदधत्युच्चैः संन्यासं सर्वकर्मणाम् ॥ २२६ ॥

दर्शितश्रुतिस्मृतीनां विविदिपासंन्यासविषयत्वं दर्शयन्मानमेवे निगमयति । इत्या-
दीति । श्रुतिस्मृतीनां संन्यासविधौ तात्पर्यं सूचयति । उच्चैरिति । अथ च चतुर्विधो
विधिर्मिषोऽव्यभिचारादुच्यते ॥ २२६ ॥

यच्चाभाणि विना कार्यं नाधिकारो निरूप्यते ॥

दोषोऽयमपि नैव स्याज्ज्ञानोपाये यथोदिते ॥ २२७ ॥

मुमुक्षोर्मोक्षसाधनं ज्ञानमपेक्षमाणस्य संन्यासो विहितः श्रुतिस्मृतिभ्यामिति वदता
काण्डयोः साधनादिभेद उक्तः । इदानीं तदप्यशेषतश्चोद्यमित्यादि विशदयितुं चोद्य-
मनुवदति । यच्चैति । कार्याभावेऽधिकार्यभावान्मुमुक्षोरपि तेन भाव्यं कर्मण्यैश्वर्यस्य
तदधीनत्वात्तदुपगमे च साधनाद्यैक्यमित्यर्थः । ज्ञानोपाये वा मुमुक्षोरधिकारसिद्धये
कार्यमिष्यते ज्ञाने वा तत्राऽऽद्यं दूषयति । दोषोऽयमिति । ज्ञानस्थोपाये संन्यासपू-
र्वके श्रवणादौ पूर्वोक्ते कार्यं विना नाधिकारोऽस्तीत्येष दोषो न संभवति । तत्र श्रोतव्य
इत्यादिकार्योपलम्भात् । न चैवं वेदान्तानां कार्यपरत्वं दर्शादिप्रकरणे वाक्यभेदं कृत्वा
मलवद्भासो व्रतकलापविधानकदत्रापि वाक्यभेदोपगमाच्च च संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्य-
भेदायोगान्नास्ति श्रवणादावपि विधिरिति वाच्यम् । तदभावे मुमुक्षुप्रवृत्तेरवैधत्वेन
चादृच्छिकत्वप्रसङ्गाद्देदान्तविचारकर्तव्यतापरस्य चाऽऽद्यसूत्रस्यानुपपत्त्यापातादि-
त्यर्थः ॥ २२७ ॥

विधिमार्गेऽधिकारस्य परीक्षा वर्तते यतः ॥

फलभूते तु विज्ञाने नाधिकारो निष्पद्यते ॥ २२८ ॥

न द्वितीय इत्याह । विधीति । विधेर्मार्गे विषयस्तस्मिन्नाधिकारस्य विधिपुरुषसंन्यस्य तन्निमित्तस्य वा परीक्षा शास्त्रे वर्तते । विधिविषयस्यादृष्टफलत्वात् । बह्व्यति हि-
“कामिनाऽप्यग्निहोत्रादि ब्रूयेषानधिकारिणा” इत्यादि । न तु ज्ञानेऽधिकारनिन्ता
तस्य विध्ययोर्यस्यादृष्टफलत्वाच्चातो ज्ञाने कार्यभावकृतोऽधिकार्यभावो नेति भावः । ननु
विधिमार्गेऽधिकारपरिक्षा ज्ञानमपि तन्मार्गः किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । फलेति ।
विमतं न विधेयं फलत्वात्स्वर्गवदित्यनुमानात् तस्मिन्नाधिकारनिन्तेत्यर्थः ॥ २२८ ॥

अधिकारविचारो हि नृत्तत्रे वस्तुनीप्यते ॥

वस्तुतत्रे न युक्तोऽसौ स्वयं चैव पुमर्थतः ॥ २२९ ॥

विमतं विधेयं ज्ञानतदेत्वोरन्यतरत्वाच्चेतुवदिति प्रत्यनुमानाशङ्क्याऽऽह । अधि-
कारेति । विमतं विधेयं स्वर्गतदेत्वोरन्यतरत्वाच्चेतुवदित्याभाससमानत्वाद्यत्नाहर्त्वि-
पाथैश्च नैवमिति भावः । उपाधेः साधनव्याप्तिमाशङ्क्याऽऽह । वस्त्विति । प्रत्यनुमा-
नाभावेऽपि फलत्वहेतोरसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । स्वयं चेति । वाक्योत्पन्नद्विन्यक्तमा-
त्मरूपं सकार्याविद्याव्यसित्वाज्ज्ञानं न च तद्व्यसित्तोऽस्तिरिच्यते । आत्मैवाज्ञानहानि-
रिति तत्र तत्र साधनतत्तस्माज्ज्ञानस्य पुमर्थत्वाच्चासिद्धिरित्यर्थः ॥ २२९ ॥

अनात्मानि प्रमेयेऽर्थे वा फलत्वेन संमता ॥

प्रमेया सर्वे वेदान्तेष्वनुभूतिरिहाऽऽत्मनः ॥ २३० ॥

उक्तरूपात्मनोऽविद्यादिनिवर्तकत्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य प्रसिद्धोपायसंश्रयादित्य-
शोक्तं स्मारयति । अनात्मनीति । शब्दादौ विषये प्रत्यक्षादिप्रमेये फलत्वेन प्रसिद्धा
याऽऽत्मस्वरूपभूताऽनुभूतिः । तैव वाक्यत्रयाणां बुद्धौ व्यज्यते । तथाच शब्दाद्याकारवृ-
द्धिव्यक्तानुभूतेस्तदविद्यानिवर्तकत्ववदात्माकारवृत्तिव्यक्ततद्भूतानुभूतेः स्वाविद्यादिभ्यस्ति
प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २३० ॥

विज्ञानमानन्दमिति धातुर्मेवेति श्रुतेस्त्वया ॥

पुमर्थस्यैव मेयत्वं मानृत्वाद्यनपेक्षिणः ॥ २३१ ॥

ननु परो वेदान्तानां विषयः सन्नानन्तचिदेकतानः शब्दाद्यनुभवस्तु मानफलं परि-
च्छिद्यते । न च तयोरेकं परिच्छेदापरिच्छेदवतोस्तदभावादत आह । विज्ञानमिति ।
तत्तद्वृत्तिमदन्तःकरणवच्छिन्नशिवात्मा मातृदशमाविशति तत्तद्वृत्त्यवच्छिन्नश्च माना-
वस्थां तत्तद्वृत्तिद्वारा तच्चक्षिण्यावच्छिन्नस्तु फलतामज्ञानद्वारा च तत्तदवच्छेदेन मेयताम् ।
यथोक्तं आगरणेऽपि प्रमाणज्ञानादन्तरपरोक्षानुभवाच्च विषयस्याऽपरोक्षता भिद्यत एक-

रूपप्रकाशनादिति । स च विज्ञानमानन्दं ब्रह्माऽऽत्मैवाऽऽनन्द इत्यादिश्रुतेरानन्दज्ञान-
स्वभावस्तस्य च ज्ञानत्वान्मातृत्वादिष्वनपेक्षस्य परानन्दतया परमपुरुषार्थस्याज्ञानद्वारा
तत्र तत्र मेयादिभावः । तथाच परिच्छेदस्य कल्पितत्वाद्भ्रान्त्योत्पन्नद्विव्यक्तचिदातो-
विज्ञानस्य फलत्वसंभवाच्च हेत्वसिद्धिरिति भावः ॥ २३१ ॥

तज्ज्ञानं यस्य संजातं जातमेवास्य नान्यथा ॥

कुक्षिस्थस्यापि हि सतो वामदेवस्य तद्यथा ॥ २३२ ॥

किं चाऽऽत्मज्ञानविधिपक्षे तस्याबाधे वा विधिः फलसंबन्धे वा तत्प्रतिबन्धधर्मे वा
नाऽऽद्य इत्याह । तज्ज्ञानमिति । यथा वामदेवस्य मुनेर्मूर्धपुरोषाद्यनेकदोषदूषिते
गर्भाशये शयानस्यापि पूर्वजन्मानुष्ठितश्रवणादिसंस्कृतस्य सम्यग्ज्ञानं जातं गर्भे एवै-
तच्छ्रयानो वामदेव एवमुवाचेति गर्भस्थस्यापि तस्य ज्ञानित्वश्रुतेः । तद्वैतत्पश्यन्निति च
वक्ष्यति । न च तत्सुकृतिश्चिदाध्यते तथाऽन्यस्यापि यस्य शुद्धबुद्धेः श्रवणादिवशाज्ज्ञानं
जातं तत्तस्य नान्यथा भवति । न हि विपर्ययेन सम्यग्धीर्बाध्याऽवैपरीत्याच्च च सम्य-
ग्ज्ञानान्तरं बाधकमस्तीत्यर्थः ॥ २३२ ॥

तच्चाविद्यानिरास्येव व्याधभावनयाऽङ्गितः ॥

राजसूनोः स्मृतिप्राप्तौ व्याधभावो निवर्तते ॥ २३३ ॥

यथैवमात्मनोऽङ्गस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥

लब्धैकात्म्यस्मृतेर्व्येति सर्वाऽविद्या सकार्यका ॥ २३४ ॥

न द्वितीय इत्याह । तच्चेति । विधेयत्वं विनाऽपि चकारार्थं । न खल्व्वात्मज्ञान-
नस्य तदज्ञानध्वन्तिफलसंबन्धे विधिः प्रमाणज्ञानत्वाच्छ्रुतिज्ञानवदिति भावः । न तृतीय
इत्याह । व्याधेति । कश्चित्किल राजसूनुर्जन्ममात्रेण त्याजितरानसदनो निमित्तवशा-
त्प्रवेशितविपिनो व्याधेन केनचिदपुत्रेण पुत्रतया गृहीतो गृहे तस्य वर्धमानोऽपि व्याधोऽ-
स्मीतिभावितचेताश्चिरकालमतिवाहयामास । स च कदाचिन्नासि व्याधसूनुं राजकुमार-
स्त्वमित्यासेनोक्तः स्वीयराजसूनुत्वं सम्भार । तस्य पुनः राजपुत्रोऽहमितिस्मृतिप्राप्तौ
चिरगृहीतोऽपि व्याधभावो विरोधिस्मृत्या निवर्तते । तथाऽज्ञात्याज्ञानारोपितमनुप्यत्या-
दिधर्मवतः स्वाराज्याद्भ्रष्टस्य कष्टां दृष्ट्वा दृष्ट्वा कारुणिकेन गुरुणा दिष्टवाक्योत्यस्मात्-
स्मृतेः सर्वप्रकाराऽविद्या कार्यसहिता नश्यति । तथा च सच्चिदानन्दं ब्रह्माऽऽत्मानमव्यव-
स्यतो ज्ञानफलप्रतिबन्धस्य तेनैवापहस्तितत्वाच्च तद्ध्यंसेऽपि विधिरित्यर्थः ॥ २३१ ॥ २३४ ॥

यत एवमतो नात्र विधिः कल्प्यः कथंचन ॥

अनर्थकः कल्पितोऽपि तस्येहानुपयोगतः ॥ २३५ ॥

किंचाऽऽत्मज्ञाने विधिः श्रुतो वा कल्पितो वा नाऽऽद्य इत्याह । यत इति । द्रष्ट-

न्यादिशब्दस्य विधायकत्वं नेति यतो वक्ष्यतेऽतो नाऽऽत्मज्ञाने विधिः श्रुतोऽस्ति ।
उक्तन्यायेन तत्र तदुपयोगाभावाच्चेत्यर्थः । पूषा अपिष्टभाग इतिवदश्रुतोऽपि विधिरात्म-
ज्ञाने कल्प्यतेऽन्यथा वाक्याप्रामाण्यादिति द्वितीयमादत्ते । कल्प्य इति । मैवं कल्प-
काभावाच्च न वाक्याप्रामाण्यायोगस्तथा वस्तुमात्रावेदनेऽपि तद्योगान्मानं विना विधिं
कल्पयतश्च तद्वैयर्थ्यमिति परिहरति । अनर्थक इति । कल्पितविध्यानर्थस्य हेतुमाह ।
तस्येति । आत्मज्ञाने कल्पितविधेर्नोपयोगस्तत्र प्रवृत्तिनिवृत्त्योरयोमादतस्तत्कल्पना
व्यर्थेत्यर्थः ॥ २३५ ॥

उत्पत्तिराग्निः संस्कारो विकारश्च विधेः फलम् ॥

मुक्तिर्विलसणैतेभ्यस्तेनेहानर्थको विधिः ॥ २३६ ॥

ननु ज्ञाने कल्पितस्य विधेर्मुक्तानुपयोगो नेत्याह । उत्पत्तिरिति । पुरोडाशोत्पत्तिः
संयवनविधिफलम् । पयसोऽवासिर्दोहनविधिफलम् । प्रोक्षणविधिफलमुलूखलादिसंस्कारः ।
घोह्यादिविकारोऽवघातविधिफलमिति चतुर्विधमेव क्रियाफलं प्रसिद्धमित्यर्थः । क्रियाफ-
लस्य चातुर्विध्येऽपि कथं नैयोगिकत्वं मुक्तेरपनुयते तत्राऽऽह । मुक्तिरिति । न ताव-
न्मुक्तिरुत्पात्तिरुत्पाद्या वा । अक्रियात्वाद्नादित्वाच्च । न चाऽऽप्तिराप्या वाऽसंबन्ध-
त्वात्प्राप्तस्वरूपत्वाच्च । नापि संस्कारः संस्कार्या वा । निर्गुणत्वाद्नाधेयातिशयत्वाच्च ।
नापि विकारो विकार्या वाऽकार्यत्वादपरिणामित्वाच्च । तस्माच्च विधिफलं मुक्तिरित्यर्थः ।
तस्यास्तदफलत्वे फलितमाह । तेनेति । इहेति ज्ञानोक्तिः ॥ २३६ ॥

अनन्यायत्तसंसिद्धेर्निरविद्यात्मवस्तुनः ॥

न क्रियात्वं फलत्वं वा नापि कारकरूपता ॥ २३७ ॥

ज्ञाने विध्यसंभवाद्ब्रह्मणस्तदशेषत्वेऽप्युपास्तिविधिसंभवात्तच्छेषतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
अनन्येति । न हि ब्रह्मोपास्तिविधिशेषस्तच्छेषत्वप्रयोजनकीभूतक्रियाद्यन्यतमत्वस्य तस्मि-
न्दुःसाधनत्वान्न तावत्कारकाभीनात्मलभत्वं क्रियात्वं ब्रह्मणोऽस्त्यनन्याधीनसिद्धिकत्वा-
नाप्यविद्यावलिष्ठकारकत्वं निरविद्यत्वाच्चापि फलत्वं क्रियामन्यत्वाभावात्तस्माद्ब्रह्मणो
नोपासनाविधिशेषत्वमपीत्यर्थः ॥ २३७ ॥

अतोऽत्र विध्यभावोऽयं न कथंचन दूषणम् ॥

अलंकृतिरियं साध्वी वेदान्तेषु प्रशस्यते ॥ २३८ ॥

विधिशेषत्वाभावे वेदान्ताप्रामाण्यं गम्यमाना वेदोपरा वेदान्ता इति केचित्तान्प्र-
त्याह । अत इति । यतो विधिं विनाऽपि नदीतीरफलसंबन्धवद्ब्रह्मणो वेदान्तप्रमाणक-
स्वगतस्तेषु विध्यभावो नाप्रामाण्यहेतुरित्यर्थः । न केवलं तेषु विध्यभावस्याप्रामाण्याहे-

तुत्वं प्रामाण्यहेतुत्वं चास्तीत्याह । अलंकृतिरिति । सति विधौ शुद्धे ब्रह्मणि वेदान्त-
प्रामाण्यायोगात्तदभावे पुमर्थब्रह्माभावबोधाल्लुक्का प्रशंसेति भावः ॥ २३८ ॥

चोदनाभिर्नियुक्तोऽहं तथा ब्रह्माहमित्यपि ॥

परस्परविरुद्धत्वादेकदैक्यं न द्वयम् ॥ २३९ ॥

किंच ज्ञानादिविधिषु विद्वान्विविदिषुर्वा नियोज्यो नाऽऽद्य इत्याह । चोदना-
भिरिति ॥ २३९ ॥

स्वामी सन्न हि भृत्येन स्वामिनेव नियुज्यते ॥

संवोधनीय एवासौ सुप्तो राजेव यन्दिभिः ॥ २४० ॥

न द्वितीय इत्याह । स्वामीति । विविदिपुरपि संसारमार्गादुत्तीर्णत्वाद्वेदस्य स्वामी
तन्नासौ तेन प्रेर्यते न हि स्वामिना भृत्यवत्तेन स्वामी नियुज्यते किंतु यथा सुप्तो
राजा कार्यकालात्ययं मन्यमानैः सूतादिभिर्बोध्यते तद्वदेहादिसाक्षित्वं जगत्कारणत्वोपल-
क्षितं ब्रह्मेवासीति वेदेनासौ बोधनीयस्तस्मात्त्रियोज्याभावादपि वेदान्तेषु न विधिरिति
भावः । यद्वा विदुषो नियोज्यत्वाभावं पूर्वार्धेनोपपाद्य द्वितीयाधेन विविदिषोरनियोज्यत्वं
साध्यते । तस्य च श्रवणादौ नियोज्यत्वेऽपि न ज्ञाने तथात्वमिति मन्यते ॥ २४० ॥

चोदनालक्षणत्वादि धर्मं प्रत्येव गृह्यताम् ॥

धर्मस्यैव प्रतिज्ञोक्तेर्न तु ब्रह्म प्रतीप्यते ॥ २४१ ॥

ननु वेदान्तिनिरूपणायां ब्रह्मणो विध्यशेषत्वेऽपि कर्मभीमांसासूत्रसंदर्भलोचनायां
तत्र तस्य विधिषोपत्वं स्यात् । स हि वेदार्थमात्रोपाधौ प्रवृत्तस्तस्य चोदनालक्षणत्वमा-
चष्टे । विधिवचनश्च चोदनाशब्दश्चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति स्थितेः ततो
ब्रह्मणोऽपि वेदार्थत्वाद्विधिसृष्टत्वमत आह । चोदनेति । विधिप्रमाणत्वं मित्रत्वमि-
त्यादि धर्मं प्रत्येव न ब्रह्म प्रतीत्यत्र हेतुमाह । धर्मस्येति । वेदार्थैकदेशस्य धर्मस्यैव
विचार्यत्वेनाऽऽद्ये सूत्रे प्रतिज्ञातत्वादित्यर्थः । ननु साक्षाध्ययनवत् स्याध्यायावापातप्र-
तिपक्षोऽर्थो वाधितोऽबाधितो वेति संदिहानस्य न्यायेन निर्णयार्थप्रधातो धर्मजिज्ञासेति
सूत्रितम् । तेन चाध्यापनविधिसत्त्वमुपनयनस्य तदङ्गत्वमध्ययनस्य तत्प्रयुक्तत्वं तद-
शेषतया स्वतन्त्राधिकारश्चेति चत्वारोऽर्थः समर्थ्यन्ते । तत्र वेदार्थविचारोपायभूतन्याय-
निबन्धनरूपं भीमांसाशास्त्रं विषयस्तत्किमनारभ्यभुताऽऽरभ्यमिति संदेहः । तत्र स्वाध्या-
योऽप्येतत् इति विधीयमानाध्ययनस्याष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयतीति श्रुतेरुप-
नीयं तु यः शिष्यमित्यादिस्मृतेश्च प्राप्तोपनयनाङ्गकानार्थकरणविध्यधिकारनिष्पत्तिफल-
त्वात्स्वाध्यायस्य च तदर्थत्वादन्यपरत्वे सत्यविवक्षितस्यार्थः स इति विषयाद्यभावाद्-
नारभ्यं शास्त्रमिति पूर्वः पक्षः । उपनयनाङ्गकाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वेऽप्यध्ययनस्य न
तन्निष्पत्तिरेव फलं पुरुषान्तरस्यत्वेन बहिरङ्गत्वादर्थज्ञानं त्वध्ययनोत्तरभावित्वेऽप्यध्य-
१०

तृप्तमेतत्वेनान्तरङ्गत्वात्तत्फलम् । तथा चाध्ययनस्य स्वनिर्गोऽर्थधीश्चेति शब्दतोऽर्थ-
तश्च फलद्वयम् । न चैवमर्थज्ञानकामस्य नियोज्यत्वं प्रागध्ययनाद्वेदार्थज्ञानात्कामायो-
गात्परप्रयुक्त्या चानुष्ठाने नियोज्योपेक्षाभावादर्थधीरधिकारहेतुः । अतः स्वाध्यायस्य
विक्षितार्थत्वाद्विषयादिभावादारभ्यं शास्त्रमिति राद्धान्तः । तदेवं वेदार्थोपायौ विचारस्य
प्रवृत्तत्वाद्ब्रह्मणोऽपि वेदार्थत्वात्तत्र विचार्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वमिति नेत्याह । नन्वेति ।
ब्रह्म प्रति विचार्यत्वप्रतिज्ञोक्तिर्नैष्यते । धर्मशब्दविरोधादित्यर्थः ॥ २४१ ॥

अथातो धर्म इत्युक्तेश्चोदनालक्षणोक्तिरतः ॥

तद्भूतानां क्रियार्थेन ब्रह्मण्यस्य क्रियार्थतः ॥ २४२ ॥

ननु तेन वेदार्थमात्रमुपलक्ष्य तस्य विचार्यत्वमभिमतम् । अतो ब्रह्मापि धर्मवद्विधिसूत्र-
तया विचारितमित्यत आह । अथात इति । इदमर्थतः सूत्रोपादानम् । साह्याध्ययना-
नन्तरं तस्य विचारपुष्कलकारणत्वाद्धर्मो जिज्ञास्य इति कथमाद्वेदार्थमात्रविक्षया विचा-
रकार्यता न सूत्रिता । अन्यथाऽथातो वेदार्थजिज्ञासेति सूत्रप्रसङ्गात् । न च धर्मशब्देन
वेदार्थमात्रं लक्ष्यते । गौणमुल्लेखयोर्मुख्ये संप्रत्ययात् । न च तर्हि ब्रह्मवदधर्मोऽपि न
लक्षणीयस्त्वरूपणस्य तस्यागेन धर्मानुष्ठानानुगुणत्वात् । ब्रह्मनिरूपणस्य तु तद्विपरी-
त्यात् । न च वेदार्थैकदेशस्यैव विचार्यत्वे विचारस्य वेदमात्राध्ययनानन्तर्यविरोधः कर्म-
ज्ञानाधिकृतस्वाध्ययनविषयधिकारित्वाद्देवमात्राध्ययनानन्तरं स्वर्गादिकामस्य कर्मविचारे
मोक्षकामस्य ब्रह्मजिज्ञासायां च प्रवृत्तेः । अतो धर्मविशेषणसामर्थ्याद्वेदार्थैकदेशोपाशयेव
विचारकार्यताऽन एव भाष्यकारः सर्वत्राऽऽद्यसूत्रभाष्ये धर्मो जिज्ञासितव्यो धर्म
ज्ञातुमिच्छेदित्यादौ धर्मशब्दमेवोक्तवानिति भावः । ननु चोदनासूत्रे ब्रह्मणोऽपि
विधिशेषत्वं गम्यते तद्विजिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातवेदार्थरूपं तत्र प्रमाणं शब्दस्याप्यस-
ंशित्वं कार्यस्यैव तदर्थत्वमित्यर्थचतुष्टयमादिष्टुभारब्धम् । तत्र वेदार्थो विषयः स किं
सिद्धरूपः किंवा कार्यरूप एवेति संशये सत्यं ज्ञानममन्तं ब्रह्मेत्यादिषु सिद्धार्थद्वयेस्त-
सूत्रेण हत्वभावाकार्योप्यवसानासिद्धेर्व्यवहारं विनाऽपि सिद्धार्थेषु पुत्रजन्मादिवाक्येषु
प्रथमव्युत्पत्तिप्रसङ्गात्तदनुसारित्वाच्च तात्पर्यस्य सिद्धरूपोऽपि वेदार्थः सम्भवीति
पूर्वपक्षे व्यवहारस्यैव व्युत्पत्तावादिमार्गत्वात्पुत्रजन्मवाक्ये च तज्जन्मात्यहर्हेतु
प्रतिपादकताया दुरवधारणत्वाद्बहुषु हर्षहेतुषु संभाक्तेषु पारिशेष्यायोगाच्चव्यवहारस्य च
निशिष्टार्थविषयतया दृष्टस्य शक्तिकल्पकत्वसम्भवात्तस्य च कार्यान्यभिचारात्तत्र शक्ति
ग्रहाद्वापादोद्भाष्या च विशेषे तत्सिद्धेः शक्यनुसारित्वाच्च तात्पर्यस्यार्थसंश्लेषः शब्दा
त्मन्यस्यैव सिद्धेरदृष्टकार्येष्वपि वाक्येष्वप्यवहारव्यवहारस्योऽवश्यकत्वाद्दे-
वतामपि यथाकथंचिद्विधिशेषत्वेन कार्यपरत्वात्कार्यरूप एव वेदार्थ इति राद्धान्ति

तम् । तथाच वेदार्थत्वाद्व्रह्मणोऽपि कार्यशेषतया विध्यनुप्रवेश इति तत्राऽऽह । चोद-
नेति । प्रवर्तकं वचनं चोदना तद्व्यवस्थस्तद्व्यस्यो योऽर्थः श्रेयस्करः श्रेयनाद्यतिरिक्तः स
धर्म इति सूचार्थः । तत्र चोदनाधर्मविशेषणार्थं वेदार्थकदेशस्यैव श्रुत्यर्थार्थं स्वरूप-
प्रमाणे प्रदर्श्यते । अन्यथा वेदप्रमाणको वेदार्थ इति सूत्रं स्यादर्थशब्दस्य च श्रेया-
दिव्यावर्तकस्यायोगस्तस्यापि वेदार्थत्वात् । यथाऽऽहुः—तत्रानर्थो धर्म उक्तो मा भूदि-
त्येवमर्थमर्थग्रहणमिति । अतो द्वितीयसूत्रमपि न ब्रह्मसृष्टिमिति भावः । ननु तद्वृत्ताधिकरण-
न्यायेन ब्रह्म विधिस्पष्टमेष्टव्यम् । तथा हि—वेदवाक्यानि विषयः । तानि माना-
न्तरसापेक्षाणि तन्निरपेक्षाणि चेति संशयः । तत्र वृद्धव्यवहारे वाक्यान्तदर्थ-
वागेऽपि 'वेदे वाक्यस्य समुदायान्तरत्वात्तस्य चार्थेनागृहीतसंन्यत्वात्तत्कल्पनायां च
संकेतस्य स्वीकर्तव्यत्वाद्देववाक्यानां मानान्तरसापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षयित्वा
लोके वेदे च पदपदार्थयोरनन्यत्वाद्देवेऽपि वाक्यार्थवागतेर्लोकव्युत्पत्तिमूलत्वात्कार्यान्विते
ज्ञातशक्तीनामेव पदानां विशिष्टार्थवच्छेदकानां वाक्यत्वात्संकेतानपेक्षाणां वैदिकवा-
क्यानां स्वार्थधीहेतुत्वादपौरुषेयाणां तेषामनपेक्षतया प्रामाण्यमिति सिद्धान्तितम् । अतो
लोकावसितकार्यसंगतिद्वारा ब्रह्मण्यपि वाक्यं बोधकमिति तस्य कार्यसंबन्धाद्विशिष्टोप-
तेति नेत्याह । तद्वृत्तानामिति । तद्वृत्तानां क्रियार्थेन समान्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ।
तेषु पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां कार्यरूपेण वाक्यार्थेन तत्प्रतिपत्त्यर्थत्वेन समा-
न्नायः संभूय वाक्यत्वेनोच्चारणमेकैकपदस्मृतार्थस्य मिलितस्य वाक्यार्थप्रतिपत्तिनिमित्त-
त्वात्पदानामेव हि पदार्थस्मृत्यवान्तरव्यापाराणां वाक्यार्थप्रत्यापकत्वमिति सूचार्थः ।
न च ब्रह्मणो विधिशेषत्वमत्र भाति ब्रह्मप्रतिपादकं च वाक्यं लोकसिद्धशक्त्यनुरोधेऽपि
न कार्यमपेक्षते । सिद्धेऽप्यर्थे सामर्थ्यस्य सुग्रहत्वात् । न हि प्रीतिशोकाद्युत्पादक-
वाक्येषु वदनविकसनदिना विना कार्याभ्याहारं बालाः शक्तिं नाऽऽकलयन्ति ।
तस्मान्न तद्वृत्ताधिकरणादपि ब्रह्मणो विधिशेषतेति भावः । अथार्थवादाधि-
करणन्यायेन विधिशेषो ब्रह्म । तथा हि—सोऽरोदीदित्यार्थवादयुक्ताक्षोदना
विषयः । ताः किमप्रमाणं प्रमाणं चेति संशयः । तत्र रुद्रोदनादेरर्थवादार्थस्यासाध्य-
त्वात्कार्येणेतिकर्तव्यतया फलतया वाऽनन्ययात्पुरुषविशेषणत्वाभावाच्च जीवनादिवन्नियो-
ज्याविशेषणत्वान्मलिनः आयादिति मलिनतायाः स्नानकर्तव्यताहेतुत्ववदिहापि हेतुत्वे-
नान्वयासिद्धेः स्तुत्या चान्वये लक्षणाप्रसङ्गाद्विध्युद्देशे च कर्तव्यतावगमात्प्रवृत्तिसिद्धौ
स्तुत्यपेक्षामावादेतुत्वेन चान्वये तदधीनकार्यप्रतिपादनार्थवादयुक्तसर्वज्ञोदनामप्रामा-
ण्यमिति पूर्वपक्षे सर्वसद्दानां कार्यपरतया प्रामाण्याद्विशिष्टशब्दस्य साक्षात्तद्वाचित्वात्पा-
दान्तराणां तदन्वितस्वार्थवाचितया तत्परत्वादर्थवादार्थस्य च विध्युद्देशोक्तपूर्वकार्ये हेतुत्वे-

नान्ये मानाभावादर्थवादपदानां प्राशस्त्यार्पणद्वारा कार्यवगन्तुपयोगित्वादर्थवादयुक्तादेव विध्युद्देशात्तद्वोसिद्धे रक्तपटवद्युक्त सार्थवादसर्वचोदनानां प्रामाण्यमिति राद्धान्तः । अतः सिद्धार्थवाक्यानां विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्ये वेदान्तानामपि तदेकवाक्यत्वेनैव तत्प्रामाण्यात्प्राप्ता ब्रह्मणो विधिशेषतेति तत्राऽऽह । आम्नायस्येति । तत्र हि सार्थवादचोदनानामप्रामाण्यमाशङ्क्य स्वावकत्वेनार्थवादानां विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वात्तद्युक्तसर्वचोदनानां प्रामाण्यमिति स्थितम् । वेदान्तास्तु विधिप्रकरणलङ्घननङ्ग्यालं स्थाप्यज्ञानमात्रेणार्थवन्तो न विध्यैकवाक्यत्वमपेक्षन्ते । तस्मान्नार्थवादाधिकरणादपि विधिशेषो ब्रह्मेति भावः ॥ २४२ ॥

भाषार्थाः कर्मशब्दा ये प्रतीयन्ते क्रिया ततः ॥

इत्थेवं नरतन्त्रेऽर्थे ज्ञेया द्वादशलक्षणी ॥ २४३ ॥

ननु भाषार्थाधिकरणेन ब्रह्म विधिशेषः । तथा हि-चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादीं विं तद्गतपदानां प्रत्येकं नियोगोर्पकत्वमेकस्मिन्वाक्ये पदमेकमेव वा नियोगोर्पकमितरतदर्थमिति संशये सर्वपदार्थानां कार्यार्थत्वात्साक्षात्तत्त्वबन्धसमवे पारपर्यायोगाद्दृश्यमानान्योन्यान्यवस्य पार्याप्तकत्वात्प्रतिपदं नियोगार्पणमिति पूर्वपक्षे प्रतिपदं नियोगोर्पकत्वे दृश्यमानक्रियाकारकान्वयभङ्गात्कार्यभेदे चारुणैकहायनीन्यायानवताराद्विनियोगमङ्गे तदर्थमनियोगस्यापि भङ्गादेकमेव पदमेकस्मिन्वाक्ये नियोगार्पकमितरतदर्थमिति प्रतिपदाधिकरणे स्थिते तत्र द्रव्यगुणशब्दानामपि तदर्पकत्वभावशब्दानामेव चेति संदेहे विनियोगाविरोधाद्विशेषाग्रहादनियमे प्राप्ते द्रव्यगुणयोर्विधिविषयत्वे क्रिया प्रति तयोरीक्षितत्वेन कर्मत्वात्ता प्रत्येकं कारकत्वायोगाद्विनियोगमङ्गधौव्याद्भावार्थस्यैव स्वतः साध्यस्य तद्विषयताया न्याय्यत्वात्प्रत्ययार्थमपूर्वं प्रति समानपदोपात्तस्य तस्य विषयत्वसमवे पदान्तरोपात्तद्रव्यादेस्तदयोगाद्भाषार्थानां कर्मशब्दानामेव नियोगार्पकत्वमितरेषा तादर्थ्यमिति राद्धान्तः । तथाच वेदान्तानामपि "सिद्धार्थमर्पयता विधिशेषत्वाद्ब्रह्मणोऽपि तच्छेषतेति तत्राऽऽह । भाषार्था इति । "भाषार्था कर्मशब्दास्तेभ्य क्रिया प्रतीयेतैप ह्यर्थो विधीयते" [पू०मी०=२।१।१] सन्ति केचित्केचन भाषार्था शब्दा भावो भवनमित्यादयो न ते नियोगवाचिनः सन्ति च केचित्केचन कर्मशब्दा धामो दानमित्यावयस्तेऽपि न नियोगवाचिनः । ये तु भाषार्था कर्मशब्दा यनेतेत्यादयस्तेभ्य क्रियाशब्दित साधैकरूपो नियोगो गम्यते । यस्मादेव नियोगास्योऽर्थो विधिना विषयीक्रियते तस्माद्ययोत्तेभ्य शब्देभ्यो नियोगप्रतीतेस्तादर्थ्यं क्रियाकारकपदानामिति सूत्रे प्रतीयते । ब्रह्म चाक्रियाकारकमर्पयन्ति वेदान्तास्ते कथं विधिशेषता मृष्येरजतो न

भावाधीकरणादपि विधिशेषो ब्रह्मेत्यर्थः । ननु प्राच्यां मीमांसायां सन्ति सहस्रमधिकरणानि तेष्वालोच्यमानेषु ब्रह्मणो विधिशेषत्वप्रापकोऽपि कश्चिन्न्यायो भविष्यति नेत्याह । इत्येवमिति । द्वादशाध्यायी मीमांसा धर्मप्रक्रमानुसारेण पुरुषेच्छाप्रयत्नसाध्यं धर्ममेव विषयिकरोति न ब्रह्म तथा हि—प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयस्मृतीनां वा चोदनानामेव वा प्रामाण्यमुक्तम् । द्वितीये शब्दान्तरादिना कर्मभेदः शास्त्रभेदो वा चिन्तितः । तृतीये नैनीयोगिक. शेषशेषिभावो निरूपितः । चतुर्थे त्वौपादानिकमुत्पत्त्याधिकारप्रयुक्तिविनियोगरूपमर्थचतुष्टयं वा क्रत्वर्थपुरुषार्थप्रयुक्तानुष्ठानपरामर्शं वा परीक्षितम् । तत्र साङ्गे कर्मण्यनुष्ठानात्मप्रयुक्तिः श्रौतीत्येके सा पुनर्विधिसामर्थ्यलभ्येत्यपरे तन्मते प्रयुक्तिसामर्थ्यलभ्य चोत्पत्त्यादिव्रितयमित्यौपादानिकमेव चतुष्टयमपीष्टमिति द्रष्टव्यम् । पञ्चमे क्त्वाश्रुतिप्रमाणकोऽनुष्ठानक्रमो विचारितः । षष्ठे कर्तुरधिकारो वा नियोज्यत्वं वा पुंसो निर्धारितम् । नियोज्यान्वयपुर सरो हि कर्त्रन्वयो गुरुमतानुसारिभिरप्यते । एवं पूर्वषट्पादुपदेशापेक्षितो विचार सिद्धः । उत्तरषट्पात्त्वतिदेशापेक्षितो विचारः । तत्र सप्तमाष्टमयोर्विध्यन्तन्यायानपेक्षितस्वदपेक्षितो वा सामान्यविशेषरूपो वाऽतिदेशो विशदीकृतः । नवमे प्रकृत्युपदिष्टमन्त्रसामसंस्कारकर्मणा विकृतावतिदिष्टानां प्रकृतिविकृत्योर्द्रव्यदेवताभेदे प्रकृतिस्थद्रव्यादिशब्दं हित्वा विकृतिस्थतच्छब्दाध्याहार ऊह उक्तः । यथाऽग्नये जुष्टमिति मन्त्रस्य विकृतौ सूर्याय जुष्टमिति पदप्रक्षेपः । दशमे विकृत्यवतिदिष्टाङ्गानां प्रकृतौ सावकाशानां विकृतिस्थविशेषाङ्गोपदेशद्वारलोपप्रतिषेधैर्नाथ उक्तः । यथा प्राकृतानां कुशानां विकृतावतिदिष्टानां प्रत्याङ्गातैः शरबर्हिर्भिर्नाथः । कृष्णलेपु तुषकणविमोक्तद्वारलोपादवधातो बाध्यते तौ न पशौ करोतीति निषेधेनाऽऽज्यभागौ बाध्यते । एकादशे नैकशेषिविधिप्रयुक्तशेषस्य सकृदनुष्ठानादेव प्रयोजकसर्वशेष्युपकारसामान्यं तत्र नामोक्तम् । यथा दर्शप्रयेण पौर्णमासत्रयेण वा प्रयुक्तस्य प्रयाजादे सकृदनुष्ठानादेव प्रयोजकसर्वशेष्युपकारः । द्वादशे पुनरेकशेषिप्रयुक्तशेषानुष्ठानस्य प्रयोजकसामर्थ्यप्रयुक्तशेष्यन्तरेऽप्युपकारः प्रसङ्गो नामोक्तः । यथा पशुविधिप्रयुक्ताङ्गानां पशुपुरोडाशोपकारस्वदेवं द्वादशलक्षणी मीमांसा पुंस्त्वच्छेऽर्थे स्थिता न ब्रह्म सृशति । न हि तत्प्राभाष्यादीनां प्रसङ्गान्तानामन्यतममपेक्ष्य प्रविशतीति भावः ॥ २४३ ॥

वेदान्तार्थापवादाय नालं साऽस्तत्प्रमाणतः ॥

मानं नालं निराकर्तुं वस्तु यन्मान्तरैर्मितम् ॥ २४४ ॥

ननु कर्ममीमांसाया ब्रह्माविषयत्वेऽपि सा तद्रूपं निषेधति तस्यास्तद्विपरीतधर्मविषयत्वादित्याशङ्क्य सा हि न्यायसंघातात्मकः सूत्रसमुदायो वा तदनुग्राह्यः कर्मविधिर्वेति

विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । वेदान्तेति । सा हि भीमासा न्यायसंघातात्मकसूत्रसमुदायरूपा वेदान्तार्थं बाधितुं नोत्सहतेऽतत्प्रमाणत्वात् । न हि धर्मे ब्रह्मविपर्यये सूत्रसदर्थो मानस्तस्य न्यायात्मनो मानानुग्राहकस्य स्वार्थे समावनामानहेतुत्वात् । न चासौ ब्रह्मण्यसमावनामपि करोति तस्मिन्नुदासीनत्वादित्यर्थः । यद्वा तत्प्रमाणत इति चेद । तस्मिन्धर्मे मानभूतचोदानुग्राहकत्वाच्च सा ब्रह्म निषेद्धुमशक्यमित्यर्थः । द्वितीय निराह । मानयिति । न हि कर्मविधिर्वेदान्तप्रमेय पराकर्तुं शारयति प्रमाणत्वात्प्रत्यक्षवदित्यर्थः ॥ २४४ ॥

स्वमेयमात्रशूरत्वान्मितेर्नान्यत्र मानता ॥

अयातो ब्रह्मजिज्ञासा इत्याद्युक्तं नयान्वितम् ॥ २४५ ॥

किंच कर्मविधि स्वविषय बोधयितुमन्यात्रिषेद्धु च क्रमाक्रमण्या न प्रभवति शब्दादीना विरम्य व्यापाराभावात्त्रयायोगाद्विधिनिषेधयोरेकस्मिन्मानेऽनुपलम्भाद्यानमासिद्धोरित्याह । स्वमेवेति । मान्तरैर्मितमिति वेदान्तानां ग्रामाण्यनङ्गीकृत तदयुक्तत्वेपामनुग्राहकन्यायाभावेनाऽऽभासत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अयात इति । साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरस्य ब्रह्मजिज्ञासापुण्यलहेतुत्वाद्ब्रह्मणो जिज्ञासा वर्तन्या । सूत्रे बहूवत्यभावेऽपि ता वदन्कथस्याध्यासत्वं धर्ममीमासाया ब्रह्ममीमासाया गतार्थत्वाभावो विशिष्टाधिकारिसम्वो विषयादिसंज्ञावश्वेत्यर्थन्तुष्टयमत्र शास्त्रारम्भार्थं समर्थितमिति दर्शयति । यद्वा बहूवत्या ब्रह्मसन्धिनिष्ठासापद्यक्रमत्र कार्यत्वेन प्रतिज्ञातमिति सूचयति । यद्वा विसर्पिं कुर्वन्नित्यत्व संपेराह । आदिपदेन जन्मादिसूत्रप्रभृतीनि सूत्राणि गृह्यन्ते तैरनावृत्तिः शब्दादित्यन्तैर्न्यायात्मवैरुक्त ब्रह्म न्यायोपेतं प्रतिभाति । अतो न वेदान्तानां मानाभासत्वमित्यर्थः ॥ २४५ ॥

मीमासान्यायवच्चाभ्यां धर्ममीमांसनोक्तिवत् ॥

एवं सत्यनुकूलार्थं तत्त्वमित्यादिक वचः ॥ २४६ ॥

किंच ब्रह्मशास्त्रमपि कर्मशास्त्रवन्त्यायवत्त्वेन शास्त्रत्वेन च प्रसिद्धं तद्धर्ममीमासाख्यशास्त्रोक्तिविषयधर्मवद्ब्रह्मापि न्यायवदेवेति कुतस्तत्प्रतिपादकवेदान्तानामाभासतेत्याह । मीमारोति । कथं तर्हि मिथोविरुद्धार्थं काण्डद्वयमन्याहृतं सन्मानमित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । कर्मविचारवद्ब्रह्मविचारस्यापि न्यायवत्त्वे सति तदनुग्राह्यं तत्त्वमादिवाक्यं तत्त्वबोधकं सत्त्वर्मकाण्डानुगुणमित्यर्थः ॥ २४६ ॥

सर्ववेदान्तविषयमन्यथा तद्विरुध्यते ॥ २४७ ॥

न तत्र करणापेक्षा नेतिवर्तव्यता तथा ॥

यत्र यत्राऽऽत्मभावेन श्रुत्या ब्रह्मावबोधयेत ॥ २४८ ॥

तस्य तत्त्वबोधित्वे हेतुं वदजानुगुण्यं स्फुटयति । सर्वेति । सर्वेषां वेदानामन्तस्ता-
त्पर्यनिर्णयवासानभूमिरद्वयं ब्रह्म तद्विषयं तत्त्वमादिवाक्यम् । यद्वा सर्वेषां वेदान्तानां
विषय एव विषयो यस्य तत्तथोक्तं तच्च तत्त्वावेदकमारोपितक्रियादिभेदात्मनः कर्म-
काण्डं त्वत्तत्त्वावेदकं तथाचोभयोन्यवस्थितविषयत्वादव्याहृतं प्रामाण्यमित्यर्थः । उक्तां
व्यवस्थामनिच्छन्तं प्रत्याह । अन्यथेति । काण्डद्वयमुक्तरीत्या मानमित्यन्युपगमे
तन्मानत्वं मुन्दोपमुन्दन्यायेन मिथो विरोधान्न सिध्यत्यतस्तत्कृतव्यवहारासिद्धिरित्यर्थः ।
वेदान्तेषु नियोगाख्यविधिनिरासेन ब्रह्मणस्तच्छेषत्वमपाकृत्य तेषु भावनाख्यविधिसंभवा-
त्तस्य तच्छेषत्वं तदवस्थमित्याशङ्क्याऽऽह । न तत्रेति । यत्र यत्राऽऽन्नाये तत्पदलक्ष्यं
ब्रह्म त्वंपदलक्ष्यप्रत्ययत्वेन तत्त्वमादिश्रुत्या प्रत्याप्यते तत्र तत्र ज्ञातब्रह्मात्मतत्त्वस्यापे-
क्ष्यमाणफलांशाभावाच्च करणेति कर्तव्यतापेक्षा युक्ता । तन्न वेदान्तेष्वंशत्रयवती भावने-
त्यर्थः ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

इतिकर्तव्यतादानं करणादानमेव च ॥

तत्र तत्र विधिः स्थाने ग्रहितस्य फलेच्छया ॥ २४९ ॥

ननु तेषु नास्ति चेदंशत्रयवती भावना कुत्र तर्हि तस्याः संभावनेति तत्राऽऽह ।
इतिकर्तव्यतेति । ज्ञातविषयस्य पुंसः स्वर्गादीच्छया प्रेरितस्य करणेति कर्तव्यतयो-
रादानं यत्र यत्र भाति तत्र तत्रांशत्रयसंभवाच्चद्वाभावनाख्यो विधिः स्थाने युक्त
इत्यर्थः ॥ २४९ ॥

आज्ञाशेषपुमर्थत्वाख्यक्तानर्थस्य च स्वतः ॥

अनात्मनीव नेच्छेयं कथंचित्स्पादिहाऽऽत्मनि ॥

तन्निवृत्तौ निवर्तेते इतिकर्तव्यसाधने ॥ २५० ॥

तत्त्वमादिवाक्यार्थविधयोऽपि कर्मवाक्यार्थधीकृत्पुमर्थहेतुत्वात्तदिच्छया प्रवृत्तेरितिकर्त-
व्यताद्यादानद्वारा वेदान्तेष्वंशत्रयवती भावना स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । आप्तेति । महावा-
क्याज्ज्ञातात्मयायात्म्यस्याऽऽज्ञानन्दत्वात्त्यक्तानर्थत्वाद्यानात्मनि स्वर्गादाविवापवर्गे नेच्छा
संगच्छते । तस्याऽऽत्मत्वेनाऽऽसत्त्वादित्यर्थः । ज्ञातवाक्यार्थस्य ज्ञानानन्तरीयकत्वेन
तत्फलस्याऽऽसत्त्वात्फलेच्छायोगाद्वाच्यांशाभावमभिधायावशिष्टावंशौ निराचष्टे । तन्नि-
वृत्ताविति । फलकाङ्क्षाविनाभूता हि करणाद्याकाङ्क्षा सा च तत्त्वमादेर्व्यवर्तमाना
करणाद्याकाङ्क्षामपि ततो व्यावर्तयतीत्यर्थः ॥ २५० ॥

निरन्तरायतोऽशेषपुमर्थस्याऽऽत्मरूपतः ॥

न चांशत्रयशून्येह भावनेष्टा परीक्षकैः ॥ २५१ ॥

मुमुक्षोमेति कथमाकाङ्क्षाभावो मुमुक्षुत्वव्यावातादित्याशङ्क्याऽऽह । निरन्तरायत

इति । तस्य तदाकाङ्क्षायामपि ज्ञातात्मतत्त्वो जीवन्मुक्तो न किञ्चिदपेक्षते । ज्ञानवि-
धिश्चात्र निराचिकीर्षितस्तस्मात्फलाकाङ्क्षानितृप्त्येतरनिवृत्तिरित्यर्थः । अंशत्रयभावे
फलितमाह । न चेति ॥ २५१ ॥

भावनान्नो न चान्यत्र विधिरभ्युपगम्यते ॥

मोहमात्रान्तरायायां मुक्तावस्तु ययोदितम् ॥ २५२ ॥

वेदान्तेषु भावनाभावे सिद्धमर्थमाह । भावनात इति । वेदान्तेषु द्विविधस्य विधेर-
संभवादविधिस्पृष्टं ब्रह्म तत्त्वमादिवाक्यगम्यमिति तद्वरेव केवला मुक्तिहेतुर्न कर्मति
काण्डयोर्भिन्नौ साधनाधिकारिणावित्युक्तम् । संप्रत्युक्तमसहमानश्रोदयति । मोहमात्रेति ।
उक्तायां मुक्तौ ज्ञानादेवान्तरायनिरासासिद्धेस्त्वन्मात्रं तदेतुरिति यथा त्वयोक्तं तथाऽस्तु
न च मोहमात्रव्यवहिता सा किंतु साध्येत्यर्थः ॥ २५२ ॥

एकदेशो विकारो वा संसारी त्वात्मनो यदा ॥

किं तदाऽप्युक्तमार्गेण मुक्तिः किंवा क्रियाश्रयात् ॥ २५३ ॥

कथं साध्यत्वमित्याशङ्क्य तदर्थमादौ पक्षद्वयं करोति । एकदेश इति । यदा मत-
द्वयं तदा विज्ञानादेव मुक्तिः, मित्यातो वेति पिशये ज्ञानम्याकारकत्वाज्जीवस्य परैक्य
कैवल्य क्रियासाध्य निश्चीयते तत्र साधनादिवैलक्षण्य काण्डयोरिति मत्वाऽऽह ।
यदेति ॥ २५३ ॥

निवृत्तान्व निःशेषसंसारस्य तदाऽपि तु ॥

आगन्तोरधिकारः स्यान्न प्रवृत्तौ कथंचन ॥ २५४ ॥

ब्रह्माशस्य जीवस्य ब्रह्मासिर्वा भेदध्वस्तिर्वा मुक्तिरिति विकल्प्याऽऽद्य दूषणम्परि-
हरति । निवृत्ताविति । अशाशिनोरभेदो न कर्मसाध्यस्तस्य स्वतः सिद्धत्वादतोऽश-
पक्षेऽपि नि शेषस्य कर्मादिबन्धस्याऽऽगन्तुकस्य ध्वस्तावेव मुमुक्षोरधिकारो न कर्मानु-
ष्ठाने तस्यापेक्षितब्रह्मावासावनुपयोगात्तत्र कथंचिदपि कर्मसाध्या मुक्तिरित्यर्थः ॥ २५४ ॥

आत्माज्ञाननिमित्तस्य ह्यन्यत्त्वानुपपत्तितः ॥

तदाऽप्यविद्याविध्वस्तावधिकारो न कर्मणि ॥ २५५ ॥

द्वितीय निराह । आत्मेति । ब्रह्माभिन्नस्य जीवस्य तत्त्वतस्ततो भेदायोगादुभयोरै-
क्य विरोधादभेदस्योभयसिद्धत्वादविद्यया भेदोऽभ्युपेयो न चाज्ञानाधीनभेदस्य जीवस्य
वास्तवमन्यत्व व्याघातादतो न कर्मणा तद्व्यससिद्धिस्तस्याविद्यानिवर्तकत्वायोगात्तथा
च भेदध्वस्तिमुक्तिपक्षेऽपि तन्मूलविद्याध्वस्तिहेतुज्ञानोपाये मुमुक्षोरधिकारो न कर्मणीति
भावः ॥ २५५ ॥

कर्तव्याभावतस्त्येवं विकारेऽपि न कर्मणि ॥

कारणैकत्वसंपत्तेः स्वतःसिद्धत्वहेतुतः ॥ २५६ ॥

अंशपक्षं निराकृत्य ब्रह्मविकारस्यापि जीवस्य विकारिव्रह्मासिस्तद्वेदध्वंसो वा मुक्तिरिति विकल्प्याऽऽद्यमतिदेशेन दूषयति । कर्तव्येति । यथा ब्रह्मांशे जीवे न कर्मण्यधिकारो मुमुक्षोरित्युक्तं तथा तद्विकारेऽपि जीवे तत्कार्यस्य कारणब्रह्माभेदो न कर्मसाध्यः कार्यकारणयोरभेदस्य स्वाभाविकत्वात्कर्मणा कर्तव्यत्वायोगादतो न कर्मण्यधिकारो मुमुक्षोरित्यर्थः ॥ २५६ ॥

मृदापत्तिर्घटस्येव विकारस्याऽऽत्मनो ध्रुवम् ॥

अविकारात्मसंपत्तिः सा च तत्त्वावबोधतः ॥ २५७ ॥

कल्पान्तरं दृष्टान्तेन निराचष्टे । मृदिति । यथा घटस्य मृदभेदः स्वाभाविकस्तद्वेदोऽविद्याकृतस्तथा जीवस्यापि ब्रह्मविकारस्य स्वतो विकारिव्रह्माभेद आविद्यो भेदस्तत्त्वतोऽसंभवाच्च च तादृशभेदध्वंसः कर्मसाध्यस्तस्याविद्यानिवर्तकत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् । किंतु स सम्यग्बीमाप्रलम्बोऽतोऽशविकारपक्षयोरपि क्वाण्डयोः साधनादिभेद इति भावः ॥ २५७ ॥

कार्यकारणयोर्भिन्नौ कार्यकारणता कुतः ॥

अभिन्नौ च तयोरैकयात्कार्यकारणता कुतः ॥ २५८ ॥

एवं जीवस्यांशत्वं विकारत्वं नोपेत्य क्वाण्डयोः साधनादिभेदमुक्त्वा तस्यांशत्वाद्येव भुर्वचमिति मन्वानो ब्रूते । कार्येति । अत्र कार्यकारणग्रहणमंशाशिनोरुपलक्षणम् ॥ २५८ ॥

विज्ञानात्मविकारस्य कारणैक्यं विमुक्तता ॥ २५९ ॥

स्वतस्तस्य च संसिद्धेः कार्यता नोपपद्यते ॥

कर्मातोऽनर्थकं मुक्तावेकदेशविकारयोः ॥ २६० ॥

अभेदे दोषान्तरं वक्तुमुक्तं स्मारयति । विज्ञानेति । विज्ञातिरूपं ब्रह्म तद्विकारस्य तदंशस्य वा तदभेदमिच्छता कारणेनाशिना वा तदैक्यं मुक्तत्वमिष्टम् । तस्य स्वतःसिद्धस्यासाध्यत्वाद्ययोरपि पक्षयोर्मोक्षस्य कर्म न हेतुरिति भावः ॥ २५९ ॥ २६० ॥

अप्यनर्थाय कर्म स्यात्क्रियमाणं न मुक्तये ॥

प्रतिकूलं विमुक्तेऽत्र क्रियमाणमसंशयम् ॥

कर्माऽऽरभेत तेनैतन्मुक्तौ कर्म निरर्थकम् ॥ २६१ ॥

न केवलमभेदे व्यर्थं कर्म कित्वनर्थकरं चेत्प्रमिष्टं दोषान्तरमाह । अप्यनर्थायेति । सर्वमपि कर्म न मुक्त्यर्थमित्येव न किंतु तद्विपरीतानर्थसाधनं च स्यादित्यर्थः । तदेव प्रपद्यति । प्रतिकूलमिति । क्रियमाणं कर्म स्वर्गादि मुक्तिप्रतिकूलमप्रतिबन्धेनाऽऽ-

रयेत । नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति स्मृतेः । अतो मौसं प्रति कर्म व्यर्थमनर्थकं
चेत्यर्थः ॥ २६१ ॥

विकारोऽत्यन्तनिर्भिन्नो यदा तु स्याद्विकारिणः ॥

तदाऽपि विकृतेर्नाशो मुक्तिरित्यभिधीयते ॥ २६२ ॥

विकारस्य जीवस्य विकारिणो ब्रह्मणोऽत्यन्तभेदमधिकदोषविवक्षयाऽनुभाषते ।
विकार इति । तस्यात्यन्तभिन्नस्य स्वरूपावस्थाने विकारिव्रह्मैक्यायोगादैक्यार्थं विका-
रनाशो वाच्यस्तथा च जीवनाशो मुक्तिः स्यादिति दूषयति । तदेति ॥ २६२ ॥

अत्राप्यनर्थकं कर्म तत्फलासंभवत्वतः ॥

कर्मेव ज्ञानमप्यत्र फलाभावादनर्थकम् ॥ २६३ ॥

अस्तु तन्नाशो मुक्तिरिति शाक्यमतमाशङ्क्याऽऽह । अत्रापीति । जीवरूपनाशो
मुक्तिरिति पक्षेऽपि कर्मनिर्यर्थ्यं फल्यभावात्तत्फलाभावाच्चेत्यर्थः । कर्मनिर्यक्त्येऽपि ज्ञान-
स्वार्थवत्त्वे मत्पक्षः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । कर्मेति । अत्रेति जीवनाशपक्षोक्तिः ।
जीवनाशवादिनो ज्ञानकर्मनिर्यक्त्ये निःश्रेयसार्थं शास्त्रारम्भासिद्धिरिति भावः ॥ २६३ ॥

नेवाविद्याकृतं वासौ वास्तवी यदि संमृतिः ॥

स्वरूपनाशदोषः स्यादेकदेशेऽपि पूर्ववत् ॥ २६४ ॥

किंच ब्रह्मविकारस्य जीवस्य बन्ध स्वाभाविको वा स्यादविद्याकृतो वा तत्राऽऽद्यं
प्रत्याह । नैवेति । यद्येषा संसृतिर्वास्तवी वासौ ब्रह्मविद्ययाऽपनुयेताविद्याकृतत्वाभा-
वाल हि वस्तु विद्यापोद्यं वस्तुत्वादात्मवत्त च कर्माणि बन्धं नुदन्ति तेषां तद्धेतुत्वादातो
ज्ञानकर्मनिर्यक्त्यमित्यर्थः । जीवे ब्रह्मैकदेशेऽपि पूर्ववद्विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । स्वरू-
पेति । ब्रह्मैकदेशे जीवे स्वीकृतेऽपि तदीयो बन्धो वस्तुत्वान्न नश्यति चेदनिर्मेयसल-
लाशो तद्विशिष्टमीशनाशाद्विकारपक्षवदत्रापि ज्ञानाद्यानर्थक्यमित्यर्थः ॥ २६४ ॥

यदा त्वविद्ययाऽध्यस्तं संसारित्वं न वस्तुतः ॥ २६५ ॥

विकारेऽवपवे चैव तदा पूर्वोक्त एव तु ॥

पक्षो निर्वहणीयः स्यादस्माभिरपि संमतः ॥ २६६ ॥

बन्धस्याऽऽविद्यत्वपक्षं पक्षद्वयेऽपि फलीकरोति । यदा स्थितिः । विकारत्वमंशत्वं
बन्धो भद्वत्त्वमित्येतत्सर्वमाविद्यमेवाऽऽत्मनो मतद्वयेऽपि यदेष तदा काण्डयोर्भिन्नमभि-
वार्यादीति पूर्वोक्त- पक्षो भवद्विरपि निर्वाह्यः स्यादिति गावत् । यथा वयमुक्तपक्षनि-
र्वाहे यतामहे तथाऽन्येऽपि यतेरन्नित्याह । अस्माभिरिति ॥ २६५ ॥ २६६ ॥

सर्वत्रोदाविरोधी च नातो विधिरिहेष्यते ॥

तदा हि कल्पनाः सर्वा विकारावयवादिकाः ॥

वृषैवेमा ऋषिर्देव सर्वाः संपादयिष्यति ॥ २६७ ॥

न चैवं पक्षमिच्छतां लोकवेदविरोध इत्याह । सर्वेति । मोक्षवादिनः सर्वे सर्वं संसारित्वादिकमाविधमिच्छन्तो ज्ञानान्मोक्षमातिष्ठन्तां तथाऽपि तव किं सिद्धं तदाह । नात इति । यतो ज्ञानादेव मोक्षोऽतो वेदान्तेषु न विधिसंभवो विधेयाभावात् हि मोक्षस्तथा स्वर्गवत्फलत्वान्नापि ज्ञानमपुंस्तन्त्रत्वात्तस्माद्वेदान्ता यस्तुमात्रे पर्यवस्यन्तीत्यर्थः । ननु यदि ब्रह्मांशत्वं तद्विकारत्वं च त्यक्त्वा जीवस्याखण्डवस्तुमात्रत्वं तदा “पादोऽस्य सर्वा भूतानि” “ममैवांशो जीवलोके” “अंशो नानान्यपदेशात्” “सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽशून्युरूपः पृथक्” “सर्व एत आत्मानो व्युद्धरन्ति” इति वाक्यानां का गतिस्तत्राऽऽह । तदा हीति । यदा वेदान्तेषु विध्यभावस्तदा कल्पनाः सर्वा यथोक्ता व्यर्थाः सत्यो न युज्यन्ते । यदा ज्ञानान्मोक्षस्तदा पूर्वकल्पना वास्तव्यो न भवन्ति त्वत्पक्षे मोक्षानुपपत्तेरुक्तत्वात्किंवेताः सर्वा भवन्त्यविद्यामय्यस्ताश्च श्रुत्यादयो भेदाभावाभिधित्तया व्यपदिशन्तीति भावः ॥ २६७ ॥

पूर्णं निःश्रेयसं तस्मात्तदपूर्णमविद्याया ॥ २६८ ॥

आभासते मृषैवातो यथाभूतात्मविद्याया ॥

प्रध्वस्तायामविद्यायां पूर्णमेवावैशिष्यते ॥ २६९ ॥

अथ यदतः परो विवो ज्योतिरित्यादिभुतेर्देशान्तरगत्यायत्ता कर्मसाध्या मुक्तिरिति काण्डयोरधिकार्याद्यभेदो जीवस्य चांशत्वादि दुर्वारमित्याशङ्क्याऽऽह । पूर्णमिति । पूर्णमेवावैशिष्यते सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिभुतेरन्यावृत्ताननुगतं वस्तु ब्रह्मगिरोच्यत इति वक्ष्यमाणत्वाच्च पूर्णं ब्रह्म तदेव निःश्रेयसं ब्रह्मविद्यामोति परमित्यादिभुतेरतो न कर्मायत्ता मुक्तिः । अथ यदित्यादिवाक्यं तूपास्तिप्रकरणत्वं न देशान्तरगत्यायत्तां मुक्तिं वक्ति । तत्कुतो जीवस्यांशत्वादिभिर्द्विरित्यर्थः । कथं तर्हि ब्रह्मणि परिच्छिन्नत्वधीरित्यत आह । तदपूर्णमिति । अथ ब्रह्मणः स्वरूपावस्थानमध्वस्तपरिच्छेदस्य ध्वस्तपरिच्छेदस्य वा नाऽऽद्य संसारमोक्षयोरविशेषप्रसङ्गात् । द्वितीये स्थापनोक्षयोरविशेषापत्तिरत आह । अत इति । ध्वस्तपरिच्छेदस्य ब्रह्मणः स्वरूपावस्थानं मुक्तिः । स्वापादौ तु कार्यध्वन्तावपि कारणाध्वस्तेर्न मुक्तितुल्यत्वमतो विद्यया ध्वस्तहेतुफलभेदं ब्रह्मैव निःश्रेयसमित्यर्थः ॥ २६८ ॥ २६९ ॥

अनर्थको विधिस्तस्मात्सर्वो निःश्रेयसं प्रति ॥

इत्येतन्न्यायतः सिद्धं यत्तु प्राक्चोदितं त्वया ॥

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्यत्राप्याभिधीयते ॥ २७० ॥

उक्तविधमपि निःश्रेयसं विधिफलं स्यादिति चेत्वेत्याह । अनर्थक इति ।

यस्मात्पूर्णं ब्रह्म नि श्रेयसं तस्मात्तस्य चतुर्विधानियाफलवित्क्षणत्वादिति यावत् । सर्वशब्देनोत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगविधिप्रकारा गृह्यन्ते । मुक्तितदेत्वोर्विध्यभावमुपसह-
रति । इत्येतदिति । न्यायत फलभूते तु विज्ञान इत्याद्युक्तन्यायादिति यावत् । कार्यं
विना नाधिकारीत्येतन्निरासेन वेदान्तानां न विधिशेषतेति स्वसिद्धान्तमुपसंहृत्योर्ध्वं चापि
प्रवक्ष्यत इत्युक्तं व्यक्तीकर्तुं प्रत्युक्तमेव चोद्यमनुवदति । यत्त्विति । अर्थवादाधिकर-
णस्य नोपनिषद्विषयत्व भाष्यवार्तिकटीकासु तासामनुदाहृतोरित्याह । अनेति । प्रागपि
पारिहृतमेतदिति चोतनायापीत्युक्तम् ॥ २७० ॥

तत्राऽऽम्नायाभिधानस्य ह्याम्नायांशभिधानतः ॥

विध्युक्तीनां क्रियार्थत्वं सिद्धं हेतुतयोच्यते ॥ २७१ ॥

किंचाऽऽम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्यादिसूत्रे किमात्रापशब्दसामर्थ्याद्वेदान्तानां विधि-
शेषत्व किंच तद्भूतातदर्शपदसामर्थ्यादिति विकल्प्याऽऽद्य दूषयति । तत्रेति । तत्र सूत्रे
ग्रामो दग्ध इतिवदाम्नायपदस्य तदेकदेशविधिमात्रविषयत्वाच्च तत्सामर्थ्याद्विपनिषदा
विधिशेषतेत्यर्थः । क्रिया कथमनुष्ठीयेतेति ता वेदितुं समास्त्रातारो वाक्यानि समामनेषु-
रिति भाष्यादावात्रापशब्दस्य सर्वोचकाभावे कथमेकदेशविषयतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
विधीति । चोदनासूत्रे विधिवाक्यानां क्रियार्थत्वं सिद्धं नाऽऽम्नायमात्रस्य चोदनापर्म-
शब्दविरोधात्प्रक्रममभङ्गाच्च तदेवास्मिन्नधिकरणे वाक्यानामतदर्शानामानर्थक्ये हेतुत्वेनो-
च्यते । अतो युक्तमात्रापशब्दस्य विधिमात्रविषयत्वमन्यथा त्रियार्थत्वेहेतोर्भागासिद्धे ।
न च विधीनां क्रियार्थत्वमक्रियार्थानामानर्थक्ये व्यधिकरणत्वादहेतुत्वोदनानां कार्यार्थ-
त्वात्तत्प्रकरणस्थानामपि तदर्शत्वं वाच्यम् । अन्यथा तेषामानर्थक्यात्तद्युक्तचोदनानामपि
नार्थवत्त्वमिति हि पूर्वपक्षो विवक्षितः । तस्मादाम्नायपदस्य तदेकदेशविषयत्वाच्च तद्व-
शाद्वेदान्तानां विधिशेषतेति भावः ॥ २७१ ॥

क्रियाप्रकरणस्थानां विधिशेषात्मनां सत्ताम् ॥

षष्ठसामंक्रियार्थानामानर्थक्याय तद्वचः ॥ २७२ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । क्रियेति । कर्मप्रकरणस्थानां दैवगत्या विन्यार्थानां मुखतस्तथा
प्रभाविरहिणा शब्दानामेवातदर्शशब्देनाभिधानात्तेषां कल्पदर्शवैधुर्योक्तिद्वारा तद्युक्तको-
दनाभागस्याप्राप्त्याप्योक्त्यर्थत्वादस्य सूत्रस्य तद्भूतातदर्शपदसामर्थ्यादपि नोपनिषदा
विधिशेषतेत्यर्थः ॥ २७२ ॥

न तूपनिषदां न्याय्यं पार्थगर्थ्यस्य संभवात् ॥

पुरोक्तैर्नैव न्यायेन नातस्तादिविज्ञेयताः ॥ २७३ ॥

अक्रियार्थत्वविशेषाच्चासामपि सोऽरोदीदित्यादिवदानर्थक्य किमिति न सूत्रितमित्या-

शङ्क्याऽऽह । न त्विति । तासामक्रियार्थत्वेऽप्यानर्थक्यमन्याप्यमित्यत्र हेतुमाह । पार्थ-
गर्थ्यस्येति । पृथगर्थस्य भावः पार्थगर्थ्यं तस्य संभवादुपनिपत्तु नाऽऽनर्थक्यमिति
यावत् । हेत्वसिद्धिं धुनीते । पूर्व्वेति । श्रौतत्वाद्द्विद्वत्प्रत्यक्षत्वाच्च वाक्यीयं फलं
दुरपह्वमिति न्यायः । पूर्व्वपक्षमूत्रमन्यथाऽपि यतो निर्वहत्यतस्तेनोपनिपदां न विधिनि-
ष्ठोत्पुपसंहरति । नात इति ॥ २७३ ॥

विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति यच्चापि चोदितम् ॥

तेषामेव तदप्यस्तु तदानर्थक्यचोदनात् ॥ २७४ ॥

ननु विधिनेति सिद्धान्तसूत्रादुपनिपदां विविशेषत्वं यद्यपि क्रिया नावगम्यते
क्रियासंबद्धं वा किञ्चित्थाऽपि विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वात्प्रमाणमिति भाष्याभेत्याह ।
विधिना त्विति । येषां क्रियाप्रकरणस्थानां वाक्यानामक्रियार्थत्वेनाऽऽनर्थक्यं शङ्कितं
तेषामेव विध्यपेक्षितदेवतादिस्तुत्यर्थेन विधिनैकवाक्यत्वादर्थवैतन्मुक्तम् । प्रश्नोत्तरयोरैका-
ग्र्याभावे सूत्रकृतोऽनासत्त्वप्रसङ्गात् । भाष्यकारश्च वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्याद्यर्थवादानां
घायव्यं श्वेतमालमेतेत्यादिविधिनैकवाक्यता ब्रुव-प्रकरणान्तरवर्तिनो वेदान्तान्यावर्त-
यति । एवमिमानि सर्वाण्येव पदानि कंचिदर्थं स्तुवन्ति निन्दन्ति वाऽतः प्रमाणमेवजातीय-
कानि वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादीनांति वदन्वेदान्तानप्युपलक्षयतीति चेन्मैवमित्याह ।
तद्विति । एवमिमान्येवजातीयकानीति च प्रकृततज्जातीयपरामर्शाद्वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते-
त्यादीनि च वाक्यशेषविरोधादिति भावः ॥ २७४ ॥

न तु वेदान्तवचसां दृष्टार्थत्वेन हेतुना ॥

तद्बुद्धेः पृथगर्थत्वमुक्तमेवातिविस्तरात् ॥ २७५ ॥

स्वर्गादिफलवद्विधियाक्यसंनिधानादतत्फलानां वेदान्तानामपि तच्छेषत्वं फलवत्संनि-
धावफल तदङ्गमिति न्यायादित्येव पार्थगर्थ्यस्य संभवादित्युक्तं प्रसृत्य प्रत्यवतिष्ठमानं
प्रत्याह । न त्विति । फलविकलानां फलवत्संनिध्यान्नातानां तच्छेषत्वेऽपि वेदान्तानां
प्रकरणान्तरस्थानां दृष्टफलानां दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना न युक्तेति न्यायाददृष्टस्वर्गादिवि-
मुखानां कृतो विधिशेषोत्तर्यः । वेदान्तानां न दृष्टार्थत्वम् । दृष्टतत्त्वस्यापि यथापूर्वं
संसारदृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । तद्बुद्धेरिति । वाक्यार्थज्ञानस्य कर्मफलाद्विलक्षणफलत्व
नाभ्युदयस्येत्यादिना प्रपाञ्चितम् । तत्र वेदान्तानां पार्थगर्थ्यं विवादः पूर्व्ववद्वन्वधीस्तु
बाधितानुवृत्तिरित्यर्थः ॥ २७५ ॥

अन्यार्थानुपपत्तेश्च वेदान्तवचसां तथा ॥

अर्थकत्वगतौ सत्यां वाक्यभेदप्रकल्पना ॥

न न्याय्या सेति दृष्टत्वादेवस्य त्वादिवैक्यवत् ॥ २७६ ॥

किंच प्रयानादीनां दर्शपूर्णमासफलपक्वकारित्वाच्चद्वाक्यानां तद्वाक्यशेषत्वं युक्तम् । वेदान्तवेद्यात्मवस्तुनस्तु कर्मानुपकारित्वाच्च तेषां तद्विधिशेषतेत्याह । अन्यार्थेति । वेदान्ता-
नामन्यार्थत्वं कर्मोपकारकार्यवत्त्वं तस्यानुपपत्तेस्तथाच न कर्मविधिशेषता तेषामित्यर्थः ।
एवं काण्डद्वयस्य भिन्नवाक्यत्वे साधिते संन्यत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यत इति न्यायेन
विधिशेषतयेत्यादिनोक्तमाशङ्कते । अर्थेति । प्रयानदर्शादिवाक्ययोरिव काण्ड-
योरैकफलत्वेनैकवाक्यत्वसिद्धौ न फलभेदेन वाक्यभेदकल्पना युक्तेत्यर्थः । एका-
र्थत्वेनैकवाक्यत्वे दृष्टान्तमाह । इति दृष्टत्वादिति । अयं भावः—“अर्थ-
कत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्” [५० भो० २ । १ । ४२]
यनुपां परिमाणं ज्ञातुमशक्यं शक्यं वेति संशये छन्दोबलादृचां छान्दसोपवे-
शाच्च साक्षां परिमाणस्य सुज्ञातत्वाद्यनुपां च प्रश्नेपपाठात्तन्निर्णयहेत्वभावात् शक्यं
तत्परिमाणं ज्ञातुमिति पूर्वपक्षे सत्येकफलप्रतिपादकं विभज्यमाने साकाङ्क्षं पदनात्मकं
वाक्यं तच्चैकं यनुरिति शक्यं तत्परिमाणं ज्ञातुमिति द्वितीये स्थितम् । तदनेन न्यायेन
देवस्य त्वा सवितुरित्यादिमन्त्रस्थपदजातस्य निर्वापार्थित्यस्माद्विभागे साकाङ्क्षस्य
तेन सहैकफलप्रतिपादकम्यैकवाक्यत्वमिति दृष्टत्वाद्वेदान्तानामपि कर्मकाण्डेनैकार्थतयै-
कवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदायोगादधिकार्यायभेद इति ॥ २७१ ॥

तथैव पृथगर्थत्वगतौ भिन्नवचस्त्वतः ॥

इषे त्वादिषु दृष्टत्वाच्च न्याय्यैकार्थकल्पना ॥ २७७ ॥

काण्डयोरैकवाक्यत्वं प्रत्यादिशति । तथैवेति । अर्थकत्वे वाक्यानेकत्वं यथा न
युक्तं तथा भिन्नार्थत्वदृष्टौ भिन्नवाक्यत्वदृष्टेरैकार्थत्वेनैकवाक्यत्वकल्पना न युक्तेत्यर्थः ।
अर्थभेदाद्वान्यभेदे दृष्टान्तमाह । इषे त्वादिष्विति । अस्म्यर्थः—स्थितं भेदलक्षणे
“समेपु वाक्यभेदः स्यात्” इषे त्वेनें त्वादिष्वेकमनेकं वा यनुरिति संशये प्रश्नेपपाठा-
नुग्रहादिषु त्वेनें त्वेत्यनयोरन्योन्यसंनिहितयोरेव शाखाछेदेने चानुमानेने च विनियो-
गादेकार्थतया वाक्यैकत्वादेकं यनुरिति पूर्वपक्षपित्वेपे त्वेति शाखाभाच्छिनत्स्युर्न त्वेत्य-
नुमाणीति चेद्वेदानुमानेनयोर्भेदेन विनियोगादर्शभेदभावात्प्रश्नेपपाठस्य चाहट्टार्पत्वे-
नापि संभवाच्चद्वादिभिवान्यस्यशब्दस्य प्रतीकग्रहणेन लक्षणानुपपत्तेर्वाक्यभेदस्य
न्याय्यत्वाद्देनेकं यनुरिति राद्धान्तितम् । तदेवमिषे त्वेत्वादावर्थभेदे वाक्यभेदस्य दृष्ट-
त्वात्काण्डयोरपि भिन्नफलत्वोक्त्यभेदस्य युक्तत्वात्ताधिकार्यायैकत्वमिति ॥ २७७ ॥

ज्ञानकाण्डार्थशेषत्वं कर्मकाण्डस्य यत्पुनः ॥

विनियोजकहेत्येवत्तयोर्विक्रयैकवाक्यतः ॥ २७८ ॥

ननु कर्मवाक्यानां ज्ञानवाक्यशेषतया तदेकवाक्यत्व सिद्धान्तेऽपि संमतमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । ज्ञानेति । यत्पुनः कर्मकाण्डस्य ज्ञानकाण्डार्थं ज्ञाने शुद्धिद्वारा शेषतः

तद्विनियोजकविविदिषावाक्यप्रमाणकं तयोर्भिन्नार्थतया भिन्नवाक्ययोरेवोपकार्योपकारक-
त्वेनैकवाक्यत्वाभ्युपगमादित्यक्षरार्थः । मन्त्रार्थवादानां पृथगर्थशून्यानां विधिनैकवाक्य-
त्ववत्कर्मकाण्डस्य ज्ञानकाण्डशेषत्वेन न तदेकवाक्यत्वं किंतु द्रव्यार्जनविधेः क्रतुविधि-
भिर्वैक्यैकवाक्यत्ववद्विविदिषावाक्येन कर्मणां ज्ञानहेतुतया विनियोगात्काण्डयोर्वाक्यैक-
वाक्यत्वमतो रागप्राप्तद्रव्यवद्विधिप्राप्तस्यापि तस्य क्रतूपकारित्वाद्द्रव्यार्जनक्रतुविध्योरिव
तयोर्वाक्यैक्येऽपि साधनादि भिन्नमिति भावः ॥ २७८ ॥

न्यायेन वक्ष्यमाणेन भूयोऽप्येतत्प्रवक्ष्यते ॥ २७९ ॥

पार्थगर्थ्यमतः सिद्धमपास्तविधिलक्षणम् ॥

सर्वोपनिषदां चाऽऽत्मज्ञानं कैवल्यसाधनम् ॥ २८० ॥

विविदिषावाक्यस्य कुतो विनियोजकत्वं तत्राऽऽह । न्यायेनेति । विविदिषावाक्यस्य
विनियोजकत्वमिति शेषः । फलवतो वाक्यस्य फलवता वाक्यान्तरेण वाक्यैकवाक्यत्वं
द्रव्यार्जनक्रतुविध्योस्तथात्वादुपनिषदा तु फलवत्त्वमस्माकमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह ।
भूयोऽपीति । उक्तं तासां फलवत्त्वं वक्ष्यते च तन्नामूपां फलवत्त्वासिद्धिरित्यर्थः । उप-
निषदां पृथगर्थवत्त्वमुपसंहरति । पार्थगर्थ्यमिति । उक्तवक्ष्यमाणन्यायोऽत शब्देनोच्यते ।
तमेवार्थं स्पष्टयति । अपास्तेति ॥ २७९ ॥ २८० ॥

निःशेषवाङ्मनःकायप्रवृत्त्युपरमात्मिका ॥

तन्निष्ठा चेह विज्ञेया यथोक्तन्यायवर्त्मना ॥ २८१ ॥

अथोक्तं ज्ञानमुपनिषद्ग्रन्थो न सिध्यति । अधीतोपनिषदामपि केपा चित्तदनुपलम्भात्त-
स्मादुक्तमुपनिषत्फलमसंभावितमिति तत्राऽऽह । निःशेषेति । तस्य ज्ञानस्य निष्ठा
श्रवणाद्या सा च स्वाभाविकाशेषव्यापारोपरमरूपा प्रकृते ज्ञाने साधनत्वेन शाखादन्व-
यस्यतिरेकान्या चावगन्तव्या तथाच यस्य शमादिसहित श्रवणादि तस्यैवोपनिषद्ग्रन्थो
यथोक्तं ज्ञानं नेतरेषामधीतोपनिषदामपीत्यर्थः । शान्तो दान्त इत्यत्रोक्तं स्मारयति ।
यथोक्तेति ॥ २८१ ॥

अधिकारोऽपि तस्यां च सिद्धोऽशेषक्रियात्यजः ॥

जिज्ञासोरेव कर्तुंस्तु न सिपाधयिषोः सदा ॥ २८२ ॥

ननु श्रवणादावधिकारिणा भाव्यमन्यथा तदनिष्पत्तेर्नियोगाधीनश्चाधिकाराधिगमः स
च भावार्थाविषयस्तत्कथं ज्ञानहेतोः श्रवणादेशेषव्यापारोपरमरूपता तत्राऽऽह । अधिका-
रोऽपीति । शमादिवाक्यादिति शेषः । नियोगं विनेति चार्थः । ज्ञाननिष्ठायां संन्यासी
चेदधिकारी तस्य किंनिमित्तस्तत्राधिकारस्तत्राऽऽह । जिज्ञासोरिति । ज्ञानेच्छावतो
ज्ञानसाधनेष्वधिकारो न कर्तुं सदा चिकीर्षोर्न च संन्यासिनोऽधिकारो नियोगकृतो
विवेकादिपूर्वकज्ञानेच्छाकृतत्वात्कर्मणि कर्तुरधिकारो नियोगनिमित्त इति भावः ॥ २८२ ॥

ब्रह्मात्मतत्त्वव्युत्पत्तिमात्रेणाप्यधिकारिता ॥

भवत्येवात्र जिज्ञासोरज्ञस्यापि मुमुक्षुतः ॥ २८३ ॥

नन्वज्ञातब्रह्मभावो वा तज्ज्ञानहेतुष्वधिकारित्येवे ज्ञाततद्भावो वा नाऽऽद्यस्तस्य तज्जिज्ञासायोगाद्विशिष्टाभियो विशेषणधीपूर्वकत्वाच्च द्वितीयस्तस्य जिज्ञासोपरमादतोऽधिकार्यमात्राच्च श्रवणादि कर्तव्यं तत्राऽऽह । ब्रह्मेति । मुमुक्षोस्तदेतुमिच्छतोऽधीतस्याध्यायस्य ज्ञातपदतदर्थसंगतेर्वदान्तोच्चापातनं ज्ञानं ब्रह्मात्मगोचरं विचारप्रयोजकं व्युत्पत्तिशब्दितमुत्पद्यते । तन्मात्रेणापि श्रवणादावधिकारिता सिध्यत्यतोऽसाक्षात्कारयतोऽपि यथोक्ताधिकारिणस्तत्त्वर्तन्यत्वसिद्धेः सिद्धं भिन्नमधिकार्यादिकाण्डयोरित्यर्थः ॥ २८३ ॥

मैवं प्रक्रमसंहारपर्यालोचनया पुरा ॥

वेदस्यैकोर्ध्यतात्पर्यमेकवाक्यतयोदितम् ॥ २८४ ॥

उक्तमविकार्यादिमेदं विधान्तरेणाऽऽक्षिपति । मैवमिति । अग्निमीळे पुरोहितम् । इषे त्वेजं त्वा । अग्न आयाहीत्यादेरुपक्रमस्य यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्कुर्यैभवेह कर्माणि कुटुम्बे शुनौ देशे स्वाध्यायमवीयान इत्यादेरुपसंहारस्य वाऽऽलोचनया वेदस्य कार्यकार्यत्वं निश्चितैकवाक्यताऽभिगता । तथाच काण्डयोर्यत्पुरोक्तमधिकार्यादि भिन्नमिति तन्मैवमित्यर्थः । अथ वाऽर्थैकत्वगतावित्युक्तं चोद्यं सौपस्कारमिहोपस्थाप्यते तत्र च व्यक्तवाक्षरयोजना ॥ २८४ ॥

तेन निःशेषवेदोक्तकारिणोऽत्राधिकारिता ॥

सिद्धे ह्यनेकवाक्यत्वे कल्प्या भिन्नाधिकारिता ॥ २८५ ॥

काण्डयोरैकवाक्यत्वेऽपि भिन्नाधिकारित्वमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । तेनेति । एकवाक्यत्वेन हेतुना दर्शयितुमारभ्य यावत्सत्र कर्मानुष्ठितवतो ज्ञानेऽधिकारिता तन्नि शेषकर्मानुष्ठानानन्तरं ज्ञाननियोगमनुतिष्ठतो मुक्तिरित्येकाधिकारित्वं काण्डयोरित्यर्थः । एकवाक्यत्वादेकाधिकारित्वमुक्त्वा विपक्षे दोषमाह । सिद्धे, हीति । भिन्नाधिकारित्वे काण्डयोरैकवाक्यत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥ २८५ ॥

मैवं भिन्नैकवाक्यत्वे प्रागस्मापिः समर्थिते ॥

ततश्च भवदुक्तस्य चोद्यस्येह न संभवः ॥ २८६ ॥

काण्डयोरैकवाक्यत्वादेकाधिकारित्वमित्येतन्निरस्यति । मैवमिति । स्वतन्त्रफलवसितन्यापारयोरपि काण्डयोरर्थद्वारोपकार्योपकारकत्वमात्रेण द्रव्यार्जनकानुविध्योरिव भिन्नाधिकारयोरैकवाक्यत्व ज्ञानकाण्डार्थशेषत्वमित्यादिनोक्तमतो नानयोरैकार्थत्वेनैकवाक्यतयेति कथमेकाधिकारितेत्यर्थः ॥ २८६ ॥

नापि निःशेषवेदार्थमनुष्ठातुं क्षमो नरः ॥

पुमायुषाऽपि येन स्यादात्मज्ञानेऽधिकारिता ॥ २८७ ॥

प्रक्रमसंहारी तु कर्मकार्यौ न व्यक्तवित्युपेक्षितौ । तत्र तत्र वाक्यभेदेन ज्ञानार्थ-
योरपि तयोर्भावात् । यत्तु वेदोक्तसर्वकर्मकारिणो ज्ञानाधिकारितेति तत्राऽऽह । नापीति ।
वर्षशतेनापि सर्वकर्मानुष्ठानासम्भवेन ज्ञानाधिकार्यसिद्धेस्त्वन्नियोगो निराधिकारः स्यादिति
फलितमाह । येनेति ॥ २८७ ॥

संपदां चार्थवादत्वं तेन वेदान्तगोचरं ॥

ज्ञानेऽधिकारिणोऽभावात्प्रामाण्यं क्षिप्यते स्वतः ॥ २८८ ॥

किंच काण्डयोरैकाधिकारित्वे काण्डद्वयं स्वर्गादिकामस्य वा ज्ञानकामस्य वा नानं
नाऽऽद्य इत्याह । संपदां चेति । यागादीनां ज्ञानशेषत्वात्तत्फलानां स्वर्गादीनाम-
विशतित्वात्तत्कामाधिकार्ययोगात् तस्य प्रमाणकं काण्डद्वयमित्यर्थः । न द्वितीय
इत्याह । तेनेति । एकस्य सर्वकर्मानुष्ठानायोगेनोक्तहेतुना वाक्यनैक्यज्ञानेऽधिकार्यभा-
वात् तस्य काण्डद्वयं प्रमाणमर्थो यत्तस्य स्वतःप्रामाण्यं तद्वज्येतेति चोदनासूचविरोध
इत्यर्थः ॥ २८८ ॥

किंच मानादविज्ञाता विमुक्तिः काम्यते न च ॥

ज्ञातायां स्वात्मरूपत्वात्सुतरां नास्ति कामना ॥ २८९ ॥

इतश्च ज्ञानाधिकारिणं प्रति न तत्राप्रामाण्यमित्याह । किं चेति । ज्ञानाधिकारिणो
मोक्षकामना विशेषणं सा चाज्ञाते मोक्षे वा स्याज्ज्ञाते वा नाऽऽद्य इत्याह । माना-
दिति । अनुभूते कामनेति स्थितेतित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । ज्ञातायामिति । मुक्तौ
ज्ञातायां नास्ति कामनेति संबन्धः । सा किमनात्मत्वेनाऽऽत्मत्वेन वा ज्ञायते नाऽऽद्यो
मुक्तेरनात्मत्वविषयो भ्रान्तित्वात् । द्वितीयं निराह । स्वात्मेति । आत्मत्वेन ज्ञाता
मुक्तिरास्तत्वाच्च कामनामर्हत्वाप्राप्ते स्मरणविपरिवर्तिनि कामनासंभवादिति भावः । प्राप्ते
त्वस्या निवृत्तिरेवानुभवानुसारिणीत्यतिशयमाह । सुतरामिति । अतोऽधिकारिविशेष-
णस्य मोक्षकामनायाः परपक्षे दुःसाधत्वाद्विशिष्टज्ञानाधिकार्यभावाच्च वेदप्रामाण्यमिति
समुदायार्थः ॥ २८९ ॥

न युक्तं कामना मुक्तौ पुंसां नास्तीति धापितुम् ॥

देशकालानवच्छिन्नसुखाद्यर्थित्वदर्शनात् ॥ २९० ॥

ननु तथापि मोक्षकामना ज्ञानाधिकारिविशेषणं सा चाज्ञाते ज्ञाते वा मोक्षे त्वदुक्त-
रीत्या न युक्तेति कुतो वेदान्तप्रामाण्यं तत्राऽऽह । न युक्तमिति । तत्र हेतुः ।
देशेति । सुखं मे स्यादुःखं मा भूदिति सर्वप्राणभृतां प्रार्थनाप्रतीतेस्तदनुसारिणानवच्छि-

ज्ञानन्दाशेषानर्थोच्छेदात्मनि मुक्ताविच्छासभवात्तत्र कामना नेति या प्रति युक्तं वक्तुम् । न खत्वात्मनो ब्रह्मत्वलक्षणा मुक्तिरज्ञात स्वप्रकाशत्वाच्चापि ज्ञानोदयात्प्राप्नोति ज्ञाता तस्या मानान्तराविषयत्वादत स्वरूपेण ज्ञाते मानतश्चाज्ञाते मोक्षे मत्पक्षे कामना-समवाद्भिषिष्टज्ञानाधिकारिसिद्धेर्न वेदान्ताप्रामाण्यं न च विरोधात्त प्रत्येव कर्मकाण्डप्रा-भाष्यमिति भावः ॥ २९० ॥

किंच ज्ञानमदृष्टार्थमग्निहोत्रादिवद्यदि ॥

ततोऽधिकारिचिन्ता स्यात्कृतेऽप्यफलशङ्कया ॥ २९१ ॥

इतश्चात्मन्मते ज्ञानाधिकारिणभाज तदप्रामाण्यमित्याह । किंचेति । त्वन्मते ज्ञान-स्याग्निहोत्रपददृष्टार्थत्वात्तस्मिन्कृतेऽपि फल म्यान्न वेति सशयादनिश्चिताधिकार-पुमान्न प्रवर्तत । अधिकारनिश्चयश्च मोक्षकामनामपेक्षते । सा च तस्मिन्ज्ञातेऽज्ञाते वाऽयुक्तेति युक्तमत्रा प्रति ज्ञानाधिकार्यभावपर्यनुयोगः । अस्मन्मते तु नादृष्टार्थं ज्ञान-मन्वयव्यतिरेकसिद्धफलवत्तया कृप्यादिवदृष्टफलत्वस्येष्टत्वादत शुक्त्यादिज्ञानवदात्म-ज्ञानेऽपि फलसत्त्व निश्चित्य तत्कामस्याधिकारसिद्धेस्तद्विचारस्यानवसरत्वादधिकारिणि सुलभे प्रमाणा वेदान्ता भवन्ति प्रमाणमित्यर्थः ॥ २९१ ॥

कामिनाऽप्यग्निहोत्रादि शूद्रेणानधिकारिणा ॥

कृतमप्यफलं तेन यत्नात्तत्र निरूप्यते ॥ २९२ ॥

ज्ञानं चेत्ताधिकारिचिन्ता हन्त वेदोक्तसाधनत्वाविशेषादग्निहोत्रेऽपि नासौ चिन्त्येत । तथाच सर्वमधिकारिनिर्लक्षणमस्तस्यात् । न चाग्निहोत्रादेरननुष्ठानापाति स्वर्गादिकामिनस्तत्सिद्धेरित्याशङ्कयाऽऽह । कामिनेति । स्वर्गादिकामिनाऽपि शूद्रेणानधि-कारिणाऽमुष्ठितम्याग्निहोत्रादे फलादष्टेष्टदृष्टफलेष्वधिकारिचिन्ता विना प्रेक्षावता प्रवृ-त्तिर्दुर्धरेति तत्र तच्चिन्ता युजेत्यर्थः ॥ २९२ ॥

अविद्यायस्मरज्ञानजन्ममात्रावलम्बिनः ॥

पुमर्थस्याधिकं शास्त्रात्किंचिदत्र तु नाध्यते ॥ २९३ ॥

आत्मज्ञानमप्यदृष्टार्थं वेदोक्तसाधनत्वादग्निहोत्रवदतत्तत्राप्यधिकारिचिन्ता स्यादि-त्याशङ्क्य परोक्षमपरोक्ष वा ज्ञानमदृष्टार्थमिति विकल्प्याऽऽद्ये सिद्धसाध्यत्व मत्वा द्वितीयं प्रत्याह । अविद्येति । शास्त्रादविद्याध्वसिज्ञानलाभमात्रार्थानुपमर्थस्य सद्भावे नाधिकमदृष्ट फलमध्यते । अतो ज्ञाने कुतोऽधिकारिचिन्तेत्यर्थः ॥ २९३ ॥

कुतस्तज्ज्ञानमिति चेत्तद्धि बन्धपरिहयात् ॥

असावपि च भूतो वा मावी वा वर्ततेऽयं वा ॥ २९४ ॥

शास्त्रादुक्त ज्ञान नोत्पद्यते धृतशास्त्रस्याप्यनुपलम्भाच्च न हेत्वन्तर तदुत्पादकमि-

त्याक्षिपति । कुत इति । क्षीणपापस्य श्रवणादिवशात्तत्त्वज्ञानमिति समाधत्ते । तद्वीति । अथायं प्रतिबन्धो भूतो भावी भवन्वा नाऽऽद्यस्तस्य वर्तमानज्ञानोदयाप्रतिबन्धकत्वादसतस्तदयोगात् । न द्वितीयः । तस्याप्राप्तस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः । न तृतीयोऽनुष्ठितज्ञानहेतोर्वर्तमानप्रतिबन्धसत्त्वे मानाभावादिति चोदयति । असाविति ॥ २९४ ॥

अधीतवेदवेदार्योऽप्यत एव न मुच्यते ॥

हिरण्यनिधिदृष्टान्तादिदमेव च दर्शितम् ॥ २९५ ॥

ब्रह्मज्ञानोदयप्रतिबन्धे वर्तमाने मानं वदन्नुत्तरमाह । अधीतेति । सत्यामपि सामग्र्यां क्वचिज्ज्ञानाभावो दृश्यमानस्तस्मादेव प्रस्तुतात्प्रतिबन्धादित्यैहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनादितिन्यायात्तत्सिद्धिरित्यर्थः । यथोक्तप्रतिबन्धके पूर्वोपार्जितपापविशेषे प्रमाणमर्पापक्षिमुक्त्वा श्रुतिमाह । हिरण्येति । कृतश्रवणादेर्ज्ञाने प्रतिबन्धकं पापमिदमोच्यते । तद्यथाऽपि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संवरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति श्रुतिरुक्तदृष्टान्तात्प्रतिबन्धास्तित्वं दर्शयतीत्यर्थः ॥ २९५ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ २९६ ॥

एवं ज्ञानस्य दृष्टफलत्वादिशिहोत्रवदधिकारचिन्ता तस्मिन्नावतरतीति वदता तस्य दृष्टफलत्वे विद्वत्प्रत्यक्षसत्त्वमुक्तम् । संप्रति तत्रैव श्रुतिमाह । भिद्यत इति । परो हिरण्यगर्भ सोऽपरो यस्मात्परमव्याकृतं तद्वाऽवरं यस्माद्विम्बरूपेण वा परोऽवरश्च प्रतिबिम्बात्मना तस्मिन्साक्षात्कृते सतीत्यर्थः ॥ २९६ ॥

इत्यादिनाऽपि विज्ञानं नादृष्टार्थमितीरितम् ॥

तथा स ब्रह्मणः केन स्यात्तेनेति प्रदर्शितम् ॥ २९७ ॥

उक्तश्रुतितार्पर्यमाह । इत्यादिनेति । आदिषदेन तरति शोकमात्मविज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादि गृह्यते । पूर्वत्र सूचितं विद्वत्प्रत्यक्षमपिना समुच्चिनेति । ज्ञानस्य दृष्टार्थत्वे वाक्यान्तरमाह । तथेति । ॥ विद्वानिमावस्थां प्राप्सो भुङ्क्ष्यो ब्राह्मणो भवतीति विद्याफलोक्तिः । स च केन लक्षणेन स्यादिति पृच्छति । केनेति । येन लक्षणेन लक्षितः स्यात्तेनेदं एव ज्ञाननिष्ठः सन्नैकरूपविद्वानुरिति साध्यफलराहित्येन दृष्टफलत्वं ज्ञानस्याऽऽद्ये येन स्यात्तेनेदं एवेति । अनेन वाक्येन भिद्यते हृदयग्रन्थिरिति वज्ज्ञानस्य दर्शितं दृष्टफलत्वमित्याह । इति प्रदर्शितमिति ॥ २९७ ॥

आत्यन्तिकसुखानर्थप्राप्तिविच्छेदकाहसिणः ॥

प्रीत्युत्कर्षोऽपि लोकेऽस्मिन्दृष्टः स किं न काम्यते ॥ २९८ ॥

आत्मदानस्य दृष्टार्थत्वेऽपि तस्मिन्मोक्षकामस्याधिकारोऽनिश्चितो निश्चितो वाऽनिश्चितश्चेत्स्वर्गादिकामस्यापि ज्ञाने प्रवृत्तिः स्यान्निश्चितश्चेत्तेन न्यायेन त्वत्पते तस्य सविश्रयस्तेनैवास्मन्मतेऽपि तन्निश्चयात् प्रति काण्डद्वयप्रामाण्यमविरोद्धमिति चोदयति । आत्यन्तिकेति । आत्यन्तिकी सुखप्राप्तिस्तादृशः स्वोच्छेदश्च तदुभया क्लृप्तावतः प्रीत्युत्कर्षो योऽपि लोके दृष्टः स मोक्षः । न हि प्रार्थ्यमानसुखाप्यनर्पहानिम्यां मुक्तिरर्पान्तरमतः सुखं मे स्यादित्यादिप्रार्थनायास्त्वत्पक्षवदस्मत्पक्षेऽपि मोक्षविषयत्वात्तत्कामस्याधिकारिणः संभवात् प्रति काण्डद्वयप्रामाण्यसिद्धिरिति भावः ॥ २९८ ॥

दृष्टादृष्टार्थसंयन्त्रिप्रीत्युत्कर्षाविशेषतः ॥

नाऽऽनन्दादन्यतो मुख्यात्पण्डितः पर्यवस्यति ॥ २९९ ॥

ननु प्रीत्युत्कर्षो न मोक्षः किंतु स्वर्गस्तत्कथं तत्कामो मोक्षकामः स्यात्कथं वा तं प्रति काण्डद्वयप्रामाण्यं तत्राऽऽह । दृष्टेति । पुत्रादिना दृष्टहेतुना यागादिना वाऽदृष्टहेतुना सर्वद्वयप्रीत्युत्कर्षेणाविशेषितत्वात्सुखं मे स्यादिति प्रार्थ्यमानः प्रीत्युत्कर्षो निर्विशेषोऽतो नायं स्वर्गस्तस्य सविशेषत्वादित्यालोच्यपन्नेक्षावान्मुख्यानन्दादपवर्गादन्यत्र प्रार्थनाविषये न पर्यवस्यति किंतु मुख्यमानन्दमपवर्गमेव सुखं मे स्यादित्यर्थेयते न स्वर्गमित्यर्थः ॥ २९९ ॥

किंतु साधनसाध्यत्वादनित्यं कर्मजं सुखम् ॥

अभिच्यञ्जकतत्रस्तु मांसस्तेनाक्षयो मतः ॥ ३०० ॥

प्रेक्षावत्प्रार्थनायाः स्वर्गाद्यविषयत्वे युक्त्यन्तरमाह । किंत्विति । तुशब्दश्चार्थः । कर्मजं सुखं साध्यत्वात्कृष्यादिकलवदनित्यमित्यनुमानात् प्रेक्षावत्प्रार्थना मोक्षादन्यत्र पर्यवस्यतीत्यर्थः । साध्यत्वहेतोर्मोक्षे व्यभिचारमाशङ्क्याऽऽह । अभिच्यञ्जकेति । मोक्षो न साध्यः किंतु अभिच्यञ्जकस्तथा चाभिच्यञ्जकतत्रो न साधनाधीनो वित्योऽतस्तत्र न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ३०० ॥

संस्कारमात्रकारित्वं सर्वेषामपि कर्मणाम् ॥

ज्ञानकोण्डे प्रवेशो वा तेषां नार्थान्तरं ततः ॥ ३०१ ॥

ननु काण्डयोर्भिन्नवाक्यत्वमेकवाक्यत्वं वा नाऽऽद्यो मिथोविरुद्धार्थनया द्वयोरमान्यत्वापत्तेर्द्वितीये ज्ञानकाण्डार्थस्य कर्मकाण्डार्थानुपकारकत्वात्तस्यैवान्यशेषतया तदेकवाक्यत्वे वेदोक्ताशेषत्रिभ्यस्तनुज्ञानवत्तो ज्ञानाधिकारोऽतो नापि निःशेषवेदार्थमनुष्ठानं क्षमो नर इत्युक्तदोषापत्तिस्तत्राऽऽह । संस्कारेति । कर्मणां पुरुषसंस्कारद्वारोपकारकत्वा-

सत्काण्डस्येतरशेषत्वं न च तत्रोक्तो दोषो जन्मान्तरानुष्ठितानामपि तेषां संस्कारद्वाराऽऽ-
त्मज्ञानाधिकारहेतुत्वस्वीकाराच्च च तेषामदृष्टत्वादधिकारानिश्चायकत्वं तादृशानामेव
कर्मणां कार्यकरत्वादित्यर्थः । कर्मणां संस्कारार्थत्वेन ज्ञानानुप्रवेशे सिद्धान्तादविशेषमा-
शङ्क्यापरितोपायत्वात्तन्त्रमाह । ज्ञानेति । तस्मिन्कर्मणां प्रवेशो नाम कीदृशस्तत्राऽऽह ।
तेषामिति । ततो ज्ञानफलान्मुक्तेरनन्तरं तेषां मोक्षोद्देशिनां कर्मणां नास्त्यतो ज्ञानफलं
प्रति हेतुत्वं तेषां ज्ञानकाण्डे प्रवेशो नाम तत्र ज्ञानं प्रधानं तदुपसर्जनं कर्मेति
भावः ॥ ३०१ ॥

एवमत्रैकवाक्यत्वं नानुष्ठेयसमाप्तिः ॥ ३०२ ॥

असारफलसंभाषिः पुमर्थो नेप्यते यतः ॥

तृष्ण्या साधयन्प्रीतिं न प्रीतिलवमिच्छति ॥ ३०३ ॥

एवं ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य मोक्षहेतुत्वावष्टम्भेन काण्डयोरेकवाक्यतेति फलितमाह ।
एवमिति । प्रकारान्तरेणैकवाक्यत्वं व्यावर्तयति । नेति । सर्वस्यैव वेदार्थस्यानुष्ठानेन
समाप्तिस्तो ज्ञाने प्रवृत्तिरित्येकवाक्यता तयोर्नेष्टव्यर्थः । तेषां ततो नार्थान्तरमित्युक्तं
मोक्षार्थं कर्मानुतिष्ठतोऽपि स्वर्गादेरानुपपन्नकत्वात्तथा चोपभुक्तसर्वकर्मफलस्य पुंसो ज्ञाना-
धिकार इत्याशङ्क्याऽऽह । असारेति । मुमुक्षुर्मोक्षार्थं कर्माण्यनुतिष्ठति ज्ञानं चाऽऽदि-
यते न च तेनामोक्षः स्वर्गो मृग्यते तस्यालपीयस्त्वेनानीप्सितत्वादतो मोक्षस्योद्दिष्टत्वा-
त्तमेव कर्मभिर्ज्ञानसहितैरसावाप्नोतीत्यर्थः । मोक्षेतरम्बगदिरप्रेप्सितत्वे हेतुमाह । यत
इति । तृष्ण्या प्रेरितो दृष्टा प्रीतिं संपादयन्नरुपाभापादयितुं यतो नेच्छत्यतः सत्य-
प्रीतेः स्वर्गादेर्न प्रार्थ्यमानेत्यर्थः ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥

प्रीतेः श्रुतः प्रकर्षोऽपि स्वर्गस्वाराज्यभेदतः ॥

नापि प्रीतेरियत्तायाः स्वर्गशब्दोऽस्ति वाचकः ॥ ३०४ ॥

समुच्चयानुष्ठानान्मुक्तिपक्षे सिद्धान्तवज्ज्ञानाधिकारनिश्चयाच्च वेदाप्रामाण्यं नापि
काण्डयोराधिकार्यादिभेदसिद्धिरिति प्रसाध्य तयोः साधनादिभेदाभावे हेत्वन्तरमाह ।
प्रीतेरिति । प्रीतेः प्रकर्षो मोक्षः स च स्वर्गकामो यजेत स्वाराज्यकामो यजेतेति
कर्मसाध्यत्वेनापि श्रुतोऽतो न काण्डयोः साधनादिभेद इत्यर्थः । स्वर्गकामवाक्ये स्वर्ग-
शब्दो न मोक्षवाची किं त्वल्पतरं सुखविशेषमाह तत्कथं तद्वाक्यान्मोक्षस्य कर्म-
साध्यत्वधीरित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । प्रीतेरियत्ता परिमाणं तस्याः स्वर्गशब्दो न
वाचक इत्युत्तापरिच्छिन्नाना प्रीतिविशेषाणामानन्त्यात्तत्र शक्तेरयोगात्सामान्येन गृहीत-
शक्तेरविशेषितसुखगात्रवाचकत्वादपवर्गस्य च तावन्मात्रत्वाद्युक्तं स्वर्गशब्दस्यापवर्गक-
वाचित्वमतः स्वर्गकामवाक्यान्मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ३०४ ॥

न चाजानन्स्वसाधार्यं विद्वान्कश्चित्प्रवर्तते ॥

प्रीतिर्या काचिदिष्टा चेत्स्वर्गशब्देन भण्यते ॥ ३०५ ॥

यद्यपि मोक्षे ज्ञातशक्तिं स्वर्गशब्दस्तथाऽपि प्रतिपत्त्या स्वल्पमेव सुखं तेन प्रतिपद्य प्रवर्तते इत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । यद्यपि स्वर्गशब्देन स्वल्पमेव सुखं गृहीत्वा कश्चि यागादौ प्रवर्तते तथाऽपि विवेकी मोक्षमाणस्तच्छब्दार्थं विचार्य मोक्षयाचित्य तस्य निश्चित्य तत्साधनानि कर्मण्यनुतिष्ठति । अनभिलषितदुष्टसुखविशेषविषयत्वे तच्छब्दस्य प्रेक्षा वतो मुमुक्षोर्न कर्मनुष्ठानं स्यात् वाऽमुमुक्षोरेव तदनुष्ठानम् । यद्वा विविदिषार्थत्वं सर्वेषामपि कर्मणामिति वक्ष्यमाणस्यायविरोधादिति माय । स्वर्गकामादिवाक्येष्वेव कर्मणा मोक्षसाधनत्वाधिगमात्काण्डयो साधनादिभेदाप्राप्तिरिति पूर्वपक्षं निराकर्तुमुक्तम् नुवदति । प्रीतिरिति । या काचिद्विवक्षितविशेषणा फलभूता प्रीतिसन्मानं स्वर्गशब्दित चेदित्यनुवादार्थः ॥ ३०५ ॥

चित्राग्निष्टोमयागादेः पश्चादिकलसंकरः ॥

विशेषो वाञ्छितश्चेत्स्यात्पुत्रपश्चाद्युपाधितः ॥ ३०६ ॥

तत्र दूषणमाह । चित्रेति । चित्रायागफलभूतपशुप्राप्तिप्राप्तशीरणानेऽपि सुखमाश्रित्य भावादग्निष्टोमफलस्वर्गस्य मुक्तत्वप्राप्तेरनुष्ठितचित्रायागो ज्योतिष्टोम नानुतिष्ठेत्तत्र सुखमात्रं स्वर्ग इत्यर्थः । प्रीतिविशेषस्य स्वर्गत्वादुक्तदोषाप्राप्तिरिति शङ्कते । विशेष इति । पुत्रादिहेतुकप्रीते सकाशाद्विशिष्टा प्रीतिः स्वर्गशब्देनेष्टा तथाच तन्मात्रस्य स्वर्गत्वकृतदोषाप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ३०६ ॥

न तावत्सम्भवेत्स्वर्गो ज्ञातोपाधिवियोगतः ॥

मुक्तौ काम्यफलंऽभीष्टे सकृत्करण एव चे ॥

अनवच्छिन्नरूपायाः प्रीतेराप्तौ कृतार्थता ॥ ३०७ ॥

स किं केनचिदुपाधिनोपरत्त किं निरस्तसर्वोपाधिर्नाऽऽद्यस्तस्योपाध्यवच्छिन्नस्यामोक्षत्वादिति मत्वा द्वितीयं निराह । न तावदिति । स निरुपाधिकं सुखविशेषस्वर्गो न स्यादित्यत्र हेतुमाह । ज्ञातेति । न हि निरुपाधिके सुखविशेषे स्वर्गशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं ज्ञातमस्ति नापि तस्य ज्ञापकं न च तस्य स्वप्रकाशत्वं तथा सति तदुद्देशेन यागाननुष्ठानप्रसङ्गात्तस्य स्वतः सिद्धस्याज्ञानमात्रज्यवहितस्य ज्ञानेतरहेत्यनपेक्षत्वादत्त स्वर्गशब्दस्य मोक्षविषयत्वेन लोकविशेषविषयत्वायत्तं दुस्तेन समिन्नमित्यादेशः तदीयस्तुतिपरत्वात्तस्यैव स्वर्गकामवाक्ये कर्मसाध्यत्वावगमान्न षण्डद्वयस्य साधनाद्येक्यमिति भावः । स्वर्गकामवाक्ये स्वर्गशब्दस्य यथाकथञ्चिन्मोक्षविषयत्वेऽपि तस्य न कर्मसाध्यतेत्याह । मुक्तानिति । काम्यकर्मफलं मुक्तिरिति पक्षे सायंप्रातराहुतिद्वयेन

काम्यकर्मणः सिद्धेस्तन्मात्रेण मुक्तिलाभान्नाग्निहोत्रमावर्त्येत । न च फलभूयस्त्वार्था
तदावृत्तिर्मुक्तेर्नैरतिशयवस्वरूपत्वादतः सकृदगुष्ठिताग्निहोत्रादेव मुक्तेस्तदानर्थवयं कर्मा-
न्तराणां चानुपयोगात्तद्विध्यप्रामाण्यमिति न काम्यकर्मफलं मुक्तिरित्यर्थः ॥ ३०७ ॥

पुत्रा ह्येते परीक्ष्येति तथा तद्य इहेति च ॥

कर्मभ्यो निर्घृतिर्नास्तीत्यादिवाक्यैः प्रदर्शितम् ॥ ३०८ ॥

अक्षय्यमित्यादिवाक्यसिद्धं तर्हि नित्यकर्मफलत्वं मुक्तेरित्याशङ्क्य स्तुतिपरं वाक्यं
वाक्यान्तरविरोधान्न स्वार्थे मानमिति मत्वाऽऽह । पुत्रा ह्येति । एते यज्ञनिर्वर्तका
यजमानादयः प्लवन्ते गच्छन्ति नश्यन्त्यतो नाक्षय्यफलहेतव इत्यर्थः । परीक्ष्य लोकानि-
त्यत्र नास्त्यकृतः कृतेनेत्युपजीव्यम् । तत्तत्र जन्तूनां मध्ये ये केचिदिह जगति रम-
णीयकर्मणस्ते रमणीयां ब्राह्मणादियोर्निं प्राप्नुवन्तीति वदद्वाक्यं कर्मणां निर्वाणफलत्व-
मर्थान्निषेधति । चशब्दाद्येह कर्मजित इत्यादि गृह्यते । उक्तश्रुतितात्पर्यमाह । कर्मभ्य
इति । इत्यादिवाक्यैः कर्मभ्यो निर्घृतिर्नेति दर्शितमित्यन्वयः । आदिपदेन न कर्मणेत्यादि
गृह्यते ॥ ३०८ ॥

प्रत्यक्षश्रुतिविध्यन्तविहितानामकारणात् ॥

त्यागोऽतिसाहसं मन्ये ननु यागादिकर्मणाम् ॥ ३०९ ॥

अर्थवादवाक्येभ्यो विधिववाक्यस्य नलीयस्त्वात्तदालम्ब्य कैवल्यस्य कर्मफलत्वावग-
मात्काण्डयोरेकाधिकारित्वं तदवस्थामिति शङ्कते । प्रत्यक्षेति । स्वप्नान्तादिशब्दवद्वि-
धिरेव विध्यन्तो यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहुयादित्यादि स चापौरुषेयत्वेन मूलप्रमाणानपेक्ष-
त्वात्प्रत्यक्षश्रुतिषु दृष्टस्तेन विहितानामग्निहोत्रादीनां विना हेतुं त्यागस्य साहसमात्र-
त्वादग्निहोत्राद्यपि ज्ञानशेषतया मुक्तिहेतुः । उक्तं च—कर्तुं श्रुतिसंयोगादित्यत्राग्नि-
होत्रादेर्यावज्जीवमनुष्ठेयत्वम् । यथाऽऽहुः—एवं श्रुतिपरिच्छिन्नोऽर्थोभाविष्यतीतरथा
लक्षणा स्यादिति । तस्मात्कर्मधर्मस्य नियमस्य चोद्यमानत्वात्कर्मसमुचितज्ञानाधीनत्वा-
न्मोक्षस्य काण्डयोः साधनादिभेदासिद्धिरित्यर्थः ॥ ३०९ ॥

प्रत्यक्षोपनिषद्वाक्यविहितायास्ततोऽपि तु ॥

ऐकात्म्यज्ञाननिष्ठायास्त्यागोऽतीव हि साहसम् ॥ ३१० ॥

ज्ञानादिवाक्येन विरक्तस्य संन्यासो विहितः । तस्यैव श्रोतव्यादिवाक्येन श्रवणाद्या
वस्तुनिष्ठोक्ता तस्यास्त्यागः समुच्चयपक्षे स्यान्न चानेकोपनिषत्प्रसिद्धत्यागो युक्तः कर्म-
त्यागादपि तत्त्यागस्यातिसाहसत्वात्तस्मादैकात्म्यज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधनत्वावेदकानेक-
वाक्यविरुद्धं कर्मणां तद्वेतुत्वसाधनमिति काण्डयोरेकाधिकारित्यासिद्धिर्यावज्जीवश्रुति-
स्त्वाविरक्तविषयेति सिद्धान्तवति । प्रत्यक्षेति ॥ ३१० ॥

विचार्यमाणे यत्नेन त्वधिकारे यथाश्रुति ॥ ३११ ॥

न किञ्चित्साहसं त्वत्र प्रत्यक्षश्रुतिवाक्यतः ॥

अधिकारविभागस्य प्रसिद्धेरेव कारणात् ॥ ३१२ ॥

तर्हि मियो विरोधाद्वयोरपि काण्डयोरप्रामाण्यमिति कृतमधिकारचिन्तयेत्याशङ्क्याऽऽह । विचार्यमाण इति । अत्र काण्डद्वये श्रुतिमनुसृत्य कस्याधिकारः कस्मिन्नित्यधिकारे तात्पर्येणाऽऽलोच्यमाने विरक्तस्य नित्यादिकर्मत्यागे न साहसप्रसङ्गः । अनालोचिताधिकारस्य हि काण्डयोर्विरोधो भाति न श्रुतिस्वभावमनतिक्रम्याधिकारं विचारयत इत्यर्थः । तत्र हेतुः । प्रत्यक्षेति । एतावान् वै काम इति श्रुतेरविरक्तस्यात्यक्तक्रियस्य कर्मकाण्डे ब्राह्मणो निर्वेदमायादिति श्रुतेर्विरक्तस्य संन्यासिनो ज्ञानकाण्डेऽधिकारः । एवमधिकारविभागस्य श्रुतत्वादेव काण्डयोर्न विरोधगन्धोऽपीत्यर्थः ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥

तस्मात्सिद्धोऽधिकारोऽत्र ब्रह्मरूपं विविक्षिताम् ॥

तस्यास्य कर्मकाण्डेन संन्य इति भाष्यकृत् ॥

प्रतिज्ञायापि संन्यं कस्मात्तद्योक्तवान्स्फुटम् ॥ ३१३ ॥

भाष्यत्रयार्थमासेपसमाधिभ्यामुक्तमुपसंहरति । तस्मादिति । काण्डयोरधिकार्यादिभेदस्य दुर्वारत्वाद्ब्रह्मरूपं सदानन्दसंयित्त्वभावं प्रवेष्टुमिच्छतां मुमुक्षूणां ज्ञानकाण्डेऽधिकारः काण्डान्तरे तु रागिणामित्यधिकारिभेदः । ऐकान्त्यज्ञानमेव मुक्तेर्हेतुः कर्मान्मुदयत्येति साधनभेदो भाष्याभ्यां सिद्धः सैवं ब्रह्मविद्येत्यादिभाष्येण काण्डयोः प्रयोजनभेदः साधित इति भावः । भाष्यत्रयं काण्डद्वयस्याधिकार्यादिभेदसाधकं संक्षेपविराज्यं व्याख्याय संन्यप्रतिज्ञाभाष्यमवतार्य तदर्थं बोधसमाधिभ्यामाविश्विकीर्णशब्दयति । तस्येति । प्रतिज्ञातसंन्यमात्रस्यापर्यवसानात्तद्विशेषमपि भाष्यकृदुक्तवानित्याशङ्क्य तन्मात्रसिद्धावप्ययमसाधिति स्पष्टो विशेषो न सिध्यतीत्याह । स्फुटमिति । अपेक्ष्यमाणसंन्यविशेषानुक्तौ हेतुरन्विष्यत इति भावः ॥ ३१३ ॥

अभिधीयत इत्यादिवचसाऽपि स नोच्यते ॥

सिद्धे वस्तुनि वेदस्य मानत्वं तेन गण्यते ॥ ३१४ ॥

सर्वोऽप्ययमित्यनन्तरभाष्ये संन्यविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदनुक्तिकारणं नान्वेष्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अभिधीयत इत्यादीति । अभिधीयत इति भाष्यमादिर्यस्य सर्वोऽप्ययमित्यादिभाष्यस्य तद्विधीयत इत्यादि तेनापि वचसा संन्यविशेषो नोच्यतेऽतस्तदनुक्तौ निमित्तं वाच्यमित्यर्थः । अनन्तरभाष्ये संन्यविशेषाकथनं कथमवगतमित्याशङ्क्य तस्मिन्नर्थान्तरप्रतीतिरित्याह । सिद्ध इति ॥ ३१४ ॥

वेदान्तोक्तेः प्रमाणत्वे सति संबन्ध उच्यते ॥

प्रामाण्यायैव तेनाऽऽदौ सर्वोऽपीत्यादि भण्यते ॥ ३१५ ॥

तस्येत्यादिप्रामाण्यक्षेपं प्राप्तं प्रत्याह । वेदान्तेति । सवन्धं प्रतिज्ञाय तद्विशेषमपेक्षितमपि हेतुविशेषमालक्ष्य भाष्यकारो नाभिदधाति । स्थितं हि चोदनासूत्रे प्रवर्तक-वेदभागस्य प्रामाण्यं न वेदान्तानामक्रियार्थत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्त्यनर्हवस्तुमात्रनिष्ठत्वादौत्पत्तिकसूत्रे वेदमात्रस्यानपेक्षत्वेत्त्वग्रहणमात्रमात्रमात्रे सिद्धेऽपि प्रक्रमवशात्प्रवर्तकवेदभागस्यैव तदित्याशङ्क्येनापि दुर्निपक्षमप्रामाण्यभावाद्भवेतातोऽसिद्धप्रमाणभावस्य ज्ञानकाण्डस्य न केनापि संगतिरिति मन्वानो वेदान्तप्रामाण्यं प्रतिपाद्य पश्चात्तेषां कर्मकाण्डेन संगतिर्वक्तुं युचेति मत्वा तत्प्रामाण्यमनन्तरभाष्ये प्रतिपादयति । तत् सवन्धोक्तिः सुकरेति भावः ॥ ३१५ ॥

आक्षिप्यते वा संबन्धः संबन्धो नाभिवीर्यते ॥

सप्तम्यन्तपदच्छेदात्कथं चेदिति भण्यते ॥ ३१६ ॥

तर्हि प्रथमं तत्प्रामाण्यं प्रतिपाद्य संबन्धाकाङ्क्षायां तत्प्रतिज्ञाभाष्यं प्रणेतव्यमित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह । आक्षिप्यते वेति । तदाक्षेपो भाष्ये न भाति तदर्थस्य नञादेरदृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । संबन्धो नेति । ज्ञानकाण्डस्य धर्मकाण्डे संबन्धो नीच्यत इति सप्तम्यन्तं पदं छित्त्वा नञमुद्गाढ्याऽऽक्षेपो द्रष्टव्य इत्यर्थः । तदाक्षेपस्य निमित्तं पृच्छति । कथमिति । तर्दुर्किं प्रतिजानीते । भण्यत इति ॥ ३१६ ॥

भिन्नार्थयोर्न संबन्धो ह्यन्योन्यार्थानपेक्षतः ॥

ऐकार्थ्ये चैकवाक्यत्वात्कर्मविज्ञानकाण्डयोः ॥ ३१७ ॥

किमेते काण्डे भिन्नार्थे किवाऽभिन्नार्थे । आद्येऽनपेक्षार्थयोरुभयाकाङ्क्षयाऽन्यतराकाङ्क्षया वा न संगतिरित्याह । भिन्नेति । द्वितीय प्रत्याह । ऐकार्थ्ये चेति । चशब्दात् संगतिरित्यार्षः । काण्डयोरैकत्रिणयत्वे न वाक्यभेद ऐकार्थत्वादेक वाक्यमिति न्यायात् । एकवाक्यत्वे न संबन्धो द्वयोर्हि स । नैकस्यैवेत्यर्थः ॥ ३१७ ॥

तथा तयोरमानत्वे संबन्धोक्तिर्न युज्यते ॥

द्वयोरैकस्य वा मात्वे न संबन्धादि शस्यते ॥ ३१८ ॥

किंच काण्डयोरमानत्व मानत्वं वा । आद्ये विप्रलम्भकोक्तयोरिव न संगतिर्वान्वेत्याह । तथेति । मानत्वेऽपि द्वयोरन्यतरस्य वा तत्त्वं नोभयथाऽपि सवन्धः । मानत्वे द्वयोर्मिषो धर्तानभिज्ञानान्मानमानयोश्च संगतेरवाच्यत्वात् । द्वयोर्मानत्वे च न तत्रातत्त्वमानव्यवस्थाऽन्यतरस्यैव मानत्वे च साधनादिभेदासिद्धिरित्याह । द्वयोरिति ॥ ३१८ ॥

श्रुत्यैव तस्य चोक्तत्वाच्चेतमिति यत्नतः ॥

इति चेतसि संघाय संबन्धं नोक्तवान्गुरुः ॥ ३१९ ॥

काण्डयोर्नियतपौर्वीपर्यानुपपत्तिलभ्यसंबन्धस्य वाच्यत्वान्न तदाक्षेप इति विवक्षन्त-
नंतरसंबन्धानुक्तौ हेत्वन्तरमाह । श्रुत्येति । तस्येत्यादिना संबन्धमात्रं प्रतिज्ञाय तद्वि-
शेषं विवक्षुर्विविदिषावाक्ये तमतिरोहितमुपलभ्य भाष्यकारोऽधीतम्वाध्यायस्य ज्ञातपद-
पदार्थसंबन्धस्य वेदान्तेष्वापातज्ञानवत् स्वयमेवासौ बुद्धिमारोह्यतीति न तत्प्रतिपाद्यतेति
मत्वा नानन्तरं कथयतीत्यर्थः ॥ ३१९ ॥

प्रसाध्य वा प्रमाणत्वं वेदान्तानां प्रयत्नतः ॥

संबन्धं कर्मकाण्डेन पश्चात्सम्यक्प्रवक्ष्यते ॥ ३२० ॥

विविदिषावाक्ये काण्डयोः संबन्धधीस्तद्विशेषोक्तेरिव तत्प्रतिज्ञातस्यापि प्रतिबन्धिका
स्यादित्याशङ्क्य वेदान्तोक्तेरित्युक्तं प्रपञ्चयति । प्रसाध्येति । अस्मार्थः । उपो-
द्धातप्रक्रियया भाष्यकारस्तस्येत्यादिना संबन्धं प्रत्यज्ञासीत् । ततो न तत्प्रतिज्ञा वेदा-
न्तानामप्रामाण्यादिति चोद्यं तत्प्रामाण्योक्त्या प्रत्यास्त्याय विविदिषाश्रुतिसिद्ध कर्मणां
विविदिषाहेतुत्व नाम संबन्धविशेषमाह त्व । तस्मान्नास्मिन्भाष्ये किंचिदपि दूषण-
मिति ॥ ३२० ॥

वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्मने ॥

तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः ॥ ३२१ ॥

काण्डद्वयस्य विविदिषावाक्योक्तं संबन्धविशेष भाष्ये विवक्षितमाक्षिपति । वेदेति ।
नित्यनेमित्तिकानामेव विविदिषावाक्येन ज्ञानोत्पत्तये साधनत्वप्रकारो निर्दिश्यते न सर्व
कर्मणा काम्याना फलान्तरहेतुतया विविदिषोपायत्वायोगात् । तथाच कर्मकाण्डैकदे-
शस्य ज्ञानकाण्डसंबन्धेऽपि न श्रुत्वास्तेन समतिरित्यर्थः । वक्ष्यत इत्यविवक्षितमु-
च्यत इति यावत् । पाठक्रममपेक्ष्य वाऽयं निर्देशः ॥ ३२१ ॥

यद्वा विविदिषार्थत्वं सर्वेषामपि कर्मणाम् ॥

तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्ववतः ॥ ३२२ ॥

नित्यनेमित्तिकानामेव ज्ञानहेतुत्वमित्यत्रान्यं नियन्तुं नियामकाभावाद्यज्ञेनेति चावि-
शेषश्रुतेरतो विविदिषाद्वारा ज्ञानहेतुत्वं विविदिषावाक्येन सर्वकर्मणामुक्तमिति समाधत्ते ।
यद्देति । काम्याना फलान्तरे विष्णुहोत्रेण विनियुक्तानां न पुनर्विविदिषायां विनियोगो
विनियुक्तविनियोगायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । संयोगस्येति । अस्मार्थः । एकस्य
तूपयत्वे संयोगपृथक्त्वम् । अग्निहोत्रे दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र
दध पुर्मर्थे वा क्रत्वर्थताऽपि वेति संदेहे गोदोहनादिवह्नेन्द्रियकामस्येति फलान्व-

यश्चुतेरधिकारविधुरस्य च वाक्यस्याधिकारवाक्येनैकवान्यत्वात्पुरुषार्थतेव तस्येति पूर्वपक्षे
लौकिकदधिहोमानुवादेनाप्यधिकारवाक्योपपत्तेर्वान्यन्तरानपेक्षत्वाद्वा जुहोतीत्यत्रापि
प्रकृतहोमानुवादेन दधिविधानात्तत्प्रयुक्तस्यैवानुष्ठानसिद्धेरधिकाराकाङ्क्षाभावात्संयोगभे-
दादुभयार्थतेति चतुर्थे सिद्धान्तितम् । एकस्य दधो नित्यत्वे नैमित्तिकत्वे च संयोग-
पृथक्त्वं हेतुरेको हि दध्ना जुहोतीति संयोगो दध्नेन्द्रियकामस्येति चापरमिति सूत्रार्थः ।
तथाच स्वर्गादियुक्तानां कर्मणां त्वर्गादिकलं परित्यज्य विविदिषायामेन ज्ञानहेतुत्वा-
त्कृत्स्नस्यापि कर्मकाण्डस्य ज्ञानकाण्डेन संबन्ध इति ॥ ३२२ ॥

लोकतः सिद्धमादाय पशुग्रीक्षादिसाधनम् ॥

इदं कार्यमिदं नेति कर्मकाण्डश्रुतेर्गतिः ॥ ३२३ ॥

ननु पश्चादिकारकभेदं ब्रूते कर्मकाण्डश्रुतिज्ञानकाण्डश्रुतिस्त्वद्वयं ब्रह्मातो मिथो विरो-
धात्कुतः संबन्धितेत्यत आह । लोकत इति । लोकसिद्धं पश्चादि तद्वेदं च कर्मकाण्ड-
श्रुतिश्चेदनुवदेत्तर्हि न तत्प्रामाण्यमनुवादकत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । इदमिति ॥ ३२३ ॥

मानान्तरेण संप्राप्तां साध्यसाधनसंगतिम् ॥

कर्मशास्त्रं व्यनक्तीति न तु वस्त्ववबोधकृत् ॥ ३२४ ॥

तथाऽपि कथमुक्तचोद्यप्रत्युक्तिरित्याशङ्क्योत्तरार्थं प्रपञ्चयति । मानान्तरेणेति ।
क्रियादिरूपे तद्वेदे वाऽनुवादित्वेऽपि कर्मकाण्डस्य नाप्रामाण्यमज्ञातसंबन्धबोधित्वादि-
त्यर्थः । व्यनक्तीति नाप्रमाणतेति शेषः । ननु तेन संबन्धवदात्पाऽपि देहव्यतिरिक्तो
ज्ञेयस्तदज्ञाने पारलौकिके कर्मण्यप्रवृत्तेस्तत्कृतं गतार्थेन काण्डान्तरेणेति नेत्याह । न
स्त्विति । अनुद्धसंबन्धबोधिं शास्त्रं न वस्तु बोधयति वाक्यभेदादार्थिकी त्वतिरिक्तात्म-
धीर्न शास्त्री यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायादित्यर्थः ॥ ३२४ ॥

वेदो हि सर्व एवायमैकात्म्यज्ञानसिद्धये ॥

अतो नान्योऽभिसंबन्धः कर्मविज्ञानकाण्डयोः ॥ ३२५ ॥

तथाऽपि मिथो विलक्षणयोर्विविदिषाज्ञानकार्ययोरपर्यवसानाच्च काण्डयोः संगतिरि-
त्याशङ्क्याऽऽह । वेदो हीति । सर्वोऽप्ययं वेदो ब्रह्मात्मैक्यधीहेतुस्तत्र साक्षात्पारं-
पर्याम्या काण्डयोरैकधीनिष्ठयोरसि संगतिरित्यर्थः । रज्जुघटयोरिव तयोः संबन्धे संभ-
वति किमप्रसिद्धेनैक्यधीहेतुत्वसंबन्धेनेत्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । उच्चादेन्यधीहेतु-
त्वादयः संबन्धो नानयोर्युक्तः संयोगादेर्दुर्भणत्वादित्यर्थः ॥ ३२५ ॥

नित्यनैमित्तिकानीह कर्तृसंस्कारतो यतः ॥

नान्यत्र पर्यवस्यन्ति ज्ञानादैकात्म्यगोचरात् ॥ ३२६ ॥

वेदशब्दसमानाधिकृतसर्वशब्दमसहमानो वेदानुवचनादीनामित्यवानुक्तान्तं बोधमा-

दत्ते । नित्येति । नानाविधेषु कर्मसु मध्ये नित्यनैमित्तिकानि कर्तारि सत्काराख्यशु-
द्धाधानद्वारा धीहेतवो न काम्यान्त्यतः सर्वस्य वेदस्य तदेतत्त्वमसिद्धमित्यर्थः ॥ ३२६ ॥

पुत्रा ह्येते परीक्ष्येति तथा तद्य इहेति च ॥

निन्दाश्रुतेर्न काम्यानां कार्यताऽध्यवसीयते ॥ ३२७ ॥

यद्वा विविदिषार्थत्वमित्यत्र काम्यानामपि धीहेतुत्वस्योक्तत्वात्कथं न सर्वो वेदस्त-
देतुरित्याशङ्क्याऽऽह । पुत्रा हीति । निन्दाश्रुत्या कार्यतैव तेषां नास्ति कृतस्तद्धो-
हेतुत्वमित्यर्थः ॥ ३२७ ॥

विधिनिन्दासमावेशो नैवमप्युपपद्यते ॥

फलाभिसंभिमाने तु निन्दायामेव गुज्यते ॥ ३२८ ॥

काम्यानामकार्यत्वमयुक्तं विहितत्वादनपेक्षाचेति परिहरति । विधीति । यद्यपि च
काम्येषु कर्मसु विधिनिन्दयोरस्ति समावेशस्तथाऽपि नैव तेषामकार्यत्वमुपपद्यते विधिव
निपेक्षामावादिति योजना । अथ निन्दाश्रुत्या निपेक्षोऽपि तेषां कल्प्यते तत्र स्वरूपे
फलाभिसंयौ वा निन्दा नाऽऽद्यश्चित्रया यजेतेत्यादिना काम्यानां कार्यत्वोक्तैस्तत्रैव
निन्दाप्रवेशायोगादन्यथा तत्त्वत्पितनिपेक्षस्यापि तत्रैव प्रवेशो विधिनियेधयोरेकत्राऽऽवे-
शात्प्रवृत्तिनिवृत्तिस्वर स्यादित्यर्थः । द्वितीयमनुवृत्त्यति । फलेति । फलासङ्गमात्रे
निन्दायामिष्टाया स्वरूपे विधिः सम्भवत्येव । तथाच विना फलाभिलाषमनुष्ठितं मित्राद्यापि
ज्ञानहेतुरिति पारपर्येण सर्वकर्मणा तदेतत्त्वमसिद्धिः । न च फलाभिलाषाभावे चित्रादीनां
न काम्यत्वमुमुक्षोर्विन्दुहेतुस्तथा फलाभिसंयमत्वेऽपि तस्यापि कार्यन्तरात्प्रवृत्तिविषयत्वात् ।
न च तर्हि मुमुक्षु प्रत्यकाम्यत्वं तस्यापि मोक्षोपायशेषत्वेन तदनुष्ठानादित्यादिष्वपि
मुमुक्ष्वनुष्ठानस्यैव प्रकारत्वेऽपि तेषां विध्युद्देशो फलान्तरश्रुतेरवान्तरवैषम्यमिति
भावः ॥ ३२८ ॥

उपासनं च यत्किंचिद्विद्याप्रकरणे भुतम् ॥

तदर्थ्यकात्म्यविज्ञानयोग्यत्वायैव कल्प्यते ॥ ३२९ ॥

प्रकरणान्तरस्थानां कर्मणा शुद्ध्यादिद्वारा धीहेतुत्वे वाक्येऽपि विद्याप्रकरणस्यो-
पास्तीनां विद्यया सह मोक्षहेतुत्वं प्राकरणिकमित्याशङ्क्याऽऽह । उपासनं चेति ।
कर्मसमृद्धार्थमप्युदयार्थं नममुत्तरार्थं चेति त्रिभिर्भाग्युपासितं समृद्धयति । यत्किंचिदिति ।
योग्यत्वं ज्ञानस्य जन्माभिमुख्यमनुष्ठितकर्मणागम्यनुत्पन्नविद्याभिलाषाणां तदुत्पत्तिप्रति-
बन्धकपापानोदनद्वारा तदिच्छेदयहेतुत्वमुपास्तीनामिष्टं न च विनियोजकाभावः प्रक-
रणस्यैव तत्त्वान्न च फलान्तरश्रुत्या कृतो विद्याशेषत्वममुपासिति वाच्यं श्रुतमपि फल-
मपहायानतिशयफलैर्नवार्थं कर्मणामिव तच्छेषत्वान्वेषेणात् । विविदिषावाक्यस्य चोप-

यत्र तुल्यतया संयोगपृथक्त्वन्यायावतारादुपास्तीनामपि तपःशब्देनोपादानादिति भावः ॥ ३२९ ॥

विमुच्यमान इत्युक्तेरचिराद्युक्तितस्तथा ॥

स्वार्थमात्रावसायित्वं नोपास्तीनां प्रतीयते ॥ ३३० ॥

अथोपासनानि विद्याबन्धोक्तस्यैव किमिति हेतवो न स्युरित्याशङ्क्याऽऽह । विमुच्यमान इतीति । उपास्तीनां साक्षात्परंपरया वा मोक्षहेतुत्वं नाऽऽद्य इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीत्युपास्तीनां परंपरया गन्तव्यस्य पृष्टत्वादुपासकस्याचिरादिमार्गसंबन्धश्रुतेश्च न च साक्षान्मोक्षे मार्गादि संभवति तस्य कार्यविषयतया आदर्शधिकरणे साद्धान्तितत्वादिति भावः । द्वितीयं दूषयति । स्वार्थेति । सत्यलोकाप्त्यादिद्वारा चेदुपास्तीना मुक्तिहेतुत्वं तदा श्रुतिस्मृत्यविरोधः स्वार्थो मोक्षस्तन्मात्रे पारंपर्यं विना न तासां पर्यवसितत्वं मानाभावादित्यर्थः ॥ ३३० ॥

इत्येवमभिसंधन्धः कर्मकाण्डस्य युज्यते ॥

इतोऽन्यथाऽभिसंधन्धे न किञ्चिन्मानमीक्ष्यते ॥ ३३१ ॥

कर्मणा शुद्धिद्वारा बोधेनतुल्यमुपनिष्ठां तु साक्षादेवेति भाष्यात्पीठं काण्डयोः संबन्धमुपपादितमुपसंहरति । इत्येवमिति । ये तु ब्रह्मज्ञानस्य कर्तृसंस्कारतया कर्मोक्तत्वाज्ज्ञानकाण्डं कर्मकाण्डोपकारकमित्याहुस्तान्प्रत्याह । इतोऽन्यथेति ॥ ३३१ ॥

न चोद्गीयादिविषयज्ञानवत्कर्मसंगतिः ॥

३५१७२

पेकात्म्यबुद्धेस्तदुद्दिष्टं नैव निरीक्ष्यते ॥ ३३२ ॥

नन्वात्मज्ञानं कर्मानुप्रवेशि वैदिकज्ञानत्वादुद्गीयादिज्ञानवत्तत्राऽऽह । न चेति । तत्र हेतुमाह । तदुद्दिष्टं । युक्तमुद्गीयादिज्ञानस्य तन्निर्धारणनियमन्यायेन कर्मानङ्गत्वेऽपि तदनुप्रवेशित्वमङ्गावबद्धत्वादात्मविषयस्तु तदनुप्रवेशो द्वारादर्शनान्न कर्मानुप्रवेशित्वेति ॥ ३३२ ॥

श्रुत्या नैकात्म्यविज्ञानं विनियुक्तं श्रुतौ क्वचित् ॥

उपस्थानं यथैन्द्रया स्यान्नापि लिङ्गेन संगतिः ॥

वर्हिर्देवसदनं दामीत्यादौ च यथा तथा ॥ ३३३ ॥

ननु विना द्वारापेतामैन्द्र्याधिकरणन्यायेन श्रुतिरेवाऽऽत्मज्ञानं कर्मणि विनियुक्ते । तथा स्थितं शेषलक्षणे “वचनात्त्वययार्थमैन्द्री स्यात्” [पू०मी० ३।२।३] अग्निप्रकरणे निवेशनः संगमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्रेन्द्रोपस्थानार्थो वाऽयं मन्त्रो गार्हपत्योपस्थानार्थो वेति संशये गार्हपत्यमितिद्वितीयाश्रुत्या गार्हपत्यस्य शेषित्वप्रती-

तावपि मन्त्रस्य तदुक्त्यसामर्थ्याद्विनियोगस्य च विनियोग्यानुसारित्वादिन्द्रशब्दस्य च
 सभावितमुल्लेखार्थस्य गौणत्वायोगाद्गार्हपत्यमुपेत्येत्वाद्याहारादिन्द्रोपस्थानार्थो मन्त्र इति
 पूर्वपक्षे द्वितीयया गार्हपत्यस्य प्राधान्यदृष्टेस्तृतीयया च मन्त्रस्य तद्गुणत्वप्रतीतेस्तस्य
 च गौण्या वृत्त्या तदुक्तिश्चेतिन्द्रवद्गार्हपत्यस्यापि यज्ञसाधनत्वाद्विनियोगाच्च मन्त्रस्य
 तात्पर्यावगमात्तस्य च पदसामर्थ्यनिर्वाहत्वात्प्रातिपद शक्तिविमर्शे सतीन्द्रशब्दस्यैव
 गौणत्वसम्बद्गार्हपत्यस्यापि स्वकार्यं प्रत्यक्षार्थात्तस्मिन्निन्द्रशब्दस्य यौमिकत्वादध्याहार
 हित्वा गार्हपत्योपस्थानार्थो मन्त्र इति राद्धान्तः । ऐन्द्रोतिपदमयपार्थम्यमुल्लेखार्थं
 गार्हपत्यविषय स्याद्गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति वचनाद्वितीयया गार्हपत्यस्य प्राधान्याधिग-
 तेरिति सूत्रार्थः । तथाच प्रकृतेऽपि यदेव विद्यया करोतीति तृतीयाश्रुत्या कर्मण्यात्म
 धीर्विनियुक्तेत्यत आह । धृत्येति । ययैग्या निवेशनः सगमनो वसूनामित्याद्यया कदा-
 चन स्तरिरसीत्याद्यया चर्चा गार्हपत्योपस्थान स्यात्तथा श्रुत्याऽऽत्मधी श्रुतिपु-
 कचिदपि प्रकरणे कस्मिंश्चित्कर्मणि न विनियुक्ता विद्ययेति धृतेश्चाज्ञावनद्धो
 पास्तिविषयत्वादित्यर्थः । ननु गौणमुल्याधिकरणन्यायेनाऽऽत्मज्ञानस्य कर्तृसंस्कारतया
 श्रुतस्य कर्मानुप्रवेशमन्तरेणानुपपत्तिरूपसामर्थ्यालिङ्गेन कर्मसगतिः । तथा हि—
 “अर्थाभिधानसयोगान्मन्त्रेषु शेषभाव स्यात्तस्मादुत्पत्तिसम्बन्धोऽर्थेन नित्यसयोगात्”
 [पू० मी० ३ । १ । १] बर्हिर्देवसदनमित्यादिपञ्चाणां मुल्ये गौणे चार्थे
 विनियोगो मुख्य एव वेति संक्षेपे शब्दादेव यज्ञार्थधी स मुख्यो यत्र तु
 चाक्यार्थसत्त्वन्विगुणन्योगेनार्थान्तरे धी स गौण इति भेदादुभयत्र च शक्यवि-
 शेपादुभयत्र विनियोग इति पूर्वपक्षे गौणेऽर्थे शक्तिसत्त्वेऽपि तन्मात्राद्विनियो-
 गात्तदुपस्थापिते कार्ये विधेरेव विनियोनकत्वादौणधियश्च मुख्यधीपूर्वकत्वादादौ
 मुख्येऽर्थे विनियोगे तावदेव विधे कृतार्थत्वादौणेऽपि विनियोगरूपनानवकाशा
 न्मुल्यासभवे च गौणाङ्गाकारान्मुख्य एवार्थे लैङ्गिको विनियोगो मन्त्राणामिति
 तृतीयं स्थितम् । मुख्यस्यार्थस्याभिधाने मन्त्राणा तत्र सयोगात्तेषु प्रवरणाच्चातेषु प्रकर-
 णानि प्रधाने शेषत्व गौणे त्वर्थं मन्त्रा न वियोक्तव्या मुख्यविनियोगेनैव तद्वानर्थस्य
 रिहारात्तत्राप्यविनियोगे प्रधानानुपकारतया तदुत्पत्तिरनर्थका स्यात्तस्मान्मुत्प्रेनेनार्थेन
 नित्यसवन्यदेष्टा तत्प्रकरणोत्पत्तिलक्षणसम्बन्धोऽर्थवानिति सूत्रार्थः । एवमात्मज्ञानमपि
 लिङ्गेन ययोक्ते कर्मणि विनियुज्यतामिति तत्राऽऽह । नापीति । यथा बर्हिर्त्यादौ
 बर्हिर्देवनप्रकाशनसामर्थ्यादिलिङ्गेनाय मन्त्रो बर्हिर्देवनादौ विनियुज्यते तथाऽऽत्मज्ञा-
 नस्य कर्माङ्गभावप्रकाशनसामर्थ्यादिलिङ्गादृष्टेन तेन तस्य कर्मणि सगतिस्तस्य कर्तु-
 सत्कारत्वेन कर्मप्रवेशस्तु निरस्तो निरसिष्यते चेत्यर्थः । आदिपदेनोरु प्रयस्वोरु ते
 यज्ञपतिरित्यादि गृह्यते ॥ ३३३ ॥

न चापि वाक्याद्विज्ञानं कर्तृद्वारेण गच्छति ॥

कर्मण्यप्रक्रियास्थं सञ्जुह्वणमयीत्ववत् ॥ ३३४ ॥

अमुं तर्हि वाक्याधिकरणन्यायादात्मा ज्ञातव्य इत्यादिवाक्यात्तद्विषयः कर्मणि शेषता ।
तथा हि स्थितं तृतीये “तत्सर्वोपमप्रकरणात्” [पू० गी० ३।६।१] यस्य पर्णमयी
जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति यस्य स्वादिरः श्रुवो भवति च्छन्दसामेव रसेनावय-
तीत्यादावनारम्याधीतस्यापि पर्णनादेः क्रत्वन्वयभिचरितनुहादिसंबन्धेन क्रतुनियोगप्र-
त्ययिज्ञानात्तदङ्गत्वे सिद्धे प्रकृतिविकृत्यर्थमेतद्विधानं प्रकृत्यर्थमेव वेति संशये व्यवस्था-
परप्रकरणभावाज्जुहाद्युद्देशेन विधानात्तत्तद्द्वारेतत्साध्यापूर्वशेषत्वाज्जुहादिसंबन्ध-
स्योभयत्रोपदेशातिदेशाम्यामिशेषाद्ब्रूमयार्थमेतद्विधानमिति पूर्वपक्षं विहृतिषु चोदक-
प्राप्तजुहाद्युद्दिश्य पर्णतादेर्विधेयत्वात्तन्मूलेन जुहादिषु प्राप्यमाणेषु पर्णतादेरपि प्राप्ते-
स्तत्र विधाने द्विरुक्तेरुत्तरलादुपदेशात्गतजुहाद्युद्देशेन च प्रकृत्यर्थतया विधौ चरि-
ताये चोदकापेक्षया पुनर्विकृत्यन्वये विरम्यज्यापाराभागात्प्रकृत्यर्थमेव पर्णनादि-
विधानमिति राज्ञान्तः । प्रकरणम्यानिर्वापकत्वात्पर्णनादिविधानं प्रकृतिविकृत्यर्थमिति
पूर्वपक्षसमूहार्थः । प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वादिति सिद्धान्तसूत्रं प्रकृतावेव निमिशोरजनार-
म्याधीतानि वाक्यान्त्येवं गत्यद्विरुक्तता भविष्यतीत्यर्थः । एवमात्मवीरपि वाक्यात्कर्मणि
निनियुक्तेति नेत्याह । न चेति । यस्य पर्णमयीत्वादिवाक्येन पर्णत्वं क्रतुप्रकरणानधि-
गतमपि जुहूगतं सत्तद्वारा कर्मशेषत्वं गच्छति नैव ज्ञानं वाक्यादपि कर्तृद्वारा कर्मणि
प्रतिशतीत्यर्थः । वाक्यस्याप्र सप्तद्वार्य ज्ञानं विशिनष्टि । अप्रक्रियेति ॥ ३३४ ॥

जुहाद्याकृतिसंपत्तिव्यपेक्षापूरणक्षमम् ॥

विशेषेत्पर्णमयीत्वादि प्रकृत्युपनयात्क्रतुम् ॥ ३३५ ॥

पर्णमयीत्वादेर्गोचर्यदृष्टान्तत्वं विवृणोति । जुहादीति । जुहादीनां स्वरूपोत्पत्तौ
प्रकृतिव्यपेक्षाया ताद्विपर्ययार्पणक्षमत्वं पर्णत्वादि प्रकृत्युपस्थापनाज्जुहादिवद्वारा पर्णमयी
जुहूरित्यादिवान्याकृत्युं प्रतिशेदित्यर्थः ॥ ३३५ ॥

कर्मापेक्षितकर्त्रादिरूपविध्वंसकृन्न तु ॥

ऐकात्म्यज्ञानमन्वेति स्वातन्त्र्येऽप्यर्थवच्चतः ॥ ३३६ ॥

सोपस्कारं दार्ष्टान्तिकमाह । कर्मेति । ऐकात्म्यज्ञानं नान्वेति कर्मेति संबन्धः ।
आत्मज्ञानस्य कर्माप्रवेशे गुणत्यन्तरमाह । स्वातन्त्र्येऽपीति ॥ ३३६ ॥

जुहाद्यव्यभिचारित्वात्क्रतुपस्थापयेत्क्रतुम् ॥

कर्ताऽन्यत्रापि सद्भावान्नाऽऽक्षेप्ता व्यभिचारतः ॥ ३३७ ॥

क्रत्वपेक्षितसाधकत्वबाधकत्वाभ्यां पर्णत्वादेरात्मधियश्च वैषम्यमुक्त्वा क्रतुप्रवेशे
द्वारत्वाभिमतयोर्नुह्यात्मानोरपि वैषम्यमाह । जुह्वादीति । कत्वव्यभिचारित्वाज्जुह्वादि
स्वापेक्षितप्रकृत्युपनायकं पर्णत्वादि प्रति शेषित्वेन क्रतुमुपस्थापयेत्कर्ता तु ज्ञानस्य
शेषित्वेन कर्म नाऽऽक्षिपति लौकिकेऽपि कर्मणि भावद्वैदिककर्मणा नियतसंबन्धाभावा-
दित्यर्थः ॥ ३३७ ॥

अनारभ्योक्तितश्चापि नेह प्रकरणग्रहः ॥ ३३८ ॥

सिद्धे सामान्यतो लिङ्गात्संबन्धे कर्मभिस्ततः ॥

विशेषावगतिर्नामः प्रमाचेति व्यवस्थितम् ॥ ३३९ ॥

अनु प्रकरणाधिकरणन्यायेन प्रकरणादात्मज्ञानस्य कर्मणि शेषत्वं तथा हि—“असं-
युक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतायित्वात्” [पृ० मी० ३ । ३ । ११] दर्शपूर्णमासादिप्रा-
राद्धप्रकारकप्रयानाद्यङ्गेषु श्रुत्याद्यतिरिक्तं प्रकरणं नाम विनियोजकं प्रमाणमस्ति न वेति
संशयेऽधिकारवाक्यस्थलिङ्गपदस्य संनिहितपदार्थैरेदमर्थ्यनान्वितपरमापूर्वाभिप्रायित्वादौ-
दमर्थ्यस्य च करणत्वेन तदनुग्राहकत्वेन वा नियतत्वादुत्पत्तिशिष्टाश्रयाद्यवहद्वे वार्थे
तदुपकारकतयैव प्रयाजाद्यन्वयाद्विशेषस्याप्यन्विताभिधानदशानुप्रवेशेन श्रौतत्वादेप
विनियोगः श्रौत एवेति पूर्वपक्षे सप्रयोजनाप्रयोजनसंनिपाते प्रयोजनवदर्थमितर-
दित्यादौ सामान्येनैदमर्थ्यं बुद्ध्वा कथमिति विशेषनिज्ञासाया किंचित्करणतया किंचि-
दितिकर्तव्यतयेति विशेषान्वयार्थं भानान्तरालोचनायामाश्रयादीनां करणत्वमौपादानिकं
प्रयानादीनामितिकर्तव्यतात्वं प्राकरणिकमिति भेदादर्शादिषु प्राकरणिकः प्रयानाद्यन्वय
इति तृतीये राद्धान्तितम् । यदसंयुक्तं श्रुत्यादिना तदितिकर्तव्यतायित्वात्प्रकरणात्संयु-
ज्यते यद्वैतिकर्तव्यताकाङ्क्षिण संनिधायाकाङ्क्षापूर्कं वाक्य तत्तेनैकवाक्यतां यातीति
सूत्रार्थः । तथाऽऽत्मधीरपि प्रकरणेन कर्मणि विनियुक्तेत्यत आह । अनारभ्येति ।
प्रकरणभेदस्योक्तत्वात्कर्माऽऽरभ्य तत्रैवाऽऽत्मधियोऽपाठान्न तस्याः कर्मशेषत्वे
प्रयानादेरिव प्रकरणपरिग्रह इत्यर्थः । ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वे स्थानसमाख्ययोरप्यग्रामाभ्य-
मिति वक्तुं तयोर्विषयमाह । सिद्ध इति । उक्तं शेषलक्षणे—लिङ्गक्रमसमाख्याना-
त्काम्ययुक्तं समाग्रातम् । ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेद्भ्रातृव्यवानेन्द्राग्रमेकादशकपालं
निर्वपेद्यस्य सनाता वीर्युरित्यादीन्येवदैवत्यानि बहूनि काम्यकर्माणि क्रमेणोत्पन्नानि
तथा काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्याते काण्डे तत्क्रमेण तदैवत्यानि बहूनि
याज्यानुवाक्यायुगलन्यामावातानीन्द्राग्रो रोचना दिव प्रचर्षणिम्य इन्द्राक्षी नवति पुरः-
श्मशद्वयमित्यादीनि तेषां यावद्विह्वल विनियोगः क्रमसमाख्याभ्यां नियमो वेति संशये
लिङ्गाविशेषात्सर्वत्र विनियोग इति पूर्वपक्षमाह । सिद्ध इत्यादिना । अस्त्यर्थः ।

यान्यैन्द्राग्रादीनि काम्यानि कर्माणि क्रमेणोत्पन्नानि तैः सर्वैः सहेन्द्राग्रादीनां याज्या-
नुवाक्यायुगलानां सामर्थाविशेषादविशेषतः संबन्धे प्राप्ते स्तीति राद्धान्तमाह । तत
इत्यादिना । एषोऽर्थः । सिद्धे सामान्येन ग्राहकसंबन्धे तन्निर्वाहाय विशेषमपेक्षमाणस्य
विधेरेव मन्त्रसामर्थ्यमनुसंधाय तदनुगुणे कार्ये विनियोगकल्पकत्वात्सामर्थ्यस्य विशे-
षोपदर्शनेन तत्सहायत्वात्सर्वत्र सामान्यसंबन्धापेक्षस्य लिङ्गस्य विनियोजकत्वात्प्रकरणा-
भावे तदर्थं क्रमसमाख्ययोरन्येष्वप्यत्वात्ताभ्यां सामान्यद्वारा विशेषव्यवस्थेति सामान्यसं-
बन्धबुद्ध्यनन्तरमस्य याज्यानुवाक्यायुगलस्यास्मिन्कर्मणि विनियोग इति विशेषपीः
काम्यमितिसमाख्यासामान्यात्क्रमवशाच्चेति लिङ्गक्रमाधिकरणे स्थितमित्युक्त्यर्थः । लिङ्ग-
शुक्तेन क्रमेण समाख्यानाच्च काम्यमित्युच्यमानमाघातं मन्त्रनातमिष्टिजातं च नियमेन
संबन्धातीति सूत्रार्थः ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥

इह त्वैकात्म्यधीयोगः काम्ययाग्येष्टियत्र हि ॥

तस्मात्कर्माभिसंबन्धो नैवैकात्म्यधियोऽमितेः ॥ ३४० ॥

अस्तु तर्हि प्रकृतेऽपि क्रमाधिकरणन्यायेन क्रमादेवाऽऽत्मधीः कर्मशेषः । तथा हि
सृतीये स्थितम् । क्रमश्च देशसामान्यात् । दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानुमन्त्रणमन्त्रेष्वाम्ना-
यमानेषुपांशुयाजक्रमे दधिर्नामासीति मन्त्रः सर्वप्रधानार्थः किंवापांशुयाजार्थ इति संशये
नियोगैदमर्थ्येनान्वयस्य शाब्दत्वात्तस्य चाविशेषेण सर्वप्रधानार्थिताहेतुत्वाद्देशसामान्या-
दन्वयभेदस्याशाब्दत्वात्सर्वप्रधानार्थो मन्त्रो न क्रमादुपांशुयाजनिवेशीति पूर्वपक्षयित्वा
नियोगैदमर्थ्येनान्वयस्य शाब्दत्वेऽपि तत्सैवं स्थानाख्यसंनिधिषेवाद्यवस्थाप्यमानत्वाद्-
धिमन्त्रः क्रमादुपांशुयाजार्थ एवेति राद्धान्तितम् । क्रमश्च श्रुत्यादिबद्धिविनियोगकः क्रम-
वतां प्रधानानामनुमन्त्रणमन्त्रेष्वानुपूर्व्येणोपदिश्यमानेषु यस्य पर्याये यो धर्म उच्यते
तस्य तं प्रत्याकाङ्क्षायाः सत्त्वात्संनिधिवशादेकवाक्यतेति सूत्रार्थः । एवं क्रमादात्म-
ज्ञानस्यापि कर्मशेषता । यद्वा समाख्याधिकरणन्यायेन समाख्यया तस्य तत्र विनि-
योगः । तथा हि तत्रैव स्थितम् । आख्या चैवं तदर्थत्वात् । आध्वर्यवं हौत्रमौद्गात्रमि-
त्यादिसमाख्यानेषु कर्मस्वनियमो वा यद्येन समाख्यायते तत्तेनैव वा कार्यमिति संदेहे
समाख्याया लौकिकत्वाद्वेदार्थविषयमङ्गाङ्गिभावं नियन्तुमसामर्थ्यादनियमे प्राप्ते तस्या
लौकिकत्वेऽपि वेदार्थविषयत्वाद्वैदिकविधेः समाख्यादृष्टिविनियोगकल्पकत्वात्तया नियम
इति सिद्धान्तः । यथा लोके पाचकादिशब्दमुपलभ्य पचत्यादिना संबन्धधीरेवं वेदेऽ-
प्यकृतकार्यसंबन्धवाचिनं शब्दं दृष्ट्वा भवति संबन्धे तस्मिन्प्रत्ययस्तस्मादाख्या च
विनियोजन्यर्थधीहेतुत्वात्तस्या इति सूत्रार्थः । एवं प्रकृतेऽपि समाख्यया ज्ञानं कर्मणि
विनियुक्तमिति नेत्याह । इह त्विति । न हि काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डवाच्यमन्त्रेष्टी-

नामिवाऽऽत्मवीकर्मणोः समाख्यासाम्यं क्रमसाम्यं वाऽस्ति तत्र ताम्यां तस्यास्तस्मि-
चकृत्वेन संगतिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि मानान्तरादात्मज्ञानस्य कर्मशेषता नेत्याह ।
तस्मादिति । श्रुत्याद्यतिरिक्तशेषोपेक्षावेदकमानस्यालोकेवेदसिद्धत्वादिति तत्प-
दोक्तं हेतुमाह । अमितेरिति ॥ ३४० ॥

न चाप्यस्यार्थवादत्वं विधिना वाच्यभेदतः ॥

दृष्टार्थत्वाच्च तदुद्धेः पाठान्नादृष्टकल्पना ॥ ३४१ ॥

नन्वात्मविद्याफलश्रुतिरर्थवादः प्रत्यक्षविरुद्धत्वादपापश्लोकश्रुतिवदित्यनुमानात्पक्षम-
यीत्ववदात्मधियोऽपि कर्मशेषत्वसम्भवादमितिरासिद्धेत्यत आह । न चेति । निष्पेक्षा-
क्यत्वव्याप्तमभूतार्थवादत्वं तदितो व्याप्यमानं स्वव्याप्यमभूतार्थवादत्वमपि व्यावर्तयती-
त्यर्थः । अत्येति फलवाक्योक्तिः । न चात्र फलश्रुती प्रत्यक्षविरोध उत्पन्नविद्यस्य
तुःस्तानुभवाभावात्तद्वतश्चाविद्यावत्त्वादतो दुःसध्वस्तिश्रुतेरभूतार्थवादत्वाभावात्फलोपेक्ष-
याऽपि विज्ञानस्य न कर्मशेषतेत्यपेक्ष्यः । ये तु जरद्ववादिवाक्यवद्विरुद्धार्थतया वेदान्ता-
प्रामाण्यात्तदध्ययनं ब्राह्मणस्य राजसूयाध्ययनवददृष्टार्थमिति ब्रुवन्तस्तेभ्यो नैक्यधीरित्या-
हुस्तान्प्रत्याह । दृष्टार्थत्वादिति । वेदान्ताप्रामाण्ये हेत्वभावात्तज्जन्यधियोऽशेषतुल्यहा-
निफलस्य दृष्टत्वात्तदध्ययनं नादृष्टार्थमतस्तज्जधियः शेषत्वे मानाभावादप्रामाणिकः
काण्डयोर्विपरीतः शेषशेषिभाव इत्यर्थः ॥ ३४१ ॥

तमेतमिति वाक्यात्तु यागादेः प्रत्युताहुता ॥ ३४२ ॥

अन्ये त्वाहुर्न शक्नोति कामसंवृषिताशयः ॥

द्रष्टुं तत्परमद्वैतं सर्वकामासमाप्तिरिति ॥ ३४३ ॥

न केवलमात्मधियः शेषत्वे मानाभावः प्रत्युत कर्मणां तच्छेषत्वे विविदिपावाक्यस्य
मानत्वात् विपरीतं शेषशेषित्वमित्याह । तामिति । ऐक्यधियः कर्मशेषत्वेन संवन्धं निरा-
कृत्य कर्मणस्तच्छेषतया संवन्धः स्यादिति उक्तः । इदानीं कर्मणो ज्ञानशेषत्वेऽपि काम-
विलयद्वारा तस्य तच्छेषत्वं न विविदिपाद्वारेति मतमाह । अन्ये स्थितिः । कामध्वस्ते-
र्ज्ञानाधिकारहेतुत्वं साधयति । नेत्यादिना । अन्यव्यतिरेकाभ्यां कामध्वस्तेरात्मबहिर्गु-
ण्यसिद्धिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि प्रथममेव कामध्वस्त्या ज्ञानाधिकार इत्याशङ्क्याऽऽह ।
समीत । सर्वे कामाः स्वर्गादियस्तत्समाप्तौ तेभ्यो रागपरावृत्तिर्न त्वादावेव तदप्राप्ते-
स्तद्गोमस्य तेभ्यो रागव्यतिहेतोरसत्त्वादित्यर्थः ॥ ३४२ ॥ ३४३ ॥

द्वैतैकत्वमतीराभिः भूत्रान्नं फलमाप्य ना ॥

मात्रापत्यं पदं भुक्त्वा तदैकात्म्यं शपद्यते ॥ ३४४ ॥

तर्हि स्वर्गादीनामाश्रयेवाऽऽसिद्धारा कामध्वंसोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । द्वैतेति ।
द्वैतैकत्वमिति । भूत्रात्मनो ध्यानमीहाम्नु दार्ढ्यहोमभारम्य सत्रान्तानि कर्माणि तैस्तेभ्युप-

त्वमारभ्य सूत्रान्तं फलं क्रमेण प्राप्य सौत्रान्भोगान्मुक्त्वा तदेह्यानी तदन्यानुपभुक्त्वा-
मयितव्यकर्मफलाभावात्सर्वतोनिवृत्तकामः प्रज्ञापतिरात्मरूपमनुभवत्येवं कर्मणां कामविल-
यमुत्वेन धीहेतुत्वे द्वारं प्राज्ञापत्यं पदमित्यर्थः ॥ ३४४ ॥

नैवं न कामसंप्राप्त्या तन्नाशोऽन्दश्चैरपि ॥

तत्सेवातोऽतिवृद्धिः स्यान्नित्यचिदोपदर्शनात् ॥ ३४५ ॥

कामध्वंसद्वारा कर्मणां धीशेषत्वं दूषयति । नैवमिति । यत्तु भोगात्कामध्वस्तिरिति
तन्नाऽऽह । नेति । भोगिषु कामध्वंसादृष्टेर्योग्यानुपलब्धिबाधितमेतदिति भावः । किं
तर्हि कामोपभोगाद्भवति तदाह । तदिति । कस्तर्हि कामध्वस्तिहेतुस्तन्नाऽऽह । निवृ-
त्तिरिति ॥ ३४५ ॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥

हविषा कृष्णवर्त्येव भूय एवाभिवर्धते ॥ ३४६ ॥

कामसेवारागतिशयहेतुर्न तद्ध्वस्तिनिमित्तमित्यत्र मन्वादिवाक्यं प्रमाणयति । न
जातिवति ॥ ३४६ ॥

निवर्तेतापि कामेभ्यस्तदुपायाप्रसिद्धितः ॥

सर्वक्लेशोपशान्त्यात्मज्ञानं चापि समाश्रयेत् ॥ ३४७ ॥

भोगस्य कामध्वस्तित्वेऽपि कर्माण्यनुष्ठितानि तं निरुन्वन्ति न हि मुहुतेषु कामः
स्मात्तुमलं न तु विषयदोषधीस्तद्ध्वंसिनीत्याशङ्क्याऽऽह । निवर्तेतेति । कर्मधीतदनु-
ष्ठानयोरभावे स्वर्गादेर्दुष्प्रापकत्वात्कथंचित्ततो विरागोऽपि स्यात्तज्ज्ञाने तदनुष्ठाने च
तत्फलभोगस्याऽऽवश्यकत्वात्सेन रागोद्रेकात्कर्मद्वारा तत्फलासिरिति न कदाचिदपि
संसारचक्रातिक्रमोऽतो विषयसेवावत्कर्माण्यपि न कामं निवर्तयन्तीति भावः । किंच
कर्मधीतदनुष्ठानाभावे कथंचित्तत्फलेच्छाध्वस्तावनवचित्त्रव्रतानन्देच्छया तत्प्राप्तिहेतुं
ज्ञानं संपिपादयिषुस्तद्देतुषु श्रवणादिषु कदाचित्प्रवर्तेत । कर्मज्ञानादिभावे तु नैवमतोऽपि
न कर्माणि रागध्वस्तिहेतव इत्याह । सर्वेति ॥ ३४७ ॥

अथाऽऽनन्दः श्रुतः साक्षान्मानेनाविषयीकृतः ॥

दृष्टानन्दाभिलाषं स न मन्दीकर्तुमप्यलम् ॥ ३४८ ॥

मा तर्हि कर्माणि रागविरोधीनि भूवन्ब्रह्मानन्दस्तु श्रुतस्तादिनररामं निरुन्व्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह । अथाऽऽनन्द इति । न तावत्प्राज्ञापत्ये पदे स्थितो ब्रह्मानन्दः शृणोति
शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वाच्च्युतोऽपि कथंचिदननुभूतो नानुभूतसनातीयफलरागप्रसर-
मन्दीकर्तुमपि पारयति प्रागेव प्रत्याख्यातुमतः श्रुतोऽपि नासौ विषयरागध्वस्तिहेतुरि-
त्यर्थः ॥ ३४८ ॥

कामप्रविलयायातस्तद्विषयार्थभावनम् ॥

विषयस्तत्क्रियाणां स्युस्तद्विपर्ययहेतवः ॥ ३४९ ॥

यतो भोगकर्मज्ञानान्दा न कामध्वंसका अतो विषयदोषदर्शनाभ्यासप्रकर्षस्यैव तथात्वमित्युपसंहरति । कामेति । तस्य कामस्य विषयो विषयेषु दोषधीस्तस्या भावन-
मभ्यासः स विषयरागध्वान्तं फलयतीत्यर्थः । काम्यानां फलरागप्रकर्षहेतुत्वेऽपि नित्या-
नामफलत्वादतद्हेतुत्वात्तानि विषयाभिलाषनिरासोनात्याशङ्क्याऽऽह । विषय इति ।
कर्मणा पितृलोक इत्यविशेषश्रुतेर्नित्यानामपि फलवत्त्वात्तान्यपि काम्यानीव स्वफलेषु
रागोद्रेकहेतवोऽस्तस्तेषां याः क्रियास्मासां विषयोऽनुष्ठानानि तानि तस्य कामध्वंसस्य विप-
र्ययस्तत्प्रकर्षतस्य हेतवस्तथा च दोषदर्शनाभ्यासादन्यो न तदध्वंसश्रुदित्यर्थः ॥ ३४९ ॥

द्वारं न नियतं मुक्तेः प्राजापत्यं पदं भवेत् ॥

नष्टुपाधिषु तत्त्वस्य विशेषः कश्चिदीक्ष्यते ॥ ३५० ॥

यत्तु प्राजापत्यं पदं भुक्त्वेत्यादि तत्र तत्पदं तत्त्वज्ञानहेतुर्वा तत्त्वोत्कर्षहेतुर्वा वाऽऽद्य
इत्याह । द्वारमिति । मुक्तेस्तद्देतुज्ञानस्येति यावत् । तद्यो यो देवानामित्यविशेषश्रुते-
रित्यर्थः । द्वितीयं दूषणं । न हीति ॥ ३५० ॥

नाऽऽकाशस्य विशेषोऽस्ति कुम्भद्रोण्याचुपाधिषु ॥

दूरान्तिकादिभिन्नेषु कल्पिताकल्पितेष्वपि ॥ ३५१ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह । नेति । तत्रोपाधीनामेकरूपत्वादविशेषेऽपि मनुष्यादिमृद्धान्तो-
पाधीना नानारूपत्वाच्च सविशेषत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । कुम्भेति । सगृहितोपाधिष्ववि-
शेषेऽपि व्यवहितेषु सविशेषत्वमाशङ्क्याऽऽह । दूरेति । उत्पन्नोत्पद्यमानोत्पत्त्यमानो-
पाधिषु सविशेषत्वमाशङ्क्याऽऽह । कल्पितेति ॥ ३५१ ॥

संसत्त्वापेक्षयाऽभेदो भावानां नाभ्युपेयते ॥

स्वभावहानादन्योन्यं विशेषो वाच एव सः ॥ ३५२ ॥

आकाशवर्तिविशेषं ब्रह्मेत्युक्तं तस्य सत्तासामान्यरूपस्य सविशेषत्वादित्याशङ्क्य
मनुष्यादयस्तद्विशेषाः संसत्त्वाद्ब्रह्मणोऽभिज्ञा भिन्ना वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह ।
संसत्त्वेति । भावा मनुष्यादयो विशेषास्तेषां सद्रूपवहापेक्षया नाभेदस्तस्मादभिन्नत्वे
तद्वत्तेषां विशेषत्वमद्वादित्यर्थः । भेदपसं प्रत्याह । सदिति । भावानां सतो भेदः
सत्त्वेनासत्त्वेन वा नाऽऽद्यः प्रतियोगिनोऽसत्त्वप्राप्तेरिति मत्वा द्वितीयं निराह । स्वभा-
वेति । असत्त्वेन सत्त्वाद्विद्यमानविशेषणानि स्वरूपत्वादसामान्यविशेषं विश्वं स्यादि-
त्यर्थः । किंच विशेषा मिथोऽभिला मित्रा वा नाऽऽद्यो विशेषाद्वैतापातादुक्तदोषालेतरः
सत्त्वेन भेदे प्रतियोग्यसत्त्वापत्तेरुक्तत्वादसत्त्वेन भेदे भूमिणोऽसत्त्वापातात्तथा चोभय-

भार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०९

भाऽप्येक एव निःसामान्यविशेषो भावः स्यादित्याह । अन्योन्यमिति । अन्योन्यं भेदेऽभेदेऽपि स्वभावहानादित्यन्वयः । का तर्हि भासमानविशेषस्य गतिस्तत्राऽऽह । विशेष इति । सद्रूपे ब्रह्मण्यारोपितो मनुष्यादिविशेष इत्युपादेयरूपबहिर्भूतः स इत्यर्थः ॥ ३९२ ॥

कार्यकारणपक्षेऽपि कार्यं नान्यत्र कारणात् ॥

न च तत्त्वे विशेषोऽस्ति कटकादीव हेमनि ॥ ३९३ ॥

ब्रह्म सविशेषं कारणत्वात्सुवर्णवदित्याशङ्क्य कार्याणि ततोऽभिन्नानि भिन्नानि वेति विकल्प्याऽऽद्ये तानि न सत्कार्याणि तदभिन्नत्वात्तद्वदिति मत्वा द्वितीयं निराह । कार्येति । जगद्ब्रह्मणोः कार्यकारणत्वेऽपि नात्यन्तभेदस्तथाभूतयोरथमहिषवदतद्भावादित्यर्थः । किं च कार्याणि कारणे ब्रह्मणि विशेषहेतवः स्वयमेव वा विशेषा नाऽऽद्य इत्याह । न चेति । तत्त्वे कारणे ब्रह्मणि न कार्यकृतो विशेषो मानाभावादित्यर्थः । विमतं कार्य-कृतविशेषवत्कारणत्वात्सुवर्णवदित्याशङ्क्याऽऽह । कटकेति । नञ्पदमिहानुपपज्यते कटकादिकार्यकृतविशेषवत्त्वं न हेन्यस्ति तेषु वर्तुलत्वादिविशेषोपलम्भेऽपि हेन्नस्तदभावा-दतः साध्यविकलत्वेत्यर्थः । नापि कार्यण्येव तद्विशेषास्तेषामागममापायिनां सर्पवत्कल्पि-तानां तात्त्विकविशेषत्वायोगात्तत्र हि कटकादयोऽपि हाटके स्वरूपातिरिक्तास्तात्त्विका विशेषा इत्याशयेनाऽऽह । कटकादीति ॥ ३९३ ॥

अतः प्रजापती तत्त्वं कुमौ वा न विशिष्यते ॥

तर्कादागमतश्चापि तथो य इति हीदृशात् ॥ ३९४ ॥

ब्रह्मणि निर्विशेषत्वं निगमयति । अत इति । अतस्तर्कादिति संबन्धः । सामान्यविशेषभावायोगादिरनन्तरोक्तो यस्तर्कस्तस्य विपर्यये पर्यवसानाभावादाभासस्त्वमाशङ्क्याऽऽह । आगमतश्चेति । अत्र हि देवादिष्वविशेषतो ज्ञानोदयोक्तिसामर्थ्यादविशिष्टत्वं तेषु ब्रह्मणो दृष्टमित्यर्थः ॥ ३९४ ॥

यदा सर्वे ममुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥

अयं मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ ३९५ ॥

सर्वोपाधिषु ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे श्रौतलिङ्गान्तरमाह । यदेति । अत्र हि मर्त्यस्यामृतत्वोक्तेर्मर्त्यदेहस्यस्यैव ब्रह्मत्वोक्तेः कामानां हृदयाश्रितत्ववचनाच्च ब्रह्मणः सर्वोपाधिष्वविशेषतेति द्रष्टव्यम् ॥ ३९५ ॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ३९६ ॥

ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे श्रौतं लिङ्गमुक्त्वा श्रुतिमुदाहरति । एक इति । मूर्तित्रयात्मना

पुराणादिसिद्धभेदवारणार्थमेकपदम् । ब्रह्मयति च—“हरिर्व्रह्मा पिनाकीति बहुधैकोऽपि गीयते” इति । असण्डं जाड्यं निरस्यति । देव इति । सन्निवृत्तादस्यं वारयति । सर्वभूतेष्विति । किमिति तर्हि सर्वैरात्मत्वेन न गृह्यते तत्राऽऽह । गूढ इति । आधाराधेयत्वेन भेदं शङ्कित्वाऽऽह । सर्वन्यापीति । सर्वमेतत्सत्तया सदेतत्प्रतीत्या च स्मृतिमदतः सद्दन्तराऽस्मूर्तेर्न वस्तुतः परिच्छेद इत्यर्थः । भूतानामन्तरात्मा नियम्योऽयं नियन्तेति कथं वस्तुतोऽपरिच्छेदस्तत्राऽऽह । सर्वभूतेति । सर्वेषां ब्रह्मादिस्तन्मान्भूतानामयमेवान्तरात्मा सृष्टेषु भूतेष्वस्यैव प्रवेशश्चोत्तरित्यर्थः । तस्य तर्हि कर्तृत्वादिशक्तिरन्तरात्मनस्तथात्वाच्चेत्याह । कर्मेति । तर्हि अगद्यापारसाक्षित्वेन ततोऽर्थान्तरत्वाद्देवतादवस्थं नेत्याह । सर्वेति । सर्वेषां भूतानामयमधिवासोऽविद्यमानत्वाच्च ताद्विनाऽऽरोपितस्वरूपमिति न वस्तुतः परिच्छेद इत्यर्थः । तस्य वस्तुत्वाद्वद्वद्ब्रह्मत्वानुमानाद्ब्रह्मन्तरापेक्षायां परिच्छिन्नतेति चेन्न नउत्तोपाधेरित्याह । साक्षीति । ईक्षणकर्तृत्वात्परिच्छिन्नतेत्याशङ्क्याऽऽह । चेतेति । द्रष्टृत्वात्सविकारित्वं लौकिकद्रष्टृवदित्याशङ्क्याऽऽह । केवल इति । सनिधिमन्त्रेण विश्वव्यवहारहेतुतया चिन्मात्रत्वमस्य द्रष्टृत्वं न विकारितेत्यर्थः । ज्ञानानन्दौ ब्रह्मणो गुणावित्येके ताभिरस्यति । निर्गुण इति । किं बहुना सर्वविशेषशून्यमेकरस ब्रह्मेति चार्थः ॥ ३९६ ॥

विज्ञानकर्मणोऽप्येवा यमुच्येत समुच्चयः ॥

पूर्वोक्तैकात्म्यतात्पर्याद्विदस्यासी न युज्यते ॥ ३९७ ॥

सर्वेषाधिषु ब्रह्मणो निर्विशेषत्वात्तत्प्राप्ती प्राप्तापत्यं पदं न नियतं द्वारमिति कामध्वंसमुलेन कर्मणा धीहेतुत्वमप्रामाणिकमित्युक्तं सप्रति न तानि ज्ञानहेतवः किन्तु तत्समुचितानि मुक्तेरिवेति मतमाह । विज्ञानेति । ज्ञानं प्रधानं कर्म गुणो विपरीतं वातयोः समप्रधानत्व वेति त्रैविध्यं तत्र कर्मभागो ज्ञानभागो वा मान नाऽऽद्यस्तस्य केवलकर्मणां स्वर्गादिहेतुत्वबोधने तात्पर्यादिति मत्वा द्वितीयं दूषयति । पूर्व्वेति । ऐकात्म्यविषयाजान्यो वेदान्तववसामित्यादि पूर्व्वशब्दार्थः । वेदस्योपनिषद्भागस्येति यावत् । स त्वपवर्जितासिलोपाभावेकरसे ब्रह्मात्मनि पर्यवस्यत्युपक्रमादीनां तात्पर्यलिङ्गानां तत्रैवोपलम्भात्तस्मादसौ समुच्चयोऽप्रामाणिकत्वादयुक्त इत्यर्थः ॥ ३९७ ॥

एकवाक्यावशीमानात्साध्वैक्यायोगतस्तथा ॥

समुच्चयः कुतो द्रव्यगुणवज्ज्ञानकर्मणोः ॥ ३९८ ॥

त्रिविधसमुच्चये साधारणदोषमुक्त्वा समसमुच्चये विशेषतस्तमाह । एकेति । अस्यार्थः । दर्शपूर्णमासयोर्वेदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्या चेत्यादिवान्येरात्रेयादिकर्मणि काळद्रव्यसमुक्तान्युत्पन्नानि य एवं विद्वान्यौर्णमासीं यनते य एवं विद्वानमावास्या यनत इति च श्रुतम् । तत्र किं यनती कर्मणोरपूर्व्वयोर्विधायकौ किवा प्रवृत्ताग्नेयादि-

समुदायद्वयानुवादकाविति संशये समिधो यजतीत्यादिवदभ्यासात्कर्मान्तरविधौ
प्रकृतानि कर्माणि पौर्णमास्यमावात्यायुक्तवाक्ययोरालम्बनं रूपभेदानुक्तेरिति १।
नितितं द्वितीये प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनादित्यत्र । अतो यथा
तिम्यां समुदायः २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।
कारवाक्यसंबन्धात्समप्रधानानामपूर्वादौ समुच्चयो न तथा ज्ञानकर्मणोरिति । १।
हेत्वन्तरमाह । साध्येति । एषोऽर्थः । आग्नेयादीनां प्रत्येकं फलसंबन्धः
तत्प्रमेयां फलमिति संदेहे मिथोनेपेसोत्पत्तिविधुत्पन्नप्रधानानां २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।
तत्संनिधौ श्रुतं फलमेकं प्रत्येकमेति संबन्धमिति प्राप्ते तेषां १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।
शब्देनोक्त्या फले विधानात्तत्र फलमित्येकादशे १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।
चिन्तितं न तथा ज्ञानकर्मणोर्धुवाधुवफलयोः साध्यैक्यं तत्कुतः समुच्चय इति । तयोर्ग
णप्रधानत्वेनासमुच्चये वैयर्थ्यदृष्टान्तमाह । द्रव्येति । अत्यर्थः । अर्थैकत्वे
योरैककर्म्याश्रयमः स्यात् । ज्योतिष्टोमेऽरुण्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।
कृत्स्ने प्रकरणे निविशते फय एव वैकहायन्यामिति संशय्यारुण्य क्रीणातीति तृतीयः
निर्देशाद्वाक्येन क्रयसंबन्धावगमेऽपि गुणस्यामूर्ततया १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।
मिक्त्वा सामर्थ्येन प्राकराणिकद्रव्यमाश्रयेतया निवेश इति प्राप्ते गवा १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।
तिवदमूर्तस्यापि गुणस्य क्रयसाधनद्रव्यपारिच्छेदेन क्रयान्वयसंभवाद्वाक्यभेदाप्रसङ्गादरुणौ
कहायन्योरिदरेतरनियमाद्वाक्यवशात्क्रय एवैकहायन्यामश्रयिणो निवेश इति पृथ
स्मृतम् । यत्र द्रव्यगुणयोरर्थैक्यं श्रुतं तत्र तावेकस्मिन्पदार्थे नियम्येयातार्मक
म्यादेकार्थत्वादेक हि क्रयसंबन्धाख्यं कार्यमत्र श्रुतमिति सूत्रार्थः । १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।
पारुणीकहायन्योर्गुणप्रधानतया क्रये समुच्चयवत् ज्ञानकर्मणोरैकत्र १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।
रद्वाद्वितया समुच्चय इति त्रिधा समुच्चयासम्भवं फलितमाह । समुच्चयः कुतो १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।
मणोरिति ॥ ३९८ ॥

भेदाभेदाश्रयत्वेन द्वैकात्म्यज्ञानकर्मणोः ॥

परस्पररोपकारित्वहानात्कीदृक्समुच्चयः ॥ ३९९ ॥

तत्रैव युक्त्यन्तरमाह । भेदेति । उपकार्योपकारकत्वाविनाशतः समुच्चयः । इह च
कर्तृत्वादिभिर्भागाश्रितकर्मणस्तद्ग्रहिताद्वितीयात्मधियश्च मिथो नोपकार्योपकारकत्वमतो
व्यापकाभावात्तद्वास्तः समुच्चयोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ३९९ ॥

देवताद्रव्ययायात्म्यज्ञानं कर्माद्रतां गतम् ॥

तावदेव हि तत्कर्म नाज्ञातद्रव्यदेवतम् ॥ ३९० ॥

विगतं ज्ञानं कर्मसमुच्चयार्हं ज्ञानत्वाद्देवतादिज्ञानवदित्याशङ्क्याऽऽह । देवतेति ।

कर्माङ्गतां तदन्तर्भूतत्वेन तदेहतामित्येतत् । देवतादिज्ञानस्य कर्मान्तर्भूतत्वेन तदात्म-
कस्य तेनासमुच्चयात्साध्यविकलतेति भावः । ननु देवतादिज्ञानं न कर्मान्तर्भूतं तद्धीन-
स्यापि कर्मानुष्ठानात्तेनोभौ कुरुत इति श्रुतेरतोऽर्थान्तरत्वात्तस्य कर्मणा समुच्चयो
नेत्याह । तावदिति । तद्धि कर्म यज्ज्ञातद्रव्यदेवताकं विद्वान्यन्यन्ते ज्ञात्वा कर्म समार-
भेतेति श्रुतेर्ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसीति च स्मृतेर्न तु तदज्ञातद्रव्यदे-
वताकं यो ह वा अविदितोर्षेयज्जन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यानयति वाऽध्यापयति वा
स्याणुं चर्छति गर्तं वा पथत इति निन्दाश्रुतेरतो देवतादिज्ञानं कर्मान्तर्भूतमित्यर्थः ॥३६०॥

तद्विशेषेऽद्भ्यस्त्वास्त्वफलभूयस्त्वमित्यतः ॥

समुच्चयो न तस्य स्यान्नाद्वेनात्रिसमुच्चयः ॥ ३६१ ॥

यद्यज्ञातदेवतादियाथात्म्यस्य कर्मानुष्ठानं तर्हि तेनोभौ कुरुत इत्यत्र कथमिदं
तत्राऽऽह । तद्विशेष इति । देवतादियाथात्म्यधीरूपाङ्गविशेषयोगे कर्मणो भूयस्त्वा-
त्तत्फलस्यापि भूयस्त्वयदेव विद्यया करोतीत्यादिश्रुतेरतो देवतोपास्तिहीनम्यापि कर्मा-
नुष्ठानं स्यान्न फलभूयस्त्वं यदेव विद्ययेति हीति न्यायादित्यर्थः । फलतिशयवति कर्म-
ण्यज्ज्ञस्यापि भूयस्त्वादेवतादिज्ञानस्य तेन समुच्चयात्तदेकफलत्वात्कुतो दृष्टान्तस्य साध्य-
विकलतेत्याशङ्क्याऽऽह । समुच्चय इति । देवतादिज्ञानं तस्येत्युच्यते । अङ्गशब्दः
स्वरूपविषयः । अङ्गिपदं तदभिन्नस्वरूपविषयम् । तथाच पृथगेव सिद्धस्वरूपाणां प्रया-
जादीनां फलोपकारितया दर्शादीनां समुच्चयसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । अथवा प्रयाजादी-
नामपि दर्शपूर्णमासाद्यङ्गानां नाङ्गिना दर्शपूर्णमासादीनां समुच्चयमत्राद्विशिष्टस्यैव दर्शपू-
र्णमासादे स्वर्गादौ साधकतमत्वात्सेतिकर्तव्यतावस्यैव करणत्वात्तथा देवतादिज्ञानस्य
कर्मशेषत्वेऽपि तद्विशिष्टस्यैव तस्य फलभूयस्यैव साधकतमत्वात् तनैव तस्य समुच्चय-
सिद्धिः ॥ ३६१ ॥

यथाप्येकात्म्यविज्ञानं तदज्ञानैक्यस्मरम् ॥

तस्मिन्सति कुतः कर्म का वाऽपेक्षाऽस्य गोचरे ॥ ३६२ ॥

देवतादिज्ञानदृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमुक्त्वा ज्ञानत्वहेतोः प्रत्यनुमानमाह । यद्येति ।
विमतं न कर्मणा समुच्यते तद्विरोधित्वाद्यद्यद्विरोधि न तत्तेन समुच्यते यथा प्रका-
शस्तमसेत्यर्थः । प्रकाश स्वकार्यं तमो नापेक्षते ज्ञानं तु तस्मिन्वर्माणेषामतो न तदुप-
गृह्णातीति हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । का वेति । अस्य ज्ञानस्य गोचरे ब्रह्मात्मत्वा-
ख्योऽपकर्षाच्च तस्य नान्योपेक्षा सम्पत्तिरिति स्वफले नैरपेक्ष्यस्य शुक्त्यादिज्ञाने दृष्ट-
त्वादित्यर्थः ॥ ३६२ ॥

ब्राह्मणत्वादिविज्ञानमग्निहोत्रादिकर्मणाम् ॥

यद्वृष्टं साध्यसिद्धयै नु कर्मानुगुणमेव तत् ॥ ३६३ ॥

ननु कर्तुरात्मनो ज्ञानस्य पक्षत्वात्कथं प्रत्यनुमानं तर्हि सिद्धसाध्यतेत्याह । ब्राह्मण-

वार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११३

त्वादीति । शूद्रो यज्ञेऽनवदृष्ट इति श्रुतेः शूद्रेणानधिकारिणाऽनुष्ठितानामप्यग्निहोत्रा-
दीनां नैष्कल्यात्तत्फलमुद्दिश्य ब्राह्मणादिज्ञानं ब्राह्मणो बृहस्पतिसन्नेत्यादिना यदृष्टं
तत्कर्मोपकारकमतस्तस्य कर्मसमुच्चयेऽपि न ह्यतिरिक्त्यर्थः ॥ ३६३ ॥

ऐकात्म्यवस्तुयाथात्म्यबोधे ज्ञात्यादिवाचनात् ॥

न केवलं क्रिया न स्यात्कर्मणां प्रत्युताक्रिया ॥ ३६४ ॥

किंच ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालैर्वा कर्मभिः समुच्चयः प्राक्तनजन्मान्जितैर्वा प्राज्ञानोत्पत्ते-
रस्मिन्नेव जन्मन्यापादितैर्वा तत्राऽऽद्ये दोषमाह । ऐकात्म्येति । क्रियेत्यनुष्ठानोक्तिः ।
ऐकात्म्यमेव वस्तुयाथात्म्यमतिरिक्तत्वाऽऽरोपितत्वात्तस्य बोधे वाक्याये सत्यबोधवा-
धया तन्निमित्तदेशज्ञात्यादिवाचात्तत्प्रयुक्तकर्मणामनुष्ठानं न सिध्येत्तथा च कथं ज्ञाना-
त्पराचीनकर्मभिस्तत्समुच्चयः । द्वितीयं निरस्यति । प्रत्युतेति । न केवलं तदसिद्धिः
प्रत्युतामुष्ठानविपरीतमक्रियाशब्दितं कर्मणामसत्त्वमेवेति योजना । आत्मापरोक्षज्ञानेना-
ज्ञानस्य निरस्तत्वात्तन्मूलजन्मान्तराजितकर्माभावात्तैरपि ज्ञानस्य समुच्चयायोगादि-
त्यर्थः ॥ ३६४ ॥

अयथावस्तुसर्पादिज्ञानं हेतुः पलायने ॥

रज्जुज्ञानेऽहिभीध्वस्तौ कृतमप्यनुशोचति ॥ ३६५ ॥

अज्ञानकार्याणां तन्निवृत्तौ निवृत्तिर्न कर्मणामतत्कार्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अय-
येति । रज्जुसर्पादि तावदयथावस्तु तज्ज्ञानं ज्ञानविरुद्धत्वादज्ञानं तत्पलायनादौ हेतु-
त्वेन लोकसिद्धमेवं कर्माण्यप्यज्ञानमूलानि । अज्ञो हि कामयमानस्तानि करोत्यतो
ज्ञानादज्ञानध्वस्तौ तद्ध्वस्तिरित्यर्थः । यस्मिन्नन्मनि ज्ञानं तस्मिन्नेव ज्ञानोदयात्प्राक्काली-
नकर्मभिः समुच्चयो ज्ञानस्येति तृतीयमाशङ्क्याऽऽह । रज्ज्विति । यथा लोके रज्जुरे-
षेति ज्ञाने सति विद्वान्निमित्तनिवृत्तेः पूर्वकृतानि पलायनादीन्यनुशोचति तथा ज्ञाततत्त्वो
बन्धध्वस्तावेतावन्तं कालं वृथैव कर्माकर्णमित्यनुशोचति तस्मादैहिकैरपि ज्ञानात्प्राक्काली-
नकर्मभिर्न समुच्चयस्तदधिगमाधिकरणन्यायादिति भावः ॥ ३६५ ॥

न कर्मव्यापृतिर्पुक्तावाप्त्यादीनामभावतः ॥

न च श्रुत्वादयस्तत्र तेन स्याच्च समुच्चयः ॥ ३६६ ॥

ज्ञानकर्मणोः सर्वप्रकारसमुच्चयाभावे युक्त्यन्तरमाह । न कर्मेति । विद्यां चाविद्यां
चेत्यादिश्रुतेर्ययाऽन्नं मधुमंयुकमित्यादिस्मृतेश्च समुच्चयमाशङ्क्याऽऽह । न चेति ।
श्रुतिस्मृतीनां समुच्चयवादिनां क्रमसमुच्चयपरतेति भावः । मान्यभावफलमाह ।
तेनेति ॥ ३६६ ॥

अन्तरङ्गं हि विज्ञानं श्रुत्यध्यात्रैकसंश्रयात् ॥

बहिरङ्गं तु कर्म स्याद्वाह्यद्रव्याश्रयत्वतः ॥ ३६७ ॥

अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं नन्वदिति न्यायात्प्रबलदुर्बल्योर्ज्ञानकर्मणोर्न समुच्चय इत्याह । अन्तरङ्गं हीति ॥ ३६७ ॥

सत्यन्तरङ्गे विज्ञाने बहिरङ्गं न सिध्यति ॥

संस्कारकं तु कर्म स्याज्ज्ञानाच्चज्ञाननिवृत्तिः ॥ ३६८ ॥

अन्तरङ्गस्यापि बहिरङ्गापेक्षा कार्यवशादविरुद्धा राजान्तरङ्गस्यैव प्रधानस्य शिवि कोद्वाहकादिप्रेषादर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह । सतीति । मुक्त्यन्तरङ्गे ज्ञाने सति तद्बहिरङ्गं कर्म न भवति तद्धेतुत्वज्ञानभ्रमादिति कर्मणि ज्ञानस्य नापेक्षेत्यर्थः । अस्तु ताहिं बहिरङ्गस्य कर्मणोऽन्तरङ्गज्ञानापेक्षा मोक्षार्थश्च समुच्चय इति नेत्याह । संस्कारकमिति । कर्मणा मोक्षोपायत्वे ज्ञानापेक्षया समुच्चयो न च तदस्ति तेषां कार्यान्तरे विनियोगस्य प्रागुक्तत्वादित्यर्थः । ज्ञानमपि पुरुषसंस्कारकं वदिकोपायत्वात्कर्मवदित्याशङ्क्याऽऽह । ज्ञानादिति । विमतमज्ञाननिवर्तकं तत्त्वज्ञानत्वाद्ब्रह्मज्ञानवदित्यर्थः ॥ ३६८ ॥

यथावस्तुवात्यविज्ञानं बोधयानाश्रयाः क्रियाः ॥

सम्यग्ज्ञाने कुतः कर्म कर्महेतूपमर्दनात् ॥ ३६९ ॥

ताहिं कर्माप्यज्ञाननिवर्तकं पुमर्थोपायत्वाज्ज्ञानवदित्याशङ्क्य तत्त्वज्ञानत्वमुपाधिरित्याह । दधेति । किंच कर्म नाज्ञाननिवर्तकमयथावस्तुवन्नुरोपित्वाद्रूप्यधीवदित्याह । मोहेति । केवलकर्मणोऽज्ञानानिवर्तकत्वेऽपि समुचितस्य तत्त्वनिवर्तकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । सम्यगिति । ज्ञानस्य कर्मनिवर्तकत्वानुपलम्भात्कथं तत्काले कर्माभावस्तत्राऽऽह । कर्मेति ॥ ३६९ ॥

नित्यप्राप्तं च विज्ञानं प्रतीचः संनिधेः सदा ॥

कर्मानित्यं पृथग्रूपं नित्यं चानित्यवाधकम् ॥ ३७० ॥

कर्मवज्ज्ञानस्याप्यज्ञानमत्वात्तत्समानयोगहेतुत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । नित्येति । ज्ञानमात्मस्वभावश्चित्प्रकाशमस्तस्य नित्यत्वालं कर्मेतुल्येत्यर्थः । तच्चित्यत्वे हेतुमाह । प्रतीच इति । सर्वत्र सर्वदा प्रतीच स्वरूपत्वेन सत्त्वात्तत्वात्मकचित्यप्रकाशास्य ज्ञानं नित्यमपि वाक्योत्पत्तिशुद्धिसमीचीनमेव सहेतु बन्ध धुनोतीति भावः । ज्ञानवत्कर्मापि नित्यमन्यथा समारम्भादित्वापत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मेति । नहि कर्तव्यतया निषीयमानं कर्म नित्यं न च समारम्भेदप्रपन्नं तद्धेतुत्वज्ञानस्यानादित्वादित्यर्थः । कर्मानित्यत्वे हेतुमाह । पृथगिति । नानाकारकतश्चत्वाच्चानाकर्मातोऽनित्यमित्यर्थः । ज्ञानकर्मणोर्नित्यत्वानित्य-

त्वाम्यां सिद्धमर्थमाह । नित्यं चेति । निष्प्रपञ्चब्रह्माकारधौवृत्तिविशेषसमेतो दृगात्मा स्वविपरीतावभासनिमित्तमज्ञानं सकार्यमुच्छिनत्त्यतो विलक्षणस्वभावयोर्ज्ञानकर्मणोर्न समुच्चित्तिरिति भावः ॥ ३७० ॥

क्षयी कर्माजितो लोकः स्वरादब्रह्मावबोधतः ॥

लब्धे त्रैलोक्यराज्ये ना भिक्षामाद्रियते तु कः ॥ ३७१ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । क्षयीति । विरुद्धफलत्वाद्धाकर्मणोश्चित्रादर्शादिवन्न समुच्चय इत्यर्थः । ननु मोक्षमाणस्य ज्ञाने सति मोक्षकामनानिवृत्तावपि कर्मफलामिलापानिवृत्तेस्तदर्थं कर्मानुष्ठाने समुच्चयसिद्धिस्तत्राऽऽह । लब्ध इति ॥ ३७१ ॥

भिन्नप्रकरणं ज्ञानं कारुक्षित्वं न च कर्मणा ॥

विरोधाच्च स्वतन्त्रं तद्गुणभूतं न कस्यचिद् ॥ ३७२ ॥

ज्ञानकर्मणोर्गुणप्रधानत्वेन समप्रधानत्वेन वा समुच्चयमुक्त्वा कर्म प्रधानं गुणो ज्ञानमिति यः समुच्चयः स प्राकरणीको वा श्रुत्यादिगम्यो वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । भिन्नेति । द्वितीयं दूषयति । कारुक्षित्वमिति । कर्मणा ज्ञानस्यानाकारुक्षितत्वात्तयोः सामान्यसंबन्धासिद्धौ न श्रुत्यादिभिन्नाद्विशेषसिद्धिरित्यर्थः । किं चोपकार्यस्योपकारकेऽपेक्षा न चानयोस्तद्भावो विरुद्धस्वभावत्वात्तच्च समुच्चय इत्याह । विरोधाच्चेति । ज्ञानस्य कर्मागुणत्वेऽपि स्वफलं प्रति गुणत्वात् स्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्याऽऽह । गुणेति । ज्ञानफलं कैवल्यं तदभिन्नमिति भावः ॥ ३७२ ॥

यतो वस्तुवस्तुरोध्येतन्न ज्ञातृवशवर्त्यतः ॥

अज्ञानोच्छित्तये ज्ञानं स्वतन्त्रं तेन भण्यते ॥ ३७३ ॥

यथा कर्म कर्तृतन्त्रं तथा ज्ञानमपि ज्ञातृतन्त्रं तन्न स्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यत इति । तथाऽपि वस्तुतन्त्रं कथं स्वतन्त्रमित्याशङ्क्याह । अज्ञानेति । वस्तुतन्त्रत्वं तेनेति परामृश्यते । स्वतन्त्रं स्वफले हेत्वन्तरानपेक्षमिति यावत् ॥ ३७३ ॥

अनावृत्तिश्च कर्मभ्यो न क्वचिच्छ्रूयते स्फुटम् ॥

ज्ञानादेव त्वनावृत्तिः श्रूयते बहुशः श्रुतौ ॥ ३७४ ॥

कर्म प्रधानं गुणो ज्ञानमिति समुच्चयो मा भूत्तद्विपरीतस्तु स भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । अनावृत्तिश्चेति । मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य तदहेतुषु कर्मसु नापेक्षा तच्च विपरीतसमुच्चयोऽप्यमानत्वादित्यर्थः । न च पुनरावर्तत इत्यादौ कर्मभ्यो मुक्तिः श्रुतेत्याशङ्क्याऽऽह । स्फुटमिति । न हि तत्र कर्मणामनावृत्तिहेतुत्वं स्पष्टमुपासीनस्य कर्ममुक्तिप्रतिपादनात्कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहेत्यादिन्यायादिति भावः । कर्मवज्ज्ञानमपि नानावृत्तिहेतुवैदिकसाधनत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । ज्ञानादिति । ज्ञानस्यानावृत्तिसाधनत्वं फला-

अन्तरङ्गं हि विज्ञानं प्रत्यक्षात्रैकसंश्रयात् ॥

बहिरङ्गं तु कर्म स्याद्वासाद्रन्याश्रयत्वतः ॥ ३६७ ॥

अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं नलवदिति न्याय्यात्प्रबलदुर्बलयोर्ज्ञानकर्मणोर्न समुच्चय इत्याह । अन्तरङ्गं हीति ॥ ३६७ ॥

सत्यन्तरङ्गे विज्ञाने बहिरङ्गं न सिध्यति ॥

संस्कारकं तु कर्म स्याज्ज्ञानाच्चज्ञाननिवृत्तिः ॥ ३६८ ॥

अन्तरङ्गमपि बहिरङ्गापेक्षा कार्यवशादविरुद्धा रानान्तरङ्गमैव प्रधानम्य शिवि-
कोद्वाहकादिष्वपेक्षादर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह । सतीति । मुख्यन्तरङ्गे ज्ञाने सति तद्ब-
हिरङ्गं कर्म न भवति तद्धेतुज्ञानध्वंसादमति कर्मणि ज्ञानस्य नापेक्षेत्यर्थः । अस्तु
तर्हि बहिरङ्गम्य कर्मणोऽन्तरङ्गज्ञानापेक्षा मोक्षार्थश्च समुच्चय इति नेत्याह । संस्कार-
कमिति । कर्मणां मोक्षोपायत्वे ज्ञानापेक्षया समुच्चयो न च तदस्ति तेषां कार्यान्तरे
पि नियोगम्य प्रागुक्तत्वादित्यर्थः । ज्ञानमपि पुरुषसंस्कारकं वैदिकोपायत्वात्कर्मवदित्या-
शङ्क्याऽऽह । ज्ञानादिति । विमतमज्ञाननिवर्तकं तत्त्वज्ञानत्वाद्ब्रह्मज्ञानवदि-
त्यर्थः ॥ ३६८ ॥

यथावत्स्वात्मविज्ञानं मोहमाश्रयाः क्रियाः ॥

सम्यग्ज्ञाने कुतः कर्म कर्महेतूपमर्दनात् ॥ ३६९ ॥

तर्हि कर्माप्यज्ञाननिवर्तकं पुमर्थोपायत्वाज्ज्ञानवदित्याशङ्क्य तत्त्वज्ञानत्वमुपाधिरि-
त्याह । यथेति । किञ्च कर्म नाज्ञाननिवर्तकमयथावत्स्वतन्त्रोपधित्वाद्बुध्यधीवदित्याह ।
मोहंति । केवलकर्मणोऽज्ञानानिवर्तकत्वेऽपि समुच्चितस्य तन्निवर्तकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
सम्यगिति । ज्ञानम्य कर्मनिवर्तकत्वानुपलम्भात्कथं तत्काले कर्माभावात्तत्राऽऽह ।
कर्मैति ॥ ३६९ ॥

नित्यप्राप्तं च विज्ञानं प्रतीचः संनिधेः सदा ॥

कर्मानित्यं पृथग्रूपं नित्यं चानित्यबाधकम् ॥ ३७० ॥

कर्मवज्ज्ञानम्याप्यज्ञानवत्तात्तत्समानयोगहेतुत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । नित्येति । ज्ञान-
मात्मस्वभावाच्चित्प्रकाशमन्तम्य नित्यत्वाच्च कर्मनित्येत्यर्थः । तानित्यत्वे हेतुमाह । प्रतीच
इति । सर्वत्र सर्वज्ञ प्रतीचः स्वरूपत्वेन सत्त्वात्तदात्मवच्चित्प्रकाशाख्यं ज्ञान नित्यमपि
वाक्योत्पत्तिबुद्धिसम्भोचनमेव सहेतुं बन्धं पुनोतीति भावः । ज्ञानवत्कर्मापि नित्यमन्यथा
समारसादिन्नापत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मैति । नहि कर्तव्यतया विधीयमानं कर्म
नित्यं न च समारम्भेदप्रवृत्तता तद्धेतुज्ञानम्यानादित्यादित्यर्थः । कर्मानित्यत्वे हेतुमाह ।
पृथगिति । नानाकारकवत्प्रत्यक्षानाकर्मातोऽनित्यमित्यर्थः । ज्ञानकर्मणोर्नित्यत्वानित्य-

त्वाभ्यां सिद्धमर्थमाह । नित्यं चेति । निष्प्रपञ्चब्रह्माकारधीवृत्तिविशेषसमेतो दृगात्मा स्वविपरीतावभासनिमित्तमज्ञानं सकार्यमुच्छिनत्त्यतो धिलक्षणस्वभावयोर्ज्ञानकर्मणोर्न समुचितिरिति भावः ॥ ३७० ॥

क्षयी कर्माजितो लोकः स्वराद्ब्रह्मावबोधतः ॥

लब्धे त्रैलोक्यराज्ये ना भिन्नामाद्रियते नु कः ॥ ३७१ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । क्षयीति । विरुद्धफलत्वाद्धीकर्मणोऽभिन्नादर्शादिवन्न समु-
च्य इत्यर्थः । ननु मोक्षमाणस्य ज्ञाने सति मोक्षकामनानिवृत्तानपि कर्मफलमिलापानि-
वृत्तेस्तदर्थं कर्मानुष्ठाने समुच्ययासिद्धिस्तथाऽऽह । लब्ध इति ॥ ३७१ ॥

भिन्नप्रकरणं ज्ञानं कारुक्षितं न च कर्मणा ॥

विरोधाच्च स्वतन्त्रं तद्गुणभूतं न कस्यचित् ॥ ३७२ ॥

ज्ञानकर्मणोर्गुणप्रधानत्वेन समप्रधानत्वेन वा समुच्यमुक्त्वा कर्म प्रधाने गुणो ज्ञान-
मिति यः समुच्यः स प्राकरणिको वा भ्रुत्यादिगम्यो वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह ।
भिन्नेति । द्वितीयं दूषयति । कारुक्षितमिति । कर्मणा ज्ञानस्यानाकारुक्षि-
तत्वात्तयोः सामान्यसंबन्धासिद्धौ न भ्रुत्यादिभिस्तद्विशेषसिद्धिरित्यर्थः । किं चोपकार्य-
स्योपकारकेऽपेक्षा न चानयोस्तद्भावो विरुद्धस्वभावत्वात्तन्न समुच्य इत्याह । विरोधा
चेति । ज्ञानस्य कर्मागुणत्वेऽपि स्वफलं प्रति गुणत्वात् स्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्याऽऽह ।
गुणेति । ज्ञानफलं कैवल्यं तदभिन्नमिति भावः ॥ ३७२ ॥

यतो वस्तुनुरोध्येतन्न ज्ञातृवशवर्त्यतः ॥

अज्ञानोच्छिद्यते ज्ञानं स्वतन्त्रं तेन भण्यते ॥ ३७३ ॥

यथा कर्म कर्तृतन्त्रं तथा ज्ञानमपि ज्ञातृतन्त्रं तन्न स्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यत्
इति । तथाऽपि वस्तुतन्त्रं कर्म स्वतन्त्रमित्याशङ्क्याह । अज्ञानेति । वस्तुतन्त्रत्वं तेनेति
परामृश्यते । स्वतन्त्रं स्वफले हेत्वन्तरानपेक्षमिति यावत् ॥ ३७३ ॥

अनावृत्तिश्च कर्मभ्यो न कचिच्छ्रूयते स्फुटम् ॥

ज्ञानादेव त्वनावृत्तिः श्रूयते बहुशः श्रुतौ ॥ ३७४ ॥

कर्म प्रधानं गुणो ज्ञानमिति समुच्यो मा भूत्तद्विपरीतस्तु स भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह ।
अनावृत्तिश्चेति । मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य तदहेतुषु कर्मसु नापेक्ष्य तत्र विपरीतसमुच्योऽ-
प्यमानत्वादित्यर्थः । न च पुनरावर्तत इत्यादौ कर्मभ्यो मुक्ति- श्रुतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
स्फुटमिति । न हि तत्र कर्मणा अनावृत्तिहेतुत्वं स्पष्टप्रपासीनस्य कममुक्तिप्रति-
पादनात्कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहेत्यादिन्यायादिति भावः । कर्मवज्ज्ञानमपि नानावृत्ति-
हेतुर्वैदिकसाधनत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । ज्ञानादिति । ज्ञानस्यानावृत्तिसाधनत्वं फला-

ध्याये साधितमिति तुशब्दार्थः । तत्र ध्रुतेरन्यपरत्वमाशङ्क्याऽऽह । बहुश इति । निचार्य त मृत्युमृतात्प्रमुच्यत इत्याद्या श्रुतिः ॥ ३७४ ॥

एकरूपं च विज्ञानमेकरूपात्ममेवतः ॥

भिन्नरूपाणि कर्मणि बहुकारकसंश्रयात् ॥ ३७५ ॥

ज्ञानकर्मणोर्गुणप्रधानत्वेन समुच्य निरस्य समप्रधानतया तमेव युक्त्यन्तरेण विषट् यति । एकरूपं चेति । कर्मणामपि ज्ञानवदेकरूपत्वमाशङ्क्याऽऽह । भिन्नेति ॥ ३७५ ॥

एकरूपस्य मोक्षस्य भिन्नरूपं न साधनम् ॥

एकरूपस्य मोक्षस्य द्वेकरूपं हि साधनम् ॥ ३७६ ॥

अनेकरूपाण्येव तानि ज्ञानस्य मुक्तौ सह कुर्वन्तीत्याशङ्क्याऽऽह । एकरूपस्येति । नित्यस्य मोक्षस्य ज्ञानमपि न साधनं नित्यलब्ध्यापातादित्याशङ्क्याऽऽह । एकरूपस्येति । योग्यं योग्येन संबध्यत इति न्यायमेवेन हिशब्देन द्योतयति । द्वितीयेन नित्यस्यापि मोक्षस्य प्रतिबन्धध्वस्तौ ज्ञानापेक्षेति सूचयति ॥ ३७६ ॥

तस्मात्कर्मफलं नाना नानाकर्मसमृद्धयम् ॥

देवानुपतिर्यसु कर्तुः शस्त्रैर्निर्दिशितम् ॥ ३७७ ॥

तर्हि विफलानि कर्माणीत्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । एकरूपस्य मोक्षस्याकर्मफलत्वं तच्छब्दार्थः । ससारसुखस्य नानात्वे हेतुमाह । नानेति । कस्येदं कर्मफलमिति तत्राऽऽह । देवेति । नानायोगिषु वर्तमानस्य वर्तुस्तत्फलं न ब्रह्मनिज्ञासोरिति शस्त्रैरिति नु कामयमान इत्यादिभिरुक्तमित्यर्थः ॥ ३७७ ॥

अन्ये तु मन्वते केचिद्ब्रह्मीरन्यायवादिनः ॥

भेदस्य विलयो वेदे गम्यते कस्यचित्कचित् ॥ ३७८ ॥

यामज्यससमुच्यपक्षप्रत्युक्त्या कर्मकाण्डस्य विविदिषाद्वारा ब्रह्मकाण्डशेषेति पारिशेव्यानुक्तम् । अयं प्रपञ्चक्रियद्वारा कर्मकाण्डस्येतरशेषत्वात्पारिशेव्यासिद्धिरिति मतमुत्थापयति । अन्ये त्विति । ब्रह्मकाण्डस्य सुकर निरसवमिति सूचयितुमुपहसति । गम्भीरेति । न्यायामासवादिन इति यावत् । प्रपञ्चाभावपरत्वे शास्त्रस्य न प्रपञ्चोऽस्तीत्येतावताऽह किं बहुप्रपञ्चेन वेदेनेत्याशङ्क्याऽऽह । भेदस्येति । निषेध्य बाह्यल्लानिषेधकवेदस्यापि युक्तं तथात्वमित्यर्थः ॥ ३७८ ॥

देहात्मभावविलयः स्वर्गकामपदे यया ॥

देहाद्भिन्नोऽधिवायत्र स्वर्गभोग्यवगम्यते ॥ ३७९ ॥

कर्मविधयस्तत्कार्यत्वं बोधयन्ति न प्रपञ्चाभावमित्याशङ्क्याऽऽह । देहेति । यया काण्डयोरुक्तिरित्याशेषतोषित्वं तथा दृष्टान्तं स्वर्गकामपदोपेतवाक्ये देहात्मत्वस्य ल्यो गम्यते तेन तत्परत्वंमित्यर्थः । ननु यामज्य स्वर्गसाधनत्वपरमिदं न कस्यचित्परामित्याश-

वार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११७

इत्याऽऽह । देहादिति । अत्र हि कालान्तरादिगतस्वर्गभोगशक्तोऽधिकारी सिद्धः स च देहाद्विज्ञो देहस्यात्रैव भग्नीभूतस्य तद्भोगायोगादतो देहात्मत्वलये प्रमातव्ये तत्रैव वाक्यतात्पर्यं साधनपरत्वे देहातिरेकोऽज्ञाक्यप्रभो भनुष्योऽहमित्यध्यस्तनापाहृत्य-
परत्वे तु न तद्वाचस्तत्परस्य तद्विरोधेऽपि नायं सर्प इत्याप्तोक्तिवद्बलवत्त्वाद्यागत्य च स्वर्गसाधनत्वमन्यपरेणापि वाक्येन शक्यं देवताधिकरणन्यायेन प्रमातुमिति स्वर्गकाम-
पाक्यं लयपरमेवेति भावः ॥ ३७९ ॥

गोदोहनेनेत्यत्रापि विलयोऽन्याधिकारिणः ॥

अधिकृताधिकारित्वान्नान्योऽधिक्रियते यतः ॥ ३८० ॥

तथाऽपि वाक्यान्तरस्य तत्परत्वाभावात्काकतालीयमेतदित्याशङ्क्याऽऽह । गोदो-
हनेनेति । गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्र दर्शाद्यधिकारिणः सकाशादन्यस्य
स्वतन्त्रस्याधिकारिणो लयधीरित्यत्र हेतुमाह । अधिकृतेति । यः स्वर्गकामः स दर्शा-
द्यधिकृतस्तस्यैव पशुकामस्य सतो गोदोहनेऽधिकारित्वाच्च स्वतन्त्रोऽत्राधिकारीति युक्तं
गोदोहनत्राक्यस्यापि विलयपरत्वमित्यर्थः ॥ ३८० ॥

रागाद्युत्पन्नवृत्तीनां निषेधेषु लयोऽङ्गसा ॥

विधिष्वपि लयस्तासां कार्यान्तरनियोगतः ॥ ३८१ ॥

काम्यविधीनां लये तात्पर्यमुक्त्या निषेधवाक्यानामपि तत्रैव तात्पर्यमाह । रागा-
दीति । नित्यनैमित्तिकविधीनां तत्परत्वमाह । विधिष्विति । नित्यनैमित्तिकविधिष्वपि
स्वाभाविकप्रवृत्तीनामभावे भातीत्यर्थः । कथं तर्हि विधिनिषेधयोर्भेदस्त्वत्राऽऽह । कार्या-
न्तरेति । सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयादिति न्यापारान्तरनियोगमुखेन तत्काले कार्यान्तर-
स्यानवसरमापादयन्तस्तदभावे नित्यादिविधयः पर्यगम्यन्तीत्यर्थः ॥ ३८१ ॥

लोकेऽपि चानभिमेतात्पर्यः साक्षाद्विवारणम् ॥

मार्गान्तरोपदेशाद्वा वेदेऽप्येवं प्रतीयताम् ॥ ३८२ ॥

कल्पनालावकत्वेऽपि कस्मादभावमेव नाभिदधीरन्नित्याशङ्क्याऽऽह । लोकेऽपीति ।
लोकवेदयोरैकप्रस्थानतया लोकानुसारेणि वेदे गौरवं नावतरतोत्यर्थः ॥ ३८२ ॥

एवं रागादिहेतूत्पन्नवृत्तिलयवर्त्मना ॥

आत्मज्ञानाधिकारार्था निःशेषा विधयः स्थिताः ॥ ३८३ ॥

कर्मकाण्डस्य प्रपञ्चलयाद्वारा ज्ञाननियोगशेषत्वमुपसंहरति । एवमिति । प्रवृत्तिलयो
देहादिलयस्याप्युपलक्षणम् । अधिकारो नियोगः । विविशब्दो निषेधानामप्युपलक्ष-
णम् ॥ ३८३ ॥

नैतदेवं यतोऽशेषा न कर्मविधयः श्रुताः ॥

स्ववाक्यावगतात्कार्यादपेक्षन्ते फलान्तरम् ॥ ३८४ ॥

कर्मकाण्डस्य भेदलक्ष्यद्वारा ज्ञाननियोगशेषत्व दूषयति । नैतदिति । कर्मविधयो मोक्षार्थिनो वा स्वर्गार्थिनो वा प्रपञ्चाभावमात्रार्थिनो वा ज्ञाननियोगविषय प्रतिषिद्धमा-
नस्य वा प्रपञ्चाभावमाहुस्तत्राऽऽद्य निरस्यति । यत इति । सर्वे कर्मविधयः श्रुताः श्रुता
स्ववाक्यावगतात्स्वर्गादिफलात्फलान्तर मोक्षारूप नापेक्षन्तेऽतस्तदर्थं प्रपञ्चाभाव नाभिद-
ध्युरित्यर्थः ॥ ३८४ ॥

वेदेऽनुष्ठानतात्पर्यान्न लयो गम्यते क्वचित् ॥

फलश्रुतेरभावो हि साध्यः स्यादफलः कथम् ॥ ३८५ ॥

द्वितीय निराकरोति । वेद इति । न हि कर्मकाण्डे क्वचिदपि भेदस्य कस्यचिदपि
लयो गम्यते तस्यानुष्ठाने तात्पर्यान्न च प्रपञ्चाभाव स्वर्गहेतु किन्तु कर्मैव तत्र स्वर्गा-
दिनस्तदभाव कर्मविधयो ह्युरित्यर्थः । अनुष्ठाने तात्पर्यं हेतुमाह । फलेति । स्वर्गादि-
श्रवणात्तद्धेतुयागाद्यनुष्ठानपर कर्मकाण्डमित्येतत् । तृतीय प्रत्याह । अभावो हीति ।
प्रपञ्चाभावो न साध्योऽभावत्वात्पूर्वोक्तपुनराद्यभाववदपुनर्यत्वाच्चातस्त्रन्मात्रेच्छायोगा-
त्तदर्थिनो न प्रपञ्चाभावबोधिनो विषय इत्यर्थः ॥ ३८५ ॥

वस्तुनोऽवगतिर्नापि लपान्नयति कुत्रचित् ॥

अभावेऽप्युपपन्नत्वात्सुप्ते चाप्यनीक्षणात् ॥ ३८६ ॥

चतुर्थं दूषयति । वस्तुन इति । ज्ञाननियोगस्य ज्ञानसाधन विषयो यथा स्वर्गनियो-
गस्य तत्साधन कर्म न चाऽऽत्मज्ञाने प्रपञ्चाभावो हेतुर्न हि क्वचिदपि वस्तुनोऽवगतिर्भवति
लयादित्यधिगतिरतो ज्ञाननियोगस्य नासौ विषय इत्यर्थः । प्रपञ्चाभावस्याऽऽत्मज्ञाना
हेतुत्व स्फुटयति । अभावेऽपीति । चन्द्रद्वित्वप्रत्यये सत्येवाऽऽस्वाक्यादिना चन्द्रैक्य-
धीमत्प्रपञ्चलक्ष्यभावे देहादिर्भवेऽपि श्रुत्यादिना ब्रह्मावगतेरुपपन्नत्वात्प्रपञ्चाभावो
न तद्वेतुरित्यर्थः । तस्य तेन व्यतिरेकाभावमुक्त्वाऽन्वयोऽपि नास्तीत्याह । सुषुप्ते चेति ।
सत्यपि प्रपञ्चाभावे प्रलयमूर्च्छादौ ब्रह्मज्ञानादर्शनाज्ञानव्य इत्यर्थः ॥ ३८६ ॥

स्वाभाविकः प्रपञ्चश्चेत्त निरोद्धुं न शक्यते ॥

कार्यश्चेत्कारणोच्छेदे कार्योच्छेदः स्वतो न हि ॥ ३८७ ॥

प्रपञ्चाभावस्य ज्ञानसाधनत्वात् तन्नियोगविषयतेत्युक्तम् । सप्रत्यनादे सादेर्वा
प्रपञ्चस्याभावो ज्ञाननियोगविषय इति विकल्प्याऽऽद्यमादाय दूषयति । स्वाभाविक
इति । चैतन्यवदिति शेषः । द्वितीय प्रत्यादिशति । कार्यश्चेदिति । कारण प्रपञ्चा-

ज्ञानं न च ज्ञानं विना तद्ध्वंसस्ततश्च ज्ञानात्प्रपञ्चध्वंसस्ततो ज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् ।
प्रपञ्चाभावो ज्ञाननियोगविषय इति शेषः ॥ ३८७ ॥

कृत्स्नप्रपञ्चविलयः कर्तुं शक्यो न केनचित् ॥

स्वेन्द्रियादिलयः स्वापे स्वत एव न शास्त्रतः ॥ ३८८ ॥

किंच सकारणस्य प्रपञ्चस्य ध्वंसो वा तद्विषयस्तदेकदेशस्य वा नाऽऽद्य इत्याह ।
कृत्स्नेति । आत्मज्ञानं विनेति शेषः । ईश्वरस्तु निःशेषं प्रपञ्चं नाशयितुमीशोऽपि न
ज्ञाननिर्गमे नियोज्यतया प्रविशतीति भावः । द्वितीयं तदेकदेशस्य यस्य कस्याचिद्ध्वं-
सो वा तद्विषय आध्यात्मिकस्येन्द्रियादेर्वा नाऽऽद्यो घटप्रहर्तुरपि ज्ञानोदयप्रसक्तेरिति
मत्वा कल्पान्तरं निराह । स्वेन्द्रियादीति । स्वापादौ स्वेन्द्रियादिलेयस्य स्वाभाविक-
त्वेन शास्त्रीयमुप्यापारानपेक्षत्वात् नियोगविषयतेत्यर्थः ॥ ३८८ ॥

उत्थितस्य पुनर्भावादनुच्छेदोऽयं शङ्क्यते ॥

आयातस्तर्ह्यनाभासस्त्वदभ्युपगतावपि ॥ ३८९ ॥

तत्रेन्द्रियादिलयेऽपि नासावत्यन्तिको जाग्रतो यथापूर्वं तद्भावादतस्तस्याऽऽत्यन्ति-
कनाशसिद्धये विध्यधीनत्वाभियोगविषयतेति शङ्कते । उत्थितस्येति । उत्थितस्वेन्द्रि-
यादिदृष्ट्या तस्यैव वा सत्त्वमिन्द्रियादेः स्वापादौ कल्प्यते तदेतौर्वा प्रथमे तस्याभिव्य-
क्तरूपेणानभिव्यक्तरूपेण वा सत्त्वमाये स्वापादिव्याहतिरिति मन्वानो द्वितीयं प्रत्याह ।
आयात इति । यदि स्वापादाविन्द्रियादेरनभिव्यक्तात्मना सत्त्वं तर्हि त्वदभ्युपगतज्ञान-
नियोगविषयेन्द्रियादिलयेऽपि स्वापादाविव तस्यानभिव्यक्तस्य सत्त्वसंभवात्तदनुच्छेद-
शङ्काया मोक्षासिद्धिरित्यर्थः ॥ ३८९ ॥

प्रपञ्चनाशनेनाथ नाश्यते भेदकारणम् ॥

नैवं न कार्यनाशेन कारणं नश्यति क्वचित् ॥ ३९० ॥

स्वापादौ हेतुलयाभावात्पुनरिन्द्रियाद्युत्थानं युक्तं ज्ञाननियोगाधीनप्रपञ्चलये तु तदे-
तुनाशानैवमित्यनाथासं समादधानो द्वितीयमालम्ब्यते । प्रपञ्चेति । प्रपञ्चनाशो वा तदे-
तुनाशो हेतुर्ज्ञाननियोगो वा नाऽऽद्य इत्याह । नैवमिति । नहि क्वचिदपि कार्यनाशेन
कारणं नश्यदृश्यते तेन प्रपञ्चनाशो न तदेतुनाशो हेतुरित्यर्थः ॥ ३९० ॥

कारणस्याप्यविधाया वस्तुबोधादिनाशतः ॥

यतोऽतोऽविद्यानाशार्थं प्रपञ्चविलयोऽफलः ॥ ३९१ ॥

द्वितीयं निराचष्टे । कारणस्येति । न ज्ञाननियोगस्तत्कारणं नाशयतीति शेषः ।
न च वस्तुनैव किञ्चित्प्रपञ्चकारणं स्यात्तस्य नियोगतोऽपि चैतन्यवदनिवृत्तेरित्यभि-
प्रेक्ष्यार्थः । ननु प्रपञ्चलयद्वारा ज्ञाननियोगस्याज्ञाननिवृत्त्यर्थत्वादपेक्षितत्वमित्याश-

कृयाऽऽह । यत इति । अविद्यानाशार्थं वस्तुबोधमैव यतोऽपेक्षितत्वमतः प्रपञ्चल्यो निष्कलो न साध्यतामर्हतीति कुतस्तद्वारा नियोगोपदेशत्वर्थः ॥ ३९१ ॥

रज्जुज्ञानादि सर्पादिप्रपञ्चविलयो यतः ॥

सर्पाभासलयेऽपीयं रज्जुस्तमसि नेक्ष्यते ॥ ३९२ ॥

ज्ञाननियोगवत्तत्त्वज्ञानमपि नाज्ञानध्वसे हेतुज्ञातिरज्जुतत्त्वस्यापि पुनस्तत्र सर्पभ्रमोप-
लम्भादित्याशङ्क्याऽऽह । रज्ज्विवति । यतो यथोक्तज्ञानाच्छ्रयोऽवगतोऽतस्तत्त्वज्ञा-
नादज्ञानध्वस्तिः संमतेति शेषः । कथं तर्हि कालान्तरे तत्र सर्पधीरित्याशङ्क्या-
ज्ञानान्तरादिति मत्वा तत्र भानमाह । सर्पेति । रज्जावरोपितसर्पाभासलयेऽपि काल-
ान्तरे तमसि सत्येव सा नोपलभ्यते तेन विपर्ययान्तरवशात्तस्यां प्राचीनसर्पाभासहेतो-
रज्ञानाज्ज्ञानाभावाच्चान्यज्ञानं गम्यते । न चैकस्मिन्नेकाज्ञानस्वीकारेऽपराद्धान्तो
यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीत्युपगमात् । न च ब्रह्मण्यपि रज्जुवदनेकाज्ञानप्रसक्ता-
वमुक्तिः सन्निशेगत्वनिर्विशेगत्वाभ्यां तयोर्भेदात्तस्मिन्नपि तदाकारभेदाङ्गीकाराच्च भूय-
श्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुतेश्चेति भावः ॥ ३९२ ॥

लयनिष्ठे प्रमाणे नो वस्तुगोचरभेदतः ॥

अथ वस्तुनि सन्मानं न लये स्यान्न च द्वये ॥ ३९३ ॥

अनादे' सादेर्भागस्य कृत्स्नस्य वा प्रपञ्चस्य लयो न नियोगविषय इत्युक्तम् । किं
च प्रपञ्चलयमात्रं वा शास्त्रीयं वस्तुमात्रं वा द्वयं वा नाऽऽद्य इत्याह । लयेति । शास्त्रे
प्रपञ्चलयमात्रविषये वस्तु न सिध्यति तस्य तद्विषयादन्यत्वान्मानान्तरस्य घातसाधक-
त्वादित्यर्थः । द्वितीयमनूय दूषयति । अभेति । तृतीय निरस्यति । न चेति ।
एकवाक्यत्वमेकार्थत्वेन व्याप्तमिह व्यापक व्यावर्तमानमेकवाक्यत्वमपि व्यावर्तयतीति
भावः ॥ ३९३ ॥

भाव्युच्छेत्तुमशक्यस्ते भूतोऽप्युपरतः स्वतः ॥

प्रपञ्चो वर्तमानस्तु कार्यस्वाश्रययति स्वतः ॥ ३९४ ॥

किं ज्ञाननियोगविषयो भाविनो भूतस्य भवतो वा प्रपञ्चस्य ध्वस्तो नाऽऽद्य
इत्याह । भावीति । अप्राप्तोरिति शेषः । न द्वितीय इत्याह । भूतोऽपीति । न तृतीय
इत्याह । प्रपञ्च इति । स्वतो नियोग विनेति यावत् ॥ ३९४ ॥

श्रुतेर्विलयतात्पर्ये फलमाकस्मिकं भवेत् ॥

फलार्था चेष्टये न स्यान्नोभयं वाक्यभेदतः ॥ ३९५ ॥

यत्तु कर्मश्रुतीनां प्रपञ्चाभावे तात्पर्यमिति तत्र किं तदश्रवभावे तासां तात्पर्यं
स्वर्गादिकले बोधयत्र वा नाऽऽद्य इत्याह । श्रुतेरिति । कर्मश्रुतीनां प्रपञ्चाभावमात्र-
परत्वे कर्मण्यतात्पर्यादज्ञानहेतुभावस्य तस्यान्नुष्ठानादकृतकर्मणश्च पुंसः स्वर्गादि भव-

वार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२१

दाकस्मिकं स्यादित्यर्थः । द्वितीयमनुभाष्य दूषयति । फलेति । कर्मश्रुतिः स्वर्गादेर्यागादेश्च साध्यसाधनसंबन्धपरा चेन्न लये तात्पर्यवती स्यात्तथा च ज्ञानकामस्य प्रपञ्चध्वंसे नियोग इति कल्पनाविहतिरित्यर्थः । तृतीयं प्रत्याह । नेति ॥ ३९९ ॥

प्रपञ्चविलयेनैव सर्वानर्थप्रहाणतः ॥

पुरुषार्थस्य संसिद्धेर्विद्या नैष्कल्पमाप्तेत् ॥ ३९६ ॥

कर्मश्रुतीनां प्रपञ्चध्वंसपरत्वे दोषान्तरमाह । प्रपञ्चेति । तथाच ब्रह्मविदामिति परमित्यादिब्रह्मकाण्डाप्रामाण्यमिति भावः ॥ ३९६ ॥

अत एकात्म्ययाथात्म्यज्ञानादज्ञानहानतः ॥

सिद्धे पुमर्थे विलयकल्पना निष्प्रयोजना ॥ ३९७ ॥

ज्ञानादज्ञानहानाच्च तद्वैफल्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । यतो ज्ञानवैफल्यार्थं ज्ञानादज्ञानहानिरिष्टाऽतस्तेनैव सर्वानर्थहानादनौपाधिकस्वरूपावस्थानलाभादफलः प्रपञ्चध्वंसे ज्ञानहेतुत्वं च तस्यान्योन्याश्रयतया निरस्तामित्यर्थः ॥ ३९७ ॥

स्वकार्योपक्षयादेव विधीनां च परस्परम् ॥

कुत एकाधिकारत्वमपेक्षाभावतो वद ॥ ३९८ ॥

यत्तु कर्मविधीनां ज्ञानाधिकारहेतुत्वादेकाधिकारत्वमिति तत्राऽऽह । स्वकार्येति । कर्मज्ञानविधीनामेकाधिकारत्व वृत्तो हेतोस्त्वं वद तेषां स्वकार्योपक्षयादेवान्योन्यमपेक्षाभावावित्यन्वयः । अहं प्रधानविधीनामन्योन्याकाङ्क्षाणामेकाधिकारता न मिथोनपेक्षाणामधिकारविधीनामेते आधिकारविधयोऽतो मिथोनपेक्षा स्वस्वफले पर्यवस्यन्त कथमेकाधिकाराः स्युरित्यर्थः ॥ ३९८ ॥

विधीनां चापि सर्वेषां निषेधवचसां तथा ॥

नामादिलयनिष्ठत्वे ह्यभ्युपेतेऽप्रमाणके ॥

अनिमित्तोऽपवर्गोऽपि शास्त्रं चैवमनर्थकम् ॥ ३९९ ॥

लपपरत्वे दोषान्तरमाह । विधीनां चेति । विधिनिषेधानां नामरूपकर्मात्मकप्रपञ्चाभावपरत्वे वेदत्वाविशेषात्तत्त्वमादेरपि तत्परत्वान्मोक्षोपायश्रवणादिविधायकाभावादविहितस्याननुष्ठानात्तत्त्वज्ञानासिद्धौ स्वर्गवदपवर्गम्याप्याऽस्मिकत्वात्प्राप्तिरित्यर्थः । अस्तु स्वर्गापवर्गयोरास्मिकत्वं तत्राऽऽह । शास्त्रं चेति ॥ ३९९ ॥

स्वर्मादिकार्यमार्गेण मन्यसे यदि कर्मणाम् ॥

सोपानपङ्क्तिगत्वेव हर्म्यपृष्ठाधिरोहणम् ॥

आत्मज्ञानाधिकारानुप्रवेशित्वं भविष्यति ॥ ४०० ॥

काण्डयोर्मुक्तिफलत्वाच्चाफलत्वं न च स्वर्गादिराकम्भिकत्वं मुक्तिद्वारत्वादिति शङ्कते । स्वर्गादीति । यदि मन्यमेऽग्निहोत्रादीनां देवादित्यद्वारा स्वर्गादिप्रापणेन ज्ञाननि-

योगशेषत्वमिति सवन्ध । कर्माणि स्वर्गादिद्वारा ज्ञानाधिकारहेतवश्चेतेषां स्वर्गादिष्वेवावसानसम्भवात्कुतोऽन्यशेषतेत्याशङ्क्याऽऽह । सोषामेति । यथा प्रासादादिखरमारुक्नु सोपानपर्वकमेण तदारोहस्येव भुमुत्तुरपि स्वर्गादिद्वारा मोक्षमारोक्ष्यत्यतः सोपानगमनस्य प्रासादारोहशेषत्ववत्स्वर्गादिफलकर्मणा ज्ञाननियोगशेषतेत्यर्थः ॥ ४०० ॥

ययैव नगराध्वस्थग्रापगत्यपदेशनम् ॥

नगराध्वोपदेशस्य शेषत्व प्रतिपद्यते ॥ ४०१ ॥

सोपानगमनस्य हर्म्यारोहणशेषत्व प्रत्यक्ष नैव स्वर्गादिफलकर्मणा ज्ञाननियोगशेषत्व प्रामाणिकमित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । तथा कर्मविषयोऽपि देहादित्यवोधनपूर्वकं न्यफलद्वारा ज्ञाननियोगशेषा इति शेषः । विमता ज्ञाननियोग शेषा ज्ञानार्थिन प्रत्युपदिश्यमानत्वाद्यो यदर्थांश्च प्रत्युपदिश्यते स तच्छेपो यथा नगरं जिगमिषु प्रति मार्गग्रामगत्युपवेशो नगरगतिशेष इति भावः ॥ ४०१ ॥

नाकापितत्वाद्ग्रापादिगतेर्युक्तैव शेषत्वा ॥

स्वर्गादेर्न तु शेषत्व पुरुषार्थत्वेहेतुतः ॥ ४०२ ॥

हेत्वसिद्धि मत्वा ह्युते । नेति । स्वार्थं फलवैकस्योपाधेश्च नानुमानमित्याह । अकापितत्वादिति । नगरमार्गस्थग्रामादिगतेर्नगरं जिगमिषोरनर्थित्वात्तदुक्ते स्वार्थं विफलत्वात्फलवत्तनगरगत्युक्तिशेषता युक्तैवेत्यर्थः । साधनव्याप्तिं धुनोति । स्वर्गादेरिति । कर्मविधीना न ज्ञाननियोगशेषत्व स्वर्गादेः पुमर्थस्य विध्युद्देशे श्रवणात्तत्र साधनव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ४०२ ॥

अधोपच्छन्दनार्थानि स्वर्गादीनि विमुक्तये ॥

नगराहो तदध्वस्थग्रामादिगुणगीरिव ॥ ४०३ ॥

स्वर्गादेरिवक्षितत्वात्तत्र कर्मविध्यपर्यवसानात्तेषां ज्ञाननियोगशेषतेति साधनव्याप्तिमेव मन्वानं शङ्कते । अयेति । ये सासारिकमुखविरक्षण मोक्षं न कामयन्ते तेषां तदर्थप्रेवृत्तयः प्ररोचनापार्थानि स्वर्गादीन्यतस्तदर्थकर्मवाक्यानि न स्वार्थनिष्ठानीत्यर्थः । स्वर्गादीन्यविद्यमानानि चेत्त शशविषाणवत्प्ररोचनापार्थानि विद्यमानानि चेत्त कर्मविधीनामन्यशेषतेत्याशङ्क्याऽऽह । नगरेति । यथोपच्छन्दनेन बालं नगरं निनीपुस्तन्मार्गस्थग्रामादिष्वन्नादिसोपानोपकरणान्यादिश्रुतिं तथा मोक्षप्ररोचनाय कर्मविषयोऽपि स्वर्गादीन्यादिश्यतद्भोगोत्यवैराग्यभाजो ज्ञाननियोगमापय मोक्षे पर्यवस्यन्तीत्यर्थः ॥ ४०३ ॥

नैव भान्तरतः सिद्धेर्नृवाक्ये तत्समश्वासम् ॥

वेदे तु वक्त्रभावत्वादभिप्रायाद्यसम्भवः ॥ ४०४ ॥

कर्मविधीना ज्ञाननियोगशेषत्व भान्तराद्भ्रम्यते शब्दाद्वा नाऽऽद्यो दृष्टान्तवैषम्या

दित्याह । नैवमिति । पौरुषेयवाक्ये प्रलोभनार्थं फलोक्तिर्युक्ता पुरुषाभिप्रायस्य मानान्तरेण ज्ञातुं शक्यत्वादतो नगरमार्गस्थग्रामादिगुणोक्तीनां नगरासिशेषतोचिता वेदे त्वपौरुषेये विप्रलम्भाद्यभावात्तत्र फलश्रवणं प्रलोभनार्थं तथाच मानान्तरागोचरार्थे वेदे कुतः श्रुत्यादिना विना शेषशेषितेति भावः । यन्त्रमात्रात्प्रादुर्भूतसत्त्वादिति यावत् ॥ ४०४ ॥

यद्वा तत्रैव तात्पर्यं यत्रोपच्छन्द्य नीयते ॥

नगरासौ तु भाभावात्प्रचतेत पुमान्कुतः ॥ ४०५ ॥

द्वितीयेऽप्यध्वग्रामोक्तेर्नगरासिशेषत्वमुपच्छन्द्योऽवगच्छति प्रतिपत्ता वा प्रतिविस्तुर्वा नाऽऽद्यः शब्दप्रयोगस्य परार्थत्वाद्वाह्यार्थान्तिके च वस्तुरभावादित्यभिप्रेत्य कल्पान्तरं प्रत्याह । यद्वेति । यद्वेत्यवशिष्टपक्षनिषेधार्थं प्रतिपत्ता हि मार्गग्रामोक्तेस्तत्रैव तात्पर्यं प्रत्येति नान्यत्र शब्दान्मानान्तराद्वा नेतुर्नगरप्राप्त्यभिप्रायस्याज्ञातत्वात्तत्र च ज्ञाताज्ञातयोः शेषशेषिता तत्रनगराध्वग्रामोक्तेस्तस्मिन्नेव तात्पर्यं श्रोतृगोचरस्तथा च तत्प्रवृत्त्यधीनव्युत्पात्तिर्बोऽपि मार्गग्रामगत्स्युक्तेर्नगरगतिशेषत्वं नाऽऽकलयति तथा कर्मविधीनामपि न ज्ञानाधिकारशेषता शाब्दीति भावः ॥ ४०५ ॥

यदाऽपि वस्तुवृत्तेन नगरावासिसाधनम् ॥

ग्रामासिर्नगरमासिस्तदाऽप्यर्थान्न मानतः ॥ ४०६ ॥

मार्गग्रामगतेर्नगरगतिशेषतायाः श्रोत्राद्यविषयत्वेऽपि वस्तुतस्तस्यास्तच्छेषत्वाद्ग्रामगत्स्युक्तेर्नगरप्राप्तौ तात्पर्यवत्कर्मविधीनामपि ज्ञाननियोगे तात्पर्यमतो न दृष्टान्तवैषम्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यदाऽपीति । वस्तुवृत्तं वस्तुसामर्थ्यं तेन नगरासिसाधनं ग्रामासिर्यदाऽपि गम्यते तदाऽपि वाक्याज्ज्ञातस्यार्थस्यापर्यवसानेनाध्वग्रामगतेर्नगरगतिशेषत्वं न शाब्दात्कर्मविधीनां तु ज्ञाननियोगशेषत्वं शाब्दादिष्टमित्यस्त्येव वैषम्यमित्यर्थः ॥ ४०६ ॥

अर्थादपि न तात्पर्यं द्रव्यार्जनविधेरिव ॥

शब्दमात्रानुसारेण वेदे तात्पर्यधीर्यतः ॥ ४०७ ॥

अस्तु तर्हि दृष्टान्तसाम्यार्थं कर्मविधीनामप्यर्थान्नज्ञाननियोगशेषतेत्याशङ्क्याऽऽह । अर्थादिति । विधिनिषेधानामर्थादपि न ज्ञाननियोगे तात्पर्यधीस्तदवगतार्थस्य तामन्तरेणानुपपत्त्यभावादित्यर्थः । कर्मकाण्डस्य ज्ञाननियोगार्थत्वाभावे दृष्टान्तमाह । द्रव्येति । अस्यार्थः । चतुर्थं स्थितम् । यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्ताऽर्धलक्षणाऽविभक्तत्वात् । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना राजन्यस्य जयादिना वैश्यस्य कृष्यादिनेति तैत्तिरीयमैर्द्रव्यार्जनमुच्यमानं क्रत्वर्थं पुरुषार्थं वेति संदेहे द्रव्यार्जने कस्यचिदधिकाराश्रयणाद्रव्यकामस्य तत्कल्पने रागादेव प्रवृत्तिसिद्धेरिच्छानर्थक्याश्रयमर्थत्वे चोपायान्तरे प्रवर्तमानस्य शास्त्रातिक्रमप्रसङ्गात्क्रत्वपेक्षितद्रव्यासिमुखेनोपादानतः क्रत्वर्थताया युक्तत्वात्त-

दर्थं तदिति पूर्वपक्षे तादर्थ्ये प्रकरणाद्यभावात्कतुसंबन्धव्यभिचारितया षष्ठांतावद्रव्यमुखेन तच्छेषत्वायोगाद्विषयसामर्थ्यावगतस्य ब्राह्मणादेरधिकारेण निरधिकारत्वाभावाद्धनकामस्य सामान्येनोपायात्वेपणं कुर्वतस्तदर्जने प्रवृत्तस्यैव नियमविधेरिष्टत्वात्स्वाधिकारम्बन्धविधिप्रयुक्तद्रव्यार्जनस्य नियतभोगनवत्पुरुषार्थत्वेऽपि न्यायापादितधनस्यैव प्रवृत्तिरिति तच्छेषत्वस्यापि संभवाद्ब्रह्मार्जनं पुरुषार्थमेव कृतूपकारकमिति सिद्धान्तः । यस्मिन्हृतेऽर्थे प्रीतिः पुंसो भवति तत्पार्थस्य लब्धुमिच्छा शरीरधारणार्था यस्य शरीरं प्रियते व्यक्तं तस्यास्ति द्रव्यमतो द्रव्यार्जेन पुरुषार्थं प्रीत्या हि तदभिभक्तमिति सूत्रार्थः । एवं कर्मकाण्डस्य ज्ञाननियोगार्थत्वाभावेऽपि कथञ्चिज्ज्ञानोपकारकत्वमस्तीत्यार्थिकमपि तात्पर्यं कर्मकाण्डस्य ज्ञाननियोगे नेष्यते चेत्कुत्र तर्हि तात्पर्यमित्याशङ्क्याऽऽह । शब्देति । उपक्रमादिभ्यः श्रुत्यादिभ्यो वा नेदे तात्पर्यधीस्तथाच कर्मकाण्डेऽप्यज्ञाते संबन्धविशेषे तात्पर्यं श्रुत्यादिगम्यमित्यर्थः ॥ ४०७ ॥

स्वर्गादौ यदि तात्पर्यं न स्यादैकात्म्यबोधने ॥

मुक्तौ चेन्न भवेत्स्वर्गे वाक्यभेदात् न द्वये ॥ ४०८ ॥

किंच कर्मकाण्डस्य ज्ञाननियोगशेषत्वे स्वर्गादौ वा मुक्तौ बोधयत्र वा तात्पर्यमाद्ये ज्ञाननियोगशेषत्वासिद्धिरित्याह । स्वर्गादाविति । द्वितीये स्वज्ञातसंबन्धधीविरोधः स्यादित्याह । मुक्तौ चेदिति । तृतीयं दूषयति । वाक्यभेदादिति ॥ ४०८ ॥

न च स्वर्गादिकार्याणां प्रयोजार्थसमानता ॥

अनुभवेशः कल्प्येत येन कार्यान्तरं प्रति ॥ ४०९ ॥

स्वर्गादिफलश्रुतेरर्थवादेनाविवक्षितत्वाद्युक्तं कर्मकाण्डस्य फलवज्ज्ञाननियोगशेषत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । विध्युदेशस्य फलस्याऽऽर्पवादिकफलवदविवक्षितत्वाभावात् फलवद्विधिकाण्डस्यान्यशेषत्वार्थः ॥ ४०९ ॥

वक्तव्यं च कथं त्वेते दृष्टेनैवोपकारिणः ॥

आत्मज्ञानाधिकारस्य यदि तावदिदं मतम् ॥ ४१० ॥

रागाद्याशित्तदृष्टार्थप्रवृत्तिप्रतिषेधतः ॥

अस्त्वेवं प्रतिषेधेषु निवृत्तेरुपकारतः ॥ ४११ ॥

यत्तु विधिनिषेधानां दृष्टेनैवोपकारिणाऽऽत्मज्ञानाधिकारहेतुत्वमिति तत्राऽऽह । वक्तव्यं चेति । प्रेष्ट दृष्टं द्वारमनुभाषते । यदीति । विशिष्टप्रवृत्तिनिषेधाख्यदृष्टद्वारा विधिनिषेधा ज्ञाननियोगस्योपकुर्वन्त्यतो ज्ञानाधिकारप्रवेशद्वारस्य प्रसिद्धत्वाच्च किञ्चिद्वाच्यमित्यर्थः । निषेधेषूक्तनीत्या ज्ञाननियोगं प्रत्युपकारोऽस्तु तदधीननिवृत्तेस्तदुपयोगित्वादित्यङ्गीकरोति । अस्त्वेवमिति ॥ ४१० ॥ ४११ ॥

विधयस्तु कथं रामं निरुन्धन्तीति भण्यताम् ॥

न हि ते परिसंख्यायां नापि चैते नियामकाः ॥ ४१२ ॥

निषेधवद्विधीनामपि रागादिवारणेन तन्निमित्तप्रवृत्तिवारकत्वाज्ज्ञाननियोगशेषतेत्याशङ्क्याऽऽह । विधयस्त्विति । तेऽपि प्रवृत्तिविशेषोक्तिद्वारा रागाद्यधीनां प्रवृत्तिं निरुन्धन्तीत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । परिसंख्यानियमपूर्वस्त्रिविधो विधिस्तत्रोभयत्र प्राप्तौ परिसंख्याविधिः । इमामगृह्यन्त्रशानामृतस्येत्यध्यामिधानांमादत्त इतिवत् । न चोभयत्र प्राप्तौ कर्मविधयोऽतो न सुखतोऽन्यनिवृत्तिं फलयन्ति । पक्षे प्राप्तौ नियमविधिः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिवत् । न तथैते नियमविधयः पाक्षिकप्राप्तिमाश्रित्याप्रवृत्तेः । तत्प्राप्त्यादप्यन्यनिवर्तका इत्यर्थः ॥ ४१२ ॥

अत्यन्तामाप्तमर्थं हि विधयो बोधयन्ति नः ॥

प्राप्तार्थो यो विधिः सोऽन्यनिवृत्तिफल ईष्यते ॥ ४१३ ॥

किमात्मकास्तर्ह्येते विधयस्तत्राऽऽह । अत्यन्तेति । उक्तं च—

“विविरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते” इति ।

कर्मविधीनामपूर्वविधिपरत्वेऽपि विधित्वादन्यनिवृत्तिफलत्वमितरवदित्याशङ्क्यात्यन्ताप्राप्तार्थाविषयत्वमुपाधिरिति मत्वाऽऽह । प्राप्तेति ॥ ४१३ ॥

सेवासांग्रहणीहावचुल्यकार्यतया न च ॥

यतोऽनियतकालीनफला वैधी क्रियेप्यते ॥ ४१४ ॥

कर्मविधीनामपूर्वार्थत्वेऽप्यन्यनिवृत्तिफलत्वं शङ्कते । सेवेति । सेवायाः सांग्रहण्याश्लेषेष्टमफलत्वादेकत्र प्रवृत्तस्यार्थादन्यत्र निवृत्तिवदत्रापि रागाद्युत्थप्रवृत्तेः शास्त्रीयव्यवहारस्य च संसारफलत्वाच्छास्त्रीयव्यवहारे प्रवृत्तस्यार्थादन्यत्र निवृत्तिरतोऽत्यन्ताप्राप्तार्थानामपि कर्मविधीनां स्वाभाविकप्रवृत्तिविरोधित्वमस्तीत्यर्थः । दूषयति । न चेति । दृष्टान्तवाद्यान्तिकवैषम्यं हेतुमाह । यत् इति । वैषम्यमेव स्फुटयति । अनियतेति । शास्त्रीया प्रवृत्तिर्नियमेनानन्तरफला न भवत्युभयथाऽपि तत्फलोपपत्तेरित्यर्थः ॥ ४१४ ॥

अदृष्टार्था हि दृष्टार्था रागाद्युत्थाः प्रवृत्तयः ॥

प्राप्तोपायेन सेवायाः सांग्रहण्याऽविरुद्धता ॥ ४१५ ॥

तत्र हेतुः । अदृष्टार्थेति । शास्त्रीयप्रवृत्तेरदृष्टार्थत्वाददृष्टवशाद्यवहितमव्यवहितं च तत्फलं संभवतीत्यर्थः । स्वाभाविकप्रवृत्तीनां वैपरीत्यमाह । दृष्टार्था इति । शास्त्रीयस्वभाविकप्रवृत्तीनां संसारफलत्वेऽप्यवान्तरफलवैलक्षण्यत्र सेवाविरुत्तरूपफलतेति समुदायार्थः । सेवासांग्रहण्योरेकफलत्वमुपेत्य शास्त्रीयान्यप्रवृत्त्योस्तन्नास्तीत्युक्तमिदानीं

तयोरपि न तुल्यफलत्वनियमो ग्रामकामः साग्रहणीं निर्वपेदिति वत्सेवाया ग्रामफलत्वस्य मानाभावेनानियतत्वात्तयोरिव फलत्वनियमोऽपि वैषम्यं दुर्वारमित्याह । ग्रामेति । ग्रामोपायेन साग्रहण्या सहाविरोधः सेवाया निश्चितो नचाविरुद्धयोर्निवर्त्तननिवर्तनेत्यर्थः ॥ ४१९ ॥

क्रियातः फलमित्येवं शास्त्रमेतावति प्रमा ॥

क्रमेण युगपद्वाऽतः सेवासाग्रहणीहयोः ॥

नानुष्ठाने विरोधोऽस्ति फलमूमार्थिनः क्वचित् ॥ ४१६ ॥

किञ्च ग्रामकाम साग्रहणीमित्यादिशास्त्रं वा सेवाया निवर्तकं सेवासाग्रहण्योर्युगपदेकपुरुषानुष्ठानानर्हत्वाद्वा साग्रहणी सेवां निवर्तयति तदनुष्ठानादिष्टग्रामाप्तेरनुपयोगादर्थान्नां सेवानुष्ठानं नाऽऽद्य इत्याह । क्रियात इति । साग्रहण्या समग्राहोपसंहारवत्या ग्रामहेतुत्वमात्रं शास्त्राद्व्यस्यते न सेवायास्तद्देतुत्वाभावे एकस्य वाक्यस्योभयप्राप्तात्पर्यात् । उक्तं हि—“काम्येषु चैवमर्थित्वात्” [पू० मी० १।३।८] वैश्वदेवो साग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम इत्यत्र विगुणाऽपि सा प्रयोक्तव्या सर्वाङ्गसंयुक्ता वेति संशये विकृतिषु प्रधानमात्रोपदेशादुपदिष्टविषयत्वादाधिकारस्याऽऽतिदेशिकाज्ञानपेक्षया नित्येष्विव विगुणाऽपि सा प्रयोक्तव्येति प्राप्ते प्रकृतावितिकर्तव्यतान्वितस्य करणत्वादिहापि फलश्रवणादवश्यं करणीभूतस्य विषयत्वादनितिकर्तव्यताकस्य तदयोगात्प्रकृतिवत्काम्यविकृतावपि सर्वाङ्गोपसंहार इति स्थित पक्षे “असंयोगात् नैवं स्यात्” इत्यत्र तस्मान्न साग्रहणीशास्त्रं निवर्तकमित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह । क्रमेणेति । पूर्वापरसागरगतिवदपर्यायमेकपुरुषानुष्ठानानर्हत्वं न सेवासाग्रहण्योरस्त्येकस्मिन्नेवाहि तयोरनुष्ठानेऽप्यविरोधाद्यद्वा कतिपयेष्वह तु सेवामपरेषु साग्रहणीमप्यनुतिष्ठत्यविरोधात् । अतः साग्रहणी सेवा न निवर्तयतीत्यर्थः । न तृतीय इत्याह । फलेति । साग्रहणी ग्राममात्रं साधयति सेवासहिता तु महान्तं ग्राममत्रश्च कालविशेषे फलातिशयं कारुक्षतः साधनद्वयानुष्ठानयोगादर्थादपि न सेवानुष्ठानमित्यर्थः ॥ ४१९ ॥

रागाद्युत्थप्रवृत्तीनां कात्स्न्येन च विरोधतः ॥

नैयोगिनयोऽपि नैव स्युर्द्रव्याभावात्प्रवृत्तयः ॥ ४१७ ॥

किञ्च वैद्यः प्रवृत्तयो या काश्चिद्वा स्वाभाविकी प्रवृत्तीरूपमूल्यन्ति सर्वा वाऽऽद्ये पुंज्यापारवैयर्थ्यं कतिपयाशास्त्रीयप्रवृत्तेरनायासेन निराससम्भवादिति मत्वा द्वितीयं दूषयति । रागादीति । सर्वास्ता रागाद्युत्थप्रवृत्तीर्वैद्यः प्रवृत्तयो यदि निराकुर्युस्तर्हि द्रव्यार्जनविधिरपि निराकृत स्यात्तस्यापि रागादिसंप्रवृत्तिनिग्रामकत्वात् । यथाऽऽहुः—

नियमवचनात्काममदष्टं कैल्पेत न तु दृष्टहानत इति । तज्जिरोधे च द्रव्याभावान्नियो-
गाधीनप्रवृत्तयो न स्थिरिति कर्मकाण्डाप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ४१७ ॥

दृष्टादृष्टप्रवृत्तयोश्च न विज्ञेयोऽस्ति कथनम् ॥

उपायत्वेन काम्यानां रागाद्याक्षिप्तहेतुतः ॥ ४१८ ॥

शास्त्रीयप्रवृत्त्येतरप्रवृत्त्यनिरोधे हेत्वन्तरमाह । दृष्टेति । अदृष्टप्रवृत्तीनां वैधीनां
मुक्त्यनुरोधित्वं दृष्टप्रवृत्तीनां तु स्वाभाविकीनां नैवमिति विशेषमाशङ्क्याऽऽह । उपाय-
त्वेनेति । स्वाभाविकीभिः प्रवृत्तिभिर्वैध्यः प्रवृत्तयोऽपि काम्यमानफलप्रदायत्वेन तुल्या
इत्यर्थः । स्वाभाविक्यो रागाद्याक्षिप्ता वैध्यस्तु नैवमित्याशङ्क्याऽऽह । रागादीति ।
उभयोरानामपि प्रवृत्तीनां रागादिनिमित्तत्वाविशेषो नहि स्वर्गादिकाम्यानां विना वैध्यः
प्रवृत्तयः सिध्यन्तीत्यर्थः ॥ ४१८ ॥

प्रपञ्चाभिनिवेशित्वहेतौ तुल्येऽपि चानयोः ॥

कं विशेषमपेक्ष्यैका चेष्टा मुक्त्यनुरोधिनी ॥ ४१९ ॥

प्रपञ्चाभिनिवेशपूर्विकाः स्वाभाविक्यः प्रवृत्तयोऽन्यास्तु मोक्षाभिनिवेशनिमित्ता इति
विशेषमाशङ्क्याऽऽह । प्रपञ्चेति । गृहसेन्याभिनिवेशपूर्वकस्वाभाविकप्रवृत्तिवत्स्वर्गा-
द्यभिनिवेशपूर्विका वैध्यः प्रवृत्तयस्तथा चेको राशिर्मासहेतुर्नापर इति विशेषासिद्धिरि-
त्यर्थः ॥ ४१९ ॥

कामोपायत्वमेवाय नेष्टं यदि च कर्मणाम् ॥

उक्तो न्यायः प्रहीयेत फलं चाऽऽकस्मिकं भवेत् ॥ ४२० ॥

कर्मणां स्वर्गादिफलत्वानङ्गीकारात् प्रपञ्चाभिनिवेशपूर्वकत्वं तद्युक्तं वैधप्रवृत्तीनां
मोक्षहेतुत्वमिति स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन शङ्कते । कामेति । पञ्चाधराद्धान्त-
न्यायेन परिहरति । उक्त इति । अयं भावः—दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्या-
दिवाक्येषु स्वर्गयागयोः साध्यसाधनत्वे ज्ञाते स्वर्गो गुणो यागः प्रधानं विपरोतं वेति
विशये देवदत्तः पचतीतिवत्स्वर्गकामपदस्य कर्तृसमर्पकत्वमङ्गीकृत्य यागस्य प्राधान्येन
स्वर्गस्य गुणत्वेनासाध्यत्वादविवक्षितार्थत्वेन कर्मविधयो ज्ञाननियोगशेषा इति पूर्वपक्ष-
पित्वा देवदत्त मामभ्याजेतिवत्स्वर्गकामपदस्य नियोज्यार्पकत्वमुपेत्य स्वर्गस्य प्राधान्येन
यागस्य गुणत्वेन साध्यत्वाद्विवक्षितार्थाः कर्मविधयो नान्यशेषा इति शङ्कान्तितम् ।
तद्युक्तम् । असाधकं तु तादर्थ्यादिति । प्रीतिर्हि स्वर्गस्तच्छब्दस्य तदन्यपिचारात्तदर्थे
कर्मन्यथा साधयितारं नाधिगच्छेत्तस्मात्प्रीत्यर्थत्वात्कर्मणो यागो गुणः स्वर्गः प्रधान-
मिति सूत्रार्थः । सोऽयमुक्तो न्यायः कर्मणां स्वर्गादिसाधनत्वानभ्युपगमे प्रहतः स्या-

दिति । किंच कर्मणां स्वर्गादिकलत्वाभावे स्वर्गादि निर्निमित्तं स्यात्तथा चाकृतागमकृ-
तनाशौ स्यातामित्याह । फलं चेति ॥ ४२० ॥

सर्वकामाशनेनाथ कृत्स्नकामलयाचवना ॥

यान्ति पुक्त्वानुगुण्यं चेद्विषयो वार्त्तमेव तत् ॥ ४२१ ॥

उक्तदोषपरिनिहोर्ण्या कामध्वंसपक्षमाश्रित्य शङ्कते । सर्वेति । कर्मविधयस्ताव-
त्कर्मणि पुरुष प्रेरयन्ति तं च प्रवृत्तं फलानि भोजयन्ति भोगेन च तस्य फलकामनामपन-
यन्ति । तद्वारा च ते मुक्तिहेतुज्ञानाधिकारे पर्यवस्यन्त्यतो न म्यायविरोधो नापि
स्वर्गादेराकस्मिन्नेत्यर्थः । निराकरोति । वार्त्तमिति ॥ ४२१ ॥

यन्निमित्ता प्रवृत्तिः स्यात्सा कथं सन्निवर्तिका ॥

प्रवृत्तोऽपि निवर्तेत न कामोपायकर्मतः ॥ ४२२ ॥

उद्विजेताथवा ज्ञानात्सर्वपुंभोग्यस्मराद् ॥

अपि वृन्दावने शून्य इति कामिवचस्त्वथा ॥ ४२३ ॥

कर्मसु प्रवृत्तिर्वा फलराग निरुणाद्वि तत्फलभोगो वा नाऽऽद्य इत्याह । यन्निमित्तेति ।
फलरागनिमित्ता हि कर्मसु प्रवृत्तिर्नासौ तमेव निरोद्धुमर्हस्युद्देश्यविरोधादित्यर्थः ।
द्वितीयेऽपि फलभोग स्वकाले वा स्वप्रागभावकाले वा स्वध्वंसकाले वा फलराग निव-
र्तयेत्तत्राऽऽद्य दूषयति । यन्निमित्तेति । फलरागादनुष्ठानद्वारा भोगस्य प्रवृत्तिः सती
न तमेव निवर्तयितुमल भोगस्य तद्वद्विहेतुताया दर्शितत्वादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह ।
प्रवृत्तोऽपीति । फलभोग स्वप्रागभावकाले फलरागं वारयेच्चेद्वर्तमानकाले कर्मसु प्रवृ-
त्तोऽपि काम्यमानकलोपायकर्मभ्यो निवर्तेत तत्प्रवृत्तिनिमित्तफलरागस्याऽऽगामिफल-
भोगेनापहस्तितत्वादतो न वद्वाचित्कर्मसु प्रवृत्तिरित्यर्थः । तृतीयं निराचष्टे । उद्विजे-
तेति । कर्मफलभोगवासितधीर्भोगावसानकालेऽपि तत्फलवमिलपस्तद्रोगोच्छेदिकायामा-
त्मज्ञानवार्तायामुद्विजतेऽतः स्वध्वंसकाले फलभोगस्तद्वागानिवर्तक इत्यर्थः । अथेति
तृतीयपक्षानुवादः । वाशब्दस्तन्निषेधः । इतरत्तदुपपादनमिति विभागः । यद्वा फलभु-
क्तिनिमित्ता कर्मप्रवृत्तिर्न सा कर्मादि निवर्तयति स्वव्याघातादित्याह । यन्निमित्तेति ।
किंच भोगे प्रवृत्तोऽपि पुरुषस्तदपेक्षया तदुपायकर्मणो न निवर्तेत तुल्यभोगार्थं तदुपाये
कर्मणि प्रवृत्तिधोव्यादित्याह । प्रवृत्तोऽपीति । आत्मज्ञानात्ततो निवृत्तिमाशङ्क्य बुभु-
क्षोस्तदास्वापोमात्रप्रत्युत तस्मादुद्वेगाज्ज्ञेत्याह । उद्विजेतेति । रागान्शानामात्मज्ञानवार्ता-
यामुद्वेगे मानमाह । अपीति ।

“अपि वृन्दावने शून्ये शृगालत्वं स इच्छन्ति ।

न तु निविश्य मोक्ष कदापिदपि गौतम”

इति यामिनीन वक्तो भोगादिनिवर्तकज्ञानोद्वेगमकमित्यर्थः ॥ ४२२ ॥ ४२३ ॥

उक्तं यदपि वेदेऽस्मिन्कस्यचिद्विलयः कश्चित् ॥

तत्रातत्परतस्तुक्तेर्न देहादिलयस्ततः ॥ ४२४ ॥

प्रपञ्चध्वंसनादिनः स्वयूच्यानित्यं निरस्य तदुक्तमनुवदति । उक्तमिति । दूषयति । तन्नोति । तत्र हेतुः । अतत्परतस्त्विति । न तावत्कर्मकाण्डं भेदध्वंसपरमज्ञातसंबन्धमात्रपरत्वान्नापि ज्ञानकाण्डं तत्परं निर्भेदवस्तुपरत्वात्ततो न द्वैतलयपरो वेदोऽस्तीत्यर्थः । यत्तु सर्वस्य वेदस्य भेदाभावाद्यत्वे स्वर्गकामादिवाक्यं दृष्टान्तितं तत्राऽऽह । नेति । न हि स्वर्गकामादिवाक्याद्देहादिलयो गम्यते किंतु स्वर्गादेर्यागादेश्च संबन्धमात्रमित्यर्थः ॥ ४२४ ॥

श्रुतेऽपि स्वर्गतात्पर्ये कल्पना चेष्टयेऽर्थतः ॥

तत्र मत्स्यसंवचनाद्देहादिलयसिद्धितः ॥ ४२५ ॥

तस्य संबन्धे तात्पर्यप्रतीतावपि देहादिलये तत्कुर्यतेऽन्यथाऽऽमुष्मिके कर्मणि पुरुषं प्रवर्तयितुमसामर्थ्यादिति शङ्कते । श्रुतेऽपीति । अनन्ययासिद्धौ ह्यर्थः कल्पनां प्रभूते देहात्मत्वलयश्च मानान्तरसिद्धस्तन्निबन्धना पारलौकिकी प्रवृत्तिरतो नात्र कल्पनेति दूषयति । तन्नोति ॥ ४२५ ॥

साक्षाद्भस्तिनि दृष्टेऽपि नहि हस्तिपदानुमा ॥

अस्थूलादिवचः साक्षाद्देहादिप्रतिषेधकृत् ॥ ४२६ ॥

देहादिलयस्य शाब्दत्वे संभवत्यार्थिकत्वं न कल्प्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह । साक्षादिति । किं तद्वचो मुक्तो भेदादिलयसाधकं तदाह । अस्थूलादीति ॥ ४२६ ॥

विपर्ययेण येऽप्याहुर्वयोक्तज्ञानकर्मणोः ॥

एकाधिकारितां वाच्यं मानं तैर्ज्ञानसंगतौ ॥ ४२७ ॥

प्रपञ्चध्वंसद्वारा काण्डद्वयसंबन्धं निरस्येतोऽन्यथेत्यारभ्य निरस्तमपि विपर्ययसंबन्धं प्रकरणवाक्यलिङ्गाभावविवरणद्वारा निरसितुं पुनरनुवदति । विपर्ययेणेति । कर्मणः शेषित्वं ज्ञानस्य शेषत्वमिति विपर्ययः । एकाधिकारितामेकनियोगप्रयुक्तैकपुरुषनिर्वर्त्यतामित्यर्थः । ज्ञानस्य कर्मशेषत्वे मानं वाच्यमुक्तिमात्रात्तदसिद्धेरिति दूषयति । वाच्यमिति ॥ ४२७ ॥

न तावत्प्रक्रियेहास्ति ब्रीह्यादिप्रोक्षणे यथा ॥

प्रकृतापूर्वसंबन्धलक्षणापरतः स्थितेः ॥ ४२८ ॥

प्रोक्षणस्य दर्शादिशेषत्ववज्ज्ञानम्यापि कर्मशेषत्वं आकरभिकमित्याशङ्क्याऽऽह । न तावदिति । वैधर्म्यदृष्टान्तं विवृणोति । प्रकृतेति । अपूर्वेण सह प्रदेयद्रव्यस्य प्रकृतित्वेन संबन्धो यस्य ग्रीहिसमुदायस्य सोऽपूर्वसंबन्धः स च दर्शादिप्रकरणे चतुरो

मुष्टीन्निर्वपेदित्यत्र प्रकृतस्तल्लक्षणपरत्वेन तद्वक्तृत्वेन ग्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र ग्रीहिशब्दस्य स्थितेर्युक्तं ग्रीहिप्रोक्षणस्य प्रकरणात्प्रधानापूर्वशेषत्वमित्यर्थः ॥ ४२८ ॥

ग्रीहिशब्दस्य हि ग्रीहिस्वरूपे तु निरर्थकम् ॥

प्रकृतापूर्वसंबन्धं बोधयेदिति युज्यते ॥ ४२९ ॥

किमित्यपूर्वायप्रदेशप्रकृतिद्रव्यतया प्रकृतग्रीहिसमुदायलक्षणत्व ग्रीहिशब्दस्येप्यते ग्रीहिस्वरूपमात्रपरत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्य ग्रीहिमात्रे प्रोक्षणस्याशक्यत्वत्तद्वानर्थ-
क्याद्य लक्षकत्वमेवेत्याह । ग्रीहीति । यस्यात्प्रकृतमपूर्वसचन्ध ग्रीहिसमुदाय ग्रीहिशब्दो
लक्षयति तस्माद्युज्यते तत्प्रोक्षणस्य दर्शादिशेषतेति निगमयति । प्रकृतेति । बोधयेत्प्र-
करणमिति शेषः ॥ ४२९ ॥

नापि वाक्येन संबन्धो जुहुपर्णमयीत्ववत् ॥ ४३० ॥

जुहाद्यव्यभिचारित्वकर्मसंगतिकारणात् ॥

विनाऽपि प्रक्रियां तेन कर्मोपस्थापयेद्भुवम् ॥ ४३१ ॥

ज्ञानम्य प्रकरणात्प्रमोक्षशेषत्वेऽपि पर्णमयीत्वस्येव वाक्यात्तच्छेषता स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । नापीति । वैधर्म्यदृष्टान्तं विवृणोति । जुहादीति । जुहादि द्रव्य कर्मस-
म्बन्धाव्यभिचारि तदुद्दिश्य पर्णमयीत्वादि यस्य पर्णमयीत्वादिना विधीयतेऽतस्तस्य कर्म
सचन्धे जुहादि कारणमिति प्रकरणेन विनाऽपि वाक्यादेव कर्मशेषतेत्यर्थः । तेनेति
वाक्योक्तिः । अव्यभिचारित्वेन वैदिककर्मसंबन्धाद्वेतोरेतज्जुहादि प्रक्रिया विनाऽपि
वाक्यादेव स्वप्रकृतिभूत पर्णतादि प्रति व्रतुमवश्यमुपनयेदिति योजनम् ॥ ४३० ॥ ४३१ ॥

वाक्येनैवाभिसंयन्धस्तत्र तस्येति वर्णितम् ॥

आत्मज्ञानं तु नैवं स्यात् तत्प्रकरणे श्रुतम् ॥ ४३२ ॥

अनारभ्याधीतम्यापि पर्णतादेवाक्यादेव व्रतौ सगतिरित्येतत्पृतीये चिन्तितमित्याह ।
वाक्येनेति । अधिकरणं त्वनुक्रान्तम् । प्रकरणवाक्याभ्यां प्रोक्षणम्य पर्णतादेव कर्म-
शेषत्वमुक्त्या ज्ञानम्य ताभ्यामतच्छेषत्वं वदन्न तावत्प्रक्रियेत्यादिदार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति ।
आत्मेति । प्रोक्षणवज्ज्ञानं न कर्मशेषस्तत्प्रकरणे श्रुतत्वाभावात्कर्तव्यस्येतिकर्तव्यता-
काट्क्षादि प्रकरणं न च तज्ज्ञानम्य कर्मशेषत्वेऽस्तीत्यर्थः ॥ ४३२ ॥

नापि चान्यव्यभिचारित्वमात्मनः कर्मणोऽप्यते ॥

तेनास्य कर्मसंबन्धो न मानेनोपपद्यते ॥ ४३३ ॥

नापि वाक्येनेत्यादिदार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति । नापीति । लौकिकवैदिककर्मसाधार-
ण्यादिति शेषः । तथाऽपि श्रुत्यादिना ज्ञानम्य कर्मशेषतेत्याशङ्क्याऽऽह । तेनेति । तेन
श्रुत्यादिना मानेनेति सचन्धः । ज्ञानं पृथगर्थं श्रुत्यादेर्निरस्तत्वादिति भावः ॥ ४३३ ॥

एवं चाज्ञातपारार्थ्ये नार्थवादः फलश्रुतिः ॥

पृथगेवाधिकारोऽतो यथोक्तज्ञानकर्मणोः ॥ ४३४ ॥

ज्ञानस्याकर्मशेषत्वे फलितमाह । एवं चेति । आत्मज्ञाने पूर्वोक्तनीत्या प्रमितान्य-
शेषत्वरहिते स्वतन्त्रे सति तस्मिन्फलश्रुतिर्नाभूतार्थवादः—

“विज्ञाते चास्य पारार्थ्ये याऽपि नाम फलश्रुतिः ।

साऽर्थवादी भवेदेव न विज्ञानात्फलान्तरम्”

इति निरस्तत्वाज्ज्ञानं मोक्षहेतुर्न कर्मेति काण्डयोरधिकार्यादिभेदाद्विपर्ययसंबन्धाभि-
द्विरित्यर्थः । ज्ञानस्य विवक्षितफलत्वे फलितमाह । पृथगिति । कर्मवज्ज्ञानस्य फलव-
त्त्वात्प्रप्नुतयोस्तयोः पृथगेव स्वाभिर्बन्धाद्विज्ञोऽधिकारी काण्डयोरित्युक्तं स्थितमि-
त्यर्थः ॥ ४३४ ॥

अर्थाक्षेपोऽपि योग्यस्य कर्तुर्भोक्तुश्च एवमेव ॥

न तु विध्वस्तभेदस्य स्यादौपनिषदस्य सः ॥ ४३५ ॥

नन्वात्मविधौ नास्ति कर्मशेषत्वे मानमित्युक्तमनिर्ज्ञातात्मस्यभावस्याऽऽमुष्मिन्नेषु
कर्मसु प्रवृत्त्यनुपपत्त्या ज्ञानस्य कर्मशेषत्वाक्षेपादपार्थापत्तेरत्र लिङ्गात्मनो मागत्वादिति
तत्र लिङ्गाभावं प्रपद्यमानाऽऽह । अर्थत्यादिना । अर्थापत्तिः कर्मात्मज्ञानस्य कर्म-
शेषत्वमुपस्थापयत्यकर्मात्मज्ञानस्य वाऽऽद्यं प्रत्याह । अर्थेति । कर्ता भोक्ता वाऽऽत्मा
कर्मणि योग्यस्तज्ज्ञानं विना तत्प्रवृत्त्ययोगादतन्मज्ज्ञानस्यापार्थापत्त्या तच्छेषत्वेनाऽऽक्षेपो
युक्त इष्टा च तद्विषयतच्छेषत्वेत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । न त्विति । उपनिषदेकगम्य-
स्याऽऽत्मनो निरस्तकर्त्रादिभेदस्य कर्मायोग्यत्वात्तज्ज्ञानस्य तत्रानुपयोगाद्विरोधाच्च न
तच्छेषत्वेनाऽऽक्षेप इत्यर्थः ॥ ४३५ ॥

प्रत्यक्षवेदवचनप्रामाण्याद्याश्रयस्त्वतः ॥

आदौ संन्याससंसिद्धेर्ऋणानीति ह्यपस्मृतिः ॥ ४३६ ॥

ज्ञानस्य कर्मशेषत्वेन काण्डयोरसंबन्धेऽपि जायमानो वै ब्राह्मणत्रिभिर्नर्तनबोजायते ।
ऋणानि त्र्यंशपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति श्रुतिस्मृतिभ्यामृणापाकरणद्वारा कर्मणां
ज्ञाननिर्गोपशेषेति मनान्तरमाशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्षेति । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्यादि-
स्पष्टनिश्चितिप्रामाण्यावष्टम्भाद्ब्रह्मचर्याश्रमे स्थितस्यैव संन्याससिद्धिर्यन्मिन्नमनि ज्ञाने-
धिक्रियते तस्मिन्नेव भाव्यमृणापाकरणेनेत्यनियमाद्यद्वा कदाचित्तत्कर्तव्यतामात्र श्रुति-
स्मृत्योरिष्टमिति भावः । यदि त्वस्मिन्नेव जन्माने कार्यमृणापाकरणमिति श्रुत्यादेरिष्टो-
र्थस्तदा नार्थवादो विधिविरोधे मानं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे च स्मृतिरमानमित्याह । ऋणा-
नीति इति ॥ ४३६ ॥

न च केवलकर्मभ्यो मुक्तिर्भुक्त्योपपद्यते ॥

तथाच वक्ष्यते स्पष्टमतो मुक्तिर्न कर्मतः ॥ ४३७ ॥

ननु ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वे कर्मणां ज्ञाननियोगशेषत्वमृणनिरासद्वारा विधान्तरेण वेति चिन्ता न च ज्ञानं मोक्षहेतुर्मानाभावाच्च्युतिस्तु वर्तमानापदेशित्वादपापश्लोकश्रुतिवच मानं कर्म पुनस्तद्देतुः कर्मणैव हि संसिद्धिमित्यादिस्मृतेस्तत्राऽऽह । न चेति । वर्तमानापदेशित्वेऽपि ज्ञानान्मोक्षश्रुतिर्नामानं भूतार्थवादित्वात्सुवर्गीय हीत्यादिवत्तदर्थस्य विद्वदनुभवसिद्धतया योग्यानुपलम्भाभावाच्च स्मृतिस्तु श्रुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्तिविषया मोक्षविषयत्वे न कर्मणेत्यादिश्रुतिविरोधादिति भावः । का सा युक्तिर्या केवलकर्मभ्यो मुक्तिं न मृष्यति तत्राऽऽह । तथा चेति । भुज्युविचारादौ वक्ष्यमाणा युक्तिः । फलितमाह । अत इति ॥ ४३७ ॥

न चैकात्म्यपरिज्ञानमभ्यासापेक्षमिष्यते ॥

मुक्तये भावनार्थं वा तथा चोर्ध्वं प्रवक्ष्यते ॥ ४३८ ॥

कर्मभ्यो मोक्षभावेऽपि ज्ञानमभ्यासापेक्षं तदेतुर्न केवलमित्याशङ्क्य तमेव विदित्वेत्यादिविरोधानैवमित्याह । न चेति । ये तु ज्ञानाभ्यासं मुक्तिहेतुमिच्छन्तो ज्ञानं तदर्थं मन्यन्ते तात्प्रत्याह । भावनेति । भावनार्थं वा ज्ञानं नेष्यत इति संबन्धः । ज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण पुमर्पहेतुत्वश्रुत्यादिविरोधादित्यर्थः । ज्ञानमन्यानपेक्षं मोक्षहेतुरित्यत्र भुज्युविचारादौ वक्ष्यमाणा मुपपत्तिं सूचयति । तथा चेति ॥ ४३८ ॥

स्वतोऽनुभवतः सिद्धैरैकात्म्याख्यस्य वस्तुनः ॥

न स्यात्सांपादिकं ज्ञानमित्येतच्चापि वक्ष्यते ॥ ४३९ ॥

अथाऽऽत्मज्ञानममानमुपनिषज्जन्यत्वाद्योपासिज्ञानवदित्यनुमानात्कुतोऽस्य मोक्षोपायत्वं तत्राऽऽह । स्वत इति । अध्यस्तविषयत्वोपाधेरनुमानायोगाद्युक्ता यथोक्तविषयो मुक्तिहेतुतेति भावः । साधनव्याप्तिमाशङ्क्यानध्यलाविषयत्वेनाऽऽत्मविषयो मानत्वं सर्वोऽपीत्यादिभाष्यामसरे ज्ञेयमित्याह । इत्येवचेति ॥ ४३९ ॥

अन्य आहुः पदार्थत्वात्प्रमाणान्तरगम्यताम् ॥

आत्मनो नाऽऽगमात्सिद्धिर्ग्राह्याद्यन्यपदार्थवत् ॥ ४४० ॥

ऋणापाकरणपक्षनिरासप्रसङ्गेन केवलकर्मणामभ्यासस्य च मुक्तिहेतुत्वं प्रत्युक्तम् । संप्रति वेदान्तेषु जागरादियासन्ननिरोधस्य मनोनिरोधस्य वा विधीयमानत्वात्तच्छेषास्ते कर्मविधयश्चेति काण्डयोः संगतिरिति मतमाह । अन्य इति । ननु वेदान्ता न निरोधविधिशेषाः स्वार्थनिष्ठत्वात्प्रत्यक्षवज्ज्ञेत्याह । पदार्थत्वादिति । आत्मनो ग्रीष्मादिवत्सिद्धार्थत्वात्मानान्तरयोग्यत्वात्तत्संवादाविसंवादाभ्यां न वेदान्तगम्यतेत्यर्थः ॥ ४४० ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिः ॥

विविच्यतः स्वमात्मानं प्रत्यभिज्ञानतस्तथा ॥

माय्यापारसमाप्तत्वात् भूयस्तदपेक्षिता ॥ ४४१ ॥

ननु जन्मादिभूवे भाष्यकृता नेन्द्रियाविषयत्वे संन्याग्रहणादित्यादिना दूषितमात्मनो मानान्तरविषयत्वमित्याशङ्क्य तद्विवेचनपूर्वकमाह । अन्वयेति । अवस्थात्रयं व्यभिचारी साक्ष्यं चाऽऽत्मा त्वव्यभिचारी साक्षी चेत्यादिरूपावन्वयव्यतिरेकौ ताभ्यामतो जागरेतादेर्देहाद्यतिरिक्तमात्मानं विविच्य जानन्यः सुप्तः सोऽहं जागर्मीत्यादिप्रत्यभिज्ञानतश्चैक्येन तं प्रतिपद्यमानो न पुनस्त्वस्मिन्मानमागमाख्यमपेक्षते तद्यापारस्याऽऽत्मस्फुरणस्य तदज्ञानहानेर्वा प्रत्यभिज्ञादिना प्रतिपादितत्वादतः प्रतीचो मानान्तरगम्यताया दुर्वारत्वाज्जन्मादिसूत्रमपि चिन्त्यमिति भावः ॥ ४४१ ॥

तद्वासनानिरोधेऽतः पुमाभ्युत्था नियुज्यते ॥ ४४२ ॥

मनसो वा निरोधेऽसौ न तु वस्त्ववबोधने ॥

मानान्तरेण तत्सिद्धेर्नात्र व्याप्रियते वचः ॥ ४४३ ॥

मानान्तरयोग्यप्रतीचि वेदान्तामानत्वे तेषामध्ययनविध्युपात्तानां कथं प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तद्वासनेति । तच्छब्देनावस्थात्रयमुच्यते । श्रुत्या यच्छेद्वाप्मनसो इत्याद्येति यावत् । नत्वसौ पुमान्वस्तुनोऽवबोधने नियुज्यते श्रुत्येत्युक्तेऽर्थं पूर्वोक्तं हेतुं स्मारयति । मानान्तरेणेति । प्रागुक्तप्रत्यभिज्ञाद्यत्र मानान्तरं तच्छब्देन सप्तम्या चावबोधो गृह्यते ॥ ४४२ ॥ ४४३ ॥

स्वर्यज्योतिःस्वभावत्वाभिरुद्धस्वान्तवासनः ॥

प्रमान्तरानपेक्षोऽपि स्वयमात्मा प्रकाशते ॥ ४४४ ॥

नन्वात्मनो मानान्तरगम्यत्वे घटवदनात्मत्वापत्तेः प्रत्यभिज्ञाद्यगम्यत्वाद्देवान्तवेद्यतैवेति नेत्याह । स्वयमिति । आत्मनो युक्त्या प्रत्यभिज्ञाद्यनपेक्षत्वेऽपि न स्वप्रतीतावागमापेशाऽन्यथा धर्मवदनात्मत्वापातादतो विवेकादिनिस्तसर्वमनोवासनो निप्रत्यनीकतया स्वयमेव प्रकाशते चित्स्वभावत्वात्तथा च नास्य वेदान्तवेद्यतेत्यर्थः ॥ ४४४ ॥

एवं कार्यमुखेनैव ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत् ॥

वेदान्तानां प्रमाणत्वं नाक्षबद्भस्तुनीप्यते ॥ ४४५ ॥

ननु तेषु निरोधविध्यप्रतीतेर्न तत्परत्वेन तत्प्रामाण्यं न चाप्रामाण्यमेव तेषामध्ययनविध्युपात्तत्वाद्विविधानयवक्तस्मात्प्रत्यक्षवद्भस्तुनिष्ठं तन्मानत्वं तत्राऽऽह । एवमिति । न तावद्देवान्तानां चक्षुर्वद्भस्तुनि मानत्वं पदार्थत्वात्प्रमाणान्तरगम्यतेत्युक्तत्वात्स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमाच्च वस्तुनस्तस्मिन्प्रमाणीकृत्याभावात्तथा च कर्मवाक्यवत्समाहितो भूत्वेत्यादिवक्त्यासिद्धनिरोधनियोगद्वारैव प्रामाण्यात्तेषामध्ययनविध्युपात्ततेत्यर्थः ॥ ४४५ ॥

वासनामात्रहेतुत्वादात्पनोऽनर्थसंगतेः ॥

अन्योपाये सत्यसति निरोधादेव मुक्तता ॥ ४४६ ॥

निरोधनियोगस्य ज्ञानं मुक्तिर्वा फलं नाऽऽद्यः श्रवणादेरेव तत्सिद्धेर्न च निरोधनि-
योगस्यापि तच्छेषतया ज्ञानार्थत्वं त्वदिदृशेषशेषित्वे वैषरीत्यापत्तेर्न द्वितीयो ज्ञानस्यैव
मुक्तिहेतुताया श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात्तत्कथं निरोधनियोगशेषतया वेदान्तप्रामाण्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । वासनेति । आत्मनोऽनर्थसंगतेर्वासनामात्रकृतत्वस्यान्वयव्यतिरेकस्य-
त्वात्तासा निरोधादेव विधीयमानान्मुक्ततेत्यन्वयः । ज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वे प्रमिते कथ-
मित्यमिति तत्राऽऽह । अन्येति । ज्ञानिनोऽपि संसारदृष्टेर्वासनानिरोधे च ज्ञानश-
ब्दस्य नेतुं शक्यत्वात्तद्विषयतया श्रुतिस्मृतीनां चरितार्थत्वात्तस्यैव मोक्षोपायतेति
भावः ॥ ४४६ ॥

संभाव्यं नानपेक्षत्वं नियोगविरहात्कचित् ॥

शब्दप्रवृत्तेः सिद्धे च न नियोगस्य संभवः ॥ ४४७ ॥

निरोधविधिशेषत्वेनैव वेदान्तप्रामाण्ये हेत्यन्तरमाह । संभाव्यमिति । लोकवेदयोः
शब्दस्य प्रयुज्यमानस्यानपेक्षत्वं मानत्वं नियोगं विना न संप्रवर्ति तसिद्धस्यैव तस्य
तददर्शनादतस्तच्छेषत्वं प्रामाण्यार्थमेव वेदान्तानामित्यर्थः । तच्छेषत्वेन तत्प्रामाण्येऽपि
सिद्धार्थबोधित्वसिद्धेरस्मदपेक्षितमस्तमिति चेन्नेत्याह । सिद्धे चेति । भावार्थकरणक-
स्तद्विषयश्च नियोगः सिद्धे न सिध्यत्यतो नियोगशेषा वेदान्ता न सिद्धमर्थं बोधयेयु-
रित्यर्थः ॥ ४४७ ॥

न च वस्तुनि मानत्वं उदाहरणमिष्यते ॥

विधिर्गुणार्थस्तस्यापि व्यापारविषयत्वतः ॥ ४४८ ॥

ननु दध्नेन्द्रियकामस्य नुहुयादित्यत्र प्रकृते कर्मणि फलार्थं गुणमात्रस्योच्यमानत्वा-
नियोगपरस्यापि तस्य सिद्धार्थविषयत्वबद्धेदान्तानामपि तच्छेषाणामेव सिद्धार्थतेत्या-
शङ्क्य दध्नेन्द्रियकामाधिकरणन्यायेनाऽऽह । न चेति । अस्यार्थः । “फलधृतस्तु कर्म
स्मात्फलस्य तर्कस्येतिहा” [५००॥ ३१३/१५] अग्निहोत्रं प्रकृत्य दध्नेन्द्रियकामस्य
नुहुयादिति श्रुतं तत्र किं गुणविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयते किंवा प्रकृते कर्मणि फलाय
गुणविधिरिति संशयः । तत्राग्निहोत्रहोमादधिहोमः कर्मान्तरमेव स्यात्फलं हीह श्रूयते
तच्च कर्मणो न्याय्यं होमस्य हि श्रौतं फलं दध्नेः फलमिति तु वाक्येन गम्यते श्रुतिश्च
वाक्याद्वलीयसी तस्मात्फलस्य कर्मयोगित्वात्फलधृत्या कर्मान्तरमेव तत्र वाक्यात्प्रकृते
कर्मणि फलाय गुणविधिरिति पूर्वपक्षः । नेदं कर्मान्तरं किंतु गुणात्फलं स्वर्गकामोऽग्नि-
होत्रं नुहुयादध्नेन्द्रियकामस्य नुहुयादिति वाक्ययोरनुत्पत्त्यत्वात्कचित्कर्मसमभिव्याहृतं
फलमन्यत्र गुणसमभिव्याहृतं तस्मादिन्द्रियकामवाक्ये गुणनिमित्ततया फलधीरिति

प्रकृते कर्मणि फलाय गुणविधिरिति राद्धान्तः । तदुक्तं भेदलक्षणे—अंतुल्यत्वात्
वाक्ययोगे तत्र प्रतीयतेति । तथा च गुणविधेरपि व्यापाराविष्टगुणविषयत्वात् वेदा-
न्तानां श्रुतिसिद्धमिद्वार्थबोधित्वे दृष्टान्ततेति ॥ ४४८ ॥

किंचानुभूयमानस्य धर्मस्य पुरुषार्थता ॥

सर्वत्र गम्यते वेदे नानुभूतेः कथंचन ॥ ४४९ ॥

वेदान्तानां शुद्धे सिद्धे मानत्वाभावे हेत्वन्तरमाह । किंचेति । लोके सर्वत्रानुमान्यस्यैव
पुमर्पता दृष्टा सुखमपि स्वनिष्ठतया संवित्तमेव तथा वेदश्च लोकानुमारी । अतस्तत्रापि
वेद्यस्यैव पुमर्पता न स्वप्रकाशात्मावगतेर्न चाफले वेदप्रामाण्यं तस्य फलानुबन्धित्वात्त-
थाच फलान्नियोगशेषतयैव वेदान्ताः प्रमाणमिति भावः ॥ ४४९ ॥

ततश्च प्रतिभाषात्रं शब्दादिति न मानतः ॥

प्रतीयमान एवातः पुरुषार्थः प्रसिद्धितः ॥ ४५० ॥

स्वप्रकाशवस्त्वनुभूतेरपुरुषार्थत्वे तत्पुमर्पतावद्योतिविज्ञानानन्वादिवाक्यानां का गति-
स्तत्राऽऽह । ततश्चेति । अनुमान्यस्यैव पुमर्पत्वदृष्टेर्विज्ञानादिशब्दात्प्रतिभामात्रमुद्भवति
न मानतस्तत्प्रयोगस्य सार्वविभक्तिरूपाङ्गीकारान्मानं तु न भवति लोकविरोधादित्यर्थः ।
इतिशब्दो विज्ञानादिवाक्यपरामर्शार्थः । अनुभूतस्यापुमर्पत्वे नियोगादेरेव तदर्थेति
फणितमाह । प्रतीयमान इति । अनुभूयमानस्यैव सर्वत्र पुमर्पतायाः सिद्धत्वादिति
हेतुमाह । प्रसिद्धित इति ॥ ४५० ॥

अप्युपादीयमानं च सिद्धं वस्तु न कर्मणि ॥

पुमर्थ साधयद्दृष्टमनिर्णीताभावकम् ॥ ४५१ ॥

नियोगादेरनुमान्यस्य पुमर्थत्वे शब्दाधिगतसिद्धवस्तुनोऽपि पुमर्थत्वसिद्धेः शब्दस्य
साध्यार्थान्नियमो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अपीति । सिद्धं वस्तु वेदादवगम्यमान-
मपि श्रुत्यादिना कर्मशेषत्वेनानवगतं पुमर्थं साधयन्न दृष्टमतो न शब्दस्य शुद्धसिद्धार्थ-
तेति योनना ॥ ४५१ ॥

अनुपादीयमानश्च न च ज्ञाताभावकः ॥

आत्मा चेन्नास्य शेषत्वं विधिं प्रत्युपपद्यते ॥ ४५२ ॥

आत्मनोऽपि तर्हि विधिशेषत्वेन पुरुषार्थतया शब्दप्रमाणकत्वं तत्राऽऽह । अनुपा-
दीयमानश्चेति । आत्मा हि वेदेन न बोध्यते स्वप्रकाशानुभूतस्यावत्वान्नापि श्रुत्या-
दिना ज्ञातकर्मशेषभावः । एवं चेन्न तस्य विधिशेषत्वेन पुमर्थत्वं मानामावादि-
त्यर्थः ॥ ४५२ ॥

उपासीत स्वमात्मानमिति साक्षाद्वचःश्रवात् ॥

तत्राङ्गभाव इति चेन्मात्पन्थानं भवानितः ॥ ४५३ ॥

आत्मनः कर्मशेषत्वे वानयं प्रमाणमिति शङ्कते । उपासीतेति । वाग्यस्य फलप्यत्वं साक्षादिति व्यावर्त्यतेऽत एव वचःश्रवादित्युक्तम् । तत्रेत्युपास-
नानियोगोक्तिः । आत्मनो नियोगशेषत्वेन पुमर्थत्वं तत्र घ वेदान्तप्रामाण्यमिति पक्षे
शुद्धे सिद्धे तत्प्रामाण्यमिति त्वत्पक्षसतिर्नियोगशेषत्वेनैव तत्प्रामाण्यमिति मत्पक्षप्राप्ति-
श्चेति नियोगयाद्याह । मत्पन्थानमिति । मां नियोगादिनं निमितीकृत्य पन्थानं गतो
भवानिति यावत् । अनित्यो या समामान्तो विधिः ॥ ४५३ ॥

क्रियाविधिपरत्वेन प्रामाण्यं वर्चसः स्थितम् ॥

इति व्याचक्षते केचिन्नियोगार्थकराणि ॥ ४५४ ॥

स्वकीयं पन्थानं विशिनष्टि । क्रियेति । वेदान्तानां निरोधविधिशेषत्वात्कर्मणामपि
तत्रैव तद्भावात्काण्डयोः सिद्धा संगतिरित्युपसंहरति । इति व्याचक्षत इति । अस्य
पक्षस्य रागमूलत्वेन निरस्यत्वं सूचयति । नियोगेति ॥ ४५४ ॥

नैतत्साध्वभ्यध्यास्युर्ध्वैर्नियोगविरहादपि ॥

कामितार्थस्य संसिद्धेर्लौकिकरूढेव मानवः ॥ ४५५ ॥

निरोधादेव मुक्तेतेत्युक्तमिति प्रतिनानीते । नैतदिति । यदेतदुच्चैस्तात्पर्येणाम्य-
थापि निरोधविधिरादिना तत्र साध्विति संबन्धः । वासनानिरोधान्नोक्तपक्षे नियोगं
विनाऽपि लौकिकमानादेवानर्थतदेतुपुरुषार्थतदेतुरुपेक्षार्थसिद्धेर्वदवधार्यैव व्यभिच्यसाधु-
तामेव साधयति । नियोगेति ॥ ४५५ ॥

तद्भावभावतो लिङ्गाद्वासनैकसमाधयात् ॥

ज्ञातोऽनर्थेन संबन्ध आत्मनो न तु वौस्तवः ॥ ४५६ ॥

कथमनर्थस्य तदेतोश्च लौकिकमानसिद्धतेत्याशङ्क्याऽऽह । तद्भावेति । आत्मनोऽ-
नर्थेन भातृत्वादिना संबन्धो भासमानः समुद्भूतजागरादिव्रातनानां भावे भावादभावे
चाभावादित्यप्यनर्थप्रतिरेकास्पृष्टलिङ्गाद्भासमानात्तत्राष्टम्याद्वयति । ज्ञातोऽन्यत्पक्षेऽप्यनर्थ-
सारी स्वाभादावनवभासादतोऽनुभवलिङ्गाभ्यामनर्थतदेतुर्धारित्यर्थः ॥ ४५६ ॥

तस्मात्संसारसंबन्धनिदानस्य मसिद्धितः ॥

लिङ्गादेव ततस्तस्य ध्वंसेऽनर्थो निवर्तते ॥ ४५७ ॥

तथाऽपि कथं वेदयचोवैयर्थ्यप्रतिज्ञेति तत्राऽऽह । तस्मादिति । प्रकृतादनुभवादा-
त्मनो बन्धसंबन्धस्य तन्निमित्तस्य च वासनारूपस्यान्ययादिरूपलिङ्गादेव सिद्धेर्वचो विफ-
लमिदमुत्तरेण संबन्धः । नहि लिङ्गादिसिद्धेऽर्थे वचोऽर्थवद्ज्ञाताविषयमावादिता भावः ।

नन्वनर्थतद्देतुविषयत्वेन वचसोऽर्पवत्त्वाभावेऽपि पुरुषार्थतद्देतुविषयतया तदर्थवत्ता
तथाऽऽह । तत् इति । समाधिना मनोनिरोधे जामरादिवासना निरुध्यन्ते नान्यथेत्यन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां मनोनिरोधादेवोपायात्तस्य वासनाख्यबन्धहेतोर्ध्वं हेत्वभावे फलाभावव्या-
येनानर्थो बन्धसंज्ञो निवर्तते । तथाच शास्त्राद्वेत्तेऽपि पुरुषार्थतद्देतुसिद्धेः शास्त्रानर्थक्यं
परस्य दुर्वारमित्यर्थः ॥ ४९७ ॥

अन्तरेणापि वचनं बौद्धादेरिव सिद्धितः ॥

मोक्षस्य पुरुषार्थस्य वचोऽतो निष्फलं भवेत् ॥ ४९८ ॥

वैदिकं वचो विनैव मोक्षाख्यपुमर्थस्य तद्देतोर्मनोवासनानिरोधाय च लिङ्गादिना
मिद्धत्याहौद्धादेरिव तवापि वेदानर्थक्यमिति फलिनमाह । अन्तरेणेति । अतः सिद्धित
इति संबन्धः ॥ ४९८ ॥

व्यतीतानेकजन्मोत्थवासनानामनन्ततः ॥

तासां निरोधोऽसंभाव्यो जन्मन्येकत्र धानवः ॥ ४९९ ॥

यत्तु तद्वासनानिरोधेऽतः पुमाञ्छ्रुत्या नियुज्यत इति तत्रातीता वा वर्तमाना वा
भाविन्यो वा वासना निरोद्धव्या नाऽऽद्य इत्याह । व्यतीतेति । अतीतनन्मान्तवासना-
नामनन्तत्वादतिवृत्तत्वाच्च दुःसाध्यो निरोधः । देवादयो हि कर्षविषयोक्तवासना निरो-
द्धमर्हन्ति मनुष्यास्तु शास्त्राधिकृता नैवमित्यर्थः । न द्वितीयो वर्तमानवासनानां कादा-
चित्कत्याधियोगं विना निरोधसिद्धेः । न तृतीयः । आगामिनीनां वासनानामप्राप्तत्वेन
निरोधस्य दुःसाधत्वादिनि द्रष्टव्यम् ॥ ४९९ ॥

साक्षादात्मवशोधेन प्रत्यग्ध्वान्तच्छिदा न चेत् ॥

दुःखादिभावना ध्वस्ता कथं तद्भाषना नुदेत् ॥ ४९० ॥

किंच कामनानिरोधे ज्ञानं वा तदभ्यासो वा तद्विषयनियोगो वा हेतुराद्यं प्रत्याह ।
साक्षादिति । अपरोक्षेणाऽऽत्मावबोधेनाऽऽत्माज्ञानध्वान्तिद्वारा वासनानिरोधेन मुक्ति-
क्षेत्रस्मन्मतेषां स्वयाऽपीष्टमिति भावः । द्वितीयं निरस्यति । न चेदिति । ज्ञानमज्ञानं
कामनां वा नापनुदति ज्ञानभावना तदुभयं नृदति चेत्तदा चिरकालनिरुद्धातिनिविडदुः-
खादिभावनाभिर्ध्वस्ता स्वल्पीयोज्ञानाभ्यामवासना कथं सप्रार्थमज्ञानं नुदेत्तहि स्वयं-
नाधिता भाषनाऽन्यभावे पर्याप्तैत्यर्थः ॥ ४९० ॥

नियोगवर्त्मना चेयं यथा मुक्तिर्न सिध्यति ॥

स्पष्टेन न्यायमार्गेण वक्ष्यामोऽवसरे तथा ॥ ४९१ ॥

ज्ञानाभ्यामनियोगोऽज्ञानादिनिरामद्वारा मुक्तिहेतुरिति तृतीयं दृश्यति । नियोगेति ।

नियोगवशात् मुक्तिरित्येतदन्योऽप्यनुपलोपाय इत्यारम्भाभिधायक इत्याह । वक्ष्याम-
इति ॥ ४६१ ॥

न पदार्थो न वाक्यार्थ आत्माऽयं वस्तुतो यतः ॥

तत्प्रत्यारूपानश्रुत्यैव तद्यायात्म्यावबोधनात् ॥ ४६२ ॥

निरोधादेव मुक्ततेत्यादि निरुक्तम् । यत्तु पदार्थत्वादात्मनो ब्रीह्यादिवन्मानान्तरग-
म्येति तत्राऽऽह । नेत्यादिना । ससृष्टानां पदार्थानां तत्समर्गस्य वा वाक्यार्थत्वात्क-
थमात्मनो वाक्यार्थम्यापदार्थत्वमत आह । नेति । तर्हि कथमस्य वेदार्थत्व तत्राऽऽह ।
नदिति । पदार्थत्वादि सर्वो विशेषस्तच्छब्दार्थ । आत्मविषयो द्वितीयस्तच्छब्द ।
समारोपितसमस्तविशेषनिषेधद्वारा तस्य चिदेकतानस्य वेदार्थतेत्यर्थ ॥ ४६२ ॥

वासनानामभावेऽपि सुषुप्त्यादौ न मुक्तता ॥

मानव्यापारविरहात्मयनं वा दृगात्मनः ॥ ४६३ ॥

पदार्थत्वेनाऽऽत्मनो मानान्तरगम्यत्वशङ्का निरन्य निरोधादेव मुक्ततेत्यत्र दोषान्तर-
माह । वासनानामिति । न च तत्र पुनरुत्थानाज्जागरादिवासना सन्तीति वाच्यम् ।
स्वापादित्वमङ्गप्रसङ्गात् । न च तत्र कारणात्मना सत्त्व विशेषोऽवस्थान्तरेऽपि तद्रूपेणैव
सत्त्वाच्च चैवमपि स्वापादौ न मुक्तिर्वासनाहेतुसत्त्वादिति युक्तम् । तथा सति तद्देतुष्व-
सादेव मुक्तिर्न वासनाध्वसाद्देतुष्वसत्त्व ज्ञानादित्यस्मत्प्रसङ्गादिति भावः । यत्तु स्वयं
ज्योतिस्त्वभावत्वादित्यत्र वासनानामु निरुद्धासु प्रधानमात्मनोऽवश्यमासीति तदपि स्वापादौ
व्यभिचारीत्याह । धामेति । आशब्देन नम्पदमनुकृत्यते । सत्यपि स्वरूपप्रथने तद्व्यव-
हारो माम विना न समवतीति भावः ॥ ४६३ ॥

सर्वानर्थाभिसंबन्धे ह्यविद्यैवास्य कारणम् ॥

वासनानामपि युतौ सैव यस्मादपेक्ष्यते ॥ ४६४ ॥

नामनामानहेतुत्वादात्मनोऽनर्थसंगतिरित्यत्र वासनाऽनर्थहेतुरित्युक्तं तत्राऽऽह ।
सर्वेति । अविद्यावद्वासनानामपि हेतुत्वसम्भवे कुतोऽवधारणमित्याशङ्क्याऽऽह । वासनाना-
मिति । तासां कार्यत्वेनानन्यथानस्याभ्यामुपादान्मत्वायोगात्सत्त्वासासनानर्थहेतुराविद्येवेत्यर्थः ।
विनाऽविद्यामसङ्गम्याऽऽत्मनो न वासनासंगतिरिति द्योतयितुं सैवेत्युक्तम् ॥ ४६४ ॥

संभाव्यतेऽनपेक्षत्वं नियोगविरहादपि ॥

यथा तथा च वक्ष्यामः स्पष्टेन न्यायवर्त्यना ॥ ४६५ ॥

यच्च संभाव्य नानपेक्षत्वमित्यत्र नियोगानुप्रवेश विना शब्दस्य नानपेक्ष प्रामाण्य-
मित्युक्तं तत्राऽऽह । संभाव्यत इति । वक्ष्यामः संबोऽपीत्यादानिति शेषः ॥ ४६५ ॥

स्वानुभूतिबलादेव भवताऽपि विभाव्यते ॥

नियोगादिः प्रमाणाद्यो नानुभूतिनियोगतः ॥ ४६६ ॥

यत्तु सिद्धे च न नियोगस्य संभव इति तत्राऽऽह । स्वानुभूतीति । नियोगवा-
दिना विदात्मवशादेव नियोगादिर्भेदोऽर्थो गम्यते तथाच तत्साधकश्चिदातुः स्वसिद्धौ
न नियोगाद्यपेक्षते नहि सविता रूपादिप्रकाशकस्तदपेक्षया प्रकाशते तत्र विदात्मनि
सिद्धेऽर्थे नियोगासंभवो दोषोऽभ्युपेनत्वादित्यर्थः ॥ ४६६ ॥

यस्याप्यसिद्धिर्नाशनात्प्रसिद्धिर्नापि मानतः ॥

तस्यानुभवनतत्त्वस्य कुतः सापेक्षतोच्यते ॥ ४६७ ॥

ननु मानापीना मेयसिद्धिर्न चाऽऽत्मनि मानान्तरमिष्टमागमश्च नियोगनिष्ठो न
विध्यम्यष्टमात्मानं गोचरयति तस्मादात्मसिद्धौ नियोगापेक्षा दुर्बारा नेत्याह । यस्येति ।
ज्ञानाज्ञानाभ्यां प्रसिध्यप्रसिद्धोरभावे हेतुमाह । अनुभवतत्त्वस्येति । अनुदितानन्त-
मितकूटस्यबोधैकरसस्य सिद्धौ न नियोगाद्यपेक्षाशङ्काऽपीत्याह । कुत इति ॥ ४६७ ॥

स्वप्रधानात्मबुद्धयश्च तदन्यस्य प्रसिद्धितः ॥

कार्यबुद्धिव्यपेक्षातो नानुभूत्यात्मवस्तुनः ॥ ४६८ ॥

तत्रैव हेतुन्तरमाह । स्वप्रधानेति । स्वप्रधानमनन्यापीनं स्वतन्त्रमात्मवस्तु तद्वृत्ता
बुद्धिर्भेदतन्त्रं तदात्मनैव स्वातिरिक्तानात्मपर्यस्य लब्धसत्ताकत्वादिद्रष्टव्यं वस्तुनः स्वसि-
द्धयर्थं न नियोगादिबुद्ध्यापेक्षा न हि भुनगाधियमपेक्षते रज्जुर्धरतो नाऽऽत्मसिद्धिर्नि-
योगापेक्षेत्यर्थः ॥ ४६८ ॥

क नु प्रतीयमानस्य पुमर्थत्वं समीक्षितम् ॥

मानान्मानफलस्यैव पुमर्थत्वसमन्वयात् ॥ ४६९ ॥

किं चानुभूयमानस्येत्यत्रानुभान्यस्यैव पुमर्थत्वमित्युक्तं तत्राऽऽह । केति । अगम्य
हि निष्कृष्टानुभवस्य पुमर्थत्वं न क्वचिदपि मानादधिगतमित्यर्थः । कस्य तर्हि पुमर्थत्वं
तत्राऽऽह । मानफलस्येति । पुमर्थत्वेनेष्टार्थविशेषणत्वेनानुभवस्य संबन्धात्तत्त्वैवानुग-
तस्य तदर्थत्वं नहि तत्त्वेनेष्टयगादिरनुभवानारूढमनया तदव्यभिचारिणोऽनुभवस्यैव पुम-
र्था न किमव्यभिचारिणोऽर्थस्येत्यर्थः ॥ ४६९ ॥

प्रतीतेर्माफलत्वाच्च कथं मेयंकनिष्ठता ॥

माक्रियाफलयोगोऽयं यतो मातरि भोक्तरि ॥ ४७० ॥

अनुमान्याश्रितत्वादनुभूतिरपि तद्वतरूपादिवदनुभाव्यैवेत्यर्थस्यैव पुमर्थतेति नेनेत्याह ।
प्रतीतेरिति । अनुभवो मानफलं न च मेयोऽर्थस्तदाश्रयो नडत्वाज्जहि जडानडयोरश्र-
याश्रयित्वमतो हेत्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु फलस्यास्त्वनन्यादाश्रयो वाच्यस्तत्र परिशेषा-
न्मेयाश्रितत्वं नेत्याह । माक्रियेति । मानस्य हि फलं मातारमाश्रयते क्रियाफलं तु भोक्तरं
न च तौ भिद्येते अतो मानक्रियाया यदनुभवास्त्यमूपचरितं फलं तदसंनयस्तामिच्छात्म-

न्युपचर्यते तस्मान्मानफलस्य भेयनिष्ठत्वासिद्धे सिद्धा हेत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४७० ॥

न चाऽऽत्मानुभवान्यो विषयः कश्चिद्विष्यते ॥

अपि सर्वप्रमाणानां किमु वेदान्तज्ञासने ॥ ४७१ ॥

यत्तु वेदान्तानां प्रमाणत्वं नास्त्वद्वस्तुनीति तत्राऽऽह । न चेति । अन्यस्याज्ञातत्वाभावादिति शेषः । अपिना सूचितमाह । किम्विति । वेदान्तेषु पुरुषार्परूपानुभवस्वभावात्मानोऽन्यो विषयो नेति किमु वाच्यं तस्यैवाज्ञातत्वादित्यर्थः ॥ ४७१ ॥

लौकिको वैदिकः सर्वो व्यवहारो जगत्यापि ॥

भोक्त्रर्थ एव नान्योऽतः प्रधानं भोक्तुरित्यते ॥ ४७२ ॥

नियोगाच्छेदे परमपुरुषार्थे परस्मिन्नेव चिदात्मनि वेदान्तमानतेत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह । लौकिक इति । सर्वत्र जगति सर्वोऽपि व्यवहारो भोक्त्रर्थो नान्यार्थः स्वतन्त्रो वाऽतो भोक्तृरूपानुभवस्य शेषित्वेन प्राधान्यात्तस्यैव परप्रेमास्पदस्य पुरुषार्थत्वं पुरुषार्थं चापूर्वं शब्दस्य तात्पर्यम् । तथा चाऽऽनन्दरूपे प्रतीचि वेदान्तप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ४७२ ॥

न वा अरे पत्युरिति तदेतत्त्रेय इत्यपि ॥

निरिखलेऽपि जगत्यास्मिन्प्रधानं नाऽऽत्पनोऽपरः ॥ ४७३ ॥

प्रतीचो निरतिशयसुखत्वे मानमाह । न वा इति । अस्मिन्नजगति नायापुत्रादौ निरिखलेऽपि प्रधानमात्मा न तस्मादन्यो नायादित्तस्याऽऽत्मशेषत्वेन प्रियत्वस्य न वा अरे पत्युरित्यादिना श्रवणात्प्रधानं चाऽऽत्माऽनुपाधिप्रेमणोचरः कथं परमानन्दो न स्यात्तदेतत्त्रेयः पुत्रादित्यादिधृतिभास्यानतिशयप्रीत्यास्पदत्वेन परमसुखतामाहेत्यर्थः ॥ ४७३ ॥

न प्रमाता प्रमाणं वा क्रियामेयफलानि वा ॥

प्राधान्यायेह कल्पन्ते भोक्तुरेव प्रधानतः ॥ ४७४ ॥

मात्रादौ प्रधाने सति कथं भोक्तृप्राधान्यं तत्राऽऽह । नेति । इहेति व्यवहारभूमिः । तत्र हेतुः । भोक्तुरिति । तस्य सर्वशेषित्वेनेष्यमाणत्वात्प्राधान्यस्य द्युत्तत्वादितरस्य शेषतया तदयोगादित्यर्थः ॥ ४७४ ॥

आत्मनः कर्त्रवस्थाऽपि भोक्त्रर्थमिति निश्चयः ॥

यतोऽतोऽपरमप्येतद्भोक्त्रर्थं विनिगुज्यते ॥ ४७५ ॥

ननु कर्त्रवस्था क्रियाश्रयत्वात्प्रधानं तत्कथं भोक्तुरेव प्राधान्यं तत्राऽऽह । आत्मन् इति । ननु विषयाभिनिवेशवान्मानुषान्प्रायेव प्रधानं मन्यते तत्राऽऽह । यत इति । कर्तृत्वस्य भोक्त्रर्थत्वे यदन्यत्पुत्रादि तत्सर्वं तदर्थमिति नाऽऽत्मनो भोक्तुरर्थान्तरं प्रधानं मन्यत्र तदभिनिवेशात् आन्तिरिति भावः ॥ ४७५ ॥

नापि चाऽऽत्मातिरेकेण वस्त्वन्यन्मानभूमिमम् ॥

संभाव्यते यथा चैतच्छब्दोदके प्रवस्यते ॥ ४७६ ॥

किंचाऽऽत्मनोऽर्थान्तरं न प्रामाणिकमस्ति यस्य प्राधान्यादि शङ्क्येतेत्याह ।
नापीति । कथमात्मातिरेकं वस्तु कल्पितमिति तत्राऽऽह । यथा चेति । उदर्वश-
ब्दोऽव्याकृतविचारादिपरः ॥ ४७६ ॥

अनाहत्य यथोक्तार्थं नियोगार्थेकरामतः ॥

केचित्कार्यैकनिष्ठत्वं वेदान्तानां प्रचक्षते ॥ ४७७ ॥

एवं पुरुषार्थे कृतस्यानुभवे प्रत्यग्नक्षणि वेदान्तप्रामाण्यात्तेषां निरोधविशिष्टोपपत्त्यायो-
गात्काण्डद्वये संबन्धानां परोक्तानामयुक्तत्वात्कर्मणां शुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वमुपनिषदा-
साक्षादिति विविदिषावाक्यीयं संबन्धमुपेत्य तस्येत्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । संप्रति
सर्वोऽपीत्यादिभाष्यनिरस्यं पूर्वंपक्षमाह । अनाहत्येत्यादिना । काण्डयोरधिका-
र्यादिभेदं संबन्धविशेषमैकात्म्याख्यं वस्तु चोक्तं सर्वप्रामाणिकं कृत्वा वेदान्तानां कार्य-
मात्रपर्यवसायित्वमेकं वदन्तीत्यर्थः । वक्ष्यमाणपूर्वपक्षस्याऽऽभासत्वं सूचयति । नियो-
गेति ॥ ४७७ ॥

कार्यैकमात्रनिष्ठत्वात्प्रमाणस्याऽऽगमात्मनः ॥

कुत ऐकात्म्यनिष्ठत्वं त्वया यदुदितं पुरा ॥ ४७८ ॥

तत्त्वमादिवाक्यमैक्यपरमुक्तं न च तदनादरे हेतुरस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । कार्येति ।
तदपि कार्यनिष्ठं प्रमाणवाक्यत्वाद्विधिवाक्यवदित्यर्थः । वेदस्य सर्वस्यापि कार्यनिष्ठत्वं
शङ्क्येति निष्ठत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एवेति । न सत्त्वेकं वाक्यमुभयार्थमर्थभेदे
वाक्यभेदादिति भावः । मूलमव्यव्यायेन कार्यशेषतया भूतोपदेशोऽपि स्यादित्याशङ्क्य
कार्यशेषस्य मूलस्यापि कार्यत्वमेवेति मत्वाऽऽह । मात्रेति ॥ ४७८ ॥

नहि तस्यानपेक्षत्वं सिद्धवस्त्ववबोधनात् ॥

यतो मानान्तरमितं सिद्धं वस्त्विति भण्यते ॥ ४७९ ॥

आगमस्य सिद्धार्थनिष्ठत्वाभावं साधयति । न हीति । सिद्धार्थत्वेनेष्टागमस्य तत्प्र-
काशानावानपेक्षं प्रामाण्यं तस्य मानान्तरयोग्यत्वाच्चानिष्ठस्यानपेक्षत्वायोगादित्यर्थः ।
नन्वागमस्य कार्यनिष्ठत्वेऽपि निरपेक्षप्रामाण्यहानिस्तुल्येति नेत्याह । यत् इति ।
यत्सिद्धं वस्तु तन्मानान्तरयोग्यमित्युच्यते न कार्यं तद्योग्यमतो मानान्तरपूर्वमपूर्वमित्य-
भ्युपगमादतस्त्रानिष्ठस्यानपेक्ष्यं प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ४७९ ॥

शब्दसामर्थ्यानियमो लोकादेवावगम्यते ॥

लोके मान्तरसिद्धोऽर्थः कार्यैवाभिधीयते ॥ ४८० ॥

वेद सर्वोऽपि कार्यनिष्ठो न सिद्धार्थे मानमित्यत्रैव हेतुन्तरमाह । शब्देति । ज्ञात-
शक्तिशब्दो बोधकोऽस्यास्मिन्नर्थे शक्तिरिति नियता सा बृहन्न्यवहारादेव गम्यते तत
श्चेय कार्ये पर्यवस्यतीत्यर्थः । बृहन्न्यवहाररिद्धत सिद्धार्थेऽपि शक्ति शब्दस्य गृह्य
तामित्याशङ्क्य लिङ्गस्य प्रवर्तकबोधाधीनत्वान्नैवामिति मत्वाऽऽह । लोक इति । व्यव
हारभूमावध्यसादिसिद्धस्य सिद्धार्थस्य कार्यशेषत्वेनैवोक्तस्तदन्विते शक्तिप्रहातत्पर
एव वेद इत्यर्थः ॥ ४८० ॥

न प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां शून्यस्य वचसो यतः ॥

कश्चिदर्थोऽत्र दृष्टोऽतो वस्तुनि स्यान्न मानता ॥ ४८१ ॥

किंच सात्पर्याधीन शब्दप्रमाण्य तच्च पुरुषार्थे स च प्रवृत्तिनिवृत्तिभाष्यस्ते च
विधिनिषेधाधीने तौ च कार्ये भवतोऽतोऽपि न वेदस्य सिद्धार्थपरतेत्याह । नेत्यादिना ।
शक्तितात्पर्ययोः कार्ये नियमो दर्शितः ॥ ४८१ ॥

संबन्धावगमो नापि शब्दाद्भूतार्थवाचिनः ॥

प्रवर्तकात्प्रवृत्त्याऽर्थे प्रत्ययो ह्यनुमीयते ॥ ४८२ ॥

ततः शब्दस्य सामर्थ्यं प्रतीतेरवधार्यते ॥

कार्यैकविषयेवेयं वाक्यस्यातः प्रमाणतः ॥ ४८३ ॥

ननु शक्तिर्न कार्यमेवाधिकरोति प्रवर्तकादेव वाक्यात्तद्वहानियमात्सिद्धार्थादपि पुत्र-
स्ते जात इत्यादेस्तादृहसम्भवादिति तत्रापि कार्याध्याहारो रक्षणा चेति विवक्षन्नाह ।
संबन्धेति । प्रवृत्त्यभावेन लिङ्गाभवादिति शेषः । कथं तर्हि शक्तिर्वास्तव्याऽऽह ।
प्रवर्तकादिति । उत्तमबृहदुक्तप्रवर्तकवाक्यश्रुत्यनन्तरभाविमध्यमबृहद्वत्प्रवृत्त्या प्रवर्तकार्थे
धीबलिनानुमीयते । विमता प्रवृत्तिः प्रवर्तकधीपूर्विका बुद्धिपूर्वप्रवृत्तित्वात्समतवत्ता च
प्रवर्तकधी शब्दान्वयव्यतिरेकवत्तया प्रतीतिस्ततः शब्दादुत्पन्ना निश्चीयते । एव प्रव
र्तकार्थे सामर्थ्यं शब्दस्य सामान्यतोऽवधार्याऽऽवाप्तौद्वाराभ्या लिङ्गादिपद प्रवर्तक
वाचीतराणि तदन्वितस्वार्थवाचीनीत्यवगम्यते तस्मात्कार्ये शक्तिधीरित्यर्थः । पदानां कार्ये
ज्ञातशक्तित्वेऽपि वाक्यस्य सिद्धेऽर्थे प्रमाण्य स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । कार्येति ।
ज्ञातशक्तीनां पदानां स्वार्थबोधकत्वात्कार्ये च शक्तिज्ञानादित्यतः शब्दार्थः ॥ ४८२ ॥
॥ ४८३ ॥

क्रियाकारकसंबन्धो वाक्यार्थो यैरपीप्यते ॥

अनुवादविसंवादाचेष्टामुक्तेरमानता ॥ ४८४ ॥

ननु वाक्य वाक्यार्थे क्रियाकारकसंबन्धे मान तत्त्वञ्च कार्यैकविषय वाक्यप्रामाण्यं

तत्राऽऽह । क्रियेति । ओदनं पचतीत्यादौ क्रियाकारकान्वयस्य मानान्तरयोम्यत्वात्-
त्संवादविसंवादाभ्यां तत्र वाक्याप्रामाण्यानियोगे तत्प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ४८४ ॥

मान्तरानुपवेशित्वं कार्यस्य तु न शङ्क्यते ॥

शब्दादेव हि कार्यैर्यप्रतिपत्तिर्न लोकतः ॥ ४८५ ॥

ननु तस्मिन्नपि कार्यात्मनि लौकिककार्यवन्मानान्तरसंभवादुक्तदोषसाम्यमिति नेत्याह ।
मान्तरेति । तत्र हेतुमाह । शब्दादिति । क्रियादिभिन्नं यत्कार्यं वेद्यं मानान्तरैर्न
तदिति न्यायेन मानान्तरापूर्वनियोगे वाक्यं मानं नहि कार्यत्वेऽपि लौकिककार्यवदस्य
मानान्तरगोचरत्वं क्रियात्वस्यापि तद्वदेव प्रसङ्गात्तदन्यत्वं च नियोगस्य वक्ष्यतेऽतो
लिङादिशब्दात्प्रवर्तककार्यप्रतीतेस्तत्र वाक्यप्रामाण्यमिति भावः ॥ ४८६ ॥

प्रवर्तनां चदञ्शब्दः प्रवर्तक इतीर्यते ॥

ज्ञापकत्वात्प्रमाणस्य प्रेरयन्कारको भवेत् ॥ ४८६ ॥

ननु लिङादिशब्दात्प्रवर्तकधीशोदनेति क्रियाया वचनमाहुरिति भाष्यालिङादेरेव
प्रवर्तकत्वादत आह । प्रवर्तनामिति । लिङादिप्रवर्तनां बोधयन्प्रवर्तक इत्युच्यते भाष्य-
कृतेति किमिति कल्प्यते साक्षादेव प्रवर्तकत्वं तस्याभीष्टं किं न स्यात्तत्राऽऽह । ज्ञाप-
कत्वादिति । प्रमाणस्य ज्ञापकत्वाच्च रागादिवत्कारकत्वं लिङादिश्वेतप्रवर्तकः कारकं
स्यान्न मानं मानं चेप्येतेऽतः प्रवर्तकवाचित्वेनैव भाष्ये तत्प्रवर्तकत्वोक्तिरित्यर्थः ॥ ४८७ ॥

शब्दात्प्रवर्तनानुद्धौ रागादिर्न च शङ्क्यते ॥

रागादिः प्रेरणाकारी प्रेरणाज्ञापको ध्वनिः ॥ ४८७ ॥

लिङादेः प्रवर्तकवाचित्वेऽपि वाच्यः प्रवर्तको रागादिरस्तु न कार्यमिति चेत्तेत्याह ।
शब्दादिति । लिङादिशब्दात्प्रवर्तकबुद्धाविष्टायां प्रवर्तकत्वेन रागादिर्न शङ्कामर्हती-
त्यत्र हेतुमाह । रागादिरिति । रागादेः प्रवर्तकनिर्वर्तनेनाप्रवर्तकत्वेऽपि प्रवृत्त्यनुविधा-
यिनो लिङादिस्तथात्वं नहि तस्य रागादिवद्देहेतुत्वादन्वयव्यतिरेकावन्यथा सिद्धावका-
रकत्वादित्याशङ्क्य प्रवर्तकत्वे कारकत्वप्रसङ्गान्मैवमित्याह । प्रेरणेति । ध्वनिर्नाम
लिङादिशब्दः स च न स्वयं प्रवर्तकः किंतु प्रेरणार्थप्रवर्तकज्ञापनेन प्रवृत्त्यनुविधायी-
त्युक्तमित्यर्थः ॥ ४८७ ॥

आज्ञापितार्थनिष्पत्तौ कृतिप्रत्यक्षणात्मभोः ॥

रागाद्यर्थस्य चासिद्धौ कर्तृवृत्तिर्न रागतः ॥ ४८८ ॥

रागादेः शब्दस्य च प्रवर्तकत्वानुपपत्त्या कार्यम्यैव तदित्युक्तम् । अथवा लोके रागा-
देरेव प्रवर्तकत्वेऽपि शब्दार्थभूतविरूपणे न तस्य तथात्वमित्याह । आज्ञापितेति ।
आचार्यादेराज्ञानिष्पत्त्यवानवनादिसंवादेने शिष्यादेराज्ञाप्रभावेऽप्याज्ञाप्रभावादेव कृतिश-

चिदितयत्नपूर्वकप्रवृत्तिमस्वस्य दर्शनात्कर्तृभूत्यादेः शब्दानन्तरभाविनी प्रवृत्ती रागादेर्न भवतीत्यर्थः ॥ ४८८ ॥

स्वामिकोपप्रसादादिहृदयाकृतवेदनात् ॥

नापि श्रोतुः प्रवृत्तिः स्याच्छब्दात्कोपाद्यवेदनात् ॥ ४८९ ॥

श्रोतृगतरागद्वेषयोरप्रवर्तकत्वेऽप्युत्तमवृद्धकोपादेर्लिङादिसिद्धस्य तद्भावात् कार्यस्य प्रवर्तकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वामीति । आदिशब्दे हर्षशोकादिविषयस्तदेव तस्य हृदयगतमाकृतमभिप्रायस्तस्य वेदनादपि न प्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । शब्दादिति । लिङादेर्नियोगवत्स्वामिकोपाद्यप्रतीतेरिति हेत्वर्थः ॥ ४८९ ॥

लिङादयो न कोपादेः स्मर्यन्ते मतिपादकाः ॥

मानान्तरमिताः सन्तस्ते हि पुंसां प्रवर्तकाः ॥ ४९० ॥

हेतुं साधयति । लिङादय इति । विध्यादिमात्रप्रतिपादकत्वस्मरणादित्यर्थः । स्वामिकोपादेरपि प्रवर्तकत्वप्रसिद्धेस्वस्याशब्दत्वे केनावगतिर्न सत्त्वज्ञातस्यैव प्रवर्तकत्वं सुतस्यापि स्वामिकोपादेना तत्प्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह । मानान्तरेति । तयाचानन्यलभ्यत्वाभावात् शब्दार्थोभूतप्रवर्तकता तेषामिति भावः ॥ ४९० ॥

धिगङ्गाद्यभिधानैस्तु लिङ्भूतैरेहेहिताः ॥

रागादयो नियोगस्य सिद्धौ विषयसाधनाः ॥ ४९१ ॥

किं तन्मानान्तरं तदाह । धिमिति । आदिशब्देन कोपप्रसादहर्षशोकादिषूष्काङ्गुच्यन्ते । इहेति वाक्यश्रुत्युक्तिः । इङितत्वमनुमितत्वम् । तत्र ते शब्दार्थोभूता इति शेषः । ननु लिङादेर्या रागादेर्या कोपादेर्या प्रवर्तकत्वाभावे कार्यस्यैव प्रवर्तकत्वं परिशेषतो लब्धं तत्रान प्रेरणाकारी रागादिरित्युक्तमयुक्तं प्रेरणास्यनियोगस्य धात्वर्थाधीनतया रागाद्यनन्यत्वात्तत्राऽऽह । रागादय इति । नियोगसिद्ध्यर्थं धात्वर्थं साधयन्तस्ते प्रेरणास्यं तमपि साधयत्यतो रागादिः प्रेरणाकारीति युक्तमित्यर्थः ॥ ४९१ ॥

अत एव च रागादिसंसृष्टोऽपि विविच्यते ॥

लोढाद्यर्थो व्रजेत्युक्तो याति स्वार्थं विना यतः ॥ ४९२ ॥

ननु लौकिकत्वान्ते रागादिसंसृष्टस्यैव नियोगस्य दृष्टत्वात्सर्वत्र शब्दानन्तरप्रवृत्तौ तत्संसृष्टस्यैव तस्य प्रवर्तकत्वप्रतीतिनियोगस्यैव प्रवर्तकत्वं न रागादेरिति विवेक्तुमशक्यमत आह । अत एवेति । नहि लौकिकत्वान्तेषु रागादिसंसृष्टनियोगदृष्टिनिषेधो मनेति प्रमुणोक्तः श्रोता स्वार्थं फलरामं विनाऽपि यतो यात्यतो यत्र शाब्दप्रवृत्तौ रागादि संभवति तत्रापि तत्संसृष्टो नियोगमन्तोऽपि विविच्यन्ते नस्यादनुगैतानियोग एव प्रवर्तको न रागादिरिति निश्चयमिद्वित्यर्थः ॥ ४९२ ॥

ननु दानादिसंबद्धमहावाक्यानुमानतः ॥

गच्छेत्याद्येकदेशोक्तौ लोभादेव प्रवर्तते ॥ ४९३ ॥

फलरागं विना कस्यचिदप्रवृत्ते रागसंसृष्टस्यैव नियोगस्य प्रवर्तकत्वादुक्तप्रवर्तकत्व-
विवेकासिद्धिरिति शङ्कते । नन्वाति । उत्तमवृद्धेन गच्छ तिष्ठेत्यादिवाक्यैकदेशोक्तौ
गच्छ श्रापं द्रव्यं दास्यामि तिष्ठात्र वस्त्रादिलभस्ते भवितेत्यादिरूपं दानादिसंबद्धं महा-
वाक्यं मध्यमवृद्धेनानुमीयते निष्प्रता वाक्प्रवृत्तिः श्रोतृफलवासयिनी विशिष्टवाक्प्रवृत्ति-
त्वात्संप्रतिपन्नवत्ततो द्रव्यादिरागसहितादेव नियोगात्प्रवृत्तिरिति न प्रवर्तकनिष्कर्ष
इत्यर्थः ॥ ४९३ ॥

महावाक्यप्रयोगेऽपि पदार्थभविष्येचने ॥

पुंस्रष्टत्तिस्तु दृष्टेयं लोभादेरेयं नान्यतः ॥ ४९४ ॥

परिहरति । महावाक्येति । यत्र वाक्यैकदेशोक्तिं विना महावाक्यमेव प्रयुक्तं
तत्रापि पुंसो मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिरूपलब्धा सा नियोगाद्वा रागाद्वेति प्रवर्तकविवेके
लोभाद्यर्पाजिनियोगादेव न रागादिति निश्चीयते तत्र श्रोतुरामस्य दुःसंपादत्त्वादतो वाक्यै-
कदेशोक्तौ महावाक्यानुमानेऽपि प्रवर्तकरूपेण निष्कृतनियोगस्य तत्सिद्धिरि-
त्यर्थः ॥ ४९४ ॥

लोभादेरेव श्रवणाद्यत्र रागाद्यसंभवः ॥

बालः प्रवर्तते तत्र ज्ञायते प्रेरणार्थता ॥ ४९५ ॥

उक्तमेव व्यनक्ति । लोभादेरिति । यत्र दण्डादौ बालस्याभिलाषाद्यसंभवस्तत्रापि
लोभादेरानयेत्यादिरूपस्य श्रवणात्तदर्थज्ञानादेवासौ प्रवर्ततेऽनो लोभादिशब्दस्य प्रेरणा-
स्यप्रवर्तकनियोगार्थत्वात्तस्मैव सर्वत्र प्रवर्तकत्वं निश्चितमित्यर्थः ॥ ४९५ ॥

आह मानान्तरेणासौ किल नार्योऽवगम्यते ॥

शब्दार्थं ज्ञायतेऽज्ञातसंबन्धादिति चिप्रता ॥ ४९६ ॥

अथ नियोगो मानान्तरगम्यो न वा । आद्ये मानान्तरानुप्रवेशित्वं कार्यस्य तु न
वाक्यत इत्युक्तिव्याघातः । द्वितीये त्वज्ञातसंबन्धस्य लिङादेर्न नियोगबोधितेति चोद-
यति । आहन्ति । नियोगश्चेन्मानान्तरागोचरो न तर्हि तत्र लिङादेः शक्तिर्गृह्येत न
ह्यज्ञाते संबन्धोर्न चाज्ञातशक्तेर्लिङादेर्नियोगावगतिर्बालस्यापि तत्प्रसङ्गादतो न शब्दा-
र्थभूतः प्रवर्तको नियोग इत्यर्थः ॥ ४९६ ॥

यद्यनिर्ज्ञातसंबन्धोऽप्यर्थं शब्दः प्रबोधयेत् ॥

को द्वेपोऽस्मासु भवतो येनोपालम्भ इर्यते ॥ ४९७ ॥

लिङादेरेष महिमा यद्यमज्ञातशक्तिरपि नियोगं गमयतीति शङ्कते । यदीति । तदा पदधर्मव्युत्क्रान्तिरिति मत्वाऽऽह । को द्वेष इति । नियोगवादिनो ब्रह्मवादिषु द्वेषो न गुक्तो ब्रह्मादिपदम्याज्ञातशक्तेरेव बोधकत्वात्तच्छक्तिग्रहे ब्रह्मणि मानान्तरप्रवेशात्तत्संवादवित्त्वादाभ्यां चेदान्ताप्रामाण्यमित्याक्षेपो येन निक्षिप्यते ब्रह्मादिपदस्यापि लिङादिषु दुक्तमहिमसंभवादित्यर्थः ॥ ४९७ ॥

यदाऽवगम्यते नान्यत्प्रवृत्तेः कारणान्तरम् ॥

शब्दश्च गम्यते स्पष्टस्तदाऽर्थः प्रविविच्यते ॥ ४९८ ॥

पूर्ववादी परिहरति । यदेति । यदा कारणान्तरं शब्दानन्तरभाविप्रवृत्तिहेतुगमकं लिङादिशब्दादन्यन्नावगम्यते लिङादिशब्दश्च प्रवृत्तिहेतुज्ञापको ज्ञायते तदा लिङादेरर्थो नियोगो मानान्तरायोग्यत्वेन नामपदार्थेभ्यो विविच्यते न च निष्कृष्टः स्पष्टः शब्दाधीनः प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः ॥ ४९८ ॥

अन्वयव्यतिरेकौ तु वाक्यार्थज्ञानपूर्वकौ ॥

वाक्यार्थस्तु तदायत्तो नेत्यन्येभ्यो विशिष्टा ॥ ४९९ ॥

कार्यमात्रे लिङादे शक्तिग्रहेऽपि तन्मात्रस्यानियोगत्वान्मानान्तरायोग्ये नियोगे कथमसावनपतितसगतिसामक्यमयेदित्याशङ्क्याऽऽह । अन्वयेति । उत्तमपृष्ठोक्तवाक्यात्तदर्थे नियोगे मध्यमपृष्ठस्य ज्ञानपूर्वकप्रवृत्तिलिङ्गेन बालम्यान्वयव्यतिरेकाख्यमनुमानमुदेति विमता प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यभावविरोधिधीपूर्वका विशिष्टप्रवृत्तित्वान्मदीयप्रवृत्तिवत्स च प्रवृत्त्यभावविरोध्यर्थः शब्दान्वयव्यतिरेकवत्तया शब्दादेव प्रतिपन्न इति निश्चिनोति । एवं मध्यमपृष्ठेन शब्दावगते प्रवर्तके बाले न लिङादेः शक्तिग्रहात् प्रवर्तकनियोगस्य मानान्तरागम्यत्वम् । नाप्यज्ञातशक्तेः शब्दस्य बोधकत्वमित्यर्थः । प्रवर्तकमनुमाय तत्र लिङादेः शक्तिग्रहे कथं प्रवर्तकनियोगस्य मानान्तरागम्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । वाक्यार्थस्त्विति । चन्द्रादिसंस्कृताहोरेध्यस्तावदस्ताद्युपहितम्यैव नियोगम्यानुमानादिगोचरत्वाच्च स्वरूपेण वाक्यार्थो नियोगो मानान्तराधीनाधिगतिरित्यन्येभ्यः स्वरूपेण तद्योग्येभ्यो नामार्थेष्वस्तस्य विलक्षणता तथा चोपाधिद्वारा नियोगे मानान्तरप्रवेशात्तत्र लिङादे शक्तिग्रहात्स्वरूपेण मानान्तराप्रवेशाद्वैदिकत्वासिद्धेर्नियोगपक्षो युक्तिमानिति भावः ॥ ४९९ ॥

कर्तव्यताविवर्तनं नृवाक्येभ्योऽपि गम्यते ॥

निवृत्ताया न कार्यत्वं शब्दार्थविषया हि सा ॥ ५०० ॥

ननु रागाद्विहायर्थाभावेऽपि नियोगस्य न तदर्थत्वं विवृत्तायाम्तदर्पवात् । उक्तं हि कीर्तिना—

“नान्तरीयकताभावाच्छब्दानां वस्तुभिः सह ।

नार्थसिद्धिस्ततस्ते हि वक्त्रभिप्रायसूचकाः” इति ।

तत्राऽऽह । कर्तव्यतेति । किं विवक्षामात्रं लिङार्थः किंवा कर्तव्यताविशेषिता विवक्षा नाऽऽद्योऽपौरुषेये वेदे तदभावात्तस्या लिङार्थत्वायोगात्पौरुषेयवाक्येषु तत्प्रतीतावपि कर्तव्यताविशेषितैव सा प्रतीयतेऽतो न तन्मात्रं लिङार्थः । न द्वितीयो विशिष्टविवक्षासंभवस्याप्यपौरुषेये वेदे तुल्यत्वात्तस्याश्च तदर्थत्वे प्राप्ताप्राप्तविवेकेन कर्तव्यतैव शब्दार्थः स्यादिति भावः । विवक्षाकर्तव्यतयोरैक्याच्च विशेषणविशेष्यता तेन कर्तव्यतायाः शब्दार्थत्वे विवक्षैव तदर्थः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । विवक्षाया इति । तयोरभेदाभावे हेतुमाह । शब्दार्थेति ॥ ५०० ॥

तद्वशाच्च तु शब्दार्थः स हि पूर्वं प्रतीयते ॥

अतः प्रैषादिसंमृष्टोऽप्यर्थः सिद्धो विवेकतः ॥ ५०१ ॥

वक्तुर्विवासेतपूर्विका शब्दस्य प्रवृत्तिरिति न्यायाद्विवक्षावशाहोके शब्दप्रयुक्तेस्तदर्थकर्तव्यता विवक्षैवेति विशेषमाशङ्क्याऽऽह । तद्वशादिति । नहि विवक्षावशात्प्रवृत्तिः शब्दानां नियन्तुं शक्याऽतिप्रसङ्गान्न च विवक्षाधीनः शब्दार्थनिश्चयः “यिवक्षा नियमे हेतुः संकेतस्तत्प्रकाशने” इति न्यायादिति वाच्यं तस्य सामर्थ्याधीनत्वाद्देवे च विवक्षासंभवस्योक्तत्वादतोऽन्या कर्तव्यताऽन्या च विवक्षा । यथाऽऽह कीर्तिः—“विवक्षया हि सर्वत्र शब्दोऽर्थेषु नियम्यते” इति । तत्राभेदशङ्केति भावः । विवक्षाकर्तव्यतयोर्भेदे हेत्वन्तरमाह । स हीति । कर्तव्यताख्यः शब्दार्थो विवक्षाप्रतीतेः पूर्वमेव शब्दध्वन्यमात्रेण प्रतीयतेऽतो भेदस्तयोरित्यर्थः । विवक्षाया लिङार्थत्वाभावेऽपि प्रैषादीनां तदर्थत्वाच्च नियोगस्य प्रत्ययार्थतेत्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । प्रैषादिष्वपि कार्यमेवानुवर्तमानं प्रवर्तकम् । उक्तं हि—

“कार्यमेव च वक्तॄणां ज्यायः समकनीयताम् ।

प्रवर्त्यापेक्षया भेदात्प्रैषादिव्यपदेशमाकू” इति ।

न ते मियो व्यावृत्तास्तद्वेतवोऽतस्तैः संमृष्टो लिङार्थस्तेभ्यो विविक्तः सिद्धस्तत्र प्रैषादीनां तदर्थतेत्यर्थः ॥ ५०१ ॥

शब्दार्थोपाधयो ह्येते पुरुषाश्चयपातिनः ॥

प्रैषादयो न शब्दार्था न चानेकार्थता मता ॥ ५०२ ॥

तेषां लिङार्थत्वाभावे कथं तेभ्यस्तद्वैरिति तत्राऽऽह । शब्दार्थेति । लिङार्थ-नियोगोपाधित्वेन लौकिकलिङादिषु प्रैषादिधीर्न तदर्थतेत्यर्थः । वेदे प्रैषाद्याशङ्कैव

नास्ति तद्यास्ताभिप्रायाभावादित्याह । पुरुषेति । तेषां लिङाद्यर्थत्वे दोषान्तरमाह । न चेति । सर्वत्र लिङादिष्वेवस्यैव नियोगस्य शक्तिप्रतियोगित्वसमवे प्रैषादिष्वनेकेषु न सा करुष्या गौरवादिमि भाव ॥ ५०२ ॥

अभिप्रायवतोऽभावादभिप्रायानुपातिनः ॥

शङ्क्यतेऽपि न वेदे तु कार्यं वाच्यमिति स्थितम् ॥ ५०३ ॥

किंच पौरुषेये वाक्ये तेषां शब्दार्थत्वेऽप्यपौरुषेये न तदर्थत्वशङ्काऽपीति पुरुषाश्रयपातिन इत्यत्रोक्तं व्यनक्ति । अभिप्रायवत इति । तर्हि लोके प्रैषादीनां लिङाद्यर्थत्वं वेदे नियोगस्येति व्यवस्येति नेत्याह । कार्यमिति । लोकवेदयोरर्थैक्यस्य न्याय्यत्वाद्वापवाच्च कार्यमेव सर्वत्र लिङादिवाच्यमित्यर्थं ॥ ५०३ ॥

प्रयोगविधिज्ञेयत्वात्तन्मूला एव नाऽऽश्रयात् ॥

वेदे प्रैषास्तु ये दृष्टा अग्नीदग्नीनितीदृशाः ॥ ५०४ ॥

नन्वग्नीदग्नीनिहरं बहिस्तृणीहि पुरोडाशानन्कुरु प्रतिप्रस्थातर्वहरेत्यादयो वेदेऽपि प्रैषाः श्रूयन्ते तत्कथमभिप्रायवतोऽभावादित्यादि तत्राऽऽह । प्रयोगेति । साङ्के प्रधाने कर्मणि प्रवर्तको नियोगः प्रयोगविधिस्तच्छेपत्वात्तन्मूलास्त्वस्य नियोगस्य व्यापारा वेदे दृश्यमाना प्रैषा न पुरुषाभिप्रायानुवर्तिनोऽतोऽभिप्रायवतोऽभावादित्यादि युक्तमित्यर्थः ॥ ५०४ ॥

प्रैषादिभ्यो यथैवेयं भिन्ना कर्तव्यतेऽप्यते ॥

शब्दशक्तिवशाच्चदत्क्रियादेरपि बीक्ष्यताम् ॥ ५०५ ॥

ननु प्रैषादयो लिङादिवाच्या मा भूवन्क्रिया वा तत्फल वा तदर्थोऽस्तु तत्कुतो नियोगस्तदर्थस्तत्राऽऽह । प्रैषादिभ्य इति । यथा शब्दार्थानुवर्तनियोगात्प्रकर्तव्यता तेभ्यो भिन्नोक्ता तथा क्रियादेरपि सा भिन्नैव तस्मिन्नेकत्र लिङादिशक्तिकरूपनादेकमेव तत्फलनस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः ॥ ५०५ ॥

नानिष्पन्नस्वभावोऽपि भावः कर्तव्यता यतः ॥

लडादिश्रवणाच्चस्या अपतीतिर्लिङादिष्वत् ॥ ५०६ ॥

क्रियानियोगयो साध्यत्वाविशेषादैक्यान्नियोगस्य शब्दार्थत्वे क्रियायास्तदर्थत्वं स्थानं च क्रियातिरिक्तो नियोगोऽस्तीत्याशङ्क्यापूर्वाधिकरणन्यायेनाऽऽह । नेत्यादिना । भाव क्रिया सा न नियोगास्या कर्तव्यता यद्यप्यनिष्पन्नस्वभाव साध्यो भाव कर्तव्यताऽपि तथा तथाऽपि नानयोरभेद इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । यत इति । लिङादिश्रवणे कर्तव्यताधीवत्त्वत्तत्प्रादिश्रवणात्क्रियाप्रतीतावपि कर्तव्यताया यतो न प्रतीतिरत क्रियातिरिक्तो लिङाद्यर्थः । उक्तं हि भेदलक्षणे—“भेदना पुनरात्म” [पृ० मी० २।१।५] स्वर्गकामो गजेतेत्यादिसाधिकारभेदनामु क्रियैव कार्यतया लिङादि-

वाच्या तदन्यद्वा कार्यमिति संशये शब्दार्थधियो व्युत्पत्तिनिमित्तत्वात्तस्याथ कार्यनि-
यमादपूर्वं तदयोगात्क्रियैव कार्यतया वेदे लिङादिवाच्येति प्राप्तौ स्वर्मानुगुणकार्यवादि-
लिङादीनां नियोज्यार्पकस्वर्गकामपदेनान्विताभिधायित्वात्क्षणपवर्गिकर्मणस्तदानुगुण्या-
योगात्कार्यमात्रे व्युत्पन्नलिङादेर्वेदे पदान्तरसमभिव्याहारात्क्रियातिरिक्ते व्युत्पत्तेरपू-
र्वस्य स्थायित्वादव्यवहितस्य स्वर्गसाधनत्वसम्भवात्तस्य स्थायिनस्तद्विपरीतक्रियावान्तर-
व्यापारत्वायोगादपूर्वमेव क्रियातिरिक्तं वेदे लिङादिवाच्यमिति सिद्धान्तितम् ।
यथाऽऽहुः—अपूर्वं पुनरस्ति यत् आरम्भ शिष्यते स्वर्गकामो यजेतेति । इतरथा
विधानमनर्थकं स्याद्भङ्गित्वाद्यागम्येति । तथाच क्रियैव कार्यतेत्यङ्गीकारे तद्विरोधः
स्यादित्यर्थः ॥ ९०६ ॥

ननु कालोपबन्धोऽत्र कार्यबुद्धिविधातकृत् ॥

नैतत्संदेह एवात्र विवेकाभावतस्तव ॥ ९०७ ॥

क्रियाकर्तव्यतयोरभेदेऽपि पक्षतीत्यत्र क्रियाप्रतीतावेव वर्तमानकालस्य पक्षत्वर्थे विशेषे-
षणत्वेन संन्यस्तत्र कर्तव्यताबुद्धि निरुणद्धीति क्रियाकर्तव्यतयोरभेदवादी शङ्कते ।
नन्विति । तयोर्भेदवाद्याह । नैतदिति । अत्र लडादिश्रवणे क्रियाप्रतीतौ सत्यां कर्त-
व्यताबुद्धयभाव कालप्रतिबन्धादिति न निश्चय किं त्वस्मिन्विषये संशयस्तव विवेका-
भावादित्यर्थः ॥ ९०७ ॥

कालोपबन्धः किंस्वत्र कार्यबुद्धिविधातकृत् ॥

किं भावात्कार्यता भिन्ना लडादिर्या न भापते ॥ ९०८ ॥

विवेकाभावरुत संशयं विशदयति । कालेति । पक्षतीत्यादौ क्रियाप्रतीतावेव कर्त-
व्यताबुद्धयभाव कालप्रतिबन्धकृतो वा लडादिर्या कार्यता न वदति तस्या भावशान्दि-
तक्रियातो भेदकृतो वेत्यनिर्णयेन संदेहस्य दुर्वारतेत्यर्थः ॥ ९०८ ॥

कर्तव्यः कट इत्यादावव्यापारेऽपि कार्यता ॥

वीक्ष्यतेऽतः पृथग्भावात्फलाच्च प्राक्प्रतीतितः ॥ ९०९ ॥

तद्दि संदेहादेव क्रियातो वियोगस्य भेदोऽपि न स्यान्नेत्याह । कर्तव्य इति । कट
कर्तव्यो ग्रामो गन्तव्य इत्यादौ व्यापारविलक्षणेऽपि कटादौ प्रत्ययस्य सामर्थ्यान्नियो-
गाख्या कर्तव्यता भात्यतः क्रियातो भावशब्दार्थात्पृथगेव सा न च तत्रापि कटकरणादि-
क्रियाऽस्ति तद्भावेऽपि प्रत्ययस्य कर्मप्रधानस्यातदर्थत्वात्तस्मात्प्रकृतिप्रत्ययार्थौ क्रियानि-
योगौ भिन्नाविति भावः । क्रियाया लिङाद्यर्थत्वाभावेऽपि तत्फल तदर्थ कर्तव्यताफलो-
साध्यत्वेनाभेदादित्याशङ्क्याऽऽह । फलाच्चेति । कार्यता पृथगिति संन्य- । गच्छ
ग्राममित्यादौ फलप्रतीते प्रागेव कर्तव्यताबुद्धेरिति हेतुमाह । प्रागिति ॥ ९०९ ॥

ननु कर्मणि कृत्योऽयं तयोरेवेति आसनात् ॥

मैवं प्रैषादिवद्यस्मादुपाधित्वादवाच्यता ॥ ५१० ॥

कर्तव्यं कट इत्यादौ क्रियामात्रेऽपि प्रत्ययान्वययोगधियमुक्तमाश्लिषति । नन्विति । तयोरेव कृत्यत्कत्वस्य इति सूत्रेण भावकर्मणोरेव कृत्यानां नियमाच्च प्रत्ययसामर्थ्यानि-
योगधिरित्याक्षेपः । तयोरेव कृत्यानां नियमं दूषयति । मैवमिति । कथं तर्हि तयोरेवेत्यादि
सावधारणं सूत्रं तत्राऽऽह । प्रैषादिवदिति । यथा प्रैषादेः प्रत्ययार्पणोपाधित्वात्तदर्थ-
स्वोपचारस्तथा भावकर्मणोरपि कृत्यार्थनियोगोपाधित्वात्तदर्थतोपचर्यते तस्माच्च तयो
साक्षात्कृत्यार्थेत्यर्थः ॥ ५१० ॥

प्रैषादिष्वपि कृत्यानां तथाच स्मरणं मुनेः ॥

कृत्यानां युक्तितोऽपि स्यान्नैव कर्माभिधायिता ॥ ५११ ॥

किंच प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्चेति प्रैषादिष्वपि भावकर्मणोरिव कृत्या स्मर्यन्ते ।
प्रैषणं प्रैषं कामचाराभ्यनुष्ठानमतिसर्गो निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः प्राप्तकालता ।
एतेष्वर्थेषु श्रम्यमानेषु कृत्या भवन्ति चक्राण्यहोद्वेति सूत्रार्थः । ततो भावकर्मणोरेवेति-
नियमासिद्धिरित्याह । प्रैषादिष्विति । किंच कृत्यानां कर्मवाचिता नैव स्याद्युक्तित-
तोऽपि कर्मानुपपत्तेरित्याह । कृत्यानामिति ॥ ५११ ॥

यथा कटं करोमीति कर्ममात्रावबोधनम् ॥

कर्तव्यः कट इत्यत्र तथैव स्यान्न चेक्ष्यते ॥ ५१२ ॥

काऽसौ युक्तिस्तामाह । यथेति । अस्वार्थः । कटं करोतीत्यत्र कटमिति द्वितीयया
कर्मवाचिन्या तन्मात्रं बोध्यते न कर्तृकरणादिकारकान्तरं तथैव कटं कर्तव्यं इत्यादा-
वपि तस्यस्य कर्मवाचित्वेन तन्मात्रबोधनं स्याच्च प्रैषाद्यर्थान्तरबोधनं सत्या गतावेकस्या
नेकार्थतायोगाच्च चैवमिष्यते प्रैषादावपि कृत्यस्मरणदर्शनात्तस्माच्च कर्मवाचिता कृत्या-
नामिति ॥ ५१२ ॥

कर्तव्यत्वादभीष्टत्वसिद्धौ कर्मार्थलाभतः ॥

साक्षादनभिधानेऽपि न द्वितीया प्रसज्यते ॥ ५१३ ॥

यदि कटं कर्तव्यं इत्यत्र तस्यस्य कर्मवाचितया नियोगवाचित्वं तदा कटं कर्तव्यं
इति स्यात्किञ्चुक्तद्वितसमासैरनभिहिते कर्मणि द्वितीया विभक्तिर्भवतीति न्यायादिव-
शात् कारकाणि भवन्तीति कर्मत्वस्य कटे विवक्षितत्वात्तस्य चानभिधाने कर्मणि द्विती-
येन साधिकारसूत्राद्वितीयायां दुर्वारत्वादित्याहङ्गचाऽऽह । कर्तव्यत्वादिति । कर्तुं
रीम्नितनम कर्मेति स्मरणाद्विष्टत्वं कर्मत्वं कटं कर्तव्यं इत्यत्र तस्यस्य नियोगार्थत्वात्क-
टस्यैव कर्मत्वस्य तेन साक्षादनभिधानेऽप्यनभीष्टस्य कर्तव्यनानुपपत्त्या कर्तव्यत्वादेव

पार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारूपटीकासंवलितम् । १५१

कटस्येष्टत्वसिद्धौ तद्गतकर्मत्वरूपार्थस्य तन्वसामर्थ्येन लाभान्न कटे द्वितीयाप्राप्तिर्या-
दभिहितत्वादनभिहित इत्यधिकारानवतारादित्यर्थः ॥ ५१३ ॥

न चाभीष्टत्वकार्यत्वमभिज्ञं व्यतिरेकतः ॥

इच्छेदेष्टव्यमित्येवं तत्रापि प्रत्ययो यतः ॥ ५१४ ॥

ननु कर्तव्यत्वादभीष्टत्वसिद्धिरिति हेतुहेतुमद्भावो न युक्तस्तयोरैकत्वेन साध्यावैशि-
ष्ट्यादित्याशङ्क्य फलाच्चेत्यादि प्रपञ्चयति । न चेति । व्यतिरेकं विशदयति । इच्छेदिति ।
इष्टत्वादपार्थान्तरेऽपि कार्यार्थस्य तन्व्यादिप्रत्ययस्य इष्टत्वात्प्रत्ययार्थस्येष्टत्वस्य च भेदो
न हि धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेदधर्मजिज्ञासनेमेष्टव्यमित्यादाविष्टत्वं प्रत्ययार्थं इच्छावि-
षयत्वं हीष्टत्वं न चेच्छायास्तद्विषयत्वं स्वविषयत्वे वृत्तिविरोधादन्यविषयत्वे चानवस्था-
नात्कर्तव्यताविषयत्वं तु तस्या इष्टं तस्मादन्यदिष्टत्वमन्यथ कर्तव्यत्वमिति न साध्या-
विशिष्टतेति भावः ॥ ५१४ ॥

तस्मात्कर्तव्यतावैशात्किया वा यदि वा फलम् ॥

कारकं वाऽपि कार्यत्वं लभते न स्वतन्त्रतः ॥ ५१५ ॥

कर्तव्यता क्रियाविम्यो भिन्ना चेत्क्रयं तर्हि तेषु तद्धीरित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मा-
दिति ॥ ५१५ ॥

लोक्यन्ननु वेदेऽपि कार्यमात्रं न गम्यते ॥

साधनेहानुबन्धस्य वेदे कार्यस्य बोधनात् ॥ ५१६ ॥

क्रियादिविरूपणं कार्यं लिङादिवाच्यमिति स्थिते बोधयति । लोक्यदिति । यथा
लोके मानान्तरसिद्धधात्वर्थसंबद्धं कार्यं गृह्यते न तन्मात्रं तथा वेदेऽपि कार्यमात्रं न
प्रतीयते यजेतेत्यादौ मानान्तरसिद्धयागादिरूपसाधनभूतचेष्टासंमृष्टस्य कार्यस्य प्रतिपाद-
नावित्यर्थः ॥ ५१६ ॥

ततश्चाऽऽरोग्यकामस्य पथ्यभोजनवाक्यवत् ॥

मानान्तरप्रवेशेन सापेक्षत्वं प्रसज्यते ॥ ५१७ ॥

मानान्तरगम्यभावाव्येष्टकार्यस्य वैदिकत्वे प्राप्ते दोषमाह । ततश्चेति । आरोग्य-
काम पथ्यमश्रीयदिति वाक्यस्य स्वार्थे मानान्तरप्रवेशात्तत्सापेक्षत्ववद्देऽपि यजे-
तेत्यादौ मानान्तरसिद्धसाध्यसाधनसंबन्धविषयत्वाजियोगस्य प्रमाणान्तरप्रवेशोपपत्तेः
सापेक्षत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ५१७ ॥

अतः प्रैपादितुल्योऽयं क्रियाफलनिबन्धनः ॥

नियोगस्तदसंवादाधिवाद्वा ते विहन्यते ॥ ५१८ ॥

भवतु सापेक्षत्वं नेत्याह । अत इति । यतो मानान्तरसिद्धसाध्यसाधनसंबन्धविषयो
नियोगो हरीतकी भक्षयेदित्यादिना प्रैपादिनियोगेन समोऽतस्तेन मानान्तरेण फलसाध-

ननु कर्मणि कृत्योऽयं तयोरेवेति शासनात् ॥

मैवं प्रैपादिवद्यस्मादुपाधित्वादवाच्यता ॥ ५१० ॥

कर्तव्यः कट इत्यादौ क्रियामावेऽपि प्रत्ययान्विभोगधियमुक्तामासिपति । नन्विति । तयोरेव कृत्यकत्वस्य इति सूत्रेण भावकर्मणोरेव कृत्यानां नियमात्र प्रत्ययसामर्थ्यान्वि-
योगधैरित्याक्षेपः । तयोरेव कृत्यानां नियमं दूषयति । मैवमिति । कथं तर्हि तयोरेवेत्यादि
सावधारणं सूत्रं तत्राऽऽह । प्रैपादिवदिति । यथा प्रैपादेः प्रत्ययार्थोपाधित्वात्तदर्थ-
त्वोपचारत्वाभावात्कर्मणोरपि कृत्यार्थनियोगोपाधित्वात्तदर्थतोपपद्यते तस्मात् तयोः
साक्षात्कृत्यार्थत्वेत्यर्थः ॥ ५१० ॥

प्रैपादिष्वपि कृत्यानां तथाच स्मरणं मुनेः ॥

कृत्यानां युक्तितोऽपि स्यान्नैव कर्माभिधायिता ॥ ५११ ॥

किंच प्रैपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्चेति प्रैपादिष्वपि भावकर्मणोरेव कृत्याः स्मर्यन्ते ।
प्रैपर्णं प्रैपः कामचाराम्यनुष्ठानमपिसर्गो निमिचभूतस्य कालस्यावसरः प्राप्तकालता ।
एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु कृत्या भवन्ति चकाराहोदृति सूत्रार्थः । ततो भावकर्मणोरेवेति-
नियमासिद्धिरित्याह । प्रैपादिष्विति । किंच कृत्यानां कर्मवाचिता नैव स्याद्युक्तित-
स्तेषां कर्मानुपपत्तेरित्याह । कृत्यानामिति ॥ ५११ ॥

यथा कटं करोतीति कर्ममात्रावबोधनम् ॥

कर्तव्यः कट इत्यत्र तथैव स्यान्न चेष्टयते ॥ ५१२ ॥

काऽसौ युक्तिस्तामाह । यथेति । अत्यर्थः । कटं करोतीत्यत्र कटमिति द्वितीयया
कर्मवाचिन्या तन्मात्रं बोध्यते न कर्तृकरणादिकारकान्तरं तथैव कटः कर्तव्य इत्यादा-
वपि तद्व्यस्य कर्मवाचित्वेन तन्मात्रावबोधनं स्यान्न प्रैपादर्थान्तरावबोधनं सत्यां गतायेकस्या-
नेकार्थतायोगात् नैवमिष्यते प्रैपादावपि कृत्यस्मरणदर्शनात्तस्मात् कर्मवाचिता कृत्या-
नामिति ॥ ५१२ ॥

कर्तव्यत्वादभीष्टत्वसिद्धौ कर्मार्थस्यामतः ॥

साक्षादनभिधानेऽपि न द्वितीया मसज्यते ॥ ५१३ ॥

यदि कटः कर्तव्य इत्यत्र तद्व्यस्य कर्मवाचिन्यया नियोगवानित्वं तदा कटं कर्तव्य
इति स्यात्सिद्धत्वाद्भूतसमासैरनभिहिते कर्मणि द्वितीया विभक्तिर्मवतीति न्यायादिव-
सात् कारकाणि भवन्तीति कर्मत्वस्य कटे विवक्षितत्वात्तस्य चानभिधाने कर्मणि द्विती-
येति साधिकारसूत्राद्वितीयया दुर्बलत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । कर्तव्यत्वादिति । कर्तु-
रीप्सिततमं कर्मेति स्मरणादिष्टत्वं कर्मत्वं कटं कर्तव्य इत्यत्र तद्व्यस्य नियोगार्थत्वात्क-
टस्य कर्मत्वस्य तेन साक्षादनभिधानेऽप्यनभीष्टस्य कर्तव्यतानुपपत्त्या कर्तव्यत्वादेव

कटस्येष्टत्वसिद्धौ तद्गतकर्मत्वरूपार्थस्य तन्व्यसामर्थ्येन लाभान् कटे द्वितीयाप्राप्तिर्या-
दभिहितत्वादनभिहित इत्यधिकारानवतारादित्यर्थः ॥ ५१३ ॥

न चामीष्टत्वकार्यत्वमभिन्नं व्यतिरेकतः ॥

इच्छेदेष्टव्यमित्येवं तत्रापि प्रत्ययो यतः ॥ ५१४ ॥

ननु कर्तव्यत्वादमीष्टत्वसिद्धिरिति हेतुहेतुमद्भावे न युक्तस्योरेकत्वेन साध्यावैशि-
ष्ट्यादित्याशङ्क्य फलाद्येत्यादि प्रपञ्चयति । न चेति । व्यतिरेकं विशदयति । इच्छेदिति ।
इष्टत्वादर्थान्तरेऽपि कार्यार्थस्य तन्व्यादिप्रत्ययस्य इष्टत्वात्प्रत्ययार्थस्येष्टत्वस्य च भेदो
न हि धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेद्धर्मजिज्ञासनभेदव्यमित्यादाविष्टत्वं प्रत्ययार्थं इच्छावि-
षयत्वं हीष्टत्वं न चेच्छायास्ताद्विषयत्वं स्वविषयत्वे घृत्तिविरोवादन्याविषयत्वे चानवस्था-
नात्कर्तव्यताविषयत्वं तु तस्या दृष्टं तस्मादन्यादिष्टत्वमन्यथ कर्तव्यत्वमिति न साध्या-
विशिष्टतेति भावः ॥ ५१४ ॥

तस्मात्कर्तव्यतावेशात्क्रिया वा यदि वा फलम् ॥

कारकं वाऽपि कार्यत्वं लभते न स्वतन्त्रतः ॥ ५१५ ॥

कर्तव्यता क्रियादिभ्यो भिन्ना चेत्कथं तर्हि तेषु तद्धीरित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मा-
दिति ॥ ५१५ ॥

लोकवन्ननु वेदेऽपि कार्यमात्रं न गम्यते ॥

साधनेहानुबन्धस्य वेदे कार्यस्य बोधनात् ॥ ५१६ ॥

क्रियादिविलक्षणं कार्यं लिङ्गदिवाच्यमिति स्थिते चोदयति । लोकवदिति । यथा
लोके मानान्तरसिद्धधात्वर्थसंबन्धं कार्यं गृह्यते न तन्मात्रं तथा वेदेऽपि कार्यमात्रं न
प्रतीयते यजेतेत्यादौ मानान्तरसिद्धयागादिरूपसाधनभूतवेष्टासंमृष्टस्य कार्यस्य प्रतिपाद-
नादित्यर्थः ॥ ५१६ ॥

ततश्चाऽऽरोग्यकामस्य पथ्यभोजनवाक्यवत् ॥

मानान्तरप्रवेशेन सापेक्षत्वं प्रसज्यते ॥ ५१७ ॥

मानान्तरगम्यमावर्षसृष्ट्यकार्यस्य वैदिकत्वे प्राप्ते दोषमाह । ततश्चेति । आरोग्य-
कामः पथ्यमश्रीयादिति वाक्यस्य स्वार्थे मानान्तरप्रवेशात्तत्सापेक्षत्ववद्देऽपि यजे-
तेत्यादौ मानान्तरसिद्धसाध्यसाधनसंबन्धविषयत्वाभियोगस्य प्रमाणात्तन्प्रवेशोपपत्तेः
सापेक्षत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ५१७ ॥

अतः प्रैपादितुल्योऽयं क्रियाफलनिबन्धनः ॥

नियोगस्तदसंबादाच्चित्रादौ ते विहन्यते ॥ ५१८ ॥

भवतु सापेक्षत्वं नेत्याह । अत इति । यतो मानान्तरसिद्धसाध्यसाधनसंबन्धविषयो
नियोगो हरीवर्कं भक्षयेदित्यादिना प्रैपादिनियोगेन समोऽतस्तेन ग्रान्तरेण फलसाध-

नत्वोपरक्तकार्यगोचरेण विरोधादुपरोधाद्वा चित्रया यनेत यनुकाम इत्यादौ वेदमात्रे प्रामाण्यं हीयते लोके हि फलसाधनतावच्छिन्ने कार्ये दृष्टो लिङादिर्वेदेऽपि न स्वतन्त्रकार्यार्थः किंतु विनियोगाधीनमेव नियोगमाहेति फलसाधनात्मकविनियोगे मानान्तरापेक्षयाऽनपेक्षत्वात्तद्विनिश्चयदेश्च पञ्चादिविद्यमानोपलम्भनं यद्धि क्रियानन्तरं भवनाहं तस्य मानान्तरोपलम्भनार्हताऽस्ति तेन तदपेक्षफलसाधनतया मित्रादौ कार्यता व्यक्ता न चात्रानन्तरोपलब्ध्यर्थमपि फलपुपलभ्यने तस्मान्मानान्तरगोचरविनियोगावच्छिन्ननियोगविषयत्वेन सापेक्षत्वाद्योग्यत्वे सत्यनन्तरं फलदर्शनविरोधाच्च न चित्रादिवाक्ये प्रामाण्यामित्यर्थः ॥ ११८ ॥

यैव मानान्तरावेच्छां लोके प्रैषाद्युपाधिकम् ॥

कार्यं प्रयोजनार्थं च प्रवृत्तिरिति युज्यते ॥ ११९ ॥

कार्यवादी लौकिकवाक्येषु गतिं दर्शयन्परिहरति । यैवमिति । लोके वाक्यानां पौरुषेयत्वात्तदर्थं मानान्तरावेच्छात्प्रैषाद्युपाधिकं लिङादिवाक्यं कार्यं मानान्तरगम्यविनियोगप्रधानमित्यङ्गीकरोति । मानान्तरेति । यच्च लोके मानान्तरसिद्धफलसाधनत्वावच्छिन्नलिङ्गार्थविनियोगनिमित्ता शाब्दी प्रवृत्तिरिति तत्राऽऽह । प्रयोजनेति ॥ ११९ ॥

साध्यसाधनसंबन्धविषयत्वं पुमर्थतः ॥

नियोगस्यात एवात्र कर्तृत्वेन निपुण्यते ॥ १२० ॥

इतश्च लौकिकनियोगस्य मानान्तरसिद्धविनियोगविषयत्वमित्याह । साध्येति । तदेव हेत्वन्तरं स्फुटयति । पुमर्थत इति । हरीतकीभक्षणादौ फलोपायत्वस्य मानान्तरगम्यत्वात्तदवच्छिन्नो नियोगस्तद्रम्यविनियोगविषयो युक्त इत्यर्थः । लौकिकनियोगस्य मानान्तरगम्यविनियोगविषयत्वे गमकमाह । अत इति । हरीतकीभक्षणानियोगस्य मानान्तरगम्यविनियोगविषयत्वादिति यावत् । अत्रेति हरीतकीभक्षणोक्तिः ॥ १२० ॥

स्वत एव प्रवृत्तत्वात्कर्तुरेवाधिकारिता ॥

पदं चाऽऽरोग्यकामादि भवेत्कर्तृविशेषणम् ॥ १२१ ॥

ननु विरेचनकामो हरीतकी भक्षयेदित्यत्र यनेतेतिवन्नियोज्यान्वयपूर्वकेऽधिकारान्वये सति कर्त्रन्वयो वाच्योऽन्यथा वेदेऽपि कर्त्रन्वयप्राप्त्यभ्यापातात्तत्राऽऽह । स्वत इति । आरोग्यकामो हरीतकी भक्षयेदित्यत्र नियोगस्य मानान्तरयोग्यविनियोगविषयत्वाद्वाक्यपेक्षा विना मानान्तरादेव हरीतकीभक्षणे पुष्प्रवृत्तेस्तत्र गुणभूतस्याऽऽदेवेव कर्तृत्वेनान्वितस्य पञ्चादिवादिप्राविणो नियोज्यत्वाधिकारित्वान्वयः । वेदे त्वन्यथात्वं वक्ष्यत इत्यर्थः । ननु स्वर्गकामपदकारोग्यकामपदे नियोज्यार्पके सति कथं कर्त्रन्वय-

प्राप्त्यं तत्राऽऽह । पदं चेति । देवदत्तं पचतीत्यत्र देवदत्तपदवदिदमपि कर्तुरपेक्षं
मानान्तरवशादत्र पुरुषप्रवृत्तेरुक्तत्वात् न तु नियोज्यमित्यर्थः ॥ ५२१ ॥

वेदे तु सकलासादिप्रमाणामोचरत्यतः ॥

साध्यसाधनताज्ञानं नियोगादेव नान्यतः ॥ ५२२ ॥

लौकिकयान्यानां गतिमुत्त्वा वैदिकप्रवर्तकयान्यानां गतिमाह । वेदे त्विति ।
अपौरुषेये वेदे प्रतीतोऽपि नियोगो न मानान्तरगोचरो न च यागादेः स्वर्गादिसाधकत्वे
तत्कामस्य तस्मिन्नियोगो युक्तोऽतो नियोगवशादेव तत्र साध्यसाधनताधीर्न मानान्तरा-
दित्यर्थः ॥ ५२२ ॥

तथा धकारकः कामी स्वर्गकामपदार्पितः ॥

नियोगात्कर्मसंबन्धे पश्चाद्यातीह कर्तृताम् ॥ ५२३ ॥

वेदे साध्यसाधनताधियो नियोगाधीनत्वेऽपि कामस्य कर्तृविशेषणत्व लोकावदित्या-
शङ्क्याऽऽह । तथा हीति । वेदे साध्यसाधनत्वस्य मानान्तरासिद्धत्वात्तद्विषयनियोग-
स्यातत्मापेक्षत्वाद्देवादेव तत्सिद्धिरिति सिद्धे तस्मिन्कार्यात्मनि ममायमिति स्वामित्वबो-
द्धनियोज्यस्य स्वर्गकामपदेनार्पणादादौ नियोज्यान्वयः स च पश्चान्नियोगविषये तत्क-
रणे च कर्मण्यैश्वर्यमधिकारं प्रतिपद्यते । एवं स्वर्गकामशब्दितः कामी नियोज्यश्चाधि-
कारी च न कारकः कर्तेति कामो न कर्तृविशेषणमित्यर्थः । नियोज्यान्वयपूर्वकोऽ-
धिकारान्वयोऽस्तु कर्त्रन्वयस्तु वयमिति तत्राऽऽह । नियोगादिति । नियोगेन नियो-
ज्यतयाऽन्वयस्तद्वारा कर्मण्यधिकारान्वयस्तास्मिन्सति मदीयनियोगसावकं चेत्कर्म तत्ताहिं
निर्वर्तयिष्यामीति धात्वर्थे गुणतया कर्तृत्वेनान्वेतीत्यर्थः ॥ ५२३ ॥

कामस्य च प्रधानत्वात्तत्प्राधान्यानपायतः ॥

पुंविशेषणता तस्माद्भोगी कामी न कारकः ॥ ५२४ ॥

स्वर्गकामादिवाक्ये कामो न कर्तृविशेषणमित्यत्रैव हेत्वन्तरमाह । कामस्येति ।
तस्य फलविषयत्वेन प्राधान्यात्तत्प्रधानत्वात्प्राधान्येन पुंविशेषणता वाच्या क्रियां प्रति कर्तृ-
गुणत्वात्तद्विशेषणत्वे तस्योपसर्जनोपसर्जनत्वात्प्राधान्यादयुतिरधिकारिविशेषणत्वे तु तस्य
स्वामित्वेन प्राधान्यात् कामप्राधान्यहानिरित्यर्थः । वेदे कामस्याधिकारिविशेषणत्वं भिग-
मयति । तस्मादिति । भोगं फलं नियोगस्तद्वाञ्छियोज्योऽधिकारी वेदे कामविशेषित
इति यावत् । तत्र कामो न कर्तृविशेषणमित्येतद्विगमयति । न कारक इति ॥ ५२४ ॥

अमृत्तममृत्तश्च कारकत्वं न युज्यते ॥

मृत्तस्य णिचोक्तिः स्यात्पचन्तं पाचयेद्यथा ॥ ५२५ ॥

वेदे नियोज्यान्वयपूर्वकाधिकारान्वये कर्त्रन्वय इत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह । अमृत्तचेति ।
हरीतकीभशणे साध्यसाधनत्वस्य मानान्तरमभ्यत्वात्तद्वशात्प्रवृत्तस्य न नियोगाधीना

नत्वोपरक्तकार्यगोचरेण विरोधादुपरोधाद्वा चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादौ वेदमात्रे प्रामाण्यं हीयते लोके हि फलसाधनतावच्छिन्ने कार्ये दृष्टो लिङादिर्वेदेऽपि न स्वतन्त्रकार्यार्थः किंतु विनियोगाधीनमेव नियोगमाहेति फलसाधनात्मकविनियोगे मानान्तरापेक्षयाऽनपेक्षत्वशक्तिश्चित्रादेश्च पश्चादिविद्यमानोपलम्पनं यद्धि क्रियानन्तरं भवनाहं तस्य मानान्तरोपलम्भनार्हताऽस्ति तेन तदपेक्षफलसाधनतया चित्रादौ कार्यता व्यक्ता न चात्रानन्तरोपलब्ध्यहंमपि फलमुपलभ्यते तस्मान्मानान्तरगोचरविनियोगावच्छिन्ननियोगविषयत्वेन सापेक्षत्वाद्योग्यत्वे सत्यनन्तरं फलादर्शनविरोधाच्च न चित्रादिवाक्ये प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ५१८ ॥

मैवं मानान्तरावेच्छालोके प्रैषाद्युपाधिकम् ॥

कार्यं प्रयोजनार्था च प्रवृत्तिरिति युज्यते ॥ ५१९ ॥

कार्यवादी लौकिकवाक्येषु गतिं दर्शयन्परिहरति । मैवमिति । लोके वाक्यानां प्रैषयेयावत्तदर्थं मानान्तरोपेक्षात्प्रैषाद्युपाधिकं लिङादिवाक्यं कार्यं मानान्तरगम्यविनियोगप्रधानमित्यङ्गीकरोति । मानान्तरेति । यत्तु लोके मानान्तरसिद्धफलसाधनत्वावच्छिन्नलिङाद्यर्थनियोगनिमित्ता शाब्दी प्रवृत्तिरिति तत्राऽऽह । प्रयोजनेति ॥ ५१९ ॥

साध्यसाधनसंबन्धविषयत्वं पुमर्थतः ॥

नियोगस्मात् एवात्र कर्तृत्वेन नियुज्यते ॥ ५२० ॥

इतश्च लौकिकनियोगस्य मानान्तरसिद्धविनियोगविषयत्वमित्याह । साध्येति । तदेव हेत्वन्तरं स्फुटयति । पुमर्थत इति । हरीतकीभक्षणदौ फलोपायत्वस्य मानान्तरगम्यत्वात्तदवच्छिन्नो नियोगस्तद्रम्यविनियोगविषयो युक्त इत्यर्थः । लौकिकनियोगस्य मानान्तरगम्यविनियोगविषयत्वे गमकमाह । अत इति । हरीतकीभक्षणनियोगस्य मानान्तरगम्यविनियोगविषयत्वादिति यावत् । अत्रेति हरीतकीभक्षणोक्तिः ॥ ५२० ॥

स्वत एव प्रवृत्तत्वात्कर्तुरेवाधिकारिता ॥

पदं चाऽऽरोग्यकामादि भवत्कर्तृविशेषणम् ॥ ५२१ ॥

ननु विरेचनकामो हरीतकी भक्षयेदित्यत्र यजेतेतिवन्नियोज्यान्वयपूर्वकेऽधिकारान्वये सति कर्त्रन्वयो वाच्योऽन्यथा वेदेऽपि कर्त्रन्वयप्राप्त्यापातात्तत्राऽऽह । स्वत इति । आरोग्यकामो हरीतकी भक्षयेदित्यत्र नियोगस्य मानान्तरस्योभयविनियोगविषयत्वाद्वाक्यपेक्षां विना मानान्तरादेव हरीतकीभक्षणे पुस्रवृत्तेस्तत्र गुणभूतस्याऽऽदेवेव कर्तृत्वेनान्वितस्य पश्चाद्विङादिभ्राविणो नियोज्यत्वाधिकारित्वान्वयः । वेदे त्वन्यथात्वं वक्ष्यत इत्यर्थः । ननु स्वर्गकामपद्वदारोग्यकामपदे नियोज्यार्पके सति कथं कर्त्रन्वय-

वार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंचलितम् । १५३

प्राथम्यं तत्राऽऽह । पदं चेति । देवदत्तः पत्नीत्यत्र देवदत्तपदवदिदमपि कर्तुरपेक्षं
मानान्तरवशादत्र पुरुषप्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च तु नियोज्यम्येत्यर्थः ॥ ५२१ ॥

वेदे तु सकलाक्षादिप्रमाणगोचरत्वतः ॥

साध्यसाधनताज्ञानं नियोगादेव नान्यतः ॥ ५२२ ॥

लौकिकवान्यानां गतिमुक्त्वा वैदिकप्रवर्तकतावन्यानां गतिमाह । वेदे तिष्ठति ।
अथैरुपेये वेदे प्रतीतोऽपि नियोगो न मानान्तरगोचरो न च यागादेः स्वर्गाद्यसाधकत्वे
तत्कामस्य तस्मिन्नियोगो युक्तोऽतो नियोगवशादेव तत्र साध्यसाधनताधीर्न मानान्तरा-
दित्यर्थः ॥ ५२२ ॥

तथा लकारकः कामी स्वर्गकामपदार्पितः ॥

नियोगात्कर्मसंबन्धे पश्चाद्यातीह कर्तृताम् ॥ ५२३ ॥

वेदे साध्यसाधनताधियो नियोगाधीनत्वेऽपि कामस्य कर्तृविशेषणत्व लोकवदित्या-
शङ्क्याऽऽह । तथा हीति । वेदे साध्यसाधनत्वस्य मानान्तरासिद्धत्वात्तद्विषयनियोग-
स्यातत्सापेक्षत्वाद्देवादेव तस्मिद्धिरिति सिद्धे तस्मिन्कार्यात्मनि ममायमिति स्वामित्वबो-
द्धनियोज्यस्य स्वर्गकामपदेनार्पणादादौ नियोज्यान्वयः स च पश्चान्नियोगविषये तत्क-
रणे च कर्मण्यैश्वर्यमधिकारं प्रतिपद्यते । एवं स्वर्गकामशब्दितः कामी नियोज्यश्चाधि-
कारी च न कारकः कर्तेति कामो न कर्तृविशेषणमित्यर्थः । नियोज्यान्वयपूर्वकोऽ-
धिकारान्वयोऽस्तु कर्त्रन्वयस्तु कथमिति तत्राऽऽह । नियोगादिति । नियोगेन नियो-
ज्यतयाऽन्वयस्तद्वारा कर्मण्यधिकारान्वयनास्मिन्सति मदीयनियोगसाधकं चेत्कर्म तत्तर्हि
निर्नर्तयिष्यामीति धात्वर्थे गुणतया कर्तृत्वेनान्वेतीत्यर्थः ॥ ५२३ ॥

कामस्य च प्रधानत्वात्तत्प्राधान्यानपायतः ॥

एविविशेषणता तस्माद्भोगी कामी न कारकः ॥ ५२४ ॥

स्वर्गकामादिवाक्ये कामो न कर्तृविशेषणमित्यत्रैव हेत्यन्तरमाह । कामस्येति ।
तस्य फलविषयत्वेन प्राधान्यात्तत्प्रधानत्वात्प्राधानेन पुर्विशेषणता वाच्या क्रियां प्रति कर्तु-
गुणत्वात्तद्विशेषणत्वे तस्योपसर्जनोपसर्जनत्वात्प्राधान्याच्छ्रुतिरधिकारिविशेषणत्वे तु तस्य
स्वामित्वेन प्राधान्यात् कामप्राधान्यहानिरित्यर्थः । वेदे कामस्याधिकारिविशेषणत्वं निग-
मयति । तस्मादिति । भोग फलं नियोगस्तद्वाजिनियोज्योऽधिकारी वेदे कामविशेषित
इति यावत् । तत्र कामो न कर्तृविशेषणमित्येतन्निरमयति । न कारक इति ॥ ५२४ ॥

अप्रवृत्तप्रवृत्तेश्च कारकत्वं न युज्यते ॥

प्रवृत्तस्य णिचोक्तिः स्यात्प्रचन्तं पाचयेद्यथा ॥ ५२५ ॥

वेदे नियोज्यान्वयपूर्वकानिकागन्वये कर्त्रन्वय इत्यत्रैव हेत्यन्तरमाह । अप्रवृत्तेति ।
हरीतकीभक्षणे साध्यसाधनत्वस्य मानान्तरगम्यत्वात्तद्वशात्प्रवृत्तस्य न नियोगाधीना

इति तेनेति । नियोज्यत्वापि नारित्वपूर्वकं कर्तृत्वमित्युक्तन्यायेन स्वर्गकामो नियोगे-
नाऽऽदौ संवध्य घात्वर्थेनापि संवध्यते न खन्नाशुतरविनाशिवात्वर्थो विना नियोगमि-
ष्टमुपनयति नापि स मावर्थाद्वेते यवति न च सोऽनिष्पन्नः स्वर्गमुपनयेत्तस्मादुभयत्र
कामिनः संगतिरिति भावः ॥ ५३१ ॥

अविवक्षितमप्येवं लिङ्गसंख्यं विवक्ष्यते ॥

पश्चाद्विषयसिद्ध्यर्थं कारकादि च यच्छ्रुतम् ॥ ५३२ ॥

स्वर्गकामस्योभयत्र योमेऽपि वाङ्मयस्य नियोगपरत्वे स्वर्गकामपदे लिङ्गसंख्ययोरवि-
वक्षितत्वादनुष्ठाननियमादनुष्ठानमनिवर्तं स्यादित्याशङ्क्य पक्षेऽन्यथाधिकरणन्यायेनाऽऽह ।
अविवक्षितमिति । उक्तन्यायाद्वाङ्मयस्य नियोगपरत्वाद्यपि स्वर्गकामपदे लिङ्गं च
संख्या चेत्येतदप्रतिपाद्यं तथाऽपि श्रुतलिङ्गादित्यागेनाश्रुतकल्पनायोगाद्यथाश्रुतं तद्वाङ्मय-
स्यस्यार्थः । अयं भावः—स्मितं चतुर्थे—“तत्रैकत्वमगताङ्गभूतमर्थस्य गुणभूतत्वात्” [५०
मी० ४ । १ । ११] ज्योतिष्टोमे यो दीक्षितो यदग्नौषोमीयं पशुमालभत इत्यनङ्गाहं युन-
क्षीति च श्रुतमश्वमेधेऽपि वसन्ताय कपिजलनालपत इति । तत्रैकत्वाद्यविवक्षितं विव-
क्षितं वेति संशये पशुना यजेतेति वाक्यार्थे सति करणत्वेन पशोर्नियोगान्वयादेकत्वा-
देश्च तदभावात्तत्र पश्चात्तनुहोः कपिजलेषु चैकत्वाद्ययज्ञाङ्गभूतमविवक्षितमर्थस्य पश्चा-
देर्गुणभूतत्वेन नियोगायोगित्वादिति पूर्वपक्षे राद्धान्तितम् । “शब्देकचूपलम्पते तदागमे
हि दृश्यते तस्य ज्ञानं यथाऽन्येषाम्” [५० मी० ४ । १ । १५] इति । लोके पशुमानयेत्या-
दिप्रयोगे सत्येकत्वादिविशिष्टपश्चानयनं प्रतीयते तस्यैकवचनादेरागमे तस्यैकत्वादेर्ज्ञानं
दृश्यते यदागमेन यदुपनायते स तस्यार्थ इति गम्यते यथाऽन्येषां शब्दानामश्वमानये-
त्युक्ते सत्यश्वानयनं गामानयेति तदानयनं चाग्रे भाति तस्मात्पशुना यजेतेति वाक्येन
सत्या गङ्गे विधीयत इति सूत्रार्थः । तथाच प्रकृतेऽपि स्वर्गकामपदे संख्या विव-
क्षिता । न चापदेयविशेषणतया पक्षैकत्वस्य विवक्षितत्वेऽपि स्वर्गनामैकत्वं ग्रहीकत्वव-
दनुपादेयविशेषणत्वादविवक्षितमिति युक्तं तत्र हि वाक्यभेदादविवक्षितत्वम् । स्वर्गवा-
क्यस्य तु निषेज्यत्वेनोपादेयत्वात्तद्विशेषणमेकत्वं युज्ये न विवक्ष्यते । न चैवमपि लिङ्ग-
मविवक्षितम् । पशुना यजेतेत्यत्र लिङ्गमविवक्षितं विवक्षितं वेति संशयानुष्ठानविशेषा-
नापादकत्वादविवक्षितमिति प्रापय्यानुष्ठाने भेदाभावेऽपि तस्य विशेषनिष्ठत्वादुपादेयद्र-
व्यविशेषनिश्चयं विना तदयोगात्तद्विशेषहेतुत्वाद्धिङ्गस्य संख्यावद्विवक्षितं तदित्युक्तम्
“तथा च लिङ्गम्” [५० मी० ४ । १ । १७] इत्यत्र । अतः स्वर्गकामपदे लिङ्गमपि
विवक्षितमिति तथाऽपि फलादेरविवक्षितत्वे कथमनुष्ठानं न हि विहाय कित्यावारकफला-
द्यनुष्ठानं नाम न चैकमिदमेव वाक्ये नियोगस्य फलादेश्च विवक्षितत्वं वाक्यभेदापातादि-

त्याशङ्क्याऽऽह । पश्चादिति । प्रत्ययार्थप्रतीत्यनन्तरं तद्विषयशास्त्रार्थनिष्पत्त्यर्थं संनिधौ श्रुतं यत्कर्ता फलमिति कर्तव्यतेति तदपि ग्राह्यं न चार्थभेदाद्वैक्यभेदः साक्षान्नियोगपर-
म्यार्थादर्शान्नेऽपि कारकादौ पर्यवसानादित्यर्थः ॥ ५३२ ॥

ततश्च स्वर्गकामो यः स्वनियोगं स साधयेत् ॥

केन यागादिनिर्वृत्येत्येतच्छास्त्रात्मनीयते ॥ ५३३ ॥

लिङ्गसंख्याकर्तृफल्यमां विवक्षितत्वे फलमाह । ततश्चेति । फलस्य विवक्षितत्वात्स्व-
र्गकामोऽधिकारी न यत्किंचित्कामो लिङ्गस्य विवक्षितत्वात्तत्कामः पुरुषोऽधिकारी न
स्यातन्व्यात्ताऽपि स्त्री तत्कामा संख्याया विवक्षितत्वात्तत्काम एवाधिकारी न तत्कामौ
तत्कामाश्च कर्तुर्विवक्षितत्वात्स एव क्रियाद्वारा स्वनियोगं साधयेन्नान्य इत्यर्थः । इति-
कर्तव्यतादेर्विवक्षितत्वे फलोनत्यर्थं केन ॥ स्वनियोगं साधयेदित्याकाङ्क्षते । केनेति ।
करणेति कर्तव्यतयोर्विवक्षितत्वाद्यागस्य साङ्गस्य संपादनेन नियोज्यः स्वनियोगं साध-
येदित्याह । यागेति । साङ्गयागानुष्ठानान्नियोगमिदौ गानमाह । इत्येतदिति ॥ ५३३ ॥

न चानपनयन्यागः कामिनः स्वर्गकामिताम् ॥

साधनं स्वाधिकारस्य भवतीह कथंचन ॥ ५३४ ॥

ननु नियोगपरे वाक्ये लिङ्गादेरप्रतिषाद्यर्थेव फलशादादानेऽपि यागादेर्नियोगमा-
धनत्वादसाधनं स्वर्गादि म्यान्नियोगस्य तत्साधनत्वे वाप्राचान्यमन आह । न चेति ।
इह स्वर्ग कामिनो निहितो याग कामिन स्वर्गात्पादनेन तत्कामितां पुंसो नापनयेद्ये-
त्स्वसाध्याधिकाराख्यनियोगस्य न कथंचिदपि साधनं स्यान्नहि पुरुषेष्टं स्वर्गमनुपन-
यन्यागो नियोग जनयेदन्नो नियोगद्वारा स्वर्गात्पादनेन तद्विच्छेदो यागोऽपनयेदि-
त्यर्थः ॥ ५३४ ॥

अनुन्मृदितकामो हि पूर्वविस्थाविशेषतः ॥

निष्पादिताधिकारोऽपि नियोगार्हः पुनर्भवत् ॥ ५३५ ॥

ननु यागो नियोगमेव साधयति तस्य तस्मिन्निप्रयोननत्वान्नियोगसिद्धे किमन्यत्प्र-
योजनं सर्वविधीनामिति हि द्रष्टव्यं ततः स्वर्गकामना पुनरपि स्यास्यति नेत्याह । अनुन्मृ-
दितेति । यागेनानपाठनस्वर्गप्राप्तनक्षेत्रपुरुषसदा तेनाऽऽपादितनियोगोऽपि पुनस्त-
द्योगः स्यान्नियोगनिष्पत्तेः प्राग्विबोर्ध्वमपि कामित्वाविशेषादतो यागो निशेगद्वारा स्वर्ग-
मुत्पाद्य तत्कामितां पुंसो निर्वर्तयति नियोगमिद्विन्मु नित्यविधीनामेव फलं विध्यन्तरेषु
तद्वारा फलान्तरोपगमादित्यर्थः ॥ ५३५ ॥

अधिकारः स्वसिद्धार्थमतः कामस्य साध्यताम् ॥

यागेनाऽऽपाद्य संसिध्यन्निपयस्येति साध्यताम् ॥ ५३६ ॥

यागः स्वर्गद्वारा तत्कामितापनायकश्चेत्तेनैवालं कृतं नियोगेनेत्याशङ्क्याऽऽह । अधिकार इति । यागस्याऽऽशुनाशित्वात्कालान्तरभाविम्यर्गाहेतुत्वात्तद्वेतुतया नियोगाद्वीकारादधिकारो नियोगः स्वसिद्धानुसूयनियोज्यलाभार्थं स्वर्गस्य साध्यतां स्वविषय-
भात्यर्थेनाऽऽपाद्य नियोज्यानुष्ठितस्वविषयद्वारा स्वयं सिध्यन्विषयस्यैव करणत्वात्तत्सा-
ध्यतां गच्छति । तथा चास्य प्राधान्यमपि न च्यवतो स्थानुकूलनियोज्यलाभार्थमेव कला-
नुकूलताफलम्भनादित्यर्थः ॥ ५३६ ॥

नानन्तरफलाभावे विसंवादोऽत्र शङ्क्यते ॥

क्रियासाध्ये फले स स्याद्विपर्ययस्त्वत्रित्यात्मकः ॥ ५३७ ॥

अनु भोजनादिषद्यागादेरनन्तरफलानुपलम्भादमानत्वं स्वर्गरामादिवान्मे शङ्क्यते
फलसाधनतापच्छिन्नो हि नियोगो लिङ्गयोऽतो मानान्तरसापेक्षविनियोगविषयनियोगवाचि-
त्वाद्धिदादेस्तस्युक्तं वाक्यं सापेक्षत्वादमानं यथाऽऽह कालान्तरफले स्वर्गादौ मानान्तरान-
हेऽपि तदपेक्षविनियोगाधीनो नियोगोऽनुगम्यत एवेति फले योग्यानुपलब्धिविरोधाच्च
वेदाप्रामाण्यशङ्काऽवतरति नेत्याह । नानन्तरेति । अत्र चित्रादिवान्मे चित्राद्यनन्तर-
मुपलम्भाहेऽपि फले पश्चादौ तदनुपलम्भान्मानान्तरेण विसंवादस्तत्राप्रामाण्यमित्यु-
क्तमित्यत्र हेतुमाह । क्रियेति । फले क्रियासाध्ये सति त्रित्यानन्तरं तदनुपलम्भाद्वि-
संवादादमानत्वं वाक्यस्य शङ्क्यते न चात्र सा युक्ता नियोगस्याक्रियात्वात्तत्साध्ये
फलेऽनन्तरानुपलम्भाधीनाप्रामाण्यशङ्कानवताराविरस्ता च वैदिकनियोगस्य सापेक्षते-
त्यर्थः ॥ ५३७ ॥

प्रत्यर्थिनि च शब्देऽस्मिन्नाभावोऽनुपलब्धितः ॥

मानाभावे यसौ मानमानन्तर्यं त्वचोदितम् ॥ ५३८ ॥

यागाद्यनुष्ठानान्नियोगसिद्धौ तस्य मानान्तरानपेक्षत्वेऽप्यनन्तरानुपलम्भे योग्यानुपल-
म्भात्कलाभावनैश्वयात्र वाक्यमानतेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यर्थिनीति । फलसत्त्वप्राप्तिणि
शब्दे तदसत्त्वनिरोधिनि सति योग्यानुपलब्ध्या न फलभावः सिध्यति फलभावप्रमाण-
विरोधात्तदभावमानानुद्धयादिति भावः । अभावमाननिरोधाद्भावमानस्यैवानुत्थानमादा-
ङ्क्याऽऽह । मानेति । भावमानाभावे सति तद्व्यानुपलब्धिरभावे माने शब्दे चानादौ
भावमानेऽनुपलब्धेरैवाभावात् तद्विरोधाद्भावमानानुत्थानमित्यर्थः । तर्हि फल प्रतिपाद-
यता शब्देन यागादेस्तत्त्वान्नियोगस्य वाऽनन्तरफलत्वं वाच्यं नेत्याह । आनन्तर्यं
त्विति । यागाद्यनुत्थनियोगस्य फलभावस्यकमित्येतवान्फलश्रुतेरपि न तस्याऽऽनन्तर्य-
मप्यतोऽपूर्वद्वारा फलसिद्धिप्रौढ्यादानन्तर्यमशब्दमित्यर्थः ॥ ५३८ ॥

अतः कृताधिकारोऽपि यो विद्यादकृतार्थताम् ॥

तस्य शास्त्रानभिज्ञत्वाच्चाधिकारोऽत्र वैदिके ॥ ५३९ ॥

फलवाक्यमालोचयतो यागानुष्ठायिनो निष्पादितनियोगस्यानन्तरानुपलम्भेऽपि फलि-
त्वाभिमानो युक्तस्तदालोचनाविकलस्त्वापादितनियोगोऽपि स्वस्याफलत्वमनन्तरानुपल-
म्भादित्यवश्यं वाक्याप्रामाण्यसंशयो स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । कृतनियो-
गस्य पुंसोऽवश्यंभावि फलमित्यत आशङ्कार्थः । तथाऽपि शास्त्रालोचनविकलत्वाद्विधितो
निष्पादितनियोगोऽपि स्वस्याफलत्वं यो मन्यते तस्य वैदिके कर्मणि नाधिकारो विदुष-
स्तद्भावात्तेन तदीयः संशयो न प्रामाण्यविधातीत्यर्थः ॥ ५३९ ॥

मन्त्रार्थादानाम्नां च कार्यार्यानुमवेशतः ॥

प्रामाण्यं न स्वतस्तस्मात्कार्ये वेदस्य मानता ॥ ५४० ॥

स्वर्गक्रामादिवाक्यस्य नियोगपरस्य प्रामाण्येऽपि मन्त्रादेरविवक्षितार्थत्वात् सर्वस्य
वेदस्य कार्यनिष्ठतेत्याशङ्क्य मन्त्राधिकरणादिन्यायेनाऽऽह । मन्त्रेति । अस्यार्थः ।
स्थितं प्रमाणलक्षणम्—“तदर्थशास्त्रान्” [५० मी० १।२।३१] श्रुत्यादिविनिमुक्तार्थ-
प्रकाशनसमर्था मन्त्राः किमविवक्षितार्थाः किंवा विवक्षितार्था इति संशये मन्त्राणामुरु
प्रथस्वेत्यादीनां विवक्षितार्थस्य तत्सामर्थ्यादेव पुरोडाशप्रथमतो तद्विनियोगात्तदर्थशास्त्र-
स्योरु प्रथमेति पुरोडाश प्रथयतीत्यादेरानर्थक्याद्यदभिर्भौनसमर्थास्ते तेष्वेवैतादृशमन्त्राति
शास्त्रमित्युच्चारणमात्रोपकारिणो मन्त्रा इत्युभयाप्रामाण्यात्तदुपेतं प्रयोगशास्त्रमध्यप्रमाण-
मिति प्राप्ते सिद्धान्तितम् “अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ” [५० मी० १।२।३०] इति । सर्वश-
ब्दानामर्थपरतया लोके व्युत्पन्नत्वान्मन्त्रेषु न प्रयुज्यमानानां स्वतोऽर्थपरत्वावगमान्मन्त्र-
लिङ्गालोचनया प्राप्तविनियोगानुवादेनापि तदर्थशास्त्राणामुपपत्तेर्लोकवेदयोर्वाक्यार्थाविशे-
षानुभयत्र प्रामाण्यात्तदेकवाक्य प्रयोगशास्त्र प्रमाणमिति सूत्रार्थः । तदेवं मन्त्राणां
कार्यशेषत्वेन प्रामाण्यमर्थवादानां च तच्छेषत्वेन तत्त्वमुक्तमर्थवादाधिकरणे न तु तेषां
कार्यसंबन्ध विना स्वार्थ मानता तत्र फलभावाच्चापेयानामपि विध्युद्देशान्तर्भावेन
कार्यपरत्वमेव । तथा हि—सम्भवदाख्यातसामानाधिकरण्यानुद्भिदिभिजिचित्रात्पृष्ठपहि-
ष्पवमानाशिहोत्राज्यावारस्येनेत्यादिशब्दानुदाहृत्य किं ते धर्म प्रमाण नेति संशय
विपर्ययसदमन्त्रादर्शवेदस्य धर्मप्रतिपादकत्वादुद्भिदादिशब्दानां तेजन्तर्भावात्तेषां च
फलरूपेति कृतव्यतान्यतमविषयत्वाभावादेवेनातीयक धर्म न प्रमाणमिति पूर्वपक्षयित्वा
समस्तस्यैवाऽऽश्रयस्याभ्ययनं विध्युपात्ततया पुरुषार्थावसायित्वादुद्भिदादिशब्दानामपि
पुनर्यावसायिताया वक्तव्यत्वाद्विध्युद्देशान्तर्भावस्य च प्रत्यक्षत्वाच्चत्रैव गुणत्वेन नामधेय-
त्वेन वा प्रामाण्यमध्ययनविध्यनुरोधादभ्यवसातज्यमिति सिद्धान्तितम् “उक्तं समाधा-
यैदमर्थं तस्मात्” [५० मी० १।४।१] इत्यत्र । तदेव विध्युद्देशान्तर्भावेन नामधेयानां
परत्वे स्थिते गुणविधानेन नामधेयत्वेन वा तेषां तत्परत्वमिति सिद्धिर्वापि वा नामधेयं

वार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमार्शिकाख्यटीकासंवलितम् । १६१

चेत्तेत्याह । घटेति । बुद्धेर्नेद्याकारभजनमदृष्टकृतं न स्वारसिकं बुद्धिबोध्ययोरुभयोरपि परिच्छिन्नत्वाद्भर्मादेश्च सामासबुद्धिविक्रियात्वाद्युक्तं बुद्धेर्विकारद्वारा विषयाकारत्वमित्यर्थः । बुद्धेर्बोध्याकारवत्प्रत्यगाकारभजनमपि धर्मादिकृतमतो न प्रतीचः स्वतो बुद्ध्या दिव्यातिरित्याशङ्क्याऽऽह । निर्हेत्विति । बुद्धेश्चिदाकारत्वं नादृष्टकृतमनवच्छिन्नात्मरूपस्य बुद्ध्यादौ सदा न्यासस्थानुरोधादेव तत्सिद्धेरित्यर्थः ॥ ५४४ ॥

बुद्धितद्वृत्तिभावोऽयमभावश्चाप्यनन्यमात् ॥

यतः सिद्धायते सोऽर्थो ज्ञेयः सिद्धः स्वतः सदा ॥ ५४५ ॥

प्रतीचो वेदान्तवेद्यस्य कूटस्थत्वेऽपि घटादिसाधकस्य भातुः साधकान्तरापेक्षावदस्यापि तत्प्राप्तेर्न स्वतः सिद्धतेत्याशङ्क्याऽऽह । युद्धीति । बुद्धितद्वृत्तिभावामावौ यतो मानाभासमनुभवतः सोऽर्थः सदा स्वतःसिद्धो ज्ञेय इति संबन्धः । तस्य स्वप्रकाशत्वेनान्यानपेक्षत्वे हेतुमाह । अनन्वमादिति । स्वविषयमानं विना भानादित्यर्थः । यद्वा यत इत्यस्य विशेषणमनन्यमादिति नास्त्यन्या मा यस्य सोऽनन्यमस्तस्मादिति यावत् ॥ ५४६ ॥

ननु प्रमाणविरहात्स्वतःसिद्धो यदीष्यते ॥

वचसो बुद्धयोधित्वादप्राप्त्यर्थं प्रसज्यते ॥ ५४७ ॥

कूटस्थे बुद्ध्याविसाक्षिणि स्वप्रकाशे वेदान्ता न प्रमाणं तत्र तेषामनुवादकत्वेनाप्राप्त्यस्य दुर्वारत्वादिति शङ्कते । नन्विति । प्रमाणविरहात्तद्विना भानादिति यावत् ॥ ५४८ ॥

मैवमपतिपन्नत्वादनुभूत्यैव वस्तुनः ॥

तद्वद्व्युत्पत्तेः पुरा साक्षाद्बोधो व्युत्पत्तिमात्रतः ॥ ५४९ ॥

बुद्धबोधित्वेन स्वप्रकाशे प्रतीचि वेदान्तामानत्वं निरस्यति । मैवमिति । तस्मिन्वस्तुनि व्युत्पत्तेर्वाक्योत्पत्त्यानात्पूर्वमज्ञोऽह मा न जानामीति सर्ववर्तीनानुभवेनैव स्वप्रकाशस्याप्यज्ञातत्वाद्देवान्ताविचारादिरूपव्युत्पत्तिशब्दितश्रवणादिमात्रेण तत्रापरोक्षबोधोत्पत्तेर्युक्तं तस्मिन्वेदान्तप्राप्ताप्यमित्यर्थः ॥ ५५० ॥

बोधाबोधो यतो दृष्टौ स्वानुभूत्यनुसारतः ॥

दृष्टे चानुपपन्नत्वं कियलादभिधीयते ॥ ५५१ ॥

स्वप्रकाशे कादाचित्को बोधोऽनाद्यबोधश्च तस्यादेवायुक्तावित्याशङ्क्याऽऽह । बोधेति । अन्यव्यतिरेकाम्यां विद्वदनुभवाच्च प्रतीचि कादाचित्को बोधो दृष्टोऽज्ञोऽहमित्यनुभवादनाद्यबोधश्च तेन तत्र घटते वेदान्तमानन्तेत्यर्थः । दृष्टोऽप्यबोधादिः स्वप्रकाशेऽनुपपन्नत्वात्प्रसज्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । दृष्टे चेति । आत्मन्यबोधादौ दृष्टे यदनुपपन्नत्वं तत्किन्मूलादिति वाच्यं न तावदनुभवत्रयादात्मन्यबोधाद्यसत्त्वे तदमाधायुक्तिबलादयुक्तत्वमिष्टमेव कूटस्थे चिद्विषये प्रतीचि बोधानोद्ययोर्विनाऽनुभव युक्तिनोऽनभ्युपगमादिति भावः ॥ ५५२ ॥

सुपुष्पादेश्य संसिद्धिर्मात्रादिविरहेऽपि या ॥

साऽपीहान्तरसंबुद्धमेयमात्रव्यपाश्रयात् ॥ ५४९ ॥

ज्ञानविरोध्यज्ञानमनुभवमाश्रित्य तत्प्रसादात्कथं सिध्यति न हि विरोधेन साधक-
स्वमाश्रयत्व चेत्याशङ्क्याऽऽह । सुपुष्पादेरिति । माश्रयाभावेऽपि या स्वापमूर्छादि
स्कृतिं साऽपौह व्यवहारभूमौ भवन्ती प्रत्यग्भूताज्ञातानुभवात्मकवस्त्ववष्टम्भाद्भवति ।
तथाच ज्ञानविरोधिस्वापादिसिद्धिवत्तद्विरोध्यज्ञानसिद्धिरप्यनुभवदेवेत्यर्थः ॥ ५४९ ॥

न चाभावममाणात्सा सति मातर्यभावमा ॥

मात्राद्यभावसंसिद्धिः कथं मात्रादिपूर्विका ॥ ५५० ॥

ननु स्वापादिसिद्धिर्नानुभवार्थिकं तु मात्रादिसत्त्वे विषयोपलब्धिधौव्याद्योग्यानुपलब्धे-
रत आह । न चेति । तत्र हेतुः सतीति । उत्पितस्य न किंनिदबेदिषमिति स्वापादि-
परामर्शो दृष्टो स च परामृश्यमानानुभवपूर्वको न च स्वापादिकाले तद्विषययोग्यानुप-
लब्धादिसम्भवस्तदा मातुरभावश्च न विना मानप्रवृत्तिरतोऽनुभवादेव स्वापादिकाले
तत्सिद्धिवत्तास्मादेवाज्ञानसिद्धिरपि न च निर्वर्तवस्यानुभवस्य साधकत्वाश्रयत्वायोगो-
पात्स्योत्पन्नबोधस्याज्ञानवसितं प्रकृतानुभवादर्थान्तरत्वादिति भावः । किंच मात्राद्य-
भावः स्वापादिसत्त्वस्य स्कृतिर्न मात्रादिनिमित्ता स्वस्य स्वाभावसाधकत्वादित्यस्य च
तत्साधकत्वेऽनवस्थानादतोऽनुभवाद्भूतस्वापादिसिद्धिष्वज्ञानसिद्धिरपीत्याह । मात्रा-
दीति ॥ ५५० ॥

यमग्रमीयमाणानि नानात्मानं प्रपिष्वते ॥

चतुष्टुत्तानुरोधेन कथं तत्राप्रमा वचः ॥ ५५१ ॥

स्वप्रकाशेऽपि प्रतीचि बोधानोधयोरानुभविकत्वाद्युक्तं तत्र वेदान्तमानत्वमित्युक्त्वा
तत्रैव कैमुतिकन्यायमाह । यमिति । प्रत्यसादीनां तद्विषयाणां च ज्ञातृत्वात् स्वन-
स्कृतिर्नाप्यन्यसाधकत्वमात्मनस्त्वनङ्घ्रिद्वस्तुन स्वतः स्फुरतः सर्वसाधकत्वमेवविधव-
स्तुस्वरूपासुरोष प्रत्यसादीनि यस्मिन्मात्मनि प्रमामनुष्ठाद्य शब्दादिकं विषयं प्रमोप-
गितुं न प्रभवन्ति तस्मिन्वेदान्तबोधो न कथंचिदप्यमानं यदा हि शब्दादिबोधनेन चरि-
तार्थमप्यध्यसाद्युक्तमीत्याऽऽत्मनि मानं तदा तत्स्वमादेरनन्यविषयत्वेनाचरितार्थस्य प्रतीचि
ग्रामाण्यमवश्यमावीत्यर्थः ॥ ५५१ ॥

अमीमांसक इत्युच्चैरमीमांसक इत्यतः ॥

आक्षिपन्ति यदज्ञानात्तच्छान्त्या उत्तर वचः ॥ ५५२ ॥

अकार्यानुप्रवेशित्वे वेदान्तानां विषयाभावेन ग्रामाण्यालोपं परित्यज्य सिद्धेऽपि शब्द-
सामान्याद्यद्वैतग्रामाण्यालोपं परित्यज्य सर्वोऽपीत्यादिभाष्यमवतारयति । अमीमांसक

इति । अग्रे कार्यवादिनः सिद्धेऽर्थे वेदप्रामाण्यमिति श्रुतं मांसको न्यायहीनमर्थं वद-
न्मांसको विचारपराञ्छुस्त इत्युच्यते । अग्रेमांसक इति वा वीप्सया मामुपा-
लयन्ते । उपायमे हेतुमूढ तत्रिषेधं प्रतिनानीते । अत इति । अस्मादनुभवसिद्धा-
वास्ति सिद्धेऽर्थे शब्दशक्तिरित्यादिरूपायस्मात्प्रत्यगज्ञानादाक्षेपस्य शान्त्यर्थं सर्वोऽ-
पीत्यादि मान्यमित्यर्थः ॥ ५५२ ॥

सर्वोऽपि वेद इत्यादि यथोक्तपरिहारकृत ॥

गुरुराह वचः स्पष्टं हृदययोपबृंहितम् ॥ ५५३ ॥

उत्तरं वच इति साधारण्येनोक्तं भाष्यं विशेषेणालम्ब्यते । सर्वोऽपीति । तस्यो-
क्षाक्षेपसमाधौ तात्पर्यमाह । यथोक्तेति । तस्य नाबोधकत्वमाप्तोक्तत्वादित्याह । गुरु-
रिति । संदिग्धबोधित्वं विपर्यस्तबोधित्वं वा नास्तीत्याह । स्पष्टमिति । उपकरणन्या-
याभासत्वकृतं दोषं धुनीते । हृदेति ॥ ५५३ ॥

मानस्वभावमाश्रित्य सर्वोऽपीत्याद्युद्दीरणम् ॥

काण्डद्वयसमाख्या हि तत्प्रमेयानुरोधतः ॥ ५५४ ॥

ननु कथमस्मिन्भाष्ये मियो विलक्षणार्थं काण्डद्वयमेकराशित्वेनोपादिश्यते तत्राऽऽह ।
पानेति । अज्ञातार्थज्ञापकत्वं वेदमात्रस्य स्वभावस्तमाश्रित्य सर्वोऽपीत्येकराशित्वेन
काण्डयोर्ग्रहणमित्यर्थः । कथं तर्हि तद्वेदप्रसिद्धिसिद्ध्याऽऽह । काण्डेति । अतीन्द्रि-
येऽर्थे मानत्वमेकोपाधिमाश्रित्य वेदमात्रम्येकराशित्वेन ग्रहेऽपि काण्डवेदप्रसिद्धिर्युक्त ।
सिद्धसाध्यत्वेन विषयभेदादित्यर्थः ॥ ५५४ ॥

मानं हि व्यञ्जकं लोके सिद्धे तच्च स्वकारणात् ॥

स्वतः सिद्धेऽथ वा नित्यं मेयमात्रं विशिष्यते ॥ ५५५ ॥

मानस्वभावमाश्रित्येति बोधकत्वं मानस्योक्तं तद्व्युक्तं चतुरादौ माने कारकत्वप्रसि-
द्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । मानं हीति । न चतुरादि मानं तद्व्युत्पन्नानस्यैव तद्भावादिति
भावः । व्यञ्जकत्वमेव कारकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । सिद्ध इति । स्वतोऽन्यतो वा
सति व्यञ्जकत्वमिति तु कारकत्वमिति भेदोऽस्तीत्यर्थः । स्वतः सति व्यञ्जकत्वमन्या-
दृशं परतः सति चान्यादृशमित्याशङ्क्याऽऽह । मेयमात्रमिति । विषये स्वतस्त्वपरत-
स्त्वविशेषेऽपि न मानस्य व्यञ्जकत्वे कश्चिद्विशेषलक्षणाभावादादित्यर्थः ॥ ५५५ ॥

अतः सर्वोऽपि वेदोऽर्थं प्रमाणत्वंहेतुतः ॥

प्रकाशनपरो ज्ञेयः सिद्धसाध्यात्मवस्तुनः ॥ ५५६ ॥

लौकिकमाननृत्तं वेदेऽपि वदन्माप्यार्थमुपसंहरति । अत इति । लोके मानस्य व्यञ्ज-

कत्वनियमाद्वेदेऽपि लोकानुसारात्काण्डद्वयात्मा सर्वो वेदो मानत्वादज्ञातज्ञापकस्तापि
ज्ञानकाण्डे सिद्धार्थस्य साध्यार्थस्य च काण्डान्तरं प्रकशयमित्यर्थः ॥ ५५६ ॥

एकवाक्यत्वतो यद्वा सर्वोऽपीत्यादि भ्रूयते ॥

पुरुषार्थविसायित्वाद्वेदाधीतिविधेरिति ॥ ५५७ ॥

* मानस्वभावस्याध्यक्षादिष्वपि तुल्यत्वात्काण्डद्वयासाधारण्याभावाच्च तदाश्रित्य तदेक-
राशीकरणमित्याशङ्क्य भाष्यस्यार्थान्तरमाह । एकवाक्यत्वव इति । सिद्धसाध्यार्थ-
भेदाज्ञैकवाक्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । पुरुषार्थेति । अध्ययनविधेरक्षरातिद्वाराऽर्थबोध-
द्वारा वा फलान्तत्वात्तेनोपात्तकाण्डयोरेकपुमर्थविसायितया प्रयानदर्शादिवाक्यवदेक-
वाक्यतेत्यर्थः । एकवाक्यत्वे काण्डयोरेवराशीकरणं युक्तमितोतिशब्दार्थः ॥ ५५७ ॥

निःशेषमुखसंप्राप्तेः सर्वानर्थहनुतेस्तथा ॥

मुक्तेरर्वाकपुमर्थोऽन्यो नेह कश्चित्समीक्ष्यते ॥ ५५८ ॥

वर्मकाण्डस्य स्वर्गार्थत्वाज्ज्ञानकाण्डस्य च मोक्षार्थत्वादेकफलत्वाभावाज्ञैकवाक्य-
तेति चेत्तेत्याह । निःशेषेति । शास्त्रे द्विरूपाया मुक्तेरुपस्तादन्यो न कश्चित्पुमर्थः स्वर्ग-
देराद्यन्तवस्त्वेन फलभासत्वात्तन्नाध्ययनविधेरवान्तरविधौना आपर्यवसानान्मोक्षार्थतया
युक्ता काण्डयोरेववाक्यतेत्यर्थः ॥ ५५८ ॥

असिद्धार्थस्य वा सिद्धिरनुभूत्येकमानतः ॥

सर्वोऽपीति वचः सिद्धिः सर्वा ह्यात्मैकसंविदः ॥ ५५९ ॥

स्ववाक्यावगतात्कार्यान्नापेक्षन्ते फलान्तरमित्युक्तत्वाच्च मोक्षफलतया काण्डयोरेकवा-
क्यतेत्याशङ्क्य व्याख्यानन्तरमाह । असिद्धार्थस्येति । स्वतः सत्तात्पूर्तिश्चानुभवप्रप-
ञ्चस्य सत्त्व स्फूर्तिश्च याऽनुभूतिरेवाऽद्वितीया तावन्मानरूपेण भवतीत्यस्मिन्नर्थे भाष्यम-
वतारयति । सर्वोऽपीति वचः इति । अत्यार्थः । वेदेन वेदोऽनुभवः स च शब्देतर-
मानायोग्यो रूपादिहीनत्वात्स चैष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायस्तस्यैव तत्तदात्मनाऽवस्था-
नात्स च प्रकाशनं सर्वप्रकाशनत्वात्स च परोऽविद्यातज्जातीतत्वादेवरूपो वेदश्चिदेक-
रसः प्रत्यग्धातुरेव सर्वोऽपि प्रपञ्च इति । तस्यानुभवमात्रत्वे युक्तिमाह । सिद्धिरिति ।
आत्मरूपा यैकाऽद्वया सविस्तव सर्वस्य अद्वस्य सिद्धिर्नाञ्छ्यादेव स्वतः सिद्धयोनात्सवि-
दितरसाधकाभावाच्च सा च सिद्धिः सर्वा सर्वं जड स्वात्मन्यन्तर्भावयत्यनुभवाभ्यस्यानुभ-
वाद्भेदेनानुपलम्भाज्जडसिद्धिश्चोक्तसंनिदित्तैरेकेण नास्ति विशिष्टसिद्धे स्वरूपाव्यतिरेका-
दतः सर्वं वेदशब्दिज्ञानानुभवमात्रमैतदात्म्यमिदं सर्वमिति श्रुतेरारम्भणाधिकरणन्याया-
चेति भावः ॥ ५५९ ॥

यद्वाऽनवगतोऽतोऽन्यः संभाव्यो नाऽऽप्त्यनस्ततः ॥

सर्वोऽपीति वचः ग्राह्यतया चोर्ध्वं प्रवक्ष्यते ॥ ५६० ॥

ननु वेदपदस्य रूढिं त्यक्त्वा योगेन कृतं व्याख्यानमयुक्तं रूढियोगमपहरतीति न्यायादित्याशङ्क्य व्याख्यानतरमाह । यद्वेति । अस्मादात्मनोऽन्यो नानवगतः संभाव्यतेऽन्यस्याज्ञानमयत्वेनाज्ञातत्वायोगात्तस्मादात्मन एवाज्ञातत्वात्तत्रैव सर्वो वेदो मानमित्यर्थः । अस्मिन्नर्थे भाष्यमादत्ते । सर्वोऽपीति । प्रत्यक्षादिनाऽनवगतो योऽसाविष्ट-प्राप्त्याद्युपायो ब्रह्मात्मा तस्य प्रकाशनपरः सर्वोऽप्ययं वेद इत्येतमर्थमाह भाष्यमि-त्यर्थः । कथं प्रत्यक्षातोरेवाज्ञातत्वं तत्राऽऽह । तथा चेति । ऊर्ध्वमित्यव्याकृतविचारोक्तिः ॥ १६० ॥

यद्वेतुकं प्रमाणत्वं वेदान्तानां समर्थ्यते ॥

तेनैव हेतुना कर्मकाण्डस्यापि प्रमाणता ॥ १६१ ॥

इत्थं भाष्यार्थे बहुयुक्ते संभवत्यपि कथं सिद्धेऽर्थे वेदान्तप्रामाण्यं तदुक्त्यर्थमिदं भाष्यमिति प्रकान्तं तत्राऽऽह । यद्वेतुकमिति । प्रामाण्यहेतोरज्ञातज्ञापकत्वस्य तुल्य-त्वात्तदपि तयोस्तुल्यमेवेत्यर्थः । यद्वेतुकं कर्मकाण्डस्य प्रमाणत्वं तेनैव हेतुना वेदान्ता-नामपि समर्थ्यते प्रमाणतेति संनन्धः ॥ १६१ ॥

वेदान्तानाममानत्वं येन वा हेतुनोच्यते ॥

तेनैव हेतुना कर्मकाण्डस्यापि प्रसज्यते ॥ १६२ ॥

कर्मकाण्डविरोधाज्ज्ञानकाण्डाप्रामाण्यमाशङ्क्य वैपरीत्योपपत्तेर्मैवमित्याह । वेदान्ता-नामिति ॥ १६२ ॥

अपि सर्वप्रमाणानि स्वप्रमेयाभिसंगतेः ॥

प्रामाण्येव कुर्वन्ति प्रामाण्यं यान्ति नाम्यथा ॥ १६३ ॥

किंच वेदान्ताः स्वार्थे मानमज्ञातज्ञापकत्वादध्यक्षतदित्याह । अपि सर्वेति । सर्वान्येकाग्र्यरूपादिनि गान्यान्यद्वयार्थयोगात्तत्र प्रमां कुर्वन्त्येव मानत्वं गच्छन्ति फलवदि-भिताभाधितधीननकत्वमेव हि मानत्वमतो वेदान्तानामपि तद्वदज्ञातं ज्ञापयतां मानते-त्यर्थः । स्वार्थे मानत्वाभावेऽज्ञातज्ञापकत्वस्यैव हानिरिति विपक्षे बाधकमाह । नेति ॥ १६३ ॥

विधिर्नैकवाक्यत्वं यतो मन्त्रार्थवादयोः ॥

ततो दर्शननिष्ठत्वं न तयोरुपपद्यते ॥ १६४ ॥

अथ वेदान्ता न स्वार्थे मानं विधिरहितवाक्यत्वान्मन्त्रादिवक्तव्याऽऽह । विधि-नेति । मन्त्रादिस्तत्र तत्र प्रस्तुतविध्यैकवाक्यतायाः श्रुत्यादिसिद्धत्वाच्च ग्यार्थे विफले धीहेतुत्वेन मानत्वमतः स्वार्थे विफलत्वमुपाधिरित्यर्थः ॥ १६४ ॥

अर्थवादोक्तितो याऽपि प्रतिष्ठाकामिकल्पना ॥

विध्यर्थसंगतावेव साऽपि नैव ततोऽन्यतः ॥ १६५ ॥

ननु स्वार्थे पुमर्थराहित्यादर्शवादस्ताजिष्ठत्वेनाप्रामाण्ये रात्रिसत्राधिपारमथितोषः ।

तथा हि चतुर्थे स्थितम् । “कतौ फलार्थवादमद्भुतकाष्णान्निभिः” [पृ० मी० ४ । ३११७] रात्रिसत्रे प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्रोरुपयन्तीत्यत्र स्वर्गकामस्यैवाधिकारः किं वाऽऽर्थवादिकफलकामस्येति संशये प्रतितिष्ठन्तीति वर्तमानापदेशात्पणतादिध्विवा-
 ज्ञेषु साध्यफलानवगमात्कतौ प्रतिष्ठारूपफलवचनमर्थवादतया स्तुतिमात्रमिति स्वर्गकाम-
 स्यैवाधिकारे प्राप्ते राद्धान्तः “फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतो ह्यनुमानं स्यात्” [पृ० मी० ४ । ३१८] इति । प्रतिष्ठावाक्यस्यार्थवादस्तेऽपि सनिहितत्वामेनात्यन्तासनिहितस्पर्गकल्पनायो-
 गात्कृतं प्रतिष्ठारूपं फलमत्रास्तीत्यर्थवादे फलनिर्देशात्तत्कामस्यैवात्राधिकारः फलश्रुतौ
 हि तत्कल्पनया तत्कामस्याधिकारः स्वादिति सूत्रार्थः । तथाचार्थवादनिष्ठं प्रतिष्ठा-
 रूपफलं शृहीत्वा तत्कामिनो रात्रिसत्रेऽधिकारकल्पना ते विरुध्यते न सर्वध्वनरतीयं
 कल्प्यमत आह । अर्थवादेति । प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थवादवशात्प्रतिष्ठारूपं फलमादाय
 तत्कामिनोऽधिकारकल्पना या सत्रे कृता साऽपि तस्य विधिसंनन्धद्वारा मानत्वे सत्येव
 न ततो विधिसंगतेरन्यतः स्वात्म्येणार्थवादस्य मानत्वादेशः कल्पना । ययाऽऽहुः—
 प्रयोगवचनेन स्तुतिर्वा सह प्रतिष्ठादिभिर्विवात्रो भविष्यतीति । तत्र प्रतिष्ठावाक्यध्वन-
 म्नादेः स्वार्थं मानतेत्यर्थः ॥ १६१ ॥

विध्यर्थशेषभाषश्च तत्तत्प्रार्थान्तरोक्तित्वा ॥

ऐकार्थ्याद्वचसोऽशक्या विरुद्धार्थकल्पना ॥ १६६ ॥

ननु विध्यर्थशेषभावात्स्वार्थं च तात्पर्यार्थवादस्योभयत्र मानत्वद्विधिविद्वारेव तन्माल
 फलकल्पना तत्राऽऽह । विध्यर्थेति । एकस्य वाक्यस्यैकस्मिन्नर्थे तात्पर्यार्थद्विध्यर्थशेष-
 भावस्तत्र तात्पर्यं ततो विधेरनन्तरं स्वार्थस्तदुक्तित्वा तत्र तात्पर्यमिति विरुद्धार्थयोस्ता-
 स्पर्यकल्पनायोगादेकमेव वाक्यमुभयपरमिति वाक्यविदामसंगतेरर्थवादस्य विध्यर्थे महा-
 तात्पर्यद्वारा स्वार्थेऽवान्तरतात्पर्यमिति भावः ॥ १६६ ॥

विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ॥

भूतार्थवादस्तद्दानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥ १६७ ॥

ननु स्वार्थं वेदार्थवादस्यावान्तरतात्पर्यं तर्हि यजमान अस्तर इत्याद्यर्थवादानां स्वार्थेऽ-
 वान्तरतात्पर्यान्मानत्वे सर्वेपि वाक्यं स्वार्थं मान स्यादित्याशङ्क्यार्थवादस्यमवान्तरमे-
 दमाह । विरोध इति । अत्यर्थः । अर्थवादो द्विविधो भूतार्थवादोऽभूतार्थवादश्च ।
 आलोऽपि द्वेधा संवादविसंवादहीन सवादपूर्वकश्च । तत्राऽऽदित्यो यूप इत्यादिरभूतार्थ-
 वाद । स च स्वार्थेऽध्यस्थादिविरोधे सत्यमानत्वाद्द्विभ्यतो गुणवादो भवति । उक्तं हि—“सारू-
 प्यात्” [पृ० मी० १ । ४ । २९] इति । आदित्यो यूपो यजमानो यूप इत्यत्रानध्यवसायोऽर्थवादो
 वेति संशये विरोधान्मुल्यार्थत्वायोगाद्गुणसकन्धेनार्थवादत्वस्यायुक्तत्वादनध्यवसाये प्राप्ते

तेजस्वित्वोर्ध्वत्वाभ्यां शृण्वस्याऽऽदित्ययजमानसादृश्याद्वौण्या वृत्त्या समानाधिकरण्योपप-
त्तेरर्थवादतेति राद्धान्तितमिति । प्रतिपन्ने स्वार्थे प्रवृत्तोऽर्थवादो भूतस्यैव तस्यानुवाद-
सम्प्रशसापरो भवतीत्याह । अनुवाद इति । यथाऽऽह—“प्रशसा” [५० मी० १।४।
२६] इति । अपशवो वाऽन्ये मोअश्वेभ्य पशवो गोअश्वा इत्यनानध्यवसायोऽर्थ-
वादो वेति संशय्य प्रशसानवगमादर्धवादत्वायोगादनध्यवसाये प्राप्तेऽन्येषामपि पशु-
जातीयत्वेनापशवोऽन्ये मोअश्वेभ्य इतिजातिनिषेधायोगात्कार्यनिषेधे पर्यवसानादपशव-
इत्यादिना गवादीनां पशुत्वस्य प्रतिपन्नस्य पशवो गोअश्वा इत्यनुवादाद्गवाश्वेषु पशु-
कार्यकरताया अगौणत्वात्प्रशसामिद्वेयर्यवाद इति राद्धान्तितमित्यर्थ । क्वचित्पुनर्मा-
नान्तरसवादाद्यभावाद्विद्यमानस्यैवाज्ञातार्थस्योक्तिरित्याह । भूतेति । उक्तं च—“भूमा”
[५० मी० १।४।२७] इति । सृष्टीरुपधातीत्यत्रानव्यवसायोऽर्थवादो वेति संशये
सृष्ट्यसृष्टिषु बर्ह्याप्विष्टवासु प्राप्तासु सृष्टिशब्दस्यानुवादित्वायोगादनध्यवसाये प्राप्ते
सृष्टीनां भूयस्त्वात्तामि सहैवोपधानक्रियायोगादन्यासामपि लक्षणयाऽनुवादसमवात्स्य-
स्तुत्यर्थत्वेनार्थवादतेति सिद्धान्तः । तदिदमर्थवादत्रेविध्यं प्रमाणलक्षणे प्रसिद्धमित्याह ।
अर्थवाद इति ॥ ५६७ ॥

विधिशेषोऽपि यद्यर्थमर्थवादः समर्पयेत् ॥

अद्वैतविधिनाऽऽसिप्ता वेदान्ता नेति का मितिः ॥ ५६८ ॥

ननु सवादिस्वादायोरसत्तोर्यवादस्य स्वार्थोऽपि देवताधिकरणन्यायेनावान्तरात्प-
र्यान्मानत्वमिष्यता तमाऽपि वेदान्तेषु विमायात तदाह । विधीति । अद्वैतविधिस्तत्त्वा-
वबोधस्तेन हेतुत्वेनाऽऽसिप्ता वेदान्ता न स्वार्थमर्पयन्तीत्यत्र मानाभावात्तेषां सिद्धेऽर्थे
मानता सिद्धेत्युत्तरार्थार्थ ॥ ५६८ ॥

प्रत्यक्षाभिधानेन सर्वमानोपलक्षणम् ॥

मान्तरं नाऽऽगमादन्यथदेकात्म्यावरोधकत्वं ॥ ५६९ ॥

सर्वोऽपीत्यादिभाष्यव्याख्याद्वारा वेदान्तानां ब्रह्मात्मनि प्रामाण्यमुक्तं सप्रति प्रत्य-
क्षानुमानाभ्यामिति भाष्ये विशेषणादुपमानादिविषयत्वाद्ब्रह्मणस्तत्र वेदान्तानां तत्सवाद-
विसवादाभ्यामनानेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्षादीति । आगमस्यापि तर्हि सर्वपदोपा-
सस्य प्रत्यक्षदिनोपलक्षणात्तद्गोचरत्वमैकात्म्यस्योक्त्या तत्प्रकाशपरत्वं वेदस्य यदतो
व्याहतिरित्याशङ्क्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतत्वेत्यस्यार्थमाह । मान्तरमिति ॥ ५६९ ॥

सिद्धेऽनवगते यस्मात्पुरस्ताद्यापृतिर्मितेः ॥

मानादज्ञाततासिद्धौ स्यादन्योन्यसमाश्रयः ॥ ५७० ॥

प्रत्यक्षादी मान्तरपदप्रयोगात्तस्य मानत्वे तद्विरोधाद्धेदो न ब्रह्मणि मानमित्याशङ्क्य

प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकमेव मानत्वं न तात्त्विकमज्ञातार्थाभावादिति वक्तुं सामान्यं न्यायमाह । सिद्ध इति । प्रमाणप्रवृत्ते प्रागेवाज्ञातेऽर्थे सिद्धे पश्चात्तत्प्रवृत्तिरिष्टा तस्मात्प्रागेवाध्यक्षादिप्रवृत्तेस्तद्विषयाज्ञातत्वं ज्ञेयमित्यर्थः । प्रागेव ज्ञायता तदिति चेत्तत्र मानात्तत्सिद्धिरनुभवोद्भवेति विकल्प्याऽऽद्य दूषयति । मानादिति । नाप्यनुभवात्तत्सिद्धिरनर्हीकारादन्यथा स्वातिरिक्तस्य स्वाध्यस्तम्यैव साधकत्वात्तस्य जडतदज्ञातत्वयो रज्जुसर्पवत्तस्मिन्व्यासप्रसङ्गान्न तद्विषयाध्यक्षादेस्तात्त्विकमानतोति द्रष्टव्यम् ॥ ५७० ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य विरोधोऽत्रो न केनचित् ॥

सर्वाश्रयत्वात्संविचेत्तथाऽऽत्मन्यमष्टाक्षितः ॥ ५७१ ॥

प्रत्यक्षादेरतात्त्विकमानत्वे फलितमाह । तत्त्वमिति । आगमस्याध्यक्षाद्यविरोधे हेत्वन्तरमाह । सर्वेति । अनुभवस्य सर्वाधिष्ठानत्वात्प्रत्यक्षादे सविषयस्य तन्निष्ठत्वात्तद्विषयागमस्य तैरविरोधोऽधिष्ठानमानस्याऽऽरोपितेनावाधादिति भावः । अविरोधे हेत्वन्तरमाह । तथेति । रूपादिमद्विषयाध्यक्षादेस्तद्धीनात्मन्यप्रवृत्तेस्तद्विषयागमस्य न तद्विरोधो भिन्नार्थत्वादित्यर्थः ॥ ५७१ ॥

कृत्स्नेष्टार्थस्य संप्राप्तिः कृत्स्नानर्थहनुतिस्तथा ॥

आत्मस्वरूपाभावात्तत्र संभाव्या सा हि मानतः ॥ ५७२ ॥

अथैवात्म्यवान्नस्य मानान्तरविरोधाधीनामानत्वनिवृत्तये विष्वननुभवोऽपि स्वार्थे फलाभावकृतामानत्वादाका निरासितुं तत्प्रवेशेन भाव्यम् । तथाच स्वार्थे पुनर्मर्यादाह्यमित्युक्तोपाधे साधनव्याप्तिस्तत्राऽऽह । कृत्स्नेति । ज्ञातमात्मतत्त्वं परं पुरुषार्थं आत्मलाभात्परलाभाभावात्तत्कथं तद्विषयागमस्य स्वार्थे फलाभावादमानत्वं कथंतरानुपाधे साधनव्याप्तिरित्यर्थः । द्विविधं फलमात्मरूपमपि विधायत्तं फलत्वात्स्वर्गवदिति चेन्नैत्याह । सा हीति । फलासि सर्वनाम्ना परामृश्यते । आत्मज्ञानादेवेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारौ न च तावात्मत्वादेव विधायत्तौ न चोक्तानुमानसम्भवे रज्जुज्ञानाधीने फले व्यभिचारादिति भावः ॥ ५७२ ॥

इत्येवमादिभाष्यार्थः क्रमेणैकात्म्यवस्तुनि ॥

यत्नेन वक्ष्यते न्यायात्पूर्वपक्षनिरासतः ॥ ५७३ ॥

ननु सर्वोऽपीत्यादिभाष्येण वेदान्तानां ब्रह्मात्मन्युक्तमपि मानत्वं तावत्तन्म्यैर्यमवलम्बने यावत्तत् पूर्वोक्तं पूर्वपक्षहेतुः प्रतिक्षिप्यन्ते तत् आह । इत्येवमादीति । इति शब्दो मानान्तरविरोधपरामर्शः । एवमशब्दस्तेन संपादाभावपरः । आदिपदं फलतात्पर्ययोरभावव्याप्तेष्वर्थम् । अनेन विधिना सर्वोऽपीत्यादिभाष्यार्थो ब्रह्मणि वेदान्तमानत्वाभ्यो यो व्याख्यातः स क्रमेण न्यायावष्टम्भात्पूर्वपक्षहेतुनिरासद्वारा मानतात्पर्यालोच-

वार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६९

नया स्थिरी करिष्यते तत्र भाष्यार्थोक्तसिद्धार्थवेदमानत्वस्यास्यैवोपशङ्केत्यर्थः ॥ ५७३ ॥

वेदान्तवचसां स्वार्थे प्रामाण्यं न विहन्यते ॥

मानलक्षणसद्भावाज्ज्योतिषोमादिवाक्यवत् ॥ ५७४ ॥

कथं तर्हि पूर्वपक्षेहेतुनिरसनमित्याशङ्क्य तस्यानपेक्षत्वमित्यत्र सिद्धस्य मानान्तरयो-
ग्यत्वात्तत्र वेदान्तानां न मानतेत्युक्तं प्रत्याह । वेदान्तेति । आत्मनो मानान्तरयोग्यताया
निरस्तत्वाच्चिरसिष्यमाणात्वाच्च तस्मिन्वेवान्तप्रामाण्यं युक्तमज्ञातज्ञापकत्वात्समतवदि-
त्यर्थः ॥ ५७४ ॥

नैव कार्येकनिष्ठानि व्यवहारे वचांसि हि ॥

नियमेन प्रयुज्यन्त इत्यत्र मितिरस्ति ते ॥ ५७५ ॥

यत्तु शब्दसामर्थ्यनियमो लोकादेवेत्यादौ शब्दप्रयोगस्य कार्यपरत्वात्तत्परत्वे
शब्दस्य सिद्धे सिद्धेऽर्थे न प्रामाण्यमिति तत्राऽऽह । नैवेति । वृद्धव्यवहारे हि वचांसि
प्रयुज्यमानानि कार्याण्येव नियमेन प्रयुज्यन्त इत्यत्र नैव ते मितिरस्तीति
योगेना ॥ ५७५ ॥

दिष्ट्या स्वं वर्धसे भद्रं जातः पुत्रस्तवर्धिमान् ॥

इति नेदं प्रवृत्त्यर्थं वचो नापि निवृत्तये ॥ ५७६ ॥

नियमे प्रमित्यभावं सिद्धार्थपरतया वाक्यप्रयोगप्रदर्शनेन साधयति । दिष्ट्येति ।
अथ पुत्रजन्मवाक्यमपि प्रवृत्त्यादौ पर्यवस्यन्न सिद्धार्थनिष्ठं नेत्याह । इति नेदमिति ।
प्रवर्तकनिवर्तकशब्दाश्रवणादित्यर्थः ॥ ५७६ ॥

सुखाद्युत्पत्तिहेतूनि दृश्यन्तेऽकार्यवन्त्यपि ॥

वचनानि त्रज ग्राममित्यादीनि यथा तथा ॥ ५७७ ॥

तर्हि न प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां शून्यस्येत्युक्तन्यायात्पुत्रजन्मवाक्यस्याफलत्वात्प्रामाण्य-
मित्याशङ्क्याऽऽह । सुखादीति । तदुत्पत्तौ हेतुत्वयुक्तानीनि यावत् । यथा विधि-
वाक्यं सफलमेवमकार्यवन्ति विधिहीनान्यपि पुत्रजन्मादिवाक्यानि सुखाद्युत्पत्तिहेतु-
त्वभाविनि फलवन्ति दृश्यन्ते तद्विधिवाक्यवत्तद्धीनमपि वाक्यं स्वार्थं मानमि-
त्यर्थः ॥ ५७७ ॥

मुख्येभीति न चानेन प्रवृत्तिरूपदिश्यते ॥

मुखीभवनमस्यार्याभोपदेशश्च्यपेक्षया ॥ ५७८ ॥

पुत्रजन्मवाक्येऽपि मुखी भवेति विधिरस्तीत्याशङ्क्य तेनोपाये प्रवृत्तिरूपदिश्यते
मुखीभवने वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । मुखीति । पुत्रजन्मोपायस्य सिद्धत्वाच्च तत्र
प्रवर्तको विधिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । मुखीभवनमिति । अस्येति पक्षो पितरम-
धिकरोति । उपदेशो विधिः । अर्थात्पुत्रजन्मश्रुतिसामर्थ्यादिति यावत् ॥ ५७८ ॥

विशेषोऽस्ति प्रवृत्तेश्चेतात्पर्यं वचसोऽपि च ॥

नैवं सुखादिसंभूतावर्थवच्चोपपत्तितः ॥ ५७९ ॥

पुत्रजन्मनाम्यश्रवणानन्तरं जातकर्मादिरूपो विशेषः प्रवृत्तेर्दृश्यते तत्र चापूर्वं फल-
वति वाक्यतात्पर्यमिति प्रवृत्तिनिष्ठमेव तदिति शङ्कते । विशेषोऽस्तीति । वैश्वानरं
ब्राह्मशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जातेऽग्निमुपसमाधायेत्यादिविध्यन्तरार्धानत्वाज्जातकर्मादिप्रवृ-
त्तेर्न तत्परत्वं पुत्रजन्मवाक्यस्येति दूषयति । नैवमिति । कथं तर्हि फलवत्त्वेन माने-
त्याशङ्क्य सुखाद्युत्पत्तिहेतून्तोत्पन्नोक्तं स्मारयति । सुखादीति । सुखस्य ह्युत्पत्तिनिवृ-
त्तेश्चोपायभूतपुत्रजन्मज्ञानोत्पत्तौ वाक्यस्यार्थवत्त्वेन मानत्वसिद्धेर्न तस्य प्रवृत्तिनिष्ठो-
त्तर्यं ॥ ५७९ ॥

आनर्थक्यभयादेव युतादन्यत्र कल्प्यते ॥

तात्पर्यं प्रोक्षणापुक्तेर्न स्वतन्त्रेऽधिकारवत् ॥ ५८० ॥

पुत्रजन्मवाक्यस्य स्वार्थनिष्ठत्वेऽपि तद्दृष्टान्तात्तत्त्वमादिवाक्यं न स्वार्थं पर्यवस्यति
प्रोक्षणादिवाक्यवत्तम्य स्वार्थान्यत्र तात्पर्यसंभववित्याशङ्क्याऽऽह । आनर्थक्येति ।
अस्यार्थं प्रोक्षणादिवाक्यस्य स्वार्थं फलराहित्याच्छ्रुतादन्यत्र परमापूर्वं प्रकरणात्तात्पर्यं
कल्प्यते । तदुक्तं नवमे—“संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं स्यात्” [५० मी०
९।१।२] इति । प्रोक्षिताभ्यामुल्लसलमुल्लसलाम्यमवहन्ति प्रोक्षिताभ्यां ह्यपदुपलभ्यां पिनष्टी-
त्यत्र प्रोक्षणमवधातादिक्रान्तपूर्वकृतं वेति संशये संस्कारेऽवहन्त्यादौ सवध्यमानानां प्रोक्ष-
णादीनां तदर्थताप्रोक्षणं तेनावहन्त्यादिना प्रयुक्तं प्रकरणादपूर्वं कर्तव्यं गम्यते वाक्या-
दवहन्त्यादिप्रकरणाच्च नलीयो वाक्यमिति पूर्वपक्षयित्वोक्तम्—“तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयो-
गाद्धर्मसंबन्धस्तस्माच्छ्रुतप्रयुक्तं भ्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात्” [५० मी० ९।१।३] इति ।
तेनावहन्त्यादिना यस्माद्यज्ञस्यापूर्वम्य संयोगस्तस्मात्तस्य प्रोक्षणधर्मसंबन्धोऽतो यत्तेना-
पूर्वेण सफलं प्रयुक्तं प्रोक्षणं संस्कारेण सवध्यते तस्य चापूर्वार्थत्वात्तत्प्रोक्षणादवहन्त्याद्य-
र्थत्वाभावादपूर्वप्रयुक्तमेव प्रोक्षणामिति सूत्रार्थः । न चैव स्वार्थं फलवति प्रयुक्त्यन्तरान-
पेक्षतत्त्वमादावप्यन्यत्र तात्पर्यं कल्प्यमिति । नन्ववधातोदर्थावस्थादपूर्वप्रयुक्तविषयत्व-
सत्त्वमादिवाक्योत्पत्त्यज्ञानस्यापि भावार्थत्वेन तद्विषयत्वाद्वाक्यमपूर्वप्रयुक्तमेव मानं नेत्याह ।
न स्वतन्त्र इति । न सत्त्ववधातादिः स्वतन्त्रेऽपूर्वं साक्षादप्येति किंतु संस्कारकर्मतया ।
तदुक्तं द्वितीये—“तानि द्वैष गुणप्रधानमूलानि” [५० मी० २।१।६] इति । मीहीनवहन्ति
तदुल्लान्निगन्धान्य विलम्बयतीत्यवधातादीनामपि नियोगविषयत्व सत्स्कारकर्मत्व वेति
संशये भाषात्संबन्धसंभवे द्रव्यसंस्कारमुत्तेनान्वयस्यायोगाद्भाषार्थत्वाविशेषाच्च यागवद-
वधातादीनामपि नियोगविषयनेति प्राप्ते मीहीनित्यादिद्वितीयाश्रुत्या द्रव्यस्य प्राधान्याव-

गमालोकतश्चावघातादीनां तण्डुलाद्युत्पत्त्यर्थत्वनिश्चयाद्द्रव्यस्य चिकीर्ष्यमाणत्वात्पदार्थ-
सामर्थ्यानुरोधेनापूर्वाय द्रव्यसंस्कारकर्मद्वारा कार्यान्वयसंभवे स्वभावत्राधेन साक्षात्सं-
न्धलोभादपूर्वविषयत्वायोगात्संस्कारकर्मत्वं तेषामिति सिद्धान्तः । तानि यजेत पिनष्टी-
त्यादिपदानि द्विप्रकाराणि कानिचित्प्रधानकर्मणो वाचकानि संस्कारकर्मणश्च कानिचि-
दिति सूत्रार्थः । न चैवं तत्त्वमादिवाक्योत्पन्नानस्य संस्कारकर्मतया कार्यान्वयस्तस्य
स्यातज्ज्येण फलहेतुत्वात्तद्विषये निधोगायोगस्य पूर्ववद्द्रव्यमाणत्वादिति भावः । नन्वव-
घातादेर्द्रव्यगतस्य दृष्टकार्यस्य दृष्टत्वात्संस्कारहेतुकर्मत्वेऽपि प्रोक्षणादिषु तदभावाद्या-
गादिवन्नियोगविषयत्वं तथा तत्त्वमादिवाक्योत्पन्नानस्यापि तद्विषयत्वं सत्यपि तस्मिन्सं-
सारदृष्टेराह । अधिकारवदिति । अस्त्यर्थः । न तावत्प्रोक्षणादिवज्ज्ञानस्य नियो-
गविषयत्वं तेषामपि संस्कारकर्मतया साक्षादन्वयामावात् । तदुक्तं भैरवसङ्गणे—“धर्म-
मात्रे तु कर्म स्यादनिवृत्तेः प्रयानादिवत्” [पू० मी० १ । १ । ९] इति । मीही-
न्प्रोक्षति लूचः समार्ष्टीत्यादौ किमस्य नियोगविषयत्वं किंवा संस्कारकर्मतेति संशये
यद्दृष्टस्य प्रयोजनस्यापर्याप्तं प्रोक्षणादि तस्मिन्धर्ममात्रे नियोगविषयत्वं स्यात्तेन द्रव्यस्यो-
पकारानिष्पत्तेरतो द्रव्यं तन्निर्भरितयत्तस्य प्रधानादिवद्गुणभूतमिदं तु प्रधानकर्मति प्राप-
य्योक्तम्—“तुल्यश्रुतित्वाद्देतरैः स धर्मः स्यात्” [पू० मी० १ । १ । १०] इति ।
इतरैर्गुणकर्मभिरवघातादिभिः स धर्मस्तुल्यस्वभावः स्यात्प्रोक्षणादिद्रव्येषु द्वितीयाश्रुते-
रुपपन्न तुल्यत्वादिति सूत्रार्थः । न चैवं ज्ञाने संस्कारकर्मतया कार्यान्वयोऽतः स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यधिकारवाक्यवत्तत्त्वमादिवाक्यस्यापि स्वार्थं तात्पर्यमिति ॥ ५८० ॥

किंचोपायेऽप्रवृत्तः सन्पुरुषोऽयं प्रवर्त्यते ॥

ज्ञातोपायत्वतो यद्वा विधिनोयेयसिद्धये ॥ ५८१ ॥

अधिकारवाक्यवत्तत्त्वमादिवाक्यस्य स्वार्थनिष्ठत्वे तद्वदेव विधিনিष्ठत्वमपि स्यादि-
त्याशङ्क्य पुत्रजन्मवाक्यवदस्याविधनिष्ठत्वं वक्तुं तस्य विध्यनिष्ठत्वं मुख्येर्धोत्यादावुक्तं
प्रपञ्चयति । किंचेति । नहि प्रवर्तकमेव वाक्यमिति नियमः पुत्रजन्मवाक्ये व्यभिचारा-
दित्यर्थः । तत्र प्रवर्तकत्वव्यभिचारं दर्शयितुं विकल्पयति । उपाय इति । मुख्येर्धोति
विधिना पुत्रजन्मोपाये पूर्वमप्रवृत्तः श्रोता प्रवर्त्यते किंवा विधि विनोपायस्य ज्ञातत्वाद्-
पेयसिद्धये तत्रेति विकल्पार्थः ॥ ५८१ ॥

तत्रेह तावत्प्रोपाये पुत्रजन्मादिलक्षणे ॥

तस्य निष्पन्नरूपत्वाभाप्युपेये सुखे तथा ॥ ५८२ ॥

पुत्रजन्मनः सिद्धत्वात् तत्र विधिना पुरुषस्य प्रवर्त्यतेत्याद्य दूषयति । तत्रेति ।

द्वितीय निरस्यति । नापीति । पुत्रजन्मश्रुतिसामर्थ्यादेव सुखोत्पत्तेरुक्तत्वादिति हेतु-
माह । तथेति ॥ ५८२ ॥

न व्यापारान्तरं यस्मात्सुखार्थं किञ्चिदीक्ष्यते ॥

पुत्रजन्मोक्तिमात्रेण पुरुषार्थवित्तानतः ॥ ५८३ ॥

सुखी भवेति विधिना पुत्रजन्मनो व्यापारान्तरे सुखसाधने पुमान्प्रवर्त्यतामित्याश-
ङ्क्याऽऽह । नेति । तस्माच्चत्रापि पुरुषो विधिना प्रवर्त्यो न भवतीति शेष । प्रामाणि-
कव्यापारान्तराभावे हेतुमाह । पुनेति । पुत्रजन्मवाक्यात्तदर्थधीमात्रेण सुखोत्पत्तेर्न
प्रकृते व्यापारान्तरं तत्साधनं प्रामाणिकमस्ति प्रियासुखप्रसवादे सतोऽपि पुत्रजन्मवद्वि-
धनर्हत्वादित्यर्थे ॥ ५८३ ॥

किं चाध्यस्तादिदृष्टस्य तद्विषयस्यासत्त्वेतसः ॥

सगिर्यं न फणीत्युक्ते दृष्ट विपनिराक्रिया ॥ ५८४ ॥

वाक्यस्य प्रवर्तकत्वनियमाभावे हेत्वन्तरमाह । किं चेति । सिद्धार्थानि सुखोत्पत्ति-
फलानि वाक्यान्युदाहृत्य तु सनिवृत्तिफलानि तादृग्व्याक्यान्युदाहरन्प्रतिज्ञातं हेत्वन्तरं
स्फुटयति । अध्यस्तोति ॥ ५८४ ॥

मा भैपीरिति चोक्तेऽपि न नियोगः प्रतीयते ॥

स्रगुक्तेरेव निःशेषसाध्वसध्वंसलाभतः ॥ ५८५ ॥

रुगेपेत्यादिवाक्यस्यापि मा भैपीरिति नियोगनिष्ठत्वात् वस्तुपर्यवसायितेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । मा भैपीरिति चेति । नियोगाप्रतीतौ हेतुमाह । स्रगुक्तेरिति । सैकलो
नियोगो न भातीति शेष ॥ ५८५ ॥

न्याय्यो नियोगस्तत्रैव यत्र बुद्धाऽस्य कार्यताम् ॥

अनन्तरं प्रवृत्तिः स्याद्विषये तस्य सिद्धये ॥ ५८६ ॥

इतश्चास्मिन्वाक्ये नियोगो नास्तीत्याह । न्याय्य इति । यत्तच्छब्दाभ्यां वाक्योक्तिः ।
प्रवृत्त्या नियोगोपपन्नम् । कार्यता साध्यतामिति यावत् । विषयो धात्वर्थः । न
चात्राऽऽनयेत्यादाविव नियोगविषयप्रवृत्तिरिति कुतस्तदवकाश इत्यर्थः ॥ ५८६ ॥

इह त्वैकात्म्यवाक्येषु तत्त्वमात्रावबोधैतः ॥

सद्यः शुभर्थसंसिद्धेः कार्यसिद्धिर्न वीक्ष्यते ॥ ५८७ ॥

लौकिकवाक्यानां सिद्धार्थानामपि फलवत्ता दृष्टत्वादुपपन्ना वेदान्तानां तु विधिविधु-
राणां सोऽरोदीदितिवन्न फलान्ततोपलभ्यते तेन तेषु विधिना मान्यमित्याशङ्क्याऽऽह ।
इह त्विति ॥ ५८७ ॥

कुतूहलवतां तद्विर्वृत्ताख्यानमात्रतः ॥

दृष्टा नराणां निःशेषकुतूहलनिराक्रिया ॥ ५८८ ॥

वेदान्तानां सिद्धार्थानामेव फलवत्त्वार्थं श्रौतस्मार्तोपाख्यानरूपवाक्यमुदाहरति । कुतूहलेति । कुतूहलशब्देनाऽऽकुलतावाचिना दुःखं लक्ष्यते । स्वमियमित्यादौ वस्तुज्ञानादेव दुःखनिवृत्तिवदित्याह । तद्वदिति । निर्वृत्ताख्यानमात्रतो निष्पन्नस्य सिद्धार्थस्य यदाख्यानं लौकिकं वैदिकं वा ततो वस्तुमात्रज्ञानादिति यावत् ॥ ५८८ ॥

वस्तुमात्रावसायित्वात्तद्वचांसि न कानिचित् ॥

उपादानाय बाऽलं स्युर्नापि हानाय तद्विदः ॥ ५८९ ॥

ननु कुतूहलनिवृत्तिफलान्यपि लौकिकवैदिकयाक्यानि प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरार्थत्वाज्जि-
योगनिष्ठान्येषेत्याशङ्क्याऽऽह । वस्तुमात्रेति । उक्तवाक्यानामर्थज्ञानवतस्तेषां स्वार्थं
फलवत्त्ववसाने वेदानां प्रवृत्त्यादिसाध्यनियोगनिष्ठतेत्यर्थः ॥ ५८९ ॥

यत्रापि च प्रतीयते हानादाने वचःश्रवात् ॥

अयं चोराकुलः पन्था देशोऽयं निधिमानिति ॥ ५९० ॥

तत्रापि नैव शब्दस्य व्यापारः सिद्धवेदनात् ॥

कृतार्थत्वाभ्रस्यापि रागादेव प्रवृत्तितः ॥ ५९१ ॥

पुत्रजन्मादिवाक्यानां सिद्धार्थत्वेऽपि प्रतिरोधकवाच्यत्वात् भूभागो निधिमानिति
वाक्ययोः श्रवणे प्रवृत्त्यादिदृष्टेस्तयोर्विधिनिषेधविषयत्ववत्त्वमादेरपि विधिनिष्ठत्वमि-
त्याशङ्कामनुभाष्य दूषयति । यत्रेत्यादिना । दृष्टान्तेऽपि शब्दस्य प्रवृत्त्यादौ व्यापा-
रमात्रे हेतुमाह । सिद्धेति । अकार्यरूपनिध्यादिसंयन्त्रबोधनेनैव वाक्ययोरुपस्थादि-
त्यर्थः । कथं तर्हि वाक्ययोः श्रवणे श्रोता प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रतिपद्यते तत्राऽऽह । नर-
स्येति । अपिशब्दो द्वेषाग्निपृष्ठिसमुच्चयार्थः ॥ ५९० ॥ ५९१ ॥

कर्मकपाशाकृष्टः सविच्छयैव प्रवर्तते ॥

निवर्तते च तद्वेषाशब्दव्यापृतेर्नरः ॥ ५९२ ॥

रागद्वेषाभ्यामेव प्रवृत्तिनिवृत्ती न विधिनिषेधाभ्यामित्येतत्प्रपञ्चयति । कामेति ।
प्रतिरोधकचोरादिविषयस्तच्छब्दः । विधेर्नियोगबोधनं व्यापृतिर्निषेधस्य निवृत्तिबोधनं
तस्य प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्ये पर्यवसानस्वीकारादिति भेदः ॥ ५९२ ॥

नन्वप्रयुक्तमप्येतद्वक्त्रा वाक्यं विचक्षितम् ॥

न मन्तव्यं पथाऽनेन गृहाणेमं निर्धिं तथा ॥ ५९३ ॥

प्रतिरोधकत्वानध्वेति वदता निषेधस्येष्टत्वात्तन्निष्ठं वाक्यं भूभागो निधिमानिति च
वदता विधेरिष्टत्वात्तदपि तन्निष्ठं न वाक्यद्वयं वस्तुमात्रावसितमिति शङ्कते । न
न्विति ॥ ५९३ ॥

भवेत् न वचनप्रमायाच्छब्दार्थत्वं प्रकल्पते ॥

शब्दसामर्थ्यतो यस्मात्तादर्थ्यं नान्यहेतुकम् ॥ ५९४ ॥

विवक्षितस्य विध्यादेर्न शब्दार्थतेत्याह । भवमिति । प्रतिज्ञामेव प्रकटयति । नेत्यादिना । तत्र हेतुमाह । शब्देति । शब्दसामर्थ्यात्प्रतीयमानस्य शब्दार्थत्व न विवक्षाकृतमित्युक्तमतो विवक्षितयोरपि विधिनिषेधयोर्न शब्दार्थतेत्यर्थः ॥ ५९४ ॥

भवद्भिरपि चैवं तदभ्युपेयं प्रयत्नतः ॥

वक्तृतन्त्रे हि शब्दार्थे न विश्वासः भूतेर्भवेत् ॥ ५९५ ॥

भवन्मते शब्दशक्तिप्रतीतस्य शब्दार्थत्वेऽपि विवक्षितस्यैवास्मत्पक्षे तदर्थतेत्याशङ्क्याऽऽह । भवद्भिरिति । शब्दशक्तिमनपेक्ष्याविवक्षितस्यैव शब्दार्थत्वे दोष दर्शयन्तुक्तमभ्युपगमयति । वचिभ्रति । विवक्षाधीने शब्दार्थे वेदे वक्तुरभावात्तन्मादर्थनिश्चयो न स्यादित्यर्थः ॥ ५९५ ॥

नानाविधपुमर्थास्त्रिरपि वक्तुः समीहिता ॥

तस्या अपि त्वद्वक्त्यैवं शब्दार्थत्वं प्रसज्यते ॥ ५९६ ॥

तथाऽपि लोके विवक्षितस्य शब्दार्थतेत्याशङ्क्याऽऽह । नानेति । विवक्षाया नियमाभावाच्चतदुक्त्या शब्दार्थोऽपि विवक्षानुसारीत्येव रूपाया शब्दार्थव्यवस्थायामन्यवस्था स्यादतो लोकेऽपि तस्या अशब्दार्थत्वात्तच्छक्त्या प्रतीयमानस्यैव तदर्थतेत्यर्थः ॥ ५९६ ॥

प्रवृत्तिं वा निवृत्तिं वा यदाऽभिमेत्य चैतसा ॥

किंचिज्जिज्ञास्यते ज्ञात्रा प्रत्यक्षादिममाणतः ॥ ५९७ ॥

अभिमेताऽपि न तदा प्रवृत्तिर्यदि वेतरा ॥

प्रत्यक्षादिभ्रमेयेति शक्या वक्तुं विपश्चिता ॥ ५९८ ॥

विवक्षित शब्दार्थो नेत्यत्र दृष्टान्तमाह । प्रवृत्तिमिति । यथा प्रत्यक्षादेर्न विवक्षितोऽर्थो विषयस्तथा शब्दभ्रमेयोऽपि न विवक्षितोऽर्थ इत्यर्थः ॥ ५९७ ॥ ५९८ ॥

इतश्चाभ्युपगन्तव्यमेतत्तुल्येऽपि वस्तुनि ॥

एकस्य हानधीस्तस्मिन्नुपादित्सा परस्य च ॥ ५९९ ॥

शब्दार्थत्वे हि सर्वेषामादानायैव धीर्भवेत् ॥

नोपेक्षायां ग्रहाणे वा न चानेकार्थता मता ॥ ६०० ॥

विवक्षित शब्दार्थो नेत्येकद्वयममाणहेतोरपि स्वीकार्यमित्याह । इतश्चेति । हेत्वन्तरमेव स्फोरयति । तुल्येऽपीति । अयं देशो निषिद्धानित्युक्ते तुल्येऽपि निषिद्धो विरक्तस्य हानधीरायासासहिष्णोरुपेक्षा रामिणस्त्यादित्सा तथाऽऽदानस्य विवक्षितत्वे शब्दार्थत्वे

च विरक्तादीनामपि तदर्थमेव धीः स्यात्त हानादौ हानस्योपेक्षाया वा विवक्षितत्वे शब्दार्थत्वे च सर्वेऽपि श्रोतारो हानमुपेक्षां ॥ प्रतिपथेरन्नतः शब्दार्थवित्तेरैकरूप्येऽपि विवक्षितादानादौ बुद्धिवैषम्यात्त विवक्षितः शब्दार्थ इत्यर्थः । हानादीनां त्रयाणामपि श्रोतृभेदेन विवक्षिततया शब्दार्थत्वमाशङ्क्याऽऽह । न चेति ॥ ५९९ ॥ ६०० ॥

न च प्रवर्तकत्वेऽपि वाक्यस्याद्वीकृते त्वया ॥

शक्यो विधायिनोऽन्येषां पदानां वक्तुमन्वयः ॥ ६०१ ॥

विध्यादिवाक्ये विध्यादेरशब्दार्थत्वाद्वास्तुनिष्ठत्वे स्थिते प्रवर्तकमेव वाक्यमिति नियमो नेत्युक्तमिदानीं नियममङ्गीकृत्यापि दोषं वक्तुं भूमिकामाह । न चेति ॥ ६०१ ॥

किं स्वार्थमात्रनिष्ठत्वमुक्त कार्येकनिष्ठता ॥

पदार्थमात्रसंसर्गपरता किं त्वितीयताम् ॥ ६०२ ॥

आख्यातातिरिक्तपदानामन्वयस्य वक्तुमशक्यत्वं व्यक्तीकर्तुं विकल्पयति । किमिति । उत्तमवृद्धोक्तप्रवर्तकवाक्यश्रुतौ मध्यमवृद्धप्रवृत्तिं दृष्ट्वा बालः शब्दानामनन्विते स्वार्थे शक्तिमाकलयत्यतोऽसंसृष्टस्वार्थविषयं सामर्थ्यमित्याभिहितान्वयेनाऽऽद्यो विकल्पः । एकस्मिन्नन्विते कार्ये पदानां शक्तिग्रहात्तन्निष्ठता तेषामिति द्वितीयः । कार्येणान्विते स्वार्थे सामर्थ्यात्तन्निष्ठानि पदानीति तृतीयः । कार्यान्वयान्वयिनि सामर्थ्यं पदानामिति चतुर्थः । कार्येणाकार्येण वा योग्येन संसर्गो यस्य स्वार्थस्य तत्र तेषां शक्तिग्रहाद्योग्यान्वितस्वार्थपरता पदानामिति पञ्चम इति विकल्पार्थः ॥ ६०२ ॥

स्वार्थमात्रावसायित्वे वाक्यार्थप्रत्ययः कुतः ॥

वैयर्थ्यं च प्रयोगस्य व्यवहाराक्षमत्वतः ॥ ६०३ ॥

तत्राऽऽद्यमनुभाष्य दूषयति । स्वार्थेति । पदानामनन्वितपदार्थमात्रे सामर्थ्यमङ्गीकृत्य तन्निष्ठत्वे श्रोतुर्वाक्यार्थधीर्न स्यात्तद्वैतवभावात् न पदार्थास्तद्वैतवस्तदशाब्दत्वापत्तेर्न च शब्दगोभितपदार्थकृततया शाब्दत्वं चाक्षुषल्लिङ्गोत्थानुमितेरपि चाक्षुषत्वापत्तेरिति भाषः । वाक्यमेव वाक्यार्थधीर्हेतुरित्याशङ्क्य तस्य पदसामर्थ्यसापेक्षत्वे विशिष्टविषयत्वायोगात्तदनेपेक्षत्वे च सामर्थ्यग्रहवैयर्थ्यादन्वितस्य सामर्थ्यप्रतियोगित्वपत्तेः न विशेषान्वयवतो वाक्यतात्पर्यगम्यतया तद्वैयर्थ्यान्नैवमित्यभिप्रेत्याऽऽह । वैयर्थ्यमिति । तत्र हेतुमाह । व्यवहारेति । अनन्वितार्थे वचने विशिष्टविषयव्यवहारे पदानामशक्तेरन्वितपदप्रयोगायोगः समन्वितपदसमुदायात्मनो वाक्यस्य पदशक्त्यपेक्षत्वात्ततो विशिष्टव्यवहारासिद्धिर्विशिष्टार्थप्रयुक्ता हि समभिव्याहृतिर्जन इति न्यायादित्यर्थः ॥ ६०३ ॥

पदार्थमात्रसंसर्गे कार्यार्थविरहेऽपि ते ॥

व्यवहारस्य संसिद्धेर्व्यर्था कार्यमकल्पना ॥ ६०४ ॥

योग्यतरार्थेऽसृष्टे पदसामर्थ्यमित्यन्त्य पक्षमनूय साधारण्येन परमत्र निरस्यति ।
पदार्थेति । मात्रा कार्यमकार्यं वा योग्यं गृह्यते योग्यान्विते शक्तिरित्यङ्गीकारे प्रयो-
जकत्वापवाच्छक्तिविषयतया कार्यान्वितेऽपि शब्दव्यवहारसम्वादास्मत्पक्षसिद्धिर्योग्याका-
र्यान्विते शक्तिरित्यत्र प्रयोजकगौरवाद्यर्थं ते शक्तिप्रतियोगित्वेन कार्यकल्पनेति तत्प-
क्षशक्तिरित्यर्थः ॥ ६०४ ॥

कार्यैकव्यतिपन्नं च वाक्याद्भूतानुवादकात् ॥

प्रतीतिः स्यान्न वाक्यार्थे स्यादुक्तेर्व्यर्थताऽपि च ॥ ६०५ ॥

कार्यं त्वेकस्मिन्नन्विते पदानां सामर्थ्ये तेषां पर्यायेतेति मत्वा द्वितीयं प्रत्याह ।
कार्यैकेति । तेन व्यतिपन्नवति शक्तिरिति तृतीयमनूय दूषयति । व्यतिपन्न इति ।
कार्यान्वितेऽर्थे शक्तिपक्षे लिङ्गादिशून्याङ्गात्पक्षात्कार्यार्थं श्रोतुं स्याद्वस्तु च तथावि-
धप्रयोगवैयर्थ्यं परप्रत्यायनाय हि प्रयोग परश्चेद्भूतार्थवाक्यात्तदर्थं न वेति कृतं प्रयोगे-
णेत्यर्थः ॥ ६०६ ॥

कार्यान्तरस्य चाभावात्कार्यार्थकाभिधायिनः ॥

संबन्धो न भवेदन्यैः साधनाद्यभिधायिभिः ॥ ६०६ ॥

किंच कार्यपदस्य कार्यान्विते शक्तिरनन्विते वा सिद्धान्विते वा नाऽऽद्य इत्याह ।
कार्यान्तरस्येति । गामानयेत्यादौ कार्यवाचिपदस्य कार्यान्वितेऽर्थे संबन्धो न सिद्ध्येदे-
कस्मिन्वान्ये कार्यद्वयाभावादित्यर्थः । अनन्वितस्वार्थमात्रेऽपि कार्यपदस्य न संबन्धो
भवेदभिहितान्वयान्मन्युपगमादित्याह । संबन्धो न भवेदिति । सिद्धान्विते स्वार्थेऽपि
कार्यपदस्य न संबन्धोऽनङ्गीकारादित्याह । संबन्धो नेति । नापि तस्य कार्यान्वया-
न्वायिनि संबन्धोऽन्वयस्य विशेषणत्वेनोपलक्षणत्वेन च दुर्बलत्वादित्याह । संबन्धो नेति ।
एतेन चतुर्थो विकल्पो निरस्तः । विधायकपदस्य संबन्धाग्रहे तस्य नामपदै संबन्धो न
सिद्ध्यतीति फलितमाह । संबन्धो नेत्यादिना । कार्यपदस्यान्यान्विते शक्तिरित्याव-
श्यक तपेतरपदानामिति समुदायार्थः ॥ ६०६ ॥

कार्यान्वयित्वे सर्वेषामपि चेह परस्परम् ॥

पदार्थानामसंबन्धोऽनपेक्षत्वाद्भवेद्भुवम् ॥ ६०७ ॥

कार्यान्वितार्थस्य शक्तिप्रतियोगित्वे दोषान्तरमाह । कार्येति । इहेति प्रयुक्तवा-
क्योक्तिः । सर्वेषामपि पदानां कार्यान्वितेऽर्थे सामर्थ्ये पदानां मिथः सन्धः शाब्दो न
स्यात्तेषां वार्थान्वयेन चरितार्थानां मिथोऽनपेक्षत्वादित्यर्थः ॥ ६०७ ॥

नियोगो न प्रतीयेत विशिष्टविषयस्तथा ॥

तदा चैकपदार्थस्य नियोगः साध्यनामिषात् ॥ ६०८ ॥

तेषां मिथोऽनन्येऽपि कार्यान्वयेनैव विशिष्टव्यवहारमिदिरित्याशङ्क्याऽऽह ।

नियोग इति । पदार्थानां मिथोऽनन्वये सति सोमेन यजेतेत्यत्र सोमविशिष्टयागविषयो नियोगो न भाषादित्यर्थः । कार्यान्विते सर्वपदशक्तिरित्यत्रैव दोषान्तरमाह । तदा चेति । यदा सर्वाणि पदानि कार्यान्विते शक्तिमन्ति तदा सोमस्य यागस्य च प्रत्येकं नियोगान्वयात्तस्यैकैकस्यासौ साध्यतां गच्छेत्तथा च विशिष्टयागसाध्यत्वं तस्यैष्टं नष्टं स्यादित्यर्थः ॥ ६०८ ॥

अथ सोमादिसंबन्धे यागादौ विषये मतः ॥

नियोगः कस्ततः पूर्वं संबन्धे हेतुरुच्यताम् ॥ ६०९ ॥

सोममात्रेण यागमात्रेण वा साध्यनियोगाभावात्तस्य विशिष्टविषयतेति पार्थिगकं पदार्थानां मिथोऽन्यमद्भौकृत्य शङ्कते । अथेति । न तावदादौ प्रत्येकं नियोगान्वयो योग्यतादिकृतपरस्परान्वयस्यैव प्राथम्यात्त्वन्मते च नियोगान्वयात्पूर्वं सोमादेर्यागादेश्चान्योन्यान्यवये हेतुरस्ति न वाऽस्ति चेत्किमसौ योग्यतादिरन्यो वा नाऽऽद्यो योग्यतादिकृतेऽन्ये नियोगाभिनिवेशस्याफलत्वान्न द्वितीयः स हि क्रियातिरिक्तो वा क्रिया वाऽऽद्ये तस्य कारकफलान्यतरत्वात्तद्धीनेऽन्ये नियोगवैयर्थ्यं न च कारकफलातिरिक्तं क्रियातोऽन्यविद्योगान्वयात्पूर्वं संबन्धकारणं प्रसिद्धमिति मत्वाऽऽक्षिपति । कस्तत इति ॥ ६०९ ॥

सिद्धेऽसति विशिष्टे न विषये कार्यमिष्यते ॥

अथ क्रियैव प्राकार्यात्सिद्धं नो यत्समीहितम् ॥ ६१० ॥

संबन्धहेतोरभावपक्षे संबन्धासिद्धेर्विशिष्टो यो नियोगविषयः सिद्धस्तस्मिन्नसति नियोगो निर्विषयो न सिध्यतीत्याह । सिद्ध इति । नियोगानुप्रवेशात्पूर्वं क्रियैव सोमादिसंबन्धे हेतुरिति फलान्तरमाह । अथेति । क्रियाकारकान्वये कार्यमवधार्याद्भौकृतेऽन्यान्विते शक्तिरिति यदस्माकमिष्टं तत्सिद्धमित्याह । सिद्धमिति ॥ ६१० ॥

तदेतरत्तदर्थमित्येवं चैतत्समञ्जसम् ॥

विषये यदि कार्यत्वं कार्यावगमपूर्वकम् ॥ ६११ ॥

कार्ये कार्यान्तराभावात्कार्ययुद्धिः कुतो भवेत् ॥

तदभावादनुरूपो विषयोऽपि न ते भवेत् ॥ ६१२ ॥

अन्यान्विते शक्तिरित्यत्र प्रतिपदाधिकरणगतं भाष्यं प्रमाणयति । तदेति । तत्र किं पदेन पदेन धर्म उच्यत उत सर्वैरेक इति संदिग्धं प्रतिपदं धर्मभेद इति प्राप्य यदैकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थं यविष्यतीति भाष्यकारो राज्ञामन्तर्यामि स्म कदापीतरान्विते शक्तिरित्यङ्गीकारे युक्तं स्यान्नहि पदानि योग्यान्वितार्थार्थकतां विनाऽन्यशेषतां गच्छन्तीत्यर्थः । कारकान्वयेऽपि क्रियायाः स्वगतकर्तव्यताया नियोगार्थान्व तम्मात्कर्तव्यतावे-

शादित्युक्तं तत्र कार्यमवधीर्यान्विते शक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । विषय इति । निषे-
गविषये यागादौ कार्यत्व नियोगधीपूर्वक चेन्नियोगेऽपि तद्वीस्तद्वद्विकृता स्यादविशे-
षात् च नियोगे नियोगान्तरमतन्त्र कर्तव्यत्वबुद्ध्यसिद्धिरित्यर्थः । नियोगकार्यत्वबुद्ध्य-
भावे लब्ध दोषमाह । तदभावादिति । नियोगकार्यताबुद्ध्यधीनत्वाद्वात्त्वर्पणानुष्ठानस्ये-
त्यर्थः ॥ ६११ ॥ ६१२ ॥

कार्यार्थता तत्तद्वेष्टा हीयेतानुष्ठितिं विना ॥

अथ कार्यान्तराभावेऽप्यस्य कार्यत्रयमिष्यते ॥ ६१३ ॥

विषयस्यापि कार्यत्वाभावे प्राप्त दोषमाह । कार्यार्थतेति । तत्तत्तस्य यागादेरनुष्ठा-
नाभावात्तदनुष्ठानं विना नियोगार्थता तस्य तद्वेष्टा हीयेतैवेत्यर्थः । नियोगस्य यागादौ
कार्यत्वे हेतोः स्वस्मिन्नपि तद्वेतुत्वसिद्धेर्नोक्तदोषपरपरैति शङ्कते । अथेति ॥ ६१३ ॥

विषयस्यापि कार्यत्वं स्वत एव भवेत्तथा ॥

विषयोऽकार्यरूपत्वात्स्वसिद्धौ यद्यपेक्षते ॥ ६१४ ॥

कार्यं तदपि विषयमीक्षेतासाध्यरूपतः ॥

कार्येऽपि कार्यतैव च भवेद्विषयहेतुका ॥ ६१५ ॥

यथा स्वतो नियोगस्य कार्यत्व तथा यागादेरपि तदस्तु कृत नियोगेनेति दूययति ।
विषयस्येति । धात्वर्थस्य क्लेशात्मन स्वतोऽकार्यत्वात्तत्कार्यतायै नियोगापेक्षेति शङ्कते ।
विषय इति । कार्यमपि स्वतोऽकार्यत्वाद्वात्त्वर्पमपेक्षेतान्यथा धात्वर्थवैयर्थ्यात्तदपेक्ष-
त्वेऽपि कार्यस्य स्वतश्चेत्कार्यत्व कार्यापेक्षत्वेऽपीतरस्य स्वतस्तर्किकं न स्यादिति साम्य-
मत्वाऽऽह । तदपीति । नियोगस्य विषयापेक्षत्वे फलितमाह । कार्येऽपीति ॥ ६१४ ॥
॥ ६१५ ॥

अन्योन्याश्रयता च स्याच्च च कार्यप्रधानता ॥

पुण्यापारण्यपेक्षार्था स्वसिद्धौ कार्यमुच्यते ॥ ६१६ ॥

नियोगस्य विषयाधीनकार्यत्वेऽपि विषयस्य कार्यत्व नियोगाधीनमित्येतत्ताव-
मुपगतमित्याशङ्क्याऽऽह । अन्योन्येति । नियोगकार्यत्ववशाद्विषयकार्यत्व ततश्च
नियोगकार्यत्वमित्यन्योन्याश्रयतेत्यर्थः । चकारभूचित दोषान्तरमाह । न चेति । विष-
यस्य नियोगाधीनकार्यतावत्तस्यापि विषयाधीनकार्यत्वे प्रधानता न स्याद्यागादेरविशेषा-
दित्यर्थः । नियोगयागयोः साम्यमुक्त्वा यागस्यैव कार्यत्वमिति विशेषं वक्तुं कार्यल-
क्षणमाह । पुण्यापारेति । स्वोत्पत्तौ पुण्यापारण्यपेक्षायां सत्या यद्भवति तत्कार्यमि-
त्यर्थः ॥ ६१६ ॥

यागादिः स च नो कार्यं स्वतः कार्यरूपतः ॥

कार्यस्यैव न कार्यत्वमकार्ये कार्यतेष्यते ॥ ६१७ ॥

उक्तमणस्य यागादौ भावात्तस्यैव कार्यतेत्याह । यागादिरिति । अवधारणार्थेन

पार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७९

चकारेण भिन्नक्रमेण सूचितं व्यावर्त्यमाह । नो कार्यमिति । नियोगे कार्यलक्षणाभावे हेतुमाह । स्वत इति । नियोगस्य कार्यत्वं स्वतस्तद्वादिनामिदं न पुंव्यापाराधीनमन्यथा घटतुल्यत्वापातादतो नियोगस्योक्तलक्षणाभावाच्च कार्यतेति भावः । तस्य कार्यत्वाभावे हेत्वन्तरमाह । नेति । नियोगो नाम कार्यत्वं न च तस्य तदेव कार्यत्वं स्वाश्रयापत्तेर्नापि कार्यत्वान्तरमनवस्थितेरित्यर्थः । कस्य तर्हि कार्यत्वं तदाह । अकार्य इति । स्वतोऽकार्यत्वरूपे चागादौ विधिना कार्यतेत्यर्थः ॥ ६१७ ॥

न शौक्ये शुक्रतापचिः पटादेः सा विधीयते ॥

घटकार्ययजत्यादे स्वस्वभावतया स्थितम् ॥ ६१८ ॥

सिद्धसाध्यादिभेदेन स्वशब्देनाभिधीयते ।

यदा तदा ध्वनेर्न स्यादज्ञातार्थावबोधने ॥

विशेषः कश्चिदित्येवं न प्रवृत्तिर्विधेर्भवेत् ॥ ६१९ ॥

कार्यत्वापारे कार्यत्वापोगे दृष्टान्तमाह । न शौक्य इति । अकार्ये कार्यत्वमित्यत्र दृष्टान्तः पटादेरिति । कार्यस्य कार्यत्वासंभवाद्यागादेरेव तद्योगात्तस्मात्कार्यव्यतावे-
शादिति पक्षस्यायुक्तत्वात्क्रियाकारकान्वयस्य नियोगानधीनत्वात्कार्यमनपेक्ष्यान्विते शक्तिरिति स्थिते फलितमाह । घटेति । कार्यं नियोगो यजतिः क्रिया गुणाशावत्स्यादि
ग्रहीतुमादिपदम् । तत्र घटो वा नियोगो वा क्रिया वा गुणादिर्वा मृदात्मत्वमित्यसा
ध्यत्वबलनरूपत्वद्रव्यतन्त्रत्वाद्यसाधारणरूपेण स्थितः स्ववाचकशब्देन सिद्धेन साध्येन
तच्छेपेण वा योग्येनान्वितो यदोच्यते तदा भूतार्थस्य कार्यार्थस्य च वाक्यस्याज्ञा-
तज्ञापने विशेषो न कश्चिदित्येवं स्थिते नियोगाधीना प्रवृत्तिरित्येतन्न स्यादित्यर्थः
॥ ६१८ ॥ ६१९ ॥

अवबुद्धे तु शब्दार्थे पुरुषार्थानुरोधतः ॥

स्वत एव प्रवृत्तिः स्यान्न शब्दाच्चार्यतस्तथा ॥ ६२० ॥

कथं तर्हि शब्दानन्तरभाषिणी प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य नरस्यापि रागादेवेत्यत्रोक्तं स्मारयति । अवबुद्धे त्विति । अज्ञातेऽर्थे शब्दाज्ज्ञाते तदनुपपत्तपुरुषार्थाभिलाषादेव परति-
रोपेक्षात्पुरुषस्य प्रवृत्तिर्न लिङादिशब्दानाहि तच्छ्राविणामपि तदर्थधीविधुराणां प्रवृत्ति-
र्दृष्टा नापि सा तदर्थाभियोगात्तस्यैवासंमतेरित्यर्थः ॥ ६२० ॥

साधनादित्रयाद्वाचं पुरुषार्थबहिष्कृतम् ॥

क एतत्साधयेद्दीर्घान् किं वा रूपमितीर्यताम् ॥ ६२१ ॥

साध्यस्वभावनियोगमङ्गीकृत्य तस्य प्रवर्तकत्वाभाव उक्त इदानीं साध्यत्वमेव तस्या-
सिद्धमित्याह । साधनादीति । करणेतिकर्तव्यताभावात्तिरिक्तं कार्यं न कृतिव्याप्य-
मित्यर्थः । भाव्यादन्यत्वं साधयति । पुरुषार्थेति । सुखं दुःखनिवृत्तिर्वा पुमर्थस्ततोऽन्य-

साध्यत्वेनाकार्यतेत्याशङ्क्य सिद्धस्य व्योमवदकार्यतावदत्यन्तासिद्धत्वेनेष्टनियोगस्यापि तत्पुष्पवदकार्यता युक्तेत्याह । व्योमेति ॥ ६२९ ॥

कर्तव्यो याग इत्येवं यागाद्भिन्ना ययेक्ष्यते ॥

कर्तव्यं कार्यमित्येवं ततोऽपि व्यतिरिच्यते ॥ ६३० ॥

संभाव्यमानसिद्धेरपि यागादेर्न कार्यता स्वरूपं यागः कार्योपादानं कार्यमिति भेदप्रतीतेरतो नियोगस्यैव तत्स्वरूपमित्याशङ्क्याऽऽह । कर्तव्य इति । भिन्ना कार्यतेति शेषः ॥ ६३० ॥

कार्यकर्तव्यता कार्येत्येवमेवातिरिच्यते ॥

तस्मान्न वस्तुपर्योऽयं शब्दादेव प्रकर्षतः ॥ ६३१ ॥

ननु यद्यपि नियोगस्य कार्यता न स्वरूपं तथाऽपि धर्मो यागावेत्तु बुद्ध्यात्मनो नास्ती धर्मोऽपि तत्प्रतीतिस्तत्साध्यनियोगविषयेति तर्हि कार्यात्मनो नियोगस्य कार्यता कार्या न वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । कार्येति । नियोगकार्यता कार्येत्युपगमे यागादेरिव नियोगादपि सा भिद्येत तदीया कार्यतेति भेदव्यपदेशात्तस्याश्च कार्यान्तरमित्यनवस्थेत्यर्थः । द्वितीये निषिद्धतुल्या नियोगकार्यता स्यादतो नियोगे कार्यतायाः स्वरूपत्वेन धर्मत्वेन वा योगात्कारणनिकत्वमेवेति मत्वाऽऽह । तस्मादिति । नायं वस्तुनः स्वभावो धर्मो वेत्यत्र तमेव हेतुं स्पष्टयति । शब्दादिति । यागः कार्यः कार्यं कार्यमित्यादिशब्दादेव कार्यताया वस्तुनः सकाशात्पृथक्करणादित्यर्थः ॥ ६३१ ॥

अतो यदेव साध्यार्थसाधनत्वेन गम्यते ॥

वेदाच्चदेव साध्यत्वात्कार्यं नान्यच्चतः पृथक् ॥ ६३२ ॥

ननु स्वर्गादेः साधनत्वेन स्वर्गकामादिवाक्यादनुष्ठेयं गम्यमानं कार्यं कथं युक्त्याऽपास्यते तस्या वाक्यादौर्बल्यादित्याशङ्क्य नियोगस्वरूपसाधकाद्यभावाद्भिन्नं कार्यं यागाद्येव तस्यावान्तरापूर्वद्वारा फलित्वोपपत्तेः साध्यत्वान्न ततोऽन्यत्कार्यमित्याह । अत इति । यागादिस्वरूपत्वेन ततोऽन्यत्वेन वा तस्य दुर्गिरूपत्वं मत्वा पृथगित्युक्तम् ॥ ६३२ ॥

लिङादिः प्रेरणावाची कुतः कार्यमितीर्यताम् ॥

विषयत्वेन नाऽऽक्षेपो भावार्थो विषयो र्मतः ॥ ६३३ ॥

वैदिकलिङादिगम्यो नियोगो न युक्तिशतेनापि शक्योऽपह्नोतुं नहि निर्विषयं लिङादि न च यागादेरेव तदालम्बनं तस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि प्रत्ययार्थत्वाभावादित्याशङ्क्य भाट्टभतेनाऽऽह । लिङादिरिति । ननु प्रेरणायाः सविषयत्वात्तद्वाचिना लिङा-

वार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमहाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८३

दिना नियोग स्वाच्यविषयत्वेनाऽऽक्षिप्यते नेत्याह । विषयत्वेनेति । क्रियाविषय-
त्वात्प्रेरणाया न नियोगविषयतेत्यर्थः ॥ ६३३ ॥

प्रेरणाऽपीह नैव स्यादज्ञातज्ञापनात्पृथक् ॥

समस्तकार्यदोषोक्तिप्रसङ्गान्मित्यभावतः ॥ ६३४ ॥

वार्तिककारमतेन नियोगे भानामावमुक्त्वा समीहितोपायताया लिङाद्यर्थत्व स्वमत-
वस्तु प्रेरणायास्तदर्थत्व दुदूषयिषु सा किमज्ञातज्ञापनादन्याऽनन्या वेति विकल्प्याऽऽद्य
दूषयति । प्रेरणेति । लिङादौ नियोगवत्साऽपि नाज्ञातज्ञापनादन्या वाच्याऽस्तीत्यत्र हेतु-
माह । समस्तेति । साधनादित्रयाद्वाह्यमित्यादीनां सर्वेषां कार्यं दर्शितदोषाणामज्ञा-
तज्ञापनादन्यप्रेरणायामपि कथनप्रसङ्गात्त्वदिष्टप्रेरणाया प्रमाणाभावाच्च न साऽस्ती-
त्यर्थः ॥ ६३४ ॥

न स्वरूपं लिङादीनां प्रेरणाज्ञापकत्वतः ॥

अन्योन्यरूपभेदेऽपि प्रेरणानुगमात्तया ॥ ६३५ ॥

किं चान्याऽपि सा लिङादीनां स्वरूपं वा या काचिच्छक्तिर्वा व्यापारविशेषो वा नाऽऽद्य
इत्याह । नेति । लिङादीनां ज्ञापकत्वात्प्रेरणायाश्च तदभावाच्च सा तत्स्वरूपमित्यर्थः ।
यमेत जुहोतीति लिङ्गलिङादीनामन्योन्य रूपभेदेऽपि प्रेरणायास्तदभावादेकत्वेन सर्वत्रा-
नुगतेरेकस्य बहूना च भेदान्न लिङादिस्वरूपं प्रेरणेति युक्त्यन्तरमाह । अन्योन्य-
मिति । लिङादीनां न स्वरूपं प्रेरणेत्येतत्तथेत्युच्यते ॥ ६३५ ॥

शक्तेरनभिधेयत्वाच्च व्यापारोऽपि नेप्यते ॥

प्रेरकाभावतो वेदे तद्व्यापारोऽपि नेरणा ॥ ६३६ ॥

प्रेरणा लिङादिशक्तिरिति द्वितीय निरस्यति । शक्तेरिति । लिङादिवाच्या प्रेरणा
तद्वादिभिरिष्टा तच्छक्तित्वे च तस्या शक्तिशक्तिमतोरभेदे न वाच्यत्वमेकत्र वाच्य-
वाचकत्वायोगाद्भेदेऽपि प्रयोजकत्वाच्च वाच्यता नहि दाहप्रयोजकीमूर्ता शक्तिर्दाहनश-
ब्देनोच्यते तन्न प्रेरणा लिङादिशक्तिरिति भावः । तृतीयेऽपि व्यापारविशेषो लिङा-
दीनां वा प्रेरकस्य वा नाऽऽद्य इत्याह । तद्व्यापारोऽपीति । लिङादिन्यापारो हि
स्पन्दो वा यन्त्रो वा नाऽऽद्यस्तेषां विभुत्वेन तद्गुणत्वेन वा मूर्तत्वाभावात्तदनुविधायि-
स्पन्दायोगान्नेतरो यत्नस्य चेतनगुणस्याचेतनेषु तेष्वसम्भवाच्चापि तेषां व्यापारान्तरं तज्ज-
न्यस्तज्जन्यजनको व्यापार इति रक्षणान्तरान्तस्य तस्यानिरूपणादिति भावः । प्रेरकोऽपि
पुरुषो वेदो वाऽऽद्ये वेदस्यापौरुषेयत्वाच्च प्रेरकभावात्तद्विषयव्यापारविशेषासिद्धिस्तथा
च तत्र प्रेरणामात्रविषयो लिङादि स्यादित्याह । प्रेरकेति ॥ ६३६ ॥

अतः समीहितोपायतया वस्त्ववरोधयन् ॥

अबुद्धं प्रेरको वेदो ज्ञापना प्रेरणा मता ॥ ६३७ ॥

अज्ञातज्ञापनादन्या प्रेरणेत्यसंभवात्ततोऽनन्या सा प्रेरकश्च वेद इति पञ्चावद्भीक-
रोति । अत इति ॥ ६३७ ॥

तथा च वस्तुपायात्म्यज्ञापनेन प्रमाणता ॥

न प्रेरकतया सा स्यात्प्रत्यक्षादेरनीक्षणात् ॥ ६३८ ॥

अज्ञातज्ञापना प्रेरणा वेदश्च तद्धेतुरिति सिद्धेऽपि प्रवर्तकतया वेदप्रमाण्यात्कर्ष-
त्वत्पक्षसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । तथा चेति । प्रत्यक्षादेः प्रेरकत्वाददर्शनादज्ञातज्ञाप-
कत्वेनैव प्रामाण्यद्वेदस्यापि प्रामाण्यं न प्रेरकत्वेनेत्यर्थः ॥ ६३८ ॥

निष्पादितनियोगस्य वेदप्रामाण्यतो यथा ॥

नियमेन फलं तद्वत्साधनानुष्ठितेर्भवेत् ॥ ६३९ ॥

नियोगप्रेरणयोर्लिङ्गार्थत्वाभावेऽपि कथं समीहितसाधनतायास्तदर्थत्वाशङ्क्याऽऽह ।
निष्पादितेति । यथा नियोगवादे घात्वर्णानुष्ठानदुत्पादितनियोगस्य स्वर्गकामादि-
वाक्यात्फलमापश्यकं तथाऽनुष्ठितस्य यागादेरपि तद्वत्साधनानुष्ठानादव्यापारद्वारा
फलनियमः । अतो लिङ्गार्थो यागादेरिष्टोपायतोति शक्यं वक्तुमित्यर्थः ॥ ६३९ ॥

विसंवादोऽपि नाऽऽशङ्क्यो नियोगार्थे यथा तत्र ॥

वैदिकत्वादुपायेऽपि नृत्ये व्यभिचारिता ॥ ६४० ॥

ननु यागादेः स्वर्गाद्युपायत्वं लिङ्गार्थत्वेत्तदनुष्ठानानन्तरं स्वर्गादिना भाव्य भुजि-
लस्य तृप्तेरानन्तर्योपलम्भात्तत्र नानन्तरफलादर्शनात्फलोपायतायास्तदर्थत्वायोगादन्यस्य
च तदर्थन्यानिष्ठत्वादप्रामाण्यं स्वर्गकामादिवाक्यस्य म्यात्तत्राऽऽह । विसंवादोऽपीति ।
यथा नियोगे लिङ्गार्थेऽनन्तरफलानुपलम्भेऽपि वैफल्यं वाक्यस्यामानत्व वा न शङ्क्यते
तथा यागादावपि तदर्थे समीहितोपाये विसंवादो नाऽऽशङ्क्यमर्हति तत्रोपायत्वस्य वैदे-
काम्यत्वात्तस्मात्फलोपायत्वमेवार्थो लिङ्गादेरित्यर्थः । यागादेरुपायत्वस्य वैदिकत्वेऽपि
कथं न विसंवादशङ्केत्याशङ्क्याऽऽह । नृत्य इति । पौरुषेये वाक्ये फलादिव्यभिचारदृष्टे-
र्लोके विसंवादशङ्क्यामपि न सा वेदे शुक्ता तस्मात्पौरुषेयस्यादोषत्वादित्यर्थः ॥ ६४० ॥

नानन्तरफलो यागो दृष्टो लोकेऽपि हि कश्चित् ॥

अतः सामान्यतो दृष्टं क्रियात्वादित्यद्वयम् ॥ ६४१ ॥

ननु यागादिक्रियाऽनन्तरफला क्रियात्वान्मर्दनवदित्यान्तर्यं फलस्यानुमीयते तथाच
तदनुपलम्भे कथं विसंवादशङ्का नावतरेजेत्याह । नेति । यागशब्देन क्रियोच्यते ।
मर्दनादौ फलानन्तर्येऽपि न सर्वा क्रियाऽनन्तरफला लोके दृष्टा सेवाभावदृष्टेरित्यर्थः ।
तथाऽपि किमनुमानदूषणमनैकान्त्यमित्याह । अत इति । यागादौ क्रियात्वं दृष्टं
क्रियात्वादिति गदनुमानं तत्र दोषवहं सेवादौ व्यभिचारादित्यर्थः ॥ ६४१ ॥

स्वसामर्थ्याद्यथा कार्यं कालास्पृष्टं प्रभाषते ॥

लिङादिर्यागमप्येवं वक्ष्यतीत्यविशिष्टता ॥ ६४२ ॥

ननु यागादि स्वर्गाद्युपायो लिङादिवाच्यश्चेत्तस्य कालसम्बन्धोऽस्ति न वा । आद्ये भूतादिकालयोगिनो नानुष्ठेयता द्वितीये शब्दे कालास्पर्शे घटादितुल्यताऽर्थतस्तदस्पर्शे त्वसत्त्वयुक्तमत आह । स्वसामर्थ्यादिति । अस्ति तावन्नियोगयामयोस्तुल्यता लिङादिना स्वशक्त्या नियोगवध्यामस्थापि कालम्पार्श्वानो वचनात् न च कालयोगे यागस्यासत्त्वमिष्टोपायत्वात्कारेण तदयोगेऽपि स्वरूपेण तद्योगाभियोगस्य तु स्वरूपेणापि कालायोगितेति विशेषो न चेष्टोपायताविशिष्टयागस्य कालेतरजडस्य कालायोगादसत्त्व तस्य स्वर्गकामादिवाक्योप्यन्तात् न च नियोग एव तदीयस्तुतिमन्त्रलौकिके लिङादेरशक्यसंगतित्वात् न च केवलस्य यागीयत्व विशिष्टस्य पदशक्तिविषयत्वं वैपरीत्यप्रसङ्गाद्धक्षणायाश्चाभिष्टत्वाद्धौकिकी तु समोहितोपायता लिङादिशक्तिविषयोऽर्थान्तरस्पृष्टा लौकिकात्मना सैव वाक्यतात्पर्यमप्येति भावः ॥ ६४२ ॥

साक्षादेवं च संबन्धः साध्यसाधनयोर्भवेत् ॥

नातिरिक्तलिङाद्यर्थव्यवधानविदम्बना ॥ ६४३ ॥

यागादेरिष्टोपायत्वस्य लिङाद्यर्थत्वे हेत्वन्तरमाह । साक्षादिति । यागादेरिष्टोपायत्वस्य लिङाद्यर्थत्वे सति साध्यसाधनयोरव्यवहित संबन्धः सिध्यति नियोगस्य तदर्थत्वे तेन यागस्वर्गयोर्व्यवधानरूपा विदम्बना स्यात्सा चायुक्ता न व्यव्यवहिते संबन्धे व्यवहितोच्यते गोरवादित्यर्थः ॥ ६४३ ॥

साक्षादसति संबन्धे पारंपर्यं न तु कश्चित् ॥

गतां सत्यां तदप्यत्र नान्यत्रेवोपलभ्यते ॥ ६४४ ॥

अरुणया क्रीणातीत्यत्र व्यवहितोऽपि संबन्धः स्वीकृतस्तथा स्वर्गकामवाक्येऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । साक्षादिति । अव्यवधानेन संबन्धेऽनुपपत्तेः व्यवधानमिष्यते नाव्यवहितसंबन्धसम्भवे कश्चिदपि पारंपर्यमिष्टं तदपि स्वर्गकामादिवाक्ये न शक्यमुपगन्तुमरुणया क्रीणातीतिवदप्रतीतेरित्यर्थः ॥ ६४४ ॥

श्रुत्या क्रयाभिसंबन्धो व्यवन्विज्यैव साधनम् ॥

अरुणः साधको दृष्टो नानपेक्षो दृष्टा च सः ॥ ६४५ ॥

वैर्म्यदृष्टान्तं प्रपञ्चयति । श्रुत्येति । अरुणया क्रीणातीत्यत्र तृतीययाऽरुणो गुणः क्रयणसम्बन्धोऽपि साधनं पशु विशेष्यैव सोमत्रयस्य साधकोऽवगतो न द्रव्यानपेक्षो गुणः क्रयण साधयत्यन्यथा गुणो दृष्टा स्यात्तन्मात्रस्य सर्वत्रासाधनत्वात्समुच्चयः कुतो

द्रव्यगुणवदित्यत्र चारुणाधिकरणमवतार्येतत्प्रतिपादितं न चैव स्वर्गकामादिवाक्ये व्यवधानवीरव्यवहितसवन्धसम्भवम्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ ६४५ ॥

यागः कार्याभिसर्वान्धोऽप्यनुत्पाद्य फलं न ते ॥

कथंचित्साधयेत्कार्यं तच्च नास्तीत्यसाधकः ॥ ६४६ ॥

यागादे भर्गादिनाऽन्वयो न नियोगेनेत्युक्तमिदानीं नियोगेनान्वयमुपेत्यापि दोषमाह । याग इति । यागो नियोगान्वितोऽपि तमुत्पादयन्नवान्तरव्यापारेण रहित सहितो वा नाऽऽद्यो निर्व्यापारकरणानङ्गीकाराद्वितीये फलोत्पत्तिर्वा व्यापारान्तर वाऽवान्तरव्यापारः । आद्ये स्वर्गमनुत्पाद्य यागो न कथंचिदपि त्वदिष्ट नियोग साधयेन्नहि निर्व्यापार करण कार्याय पर्याप्तं न च स्वर्गो यागानन्तरं कथंचिदष्टोऽनो यागो नियोगस्यानाधिक्यमादित्यर्थः ॥ ६४६ ॥

न चान्या व्यापृतिस्तस्य कार्यसिद्धौ त्वयेप्यते ॥

फलानुत्पत्तितस्तस्मान्न कार्येणापि संगतिः ॥ ६४७ ॥

द्वितीयमाशङ्कयाऽऽह । न चेति । स्वर्गादिसिद्धयतिरेकेण नियोगसिद्धिमुद्दिश्य यागादेर्व्यापारान्तरं त्वया भेष्यतेऽन्यथा स्वर्गादेरेण तत् सभवाज्जियोगवैयर्थ्यादित्यर्थः । अस्तु तर्हि फलोदयद्वारा यागादेर्नियोगसिद्धिरित्याशङ्क्य तच्च नाम्नीत्युक्तं व्यनक्ति । फलेति । नहि तस्माद्यागादेरनन्तरं फलमुपलब्धमतस्तद्वाराऽपि नियोगेन यागादि साधकतया नान्वेतीत्यर्थः ॥ ६४७ ॥

अयं शास्त्रप्रमाणत्वाददृष्टाऽप्यभ्युपेयते ॥

फलोत्पत्तिर्ममाप्येव तथा सति भविष्यति ॥ ६४८ ॥

यागादेरनन्तरमदृष्टाऽपि फलोत्पत्तिः स्वर्गकामादिवाक्यप्रामाण्यादिष्टा तेन तद्वारा नियोगजनकत्वमपि तस्य युक्तमिति चोदयति । अयेति । शास्त्रप्रामाण्यादृष्टमे समीहि तमाधनतावादिनोऽपि तद्वलादनन्तरमदृष्टाऽपि फलोत्पत्तिर्भविष्यतीति नियोगवैयर्थ्यमिति याह । भवेति ॥ ६४८ ॥

मम शास्त्रप्रमाणत्वात्पश्चादपि भवेत्फलम् ॥

पूर्वं तु भवतो न्याय्यं तदभावे ह्यसाधैकम् ॥ ६४९ ॥

अपक्षे विशेष दर्शयन्जियोगकल्पनावयवस्य समर्थयते । भवेति । इष्टोपायतावादे यागादिव्यवहितकालेऽपि स्वर्गादि स्यात्स्वर्गकामादिवाक्यप्रामाण्यादित्यर्थः । नियोगवादेऽपि तत्प्रामाण्यस्य तुल्यत्वाच्च विशेषमिदिरित्याशङ्कयाऽऽह । पूर्वं इति । नियोगोत्पत्तेरव्यापारान्तरानन्तरमेव फलं नियोगवादे युक्तं स्वर्गोद्योगेन यागादेरवान्तरव्यापारशून्यस्य नियोगसाधकत्वादवान्तरव्यापारान्तराङ्गीकारे च नियोगव्यवस्थेऽप्योक्तत्वाच्च न

प्रातिवध्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारपटीकासंवलितम् । १८७

साधकहीन स सिध्यति धात्वर्थवैयर्थ्याच्चास्त्रप्रामाण्यदम्बने च यागादेरेव फलसिद्धे-
र्यर्था नियोगकल्पनेति भाव ॥ ६४९ ॥

कार्यसिद्ध्या फलावाप्तावशेषफलसंभवः ॥

सकृत्करण एव स्यात्कार्यस्याभेदतस्तव ॥ ६५० ॥

यागादिसिद्ध्या नियोगसिद्धिस्ततः स्वर्गादीति निरस्तप्रतमद्वीष्टव्य दोषमाह ।
कार्येति । यदा यागादिर्नियोगमुत्पादयति स च स्वर्गं तदा सकृत्करणे नियोग-
सिद्धेस्तस्य चैक्यादपर्यायमेव सर्वफलसिद्धिः स्यादतो बहुकर्मानुष्ठानमेकस्याऽऽवृत्तिश्च
व्यर्थेत्यर्थः ॥ ६५० ॥

अनुबन्धाभिसंबन्धात्फलं चेत्स्यान्वयवस्थया ॥

तत एव न कार्यात्स्यात्तदा तद्भावभावतः ॥ ६५१ ॥

नियोगस्य स्वरूपभेदेऽपि यागालुपाधिभेदेन भेदात्फलव्यवस्थासमवाशोक्त दूषण
मिति शङ्कते । अनुबन्धेति । यतो नियोगभेदस्तत एव फल तद्व्यवस्था च स्यादनुबन्ध
भेदे तद्भावादप्यथा चाभावादतस्तस्मिन्पक्षे नियोगवैयर्थ्यामित्याह । तत इति ॥ ६५१ ॥

औपाधिकश्च मिथ्या स्यात्साध्यसाधनलक्षणः ॥

व्यवहारः श्रुतेर्ज्ञातः परमार्थैकवादिनः ॥ ६५२ ॥

उपाधिभेदाभिनियोग भिन्दानस्य दोषान्तरमाह । औपाधिकश्चेति । उपहितो नियोग
साधन तेन स्वर्गादि साध्यमित्युक्ते स्फटिकलोहित्यबहुपदितस्य मिथ्यात्वात्तदायत्तस्वर्गा-
देरपि तथात्व परमार्थमेव सर्वमिति वादिनश्च श्रुतौ व्यवहार साध्यसाधनात्मा नृपेत्य-
निष्टमित्यर्थः ॥ ६५२ ॥

एवं ते कर्मकाण्डेऽपि कार्यं तावन्न युज्यते ॥

ऐकात्म्ये तु यथा नास्ति विशेषेणोच्यते तथा ॥ ६५३ ॥

कर्मकाण्डे नियोगाभावेऽपि ज्ञानकाण्डे स्यादित्याशङ्क्य वृत्तं कीर्तयति । एवमिति ।
अपिस्तत्र नियोगासम्भवनार्थः । वर्तिष्यमाणमर्थं सौवर्ग्यार्थं सगृह्णाति । ऐकात्म्ये
त्विति । यथा ज्ञानकाण्डे नियोगो न षट्ते तथा विशेषहेतुनोच्यतेऽनन्तरसदभेदे
त्यर्थः ॥ ६५३ ॥

प्रतिपत्तिविधिस्तावन्नाऽऽत्मा द्रष्टव्य इत्ययम् ॥

तस्य भावार्थनिष्ठत्वाद्वस्तुन्यनुपपत्तिः ॥ ६५४ ॥

आत्मा द्रष्टव्य इति श्रुतेर्न ज्ञानकाण्डे नियोगः शक्यो निरसितुमिति चेत्तत्र वस्तुनि
वा नियोगस्तज्ज्ञाने वेति विकल्प्याऽऽद्य दूषयति । प्रतिपत्तीति । आत्मा द्रष्टव्य
इत्ययं विधिरपि प्रतिपत्तिविषयो न वस्तुविषय इति । अत्र हेतुमाह । तस्येति । तत्रैव
हेत्वन्तरमाह । वस्तुनीति ॥ ६५४ ॥

सिद्धेऽसिद्धेऽथ वैकात्म्ये विधिर्नैवोपपद्यते ॥

नाऽऽकाशे नापि तत्पुण्ये पुंन्यापारानपेक्षता ॥ ६५५ ॥

अनुपपत्तिं साधयति । सिद्ध इति । ऐकात्म्ये नित्यसिद्धे विध्यसंभवे दृष्टान्तमाह ।
नेति । विधिरिति पूर्वणान्वयः । ऐकात्म्यं चेदसिद्धं तथाऽपि न तत्र विधिरित्यत्र दृष्टा-
न्तमाह । नापीति । उभयत्र हेतुमाह । पुंन्यापारेति । सतोऽसतो वा पुरषस्यापारा
योग्यत्वान्नोभयत्रापि विधिस्तद्योग्ये तदुपगतेरित्यर्थः ॥ ६५५ ॥

न विधिर्दर्शनेऽपि स्यादन्योन्याश्रयदोषतः ॥

दर्शनाद्विधिसंसिद्धेर्विधेर्दर्शनसिद्धितः ॥ ६५६ ॥

वस्तुन्यसाध्ये विध्यभावेऽपि दर्शने भावार्थे विधिरिति विकल्पान्तरमाशङ्क्य तन्मात्रे
ब्रह्मविशेषिते वेति विकल्पस्याऽऽद्य प्रत्याह । न विधिरिति । दर्शनेऽपि तन्मात्रे न विधि-
र्घटादिज्ञानेऽपि प्रसङ्गादित्यर्थः । न ब्रह्मविशेषितेऽपि तस्मिन्विधिरित्यपिना प्रतिज्ञाय
हेतुमाह । अन्योन्येति । तमेव दोषं दर्शयति । दर्शनादिति । ब्रह्मविशेषितदर्शनस्य
विधेयत्वे ब्रह्म प्रतिपन्नं वाच्यं विशेषणाग्रहे विशिष्टादृष्टेस्तामन्तरेण तत्र विध्यसिद्धेरतो
ब्रह्मणि ज्ञाते तज्ज्ञाने विविक्ततत्त्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयाच्च विशिष्टज्ञाने विधिर्न च
वेदान्तेषु विद्युपगमे वस्तुनि मान्तोभयपरत्वे वाक्यभेदादिति भावः ॥ ६५६ ॥

न च यूप्यादिवच्छक्यं वेदेनैव समर्पणम् ॥

ऐकात्म्यस्य स्वतः सिद्धेः साध्यत्वात्पूषवस्तुनः ॥ ६५७ ॥

अथ यथा यूप्यादिलोकोऽर्थो यूपे पशु बध्नातोत्यादिविशिष्टोपतया यूप तदतीत्या
दिनाऽर्प्यते तथा ब्रह्मणोऽपि द्रष्टव्यविशिष्टोपत्वेन सत्यज्ञानादिवाक्येनार्पणमिति विधि-
परत्वे वेदान्तानां वस्तुमान्ता न च वाक्यभेदो वस्तुन्यवान्तरतात्पर्यात्तत्राऽऽह । न चेति ।
ब्रह्मणो विशिष्टोपत्वेनासमर्पणे हेतुमाह । ऐकात्म्यस्येति । यूप्यादेस्तच्छेषतयाऽर्पणे हेतु
माह । साध्यत्वादिति ॥ ६५७ ॥

सिद्धं चेद्दर्शयेद्देदः प्रसिद्धं दर्शनं तथा ॥

तन्निष्ठं च भवेद्वाक्यं व्यर्थता च विधेस्तदा ॥ ६५८ ॥

कूटस्थनित्यं ब्रह्म विशिष्टोपतया वेदो नार्प्यतोत्युक्तं विपस्ते स्वपशसिद्धिमाह । सिद्धं
चेति । दर्शनं वेदं सिद्धमप्यर्पयतीति स्वमतमिति यावत् । यथोक्तार्थस्य विधिपर-
वाक्यादेव सिद्धौ कथं स्वपशसिद्धिस्तत्राऽऽह । तन्निष्ठं चेति । यद्विधिलिङ्गेभ्यो ब्रह्म
परमेव सत्यादिवान्य न विधिपरमतो वेदान्तानामवान्तरतात्पर्यं वस्तुनैत्युक्तमिति
भावः । नावयस्य वस्तुपरत्वे तज्ज्ञाने विधिवैयर्थ्यमिति फलितमाह । व्यर्थेतेति ॥ ६५८ ॥

सर्वमात्मेति वाक्यस्य न च वस्तुन्यसंभवः ॥

येनार्थस्यासमाप्तत्वात्क्रियेताध्याहृतिः पदे ॥ ६५९ ॥

विधिं विना वाक्यस्य वस्तुबोधित्वायोगात् तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वमिति । वाक्यस्य विधिं विहाय न वस्तुनि बोधकत्वासंभवो व्युत्पन्नस्य वाक्यश्रवणे तदर्थतुदे-
रित्यर्थः । तत्रापि विधिपदमध्याहर्तव्यं तद्वतो वाक्यस्यार्थबोधकत्वदर्शनादिति चेन्नेत्याह ।
येनेति । येन वस्तुबोधित्वासामर्थ्येन विधिविधुराद्वाक्याद्वस्तुनोऽप्रतिपत्तेरध्याहारो विधि-
पदे क्रियेत न तथा विधिशून्यवाक्यस्य वस्तुबोधित्वासामर्थ्यमधिकारिणो वाक्यात्तद्वी-
दर्शनादतोऽध्याहारासिद्धिरित्यर्थः ॥ ६५९ ॥

आत्मा ब्रह्मेति विज्ञानं विधिं नैव व्यपेक्षते ॥

यस्मात्तच्छ्रुतवाक्यस्य स्वयमेवोपजायते ॥ ६६० ॥

किंच ब्रह्मज्ञानं शाब्दं वा विधीयते भावनारूपं वा साक्षात्कारलक्षणं वाऽऽद्येऽपि
तदुत्पत्तये वा विधिरूपस्य विषयनिश्चयाय वा वाक्यतात्पर्याय वा ज्ञानस्य पुरुषार्थ-
त्वाय वा ब्रह्मणो भानान्तरायोग्यत्वाय वा पदार्थसंसर्गाय वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह ।
आत्मेति ॥ ६६० ॥

यजेतेतिविधिज्ञानं न विध्यन्तरमीक्षते ॥

विध्यन्तरेऽनवस्था स्यान्न चायं कर्मणि स्थितेः ॥ ६६१ ॥

अर्थात्वेदस्य विध्यन्तेषाद्वाक्यादेवाऽऽत्मा ब्रह्मेति ज्ञानमुत्पद्यते तत्र नार्थवान्विधि-
रित्यत्र दृष्टान्तमाह । यजेतेति । स्वर्गकामवाक्ये यागकार्यताज्ञानमेतद्वाक्यातिरेकेण
स्वोत्पत्त्यर्थं विध्यन्तरं नोपेक्षते तस्मिन्नेवक्ष्यमाणे तदर्थज्ञानार्थमपि विध्यन्तरापेक्षायाम-
नवस्थानाच्च चायमेव यागकार्यताविभिस्तेनापेक्ष्यते तस्य कर्मविषयत्वादतो वाक्यादेव
यागकार्यताज्ञानं तथा ब्रह्मज्ञानमपीत्यर्थः ॥ ६६१ ॥

प्रतिपक्षे विधेयार्थे प्रवृत्तिः फलमिष्यते ॥

प्रवृत्तेश्च विधिज्ञानमेवमन्योन्यासंश्रयः ॥ ६६२ ॥

शाब्दं ब्रह्मज्ञानमुत्पत्तये विधेयमित्यत्र दोषान्तरमाह । प्रतिपक्ष इति । यागादौ
धात्वर्थेऽभिगते प्रवृत्तिर्विधिफलमित्युत्सर्गः । अस्तु ब्रह्मज्ञानेऽपि तपेत्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रवृत्तेश्चेति । ब्रह्मणि ज्ञाने तद्विशेषिते ज्ञाने प्रतिपक्षे विधिसत्तत्वात् प्रवृत्तिर्विधेयज्ञानविशे-
षणं ब्रह्मज्ञानमित्येवमन्योन्याश्रयाच्च तत्र विधिर्न विधिदर्शनेऽपि स्यादित्यत्रान्योन्याश्र-
यत्यमुत्पत्तावुक्तमिदं तु ज्ञप्ताविति विशेष इत्यर्थः ॥ ६६२ ॥

बोधेऽस्मिन्शब्दतो जाते न प्रवर्त्योऽफलत्वतः ॥

अनुत्पन्ने च नितरां प्रवृत्तेर्हेत्वसंभवात् ॥ ६६३ ॥

किंच ब्रह्मणि ज्ञानं शब्दात्जायते न नाऽऽद्ये तत्र विधिना पुरुषे न प्रवर्त्यो विधि-

१९० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [संवन्ध-

कृत्याभावादित्याह । बोधेऽस्मिन्निति । द्वितीये सुतरामेव विधिना पुष्टयो न प्रवर्त्यं
विषयाभावादित्याह । अनुत्पन्ने चेति । नितरामित्युक्तमतिशयमेवाऽऽह । प्रवृत्तेरिति ।
ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात्तस्याभावान्न प्रवृत्तिर्नेहि विधिरपि ज्ञानं विना प्रवर्तयती-
त्यर्थः ॥ ६६३ ॥

अथ निश्चयसिद्धयर्थमुत्पन्नेऽपि प्रवर्त्यते ॥

स निश्चयो वः किं शब्दादधान्यस्मादतिर्यताम् ॥ ६६४ ॥

शब्दाद्भूयसि ज्ञाने आतेऽपि विषयनिश्चयाय विधिना तत्र प्रवर्त्यते पुमानिति द्विती-
यमादत्ते । अथेति । ज्ञानफलं निश्चयो युष्माकं शब्दादेव जायते मानान्तराद्वेति
वाच्यमित्याह । स इति ॥ ६६४ ॥

शब्दाद्यदि तदेवेदमायातं पूर्वदूषणम् ॥

अन्यस्मिन्निष्यमाणे च सापेक्षत्वं प्रसज्यते ॥ ६६५ ॥

तत्राऽऽद्यमनूय विधिवैयर्थ्यं स्मारयति । शब्दादिति । निश्चयजनके मानान्तरे
तत्सापेक्षत्वं वेदस्य पुनर्बोद्धापत्तेस्तथा चानपेक्षत्वकृतमस्य स्वतः प्रामाण्यं होयतेति
द्वितीयं दूषयति । अन्यस्मिन्निति ॥ ६६५ ॥

अविवक्षितनुत्पत्त्यर्थमथात्र विधिरिष्यते ॥

अयं हेयोऽर्थ इत्युक्तौ स्याद्विवक्षितधीर्यवः ॥ ६६६ ॥

वाक्यस्य वस्तुनि तात्पर्याथं तज्जन्यज्ञाने विधिरिति तृतीयं निरस्यति । अविव-
क्षितेति । ज्ञाने विध्यभ्युपगमेऽपि कथमर्थं वाक्यस्य तात्पर्यधीस्तत्राऽऽह । अयमिति ।
ज्ञातव्योऽयमर्थ इत्यर्थं ज्ञानकर्तव्यत्वोक्तौ सत्या वाक्यस्यार्थं तात्पर्यधीर्यतो भवत्यतो
वाक्यीये ज्ञाने तत्तात्पर्यसिद्धये विधिरित्यर्थः ॥ ६६६ ॥

नैवमुत्सर्गतो यस्माच्छब्दानां लोकवेदयोः ॥

विशिष्टार्थैकनिष्ठत्वं स्वतो न विभिहेतुतः ॥ ६६७ ॥

विधिबलादर्थपरत्वं शब्दस्येत्येतादिरिष्यति । नैवमिति । पदस्य वा विधितोऽर्थप-
रत्वं वाक्यस्य वा नाऽऽह इत्याह । उत्सर्गत इति । पदमात्रस्य बाधकाभावे स्वार-
सिक्तमन्वितविषयत्वं न विधिकृतमित्यर्थः ॥ ६६७ ॥

अविशिष्टश्च वाक्यार्थस्तथा लौकिकवैदिक—

वाक्ययोग्यम्यते यस्माद्विधिर्नातो विवक्षितः ॥ ६६८ ॥

मन्त्राधिकरणसिद्धान्तन्यायेन द्वितीयं प्रत्याह । अविशिष्टश्चेति । पदमात्रस्यान्वित-
विषयत्ववद्वाक्यमात्रस्यापि स्वभावतो विशिष्टार्थपरत्वाच्च विधितस्तात्पर्यमित्यर्थः ॥ ६६८ ॥

अपि दृष्टार्थैकतात्मे कर्षस्त्वच न भिद्यते ॥

वेदाधीतिविधेस्तस्माद्विधिरत्र निरर्थकः ॥ ६६९ ॥

वार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९१

किं चाध्ययनविधेर्दृष्टफलता कर्मकाण्डवज्ज्ञानकाण्डेऽपि तुल्या तथा च ततो वेदमा-
धस्यार्थपरत्वे संभवति ब्रह्मज्ञाने विधिर्नोपयुज्यते ॥ विनैव वेदान्तानामध्ययनाविधितः
स्वार्थं तात्पर्यादित्याह । अपीति ॥ ६६९ ॥

विधेर्विध्यन्तरेऽभीष्टे कृत्स्नोऽर्थोऽप्यविवक्षितः ॥

पूर्वोक्तैनैव न्यायेन नैव कल्प्यो विधिस्ततः ॥ ६७० ॥

अध्ययनविधेर्वेदस्य स्वार्थपरत्वे तत्परत्वमौत्सर्गिकमित्युक्तं त्यक्तं स्यादित्याश-
ङ्क्याभ्युपगमं त्यजति । विधेरिति । अध्ययनाविधेः स्वार्थपरत्वं विध्यन्तराद्वा स्ततो
वाऽऽद्येऽनवस्थानादधीतिविधेस्तात्पर्यासिद्धौ स्वाध्यायमात्रं न स्वार्थपरं स्याद्वितीयं वेद-
स्यैव स्वतस्तात्पर्यमस्तु व्यर्थोऽध्ययनाविधेस्तातो नैवमुत्सर्गत इत्यादावुक्तन्यायेन शब्द-
मात्रस्वार्थपरत्वसिद्धेर्न तात्पर्यार्थं कल्प्यो ब्रह्मज्ञाने विधिरित्यर्थः ॥ ६७० ॥

मतं पुमर्थसिद्ध्यर्थं ज्ञानस्य विधिरिष्यते ॥

फलस्य विध्यधीनत्वादुपेक्षाफलताऽन्यथा ॥ ६७१ ॥

चतुर्थमुत्थापयति । मतमिति । यागादौ फलस्य विध्यधीनत्वाद्ब्रह्मज्ञानस्यापि फलव-
त्त्वोपगमात्पुमर्थसिद्धये तद्विषयो विधिसादनम्युपगमे तस्याविवक्षितफलतेत्यर्थः ॥ ६७१ ॥

ज्ञेयव्याप्त्यतिरेकेण न चिज्ञानात्फलान्तरम् ॥

इष्यते कर्मवन्नातस्तदर्थं विधिकल्पना ॥ ६७२ ॥

ज्ञानफलं विषयनिश्चयो वाऽन्यद्वा नाऽऽद्यो निश्चयाय विधिरित्यत्रोक्तदोषान्न
द्वितीय इत्याह । ज्ञेयेति । किञ्च फलान्तरं ज्ञेये ज्ञातरि वा नाऽऽद्य कर्मफलस्य
कर्तृगामित्ववज्ज्ञानफलस्यापि ज्ञातृनिष्ठत्वादतो ज्ञेयगतज्ञानफलाय न विधिकल्पनेत्याह ।
कर्मवदिति ॥ ६७२ ॥

यदाऽपि मातरि फलं तदाऽपि विधिनाऽत्र किम् ॥

मातृमानप्रमेयादौ तत्सिद्धेर्विधिना विना ॥ ६७३ ॥

द्वितीयमनूय विधिवैयर्थ्यामाह । यदाऽपीति । तं विना ज्ञानफलस्य स्फुरणस्य
मातरि साधकत्वेन सदा सिद्धेरित्यर्थः । मातृगतस्यैव फलस्य मेयादिसंभन्धार्थं ज्ञाने
विधिरित्याशङ्क्याऽऽह । मात्रिति । यथा संवेदनं मानफलं मातृसाधकत्वेन विधिं विना
भाति तथा मानमेयकर्तृकर्मादावपि तं विना स्वतस्तस्य सिद्धेर्वैयर्थ्या विधिकल्पने-
त्यर्थः ॥ ६७३ ॥

अथापि कार्यविरहात्सिद्धार्थमनुवादकम् ॥

वचो नैव प्रमाणं स्यात्तस्य मान्तरसंगतेः ॥ ६७४ ॥

पञ्चममवतारयति । अथापीति । उक्तविधचतुष्टयासंगेऽपि विधान्तरेण विधिर्भवि-
ष्यतीति यावत् । नियोगादन्ते केवलं भूतार्थवचोऽनुवादकं सत्प्रमाणं नैव स्यादिति

योजना । कथं सिद्धार्थे वचोऽनुवादकं तत्राऽऽह । तस्येति । कार्यारष्ट्रभूतार्थस्याऽऽ-
गमेतरमानयोग्यत्वात्तद्वानि वचः स्यादनुवादकमित्यर्थः ॥ ६७४ ॥

विध्यर्थाङ्गीकृतौ त्वेतदनपेक्षं प्रमाणताम् ॥

अश्रुते मान्तराभावाज्ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत् ॥ ६७५ ॥

कथं तर्हि परितृप्तानुवादकतां भूतवाचिनो वचसो मानता तत्राऽऽह । विधीति ।
नियोगे मानान्तराभावात्तस्य छिदाद्यर्थस्य सिद्धार्थवाक्ये शेषत्वेनाङ्गीकारे स्वरूपेण
मानान्तरयोग्यस्यापि सिद्धार्थस्य नियोगस्यार्शित्वेन तदयोग्यत्वात्तदर्थं वचः स्वर्गकामा-
दिबचोपदनपेक्षं मानं तस्माद्ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वाय तज्ज्ञाने विधिरित्यर्थः ॥ ६७५ ॥

वस्तु मान्तरयोग्यं चेद्विधौ सत्यपि तत्तथा ॥

अथ तन्मान्तरायोग्यं विध्यभावेऽपि तत्तथा ॥ ६७६ ॥

ब्रह्म स्वरूपेण मानान्तरयोग्यं न वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूय दूषयति । वस्तिवति ।
विधिना वस्तुनोऽन्यथयितुमशक्यत्वाद्विधिपक्षेऽपि वस्तुवाक्यस्यानुवादित्वेनाप्रामाण्या-
द्यर्थो विधिरित्यर्थः । द्वितीयमनुभाष्य विधिवैयर्थ्येन दूषयति । अथेति । तथान्न
वित्यस्पृष्टवस्तुवाक्यपि वचनमनपेक्षं मानमिति शेषः ॥ ६७६ ॥

किं वाक्यस्यानुवादत्वं सिद्धेऽर्थे मान्तरेण वा ॥

मिते तत्र न पूर्वस्मिन्सिद्धेऽप्यर्थेऽनुवादता ॥ ६७७ ॥

यत्तु सिद्धार्थं वचोऽनुवादकमिति तन्निराकर्तुं विकल्पयति । किमिति । सत्यर्थे बोध-
कत्वेन प्रवृत्तवाक्यस्यानुवादकत्वं मानान्तरेण ज्ञाते वेति विकल्पार्थः । तयोर्मध्ये प्रथमे
वाक्ये विद्यमानेऽर्थे बोधकम्यापि वाक्यस्य नानुवादकतेत्याह । तत्रेति ॥ ६७७ ॥

मानान्तरानधिगतं सिद्धं वस्तवबोधयत् ॥

मानं किं नानपेक्षं स्यात्पुमर्थश्च स्वरूपतः ॥ ६७८ ॥

मदर्थवादिवचसोऽनुवादकत्वायोग्यमभिनयति । मानान्तरेति । भागमेतरमानारष्ट्रं
सद्वस्तु बोधयद्वचोऽन्यथादिवदनपेक्षं मानं स्यादेवेत्यर्थः । सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादाविव
सिद्धार्थज्ञानात्पुमर्थाभावाद्दिगुदं सिद्धं बोधयद्वानर्थं न प्रमेति चेन्नेत्याह । पुमर्थश्चेति ।
प्रत्यग्वस्तुनोऽनतिशयसुखत्वात्परमपुरुषार्थरूपं तन्न तद्विषयं वाक्यमप्रमेत्यर्थः ॥ ६७८ ॥

पुंषुद्धिविषयो तथो मानान्तरमपेक्षते ॥

अभावात्पुरुषस्येह न तु सिद्धोऽपि वैदिकः ॥ ६७९ ॥

विमतमनुवादकं सिद्धार्थवाक्यत्वात्तदीतीरफलसत्तावाक्यवदित्यनुमानाद्वेदान्तानामनु-
वादेनेत्याशङ्क्याऽऽह । पुंषुद्धीति । दार्शनिकवाक्यस्य पौरुषेयत्वाद्बुद्धिमग्न्यादर्थो
मानान्तरयोग्यत्वात्तदपेक्षते तन्मानान्तरापेक्षया स्वार्थबोधकत्वमुपाधिरिति भावः । साधन-

वार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारूपटीकासंवलितम् । १९३

न्यासिं निरस्यति । अभावादिति । अपौरुषेये वेदे प्रणेतुरभावाद्देविकोऽर्थः सिद्धोऽपि मानान्तरायोग्योऽतो न वेदान्तेषु तदपेक्षया स्वार्थबोधकत्वमित्यर्थः ॥ ६७९ ॥

न च सिद्धत्वमात्रेण शङ्क्यते मान्तरं कचित् ॥

शङ्क्यमानस्य मानस्य तुल्या सापेक्षता यतः ॥ ६८० ॥

ब्रह्म मानान्तरगम्यं सिद्धत्वाद्देवदित्यनुमानादुपाधेः साधनव्याप्तिरिति चेन्नेत्याह । न चेति । न हि षटादौ कचिदापि सिद्धत्वादेव प्रमान्तरं प्रविशति जहत्वस्य तत्र प्रयोजकत्वात् न समव्याप्तिपक्षे कार्ये साध्याव्याप्तिस्तथापि मानान्तरप्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यद्यपि ब्रह्मणि मानान्तरप्रवेशोऽप्रमितस्तथापि शङ्क्यते शङ्काया निरङ्कुशत्वादतः संदिग्धा साधनव्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । शङ्क्यमानस्येति । शब्दस्य स्वार्थे शङ्क्यमानमानसापेक्षतावत्तस्यापि शब्दसापेक्षता तुल्या तथाच शङ्क्यमानमानान्तरापेक्षया किमिति शब्दोऽप्रमाणं शब्दापेक्षया तदेवामानं किं न स्यात्प्रत्यक्षस्य शब्दस्याशङ्कितस्य शङ्कितमानतो नलीयस्त्वादित्यर्थः ॥ ६८० ॥

न च सापेक्षताऽप्यस्ति मितेर्मानत्वतः कचित् ॥

मान्तरानवबुद्धं हि बोधयन्मानमुच्यते ॥ ६८१ ॥

किञ्च सिद्धार्थं वेदवाक्यं स्वार्थे मानं न वाऽऽद्ये सापेक्षतास्तित्तिर्मानत्वादेव कचिदापि तस्य तदभावादित्याह । न चेति । न द्वितीयोऽङ्गात् ज्ञापयतो वाक्यस्यामानत्वायोगादित्याह । मान्तरेति ॥ ६८१ ॥

मानान्तरानपेक्षं चेन्मानं मेयं प्रबोधयेत् ॥

मानमेव तदा तत्स्यान्नातोऽन्यन्मानलक्षणम् ॥ ६८२ ॥

अज्ञातज्ञापकत्वेऽपि मानत्वं मा भूदिति चेन्नेत्याह । मानान्तरेति । यथोक्तं वाक्यं मानमेव तल्लक्षणवत्त्वादित्यर्थः ॥ ६८२ ॥

अथ मानान्तरापेक्षं तन्मानं मेयबोधकम् ॥

द्वयोरेकक्रियावेशाच्चयाऽप्यन्यानपेक्षता ॥ ६८३ ॥

सदर्थबोधि वाक्यमनुवादकमित्येतादिरस्य मानान्तरेण मितेऽर्थे बोधकं वाक्यं तदपेक्षया मेयबोधित्वादनुवादकमिति द्वितीयमनुवदति । अथेति । ब्रह्मणि मानान्तरासंभवस्योक्तत्वाद्बक्ष्यमाणत्वाच्च न मानान्तरमिते तास्मिन्वाक्यं बोधकं कथञ्चित्तत्र मानान्तरापेक्षेऽपि शब्दतदितरमानयोरेकमया वस्तुबोधनक्रियान्ना प्रवृत्ते शब्दस्य स्वार्थमिती मानान्तरानपेक्षता नहि दहने प्रवृत्ताव्यस्तानुमानयोरितरेतरापेक्षेति परिहरति । द्वयो-
रिति ॥ ६८३ ॥

तदर्थवाक्यस्यास्त्येव मानान्तरापेक्षा । वेदे तु तदगोचरसंबन्धविषयत्वानियोगस्य तदर्थवाक्यस्य मानान्तरानपेक्षता तथाच वैदिकनियोगकृतमनपेक्षत्वमित्यर्थः ॥ ६९३ ॥

नैवं सत्यनपेक्षत्वं वचसः कार्यसंश्रयात् ॥

पुंशुद्धिपूर्वकत्वेन यतः सापेक्षतोच्यते ॥ ६९४ ॥

प्रतिज्ञाहान्या परिहरति । नैवमिति । मानान्तरगम्यविनियोगविषयलौकिकनियोगार्थवाक्यस्य सापेक्षत्वे कार्यविषयत्वाद्धचसोऽनपेक्षत्वं सिद्धार्थत्वाच्च सापेक्षतेति प्रतिज्ञाहानिः पुंशीपूर्वकत्वस्य सापेक्षताहेतुत्ववचनादतो वेदान्तेषु तत्पूर्वकत्वाभावाद्भातार्थेष्वपि न सापेक्षतेत्यर्थः ॥ ६९४ ॥

नैवं नियोगनिष्ठत्वाद्देहे तेनानपेक्षता ॥

सापेक्षत्वं च लोके स्याद्विनियोगप्रधानतः ॥ ६९५ ॥

प्रतिज्ञाहानिममृष्यन्नियोगपाद्याह । नैवमिति । वेदे लिङादेर्नियोगविषयत्वात्तेन नियोगेन मानान्तरस्यानपेक्षणाद्युक्तमनपेक्षत्वं लोके तु पैरुपेयवाक्येषु लिङादेर्विनियोगविषयत्वात्तस्य च मानान्तरयोग्यत्वात्सापेक्षत्वमतो लोकवेदयोर्मानान्तरयोग्यार्थत्वमेव सापेक्षत्वप्रयोजकमित्यर्थः ॥ ६९५ ॥

नैवं शब्दार्थयोरैक्यं यदा स्याल्लोकवेदयोः ॥

तदा न शक्यते वक्तुं वैलक्षण्यं तयोरिति ॥ ६९६ ॥

वैदिकस्य लिङादेर्नियोगविषयता लौकिकस्य विनियोगविषयतेत्येतल्लोकवेदाधिकरणविरुद्धमिति समाधत्ते । नैवमिति । अस्यार्थः । स्थित प्रमाणलक्षणे “प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात्” [पृ० मी० १।३।२७] किं य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैवमर्था उतान्य इति संशये लौकिकस्य वैदिकाश्चेति रूपदेशभेदादुभयत्र शब्दार्थभेद इति प्राप्ते लोकवेदयोर्यथादेशभेदस्य सापेक्षत्वानपेक्षत्वनिमित्तत्वाल्लोके ज्ञातसामर्थ्यस्यैव शब्दस्य वेदेऽपि बोधकत्वादुभयत्र शब्दार्थैक्यं तथा सति प्रयोगचोदनानां संभवादन्यथा शब्दभेदादेकोऽर्थो न प्रतीयेत न चोभयत्र विभागमेवामुपलभ्यते तस्मादेकतेति सिद्धान्तः । तदेवं शब्दार्थयोरैक्यस्य लोकवेदयोः स्थितत्वादुक्तरीत्या तद्वैलक्षण्यं वक्तुमशक्यमिति ॥ ६९६ ॥

स्वरूपलाभः सिद्धश्चेत्स्वतो वा यदि वाऽन्यतः ॥

स्वरूपेऽनुपयोगित्वाच्च प्रमाणन्यपेक्षणम् ॥ ६९७ ॥

कार्यस्य मानान्तरयोग्यत्वाच्चद्वाक्यमनपेक्षमित्येतन्निरस्य सिद्धं सापेक्षमित्यत्र स्वतः परतो वा सत्तासिद्धिस्तादृशी धीर्विति विकल्प्याऽऽयमादत्ते । स्वरूपेति । न तावद्विद्यमाने वस्तुनि मानं सत्तायामुपपुज्यते सत्त्वस्य पूर्वमेव लब्धत्वात्तापि ज्ञाती शब्दस्यैव तत्र ज्ञापकत्वाम्युपगमात्ततो मानान्तरमनुपपुक्तमित्याह । स्वरूप इति ॥ ६९७ ॥

अभिव्यक्तोऽथ सिद्धोऽयं स्वतो वा यदि वाऽन्यतः ॥

अभिव्यक्तस्य भूयोऽपि निष्फलं मान्तरेक्षणम् ॥ ६९८ ॥

द्वितीयमालम्बते । अभिव्यक्तोऽयेति । न तावदभिव्यक्तस्य पुनरभिव्यक्त्यर्थं मानान्तरापेक्षणमनवस्थानात् न च मानान्तरसाध्य फलान्तरमन्व्यतोऽफलत्वात्तदपेक्षा नाभिव्यक्तस्यापि युक्तेत्याह । अभिव्यक्तस्येति ॥ ६९८ ॥

तस्मान्न सिद्ध इत्येव संभाव्येत प्रमान्तरम् ॥

नरोक्तौ मान्तरापेक्षा तेन मान्तरसंभवः ॥ ६९९ ॥

सिद्ध सापेक्षमित्येतद्गुणरूपमित्युक्तमुपसहरति । तस्मादिति । सिद्धार्थमपि वैदिकवचोऽनपेक्ष चेत्त्वस्य सापेक्षस्य तत्राऽऽह । नरेति । पौरुषेयवाक्यार्थं यतो मानान्तरसंभवेन ज्ञातेऽर्थे परप्रत्यायनार्थं वाक्यविरचनात्तेन नरविरचिते वचसि तदपेक्षेत्यर्थः ॥ ६९९ ॥

क्रियां विना न संसर्गः पदार्थानामयोच्यते ॥

क्रियैवापेक्ष्यतां तर्हि किं न सिद्धं विधिं विना ॥ ७०० ॥

ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वाय तज्ज्ञाने विधिरिति पक्ष प्रतिक्षिप्य पष्ठमुत्थापयति । क्रियामिति । पदार्थसंसर्गार्थं क्रियास्वीक्रियाया तद्विषयो विधिरपि समुन्मिषेदिति प्रतिपत्तिविधिसिद्धिरिति भावः । क्रिया विना पदार्थसंसर्गश्चेत्तत्प्रयोजनत्वेन साऽपेक्ष्यतामित्यङ्गीकरोति । क्रियेति । प्रतिपत्तिविधेरपि क्रियावदपेक्ष्यत्वमेवकारत्वारित स्फोरयति । किं नेति ॥ ७०० ॥

क्रिया चापेक्ष्यमाणाऽपि न या काचिदपेक्ष्यते ॥

योग्यत्वहेतुतस्माद् साऽस्त्येवास्यादिका श्रुतौ ॥ ७०१ ॥

प्रतिपत्तिविध्यभावेऽपि संसर्गप्रयोजिका क्रिया स्वीकृता चेत्तर्हि सैव विधेया स्वीकार्या नहि तन्मात्रमपेक्ष्यतेऽपेक्षाया योम्यत्वादिकृतत्वादिति शङ्कते । क्रिया चेति । योग्या चेत्क्रियाऽपेक्ष्यते तर्हि सा तत्त्वमादिश्रुतावस्थम्यतीत्यादिवाऽस्ति सैव वेदान्तेष्वपेक्ष्यतामित्याह । तर्हीति ॥ ७०१ ॥

अकर्मकत्वादस्यादेर्न तावत्कर्म विद्यते ॥

अभूतभवनं चार्थे नित्यत्वादात्मनश्च न ॥ ७०२ ॥

ननु साऽपि क्रिया विधीयता विधेयक्रियाधीनत्वात्फलस्येति चेत्किं तत्फल कर्मकारकस्यातिशयः किं सिद्धभूतमवन किंवा जीवब्रह्मणो संसर्गबोधन नाऽऽद्योऽस्यादिक्रियाया कर्माभावात्तद्वृत्तातिशयायोगादित्याह । अकर्मकत्वादिति । न तावत्कर्म विद्यतेऽतस्तद्गतोऽतिशयो न सम्भवतीत्यर्थः । ब्रह्मरूपेणासतो जीवस्य तद्गुणेण भवन विधेयक्रियाफलमिति द्वितीय दूषयति । अभूतेति । ब्रह्मैव सन्नित्यादिश्रुतेरात्मनो ब्रह्मण्य

तदर्थवाक्यस्यास्त्येव मानान्तरापेक्षा । वेदे तु तदगोचरसंबन्धविषयत्वाश्रियोगस्य तद-
र्थवाक्यस्य मानान्तरानपेक्षता तथाच वैदिकनियोगकृतगनपेक्षत्वमित्यर्थः ॥ ६९३ ॥

नैवं सत्यनपेक्षत्वं वचसः कार्यसंश्रयात् ॥

पुंषुद्धिपूर्वकत्वेन यतः सापेक्षतोच्यते ॥ ६९४ ॥

प्रतिज्ञाहान्या परिहरति । नैवमिति । मानान्तरगम्यविनियोगविषयलौकिकनियोगा-
र्थवाक्यस्य सापेक्षत्वे कार्यविषयत्वाद्ब्रह्मसोऽनपेक्षत्वं सिद्धार्थत्वाच्च सापेक्षतेति प्रतिज्ञा-
हानिः । पुंषुद्धिपूर्वकत्वस्य सापेक्षताहेतुत्ववचनादतो वेदान्तेषु तत्पूर्वकत्वाभावाद्भूतार्थेऽपि न
सापेक्षतेत्यर्थः ॥ ६९४ ॥

नैवं नियोगनिष्ठत्वाद्भेदे तेनानपेक्षता ॥

सापेक्षत्वं च लोके स्याद्विनियोगप्रधानतः ॥ ६९५ ॥

प्रतिज्ञाहानिमृष्यश्रियोगवाद्याह । नैवमिति । वेदे लिङादेर्नियोगविषयत्वात्तेन
नियोगेन मानान्तरस्यानपेक्षणाद्युक्तमनपेक्षत्वं लोके तु पौरुषेयवाक्येषु लिङादेर्विनियोग-
विषयत्वात्तस्य च मामान्तरयोरन्यत्वात्सापेक्षत्वमतो लोकवेदयोर्मानान्तरयोरन्यार्थत्वमेव
सापेक्षत्वप्रयोजकमित्यर्थः ॥ ६९५ ॥

नैवं शब्दार्थयोरैक्यं यदा स्याल्लोकवेदयोः ॥

तदा न शक्यते बलुं बलक्षणं तयोरिति ॥ ६९६ ॥

वैदिकस्य लिङादेर्नियोगविषयता लौकिकस्य विनियोगविषयतेत्येतल्लोकवेदाधिकरण-
विरुद्धमिति समाधत्ते । नैवमिति । अस्यार्थः । स्थितं प्रमाणलक्षणे “प्रयोगचोदनाभावाद-
र्थकत्वमविभागात्” [५०मी० १।३।२७] किं च एव लौकिका शब्दास्त एव वैदिकास्त
एव वैधामर्था उक्तान्य इति संशये लौकिका वैदिकाश्चेति व्यपदेशभेदादुभयत्र शब्दार्थ-
भेद इति प्राप्ते लोकवेदयोरन्यपदेशभेदस्य सापेक्षत्वानपेक्षत्वनिमित्तत्वाल्लोके ज्ञातसामर्थ्य-
स्यैव शब्दस्य वेदेऽपि बोधकत्वादुभयत्र शब्दार्थैक्यं तथा सति प्रयोगचोदनानां संभवाद्-
न्यया शब्दभेदादेकोऽर्थो न प्रतीयेत न चोभयत्र विभागमेषामुपलभामहे तस्मादेकतेति
सिद्धान्तः । तदेवं शब्दार्थयोरैक्यस्य लोकवेदयोः स्थितत्वादुक्तरीत्या तद्वैलक्षण्यं वक्तु-
मशक्यमिति ॥ ६९६ ॥

स्वरूपलाभः सिद्धश्चेत्स्वतो वा यदि वाऽन्यतः ॥

स्वरूपेऽनुपयोगित्वाच्च प्रमाणन्यपेक्षणम् ॥ ६९७ ॥

कार्यस्य मानान्तरयोरन्यत्वात्तद्वाक्यगनपेक्षमित्येतन्निरस्य सिद्धं सापेक्षमित्यत्र स्वतः
परतो वा सत्तासिद्धिस्तादृशी धीर्विति विकल्प्याऽऽद्यमादत्ते । स्वरूपेति । न तावद्वि-
धमाने वस्तुनि मान सत्तायामुपयुज्यते सत्त्वस्य पूर्वमेव लब्धत्वात्तापि ज्ञातो शब्दस्यैव
तत्र ज्ञापकत्वाभ्युपगमात्ततो मानान्तरमनुपयुक्तमित्याह । स्वरूप इति ॥ ६९७ ॥

अभिव्यक्तोऽथ सिद्धोऽयं स्वतो वा यदि वाऽन्यतः ॥

अभिव्यक्तस्य भूयोऽपि निष्फलं मान्तरक्षणम् ॥ ६९८ ॥

द्वितीयमालम्बते । अभिव्यक्तोऽयेति । न तावदभिव्यक्तस्य पुनरभिव्यक्त्यर्थं मानान्तरापेक्षणमनवस्थानाच्च च मानान्तरसाध्यं फलान्तरमस्त्यतोऽफलत्वात्तदपेक्षा नाभिव्यक्तस्यापि युक्तेत्याह । अभिव्यक्तस्येति ॥ ६९८ ॥

तस्माच्च सिद्ध इत्येव संभाव्येत प्रमान्तरम् ॥

नरोक्तौ मान्तरापेक्षा तेन मान्तरसंभवः ॥ ६९९ ॥

सिद्धं सापेक्षमित्येतदुक्तिरूपमित्युक्तमुपसहरति । तस्मादिति । सिद्धार्थमपि वैदिकं यचोऽनपेक्षं चेत्कस्य सापेक्षत्वं तत्राऽऽह । नरेति । पौरुषेयवाक्यार्थं यतो मानान्तरसंभवेत्तेन ज्ञातेऽर्थे परप्रत्यायनार्थं वाक्यविरचनात्तेन नरविरचिते वचसि तदपेक्षेत्यर्थः ॥ ६९९ ॥

क्रियां विना न संसर्गः पदार्थानामयोच्यते ॥

क्रियैवापेक्ष्यतां तर्हि किं न सिद्धं विधिं विना ॥ ७०० ॥

ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वाय तज्ज्ञाने विधिरिति पक्षं प्रतिक्षिप्य पष्ठमुत्थापयति । क्रियामिति । पदार्थसंसर्गार्थं क्रियास्वीक्रियाया तद्विषयो विधिरपि समुन्मिषेवेति प्रतिपत्तिविधिसिद्धिरिति भाष । क्रिया विना पदार्थासंसर्गश्चेत्तत्रयोजकत्वेन साऽपेक्ष्यतामित्यङ्गीकरोति । क्रियेति । प्रतिपत्तिविधेरपि क्रियावदपेक्ष्यत्वमेवकारवारितं स्फोरयति । किं नेति ॥ ७०० ॥

क्रिया चापेक्ष्यमाणाऽपि न या काचिदपेक्ष्यते ॥

योग्यत्वहेतुतस्तर्हि साऽस्त्येवास्यादिका भूतौ ॥ ७०१ ॥

प्रतिपत्तिविध्यभावेऽपि संसर्गप्रयोजिका क्रिया स्वीकृता चेत्तर्हि सैव विधेया स्वीकार्या नहि तन्मात्रमपेक्ष्यतेऽपेक्षाया योग्यत्वादिकृतत्वादिति शङ्कते । क्रिया चेति । योग्या चेत्क्रियाऽपेक्ष्यते तर्हि सा तत्त्वमादिश्रुतावस्थाम्मीत्यादिकाऽस्ति सैव वेदान्तेष्वपेक्ष्यतामित्याह । तर्हीति ॥ ७०१ ॥

अकर्मकत्वादस्यादेर्न तावत्कर्म विद्यते ॥

अभूतभवनं चार्थे नित्यत्वादात्मनश्च न ॥ ७०२ ॥

ननु साऽपि क्रिया विधीयतां विधेयक्रियाधीनत्वफलस्येति चेत्किं तत्फलं कर्मकारकस्यातिशयं किंस्विदभूतभवनं किंवा जीवब्रह्मणो संसर्गबोधनं नाऽऽद्योऽस्यादिक्रियाया कर्माभावात्तद्वतातिशयायोगादित्याह । अकर्मकत्वादिति । न तावत्कर्म विद्यतेऽतस्तद्वतोऽतिशयो न संभवतीत्यर्थः । ब्रह्मरूपेणासतो जीवस्य तद्रूपेण भवनं विधेयक्रियाफलमिति द्वितीयं दूषयति । अभूतेति । ब्रह्मैव सन्नित्यादिश्रुतेरात्मनो ब्रह्मात्मना

सदा स्थितेरिति हेतुमाह । नित्यत्वादिति । आद्यश्चकार समुच्चये द्वितीयोऽवधारणे ॥ ७०२ ॥

असंसृष्टात्मबोधित्वाच्चापि संसर्गधीरवः ॥

स आत्मेत्यभिसंबन्धाच्चापि सत्ता सतोच्यते ॥ ७०३ ॥

तृतीय निरस्यति । असंसृष्टेति । एकरसार्थपरत्वाद्वाक्यस्य विधेयास्यादिक्रियावशात् जीवब्रह्मणो सत्सर्गधीरित्यर्थः । सदेव सोम्येत्यादिवाक्येन सत्ता सामान्य ब्रह्मोच्यते । तच्चनिर्दिशेयं न सामान्यमतो यथोक्तब्रह्मणो विशेषसत्सर्गार्थमन्यदिक्रिया विधेयेत्याह । क्लृप्ताऽऽह । स इति । आत्मा नि सामान्यविशेषोऽन्यथाऽनात्मत्वाच्चे सामान्यविशेषत्वस्य तद्व्यासेत्तेनाऽऽत्मना स आत्मेति सतो ब्रह्मण सत्तयात्तदपि नि सामान्यविशेषमत सत्ता सामान्य सत्ता सदेवेत्यादिना नोच्यते । तथा च न सामान्यस्य ब्रह्मणो विशेषसत्सर्गार्थं विधिरित्यर्थः ॥ ७०३ ॥

शब्दाद्यगोचरोऽर्थोऽतो लक्षणापाश्रयाच्छ्रुतो ॥

सदित्यादिपदैरात्मा साक्षात्तः प्रतिपाद्यते ॥ ७०४ ॥

यदि वाक्यस्थानि सदादिष्वानि सामान्य विशेष च नाऽऽवसीरन्ति तर्हि तान्यभिधीरन्तित्याह । क्लृप्ताऽऽह । शब्दादीति । कथं पुनरस्मान्प्रति श्रुतिपदान्यपोऽसामान्यविशेषमात्मानमपरोक्षत्वेनाऽऽवेदयितुमुत्सहेरज्जात्याद्यभावे वाक्यत्वासम्बन्धत आह । अतो लक्षणेति । अयोग्यत्वपरामर्शार्थोऽत शब्दः ॥ ७०४ ॥

यदाऽपि मानयोग्यत्वं सत्त्वं तच्च प्रतीयते ॥

तदाऽपि वस्तुपरता नाऽऽगमस्य विहन्यते ॥ ७०५ ॥

वस्तुस्वरूपं सत्त्वमुपेत्य साविदानन्दात्मनि ब्रह्मणि वेदान्तानामनपेक्ष मानत्वमुक्तमिदानीं मानयोग्यत्वं सत्त्वं तदेव वेदान्तवेद्यमित्यङ्गीकारेऽपि तेषामनपेक्षमानतोपपत्तिरिति प्रौढिमारूढो ब्रूते । यदाऽपीति । मानयोग्यत्वे सत्त्वे वेदान्तवेद्ये कथं तेषां वस्तुपरतेत्याह । क्लृप्ताऽऽह । मानान्तरं मेधाह्लिर्न वेति विकल्प्याऽऽद्य प्रत्याह । तदाऽपीति । यदा मानान्तरं मेधाह्लिस्तदा योग्यत्वस्य वस्तुरूपत्वाद्बुक्त्वस्तुपरता वेदान्तानामुपपद्यते तर्हि ते यथोक्तार्पणं मानान्तरमपेक्षन्ते स्वयमेव शक्तत्वाच्चतु योग्यत्वोपलक्षणतया तदस्यमित्यर्थः ॥ ७०५ ॥

मान्तरेणापि संबद्धमर्थं वाक्यं प्रबोधयत् ॥

मानतां न जहात्येव जगत्याप्तवन्नो यथा ॥ ७०६ ॥

द्वितीयेऽपि वाक्यमानत्व सिध्यत्येवेत्याह । मान्तरेणेति । वेदान्तवानस्य मानान्त-

रविशिष्टमप्यर्थं बोधयत्कथं मानत्वं न जहातीत्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह । जगतीति ।
यथाऽऽप्तवाक्यं प्रमितमर्थं बोधयदपि लोके मानमेवमिदमपीत्यर्थः ॥ ७०६ ॥

ज्ञातः सोऽर्थो भयेत्यत्र नाऽऽप्तवाक्यं विहन्यते ॥

मानान्तरव्यपेक्षत्वाद्दिहन्येतार्थनिश्चितौ ॥ ७०७ ॥

दृष्टान्तेऽपि विप्रतिपत्तिमाशङ्क्याऽऽप्तवाक्यं वक्तृज्ञानेऽनपेक्षं मानमिति परम्यं समतं
साधयति । ज्ञात इति । अयास्यानपेक्षं मानत्वं वक्तृधीवदर्थेऽपि किं न स्यादत आह ।
मानान्तरेति । अर्थनिश्चये वक्तृज्ञानापेक्षत्वादाप्तवाक्यस्य नार्थं निरपेक्षमानता ।
यथाऽऽहुः—तज्ज्ञानान्तरितत्वाच्च शब्दास्तावद्बुदासत इति ॥ ७०७ ॥

मायोगेऽपि न मानत्ययनाप्तवचसः कश्चित् ॥

तेनाऽऽप्तवाक्यं मायोगे मानादर्थेऽपि निष्ठितम् ॥ ७०८ ॥

तस्यार्थे मानत्वाभावश्चेदनाप्तवाक्यादविशेषः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । मायोगेऽपीति ।
नहि कश्चिदनाप्तवाक्यस्याऽऽप्तवाक्यवर्द्धचतुःप्रमाणसम्बन्धेऽपि प्रमाणतेत्युभयमिधो विल-
क्षणमित्यर्थः । अनाप्तवाक्यादाप्तवाक्यस्य वैलक्षण्यमुक्तमुपजीव्य स्वमतमाह । तेनेति ।
यस्मादाप्तवाक्यं वक्तृधीसम्बन्धे मानं तस्मात्तद्वाराऽर्थेऽपि नहि तेन वक्तृधीमात्रं गम्यते
विशिष्टधीज्ञाने त्वर्थेऽपि मानत्वं दुर्वारम् । यथाऽऽहुः—“प्रामाण्यस्थापनं तु स्याद्वक्तृ-
धीहेतुसम्वात्” इति । अतो वक्तृधीद्वाराऽर्थं मानमाप्तवाक्यमित्यर्थः ॥ ७०८ ॥

एवं च सति वेदान्ता यदि मानमलौकिकम् ॥

प्रबोधयन्ति विध्वस्तनिखिलद्वैतगोचरम् ॥ ७०९ ॥

कथं तेषाममानत्वं तदा स्यादाप्तवाक्ययत् ॥

अर्थसिद्धिश्च मासिद्धौ सिद्धैवेति न साध्यते ॥ ७१० ॥

दृष्टान्ते स्थिते दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति । एव चेति । द्विदिशा वेदान्ता मानं मनोवृ-
त्तिमुत्पादयन्ति चेन्नैषाममानत्वशङ्केत्यर्थः । लोकप्रसिद्धा मनोवृत्तिमुत्पादयता तेषामभिहि-
मस्येत्यादिवदमानतेत्याशङ्क्याऽऽह । अलौकिकमिति । प्रबोधयन्ति विधासयन्ति जन-
यन्तीति यावत् । अलौकिकत्वं साधयति । वि-चस्तेति । विध्वस्तं निखिलं द्वैतं यस्मि-
न्सदेव गोचरो यस्येति विग्रहः । यदा स्वरूपज्ञानं वा मानं तदा प्रबोधयन्तीति सुबो-
धम् । विध्वस्तो निखिलो द्वैताख्यो गोचरो यस्मिन्निति निष्पद्यन्त्यमुच्यते । विवक्षि-
तमशं दर्शयितुं पुनर्दृष्टान्तमादत्ते । आप्तेति । यथाऽऽप्तवाक्याद्वक्तृधीसिद्धिकाले तद्वि-
शेषणार्थसिद्धित्वात् वेदान्तेभ्यो मानसिद्धिकाले तद्विशेषणं ब्रह्मापि सिध्यतीत्यर्थः ।
ब्रह्मणो मानविशेषणत्वेन वेदान्तमेवत्ये कथं तेषां तत्रानपेक्षं प्रामाण्यमिति तत्राऽऽह ।
अर्थेति । यदोक्तं मानं वेदान्तेभ्यो जायते ज्ञायते वा तदा ब्रह्मज्ञप्तिरापि जातैवेति न

पुनर्मेघ प्रकाशयितुं मानमप्येति तस्माद्ब्रह्मण्युक्तमानजनकत्वं तद्भाषकत्वमेव वा वेदान्तानामनपेक्षं मानत्वमित्यर्थः ॥ ७०९ ॥ ७१० ॥

किंच सिद्धत्वसंबन्धप्रैकात्म्ये मान्तरानुमा ॥

यथैवं कार्यतायोगाभियोगेऽप्यनुमा न किम् ॥ ७११ ॥

अङ्गीकारवादं त्यक्त्वा प्रस्तुतं वस्तुरूपं सत्त्वमाश्रित्योक्तलक्षणे ब्रह्मणि वेदान्तानामनपेक्षं मानत्वं वक्ष्यमाणहेतोरपि ग्राह्यमित्याह । किंचेति । सत्त्वस्य वस्तुरूपत्वे वस्तुनो विद्यमानत्वाद्वदन्मानान्तरविषयतेत्याशङ्क्य हेत्वन्तरं स्फुटयति । सिद्धत्वेति । ऐकात्म्यं मानान्तरगम्यं सिद्धत्वात्संमतवादित्यनुमानवन्नियोगस्तद्वन् कार्यत्वात्प्रेषादिवदित्यपि संभवे नियोगवाक्यस्यानपेक्षमानत्वे वस्तुनान्यतानामपि तत्किं न स्यादित्यर्थः ॥ ७११ ॥

नियोगस्यापि कार्यत्वं प्रेषणाध्येषणादिभिः ॥

समं तदूर्ध्वनैयास्य संबन्धग्रहणं यतः ॥ ७१२ ॥

निर्यागे कार्यत्वहेतुं साधयति । नियोगस्येति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । तदूर्ध्वनेति । लोके कार्यमात्रे लिङादेः संगतिर्न तद्ग्रहो वेदे पृथगम्यतो नियोगम्य लिङादेना शक्तिज्ञानं कार्यत्वद्वारैवेति हेतुसिद्धिरित्यर्थः ॥ ७१२ ॥

परायत्तात्पलायित्वं नियोगस्येह कार्यता ॥

कार्यमान्तरगम्यैः सा न कर्तृचिद्विशिष्यते ॥ ७१३ ॥

किंच नियोगो मानान्तरगम्योऽप्याधीनसत्ताकत्वाद्वदित्याह । परायचेति । लोकवैद्योर्नियोगस्योत्पाद्यताप्रतीतेरपि कार्यत्वसिद्धिरित्याह । नियोगस्येति । षट्दृष्टान्ते साधनवैकल्यं निरम्यति । कार्यरिति । साध्यवैकल्यं धुन्यते । मान्तरिति । हेतुसिद्ध्यर्थमुक्तां कार्यतां धर्मिणि निर्धारयति । सा नेति ॥ ७१३ ॥

यत्त्वसाधारणं तस्य कार्यत्वमिति भण्यते ॥

लौकिकेष्वपि कार्येषु तत्रैव विनिवार्यते ॥ ७१४ ॥

कृतिसाध्यत्वौपाहितं कृत्युद्देश्यत्वं कार्यत्वं नियोगस्यासाधारणं तत्र प्रेषादिष्विति पूर्वोक्तानुमाने दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वं शङ्कते । यत्त्विति । कृत्युद्देश्यत्वं तावन्नियो-गस्यापि न प्रामाणिकं कृतिसाध्यत्वं प्रेषादिष्वपि तुल्यमित्याह । लौकिकेष्विति ॥ ७१४ ॥

अथासाधारणज्ञानपरिच्छेद्यत्वमिष्यते ॥

तच्च सर्वपदार्थानां न दण्डैर्विनिवार्यते ॥ ७१५ ॥

कार्यतार्थाविषयत्वं नियोगस्य कार्यत्वं तत्र क्लेशात्मसु प्रेषादिष्विति शङ्कते । अयेति । कार्यमेव प्रेषादिष्वप्युद्देश्यमित्यभ्युपगमात्तेषामपि कार्यताधीविषयत्वं तुल्यमि-त्याह । तच्चेति ॥ ७१५ ॥

प्रमाणायत्तमेतावत्स्वप्नेयावभासनम् ॥

कार्यताऽकार्यता वाऽत्र येयायत्ता न मानतः ॥ ७१६ ॥

किंच कार्यतापीविषयत्वे नियोगस्य मानान्तरगम्यतेत्याह । प्रमाणेति । प्रतिपन्नो विषयः सप्तम्यर्थः । न मानतो न शास्त्रायतेति यावत् । एतावन्मात्रं शास्त्रायत्तं यत्स्व-
विषयस्येष्टसाधनमेतादित्यनिष्टसाधनमिदमिति वा प्रकाशनं न त्विदं कार्यमिदं नेति धियौ
शास्त्रायत्ते ते तु विषये समोहितोपायत्वतद्विपर्ययधीकृते मानस्यौ हितसाधनं चेत्कार्यं
विपरीतं चेदकार्यमिति तस्मात्कार्यताकार्यतानुबन्धोः शास्त्रीयत्वाभावान्नियोगस्य मानस-
कार्यतापीविषयत्वे मानान्तरगम्यतेति भावः ॥ ७१६ ॥

सिद्धत्वहेतुको योऽपि दोष ऐकात्म्य उच्यते ॥

नियोगस्यापि संसिद्धौ स दोषो नापनुद्यते ॥ ७१७ ॥

ब्रह्मणि सिद्धत्वहेतुना मानान्तरगम्यत्वं वदतो नियोगेऽपि हेत्वन्तरेण तदुक्तिः ध्रुव-
रेत्युक्तम् । इदानीं येन हेतुना ब्रह्मणि मानान्तरगम्यतोच्यते तेनैव हि नियोगेऽपि सा
प्राप्नोतीत्याह । सिद्धत्वेति । साध्यैकत्वभावे नियोगे सिद्धत्वहेतुको दोषो नेति चेत्तत्र
किं क्रियानुष्ठाने स सिध्यत्युत नाऽऽद्ये सिद्धत्वसिद्धेस्तात्त्वमिति दोषः स्यादित्याह ।
संसिद्धाविति ॥ ७१७ ॥

यागादिविषयासिद्ध्या न चासौ न प्रसिध्यति ॥

विध्युक्तेस्तदसंसिद्धौ निष्फलत्वं प्रसज्यते ॥ ७१८ ॥

द्वितीयं दूषयति । यागादीति । तत्र हेतुमाह । विधीति । यागाद्यनुष्ठानान्नियो-
गासिद्ध्यावनुष्ठानवैयर्थ्याद्विधिवान्वयानर्थक्यं न च तदनुष्ठानस्य स्वर्गादिसाधकत्वेनार्थवृ-
त्तात्तदर्थत्वं नियोगसिद्धिं विना तदनभ्युपगमादित्यर्थः ॥ ७१८ ॥

ऐकात्म्यवस्तुयाथात्म्यप्रकाशनपटीयसः ॥

वचसस्त्वतिरेकेण किं मानं तद्वरं बहेत् ॥ ७१९ ॥

ब्रह्मणि मानान्तरावेशमाश्रित्य नियोगेऽपि तत्ताम्यमित्युक्तम् । इदानीं तत्र तदावे-
शसंभावनेन नास्तीत्याह । ऐकात्म्येति । ऐकात्म्यमेव वस्तुयाथात्म्यं तस्य प्रकाशनं
उपक्रमसहारेकरूप्यादिना पटुतरं वचसस्त्वमादि सतोऽतिरेकेण नान्यत्किंचिदपि माना-
न्तरं तत्प्रकाशनसमर्थमास्ति । अस्मिन्मानान्तरप्रवेशे मानाभावादित्यर्थः ॥ ७१९ ॥

मात्रादिसव्यपेक्षं सद्यत्र ज्ञानं प्रजायते ॥

तत्रैव मान्तरापेक्षा न तु विध्वस्तभेदके ॥ ७२० ॥

विमतं मानान्तरगम्यमकार्यत्वाद्वदित्याशङ्क्य मात्रादिसापेक्षत्वमुपाशिरित्याह ।

मात्रादीति । साधनज्यासिमाशङ्क्याऽऽह । नत्विति । विध्यन्तो मात्रादिभेदो यस्मि-
न्यह्नाणि तस्मिन् ज्ञानं तदपेक्षमित्यर्थः ॥ ७२० ॥

विध्यर्याधीनसंसर्गाः पदार्था वैदिकोक्तिषु ॥

लोके मान्तरसंसिद्धसंसर्गा रचनाबलात् ॥ ७२१ ॥

ब्रह्मणि मानान्तरावेशनिषेधेऽपि वेदान्तानां नानपेक्षं मानत्वं तेषु लौकिकवैदिक-
संसर्गप्रयोजकाभावात्तज्जन्यवाक्यार्थबुद्धेर्भ्रान्तिरित्यादिति मत्वा तेषु वैदिकसंसर्गप्रयोज-
काभावं वक्तुं तत्प्रयोजकं दर्शयन्नाशङ्कते । विध्यर्थेति । विधिरर्थोऽस्येति विध्यर्थो
लिङादिरूप्यते । तेषु लौकिकसंसर्गप्रयोजकाभावाभिहितस्या तत्प्रयोजकमाह । लोक
इति । पदार्था विशेष्यत्वेनानुपपद्यन्ते ॥ ७२१ ॥

रचना च पदार्थानां विवक्षापूर्विकैव तु ॥

प्रमाणान्तरगम्येऽर्थे विवक्षा च व्यवस्थिता ॥ ७२२ ॥

कथं रचनानुपपत्त्या लौकिकसंसर्गस्य मानान्तराधीनत्वं तत्राऽऽह । रचनेति । तर्हि
तद्वशाद्विवक्षैव कल्प्यता मानान्तरकल्पना तु कथमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रमाणान्तरेति ।
अज्ञाते विवक्षायोगान्मानान्तरेण ज्ञात्वा विवक्षित्वा परस्मै वाक्यरचनालोके संसर्गस्य
मानान्तराधीनतेत्यर्थः ॥ ७२२ ॥

एवं च सति वेदान्तवाच्यार्थप्रत्ययो भ्रमः ॥

उत्त्वातविधिको लोके तोयबुद्धिरिवोपरि ॥ ७२३ ॥

लोकवेदयोरुक्ते संसर्गप्रयोजके भवेतां तथाऽपि वेदान्तेषु किमवातमत आह । एवं
चेति । वेदसंसर्गप्रयोजको विधिलोके मानान्तरमिति स्थिते वेदान्तेष्वपौरुषेयेषु माना-
न्तरासम्बाद्धिधेक्षानभ्युपगमात्तेभ्यो वाक्यार्थधीर्भ्रान्तिर्मस्मरीचिकासु नलबुद्धिबदित्यर्थः ।
उत्त्वातविधिको निरुलविधिकस्तदप्रयुक्त इति यावत् ॥ ७२३ ॥

इत्युक्ते परिहाराय शृणु यद्गण्यतेऽधुना ॥ ७२४ ॥

पदार्थसंगतेः कस्माद्विध्यधीनत्वमाहवम् ॥

पदार्थान्तरतत्त्वं कस्मादेतौर्न कल्प्यते ॥ ७२५ ॥

वेदान्तानाममानत्वाद्ब्रह्मणि तन्मानत्वं दूरापास्तमिति प्राप्ते वैदिकसंसर्गप्रयोजकस्य
तेषु समवायेभ्यो वाक्यार्थबुद्धेर्भ्रान्तिरित्यात्मानस्वोपपत्तेर्युक्ता तेषां ब्रह्मणि मानते
त्याह । इत्युक्त इति । यदधुना गण्यते तत्त्वं शृण्वति संबन्धः । कथं वैदिकसंसर्ग-
प्रयोजकस्य वेदान्तेषु सत्त्वा नहि तेषु विधिरस्तीत्याशङ्क्य परिहारं निवृणोति । पदा-
र्थेति । लिङादिशब्दो विधिरस्तीति नत्व संसर्गस्य किमिति स्वीकृतं योग्यमाकाङ्क्षितं
समिहितं च यन्पदार्थान्तरं तन्निमित्तत्वं किमिति नेष्टं नहि विधिरसंप्रयोजको वपूरुतः

प्रथमपक्ष इत्यादौ व्यभिचारात्तस्मादाकाङ्क्षादित्रयं प्रयोनकं तदस्ति वेदान्तेष्वपीति तेभ्योऽर्थधीर्न भ्रान्तिरित्यर्थः ॥ ७२४ ॥ ७२५ ॥

संसर्गश्चेत्पदार्थानां विनाऽपि विधिना भवेत् ॥

अनर्थको भवेदेवं विधिर्निर्विषयत्वतः ॥ ७२६ ॥

विधिवादी शङ्कते । संसर्गश्चेदिति । लिङादिना विनाऽपि संनिधानादिना पदार्थानां संसर्गश्चेदेवं सति विध्यानर्थक्यं स्यात्स्वविषयसंसर्गस्यान्यतो लब्धतया स्वस्याकिञ्चित्क-
रत्वादतो विधेरर्थवत्त्वाय तन्निमित्तो वैदिकः संसर्ग इत्यर्थः ॥ ७२६ ॥

ननु दोषः समानोऽयं विधेरन्यपदेऽप्यपि ॥

विशिष्टार्थावगत्यर्थं प्रयुज्यन्तेऽपराभ्यापि ॥ ७२७ ॥

विध्यधीने संसर्गे नामपदेषु वैयर्थ्यदोषः समः स्यादिति दूषयति । नन्विति । संसर्गस्यान्यनिमित्तत्वे विधिवैयर्थ्यवदिति दृष्टान्तायौऽपिशब्दः । नामपदानां संसर्गज्ञा-
नाजनकत्वेऽपि पदार्थमात्रधीजनकतया साफल्यमित्याशङ्क्याऽऽह । विशिष्टेति ।
विधिपदवदित्यपेरर्थः ॥ ७२७ ॥

एवं सति विधिः कस्मान्नानर्थक इतीर्यताम् ॥

योगक्षेपसमानत्वादविध्यर्थपदान्तरैः ॥ ७२८ ॥

विधितदितरपदानां संसर्गसिद्ध्यर्थे प्रयोगे कलितमाह । एवमिति । विधेरितर-
पदैर्योगक्षेपस्य समत्वाद्विधिं विना संसर्गसिद्धौ विधेरेव कस्मादनर्थक पदान्तराभ्य-
न्तरेण तत्सिद्धौ तान्यपि कस्मान्नानर्थकानीति वाच्यमेवमुभयत्रापि सममानर्थक्यमि-
त्यर्थः ॥ ७२८ ॥

उच्यते विधिशब्दो हि मान्तराज्ञातगोचरः ॥

न तस्य विषयाक्षेपं मुक्त्वाऽन्यत्र कृतार्थता ॥ ७२९ ॥

विधितदितरपदेषु वैषम्यं विधिवादी प्रतिजानीते । उच्यते इति । तदेव व्यक्ती-
कतुं लिङादिस्वरूपमाह । विधीति । तस्य यथोक्तनियोगगोचरत्वेऽपि कथं संसर्गस्य
तदधीनतेति तत्राऽऽह । न तस्येति । नियोगस्य विषयः संसर्गस्तस्योपस्थापनं विना
निर्विषये नियोगे लिङादेरपर्यवसानाद्विध्यायत्तः संसर्ग इत्यर्थः ॥ ७२९ ॥

मानान्तरप्रसिद्धार्थावादित्वादनुवादकम् ॥

विधेरन्यपदं यस्मान्नाऽऽक्षेपोऽतः प्रतीयते ॥ ७३० ॥

विधिपदवन्नामपदान्यपि संसर्गक्षेपमन्तरेणापर्यवसितव्यापाराणि तस्मात्सिद्ध्युरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । मानान्तरेति । नामपदान्यनुवादित्वान्नाऽऽक्षेपकाणीत्यर्थः ॥ ७३० ॥

अव्युत्पन्नेऽपि संवन्ने विध्यर्थावगमस्तथा ॥

अथ विज्ञातसंवन्धं सिद्धार्यं स्याद्विधायकम् ॥ ७३१ ॥

लिङादेर्मानन्तरागोचरनियोगार्थत्वे तस्य तेन सवन्नेऽनवगतेऽपि स त गमयेत् वा
भाऽऽद्यस्तथा सत्यव्युत्पन्नस्यापि लिङादिश्चाविणो नियोगधीपूर्वमगृह्णतिप्रसङ्गादिति दूष-
यति । अव्युत्पन्नेऽपीति । द्वितीयं शङ्कते । अथेति । ज्ञातसवन्धस्य लिङादेर्बोधकत्वे
तदपि मानान्तराधिगतागमनविगते सवन्धिनि सवन्धवुद्धयसिद्धेरतो नामपदबद्धिषिपद-
स्यापि नाऽऽक्षेपकतेत्याह । सिद्धार्यमिति ॥ ७३१ ॥

स्वधर्मं च पदं जगतात्संवन्धज्ञाननिद्रुतौ ॥

तस्माद्विज्ञातसंवन्धं पदं सर्वत्र बोधकम् ॥ ७३२ ॥

लिङादेर्ज्ञातशक्तेर्बोधकत्वे दोषान्तरमाह । स्वधर्मं चेति । सवन्धग्रहापेक्षया
स्वार्थबोधित्वं पदधर्मस्तन्निरपेक्षतया बोधकत्वे पदं स्वधर्मं त्यनेच्छसिद्धान्तमनपेक्ष्य
बोधकत्वं वाच्यधर्मं चाऽऽश्रयेदित्यर्थः । लोके ज्ञातसवन्धस्य पदस्य बोधकत्वेऽपि वेदे
नैवमित्याशङ्क्य लोकेवेदाधिकरणविरोधान्मैवमित्याह । तस्मादिति ॥ ७३२ ॥

इतोऽन्यथा कल्प्यमाने सर्वं स्यादसमञ्जसम् ॥

वाक्यवाक्यार्थयोगश्चेद्वाच्यवाचकलक्षणः ॥ ७३३ ॥

विपक्षे दोषमाह । इत इति । लोके शक्तिग्रहेऽपि वेदे तदभावे पदधर्मातिक्रमो
वाक्यधर्माश्रयण लोकावगतसामर्थ्यं शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायविरोधश्चेत्यनेकम्
युक्तं स्यादित्यर्थः । पदधर्मातिप्रमपरिनिहीर्यया मीमांसकमुद्रा भिन्दान शङ्कते ।
वाक्येति । योऽयं वाच्यवाचकलक्षण सवन्धो लोके शब्दार्थयोगो सिद्धः स वाक्यस्य
वाक्यार्थेन योगो न पदस्य पदार्थेन तयोर्मियुनीभावेन लोकसिद्धत्वाद्वाक्यार्थस्तु माना
न्तरागोचरो नियोगोऽतो नोक्तदोष इत्यर्थः ॥ ७३३ ॥

तद्विशेषकनिष्ठत्वाच्च वः संवन्धधीर्भवेत् ॥

न विशेषान्तरे वृत्तिविशेषस्यास्ति गोत्ववत् ॥

नैराकाङ्क्ष्येण तत्सिद्धेः संवन्धोऽतो न शङ्कते ॥ ७३४ ॥

वाक्यस्य स्वार्थं सवन्धमह दूषयति । तद्विशेषेति । तस्य वाक्यस्य गवानयनाना-
वेकस्मिन्नर्थविशेषे स्थितत्वात्तस्य विशेषान्तरे वृत्त्ययोगाद्भोक्त्वनादौ गवानयनानुपलम्भा-
त्प्रतिवाक्य शक्तिग्रहापातात्तस्य वर्णशतेनापि तु साधनत्वाच्च स शुष्माक सिद्ध्येदित्यर्थः ।
सत्ताद्यपेक्षया विशेषस्यापि गोत्वस्य विशेषान्तरे स्रग्दादौ वृत्तिवद्वाक्यार्थस्य वाक्यार्था-
न्तरे वृत्तेर्वाक्यस्य स्वार्थं शक्तिः सुप्रहेत्याशङ्क्याऽऽह । नेति । तत्र हेतुर्नैराकाङ्क्ष्ये-
णेति । गवानयनादिवाक्यार्थस्य भोक्त्वनाद्यनपेक्षत्वेन सिद्धेर्न तस्य गोत्वेन तुल्यता न
हि गोत्व स्रग्दाद्यनपेक्ष गवानयनं तु वाक्यार्थान्तरानपेक्ष दृष्टमित्यर्थः । न च सवन्ध-

धीरित्युक्त निगमयति । संबन्ध इति । वाक्यस्य स्वार्थे संबन्धग्रहे तस्यापि मानान्तर-
गम्यताया वाच्यत्वाद्वाक्यार्थस्यापूर्वत्वानुपपत्तिस्तुल्येति वाक्यस्य संबन्धज्ञानायोगात्पद-
स्यैव तद्वाह्यं लोके पदतदर्थयोर्मिथुनीकृत्य दृष्टत्वेऽपि नाज्ञातसंबन्धं पदं स्वार्थं बोधये-
दर्थान्तरेऽपि प्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ७३४ ॥

संबन्धं मन्यते योऽपि शब्दबोधानुसारिणीम् ॥ ७३५ ॥

दृष्टेर्ह्यं श्रोतृणां सोऽपि न सम्यगभिमन्यते ॥

श्रोतृस्थकार्यलिङ्गत्वात्कथं शब्दैकगोचरः ॥ ७३६ ॥

वाक्यस्य शक्तिग्रह निरस्य पदस्यैव तं ज्ञेयता लिङ्गादेर्नियोगे तद्ग्रहे तस्य माना-
न्तरगोचरता तस्य तत्रान्युत्पन्नत्वे तदबोधिताऽन्यथा पदधर्मातिरुक्तादि स्यादित्युक्त-
मिदानीं शब्दादेव ज्ञाते नियोगे लिङ्गादे शक्तिग्रहाच्च दोष इत्येतद्यदाऽवगम्यते नान्य-
दित्यादिवार्तिकाम्यामुक्तमाशङ्क्याऽऽह । संबन्धमिति । उत्तमवृद्धोक्तशब्दोत्पन्नबोधा-
नुरोधिनीं मध्यमवृद्धे श्रोतरि चेष्टा दृष्ट्वा तथा तेन शब्दाधिगते नियोगे लिङ्गादे शक्तिं
बालो वेत्तीति योऽपि नियोगरागातुरो मन्यते सोऽपि न सम्यगबुध्यते ज्ञातसंबन्धाद्धि
शब्दान्नियोगधोस्ततस्तत्र तज्ज्ञानमित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । मध्यमवृद्धेन शब्दाधिगते
प्रवर्तके नियोगे बालेन प्रवृत्तिलिङ्गावगते शक्तिग्रहान्नैवमिति चेत्तत्राऽऽह । श्रोतृस्थेति ।
मध्यमवृद्धगतप्रवृत्तिलिङ्गगम्यत्वाच्च प्रवर्तकनियोगस्य शब्दैकगोचरता तथाच कथंभिद-
न्योन्याश्रयनिरासेऽपि न तस्यापूर्वतेत्यर्थः ॥ ७३५ ॥ ७३६ ॥

तस्यापि शब्दपूर्वत्वादिति चेद्विपूर्वतः ॥

कस्मान्न शब्दबोधोऽपि ह्यनुमानपुरःसरः ॥ ७३७ ॥

प्रवृत्तिलिङ्गकानुमानस्यापि शब्दावगतनियोगे प्रवृत्ते शब्दैकगम्यत्व तस्य सत्स्य
तीति शङ्कते । तस्यापीति । श्रोतु शब्दान्नियोगबोधोऽनुमानपूर्वकस्य तस्मिन्पूर्वम
नुमानप्रवृत्तेरत शब्दान्नियोगबोधोऽपि किमिति लिङ्गपूर्वको न स्यादिति शब्दानुमा-
नयो साम्यमाह । लिङ्गेति ॥ ७३७ ॥

नियोग शब्दतो बुद्ध्वा योऽपि श्रोता प्रवर्तते ॥

तस्याप्यनुमितेरेव शब्दार्थप्रत्ययो भवेत् ॥ ७३८ ॥

इदानीमनुमानस्य विशेष दर्शयति । नियोगमिति । व्युत्पन्नस्य प्रवृत्तिकाले लिङ्गा-
दिना नियोगधीव्युत्पत्तिकाले लिङ्गाद्यर्थे प्रवृत्त्यनुमानापेक्ष तद्वर्तारं तत्प्राप्त्यभि-
त्यर्थः ॥ ७३८ ॥

प्रत्यक्षगम्यकार्येण नियोगस्यानुमेयतः ॥

प्रत्यक्षकार्यवत्तस्य लौकिकत्वं प्रसज्यते ॥ ७३९ ॥

नियोगविषयत्वेनानुमानस्य प्राथम्ये फलितमाह । प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षं लिङ्गं प्रवृ-
त्त्याख्यं कार्यं तेनानुमेयत्वान्नियोगस्य घटादिवत् शब्दैकगम्यतेत्यर्थः ॥ ७३९ ॥

न चेत्कार्यं नियोगः स्यात्कोऽर्थो यागादिसिद्धितः ॥

सिद्धवस्त्ववबोधित्वं विधेरपि तदा भवेत् ॥ ७४० ॥

नियोगस्य कालत्रयावर्तिनो घटादिवदनुत्पाद्यत्वादलौकिकत्वमित्याशङ्क्यते । न
चेदिति । तस्यानुत्पाद्यत्वे यागाद्यनुष्ठानवैयर्थ्यमिति दूषयति । कोऽर्थ इति । न चानु-
ष्ठानं स्वार्थं नियोगं विना तादर्थ्यासिद्धेरिति भावः । किञ्च नियोगस्यानुत्पाद्यत्वे
तस्यासत्त्वानङ्गीकारादवश्यंभाविनि नित्यसिद्धत्वे तद्बोधिलिङ्गादेः सिद्धबोधित्वं तत्र
पक्षभेद इत्याह । सिद्धेति ॥ ७४० ॥

प्राथम्यं चात्र दुर्लभ्यं बीजतत्कार्ययोरिव ॥

शब्दानुमानयोर्नातः शब्दमयमतेष्यते ॥ ७४१ ॥

अस्तु तर्हि नियोगस्योत्पाद्यत्वं न च घटवह्नौकिकत्वं तत्र चक्षुरादेरशब्दपूर्वत्वा-
न्नियोगे मानान्तरस्य तत्पूर्वत्वादित्याशङ्क्य तस्यापि शब्दपूर्वत्वादित्यादि प्रपञ्चयति ।
प्राथम्यं चेति । अत्रेति नियोगोक्तिः । शब्दानुमानयोरन्यतरस्येति द्रष्टव्यम् । न हि
बीजाङ्कुरयोरन्यतरस्य प्राथम्यं गम्यते । अनुमानस्यापि तस्मिन्प्राथम्यसंभवोऽतः श-
ब्दार्थः । तत्कुतस्तस्य शब्दैकगम्यतेति शेषः ॥ ७४१ ॥

यद्वाऽनुमानमेवात्र शब्दात्पूर्वं हि युज्यते ॥

नाविचत्संगतिः शब्दो गमकोऽतोऽनुवादकः ॥ ७४२ ॥

यदा शब्दप्राथम्यस्य संभवस्तदा नियोगस्य शब्दैकगम्यत्वमपि संभावितमित्या-
शङ्क्य नियोगं शब्दतो बुद्ध्वेत्यादि प्रपञ्चयति । यद्वेति । नियोगे प्राथम्यमनुमानस्यैव-
त्यत्र हेतुमाह । नाविचेति । अलब्धशक्तिः शब्दो न बोधकस्तद्वीथि लिङ्गादेर्नियोगे
तद्वहापेक्षा न च शब्दादेव तद्वीरन्योन्याश्रयादिस्त्युक्तमतोऽनुमानप्राथम्यमित्यर्थः ।
भवतु नियोगस्यानुमेयतेति तर्हि लिङ्गादेस्तत्रानुवादतेत्याह । अत इति ॥ ७४२ ॥

बुध्यते योऽनुमानेन शब्दबुद्धं न वेत्ति सः ।

भिन्ने भिन्नेऽपि मेगे धीर्नानुवादोऽन्यबोद्धरि ॥ ७४३ ॥

ननु शब्दो यस्मिन्नियोगे प्रविशति तस्मिन्प्रविशदनुमानं किमित्यनुवादकं न स्यादत
आह । बुध्यत इति । बालो हि स्वेन शब्दादज्ञातमनुमानादवगच्छन्नानुमानमनुवादी
करोतीति भावः । अथ श्रोत्रा शब्दतो ज्ञातं लिङ्गादाकल्पतो बालस्य कुतोऽनुमान
नानुवादकं तत्राऽऽह । भिन्न इति । एकस्य बोद्धुर्बुद्धिरनन्तरमन्यास्मिन्नोद्धरि तस्मिन्-

न्यग्मिन्वाऽर्थं या जुद्धि सा नानुवादी भवति । नहि चैत्रदृष्टे षष्ठे तत्रान्यत्र वा मैत्र-
ज्ञानमनुवादोऽनो ज्ञातृभेदस्य ज्ञानयोरन्यतरस्य नान्यतरवनुवादकमित्यर्थः ॥ ७४३ ॥

प्रवृत्तिहेतुमात्रं च प्रवृत्त्याऽत्रानुमीयते ॥

लौकिकेनापि तत्सिद्धेर्नास्ति मानमलौकिके ॥ ७४४ ॥

नियोगस्य प्रवृत्त्यनुमेयत्वमुपेत्य पदार्थान्तरतुल्यत्वमुक्तमिदानीं तस्य प्रवृत्त्यनुमेय-
त्वमेव नास्तीत्याह । प्रवृत्तीति । श्रोता सप्तम्यर्थः । व्युत्पत्तिकाले श्रोतु प्रवृत्त्या तद्दे-
हानुमीयमानो नियोगान्तरामित्याशङ्क्याऽऽह । लौकिकेनेति । लोके स्तनपानादि-
स्य प्रवृत्तिमतनी ज्ञातृहेतुत्वेन हितमाधनत्वेनैव श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धेस्तस्मिन्नेव कृतियोग्यत्वो
पलक्षिते लिङादिशक्तिग्रहादप्येव नियोगे मानाभावात्तदसिद्धिरित्यर्थः ॥ ७४४ ॥

कार्यपुङ्ख्यं संन्यासिः प्रवृत्तेर्न च गम्यते ॥

सर्पादिवस्तुगोत्रेऽपि प्रवृत्तिर्वीक्ष्यते यतः ॥ ७४५ ॥

या प्रेक्षापूर्विका प्रवृत्ति मा कार्यवीक्षतेति न्यासे स्यप्रवृत्तावपीष्टोपायताधिपो न
हेतुनेति चेत्तत्राऽऽह । कार्येति । उक्तन्यासिभक्ते हेतुमाह । सर्पादीति । न च या
धीपूर्वा प्रवृत्ति सा हितसाधनत्ववीक्षतेति पक्षेऽपि न्यासिभङ्गस्तुल्योऽस्मादपसर्पणमन-
र्थप्रतीतिं मुद्देवैव प्रवृत्तेर्न च तत्कार्यमिति शिवा प्रवृत्तिमन्देतुत्वेनापि विशिष्टेष्टसाधन
त्वज्ञानादेः प्रवृत्तेरिति भावः ॥ ७४५ ॥

पुंस्प्रवृत्तेः फलं कार्यं विचर्यभाषि कारणम् ॥

प्रवृत्तिहेतुर्न फलं भवतैवाभिधीयते ॥ ७४६ ॥

इतश्च नियोगस्य न प्रवर्ततेत्याह । पुंस्प्रवृत्तेरिति । कार्यमेव प्रवर्तकं न कार्यमिति
ते मतं तत्र विरुद्धं कार्यं हि प्रवृत्तिफलमिष्टतया मायत्वाद्विध्वंस्य कार्यमेव प्रवृत्ति
हेतुरिति शोकेतमेवमपि फलं प्रवर्तकं नेति भवतैव यत् सत्यं न हि त्वतोऽन्यस्य विर-
द्धमर्थं यत् श्रौतमतो भवतो विरुद्धादित्येवमत्र नियोगस्य प्रवर्ततेत्यर्थः ॥ ७४६ ॥

अपसर्प्यस्य सर्पादेर्न च कार्यं फलं मतम् ॥

अनर्थाभावमायत्ताप्रवाभायः फलं कश्चित् ॥ ७४७ ॥

पुण्यापारस्य कार्यं फलमित्यङ्गीकृत्य नियोगस्याप्रवर्ततातोक्ता । इदानीं तस्य प्रवृ-
त्तिफलतां नास्तीत्याह । अपसर्प्यस्येति । सर्पादेः सकाशादपक्षसिद्धिरपुण्यापारस्य न कार्यं
फलमित्यत्र हेतुमाह । अनर्थेति । दुःखनिवृत्तिमात्रस्य तत्रेष्टतादित्यर्थः । न्ययमात्रस्य
फलं नभोनलिनदित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । नहि दुःखमात्रं स्वरूपेण फलं
विनु मुक्तस्य न्ययज्ञात्वेन तस्य नभोनलिनस्य तत्पन्नासिनो न तद्व्यञ्जकत्वं दुःखनि
वृत्तेः न्ययमात्रमप्रे न्यक्ती भविष्यतीति भावः ॥ ७४७ ॥

नियोगोऽथ प्रमारूपो विधिशब्दप्रकाशितः ॥

मानान्तरानपेक्षः सञ्ज्ञाक्षेपकतया प्रमा ॥ ७४८ ॥

विधिशब्दस्य मानान्तरायोग्यनियोगार्थस्य तद्विषयसंसर्गाक्षेपकत्वेऽप्यस्ते नियोगस्यैव तदाक्षेपकत्वमाशङ्कते । नियोगोऽथेति । लिङादिप्रतिपादनियोगस्य प्रमात्वेऽपि कथं तत्र लिङादिर्नानुवादसाञ्ज्ञाऽऽह । मानान्तरेति । नियोगस्य मानत्वे मानान्तरानपेक्षा युक्ता तच्च कथमित्याशङ्क्याऽऽह । आक्षेपकत्वमेति । करणादिसंसर्गं विनाऽयुक्तो नियोगस्तदाक्षेपकत्वेन तत्र प्रमेत्यर्थः ॥ ७४८ ॥

आक्षेपकत्वं न शब्दोत्थं न च मानान्तराचया ॥

अव्युत्पन्नप्रवृत्तिश्रेयस्युक्तदोषप्रसङ्गतः ॥ ७४९ ॥

तस्य तदाक्षेपकत्वं शब्दादन्यतो वा सिद्धं नाऽऽह इत्याह । आक्षेपकत्वमिति । नहीद लिङादिबशात्प्रतीतं तस्य नियोगबोधनेनोपक्षयादित्यर्थः । न द्वितीयो मानान्तरस्य नियोगसंसर्गाक्षेपकत्वसाधकत्वात्तद्वैरन्यथा नियोगस्यापि तद्वैचर्यत्वप्रसङ्गादित्याह । न चेति । तमेति नियोगस्याऽऽक्षेपकत्वपरामर्शः । यच्च मानान्तरानपेक्षं सञ्ज्ञिति तत्र नियोगस्य मानान्तरागम्यत्वे लिङादेस्तत्र शक्यत्वप्रमादज्ञातशक्तिरपि पुरुषो लिङादिश्रवणात्प्रवर्ततेत्याह । अव्युत्पन्नेति । चक्रेण पदधर्मातिशयादिग्रहः । उक्तदोषसमाधिसंज्ञा नियोगो मानान्तरापेक्षश्रेयस्यपूर्वत्वहानिरित्याह । इत्युक्तेति ॥ ७४९ ॥

स्वाभ्युपेतनयस्यैव त्यागः प्रामोत्यनीप्सितः ॥

प्रामाण्यं चास्य यत्रेष्टं श्रुतेस्तत्रास्त्यनेन किम् ॥ ७५० ॥

अव्युत्पन्नप्रवृत्त्यभ्युपगमे का हानिस्तत्राऽऽह । स्वाभ्युपेतेति । श्रुतलिङादेरव्युत्पन्नस्यैव प्रवृत्त्याश्रयणे शब्दो व्यवहारो व्युत्पन्नस्यैवेति सर्वतन्त्रसिद्धान्तो विरुध्यते स्वर्यः । नियोगस्य मानत्वमपेक्षाऽऽक्षेपकत्वाद्यपास्य प्रामाण्यमेव प्रत्यापद्ये । प्रामाण्यं चेति ॥ ७५० ॥

क चेष्टमस्य मानत्वं न यागादौ स्वशब्दमे ॥

लौकिकोऽपि न संसर्गो विध्यायुक्तः स्थितो यतः ॥

विध्यभावे हि संसर्गः श्रोतुरस्त्वविषाचपि ॥ ७५१ ॥

विच तस्य मानत्वं यागादौ वा संसर्गं वा यागादेरिष्टोपायत्वे वेति विधृशति । क चेति । आद्य निरस्यति । नेति । यागादिषदादेव तत्प्रतीतेरिति हेतुमाह । स्वशब्दमिति । यागादिवाचक शब्द एव मा यस्य तस्मिन्निति यावत् । द्वितीय निराह । लौकिकोऽपीति । यागादिषदार्गसंसर्गोऽपि न नियोगाधीनस्तस्य लौकिकत्वादित्यर्थः ।

संसर्गस्य लौकिकत्वं साधयति । यत इति । राज्ञः पुमानित्यादिविधिहीनवाक्येऽपि श्रोतुं संसर्गो दृश्यतेऽतो नियोगाभावेऽपि संसर्गदृष्टेस्तस्य लौकिकत्वं न च संसर्गविशेषस्यालौकिकत्वं तस्य शब्दादेव सिद्धौ नियोगवैयर्थ्यादित्यर्थः ॥ ७५१ ॥

फलसाधनशक्तिश्चेद्द्विध्यामत्ता भविष्यति ॥

नैवं तत्रापि शब्दस्य सामर्थ्यं केन वार्यते ॥ ७५२ ॥

तृतीयमादत्ते । फलेति । चात्त्वर्थस्य फलं प्रति साधनशक्तिः साधनता सा नियोगकृता यदि यागादि स्वर्गं न साधयेत्तदा तत्कामस्य तस्मिन्नियोगो न स्यादतो यागादेः स्वर्गादिसाधकत्वे नियोगो मानमित्यर्थः । तत्रापि तस्य न मानतेत्याह । नैवमिति । तत्रेति फलसाधनत्वोक्तिः । नियोगं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः ॥ ७५२ ॥

तस्मादितरतुल्यत्वाच्च विध्यर्थनियन्धनः ॥

संसर्गः स्यात्पदार्थानां सुस्थमेवं विधिं विना ॥ ७५३ ॥

प्रकृत्यर्थस्येष्टसाधनत्वे प्रत्ययस्य शक्तिग्रहाच्च नियोगो विधिशब्दप्रकाशितो नापि प्रमा विषयाभावादित्युक्त्वा पदार्थसंगते कस्मादित्यत्रोक्तमुपसंहरति । तस्मादिति । शाब्दे ज्ञाने षोडाऽपि विधेरपोढत्वादात्म्या ब्रह्मेति शाब्दं ज्ञानं विधिं विनैव सिद्धमिति फलितमाह । सुस्थमिति ॥ ७५३ ॥

तस्मात्सर्वपदार्थानामाकाङ्क्षायोग्यसंनिधेः ॥

परस्पराभिसंबन्धाद्विशिष्टार्थविवोयिता ॥ ७५४ ॥

संसर्गस्य विध्यनवीनत्वे निर्निमित्तस्य तस्यासिद्धेर्न पदानां विशिष्टार्थहेतुतेत्याशङ्क्य पदार्थान्तरतन्मन्त्रमित्यत्रोक्तमुपसंहरति । तस्मात्सर्वेति । नियोगस्य ससगनिमित्तत्वाभावात्कार्याकार्यात्मनां सर्वपदार्थानामाकाङ्क्षादिवशान्मिथ संबन्धाद्युक्ता पदानां विशिष्टार्थहेतुतेत्यर्थः ॥ ७५४ ॥

ननूत्पत्तिविधिर्यद्वत्कर्मवोधे व्यवस्थितः ॥

आत्मज्ञानविधिस्तद्गदात्मवोधेऽवतिष्ठताम् ॥ ७५५ ॥

कर्माधिकारवच्चात्र प्रवृत्तिरपि सेत्स्यति ॥

अप्रवृत्तप्रवृत्तिश्च तथा बुद्धार्थवोधेनम् ॥ ७५६ ॥

सुस्थमेव विधिं विनेत्युक्तममृष्यन्वेदान्तेषु विधिद्वयमस्तीति शङ्कते । नन्विति । तत्राऽऽदौ दृष्टान्तेनोत्पत्तिविधिं तेषु साधयति । उत्पत्तीति । उत्पत्तिविधिरग्निहोत्रगृहोतीत्यादिविधिरात्मज्ञानविधिरात्मा द्रष्टव्य इत्यादिविधिः । अघुना तेष्वधिकारविधिमाह । कर्मेति । यद्योत्पत्ते कर्मणि फलशिरस्कनियोगावक्यात्प्रवृत्तिरेव मोक्षकौमः प्रज्ञां

दुर्गत्यधिकारविशेषैर्विहिते ज्ञाने प्रवृत्तिरित्यर्थः । अधिकारोत्पत्तिविध्योः स्वरूपं क्रमेण दर्शयति । अमृतेति ॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥

एवं विधिमेवेच्छन्ति विध्ययोग्येऽपि वस्तुनि ॥

विधिरागवशात्केचिच्चान्यतीदमयोच्यते ॥ ७५७ ॥

कर्मयोगे प्रवृत्तियोग्ये विधियुक्तौ तदयोग्ये त्वात्मज्ञाने कथं स्यातामित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । आत्मज्ञाने विध्यमश्रुपगमे मुमुक्षुप्रवृत्त्यनुपपत्तिरत्र विध्योः साधिकेत्यर्थः । तत्र विध्यश्रुपगमे हेत्वन्तरमाह । विधीति । उत्पत्त्याधिकारी तु विनियोगप्रयोगाविना-
भूताविति तावपि वेदान्तेषु संभाविताविति भावः । प्रवृत्त्यनुपपत्त्या वेदान्तेषु विधिद्वय-
मिति दोषं समाधत्ते । तान्यतीति ॥ ७५७ ॥

कर्मस्वरूपप्रशेषे हि व्यापारो नेप्यते विधेः ॥

किं तत्पक्षस्य सापेक्ष्यादधिकारेण संगतिः ॥ ७५८ ॥

यत्तत्पत्तिविधिर्यद्वदित्यादि तद्वदप्यति । कर्मेति । कर्मोत्पत्तिविधेर्न तत्स्वरूपबोधने
व्यापारो विश्रान्यति तद्वोभमाश्रयाफलत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि तद्व्यापारविश्रान्तिरि-
त्याह । किं त्विति । उत्पत्तिविध्यविगतकर्मस्वरूपस्य फलाकाङ्क्षात्वात्फलशिरस्तानि-
यैः संगतिद्वारा प्रयोगे तद्व्यापारसमाप्तिरित्याह । उत्पन्नस्येति ॥ ७५८ ॥

अधिकारप्रवेशित्वं नाऽऽत्मज्ञानस्य युज्यते ॥

यस्याधिकारसंबन्धः स आत्मा न विधीयते ॥ ७५९ ॥

आत्मज्ञानस्यापि द्रष्टव्यविध्युत्पन्नस्य स्यादधिकारसंगतिरित्याशङ्क्याऽऽह । अधि-
कारेति । न तावद्विधेयत्वेनैष्टात्मज्ञानस्याधिकारविध्यनुप्रवेशित्वं तस्य मानाद्यपी-
नत्वाद्गुरुपञ्चमस्याधिकारसंबन्धायोग्यत्वादित्यर्थः । आत्मनः स्वामित्वेनाविधारसंबन्धा-
च्छांसा तज्ज्ञानस्यापि स्यात्तत्संगतिरिति चेत्तेत्याह । यस्येति । आत्मा संसारी परो
वा तत्र संसारिणोऽधिकारसंबन्धेऽपि न स विधेयः सिद्धत्वात्पि विधेयधीविषयो
द्रष्टव्यादिवाक्यस्य तद्विषयत्वात्परम्पु नाधिकारयोगी कुतस्तद्विषयत्वाद्द्वारा तत्संगतिरि-
त्यर्थः ॥ ७५९ ॥

श्रीद्यादिविषयं यद्व्यवत्वेनापि निरूपितम् ॥

प्रत्यक्षं भाषिकारानुप्रवेशं प्रतिपद्यते ॥ ७६० ॥

परात्मज्ञानस्योत्पत्तिविधिविषयत्वेनेष्टस्याधिकारविध्यसंबन्धं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
श्रीद्यादीति । यथा हि श्रीद्यादिविषयं प्रत्यक्षं सुपरीक्षितमपि न दर्शपूर्णमासाधिका-
रानुप्रवेशं श्रीद्यादिद्वारा प्रतिपद्यते तथाऽऽत्मज्ञानमपि नाऽऽत्मद्वाराऽधिकारमनुप्रवि-
शति । तथाच वेदान्तेष्वुत्पत्तिविधिसंभवेऽपि नाधिकारादिविधिसंभवोऽज्ञातज्ञापनैव
धर्मसिद्ध्या तत्पर्यवसानादधिकारभावासं प्रतिपद्येति शब्दः ॥ ७६० ॥

• अन्योऽप्यनुभवोपायो मननध्यानलक्षणः ॥

सोपायो विहितोऽस्त्येव प्रतिपत्तिविधिं विना ॥ ७६१ ॥

आत्मदाने विध्यभावेऽपि तदुपायविध्यनुरोधतो मुमुक्षुप्रवृत्तिरित्यभिप्रेत्य शाब्दे ज्ञाने विधिर्निराकृत इदानीमग्न्यासे विधिरिति पक्षमुत्थापयति । अन्योऽपीति । या शाब्दी प्रतिपत्तिस्तद्विषयो यो विधिर्दूषितस्तं विनाऽपि कश्चिदनुभवस्त्योपायोऽन्दो विहिनोऽस्तीति संबन्धः । अनुभवः साक्षात्कारः । विहितः समाहितः पश्येदित्यादाविति शेषः । उपायस्वरूपमाह । मननेति । शब्दयुक्त्याग्नेरनात्मक इति यावत् । इति कर्तव्यतारहितकरणस्य विधानेऽपि वैफल्यमाशङ्क्याऽऽह । सोपाय इति । शमदमादिभिरुपायैरुपेतमात्मसाक्षात्कारसाधनं प्रसंख्यानं मननादिशब्दितं पश्येदिति विहितमित्यर्थः ॥ ७६१ ॥

दर्शनस्य विधेयत्वात्तत्संबन्धोपलक्षितः ॥

प्रसंख्यानात्मकोऽत्रापि प्रयत्नोऽनुभवं प्रति ॥ ७६२ ॥

ननु पश्येदिति साक्षात्कारो विधीयते पश्यतेस्तत्कर्मणो विधिसंबन्धाच्च प्रसंख्यानं तद्वाचकाभावादित्याशङ्क्य तृतीयं कल्पं प्रसंख्यानवादिमुखेन प्रतिपादयन्नाह । दर्शनस्येति । न तावदात्मरूपं दर्शनं विधेयं नित्यत्वान्नापि तदाकारमनोवृत्त्यन्तरकं ह्रस्वासाक्षात्कारत्वेन फलत्वादतोऽस्याविधेयत्वात्तेन साध्यसाधनलक्षणसंबन्धादुपलक्षितः प्रसंख्यानाख्यो यत्नः साक्षात्कारं प्रत्युपायत्वेन पश्येदित्यत्रापि प्रज्ञां दुर्धतिविवक्षीयन् इत्यर्थः । अनुभवं प्रति विहित इति संबन्धः ॥ ७६२ ॥

शमाद्यज्ञान्वितः सर्वमात्मेतिस्तुतिभूषणः ॥

मननाद्यर्थवस्वाय पश्येदिति विधीयते ॥ ७६३ ॥

सोपाय इत्युक्तं व्यनक्ति । शमादीति । प्रयत्नो विशेष्यत्वेन संबन्धनीयः । यद्विधीयते तत्स्तुत इति न्यायं सूचयति । सर्वमिति । नहीदं सर्वं यदयमात्मेति मुख्यमवस्थादिविरोधादतस्मादशस्तुतिमन्त्रादुक्तयत्नो दर्शादिवद्विधिर्मर्हतीत्यर्थः । मन्तव्यादिवाक्ये मननादेर्विधानात्किमत्र तद्विधिनेत्याशङ्क्याऽऽह । मननादीति । नहि मैत्रेयीब्राह्मणे तद्विधिसास्य वस्तुपरत्वान्न च बावयभेदेन विधिर्वाक्यैक्यसंभवे तदयोगाच्च चाविहितं मननादि फलवदतरतत्फलवत्त्वार्थमत्र विधिरित्यर्थः । अस्तु वा तत्रोत्पत्तिविधिरुप्यधिकारविधिरत्रेति मत्वा पश्येदित्यत्र प्रकृत्यर्थदर्शनोपलक्षितं (प्रसंख्यानं) प्रत्ययेन विधीयत इति निगमयति । पश्येदतीति ॥ ७६३ ॥

पश्येदिति प्रयत्नश्चेत्फलं स्यादर्शनं तदा ॥

लक्षणं न प्रयत्नस्य लक्षणं चेत्कथं फलम् ॥ ७६४ ॥

नामेन प्रसंख्यानं विधातुं शक्यमिति सिद्धान्ती शङ्कते । यद्वेदेति प्रयत्नश्चे-
दिति । यद्यत्र प्रसंख्यानात्मा यत्नो दर्शनेर्देशेन विधीयते । तदा दर्शने विधीयमान-
यत्नसाध्यत्वात्तत्फलं स्यात् तद् तस्य विशेषणत्वेन लक्षणमसिद्धत्वात्सिद्धस्यैव तद्भावा-
दर्शनस्य यत्नलक्षणत्वे सिद्धत्वात्तत्फलत्वासिद्धिरतस्तस्य विधेययत्नफलत्वं तदुपलक्षणं
आयुक्तमिति प्रसंख्यानविधिरत्र नावकाशवानित्यर्थः ॥ ७६४ ॥

लोके दर्शनसंबद्धं प्रसंख्यानं समीक्षितम् ॥

वेदेऽपि किं तथा तत्स्यान्न वाऽतस्तद्विधीयते ॥ ७६५ ॥

प्रसंख्यानवाच्याह । लोक इति । लोके शालपाठादौ दर्शनफलेन साधनतया
संबद्धं प्रसंख्यानं दृष्टं तद्वेदेऽपि तत्प्रसंख्यानं तथा दर्शनसाधनं न वेति विशिष्टे दर्श-
नादतोऽस्मात्प्रसंख्यानमुपलक्ष्य विधीयतेऽतस्तयो संबन्धस्य लोकसिद्धत्वादुपलक्षणं
तत्काले सदिति चानियमात्तया च दर्शनफलत्वेन तदुपलक्षितेऽस्मिन्विधिरि-
त्यर्थः ॥ ७६५ ॥

सामान्येनौषधं यद्वज्ज्वरनाशोपलक्षितम् ॥

दृष्टं कष्टज्वरेऽप्येवं विश्लेषेणोपदिश्यते ॥ ७६६ ॥

उक्तमयं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । सामान्येनेति । यथौषधं कयावपानादि साधार-
ण्येन ज्वरनिरासि लोके दृष्टं तदेव कष्टज्वरेऽपि सनिपाताविरूपे निवर्तकं न वेति
संशये विवक्षितज्वरनिराशोपलक्षितं तद्वेतुतया सिद्धं विषमज्वरनाशहेतुत्वेन विधीयते ।
वक्तुं हि—

“वाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तनुम् ।

ज्वरितं षडहेऽतीते लब्धन्नप्रतिभोनिनम् ॥

साम्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वते विषमज्वरम् ।

ततः साम्यबलापेक्षी भोजयेज्जीर्णतर्पणम् ॥

क्रियाभिराभि- प्रशम न प्रयाति यदि ज्वर ।

अक्षीणबलमासस्य शमयेत्तं विरेचनैः” इति ॥

तथा लोके साक्षात्कारसाधनत्वेन प्रसंख्यानस्य दीर्घप्रपाठकादौ दृष्टत्वात्वेदेऽप्येवं
स्यान्नेति संदेहे स्यादेवेति विशेषेण प्रविधीयते प्रसंख्यानमित्यर्थः ॥ ७६६ ॥

अप्यज्ञातफलं साक्षात्मानन्तरैर्विधिसंश्रयात् ॥

अभावनिश्चयाभावात्मसंख्यानं फलाय नः ॥ ७६७ ॥

अयं प्रसंख्यानं न साक्षात्कारफलं प्रसंख्यानत्वालौकिकप्रसंख्यानवत्तत्राऽऽह ।
अप्यज्ञातेति । यद्यपि लोकेऽपि मानान्तरैरागभेतरैरज्ञातसाक्षात्कारफलं प्रसंख्यानं नहि

तत्फलं साक्षात्कारो दृश्यते तथाऽपि वेदे विधिवलात्फलकल्पनात्साक्षात्कारो न प्रसंख्य-
नादित्यभावानिश्चयाच्च तदस्माकमभ्यासिनां तं प्रसूते ततस्तत्फलकप्रसंख्यानविधियि-
रुद्धमनुमानं प्रसंख्यानविधेरपौरुषेयतया पुरुषोत्प्रेक्षितानुमानतो नलीयस्त्वान्न वैपरीत्य-
मिति भावः ॥ ७६७ ॥

पश्चादावेवमेव स्यात्संदिग्धेऽपि विनिश्चयः ॥

स्वपुण्ये त्वनुपायत्वाविशयोऽस्ति विपर्यये ॥ ७६८ ॥

ननु प्रसंख्यान दृष्टफलमिष्टं तथाच कृप्यादाविबानन्तरफलाददौ तदभावनिश्चयाभा-
वादित्यसिद्धं नेत्याह । पश्चादाविति । चित्रादिफले पश्चादावनन्तरमदृष्टेऽपि किं तज्ज-
न्मान्तरे भवति न वेति यीक्षाया नेत्यभावानिश्चयाद्विधेश्च भवत्येवेति कल्प्यत एवं प्रसं-
ख्यानफले साक्षात्कारेऽनन्तरमदृष्टेऽपि कालान्तरे तस्मात्तद्भवति न वेति गिन्तायां
कृप्यादिफलवद्भावानिर्धारणाद्विधेश्च कालान्तरीयफलनिश्चयोऽतो न कारीयादितुल्यं
प्रसंख्यानं किंतु चित्रादिसममित्यर्थः । संदिग्धमपि फलं विध्यनुरोधेन सिध्यति चेदाका-
शकुसुमावावपि तदनुरोधेन सत्त्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वपुण्ये स्थितिः । तत्र तुच्छ
त्वविषयोपायासाध्यत्वाच्च भवत्येवेति सत्त्वविपर्यये निश्चयोऽस्त्यतो न विधिवलात्प्रभोनञ्जि-
नादेः सत्ता नापि तदीयां सत्तामुद्दिश्य कश्चिदस्ति विधिरित्यर्थः ॥ ७६८ ॥

एवं केचिद्व्यवस्थाप्य प्रसंख्यानविधिं पुनः ॥

ऐकात्म्यज्ञानतात्पर्यं तस्यापीच्छन्ति शुक्तिभिः ॥ ७६९ ॥

ननु प्रसंख्याननियोगमङ्गीकुर्वता वेदान्तानां तन्निष्ठत्वमिष्टं ततो मानाभावाद्ब्रह्मस्व-
सिद्धौ न प्रसंख्यानविधिर्नहि वस्तुनोऽसिद्धौ शाब्दज्ञानावृत्तिस्तत्राऽऽह । एवमिति ।
तत्त्वमाद्यमिधाश्रुतेर्वस्तुपरत्वात्प्रसंख्यानविधेश्च वक्ष्यमाणोपपत्तिभिस्तच्छेषत्वाच्च वस्त्व-
सिद्ध्या प्रसंख्यानविध्यसिद्धिरित्यर्थः । उक्तरीत्या प्रसंख्यानविपर्ययं विधिं स्थापयित्वा
पुनर्वस्त्वसिद्धिशङ्कायाममिधाश्रुतेर्वस्तुपरत्वात्तज्जन्ये वस्तुज्ञाने तात्पर्यं प्रसंख्यानविधेरपि
वक्ष्यमाणोपपत्तिमिरिच्छन्ति केचिदिति योजना ॥ ७६९ ॥

विधिस्वातन्त्र्यपक्षे हि किलैकात्म्यं न सिध्यति ॥

तच्छास्त्रं विधिनिरुत्तान्न स्वरूपेऽर्थवादतः ॥ ७७० ॥

ननु विधेः शेषित्वमभिधाश्रुतेः शेषत्वमिति स्थितेर्विपरीतं कृतो गुणप्रधानत्वं तत्राऽ-
ऽह । विधीति । यद्यपि वेदान्तेभ्योऽन्यत्र विधेः शेषित्वमभिधा-ते. शेषत्वमित्युत्स-
र्गस्त्वाऽपीह तस्या एव प्राधान्यं तस्य गुणत्वमन्यथा वस्त्वसिद्धेरित्यर्थः । त्वयाऽपि
विधिप्राधान्ये वस्त्वसिद्धिरुक्तेति मत्वाऽऽह । किलेति । न च विधिप्रधानं वान्यं वस्तु-
बोधकं वाक्यभेदादिति हिशब्दार्थः । कथं विधिस्वातन्त्र्ये वस्त्वसिद्धिस्तत्राऽऽह ।
तच्छास्त्रमिति । विधिप्राधान्ये तत्त्वमादिवाक्यमैक्ये न पर्यवस्यति विधिपरत्वेनार्थवाद-

२१४. गुरोर्भार्याकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [संभव-

स्याध्यक्षादिविरोधे स्वार्थे मानत्वायोगादतो वस्तुसिद्धिमिच्छता विधेर्गुणत्वमभिधाश्रुतेष्व
प्राधान्यं वेदान्तेषु मन्तव्यमिति भावः ॥ ७७० ॥

अपि शास्त्रात्मपक्षेऽस्मिन्नारोह्यानपहारतः ॥

तत्साक्षात्कारणायैव प्रसंख्यानं विधीयते ॥ ७७१ ॥

ननु तात्पर्यवतो वाक्यादैक्यसिद्धौ कृतं प्रसंख्यानविधिनेति तत्राऽऽह । असीति ।
तत्त्वमादिवाक्यादैक्ये प्रतीतेऽपि तद्वतपारोक्ष्यस्य विना साक्षात्कारमप्यस्वेकस्यैवसिद्धि-
साक्षात्कारसिद्धये प्रसंख्यानविधिरित्यर्थः ॥ ७७१ ॥

मानेन विषयासिद्धौ तद्विद्वत्साधिविद्योगतः ॥

प्रसंख्यानविधिर्न स्यात्सहापि मननादियिः ॥ ७७२ ॥

वस्तुसाक्षात्कारस्य प्रसंख्यानविध्यधीनत्वे किं शास्त्रेणेत्याशङ्क्याऽऽह । मानेनेति ।
शास्त्रेण वस्त्वसिद्धौ तत्साक्षात्कारेच्छायोगात्प्रतिपक्षे तन्नियमादन्यतश्च तदसिद्धेः
साक्षात्कारमुद्दिश्य प्रसंख्यानविधिः सौपायो न स्यादतः शास्त्रेण वस्तु ज्ञातव्यमि-
त्यर्थः ॥ ७७२ ॥

ध्रुतेर्ज्ञातात्महृत्तान्तोऽननुभूतमपि स्वकम् ॥

स्यानर्क बाञ्छतः शास्त्रात्मप्रसंख्यानं विधीयते ॥ ७७३ ॥

ननु शास्त्रेण तज्ज्ञानं चेदनुभूतमेव ज्ञानानुभवयोरैकत्वादित्यपि तदज्ञानमेवेति साक्षा-
त्कारमुद्दिश्य न प्रसंख्यानविधिरत आह । श्रुतेरिति । यो हि पुरुषो व्युत्पन्नस्तत्त्वमा-
दिवाक्यात्प्रतिपक्षस्वरूपविषयवार्ताप्रवृत्तिलेन यद्यपि स्वरूपभूतं पदं नानुभूतं तथाऽपि
शास्त्रप्रामाण्यात्प्रसंख्यानात्तत्त्वानुमयो भवितेति निश्चयात्तत्कामस्य पश्येदित्यादिना प्रसं-
ख्यानविधिर्बोध्यत इत्यर्थः ॥ ७७३ ॥

स्वव्यापारमुखेनैव शास्त्रं स्वार्थवबोधकृत् ॥

न तु व्यापारविरहाभातो द्विकरता भुतेः ॥ ७७४ ॥

शास्त्रस्य वस्तुबोधित्वे प्रसंख्यानविधायित्वे च निघार्थत्वाद्वाक्यभेदः स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । स्वव्यापारेति । शास्त्रस्य प्रसंख्यानं व्यापारस्तद्वारा तस्य स्वार्थबोधि-
त्वादर्थद्वयाभावात् वाक्यभेद इत्यर्थः । प्रसंख्यानस्य व्यापारं विना न स्वार्थबोधितेति
शास्त्रस्योक्तव्यापारवत्त्वं व्यतिरेकद्वारा साधयति । न त्विति । विधिद्वारा वस्तुबो-
धिर्नो वाक्यस्य न द्विकरतेति कलितमाह । नात इति । द्विकरता स्वप्रधानार्थद्वयबोधि-
तेति यावत् ॥ ७७४ ॥

स्वव्यापारविरोधाने कारकाणां न च स्थितम् ॥

तस्मादैकात्म्यतात्पर्ये प्रसंख्यानानादि सुस्थितम् ॥ ७७५ ॥

प्रसंख्यानस्य शास्त्रव्यापारत्वे तेन व्यवहितं शास्त्रं न स्वार्थं बोधयेदित्याशङ्क्य

साङ्गमन्यवधायकमिति न्यायेनाऽऽह । स्वव्यापारेति । प्रसङ्गानविधिं विना वस्तु-
साक्षात्कारासिद्धे शास्त्राया च वस्तुविषय मुक्त्वा तद्विध्ययोगात्तत्त्वमादेवंस्तुपरत्वेऽपि
प्रसङ्गान तद्विधितस्य च शेषत्वमित्यादि युक्तमित्युपसहरति । तस्मादिति ॥७७५॥

बोधयित्वाऽपि चैकात्म्यं नान्तरा पर्यवस्यति ॥

आ पुनर्यावधेः शास्त्रप्रामाण्यभयात्स्फुटम् ॥ ७७६ ॥

शास्त्रादैकात्म्यबोधे पुनर्यसिद्धे साक्षात्कारस्यार्कित्वरत्वात्किं तदयेन प्रसङ्गाने-
नेत्याशङ्क्याऽऽह । बोधयित्वेति । तत्त्वमादिवाक्यमेक्य ज्ञापयित्वा मोक्षोपायसाक्षा-
त्कारान्ततामन्तरेणान्तराले नोपरन्तुमुत्सहते वाक्योत्पत्तिपरोक्षधीमात्रेण पुरुषार्थपरिसमा-
प्यभावात्पुनर्यावसायिताभावे च प्रामाण्यायोगाच्च स्फुट प्रामाण्यं विना हेतु शक्यम्
पङ्क्तुमती मोक्षहेतुसाक्षात्कारम्यापेक्षितत्वात्तदर्थं प्रसङ्गानविधानमित्यर्थ ॥ ७७६ ॥

परोक्षद्वया शब्दो हि वदन्स्वार्थं स्वभावतः ॥

संभावयन्प्रमाणत्वं युक्तिं स्वीकृत्य वर्तते ॥ ७७७ ॥

तर्हि शास्त्रं प्रस्तुतं नियोगापेक्षया साक्षात्कारं जनयिष्यति नार्यो युक्त्येत्याश-
ङ्क्याऽऽह । परोक्षेति । समुद्रपरोक्षबोधित्वं शब्दस्वभाव स्मृकामादिविधिषु तद्वशादय-
मपि समुद्रे पराक्षे चार्थे शब्दो वर्तते स च तथा वृत्त्या स्वार्थं तादृशं वदन्नपीरुपेत्ये-
नासमावितदोषतया स्वस्य मानता च संभावयन्फलान्ततायै विधिवद्युक्तिमपि सहायीकृत्य
वस्तु साक्षात्कारयति युक्तेरपि मानाङ्गत्वादित्यर्थ ॥ ७७७ ॥

यायात्म्यावगमेऽशक्ता धूमोऽग्नाविव साऽपि च ॥

स्वीकृत्यैव प्रसङ्गानं युक्तिर्वस्तुनि वर्तते ॥ ७७८ ॥

तर्हि शास्त्रसहकारिणी युक्तिरेवास्तु शास्त्रसहकृतयुक्तेरेव तत्त्वधीसमुन्मेयात्कृत-
विधिनेत्याशङ्क्याऽऽह । यायात्म्येति । सा युक्तिं शास्त्रसहिताऽपि वस्तुसाक्षात्कारे
न क्षमते द्वयोरपि परोक्षवृत्तित्वाविशेषाद्यथा धूमो वाक्यसहायोऽपि साक्षाद्देहनं
बोधयत्येवमेव युक्तिरुक्तसहायवत्यपि न तत्त्व साक्षात्कारवेत्तया चैषा प्रसङ्गानविधि-
मपि सहकारित्वेनाऽऽद्याय वस्तु बोधयतीत्यर्थ ॥ ७७८ ॥

इत्यादिवर्त्मना शास्त्रं साक्षाद्देहस्तु प्रसाधयत् ॥

विधिं प्रति प्रधानत्व स्वीकृत्याभ्येति मानवाम् ॥ ७७९ ॥

शास्त्रस्य प्रसङ्गानयुक्तिवदात्माख्यपादान्तोऽपि सापेक्षत्वं निवक्षित्वा चतुष्पाङ्गमान-
निगमयति । इत्यादीति । शास्त्रमिति शब्दोक्ते युक्तिप्रसङ्गाने आदिपदगृहीतत्वाऽऽ-
त्मेत्यनेन सहायनयेण वस्तु साक्षाज्ज्ञापयद्विध्यादि प्रति प्राधान्यमादाय चतुष्पाङ्गमान-
त्वनामोतीत्यर्थ ॥ ७७९ ॥

संसर्गकल्पनाशून्यमप्यैकात्म्यं प्रबोधयेत् ॥

अनयैव दिशा शास्त्रं संसृष्टार्थाभिधाय्यपि ॥ ७८० ॥

शास्त्रं साक्षाद्वस्तु न बोधयति संसृष्टपरोक्षबोधित्वस्वरूपविरोधात्सहकारिविशादवि-
म्वभावत्यागायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । संसर्गेति । यद्यपि शास्त्रं संसृष्टपरोक्षाभिधायकं
तथाऽपि तथाविद्यकल्पनाहीनमसंसृष्टमपरोक्षं च तत्त्वं प्रसंख्यानोदिसहायभेदेन साक्षात्का-
रयेत्सहकारिसंपत्त्या दधिविषादिवदस्य कार्यान्तरारम्भकत्वाविरोधादिति भावः ॥ ७८० ॥

यतो वाचो निवर्तन्त इति भुत्यैव दर्शितम् ॥

व्यपास्तामोपसंसर्गकल्पनं ब्रह्म निर्भयम् ॥ ७८१ ॥

संसर्गकल्पनाशून्यमैकात्म्यमित्यत्र मानमाह । यत इति । सन्धब्रह्मणं पारोक्ष्योप-
लक्षणार्थम् । उक्तमज्ञानस्य पुमर्थहेतुत्वमाह । निर्भयमिति ॥ ७८१ ॥

शास्त्रेणानभिधाने तु नियोगेऽपि न युज्यते ॥

प्रवेशो विषयत्वेन तुल्यं चोच्यते द्वयोः ॥ ७८२ ॥

नन्वनया भूत्या वस्तुनो याथात्म्यप्रतिपादने वस्तुनो न प्रसंख्यानविध्यनुप्रवेशस्तद्विदो
विधिं विना कृतकृतत्वादेत आह । शास्त्रेणेति । यत इत्यादिना शास्त्रेण वस्तुनोऽन-
भिधाने विधेयप्रसंख्यानविषयशाब्दधीविषयत्वेन तस्य विधिप्रवेशो न युक्तः शब्दादज्ञा-
तस्य शाब्दधीविषयत्वव्यापातादतः शास्त्रेण वस्तुनो वचनावचनयोर्द्वयोरपि तस्य विध्य-
नुप्रवेशायोगे चोच्यं तुल्यं न हि शास्त्रप्रकाशितं वस्तु पुमर्थरूपं विधिमनुप्रविशति नापि
तदप्रकाशितस्य तदनुप्रवेशोऽज्ञातस्य विध्यकृतत्वज्ञानायोगात् च शास्त्रादन्यद्वस्तुप्रत्याय-
कमित्यर्थः । अपिशब्दो द्वयोरित्यस्मादुपरिष्ठाद्योग्यः ॥ ७८२ ॥

विधिं विना भुतैकात्म्यस्तदर्थानुभवाहते ॥

उपायाज्ञतया कुर्याच्चच्छास्त्रस्यार्थवादताम् ॥ ७८३ ॥

तर्हि वस्तुनो माऽस्तु विध्यनुप्रवेशित्वं तद्विनाऽपि श्रौताद्वस्तुज्ञानात्कलसिद्धेरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । विधिमिति । प्रसंख्यानविध्यनभ्युपगमे श्रुततत्त्वोऽपि वस्तुवादिशास्त्रस्या-
मानतामापादयेत्प्रसंख्यानोपायस्यानुभवायस्यानभ्युपगमादितरेतदुपायानभिज्ञत्वाच्छास्त्रमा-
त्रात्तदर्थानुभवामावाच्च तस्मात्प्रसंख्यानविधिरेवैष्टव्यस्तं विना फलसिद्धेः शास्त्रामानन्ताप-
रोक्षताया च शास्त्रादापातज्ञातवस्तुनो विध्यनुप्रवेशितेति भावः ॥ ७८३ ॥

विधिनिष्ठेऽपि शास्त्रे स्यादसिद्धेर्वस्तुनो मितेः ॥

देवताध्यानवत्कल्प्यं फलमैकात्म्यवेदनम् ॥ ७८४ ॥

उक्तविध्यर्थानि फले तस्य प्राधान्यादभिधाश्रुतिशेषत्वं कथमुक्तमित्याशङ्क्य विधि-
स्नातव्यपक्षे हीत्युक्तं प्रपञ्चयति । विधीति । प्रधानत्वे प्रसंख्यानविधेस्तत्त्वमादिशास्त्रे

२१८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [संबन्ध-

प्राप्ते विधेर्भावार्थविषयनया स्वतन्त्रद्विगानप्रतीतेर्विश्वजिच्छब्दस्य तन्नामत्वाद्वाक्यस्यान-
 पेक्षं प्रामाण्यमिति प्रमाणलक्षणे स्थितम् । तथा चैते पदे स्वार्थकर्मनुसारिणी स्वर्गका-
 मपदेन संबध्यमाने मानतां नियोगेऽशुवाते निरविकारो हि विधिरिह श्रुतस्तत्र किं
 , नियोज्योऽध्याहृत्यतां न वेति सिद्धे विषयेण कार्यस्यान्विताभिधानपर्यवसानादनध्या-
 हारे कार्यस्य कृतिमाध्यत्वेन तन्निरूप्यत्वात्तस्याश्च स्वसाध्यत्वात्त्वर्थनिरूप्यत्ववत्त्वाश्रय-
 नरनिरूप्यताया दुर्वारत्वात्तद्वारा कर्तुरपि तस्मिन्नन्वयात्तस्य च स्वसंबन्धितया तद्वोद्गोरे
 तत्संबन्धादभिधेयावसानार्थं नियोज्योऽध्याहार्य इति सिद्धे सर्वेषामेकस्य वाऽध्याहार
 इति वीक्षायामविशेषात्सर्वेषामिति प्राप्तावेकेनाऽऽकाङ्क्षाशान्तरेकस्येति स्थिते यस्य
 कस्यचिद्वा स्वर्गकामस्य वेति विशयेऽविशेषादनियमे स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशि-
 ष्टत्वादित्यत्र स्वर्गकाम एवाध्याहार्यश्चतुर्थे निर्धारितस्तथा चानयोस्तत्संबन्धयोर्मान-
 तेति ॥ ७८८ ॥

परोक्षमपि सद्गस्तु यत्साक्षात्स्वरूपतः ॥

साक्षादात्मैव चाऽऽभाति तस्मिन्पारोक्ष्यधीः कथम् ॥ ७९२ ॥

द्वितीयं निरस्यति । परोक्षमिति । अहंकाराद्यनात्मवस्तु परोक्षमपि येनानुभूयमान-
त्वाद्यस्य च तदात्मत्वात्साक्षादिवाऽऽत्मेव च स्फुरति तस्मिन्पारोक्ष्यमृद्धेरयुक्तत्वात् तद-
त्पारोक्ष्यध्वंसार्थमपि प्रसंख्यानविधानमित्यर्थः ॥ ७९२ ॥

अप्यज्ञानादि निःशेषप्रमेयव्यवधानकृत् ॥

स्यतः प्रसिद्धात्संसिद्ध्येषदसिद्धिः कुतो भवेत् ॥ ७९३ ॥

तृतीयं निराह । अपीति । आदिशब्देन संशयमिध्याज्ञाने कथ्येते । अज्ञानादेः
सर्वमेयावरणस्यापि स्वप्रकाशवस्तुवशादेव सिद्धेः भावकवस्त्वसिद्धेरयोगात् तन्निरासा-
र्थमपि प्रसंख्यानं विवेच्यमित्यर्थः ॥ ७९३ ॥

स्वमहिम्नैव यः सिद्धः सर्वप्रत्यक्षमथ यः ॥

तत्तमोहितः कार्यं किमन्यत्तत्तमाणाजम् ॥ ७९४ ॥

चतुर्थं प्रत्याह । स्वमहिम्नेति । देहादेः स्वप्रत्यक्षशीतया सिद्धिबदात्मनोऽपि
स्वान्तरवस्तुनिबन्धनसिद्धित्वात् स्वमहिमसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेति । तत्र प्रवृ-
त्तमाननं फलं तद्गताज्ञानहानिरेवातो यन्मृगततमोऽप्यस्तेर्मानकार्यत्वात् तदर्थमपि प्रसं-
ख्यानविधानमित्याह । तत्तम इति ॥ ७९४ ॥

मात्रादिप्रपहानेऽपि हानसाक्षितयेक्ष्यते ॥

येनासायविलुप्ताक्षस्तत्पारोक्ष्यं कथं भवेत् ॥ ७९५ ॥

पञ्चमं प्रत्याह । मात्रादीति । मात्रादेर्भेदमादेः कर्त्रादेः भावभावसाक्षित्वेन
नित्यचित्प्रकाशः प्रत्यगात्मा येन हेतुना श्रुत्यादी गम्यते तेन तस्य परोक्षत्वायोगादाप-
रोक्ष्यस्य स्वरूपत्वात् तदर्थमपि विधिरित्यर्थः ॥ ७९५ ॥

भावनावर्त्मनकात्म्ये विध्यर्थासंभवो यथा ॥

अधिकारपरीक्षायां तथा प्राक्प्रतिपादितम् ॥ ७९६ ॥

नन्वभ्युदयवस्तुक्तिमित्यारभ्य विधिमार्गेऽधिकारस्य परीक्षा वर्तते न चांशत्रयशु-
न्येह भावनेष्टा परीक्षैरित्यधिकारवार्तिकेषु शाब्दबुद्ध्युत्तरभाष्यस्यास्य विधेयत्वमा-
शङ्क्य समाधिरुक्तोऽतस्तद्विधेरिहापि निरासे पुनरुक्तिरत आह । भावनेति । वार्ति-
ककारमतेन वेदान्तेषु विधिमाशङ्क्य तत्कृत्याभावमधिकारवार्तिकेष्वनर्थको विधिलुप्ता-
दित्यादाववोचमित्यर्थः ॥ ७९६ ॥

नियोगपक्षमाश्रित्य विध्यर्थासंभवो यथा ॥

एकात्म्यसिद्धौ यत्नेन तथाऽत्र प्रतिपाद्यते ॥ ७९७ ॥

२२० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यनार्तिकम् [संन्य-

इह तु ब्रह्मदत्तादिमतेन ज्ञानाभ्यासे विधिमाशङ्क्य निरस्यते तत्र पुनरुक्तिरित्याह ।
नियोगेति ॥ ७९७ ॥

ऐकात्म्यस्य स्वतो मुक्तेरज्ञानात्तस्य वद्धता ॥

साध्येऽर्थे साधनापेक्षा सिद्धे तत्र व्यपेक्षते ॥ ७९८ ॥

पट्टं दूषयति । ऐकात्म्यस्येति । न विध्यपेक्षेति शेषः । आत्मनो वद्धत्वशुद्धिर्वाहिं
कथं तत्राऽऽह । अज्ञानादिति । आद्ये पादे फलितमाह । साध्य इति ॥ ७९८ ॥

तमोमात्रान्तराशत्वादेकात्म्याख्यस्य वस्तुनः ॥

असाध्यसाधने तस्मिन्काऽपेक्षा भावनां प्रति ॥ ७९९ ॥

स्वतःसिद्धतया मुक्तेः साधनानधीनत्वे ज्ञानस्यापि वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याज्ञानादित्या-
दावभिप्रेतमर्थमाह । तमोमात्रेति । साध्यसाधनविभागगूढ्ये वस्तुनि विधेयाभ्यासापे-
क्षाभावेऽपि विरोधीभूतं तमस्तिरयितुं ज्ञानमिति भावः ॥ ७९९ ॥

यदाऽनुभवकामस्य कार्यं साध्यं प्रतीयते ॥

प्रसंख्यानं तदैकात्म्यतात्पर्यं कथमुच्यते ॥ ८०० ॥

साक्षान्मोक्षोपायत्वेन प्रसंख्यानविध्यभावेऽपि तस्य ज्ञानशेषत्वात्तद्वारा तदुपायतेति
युक्तं मोक्षार्थं विधानमिति चेन्नेत्याह । यदेति । साक्षात्कारमाकाङ्क्षतो यदा प्रसं-
ख्याने विधिनिश्चितस्तदा वेदान्तानामैकात्म्ये न तात्पर्यं तेषामुक्तविधिपरत्वादि-
त्यर्थः ॥ ८०० ॥

कार्यं चान्यपरं चेति द्वयमेतद्विरुध्यते ॥

साध्यं हि सर्वदा कार्यमन्यतस्य प्रसिद्धये ॥ ८०१ ॥

प्रसंख्यानविधेर्वस्तुनिष्ठवाक्यशेषत्वात्तदैकवाक्यानामपि वेदान्तानामैन्ये पर्यवसानमु-
क्तमित्याशङ्क्याऽऽह । कार्यं चेति । भूतभल्यन्यायेन विरोधं साधयति । साध्यं
हीति ॥ ८०१ ॥

विशेषणं नियोज्यस्य भवन्ननुभवः फलम् ॥

विषयः सत्प्रसंख्यानमनुभूतेर्न साधनम् ॥ ८०२ ॥

ननु श्रवणादिवाजिदिध्यासनमपि प्रसंख्यानारूपमनुभवसाधनत्वेन विधीयते तथाच
तद्विधेस्तत्परत्वमावश्यकमित्याशङ्क्याभ्युपेत्य दूषयति । विशेषणमिति । अनुभवकामः
प्रसंख्यानं कुर्यादिति स्वीयत्वेन कार्यं जानतो नियोज्यस्य व्यावर्तको भवन्ननुभवो विधि-
तप्रसंख्यानफलमिति त्वयोज्यते । न च नियोगस्य प्रतीत्यनुबन्धितया विषयभूतं प्रसं-
ख्यानं वस्तु साक्षात्कारयति तस्य ज्ञानफलत्वात्प्रसंख्यानस्य चामानत्वादित्यर्थः ॥ ८०२ ॥

भावार्थविषयं कार्यं प्रसंख्यानं कथं भवेत् ॥

आवृत्तिर्हि प्रसंख्यानं शब्दयुक्त्योरिति स्थितम् ॥ ८०३ ॥

प्रसंख्यानं विषयो नियोगस्येत्यङ्गीकृत्य तस्यानुभवोपायत्वमपास्तमिदानीं तस्य तद्वि-
षयत्वमेव नास्तीत्याह । भावार्थेति । तस्यापि भावार्थत्वाद्यागवत्तद्विषयतेति चेत्तेत्याह ।
आवृत्तिरिति । श्रवणमननयोरावृत्तिस्त्वया प्रसंख्यानमित्युपेतमतस्तस्य क्रियावृत्तित्वात्
क्रियात्वमित्यर्थः ॥ ८०३ ॥

अथ श्रवणभावार्थविषयं कार्यमिष्यते ॥

तदा श्रवणमेव स्याद्विशिष्टो विषयस्तव ॥ ८०४ ॥

भा तर्हि वेदान्तेषु प्रसंख्यानं विधिर्भूत्तयाऽपि श्रवणमननयोर्भावार्थत्वात्तद्विषयः भ-
विष्यति । तथाच कथं ते विधिमतिक्रमेरञ्जिति शङ्कते । अयेति । तत्र प्रतिज्ञाशक्ति-
रित्याह । तदेति । त्वया हि श्रवणमननयोरावृत्तिर्विधेयत्वेनेष्टा तस्याग्रेण श्रवणाद्येव
विधेर्विशिष्टविषयकया यदेष्टं तदा ते प्रतिज्ञाहानिरिष्यते चास्माभिः श्रवणादौ विधिर्व-
स्तुप्रकरणेऽपि वाक्यभेदादुक्तं च सुमुक्तुप्रवृत्तेः शास्त्रवित्वात् श्रवणादेर्विधेयत्वमिति
भावः ॥ ८०४ ॥

दाक्षायणादावावृत्तेर्यत्रापि फलमुच्यते ॥

सगुणात्पौर्णमासादेः फलं तत्रापि नो गुणात् ॥ ८०५ ॥

ननु दाक्षायणादौ गुणात्फलमिष्टं यथाऽऽहुः—प्रकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोर्गुणात्फलमुच्यते
न यागान्तरं विधीयत इति तथा च प्रकृतेऽपि श्रवणाद्यावृत्तिगुणाद्विधिद्वारा साक्षात्का-
रलाभात् प्रतिज्ञाहानिस्तत्राऽऽह । दाक्षायणादाविति । यत्रापि दाक्षायणाग्निहोत्रादौ
विहितावृत्तिवशात्फलमिष्यते तत्राप्यावृत्तिगुणादाक्षायणादिशब्दितदर्शादिभावार्थादेव
विधीयमानादिष्टस्वर्गादिलाभो न गुणमात्रादित्यस्यार्थः । अयं भावः—“अयनेषु चोदना-
न्तरं संज्ञोपबन्धात्” [पू० मी० २ । ३ । ५] दर्शपूर्णमासयोर्दाक्षायणयज्ञेन सुवर्ग-
कामो यजेत साकंप्रस्थाधीनेन यजेत पशुकामः संक्रमणयज्ञेन प्रजाकाशो यजेतेति श्रुतं
तत्र कार्यान्तरं विधीयते प्रकृतयोरेव वा दर्शपूर्णमासयोर्गुणविधिरिति संशय्यायनेष्ववृ-
त्तिगुणकेषु कर्मसु श्रुतेषु सत्सु संज्ञाभेदात्कर्मन्तरविधिरिति पूर्वपक्षमिति दत्तस्योत्साह-
वतो यनमानस्येमे दाक्षायणायमनमावृत्तिरित्यावृत्तिगुणयोगात्प्रकृतदर्शदावेव दाक्षाय-
णशब्दस्य वृत्तेः स वै दक्षो नाप तद्यदनेन सोऽग्रेऽयन्त तस्माद्दाक्षायणयज्ञ इत्याख्या-
यत इति न श्रुतेः साकंप्रस्थाधीयशब्दस्य च सहप्रस्थानगुणयोगात्तत्रैव वृत्तेर्न कर्मन्त-
रविधिरिति भेदलक्षणे राक्षान्तितम् । उक्तं हि—“विकारो वा प्रकरणात्” [पू० मी०
२ । ३ । ८] इति । दाक्षायणयज्ञादिर्दर्शदेरेव विकारस्तथा हि प्रकरणमनुगृहीतं स्यादिति

विशिष्टफलश्रुतेर्भवोपरक्तस्य विधेयत्वं दध्नेन्द्रियवामाधिकरणे सिद्धमित्याह । गुणा-
दिति । न च विश्वजिज्ञायेन फलकल्पना संप्रतिपक्षे गुणविधावसंति न्यायानवतारान्
च दर्शनं गुणफलं तस्य श्रवणादिफलत्वाच्चापि मुक्तिस्तत्फलं ज्ञानफलत्वादिति भावः ।
कस्य तर्हि पश्येदिति विधिः । नहि श्रवणादेरेष विधिस्तस्यान्यव्यतिरेकसिद्धदर्शन-
साधनत्वस्य विध्यनपेक्षत्वात्तदपेक्षत्वेऽपि तस्यान्यत्रैव विहितत्वाच्च च शमादेरयं विधिः
पश्यतेरुपरिदोषदृष्टेर्न च दर्शनस्यैव तस्य त्वया विधेयत्वानुपगमात्तत्पारिशेष्यादावृत्ति-
विधिर्नेत्याह । पश्येदिति हीति । दर्शनस्यैव विधिविषयत्वश्रुतेरावृत्तेर्न च विधेयते-
त्यर्थः ॥ ८०७ ॥

नापि तल्लक्षितावृत्तिर्विधेया श्रुतहानतः ॥

कार्यं यच्चापि भावार्थात्तदावृत्तिगुणात्कथम् ॥ ८०८ ॥

यत्तु दर्शनस्याविधेयत्वात्तदुपलक्षिताऽऽवृत्तिर्विधेयेति तद्वृत्तयति । नापीति । दर्शने
श्रुते विधिं विहायश्रुतावृत्तिविधिर्न युक्तः श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापत्तेरित्यर्थः । नन्व-
श्रुतमपि श्रुतस्यासंभवे स्यात्तत्रात्र श्रुतो दृष्टिविधिर्गुक्तस्तस्याः स्वरूपत्वेन फलत्वेन च
विध्यनर्हत्वस्योक्तत्वादतो नात्र श्रुतहान्यादिद्रूपणमत्र आह । कार्यमिति । यत्फलं
क्रियातो न क्रियते तत्र तादृक्क्रियावृत्तिरूपाद्गुणाद्भवति नहि शीतपीतः शिशिरतरसलि-
लावगाहनतो ह्यस्निवृत्तिमप्रतिपद्यमानस्तदावृत्त्या तद्व्यस्तं प्रतिलभतेऽतः शाब्दज्ञाना-
दनुत्पन्नं साक्षात्कारस्तदावृत्तेर्भवतीत्यमानत्वाद्वृत्तिविधेः श्रुतस्य त्यागेऽपि नाश्रुतावृत्तिः
साक्षात्काराय विधेयेति भावः ॥ ८०८ ॥

स्वयं प्रबोधितेऽप्यर्थे यदि युक्त्याद्यपेक्षते ॥

शास्त्रं सापेक्षमेवं स्यात्स्वतः प्रामाण्यवर्जनात् ॥ ८०९ ॥

प्रसंख्यानस्य साक्षात्कारोपायतया विधेयत्वं निराकृत्य श्रुतेर्ज्ञातात्मवृत्तान्त इत्या-
दिना शाल्यं स्वबोधितेऽप्यर्थे युक्त्याद्यपेक्षमित्युक्तमनुवदति । स्वयमिति । शास्त्रस्य
स्वार्थं युक्त्याद्यपेक्षत्वे स्वतः प्रामाण्यहानात्पौरुषेयवाक्यवद्वेदवाक्यं सापेक्षं सदप्रमाणं
स्यादिति दूषयति । सापेक्षमिति ॥ ८०९ ॥

युक्त्यादि मान्तरं नो चेन्मानांशत्वेन तत्स्थितेः ॥

संभूय पाटाः सर्वेऽपि द्वेकात्म्यं बोधयन्ति नः ॥ ८१० ॥

युक्त्यादेर्मानान्तरत्वाभावात्तदपेक्षणेऽपि तत्त्वभादेर्नाप्रामाण्यमिति शङ्कते । युक्त्या-
दीति । तस्य मानान्तरत्वाभावे हेतुमाह । मानेति । चतुष्पात्वं मानाशत्वेन युक्त्यादेः
मिथ साप्यति । संभूयेति । शब्दश्रुतिप्रसख्यानात्मानश्चत्वारोऽशा मिलित्वेव निज्ञा-
मूना वस्तु ज्ञापयन्ति । यथोक्तम्—

“शब्दशक्तिप्रसंख्यानैरात्मना च मुमुक्षवः ।

पश्यन्ति मुक्तमात्मानं प्रमाणेन चतुष्पदा” इति ॥

तत्र स्वतन्त्रमानता तेषामित्यर्थः ॥ ८१० ॥

न संभूय यतः पादास्तैलवर्त्यग्रयो यथा ॥

मितेः स्वरूपलाभाय न तु मेयोपलब्धये ॥ ८११ ॥

चतुर्णां पादानां संभूय वस्तुनोषित्वं दूषयति । न संभूयेति । यथा तैलादयो मिलित्वा दीपहेतवः स चार्थप्रकाशकस्तथा पादाभत्वारो मिलिता मितेः स्वरूपं लब्धयन्ति सा च मेयोपलब्धिहेतुरतो न पादा वस्तूपलम्भे कारणाणीत्यर्थः ॥ ८११ ॥

संभूय यदि सर्वाणि फलमेकं प्रेतन्वते ॥

भूत्येकं प्रमितेर्द्विद्विरित्येतत्स्यात्तदा मृषा ॥ ८१२ ॥

ननु ते विषयमेवोपलम्भयन्ति तेषामिति स्वरूपहेतुत्वे हेत्वभावादिति शङ्कते । संभूयेति । किमेते विषयोपलब्धिमेव कुर्वन्ति किंवा प्रमाणमपि नाऽऽद्य इत्याह । प्रत्येकमिति । यदा पादानां विषयोपलम्भकत्वमेव तदा प्रमाणस्यैकैकस्मात्पादादभिवृद्धिरिति प्रसंख्यानवादिवचो मृषा स्यादतो भवद्वाक्यमेव पादानां प्रमाणस्वरूपहेतुत्वे हेतुरित्यर्थः ॥ ८१२ ॥

संभूय फलकारित्वं क्रियाकारकसंगतेः ॥

स्वरूपलाभतो नान्यदभिव्यक्तावपेक्षते ॥ ८१३ ॥

द्वितीयं दूषयति । संभूयेति । क्रिया मानं तदर्थानां कारकाणां मिथःसंगतियोग्यत्वात्तेषां मिलित्वा मानकर्तृत्वं युक्तम् । तथान पादानां मानकर्तृत्वे नार्थोपलम्भकत्वमपर्यायेण व्यापारद्वयायोगात्तत्र च व्यापारक्रमः शब्दादिप्यनभ्युपगमादिति भावः । ननु पादा यद्यपि मिति कुर्वन्ति तथाऽपि तेभ्यो भूता सा सहकार्यभावे नार्थं भासयेदतो नानाभ्येयबुद्धावपि पादाः सहकारिणोऽत आह । स्वरूपेति । मानं स्वजन्मातिरेकेण स्वार्थप्रकाशने सहायान्तरं नापेक्षते स्वयंशक्तत्वाच्च च पादानां क्रमाक्रमाम्नां व्यापारद्वयमित्युक्तमित्यर्थः ॥ ८१३ ॥

तैलवर्त्यग्रयो यस्मात्पदीपोत्पत्तिकारणम् ॥

लब्धात्मलाभो दीपोऽर्थं स्वयमेव प्रकाशयेत् ॥ ८१४ ॥

संभूयेत्यादिपूर्वोर्ध्वं दृष्टान्तमर्थं हेतुमाह । तैलेति । ते मिणोयुक्ता दीपहेतवो यतो द्रव्यन्तेऽनस्तेनैव न्ययेन मानहेतूनामपि शब्दादीनामन्योन्यं संगतियोग्यानां मिलितानां प्रमानकत्वमित्यर्थः । स्वरूपलाभतो नान्यदित्याद्युत्तरार्धे दृष्टान्तमाह । लब्धेति । यथा

तदीयसदृशप्रहानतिरेकात्तस्य च कदाचिदावृत्तिं विनाऽपि संप्रवातत्र चाऽऽवृत्तेरर्थव-
त्त्वेऽपि मेये तदानर्थक्यमेवेति भावः ॥ ८१८ ॥

यत्रापि चान्धकारादिद्रोषात्क्रमविनिश्चयः ॥

तत्रापि भिन्नमेयत्वाच्चैव संभूयमानता ॥ ८१९ ॥

ननु मन्दान्धकारे दृग्देशे वाऽवस्थितार्थेषु मानावृत्त्या क्रमेण निश्चयादावृत्तिर्यवती-
त्याशङ्क्याऽऽह । यत्रेति । तस्याः साफल्येऽपि मानाच्च संभूयकारिता मेयभेदात्प्रत्येकं
मानत्वे चैकमानावृत्त्यभावाच्च तदर्थवत्तेत्यर्थः ॥ ८१९ ॥

पूर्वं वस्त्विति विज्ञानं प्राण्यर्थं मानुपस्तया ॥

पुरुषोऽयमथ ज्ञायामो हित्य इत्यर्थभिन्नता ॥ ८२० ॥

गितमेयत्वमुदाहरति । पूर्वमिति ॥ ८२० ॥

परिच्छेदफलत्वं हि मानत्वं तच्च भिद्यते ॥

तदभावे तु पूर्वेषामुत्तरस्यैव मानता ॥ ८२१ ॥

तत्रार्थभेदेऽपि मानाभेदादेकमेव तदावर्त्यमानं निश्चायकमित्यावृत्त्यर्थवत्तेति चेन्ने-
त्याह । परिच्छेदेति । अत्यर्थं परिच्छेदभेदात्तद्वेतुत्वस्य मानत्वस्यापि भेदात्तैकमाना-
वृत्त्या त्रिराकाङ्क्षनिश्चयोत्पत्तिरित्यर्थः । इत्यज्ञानस्यैवान्तिमस्य परिच्छेदफलत्वं न
पूर्वेषामिति मानाभेदमाशङ्क्याऽऽह । तदभावे त्विति । प्राचीनज्ञानानां परिच्छेदफल-
विकल्पानाममानत्वात्तत्कल्पवतोऽन्त्यज्ञानस्य तथात्वाच्चाऽऽवृत्तिर्नापि मानानां संभूयकारि-
तेत्यर्थः ॥ ८२१ ॥

अथ मेयप्रभेदेऽपि प्रमाणकत्वमिष्यते ॥

वस्तुप्राकृतयाऽक्षादेरैकार्थ्येऽधिबोधानता ॥ ८२२ ॥

वस्तुवादिज्ञानेऽप्यवान्तरनिष्पन्नभेदेऽपि सर्वत्र वस्तुमात्रस्याभिन्नस्यानुसंधानान्मानाभेदा-
त्तच्च भिद्यत इत्ययुक्तमिति शङ्कते । अथेति । तथा चैकस्यैवाऽऽवृत्त्या वस्तुनिश्चयमि-
द्विरित्यर्थः । अतिप्रसक्त्या परिहरति । वस्त्विति । वस्तुप्राहितयेत्युभयतः संवन्धः ।
अत्यक्षादिमानपथकस्यापि वस्तुविषयत्वादेकार्थत्वे सत्येकमानना स्थादित्यर्थः ॥ ८२२ ॥

साध्यमानं प्रसंख्यानं यागवत्साधयेन्फलम् ॥

कारकं ज्ञापकं शास्त्रं व्योः स्यादेकता कथम् ॥ ८२३ ॥

प्रसंख्यानस्य शब्दे तद्विषये चातिशयानाभाषिणो न शब्दसहायतेत्युक्तत्वात् तत्रैव
हेत्वन्तरमाह । साध्यमानमिति । कारकत्वज्ञापकत्वेन स्थितयोः प्रसंख्यानशब्दार्थान-
कथयतेत्याह । तयोनिति ॥ ८२३ ॥

प्रमाताऽऽत्मा न मानांशो यद्ययं व्यावहारिकः ॥

परश्चेत्त प्रमेयः स्यात्कर्तृ चानुभवः फलम् ॥ ८२४ ॥

युक्तिप्रसंख्यानयोः शब्दसहायत्वं निराकुर्वता मानांशत्वं निरम्नं यन्पुनरात्मा च मानांश इति तत्र किमसौ संसारी किं वाऽसंसारीति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति । प्रमातेति । यदि व्यवहारमनुसरन्नात्मा संसारी मानांशो विवक्षितस्तदा तस्य संसारिणो मानाश्रयस्य न तदंशताऽऽश्रयाश्रयिभावस्यात्यन्तभेदापेक्षत्वादंशांशिनोश्च तदभावादित्यर्थः । कल्पान्तरमनुभाष्य दूषयति । परश्चेदिति । नहि मेयस्य मानांशता विषयविषयित्वस्यैकत्रायोगादित्यर्थः । चतुष्पान्मानमपनीय तत्फलमपनयति । कथं चेति ॥ ८२४ ॥

स्वरूपं यद्यसाध्यं तत्स्वातन्त्र्येण प्रसिद्धितः ॥

तज्ज्ञानं चेत्प्रमाणं तत्तच्च शास्त्रान्न कार्यतः ॥ ८२५ ॥

का पुनरत्रानुपपत्तिस्तत्रानुभवो ब्रह्मस्वरूपं वा तदाकारा वृत्तिर्वा नाऽऽद्य इत्याह । स्वरूपमिति । नातस्तस्य मानफलतेति शेषः । द्वितीयं प्रत्याह । तज्ज्ञानमिति । मानस्यापि ब्रह्मज्ञानस्य चतुष्पान्मानफलतेति चेत्तेत्याह । तथेति । तद्वि तत्त्वमादिवा कथादेवोदेति न कर्तव्यप्रसंख्यानादिरित्यर्थः ॥ ८२५ ॥

शास्त्रमावर्त्यमानं हि स्वभावं नैव मुञ्चति ॥

परोक्षवृत्तिर्युक्तिश्च कथं ते मिति वर्धने ॥ ८२६ ॥

यच्च पादानां प्रत्येकं प्रमितिवृद्धिहेतुत्वं तत्राऽऽह । शास्त्रमिति । आवर्त्यमाने शास्त्रयुक्ती परोक्षेऽर्थे बोधकत्वेन स्थिते स्वरूपं न मुञ्चतोऽतो न शब्दाद्यावृत्तेरपरोक्षमिति वृद्धिरित्यर्थः ॥ ८२६ ॥

प्रमितेश्च प्रमेयस्य वृद्धौ वृद्धिः स्वतो न हि ॥

तस्य वृद्धिर्मितेर्वृद्धावित्यन्योन्यसमाश्रयः ॥ ८२७ ॥

उक्तावृत्त्या मिति वृद्धिपक्षे दोषान्तरमाह । प्रमितेश्चेति । मेयस्यातिशयसिद्धौ मानस्यातिशयमिद्विरर्थेनैव विशेषो धियां हीतिन्यायान्मानातिशयसिद्धौ च मेयातिशयसिद्धिस्तं विना तस्यामानत्वादित्यन्योन्याश्रयाच्चाऽऽवृत्त्या मिति वृद्धिरित्यर्थः ॥ ८२७ ॥

वेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । सापेक्षं चेति । यदा वाक्यं स्वार्थमितौ युक्त्याद्यपेक्षं तदा सापेक्षत्वादमानं स्यान्न च युक्त्यादेरमानत्वादपेक्षो गानाशत्वात्तत्त्वसिद्धेर्वाक्यस्य च स्वार्थबोधने स्वयमेव सामर्थ्यादन्यापेक्षानिमित्ताभावादित्यर्थः ॥ ८२८ ॥

अप्यास्तान्यसंदर्भमात्मानमवगच्छतः ॥

किमाप्यपधिकं शास्त्राद्येन युक्त्याद्यपेक्षते ॥ ८२९ ॥

शास्त्रस्य यस्तुज्ञानादधिकं फलमङ्गीकृत्य तादर्थ्येन न युक्त्याद्यपेक्षेत्युक्तमिदानीमधिकं फलमेव तस्य नेति कुतस्तदर्थमपेक्षेत्याह । अप्यास्तेति । शास्त्रादुक्तविशेषणमात्मानमवगच्छतो नाधिकमवाप्यमस्तीति कुतो युक्त्याद्यपेक्षेति सन्धः ॥ ८२९ ॥

का वा युक्तिः प्रदीपस्य सर्पाद्याकम्पनाशनम् ॥

रज्ज्वादितत्त्वविज्ञानं कुर्वतः स्वेन तेजसा ॥ ८३० ॥

शास्त्रस्य स्वार्थबोधने युक्त्याद्यपेक्षाभाव इष्टान्तेन साधयति । का वेति । यथा दीपस्य सर्पादेस्त्वन्निमित्तकम्पदेश्च नाशकं रज्ज्वादित्ज्ञानं स्वतेजोबलादेव जनयतो न काऽपि युक्तिरपेक्ष्यते तथा शास्त्रमपि स्वार्थं बोधयतोऽनपेक्षतेत्यर्थः ॥ ८३० ॥

गुणप्रधानभावो हि बिना नैकैवावयताम् ॥

वस्तुकार्यार्थतात्यर्थभेदाद्यापीह सा भवेत् ॥ ८३१ ॥

शास्त्रस्य नेरपेक्ष्य निरूप्य तत्प्राधान्यं प्रसख्यानविधेरुणेत्युक्तं निरस्तमेव विधानं रेण निरस्यति । गुणेति । अस्तु ताहि तस्यमादौ प्रसख्यानविधौ नैकैवावयत्वं नेत्याह । चस्त्विति । तत्त्वमादेर्वस्तुपरत्वात्प्रसख्यानविधेरनियोगपरत्वाच्चैकैवावयता न चाभिधाधु नेरपि नियोगपरत्वं वस्तुसिद्धिप्रसङ्गात्तापि विधेर्वस्तुपरत्वं त्वप्रधानविरोधात्तदनियमेऽपि न्यायविरोधादतोऽर्थभेदे वाक्यभेदप्रौढ्यामित्यर्थः ॥ ८३१ ॥

न च प्रयोजनैकत्वलक्षणाऽनैकैवावयता ॥

अङ्गप्रधानवद्येन कल्पेतात्रैकैवावयता ॥ ८३२ ॥

प्रसख्यानविधिशास्त्रोत्तरेनार्थत्वेऽपि प्रयान्दर्शादिवाक्ययोरिव फलैक्यादेव वाक्यं नेत्याशङ्क्य तयोरेकस्वर्गफलत्वेन नैकमोक्षफलत्वेन नैकफलतेति विकल्प्याऽऽद्य निरस्यति । न चेति । प्रसख्यानविधावभिधाश्रुतौ नैकस्वर्गफलत्वनिमित्ता नैकैवावयतेत्यत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह । अङ्गेति । अस्यार्थः — यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽनावस्थाप्यमित्यादिना कालयुक्तान्याग्नेयादिवर्माण्याधारमाधारयतीत्यादिना चाऽऽधारादीनि कालसंयुक्तानि श्रुतानि किं तानि सर्वाणि समप्रधानानि किं वाऽऽग्नेयादीनि प्रधानान्यन्यान्यद्धानीति संशयं विद्वद्वाक्याभ्यां कर्मन्तरविधानात्पौर्णमास्यमाषास्याशब्दयोः कालवाचित्वेनाप्रवृत्तनामत्वादधिकारवाक्यत्वोपपदस्य यजिसामानाधिकरण्येन नामत्वं कल्पनात्तत्पारतम्याद्यनेश्च प्रवृत्तरूपरक्षणमात्राच्चित्तात्सर्वेषां प्राधान्यमिति पूर्वपक्षपित्वा द्विव

द्वैत्यपौर्यजतिभ्यां प्रकृताग्नेयाद्यनुवादत्पौर्णमास्यभावास्याशब्दयोः समुदायद्वयार्थ-
तया प्रसिद्धत्वादाधिकारिकमुपपदं तत्रैवेति तदनुरोधाद्यनेरपि तादर्थ्यादाग्नेयादीनामेवा-
धिकारसंबन्धात्प्राधान्यमन्येषामङ्गतेति द्वितीये राद्धान्तितम् । पौर्णमासाधिकरणेऽङ्गेषु
च फलश्रुतेरर्थवादत्वस्य पौर्णमासीत्वाधिकरणे स्थितत्वादङ्गप्रधानयोरेकफलता फलवत्सं-
निधावफलं तदङ्गमिति न्यायसिद्धा न चात्र तथेति प्रधानदर्शपूर्णमासयोरेकस्वर्गफलत्वे-
नैकवाक्यत्ववत्तत्त्वमादौ प्रसंख्यानविधौ चैकफलत्वेनैकवाक्यत्वं न कल्प्यमित्यत्र हेतु-
माह । येनेति । येन स्वर्गफलैवेत्येन शास्त्रादावेकवाक्यत्वं कल्प्येत न स्वर्गफलत्वम-
भ्यास्ति त्वयैवानिर्दिष्टित्यर्थः ॥ ८३२ ॥

स्वतःसिद्धस्य मोक्षस्य न साध्यमुपकारकम् ॥

न चान्यथाऽङ्गता दृष्टा प्रधानानुपकारिणः ॥ ८३३ ॥

द्वितीयं दूषयति । स्वतःसिद्धस्येति । तत्र प्रसंख्यानदेरेकमोक्षफलत्वेनैकवाक्यतेति
शेषः । किंच प्रसंख्यानविधेः शास्त्रशेषत्वे फलोपकार्यङ्गत्वं स्वरूपोपकार्यङ्गत्वं वा
नाऽऽद्यः शास्त्रफले मोक्षे प्रसंख्यानविधेरनुपकारित्वस्योक्तत्वादित्याह । न चेति ।
अन्यथात्वं व्याचष्टे । प्रधानेति । यदि प्रसंख्यानं प्रधाने शास्त्रफले मोक्षे नोपकरोति
न तस्य शास्त्रं प्रति फलोपकार्यङ्गत्वं फलानुपकारकम्यान्नात्र तथाविवाङ्मत्वाददृष्टत्वा-
दित्यर्थः ॥ ८३३ ॥

आत्मलाभे न शास्त्रं च नित्यस्वात्कार्यमौक्षते ॥

स्वतोभिधानशक्तत्वाच्चापि चैकात्म्यबोधने ॥ ८३४ ॥

द्वितीयेऽपि शास्त्रस्वरूपलाभे वा प्रसंख्यानविधिरुपकारी तत्पार्थाविबोधने वा नाऽऽद्य
इत्याह । आत्मलाभ इति । न द्वितीय इत्याह । स्वत इति ॥ ८३४ ॥

प्रसंख्याने च शास्त्रार्थे सकृदेव कृते भवेत् ॥

ऐकात्म्यानुभवो नो चेद्विसंवादादमानता ॥ ८३५ ॥

किंच शास्त्रस्य प्रसंख्यानं शेष शेषि वाऽस्तु सर्वथाऽप्यदृष्टार्थं दृष्टार्थं वा
नाऽऽद्योऽनभ्युपगमात् । द्वितीयेऽपि सकृदसकृद्वाऽनुष्ठितं फलारम्भकं तत्राऽऽद्यं प्रत्याह ।
प्रसंख्याने चेति । समाहित पश्येदित्यादिविधिविषये प्रसंख्याने सकृदेवानुष्ठिते यदि
साक्षात्कारः फलति तदा दीर्घकालादरनैरन्तर्यवती भवदिएषा भावना न स्यादित्यर्थः ।
असकृदनुष्ठितमेव फलदमिति परं प्रतिस्मिपति । नो चेदिति । यदि सकृदनुष्ठितं प्रसं-
ख्यानमैकात्म्यं नानुभावयति तथा सत्यसकृदनुष्ठितमपि तज्जानुभावयेत्सकृदनुष्ठिते फला-
नुपलम्भरूपविसंवादादसंभवादतस्तद्विधायिशास्त्रस्यामानतेत्यर्थः ॥ ८३५ ॥

न चात्र चोदितः कालः संख्या वा येन निश्चयः ॥

तद्वारेण भवेन्नापि सदिग्धे स्यात्प्रवर्तनम् ॥ ८३६ ॥

अग्निहोत्रादाविव चोदितकालादिवलात्प्रसंख्यानादनुभवलाभाच्च विकल्पदोषावित्या-
शङ्क्याऽऽह । न चेति । न तावदग्निहोत्रे सायंप्रातः कालवत्प्रसंख्याने कश्चित्कालश्चो-
दितो न चाग्निहोत्रेऽपि मासमग्निहोत्रं जुहुति यदाग्नेयोऽष्टावपारोऽमावास्यायामित्या-
दाविव कालस्याननुष्ठेयत्वादविधेयत्वम् । तत्र हि काले कर्मविधानात्तदविधेयता युक्ता
सायं जुहोतीत्यादौ तु होमस्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेनैव विहितस्यानुयादात्वाल्लो विधी-
यते तत्रापि काले कर्मविधौ तवैव दृष्टान्तासिद्धिः । नापि सप्तदश प्राज्ञापस्यान्यशूना-
लभत इतिवदत्र संख्या विहिता । तत्र हि प्रवृत्त्या नियम्यमानकमवधारणेषु विशेषणी
भूतपशूनामुपादेयतया तदीया संख्या विधीयते पशूना यजेतेत्यत्रापि पक्षेकत्वं विधेय-
मिति पक्षेकत्वाधिकरणे व्युत्पादितं न चैव प्रसंख्याने संख्याविधिरस्ति तस्मात्तद्वारा
ततोऽनुभवनिश्चयासिद्धिरित्यर्थः । तथाऽपि ततोऽनुभवः स्यान्न वेति सदिग्धेऽपि तस्मिन्ननु-
भवार्थना कल्प्यादिवत्प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । कल्प्यादौ कलभावाभावयोर्द-
ष्टत्वात्सदेहेऽपि प्रवृत्तिर्युक्ता प्रसंख्याने तु नैव ततोऽनुभवस्य क्वचिदप्यदृष्टेर्वीर्यप्रपाठ-
कादौ विशेषणत्रयवत्या भवनायाः साफल्येऽपि प्रमेयार्थसाक्षात्कारप्रमा न ततो दृष्टव-
रीत्यर्थः ॥ ८३६ ॥

आरुह्याप्ययवा दूरं विसंवादपराक्लृप्तः ॥

यार्त्तिकचित्कामतः कुर्यादकुतार्थोऽयथा पतेत् ॥ ८३७ ॥

सदिग्धे तस्मिन्प्रवृत्तावपि दोषानिवृत्तिरित्याह । आरुह्येति । प्रसंख्याने सदिग्धे
प्रवृत्त्यभावनियमनिरासार्थमथैव^३ कम् । असंकुत्प्रसंख्यानमनुष्ठायापि तत्त्वानुभवादर्थं
नरूपवित्तवादेन ततो विमुखीकृतो मध्ये निवृत्तो न वा निवृत्तश्चेत्यत्किंचिदिच्छात सत-
न्वानो नाभीष्टसिद्धिमधिरोहेदनिवृत्तश्चेददृष्टमुपार्थोऽनर्थमृच्छेदन्यस्याकृतत्वादस्मानुभ-
वादृष्टेरित्यर्थः ॥ ८३७ ॥

अदृष्टफलता वाऽपि कल्प्याऽग्निष्टोमवद्भवेत् ॥

कर्माद्रता वा कल्प्या स्यादुद्गीयविधिवच्चदा ॥ ८३८ ॥

ननु यावज्जीव प्रसंख्यानमनुतिष्ठतो न पतनवचो युक्तं नहि कल्याणकृत्कश्चि-
त्पादिस्मृतेस्तत्राऽऽह । अदृष्टेति । यदा तदा प्रसंख्यानं कुर्वत स्मृत्या पतनाभावोऽ-
भीष्टस्तदा तद्विधानमदृष्टार्थं ज्योतिष्टोमवत्कल्प्येत यथा वा तदङ्गमुद्गीयविधानं तथा
तदपि कर्माङ्गं कल्प्यं स्यादित्यर्थः ॥ ८३८ ॥

ततश्च मातिलोम्येन कार्यं स्याच्छास्त्रवाचनात् ॥

अथवा च मुमुक्षूणां कार्यवाधोऽपि च स्थितः ॥ ८३९ ॥

ननु शास्त्रपसमृष्टापरोक्षविलक्षण वस्तु बोधयत्प्रतियोगित्वेनाप्यमृष्टापरोक्षमपि बोधयिष्यति । अतस्तत्प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । नानन्वेति । अथविलक्षणे गवि प्रत्यक्षसिद्धेऽपि न तत्रेऽश्वस्य प्रसिद्धत्वमिति तथा ममृष्टपरोक्षेऽर्थे शब्देऽपि न प्रतियोगिनः शाब्दत्वमतः शास्त्राद्वत्त्वसिद्धेस्तदप्रामाण्यमेवेत्यर्थः ॥ ८४३ ॥

शास्त्राच्छूत्रणमात्रेण कार्ययानुभवो यदि ॥

वस्तुन्यनिश्चिते वार्ता सार्थवादेऽपि दृश्यते ॥ ८४४ ॥

अथ शास्त्रादसमृष्टापरोक्ष वस्तु सिध्यदपि श्रवणमात्रेणानुभवानारब्धं सिध्यति प्रमत्ताननियोगाच्च तदनुभवोऽतो न नियोगानर्थक्यं नापि शास्त्रम्यामानतेति शङ्कते । शास्त्रादिति । नत्र किं शास्त्राद्वस्तु निश्चितमनिश्चितं वा नाऽऽद्यस्तस्यानुपमानारूढत्वात् पपत्तेरुपाधितानधिगतनिश्चयस्यानुभवत्वाद्वितीये शब्दात्तत्र ज्ञानं भवतीति वार्ताव स्याज्ज्ञानस्योक्तनिश्चयमिति रक्तस्याऽऽमासत्वात्सा चार्थशून्या सत्यर्थवादेऽपि सभाव्यतेऽतोऽर्थवादाद्विशेषस्तत्त्वमादेरिति दूषयति । वस्तुनीति ॥ ८४४ ॥

ततश्च कार्यनिष्ठत्वं मुख्यं परिवर्जितम् ॥

संपत्परं भवेच्छास्त्रं वस्तुतात्पर्यवर्जनात् ॥ ८४५ ॥

तत्त्वमादेरर्थवादासाम्ये का हानिरत आह । ततश्चेति । अर्थवादादविशेषे तद्वदेव तत्त्वमादेरपि कार्यनिष्ठत्वात्तत्प्रसरूपानगादिना वृथैव त्यक्तं तत्प्रागेऽप्यर्थवादवद्वस्तुनिष्ठत्वासिद्धेरतः सप्तसङ्गतप्रसङ्गाननियोगनिष्ठमेव शास्त्रं वस्तुपरत्वस्यार्थवादासाम्येन त्यक्त्वास्तथा च तत्परत्वेन शास्त्रप्रामाण्यमिच्छता ततोऽममृष्टापरोक्षार्थनिश्चयस्याभ्युपेयत्वात् निधिर्यतानित्यर्थः ॥ ८४५ ॥

न चाप्याख्यायिकारूपमनुग्राह्यं श्रुतौ मतम् ॥

आदिमन्त्रादिदुष्टत्वात्पुमर्थत्वेन वर्ण्यते ॥ ८४६ ॥

ननु तदनङ्गीकारे कथारूपत्वाद्भेदात्तानामप्रामाण्यं तदङ्गीकारे तु स्वर्गकामादिवाक्यवत्प्रामाण्यमत आह । न चेति । अनेनोक्तमनेन गृहीतमिति कथारूपं श्रुतौ श्रुतमपि न विमलितम् । उक्तं हि—न ह्ययं सत्त्वकाप्रबन्धो विवक्षित इति शक्यं वक्तुं तत्प्रतिपत्तौ दुरुपायाभावादिति । अथवा वेदस्याऽऽदिमन्त्रादिप्रसङ्गज्ञानं चासावदोषो वाचा विरूपनित्ययाऽनादिनिघना नित्येत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधादौत्पत्तिकमृत्प्रविरोधाच्चेति भावः । किमर्थं तर्हि श्रुतावाख्यायिकोच्यतेऽत आह । पुमर्थत्वेनेति । पुरुषमवृत्त्यङ्गत्वेन स्वर्गापवर्गहेतुत्वावकत्वेन चेत्यर्थः ॥ ८४६ ॥

पौनरवत्यभयाच्चान्न यद्यर्थान्तरकल्पनम् ॥

एकात्म्योक्तौ विधिर्व्यय इति द्वैतप्रकल्पनम् ॥ ८४७ ॥

इतश्च तत्त्वमादौ शास्त्रे न प्रसंख्याननियोगस्तस्यापि कर्मकाण्डवन्नियोगावलम्बित्ये
काण्डयोर्नियोगस्यैव प्रतिपाद्यत्वेन पुनरुक्तिप्रसक्तैरित्याह । पौनरुक्त्येति । कर्मकाण्डे
स्वतन्त्रो विधिर्वैतकाण्डे वस्तु प्रतिपाद्यं प्रसंख्यानविधिरुच्छेप इति न पौनरुक्त्यमिति
प्रसंख्यानवाद्याह । अत्रेति । यद्वा बहिःसाधनो नियोगस्तत्रोक्तोऽबहिःसाध-
नस्त्वत्रेति न पुनरुक्तिरित्याह । अत्रेति । यद्वा तत्त्वमादौ प्रसंख्याननियोगानङ्गी-
कारे सकृच्छ्रुताद्वाक्यादुत्पन्नज्ञानान्मुक्तिरिष्टा स्यात्तदा नवकृत्वस्तत्त्वमसीत्युपदेशोऽन-
र्थकस्तत्परिहारार्थं शास्त्रशेषत्वेन प्रसंख्यानविधिरिति शङ्कते । पौनरुक्त्येति । कर्म-
शास्त्रं स्निष्ठनियोगपरं ब्रह्मशास्त्रं वस्तुशेषत्वेन प्रसंख्याननियोगबोधीति न विभागस्त-
द्यापि नियोगोपगमे तत्प्राधान्यस्य भूतभव्यन्यायेनोभेयत्वात्तस्मादैक्यपाक्ये न कथमपि
विधिः कर्मवाक्ये त्वसाविति काण्डयोर्भेदकल्पनमुचितं न त्वदुचरीत्येत्याद्यं चोद्यं परि-
हरति । ऐकात्म्येति । बहिरबहिःसाधननियोगनिष्ठत्वेनापि न तयोर्भेदो द्वितीयतृती-
याध्यायवदेकशास्त्रत्वे सत्येवोक्तविशेषसिद्धेस्तत्र तत्त्वमादौ कोऽपि विधिः स स्मितर-
त्रेति शास्त्रभेदकल्पनं युक्तमिति द्वितीयं प्रत्याह । ऐकात्म्येति । तत्त्वमसीत्यसकृद-
भ्यासाद्विदुगोऽपि प्रसंख्याननियोगः साध्यते चेदैक्यशास्त्रे द्वैतं विना न विधिरिति द्वैतप्र-
पञ्चोऽपि परमार्थोऽभ्युपेयः स च निरस्तो निरासिष्यते च न च कल्पितद्वैतापेक्षया
प्रसंख्याननियोगस्तस्य ज्ञानानन्तर्यात्कल्पितद्वैतापेक्षस्य च नियोगस्याऽऽभासत्वप्रसङ्गा-
दतो ज्ञानादूर्ध्वं स्फुरतो द्वैतस्याविद्याकार्यत्यायोगाद्भ्रान्तत्वं तच्चायुक्तं बाधितानुवृत्तिमा-
श्रत्वात्तत्त्वमसीत्यभ्यासस्तु तत्तदाशङ्कानिरासितया तत्तज्ज्ञानायेति चोद्यान्तरं निराह ।
ऐकात्म्येति ॥ ८४७ ॥

न च मानेन विषये वोधितेऽन्वेषणं पुनः ॥

कार्यमुत्पत्त्योः कचिदृष्टं स्वतःप्रामाण्यवाधनात् ॥ ८४८ ॥

ऐक्यवाक्येऽपि विधिर्नैति वदता शास्त्रावगतेऽर्थे प्रसंख्याननियोगो नोपयोगीत्युक्त-
मिदानीं शास्त्रादापाततो ज्ञाते वा प्रसंख्यानार्थपेक्षा साक्षाद्विश्रिते वेति विकल्प्याऽऽद्य-
मङ्गीकृत्यान्त्यं दृश्यति । न चेति । शास्त्रेण साक्षाद्विश्रिते विषये नियोगयुक्त्योर्मध्ये
काचिन्नियोगे युक्तौ वा न पुनरन्वेषणं प्रामाणिकं वस्तुसाक्षात्कारे कर्तृत्वादिभेदस्योप-
मर्दितत्वात्प्रमिते च शास्त्रेणान्यापेक्षणे तस्य स्वतः प्रामाण्यमङ्गाधुवत्यादीनामपि चतुष्पा-
न्मानप्रवेशेन शब्दवन्मानत्वादित्यर्थः ॥ ८४८ ॥

प्रत्यक्षेण घटे कुट्टे का युक्तिः कार्यमेव वा ॥

अदुष्टकारणत्वं चेत्सिद्धं वेदे नृवर्जनात् ॥ ८४९ ॥

तत्त्वसाक्षात्कारे युक्त्याद्यपेक्षा शास्त्रस्य नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमङ्गः । प्रत्यक्षेणेति ।
न नृवर्जनात् ॥ ८४९ ॥

निरुपोपसर्पणाद्यपेक्षावच्छास्त्रदृष्टेऽपि ज्ञानम्यादुष्टकारणत्वं निश्चेत् युक्त्याद्यपेक्षा युक्तेति चोदयति । अदुष्टेति । लोके वाचादिहेतुदोषसमवायप्रत्यक्षेऽप्यर्गे ज्ञानस्यादुष्टहेतुत्व निश्चेतुमन्यापेक्षा युक्ता वेदे त्वगौरुपेये पुरुषद्वारकदोषाभावाच्चञ्जये ज्ञाने तद्वाहितस्य सहजत्वान्नान्यापेक्षेति परिहरति । सिद्धमिति ॥ ८४९ ॥

प्रत्यक्षादिविरोधश्च कार्यपक्षेऽपि तु स्थितः ॥

ऐकात्म्यानुभवा हि स्यात्कथमक्षादिबाधनात् ॥ ८५० ॥

शास्त्रे ज्ञाने दोषाभाव निश्चेत्तु नियोगाद्यपेक्षामावेऽपि प्रसङ्गान्ननियोगानङ्गीकारे तत्त्वमादेर्नाद्वयार्थसाक्षात्कारहेतुत्वं प्रत्यक्षादिविरोधाच्चद्वीरारे तु न तद्विरोधो नियोगस्य सर्वप्रमाणादुल्लेखत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्षादीति । न हि तत्त्वमादौ नियोगोऽस्तीति मानान्तरविरोधसमाधिर्नियोगस्य सर्वतो बलवत्त्वस्य प्रतिज्ञामानत्वादतो वाक्यस्य नियोगपरत्वेऽप्यादित्ययूपवाक्यवन्न ततो वस्तुधीरध्यक्षादिना विरोधिना वाक्यस्य बाधान्नियोगे न्वसति विरोधेऽपि वाक्याद्वस्तुधी सिध्यति तस्य तत्परत्वेन बलवत्त्वादित्यर्थः ॥ ८५० ॥

तन्निषेधाच्च या सिद्धिर्न सा कार्यमसादतः ॥

प्रमाणादेव शास्त्रेऽस्मा न मेयात्कार्यतो भवेत् ॥ ८५१ ॥

कार्यपक्षे नाध्यक्षादिविरोधमन्निषेधेन नियोगाद्वस्तुसिद्धेस्तत्राऽऽह । तन्निषेधादिति । प्रत्यक्षादिविरोधनिरासद्वारा वस्तुसिद्धिर्न नियोगाधीना तस्यामानत्वादित्यर्थः । कृतस्तर्हि तन्निषेधेन वस्तुसिद्धिस्तत्राऽऽह । प्रमाणादिति । तत्त्वमादिवाक्यादेवाध्यक्षादिविरोधनिषेधेन वस्तुधीलभ्य मानत्वादित्यर्थः । विरोधनिरासेन वस्तुधीर्न नियोगाधीना तस्य मेयकोटिनिषिद्धत्वादित्येवकारार्थमाह । नेति ॥ ८५१ ॥

का वा कार्येऽस्ति ते युक्तिः शास्त्रं चेदुभयोः समम् ॥

अज्ञातज्ञापनादन्यच्छास्त्राभेति पुरोदितम् ॥ ८५२ ॥

शास्त्रदृष्टे न प्रसङ्गान्ननियोगापेक्षेत्यत्र हेत्यन्तरमाह । का वेति । वेदान्तशास्त्रसिद्धेऽर्थे मानत्वेनाऽऽवयो सम शास्त्रेणाज्ञात ज्ञाप्यते नान्यादित्युक्तं यद्वेतुक्तं प्रमाणत्वमित्यादिना । एव चेदज्ञाते ब्रह्मणि शास्त्रदृष्टे नियोगापेक्षया नास्ति युक्तित्वात्साध्याभावादित्यर्थः ॥ ८५२ ॥

पुमर्थं प्रतिपाद्यापि प्रकृत्यैव श्रुतिः पुनः ॥

तमेव युक्तिभिः सार्थं वदन्ती स्वार्थमसिक्ते ॥ ८५३ ॥

नररमादिश्रुतिरेव स्वार्थमादानन्दमात्मान बोधयति चेत्तु त्वयुपन्यास श्रुतिषु नृथा स्थापनं च तामा ज्ञानात्प्राक्तत्वमज्ञानेऽर्थे युनत्वनुमधानासिद्धेरतो नियोगानपेक्षत्वेऽपि

श्रुतेर्युक्त्यपेक्षाऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । पुमर्थमिति । श्रुतिर्हि पुमर्थं स्वार्थं प्रकृत्या प्रति-
पाद्यापि पुनरसंभावनादिशङ्कायां युक्तिभिः सह तमेवार्थं लक्षणया वदन्ती प्रतिबन्ध-
ध्वंसित्वेन युक्तीरीक्षत इति थोनना । शाब्दमपि प्रत्यग्रहज्ञानं पुरुषापराधादसंभावना-
द्यभिभूतमिति श्रुतेर्युक्तिभिस्तान्निरसनीभिः सह तमेव दृष्ट स्वार्थं लक्षणया बोधयन्ती
प्रतिबन्धविधुरमपरोक्षासंसृष्टं बोधयति तत्र च वाक्याये ज्ञाने स्वोत्पत्तिमात्रेण सर्वावि-
धातत्कार्यनिवर्तके कुतो युक्त्याद्यपेक्षेत्यर्थः ॥ ८५३ ॥

नैतावताऽपराधेन युक्तयो मानकारणम् ॥

शाब्दमात्रादसंसिद्धेरनपेक्षत्वहानतः ॥ ८५४ ॥

अत्रैतेऽपि ज्ञाने प्रतिबन्धध्वंसित्वेन युक्त्यपेक्षा चेत्तासामनुभवेतुत्वात्तदपेक्षया श्रुतेः
स्वतः प्रामाण्यहोनिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नैतावतेति । श्रुतेर्युक्त्यपेक्षाऽस्तीत्येता-
न्मात्रेण नोत्पन्नज्ञानस्य स्वार्थनिश्चयहेतवो युक्तयः किंतु तत्प्रतिबन्धध्वंसिकारणमि-
त्यर्थः । युक्तीनामर्थनिश्चायकत्वे वाक्यादेव तदसिद्धेस्तस्यानपेक्षत्वमङ्गात्पुरुषवचोवत्स्वतो
मानत्वायोगात्तन्निश्चयप्रतिबन्धध्वंसित्वमेव तासामिति साधयति । शब्देति ॥ ८५४ ॥

न बायोः क्षिप्रकारित्वाच्छ्रुतालम्भो विभूतये ॥

विश्रुदेष्टास्तु तत्सिद्धेः श्रौष्यं तूक्तं प्रवृत्तये ॥ ८५५ ॥

निश्चयप्रतिबन्धध्वस्तान्वेन युक्त्यपेक्षेत्यत्र दृष्टान्तमाह । नेत्यादिना । बायुर्वै क्षेपिष्ठा
देवतेति बायोः श्रुताक्षिप्रकारित्वान्न श्रुतालम्भस्य विभूतिहेतुत्व ज्ञाप्यते बायव्यं
श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यस्मादेव तस्य तद्धेतुत्वसिद्धेरार्थवादिकं तु बायो श्रौष्यं पुंसो
भूतिकामस्य श्रुतालम्भे प्रयुज्यते हेतुर्वायुर्हि क्षिप्रकारी तेन तदेवताकपश्चालम्भे क्षीप्रमेव
फलमित्यालोच्य फलेच्छया प्रवृत्त्युन्मुक्तो भवत्येवमिहापि वाक्याज्ज्ञानोत्पत्तये न
युक्त्युपन्यासो नाप्युत्पन्नज्ञानस्य स्वार्थनिश्चयार्थं किंतु तत्प्रतिबन्धध्वंसार्थमि-
त्यर्थः ॥ ८५५ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेभ्यो यदि नामातिरेकतः ॥

व्यक्तिभ्यो गौत्ववदृष्टं ब्रह्मत्वेऽस्य किमागतम् ॥ ८५६ ॥

इतश्च युक्तीनां न तत्त्वनिश्चायकतेत्याह । जाग्रदिति । यथा व्यक्तिभ्यो गौत्वम-
तिरिच्यते व्यावृत्तानुवृत्तभेदस्य मणिमययोर्दृष्टत्वात्तथाऽवस्थात्रयान्मियो व्यभिचारिणोऽ-
व्यभिचार्यात्मवस्तु युक्तितो व्यतिरेकतो यदि दृष्टं दृश्यतां नामास्य तु त्वमर्थस्य तद-
र्गत्वे वाक्यं विना युक्तिभ्यो न किञ्चिद्वति नैषा तर्केण गतिरापनेथेति श्रुतेरि-
त्यर्थः ॥ ८५६ ॥

असिद्धं शास्त्रयुक्तिभ्यामावृत्त्याऽपि न सिध्यति ॥

नैव ह्यवर्तनं हेतुः प्रामाण्येऽन्येष्वनीक्षणात् ॥ ८५७ ॥

श्रुतवाक्यस्यापि ज्ञानादष्टैर्युक्तिबद्धाक्यस्याप्यतद्देतुत्वात्तथैववृत्तितद्देतुरित्याशङ्क्याऽऽह । असिद्धमिति । आवृत्तेरमानत्वादित्यर्थः । तस्या वाक्यप्रामाण्यहेतुत्वात्तद्वारा निश्चायकत्वमाशङ्क्याऽऽह । नैवेति । न हि शब्दस्य प्रामाण्ये तदावर्तनं कारणी भवति प्रत्यक्षादिप्रावृत्ते प्रामाण्यहेतुत्वादष्टैरित्यर्थः ॥ ८५७ ॥

न चेह्यं प्रमाणत्वं दृष्टमन्यत्र कुत्रचित् ॥

अन्यादृष्टप्रमाणस्य न च नास्त्यत्र संभवः ॥ ८५८ ॥

हेतुमेव विवृणोति । न चेति । लौकिकमानेष्वावृत्तेरनिश्चायकत्वादिहापि तस्या न निश्चायकत्वं चेत्तर्हि लौकिकवाक्ये सप्रपरोक्षदृष्टिहेतुत्वदृष्टेस्तत्त्वमादावपि तथा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यादृष्टेति । अत्रासप्रपरोक्षे ब्रह्मात्मनि लौकिकवाक्यविषयस्य तत्त्वमादिमानस्य सम्भवे नास्तीति न शक्यं वक्तुं मानस्य वस्तुनुसारित्वादित्यर्थः ॥ ८५८ ॥

अलौकिकार्थवादित्वादात्मब्रह्माभिधानयोः ॥

संवन्धाग्रहणादात्मा ब्रह्मेति कथमुच्यते ॥ ८५९ ॥

तत्त्वमादेर्ब्रह्मात्मनि मानतोक्तं तत्र ब्रह्मात्मानौ मानान्तरादज्ञातौ ज्ञातौ वाऽऽद्ये तयो शब्दशक्त्यग्रहादगृहीतशक्तिशब्दस्यानोपकत्वादनुत्पत्तिरूपप्रामाण्यमिति चोदयति । अलौकिकेति ॥ ८५९ ॥

ज्ञातार्थसंगतिः शब्दो वाक्यार्थानुगोचरसमः ॥

ब्रह्मात्मार्यप्रसिद्धौ च लोकान्मानप्रवेशिता ॥ ८६० ॥

पदानां शब्दग्रहादनुपपत्त्येऽपि वाक्यस्य तदनपेक्षत्वाद्दोषकत्वमाशङ्क्य समभिध्यातपदानामेव वाक्यत्वान्मैवमित्याह । ज्ञातेति । द्वितीये तत्त्वमादेरनुवादित्वेनामानत्वापत्तिरित्याह । ब्रह्मेति । लोकतो ब्रह्मायर्थस्य प्रतीतिः न तस्यापूर्वत्वेत्यर्थः ॥ ८६० ॥

नाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मशब्दस्य प्रयोगात्स्यादलौकिकः ॥

ब्रह्मार्थोऽपि महत्त्वेन प्रसिद्धो व्यवहारतः ॥ ८६१ ॥

आत्मा तावतालौकिको विषयोपलब्धत्वेन प्रसिद्धेस्मिन्ननुद्देशात्प्रत्यक्षप्रयोगात्तत्र तस्य शक्तिधरिति परिहरति । नाऽऽत्मनीति । ब्रह्मार्थोऽपि नाप्रसिद्धो बृहत्तिपात्यर्थानुसारेण बृहद्व्यवहारतोऽनतिशयमहत्त्वेन प्रसिद्धत्वात्तस्मिन्नात्मत्वेन च प्रसिद्धे ब्रह्मशब्दस्य शक्तिरित्याह । ब्रह्मेति ॥ ८६१ ॥

एवं पदात्परिज्ञाते पदार्थे लोकमानतः ॥

वाक्यार्थोऽतीन्द्रियो वेदे वाक्यात्केन निवार्यते ॥ ८६२ ॥

तर्हि ब्रह्मात्मनोर्मानन्तरावेशात्तत्त्वमादेरनुवादकत्वं तत्राऽऽह । एवमिति । पदद्वयार्थद्वये लोकव्यवहारादेव दृष्टे वाक्यार्थोऽतृण्डैकरसरूपो मानान्तरामोचरो वाक्यादेव भीयमानो नानुवाद्यतां गन्तुमलभित्यर्थः ॥ ८६२ ॥

अपूर्वदेवतास्वर्गपदार्थेष्वपि लोकेतः ॥

सिद्धेष्वतीन्द्रियोऽप्यर्थो वाक्यादेवावगम्यते ॥ ८६३ ॥

पदार्थे लोकसिद्धे वाक्यादेवापूर्ववाक्यार्थधीरित्यत्र दृष्टान्तगाह । अपूर्वेति । कृत्ति-साध्यं कृतिप्रधानं कार्यमत्रापूर्वं तच्च मानान्तरेणापि वेद्यमिति न्यायाल्लोकतोऽधिगतमिन्द्रादिरूपा देवताऽपि लोकतः सिद्धा वज्रहस्तामिन्द्रमास्त्रिवन्ति पारादरतं परुणमिति हि प्रसिद्धं स्वर्गोऽपि सुखविशेषो लोकविशेषो वा लोकादेवावगम्यतेऽतो यथा स्वर्गापूर्वादिषु लोकसिद्धेषु तच्छब्दानां शक्तिधीर्ज्ञातशक्तिपदसंहतिरूपवाक्याच्च विशिष्टार्थदृष्टिरेवमात्माद्यर्थे लोकसिद्धेऽपि तदैकरस्यस्वरूपो वाक्यार्थो वाक्यादेव सिध्यतीत्यर्थः । अपिशब्दो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकनिविष्टौ निरुष्टार्थौ ॥ ८६३ ॥

नापेक्षापूरणाशक्तेः प्रयोगे समवायिता ॥

पदानां सपदार्थानां वाक्याम्यवहृतिर्यतः ॥ ८६४ ॥

पदार्थेतरवाक्यार्थाभावात्तद्विषयश्च पदेभ्यः संभवात्कृतं वाक्येनेत्याशङ्क्याऽऽह । नापेक्षेति । एकैकस्य पदस्य पदान्तरानपेक्षस्य तदर्थस्य न मध्यमवृद्धप्रवर्तकानाकाङ्क्षानोत्पादासामर्थ्यात्तदुत्पत्तये न प्रयुज्यमानताऽतो वाक्यार्थमित्ये वाक्यं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । किंच वाक्यादेवार्थं मुद्ध्वा मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिदर्शनात्तदपेक्षितमित्याह । वाक्यादिति ॥ ८६४ ॥

वाक्यार्थायैव वाक्यं हि सर्वदैव प्रयुज्यते ॥

व्यवहारेषु वृद्धानां संवन्धस्तत्र गृह्यते ॥ ८६५ ॥

ननु पदानि पदार्थान्प्रत्याययन्ति तेभ्यः सान्निध्यादियुक्तेभ्यो वाक्यार्थधीर्न वाक्यादित्याशङ्क्याऽऽह । वाक्यार्थायेति । वाक्यमेव व्युत्पत्त्यवस्थायां व्युत्पत्तावस्थायां च वाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थं प्रयुज्यते नहि कदाचिदपि पदार्था वाक्यार्थप्रत्यायका अप्रमाणत्वाद्वाक्यार्थधियश्चाशब्दत्वप्रसङ्गादित्युक्तमित्यर्थः । किंच वृद्धानां व्यवहारेषु वाक्यार्थज्ञाने विवक्षितेऽस्य पदस्यास्मिन्नर्थे शक्तिरिति गृह्यते संवन्धग्रहश्च विशिष्टार्थदृष्टानुपयुज्यतेऽतो वाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रयोग इत्याह । व्यवहारेष्विति ॥ ८६५ ॥

भागान्तरप्रवेशेन भागत्यागेन च स्फुटम् ॥

वाक्यवाक्यार्थयोर्भेदे पदार्थानां निमित्तता ॥ ८६६ ॥

संवन्धग्रहोपायमावापोद्वापं दर्शयति । भागान्तरेति । अनुमानादेः शक्तिग्रहोपाय-
स्वेऽपि ततो विशेषासिद्धेरावापादिना च तत्सिद्धेरनेन स्पष्टं शक्तिज्ञानमित्याह । स्फुट-
मिति । संवन्धो गृह्यत इति पूर्वेण संवन्धः । आवापोद्वापयोः शक्तिग्रहोपसयाद्वाक्य-
भेदस्तदर्थभेदश्च कथमित्याशङ्क्य सत्यावापादौ पदभेदाद्वाक्यभेदः पदार्थभेदाद्वाक्यार्थभे-
दश्चेत्याह । वाक्येति । वाक्यभेदे पदानां वाक्यार्थभेदे च पदार्थानां निमित्ततेति
योजना ॥ ८६६ ॥

यद्भागस्याऽऽगमाद्योऽर्थभागः स्यादधिकः क्वचित् ॥

तस्य भागस्य भागोऽसौ निमित्तं स्यान्न तु प्रमा ॥ ८६७ ॥

ननु गस्य पदस्याऽऽवेशाद्वाक्यं विद्यते तत्पद स्वार्थे मानं न वाऽऽद्ये तद्वत्पदान्त-
राणामपि प्रामाण्याद्वाक्यानुपयोगो द्वितीये तस्याप्रमाणस्य न भेदकत्वमत आह ।
यद्भागस्येति । क्वचिद्वाक्ये यम्य पदस्य प्रवेशाद्यः पदार्थोऽधिकः स्यात्तस्य पदार्थस्य
तत्पदं स्मारकं पदमन्यधिकभावात्स्मारकाच्च विशिष्यत इति न्यायान्न तु प्रमाणं तथाऽपि
भेदकं पदार्थपदन्यथा सांकर्यादिति भावः ॥ ८६७ ॥

अत एव सभागत्वं वाक्यवाक्यार्थयोर्मतम् ॥

वाचकत्वेऽपि वाक्यस्य संसृष्टार्थाभिधानतः ॥ ८६८ ॥

पदपदार्थयोरिव वाक्यवाक्यार्थयोरपि वाच्यवाचकभावात्पदतदर्थवद्वाक्यतदर्थयोः
सभागत्वासंभवात्पदस्य तदर्थे शक्तिधीवद्वाक्यस्यापि स्वार्थे तत्प्रसङ्गात्पदवद्वाक्यमपि
न मानमित्याशङ्क्याऽऽह । अत एवेति । अत शब्दार्थं स्पष्टयति । वाचकत्वेऽपीति ।
वाक्यस्य वाचकत्वेऽपि संसृष्टार्थविशेषवाचकत्वाद्धेतोर्वाक्यतदर्थयोः सभागत्वमतो वाक्य-
भागस्य पदस्य वाक्यार्थभागे पदार्थे संगतिराकृत्युपाधौ पदसंगतेः सुग्रहत्वात् न तु पदस-
मुदायस्य वाक्यस्य पदार्थसमुदाये वाक्यार्थे सा युक्ता विशेषे तद्वद्वाचकत्वस्योक्तत्वादि-
त्यर्थः ॥ ८६८ ॥

ततश्चैवं समूहस्य वाचकत्वमवस्थितम् ॥

भागवत्त्वं च संसिद्धं वाक्यवाक्यार्थयोरतः ॥ ८६९ ॥

पदस्यैव स्वार्थे योग्यान्विते शक्तिर्धौ वाक्यस्येति स्थिते क्लृप्तमाह । ततश्चेति ।
यतो वाक्यतदर्थयोरुक्तनीत्या मागवत्त्वमेव पदस्यैव स्वार्थे योग्यान्विते शक्तिश्च स्थिता
ततः समूहस्य वाक्यस्य वाचकत्वं प्रामाण्यं प्राप्तमज्ञातविषयत्वाच्च पदवदप्रमाण-
तेत्यर्थः ॥ ८६९ ॥

एवं च लोकतः सिद्धो वाक्यार्थः स्याच्छ्रुतावपि ॥

लौकिका एव शब्दार्था न्यायेनोक्ताः श्रुतौ यतः ॥ ८७० ॥

लोके योग्यान्वितेऽर्थे पदसामर्थ्येऽपि वेदे कथं त्वदिष्टाखण्डार्थसिद्धिस्तत्राऽऽह । एवं चेति । व्यवहारतो योग्यान्विते शक्तिग्रहे सति गृहीतशक्तिपदसहितवशाद्वा-
न्यार्थं ससर्गं समृष्टो वा लौकिकवाक्येषु यः सिद्धः स वेदेऽपि स्यादविशिष्टस्तु
वाक्यार्थ इति न्यायेन लोकवेदयोः शब्दतदर्थानामविशेषाभ्यायस्तु प्रागेवानुक्रान्तत्वात्ने-
हानुक्रान्यतेऽतो वेदान्तेष्वपि पदानि योग्यान्विते ज्ञातशक्तीनि लक्षणयाऽखण्डमर्थं
बोधयन्तीत्यर्थः ॥ ८७० ॥

नृविषयाव्यवायेन लोके शङ्का भवेदपि ॥

वेदे त्वर्पारूपेयत्वात्साक्षात्स्वार्थे प्रमाणता ॥ ८७१ ॥

अथोभयत्र वाक्यार्थाविशेषे लौकिकवाक्यार्थवदितरस्यापि मानान्तरगोचरत्वाद्देदस्या-
नपेक्षतालक्षणप्रामाण्यशक्तिरत आह । नृविषयेति । लोके पुरुषाविवक्षासम्बन्धात्तस्याश्च
शब्दार्थधीहेतोरनियमादृष्टेऽर्थे शब्दस्यामानत्वमपि शङ्क्येत वेदे त्वर्पारूपेये विवक्षाव्य-
वधानाभावात्तद्वारकदोषाभावात्स्वार्थे मानत्व साक्षादनपेक्षं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ८७१ ॥

न च कार्यपरत्वेऽपि पदानां संहतिः स्थिता ॥

अन्यत्रावगमो न स्यात्संबन्धज्ञानवर्जनात् ॥ ८७२ ॥

वेदस्यानपेक्षमानत्वेऽपि नाखण्डार्थता समृष्टकार्यपरत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ।
वेदस्य कार्यपरत्वे स्वदिष्टेऽपि पदसहितस्त्परत्वेन न स्थिता पदानां योग्यान्विते
शक्तिरुक्तत्वाज्ज्ञातशक्तिपदसमुदायस्य कार्यपरत्वानियमात्कार्यवदकार्येऽपि वाक्यप्रवृत्ते-
रुक्तत्वाच्छ्रवणया च तेषामखण्डार्थत्वस्य दर्शितत्वादिति भावः । अन्वितकार्ये वा तदन्वित-
स्वार्थे वा कार्यपरपदार्थान्विते वा कार्यान्वयान्वयिनि वा शक्तिनियमात्कार्यपरता
वाक्यस्येति चेन्नेत्याह । अन्यत्रेति । अन्विते वार्ये शक्तिनियमे नामपदेभ्यः स्वार्थ-
धीर्न स्यात्तेषां तेषु शक्त्यग्रहात्कार्यान्विते शक्तिनियमे पुनरन्मादिवाक्ये पुत्रादिपदे-
भ्यस्तदर्थेषु न प्रतिपत्तिस्तेषु कार्यान्वितेषु तेषां सम्बन्धाग्रहात्कार्यपदात्तदर्थे च नाव-
गमः कार्यस्य कार्यान्वयाभावात्तत्र तस्य सगत्ययोगात्कार्यपरपदार्थे शक्तिनियमेऽपि
तत्परत्वमपि तच्छेषत्वाज्यतिरेकादुक्तदोषतादवस्य कार्यान्वयान्वयिनि शक्तिनियमेऽपि
कार्यमित्येतरस्य द्वेगोर्वा शक्तिप्रतिबोधित्वप्राप्तेरुक्तदोषतेति भावः ॥ ८७२ ॥

यथा च कार्ये तात्पर्यं कार्यं चापि न विद्यते ॥

पूर्वमेव तथाऽस्माभिर्युक्तिभिः संप्रसाधितम् ॥ ८७३ ॥

इतश्च न कार्यपरता नेदस्येत्याह । यथेति ॥ ८७३ ॥

अनादिबृहद्व्यवहृद्व्युत्पत्त्यैव च तत्स्थितेः ॥

शब्दस्यार्थेन संबन्ध आदिमत्ता न शङ्क्यते ॥ ८७४ ॥

कार्यवादिनि निराकृते केचिदाहुः शब्दार्थसंबन्धस्य साकेतिवत्त्वादकार्यपरत्वेऽपि शब्दस्यानपेक्षमानत्वासिद्धिरिव तान्प्रत्याह । अनादीति । उक्तव्यवहारनिमित्तव्युत्पत्तिशब्दितशक्तिरूपेण शब्दार्थसंबन्धम्यौत्पत्तिकमूत्रे स्थितत्वात्तस्मिन्नादिमत्ता सकेतत्वेन न शङ्कनीया तद्वेदस्य सकेतद्वारा न सापेक्षतेत्यर्थः ॥ ८७४ ॥

प्रथमश्रवणे यत्र न शब्दार्थावधारणम् ॥

तत्राव्युत्पन्नता हेतुः शब्दानां न त्वशक्तता ॥ ८७५ ॥

ननु शब्दानां शक्तिसंबन्धे गवादिशब्दधाविणा सर्वेषामेव कृतो नार्थधी शब्दशक्ते सर्वान्प्रत्यविशेषाद्यं चाव्युत्पन्नानां शब्दार्थधीरतस्तयो सकेतसंबन्धोऽत आह । प्रथमेति । अव्युत्पन्नानां शब्दश्रवणे ततोऽर्थानवधारणं शब्दानामज्ञातशक्तित्वाच्च शक्त्यतिरिक्तसकेतारूपसंबन्धाज्ञानादित्यर्थः ॥ ८७५ ॥

चक्षुर्दृष्टिं यागं हि न प्रकाशं विनाऽर्पयद् ॥

नैतावताऽस्य सामर्थ्यं हन्यतेऽन्यस्य वा भवेत् ॥ ८७६ ॥

संबन्धग्रहे सत्येव शब्दार्थधीश्वेद्विज्ञेयसामर्थ्यं शब्दस्य हीयेत संबन्धग्रहस्यैव वा तत्स्यात्स्यैव प्राप्तप्राप्तविशेषेन तदेतत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह । चक्षुरिति । यथा चक्षुर्दृष्टिशक्तिमुक्तमपि बाह्यदीपादिप्रकाशं विना न रूपादिदृष्टौ व्याप्यते न च दीपाद्यपेक्षामात्रेणाम्यदृष्टिशक्तिरिति निर्माणि दीपादे सा भवत्येव शब्दस्य संबन्धग्रहापेक्षया बोधकत्वेऽपि न मुद्विशक्तिहानिर्माणि सा समग्रग्रहस्येत्यर्थः ॥ ८७६ ॥

व्युत्पत्त्या न च संबन्धः क्रियते सार्थशब्दयोः ॥

अवस्थिते हि संबन्धे वृद्धेभ्योऽस्ती प्रजायते ॥ ८७७ ॥

किंच सकेतपक्षे स व्युत्पत्त्या क्रियते वा केचिदसर्वज्ञेन वा सर्वज्ञेनेश्वरेण वा नाऽऽद्य इत्याह । व्युत्पत्त्येति । संबन्धग्रहाच्च सकेतोत्पत्तिरित्यत्र हेतुमाह । अवस्थिते हीति । शब्दार्थसंबन्धे स्थिते बृहद्व्यवहारवशादस्ती व्युत्पत्तिरुत्पद्यते ततः सा पराचीना न प्राचीनसंबन्धमुत्पादयेदित्यर्थः ॥ ८७७ ॥

संबन्धकरणाशक्तेस्तत्कर्तुं श्चास्मृतेरपि ॥

तद्विना व्यवहाराच्च सिद्धा संबन्धनित्यता ॥ ८७८ ॥

न द्वितीय इत्याह । सम्पन्धेति । न तत्सर्वज्ञ शब्दार्थसंबन्धं कर्तुमीष्टे तत्संबन्धस्य नन्तत्वात्तत्र तत्कृतं सकेत इत्यर्थः । न तृतीय इत्याह । तत्कर्तुरिति । संबन्धकर्तुं शक्तेरस्यानुभवाद्स्मरणेणाच्च न सर्वज्ञकृतोऽपि स युक्तः । नहि सकेतकर्तृमिश्रे मानमस्य

प्राप्तक्रियानिमृत्त्युपलक्षितस्वाभ्याप्रच्युतिरूपौदासीन्याकार्यावसायिनामपि निषेधानां प्रामाण्यवैक्यवाक्यानामपि स्वार्थे तदित्युक्तम् । ननु तत्त्वमादिवाक्यं कार्यशेषे मानं निषिध्यन्वेदवाक्यत्वात्संमतवदित्याशङ्क्य स्वार्थे पुमर्थराहित्यमुपाधिरित्युक्तमेव स्मारयति । सोऽरोदीति । साधनन्यासि निराह । तच्चेति । नहि तत्त्वमादावपुमर्थोपदेष्टृत्वं तदर्थस्यैक्यस्य परानन्दतया पुरुषार्थत्वोक्तेरित्यर्थः । सोपाधित्वादुक्तं साधनमगमकमिति फलितमाह । इत्यकारणमिति ॥ ८९३ ॥

न चेकात्म्याभ्युपायस्य मिथ्यात्वमिह शङ्कयते ॥

उपेयासौ कृतार्थत्वादुपायं प्रत्यनीक्षणात् ॥ ८९४ ॥

विधिविधुरवेदवाक्यत्वानुमानायोगेऽपि तत्त्वमादिवाक्यज्ञा धीर्न प्रमा मिथ्याकारण-
वात्वाद्धमाभासोत्पत्तानवदित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । तत्त्वज्ञानोपायस्य श्रुत्यादेर्मि-
थ्यात्वं तज्ज्ञाने ज्ञाने प्रमात्वाभावे न प्रयोजकत्वेनाऽऽशङ्कयते तत्र प्रमाफलराहित्यस्यो-
पाधित्वादित्यर्थः । साधनन्यासिमाशङ्क्याऽऽह । उपेयेति । उपेयस्य ज्ञानस्याऽऽसौ
मुक्तिफलतया पुरुषस्य कृतार्थत्वादुपायं श्रुत्यादि प्रत्यन्वेपणाभावादप्रयोजको हेतुरि-
त्यर्थः ॥ ८९४ ॥

ऐकात्म्यमतिपचेः प्राह्न मिथ्या इत्वभावतः ॥

३. पुरुषार्थावसायित्वान्नाप्यूर्ध्वमनपेक्षतः ॥ ८९५ ॥

किंचोपायस्य मिथ्यात्वज्ञानममानत्वहेतुस्वरूपेण वा तज्ज्ञानमपि वस्तुज्ञानात्प्रागूर्ध्व
वेति विकल्प्याऽऽयं दूषयति । ऐकात्म्येति । वाक्यार्थज्ञानात्प्रागुपायो न मिथ्येति तत्प्र-
तीतौ गमकाभावादतो हेत्वमिदिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । पुरुषार्थेति । तत्त्वज्ञानादूर्ध्व-
मुपायमिथ्यात्वं ज्ञातमपि नोपेये ज्ञाने प्रमात्वं विहन्ति तत्फलस्य मोक्षस्याऽऽसत्त्वेन
मानापेक्षाभावाद्बुक्तेषां पितादवस्थ्यादित्यर्थः ॥ ८९५ ॥

उपेयबोधनं मुक्त्वा मितेर्नान्याऽस्ति सत्यता ॥

सत्यादप्यनुपायत्वादद्याग्राग्रिहि गम्यते ॥ ८९६ ॥

किंचोपायस्य मिथ्यात्वे तज्ज्ञा धीर्न प्रमेति वदता मिथ्याभूतस्योपायत्वं नेति वा
विवक्ष्यते सत्यस्योपायत्वमिति वा नाऽऽद्यो मिथ्याभूतस्यापि प्रतिबिम्बादेरुपायतोपगमा-
द्वितीये तूपायस्य सत्यत्वं कार्यकरत्वं वा नापवैधुर्यं वा तत्राऽऽद्यमुपेत्य द्वितीयं दूष-
यति । उपेयेति । मितिशब्देन तदुपायः श्रुत्यादिर्लक्ष्यते तस्योपेयबोधनस्वरूपं कार्यक-
रत्वमिष्टमेवातस्मादसत्यत्वशून्योपायजन्यत्वं विमते ज्ञाने नास्तीत्यासिद्धिः कार्यकरत्वं
विना नोपायस्य नापवैधुर्यरूपा सत्यताऽस्ति नेह नाग्नेत्यादिवाक्यस्य स्पष्टत्वात्तया च
तथाविधवत्त्वताहीनहेतुजन्यत्वहेतावुक्तोपाधिसत्त्वमिति भावः । किंच सत्यत्वमुपायत्वे न

वार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २४९

प्रयोजकं न हि सत्यादपि घटादग्निर्म्यते तस्य सत्यत्वेऽपि तज्ज्ञानोपायत्वाभावादि-
त्याह । सत्यादिति ॥ ८९६ ॥

धूमाभासाद्यु वाष्पादेर्यदग्निर्नाशगम्यते ॥

हेतुस्तत्रानुपायत्वमसत्यत्वं पुनर्न तु ॥ ८९७ ॥

विमतं न मानमसत्यत्वाद्धूमाभासवदिति स्वरूपेणोपायमिध्यात्वमप्रमात्वे प्रयोजक-
मिति द्वितीयं पक्षमाशङ्क्यान्यभिचरितसंबन्धराहित्यस्योपाधित्वान्नैवमित्याह ।
धूमेति ॥ ८९७ ॥

धूमवत्परमार्थत्वमुपायत्वाच्च लभ्यते ॥

वेदान्तानां तथैकात्म्यश्रुतिबाधः स्फुटोभवेत् ॥ ८९८ ॥

तर्हि श्रुत्याद्यपि सत्यमुपायत्वाद्धूमवदित्याशङ्क्याऽऽह । धूमवदिति । तत्र हेतु-
माह । तथेति । श्रुत्यादेः सत्यत्वे सतीति यावत् ॥ ८९८ ॥

वाष्पवत्त्रापि मिथ्यात्वादनुपायत्वमिष्यते ॥

ऐकात्म्याबोधवाधेन सिद्धा तूपायसत्यता ॥ ८९९ ॥

विमतमुपेयेनाप्यभिचरितसंबन्धराहितमसत्यत्वाद्भ्रान्त्यवदिति धूमाभासादित्यत्रोक्तो-
पाधेः साधनव्याप्तिमाशङ्क्याऽऽह । वाष्पवदिति । तत्र हेत्वसिद्धिं हेतुमाह । ऐका-
त्म्येति । कार्यकरत्वाख्यसत्यत्वस्येष्टत्वाद्धेतुत्वसिद्धिं परमार्थसत्यताभावस्य धूमाभासवि-
भावादनैकान्तिकतेति भावः ॥ ८९९ ॥

श्रुतेरैकात्म्यसंविद्यौ चरितार्थत्वतो मितेः ॥

बुधोपायपरीक्षा स्यादुत्तीर्णस्य पुंवे यथा ॥ ९०० ॥

ऐकात्म्यबोधित्वे सत्युपायस्य सत्यत्वं तन्मिन्सति तद्बोधित्वमित्यन्योन्याश्रयत्वमा-
शङ्क्योदासीनश्रुत्यादेर्वस्तुप्रमितौ पुरुषस्य कृतार्थित्वादुपायान्वेषणवैयर्थ्यान्मितेरुध्वं
तदुपायवाधेऽप्यविरोधान्नान्योन्याश्रयतेत्याह । श्रुतेरिति । प्रमितौ सत्यामुपायान्वेषण-
बुधेत्यत्र दृष्टान्तमाह । उत्तीर्णस्येति ॥ ९०० ॥

वाक्षेप्वर्धेष्वात्मत्वात्पुनः शङ्का भवेदपि ॥

अत्राऽऽत्मत्वादुपेयस्य का शङ्का मानतां प्रति ॥ ९०१ ॥

इतश्च श्रुत्यादेः सत्यत्वाभावेऽपि नाबोधकत्वमित्याह । वाक्षेप्विति । अनात्मस्व-
ध्यसादिसिद्धेष्वापि तथा न वेति मातुः शङ्का संभाव्यते तेषामनात्मत्वाच्च श्रुत्यादिमेवेऽयं
तस्याऽऽत्मत्वादुपायमिध्यात्वेऽपि स्वरूपबोधिनो मानत्वाभावं प्रत्याशङ्क्यैव नोत्तिष्ठेदि-
त्यर्थः । यद्वा श्रुत्यादिमिध्यात्वशङ्कैव नास्तीत्याह । वाक्षेप्विति । बह्व्यादिपूपायस्या-
नात्मत्वान्मिध्यात्वशङ्काऽपि स्यादैकात्म्ये तु श्रुत्याद्युपायस्याऽऽत्ममात्रत्वात्तदमानसं

मिध्यात्वं प्रत्याशङ्काऽपि नोदेत्यतः श्रुत्यादेः स्वरूपेण सत्यत्वात्कल्पितभेदाद्योपायत्वा-
दुपपन्नं ब्रह्मात्मानि वेदान्तप्रामाण्यमिति भावः ॥ ९०१ ॥

अन्यत्रेव न चाप्यत्र वाक्यार्थो भेदलक्षणः ॥

संसर्गलक्षणो वाऽपि ब्रह्मात्माभेदतो भवेत् ॥ ९०२ ॥

तर्हि तस्य परोक्षवाक्यार्थत्वप्रसङ्गादखण्डत्वहानिरित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यत्रेति ।
गामानयेत्यत्र क्रियाकारकसम्बन्धभेदो वाक्यार्थो नीलमुत्पलमित्यत्र समानविम-
क्षिपदोक्तपदार्थसंसर्गो वाक्यार्थो नैव तत्त्वमादौ तत्त्वमर्थयोरैक्यार्थत्वादित्यर्थः ॥ ९०२ ॥

ब्रह्मणोऽनात्मत्वरूपमब्रह्मत्वं तथाऽऽत्मनः ॥

अज्ञानलक्षणं शास्त्राज्ज्ञानं हन्ति समुत्पत्तम् ॥ ९०३ ॥

ब्रह्मात्मानौ नाभिज्ञौ भिद्यो विरुद्धत्वाच्छीतोष्णवदित्यनुमानात्कथमखण्डतेत्याशङ्क्य
प्रामाणिकविरुद्धत्वस्यासिद्धत्वादितरस्य चिन्मप्रतिचिन्मयोरनेकान्त्यात्रैवमित्याह । ब्रह्मण
इति । अब्रह्मत्वादेरज्ञानकृतत्वे कलितमाह । शास्त्रादिति ॥ ९०३ ॥

नेहान्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म तथाऽऽत्मा ब्रह्मणोऽन्यतः ॥

तादात्म्यमनयोस्तस्मान्नीलोत्पलविरक्षणम् ॥ ९०४ ॥

ब्रह्मात्मनोरभेदवद्भेदस्यापि भावात्नीलोत्पलयोरिव संसर्गोऽत्र वाक्यार्थः स्यादिति
चेत्तेत्याह । नेहैति । शास्त्रमिहेत्युच्यते । प्रतीक्षो ब्रह्मान्यचेद्वदवद्ब्रह्म स्यात्सोऽपि
ब्रह्मणोऽन्यत्वेत्तद्वदनात्मा स्यात्तस्मान्नीलोत्पलयोर्भेदसहाभेदवत्तयोर्न तादात्म्यं किंत्वैक-
रस्यमित्यर्थः ॥ ९०४ ॥

अब्रह्मानात्मते यद्वदनाज्ञाननिबन्धने ॥

आत्मताब्रह्मते नैकमन्यस्मादित्यतः स्वतः ॥ ९०५ ॥

ब्रह्मणोऽनात्मत्वमात्मनश्चाब्रह्मत्वमाविधमिति वदात्मत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मत्वं चाऽऽत्म-
नोऽज्ञानकृतं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अब्रह्मेति । अत्रेत्यात्मादिनिर्देशः । अन्य-
स्मादित्यज्ञानोक्तिः । भेदस्यान्योन्याश्रयादिदुष्टत्वात्कल्पितस्य नाभेदस्येति मत्वाऽऽत्मनो
ब्रह्मत्वं ब्रह्मणश्चाऽऽत्मत्वं स्वाभाविकमिति कलितमाह । इत्यत इति ॥ ९०५ ॥

नाम्नोरेवं च संबन्ध एकात्म्यात्स्यात्क्रिया चिन्ता ॥

पृथ्वा च न क्रियापृष्ठयोर्विना भेदात्प्रवर्तनम् ॥ ९०६ ॥

ब्रह्मात्मनोर्भेदलेशाभावे षष्ठीगुणक्रियादिप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्तत्त्वपदयोरैक्ये न प्रवृ-
त्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । नाम्नोरिति । भेदगन्धस्याप्यभावे सति क्रियाद्यतिरेकेणैव तयो-
रेकार्थप्रवृत्तौ हेतुमाह । एकात्म्यादिति । पदार्थस्यैकरस्यात्तस्मिन्भेदस्य दुर्मिरूपत्वा-
दित्यर्थः । एकरसेऽपि कथं निमित्ताभावे शब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य ब्रह्मण्येति मत्वाऽऽह ।
न त्रियेति ॥ ९०६ ॥

महत्ता यद्ददाकाशे घटाकाशव्यपेक्षया ॥

पराक्त्वापेक्षया तद्व्यत्यक्ता नाऽऽत्मनीक्ष्यते ॥ ९०७ ॥

प्रत्यग्रहणोर्भेदाभावेऽपि प्रत्यगनात्मनोः स वाच्यः प्रत्यक्त्वस्य परामूपापेक्षत्वात्-
आखण्डतेति शङ्कते । महत्तेति । न प्रत्यक्त्वमात्मनि पराक्त्वापेक्षं किंतु स्वाभा-
विकमिति समावृत्ते । नाऽऽत्मनीति । तत्र विद्वदनुमवं प्रमाणयति । ईक्ष्यत
इति ॥ ९०७ ॥

प्रत्यक्त्वमद्वितीयत्वं बोधवन्नान्यवन्धनम् ॥

अपाराध्यान्न बोधो हि स्यादबोधनिरासतः ॥ ९०८ ॥

तथाऽपि द्वयापेक्षत्यादद्वयस्य वस्तुनो नाखण्डतेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्त्वमिति ।
प्रत्यक्ताऽस्य स्वतो रूपं निष्क्रियाकारताफलमिति न्यायेन सामानाधिकरण्यमज्ञानहानि-
मपेक्ष्य ब्रह्मणि बोधोक्तेर्दृष्टान्तस्य साध्यशून्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । अपाराध्यादिति ।
प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादिध्रुतेर्बोधस्य स्वरूपत्वात्तासौ जडपर्युदासेन ब्रह्मण्युच्यते तथाऽद्वयत्व-
मपि तस्य पूर्णतापर्यायमनन्यापेक्षं रूपमिति सिद्धा ब्रह्मणोऽखण्डतेत्यर्थः ॥ ९०८ ॥

आत्माऽपि सविदं ब्रह्म मोहात्पारोक्ष्यवृषितम् ॥

ब्रह्मापि संस्तयेवाऽऽत्मा सद्वितीयतयेक्ष्यते ॥ ९०९ ॥

वेदान्तानामखण्डैकरसे ब्रह्मात्मनि समन्वयमुपसंहरति । आत्माऽपीत्या-
दिना ॥ ९०९ ॥

आत्मा ब्रह्मेति पारोक्ष्यसद्वितीयत्वबाधनात् ॥

पुमर्थं निष्ठितं शास्त्रमिति सिद्धं समीहितम् ॥ ९१० ॥

ब्रह्मणि परोक्षस्याऽऽत्मनि सद्भवत्वस्य च प्रतीतो कथमभेदबोधनमत आह ।
आत्मेति । ब्रह्मण्यात्मसंबन्धात्पारोक्ष्यस्याऽऽत्मनि च ब्रह्मसंबन्धात्सद्भवत्वस्य निरासा-
त्परानन्दतया परमगुरुपार्थं मान्यमैक्ये तात्पर्येण पर्यवसितमित्यर्थः । समन्वये सिद्धे
वान्धीर्यैक्यज्ञानादेव मुक्तिरिति फलितमाह । इति सिद्धमिति ॥ ९१० ॥

ननु भेदाश्रितैर्वाक्यैर्विधायकनिषेधैः ॥

अज्ञादिभिश्च नैकात्म्यं बाधितत्वात्प्रमाणवत् ॥ ९११ ॥

उक्तं समन्वयमसहमानश्चोदयति । नन्विति । विधिनियेभवाक्यान्यव्यसादीनि च
भेदविषयाणि तैरैक्यस्य बाधितत्वात् तस्य वेदान्तमन्यतेत्यर्थः ॥ ९११ ॥

न चाप्यैकात्म्यशास्त्रस्य तैर्विकल्पसमुच्चयां ॥

प्रामाण्ये नापि बाध्यत्वं तेषां तेन कथंचन ॥ ९१२ ॥

वेदान्तानामप्यतिशेषात्प्रामाण्ये तैरव्यसादिविकल्पः समुच्चयो वा वेदान्तानां

प्रामाण्यं स्यादतो वेदान्तवेद्यं वाऽध्यक्षादिगम्यं वा द्वयमपि वा वस्तित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । षोडशिग्रहणाग्रहणवत्प्रामाण्यं शास्त्रस्येतेषां चेति न विकल्पः । पञ्चमाग्रहणस्य तेषां च मानेति न समुच्चयोऽपीत्यर्थः । अस्तु तर्हि शास्त्रेणान्येषां नाप्यत्र नेत्याह । नापीति ॥ ९१२ ॥

विरुद्धमानभावेऽपि न हि वस्तु विकल्प्यते ॥

भेदाभेदौ न च स्यातां विरोधाद्युपपत्तवित् ॥ ९१३ ॥

तुल्यबलविरुद्धमानसत्त्वं किमिति विकल्पो न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । विरुद्धेति । क्रियायामेव विकल्पो न वस्तुनि प्रामाण्यं च वस्तुत्वाच्च विकल्पाहमन्यथा तद्वारा वस्तुन्यपि तत्प्रसङ्गात्तस्य चायोगादित्यर्थः । समुच्चये च भेदाभेदौ स्यातां न च कविदपि युगपत्तौ युक्तौ भावाभावयोरैकत्र विरोधादन्यथा तद्वातानवकाशादिति मत्वा प्रामाण्यसमुच्चयं प्रत्याह । भेदाभेदाविति ॥ ९१३ ॥

भिन्नाभिन्नं न चो वस्तु येन मानाविरोधिता ॥

नेह नानेति भेदानां निषेधात्कनु भेदधीः ॥ ९१४ ॥

एकात्म्यवादिनां भेदाभेदाङ्गीकारे सिद्धान्तविरोधदोषान्तरमाह । भिन्नेति । भिन्नाभिन्नार्थभ्युपगमेनोभयविधमानानां मानत्वादविरोधिता वाच्या सा च तदभावादेव निरस्तेत्याह । येनेति । किंच तादृश्वस्तु त्वया नोपेयमुपेयधृतिविरोधादित्याह । नेहेति ॥ ९१४ ॥

वर्णादिग्रहणोपायो नापीहाक्षादि बाध्यते ॥

संस्काराय च यच्छास्त्रमात्मज्ञानोपकारकम् ॥ ९१५ ॥

शास्त्रस्याध्यक्षादीनां च विकल्पसमुच्चयो प्रत्यादिश्य नापि बाध्यत्वमित्यत्र हेतुमाह । वर्णादीति । प्रत्यक्षादि तावद्दर्शनपदवाक्यादिग्रहणोपायो न च शास्त्रेण तद्वाधो युक्तस्तथा सति हेत्वभावात्तन्तुनि ज्ञानासिद्धेर्मोक्षाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । ऐक्यशास्त्रेण कर्मशास्त्रस्याभावे हेतुमाह । संस्कारायैति । यत्कर्मकाण्डं स्वार्थानुष्ठानद्वारा बुद्धिशुद्धये भवदात्मज्ञानस्य परपरयोत्पादकं तद्वाधे कर्माभावाज्ज्ञानाभावस्वस्यात्कर्मकाण्डमध्यक्षादि बाधयमित्यर्थः ॥ ९१५ ॥

उपचारार्थः शास्त्रं सावकाशं जपेऽथवा ॥

अक्षादेरनृत्यार्थत्वात्कथं स्यात्तेन बाधनम् ॥ ९१६ ॥

का तर्हि वेदान्तानां गतिस्त्वामाह । उपचारेति । ग्रामीणप्रधानपुत्रोऽद्वयतोपचारवदुपचरितं दृष्टाद्वैतमाश्रित्य शास्त्रं चरितार्थमित्यर्थः । गत्यन्तरमाह । जप इति । किं च भावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं नञ्वादिति न्यायार्हैतमानानामृते द्वैतादनवकाशानां दर्शितरीत्या सावकाशेन शास्त्रेण न बाध्यतेत्याह । अक्षादेरिति ॥ ९१६ ॥

उच्यते लोकतः सिद्धं भेदमाश्रित्य चोदना ॥

प्रवृत्ता पुरुषार्थाय न तु भेदावबुद्धये ॥ ९१७ ॥

द्वैतप्राहिमानविरोधाच्च वेदान्तानामेकरसे ब्रह्मणि प्रामाण्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति ।
उच्यते इति । तत्राऽऽदौ कर्मकाण्डविरोधं निरस्यति । लोकत इति । कर्मकाण्डं हि
लौकिकं कर्त्रादिभेदमादायाम्युदयार्थं प्रवृत्तं न भेदं प्रतिपादयितुं तस्यापूर्वत्वाभावात्तत्रा-
न्तात्पर्यादित्यर्थः ॥ ९१७ ॥

भेदस्य चापुमर्थत्वात्तादर्थ्ये स्यादमानता ॥

पुमर्थत्वेन चास्येष्टं प्रामाण्यं वेदवादिभिः ॥ ९१८ ॥

भेदे शास्त्रस्यान्तात्पर्यं हेत्वन्तरमाह । भेदस्येति । द्वितीयादौ भयमिति ध्रुतेर्भेदस्यानर्थ-
त्वात्तन्निष्ठत्वे कर्मकाण्डस्याप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । किंच शास्त्रस्य पुमर्थापूर्वार्थनिष्ठत्वेन
प्रामाण्यमिष्टं तद्विरोधस्ते कर्मशास्त्रस्य भेदनिष्ठत्वे स्यादित्याह । पुमर्थत्वेनेति ॥ ९१८ ॥

वस्तुस्वरूपसंस्पर्शचक्षुरादिभ्य उत्थितम् ॥

भेदस्पृहनासज्जाद्येवं न तेनैकात्म्यबाधनम् ॥ ९१९ ॥

कर्मकाण्डविरोधेऽपि वेदान्तानामध्यक्षादिविरोधे क' समाधिसूत्र प्रत्यक्षं विधायक-
मेव वा निषेधकमेव वा विधिनिषेधव्यापार वेति विकल्प्याऽऽद्यमादत्ते । यस्तिष्ठति ।
उत्थितं ज्ञानमिति शेषः । विधिमात्रव्यापारत्वेऽध्यक्षस्य भेदाविषयत्वात्तेन वस्तुविषय-
वाक्यस्य न बाधनमित्याह । भेदेति ॥ ९१९ ॥

प्रमेयविषयं मानं वस्तुनश्च प्रमेयता ॥

न च भेदस्य वस्तुत्वं वस्तुतत्त्वानपेक्षणात् ॥ ९२० ॥

प्रत्यक्षं भेदमपि वस्तुवर्त्तिकं न स्पृशेदित्याशङ्क्याऽऽह । प्रमेयेति । मानयोग्यत्वमपि
भेदस्य किं न स्यात्तत्राऽऽह । वस्तुनश्चेति । वस्तुत्वमपि तस्यास्त्येवेति चञ्जेत्याह । न
चेति । तत्र हेतुमाह । यस्तिष्ठति । वस्तुस्वरूपस्य निरपेक्षत्वाद्धर्म्यादिसापेक्षभेदस्य
सर्पादिबन्धकस्थितत्वाच्च वस्तुतेत्यर्थः ॥ ९२० ॥

लब्धे हि भूतलेऽलब्धो घटस्तत्र निषिध्यते ॥

मानान्तरेण विज्ञातो नाज्ञातः शून्यवासितः ॥ ९२१ ॥

निषेधकमेवाध्यक्षमिति पक्षं प्रत्याह । लब्धे हीति । दृष्टे धर्मिण्यदृष्टस्यैव प्रतियो-
गिनो निषेधो नेदमिति वा नेदमिहेति वा नहि प्रमितो निषेध्यः प्रमाणाविरोधात्तत्राज्ञा-
तोऽज्ञातसर्वनिषेधप्रसङ्गात्तत्र निषेधकमेवाध्यक्षमित्यर्थः ॥ ९२१ ॥

व्यञ्जकस्य समायोगो वस्तुनो वस्तुनैव हि ॥

नाभावेन निरात्मत्वाद्भाट्टस्या वा मितेर्भवेत् ॥ ९२२ ॥

किंन निषेधोऽभावो भेदो वा न तावदभावेऽध्यक्षस्य प्रगृह्णित्याह । व्यञ्जक इयेति । प्रत्यक्षस्य वस्तुत्वाद्वस्तुनैव योगो नाभावेनावस्तुना तस्य नि स्वभावत्वादाधार स्यायोगाच्चक्ष्मासत्त्वस्य तद्वैक्याऽतिप्रसङ्गादिति भावः । द्वितीयेऽपि व्यावृत्त्या- रूपभेदेन मितेरध्यक्षस्य न योगो भेदस्याप्यवस्तुत्वादतो न तस्यापि प्रत्यक्षतेत्याह । व्यावृत्त्येति ॥ ९२२ ॥

नातो वस्तुनि संभेदो वस्तुनोऽभेदरूपतः ॥

न प्रमाणाद्बहिर्वस्तु न मानं वस्तुनो बहिः ॥ ९२३ ॥

भेदाभावयोरवस्तुत्वेन मानायोग्यत्वे फलितमाह । नात इति । अवस्तुत्वाद्भेदाभाव- योर्वस्तुनि स्पर्शाभावान्नोऽस्माकमभेदरूपतो वस्त्वभेदरूपमद्वयं भवतीत्यर्थः । यद्वा वस्तुनि भेदाद्यस्पर्शं हेतुमाह । वस्तुन इति । तस्य स्वारस्येनाभेदस्यामान्यादित्यर्थः । अथवा तत्र भेदादिस्पर्शं तदेकरूपतायोगादित्यर्थः । भेदाभावयोरन्यत्रावस्तुत्वेऽपि न वस्त्वद्वयं मानमेयभेदादित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । अद्वये तद्वेदोऽपि वास्तवो नास्तीत्यर्थः ॥ ९२३ ॥

नाभावयोर्मियो योगोऽवस्तुत्वाभेदतस्तयोः ॥

अभावभावयोस्तद्वद्भावरूपेषु का भिदा ॥ ९२४ ॥

वस्तुनि भेदाभावौ निरस्य भेदनिरासे हेत्वन्तरमुच्यते तत्र भेदस्य धर्मप्रतियोगिना भावौ वा भावाभावौ वा भावापेव वा नाऽऽद्यो न ह्यभावयोर्मियो भेदोऽवस्तुत्वाविशे षादित्याह । नाभावयोरिति । योगशब्देन भेदो लक्ष्यते । द्वितीय निरस्यति । अभावेति । तद्वदिति । न मियो भेदोऽभावस्यानाधारत्वादित्यर्थः । तृतीय निराह । भावेति । नहि भावेषु भेदो भेदकाभावात् तावद्भावत्व भेदक प्रतियोगिनो भावत्वेन धर्म्यद्वैतापाताज्जा- प्यभावत्व तस्यावस्तुत्वाद्धर्मिणोऽवस्तुत्वेन प्रतियोग्यद्वैतापत्तेश्चेति भावः ॥ ९२४ ॥

अनित्यत्वस्य धर्मस्य घटादेर्धर्मिणस्तयोः ॥

संयोगः समवायो वा तादात्म्यं वेह सगतिः ॥ ९२५ ॥

भेदनिरासेनार्थादभाव निरस्याभावनिरासेनार्थान्नेद निरस्यति । अनित्यत्वस्येति । अनित्यत्वशब्देनाभावो गृह्यते । भावाभावयोः सवन्धोऽस्ति न वा न चेदनादिरनन्तो भाव स्यादभावश्च स्वतन्त्र स्यादस्ति चेत्तोऽपि संयोगादीनामन्यतमो व्यवहारमूढो सवन्धा- न्तराभावादित्यर्थः ॥ ९२५ ॥

आधाराधेययोगेषु घटोऽत्रेति यथा प्रति ॥

नाभावभावयोगेषु मितेर्धीः कस्यचिच्छया ॥ ९२६ ॥

अस्तु तपोस्तेषामन्यतम सवन्ध का हानिरित्याशङ्क्य विविधपि सवन्ध मानामा पेन दूषयति । आधारेति । भूतलदेर्घटादेश्च संयोगादिषु सत्सु घटोऽत्रेति सम्यग्धीव ज्ञावाभावयोस्तोषु न कस्यचिदपि मानाद्वीरुदेतीत्यर्थः ॥ ९२६ ॥

नहि भावातिरेकेण भावाभावः प्रमाणभाक् ॥

भावात्मनाऽप्यतो भावो व्यवहाराय कल्पते ॥ ९२७ ॥

इतश्च न तयोस्त्रेधाऽपि योगोऽभावो हि भावाद्भिन्नोऽभिन्नो वा नाऽऽद्य इत्याह । न हीति । अभावस्य भावातिरेकेऽभावान्तराम्युपगमादनवस्थानादिति भावः । न द्वितीय इत्याह । भावात्मनेति । भावाभावो न प्रमाणभागिति पूर्वेण संबन्धः । न तावदभावस्य भावान्तर्भावस्तद्वैतापातात्त्रापि भावस्याभावान्तर्भावोऽभावद्वैतप्रसङ्गादिति भावः । भावाद्भेदापेक्षाम्यामभावो दुर्भणश्चेत्कार्यं तद्व्यवहारस्तत्राऽऽह । अत इति ॥ ९२७ ॥

अथाभावोऽपि वस्तुवै नास्तीतिमितिजन्मतः ॥

द्वयोर्भावैकरूपत्वात्काऽतिशीतिर्मितेस्तयोः ॥ ९२८ ॥

मायवदभावोऽपि न कल्पितो बोध्यत्वादिति शङ्कते । अथेति । अभावस्यापि वस्तुत्वे भावाभावयोर्वस्तुत्वेनैकरूप्याद्भेदकाभावाद्भावाभावमानतो भेदासिद्धेस्तयोर्भेदसंगतिरिति दूषयति । द्वयोरिति ॥ ९२८ ॥

विश्वं सदेव यस्येष्टं तस्याभावः कुतो मितेः ॥

न च भावातिरेकेण भाववत्सिद्धिममुते ॥ ९२९ ॥

किं चाभावः सप्ततन्वाऽऽद्ये सर्वस्य सन्मात्रत्वादितराभावोऽविद्यमानः स्यादतो न तस्य भावेन वास्तवी संगतिरित्याह । विश्वमिति । कल्पान्तरं निराह । न चेति । यथा भावो भावादन्वत्वेन न सिध्यति भेदकाभावादेवमभावोऽपि भावादसतो भेदासम्भवात्प्रामाणिकप्रतीत्यनुपपत्तेश्चातः सदैवैताव संबन्ध इत्यर्थः ॥ ९२९ ॥

अभावयोगं भावश्चेत्सहते नीलयोगवत् ॥

अविरोधादभावेन न भावापहृतिर्भवेत् ॥ ९३० ॥

तयोस्त्रिधाऽपि संबन्धे दोषान्तरमाह । अभावेति । यथोत्पलं नीलेन समवायं सहो तथाऽभावेन संबन्धं भावो मृष्यति चेदविरोधाद्भावाभावेनानिरासाद्भावोऽनाघनन्तः स्यादिति भावः ॥ ९३० ॥

योगोऽयं वस्तुनोर्दृष्टः पृथक्सिद्धौ परस्परम् ॥

भेषयोर्मल्लयोर्यद्वच्च भावाभावयोस्तथा ॥ ९३१ ॥

भावाभावयोस्त्रेधाऽप्यसंबन्धे युक्त्यन्तरमाह । योगोऽयमिति । वस्तुनोर्भेदेन सिद्धावयं मिथो योगो दृष्टो यथा भेषादौ न तथाऽनयोः पृथक्सिद्धिरिति योगासिद्धिरित्यर्थः ॥ ९३१ ॥

न योगोऽभावयोर्दृष्टो बन्ध्यासूनुवपुष्पयोः ॥

न भावाभावयोरेवं विरोधादितरेतरम् ॥ ९३२ ॥

इतश्चाभावस्य भावेन त्रिधाऽपि न सन्धोऽस्तीत्याह । न योग इति । असतोरस-
न्धवन्न सदसतोरपि सन्धो मिथो विरोधादित्यर्थ ॥ ९३२ ॥

क्षितिदेशे घटाभावो घटवन्न मयीयते ॥

योगो वा समवायो वा नाभावक्षितिदेशयोः ॥ ९३३ ॥

किंच भूते घटश्चभु सयोगाद्भक्ति न तथा तत्राभावस्तस्यासप्रयोगात्समुक्तविशेष-
णत्वादेरतिप्रसङ्गित्वादतो नाभावस्य भूते सयोगादीत्याधाराभेययोगेऽप्यत्रोक्तं प्र-
क्षयति । क्षितीति । योगशब्द सयोगतादात्म्यविषय ॥ ९३३ ॥

सदात्मतैवं सर्वस्य नाभावात्मकता सतः ॥ ९३४ ॥

अप्यभावात्मकत्वेऽप सतोऽभावात्मकत्वतः ॥

कुतो भेदावकाशः स्याद्भेदेऽसति कुतो युतिः ॥ ९३५ ॥

किंच भावाभावयोस्तादात्म्येऽभावस्य भावान्तर्भावो वा भावस्याभावान्तर्भावो वाऽऽप्ये-
तद्वैतापत्तिरित्याह । सदात्मतेति । न द्वितीय इत्याह । नाभावेति । मिथो विरो-
धादित्यर्थ । भावस्याभावान्तर्भावमुपेत्यापि दोषमाह । अपीति । विरोधे सत्परीत्याप-
स्यापेक्षार्थ । भावस्याभावात्मत्वेऽप्यभावमात्रशेषात् तयोर्भेदः स्यात्सदभावे च न सन्ध-
अयमतो भावस्याभावत्वं नोपेयमित्यर्थ ॥ ९३४ ॥ ९३५ ॥

यावत्किञ्चिज्जगत्स्यन्धेदकं वस्तु लक्ष्यते ॥

अनापन्नादिमध्यान्तं सदेव तदितीयते ॥ ९३६ ॥

भावयोर्धर्मप्रतियोगिनोर्भिन्नयोगवज्रावाभावयोरपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । पाह-
दिति । भेदकत्वेनेष्टस्य सर्वस्यादिमध्यावसानहीनसम्मात्रतया दृष्टान्तासिद्धेरधोऽधेत-
दिति भावः ॥ ९३६ ॥

सदेवेदमिति स्पष्टं सन्मूला इति चापरम् ॥

धृत्योदाहारि नः साक्षात्सदैकात्म्यावबुद्धये ॥ ९३७ ॥

सर्वस्य सम्मात्रत्वे मानमाह । सदेवेति । स्पष्टमिति श्रुतत्वाभिप्रायेणोक्तभरामिति
धृतापीपत्तित्वविवक्षयेति विवेकव्यम् । वाक्यद्वयोदाहरणतात्पर्यमाह । साक्षा-
दिति ॥ ९३७ ॥

मानाभावस्य मानत्वं मेयाभावस्य मेयता ॥

न्यायं न सहतेऽस्तीव यया तदधुनोच्यते ॥ ९३८ ॥

अभावस्य भावेन सन्ध निरस्याभावस्याध्यस्तत्वात् प्राधान्येन प्रत्युक्तमिदानीं मतान-
रम्भवदन्नेव तस्य न्यायविरुद्धत्व प्रतिशानीते । मानेति ॥ ९३८ ॥

बोधकं यदबुद्धस्य तन्मानमिति हि स्थितिः ॥

न च प्रमाणतास्तित्वमीदृक्तस्मान्न गुज्यते ॥ ९३९ ॥

मानाभावस्य मानलक्षणाभावात्मानत्वासम्भवं वक्तुं तल्लक्षणमाह । बोधकमिति । तदनाक्रान्तत्वं मानाभावस्याऽऽह । न चेति । नहि मेयाभावस्याबुद्धत्वमसत्त्वाभा-
प्यत एव मानाभावस्य बोधकतेत्यर्थः । लक्षणाभावे फलितमाह । तस्मादिति । मान-
मेति शेषः ॥ ९३९ ॥

मेयाभाषः प्रमाणानां यद्यभावेन गम्यते ॥

प्रमाणानामभावेन गमकः को भविष्यति ॥ ९४० ॥

किं नामितो वा मानाभावो मेयाभाषं विनोति मितो वा नाऽऽद्य सभातो निर्गतदेव-
वत्तस्य तस्यामभावसदेहासंभवप्रसङ्गादिति भत्वा द्वितीयमादत्ते । मेयेति । प्रमाणानाम-
भावेन मितेनेति शेषः । मितस्य मानाभावस्य मानत्वे तत्प्रमाणक मानपक्षक तदभावो वेति
विकल्पयति । प्रमाणानामिति ॥ ९४० ॥

नाक्षादिपञ्चकं तस्य शोधकं सत्समन्वयात् ॥

नयतस्तदभावो वा मेयत्वेनैव तत्तिष्ठतेः ॥ ९४१ ॥

नाऽऽद्य इत्याह । नाक्षादीति । न द्वितीय इत्याह । नयत इति । मानपक्षक-
स्याभावस्तस्यैव नयतो न्यायतो न बोधको मानमेयत्वस्य भेदापेक्षत्वादित्यर्थः ॥ ९४१ ॥

नीलादिवदभावस्य यद्यक्षादिविशेषणम् ॥

विशेषणेन तज्ज्ञातेस्तदभावः कुतो मितेः ॥ ९४२ ॥

किंचाभावः सविशेषणो निर्विशेषणो वाऽऽद्ये मान मेय वा विशेषणमाद्यमनुवदति ।
नीलादिवदिति । यद्योत्पल्यदेर्नीलादिविशेषणं दृष्टं तथा प्रमाणमभावस्य विशेषणं चेदि-
त्यनुवादार्थः । तर्हि नीलादिनोत्पल्यदेर्वैशिष्ट्यवदक्षाविना विशेषणेनाभावस्य वैशिष्ट्याद्वि-
शिष्टोऽभावो नाक्षादिविषयस्तस्याशतं स्वविषयत्वापत्तेर्नापि विशिष्टाभावो मानाभाव-
विषयस्तस्य विषयत्वादक्षादेश्च विशेषणत्वे विशेषणेन विशेष्यत्वस्य सवन्धनियमात्तस्य च
निरस्तत्वादासाद्यभावो न प्रामाणिकः स्यादित्याह । विशेषणेनेति ॥ ९४२ ॥

अथाविशेषणोऽभावो भवद्भिरभिधीयते ॥

मेयाभावस्य मानत्वमविशेषात्प्रसज्यते ॥ ९४३ ॥

फलान्तरमाह । अथेति । तर्हि मानाभावस्य मानत्वं मेयाभावस्य मेयेतेति विभागा
सिद्धिरित्याह । मेयेति । अविशेषादभावगतविशेषणमन्युपगमादित्यर्थः ॥ ९४३ ॥

घटाद्यभाव इत्युक्तिर्न सम्यगिति मे मतिः ॥

पदानामसमर्थत्वाद्विरोधाद्वस्तुनोर्मिथः ॥ ९४४ ॥

मेयमभावस्य विशेषणमिति पक्षः प्रत्याह । घटादीति । आवाभाववदयोरन्योन्यान्यये

२५४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [संबन्ध-

सामर्थ्याभावादिति हेतुमाह । पदानामिति । नृत्तस्तदसामर्थ्यं तत्राऽऽह । विरो-
धादिति । भावाभावयोर्वस्त्ववस्तुत्वेन मिथोयोगविरोधात्तत्पदानां संसर्गासामर्थ्यामि-
त्यर्थः ॥ ९४४ ॥

भावाभावान्तरपदयोः सामर्थ्यं चेत्समासता ॥

यदादिनाऽनपेक्षत्वाच्च समासः प्रसिध्यति ॥ ९४५ ॥

भावाभावयोर्विरोधेऽपि तत्पदयोस्तत्र प्रकाशपदयोरिव समाससंभवाद्व्याघात इत्यु-
क्तिर्युक्तेत्याशङ्क्याऽऽह । भावेति । सनर्थः पदविधिरिति स्पृतेर्नद्यादिना पदेन पदा-
न्तरस्य सामर्थ्यं सत्येव समासश्चेत्तर्हि भावाभावपदयोर्न समासस्तदर्थयोर्मिथोविरोधित्वे-
नानपेक्षत्वाद्दृष्टान्तेऽपि तुल्यत्वादनुरूपत्वेरित्यर्थः ॥ ९४५ ॥

भावस्याभाव इत्यत्र पप्रचर्यः कतमो मतः ॥

न कश्चिदपि संबन्धो नीरूपस्यासदात्मनः ॥ ९४६ ॥

मा तर्हि समासो भूद्भावस्याभाव इति व्याप्तेनापि विशेषणविशेष्यत्व निर्वस्यति
नेत्याह । भावस्येति । पृष्ठी शेष इति स्मरणात्तदर्थः संबन्ध इत्याशङ्क्याऽऽह । न
कश्चिदिति । नीरूपत्वं निःस्वभावत्वं तत्र हेतुरसदात्मन इति ॥ ९४६ ॥

वस्त्वन्तरमभावश्चेदन्यदन्यद्भवेत्कथम् ॥

अन्योऽपि चेद्भवेदन्योऽविरोधो नीलवद्भवेत् ॥ ९४७ ॥

वस्त्वन्तरस्याभावो वस्त्वन्तरमिति स्थितेर्निःस्वभावत्वमसिद्धमिति शङ्कते । वस्त्व-
न्तरमिति । घटोऽस्तीत्युक्ते घटास्तित्वयोरेकत्ववन्न सोऽस्तीत्युक्तेऽपि घटनास्तित्वयो-
रेक्यं वाच्यं तथा च घटाभावस्य पटत्वे घट पट इत्युक्तं स्यान्नचेतद्युक्तमन्यस्य स्थितस्य
नष्टस्य वाऽन्यभाषायोगादित्याह । अन्यदिति । यद्वा घटविशेषिताभावस्य पटत्वे
विशेषणस्यापि घटस्य पटोऽन्तर्भावान्नमोक्तं दूषणं द्रष्टव्यम् । विपक्षे नीलस्योत्पल्लात्म-
त्ववदन्यस्यान्यात्मत्वाविरोधाद्द्वैतापत्तिरित्याह । अन्योऽपीति ॥ ९४७ ॥

संगताविरोधी चेन्न संबन्धिनिवृत्तिकृद् ॥

न संबन्धिग्रहाभावे संबन्धोऽयं प्रसिध्यति ॥ ९४८ ॥

अभावस्य भावेन तादात्म्यविरोधेऽपि सन्न्यान्तराविरोधादुपपत्तिः पृष्ठार्थस्येति
शङ्कते । संगताविति । संबन्धस्य निरस्तत्वाच्चैवमित्याह । नेति । किंच येनाभाव-
संबन्ध्यते तं निरुणादि न वा न चेद्भावाभावयोरविरोधाद्विरोधः सर्वत्र न स्याज्जि-
रुणादि चेत्संगतावपि विरोधितेत्याह । संबन्धीति । किंचाभावः सप्रतियोगिको निम्न-
तियोगिको वाऽऽद्ये सति प्रतियोगिन्यभावयोगोऽसति वा नाऽऽद्यो विरोधाच्चेत्तरः संबन्धि-
नोऽसत्ते तदग्रहे तत्राभावस्य संबन्धासिद्धेरित्याह । न संबन्धीति ॥ ९४८ ॥

संबन्धिविरहेऽसिद्धौ पष्ठार्थत्वं न सिध्यति ॥

विरोधाद्युपपन्नापि विधानप्रतिषेधनम् ॥ ९४९ ॥

निप्रतियोगिकत्वापे स्वातन्त्र्यमभावस्य स्याद्धर्मिसंबन्धस्यापास्तत्वादिति मत्वाऽऽह । संबन्धीति । प्रतियोगी संबन्धी तस्याभावे धर्मिसंबन्धस्य चासिद्धौ पष्ठार्थत्वं संबन्धत्वं नाभावस्येत्यक्षरार्थः । निषेधकमेव प्रत्यक्षमित्यत्र निषेधार्थं तन्मानं च निराकार्य-
यत्तु विधिनिषेधन्यापारं तदिति तत्रापि युगपद्वा विधिनिषेधश्च विधिपूर्वको वा निषे-
धस्तत्पूर्वको वा विधिर्नाऽऽद्य इत्याह । विरोधादिति ॥ ९४९ ॥

क्षणिकत्वाद्धियां नापि स्थायिधर्मः क्रमो भवेत् ॥

अनीलाभावपट्टेन नापि नीलस्य वेदनम् ॥ ९५० ॥

न द्वितीय इत्याह । क्षणिकत्वादिति । द्वित्रिषण्णावस्थानेऽपि धियां जन्मातिरिक्त-
न्यापारासत्त्वमित्यपिशब्दार्थः । न तृतीय इत्याह । अनीलेति ॥ ९५० ॥

नगदृश्यनिषेधः स्याद्वटादेरिव भूतले ॥

नान्याभावविशिष्टत्वं कृत्स्नाभावगतौ भवेत् ॥ ९५१ ॥

पीतादिनिषेधमुत्तेन न नीलस्य धीरित्यत्र हेतुमाह । नहीति । दर्शनयोग्यस्य घटा-
देरनुपलम्भे निषेधो भूतलादौ दृष्टो न त्वयोग्यस्याण्वादेरेवमद्योग्यस्य निषेधायोगादनी-
लमित्ययमेव न निषेधस्तदभावे तन्निषेधो द्वितीयो न स्यात्कुतस्तन्मुखेन नीलविधिर्न च
विना तद्विधिमनीलमिति निषेध प्रतियोगिधिय विना निषेधाप्रतीतिरतश्चक्रापत्तेर्न निषे-
धपूर्वो विधिरित्यर्थः । किं चानीलस्य पीतादेरभावो नीलस्य विशेषणं स्वरूपं वा नाऽऽद्य
इत्याह । नान्येति । सर्वस्यानीलस्य पीतादेस्तदभावस्य चावगती सत्या नीलस्यान्याभा-
वेन विशिष्टत्वं नान्यथा विशापणादृष्टौ विशिष्टादृष्टेरतो नीलमालोचयतस्तदितरसर्वभावा-
भावदृष्टिप्रसङ्गात्तस्याश्चानोश्चराणामयोगानीलविधिरेव न स्यादित्यर्थः ॥ ९५१ ॥

अन्याभावेस्य भावत्वे स्यादभावः स्वपुण्यवत् ॥

भावान्तरमभावश्चेत्सिद्धं वस्तु ततः स्वतः ॥ ९५२ ॥

न द्वितीय इत्याह । अन्येति । पीताद्यभावस्य नीलरूपत्वे नीलस्याभावान्तर्भावो वा
तस्य नीलान्तर्भावो वाऽऽद्ये नभोनलिनवनीलं तुच्छं स्यात् । द्वितीये त्वभावस्तद्वद्विषय-
मानः स्यादित्यर्थः । अभावस्य तुच्छत्व परिहृतं परिहृतमेव चोचमनुब्रूवति । भावा-
न्तरमिति । तर्हि भावोऽभावो बोध्यथाऽपि भेदाभावयोरभावात्ताभ्यामदृष्टं वस्तु स्वतः
सिद्धमित्याह । सिद्धमिति ॥ ९५२ ॥

तद्ग्राहीणि च मानानि व्यावृत्तिः केन गम्यते ॥

चित्रेऽपि विषये चित्रमेकं वस्त्वैकमानतः ॥ ९५३ ॥

ननु भेदाभावयोरपि मानसिद्धत्वात्कथं वस्तु तददृष्टं तथाऽऽह । तद्व्याप्तीणीति । व्यावृत्तिर्भेदोऽभावो वा नोभयथाऽपि सा मेयेत्युक्तमतो मानान्यपि भेदाभावानागन्वित वस्तुप्रकाशकान्येवेत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षेण चित्रे चेत्यमाने व्यावृत्तिरपि तेन चेत्यतेऽन्यथा चित्रस्य चित्रत्वानुपपत्तेरतो व्यावृत्तिः केनेत्याक्षेपोऽनवकाशस्त्रयाऽऽह । चित्रेऽपीति । नहि तत्रैकस्मात्प्रत्यक्षाव्यावृत्तिर्भाति चित्रस्य वस्तुत्वात्तस्य चैकत्वाद्वस्तुनोऽन्यत्र भेदावृत्तिरवस्तु स्यादित्यर्थः ॥ ९९३ ॥

प्रत्येकं नीलपीतादिग्रहणे चित्रता कुतः ॥

वस्तुनो भेदरूपत्वे वस्त्वभावः प्रसज्यते ॥ ९९४ ॥

चित्रस्यैकत्वे चित्रत्वानुपपत्तिरेकं च तच्च चित्रं चेत्येतच्चित्रतरं महदिति न्यायादित्याशङ्क्यापिना सूचितमरुपिहेतुमाह । प्रत्येकमिति । तत्किमेवैकं मिलितं वा नाऽऽद्यो नीलपीताद्यैकेकग्रहे चित्रत्वाग्रहाच्चेतरो मिलितस्य समुदायात्मनो नीलपीतादिभ्यो भेदा भेदाभ्यां दुर्भणत्वादतश्चित्रस्यावस्तुत्वाच्चद्रुतत्वेन व्यावृत्तिग्रहे साऽपि न वस्तु स्यादित्यर्थः । नीलादिवस्तुस्वरूपत्वाव्यावृत्तेर्वस्तुग्राहि मानं तामपि गोचरयति तत्र व्यावृत्तेरवस्तुत्वमप्रामाणिकत्वं चेत्याशङ्क्याऽऽह । वस्तुन इति । तस्य भेदेऽन्तर्भावो भेदस्य वस्तुन्यन्तर्भावो वा नाऽऽद्यो भेदस्य विदारणात्मत्वाच्चत्वात्मनो वस्तुन शून्यतापानात्र द्वितीयो भेदस्य वस्तुनोऽनर्थान्तरत्वे सदद्वैतापत्तेरिति भावः ॥ ९९४ ॥

अन्यधर्मे त्वभिन्नं स्यात्स्वतो वस्तु प्रमाश्रयम् ॥

विज्ञाभिन्नं विरुद्धत्वाच्चैकमानस्य गोचरः ॥ ९९५ ॥

ननु भेदः स्वभावो मा भूदर्मस्तु भविष्यति नेत्याह । अन्यधर्मे तिष्ठति । त हि वस्तुनोऽवस्तुनो वा धर्मो नाऽऽद्यो धर्मस्यापि वस्तुत्वे धर्मिणो भेदासिद्धेरवस्तुत्वे वस्त्वद्वैतापत्तेर्नेतरो भेदस्यावस्तुधर्मत्वे वस्त्वस्पर्शात्स्वतस्त्वद्वयं प्रामाणिकं स्यादित्यर्थः । आश्रयशब्दो विषयवाची भाषप्रधानो बहुव्रीहिसमासान्तः । वस्तुनो विज्ञाभिन्नत्वात्ता द्वयत्वमिति मतान्तरमाशङ्क्याऽऽह । विज्ञाभिन्नमिति ॥ ९९५ ॥

वस्तुत्वात्मनाऽविरोधश्चेद्वस्त्वेव विषयस्ततः ॥

सत्यं वस्तु कथं भिन्धात्पुण्यपेक्षाविनिर्मितः ॥

भेदः पुत्रादिभावे तु जन्यत्वं वस्तुकल्पितम् ॥ ९९६ ॥

वस्तुरूपेण भेदाभेदयोरविरोधान्मानविषयत्वं शङ्कते । वस्त्विति । येन रूपेण तयो-
रविरोचस्तदेव मेयं न भेदाभेदादित्याह । वस्त्वेवेति । यद्यपि वस्त्वेव मेयं तथाऽपि भेदस्य मेयत्वं वस्तुरूपत्वाच्चैव वस्त्वभावः स्वापेक्षया वस्तुनो भेदत्वानभ्युपगमादन्यापेक्षयैव तद्व्यपत्त्यादित्याशङ्क्याऽऽह । सत्यमिति । स्वहेत्वासादितरूपमवितथमनेव वस्तु

यत्वेन सिध्यति पट एव घग्म्याभावस्तस्मिन्निन्दे सत्यपये घट पटाभावत्वेन सिध्यतीत्यर्थः । उभयत्र कलित दोष माह । अन्योन्येति । घग्मटयोरन्योन्यमभावरूपेण दृष्टेरिष्टत्वात्तत्पक्षे घटसिद्धौ पटसिद्धिः पटमिद्धो च घटसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयान्न किञ्चिदपि मिध्येदतो भेदाभावयोरभावादद्वय वस्तु म्यादित्यर्थः ॥ ९५९ ॥

प्रत्यक्षत्वं पृथक्त्वस्य गुणत्वाद्यैरपीप्यते ॥

तेषामपि गुणे मान नीलरश्म त्ववस्तुनि ॥ ९६० ॥

मीमांसकादिपक्षे भेदाभावयोरसिद्धिमुक्त्वा वैशेषिकादिपक्षेऽपि भेदासिद्धिं वस्तुमारभते । प्रत्यक्षत्वमिति । पृथक्त्व भेदस्तस्य गुणत्वेन वस्तुत्वात्प्रत्यक्षत्वं यैरपीष्ट तन्मतेऽपि नीलादिष्विव प्रत्यक्ष गुणे मान तस्य वस्तुत्वान्सप्रयोगयोग्यत्वाद्भेदस्तु न गुणो गुणेऽपि भावादतो नावस्तुनि भेदे तस्य मानतेत्यर्थः ॥ ९६० ॥

अथ वस्तु पृथक्त्वेन विशिष्टं गम्यते तदा ॥

शुद्धो गौरिति वन्मान वस्तुन्येव न भेदमम् ॥ ९६१ ॥

पृथक्त्वाख्यभेदस्य भावस्तुत्व वस्तुविशेषणत्वादपवादिति शङ्कते । अथेति । गुणादिषु च तथाविधभेदस्यैकार्थसमवायोपाधिकृतत्वादप्यसतेति भावः । अभावेऽपि न्यभिचार मत्वा दोषान्तरमाह । तदेति । तस्मिन्पक्षे यथा शुद्धो गौरिति धी शुद्धे गम्येव वस्तुनि मान तथा भिन्नो घट इत्यपि भिन्नवस्तुन्येव मान न भेदे तस्य वस्तुविशेषणत्वेऽप्यभाववदवस्तुत्वोपपत्तेरतोऽप्रयोनको हेतुः सभवति च भेदस्य मुख्यत्वे किमित्यौपचायिकत्वमित्यर्थः ॥ ९६१ ॥

अभेदेनैव वर्तेत पृथक्ता यदि वस्तुषु ॥

वस्त्वेव तत्ततोऽन्या चेदपृथग्वस्तु तर्हि ते ॥ ९६२ ॥

शुद्धो गौरिति ज्ञान गवि मान भवद्विशेषणे शीतृषेऽपि मान तथा भिन्नो घट इत्यपि धीर्घटभेदेऽपि मानमित्याशङ्क्य पृथक्त्वभेदस्य वस्तुन्यभेदो भेदो वेति विकल्प्याऽऽद्यमादत्ते । अभेदेनेति । तर्हि वस्तुद्वैतापातस्तदतिरिक्तपृथक्त्वाभावादित्याह । वस्त्वेवेति । द्वितीयमनुभाष्य दूषयति । तत इति । पृथक्ता वस्तुनोऽन्या चेत्तर्हि वस्तु पृथक्त्वात्तस्या वस्तुनो निष्कृष्टत्वात्तत्तत्त्वस्य च भेदाभेदाभ्यां दुर्वचत्वादित्यर्थः ॥ ९६२ ॥

भावाभावपृथक्ताऽपि यद्यभिन्ना ततोऽप्यह ॥

भावाभावविभिन्ना चेत्पृथक्ता न परस्परम् ॥ ९६३ ॥

किञ्च भावाभावयोः पृथक्त्वमस्ति न वाऽऽद्यमनुवदति । भावेति । साऽपि ताभ्यामभिन्ना भिन्ना वेति निरूपयति । अपीति । तत्राऽऽद्यं गृह्णाति । यदीति । तदा भेदाभावाद्भावाभावयोर्न वृत्ताश्रयानुत्तिरिति वस्तुद्वैतं स्यादित्याह । तत इति । कल्पान्तरादाभावाभ्यानि । भावेति । पृथक्तायां मानाभावान्माभ्यां भेदे तत्पराभ्यां

सम्बन्धस्य तु साध्यत्वात्तयोर्मिथोभेदाभावादद्वैतमेव स्याद्भावाभावयोर्न पृथक्तेत्यत्रापि तदे-
वेति भावः ॥ ९६३ ॥

अन्यापेक्षं पृथक्त्वं चेत्स्वयं तर्ह्यपृथग्घटः ॥

द्विधर्मत्वेऽपि वस्त्वेतदेकं स्यादुत्पलादिवत् ॥ ९६४ ॥

किंच घटस्य पृथक्त्व स्वपेक्षामन्यापेक्ष वाऽऽद्ये घटस्य नून्यतेति मन्वानो द्वितीय
मनुब्रूयति । अन्यापेक्षमिति । तर्हि घट स्वयमपृथग्द्वितीय स्यादन्यापेक्षानिमित्तस्य
सर्पवन्मिथ्यात्वादित्याह । स्वयमिति । घट स्वरूपेण पृथक्त्वापृथक्त्वधर्मयुग्ममा-
त्कुतो घटाद्वैतमिति तत्राऽऽह । द्विधर्मत्वेऽपीति । पृथक्त्वापृथक्त्वधर्मकत्वेऽपि घटस्य
तयो धर्मयोर्भेदाभेदाभ्यां दुर्बलचनत्वेन कल्पितत्वादखण्डमेव तत्स्याद्ययोत्पलादेरनेकरूपा-
द्विधर्मधर्मत्वेऽप्यखण्डत्व तथाऽस्यापीत्यर्थः । अपिशब्देन राद्धान्तविरोधो भेदाभेदयोर्दू-
षितत्व च सूच्यते ॥ ९६४ ॥

धर्मबुद्धिप्रभेदेऽपि धर्म्यभेदः सदेप्यते ॥

अतो गवादेर्वेदेऽपि सन्मात्रमवसीयते ॥ ९६५ ॥

पृथक्त्वमपृथक्त्वमिति धर्मभेदे भाति तदाधारतया धर्मिणोऽपि भेदात्कथमखण्डतेत्या
शङ्क्याऽऽह । धर्मेति । धर्मेषु प्रतीतितो भेदेऽपि न धर्मभेदो दाहादिभेदेऽपि दहने भेदा
भावोपलम्भादिति भावः । धर्म्यभेदे फलितमाह । अत इति । गवादेर्विशेषस्य मिथो
व्यभिचारेऽपि सन्मात्रमनुगतं न भिद्यते तदेव न मीयते न गवादिधर्मभिचारादित्यर्थः ।
यद्वा निरस्तो गोघटादिभेदस्तस्मिन्नङ्गीकृतेऽपि नास्ते मेयोऽन्योन्याश्रयादिदोषास्तस्मात्
तु मेय तस्मादद्वैतमेव प्रामाणिकमित्याह । अत इति ॥ ९६५ ॥

गोत्वादिमेयपक्षेऽपि सद्रूपस्यानपायतः ॥

वस्त्वेव मेयं गोत्वादि शाबलेयादिवत्स्फुटम् ॥ ९६६ ॥

न सन्मात्रमेव मेय गोत्वादेरपि तद्भावादित्याशङ्क्याऽऽह । गोत्वादीति । यदा
गोत्वादि मेयं तदा तदेव वा मेय सद्रूपमपि वा नाऽऽद्यो घट सन्घट सन्निति सर्वत्रा
नुसमीयमान सद्रूपं हित्वा गोत्वादेरेव मेयत्ववत्पन्नानिमित्ताभावात्तस्य च सद्रूपबुद्धि-
क्षम्यासत्त्वाद्वितीये सदेव मेय तस्योभयसमतत्वात् गोत्वादि व्यभिचारित्वाद्यथा शाब
लेयादेर्व्यभिचारिणो न गवादिशब्दताऽऽकृतेस्त्वद्भावात्तथा गोत्वादेरपि मेयत्वायोगात्ति-
सदिग्वतया सन्मात्रमेव तथेत्यर्थः ॥ ९६६ ॥

सद्रूपत्वापरित्यागादवान्तरनिबन्धनाः ॥

व्यवहाराः प्रतीयन्ते सत्तत्त्व तेष्ववस्थितम् ॥ ९६७ ॥

ननु सद्रूपमपि गोत्वादिवन्न मेयमुत्तरनिकाद्यावृत्तत्वेन व्यभिचारित्वस्य तुल्यत्वाद

न्यथा आत्मादीनां नातिरहितत्वाङ्गीकारविरोधाच्च च तत्रापि स्वरूपसत्त्वस्वीकारात्ततः
सद्रूपस्यान्यावृत्तता तस्य खण्डादिव्याभिचारिणः सच्छब्दावाच्यत्वात्तत्राऽऽह । सद्रू-
पेति । सत्त्वमुन्माद्यवान्तरपदार्थनिमित्ता ये व्यवहारस्तो सद्रूपात्यागेन प्रतीयन्ते तेन
सत्त्वमादिषु सद्रूपमवस्थितमास्येयं ततो निष्कृष्टानामसत्त्वेन दृष्टादृष्टव्यवहारहेतुत्वायो-
गात्तथा च सम्मात्रं तत्त्वं तस्मादुदिकं तस्मिन्कल्पितं न च सर्वकल्पनाभिधानात्सम्मा-
त्रादन्यत्सामान्यं नामास्ति यदुत्तरत्रिकं व्यभिचरेत्त च द्रव्यत्वमाकाशवृत्तिजातेर्भिन्न-
जातित्वादित्याद्यनुमानात्तदस्तित्वं द्रव्यत्वं तद्रूपचित्त्व्याप्यजातेरन्यजातित्वादित्यपि वक्तुं
सुकरत्वादिति भावः ॥ ९६७ ॥

सत्तातोऽपि न भेदः स्याद्रव्यत्वादेः कुतोऽन्यतः ॥

एकाकारा हि संवित्तिः सद्रूप्यं सन्गुणस्तथा ॥ ९६८ ॥

ननु न सम्मात्रेऽतिरिक्तं कल्पितं द्रव्यादिसमवायान्तां पदपदार्थानां मिथोव्यावृ-
त्तानां परमार्थतया कैश्चिद्विष्टत्वादिति तत्र किं सामान्यविशेषौ द्वे वस्तुनी विशेषा एव
वा वस्तूनि सामान्यविशेषात्मकमेकं वा वस्तु सामान्यमेव वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह ।
सत्तातोऽपीति । सत्सामान्यादनुवृत्ताद्यावृत्तानां भेदेऽपि नासौ युक्तो व्यावृत्तानां ततो
निष्कर्षे तुच्छत्वप्रसङ्गाद्द्रव्यादिभावपदार्थपटुस्य मिथोभेदस्तु कुतस्त्यो भेदकामावादभि-
न्नसम्मात्राभेदाच्चतो वस्तुद्वयमित्ययुक्तमित्यर्थः । द्रव्यादेः सत्तासामान्याज्ज्ञेदाभावे हेतु-
माह । एकाकारेति । विमतं सतो न भिद्यते तदेकाकारधीत्वात्तद्वदित्यर्थः । संवित्तेर-
एकाकारत्वमुदाहरति । सदिति । सामानाधिकरण्यादेकत्वप्रतीतेर्न द्रव्यादेः सत्सामान्या-
ज्ज्ञेदधीरिति यावत् ॥ ९६८ ॥

समवायाच्च संवन्धे नैकरूप्यं विभिन्नयोः ॥

सचेत्ततो न विशासो जातावप्येकवृद्धितः ॥ ९६९ ॥

एकत्वधीर्द्रव्यादेः सत्सामान्यस्य च भेदे सत्येव समवायकृतेत्याशङ्क्याऽऽह । सम-
वायाच्चेति । नहि संवन्धकृता भिन्नयोरेकत्वधीर्दण्डीत्यत्रानुपलम्भादित्यर्थः । तत्र सम-
वायाभावादेकत्वास्फूर्तिर्द्रव्यादेः सतश्च तद्भावात्तद्वीरिति शङ्कते । सचेत्ति । एकत्वधीः
समवायकृता वा स्वरूपैक्यकृता वेति सदेहाज्ज समवायाचक्षानं निभेतुं शक्यमिति परि-
हरति । नेति । संशयनीजमाह । जाताविति । गोत्वमेकमित्येकत्वधीर्गोत्वेऽपि दृष्टा
न च सा समवायकृतैकत्वस्य गोत्वे समवायानुपगमादद्रव्यस्य गुणवत्त्वायोगादत-
स्वरूपैक्यकारिता सेति सद्रूप्यमित्यादावपि तदधीना चैक्यधीः समवायाद्वेति संशयप्रस-
ङ्गिरिति भावः ॥ ९६९ ॥

वार्तिकम् । आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २६१

संसर्गधर्मता नापि भेदेनानुपलम्बनात् ॥

समवायेन संबन्धे को हेतुरिति नेप्यते ॥ ९७० ॥

सतो गवादेश्च समवायमुपेत्य न तत्कृता तयोरेकत्वयोरित्युक्तमिदानीं तयोः संसर्गा-
स्यसमवायवत्ताऽपि न युक्ता तयोर्मियोभेदेनादृष्टेः सत्सामान्यवद्भावादिवच्चेत्याह । संस-
रेति । किंच समवायः स्वतन्त्रः परतन्त्रो वा नाऽऽद्योऽयमन्योरिति पष्ठधनुषपत्तोर्द्ध-
वीये समवायेन समवायिनोः संबन्धो वाच्यः स च न संयोगः समवायो वा मानाभावा-
दित्याह । समवायेनेति ॥ ९७० ॥

संयोगश्चेद्वियोगोऽपि समवायेऽनवस्थितिः ॥

स्वतन्त्रेत्कल्पना व्यर्था द्रव्यस्याप्येकता स्वतः ॥ ९७१ ॥

संयोगस्याप्रामाणिकत्वं साधयति । संयोगश्चेदिति । समवायस्य समवायिनोश्च
संयोगे तस्य वियोगावसानत्वात्तयोर्वियोगोऽपि कदाचित्स्यात्तथा च गुणादेः स्वतन्त्रताऽ-
प्यापत्तेरित्यर्थः । समवायसमवायिनोः समवायस्य विमानत्वमुपपादयति । समवाय इति ।
नित्यद्रव्यसमवाययोरसमवेतत्वमिति मतव्याहतिश्चेति भावः । समवायस्य समवायितन्त्रत्वं
स्वतःसिद्धं न तत्र संबन्धान्तरापेक्षेति शङ्कते । स्वतन्त्रेदिति । तर्हि समवायकल्पना
विफलेत्याह । कल्पनेति । द्रव्यादेः सत्त्वेनैक्यधीप्रयोजकतया समवायकल्पनाऽर्धव-
तीत्याशङ्क्याऽऽह । द्रव्यस्येति । समवायपारतन्त्र्यस्य स्वाभाविकत्ववद्द्रव्यादेः सत्त्वे-
नैक्यधीरपि स्वतोऽस्तु कृतं समवायेनेत्यर्थः ॥ ९७१ ॥

सत्तावगुणिताश्चैते सर्वे भावाः सदैव हि ॥

व्यवहाराय कल्पन्ते भ्रान्तो भेदः सदैव तु ॥ ९७२ ॥

द्वे वस्तुनी सामान्यविशेषाविति पक्षं प्रतिक्षिप्य विशेषा एव वस्तूनीति पक्षं प्रत्याह ।
सत्तेति । सर्वे हि विशेषा नियमेन सत्ताव्याप्ता व्यवहारकाले व्यवहारयोग्या भवन्त्य-
तत्तेषां सन्मात्रत्वाद्भासमानो भेदः सदैव भेदत्वाच्चन्द्रभेदवद्भ्रान्त स्यान्न चानुगतं सत्त्व-
मेव नास्ति घटवृत्ति तद्वृत्तिवृत्तिसामान्यस्य प्रत्यक्षत्वाच्च च सामान्यं नास्तीत्युक्ति-
व्याघातः सन्मात्रस्यैवान्न तच्छब्दत्वादिति भावः ॥ ९७२ ॥

अपि भेदेन या बुद्धिः स्यात्सामान्यविशेषयोः ॥

साऽपि तन्मात्रनिष्ठत्वार्थेन भेदस्युपगम्यते ॥ ९७४ ॥

सामान्यविशेषयोर्मिथोभेददृष्टेस्तद्वेदो धर्मिण्यनुप्रविशतीत्याशङ्क्याऽऽह । अपीति । सामान्यविशेषयोस्तन्मते वस्तुत्वाभावात् तत्र भेदधीर्न क्षवस्तुनि सा युक्ता तथाऽपि तयोर्भेदेन या धीरिष्टा सा सामान्यधीर्वा विशेषधीर्वोभयधीर्वा बुद्ध्यन्तरं वा तत्र पक्षत्रये सामान्यादिभावावसायित्वात् सा भेदनिष्ठा बुद्ध्यन्तरमपि न भेदविषयं परस्परश्रयादि-
बोधादतः सामान्यविशेषयोरपि न भेदः कुतः स धर्मिणि स्यादित्यर्थः ॥ ९७४ ॥

एकं चेद्विभक्ता नास्ति भेदश्चेदेकता कुतः ॥

चित्रेऽप्यनुगमाभावात् सामान्यविशेषता ॥ ९७५ ॥

किंच सामान्यविशेषं तद्वतोऽभिले पितं वा नाऽऽद्य इत्याह । एकं चेदिति । सामान्यं विशेषश्चेत्युभयं धर्मिणः सकाशादभिलं चेन्न सामान्यविशेषभावो धर्मिवादित्यर्थः । द्वितीयमनूय वस्तुत्रयप्रसङ्गं दोषमाह । भेदश्चेदिति । एकं वस्तु व्यात्मकमित्युक्ते कुतोऽयं विकल्पो वस्तुनश्चिन्तत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । चित्रेऽपीति । उभयात्मके वस्तु-
नीष्टेऽपि विशेषात्मकमेव तत्स्यान्नोभयात्मकं खण्डगोमुण्डगवन्वपामापादन्यपिनश्च
सामान्यमात्रस्यावस्तुत्वादित्यर्थः ॥ ९७५ ॥

स्वरूपपररूपाभ्यां यदा सदसदात्मकम् ॥

वस्तुर्बेकं मानविषयमभावस्ते तदा कुतः ॥ ९७६ ॥

एकं वस्तु व्यात्मकमित्यत्र भेदनिरासद्वारेणामावं निरस्य पक्षान्तरमुद्धान्यामावनि-
रासद्वारा भेदं निरस्यति । स्वरूपेति । स्वरूपेण सदात्मकं पररूपेणासदात्मकमेकं
वस्तु मानविषयत्वाकान्तं यदेष्टं तदा वस्तुनो नाभावो मानाभावाच्च तदपेक्षो भेदोऽपी-
त्यर्थः ॥ ९७६ ॥

प्रत्यक्षादिनिवृत्तिश्चेत्तस्याः किं रूपमुच्यताम् ॥

स्वैमित्यमात्मनश्चेत्तस्याच्चद्रस्त्वेवास्मदीहितम् ॥ ९७७ ॥

वस्तुभावे मानपञ्चकानुदयो मानमिति शङ्कते । प्रत्यक्षादीति । तदनुत्पत्तेः स्वरूपं
विकल्पयति । तस्या इति । आत्मनो निर्व्यापारात्मनाऽवस्थानं वा वस्तुन्तरज्ञानं वा
भावान्तरं वा सेति विकल्पार्थः । आद्यमनूय कूटस्थवस्तुतिरेकेणाभावो नेति स्वपक्षमा-
प्तिमभिप्रेत्याऽऽह । स्वैमित्यमिति ॥ ९७७ ॥

अयं वस्तुन्तरज्ञानं निवृत्तां तस्य वस्तुता ॥

मानान्तरमभावोऽपि निरूपारव्यः स नेष्यते ॥

तस्माद्वस्त्वेकनिष्ठत्वान्न भेदोऽज्ञादिगोचरः ॥ ९७८ ॥

द्वितीयमनूय निराह । अथेत्यादिना । तस्य ज्ञानत्वान्नाक्तवोपगमाच्चेत्यतिशय-
माह । नितरामिति । तृतीय प्रत्याह । भवान्तरमिति । भवान्तरस्य भावत्वेऽन्त-
रशब्दायोगादन्यत्वासिद्ध्या चान्यस्य भावस्य तद्भावासम्भावभावत्वे च भावशब्दानु-
पपत्तेस्तस्य चातुच्छत्वात्तदात्मनोऽभावस्यापि तदयोगाद्वस्तुत्वमेवेत्यर्थः । त्रिधाऽपि
मानपञ्चकानुदयस्य वस्तुत्वात्तद्विषयस्यापि वस्तुत्वमेव नहि वस्तु वस्त्वभाव साधयति
स्वामावसाधकत्वापाताद्वस्तुभेदस्याद्याप्यसिद्धेरिति समुदायार्थः । अभावनिरासेन भेदमपि
निरस्य सामान्यमेव वस्तित्वविषयमस्तीति कुर्वन्भेदाप्रामाणिक्रत्वमुपसहरति । तस्मादिति ।
वस्तुनैवैविध्यायोगात्परिशेषतः सामान्यमेव तदिति स्थितत्वात्तस्य च सन्मात्रस्य सर्व-
त्रैक्याच्च प्रमितो भेदोऽस्तीत्यर्थः ॥ ९७८ ॥

घटोऽयमिति संविचेर्यटो मेयः प्रतीयते ॥

न व्यावृत्तिः पटादीनामताद्रूप्यात्तथा पटे ॥ ९७९ ॥

ननु घटादे सर्वतो व्यावृत्तस्य प्रत्यक्षत्वात्कुतो भेदो नाक्षादिगोचरस्तत्राऽऽह । घट
इति । निर्विकल्पक वा सर्वतो व्यावृत्त घट गोचरयेत्सविकल्पक वा नाऽऽद्य आलोच्यते
वस्तुमात्रमित्यादिन्यायविरोधाच्चेतरस्तत्रापि घटमात्रस्य विषयत्वदृष्टेरितरव्यावृत्तेरप्रतीते-
स्तास्यास्ताद्रूपताया निरस्तत्वाच्च चेतरेषामस्माद्भेदे तस्यावृत्ततया घट शक्यो ज्ञातुमित्यु-
क्तम् । तस्मान्न प्रत्यक्ष तन्मेतरव्यावृत्ति प्रत्याययतीत्यर्थः । घटे दादितन्मात्र पटादाव-
तिदिशति । तथेति । घटवत्पटेऽपि व्यावृत्तिर्नाध्यक्षा पटोऽयमिति सवित्ते पटो मेय
प्रतीयते न व्यावृत्तिर्घटादीनामताद्रूप्यादित्यस्य सर्वत्र सुवचत्वादित्यर्थः ॥ ९७९ ॥

घटाभावो विरोधित्वाच्च घटेऽर्थान्तरेऽपि न ॥

अपटुर्गर्थतया तस्माद्विकल्पोऽयं न वस्तुगः ॥ ९८० ॥

भेदस्याध्यक्षत्वनिरासेन तदपेक्षाभावस्यापि तन्निरस्तम् । किञ्च घटाभावो निराश्रय
साश्रयो वाऽऽद्ये स्वातन्त्र्य द्वितीये घट वाऽऽश्रयतेऽर्थान्तर वा प्रथम प्रत्याह । घटेति ।
न हि घटप्रागभावादधिष्ठे घटते समसमयसम्भावभावात् । घटान्योन्याभावस्य घटाश्रय-
त्वेऽपि भेदनिरासात्तद्रूपस्तदपेक्षो वा न सोऽस्तीति भावः । द्वितीय निराह । अर्था-
न्तरेऽपीति । अर्थान्तरमभावो भावो वा नाऽऽद्योऽभावस्याभावाश्रयत्वायोगाच्च द्वितीयो
भावाभावयो सन्नन्धाभावस्योक्तत्वादित्याह । अपटुर्गृहीति । अभावप्रतीतेस्तर्हि का गति-
स्तानाऽऽह । तस्मादिति । विकल्पोऽपि प्रत्यक्षत्वात्समतवद्वस्तु गोचरयतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह । नेति । शब्दज्ञानानुपाती वस्तुगूढो विकल्प इति लक्षणाच्च तस्य वस्तुवि-
षयत्वेत्यर्थः ॥ ९८० ॥

यद्यो हि संविदं कुर्वन्नान्माकारविशेषणम् ॥

आत्मानं लभते तद्व्यावृत्ति न पटादितः ॥ ९८१ ॥

घटज्ञाने घटवद्भेदाभावयोरपि मानात्तद्वर्गे विकल्पभात्रमित्याशङ्क्य घटोऽयमिति सविद्येरित्येतत्प्रपञ्चयति । घटो हीति । यथा घट स्वविशेषिता सविद जनयन्भावो भवति नहि ॥ जाड्यादित्वा सविदमात्मानमाह्वन्दति न तथा घटादिव्यावृत्तिमपि कुर्वन्मात्मान लभते तस्या स्वरूपत्वधर्मत्वयोनिरस्तत्वादित्यर्थः ॥ ९८१ ॥

पटसंवेदनेऽप्येवं पटमात्रं विशेषणम् ॥

ईक्षतेऽत्राधिकं नान्यदभावादि यदुच्यते ॥ ९८२ ॥

तथा पट इत्यतिदेश विशदयति । पठेति । समानाधिकरणे सप्तम्यौ । घटसविदि पटमात्रवत्पटसविद्यपि तन्मात्रं विशेषणं दृष्टं यत्पटादधिकमभावादि विशेषणमिष्टं तत्पटसविद्भ्यामन्यदनन्यद्वा न सिध्यत्यन्यत्वे पटादेस्तदस्पर्शात्सन्धस्य निरस्तत्वादनन्यत्वे च तदसिद्धेरित्यर्थः ॥ ९८२ ॥

संदिग्धनिश्चयाद्येवं ज्ञानधर्मो विशेषयन् ॥

सचिदं भिद्यते मेयात्प्रत्येकं भेदधीर्न तु ॥ ९८३ ॥

अथाऽऽन्तरेषु ज्ञानादिष्विव बाह्येष्वपि घटादिषु भेदाभावौ नापह्नोतु शक्याविति तत्राऽऽह । संदिग्येति । सदिग्धशब्दो निश्चयसान्निव्याप्तावप्रधानस्तथा च यथा सशयादि करणधृत्यत्पत्त्या ज्ञानशब्दितान्त करणधर्म सशयसविन्मिष्यासविदिति सविद व्यावर्तयन्मेयान्मिष सविदश्च न भिद्यते नहि तस्मिन्भेदधीरन्यव्यावृत्तेर्दुर्ज्ञानत्वस्योक्तत्वादेव घटादिरपि सविद विशेषयन्न कुतश्चिद्येत्यर्थः ॥ ९८३ ॥

तथाऽहमेव जानामि माता नान्य इतीदृशाः ॥

मातृधर्माः प्रसिध्यन्ति चिर्शिपेन्तः स्वसंचिदम् ॥ ९८४ ॥

मातादिभेदपद्धादिभेद सशयादिभेदश्च निश्चीयतामित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । माना श्रोता द्रष्टेत्यादयो मातृत्वादिरूपा धर्मा मातृज्ञानमित्यादिना स्वसाधिका सविद व्यावर्तयन्त सविदो मेयान्मिषश्च भेदमलभमाना सविद्यध्यास्तास्तथा सशयादयो घटादयश्च तत्राऽऽरोपिता वस्तुतो न भिद्येरन्नित्यर्थः ॥ ९८४ ॥

संचिदेका स्वतःसिद्धा प्रत्यग्रूपैकलक्षणा ॥

भावाभावादिरूपाय व्यवहाराय कल्पते ॥ ९८५ ॥

ननु सविद सर्वकल्पनाभिधानं नातिष्ठामहे यत साऽपि भिन्नत्वाद्ब्रह्मसर्ववत्कल्पनामर्हति तत्राऽऽह । संचिदिति । अपिष्ठानत्वात्तर्ह रज्जुवज्जडा सेति नेत्याह । स्वतः सिद्धेति । तर्हि सविदान्मेति ब्रह्मद्वयस्वीकारादपसिद्धान्तो नेत्याह । प्रत्यागिति । तस्या सर्वकल्पनाभिधानत्वे सर्वव्यवहाराम्भदत्वं फलतीत्याह । भावेति ॥ ९८५ ॥

अतोऽनुभवमुल्लङ्घ्य न भेदो नाप्यभिज्ञता ॥

तत्पृष्ठेन तु मानानि विरोधः किंसमाश्रयः ॥ ९८६ ॥

प्रत्यक्षादिविषयत्वेनेष्टौ भेदाभावौ सर्वत्र प्रत्याख्याय वेदान्तानां मानान्तराविरोधं प्रकृतमुपसंहरति । अत इति । कूटस्थप्रत्यगनुभवस्य सर्वाधिष्ठानत्वात्तत्प्रतिक्रम्य प्रपञ्चस्य तद्वेदादेश्वासिद्धेस्तत्त्वमस्यादीनां तादृग्वस्तु बोधयतां न विरोधो मानान्तरैरित्यर्थः । किंचानुभवानुसारेण मानानां मानत्वं तत्कथं तमनुसरन्तो वेदान्ता मानान्तरैर्विरुद्धेरन्ति-त्याह । तत्पृष्ठेनेति ॥ ९८६ ॥

अविज्ञातः प्रमाणानां विषयो धादिनां मतः ॥

न तस्य मानतः सिद्धिस्तत्सिद्धेः श्रावप्रमाणमात् ॥ ९८७ ॥

किंचानुभवस्यैवाज्ञातत्वात्प्रत्यक्षादीनां तद्विषयत्वात्तत्र प्रवृत्तानां वेदान्तानां तैर्विरोधो नेति वक्तुं संमतमर्थमाह । अविज्ञात इति । अज्ञातत्वस्यापि तर्हि मेयत्वादनुभवस्यैव तन्निचयो भज्येत नेत्याह । न तस्येति ॥ ९८७ ॥

अमानकं कथं च स्यादज्ञातत्वमिदोच्यताम् ॥

कथं वा तद्विना मानं विषयासंभवाद्वेत् ॥ ९८८ ॥

प्रमाणप्रवृत्तेः प्रागेव तस्य सिद्धत्वान्मेयत्वं नास्ति चेत्तर्हि साधकाभावादसिद्धिरेव स्यात्तद्वा किंचिद्वाच्यमिति शङ्कते । अमानकमिति । इहेति वस्तुनोऽज्ञातत्वस्यैवाचिः । अज्ञातत्वस्यासत्त्वं वा मानगम्यत्वं वा साधकान्तरं वा वाच्यमिति वोच्यते नाऽऽद्य इत्याह । कथं वेति । अज्ञातत्वं विना मानमेव न संभवेत्तदभावे तदुपलक्षितविषयाभावात्तर्हि निर्विषयं मानमस्तीत्यर्थः ॥ ९८८ ॥

अज्ञातत्वक्षतिं कुर्वन्मानं मानत्वमश्नुते ॥

मानादज्ञातता चेत्स्यान्न सा तत्फलमिष्यते ॥ ९८९ ॥

द्वितीयं परास्यति । अज्ञातत्वेति । मानं खल्वज्ञातत्वं निवर्तयन्न तद्विषयीकर्तृमीष्टे न हि दीपस्तमो गोचरयतीति भावः । विषये दोषमाह । मानादिति । अज्ञातता मानाज्ज्ञाता चेन्न तत्क्षतिर्मानफलं स्यात्तद्व्यस्यस्यातन्निवर्त्यत्वादित्यर्थः ॥ ९८९ ॥

अतोऽनुभवतो लब्धमज्ञातं ज्ञापयत्सदा ॥

प्रत्यक्षाद्रि प्रमाणं स्यान्न स्वतो नापि चान्यतः ॥ ९९० ॥

तृतीयं प्रत्याह । अत इति । पक्षद्वयासंभवोऽतः शब्दार्थः । अतोऽनुभवत इति वा सामानाधिकरण्यं सदाऽनुभवतो लब्धमिति संबन्धः । अनुदितानस्तमितानुभवसिद्धाज्ञातत्वोपलक्षितप्रत्यक्षाद्रे प्रत्यक्षादि प्रमाणमिति फलितमाह । अज्ञातमिति । स्वयंप्र-

तानभ्युपगमान्मेयत्वस्य च निरस्तत्वादनुभवसिद्धमज्ञातत्वमिति स्फुटयति । न स्वत इति ॥ ९९० ॥

नाज्ञासिपमहं पूर्वमित्येवं प्रमिते घटे ॥

पूर्वाज्ञातत्वविषयो भूयोऽप्यनुभवो यतः ॥ ९९१ ॥

ननु मेयत्वस्वप्रकाशत्वयोरन्यतरत्वव्याप्तमनुच्छत्वं तदितो व्यावर्तमानं स्वव्याप्यमनुच्छत्त्वमपि व्यावर्तयति तथा चाज्ञातत्वस्य तुच्छता नेत्याह । नेत्यादिना । घटे प्रमिते सत्येतावन्तं कालमहमिदं न ज्ञातवानित्येवं पूर्वं ज्ञानोत्पत्तेरज्ञातत्वेनानुभूतवशविषयोऽनुभवो दृष्टस्तस्मात्परामर्शद्विज्ञातत्वमनुभवसिद्धं न तुच्छी भवत्युच्छत्त्वस्य व्याप्तिस्तु मेयत्वस्यप्रकाशत्वानुभवसिद्धत्वानामन्यतमेनेत्याभ्येयमित्यर्थः ॥ ९९१ ॥

मदृवं विषये मानमवच्छेदफलं मतम् ॥

ज्ञाताज्ञाते प्रति त्वस्य न व्यापारोऽप्रमाणतः ॥ ९९२ ॥

प्रमितेऽर्थे शेषज्ञातत्वधीस्तर्हि यदमानादेव तत्सिद्धेरनुभवसिद्धत्वकथा वृषेत्याशङ्क्याऽऽह । मदृचमिति । घटादौ प्रवृत्तं मानं तदनुभववसानं चेत्तस्य स्वकालेऽर्थे ज्ञातत्वं मनकत्ववत्प्राकृते ज्ञातत्वज्ञापकत्वमिति स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । ज्ञातेति । नहि मानस्य ज्ञाततायां जननव्यापारः वारकत्वेनामानत्वापत्तेर्न च ज्ञातताजनकं ज्ञापकमेवेति युक्तम् । तथाऽपि तस्य प्रकाशावाप्रकाशत्वबोर्वस्तुन्ययुक्तत्याप्तापि पूर्वकालीनाज्ञातत्वज्ञापनव्यापारोऽर्थाविग्रहात्मनो मानस्य जन्मातिरिक्तव्यापारानुपगमान्मेयत्वे चाज्ञातत्वस्य मानानिवर्त्यत्वापत्तेरुक्तत्वादिति भावः ॥ ९९२ ॥

सर्वोऽप्यनुभवसिद्धां बालोऽप्यज्ञाततां स्वतः ॥

न किञ्चिज्ज्ञान इत्येवं पृष्टो वक्ति प्रमां विना ॥ ९९३ ॥

किंचाज्ञातत्वस्यानुभवसिद्धत्व सर्वजनीनमित्याह । सर्वोऽपीति । किं गवयमावल्लयसीति केनचित्पृष्टो बालो मानवृत्तानाकुशलत्वात्प्राकृतोऽपि स्वतः स्वानुभवादज्ञातत्वं न जानामीत्यनेन विधिना प्रतिपादयत्यतो मानं विना सर्वोऽप्यनुभवादेव सिद्धां तामवगच्छति तत्पुतो विप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ ९९३ ॥

निःशेषकरणग्रामलयेऽप्यनुभवः स्वतः ॥

अलुप्तस्त्वसुपुप्तेऽपि जाग्रद्वोधाविशेषतः ॥ ९९४ ॥

नवज्ञातत्वस्यानुभवसिद्धत्वेऽपि मेयत्वमनुभवस्य मानकरणजत्वेन मानत्वात्तत्राऽऽह । निःशेषेति । स्वापे प्रमासामर्थ्यविरहेऽपि नित्यसिद्धचिद्धातुल्योऽज्ञातत्वानुभवः स्वतोऽस्त्यन्ययोत्थितस्य नावेदिषमिति परामर्शयोगादतो जागरितेऽप्यज्ञातताबोधस्य स्वापादविशेषादननुभवसिद्धा सर्वत्र सेत्यर्थः ॥ ९९४ ॥

अत्यन्ताननुभूतेषु हिमवत्पृष्ठवस्तुषु ॥

जाग्रतोऽनुभवोऽप्येवं सुषुप्ताच्च विशिष्यते ॥ ९९५ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । अत्यन्तेति । हिमवत्पृष्ठनिष्ठानि वस्तूनि किं त्वया दृष्टानीति केनचित्काश्चित्पृष्ठे नेति निश्चित्याज्ञाततां ब्रवीति । न च तत्रासौ प्रमिता सर्वथैव तेषामग्रमितेरतो नित्यानुभवादेव तेषु सा सिद्धेत्यर्थः । तथाऽपि आग्रद्वोधाविशेषत इत्यशुक्तं स्वापे मानकारणाभावादज्ञातत्वस्यामेयत्वेऽपि जाग्रति तद्भावात्तद्रूपत्वसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । जाग्रत इति । उक्तविभागे सत्यपि नोभयत्राज्ञातत्वानुभवस्य विशेषो नहि जाग्रतोऽज्ञातत्वानुभवः सुषुप्ताज्ञातत्वानुभवाद्भिद्यते तस्य मेयताया निरस्तत्वादि-त्यर्थः ॥ ९९५ ॥

न चात्रानुभवो लुप्तो न जानामीति बोधनात् ॥

अदृष्टमपि दृष्टाऽस्ति बोधो नाज्ञासिपं त्विति ॥ ९९६ ॥

ननु कचिदनुभवसिद्धमज्ञातत्वमनुभवस्यैवाभावादिति तत्र जाग्रति तदभावः स्वापे वा नाऽऽद्य इत्याह । न चेति । जागरे त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यनुभवात्तदभावो नास्ती-त्यर्थः । किंचादृष्टं वस्तु दृष्टा नैतावन्तं कालमेतदवेदिपमितिपरामर्शाधीनो बोधोऽस्ति तत्र जागरेऽनुभवापलाप इत्याह । अदृष्टमिति ॥ ९९६ ॥

पुमान्सुप्तोरित्यतोऽप्येवं प्रमात्रादित्यं स्वतः ॥

अनुभूत्यैव संबधे नान्तराऽतोऽस्य लुप्तता ॥ ९९७ ॥

न द्वितीय इत्याह । पुमानिति । जागरे नाज्ञासिपमितिवत्पुरुष स्वापाद्युत्थितोऽपि मात्राद्यभाव तत्कालीनं स्वानुभवादेवानुसंधत्ते । उत्थितो हि न किंचिदवेदिपमिति श्रूते तत्सम्प्रजागरान्तराले कुतोऽनुभवसत्तेत्यर्थः ॥ ९९७ ॥

न चेदानीतनाद्वोधाद्वोधाभावगतिर्भवेत् ॥

सौपुप्सी नहि बोधस्य कालभेदेन भिन्नता ॥ ९९८ ॥

किंच सौपुप्तबोधाभावधीर्जाग्रत्कालीनबोधाद्वा सौपुप्तबोधाद्वा नाऽऽद्य इत्याह । न चेति । तत्र हेतुर्नहीति । देशकालावस्थामेद्राजानुभवस्य भिन्नता तत्प्रागभावाद्यसिद्धे-र्नहि स्वतः परतो वा तत्सिद्धिरतोऽद्वयोऽनुभव कूटस्थानित्योऽभ्युपेयः । एतेन द्विती-योऽपि व्याख्यातो व्याख्याताचेति भावः ॥ ९९८ ॥

बोधादेव प्रसिष्यन्ति कालावस्थादयो यतः ॥

माहमानादयश्चापि कुतस्तेरस्य विक्रिया ॥ ९९९ ॥

नन्वनुभवस्य क्षीरादिवत्कालादिवशात्परिणामाच्च कूटस्थता तत्राऽऽह । बोधादिति । न तावत्कालादि म्वतः सिध्यति जडत्वादतो बोधाधीनमत्तास्पृत्तिकात्तस्मादादावेव साध-

कत्वेन सिद्धानुभवस्य न तद्वशात्तद्विकारो नहि पुरा विकारविरही स्वरूपानुभवः पुन-
र्विकारितां स्वरसतो गन्तुमर्हति स्वरूपविपरिलोपानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १९९ ॥

प्रमातृमानतन्मेयेष्वगमापायिषु त्रिषु ॥

अलुप्तानुदितो बोधः प्रथमे प्रत्यगेकलः ॥ १००० ॥

आत्मानुभवस्यापरिणामित्वे हेत्वन्तरमाह । प्रमात्रिति । मात्रादीनामागमापायिनां
तद्वागमापाययोश्च साधकत्वेनाऽऽगमापायशून्यः प्रत्यगेकस्वभावोऽनुभवो भाव्यतो हेत्व-
भावाच्चास्य विक्रियेत्यर्थः ॥ १००० ॥

अभितोऽनुभवाक्रान्ता ज्ञाताज्ञातत्वग्रमिषु ॥

नान्यत्रार्थाः यत्सिद्ध्यन्ति लीयन्ते नाप्यनारम्भे ॥ १००१ ॥

मात्रादीनामाधारत्वं तेषु सप्तमीप्रयोगात्तद्वोधकस्याऽऽधेयत्वं तत्र प्रथमाप्रयोगात्-
त्कथं तस्य प्रत्यगेकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । अभित इति । ज्ञातत्वेनाज्ञातत्वेन चाऽऽ-
क्रान्तार्थगोचरव्यवहारकाले सर्वतोऽनुभवव्याप्ताः सत्त्वादयः सत्तां लभन्ते न चानुभवा-
वन्यत्र ते तिष्ठन्ति नाप्यर्थान्तरे लीयन्तेऽनुभवातिलक्ष्मिणां जडानां सुषुप्तत्वेनोत्पत्त्यादि-
व्यापारानुपपत्तेः । अतो मात्रापर्यायानामनुभवात्मन्मेवोत्पत्तिस्थितिलयभावात्तदतिरेकेणा-
सत्त्वं काल्पनिकभेदादाधाराधेयतेत्यर्थः ॥ १००१ ॥

अतोऽनुभव एवैको विषयोऽज्ञातलक्षणः ॥

अक्षादीनां स्वतःसिद्धो यत्र तेषां प्रमाणता ॥ १००२ ॥

अनुभवादर्थान्तराभावे तदद्वयत्वं कलतीत्याह । अत इति । स एव प्रत्यक्षादीनां
विषयो विषयान्तराभावादित्याह । विषय इति । तत्र युक्तिमाह । अज्ञातेति । प्रमे-
यत्वे स्वप्रकाशत्वहानिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वत इति । यत्रानुभवे मानानामज्ञातत्व-
नियतकत्वेन मानता स स्वतःस्फुरत्स्वरूपो न तत्र स्फूर्तिरन्याधीना नहि स्वप्रकाश-
स्वप्रमेयत्वयोर्विप्रतिषेधः संविदेकतानस्यापि स्वगताज्ञानापनयनार्थं मानपेक्षणादि-
त्यर्थः ॥ १००२ ॥

तेनानुभवसिद्धानां लोकेऽज्ञानविघातिनः ॥

मात्वमसादयो यान्ति नाज्ञातज्ञाततोऽन्यथा ॥ १००३ ॥

अक्षादीनां नानुभवाविषयत्वं घटाद्विषयत्वप्रसिद्धेरिति चेत्तत्राऽऽह । तेनेति । लोके
स्वत्वज्ञातेऽनुभवेऽध्यस्तत्वेन सिद्धानां घटादीनामज्ञातत्वं नियतयन्तोऽक्षादयो व्यावहारिकं
मानत्वमनुभवन्त्यन्यथाऽनुभवेऽध्यासं विना मानादज्ञातत्वेन सिद्धानां तेषां ज्ञापकत्वेन
नाक्षादिप्रामाण्यं तेन मानसिद्धस्य मागेन निवृत्त्यसम्भवेन हेतुनेत्यर्थः । एतेन प्रत्यक्षादीनां
घटाद्विषयत्वप्रसिद्धिरपि प्रतिनेतव्या ॥ १००३ ॥

घटादयः प्रमासिद्धा मुञ्चन्त्यज्ञाततां न तु ॥

स्वतःसिद्धोऽपि वस्तुत्वान्मुञ्चत्यात्मा प्रमां विना ॥ १००४ ॥

स्यवहारतत्त्वोपामनुभवेऽध्यस्तघटाद्यज्ञातत्वनिवर्तकत्वादज्ञातानुभवावष्टम्भात्प्रत्यक्षादि-
प्रामाण्येऽपि चिदात्मनः स्वप्रकाशत्वादज्ञातत्वं मानं विना निवर्तत । तथाच न तत्र
मानप्रवृत्तेरस्ति कृत्यमित्याशङ्क्याऽऽह । घटादय इति । यथा घटादयो व्यावहारिक-
मानसिद्धाः स्वगतमज्ञातत्वं त्यजन्ति न मानमनपेक्ष्य तज्जहति तथा प्रत्यगात्मा चित्त्वमा-
नस्वप्रकाशोऽपि वस्तुसामर्थ्यादेव प्रमां विना नाज्ञाततां त्यक्तुमर्हं मानफलप्रकाशस्यैवा-
ज्ञानविरोधित्वात्स्वरूपप्रकाशस्यातथात्वादित्यर्थः ॥ १००४ ॥

प्राग्बाधकागमात्सिद्धिर्लौकिकस्यापि वस्तुनः ॥

वस्तुतत्त्वबलादेव तत्त्वमोक्षवधानतः ॥ १००५ ॥

आत्मनो मानं विनाऽज्ञातत्वं न निवर्तते चेन्मानाधीनाऽस्य स्वप्रकाशतेति न स्वरूप-
मागन्तुकत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रागिति । ब्रह्माहमितिबाधकयोधोदयात्पूर्वमज्ञानव्य-
वहितानुभवबलादेव सर्वानात्मसिद्धेरनानेयादिप्रपञ्चं प्रकाशयन्त्या मानमनपेक्ष्यैव स्वप्र-
काश इत्यर्थः । अपिशब्दः समस्तलौकिकवस्त्वभिध्याप्यर्थः । वस्तुतत्त्वबलादात्मस्व-
भावभूतचैतन्यप्रकाशवशादिति यावत् ॥ १००५ ॥

कृत्स्नमात्राद्युपादानतमोवापस्तु बोधवः ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थात्पूर्णकात्म्यस्वलक्षणात् ॥ १००६ ॥

प्रत्यक्षादीनामात्मनि मानत्वे तैरेव तदज्ञाननिवृत्तेरागमवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह ।
कृत्स्नेति । समस्तमात्रादिनिदानाज्ञाननिरासि ज्ञानं प्रत्यक्षादिकृतं किं न म्यादित्या-
शङ्क्य बोधं विशिनष्टि । पूर्णेति ॥ १००६ ॥

तेनाऽऽग्रमस्य तत्र स्यादज्ञातत्वविधातिनः ॥

प्रमाणत्वं पुमर्थश्च स एव विदुषां मतः ॥ १००७ ॥

सोपाधिके तत्त्वे ज्ञानमप्यसादिकृतं तत्र प्रवृत्तिसंभवान्निरुपाधिके तु श्रुतैरेव
तत्र प्रवृत्तिसमत्वान्न च सोपाधिकं ज्ञानमज्ञानमपनेतुमर्हति तदर्थस्याज्ञानापेक्षत्वान्निरुपा-
धिकं ज्ञानं तु विषयनलात्तदुन्मूल्येदतो वाक्योत्थज्ञानादेवानर्थोपादानाज्ञाननिवृत्तेस्तत्त्व-
मस्यादेरैक्ये सिद्धं प्रामाण्यमिति फलितमाह । तेनेति । श्रुतात्मज्ञानादेव तदज्ञानध्व-
स्तोरुक्तत्वेनेति यावत् । तत्रेति श्रुतितात्पर्यगम्यब्रह्मात्मोक्तिः । परानन्दतया पुरुषार्थ-
त्वाच्च ब्रह्मात्मनि युक्तं तत्त्वमादेर्मानतेत्याह । पुमर्थश्चेति । स्वतन्त्रनादी पुमर्थत्वप्र-
सिद्धेरात्मनस्तथात्मसंप्रतिपन्नमिति चेत्तत्राऽऽह । विदुषामिति ॥ १००७ ॥

दुर्मयशब्देन ब्रह्मात्मा सुखमित्युक्तं तदयुक्तं दुःखनिवृत्तीतरसुखाभावाद्वाभावयो-
रैक्यायोगादिति भरत्तार्किकमतमाशङ्कते । नन्विति । यानि दुर्बाराणि संसारदुःखानि
तेषां समूहस्य हानिरेव सुखं ततोऽन्यस्येष्टलक्षणत्वाभावादित्यर्थः । सुखनिरूपणस्याप्रमृ-
तत्वं निरस्यति । यस्येति ॥ १००८ ॥

लोकेऽपि व्याधिसंतापविच्छिद्यौ सुखित्वेक्ष्यते ॥

व्यतिरिक्तसुखार्था च न प्रवृत्तिविरागिणाम् ॥ १००९ ॥

दुःखध्वस्तिरेव सुखमित्यत्र लोकानुमत्तं प्रमाणयति । लोकेऽपीति । लौकिका हि
व्याध्यपीनसंतापवन्तं पुरुषमुपलभ्य क्तायमतिदुःखीति वदन्तो दैवयोगादपगतरोगं तम-
वगच्छन्तो दिष्टञ्च जातोऽयं सुखीति वदन्तीत्यर्थः । ननु दुःखध्वस्तीतरसुखार्था विरक्त-
मुमुक्षुप्रवृत्तिस्तदनुपपत्त्या भापरूपसुखसिद्धिर्नाहि तेषां संसारविमुक्तानामस्ति ह त्वं यन्नि-
विवर्तयिषितं तत्राऽऽह । व्यतिरिक्तेति । मोक्षार्था मुमुक्षुप्रवृत्तिः स च बन्धविक्षेपो
बन्धश्चानर्थत्वाद्दुःखमिति तन्निवृत्त्यर्थेव तत्प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ १००९ ॥

असंवेद्यं सुखं नापि पुमर्थो न च कर्मता ॥

स्वरूपे वेद्यवेत्तृत्वायोगाद्देवतमसद्भवः ॥ १०१० ॥

किंच भावरूपं सुखमसंवेद्यं संवेद्यं वाऽऽद्ये गृहगृहानिहितागृहीतमिधिवदपुमर्थे-
त्याह । असंवेद्यमिति । द्वितीयं दूषयति । न चेति । तत्र हेतुपाह । स्वरूप इति ।
एवात्र विषयविषयित्वायोगात्तस्य भेदापेक्षत्वाद्वैतविरोधादित्यर्थः ॥ १०१० ॥

नैवं भेदेन संसिद्धे सुखदुःखे कथं तयोः ॥

एकं सुखस्य विच्छेदो दुःखं वा किं न कैल्प्यते ॥ १०११ ॥

दुःखध्वस्तिरेव सुखमित्येतन्निराकरोति । नैवमिति । तत्र हेतुर्भेदेनेति । संताप-
वत् शीतहृदे निमग्नार्थदेहस्य युगपदेवासंकीर्णत्वेन सुखदुःखे दृष्टे तत्कुतो दुःखध्वंसमु-
त्तयोरैक्यं भावाभावयोरैक्योपलम्भासंभवाच्च तत्र सुखदुःखयोर्भावाभावयोरपि भेद-
शभेदवर्तिनोर्युगपदविरोध आत्मनोऽप्रदेशत्वाद्देहदेशयोश्चावेतनत्वासदवच्छिन्नात्मवृ-
त्तित्वे चावच्छेदकभेदेऽपि तज्ज्ञेयाभावादेकत्रैव तद्वृत्तेस्तयोर्भावाभावत्वासंभवादित्यर्थः ।
किंच दुःखाभावः सुखं चेतुस्त्राभावो दुःखं किं न स्यादविशेषादिति वैपरीत्यं प्रसज-
यति । सुखस्येति ॥ १०११ ॥

अदुःखिनोऽपि दृश्यन्ते सुखप्राप्तीच्छया यतः ॥

तदुपाये प्रवर्तन्तस्त्वदभेदे न युज्यते ॥ १०१२ ॥

सुखं न दुःखध्वस्तिरित्यत्र हेत्यन्तरमाह । अदुःखिनोऽपीति । दुःखहीना रानाद-
योऽपि सुखेच्छया तदेतौ मृत्युगीतादिप्रभेदे प्रवर्तमाना दृष्टा न च तद्दर्शनं दुःखध्व-

स्तिमुखयोरभेदे युक्तमप्राप्तदु खेषु तद्व्यस्तये प्रवृत्त्ययोगाच्चदु खध्वस्तिरतिरिक्तं सुखमित्यर्थः । वर्ततेरात्मनेपदित्वनियमेऽपि च्छन्दोवत्तद्विदा वृत्तिरितिन्याय द्योतयितुं प्रवर्तन्त इत्युक्तम् । प्रोपसर्गतो वा नियमभङ्गः ॥ १०१२ ॥

चन्दनादिसुखोपायसंपन्नाः सुखिनोऽप्यलम् ॥

पुनजन्मादिवार्त्ताभिः प्राप्नुवन्ति सुखान्तरम् ॥ १०१३ ॥

मुखोपाये प्रवर्तमानानामदु खत्वमसिद्धमिति चेत्तत्राऽऽह । चन्दनेति । कथं पुनरुपायसंपत्त्या निरतिशयं सुखमासाद्य स्थितानां तत्रैवोपाये प्राप्ते प्रेप्सया प्रवृत्तिस्तथाऽऽह । पुनजन्मादीति ॥ १०१३ ॥

पुत्राद्यप्राप्तिरूपं च दुःखं तत्र न कल्प्यते ॥

असंविचेरयेद्यं हि न दुःखं वैरिदुःखवत् ॥ १०१४ ॥

ननु यत्र पुंसि पुनजन्मादिश्रवणकृतं सुखं जायते तत्र पुत्राद्यप्राप्तिनिमित्तदु खध्वस्तिरेव सुखं नेत्याह । पुत्रादीति । तत्र हेतुरसंविचेरिति । अननुभूयमानमपि दु खं तत्रालीत्याशङ्क्याऽऽह । अवेद्यमिति । तस्यादु खत्वे दृष्टान्तमाह । वैरीति । नो खल्वन्यस्य दु खमन्यस्य भवति तेनाननुभूयमानत्वात्तथोक्तत्वादु खे पुंसि पुत्रादिप्राप्तिप्रयुक्तसुखमपि दु खप्रसङ्गाभावेऽपि सुखोपलम्भात्तद्व्यस्त्येव तदित्यर्थः ॥ १०१४ ॥

तिर्य्यगोऽप्यत एवेह कामयन्ते सुखं तथा ॥

अमिथं विजिहासन्ति न तु जानन्ति साधनम् ॥ १०१५ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । तिर्य्यगोऽपीति । यतो दु खध्वस्तिमुखे मिथ्येते अतो लोके पशुशकुन्तादयोऽपि विभागेन सुखासि द् दु खध्वस्ति चेच्छन्ति तदन्या दु खध्वस्तिरन्यथ सुखमित्यर्थः । तर्हि तिरश्चामस्माकं च सुखप्रेप्सया दु खनिहासया च साधनानुष्ठानमविशिष्टं स्यात्तत्राऽऽह । न त्विति । शास्त्रीय साधनमस्माकमेवाभिगतिगोचरो नेतरेणमित्यनुष्ठानविशेषसिद्धिरित्यर्थः ॥ १०१५ ॥

वेदोऽपि शुद्धमात्मानं सुखं मुख्यं प्रदर्शयन् ॥

अनात्मानं तथा दुःखं पुमर्थत्वेन संमतः ॥ १०१६ ॥

लोके भावरूपसुखसत्त्वेऽपि नाऽऽत्मनि तदस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । वेदोऽपीति । अशनायाद्यशेषधर्मज्ञान्यमात्मानमलौकिकसुखात्मकं दु खं चाऽऽत्माष्टद्वयानुमर्षावसायितया वेदो मानत्वेनेष्टोऽतो लोकानुसारादात्मन्यपि भावरूपमेव सुखमित्यर्थः ॥ १०१६ ॥

तदेतत्प्रेथ इत्यादिवाक्येभ्योऽनेकधा श्रुतम् ॥

तथाऽऽत्मनस्तु कामाय तस्मान्नान्यत्सुखं भवेत् ॥ १०१७ ॥

कोऽसौ वेदो यः सुखमात्मानमाहेत्याशङ्क्याऽऽत्मनः सुखत्वे वेदवाक्यान्मुदाहरति । तदेतदिति । श्रुतमात्मनः सुखत्वमिति शेषः । तत्र वाक्यानां तात्पर्यलिङ्गमभ्यासं मूचयति । अनेकधेति । आत्मशेषत्वेन सर्वस्य प्रियत्वाच्चाऽऽत्मा निरातिशयप्रियत्वेन परमसुखमित्याह । तथेति । इत्यस्मादपि वाक्यादात्मनः श्रुतार्थार्पित्या सुखत्वदर्शितमिति शेषः । उक्तवाक्यवशादात्मैव सुखं नान्यदिति फलितमाह । तस्मादिति ॥ १०१७ ॥

पुरुषार्थाभिसंयन्वादिरागित्वं यथाऽऽश्रितम् ॥

परानन्दाभिलापोऽपि तथा चेत्किं निषिध्यते ॥ १०१८ ॥

नन्वात्मनः सुखत्वे सुखरागान्मुमुक्षुप्रवृत्तेः सत्सारानुबन्धस्याद्रागाधीनप्रवृत्तेस्तद्भेदो ज्ञत्वादित आह । पुरुषार्थेति । अत्यार्थः—यथा विरागित्वं मुमुक्षूणां सत्सारहेतुत्वं पुरुषार्थेन मोक्षेण हेतुतया गोमाद्रवज्जिराश्रितं न तु तद्द्वेषात्प्रवृत्तेस्त्वाद्विगतप्रवृत्तिवद्वन्धवीजतेष्टा तथा परानन्दरागोऽपि पुमर्थश्चेन्न निषेद्धो युज्यते । अतः सुखरागान्मुमुक्षुप्रवृत्तावपि न सत्सारप्रवृत्तिरिति ॥ १०१८ ॥

आत्यन्तिकसुखेच्छार्या यदि रागित्वमुच्यते ॥

विविक्तदेशसेवादाविच्छ्रया किं न रागिता ॥ १०१९ ॥

अथास्मत्पक्षे धनद्वेषात् प्रवृत्तिः किंतु तद्द्वेषात् न द्वेषोद्वेगयोरैक्यमिध्याज्ञाननिमित्तत्वाद्वेगस्य सत्सारसारतातत्त्वदर्शननिमित्तत्वादुद्वेगस्येति तर्ह्येहापि न रागात्प्रवृत्तिः किंतु परानन्दश्रद्धया न च तयोर्भेदो रागस्य मिध्याज्ञानवृत्तत्वाच्चूदायाश्च विवेकपूर्वकत्वादिति मत्वेच्छामात्रस्य रागत्वे दोषमाह । आत्यन्तिकेति । तत्र हि विरागित्वमेव प्रसिद्धमिति भावः । आदिशब्देनाऽऽचार्योपासनादि गृह्यते ॥ १०१९ ॥

अथ ये शतमित्यादिवाक्यैरेतत्प्रपञ्चितम् ॥

एष ह्येवेति च व्यक्तं तैत्तिरीयश्रुतावपि ॥ १०२० ॥

आत्मनः सुखत्वे वाचकशङ्कायवधूय तत्रैव वाक्यान्तराणि दर्शयति । अथेति । एतद्व्याप्तमनोऽनतिशयसुखत्वमिति यावत् । एष ह्येवाऽऽनन्दयातीत्यादिरात्मन्यानन्दशब्दस्पष्टोऽसौऽपि तस्य सुखत्वमित्याह । एष हीति ॥ १०२० ॥

स्वानन्दाभिमुखं स्वापे बोध्यमानोऽत एव च ॥

पीड्यते रुयादिसपर्कसुखविच्छेदतो यथा ॥ १०२१ ॥

आत्मनः सुखत्वे सौपुषानुभवोऽपि मानमित्याह । स्वानन्देति । तत्र गमकमाह । बोध्यमान इति । अत एव सुप्तानुभवाप्तकत्वादिति यावत् । सौपुषं सुप्तमनुभवतो बोध्यमानस्य पीड्यमानस्य विषयप्रवणप्राणिसंयमं दृष्टान्तमाह । रथादीति ॥ १०२१ ॥

आनन्दैकस्वभावत्वाद्देयता तत्र नार्थ्यते ॥

निःसंशोधेऽर्थ्यते सा हि न तु बोधैकलक्षणे ॥ १०२२ ॥

यत्तु ब्रह्मानन्दस्य वेद्यत्वे द्वैतमवेद्यत्वे चापुमर्थतेति तत्राऽऽह । आनन्देति । आत्मनः सुखैकरसत्वेऽपि किमिति तत्र वेद्यता नार्थ्यते तत्राऽऽह । निःसंशोध इति । जडे हि वेद्यताऽर्थ्यते तत्र स्मृतो वेदनाप्राप्तेर्नाऽऽत्मनि बोधैकरूपत्वात्तस्माद्ब्रह्मात्मनि परानन्दसवेदने संदेकताने वेदान्तप्रामाण्यमग्रत्यूहमिति भावः ॥ १०२२ ॥

अधिकारस्य सौलभ्यमतिपर्ययमीरणम् ॥

सर्वपुंसामिति तथा पूर्वमेव प्रपञ्चितम् ॥ १०२३ ॥

सर्वोऽपीत्यादिभाष्यार्थः संक्षेपविस्तराभ्यां व्याख्यातः संप्रति सर्वपुरुषाणामित्यादि-
भाष्यतात्पर्यमाह । अधिकारस्येति । सुखं मे स्यादु.खं मा मुदिति सर्वेषां स्वभापतोऽ-
भिलाषदर्शनादनवच्छिन्नसुखादिमात्रस्य च मोक्षत्वात्तत्कामिनो विद्याधिकारित्वात्तत्रा-
धिकारिसौलभ्यमतो विद्यायामधिकारस्य विशिष्टपुरुषसंबन्धस्य सुलभत्वज्ञापनार्थं भाष्य-
मित्यर्थः । मोक्षे ज्ञातेऽज्ञाते च तत्त्वामनायोगात्कुतस्तत्कामोऽधिकारोत्याशङ्क्य यथा
तत्सौलभ्यं तथा न युक्तं कामना मुक्तावित्यादिनोक्तमित्याह । तथेति ॥ १०२३ ॥

स्वर्गादिकाम्यपि यतो मुक्तिं कामयते न तु ॥

मुक्तिं कामयमानोऽन्यत्कटाक्षेणापि वीक्षते ॥ १०२४ ॥

ननु मुमुक्षोरेवान्तराले ग्रामकामस्य भोजनादाविष स्वर्गादावभिप्रायसंभवात्तत्परय-
शस्य विद्यानधिकारात्कथमिहाधिकारिसौलभ्यमत आह । स्वर्गादीति । यः स्वर्गादि
वाद्भूतिं स कथंचिन्मोक्षमपि काट्क्षेत्तस्य निरतिशयफलत्वाद्यस्तु मुक्तिं कामयते नासौ
स्वर्गादि कथमपि कामयते तस्यात्यल्पफलत्वादतो यो मुमुक्षुर्भूत्वा भूय स्वर्गाद्यभिलषति
त पशूनां करमवदपसदो मुमुक्षूणामिति भावः ॥ १०२४ ॥

सर्वेषामपि च नृणामधिकारोऽनिवारितः ॥

यतोऽतः सर्वतो नृणामिति भाष्यरुद्धघचीत् ॥ १०२५ ॥

प्रकृतभाष्यार्थमुपसहरति । सर्वेषामिति । न च नामभाष्येण फलोक्तिद्वारा तत्त्वा-
मस्याधिकारिणो वचनादनर्थकमिदं भाष्यमिति वाच्यम् । अर्थधृतिभ्यामुभयत्राप्यविद्या-
रिनिर्देशादर्थभेदसिद्धेः । यद्यपि संसारज्याविनृत्त्युभय इत्यत्र मुक्तोऽप्यभिनारी दर्शि-
तस्तथाऽप्यत्र तत्सौलभ्यम्येष्टत्वाप्राम्य वैयर्थ्यम् । न चेवं शास्त्रस्य सर्वाधिकारता
साधनचतुष्टयविशिष्टानामेव विद्याधिकारिणां सौत्रम्योक्तेरिति द्रष्टव्यम् ॥ १०२५ ॥

शुक्रां गामानयेत्युक्ते कांचिद्भोक्तृभिर्हता क्रियाम् ॥

कुर्वाणमभिनीक्ष्याणः कुरुते कारणानुगाम् ॥ १०२६ ॥

दृष्टविषयेत्यादेर्नाऽऽगमान्येषेत्यन्तस्य भाष्यस्यायं वक्तुं पूर्वपक्षयति । शुक्लमिति ।
गामानयेत्युत्तमवृद्धोक्ते श्रोतार गोविषया प्रवृत्तिं कुर्वन् मन्यमवृद्धं कुटुम्बा प्रवृत्तिकारण
कश्चिदङ्गो बालोऽनुमिनोनीत्यर्थः ॥ १०२६ ॥

ज्ञातं ध्रुवमनेनैतद्यहोकर्यकमीक्ष्यते ॥

प्रागज्ञातस्य निर्देष्टिर्न यतो वीक्ष्यते कश्चित् ॥ १०२७ ॥

कथमनुमानं तदाह । ज्ञातमिति । एतत्प्रवृत्तिकारणमनेन प्रवर्तमानेन नियोगतोऽ-
वगतं यतो गोविषयमान्ययनाख्यमनुष्ठानमस्य श्रोतुर्गम्यते । न च कर्तव्यत्वेनानुष्ठाना-
त्प्रागज्ञातस्यानुष्ठेयस्यानुष्ठानं नाम कश्चिदपि लोके दृष्टमतो विमता प्रवृत्तिः प्रवर्तकवी-
पूर्वा मुद्दिपूर्वप्रवृत्तित्वात्समतवदिति बालोऽनुमिमीते तस्य च प्रवर्तकज्ञानस्य शब्दान्वय-
व्यतिरेकवत्तया ततो नन्म निश्चिन्वन्प्रवर्तकमाने शब्दमात्रस्य शक्तिं निश्चित्याऽऽवा-
पोद्वापाभ्यां पदविशेषभ्यः प्रवर्तकान्वितत्वार्यं शक्तिमध्यवस्यतीत्यर्थः ॥ १०२७ ॥

यद्यर्थं कारकाधीनं दृष्ट्वा तत्कारणानुमा ॥

प्रमाणान्तरगम्यत्वालौकिकत्वं तदाऽऽपत्तेत् ॥ १०२८ ॥

प्रवर्तकं नियोगादर्थान्तरं नियोगो वाऽऽद्ये पदानामन्यान्विते शक्तिस्वीकाराभियोगै-
कानिष्ठत्वव्याहतिरिति मत्वा द्वितीयं दूषयति । यदीति । वर्रादिवारकजन्यं श्रोतृप्रवृ-
त्तिरूपमर्थं दृष्ट्वा तद्वेतुप्रवर्तकनियोगानुमां नेत्तदा तस्याऽऽनुमानिकत्वाद्द्वन्तुल्यतया
वैदिकत्वमिद्विरित्यर्थः ॥ १०२८ ॥

न चेत्कारकतन्त्रोऽर्थो ज्ञातस्यानुष्ठितिः कथम् ॥

न सिद्धो नापि चायावः कारकापेक्ष ईक्ष्यते ॥ १०२९ ॥

किंन लिङादेरर्थो नियोगः कारकैरसाध्यः साध्यो वा तत्राऽऽद्यमनुद्वयति । न
चेदिति । लिङादिना कथंचिज्ज्ञातस्यापि नियोगस्यानुष्ठानासाध्यत्वाद्वात्वर्यानुष्ठानमप-
लम्बनवकाशः स्यादित्याह । ज्ञातस्येति । यद्वा नियोगस्य कारकासाध्यत्वे तद्विषयो
धात्वर्थोऽपि हेतुत्वत्वात् साध्योऽध्यवस्येति तथाच तदनुष्ठानासिद्धिरित्याह । ज्ञात-
स्येति । द्वितीयेऽपि स किं सञ्ज्ञातसञ्ज्ञयात्मको वा तत्राऽऽद्यो दूषयति । न सिद्ध-
इति । नहि सतोऽमतो वा कारकापेक्षस्य गानाभावादात्मनि नरविषाणे च तदपेक्षानु-
पलम्भादित्यर्थः ॥ १०२९ ॥

आरभ्य कारकत्वे न बलात्प्राप्ताभ्यमापत्तेत् ॥

व्यङ्ग्ये तु काये वेदस्य सिद्धेऽर्थे मानता भवेत् ॥ १०३० ॥

किंन सत्त्वपक्षे नियोगः शब्दारम्यस्यङ्ग्यो वाऽऽद्ये शब्दस्य कारकत्वान्मान-
तासिद्धिरित्याह । आरभ्य इति । द्वितीये तु विद्यमानम्यैः व्यङ्ग्यत्वनिष्पत्ति-

पार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारख्यटीकासंवलितम् । २७५

न्मानं भवतो वेदस्य सिद्धेऽर्थे मानता स्यान्नियोगस्य व्यङ्ग्यतया विद्यमानत्वेन तथा-
त्वादित्याह । व्यङ्ग्यत्वे त्विति ॥ १०३० ॥

वाक्यस्य च प्रमाणत्वं नाप्यभावैकगोचरम् ॥

न चेदभावः कार्योऽर्थः सिद्धेऽर्थे मानता भवेत् ॥ १०३१ ॥

किंच नियोगस्यासत्त्वे तत्र वेदस्य प्रामाण्यशङ्कैव नावतरति कस्यचिदपि ज्ञानस्या-
सति मानत्वाद्दोषेरित्याह । वाक्यस्येति । उक्तं दोष निरसितुं नियोगस्य सत्त्वे
व्यङ्ग्यत्वपक्षोक्तं दोषं स्मारयति । न चेदिति ॥ १०३१ ॥

अथोभयात्मकं कार्यं सिद्धासिद्धस्वभावकम् ॥

उक्तदोषद्वयासक्तिर्न च वस्तुवीदृशं कश्चित् ॥ १०३२ ॥

तृतीयमनुवदति । अथेति । कारकतत्त्वत्वानुपपत्तिं सिद्धेऽर्थे वेदस्य मानत्वं चेत्तु-
क्तदोषानुपपत्त्या दूषयति । उक्तेति । सदसदात्मकं वस्तुवद्भीकृत्योक्तं तदेव नास्ति
विरोधादित्याह । न चेति ॥ १०३२ ॥

सिद्धस्य व्यङ्ग्यकं मानं न मानं कारकं कश्चित् ॥

चोदना मानकं चेत्तत्कार्यं कार्यं तदुच्यताम् ॥ १०३३ ॥

किंच नियोगाख्यं कार्यं वैदिकं लौकिकं वाऽऽद्ये तस्य सिद्धार्थत्वापत्तिरित्याह ।
सिद्धस्येति । प्रत्यक्षदे. सिद्धार्थज्ञापकत्वद्वेष्टेर्नियोगस्यापि वैदिकत्वे साध्यत्वासिद्धि-
स्तस्याध्यक्षादिवन्तिसिद्धार्थज्ञापकत्वापत्तेरित्यर्थः । द्वितीयस्तु राक्षान्तविरोधादतिस्थकीया-
नित्युपेक्षित ॥ १०३३ ॥

मतं विषयसंसिद्ध्या कार्यमित्यभिधीयते ॥

यागसिद्धेः पुराऽसिद्धेः कथं चोदनया मितम् ॥ १०३४ ॥

किंच धात्वर्थानुष्ठानादूर्ध्वमेव नियोगसिद्धिः प्रागपि वा तत्राऽऽद्यमनुवदति । मत-
मिति । नियोगाख्यं कार्यं धात्वर्थानुष्ठानद्वारा सिध्यतीत्युच्यते इति मतं यदीति
योजना । तर्हि पूर्वं नियोगस्याभावाच्च तस्य वेदवेद्यतेत्याह । यागेति । न स्वस्वतः
वैदिकत्व नरविपाणत्वादिति भावः ॥ १०३४ ॥

प्राक्प्रयोजनभित्तिसिद्धौ किं फलं यागसिद्धितः ॥

यागसिद्ध्याऽपि तत्सिद्धौ प्रयोज्यत्वं कुतो यजेः ॥ १०३५ ॥

अनुष्ठानात्प्रागपि नियोगस्यानुष्ठानप्रयोक्तुं सिद्धतेति द्वितीयं शङ्कते । प्रागिति ।
तदनुष्ठानं नियोगसाधकत्वादफलमिति दूषयति । किं फलमिति । सिद्धस्यैव नियोगस्य
यागेनापि साध्यत्वादनुष्ठानसाफल्यमिति शङ्कते । यागेति । सिद्धस्य सिध्ययोगाच्च
सिध्यर्थमनुष्ठानमित्याह । प्रयोज्यत्वमिति । यज्यर्थस्य प्रयोज्यत्वं नाम नियोगप्रयु-

२७६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [सन्ध्य-

चानुष्ठेयत्वं तत्र सिध्यति सिद्धस्य नियोगस्य सिद्ध्यनपेक्षतया धात्वर्थानुष्ठानं प्रत्यप्र-
योजकत्वादित्यर्थः ॥ १०३९ ॥

यागाद्यनुष्ठितेरस्य घटादेरिव चेन्मतः ॥

उपकारो नियोगस्य कथं न घटतुल्यता ॥ १०३६ ॥

किंच यागाद्यनुष्ठानान्नियोगस्य कश्चिदुपकारोऽस्ति न वा न चेदनुष्ठानवैयर्थ्यं
कल्पान्तरं प्रत्याह । यागादीति । कुलालादिव्यापाराद्वादेः सत्त्वलाभोपकारवद्वात्त-
र्धानुष्ठानान्नियोगस्यापि सत्त्वप्राप्तिरूपोपकारश्चेत्तस्य घटादितुल्यता स्यादित्यर्थः
॥ १०३९ ॥

अपुमर्थे नियोगे च तात्पर्यं स्यात्तथा सति ॥

प्रत्यर्थिनि पुमर्थे तत्सुधीभिर्घृष्यते कथम् ॥ १०३७ ॥

घटतुल्यत्वं तस्य नानिष्टमिति चेत्तत्राऽऽह । अपुमर्थ इति । घटतुल्यत्वे सति
सुखदुःखप्राप्तिपरिहारतदुपायरूपविरहिणि नियोगे वाक्यतात्पर्यमिष्टं स्यादित्यर्थः । तत्र
तात्पर्येऽपि नियोगनिष्ठत्वं वेदस्याप्रतिहतमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यर्थिनीति । पुमर्थे
समीहितसाधनत्वे विधिवाक्यतात्पर्यविषये परिपन्थिनि सत्यपुमर्थे नियोगे तत्तात्पर्यं विवे-
किभिरवाक्यं प्रतिपत्तुमित्यर्थः ॥ १०३७ ॥

लिङादिश्रवणात्पुंसः कार्यं यत्प्रसमीक्ष्यते ॥

उपकाराद्यपेक्षं तद्वक्तृकर्त्रोः प्रसिध्यति ॥ १०३८ ॥

लोके गगानयेत्यादौ लिङादिश्रवणात्पुरुषस्य कार्यधीदर्शनद्वेदेऽपि लोकानुसारा-
न्नियोगाख्ये कार्ये तात्पर्यमित्याशङ्क्याऽऽह । लिङादीति । विधिपदश्रवणानन्तरं
कार्यं ज्ञानं श्रोतुल्यधर्मानं वक्तुः श्रोतुर्वा सुखासिं दुःखध्वंसि वाऽपेक्ष्योत्पद्यतेऽतो
गगानयनादि मम श्रोतुर्वक्तुर्वा समीहितहेतुरिति वाक्यतात्पर्योदबगमे कार्यमिति मानस-
बुद्धिरुत्पत्तेर्नियोगाख्यकार्यताया लिङाद्यर्थत्वायोगादिप्रसाधनमेव तदर्थो निषेधवाक्ये
तदभावे तात्पर्यमिति भावः ॥ १०३८ ॥

न चेत्संभाव्यते कर्त्रा पुमर्थः कस्याचिद्विधेः ॥

आज्ञोक्तेरेव न तदा कश्चिज्जगति चेष्टते ॥ १०३९ ॥

आज्ञार्थमात्रसिद्ध्यर्थं न कश्चित्स्ववशो नरः ॥

दुःखात्मके मनो यचे यागार्तां चोदनावशाद् ॥ १०४० ॥

सर्वत्र लिङाद्यर्थः समीहितहेतुरित्यत्रोपपत्तिमाह । न चेदिति । गगानयेत्यादौ
श्रवमाणलिङादेः श्रोतुर्वक्तुर्वा पुमर्थहेतुत्वं श्रोत्रा नागम्यते चेदाज्ञामात्राद्यवहारसूची
बुद्धिपूर्वकारिणोऽप्रवृत्तेः प्रकृत्यर्थस्येष्टोपायत्वं ततो ज्ञात्वा पुंस्रवृत्तेर्पिधिनिषेधयोः

१०३९ लिङाद्यर्थत्वं नञ्प्रत्ययान्तिषेधे तदभावधीरित्यर्थः । राज्ञादादौ स्वपर-

फलानुसंधानविकलस्यापि परतन्त्रस्याऽऽज्ञार्थसिद्ध्यर्थं प्रवृत्तिदर्शनाग्रेऽसाधनत्वस्य लिङा-
द्यर्थत्वनियतिरिति चेत्तत्राऽऽह । आज्ञेति । भृत्यादेरापि बुद्धिपूर्वकारिणो दुःखध्वस्तिफ-
लानुसंधानपूर्वकं तत्र प्रवृत्तिरितीष्टसाधनताया लिङाद्यर्थत्वसिद्धिरित्यर्थः । हेऽज्ञात्मके
यागादौ फलानुसंधानं विना विध्यधीनत्वेन बुद्धिपूर्वकारिणोऽप्रवृत्तेरिष्टोपायतैव वेदेऽपि
लिङाद्यर्थ इत्याह । यागादाविति ॥ १०३९ ॥ १०४० ॥

पुमर्थमभिसंधाय यागादावय चेष्टते ॥

फलं प्रवर्तकं प्रापन्न नियोगस्तथा सति ॥ १०४१ ॥

तत्र फलमनुसंधाय तस्येदं साधनमिति ज्ञात्वा प्रवृत्तावपि किं ते फलतीति पृच्छति ।
पुमर्थमिति । फलसाधनं यागादीति ज्ञात्वा प्रवृत्त्युपगमे सति प्रवर्तकमिष्टसाधनमित्य-
स्मन्मतमापातं नियोगरूपेति त्वन्मतं च हतमिति फलितमाह । फलमिति । तदेतदिति
यावत् ॥ १०४१ ॥

मन्त्रोक्तेरिव लोडादेः प्रवृत्तिरिति चेन्नतम् ॥

प्रायश्चित्ती भवेन्नैव तत्पराधीनवृत्तितः ॥ १०४२ ॥

प्रवर्तकत्वेऽपि नियोगस्य फलसाधनताज्ञानापेक्षस्य तद्विरपेक्षस्य वा प्रवर्तकत्वमाद्ये
प्राप्ताप्राप्तविदेकेन फलोपायताज्ञानस्यैव प्रवर्तकतेति मत्वा द्वितीयमादत्ते । मचेति ।
भूताविष्टं पुरुषं हृद्वा तदावेद्याद्यर्थं प्राकृतं संस्कृतं वा मन्त्रमागमिकमन्त्रवित्प्रयुक्ते भौतश्च
नरस्तदधीनश्चेष्टते तथा लोडादिवाच्यनियोगादिष्टसाधनत्वज्ञानानपेक्षात्पुरुषस्य परवशास्य
प्रवृत्तिरिति यद्युपगतमित्यर्थः । तदा भौतस्य कथंचिन्मन्त्रप्रयोगमतिक्रामतोऽपि दोषा-
भाववानियोगाधीनतया प्रवर्तमानस्य तदतिक्रमेऽप्यदोषात्प्रायश्चित्तानर्हत्वात्तद्विधिवैयर्थ्य-
मिति वूपयति । प्रायश्चित्तीति ॥ १०४२ ॥

प्रवर्तकत्वं मन्त्रस्य न प्रवर्त्यवशाद्यथा ॥

स्वत एव न यागादेः कार्यसिद्धिस्तथा भवेत् ॥ १०४३ ॥

तदेव स्पष्टयति । प्रवर्तकत्वमिति । यथा प्राकृतादिमन्त्रस्य प्रवर्त्यशक्तिमनपेक्ष्य
स्वशक्त्या प्रवर्तकत्वं न च तत्र तमतिक्रामन्प्रत्येवैति तथाऽत्रापि नियोगवशोऽनुतिष्ठन्वे-
वयोगात्तमतिरिद्धयन्नपि न प्रायश्चित्ती भवत्यतस्त्राद्विध्यानार्थक्यमित्यर्थः । नियोगाति-
क्रमे दोषामात्रे दोषान्तरमाह । नेति । नियोगातिव्यमादोषाभावे तद्विषययागादि न
कश्चिदनुतिष्ठेत्तया च नियोगासिद्धिरित्यर्थः ॥ १०४३ ॥

कारकं वा क्रिया वा स्याद्यदि वा स्यात्क्रियाफलम् ॥

तस्य लौकिकपासिद्धेर्लौकिकत्वं प्रसज्यते ॥ १०४४ ॥

किंच कारकं वा क्रिया वा तत्फलं वा नियोगः सर्वेषांऽपि तस्य मानान्तरगम्यत्वेन घटादितुल्यत्वादवैदिकत्वापत्तिरित्याह । कारकं वेति ॥ १०४४ ॥

ऐकात्म्यवस्तुनिष्ठे तु यथोक्तन्यायवर्तना ॥

न कश्चिदपि दोषः स्याद्वचस्यस्मिन्मनागपि ॥ १०४५ ॥

ननु नियोगस्य मानान्तरगम्यतया वेदस्यातन्निष्ठत्वे ब्रह्मणोऽपि सिद्धत्वात्मानान्तरगम्यत्वसंभवात्कुतो वेदप्रमाणता तथाऽऽह । ऐकात्म्येति । तत्त्वमादौ वचसि वस्तुनिष्ठे सति नाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मशब्दस्य प्रयोगादित्याद्युक्तन्यायात्तत्र प्रामाण्ये दोषो न कश्चिदपि स्यादतो नियोगब्रह्मणोर्न मनागपि साम्यमित्यर्थः ॥ १०४५ ॥

नेति नेत्यादिवाक्येभ्यो योऽर्थोऽनन्यानुभूतिः ॥

लौकिकत्वं कथं तस्य सर्वमेयातिलङ्घिनः ॥ १०४६ ॥

यत्तु सिद्धत्वाद्व्रह्मणो मानान्तरगम्यत्वं तद्वर्तितमपि विधान्तरेण दूषयति । नेत्यादिना । निषेधश्रुत्यनुरोधेन निर्विशेषत्वात्प्रज्ञानादिश्रुत्यनुसारेण स्वप्रकाशत्वाच्च शब्दादिविलक्षणस्य वस्तुनो न लौकिकमानगम्यतेत्यर्थः ॥ १०४६ ॥

इत्युक्तमभिसंधाय दृष्टादिवचनं जगौ ॥

लौकिकत्वमसिद्ध्यर्थं नियोगस्य घटादिवद् ॥ १०४७ ॥

ब्रह्मैव वैदिकं नियोगस्तु नेत्युक्तेऽर्थे भाष्यमवतारयति । इत्युक्तमिति । क्रियाकारकफलकर्तृव्यत्वानामन्यतमस्मिन्नियोगे मानान्तरयोग्यत्वात्ताऽऽगमोऽनुसंधेयो ध्युत्वत्तिकालाभिगतद्विविधफलोपायत्वाभिमतनियोगावगमस्य मानान्तरेणापि संभवात्तत्र तस्य वैदिकतेत्युक्तम् । ऋदि कृत्वा घटवत्तस्य लौकिकत्वसिद्ध्यर्थं दृष्टविषयेत्यादि भाष्यामित्यर्थः ॥ १०४७ ॥

आस्तां वेदान्तमानत्वं त्यक्तं तत्कारयतस्तव ॥

वस्तुन्युक्तेर्न चेन्मात्वं कर्मकाण्डेऽपि तद्ववेत् ॥ १०४८ ॥

न चासतीत्यादिमाप्यस्य सर्वेषांऽपीत्यस्मात्प्राक्तनस्य तात्पर्यमाह । आस्तामिति । तत्त्वमादेर्वस्तुनि मानत्वं तिष्ठतु तदस्माभिस्त्वदिच्छातस्यक्तं तथाऽपि सिद्धे वेदमानत्वं नेष्टं चेत्कर्मकाण्डेऽपि तदमानत्वं स्वार्थे स्याद्देहेतरात्मादिविषयं विना तदप्रामाण्यात्तथा च तन्मानत्वमिच्छता सिद्धे भविष्यद्देहयोगिन्यात्मनि स्वर्गादौ च तत्प्रामाण्योपगमात्कार्ये वेदप्रामाण्यानियमाद्देदान्तानामपि स्वार्थे प्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ १०४८ ॥

भविष्यद्देहसंबन्धी वाक्यादात्मा न चेन्मितः ॥

मानान्तराच्च कः कुर्याददृष्टार्थाः क्रियाः सुधीः ॥ १०४९ ॥

ननु भविष्यद्देहसंबन्ध्यात्मज्ञानं विनाऽपि विषेददृष्टार्थक्रियासु प्रवृत्तेर्न तादृगमात्मा शास्त्राद्व्यक्त इत्याशङ्क्य न चेत्यादिभाष्ये व्याचष्टे । भविष्यदिति । देहान्तरसंब-

वातिवग्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २७९

न्यात्मा शास्त्रान्मानान्तराचान्मुपगमाद्वक्ष्यमाणन्यायाचाप्रमितश्चेत्तदा भोक्तुरज्ञा
नाल बुद्धिपूर्वकारी यागाद्यनुतिष्ठेच्छोकाय तस्य तादृगात्मास्ति त्वमजानतो नन्मान्तरे
द्यानिद्यासिहानीच्छया वैदिकक्रियास्वप्रवृत्तेरतस्तादृगात्मास्ति त्वादी कर्मकाण्ड भाष्योक्त
शास्त्रं च प्रमाणं तत्राभाष्य चोत्पत्तिकसूत्रे हेत्वविशेषादुपगतमिति भावः ॥ १०४९ ॥

नापि सांख्यप्रमासिद्धमात्मानमवगच्छतः ॥

देहाद्यनभिसंबन्धात्प्रवृत्तिः स्यात्क्रियास्विह ॥ १०५० ॥

सांख्यास्त्वन्तं करणे चित्प्रतिबिम्बस्तथाविधबिम्बपुर सर प्रतिबिम्बत्वात्समतवदित्य-
नुमानादुक्तात्मानं साधयन्तस्तस्मिन्वेदप्रामाण्यं न मृष्यन्ते तान्प्रत्याह । नापीति ।
सांख्यानुमानेनाऽऽत्मानं जानतोऽपि न क्रियासु प्रवृत्तिरसङ्गोदासीनस्य तदात्मनो
देहाद्यसंबन्धात्तदभावे चाप्रवृत्तेरन्यथा मुक्तस्यापि प्रसङ्गादित्यर्थः ॥ १०५० ॥

कर्मकाण्डेऽधिकार्यस्मिन्यादवसंभान्यतेऽङ्गसा ॥

तादृक्संप्रतिपत्त्यर्थं न चासतीति भण्यते ॥ १०५१ ॥

कर्माधिकारस्तर्हि यस्येत्याशङ्क्य देहाद्यतिरिक्तस्य तेनाध्यासेन सत्त्वस्वेष्वत्र भाष्य-
मवतारयति । कर्मेति ॥ १०५१ ॥

कर्मभ्यः फलमिच्छन्निरदृष्टं दृष्टमेव वा ॥

देहावस्थान्तरावेवो प्रमाणं वाच्यमात्मनः ॥ १०५२ ॥

आत्मनो देहाद्यतिरिक्तस्य देहान्तरयोगिनो मानं विना स्वतः सिद्धेर्न तत्र मानम-
न्वेप्य तत्कयमुक्तात्मनि शास्त्रमानतेत्याशङ्क्याऽऽह । कर्मभ्य इति । आत्मन
स्वतः सिद्धस्यापि वर्तमानदेहादि हिंसा देहान्तरादियोगे मानं वाच्यमन्यथा तदसि-
द्धेर्न च तन्मन्तरेण वैदिककर्मणा कर्ता भोक्ता चास्ति न च तज्ज्ञानं विना ननुविधयो
दनावशादेव प्रवृत्तिः शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपीत्याद्यनुज्ञाभाष्यविरोधादिति
भावः ॥ १०५२ ॥

कथं च तस्य कर्तृत्वं व्यापित्वाभिजिज्यत्ततः ॥

न चाकर्तुः फलं गौण्या वृत्त्या चेत्सुतरां न तत् ॥ १०५३ ॥

पेशोपेकादयस्तु वैदिककर्मणा कर्तोऽऽत्मा वेदाद्वेत्तेऽकृताम्यागमप्रसङ्गादितर्कवशा
देव सिध्यतीति मन्यन्ते तान्प्रत्याह । कथं चेति । कारकाप्रयोज्यस्य तत्प्रयोजकत्वं कर्तृत्वं
तदात्मनो नभोवद्विभुत्वादक्रियस्यायुक्तमित्यर्थः । मा भूदात्मा कर्ता तथाऽपि भोक्तेति
सांख्यास्तान्प्रत्याह । न चेति । शास्त्रफलं प्रयोजकरोति न्यायादित्यर्थः । किं चाऽऽत्मनो
भोक्तृत्वं गौणं मुख्यं वा तत्राऽऽद्यमनुवदति । गौण्येति । प्रधानप्रवृत्तेरात्मार्षत्वादुपचा-
रात्तोऽपि भोक्ता चेदित्यर्थः । तर्हि मुख्यभोक्तृत्वस्याभावादात्मनो न तदुपचारितमपि

युक्तं न च तदात्मनो वाम्नात् तस्यासङ्कोदासीनत्वादवास्तव तदिष्टमेवेत्याह । सुतरा-
यिति ॥ १०६३ ॥

मुख्यकर्तृत्वपक्षेऽपि क्षनिर्मोक्षः प्रसज्यते ॥

मानेन नाशयतेऽज्ञानं ज्ञापकं हि न कारकम् ॥ १०६४ ॥

मुख्य चेन्नोक्तत्वं कर्तृत्वमपि तथा स्यात्तत्त्वानिमोक्ष इति कल्पान्तरं प्रत्याह ।
मुख्येति । वास्तवमपि कर्तृत्वादि माननिरस्यमित्याशङ्क्याऽऽह । मानेनेति । तस्य
वत्स्वनिवर्तकत्वे युक्तिमाह । ज्ञापकं हीति ॥ १०६४ ॥

देहान्तराभिसंबन्धो भावित्वाभासगोचरः ॥

लिङ्गसादृश्यविरहात्मानुमा नोपमा तथा ॥ १०६५ ॥

सात्त्वादिमतेन देहान्तरयोग्यात्माऽकर्ता भोक्ता चाज्ञातोऽपि विना वेदं मानान्त-
रादेव सेत्स्यतीति चेत्तत्त्विकं प्रत्यक्षमनुमानं वोपमानं वाऽर्थापत्तिर्वाऽभावो वा नाऽऽद्य-
इत्याह । देहान्तरेति । तस्य वर्तमानमानविषयत्वादित्यर्थः । द्वितीयतृतीयौ निरस्यति ।
लिङ्गेति । अविनाशूतलिङ्गेत्मानुमानस्य तदभावादनुत्थानं सादृश्यकरणकोपमानस्य च
तदभावादप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ १०६५ ॥

शब्दादात्मनि संसिद्धे पूर्वोक्तन्यायतो न च ॥

श्रुतार्थापत्तिरप्यत्र नाभावो मानभावतः ॥ १०६६ ॥

अर्थापत्तिरपि न तादृष्टार्थापत्तिरत्र सम्विनी प्रकृतमात्मानं विनाऽनुपपन्नहृष्टाभा-
वानापि श्रुतार्थापत्तिर्वस्तुमुक्तं चेदित्यादिन्यायेन योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वायेत्या-
दिभाष्योक्तशास्त्रादेवोक्तात्मनि सिद्धे सत्यनुपपन्नवाक्यैकदेशस्याप्रतिपन्नत्वादित्याह ।
शब्दादिति । उक्तात्मनि शब्दस्य भावादभावोऽपि मानानुदयाख्यो न तस्मिन्भावे
मानमित्याह । नेति ॥ १०६६ ॥

न चाहंमत्ययात्सिद्धिरात्मनः स्यात्कदाचन ॥

योधानुभवसंविचिचित्तयो ह्यात्मवाचिनः ॥ १०६७ ॥

उक्तात्मन्यहंप्रत्ययो मानमहमित्यत्र देहाकाराभ्युपगमादतिरिक्तत्वालित्वस्य तैवे-
न्मूर्त्युपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । कदाचनेत्यवस्थाप्रत्येति । आत्मनोऽहंप्र-
त्ययवेद्यत्वाभावे हेतुमाह । वोपेति । बोधादिशब्दानां स्वसवेदनमोचराणां विद्वद्भव-
हारेष्वात्मवाचित्वप्राप्तिद्धे स्वप्रकाशात्वादात्मनो नाहधीप्राप्त्येति भावः ॥ १०६७ ॥

यस्यानुभवसिद्धैव सिद्धिः स्याद्वदसिद्धिश्च ॥

ततोऽहंप्रत्ययात्सिद्धिमीक्षतेऽनुभवः कथम् ॥ १०६८ ॥

विचाहमिति धीर्नाऽऽत्मग्राहिका तद्वाक्यत्वाद्धटधीवदित्याह । यस्येति । यथा
षटीवृत्तिरूपा जडत्वेन मनोऽसिद्धेरनुभवादेव सिध्यति तथा यस्याहंप्रत्ययस्य

वार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २८१

जडत्वाविशेषादनुभवरूपस्फुरणादेव स्फूर्तिर्नासावनुभवस्ततः स्वसिद्धिमपेक्षते तस्मादनु-
भवेकतानस्याऽऽत्मनो नाहंप्रत्ययावीना सिद्धिरित्यर्थः ॥ १०५८ ॥

मानादनुभवः सिद्धो जडः स्याद्वद्वन्न चेत् ॥

नैरपेक्ष्यं चिदात्मत्वे स्याच्चान्योन्यसमाश्रयः ॥ १०५९ ॥

अहंज्ञानस्याऽऽत्मग्राहकत्वे घटवदात्मनो जडोति विपक्षे दोषमाह । मानादिति ।
मेयस्यापि जडत्वाभावं शङ्कते । न चेदिति । तर्हि नलदेव चिदात्मत्वे प्राप्ते नाहंघीग्रा-
ह्यता संविद्रूपत्वात्तद्वदित्यनुमानादित्याह । नैरपेक्ष्यमिति । तस्याहंग्राह्यत्वे बाधका-
न्तरमाह । स्यादेति ॥ १०५९ ॥

आत्मनोऽहंधियः सिद्धिरात्मसिद्धिरहंमतेः ॥

अन्योन्याश्रयतैवं स्यादहंबुद्ध्यात्मनोर्धुवम् ॥ १०६० ॥

आत्मनश्चसुरादिवदज्ञातस्य न ज्ञानहेतुत्वं सुप्तस्य तदवशनादहंधीकर्तृत्वे चोपंकर-
णान्तरानपेक्षत्वात्सदा तत्करणपत्तिः प्रमितस्याऽऽत्मनो ज्ञानकर्तृत्वे सत्त्वहंप्रत्ययेनाऽऽ-
त्मप्रमितित्वेन च प्रमितेनाहंप्रत्ययोत्पत्तिरित्यन्योन्याश्रयतां विशदयति । आत्मन
इति ॥ १०६० ॥

अहंधीरात्मनः कार्यं कारणेनाऽऽप्पते सदा ॥

तथा तस्य कथं व्याप्तिरव्याप्तौ मेयता कथम् ॥ १०६१ ॥

किं चाहंप्रत्ययो नाऽऽत्मग्राहकस्तरकार्यत्वाद्वागादिवदित्याह । अहंधीरिति । किं
चाऽऽत्मा नाहंधीग्राह्यस्तत्प्रकाशकत्वाद्यो यत्प्रकाशको न स तत्प्रकाशयो यथा घटप्र-
काशको दीपो घटाप्रकाश्य इत्याह । कारणेनेति । अहंधिया मा भूदात्मनो व्याप्ति-
स्तथाऽपि तन्मेयता स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अव्याप्ताविति । नहि तद्याप्तिमन्तरेण
तन्मेयत्वं दृष्टचरमित्यर्थः ॥ १०६१ ॥

क्रियाकाले गुणीभावात्क्रियासिद्धावसंभवात् ॥

कर्तुः प्रमेयता न स्यादहंबुद्ध्या कथंचन ॥ १०६२ ॥

किं चाऽऽत्ममात्रस्याहंधीग्राह्यत्वं कर्तृत्वेन क्रियाभारूढस्य वा नाऽऽद्यो मोक्षादा-
वपि प्रसङ्गात्तत्र तदभावाच्चेति चेत्तर्हि तत्र यथा प्रया तथाऽन्वत्रापि स्यात्तत्र च तत्र
तत्प्रत्ययैव नास्तीति वाच्यं तदुत्प्रेरविपरिलोपश्रवणाच्च द्वितीय इत्याह । क्रियेति ।
अस्यार्थः—कर्तुरात्मनोऽहंधीरूपक्रियाकाले वा तत्प्राक्काले वा तदुत्तरकाले वा तत्कर्मत्वं
नाऽऽद्यः क्रियां प्रति कर्तृगुणभूतत्वात्क्रियासिद्धौ सत्यां तां प्रति कर्मत्वायोगात्कर्मणः
प्रधानत्वादेकस्यैकमेव क्रियां प्रति युगपद्गुणप्रधानत्वासंभवाच्चेतरो क्रियासिद्धिप्रागुत्तर-
कालयोस्तदभावान्कर्तुरसंभवात्तस्मात्तस्याहंबुद्ध्या न मेयतेति कर्तुरहंधीकर्मत्वे तस्याः
स्वकर्मत्वमपि स्यात्तद्विशिष्टस्यैव कर्तृत्वादिति मत्वा कथंचनेत्युक्तम् ॥ १०६२ ॥

संविद्रूपे प्रमेये च संविदन्या फलं भवेत् ॥

न च संविद्व्याप्यासो नानुमेयं फलं क्वचित् ॥ १०६३ ॥

किंचाहंभीमाह्वयत्वमसंविदात्मनः संविदात्मनो वा तत्राऽऽद्यमद्वीकृत्य द्वितीयं दूषयति । संविदिति । अस्तु मेयमृतप्रत्यगात्मसंविदोऽन्या संवित्फलं का हानिरत आह । न चेति । संविदात्मनि संविदन्तरस्याननुभवेऽपि व्यवहारलिङ्गेन तदनुमेयमित्याशङ्क्यानीपाधिके स्पष्टकाशे तस्मिन्नानुमानमित्याह । नेति । फलस्य स्वतः स्फुरणात्फलान्तराभावादात्मन्यनात्मनि वा नानुमेयं तदा व्यवहारस्त्वात्मनः संविद्रूपत्वादपि सिध्यतीत्यर्थः ॥ १०६३ ॥

घटाद्याकारसंविद्वच्छ्रुद्वायामपि संविदि ॥

संविद्विशिष्टा संवित्स्याच्च चासावात्मनीक्ष्यते ॥ १०६४ ॥

आद्यपादत्रयार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । घटादीति । संविदात्मनि संविदाकारसंवि-
त्प्रसङ्गस्येष्टत्वात्तद्व्याख्याऽऽह । न चेति ॥ १०६४ ॥

प्रमातरि च मेये स्यात्फलं कस्येति भण्यताम् ॥

न मानुस्तस्य मेयत्वान्नापि मेये फलं क्वचित् ॥ १०६५ ॥

आत्मनि संविदन्तराभावादेयत्वमुक्त्वा कलाभावप्रसङ्गाच्चैवमिति विवक्षुराक्षिपति । प्रमातरीति । मानुरेव फलित्वात्कर्णं तदभावात्तत्राऽऽह । न मानुरिति । मेयत्वेऽपि फलित्वं किं न स्थान्येमे घटादौ तस्येष्टत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । फलं प्रकाशोऽप्रकाशो वाऽऽद्ये नाप्रकाशस्य प्रकाशाश्रयत्वम् । द्वितीये तेन घटादौ नापिकनाचरितमिति जगदल्पमिति भावः ॥ १०६५ ॥

जडत्वात्तत्र मेयस्य फलं मातरि चेन्न्यतम् ॥

मेयतो जडताऽत्रापि संविच्छेद्य प्रमाणञ्च ॥ १०६६ ॥

घटादेर्मयस्य जात्यात्तत्र फलाभावो युक्तो मातरि मेयेऽपि तदभावात्फलमिति शङ्कते । जडत्वादिति । मातर्यपि मेयत्वे तस्मादेव घटवज्जात्यात्तद्वदेव न फलितेति दूषयति । मेयत इति । आत्मनो घटादिवैलक्षण्यार्थं संविच्छेदेन जडतेति शङ्कते । संविच्छेदिति । तर्हि नाऽऽत्मनि यानत्रा संविदन्या कल्प्या संविद्व्यापदष्टेरुक्तत्वादित्याह । नेति ॥ १०६६ ॥

धर्मत्वेनाप्यहंयुदेनं भेदो धर्मिणाऽऽत्मना ॥

स्यं द्रव्यात्मनो नान्यद्द्रव्यादेस्तेहिभियते ॥ १०६७ ॥

किं नाहभियोऽनात्मधर्मत्वमात्मधर्मत्वं वा नाऽऽद्योऽनयुपपन्नमिदं नैतन्मत्तादापाताच्च द्वितीये धर्मिणोऽभेदे न धर्मधर्मित्वं न नैकत्र तत्त्वमिति मन्यानो भेदपक्षे दोषमाह ।

वार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २८३

धर्मत्वेनेति । भेदे गवाश्ववद्धर्मधर्मित्वासिद्धिरिति भावः । अहंबुद्धेर्धर्मत्वेनाहोकारेऽपि तस्या धर्मिणाऽऽत्मना भेदो नेति यो नना । धर्मस्य धर्मिणो भेदाभावे दृष्टान्तमाह । रूपमिति । अन्यथा न रूपरूपितेत्यर्थः । रूपं भिद्यमानं भासति चेत्सात्वं धर्मान्तरा-
द्धर्म्यन्तराचेत्याह । रसादेरिति । एवमहंज्ञानस्याऽऽत्मधर्मत्वेनेष्टस्य भेदेऽभेदे च तदग्राहित्वमभेदे विषयविषयित्वायोगाच्चेदे च संबन्धासिद्धेरिति भावः ॥ १०६७ ॥

द्रव्यादि चाऽऽत्मनो रूपं प्रमेयं यदुदीरितम् ॥

घटवत्तदहंबुद्धेः प्रत्यग्वृत्तेर्न गोचरः ॥ १०६८ ॥

आत्मनो द्रव्यबोधरूपत्वाद्द्रव्यरूपेण मेयत्वं बोधरूपेण मातृत्वमित्येकस्यैव ब्राह्मग्रा-
हकत्वमकस्याहंभिया सिद्धिरिति केषितान्त्रत्याह । द्रव्यादीति । द्रव्यं बोधश्चाऽऽत्मनो
रूपं तत्र यद्व्यं मेयमुक्तं तदहंबुद्धेर्न गोचरः प्रतीच्याश्रये कृत्तिराश्रितत्वेन तस्या यतोऽ-
भीष्टाऽतो न सा प्रत्यविषया । एतदात्मनिष्ठमहमितिज्ञानं नैतदात्मविषयमेतदात्मनि-
ष्ठसाक्षात्कारस्वात्तादृश्वदसाक्षात्कारवदन्यथा घटवदनात्मतेति भावः ॥ १०६८ ॥

अस्मत्प्रत्ययसंभिन्नं प्रत्यकर्तारि वेदनम् ॥

ज्ञानस्य यदुपन्यस्तं विशेषस्तत्र नेत्यते ॥ १०६९ ॥

यत्तु ब्राह्मग्राहकस्याऽऽत्मनोऽहंभीमाह्वत्वं तत्राऽऽह । अस्मदिति । अस्यार्थः—
एकस्य ब्राह्मग्राहकत्वनिरोधेन क्षणिकज्ञानस्याऽऽत्मत्वं तस्या निरस्यते स दोषस्तेऽपि
तुल्यो यदि प्रतीति ज्ञानस्य कर्तार्यहंरूपितं ज्ञानं मानत्वेन त्वगोक्तं तत्र बौद्धात् तं
विशेष एकस्य ब्राह्मग्राहकत्वायोगस्य तुल्यत्वादतो बौद्धात्ते विशेषो याञ्छितक्षेदात्मा ।
नाहंभीगम्य इत्येष्टव्यमिति ॥ १०६९ ॥

ज्ञानबोधेन नैवाऽऽत्मा मितो नाप्यात्मसंविदा ॥

ज्ञानं न च द्रव्यं भेदादभेदेऽनुभवः स्वतः ॥ १०७० ॥

इतश्च द्विरूपस्याऽऽत्मनो नाहंभीयेद्यनेत्याह । ज्ञानेति । ज्ञानं बोधांशस्तस्य बोधः
स्फुरणं तनैवाऽऽत्मा द्रव्यांशो न स्फुरितस्त्वयोरंशयोर्मिषो भेदाहोधांशस्फुरणम्येवांशान्त-
रस्फुरणत्वे द्रव्यस्य बोधादभेदः स्यात्तापि द्रव्यांशस्याऽऽत्मनः स्फुरणेन बोधांशस्य
स्फुरणं तस्य द्रव्यादभेदापत्तेरतः स्फुरणभेदान्मानभेदे द्विरूपात्मनो नैक्याऽहंभिया
सिद्धिरित्यर्थः । द्रव्यनोभास्यमेकमेवाऽऽत्मरूपं तत्राहंभीकृतमेकं स्फुरणमित्यहोकारो
नानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । न हि द्रव्यं बोधश्चेत्युभयमात्मरूपं मिषो
व्यावृत्तयोरात्मत्वे तस्यापि भेदापत्तेरित्यर्थः । ऐकरूप्येऽप्यात्मनो नाहंबुद्धिं विना सिद्धि-
स्तत्कुतो बौद्धाद्विशेषस्तवापीत्याशङ्क्याऽऽह । अभेद इति ॥ १०७० ॥

संविद्रूपे प्रमेये च सविदन्या फलं भवेत् ॥

न च संविद्व्याभासो नानुमेयं फलं क्वचित् ॥ १०६३ ॥

किंचाहधीमाह्वत्वमसविदात्मन सविदात्मनो वा तत्राऽऽद्यमज्ञोक्तत्वं द्वितीयं दूषयति । सविदिति । अस्तु मेयमृतप्रत्यगात्मसविदोऽन्या सवित्फलं वा हानिरत आह । न चेति । सविदात्मनि सविदन्तरस्याननुभवेऽपि व्यवहारलिङ्गेन तदनुमेयमित्याशङ्क्यानौपाधिके स्पष्टकाशे तस्मिन्नानुमानमित्याह । नेति । फलस्य स्वतः स्मरणत्वात्कलान्त रामावादात्मन्यनात्मनि वा नानुमेयं तदा व्यवहारस्त्वात्मन सविद्रूपत्वादपि सिध्यतीत्यर्थः ॥ १०६३ ॥

घटाद्याकारसंविद्वच्छ्रुद्धापामपि संविदि ॥

संविदिशिष्टा सवित्स्याच्च चासावात्मनीक्ष्यते ॥ १०६४ ॥

आद्यपादत्रयार्थं दृष्टान्तेन स्वष्टयति । घटादीति । सविदात्मनि सविदाकारसवित्प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्याऽऽह । न चेति ॥ १०६४ ॥

प्रमातरि च मेये स्यात्फलं कस्येति श्रण्यताम् ॥

न मातुस्तस्य मेयत्वान्नापि मेये फलं क्वचित् ॥ १०६५ ॥

आत्मनि सविदन्तराभावादमेयत्वमुक्त्वा कलाभावप्रसङ्गाच्चैवमिति विवशुराक्षिपति । प्रमातरीति । मातुरेव फलित्वात्कथं तदभावस्तत्राऽऽह । न मातुरिति । मेयत्वेऽपि फलित्वं किं न स्यान्मेये घटादौ तस्येष्टत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । फलं प्रकाशोऽप्रकाशो वाऽऽद्ये नामप्रकाशास्य प्रकाशाश्रयत्वम् । द्वितीये तेन घटादौ नाधिकमाचरितमिति जगदान्वयमिति भावः ॥ १०६५ ॥

जडत्वात्तत्र मेयस्य फलं मातरि चेन्मतम् ॥

मेयतो जडताऽत्रापि संविद्येन प्रमाणज्ञा ॥ १०६६ ॥

घटादेर्मैयस्य नाख्यात्तत्र फलाभावो युक्तो मातरि मेयेऽपि तदभावात्फलमिति शङ्कते । जडत्वादिति । मातर्यपि मेयत्वे तस्मादेव घटवज्जाड्यात्तद्वदेव न फलितेति दूषयति । मेयत इति । आत्मनो घटादिवैतन्मत्प्रकारं सविन्त्वेष्टेर्न जडतेति शङ्कते । संविद्येदिति । तर्हि नाऽऽत्मनि मानसा सविदन्या कल्प्या सविद्व्याद्यष्टेरुक्तत्वादि स्यात् । नेति ॥ १०६६ ॥

धर्मत्वेनाप्यहबुद्धेर्न भेदो धर्मिणाऽऽत्मना ॥

रूपं द्रव्यात्मनो नान्यद्रसादेस्तद्विभिद्यते ॥ १०६७ ॥

किं चाहभियोऽनात्मधर्मत्वमात्मधर्मत्वं वा नाऽऽद्योऽन्यमुपमादृतपैतन्यवादापाताच्च द्वितीये धर्मिणोऽभेदे न धर्मधर्मित्वं न चैकत्र तत्त्वमिति मन्यमानो भेदपक्षे दोषमाह ।

वार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २८३

धर्मत्वेनेति । भेदे गवाश्ववद्गर्मधर्मत्वासिद्धिरिति भावः । अहंबुद्धेर्धर्मत्वेनाङ्गीकारेऽपि तस्या धर्मिणाऽऽत्मना भेदो नेति योजना । धर्मस्य धर्मिणो भेदाभावे दृष्टान्तमाह । रूपमिति । अन्यथा न रूपरूपितेत्यर्थः । रूपं भिद्यमानं भातीति चेत्तस्य धर्मान्तरा-
द्धर्म्यन्तराचेत्याह । रसादेरिति । एवमहंज्ञानस्याऽऽत्मधर्मत्वेनेष्टस्य भेदेऽभेदे च तदग्राहित्वभेदे विषयविषयित्वायोगाद्धेदे च संवन्वासिद्धेरिति भावः ॥ १०६७ ॥

द्रव्यादि चाऽऽत्मनो रूपं प्रमेयं यदुदीरितम् ॥

घटवत्तदहंबुद्धेः प्रत्यगृह्णेर्न गोचरः ॥ १०६८ ॥

आत्मनो द्रव्यबोधरूपत्वाद्द्रव्यरूपेण मेयत्वं बोधरूपेण भानुत्वमित्येकस्यैव ग्राह्यग्रा-
हकात्मकस्याहंधिया सिद्धिरिति केचित्तन्मत्याह । द्रव्यादीति । द्रव्यं बोधश्चाऽऽत्मनो रूपं तत्र यद्द्रव्यं मेयमुक्तं तदहंबुद्धेर्न गोचरः प्रतीच्याश्रये वृत्तिराश्रितत्वेन तस्या यतोऽ-
भीष्टाऽतो न सा प्रत्यग्विषया । एतदात्मनिष्ठमहमितिज्ञानं नेतदात्मविषयमेतदात्मनि-
ष्ठसाक्षात्कारत्वात्तादृशघटसाक्षात्कारवदन्यथा घटवदनात्मतेति भावः ॥ १०६८ ॥

अस्मत्प्रत्ययसंभिन्नं प्रत्ययवर्तिर वेदनम् ॥

ज्ञानस्य यदुपन्यस्तं विशेषस्तत्र नैक्ष्यते ॥ १०६९ ॥

यत्तु ग्राह्यग्राहकस्याऽऽत्मनोऽहंधीग्राह्यत्वं तत्राऽऽह । अस्मादिति । अस्त्यर्थः—
एकस्य ग्राह्यग्राहकत्वविरोधेन क्षणिकज्ञानस्याऽऽत्मत्वं त्वया निरस्यते स बोधस्तेऽपि तुल्यो यदि प्रतीचि ज्ञानस्य कर्तव्यहंरूपितं ज्ञानं मानत्वेन त्वयोक्तं तत्र बौद्धाश्च ते विशेष एकस्य ग्राह्यग्राहकत्वायोगस्य तुल्यत्वादतो बौद्धाश्च विशेषो वाञ्छितश्चेदात्मा
नाहंधीगम्य इत्येष्टव्यमिति ॥ १०६९ ॥

ज्ञानबोधेन नैवाऽऽत्मा मितो नाप्यात्मसंविदा ॥

ज्ञानं न च द्वयं भेदादभेदेऽनुभवः स्वतः ॥ १०७० ॥

इतथ द्विरूपस्याऽऽत्मनो नाहंधीविद्यतेत्याह । ज्ञानेति । ज्ञानं बोधांशस्य बोधः स्फुरणं तेनैवाऽऽत्मा द्रव्यांशो न स्फुरितस्त्वयोरंशयोर्मियो भेदाद्बोधांशस्फुरणस्यैवांशान्त-
रस्फुरणत्वे द्रव्यस्य बोधादभेदः स्यान्नापि द्रव्यांशस्याऽऽत्मनः स्फुरणेन बोधांशस्य स्फुरणं तस्य द्रव्यादभेदापत्तेरतः स्फुरणभेदान्मानभेदे द्विरूपात्मनो नैकयाऽहंधिया सिद्धिरित्यर्थः । द्रव्यबोधास्यमेकमेवाऽऽत्मरूपं तत्राहंधीकृतमेकं स्फुरणमित्यङ्गीकारे नानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । न हि द्रव्यं बोधश्चेत्युभयमात्मरूपं मिथो व्यावृत्तयोरात्मत्वे तस्यापि भेदापत्तेरित्यर्थः । ऐकरूप्येऽप्यात्मनो नाहंबुद्धिं विना सिद्धि-
स्तत्कुतो बौद्धाद्विशेषत्ववाणीत्याशङ्क्याऽऽह । अभेद इति ॥ १०७० ॥

किं प्रमाणमहंरूपमुताऽऽत्मैवेति कथ्यताम् ॥

प्रत्यक्षत्वात् न तन्मानं नाऽऽत्मा स्वार्थजदत्तवत् ॥ १०७१ ॥

प्रकारान्तरेणाहंभीगम्यत्वमात्मनो निराकर्तुं विकल्पयति । किमिति । न तावत्तद-
हंरूपं मानं तस्य रागादिकप्रत्यक्षत्वात्मानस्य चानुमेयत्वं वदता वदनम्युपगमादित्यायं
प्रत्याह । प्रत्यक्षत्वादिति । नाप्यहंरूपमात्मैव पारतन्त्र्यापारतन्त्र्याभ्यां जाड्याना-
ब्ध्याभ्यां च भेदादिति द्वितीयं निराह । नाऽऽत्मेति ॥ १०७१ ॥

न चाप्यात्मन्यविज्ञातेऽहंबुद्धेः सिद्धता तव ॥

येनाऽऽत्मा स्यादहंबुद्धेरनुमेया हि सा स्थिता ॥ १०७२ ॥

किं चाहंधियो मानस्वेऽप्युभयांशस्याऽऽत्मनो न तन्मेयता तस्मिन्नदृष्टे नाहंधीदृ-
ष्टिस्तददृष्टौ नाऽऽत्मधीरिति ज्ञासावन्योन्याश्रयत्वापत्तेरित्याह । न चेति । असादिव-
दज्ञातैवाहंधीरात्मानं साधयतीति चेत्तेत्याह । येनेति । येनाज्ञाताहंबुद्धेरात्मसाध-
कत्वेनाऽऽत्मा तद्विषयः स्यान्न तथा बुद्धेरबुद्धायाः साधकत्वं प्रकाशो बुद्धिरिति न्याया-
दीपबद्धाने सत्येव तस्याः साधकत्वसंभवाविति भावः । तयाऽप्यात्मनः सत्तामात्रेण
बुद्धिसाधकत्वालान्योन्याश्रयतेत्याशङ्क्याऽऽह । अनुमेयेति । सा हि बुद्धिरनुमेया
त्वयाऽऽस्थिता नानाकारामेव बुद्धिमनुमिमोमह इति स्थितेरहंबुद्ध्यनुमाने चाऽऽत्मसं-
विक्षिप्तं ततो लिङ्गज्ञाने तद्विशिष्टात्मनोऽपि तद्भौम्यात्मात्मनि ज्ञातेऽहंधीस्ततश्चाऽऽ-
त्मधीरिति व्यक्तैवान्योन्याश्रयतेत्यर्थः । आत्मनोऽहंधियः सिद्धिरित्यत्राऽऽत्मप्र-
मितेरहंप्रत्ययोत्पत्तेरन्योन्याश्रयत्वमुक्तमिह तु द्वयोरपि प्रतीतावेव तदुच्यते इति
विशेषः ॥ १०७२ ॥

निरंशस्य न चाप्यंशकत्पनाऽप्युपपद्यते ॥

स्वात्मतथे च विषये मानबोधः सदा भवेत् ॥ १०७३ ॥

आत्मनोऽंशद्वयमाश्रित्याहंधीगम्यत्वायोगमुक्त्वा तदेवांशद्वयं न युक्तमित्याह ।
निरंशस्तेति । अपिहयादृष्टत्वकरूप्यत्वयोरनुपपत्तिः सूच्यते । न तावदात्मनोऽंशद्वयं
दृष्टं नापि कल्पयितुं शक्यं कल्पकभावाविष्कलादिश्रुत्या च निरंशत्ववितेतिर्यर्थः ।
किं चाऽऽत्मैवाहंधियो हेतुरन्योऽपि वाऽऽद्यं प्रत्याह । स्वात्मेति । आत्ममात्रस्याहं-
धीहेतुत्वे सामग्र्याः सदा यावात्कार्यस्यापि मानात्मनोऽहंस्याहंप्रत्ययस्य सदा प्रसक्तेः
स्यापाद्यसिद्धिरित्यर्थः । कारणान्तरमपि सदाऽस्ति मनस्योगादीत्युक्तदोषतादवस्थं
चकारार्थः ॥ १०७३ ॥

अज्ञातत्वं विना मानं नाहंप्रत्यय आत्मनः ॥

अज्ञातत्वमतो चाच्यमात्मनोऽत्र घटादिवत् ॥ १०७४ ॥

मातुरात्मन्नाहंधीकारेणाहंधीग्राह्यत्वं तस्य निरस्तमनु वा मातुरहंधीगम्यत्वं नासा-

वात्मा तत्राऽऽत्मनस्तद्भाषतेत्याह । अज्ञातत्वमिति । आत्मनो मातुरज्ञातत्वं विना तत्राहंभीर्न मानमतो मातरि मानप्रवृत्त्यर्थमज्ञातत्वं वाच्यं तच्च स्वतः परतो वा सिध्यति नाऽऽद्योऽनभ्युपगमाद्वितीयोऽपि मानाद्वा मातुर्वा नित्यानुभवद्वा तत्सिद्धिर्नाऽऽद्योऽनवस्थानान्मानादनिवृत्त्यापत्तेश्च न द्वितीयो घटवन्नेयस्य मातुरसाधकत्वादित्यर्थः ॥ १०७४ ॥

तस्याप्यनुभवात्सिद्धिर्यद्युच्येत घटादिवत् ॥

सिद्ध आत्मा पृथञ्चातुर्नो चेन्माता न सिध्यति ॥ १०७५ ॥

तृतीयमालम्बते । तस्येति । ज्ञातत्वस्येवेतिदृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः । तर्हि मातुः सकाशाद्घटादेरिवाऽऽत्मनस्तदज्ञातत्वादिसाधकस्यान्यत्वान्मातुरहंभीर्विषयत्वेऽपि नाऽऽत्मनस्तद्वेद्यतेत्याह । घटादिवदिति । मातुरज्ञातत्वादिसाधकसाक्ष्यनभ्युपगमे तत्र मानाप्रवृत्तेर्नासौ सिध्येदिति विषये दोषमाह । नो चेदिति ॥ १०७५ ॥

प्रमाणसंभ्रवोऽप्युक्तो दूरादेव निवर्तितः ॥

अन्यथापि हि मानानां नैव संभ्रव इष्यते ॥ १०७६ ॥

वार्तिककारमतेऽहंप्रत्ययगम्यत्वमात्मनो निरस्तं शब्दादिधीविषयत्वेन शब्दादिस्यप्रकाशत्वेन स्वरूपमाश्रयत्वेनाऽऽत्मानं च साधयतीति सर्वार्थवीरात्मनि मानमिति गुरुमतमाशङ्क्याऽऽह । प्रमाणेति । योऽपि मानानां शब्दादिज्ञानानामेकत्राऽऽत्मन्यावेशो गुरुमतानुसारिभिरुक्तः सोऽपि दूरतो वारितोऽहंज्ञानस्याऽऽत्मनि संभावितमानत्वस्याप्युक्तनीत्या तन्मानत्वे प्रत्युक्ते शब्दादिधियां तन्मानत्वसंभावनामात्रस्यैवाभावात्तामुवाऽऽत्मनो मानेऽर्थवत्तत्कर्मत्वं तत्र भासमानत्वस्यैव तद्वत्तणत्वादित्यर्थः । आत्मन्यध्यक्षानुमानश्रुतीनां मानत्वाज्ञास्य वैदिकवेद्यतेति तार्किकास्तान्मत्याह । अन्यत्रेति । तार्किकमतेऽपि नाऽऽत्मनि मानानां संभ्रव समावेशोऽभ्युपगन्तुं शक्यते योऽहंभियोऽप्युक्तन्यायाश्च विषयः स कथमनुमानादेर्विषयः स्यान्न शब्दादिष्वपि संभ्रवो दूरादेव प्रतिवेहं भिन्नेष्वात्मसु शब्दादिहीनत्वात्ततोऽपि दवीयान्त्रकारमनीत्यर्थः ॥ १०७६ ॥

अज्ञातावगमे यद्वत्प्रमातर्यर्पितं फलम् ॥

न मेये पूर्वमानेन तद्वन्मानान्तरैरपि ॥ १०७७ ॥

कथं शब्दादिषु संभ्रवासत्त्वं स किं पूर्वोत्तरमानानामेकस्मिन्नर्थे फलहेतुत्वेनाऽऽवेष्टाद्वा तन्मात्राद्वा नाऽऽद्य इत्याह । अज्ञातेति । अज्ञातस्य ज्ञाने क्रियमाणे पूर्वप्रमाणेन मातरि फलमर्पितं न मेये भूतचैतन्यवादानभ्युपगमादेवमुत्तरैरपि मानैर्मात्राश्रितमेव फलमर्प्यते पूर्वस्मात्तेषामविशेषादित्यर्थः ॥ १०७७ ॥

अतोऽनधिगतावेशात्सर्वेषां संभ्रवः कुतः ॥

मान्तरैरनवच्छेदेषु ज्ञातेऽप्यज्ञाततोऽन्यतः ॥ १०७८ ॥

मानानां मातृस्पृष्टहेतुत्वेऽपि किं ते जातं तदाह । अत इति । मेये मानानां फलानर्थकत्वात्पूर्ववदुत्तरेषामपि शुद्धे वस्तुन्यज्ञाते प्रवेशादेकस्मिन्मेये फलहेतुत्वेनाप्रवेशाच्च संश्लेषश्चेत्यर्थः । कल्पान्तरं निराह । मान्तरैरिति । आद्यमानदृष्टेऽर्थे मानान्तरैरितिऽपि न संश्लेषः शक्यताङ्कोऽज्ञातात्पूर्वमानार्थज्ञातत्वविशिष्टस्योत्तरमानार्थस्यान्यत्वात्तदुत्तरेष्वपि मानेषूक्तविषयभेदस्य भुवचत्वाच्च द्वितीयेऽपि संश्लवोऽस्तीत्यर्थः ॥ १०७८ ॥

अथाप्यवगमो मेये तथाऽपि स्यान्न संश्लवः ॥

पूर्वोऽनधिगते वृत्तः प्रत्ययोऽधिगते परः ॥ १०७९ ॥

फलस्य मातृस्पृष्टत्वेन मेये मानानामसंश्लवमुक्त्वा मेयस्पृष्टत्वेऽपि न संश्लवस्तेषामित्याह । अथापीति । अपिशब्दाभ्यामवगमस्य प्रकाशात्मनोऽर्थे संभवोऽभ्युपगमवादत्वं चास्य योत्यते कथमत्र संश्लवराहित्यं तत्राऽऽह । पूर्वं इति ॥ १०७९ ॥

पूर्वेण निश्चिते चेत्स्यान्नोत्तरस्य प्रमाणता ॥

तथा संदेह एकस्मादन्यस्माद्भि विनिश्चयः ॥ १०८० ॥

विशेषणभेदेऽपि विशेष्याभेदादुर्वारा संभुतिरिति चेत्तथाऽपि पूर्वमाननिश्चितेऽर्थे मानान्तरस्य मानत्वममानत्वं वाऽऽद्ये न संश्लवोऽर्थाकारभेदादेव तन्निरासादिति मत्वा द्वितीयमनुवदति । पूर्वेणेति । तथा सत्येकस्मादुत्तरमानतः संदेहशब्दितोऽनुवादः स्यादन्यस्माच्चाप्यमानादर्थे निश्चयोऽतो न संश्लव इत्याह । तथेति ॥ १०८० ॥

निःसामान्यविशेषेषु नातः संश्लव इष्यते ॥

यथाऽन्यत्र तथेहापि वेदान्तेष्वभ्युपेयताम् ॥ १०८१ ॥

शब्दादिष्वसंश्लवेऽपि प्रतिदेहं भिन्नेष्व्वात्मसु स स्यादित्वाशङ्क्याऽऽह । निःसामान्येति । यतो दर्शितविषया सामान्यविशेषवत्सु संभावितसंश्लवेऽपि शब्दादिषु स निरस्तोऽतो निर्गतसामान्यविशेषेषु चिन्मात्रेष्व्वात्मस्वतौ दूरोत्सारितस्तेषु स्वप्रकाशाचिन्मूर्तिष्वेवस्यापि मानस्याप्रवेशादौपनिषदत्वस्य चानन्तरमेव वेदान्तस्य चैवमात्मभेदस्तस्य प्रातिभासिकत्वेऽप्यवस्तुत्वादित्यर्थः । तथाऽपि ब्रह्मात्मनि संश्लवादौपनिषदत्वहानिरित्याशङ्क्य संश्लवनिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह । यथेति । शब्दादिष्व्वात्मसु वाऽसंश्लवद्वेदान्तेषु प्रतिपाद्यब्रह्मात्मन्यपि तदभावोऽभ्युपेयस्तत्र मानान्तरवार्तामात्रस्याप्यभावात्तत्प्रवेशस्य च तस्मिन्लपास्तत्वादतो वेदान्तानामेव तत्र मानतेति तदौपनिषदत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ १०८१ ॥

यतो मानानि सिध्यन्ति जाग्रदादित्रयं तथा ॥

भावभावनविभागश्च स ब्रह्मास्मीति वोच्यते ॥ १०८२ ॥

ननु ब्रह्मात्मनि मानान्तरागोचरे कुतो वेदान्तमानता तदुत्थेन तु मानानीत्यादी प्रत्य-
क्षादीनां नित्यानुभवब्रह्मात्मविषयत्वस्योक्तत्वादित्याशङ्क्योपाधिद्वारा मानान्तराणां
तद्विषयत्वस्य तत्रोक्तत्वात्केवलं ब्रह्म वेदान्तैकवेद्यमिति मत्वाऽऽह । यत इति ।
जाब्यादध्यक्षादीनां स्वतोऽसिद्धेर्यद्वशात्तानि स्फुरन्ति नासौ तेषां विषयो दीपमात्ररूपा-
देस्तदभासित्वादित्यर्थः । मानान्तरागोचरत्वेऽपि प्रतीचो न ब्रह्मत्वमवस्थावतस्तद्विनिव-
हैक्यविरोधादित्याशङ्क्य तस्यावस्थासासित्वान्न तद्वचेत्याह । जाग्रदादीति । यतः
सिद्ध्यन्तीत्यन्वयार्थं तथेत्युक्तम् । तथाऽपि सद्वयस्य नाद्वयब्रह्मैक्यमित्याशङ्क्य कल्पित-
द्वैतसाधकस्य वास्तवाद्वयत्वमविरुद्धमित्याह । भावेति । पूर्वबदन्वयार्थशङ्कारः । त्वमर्थ
शुद्धमनस्य स ब्रह्मेति तदर्थत्वं तस्य बोध्यते वाक्येनाहं ब्रह्मास्मीत्यादिनेति वाक्यार्थमाह ।
स ब्रह्मेति ॥ १०८२ ॥

यतोऽसिद्धानि सिद्ध्यन्ति भावाभावा यदाश्रयौ ॥

योऽनन्यार्थो यदर्थं च सर्वं योऽनन्यद्वयसदा ॥ १०८३ ॥

त्वमर्पोक्तिद्वारा वाक्यार्थमुक्त्वा तदर्थोक्तिद्वाराऽपि तं कथयति । यत इति । स्वतः-
सत्तास्फूर्तिहीनानि जडानि यत्प्रसादात्ते लभन्ते तानि च लब्धत्वात्मकानि भावाभावरूपाणि
यत्र तिष्ठन्ति यश्च सुखलक्षणानन्ततया सुखत्वेन शास्त्रे कथ्यते योऽपि सदास्फुरद्-
पतया साधकान्तरं नापेक्षते तेन परात्मना साक्ष्यैक्यं वाक्यबोध्यमित्यर्थः ॥ १०८३ ॥

भ्रमेयादित्रयं यस्मात्परस्परविलक्षणम् ॥

आत्मानं लभते सत्यः सोऽध्यसोऽत्रान्युपेयताम् ॥ १०८४ ॥

उक्तलक्षणः साक्ष्येव नास्ति कथं तस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते तत्राऽऽह । भ्रमेमेति ।
मात्रादित्रयं कर्त्रादित्रयं भोक्त्रादित्रयं च मियो विलक्षणं यतः सत्त्वाद्यश्रुते यश्च स्वस-
त्तादौ नान्यदपेक्षतेऽत्राधितकूटस्थसत्सविद्रूपत्वात्स कूटस्थो बोधोऽत्र साक्ष्ये साक्षी तस्य
निराकर्तृमशक्यत्वाच्चाहि तज्जिरासे मात्रादिभावाभावासिद्धिर्विमतमेतद्वाहकेन्द्रियकज्ञाना-
तिरिक्तास्मदीयप्रत्यक्षमाहं प्रत्यक्षत्वात्कुम्भवदिति च प्रयोगोपपत्तेरिति भावः ॥ १०८४ ॥

असंकुचितचित्पञ्चः मात्रे स्वप्नबोधवत् ॥

तथा प्रफुल्लबोधान्नः प्राज्ञवत्स्वप्रबोधयोः ॥ १०८५ ॥

तथाऽपि स्वापे बोधमूर्ति साक्षी नास्ति तत्र तदननुभवादित्याशङ्क्य जागरादौ
स्फुटानुभववत्त्रापि स वक्तव्यो नहि द्रष्टुरित्यादिश्रुतेरात्मनस्तत्र सवितृसंनिधौ सरोज-
वत्प्रकटितानुभवत्वदृष्टेरित्याह । असंकुचितेति । तर्हि जागरादाविव स्वापेऽपि सवि-
शेषः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । स्वापे बोधसत्त्ववत्तस्याविशेषत्वमपि मन्तव्य

मात्रासंसर्गस्त्वस्येति क्षुतेरतः स्वापक्वस्थाद्वयेऽपि विषयेषु वस्तुतोऽप्रसारितप्रबोधः प्रत्यगात्माऽसद्गो हीत्यादिभ्युतेरित्यर्थः ॥ १०८५ ॥

साक्ष्यसंयन्धतः साक्षी न स्वतः साक्षिताऽऽत्मनः ॥

प्रत्यक्षात्रैकदृष्टिस्वाद्वियां वाचापगोचरः ॥ १०८६ ॥

साक्षित्वाद्वोषस्य सविशेषत्वं लौकिकवदित्याशङ्क्य स्वतोऽन्यतो वा साक्षितेति विकल्प्याऽऽद्यमसिद्ध्या दूषयति । साक्ष्येति । अन्यतः साक्षित्वे न सविशेषत्वं न ह्यविद्याकृतं तद्वस्तुत्वं निर्विशेषत्वं निहन्तीति द्रष्टव्यम् । तथाऽपि वागाद्विषयत्वाद्वोषस्य सविशेषत्वं मद्यादिवदित्याशङ्क्यासिद्धिमाह । प्रत्यगिति ॥ १०८६ ॥

अस्मत्पक्षे हि कर्मण्यमविद्यामात्रकल्पितम् ॥

तदभावाच्च संसारो भूतो भावी न वर्तते ॥ १०८७ ॥

नन्वनुभवमात्रा सविशेषः कर्तृत्वाद्वागवन्न चासिद्धिः साक्ष्यसंयन्धतः साक्षीति वदता संयन्धादिकर्तृत्वाद्वाकारात्तत्राऽऽह । अस्यादिति । कर्तृत्वादिसंयन्धस्य कल्पितत्वे मोक्षशास्त्रं प्रमाणयति । तदभावादिति । सर्वरूपनाहेतोरज्ञानस्य ज्ञानादुपस्थितेस्तद्धेतुको बन्धः सर्वदा ध्वस्तो भवतीत्यर्थः ॥ १०८७ ॥

स्वाभाविक्यप्यविद्येयमनुभूत्याऽवभासिता ॥

तपः सूर्योदयेनेव ज्ञानेनोत्कृत्य नाशयते ॥ १०८८ ॥

नन्वज्ञानमनादिस्वादानुभवमात्रसिद्धत्वाच्चाऽऽत्मवन्न निवर्तत इत्याशङ्क्यानादिभावस्वनुपाधिरिति मत्वाऽऽह । स्वाभाविकीति । अवभासितेत्यत्रापि पूर्वोऽपि संयज्यते । उत्कृत्याऽऽत्मनः सकाशादुत्कृत्यावयवशः शिथिलीकृत्येन यावत् ॥ १०८८ ॥

अनादिकालमज्ञानं ज्ञानेनाऽऽदिमता क्षणात् ॥

दृश्यते नाशयमानं हि न चास्याऽऽवृत्तिरीक्ष्यते ॥ १०८९ ॥

निवृत्तदनुभवरुद्धं जानुमानमित्याह । अनादीति । ज्ञानप्रागभावे चानैकान्त्यं प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः । अज्ञानत्वंस्यपि ज्ञानमावृत्त्यपेक्षमित्येके तथाच क्षणादित्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ॥ १०८९ ॥

एवंभूतोऽप्ययं प्रत्यक्स्वात्मानुभवसंश्रयात् ॥

भ्युत्पत्तेः प्रागविज्ञातः सर्वाज्ञानादिसाक्ष्यपि ॥ १०९० ॥

शुक्त्यादिज्ञानस्याऽऽवृत्त्यनपेक्षम्याज्ञानज्ज्ञेयसित्वेऽपि नाऽऽत्मन्येवं स्वप्रकाशे तस्मिन् ज्ञानायोगात्प्रमाणाप्रवृत्तेरिति चेन्नेत्याह । एवमिति । सर्वशुद्धितद्भूतिसाक्षित्वादात्मा स्वप्रकाशोऽपि प्राक्त्वज्ञानोत्पत्तेः श्रानुभादज्ञात सिद्धोऽतस्त्रय मानप्रवृत्तिरपि युक्तेत्यर्थः ॥ १०९० ॥

तत्त्वमस्यादितस्तस्मादागमादेव नान्यतः ॥

ऐकात्म्यवस्तुनः साक्षाद्वस्तुचिरविचालिनी ॥ १०९१ ॥

आत्मनि मानोत्थाज्ज्ञानादज्ञानतत्कार्यध्वंसेऽपि मानमध्यक्षादि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तत्त्वमिति । यस्माद्वाक्यादहं ब्रह्मेति ज्ञानात्प्रागविज्ञातं वस्तु तस्मात्तत्त्वमादेरागमादेव तस्यापरोक्षप्रामितिर्मानान्तरस्यानौपाधिकेऽस्मिन्नप्रवृत्तेरुक्तत्वात्सा च प्रामितिः सहेतुसर्वबन्धध्वंसित्वेनापुनरावृत्तिरुक्तत्वादतिष्ठदेत्यर्थः ॥ १०९१ ॥

तस्यास्य कर्मकाण्डेन संबन्ध इति यः पुरा ॥

प्रभस्तन्निर्णयार्थाय सर्वथेत्यादिरुत्तरः ॥ १०९२ ॥

न चासतीत्यादेरनुमेयत्वाऽऽत्मेत्यन्तस्य माप्यस्य तात्पर्यं व्याख्याय सर्वथेत्यादिभाष्यतात्पर्यमाह । तस्येति । तस्येत्यादिभाष्येण काण्डयोनियतपौर्वापर्यकृतं संबन्धं प्रतिज्ञाय तदर्थमेव सिद्धेऽर्थे वेदान्तप्रामाण्यं सर्वोऽपीत्यादिना प्रसाध्य विद्याधिकारिसौलभ्यं च प्रामाण्योपयोगित्वेन सर्वपुरुषाणामेत्यादिनोक्त्वा परकीयकार्यं च वेदप्रामाण्यं दृष्टविषयेत्यादिना निराकृत्य न चासतीत्यादिना परैरपि सिद्धेऽर्थे वेदप्रामाण्यस्यैष्टव्यत्वाद्युक्तं वेदान्तानां स्वार्थनिष्ठत्वमिति प्रतिष्ठाप्य पूर्वत्र कः संबन्धः काण्डयोरिति योऽन्तर्गमितः प्रभस्तस्य कर्मभिः शृङ्खलुद्धेर्वराग्यादिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिः संबन्ध इति निर्णयः कर्तव्यस्तदर्थं सर्वथाऽपीत्यादिभाष्यमित्यर्थः ॥ १०९२ ॥

ननु सिद्धे यथोक्तार्थे नाऽऽरम्भे हेतुरीक्ष्यते ॥

कृत्स्नप्रयोजनावाप्तेः पूर्वोक्तैरेव कर्मभिः ॥ १०९३ ॥

पुनर्थोपायविशेषार्थिनस्तज्ज्ञापनार्थं कर्मकाण्डमारब्धं चेत्तत्रोक्तकर्मभिरेवाभीष्टपुनर्थसिद्धेर्वेदान्तारम्भवैयर्थ्यात् संबन्धोक्तिः सावकाशेति शङ्कते । नन्विति । इष्टानिष्टासिद्धानिहेतुविशेषार्थिनस्तज्ज्ञापनाय कर्मकाण्डारम्भो यथोक्तोऽर्थस्तस्मिन्निद्धे सति वेदान्तारम्भे हेत्वद्वेष्टेस्तदारम्भो वृथेत्यक्षरार्थः । पूर्णपुरुषार्थलाभार्थं तदारम्भमाशङ्क्याऽऽह । कृत्स्नेति । कर्मकाण्डोक्तकर्मभिरेव पूर्णपुरुषार्थलाभादनारम्भ्यं ज्ञानकाण्डमित्यर्थः ॥ १०९३ ॥

नैतदेवं सुखेप्साया जिहासायाश्च दुःखतः ॥

निदानस्यानिपिद्धत्वात्पूर्वोक्तैः कर्मभिः पुरा ॥ १०९४ ॥

न त्वात्मन इत्यादिभाष्यमुत्तरत्वेन व्याचष्टे । नैतदिति । सुखं ये त्याहुःखं नाभूदिति सुखदुःखासिद्धानीच्छाहेतुरात्माज्ञानं तस्य कर्मकाण्डोक्तकर्मभिरेव पूर्वमनिपिद्धत्वात्तद्वानार्थं ज्ञानसिद्धये वेदान्तारम्भो युक्तो नहि कर्माण्यज्ञानाविरोधीन्यज्ञानं साक्षादेव क्षययन्ति । अतो वाच्यः संबन्धोऽपि काण्डयोरित्यर्थः ॥ १०९४ ॥

निःशेषाह्लादसंप्राप्तिः सर्वानर्थनुतिर्लया ॥

सर्वेषां प्राणिनामेतत्स्यत इष्टं मयोजनम् ॥ १०९५ ॥

ननु कथं सुखाप्त्यादाविच्छा नाहे विना हेतुः कार्यमस्ति न च तत्राज्ञानमेव हेतुः कर्मादेरपि सम्भवात्तत्राऽऽह । निःशेषेति ॥ १०९५ ॥

आत्मनस्तत्त्वमेतच्च सिद्धं चैतन्यवद्यतः ॥

अथैष यो वै भूमेतिश्रुतिमानानुभूतितः ॥ १०९६ ॥

दशितफलाभिलाषित्वाशेषननसाधारण्येऽपि न तत्र प्रत्यगज्ञान हेतुरन्यस्य शक्ति-
तत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मन इति । सर्वेष्टमुभयविधं फलमात्मनः स्वरूपत्वेन
चैतन्यवन्नित्याप्तं न चाऽऽप्ते स्वरूपेनेच्छा तेन तत्राज्ञानमेवोपादानं कर्मादिमिहित-
मिति पाव । फलस्य हेत्वधीनत्वात्तत्र तदात्मनस्तत्त्वमित्याशङ्क्य साध्यत्वमप्यनारि-
कमिति मत्वोक्तं फलमात्मनस्तत्त्वमित्यत्र मानमाह । अथेति । अथैष एव परम आनन्द
ऐषाऽस्य परम आनन्द एष होवाऽऽनन्दयाति यो वै भूमा तत्सुखमित्यादिश्रुतेः सुख
मात्मा परमैषाम्पदत्वाद्ब्रह्मदित्यनुमानात्सौपुष्टानुभवतश्चाऽऽत्मनो द्विविधं फलं स्वरूप
सिद्धमित्यर्थः ॥ १०९६ ॥

स्वर्गशब्दाभिधेयायं पुमर्थो यो यथोदितः ॥

स्वर्गमित्यादिभिर्वाक्यैस्त्वयन्तेष्वपि गीयते ॥ १०९७ ॥

स्वर्गशब्दोऽप्यात्मनो वाचवस्तस्य यथोक्तफलत्वं गमयतीत्याह । स्वर्गेति । यो हि
प्रत्यगात्मा स्वप्रकाशत्वाद्वाच्यत्वाद्युक्तं रूपमनतिवन्मन्थं स्थितं स स्वर्गशब्दवाच्यत्वादुभ-
यविप्रफलत्वभाव इत्यर्थः । स्वर्गकामादिदान्ये स्वर्गशब्दस्वार्थान्तरे प्रयोगवदात्मनि
प्रयोगो न भाति तत्कुतोऽस्य स्वर्गशब्दवाच्यत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । स्वर्गमिति । स्वर्गं
लोकमिति ऊर्णो विमुक्तोऽदृष्टर्हर्षा एववित्स्वर्गं लोकमेत्यनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतिष्ठित-
न्तीत्यादिवाक्यैर्वेदान्तेष्वाम्ना स्वर्गशब्देनानतिशयपुमर्थो विवक्षितस्तद्वन्मेवाऽऽत्मन्यपि
प्रयोगदर्शनादात्मनि प्रयोगाददिरसिद्धेत्यर्थः ॥ १०९७ ॥

स्वर्गं पुमर्थमुद्दिश्य सर्वप्राणभृतामियम् ॥

वाङ्मनःकायचेष्टा स्याद्याऽपि तत्साधनोपमा ॥ १०९८ ॥

द्विविधोऽपि पुमर्थः स्वर्गश्चेत्कर्म्मभिरेश तत्सिद्धिः स्वर्गोद्देशेन यागादिविधानादतो
नार्थो वेदान्तरम्भेनेत्याशङ्कते । स्वर्गमिति । सर्वेषामप्यभिकृतानामुक्तं स्वर्गमुद्दिश्य
त्रिविधप्रवृत्तिदर्शनात्प्रवृत्तिसाध्यापूर्ववशादेव तत्सिद्धेर्नार्थो वेदान्तरम्भेनेत्यर्थः ।
मोक्षहेतुज्ञानयोगिश्रवणादिचेष्टया ज्ञानद्वारा मोक्षार्थं वेदान्तरम्भपाशाङ्क्यं तयाऽपि
स्वर्गस्येव सिद्धेस्तस्य मोक्षत्वात्तस्य च कर्मभिरैव लाभान् वेदान्तरम्भोऽर्थवानित्याह ।
याऽपीति ॥ १०९८ ॥

उत्पत्त्याद्यर्थनिष्ठानां सर्वेषामपि कर्मणाम् ॥

स्वर्गे नैवाधिकारोऽस्ति दस्य सिद्धत्वतः स्वतः ॥ १०९९ ॥

वार्तिकम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २९१

उत्पत्त्यासिविकृतिसंस्कृतीनामन्यतमहेतवः सर्वाणि कर्माणि तेषां कूटस्थनित्यानति-
शयानन्दात्मनि स्वर्गे न व्यापारस्वस्य स्वतःसिद्धत्वेनासाध्यत्वात्स्वर्गभासे तु व्यापार-
स्तेषामिति परिहरति । उत्पत्त्यादीति ॥ १०९९ ॥

स्वात्मसाध्यातिरेकेण सर्वमेव हि साधनम् ॥

नालं साध्यान्तरायेह किंन्वसाध्यार्थसिद्धये ॥ ११०० ॥

मुख्यस्वर्गस्यासाध्यत्वं कैमुतिकन्यायेनाऽऽह । स्वात्मेति । इहेति साध्यसाधनव्यव-
हारभूमिरुक्ता । साधनं हि सर्वमेव स्वसाध्यमर्थं साधयति न तु तदतिरेकेण साध्यान्त-
रसिद्धये प्रभवत्यसाध्यस्य पुनरर्थस्य मुख्यस्वर्गस्य सिद्धये साधनमशक्तमिति किमु
वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ११०० ॥

यथोक्तपुरुषार्थस्य यद्यप्याप्तस्वभावेत्ता ॥

(५३)

आत्मस्वभावतो नाऽऽप्तिस्तेषाऽप्यज्ञानहेतुतः ॥ ११०१ ॥

कर्माप्ताव्यत्येऽपि यथोक्तपुरुषार्थकस्वर्गस्याऽऽत्मत्वेनाऽऽसत्याद्वैत्वमपेक्षत्वात्कृतं
वेदान्तरम्भेनेत्याशङ्क्याऽऽह । यथोक्तेति ॥ ११०१ ॥

अविद्याव्यवधानस्य नाऽऽत्मज्ञानातिरेकतः ॥

प्रभवस्तिः कर्मभिः कर्तुं शक्या तेषाममानतः ॥ ११०२ ॥

अज्ञानादुक्तपुरुषार्थनासावपि कर्मभिरेव तन्निवृत्तेरलं वेदान्तरम्भेनेति चेन्नेत्याह ।
अविद्येति । कर्मणामतद्व्यसक्तत्वे हेतुमाह । तेषामिति ॥ ११०२ ॥

व्यञ्जकं विरहय्यान्यत्साधनं कारकात्मकम् ॥

तदभिव्यक्तये नालं स्वतःसिद्धस्य वस्तुनः ॥ ११०३ ॥

अमानत्येऽपि कर्मणां वस्तुव्यञ्जकत्वादालोक्यदज्ञानतमोनिवर्तकत्वमित्याशङ्क्य
हेत्वसिद्धिमाह । व्यञ्जकमिति । कारकात्मकं कर्म हित्वाऽन्यत्साधनमक्षादिव्यञ्जकं
कर्मणि व्यञ्जकत्वाद्देरित्यक्षरार्थः । हन्ताक्षादिरेवाऽऽत्मानं व्यञ्जयंरुदज्ञानं निरसिप्य-
त्युपनिषदारम्भस्तु वृथेत्याशङ्क्याऽऽह । तदिति । अक्षादि सर्वनामार्थः । नहि तद्वस्तु-
नोऽभिव्यक्तये शक्तं तस्य स्वतःसिद्धस्य तत्साधकतया तदनपेक्षत्वादित्यर्थः ॥ ११०३ ॥

कर्मभिर्नापनीतोऽतः प्रत्यङ्मोहोऽप्रमाणतः ॥ ११०४ ॥

यावच्च सम्यग्बिज्ञानवह्निनाऽसौ न दह्यते ॥

न तार्वाकचिदप्याप्तं सुखं दुःखविवर्जितम् ॥ ११०५ ॥

कर्मणामक्षादीनां चाऽऽत्माव्यञ्जकत्वे तदज्ञानानिवर्तकत्वं फलतोत्याह । कर्मभि-
रिति । अक्षादीनामुपलक्षणमेतत् । अत शब्दार्थमाह । अप्रमाणत इति । प्रमाणत्वेऽपि
न चक्षुपेत्यादिद्युतेरक्षादीनामतद्वोचरत्वादित्यर्थः । तर्हि माऽज्ञानं निवर्तिष्ट सत्येव तस्मि-

नकर्मणा मोक्षः स्यादित्याशङ्क्य यावद्धीत्यादिभाष्यतात्पर्यमाह । यावच्चेति । तत्त्वज्ञानादज्ञाननिवृत्त्यभावे सुखप्राप्तिर्दुःखोच्छित्तियेत्वेवलक्षणो मोक्षो न सिध्यत्यज्ञाननिवृत्त्यनतिरेकात्तस्येत्यर्थः ॥ ११०४ ॥ ११०५ ॥

नालं विमुक्तये काम्यं यदि नाम तथाऽपि तु ॥

पुंसो वैराग्यहेतुत्वादुपकार्येव तन्मतम् ॥ ११०६ ॥

कर्मणामज्ञानाध्वंसित्वेन साक्षान्मोक्षहेतुत्वे तेषामत्यन्तानुपयोगो मुक्तावित्यननुष्ठेयतेत्याशङ्क्याऽऽह । नालमिति । काम्यशब्देन नित्यादेरपि ग्रहः । एतावन्मैव काम इति श्रुतेः । कर्मणां साक्षान्मोक्षहेतुत्वेऽपि चित्तशुद्ध्यादिद्वारा तदुपयोगितेत्यर्थः ॥ ११०६ ॥

असह्यदुःखफलतः स्वकार्यविनिवृत्तिश्च ॥

विरक्तिहेतुतः कर्म प्रतिपिद्धं यथा तथा ॥ ११०७ ॥

अपि काम्यं कृतं सर्वं दुःखात्मकफलत्वतः ॥

आविरिज्जपात्स्वकार्येभ्यः स्यादेव विनिवृत्तये ॥ ११०८ ॥

ननु तत्तद्विध्युद्देशस्य फलं हित्वा कथं कर्मणां वैराग्यहेतुत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । अस-
हेति । यथा निपिद्धं हननादिकर्म श्रमकराद्याप्तिरूपमुदु सहफलत्वानिषेधशास्त्रार्थज्ञान-
यत्कृतो वैराग्यहेतुतया स्वयमननुष्ठीयमानं स्वफलात्पुंसो निवर्तकं तथा काम्यादिकमपि
कर्म गर्भवासाविदुःखफलत्वात्तस्य पुंसो हिरण्यगर्भान्तफलेभ्यो वैराग्यहेतुत्वेन सप्ताथ-
नकर्मत्यागद्वारा श्रवणादिपूर्व सम्यग्ज्ञानमाषाद्य मोक्षे पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ ११०७ ॥
॥ ११०८ ॥

इत्युक्तप्रतिपत्त्यर्थमाजगामोच्चरं वचः ॥

एकवाक्यत्वमेवं च वेदस्य स्यादसंशयम् ॥ ११०९ ॥

सम्यग्धीरेव साक्षान्मोक्षहेतुर्न कर्म प्रनाड्या तु तदुपयोगात्पुकार्यपरं यावद्धीत्यादि-
भाष्यमिति निगमयति । इत्युक्तेति । कर्मणां शुद्ध्यादिद्वारा ज्ञानहेतुत्वं तस्यैव मुक्ति-
हेतुत्वेवं संकल्पे सति काण्डयोरेकवाक्यत्वसिद्धिर्विधान्तरेण तदुपयोगस्त्योक्तत्वात् वैक-
वाक्यत्वसंभवे तत्प्राप्तौ युक्तोऽतल्लयोरेकवाक्यत्वार्थमुक्त्वा संगतिरुपेक्षेत्युक्तसंभवे प्राप-
कान्तरमाह । एकवाक्यत्वमिति ॥ ११०९ ॥

दक्षिणोदगधोगत्या प्रत्यगज्ञानमुदधीः ॥

वम्भ्रमीत्यनिशं दुःखी पुमान्कर्मपुरःसरः ॥ १११० ॥

कर्मकाण्डस्य वैराग्यद्वारा मोक्षे प्रवेशं प्रदर्श्य वैराग्यार्थं कर्मफलं प्रपद्यन्कर्मफलरा-
गद्वेषादीत्यादिभाष्यार्थमाह । दक्षिणोति । स्वाज्ञानादविवेकी यमं करोति तेन विविध-
गत्या मदासंतसम्पन्नाः संसरतीत्यर्थः ॥ १११० ॥

काम्यैर्दक्षिणमन्वेति ज्ञानयुक्तैस्तथोत्तरम् ॥

निपिद्धैर्धाप्यधोजन्म कर्मसंभारसंभृतः ॥ ११११ ॥

उक्तामेव गतिं विभजमानस्तत्र केवलमित्यादिभाष्यार्थमाह । काम्यैरिति । केवलै-
रिष्टादिभिरिति यावत् । दक्षिणं धूमाद्युपलसितं पितृणां पन्थानमित्यर्थः । उत्तरमधि-
राद्युपलसितं देवयानमध्वानमित्यर्थः । अन्वेतीत्यन्वयार्थं तथेत्युक्तम् । चकारः समुच्च-
यार्थः । पूर्ववदन्वयार्थोऽपिशब्दः । कर्मसंभारसंभृत इत्यस्य सर्वत्र संबन्धः ॥ ११११ ॥

धर्माधर्माशिसाम्ये च मनुष्यत्वं प्रपद्यते ॥

ब्रह्माद्या स्थावरान्तैर्ब्रह्मं प्रत्यगज्ञानहेतुजा ॥

नामरूपेहचित्राऽऽद्या स्वप्नमायेन्द्रजालवत् ॥ १११२ ॥

साम्ये चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे । धर्मेति । त्रिविधमपि कर्मफलं वैराग्यार्थं संक्षेपेणो-
पसंहर्तुमेवमित्यादिभाष्यं तद्विभजते । ब्रह्माद्येति । एषा हि संसारगतिरुक्तरीत्या
निष्कृष्यमाणा ब्रह्माद्या स्थावरान्ता सेवोत्कृष्यमाणा स्थावराद्या ब्रह्मान्ता सा च सर्वा
स्याविद्याजन्या नामादिभिर्विनिवृत्तत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । ईहन्मीहक्षेष्टा कर्मेति
यावत् । स्वयमेव तर्हि संसारगतिरज्ञानजत्वाद्बन्धवर्णनपरवत्तद्व्यतीत्याशङ्क्य विशिनष्टि ।
आद्येति । तस्या नानाविधत्वं दर्शयन्नज्ञानजत्वे दृष्टान्तमाह । स्वमेति ॥ १११२ ॥

धर्माधर्माद्युपादानसाधना नश्वरी गतिः ॥ १११३ ॥

व्याकृतं नामरूपाभ्यां यद्यपीदं श्रुतौ श्रुतम् ॥

आत्मतत्त्वज्ञानाभिष्यक्तेर्नाभिष्यक्तं तदुच्यते ॥ १११४ ॥

धर्माधर्मसाधनकृतेत्यस्यार्थमाह । धर्मेति । उपादानमनुष्ठानं साधनशब्दो निमित्त-
परः । त्रिविधं कर्मफलमनर्थरूपमेवाविद्याकृतत्वादित्युक्तं तत्रैव हेतुन्तरमाह । न-
श्वरीति । ननु संसारगतेराविद्यत्वमयुक्तं प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रि-
यतेति श्रुतौ च नामरूपात्मना जगतो व्यक्तिप्रवणान्न च प्रामाणिकस्याऽऽविद्यत्वोप-
त्तिरित्याशङ्क्य तदेवेदमित्यादिभाष्यतात्पर्यमाह । व्याकृतमिति । प्रत्यक्षादिगम्यत्व-
मिदमित्यनुज्ञायते । यद्यपीत्युक्तत्वात्तथाऽपीति वक्तव्यम् । अगतः स्वरूपमात्मा तन्ना-
भ्यस्तत्वात्तस्मादात्मतत्त्वेऽनभिष्यक्ते प्रत्यक्षादिना श्रुत्या च व्यक्तमिव दृश्यमानमपि
तदव्यक्तमेवेति न तस्याऽऽविद्यत्वसतिरित्यर्थः ॥ १११३ ॥ १११४ ॥

अविद्यातिमिरोच्छिन्नौ नानाविष्कृतमणवपि ॥

कार्यकारणवद्वस्तु नानपास्तं तमोऽप्यतः ॥ १११५ ॥

आत्मन्यव्यक्ते न कस्यचिद्व्यक्तिरित्युक्त्वा तस्मिन्यक्ते सर्वं व्यक्तं भवतीत्याह ।
अविद्येति । आत्मज्ञानात्तदज्ञानध्वस्तावपि न सप्रस्तवमुच्यतेस्तदावरणस्य तमसः
सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽत्माज्ञानरूपैव तमस्त्वान्मैवमित्याह । नेत्यादिना । आत्मज्ञानमतः-
शब्दार्थः ॥ १११५ ॥

यत एवमतः भृत्यभ्यायात्म्यप्रतिपत्तये ॥

मारब्धेयं प्रयत्नेन वेदान्तोपनिषत्परा ॥ १११६ ॥

यस्मादात्मनि ज्ञाते सर्वपुरुषार्थसमाप्तिरज्ञाते च सर्वानर्थसिरिह चेदवेदीदय-
सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिरिति श्रुतेस्वस्मादात्मज्ञानार्थत्वेन साधनवतुष्टय-
सपन्नमधिकारिणमधिकृत्य वेदान्तारम्भ सभक्तोत्प्रेतस्माद्विरक्तस्येत्यादिभाष्यार्थमाह ।
यत इति । आरम्भस्य प्रयत्नो नामाधिकार्यादिसाहित्यम् । परेत्युपा वा अश्वस्येत्याद्या
न्याचिख्यासितेति यावत् । अस्योपनिषत्पदस्य ब्रह्मविद्यार्थत्वव्यासेधार्थं वेदान्तविशेष-
णम् ॥ १११६ ॥

यथोक्तफलसिद्ध्यर्थमारब्धोपनिषदिति ॥

ब्रह्म वा इदमित्यादि कस्मान्नाऽऽरम्भ्यतेऽधुना ॥ १११७ ॥

एवमुपनिषदारम्भे समर्थते सत्युपा वा अश्वस्येत्यारम्भ्य तदारम्भमाप्तिपति । यथो-
क्तेति । ब्रह्मज्ञानं यथोक्तं फलं तदर्थमेवोपनिषदारब्धा चेद्ब्रह्म वा इदमयं आसीदित्या-
रब्धव्यं तस्मादारम्भ्य ब्रह्मज्ञानोक्ते । उपा वा अश्वस्येत्यारम्भ्योपनिषदारम्भस्तु न युक्तः ।
साक्षादत्र ब्रह्मविद्यानुकेरित्यर्थः ॥ १११७ ॥

येषामनधिकारोऽत्र स्वप्नेष्वकर्तारो भवेत् ॥

इत एव तु विज्ञानात्तेषां तत्फलकीर्तनम् ॥ १११८ ॥

अस्मादारम्भोपनिषदारम्भेऽभीष्टं फलमभिधेत्तमानं प्रथममश्वमेधोपासनफलवाचि-
नोऽस्य त्वित्यादिभाष्यस्यार्थमाह । येषामिति । अश्वमेधानधिकारिणा ब्राह्मणादीनां
तत्फलार्थिनामस्मादेवोपासनात्तदाप्तिरिति मत्वा श्रुतौ तदुपासनोक्तिरित्यर्थः ॥ १११८ ॥

कर्मगोचरतैवात्र विज्ञानस्यापि चेन्मतम् ॥

विकल्पश्रवणान्यैवं कर्मणा विययाऽधवा ॥ १११९ ॥

कर्मविषयत्वमित्यादिषोडशभाष्यं विभजते । कर्मेति । अश्वमेधे यदुपासनं तस्याप्य-
श्वादिवस्तच्छेषत्वेन पुरुषार्थत्वात् पृथक्फलत्वमङ्गेषु स्वतन्त्रफलाभावादित्यर्थः । कर्तव्यं
मिदं ज्ञानं न पुनर्यमित्ययुक्तमश्वमेधेन कर्मणा तदुपास्त्या वा फलमिति विकल्पश्रुतेरत-
स्तुल्यफलत्वात्फलवत्त्वं विद्याकर्मणोः सममिति भाष्यस्य नगर्थं वदन्नुत्तरमाह । विक-
ल्पेति ॥ १११९ ॥

यजते योऽश्वमेधेन यथैवं वेदं तं क्रतुम् ॥

फलं तुल्यं तयोर्युक्तं कर्मिणो विदुषस्तथा ॥ ११२० ॥

सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्या योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेव वेदेति
भाष्योक्तः । विकल्पश्रुतिमुदाहरति । यजत इति । एवमित्यनुष्ठानक्रमपरामर्शः । तमि-
त्यश्वमेधोक्तिः । सति विकल्पश्रवणे फलितमाह । फलमिति ॥ ११२० ॥

उपास्तेरपि कर्मत्वादन्वमेधकतोरिव ॥

नातो धियोऽर्थवादत्वं तद्विवेनितरां न च ॥ ११२१ ॥

उपास्तिफलश्रुतेरर्थवादत्वमाशङ्क्य विद्याप्रकरणे चेत्यादिभाष्येण परिहरति ।
उपास्तेरिति । अन्वमेधकदुपास्तेरपि कर्मत्वाद्विहितत्वाच्च फलश्रुतेर्नार्थवादतेत्यर्थः ।
धियः फलश्रुतेरित्यध्याहारः । न च य एवं वेदेति विहितस्याप्युपासनस्य प्रयानादि-
साम्यं विकल्पश्रुत्या क्रतुतुल्यत्वदृष्टेरित्यत शब्दार्थः । तद्विवेक्षस्या उपास्तेर्यं एवं
वेदेति विधानादिति यावत् । हेतुद्वयकृतो विनिश्चयो नितरामित्युक्तः ॥ ११२१ ॥

एतावदेव चेदत्र भवतैवं विचक्षितम् ॥ ११२२ ॥

प्रयोजनं तत्सुकरं विध्युद्देशेऽपि भाषितम् ॥

विद्याप्रकरणे तस्य त्वान्नायः किमितीर्यताम् ॥ ११२३ ॥

उक्तमन्वमेधोपासनं न क्रत्वर्थं किंतु पुरुषार्थं तत्र आधिकारोऽन्वमेधक्रत्वन्वभिका-
रिणामपीत्येतावदेव चेदिष्टमेवं सत्यस्मिन्नुपासने कर्मप्रकरणस्थेऽपि त्वदिष्टं सर्वं सुकरमेव
वक्तुमतोऽत्र विद्याप्रकरणे नास्याध्ययनं युक्तमिति चोदयति । एतावदिति ॥ ११२२ ॥
॥ ११२३ ॥

सोऽपि ज्ञानेन संयुक्तो ह्यमेधो महाक्रतुः ॥

संसारफल एवेति गृह्यस्यद्वयतयोच्यते ॥ ११२४ ॥

सर्वेषां चेत्यादिभाष्येणोत्तरमाह । उच्यते इति । उच्यतेऽशेषयज्ञानां क्रतुरादौप
उच्यते । सर्वमायश्चित्त्वं सर्वभेषजत्वं सर्वपापनिवर्तकत्वमित्यादिविभूतिभूतेर्द्रष्टृप्रहत्या-
श्वमेधाम्या न पर पुण्यपापयोरिति स्मृतेश्चाम्य क्रतुमुख्यत्वमवधेयमित्यर्थः । अन्वमे-
धस्य पुण्यकर्मश्रेष्ठत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह । सोऽपीति । उपास्तिपुक्तस्याध-
मेधस्य महत्त्वे तस्यैव मोक्षहेतुत्वमन्यथा महत्त्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । संसारेति ।
अज्ञानाया हि मृत्युः स वै नैव रेमे सोऽविभेदिति भयारत्यादिश्रवणादुपास्तिपुक्तक्रतु-
फलस्य सूत्रस्य बन्धमध्यपातित्वाद्विशिष्टोऽपि क्रतुर्न मुक्तये पर्याप्नोति महत्त्वं च क्रत्व-
न्तरापेक्षया फलान्तिरेकादिति यावत् । तथाऽपि किमिति विद्यारम्भे बन्धफलत्वमस्योच्यते
तत्राऽऽह । गृह्यतीति ॥ ११२४ ॥

प्रत्यग्वोधातिरेकेण साधनान्तरनिस्पृहाः ॥

निर्ज्ञाताशेषकर्मोत्थफलफल्सुत्वबुद्धयः ॥ ११२५ ॥

कथमस्य बन्धफलत्वकथनं विद्यायां मुमुक्षुप्रवृत्तापुण्ययुज्यते तत्राऽऽह । प्रत्यगिति ।
ननु स्वर्गादिपञ्चभिः पञ्चमत्तद्धेतुषु वैदिककर्मस्वपि स्पृहाराहित्याद्येमात्कथं साधनान्त-
रनिस्पृहत्वं तत्राऽऽह । निर्ज्ञातेति ॥ ११२५ ॥

यत एवमतः प्रत्यग्यायात्म्यमतिपत्तये ॥

प्राग्बोधेयं प्रयत्नेन वेदान्तोपनिषत्परा ॥ १११६ ॥

यस्मादात्मनि ज्ञाते सर्वपुरुषार्थसमाप्तिरज्ञाते च सर्वानर्थान्सिद्धिं चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिरिति श्रुतेस्तस्मादात्मज्ञानार्थत्वेन साधनचतुष्टय-संपन्नप्राधिकारिणमधिकृत्य वेदान्तारम्भः संभवतीत्येतस्माद्विरक्तस्योत्पादिमाप्यार्थमाह । यत इति ॥ प्राग्बोध्यं प्रयत्नो नामाधिकार्यादिसाहित्यम् । परेऽप्युपा वा अश्वस्येत्याद्या व्याचिख्यासितेति यावत् । अस्योपनिषत्पदस्य ब्रह्मविद्यार्थत्वव्याप्तेर्धार्थं वेदान्तविशेषणम् ॥ १११६ ॥

यथोक्तफलसिद्ध्यर्थमारब्धोपनिषद्यदि ॥

ब्रह्म वा इदमित्यादि कस्माद्वाऽऽरभ्यतेऽधुना ॥ १११७ ॥

एवमुपनिषदारम्भे समर्थते सत्युपा वा अश्वस्येत्यारभ्य तदारम्भमाक्षिपति । यथोक्तैति । ब्रह्मज्ञानं यथोक्तं फलं तदर्थमेवोपनिषदारब्धा चेद्ब्रह्म वा इदमत्र आसीदित्या-रब्धव्यं तस्मादारभ्य ब्रह्मज्ञानोक्तेः । उपा वा अश्वस्येत्यारम्भोपनिषदारम्भस्तु न युक्तः साक्षादत्र ब्रह्मविद्यानुक्तेरित्यर्थः ॥ १११७ ॥

येषामनधिकारोऽत्र ह्यश्वमेधकृतौ भवेत् ॥

इत एव तु विज्ञानात्तेषां तत्फलकीर्तनम् ॥ १११८ ॥

अस्मादारम्भोपनिषदारम्भेऽभीष्टं फलमभिहितसमानं प्रथममश्वमेधोपासनफलवाचिनोऽस्य त्वित्यादिमाप्यस्यार्थमाह । येषामिति । अश्वमेधानधिकारिणां ब्राह्मणादीनां तत्फलार्थिनामस्मदेवोपासनान्तदाप्तिरिति यत्वा श्रुतौ तदुपासनोक्तिरित्यर्थः ॥ १११८ ॥

कर्मगोचरतैवात्र विज्ञानस्यापि चेन्नतम् ॥

विकल्पश्रवणान्मैवं कर्मणा विद्ययाऽथवा ॥ १११९ ॥

कर्मविषयत्वमित्यादिचौद्यभाष्य विमनते । कर्मेति । अश्वमेधे यदुपासनं तस्याप्य-श्वदिवत्तच्छेषत्वेन पुरुषार्थत्वात् प्रयत्नफलत्वमद्वेषु स्वतन्त्रफलत्वावादित्यर्थः । कत्वर्थ-मिदं ज्ञानं न पुनर्यमित्युक्तमश्वमेधेन कर्मणा तदुपास्त्या वा फलमिति विकल्पश्रुतेरत-स्तुल्यफलत्वात्फलवत्त्वं विद्याकर्मणोः सममिति भाष्यस्य नञर्थं वदन्नुत्तरमाह । विक-ल्पोति ॥ १११९ ॥

यजते योऽश्वमेधेन यथैवं वेदं तं क्रतुम् ॥

फलं तुल्यं तयोर्गुणं कर्मिणो विदुपस्तथा ॥ ११२० ॥

सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्या योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेति भाष्योक्तां विकल्पश्रुतिमुदाहरति । यजत इति । एवमित्यनुष्ठानकथनपरमर्शः । तमि-त्यश्वमेधोक्तिः । सति विकल्पश्रवणे फलितमाह । फलमिति ॥ ११२० ॥

उपास्तेरपि कर्मत्वादश्वमेधकतोरिव ॥

नातो धियोऽर्थवादत्वं तद्विधेर्नितरां न च ॥ ११२१ ॥

उपास्तिफलश्रुतेरर्थवादत्वमाशङ्क्य विद्याप्रकरणे चेत्यादिभाष्येण परिहरति ।
उपास्तेरिति । अश्वमेधवदुपास्तेरपि कर्मत्वाद्विहितत्वाच्च फलश्रुतेर्नार्थवादतेत्यर्थः ।
धियः फलश्रुतेरित्यध्याहारः । न च य एवं वेदेति विहितस्याप्युपासनस्य प्रयोगादि-
साम्यं विकल्पश्रुत्या क्रतुस्यत्वदष्टेरित्यतःशब्दार्थः । तद्विधेःसास्या उपास्तेर्य एवं
वेदेति विधानादिति यावत् । हेतुद्वयकृतो विनिश्चयो नितरामित्युक्तः ॥ ११२१ ॥

एतावदेव चेदत्र भवतुं विवक्षितम् ॥ ११२२ ॥

प्रयोजनं तत्सुकरं विध्युद्देशेऽपि भाषितम् ॥

विद्याप्रकरणे तस्य त्वान्नायः किमितीर्यताम् ॥ ११२३ ॥

उक्तमश्वमेधोपासनं न क्रत्वर्थं किंतु पुरुषार्थं तत्र चाधिकारोऽश्वमेधक्रत्वनापिका-
रिणामपीत्येतावदेव चेदियमेवं सत्यस्मिन्नुपासने कर्मप्रकरणस्थेऽपि त्वविष्टं सर्वं सुकरमेव
वक्तुमतोऽत्र विद्याप्रकरणे नास्याध्ययनं युक्तमिति बोधयति । एतावदिति ॥ ११२२ ॥
॥ ११२३ ॥

सोऽपि ज्ञानेन संयुक्तो हयमेधो महाक्रतुः ॥

संसारफल एवेति प्रवृत्त्यद्गतयोच्यते ॥ ११२४ ॥

सर्वेषां चेत्यादिभाष्येणोत्तरमाह । उच्यत इति । उच्यतेऽशेषज्ञानां क्रतुराडेप
उच्यते । सर्वप्रायश्चित्तत्वं सर्वमेपनत्वं सर्वपापनिवर्तकत्वमित्यादिविभूतिभुतेर्घसहस्या-
श्वमेधस्या न परं पुण्यपापयोरिति स्मृतेश्चाम्य क्रतुपुण्यत्वमवशेषमित्यर्थः । अश्वमे-
धस्य पुण्यकर्मश्रेष्ठत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह । सोऽपीति । उपास्तियुक्तस्याश्व-
मेधस्य महत्त्वे तस्यैव मोक्षहेतुत्वमन्यथा महत्त्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । संसारेति ।
अज्ञानाया हि सृष्ट्यु स वै नैव रेमे सोऽविभेदिति भयारत्यादिश्ववणादुपास्तियुक्तक्रतु-
फलस्य सूत्रस्य बन्धमध्यपातित्वाद्विशिष्टोऽपि क्रतुर्न मुक्तये पर्याप्नोति महत्त्वं च क्रत्व-
न्तरापेक्षया फलातिरेकादिति भावः । तथाऽपि किमिति विद्यारम्भे बन्धफलत्वमस्योच्यते
तत्राऽऽह । प्रवृत्तीति ॥ ११२४ ॥

प्रत्यम्योधातिरेकेण साधनान्तरनिस्पृहाः ॥

निर्ज्ञाताशेषकर्मात्यफलफल्युत्पन्नबुद्धयः ॥ ११२५ ॥

कथमस्य बन्धफलत्वकथनं विद्याया मुमुक्षुप्रवृत्तावुपयुज्यते तत्राऽऽह । प्रत्यगिति ।
ननु स्वर्गाद्विषमिलोपसंगमात्तदेतुषु वैदिककर्मस्वपि स्पृहाराहित्यायोगात्कथं साधनान्त-
रनिस्पृहत्वं तत्राऽऽह । निर्ज्ञातेति ॥ ११२५ ॥

मुमुक्षवः प्रवर्तेरन्वर्थं नामाऽऽत्मवेदने ॥ ११२६ ॥

संसारफलता काममस्तु काम्यस्य कर्मणः ॥

नित्यानामफलत्वाच्च मुक्तिरेवास्तु तत्फलम् ॥ ११२७ ॥

तर्हि स्वर्गादाविन मोक्षेऽपि न मूहा वैदिकफलत्वाविशेषात्कुतो विद्याया प्रवृत्तिस्त
घाऽऽह । मुमुक्षव इति । निश्चयेन ज्ञातानामशेषवैदिककर्मणा यानि फलानि तेषा
फल्युत्पत्तयस्त्वयस्त्व तद्विषया शुद्धिर्येषा विवेकिनामनुमानागमाम्यामुत्पद्यते ते यदा ब्रह्म
प्रधानस्याश्रमेधत्स्योपासनसहिततयापि संसारफलत्व तदा स्वल्पीयसामग्रिहोत्रादीना कि
वाच्य संसारफलत्वमित्यभिप्रायास्मिन्कर्मराशौ बन्धहेतावनमिलापिण सन्त साधनच-
तुष्टयविशिष्टा ज्ञानमपेक्षमाणास्तदुपाये श्रवणादावेव सर्वकर्मसंन्यासपूर्वके बंध प्रवर्तेरन्ति-
त्याशयवती श्रुतिरूपासना विचारम्भेऽभिदधौ तेनोपा वा अश्वत्थेत्यारम्योपनिषदारम्भः
समाच्यतेऽस्य विशिष्टाधिकारिसमर्पकत्वादिति भाव । उक्ते सर्वकर्मणा बन्धफलत्वे
नित्यनैमित्तिकाना न तत्फलत्व तेषा विध्युद्देशे फलाश्रुतेर्मुक्तिफलत्वभावादिति चोदयति ।
संसारिति ॥ ११२६ ॥ ११२७ ॥

न ह्युत्सर्गेण सर्वेषां फलवत्त्वस्य संश्रवात् ॥

कर्मणा पितृलोकादि नित्यानामेव तत्फलम् ॥ ११२८ ॥

न सर्वकर्मैत्यादिभाष्यतात्पर्योक्त्या परिहरति । न हीति । एतान्नैव काम इति
सर्वकर्मणामविशेषेण फलवत्त्वमात्रेणैव काम्यफलत्वधृते कर्मणा पितृलोक इति श्रुत
फल नित्यादिकर्मणाममन्वतस्तेषा न मोक्षफलत्वाशङ्केत्यर्थ । पितृलोकादीत्यादिपदेन तद्य-
थाऽऽन्नस्मृतिप्रसिद्ध फल गृह्यते ॥ ११२८ ॥

फलवत्त्वे हि नित्याना काम्यत्वमिति चेन्मत्तम् ॥

नैव शुद्धिप्रमाणत्वाद्भोगनिष्ठस्य काम्यता ॥ ११२९ ॥

नित्यादेरपि फलवत्त्वे बिनादिवत्काम्यत्वादकरणे प्रत्यवायो न स्यादिति शङ्कते ।
फलवत्त्वे हीति । तद्वत्त्वमात्रेण न साकार्यमित्याह । नैवमिति । फलवत्त्वेऽपि पाप
क्षयप्रधान नित्यादि भोगप्रधान काम्यामिति विभाग । नित्याद्यकरण तु पूर्वसाचित्तदुरि
तघोतीति भाव ॥ ११२९ ॥

काम्येऽपि शुद्धिरस्त्येव भोगसिद्ध्यर्थमेव सा ॥

विद्वद्राहादिदेहेन न चन्द्र मुज्यते फलम् ॥ ११३० ॥

शुद्धिप्रधानत्वादिति वदता काम्येऽप्यानुपद्भिर्वा साऽभ्युपगताऽन्यथा प्रशानपदवि
रोधात्तदाह । काम्येऽपीति । साऽपि नित्यादिनिमित्तशुद्धिविद्योपयोगिनीत्याश-
ङ्क्याऽऽह । भोगेति । एवकारो भोगप्रतिबन्धवत्त्वव्यावृत्त्यर्थः । शुद्धेर्भोगार्थत्वमनुभ

त्रेन साधयति । विदिति । नहि वराहादिदेहे बुद्धिशुद्धिरस्त्यतो न तेन पुमानिन्द्रादि-
भोगमनुभवति । दैवेन तु देहेन प्रकृष्टशुद्धिमता तदुपभोगमागितेत्यर्थः । यद्वा विविदि-
पार्थत्वमित्यत्रोक्तं न प्रस्मर्तव्यम् ॥ ११३० ॥

नित्येषु शुद्धेः प्राधान्याद्भोगोऽप्यप्रतिबन्धकः ॥

भोगं भङ्गुरमीसन्ते बुद्धिशुद्धयनुरोधतः ॥ ११३१ ॥

नित्यादिकर्मणां पापक्षयात्फलान्तरपगमे तद्भोगस्य शुद्धिप्रतिबन्धकत्वान्न सा ज्ञान-
मुत्पादयेदित्याशङ्क्याऽऽह । नित्येष्विति । तेषु पितृलोकादियोगो भवन्नपि शुद्धेर्न
प्रतिबन्धकस्तस्यास्तत्र प्राधान्यात्सा हि प्रधानं सती भोगमनुगृही करोतीत्यर्थः । ननु
नित्यादिषु शुद्धिभोगयोरविशेषोऽस्तु शुद्धेः प्राधान्ये हेत्वद्वेष्टेयतो न तत्र शुद्धिभोगं
भोगश्च शुद्धिं प्रतिबन्धीयात्तत्राऽऽह । भोगमिति । शुद्धिर्विवेकद्वारा भोगवैतृष्यहेतुरि-
त्यर्थः ॥ ११३१ ॥

तमेतस्मित्यतश्चैवेदानुवचनादिना ॥

विरक्ताः सर्वसंसारजिज्ञासन्ते परं पदम् ॥ ११३२ ॥

ननु विरक्तानां स्वदेहधारणेऽपि निष्ठह्याणां श्रवणादिष्वप्रवृत्तेर्न विद्योत्पद्येतातो
निःश्रेयसार्थेना वैराग्यं त्याज्यमत आह । तमिति । विविदिषावाक्यात्तात्पर्यतो विहि-
तवेदानुवचनादिकर्मणि शुद्धबुद्धेर्विवेकद्वारा सर्वतो विरक्तस्य स्वदेहादावप्यास्पन्तिषी-
मास्यामनास्यातुः शमादिसहितस्य मुमुक्षोर्ब्रह्म जिज्ञासोर्बाह्यावैमुख्यद्वारेण श्रवणाद्युप-
स्थापयद्वैराग्यं नृम्यमित्यर्थः । नित्यादे शुद्धिहेतुत्वमतःशब्दार्थः ॥ ११३२ ॥

आरादेवोपकुर्वन्ति नित्यान्यात्मविशुद्धितः ॥

आत्माज्ञानाविरोधित्वात्साक्षात् त्वात्मयोधवत् ॥ ११३३ ॥

दर्शितपरिपाठ्या ब्रह्मविचारकारणत्वं कर्मणां वैराग्योपहारेणेष्ट चेन्मुक्तिहेतुत्वमेव
तेषां किं नेष्यते तत्राऽऽह । आरादिति । आत्मशब्देन मनो गृह्यते । नित्यादीनाम-
ज्ञानप्रक्षयलक्षणे मोक्षे साक्षाज्ज्ञानवद्गुणकारित्वाभावे हेतुमाह । आत्मेति ॥ ११३३ ॥

त्यक्त्वा कर्माण्यतोऽसद्भाः प्रत्यक्प्रवणबुद्धयः ॥

अपास्तरामादिमला ईसन्ते त्रं स्वमात्मनि ॥ ११३४ ॥

यतो बुद्धिशुद्धिद्वारा प्रणाख्या कर्मणां मोक्षोपायत्वं न साक्षाज्ज्ञानवदतः शुद्ध-
धियः ससाधनसर्वकर्मत्यागपूर्वके श्रवणादावधिकार इति फलितमाह । त्यक्त्वेति ।
कर्मत्यागे हेतुर्वैराग्यमिति सूचयति । असद्भा इति । ये एतन्तरेण वैराग्यं कर्मस्यजस्त-
द्विमुखा ज्ञानं चाप्राप्यान्तराग्ने तिष्ठन्ति ते सर्वपुरुषार्थबहिर्भूता शिष्टे स्पष्टमप्ययोग्या
इति भावः । विरक्तानां संन्यासिनां विद्योपायश्रवणादिषु यत्नावेवा निष्ठायाह । मत्स्य-

२१८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [सम्बन्धवार्तिकम्]

गिति । तेषामेव समाधिमाधनमपजनामाह । अपास्तेति । उक्तस्तृप्तणमुमुक्षूणा सम-
हिमप्रतिघकूटस्थप्रत्यक्तत्वासात्काराधिकारो न बहिर्भुत्वानामिति गमयति । ईक्षन्त
इति ॥ ११३४ ॥

अतोऽशेषमहानर्थहेत्वात्माज्ञानहानिकृत् ॥

मत्स्यग्याथात्म्यविज्ञानभास्करोदयहेतवे ॥

आरब्धेयं ग्रथत्वेन वेदान्तोपनिषत्परा ॥ ११३५ ॥

* शतानि दश चैकं च चत्वारिंशत्तथाऽष्ट च ॥

श्लोकाः सम्बन्धभाष्येऽस्मिन्संख्याताः संख्ययाऽखिलाः ॥ ११३६ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके सम्बन्धवार्तिकम् ॥

यतस्तत्त्वज्ञानमेव केवल कैवल्यहेतुरतस्त्वादर्थ्येनोपनिषद्ग्रन्थ सम्बन्धोत्पत्तोऽस्मादि-
त्यादिभाष्य व्याख्यास्यन्नुपसहरति । अत इति । वेदान्तार्थस्य विनोपदेश दुर्दर्शत्व
दर्शयितुमुपनिषत्पर्यायस्तेषु प्रयुज्यते । नन्वतिरोहितार्थी वेदान्ता नोपदेशमपेक्षेरन्मैव-
मतिगहनार्थत्वेन तेषा व्याख्यानसापेक्षत्वादित्याह । परेति ॥ ११३७ ॥ ११३८ ॥

सम्बन्धवार्तिकमहाम्बुधिरेष तीर्णं सत्सप्रदायपदवीकृतसेतुबन्ध ॥

सत्तर्कमानलहरागहनावगाहपूर्णं पुण्यनिचयेन पुराचितेन ॥ १ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकाया सम्बन्धवार्तिकम् ॥

* एतच्छ्लोकनिषेधसंख्यातो न्यूना वतिविच्छेदा विद्यन्ते तत्तुत इति न विधीयत । एव
ममऽपि हेतुः ।

संबन्धवार्तिकश्लोकाद्यचरणवर्णानुक्रमः ।

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
अ		अतः प्रैषादितुल्योऽयं	१५१
अकर्मकत्वादस्यादेः	१९७	अतः समीहितोपाय-	१८३
अकस्माद्भवतः सक्तेः	२२	अतः सर्वोऽपि वेदोऽयं	१६३
अक्रियाकर्तृसंबन्धे	१५४	अतः संन्यस्य कर्माणि	६७
अग्निवत्फलमोक्तत्वात्	४५	अथ निश्चयसिद्ध्यर्थं	१९०
अज्ञातत्वक्षतिकुर्वन्	२६५	अथ मानान्तरापेक्षं	१९३
अज्ञातत्वस्यमाध्यासेः	१९४	अथ मेघप्रमेदोऽपि	२२६
अज्ञातत्वाविशेषेऽपि	१९५	अथ येषामित्यादि-	२७२
अज्ञातत्वंविनामानं	२८४	अथवस्तुपृथक्त्वेन	१५८
अज्ञातावगमपेक्षत्वं	२८५	अथवस्त्वन्तरज्ञानं	२६२
अज्ञानान्तरितत्वेन	२४२	अथशास्त्रप्रमाणत्वात्	१८६
अतएवचरागादि	१४४	अथश्रवणभावार्थ-	२२१
अतएव सभागत्वं	२३८	अथ सोमादिसंबन्धे	१७७
अत एकात्म्ययाथात्म्य-	१२१	अथातोधर्मइत्युक्ते	७४
अतोऽज्ञस्यैव निःशेष-	४५	अथानधिगताभावात्	१९४
अतोऽत्र विध्यभावोऽयं	७२	अथानन्दः श्रुतः साक्षात्	१०७
अतोऽनधिगतावेशात्	२८५	अथापिकार्यविरहात्	१९१
अतोऽनभ्युपगच्छद्भिः	४७	अथाप्यवगमोमेये	२८६
अतोऽनुभव एवैको	२६८	अथाभावोऽपिवस्त्वेव	२५१
अतोऽनुभवतोलब्ध-	२६५	अथाविशेषणोऽभावो	२५३
अतोऽनुभवमुल्लङ्घ्य	२६५	अथासाधारणज्ञान-	२००
अतोयदेवसाध्यार्थ-	१८२	अथैकात्म्यार्थनिर्णयसत्	२३१
अतोऽवबोधकत्वेन	२४१	अथैतयोरिति तथा	२९
अतोऽशेषमहानर्थ-	२९८	अथोपच्छन्दनार्थानि	१२२
अत्यन्ताननुभूतेषु	२६७	अथोभयात्मकं कार्यं	२७५
अत्यन्ताप्राप्तमर्थं हि	१२५	अदुःखिनोऽपिदृश्यन्ते	२७०
अत्रचोपनिषच्छब्दो	८	अदृष्टफलतावाऽपि	२३०
अत्राप्यनर्थकं कर्म	८२	अदृष्टार्थादिदृष्टार्था	१२५
अत्रोच्यतेह्यभिप्रेतं	६३	अधिकारप्रवेशित्वं	२१०
अतःकृताधिकारोऽपि	१५९	अधिकारविचारोहि	७०
अतःप्रज्ञापतौतत्वं	१०९	अधिकारस्य सौलभ्य-	२७७
अतःप्रमाणतोऽशक्या	५८	अधिकारोऽपितस्यां	८३

श्लोकाद्यवरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यवरणानि	पृष्ठाङ्काः
अधिकारः स्वसिद्धयर्थ-	१५७	अन्वयव्यतिरेकाभ्यां	१३३
अधिक्रियन्ते येनैते	४०	अन्वयव्यतिरेकौतु	१४६
अधीतवेदवेदार्थो	९१	अपविद्धद्वयोऽप्येवं	६५
अनन्यायत्तसंसिद्धेः	७२	अपसर्प्यस्य सर्पादेः	२०७
अनभीष्टफलानां च	३०	अपिकाम्यं कृतं सर्वं	२९२
अनर्थको विधिस्तस्मात्	८३	अपिदृष्टार्थतत्कात्म्ये	१९०
अनात्मनीवनेच्छेयं	७९	अपिभेदेनयानुद्धिः	२६२
अनात्मनिप्रमेयेयं	७०	अपिज्ञास्त्रात्पत्रेऽस्मिन्	२१४
अनादिकालमज्ञानं	२८८	अपिसर्वप्रमाणानि	१६५
अनादिदृढव्यवहृत्	२४०	अपुमर्थेनियोगे च	२७६
अनादृत्य यथोक्तार्थं	१४१	अपूर्वदेवतास्वर्यं	२३७
अनारभ्योक्तिश्चापि	१०४	अप्यज्ञातफलं साक्षात्	२१२
अनावृत्तिश्चकर्मभ्यो	११५	अप्यज्ञानादिनिःशेष-	२१९
अतित्यत्वस्य धर्मस्य	२५०	अच्यनर्थाय कर्मस्यात्	८१
अनुनृदितकायो हि	१५७	अप्युपादीयमानं च	१३५
अनुपादीयमानश्च	१३५	अप्रवृत्तप्रवृत्तेश्च	१५३
अनुबन्धाभिसंबन्धात्	१८७	अप्रामाण्यप्रसक्तिश्च	५१
अनेकजन्मोपात्तस्य	३३	अब्रह्मानात्मते पदत्	२४६
अन्तरङ्गं हि विज्ञानं	११४	अभावयोगमावश्येत्	२५१
अन्तरेणापि वचनं	१३७	अभितोऽनुभवाक्रान्ता	२६८
अन्य आहुः पदार्थत्वात्	१३२	अभिधीयत इत्यादि	९६
अन्यच्छ्रेयांऽन्यदुतैव	१४	अभिन्नस्यात्मनो मोहात्	३८
अन्यतो भवने मानं	२९	अभिप्रायवतो भावात्	१४८
अन्यत्रैव न चाप्यत्र	२४६	अभिमेताऽपि न तदा	१७४
अन्यधर्मैवभिन्नं स्यात्	२५६	अभिपूतस्वरूपाणां	४७
अन्यापेक्षं पृथक्त्वं चेत्	२५९	अभिधानश्च यत्रायं	५९
अन्याभावस्य भावत्वे	२५५	अभिव्यक्तोऽयसिद्धोऽयं	१९७
अन्यार्थानुपपत्तेश्च	८५	अभेदेनैववर्तेत	२५८
अन्ये तु मन्वते केचित्	११६	अभ्युपेताव्यभिच्यक्तिः	४७
अन्येत्वाहुर्नशक्नोति	१०६	अमात्वाशङ्कासद्भावा-	६४
अन्येनान्यस्य संबन्धः	३९	अमानकं कथंचस्यात्	२६५
अन्योन्याश्रयता च स्यात्	१७८	अमीमांसकमित्युच्यैः	१६२
अन्योऽप्यनुभवोपायो	२११	अयथावस्तु सर्पादि	११३
अन्यव्यतिरेकाभ्यां	६४	अरण्याध्ययनाच्चैत	९

श्लोकाद्यवरणानि	प्रष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यवरणानि	प्रष्ठाङ्काः
अर्थवादोक्तितो याऽपि	१६५	आत्मनस्तत्त्वमेतच्च	२९०
अर्थोपेपोऽपि योग्यस्य	१३१	आत्मनोऽहं धियः सिद्धिः	२८१
अर्थोदपि न तात्पर्यं	१२३	आत्मनः कर्त्रवस्थाऽपि	१४०
अलौकिकार्थवादित्वा-	२३६	आत्मनः कर्मशेषत्वात्	२०
अवबुद्धेतुशब्दायै	१७९	आत्ममत्त्वयमागम्य	४४
अविज्ञातः प्रमाणानां	२६५	आत्मलाभेन शास्त्रं च	२२९
अविद्यायस्मरज्ञान-	९०	आत्माज्ञाननिमित्तस्य	८०
अविद्यातिमिरोच्छित्तौ	२९३	आत्मानुभवपूर्वत्वात्	५९
अविद्याया अविद्यात्व-	५७	आत्मानुभवमाश्रित्य	५९
अविद्यावानविद्यातां	५७	आत्माऽपिसिद्धिर्द् ब्रह्म	२४७
अविद्याव्यवधानस्य	२९१	आत्माब्रह्मेतिपाराक्ष्य-	२४७
अविरोधः क्रमेण स्यात्	५३	आत्माब्रह्मेतिविज्ञानं	१८९
अविश्रुतनुत्तर्य-	१९०	आत्यन्तिकसुखानर्थ-	९२
अविश्रुतमप्येवं	१५६	आत्यन्तिकसुखेच्छायां	२७२
अविशिष्टध्वन्यर्थः	१९०	आधाराधेययोगेण	२५०
अव्युत्पन्नेऽपि संवन्धे	२०४	आनन्दैकस्वभावत्वात्	२७३
अशेषानर्थविच्छेदं	२४३	आनर्थक्यभयादेव	१७०
अश्रुतात्मनिप्रेतां	६२	आप्ताशेषपुमर्थत्वात्	७९
असंकुचितचित्तप्रभः	२८७	आभासते मृपैवातो	८३
असङ्गदुःखफलतः	२९२	आभ्रायस्य क्रियार्थत्वात्	१७
असारफलसंप्राप्तिः	९३	आग्नेनिमित्तइत्यादि	३४
असिद्धार्थस्य वा सिद्धिः	१६४	आरभ्यकारकत्वेन	२७४
असिद्धं शास्त्रपुक्तिभ्यां	२३६	आरादेवोपकुर्वन्ति	२९७
असंवेद्यं सुखेनापि	२७०	आरुहाप्यवहारं	२३०
असंमृष्टात्मवोचितत्वात्	१९८	आवृत्तिश्चमसंख्यानं	२२५
अस्मत्पक्षे हि कर्तव्य-	२८८	आशङ्क्येतत्तदेवैतत्	६३
अस्मत्पक्षेऽप्यसंभिन्नं	२८३	आस्तावेदान्तमानत्वं	२७८
अहंघीरात्मनः कार्यं	२८१	आह मानान्तरेणासौ	१४५
आ		इ	
आसिष्यते वा संवन्धः	९७	इतश्चाभ्युपगन्तव्यं	१७४
आसेषतृत्वं न शब्दोक्त्यं	२०८	इति कर्तव्यतादानं	७९
आगन्तवनात्मरूपतत्	३७	इविभाल्लविशाखायां	६७
आज्ञापितार्थनिष्पत्तौ	१४३	इतोऽन्यथाकल्प्यमाने	२०४
आज्ञार्थमात्रसिद्ध्यर्थं	२७६	इच्छादीनां स्वहेतुत्वे	५०

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
इच्छाद्वेपादिरप्येवं	४९	उपोपसर्गः सामीप्ये	८
इच्छाम्येवार्थवादत्वं	४२	ए	
इज्येते स्वर्गलोकाय	४२	एकदेशो विकारोवा	८०
इत्यादिनाऽपि विज्ञानं	९१	एकरूपस्य मोक्षस्य	११६
इत्यादिनामव्युत्पत्तिः	१०	एकरूपं च विज्ञान-	११६
इत्यादिवर्तमानाशास्त्रं	२१५	एकवाक्यत्वतो यद्वा	१६४
इत्यादिश्रुतिवाक्यानि	६९	एकवाक्यावशीभावात्	११०
इत्युक्तप्रतिपत्त्यर्थ-	२९२	एकस्यामपिसत्तायां	१९५
इत्युक्तमभिसंधाय	२७८	एकार्थोपनिपातत्वात्	१९५
इत्युक्ते परिहाराय	२०२	एको देवः सर्वभूतेषु गूढः	१०९
इत्येवमभिसंबन्धः	१०१	एकं चेद्भित्तानानास्ति	२६२
इत्येवमादिभाष्यार्थः	१६८	एतमेवेति च तथा	११
इष्टापूर्तादिहेतुना-	३२	एवमत्रैकवाक्यत्वं	९३
इहत्वैकात्म्यपीयोगः	१०५	एवमेकात्म्यतात्पर्ये	२१८
इहत्वैकात्म्यवाक्येषु	१७२	एवंकार्यमुखेनेव	१३३
उ		एवंकेचिद्यवस्थाप्य	२१३
उक्तमेवतु संशीता	३४	एवं च लोकतः सिद्धो	२३९
उक्ताधिकारविषय	११	एवं चसति वेदान्त-	२०२
उक्तोऽत्र परिहारः प्रा-	६३	एवं चसति वेदान्ता	१९९
उक्तं यदपि वेदेऽस्मिन् ...	१२९	एवं चाज्ञातपाराध्यै	१३१
उच्यते लोकतः सिद्धं	२४९	एवं तर्हि न कर्माहं	३६
उच्यते विधिज्ञानो हि	२०३	एवं ते कर्मकाण्डेऽपि	१८७
उत्थितस्य पुनर्भावात्	११९	एवं निपिद्धवाक्येषु	३३
उत्पत्तिरासिः संस्कारो	७२	एवं पदार्थपरिज्ञाते	२३७
उत्पत्त्याद्यर्थनिष्ठानां ...	२९०	एवं भूतोऽप्ययं मत्स्यक-	२८८
उत्पाद्यापि मितिशास्त्रं	२२७	एवं रागादिहेतुत्वं	११७
उद्भिजेताथवाऽज्ञानात्	१२८	एवं विधिमिहेच्छन्ति	२१०
उपगमादिर्हि पित्रादिः	४०	एवं सति विधिः कस्मात्	२०३
उपचारार्थतः शास्त्रं	२४८	ऐकात्म्यज्ञानतथैत्स्यात्	३१
उपनीयेममात्मानं	८	ऐकात्म्यप्रतिपत्तेः प्राक्	२४४
उपासनं च यत्किंचित्	१००	ऐकात्म्यवस्तुनिष्ठेषु	२७८
उपासीतस्वमात्मान-	१३६	ऐकात्म्यवस्तुपायात्म्य-	२०१
उपास्तेरपि कर्मत्वात्	२९५	ऐकात्म्यवस्तुपायात्म्य-	११३
उपेयशोधनं मुक्त्वा	२४४	ऐकात्म्यविषयात्रान्यो	११

श्लोकाद्यन्तराणि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यन्तराणि	पृष्ठाङ्काः
ऐकात्म्यस्य स्वतो मुक्तेः	२२०	काम्यात्स्वर्गादिकं माभूत्	२८
औ		काम्यादि वर्जनं त्वेतत्	२८
औदासीन्यान्निषेधेषु	२४३	काम्येऽपिशुद्धिरस्त्येव	२९६
औपगवो नृपद्वयः	३९	काम्येर्दक्षिणमन्वेति	२९३
औपाधिकश्चामिध्यास्यात्	१८७	कारकव्यवहारे हि	५३
क		कारकाकारकाधियोः	५३
कथंचित्तत्त्वकर्तृत्वं	२७९	कारकं वा क्रिया वा स्यात्	२७७
कथंतेषाममानत्वं	१९९	कारणस्याप्यविद्याया	११९
कथंनित्यं भवेत्तन्मो	१८	कार्यकर्तव्यता कार्ये	१८२
कर्णोः संहतिचर्ते	५०	कार्यकारणता न स्यात्	२३
कर्तव्यताविचक्षणैव	१४६	कार्यकारणपक्षेऽपि	१०९
कर्तव्यत्वादभीष्टत्व-	१५०	कार्यकारणयोर्भिन्नौ	८१
कर्तव्याभावतत्त्वमेव	८१	कार्यतावाकृतोऽस्य स्यात्	२४
कर्तव्यो यागइत्येवं	१८२	कार्यवृद्धौ वसं व्याप्तिः	२०७
कर्तव्यः कदा इत्यादा-	१४९	कार्यसिद्ध्या फलावाप्ता-	१८७
कर्तृत्वमारमनः सिद्धं	३५	कार्यस्य शक्तितन्त्रत्वे	२५
कर्तृभोक्तृस्वरूपेऽतो	३५	कार्यस्वेनात्मना सिद्धं	१८१
कर्तृभोक्त्रादिरूपत्वं	३७	कार्याद्यदितुमानत्वं	२४३
कर्त्राद्यात्मस्वभावस्य	४८	कार्यान्तरस्य चाभावात्	१७६
कर्मकाण्डेऽधिकार्यस्मिन्	२७९	कार्यान्वयित्वे सर्वेषां	१७६
कर्मगोचरतैवात्र	२९४	कार्यार्थतावत्तद्वेष्टा	१७८
कर्मभिर्नापनीतोऽतः	२९१	कार्ये कार्यान्तराभावात्	१७७
कर्मभ्यः फलमिच्छद्भिः	२७९	कार्यैकमात्रनिष्ठत्वात्	१४१
कर्मस्वरूपबोधे हि	२१०	कार्यैकव्यतिपक्षे च	१७६
कर्माण्यतो विधीयन्ते	५२	कार्ये चान्यपरं चेति	२२०
कर्मातोऽनर्थकमुक्ता-	८१	कार्ये तदपि विषय-	१७८
कर्माधिकारवच्चात्र	२०९	कालोपबन्धः किं त्वत्र	१४९
कर्मापेक्षितकर्मादि-	१०३	कावाकार्येऽस्ति ते युक्तिः	२३४
कामप्रविलयायातः	१०८	कावायुक्तिः प्रदीपस्य	२२८
कामस्य च प्रधानत्वात्	१५३	किमत्र विधिना कार्य-	१६
कामिनाऽप्यग्निहोत्रादि-	९०	किंच ज्ञानमदृष्टार्थ-	९०
कामैकपाशाकृष्टः सन्	१७३	किंच मानादविज्ञाता-	८९
कामोपायत्वमेवायं	१२७	किंच सिद्धत्वसंन्यात्	२००
		किंचाध्यस्तादिदृष्टस्य	१७२

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
किंचानुभूयमानस्य	१३५	घ	
किंचोपाये प्रवृत्तः सन्	१७१	घट्टः स्वादिरूपत्वं	१६०
किंतुसाधनसाध्यत्वात्	९२	घटादयः प्रयासिद्धा-	२६९
किंप्रमाणमहंरूप-	२८४	घटाद्यभावइत्युक्तिः	२५३
किंवाक्यस्थानुवादत्वं	१९२	घटाद्याकारसंबद्धत्वं	२८२
किंस्वार्थमात्रनिष्ठत्वं	१७५	घटाभावे घटः सिध्येत्	२५७
कुतस्तज्ज्ञानमिति चेत्	९०	घटाभावो विरोधित्वात्	२६३
कुतः फलवतां तद्वत्	१७३	घटोऽयमिति संबन्धेन	२६३
कुतः भासं फलमिति	४२	घटो हि संबन्धेन कुर्वन्	२६३
कुर्वन्तु क्रतुमित्यादिः	१३	च	
कृत्स्नमपवचिलयः	११९	चक्षुर्द्रष्टृपि बाह्यं हि	२४०
कृत्स्नमात्राणुपादान-	२६९	चन्द्रनादिसुखोपाय-	२७१
केन चोक्तं क्रियामुक्तेः	६०	चिकित्सयेव संप्राप्य	१५
कैवल्येऽपि च तत्सक्तेः	२१	चित्रादिष्टोमयागादेः	९४
क्रियाकारकयोगे च	१५४	चोदनाभिर्नियुक्तोऽहं	७३
क्रियाकारकसंबन्धो	१४२	चोदनालक्षणत्वादि-	७३
क्रियाकाले गुणीभावात्	२८१	ज	
क्रियाचापेक्ष्यमाणापि	१९७	जटत्वात्तत्रमेयस्य	२८२
क्रियातः फलमित्येवं	१२६	जाग्रत्स्वमसुषुप्तेभ्यो	२३५
क्रियामकरणस्यानां	८४	जिह्वासितुः स्वभावोऽसा-	४५
क्रियाविधिपरत्वेन	१३६	जीर्णकृपादिबन्धनः	२४१
क्रियाविना न संसर्गः	१९७	जुहाद्यन्यभिचारित्वात्	१०३
कचिज्ज्ञातेषु दूरादि-	२४१	जुहाद्याकृतिसंपत्ति-	१०३
कचेष्टमस्यमानत्वं	२०८	ज्ञातार्थसंगतिः शब्दो	२३६
कनुप्रतीयमानस्य	१३९	ज्ञातध्रुवमनैतत्	२७४
क्षणिकत्वादित्यानापि	२५५	ज्ञातः सोऽर्थो मपेत्यत्र	१९९
क्षणीकर्मार्जितो लोकः	१४५	ज्ञानकाण्डार्थशेषत्वं	८६
क्षितिदेशेयताभावो	२५२	ज्ञानबोधेन नैवात्मा	२८३
ग		ज्ञानोत्पत्त्यादिकाश्चिज्ञा-	६८
गुणप्रधानभावो हि	२२८	ज्ञेयव्याप्त्यतिरेकेण	१९१
गुणोपपत्तिपदध्यादिः	२२२	त	
गोत्वादिमेयपक्षेऽपि	२५९	तच्चाविधाननिरास्येव	७१
गोदोहनेनेत्यत्रापि	११७	तच्छक्तेरपि विध्वंस	२४
ग्रामादिकिंचित्मात्रं	२४२		

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
सञ्ज्ञानं यस्यसंजातं	७१	तद्वशास्तु शब्दार्थः	१४७
सतलक्तेन मार्गेण	३१	तद्वासनानिरोधेऽतः	११३
ततश्च कार्यनिष्ठत्वं	२३२	तद्विरुद्धफलेशः	४४
ततश्च प्रतिभामात्रेण	१३५	तद्विशेषेऽत्र भूयस्त्वात्	११२
ततश्च प्रातिलोभ्येन	२३०	तद्विशेषैकनिष्ठत्वात्	२०४
ततश्च स्वर्गकामोयः	१५७	तन्निषेधाच्च यासिद्धिः	२३४
ततश्चाऽऽरोग्यकामस्य	१५१	तन्मूलज्ञानपातित्वात्	४१
ततश्चैवं समूहस्य	२३८	तमेतमित्यतश्चैः	२९७
ततोऽपि बाह्योद्देश्य	३८	तमेतमिति वाक्याच्च	१०६
ततः शब्दस्य सामर्थ्यं	१४२	तमोमात्रान्तरायत्वात्	२२०
ततः बोधेणवचनात्	३३	तयोरव्यतिरेकत्वात्	२४
तत्रास्मा किंस्वरूपेमाक्	२१	तस्मात्कर्तव्यतावेशात्	१५१
तत्रापिनैवशब्दस्य	१७३	तस्मात्कर्मफलं नाना-	११६
तत्राऽऽम्नायाभिधानस्य	८४	तस्मात्सर्वपदार्थानां	२०९
तत्रैहतावन्नोपाये	१७१	तस्मात्सिद्धोऽधिकारोऽत्र	९६
तन्साधनेन चावश्यं	१८	तस्मात्संसारसंबन्ध-	१३६
तत्त्वमस्यादितस्तस्मात्	२८९	तस्मादकारकः कामी	१५५
तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य	१६८	तस्मादितरतुल्यत्वात्	२०९
तत्त्वमस्यादिवाक्योक्त्य	५८	तस्मान्नसिद्धयैव	१५७
तथाच वस्तुपायात्म्य-	१८४	तस्यापिशब्दपूर्वत्वात्	२०५
तथा तयोरमानत्वे	९७	तस्याप्यनुभवसिद्धिः	२८५
तथा परनिमित्तत्वे	५०	तस्यास्य कर्मकाण्डेन	२८९
तथाऽविद्योत्पत्त्यादि	४१	विषयोप्यत एवेह	२७१
तथा संशयमिध्यात्व-	१९४	तेन निःशेषवेदोक्त-	८८
तथाऽहमेव जानामि	२६४	तेन निःसारतां बुद्ध्या	३१
तथा ककारकः कामी	१५३	तेनागमस्यतत्रस्यात्	२६९
तथैव पृथगर्थत्व-	८६	तेनानुभवसिद्धानां	२६८
तथैव शक्यतमत्त्वे	२५	तैलवर्त्यग्रयोगस्यात्	२२४
तथैव शास्त्रतपुक्ती-	२१८	त्यक्ताशेषक्रियस्यैव	१०
तदेतत्प्रेयइत्यादि	२७१	त्यक्त्वा कर्माभ्यस्तोऽसद्वाः	२९७
तदेतरत्तदर्थमि-	१७७	त्याग एव हि सर्वेषां	६६
तद्वाहीणिचमानानि	२५५	त्वत्पक्षे बहुकल्पं स्यात्	५७
तद्वायभावबोलिङ्गात्	१३६	त्वदुक्तं नैतदेवं स्यात्	२७
तद्वर्जनस्य संसिद्धेः	५१		

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
द		नचमवर्तकत्वेऽपि	१७२
दक्षिणोदगधोगत्या	२९२	नचमानेनविषये	२३३
दर्शनस्य विधेयत्वात्	२११	नचयूपादिवच्छ्रयं	१८८
दाक्षायणादावावृत्तेः	२२१	नचवस्तुनिमानत्व-	१३४
दारपुत्रधनादीनि	३८	नचसापेक्षताऽप्यस्ति	१९३
दाहपाकभकाशादि-	२५७	नचसिद्धत्वमात्रेण	१९३
दिक्षा त्वं वर्षसे भद्र	१६९	नचस्वर्गादिकार्याणां	१२४
दृष्टादृष्टप्रवृत्त्योश्च	१२७	न चानानस्वसाधार्यं	९४
दृष्टादृष्टार्थसंबन्धि-	९२	न चात्मानुभवान्यो	१४०
देवताद्रव्यकर्मादि-	५८	नचात्रचोदितःकालः... ..	२३०
देवताद्रव्ययाथात्म्य-	१११	नचात्रानुभवोल्लोको	२६७
देहात्मभावविलयः	११६	न चानपनयन्यायः	१५७
देहान्तराभिसंबन्धी	३६	न चान्याव्यापृतिस्तस्य	१८६
देहान्तराभिसंबन्धो	२८०	नचापिवाक्याद्विज्ञानं	१०३
द्रव्यादिचात्मनो रूपं	२८३	नचाप्यस्यायंवादत्वं	१०६
द्वारं न नियतं मुक्तेः	१०८	नचाप्याख्यायिकारूप-	२३२
द्वैतकत्वमतीहाभिः	१०६	नचाप्यात्मन्यविज्ञाते	२८४
ध		नचाप्यैकात्म्यशास्त्रस्य	२४७
धर्मत्वेनाप्यहंबुद्धेः	२८२	न चाभावप्रमाणात्सा	१६२
धर्मबुद्धिप्रभेदेऽपि	२५९	न चाभीष्टत्वकार्यत्व-	१५१
धर्माधर्मनिमित्तश्चेत्	२२	न चास्त्येकविषयत्वं	६३
धर्माधर्माद्युपादान	२९३	न चाहप्रत्ययात्सिद्धिः	२८०
धर्माधर्माशिसाम्ये च	२९३	न चेत्कारकतत्रोऽर्थो	२७४
धिगङ्गाद्यभिधानैस्तु	१४४	न चेत्कार्यं निष्ठागःस्यात्	२०६
धूमाभासात्तुवाष्पादः	२४५	नचेत्संभाव्यतेकर्त्ता	२७६
न		न चेदानीतनाद्रोधात्	२६७
नकर्मव्यापृतिर्मुक्ता	११३	न चेद्व्यङ्ग्यमाणत्वं	२३६
नकिञ्चित्साहसंत्वत्र	९६	न चैकात्म्यपरिज्ञान	१३२
न क्रियाकर्तृसंबन्धा	१८०	न चैकात्म्याभ्युपायस्य	२४४
नचकार्यपरत्वेऽपि	२३९	न चोद्गीथादिविषय-	१०१
नचकालत्रयास्पर्श	१८०	न जातुकामः कामाना-	१०७
नचकेवलकर्मभ्यो	१३२	न तत्र करणापेक्षा	७८
नचप्रयोगनेकत्व	२२८	न तावत्प्रक्रियेहास्ति ...	१२९
		न तावत्प्रेरणाकार्यं	१८०

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
न तावत्संभवेत्स्वर्गो	१५	नन्यापारान्तरं यस्मात्	१७१
न तु यादृच्छिकीसिद्धिः	२७	न शैल्ये शुक्लतापचिः	१७९
न तु वेदान्तवचसां	८५	न संभूययतःपादा-	२२४
न तूपनिषदां न्याय्यं	८४	न स्वरूपं लिङ्गदीनां	१८३
न त्वात्मनो निरंशत्वात्	४७	न हि तस्यानपेक्षत्वं	१४१
ननुकर्तृत्वभोक्तृत्व-	२३	नहिभावातिरेकेण	२५१
ननु कर्मणि कृत्योऽयं	१५०	नहिस्वभावो भावानां	२२
ननुकालोपबन्धोऽत्र	१४९	नह्यद्वयनिपेयः स्यात्	२५५
ननु चात्मापबोधस्य	१९	नह्यत्मज्ञानविरहात्	३६
ननु दानादिसंबद्ध-	१४५	न ह्युत्सर्गेणसर्वेषां	२९६
ननु दुर्वारसंसार-	२६९	नाकामितत्वाद्ग्राह्यादि-	१२२
ननु दोषः समानोऽयं	२०३	नाऽऽकाशस्य विशेषोऽस्ति	१०८
ननु निर्धृतश्लोकादि-	६२	नाकुर्वत्कारणं दृष्टं	२४
ननु प्रमाणविरहात्	१६१	नाक्षादिपथकं तस्य	२५३
ननु भेदाश्रितैर्वाक्यैः	२४७	नाज्ञासिपमहंपूर्व-	२६६
ननु सिद्धयथोक्तार्थे	२८९	नातोऽवतारो मानानां	५२
ननुधृतौ पुरोक्तानि	१७	नातोवस्तुनिसंभेदो	२५०
ननुक्तं कर्मशपत्त्व-	३५	नात्मन्येवात्मशब्दस्य	२३६
ननुत्वसिधिर्यद्वत्	२०९	नानन्तरफलाभावे	१५८
नन्वप्रयुक्तमप्येतत्	१७३	नानन्तरफलोयामो	१८४
नन्वभ्युदयवत्साध्या	१५	नानाविधपुण्यभिः	१७४
नन्वभ्युदयवन्मुक्ति-	१३	नानिष्पन्नस्वभावोऽपि	१४८
नन्वेवमपिमानत्व-	५२	नानेकस्यैकतान्याय्या	५४
नन्वेवमपिसिद्धः स्यात्	३६	नान्वयव्यतिरेकाभ्यां	२१७
न पदार्थो न वाक्यार्थः	१३८	नापि चाऽऽत्मातिरेकेण	१४१
न प्रत्येकमिततःसाक्षात्	६३	नापिचाव्यभिचारित्व-	१३०
न प्रमाता प्रमाणं वा	१४०	नापितल्लक्षितादृष्टिः	२२३
न प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां	१४२	नापि निःशेषवेदार्थ-	८९
नयुक्तं कामनामुक्तां	८९	नापि वाक्येन संबन्धो	१३०
नयोगोऽभावयोर्दृष्टो	२५१	नापिसांख्यप्रमासिद्ध-	२७९
नवसंख्याहृतज्ञानो	६५	नापेक्षापूरणाशक्तोः	२३७
नवा अरे पत्युरिति	१४०	नाभावयोर्मिथोयोगो	२५०
नवायोःक्षिप्रकारित्वात्	२३५	नाभ्युदयस्य मुक्तेश्च	१४
न विधिदर्शनेऽपि स्यात्	१८८	नामन्त्रैरेवं च संबन्ध-	२४६

श्लोकाद्यचरणानि	प्रमाणः	श्लोकाद्यचरणानि	प्रमाणः
द		नचप्रवर्तकत्वेऽपि	१७५
दक्षिणोदगभोगत्या	२९२	नचमानेनविषये	२३३
दर्शनस्य विधेयत्वात्	२११	नचणूपादिवच्छक्यं	१८८
दाक्षायणादावाहचः	२२१	नचवस्तुनिमानत्व-	१३४
दारपुत्रयनादीनि	३८	नचसापेक्षताऽप्यस्ति	१९३
दाहपाकप्रकाशादि-	२५७	नचसिद्धत्वमात्रेण	१९३
दिष्टा त्वं वर्षसे भद्र	१६९	नचस्वर्गादिकार्याणां	१२४
दृष्टादृष्टमदृष्ट्योश्च	१२७	न चाजानन्स्वसाध्यायं	९४
दृष्टादृष्टार्थसंबन्धि-	९२	न चात्मानुभवादन्यो	१४०
देवताद्रव्यकर्त्रादि-	५८	नचात्रचौदितःकालः	२३०
देवताद्रव्ययायात्म्य-	१११	नचात्रानुभवोल्लो	२६७
देहात्मभावविलयः	११६	न चानपनयन्यायः	१५७
देहान्तराभिसंबन्धी	३६	न चान्याव्यापृतिस्तस्य	१८६
देहान्तराभिसंबन्धो	२८०	नचापिचान्याद्विज्ञानं	१०३
द्रव्यादिचात्मनो रूपं	२८३	नचाप्यस्यार्थवादत्वं	१०६
द्वारं न नियतं मुक्तेः	१०८	नचाप्याख्यायिकाख्य-	२३२
द्वैतकत्वमतीहाभिः	१०६	नचाप्यात्मन्यविज्ञाते	२८४
ध		नचाप्यैकात्म्यशास्त्रस्य	२४७
धर्मत्वेनाप्यहंबुद्धेः	२८२	न चाभावममाप्तात्सा	१६२
धर्मबुद्धिमभेदेऽपि	२५९	न चाभीष्टत्वकार्यत्व-	१५१
धर्माधर्मनिमित्तश्चेत्	२२	न चास्त्येकविषयत्वं	६३
धर्माधर्माद्युपादान-	२९३	न चाहमत्ययात्सिद्धिः	२८०
धर्माधर्माश्रयसाम्ये च	२९३	न चेत्कारकतत्रोऽर्थो	२७४
धिगज्ञाद्यभिधानैस्तु	१४४	न चेत्कार्यं निर्गोमःस्यात्	२०६
धूमाभासालुवाप्तादिः	२४५	नचेत्संभाव्यतेकर्त्रा	२७६
न		न चेदानीतनाहोधात्	२६७
नकर्मव्यापृतिर्मुक्ता	११३	न चेदृष्टप्रमाणत्वं	२३६
नकिंचित्साहसत्वत्र	९६	न चेत्कात्म्यपरिज्ञान	१३२
न त्रियाकर्तृसंबन्धा	१८०	न चेत्कात्म्याभ्युपायस्य	२४४
नचकार्यपरत्वेऽपि	२३९	न चोद्गीयादिविषय-	१०१
नचकालत्रयास्पर्श	१८०	न जातुकामः कामाना-	१०७
नचकेवलकर्मभ्यो	१३२	न तत्र करणापेक्षा	७८
नचप्रयोजनकत्व	२२८	न तावत्प्रक्रियेहास्ति	१०९
		न तावत्प्रेरणाकार्य	१८०

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
न तावत्संभवेत्स्वर्गो	१५	न न्यापारान्तरं यस्मात्	१७१
न तु यादृच्छ्रीसिद्धिः	२७	न शौक्ये शुक्रतापचिः	१७९
न तु वेदान्तवचसां	८५	न संभूययतःपादा-	२२४
न तूपनिषदां न्याय्यं	८४	न स्वरूपं लिङ्गदीनां	१८३
न त्यात्यनो निरंशत्वात्	४७	न हि तस्यानपेक्षत्वं	१४१
ननुकर्तृत्वभोक्तृत्व-	२३	नहिभावातिरेकेण	२५१
ननु कर्मणि कृत्योऽयं	१५०	नहिस्वभावो भावानां	२२
ननुकालोपबन्धोऽत्र	१४९	नह्यद्वयनिषेधः स्यात्	२५५
ननु चात्पावषोषस्य	१९	नह्यत्प्रज्ञानविरहात्	३६
ननु दानादिसंघट्ट-	१४५	न धुत्सर्गेणसर्वेषां	२९६
ननु दुर्वारसंसार-	२६९	नाकामितत्वाद्ग्रामादि-	१२२
ननु द्यौः समानोऽयं	२०३	नाऽऽकाशस्य विशेषोऽस्ति	१०८
ननु निर्धृतश्लोकादि-	६२	नाकुर्वत्कारणं दृष्टं	२४
ननु प्रमाणविरहात्	१६१	नाक्षादिपथकं तस्य	२५३
ननु भेदाश्रितैर्वाक्यैः	२४७	नाज्ञासिपमर्हपूर्वं	२६६
ननु सिद्धेययोक्तार्थे	२८९	नातोऽवतारो मानानां	५२
ननुश्रुतो पुरोक्तानि	१७	नातोवस्तुनिसंभेदो	२५०
ननुक्तं कर्मशेषत्व-	३५	नात्मन्येवात्मशब्दस्य	२३६
ननुत्पत्तिविधिर्द्वैत-	२०९	नानन्तरफलाभावे	१५८
नन्वमयुक्तमप्येतत्	१७३	नानन्तरफलोपागो	१८४
नन्वभ्युदयवत्साध्या	१५	नानाविधपुमयाप्तिः	१७४
नन्वभ्युदयवन्मुक्तिं	१३	नानिष्पन्नस्वभावोऽपि	१४८
नन्वेवमपिमानत्व-	५२	नानेकस्यैकतान्याध्या	५४
नन्वेवमपिसिद्धः स्यात्	३६	नान्वयव्यतिरेकाभ्यां	२१७
न पदार्थो न वाक्यार्थः	१३८	नापि चाऽऽत्मातिरेकेण	१४१
न मत्येमियतःसाक्षात्	६३	नापिचान्यभिचारित्व-	१३०
न प्रमाता प्रमाणं वा	१४०	नापितल्लक्षितान्वयः	२२३
न प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां	१४२	नापि निःशेषवेदार्थ-	८९
नयुक्तं कामनामुक्तो	८९	नापि वाक्येन संबन्धो	१३०
नयोगोऽभावयोर्द्वयो	२५१	नापिसांख्यप्रमासिद्ध-	२७९
नवसंख्याहृतज्ञानो	६५	नापेक्षापूरणाशक्तेः	२३७
नवा अरे पत्युरिति	१४०	नाभावयोर्मिथोयोगो	२५०
नवायोःक्षिप्रकारित्वात्	२३५	नाभ्युदयस्य युक्तेश्च	१४
न विधिर्दर्शनेऽपिस्थात्	१८८	नात्रौरेवं च संबन्ध-	२४६

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
नालं विमुक्तये काम्यं....	२९२	निःशेषवाह्यजनःकाय-	८७
नाविद्यामन्तरेणैषां	४०	निःशेषसुखसंप्राप्तेः	१६४
नाविद्याऽस्येत्यविद्यायाः	५५	निःशेषाह्लादसंभाप्तिः	२८९
नाविनश्यन्त्यतोवक्तिः	२३	नीलादिवदभावस्य	२५३
नाविरतो दुश्चरितात्....	६७	नीलोत्पलेतुनामार्था-....	१५४
नित्यनैमित्तिकानीह	९९	नृविवक्षाव्यवायेन	२३९
नित्य प्राप्तं च विज्ञानं	११४	नैतिनेत्यादिवाक्येभ्यो	२७८
नित्यमुक्तत्वविज्ञानं	६४	नेहान्यत्राऽऽत्मनोग्रह	२४६
नित्यस्याकरणेदोषः	२९	नैतत्साधुप्रमाणानां	५९
नित्यादिकरणाच्चापि....	२८	नैतत्साध्वभ्यधाप्युचैः	१३६
नित्यादेःफलमिष्टं चेत्....	३०	नैतदेवमविज्ञात	३७
नित्येषुशुद्धेऽप्राधान्यात्	२९७	नैतदेवं यतोऽशेष-	५२
निदाघशीतवद्यस्मात्	२५	नैतदेवंयतोऽशेषा-	११८
नियतोपायसाध्यत्वात्	२४२	नैतदेवं सुखेप्साया-	२८९
नियोगपक्षमाधित्य ...	२१९	नैतावताऽपराधेन	२३५
नियोगवर्त्तनाच्चेयं	१३७	नैवकार्यैरुनिष्ठानि	१६९
नियोगं शब्दतो बुद्ध्या	२०५	नैवमुत्सर्गतोयस्मात्	१९०
नियोगस्यापिकार्यत्वं	२००	नैवाविद्याकृतैवासी	८२
नियोगेलौकिकेचापि	१९५	नैवकर्त्रीदिदेहान्तान्	४०
नियोगोऽप्यप्रमाणो	२०८	नैवक्रियाभ्य एवास्या	१९
नियोगोनप्रतीयेत ..	१७६	नैवं तद्धेतुतद्वृत्त	२०
नियोगोऽपिनियोग्यस्य	१८०	नैवं न कामसमाप्त्या	१०७
निरन्तरायतोऽशेष-	७९	नैवं नियोगनिष्ठत्वात्	१९६
निरंशस्यनचाप्यंश	२८४	नैवं भेदेन संसिद्धे	२७०
निवर्ततापि कामेभ्यः	१०७	नैवं यान्तरतःसिद्धेः	१२२
निवृत्तावेवानिःशेष	८०	नैवं शब्दार्थयोरैक्यं	१९६
निषिद्धकाम्यकर्मादि	२६	नैवं सत्यनपेक्षत्वं	१९६
निषिद्धकाम्ययोस्त्यागात्	१९	नैपदोपोनरज्ञान-	१९५
निष्पादितनियोगस्य	१८४	नौष्ण्यात्मको भितोवक्तिः	५३
निहत्यानर्थमूलंस्वा ...	९	न्यायेन वक्ष्यमाणेन	८७
निःसामान्यविशेषेण	२८६	न्याय्यो नियोगस्तत्रैव	१७२
निःशेषकर्णग्राम	२६६	प	
निःशेषकर्मसंन्यासो ..	६६	पटसंवेदनेऽप्येवं	२६४
निःशेषमावृतदृष्टि	१६०	पदार्थमात्रसंसर्गो	१७५

श्लोकाद्यन्तराणि	शृङ्गाः	श्लोकाद्यन्तराणि	शृङ्गाः
पदार्थसंगतेः कस्मात्	२०२	प्रत्यक्षश्रुतिविध्यन्त-	९५
परआहाऽऽत्मनः स्वास्थ्यं	१६	प्रत्यक्षादिनिवृत्तिश्चेत्	२६२
पराभिप्रायानियमा-	५१	प्रत्यक्षादिविरोधश्च	२३४
परायचात्मलाभत्वं	२००	प्रत्यक्षादिविरोधः स्यात्	४५
परार्थतैव सर्वत्र	६१	प्रत्यक्षाद्यभिधानेन	१६७
परार्थसंहतानात्म-	४८	प्रत्यक्षेण घटे कुदे	२३३
परिच्छेदफलत्वं हि	२२६	प्रत्यक्षोपनिषद्वाक्य-	९५
परिहार्यं तथाऽनिष्टं	२४२	प्रत्यक्षचययाऽऽसन्नं	५९
परीक्ष्यलोकान्कर्पचितान्ब्राह्मणो १४		प्रत्यम्बोधातिरेकेण	२९५
परोक्षमपि सद्वस्तु	२१९	प्रत्यग्यायात्म्यधीरेव	१२
परोक्षस्य शब्दो हि	२१५	प्रत्यग्विविदिपासिद्धौ	११
पश्येदिति मयश्चेत्	२११	प्रत्यर्थानेच शब्देऽस्मिन्	१५८
पश्चादावेवमेव स्यात्	२१३	प्रत्येकं नीलीपीतादि	२५६
पुत्राद्यमाप्तिरूपं च	२७१	प्रथमश्रवणे यत्र	२४०
पुमर्थमभिर्संधाय	२७७	प्रमाणसंग्रहोऽप्युक्तो	२८५
पुमर्थमतिपाद्यापि	२३४	प्रमाणापत्तमेतावत्	२०१
पुमानिष्टस्य संमार्तिं	२४२	प्रमातरि च मेव स्यात्	२८२
पुमान्सोऽतिथितोऽप्येवं	२६७	प्रमातात्मानमानांशौ	२२७
पुरुषार्थोऽभिर्बन्धात्	२७२	प्रमात्मानतन्मेव	२६८
पुरुषार्थोपदेष्टृत्वात्	२४२	प्रमात्रादित्रयं यस्मात्	२१८
पुंशुद्विविपणोद्यथा	१९२	प्रमितेश्च प्रमेयस्य	२२७
पुंशुपापरमसिद्ध्याऽथ	१८१	प्रमेयविषयमानं	२४९
पुंस्मृत्तैः फलकार्यं	२०७	प्रमेयादित्रयं यस्मात्	२८७
पूर्णानिःश्रेयसं तस्मात्	८३	प्रपञ्चनाशनेनाथ	११९
पूर्वेणानिश्चिते च तस्मात्	२८६	प्रपञ्चविलयेनैव	१२१
पूर्वं वस्तुतिविज्ञानं	२२६	प्रपञ्चाभिनिवेशित्व-	१२७
पौनरुक्त्यभयाच्चात्र	२३२	प्रयोगविधिशेषत्वात्	१४८
प्रतिपक्षविधिस्तावत्	१८७	प्रयोजनतत्सुकरं	२९५
प्रतिपक्षात्मयायात्म्य-	२१७	प्रवर्तकत्वं मद्यस्य	२७७
प्रतीतिर्माफलत्वाच्च	१३९	प्रवर्तनावदञ्जल्य-	१४३
प्रत्यक्त्वमद्वितीयत्वं	२४७	प्रवृत्तिलक्षणोयोगो	६६
प्रत्यक्षगम्यकार्येण	२०५	प्रवृत्तिहेतुप्रध्वस्तोः	४३
प्रत्यक्षत्वं पृथक्त्वस्य	२५८	प्रवृत्तिहेतुमात्रं च	२०७
प्रत्यक्षवेदवचन-	१३१	प्रवृत्तिहेतुभिः शेषान्	९

श्लोकाद्यचरणानि	शृङ्गाः	श्लोकाद्यचरणानि	शृङ्गाः
प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा	१७४	ब्रह्मवा इदमित्यादि	१५
प्रवृत्तेः प्रतिफलत्वात्	४२	ब्रह्मात्मतत्त्वव्युत्पत्ति-	८८
प्रवृत्तं विपश्यमान-	२६६	ब्रह्माविद्यादिदृष्टेत्	५५
प्रसंख्यानेचशास्त्रार्थे	२२९	ब्रह्मणत्वादिविज्ञान-	११२
प्रसाध्य वा प्रमाणत्वं	९८	भ	
प्राक्प्रयोगवमिसंसिद्धौ	२७५	भङ्गात्काङ्क्षद्वारे	२२
प्राग्वाधकागमात्सिद्धिः	२६९	भवद्भिरपिचैवैतत्	१७४
प्राथम्यंचात्रदुर्लभ्यं	२०६	भविष्यद्देहसंबन्धी	२७८
प्रीतेः श्रुतः प्रकपोऽपि	९३	भागान्तरप्रवेशेन	२३८
प्रेरणाऽपीह नैवस्यात्	१८३	भावनातिनवान्यत्र	८०
प्रेषादिष्वपिकृत्यानां	१५०	भावनावर्त्मनैकात्म्ये	२१९
प्रेषादिभ्यो यथैवेयं	१४८	भावस्याभावइत्यत्र	२५४
प्रवाद्येते परीक्ष्येति	१००	भावाभावपृथक्ताऽपि	२५८
प्रवाद्येते परीक्ष्येति	९५	भावाभावात्पदयोः	२५४
फ		भावार्यविषयं कार्यं	२२१
फलवत्त्वेदिनित्यानां	२९६	भावार्याः कर्मशब्दाये	७६
फलसायनशक्तिश्चेत्	२०९	भाज्युच्छेत्तुमशक्यस्ते	१२०
फलोक्तरथवादत्वं	१९	भिद्यतेहृदयग्रन्थिः	९१
फलोक्तः पर्णमण्यातु	४१	भिन्नमकरणं ज्ञानं	११५
फलनित्यस्यनापीह	३४	भिन्नाभिन्ननवोवस्तु	२४८
व		भिन्नार्थपोर्न संबन्धो	९७
बहुशोऽसंभववत्सा	६३	भेदस्यचापुमर्थत्वात्	२४९
बाष्पवन्नापिमिध्यात्वा	२४५	भेदाभेदान्मकत्वाच्चेत्	५४
बाह्येष्वर्थेष्वनामत्वात्	२४५	भेदाभेदाश्रयत्वेन	१११
बुद्धितद्वृत्तिभावोऽयं	१६१	भेदेवा यदिवाऽभेदे	५५
बुध्यते योऽनुमानेन	२०६	म	
बुभुत्सोच्छेदिनैवास्य	६५	मत्तं कार्यानिभिन्वाक्तिः	२४
बोधकं यदबुद्धस्य	२५३	मत्तं पुमर्थसिद्धयर्थं	२९१
बोधयित्वाऽपि चैकात्म्यं	२१५	मत्तं विषयसंसिद्ध्या	२७२
बोधादेवमसिध्यन्ति	२६७	मनसोवानिरोधेऽसौ	१३३
बोधाबोधौ यतोदष्टौ ..	१६१	मन्त्रार्थवादनाम्नां च ..	१५९
बोधेऽस्मिञ्शब्दतो जाते	१८९	मन्त्रोक्तोऽरिवलोटादेः ..	२७७
ब्रह्मणोऽनात्मत्वरूप ..	२४६	ममशास्त्रप्रमाणत्वात्	१८६
ब्रह्मण्यविदितेवोधात्	५६	महत्तापद्मदाकाशे	२४७

श्लोकाद्यन्तराणि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यन्तराणि	पृष्ठाङ्काः
महावाक्यप्रयोगेऽपि	१४५	यैवं मानान्तरावेशात्	१५२
मातो न भिगतत्वस्य	१५४	य	
मात्रादित्रयहानेऽपि	२१९	यच्च न ज्ञाप्यते वेदे	६१
मात्रादिबोधकं मानं	४८	यच्चाप्युक्तं श्रुतिस्मृत्योः	६०
मात्रादिसव्यपेक्षसत्	२०१	यच्चाप्येकात्म्यविज्ञानं	११२
मानव्याप्तिक्षमं चेत्स्यात्	१९४	यच्चाभाषिणिविनाकार्यं	६९
मानस्वभावमाश्रित्य	१६३	यच्चास्यासति कर्तव्ये	१६
मानादनृषः सिद्धः	२८१	यच्चोक्तं न पुमर्थोऽस्ति	६१
मानान्तरमसिद्धार्थं	२०३	यज्जेतेति विधिज्ञानं	१८९
मानान्तरानभिगतं	१९२	यज्जेतेयोऽश्वमेधेन	२९४
मानान्तरानपेक्षं चेत्	१९३	यत् आत्मतयैवेतैः	४०
मानान्तरेणसंभारं	९९	यत् एवमतो नात्र	७१
मानाभावस्य मानत्वं	२५२	यत् एवमतःभृत्यक्	२९४
मानेन विषयासिद्धौ	२१४	यतोऽनुभवतो विद्या	५६
मानं हिव्यङ्ग्यं लोके	१६३	यतो मानानिसिध्यन्ति	२८६
मान्तरानुपपेशित्वं	१४३	यतो वस्त्वनुरोधेयत्	११५
मान्तरेणापि संबद्ध-	१९८	यतो वाचो निवर्तन्ते	२१६
माभैपीरिति चोक्तेऽपि	१७२	यतोऽसिद्धानि सिध्यन्ति	२८७
मायोगेऽपि न मानत्व-	१९९	यत्त्वचोदि त्वयाऽपीय-	४१
मिथोविरोधसिद्ध्यर्थं	१०	यत्त्वसाधारणं तस्य	२००
मीमांसान्यायवत्त्वाभ्यां	७८	यन्नतो न्यायतः किञ्चित्	१७
मुक्तेश्चविन्यतो देवाः	६६	यत्रापि च मतीयेते	१७३
मुक्त्यर्थानि हि काम्यादि-	२७	यत्रापि चान्धकारादि-	२२६
मुख्यकर्तृत्वपक्षेऽपि	२८०	यथा कर्तं करोतीति	१५०
मुण्डोऽपरिग्रहोऽसिद्धो	६९	यथा च कार्यं तात्पर्यं	२३९
मुमुक्षुः प्रवर्तेरन्	२९६	यथा चास्य विरुद्धत्वं	५४
मूर्तामूर्तत्वहीनस्य	४६	यथावस्तवात्मविज्ञानं	११४
मृदापत्तिर्घटस्येव	८१	यथैव नगराध्वस्त-	१२२
मृद्ध्योमघटीकुर्यात्	२२	यथैवमात्मनोऽज्ञस्य	७१
मेघाभावः प्रमाणानां	२५३	यथैव विश्वजिह्वाग-	२१७
मेघप्रतिपन्नत्वात्	१६१	यथोक्तपुरुषार्थस्य	२९१
मैवं न वनत्रभिप्रायात्	१७४	यथोक्तफलसिद्ध्यर्थ-	२९४
मैवं प्रक्रमसंहार-	८८	यथोक्तविद्यावाधित्वा	९
मैवं भिन्नैकवाक्यत्वे	८८	यदात्वविधयाध्वस्तं	२६५

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
यदाऽनुभवकामस्य	२२०	योगोऽयं वस्तुनोदृष्टः	२५१
यदाऽपिमातरिफलं	१९१	र	
यदाऽपि मानयोग्यत्वं	१९८	रचना च पदार्थानां	२०२
यदाऽपिवस्तुवृत्तेन	१२३	रज्जुज्ञानादिसर्पादि-	१२०
यदाऽवगम्यते नान्यत्	१४६	रागाद्यासिद्धद्वय-	१२४
यदाऽवगम्यते प्रमुच्यन्ते	१०९	रागाद्युत्थप्रवृत्तीनां	१२६
यदितद्वस्तुयाथात्म्यं	२३१	रागाद्युत्थप्रवृत्तीनां	११७
यदेतत्कं प्रमाणत्वं	१६५	राजादिषु प्रसिद्धश्च	१५५
यद्भागस्याऽऽगमाद्योऽर्थः	२३८	रामो राजा यभूवेति	६१
यद्यनिर्ज्ञातसंबन्धो	१४५	ल	
यद्यप्यैकात्म्यशीः साक्षात्	६०	सन्धेहिभूतलेऽलभ्यो	२४९
यद्यर्थं कारकाधीनं	२७४	लभ्यते लौकिकोऽपीह	१३
यद्वा तत्रैव तात्पर्यं	१२३	लयनिष्ठे प्रमाणेनो	१२०
यद्वाऽनवगतोऽतोऽन्यः	१६४	लिङ्गं युज्यमानस्य	१५५
यद्वाऽनुमानमेवात्र	२०६	लिङ्गादयानकोपादेः	१४४
यद्वा विविदिपार्थत्वं	९८	लिङ्गादिश्रवणात्पुंसः	२७३
यन्निमित्ताप्रवृत्तिः स्यात्	१२८	लिङ्गादिः मेरणावाची	१८२
यममभीयमाणानि	१६२	लोकतः सिद्धमादाय	९९
यस्तुजन्मान्तराभ्यासात्	३१	लोकवश्वनुवेदेऽपि	१५१
यस्मादसतिकायैऽर्सा	३४	लोकेदर्शनसंबद्धं	२१२
यस्यानुभवसिद्धयैव	२८०	लोके इष्टं विनाऽविद्यां	३८
यस्याप्रसिद्धिर्नाशानात्	१३९	लोकेऽपि चानभिमेतात्	११७
यागादिविषयासिद्ध्या	२०१	लोकेऽपि व्याधिसंताप-	२७०
यागादिः सचनोकार्य-	१७८	लोडादेरेवश्रवणात्	१४५
यागाद्यनुष्ठितेरस्य	२७६	लौकिको वैदिकः सर्वो	१४०
यागः कार्याभिसंबन्धो	१८६	व	
याथात्म्यावगमेऽशक्त-	२१५	वक्तव्यचकथत्वेते	१२४
यावच्च सम्प्रतिज्ञान-	२९१	वचसामक्रियार्थानां	१८
यार्वात्किञ्चिज्जगत्यस्मिन्	२५२	वर्णादिग्रहणोपायो	२४८
यां काण्वोपनिषच्छलेन	६	वस्तुतत्त्वानपेक्षत्वात्	२३१
यियासतिसुधीः कश्चित्	४३	वस्तुनोऽन्यत्रमानानां	५७
युवत्यादिमान्तरं नो चेत्	२२३	वस्तुनोवार्तिनार्षि	११८
येषामनधिकारोऽत्र	२९४	वस्तुमात्रावसायित्वात्	१७३
येषामपिहिसामान्य-	२६१	वस्तुमान्तरयोग्यचेत्	१९२

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
चस्तुस्वरूपसंस्पर्श-	२४९	विनाऽपि प्रक्रियांतेन	१३०
चस्तुनीह प्रमीयन्ते	५५	विपर्ययेणयेऽप्याहुः	१२९
चस्त्वन्तरमभावश्चेत्	२५४	विमित्राकार्यकर्त्रीणां	२५७
चस्त्वात्मना विरोधश्चेत्	२५६	विमुच्यमान इत्युक्तेः	१०१
वाक्यस्यचप्रमाणत्वं	२७५	वियद्वस्तुस्वभावानु-	१६०
वाक्यार्थार्थैववाक्यं हि	२३७	विरक्तस्यतुजिज्ञासो-	३२
वाक्येनैवाभिस्वन्धः	१३०	विरुद्धं मानभावेऽपि	२४८
वाग्देवस्य मैत्रेय्या	३२	विरोधेगुणवादः स्यात्	१६६
वाग्यप्रिवद्विकारो न	४६	विशेषणं नियोज्यस्य	२२०
वारिपथ्यदनोपेतं	४३	विशेषोऽसिप्रवृत्तेश्च	१७०
वासनानामभावेऽपि	१३८	विश्वसदेव यस्येष्टं	२५१
वासनामाश्रहेतुत्वात्	१३४	विषयस्यापिकार्यत्वं	१७८
विकारेऽध्यवेक्ष्य	८२	विषयाभ्यासजास्वात्स्थ्य	२१
विकारोऽत्यन्तनिर्भिन्नो	८२	विरसवादोऽपिनाशङ्क्यो	१८४
विचार्यमाणे यत्नेन	९६	वेदस्यसिद्धे प्रामाण्ये	२४३
विज्ञानकर्मणोत्प्रेषा	११०	वेदान्तवचसांस्वार्थे	१६९
विज्ञानमानन्दमिति	७०	वेदानुवचनादीना-	९८
विज्ञानात्मविकारस्य	८१	वेदानुवचनादीनां	६८
विद्यात्ममोहतत्कार्य-	४५	वेदान्तानामतोवाच्यं	१६०
विषयस्तु कथं रागं	१२५	वेदान्तानाममानत्वं	१६५
विषावसति वाक्यस्य	६१	वेदान्तार्थापवादाय	७७
विधिनात्वेकवाक्यत्वात्	८५	वेदान्तोक्तेः प्रमाणत्वे	९७
विधिनिन्दासमावेशो	१००	वेदोऽपिशुद्धमात्मानं	२७१
विधिनिष्ठेऽपिशास्त्रेस्यात्	२१६	वेदोहिसर्वेषवाय-	९९
विधिर्नैवेकवाक्यत्वं	१६५	वेदे तु सकलासादि-	१५३
विधिर्माणेऽधिकारस्य	७०	वेदेऽनुष्ठानतात्पर्यात्	११८
विधिर्ज्ञेयोऽपियद्यर्थ-	१६७	वैदिकत्वेऽपियुक्तीनां	२२५
विधिस्वातन्त्र्यपक्षेहि	२१३	व्यञ्जकस्य समायोगो	२४९
विधिर्विनाश्रयैकात्म्यः	२१६	व्यञ्जकं विरहस्यान्यत्	२९१
विधीनां चापेक्षार्थं	१२१	व्यतीतानेकजन्योत्प-	१३७
विधेर्विध्यन्तरेऽपीष्टे	१९१	व्यपास्तानर्थसंदर्भ-	२२८
विध्यर्थशेषभावश्च	१६६	व्याकृतनायरूपाभ्यां	२९३
विध्यर्थाङ्गीकृतौत्वेतत्	१९२	व्युत्पत्त्यनवसंबन्धः	२४०
विध्यर्थाधीनसंसर्गाः	२०२	व्रीहिशब्दस्यहित्रीहि-	१३०

श्लोकावसरणानि	प्रमाणाः	श्लोकावसरणानि	प्रमाणाः
व्रीह्यादिविषयं यद्वत्....	२१०	स	
शक्तिवत्कार्ययोर्यस्मात्	२३	सत्तत्त्वापेक्षयाभेदो	१०८
शक्तिरूपेणसंबन्धो	२५	सत्तातोऽपिनभेदः स्यात्	२६०
शक्तेरनभिधेयत्वात्	१८३	सत्तावगुण्ठिताश्चेते	२६१
शतानिदशचैकंच	२९८	सत्यन्तरद्वे विज्ञाने	११४
शब्दसामर्थ्यनियमो	१४१	सत्यानृते इति तथा	६७
शब्दात्मवर्तनावुद्धौ	१४३	सदात्मैवं सर्वस्य	२५२
शब्दादात्मनिसंसिद्धे	२८०	सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः	६४
शब्दाद्यगोचरोऽर्थोऽतो	१९८	सदेवेदमितिस्पष्टं	२५२
शब्दाप्रदितदेवेद-	१९०	सद्रूपत्वापरित्यागात्	२५९
शब्दार्थत्वेदिसंबन्धो	१७४	समवायाच्चसंबन्धे	२६०
शब्दार्थोपाधयो ज्ञेते	१४७	सम्यग्धीमृदिताशेष-	४५
शब्देन ज्ञाप्यतेयद्वत्	२२५	सर्वकर्मनिरासेऽवो	५३
शमायज्ञान्वितः सर्व-	२११	सर्वकामाशनेनाऽय	१२८
शरीरारम्भकस्यैवं	४२	सर्वमात्येतिवाक्यस्य	१८९
शान्तोदान्त इति तथा	६६	सर्ववादाविरोधीच	८२
शास्त्रमावर्त्यमानंहि	२२७	सर्वविदान्तविषय-	७८
शास्त्राच्छ्रवणमात्रेण	२३२	सर्वानर्थविनिर्मुक्ते	२३
शास्त्रात्कथंचतत्सिद्धिः	२३१	सर्वानर्थाभिसंबन्धे	१३८
शास्त्रेणानभिधानेतु	२१६	सर्वेयायपिचनृणां ..	२७३
शास्त्रेऽस्मिन्वस्तुनिष्ठऽपि	२१७	सर्वेषांमुद्रतांचेतस्यात् ..	३०
शुक्लागमानयेत्युक्ते	२७३	सर्वोऽपिबेदइत्यादि-	१६३
श्रवणादेर्नचप्राप्तिः	२२२	सर्वोऽप्यनुभवात्सिद्धौ	२६६
श्रुतेऽपि स्वर्गतात्पर्ये	१२९	सहकरीभवेच्छक्तिः	२७
श्रुतेरैकात्म्यसंबन्धो	२४५	साक्षादसतिसंबन्धे	१८५
श्रुतज्ञातात्मवृत्तान्तो	२१४	साक्षादात्मावबोधेन ..	१३७
श्रुतौविलयतात्पर्ये	१२०	साक्षादेवंघसंन्यः ..	१८५
श्रुतौ स्मृतौचविहितं	१६९	साक्षादस्तिनिदृष्टेऽपि ..	१२९
श्रुत्याक्रयाभिसंबन्धो	१८५	साक्षिसाक्ष्याभिसंबन्धः	४८
श्रुत्यादिमानमभित	४१	साक्ष्यसंबन्धतः साक्षी	२८८
श्रुत्यादिमानमभित	४५	साधनादित्रयाद्वारं	१७९
श्रुत्यानैकात्म्यविज्ञानं	१०१	साधनं चाधिकारीच	१२
श्रुत्यैव तस्यचोक्तत्वात्	९८	साध्यमानं प्रसंख्यानं	२२६
		साध्यसाधनसंबन्ध	१५२

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
सापराधत्वतोमुक्तिः	३५	संसर्गधर्मतानापि	२६१
सामान्येनौपमं यद्वत्	२१२	संसर्गश्चेत्पदार्यानां	३०३
सिद्धत्वहेतुकोयोऽपि	२०१	संसारकारणाविद्या	१२
सिद्धसाध्यादिभेदेन	१७९	संसारफलताकाम-	२९६
सिद्धस्यव्यञ्जकं मानं	२७५	संस्कारमात्रकारित्वं	९२
सिद्धिर्विषयसिद्धौ चेत्	१८१	स्याणुं संभावयत्यज्ञो	३९
सिद्धेऽनवगते यस्मात्	१६७	स्वकार्योपक्षयादेव	१२१
सिद्धेऽसति विशिष्टेन	१७७	स्वत् एव महत्तत्त्वात्	१५२
सिद्धे सामान्यतो लिङ्गात्	१०४	स्वतोऽनवस्थितो यत्र	२१
सिद्धेऽसिद्धेऽथैकात्म्ये	१८८	स्वतोनुभवतः सिद्धेः	१३२
सिद्धचेदर्थयेद्वेदः	१८८	स्वतो मुक्तान्तरायस्य	१५
सुखाद्युत्पत्तिहेतूनि	१६९	स्वतःसिद्धस्य मोक्षस्य	२२९
सृष्ट्यादश्रंसंसिद्धिः	१६२	स्वधर्मं च पदं जहात्	२०४
सेवासांग्रहणीहावत्	१२५	स्वपरोभयहेतुत्वे	४९
सोऽपि ज्ञानेन संयुक्तो	२९५	स्वप्नादियुक्तिभिश्चेत्तत्	२२५
सोऽरोदीत्यादिवाक्यानां	२४३	स्वमहिम्नैव यः सिद्धः	२१९
संगतावविरोधी चेत्	२५४	स्वमेयमात्रगूरत्वात्	७८
संदिग्धनिश्चयाद्येवं	२६४	स्वयंज्योतिःस्वभावत्वात्	१३३
संनिकृष्टार्थसंमृष्ट-	२४१	स्वयंमवोषितेऽप्यर्थे	२२३
संपदां चार्थयादत्वं	८९	स्वरूपआत्मनःस्थान-	३७
संवन्धकरणाशक्तः	२४०	स्वरूपपररूपाभ्यां ..	२६२
संवन्धावगमोनापि ..	१४२	स्वरूपलाभःसिद्धश्चेत्	१९६
संवन्धिविरहेऽसिद्धौ	२५५	स्वरूपेऽवस्थितिर्मुक्तिः	२१
संवन्धं मन्यते योऽपि	२०५	स्वरूपं यद्यसाध्यं तत्	२२७
संभाव्यतेऽनपेक्षत्वं	१३८	स्वर्गशब्दाभिषद्भावं	२९०
संभाव्यमानसिद्धेर्हि	१८१	स्वर्गादिकाम्यापिपतो	२७३
संभाव्यं नानपेक्षत्वं ..	१३४	स्वर्गादिकार्यमार्गेण	१२१
संभूयफलकारित्व- ..	२२४	स्वर्गादौ यद्विज्ञातव्यं	१२४
संभूय यदि सर्वाणि	२२४	स्वर्गं पुमर्थमुद्दिश्य	२९०
संविस्सैवैह मेयोर्थो	५१	स्वव्यापारतिरोधानं	२१४
संविदेका स्वतःसिद्धा	२६४	स्वव्यापारमुखेनैव	२१४
संविद्विषये प्रमेये च	२८२	स्वसामर्थ्याद्यथाकार्ये	१८५
संशयस्तु भवत्येव	२६	स्वात्मसाध्यातिरेकेण	२९१
संसर्गकल्पनाशून्य-	२१६	स्वानन्दाभिमुखःस्वापे	२७२

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
स्वानुभूतिबलादेव	१३८	स्वामिकोपप्रसादादि-....	१४४
स्वाभाविकः प्रपञ्चश्चेत्	११८	स्वामी सन्न हि भृत्येन	७३
स्वाभाविकव्यप्यविद्येय-	२८८	स्वार्थमाश्रावसायित्वे	१७५
स्वाभ्युपेतनयस्यैव	२०८	स्वाविद्याविभवप्रसूत-	२

समाप्तमिदं सूचीपत्रकम् ।

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १६

श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचितं

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् ।

आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् ।

(तत्र प्रथमाध्यायद्वितीयाध्यायरूपो द्वितीयो भागः)

एतत्पुस्तकं वे० शा० रा० रा० काशीनाथ शास्त्री
आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसासैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१५

ख्रिस्ताब्दाः १८९३

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृत
मूल्यं सार्वरूपकाष्टकम् ।

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १६

श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचितं

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् ।

आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् ।

(तत्र प्रथमाध्यायद्वितीयाध्यायरूपो द्वितीयो भागः)

एतत्पुस्तकं वे० शा० रा० रा० काशीनाथ शास्त्री
जागाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१५

ख्रिस्ताब्दाः १८९३

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं सार्धरूपकाष्टकम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचितं बृहदारण्यकोप-
निषद्ब्राह्मणवार्तिकम् ।

आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् ।

तत्र प्रथमाध्यायद्वितीयाध्यायरूपो द्वितीयो भागः ।

(बृहदारण्यकक्रमेण तृतीयचतुर्थीध्यायौ) *

सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये

अकर्ताऽप्यश्वमेधस्य ब्राह्मणस्येह बुद्धिमान् ॥

कृत्वात्मा मृत्युरस्मीति तादात्म्यं सोऽधिगच्छति ॥ ६ ॥

अश्वग्रहाशीनामुपासनान्यत्रोच्यन्ते तानि मियो भित्तानीति वाक्यभेदमाशङ्क्याऽऽह ।
कर्तारमिति । अश्वमेधे यजमानमश्वं च कालादिदृष्ट्यास्पदं चित्तं चाग्निमर्कशाब्दितं
प्रजापतिं मृत्युशब्दवाच्यं सूत्राग्न्याश्वमेधफलं च ययोदितं सर्वदेवतात्मकं सर्वं प्रजापतिं
यो वेत्ति स क्रतोरकर्ता ब्राह्मणो वैश्यश्च क्षत्रियश्च शास्त्रार्थं विवेकी क्रतुतद्धेतुफलात्मा
मृत्युरेवाहमिति जानन्मृत्युतादात्म्यं सौत्रं पदमधिरोहति । तथा चेदमेकं फलमेकमेवो-
पासनमिति वाक्याभेद इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अश्वसंज्ञपनात्पूर्वं तयोर्ध्वं चापि हाटक—

राजतात्मकपात्राभ्यां गृह्येते तत्र यौ ग्रहौ ॥

महिमाख्याौ तयोरेतदहर्वा इति दर्शनम् ॥ ७ ॥

अश्वविषयं दर्शनमुत्त्वाऽहरित्वादेरर्थमाह । अश्वेति । इत्थंभावे तृतीया । ग्रहो
हवनोयद्रव्ययुक्तपात्रविशेषः । तयोर्ग्रहो मन्त्रसंस्कृतयोरुपादानम् । तत्रेत्यश्वमे-
धोक्तिः ॥ ७ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकास्यटीकासंवलितम् । ६०१

त्यादावाग्निदर्शनोक्तिर्नास्त्येति चेत्तत्त्वं तत्राग्नेर्जन्म वक्तुं भूमिका किंयत् इत्याह ।
अग्रेरिति । वायोरग्निरित्यादौ सिद्धं तज्जन्मेति चेत्तत्त्वं तद्विशेषस्यात्र जन्मोक्तिरित्याह ।
इयमेवेति । दर्शने विधित्सिते किं जन्मोक्त्येति चेन्नाऽऽह । तद्दर्शनेति । अग्निद-
र्शनस्य विधानुमित्तस्य विन्यर्थमुपास्यामिस्तुतिरुक्ता तदुत्पत्तिरित्या शुद्धजन्मत्वादुक्तु-
त्वेनत्यमुपास्यो राजादिर्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

नामवद्वृत्तवच्चैह कारणं यावदीक्ष्यते ॥

नाभूत्तत्त्वाक्समत्पत्तेः प्राणाद्युत्पत्तिसंभवात् ॥ २ ॥

सात्पर्यमुक्त्वा नैवेत्यादिवाक्यान्तराणि पूर्वपक्षानुगुण्येन योजयति । नामवादिति ।
इह संसारमण्डले कारणं कार्यं वा व्यात्मकं यत्किंचिद्दृश्यते तत्प्राणमुत्पत्तेर्नैवाभूदिति
वाक्यप्रामाण्याद्वैद्व्यमित्यर्थः । कार्यस्य प्रागसत्त्वे हेत्वन्तरमाह । प्राणादीति । प्राण-
सूक्ष्मः प्रपञ्चः । आदिशब्दः सूक्ष्मप्रपञ्चार्थः । तस्योत्पत्तिरेवस्माज्जायते प्राण इत्यादौ
भूयते । तथाच विमतं प्रागसदुत्पत्त्यपानत्वाद्यन्तैवं तन्तैवं यथा परेष्टं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २ ॥

कार्यमुत्पत्तिमत्त्वाद्येत्प्राणमुत्पत्तेर्निषिध्यते ॥

कारणस्य त्वनुत्पत्तेरनिषेधस्तथा सति ॥ ३ ॥

सिद्धसाध्यवेनासत्कार्यवादी दूषयति । कार्यमिति । कार्यस्य प्रागसत्त्वमिष्टमेव न
च कारणस्य तथात्वं तस्य प्रागसत्त्वमुत्पत्तिमत्त्वाद्वा प्रागनुपलब्धेर्वा नाऽऽद्यो हेत्वसि-
द्धेरिति भावः ॥ ३ ॥

तथा चानुपलब्धेः कार्यस्यैवास्तु नास्तिता ॥

कारणस्य न नास्तित्वमुक्तहेत्वोरसंभवात् ॥ ४ ॥

द्वितीयं निराह । तथा चेति । उत्पत्तिमत्त्वेन कार्यस्यैव प्रागसत्त्ववत्प्रागनुपलब्धे-
रीप तस्यैवासत्त्वं कारणस्य तदाऽनुपलब्धेरसिद्धत्वात्प्रागपि घटाद्युत्पत्तेर्मृदाद्युपलम्भा-
दित्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वस्यानुपलब्धेस्तु मैवं बोधो यतः श्रुतिः ॥

नैवेह किंचनेत्याह कारणेतरनिहनुत्तिम् ॥ ५ ॥

सिद्धसाध्यतयाऽनुमाने कारणस्य च हेत्वभावादसत्त्वे दूषिते शून्यवाद्याह । सर्व-
स्येति । कार्यस्य प्रागसत्त्वेऽपि कारणस्य सत्त्वमित्युक्तं कार्यवत्तत्कारणस्यापि प्राग-
नुपलब्धेर्विशेषादतः सर्वस्य प्रागसत्त्वं विमतं प्रागसद्योग्यत्वे सति तदाऽनुपलब्धत्वा-
न्तमतवदित्यर्थः । असिद्धिनिरासार्थस्तुशब्दः । मृदादेरप्यभावावसानात्तत्त्वमपि प्राग-
सत्त्वं कार्यकारणयोरुक्तमित्याह । यत इति ॥ ५ ॥

अकर्ताऽप्यश्वमेधस्य ब्राह्मणश्चेह बुद्धिमान् ॥

ऋत्वात्मा मृत्युरस्मीति तादात्म्यं सोऽधिगच्छति ॥ ६ ॥

अश्वग्रहाग्नीनामुपासनान्यत्रोच्यन्ते तानि मियो भिन्नानीति वाक्यभेदमाशङ्क्याऽऽह । कर्तारमिति । अश्वमेधे यजमानमश्वं च कालादिदद्यात्सर्वं चित्य चाग्निर्मर्शब्दित प्रजापतिं मृत्युशब्दवाच्यं सूत्रात्त्याश्वमेधफलं च यथोदितं सर्वदेवतात्मकं सर्वं प्रजापतिं यो वेत्ति स क्रतोरकर्ता ब्राह्मणो वैश्यश्च सावित्रश्च शास्त्रार्थे विवेकी ऋतुतद्देतुफलत्वात्मा मृत्युरेवाहमिति जानन्मृत्युतादात्म्यं सौत्रं पदमधिरोहति । तस्मात् चेदमेकं फलमेवमेवोपासनमिति वाक्यभेद इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अश्वसङ्गपनात्पूर्वं तयोर्ध्वं चापि हाटक—

राजतात्मकपात्राभ्यां सुषेते तत्र यौ ग्रहौ ॥

महिमाख्यौ तयोरेतदहर्वा इति दर्शनम् ॥ ७ ॥

अश्वविषय दर्शनमुक्त्वाऽहरित्यादेरर्थमाह । अश्वेति । इत्यभावे तृतीया । ग्रहो हवनीयद्रव्यपुच्छपात्रविशेषः । तयोर्ग्रहो यन्मत्सरुतयोरुपादानम् । तत्रेत्यश्वमेधोक्तिः ॥ ७ ॥

व्यत्ययेनावबोद्धव्या मथमार्थं च सप्तमी ॥ ८ ॥

समुद्र ईश्वरो ज्ञेयो योनिः कारणमुच्यते ॥

सर्वस्य जगतो यस्मादीदं एवेह कारणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

पूर्वं समुद्र इत्यादौ सप्तमीचतुष्टयस्वार्थाभावमाशङ्क्याऽऽह । व्यत्ययेनेति । समुद्र एवात्मेत्यादौ समुद्रशब्दार्थं भाष्योक्तमाह । समुद्र इति । समुत्पद्य भूतानि द्रवन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याऽतिगम्भीरस्येश्वरस्य समुद्रशब्दतेत्यर्थः । समुद्रो योनिरित्यत्र योनिशब्दार्थमाह । योनिरिति । बन्धुशब्दस्याप्ययमेवार्थः । तत्र योनित्वमुत्पादकत्वं बन्धुत्वं स्थापकत्वं समुद्रता विलापकत्वमिति भेदः । प्रधानादिकारणमाशङ्क्य श्रुतिविरोधेन निरस्यति । सर्वस्येति । शास्त्रमिहशब्दार्थः । तस्मात् प्रधानादिशङ्केति शेषः । परस्य सर्वकारणतया श्रौतत्वाद्ध्येऽपीश्वरकारणत्वदृष्टिः कार्येति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायामश्वब्राह्मणं प्रथमम् ॥ १ ॥

अथाग्रेरुच्यते जन्य हयमेधोपयोगिनः ॥

तदर्शनविधित्वायै स्तुत्यर्थोत्पत्तिरिष्यते ॥ १ ॥

त्यादावाग्निदर्शनोक्तिर्नास्तीति चेत्तस्य तत्राग्नेर्जन्म वक्तुं भूमिवा प्रियत इत्याह ।
अग्नेरिति । वायोरग्निरित्यादौ सिद्धं तज्जन्मेति चेत्तस्य तद्विशेषस्यात्र जन्मोक्तिरित्याह ।
इयमेधेति । दर्शने विधित्सिते किं जन्मोक्त्येति चेत्तत्राऽऽह । तद्दर्शनेति । अग्निद-
र्शनस्य विधातुमिष्टस्य निधन्यमुपास्याग्निस्तुतिफला तदुत्पात्तिरिष्टा शुद्धजन्मत्वादुत्कृष्ट-
त्वेनायमुपास्यो राजादिर्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

नामवद्रूपवच्चेह कारणं यावदीक्ष्यते ॥

नाभूत्तत्प्रावसमुत्पत्तेः प्राणाद्युत्पत्तिसंश्रवात् ॥ २ ॥

सात्पर्यमुक्त्वा नैवेत्यादिवाक्याक्षराणि पूर्वपक्षानुगुण्येन योजयति । नामवदिति ।
इह सप्तरामण्डले कारणं कार्यं वा व्यात्मकं यत्किञ्चिद्दृश्यते तत्प्रागुत्पत्तेर्नैवाभूदिति
वाक्यप्रामाण्यादेष्टव्यमित्यर्थः । कार्यस्य प्रागसत्त्वे हेतुन्तरमाह । प्राणादीति । प्राण
सूक्ष्म प्रपञ्चः । आदिशब्दः स्थूलप्रपञ्चार्थः । तस्योत्पत्तिरेतस्माज्जायते प्राण इत्यादौ
ध्रूयते । तथाच विमतं प्रागसत्तुल्यमानत्वाद्यत्रैव तत्रैव यथा परेष्टं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २ ॥

कार्यमुत्पत्तिमत्त्वाच्चेत्प्रागुत्पत्तेर्निषिध्यते ॥

कारणस्य त्वनुत्पत्तेरनिषेधस्तथा सति ॥ ३ ॥

सिद्धसाध्यत्वेनासत्कार्यवादी दूषयति । कार्यमिति । कार्यस्य प्रागसत्त्वमिष्टमेव न
च कारणस्य तथात्व तस्य प्रागसत्त्वमुत्पत्तिमत्त्वाद्वा प्रागनुपलब्धेर्वा नाऽऽद्यो हेत्वसि-
द्धेरिति भावः ॥ ३ ॥

तथा चानुपलब्धेश्च कार्यस्यैवास्तु नास्तिता ॥

कारणस्य न नास्तित्वमुक्तहेत्वोत्संभवात् ॥ ४ ॥

द्वितीय निराह । तथा चेति । उत्पत्तिमत्त्वेन कार्यस्यैव प्रागसत्त्ववत्प्रागनुपलब्धे-
रपि तस्यैवासत्त्वं कारणस्य तदाऽनुपलब्धेरसिद्धत्वात्प्रागपि घटाद्युत्पत्तेर्मृदाद्युपलम्भा-
दित्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वस्यानुपलब्धेस्तु मैवं बोधो यतः भुतिः ॥

नैवेह किञ्चनेत्याह कारणेतरनिहनुतिम् ॥ ५ ॥

सिद्धसाध्यतयाऽनुमाने कारणस्य च हेत्वभावादसत्त्वे दूषिते शून्यवाद्याह । सर्व-
स्येति । कार्यस्य प्रागसत्त्वेऽपि कारणस्य सत्त्वमित्युक्तं कार्यवत्तत्कारणस्यापि प्राग-
नुपलब्धेरविशेषादतः सर्वस्य प्रागसत्त्वं विमतं प्रागसद्योग्यत्वे सति तदाऽनुपलब्धत्वा-
त्समतवदित्यर्थः । असिद्धिनिरासार्थस्तुशब्दः । मृदादेरप्यभावावसानाच्चैवापि प्राग-
सत्त्वं कार्यकारणयोरुक्तमित्याह । यत इति ॥ ५ ॥

त्यादावग्निदर्शनोक्तिर्नास्तीति चेत्सत्यं तत्राग्नेर्जन्म वक्तुं भूमिका क्रियत इत्याह । अग्नेरिति । वायोरग्निरित्यादौ सिद्धं तज्जन्मेति चेत्सत्यं तद्विशेषस्यात्र जन्मोक्तिरित्याह । इयमेवेति । दर्शने विधित्सिते किं जन्मोक्त्येति चेत्त्राऽऽह । तद्दर्शनेति । अग्निदर्शनस्य विधातुमिष्टस्य विध्यर्थमुपास्याग्निस्तुतिकला तदुत्पत्तिरिष्टा शुद्धजन्मत्वादुत्कृष्टत्वेनात्यमुपास्यो राजादिवोदित्यर्थः ॥ १ ॥

नामवद्रूपवच्चेह कारणं यावदीक्ष्यते ॥

नाभूत्तत्प्राक्समुत्पत्तेः प्राणाद्युत्पत्तिसंश्रवात् ॥ २ ॥

तात्पर्यमुक्त्वा नैवेत्यादिवाक्याक्षराणि पूर्वापक्षानुगुण्येन योजयति । नामवदिति । इह संसारमण्डले कारणं कार्यं वा व्याप्तकं यत्किंचिद्दृश्यते तत्प्राणुत्पत्तेर्नैवाभूदिति वाक्यप्रामाण्यादेष्टव्यमित्यर्थः । कार्यस्य प्रागसत्त्वे हेत्वन्तरमाह । प्राणादीति । प्राणः सूक्ष्मः प्रपञ्चः । आदिशब्दः स्थूलप्रपञ्चार्थः । तत्स्योत्पत्तिरेतस्माज्जायते प्राण इत्यादौ भूयते । तथाच विमतं प्रागसद्भुत्पद्यमानत्वाद्यज्ञैवं तत्तैवं यथा परेष्टं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २ ॥

कार्यमुत्पत्तिमत्त्वाच्चेत्यानुत्पत्तेर्निषिध्यते ॥

कारणस्य त्वनुत्पत्तेरनिषेधस्तथा सति ॥ ३ ॥

सिद्धसाध्यत्वेनासत्कार्यवादी दूषयति । कार्यमिति । कार्यस्य प्रागसत्त्वमिष्टमेव न च कारणस्य तथात्वं तस्य प्रागसत्त्वमुत्पत्तिमत्त्वाद्वा प्रागनुपलब्धेर्वा नऽऽद्यो हेत्वसिद्धेरिति भावः ॥ ३ ॥

तथा चानुपलब्धेश्च कार्यस्यैवास्तु नास्तिता ॥

कारणस्य न नास्तित्वमुक्तहेत्वोत्संभवात् ॥ ४ ॥

द्वितीयं निराह । तथा चेति । उत्पत्तिमत्त्वेन कार्यस्यैव प्रागसत्त्ववत्प्रागनुपलब्धेरपि तस्यैवासत्त्वं कारणस्य तदाऽनुपलब्धेरसिद्धत्वात्प्रागपि घटाद्युत्पत्तेर्मूर्धाद्युपलब्ध्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वस्यानुपलब्धेस्तु मैवं वोचो यतः भुतिः ॥

नैवेह किंचनेत्याह कारणेतरनिहनुतिम् ॥ ५ ॥

सिद्धसाध्यतयाऽनुमाने कारणस्य च हेत्वभावादसत्त्वे दूषिते गृह्यतायाह । सर्वस्येति । कार्यस्य प्रागसत्त्वेऽपि कारणस्य सत्त्वमित्युक्तं कार्यवत्तत्कारणस्यापि प्रागनुपलब्धेरविशेषादतः सर्वस्य प्रागसत्त्वं विमतं प्रागसद्योग्यत्वे सति तदाऽनुपलब्धत्वात्समतवदित्यर्थः । असिद्धिनिरासार्थस्तुशब्दः । मृदादेरप्यभावावसानाच्चैवापि प्रागनुपलब्धत्वं कार्यकारणयोरुक्तमित्याह । यत इति ॥ ५ ॥

नैवं यतः श्रुतिः साक्षात्सत्त्वमेवावदत्स्वयम् ॥

कार्यकारणयोः स्पष्टं मृत्युर्नैवंति सादरा ॥ ६ ॥

कार्यवत्कारणस्यापि प्रागसत्त्वे प्राप्ते सिद्धान्तयति । नैवमिति । नैवेत्यादिश्रुतिर-
प्यक्तनामरूपार्थविषया न प्रागसत्त्वं कार्यकारणयोराहेत्यर्थः । किंच यां श्रुतिमाश्रि-
त्यासत्त्वं तयोरुच्यते सा स्वयमेवानन्तरवाक्यसहिता तयोः सत्त्वं ब्रूते सा च तत्र तात्प-
र्यवत्यतात्पर्यहेत्वभावादतो यया साक्षादध्यक्षेऽर्थे नाविधासस्तथा श्रौतं कार्यादिस-
त्त्वमतिस्पष्टत्वात्नाविधासाहमित्याह । यत इति ॥ ६ ॥

मृत्युना कारणेनेदं कार्यं सर्वं समाहृतम् ॥

इति नावक्ष्यद्यद्येतदुभयं नाभवत्पुरा ॥ ७ ॥

यदि हीत्यादि श्रुतिविवरणमाप्यं विवृणोति । मृत्युनेति । अत्र पूर्वार्थेन श्रुत्यक्ष-
राणि व्याख्येयान्मृत्युत्तारार्थेनाभीष्टो वाक्यार्थ उक्तः । येनाऽऽत्रियते यच्चाऽऽत्रियते तदु-
भयं वक्ति च श्रुतिस्त्वस्मात्तत्रागपि सदेवेति शेषः ॥ ७ ॥

प्राणपिण्डादिकार्याणां समुद्रः परमेश्वरः ॥

बन्धुः कारणमात्मोक्तो मृत्युरत्र स एव तु ॥ ८ ॥

मृत्युना कारणेनेत्युक्तं मृत्युशब्दस्वार्थान्तरे लब्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । प्राणेति ।
सूत्रविराजोः समक्षोर्ध्यष्टीना च कार्यान्तराणां जन्मादिहेतुरीश्वरः समुद्र एवास्य बन्धु-
रित्यादौ समुद्रपदेनोक्तः स एवास्मिन्वाक्ये मृत्युर्नान्यत्तस्य सर्वकार्यसंहर्तृत्वायोगाद्दे-
वदेवैत्येवादित्यर्थः ॥ ८ ॥

ज्ञानमात्रसत्त्वं यद्ब्रह्माज्ञातसत्त्वत्वम् ॥

मृत्युर्जनिमतः साक्षाच्च कार्यप्ययत्नतः ॥ ९ ॥

कूटस्थचिद्धातोरीश्वरस्य कारणत्वायोगात्तस्यापि न मृत्युतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
ज्ञानेति । साक्षादितिपदं सर्वत्र संबध्यते तत्र तत्र प्रमाणसत्त्वं च तदर्थः । मायाव-
शाद्ब्रह्मणो जग्देतोर्मृत्युत्वे युक्तिमाह । तत्रेति ॥ ९ ॥

सद्बीजं सत्यतिर्गुं च सदायतनमेव च ॥

प्रत्यक्षमेव सत्सिद्धं सदन्यस्याप्रसिद्धितः ॥ १० ॥

श्रुत्या कार्यकारणयोः सत्त्वमुक्त्वा तत्रैवाध्यक्षं दर्शयति । सद्बीजमिति । सकलमपि
जगदुत्पत्तिस्थितिलयेषु सत्त्वाक्रान्तं सर्वस्य स्वानुभवसमधिगतमित्यर्थः । असतोऽप्रसि-
द्धेऽथ न प्रागसत्त्वं कार्यदिरित्युपपत्तिमाह । सदन्यस्येति ॥ १० ॥

असत्सदतिरेकेण यदि वाऽन्यतिरेकतः ॥

न्यतिरेके सदेवासदसद्वा तत्किमुच्यते ॥ ११ ॥

सिद्धिरिति चेत्तदर्थमसत्सतो भिन्नमभिन्नं वेति विकल्पयति । असदिति ।

भेदपक्षे दोषमाह । व्यतिरेक इति । भेदश्चेदसदपि सदेव स्याच्चेदधर्मित्वाद्वैतवदित्यर्थः । असत्सदिति वदतो व्याहृतिमाशङ्क्य भेदपक्षे नास्त्यसदित्यापादनावसानाद्वैतमित्याह । असद्वेति ॥ ११ ॥

नेह सव्यतिरेकेण स्वमहिम्ना प्रसिध्यति ॥

सर्वस्य सदपेक्षत्वात्सत्तु नान्यदपेक्षते ॥ १२ ॥

भेदपक्षमुपेत्य दोषमुक्त्वा तस्यैवानुत्थानमाह । नेहेति । सत् स्वतोभेदेन स्वसामर्थ्यादेव न किञ्चिज्जगति सत्तास्फूर्ती लभते सर्वस्य स्वरूपभूतसत्तापेक्षामन्तेरणासिद्धेरत सद्वैतमित्यर्थः । असदपोहत्वात् सदप्यनापेक्षमिति कुत सद्वैतमित्याशङ्क्याऽऽह । सन्निवति । नासदपोहः सत्त्वमन्योन्याश्रयादिति भावः ॥ १२ ॥

मतमव्यतिरेकेण सतोऽसत्सत्तदित्येताम् ॥

कुतोऽदो लभतेऽसत्त्वं यत्सदात्मनि निष्ठितम् ॥ १३ ॥

कल्पान्तरमालम्बते । मतमिति । तर्हि सदभिन्नत्वादसदपि सदेव स्यादिति सद्वैतादवस्थमित्याह । सदिति । तदेवोपपादयति । कुत इति । तद्वि सद्वैतमिति निष्ठि । सदभिलमसदसत्त्वमेव नाऽऽप्नोति सत्त्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥

अन्योन्यव्यतिरेकित्वान्नान्योन्यात्मकता तयोः ॥

विरोधित्वाच्च नान्योन्यं संबन्धस्तापशीतवत् ॥ १४ ॥

अभेदपक्षमुपेत्य दोषमुक्त्वा तस्यैवानुत्थानमाह । अन्योन्येति । न हि सदसतोस्तादात्म्य सापेक्षत्वात्तापेक्षत्वाभ्यां मियोभिन्नत्वद्वेदित्यर्थः । तयोरतादात्म्येऽपि सबन्धान्न सतोऽनाद्यनन्ततयाशङ्क्याऽऽह । विरोधित्वादिति ॥ १४ ॥

स्फुरताऽपि सतो नान्यदभिधानुं घटादिवत् ॥

श्रवयते नाभिधानेन ह्यसद्वस्तु निरुच्यते ॥ १५ ॥

असन्नये स्वतन्त्रे तर्हि सदसतो स्तामतो न सद्वैतमित्याशङ्क्याऽऽह । स्फुरतेति । सुनिश्चितेनापि घटादि न सतोऽन्यदुच्यते तुच्छत्वप्रसङ्गात्तद्वदसदपि न सतोऽन्मद्वृत्तशक्य सत्त्वेव शब्दप्रत्ययप्रवृत्तेरित्यर्थः । ननु सतोऽन्यदसत्प्रसिद्धमस्ति नास्तिशब्दा योर्विषयभेदादिति तत्र किमसत्तुच्छं किं वा वस्तुनोऽतिशयो नाऽऽद्य इत्याह । नेति । न ह्यसदभिधानेन निश्चितोच्यते नि स्वरूपत्वाद्वैतत्वेन हि याच्य नास्तिशब्दप्रत्यययोरपि निम्बरूपगोचरत्वमितिमित्यर्थः ॥ १५ ॥

वस्तुनोऽतिशयः कश्चिद्भाववचसोच्यते ॥

तस्य तेनाभिसंबन्धात्तेन कथंचिदपहनृतिः ॥ १६ ॥

द्वितीयमालम्बते । वस्तुन इति । तत्र वाच्यत्वमसत् सिध्यति न वस्तुभावोऽतिशयस्य तद्वत्ता वस्तुना व्याप्तेरिति परिहरति । तस्येति ॥ १६ ॥

क्रिया वा तत्फलं वा स्यादभावो नाऽऽत्महेतुहा ॥

यो यतो लभते सत्ता निरुणद्धि स तं कथम् ॥ १७ ॥

अविशेषेणाभिरस्य तद्विशेष ध्वस निरस्यति । त्रियेति । ध्वसो हि क्रिया वा तत्फल वा नोभयथाऽपि स्वहेतु निवर्तयतीति यावत् । कथं नाशस्य स्वहेतुनिवर्तकत्व तदाह । यो यत इति । नाशस्य क्रियात्वे तत्फलत्वे च घटो हेतुरिति न तस्यासौ निवर्तको न हि घटस्य मृदादिनिवर्तकता दृष्टेत्यर्थः ॥ १७ ॥

न नाशो हन्ति नष्टारं गन्वारमिव तद्वत्तिः ॥

यो यतो लिप्सते सिद्धिं स तं हन्ति कथं वद ॥ १८ ॥

किंच नाशस्य क्रियात्वे तत्फलत्वे च न स्वहेतुनिवर्तकत्व क्रियात्वात्तत्फलत्वाच्च गतिवत्तत्फलवचेत्याह । न नाश इति । अग्निवद्ब्रह्मधीवच्च स्वहेतुध्वसित्व नाशस्य किं न स्यादिति चेत्तेत्याह । यो यत इति । गम्यादिविलसणो हि नाशो घटाभावेऽपि श्यतेर्न हि काष्ठाद्यभावेऽभिरज्ञानाभावे च ब्रह्मधीस्तिष्ठति । अतो घटस्योपादानत्वे नाशो न तन्निवर्तयेत्कस्मिन्हेतुत्वेन तद्वपेक्षत्वाच्च च घटस्य नाशनिमित्तत्वेन तन्निवर्त्यत्व कुलालादेरपि घटनिवर्त्यत्वप्रसङ्गाच्छब्दादे स्वहेतुनिवर्तकत्व तु प्रक्रियामात्रमिति भावः ॥ १८ ॥

विज्ञानाव्यतिरेकी चेदभावः स्यात्सहेतुरुः ॥

ध्वंसादव्यतिरेकेऽपि धियो नित्यत्वमापदेत् ॥ १९ ॥

तार्किकमते ध्वस निरस्य विज्ञानवादिमतमनुवदति । विज्ञानेति । तत्र किमभावस्य विज्ञानेऽन्तर्भावस्तस्याभावे वा नाऽऽद्यो विज्ञानवदभावस्यापि हेतुमत्तया क्षणिकत्वापत्ते रित्याह । अभाव इति । उभयत्राभावपद सवध्यते । द्वितीयमनूय दूषयति । ध्वंसादिति ॥ १९ ॥

अतोऽभावत्वसिद्ध्यर्थमभावेनाप्यपेक्ष्यते ॥

स्वहेतुसिद्धिः कार्योऽर्थो न दृष्टः कारणं विना ॥ २० ॥

मा तर्हि तार्किकयोगाचारमते भूता माध्यमिकसिद्धान्तेन तु सर्वस्य ध्वससिद्धि रित्याशङ्क्यानुभवविरोधान्मेवमित्याह । अत इति । किंच सर्वाभाव कार्योऽकार्यो वाऽऽद्ये तद्वेतुसिद्धिः सर्वाभावासिद्धिरित्याह । अभावत्वेति । घटादिनेवेति दृष्टान्ता- र्गोऽपिशब्दः । अभावेनाभावत्वस्य स्वरूपस्य सिद्ध्यर्थं स्वहेतुसद्भावोऽपेक्षित इत्यन हेतुमात्रः । कार्य इति । यत्कार्यं तद्वेत्त्वपेक्ष यथा घटोऽभावस्यापि कार्यत्वे हेत्वपेक्ष त्वान सर्वगून्यता हेतोः सत्त्वादन्वया तदसिद्धेर्विना हेतु कार्यायोगात्तदुभयतः पाशा रज्जुरिति भावः ॥ २० ॥

धर्म्यसिद्धिः प्रतिज्ञायां हेतुश्चानाश्रयो भवेत् ॥

न चास्ति कश्चिद्वृष्टान्तः सर्वशून्यत्ववादिनः ॥ २१ ॥

अकार्योऽपि सर्वाभावोऽध्यक्षेणानुमानेन वा साध्यते । नाऽऽद्यस्तस्य सर्वसत्त्ववि-
षयत्वाच्चेतरस्तदनिर्देशादित्याशयेनाऽऽह । धर्मीति ॥ २१ ॥

विज्ञानमात्रं यस्यापि जगदेतच्चराचरम् ॥

मतिज्ञाहेतुदृष्टान्तैर्ज्ञानं तेनापि दृष्यते ॥ २२ ॥

शून्यत्वादित्युक्तमनुमानायोगं विज्ञानवादिन्यतिदिशति । विज्ञानेति । यत्प्रका-
शते तत्प्रकाशाभिन्नं यथाज्ञानं प्रकाशते चेदमित्यनुमानाज्ञानमात्रत्वं विज्ञानवादिना
सर्वस्योच्यते न च तस्य धर्म्यादि मिथो व्यावृत्तं सिध्यत्यतिरिक्तस्य ज्ञानादनिष्टत्वाच्च
च कल्पनया तत्सिद्धिः करुणकामावाञ्छायाया तथा तस्या निराश्रयत्वायोगाज्ज्ञानस्य
स्वरसमञ्जरस्यातदाश्रयत्वात्तस्याश्च ज्ञानादभेदे क्षणिकत्वाद्भेदे चावस्तुत्वेनाकल्पकत्वाद्-
तोऽनुमानामानता तुल्येत्यर्थः ॥ २२ ॥

मानाभेदाच्च मेघस्य नाज्ञातार्थः प्रसिध्यति ॥

तादात्म्येऽपि न चेज्ज्ञातो मानात्कोऽतिशयो मतः ॥ २३ ॥

न केवलमनुमानस्यैव विज्ञानवादे मानत्वायोगः किंत्वध्यस्तस्याप्यज्ञातार्थाभावादि-
त्याह । मानेति । तथाऽपि मेघांशम्याज्ञाततेति शङ्कते । तादात्म्येऽपीति । तर्हि
मानाद्वस्तुनि कोऽतिशयोऽज्ञातत्वव्यतिर्वा ज्ञातत्वोत्पात्तिर्वेति विकल्पयति । माना-
दिति ॥ २३ ॥

अज्ञाताधिगमं कुर्वन्मानं स्यात्सर्ववादिनाम् ॥

न चेच्छुक्तितमोजस्य ज्ञानस्यापि प्रमाणता ॥ २४ ॥

नाऽऽद्यो मानाभेदेऽपि वस्तुन्यज्ञातत्वोपममादिति मन्वानो द्वितीयं दूषयति ।
अज्ञातेति । वस्तुन्यज्ञाते सत्यज्ञातत्वनिरासद्वारा ज्ञातत्वमुत्पादयन्मानमिति सर्वसमतं
तथाचाज्ञातत्वं मानाभिन्नेऽप्यर्थेऽस्ति चेत्कथं तस्मिन्नाधिगमं कुर्वतोऽपि मानस्य ज्ञानता
कथं च तदधिगमे हेतुतेत्यर्थः । अज्ञातज्ञापकं मानमिति न कुलधर्मो ज्ञापकं तदित्यत्रा-
दोषादिति शङ्कते । न चेदिति । ज्ञापकत्वमात्रेण मानत्वेऽतिप्रसङ्गमाह । शुक्तीति ।
न च तस्य ज्ञापकत्वमेव नेति युक्तमज्ञातत्वप्रसङ्गाच्च न तदपि प्रमाणमेव प्रमाणाप्रमा-
णविभागाभावापातादस्मन्मते च स्वतः सर्वज्ञानानां प्रामाण्येऽपि क्वचित्परतोऽप्रामाण्या-
दिति भावः ॥ २४ ॥

विज्ञानान्यतिरेकित्वादसिद्धादेस्तथैव च ॥

प्रामाण्यवत्प्रसङ्गः स्यादप्रमात्वेऽपि ते ध्रुवम् ॥ २५ ॥

क्रिया वा तत्फलं वा स्यादभावो नाऽऽत्महेतुहा ॥

यो यतो लभते सत्तां निरुणद्धि स तं कथम् ॥ १७ ॥

अविशेषेणासन्निरम्य तद्विशेष घस निरम्यति । क्रियेति । घसो हि क्रिया ः तत्फल वा नोभयथाऽपि स्वहेतु निर्वर्तयतीति यावत् । कथं नाशस्य स्वहेतुनिर्वर्तकत्वं तदाह । यो यत इति । नाशस्य त्रियात्वे तत्फलत्वे च घटो हेतुरिति न तस्यासं निर्वर्तको न हि घटस्य मृदादिनिर्वर्तकता दृष्टेत्यर्थः ॥ १७ ॥

न नाशो हन्ति नष्टारं गन्तारमिव तद्वतिः ॥

यो यतो लिप्सते सिद्धिं स त हन्ति कथं वद ॥ १८ ॥

किंच नाशस्य त्रियात्वे तत्फलत्वे च न स्वहेतुनिर्वर्तकत्वं क्रियात्वात्तत्फलत्वाच्च गतिवत्तत्फलवच्चेत्याह । न नाश इति । अग्निवद्द्रव्यधीवच्च स्वहेतुध्वसित्वं नाशस्य किं न स्यादिति चेन्नेत्याह । यो यत इति । अन्यथादिविच्छिन्नो हि नाशो घटाभावेऽपि स्थितेर्न हि काष्ठघातभावेऽशिरज्ञानाभावे च ब्रह्मधीस्तिष्ठति । अतो मटस्योपादानत्वे नाशो न तन्निवर्तयेत्तत्त्वस्थितिहेतुत्वेन तदपेक्षत्वाच्च च घटस्य नाशनिमित्तत्वेन तन्निवर्त्यत्वं कुलालादेरपि घटनिवर्त्यत्वप्रसङ्गाच्छब्दादे स्वेतुनिर्वर्तकत्वं तु प्रविश्यामात्रमिति भावः ॥ १८ ॥

विज्ञानाव्यतिरेकी चेदभावः स्यात्सहेतुकः ॥

ध्वंसादव्यतिरेकेऽपि धियो नित्यत्वमापतेत् ॥ १९ ॥

तार्किकमते ध्वस निरम्य विज्ञानवादिमतमनुवदति । विज्ञानेति । तत्र किमभावस्य विज्ञानेऽन्तर्भावस्तस्याभावे वा नाऽऽद्यो विज्ञानवदभावस्यापि हेतुमत्तया क्षणिकत्वापत्ते रित्याह । अभाष इति । उभयत्राभावपदं सन्ध्यते । द्वितीयमनूय दूषयति । ध्वंसादिति ॥ १९ ॥

अतोऽभावत्वसिद्ध्यर्थमभावेनाप्यपेक्ष्यते ॥

स्वहेतुसिद्धिः कार्योऽर्थो न दृष्टः कारणं विना ॥ २० ॥

मा तर्हि तार्किकयोगाच्चारमते भूता माध्यमिकसिद्धान्तेन तु सर्वस्य ध्वससिद्धि रित्याशङ्क्यानुभवविरोधान्मेवमित्याह । अत इति । किंच सर्वाभावः कार्योऽकार्यो नाऽऽद्ये तद्वेतुसिद्धिः सर्वाभावासिद्धिरित्याह । अभावत्वेति । घटादिनेवेतिदृष्टान्ता- र्थोऽपिशब्दः । अभावेनाभावत्वस्य स्वरूपस्य सिद्ध्यर्थं स्वहेतुसद्भावेऽपेक्षित इत्यत्र हेतुमाह । कार्य इति । यत्कार्यं तद्वेतुपेक्षं यथा घटोऽभावस्यापि कार्यत्वे हेतुपेक्ष त्याज्यं सर्वगूयता हेतो सत्त्वादित्यस्या तदसिद्धिर्विना हेतु कार्यायोगात्तदुभयतः पाशा रज्जुरिति भावः ॥ २० ॥

धर्म्यसिद्धिः श्रुतिज्ञायां हेतुशानाश्रयो भवेत् ॥

न चास्ति कश्चिदुष्टान्तः सर्वशून्यत्ववादिनः ॥ २१ ॥

अकार्योऽपि सर्वाभावोऽध्यक्षेणानुमानेन वा साध्यते । नाऽऽद्यस्तस्य सर्वसत्त्ववि-
षयत्वाच्चेतरस्तदनिर्देशादित्याशयेनाऽऽह । धर्मीति ॥ २१ ॥

विज्ञानमात्रं यस्यापि जगदेतच्चराचरम् ॥

मतिज्ञाहेतुदृष्टान्तैर्ज्ञानं तेनापि द्रूप्यते ॥ २२ ॥

शून्यवादिन्युक्तमनुमानायोगं विज्ञानवादिन्यतिदिशति । विज्ञानेति । यत्प्रका-
शते तत्प्रकाशाभिन्नं यथाज्ञानं प्रकाशते चेदमित्यनुमानाज्ज्ञानमात्रत्वं विज्ञानवादिना
सर्वस्योच्यते न च तस्य धर्म्यादि मियो न्यायुक्तं सिध्यत्यतिरिक्तस्य ज्ञानादनिष्टत्वात्
च कल्पनया तस्सिद्धिः कल्पकाभावाच्च चाविद्या तथा तस्या निराश्रयत्वायोगाज्ज्ञानस्य
स्वरसम्बन्धरस्यातदाश्रयत्वात्तस्याश्च ज्ञानादभेदे क्षणिकत्वाच्चेदे चावस्तुत्वेनाकल्पकत्वाद्-
तोऽनुमानामानता तुल्येत्यर्थः ॥ २२ ॥

मानाभेदाच्च मेयस्य नाज्ञातार्थः प्रसिध्यति ॥

तादात्म्येऽपि न चेज्ज्ञातो मानात्कोऽतिशयो मतः ॥ २३ ॥

न केवलमनुमानस्यैव विज्ञानवादे मानत्यायोगः किंत्वध्यस्तस्याप्यज्ञातार्थाभावादि-
त्याह । मानेति । तथाऽपि मेयाज्ञान्याज्ञातनेति शङ्कते । तादात्म्येऽपीति । तर्हि
मानाद्वस्तुनि कोऽतिशयोऽज्ञातत्वध्वस्तिर्वा ज्ञातत्वोत्पात्तिर्वेति विकल्पयति । माना-
दिवि ॥ २३ ॥

अज्ञाताधिगमं कुर्वन्मानं स्यात्सर्ववादिनाम् ॥

न चेच्छुक्तिमोजस्य ज्ञानस्यापि प्रमाणता ॥ २४ ॥

नाऽऽद्यो मानाभेदेऽपि वस्तुन्यज्ञातत्वोपगमादिति मन्वानो द्वितीयं वृषयति ।
अज्ञातेति । वस्तुन्यज्ञाते सत्यज्ञातत्वनिरासद्वारा ज्ञातत्वमुत्पादयन्मानमिति सर्वसंमतं
तथाचाज्ञातत्वं मानाभिज्ञेऽप्यर्थेऽस्ति चेत्कथं तस्मिन्धिगमं कुर्वतोऽपि मानस्य ज्ञानता
कथं च तदधिगमे हेतुतेत्यर्थः । अज्ञातज्ञापकं मानमिति न कुलधर्मो ज्ञापकं तदित्यत्रा-
दोषादिति शङ्कते । न चेदिति । ज्ञापकत्वमात्रेण मानत्वेऽतिप्रसङ्गाह । शुक्तीति ।
न च तस्य ज्ञापकत्वमेव नेति शुक्लज्ञातत्वप्रसङ्गाच्च च तदपि प्रमाणमेव प्रमाणाप्रमा-
णविभागाभावापातादस्मन्मते च स्वतः सर्वज्ञानानां प्रामाण्येऽपि कचित्परतोऽप्रामाण्य-
दिति भावः ॥ २४ ॥

विज्ञानान्यतिरेकित्वादसिद्धादेस्तथैव च ॥

प्रामाण्यवत्प्रसङ्गः स्यादप्रमात्वेऽपि ते ध्रुवम् ॥ २५ ॥

विज्ञानवादे भानाभासस्यापि विज्ञानवन्मानत्वापत्तिरिति दोषान्तरमाह । विज्ञानेति ।
वतिः स्वरूपार्थः । तत्र हि विज्ञानं मानं तदमेवादसिद्धविरुद्धादेरपि तथैव मानता व्यति-
रेके राद्धान्तहानिर्वाहार्थोपगमादित्यर्थः ॥ २९ ॥

अजमेकं स्वतःसिद्धं प्रत्यग्रूपमनन्यदह ॥

वस्त्वेवं चेदिहामीष्टं किमर्थं साध्यतेऽपरम् ॥ २६ ॥

अद्वैतवादेऽपि कार्यकारणयोः सत्त्वे सिद्धान्तहानिरिति चोदयति । अजमिति ।
वस्तुनोऽकार्यत्वात्कार्यस्य सत्त्वसाधनमसदित्यर्थः । अद्वयत्वाच्च तस्य न कार्यदेः
सत्त्वमित्याह । एकमिति । साधकापेक्षत्वात्तत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वत इति ।
उत्पादके ज्ञापके वा वस्तुनोऽपेक्षा नाऽऽद्योऽनत्वाच्चेतरः स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः । आत्म-
त्वाच्च वस्तुनो नानात्मकार्यादिसत्त्वमित्याह । प्रत्यमिति । स्वग्रभत्वमुक्तं व्यनक्ति ।
अनन्येति । ययोक्तं वस्तु केनेष्टमत आह । वस्त्विति । इहेत्यद्वैतपक्षोक्तिः । अपरमिति
कार्याद्युच्यते । किमर्थमित्याक्षेपे वस्तुविरोधो हेतुः ॥ २९ ॥

एवंभूतात्मसिद्ध्यर्थं कारणादि प्रसाध्यते ॥

उपायः सोऽवताराय तथा तज्ज्ञैश्च सूत्रितम् ॥ २७ ॥

कार्यकारणतदभावविलक्षणप्रत्यग्रब्रह्मसिद्ध्ये कारणादेरनुच्छत्वं साधयतो न सिद्धा-
न्तहानिरिति परिहरति । एवमिति । तर्हीष्टं वस्त्वेवोच्यतां किं कारणादिकथयेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । उपाय इति । तत्त्वज्ञानसिद्ध्ये कारणादि हेतुरित्यत्र भूलोहविस्तुलिप्तै-
रित्यादिवृद्धवाक्यमुदाहरति । तथेति ॥ २७ ॥

कारणादिनिषेधेन न चाद्वैतमभीप्सितम् ॥

ऐकात्म्यबोधमात्रेण निषेधस्याप्यपह्नुतात् ॥ २८ ॥

कारणाद्यभावविलक्षणत्वं ब्रह्मणोऽसिद्धं तस्याद्वयत्वात्कारणादिव्यतिषेधात्मत्वादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । कारणादीति । अद्वयत्वं तर्हि कथमिति तत्राऽऽह । ऐकात्म्येति ।
उभयव्यापीत्वंभावे तृतीया । कारणादिनिषेधे गृह्यविद्यमाने कथमैक्यस्फुरणरूपेणाद्वयत्वं
तत्राऽऽह । निषेधस्यापीति । कार्यादेरिव तन्निषेधस्यापि तत्त्वज्ञानाद्वस्तुमान्त्रवेनापह-
वाच्चिदेवरसत्वेनाद्वयत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ २८ ॥

सतत्त्वकमिदं सर्वमिति संसाध्य यत्नतः ॥

तस्यापि संविन्मात्रेण पूर्णत्वोच्यते सतः ॥ २९ ॥

तर्हि कार्यकारणयोः सत्त्वे साध्ये कथं वस्तुनश्चिन्मात्रतया पूर्णत्वमन्यथा तयोः
सत्त्वसाधनमस्याने म्यादित्याशङ्क्य षट्चिचारतात्पर्यमाह । सतत्त्वकमिति । कार्यं

कारणं च सर्वमिदं सन्मात्रमिति परपक्षप्रतिषेधमृत्तेन प्रसाध्य तस्यापि सतः संविन्मात्र-
तया पूर्णत्वमेवात्र विचार्य निर्धार्यते । तथाच वस्तुनोऽद्वितीयत्वमविरुद्धमि-
त्यर्थः ॥ २९ ॥

सदेवाऽऽगमतः सर्वं मत्स्यक्षाच्च सदीक्ष्यते ॥

अनुमानाच्च सत्सर्वं यथा तदधुनोच्यते ॥ ३० ॥

मृत्युर्नरेत्याद्यागमात्सद्बोधमित्याद्यन्यक्षात्सर्वस्य कारणादे- सत्त्वमुक्तमनुवदति ।
सदेवेति । अनुमेयत्वाच्चेत्यादेरा विचारसमासेर्भाष्यस्य तात्पर्यमाह । अनुमाना-
दिति ॥ ३० ॥

अनुमेयं च सत्पूर्वं कारणं कार्यमेव च ॥

जगत्प्रसूतेस्तच्चेह प्रयोगेण प्रदर्श्यते ॥ ३१ ॥

अनुमीयते हीत्यादिविपरणमाप्यार्थमाह । अनुमेयं चेति । जगत्प्रसूते पूर्वमिति
संबन्धः । कथमनुमानं तदाह । तच्चेति ॥ ३१ ॥

विवादागोचरापन्नं सत्कारणमिदं भवेत् ॥

कार्यात्मकं मनोऽवादि कार्यत्वात्कटकुम्भवत् ॥ ३२ ॥

कार्यकारणयोः सत्त्वानुमानं प्रतिज्ञाय कारणसत्त्वे कार्यस्य हीत्यादिभाष्योक्तमनुमा-
नमाह । विवादेति । भागे सिद्धसाध्यतामुद्धतुं विवादेति विशेषणमिदमिति व्याकृतम-
गदुक्तिः । तन्मनोऽकुर्वतेत्यादिवाक्यशेषान्मनोऽवादीत्युक्तम् । कार्यात्मकमित्यसिद्धिसु-
द्धतुं विशेष्यते ॥ ३२ ॥

हेतुमज्जनिमत्सर्वं कार्यत्वात्पटकुम्भवत् ॥

वियदादि च नः कार्यं तदप्येवं प्रतीयताम् ॥ ३३ ॥

कार्यत्वेऽपि तस्य कारणापेक्षा या भूत्स्यभाववादसंभवात्तत्त्वार्थं कारणसत्त्वानुमेति
तत्राऽऽह । हेतुमदिति । स्वभाववादमूपरिष्ठान्निराकरिष्यते । ननु प्रथमानुमाने हेतो-
र्भागासिद्धिराशङ्क्यते न च कार्यात्मकमिति विशेषणस्तस्यैव धर्मित्वाददोषस्तन्मते
वियदादेरपि कार्यत्वात्परमते च भागासिद्धिराशङ्कासमुन्नेपात्तत्राऽऽह । वियदादीति ।
तस्य कार्यत्वे किं मानं तदभावे स्यादन्यतरस्य भागासिद्धिस्तत्राऽऽह । तदपीति ।
कार्यत्वमपि वियदादेर्विभक्तत्वाद्यनुमानादागमाच्च निश्चेतव्यमित्यर्थः । यद्वा चकारसूचि-
ताभ्यामनुमानागमाभ्यां कार्यत्वे तस्य सिद्धे फलितमाह । तदपीति । वियदाद्यपि
कार्यत्वाद्धटवत्सकारणकं ज्ञेयमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

असत्कारणकं कार्यं तद्विनाश्यास्य जन्यतः ॥

सर्वं स्वहेतुमुन्मूल्य जायतेऽङ्कुरकुम्भवत् ॥ ३४ ॥

जगज्जने प्राकारणस्य सत्त्वेऽनुमिते प्रत्यनुमान शङ्कते । असदिति । विमतमस-
त्कारणकं कार्यत्वादङ्कुरवदित्यत्र दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमाशङ्क्याऽऽह । तद्विना
श्येति । बीजमुपमृद्यैवाङ्कुरोदयदर्शनात्तस्यासत्कारणतेत्यर्थः । तथाऽपि जगति स्वहे-
तूपमर्देन जन्मादर्शनात्कार्यत्वेऽपि मा मूढसत्कारणरत्नं तत्राऽऽह । सर्वमिति । विमत
स्वहेतूपमर्देनोत्पद्यते कार्यत्वात्समतवदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

स्वकारणं चेदुत्साद्य कार्यं सर्वं प्रजायते ॥

तत्कारणविनाशाय तत्सूतेः माङ्ग ईर्यवाम् ॥ ३५ ॥

प्रत्यनुमाने दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यस्य बन्धुं नानुपमृद्य मादुर्भावादिति परोक्षे र्थमनु-
वदति । स्वकारणमिति । प्राकार्योत्पत्तेस्तस्य न स्वकारणनिवर्तकत्वमनुत्पन्नत्वेनाल-
ब्ध्यात्मकत्वादिति दूषयति । तत्कारणेति ॥ ३५ ॥

स्वहेतुच्छित्तयेऽलं चेदजातपि सद्यदि ॥

द्वयमप्यभ्युपेतं स्यान्न तत्सिद्ध्यतेऽसत्ता ॥ ३६ ॥

विपक्षे दोषमनुभाषते । स्वहेत्विति । चेच्छब्दे वेदाश्चेत्प्रमाणमिति वत् । अथवा
कार्यमजातमेव यदि स्वहेतुमुच्चेत्तु पक्ष तच्च सदेव चेदिति योजनम् । तर्हि कार्यं कारण
च प्रागुत्पत्ते सदेष्टव्यमसतो निवर्त्यनिवर्तकत्वायोगादित्याह । द्वयमिति ॥ ३६ ॥

विनाशस्यापि कार्यत्वात्सोऽपि सत्कारणो मम ॥

न चेत्कार्यो विनाशः स्यान्नाशोऽकार्येण नेष्यते ॥ ३७ ॥

किञ्च कारणोपमर्दं कार्योऽकार्यो वाऽऽद्ये तस्यापि पक्षतुल्यतया सदेव कारणम-
नुमेग तेन सत्यपि तस्मिन्कारणस्य सत्त्वात् कार्यस्यासत्कारणत्वं कारणोपमर्दं व्यभि-
चारालं च सोऽपि स्वहेतुमुपमृद्यैव भवत्यनवस्थानादित्याह । विनाशस्येति । घटादि-
दृष्टान्तार्थावपिशब्दौ । द्वितीयमादत्ते । न चेदिति । अकार्येण नाशेन नाशो न
पिण्डादरेषु शक्यते नाशस्याकार्यत्वे नित्यत्वात्पिण्डादे सत्त्वप्रसङ्गाभावात्तत्पूर्वकिनाश
स्यापि दुर्बलत्वादित्याह । नाश इति । अपवा नाशस्य कृत्तकत्वाभ्युपगमात्कार्या-
त्मना नाशविष्यते स्वाभ्युपगमविरोधादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्वकारणविनाशाय सिद्धं वाऽसिद्धमेव वा ॥

अङ्कुरादि मतं कार्यं नोभयत्रापि युज्यते ॥ ३८ ॥

स्वकारणं चेदुत्साद्येत्यादौ कार्यं कारणं न नाशयतीत्युक्तं तदेव विकल्प्य प्रपञ्च
यितुं प्रक्रमते । स्वकारणेति । कार्यस्य सिद्धत्वेऽसिद्धत्वे च न स्वकारणनाशकतेति
प्रतिनानीते । नेति ॥ ३८ ॥

सिद्धं चेत्कारणात्सिद्धमुपमर्दं विनैव तु ॥

उत्पत्तेन च तथाश्च उत्पन्नत्वादनर्थकः ॥ ३९ ॥

सिद्धत्वपक्षमन्य तत्र स्वकारणानिवर्तकत्वमुपपादयति । सिद्धं चेदिति । यदि सिद्धं कार्यं स्वकारणमुपमृद्नीयान् तर्हि तदन्तरेण कारणं सेदुमर्हति तथाच कारणोपमर्दं विना कारणदेव सिद्धं तदेष्टव्यमित्यर्थः । कारणोपमर्दाद्वे सिद्धेन कार्येण कारणमुपमृत्यतामिति चेत्तेत्याह । उत्पन्नेनेति । कार्योत्पत्तये कारणनाशस्त्वयेष्यते तद्धेदविरोधेनोत्पन्नं व्यर्थं तेन कारणनाशकल्पनमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

उपमृद्नाति चेत्कार्यमथासिद्धं स्वकारणम् ॥

तत्कारणं कथं तेत्स्यान्न चेत्तस्मात्प्रजायते ॥ ४० ॥

असिद्धत्वपक्षमनुवदति । उपमृद्नातीति । अनुत्पन्नस्य कार्यस्योपमर्दकत्वे तत्तावन्न पस्तुमात्रमुपमृद्नात्म्यमिप्रसङ्गालापि स्वकारणं ततो जन्म विना तत्कारणत्वायोगादतोऽनुत्पन्नस्योपमर्दकत्वे न स्वकारणोपमर्दकत्वमित्याह । तत्कारणमिति ॥ ४० ॥

उपमर्दोऽपि कार्यत्वात्किं न हन्यात्स्वकारणम् ॥

हन्तर्यसति हानोक्तिर्लक्ष्यते त्रिशुवचुका ॥ ४१ ॥

कार्यस्य सिद्धस्यासिद्धस्य वा न स्वहेतूपमर्दत्वमित्युपपाद्य हेतूपमर्दस्यापि कार्यस्याकार्यस्य वा न स्वहेतूपमर्दत्वमित्युक्तं व्यक्तीकृतं प्रमङ्गमाह । उपमर्दोऽपीति । हेतूपमर्देन कार्यजन्म चेदुपमर्दस्यापि कार्यत्वात्स्वहेतुपिण्डाद्युपमर्दित्वं स्यादित्यर्थः । अस्तूपमर्दस्य स्वहेतुनाशकत्वं स तर्हि सक्षमन्वा तन्नाशयेदसंश्लेषतत्राऽऽह । हन्तरीति । न हि कर्तारमन्तरेण क्रिया सिध्यति व्यावातादित्वार्गः ॥ ४१ ॥

नष्टतन्त्रो विनाशोऽपि गन्तव्यो गतिर्यथा ॥

नास्तीह कश्चिद्धात्वर्थो यः स्वहेतुं विनाशयेत् ॥ ४२ ॥

संश्लेषतत्राऽऽह । नष्टिति । यथा गतिर्मन्तवन्ना न गन्तारं निर्वर्तयति तथा नाशः सन्नपि नष्टतन्त्रो न स्वहेतुं निर्वर्तयेद्विशेषादित्यर्थः । गते. स्वहेत्वनिवर्तकत्वेऽपि नाशस्य सन्निवर्तकत्वमिति विभागमाशङ्क्याऽऽह । नास्तीति । विमतो न स्वहेतुनाशको धात्वर्थत्वाद्गतिवदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

निर्हेतुनाशसंन्यासेन स्यात्कुम्भजनिर्मुदः ॥

न बीजादग्निसंन्यासादङ्कुरोद्भूतिरीक्ष्यते ॥ ४३ ॥

कार्यस्योपमर्दस्य वा न स्वहेतुनाशकतेत्युक्तम् । किंन मृदादिहेतुः स्थायी सणिको वाऽऽये सिद्धान्तहानिं मत्वा द्वितीयं प्रत्याह । निर्हेत्विति । सणिकत्वे मृदादेः स्वारसिकनाशव्याप्तत्वाच्च ततो घटादिजन्म युज्यते । नाशोपसीणम्य जननव्यापारायोगादित्यर्थः । नाशव्याप्तत्वात्कारणात्कार्यानुत्पत्तौ दृष्टान्तमाह । न बीजादिति ॥ ४३ ॥

घटादेः कारणं पिण्ड इति नाभ्युपगम्यते ॥

मृदेव कारणं यस्मात्पिण्डादेरेवगम्यते ॥ ४४ ॥

सन्नेव नाशोऽपीष्ट्येत्सत्सता न विरुध्यते ॥

ऐकात्म्येऽपि विरोधश्चेन्नाशो नाशेऽपि शङ्क्यते ॥ ४९ ॥

न नाशस्य तुच्छत्वं नास्तिव्यवहारविषयत्वात्तापि क्रियादिरूपतोक्तदोषादिति शङ्कते । सन्निति । तर्हि तस्य वस्तुमात्रत्वाद्बन्तुमि च भेदकाभावेन भेदाभावस्योक्त-
त्वादेकत्वविरोधासिद्धेर्न तेन निरस्यते वस्तुसत्तेत्याह । सन्निति । नाशस्य वस्तु-
व्येऽपि स्वभावविरोधस्तेनास्तीति शङ्कते । ऐकात्म्येऽपीति । तर्हि नाशेऽपि नाशः
शङ्कितुं शक्यते स्वेनैव स्वस्य नाश्यमानत्वादतो नाशासिद्धेर्वस्तु कूटम्यं स्यादित्याह ।
नाश इति ॥ ४९ ॥

पिण्डादिना विनाऽपीदं मृदादेः केवलादपि ॥

घटाद्युत्पद्यमानं तु कार्यं दृष्टमतो ध्रुवम् ॥ ५० ॥

मृदाद्येव ततो ग्राह्यं कारणं शून्ययान्मृदः ॥

कार्यमेव तु पिण्डादि तस्य कार्येष्वनन्वयात् ॥ ५१ ॥

मृदादेर्नाशस्य दुर्निरूपत्वाच्च तस्य कार्यत्वेनाकारणतेत्युक्तं तर्हि पिण्डादेरपि नाशस्य
दुर्निरूपत्वात्कार्यत्वासिद्धौ कारणत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य पिण्डादीं नाशदृष्टिवन्मृदादौ तद-
भावान्मैवमिति मत्वाऽसत्यपीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे । पिण्डादिनेति । अतो मृदादेरिति
संबन्धः । द्वितीयोऽपिरवधारणार्थः । पिण्डाद्यवगम्याविशेषेण विनाऽपि केवलादेवानुया-
यिनो मृदादेः सकलशाब्दयादिकार्यमुत्पद्यमानं दृष्टमिति योजनम् । तस्मान्नेत्यादिभाष्या-
र्थमाह । ध्रुवमित्यादिना । पूर्वाक्ता दृष्टिसत्त शब्देन परामृश्यते । हिशब्दमूचितं हेतु-
मभिनयति । अन्वयादिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

विरुद्धानेककार्याणां युगपज्जन्म नेष्यते ॥

एकस्मात्कारणात्तस्मात्पिण्डाभावे घटोद्भवः ॥ ५२ ॥

मृदाद्येव घटादिकारणं चेत्किमिति पिण्डादौ सत्येव ततो घटानुत्पत्तिरित्याशङ्क्य सर्वं
हि कारणमित्यादिभाष्यं योजयति । विरुद्धेति ॥ ५२ ॥

पिण्डादिव्यतिरेकेण कारणानुपलब्धितः ॥

असत्त्वं चेन्मृदादेः स्यान्न मानानुपपत्तितः ॥ ५३ ॥

अनुयायिमृदादेर्मानाभावेनाभावाच्च कारणतेति शङ्कते । पिण्डादीति । मृदद-
मुत्पन्नं कुण्डलमित्यादितादात्म्यप्रत्ययस्य पिण्डादतिरिक्तमृदाद्यभावेऽनुपपत्तेरनुगतं मृदाद-
येयमिति परिहरति । न मानेति ॥ ५३ ॥

पिण्डादिव्यतिरेकेण यदि मानं भवेत्ततः ॥

मृदादि कारणं लब्धं न मानं स्यान्मृदा विना ॥ ५४ ॥

३१० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

स्वकारणं चेदित्यादिना न मृदादेरित्यादिभाष्यस्मरणार्थं उक्तः । इदानीं मृदो न कुम्भादिहेतुत्वं किंतु पिण्डस्येत्वाशङ्क्य मृदादेरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे । घटादेरिति । तत्र हेतुमाह । मृदेवेति ॥ ४४ ॥

यदेव कारणं मानैरिह साक्षाद्विनिश्चितम् ॥

तदेवोचरकार्येषु न कार्यं कारणं मितेः ॥ ४५ ॥

मृदादेरेव हेतुत्वं न पिण्डादेरित्येतदुपपादयति । यदेवेति । मानैरन्यन्यतिरेकानुसंधानप्रत्ययैरित्यर्थः । इहेति पिण्डादेराद्यकार्यस्योक्तिः । तत्र मृदादेर्हेतुत्वे प्रत्यक्षं प्रमाणयति । साक्षादिति । उत्तरकार्याणि घटादीनि पिण्डादौ मृदादि कारणं घटादौ पिण्डादिति व्यवस्थामाशङ्क्याऽऽह । नेति । न हि पिण्डादि घटादिकारणं मानतः सिध्यत्यनन्वयादनवस्थानाच्चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

विनाशोऽतिशयः कश्चिदपि पिण्डादेवन्मतः ॥

प्रत्यक्षात्तद्वयं सत्स्यान्नो चेदसु ध्रुवो घटः ॥ ४६ ॥

कार्यस्याकारणत्वे मृदादेरप्यकारणत्वं तस्य नाशित्वेन कार्यत्वादिति चेत्तत्र नाशो मृदादेरतिशयोऽन्यो वेति विकल्प्याऽऽद्यमादत्ते । विनाश इति । तदा नाशो नाशीति द्वयमपि सदेव स्यात्प्रत्यक्षास्य तस्यासत्त्वायोगादित्याह । प्रत्यक्षादिति । अतिशयो हि नाऽऽश्रयं विना युक्तस्तस्य च नाशनाम्नो नाशाम्बात्तवाश्रयस्य नाशिनो मृदावैलम्बित्वमपि सत्त्वं प्रत्यक्षं च मृदादि नासद्भवतीत्यर्थः । न मृदादेरतिशयो नाशः किं त्वन्यस्तस्मादिति फलान्तरमाह । नो चेदिति । तां हि नाशादृष्टत्वात्कूटस्थो मृदादेरित्याह । अस्तिवति । नहि तस्य मृदादिना संबन्धः सिध्यति भावाभावयोः संबन्धस्य निरस्तत्वाद्घटादेरपि कार्यस्यातिशयत्वेनार्थान्तरत्वेन वा नाशस्य दुर्निरूपत्वं मत्वा घटग्रहणम् ॥ ४६ ॥

क्रिया वा तत्फलं वा स्याद्वस्त्वन्तरमथापि वा ॥

नाशोऽयं वा न किञ्चित्स्यात्सत्त्वं नैवमपोद्यते ॥ ४७ ॥

किञ्च नाशो वस्तुनः क्रिया वा फलं वा वस्त्वन्तरं वा न वा किञ्चिदुर्थाऽपि तत्सत्त्वं दुर्वारमित्याह । क्रियेति ॥ ४७ ॥

क्रियाऽप्यस्ति फलं चास्ति तद्वद्वस्त्वन्तरं च सत् ॥

अयं नाशोऽपि नैवास्ति तं विना सददिदं जगत् ॥ ४८ ॥

कथं पक्षचतुष्टयेऽपि वस्तुत्वं तदाह । क्रियाऽपीति । क्रिया चेन्नाशस्तस्यास्तदाश्रयस्य च सत्त्वाच्च वस्तुसत्त्वं फलत्वेन तस्य फलिनश्च सत्त्वाद्द्वस्त्वन्तरत्वे मृदादेस्तददृष्टत्वाज्जाशस्य तुच्छत्वे तत्सत्त्वं मुप्रासिद्धमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

सन्नेव नाशोऽपीष्ट्येतत्सत्ता न विरुध्यते ॥

ऐकात्म्येऽपि विरोधश्चेन्नाशो नाशेऽपि शङ्क्यते ॥ ४९ ॥

न नाशस्य तुच्छत्व नास्तिन्यवहारविषयत्वान्नापि क्रियादिरूपतोत्तदोपादिति शङ्कते । सन्निति । तर्हि तस्य वस्तुमात्रत्वाद्भूतुनि च भेदकाभावेन भेदाभावस्योक्तत्वादेकत्वविरोधमिद्वेर्न तेन निरम्यते वस्तुसत्तेत्याह । सदिति । नाशस्य वस्तुव्येऽपि स्वभावाविरोधतेनास्तीति शङ्कते । ऐकात्म्येऽपीति । तर्हि नाशेऽपि नाश शङ्कितुं शक्यते स्वेनैव स्वस्य नाशमानत्वादतो नाशसिद्धेर्वस्तु कूटस्य स्यादित्याह । नाश इति ॥ ४९ ॥

पिण्डादिना विनाऽपीदं मृदादेः केचलादपि ॥

पटाद्युत्पत्त्ययानं तु कार्यं दृष्टमतो ध्रुवम् ॥ ५० ॥

मृदाद्येव ततो ग्राह्यं कारणं सन्प्रयान्मृदः ॥

कार्यमेव तु पिण्डादि तस्य कार्येष्वनन्वयात् ॥ ५१ ॥

मृदादेर्नाशस्य दुर्निरूपत्वात् तस्य कार्यत्वेनाकारणतेत्युक्तं तर्हि पिण्डादेरपि नाशस्य दुर्निरूपत्वात्कार्यत्वमिद्वेर्न धारणत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य पिण्डादीं नाशदृष्टिष्वमृदादौ तदभावात्मेवमिति मत्वाऽसत्यपत्त्यादिभाष्य व्याचष्टे । पिण्डादिनेति । अतो मृदादेरिति सधन्य । द्वितीयोऽपिरवधारणार्थः । पिण्डाद्यवस्थ्याविशेषेण विनाऽपि केचलादेवानुयायिनो मृदादेः सकाशाद्धटादिकार्यमृत्पद्यमान दृष्टमिति योजना । तस्मान्नेत्यादिभाष्यार्थमाह । ध्रुवमित्यादिना । पूर्वोक्ता दृष्टिस्ततः शब्देन परामृश्यते । हिशब्दमूचित हेतुमभिनयति । अन्वयादिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

विरुद्धानेककार्याणां युगपज्जन्म नेप्यते ॥

एकस्मात्कारणात्तस्मात्पिण्डाभावे घटोद्भवः ॥ ५२ ॥

मृदाद्येव घटादिकारण चेत्किमिति पिण्डादौ सत्येव ततो घटानुत्पत्तिरित्याशङ्क्य सर्वं हि कारणमित्यादिभाष्य योजयति । विरुद्धेति ॥ ५२ ॥

पिण्डादिन्यतिरेकेण कारणानुपलब्धितः ॥

असत्त्वं चेन्मृदादेः स्यान्न मानानुपपत्तितः ॥ ५३ ॥

अनुयायिमृदादेर्नाभावेनाभावात् कारणतेति शङ्कते । पिण्डादीति । मृद्वदुत्पत्तिं कुण्डलमित्यादितादात्म्यप्रत्ययस्य पिण्डादतिरिचमृदाद्यभावेऽनुपपत्तेरनुगतमृदाद्युपयमिति परिहरति । न मानेति ॥ ५३ ॥

पिण्डादिन्यतिरेकेण यदि मानं भवेत्ततः ॥

मृदादि कारणं लब्धं न मानं स्यान्मृदा विना ॥ ५४ ॥

सामानाधिकरण्यादेकत्वप्रत्यये सत्यपि कथमनुगतमृदादिसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
पिण्डेति । व्यावृत्त पिण्डादि हित्वा यद्यनुवृत्तमृदादिविषय मान स्यात्ततो व्यावृत्तादन्य
मृदाद्यनुवृत्त कारणं लब्ध मानस्य मेय विनाऽयोगादिति योजना ॥ ५४ ॥

पिण्डादिव्यतिरेकेण पिण्डादाविव चेत्प्रमा ॥

सिद्धं कारणमेवं स्यान्न मा मेयं विना यतः ॥ ५५ ॥

अनुवृत्तमृदादेर्व्यावृत्तपिण्डादितो येदाभेदाभ्यां दुर्गणत्वान्मानस्य व्यावृत्तविषयत्वो-
परत्तेर्नेष्टकारणसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । पिण्डादीति । पिण्डादाविव मृदादावपि प्रमा
चंदेव सति पिण्डादिवत्तदतिरेकेण मृदादिकमनुवृत्त सिद्धं स्यान्न हि मान मेय विना
युक्तमन्यथा पिण्डादेरप्यपरापापात्ताद्युक्तं चेतव्यावृत्तस्यानुवृत्तेऽन्तर्भावादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

असाधारणरूपेषु व्यावृत्तेष्वितरेतरम् ॥

बहुष्वेकं यदाभाति प्रत्यक्ष कारणं तु तत् ॥ ५६ ॥

भाष्यस्य दर्शनं मृदादिप्रमाणं वार्तिकाम्यामुक्तं प्रत्यक्षत्वेन व्याकरोति । असाधा-
रणेति । यद्वा किं तदनुवृत्त कारणमित्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञया तत्स्वरूपमाह । असा-
धारणेति ॥ ५६ ॥

सादृश्यादन्वयभ्रान्तिस्तन्निवृत्तावपीति चेत् ॥

नैव पिण्डस्थरूपानां घटादावपि दर्शनात् ॥ ५७ ॥

एकस्यानेकेष्वन्वयदृष्टिभ्रान्तिरन्वयाभावेऽपि सादृश्यात्तदृष्टिरिति शङ्कते । साद-
ृश्यादिति । अन्वयदृष्टेर्न भ्रान्तितेत्याह । नैवमिति । तत्र हेतुमाह । पिण्डस्येति ।
मृदाद्यवयवानामिति शेषः ॥ ५७ ॥

प्रत्यभिज्ञायमानेऽर्थे तदेवेदमिति ध्रुवे ॥

लिङ्गमाभासतामेति प्रत्यक्षार्थविरुद्धमित् ॥ ५८ ॥

यत्सत्तत्क्षणिकं यथा दीपः सन्तश्चेमे भावा इत्यनुमानात्सर्वार्थानां क्षणिकत्वसिद्धेर-
न्वयदृष्टि सादृश्याद्भ्रान्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यभिज्ञायमान इति । प्रत्यभिज्ञावि-
रोधिलिङ्गस्यागमकत्वे हेतुमाह । प्रत्यक्षेति । प्रत्यभिज्ञासिद्धस्याप्यर्थविरुद्धक्षणिकार्थ-
बोधि लिङ्गमनुष्णतातुमानवज्ञ मानमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

विरुद्धाव्यभिचारित्वं न च प्रत्यक्षलिङ्गयोः ॥

प्रत्यक्षापाश्रयाभित्य नानपेक्षं तदसन्नत् ॥ ५९ ॥

प्रत्यक्षात्वारणैक्यं भ्रम्यतेऽनुमानात्तद्वेदोऽतो द्वयोर्विरुद्धत्वस्याव्यभिचारित्वान्नाध्य-
क्षेणानुमानरापो वैपरीत्यस्यापि समवादित्याशङ्क्याऽऽह । विरुद्धेति । तत्र हेतुमाह ।
प्रत्यक्षेति । अनुमानस्य नियमेन प्रत्यक्षोपजीवित्वं व्यतिरेकद्वारा दर्शयति । नेति ।
प्रत्यक्षमनुमानापेक्षं न तथाऽनुमानं तदनपेक्षं तत्सिद्धव्याप्त्युपजीवित्वादतः प्रत्यक्षस्यो-
पजीव्यत्वाद्बलवत्तेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

विरुद्धाव्यभिचारित्वं समानबलयोर्यतः ॥

दृष्टं सर्वत्र लोकेऽस्मिन्न तु सिंहशृगालयोः ॥ ६० ॥

प्रत्यक्षस्य प्राबल्येऽपि प्रवृत्ताध्यक्षानुमानयोस्तुल्यत्वादस्ति विरुद्धाव्यभिचारित्वं न हि प्रत्यभिज्ञोपजीविक्षणिकत्वानुमानमित्याशङ्क्याऽऽह । विरुद्धेति । लोके हि तुल्य-
बलयोरेव विरुद्धाव्यभिचारित्वं न तु सिंहशृगालवदतुल्यबलयोस्तदुपलब्धमतः प्रत्यभि-
ज्ञानमुपजीव्यक्षणिकत्वानुमानाप्रवृत्तावप्युपजीव्यजातीयत्वात्तस्य प्राबल्यादुपजीवकजा-
तीयमुक्तानुमान दुर्बल तद्वाध्यमिति याव ॥ ६० ॥

क्षणिकत्वे च भावानां प्रत्यभिज्ञाद्यसंभवः ॥

न ह्यन्यदृष्टं वस्त्वन्यैः प्रत्यभिज्ञायते कचित् ॥ ६१ ॥

प्रत्ययित्वादिमिर्मृदादीनां स्थायित्वमुक्त्वा क्षणिकत्वे तेषामभिज्ञाप्रत्यभिज्ञानव्यव-
तिरेकाणामनुपपत्तिमाह । क्षणिकत्वे चेति । आदिशब्देन ॥ एव तु कर्मानुस्मृतिश-
ब्दविधिभ्य इत्यधिकरणोक्ता शेषकर्मानुष्ठानादयो गृह्यन्ते । क्षणिकत्वेव भावेषु सतानै-
क्यात्प्रत्यभिज्ञाद्युपपत्तिमाशङ्क्य तस्यावस्तुत्वात्त्रेवमिति मत्वाऽऽह । न हीति । कवि-
देशे काले वेति यावत् । तस्मादनन्यथासिद्धप्रत्यभिज्ञावासिद्ध स्थायित्वं सर्वस्येति
भावः ॥ ६१ ॥

क्षणिकं चेदिदं सर्वं प्रत्यभिज्ञाप्रमाणकम् ॥

अन्यतद्वबुद्ध्यपेक्षत्वं तद्व्युद्देर्बः मसज्यते ॥ ६२ ॥

प्रत्यभिज्ञा स्वार्थे स्थितो न मानं बुद्ध्यन्तरसत्त्वादेव बुद्धीनां मानत्वस्य बौद्धैरिष्ट-
त्वात् न च बुद्ध्यन्तरं स्थायित्वसाधकमस्तीति प्रत्यभिज्ञायमानस्यापि क्षणिकतेति शङ्कते ।
क्षणिकमिति । उत्तरमाह । अन्येति । क्षणिकत्वबुद्धेरपि स्वार्थे स्थितोमानत्वाभावा-
त्तादृग्बुद्ध्यन्तरापेक्षायां तस्यापि तथात्वेनानवस्थानाद्बुद्धेः स्वतः प्रामाण्यमुपेयम् । तथाच
प्रत्यभिज्ञानं सर्वं तथैवात्राधातदिदबुद्ध्योश्च बुद्ध्यन्तरापेक्षया प्रामाण्ये तस्यापि तदपेक्ष-
त्वेनानवस्थायां तेनेदं सदृशमिति बुद्धेरप्रामाण्यादैक्यबुद्धेरवसानत्वमशक्यशङ्क्यमि-
त्यर्थः ॥ ६२ ॥

इदं क्षणिकमित्येतत्क्षणिकत्वे न सिध्यति ॥

इदं क्षणिकताबुद्ध्योर्भिन्नाधिकरणत्वतः ॥ ६३ ॥

किनेदं क्षणिकमितिबुद्ध्योरेकाश्रयत्वं भिन्नाश्रयत्वं वा । अद्ये न क्षणिकता क्षणद्व-
यवर्तिन्योर्बुद्ध्योरेकाश्रयत्वात्तद्योरथौगपद्यादाश्रयस्य क्षणद्वयस्थानप्रसङ्गादित्याह । इद-
मिति । एकाश्रयं बुद्धिद्वयमेवदित्युच्यते । द्वितीये क्षणिकत्वविशिष्टार्थज्ञानं नैकस्यापि
स्यादित्याह । इदं क्षणिकतेति ॥ ६३ ॥

३१४- सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

अज्ञातं ज्ञायते यस्य तथाऽज्ञातं च जायते ॥

प्रत्यभिज्ञामृते तस्य प्रतिज्ञार्थो न सिध्यति ॥ ६४ ॥

बुद्धीनामनायारत्वादाधारविकल्पेन दोषोक्तिरयुक्तेति चेन्न प्रत्यभिज्ञया तदाधारस्य-
कस्य सिद्धेरित्यभिप्रेत्य प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यं परमतेऽपि संमतमिति साधयति । अज्ञात-
मिति ॥ ६४ ॥

अनवस्था च दुर्धारा द्यविश्वासश्च जायते ॥

मृपात्वात्सर्वबुद्धीनां न कचिन्निश्चितीर्भवेत् ॥ ६५ ॥

अज्ञातस्य ज्ञानमनातस्य जन्मेति नास्मत्प्रतिज्ञेति चेत्तत्राऽऽह । अनवस्था चेति ।
[ज्ञातं ज्ञायते ज्ञातं च जायते चेदनवस्था स्यादेवेत्यर्थः ॥] किंच प्रत्यभिज्ञानस्यामानत्वं
स्वतः परतो वाऽऽद्ये क्षणिकत्वबुद्ध्याऽपि न स्वार्थनिश्चयस्तत्रापि स्वारस्येनामानत्वात्पर-
तोऽमानत्वे च तद्बुद्धेः सैवानवस्थेत्याह । अविश्वासश्चेति । कल्पान्तरं प्रत्याह । मृपा-
त्वादिति । परतश्चेन्नप्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यं तदा स्वतस्तस्या मानतया स्यादर्थसिद्धिः स्वत-
श्चेत्सा नार्थ निश्चाययेत्तदा सर्वेभिर्यां स्वतोऽनिश्चायकत्वादनवस्थानात् कचिदपि बुद्धेर्नि-
श्चयोऽतः सर्वं क्षणिकमित्येतदपि न सेत्स्यतीत्यर्थः । मृपात्वं स्वतोऽनिश्चायक-
त्वम् ॥ ६५ ॥

संबन्धानुपपत्तिश्च तदिदंज्ञानयोर्ध्रुवम् ॥

सबन्धकर्तृर्यसति न च सादृश्यसंभवात् ॥ ६६ ॥

किंच तदिदंबुद्ध्योः संबन्धोऽस्ति न वा नाऽऽद्यः स्थाप्यर्यातिरेकेण तदयोमात्तदु-
पगमापत्तेरित्याह । संबन्धेति । असति संबन्धे बुद्ध्योः सादृश्यात्तद्वोरिति द्वितीयमा-
शङ्कयाऽऽह । न चेति ॥ ६६ ॥

ध्वंसिनोरिव सादृश्यं स्थापिनोरपि नेष्यते ॥

ग्राहकेऽसति तद्विभे बुद्धीनां चैकरूपतः ॥ ६७ ॥

कथं सादृश्यात्संबन्धासिद्धिरिति सादृश्यस्यापि स्थाप्यग्राहकापीनत्वात्तं विनाऽस्मि-
द्धेरित्याह । ध्वंसिनोरिति । मदशाभ्यां भिन्ने तथोक्तचिह्नसादृश्यास्य च गृहीतयसति
क्षणिकयोः स्थापिनोर्वा न सादृश्यसिद्धिस्तादृश्याहकोपगमे क्षणिकत्वशतितिरित्यर्थः ।
तद्विचेरिति पाठे सत्यपि ग्राहके तस्य प्रतिक्षणं भिन्नतात्साणद्वयग्राहिणोऽभावात्
तत्सादृश्यधीरित्यर्थः । बुद्धीनां सादृश्यमाश्रित्योक्तं तदेव नास्तीत्याह । बुद्धीनां चेति ।
भेदे सत्येत्यमानं सादृश्यममकमिह प्रकाशैकरस्याद्भेदं विना तज्ज्ञानाच्च सादृश्यं युक्त-
मित्यर्थः ॥ ६७ ॥

नाशभेदविरुद्धार्थप्रमेये च व्यतस्थिते ॥

प्रत्यर्थिनि हि प्रत्यक्षे तद्विरुद्धः कुतोऽमितेः ॥ ६८ ॥

ऐक्यबुद्धेर्भ्रान्तिवमद्भेन भावेण क्षणिकत्वमभादुक्तत्रैव हेत्वन्तरमाह । नाशेति । भावेऽप्यविकल्पकेऽध्यक्षे भेदादिविरुद्धसन्मात्रविषये क्षणिकत्वप्रत्यर्थिनि स्थिते सति तस्मात्प्रत्यक्षाद्विरुद्धस्वरसनाशादिर्न युक्तो मानाम्बावादित्यर्थः । अमितेरिति च्छेदः ॥ ६८ ॥

अनुत्पन्नोत्पित्सूत्पन्नोऽनष्टो नाशादिकृचया ॥

एवमष्टक्षणावस्थो भावोऽवश्यं त्वषेप्यते ॥ ६९ ॥

इतश्च भावानां न क्षणिकतेत्याह । अनुत्पन्नेति । स्वतोऽनुत्पन्नः सञ्जुत्पित्सूत्पद्यमानः समुत्पन्नोऽनष्टो निनङ्क्षुर्नष्टा नष्टो भवतीत्यष्टक्षणावस्थत्वात्तस्य न क्षणिकतेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

अन्योन्याविषयत्वे तु कुतः सादृश्यधीरियम् ॥

सदृशार्थं विनैवेयं कृत्वा सादृश्यधीर्यदि ॥ ७० ॥

न तदिदंबुद्धोरित्यादिभाष्ये नञर्थमुक्तत्वेतरभागस्यार्थमाह । अन्योन्येति । न तावदनयोरन्यो ग्राहको यस्तयोः सादृश्यं पश्येदनम्युपगमादन्योन्यविषयत्वं तु स्वसंबन्धत्वं हतमतः सादृश्यधीरयुक्ता द्वयोस्तत्सादृश्यस्य च ग्राहकाभावादित्यर्थः । यच्च सत्येवार्थे धीस्तत्रैव ग्राहकापेक्षा नान्यत्रेति शङ्कते । सदृशेति ॥ ७० ॥

मृगाम्बुधीबन्मिध्यात्वं स्यादेवं तदिदं धियोः ॥

असद्विषयतैवेह सर्वासामपि चेदियाम् ॥ ७१ ॥

बाह्यार्थादिर्न प्रत्याह । मृगेति । सादृश्यज्ञानस्य निरालम्बनत्वे मरुमरीचिकोदकज्ञानवत्तदिदंज्ञानयोरपि निरालम्बत्वेनामानत्वं स्यादित्यर्थः । विज्ञानवाद्याह । असदिति ॥ ७१ ॥

नैवं बुद्धेरपि तथा कसद्विषयता भवेत् ॥

अस्त्वेवं सर्वबुद्धीनां मृषात्वमिति चेन्मतम् ॥ ७२ ॥

तथा सत्यनालम्बनं क्षणिकं विज्ञानमित्यस्यापि ज्ञानस्यासद्विषयतया विज्ञानवादासिद्धिरित्याह । नैवमिति । शून्यवादी शङ्कते । अस्त्विति ॥ ७२ ॥

नैवं स्यात्सर्वबुद्धीनां मृषात्वे मित्यसंभवात् ॥

कारणस्यास्तित्वा तस्मात्सिद्धा कार्योद्भवात्पुरा ॥ ७३ ॥

सर्वा धीरसद्विषयेत्येषा धीरसद्विषया स्यात्ततश्च सर्वबुद्धेरसद्विषयत्वासिद्धिरित्याह । नैवं स्यादिति । यद्वा सर्वासां धियामसत्त्वे नोवकबुद्धेरपि तथात्वात्तदसत्त्वासिद्धेर्न शून्यवाद इत्याह । नैवमिति । परमत्तासंभवात्प्रत्यभिज्ञया स्यायिहेतुसिद्धिरिति स्थापयता प्रत्यनुमाने दृष्टान्तस्य साध्यविकलतोक्तेदानीं कारणसत्त्वानुमानमुपसंहरति । कारणस्येति ॥ ७३ ॥

कार्यस्यापि यथाऽस्तित्वं तथेदानीं प्रपञ्चयते ॥

सत्त्वपूर्वमिदं कार्यं तपोन्तस्यघटादिवत् ॥

तस्याभिव्यक्तिधर्मत्वादप्यस्याऽभिव्यक्तवत् ॥ ७४ ॥

कार्यकारणयोर्द्वयोरपि प्रागुत्पत्ते सत्त्वमनुमेयमिति प्रतिज्ञाय कारणास्तित्वानुमानं प्रपञ्चितमथ कार्योस्तित्वमनुमातुं कार्यस्य चेत्यादिभाष्यतात्पर्यमाह । कार्यस्येति । कथं प्रागुत्पत्ते कार्यस्य सत्त्वमित्याशङ्क्यानुमानं रचयति । सत्त्वेति । इदमित्यभिव्य-
ज्यमानमुच्यते । अभिव्यक्तिधर्मत्वादभिव्यज्यमानत्वादिति यावत् । अभिव्यक्तेर्वा
सत्त्वपूर्वकत्वं समताभिव्यक्तवदभिव्यक्तत्वादनुमेयं सत्त्वं विनाऽपि व्यज्यमानत्वोप-
पत्तेरप्रयोजकत्वमाशङ्क्यापरोक्षव्यवस्थानुपपत्तिरसत्त्वे बाधिकेत्याह । अन्यथेति ।
घटादेरसत्त्वे वैकल्पिकव्यवस्थानुपपत्तिरपि नरविषाणवन्नापरोक्षव्यक्तिः स्यादस्ति च तस्य तादृशी
व्यक्तिस्तेनासत्त्वमयुक्तमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

सत्यामपि च सामग्र्यां बन्ध्यापुत्राद्यसत्त्वतः ॥

विज्ञानालम्बनत्वं नो न कदाचित्प्रपञ्चते ॥ ७५ ॥

नृशृङ्गस्य सामग्र्यभावादपरोक्षव्यवस्थानुमातुं कार्यस्यापि तुच्छत्वे
सामग्र्यभावस्य तुल्यतेत्यभिप्रेत्याऽऽह । सत्यामिति । न हि बन्ध्यापुत्राद्यालोकादिज्ञाप-
कसामग्रीसत्त्वेऽपि कदाचिदस्माकमपरोक्षी भवत्यत्यन्तासत्तात्कार्यस्य त्वपरोक्षज्ञानाल-
म्बनत्वात्तात्त्विकमिति भावः ॥ ७५ ॥

सर्वं सदेव चेदिष्टमुपलभ्येत ते सदा ॥

सामग्र्यां घटवत्सत्यां सर्वं सदादिनो ध्रुवम् ॥ ७६ ॥

प्रकृतेऽनुमाने कार्यस्य सदोपलब्धिप्रसङ्गं पक्षबाधकं शङ्कते । सर्वमिति । वर्तमान-
वदतीतमागामि च घटादि सदेव चेदुपलब्धिसामग्र्या सत्या वर्तमानवत्प्राग्जने-
र्नाशाद्योर्ध्वमुपलभ्येत न चैव न च सर्वदा कार्योपलब्धिसामग्रीराहित्यं तत्कारणस्यैव
तत्सामग्रीत्वात्कारणस्य च प्रागुत्पत्तेरपि सत्त्वस्य साधितत्वात्तस्मादयुक्तं कार्यस्य सदा-
सत्त्वमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

न विद्यमानमात्रेण ह्यभिव्यक्तिरपीष्यते ॥

सदेव बत्त्वभिव्यक्तं तथाऽप्यक्तं च लक्ष्यते ॥ ७७ ॥

विद्यमानत्वमात्रं सामग्रीसत्त्वं वा कार्यस्य सदोपलब्धिप्रसङ्गकं नाऽऽद्य इत्याह ।
नेत्यादिना । अर्थक्रियावदित्येपर्यं । तत्र सर्वसमतिष्ठोत्तमार्थो हि शब्दः । सत्तामात्रेण
व्यवस्थानुपगमे स्वानुयव हेतुमाह । सदेवेति ॥ ७७ ॥

अग्रीकर्तव्यमेतच्च भवद्भिरविशद्वैतैः ॥

न चेद्दः सर्वसिद्धान्तो नश्येत्सैकतकूपवत् ॥ ७८ ॥

अभिव्यक्तिसामग्रीसत्त्वमभिज्यक्तिसाधकं न तु सतस्तत्सामग्रीनियमो वर्तमानघटा-
दावदष्टरेनेन कारणसत्त्वमेव तत्सत्त्वमिति प्रत्युक्तं वर्तमानघटे तत्सत्त्वेऽपि व्यङ्गकस-
त्त्वानियमादतः सतोऽप्यव्यज्यमानत्वं स्थायिवादिभिरेष्टव्यमित्याह । अङ्गीकर्तव्य-
मिति । सचेद्यज्यमानमेवेति नियमे क्षणमात्रवृत्तित्वाद्यक्तेर्ज्ञप्तिरूपायास्तत्समकालस्य
वस्तुनोऽपि क्षणिकत्वापातादक्षणिकवादिनां सर्वं स्थायीति सिद्धान्तस्य हानिरित्याह । न
चेदिति ॥ ७८ ॥

प्रमाणव्यतिरेकेण प्रमेयोऽर्थो यवम्भवेत् ॥

मानादव्यतिरेके हि मानमेयौ न सिध्यतः ॥ ७९ ॥

क्षणिकं ज्ञानमात्रं सत्त्वमित्युपगमाद्योगाचारमते क्षणिकत्वं वस्तुनो नानिष्टमित्या-
शङ्क्य ज्ञानस्य ज्ञेयेऽन्तर्भावस्वस्य ज्ञाने वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । प्रमाणेति ।
मानस्य मेयाज्ज्ञेदेनावस्थाने मेयसिद्धिरन्यथा विषय्यभावात्तदपेक्षविषयस्याप्यभावः स्यादि-
त्यर्थः । भवन्निति व्यवहारयोग्यतामापद्यमानत्वमुच्यते । द्वितीयं दूषयति । माना-
दिति । मेयोऽर्थो मानाभिलक्ष्येन्मानमेयभेदासिद्धिर्मेयस्य मानात्मना समासत्वान्मेयासिद्धौ
च तदपेक्षमानासिद्धेः शून्यतेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

कारणस्यापि नास्तित्वं कार्यासत्त्वे प्रसज्यते ॥

न हि कार्यमनाश्रित्य कारणं जगतीक्ष्यते ॥ ८० ॥

विज्ञानवादासम्भवेऽपि स्थायिवादे कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरनुपलब्धोऽसत्त्वाद्वा सामग्र्यभा-
वाद्देति संशयात् सोऽपि सिध्येदित्याशङ्क्य सामग्र्यभावादेव कार्यस्य प्रागनुपलब्धि-
न्यथा कारणस्यापि प्रागसत्त्वापत्तेस्तत्त्वस्य च साधितत्वादित्याह । कारणस्येति ।
कार्यस्यासत्त्वे किमिति कारणस्यासत्त्वं तत्राऽऽह । नहीति । कार्यकारणयोरन्योन्य-
सम्बन्धत्वस्य लोकसिद्धत्वादेवभावोऽन्याभावः स्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

सत्तामात्रेण किं कार्यं समवाय्यादिकारणम् ॥

साधयेत्याप्तं वेदं तथाऽपीष्टं न सिध्यति ॥ ८१ ॥

कार्याभावेऽपि समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणत्रितयं तिष्ठति न हि यद्ये नास्तीति मृद-
वयवानां तेषां मिथः संयोगो वा कुलाब्जादिर्वा नास्तीत्यारम्भवादमाशङ्क्याऽऽह ।
सचेति । कारणत्रितयमव्याप्तं व्याप्तं वा कार्यं कुर्यान्नोभयथाऽपि कार्यकारणत्व-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ ८१ ॥

सत्तामात्रेण चेत्कुर्यात्कारणत्रितयं तदा ॥

कार्योत्पत्तिस्थितिलयाः प्रागुत्पत्तिरपत्सदा ॥ ८२ ॥

तदेव साधयितुमाद्यमनुवदति । सत्तामात्रेणेति । तत्र कार्योत्पत्तिकाले तस्य
स्थितिलयौ स्मृतां त्रितयस्य तदा सत्तात्तन्मात्रेण च कार्यकरत्वादेवं स्थितिकाले ननि-

लयौ लयकाले च स्थितिर्ननी प्रसज्येयातामित्यव्यवस्थामाह । तदेति । यदा त्रितयं तदा सदैव जन्मादीनां प्रसक्तिरित्यव्यवस्थान्तरमाह । सदेति ॥ ८२ ॥

अविशेषाच्च सत्तायाः सर्वतः सर्वसंभवः ॥

सर्व एव न संसिध्येद्यवहारश्च लौकिकः ॥ ८३ ॥

सत्तामात्रेण त्रितयस्य कार्यकरत्वे सर्वत्र सत्त्वस्य विशेषाभावात्कार्यकारणनियमासिद्धिरिति दोषान्तरमाह । अविशेषादिति । भवतु सर्व सर्वस्य कारणं तथाऽपि कार्यकारणत्वं सिध्यत्येव नेत्याह । सर्व-इति । घटार्थिनो मृदाद्यादाननियमायोगो वैदिकश्च व्यवहारो व्यवस्थापनमात्सातुर्न स्यादित्यर्थः ॥ ८३ ॥

त्रीण्येव कारणानीति निष्फलाऽवष्टुतिर्मवेत् ॥

यथा त्रयं तथा सर्वं सत्तया किं न कारणम् ॥ ८४ ॥

त्रितयस्य सत्तामात्रेण कार्यकरत्वे दोषान्तरमाह । त्रीणीति । अवधारणवैफल्यमुपपादयति । यथेति ॥ ८४ ॥

संभूय कार्यं कुर्वच्चित्कारणत्रितयं तदा ॥

मेलनस्यापि कार्यत्वात्कार्यं वत्स्यान्नयं विना ॥ ८५ ॥

कल्पान्तरमनुवदति । संभूयेति । व्यापाराविष्टं भूत्वेत्यर्थः । तस्य तदाविष्टत्वमकार्यं कार्यं वाऽऽद्ये तस्य सदा भावात्कार्यमपि सदा स्याद्वितीये तस्यापि कार्यत्वात्रितयमस्ति न वा न चेत्कार्यस्यैव तदभावेऽपि जन्म स्यादिति मत्वाऽऽह । तदेति ॥ ८५ ॥

कारणत्रितये नाथ एकैकस्य प्रसिध्यति ॥

तस्य तस्य तथैवेति साऽनवस्था मसज्यते ॥ ८६ ॥

एकैकस्य हेतोर्व्यापाराविष्टत्वं त्रितये न सिध्यतीति कल्पान्तरमाह । कारणेति । विवक्षितो हि संविर्भवतीति मन्यते । अपो इति पाठश्चेदप्यर्थलाभाच्च वक्तव्यमस्ति । तस्य तस्य त्रितयस्य व्यापाराविष्टत्वं परेण सव्यापारेण त्रितयेनेत्यनवस्थानादारम्भवादासंभवात्प्रागुत्पत्तेः सदैव कार्यमिति मत्वाऽऽह । तस्येति । क्षणिकत्ववादिनि प्रस्तुतामनवस्थां सेति परामृशति ॥ ८६ ॥

वस्तुनः सदसत्त्वाय ह्यभिन्त्यनत्येकहेतुवः ॥

ऐश्वर्यं न प्रमाणस्य सत्त्वं वस्तुबलाद्यतः ॥ ८७ ॥

यदुपलभ्यते तदेव सदिधितिनियमात्प्रागुत्पत्तेरुपलब्धं न सदित्याशङ्क्यानुपलब्धेरन्यथासिद्धेरुक्तत्वान्मैवमित्याह । वस्तुन इति । यस्य सत्त्वायासत्त्वाय वा मानस्य न सामर्थ्यं तस्य तद्व्यक्तिमात्रहेतुत्वात्सत्त्वादि वस्तुनः स्वरूपवशात्तिनासिद्धं सत्त्वं न हि

यदुपलभ्यते तदेव सदिति शनयं नियन्तुमनुपलब्धस्यापि निध्यादेः सत्त्वस्वीकारादतो नाव्यनत्या कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वशङ्केत्यर्थः ॥ ८७ ॥

द्वैविध्यादावृतेः कार्यं नैक्षते तेन संवृतम् ॥

लब्धात्मकस्य कुड्यादि प्रावमृतेः कारणावृतिः ॥ ८८ ॥

न द्विविधत्वादित्यादिभाष्ये नञर्थमुक्त्वा विद्यमानस्य प्रागनुपलब्धिनिमित्तं द्विविध-
त्वादित्यादिभाष्योक्तं दर्शयति । द्वैविध्यादिति । तेन द्विविधेनाऽऽवरणेनेति यावत् ।
उत्पन्नस्य कुड्याद्यावरणमनुत्पन्नस्य कारणमित्यावरणद्वैविध्यमाह । लब्धेति ॥ ८८ ॥

मृदात्मनोपसंश्लिष्टं कार्यं कारणतामितम् ॥

कारणत्वाद्धि तत्स्थं तच्चरते कारणं कथम् ॥ ८९ ॥

प्रागुत्पत्तेर्यदि कारणं कार्यमावृणोति तर्हि तयोर्भेदो घटककुञ्जवदित्याशङ्क्याऽऽह ।
मृदात्मनेति । मृदादिकारणरूपेण व्याप्तं घटादिकार्यं स्वनामरूपतिरोधानेन प्राक्कार-
णतां गतमिति कार्यस्य कारणमावरणं न कुड्यादिवदिति नास्ति भेदस्तयोरित्यर्थः ।
कार्यस्य स्वकारणस्थित्ये तेन व्याप्तिर्न च कार्यं कारणस्थं पूर्वोत्तरक्षणवर्तिनोस्तयोराधा-
राधेयत्वायोगादिति चेन्नेत्याह । कारणत्वादिति । कारणत्वादेव मृदादिघटादिकार्यं
तन्निष्ठमित्यत्र हिशब्दमूचितं हेतुमाह । तद्वत् इति । कार्यं विना कारणत्वायोगात्तस्य
तदपेक्षत्वादित्यर्थः । पूर्वक्षणवर्तित्वेऽपि कारणस्थानन्तरक्षणवर्ति कार्यं तत्त्वमेव कार्य-
कारणयोरुभयोरपि स्थायित्वाभ्युपगमादन्यथा मिथोऽसंबन्धयोस्तयोस्तद्वावस्थेयासंभवा-
दिति भावः ॥ ८९ ॥

यदि कारणसंस्थं सत्तन्निमित्तं च कारणम् ॥

व्यवधानान्तराभावात्किमर्थं नोपलभ्यते ॥ ९० ॥

यदि कार्यं कारणमर्थं तच्च द्वयं सदेव कार्यव्याप्तिनिमित्तं च कारणं तदा कारणे-
राव्यवधानात्तस्य च व्यञ्जकत्वात्प्रागपि कार्यं दृश्येतान्यथा तदसत्तेति प्रागुक्तबाधक-
तावस्थपिमिति शङ्कते । यदीति ॥ ९० ॥

कार्यान्तरेण संस्थानान्मृदादेर्नोपलभ्यते ॥

सदात्मनोपलब्धिस्तु न कदाचन हीयते ॥ ९१ ॥

किं घटादेः स्वाकारविशेषेणोपलभ्यः साध्यते किंवा सदात्मनेति विकल्प्याऽऽद्यं
दूषयति । कार्यान्तरेणेति । मृदादिकारणस्य पिण्डादिरूपेण प्रागवस्थायामवस्थानात्तेन
संवृतत्वाद्वटादिकार्यमाकारविशेषेण नोपलभ्यते विरुद्धानेककार्याणामप्यर्थयमेकस्मादुत्प-
त्तेरपास्तत्वादित्यर्थः । द्वितीये त्विष्टापत्तिरित्याह । सदात्मनेति ॥ ९१ ॥

नष्टोत्पन्नसदभावशब्दप्रत्ययभेदधीः ॥

अभिव्यक्तितरोभूतिद्विविध्यापेक्षयैव तु ॥ ९२ ॥

प्राकार्यास्तित्वे सदा तदुपलब्धिवप्रसङ्गं पक्षबाधकं निराकृत्य घटो नष्टो घटो नास्तीत्यादिप्रयोगप्रत्ययभेदानुपपत्तिं बाधकान्तरमाशङ्क्याऽऽह ॥ नष्टेति । पिण्डाद्याव-
रणपक्षेनाभिव्यक्त्यावृत्तित्वव्यवहारो दीपादिना तमोनिरासेन व्यक्तावस्थित्वव्यवहार कपा-
लादिना तिरोभावे नष्टव्यवहार पिण्डादिना तिरोभावे नास्तित्वव्यवहार इति भेदः ॥ ९२ ॥

कुड्याद्यावरणं दृष्टं भिन्नदेशं सदाऽऽहृतात् ॥

कुम्भाद्याभिन्नदेशस्थं पिण्डाद्यावरणं कथम् ॥ ९३ ॥

पिण्डादि न घटाद्यावरणं तेन समानदेशत्वाद्यद्यस्याऽऽवरणं न तत्तेन समानदेश-
यया कुड्यादि घटाद्यावरणं न तेन तुल्यदेशमिति शङ्कते । कुड्यादीति ॥ ९३ ॥

नैवं पयोघृतादीनामेकदेशत्वदर्शनात् ॥ ९४ ॥

अनावरणता चेत्स्यात्कपालादेर्व्यात्मनि ॥

अन्तर्भावान्न साध्येतद्विभक्तानां भवेद्यतः ॥ ९५ ॥

आहृतत्वमयं मतं भद्र एव प्रसज्यते ॥

यत्नो न तु घटोत्पत्तां नैवमप्युपपद्यते ॥ ९६ ॥

न हि लोकेऽस्ति नियमो घटाभिव्यक्तिहेतुकः ॥

अनेकसाधना यस्मादभिव्यक्तिरिहेत्युच्यते ॥ ९७ ॥

किमिदं समानदेशत्वं किमेकाश्रयत्वं किं वैककारणकत्वमाद्य वितर्कत्वेन दूष-
यति । नैवमिति । क्षीरनीरयोर्नृतैलयोश्च तुल्याश्रयप्रतिष्ठयोरेव परस्परमा-
वृत्तत्वदर्शनाद्धेतोर्विरुद्धतया नानुमानोत्थानमित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । अना-
वरणतेति । घटस्याऽऽत्मा तत्कारणं मृदुच्यते तन्नान्तर्भावस्त्वस्या कपालादे स्मिति-
रस्मात्तुल्यदेशत्वाद्धटवत्तस्य कपालादि भाऽऽवरणमित्यर्थः । घटावत्पटमुन्मात्रपृ-
ष्ठिकपालादेर्व्याप्तावरणत्वमिष्टमेवेति सिद्धसाध्यताऽव्यक्तघटावत्पटमृदुत्तिकपालादेरना-
वरणत्वसाधने हेत्वसिद्धिर्यदस्य कपालादेश्च स्वाश्रयमृदव्यवभेदादिति समाधत्ते । न
साध्याति । विद्यमानस्यैवाऽऽवृत्तत्वादन्युपलब्धिव्यवभेदावरणतिरस्वारे यत्नः स्यात् घटा-
देरुत्पत्तौ तदुत्पत्तौ च घटाद्यर्था यत्तेऽतोऽनुमाविरोधः सत्कार्यवादिन इति शङ्कते ।
अथेति । घटव्यक्तिमुद्देश्या हेतुकृत्याऽऽवरणमन्नादेव सेति न नियमो लोकेऽस्तीत्यु-
च्यते । नैवमिति । घटाभिव्यक्तिहेतुत्वं इति पाठे घटाभिव्यक्तिहेतोरावरणमन्नात्वेन
नियमो नास्तीत्यर्थः । अनियमो हेतुमाह । अनेकेति । इहेति लोकोक्तिः ॥ ९४ ॥
॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

दीपेनान्यो मथा चान्यस्तथा चक्रादिना परः ॥

अभिग्याक्तिं प्रयात्यर्थः पुरा सन्नेव सर्वदा ॥ ९८ ॥

व्यक्तेरनेकसाधनत्वमुदाहरति । दीपेनेति । घटादिस्वामसाऽऽवृतो दीपेन व्यज्यते दध्याद्यावृतो नवनीतादिर्मथा पिण्डाद्यावृतस्तु शरावादिश्चक्रादिनेति भेदः । व्यक्तिभेद-
वत्सत्त्वेऽपि भेदमाशङ्क्याऽऽह । पुरेति । साधनभेदाद्व्यक्तिभेदेऽपि व्यक्त्यपेक्षया पूर्वं
सन्नेवार्यो व्यज्यते न तत्सत्त्वे भेदोऽस्तीत्यर्थः ॥ ९८ ॥

तमोचिनाक्षनायैव प्रदीपोऽपीति चेन्मतम् ॥

नष्टे तमसि कुम्भोऽपि स्वयमेवोपलभ्यते ॥ ९९ ॥

दीपेनान्यो व्यक्तिं यातीत्यत्र चोदयति । तम इति । मध्यादेरपि दध्यादिप्रतिबन्ध-
निवर्तकत्वमेवेत्यपेक्षः । दीपस्तमस्तिरयति चेत्कथं कुम्भोपलब्धिरत आह । नष्ट इति ।
नवनीतादेरपि दध्यादिनाशे स्वयमेवोपलब्धिरिति वक्तुमपिशब्दः ॥ ९९ ॥

किमेवं भवतः सिद्धं यदि नाम तमोहनुतिः ॥

सदेव व्यज्यते सर्वमिति नैवापनुद्यते ॥ १०० ॥

दीपोत्पत्तियत्नेन तमो नाशयते चेदेवमस्तु नाम नैतावता स्वादिष्टं प्रागभिव्यक्तेर-
सत्त्वं सिध्यतीत्याह । किमेवमिति । भवतोऽपि सिद्धान्तासिद्धिरिति नेत्याह । सदे-
वेति ॥ १०० ॥

अज्ञातत्वापमार्थ्यमुपादित्सन्ति मानिनः ॥

मानानि मानसंवन्धादज्ञातत्वं च नश्यति ॥ १०१ ॥

किंचाऽऽवरणभङ्गार्थं नाभिव्यञ्जकव्यापारः किं त्वर्थप्रकाशनार्थं तद्भ्रष्टस्त्वर्थोदिति
वक्तुमादौ सामान्यन्यायमाह । अज्ञातत्वेति । मानिनः प्रामाणिका इति यावत् । अज्ञा-
ननिवृत्तिद्वारेति दर्शयितुं चकारः ॥ १०१ ॥

यतः सति क्रियाभेदे किं पूर्वमिति चोदना ॥

क्रियाभेदे न च न्याय्यं ध्वान्तनाशः क्रियाफलम् ॥ १०२ ॥

मन्वज्ञाने सति मानप्रवृत्तिस्तन्निवृत्तौ वाऽऽद्ये विरोधाभावाच्च तेनाज्ञानहानिर्द्वितीये
मानवैयर्थ्यमतो मानं पूर्वं पश्चादज्ञाननाशो विपरीतं वेति निश्चयासिद्धिरित्याशङ्क्य
साधारणमर्थमाह । यत इति । क्रिययोर्भेदे पौर्वापर्यविचार एककर्तृकयोस्तयोर्योगप-
द्यायोगात्क्रियैक्ये नासौ सावकाशः क्रियातत्फलयोः पौर्वापर्यस्य व्यवस्थितत्वादतो
मानाज्ञाननाशयोर्न पौर्वापर्यं चोदनोपमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह । ध्वान्तेति । तमो-
नाशो दीपादिप्रकाशफलं तत्र पौर्वापर्यं सर्वैरिष्टं तथा प्रकृतेऽपि सिद्धमि-
त्यर्थः ॥ १०२ ॥

ज्ञातुर्ज्ञानाभिनिष्पत्तिर्निष्पन्नं मेयमेति सत् ॥

मेयाभिसंगत तच्च मेयाभत्वं प्रपद्यते ॥ १०३ ॥

दार्ष्टान्तिरे पौर्वापर्यं साधयति । ज्ञातुरिति । सामासबुद्ध्याश्रयं ज्ञानमादाबु
त्पद्यते तच्च विषयं स्पष्टा तदाकारं भवते तदाकारधीरेव तदावरणं नाशयती
त्यर्थः ॥ १०३ ॥

व्यवधानं तमो यस्माद्वदोऽव्यमिति संविदः ॥

प्रकाशवद्वदं चर्ते कुतस्तत्तमसो ह्यनुतिः ॥ १०४ ॥

उक्तरूपबुद्धिपरिणामादेव च घटादिसविदुत्पत्तौ किमज्ञानध्वसेनेत्याशङ्क्याऽऽह ।
व्यवधानमिति । अज्ञानं तमस्तस्मिन्सति न घटसविदिति शेषः । तन्निवृत्तिरेव तर्हि
ज्ञानात्माची किं न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह । प्रकाशवदिति । प्रकाशाव्याप्त
घटभूते तदावृत्तितमोहानेरद्वेषेस्त्वत्र प्रकाशप्राप्त्यस्य तमोहानेश्च याश्चात्य दृष्टान्ति
त्यर्थः ॥ १०४ ॥

प्रमाणव्यापृतेर्ज्ञातोऽज्ञातोऽज्ञातत्वहानिकृत् ॥

घटोऽवगत इत्येतत्ततः संपद्यते फलम् ॥ १०५ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । प्रमाणेति । घटस्तावत्पूर्वमज्ञातो बुद्धिवृत्त्या बाह्येन्द्रियद्वारा
व्याप्यते तद्याप्तश्च स्वगताज्ञानध्वस्तिविशिष्टः प्राकट्यभागी ततश्चाऽऽज्ञानादिव्यवहार
सिद्धिरित्यर्थः ॥ १०५ ॥

यथावरणभङ्गाय यत्नः स्याद्वदवित्तये ॥

कार्यान्तरं भवेद्भङ्गात्तेनाप्याहृतता घटे ॥ १०६ ॥

व्यङ्गाव्यापारस्यार्थप्रकाशार्थत्वादावृत्तिहानिरर्पादिति स्थिते तदध्वस्तावेव च यत्नो
नेति सिद्धेऽर्थे हेत्यन्तरमाह । यदीति । घटावगत्यर्थमावृत्तिभङ्गस्तदर्थं यत्नश्चेत्तर्हि
पिण्डाद्यावृत्तिभङ्गादपि विदलवृत्तीदिकार्यान्तरसम्भवात्तेनाऽऽवृते घटे न व्यक्तिः स्यादिति
त्यर्थः ॥ १०६ ॥

व्यवधानान्तरं तस्मादन्यदप्यापतेत्तदा ॥

अतो नियत एवात्र व्यापारः फलवान्भवेत् ॥ १०७ ॥

विदलदेरपि भङ्गे तद्व्यक्तिरिति चेन्नेत्याह । व्यवधानान्तरमिति । तस्माद्विदलदे
रिति यावत् । तदा तद्भङ्गावस्थायामित्यर्थः । पूर्वेण सनातोयं विनातीयं वेत्यन्तरश-
ब्दार्थः । आवृत्तिभङ्गे चेद्यत्नस्तदा यावच्छून्यं तद्भावाच्चङ्गापेक्षया घटाव्यक्तिरेव
स्यादिति माह । आवृत्तिभङ्गार्थं यत्ने भयानुपलब्धिर्यतो दर्शिताऽतस्तदुपलब्ध्यर्थत्वेन

नियतः सन्न्यस्तः सफलः स्यादित्युपसंहरति । अत इति । अत्रेति प्रयतितो-
च्यते ॥ १०७ ॥

अतीतिप्यद्वयज्ञानं सद्वदालम्बनं भवेत् ॥

घटज्ञानत्वतः साक्षादिह्यवयवोपवत् ॥ १०८ ॥

उत्पत्तेः पूर्वं सदापि कार्यमावृतत्वाददृष्टमित्येतत्प्रसङ्गेनाऽऽगतं चोद्यमपोद्य प्रकृतमभि-
व्यक्तिलिङ्गकमनुमानमुपसंहरतमिदानीमतीतानागतप्रत्ययमेदाद्येत्यादिभाष्यविवक्षितमनुमा-
नमाह । अतीतिरिति । विमतं सदालम्बनं घटज्ञानत्वाद्वर्तमानघटज्ञानवदित्यर्थः । किं
चैष्यद्वदार्था प्रवृत्तिलोके दृष्टा न चाल्यन्तासति सा युक्ता योगिनामीशस्य चातीतादि-
विषयं प्रत्यक्षज्ञानमिदं तद्य विद्यमानोपलम्बनमतो घटस्य सदा सत्त्वमित्याह । साक्षा-
दिति ॥ १०८ ॥

अतीतोऽनागतोऽर्थोऽसन्न्यदि वाऽभ्युपगम्यते ॥

अतीतानामतज्ञानं मिथ्येशस्य प्रसज्यते ॥ १०९ ॥

उक्तेऽनुमाने विषयमनूद्य बाधकमाह । अतीत इत्यादिना । प्रत्यक्षं तावदेश्वरं
ज्ञानं तद्येदतीतादिविषयमसदालम्बनं तर्हि तस्मिन्शे प्रामाण्यमपनञ्जादयथार्थत्वादि-
त्यर्थः ॥ १०९ ॥

प्रत्यक्षं नापि चेशस्य केनचित्प्रतिहन्यते ॥

अपविद्धातिशीत्येव तज्ज्ञानं केन हन्यते ॥ ११० ॥

प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्षमिति । अप्रतिघातं साधयति । अपविद्धेति ।
अधिकबलं हि बाधकं न जानतिशयादैराज्ञानादधिकबलं ज्ञानं दृष्टमतो बाधकाभावात्
तन्मिथ्येत्यर्थः ॥ ११० ॥

घटसत्त्वे पुरोत्पत्तेरनुमा च प्रदर्शिता ॥

तस्मात्सदेव कार्यं स्यात्प्रागुत्पत्तेरपि ध्रुवम् ॥ १११ ॥

तस्य सम्यक्त्वेऽपि प्रागुत्पत्तेरविषयत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । घटेति ।
उक्तोपपत्तिसमुच्चयार्थश्चकारः । उक्तमानफलमाह । तस्मादिति । अपिना वर्तमान-
कार्यं दृष्टान्त्यते ॥ १११ ॥

एष्यद्वदनिपेधे च विरोधोऽपि प्रसज्यते ॥

भविष्यति न भाज्यर्थो वर्तमाननिपेधवत् ॥ ११२ ॥

किं चातीतस्य भविष्यतश्च घटस्य कारकव्यापारदशायासत्त्वमिति कोऽर्थः किं
तस्यातीतत्वादि तदा नास्ति किंवा नार्थक्रियासामर्थ्यं सत्त्वमाद्ये व्याहतिरित्याह । एष्य-
दिति । अतीतघटनिपेधसमुच्चयार्थश्चकारः । ईश्वरादिप्रत्यक्षस्थाप्रामाण्यप्रसक्त्या
सह विरोधं समुच्चेतुमपीत्युक्तम् । एष्यतो गतस्य च घटस्य भविष्यत्वादिरूपसत्त्वस्य

३२४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

कारकन्यापारकाले निषेधभेद्व्याहतिरित्युक्त्वा तमेव स्फुटयति । भविष्यतीति । भविष्यत्यमूदिति च घटस्य वर्तमानकाले भविष्यत्वादिरूपसत्त्वमुच्यते तच्चेत्तदेव निषिध्यते तदा भविष्यति न भविष्यत्यमूदिति व्याहतिरित्यर्थः ॥ ११२ ॥

गृह्यमाणो घटो नासन्निति यद्वद्विरुध्यते ॥

अतीतप्यन्मितघटप्रतिषेधस्तथाविधः ॥ ११३ ॥

वर्तमाननिषेधवदित्युक्तं दृष्टान्तं स्पष्टयति । गृह्यमाण इति । एष न वर्तते विं स्वसन्निति विरुध्यते यद्वदिति योजना । नो सन्निति पाठे व्यक्तैव योजना । वर्तमानो घटो न वर्तत इत्युक्ते व्यक्ता हि व्याहतिरित्यर्थः । दार्ष्टान्तिक विवृणोति । अतीतेति । अतीतस्य भविष्यत्वातीतत्वादिरूपेणाधुना मितस्य घटस्य तत्रैव तेनाऽऽकारेण निषेधो वर्तमानघटनिषेधवद्व्याहृतो द्वितीये त्वय प्रागुत्पत्तेरित्यादिभाष्योक्तं ब्रह्मण्यमिति भावः ॥ ११३ ॥

प्रागभावादयोऽभावाः सन्तः स्युरतिरेकिणः ॥

व्यपदेशाद्वेनैषामन्योन्याभाववद्भुवम् ॥ ११४ ॥

किं न प्रागभावादयो घटाद्विद्यन्ते तेन व्यपदिश्यमानत्वात्तदन्योन्याभाववत्ते च सन्तो भिन्नत्वात्पटवदित्यनुमानद्वयमाह । प्रागिति । न चाऽऽद्ये प्रयोगे दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं घटान्योन्याभावस्य पटाद्यात्मनो घटादन्यत्वाभावे घटस्य पटाद्यात्मत्वप्रसङ्गाच्च चान्योन्याभावस्यान्यत्वेऽनवस्थास्वरूपभेदाङ्गीकाराद्वितीयानुमाने च स्वरूपसत्त्वोक्त्या न व्याघातः स्वरूपभेदाच्च हेतुसिद्धिरिति भावः । तेषां घटादन्यत्वात्तस्यानाद्यनन्तत्वमद्वयत्वं सर्वात्मत्वं च प्राप्तमित्यन्यत्वानुमानफलमाह । भुवमिति ॥ ११४ ॥

एवं च सति संवन्धो न भावाभावयोर्मिथः ॥

विरोधाद्भावयोर्यद्वेकत्वाभाष्यभावयोः ॥ ११५ ॥

अन्यत्वेऽपि तेषां घटसंबन्धात्कुतोऽस्योत्तररूपतेत्याशङ्क्य द्वितीयानुमानफलमाह । एवं चेति । अभावानां सत्त्वेऽभावस्यैव भाषाच्च भाषाभान्योर्मिथः संगतिरित्यर्थः । विरोधादित्यभावस्यैवासत्त्वादिति यावत् । संबन्धभावे दृष्टान्तो भावयोरिति । यथाऽभावयोर्भावयोर्वैकल्याच्च मिथो योगो न हि भावेऽभावे वा कश्चिदाकारो भेदकलपाभावभावयोरप्युक्तन्यायेनैत्यात्रासावित्यर्थः ॥ ११५ ॥

असतश्च न संवन्धोऽकारकत्वात्कर्षचन ॥

संवन्धश्च त्रियात्मत्वाच्च सिध्येत्कारकं चिना ॥ ११६ ॥

अभावस्य सन्धभावे हेतुन्तरमाह । असतश्चेति । असात्त्वादेवाभावस्य कारणत्वायोगाच्च भावेन सयोगादीनामन्यतमोऽपि संबन्धः सिध्यतीत्यर्थः । नन्वभावस्याकार-

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतवास्तुप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ३२५

वात्वेऽपि संबन्धो युक्तः क्रियैव कारकापेक्षा संबन्धस्तु न क्रियेति नेत्याह । संबन्धश्चेति । न हि क्रियापूर्वः संबन्धो लाघवात्तदात्मत्वाद्वात्वर्थत्वाच्च योमस्य क्रियात्वसंभवादिति भावः ॥ ११६ ॥

प्रागभावो घटस्येति घट एवोच्यते यदि ॥

घट एव घटस्येति व्यपदेशो न युज्यते ॥ ११७ ॥

भावाभावयोः संबन्धस्य प्रसिद्धत्वात्कथं स निरस्यते तत्र वक्तव्यं घटप्रागभावादि-
घटस्ततोऽन्यो वेति तत्राऽऽद्यमनुवदति । प्रागिति । प्रागभावग्रहणमभावान्तरोपलक्षणा-
र्थम् । व्यपदेशानुपपत्त्या दूषयति । घट इति ॥ ११७ ॥

न चासत्त्वं घटस्यैवं प्रागभावो घटो न च ॥

अवध्यवधिमज्ञेदे प्रागभावोऽपि सिध्यति ॥ ११८ ॥

किंच प्रागभावोद्घटयन्तर्भावो घटस्य तस्मिन्तर्भावो वाऽऽद्ये तस्य नासत्त्वमित्याह ।
न चेति । एवमित्यभावस्य घटाद्यन्तर्भावे सतीति यावत् । द्वितीयं प्रत्याह । प्रागभाव
इति । प्रागभावाग्रहणमिहापि पूर्ववत् । घटो न च स्वरूपमिति शेषः । उभयत्र हेतु-
माह । अवधीति । अवधिर्घटोऽवधिमानमात्रः । अपिना ध्वंसादिग्रहः ॥ ११८ ॥

अयं प्रकल्प्य संबन्धं घटस्येत्यभिधीयते ॥

ऋतस्यैव त्वाभावस्य व्यपदेशः प्रसज्यते ॥ ११९ ॥

प्रागभावोद्घटयत्वेऽपि संबन्धं कल्पयित्वा स घटस्येत्युक्तिश्चैतन्नं पुरुषस्येतिवदिति
व्यपदेशोपपत्तिं चोदयति । अथेति । संबन्धस्य कल्पितत्वे संबन्धभावाऽपि कल्पितः
स्यादित्याह । ऋतस्येति । यत्र संबन्धं कल्पयित्वा व्यपदेशस्तत्र न वास्तवो भेदो
यथा रात्रिशिरसोऽस्य चात्रापि संबन्धे कल्पिते तथात्याज्येदस्य वास्तवत्वं संबन्धिनो-
रन्यतरस्य स्यात्तत्र चाभावस्तथा सापेक्षत्वादतो घटो वास्तव इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

अर्थान्तस्त्वभावश्चेदुक्तं संस्यर्तुमर्हति ॥

शशशृङ्गादिकल्पस्य घटस्य स न युज्यते ॥ १२० ॥

कल्पान्तरमाह । अर्थान्तरमिति । व्यतिरेके सदेवासदसद्वा तात्किमित्यादिना दूषि-
तमेतदित्याह । उक्तमिति । व्यतिरेकादिविकल्पेनाभावं निरस्यासत्कार्यवादे दोषान्तर-
माह । शशेति ॥ १२० ॥

स्वहेतुसत्तासंबन्धः संबन्धस्य सदाश्रयात् ॥

अथास्त्वयुतसिद्धानां नासत्वोऽयुतसिद्धता ॥ १२१ ॥

स्वहेतुसंबन्धः सत्तासंबन्धो वा जन्मेति तार्किकाः । न च प्रागुत्पत्तेरसतः संबन्ध-
स्तस्य सतोर्दृष्टेर्न च कार्यस्यात्यन्तासत्त्वाभावात् शशविषाणसादृश्यं तस्य प्रागस्ततोऽ-

३२६ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यचार्तिकम् [अथमाध्याये-

त्यन्तास्तो विशेषासिद्धेरित्यर्थः । अस्तोऽष्टमसिद्धस्य कारणसंबन्धं शङ्कयति ।
अथेति । परिहरति । नेत्यादिना ॥ १२१ ॥

न भावाभावयोर्योगो नापि चायमभावयोः ॥

सतोरेव यतो योगः सिद्धं कार्यमतः सदा ॥ १२२ ॥

भावभूतयोरित्यादिभाष्यं व्याकुर्वन्नुक्तं विवृणोति । न भावेति । सतोरेवायुतसिद्ध-
त्वेन संबन्धदर्शनाद्भावाभावयोरभावयोर्वा नायुतसिद्धपूर्वकः संबन्धः सिध्यतीत्यर्थः ।
कार्यसत्त्वे साधनमुपसंहरति । सिद्धमिति । कार्यसत्त्वे साधकसद्भावादसत्त्वे च दोष-
स्योक्तत्वादित्यतः शब्दार्थः । सदेति वर्तमानकालवद्भूतमविष्यत्कालयोरपीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

द्वैतैकत्वात्मकं रूपं वैराजं कार्यमात्मनः ॥

समुद्र एव अस्येति विराडाकारणमवधीत् ॥ १२३ ॥

नैवेहेत्यत्र सर्वस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वाशङ्कां मृत्युनेत्यादिवाक्यव्याख्यानेन निरस्यता
मृत्युशब्देन समुद्र एवास्येत्यादौ समुद्रशब्दित- परमात्मोच्यत इत्युक्तं संप्रति समुद्रश-
ब्दस्यार्थान्तरे रूढेन परविषयतेत्याशङ्क्याऽऽह । द्वैतेति । नानारसं वैराजं रूपं पर-
स्याऽऽत्मनः कार्यमिति भुतिस्मृतिप्रसिद्धमग्निर्मुक्त्यादिधृतावप एव तत्तर्नेत्यादिस्मृतौ
च परस्यैव सूत्रद्वारा विराडात्मसमृत्त्वमतिस्पष्टमित्यर्थः । तथाऽपि कथं समुद्रशब्दस्य
परविषयत्व तत्राऽऽह । समुद्र इति । समुद्र एवास्येत्यादौ समुद्रशब्देन विराडात्म-
कारण समुद्रं श्रुतिरुक्तवती तस्माद्विराट्कारणत्वलिङ्गात्प्रसिद्धसमुद्रादर्थान्तरत्वादस्य समु-
द्रस्य सिद्ध परमात्मत्वमित्यर्थः ॥ १२३ ॥

संभूय कार्यभूतानि भूतयोनिं यतो विभुम् ॥

जन्मस्थितिलयान्यान्ति समुद्रस्तेन विभक्तम् ॥ १२४ ॥

अथापि परस्मिन् समुद्रशब्दस्य रूढिरन्यत्र तद्भावावापि योगसूदनवगमाधोगाद्य
रूढेर्बलीयस्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह । संभूयेति । कार्यत्वेन स्थितानि त्रियदादिवस्तूनि
मिलित्वा जन्मादीनि द्रवन्ति सन्ति भूताना योनिमनवच्छिन्नमीशमहस्यत्वादिगुणं यतो
यान्ति तेन परः समुद्रो युक्तो भूतयोनिना संभूय ततो भूतान्मुद्रच्छन्ति तस्मिन्नेव द्रव-
न्तीति व्युत्पत्ते रूढियोगापहारन्यायस्तु प्रकृते रूढ्यसंभवाच्चाज्य इति भावः ॥ १२४ ॥

तत्समुद्रं परं ब्रह्म संविन्मात्रसत्त्वकम् ॥

अविज्ञातात्मयायात्म्यं हेतुत्वेनेह मन्यते ॥ १२५ ॥

परस्य समुद्रत्वेऽपि कूटस्पतिदेकरसस्य कथं कारणवाचिमृत्युशब्दतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । तत्समुद्रमिव । मृत्युनैवेतिवाक्यमिहशब्दार्थः । कूटस्पतिमात्रमपि
ब्रह्माज्ञानद्वारा जगत्कारणत्वान्मृत्युशब्दमर्हतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

इदं जगदुपादानं सर्वश्रवत्यजमव्ययम् ॥

स्वात्मैकाज्ञानवृत्तेन ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १२६ ॥

केचिदज्ञानं विना ब्रह्मैव जगदाकारेण परिणमते क्षीरमिव दध्याकारेणेति कल्पयान्ते तान्प्रत्याह । इदमिति । ब्रह्म सर्वत्रोत्पत्त्यादावात्मानविद्याशक्तित्वयुक्तं सज्जगतो निदानं न हि निरवयवस्याक्रियस्य कात्स्न्यैकदेशाभ्यां परिणामः संभवतीत्यर्थः । परिणामवादायोगेऽपि विवर्तवादं फलितमाह । स्वात्मेति । स्वस्याऽऽत्मनि यदेकं दृष्टायमानमज्ञानं तस्य वृत्तं परिणामित्वं तेनेदमपि ब्रह्म कदाचिज्जगतो ग्रसनशीलं वदाचित्त्वाकारेण प्रभवन्नशीलमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

स्वाभासवर्त्मनैवेतत्स्वात्माज्ञानजभूमिषु ॥

इतं बहुत्वमेकं सद्विषयद्वद्भाविषु ॥ १२७ ॥

जीवानां मिषो ब्रह्मणश्च भेदवत्कारणत्वमपि तस्य वास्तवमस्तु नाऽऽविद्यमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वाभासेति । स्वस्य ब्रह्मणो यस्मिन्नाभासस्तदज्ञानं तथा तदनुसारेणैव स्वाश्रयविषयाज्ञानजदेहादिव्येतद्ब्रह्मैकमेव वस्तुतः सृष्टं विराडित्यादिना बहुत्वं गतं यथा व्योम घटाद्युपाधिषु नानात्वं गच्छति तद्वदतो भेदस्याऽऽविद्यत्वात्कारणत्वमपि तथेत्यर्थः ॥ १२७ ॥

अकारणं सदज्ञानात्कारणत्वं यथैत्यजम् ॥

सर्वकारकतामेवं क्रियातत्फलतामपि ॥ १२८ ॥

सर्वं सत्त्विदं ब्रह्मेति श्रुतेर्ब्रह्मणः सर्वात्मकत्ववत्सर्वकारणत्वमपि वास्तवमित्याशङ्क्याऽऽह । अकारणमिति । कूटस्थं ब्रह्म वस्तुतो न कारणं तदेतद्ब्रह्मापूर्वमित्यादिश्रुतेस्तथाऽपि मायया तत्त्वं प्रतिपद्यते तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिर्यातकारणत्वस्य मायां तु प्रकृतमित्यादिश्रुतौ मायानिर्वाद्यत्वश्रुतेरतो ब्रह्मणः कारणत्ववत्तत्कृतं सर्वात्मत्वमपि भाषिकमेवेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

साध्यसाधनतां तस्मादज्ञानैकव्यपाश्रयात् ॥

उच्चैरनूय तत्तत्त्वं वेदान्ताः प्रत्यपीपदन् ॥ १२९ ॥

मृष्ट्यादिश्रुतिदृष्टत्वात्कार्यकारणभावस्य ब्रह्मवद्वस्तुत्वमाशङ्क्याऽऽह । साध्येति । उक्तन्यायेनानाद्यज्ञानमात्रनिमित्तां कार्यकारणतां मृष्ट्यादिवाक्यैरनूय कल्पितकार्यादेः स्वरूपं प्रत्यग्ब्रह्म सनाद्याभ्यन्तरो ह्यनस्तत्त्वमसीत्यादयो वेदान्तास्तात्पर्येण प्रतिपादयितुं प्रवृत्ता न मृष्ट्यादिप्रपञ्चस्तेषु विवक्षितस्तस्यापूर्वत्वाभावादफलत्वाच्चेत्यर्थः ॥ १२९ ॥

अकारणमकार्यं सत्कार्यकारणतामगात् ॥

मोहादेव ततः शालं ननुच्छिद्यौ भवतीति ॥ १३० ॥

३२८ सुरभराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

उक्तेऽर्थे नैवेहेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । अकारणमिति । निष्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणः स्वाविद्याद्वारा जगदात्मत्वं तत्कारणत्वं च नैवेहेत्यादिनोच्यते । न च स्तुत्यर्थोत्पत्तिर-
त्युक्तिविरोधस्तद्वान्तरतात्पर्यगेतन्महातात्पर्यमिति विभागादिति भावः । कार्यकारण-
त्वस्य मोहनिमित्तत्वे सहेतुबन्धव्यस्तौ हेतुभूतज्ञानार्थत्वेन शास्त्रारम्भोऽपि सिध्यतीत्यु-
क्तेऽर्थापत्तिमाह । तत इति ॥ १३० ॥

अपीताशेषसंसारं शुद्धसंस्कारसंश्रयम् ॥

अव्याकृतमिदं ब्रह्म क्षन्तर्यामीति चोच्यते ॥ १३१ ॥

अव्याकृतादि जगत्कारणं तद्धेतुमित्यादौ श्रूयते तत्कार्यं ब्रह्म तत्कारणमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अपीतेति । स्वस्मिन्नुपसंहृतसर्वप्रपञ्चमिति यावत् । मुक्त्यालम्बनं ब्रह्म व्याव-
र्तयति । संस्कारेति । संश्रयशब्दो भावप्रधानः संस्कारस्य संश्रयः संश्रयणं स्वस्मि-
न्निति वा संसारदशातो विशेषमाह । शुद्धेति । केवलसंस्काराश्रयत्वं साधयितुमाद्यं
विशेषणमुपाधिप्रधानमव्याकृतमुपहितप्रधानस्त्वन्तर्यामीति भेदः ॥ १३१ ॥

अज्ञानानुपमर्देन व्याकृतिर्याऽस्य जायते ॥

स्वमविज्ञानवभासौ सत्यमेवव्यपाश्रया ॥ १३२ ॥

मन्वजातप्रसकार्यत्वेनावस्तुत्वं जगतो न युक्तं प्रामाणिकत्वाद्वलवदत आह ।
अज्ञानेति । व्याकृतिरभिब्यक्तिः । अस्येति जगदुक्तिः । प्रत्यगज्ञाने स्थिते प्रत्यक्षादिना
या जगतो व्यक्तिः सा न वस्तुविषया न हि सत्यामेव निद्राया प्रवृत्तसमज्ञानं वस्तु
गोचरयति तथा जागरेऽपि स्थिते ज्ञानेऽध्यक्षादिना व्यक्त्याभासो भवतीत्यर्थः ॥ १३२ ॥

सम्यग्ज्ञानसमुत्पत्तौ हेतुत्वं तु निगच्छति ॥

निद्रां हत्वा यतः स्वप्नज्ञानादपि विबुध्यते ॥ १३३ ॥

स्वप्नवज्जामतोऽपि मिथ्यात्वे श्रुत्यादेरपि मिथ्यात्वात्कर्षं ततो ब्रह्मधारित्याश-
ङ्क्याऽऽह । सम्यगिति । निगच्छत्यसत्यमपि श्रुत्यादीति शेषः । असत्यस्यापि श्रुत्यादे-
स्तत्त्वधीहेतुत्वे दृष्टान्तमाह । निद्रामिति । असत्यादपीत्येपर्यर्थः । न च तस्य स्वरूपस्य
सत्यत्वं विषयासत्यत्वे तदयोगाज्ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति न्युत्पत्तेरतः स्वप्ने ज्ञानादसत्यादेव
व्याप्तादिविषयान्निद्रानिरोधेन सम्यग्बोधोदयवत्प्रकृतेऽप्यसत्येनैव श्रुत्यादिना सम्यग्बी-
रित्यर्थः ॥ १३३ ॥

उपेयप्रतिपत्त्यैव प्रमाणानां प्रमाणता ॥

वस्तुस्थित्या न सत्यत्वमिति पूर्वमवादिपम् ॥ १३४ ॥

ननु श्रुत्यादेः सम्यग्बीहेतो सत्यत्वमपि धूमादिकसंभ्राविनामित्याशङ्क्योपेयबोधन
मुत्पत्तेत्यादिनोक्तं स्मारयति । उपेयेति । प्रमाणानां प्रमाकर्षणश्रुतीनामिति यावत् । तेषां

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंचलितम् । ३२९

च विषयसत्यत्वेऽपि न स्वरूपसत्यत्वं न च तेनैव तदनुमेयं प्रपञ्चमिथ्यात्वावेदकागमविरो-
धादित्याह । वस्तिवति । ॥ १३४ ॥

नामरूपादिना येयमविद्या प्रथतेऽसती ॥

माया तस्याः परं सौक्ष्म्यं मृत्युनैवेति भण्यते ॥ १३५ ॥

मृत्युशब्दार्थोक्तिप्रसङ्गप्राप्तं चोच्यमपोच्य प्रकृतं मृत्युशब्दार्थमेव विवेचयति । नामेति ।
कर्माऽऽदिशब्देन गृह्यते । न केवलं कार्यलिङ्गकानुमानमन्यैवाविद्याऽपि त्वनुभवसिद्धाऽ-
पीत्याह । इयमिति । तर्हि प्रामाणिकत्वाद्वस्तुत्वं नेत्याह । असतीति । तत्त्वतो माना-
गम्यत्वादित्यर्थः । ये केचिदविद्यामाययोर्भेदमाहुस्तन्निरासार्थं मायेत्युक्तमप्रामाणिकं हि
तयोर्नानात्वम् । अन्यक्तनारूपमध्यस्थाद्योग्यमपञ्चीकृतमहाभूतावस्थातिरिक्तं मायारूपं
मृत्युशब्दितमित्याह । तस्या इति ॥ १३५ ॥

मृत्युर्वै तम इत्येवमाप एवेदमित्यपि ॥

अविद्या प्रथते मौली व्यक्ताव्यक्तात्मनाऽनिवाम् ॥ १३६ ॥

ननु मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतमित्यत्र स्वाभाविके ज्ञानकर्मणी मृत्युशब्देनोच्येते न
च तयोरेस्ति कारणत्वं कार्यत्वादपां च सप्तमे कारणत्वं वक्ष्यते तत्कथं साभासं प्रत्य-
गज्ञान कारणवाचिमृत्युशब्दवाच्यमत आह । मृत्युरिति । उद्गीषाधिकारे हि व्यक्त-
शब्दितस्वाभाविकज्ञानकर्मत्वात्मा प्रथमाना मूलाविधैव मृत्युशब्दव्याख्यानेन तम शब्दे-
नोच्यते । सप्तमे चाव्यक्तशब्दितप्रकृतात्मना प्रकाशमाना सैवाविद्याऽऽशब्देन विवक्ष्य-
तेऽत सदा दृश्यद्वैतात्मना तस्या भावादविरुद्धं साभासात्मास्तस्या मृत्युशब्दत्वमि-
त्यर्थः ॥ १३६ ॥

एतेभ्योऽसौ समुत्थाय स्वाभासानात्मजन्मना ॥

याति क्षेत्रज्ञतामीशः कूटस्थोऽपि द्विविधया ॥ १३७ ॥

व्यक्ताव्यक्तयोरविद्याविवर्तनेन प्रत्यङ्गाध्रत्यमस्तु ननु क्षेत्रज्ञस्य तन्मात्रत्वं तद-
विद्याविवर्तत्वाभावादतोऽद्वैतहानिरित्याशङ्क्याऽऽह । एतेभ्य इति । कार्यकारणाकारेण
परिणतेभ्यो भूतेभ्यो व्यज्यमानेभ्य साम्बेन व्यक्तिमनुभूय निर्विकारोऽपि परः स्वप्रति-
बिम्बम्यानात्मवत्प्रतिपन्नस्य जन्मद्वारा जीवतामेति न च प्रतिबिम्बो वस्तुतो बिम्बा-
दर्शान्तरमेकरूपनिर्भासनादतोऽविद्यया परम्यैवाविकृतस्य जीवत्वान्नद्वैतहतिरि-
त्यर्थः ॥ १३७ ॥

आपो क्षणतराः सत्यममृजन्तेति हि धेनुः ॥

क्रियाविज्ञानञ्चवत्यात्मा सोऽपि ब्रह्मामृजत्परः ॥ १३८ ॥

ननु धृतो भाष्ये च मूत्रकूर्तृना मृष्टिरुक्ता मृत्यो सप्पुराणायदिमत्त्वोक्तेस्तत्कथं
सा मूलकारणादुच्यते त्वयेत्याशङ्क्य तस्मादेवान् मृष्टिरिष्टा न मूत्रादिति वक्तुं वाग्या-

न्तरसिद्धा मृष्टिपद्धतिमागच्छे । आप इति । अपा भूतान्तरसहितानामपञ्चीकृतत्वा-
दतिगुणत्व तासां मायात्वत्वाच्चतोऽपि सोऽस्य ता मायात्मिका सत्यमपञ्चीकृतपञ्च-
भूतात्मक मूत्रममृज्जल चानाविद्यासंश्रुत्युक्तत्वादित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्तर्हि कीदृशित्व-
पेक्षायामाह । क्रियेति । तस्य विराज प्रति सृष्टृत्वमाचष्टे । सोऽपीति । हिरण्यग-
भाऽपि परस्य ब्रह्मणो विभारतया परः सन्ब्रह्म विराडात्मक मृष्टवानित्यर्थः ॥ १३८ ॥

विराद्ब्रह्मसाध ससृजे मनु देव भजापतिम् ॥

मनुर्देवान्मनुष्यांश्च स्यास्तु कृत्स्न चरिण्यु च ॥ १३९ ॥

विराजो मनुष्यसृष्टृत्वमाह । विराडिति । मनुमृष्टिकारणीभूतज्ञानवर्षावासानामिष्य-
कृत्यान्तर्यमपशब्दार्थः । तस्य वक्ष्यमाणमृष्टिरृष्टिशक्तिं द्योतयति । देवमिति । अमा-
नवीं सृष्टिं सृष्ट्वा मानवीमाह । मनुरिति ॥ १३९ ॥

साध्यसाधनवत्कृत्स्नकार्यरूपवियसया ॥

श्रुतिः प्रवृत्ते सेम नैवेदेतीह यत्नतः ॥ १४० ॥

मूलकारणविषयतयोक्तसाप्तमिकश्रुत्या प्रवृत्तश्रुतेरेकवाक्यत्वमाह । साध्येति । इहेति
प्रकरणौक्तिः । यत्नो मूलकारणे श्रुतेस्तात्पर्यं न हि कृत्स्नः कार्यमवान्तरकारणाद्युक्त-
मतो मूलकारणमेवात्र मृत्युशब्दितमित्यर्थः ॥ १४० ॥

अशनायापिपासाभ्या मृत्यो रूपं प्रचक्षते ॥

प्राणस्य तत्र संवर्गाद्वागादध्यात्मदैवयोः ॥ १४१ ॥

तर्हि कथमशनाययेत्यादिवाक्यशेषो न हि मूलकारणस्याशनायादिमत्त्वमशनायापि-
पासे प्राणस्येति स्थितेरित्याशङ्क्य परस्य मूत्रात्मक प्राणस्य सर्वसहर्तृत्वान्मृत्युत्वे सति
वाक्यशेषोपपत्तिरिति मत्वाऽऽह । अशनायेति । प्राणस्य मृत्योरिति सन्बन्धः । कथं
तस्य मृत्युत्वमित्याशङ्क्योपपत्तिमाह । तत्रेति । तस्मिन्प्राणे वायौ वागादीनामध्यात्म-
मग्न्यादीनां चाधिदैवः सहरजात्तस्य मृत्युत्वेत्यर्थः ॥ १४१ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो यनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥

खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥ १४२ ॥

मूलकारणादत्र मृष्टिरिष्टा चेदाकाशाद्या सा वाच्या तथा च तन्मनोऽङ्कुरुतेतिवाक्य-
शेषानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽशयाभर्वर्णो मृष्टिमनुकामति । एतस्मादिति । सर्वज्ञत्वा-
द्विरूपात्परस्मादात्मनः सकाशादिति यावत् ॥ १४२ ॥

मृष्टिमेतां समुद्दिश्य तन्मनोऽङ्कुरुतेति या ॥

श्रुतिः प्रवृत्ता निर्वक्तुं यावदव्याकृतं परा ॥ १४३ ॥

वाक्यशेषविरोधमभुना धुनोति । मृष्टिमिति । या तन्मनोऽङ्कुरुतेत्याद्या तद्देदं तर्ह्य-
न्याकृतमित्येता परा श्रुतिः सा सर्वस्य कार्यस्य मूलकारणतः सृष्टिं श्रुत्यन्तरादिनाम्

दिश्याच्चापि तामेव निश्चित्य वक्तुं प्रवृत्ता तस्य मूलकारणस्येक्षणव्यापारस्तन्मनोऽकुरुते-
त्युच्यते तत्र वाक्यशेषविरोध इत्यर्थः ॥ १४३ ॥

यद्वा विराजमुद्दिश्य संकल्पमकरोन्मनः ॥

आत्मन्वी स्यामिति तथा साकूतः सृष्टिकारणः ॥ १४४ ॥

तन्मूलकारणं मनःशब्दितेक्षणव्यापारमकरोदिति वाक्यार्थमुक्त्वा तदिति मनसो
निर्देश इत्यादिभाष्यमनुमृत्य मृत्युमूलकारणात्मा सूत्रत्वं प्राप्नोति विराज्जन्मसृष्टिमुद्दिश्य
मनःशब्दितं संकल्पं कृतवानित्यर्थान्तरमाह । यद्वेति । केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदि-
त्यपेक्षायामाह । आत्मन्वीति । संकल्परूपे मनसि सृष्टे स्रष्टा हिरण्यगर्भो विराज्जन्मसृष्टि-
मुद्दिश्यानेनाऽऽत्मवानहं स्यामिति साकूतः सामिप्रायः संवृत्त इत्यर्थः । सृष्टे कारणं
ब्रह्मास्य कारणं स्वरूपमिति वा सूत्रात्मा तथोक्तः ॥ १४४ ॥

स्वविभूतीक्षणं सृष्टौ विभोरर्चनमुच्यते ॥

आपोऽजायन्त इति च सर्वभूतोपलक्षणम् ॥ १४५ ॥

अभिप्रायवतोऽपि नाशक्तस्य स्वदृतेत्याशङ्क्य सोऽर्चयित्वस्यार्थमाह । स्वविभू-
तीति । सूत्रात्मनः सृष्टिविषये शक्तोऽस्मीति स्वसामर्थ्याल्लेखनमर्चनमित्यर्थः । नन्वी-
क्षिता नापामेक स्रष्टा किंतु वियदादीनामपि तत्कथं तस्येत्यादावपामेव ग्रहणमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । आप इति । यथाश्रुतप्रतीकग्रहो विवक्षित इत्यविवक्षितः संधिः । सर्वश-
ब्देनाऽऽकाशादित्रयं गृह्यते । तथाच भाष्यमग्राऽऽकाशप्रभृतीनां त्रयाणामुत्पत्त्यनन्त-
रमिति वक्तव्यमिति । भूतशब्देनात्र पद्मीकृतानि भूतानि गृह्यन्ते ॥ १४५ ॥

विद्योत्पत्तिप्रधानत्वात्सृष्टिर्वा न विवक्ष्यते ॥

तथाच मतिवेदान्तं सृष्टिर्नानाविधेक्ष्यते ॥ १४६ ॥

समनन्तरं विराजः सर्गनिर्देशात्सृष्टेर्विवक्षितत्वमुपेत्यासां ग्रहणमुपलक्ष्यमित्युक्तं
संप्रति सैवाविवक्षिता विद्यानिष्ठत्वादुपनिषदामित्याह । विद्येति । सृष्टेरविवक्षितत्वे
हेत्वन्तरमाह । तथाचेति । आकाशाद्या तैत्तिरीयके सृष्टिरुक्ता छान्दोग्ये तेजआद्या
प्राणाद्या त्वायर्वणे सा पुनरैतरेयके क्रमशून्येति विप्रतिपक्षा सर्वेषु वेदान्तेषु सृष्टिर्ह्यष्टा
तयाम् नास्ती विवक्षितेत्यर्थः ॥ १४६ ॥

अर्चतो मे यतो जज्ञे कमम्भः सुखकूर्ततः ॥

अर्काभिधोऽथ संवृत्तः प्राणो मृत्युः प्रजापतिः ॥ १४७ ॥

अर्चत इत्यादेरर्थमाह । अर्चत इति । अर्चनात्सुखहेत्वम् संवृत्ताच्चार्कनामा
प्रजापतिरित्यर्थः । यथा शृत्पुरीधरः सूत्रात्मा जातस्तथा तद्रूपेणार्कशब्दाच्चोऽभूदि-
त्याह । अथेति ॥ १४७ ॥

उपासनमतोऽस्यापि नाग्नेरेवेति निश्चितिः ॥

अर्कनामाभिसंवन्यो नोपासनमृते यतः ॥ १४८ ॥

किमर्थं सूत्रस्यार्कनामनिर्वचनमित्याशङ्क्याऽऽह । उपासनमिति । अपूर्वसंज्ञायोगस्य फलान्तराभावात्तन्नाम्न सूत्रस्याप्युपासनमनेष्टमित्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । अर्केति ॥ १४८ ॥

यदि वाऽग्नेरिदं नाम तस्य प्रकरणित्वतः ॥

आपो वा अर्क इति तु चित्यनामार्थमेव तत् ॥ १४९ ॥

अग्निप्राधान्यार्थं पक्षान्तरमाह । यदि वेति । आपो वा अर्क इत्यपामर्कत्वश्रवणात्कपमग्नेरर्कत्वमत आह । आप इति । भूतान्तरसहितानामपाम सूत्ररूपाणामर्कत्वश्रवणं चित्याग्नेरर्कनाम्नोऽर्थप्रातिपत्यर्थं स हि विराट्पूर्वोक्तास्त्वप्सु वक्ष्यमाणरीत्या प्रतिष्ठितोऽतोऽर्चनात्कसंबन्धाच्चावचित्योऽग्निरित्यर्थः ॥ १४९ ॥

शर आसीदिति गिरा श्रवत्यवस्था विवक्ष्यते ॥

सा पृथिव्यभवचेति चिराजो जन्मशब्दनम् ॥ १५० ॥

तद्यक्षपामित्यत्र शरशब्दार्थमाह । शर इति । शर आसीदित्यत्र शरगिरा कारणस्य सूत्रभूतस्य शक्तिमदुच्छ्रान्तवस्था विवक्षितेत्यर्थः । तत्समहन्त्यतेत्यादेरर्थमाह । सेति । स्थूलप्रपञ्चात्मकविराजं सूक्ष्मप्रपञ्चात्मकसूत्रादुत्पत्तिरत्रेष्टेत्यर्थः ॥ १५० ॥

तपोऽप्सु तप्यमानासु क्षण्डं जज्ञे हिरण्मयम् ॥

इति श्रुतिर्जगादार्थं ययवेह प्रपञ्चयते ॥ १५१ ॥

ताम्योऽञ्जोऽण्डमभिनिर्वृत्तमितिमाप्योक्तेऽर्थे वाक्यान्तरमुदाहरति । तप इति । अप्सु भूतान्तरसहितासु तपस्तप्यमानासु सूत्ररूपासु सकल्प कुर्वतीषु ज्योतिर्मय वैराज शरीर ताम्यो निर्वृत्त न चेदमौत्प्रेक्षिक श्रौतत्वादित्याह । इति श्रुतिरिति । आपो ह वा इदमग्र आसु सलिलमेव ता अकामयन्त कथं नु प्रजायेमहीति ता अधाम्यस्मालपोऽतज्यन्त तासु तपस्तप्यमानासु तास्वन्तहिरण्मयमण्डं सवभूवेति ज्ञातृपथी श्रुतिस्तथा प्रकृतश्रुतेरेकवाक्यत्वमाह । ययेति । प्रकृते प्रकरणे विराजं सूत्रादुत्पत्तिरूपोऽर्थो ययविधियते तथैवेममर्थं ज्ञातृपथश्रुतिरपि जगदेति योजना ॥ १५१ ॥

एवं व्यष्टिसमष्ट्यात्मा वैराजं देहमात्मनः ॥

प्राचीकृपदयेदानीं सृष्टिस्तस्य विवक्ष्यते ॥ १५२ ॥

स्थूलदेहसृष्टिमादिष्टमनुबदति । एवमिति । नानारस सूत्रात्मा स्वस्य स्थूलदेहमुच्छरीत्या सृष्टवानित्यर्थः । तस्याग्रधाम्यदित्यादेस्तात्पर्यमाह । अयेति । स्थूलसृष्टनन्तरं तेन सृष्टेन सष्टं सूत्रात्मनः सृष्टिसवन्धं परिच्छेदो विवक्ष्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः ॥ १५२ ॥

श्रान्तस्येति तु देहस्य कर्मायोग्यत्वमुच्यते ॥

श्रमहेतुरतस्तापस्तप्तस्येत्यभिधान्ते ॥ १५३ ॥

तप्त्येत्यादौ पदयोत्पुनरुक्तमर्थमाह । श्रान्तस्येत्यादिना । यतः श्रमहेतुस्तापोऽत-
स्तप्तस्येति पृथक्तापशब्द इति योगना ॥ १५३ ॥

भास्वज्ज्ञानं भवेत्तेजो रसः प्राणो विवक्षितः ॥

क्रियाविज्ञानशक्तित्वात्प्रकृतस्य प्रजापतेः ॥ १५४ ॥

तेजो रस इति पदयोरर्थमाह । भास्वदिति । ज्ञानस्य भास्वत्वमप्रतिहतप्रकाश-
त्वम् । तयोर्हृत्कार्यस्य युक्तिमाह । क्रियेति । प्रकृतो हि कारणत्वेन प्रजापतिः सूत्रात्मा
तस्य शक्तिद्वयरूपत्वात्तत्कार्यस्य विराजो युक्तमुक्तरूपत्वमित्यर्थः ॥ १५४ ॥

अनवच्छिन्नवपुषः पिण्डावच्छेदहेतुतः ॥

खस्य कुम्भादिनेवासोर्निरवर्तत शब्दनम् ॥ १५५ ॥

निरवर्ततेत्यस्यार्थमाह । अनवच्छिन्नेति । असोरनवच्छिन्नवपुष इति संबन्धः ।
यथाऽऽकाशस्य कुम्भादिनाऽवच्छेदस्ताथा सूत्रस्य ज्ञानकियात्मन स्पूलदेहावच्छेदार्थं
निरवर्ततेत्युक्तमित्यर्थः ॥ १५५ ॥

नामरूपादिमहेहसंवन्धात्तद्विधर्मकः ॥

अरूपोऽपि हि सूत्रात्मा लक्ष्यते रूपवानिव ॥ १५६ ॥

सूत्रस्य स्पूलदेहावच्छेदफलमाह । नामेति । तद्विधर्मकत्वं व्याकरोति । अरूपोऽ-
पीति । अपिशब्दादनामाऽपीत्यर्थः । रूपवानिवेत्यत्र नामवानिवेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १५६ ॥

सूक्ष्मस्पूलशरीराभ्यां चिदाभाभ्यामविद्यया ॥

संहृतः परमेशोऽपि त्रैलोक्यात्माशिरुच्यते ॥ १५७ ॥

अग्निशब्दार्थमाह । सूक्ष्मेति । अपिरवधारणार्थः । पर एवाविद्याकृताभ्यां देहा-
भ्यामावृतकैलोक्यशरीरः सज्जगिरिति व्यपदेशयामिव भवतीत्यर्थः ॥ १५७ ॥

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ॥

महान्तं विष्णुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ १५८ ॥

देहद्वयावच्छिन्नः पर एवेत्यत्र गानमाह । अशरीरमिति । सापेक्षं महत्त्वं निर-
स्यति । विष्णुमिति । यद्वा स्वयमेव विविधं भवतीति व्युत्पत्त्या विष्णुत्वं सर्वात्म-
त्वम् ॥ १५८ ॥

विराड्देहावनन्दोऽसुरध्यात्माद्याधिगः खवत् ॥

व्यष्टितामेति तद्धीनः समष्टित्वेन तिष्ठति ॥ १५९ ॥

परस्य देहद्वयावच्छेदेऽपि सूत्रस्य स्वतो व्यष्टित्वमस्तु विराडात्मत्ववदतो न तयो-
र्निशेष इत्याशङ्कयाऽऽह । विराडिति । यथा खत्वाकाशं कूपकुम्भावच्छिन्नं विशेष-

३३४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

पभावमनुभवति स्वभावतस्त्वनवाच्छिन्नमवतिष्ठते तयैवामुशब्दित सूत्रात्मा विरानं देहमु-
त्पाद्य तेनावच्छिन्नः सज्ज्यात्ममाभिभूतमधिदैवमित्युपाधिभेदेषु प्रविष्टो व्यष्टितामश्रुते
विराट्त्वच्छेदद्वारेणाध्यात्मायुपाधिसंन्धहीनन्तु समष्टित्वेन वर्तते तेन सूत्रस्य सूक्ष्मस-
मष्टित्वं विरानः स्थूलसमष्टित्वव्यर्थः ॥ १५९ ॥

उर्व्यामुत्पादितायां तु श्रमात्तात्मापतेः ॥

निरवर्ततेवास्याऽऽत्मा परिच्छेदाभिमानतः ॥ १६० ॥

पूर्वं विरान्, मृष्टिरुक्ता संप्रति तस्यामश्रान्यदित्यादेरर्थमनुव्रति । उर्व्यामिति ।
विराज्युत्पादिते महत्कार्यं कृत्वा श्रमात्तत्त्वस्य प्रजापतेरात्मा विराट्देहावच्छेदाभिमा-
नविशिष्टो निर्वृत्तो लौकिकवदित्यर्थः ॥ १६० ॥

स्थूलदेहपरिच्छिन्नः स एवाऽऽद्यः प्रजापतिः ॥

अग्निरेव यतस्तस्मादुपास्योऽयं प्रयत्नतः ॥ १६१ ॥

तेन एव रस इत्यादेर्माप्यस्य तात्पर्यं वदन्ननुवादफलमाह । स्थूलेति । यस्मादाद्यः
सूत्रात्मा प्रजापतिरेव विराट्देहावच्छिन्नः सत्रेण चित्तोऽग्निरिष्यते तस्मादयमग्निरादरेण
निरन्तरतया दीर्घकालमुपासितव्य इत्यर्थः ॥ १६१ ॥

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ॥

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्तत ॥ १६२ ॥

सूत्रात्मैव स्थूलदेहावच्छिन्न इत्यत्र पुराणवाक्यं प्रणायति । स वा इति । सर्व-
नामभि सूत्रात्मा परामृश्यते स एव विराट्प्रतिष्ठापकः शरीरीत्यादिभिरुच्यते । भूतानां
व्यष्टीनामग्रे व्यष्टिच्छेदे पूर्वमित्यर्थः ॥ १६२ ॥

अनुपाख्यतनुः सोऽयं व्यवहारप्रसिद्धये ॥

आत्मानं व्यभजत्स्थूलैस्त्रिधा वाप्यधिभानुभिः ॥ १६३ ॥

स त्रेधेत्यादेर्भाष्योक्तमथेमाह । अनुपाख्येति । अपञ्चीकृतमहामृतदेहत्याद्यवहर्तु-
मयोग्यत्वं प्रजापतेरनुपाख्यतनुत्वम् । उपास्त्वादिव्यवहारः ॥ १६३ ॥

स्वरूपानुपमर्देन स विराट्देवतात्मभिः ॥

उपासनादिसिद्धार्थमात्मानं व्यभजत्स्वयम् ॥ १६४ ॥

कोऽस्य त्रेधाभावस्य कर्ता प्रजापतिर्विराडात्मा वा हिरेण्यमर्भो वेति वीक्षाया पूर्वपक्ष-
माह । स्वरूपेति । आदिपदेनाभिधानं तत्प्रयुक्तार्थक्रिया च गृह्यते ॥ १६४ ॥

मृत्तात्मैव त्रिधाऽऽत्मानमभिनत्स प्रजापतिः ॥

इत्यस्य प्रतिपत्त्यर्थं स एव इति भण्यते ॥ १६५ ॥

त्रिधाभाववर्ता विराडिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । मृत्तात्मैति । विमत्र प्रमाणं
तदाह । इत्यस्येति । विरामशेषाभावकर्तृत्वे वातयशेषावर्धक्यं स्यादित्यर्थः ॥ १६५ ॥

तस्य प्रथमजस्याग्नेर्विराजोऽर्कस्य वाजिवत् ॥

दर्शनस्य विधानार्थं तस्य प्राचीति कीर्त्यते ॥ १६६ ॥

तस्य प्राचीत्यदेरर्थमाह । तस्येति । अनेन वाक्येन कीर्त्यते काललोकदेवतात्मत्व-
मग्नेरिति शेषः ॥ १६६ ॥

यस्मात्कारणमुलह्य कार्यं नान्यत्र वर्तते ॥

अप्सु कारणभूतासु तस्मादग्निः प्रतिष्ठितः ॥ १६७ ॥

स एषोऽप्सु प्रतिष्ठित इत्यस्यार्थमाह । यस्मादिति । अप्सु भूतान्तरसहितासु कार-
णभूतासु सूत्ररूपास्तिति यावत् । अग्निरिति पार्थिवो विराडुच्यते ॥ १६७ ॥

अप्सतिष्ठामुणं देवमुपास्ते योऽनिशं नरः ॥

यत्र कं चैति तत्रासौ प्रतिष्ठां लभते शुभाम् ॥ १६८ ॥

यत्र कं चेत्यादिक्लोकिं व्याचष्टे । अप्सतिष्ठेति । शुभामगर्हितां परलोकाविरोधि-
नीमित्येतत् ॥ १६८ ॥

योऽवादिपरिपात्र्यैवं विराजममृजत्स्वयम् ॥

कीदृग्व्यापारसंयुक्तः सोऽस्त्रासीदिति भण्यते ॥ १६९ ॥

सोऽकामयतेत्यादिग्रन्थस्य पूर्वग्रन्थेन भाष्योक्तं संबन्धमाह । योऽवादीति । आदि-
पदेन पृथिवीग्रहः । यो मृत्युरपञ्चोदृतप्रपञ्चात्मा पञ्चोदृतभूतपञ्चकतत्कार्यमृष्टिक्रमेण
तदात्मकं विराजं ससर्जं स केन व्यापारेण युक्तस्तं सृष्टवानित्याकाङ्क्षायां समासादुच्यतेऽ-
नन्तरग्रन्थेनेत्यर्थः ॥ १६९ ॥

असृसर्गोऽथवोक्तः प्रागन्नसर्गोऽधुनोच्यते ॥

अशनायावतो यस्मान्नास्त्यन्नविरहात्स्थितिः ॥ १७० ॥

उद्भाष्यं संबन्धान्तरमाह । अत्रिति । तेजोरसो निरवर्ततामिरित्यत्राहुः सर्गं उक्तः
संप्रत्यन्नसर्गं उच्यते इति साधीयसी संगतिरित्यर्थः । किमर्थमन्नसर्गवचनमित्याशङ्क्याहुः
स्थित्यर्थमित्याह । अशनायावत इति । अत्र हि विराजः सृष्टिः स्पष्टी क्रियते । अन्नं
विराडिति च भ्रुतेः । कनीयोऽन्नं करिष्य इति च वक्ष्यते ततोऽयमपि संबन्धो युक्त
इति भावः ॥ १७० ॥

त्रेधा व्यभजदात्मानमित्येतद्वा प्रदर्श्यते ॥

अग्निप्राणौ पुरैवोक्तावथ संबत्सरोद्भवः ॥ १७१ ॥

संबन्धान्तरमाह । त्रेधेति । नन्वादित्यं तृतीयमित्यादिना प्रागेव प्रमाणतेरेषांस्त्व-
मुक्तं तत्कार्यं तदुक्त्यर्थमुत्तरं वाक्यं तत्राऽऽह । अग्नीति । निरवर्ततामिरित्यग्निरुक्तो
वायुं तृतीयमिति च वायुः । यद्यप्यादित्यं तृतीयमित्यादित्योऽप्युक्तस्तथाऽपि तस्य
संबत्सरात्मनो नन्मोत्त्वर्थमुत्तरा श्रुतिरित्यर्थः ॥ १७१ ॥

मनसा ज्ञाननिर्देशस्वी वागिति भण्यते ॥

सर्गक्रमं स वेदोक्तं ज्ञानेनाऽऽलोचयत्यभुः ॥ १७२ ॥

सबन्धमनेवधोक्त्वा ॥ मनसेत्यादेरर्थमाह । मनसेति । मनसेति ज्ञाननिर्देशो वागिति त्रयी भण्यत इति योजना । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । सर्गेति ॥ प्रभुरिति सूत्रात्मोक्ति । ज्ञानेनाप्रतिहतेन सत्त्वपरिणामाधिष्यत्केन चैतन्येनेति यावत् ॥ १७२ ॥

ज्ञानेनाप्रतिषेनासौ वेदोक्तां मृष्टिपद्धतिम् ॥

समन्वालोचयच्छभुः सिमृष्टुर्विविधं जगत् ॥ १७३ ॥

नन्वाश्वरो वैदिकीं मृष्टिं ज्ञानेनाऽऽलोचयितुं नात्र पुरुषत्वादस्मदादिवदित्याशङ्क्य प्रतिहतज्ञानत्वमुपाधिरित्याह । ज्ञानेनेति । अथास्य सिमृष्टा स्वार्थाऽन्यार्था वा नाऽऽद्य आप्तकामत्वात्तेतरोऽन्याभावादित्याशङ्क्य कल्पितानां प्राणिना कर्मफलभोगार्थं तस्मिन्नेति मत्वाऽऽह । प्रभुरिति ॥ १७३ ॥

आलोच्यालोचकयोर्हि योगो मिथुनमुच्यते ॥

प्रसिद्ध मिथुनं चात्र न कथंचन गुज्यते ॥ १७४ ॥

मिथुनं समभवदित्यत्र मिथुनशब्दार्थमाह । आलोच्येति । आलोच्यो वेदोक्त-मृष्टिक्रम आलोच्य तु मनःशब्दितं ज्ञानं तयोर्योगो विषयविषयित्वं तदत्र श्रुतिप्रसिद्धं मिथुनमित्यर्थः । प्रसिद्धमेव मिथुनमत्र किं न स्यादित्याशङ्क्य स्त्रीपुंसयोरप्रस्तुतत्वात्प्रमित्याह । प्रसिद्धमिति । अत्रेत्यध्यात्मप्रकरणोक्तिः ॥ १७४ ॥

अनन्तराग्निंसबन्धप्रसङ्गचिनिवृत्तये ॥

अशनीयेति हि प्राह मूलकारणसगतिम् ॥ १७५ ॥

अशनीया मृत्युरित्यत्राशनायाग्रहणस्य तात्पर्यमाह । अनन्तरेति । अशनीयेति च्छान्दस मृत्युविशेषणम् । अशनायाग्रहणस्य मृत्युरिति पुनरुक्तिर्मूलकारणेन सूत्रेण सगतिं स मनसेत्यत्र सर्वनाम्ने सूत्रयति । तथा चानन्तरप्रकृतेनाग्निना विना तस्य सबन्धप्रसक्तिनिवृत्तिं फलतीत्यर्थः ॥ १७५ ॥

जगतः प्रक्रियाबीजं यद्वैपीत्युरा गृही ॥

द्वैतैकत्वात्मकं ज्ञानं कर्म च ज्ञानसंभृतम् ॥

भावना च तपोरेतत्रयं रेतोऽभिधीयते ॥ १७६ ॥

तद्यद्वैत आसीदित्यत्र रेतशब्दार्थमाह । जगत इति । प्रक्रिया मृष्टि । पुरेति सायकवस्थोक्तिः । पि तज्जगत मृष्टिबीजं यजमानेन संचितं तदाह । द्वैतेति । उपास्यस्य नानात्वात्तदुपास्त्रिरपि तथा ज्ञानसंभृतं ज्ञानेन समुचितमिति यावत् ॥ १७६ ॥

मृष्ट्यालोचनहेत्वेतत्सृष्टावाविरभूद्विभोः ॥

तद्भावाभान्यपः सृष्ट्वा रेतोवीजेन स प्रभुः ॥ १७७ ॥

सर्वलोपैकवीजेन गर्भ्यण्डेन वभूव ह ॥

अप एव ससर्जाऽऽदौ तामु वीर्यमवासृजत् ॥ १७८ ॥

ज्ञानकर्मणो तयोर्भावनेत्येतन्नयं जन्मान्तरे संचितं सत्तामात्रेण वा दृष्टं वा सृष्टिकार-
णमाद्ये मनसा अस्यालोचनमकिंचित्करं द्वितीये कदा तदृष्टिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
सृष्टीति । सृष्टेरालोचनं हेतुं कृत्वा ज्ञानादित्रयं जन्मान्तरेणितं सृष्टिकाले फलाव-
स्थस्य प्रजापतेराविर्भूतमित्यर्थः । व्यक्तस्य रेतसो ज्ञानादित्रयस्य कार्यमाह । तद्भा-
वेति । आविर्भूतज्ञानादियुक्तस्तेनैव पद्मोक्तानि भूतानि सृष्ट्वा तेषु प्रविश्य स्थावरजङ्ग-
ममात्रहेतुनाऽण्डेन गर्भवान्भूत्प्रजापतिरित्यर्थः । हेति निपातो हिरण्यगर्भः समवर्तते-
त्यादौ यथोक्तस्य गर्भस्य प्रसिद्धत्वद्योतनार्थः । उक्तेऽर्थे स्मृतिं प्रमाणयति । अप इति ।
आदावित्यण्डसर्गात्प्रागिति यावत् । अप्सण्डेन भूतान्तराण्यपि लक्ष्यन्ते स्यूतानि भूता-
न्यादौ सृष्टवान्प्रजापतिरित्यर्थः । ततो ज्ञानादिद्वारा भूतेषु प्रवेशं तस्याऽऽह । तास्त्विति
॥ १७७ ॥ १७८ ॥

तदण्डमभवद्दैवं सहस्रांशुसमप्रभम् ॥

इत्येवं मनुनाऽप्युक्तः श्रौतोऽयं सर्गविस्तरः ॥ १७९ ॥

प्रविष्टस्याण्डेन गर्भित्वं ब्रूते । तदण्डमिति । हैमं ज्योतिर्मयमिति यावत् । तत्र
दृष्टान्तः । सहस्रेति । उक्तमृत्या सहैकवाक्यत्वं प्रकृतश्रुतेराह । इत्येवमिति ॥ १७९ ॥

आपो ह वा इति तथा ह्ययमेव क्रमः श्रुतौ ॥

ज्ञानकर्मादिवीजस्य गर्भ एवं प्रजापतेः ॥ १८० ॥

श्रुतिस्मृत्युक्तसृष्टिक्रमे श्रुत्यन्तरमपि मानमित्याह । आप इति । यथाऽस्मिन्वाक्ये मनु-
वाक्ये च क्रमः सृष्टेः श्रुतस्तथाऽयमेवाऽऽपो ह वा इदमत्र आसुः सलिलमेवेत्यादिपूर्वोक्त-
शातपथश्रुतावपि क्रमः श्रुत इति योजना । सृष्टिक्रममुक्त्वा प्रजापतेर्गर्भं निगमयति ।
ज्ञानेति ॥ १८० ॥

स संवत्सरोऽभवदिति परिमाणोऽयमुच्यते ॥

अशनायादिमत्त्वात्स स्वभावबलचोदितः ॥ १८१ ॥

सृष्ट्वाऽऽद्यं यस्मिन् पुत्रं तमभिव्याददात्सुधा ॥

भिनचि सर्वमर्यादां नान्वयाद्यप्यपेक्षते ॥ १८२ ॥

कियन्तं कालमण्डेन स गर्भा नभूवेत्यपेक्षायामाह । स इति । स प्रजापतिः संवत्स-
रनिर्माता तद्वत्तमाऽऽदित्यो निर्मृत्तो न हि तत्मात्पूर्वं संवत्सरो नामाऽऽदित्योदयाधीन-
त्वात्तन्निश्चयस्य स च संवत्सरो यावानिह प्रसिद्धत्वावन्तं कालमण्डेन गर्भवानासीदिति

३३८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

परिमाणसहितो गर्भोऽभिधीयते त च विराडात्मकं सवत्सरादूर्ध्वं मृष्टवानित्यर्थः । परि-
च्छिन्न मानमस्येति व्युत्पत्त्या गर्भस्तथा । त जातमित्यादेर्यमाह । अशनायेति । मृत्युर्हि
ग्रसनशीलस्तेनैव हिंसास्वभावेन चोदितः शुत्पिपासायुक्तत्वाज्ज्येष्ठं पुत्रं सृष्ट्वा तमनुममि-
मुखत्वेन मुखं विदारितवानित्यर्थः । पुत्रमनुं प्रवृत्तस्य सप्तमर्म्यादामङ्गं स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । सुपेति । अशनायाद्युपद्रुतो मर्यादां भिन्दानोऽपि स्वाग्मानं च परं च दृष्ट्वै
वाशने प्रवर्ततेत्याशङ्क्याऽऽह । नान्वयेति । आदिपदेनाभोग्यादिग्रहः । मर्यादामेत्तु
स्ववदित्यपेक्षेति ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

अस्य दग्धोदरस्यार्थं को न कुर्यादसामितम् ॥ १८३ ॥

अन्न एव यतो वृत्तिरचुरद्याद एव च ॥

अन्नस्य युक्तमेवातस्त्वमभिन्यादवादि वि ॥ १८४ ॥

नन्विवेकिनामेवं प्रवृत्तावपि न विवेकिनामित्याशङ्क्याऽऽह । अस्येति । विवेकि-
नामपि पश्चादिभिरविशेषो व्यवहारदशायामिति भावः । शुत्पिपासापीडितः पुत्रमपि
भक्षयति किं पुनरन्यत्र करोतीत्याक्रोशमुत्त्वा प्राणस्य स्वपुत्रभक्षणे प्रवृत्तिर्युक्तेत्याह ।
अन्न इति । अचुरन्नाधीनत्वमप्येतमन्नस्याप्यधीनत्वं युक्तं तस्य स्वार्थमन्नसृष्टे-
रतोऽचुरन्नं सृष्ट्वा तदनु मुखविदारणमुचितमित्यर्थः ॥ १८५ ॥ १८४ ॥

जन्मान्तरसमभ्यस्तवियाकर्मादिहेतुतः ॥

जन्यकर्ममयुक्तः सन्निश्चिन्नुर्भाणित्यथाकरोत् ॥ १८५ ॥

॥ भाणकरोदित्यस्य सहेतुकमर्थमाह । जन्मान्तरेति । आदिपदं वाप्तनार्यम् ।
जनिष्यमाणप्राणिकर्मणश्च तत्र हेतुत्वमाह । जन्येति । असंस्कृतशब्दकरणे हेत्व-
न्तरमाह । शिशुरिति । व्यादितास्यमन्तकमन्तिके दृष्ट्वा भीत्यनन्तरमित्याह ।
अथेति ॥ १८६ ॥

ययोक्तहेतुवशमः स्वभावप्रहितोऽप्यमुः ॥

कुमारोत्पन्नरवस्तः स्वभावं चिच्छिदे भयात् ॥ १८६ ॥

तथाऽपि किमिति मृत्युः पशुमिव व्याधो न त भक्षितवानित्याशङ्क्याऽऽह । यथो-
क्तेति । हेतुशब्दो जन्यकर्मार्थः । स्वभावो हिंस्तत्वम् । अमुं प्राणो मृत्युरिति यावत् ।
॥ कुमारकृतरेण व्रजः सन्भयादेव स्वभावमन्नहृत्तद्व्यसृष्ट्यादुपरतवानित्यर्थः ॥ १८७ ॥

अत्यन्तमपि शूराणां स्वस्वभावैकहेतुतः ॥

चित्तिरादिसमुत्पाते वेपथुर्जायते भयात् ॥ १८७ ॥

सर्वसहर्तुरतिशूरस्य प्रजापते शिशुशब्दश्चुतिमात्रात्कथं प्राप्तः स्यात्तत्राऽऽह ।
अत्यन्तमिति । स्वस्वभावो नाम प्रकृतिस्वभावः ॥ १८७ ॥

एवं स शिशुसंरावसंलब्धालोचनक्षणः ॥

ऐसतेह न कामार्तः कश्चिदालोचने क्षमः ॥ १८८ ॥

स ऐसतेत्यस्यार्थमाह । एवमिति । शिशोः संरावेण संलब्धो भाविन्यालोचने क्षणो येनेति बहुव्रीहिः । प्रनापतेः सर्वज्ञत्वादीक्षणं स्वतः संभवति किं निमित्तविशेषो-
क्त्येत्याशङ्क्याशनायावानपीति भाष्ये विवक्षितमाह । इहेति । तथाऽपि प्रनापतेरति-
निपुणत्वादुक्तनिमित्तवशादीक्षितवानिति शेषः ॥ १८८ ॥

मन्यतिश्चाभिपूर्वोऽयं हिसार्थः स्यात्प्रसिद्धितः ॥

यदीमपरिहिंसिष्ये कनीयोऽन्नं भवेद्वधुवम् ॥ १८९ ॥

अभिपूर्वो मन्यतिरित्यादिभाष्यार्थमाह । मन्यतिष्येति । तत्र रुद्रोऽस्य पशूनभिम-
न्येत नास्य रुद्रः पशूनभिमन्यते पशून्नाभिमंस्यत इति ततो वै रुद्रः पशून्नाम्यमन्यते-
स्यादिभुक्तिप्रसिद्धिः प्रमाणयति । प्रसिद्धित इति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ।
यदीति ॥ १८९ ॥

कारणादल्पमेव स्यात्तद्व्याप्तेरदितिर्यतः ॥

अन्नमल्पं ततोऽप्यल्पात्कनीयोऽन्नं भवेदतः ॥ १९० ॥

कथं विराजो हिंसनेऽन्नस्य कनीयस्त्वं तत्राऽऽह । कारणादिति । सूत्रात्कारणा-
द्वैरानं शरीरमन्नबीजत्वादाजशब्दितमल्पं सूत्रेण तस्य व्यासत्वात्तस्यापि हिंसने कुतोऽ-
न्नसमृद्धिरित्यर्थः । अन्नस्याल्पत्वे हेत्वन्तरमाह । अदितिरिति । यतः सूत्रमदितिर्घौ-
रदितिरन्तरिसमित्यादावदितिरिति प्रसिद्धमन्तस्तेन प्रतिक्षणं भक्ष्यमाणमन्नमल्पं युक्तमि-
त्यर्थः । तथाऽपि विराजो भक्षणे किमित्यन्नस्याल्पत्वं तत्राऽऽह । ततोऽपीति । हेत्व-
भावे फलाभावोऽतःशब्दार्थः । अन्नबीजस्य विराजो भक्षणे कुतोऽन्नसमृद्धिर्न हि हेत्व-
भावे कार्यं संभवतीति भावः ॥ १९० ॥

लोकेऽपीदं सुप्रसिद्धमाज्ञनावालपण्डितम् ॥

जग्धनिःशेषबीजस्य तत्फलं नाऽऽप्यतेऽप्यपि ॥ १९१ ॥

कुलालभावे षट्वहिराहभावेऽपि स्यादन्नमित्याशङ्क्याऽऽह । लोकेऽपीति । यद्य-
प्युत्पन्नो घटो निमित्ताभावेऽपि तिष्ठति तथाऽपि तदभावे न जायते न चोपादानं विना
भावकार्यसंभवो न हि बीजमङ्कुरकारणं भक्षितवत्ता तत्कारणोऽङ्कुरो लभ्यतेऽतो
पिराहभावे जन्मामावाजस्य समृद्धिर्निरस्तित्यर्थः ॥ १९१ ॥

कुमारवक्त्रोद्गतया वाचर्गादीन्ससर्ज सः ॥

पश्चार्दीश्च कुमारेण ह्यात्मनाऽजीजनज्जगत् ॥ १९२ ॥

स तपेत्यादेर्यमाह । कुमारेति । स हि स्वकीयकुमारमुखनिर्गतया वाचा वेदेदीना-

३४०. सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

त्पना च कुमारेण पथादीनयाननोजनेदेवं वाच्यवाचकत्वं जगद्विराजाना तद्वक्तृप्रोत्थया
वाचा चोत्पादितवान्प्रजापतिर्न हि हेतुभूतयोक्तत्रयैव त्रय्याः सृष्टिर्न चाव्यक्ता त्रयी
तद्यत्किहेतुस्तयेत्यनन्तरप्रकृतकुमारमुसनिर्गतवाग्रहणासंभवे कष्टकल्पनानवकाशादिति
भावः ॥ १९२ ॥

सप्तत्रोः कार्यमक्ष्याभ्यामन्योन्याव्यतिरेकतः ॥

सप्तृत्वात्स सृजत्येव स्वाद्यतेऽन्नं सदाऽऽद्यतः ॥ १९३ ॥

तर्हि प्रजापतेः सप्तृत्वमेव नाष्टृत्वमन्यथाऽन्नवृद्धासिद्धेस्तत्कुतोऽस्यावितित्वं तत्राऽऽह ।
सप्तृति । सप्तृ कार्यं तच्च तमपेक्षतेऽन्ना मक्ष्यं तच्च तमपेक्षतेऽन्नः सप्तृ कार्यं सृजत्येव
सप्तृत्वादन्यथा तदसिद्धेरन्ना चान्नं सदैवाद्यते तस्याऽऽद्यत्येव स्विरेतित्यर्थः ॥ १९३ ॥

सर्वमपि यतः सृष्टं तस्माददितिरुच्यते ॥

नामज्ञस्तमुपासीनः सर्वस्यात्ताऽदितिर्भवेत् ॥ १९४ ॥

खट्वुरदितित्वमुपाद्य सर्वमित्यादेरर्थमाह । सर्वमिति । सर्वस्येत्यादि व्यापष्टे ।
नामेति । योपासनं हि फलं तथाच प्रजापतिमदितित्वमात्मनमात्मत्वेन ध्यायन्ध्येया-
त्माऽदितिर्भूत्वा तत्तदचतुरूपमापन्नः सर्वस्यात्ता स्यादित्यर्थः ॥ १९४ ॥

सर्वाष्टृत्वेन सिद्धेऽर्थे सर्वाश्रोक्तिः किमीर्यते ॥

अन्नमेव भवेदन्नं नाम्नमन्नस्य कुत्रचित् ॥ १९५ ॥

सर्वमन्तोत्येनैव सर्वस्यान्नत्वसिद्धेः सर्वमस्यान्नमिति पुनरुक्तिरिति शङ्कते । सर्वेति ।
अन्नमन्नमेवास्य सदा न कदाचित्तदस्याष्टृ भवतीति वक्तुं सर्वमस्यान्नमित्युक्तिरित्याह ।
अन्नमिति ॥ १९५ ॥

प्राणात्माऽसौव सोऽवश्यमुपासनबलाद्भवेत् ॥

य एवमभिधानं उपासीतादिति सदा ॥ १९६ ॥

॥ एवमित्यादिवाच्यं व्याकरोति । प्राणेति । उपासितुरुपास्यदेवताभावे प्रतिवन्ध-
कानां दर्शयति । अवश्यमिति । उपासनस्य बलं भावनाप्रकर्षस्तदर्थमेव सदेत्यु-
क्तम् ॥ १९६ ॥

अश्वाश्वपेधनाम्नोऽथ कारणमतिपत्तये ॥

सोऽकामयत इत्यादिः परो ब्रन्धोऽवतार्यते ॥ १९७ ॥

अयोपासिषो सफले सति समाप्तिरेव ब्राह्मणस्योचिता किमुत्तरग्रन्थेनेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । अश्वेति । संभिरविवक्षितः । अप्रतिष्ठितत्वमादितित्वमितिगुणवतः प्रजाप-
तेरुपासनेत्यनन्तरं तस्यैवाश्वदिनामप्रवृत्तिनिमित्तप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरो अन्यः स चावता-
र्यते तात्पर्योक्त्या माप्यकृतेत्यर्थः ॥ १९७ ॥

यज्ञेन भूयसा यस्य इत्येवं ऋ प्रजापतिः ॥

अश्वमेधो गवेऽन्यान्भूयोदक्षिणको हि सः ॥ १९८ ॥

संगतिमुत्त्वा श्रुत्यसराणि योजयति । यज्ञेनेति । अकामयतेति शेषः । कोऽसी यज्ञो भूयानिति तमाह । अश्वमेध इति । तस्य भूयस्त्वे हेतुमाह । भूय इति । प्राच्यादिदिक्चतुष्टयस्याश्वयुग्मप्रभृतिभ्यश्चतुर्भ्यो भूम्यवच्छिन्नस्य चावशिष्टस्य धनस्य सदस्येभ्यो दक्षिणात्वेन देयतायास्तत्राऽऽपस्तम्बादिभिः स्मृतत्वादित्यर्थः ॥ १९८ ॥

यजेय भूयोऽपीत्येवमकामयत भावितः ॥

ऋत्वात्मेत्यभिमानेद्धः पूर्वजन्मन्यभूत्प्रभुः ॥ १९९ ॥

तेन यस्यमाणस्याननुष्ठिताश्वमेधस्य प्रजापतेर्भूयःशब्दोक्तिः कथमित्याशङ्क्याऽऽह । यजेयेति । भावितत्वं भूय शब्दप्रयोगकारणं साधयति । ऋत्वात्मेति । माहस्याऽऽन्तरस्य च वतोरत्मा हिरण्यगर्भोऽस्मीत्यभिमानातिरेकात्तद्वेषेण भानविषयो यनमानावस्थायां प्रजापतिरासीदित्यर्थः ॥ १९९ ॥

पूर्वजन्माभिनिर्घृत्तप्रयोगापेक्षयोच्यते ॥

भूयो यजेयेति वचः सदा तज्जावभावनत् ॥ २०० ॥

ऋत्वात्मैवाभिसंपन्नो द्वैतैकत्वात्मकः प्रभुः ॥

इह तत्फलतां यातो भूयोवाग्युज्यते ततः ॥ २०१ ॥

अथातीते जन्मनि यनमानोऽश्वमेधस्य कर्ताऽभूदधुना हिरण्यगर्भो भूयो यजेयेत्याह तथाच कर्तृभेदाद्धूयःशब्दासामञ्जस्यमित्याशङ्क्याऽऽह । पूर्वेति । साधकसमये समुत्पन्नत्वानुष्ठानापेक्षया भूयो यजेयेत्युच्यते तेन तस्याश्वमेधवासनाविशिष्टस्य कल्पादौ ज्ञानकर्मफलत्वेन वृत्तस्य भूयोगीरुचिता कर्तृभेदत्रोरैक्येन साधकफलावस्थयोर्यनमानसूत्रयोर्भेदाभावादित्यर्थः । उक्तमेव स्फुटयति । सदेत्यादिना । साधकावस्थायां दीर्घकालमादरेण निरन्तरतया हिरण्यगर्भोऽस्मीतिभावनावशादुभयविधकत्वात्मा प्रजापतिरेव समष्टिव्यष्टात्मा संपन्नः सजेतत्कल्पादौ क्रतुफलतां यतो यातस्ततो भूयःशब्दो युक्तिमानित्यर्थः ॥ २०० ॥ २०१ ॥

कारणप्रवर्णं सर्वं कार्यं दृष्टं जगत्पि ॥

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ २०२ ॥

ननु तत्पेश्वरस्य कथं दुःखात्मककृत्वानुष्ठानेच्छा न हि सुखी दुःखं भोक्तुमर्हयते तत्राऽऽह । कारणेति । सर्वमपि कार्यं व्यवहारभूमौ प्रकृतितत्त्वं दृष्टं तथाच सूत्रस्यापि प्रकृतिवशात्कृत्वानुष्ठानेच्छा कर्ता हि भोक्तुः फलावस्थस्य प्रकृतिः ॥ च क्रतुमन्वतिष्ठदत्तस्रद्वांशत्कलभूतस्यापि प्रजापतेस्तदनुष्ठानेच्छेत्यर्थः । सर्वं कार्यं प्रकृतितन्त्रमि-

३४२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

त्यत्र भगवद्वाक्यं प्रमाणमिति । प्रकृतिमिति । ज्ञानतानपि प्रकृत्यनुरूपं चेष्टते सर्वाणि हि मूतानि तत्तन्प्राणि परनिमित्तो निग्रहो न प्रकृतिप्रवृत्तेर्निवारक इत्यर्थः ॥ २०२ ॥

यशोवीर्यैकहेतुत्वात्प्राणा यश इहेष्यताम् ॥

यशः प्रकाशरूपेण वीर्यं तद्बलहेतुतः ॥ २०३ ॥

प्राणा वै यशो वीर्यमित्यत्र प्राणानां यशस्त्वं वीर्यत्वं चोक्तं तत्र हेतुमाह । यश इति । द्वितीयो यशःशब्दो वीर्यस्याप्युपलक्षणम् । इहेति वाक्यं देहो वा गृह्यते । यशोवीर्यशब्दयोरर्थविशेषमाह । यश इति । प्रकाशो नाम स्यात्तिल्लहेतुत्वाकारेण प्राणानां यशस्त्वं न हि पुमानसत्सु प्राणेषु यशस्वी । अस्ति च देहे तेषां बलहेतुत्वं न हि तेषूक्तान्तेषु देहे बलं दृष्टमतो यशोवीर्यत्वं तेषां युक्तमित्यर्थः ॥ २०३ ॥

उदक्क्रामयशो वीर्यं विराजः श्रमकारितात् ॥

लिङ्गात्मेह यशो वीर्यमुभयं हि तदुद्भवम् ॥ २०४ ॥

तदेवमित्यादिभाष्यं विभजते । उदक्क्रामदिति । कथं बहूनां प्राणानां यशोवीर्यत्वं न हि तेषां प्रत्येकं तद्वत्तः कस्यचिद्भावेऽपीतरेषामभावे देहे स्यात्तिल्लयोरनुपलम्भा-
नापि मिलितानां तथात्वमेकस्याप्यभावे तदभावप्रसङ्गादिति तत्र श्रुतिभाष्ययोरभिप्राय-
माह । लिङ्गात्मेति । इहेति स्पृष्टदेहोक्तिः । लिङ्गात्मनि यशोवीर्यशब्दोर्वृद्धप्रयो-
गाभावान्मैवमित्याशङ्क्याऽऽह । उभयं हीति । यशश्च वीर्यं चेत्तुभयं लिङ्गात्मनः
सकाशादुद्भवति तदभावे तदयोगात्तस्माद्युक्तं लिङ्गात्मनस्तथात्वमित्यर्थः ॥ २०४ ॥

पूर्वदेहेऽभिपद्मोऽभूदपविद्धतनोरपि ॥

सङ्कत्यागो ह्यसंभाव्यो विनैकात्म्यावबोधनात् ॥ २०५ ॥

तस्येत्यादिभाष्यार्थमाह । पूर्वोति । ननु प्रजापतेर्देहाभिर्गतस्यापि किमिति तस्मिन्ने-
वाऽऽसक्तिरासीन हि बुद्धिपूर्वकारी दुःखायतनाय देहाय स्पृहयति तस्माऽऽह । सङ्केति ।
रसवर्गमित्याद्या स्मृतिरत्रानुगुणेति द्योतयितुं हिशब्दः ॥ २०५ ॥

जातदेहाभिपद्मः संस्तादात्म्यमतिपिस्तस्या ॥

मेध्यमित्यादिकं कार्यं सोऽकामयत कामुकः ॥ २०६ ॥

स तस्मिन्नित्यादिभाष्यं योजयति । जातेति । तदेहासक्तिरेवोक्तकामनायां हेतुरिति
यत्तु कामुक इत्युक्तम् ॥ २०६ ॥

अपविद्धयशोवीर्यं शरीरं कवियोगतः ॥

यतोऽप्यदतोऽश्वोऽसुः संवृचः स प्रजापतिः ॥ २०७ ॥

ननु प्रजापतेरश्वादिनामनिर्वचनायैवमुपक्रान्तं तदकृत्वा कथमन्यदाचरितमत आह ।
अपविद्धेति । कस्य प्राणस्य शरीराद्वियोगादिदं शरीरं यशोवीर्यशून्यमप्यदुच्छ्रान्तं

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ३४३

यतो गतवदतोऽश्वस्तस्मिन्प्रविष्टः प्रजापतिरित्यर्थः । देहस्याश्वत्वेऽपि न प्रजापतेरश्वत्व-
मित्याशङ्क्य तत्तादात्म्यादश्वत्वं तस्यापीत्याह । अश्वोऽसुरिति । अश्वस्य प्रजापति-
त्वेन स्तुतत्वात्तस्योपास्यत्वं फलितमिति भावः ॥ २०७ ॥

व्यपेतसद्यशोवीर्यममेध्यं मेध्यतामगात् ॥

तत्प्रवेशाद्यतोऽतोऽयमश्वमेधोऽभवत्प्रभुः ॥ २०८ ॥

अश्वनामनिर्वचनेऽपि कथमश्वमेधनामनिर्वचनमित्याशङ्क्याऽऽह । व्यपेतेति । व्यपेते
सती यशोवीर्यं यस्मादिति विग्रहः । शरीरं हि प्राणवियोगादश्वयत्तत्प्रवेशाच्च मेध्यमि-
त्यश्वमेधसंज्ञामर्हति प्रजापतेरश्वमेधत्वं देहतादात्म्यादित्यर्थः ॥ २०८ ॥

अश्वश्वमेधाचेवं च प्राजापत्यात्मनाऽञ्जरा ॥

अभिष्टुतौ कथं नाम भवेतामिति भण्यते ॥ २०९ ॥

उक्तरीत्या तस्याश्वत्वाविनिर्देशस्य फलमाह । अभेति । भण्यते प्रजापतेरश्वत्वम-
श्वमेधत्वं चेति शेषः ॥ २०९ ॥

काललोकादिवपुस्तस्त्वश्वस्याग्रेऽथ सामतम् ॥

समस्योपासनं चाच्यमित्यर्थो ग्रन्थ उत्तरः ॥ २१० ॥

ननु श्वत्वेऽस्याश्वस्याश्वमेधवन्नत्वात्मनश्चाग्रेरुक्तरीत्या स्तुतत्वात्तदुपास्तेऽथ पूर्वमेवोक्त-
त्वादेव ह या अश्वमेधमित्यादि किमर्थं तत्राऽऽह । कालेति । आदिपदं देवतार्थम् ।
इवं च विशेषणमुपयग्य संवध्यते । अधोपासनमुपा वा इत्यादिनोक्तमुक्तं चाभ्युपासनं
नैवेत्यादिना तदुभयं न मिथो भिन्नं किं त्वेकमेवेति वक्तुमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥ २१० ॥

विधायकपदाभावादसंगानं परस्परम् ॥

पदानामिति मा प्रापदित्यर्थेयं परा श्रुतिः ॥ २११ ॥

कथमुक्तोपास्त्योरेकत्वं तत्राऽऽह । विधायकेति । पूर्वत्र विधिपदाभावात्पदानां
मिथोऽसंगतिरिति प्राप्तं तन्मा भूदित्येवमर्थं विधिपदसहितमुत्तरं वाक्यं प्रवृत्तं यद्यपि
पूर्वत्रादितित्वं वेदेति विधिः श्रुतस्तथाऽपि समुणोपास्तिविधिर्न प्रधानविधिरत्र त्वश्वमेधं
वेदेति प्रधानविधिरिति भावः ॥ २११ ॥

एष एवं ययातत्त्वमश्वमेधं विवेद यः ॥

वक्ष्यमाणेन रूपेण वेदं विद्यादतस्तथा ॥ २१२ ॥

उत्तरवाक्यतात्पर्यमुक्त्या तदसराणि योजयति । एष इति । एवंशब्दात्प्रसिद्धार्थत्वे
भाति कुतो विधिरित्याशङ्क्याभीष्टं विधिमाह । विद्यादिति । तस्यैवाश्वमेधवेदित्वादि-
त्यतःशब्दार्थः । वक्ष्यमाणप्रकारार्थस्तथाशब्दः ॥ २१२ ॥

आत्मानमश्वं संकल्प्य काललोकादिधर्मिणम् ॥

तथाविधशरीरः सन्सर्वलोकपितामहः ॥ २१३ ॥

अन्य विधेर्भूमिका करोति । आत्मानमिति । आत्मशब्द शरीरविषय । अश्व-
मेध विशिनष्टि । कालेति । आदिपदेन देवताग्रह । आत्मशब्दार्थं निधेतु प्रजापतिं
विशिनष्टि । तथेति । काललोकदेवतादृष्ट्या दृष्टस्याश्वस्य प्रजापतिदेहत्वं युक्तं तस्य
सर्वहेतुत्वेन सर्वेण तादात्म्यसम्भवादित्याह । सर्वेति ॥ २१३ ॥

यजेयमश्वमेधेन भूयोऽपीत्यभ्यमन्यत ॥

भूर्ल्लोकाद्यात्मकं सौऽश्वमात्मानं निरवग्रहम् ॥ २१४ ॥

यावद्वृष्टं मुमोचार्थं स्वच्छन्दं मुक्तयन्यतम् ॥

ततः सवत्सरादूर्ध्वं तं चाप्यालभताऽऽत्मने ॥ २१५ ॥

प्रजापते स्वदेहस्याश्वत्वकल्पन विमर्षमित्यपेक्षायामाह । यजेयमिति । स्वकीयस
कल्पानुगुणत्वेन स्वदेहस्याश्वत्व कल्पितमित्यर्थः । ननु तस्य देवतात्मनो देवतान्तरामा
वात्कर्मानधिकारात्कथं भूयो यजेयेत्याशंसनं मैवमुपास्तिविध्यर्थमभ्यार्थवादत्वादिति
मत्वा तमित्यादेरर्थमाह । भूरिति । निरवग्रहत्वं निरङ्कुशत्वमप्रतिबद्धत्वम् ।
तत्र हेतुर्मुक्तेति । स्वच्छन्दत्वं स्वेच्छाचारित्वमप्रतिबद्धत्वफलम् । द्विरश्वशब्दस्तत्रा
धान्यघोषी । तदन्तरं वि कृतवानित्युक्ते तं सवत्सरम्येत्यादेरर्थमाह । तत इति ।
॥ २१४ ॥ २१५ ॥

स्वात्मावयवभूताभ्यो देवताभ्यो यथाययम् ॥

ग्राम्यारण्यान्पशून्मादादन्वाभ्यः स प्रजापतिः ॥ २१६ ॥

पशून्नित्यादि व्यापष्टे । स्वात्मेति । स हि प्रजापतिः स्वात्मनोऽवयवभूता या देव
तास्ताभ्योऽग्न्यादिभ्यो यथाययं येन येन प्रकारेण शास्त्रे बध्यते तेन तेन प्रकारेण
ग्राम्यानवादीनारण्याश्च गवयादीन्पशून्तत्त्वानिति योजना ॥ २१६ ॥

यतोऽकरोद्विराडेवं तस्मादेवेह याज्ञिकाः ॥

प्रोक्षितं सर्वदेवस्य प्राजापत्यं तुरगमम् ॥ २१७ ॥

आलभन्ते यतस्तस्माद्यथाव्याख्याततत्त्ववित् ॥

कुर्यादेव यथोक्तार्थं मृत्युत्वप्रतिपित्तया ॥ २१८ ॥

पुराकल्पमुपास्तिविधेरुत्त्वा ऋतुविधेरपि तस्य तुल्यता मत्वा तस्मादित्यादि व्यापष्टे ।
यत इति । प्रोक्षितं मन्त्रपूतजन्मकृतमिति यावत् । इहेति यज्ञभूमिरक्षा । सर्वदेव
त्यमित्यत्र हेतुमाह । प्राजापत्यमिति । उपास्तिविधेर्भूमिका कृत्वा तद्विधमुपसहरति ।
यत इति । यस्मादेवमुपासितश्च प्रजापतिलस्मादन्योऽप्येवमुपासतेति योजना । यम्य

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ३४५

कस्यचिदुपास्त्यधिकारं वारयति । यथेति । सोऽपि विरक्तो मुमुक्षुश्चेन्नात्राधिकारोति सूचयति । मृत्युत्वेति । न हि सौत्रात्यदाद्विरक्तस्य तस्मिन्नहंग्रहोपास्त्यधिकारस्तत्प्रजापतित्वार्यां चेदित्यमुपासीतेत्यर्थः ॥ २१७ ॥ २१८ ॥

कर्मोपासनमुक्त्वाऽथ तत्फलोपदिदिक्षया ॥

एष वा इति यत्नेन ह्याजगामोत्तरा श्रुतिः ॥ २१९ ॥

नन्वश्वमेधोपासनमत्र विधित्सितं तस्य च विधिरतिक्रान्तस्तत्किमुत्तरेण वाक्येनेत्यत आह । कर्मेति । उपायोपदेशानन्तरमुपेयोपदेशस्यावसरं प्रत्ययमूचितं स्फोरयति । अथेति । फलोपदेशमन्तरेणाऽऽकाङ्क्षानुपशान्तेरिति हेतुद्योतनार्थं हिशब्दः । फलोक्तेरभूतार्थत्वादत्रव्यासेधार्थं यत्नेनेत्युक्तम् ॥ २१९ ॥

दर्शनाद्यभिनिर्दृष्टो यस्त्वेवं ह्यसाधनः ॥

प्रत्यक्षं फलरूपेण स एष इति दर्शयते ॥ २२० ॥

अश्वमेधोपासनफलं वक्तुमुत्तरं वारयामिति तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याचष्टे । दर्शनादीति । यो दर्शनेन मनसा संपादितः पूर्वाक्ताध्याग्रीसाधनोऽश्वमेधो यश्च कायेन निष्पादितो बाह्याध्यादिहेतुकः क्रतुः स द्विप्रकारोऽपि फलरूपेण स्थितः सवितैव स चैष इति प्रत्यक्षं प्रदर्शयत इत्यर्थः ॥ २२० ॥

अश्वमेधक्रियापूर्वपरिणामैकवर्त्मना ॥

अश्वमेधो रविः साक्षादुपा इत्यादिनोदितः ॥ २२१ ॥

कथमादित्यस्योभयत्रिधाश्वमेधत्वं न हि तस्य मनोदेहनिर्गत्यक्रियात्वं तत्राऽऽह । अश्वेति । उभयो तावदश्वमेधक्रिया मानसी कायिकी च तदनुष्ठानाद्योऽपूर्वात्मा परिणामस्तद्वारा सवितैव मानसोऽश्वमेधो यः पूर्वमुपा वा इत्यादिनाऽनुक्रान्तः कायिकश्च स एवायं साक्षादध्यादिभिर्निर्वर्तयति । अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्पन्नादित्यमुपतिष्ठत इति स्मृतेरित्यर्थः ॥ २२१ ॥

६४६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

पापं वाश्चित्योऽग्निः क्रतुश्च भूतस्तेजोरसो निर्वर्तताग्निरित्यग्नोक्तः स एव फल्यत्मकोऽर्कः
सर्वित्वेति प्रदर्श्यते प्रकृतेन वानयेनेत्यर्थः । यद्वाऽर्कशब्देनाग्निरुक्तः स सर्वित्वेति
वाक्यार्थः । ननु पूर्वोक्तम्यैवाग्नेरादित्यत्वं कस्मादित्यम्यतेऽन्यश्चित्योऽग्निरन्यथाग्निरा-
दित्यः किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्येत्यादिवाक्यं योजयति । आत्मान इति । यथो-
दितत्वं चित्याग्निरूपेण प्रागुक्तत्वं तस्य प्राचीत्यादिना लोक्यत्वत्वं चित्याग्नेरुक्तं तदि-
हाप्युच्यते तत्तत्स्यैवाऽऽदित्यत्वमष्टमित्यर्थः ॥ २२२ ॥ २२३ ॥

क्रतुतत्साधनात्मानाचादित्याग्नी ययोदितौ ॥

निष्ठेतात्माधिकारौ तावेकवासा भवेदसुः ॥ २२४ ॥

नन्यादित्य क्रतुरुक्तस्तद्देतुश्चाग्निरुक्तकथं तयोः साध्यसाधनयोरैक्यमित्याशङ्क्य
ताचित्यादेरर्थमाह । कस्त्विति । क्रतुरात्मा सविता तत्फलत्वात्क्रतुसाधनात्मा चित्योऽ-
ग्निरुक्तविभागवुत्पादितोपासनादिस्वव्यापारौ सन्तावेकैव प्राणाख्या देवतेति तयो-
रैक्योक्तिरित्यर्थः ॥ २२४ ॥

अशनायावती योक्ता मृत्युः सर्वाग्रयस्मरा ॥

सैवाऽऽत्मा विदुषः साक्षादात्मा स्यादजरोऽमरः ॥ २२५ ॥

अप पुनर्मृत्युमित्यादेरर्थमाह । अशनायावतीति । अशनाया हि मृत्युरित्यशनाया-
पिपासावती सर्वस्पृष्टप्रणयसंहर्षी या मृत्युशब्दिना प्राणाख्या देवतोपास्योक्ता सैवापा-
सितुरात्मा तत्क्रतुन्यायादित्यर्थः । अशनायादिमती देवता चेदुपासितुरात्मा तर्हि सुप्ति-
पासादितं सुदु ली स्यात्तन्नाथोऽनर्थक्येणोपासनेनेत्याशङ्क्याऽऽह । साक्षादिति ।
मृत्योर्हि साक्षादात्मा निरुपाधिको जरादिर्बन्धितः स चेदुपासितुरात्मा कथं सर्वोपद्रव-
हितो न स्यादशनायादिना चोपलक्षणेन तस्य सहर्तृत्वमेवेष्टमिति भावः ॥ २२५ ॥

नैनमाध्यात्मिको मृत्युस्तन्मृत्युत्वादवाप्त्यात् ॥

सकृन्मृत्वाऽमुदेहेन मुच्यते सर्वबन्धनात् ॥ २२६ ॥

यद्यपि विदुषो मृत्युरात्मा तथाऽपि तस्य देहसंबन्धादाध्यात्मिकमृत्युसंबन्धः स्यादि-
त्याशङ्क्य नैनमित्यादेरर्थमाह । नैनमिति । तर्हि विदुषः शरीरमविनाशि तिष्ठेत्तत-
स्तस्य शरीरत्वव्याहृतिरित्याशङ्क्य मृत्युरन्येत्यादेरर्थमाह । सकृदिति । प्राणात्मना
स्थितो विद्वान्बर्तमानं देहमारब्धकर्मन्ति नहाति ततश्च तस्य सर्वसंबन्धविनिर्णोको भवति
न पुनर्मरणार्थं देहं गृह्णातीत्यर्थः ॥ २२६ ॥

अग्न्यादिभेदभिन्नानां देवत्वानामशेषतः ॥

आत्माऽभिन्नो भवत्येष ययोक्तोपासनाद्गुह्यः ॥ २२७ ॥

१ इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके द्वितीयमध्यायव्याख्यानम् ॥ २ ॥

ननु विदुषः सर्वसंबन्धविनिर्माको न युक्तोऽग्न्यादिदेवताप्रेष्यत्वादित्याशङ्क्यैता-
सामित्यादेरर्थमाह । अग्न्यादीति ॥ २२७ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां द्वितीयमधमेधब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयं ब्राह्मणम् ।

शास्त्रोक्तज्ञानयुक्तानां कर्मणां ज्ञानतस्तथा ॥

सर्वत्र वेदशास्त्रेऽस्मिन्मृत्युभावः फलं श्रुतम् ॥ १ ॥

ज्ञानसमुच्चितकर्मबलान्मृत्युजयं ब्रुवता मुक्तेरुक्तत्वादनर्थका सम्यग्धीरित्याशङ्क्य
वृत्तं कीर्तयति । शास्त्रेति । शास्त्रे तत्र तत्र यान्युपासनान्धुक्तानि तैः समुचितानि
यानि कर्माणि तेषां केवलस्य चास्मिन्ननन्तरव्याख्याते वेदरूपे हितोपदेशपरे ग्रन्थे
सर्वत्र चान्यत्रोपास्तिप्रकरणे मृत्युत्वं फलमुक्तं गौणी हि सा मुक्तिरज्ञानायादिसंबन्धा-
दात्पन्तिकी तु मुक्तिः सम्यग्ज्ञानादेवेति तदर्थवत्तेत्यर्थः ॥ १ ॥

आध्यात्मिकपरिच्छेदव्यावृत्तिर्यत्समाश्रयात् ॥

स मृत्युर्मृत्युशब्देन फलभूतोऽत्र भण्यते ॥ २ ॥

वक्ष्यमाणमृत्युव्यावृत्त्यर्थं मृत्यात्मभावं इति भाष्ये मृत्युशब्दार्थमाह । आध्या-
त्मिकेति । यस्य सूत्रस्याऽऽत्मत्वेन सदा ध्यानादेहसंबन्धाधीनपरिच्छेदाभिमाननिवृत्ति-
स्तदात्मतादात्म्येन ध्यायतः परिच्छेदाभिमानसंहर्तृफलत्वेन स्थितो मृत्युरस्येत्यादिवाक्ये
प्रस्तुतभाष्ये च मृत्युशब्देनोच्यते तद्वक्ष्यमाणमृत्योर्नात्र प्रस्तावोऽस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

या त्वश्वमेधगत्युक्तिः सोपलक्षणसिद्धये ॥

कर्मज्ञानान्तराणां स्यान्नाश्वमेधगृहीतये ॥ ३ ॥

अश्वमेधोपासनस्य साश्वमेधस्य केवलस्य वा फलत्वेन मृत्युप्राप्तिरुक्ता नोपास्त्यन्तराणां
कर्मान्तराणां चेत्याशङ्क्याऽऽह । या त्विति । अश्वमेधोपास्तिफलोक्तिरुपास्त्यन्तराणां
केवलानां समुचितानां च फलोपलक्षणार्थं नाश्वमेधोपास्तिफलमात्रप्रहार्थं सर्वस्मात्फल-
बहुपापरार्थैर्विराम्यस्येष्टत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

अल्पीयःफलसंप्राप्तिरल्पीयोज्ञानकर्मतः ॥

अल्पत्यमभिभूतः स्यात्तयोरामुरपाप्मभिः ॥ ४ ॥

ज्ञानयुक्तानां कर्मणां सूत्रातिफलत्वे कथं पितृलोकप्राप्तिर्न लोकमेव साधनं ब्रह्मलोकं
पितृलोकादि च प्रापयति तत्कर्मणां पितृलोको विद्यया देवलोक इत्यादिविरुद्धमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अल्पीय इति । महत्तराम्यां ज्ञानकर्मभ्यां समुचिताम्यां केवलाद्वा तथा-
विद्यज्ञानाद्ब्रह्मलोकस्त्वाम्यामेवालपीयोभ्यां पितृलोकादीनि व्यवस्थायां न श्रुतिविरोधोऽ-
स्तीत्यर्थः । ननु ज्ञानकर्मणोरल्पत्वं नाम न्यूनफलत्वं वा परिच्छिन्नविषयत्वं वा नाऽऽद्यः
परस्परश्रयाज्जेतरः सूत्राद्युपासनस्यापि तथात्वेन पितृलोकादिफलत्वप्रसङ्गादत आह ।

३४८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

अल्पत्वमिति । तयोर्ज्ञानकर्मणोरल्पत्वमामुरपाप्मभिरभिभूते स्याचेन तदभिभूतत्वमेव तदल्पत्वमिति योजना ॥ ४ ॥

कुतस्तस्याभिभूतस्य रागाद्यासुरपाप्मभिः ॥

उद्भूतिः कर्मणोऽत्यर्थं ज्ञानस्य च निगद्यताम् ॥ ५ ॥

सूत्रान्तो ज्ञानकर्मणोः फलोत्कर्षस्तयो रागाद्युपहतयोः पितृलोकादि फलमित्युक्तं प्राणाद्युपासनेष्वपि तदभिभवसंभवादनभिभूतज्ञानवर्माभावादिति शङ्कते । कुत इति । तयोरुद्भवकारणस्य दुर्भणत्वात्ताभ्यामुद्भूताभ्यां दुर्लभा सूत्रातिरिति भावः ॥ ५ ॥

मृत्युं साक्षादवामोति ज्ञानयुक्तेन कर्मणा ॥

इत्येतद्गृह्यतोऽथापि पूर्वग्रन्थेषु चाऽऽगमैः ॥ ६ ॥

तयोरुद्भवकारणमुपास्या प्राणदेवतेति वक्तुं विसरेणानूदितं संगृह्णाति । मृत्युमिति । उपास्तिममुचितकर्मणा ; वेद्यलोपास्या वा सूर्यमात्मत्वेनाऽऽप्नोतीत्येतत्पूर्वग्रन्थेषु मृत्युरस्याऽऽत्मेत्यादिषु श्रुतमन्यैश्चोपास्तिप्रकरणस्यैवैक्यैरेतदसकृत्प्रतिपन्नमित्यर्थः ॥६॥

तज्ज्ञानोत्पत्तिविघ्नाय ध्वस्तिकृज्ज्ञानलब्धये ॥

उद्गीयदेवतावाप्त्यै मारुष्येहोत्तरा भुतिः ॥ ७ ॥

अथ पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः समातिमाह । तज्ज्ञानेति । तस्य सूत्रभावस्य साधनं ज्ञाने कर्म च तयोरुत्पत्तौ प्रतिबन्धको रागादिस्तदपध्वस्तिकारणं यज्ज्ञानादि तत्प्राप्त्यर्थं तद्विषयो-
द्गीयदेवता प्राणात्वा आह्वा तादर्थ्येनस्यामुपनिषदि द्रव्या हेत्याद्या भुतिरारब्धा भवति हि प्राणो मन्त्रप्रकाशोऽनुष्ठियमाणो यथोक्तप्रतिबन्धध्वस्तिहेतुरिति भावः ॥ ७ ॥

ननु मृत्योरतित्रान्तेरुद्गीयज्ञानकर्मणोः ॥

फलस्य संभवाच्चातो मृत्युभासिस्तयोः फलम् ॥ ८ ॥

ज्ञानकर्मणोरुद्भावकस्य प्राणस्य स्वरूपनिरूपणार्थं ब्राह्मणारम्भयुक्त्वा यथोक्तं सं-
न्यमाशिपति । नन्विति । मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति मृत्योरतिक्रमस्य वक्ष्यमाणो-
द्गीयज्ञानकर्मफलस्य श्रवणात्पूर्वम् च मृत्योरात्मभावस्य तत्फलस्योक्तत्वात्तानयोर्मृत्यु-
प्राप्तिः फलं पूर्वयोस्तु तदिति फलभेदात्पूर्वोत्तरगोलायोरपि यभेदादुक्तयोर्वक्ष्यमाणयोरन-
न्तर्भावान्न पूर्वज्ञानकर्मोद्भावकप्रकाशनार्थमिदं ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नाग्न्यादिदेवतात्मत्वतस्फलावगमाच्छ्रुतेः ॥

स्वाभाविकासद्वमृत्योरतिक्रान्तिः पृथक्फलम् ॥ ९ ॥

अग्न्यादिदेवतात्मभावस्योद्गीयज्ञानकर्मफलस्य वक्ष्यमाणत्वात्पूर्वम् चैतासां देवतानामि-
त्यस्यैवोक्तत्वात्पूर्वोत्तरज्ञानकर्मफलभेदाभावादेकविषयत्वाच्चयोरुद्भावकप्रकाशनार्थं ब्राह्म-
णमुक्तमिति परिहरति । नाग्न्यादीति । एतासां देवतानामेको भवतीति पूर्वा सोऽग्निर-

भवदित्याद्या चोत्तरा श्रुतिः श्रुतिशब्देन गृह्यते । वयं तर्हि मृत्युमतिवान्तो दीप्यत इति श्रुतिस्तत्राऽऽह । स्वाभाविकेति । श्रुतिगित्यत्र मृत्युमावादिति शेषः । अवान्तरफल विषयमेतद्वाक्य परमफल तु सूत्रत्यमिति भावः ॥ ९ ॥

कोऽसौ स्वाभाविकः पाप्मा तस्योद्भूतिस्तथा कुतः ॥

तस्माच्चित्तिः केन स्यात्कथं वेत्येतदुच्यते ॥ १० ॥

ज्ञानकर्मणोर्मृत्युत्वमुत्तमं फलमुक्त्वा तयोरप्रतिबद्धयोरिव तदिति मत्वा प्रतिबन्धश्चसि प्राणदेवताध्यानादि वक्तुं ब्राह्मणमिति तदर्थं चोक्त्वाऽऽख्यायिकाया श्रीतमर्थं वक्तुं भाष्यस्य प्रश्नमनुवदति । कोऽसाविति । तत्र प्रथमप्रश्नस्य स्वाभाविकपाप्मस्वरूप विषयो द्वितीयस्य तदुत्पादक तृतीयस्य तन्निवर्तक चतुर्थस्य तन्निवृत्त्युपकरणमिति विवेचन्यम् । प्रश्नचतुष्टयमनूद्योत्तरं प्रतिगानीते । इत्येतदिति ॥ १० ॥

यथोक्तार्थप्रसिद्धयर्थं श्रुतिराल्यायिकात्मिका ॥

इत्या हेत्येवमाद्येयं प्रचक्षामः परीक्षितुम् ॥ ११ ॥

इयं हि इत्या हेत्याद्या श्रुतिराल्यायिकारूपा यथोक्तबुद्धिसिद्धिस्वाभाविकपाप्मादि चतुष्टयज्ञानद्वारा प्राणयापात्म्यं निरूपयितुं प्रव्रान्तेत्युत्तरमेव स्फोरयति । यथोक्तेति ॥ ११ ॥

प्राजापत्यं पदं यो यो हाधिकारी परीप्सति ॥

तन्निर्धार्यानया श्रुत्या पदमाप्नोत्युपासनात् ॥ १२ ॥

किं तन्निरूपणमुद्गीयोपासनेरेवोपकरोति किंवा सर्वप्राणोपासनीयमिति वीक्षया द्वितीयं गृह्णाति । प्राजापत्यमिति । यो यः सोऽत्र स्थानमाप्तुमिच्छति स स तदुपायमन्वेपमाणोऽनया श्रुत्या शुद्ध्यादिगुणकं प्राणं निश्चित्य तत्र तत्रोक्ततत्तद्गुणकस्य तस्योपासनात्तत्पदमाप्नोत्यतोऽयं विचारः सर्वप्राणोपास्त्युपकारीत्यर्थः । अन्यपर्युदासार्थमधिकारित्युक्तम् ॥ १२ ॥

पूर्वजन्मनि यद्ब्रूते वर्तमानप्रजापतेः ॥

तदवद्योतको हेति निपातोऽत्र प्रयुज्यते ॥ १३ ॥

ब्राह्मणास्यायिव योऽर्थमुक्त्वाऽक्षराणि व्याकुर्वन्निपातार्थमाह । पूर्व्वेति । वर्तमानप्रजापतेरेतत्कल्पादौ फलरूपेणाभिनिर्वृत्तस्य हिरण्यगर्भस्येति यावत् । निपातानां द्योतकत्वमेव न वाचकत्वमिति वक्तुमवद्योतकपदम् । प्रथमवान्यं सप्तम्यर्थः ॥ १३ ॥

भविष्यद्भूतिमाश्रित्य यजमानः प्रजापतिः ॥

इहाभिधीयतेऽन्यस्तु न कश्चित्सप्रयोजनः ॥ १४ ॥

प्राजापत्या इत्यत्र प्रकृत्यर्थमाह । भविष्यदिति । इहेति तादृशान्तापदोक्तिः ।

३५० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

हिरण्यगर्भस्यैव प्रजापतिशब्देनोपादानमिह किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अन्य-
स्त्विति ॥ १४ ॥

ज्ञानकर्मोपदेशो हि नरं प्रत्येव सर्वथा ॥

सर्वः श्रौतो यतस्तस्मात्स एवेहाभिधीयते ॥ १५ ॥

यद्यपि प्रयोजनेन सह तादात्म्येन स वर्तते तथाऽपि तस्यैव फलभूतस्य किमित्यत्र
न प्रकृत्यर्गेति तथाऽऽह । ज्ञानेति । अत्र हि प्राजापत्यानां देवामुराणां संग्रामो-
क्तिद्वारा प्रजापतेर्ज्ञानकर्मणी कर्तव्ये कथ्येते ज्ञानाद्युपदेशश्च सर्वो गुणप्रधानत्वेन सम-
प्रधानत्वेन वा सर्वप्रसारोऽपि श्रुतिस्मृतिगतो मनुष्यत्वाद्यभिमानवन्तं प्रत्येव युक्तः
शास्त्रस्य तदधिकारत्वात्तस्माद्यजमानोऽत्र प्रजापतिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

तत्कर्मज्ञानजत्वाच्च तत्प्राणाः शुद्धशुद्धिजाः ॥

प्राजापत्या इहोच्यन्ते वागाद्युक्तेष्व लिङ्गवः ॥ १६ ॥

प्रत्ययार्थमन्यत्राप्यसङ्कार्थं कथयति । तत्कर्मैति । चकारोऽवधारणार्थः प्राणशब्दा-
दुपरि संबध्यते । तस्य यजमानस्य शास्त्रीये स्थाभाविके च ये ज्ञानकर्मणी ताम्यां
जन्यत्वात्तदुपाधिभूता वागादय एव प्राजापत्याः प्रकृते वाक्ये विवक्ष्यन्ते ते च शुद्धि-
शब्दितशास्त्रीयज्ञानकर्मणा देवा अशुद्धिशब्दितस्थाभाविकज्ञानकर्मणाश्चामुरा न त्किन्ना-
दीनां विरोचनादीनां चात्र प्रसक्तिरित्यर्थः । ननु यजमानसंबन्धिनं देहान्तर्बर्तिनाब्ध्या-
दीनामनेकेषां संभवात्किमिति वागादीनामेवात्र ग्रहणमित्याशङ्क्य वाक्यशेषादित्याह ।
वागादीति । चकारः शङ्कानिरासार्थः ॥ १६ ॥

उद्गीथोपास्तिसंबन्धाद्व्या हेत्यादिकस्य च ॥

उपास्यार्थविशुद्ध्यर्था प्रवृत्त्याऽऽख्यायिका ततः ॥ १७ ॥

ब्राह्मणतात्पर्यमाख्यायिकाश्रुत्यर्थं चोक्त्वा द्वया ह प्राजापत्या इत्यक्षराणि व्याख्या-
तानि । इदानीमाख्यायिकायाः स्वार्थनिष्ठत्वमाशङ्क्य तात्त्विकं तात्पर्यमाह । उद्गी-
थेति । द्वया हेत्यादेरुद्गीथोपास्यन्वयाच्च स्वार्थनिष्ठतेत्यर्थः । तत्रिष्ठत्वाभावादुपास्यं
विविच्य वक्तुमाख्यायिकेति कलितमाह । उपास्येति ॥ १७ ॥

अभ्यारोहजपस्येह प्राण एवास्तु देवता ॥

कस्माद्वागादयो नेति तत्परीक्षाऽव ईर्यते ॥ १८ ॥

कथं तच्छुद्धिरत आह । अभ्यारोहेति । इह ब्राह्मणे योऽभ्यारोहनामा जपो
पश्यते तस्योद्गीथोपास्येच्च प्राण एव देवताऽस्तु वागादयो नेति कस्मादिति बोधिते
तस्या देवतायाः परीक्षा प्रवृत्ताख्यायिकया क्रियत इत्यर्थः । प्रवृत्ताख्यायिकाविषयोऽ-
तःशब्दः ॥ १८ ॥

१. प्राज्ञम] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५१

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणप्राधान्यसिद्धये ॥

प्रवृत्ताऽऽख्यायिका यत्नाद्वागादीन्निषानिन्दया ॥ १९ ॥

परीक्षाफलमाह । अन्वयेति । सति प्राणे वागादिव्यापारो नान्यथेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां वागादीनामासुरपाम्पविद्धत्वेन निन्दया च तद्वैधविधुरस्य प्राणस्य संघातविधारकस्य प्राधान्यपीडारोपास्यत्वसिद्ध्यर्थं सात्पर्येणाऽऽख्यायिका प्रवृत्ता तेनोपास्यः प्राणो वागादयो नेति ज्ञानं परीक्षाफलमैषैव चोपास्यशुद्धिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

शास्त्रस्वभावज्ञानकर्मसंस्कारहेतुतः ॥

देवासुरत्वं प्राणानां निरुद्धोपाधिकारणात् ॥ २० ॥

आख्यायिकायास्तात्त्विकं तात्पर्यमुक्त्वा देवाश्चासुराश्चेति यजमानप्राणानां देवासुरत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । शास्त्रेति । शास्त्रेण स्वभावने च ये ज्ञानकर्मणी तयोः संस्कारैर्वागादीनां संस्कृतत्वाद्भेदोः शास्त्रीयज्ञानादिसंस्कृतत्वमितरज्ञानादिसंस्कृतत्वं चेति विरुद्धोपाधिसंबन्धरूपकारणाद्यजमानप्राणानां देवत्वमसुरत्वं चेत्यर्थः ॥ २० ॥

सहस्रादिर्यथा भेदः प्राणस्यैकस्य शब्धते ॥

भूयोधिकास्भेदेन वागादीनां तथा भिदा ॥ २१ ॥

वागादीनामुपाधितो द्वैविध्यं श्रौतदृष्टान्तेनाऽऽह । सहस्रादिरिति । बहुधाधिकारस्थानोपाधिविशेषैकस्यैव सूत्रात्मनः पञ्चविकत्रिशताधिकत्रिसहस्रसंख्याको भेदः कति देवा याज्ञवल्क्येत्यादावुच्यते तथा वागादीनां स्वाभाविकेतरज्ञानादिसंस्कृतत्वोपाधितो द्वैविध्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

सहजं सर्वभूतानां वृत्तमासुरमिष्यते ॥

यन्नाधेर्य यतो दैवं ज्यायांसः स्युस्ततोऽसुराः ॥ २२ ॥

तत इत्यादिवाक्ययोन्मात्पर्यमाह । सहजमिति । शरीराभिमानद्वारा हिंसानृताद्यासुरं वृत्तं दैवं पुनरहिंसासत्यवदनादीति विवेकः । देवाश्चाहपोयांसः स्युरिति द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

इह वागादयः शब्दा देवतार्थाभिधायकाः ॥

मर्त्यत्वाच्च तु शृण्वन्ते करणस्थानगोचराः ॥ २३ ॥

वागादिशब्दैरिन्द्रियाण्युत्वा तेषां देवताविषयत्वमाह । इहेति । वासगमिहेत्युक्तम् । प्रसिद्धानामिन्द्रियाणामेव कुतस्तच्छब्दैर्नोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । मर्त्यत्वादिति । करणानां स्थानानि गोलकास्थानि तद्वृत्ताः प्राणा एव न वागादिशब्दास्तेषां नाशित्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥

देवर्तं तात्पर्यमेवेह देवज्ञानक्रियाफलम् ॥

अध्यात्मादिपरिच्छेद आसुरत्वाच्च गृह्यते ॥ २४ ॥

नाशित्वेऽपि तेषामेव ग्रहणं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । देवतेति । वागाद्युपा-
मितसहितक्रियाफलमन्यादिदेवतात्मत्वमस्मिन्नाहणे वक्ष्यते । अतश्चाभ्यात्मं देहे यो
वागादीनां परिच्छेदः करणशब्दितः स नात्र गृह्यते तस्याऽऽसुरत्वात् । किं त्वाप्यादिम-
कवागादिद्वाराऽऽधिदेविशान्यादिषु तच्छब्दाः पर्यवस्यन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

हिंसाभिग्रवणं चेतः प्रायेण श्रेयसामपि ॥

भूयांसोऽतोऽसुरा देवाः कनीयांसोऽतियज्जनाः ॥ २५ ॥

वागादीन्द्रियाण्येव तच्छब्दैरुपेत्य स्वाभाविकी हीत्यादिमाप्यं विवृणोति । हिंसेति ।
नियम निरसितुं प्रायेणेत्युक्तम् । किं पुनरश्रेयसामिति वक्तुमपिशब्दः । मनसो हिंसा-
प्रवणत्वे स्वाभाविकज्ञानादिवृत्तिभूयस्त्वात्तद्विशिष्टप्राणानां भूयस्त्वमिति फलितमसुरा-
हुस्त्यमाह । भूयांस इति । शास्त्रीयज्ञानादेरल्पत्वात्तद्विशिष्टप्राणानामपि तथात्वाद्देवा-
नामल्पतेति फलान्तरमाह । देवा इति । अतियज्जना इत्यत्यन्तयज्ञसाध्यज्ञानकर्म-
लभ्या इत्यर्थः ॥ २५ ॥

धर्माधर्मैकसाध्यत्वाद्द्वेषादेः स्यावरावधेः ॥

अस्पर्धन्त ततोऽन्योन्यं दैतेया विदुर्धेः सह ॥ २६ ॥

त एवेत्यादेर्यथाह । धर्मेति । सर्वस्यापि भोगस्थानस्य धर्मेणाधर्मेण तान्यां च
साध्यत्वात्तन्मिथिमिते ततः स्वाभाविकेतरज्ञानकर्मवशादसुरा देवेस्ते वासुरेर्मिथः संपर्धं
चक्रुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

आसुरेभ्योऽधिकारेभ्यो व्युत्थाप्येह मजापतिम् ॥

दैवीभूमीर्नयामेनमिति देवचिकीर्षितम् ॥ २७ ॥

देवानामसुरैः स्पर्धं कुर्वतामभिप्रायमाह । आसुरेभ्य इति । व्यरहारमार्गे स्थितं
यजमानं स्वाभाविकज्ञानकर्मभ्यो विमुक्तीकृत्य शास्त्रीयज्ञानकर्मणां प्रापयामेति देवानां
वितस्तिमित्यर्थः ॥ २७ ॥

दैवेभ्य यजमानाच्छिद्य कामक्रोधादिसाधनाः ॥

आनयामाऽऽसुरीर्भूमीरिति दैतेयनिश्चितिः ॥ २८ ॥

असुराणामभिप्रायमाह । दैवेभ्य इति । शास्त्रीयज्ञानादिभ्यो यजमानं त्यक्त्य
कामादिवशादितरज्ञानादीनि तमानयामेति दैत्यवितस्तिमित्यर्थः ॥ २८ ॥

यज्जायन्नसमुत्थाभ्यां वृत्तिभ्यां देवदानवाः ॥

दैव्यासुरीभ्यामन्योन्यमस्पर्धन्त विरोधतः ॥ २९ ॥

देवानां चैत्यादिभाष्यतात्पर्यमाह । यजेति । कदाचिदैवौ शास्त्रीयज्ञानाद्या वृत्ति-

३. ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ३६३

रुद्रवत्सामुरी चेतराऽभिभूयते कदाचिदासुरी स्वाभाविकज्ञानाद्या वृत्तिरुद्भवति दैवी
चेतराऽभिभूयते सेयं देवासुरस्पर्धेत्यर्थः । देवानामसुराणां च परस्परस्पर्धाकारणीभूतवृत्ति-
द्वयस्य मिथो विरोधादशक्या तदीयस्पर्धा समाधातुमित्याह । विरोधत इति ॥ २९ ॥

भूयो बलेन ते देवा आसुरेण निराश्रयाः ॥

अर्थमाना न शरणं लेभिरेऽल्पत्वकारणात् ॥ ३० ॥

त एवमित्यादिभाष्यार्थमाह । भूय इति । पीड्यमानत्वे हेतुमाह । निराश्रया
इति । शरणं शर्माऽऽश्रयं वा । अर्थमानत्वे हेत्वन्तरमाह । अल्पत्वेति ॥ ३० ॥

अनीक्षमाणास्ते शर्म संभूयोचुः परस्परम् ॥

क्रियतामधिचारेण हन्तेत्यनुमतौ पदम् ॥ ३१ ॥

ते हेत्यादेरर्थमाह । अनीक्षमाणा इति । हन्तेति पदमनुमत्यर्थम् । तत्रानुमतिस्व-
रूपमाह । क्रियतामिति ॥ ३१ ॥

अस्मज्जिगीषुनसुराजित्वोद्भानात्मसंश्रयात् ॥

अतिलङ्घ्याऽऽसुरं भावं देवतात्मानमामुमः ॥ ३२ ॥

किं तत्कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह । अस्मादेति । उद्गीधेनेत्यस्यार्थमाह । उद्गामिति ।
उद्गातुरात्मा प्राणस्रदाश्रयेणेत्यर्थः । असुराजित्वेत्येतदेव दर्शयन्नुपसर्गार्थमाह । अति-
लङ्घ्येति । अयामेत्यस्यार्थमाह । देवतेति ॥ ३२ ॥

उद्गीधदेवतावाप्तिर्ज्ञानकर्मसमुच्चयात् ॥

अभ्यारोहजपः कर्म ज्ञानं त्विह परीक्ष्यते ॥ ३३ ॥

उद्गात्रात्मप्राणाश्रयणं केनोपायेनेत्याशङ्क्याऽऽह । उद्गीधेति । किं तत्कर्म किंवा
ज्ञानं तदाह । अभ्यारोहेति ॥ ३३ ॥

विधिशेषार्थवादत्वाभेदं ज्ञाननिरूपणम् ॥

इति चेन्नैतदेवं स्यादेवं वेदेति तद्विधेः ॥ ३४ ॥

द्रव्या हेत्यादि न ज्ञाननिरूपणपरं विधिशेषत्वेनार्थवादत्वात्तत्कुतोऽथ ज्ञानपरीक्षे-
त्तासिपति । विधीति । उपास्तिविधेः श्रवणात्तत्परं वाक्यमिति परिहरति । नैत-
दिति ॥ ३४ ॥

उद्गीयविधिशेषशेदुद्गीयमकृतौ श्रवात् ॥

नातत्प्रकरणाख्याय्यमितोऽन्यत्र च तद्विधेः ॥ ३५ ॥

यद्यु विधिशेषत्वादर्थवादतेति तत्र किमुद्गीयाविधिशेषता नपविधिशेषता वेति विक-
ल्पाऽऽद्यमनुवदति । उद्गीधेति । औद्गात्रस्य कर्मणः प्रकृतौ प्रस्तावे संनिधौ पुराकल्पस्य
द्रव्या हेत्यादिना श्रवणात्तद्विधिशेषोऽर्थवादोऽयमिति कुतो ज्ञाननिरूपणेत्यर्थः । नास्योद्गीय-

३५४ शुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

विधिशेषत्व न्याय्य तत्प्रकरणत्वाभावात्कर्मप्रकरणे चोद्विगम्य विधानादिति समाधत्ते ।
नेत्यादिना ॥ ३५ ॥

विद्याप्रकरणत्वाच्च नेहोद्गीयो विधीयते ॥

जपस्य चाप्यनित्यत्वात्स्यादेवंवित्प्रयोज्यता ॥ ३६ ॥

नन्यत्रैवोद्गीधविधि किं न स्यादुद्गायेत्यादिदर्शनादत आह । विधेति । इहेति प्रकरणोक्ति । न चोद्गायेत्युद्गीधविधिरुक्तदनुवादेन वागादिनिन्दया मुख्यप्राणपरिमहार्थ-
त्वादिति चरारार्थ । जपविधिशेषत्वेनार्थवादत्वं प्रत्याह । जपस्येति । अनापश्यको हि जप प्राणविदा तस्याननुष्ठेयत्वसम्पादसत्यपि जपे विद्युषो विद्यया कलसिद्धेरुपासन-
त्वावश्यकं तद्विना जपमात्रादुत्कृष्टफलासिद्धेस्ततो जपम्यामित्यस्य नित्यवच्छ्रुतोपासना-
प्रयोजकत्वाश्रित्यानित्यसयोगायोगान्न तत्परवाक्यस्य जपविधिशेषतेत्यर्थ । यद्वा प्राण-
विज्ञानवताऽनुसंधेयो जपो न तद्विज्ञानात्प्रागस्ति तन्नासौ पश्चाद्वावी प्रागेव सिद्ध विज्ञान प्रयोनयति । न हि प्रयानादि दर्शपूर्णमासप्रयोजकं तत्प्रयोज्यत्वादेव प्राणवित्प्रयोज्यो जपो न ज्ञानप्रयोजकस्तस्य प्रयोजकत्वेन प्रागेव सिद्धेस्तथा च नास्य तद्विधिशेषतेत्यर्थ ॥ ३६ ॥

उदारफलवद्यस्मादपि ज्ञानमिह श्रुतम् ॥

तद्धेतुदित्यतो ज्ञानं फलवत्त्वाद्विधित्सितम् ॥ ३७ ॥

किंचेह प्रकरणे तद्धेतुदित्यतो वाक्यादुत्कृष्टफलविशिष्ट प्राणविज्ञान यस्माच्छ्रुत-
तस्मात्फलवत्त्वादपि तद्विषय ज्ञान विधातुमिष्टमिति द्वयं हेत्वावि तत्परमेव न विध्य-
न्तरपरमित्याह । उदारोति ॥ ३७ ॥

शुद्धशुद्धशुक्तिश्चेह प्राणोपासा विवक्षिता ॥

वागादिनिन्दया मुख्यप्राणोपासा न चेदिह ॥ ३८ ॥

विधित्सिताऽथ तदिन्दा स्तुतिश्चानस्य किंफला ॥

अतोऽर्थवानादि विधिर्लिङ्गादत्रानुमीयते ॥ ३९ ॥

प्राणोपासैर्विवक्षितत्वे हेत्वन्तरमाह । शुद्धीति । प्राणस्य शुद्धिरशुद्धिश्च वागा-
दीनामित्युक्तिवशादस्मिन्प्रकरणे प्राणोपास्त्रिरभिप्रेता शुद्धशुद्धिश्च न नन्दया नृया
स्यादित्यर्थ । उक्तमेव व्यक्तीकुर्वन्हीत्यादिमाप्य विवृणोति । वागादीति । इहेति
पूर्ववत् । जपशब्दस्त्वर्होत्यर्थ । तजिन्दा वागादिनिन्दा । प्राणविषयोऽनशब्द । यद्धि
स्तूपते तद्विधीयत इति न्यायमाश्रित्य फरितमाह । अत इति । वागादीनामशुद्धत्वेन
निन्दा प्राणस्य शुद्धत्वेन स्तुतिरित्येवमर्थदर्शनादात्कल्पकात्प्राणोपासने कल्प्यते विधिरि-
त्यर्थ । अर्थादलिङ्गक विधिकल्पनमन्यत्रापि प्रसिद्धमिति वक्तुं हि शब्द । प्रकरणेव
सप्तम्यर्थ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

प्राणस्वरूपापचिश्च यतोपासाफलं श्रुतम् ॥

उपासनमतोऽनस्य विधित्सितमितीक्ष्यताम् ॥ ४० ॥

इतश्च विधित्सितं प्राणोपासनमित्याह । प्राणेति । यत उपासाफलमिति वक्तव्येऽन्यथावचनं छान्दसत्वद्योतनार्थम् । तर्तः सोपाभितिवत्संधिः । मृत्युमतिवान्तो दीप्यत इत्यादिश्रुतेर्वागाद्युपासनस्याभ्याद्यात्मत्वं फलं प्राणस्वरूपापचिनिमित्तमतो विधित्सिता तदुपास्तिरित्यर्थः । उदारफलवदित्यत्र प्राणोपास्तेः सूत्रात्मत्वं फलमुक्तमिह तु तत्कृत वागाद्युपास्तोरग्न्याद्यात्मत्वमुपासितुर्वागादीनामुच्यत इति विशेषः । एवं प्राणोपास्तोर्विधित्सितत्वात्तद्विशेषो द्वया हेत्यादिरित्युपसंहरति । उपासनमिति ॥ ४० ॥

उपासनमतोः काममस्तु सूक्ष्मोपपत्तितः ॥

शुद्ध्यादिगुणवत्ता तु न मानादुपपद्यते ॥ ४१ ॥

उपदिष्टादुद्योगपक्षिवशात्प्राणस्योपासनं यद्यस्ति तदस्तु काममित्यङ्गी करोति । उपासनमिति । शुद्ध्यादिगुणवती तु प्राणदेवता नास्ति प्रमाणाभावात् । उपास्तिविधिपरत्वेन श्रुतेरुक्तदेवतायामन्तात्पर्यात् । उक्तं हि—अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यन्नकर्म प्रधानं स्यादुपपत्तेर्देवताश्रुतिरिति कदाह । शुद्ध्यादीति ॥ ४१ ॥

गुणवत्ताऽप्यसोरस्तु यथाऽस्योपासनं तथा ॥

प्रामाणिक्युभयत्रापि प्राप्तिर्यस्मादिहेक्ष्यते ॥ ४२ ॥

देवताधिकरणन्यायेन परिहरति । गुणवत्ताऽपीति । यथा प्राणस्योपास्तिः शास्त्रदृष्टत्वादिष्टा तथाऽस्य गुणसंक्वधोऽपि श्रुतत्वादेष्टव्यः । उपास्तादुपास्ये गुणवति च प्राणे प्रामाणिकप्राप्तेरविशेषान्मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकप्रसिद्धिभ्यो *विग्रहादिपञ्चकविशिष्टदेवतादृष्टेर्न तत्प्रत्याख्यायनं संभवतीति भावः । इहेति श्रुतिरुक्ता सा च विधिपरस्येऽपि संवादविसंवादयोरभावे द्वारार्थे मानतामनुभवति ॥ ४२ ॥

ननु स्तुत्यर्थतैवास्य शुद्ध्यादेरवगम्यते ॥

उपासाविशिष्टोपत्वादर्थवादोऽत ईक्ष्यताम् ॥ ४३ ॥

ननु स्याच्छ्रुतत्वादिति भाष्यं व्याख्याय न स्यादित्यादिपूर्वपक्ष विभजते । नन्विति । शुद्ध्यादिवादस्य स्तुत्यर्थत्वे फलितमाह । अर्थवाद इति ॥ ४३ ॥

प्रामाणिकोऽभिसंबन्धो यस्मात्प्राणस्य गम्यते ॥

किंचलं संप्रपाश्रित्य शुद्ध्यादेरर्थवादता ॥ ४४ ॥

शुद्ध्यादिवादस्यार्थवादत्वेऽपि नामृतार्थवादतेति परिहरति । प्रामाणिक इति ।

* “विग्रहो इति भाष्ये ऐश्वर्यं च प्रसन्नता ।

फलप्रदानमित्येतत्पक्षक विग्रहादिवम्” इति ॥

३५६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

प्राणस्य शुद्धादिसम्बन्धोऽर्पवादसिद्धोऽपि यस्मादविद्यमानोऽपि न भवति तस्मात्तद्वा-
दस्यामृतार्थवादत्वमनिमित्तकमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

नहि मानं विहायेह साध्यसाधननिश्चितौ ॥

चक्षुरन्यत्रपश्यामो यद्वलात्स्यादयं मृषा ॥ ४५ ॥

आर्पवादिकोऽपि शुद्धादिसम्बन्धो मिथ्यागुणगुणिभावस्य मानान्तरासिद्धत्वादतस्त-
द्वादस्यामृतार्थवादतेत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । शास्त्रीये व्यवहारे गुणगुणित्वनिश्चये
श्रुतिं हित्वा नान्यन्मानमस्ति यस्य सम्भावितस्याभावबलादस्याय शुद्धादिसम्बन्धो
मिथ्योच्येत न तथाऽत्र मानान्तरं सम्भाव्यते नहि श्रुतेऽर्थे तदभावादमृतार्थता श्रुतेरु-
क्ताऽतिप्रसङ्गाविति भावः ॥ ४५ ॥

आसन्न्यत्वादयोऽन्यस्य न च योपाप्रिविद्यतः ॥

तेषां प्रत्यक्षतः सिद्धेरतः शुद्ध्यादिमानसुः ॥ ४६ ॥

किंच विमता शुद्धत्वादयो न मिथ्या प्राणमुणत्वादसन्न्यत्वादिवदित्याह । आस-
न्न्यत्वादय इति । योषितोऽग्निवत्प्राणस्याऽऽसन्न्यत्वादयो यतो मिथ्या न भवन्त्यत-
स्तस्य शुद्धत्वादयोऽपि तथैव न मिथ्या स्युरिति योजना । न च योषितोऽग्निर्वै शास्त्र
गन्धत्वादमिथ्येति युक्तं ध्यानार्थमारोपाङ्गीकारात् । साध्यवैकस्य परिहरति । तेषा-
मिति । अनुमानफलमाह । अत इति । यत शब्दोऽत्रापि सवध्यते ॥ ४६ ॥

असाद्यविषया ये तु गुणा आगमतो मताः ॥

मानाविरोधात्केनैषां शुद्ध्यादीनां मृषार्थता ॥ ४७ ॥

मानान्तराविसत्त्वादित्वमुपाधिरित्याशङ्क्य साधनव्याप्तिमाह । असादीति । ये प्राणस्य
शुद्ध्यादयो गुणास्ते यदि श्रुता न तर्हि मृषा मानान्तराविरोधाच्छ्रुतिमात्रगम्येषु तस्यायो-
ग्यत्वात् च तन्मुपात्वे हेत्वन्तरमस्तीत्यर्थः । अथवा योषितोऽग्निवत्प्राणविरोधादस-
दिष्टम् । ये तु प्राणस्याऽऽगमतोऽगमता शुद्धत्वादयो गुणा न ते प्रत्यक्षतदिविषया
श्रुतिसिद्धेऽर्थे तदन्वकाशादतस्तेषामविरोधाच्चासत्यतेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

श्रोत्रादिवत्प्रमाणानामसाधारणमेयता ॥

तन्मेयमयने मानं न किञ्चिदनुभूतितः ॥ ४८ ॥

नन्वासन्न्यत्वादिवत्प्राणगुणत्वाविशेषान्मानान्तरयोग्यत्व शुद्धत्वादीनामनुमीयते । तथा
च तत्सत्त्वादविसत्त्वाद्याम्या श्रुतेस्तेषु न प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । श्रोत्रादिवदिति ।
यथेन्द्रियाणां शब्दादिविषयव्यवस्था तथा सर्वमानानामसाधारण्यवत्ता स्वीकर्तव्या
मानान्तरसिद्धे मानान्तरस्याकिञ्चित्करत्वादतः शब्दशुद्ध्यादिष्वसादेनवकाशात् तद्वि-
सत्त्वादायाशङ्केत्यर्थः । ननु मानमेययोः सम्बन्धोऽस्ति न वा न चेन्मानमेयत्वयोगोऽति-
प्रसङ्गादस्ति चेद्विद्यते न वा न चेत्तद्विस्तृतमनिमित्तं स्याद्विद्यते चेतेनैव मानेनान्येद-

वा नाऽऽद्योऽशतः स्वग्रहापत्तेर्द्वितीये संबन्धग्राहिणा संबन्धिनोरपि ग्रहावासाधारणमे-
यता मानानामत आह । तन्मेयेति । मानमेययोः संबन्धस्तच्छब्दार्थः । एव मेयस्तस्य
प्रथमं स्फूर्तिस्तस्य साक्ष्यनुभवान्यन्यत्र मानमस्तीति यावत् ॥ ४८ ॥

परमार्थातिरेकाद्वाऽभेदाद्वा परमार्थतः ॥

वस्तुनः स्यान्मृपात्मत्वं नैवमप्युपपद्यते ॥ ४९ ॥

किंच परस्य मित्याशब्दार्थानिरुक्तेः प्राणगतशुद्ध्यादेर्न मृपात्ममिति वक्तुं विकल्प्य
दूषयति । परमार्थेति । यन्मृपात्वं वस्तुनोऽभिमतं तत्परमार्थाद्विचलमभिन्नं वा नोभय-
थाऽपि संभवति । न हि परमार्थादर्थान्तरस्य सत्त्वं तद्वेदे मानाभावात्तं च मृपात्वेने-
ष्टस्य तत्सोदमित्तत्वं व्याघातदिति भावः । इदानीं पक्षद्वयाङ्गीकारेऽपि मृपात्वानुपप-
त्तिरित्याह । नैवमिति । यद्वा कल्पद्वयं दर्शयित्वा दोषमुभयत्रापि संभावयति । नैव-
मिति ॥ ४९ ॥

लभते व्यतिरेकं चेत्परमार्थात्ततोऽपरम् ॥

स्वमहिम्नैव तत्सिद्धेः किमिव स्यान्मृपार्थता ॥ ५० ॥

भेदपक्षेऽनुपपत्तिं दर्शयितुमनुवदति । लभत इति । अपरं मृपात्वेनेष्टमिति यावत् ।
तर्हि स्फुरति न वा न चेन्न तदस्तित्वं निश्चायकाभावात्स्फुरति चेत्त्यतः परतो वा न
परतः संबन्धानिरूपणात्तत्तत्तत्रेण मृपात्वमात्मवदित्याह । स्वमहिम्नेति ॥ ५० ॥

परमार्थात्मकत्वे तु न किंचिद्वितथं क्वचित् ॥

असत्यस्याप्यसत्यत्वं परमार्थसदात्मना ॥ ५१ ॥

कल्पान्तरमनुभाष्य दूषयति । परमार्थेति । भेदपक्षस्त्योत्थानमेव नास्तीत्याह ।
असत्येति । परमार्थात्सदात्मनोऽतिरेके तुच्छत्वप्रसङ्गादसत्यस्यापि स्वरूपं सद्वत्त्वा-
त्मना वाच्यमतो भेदपक्षानुपपत्तेः सदद्वैतमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

सत्यासत्यविभागोऽयमविभागात्मवस्तुनि ॥

प्रत्यगज्ञानहेतुस्तद्बोधोपादेव तद्वृत्तिः ॥ ५२ ॥

सत्यानृते मिथुनीकृत्येति वदतस्तत्रापि सत्यासत्यविभागावन्वसरनिरस्तौ विकल्पदो-
षावित्याशङ्क्याऽऽह । सत्येति । प्रतीचि विभागस्याज्ञानकृतत्वे प्रत्यगज्ञानात्तदज्ञान-
ध्वस्तौ तत्कृतविभागध्वस्तिरिति फलितमाह । तद्बोधादिति ॥ ५२ ॥

स्वाभासफलकाद्ब्रह्मस्तदज्ञानजभूमिषु ॥

तत्स्योऽपि तदसंबद्ध ईश्वराद्यात्मतां गतः ॥ ५३ ॥

ननु तवैश्वरोऽस्ति न वा नास्ति चेत्तात्त्विकत्वमनुमानादिविरोधस्यास्ति चेत्तस्य वैदि-
कत्वेन वस्तुत्वादिशितव्यप्रपञ्चस्यापि तथात्वेनावलपितत्वात्कथं प्रत्यगज्ञानादज्ञानध्वस्तौ

३५८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

द्वैतध्वस्तित्वाऽऽह । स्वाभासेति । प्रत्यग्ज्ञानेषु सर्वद्वैताकाराज्ञानपरिणामेषु स्वस्याऽऽभासस्तस्मिन्कलके समारूढ सासित्वेश्वरत्नकारणत्वान्तर्यामित्वरूपतामात्मा गच्छति स च प्रपञ्चस्थोऽपि वस्तुतोऽपि न तेन सन्ध्यतेऽसङ्गमविरोधात्तस्मादीश्वरादि कल्पितम् । उक्तं हि—अविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवतीति । तथा च तद्बोधादेव तद्वतिरित्यविरुद्धमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

तदज्ञानं तदुत्पत्तं च जगत्कृत्स्नं तदात्मकम् ॥

यतोऽतस्तदनुवाऽऽह ह्यात्मैवेति धृतिः स्फुटम् ॥ ५४ ॥

शेश्वरस्य जगतोऽज्ञानशरीरत्वे श्रुतिं प्रमाणयति । तदज्ञानमिति । कार्यस्य कार-
णस्य च सर्वस्य द्वैतस्य प्रतीचि कल्पितत्वेन तन्मात्रत्वादिव सर्वमिति तदनुवादेनाऽऽ-
त्मैवाद्यं वस्तु नि सदिग्वमाह श्रुतिरतः शेश्वर जगदाविद्यमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ऐकात्म्यमेव मानानां सर्वेषां मेयमिष्यते ॥

यथा तथा प्रवक्ष्याम उदर्कंऽप्युपपत्तिभिः ॥ ५५ ॥

द्वैतस्याऽऽविद्यत्वे विषयमावाप्त्यस्तथाद्यमानतेत्याशङ्क्य तात्त्विकमानत्वाभावेऽपि
व्यावहारिकमानत्वोपपत्तिरिति मत्वा परिहारान्तरमाह । ऐकात्म्यमिति । तदेवासमत-
मित्याशङ्क्योक्तप्रत्यक्षमाणयुक्तितः समतिरित्याह । यथेति । उदर्कशब्दो व्याकृतप्रवर-
णविषयः । अपिशब्दस्तु सन्ध्यप्रमन्थे ययोक्तार्थस्योक्तत्वयोनितार्थः ॥ ५५ ॥

मिथ्येति मत्प्रयोत्पत्तिस्तथा कारणदोषतः ॥

बाध्यज्ञानस्य हेतुः स्यान्नातोऽन्यद्वाध्यकारणम् ॥ ५६ ॥

नवैकात्म्यधीर्मानममान वा । आद्ये तद्वेतुमात्रादिद्वैतस्य सत्यता द्वितीयेऽपि बाधका-
भावात्तस्य सत्यतैव तथा चोपमयाऽपि द्वैतविषयमेवाध्यक्षादिमानमत आह । मिथ्ये
तीति । सा हि बाध्यज्ञानस्य इतिहेतुः कारणदोषश्च तदुत्पादको रजतादिबोधे द्वयो-
रपि दर्शनादतश्चोभयस्मान्बान्यो बाध्यज्ञानस्य तापको जनको वाऽस्तीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

न चेद्दोषमप्यस्ति कुतो मिथ्येति मण्यते ॥

मितेर्मेयं सामासत्वात्निध्यात्वं न मितेर्भवेत् ॥ ५७ ॥

सामान्यन्यायमवैवात्म्यज्ञाने मिथ्येति धीजन्मादेरभावात्तन्मिथ्यात्वासिद्धेर्युक्तं प्रामा-
ण्यमित्याह । न चेति । किं चैकात्म्यमिथ्यो मिथ्यात्व स्वरूपतो विषयतो वा नाऽऽ-
द्योऽभ्युपगमात् चैवमप्रामाण्यं विषयसत्यतया तत्सिद्धेर्नेतरो मितेरैक्यबोधस्य मेये परमा
र्गसत्ये पर्यवसानादित्याह । मिथेरिति । इतश्चाद्वैतबोधस्य विषयतो न मिथ्यात्व बाध
क्यादि तद्दीर्घमेव बलवती बाधकधीरस्तीत्याह । मिथ्यात्वमिति ॥ ५७ ॥

तस्माद्विपरीतार्थज्ञानाच्छ्रेयो हवाप्यते ॥

विपरीतार्थतायास्तु न हेतुर्नगतीक्ष्यते ॥ ५८ ॥

परेष्टमिथ्यार्थस्य दुर्वचस्त्वात्प्राणस्य शुद्धादिसंवन्यो न मिथ्येति वदता प्रत्यग्व्यतिरिक्तं सर्वं तदज्ञानजमित्युक्तम् । इदानीं तदुपनीव्य प्रत्यगात्मैव सत्यस्तदज्ञानाद्व्यस्तज्ञानान्मुक्तिरित्यस्मिन्नर्थे नाविपरीतेत्यादिमाप्यमवतारयति । तस्मादिति । सम्यग्बोधाधीना श्रेयोवाप्तिरिति स्थाप्यादौ प्रसिद्धमिति वक्तुं हिशब्दः । विसंधिपाठस्त्वफलत्वादुपेक्षितः । कथं प्रत्यग्ज्ञानस्याविपरीतार्थतेत्याशङ्क्य स्वरूपतो मिथ्यात्वेऽपि विषयतस्तदभावस्योक्तत्वादिति मत्वाऽऽह । विपरीतेति ॥ ५८ ॥

वस्तुनिष्ठैव मा यस्मान्न तदज्ञानजाश्रया ॥

तस्मात्तन्मोहविध्वस्तौ ध्वस्तिः स्यान्मोहजस्य च ॥ ५९ ॥

ननु प्रत्यग्धीरपि विपरीतार्था शब्दज्ञानस्य संसृष्टपरोक्षार्थत्वात्तयोश्च तत्पक्षे प्रत्यगज्ञानविलसितस्याभ्युपगमात्तत्राऽऽह । वस्तुनिष्ठेति । असंसृष्टपरोक्षं वस्तुमेकमेवाद्वितीयं यत्साक्षादित्यादिश्रुतेस्तन्निष्ठैव प्रमा वाक्यादुदेति यथाविषयमुत्पत्तेर्न वस्तुज्ञानगतसंसृष्टादिविषया तस्याज्ञानात्मकस्य प्रमाविषयत्वायोगादतो युक्ता वाक्यीयप्रत्यग्विषयोऽविपरीतार्थतेत्यर्थः । परोक्षादेरज्ञानजस्य मेयत्वाभावे ज्ञानादज्ञानध्वस्तौ तज्ज्ञस्य तस्यापि ध्वस्तेरपरोक्षमेकरसं वस्तु सिध्यति तत्र वानधीयज्ञानस्य विपरीतार्थशङ्कैव नालीति फलितमाह । तस्मादिति ॥ ५९ ॥

न चैवं सति मानानां व्यर्थता स्यात्कर्ध्वचन ॥

यथाभूतार्थबोधित्वमेवमेव प्रिवेर्भवेत् ॥ ६० ॥

ननु यन्मान प्रतीचि सकार्याज्ञानध्वंसि तत्प्रत्यञ्च बोधयत्युत नाऽऽद्ये तस्य स्याद्विकारता द्वितीये निर्वर्तकत्वायोगो न हि तमगोचरयन्मान तत्राज्ञानं तज्ज्ञं च निरसितुं पारयति तत्राऽऽह । न चेति । संविदेकरसे मानप्रवृत्तिरिति स्वीकारे बोधकत्वं निर्वर्तकत्वं चेति न तद्विकारता बोधस्य वस्तुनि स्वावसिकत्वाज्जिबृत्तेरेव तद्विषयत्वाज्जडे तु मानप्रवृत्तौ स्यादेव व्यर्थता तस्य स्वतोऽसिद्धेरतः संविदात्मन्येव सर्वमानप्रवृत्तिरित्यर्थः । इतश्च मानानां तद्विषयत्वं तथा सति यथाभूतार्थविषयत्वलाभादितरस्य कल्पितत्वादित्याह । यथेति ॥ ६० ॥

ईश्वरादिविकल्पानां प्रत्यग्वस्त्वविकल्पितम् ॥

विषयो न गृणालुद्धिः परमार्थं विना यतः ॥ ६१ ॥

ननु अगदीशो नीवश्चेति प्रपञ्चस्य कल्पितत्वे गून्यवादो भ्रमाधिष्ठानमावाप्तत्राऽऽह । ईश्वरादीति । विषयोऽधिष्ठानं तस्याधिष्ठानत्वयोग्यतामाह । अविकल्पितमिति । उक्तेऽर्थे

२६० मुनेभराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

श्रुक्तिमाह । नेत्यादिना । न च शून्यमेव पारमार्थिकमविकल्पिनमधिष्ठानमारोप्यस्य
तदनुवेभाभावादत सत्यत्वमेव तथेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

यावत्किञ्चिन्मितेः प्राप्तं न तन्मिथ्या मितत्वतः ॥

मिथ्येति ग्राह्यच्छास्त्रमनर्थार्थं यतो भवेत् ॥ ६२ ॥

नविपरीतायेत्यादिभाष्यस्यान्तर्गर्भितप्रत्यगात्मसम्बन्धार्थोक्तिद्वारा प्राणमबन्धिशुद्ध्या-
दिगुणस्य परेष्टमिथ्यात्वात्सिद्धिरुक्ता तस्यैव भाष्यस्य प्रकरणाविरुद्धमर्थान्तरमाह ।
यावदिति । शास्त्रसिद्ध प्राणस्य शुद्ध्यादि न तन्मिथ्या हेत्वभावादित्यर्थः । प्राणस्य सत्य-
मेव शुद्ध्यादीत्यत्र हेत्यन्तरमाह । मिथ्येति । यदि मिथ्येति निश्चित शुद्ध्यादि प्राणस्य
शास्त्र बोधयेत्तदा वस्तुतोविद्यमानतद्विशिष्टतत्प्रतिपत्तेरनर्थः स्याद्योके विपरीतार्थविषयोऽ-
नर्थदृष्टेरत शास्त्र मिथ्याशुद्ध्यादिवोध्यनर्थार्थं स्यात् चैतदिष्ट तेन शास्त्रीय शुद्ध्यादि
सत्यमेव न च योमास्तिवदित्यमपि मिथ्येति युक्त तद्वदत्र द्वारार्थं विरोधाभावस्योक्तत्वा-
दित्यर्थः ॥ ६२ ॥

नास्मि ब्रह्मेति दृष्टं चेन्न भेदप्रतिपत्तिः ॥

प्रतिभावाद्धि नामादौ ज्ञाते ब्रह्मेति धीरियम् ॥ ६३ ॥

शास्त्राद्यधार्म्यप्रतिपत्तेरेव श्रेयोवाप्तिरित्यत्र व्यभिचार चोदयति । नास्मीति । नाम
ब्रह्मेत्युपासीतेति भुक्तेरब्रह्मण्येव नास्मि ब्रह्मेति ज्ञानस्यातर्हिमलङ्घित्वेन मिथ्याभूतस्य
यावन्नास्मो गतमित्यादिना श्रुतफलस्य दृष्टत्वादागमाद्यधार्म्यप्रतिपत्तेरेव फलमित्युक्तमि-
त्यर्थः । न तन्मिथ्याज्ञानमित्याह । नेति । ब्रह्मणो नास्मो भेदधीद्वारा तत्र ब्रह्मदृष्टे-
रिति हेतुमाह । भेदेति । उक्तेऽर्थे न प्रतिभावादित्यादिभाष्यं योनयति । प्रतिभाव-
ज्जीति ॥ ६३ ॥

यथा निर्ज्ञातभेदे हि विष्णुः सिरूपलात्मनि ॥

विधीयते तथा नास्मि ब्रह्मबुद्धिर्विधीयते ॥ ६४ ॥

दृष्टान्त व्याचष्टे । यथेति । निर्ज्ञातभेदे विष्णोः सकाशादिति शेषः । दार्ष्टान्तिक-
माह । तथेति । नास्मि ब्रह्मणो निर्ज्ञातभेदे दृष्टे सतीति यावत् ॥ ६४ ॥

अग्नानरज्जुतत्त्वो हि रज्जुं सर्पमिषेक्षते ॥

नामादौ तु यतो नैव तस्मादसदिदं वचः ॥ ६५ ॥

नास्मि ब्रह्मदृष्टेर्भेदधीपूर्वकत्वेऽपि मिथ्यादृष्टित्वमतर्हिमलङ्घित्वादित्याशङ्क्याऽऽह ।
अग्नतेति । यो हि रज्जु रज्जुतया न जानाति स ता सर्पतया प्रतिपद्यते नामादौ तु
तदात्मना नाज्ञानमस्ति तस्य ब्रह्मणो भेदेन प्रयनादित्यर्थः । यस्मादेव नम्मादिविवेकपूर्व

६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकासूयटीकासंवलितम् । ३६१

फामेदधियो मिथ्यात्वाच्चात्र ब्रह्मदृष्टेर्विवेकपूर्वकत्वात्तन्मिथ्यात्वोक्तिरयुक्तेत्याह ।
तस्मादिति ॥ ६९ ॥

ब्रह्म नैवेह वस्त्वस्ति दृष्टिरेवेति चेन्मतम् ॥

नर्गादिषु सतामेव सत्सु दृष्टिसमन्वयात् ॥ ६६ ॥

ननु विवेकस्य धर्मप्रतियोगिनौ वाच्यौ न चासत्तत्त्वात् न च ब्रह्मास्ति यस्य
धर्मित्वं प्रतियोगित्वं वा मानाभावादुपनिषदां तु वेदोपरत्वेनामानत्वादतो विवेकपूर्वकत्वा-
योगाच्चात्रादौ ब्रह्मदृष्टे रज्जुसर्पदृष्टेरिव मिथ्यात्वमिति मन्यानश्चोदयति । ब्रह्मेति ।
इह नामादौ ब्रह्मदृष्टिरेवाऽऽरोप्यतां ब्रह्म तु नास्ति वस्तु मानाभावादित्यस्यार्थः । सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ब्रह्मानं ब्रह्मेत्यादिभ्रुतिशलाघिगतं ब्रह्म नास्ती-
त्यशक्त्यं वक्तुं तन्मानत्वस्य संबन्धग्रन्थे स्थापितत्वात्तस्मादस्त्येव ब्रह्म 'सदेव सोम्येदम्'
'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' 'असत्त्वेव स भवति' असद्ब्रह्मेति वेद चेदस्ति ब्रह्मेति
चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरिति परिहरति । नेति । किंच ब्रह्मदृष्टिः सत्यार्था शास्त्रीय-
दृष्टित्वादियमेवर्गभिः सामेतिदृष्टिवदित्याह । ऋगादिष्विति । ऋगादिषु सत्सु सतां
पृथिव्यादीनामारोपदर्शनात्त्रामादावपि सत्येव सतो ब्रह्मणो दृष्टिरारोपणीयेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

गौणस्य मुख्यापेक्षत्वान्मुख्यं ब्रह्म विना न सत् ॥

गौणं ब्रह्म यथा गौणो बहिर्मुख्याभिपूर्वकः ॥ ६७ ॥

ब्रह्मास्तित्वे हेतुन्तरपर मुख्यापेक्षत्वाच्चेत्यादिभाष्यं गौणमुख्याधिकरणन्यायेन
व्याचष्टे । गौणस्येति ॥ ६७ ॥

न चासद्विषया कानिहृदिर्जगति वीक्ष्यते ॥

सर्वार्थव्यभिचारेऽपि संविदव्यभिचारिणी ॥ ६८ ॥

विमता बुद्धिः सालम्बना बुद्धित्वाद्वदुद्भवदित्यनुमानाच्च ब्रह्मास्तीत्याह । न चेति ।
किंच सर्वस्य मात्रार्थस्य व्यभिचारेऽपि चिद्वस्तु भवाभावसाधकमव्यभिचार्यस्ति
तत्कर्तृ फूटभ्यं सविदेकरसं ब्रह्म नास्तीत्याह । सर्वार्थेति ॥ ६८ ॥

न चापीहाऽऽगमाभासोऽचोदनालक्षणत्वतः ॥

क्रियार्यैरविशिष्टत्वाद्विद्यार्योक्तेः परात्मनि ॥ ६९ ॥

ननु वेदान्तेभ्यो न ब्रह्मप्रमितितोषा विधिवैधुर्येणाग्रामाप्यात्रहि वाक्यं किञ्चिद्वि-
ध्यलृष्टं मानमतो नास्ति ब्रह्मेति संबन्धग्रन्थमबुध्यमानस्य चोद्यं निरस्यति । न चेति ।
नकारोऽवधारणार्थः । ब्रह्मात्मानि उत्त्वमादिभिर्भिन्न्यत्वादागमाभासो न मानमित्यपि
नैव युक्तमित्यत्र क्रियार्यैरेदित्यादिभाष्योक्त हेतुमाह । क्रियार्यैरिति ॥ ६९ ॥

ज्योतिष्टोमादिका यद्वद्विज्ञानेकसाधना ॥

एवंक्रमप्रयुक्ताङ्गा तथा चैवंफला क्रिया ॥ ७० ॥

३६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

सिद्धसाधार्यत्वेन वैषम्यादविशिष्टत्वमनिष्टमित्याशङ्क्य विवक्षितमविशेषमाह ।
ज्योतिष्टोमादिकेति । क्रियेति संबन्धः । क्रियेत्यपूर्वं विवक्ष्यते । यद्वदित्यस्य तथा
चेत्यत्र संबन्धः । विशिष्टत्वं स्वरूपोपकारित्वं फलोपकारित्वं च । पञ्चभोक्तं प्रकारं परा-
ग्रष्टमेवमित्यादिष्टम् । विध्युद्देशतो विधनिव्यायादिना च सिद्धमधिकारं परानृणाति ।
एवंफलमिति ॥ ७० ॥

अन्यप्रमाणविषया वाक्यादेवावगम्यते ॥ -

यथा तथेहापूर्वादिवस्तुक्तेरेव गम्यते ॥ ७१ ॥

अपूर्वाधिकरणन्यायं सूचयति । अन्येति । दृष्टान्तमनूय दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति ।
इहशब्दो मोक्षप्रकरणं वदन्नुक्तेरित्यनेन संबध्यते । अपूर्वमनपरमनन्तरमित्यादिविशेषितं
यन्तु ब्रह्मेति यावत् ॥ ७१ ॥

न च वाक्याद्विपर्यस्ता यदि वा संशयात्मिका ॥

बुद्धिरुत्पद्यतेऽस्माकं यथाभूतार्थबोधिनः ॥ ७२ ॥

ननु बुद्ध्युत्पत्तेरविशेषादनुत्पत्तिरूपाप्रामाण्यं तत्त्वमादेर्मा भूद्विपर्यसरूपं संशय-
रूपं वा स्यादिति नेत्याह । न चेति । अधिकारिणामेकरूपावाधितबुद्ध्युत्पत्तेरिति हेतु-
माह । अस्माकमिति ॥ ७२ ॥

कार्याभावादयुक्तं चेन्नोक्तिबुद्धेस्तथार्थतः ॥

भावनार्थस्य नैवेह भाव्यर्थत्वात्तथार्थता ॥

किंतु मानार्पितत्वात्सा यथाभूतार्थतेष्यते ॥ ७३ ॥

न चापीहाऽऽगमाभास इत्यत्रोक्तमेव बोध्यस्तमाधिपत्यां वक्तुं तत्त्वमादिवाक्येषु
नियोगाभावादयुक्तं मानतेति बोधयति । कार्येति । विद्यार्थानां क्रियार्थैर्वाक्यैर्विधन्यं
दूषयति । नोक्तीति । वाक्योत्पन्नबुद्धेरर्थत्वान्नियोगाभासेऽपि वाक्यप्रामाण्यमवि-
रुद्धं नहि तन्निष्ठत्वं तत्प्रत्येकक स्वर्गकाम सिक्तान् भक्षयेदित्यादौ व्यभिचारात्किं
त्वज्ञातज्ञापकत्वं तस्य सर्वत्राव्यभिचारादित्यर्थः । अनुत्पेयायेत्यामन्तरेण यन्तुनि शब्द-
वियोगस्तथार्थत्वं कथमित्याशङ्क्य तयोर्विषयतयात्वार्थं तदपेक्षा स्वप्रामाण्यापे वेति
विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । भावनेति । इहेति कर्मकाण्डोक्तिः । प्रयोगप्रत्ययविषयस्य
कर्तव्यार्थस्य तथार्थत्वं न कर्तव्यतापेक्षं किंतु मानगम्यत्वादन्यथा विप्रलम्भरुवाक्येऽपि
तथात्वापत्तेरित्यर्थः ॥ ७३ ॥

नापि तद्विपण्यायाव कार्यत्वात्स्यात्तथार्थता ॥

प्रमाणाभिजनादेव यथाभूतार्थता धियः ॥ ७४ ॥

द्वितीयं दूषयति । नापीति । उक्तिसमुच्चयार्थश्चकार । कार्यत्वात्तद्विषयत्वादिति

यावत् । तथार्थता प्रमाणतेत्यर्थः । तथाभूतार्थताऽपि तथैव । धीमहणमुक्त्युपलक्षणम् । कर्तव्यार्थविषयप्रयोगादेर्नानुष्ठेयविषयत्वान्मानत्वं किंतु प्रमाकरणत्वात्तज्जन्यत्वाद्यान्यथो-
क्तातिप्रसक्ततादवस्थादतोऽनुष्ठेयत्वं मानत्वेऽनुपयुक्तमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

अन्योन्याश्रयतादोषः कार्यप्रामाण्यवादिनः ॥ ७५ ॥

प्रमाणाधिगतौ सत्यां पुंसो येयानुरोधतः ॥

अनुष्ठेयोऽननुष्ठेय इति पश्चान्मतिर्भवेत् ॥ ७६ ॥

किंच कार्यनिष्ठत्वेन प्रामाण्ये तन्निष्ठत्वे प्रामाण्यं तस्मिन्सति तन्निष्ठतेत्यन्योन्याश्र-
यादज्ञातज्ञापकत्वमेव प्रामाण्यमतो यागादेरिष्टोपायत्वस्य मानान्तरायोग्यत्वात्तदेव विधि-
काण्डमेवमिति यत्वाऽऽह । अन्योन्येति । कुतस्तर्हि कार्याकार्यधोरित्याशङ्क्य मानसी
सेति संबन्धग्रन्थोक्तं स्मारयति । प्रमाणेति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

एकरूपं यतो मानं विरुद्धानेकरूपिणाम् ॥

भानुबद्धोषकं दृष्टं नातोऽनुष्ठेयतो मितिः ॥ ७७ ॥

किं चाध्यक्षं विरुद्धानेकाकारवतां कुम्भादीनां बोधकं मानं दृष्टं तथा वेदवाक्यमपि
सिद्धसाध्यपरेकरूपं दृश्यते तदज्ञातज्ञापकत्वाविशेषादुपयत्र तत्प्रामाण्यमविशिष्टमि-
त्याह । एकरूपमिति । ननु प्रेप्ताजिहासे शाखाज्जायेते तत्तस्य कारकात्वात्तत्र कचि-
दपि मानतेत्यत आह । भानुवदिति । किंच विमतं परेष्टकार्यादन्यत्रैव मानं मान-
त्वाच्चक्षुरादिवदिति विवक्षन्नाह । नात इति ॥ ७७ ॥

नन्ववाक्यप्रमाणत्वमननुष्ठानतो भवेत् ॥

पदानां संहतिर्यस्मात् दृष्टेह क्रियां विना ॥ ७८ ॥

तत्र कार्यवादी ब्रह्म वाक्यगम्यं पदगम्यं वेति विकल्प्य दूषयति । नन्विति ।
नाऽऽद्य इत्याह । अवाक्येति । कार्यस्यैव वाक्यगम्यत्वाद्ब्रह्मणोऽकार्यत्वात् तद्वन्वते-
त्यर्थः । ब्रह्मणोऽकार्यत्वेऽपि वाक्यार्थत्वं किं न स्यादत आह । पदानामिति ।
ब्रह्मणश्चेदकार्यत्वं तदा तद्विषयवेदान्तेषु क्रियापदाभावात्पदसंहत्ययोगाद्वाक्यासिद्धेर्न
तस्य तदर्थतेत्यर्थः । लोकवेदयोर्न क्रियापदमन्तरेण यस्मात्पदानां मिथः संहतिर्दृष्टा
तस्माद्देवान्तेषु क्रियापदशून्येषु नास्ति पदसंहतिरिति योजना ॥ ७८ ॥

पदार्थत्वे च तत्सिद्धिर्लिङ्गप्रत्यक्षसंश्रयात् ॥

आगमैकप्रमाणत्वाच्च पदार्थत्वमिष्यते ॥ ७९ ॥

अस्यस्मीत्यभ्युपेतत्वाच्चैवमप्युपपद्यते ॥

अस्ति मेरुर्यथा वर्णचतुष्टयविशेषणः ॥ ८० ॥

अकार्येऽपि हि मेवादावस्ति मेरुरिति श्रुतेः ॥

सम्यग्धीर्जायते यद्वत्तथा तत्त्वमसीत्यतः ॥ ८१ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । पदार्थत्वे चेति । किंच पदार्थत्वं ब्रह्मणो द्रुवतः सिद्धान्तहा-
निरित्याह । आगमेति । ब्रह्मवादी महा वाक्यीयमित्यङ्गीकारात्पदार्थत्वकृतदोषाभावो
न च क्रियापदामावात्पदासंहतिर्वेदान्तेष्वपि प्रतिपाद्यानुगुणा क्रियापदोपगमादिति परि-
हरति । असीति । यद्वा वाक्यार्थत्वमङ्गीकृत्य पदार्थत्वमङ्गीकारपरास्तमिति दूष-
यति । आगमेति । क्रियापदं विना पदसंहत्यभावाद्वास्तव्यासिद्धेस्तद्रम्यत्वमपि निरस्त-
मित्याशङ्क्याऽऽह । असीति । कार्यासृष्टेऽर्थे वाक्यमानसत्वं भाष्योक्तं दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति । अस्तीत्यादिना । यथा कार्यसंबन्धं विनैव वस्तुनि वाक्यं मानं तपोच्यते
दृष्टान्तेनेति यावत् । शुरुकृष्णलोहितमिश्रलक्षणं वर्णवतुष्टयं यत्तच्च मेरवेकस्मिन्दिग्मे-
वेन द्रष्टव्यम् । रूपवतुष्टयविशिष्टो मेरुस्तीत्यस्मिन्प्रयोगे मेरवकार्येऽप्यस्ति मेरुरिति
शब्दाद्यभा सम्बन्धीर्भवति यथा च सौवर्णरामतपसाभ्यां सुवर्णगतिविहंगमोऽत्यदुत्तम-
र्शनो द्वीपान्तरेऽस्तीति प्रयोगे विशिष्टे पतत्रिण्यकार्येऽप्यस्ति पत्नीति शब्दादुत्पद्यते
सम्पत्तानं तथा सत्त्वमासिवात्स्वात्कार्यासंबन्धेऽपि ब्रह्मणि सम्पत्तानौत्पत्तिरित्यर्थः ॥
॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

मेवादिज्ञानवचेत्स्याभिफलत्वादमानवा ॥

नैवं तत्फलसाक्षात्त्वाज्ज्ञानोद्भूतेरनन्तरम् ॥ ८२ ॥

विमतमकलं सिद्धार्थज्ञानत्वात्संयतवदित्यनुमानात्तत्त्वमादेः सिद्धार्थस्याफलत्वादमान-
तेत्याशङ्कते । मेवादीति । विद्वदनुभवविरोधेनानुमानं दुर्नीते । नैवमिति । वाक्यी-
पक्षान्नोदयानन्तरं तत्फलस्य शोकादिविमोक्तस्य प्रत्यक्षत्वात्तद्विरुद्धमनुमानं नोदयती-
त्यर्थः ॥ ८२ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिर्ब्रह्माप्येतीति च भुतेः ॥

न चार्थवादतैर्वेद्यां जुहामिव फलभुतेः ॥ ८३ ॥

तत्र विषदमानं प्रति श्रुतिविरोधमाह । भिद्यत इति । फलभुतेरर्थवादत्वेनामानत्वा-
दनुमानावाधकतेत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । ब्रह्मणीः सप्रम्यर्थः । पक्षोपपत्ते नु तत्फ-
लश्रुतिर्विरोच्यते । पर्णमयीत्वाधिकरणन्यायेन जुह्वं फलभुतेरर्थवादत्वं युक्तम् । ब्रह्म-
धियोऽन्यशेषत्वप्राप्तकाभावात्तत्फलश्रुतिर्निर्धिवादः शारीरकानारम्भप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ८३ ॥

निषिद्धानिष्टसंबन्धो वाक्यादेवावगम्यते ॥

न चानुष्ठेयता तस्य मनागप्युपपद्यते ॥ ८४ ॥

तत्त्वमादिवक्तव्योत्पत्तिज्ञानस्य श्रुत्यनुभवभ्यां फलवत्त्वदृष्टेर्युक्ता कार्यासृष्टे स्वार्थे मानता
तत्त्वमादेरित्युक्तम् । संप्रति शास्त्रस्य कार्यपरत्वानियमे हेत्वन्तरमाह । निषिदेति ।

हननादेरनिष्टफलसम्बन्धो न हन्यादित्यादिवेदादेव ज्ञायते न च तस्य कार्यता शङ्कितुमपि शक्यते । नहि निषेधगम्य निषिद्धानिष्टसम्बन्ध तत्संस्कृतोऽनुतिष्ठत्यतो निषेधवाक्यानां कार्यनिषेक्षणामपि मानत्वात्कार्यपरत्वानियमः शास्त्रस्येत्यर्थः ॥ ८४ ॥

निषेधसंस्कृतधियो निषिद्धविषये न च ॥

पलाण्डादावकरणादन्या धीर्जायते श्रुतेः ॥ ८५ ॥

अहनतादि कार्यमिति विविपरत्वमेव निषेधवाक्यानामपि किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । निषेधेति । पलाण्डुशब्दो लघुनविशेषवाची निषेधवाक्यानामपि कार्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदभङ्गाजन्तश्च स्वसम्बन्धभावबोधने मुख्यस्यार्थान्तरे वृत्तौ लक्षणापातालिपि-
द्धविषये रागादिना प्रवृत्तस्य निषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधश्रुतेरकरणात्प्रसक्तक्रिया-
निवृत्त्युपलक्षितादौदासीन्यादन्या धीरनुष्ठेयविषया नोदेतीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

यथा निषेधवाक्येभ्यो नान्याऽकरणतो मतिः ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यस्तद्देवेति निश्चयः ॥ ८६ ॥

दृष्टान्त विवक्षितमनूय दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति । न हन्यान्न पिबेदित्यादिवाक्ये-
भ्योऽकार्यमकरणमेव मीयते न तु कार्यविषया तेभ्यो मतिर्भवति तपैव वेदान्तेभ्योऽप्य-
कार्ये ब्रह्मणि प्रमितिसम्भवात्तेषां कार्यास्पर्धात्वमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

मृगतोये प्रवृत्तस्य वृद्धार्तस्योपरेक्षणात् ॥

तमोध्वस्तीं निवृत्तिः स्यात्तथाऽऽत्मज्ञानतोऽपि नः ॥ ८७ ॥

तत्त्वमादेर्यक्वाज्ज्ञानमज्ञानध्वसि सर्वव्यवहारोपरमात्मक भवतीत्यत्र लोकसिद्ध दृष्टा-
न्तमाह । मृगेति । पिपासापरवशस्य मरुभूमिप्रतिकलितमरीचिषु श्रीरपूरमारोप्य तस्मिन्प्र-
वृत्तस्य मरुभूमिरेपेति तत्त्वबोधात्तदज्ञाननिवृत्तौ समारोपनिवृत्तिस्तस्मिन्निवृत्ते प्रवृत्तेरुप-
शान्तिरुपलब्धेत्यर्थः । उक्तदृष्टान्तवशादात्माज्ञानात्कर्तृत्वाद्यभिमानद्वारा कर्मसु प्रवृ-
त्तस्य वाक्योत्थात्मज्ञानात्तदज्ञाननिवृत्तौ सर्वप्रवृत्त्युपशान्तिरित्यस्माकं प्रत्यक्षमित्याह ।
तथेति ॥ ८७ ॥

तस्मान्निषेधशास्त्रस्य यथा भूतार्थनिष्ठता ॥

पुंन्यापारस्य गन्धोऽपि न तत्रास्तीति निश्चयः ॥ ८८ ॥

आत्मयायात्म्यविज्ञाननिष्ठता तद्दीक्ष्यताम् ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यानां नानुष्ठानं मनागपि ॥ ८९ ॥

दृष्टान्तमुपसहरति । तस्मादिति । दार्ष्टान्तिकमुपसहरति । आत्मेति । भ्रान्तिप्रा-
प्तहितादिनिरासेन निवृत्तिनिष्ठतया निषेधवाक्यमानत्ववत्तत्त्वमादेरपि प्रत्यगज्ञानोत्प-
र्तृत्वाद्यशेषविशेषनिवर्तकत्वेन मानत्वोपपत्तिरिति वार्तिकद्वयार्थः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

कलञ्जभक्षणस्येव ननु न श्रौतकर्मणः ॥

अज्ञानहेत्वनर्थार्थकारिता गम्यते मितेः ॥ ९० ॥

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमुत्थापयति । कलञ्जेति । यथा कलञ्जभक्षणादेरज्ञानवृ-
त्तत्वादनर्थफलत्वाच्च न कलञ्ज भक्षणोदित्यादिनिषेधवाक्यानामनिष्टोपायतार्थाद्वारा निवृत्ति-
निष्ठत्वेन प्रामाण्यं युक्तं तथा श्रौतकर्मणो नाज्ञानवृत्तत्वमनर्थार्थत्व वा तद्वि शास्त्रप्रयु-
क्तमतस्तत्त्वमादेस्तत्त्वज्ञान जनयतोऽपि श्रौतकर्मानिवृत्तकत्वाच्च निवृत्तत्वेन प्रामाण्य-
मित्यर्थः ॥ ९० ॥

नैवमज्ञानहेतुत्वानर्थार्थत्वेन नृस्यता ॥

कलञ्जभक्षणेनातस्तन्निवृत्तौ निवर्तते ॥ ९१ ॥

यथा कलञ्जभक्षणाद्यज्ञानकृतमनर्थफलं च तथा श्रौतमपि कर्म प्रत्यगज्ञानकृतकर्तृ-
त्वादिजन्यत्वात्तज्जन्यदेहग्रहस्य चानर्थत्वादतो वाक्योत्पत्त्यानादज्ञानध्वलौ तज्जन्यक-
र्मध्वल्लेनिवर्तकत्वेन निषेधवचस्त्वमादिवाक्यस्य यानत्वोपपत्तिरित्युत्तरमाह । नैवमिति ।
श्रौतकर्मण इत्यत्रापि सम्पद्यते ॥ ९१ ॥

शास्त्रमात्रनिमित्तत्वाभित्यानां नैवमिष्यते ॥

मिथ्याज्ञानादिहेतुत्वं काम्यानामिव चेन्मतम् ॥ ९२ ॥

काम्यकर्मणामज्ञानहेतुत्वानर्थार्थत्वेऽपि नित्यानां शास्त्रमात्रकृतानुष्ठानत्वाच्चाज्ञानकृत-
त्वमनर्थकत्व वा प्रत्यवायाभ्यानर्थध्वसित्यादिति विशेषः शङ्कते । शास्त्रेति । अज्ञान-
कृतत्ववदनर्थफलमेवशब्दार्थः । आदिपदेन रागादिग्रहः । काम्यकर्मणामज्ञानकृतत्वादिति
वैधर्म्यदृष्टान्तव्याजनेनाङ्गी करोति । काम्यानामिति ॥ ९२ ॥

नाविचारामद्वेपादिदोषदुष्टस्य तद्विधेः ॥

स्वर्गादिकामिनां यद्वदग्निहोत्रविधिस्तथा ॥ ९३ ॥

मोहकामाद्विदुष्टस्य नित्यं कर्म विधीयते ॥

न स्वतः काम्यनित्यत्वविवेकोऽस्तीह कर्मणः ॥ ९४ ॥

नित्यानां शास्त्रमात्रकृतानुष्ठानत्वमिदमिति परिहरति । नाविधेति । तच्छब्दो
नित्यकर्मविषयः । यथेत्यादिभाष्य व्याख्येयं ननु च मेव प्रपद्यति । स्वर्गादीति । किञ्च
काम्यानां दुष्टत्वं नृपता नित्यानामपि तदिष्टमुत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकारविधिरूपे
विशेषाभावादित्याह । न स्वतः इति । इहेति शास्त्रोक्तिः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

कर्तृस्थेन हि स्वर्गादिकामदोषेण काम्यता ॥

अतो नान्येन काम्यत्वं कर्मणः स्यात्कर्तृचन ॥ ९५ ॥

कथं तर्हि काम्यनित्यविभागस्तनाऽऽह । कर्तृस्थेनेति । नित्यता चेति शेषः ।

स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः काम्यविधिरिष्टं मे स्यादुःखं मा भूदित्यविशेष-
कामप्रेरितानि शेषितप्रवृत्तेः पुंसो नित्यविधिरिति विभागः । कामनाप्रयुक्तं काम्यं जीव-
नप्रयुक्तं नित्यमिति विभागमाशङ्क्याऽऽह । अत इति । काम्यत्वं नित्यत्वं चेति द्रष्ट-
व्यम् । उक्तप्रकारात्प्रवृत्तान्तरेण काम्यनित्यविभागो न सिध्यति तुल्यं हि नित्यस्यापि
कामनार्थीनत्वम् । यद्यद्वि कुस्ते जन्तुस्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मृतेः । न च जीवन-
कृतं नित्यं सत्यपि तस्मिन्कदाचित्तदभावात्तस्मिन्सत्येव तत्सत्त्वं तु काम्येऽपि तुल्यमिति
भावः ॥ ९९ ॥

आचिरिश्चादिरक्तस्य तद्विविक्तात्मकामिनः ॥

मोक्षे पुंसोऽधिकारः स्यान्न कामापहृतात्मनः ॥ ९६ ॥

रागादिदुष्टस्य कर्माधिकारे तथाविधस्यैव मुमुक्षोर्ज्ञानाधिकारोऽपीति न विशेषो ज्ञान-
कर्मणोरित्याशङ्क्याऽऽह । आचिरिश्चादिति । आ च स्थाणोः संसारादिति शेषः ।
अनित्यसंसारविषयस्तच्छब्दः । मोक्षशब्दस्तदुपायज्ञानविषयः । साधननतुष्टयविशिष्टो
हि मोक्षोपाये ज्ञानेऽधिक्रियते न रागादिमानयशब्दोपात्तन्यायविरोधादित्यर्थः ॥ ९६ ॥

पराचः कामानित्येवं कामानित्यपरं तथा ॥

योऽकाम इति तद्वच्च श्रुतिः कामनिषेधनी ॥ ९७ ॥

विरक्तस्य ज्ञानाधिकारे मानमाह । पराच इति । पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते
मृत्योर्पन्ति पितृस्य पाशमित्येवंप्रकारकं वाक्यं कामान्यः कामयते मन्यमानः स
कामभिर्जायते तत्र तत्रैत्यपरमपि वाक्यं पूर्ववन्दिनाद्वारा कामनिषेधकमुक्तवाक्यवद्योऽ-
काम इति च श्रुतिः साक्षादेव तन्निषेधेन कामाद्यनुपद्रुतस्य श्रेयोमार्गे सम्यग्ज्ञानेऽधि-
कारं सूचयतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

अविद्याया न चोच्छिद्यो ज्ञानादन्यदपेक्ष्यते ॥

ज्ञानोत्पत्तौ न चैवान्यच्छ्रमादिभ्यो वृषेक्ष्यते ॥ ९८ ॥

शमाद्युत्पत्तये नान्यद्वुद्धिशुद्धेरपेक्ष्यते ॥

बुद्धिशुद्धौ च नित्यादिकर्मभ्यो नान्यदिष्यते ॥ ९९ ॥

कथं कर्मफलाद्विरक्तस्य मोक्षाधिकारस्तस्यापि तत्फलत्वादन्यथा कर्मणामुत्तमफला-
नन्वयः स्यादित्याशङ्क्य क्रममुपन्यस्यति । अविद्याया इति । शमादौर्ज्ञानोत्पत्त्यु-
पकरणत्वं श्रुतिप्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

आत्माज्ञानैकहेतुत्वाद्वाच्यनःकार्यकर्मणाम् ॥

आत्मज्ञानेन तद्वाचात्कर्मपक्षा कुतो भवेत् ॥ १०० ॥

परंपरयाऽपि कर्मणां मोक्षोपयोग्येति किमिति साक्षादेव नेष्यते तत्राऽऽह । आत्म्येति ।

३६८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

त्रिविधस्यापि कर्मणोऽज्ञानजन्यत्वाज्ज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ तदुत्पत्त्यस्य कर्मणोऽपि निवृत्तेर्ज्ञानिनो मोक्षे तदपेक्षा न युक्तेत्यर्थः ॥ १०० ॥

यदज्ञानात्प्रवृत्तिर्या तज्ज्ञानात्सा कुतो भवेत् ॥

प्रत्यग्ज्ञानोद्भवे तस्मात्समाप्तिः सर्वकर्मणाम् ॥ १०१ ॥

ज्ञानिनो ध्वस्ताज्ञानस्यापि कर्मदृष्टेर्मोक्षे तदपेक्षेत्याशङ्क्य तस्य बाधितानुवृत्त्या तदुत्तिरित्याशयेनाऽऽह । यदज्ञानादिति । तज्ज्ञानादूर्ध्वमिति शेषः । योगाकृदस्य तस्यैव शमः कारणमिविषयनात्कर्मोपशमो ज्ञानपरिपाके हेतुर्न कर्मेति मत्वा फलितमाह । प्रत्यगिति । ज्ञानादूर्ध्वं कर्मासंप्रवस्ताच्छब्दार्थः ॥ १०१ ॥

न चोच्छिन्नात्ममोक्षस्य सदैवाऽऽत्मधियः स्थितेः ॥

प्रतीच्यवसरोऽस्तीह बाह्यनःकायकर्मणाम् ॥ १०२ ॥

उत्पन्नधियोऽपि तन्नाशादूर्ध्वं कर्म भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । म्रियतेः प्रवाहरूपेणेति शेषः । इह प्रतीच्यात्मधियः सदैव स्थितेरिति संबन्धः ॥ १०२ ॥

कर्मणोऽवसरोऽस्त्येत्स्याच्चन्द्रिज्ञावसरो यया ॥

नाऽऽत्मवस्तुनिमित्तत्वात्सम्यग्बुद्धेः सदा स्थितेः ॥ १०३ ॥

विदुषो भिषाटनदिबत्कर्मावसरो स्यादिति शङ्कते । कर्मण इति । न च विदुषस्तदवसरोऽपि नास्ति देहधारणदर्शनाज्जीवन्मुक्तिशान्नाचेति भावः । दृष्टान्ताभिमत्या परिहरति । नेति । तत्र हेतुराग्नेति । प्रवाहात्मना सदा सम्यग्बुद्धिस्थितेरात्मवस्तुनिमित्तत्वादिति योजना । न हि सत्यामेवाकर्तृभोक्तृबलात्मविद्यायां भिषाटनावैरवकाशास्तथाऽपि दग्धपटवद्बाधितानुवृत्त्या तज्ज्ञानाज्जीवन्मुक्तिरविरुद्धेति भावः ॥ १०३ ॥

न वस्तववसरापेक्षं स्वतःसिद्धत्वकारणात् ॥

क्रियैवावसरापेक्षा तस्याः कारकत्वञ्चतः ॥ १०४ ॥

ननु प्रमाणे वस्तुत्वत्कालातिरिक्तस्य घटवत्कालसंबन्धात्तदात्मनो विदुषोऽपि तत्संबन्धः स्यात्तथा न तथैव कर्मसंबन्धोऽपि भवेत्तत्राऽऽह । न वस्तिवति । वस्तुनो हि कालापेक्षा अन्मनि वा ज्ञातो वा न युक्ता नित्यत्वात्स्वप्रकाशत्वाच्चेत्यर्थः । कस्य तर्हि कालापेक्षा स्यात्तत्राऽऽह । क्रियेति । कार्यमात्र क्रियाशब्देन गृह्यते ॥ १०४ ॥

सम्यग्ज्ञानशिसिद्धिं कुतोऽज्ञानं पुनर्भवेत् ॥

बुद्धदोषोद्भवत्वाच्च न तु कर्मवमिष्यते ॥ १०५ ॥

ज्ञानिनो दग्धाज्ञानस्य न कर्मावसरोऽस्तीत्युक्तमिदानीमिज्ञानस्य ज्ञानादूर्ध्वसम्यापि पुनरुद्भवाज्ज्ञानिनोऽपि कर्मावकाशमाशङ्क्याऽऽह । सम्यगिति । न हि नष्टमेवाज्ञानं पुनर्भवति विरोधाज्ज्ञानं तज्जातीय हेत्वभावाच्च चाज्ञानं हेतुर्गृह्यत्वाच्च जानष्ट तद्वेतुम्त-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ३६९

द्वावे तदुत्पत्तेर्वैयर्थ्यादनिर्गोक्षप्रसङ्गाच्च न चाऽऽत्मैव तद्भेतुरुक्तदोषतादवस्थान्न
चाज्ञानभेदो मानाभाववात्प्रतीतिरेकत्वेऽपि संभवादतो नष्टज्ञानस्य ज्ञानिनो न कर्मेति
भावः । यत्तु तस्य भिक्षाटनादिवदग्निहोत्रादि स्यादिति तत्र भिक्षाटनाद्यपरोक्षज्ञानवतो वा
परोक्षज्ञानवतो वा चाऽऽद्योऽनम्युपगमात्तस्य बाधितानुवृत्तिमात्रं भिक्षाटनादीत्यादि-
ष्टम् । द्वितीयं दूषयति । शुद्धेति । परोक्षज्ञानिनो मूलाज्ञानादागमानपेक्षानुत्पिपासा-
दिदोषमाश्रकृतत्वाद्भवत्येव भिक्षाटनादिक्रियेत्यर्थः । अग्निहोत्रादि तु न दोषमाश्रकृतं
शास्त्रनिमित्तत्वादिति विशेषमाह । न त्विति ॥ १०५ ॥

धुधादिदोषहेतवेव त्वस्मद्बुद्ध्यादि नो मतम् ॥

नियतानेकहेतुत्वाच्चातो भुजिसमा क्रिया ॥ १०६ ॥

उक्तमेव प्रपद्यति । धुधादीति । शास्त्रनिमित्तकालाद्यपेक्षत्वादित्यादिभाष्यं
व्याचष्टे । नियतेति ॥ १०६ ॥

दोषहेतावपि तथा कालादिनियमस्तथा ॥

भयद्भिक्षाटनादौ स्यादिति चेन्नैतदेव तु ॥ १०७ ॥

भिक्षाटनादेर्वेदोपहेतुत्वेऽपि चातुर्यर्ण्यं चरेद्भेदस्यमेककालं चरेद्भेदस्यं यतीनां च चतुर्गु-
णमित्यादिनियमवद्विदुषोऽग्निहोत्रादिनियमोऽपि स्यादिति चोदयति । दोषेति । दोष-
हेतावपि त्वद्भिक्षाशौचादौ यथा कालवर्णसंस्थानियमस्तथाऽग्निहोत्रादिनियमोऽपि
स्यादिति योमना । विदुषो भिक्षाटनाद्येवासिद्धं तन्नियमवदग्निहोत्रादिनियमस्तु दूरनिर-
स्तेत्याह । नैतदिति ॥ १०७ ॥

नैवायं नियमोऽस्माकं परिसंख्या हि सा यतः ॥

क्रियाप्रयोक्त्री नाप्येपा तस्माद्विषयमुच्यते ॥ १०८ ॥

कुतो विदुषस्तदसिद्धिः सति नियमविधायिति तत्राऽऽह । नैवेति । एककालं चरे-
दित्यादि नैवास्माकं नियमो ब्रह्मविदां युज्यतेऽतिक्रान्तविधित्वाच्चातो यथेष्टचेष्टा
यतोऽधर्माधीनाऽविवेककृता हि सा न च तौ विदुषो विधेते तद्विधायवस्थायामप्यसती
यथेष्टचेष्टा विद्यादशायां कुतः संभवति संस्कारम्याप्यभावाद्वाधितानुवृत्तेर्वाग्निहोत्रादे-
स्त्यनाभासत्वाच्च बाधितानुवृत्तिरिति भावः । किं चाविदुषां विविदिषूणामेव विधिस्तेषा-
मपि नायं नियमविधिः प्रसिद्धपरिसंख्याविधित्वात्पगमादित्याह । परिसंख्येति । साऽपि
क्रियामाक्षिपन्ती ब्रह्मविद्यां प्रतिक्षिपेदन्यथा तथैवाग्निहोत्रादिक्रियाऽपि स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । क्रियेति । सा खल्वन्यनिवृत्तिं प्रयोनयन्ती न प्रयोनयति क्रियामिति
कुतो विद्याविरोधः कुतश्च विदुषोऽग्निहोत्रादिप्रसक्तिरित्यर्थः । विधेर्विधार्थविषयत्वनियमा-

दक्षि क्रियासेपकत्वमित्याशङ्क्य विद्याविरुद्धतदासेपकत्वाभावमभिप्रेत्याऽऽह । तस्मा-
दिति । मिसादे शृद्धदोषकृतत्वात्कर्मणोऽतथात्वाद्विषम्यमित्यर्थ ॥ १०८ ॥

नातोऽपवादकृत्सा स्यादैकात्म्यज्ञानजननः ॥

सर्वकर्माधिकाराणां निषेधायाऽऽत्मधीभवः ॥ १०९ ॥

निषेधविधिवत्तस्मात्प्रत्यग्यायात्तन्मधीविधिः ॥

प्रत्यग्योर्देहेतुत्वाद्वाक्यनःकायकर्मणाम् ॥ ११० ॥

विधिदिव्याणां परिसंख्येय्यते चेत्तदर्थानुष्ठाननिष्ठानां तेषां विद्यार्थप्रवृत्त्यनुपपत्ते सा
नोपपद्येतेत्याशङ्क्याऽऽह । नात इति । यस्मादन्यनिवृत्तिफलं परिसंख्या न विरुद्ध
क्रियाप्रयोजको तस्मात्ताऽऽत्मधियो आधिका किं त्वनुग्राहिकैव भोजनादिहीनस्य वा यथे
प्रचेष्टारसिकस्य वा तदनुपपत्तेरित्यर्थः । कर्मसु रागादिमतोऽधिकाराद्विरक्तस्य ज्ञानाधि-
काराज्ज्ञानिनो हेत्वभावादेव कर्मयोगात्तस्य भिक्षाद्यतुल्यत्वात्तत्त्वभावे सर्वव्यवहारो-
परमधीहेतोर्निवर्तकत्वेन प्रामाण्यं प्रतिपाद्यावान्तरप्रमेयमुपसहरति । सर्वकर्म्येति । अधि-
कारा प्रवृत्त्यो वा तदेतवो वा व्याख्यातयभिमाना वा विधिपुरुषसम्बन्धा वा फलानि
वा । पूर्वार्थोक्तं तत्पदेन परामृशति । विधि सम्प्रगभीहेतुवाक्यं तन्निवर्तकत्वेन मान
मिति शेषः । आत्मधिय सर्वकर्मज्वसित्वे हेतुमाह । प्रत्यागिति ॥ १०९ ॥ ११० ॥

तस्माद्वस्त्वेकनिष्ठस्य प्रामाण्यं वचसो ध्रुवम् ॥

प्रतिषेधविधेर्यद्वदुभयोरविशेषतः ॥ १११ ॥

परमप्रकृतमुपसहरति । तस्मादिति । निषेधवाक्ये तत्त्वमादौ च भ्रान्तप्रवृत्तिनिरा-
सेनाकार्षेयशेषवत्त्वत्तान्नाविशेषादित्याह । उभयोरिति । एतेन तत्त्वपरामृष्टो हेतु
स्पष्टीकृतः ॥ १११ ॥

स्वाभाविवर्धकदोषोत्थो व्यवहार इहाऽऽसुरः ॥

शास्त्रैकहेतुर्देवः स्यात्तयोः स्पर्धा विरोधतः ॥ ११२ ॥

तदनेन विचारेण शृद्धे सिद्धे ब्रह्मात्मनि वेदान्तमानत्वं सिद्धं सिद्धं चान्यपराणामपि
भ्रान्तादीनां मानान्तरसत्वादायभावे श्रुतेऽर्थे मानं च ततश्च प्राणदेवतायां शुद्ध्यादिगु-
णत्वा सिद्धेस्तदुपास्तेष्व साधितत्वात्तत्परमेव द्वया हेत्यादिवाक्यं सिद्धमिति ज्ञानमिह
परीक्ष्यमाणमित्येतत्प्रसङ्गागत विचार परिसमाप्य ते ह वाचमित्यादि व्याचिख्यासु सुख
वित्तगे देवाश्चासुराश्चेत्यादिवाक्यार्पणमुक्तमेव सोपस्कारमनुवदति । स्वाभाविकेत्या-
दिना तर्तृत्वादीत्येतदन्तेन संदर्भेण । इह यजमानदेहस्यवागादिषु स्वमापशब्दिता
प्रफुल्लितप्रसूनशब्दापेक्षितरागादिदोषजयो यो ज्ञानवर्मात्मको व्यापारोऽसावा

सुरस्तेष्वेव शास्त्रप्रधानो ज्ञानादिव्यवहारो दैवस्तयोर्मिथो विरोधादेवानामसुराणां च
स्पर्धेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

भाकृतासद्रविज्ञानकार्ये अधिकृतिः स्वतः ॥

सुरद्विषां सुराणां तु श्लाघोत्थज्ञानदीपितः ॥

कर्मज्ञानाधिकारः स्यात्संग्रामस्तद्विरोधतः ॥ ११३ ॥

उभयेषामेकरूपव्यवहारसंभवे कुतस्तद्विरोधेन स्पर्धेत्याशङ्क्याऽऽह । भाकृतेति ।
प्रकृतिरविद्या ततो विषयासङ्गाज्ज्ञानं कर्म च तत्र स्वतोऽमुराणां प्रसिद्धाऽधिकृतिश-
ब्दिता प्रवृत्तिरन्येषां शास्त्रीयविवेकप्रकाशितकर्मदावधिकारोऽनस्तयोर्विरोधात्तेषां
संघर्षोऽम्बुदित्यर्थः ॥ ११३ ॥

उत्कर्षो मानुषादुर्ध्वं पुंसः केवलधर्मतः ॥

अधोभावस्त्वधर्मत्स्याद्वाभ्यां मानुष्यसंभवः ॥ ११४ ॥

अधिकृतैर्देवानां जये परानये चासुराणां यतितन्यमिति शिष्याशिक्षार्थमाह ।
उत्कर्ष इति । यदा देवज्योऽसुरपरानयश्च तदा देवशाब्दितवागाद्युपहितयममानस्य
धर्मप्राधान्यादा मानुषादा च प्रजापतेरुत्कर्षो भवत्यसुरजये देवपरानये चासुरवागाद्युप-
हितस्याधर्मवशादा मानुषादा च स्थाणोर्निकर्षः स्यादेवासुरसाम्ये तदुपहितस्य धर्माधर्म-
साम्यात्ताभ्यां मानुष्यत्वमतो देवजयेऽसुरपरानये चाधिकृतैर्यतितन्यमित्यर्थः ॥ ११४ ॥

आग्रजस्थाणुपर्यन्तशरीरग्रहणान्यतः ॥

लोकेष्विति श्रुतिर्वक्ति विरोधस्तच्चिबन्धनः ॥ ११५ ॥

उक्तेऽर्थे 'तिसंवादमाह । आग्रजेति । यतो धर्मादिफलानि पूर्वोक्तानि श्रुत्यभिप्रे-
तान्यतो लोकेष्वित्यत्र प्रातिपदिकश्रुतिरा प्रजापतेरा च स्थाणोर्देहग्रहणानि कर्मफलानि
जन्मान्याह सप्तमीश्रुतिस्तूक्तफलनिमित्तो मिथो विरोधो देवादीनां तत्र स्पर्धेति ध्वनीती-
त्यर्थः ॥ ११५ ॥

अधोलोकफलेष्वेव भाकृतज्ञानकर्मसु ॥

यत्रादासञ्जानीयोऽयं पितेत्यसुरनिश्चयः ॥ ११६ ॥

भाकृतासद्रतो भुक्त्वा पिताऽयं दैवसाधनैः ॥

*उत्कृष्टव्यो यथाशक्ति विबुधानां चिकीर्षितम् ॥ ११७ ॥

दैवैः स्पर्धां कुर्वतामसुराणामपि प्रायमाह । अधोलोकेति । देवताभिमुखस्यापि पितुः
स्वकीयासद्रपाप्मभित्तो विमुखीकरणं यतोऽसुरैः स्पर्धमानानां देवानामाशयमाह ।
भाकृतेति । अवियाकृतविषयासक्तितो विस्लेषमापाद्येति यावत् । दैवसाधनानि शमद-
मग्रहचर्यादीनि । उत्कृष्टव्यो मानुष्यत्वादारम्य प्रजापतित्वप्राप्तेरिति शेषः । यथाशक्ति
ज्ञानकर्मशक्तिमनतिक्रम्येति यावत् ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

नरप्रजापतितनावेवं देवासुरा भियः ॥

स्वस्वभावानुरोधेन तेऽस्पर्धन्त स्ववृत्तिभिः ॥ ११८ ॥

देवासुरस्पर्धामुक्ता निगमयति । नरेति । फलावस्थप्रजापतिव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् । एतदशब्दो यथोक्तप्रमाणपरामर्शार्थः । सात्त्विकतामसस्वरूपानुसारेण शमादीनां कामादीनां च स्ववृत्तीनामुद्भवामिषवाम्या देवासुरस्पर्धा प्रवृत्तेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

यदोद्भवति शास्त्रोक्त्या दैवी वृत्तिस्तदाऽऽसुरी ॥

ध्येति यस्मात्ततोऽशेषं देवानां स जयः स्मृतः ॥ ११९ ॥

कथं तर्हि जयो देवानां पराजयोऽसुराणामिति तत्राऽऽह । यदेति । शास्त्रीयज्ञान-कर्मणोरुद्भवाम्याया स्वाभाविकज्ञानकर्मणो साकल्येनाभिभवो यतो भवति तत् शास्त्रीय-ज्ञानाद्युद्भवो देवानां जयोऽशास्त्रीयज्ञानाद्यभिभवश्च पराजयोऽसुराणामित्यर्थः ॥ ११९ ॥

आसुरी तु यदा सेना कायक्रोधपुरःसरा ॥

आयते ब्रजयस्तेषामसुराणां जयस्तु सः ॥ १२० ॥

कथं तर्हि देवानां पराजयो जयोऽसुराणामिति तत्राऽऽह । आसुरी त्विति । करणवर्गं स्वाभाविकज्ञानादिप्रधानोऽत्राऽऽसुरी सेनेत्युच्यते । तेषां देवानामिति यावत् । स्वाभाविकज्ञानादिद्वारा कामादिप्रसरं सर्पनामार्थं । पूर्वोक्तजयादेर्वक्ष्यमाणजयादौ विशेषार्थस्तुशब्दः । द्वितीयम्बवधारणे ॥ १२० ॥

स्वाभाविकत्वादासुर्या भूयस्या सेनयाऽर्विताः ॥

न शर्म लेभिरे देवाः स्वात्मप्राणासमीक्षणात् ॥ १२१ ॥

अस्पर्धन्तेत्येतदन्ता वाक्यार्थमनूय ते हेत्यादियाक्यतात्पर्यं वक्तुं भूमिका करोति । स्वाभाविकत्वादिति । भूयस्त्वे स्वाभाविकत्वं तच्च देवानामस्मीयसामर्पितत्वे हेतुः । सुखालाभे हेतन्तरमाह । स्वात्म्येति ॥ १२१ ॥

स्वभूमेऽप्यमानानां सुराणामसुरैस्तदा ॥

प्रादुरासीन्मतिः साध्वी दैतेयभयनाशिनी ॥ १२२ ॥

ते हेत्यादियोग्यतात्पर्यमाह । स्वभूमेरिति । तामसेर्वागादिभिः शास्त्रीयज्ञानादे-
श्चाज्यमानानां सात्त्विकवामादीनां तस्यामापदवस्थायां श्रेयोहेतुर्बुद्धिरासीदतस्ते परस्पर-
मभूचुरित्यर्थः । साधुत्वे हेतुर्दैतेयेति । अमुरनिमित्तमयध्वलिहेतुरित्यर्थः ॥ १२२ ॥

उद्गीयं समुपश्रित्य ज्योतिष्टोमकृत्वाविह ॥

तिरस्कृत्याऽऽसुरं दैवं भावं यावोऽधुना वयम् ॥ १२३ ॥

तामेव मतिं व्याकृताणो हनेत्यादिस्वात्म्यमाह । उद्गीयमिति । उद्गीयदेवताभयण-
स्याऽऽसुरमावतिरस्करो देवभावास्तौ चाविलम्बितकारणत्वं वक्तुमधुनेत्युक्तम् ॥ १२३ ॥

कर्तृत्वादीह यत्सिद्धं वागादिद्वारमीक्ष्यते ॥

आत्मनस्तदविद्योत्थं निरविवेके निषेधतः ॥ १२४ ॥

वृत्तमनुस्य ते ह वाचमित्यादेरर्थवादस्य वागादिगतत्वेन सर्वव्यवहारं वदतस्तात्पर्य-
माह । कर्तृत्वादीति । इहाऽऽत्मनि यत्कर्तृत्वादि दृष्टं तदस्य वागाद्युपाधिकं तस्यावि-
द्यान्वयव्यतिरेकवतस्तज्जस्यविद्याशून्ये नित्यमुक्ते परस्मिन्नयोगात्रेति नेत्यादिना तत्र
सर्वविशेषनिषेधादतोऽविद्याकार्यवागाद्युपाधिद्वारा प्रतीच्यारोपितं तदित्यर्थः ॥ १२४ ॥

लौकिको वैदिकः सर्वो व्यवहारश्च वक्ष्यते ॥

अन्नत्रयाधिकारे हि मनआदायनात्मनि ॥ १२५ ॥

वात्स्यशेषादपि परस्मिन्नात्मनि नास्ति कर्तृत्वादीत्याह । लौकिकेति । नास्त्यात्मनि
वास्तवं कर्तृत्वादीत्यत्र विद्वत्प्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः । आदिशब्देन षाक्प्राणौ
गृह्येते ॥ १२५ ॥

भूतेदानुविधायित्वात्सेत्रज्ञस्य तमस्विनः ॥

कूटस्थात्मात्तिरेकेण रूपमन्यत्र लक्ष्यते ॥ १२६ ॥

तत्रेधरे तदभावेऽपि जीवे तद्दृष्टदेष्टव्यमित्याशङ्क्याऽह । भूतेति । परस्यावि-
कृतस्य तमोवच्छिन्नस्य जीवतां गतस्य ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतेर्बुद्ध्यादिवेद्यानुसारि-
त्वाद्युक्ता तत्र कर्तृत्वादिधीरित्यर्थः । तर्हि कर्तृत्वादिमानेकस्तद्रहितश्चान्य इति द्वैतमि-
त्याशङ्क्याऽह । कूटस्थेति । परस्मिन्नेव प्रतीचि विशिष्टद्वारा स्वाविचारोपितं कर्तृ-
त्वादीत्युक्तमिति भावः ॥ १२६ ॥

एवं ताः संप्रधार्योचुरुद्गीयं साधनं परम् ॥

तत्परीक्षां प्रयत्नेन चक्रुः संभूय देवताः ॥ १२७ ॥

अर्थवादरूपाख्यायिकतात्पर्यमुक्त्वा ते होचुरिति भागस्यार्थमाह । एवमिति ।
हन्तासुरानित्युक्तक्रमेणोद्गीयं श्रेयोहेतुं निश्चित्य वागादयो देवता मिथः कथां चक्रुरि-
त्यर्थः । कोऽयमुद्गीषो नाम तत्राऽह । तत्परीक्षामिति । प्रयत्नोऽन्वयव्यतिरेकारूपो
व्यापारः ॥ १२७ ॥

वाचं संभावयामासुरियं ह्युद्गीथकर्मणि ॥

अत्यर्थं व्यापृता दृष्टा वाचमूचुस्ततः सुराः ॥ १२८ ॥

परीक्षाप्रकारमेव प्रकटयन्वाचमुरित्यस्यार्थमाह । वाचमिति । उद्गीथत्वेन तत्संभा-
वनानिमित्तमाह । इयं हीति । संभावनाफलमाह । वाचमूचुरिति ॥ १२८ ॥

त्वं न उद्गाय उद्गानं त्वत्प्रधानं भवत्विदम् ॥

उद्गीय इति चोद्गानं कर्मवेदाभिधीयते ॥ १२९ ॥

किमुचुरित्यपेक्षायामुत्तरं वाक्यमवतार्य तस्यार्थमाह । त्वमिति । प्रतीकग्रहणे व्यग्र-
तया संधिर्न कृतः । उद्गीथपरीक्षां प्रक्रम्य कथमौद्गात्रे कर्मणि बाहूनि युज्यते । उद्गीथे
हि भक्तिविशेषे सा नियोकव्येत्याशङ्क्याऽऽह । उद्गीथ इति । इहशब्देन हन्तेत्यादि-
वाक्योक्तिः ॥ १२९ ॥

स्तोत्रेणास्माभिसंबन्धाद्भक्तिमात्रं न तु कचित् ॥

वागभिमानिनी चेह वाक्यशब्देनागिरुच्यते ॥ १३० ॥

उक्तेऽर्थे हेतुमाह । स्तोत्रेणेति । अस्वार्थः—उद्गीथेनात्ययाम त्वं न उद्गापेत्यादौ
चोदितस्योद्गीथस्य प्रकरणित्वात्प्राप्तः पवमानानामिति पवमानारूपस्तोत्रेणास्य संबन्ध-
प्रतीतेस्तत्र चोद्गीथमेत्तरनवकाशात्स यत्र प्रस्तुत्यात्तदेतानि जपेदिति चोद्गीथभक्तिमतिक्र-
म्योद्गानमात्रसंबन्धित्वेनाङ्गभूतजपकर्मविधानादप्युद्गीथशब्देन भक्तिमात्रं न विवक्षि-
तमिति । किंचास्तिन्मकरणे कचिदपि वाक्ये भक्तिमात्रमुद्गीथशब्देन नोच्यते तन्मात्रस्या-
नुपास्यत्वादुद्गीथोपासनस्य चात्र विवक्षितत्वात् चोद्गानस्यापि नोपास्यत्वमित्य-
विवक्षितत्वं तदनुवादेन तदेवतोपासनस्येष्टत्वाच्चोद्गीथो नाम सामावयवौ भक्तिवि-
शेषो नोद्गानमिति भाष्यविरोधस्तत्र प्रकरणाविरुद्धार्थानुवादेन प्राणस्योद्गीथत्वविधा-
नादित्याह । भक्तिमात्रमिति । ननु चेतनस्यैव श्रुत्यादेशेनैव राजादिना नियोगदर्श-
नादचेतनेन चक्षुरादिना कथमनेतनाया वाचो नियोग इत्याशङ्क्येह वागादयः शब्दा
इत्यत्रोक्तं स्मारयति । वागिति । इहशब्दस्ते ह वाचमित्यादिवाक्यविषयः । अप ह
प्राणमूचुरित्यादिपर्यायेष्वपि प्राणादिशब्दानां देवतावाचित्वं चशब्देन समुचीयते ।
तमेव विशिनष्टि । अग्निरिति । अग्निर्वाग्मूला मुखं प्राविशदिति श्रुतेरग्नौ वागमि-
नोनिनी देवता सा चात्र प्राज्ञा प्रसिद्धसंश्रयस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ १३० ॥

विषयोऽध्येषणाया हि चेतनावान्यतो मतः ॥

उपासिक्रियया योगो देवताया इहेष्यते ॥ १३१ ॥

ये तु देवतामचेतनामाचक्षते तान्प्रत्याह । विषय इति । लोकेऽध्येषणाविषयश्चेतन-
श्चेन्नो दृष्टो वाक्चोद्गाथेत्यध्येषणाविषयोऽतश्चेतत्वं वादेवताया निश्चितमित्यर्थः । चेत-
नस्याध्येषणाविषयत्वे लौकिकपरीक्षादिप्रतिपत्तिं बहून् हिशब्दः । वाचो देवतात्वे
हेत्वन्तरमाह । उपासीति । उपास्तिप्रकरणमिहशब्दार्थः ॥ १३१ ॥

अतोऽपि देवतैवेह वाक्यशब्देनाभिधीयते ॥

तद्भूतेः पुरुषार्थत्वाद्देवता हीश्वरा परा ॥ १३२ ॥

उक्तहेतुफलमाह । अतोऽपीति । अध्येषणाविषयत्वसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः । इह-
शब्दस्तु पूर्ववत्प्रस्तुतवाक्यविषयः । वागुपासोऽग्निभावस्य फलत्वाच्च वाक्यशब्देन तद्वह-

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमहाशिकारूपटीकासंवलितम् । ३७५

णमित्याह । तद्धूतेरिति । कथं तद्वावस्य मृष्यतेत्याशङ्क्य देवताया निरतिशयैश्वर्य-
शालित्वादित्याह । देवतेति ॥ १३२ ॥

सैवातः प्रतिपत्तव्या सर्वासु ध्यानभूमिषु ॥

न त्विह प्रतिपत्तव्याः करणस्थानगोचराः ॥ १३३ ॥

ते ह वाचमित्यादिपर्यायोक्तन्यायादय ह प्राणमित्याद्युत्तरपर्यायेष्वपि देवतैव प्राणा-
दिशब्दवाच्येत्याह । सैवेति । वागादिशब्दैरिन्द्रियाणांमेव रूढिवशाद्ग्रहणं किं न
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । इहेति प्रकृता ध्यानभूमयो गृह्यन्ते ॥ १३३ ॥

पारार्थ्याचेतनत्वाभ्यां मर्त्यत्वाच्चापि कारणात् ॥ १३४ ॥

एवं वागादयः शब्दा देवतार्थाभिधायिनः ॥

सर्वत्र प्रतिपत्तव्या यत्रोपासा विवक्षिता ॥ १३५ ॥

तत्र हेतुनाह । पारार्थ्येति । अनीश्वरत्वादिसमग्रार्थोऽपिशब्द । अस्मिन्प्रकरणे
वागादिपदानां देवतार्थत्वमुक्त्वा समानार्थं प्रकरणान्तरेऽपि तुल्यमेतदिति न्याय सप्त-
रति । एवमिति । अतिपत्तकिं वारयति । यत्रेति ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

जपमन्त्राभिधेयेयं वागित्येयं चिनिश्चिताः ॥

उपासांचक्रिरे देवा एषैवोद्गीथदेवता ॥ १३६ ॥

वाग्देवताभिर्नित्यमौद्गानं कर्मेति भाष्ये वाचि देवताशब्द प्रयुक्तानस्य भाष्यकृतो
मतमुक्तम् । वाग्देवताया नोपास्यत्व जपमन्त्राप्रकाश्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । जपेति ।
असतो मा सद्गमयेत्यादिमन्त्रैरियमेव वागभिधेया । एषैव उद्गीथदेवतेतिनिश्चयवन्तो देवा
वाचमुद्गातृमुच्चोपासितवन्त इत्यर्थः ॥ १३६ ॥

देवाभ्युदय उद्गानं देवेभ्योऽर्थाय वागियम् ॥

यथाश्वत्पुद्गायर्चं यो भोगो वाहनिरन्धनः ॥ १३७ ॥

तथेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । देवेति । देवानामभ्युदये विवक्षिते तदुपायस्तावदुद्गान-
मतः स्वशक्तिम् मृत्युपा वागर्थभ्यो देवेभ्योऽर्थायोद्गानं कृतवतीत्यर्थः । यो वाचीत्यादेर-
र्पमाह । तमिति ॥ १३७ ॥

येन भोगेन वाग्देवांश्चक्षुरादीनहर्निशम् ॥

साक्षादवति तं भोगमुद्गायदशेषतः ॥ १३८ ॥

कोऽसौ वाचनिकवन्नो भोगो य साधारण सर्वेषां प्राणानामित्याशङ्क्याऽऽह ।
येनेति । उपकारो भोगः । वाग्देवतामिवदनप्रयुक्तमुपकारमशेषकार्यकारणसाधारणमुद्-
गायदित्यर्थः । उद्गीथदेवताधीन सथातस्य सदा जीवनागिति द्योतयति । अहर्निश
मिति । तज्जीवनस्य तदधीनत्व प्रत्यक्षमिति वक्तुं साक्षादित्युक्तम् ॥ १३८ ॥

३७४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

किमुचुरित्यपेक्षायामुत्तरं वाक्यमवतार्य तत्पर्यमाह । त्वमिति । प्रतीकग्रहणे व्यग्र-
तया सार्धेन कृतः । उद्गीथपरीक्षां प्रकम्प्य कथमौद्गात्रे कर्मणि वाङ्निपुण्यते । उद्गीथे
हि भक्तिविशेषे सा नियोक्तव्येत्याशङ्क्याऽऽह । उद्गीथ इति । इहशब्देन हन्तेत्यादि-
वाक्योक्तिः ॥ १२९ ॥

स्तोत्रेणास्याभितंबन्धान्नक्तिमात्रं न तु कचिद् ॥

वाग्भियानिनी चेह वाक्शब्देनागिरुच्यते ॥ १३० ॥

उक्तेऽर्थे हेतुमाह । स्तोत्रेणेति । अस्यार्थः—उद्गीथेनात्ययाव त्वं न उद्गायेत्यादौ
चोदितस्योद्गीथस्य प्रकरणित्वाद्वातः पवमानानामिति पवमानारूपस्तोत्रेणास्य संबन्ध-
प्रतीतेस्तत्र चोद्गीथभेत्तरनवकाशात्स यत्र प्रस्तुतास्तदेतानि नपेदिति चोद्गीथभक्तिमतिक्र-
म्योद्गानमात्रसंबन्धित्वेनाङ्गभूतजपकर्मविधानादत्राप्युद्गीथशब्देन भक्तिमात्रं न विवक्षि-
तमिति । किंचास्मिन्नकरणे कचिदपि वाक्ये भक्तिमात्रमुद्गीथपदेन नोच्यते तन्मात्रस्या-
नुपास्यत्वादुद्गीथोपासनस्य चात्र विवक्षितत्वात्तत्र चोद्गानस्यापि नोपास्यत्वमित्य-
विवक्षितत्वं तदनुवादेन तदेवतोपासनस्येष्टत्वाच्चोद्गीथो नाम सामावप्यौ भक्तिवि-
शेषो नोद्गानमिति भाष्यविरोधस्तत्र प्रकरणाविरुद्धार्थानुवादेन प्राणस्योद्गीथत्वविधा-
नादित्याह । भक्तिमात्रमिति । ननु चेतनस्यैव मृत्यादेशेतनेन राजादिना नियोगदर्श-
नावचेतनेन चक्षुरादिना कथमचेतनाया वाचो नियोग इत्याशङ्क्येह वाग्रादयः शब्दा
इत्यत्रोक्तं स्मारयति । वागिति । इहशब्दस्ते ह वाचमित्यादिवाक्यविषय । अप ह
प्राणमूत्रुरित्यादिपर्यायेष्वपि प्राणादिशब्दानां देवतावाचित्वं चशब्देन समुचीयते ।
तामेव विदिनाष्टि । अग्निरिति । अग्निर्वाग्भूत्वा मुक्तं प्रविशदिति भुतेरग्निरिव वाग्भि-
र्मानिनी देवता सा चात्र ग्राह्या प्रसिद्धासंभवस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ १३० ॥

विषयोऽध्येषणाया हि चेतनावान्यतो मतः ॥

उपासिक्तियमा योगो देवताया इहेष्यते ॥ १३१ ॥

ये तु देवतामचेतनामाचक्षते तान्प्रत्याह । विषय इति । लोकेऽध्येषणाविषयश्चेतन-
श्चैत्रो दृष्टो वाकोद्गायेत्यध्येषणाविषयोऽतश्चेतनत्वं वाग्देवताया विश्वितमित्यर्थः । चेत-
नस्याध्येषणाविषयत्वे लौकिकपरीक्षकादिप्रतिपत्तिं वक्तुं हिशब्दः । वाचो देवतात्वे
हेत्वन्तरमाह । उपासीति । उपास्तिप्रकरणमिहशब्दार्थः ॥ १३१ ॥

अतोऽपि देवतैवेह वाक्शब्देनाभिधीयते ॥

उद्गतेः पुरुषार्थत्वाद्देवता हीश्वरा परा ॥ १३२ ॥

उक्तहेतुफलमाह । अतोऽपीति । अध्येषणाविषयत्वसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः । इह-
शब्दस्तु पूर्ववत्प्रस्तुतवाक्यविषय । वाग्मुखास्तेरभिभावस्य फलत्वाच्च वाक्शब्देन तद्वह-

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ३७५

णमित्याह । तद्वृत्तेरिति । कथं तद्भावस्य दुर्मर्षतेत्योशङ्क्य देवतायाः निरतिशयैश्वर्य-
शालित्वादित्याह । देवतेति ॥ १३२ ॥

सैवातः प्रतिपत्तव्या सर्वासु ध्यानभूमिषु ॥

न त्विह प्रतिपत्तव्याः करणस्थानगोचराः ॥ १३३ ॥

ते ह वाचमित्यादिपर्यायोक्तन्यायादय ह प्राणमित्याद्युत्तरपर्यायेष्वपि देवतैव प्राणा-
दिशब्दवाच्येत्याह । सैवेति । वागादिशब्दैरिन्द्रियाणामेव रुदिवशाद्ग्रहणं किं न
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । इहेति प्रकृता ध्यानभूमयो गृह्यन्ते ॥ १३३ ॥

पारार्थ्याचेतनत्वाभ्यां मर्त्यत्वाद्यापि कारणात् ॥ १३४ ॥

एवं वागादयः शब्दा देवतार्याभिधापिनः ॥

सर्वत्र प्रतिपत्तव्या यत्रोपासा विवक्षिता ॥ १३५ ॥

तत्र हेतुनाह । पारार्थ्येति । अनीश्वरत्वादिसंग्राहणोऽपिशब्दः । अस्मिन्प्रकरणे
वागादिपदानां देवतार्थत्वमुक्त्वा समानार्थे प्रकरणान्तरेऽपि तुल्यमेतदिति न्यायं संस-
रति । एवमिति । अतिप्रसक्तं वारयति । यत्रेति ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

जपमन्त्राभिधेयेयं वागित्येवं विनिश्चिताः ॥

उपासांचक्रिरे देवा एषेबोद्धीयदेवता ॥ १३६ ॥

वाग्देवतानिर्वर्त्यमौद्गात्रं कर्मेति भाष्ये वाचि देवताशब्दं प्रयुञ्जानस्य भाष्यकृतो
मतमुक्तम् । वाग्देयताया नोपास्यत्वं जपमन्त्राप्रकाश्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । जपेति ।
असतो मा सद्गमयेत्यादिमन्त्रैरियमेव वागभिधेया । एषैव बोद्धीयदेवतेतिनिश्चयवन्तो देवा
वाचमुद्गातृबुद्धोपासितवन्त इत्यर्थः ॥ १३६ ॥

देवाभ्युदय उद्गानं देवेभ्योऽर्थाय वागियम् ॥

यथाशयत्युदगायचं यो भोगो वाह्निबन्धनः ॥ १३७ ॥

तथेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । देवेति । देवानामभ्युदये विवासिते तदुपायस्तावदुद्गान-
मतः स्वशक्तिमुत्प्लेया वागर्थिभ्यो देवेभ्योऽर्थाद्योद्गानं कृतवतीत्यर्थः । यो वाचीत्यादेर-
र्थमाह । तमिति ॥ १३७ ॥

येन भोगेन वाग्देवांश्चक्षुरादीनहर्निशम् ॥

सासादवति तं भोगमुदगायदशेषतः ॥ १३८ ॥

कोऽसौ वाह्निबन्धनो भोगो यः साधारणः सर्वेषां प्राणानामित्याशङ्क्याऽऽह ।
येनेति । उपकारो भोगः । वाग्देवताभिवन्दनप्रयुक्तमुपकारमशेषकार्यकारणसाधारणमुद-
गायदित्यर्थः । उद्गीयदेवताधीनं संघातस्य सदा जीवनमिति द्योतयति । अहर्निश-
मिति । तज्जीवनस्य तदधीनत्वं प्रत्यक्षमिति वक्तुं सासादित्युक्तम् ॥ १३८ ॥

पवमानेषु सोद्गात्री याजमान यथाविधि ॥

फलमुद्गाय शेषेषु मुदगायदयाऽऽत्मने ॥ १३९ ॥

किमिदमुद्गान याजमानमेव किंवाऽऽत्विज्यमपि नाऽऽद्य । अथाऽऽत्मनेऽन्नाद्यमा-
गायेदित्येतद्विरोधाद्वितीये तु केषु स्तोत्रेषु याजमानमुद्गान केषु चाऽऽत्विज्यमिति बुभु-
त्सायामाह । पवमानेष्विति । यथाविधि स्तृणशास्त्रमनतिरुम्येति यावत् । ज्योति-
ष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि तत्र पवमानाल्येषु त्रिषु याजमानमेवोद्गान कर्मफलस्योत्सर्गतो यज-
मानगापित्वात्परिशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्व्वात्विज्यमपि तत्रोद्गातुं फलसचन्धस्याऽऽत्मनेऽन्ना-
द्यमागायेदिति वाचनिकत्वादित्यर्थः । उक्तहेतुद्योतनार्थो हिशब्दः । यथा यजमानार्थ-
मुदगायत्तया स्वार्थमपीत्यथशब्दार्थः ॥ १३९ ॥

स्तोत्रेषु परिशिष्टेषु वागागायदयाऽऽत्मने ॥

यत्कल्याणं वदत्येषा ह्यात्मने वदचीरूपत् ॥ १४० ॥

यदुक्तं शेषेष्वित्यादि तदेव स्फुट्यते । स्तोत्रेष्विति । याजमानस्योद्गानस्य त्रिषु
स्तोत्रेषु कृतत्वादिति हिशब्दार्थः । अवशिष्टेषु स्तोत्रेषु स्वार्थमानस्यावसर दर्शयितुमथे-
त्युक्तम् । एव विभागमुक्त्वा किं तदात्मार्थमागीतमित्यपेक्षायामाह । यदिति । नवसु
स्तोत्रेषु कल्याणवदनं कार्यमृत्विगर्घ्यमागीतमित्यर्थः । उक्तकार्यस्य करणान्तरेष्वसम्भवा-
त्सिद्ध्यर्थो हिशब्दः ॥ १४० ॥

यथाशास्त्रं यथायोगं वर्णदोषविचारितम् ॥

वर्णोच्चारणसामर्थ्यं भवेवास्तु तदीदृशम् ॥ १४१ ॥

कीदृशं कल्याणवदनं तदाह । यथेति । व्याकरणादित्स्त्रणशास्त्रोक्तक्रमेण तात्वा-
दिस्थानसम्बन्धानुरोधेन चातिद्रुतत्वादिदोषहीनं यथा भवति तथा वर्णानामुच्चारणे सामर्थ्यं
कल्याणवदनं तदात्विज्यमेवेत्यर्थः ॥ १४१ ॥

कल्याणवदभोस्थं यत्कृत्स्नं देवेभ्य एव तत् ॥

फलं वदनमात्रं तु वाच एव न दीविकम् ॥ १४२ ॥

कथं तर्हि पवमानेषु याजमानमेवोद्गानमुक्तं तस्योक्तरूपवदनामुपवेशादित्याशङ्क्योक्तं
याजमानमुद्गानं व्यनक्ति । कल्याणेति । यथोक्तवदनोत्थं कार्यं पवमानेषु याजमानमेव
नाऽऽत्विज्यं वचनाभावादित्यर्थः । आत्विज्यमुद्गानं नियमयति । वदनमात्रमिति ।
यथा वदनमात्रेण तद्विशेषेण चोत्पन्नं कार्यं पवमानेष्वोत्सर्गतो याजमानमेवेत्युक्तं तथा
वदनात्मकं सर्वमपि कार्यं स्तोत्रान्तरेष्व्वात्विज्यमेव न याजमानमित्यर्थः । अथवा याज-
मानमात्विज्यं च विभज्योक्तमागानमनेन वार्तिकेन निगम्यते । यद्वि कल्याणाकल्याण-
वदनजनितं कर्म तदशेषमपि देवतार्थं याजमानमेव न पुनरात्विज्यम् । यत्तु कल्याणा-

कल्याणवदनं तदार्त्तवज्रमेव न यानमानमिति योनीयम् । यथाश्रुतग्रहेऽपि न विरो-
धोऽस्तीति नातीव प्रयतितव्यम् ॥ १४२ ॥

तमस्युत्सार्यमाणे तु वाचोद्गात्रा सुरादिषाम् ॥

स्वाधिकाराख्यान्यमानास्ते विदुर्देवहृद्गतम् ॥ १४३ ॥

ते विदुरित्यस्यार्थमाह । तमसीति । यदा वायुदमायत्तदोद्गात्रा वायूपेणोपास्यमाने-
नासुराणामविवेकपूर्वके बले कामक्रोधादौ निरस्यमाने तदपचयलिङ्गेन स्वविषयस्वाभावि-
कज्ञानकर्मण्यख्यान्यमाना देवद्विषो देवाभिप्रायं ज्ञातवन्त इत्यर्थः । पराभिप्रायप्रतिप-
त्तिप्रारम्भार्थस्तुशब्दः ॥ १४३ ॥

अनेन वाचोद्गात्रा नो बलं ध्वान्तं तु देवताः ॥

ज्योतिषा स्वेन निर्जित्य यास्यन्त्यग्न्यादिरूपताम् ॥ १४४ ॥

किं तद्वेदहृद्गतं यदसुरैरवगतं तदाह । अनेनेति । ध्वान्तं तत्पूर्वकं कामादि । ज्योतिः
शास्त्रीयं ज्ञानादि ॥ १४४ ॥

महन्नो भयमायातमिति बुबुधिरासुराः ॥

कर्मण्यनुचिते तेषां प्रहीणमनसां तदा ॥

वदनादावभिष्वङ्ग आत्मसंभावनादभूत् ॥ १४५ ॥

असुरबलनिरासेन वागादिदेवतानामग्न्यादिरूपत्वे हीनबलानामसुराणां स्वरूपहानिः
स्यादतो देवपराभवे यतितव्यमित्यसुराशयमाविष्करोति । महदिति । असुरा इति च्छेदः ।
रागापचयलिङ्गेनासुराणां सुराशयविषयं प्रदर्श्य श्रुत्युक्तलिङ्गेनापि तेषां तद्विषयं वक्तुं
पातनिकां करोति । कर्मणीति । स्वेतरदेवेरीद्गात्रे कर्मणि नियुक्तानां वागादीनां
स्वात्मनि संभावनावशादन्यन्यतिरेकाकुशलानामसुरसंनिधावेवायाम्ये कल्याणवदनादा-
वासक्तिर्जाता तस्य चायोग्यत्वं स्वमात्रसंबन्धितेत्यर्थः ॥ १४५ ॥

यत्कल्याणमिति छिद्राद्विबुः सुरचिकीर्षितम् ॥

अनेन वै न उद्गात्रा वाचाऽत्येप्यन्ति स्वं वपुः ॥ १४६ ॥

संप्रति श्रुत्युक्तमसुराणां सुराभिप्रायज्ञानलिङ्गमाह । यदिति । यत्कल्याणं वदति
तदात्मार्थमित्यत्र कल्याणवदनासङ्गरूपादेवताछिद्रादसुरावकाशादसुराः सुराभिप्रायं विदु-
रित्यर्थः । तदेव सुरचिकीर्षितं विषयमसुराणां विज्ञानं दर्शयति । अनेनेति । वाचोद्गा-
त्राऽस्मानतीत्य स्वं वपुरग्न्याद्यात्मत्वमेप्यन्तीति संबन्धः ॥ १४६ ॥

इति ज्ञात्वा हाभिद्रुत्य स्वेरासङ्गशरोर्मिभिः ॥

विविधस्तानथोद्गातृस्ते विद्धास्तत्यजुः क्रियाः ॥ १४७ ॥

आसुरं ज्ञानमनूय तमभिद्वत्येत्यादौदर्शमाह । इति ज्ञात्वेति । ज्ञानस्याभिगमननि-

३७८ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

दानत्वसाधनार्थं हि शब्दः । प्राणादिष्वपि समयमासुरासङ्घपाप्मपीडनमिति मत्वा तानि-
त्युक्तम् । आसङ्घपाप्मवेषस्य वैदिकानुष्ठानत्यागे हेतुत्वमथेत्युक्तम् । आसुरासङ्घप्र-
स्ताना वागादीना वैदिकज्ञानकर्मम्यो वैपुस्य फलितमाह । ते विद्वा इति ॥ १४७ ॥

नानादन्यस्य सामर्थ्यं विद्यतेऽसुरनाशने ॥ १४८ ॥

अनेनाप्रतिरूपेण वचसा कार्यशायिना ॥

पाप्मादिदोषसंपर्कः कारणस्थोऽनुमीयते ॥ १४९ ॥

वागादिदेवतानामुपास्यमानानामसुरनाशकत्वसंभवात्कर्म तासां पाप्मविद्वत्तया शास्त्री-
पज्ञानादिवैमुख्यमित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । महि मुख्यप्राणादन्यस्य वागादेर-
सुरनिरासे सामर्थ्यमस्ति परिच्छेदाभिमानवत्त्वेनासुरपक्षनिवेशादित्यर्थः । तपाऽपि
प्राजापत्यासु प्रजासु न पाप्मवेषो युक्तः कारणे तदभावादन्यथाऽऽकस्मिकत्वापत्तेरि-
त्याशङ्क्याऽऽह । अनेनेति । प्राजापत्यप्रजावर्गगतेनानुभूयमानेनासत्यासम्यवादादिना
लिङ्गेनानुमितनद्वन्द्वपापादिना कारणात्मकप्रजापतिस्त्योऽपि पापादिसंभन्धोऽनुमीयते ।
विमतं पापादिपूर्वकं प्रतिकूलवैविषयावाहुः स्ववत्तच्च कारणपूर्वकं कार्यत्वाद्वदवत् । न
च प्रजागत दुरितादि विना हेत्यन्तरादेव स्यात्कारणानुविधायित्वात्कार्यस्येत्यर्थः
॥ १४८ ॥ १४९ ॥

व्युत्थायाऽऽख्यायिकारूपाच्छ्रुतिः स्ववपुषाऽधुना ॥

आच्छेदे कारणे वृत्तं कार्यगेणामुरात्मना ॥ १५० ॥

आनुमानिकेऽपि दर्शितेऽर्थे श्रुतिसवादाभावादविश्वामशङ्क्य स च इत्यादिवाक्य-
मवतारयति । व्युत्थायेति । नादेवताया नोपास्यतेति निश्चित्यार्थवादभावाद्देवस्येनोत्पिता
श्रुति स्वेनैव विद्यमानवादिस्त्वामना सौत्र पापादि तत्कार्यं प्रजासु दृष्टान्ताद्यनुमितं तद्व-
त्तासुरासङ्घपाप्मलिङ्गेनाऽऽहेत्यर्थः । उक्तेऽर्थे धृत्यनुसारिणो विश्वासोत्पादनविवक्षायाभि-
त्येतदधुनेत्युक्तम् ॥ १५० ॥

दृष्टेनाप्रतिरूपेण कार्यगेणानुमीयते ॥

कारणे पाप्मवेषोऽभूयो नाचि प्राक्प्रजापतेः ॥ १५१ ॥

मन्वन्तादिकार्यस्याध्यक्षत्वात्प्रजासु पाप्मवेष वरूप्यते । मूदे तु कल्पकाभावाच्च तत्क-
ल्पना । न न कार्यत्वानुमानं कल्पक कार्यस्य कारणमात्रादेव सिद्धेन च कारणानुवि-
धायित्वात्कार्यस्य तत्रापि पापादिसिद्धिस्तत्कारणे परस्मिन्नपि प्रमद्वत्तत् आह । दृष्टे-
नेति । पूर्वरूपयजनमानावप्यस्य प्रजापतेर्वाचि पाप्मवेषो गोऽभूत्स कार्यगतानुमितपाप-
लिङ्गेन तत्र कल्प्यते न च तत्कारणेऽपि परस्मिन्प्रमद्वोऽपापविद्वमिति श्रुतेर्न च न
ह वै देवाणाप मच्छतीति श्रुतेर्न सूत्रेऽपि पापवेषस्तस्य पञ्चावस्थापापत्वेऽपि यन-

मानवस्वस्य तद्वावाञ्च ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति ध्रुतेरिति भावः ॥ १५१ ॥

स यो पाच्यसुरैः क्षिप्तः पाप्मा कार्ये स दृश्यते ॥

प्रभाविरोगि यद्वाक्यं तत्तत्कार्यसमाश्रयम् ॥ १५२ ॥

स य इत्यादि व्याख्यातुं भूमिकामारचय्य व्याचष्टे । स य इति । यः स पाप्मा प्रजापतेर्वाचि प्राणसुरैरुपक्षिप्तः स तत्कार्ये प्रजावर्गे लिङ्गेनानृतादिना गम्यत इत्यर्थः । यदेवेदमित्यादि व्याकुर्वन्प्रजावर्गे गम्यमानं पाप्मानमेव स्फुटयति । प्रमेति । नानृतं वदे-
दित्यादिनिषेधशस्त्रविरुद्धं यदसत्यवादादि तत्तस्य प्रजापतेः कार्यभूतप्रजानिष्ठं दृष्टं तेना-
नुमितः स पाप्मेत्यर्थः ॥ १५२ ॥

स एव स इति श्रुक्तिः कार्यकारणसंस्पर्शयोः ॥

प्रजासु साक्षाद्यः पाप्मा यश्च तत्कारणाश्रयः ॥ १५३ ॥

स एव स पाप्मेत्यस्यार्थमाह । स एवेति । तयोर्लोकवेदप्रसिद्धत्वद्योतनार्थो हि-
शब्दः । तावेव पाप्मानौ विशेषाष्टि । प्रजास्त्विति । यः प्रजास्त्वसत्यादिना पाप्मा
स्पष्टो दृष्टो यश्चासौ तासां हेतुभूतसूत्रवाङ्निष्ठः स एव सः । तथा चाऽऽद्यसकाराभ्यां
कारणस्य पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्यस्त्वत्वमुच्यते । उत्तराभ्यां तु कार्यस्य पाप्मानमनूद्य
तस्यैव कारणस्त्वत्वं विवक्षितमिति भावः ॥ १५३ ॥

प्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं मनश्चैवपनुकृमात् ॥

चक्षुर्देवा यथा वाणी विद्धाः सर्वे तथाऽमुरैः ॥ १५४ ॥

वाग्देवताया जपमन्त्रप्रज्ञादयस्त्वमुपास्यत्वं च नेति निर्धार्याथ ह प्राणमित्यादिपर्या-
यचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह । प्राणमिति । अनुकृमात्पाठक्रमानुसारेणेत्यर्थः । तथा वाग्दे-
वतावदिति यावत् ॥ १५४ ॥

कर्मेन्द्रियाणां सर्वेषां वागेवात्रोपलक्ष्यम् ॥

चक्षुःश्रोत्रे धीन्द्रियाणां मनो बुद्धेस्तस्यैव च ॥ १५५ ॥

उक्तेन्द्रियैरनुक्तेन्द्रियाण्युपलक्षणीयानीत्याह । कर्मेति । अत्रेति प्रकृतः संदर्भो
गृह्यते । चक्षुःश्रोत्रे प्राणसहिते उक्तत्वाविशेषात् । धीन्द्रियाणामिति त्वग्निहोत्रयोरेव
वृत्तिभेदाद्ब्रह्मूक्तिः । वागादि दृष्टान्तयितुं तथैवेत्युक्तम् । चकारस्त्वनुक्तचित्ताहंकारस-
मुच्चयार्थः ॥ १५५ ॥

कृत्स्नं जगदनादाय नैकस्यापीष्यते क्रिया ॥

प्राणस्य किमु वक्तव्यं कृत्स्नाध्यात्मेन्द्रियग्रहः ॥ १५६ ॥

किमित्युक्तेन्द्रियैरनुक्तेन्द्रियाण्युपलक्ष्यन्त उक्तानामेव यथाश्रुति ग्रहणं किं न

स्यात्तत्राऽऽह । कृत्स्नमिति । एकस्यापि हेतोः सर्वजगदुपसंग्रहं विना स्वकार्यकर्तृत्वं न प्रामाणिकमिदं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्यतिष्ठतीति सर्वस्य सर्वत्र कारणताया वक्ष्यमाणत्वादेवं सत्येकस्थेन्द्रियस्य स्वव्यापारकर्तृत्वे सर्वाध्यात्मिकेन्द्रियग्रहो नान्यथा कर्तृत्वमिति किं वक्तव्यं स्वकार्ये सर्वापेक्षस्य तस्याऽऽध्यात्मिकसर्वेन्द्रियापेक्षाया दुर्निवारत्वात्तद्युक्तमुपलक्षणमित्यर्थः ॥ १५६ ॥

यद्यपीदं जगत्कृत्स्नं गृह्यते संहतत्वतः ॥

तथाऽपि बोधितोऽत्रार्थ उपास्यो नाऽऽगतोऽर्थतः ॥ १५७ ॥

एकस्य व्यापारहेतुत्वेन सर्वजगदादाने बागादिवदत्रोपात्तं सर्वं जगदुपास्यं स्याद-
न्यथा यागादेरपि नोपास्यत्वमविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । बागादिव्यापारे
सहकारित्वेन सबद्धत्वादशेषजगद्गृहेऽपि योऽत्र प्रकरणे बागादिरूपास्पत्वेनोच्यते तस्यै-
वोपास्यत्वं कार्योत्पत्त्यनुपपत्त्या लब्धस्य प्रपञ्चस्य नोपास्यत्वं यथार्थादर्शो न स बोध-
नार्थ इति न्यायादित्यर्थः ॥ १५७ ॥

कल्याणैतररूपेण परिसिष्टेष्वपीक्ष्यते ॥

विभाग आमुरो वेधस्तेन तेष्वनुमीयते ॥ १५८ ॥

उत्तरानुक्तोपलक्षणं साधितम् । ननु बागादिपूक्तेषु पाप्मवेषो ज्ञातो न च शिष्टेषु
स्वगादिषु सोऽस्ति कल्पकाभावात्तत्कथमादिष्टे शिष्टोपलक्षणं तत्राऽऽह । कस्या-
मेति । यस्मादनुक्तेष्वपि स्वगादिषु कल्याणस्पर्शनं तत्कृतं कार्यमित्यादिरूपेण कार्य-
भेदो दृष्टस्तस्मात्तेष्वपि पूर्वोक्तेष्विवाऽऽमुरपाप्मवेष कल्प्यते न्यायसाम्याच्चतुक्तमुपलक्ष-
णमित्यर्थः ॥ १५८ ॥

अतस्तदर्थमाहेयमेवमिति पुनः श्रुतिः ॥

यथा बागादयो विद्वास्त्वद्वज्रेयास्त्वगादयः ॥ १५९ ॥

एवमित्यादिवाक्यमुक्तेऽर्थोऽवतारयति । अत इति । यतस्त्वगादिष्वपि पाप्मवेषोऽ-
स्त्यतः स चासावर्थश्च तदर्थस्त पाप्मवेषं स्वगादिष्वेवा श्रुतिर्वागादिषु सिद्धन्यायमुपजी-
व्याऽऽहेत्यर्थः । न्यायसिद्धस्वार्थस्य श्रुत्या कथनं न्यायस्य समुद्धृत्यसिद्धार्थमित्यभिप्रेत्य
पुनरित्युक्ता श्रुतिं व्याचष्टे । यथेति ॥ १५९ ॥

सिद्धान्बागादिदृष्टान्तान्पुरस्कृत्याव उच्यते ॥

एवमित्युक्तशेषाणां पाप्मविद्वत्त्वसिद्धये ॥ १६० ॥

बागादिवत्स्वगादीनां पाप्मविद्वत्त्वे किं प्रापकमित्याशङ्क्य कल्याणैतररूपेणेतन्नोक्तं
स्मारयति । सिद्धानिति । अतः सत्सु दृष्टान्तेष्वनुमानसम्भवादिति यावत् । उक्तशे-
षाणामुक्त्येव बागादिभ्यः शेषास्त्वगादयोऽनुक्तास्तेषामित्यर्थः । विधत्तं पाप्मानुविद्धं
॥ १६० ॥

अविध्यमिति योऽर्थोऽस्य तद्व्याख्यानाय यत्नते ॥

स्वैः स्वैस्तानिन्द्रियासङ्गैः पाप्मभिस्त जपामृजन् ॥ १६१ ॥

पाप्मभिरुपासृजन्पाप्मनाऽविध्यन्नित्यनयोरस्ति पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अविध्यमिति । व्याख्यानव्याख्येयभावादपौनरुक्त्यमित्यर्थः । व्याख्यानवाक्यस्यार्थमाह । स्वैः स्वैरिति । कल्याणस्पर्शनं मयैवेत्यादिप्रकारैरित्यर्थः । तानिति त्वगादिदेवानां कर्मत्वोक्तिः प्रथमया त्वसुराणां कर्तृत्ववचनमिति विवेक्तव्यम् ॥ १६१ ॥

यत्सेसर्गं पुरा चक्रुरविध्यंस्तदिहोच्यते ॥

या विद्धा देवतास्तासां प्रक्रियासंहतिः पृथक् ॥ १६२ ॥

व्याख्येयवाक्यस्यार्थमाह । यदिति । पूर्ववाक्ये वागादिषु पापसंसर्गमसुराश्चक्रुरिति यत्तदेवोत्तरवाक्ये पाप्मनाऽविध्यन्नित्युच्यत इति योजना । एवमेता देवता इति व्यर्थमेवमु सत्त्वेता इत्यनेन गतत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । या इति । या वागादिदेवता दर्शितन्यायेन पाप्मना विद्धास्तासां प्राणप्रकरणात्पृथगेव प्रक्रियायाः प्रकरणस्योपसंहतिरेवमित्यादिना क्रियते तन्नास्य वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ १६२ ॥

आसृक्पाप्माभिर्विद्धा यस्माद्वागादयोऽसुरैः ॥

वर्जनीयास्ततस्ताः स्युर्नोपास्याः श्रेय ईप्सुभिः ॥ १६३ ॥

उपसंहृतप्रकरणस्य तात्पर्यमाह । आसृङ्गेति । वागादीनां स्वप्राधान्येन नोपास्यतेति भावः ॥ १६३ ॥

एवं निराशाः पूर्वासु देवतास्वसुरार्दनात् ॥

पारिशेष्यादथाऽऽजगमुर्मध्यमं प्राणमादरात् ॥ १६४ ॥

वृत्तमनूयाथ हेममित्याद्युत्तरं वाक्यमादत्ते । एवमिति । नपमन्त्रप्रकाशयत्वे ध्येयत्वे च नैराशयमुक्तन्यायेन तात्तमसुरार्दनादप्राधान्यनिश्चयादिति हेतुः । प्रसक्तदेवतानिषेधादेवतान्तरस्य चाप्रसङ्गादित्यागतिहेतुं वदन्नपेक्षितं निशिष्याथशब्दमप्यतारयति । पारिशेष्यादिति ॥ १६४ ॥

अयेत्यनन्तरोक्तिः स्यात्तथाऽभिनयवृत्तये ॥

इममित्यप्रसिद्धत्वात्प्राणस्येह त्वगादिवत् ॥ १६५ ॥

वागादिषु नैराख्यानन्तर्यमयशब्दार्थमाह । अयेति । इममित्यस्यार्थमाह । तथेति । विवक्षितार्थस्योक्तको देहतदवयवव्यापारविशेषोऽभिनयः । प्राणान्तरेष्वभिनयभावाद्विहापि तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अप्रसिद्धत्वादिति । इहेति देहोक्तिः । नहि देहे प्राणस्य करणप्राप्तवदायतनविशेषे प्रसिद्धिरतस्तदभिनयार्थवत्तेत्यर्थः ॥ १६५ ॥

अस्ति यस्मादसुनित्यमासन्पोऽयमतो मतः ॥

वागादिभ्यो विमागार्थं विशेषणमतोरिदम् ॥ १६६ ॥

आप्तन्यमित्यस्यार्थोक्तिपूर्वकं फलमाह । अस्तीति ॥ १६६ ॥

जपमन्त्राभिधेयोऽत्र पारिशेष्यात्मतीयताम् ॥

उद्गीथदेवता प्राण इत्यभूत्सुरनिधयः ॥ १६७ ॥

केनाभिप्रायेण वागादयो मुख्य प्राणमुपनम्पुरित्वपेक्षायामाह । जपेति । जपेति निर्धारणार्था सप्तमी । प्राणानां मध्ये प्राणो मुख्यो जपमन्त्रप्रकाश्य इति प्रतीयतामन्यस्य तदयोगादसावेव चोद्गीथदेवतेति सुराणां निश्चयोऽभूदिति यो नना । तत्प्रकाश्यो-
द्गीथदेवतावशादसुरनिधय देवा निश्चितवन्त । न च प्राणानां मध्येऽन्यतमस्य तदुभय-
मस्ति तस्मात्पारिशेष्यान्मुख्यप्राणो मन्त्रप्रकाश्य उद्गीथदेवता चेति देवानां निश्चयोऽ-
भूत्तेन तमुपनम्पुरित्वम् ॥ १६७ ॥

मन्त्रप्रयोगे सर्वेषां संनिधौ तत्प्रकाशितम् ॥

भारमुत्सहते बौद्धं योऽनो यामस्तमाश्रयम् ॥ १६८ ॥

कथं मन्त्रप्रकाश्योद्गीथदेवतात्वं प्राणस्य सिद्धमित्याशङ्क्य मन्त्रार्थस्य तत्र पूर्णत्वा-
दित्याह । मन्त्रेति । अन इति च्छेदः ॥ १६८ ॥

परीक्षमाणास्ते ज्ञाणं यथोक्ताख्यानवर्त्मना ॥

त्रमेणाऽऽसेदुरासन्त्यं प्राणं पाप्मपराभवात् ॥ १६९ ॥

वागादीनां मुख्यप्राणवदाश्रयानपेक्षत्वमाशङ्क्याऽऽह । परीक्षमाणा इति । परी-
क्षाप्रकारमाह । यथोक्तेति । रसकपरीक्षायां हेतुमाह । पाप्मेति । परीक्षापर्यवसान-
माह । आसेदुरिति ॥ १६९ ॥

श्रेयोर्धिनां मनुष्याणामुपास्यप्रतिपत्तये ॥

इयमाख्यायिका चक्षुर्नान्यथोपास्यनिधितिः ॥ १७० ॥

यथोक्ताख्यानवर्त्मनेत्युक्तं श्रुतेरुपाख्याने तात्पर्याभावात्तत्प्रणयनानुपपत्तेरित्याशङ्क्यो-
पास्य निश्चेतुमाख्यायिका श्रुत्या प्रणीतेत्याह । श्रेयोर्धिनामिति । देवतोपास्यधिकारो
मनुष्याणामेवेति वक्तुं मनुष्यग्रहणम् । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा दर्शयति । नान्य-
थेति ॥ १७० ॥

यः प्राणे भोग इति न पूर्ववद्ब्रूयतेऽत्र किम् ॥

वागादीनामिव यतो नासोर्भोगो विब्रियते ॥ १७१ ॥

पूर्वत्र वागादौ यो वाचि भोग इत्यादिवदत्रापि प्राणे यो भोग इति वाच्यं प्रकरण-
वशादिति शङ्कते । यः प्राण इति । छिन्नेन प्रकरणमद्वयं सन्वानं समापत्ते । वागा-
दीनामिति । नहि प्राणस्य निशिष्टो भोगोऽस्ति तेन तस्य विशेषणानुपपत्तेः सदापि
प्रकरणमनुपपत्त्या नापितमाकिंचित्करमित्यर्थः ॥ १७१ ॥

अकृत्स्नभोगतो युक्तं वागादिषु विशेषणम् ॥

सर्वस्यैवासुभोगत्वार्त्तिकं कुतोऽत्र विशिष्यते ॥ १७२ ॥

तर्हि तेषामपि प्राणवद्विशेषणानुपपत्तिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तं स्पष्टयति । अकृत्स्नेति । वाचो हि वचनमेव भोगो न दर्शनादिश्चक्षुषो दर्शनमेव च न वदनादिरित्येवमशेषस्य वागादिविशेषणोऽपि विशेषणमकृत्स्नभोगत्वाविशेषादित्याशङ्क्य दृष्टान्तिकं स्फुटयति । सर्वस्येति । दर्शनश्रवणादेरिति यावत् । किमिति कार्यं कुत इति हेतुश्चाऽऽक्षिप्यते । प्राणः सप्तम्यर्थः । उक्तं च—अप्रसिद्धत्वात्प्राणस्येह त्वगादिवदिति ॥ १७२ ॥

अभिसंधिरविव्यत्सन्नित्यभूतसुरादिद्विषाम् ॥

अनिष्टितक्रियारम्भोऽविव्यत्सन्निति भण्यते ॥ १७३ ॥

तमभिद्रुत्येत्यादौ क्रियापदं व्याकरोति । अभिसंधिरिति । अविव्यत्सन्नित्यनेनासुराणां प्राणताडनेच्छा जातेत्युच्यते इत्यर्थः । तदेव स्फुटयति । अनिष्टितेति । अनिष्टितक्रिया पापसंसर्गहेतुरूपा तदारम्भस्तादिच्छा साऽत्राऽऽख्यातवाच्येत्यर्थः ॥ १७३ ॥

विव्यत्सोद्देशमात्रेण प्राणो हन्ता सुरादिषाम् ॥

इत्यर्थमतिपत्त्यर्थमीदृग्दृष्टान्त उच्यते ॥ १७४ ॥

स यथेत्यादौ सशब्दार्थमाह । विव्यत्सेति । प्राणताडनेच्छोदयमात्रेण प्राणोऽसुराणां हन्तेत्यस्यार्थप्रतिपत्त्यर्थं वक्ष्यमाणप्रकारो दृष्टान्तः कथ्यते इत्यर्थः ॥ १७४ ॥

विभित्सायै यथा वेगाह्लोष्टः शिखोऽम्भनोऽन्तिकात् ॥

नयेत्स्ववेगाच्छतधा ह्याख्यामसमागमात् ॥ १७५ ॥

यथेत्यादेरर्थमाह । विभित्साया इति । अदमनो भेदनैच्छाया तदर्थं तत्समीपे स्थित्वा तस्मिन्नतिवेगशिसस्य पांशुपिण्डस्य स्वमतवेगवशेनानेकधा नाशो हेतुमाह । आखणेति । दुर्भेद्यशिलासंयन्त्यादित्यर्थः । उक्तार्थस्य लौकिकत्वं वक्तुं हिशब्दः ॥ १७५ ॥

अप्रष्टव्यं तथा प्राणमृत्वा नेशुः सहस्रधा ॥

दैत्यास्तत्राशतो देवा देवा एवाभनन्सदा ॥ १७६ ॥

एवं हेत्यादिदृष्टान्तिकं व्याचष्टे । अप्रष्टव्यमिति । अर्चणीयमतिगम्भीरमगोचरमसुराणामिति यावत् । ततो देवा अभवन्नित्यस्यार्थमाह । तत्राशत इति । सदा देवा एव वागादयो देवताप्रतिबन्धकापुराणां मुख्यप्राणतो नाशात्परिच्छेदाभिमानं हित्वा देवा एवामवन्निति यावत् ॥ १७६ ॥

अत एव मनुष्यत्वहेतवोऽप्यसुराः समम् ॥

विनेशुर्विष्वग्गतयो लोष्टः शिखो यथाऽम्भनि ॥ १७७ ॥

विष्वक् इत्यस्यार्थं दर्शयन्दाष्टान्तिकं दृष्टान्तेन सह विवृणोति । अत इति । प्राण-
स्याधृप्यत्वादेव तत्ताडनेच्छामात्रेणासुरा मनुष्यत्वस्य स्थावरत्वादेश्च हेतवो देवत्वप्रति-
बन्धवा सर्वेऽपि युगपज्जानामतयो नष्टा दुर्भेद्यशिलादिभ्रष्टपांशुषिण्डवदित्यर्थः ॥ १७७ ॥

प्राणस्वभावसंपत्तेः प्राणवदेवता अपि ॥

देवा एवाभवन्दैत्यकृत्स्नपाप्मविनाशतः ॥ १७८ ॥

तत्र इत्यादेरुक्तमेवार्थं विवृणोति । प्राणेति । वागाद्युपाधिकस्य यजमानस्य प्राणेऽ-
हग्रहोपासनादस्वरूपासते सर्वस्य परिच्छेदान्निमानरूपस्य पाप्मनो नाशात्प्राणवद्वागा-
दय सदा देवतात्मान सन्तोऽध्यात्मपरिच्छेदाभिमानप्रतिबन्धनिवृत्तावन्यादिदेवतात्व
भजन्तीत्यर्थः ॥ १७८ ॥

वागादीन्द्रियसंघातो यजमानो यया पुरा ॥

प्राणात्मभावाद्धत्वाऽऽगो वैराजं रूपमाप्तवान् ॥ १७९ ॥

भवत्यात्मेनेत्यस्यार्थं वक्तुं यथेत्यादिभाष्यतात्पर्यमाह । वागादीति । आध्यात्मिक-
षिण्डमात्रपरिच्छिन्नात्माभिमानाख्य दुरितभागो विवक्षितम् । पुरेत्युपासनपरिपाकावस्था-
कथनम् ॥ १७९ ॥

तथा यस्तमुपासीत ययोक्ताख्यानवर्त्यना ॥

विराजैवाऽऽत्मना हत्वा पापं भवति सोऽचिरात् ॥ १८० ॥

तथेत्यादिभाष्य व्यावृत्त्युक्त्यं योजयति । तथेति । पूर्वयजमानवदपोह्य वागादी-
नादाय प्राण तदुपासनात्परिच्छिन्नाभिमानं हित्वा विराडात्मनोपासको भवतीत्यर्थः ।
प्रतिबन्धके पापेऽपयते विराड्भावस्य न क्षेपोऽस्तीति विवक्षितोक्तमभिरादिति ॥ १८० ॥

जीवाविष्ट उपास्योऽत्र देवताविग्रहः सदा ॥

प्राणो हिरण्यगर्भात्मा यावच्चदभिर्मानता ॥ १८१ ॥

ननु विराजो नोपास्यत्कचेतनत्वादतो न तद्भाव फलं तत्राऽऽह । जीवेति ।
अस्मिन्प्रकरणे देवताविग्रहो विराडात्मा त्रियाशक्तिप्राधान्येन प्राणो ज्ञानशक्तिप्राधा-
न्येन च हिरण्यगर्भश्चैतन्यामाप्तविशिष्ट सन्नैरन्तर्यामिभिरुपास्यो न तूपाधिरेवेत्युक्तं फल
युक्तमित्यर्थः । उपास्येति विग्रहः । यावदिति । मनुष्योऽहमितिवत्तस्मिन्देवतात्मन्यह-
भावस्याभिमानस्य भावो यावत्तदुपासितित्यर्थः ॥ १८१ ॥

भावनोपचयाद्धत्वा परिच्छेदं स्वमासुरम् ॥

देवतात्मानमेत्याशु सदा तद्भावभावितः ॥ १८२ ॥

परासितत्प्राणासिरपि ज्ञानमात्रादित्याशङ्क्याऽऽह । भावनेति । शास्त्रादुपास्यं
निश्चित्य तत्र भावनामुपाचिनोति ततः स्वसत्तद्वत्मासुर परिच्छेदाभिमानमाशु हत्वा सदा

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ३८५

तस्मिन्नेव देवतात्मनि भावेन संस्कृतस्तमेव गच्छति तं तमेवैति कौन्तेयेत्यादिस्मृतेरित्यर्थः ॥ १८२ ॥

तत्तमोमात्रविध्वंसान्नु प्राणादिराप्यते ॥

कार्यत्वात्कारणं भुक्त्वा न हि तत्कार्यसंभवः ॥ १८३ ॥

परस्मिन्प्रतीचि शास्त्रीयज्ञानात्तदज्ञानध्वंसमात्रेण तत्प्राप्तिवत्तस्मिन्प्राणादौ शास्त्री-
यज्ञानात्तदज्ञानमात्रध्वंसेर्न तत्प्राप्तिरिति व्यावर्त्यमाह । तच्चम इति । तत्र हेतुमाह ।
कार्यत्वादिति । प्राणात्मत्वस्य कार्यत्वात्कारणं विनाऽयोगादुपास्तेरुक्तकर्मणश्च तद्वेतु-
त्वात् ज्ञानमात्रात्प्राप्तिरित्यर्थः ॥ १८३ ॥

देवो भूत्वेह देवोऽसौ भावनोपचयान्द्रवेत् ॥

पुण्यापारेस्त्रवत्वं नः श्रुत्याऽपि प्रतिपादितम् ॥ १८४ ॥

प्राणाद्यात्मत्वस्य ज्ञानमात्रानायत्तत्वे श्रुतिरपि मानमित्याह । देव इति । इहैव वेहे
भावनप्रकर्षेहैवभावमनुभूय देहपातादूर्ध्वमुपास्यो देवः स्यादित्यनया श्रुत्या पुण्यापार-
साध्यत्वमस्मान्प्रति प्राणादिभावस्योक्तमित्यर्थः । अपिशब्दो यथोक्तं स्मृतिमनुक-
रति ॥ १८४ ॥

ब्रह्मैवाप्येति ब्रह्मैव प्रागप्यासीद्यतोऽद्वयम् ॥

तन्मोहमात्रविध्वंसादित्यपि श्रुतिशासनम् ॥ १८५ ॥

तर्हि प्राणादिभाववर्त्यरात्मभावोऽपि न ज्ञानमात्रादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मैवेति ।
ब्रह्मण्येकीभावात्प्रागपि वस्तुतो ब्रह्मैव सज्जीवो मोहावब्रह्मबद्धो वाक्योत्पत्त्यात्तन्मात्र-
निरासादद्वयं ब्रह्मैवाऽऽप्नोतीति श्रुतेर्ब्रह्मासिर्धोमात्रायत्ता सिद्धेत्यर्थः । जीवस्य ब्रह्मणोऽ-
र्थान्तरत्वं निरासितुमद्वयमित्युक्तम् । अपिशब्दाद्विमुक्तत्वेत्यादिवाक्यान्तरं गृही-
तम् ॥ १८५ ॥

स्वतःसिद्धौ तदन्येषां श्रुतिकोपः प्रसज्यते ॥

अतोऽन्यदार्तं तद्व्याप्येकमेवेति च श्रुतिः ॥ १८६ ॥

ब्रह्मभाववत्प्राणादिभावस्यापि स्वतःसिद्धेर्ज्ञानमात्रायत्तता युक्तेत्याशङ्क्याऽऽह ।
स्वत इति । तच्छब्देन ब्रह्मोच्यते । अतःशब्देनान्तर्यामिणोऽक्षरस्य वा निर्देशः ।
उक्तवाक्यवत्त्वेह नानेति प्राणादिद्वैतनिषेधकवाक्यस्य व्याकोपमाह । तद्वदिति ।
चकारेण मृत्योः स मृत्युमित्यादिद्वैतदृष्टिनिन्दानुपपत्तिं समुच्चिनोति । 'एको देवः सर्व-
भूतेषु' 'एक एव तु भूतात्मा' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधार्थोऽपिशब्दः । श्रुत्यन्तरविरो-
धमाह । एकमिति ॥ १८६ ॥

नान्याकृतादेः ससिद्धौ परमात्मातिरेकतः ॥

ब्रह्मवन्मानमस्तीह तथा निर्मोक्षत्वाऽऽपतेत् ॥ १८७ ॥

अन्याकृतादेर्नित्यसिद्धत्वे मानविरोधमुक्त्वा मानाभावमाह । नेत्यादिना । अर्त्तात्ये योपलब्धव्य सदेव सोम्येदमित्यादि ब्रह्मण स्यात्तस्येण सिद्धौ मान इष्टं न तथाऽव्या कृतसूत्रादेरनपेक्षत्वेन सिद्धौ मानमस्तीत्यर्थः । इहेति पूर्वसप्तम्या सवध्यते । विंशत्या कृतादेरकल्पितत्वं वा कल्पितत्वं वाऽऽद्ये सदा ससार स्यादित्याह । तथेति ॥ १८७ ॥

अथाऽऽत्माविद्याऽव्यक्तादिरूपेण मथते तदा ॥

तन्निवृत्तौ निवृत्तिः स्यान्निवृत्तिः केवलात्मता ॥ १८८ ॥

द्वितीयमुत्थापयति । अथेति । तत्र ज्ञानादज्ञानध्वस्तौ चान्याकृतादेस्तद्विलासस्य ध्वस्तौ स्यादिति स्वयंसिद्धिमाह । तदेति । तथाऽपि तन्निवृत्तिरात्मनो भिन्नाऽभिन्ना वाऽऽद्ये द्वैतापत्तिर्द्वैताये भावाभावयोरेकत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । निवृत्तिरिति । वाक्योत्थबुद्धिदूर्युपलक्षितविदितरेकेण कल्पिताव्याकृतादिभावाभावयोर्न सत्त्वं कल्पितमप्य रज्जवतिरिक्तसत्त्वामत्वाद्येतिरित्यर्थः ॥ १८८ ॥

प्राणस्येव पराभूतो द्विपन्याप्याऽऽसुरोऽखिलः ॥

उपासीनस्य त प्राण कृत्स्नो नश्येत्तथाऽऽसुरः ॥

द्विपश्चाप्यद्विपञ्चदुरासुरादन्य इष्यते ॥ १८९ ॥

प्राणभावस्य परात्मभावाद्वैपम्यमापाद्य पराऽम्बोत्यादिवाक्यस्यार्थमाह । प्राणस्येति । द्विपन्निति विशेषणस्यार्थवत्त्वं वक्तुमागुरपाप्मेतरशेनोर्द्वैविध्यमाह । द्विपन्निति । शत्रु शब्द सापरनविषयः ॥ १८९ ॥

नित्यविवर्तकदेवैष प्राणाप्लावासुरो मतः ॥

अतो विशेष्यते श्रुत्या द्विपन्त्रातृन्यरूपया ॥ १९० ॥

आसुरे ॥ शत्रौ न द्वैविध्यमित्याह । नित्येति । यस्मादासुरः शत्रुद्विपत्वेव तस्माद्विपन्नातृव्य इत्येव रूपया श्रुत्या त्रातृव्य मापन्नः शत्रुद्विपन्निति विशेष्यते तद्विशेषणमर्थवदित्यर्थः ॥ १९० ॥

उक्तासुरपराभूतौ नान्योऽरिरवशिष्यते ॥

य एव वेदेति त्रिभिः फलोक्तेर्यथादत्तः ॥ १९१ ॥

यथोक्तशत्रुनिराकरणेऽपि प्रतिनवान्तरमभवात् प्राणात्मनेत्याशङ्क्याऽऽह । उक्तेति । यदाशेषोऽष्टाकपाल इतिवच एव वेदेति प्रसिद्धार्थापकथनेऽपि विविपर वाक्य मतश्चैव विद्यादिति विवक्षितमित्याह । य एवमिति । निवेर्निकसितत्वे हेतुमाह ।

फलोक्तेरिति । पूर्वोक्तार्थवादवशात्फलस्योच्यमानत्वाच्चद्वचनस्य च स्तुतित्वाद्धिं विना च तदयोगादत्र सूत्रासिफलत्वेन विधीयते तदुपास्तिरित्यर्थः ॥ १९१ ॥

आनुपास्तिफलोक्त्या वा तदुपासा विमुक्तये ॥

आत्मविद्याधिकारेऽस्मिन्स्तदुपासाविधानतः ॥ १९२ ॥

यत्र मोक्षफलत्वेन तदुपास्तिरत्र विधीयते । सूत्रभावस्तु फलार्थे बोधनावापे ज्ञायाग-
न्वादिददनुपद्विकं फलमित्याह । आनुपद्वीति । सूत्रोपास्तिस्तत्रासिद्वारा कममुक्ति-
फलेत्यत्र मानमाह । आत्मेति ॥ १९२ ॥

आत्मविद्योपकारित्वं तस्माद्वाक्याच्च गम्यते ॥ १९३ ॥

अथायास्याद्विरोद्धर्मिविशिष्टमसुकर्षकम् ॥

उपासनं विधास्यामीत्यारब्धौपोचरा श्रुतिः ॥ १९४ ॥

आत्मविद्याप्रकरणे सूत्रोपास्तिविधेस्तस्या मुक्तिफलं चेदात्मविधेयं मुक्तिहेतुरिति
नियमासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मविधेति । सैव मुक्तिहेतुस्तदुत्पत्त्युपकारित्वमु-
पासनस्य प्रकरणादित्यर्थः । उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क गमिष्यसीति वाक्याच्च
क्रममुक्तिफलत्वं सूत्रोपास्तेर्गम्यते । अतो ब्रह्मविद्याद्वारा मोक्षे पर्यवसिता प्रकृतोपास्ति-
रित्याह । वाक्याच्चेति । फलवत्प्रधानोपास्तेरुक्तत्वात्ते होत्रुरित्याद्युत्तरवाक्यं गुणोपा-
स्तिविधिपरमित्याशङ्क्य तस्य तात्पर्यमाह । अथेति । सफलप्राणोपासनोक्तस्मानन्तर्य-
मप्यशब्दार्थः । ते होत्रुरित्यारम्यायाऽऽत्मनेऽस्माद्यमित्यस्मात्प्राक्तनं वाक्यमुत्तरा श्रुति-
रित्युच्यते ॥ १९३ ॥ १९४ ॥

अनुवादाद्विधेर्ज्यायानुवादे वृथा श्रमः ॥

पुरुषार्थाभिसंबन्धादतो विधिरिहाऽऽश्रितः ॥ १९५ ॥

प्राणस्याऽऽहिरसत्वादेर्लोकसिद्धत्वेनानूद्यत्वाजोपास्यकोटिप्रविष्टतया विधेयतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । अनुवादादिति । अनुवादस्यापुक्तत्वे हेतुमाह । अनुवाद इति । तत्पक्षे
गुणवादस्य निष्फलत्वान्नानुवादो युक्त इत्यर्थः । विधेर्ज्यायसत्त्वे हेतुमाह । पुरुषार्येति ।
अनुवादस्यापुक्तत्वाद्विधेश्चोपपन्नत्वादाहिरसत्वादिगुणकप्राणकर्मकोपास्तेर्विधेयत्वाद्गुणा-
नामप्युपास्यकोटिनिविष्टतया विधेयोपास्तिकर्मेति फलितमाह । अत इति ॥ १९५ ॥

श्रूयते फलसंबन्धो यामूपासासु तास्त्रिह ॥

दग्नेन्द्रियादिवज्ज्ञेयो विधिर्मुणसमाश्रयः ॥ १९६ ॥

उपास्यतया गुणानां विधेयत्वे गुणविधिरेव किं न स्तोत्रित्याशङ्क्याऽऽह । श्रूयत
इति । दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र प्रधानाग्निहोत्रस्य स्वर्गफलत्फलान्तरस्येन्द्रियपा-
टवस्य श्रुतत्वात्प्रधानानुवादेन गुणविधिरिति संबन्धग्रन्थे बोधितं तथेहोपास्तिप्रकरणे
यामु गुणोपास्तिपु प्रधानफलत्फलान्तरं श्रूयते तामु गुणाश्रयो विधिर्यया भर्ता श्रेष्ठः

अद्धानां करणानां च रसः सारो यतस्ततः ॥

प्राण आङ्गिरसः प्रोक्तस्तद्विद्भिस्तद्गुणाश्रयात् ॥ २०७ ॥

अद्धाना हि रस इति हेतुमादौ व्यावरोति । अद्धानामिति । आङ्गिरस इति प्रतिज्ञा व्याचष्टे । तत इति । तत्रैव प्राणविदामनुभव प्रमाणयति । तद्विद्भिरिति । अङ्गकरणसारत्वं प्राणगुणमाश्रित्य तस्याऽऽङ्गिरसत्वमिति हेत्वर्थमेव ससिप्याऽऽह । तद्गुणेति ॥ २०७ ॥

कथयाङ्गिरसः प्राण इत्यस्य प्रतिपत्तये ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपरिष्ठात्मवक्ष्यते ॥ २०८ ॥

प्राणस्य नाऽऽङ्गिरसत्वमङ्गरसत्वासिद्धेर्वागादीनामन्यतमस्य तत्सारत्वसम्भवादित्याह । कथमिति । तस्याऽऽङ्गिरसत्वाल्यप्रतिज्ञातार्थसिद्धयेऽङ्गरसत्वं हेतुकृतमन्वयव्यतिरेकाभ्यामग्रे स्पष्टी करिष्यत इत्याह । अस्येति ॥ २०८ ॥

तथाऽन्योऽपि गुणोऽनस्य दुरिति प्रतिपाद्यते ॥

उदारफलसिद्ध्यर्थं सा वा एपेत्यतः श्रुतिः ॥ २०९ ॥

ननु सिद्धे प्राणस्योपास्यत्वे गुणा याच्या न च तस्मिद्ध शुद्धेरसिद्धेर्नहि तस्याशुद्धवागादिसवन्धिन शवसृष्टे तत्सृष्टस्येव सा सिद्धेत्याशङ्क्य सा वा एपेत्यादिस्तात्पर्यमाह । तथेति । आयास्यत्वादियुक्तमुणवदिति यावत् । अस्य हि गुणस्योक्तौ प्राणस्योपास्यत्वं सिध्यत्वासङ्गप्राप्ताविद्धतयोक्तशुद्धिदाब्ध्यादिति भावः । किं घोते दूर्गुणे तद्विशिष्टप्राणोपासनेकृष्ट फल पापहानि सेत्स्यत्यतस्तस्य गुणस्य प्रतिपाद्यतेत्याह । उदाररिति । गुणस्य वाच्यत्वमत शब्देनोक्त्वा तत्र श्रुतिवन्तारयति । सा वा इति ॥ २०९ ॥

उपास्तित्रमसिद्ध्यर्थं त्रयमङ्गोऽयमिष्यते ॥

यतोऽतोऽङ्गिरसं त्यक्त्वा दूरित्येवाभिधीयते ॥ २१० ॥

ननु प्राणस्याऽऽङ्गिरसत्वमादाशुक्रमन्तर च सा वा एपेत्यादिना दूर्गुणत्व तत्र प्रथमश्रुतमुपरिष्ठात्प्रतिपादयिष्यति त्रयमश्रुत दूर हीत्यादिश्रुतिरादावेव प्रतिपादयति तत्र त्रयमङ्गे किं कारणं तत्राऽऽह । उपास्तीति । आदौ दूर्गुणो घ्योऽनन्तरमाङ्गिरसत्वमित्युपास्तित्रमसिद्ध्यर्थं पाठत्रयमङ्गोऽङ्गीकृत पाठत्रयमादर्शकमस्य बलवत्त्वान्न ह्यनुक्ते दूर्गुणे प्राणस्य शुद्धिसिद्धिर्न चाऽऽहस्योपास्यत्वम् । तस्मादग्निहोत्रहोमयवागूपाकत्रयपत्पाठक्रमातिक्रम इत्यर्थः । श्रौतत्रयमङ्गेनार्थवगोपादाने फलितमाह । यत इति ॥ २१० ॥

विशिष्टोपास्तिरेवेयं प्रधानफलकीर्तनात् ॥

नार्य गुणविधिर्ज्ञेयस्तत्फलस्याश्रुतत्वतः ॥ २११ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ३९१

• तथाऽपि दध्यादिवत्फलविशेषसंबन्धाद्गुणविधिरेवायं न विशिष्टविधिरित्याशङ्क्याऽऽह । विशिष्टेति । प्राणोपास्तेः पापहानिर्देवताभावश्चेति द्विविधं फलम् । तत्र पापहानेस्तत्फलस्यैवात्र श्रवणादिति हेतुमाह । प्रधानेति । गुणविधित्वाभावे नायमिति-प्रतिज्ञापूर्वकं हेतुमाह । तत्फलस्येति । प्रधानफलात्फलान्तरस्याश्रुतेर्दध्यादिवैषम्यादित्यर्थः ॥ २११ ॥

क्रियायां गुणभूतोऽर्थो देवतेत्युपदिश्यते ॥

अस्त्युपासिक्रियायोगो देवताऽतोऽन उच्यते ॥ २१२ ॥

द्वैगुणविशिष्टप्राणोपास्तिरिह विवक्षितेत्युपाद्यैषा देवतेति प्राणो देवताशब्दप्रयोगात्तद्देवतात्वं दृष्टं कथं निर्वहतीत्याशङ्क्याऽऽह । क्रियायामिति । यागादौ कर्त्रतिरेकेण चेतनो गुणोऽन्यादिर्देवतेत्यर्थः । तथाऽपि कथं प्राणस्य तत्त्वं तत्राऽऽह । अस्तीति । न च तस्य कर्मत्वाच्च गुणतेति युक्तं गुणशब्देन कारकस्य विवक्षितत्वात्तथा च प्राणस्य कर्त्रतिरिक्तचेतनत्वे सति क्रियाया कारकत्वाद्देवतात्वं युक्तमित्याह । देवतेति ॥ २१२ ॥

दूरमेवंविदः पाप्मा कथमव्यवसीयते ॥

एवंवित्त्वविरोधित्वादूरं पाप्मा भवेदतः ॥ २१३ ॥

नित्याद्यनुष्ठानात्पापहानिर्धर्मात्पापक्षयश्रुतेर्न चेदमुपासनं नित्यं नैमित्तिकं वा देवता-स्मत्त्वकामिनो विधानात्तत्र पापमेवंविदो दूरे भवतीत्याक्षिपति । दूरमिति । फलोक्ति-व्याख्यया परिहरति । एवमिति । नहि नित्याद्यनुष्ठानादेव पापक्षयो निपतस्तीर्थस्नाना-देरपि तत्प्रसिद्धे । तस्मादेववित्त्वेन पाप्मनो विरोधित्वादेवंविदः सकाशाद्दूरे भवत्ये-वासादित्यर्थः ॥ २१३ ॥

विषयेन्द्रियसंबन्धजो हि पाप्माऽऽसुरो यतः ॥

श्रीतानन्तादहंमानात्परिच्छिन्नो विरुध्यते ॥ २१४ ॥

उक्तमेव व्यनक्ति । विषयेति । विषयेष्विन्द्रियाणां संबन्धात्पाप्मा परिच्छिन्नोऽभिमानो जातः स यतः शास्त्रानपेक्षस्वाभाविकः समुल्लसत्यतः शास्त्रेत्यादपरिच्छिन्ने प्राणात्मन्यहंमानाद्विरुध्यते परिच्छिन्नापरिच्छिन्नाभिमानयोर्विरोधस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ २१४ ॥

चक्षुरादिपरिच्छेदः प्राकृतज्ञानहेतुतः ॥

युक्तोऽध्यात्मैकरूपस्य बाधः शास्त्राभिमानतः ॥ २१५ ॥

नन्वाभिमानयोर्विरोधित्वाविशेषाद्वाध्यबाधकत्वव्यवस्थायोगाद्दूयोरपि मिथो बाधः स्यात्तत्राऽऽह । चक्षुरादीति । प्राकृताज्ज्ञानात्कर्मणश्च यश्चक्षुरादौ परिच्छेदोऽभिमान-

विशेषो वृत्तस्तस्याध्यात्मैकरूपस्य पिण्डमात्रे स्थितस्य शास्त्रोत्थापरिच्छिन्नात्प्राणतमिमा-
नाद्वाधो युक्त इति योजना ॥ २१५ ॥

परिस्पन्दात्मिका वृत्तिः श्रोत्रादिष्वपि विद्यते ॥

माणस्यागेन्द्रियाणां तु शब्दाद्यर्थावलेहिनी ॥ २१६ ॥

शब्दादिग्राहिणी वृत्तिः स्वैरासङ्गात्मणाप्यभिः ॥

दूषिता न परिस्पन्दो दूरं मृत्युरसोस्ततः ॥ २१७ ॥

प्राणस्य पापासवन्धे तदभिमानिनस्तदात्मकस्यापि पापासवन्धसिद्धिर्न च प्राणस्य तदस-
वन्धोऽसिद्धः प्राणत्वादितरप्राणवत्तत्सवन्धानुमानादित्याशङ्क्याऽऽह । परिस्पन्देति ।
प्राणस्य चञ्चलरूपा वृत्तिरपरिच्छिन्ना सर्वदेहव्यापिनीति न पापदूषितेत्यर्थः । प्राणान्तरवृ-
त्तिरपि तथैवेत्याशङ्कते । अपेति । तुशब्देन शङ्का व्यावर्तयन्नाह । इन्द्रियाणां त्विति ।
वागादीनां शब्दादिग्राहिणी वृत्तिस्तन्मात्रं गोचरयति । नहि वाचा दर्शनं चक्षुषा वा
वदनं तथा च परिच्छिन्नैव तद्वृत्तिरित्यर्थः । तथाऽपि पापमस्पर्शास्पर्शयोरुभयत्र तुल्य
तेत्याशङ्क्य परिच्छेदस्य धाम्यफलत्वात्तदूषिता परिच्छिन्ना वागादिवृत्तिरित्याह ।
स्वैरिति । धर्मफलत्वादपरिच्छेदस्य प्राणवृत्तिरपरिच्छिन्ना न पापदूषितेत्याह ।
नेति । एवमुमानासवन्धे प्राणस्य पापसवन्धाभावः फलितमाह । दूरमिति
॥ २१६ ॥ २१७ ॥

मृत्युर्दूरं यथा प्राणात्तदात्मत्वात्तथाऽऽसुरः ॥

तद्विदंश्च भवेन्मृत्युर्दूरमित्युपदिश्यते ॥ २१८ ॥

पापासवन्धः प्राणत्योक्त्या तद्विदोऽपि न निगमयति । मृत्युरिति । यथा पूर्वोक्त
न्यायात्प्राणादासङ्गरूपो मृत्युर्दूरं भवति तथा तद्विदोऽप्यसौ दूरं स्याद्विदुषः सदा तन्ना-
शनया तदात्मत्वादतो दूरमित्यादिकलोक्तिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ २१८ ॥

दिशामन्त इह प्राणो मध्यदेशोपलक्षितः ॥

अनन्ताकाशदेशत्वाभावाज्जसाऽन्वो दिशा यतः ॥ २१९ ॥

सा वा एवेत्यादेरपहृत्येत्यन्त्यं स्पष्टता दृष्ट्वा यत्राऽऽसामित्यादौ दिशामन्त इत्य-
स्पर्यमाह । दिशामिति । इह वाक्ये दिक्शब्देन मध्यदेशो गृह्यते । तेनोपलक्षितो
व्यावर्तितस्तदन्तस्तदतिरिक्तो देश इत्यर्थः । आच्यादीनां दिशामवमानमेव दिगन्तपद-
माच्य किं न गृह्यते तथाऽऽह । अनन्तेति । अतः पूर्वोक्त एव दिशामन्त इति
शेषः ॥ २१९ ॥

श्रुतिस्मृतिसदाचारसंस्कृताशयवज्जनम् ॥

अवपीकृत्यान्तत्वात्केनतु दोषो मनागपि ॥ २२० ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोरिति प्रसिद्धमध्यदेशस्य मध्यदेशशब्देन ग्रहे तदितरदेशमाश्रय पापीयस्त्वं प्रामाणिकप्रसिद्धिविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । श्रुतीति । शास्त्रप्रसिद्धानिन्दिताचारसंस्कृतमनोग्नौ मध्यदेशः प्रसिद्धस्यापि तदधिष्ठितत्वेन मध्यदेशत्वात्तत्राप्यन्यत्राधिष्ठितदेशस्य पापीयस्त्वस्वीकारादतस्तज्जनं तदधिष्ठितं च देशमवधिं कृत्वा तदितरजनस्य तदध्युपितदेशस्य चान्तत्वात्तेर्मध्यदेशादन्यो देशो दिशामन्त इत्युक्ते कुतो विरोध इत्यर्थः ॥ २२० ॥

मध्यदेशावधिस्तस्मादिगन्त इति शृङ्खले ॥

प्रात्यन्तिकजनोद्देशः पापीयोजनसंश्रयात् ॥

वर्ज्यतेऽतः प्रयत्नेन तद्विज्ञिरधुनातनैः ॥ २२१ ॥

तर्हि मध्यदेशशब्दस्यानेकार्थत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । मध्येति । यस्मादुक्तो विशिष्टो जनो मध्यदेशस्तदधिष्ठितदेशस्तूपचारात्तस्मात्तदितरो मनस्तवाश्रयो देशश्चास्मिन्वाच्ये दिगन्तो ग्राह्य इत्यर्थः । यथोक्तस्य दिगन्तत्वेऽपि किमायातमित्याशङ्क्य तस्य विशिष्टेऽस्याज्यत्वमित्याह । प्रात्यन्तिकेति । प्रत्यन्तो दर्शितो मध्यदेशातिरिक्तो म्लेच्छदेशस्तन्निवासिना जनैर्नादिश्यते स्वनिवासत्वेनाधिष्ठियते यो देशः स प्रचुरपापवतां दुर्जनानामाश्रयत्वाद्विवेकिभिर्वर्तमानैरपि शिष्टैः सर्वात्मना त्यज्यते किं पुनः पूर्वैरित्यर्थः । अतःशब्दस्य पूर्वपक्षस्या संबन्धः ॥ २२१ ॥

तेषु प्रत्यन्तदेशेषु तन्निवासिषु चाऽऽसुरान् ॥

यतो विन्ध्यदधात्प्राणस्तस्मात्तद्वर्जयेद्द्वयम् ॥ २२२ ॥

उक्तेऽर्थे हेतुत्वेन तदासामित्यादि योजयति । तेष्विति । आसुरान्वाप्मान इति शेषः ॥ २२२ ॥

जनो विशिष्टो देशेन देशो जनविशेषितः ॥

पाप्मोपस्पृष्टमुभयं शिष्टास्तद्वर्जयन्त्यतः ॥ २२३ ॥

द्वयमित्यस्यैवार्थं विशदयति । जन इति । तस्य त्याज्यत्वे पूर्वोक्तं हेतुं स्मारयति । पाप्मेति । पापस्पृष्टत्वात्तदुभयं विशिष्टा यतो वर्जयन्त्यतोऽन्यैरपि यत्नेन त्याज्यमित्याह । शिष्टा इति ॥ २२३ ॥

समाहारोऽथवा भेदो नेदित्येतत्पदं भवेत् ॥

अनीप्सितानिष्टचितिः स्यात्समाहारेऽविवक्षिते ॥ २२४ ॥

नेदित्यादेरर्थं वक्तुं विभागमाह । समाहार इति । पदद्वयपक्षे विवक्षितमप्येमाह । अनीप्सितेति । यदा पदमखण्डमविवक्षितं नस्पदमित्पदं चेति पदद्वयमिष्टं तथा सत्यनीप्सितस्यानिष्टस्यानिवृत्तिर्वीक्ष्यार्थः स्यादित्यर्थः ॥ २२४ ॥

इत्थं न चेदहं कुर्यां प्रतिषेधश्रुतीरितम् ॥

अन्वयायानि पाप्मानं प्रतिषेधातिरिक्तद्वयनात् ॥ २२५ ॥

तत्र वाक्ये योनयति । इत्थमिति । तस्मान्न जनमित्यादिनिषेधवाक्योक्त निषेधश्रुत्यनुसारेण यदि न फलयेत् तदा निषेधातिक्रमात्पापमनुगच्छेत् तच्चानिष्टमिति निषेधवाक्यार्थपालनं कार्यमित्यर्थः ॥ २२५ ॥

इति भेदविषयायां व्याख्या कार्या पदद्वये ॥

मादर्यस्तु तथाऽभेदे व्याख्येयः प्रतिषेधकृत् ॥ २२६ ॥

भेदविषयायां पदद्वये सत्येव निषेधवाक्यसम्बन्धेनास्य वाक्यस्य व्याख्येयति निगमयति । इति भेदेति । अखण्डपक्षे तु मादर्यो निषेधको नेच्छब्दो व्याख्येयस्त्वपामिति मा पाप्मानमनुगतं स्यामिति मत्वा निषेधवाक्यार्थं रसेदित्याह । मादर्यस्त्विति ॥ २२६ ॥

सामान्यविषयश्चार्थं निषेधो नानविहृतः ॥

बलवत्प्रक्रियातो हि वाक्यं सामान्यमात्रम् ॥ २२७ ॥

प्राणोपास्तिप्रकरणे निषेधश्रुतेस्तेनैवायं निषेधोऽनुष्ठेयो न सर्वैरित्याशङ्क्याऽऽह । सामान्येति । अनविप्रमाणवित्तदुपासितेति यावत् । प्रकरणात्प्राणविद्विषये निषेधे गम्यमाने कथं तस्मान्न जनमित्यादिवाक्यात्तस्य सामान्यविषयतेत्याशङ्क्य श्रुतिलिङ्गादिमूत्रे प्रकरणाद्वाक्यस्य बलवत्त्वनिश्चयादित्याह । बलवदिति । अस्म्यर्थः—श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये चारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् । अत्र वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं दर्शयौर्णमास्यो मूक्तवाकानिगदे सन्ति यौर्णमास्यमावास्यादेवतावाचीनि पदान्यग्रीयोमाविदं हविरनुपेतामिन्द्राग्नी इदं हविरनुपेतामित्यादीनि । तत्र किमेव मन्त्रवर्णं यौर्णमास्याममावास्यायां च द्वि प्रयोक्तव्यं किंवा यस्य येनैकवाक्यता ॥ तनेति संशये वाक्यप्रकरणयोस्तुल्यफलत्वाद्वाक्यादात्म्यस्य प्रयोगः प्रकरणाच्चेतरस्येति कृत्स्नस्यैव मन्त्रस्योपपन्न प्रयोग इति पूर्वपक्षे शान्दैकवाक्यभावस्य शीघ्रभावितात्माकरणीकविनियोगस्य काल्पनिकत्वेन विप्रकृष्टत्वाद्वाक्यस्य बलीयस्त्वात् प्रकरणादुपपन्न विनियोग इति तृतीये स्थितम् । तथाच प्रकृतेऽपि प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्त्वात्ततो निषेधस्य सामान्याधिष्ठितमात्रविषयता युक्तेति ॥ २२७ ॥

आसुरेणावरुद्धांस्तान्वागादीन्धतपाप्मनः ॥

देवत्वं प्रापयत्प्राणः कथमित्येतदुच्यते ॥ २२८ ॥

प्राणोपासोरुक्तं प्रापयत्फलमर्ज्ञाकृत्याभ्यादिदेवतासिफलमाप्तिरिति । आसुरेणेति । वागादिषु स्थितेषु नष्टेषु च तेषां देवत्वप्रापणं प्राणस्याशक्यमिति भावः । स्थिते-

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रार्थकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २१५

ध्येव तेपु वस्तुतो देवतात्मसु परिच्छेदाभिमानप्रतिबन्धध्वस्तिमात्रेण देवत्वप्रापणं प्राणस्य संभवतीत्येतदनन्तरग्रन्थेनोच्यत इत्याह । एतदुच्यत इति ॥ २२८ ॥

ज्ञानतोऽज्ञानहानिः स्यादेवत्वं भावनाबलात् ॥

आनन्तर्ये क्रियाद्वित्वादयश्चन्द्रो भवेदध्रुवम् ॥ २२९ ॥

अयेत्याद्यवतारितं वाक्यं व्याकरोति । ज्ञानत इति । ध्येयज्ञानात्तदज्ञाननाशस्त-
स्तस्मिन्भावनाप्रकर्षाद्येये देवताभावः । एवं ज्ञानभावनाक्रिययोर्भेदाज्ज्ञानानन्तर्येऽपि
प्रयुक्तोऽप्यशब्दः । ततो भावनासामर्थ्यादुपासकोपाधिभूतवागादिदेवता मृत्युमतीत्याम्या-
दिभावमुपासकात्मा भवन्प्राणो नीतवानित्यर्थः । उक्तेऽर्थे निश्चयो ध्रुवमित्युच्यते ॥ २२९ ॥

मृत्युमृत्यवद्विषयः सामान्योक्तेर्विशेषतः ॥

विशिष्टदेवतावाप्तिर्वागादीनां प्रपठ्यते ॥ २३० ॥

पूर्ववाक्येनैव वागादीनामन्यादिभावस्योक्तत्वादुत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्याशङ्क्यार्थभेद-
माह । मृत्युमिति । वागादिदेवता मृत्युं पाप्मानमतीत्यन्यादिभावं प्राणः प्रापयति
स्मेति सामान्येन तासां देवताभावस्योक्तत्वाद्वाचोऽग्नित्वं प्राणस्य वायुत्वमित्यादिविशे-
षणविशिष्टदेवतारूपताऽनन्तरग्रन्थेन विमिश्रत इत्यर्थः ॥ २३० ॥

नेदीयसी यतोऽन्येभ्यो बागेवोद्गीयकर्मणि ॥

प्राणस्य तेन सोद्गातुः प्रपमेत्यभिधीयते ॥ २३१ ॥

स वै वाचमेव प्रथममित्यत्र वाचः प्राथम्यं प्राधान्यं तत्कथमित्याशङ्क्याऽऽह ।
नेदीयसीति । औद्गात्रे कर्मणि साधकतमत्वेन प्राणस्योद्गातुरत्यन्तसंनिहितत्वात्कार-
णान्तरेभ्यो वाचः प्राधान्यमित्यर्थः ॥ २३१ ॥

वागाद्यन्याद्यवाप्त्यैवं पाप्मनोऽपास्य सर्वतः ॥

वैराजं पदमेत्यैवं यजमानः सुभावितः ॥ २३२ ॥

वागादीनामन्याद्यासावप्युपासकस्य किमायातं नहि तदेव तस्य कलमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । वागादीति । देवतात्वप्रतिबन्धकान्पाप्मनः सर्वातिरस्पोक्तवर्त्मना वागा-
दीनामुपासकोपाधिभूतानामन्याद्याप्त्यैव सोऽपि सदा प्राणमात्मत्वेन ध्यायन्भावनाबला-
द्द्वैराजं प्राणाख्यं पदं पूर्वयन्मानकदाप्नोतीत्यर्थः ॥ २३२ ॥

कल्याणासङ्गसंचन्वाद्वागाद्यधर्मकारणम् ॥

स्थवत्वाऽर्जं मुख्यमात्मानमाश्रयेन्मृत्युवर्जितम् ॥ २३३ ॥

प्रवरणार्थं संक्षिपति । कल्याणेति । अधर्मस्य कारणं स वा कारणमस्येति तयो-
क्तम् । मुख्यप्राणाश्रयणं तस्मिन्विशेषणत्रयविशिष्टं ध्यानं तत्र हेतुमाह । मृत्युवर्जि-
तमिति ॥ २३३ ॥

वागाद्यैः पञ्चभिर्युक्तं विरानं साधिभौतिकम् ॥

हित्वाऽध्यात्मपरिच्छेदं ततस्तं प्रतिपद्यते ॥ २३४ ॥

वागादीनपास्य मुख्यं प्राणमाश्रयेदित्युक्तत्वात्तेषां सर्वेषांनुपास्यत्वप्राप्तायुक्तं
वागाद्यैरिति । पञ्चभिरिति तेषामेव पाठापेक्षयोक्तं त्वगादिभिरित्यपि द्रष्टव्यम् । मुख्य-
प्राणस्य मृत्युवर्जितत्वात् विशिनष्टि । विराजमित्यादिना । साध्यात्मिकमित्यपि द्रष्ट-
व्यम् । सर्वजगदात्मकमिति यावत् । आश्रयेदिति संबन्धः । अपरिच्छिन्नप्राणध्याने
फलं तं यथा यथेत्यादिश्रुतिसिद्धमाह । तत इति ॥ २३४ ॥

साधिभूताधिदैवं च नामरूपक्रियात्मकं ॥

सूत्रं प्राणोऽक्षिराः सत्यमृत्सामेत्यन उच्यते ॥ २३५ ॥

तस्यापि वागादिवत्परिच्छिन्नत्वात्कथं तदुपासितुरपरिच्छिन्नफलाप्तिरित्याशङ्क्य
प्राणस्यापरिच्छिन्नत्वं विराजमित्यादौ सूचितं साधयति । साधिभूतेति । ननुसकं
सूत्रेणाध्याहृतप्रपञ्चेन च गुणान्मन्त्रयते । अध्यात्माधिदैवाधिभूतसहितं ध्यात्मकं जग-
त्प्राणोऽभिधीयते श्रुतावित्यर्थः । तत्र क्रियात्मत्वं पदद्वयेनाऽऽह । सूत्रमिति । रूप-
रूपत्वं पदान्यामाह । अक्षिरा इति । नामात्मत्वमाह । जगिति । ऋत्सामयोर्महणं
यनुषामुपलक्षणम् ॥ २३५ ॥

तमेकं सर्वभूतेषु ज्ञानकर्मफलाश्रयम् ॥

आस्वभावात्मविज्ञानादुपास्ते यः स त्वं ब्रजेत् ॥ २३६ ॥

प्राणस्यापरिच्छेदमुक्त्वा तदुपासितुस्तत्प्राप्तेरपरिच्छिन्नता युक्तेति फलितमाह ।
तमेकमिति । आश्रयशब्दः स्वरूपवाची तात्पर्यावसानभूमिविषयो ॥ । स्वभावे प्राणा-
त्मन्यहमस्मीत्यभिमानज्ञानाभिर्भावपर्यन्तमित्युपास्तेरवधिमाह । आस्वभावेति ॥ २३६ ॥

उक्तमभ्युदयार्थं यद्वागादीनामयापुना ॥

आगानभवशिष्टेषु स्तोत्रेषूप्रातुरुच्यते ॥ २३७ ॥

अथाऽऽत्मनेऽन्नाद्यमित्यादेर्वृत्तमन्य तात्पर्यमाह । उक्तमित्यादिना । वागा-
दुपाधिकस्य यजमानस्य यदभ्युदयार्थमागानं तत्रिषु पदमानेषूक्तमित्यनुवादार्थः । अयु-
नेत्ययशब्दार्थः । नवमु स्तोत्रेऽन्नागानसाध्यं फलमार्तिव्यस्येव वचनादित्याह । आगान-
मिति ॥ २३७ ॥

सामान्यभोज्यविषयस्त्वन्नशब्दो यतस्ततः ॥

आद्यमित्युच्यते तस्य विशेषणतया वचः ॥ २३८ ॥

अन्नाद्यशब्दयोर्कार्पणतया पुनरुक्तिमाशङ्क्यार्थभेदमाह । सामान्येति । तस्यैव संस्म-
तत्वं विशेषणेन विवक्षितम् ॥ २३८ ॥

यत् 'आदाविदं' वृत्तमन्नामानमनात्मनि ॥

तस्मात्तत्कार्यभूतासु प्रजास्वद्यापि दृश्यते ॥ २३९ ॥

न केवलं प्रजापतावन्नस्त्रीकारे श्रुतिरेव मानं किंतु कार्यभूतप्राणिष्वन्नस्त्रीकारं दृष्ट्वा कारणेऽपि तदनुमेयं कारणानुसारित्वात्कार्यस्येत्याह । यत इति । अनात्मनि प्राणात्मनोत्यर्पः । दृश्यते स्वार्थमन्नस्त्रीकारणमिति शेषः ॥ २३९ ॥

यद्धि किंचेति सर्वार्थमेवेत्यत्रावधारणम् ॥

प्राणेनैव तु तत्सर्वं लोकोऽयं ह्यसि सर्वदा ॥ २४० ॥

यद्दीत्यादिवाक्यस्वपदानि न्याषटे । यद्दीति । वाक्यार्थमाह । प्राणेनेति । प्राण-
द्वारकमेवावाप्तुं लोकस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ २४० ॥

अघ्नोपकारः सर्वेषामविशिष्टः समीक्ष्यते ॥ २४१ ॥

अथावधारणं कस्माद्नेनैवेति मण्यते ॥

माणद्वारक एवैषामुपकारो न तु स्वतः ॥ २४२ ॥

इह प्रतिष्ठितोत्पत्त्य शङ्कामाह । अत्रेति । प्राणैर्नैवायते सर्वमन्नमित्यवधारणम-
द्युक्तं वागादीनामप्यन्ननिमित्तोपकारद्वयेरिति चोद्यं व्यपयति । भण्यत इति ॥ २४१ ॥
॥ २४२ ॥

कथं तद्भारकस्तेषामुपकार इतीर्यते ।।

ननु दूरिति हि प्राण उक्तो वागादिवत्कथम् ॥

आत्मार्यान्नाद्यसंगीतेर्विदो नाऽऽसुरपाप्यभिः ॥ २४३ ॥

वागादीनामनृतोपकारो न प्राणद्वारको नियामकावाधिति शङ्कते । कथमिति । तत्र नियामकत्वेनानन्तरवाक्यमादत्ते । इतीर्यते इति । तस्यैव शङ्कान्तरमाह । नन्यति । यथा वागादयः स्वार्थगानादासङ्कपाप्मविद्वास्तथा प्राणोऽपि स्वार्थमजा-
धगानारकधमासुरपाप्माविद्धो न चास्तु तस्यापि तद्वधो दूरित्युक्तत्वादित्यर्थः ॥२४९॥

स्थितिमात्राभिसंबन्धाभायं दोष इहेष्यते ॥ २४४ ॥

असावन्नं स्थितं यस्माद्देहं प्राणानवत्यतः ॥

यत्नाच्छ्रुतिरतो वक्ति त्विहान्नं प्रवितिष्ठति ॥ २४५ ॥

इह प्राणे षाण्मवेधो दोषो नोद्भाज्यः सर्वसाधारणस्थित्यर्गतया तेनाजस्तीकारात्प्राणस्थित्यधीना हि वागादिस्थितिरित्यात्मविशेषणमिति मत्वा परिहरति । स्थित्यतीति । वागादीनामन्ननिमित्तोपकारस्य प्राणद्वारकत्वाद्युक्तमवधारणमित्याद्ये पक्षे वाक्यं योजयति । असाविति । असाविहशब्दार्थे प्राणे स्थितं सदन्नं स्थूलं देहमितरांश्च प्राणान्नालयति तस्मादिहेत्याद्या श्रुतिरञ्च प्राणे प्रतिष्ठितमिति तात्पर्येण वक्ति तद्वागादीनां प्राणसंबन्धव्याधीनस्थितित्वादवधारणमित्यर्थः ॥ २४४ ॥ २४५ ॥

स्थितिमात्रं ह्यसोरन्नं यदासङ्गो न ऋङ्गयते ॥

भर्ता श्रेष्ठः पुरो गन्ता ब्रह्मादोऽधिपतिस्तथा ॥

इत्यादिभुणविध्यर्थं परो ग्रन्थोऽवतार्यते ॥ २४६ ॥

सर्वसाधारणस्थित्यर्थान्नयोगात्प्राणस्य वाष्पवेधो नेत्यस्मिन्द्वितीये पक्षे वाक्यं विभ-
जते । स्थितीति । इहात्र देहाकारपरिणते प्राणस्त्रिष्यति तद् सारिणश्च वागादयः
स्थितिमानोऽतः स्थित्यर्थं प्राणस्यान्तमिति तस्मिन् वाष्पवेध इत्यर्थः । ननु विश्विप्र-
भेदस्य प्रागेवोक्तत्वात्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह । भर्तेति । ध्येये प्राणे ययोक्तगुणानां
श्रुतिवशादपि प्रतिपत्तयो हि शब्दः । आदिष्वेन सप्तगुणादिग्रहः । परो ग्रन्थस्ते देवा
अद्वयवित्यादिरथातः पथमानानामित्यतः प्राक्तनः ॥ २४६ ॥

अयं गुणविधिर्ज्ञेयः प्रत्येकं तत्फलश्रुतेः ॥ २४७ ॥

जम्भमर्धं यतो देहलिङ्गभावेन याति नः ॥

परिणामं ब्रजतस्मादेतावदिति भण्यते ॥ २४८ ॥

तत्र ते देवा इत्यादेः सोऽयास्य इत्यतः प्राक्तनस्य तात्पर्यमाह । अयमिति । तत्र
हेतुः प्रत्येकमिति । एकैकस्मिन्गुणे विध्यनुकूलस्य प्रधानफलातिरिक्तस्य फलस्य दृष्ट्या-
दाविव श्रवणादिति हेत्वर्थः । अक्षराणि न्याकुर्वन्नेतावदित्यादेरर्थमाह । जम्भमिति ।
अस्माकं हि भुक्तमन्नं कालादिना पाकं गच्छद्देहद्वयस्यापक्त्वेन तिष्ठति । तस्माद्देहद्वय-
स्थितिकरमेवात्र नान्यदस्तीत्यर्थः ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

त्वयै ।ऽऽत्मार्थमागीते त्वय्येवाश्रयतोऽखिलम् ॥

वर्यं चानमृते स्थातुं नालं क्षणमपीश्वर ॥ २४९ ॥

तदात्मन आगासीरित्युत्पार्थमाह । त्वयेति । आत्मार्थमेव यथा तथाऽज्ञाताने त्वया
कृते स्वयमेव स्थितिकरं तदखिलं स्यादतोऽस्माकं तद्वैत्वयासिद्धिरित्यर्थः । मा भूद्भ-
तावन्नमथ च स्थितिरात्मवदित्याशङ्क्याऽऽह । वर्यं चेति । पादप्रसारणन्याय वार-
यति । क्षणमपीति । स्वामिनि भृत्येनाऽऽत्मीयाऽऽपन्निवेद्येति लौकिकन्यायं सूषयति ।
ईश्वरेति ॥ २४९ ॥

संतर्प्यतः स्वमात्मानमग्नेनास्मानपीश्वर ॥

आभाजयस्व शुधितांस्तान्दसत्त्वाणिचोऽश्रवः ॥ २५० ॥

अनु नोऽस्मिन्नित्यादेरर्थमाह । संतर्प्येति । अन्नं विनाऽवस्यातुमशक्त्यारम्भतः श-
ब्दार्थः । स्वयमेव यन्नतो भाग्यदत्तस्य मनन्तामित्याशङ्क्या स्वामित्वात्त्वादस्माकं नैव-
मित्याह । ईश्वरेति । अनुग्राह्यतां द्योतयति । शुधितामिति । आमजस्वेति श्रूयमाणे
कपमन्यपार्थक्यनमिति तत्राऽऽह । छान्दसत्त्वादिति ॥ २५० ॥

यामृतेऽन्नं न वः शक्तं पोष्टुं क्षणमपि कश्चित् ॥

अभ्यर्थिनोऽतो मां सर्वेऽप्यभिसंविशताऽऽशु वै ॥ २५१ ॥

ते वै माऽभिसंविशतेत्यस्यार्थमाह । यामिति । किमुवक्तव्यत्वन्यायं वक्तुं क्षणमपीत्युक्तम् । कश्चिदिति देहोक्तिः । स्यात्तन्मयेणाजस्य वागादिपोषकत्वासंभवोऽतः शब्दार्थः । सत्त्वेशनस्य विचारानपेक्षत्वंमाशुशब्देनोच्यते । वैशब्दोऽवधारणे । त्यक्तप्राणस्याज्ञ-
मल्लाद्वागादिस्थित्यनुपलब्धेरन्नार्थिनां तेषां प्राणं परिवेष्टावस्थानमित्यर्थः ॥ २५१ ॥

तेनेता देवताः सर्वास्तृप्यन्त्यग्नेन सर्वशः ॥

इत्यर्थस्य कुतः सिद्धिरिति चेदुच्यते यतः ॥ २५२ ॥

तपेत्यादेः स्पष्टत्वात्तेनेत्यत्र शङ्कते । तेनेति । प्राणद्वारा लोकेन यदन्नं भुक्तं तेन सर्वा देवता वागाद्याः सदा तृप्यन्तीत्युक्तम् । न हि चैत्रे भुक्तवति मैत्रस्तृप्यतीत्यर्थः । श्रुतिभाष्याभ्यां बहिरेव समाधत्ते । उच्यत इति । यस्मात्प्रकारादुक्तार्थसिद्धिः स प्रकार उच्यत इति योजना ॥ २५२ ॥

त्रिधा जगधं भवत्यन्नं परिणामविशेषतः ॥

स्थवीयान्मध्यमोऽणीयानित्येवं कालतोऽधितः ॥ २५३ ॥

अन्नमशितं त्रेषेत्यादिभ्युत्पन्नरमनुसरज्जुक्तिप्रकारं प्रकटयति । त्रिधेति । त्रैविध्ये हेतुमाह । परिणामेति । त्रैविध्यमुदाहरति । स्थवीयानिति । पाकहेतुमाह । कालत इति ॥ २५३ ॥

स्थवीयान्यात्यधोभागो रसादिरुमन्नोऽपरः ॥

स्थूलं क्षुण्चिनोतीर्य कुड्यं मृत्स्नेव सर्वदा ॥ २५४ ॥

उक्तानां भुक्तान्नभागानां विनियोगविशेष प्रकृतोपयोगित्वेन वदन्नादौ स्थवीयसो भागस्य पुरीषत्वेनाधोगतिमाह । स्थवीयानिति । मध्यमो भागस्त्वगादिप्रमेण स्थूलदे-
होपचर्य करोतीत्याह । रसादीति । स्थूलदेहस्याधोपचितत्वे प्रसिद्धिः प्रमाणयितुं हि-
शब्दः । कश्च स्थूले देह इत्यपेक्षाया प्रत्यक्षतया तस्य सुज्ञानत्वमाह । इममिति । सर्वदेति क्रियापदेन सम्बध्यते । उपचये दृष्टान्तमाह । कुड्यमिति । प्रशस्ता संस्कृता मृन्मृत्सोच्यते ॥ २५४ ॥

यस्त्वणीयान्नसः सूक्ष्मः स ऊर्गमृतमुच्यते ॥

नाडीः सूक्ष्माः यविश्यासौ देवताः प्रीणयत्यथ ॥ २५५ ॥

तृतीयाजभागरूपमाह । यस्त्विति । श्रुतिस्पृतिष्वमृतादिशब्दितस्याणीयसो भागस्य कार्यमाह । नाडीरिति । देवताशब्देन वागादयो गृह्यन्ते । न केवलं द्वाप्त-

४०० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

तिसहस्रनाडीप्रवेशमात्रं किंत्वसौ प्रविश्य देवनाप्रीतिमपि करोतीत्यापिशब्दार्थेऽप्यशब्दो
व्याख्येयः ॥ २५५ ॥

स्वाम्यर्थ एव चोत्तम्यस्तृप्तिरापूरं चंच्यते ॥

ततस्तु या मुखोद्भूतिर्विज्ञानात्मना एव सा ॥ २५६ ॥

अणिष्ठो रसो नाडीरनुप्रविश्य करणसमुदायं प्रीणयतीत्युक्तमिदानीमक्षरसेनाऽऽ-
त्मनोऽपि प्रीतिदर्शनात्तद्वत्तस्य भौतिकत्वापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वामीति । कार्य-
करणसमातोऽत्र स्थायी तत्पार्यस्तावदज्ञनिमित्त उक्तं स्य तिरिपतनं तुष्टधुपचयी च
तन्निमित्तौ तदर्थावेकं नाऽऽत्मनोऽक्षरसविकारनिमित्तं किञ्चित्कार्यं तत्कृतोऽस्य भौति-
कत्वमित्यर्थः । अन्नप्रयुक्तमुत्तमादि कार्यकरणसमातस्य चेतत्प्रयुक्तं मुखमपि तस्यैवेति
तच्चैतन्यापत्तिः मुखस्य चेतनधर्मत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । ततस्त्विति । अणोपयोगस्त-
त्प्रयुक्तोत्तमादिर्वा तच्छब्दार्थः । अस्तस्याचेतनत्वेन मुखायतनत्वायोगादित्यर्थः ॥ २५६ ॥

ता एता देवताः सप्तदश ज्ञानक्रियात्मिकाः ॥

सोऽयं सप्तदशग्रामो भोक्तुः करणलक्षणः ॥ २५७ ॥

अणिष्ठो रसो नाडीषु प्रविश्य यासां देवतानां प्रीतिमादधाति तासां रूपमाह । ता
इति । सप्तदशसंख्याकरणाग्रामस्य चेतनस्येव स्वातन्त्र्यमाशङ्क्याऽऽह । सोऽय-
मिति ॥ २५७ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च तथा कर्मेन्द्रियाण्यपि ॥

बायवः पञ्च बुद्धिश्च मनः सप्तदशं विदुः ॥ २५८ ॥

तमेव सप्तदशसंख्याकरणाग्रामं योक्तृशेषभूतं परिगणयति । बुद्धीति । त्वक्व-
स्तु भ्रोत्रजिह्वाग्राणानि पञ्च बुद्ध्यानि वाक्पाणिपादपाशूपास्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि
प्राणायानव्यानोदानसमाना बायवो मनो बुद्धिरित्यन्तं करणद्वयमिति सप्तदशको ग्रामो
लिङ्गशरीरमित्युच्यते । इदं च लिङ्गशरीरं विवेकिनामेव शक्यज्ञानमित्याह । विदु-
रिति ॥ २५८ ॥

अपास्ताध्यात्मरूपाणां देवतानां समाश्रयः ॥

भूतपञ्चकमेवेदं साधारण्याद्भवेत्सदा ॥ २५९ ॥

देवताशब्देन करणाग्रामग्रहे तस्य स्थूलदेहस्थत्वात्तज्ज्ञाशो निराश्रयस्यानवस्थानान्मु-
क्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । अपास्तेति । स्थूलदेहनाशो निरस्तदेहाश्रयाणां वागादीनामप-
शीकृतं भूतपञ्चकमेवाऽऽधारः स्यात्तस्य सर्वकार्यसाधारणत्वेन गर्वेदा सर्वश्रयत्वादि-
त्यर्थः ॥ २५९ ॥

स एष परमात्मैव स्वात्ममोहसहायवान् ॥

प्राणात्मना करोत्येष पश्यत्यन्यात्मना तथा ॥ २६४ ॥

तथाऽपि वर्तुर्तातुश्च परस्मादर्धान्तरत्वात्तुतोऽद्वैतमित्याशङ्क्याऽऽह । स एष इति । कारणत्वेन सूत्रत्वेन च प्रकृतो विराडात्यत्वेन च सनिहित परमात्मैव प्राणरूपेण कर्ताऽशिरूपेण ज्ञातेत्यर्थः । एकस्यैव परस्य कथं नानारूपत्वमेकत्वनात्कयोर्विरोधादित्याशङ्क्य विशिनष्टि । स्वात्मेति ॥ २६४ ॥

इन्द्राग्नी ताविमानुक्तौ प्राण इन्द्रस्त्वयोर्मतः ॥

प्रकाशकत्वाद्वाग्नाग्निरेवमेकः प्रजापतिः ॥ २६५ ॥

‘या काचिद्वल्लुपतिरिन्द्रकर्मैव तदित्युपगमादिन्द्रात्मना करोतीति वाच्ये प्राणात्मनेत्युक्तं वाग्नादिद्वारा दृष्टिशक्तिप्रसिद्धेरन्यात्मना पश्यतीति चाशिरूपमित्याशङ्क्याऽऽह । इन्द्रेति । आनुक्तौ प्राणाग्नी ताविमाविन्द्राग्नी मन्तव्याविति योजना । अत्राग्निर्वागादिकरणग्रामं कथं प्राणाग्निपदप्रयोगे सतीन्द्रस्य करणग्रामस्य च ग्रहणं नहि घटपदात्पत्रं प्रतिपन्ति तथाऽऽह । प्राण इति । प्राणाम्योर्म्ये प्राणोऽनेन्द्र स च क्रियाशक्तिमद्वाग्नाग्नाम्यं बलवत्त्वात्तन्मेन्द्रदेवताकत्वात्स इन्द्र इति वक्ष्यमाणत्वाच्चा शिरोवागादिकरणग्रामो ज्ञानशक्तिमद्वागोऽग्नेर्वागादेव प्रकाशकत्वाविशेषादित्यर्थः । उक्तनीत्याग्निशक्तिमद्रूपेण कर्ता ज्ञानशक्तिमद्रूपेण ज्ञातेत्येक परमात्मैव सूत्रदेहमापन्न सन्नकर्त्राद्यात्मना निष्ठतीति न द्वैतप्रमक्तिरित्याह । एवमिति ॥ २६५ ॥

अत्रौघभेदतो द्वौ वा यदि वाऽध्यर्ध उच्यते ॥

यदि वाऽथ त्रयस्त्रिंशद्वाऽसप्ततिरथापि वा ॥ २६६ ॥

तथाऽध्यर्धादिभेदस्य सत्त्वानाद्वैतमित्याशङ्क्य परस्यैव प्राणदेहस्य तद्रूपेणावस्था नमाह । अत्राद्येति । तथाऽपि कथमद्वैतमध्यर्धादिभेदानां भुतिस्थितिप्रसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । यदि वेति । ‘अध्यर्धमग्रे व्युत्पादयिष्याति त्रयस्त्रिंशदित्यदौ वसव एका दश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या इन्द्र प्रजापतिश्चेति प्राणस्य विभूतिरित्यर्थः । त्रयस्त्रिंशतो देवानामेवावान्तरभेदेन प्रकृतनाडीमस्यामनुरुध्य द्वासप्ततिरित्युक्तम् ॥ २६६ ॥

अनन्तभेदभिन्नो वा एक एवात्र उच्यते ॥

सर्वोऽप्येष विकल्पश्च पुनरेकैकशस्तथा ॥ २६७ ॥

विभवान्तरसत्यानिवेशोनास्त्यभेदवान्प्राण इत्याह । अनन्तेति । वस्तुतस्तु तस्यैवमित्याह । एक इति । सर्वौ त्वनादरः । प्राणे दर्शित न्यायः सवेषु तद्वेदेत्यतिदिशति । सर्वोऽपीति । एष प्राणस्योक्तो भेदः सर्वोऽपि प्रत्येकं पुनः पुनरनन्तभेदभिन्नः स्यात्प्राणवदित्यर्थः । पुनः शब्दस्याभ्यासं द्योतयितुं चशब्दः ॥ २६७ ॥

एकापूर्वप्रयुक्तत्वात्सप्तव्यस्तरूपिणाम् ॥

सर्वः सर्वमुपादाय सर्वनातः प्रवर्तते ॥ २७२ ॥

सर्वं सर्वस्य कार्यं कारणं चेत्यनानुमानमाह । एकेति । एकस्य सूत्रस्यापूर्वं यजमान-
नदशायामर्चितमदृष्टं तेन कृतत्वादनुवृत्तव्यावृत्तरूपसर्वविकाराणां सर्वो हेतुः स्वातिरिक्त-
सर्वं सहकारित्वेन स्वीकृत्यैव सर्वत्र कार्यं प्रवर्तते उच्चहेतुवशादेत्यस्यार्थः । विमत-
मिदित्वैव स्वकार्यं करोत्येकापूर्वप्रयुक्तत्वाद्व्यादिवदिति भावः ॥ २७३ ॥

अध्यात्माद्यधिभूताधिदैवतं सर्वदाऽस्तिलम् ॥

सर्वं सर्वप्रियाः कुर्यादिकापूर्वप्रयुक्तितः ॥ २७४ ॥

तदेव व्यनक्ति । अध्यात्मेति । आदिपदेनाध्यात्मात्मान्तरभेदग्रहः । अध्यात्ममा-
दिर्यस्याधिभूताधिदैवतस्य तत्तथेति वा । अस्तिलमादायेति शेषः । सर्वमिति कर्तृनिर्देशः ।
सर्वदेत्यादाने करणे च सव्ययते ॥ २७४ ॥

यतः भजापतिः पूरमेतस्मिन्दर्शने स्थितः ॥

यज्ञेन कर्मणाऽस्त्राप्तीजगदेतच्चराचरम् ॥ २७५ ॥

एकापूर्वप्रयुक्तत्वहेतोरसिद्धिमाशङ्क्य श्रुतिसिद्धत्वमभिप्रेत्याऽऽह । यत इति । पूर्व-
मिति सार्थकावस्थोच्यतेऽतो हेतुसिद्धिरिति शेषः ॥ २७५ ॥

नाड्योऽस्य रश्मयोऽनन्ता हृदयं मण्डलं रवेः ॥

अहोरात्राणि तावच्च शतसवस्तरापुपः ॥ २७६ ॥

एतया सपदा पूर्वं यजमानेन तद्विदा ॥

अप्रयोऽर्काश्रिता आसन्पटुं त्रिशत्सहस्रशः ॥ २७७ ॥

किं तद्दर्शनं तदाह । नाड्य इति । अस्य यजमानस्यानन्ता नाड्यो रश्मयश्चा-
नन्तास्त्रासु रश्मिदृष्टिः कार्याऽऽनन्त्यसामान्यात्तस्यैव हृदये सवितृमण्डलद्विष्टरेकत्वसा-
ध्याच्छतसप्त्याकसवस्तरपरिमितायूरूपे तस्य यजमानस्य यावन्ति पद्त्रिंशत्सहस्राण्यहो-
रात्राणि तावच्च इष्टका इत्येतया सपदा सख्यासामान्ययोगेन तत्सामान्यविदा यजमा-
नेन पूर्वास्मिन्कल्पेऽन्यैर्कशब्दितेष्टका पद्त्रिंशत्सहस्रसख्याकस्तावत्सप्तस्याकाहोरात्रेषु
क्षिता दृष्टाः । अतो यजमानाहोरात्रेष्विष्टकादृष्टिः । तथा चोक्तं ध्यानमभ्यस्यन्यनमान-
स्यकर्म प्राणिकर्म चानुसरन्त्वफलभूतं जगत्सृष्टवानित्यर्थः ॥ २७६ ॥ २७७ ॥

एकैकस्मिन्परिस्पन्द एवं सर्वाऽपि देवता ॥

एका चानेकरूपा च साध्यात्मादिविभागतः ॥ २७८ ॥

परस्य सर्वरूपेणावस्थानमुपपाद्य तस्य प्राणात्मनः सर्वात्मत्वमुपसहरति । एकैक-
स्मिन्निति । उक्तानीत्या सर्वे सर्वस्य कारणं कार्यं चेति स्थिते परा प्राणाख्या देवता

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमहाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ४०५

सर्वात्मिका सती सर्वत्र व्यापारेष्वेकैकत्रैव संनिहितेत्यर्थः । प्राणावयवभूतदेवतानामपि तद्वदेकैकस्मिन्व्यापारे संनिधिरपेरर्थः । प्राणदेवतायाः स्वरूपेणैकत्वमाह । एका चेति । अध्यात्मादिपेदेनानेकत्वमाह । अनेकरूपेति । चकारी भियो यथोक्तयोः समुच्चयार्थो । परोपाधिकमनेकत्वमाकाशादौ प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ २७८ ॥

विम्बी सर्वगताऽनन्ता समाप्ता च प्रतिक्रियम् ॥

मतिद्वन्द्वफलं कृत्स्ना खण्डादौ गोत्ववतिस्थिता ॥ २७९ ॥

सैव विविधकार्याकारेण भवतीत्याह । विम्बीति । स्वकार्येषु सर्वत्र संनिहितत्वमाह । सर्वगतेति । विशिष्टायास्तस्या ब्रह्मज्ञानं विना नाशाभावादुपलक्षितायाश्च ब्रह्मतया तदभावादानन्त्यमित्याह । अनन्तेति । क्रियाकारकफलेष्वेकैकत्र समाप्यवृत्तिमाह । समासेति । एकस्य कथमनेकत्र युगपत्कात्स्न्येन वृत्तिसम्प्राप्तिः ॥ २७९ ॥

एष प्रजापतेरुक्तो महिमा तद्वदेव तु ॥

यजमानोऽपि तादात्म्यात्तयैव भवति ध्रुवम् ॥ २८० ॥

किमिति सूत्रस्यैषा विभूतिरुक्तेति चोदिते स्तुत्यर्थत्वेनेत्याह । एष इति । तथाऽपि किमुपासितुरापातामिति तदाह । तद्वदिति । उक्तमहिमोपेतत्वेनैव प्राणमुपासीनोऽपि तादात्म्योपासनात्प्राणवद्विभूतिमानवश्यं भवति तं यथेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ २८० ॥

गुणोपास्तिकलोक्त्यर्थमेवं हेति श्रुतिः परा ॥

यथोक्तार्थमुपासीनं प्रति प्रवृत्तेऽधुना ॥ २८१ ॥

तेनैता देवतास्तृप्यन्तीत्येतद्व्याख्याय वागाद्याश्रयणमुपासीनं प्रति भर्तृत्वादिगुणोपास्तिकफलं वक्तुमेवं हेत्याद्या श्रुति फलोक्त्यवसरे प्रवृत्तेत्युत्तरश्रुतिमवतारयति । गुणेति ॥ २८१ ॥

वागादयोऽभिसंविष्टा जीवनार्थयनं यथा ॥

ज्ञातयोऽभिविशन्त्येवं तद्विदं जीवनार्थिनः ॥ २८२ ॥

तद्वताक्षराणि व्याचष्टे । वागादय इत्यादिना । वागादीनां प्राणवदर्थिनां ज्ञातीनां प्राणविदाश्रयणीयो भवतीत्यर्थः ॥ २८२ ॥

भर्ता च संनिविष्टानां श्रेष्ठश्च गुणतो भवेत् ॥

यथोक्तगुणवैफल्यं पुर एता न चेद्भवेत् ॥ २८३ ॥

ज्ञातयो यद्यपि प्राणविदमाश्रयन्ति तथाऽपि नासौ तान्पालयितुमलमुपायाभावादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । भर्ता चेति । विद्यासामर्थ्यादस्य भरणसामर्थ्यं भरणयोग्यपूषस्थितं भव-
तीत्यर्थः । भर्तृत्वश्रेष्ठत्वयोरैक्यमाशङ्क्य विशेषमाह । श्रेष्ठश्चेति । सत्रिये श्रोत्रिये
च तयोर्भेददृष्टिरिति स्पष्टेत्यर्थः । सति भर्तृत्वादौ पुरोगन्तृत्वमकिञ्चित्करमिति पुर एता

४०६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [अथमाध्याये-

भवतीत्यनर्थकमिति चेत्तेत्याह । यथेति । अग्रगण्यत्वाभावे ज्ञातिषु भर्तृत्वादि नास्य फल-
मग्राहि प्रचलेषु दुर्जनेषु दुर्गल सज्जनो भर्ता गुणाधिकोऽपि सुखी भवतीति भावः ॥२८३॥

सर्वमेतद्वृत्त्यैव स्यान्न चेदीप्ताग्निमान्भवेत् ॥

अन्नाद इत्यतो वक्ति साफल्यप्रतिपत्तये ॥ २८४ ॥

तथाऽपि सति पुरोगन्तृत्वादौ कृतमन्नादत्वेनेति तत्कीर्तनं वृषेति चेत्तेत्याह । सर्व-
मिति । दीप्ताग्नित्वाभावे भर्तृत्वादि सदापि व्यर्थं स्यान्न हि व्यापितो मन्दाग्निरुक्तगुणोऽपि
निर्वृणोतीत्यर्थः ॥ २८४ ॥

द्विपत्सु स्वेषु च न चेदाधिपत्यं तथाऽपि च ॥

श्रोतव्यफल्यमाशङ्क्य द्वाहाधिपतित्वां फलम् ॥ २८५ ॥

तथाऽपि किमित्याधिपत्यमुच्यते पुरोगन्तृत्वेनैव सिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । द्विप-
त्तिस्त्विति । न हि पुरोगन्तृत्वेनाऽऽधिपत्यस्य गतार्पणं पुरोहितस्य पुरोगन्तृत्वेऽपि
राजन्येवाऽऽधिपत्याधिगमादिति भावः । अधिष्ठाय गालयितृत्वाभावे दीप्ताग्नित्वादे-
र्वैषम्यं प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ २८५ ॥

प्राण आत्मेत्युपासीनो यथोक्तं फलमश्नुते ॥

तज्ज्ञातयोऽपि फलिनो यथा वागादयस्तथा ॥ २८६ ॥

वस्यैतत्फलमित्यपेक्षायामाह । प्राण इति । प्राणविद्यासामर्थ्यलब्ध फलान्तरमाह ।
तज्ज्ञातयोऽपीति । फलिनो भवेयुरिति शेषः ॥ २८६ ॥

प्राणसंस्पर्धिनो यद्द्विनेशुरसुरास्तथा ॥

प्राणविद्विद्विषः सर्वे नालं भार्येभ्य एव च ॥ २८७ ॥

य उ हैवविदमित्यादिवान्यत्वात्पर्यमाह । प्राणेति । सर्वे नश्यन्तीति शेषः । किं
च तद्देष्टा भरणीयेभ्यो भर्तुं न शक्नोति । न हि विदुषि द्वेषोपहतचेता नि श्रीको
रक्ष्येषु रक्षा विधातुमलम्व्याह । नालमिति । अत एवोक्तं—प्राणनेभ्यो वेदविज्यो
विवे दिवे नमस्कुर्वन्नाश्नील कीर्तयेदिति ॥ २८७ ॥

उद्वुभूपति यो द्वेषात्स्वेषु प्राणविदं प्रति ॥

प्रतिस्पर्धी न सोऽलं स्याद्भरणाय कुर्यंचन ॥ २८८ ॥

तदेव स्पष्टयनक्षराणि व्याकरोति । उद्वुभूपतीति । ज्ञातिषु भ्रष्टे प्राणोपासक प्रति
यो द्वेषादुद्विग्नचित्तमिच्छति स प्रतिस्पर्धी भ्रष्टरणीयानां भरणाय न कश्चिदपि शक्तः
स्यान्न हि महत्सु द्वेष कुर्याद्विद्वन्मि भवतीत्यर्थः ॥ २८८ ॥

नासौ श्रेष्ठः पुरोगन्ता नाम्नादोऽसुरवद्भवेत् ॥

न च ज्ञातिष्वधिपतिः स्पर्धमानोऽनवेदिना ॥ २८९ ॥

भर्तृत्वाभाववचनं श्रेष्ठत्वाद्यभावोपलक्षणं प्राणविदः श्रेष्ठत्वादेरुक्तत्वात्तद्वेष्टुस्तदभावस्य युक्तत्वादित्याह । नासाविति ॥ २८९ ॥

सोऽयास्याङ्गिरसः प्रोक्तस्तत्रायास्यो यथा तथा ॥

निर्णीतः प्राग्येदानीमाङ्गिरस्त्वविनिर्णयः ॥ २९० ॥

सोऽयास्य आङ्गिरस इत्याद्यनन्तरश्रुतेरनन्तरश्रुत्या संगत्यभावमाशङ्क्य व्यवहितेन संबन्धमाह । सोऽयास्येति ॥ २९० ॥

पूर्वोक्तस्यानुवादोऽयं सोऽयास्येत्याद्युपक्रमः ॥

श्रुत्याऽऽङ्गिरस्त्वसिद्ध्यर्थमुच्यते न्यायपूर्वकम् ॥ २९१ ॥

यत्तिर्नेतव्यं तदेव वाच्यं किमित्युक्तस्य पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । पूर्वोक्तस्येति । सोऽयास्य इत्यादिरुपक्रमोऽङ्गानां हि रस इत्यन्तो यथोक्तस्यायमनुवादः श्रुत्योच्यते न्यायपूर्वकं प्राणस्याऽऽङ्गिरसत्वसिद्ध्यर्थमिति योजना ॥ २९१ ॥

सिद्धोऽङ्गानां रसः प्राणः प्राणोऽङ्गानां रसः कथम् ॥

हीति हेतावतः माह तस्मात्स्यानाय चोत्तरः ॥ २९२ ॥

तमेव न्यायं दर्शयितुं प्राणो वा अङ्गानां रस इत्यस्यार्थोक्तिपूर्वकं पृच्छति । सिद्ध इति । प्राणस्याऽऽङ्गिरसत्वप्रसिद्धिरसिद्धेति प्रष्टुराशयः । प्राणो हीत्यादिवाक्ये हिशब्देन परिहरति । हीति हेताविति । आङ्गिरसत्वप्रसिद्धेः साध्यत्वादित्यतः शब्दार्थः । तमेव हेतुं हिशब्दार्थं प्रसिद्धिसाधकं प्रकटीकर्तुं तस्मादित्यादिवाक्यमित्याह । तस्मात्स्यानायेति ॥ २९२ ॥

यस्मात्कस्माच्चिदङ्गादि प्राण उत्क्रामतीह नुः ॥

नीरसं सत्तदेवाङ्गमाशु शुष्यति तत्र च ॥ २९३ ॥

उत्तरग्रन्थं व्याकरोति । यस्मादिति । इहेति व्यवहारदशोक्तिर्देहोक्तिर्वा । नुरिति कार्यकारणसंघातस्य पुंसो व्यवहर्तुरिति यावत् । तत्र तस्यां प्राणोत्क्रमणावस्थायामित्यर्थः । चकारोऽवधारणार्थं सत्राशुशब्देन संबध्यते । उत्कर्षस्थानुभवानुसारित्वं हिशब्दार्थः ॥ २९३ ॥

यत एवमिदं दृष्टमन्वयव्यतिरेकतः ॥

तस्मादाङ्गिरसः प्राणो ज्ञेय आत्मेति पण्डितैः ॥ २९४ ॥

एष हीत्यादिवाक्यं पूर्ववाक्यस्य तस्माच्छब्दसहितमुपसंहारपरतया विभजते । यत इति । प्राणस्याऽऽङ्गिरसत्वमिदमोच्यते । सति प्राणेऽधिष्ठातरी हस्ताद्यङ्गं रसवदन्यथा नीरसमित्यन्वयव्यतिरेकौ दर्शनोपायौ दर्शयति । अन्वयव्यतिरेकतः इति । तत्कलमाह । तस्मादिति । किं तथैवावतेत्यपेक्षायां कार्यकरणत्वमित्याह । ज्ञेय इति । उक्तान्वयव्यतिरेकौशलं पाण्डित्यम् । प्राणस्य कार्यकरणस्वरूपत्वेन प्राधान्याद्वागादि हिता तेनोपास्यतेति भावः ॥ २९४ ॥

कार्यस्य रूपभूतस्य कर्मणः करणस्य च ॥

न केवलं प्राण आत्मा नाम्नोऽप्यात्मेति धन्यते ॥ २९५ ॥

एष उ एव बृहस्पतिरित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । कार्यस्येति । शरीर हि प्रत्यक्षतो रूप्यमाण रूपात्मक करणनात च ज्ञानक्रियाशक्तिमत्कर्मभूत तयोरात्मा प्राण इत्युक्त्वा नामराशेरपि तमेति वक्तुमुत्तरवण्डिमाचतुष्टयमित्यर्थ ॥ २९५ ॥

एवं सर्वोत्पत्तिकत्वेन स्तुवन्प्राणं प्रयत्नतः ॥

आदरं कुरुते शास्त्रमुपास्यत्वाप देहिनाम् ॥ २९६ ॥

किमिति प्राणस्याऽऽत्मत्वेन सर्वोत्पत्तिसर्वात्मनमित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । स्तुत्यादरयोस्तुल्यमोक्षयोर्विवक्षित फलमाह । उपास्यत्वायेति ॥ २९६ ॥

बृहस्पत्यादिभिर्धर्मैरसौरन्यदुपासनम् ॥

विशिष्टमभिधित्स्याह शास्त्रं पूर्ववदेव च ॥ २९७ ॥

प्राणस्य रूपकर्मात्मत्वमुक्त्वा नामात्मत्व वक्तुमुत्तरो अन्यथेदंबृहस्पतिरित्यादिविशेषोक्तिरनधिकेत्याशङ्क्य तात्पर्यान्तरमाह । बृहस्पत्यादिभिरिति । यथा पूर्वमयास्यान्वादिभिर्गुणैर्विशिष्ट प्राणकर्मकमुपासनमुक्त तथा बृहस्पत्यादिधर्मक तज्ज्ञान विधातुमिच्छच्छास्त्र गुणविशेषमाचष्टे । न चैष गुणविधित्वात्कलाधृतोविशिष्टविधिभूत्यादभुते सास्त्र सायुज्यमिति प्रधानफलोक्तेरित्यर्थ ॥ २९७ ॥

वाग्व्यापृततमा दृष्टा यत उद्गीयकर्मणि ॥

देवता सैन न प्राण इत्याशङ्क्येदमुच्यते ॥ २९८ ॥

ननु सामोपासकस्य प्रधानफलसम्बन्ध भूतो न बृहस्पत्याद्युपासक प्रति किञ्चिदुक्त तत्र कपमसौ विशिष्टविधिरित्याशङ्क्य मध्यदीपन्यायेन तृतीयकण्डिकास्य फलमुच्यते सर्वेदं मन्वानो विधान्तरेणोत्तरग्रन्थमवतारयति । वागिति । वाच प्राणेऽन्तर्भावप्राण एवोद्गीयदेवतेति वक्तुं वाक्यमित्यर्थ ॥ २९८ ॥

कौष्ठशाग्रिप्रेरितो वायुर्नानास्थानसमाहृतः ॥

वर्णतामेति येनातः प्राण एव बृहस्पतिः ॥ २९९ ॥

कथं वाचस्तास्मिन्नन्तर्भावो न हान्यस्यान्यग्रान्तर्भाव इत्याशङ्क्येन्द्रियस्य देवताया वा तदात्मत्वात्सेपे वक्ष्यमाण परिहारमग्निप्रेत्य शब्दस्य तदात्मत्वात्सेप परिहरत्वेप उ एव बृहस्पतिरिति वाक्य व्याकरोति । कौष्ठेति । कोष्ठनिष्ठेनाग्निना प्रेरितस्तद्गतो वायुरूपा गच्छन्कण्ठादिभिर्बिहन्प्रमान ककारादिवर्णतया व्यज्यते । वर्णात्मिका च वागिष्ट देवताधिकरणे किमात्मन पुन शब्दमग्निप्रेत्येत्यादिना भाष्यकृता तथा निर्णीतत्वाद्युक्त

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतब्राह्मणकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ४०९

तस्याः प्राणेऽन्तर्भूतत्वमित्यर्थः । बृहती वाक्कस्याः प्राणो निर्वर्तयिता पालयिता चेति स बृहस्पतिर्ऋच वामात्मिकाऽग्नौ सवर्षतिरित्याह । प्राण इति ॥ २९९ ॥

यजुर्व्रक्षेति श्रवणादन्ते साम्नो ग्रहादपि ॥

ऋग्यजुःसामनिर्देशः क्रमेणेति प्रतीयते ॥ ३०० ॥

बृहस्पतिशब्देन किमिति देवपुरोहितो नोच्यते बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीदिति श्रुतेस्तत्राऽऽह । यजुरिति । ब्रह्मणस्पतिरित्युत्तरवाक्ये व्रक्षेति यमुः श्रुतं तत्र प्राणो यजुष्यतिरित्यवगमात्पूर्वत्रापि बृहस्पतिरिति स एववर्षतिरुक्त इत्यर्थः । उत्तरवाक्ये ब्रह्मशब्दस्य यजुर्विषयत्वं संदिग्धमित्याशङ्क्य संदिग्धे तु वाक्यशेषादिति न्यायेनाऽऽह । अन्त इति । वाक्यशेषे प्राणस्य सामात्म्योक्तेरुपक्रमेऽपि तस्य यजुरादिरूपता विवक्षिता सामान्यवचनेन विशेषापेक्षिणोपक्रमो वाक्यस्य निगमनवशेनेति न्यायादित्यर्थः । किं चर्गादिशब्दानां श्रुतिष्वेवं क्रमदृष्टेर्बृहतीब्रह्मशब्दान्यामृग्यजुषयोर्ब्रह्ममित्याह । ऋगिति । अतो बृहस्पतिर्ऋचपतिर्ब्रह्मणस्पतिर्यजुष्यतिरिति भातीत्याह । इति प्रतीयत इति ॥ ३०० ॥

सेति वाचोऽभिधानं स्यादमः प्राणाभिधा तथा ॥

सामोभयं समुदितं गुणप्राधान्यरूपतः ॥ ३०१ ॥

एकार्थवृत्तिता यस्मात्तेनैकवचनं कृतम् ॥

शब्दयोः सामयोस्तस्मात्प्राणः सामाभिधीयते ॥ ३०२ ॥

एष उ एव सामेत्यत्र सामपदं व्याचष्टे । सेतीति । केन मे पौर्यानीत्यादिश्रुत्यन्तराद्वाक्प्राणवाचकौ सामशब्दावित्यर्थः । तत्राऽपि कस्य समस्तसामशब्दवाच्यत्वं तदाह । सामेति । वाक्च प्राणश्चोभयं मिलितं समस्तसामशब्दवाच्यमतो बागुपसर्जनः प्राणः सामशब्दितो न प्रसिद्धं सामेत्यर्थः । तयोः सामत्वे कथं सामेतेकवचनमर्थभेदादित्याशङ्क्य वाक्प्राणयोगुणप्रधानत्वमेकवचनकरणे कारणमित्याह । गुणेति । तयोर्गुणप्रधानत्वाद्द्वयोः सामशब्दयोरैकस्मिन्प्राणे बागुपसर्जने यतो वृत्तिभावोऽतः कृतमेकवचनमविरुद्धं तेन बागुपसर्जनः प्राणः समस्तसामशब्दार्थ इत्यर्थः ॥ ३०१ ॥ ॥ ३०२ ॥

इतरस्यापि सामत्वं प्राणनिर्वर्त्यतो मतम् ॥

प्राण एव ततः साम युक्तो बागुपसर्जनः ॥ ३०३ ॥

ननु गीतिपु.सामाख्येतिन्यायाद्विशिष्टा काचिद्वेतिः सामेत्युच्यते प्रगते हि मन्त्रवाक्ये सामशब्दो वृद्धैरिष्यतेऽतो बागुपसर्जनस्य प्राणस्य सामत्वायोगात्प्रसिद्धस्यैव सामः सामत्वमित्याशङ्क्य तत्साम्नः सामत्वमित्यस्यार्थमाह । इतरस्येति । ननु सामशब्दस्य शब्दार्थात्मकमर्थद्वयमुक्तं न चैतस्य शब्दस्य सति संभवेऽनेकार्थत्वं न्याय्यमत आह ।

प्राण इति । प्रतिद्वसन्न सामन्तस्य प्राणाधीनत्वं तत् शब्दार्थः । सामशब्दस्य मुख्यार्थे भेदाभावादर्थान्तरस्य गौणत्वान्मन्त्रादिशब्देषु गौणमुख्यार्थभेदस्य दृष्टत्वाच्च त्रिचिद्वद्वदिति भावः ॥ ३०३ ॥

निःशेषयुतसाम्याद्वा साम प्राणोऽभियीयते ॥

प्रत्यगज्ञानहेतुत्वाच्चज्ज्ञस्याऽऽनन्त्यमुच्यते ॥ ३०४ ॥

यत्तेवेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । निःशेषेति । सर्वसमत्वेन प्राणस्याऽऽनन्त्यमुक्तं सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिश्रुतेर्नष्टाणोऽनन्तत्वान्न हि द्वयोरानन्त्य मुख्यमित्याशङ्क्याऽऽह । मत्सर्गिति । अज्ञाननस्य प्राणस्याऽऽनन्त्यमापेक्षितं धर्मिण्धर्मस्यापि तज्ज्ञत्वाच्चानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३०४ ॥

अतिसूक्ष्मशरीरा हि पुच्छिका प्रुपिरुच्यते ॥

पुच्छिकादिशरीरेण समः प्राणस्तदाश्रयात् ॥ ३०५ ॥

पुच्छिशब्दाद्येतिपूर्वमुत्तरवाक्ये सह स्फुटित्वस्यार्थमाह । अतिसूक्ष्मेति । तस्य कालविशेषे लोकप्रसिद्धागो हिशब्दः । कथं तस्य तत्तदेहसमत्वं तदाह । तदाभयादिति । तत्र तत्र समाप्यवृत्तेरिति यावत् ॥ ३०५ ॥

मशकेभिराद्देहं समः प्राणो यथोदितः ॥

तथा हरिण्यगर्भेण लिङ्गात्मा सम एव तु ॥ ३०६ ॥

समो मशकेनेत्यादिवाक्यत्रयार्थं दृष्टान्तत्वेनानुवदति । मशकेति । उदितः प्राणो मशकादिदेहे समो यथेति योजना । समोऽनेन सर्वेणित्यर्थं दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । प्राणो नाम सूत्रात्मा तस्य तेनैव साम्यं कथमित्याशङ्क्य विशेषमाह । लिङ्गात्मेति । क्रियाशक्तिमतौ ज्ञानशक्तिमता साम्यमिति भावः ॥ ३०६ ॥

वाय्वात्मनि समाप्तत्वात्करणानामशेषतः ॥

सर्वदेहसमत्वं स्यात्प्राणिकर्मानुरूपतः ॥ ३०७ ॥

समोऽनेन सर्वेणेत्यर्थान्तरमाह । वाय्वात्मनीति । प्राणिकृतकर्मानुसारेण सर्वदेहपारिच्छिन्नस्य प्राणस्य तत्सत्परिच्छेदकसमाप्त्येव्यपि समाप्तदेहसमत्वं समोऽनेन सर्वेणेत्युच्यते न च करणग्रामस्यैव प्राणिकर्मणा देहपरिच्छेदो न प्राणस्येति वाच्यं सर्वेषां करणानां प्राणे समाप्तेरितरकरणग्रामाभावादित्यर्थः ॥ ३०७ ॥

प्रतिप्राणिपरिच्छेदो ज्ञानकर्मानुरोधतः ॥

धर्माधर्मानपेक्षः सज्ञानन्त्येनावतिष्ठते ॥ ३०८ ॥

प्राणिकर्ममात्रं प्राणस्य सर्वदेहपरिच्छेदे न हेतुर्यथाकर्म यथाश्रुतमितिश्रुतेर्ज्ञानस्यापि हेतुत्वादित्याशङ्क्याहो करोति । प्रतिप्राणीति । लिङ्गात्मनो द्वयवशात्प्रति-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकास्थटीकासंवलितम् । ४११

देहं परिच्छेदवदपरिच्छेदस्यापि कर्मकार्यत्वान्नास्य किञ्चिदपि स्वाभाविकं रूपमस्ती-
त्याशङ्क्याऽऽह । धर्मेति । आपेक्षिकमानन्त्यमस्य यावद्ब्रह्मभावीत्यर्थः ॥ ३०८ ॥

साम्प्र आमोति सायुज्यमैकात्म्यं प्राणरूपताम् ॥

समानलोकिताऽनेन सालोक्यमिति शब्ध्यते ॥ ३०९ ॥

अश्रुत इत्यादिफलोक्तिं व्याचष्टे । साम्प्र इति । सायुज्यशब्दार्थमाह । ऐकात्म्य-
मिति । प्रसिद्धसामतादात्म्यं व्यावर्तयितुमैकात्म्यमाचष्टे । प्राणरूपतामिति । सलो-
कतामित्यस्यार्थमाह । समानेति । अनेन प्राणेन सूत्रात्मना सहेत्यर्थः । साष्टिसहित
सालोक्यं सायुज्यं चेत्स्येतत्फलमुपासको लभते ॥ ३०९ ॥

विकल्पासंश्रवादिद्वानश्रुतेऽतः फलद्वयम् ॥

वैचित्र्याद्भावनादेर्वा त्रिविधं फलमुच्यते ॥ ३१० ॥

एकरूपाऽप्युपास्तिः शास्त्रप्राप्त्यात्फलत्रयहेतुर्विकल्पस्याश्रुतत्वादिति शङ्कते ।
विकल्पेति । एकीकृत्य साष्टिसालोक्ये यथाश्रुति फलद्वयमित्युक्तम् । त्रिविधफल ध्याना-
दितारतम्यादेव न तस्मादेकरूपादिति स्वपक्षं नदन्नाशब्देन शङ्कामपनुदति । वैचि-
त्र्यादिति ॥ ३१० ॥

भूयोल्पीयःफलत्वं चेतुल्यसाधनयोर्न तत् ॥

योगैश्वर्यात्समा सिद्धिः कालादेरीश्वरागतः ॥ ३११ ॥

तदेव स्फुटयितुमादौ शङ्कामनुवदति । भूय इति । ज्ञानकर्मणी गृहीत्वा द्विवचनम् ।
तन्निराकरणं प्रतिनानीते । न तदिति । तत्र हेतु । योगेति । योगो ज्ञानकर्मणी तदे-
श्वर्यमतिशय ईश्वर, कालादि सूत्रात्मा कालस्याऽऽदिरिति वा कालश्चासावादिश्वेति वा
तदधीनात्समाप्तुस्यं फलं तेन सायुज्यं ज्ञानकर्मेत्कर्त्तव्यत्वालोक्यमवमज्ञानकर्मभ्यां साष्टि-
र्मध्यमाभ्यामतो हेतुवैचित्र्यात्फलवैचित्र्यमित्यर्थः ॥ ३११ ॥

एकमेव जगद्गीजमीशाभिप्रायहेतुतः ॥

भूरिनानाप्रभेदेन प्रत्यात्मं व्यवतिष्ठते ॥ ३१२ ॥

अद्वैतिमते नैतद्युक्तं वस्तुतो हेत्वादिभेदाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । एकमिति ।
यद्यपि जगत्कारणमनाद्यनिर्वाच्यमन्याकृतादिशब्दितमेकं तथाऽपि तदीशस्य तस्मिन्-
भिप्रायश्चिदाभासतदनुसारेण बहुविधहेतुभेदेन नानाविधफलभेदेन च प्रतिनीचं भास्यतो
वस्तुतो वस्तुभेदेऽपि कल्पितभेदादद्वैतवादेऽपि हेतुवैचित्र्यादिसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३१२ ॥

कुर्यान्मेरावणुधियमणौ मेरुधियं तथा ॥

सर्वत्राप्रतिघात्येव प्रत्यगज्ञो महेश्वरः ॥ ३१३ ॥

प्रत्यगज्ञानं स्वापासमपि कथमविद्यमानभेदमावेदेदित्याशङ्क्याऽऽह । कुर्यादिति ।
अयदमानघटनपदीयम्वेन प्रसिद्धं मायाशब्दितमज्ञानं तस्य साभासस्य न कचिदपि

प्रतिहतिरित्यर्थः । अज्ञानमुपसर्जनोक्त्य निदात्मप्राधान्येन निर्देशस्तदस्वातन्त्र्यज्ञापनार्थमित्यर्थः ॥ ३१३ ॥

अतत्त्वज्ञस्य तमसो रज्ज्वज्ञानोरगादिवत् ॥

अष्टावस्थाप्रभेदेन मिथ्याज्ञानं प्रजायते ॥ ३१४ ॥

केचित्तु द्वैतस्य नाज्ञानमस्त्व पिण्डो जातिर्विराट्सूत्रं देवमन्याकृतमन्तर्यामो साक्षीत्यष्टावस्थास्य तस्य वस्तुत्वादित्याहुस्तान्प्रत्याह । अतच्चेति । रज्ज्वज्ञानादुन्मंगादिभ्रमवदात्माज्ञस्य स्याज्ञानादुक्ताष्टावस्थाप्रभेदेन भ्रान्तिर्भवति यत्र चान्यदिव स्यादित्यादिभ्युत्तस्तज्जगदज्ञानजयेवेत्यर्थः ॥ ३१४ ॥

मत्स्यगज्ञानविध्वस्तौ रज्ज्वज्ञानहेताविव ॥

तत्कल्पितनिवृत्तिः स्यादष्टावस्थस्य धोवतः ॥ ३१५ ॥

तत्र मानान्तरमाह । मत्स्यगिति । सति रज्ज्वज्ञाने सर्पादि कल्प्यन्ते रज्जुरेवेति ज्ञानात्तदज्ञानध्वस्तौ तज्जसर्पादिध्वस्तिरदृष्टा तथा मत्स्यगज्ञाने सत्यष्टावस्थ जगत्कल्प्यते तत्त्वज्ञानात्तदज्ञानध्वस्तौ तदपि ध्वसने नहि ध्वस्ताविद्यो मुक्तो द्वैत पश्यत्यनिर्मांशापातावतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां जगदज्ञानत्र विमतमज्ञानत्र तदन्वयव्यतिरेकवत्त्वाद्भ्रमुत्सर्गवदित्यनुमानादित्यर्थः ॥ ३१५ ॥

अनात्मवस्तु सकलं मत्स्यगज्ञानहेतुजम् ॥

यथा तथोत्तरप्रापि युक्तिभिश्चाभिप्रास्यते ॥ ३१६ ॥

किंच सर्वमनात्मजातं मत्स्यगज्ञानमिति सवन्धग्रन्थे श्रुतियुक्तिभ्यामुक्तं तद्वैदमित्यादावपि तान्यामेव तद्वक्ष्यत इत्याह । अनात्मेति ॥ ३१६ ॥

औद्धानमेव चोद्गीथो भक्तिर्चा काचिदिप्पताम् ॥

मसिद्धेरिति चेन्मैवमुद्गीथो ह्यसुरेव तु ॥ ३१७ ॥

अद्वैतमतेऽपि हेतुवैचित्र्यात्कल्पवैविन्यमुपपाद्यैव उ वा उद्गीथ इत्यत्र पूर्वपक्षयति । औद्धानमिति । हन्तासुरानित्यग्रेऽङ्गीशब्दस्योद्धाने कर्मणि प्रयुक्तत्वात्प्रस्तावादिशब्दश्च भक्तिविशेषे रुद्धेरित्याह । मसिद्धेरिति । उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषो नोद्धानमित्यत्र जन्मदस्योभयत्र सञ्चय मत्वा सिद्धान्तयति । मैवमिति । सामाधिकारादिति भाष्ये सामशब्दित्वाप्राप्तस्य प्रकृतत्वादिति हेतुर्वैवसित स च हिशब्दार्थः ॥ ३१७ ॥

उपसर्ग उदित्येव स चार्त्यन्तक्रियाश्रितः ॥

संयोज्य क्रिययाऽतस्तं व्याचष्टे श्रुतिरञ्जसा ॥ ३१८ ॥

वपमुद्गीथशब्दस्य प्राणे वृत्तिर्न तावद्दृष्ट्या तस्य तस्मिन्नुद्ग्रहयोगादृष्टेर्नोपि योगादप्यववृत्तेरप्रतीतिरित्याशङ्क्य योगपक्षं स्वीकर्तुमुद्गीथशब्दावयवमप्युक्तमाह । उपसर्ग

इति । तस्योत्कृष्टक्रियावाचित्वमाह । स चेति । उच्छब्दस्य तद्वानित्वे फलितमाह । संयोज्येति । यस्मादयं क्रियावाची तस्मात्तमुपसर्गवाच्यया क्रियाया वाचकत्वेन योजयित्वा क्रियाशक्तिमन्तं प्राणमुच्छब्देन श्रुतिः साक्षादाहेत्यर्थः ॥ ३१८ ॥

उत्तब्धं विधृतं यस्मात्प्राणेन जगदित्तरम् ॥

उत्प्राणोऽतः प्रसिद्धस्तु गुणादुद्गीय उच्यते ॥ ३१९ ॥

कथं तस्य क्रियावाचिनोऽपि प्राणे वृत्तिरत आह । उत्तब्धमिति । जगतो धारयि-
त्रपेशां सूचयति । इत्तरमिति । गत्वरं नाशशीलमित्यर्थः । प्रसिद्धेरुद्गीयो भक्तिरित्यु-
क्तम् । तथाच रुद्रेयैर्गात्रावल्यात्कथमुद्गीयशब्दस्य योगात्प्राणविषयतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रसिद्धस्त्विति । उद्गीयशब्दित्प्राणनिर्वर्त्यतयोपचाराद्भेदेऽस्तत्त्वसंभवे तत्रापि न शक्तिः
कल्पनागौरवादित्यर्थः ॥ ३१९ ॥

अनया गीयते यस्माद्गीया वाक्तेन भण्यते ॥

उच्च गीया च तद्योगादुद्गीय इति शन्यते ॥ ३२० ॥

प्राणस्योच्छब्दत्वेऽपि गीयशब्दत्वाभावात्कथमुद्गीयतेत्याशङ्क्य गीयशब्दार्थमाह ।
अनयेति । तथाऽपि कथं प्राणस्योद्गीयत्वं तदाह । उच्चेति । उच्च गीया चेत्युद्गीयः
प्राण उच्छब्दस्यार्थस्योत्तमकत्वस्य गीयाशब्दार्थस्य च वाचस्तस्मिन्नुपसर्गनत्वेन संब-
न्धादित्यर्थः ॥ ३२० ॥

उद्गाता नैमिषीयानामयास्योपासनादभूत् ॥

अयास्यनामा सोऽगायद्वाचा प्राणप्रधानया ॥ ३२१ ॥

उद्गीयदेवता प्राणो न वागादिरित्युक्तार्थवाक्यार्थं तद्व्यापित्यावि तस्य तात्पर्यमाह ।
उद्गातेति । पूर्वपां नैमिषारण्यवासिनां विश्वसृजामृषीणा सन्ने बहुयजनमानके कर्मण्यु-
द्गाता योऽभूत्स चायास्यप्राणस्याऽऽत्मत्वेनोपासनात्तद्रूपस्वन्नमा संवृत्तः स बाहुपसर्जनं
प्राणमुद्गीयदेवतात्वेनोपेत्य प्राणोपसर्जनभूतया वाचोद्गात्रं कर्म कृतवांस्तस्मादौद्गात्रस्य
प्राणो देवतेत्येषोऽर्थो विचार्य निर्धार्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः ॥ ३२१ ॥

बृहस्पत्यादिभिर्धर्मैरुपास्यानमनो भवेत् ॥

भावनोत्कर्षतोऽतोऽयं विचारस्तं प्रतीप्यते ॥ ३२२ ॥

या काऽपि देवतोद्गात्रस्यास्तु किं विचारपूर्वेण तन्निर्धारणेनेत्याशङ्क्याऽऽह । बृह-
स्पत्यादिभिरिति । यद्योक्तगुणकं प्राणमुपास्योपास्यतिशयकृततदात्मत्वसाक्षात्कारात्स
भवतीति यतः शास्त्रार्थोऽतस्त्वमुपास्यं प्राणं प्रति विचारः क्रियते शास्त्रार्थवाक्यार्थमि-
त्यर्थः ॥ ३२२ ॥

हृदयेनाभिसंबन्धादेवताऽत्र प्रजापतिः ॥

उद्गीयदेवतेहास्तु सविता वा मनःश्रितः ॥ ३२३ ॥

विचारस्तर्हि किंमूलः स्यादित्याशङ्क्य तन्मूलां विप्रतिपत्तिमाह । हृदयेनेति । अत्रौद्गात्रे प्रजापतिर्देवताऽस्तु तस्य चन्द्रात्मनो मनोद्वारा हृदयेन संवन्धाच्चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशदिति श्रुतेरौद्गात्रस्य चोक्तत्वं न उद्गायेति मनःसंवन्धोऽतः प्रजापतिर्देवतेत्येकः पक्षः । पक्षान्तरमाह । उद्गीयेति । मनस्तदधिष्ठितं चक्षुस्तदाश्रयः सविता “आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽसिणीं प्राविशत्” इति श्रुतेरस्ति औद्गात्रस्य तत्र संवन्धत्वं न उद्गायेत्युक्तेऽस्मादिह यज्ञे सवित्वौद्गीषदेवतेत्यर्थः । यद्वा यथाश्रुतोऽर्थो ब्रह्मादित्ययोर्वृद्धिसंवन्धात्तत्राधिदेवतात्वाद्विद्यो यो नः प्रचोदयादिति न श्रुतेरुद्गानस्य च हृदयसंवन्धादहृदयस्य तदनुपपत्तेरिति मनश्चितश्चन्द्रमाश्चन्द्रमा मनसो जात इति श्रुतेरिति कस्यान्तरम् । यद्वा सवितुर्मनःसंवन्धस्याप्राधिकारे वक्ष्यमाणत्वादेकस्यैव पक्षस्योपन्यासः ॥ ३२३ ॥

वागीश्वरत्वादिन्द्रो वा यदि वा वर्णदेवता ॥

पदवाक्यस्वरस्थाननादादिविषयाऽपि वा ॥ ३२४ ॥

विप्रतिपत्त्यन्तरमाह । वागीश्वरत्वादिति । बलस्येन्द्रो देवता वाक्च तन्निर्वर्त्या तेनेन्द्रस्य बलद्वारा पाद्वनियन्तृत्यादुद्गानस्य च वागात्मत्वात्तत्रेन्द्रो देवतेत्यर्थः । वर्णसंवन्धादुद्गानस्य तदभिमानिनी वा देवतोद्गीषदेवतेत्याह । यदि वेति । पदायभिमानिनी देवता तपोद्गानस्य पदादिसंवन्धादिति विप्रतिपत्त्यन्तराण्याह । पदेति । उदात्तादिः स्वरः स्थानं कण्ठादि नादो ध्वनिः । आदिपदेन सूक्तप्रकरणकाण्डादिग्रहः प्रपद्यश्च तेन गृहीतः ॥ ३२४ ॥

एवं विप्रतिपत्तेषु नानावादिषु निश्चितः ॥

प्राणप्रधानया वाचा हायास्योऽगायदित्यतः ॥

ब्रह्मदत्तश्चकारोर्चः शपथं वादिनः प्रति ॥ ३२५ ॥

विप्रतिपत्तीरुपसंहृत्य तन्निमित्ते विचारे निर्णयप्रकारमाह । एवमिति । ब्रह्मदत्तो नाम कश्चिदपि र्षिस्मिन्कर्मण्युद्गाताऽऽसीत्तत्राऽऽगतेषु दिव्यस्य प्रतिनिवृक्षया वा बहुषु वादिषु दर्शितरीत्या विरुद्धं प्रतिपत्तेषु सत्सु प्राणोपसर्जनया वाचा पूर्वपां सत्रिणामुद्गाता कुतश्चानौद्गात्रमिति यतः स निश्चितवानतो वादिनो विप्रतिपत्तान्प्रति पूर्वोद्गातारमाप्तत्वेनाऽऽद्याय समायामेव शपथं चकार शपथत्रितयया च वायुपसर्जनं प्राणो देवतोद्गानस्येति समर्पितनानित्यर्थः । पूर्वोद्गातुराप्तत्वप्रसिद्ध्यर्थो हि शब्दः । उच्येरिति शपथस्य स्पष्टतोच्यते ॥ ३२५ ॥

यदितोऽनप्रधानाया वाचो धन्येन केनचित् ॥

देवान्तरेण सोऽगायदयास्यः प्राणविग्रहः ॥ ३२६ ॥

शपथक्रियामेव दर्शयति । यदिनि । मृदुपेतप्राणप्रधानवाग्देवतातोऽन्येन सविना-

दिना देवतान्तरेण प्राणोपास्या तत्क्रतुन्यायात्तद्वृतः पूर्वोद्गातोदगायधेत्तदा वागुपसर्जनः प्राण उद्गीथदेवतेति मिथ्यावादिनो मे गूर्धानमयं सोमो विपातयत्वित्यर्थः । स्वाम्युपगम-
द्वन्ताद्योतको हिशब्दः ॥ ३२६ ॥

सर्वप्रमाणभूतोऽभूदुद्गाता सत्रिणां पुरा ॥

विसंवादस्त्वभूत्तेषामुद्दिश्योद्गीथदेवताम् ॥ ३२७ ॥

ननु किमित्याम्य. साक्षी क्रियते कम्यच्चिदन्यस्यैवात्र साक्षीकारणं किं न स्यादत आह । सर्वेति । पूर्वस्मिन्काले ये सत्रिणो नैमिषीया विश्वसृजस्तेषां सत्रे योऽभूदुद्गाता स विद्वदग्रणी सर्वेषामासत्वादत्र साक्षी कृत इत्यर्थः । तथाऽपि कथं ब्रह्मदत्तस्य शप-
थप्रसक्तिरित्याशङ्क्योक्तं प्रसङ्गं स्मारयति । विसंवादस्त्विति । ब्रह्मदत्तोद्गातृके यज्ञे समागतानामृषीणामुद्गीथदेवतानिश्चयाभावात्तामुद्दिश्योक्तरीत्या विप्रतिपत्तिरासीत्तत्राऽऽ-
प्तप्रामाण्यं मत्स्या ब्रह्मदत्त. शपथद्वारेष्टदेवता निरधारयदित्यर्थः ॥ ३२७ ॥

उद्गाता नैमिषीयाणां मदभ्युपगताद्यदि ॥

प्राणवाग्द्वयतोऽन्येन देवेनासौ प्रयत्नवान् ॥ ३२८ ॥

उदगायत्तदा सोमो भक्ष्यमाणः क्षिरो मम ॥

मिथ्याभिवादिनः साक्षाद्विपातयतु सत्वरः ॥ ३२९ ॥

यदितोऽनप्रधानाया वाचो हीत्यग्रेक्तमनूय यदितोऽयास्य इत्यादिश्रुत्यक्षराणि योज-
यति । उद्गातेति । पूर्वोद्गातुरपरीक्षकत्वं वारयति । प्रयत्नवानिति । साक्षादिति प्रत्यक्षं
यथा भाता तथेति यावत् । मिथ्याभिवादिन सापराधस्य ते कालान्तरे मूर्धा पति-
ष्यति तत्क्रथमस्माकं यथायथं मच्छता प्रत्यक्षयोग्यमित्याशङ्क्याऽऽह । सत्वर इति
॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥

ध्रुतिः समर्थयामास वाचेति शपथक्रियाम् ॥

शपथस्यापि मानत्वमस्मादेव तु कारणीत् ॥ ३३० ॥

आर्यायिकार्थम्यैव वाचेत्यादिनोक्तेः पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह । ध्रुतिरिति ।
वागुपसर्जन प्राणो देवतोद्गीथस्येत्यत्र या शपथक्रिया कृता तां वाचेत्यादिध्रुतिरर्थवाद-
त्वाद्व्युत्पाय समर्थितवती स्वमुखेनेति न पौनरुक्त्यमित्यर्थः । ननु शपथस्य स्वयमेव
मानत्वाच्च ध्रुतेरपेक्षा नहि मानं मानान्तरमपेक्षते तत्राऽऽह । शपथस्येति । तस्य हि
स्मृत्याचारयोरन्यतरस्य वेदमूलत्वादेव मानत्वं स्थितं हि “धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दम-
नपेक्षं स्यात्” [जै० सू० १ । ३ । १] इत्यत्र “अपि वा कर्तुं सामान्यात्प्रमाणमनुमानं
स्यात्” [जै० सू० १ । ३ । २] इति सिद्धान्ते स्मृतानां तन्मूलकत्वेन मानत्व स्थितं च
“अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात्” [जै० सू० १ । ३ । १५] इत्यत्र “अपि
वा सर्वधर्मः स्वाचक्ष्यायत्वाद्धिधानस्य” [जै० सू० १ । ३ । १६] इति सिद्धान्ते

शिष्टाचारस्यापि तन्मूलत्वेन प्रामाण्यमतो युक्ता शपथस्यापि द्वयोरन्यतरस्य स्वार्थसम-
र्थनार्थं श्रुत्यपेक्षेत्यर्थः ॥ ३३० ॥

वाचः प्राणस्य च यत् उद्गीथे व्यापृतिः स्फुटा ॥

प्राधान्येन तदन्येषां न तथा लक्ष्यते सदा ॥ ३३१ ॥

वागुपसर्जनः प्राणो देवतेत्येतत् केवलं शपथसाध्यं यौक्तिकं चेत्याह । वाच इति ।
अतो वागुपसर्जनः प्राणो देवतोद्धान्त्येति शेषः । सदेत्यस्य व्यापृतिरित्यनेन संबन्धः ।
मनु रसममनसोरपि स्फुटा तत्र व्यापृतिरिति चेन्नेत्याह । प्राधान्येनेति । वागादेरन्येषां
रसनादीनां वागाद्युपसर्जनत्वेन व्यापारेऽपि न वागादिवदुद्धान्ते स्वप्रधानत्वेन व्यापृति-
रालक्ष्यते तस्माद्युक्तं वागुपसर्जनप्राणस्यैवोद्गीथदेवतात्वमित्यर्थः ॥ ३३१ ॥

आकृत्यर्थाभिसंबन्धादभिधानस्य न श्रुतेः ॥

ब्रह्मदत्ताभिसंबन्धादनित्यत्वं प्रसज्यते ॥ ३३२ ॥

मनु ब्रह्मदत्तादेः शरीरित्येनास्मदादिवदनित्यत्वात्तद्विषयवेदवाक्यस्य लौकिकवाक्य-
वदनित्यतया सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यादौत्पत्तिकमुन्नविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽकृत्यधि-
करणन्यायेनाऽऽह । आकृतीति । “आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात्” [जै० सू० १ । ३ ।
३३] इत्यत्र इयेनादिशब्दानामाकृतिवाचित्वं समर्थितम् । यदाहुः इयेनिति निर्वीतेति
नयनमाकृतौ संभवति यदाकृत्यर्थं इयेनशब्द इत्यर्थः । उक्तं च तत्र टीकायां पारि-
शेष्याच्छेदेनमिव नितमाग्नित्थल नयनेन भावयेदिति वाक्यार्थः । ततश्च यथा कयाचि-
च्छेदेनन्यवत्या सहशस्याश्वेत्तेनुमशात्नत्वात्सर्वव्यक्तिसादृश्यासंभवादतीतानागतव्यक्ति-
सादृश्यानुपपत्तेश्च इयेनाकृतिसादृश्यसंपत्तिसम्भवादाकृतिः शब्दार्थ इति निश्चीयत इति
तथेहापि ब्रह्मदत्तादिषदस्याऽऽकृतिवाचित्वाद्वाक्चित्वाच्चकृतमनित्यत्वं । वेदस्येति
कथमीत्यत्तिकमूयविरोध इत्यर्थः ॥ ३३२ ॥

उद्गीथदेवतामेवं परीक्षयाथापुना श्रुतिः ॥

स्यादिधर्माभिसंबन्धं प्रचक्राम प्रभाषितुम् ॥ ३३३ ॥

व्याख्याताख्यायिकार्थमनूय तस्य हेतुम्येत्यादिवाक्यप्रथमात्पर्यमाह । उद्गीथेति ।
औद्गात्रस्य कर्मणो वागुपसर्जनः प्राणो देवता तस्याः स्वसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमु-
त्तरं कण्डिकात्रयमित्यर्थः ॥ ३३३ ॥

यानमानमिदं ज्ञानं स्वादेः माम्यत्समीरितम् ॥

यश्चमाधुक्तिदृष्ट्याऽस्य देकवाक्यत्वहेतुतः ॥ ३३४ ॥

अयाम्यादिगुणज्ञानवदिदमपि स्यादिज्ञानं यानमानमित्याद्याङ्गा निरसितुं विभजने ।
यानमानमिति । भ्यमुवर्णप्रतिष्ठागुणोक्तेः पूर्वं यदयाम्यादिगुणकप्राणोपामनमुक्तं तद्य-

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् ।

४१७

जमानगामिफलकमुद्गातुर्यनमानेन क्रीतत्वादतो वचनाभावे याजमानमेवोत्सर्गतो यथोक्तं ज्ञानमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । पञ्चमेति । पञ्चमाध्यायादौ ब्राह्मणे केन यनमानो मृत्योरासिमितिमुच्यत इत्याद्युक्तयानमानज्ञानेनास्य ज्ञानस्य ते ह याचमूचुरित्यादिवत्तत्रापि वान्वै यज्ञस्य होतृत्यादिना वागादिश्रुतेरेकवाक्यत्वदृष्टेः पाश्चमिकज्ञानवत्तार्तीय-मपीदं याजमानमेवेत्यर्थः । पञ्चमोक्तज्ञानस्य याजमानत्वे समप्रतिपत्त्यर्थो हिशब्दः ॥ ३३४ ॥

स्वसुवर्णप्रतिष्ठाधीरुद्गातुरिति गम्यते ॥

ऋत्विह्नाभाभिसंबन्धान्न त्वसौ यजमानगा ॥ ३३५ ॥

तर्हि स्वादिज्ञानमपि पाश्चमिकयाजमानज्ञानैकवाक्यत्वात्तथैवेत्याशङ्क्याऽऽह । स्वसु-वर्णेति । तत्र हेतुमाह । ऋत्विगिति । तस्मादात्विज्यं करिष्यमिति गुणत्रयस्वीद्वाज-कर्मसंबन्धदृष्टेरित्यर्थः । ऋत्विष्मातमपि यथा पूर्वोक्तं ज्ञानं याजमानं तथेदमपीत्याश-ङ्क्याऽऽह । न त्विति । स्वादिधीर्न यजमानगामिफला मानाभावादित्यर्थः ॥ ३३५ ॥

एष एवंविदुद्गातेत्यमुतो लिङ्गतो भवेत् ॥

उद्गातुरपि विज्ञानं दृष्टार्थत्वाच्च कारणात् ॥ ३३६ ॥

उद्गातुरपि परकर्मणि प्रविष्टस्य स्वादिज्ञानित्वे नास्ति मानमित्याशङ्क्याऽऽह । एष-इति । तस्य सदापि ज्ञानमफलमित्याशङ्क्याऽऽह । दृष्टार्थत्वादिति । परकर्मस्थस्यापि फलवज्ज्ञानं वचनादेष्टव्यम् । स्वादिज्ञानवतश्च तत्फले धनाविलम्बेऽध्यक्षे तन्निरासायो-गादित्यर्थः ॥ ३३६ ॥

कर्त्राश्रितं स्वं विज्ञेयं माधुर्यादीह सामनि ॥

यतस्तद्धनवत्तस्मात्स्वरार्थं यत्नमाचरेत् ॥ ३३७ ॥

विज्ञानं विभज्य साम्नः स्वमित्यस्यार्थमाह । कर्त्रिति । उद्गातृकण्ठनिष्ठमाधुर्य-मिह प्राणे सामशब्दिते स्वं भूषणं ज्ञेयमिति योजना । माधुर्यादीत्यादिशब्दो व्यक्तमे-वाभिप्रायः । तस्मादात्विज्यमित्यादेर्यमाह । यत इति । तत्साम सौस्वयोपेतं धनवद्वृ-पितमृद्धिमद्यतो लक्ष्यतेऽतो बाहुनिष्ठस्वरार्थं दन्तधावनादि कार्यमित्यर्थः ॥ ३३७ ॥

धनवन्तं यथा यत्नादिदृष्टन्तीह संघशः ॥

तथा यत्नात्समीक्षन्ते स्वरसंपत्समन्वितम् ॥ ३३८ ॥

अथो यस्येत्यादि दृष्टान्तत्वेन व्याचष्टे । धनवन्तमिति । यत्नस्तत्परत्वम् । इहशब्दो व्यवहारदशाविषयः । तस्मादित्यादि दार्ष्टान्तिकं व्याकरोति । तथेति । अधोशब्दो गगार्थः । तस्माच्छब्दस्तथार्थः ॥ ३३८ ॥

वाग्वचित्तेन संगन्धमुक्त्वाऽन्यन्तर्यनात्मना ॥

संवन्धं वृत्तकामेयं प्रचक्रामोत्तरा श्रुतिः ॥ ३३९ ॥

तस्य हेतुस्य साम्नो य सुवर्णमित्यादि वृत्तानुवादपूर्वकं तात्पर्येण वक्ष्याति । वाक्षेति ।
अथशब्दोऽप्यर्थस्तृतीयासवन्यो ॥ ३३९ ॥

वाद्योऽस्य धर्मः सौस्वर्यं सौवर्ण्यं त्वान्तरं धनम् ॥

तदन्तरतमोऽनस्य प्रतिष्ठागुण उच्यते ॥ ३४० ॥

किं तद्वाद्यं धनं तदाह । वाद्योऽस्येति । किं तर्हि तदान्तरं तदाह । सौस्वर्यमिति ।
कण्ठनिष्ठं माधुर्यं बाह्यं धनं लाक्षणिकं वर्णज्ञानपूर्वकं तदुच्चारणमान्तरं सौस्वर्यस्य
अनिगतं वाद्वाद्यस्य सौवर्ण्यस्य वर्णम्यत्वादान्तरत्वमिति भेदः । प्रतिष्ठागुणस्य ताभ्यां
विशेषमाह । तदन्तरतम इति । ताभ्यामन्तररक्तं प्राणम्य प्रतिष्ठागुणं स चोच्यतेऽनस्ये
त्यादिनेत्यर्थः ॥ ३४० ॥

जिह्वास्त्रीयवादीनि शृष्ट्वा स्थानानि वागिह ॥

गानप्रतिष्ठारेतुत्वादीति हेतुवचस्तथा ॥ ३४१ ॥

तस्य व वागेवेत्यत्र वागित्यस्यार्थमाह । जिह्वेति । तेषां वर्णस्यानन्तप्रतिषेधार्थो
हिशब्दः । आदिपदानुर शिरःपण्डदन्तोष्ठनासिकातालानि गृह्यन्ते । इहेति प्रकृतवा-
क्यमिति । तेषामादाने हेतुमाह । गानेति । उक्तहेतुसमर्थनार्थवाचि हीत्यादिवाक्यमि-
त्याह । हीतीति । वाक्यप्रोक्तस्थानानां प्राणप्रतिष्ठारेतुत्वानुसारेण गीतिभावमापाद्य-
मानस्य तस्योक्तस्थानप्रतिष्ठारूपहेतूक्तिवाचीत्यादिवाक्यमतोऽस्य वाक्प्रतिष्ठारे-
त्यर्थः ॥ ३४१ ॥

अन्नमतिष्ठमागानमेकं आहृविपश्चितः ॥

अनिषेधाद्वयोरैका प्रतिष्ठेद्वानसीयताम् ॥ ३४२ ॥

अत्र इत्याद्येरीगमनोक्तैर्यथाह । अक्षेति । वा तर्हि प्राणिषाऽस्य युक्ता न हि
प्रतिष्ठाद्वयमेकस्येति तत्राऽऽह । अनिषेधादिति । इहेति प्राणोक्तिः ॥ ३४२ ॥

अन्नस्य परिणामेऽन्नं स्थितं गीतित्वमेति हि ॥

अन्नमतिष्ठा देहोऽन्नः श्रुत्येह मविषाद्यते ॥ ३४३ ॥

ननु गीतायन्नं प्राणम्यन्नं प्राणिषा न हि तत्प्रतिष्ठं तद्वद्व्यते तत्राऽऽह । अन्नस्येति ।
अन्नमतिष्ठमित्यादिश्रुतप्रमणालङ्घनकारो देहस्तत्र स्थितः प्राणो गीतित्वं यतो गच्छ-
त्यतः स प्राणप्रतिष्ठोच्यते पश्यान्तरोक्तिश्रुत्येत्यर्थः ॥ ३४३ ॥

उपासनं विकल्पेन वागन्नाख्यमतिष्ठुषोः ॥

वाक्प्रतिष्ठमुपासीत यदि वाऽन्नमतिष्ठितम् ॥ ३४४ ॥

प्रतिष्ठोक्तिफलमाह । उपासनमिति । विकल्पमेव विशदयति । वागिति ॥ ३४४ ॥

यदर्थमतिथयेन महिमाऽनस्य कीर्तितः ॥

अभ्यारोहजपः सोऽयं प्राप्तवसर उच्यते ॥ ३४५ ॥

अथातः पवमानानामित्यादिवाक्यस्य प्रसङ्गं करोति । यदर्थमिति । यस्य प्राणोपासनस्य शेषिणः शेषत्वेन जपविध्यर्थमनेकमुणतत्कलोक्तिद्वारा प्राणस्य ध्यानाख्यो महिमोक्तः सोऽभ्यारोहनामा तच्छेषो जपोऽनन्तरग्रन्थेनोच्यत इत्यर्थः । तत्राप्यशब्दमादाय व्याकरोति । अथेति ॥ ३४६ ॥

यथोक्तज्ञानवत्तायामिदं कर्म विधिस्तस्यते ॥

कात्स्न्येन तस्य चोक्तत्वादतस्तदभिधीयते ॥ ३४६ ॥

अतःशब्दार्थमाह । यथोक्तेति ॥ ३४६ ॥

एवं विद्वत्प्रयोज्यत्वादत एव न सूत्रितम् ॥

नित्यकर्मैव सूत्रेषु तेन विद्वत्प्रयोज्यता ॥ ३४७ ॥

ननु मन्त्रप्रपञ्च न कर्मत्वं तत्सूत्रयद्विबोधायनादिभिरस्यासूत्रितत्वात्तत्राऽऽह । एवमिति । पूर्वोक्तप्रकारेण प्राणविज्ञानवता जपकर्मणोऽनुष्ठेयत्वमेवातःशब्देन परामृश्यते । जपकर्मणोऽपि नित्यत्वमाशङ्क्याऽऽह । तेनेति । येन विद्वत्प्रयोज्यता तेन तन्मानित्येति यावत् ॥ ३४७ ॥

उद्गीथलिङ्गसंयोगाद्गानमात्रेऽस्य शक्तिवः ॥

नियमोऽस्यैवकारेण पवमानेषु कथ्यते ॥ ३४८ ॥

पवमानानामेवेत्यस्यार्थमाह । उद्गीथेति । उद्गीथेनात्ययानं त्वं न उद्गीथेति च प्रकारणादुद्गीथेन जपकर्मणः संबन्धलिङ्गादस्य गानमात्रकाले प्रसक्ते पवमानकाले नियमोऽवधिष्यत इत्यर्थः ॥ ३४८ ॥

ततोऽपि कालसंकोचं स वा इत्यादिनाऽबद्धत् ॥

प्रस्तोता मस्तुयाद्यत्र तद्वतानि जपेदिति ॥ ३४९ ॥

स वै स्वस्वित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । ततोऽपीति । कालसंकोचमेव स्फोरयति । प्रस्तोतेति ॥ ३४९ ॥

एतानीति च निर्देशाद्यजुषीत्यवगम्यते ॥

श्रुतावेव च दृष्ट्वात्स्वरः श्रावयथो जपे ॥ ३५० ॥

यनुर्मन्त्राणामनियतपादाश्रयत्वादसतो मा सद्गमयेत्यस्मैको वा द्वौ वा मन्त्रावित्याशङ्क्याऽऽह । एतानीति चेति । एतेषां यानुषमन्त्रत्वे मात्रेण स्वरेण वैभाषिकग्रन्थो-

केन भाव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । श्रुताविति । शातपथोत्पन्नत्वात्तदीयो लक्षणग्रन्थोक्त-
स्वरो मन्त्राणां प्रयोक्तव्यो न मात्रो विवक्षितत्वादुच्यैः सामेत्यादौ स्वरविक्षायां तृती-
यादर्शनादिह त्वेतानीति द्वितीयानिर्देशाच्च मात्रस्वरो विवक्षितः । न च 'गुणमुख्यव्य-
तिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः' [नै० सू० ३ । ३ । ९] इति न्यायेन शातपथा-
नामपि मन्त्राणां तदीयस्वरभावो विनियोगस्यापि तत्रैव दृष्टत्वेन वैषम्याद्गुणमुख्यव्यति-
क्रमाधिकरणे त्वन्यत्रोत्पत्तिरन्यत्र विनियोग इत्युत्पत्तिविनियोगेन बाध्यते विनियोग-
स्यानुष्ठापकत्वेन प्रधानत्वादुत्पत्तेस्तच्छेषत्वात् । यथाऽऽहुः—

“गुणे स्वरूपतो धर्मः प्रधानद्वारतोऽपरः ।

यत्र स्यात्तत्र विज्ञेयं गुणधर्मस्य बाधनम्” इति ॥

उक्तं च—‘प्रधानविधिनिबन्धनो गुणो गुणविधिनिबन्धनं गुणं बाधते’ इति । तस्मा-
द्भाषणोत्पत्ता मन्त्रास्तत्रैव विनियुज्यमानास्तदीयस्वरभानो न मात्रस्वरभान इति
भावः ॥ ३९० ॥

जपकर्माभिधा चेयमभ्यारोह इतीष्यते ॥

यौगिकी चाभिधा ज्ञेया क्रियायोगस्य संभवात् ॥ ३९१ ॥

अभ्यारोहमुपक्रम्य जपकर्म विधीयमानं प्रक्रमानुगुणमित्याशङ्क्याऽऽह । जपेति ।
अभ्यारोहशब्दस्य न तत्र रुढिर्वृद्धप्रयोगाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । यौगिकी
चेति ॥ ३९१ ॥

हित्वाऽध्यात्मपरिच्छेदं दैवं बीजमतः परम् ॥

अभ्यारोहत्यनेनातो ह्यभ्यारोहो जपः स्मृतः ॥ ३९२ ॥

क्रियायां जपकर्मणि योगस्य संभवमेव साधयति । हित्वेति । दैवरूपासौ हेतु-
माह । बीजमिति । अतोऽध्यात्मपरिच्छेदादिति यावत् । अतःशब्दो योगसंभवपरा-
मर्शो । प्रक्रमानुगुण्यं जपकर्मणो चोत्तयितुं हिशब्दः । ततो न साकेतिकीयमभिधेति
शेषः ॥ ३९२ ॥

तिरोहितार्थरूपत्वान्मन्त्राणां न नृधीगतिः ॥

मन्त्रार्थं स्वयमेवातो न्याचष्टे श्रुतिरञ्जसा ॥ ३९३ ॥

स गदाहेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । तिरोहितेति ॥ ३९३ ॥

पूर्वं पदार्थान्व्याख्याय पश्चाद्वाक्यार्थमवधीत् ॥

फलं पश्चाद्यथोक्तस्येत्येष व्याख्याक्रमः श्रुतेः ॥ ३९४ ॥

माहाणे दृष्टां पुनर्लक्षिकं श्रुत्याह । पूर्वमिति । फलं तात्पर्यं यथाश्रुतं वा । इममेव
हि श्रोतं क्रममनतिव्रजमन्तो व्याचक्षते ॥ ३९४ ॥

यत्स्यात्स्वाभाविकं ज्ञानं यच्च कर्म स्वभावजम् ॥

तदधःपातहेतुत्वान्मन्त्रेऽसदिति भण्यते ॥ ३५५ ॥

अतो मा सद्रमयेत्यादिमन्त्रस्यासच्छब्दार्थमाह । यत्स्यादिति ॥ ३५५ ॥

सदेवभावहेतुत्वाच्छास्त्रीये ज्ञानकर्मणी ॥

सत्पदेनाभिधीयते मन्त्रेऽस्मिन्माग्यथोदिते ॥ ३५६ ॥

तस्मिन्नेव मन्त्रे सच्छब्दार्थमाह । सदिति । कर्मकाण्डोक्तमग्निहोत्रादि कर्म ज्ञानमुपा वा
इत्यादिनोक्तं ते शास्त्रदृष्टे सतो देवत्वस्य हेतुत्वादत्र सच्छब्दिते इत्यर्थः ॥ ३५६ ॥

असमृत्युस्तयोर्ज्ञेयः पूर्वयोर्मृत्युहेतुतः ॥

अमृतं मृत्युप्रातिस्वाच्छास्त्रीये ज्ञानकर्मणी ॥ ३५७ ॥

मृत्युर्वा असदित्यस्यार्थमाह । असदिति । तयो शास्त्रीयाशास्त्रीययोर्मध्ये ये
तावदशास्त्रीये ज्ञानकर्मणी तयो पूर्वाक्तयोर्मृत्युहेतुत्वादसच्छब्दिताशास्त्रीयकर्मादि
मृत्युरित्यर्थः । सदमृतमित्यस्यार्थमाह । अमृतमिति । ताम्या हि मर्त्यत्वं हित्वा देव-
त्वद्वारा पुमान्मुच्यतेऽतो युक्ता तयोरमृततेत्यर्थः ॥ ३५७ ॥

आसुरज्ञानकर्मभ्यां मां व्युत्थाप्याथ तज्जितेः ॥

गमयाऽऽशु ततो देवे शास्त्रीये ज्ञानकर्मणी ॥ ३५८ ॥

मृत्योर्माऽमृत गमयेतिवाक्यार्थोक्तेरर्थमाह । आसुरेति । अपेत्यवधारणे देव-
त्वप्रातिषन्धकस्याभाविककर्मादिध्वस्तरेवेत्यर्थः । ततःशब्द पञ्चम्या संबध्यते ॥ ३५८ ॥

मन्त्रार्थं यत्रमाहाथ ह्यमृतं मामिति श्रुतिः ॥

द्वितीयमन्त्रानूक्तिः स्यात्तमसो मेत्पुदीरणम् ॥ ३५९ ॥

अमृत मेत्यादितात्पर्योक्तेस्तात्पर्यमाह । मन्त्रार्थ इति । अपशब्दः पदार्थाद्युक्त्या-
नन्तर्यार्थः । दर्शितनीत्या प्रथममन्त्रार्थः प्रसिद्ध इति प्रकटयितुं हिशब्दः । उक्तम-
न्त्रस्य पुनरुक्तिरनर्थकेत्याशङ्क्याऽऽह । द्वितीयेति । अनुवादस्य व्याख्यानार्थत्वात्
वैवर्ध्यमिति भावः ॥ ३५९ ॥

आपेक्षितत्वान्मृत्युः स्याच्छास्त्रीये ज्ञानकर्मणी ॥

स्वार्थं फलमपेक्ष्यते परार्थत्वात्तमो मते ॥ ३६० ॥

मृत्युर्वै तम इत्यत्र मृत्युशब्दार्थमाह । आपेक्षितत्वादिति । सातिशयविनाशिक-
त्वादिति यावत् । तयोक्तमस्त्वमाह । स्वार्थमिति । स्वस्य शास्त्रीयकर्मादे शेषि-
कलमपेक्ष्य शेषरक्षास्त्वतन्त्रप्रकाशत्वाभावात्तमस्त्वमित्यर्थः ॥ ३६० ॥

साधनात्तमसो मां त्वं ज्योतिः साध्यं नयामृतम् ॥

फलाप्त्यैव तमोर्ध्वसादमृतं मेत्यतोऽवदत् ॥ ३६१ ॥

४२२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

मृत्योर्माऽमृतं ममयेतिवाक्यार्थव्याख्या विन्यते । साधनादिति । अमृतं मेल्यादि-
तात्पर्योक्तेरर्थमाह । फलेति । देवताभावेन तद्धेतुज्ञानादिव्यसत्फलरूपमेव मा स्थाप-
येति तात्पर्यमाहेत्यर्थः । अतः शब्दस्य तमोष्वसादित्यनेन सन्न्य ॥ ३६१ ॥

पूर्वयोर्मन्त्रयोर्माऽर्थो विस्तरेणोदितः पुनः ॥

मन्त्रेण स तृतीयेन संक्षेपेणाभिधीयते ॥ ३६२ ॥

तृतीयमन्त्रस्य पूर्व्याया पुनरुक्तिं परिहरति । पूर्वयोरिति । अत एव हि सप्तहवि-
वरणरूप ग्रन्थमारचयन्ति शास्त्रकृता ॥ ३६२ ॥

प्रसङ्गमुच्यते मन्त्रे पूर्वयोरिव वीक्ष्य हि ॥

तिरोहितार्थतामाह नानेत्यादिवचः श्रुतिः ॥ ३६३ ॥

नानेत्यादिवाक्यमभिप्रायमाह । प्रसङ्गमिति । पूर्वयोर्मन्त्रयोस्तिरोहितार्थता दृष्ट्वा
यथा व्याख्या कृता तथाऽत्रापि सत्प्रसङ्गमाशङ्क्य श्रुतिर्नात्रेति वाक्यमाहेत्यर्थः । मन्त्र-
विवरणप्रकरणस्पष्टार्थत्वं भाषकमिति वक्तुं हीत्युक्तम् । अत एव व्याख्यातारः स्पष्टा-
र्थता कस्यचिद्व्याख्यायस्य वदन्ति ॥ ३६३ ॥

यथामार्थितयागाय वाजमानं फलं परम् ॥

त्रिष्वेव पवमानेषु यथा नागादिभिः पुरा ॥ ३६४ ॥

अथेत्याद्यवतारयन्वृत्तं कीर्तयति । यथेति । यथा पुरा नागादिभिर्वनमानमार्थितम-
नतिवन्म्य तदर्थं त्रिषु स्तोत्रेष्वगानं कृत्वाऽवशिष्टेषु स्वार्थमार्गितं तथोद्गाताऽपी-
त्यर्थः ॥ ३६४ ॥

अयं यानीतराणीति उद्गाताऽन्नाद्यमात्मने ॥

आगायेद्वचनात्कर्तुः कामयोगोऽपि गम्यते ॥ ३६५ ॥

अयं यानीत्यादि व्याचष्टे । अयेति । पवमानेषु यानमानफलमगानादनन्तरं यानीत-
राणि स्तोत्राणि तेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेदिति वाक्यात्कर्तुरपि यजमानवत्फलयोगो गम्य-
तेऽतो यानमानं पवमानेषूपूद्गानमार्थित्यमन्यतेत्यर्थः । आगानस्य द्वैविध्यप्रतिषेधार्थो
हिशब्दः ॥ ३६५ ॥

कस्मादात्मन आगायेदिति हेतुरिहोच्यते ॥

यस्मात्स एष एवंविदुद्गाताऽतोऽन एव सः ॥ ३६६ ॥

प्रणीतमन्त्रसाध्यगुणश्रुतिस्त्वोत्रमर्याधेति न्यायेन पाठव्यममनादित्य कर्तुं कामसयोगे
पचनानुमाहकं न्यायं दर्शयितुं स एष इत्यादिवाक्यमाकाङ्क्षाद्वाहोत्यापयति । कस्मा-
दिति । परकर्मत्वस्य स्वार्थमगानममुक्तमिति शङ्कार्थः । उद्गातुरात्मार्थमगानं सप्त-
पत्नीत्यत्र हेतुपरमुत्तरं वाक्यमित्याह । हेतुरिति । तद्व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ ३६६ ॥

अतोऽलमात्मने कामानागतं स्वाभिने तथा ॥

यस्मादीश्वर उद्गाता कामावाप्तावतः शुभम् ॥ ३६७ ॥

तस्मात्तेषु वरं कामं यजमानो यथारुचि ॥

नवसूद्रीयमानेषु तं वृणीताविचारयन् ॥ ३६८ ॥

विद्यासामर्थ्यादेवंविदः प्राणत्वेऽपि कथं स्वार्थमागानमित्याशङ्क्याऽऽत्मने वेत्यादेर-
र्थमाह । अत इति । प्राणात्मत्वादिति यावत् । तस्माद् तु तेवित्यादेरर्थमाह ।
यस्मादिति । तेषु नवस्थिति संबन्धः । अतोऽस्मादुद्गातुरित्यर्थः । शुभमित्यनिन्दित-
त्वेन वरस्य परलोकप्राप्त्यता कथ्यते । उद्गातुः स्वपरायफलप्राप्तौ शक्तेरुक्तत्वात्ततो वर-
प्रार्थनायां न विचारावसरोऽस्तीत्याह । अविचारयन्निति ॥ ३६७ ॥ ३६८ ॥

प्रयोगानुगमे चैतद्दर्शनं येन चोद्यते ॥ ३६९ ॥

तस्मात्स्यादेवतावाप्तिर्ज्ञानकर्मसमुच्चयात् ॥

तस्मान्न काचिदाशङ्का कर्मिणं प्रति विद्यते ॥ ३७० ॥

एवं तावदित्याद्यनुवादमाप्यतात्पर्यमाह । प्रयोगेति । ज्योतिष्टोमानुष्ठानानुसारिप्र-
करणान्मसुद्रीयमादाय प्राणदर्शनविधानात्तस्य जपकर्मणश्च समुच्चयत्वादात्स्यापत्तिरु-
क्त्यर्थः । कर्मणो ज्ञानसहकारिणः सत्त्वे फलितमाह । तस्मादिति । आशङ्का देव-
ताप्ताविति शेषः ॥ ३६९ ॥ ३७० ॥

कर्महीनेऽपि विदुषि स्यान्न वेत्यतिशङ्क्यते ॥

तदाशङ्कापनुत्तर्यं तद्धेतुदिति हि श्रुतिः ॥ ३७१ ॥

समुच्चयान्फलात्तरसंदेहवज्ज्ञानादपि तदाप्तौ सदेहो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । कर्मेति ।
विद्याफलमतिक्रम्य शङ्का क्रियत इति यावत् । दृष्टं हि बीजादेः सहकारिहीनस्याकिं-
चित्करत्त्वमिति भावः । उत्तरत्वेनोत्तर वाक्यमादत्ते । तदाशङ्केति ॥ ३७१ ॥

इहैव देवभूतत्वादाशङ्का किंनिबन्धना ॥

जपकर्मानवोधाभ्यां लोकप्राप्तौ हि शङ्क्यते ॥

ज्ञानादेव भवेन्निति तद्धेतुदिति हि श्रुतिः ॥ ३७२ ॥

विशेषितमाशङ्कापनोदनप्रकारं हिशब्दयोक्तिं प्रकटयति । इहैवेति । जीवदवस्था
सप्तम्यर्थः । किंशब्दस्य प्रथमार्थतां मन्वानः शङ्कते । जपेति । अभ्यारोहाख्यनपरूपं
कर्म प्राणोपास्त्रिच ताभ्यां समुच्चिताभ्यां लोकाप्तावुक्तायां कर्महीनेऽपि विदुषि केवलज्ञा-
नादेव लोकाप्तिः स्यान्न वेति शङ्क्यते समुच्चयस्य फलहेतुत्वात्केवलज्ञानवति पुंसि तद-
भावादित्यर्थः । शङ्काकारणं निरासितुं श्रुतिमुत्थापयति । तद्धेतुः ॥ ३७२ ॥

जीवतो देवभूतस्य भावनोपचयात्कृतः ॥

देवावाप्तौ भवेच्छङ्का मनुष्यस्य तदाप्तिवत् ॥ ३७३ ॥

हिशब्दमुचितं परिहारं स्फोरयति । जीवत इति । मनुष्यस्य देवतासौ शङ्का युक्ता न तथा देवस्य तदासौ नहि मनुष्यस्य मनुष्यासि शङ्क्यते तथा देवस्यापि तदासिर्न शङ्काहोऽऽप्तत्वादित्यर्थः ॥ ३७३ ॥

कर्मिणोऽपि हि देवाप्तिर्हानादेव न कर्मणः ॥

समुच्चयास्तु तत्प्राप्तावागमादेव निश्चितः ॥ ३७४ ॥

शङ्काभागेवैव विभजते । कर्मिणोऽपीति । कर्मवतोऽपि विदुषो न कर्ममात्राज्ञानमात्राद्वा देवासि कितु समुच्चयात्तया च वेवल्लक्षणमिति शङ्का दुर्बारेत्यर्थः । श्रुतिमेवाऽऽश्रित्य विधान्तरेण परिहरति । तत्प्राप्ताविति । नहि समुच्चयादेवैव निश्चायकमागमातिरिक्तमस्ति तथा तत्प्राप्ताव्यात्वेवलादपि तत्प्राप्तिरेष्टमेत्यर्थः ॥ ३७४ ॥

तद्वैतत्प्राणविज्ञानं यथाव्याख्यातव्यमस्ति ॥

भवेन्नोवनिदेवेह कर्ममून्यमपि ध्रुवम् ॥ ३७५ ॥

उक्तेऽर्थे ध्रुवक्षराणि योनयति । तद्वैतदिति । तदेतच्छब्दार्थं विशेषणाम्यामुच्येते । इहेति कर्ममून्येऽपि विदुषीति यावत् । एवकारार्थमाह । ध्रुवमिति ॥ ३७५ ॥

न ह वैवालोचयतायै नुरस्याऽऽशाऽपीह विद्यते ॥

इहैव लोकभूतत्वादमाप्तेऽर्थे हि शङ्क्यते ॥ ३७६ ॥

न हैवेत्यादेरर्थमाह । न हेति । विदुषः पुरुषस्य प्रामाणिकव्यवहारे फलराहित्याय मनोरयोऽपि भासीत्यर्थः । विद्वानपि सहकार्यभावादफलत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । इहैवेति । भावनवशाज्जीवदवस्थायामेव देवतावेऽपि शङ्का किं न म्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अमाप्त इति ॥ ३७६ ॥

इहैवाऽऽसुरभावस्य प्राणोऽस्मीत्यभिमानतः ॥

मध्यस्त्वत्वात्कृतः शङ्का तन्मूलसंभवाद्भवेत् ॥ ३७७ ॥

मन्त्रपरिच्छिन्नदेवताभावो वर्तमाने देहे न प्राप्तुं पार्यते परिच्छेदाभिमानप्रतिबन्धनात्तदाऽऽह । इहेति । शङ्कामून्यासुरः परिच्छेदाभिमानसाम्यासंभवादिति यावत् ॥ ३७७ ॥

इदमत्र विचिन्त्यं स्याज्ज्ञानवर्मसमुच्चयात् ॥

देवभावः किमुद्गातुर्यजमानस्य वाऽयं किम् ॥ ३७८ ॥

वर्मसमुच्चिताद्गुणान्तेवलाच्च देवातिरुक्ता तत्रोभयत्र कस्मिन्मेवस्यायुक्तमिति मन्वा कस्मिन् निश्चेतुं विचारयति । इदमिति । तदाऽऽसुरौ समुच्चयकस्मिन् विचार दर्श-

यति । ज्ञानेति । समुवर्णादिज्ञानादुद्गातृगामिफलोपगमादद्यास्यादिगुणरुप्राणज्ञाना-
द्याजमानफलाङ्गीकारादात्मने यजमानाय वेत्यादिश्रुतेश्च समुचितत्वाप्राणव्यानात्कस्य
फलमिति चिन्ताऽवतरतीत्यर्थः । विचारान्तरं सूचयति । अथेति । केवलोपास्तेरुद्गातुर्वा
यजमानस्य वाऽन्यस्य वा कस्यचिदेवभाव इत्येतदाह । किमिति ॥ ३७८ ॥

न समुच्य उद्गातुः कर्माभावादिहेष्यते ॥

परकर्मप्रवेशात्स्यादुद्गाता न स्वकर्मणि ॥ ३७९ ॥

उद्गातुः समुचयादेवभावपक्षं दूषयति । नेत्यादिना । इहेत्युद्गीथप्रकरणस्य फल-
त्वस्य शक्तिः । ननु कर्मणि प्रविष्टस्य कथं कर्माभाव उपास्तेश्चासौ कर्ता तद्युक्तमुद्गातुः
समुचयात्फलमिति तत्र किं तस्योपास्तिस्त्वदीयेन कर्मणा समुच्यते यजमानेन वा
नाऽऽद्य इत्याह । परेति ॥ ३७९ ॥

क्रियायोगाच्च तन्नाम्नो ज्ञानाभ्यासोऽपि दुर्लभः ॥

साक्षात्कृतिश्च संतत्या संततिश्च न विद्यते ॥ ३८० ॥

उद्गातुर्ज्ञानमुपेत्य कर्माभावमुक्त्वा ज्ञानमपि तस्य नास्तीत्याह । क्रियेति । उद्गानक्रि-
यायोगादुद्गातुसंज्ञास्यार्थजन्य स्वकीयक्रियानुपपत्तेस्तत्काले कर्तव्यज्ञानाभ्यासासिद्धेस्तदधी-
नदेवतासाक्षात्कारो न स्यादित्यर्थः । ननु विनाऽपि ज्ञानाभ्यासेन यथाशास्त्रमुद्गानामुद्गा-
नादेवतासाक्षात्कारो भविष्यति नेत्याह । साक्षात्कृतिरिति । कर्मानुष्ठानाद्वस्तुसाक्षा-
त्कारस्यादृष्टत्वादभ्यासाभ्याम्यस्यमानसासाक्षात्कारस्य क्वचिदृष्टत्वादित्यर्थः । अस्तु तर्हि
ज्ञानसंतत्या देवतासाक्षात्कृतिर्भवमुद्गातु स्वीयकर्माभावात्तत्काले कर्तव्यज्ञानसंतत्यनुप-
पत्तेरुक्तत्वादित्याह । संततिश्चेति ॥ ३८० ॥

न च धीजन्ममात्रेण परमात्मप्रबोधवत् ॥

संभाव्यो देवभावोऽस्य देवो भूत्वेति च ध्रुतेः ॥ ३८१ ॥

ननु ज्ञानमात्रादेव ब्रह्मभाववद्देवभावोऽपि स्यात्किमभ्यासैनेत्याशङ्क्योक्त स्मारयति ।
न चेति । ज्ञानमात्रादभ्यास विना न देवभावो मानाभावादित्युक्त्वा मानविरोधाच्च तथे-
त्याह । देव इति ॥ ३८१ ॥

उद्गातुर्विदुषो नापि परकीयेन कर्मणा ॥

समुच्यप्रसिद्धिः स्यात्तयोर्भिन्नाथयत्वतः ॥ ३८२ ॥

उद्गातुर्ज्ञानभावाभावयोः स्वीयकर्माभावाच्च तेन समुच्यस्तज्ज्ञानस्येत्युक्तम् । अथ
द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह । उद्गातुरिति । यद्यपि विद्वानुद्गाता तथाऽपि तस्य यजमानगा-
मिना कर्मणा न स्वकीयविद्याया समुच्य सिध्यति कर्मणो यजमानत्वाद्विद्यायाश्चेन्न-
तृप्तत्वाद्विनाधारयोस्तयो समुच्यस्य दुर्बलत्वादित्यर्थः ॥ ३८२ ॥

जीवतो देवभूतस्य भावनोपचयात्कुतः ॥

देवावाप्तौ भवेच्छङ्का मनुष्यस्य तदाप्तिवत् ॥ ३७३ ॥

हिशब्दमूचित परिहार स्फोरयति । जीवत इति । मनुष्यस्य देवतासौ शङ्का युक्ता न तथा देवस्य तदाप्तौ नहि मनुष्यस्य मनुष्यासि शङ्कयते तथा देवस्यापि तदाप्तिर्न शङ्काहोऽऽसत्वादित्यर्थः ॥ ३७३ ॥

कर्मिणोऽपि हि देवाप्तिर्ज्ञानादेव न कर्मणः ॥

समुच्चयाच्च तत्प्राप्तावागमादेव निश्चितिः ॥ ३७४ ॥

शङ्काभागमेव विमज्जेत । कर्मिणोऽपीति । कर्मवतोऽपि विदुषो न कर्ममात्राज्ञा-
नमात्राद्वा देवाप्तिं कितु समुच्चयात्तया न वेत्तुज्ञानवति शङ्का दुर्बरेत्यर्थः । श्रुतिर्न
वाऽऽश्रित्य विषयान्तरेण परिहरति । तत्प्राप्ताविति । नहि समुच्चयादेवत्वे निश्चायक
मागमातिरिक्तमस्ति तथा तत्प्राप्ताव्यास्केवलमपि तत्प्राप्तिरेष्टव्येत्यर्थः ॥ ३७४ ॥

तद्वैतप्राणविज्ञान यथाख्याख्यातरूपकम् ॥

भवेद्धोवजिदेवेह कर्मशून्यमपि ध्रुवम् ॥ ३७५ ॥

उक्तेऽर्थे श्रुत्यक्षराणि योजयति । तद्वैतमिति । तदेतच्छब्दार्थो विशेषणाभ्यामु-
च्यते । इहेति कर्मशून्येऽपि विदुषीति यावत् । एवकारार्थमाह । ध्रुवमिति ॥ ३७५ ॥

न हैवालोकयतायै नृगस्याऽऽशाऽपीह विद्यते ॥

इहैव लोकभूतत्वादप्राप्तेऽर्थे हि शङ्कयते ॥ ३७६ ॥

न हैवत्यादेरर्थमाह । न हेति । विदुषः पुरुषस्य प्रामाणिक्यवहारे कलराहित्याय
मनोरथोऽपि नास्तीत्यर्थः । विद्वानपि सहकार्यभावादफल स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । इहै-
वेति । भावनावशाज्जीवदवस्थायामेव देवभावेऽपि शङ्का किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
अप्राप्त इति ॥ ३७६ ॥

इहैवाऽऽसुरभावस्य प्राणोऽस्मीत्यभिधानतः ॥

प्रथस्तत्वात्कुतः शङ्का तन्मूलासमवाज्जेत ॥ ३७७ ॥

नन्वपरिच्छिन्नदेवताभावो वर्तमाने देहे न प्राप्तुं पार्यते परिच्छेदाभिधानप्रतिबन्धा-
त्तत्राऽऽह । इहेति । शङ्कामूलमासुर परिच्छेदाभिधानस्तस्यासमवादिति
यावत् ॥ ३७७ ॥

इदमत्र विचिन्त्य स्याज्ज्ञानवर्मसमुच्चयात् ॥

देवभावः निपुद्गतुर्यजमानस्य वाऽयं किम् ॥ ३७८ ॥

यर्मसमुच्चितापुत्राप्तनात्केवलाच्च देवाप्तिरुक्ता तत्रोभयत्र फलिस्त्वमेव स्याद्युक्तमिति
मत्वा फलिन निश्चेत्तु विचारयति । इदमिति । तत्राऽऽसौ समुच्चयफलनि विचार दर्श-

यति । ज्ञानेति । स्वमुच्यर्णादिज्ञानादुद्गातृगामिफलोपगमादयास्यादिगुणकप्राणज्ञाना-
द्याजमानफलाद्रीकारादात्मने यजमानाय वेत्यादिश्रुतेष्व समुचितप्राणध्यानात्कस्य
फलमिति चिन्ताऽयतरतीत्यर्थः । विचारान्तरं सूचयति । अथेति । केवलोपासोरुद्गातुर्वा
यजमानस्य वाऽन्यस्य वा कस्यचिदेवमाय इत्येतदाह । किमिति ॥ ३७८ ॥

न समुच्य उद्गातुः कर्माभावादिहेष्यते ॥

परकर्मप्रवेशात्स्यादुद्गाता न स्वकर्मणि ॥ ३७९ ॥

उद्गातुः समुच्ययादेवमायपक्षं दूषयति । नेत्यादिना । इहेत्युद्गीथप्रकरणस्य फल-
त्वस्य शोक्तिः । ननु कर्मणि प्रविष्टस्य कथं कर्माभाव उपास्येत्प्राप्ते वर्ता तद्युक्तमुद्गातुः
समुच्ययात्फलमिति तत्र किं तस्योपास्तिस्रदीयेन कर्मणा समुचीयते याजमानेन वा
नाऽऽद्य इत्याह । परेति ॥ ३७९ ॥

क्रियायोगाच्च तन्नाम्नो ज्ञानाभ्यासोऽपि कुर्न्धः ॥

साक्षात्कृतिश्च संतत्या संततिश्च न विद्यते ॥ ३८० ॥

उद्गातुर्ज्ञानमुपेत्य कर्माभावमुक्त्वा ज्ञानमपि तस्य नास्तीत्याह । क्रियेति । उद्गानक्रि-
यायोगादुद्गातृसंज्ञस्यार्थेन स्वकीयक्रियानुपपत्तेस्तत्काले कर्तव्यज्ञानाभ्यासासिद्धेस्तदधी-
नदेयतासाक्षात्कारो न स्यादित्यर्थः । ननु विनाऽपि ज्ञानाभ्यासेन यथाशास्त्रमुद्गानानुष्ठा-
नादेयतासाक्षात्कारो भविष्यति नेत्याह । साक्षात्कृतिरिति । कर्मानुष्ठानाद्वस्तुसाक्षा-
त्कारस्यादृष्टत्वादभ्यासाद्याभ्यस्यमानसासाक्षात्कारस्य कश्चिदृष्टत्वादित्यर्थः । अस्तु तर्हि
ज्ञानसतत्या देवतासाक्षात्कृतिर्भवमुद्गातुः स्वीयकर्माभावात्तत्काले कर्तव्यज्ञानसतत्यनुप-
पत्तेरुक्तत्वादित्याह । संततिश्चेति ॥ ३८० ॥

न च धीजन्ममात्रेण परमात्मबोधवत् ॥

संभाव्यो देवभावोऽस्य देवो भूत्वेति च ध्रुतेः ॥ ३८१ ॥

ननु ज्ञानमात्रादेव ब्रह्मभानदेवभावोऽपि स्यात्किमभ्यासेनेत्याशङ्क्योक्तं स्मारयति ।
न चेति । ज्ञानमात्रादभ्यासं विना न देवभावो मानाभावादित्युक्त्वा मानविरोधाच्च तथे-
त्याह । देव इति ॥ ३८१ ॥

उद्गातुर्विदुषो नापि परकीयेन कर्मणा ॥

समुच्यमसिद्धिः स्यात्तयोर्भिन्नाश्रयत्वतः ॥ ३८२ ॥

उद्गातुर्ज्ञानभावाभावयो स्वीयकर्माभावाज् तेन समुच्यस्तज्ज्ञानस्येत्युक्तम् । अथ
द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह । उद्गातुरिति । यद्यपि विद्वानुद्गाता तथाऽपि तस्य यजमानगा-
मिना कर्मणा न स्वकीयविद्याया समुच्य सिध्यति कर्मणो याजमानत्वाद्विद्यायाधोद्गा-
तृमत्त्वादिज्ञावारयोस्तयो समुच्यस्य दुर्बलत्वादित्यर्थः ॥ ३८२ ॥

यजमानस्य कर्मास्ति ज्ञानं तद्भातृसंश्रयम् ॥

समुच्चयोऽतस्तस्यापि भिन्नाभिष्टानतो न च ॥ ३८३ ॥

समुच्चयाद्भातृदेवाप्तिरिति पक्षं निरस्य यजमानस्य ततस्तद्भाषपक्षं निरस्यति । यजमानस्येति । यजमानस्यापि ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो देवभावप्राप्तिहेतुरनुष्ठेयो नास्तीत्यत्रात शब्दपरामृष्टं पूर्वाधोपदिष्टं हेतुमेव स्पष्टयति । भिन्नेति ॥ ३८३ ॥

यतं तद्याजमानं स्याज्ज्ञानं यत्प्रागुदीरितम् ॥

स्वयमेव कृतार्थत्वात्काऽपेक्षाऽस्यत्विजं प्रति ॥ ३८४ ॥

उभयोः समुच्चयादेवभावे पूर्ववादिना निरस्ते सिद्धान्ती यजमानस्य ततस्तद्भाषं साधयति । मतमिति । यत्पूर्वं प्राणोपासनमुक्तं तद्याजमानमिष्टमुद्भातृयजमानेन क्रीतत्वात्कर्म च यजमानस्योभयतममृतं समुच्चयाद्देवत्वं तस्य युक्तमित्यर्थः । असमुच्चयवादी शङ्कते । स्वयमिति । कर्मवज्ज्ञानमपि याजमानं चेत्तर्हि तस्योभयत्र स्वयमेव शक्तेरुद्भातारं प्रति नोपेक्षा स्यादृश्यते च तद्वेषस्तं तस्मादौद्भात्रमेवोपासनमिति न समुच्चयादेवत्वं यजमानस्येत्यर्थः ॥ ३८४ ॥

कर्मण्युद्भात्रपेक्षावद्ज्ञानेऽपीति मतं यदि ॥

उद्भातुरपि तत्तुल्यं नोद्भाततं क्रियां यतः ॥ ३८५ ॥

सिद्धान्ती समुच्चयं साधयति । कर्मणीति । यदि कर्मणि याजमाने निष्पत्त्यर्थमुद्भात्रपेक्षेति मतं तर्हि तद्वदेव ज्ञानेऽपि याजमाने जन्मार्थभितरापेक्षा तथा च समुच्चयायजमानस्य देवत्वमित्यर्थः । संप्रत्युद्भातुरपि समुच्चयाद्देवत्वं साधयति । उद्भातुरिति । यपोद्भातारं विना ज्योतिष्टोमादिक्रिया न सिध्यति तथा तां विना नोद्भाताऽपि सिध्येत्क्रियास्तबस्य तद्भावावतो यजमानवदुद्भातुरपि कर्म कल्प्यं ज्ञानं तु तुल्यं क्रीतत्वेऽप्युद्भातुस्तदाधयत्वात्तस्मात्तस्यापि समुच्चयाद्देवत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ३८५ ॥

याजमानं यथा कर्म ह्यश्रित्य कलवज्जवेत् ॥

अत्रायागानमुद्भातुस्त्वज्ज्ञानं तद्वदाश्रितम् ॥ ३८६ ॥

यत्तु भिन्नाभिष्टानत्वाच्च समुच्चयो ज्ञानकर्मणोरिति तथाऽऽह । याजमानमिति । यथा यजमानस्यामिकं कर्माऽऽश्रित्य तेन समुचितं सद्भातुरजायागानं फलं साधयति तथा तदीयज्ञानमाश्रित्य तेन समुचितमितरत्कर्म फलं साधयति यजमानकर्माश्रितं तेन समुचितमितरज्ञानमपि स्वफलं साधयेदतो भिन्नाधिकरणयोरपि ज्ञानकर्मणोः समुच्चयादुभयोर्देवभावः सम्भवतीत्यर्थः । उद्भातृयजमानतन्बन्धवत्तदीयज्ञानकर्मणोरपि संबन्धोपपत्त्यर्थो हिशब्दः ॥ ३८६ ॥

समुच्चयाच्चेदुभयोरुद्भातृयजमानयोः ॥

देवभायः किमर्थं तद्वैतदिति हि श्रुतिः ॥ ३८७ ॥

द्वयोः समुच्चयाद्देवासिं सिद्धान्तिना समर्थितां पूर्ववाचनुवदति । समुच्चयादिति । केवलज्ञानाद्देवासिरुद्रातृयनमानयोर्वाऽन्यस्य वा नाऽऽद्यस्तयोः समुच्चयाधिकारित्वाभेतरस्तस्याप्रस्तुतत्वादिति मत्वाऽऽह । किमर्थेति ॥ ३८७ ॥

सर्वाश्रमाणां तर्हीदं सामान्येनाभिधीयते ॥

तद्धेतुदिति सिद्धत्वादुद्रातृयनमानयोः ॥ ३८८ ॥

कर्मशून्यानां सर्वेषां त्रैवर्णिकानां केवलज्ञानाद्देवासिरित्युत्तरमाह । सर्वेति । प्रकृतवाक्यप्रामाण्यात्केवलज्ञानात्फलमिदं चेत्तर्हि तेन सर्वाधिकृतानां कर्मणामविशेषेणैवं ज्ञानं फलवदुच्यत इत्यर्थः । प्रकृतयोरेव द्वयोरिव ज्ञानं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । सिद्धत्वादिति । तयोः समुच्चयाधिकारित्वस्य स्थितत्वाच्च केवलज्ञानेऽधिकारितेत्यर्थः ॥ ३८८ ॥

देवभावेन विज्ञानं संस्करोत्येव तद्विषयम् ॥

परार्थमपि सत्कस्मादनपेक्षं न सिद्धये ॥ ३८९ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

केवलज्ञानस्य देवत्वासिद्धेतुत्वमयुक्तं समुचितस्यैव तदुद्देशेरित्याशङ्क्य कैमुतिकं न्यायमाह । देवेति । उद्गीपज्ञानमुद्रातृकर्तृकं यजमानस्यामिकमपि कर्तारं देवभावेन योजयति किमुतानपेक्षं कर्तृस्यामिकमेव सदुपासनं कर्तुर्देवभावमापादयतीत्यतो ज्ञानं केवलमपि कस्मान्न तद्भावलाभाय भवेदित्युपपन्नं केवलस्यापि ज्ञानस्य देवासिफलत्वमित्यर्थः ॥ ३८९ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां तृतीयमुद्गीपब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

ज्ञानकर्मफलं चैतत्कर्मकाण्डप्रचोदितम् ॥

आत्मैवेत्यादिशास्त्रेण सृष्ट्यादौ कर्तृतोच्यते ॥ १ ॥

पूर्वोत्तरयोर्ब्राह्मणयोः संबन्धं वक्तुं वृत्तमनुवदति । ज्ञानेति । ज्ञानस्य समुचितस्य केवलस्य च फलमेतत्सृष्ट्यादिरूपं ज्ञानकर्मविषये पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे प्रकाशितमित्यर्थः । इदानीमात्मैवेदमित्यादेरापाततत्वात्पर्यमाह । आत्मेति । समुच्चयादिफलभूतस्य प्रजापतेर्जगत्सृष्ट्यादौ स्वातन्त्र्यमात्मैवेत्यादिना तद्वेदमित्यतः प्राक्तनग्रन्थेनोच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

जगदुत्पत्तिसंहारस्यत्यादौ जगदात्मनः ॥

क्रियाधीफलभूतस्य स्वातन्त्र्यमुपवर्ण्यते ॥ २ ॥

स्यात्तज्ज्योषवर्णनफलं यत्कुमुत्तरार्धमनुद्ववति । जगदिति । आदिपदेन नियमनादि-
ग्रहः । उपपन्थ्यते प्रकृतेन शास्त्रेणेति शेषः ॥ २ ॥

स्तुत्याऽनया च वेदोक्तक्रियाज्ञानस्तुतिर्भवेत् ॥

कृता विवक्षितं त्वत्र सर्वमप्येतदीरितम् ॥ ३ ॥

वैदिकं साधनं ज्ञेयं ज्ञानकर्मात्मकं पुरा ॥

महानर्थफलायैव न मोक्षायेति निश्चितिः ॥ ४ ॥

प्रजापते स्यात्तज्ज्योषक्तिफलमाह । स्तुत्येति । फलातिशयो हेत्वतिशयापेक्षोऽन्य-
थाऽऽस्मिकत्वापातादतो ज्ञानवर्षफलभूतमूत्रविभूतिरुच्यमाना हेत्वोक्तयोर्महत्त्वं द्योत-
यतीत्यर्थः । आपातिकं तात्पर्यमुक्त्वा परमतात्पर्यमाह । विवक्षितं त्विति ।
यत्पूर्वसंदर्भे कर्मकाण्डे वा ज्ञानं वर्म चेति साधनं वेदप्रमाणकमुक्तं तत्सर्वमपि गर्भवा-
सादिसंसारार्थमेव न मोक्षार्थमिति निश्चितिरिति यत्तदत्राऽऽत्यैवेत्यादौ विवक्षितं ज्ञेय-
मिति योजना । संसारादधिकानर्थोभावविवक्षया महत्त्वविशेषणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

वैदिकं साधनं सर्वमविद्योत्थत्वकारणात् ॥

तीव्रानर्थफलायेति ब्रह्मविद्याधिकारतः ॥

विवक्षितोऽर्थो यत्रैन तद्वैराग्यविधित्तया ॥ ५ ॥

ननु ज्ञानकर्मजोर्न संसारफलस्य नहि वैदिकं ध्यानं कर्म वाऽनर्थफलं ब्रह्मज्ञानेऽपि
तत्प्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह । वैदिकमिति । वेदोक्तमपि सर्वं ज्ञानकर्मात्मकं साधनं
कर्ताऽहमित्यादिमिथ्याज्ञाननत्वात्फलभोगस्य च देशयपेक्षत्वादनर्थार्थमिति तात्पर्य-
णात्रेष्टोऽर्थस्तस्य ब्रह्मविद्याप्रकरणत्वात्प्राधान्येनोपास्त्यादेरत्राविवक्षितत्वाद्ब्रह्मविद्याया-
स्त्वविद्योत्थत्वेऽपि परमपुरुषार्थहेतुत्वं श्रुत्यादिसिद्धमितरस्य तदाभासहेतुतेत्यर्थः । संसा-
रस्य सर्वानर्थापेक्षया दुश्चिकित्सित्वविवक्षया तीव्रत्वविशेषणम् । वैदिकोपास्त्यादेरनर्थफ-
लत्वोक्तिः परमपुरुषार्थहेतुब्रह्मविद्याप्रकरणे विफलेत्याशङ्क्याऽऽह । तद्वैराग्येति । तस्मा-
दनुगन्तेति श्रुतेरनर्थरूपात्कर्मादिफलात्संसाधनाद्विद्याधिकृतस्य वैराग्यविधानेच्छया
विद्याप्रकरणे तदनर्थफलत्वोक्तिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

यतोऽविरक्तः संसारान्नाऽऽत्मज्ञानाय कल्पते ॥

तदेतदश्रमतत्त्वं हि पदनीयमितीरणात् ॥ ६ ॥

विद्याप्रकरणे निवेद्य नियमता किं वैराग्योनस्येत्याशङ्क्याऽऽह । यत इति । अवि-
रक्त इति च्छेदः । अतो वैराग्यमधिकारिनिशेषणं वाच्यमिति शेषः । कर्मज्ञानफलाद्वै-
राग्ये ब्रह्मज्ञानफलादपि स्यादविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । तदेतदिति । आत्मनोऽन्य-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ४२९

प्रापुरुषार्थे पदनीयत्वयोग्यत्वामावो हिशब्दार्थः । आगमविरोधादनुमानानुदयान्न ब्रह्म-
धीफले वैराम्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

पुत्रादिभ्यस्तथा श्रेयानिति वक्ष्यति सादरम् ॥ ७ ॥

वेदोक्तं निखिलं पुंसः सच्चशुद्धिफलं स्मृतम् ॥

कर्म ध्यानादिकं यवाच्छ्रेयोर्धिभिरनुष्ठितम् ॥ ८ ॥

आत्मतत्त्वस्यापुरुषार्थस्य कथं पदनीयत्वमत आह । पुत्रादिभ्य इति । तथेत्या-
मतस्त्वस्य पदनीयत्वानुसारेणेति यावत् । तथाच तस्य परमानन्दतया परमपुरुषार्थ-
त्वात्कुतो ब्रह्मधीफले वैराम्यमित्यर्थः । ज्ञानकर्मणोरपि ब्रह्मधीवश्वानर्थफलत्वमन्यथा
कर्मकाण्डस्यानर्थनिष्ठत्वेनाप्रामाण्यापातादित्याशङ्क्य प्रनाख्या तस्य मोक्षार्थत्वान्मै-
वमित्याह । वेदेति । आदिशब्देन तद्वासना गृह्यते । यत्नः शास्त्रानुसारित्वम् ।
श्रेयोर्धिभिर्विना फलविशेषामिलापं श्रेयोमात्रमिच्छद्भिरिति यावत् । अनुष्ठितमीश्वरार्थ-
ण्युच्येति शेषः । स्मृतं श्रुतं येत्यर्थः । येन केनचन यजेतेत्यादिभिः श्रूयते । यस्यैते
चत्वारिंशत्संस्कारा इत्यादि च स्मर्यन्ते । सत्त्वमन्तःकरणं तस्य शुद्धिस्तदीयरागादिवि-
गमः ॥ ७ ॥ ८ ॥

सम्यक्संशुद्धिपणः संसारं वेत्ति तत्त्वतः ॥

दृष्टसंसारतत्त्वञ्च वैराम्यं संसृतेर्ब्रजेत् ॥ ९ ॥

किमर्था मुमुक्षोर्बुद्धिशुद्धिस्तत्राऽऽह । सम्यगिति । पुनः समिति विशेषणं शुद्धेर-
तिद्वन्द्वसिद्ध्यर्थम् । शुद्धिविवेकहेतुस्तस्य च वैराम्यं फलमित्याह । दृष्टेति ॥ ९ ॥

आविरिधाद्विरक्तो हि संसारान्निवृत्तस्तिति ॥

न चोक्तज्ञानकर्मभ्यः सा निवृत्तिः प्रसिध्यति ॥ १० ॥

तत्फलं शमादिद्वारा मुमुक्षुतेत्याह । आविरिथादिति । आ चावोचेरिति शेषः ।
कर्मादिनैव संसारध्वस्तोर्विद्यावैयर्थ्यात्सर्वमेतदफलमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । “नान्यः
पन्थाः” “नास्त्यकृतः कृतेन” इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ १० ॥

बाह्यनःकायकर्मभ्यस्तत्साध्यकद्रुतत्वतः ॥

व्युत्पायानर्थनिःसारसाधनान्यनुमार्गति ॥ ११ ॥

किं तर्हि मुक्तिसाधनमित्याशङ्क्य संन्यासपूर्वकश्रवणादिजन्यं सम्यग्ज्ञानमित्याह ।
यागिति । त्रिविधकर्मफलस्यानित्यत्वादितदोपवत्त्वेनासारत्वात्तेभ्यो व्युत्पायानर्थे संसारे
निःसारे ध्वस्तिहेतुसम्यग्ज्ञानार्थं कर्माणि संन्यस्योक्तोऽधिकारी श्रवणादीनि पुनः पुन-
रावर्तयत्वतः सम्यग्ज्ञानानुकिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

नित्यान्यपि च कर्माणि तत्संस्कारफलाश्रयात् ॥

परित्यजति सर्वाणि कृत्स्नसंसारदोषदृक् ॥ १२ ॥

काम्यनिषिद्धवर्जनेऽपि कुतो मुमुक्षोर्नित्यादित्यागो हेत्वभावादित्याशङ्क्याऽऽह । नित्यान्यपीति । नित्याद्यनुष्ठानकृतसंस्काररूपफलावष्टम्भात्संसारदोषदर्शिनो नित्यादित्यागसिद्धिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

संसारबहिर्जं दुःखं संभावयति ना परम् ॥

भूयो दुःखं किमन्यत्स्याभिल्यानुष्ठानहानितः ॥ १३ ॥

अकुर्वन्निहितं कर्मत्यादिस्मृतेर्नित्यादित्यागे प्रत्यवायात्तत्त्यागायोग इत्याशङ्क्याऽऽह । संसारेति । शुद्धधीर्विरक्तोऽधिकारी नेत्युच्यते । ॥ च नित्यादिकृतवेहादिग्रहप्रयुक्तं दुःखमात्यन्तिकं कुम्भीपाकसमं मन्यते । तथाच नित्याद्यकरणात्पुनरुक्तादुःखादन्यदधिकं दुःखं न किञ्चिद्भवत्यतस्तत्करणाकरणयोर्दुःखस्य तुल्यत्वादितिलुङ्गोत्पत्तादिसम्भवीतिद्वये श्रवणादि चिकीर्षुरक्तोऽधिकारी काम्यादिवन्नित्याद्यपि त्यजति । स्मृतिरविरक्तामुमुक्षुविष्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

मुक्तेर्विभ्यत इत्यादि तथाच श्रुतिशासनम् ॥

तन्मूला चे स्मृतिः साक्षाद्वेदो नित्यादिका स्फुट्य ॥ १४ ॥

विरक्तस्य कर्मत्यागे श्रुतिस्मृती प्रमाण्यति । मुक्तेरिति । प्रामाण्याय तन्मूलेत्युक्तम् । प्रत्यक्षवद्व्याप्यार्थबोधित्वेन प्रामाण्यमाह । साक्षादिति । असंदिग्धबोधित्वेनापि तदाह । स्फुटोति ॥ १४ ॥

अविज्ञातं परं तत्त्वं जनिमत्स्कारणं श्रुतौ ॥

आन्त्यात्कार्यात्तदेव स्यात्सर्वकार्यविशेषणम् ॥ १५ ॥

वैदिकस्य कर्मोदे संसारफलत्वात्ततो विरक्तोऽधिकारी वक्ष्यमाणविद्यायामित्यश्रमेधाधिकारे दर्शितमेवावाप्तारलयानन्तरभाविषर्गोपवेशद्वारा दर्शयितुमन्याकृतवाक्यात्प्राप्तं वाक्यमित्यात्मेत्येत्यादेर्विवक्षितमर्थमुक्त्वाऽवान्तरलयानन्तरं ग्रन्थपतेः सकाशादुच्यमानाऽपि सृष्टिर्ब्रह्मकर्तृकैवेति वस्तुमज्ञातं ब्रह्मेव सर्वमन्तराणमित्याह । अविज्ञातमिति । श्रुतौ यज्जनिमतो जगतः कारणं ह्युतं तदज्ञानशबलं परमेव तत्त्वमिति योजना । यद्यपि परिशुद्धं ब्रह्म जगतो मूलकारणं तथाऽपि तत्राज्ञानं द्वारी भवति । अन्यथा कूटस्थासद्वाद्द्वयस्य तदयोगादिति भावः । परस्य मूलकारणत्वेऽपि सूत्राद्यवान्तरकारणमित्याशङ्क्याऽऽह । आन्त्यादिति । अन्त्यं कार्यं पृथिवी तत्पर्यन्तं सर्वस्य कार्यस्य न्यावर्तकं कारणं सूत्राद्यात्मना परमेव ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १५ ॥

तेन तेनाऽऽत्मकार्येण स्वात्माभासतमोवधिः ॥

विशिष्टः ससृजे विष्णुस्तेजोवन्मादि मायया ॥ १६ ॥

कथं निर्विकारस्य परस्य कारणतेत्याशङ्क्याविज्ञातमिति सूचितं विशदयति । तेनेति । स्वात्मनश्चिद्धातोराभासो यत्र तेन तमसाऽवधिशब्दितोपाधिनोपहितः परः सूत्राद्यात्मना स्वकार्येण विशिष्टो भूतभौतिकं जगदुत्पादितवानित्यर्थः । ब्रह्मा खण्डा पालयिता विष्णु-रीशः संहर्तेत्यर्थभेदं परिहर्तुं विष्णुरित्युक्तम् । उपाधिभूततमसो जगज्जनिप्रयोजकत्वं सूचयति । माययेति ॥ १६ ॥

अविद्ययाऽस्य स्रष्टृत्वं कूटस्थस्यापि सर्वदा ॥

यथावस्तुधियः सूतेः प्राकृतित्यं तेन तन्मतम् ॥ १७ ॥

निर्विकारस्यापि परस्य मायाधीनकारणत्वमुक्तमप्य कारणत्वान्मृदादिवन्निर्विकारत्वा-सिद्धिरित्याशङ्क्य हेतोरन्यथासिद्धेरगमबाधा नैवमित्याह । अविद्ययेति । कौटस्थ्य-वत्कारणत्वस्यापि सदा सत्त्वात्मिकमविद्ययेत्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । अन्यदप्यतिरे-कान्यां मायां तु प्रकृतिमित्यागमाच्चाविद्याधीना स्रष्टृतेत्यर्थः । जगत्कारणं नित्यं चेन्ना-विद्याधीनमनित्यं चेन्नवरथा प्रसिद्धिबिरोधश्चेत्याशङ्क्याऽऽह । नित्यमिति । अनादि-त्वेन कारणं नित्यमिष्टं न त्वन्तत्वेनान्यथा विद्यावैफल्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

ज्ञानकर्मादितत्त्वं सत्सूत्रं जज्ञे ततो विभोः ॥

ज्ञानक्रियाशक्तिमययत्रेदं जगदाहितम् ॥ १८ ॥

अज्ञातं ब्रह्म कारणमित्यत्र क्रमं दर्शयति । ज्ञानेति । आदिपूर्वं वासनार्थम् । ततो विमोरित्यन्याकृताङ्गक्षण-सफाशादिति यावत् । किं तत्सूत्रं तदाह । ज्ञानक्रियेति । अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकं लिङ्गं सूत्रं तच्च क्रियाशक्तिमत्प्राणारूपं ज्ञानशक्ति-मच्च हिरण्यगर्भाख्यमित्यर्थः । तत्र सूत्रे कार्यलिङ्गकमनुमानमाह । यथेति । न हीदम-नाधारं सिध्यति न च सूत्रादन्यदस्याऽऽधारो वायुमा वै गौतम सूत्रेणेत्यादिश्रुतेरतो दृश्यस्थूलकार्याश्रयं सूत्रमित्यर्थः ॥ १८ ॥

विराटपि ततो जातस्त्रैलोक्यात्मकदेहवान् ॥

ययोक्तज्ञानकर्मभ्यां मनोर्जन्म ततोऽपि च ॥ १९ ॥

अज्ञातात्परस्मात्सूत्रोपाधेर्विराडुत्पत्तिमाह । विराटपीति । कोऽसौ विराडित्यपे-क्षायां पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मक इत्याह । त्रैलोक्येति । तदुत्पत्तौ निमित्तमाह । यथोक्तेति । विराज स्थितात्परस्मान्मनोरूपत्तिमाह । मनोरिति । ततः परस्मान्मनू-पाधेः सर्वं मानवी सृष्टिरित्याह । ततोऽपीति । सर्वसृष्टौ ज्ञानकर्मणोनिमित्तत्वमवि-शिष्टमिति वक्तुं षडब्दः ॥ १९ ॥

या महाप्रलयात्सृष्टिः सा विरिञ्चस्य वक्ष्यते ॥

आन्तरप्रलयाद्या तु विराजोऽप्रीयमुच्यते ॥ २० ॥

४३२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमान्याये-

कुत्र सूत्रस्यैर्मूलकारणादुच्यते तद्धेदमित्यादावित्याह । येति । महाप्रलयादनन्तरमिति शेषः । निरिच्छस्य शक्तिद्वयवत् सूत्रस्येत्यर्थः । यद्यपि सूत्राद्विराजो सृष्टिरभ्य-
मेधेन्द्राह्मणे व्याख्याता तथाऽपि विराजो मन्वादिसृष्टि कुत्रोच्यते तत्राऽऽह । आन्त-
रेति । अत्रान्तरप्रलयादपि परस्ताद्या विराजो मन्वादिसृष्टिः सेयमिममेवाऽऽत्मानं द्वेषाऽ-
पातयादित्यत्रोच्यते इत्यर्थः ॥ २० ॥

स वै शरीरी प्रथमः स वै गुरुरप्युच्यते ॥

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माज्ये समवर्तते ॥ २१ ॥

मन्वादिसृष्टि विराजि पौराणिकसमतिमाह । स वा इति । स्थूल व्यष्टयो भूत-
शब्देन गृह्यन्ते । अग्रे व्यष्टीभूतस्फूर्पिण्डसर्गात्पूर्वमिति यावत् ॥ २१ ॥

प्रत्यग्भूतः परार्थेभ्यो योऽनन्यानुभवं प्रति ॥

प्रथते स इहाऽऽत्मेति जगत्स्यस्मिन्निगद्यते ॥ २२ ॥

भाष्यानुसारेणाऽऽत्मेत्यादिवान्यतात्पर्यमुक्तत्वाद्भाष्यमेव परात्मपरत्वेन वाक्य व्याकु-
र्षेभ्यश्चरमाशब्दार्थमाह । प्रत्यगिति । अस्मिन्नगति परार्थेभ्यः कार्यकारणेभ्यः प्रत्यग्भूत
व्यभावानुभवमपेक्षैव प्रतिभूतं यः प्रथते स कार्यकारणहीन स्वप्रकाशोऽत्राऽऽत्मशब्दे-
नोच्यते । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदितिवशात्प्रगृह्येतिरतिरवदुत्तरादिति न्याया-
दित्यर्थः ॥ २२ ॥

आत्माभासैकसंसिद्धेस्तदज्ञानसमुद्भवम् ॥

आत्मैव भण्यते मोहात्तदात्मान्यतिरेकतः ॥ २३ ॥

भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चेत्यादौ भूतादावप्यात्मशब्दात्तदेवात्र किं न ब्राह्ममित्याश-
ङ्क्याऽऽह । आत्माभासेति । आत्माज्ञानोद्भूत भूतादि आख्यात स्वतः सिध्यत्यतश्च-
दाभासेनैकेनेव तत्सिद्धेस्तादात्मन्यप्यस्तमात्मेत्युच्यते कल्पितस्याधिष्ठानमन्तरेण सत्तास्फु-
त्स्योरभावात्तद्भूतात्माभासत्वात्त्राऽऽत्मशब्दो न हि सम्भवति मुख्ये ग्रीणार्थे ब्राह्म-
इत्यर्थः । अपाऽऽत्मशब्दार्थस्य कार्यकारणवैलक्षण्ये परिच्छेदः स्यात्तेत्याह । मोहा-
दिति । कार्यदेरात्मनः सत्ताशान्मोहादेवातिरेकाद्वस्तुतस्तदात्मैवेति नास्ति परिच्छेद-
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवेत्यत्रभृताचेतदात्मीयार्थनिषेधकृत् ॥

मन्वादि जन्मनः पूर्वमात्मैवेदमभूजगत् ॥ २४ ॥

एवशब्दार्थं वदन्नवृत्तिस्वरूपमाह । एवेतीति । परादिशब्दत्रयायै वदन्वा-
वगार्थमाह । मन्वादीति । इदं मन्वादि जगदिनि सत्त्वं । आदिशब्देनाऽऽवाशा-
दिमह ॥ २४ ॥

अध्यात्मादिचिभागे स्यादात्मात्मीयादिभेदधीः ॥

तस्मिन्नसति सा न स्यादपेक्षाविरहोद्दिभोः ॥ २५ ॥

प्रागवस्थायामज्ञातात्ममात्रत्वेऽपि ज्ञेयस्य जगतो न तज्ज्ञानाभावी ब्रह्मणः सर्वज्ञ-
त्वादतोऽवधारणानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । अध्यात्मादीति । आदिपदमधिभूताधि-
दैवसंग्रहार्थं द्वितीयं च तदन्यान्यदीयमिति भेदधियं संग्रहीतुम् । सत्येवार्थे ज्ञानं निरा-
लम्बनं ज्ञानयोगादतो ज्ञेयवज्ज्ञानमपि प्राह्वनान्यदस्तीत्यर्थः । कथं तर्हि तदा ब्रह्म सर्वज्ञं
न हि कांचिदवस्थामास्याय तत्तथोच्यते तत्राऽऽह । अपेक्षेति । असत्यर्थे तज्ज्ञानादि-
क्षाभावादीश्वरस्य विद्यमानसर्वार्थीप्रतिबन्धज्ञानात्सर्वज्ञतेत्यर्थः ॥ २५ ॥

मिथोपास्तव्यपेक्षं हि नामरूपादिमज्जगत् ॥

प्रत्यब्भात्रप्रमाणं स्यात्पराद्वेचंति चित्रताम् ॥ २६ ॥

प्रागवस्थायं ज्ञानज्ञेययोरभावे जगदभावनिष्ठं स्यादिति शून्यवादमाशङ्क्याऽऽह ।
मिथ इति । इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयमित्यादिनाऽन्योन्यमपेक्षाशून्यं नामरूपकर्मात्मकं जग-
त्प्रत्यब्भात्ररूपत्वेन प्रागुत्पत्तेस्तत्परिमाणं तन्निष्ठमेव स्याच्छाभावनिष्ठतेत्यर्थः । सदनुवे-
धेनाविगतस्य जगतो नाभावनिष्ठतेति वक्तुं हीत्युक्तम् । प्रपञ्चस्याऽऽत्ममात्रत्वे तस्यैक-
रूप्यास्तस्यापि तयात्मैकस्यानेकरूपत्वायोगादित्याशङ्क्य सर्गकाले प्रतीचो भेदेन परा-
वत्वमासाद्य नानात्वमित्याह । पराद्वेचि ॥ २६ ॥

अपामार्गलतेवायं विरुद्धफलदो भवः ॥

प्रत्यगृह्णां विमोक्षाय संसाराय परागृह्णाम् ॥ २७ ॥

आत्ममात्रत्वेन प्रपञ्चस्यैकरूप्ये तद्वेदेन नानात्वे च फलितपर्यं दृष्टान्तेनाऽऽह ।
अपामार्गेति । सा खल्वानुलोम्येनाऽऽलम्ब्यमाना गृदुस्पर्शतया दुःखाभावहेतुः प्राति-
लोम्येन स्पृश्यमाना तु कर्कशत्वेन दुःखहेतुरेवमेव संसारो विरुद्धफलनिबन्धनमित्यर्थः ।
संसारस्य विरुद्धफलत्वमेव स्फुटयति । प्रत्यगिति । ये संसारीं प्रत्यब्भात्रतया पश्यन्त-
स्ततो भेदेन तदभार्य मन्यन्ते तेषामनर्थव्यस्तये स त्याजहि प्रत्यब्भात्रतया दृष्टः संसा-
रस्तद्वेदमलभमानोऽनर्थमाधातुमलभम् । ये तु प्रतीचः सकाशात्परायं स्यादन्वयेण लब्ध-
सत्तार्कं प्रपञ्चं पश्यन्ति तेषां सोऽनर्थाय भवति । द्वितीयाद्वे भयं भवतीति वक्ष्यमाणत्वा-
दित्यर्थः ॥ २७ ॥

व्याकृताव्याकृतं विश्वं प्रत्यक्प्रत्ययमात्रकम् ॥

मोहोत्पादमिति ज्ञानाद्भयारत्यादिमद्भवेत् ॥ २८ ॥

उक्तरीत्या बन्वमोहोत्पादो तस्मिन्किं मानं साक्षिप्रत्यक्षमित्याह । व्याकृतेति ।
प्रतीचो भेदेन व्यक्तनामरूपं जगदनर्थहेतुतया दृष्टं तन्मात्रत्वेनोपलब्धमव्यक्तनामरूपं

तदेवानर्धनिर्वाहं स्वप्नासिकमित्यर्थः । परान्त्वेन दृष्टस्य जगतोऽनर्थहेतुत्वं समर्थयते ।
मोहेति । तदुत्पत्तेरित्येहमिति वा मयेति वा ज्ञानात्तदेव ज्ञानद्वयमम्यं भयादिहेतुर्भवती-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

अहंमेतिविज्ञानं विद्यया ध्वंसितं यदा ॥

सदाऽद्वये दृष्टौ दृष्टे न भयादि तमोहतेः ॥ २९ ॥

प्रत्यक्षाप्रतया दृष्टस्य भोसहेतुत्वं साधयति । अहमिति । यदा सर्वस्य प्रत्यक्त्व-
विद्ययाऽपरोक्षयाऽऽगमादिकृतया द्विविधा मिथ्याधीरणनीता तदा दृगात्मन्यद्वये साक्षा-
रकृते मूलाज्ञानध्वस्तेर्भेदाख्यायनवकाशमित्यर्थः ॥ २९ ॥

इदं धीनामम्यं यच्चिन्नं सत्तथते हिरू ॥

मन्वादि मृष्टेस्त्वपूर्वमात्मैर्वाभूदिदं जगत् ॥ ३० ॥

आत्मैवेत्यादिवाक्यव्याख्यानप्रसङ्गप्राप्तं परिसमाप्य प्रकृतवाक्यव्याख्यामुपसंहरति ।
इदमिति । हिरूमात्मनः सकाशात्प्रगित्यर्थः । मन्वादिशब्दस्य पूर्ववदन्वयः ॥ ३० ॥

एतावद्वास्तवं वृत्तं मोहोत्थं भण्यतेऽधुना ॥

कोशपञ्चकर्ता यातः प्रत्यग्ज्ञानतो यतः ॥ ३१ ॥

स एष परमोऽप्यात्मा कामाविद्यापुपुष्पात् ॥

संवृत्तः पुरुषाकार इत्यनुकोशतीव नः ॥ ३२ ॥

उक्तवक्ष्यमाणयोर्विशेषार्थमुक्तमनुवदति । एतावदिति । कथं तर्हि तस्यालण्डैक-
रसस्य पुरुषविधत्वं तत्राऽऽह । मोहेति । मोहवशात्परस्य पुरुषप्रकारत्वमुक्तं व्यक्ती-
करोति । कोशेति । कार्यकारणनिर्मुक्तः स्वप्रकाशः परः प्रत्यगाश्रयविषयाज्ञानादविद्यासि-
ताद्युपद्रवादन्नमयादिकोशपञ्चकत्वं यतो यातोऽतः स पुरुषाकारो जात इत्यस्मान्मुमुक्षु-
न्द्वा पुरुषविधधृतिरस्येयमवस्था कथमित्यनुकोशमिव करोति तत्रास्य वास्तवी पुरुष-
विधतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आनन्दाद्यभ्यर्प्यन्तान्कारणेत्ररूपिणः ॥

पुरुषादिप्रकारांस्तान्प्रत्यक्तत्त्वानलस्यत् ॥

पुरुषविध इत्युक्त्या ह्यूर्ध्वं चैवं प्रवक्ष्यते ॥ ३३ ॥

पुरुषविधशब्दात्तत्प्रकारमात्रे भाति कथं कोशपञ्चकग्रहणमित्याशङ्क्य लक्षणये-
त्याह । आनन्दादीति । आनन्दमयः कारणरूप्यन्ते चत्वारः कार्यरूपिणः कारणरू-
पिणश्चेति मेदः । पुरुषादीत्यादिषदं स्त्रीनपुंसकार्थम् । आनन्दमयादीनां पृथक्पृथगात्म-
त्वात्पुरुषत्वमेव न तद्विभक्तेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । प्रत्यगेव तत्त्वमेवां तत्र
कल्पितानां कोशानां तानिनि यावत् । कोशपञ्चकलक्षकत्वे पुरुषविधोक्तेर्योग्यतां भक्तुं

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमहाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ४१५

हिशब्दः । नन्वत्र कोशपञ्चकं न श्रूयते न च श्रुत्यन्तरस्यमिह लक्ष्यते प्रत्यासत्त्यभा-
वात्तत्राऽऽह । ऊर्ध्वं चेति । श्रुत्यन्तरं दृष्टान्तयितुं चशब्दः । प्रवक्ष्यते कोशपञ्चक-
मिति शेषः ॥ ३३ ॥

वाक्यनःप्राणकोशास्त्रीन्विराड्भ्रमयः स्वयम् ॥

तद्देदमिति चाऽऽनन्दो नैवेहेति तथोच्यते ॥ ३४ ॥

कथमुत्तरत्र कोशपञ्चकोक्तिर्न हि तैत्तिरीयकवदत्र तद्वाचकशब्दोऽस्ति तत्राऽऽह ।
वागिति । मनो वाचं प्राणमिति कोशत्रयमन्नाधिकारे वक्ष्यते । वाक्शब्देन विज्ञानमयो
गृह्यते । श्रीमन्नवक्ष्यतीति शेषः । पुरुषविधशब्देनान्नमयकोशोक्तिरित्याह । विराडिति ।
यद्वा यः स्वयं मन्वादित्तमृत्वेन विराडात्मा स्थितः सोऽन्नमयः सोऽनुवीक्ष्येत्यादौ वक्ष्यत
इत्याह । विराडिति । तद्देदमित्युत्तरत्र नैवेह किंचनेति पूर्वत्र चाऽऽनन्दमयकोशो-
क्तिर्विवक्षितेत्याह । तद्देति ॥ ३४ ॥

अभिर्पूर्णेति च तथा यच्चेनापि प्रकाशितः ॥

सामानाधिकरण्यं च तद्देदमिति शुक्तिम् ॥ ३५ ॥

अन्नमयं विराजमधिकृत्य सृष्टिरनन्तरं वाच्येति विशेषतस्तत्र मन्त्रसंवादं दर्शयति ।
अभिरिति । विराडात्मविषयवाक्यान्तरं समुच्चेतुं चशब्दः । यथोक्तवैराजरूपानुरोचस्त-
थाशब्दार्थः । पुरुषविधशब्दादिनेवेत्यपर्यः । प्रकाशितो विराडिति शेषः । परस्यैव स्वाज्ञा-
नात्कारणेतरूपकोशपञ्चकव्याप्त्या पुरुषविधत्वमित्यत्र वाक्यशेषानुगुण्यमाह । सामा-
नाधिकरण्यं चेति । अज्ञातपरवाचकतच्छब्दस्य कोशपञ्चकात्मकजगद्वाचकेदंश-
ब्दस्य सामानाधिकरण्यं परस्यैव कोशपञ्चकत्वं सूचयति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां
शब्दानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति स्थितेरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

पृथिव्याद्यक्षरान्तश्च प्रश्नो वाचकवस्तथा ॥ ३६ ॥

प्रत्यगृह्यनुविद्वाहं प्रत्ययैकप्रमाणकः ॥

सोऽनुवीक्ष्याऽऽत्ममोहोत्पददृष्ट्याऽविद्योत्पत्त्यरूपकम् ॥ ३७ ॥

परस्यैव कोशपञ्चकत्वे पाञ्चमिकं सर्वस्य जगतोऽक्षरे पर्यवसानविवर्यं प्रश्नमनुकूल-
यति । पृथिव्यादीति । वाचकनवी मार्गो तथा कृतो वाचकवः । तथा परस्य कोशप-
ञ्चकत्वानुरोधेनेति यावत् । नहि परस्याक्षरस्य कोशपञ्चकात्मकजगद्रूपत्वामात्रे तस्य तस्मि-
न्नवसानं युक्तमिति भावः । आत्मैवेत्यादि पुरुषविध इत्यन्तं स्वमतेन व्याख्याय माम्योक्तं
विरानमेवाऽऽत्मशब्देन गृहीत्वा पूर्वं देहान्तरोत्पत्तेः सर्वं तद्देदनात् तन्मात्रमासीत्
न पुरुषप्रकारः शिरःपाण्यादिमानित्वेन वाक्यार्थमादायोत्तरमादत्ते । प्रत्यगिति ।
आत्मचैतन्यव्याप्ताहंभीमात्रगम्यो विराडात्मा प्रत्यगविद्याकृतं प्रपञ्चं मोहोत्पदा
दृष्ट्याऽनुवीक्ष्य नाऽऽत्मनोऽन्यदपश्यदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

यदभ्यस्तं पुराऽस्यामृदहमेवेदमित्यदः ॥

दर्शनं तदपेक्षायामनुशब्दः प्रयुज्यते ॥ ३८ ॥

अथायमनुशब्दः सामोष्यं पाश्चात्त्यं वा ब्रूते नोभयथाऽपि युक्तः संनिहितप्रकृतान्व-
ययोगाद्वेदस्तत्राऽऽह । यदिति । त्रैलोक्यात्मकमिदं वैराजं रूपमहमिति यद्वर्शनमस्य
यनमानदशायामभ्यस्तं तदपेक्षोऽनुशब्दः प्रयुक्तोऽतो न तद्वैयर्थ्यं पाश्चात्यवाचित्वादि-
त्यर्थः ॥ ३८ ॥

अहमेवेदमस्मीति दर्शनं यत्सुभाषितम् ॥

तत्फलं यत्तदन्वीक्ष्य नाऽऽत्मनोऽन्यद्दर्श सः ॥ ३९ ॥

ननु यथोक्तं दर्शनं यजमानावस्थमास्थाय नानुशब्दो युक्त इक्षणशब्देनापि तस्यै-
वोक्तेर्नहि तदपेक्षं तस्यैव पाश्चात्त्यं तत्राऽऽह । अहमेवेति । तस्य दर्शनस्य यत्फलं
तदन्वीक्ष्येत्यत्रेक्षणमित्यर्थः । नान्यदित्याद्यादत्ते । नेति ॥ ३९ ॥

तस्मादर्थान्तरासूतेरेकपिण्डात्ममात्रतः ॥

नापश्यदपरं किञ्चित्सोऽहमित्यभ्यधादथ ॥ ४० ॥

तद्याचष्टे । तस्मादिति । निराहृदेहादेहान्तरस्यानुत्पत्तेरात्मीयं पिण्डमात्रं स दृष्टवा-
स्ततोऽन्यत्स्यतश्च परतश्च वा न किञ्चिदित्यर्थः । अपरमपश्यन्निराहात्मा किं कृतवा-
नित्यपेक्षायामाह । सोऽहमिति । स्वयतिरिक्तदर्शनानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ ४० ॥

त्रैलोक्यात्मकदेहांत्मा नापश्यदपरं पृथक् ॥

भिन्नार्थानमिसंबन्धात्प्रतीच्येवास्य धीरभूत् ॥ ४१ ॥

तद्याख्यातुं पूर्ववाक्यार्थमनुवदति । त्रैलोक्येति । अपरं स्वतन्त्रं परतन्त्रं वेत्यर्थः ।
तत्र हेतुमाह । भिन्नेति । स्वदेहातिरिक्तेनासन्निकर्षात्तस्मिन्विराजो न धीश्चेत्कुत्र तर्हि
तस्य धीरिति तत्राऽऽह । प्रतीचीति ॥ ४१ ॥

सशब्दै दर्शनं यादृकमागभ्यस्तं तथैव सः ॥

व्याजहार फलवत्स्यो ऽहमित्यात्मवाचकम् ॥ ४२ ॥

अयं प्रतीचि स्वदेहे तस्य धीरासीदित्याशङ्क्य सोऽहमित्यादि व्याचष्टे । सशब्द-
मिति । प्राप्पजमानावस्थायामिति यावत् । यजमानानस्यास्य फलवत्स्यस्य च प्रजापते-
रेकत्वं हेतुं कर्तुं हिशब्दः ॥ ४२ ॥

उपासनार्थं नामास्य तस्योपनिषदित्यतः ॥

अतोऽहमित्यनेनैव ह्यात्मनाऽऽत्मानमभ्यधात् ॥ ४३ ॥

प्रजापतेरहमिति त्रयं किमर्थं कथ्यते साधारणं हीदं सर्वेषामिति तत्राऽऽह ।
उपासनार्थमिति । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति । तस्येति । तस्याऽऽध्यात्मिकस्य चाशु-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ४३७

यस्य पुरुषस्याहमिति रहस्यं नामेत्यतो वाक्यादहं नामत्वं प्रजापतेर्ध्यानार्थमिष्टमित्यर्थः । नामान्तरेण सत्तु किमित्येतेनैवाऽऽत्मानमुक्तवानित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । उक्तादुपास्त्यर्पत्वमिति यावत् । आत्मनेत्यात्मवाचिनाऽहंशब्देनेत्यर्थः । तस्याऽऽत्मवाचित्वप्रसिद्धयो हि शब्दः ॥ ४३ ॥

अहमित्यभ्यधादग्रे यस्मादात्मानमात्मना ॥

अहं नामाभवत्तस्माद्विराडेष प्रजापतिः ॥ ४४ ॥

ततोऽहं नामाभवदित्यस्यार्थमाह । अहमिति । अहमित्यात्मनेति संबन्धः ॥ ४४ ॥

तत्कार्यगेण लिङ्गेन ज्ञापयन्कारणाभिधाम् ॥

तस्मादपीति वक्तव्येतां प्रसिद्धिं लोकसाक्षिकीम् ॥ ४५ ॥

प्रजापतिरहमित्यग्रे व्याजहार ततोऽहं नामाभूदित्यत्र किं मानमित्याशङ्क्य तस्माद्विराद्याव्याक्यतात्वर्थमाह । तदिति । प्रजापतिकार्यभूतप्रजावर्गगतेनाहमिति व्याहरणेन प्रथमप्रवृत्तेन लिङ्गेन कारणेऽपि तस्मिन्नहमित्यभिधानं तस्मादित्यादिना ज्ञापयन्वेदन्त्याहं नामत्वे लोकप्रसिद्धिं च प्रमाणयतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

यथोक्तमहिमः कस्मात्संवृत्तः पुरुषो विराद् ॥

इतिहेतूपदेशाय स यदित्यादि भण्यते ॥ ४६ ॥

विराजः सर्वात्मत्वस्य दर्शितत्वात्पुरुषत्वानियमात्स वै पुरुष इति स्मृतिविरोध इति शङ्कते । यथेति । नकारलोपं वैकल्पिकं मन्यते । विराजः पुरुषत्वे हेतूक्त्यर्थमृचरवाक्यमित्याह । इतिहेतिषति ॥ ४६ ॥

मिथो जिगीषतां पुंसां ज्ञानकर्मादिसाधनैः ॥

पुरा देवात्मतां योऽग्नात्पृष्ठास्तेनतरे जिताः ॥ ४७ ॥

तस्यार्थं संक्षिपति । मिथ इति । अहमहमिकया प्राप्त्यर्थेन प्रजापतित्वप्रेप्सूनां मध्ये प्रथमत एव ज्ञानादिहेत्वतिशयायस्त्वद्भावं गतवांस्तेनतरे दम्भवजिता भवन्ति तस्मात्पूर्वमौपदिति पुरुषो विराडित्यर्थः ॥ ४७ ॥

वैराजपदसंभ्रंशोऽर्थजमानमहाजनात् ॥

एनां स्यौपद्यतोऽग्रेऽतः संवृत्तः पुरुषाभिधः ॥ ४८ ॥

तस्मात्पुरुष इत्यस्यार्थमाह । वैराजेति ॥ ४८ ॥

औपत्त्वान्पाप्मनः पूर्वं ज्ञानाद्यातिशयाभिना ॥

वैराजपदलिप्सुभ्यस्तेनासौ पुरुषाभिधः ॥ ४९ ॥

एनसां प्रजापतित्वप्रतिबन्धकानां दाहे हेतुमनुवदन्निराजो यौगिकं पुरुषत्वमित्युक्तं निगमयति । औपदिति ॥ ४९ ॥

यथोक्तोपासनफलं वक्ष्यामीत्युचरं वचः ॥

ओपतीत्यादिकं ज्ञेयं वेदोपासीत यः सदा ॥ ५० ॥

किमिति नामान्तरेषु सप्तसु पुरुषनामानिरुक्तिरित्याशङ्क्य तन्नामस्तस्योपास्त्यर्थमिति यत्वाऽऽह । यथोक्तेति । पुरुषगुणकविराडुपासको मन्दोपासकान्फलत्विष्पूत्रिर्नित्याऽऽ दावेव ध्यानाद्यतिशयात्प्रनापतिर्भवतीति वाच्यार्थं विवक्षणाह । चेदेति ॥ ५० ॥

योऽसावतीन्द्रियोऽग्राहः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ॥

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्रमौ ॥ ५१ ॥

येन प्रजापत्यात्मना विद्वानवतिष्ठते तत्र मानवीं सृष्टिं प्रमाणयति । योऽसाविति । ज्ञानेन्द्रियाविषयत्वमतीन्द्रियत्वम् । बर्मेन्द्रियाविषयत्वमग्राह्यत्वम् । उभयत्र हेतु सूक्ष्म इति । परमाशुतुल्यत्वं पराकर्तुं व्याकरोति । अव्यक्त इति । तस्यासत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । सनातन इति । तदेव सर्वात्मत्वेन सावयति । सर्वेति । अन्तः करणाविषयत्वमाह । अचिन्त्य इति । उक्तरूप परो न विरादित्याशङ्क्याऽऽह । स एवेति । पर एव स्वयमेवाव्याकृतसूत्रद्वारा विराड्भावेनोद्भूत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

पुरुषोऽस्मीत्युपास्त्यर्थं पुरुषार्थोऽयमुच्यते ॥

ओपतीत्युक्तिः साक्षादुणोपास्तिफलश्रवात् ॥ ५२ ॥

वागादौ चेन्वादिषीवपुरुषगुणे विराजि धीर्नहि तेन ध्यातुस्तादात्म्यमन्यस्यान्यत्वा-योगादित्याशङ्क्याऽऽह । पुरुष इति । पुरुषगुणे विराज्यहमहोपास्तिरिष्टेत्यत्र पुरुष-निर्वाकं प्रमाणयति । इत्युपास्त्यर्थमिति । फलान्तरादप्येवार्थपुरुषनामनिर्बचनेऽपि कथं तद्गुणे विराज्यहमहोपास्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । ओपतीति । साक्षात्सूत्रभाष्यस्य पुरुषगुणविराडुपास्तिफलस्य यथोक्तवाक्यतः श्रुतेस्तत्त्वतुन्यायेन विराज्यहमहोपास्तिरिति-द्विरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

अभिपुतं श्रयत्वेन फलं यद्भानकर्मणोः ॥

एवंमहिममप्येतत्संसारं नात्यवर्तत ॥ ५३ ॥

ज्ञानकर्मफलं सौत्र पदमुत्पृष्टत्वाऽनुक्तिरित्युच्यते तदन्यमुक्त्यभावात्तद्वेतुसम्बन्धी-सिद्धये प्रवृत्तिरनर्थकेत्याशङ्क्य सौऽविभेदित्यस्य तात्पर्यमाह । अभिपुतमिति । ज्ञान-कर्मफलं त्रैलोक्यात्मकसूत्रत्वमुत्पृष्टमपि संसारान्तर्गतमेव न कैवल्यमिति वक्तुमुत्तरवा-क्यमिच्छति ॥ ५३ ॥

प्रत्यगावाप्तमप्यविज्ञानविरहादन्यसाधनः ॥

यावत्किंचित्फलं नादः सर्वानर्थनिवृत्तये ॥ ५४ ॥

तान्यामाप्तसूत्रत्यादशेषानर्थध्वस्तेर्न सौत्र फलं संसारान्तर्गतमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्य-

४ भाषणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ४३९

गिति । तत्त्वज्ञान विना हेत्वनन्तराधीनं सौत्रं फल नानर्थस्वार्थध्वस्तार्थं भयारत्यादिदृष्टे-
रित्यर्थः ॥ ५४ ॥

निरस्तातिशयं कर्म ज्ञानं चाऽऽप्यापि बालवत् ॥

यतोऽविभेदविद्यावानतोऽसावस्मदादिवत् ॥ ५५ ॥

ज्ञानकर्मफलस्य प्रनापतेर्न भयादि युक्तं तद्वैतविद्याभावादित्याशङ्क्याऽऽह । निर-
स्तेति । उत्कृष्टे कर्मज्ञाने लब्ध्वा तत्फलभूतोऽपि मूढवयसो विराद्भीतवानतो भयादि-
कार्यदृष्टा सोऽविद्यावान्कल्प्यते समतमूढवत् । तस्य च विद्यमानाऽपि विद्याऽऽरब्धकर्म-
प्रतिबन्धात् सर्वात्मनाऽविद्या निर्वर्तयत्यधुनातनजीवन्मुक्तवदिति भावः ॥ ५५ ॥

न ह्यविद्यामनादाय वस्तुयाथात्म्यसंश्रयात् ॥

कश्चिद्विभेदविभेदं तेनाविद्वान्प्रजापतिः ॥ ५६ ॥

विराजो भयहेतुरविद्याऽस्तीत्यन्वयमुखेनोक्त्वा न्यतिरेकमुखेनाऽऽह । न हीति ।
मा तर्हि तस्य मय मूत्राऽऽह । अविभेदेति । अन्यन्यतिरेकसिद्धमर्थं निगमयति ।
तेनेति ॥ ५६ ॥

मत्तग्यायात्म्यविद्यैव निःशेषपुरुषार्थकृत् ॥

इत्येतत्प्रतिपत्त्यर्थं विराट्स्थानस्य फुत्तानम् ॥ ५७ ॥

कर्मज्ञानफलभूतो विराडुत्कृष्टत्वेन प्रागुक्तोऽधुना निन्यते तत्कथं पञ्चमक्षालनन्यायो
नापतरेदित्याशङ्क्याऽऽह । मत्तगिति ॥ ५७ ॥

यतोऽविभेद्विराट्पूर्वमेकाक्यस्मीति मूढवत् ॥

तस्मात्तत्कार्यभूतोऽह एकाक्यश्च विभेति ना ॥ ५८ ॥

तस्मादेकाकी विभेतीत्यस्यार्थमाह । यत इति । कार्यगतेन भयछिन्नेन कारणे प्रना-
पतो तदनुमेयमिति भावः ॥ ५८ ॥

एवं भयाभिभूतः स ईसाचकेऽथ लोकवत् ॥

भयाहेतु मयातत्त्वदर्शनं कृतवान्विभुः ॥ ५९ ॥

स हायमित्यादेरर्थमाह । एवमिति । किं तदीक्षणमिति विवक्षित्वा पृच्छति ।
अयेति । परिहरति । भयेति । भयध्वस्तिहेतुभूत तत्त्वज्ञान प्रजापति सपादितवानि-
त्यर्थः ॥ ५९ ॥

सजीव कल्पिताहिर्ना तत्रासादाकुलेन्द्रियः ॥

आलोचयेद्यथातत्त्वं मीध्वस्तौ तद्गदीश्वरः ॥ ६० ॥

लोकवदिति दृष्टान्त सदाष्टान्तिक स्पष्टयति । सजीति ॥ ६० ॥

४४० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

आलोचयन्वयातस्त्वमपास्तवान्ततद्भवम् ॥

अनन्यानुभव साक्षाददर्शकात्म्यमात्मानि ॥ ६१ ॥

आलोचनफलमाह । आलोचयन्निति । दर्शनस्यापरोक्षत्वद्योतनार्थं साक्षादित्यु-
क्तम् ॥ ६१ ॥

प्रत्यग्याथात्म्यविज्ञानशिसिष्टमहत्तमाः ॥

आज्ञातोपपुमर्थोऽथ सोऽमन्यत ततो विराट् ॥ ६२ ॥

ऐक्यसाक्षात्कारफलमाह । प्रत्यगिति । अयमनन्दो यदार्थं । तत शब्दस्तदार्थं ।
अमन्यताऽऽत्मानं हृतार्थमिति शेषः ॥ ६२ ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिभावाभावादिसाक्षिणम् ॥

प्रत्यर्थं मदिति ग्राह तदृष्ट्वा नेक्षते द्वयम् ॥ ६३ ॥

यन्मदन्यशालीत्यत्र मच्छब्दार्थमाह । देहेति । आदिपदेन तद्गुणादिग्रहः ।
वाक्यार्थान्वयित्वमर्थस्य मच्छब्दार्थस्य ज्ञानफलमाह । तदृष्ट्वेति ॥ ६३ ॥

प्रतीच्येव यदेहाऽऽत्मा प्रत्यगात्मानमीक्षते ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मरस्मीति तदेक्षते ॥ ६४ ॥

वाक्यार्थज्ञानादेव तद्वैतदृष्टिध्वस्तोरल पदार्थधियेत्याशङ्क्य तां विना वाक्यार्थज्ञाना
योगान्नेयमित्याह । प्रतीचीति । इहेति परिशोधनावस्थोक्तिः । आत्मेत्यधिकारिणो
निर्देशः ॥ ६४ ॥

प्रत्यगृह्यता तदज्ञानतज्ज्ञानैवेक्षते स्वतः ॥

ब्रह्मप्रतीचरैकात्म्यात्तद्वरीकृत्य गर्जति ॥ ६५ ॥

मदन्यशालीतिभागस्य तात्पर्यमाह । प्रत्यगृह्येति । तत्त्वज्ञानात्तदज्ञानतत्कार्या
दृष्टौ हेतुमाह । स्वत इति । उक्तेऽर्थे वाक्यमवतारयति । तदिति । ऐक्यमद्वीकृत्य
भयहेत्वभावमनुवदन्यन्मदन्यशालीति विराडाहेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

प्रत्यक्ता मदिति ग्राह त्वन्यग्रास्तीति चैकताम् ॥

कस्मादिति च हेतुक्तिर्भीत्याचिसिप्सया परम् ॥ ६६ ॥

तत्र वाक्यं योगयति । प्रत्यक्तामिति । परमित्यस्य केवलमचिन प्रत्यक्तामि-
त्यादौ प्रत्येकं सन्नम् । उत्तरवाक्येन भयाशेषेच्छया प्रत्यग्रहणोरैक्याद्वितीयाभाव
हेतुं श्रूते यदित्यादिवाक्यमित्यर्थः । यद्वा परमुत्तरं वाक्यं भीत्याशेषार्थं प्रवृत्तिमि-
त्यर्थः ॥ ६६ ॥

प्रत्यक्ता ब्रह्मणो यस्माद्ब्रह्मता चाऽऽत्मनः स्वतः ॥

एव सति कुतो मे भीरिति विद्वांस्रपायते ॥ ६७ ॥

कस्मादित्योद्देशात्पर्यगुक्तेहेत्वनुवादपूर्वमाह । प्रत्यक्तेति । कस्माद्वितीयाभावाद

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमेकाधिकारव्याटीकासंवलितम् । ४११

भावो भयहेतोरिति शेषः । भयहेत्वभावे फलितमाह । एवमिति । लज्जावानिव भवती-
त्यर्थः ॥ ६७ ॥

ब्रह्मविद्यामृते नान्यद्भयहेतुविनाशकृत् ॥

संभाव्यमिति नः प्राह तत एवेति च श्रुतिः ॥ ६८ ॥

तत एवेत्यादेरर्थमाह । ब्रह्मेति । अस्मिन्नर्थे विद्वदनुभवसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ ६८ ॥

प्रत्यगज्ञानमेवेकं भीतिहेतुर्भवेद्यदि ॥

तत एवेति यचनं तदेवं स्यात्समञ्जसम् ॥ ६९ ॥

किंतद्भीतिकारणं तदाह । प्रत्यगिति । अत्र हि प्रत्यगज्ञानाद्भेतुष्वस्त्या भीतिष्वस्ति-
रुच्यते न च ज्ञानमज्ञानादन्यद्भवंति तद्भयहेतुरज्ञानमेवेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

कस्माद्भयमेव्यदिति च पूर्वोक्तार्थसमर्थनम् ॥

श्रुत्याऽकारि कुतो भीतिर्यस्ताज्ञानतदुद्भव ॥ ७० ॥

पूर्वेणोत्तरस्य यौनरुक्त्यमाशङ्क्य विदुषो हेत्वभावाच्च भयमित्युक्तसमर्थनार्थमुत्तर-
मित्याह । कस्मादिति । समर्थनप्रकारं श्रुतमभिनयति । कुत इति । विदुषीति
शेषः ॥ ७० ॥

प्रजापतेराविरभूत्कुत एकत्वदर्शनम् ॥

शास्त्राचार्यादितद्वेतोरसत्त्वाच्चदसंभवः ॥ ७१ ॥

प्रजापतेर्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाद्भीतिष्वस्तिरुक्ता । इदानीं तस्य तज्ज्ञानं हेत्वभावादयुक्त-
मित्याक्षिपति । प्रजापतेरिति । यस्मादस्माकमैक्यधीस्तस्यादेव कस्यापि स्यादित्याश-
ङ्काऽऽह । शास्त्रेति । अस्यार्थः—न तावत्तस्य शास्त्रभवनमाचार्याभावाज्जापि सन्या-
सोऽमनुष्यत्वेन शास्त्रानधिकारान्मनुष्याधिकारं हि शास्त्रं ह्यपेक्षया तु मनुष्याधिकार-
त्वादिति न्यायाज्जापि शमायैश्वर्यासक्तत्वात्तस्यादस्मात् शुसिद्धशास्त्रादिविद्याहेत्वभा-
वात्प्रजापतेरैक्यधीरयुक्तेति ॥ ७१ ॥

अन्यानपेक्षं तदभूदिति चेन्नैवमिष्यते ॥

अस्मदादेरपि तथा प्रसङ्गः स्यान्न चेत्स्यते ॥ ७२ ॥

अन्यस्मिन्नाचार्यादावनपेक्षमेव तदैक्यज्ञानं तस्य जनमिति सिद्धान्ती शङ्कोते ।
अन्यानपेक्षमिति । कादाचित्कस्य कारणानपेक्षत्वमभिद्वमित्याह । नैवमिति । निरपे-
क्षोपमाह । अस्मदादेरिति । प्रसङ्गस्यानिष्टात्प्राप्तिग्राह्यह । न चेति ॥ ७२ ॥

मत्तं जन्यान्तराभ्याससंस्कारोत्पत्तिर्न यदि ॥

नैरर्थक्यमसक्तिः स्यात्सम्यग्ज्ञानस्य सर्वत्र ॥ ७३ ॥

४४२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रभाष्याये—

प्रजापतेर्पञ्चमानावम्यायामाचार्यस्य सत्त्वाच्छ्रवणाद्यावृत्तैर्यज्ञानोदयाततसंस्कारोत्पं
मयाविधमेव तज्ज्ञानं फलवत्स्यामपि निरपेक्षमस्तीति शङ्कते । मतमिति । अतिप्र-
सक्त्या दूषयति । नैरर्थक्येति । सर्वतः सर्वेष्वस्मदादिष्वपीति यावत् ॥ ७३ ॥

दग्धाशेषान्तरायस्य विराजोऽपि महत्तमः ॥

नापाक्षीदात्मविद्या नः काऽऽशाऽविद्यापनुत्तये ॥ ७४ ॥

कथं तस्य नैरर्थक्यमज्ञानध्वंसित्वेनार्थवत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह । दग्धेति । विद्याप्र-
तिबन्धविधुरस्यैव विराजो जन्मान्तरे सत्यपि विद्या यद्यविद्यां संसारहेतुं नादहतर्हि
महत्प्रतिबन्धवतामस्माकं तद्वशात्तदाहार्यमाशाऽपि न युक्ता तस्मान्न जन्मान्तरे तस्यै-
क्यज्ञानं जातमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

अन्त्य एव तपोपाती प्रत्ययध्वेन्यतं यदि ॥

स्यादर्नकान्तिको हेतुरन्यान्येष्वसमीक्षणात् ॥ ७५ ॥

नन्वस्मिन्नेव जन्मनि तस्यैक्यधीरनयेसा प्रनायेत । ज्ञानमप्रतिपद्यस्येति स्मृतेः । न
च तदुत्पत्त्यनन्तरमेव सहेतुं कथं निरुणादि भयारत्यादिफलेनाऽऽरब्धकर्मणा प्रतिबन्धा-
दतो मरणकालीनं ज्ञानमज्ञानध्वंसीति चेदयति । अन्त्य इति । एवकारध्वेष्यब्दा-
धीनुवादी । प्रवृत्तफलस्य कर्मणः स्वोपपादकाज्ञानलेशध्वंसिज्ञानशक्तिप्रतिबन्धकत्वेऽपि
जन्मान्तरादिसर्वसंसारहेत्वज्ञानध्वंसिज्ञानसामर्थ्यप्रतिबन्धकत्वे मानाभावान्मध्ये जातं
ज्ञानमनिवर्तकमित्यशङ्क्यं यत्कुमन्त्यस्य च ज्ञानस्य निवर्तकत्वे किमन्यत्वं हेतुः किंवा
ज्ञानत्वमाहोस्विदेक्यज्ञानत्वमिति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । स्यादिति । प्रजापतेर-
न्यमैक्यज्ञानमज्ञानध्वंसीत्यत्रान्त्यत्वं हेतुरज्ञानध्वंसित्वेनानिधयोऽन्यस्य यजमानस्या-
स्मदादीना आन्त्येषु ज्ञानेषु तद्व्यसादष्टेरित्यर्थः ॥ ७५ ॥

नान्त्योऽपिद्यापनुद्रोष इति सर्वत्र गम्यताम् ॥

ऐकात्म्यवस्तुबोधित्वाद्गुणान्त्यमत्ययो यथा ॥ ७६ ॥

द्वितीयं दूषयति । नान्त्य इति । अस्मासु प्रजापतौ च नान्त्यं ज्ञानं ज्ञानत्वादज्ञान-
ध्वंसि पूर्वज्ञानेषु बन्धहेत्वज्ञानध्वंसित्वादष्टेज्ञानत्वहेतोरनैकान्त्यादित्यर्थः । तृतीयं
प्रत्याह । ऐकात्म्येति । प्रजापतेरन्त्यमैक्यज्ञानं तथात्वादज्ञानध्वंसीत्युक्तमुपान्त्यता-
दज्ञानवदन्तेऽपि तदयोगाद्गुणान्त्यहेतोरनैकान्त्यादित्यर्थः ॥ ७६ ॥

स्याद्वा सत्साधनौत्पत्तेर्लोकवज्ज्ञानमात्मनः ॥

यथेह कार्यकरणः पुण्यकर्मोद्भवैर्नृणाम् ॥ ७७ ॥

मग्ना येषा स्मृतिः स्यैव ज्ञानादाववसीयते ॥

वैशारद्यं तथैव म्यादिराजोऽपि महाथियः ॥ ७८ ॥

प्रजापतेरैक्यधीर्युक्तेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति । स्याद्वेति । वाशब्दः पक्षव्यावृ-
त्त्यर्थः । प्रजापतेः सुप्तप्रबुद्धवत्प्रकृष्टादृष्टोत्थकार्यकारणवत्त्वात्पूर्वकल्पीयपदपदार्थ-
वाक्यस्मरणवतः स्मृतिविपरिवर्तिवाक्याद्विचार्यमाणान्नादृष्टसहकृतात्तत्त्वज्ञानं स्याद्धोके
विशिष्टादृष्टोत्कृष्टकार्यकरणानां प्रज्ञाद्यतिशयदर्शनात्तेन च ज्ञानेन जन्मान्तरादिहेत्व-
विद्यास्तयेऽप्यारब्धं कर्म तज्जं च भयारत्याद्यविद्यालेशतो भविष्यतीति भावः । लोकवदि-
त्येतद्व्याचष्टे । यथेति । इहेति व्यवहारभूमिरुक्ता । कार्यकरणैर्युक्तानामिति शेषः ।
यथोक्तकार्यकरणवन्तो मनुष्या न संभवन्तीति शङ्का निवारयति । नृणामिति । स्याद्वि-
त्यादिनोक्तं दार्ष्टान्तिकमाह । ज्ञानादाविति । उक्तदृष्टान्तात्प्रजापतेरपि निरतिशय-
ज्ञानकर्मवासनावतस्तज्जकार्यकरणयुक्तस्य ज्ञानवैराग्यादौ वैशारद्यं गम्यतेऽस्तस्य
ब्रह्मास्मीति ज्ञानमप्याचार्याद्यपेक्षां विना स्मर्यमाणवाक्यादेव स्यादित्यर्थः ॥ ७७ ॥
॥ ७८ ॥

ज्ञानमप्रतिषं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ॥

ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धमिति स्मृतिः ॥ ७९ ॥

तस्य ज्ञानादिवैशारद्ये पौराणिकां स्मृतिमुदाहरति । ज्ञानमिति । अप्रविषमप्रति-
बद्धं निरङ्कुशमित्येतत्प्रत्येकं संबध्यते । यस्यैतच्चतुष्टयं सहसिद्धं स निरवर्ततेति
संबन्धः ॥ ७९ ॥

सहैव सिद्धं चेज्ज्ञानं भीतिहेतोरसंभवः ॥

ध्वान्तापध्वंसिरविणा न तमः सह जायते ॥ ८० ॥

सहसिद्धत्वस्मृतेः सोऽभिधेदित्यादिश्रुतिविरुद्धत्वादप्राप्त्यप्यमिति विरोधाधिकरणन्या-
येन शङ्कते । सहैवेति । सत्येव सहजे ज्ञाने स्वहेतोर्भयाद्यपि स्यादिति चेन्नेत्याह ।
ध्वान्तेति ॥ ८० ॥

नैवमन्योपदेक्षार्यमतिषेधपरत्वतः ॥ *

सहसिद्धगिरस्तस्माच्चैप दोषः प्रसज्यते ॥ ८१ ॥

श्रुतिस्मृत्योर्विरोधं समाधत्ते । नैवमिति । विरोधे चाप्राप्त्यप्यं परस्परव्याघातादि-
त्याचार्या न चात्र सर्वविघ्नस्मृतेः स्पष्टोद्धानश्रुतेश्च मिथोविरोधवद्विरोधोऽस्तीत्याह ।
अन्येति । अन्येनाऽऽचार्येणोपदेशो यः किञ्चिमाणस्तस्मार्यस्य निषेधपरत्वात्सहसिद्ध-
वाक्यस्य तज्ज्ञानात्प्रज्ञप्रजापतेर्गयाद्युपपत्तिरुच्यं चाज्ञानलेशादतो न विरोधोऽस्ती-
त्यर्थः ॥ ८१ ॥

श्रद्धातात्पर्यश्रूपाप्रणिपातादि साधनम् ॥

विद्याजन्मैकहेतूनां वैफल्यं चेन्न तद्यतः ॥ ८२ ॥

ज्ञानोत्पत्तेराचार्याद्यनेकस्य श्रद्धादिसाधनविधानानर्थक्यादनेकश्रुतिस्मृतिविरोधः

स्यादिति शङ्कते । अद्वेति । आदिपदेन शमादिग्रहः । पुरुषभेदेनार्थवत्त्वं च विशेषधु-
त्यादिविरुद्धमिति भावः । चोदितं विरोधं धुनीति । न तदिति । अद्वादिविधानार्थक्या-
भावे हेतुमाह । यत इति ॥ ८२ ॥

गुणवदोपचयप्रविकल्पितसमुच्चितम् ॥

विद्याजन्मैकहेतुत्वाल्लोकवत्स्यात्समञ्जसम् ॥ ८३ ॥

तमेव न्यनक्ति । गुणवदिति । गुणवत्त्वं दोषवत्त्वमित्यनेन रूपेण युक्तानां भद्वा-
दीनां विकल्पितानां समुचितानां च विद्याजन्मन्येकस्मिन्पुण्यमुक्तत्वात्सात्पर्यादिविधान
स्यादर्थवद्भोक्ते रूपादिज्ञाने निमित्तविकल्पादिदृष्टेरित्यर्थः । अद्वाविषु गुणवत्त्वमुत्कर्षो
दोषवत्त्वं निकर्ष इति भेदः ॥ ८३ ॥

रूपादिज्ञानसंभूतौ तद्वेतूनामनेकधा ॥

विकल्पो दृश्यते लोके तथेहापीति निश्चिचिः ॥ ८४ ॥

लोकवदित्युक्तं विवृणोति । रूपादीति । तद्वेतूनां रूपादिर्बहिर्हेतूनामालोकादीनां
मिति यावत् । इहेत्येकान्त्यज्ञानोक्तिः ॥ ८४ ॥

गुणवदोपचयं च तथैव च समुच्चयः ॥

प्रबोधोत्पत्तिहेतूनां दृष्टो धोपादिकार्यकृत् ॥ ८५ ॥

न केवलं विकल्प एव तद्वेतूनां दृष्टः किंतु गुणवत्त्वादयोऽपीत्याह । गुणवदिति ।
रूपादिधीकार्यानुरोधी च समुच्चयादिरित्याह । बोधादीति । आदिपदं व्यवहारा-
र्थम् ॥ ८५ ॥

दृष्टदंशादयो राशौ नेत्रगोचरसंगतिः —

मात्रेण रूपं बीजन्ते नापेक्षन्ते ततोऽपरम् ॥ ८६ ॥

तत्रोदितानुदितहोमवद्यवस्थितं विकल्पमुदाहरति । दृष्टदंशादय इति । आदिश-
ब्देन मार्गारवदन्येऽपि रात्रिचरा गृह्यन्ते कथमन्यथाऽन्वकारमध्यवर्तिनस्ते मूषकादि
गृहीयुरित्यर्थः ॥ ८६ ॥

अतीतानागतार्थज्ञानोत्पत्तौ च हेतुताम् ॥

योगिनां मन एव स्यादस्माकं सर्व एव तु ॥ ८७ ॥

विकल्पार्थं विधान्तरमाह । अतीवेति । हेतुतां मतमिति शेषः । ते हि योगजनि-
तप्रकृष्टादृष्टवशाद्युक्तावस्थायां मनोमात्रेण करतलमलकवदशेषमपि पश्यन्तीत्यर्थः । कथं
तर्हि समुच्चयस्तत्राऽऽह । अस्माकमिति ॥ ८७ ॥

दोषवद्गुणवत्त्वेन विकल्पोऽनेकरूपा पुनः ॥

मातृमानप्रमेयाणां गुणवदोपवत्त्वतः ॥ ८८ ॥

विकल्पसमुच्चयावृत्तौ विधान्तरेण विकल्पं प्रपञ्चयति । दोषवदिति । मात्रादीनां धौहेतूनां दोषवत्त्वगुणवत्त्वाभ्यां कथमनेकधा निमित्तविकल्पस्तत्राऽऽह । मात्रिति । माता ज्ञानपरिणामी साभासान्तःकरणाख्यस्तस्य गुणवत्त्वं प्रकृष्टप्रज्ञत्वादि वैपरीत्यं दोषवत्त्वं मानं चक्षुरादि तस्य दोषस्त्रिमिरादिस्तदभावो गुणो भेदो दोषो दूरत्वादित्यत्र गुणः संनिकर्षादिरेवं निमित्तानां विकल्पसमुच्चयसंभवात्प्रनापतेः श्रद्धाद्यतिरेकेण ज्ञानोदयेऽपि न तद्वैयर्थ्यमस्माकं ज्ञानहेतुत्वाद्देदान्ततात्पर्यादिज्ञानं सर्वेषामेव ज्ञानसाधनमाचार्यादिषु विकल्पसमुच्चयौ न चात्र नियामकभावो यो ब्रह्माणं विदधातीति श्रुतौ प्रनापतिनुद्धावीश्वरानुग्रहादाजन्मतो वेदाविर्भावोक्तेरिति भावः ॥ ८८ ॥

नातिज्ञान्तमवे त्वासीद्ब्रह्मविद्या प्रनापतेः ॥

इत्येतद्व्यप्यतेऽविद्याभयारस्यादिमस्त्वतः ॥ ८९ ॥

यत्तु तस्य यजमानावस्थायां ज्ञानं न जातमिति तदङ्गी करोति । नेत्यादिना । अङ्गीकारे हेतुमाह । इत्येतदिति ॥ ८९ ॥

विद्यायां चेन्न मोक्षोऽभूत्कस्याऽऽज्ञा नो वृथा भवेत् ॥

मोक्षे भयश्रुतेर्नार्थस्तत्र को मोह इत्यतः ॥ ९० ॥

यत्पुनरन्यं ज्ञानमज्ञानध्वंसीति परिचोद्य परास्तं तदनुमोदते । विद्यायामिति । ब्रह्म वेदेत्यादिश्रुतेर्विद्याकालौ मुक्तिः कस्य प्रनापतेऽभेद्विद्यायां सत्यामपि सा नाभूत्तदा तत्र मनोरथोऽपि वृथाऽस्माकं स्यात्तत्र को मोह इत्यादिवक्ष्याद्विद्यासामर्थ्याद्विद्यामावश्रुतेश्च नार्थः स्यादतः स्याद्वा सत्साधनोत्पत्तेरित्यत्रोक्तमुपेयमित्यर्थः । यद्वा यदि विद्यायां विद्यमानायामेव प्रनापतेर्मेक्षो नाऽऽसीत्तर्हि कस्य मोक्षविषयो मनोरथो वृथा न स्यान्नहि प्रनापतेर्विद्या मुक्तये न पर्याप्तः सैवास्माकं तद्धेतुरिति श्रद्धार्तुं शक्यमिति पूर्वार्थस्यार्थः । उत्तरार्थस्य पूर्ववदेवार्थः ॥ ९० ॥

एकाकिनो विराजो वाऽविद्यासंवीतचेतसः ॥

पूर्वजन्तोत्यसंस्काराद्भयमाविरभूदिह ॥ ९१ ॥

वेदान्तात्तात्पर्यज्ञानमनननिविध्यासनसाधनात्प्रणिपाताद्यनपेक्षज्जन्मान्तरीयतदपेक्षावैक्यज्ञानाद्विराजो भयध्वस्तिरुक्ता । इदानीं केवलविराडैक्यज्ञानाद्गीतोऽतिध्वस्तिरिति पूर्वपक्षयन्नादौ सोऽन्विनेदित्यस्य तात्पर्यमाह । एकाकिन इति । वाशब्दः सिद्धान्तन्यायुत्तर्यः । नन्वेकाकित्वं भयध्वस्तिहेतुर्हितीयादि भयोत्थितित्वात्कथमेकाकिनो विराजो भीतिस्तत्राऽऽह । अविद्येति । साऽपि न केवल्य भीतिहेतुः सुसावदष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । पूर्व्वेति । यन्मानकालीनमयनन्तिवासनासहायानुसारादिति यावत् । इहेति फलवत्स्योक्तिः ॥ ९१ ॥

४४४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

स्यादिति शङ्कते । अद्वेति । आदिष्वेन शमादिग्रहः । पुरुषभेदेनार्थवत्त्वं च विशेषश्रु-
त्यादिविरुद्धमिति भावः । चोदितं विरोधं धुनीते । न तदिति । अद्वादिविध्यामर्थस्या-
भावे हेतुमाह । यत इति ॥ ८२ ॥

गुणवदोषवद्रूपविकल्पितसमुच्चितम् ॥

विद्याजन्यैकहेतुत्वालोकावत्स्यात्समञ्जसम् ॥ ८३ ॥

तमेव व्यनक्ति । गुणवदिति । गुणवत्त्वं दोषवत्त्वमित्यनेन रूपेण युक्तानां ध्रुवा-
दीनां विकल्पितानां समुच्चितानां च विद्याजन्यैकस्मितपुष्पयुक्तत्वात्तात्पर्यादिविधानं
स्यादर्थवलोके रूपादिज्ञाने निमित्तविकल्पादिदृष्टेरित्यर्थः । अद्वादिषु गुणवत्त्वमुक्तयो
दोषवत्त्व निरूप्य इति भेदः ॥ ८३ ॥

रूपादिज्ञानसंभूतौ तद्वेतूनामनेकधा ॥

विकल्पो दृश्यते लोके तथेहापीति निश्चितिः ॥ ८४ ॥

लोकवदित्युक्तं विवृणोति । रूपादीति । तद्वेतूना रूपादिष्वैवेतूनामालोकादीना-
मिति यावत् । इहेत्येकान्त्यज्ञानोक्तिः ॥ ८४ ॥

गुणवदोषवत्त्वं च तथैव च समुच्चयः ॥

मनोभोत्वचिहेतूनां दृष्टो बोधादिकार्यकृत् ॥ ८५ ॥

न केवलं विकल्प एव तद्वेतूनां दृष्टः किंतु गुणवत्त्वादयोऽपीत्याह । गुणवदिति ।
रूपादिधीकार्यानुरोपी च समुच्चयादिरित्याह । बोधादीति । आदिपदं व्यवहारा-
र्थम् ॥ ८५ ॥

दृष्टदंशादयो राशौ नेत्रमोचरसंगति—

मात्रेण रूपं वीक्षन्ते नापेक्षन्ते ततोऽपरम् ॥ ८६ ॥

तत्रोदितानुदितहोमवद्यवस्थितं विकल्पमुदाहरति । दृष्टदंशादय इति । आदिश-
ब्देन मार्गारवदन्येऽपि रात्रिचरा गृह्यन्ते कथमन्यथाऽन्वकारमध्यर्षातिरक्ते मूषकादि
गृह्यागुरित्यर्थः ॥ ८६ ॥

अतीतानागतार्थज्ञानोत्पत्तौ च हेतुताम् ॥

योगिनां मन एव स्यादस्माकं सर्व एव तु ॥ ८७ ॥

विकल्पार्थं विधान्तरमाह । अतीतेति । हेतुतां गतामिति शेषः । ते हि योगजनि-
तप्रकृष्टादृष्टपशापुक्तापस्यायां मनोमात्रेण करतल्यमलकवदशेषमपि पश्यन्तीत्यर्थः । कथं
तर्हि समुच्चयस्तत्राऽऽह । अस्माकमिति ॥ ८७ ॥

दोषवद्गुणवत्त्वेन विकल्पोऽनेकधा धुनः ॥

मातृमानप्रमेयाणां गुणवदोषवत्त्वतः ॥ ८८ ॥

विकल्पसमुच्चयायुक्तौ विधान्तरेण विकल्पं प्रपद्यति । दोषवदिति । मात्रादीनां धीहेतूनां दोषवत्त्वगुणवत्त्वाभ्यां कथमनेकधा निमित्तविकल्पस्तत्राऽऽह । मात्रिति । माता ज्ञानपरिणामी साभासान्तःकरणाख्यस्तस्य गुणवत्त्वं प्रकृष्टप्रज्ञत्वादि वैपरीत्यं दोषवत्त्वं मानं चक्षुरादि तस्य दोषस्तिमिरादिस्तदभावो गुणो मेयदोषो दूरत्वादित्यत्र गुणः संनिकर्षादिरेवं निमित्तानां विकल्पसमुच्चयसंभवात्प्रनापतेः श्रद्धाद्यतिरेकेण ज्ञानोदयेऽपि न तद्वैयर्थ्यमस्माकं ज्ञानहेतुत्वाद्वेदान्ततात्पर्यादिज्ञानं सर्वेषामेव ज्ञानसाधनमाचार्यादिषु विकल्पसमुच्चयौ न चात्र नियामकाभावो यो ब्रह्माणं विदधातीति श्रुतौ प्रज्ञापतिनुद्धावीश्वरानुग्रहादानन्मतो वेदाविर्भावोक्तेरिति भावः ॥ ८८ ॥

जातिक्रान्तमवे त्वासीद्ब्रह्मविद्या प्रजापतेः ॥

इत्येतद्ब्रह्मभ्यतेऽविद्याभयारत्यादिमन्त्रतः ॥ ८९ ॥

यत्तु तस्य यजमानावस्थायां ज्ञानं न जातमिति तदङ्गी करोति । नेत्यादिना । अङ्गीकारे हेतुमाह । इत्येतदिति ॥ ८९ ॥

विद्यायां चेन्न मोक्षोऽभूत्कस्याऽऽज्ञा नो ब्रूया भवेत् ॥

मोक्षे भयश्रुतेर्नार्थस्तत्र को मोह इत्यतः ॥ ९० ॥

यत्पुनरन्यं ज्ञानमज्ञानध्वंसीति परिचोद्य परास्तं तदनुमोदते । विद्यायामिति । ब्रह्म वेदेत्यादिश्रुतेर्विद्याकालैव मुक्तिः कस्य प्रनापतेभेद्विद्यायां सत्यामपि सा नाभूत्तदा तत्र मनोरपोऽपि वृथाऽस्माकं स्यात्तत्र को मोह इत्यादिवाक्याद्विद्यासामर्थ्याज्ञया-द्यभावश्रुतेश्च नार्थः स्यादतः स्याद्वा सत्साधनोत्पत्तेरित्यत्रोक्तमुपेयमित्यर्थः । यद्वा यदि विद्यायां विद्यमानायामेव प्रजापतेर्मोक्षो नाऽऽसीत्तर्हि कस्य मोक्षविषयो मनोरपो वृथा न स्यात्तर्हि प्रजापतेर्विद्या मुक्तये न पर्याप्ता सैवास्माकं तद्धेतुरिति श्रद्धातुं शक्यमिति पूर्वार्थेत्यर्थः । उत्तरार्थस्य पूर्ववदेवार्थः ॥ ९० ॥

एकाकिनो विराजो वाऽविद्यासंवीतचेतसः ॥

पूर्वजन्मोत्पत्त्यसंस्काराद्भयमाविरभूदिह ॥ ९१ ॥

वेदान्ततात्पर्यज्ञानभनननिदिध्यासनसाधनात्प्रणिपाताधनपेक्षाज्जन्मान्तरीयतदपेक्षाद्वैक्यज्ञानाद्विराजो भयध्वस्तिरुक्ता । इदानीं केवलविराडैक्यज्ञानाद्भीतिध्वस्तिरिति पूर्वपक्षयथादौ सोऽविभेदित्यस्य तात्पर्यमाह । एकाकिन इति । वाशब्दः सिद्धान्तव्यावृत्त्यर्थः । नन्वेकाकित्वं भयध्वस्तिहेतुर्द्वितीयादि भयोत्पत्तिस्तत्कथमेकाकिनो विराजो भीतित्तत्राऽऽह । अविद्येति । साऽपि न केवल भीतिहेतुः सुप्तावदृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । पूर्व्वेति । यजमानकालीनभयजनितवासनासहायानुसारादिति यावत् । इहेति फलावस्योक्तिः ॥ ९१ ॥

भयप्रध्वंसिनं हेतुपीशाचत्रेऽथ जातभीः ॥

यत्तो यन्नान्यदस्तीति ह्यय कस्माद्विभेदमहम् ॥ ९० ॥

स हायमित्यादेरर्थमाह । भयेति । ईसाकारणं दृच्छति । अयेति । आर्तो जिज्ञासुरिति स्मृतेरातिरपि कदाचिदालोचने हेतुरिति मत्वाऽऽह । जातभीरिति । यन्मदन्यदित्यादेरर्थमाह । मत्तो यदिति । यन्मत्तोऽन्यन्मे भयकारणं तदन्यदस्मान्नास्ति तस्मादहं कस्माद्धेतोर्भवेमीति योजना । इतिपदमीशासमाप्त्यर्थम् । अपशब्दस्तस्मादर्थः ॥ ९१ ॥

एक एवाहमस्मीह द्वितीयाद्वि भयोत्थितिः ॥

द्वितीयो न मदन्योऽस्ति कस्माद्धेतोर्भयं यम ॥ ९२ ॥

कस्माद्वितीयादिवक्तव्यं व्याकरोति । एक इति । अहशब्दलैलोक्यात्मा जीवाविष्टो देह । इहेति ससारमण्डलोक्तिः । तथाऽपि कथं भीतिराहित्यं तत्राऽऽह । द्वितीयादिति । चोरादिदर्शने भयजन्यं प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः । तर्हि तद्धेतुर्द्वितीयोऽपि कल्प्यतां नेत्याह । द्वितीय इति । प्रतीतिर्हि प्रत्येतन्मे मानं न च द्वितीयो भात्यतो हेत्वभावात् भीतिरिति निगमयति । कस्मादिति ॥ ९३ ॥

तत एव विराटैक्यविज्ञानादेव तद्भयम् ॥

वीयाय न परज्ञानादतोऽस्तिरपीष्यते ॥ ९४ ॥

तत एवेत्यादेरर्थमाह । तत इति । सिद्धान्ते परात्मैक्यज्ञानं तत्पदेन परामुष्टं तन्निरापद्यते । नेति । तत्र हेतुः । अत इति । भयविगमेऽपि प्रजापतेरतिरिच्छेयादि दृश्यते परज्ञाने च तदयोगो निमित्ताभावादतो न तस्य तज्ज्ञानाद्भीतिरिति व्यतिरिक्त्यर्थः ॥ ९४ ॥

एकाक्यस्मीतिविज्ञानाद्भैलोक्यात्मैकगोचरात् ॥

अगाद्भयं यतोऽतोऽभूदरतिस्तस्य कामिनः ॥ ९५ ॥

कथं पुनर्ध्वस्तर्भतेस्तस्यारतिरित्याशङ्क्योक्तमनुवदति । एकाकीति । अद्वैतज्ञानं व्यावर्तयति । भैलोक्येति । यस्मादेकाकित्वज्ञानाद्भयमपगतं तस्मादेतस्यारतिरासीदित्याह । यत इति । ननु भीतिनिवर्तक्यैक्यज्ञानमरतिमपि निवर्तयेन्नतु तामुपैगनयेदत आह । कामिन इति । असहायमेकाकित्वज्ञानं भीतिध्वंसि कामसहितमरतिहेतुरिति भावः ॥ ९५ ॥

सम्पत्तिज्ञानविध्वस्तावविद्यायाः कुतोऽरतिः ॥

ध्वस्तान्धस्यापि सा चेत्स्यादनिर्गोपः प्रसज्यते ॥ ९६ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमहाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ४२७

परज्ञानाद्भीतिध्वस्तावपि कामुकस्फारतिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । सम्यगिति । ज्ञानिनो ध्वस्ताज्ञानस्य न कामोऽपि युक्तो हेत्यभावात्तत्कर्मरतिरित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह । ध्वस्तेति । निवृत्ताविद्यस्यापि यद्यरतिरस्ति तथा सत्यनर्गत्वात्तस्य मुक्तेरनुपपत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ९६ ॥

नाविद्यापातिविज्ञानाद्भयध्वस्तिरभूद्विभोः ॥

अरत्युद्धतिलिङ्गेन ह्ययमर्थोऽवसीयते ॥ ९७ ॥

प्रजापतेर्भीतिध्वस्तिर्न परैक्यज्ञानादिति फलितं निगमयति । नाविद्येति । उक्तेऽर्थे पूर्वोक्तमेव श्रूयते लिङ्गं स्मारयति । अरतीति । परदर्शनराहित्यमरतिमतां प्राणश्रुतां प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ ९७ ॥

न चेदावसरोऽस्त्यस्य सम्यग्ज्ञानस्य कथन ॥

पिण्डसृष्टौ प्रवृत्तायां नाकस्माज्ज्ञानगीः क्षुभा ॥ ९८ ॥

इतश्च न परज्ञानाद्विराजो भीतिध्वस्तिरित्याह । न चेति । विराजो मन्वादिस्त्रयोऽधि-
कारे परज्ञानस्य निरवकाशत्वं स्फोरयति । पिण्डेति । पिण्डशब्देन मन्वादिदेहो
गृह्यते । अकस्मात्प्रकरणविच्छेदं विनेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

प्रक्रियानुचितं वस्तु सुसाध्वपि समीरितम् ॥

अकालकुसुमानीव नैव प्रीतिकरं सताम् ॥ ९९ ॥

विराट्प्रकरणेऽपि परज्ञानं विशिष्टफलत्वादुपदिश्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । प्रक्रियेति ।
अथात्र परैक्यज्ञानं भीतिध्वंसीति भाष्यकृतोक्तं तत्कथं भवान्नुमन्यते तत्राऽऽह ।
समीरितमिति । भाष्यकारोक्तं विशिष्टफलमपि परैक्यज्ञानमनवसरदुस्त्वं विदुषां न
हृदयंगममित्यत्र दृष्टान्तमाह । अकालेति ॥ ९९ ॥

मिथुनारतिमोहादेः प्रत्यग्याथात्म्यवेदिनः ॥

आगमैस्तु निषिद्धत्यात्कुतस्तस्येह संभयः ॥ १०० ॥

अरत्युद्धतिलिङ्गाद्विराट्प्रकरणाय परविधोऽनवकाशत्वमुक्तं तत्रैव लिङ्गान्तरमाह ।
मिथुनेति । आदिशब्देन द्वितीयेच्छादिग्रहः । इहेति प्रजापतिसृष्टिप्रकरणोक्तिः ।
तस्येति प्रकृतविद्वद्वक्तिः ॥ १०० ॥

आत्मक्रीड आत्मरतिक्रियावानिति चाऽऽग्रयः ॥

तथाऽऽत्ममिथुन इति यस्त्वात्मरतिरित्यपि ॥ १०१ ॥

परज्ञानवतो मैथुनादिदुर्व्यापारवारकश्रुतिस्मृतिरूपागमानुदाहरति । आत्मेति ।
आत्मन्येव क्रीडा यस्य न त्वनात्मनि पुत्रादावेति तयोच्यते । आत्मनि रतिरेव क्रिया
तद्वानिति क्रियान्तरं निरस्यते । किमिच्छन्कस्य कामायेत्यादिवाक्यं संग्रहीतुं चशब्दः ।

२४४ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

तेयेत्युक्तागमानुसारेणेति यावत् । आत्मन्येव मिथुन न द्वितीये वस्तुनीति यथोक्तम् ।
स्मृतेरर्थस्तु वक्ष्यते ॥ १०१ ॥

कार्यकारणसंबन्धः साविद्यस्यैव युक्तिमान् ॥

अपूर्वानपराधुक्तेर्न ध्वस्तान्ध्यस्य युज्यते ॥ १०२ ॥

विराड्ज्ञानमेवात्र मयध्वसि न परज्ञानमित्यत्र लिङ्गान्तरमाह । कार्येति ॥ १०२ ॥

अप्युत्पन्नात्मबोधानामधिकारासमाप्तिः ॥

अरस्यादि यथा दृष्टं तथैव स्यात्प्रजापतेः ॥ १०३ ॥

एवं पूर्वपक्षमित्या सिद्धान्तमाह । अप्युत्पन्नेति । यत्सिद्धवामदेवादीनामुत्पन्नसम्प-
त्तानानामपि स्वाधिकारसमाप्तिपर्यन्तमविद्यालेशादरत्यादिदर्शनात्प्रजापतेरपि समुत्पन्न-
सम्यग्बोधस्यैव यावदधिकारमबोधलेशेनारत्यादिसंप्रवात्परज्ञानादेव तस्य भयनिवृत्तिर्या-
वदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति न्यायादित्यर्थः ॥ १०३ ॥

अप्रविष्टस्वभावस्य सञ्चन्द्रेण परिग्रहात् ॥

स एष इत्यत्र वाक्ये नैवाऽऽकस्मिकशब्दमपि ॥ १०४ ॥

यत्तु प्रक्रियानुचितमित्यादि तत्राऽऽह । अप्रविष्टोति । स एष इह प्रविष्ट इति
वाक्ये सशब्देनाऽऽत्मैवेदमत्र आसीद्यन्मदन्यथास्तीत्यत्रोक्तब्रह्मणोऽप्रविष्टस्वभावस्य
परामर्शः । न ह्यप्रकृत सर्वनाम्ना शक्य पराब्रह्मम् । न चान्यत्र ब्रह्म प्रस्तुतं तद्वैद-
मिति च सनिहितमेवशब्देनानुकुप्यते । न चान्याकृतवाक्येऽपि तच्छब्देन प्रकृतत्वं
विना कारणतया ब्रह्मपरामर्शोऽतो यन्मदन्यदित्यादौ न प्रक्रियानुचितस्य परस्योक्तिः ।
न च विराजोऽपि पर परिहृत्य सद्भूत्यादि क्षिप्तमिति भावः ॥ १०४ ॥

असंतोपाप्तमाहेतोश्चेतसो याऽनवस्थितिः ॥

सा विध्वस्तात्ममोहस्याप्यरतिः संवर्ध्व ह ॥ १०५ ॥

मयभासो विराजः ससारित्वं जीवन्मुक्तस्यैव दर्शयता परज्ञानादेव भयध्वलिहता
सप्रति तस्य ससारित्वे हेतुन्तरं वदन्स वै नैव रेम इत्यश्ररतिं व्याकरोति । असंतो-
पेति । अवधारणार्थो हशब्दः । अविद्यालेशवशादरतिराधुनिकजीवन्मुक्तेष्वपि प्रसि-
द्वेत्येतदर्थो ॥ । इष्टाप्रार्थितो मानसो विषादोऽसतोपस्तस्मादस्मात् कातरताऽन्नाश्रि-
त्तस्य याऽनवस्थितिररतिरनुज्ञासरूपा खानुभवसिद्धा सा पूर्वोक्तपरज्ञानध्वसाभोह-
स्यापि विराजो मोहलेशाज्जातेत्यर्थः ॥ १०५ ॥

यतोऽरतिग्रहस्तथिषणोऽभूत्प्रजापतिः ॥

एकाकी तेन तत्सृष्टावेको न रमते नरः ॥ १०६ ॥

तस्मादित्यादेरर्थमाह । यत्तु इति । नरशब्देनाविद्वान्मनुष्यत्वाद्यभिमानवानु-
॥ १०६ ॥

श्रौत्याऽनया प्रसिद्ध्या तु कार्यलिङ्गैश्च कारणम् ॥

सदाऽनुमिन्वते सांख्यास्तथा चान्येऽपि वादिनः ॥ १०७ ॥

कार्यस्फारतिः कारणस्यारतेर्लिङ्गमित्यनुमानप्रक्रियां सूचयन्ती श्रुतिमाश्रित्य कारणं कार्यलिङ्गकानुमानैकगम्यमिति यादिभ्रान्तिरिति तद्भ्रान्तिगूलं प्रसङ्गाज्ज्ञापयति । श्रौत्येति । परिमितत्वादिलिङ्गसमुच्चयार्थश्चकार । सदेति नित्यानुमेयत्वद्योतनम् । न च सांख्यग्रहणं परिसंख्यार्थमिति मत्वाऽऽह । तथा चेति । स्वभाववादिद्व्यतिरिक्तसर्ववादिपरिग्रहार्थेऽपिशब्दः ॥ १०७ ॥

अस्त्यपनुनुत्सुः सन्स द्वितीयं यथारुचि ॥

विराट्छन्दतेऽविद्यां नेच्छेन्नस्योपपद्यते ॥ १०८ ॥

स द्वितीयमैच्छदित्यम्यार्थमाह । अस्तीति । कीदृशी द्वितीयस्येच्छाविषयतेति शक्तित्वोक्तं यथारूपीति । परज्ञानवतो विराजोऽविद्याभावात्कथमिच्छेत्त्याशङ्क्याऽऽह । ऋत इति । प्राज्ञानोत्पत्तेरज्ञानस्य सत्त्वादूर्ध्वं च तद्वेशादिच्छा तस्य युक्तेति भावः ॥ १०८ ॥

सोऽस्त्यतिग्रहाविष्टस्तदपध्वस्तये विराट् ॥

संसक्तजायापुमानो यावांस्तावान्वभूव ह ॥ १०९ ॥

स हैतावानासेत्यम्यार्थमाह । सोऽस्तीति । स हि विराडरतिरूपातिविषयग्रहाविष्टस्तद्व्यस्त्यर्थं स्त्रीपिण्डसंपिण्डतमात्मपिण्ड कल्पयन्सम्पत्सक्तयोर्द्वयत्परेकोभूतयोर्यत्परिमाणं पिण्डस्तत्परिमाणपिण्डवानात्मीयसकल्पमात्रादासीदित्यर्थः । मिथ सद्रूपदपतिपिण्डपरिमाणस्य लोकप्रसिद्धत्वार्थो हशब्दः ॥ १०९ ॥

स्त्रीपुमांस्तौ परिष्वक्तौ यावन्मानौ बभूवतुः ॥

स तावत्परिमाणोऽभूद्योगेन परमेश्वरः ॥ ११० ॥

यथेत्यादिवाक्यं व्याचष्टे । स्त्रीपुमांसाविति । तावत्परिमाणत्वे हेतुमाह । योगेनेति । ध्यानकर्मतद्वासनासहितसकल्पतामर्ध्यादित्यर्थः ॥ ११० ॥

इच्छामात्रमस्त्युत्थं पुंस्यलब्धास्थिति स्त्रियम् ॥

मयुक्त्रे योग्यतस्तस्यास्तदलब्ध्वाऽरतिः प्रभोः ॥ १११ ॥

स द्वितीयमैच्छदिति द्वितीयमात्रस्येष्टत्वश्रुतेस्तस्य कथं स्त्रीत्व कथं वा दृष्टान्ते स्त्रीग्रहणमित्याशङ्क्याऽऽह । इच्छेति । एकाकित्वादरतिस्ततो द्वितीयेच्छा तन्मात्र स्त्रीविशेषणादृते द्वितीयमात्रविषय तदस्त्यपनोदासमर्थे पुंस्यनवस्थ द्वितीयत्वेन स्त्रियमुपस्थापयति तदलम्बाद्धि प्रनापतेररतिस्तस्मादस्त्यपवाते स्त्रियो योग्यत्वात्सैव तदिच्छाकर्मोत एव दृष्टान्तेऽपि स्त्रीग्रहणमित्यर्थः ॥ १११ ॥

उपस्थिते च मनसि तस्य योपिदभूत्कृतोः ॥

सत्यसंकल्पहेतोः स स्वीसक्त इव चाभवत् ॥ ११२ ॥

स्वीसंबन्धादेवारतिष्वस्तिरिति तद्वहश्चेतस्या अन्म किमर्थं नोच्यते तत्राऽऽह । उपस्थिते चेति । विराज सत्यसंकल्पकत्वात्कृतो सकल्पान्मनसि योपिदाविरासीत्सा च बहिरुपस्थिता योपिदिवार्पिक्रियासमर्पेत्यर्थः । स मनसा स्त्रिय मुद्रा तस्या लौकिकवदासक्तोऽभूदिति खीनिष्पत्तिफलमाह । स इति । फलपर्यन्तत्वं सक्तेर्वक्तुं चशब्दः ॥ ११२ ॥

मियुनद्वारिका याऽस्य सृष्टिः सैवायुनोच्यते ॥

यतोऽसाविममेवाथ द्विधाऽऽत्मानमपातयत् ॥ ११३ ॥

मनसा स्त्रीमृष्टिवद्वक्ष्यमाणा मनुष्यादिमृष्टिरपि स्यादिति स्त्रीमृष्टिरुत्तरमृष्टौ नोपयुक्तेत्याशङ्क्य स इममित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । मियुनेति । कायिकमृष्टानन्तरं मानसवाचिकमृष्टिद्वयं स्पष्टौ भविष्यतीत्यपशब्दार्थः । अतः शब्दपर्यायो वाऽपशब्दः ॥ ११३ ॥

इममेवेत्यवधृतेर्न विराजो द्विधाऽभिधा ॥

यः स्त्रीपुंस्परिमाणोऽभूत्स एवातो द्विधाकृतः ॥ ११४ ॥

ननु द्वेषामावो विराजो वा सप्तसक्तब्रह्मपुमान्मयः पिण्डमयः वाऽऽद्ये सप्तशब्देन विराज इमहविरोपस्तस्य कर्मत्वाद्द्वितीये स्वात्मशब्दानुपपत्तिस्तत्राऽऽह । इममिति । अतः सप्तशब्देन कर्तृतया विराज इमहणमविरुद्धमिति शेषः । कस्य तर्हि द्विधाकरणं तत्राऽऽह । य इति । पिण्डो विशेष्यते । विराजो द्विधाकरणाभावोऽतः शब्दार्थः । न च तत्राऽऽत्मशब्दाद्योगस्तस्यापि विराडाकारत्वादिति भावः ॥ ११४ ॥

पातनादेव निर्धृतेः पतिपत्न्यौ जगत्पति ॥

योपिदिदलबद्धाति पुंसः शुक्त्यादिभागवत् ॥ ११५ ॥

तत इत्यादेरर्थमाह । पातनादिति । अर्थो वा एष आत्मनो यत्पत्नीतिभुत्यन्तरमपिना सूचयति । तन्मादिदमित्यादेरर्थमाह । योपिदिति । विदल भागः । आदिशब्दाद्वेष्यादिग्रहः ॥ ११५ ॥

रूपाकादसो हि तु भागोऽयं पुमाकाशस्ततः स्त्रिया ॥

सम्यगापूर्यते न्योम शुक्तिसपुटवद्भुवम् ॥ ११६ ॥

तन्मादयमित्यादेरर्थमाह । रूपाकादसो हीति । पुस्तोभागयोर्मियं सापेक्षत्वं सिद्ध्यर्थं हिशब्दः । न्योमेति पुमाकाशोक्तिः । शुक्तिभागयोः सपुटीकरणात्सपूर्णनावस्तुतश्चिया नित्यमेव सपुटितमया पूर्णेत्याह । शुक्तीति ॥ ११६ ॥

विरानममृजद्वह्ना सोऽमृजत्पुरुष विराट् ॥

पुरुष त मनु विद्धि यस्यैव मानवी मजा ॥ ११७ ॥

ननु मनुशतरूपान्यां मनुष्यादिमृष्टिर्वक्ष्यते न च तयोः मृष्टिमशिक्षा ताभ्यामन्य-
मृष्टिर्वक्तुं युक्तेति तत्राऽऽह । विराजमिति । सद्यः हि पुरुषो न मृज्यकोटिमनुवि-
शेदित्याशङ्क्याऽऽह । पुरुषमिति । द्वेषाऽपातयदित्यत्र द्वेषापातनव्याजेन मनुशतरू-
पयोः मृष्टिरुक्तेति भावः ॥ ११७ ॥

तां स्त्रियं मैथुनेनाय मनुः समभवत्तदा ॥

स्वकर्मभिर्नियुक्तः संस्तथा चोत्पाद्य कर्मभिः ॥ ११८ ॥

तां समभवदित्यस्यार्थमाह । तामिति । यदा सशतरूपो मनुरासीदित्यथशब्दार्थः ।
कथं पुनर्मन्यात्मा प्रजापतिर्दुहितृगमने प्राकृतैरपि निन्दिते धर्मविदामप्रणीर्विलब्ध
प्रवृत्ते तत्राऽऽह । स्वकर्मभिरिति ॥ ११८ ॥

भूरिजात्यभिसंवन्धो जन्यकर्मवशात्स्त्रियाः ॥

मनोश्चैवं ससर्जदमापिपीलिकमात्मनः ॥ ११९ ॥

सा गौरित्यादिस्त्रात्पर्यमाह । भूरीति । एवमित्यादेरर्थमाह । एवमिति ॥ ११९ ॥

इंद्रयुक्तं जगत्स्यस्मिन्यावर्त्तिकचित्समीक्ष्यते ॥

तदस्त्रासीन्मनुः सर्वं स्त्रीपुंरुद्रप्रयोगतः ॥ १२० ॥

तदेव विवृणोति । इंद्रेति । न केवलमुक्तानां गवादीनामेवात्र मृष्टिरिष्टा किंतु
सर्वस्यैव स्त्रीपुंरुद्रस्येति वक्तुमेवमित्यादि वाक्यमित्यर्थः ॥ १२० ॥

मनोः सशतरूपस्य पिण्डमृष्टिरिहोदिता ॥

सोमाग्नीन्द्रादिका याऽपि साऽप्युक्तवदपेक्ष्य सः ॥ १२१ ॥

सोऽवेदित्यादि व्याकर्तुं वृत्तं कीर्तयति । मनोरिति । इहेति पूर्वमृष्टिप्रकरणोक्तिः ।
मन्वादेर्यः पिण्डस्तस्य विराजः सकाशान्मनुष्यादेश्च मन्वादिपिण्डादुक्ता मृष्टिरित्यनुवा-
वार्थः । कथं मृष्टिं पूर्णाममृष्ट्या मृष्टिरस्मीति सद्यः निर्धारयतीत्याशङ्क्योत्तरवाक्यम-
वतारयति । सोमेति । या वक्ष्यमाणाऽनुग्राहकसृष्टिः साऽप्युक्तानुग्राह्यमृष्टिवदुक्तेति
विरामन्यतेऽतस्तामपेक्ष्य मृष्टिरस्मीत्यवधारितवानित्यर्थः ॥ १२१ ॥

जगत्सृष्ट्वाऽऽत्मनः साक्षाब्जानकर्मादिसाधनः ॥

अवेत्सृष्टं जगत्सृष्टा अहं वावाखिलं जगत् ॥ १२२ ॥

कथं सृष्टिरस्मीत्यवधारणं कर्तृक्रिययोरैक्यायोगादित्याशङ्क्य सोऽवेदित्यादेरर्थं
रुदयति । जगदिति । सृष्टस्य सृष्टरवान्तरविशेषत्वं हिशब्दार्थः ॥ १२२ ॥

अहं वाव जगत्सृष्टं यतोऽसृष्ट्यहमेव तत् ॥

मृष्टिनामा मनुर्जात एतस्मादेव कारणात् ॥ १२३ ॥

अहं हीत्यादिहेतुं व्याचष्टे । अहमिति । न हि सृष्टं सृष्टरर्थान्तरी भवति तस्यैव

४५२ सुरेश्वरार्चकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

तत्तद्वात्मनाऽवस्थानादित्यर्थः । तत् सृष्टिरभवदित्यम्यार्थमाह । सृष्टीति । सृष्टिशब्देन
स्रष्टुरुक्तेरित्येतच्छब्दार्थः ॥ १२३ ॥

यथा मनुरिदं सृष्टमहमस्मीत्यबुध्यत ॥

एवमन्योऽपि यो वेद सृष्टिकृत्स्यादसावपि ॥ १२४ ॥

किमर्थमित्यत्र स्रष्टुर्विभूतिरुच्यत इत्याशङ्क्य सृष्ट्यामित्यादि न्याचष्टे ।
यथेति ॥ १२४ ॥

सृष्टानामथ भूतानामग्न्यादिममुखा इमाः ॥

अनुग्रहीन्नीर्विष्वापीत्यतः प्रवहते भुक्तिः ॥ १२५ ॥

अथेत्यम्यमर्थदित्याद्युत्थापयति । सृष्टानामिति । अनुग्राह्यात्मनादिसृष्टघनन्तरम
नुग्राहकान्यादिसृष्टिं वक्तुमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥ १२५ ॥

भेदादधिकृतेरेषामग्न्यादीनामनेकधा ॥

भेदो वर्णेषु सर्वेषु ब्रह्मसम्प्रादिलक्षणः ॥ १२६ ॥

ननु ब्राह्मणादिवर्णात्मनाऽग्न्यादिदेवतानामेव स्थितेर्वक्ष्यमाणत्वात्कथमेकस्यैवानुग्राह-
स्वमनुग्राहकत्वं चेत्तत आह । भेदादिति । अग्न्यादीनामधिकृतेरग्न्यात्माधिदैवभेदेना
भेकधा भेदादेकैकदेवतायाश्चानेकधामावस्थः शाकल्यग्राहणे वक्ष्यमाणत्वाद्गोप्यसि
ब्राह्मणादिरूपस्तेषामेव भेदोऽतः कल्पितेष्वेवादेकस्यैवानुग्राह्यानुग्राहकत्वसिद्धिरि-
त्यर्थः ॥ १२६ ॥

अनुग्राहकदेवानां सर्गोऽयं भस्तुतो महान् ॥

तत्राग्नेरुदितोत्पत्तिर्न त्विन्द्रादेरिहोच्यते ॥ १२७ ॥

अनुग्राहकसर्गे प्रस्तुते तदेकदेशवादिन्या श्रुतेरभिप्रायः ज्ञातुं शक्यते । अनुग्राह-
केति । अनवच्छिन्नदेवताविषयत्वादनुग्राहसृष्टपक्षेऽप्येतत्कृष्टत्वात्तस्य महत्त्वं सोऽग्निम
मृजतेत्यग्नेरेव सृष्टिरुक्ता तद्वेतसोऽमृजतेति चन्द्रस्य द्रवारमन सोमस्य न तु प्रकमानु
सारणेन्द्रादे सोक्तेत्याह । तत्रेति ॥ १२७ ॥

अविद्याधिकृतो तेषां सृष्टिर्ध्वं प्रवक्ष्यते ॥

कर्माधिकृतित्तवन्धमतिपक्ष्पर्यमेव तु ॥ १२८ ॥

इन्द्रादीनां सृष्ट्यन्तत्वाभावाच्च नोक्ता सृष्टिरित्याशङ्क्य तेषामप्यविद्याप्रकरणे धर्मस-
न्निधिं सा वक्ष्यते तत्र किमभिप्रेतमित्याह । अविद्येति । अत्रेन्द्रादिमुष्टेरनुक्तौ तत्रोक्तौ
च श्रुतेरभिप्रायमाह । कर्ममिति । अविद्याधिकारे कर्मात्मनत्वधर्मसन्निधौ देवसर्गा-
घान तेषामावश्यककर्मणु संप्रदानत्वेनाधिकृतानां तत्रैवाकृता न विद्यायामिति वक्तुमि-
त्यर्थः ॥ १२८ ॥

तं सर्गमुक्तवत्सर्वमपेक्षेहोपसंहतिः ॥

अविद्वद्देवताभिचित्प्रतिपेधाय सांप्रतम् ॥ १२९ ॥

इन्द्रादिसर्गो वक्ष्यते चेदेष उ ह्येव सर्वं देवा इत्युपसंहारोऽयुक्तो देवमृष्टेः साकल्ये-
नानुक्तत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । तमिति । वक्ष्यमाणमपि सर्गमुक्तवद्विवक्षित्वाऽथ स्वष्टः
सर्वदेवतात्मन्वोपसंहारः कृतोऽन्यथा सर्वशब्दायोगादुक्तेन वक्ष्यमाणोपलक्षणे चाविरो-
धादित्यर्थः । तद्यदिदमित्याद्यवतारयति । अविद्वदिति । अविदुषां परस्यामेकस्यामेव
हि देवतायां आ भेदधीस्तन्निपेधायानुना तद्यदिदमित्यादि प्रवृत्तमिति योजना ॥ १२९ ॥

गुणोत्पत्तिक्रियारूपस्तुतिनामापुपाधिभिः ॥

विभित्सन्ति स्वतोऽभिन्नां देवतां मूढदृष्टयः ॥ १३० ॥

कथं पुनर्देवताभेदप्रतिपत्तिरात्मरूपा हि देवता न भेत्तुं युक्तेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षयति ।
गुणेति । अग्नीन्द्रादिषु नानागुणवत्सु वैश्वदेव्यामिक्षा वाग्निभ्यो वाग्निमिति वयुक्तो
भेदो यानुर्वेदिकाधानस्य सामवेदिकाधानस्य सामवेदिकवारवन्तीत्यादेश्च भेदबहुत्पत्तिभे-
दादपि तेषु भेदः षट्कलशशकटादिबर्धक्रियाभेदाच्चाथ भेदोऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं
द्वादशकपालमिति वद्वद्ग्रहस्तत्त्वादिरूपभेदादपि भेदः काठकं कालापकमिति वद्वद्ग्रामभेदाच्च
तद्भेदः स्तुतिश्च स्तुत्यान्विनस्त्यन्यथा तद्भेदवैयर्थ्याच्चाथ च क्रतुषु स्तुतिर्मेवातद्भेदः ।
आदिशब्देन धर्मविशेषपुनरुक्त्यादयो गृह्यन्ते । तस्मात्कर्मभेदवत्तदन्तर्भूतदेवताभेद
इत्यर्थः । स्वतोभेदरहितपरदेवताभेदेनेच्छायां हेतुमाह । मूढेति ॥ १३० ॥

यदिदं कर्मिणः माहुः कर्मभूमावमेधसः ॥

अमुमग्निमं सोमं यजेति यजिसंश्रवात् ॥ १३१ ॥

उक्तेऽर्थे पूर्वपक्षवाक्याक्षराणि योजयति । यदिदमिति । देवतास्वरूपपर्यावैधुर्यममे-
धस्त्वम् । नन्वाहुरिति क्रियापदं कर्तृमात्रमपेक्षते तद्विद्याप्रकरणत्वाद्भिदुषामेव तत्र
कर्तृत्वं न कर्मिणामिति नेत्याह । यजिसंश्रवादिति ॥ १३१ ॥

यजेति लिङ्गाग्निर्देवा कर्मिणामेव गम्यते ॥

न तु विध्वस्तमोहानां प्रत्यब्जात्रैकशायिनाम् ॥ १३२ ॥

नन्वस्मिन्वाक्ये देवताभेदानुवादमात्रं गम्यते न कर्मिणिन्दा न च ते निन्दितुं शक्यन्ते
श्रेयोमार्गे प्रवृत्तत्वात् । यथाऽऽहुः—यो यागमनुतिष्ठति तं धार्मिकमिति हि समाचक्षत
इति । अन्यथा विदुषामपि निन्दा स्यात्तत्त्वायं पूर्वपक्षस्तत्राऽऽह । यजेतीति । यद्यपि
कर्मणि श्रेयोमार्गे प्रवृत्तान्यो हि पुरुषाग्निःश्रेयसे न संयुनक्ति स धर्मस्तमाऽपि तेषा-
मेवा निन्दैव भेदानुवादव्याजेन सूच्यते । अमुमग्निं यजामुमिन्द्रं यजेति हि वदन्तो देवता-
भिन्दानास्ते दृश्यन्ते तथाच योऽन्यथा सन्तमात्मानमित्यादिन्यायादन्यथाज्ञानलिङ्गा-

४५४ सुनेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

निन्दायोग्यास्तो भवन्तीत्यर्थः । यत्तु विदुषामपि निन्दा स्यादिति तत्राऽऽह । न त्विति ।
निन्दायोग्यतेति शेषः । मोहध्वसे हेतुमाह । प्रत्यगिति ॥ १३२ ॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ॥

आत्मन्येव संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १३३ ॥

न हि कश्चित्क्षणमपीत्यादिस्मृतेर्ज्ञानिनामपि कर्मत्वादिनिन्दा स्यादित्याशङ्क्य तेषां
मकर्मित्वे भगवद्वाक्यमेव प्रमाणयति । यस्त्विति । उह्मासो मानसो रतिलदन्तरमावि
सुखं तृप्तिं सैव प्रवृष्टा सतुष्टिरित्यवान्तरयेद ॥ १३३ ॥

उत्पन्नैकात्म्ययायात्म्ययास्वद्विज्ञानभास्कर—

संसृष्टाविद्याबहुलतमसां कर्मनिहुतिम् ॥ १३४ ॥

अथात्र मुक्तस्य कर्माभावो वर्ण्यते विदुषस्तदभावस्तु कथमित्याशङ्क्योक्तवाक्यतात्प
र्यमाह । उत्पन्नेति । कर्मनिहुतिं प्रत्यपीपददिति सवन्ध ॥ १३४ ॥

सर्वकर्माधिकाराणां नियेधं प्रत्यपीपदत् ॥

पुराणः शान्धतो विष्णुः प्रपन्नाय किरीटिने ॥ १३५ ॥

तामेव व्याचष्टे । सर्वेति । अधिकारपदेन प्रवृत्त्यादिग्रहः । न च भगवदुक्ते वस्तु-
न्यविश्वासोऽधिकाररक्षणविशिष्टाय प्रतिपादितत्वादित्याह । प्रपन्नायेति । अनाघनन्तो
व्यापनशीलश्च यगणानिति वस्तु वैशिष्ट्यमाह । पुराण इति ॥ १३५ ॥

मियो भिन्नं यदाहुस्त एकैकं देवमध्वरे ॥

तदसत्प्रतिपत्तन्त्यं यतोऽभिर्भैव देवता ॥ १३६ ॥

तद्यदिदमित्यादिना पूर्वपक्षानुवादद्वारा कर्मिणा निन्दा न विदुषामित्युक्तमिदानीं
तन्नेत्यादिभाष्य व्याकुर्वन्निन्दाफलं निषेधं दर्शयति । मिथ इति । विश्वं भूतं भुवनं
चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत्सर्वं लोप रुद्र इविश्रुतेरात्मैव देवताः सर्वा इति
स्मृतेरेकं वा सयोगरूपचोदनाख्याविशेषादितिन्यायाच्चाऽऽत्मत्वेन देवैक्यादितिहेतु-
माह । यत् इति ॥ १३६ ॥

भेदग्राहि न नो मानं यदादावपि विद्यते ॥

किमु निःशेषमिन्नार्थन्यापिन्यात्मन्यसौ मयि ॥ १३७ ॥

आत्मन्यपि प्रतिदिह भेदात्कथं तदभेदेन देवैक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । भेदग्रा-
हीति । हिरण्यगर्भेऽसौ प्राणस्यापि स्वरूपभूते सर्वप्रत्यगात्मनि भेदग्राहि मानं नेति किं
वाच्यमित्यर्थः ॥ १३७ ॥

नाभावरादिवद्विश्वमध्यात्मादिविभागवत् ॥

ओतप्रोतात्मना तस्यां विराट्मूनादिवस्तुषु ॥ १३८ ॥

भृत्यन्तरावष्टम्भेनापि देवताभेदाभावं साधयति । नामाविति । यथा रथस्य नामा-
वराः सर्पपितास्तेषु नेमिरर्पितस्तथाऽध्यात्माभिभूतापिदेवमित्रमशेषमपि जगदीर्घतन्तुव-
त्तिर्यक्तन्तुवच्च विराट्सूत्राध्याकृतात्मसु स्थितम् । भौतिकं हि सर्वं भूतव्यतिरेकेण
नास्ति तान्यपि पञ्चीकृतान्यपञ्चीकृतातिरेकेण न सन्ति तान्यपि नाध्याकृताद्भेदेन
विद्यन्ते तदपि न प्रत्यगतिरेकेणास्त्यतो न कचिद्भेदसिद्धिरित्यर्थः ॥ १३८ ॥

विविधाऽस्यैव सा सृष्टिरिति हेतुसमीरणम् ॥

कारणं न विहायेह कार्यमन्यत्र वर्तते ॥ १३९ ॥

श्रुतिपुक्तिभ्यां देवताभेदं निरस्यैतस्यैव सा विसृष्टिरित्युक्त्यर्थाह । विविधेति ।
या सृष्टिरन्याया नाना प्रस्तुता सा प्रकृतस्य स्वदुरेवेति यो नाना । एष उ खेवेत्युत्तर-
वाक्यार्थे हेतुरनेनेच्छत इति तात्पर्यमाह । इति हेत्विति । खट्वः सर्वदेवताहेतुत्वमत्र द्रष्टं
कथमेतत्तस्य सर्वदेवतात्मकत्वे कारणमित्याशङ्क्याऽऽह । कारणमिति ॥ १३९ ॥

यत एवमतो देवाः सर्वेऽपि स्युः प्रजापतिः ॥

तस्यां तस्यामधिकृतां तत्तद्रूपं प्रपद्यते ॥ १४० ॥

हेतुवाक्यार्थकृत्वा प्रतिज्ञामादत्ते । यत इति । सर्वस्य जगतो देवाद्विरूपस्य प्रजा-
पतिकार्यत्वात्कारणादन्यत्र च तद्दयोगात्तन्मात्रं सर्वं जगदित्यर्थः । प्रतिज्ञां विमनते ।
तस्यामिति ॥ १४० ॥

एक एव तु विश्वात्मा मायया मोहयञ्जगत् ॥

एकतां बहुतामेति कुम्भवन्मणिसंश्रयात् ॥ १४१ ॥

एकस्य नानारूपत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । एक इति । विश्वात्मा विराडुक्तो
विश्वत्पाऽऽत्मा तदस्याऽऽत्मेति वा निरुक्तेः स वस्तुतोऽद्वयवस्त्वात्माऽपि मायया जग-
न्मोहयन्तमादिव्यष्टितां याति । यथा कुम्भो नीललोहितादिमणिसंपर्कात्तत्तद्रूपो दृश्यते
तथेत्यर्थः ॥ १४१ ॥

अभिन्न एव भूतात्मा प्रतिभूतसमासितः ॥

एकधा वहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ १४२ ॥

उक्तमर्थं स्मृत्या समर्थयते । अभिन्न इति । भूतानामात्मा वस्तुवृत्त्यैकोऽपि सत्वे-
कधा सर्वेषु भूतेषु सण्डादौ मोत्ववत्समाप्य वर्तमानो बहुधा दृश्यते यथा तत्तज्जलपात्रे-
प्नेकैकप्रतिबिम्बितश्चन्द्रो बहुधा गम्यते तथेति स्मृत्यर्थः ॥ १४२ ॥

अत्र विप्रतिपद्यन्ते तदन्यात्मनिषेधिनः ॥

हिरण्यगर्भ एवाऽऽत्मा यः परात्मेति गीयते ॥ १४३ ॥

अन्यादयो देवाः सर्वेऽपि प्रजापतिरेवेत्युक्तम् । संप्रति तत्स्वरूपनिर्दिधारयिष्या

४५६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तकम् [प्रथमाध्याये—

तत्र विप्रतिपत्तिं दर्शयति । अत्रेति । सिद्धान्तेऽपि प्रणापते ससारित्वम्याससारि-
त्वस्य च स्वीकारात्कुतो विप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्य विप्रतिपत्तार ससारित्वं तस्येच्छन्तोऽ
ससारित्वं वारयन्ति । अससारित्वं चेच्छन्त ससारित्वं वारयन्तीति विशेषमाह ।
तदन्वयेति । विप्रतिपत्तिस्वरूपमाह । हिरण्यगर्भ इति ॥ १४३ ॥

ससार्येवह स इति तथाऽन्येऽपि प्रचक्षते ॥

पक्षयोरनयोः श्रेयान्कः पक्ष इति चिन्त्यते ॥ १४४ ॥

य खल्व्वात्मा सूत्रारूपं श्रुतिस्मृत्योर्गीयते स परात्मैवेत्युक्त्वा पक्षान्तरमाह । ससा-
रीति । इहेति श्रुतिस्मृत्युक्तिः । कतरस्तर्हि पक्षः स्वीकार्य इत्याशङ्क्य विचार्य निर्वा-
र्यमित्याह । पक्षयोरिति ॥ १४४ ॥

विरिश्च एव तु परो मन्त्रब्राह्मणवाक्यतः ॥

इन्द्रमित्यादिमन्त्रोक्तिरेव ब्रह्मेति च श्रुतिः ॥ १४५ ॥

पूर्वपक्षं गृह्णाति । विरिश्च इति । पर एवेति सचन्व । तुशब्दस्तत्सारित्वव्यावृ-
त्त्यर्थः । सूत्रात्मा परात्मैवेत्यत्र मानमाह । मयेति ॥ १४५ ॥

एतमेकं वदन्त्यग्निं योऽसाविति स्मृतेरपि ॥

ससार्येव स विज्ञेयः श्रुतिमन्त्रस्मृतीरणात् ॥ १४६ ॥

तत्रैव स्मृतिद्वयमुदाहरति । एतमित्यादिना । मन्त्रब्राह्मणस्मृतिषु परस्य सर्वदेवा-
त्मत्वदृष्टेरेव च सूत्रस्य तत्प्रतीतेरस्य परत्वमिति भावः । पूर्वपक्षान्तरमाह । संसा-
र्येवेति । तत्र मानमाह । श्रुतीति ॥ १४६ ॥

पाप्मदाहारनिभीतिमर्त्यत्वादिश्रुतेर्मितेः ॥

हिरण्यगर्भमिति च स्मार्तान्यपि वचांसि नः ॥ १४७ ॥

नामेव श्रुतिं दर्शयति । पाप्मेति । आदिपदाद्द्वितीयेच्छाशुच्यते । उच्यते श्रुत्यास्त्य-
मित्ते सकाशाद्दृष्टं प्रणापते ससारित्वमससारिणि पाप्मदाह्लादिप्रसङ्गाभावादित्यर्थः ।
तस्य ससारित्वे मन्त्रमपि दर्शयति । हिरण्यगर्भमिति । न हि पश्यति जायमानमित्या-
द्यससारिणि संप्रकृतीति भावः । स्मृतिवचनान्यपि तस्य ससारित्वमस्मान्प्रति दर्शयन्ती-
त्याह । स्मार्तानीति ॥ १४७ ॥

ब्रह्मा विश्वमृजो धर्म इति कर्मफलात्मता ॥

स्मृत्याऽप्यभाणि बहुशः कस्य ससारिरूपेता ॥ १४८ ॥

तान्येव सगृह्णाति । ब्रह्मेति । विराट्प्रत्ययेत्युच्यते । विश्वमृजो मन्त्रादयः । धर्म-
स्तदभिमानिनी देवता यमः । गहान्प्रकृतेराद्यो विकारः । सूत्रमव्यक्तमविद्याकर्मसंस्कारा-
इत्यत्र वक्ष्यमाणप्रकृतिरिति भेदः । कर्मफलात्मनेत्यस्यायं स्फुटयति । ससारिरूपेति ।

५ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारूपटीकासंवलितम् । ४५७

कस्य प्रभाप्तेरित्यर्थः । मूर्धस्य विराड्भूतस्य मन्वादिभावं चाऽऽस्य संसारित्वं स्मृत्युक्तं न हि कर्मविपाकप्रक्रियास्था स्मृतिरसंसारिणमाह तत्प्रजापतेः संसारित्वे स्मृते-
स्तात्पर्यमस्तीत्याह । बहुश इति ॥ १४८ ॥

मिथोविरुद्धवादित्वाद्द्वयोरगमयोरपि ॥

अप्रामाण्यप्रसक्तिश्चेन्न कृप्यन्तरसंश्रयात् ॥ १४९ ॥

एवं पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयितुं प्रसङ्गमाह । मिथ इति । स्वतोऽसंसारित्वेऽपि मूर्धस्य संसारित्वमौपाधिकमिति विधान्तरसिद्धेर्द्विविधागमाविरोध इति सिद्धान्तमाह ।
नेति ॥ १४९ ॥

प्रत्यगज्ञानजाऽनेकविधोपाधिसंगतेः ॥

विरुद्धार्थत्वचचसां स्यादेकत्रापि संभवः ॥ १५० ॥

कथं संसारित्वासंसारित्वविरुद्धार्थवाक्यानामेकत्र प्रामाण्यमित्याशङ्क्य संग्रहवाक्यं
विवृणोति । प्रत्यगिति । संसारितेति शेषः । स्वतस्त्वसंसारितेत्यङ्गीकृते फलितमाह ।
विरुद्धेति । विरुद्धार्थत्वेन प्रतीयमानोदाहृतवाक्यानामिति यावत् ॥ १५० ॥

अपास्ताविध्यातज्जत्वाद्स्थूलाद्युक्तिगोचरः ॥

स्वाभासाविधोपाधिः सन्साक्ष्यन्तर्यामितां व्रजेत् ॥ १५१ ॥

तेषामेकस्मिन्नात्मनि संभ्यमेव साक्ष्यज्जादावसंसारित्ववाक्यानामुपपत्तिमाह । अपा-
स्तेति । तत्रैव सविशेषवाक्यानामपि संभवमाह । स्वाभासेति । विश्वाभासविशिष्टा-
विधोपाधेः साक्षित्वं तस्यैव मायातत्कार्यनियन्तृत्वेनान्तर्यामितेति भेदः ॥ १५१ ॥

तथा हिरण्यगर्भत्वं बुद्ध्युपाधिः स एव तु ॥

तमःसत्त्वरजोयोगाद्याति क्षेत्रज्ञतामजः ॥ १५२ ॥

तस्यैव मायामयापघ्नीकृतभूतपञ्चकारब्धसमाष्टिबुद्ध्युपाधित्वेन ज्ञानशक्तिमतो हिरण्य-
गर्भत्वमाह । तथेति । व्रजेदिति पूर्वेण संबन्धः । तस्यैव समष्टिप्राणोपाधेः क्रियाश-
क्तिमतः सूत्रत्व तस्यैव पञ्चीकृतभूतपञ्चकारब्धसमष्ट्युपाधेर्विराट्त्वं तस्यैव प्राकृतभूता-
रब्धसात्त्विकरानसतामसस्याष्टिबुद्ध्युपाधिसंबन्धाश्रानाजीवरूपतेत्यभिप्रेत्याऽऽह । तम
इति ॥ १५२ ॥

अभिन्नबुद्ध्याऽभिन्नत्वं भिन्नधीभिश्च भिन्नताम् ॥

एति चित्स्वतमोहेतोर्न किंचिदपि दुःस्थितम् ॥ १५३ ॥

विरुद्धार्थत्वचसामेकत्र संभवमुपसंहरति । अभिन्नेति ॥ १५३ ॥

अशनायावदुत्पत्तेरुत्पन्नाः प्राणिनोऽसिलाः ॥

अचारोऽतोऽन्नविरहाच्चालं स्थानाय संहताः ॥ १५४ ॥

१ छ. 'प्रवि' । २ छ. 'समस्त' । ३ क. 'ति चेत्त त' । ग. 'ति चेत्त' ।

४५८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

सर्वदेवतात्मकस्य प्रजापते स्वतोऽसत्सारित्व कल्पनया संसारितेति प्रसाध्यायेत्या-
दिनाऽन्नसर्गोक्तौ हेतुमाह । अश्ननायावदिति । अश्ननायावानच्चा प्रजापतिसत्त्वाद्-
न्यतरेत्यत्रा सर्वेऽपि प्राणिनो हेत्वनुसारादश्ननायावन्तोऽच्चारो यतो मान्यतो न ते
विनाऽन्न स्थातु पारयन्ति तथा चातृसर्गानन्तरमन्नसर्गोक्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ १५४ ॥

तस्मात्सोमान्नसृष्ट्यर्थं परो ग्रन्थोऽवतार्यते ॥

यत्किंचेद् जगत्स्यस्मिन्नाद् वस्तूपलक्ष्यते ॥

रेतसस्तत्ससर्जेश उत्पत्तिस्थितयेऽन्ननम् ॥ १५५ ॥

अन्नसर्गोक्तौ हेतुमुक्त्वा तत्सृष्टिवान्वयवतारयति । तस्मादिति । तद्वस्तराणि योज-
यति । यत्किंचेति । अन्नसृष्टिमुपक्रम्य कथमर्पान्तरसृष्टिरुच्यते तत्राऽऽह । उत्प-
न्नेति ॥ १५५ ॥

जगत्कारणरूपिण्य आपो रेतोभिधा इह ॥

सोम एवेत्यवधृतेरग्नीषोमव्यवस्थितिः ॥ १५६ ॥

सा अन्नमसृजन्नेति श्रुते रेतसोऽन्नसृष्टिर्युक्तेत्याशङ्क्याऽऽह । जगदिति । तद्वैत-
सोऽध्वनतेति वाक्यमिहशब्दार्थः । सोम एवान्नमग्निरन्नाद् इत्यन्नावधारणस्य विवक्षित-
गर्थमाह । सोम इति । यदद्यते तदन्न सोम एव यच्चात्त सोऽन्नाद्वोऽग्निरेवेत्यवधारणा-
दग्नीषोमात्मक जगदित्येतन्निश्चितमित्यर्थः ॥ १५६ ॥

नानाक्रियाभिसंबन्धादग्निः सोमश्च गम्यताम् ॥ १५७ ॥

सोम एवेति तं विद्यार्थमग्निरपि हूयते ॥

सोमोऽप्यग्निरिति ज्ञेयो यदि तत्रापि हूयते ॥ १५८ ॥

अन्नस्य सोमत्वेन न नियमोऽग्नौरपि जलादिना सहारात् चातुराग्नित्वेन नियमो वा
सोमस्यापि कदाविदिज्यमानत्वेनातृत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । नानेति । अग्निरपि हवन-
मित्रया कर्मत्वेन सवध्यमानः सोम सोऽपि सहारवियया कर्तृत्वेन सवद्धोऽग्निरित्यव-
धारणासिद्धिरित्यर्थः । यथाधुनमवधारणमवधीर्य वृत्तो विधान्तरेण तस्याल्येत्याशङ्क्यार्थ-
बलप्रीत्यादिभाष्य विभजते । सोम इति । अग्निरपि सहार्यन्तेतसोम एव सोऽपि सहार्य-
वेदाग्नरेवेत्यवधारण युक्तमित्यर्थः ॥ १५७ ॥ १५८ ॥

द्वेषा भिन्न जगत्सर्वमैकमग्नाद् एव च ॥

अन्न चराचरं कृत्स्नमग्नादः प्राण उच्यते ॥ १५९ ॥

अग्नीषोमात्मना स्थित जगदित्युक्तमुपसहरति । द्वेषेति । प्रजापते सर्वान्त्वमुप-
क्रम्य कथं जगतो द्वेषाभिन्नकस्योपसहार इत्याशङ्क्य तस्य सूत्रे पर्यवसानात्तस्मिन्नात्-
मुज्जोपासकस्य सर्वदोषराहित्यरूप फलमत्र विवक्षितमित्याह । अन्नमिति ॥ १५९ ॥

फलाभिधित्सयेदानीं देवमृष्टिविदः श्रुतिः ॥

प्रवर्ततेऽथ सैषेति तत्स्तुतिस्तावदुच्यते ॥ १६० ॥

सैषेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । फलैति । अनुग्राहकदेवसृष्ट्युपासकस्य फलोक्त्यर्थम-
तिसृष्ट्यामित्यादिवाक्यं तस्मात्प्राक्तनं सैषेत्यादि देवसृष्टिस्तुत्यर्थमिति भेदः । अयेदानी-
मिति संबन्धः । फलोक्तीच्छानन्तरं स्तुतेरवसरे सतीति यावत् । देवसृष्टिविदः फलाभि-
धित्सया तावदतिसृष्ट्यामित्याद्या श्रुतिः प्रवर्तते । अयेदानीं सैषेत्यादिश्रुत्या देवसृष्टेः
स्तुतिरिष्यत इति योजना ॥ १६० ॥

अनुग्राहकदेवानां या मृष्टिरुदिता पुरा ॥

अतिमृष्टिरनुग्राहसृष्टेः सा स्यात्प्रजापतेः ॥ १६१ ॥

सैषेत्यादिवाक्यस्याक्षराणि व्याचष्टे । अनुग्राहकेति ॥ १६१ ॥

अश्रेयोभ्योऽनुग्राह्येभ्यः ससर्ज श्रेयसः सुरान् ॥

यतोऽतिमृष्टिस्तेनेयं यैपेहाम्न्यादिरीरिता ॥ १६२ ॥

तच्छ्रेयसो देवानित्यादिहेतुवाक्यं व्याकरोति । अश्रेयोभ्य इति । न कियया
पञ्चम्याः संबन्धोऽपि तु द्वितीययेति विवेक्तव्यम् । इहेति पूर्वसंदर्भोक्तिः । अभ्यादि-
रिति तत्सृष्टिरुक्ता ॥ १६२ ॥

मर्त्यो वा यजमानः सन्नस्नासीदमृतान्सुरान् ॥

अतिमृष्टिरतः मोक्ता साऽतिसाध्वीति निश्चिता ॥ १६३ ॥

अथ मन्मर्त्यः सन्नित्यादेरर्थमाह । मर्त्यो वेति । वाशब्दो देवमृष्टेरतिमृष्टिष्वे
हेत्यन्तरार्थः । एतेनावशब्दो व्याख्यातः । देवमृष्टेरतिमृष्टित्वोक्तिः । स्तुतिरिति निगम-
यति । सेति ॥ १६३ ॥

प्रजापतिरिवैतस्यां सृष्टौ स्यात्सर्गकृत्तरः ॥

यथोक्तमृष्टिविद्यः स्यात्तस्यैतत्फलमीरितम् ॥ १६४ ॥

अतिमृष्ट्यामित्यादि व्याचष्टे । प्रजापतिरिति । देवादिसृष्ट्या तदात्मा प्रजापतिर-
हमेवेत्युपासितुस्तद्भावापत्त्या तत्सृष्टृत्वं फलमित्यर्थः ॥ १६४ ॥

अविद्यापटसंवीतचक्षुषामिषदेव तु ॥

वेदिकं साधनं ज्ञेयं ज्ञानकर्मस्वभावकम् ॥ १६५ ॥

पूर्वोत्तरग्रन्थयोः संबन्धार्थं कृतं कीर्तयति । अविद्येत्यादिना । अज्ञानच्छत्रवि-
द्यानां ज्ञानादि वेदोक्तं साधनं कर्त्रादिवशाज्जायमानं मनुष्यादिमृशान्तफलं यद्विषे
त्वेत्यादिश्रुत्या कर्मकाण्डे व्याख्यातमुपा वा अथसेत्यादिश्रुत्या वा पूर्वज व्याकृतं तद-
शेषमिषदेव ज्ञेयं यद्याकृतं संसारात्मकं जगदित्युक्तमित्यर्थः । अज्ञानां पुमर्थस्य साधन-

४६० सुशेखराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्, [प्रथमाध्याये—

मित्युक्ते मुक्तिसाधनं पुरः स्फुरति तत्रिरस्यति । ज्ञानेति । एकरूपस्य मोक्षस्यानेकरूपं न साधनं भवतीति भावः । तस्यानुपादेयत्वशङ्कां वासयति । वैदिकमिति ॥ १६५ ॥

कर्त्रादिकारकापेक्षं विरिचयन्तफलप्रदम् ॥

व्याकृतं तदज्ञेयेण श्रुत्या व्याख्यायि यत्पुरा ॥ १६६ ॥

मोक्षसाधनं मानवस्तुतन्त्रं भक्त्यज्ञानभिर्दं तु कारकसाध्यमतो न तदेतुरित्याह । कर्त्रादीति । किंच विरिचयमानमेवास्या फलं न च तदेव केवल्यं मयारत्यादिश्रुतेरतोऽपि नेदं तत्साधनमित्याह । विरिचेति । किंच मोक्षो व्याकृतादर्शान्तरमन्यदेव तद्विदितादिति श्रुतेरिदं तु नामरूपं व्याकृतमतो व्याकृतस्यैव हेतुर्न मुक्तेरित्याह । व्याकृतमिति । वैदिकत्वं साधयति । श्रुत्येति ॥ १६६ ॥

अथैतस्य यथोक्तस्य साध्यसाधनरूपिणः ॥

जगतो व्याकृतस्याभूद्बीजावस्थाऽविनश्वरी ॥

तन्निर्दिष्टसमा यत्तात्पर्यार्थेणा परा श्रुतिः ॥ १६७ ॥

इदानीमव्याकृतकण्डिकाभवतारयन्मवेशवास्यात्माकैतन्तद्वेदमित्यावेस्तात्पर्यमाह । अथेति । ज्ञानकर्मफलकस्यान्तर्यमथशब्दार्थः । उक्तं फलं परामुशति । एतस्येति । संसारस्वेनोक्तं रूपमनतिफ्रम्य स्थितस्येत्याह । यथेति । तस्य फलोपायरूपद्वयोपेतस्य जगतो नामादिना व्याकृतस्य व्याकरणात्पूर्वं वा बीजावस्था साभासप्रत्यगविद्याविद्या विना नाशरहिता तस्या निर्देशेच्छया व्यास्येयत्वेन प्रस्तुता तद्वेदमित्याद्योक्तस्य श्रुतिस्वात्पर्येण प्रवृत्तेत्याह । साध्येत्यादिना । विनश्वरीति वा छेदः । अस्ति हि तस्या विद्यया विनष्टुं शीलमिति । बीजावस्थाया निर्देष्टुमिष्टत्वमेव न साक्षात्निर्देश्यत्वमनिर्वाच्यत्वादिति वक्तुं निर्दिष्टस्येत्युक्तम् । साभासप्रत्यगविद्यास्यबीजावस्थोक्तिद्वारा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः परमात्मेव प्रत्यम्भूतो ज्ञो ज्ञानं चेति निश्चेतुं प्रवेशवाक्यात्मापीनं वाक्यमिति मत्वाऽऽह । यत्तादिति ॥ १६७ ॥

संमृत्यनर्थस्य यतो निदानं सैव नापरम् ॥

यतो मूलमनर्थानामात्माज्ञानं जगत्स्यपि ॥ १६८ ॥

गज्ज्ञाने पुमर्थोत्तिष्ठदेव वाच्यं किमिति प्रत्यगविद्योच्यते तत्राऽऽह । संमृतीति । संसारारूपमातृतावधनर्थस्य प्रत्यगविद्यैव मूलं नाप्रमाणकं प्रधानाद्यतत्सद्विधौ पुमर्थसिद्धेर्युक्ता तदुक्तिरित्यर्थः । आत्माज्ञानस्यानर्थमूलत्वं कथं सिद्धमिति तत्राऽऽह । यत इति । अहमेवंविधोऽस्मीत्यात्मानमज्ञात्वा यौदद्यातिरेकात्परदारादौ प्रवर्तमानोऽनर्थमाश्रुतदृश्यतेऽतो लोके प्रत्यगज्ञानमनर्थमूलं निश्चितमित्यर्थः । अन्यन्यतिरेकाभ्यापविद्यायाभन्तरे कर्तमानाः स्वयमित्यादिशास्त्रं सप्रुचेतुमपिशब्दः ॥ १६८ ॥

तद्ध्वंसादेव निःशेषपुमर्थोत्थितो भवेत् ॥

जिहासितस्यानर्थस्य हेतुः स्यात्सशरीरता ॥ १६९ ॥

स्याज्ञानस्यानर्थमूलत्वे फलितमाह । तद्ध्वंसादिति । तस्यानर्थमूलतया लोकवेदसि-
द्धत्वमतःशब्दार्थः । तच्चेदनर्थमूलं तर्हि स्वापप्रलययोरपि तद्वशान्मातृत्वादिरनर्थः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । जिहासितस्येति । प्रत्यब्बोहो देहाभिमानद्वाराऽनर्थहेतुर्न
सासादित्यर्थः ॥ १६९ ॥

न वै सशरीरस्येति श्रुतेरध्यवसीयते ॥

धर्माधर्मौ च देहस्य योनिरित्यागमाश्रयात् ॥ १७० ॥

देहाभिमानस्यानर्थहेतुत्वे मानमाह । नेत्यादिना । तर्हि प्रत्यब्बोहादेव देहाभिमा-
नोऽपि स्वापादौ स्यात्तेत्याह । धर्मेति । योनिरित्यवसीयत इति संबन्धः । धर्मादिलयो-
नित्वे यथाकर्म यथाश्रुतमित्यादिवाक्यं प्रमाणयति । आगमेति ॥ १७० ॥

विहितं प्रतिषिद्धं च कर्म मूलं तयोरपि ॥

न सक्रियस्य संबन्धो धर्मेणास्तीतरेण वा ॥ १७१ ॥

ननु धर्मादेरपि स्वापादौ भाषातत्कृतं सदेहत्वमपि तथा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
विहितमिति । अपूर्वस्यानुष्ठानं हेतुरित्यत्र हेतुमाह । न हीति । निष्क्रियस्य धर्मादि-
योगे मुक्तस्यापि स्यात्स्वापादौ सदापि धर्माद्यकिञ्चित्करमहंकाराभावादव्यक्तेरन्यथा
स्वापाद्यभावाद्युत्थानवकाशादिति भावः ॥ १७१ ॥ -

नाकारकस्य जगति क्रियया संगतिस्तथा ॥ १७२ ॥

तज्जायभावहेतुत्वात्कारकत्वस्य कारणम् ॥

रामद्वेषौ न तौ भुक्त्वा जगत्पुन्यत्प्रवर्तकम् ॥ १७३ ॥

क्रियायास्तर्हि किं कारणं तदाह । नाकारकस्येति । तपेत्यक्रियस्य धर्माद्ययोग-
वदित्यर्थः । कारकत्वं क्रियाहेतुरित्यत्र हेतुमाह । तज्जावेति । तस्य भावे क्रियाभावा-
दन्यथा चाभावात्कारकत्वस्य तद्वेतुत्वनिश्चयादित्यर्थः । तस्य हेतुमाह । कारकत्व-
स्येति । तत्रान्वयव्यतिरेकी प्रमाणयति । न ताविति ॥ १७२ ॥ १७३ ॥

स यथाकाम इत्युक्त्वा कृत्वादेः प्रसवं श्रुतिः ॥

कामाभावे च तद्वर्ति योऽकामश्चेति चावदत् ॥ १७४ ॥

रामादेः प्रवर्तकत्वे श्रुतिरपि गानमित्याह । स यथेति । स यथाकामो भवति तत्क-
तुर्भवतीत्याद्या श्रुतिः संकल्पक्रियादेः रामादिवशादुत्पत्तिमुक्त्वा योऽकाम आसकाम'
इत्याद्या ॥ तदभावे संकल्पादेरसत्त्वमुक्तवती । चकाराम्यां कामबन्धनमेवेदमात्मक्रीड
आत्मरतिक्रियावागम्यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां कामादिभावान्भावाम्या
प्रवृत्तिमात्राभावा विवक्षितवित्यर्थः ॥ १७४ ॥

४६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [अथमाध्याये-

साध्वसाध्विति चाध्यासौ मूलं विद्या तयोरेषि ॥

रागद्वेषौ यतो दृष्टौ नैवर्ते साध्वसाधुनी ॥ १७५ ॥

रागद्वेषयोर्निदानमाह । साध्विति । तन्मान्वयत्यतिरेकौ सूचयति । रागद्वेषा-
विति ॥ १७५ ॥

अन्तरेण प्रमेयार्थं नापि ते साध्वसाधुनी ॥

साध्वसाध्विति वा ज्ञानं ज्ञातमेयस्य जायते ॥ १७६ ॥

शोभनाशोभनाध्यासयोर्ज्ञातोऽर्थो हेतुरिति वदन्नादौ व्यतिरेकमाह । अन्तरेणेति ।
अन्वयमाह । साध्विति ॥ १७६ ॥

प्रमादृत्वादिसंबन्धो नासदात्मकस्तुनि ॥

नञ्यटाद्यर्थविज्ञानं सत्येव जगतीप्यते ॥ १७७ ॥

ज्ञातत्वस्य हेतुमाह । प्रमादृत्वेति । ज्ञातत्वं हि मादृत्वादिसंबन्धस्तन्मासत्त्वसंभवो
नरविषाणादावद्वेषेरतस्तत्र सत्त्वं हेतुरित्यर्थः । तदेतदनुभवेन साधयति । नञ्यटेति ।
भावाभावज्ञानं सत्येव लोके दृष्टं नास्ति तद्धोर्न हि तुच्छे ज्ञानं सगच्छतेऽतः सत्त्वं
ज्ञातत्वं हेतुरित्यर्थः ॥ १७७ ॥

प्रत्यग्याथात्म्यसंमोहमृते सत्त्वं न कुत्रचित् ॥

प्रत्यग्याथात्म्यसंबुद्धौ न सत्तन्मासदुच्यते ॥ १७८ ॥

सत्त्वासत्त्वयोः किं कारणं तदाह । प्रत्यगिति । सत्त्वमसत्त्वं चेति च्छेदः । कुत्र
विदेशे काले वस्तुनि वेत्यर्थः । प्रतीचोऽपि सत्त्वाच्च तदज्ञानकृतमित्याशङ्क्य वस्तुतः
सदपि प्रत्यग्रस्तुज्ञानादूर्ध्वं सदसदिति च न व्यवहियतेऽतो न्यावहारिकं सत्त्वमाविद्य-
मेवेत्याह । प्रत्यग्याथात्म्येति ॥ १७८ ॥

असाधारणमज्ञानं प्रतीच्येव यतः स्थितम् ॥

एतत्प्रमेयमेवातः प्रमाणं नान्यदिष्यते ॥ १७९ ॥

प्रत्यगज्ञानस्यानर्थहेतुत्वं प्रणाङ्ग्योक्तं तत्र प्रत्यगिति विशेषणं स्वत्वाऽज्ञानं तद्वेतु-
रिति वाच्यं तथाचाऽऽत्मानात्मसाधारणज्ञानस्य तद्वेतुत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
असाधारणमिति । आत्मानात्मनेर्न साधारणमज्ञानं किं त्वात्मनोऽसाधारणं प्रतीच्ये-
वाऽऽश्रये विषये च स्थितत्वादहमज्ञो मा न जानामीत्यनुभवादनात्मनि आज्ञानात्मके
तदयोगादित्यर्थः । प्रतीचोऽन्यत्रापि प्रमाणप्रवृत्तेरज्ञातत्वमेष्टव्यमज्ञानोपलक्षिते तत्प्रवृ-
त्तेस्तत्कृपमात्मैवाज्ञात इत्याशङ्क्याऽऽह । एतदिति । न ह्यज्ञानात्मकेऽनात्मन्यज्ञातत्व-
मेवत्र विषयविषयित्वायोगात्तस्मादेतस्मिन्प्रतीच्यज्ञाते मेये बोधकमेव मानं नानात्मबो-
धकं तदस्तीत्यर्थः ॥ १७९ ॥

एवं प्रमेयसिद्ध्यर्थं प्रवृत्तैपोत्तरा श्रुतिः ॥

क्रियाकारकरूपेऽस्मिन्व्यवहारे तमोन्वयात् ॥

अक्रियाकारकं वस्तु पारोक्ष्याभ्यां लभ्यते ॥ १८० ॥

आत्मैवाज्ञातो मेय इति प्रतिज्ञामात्रमित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । आत्मैवाज्ञा-
तमेतत्त्रैवाध्यक्षादेरपि वृत्तेस्तस्य तद्वन्मत्वात्कृत वेदान्तध्वषणेनेत्याशङ्क्याऽऽह । क्रियेति ।
व्यवहारे व्यवहियमाण जगत्तस्मिन्क्रियादिभ्यः कारणस्य तमसोऽनुगतेरुद्दिष्टलक्षणस्य
यन्तुनस्तदानृतत्वेन पारोक्ष्याच्च तत्प्रत्यक्षादिना लक्ष्यते पराञ्चि खानीत्यादिश्रुतेतो
विशिष्टस्यैव तद्विषयत्व केवलस्याऽऽगममात्रगम्यतेत्यर्थः ॥ १८० ॥

तद्व्यवहृष्टं सदज्ञानकार्यं सागिव पञ्चगम् ॥

सर्वं विभर्त्यसक्तं सदसक्तमिति च स्मृतेः ॥ १८१ ॥

जगति दृष्टेऽपि प्रत्यक्षेन दृश्यते चेदद्वैतहानिरित्याशङ्क्याऽऽह । तदीति । प्रत्यक्षवस्तु
प्रत्यक्षाद्यद्वयमज्ञात सदज्ञान तत्कार्यं च सर्वं सर्पमिव माला धारयति । अतो द्वितीयस्य
कल्पितत्वेनावस्तुत्वाच्च वन्मद्वैतहानिरित्यर्थः । प्रतीचो द्वैतास्पदत्वे कथमसक्तत्वमित्या-
शङ्क्य तद्वन्वस्यापि समन्वितकल्पितत्वादित्याह । असक्तं सदिति । यन्तुन सङ्गा-
भावे कथमाश्रयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । असक्तमिति चेति । असक्तं सर्वभूतैव निर्गुण
गुणभोक्तृ चेति वदता भगवता वासुदेव सङ्गमन्दरेण सर्वाश्रयत्व प्रतीचो दर्शितमि-
त्यर्थः ॥ १८१ ॥

अपूर्व्याद्यात्मकं वस्तु यत्र साक्षात्प्रसिध्यति ॥

तत्कात्स्न्याल्लभ्यते तत्र व्यवहारो न मोहजः ॥ १८२ ॥

अज्ञातत्वाभ्यां जगद्विषययुक्त ज्ञातात्मन्यपि कर्तृत्वादिविद्येरित्याशङ्क्याऽऽह । अपू-
र्वादीति । यत्र विद्यावन्माया कार्यकारणनिर्मुक्तमेकरस वस्त्वसत्परोक्षत्वेनासभायना-
द्वितिरस्कारेण स्फुरति तत्र व्यवहार कर्तृत्वादिरज्ञानतो न लभ्यते तदा तस्याप्र-
तिबन्धेन पूर्णत्वाद्दृश्यमानं तु कर्तृत्वादि बाधितानुवृत्तिमान तस्मादज्ञातत्वाभ्यां जग-
द्विषयः ॥ १८२ ॥

यथासिद्धानुवादेन पूर्वं नो ब्रह्मधात्स्फुटम् ॥ १८३ ॥

पदानिह तद्वर्थाथ प्रसिद्धानेव लोकतः ॥

आदाय कर्मशास्त्रं तन्निषेधविधिवोषकृत् ॥ १८४ ॥

यथोक्त वस्तुषा वा अश्रयेत्यादिनोक्त तत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह । यथेति ।
लौकिकपदार्थानुवादेन पूर्वग्रन्थे ध्येयत्वेन सूत्रात्मनाऽऽत्मवन्तु श्रुतिरुच्यन्ती न हि तत्र
तत्त्व स्पष्टमादिष्टमतोऽन्तरग्रन्थोऽर्थावतिर्यः । नन्वेवमपि कर्मकाण्डे यथोक्तत्वात्मनः
सिद्धत्वाद्गतार्थमुत्तर वाक्यमनर्थकं नेत्याह । पदानितीति । इहेति व्युत्पादिदशोक्तिः ।

४६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

साध्वसाध्विति चाध्यासौ मूलं विधातयोरपि ॥

रागद्वेषौ यतो दृष्टौ नैवते साध्वसाधुनी ॥ १७५ ॥

रागद्वेषयोर्निदानमाह । साध्विति । तत्रान्वयव्यतिरेकौ सूचयति । रागद्वेषा-
विति ॥ १७५ ॥

अन्तरेण प्रमेयार्थं नापि ते साध्वसाधुनी ॥

साध्वसाध्विति वा ज्ञानं ज्ञातमेयस्य जायते ॥ १७६ ॥

शोभनाशोभनाध्यासयोर्ज्ञातोऽर्थो हेतुरिति वदनादौ व्यतिरेकमाह । अन्तरेणेति ।
अन्यथमाह । साध्विति ॥ १७६ ॥

प्रमातृत्वादिसंबन्धो नासदात्मकवस्तुनि ॥

नन्व्यदाद्यर्थविज्ञानं सत्येव जगतीप्यते ॥ १७७ ॥

ज्ञातत्वस्य हेतुमाह । प्रमातृत्वेति । ज्ञातत्वं हि मातृत्वादिसंबन्धस्तस्यासत्त्वसमवे-
नरविषाणादावदृष्टेरतस्तत्र सत्त्वं हेतुरित्यर्थः । तदेतदनुभवेन साधयति । नन्व्यदेति ।
भावाभावज्ञानं सत्येव लेके दृष्टं नास्ति तद्धीर्न हि तुच्छे ज्ञानं सगच्छतेऽतः सत्त्वं
ज्ञातत्वहेतुरित्यर्थः ॥ १७७ ॥

प्रत्यग्यायात्म्यसंभोदमृते सत्त्वं न कुत्रचित् ॥

प्रत्यग्यायात्म्यसंबुद्धौ न सत्तद्भासदुच्यते ॥ १७८ ॥

सत्त्वासत्त्वयोः किं कारणं तदाह । प्रत्यगिति । सत्त्वमसत्त्वं ज्ञेयं च्येदं । कुत्र
चिद्देशे काले वस्तुनि वेत्यर्थः । प्रतीचोऽपि सत्त्वात् तदज्ञानकृतमित्याशङ्क्य वस्तुत-
सदपि प्रत्यग्वस्तुज्ञानादूर्ध्वं सदसदिति च न व्यवहियतेऽतो व्यावहारिकं सत्त्वमापि य-
मेवेत्याह । प्रत्यग्यायात्म्येति ॥ १७८ ॥

असाधारणमज्ञानं प्रतीच्येव यतः स्थितम् ॥

एतत्प्रमेयमेवातः प्रमाणं नान्यदिप्यते ॥ १७९ ॥

प्रत्यगज्ञानस्यानयहेतुत्वं प्रणाज्योक्तं तत्र प्रत्यगिति विवेक्षणं त्यक्त्वाऽज्ञानं तद्धेतु-
रिति वाच्यं तथाचाऽऽत्मानात्मसाधारणज्ञानस्य तदेतत्त्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
असाधारणमिति । आत्मानात्मनोर्न साधारणमज्ञानं किं स्वात्मनोऽसाधारणं प्रतीच्ये-
वाऽऽश्रये विषये च स्थितत्वावहक्यो मा न भानामीत्यनुभवादन्यात्मनि आज्ञानात्मके
तदयोगादित्यर्थः । प्रतीचोऽन्यत्रापि प्रमाणप्रवृत्तेरज्ञातत्वमेष्टव्यमज्ञानोपलक्षिते तत्प्रवृ-
त्तेस्तत्त्वमात्मैवाज्ञात इत्याशङ्क्याऽऽह । एवदिति । न ज्ञानात्मात्मकेऽनात्मन्यज्ञातत्व-
मेवत्र विषयविषयित्वायोगात्तस्मादेतस्मिन्प्रतीच्यज्ञाते मेये चोक्तमेव भानं भानात्मबो-
धकं तदस्तीत्यर्थः ॥ १७९ ॥

एवं प्रमेयसिद्ध्यर्थं प्रवृत्तैषोत्तरा श्रुतिः ॥

क्रियाकारकरूपेऽस्मिन्न्यवहारे तमोन्वयात् ॥

अक्रियाकारकं वस्तु पारोक्ष्यान्नैव लभ्यते ॥ १८० ॥

आत्मैवाज्ञातो मेय इति प्रतिज्ञामात्रमित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । आत्मैवाज्ञा-
तश्चेत्तत्रैवाप्यसादेरपि वृत्तेस्तस्य तद्वन्वयत्वात्कृतं वेदान्तश्रवणेनेत्याशङ्क्याऽऽह । क्रियेति ।
व्यवहारे व्यवहियमाणं जगत्तस्मिन्क्रियादिरूपे कारणस्य तमसोऽनुगतेस्तद्विलक्षणस्य
वस्तुमस्तदावृत्तत्वेन पारोक्ष्यात् तत्प्रत्यक्षादिना लक्ष्यते पराञ्चि खानीत्यादिश्रुतेरतो
विशिष्टस्यैव तद्विषयत्वं केवलस्याऽऽगममात्रगम्यतेत्यर्थः ॥ १८० ॥

तद्व्यवष्टे सदज्ञानकार्यं सागिब पन्नम् ॥

सर्वं विमर्त्यसक्तं सदसक्तमिति च स्मृतेः ॥ १८१ ॥

जगति दृष्टेऽपि प्रत्यक्षेन दृश्यते चेदद्वैतहानिरित्याशङ्क्याऽऽह । तद्दीति । प्रत्यग्वस्तु
प्रत्यक्षाद्यदृष्टमज्ञातं सदज्ञानं तत्कार्यं च सर्वं सर्पमिव माला बारयति । अतो द्वितीयस्य
कल्पितत्वेनावस्तुत्वात् वस्तुतद्वैतहानिरित्यर्थः । प्रतीचो द्वैतास्पदत्वे कथमसंगतत्वमित्या-
शङ्क्य संबन्धस्यापि संबन्धितकल्पितत्वादित्याह । असक्तं सदिति । वस्तुनः सङ्गा-
भावे कथमाश्रयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । असक्तमिति चेति । असक्तं सर्वभूतैव निर्गुणं
गुणभोक्तृ चेति वदता भगवता वास्तवं सङ्गमन्तरेण सर्वाश्रयत्वं प्रतीचो दर्शितमि-
त्यर्थः ॥ १८१ ॥

अपूर्वाद्यात्मकं वस्तु यत्र साक्षात्प्रसिध्यति ॥

तत्कात्स्न्याल्लभ्यते तत्र व्यवहारो न मोहजः ॥ १८२ ॥

अज्ञातात्माश्रयं जगदित्युक्तं ज्ञातात्मन्यपि कर्तृत्वादिविष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । अपू-
र्वादीति । यत्र विद्यावस्थामां कार्यकारणनिर्मुक्तमेकरसं वस्तुसंख्येयपारोक्ष्यत्वेनासंभाषना-
दितिरस्कारेण स्फुरति तत्र व्यवहारः कर्तृत्वादिरज्ञानतो न लभ्यते तदा तस्याप्र-
तिबन्धेन पूर्णत्वाद्दृश्यमानं तु कर्तृत्वादि बाधितानुवृत्तिमात्रं तस्मादज्ञातात्माश्रयं जग-
दित्यर्थः ॥ १८२ ॥

यथासिद्धानुवादेन पूर्वं नो ज्ञान्यथात्स्फुटम् ॥ १८३ ॥

पदानीह वदर्याथ प्रसिद्धानेव लोकतः ॥

आदाय कर्मशास्त्रं तन्निषेधविधिवोषकृत् ॥ १८४ ॥

गयोक्तं वस्तूपा या अश्रयत्वेत्यादिनोक्तं तत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह । यथेति ।
लौकिकपदार्थानुवादेन पूर्वग्रन्थे ध्येयत्वेन सूत्रात्मनाऽऽत्मवस्तु श्रुतिरुक्तवती न हि तत्र
तत्त्वं स्पष्टमादिष्टमतोऽन्तरग्रन्थोऽर्थग्रानित्यर्थः । नन्वेवमपि कर्मकाण्डे यथोक्तात्मनः
सिद्धत्वाद्गतार्थमुत्तरं वाक्यमनर्थकं नेत्याह । पदानीति । इहेति व्युत्पत्तिदशोक्तिः ।

४६४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

लोकतो वृद्धव्यवहारवशादित्यर्थः । लोकसिद्धपदपदार्पोद्गीकारेणैदमिष्टसाधनमितरदि-
त्येतावन्मात्रे कर्मकाण्डे प्रवृत्तं न वस्तुपरमित्यर्थः ॥ १८३ ॥ १८४ ॥

इतः परं वस्तुतत्त्वपरीक्षणकृतज्ञाणा ॥

श्रुतिः प्रवृत्ताऽतस्तावत्प्रमेयोऽर्थोऽत्र चिन्त्यते ॥ १८५ ॥

तस्य वस्तुपरत्वाभावे लब्धमर्थमाह । इत इति । कर्मशास्त्रात्परस्तादुपनिषदात्मा
श्रुतिर्वस्तुस्वरूपनिरूपणार्थं लब्धावसरा संती प्रवृत्ता कर्मकाण्डनिर्वर्तितकर्मजातशोधि-
तविषणो हि प्रत्यक्प्रवणस्तद्विविदिषामालम्बते तमधिकृत्य चोपनिषदुपावर्तते यस्मादि-
त्यमुत्तरग्रन्थारम्भस्मात्तद्वेदमित्यादौ प्रथममज्ञातार्थो निरूप्यते तदधीनत्वादुपनिषत्प्रा-
माण्यस्येत्यर्थः ॥ १८६ ॥

संसारारूपमहाव्याधेः किं मूलमिति चिन्त्यते ॥

तद्ध्वस्तये चिकित्सेयं तदा फलवती भवेत् ॥ १८७ ॥

ननु पुरुषार्थे निरूपयितव्ये किमित्यज्ञानं निरूप्यते न हि तदेव तथा सदा पुमर्थ-
सिद्धेर्ज्ञानैव फल्पादत आह । संसारेति । कतिपयजनवर्तिज्वरादेरशेषम्यापिनः संसारस्य
विशेषार्थं महत्त्वविशेषणम् । किन्ताफलमाह । तद्ध्वस्तय इति । संसारव्याधिनिरासार्थं
श्रयणादिरूपा चिकित्सा मुमुक्षुभिः क्रियमाणा निदानतिश्रये तेन सह तस्य निरसितुं
शक्यत्वात्फलवती न हि निदानवेदमं विना चिकित्सितुं युक्तम् । उक्तं हि—

“स्मृतिमान्युक्तिहेतुज्ञो मतिमान्प्रतिपत्तिमान् ।

भिषगोऽप्यसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति” इति ॥

मुमुक्षुश्चाऽऽह—

“सन्नय न प्रकोप च प्रसरं स्थानसंश्रयम् ।

व्यक्तिभेदं च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्विपक्व” इति ॥

तस्मादिदमज्ञानपूर्विका चिकित्सा फलवतीत्यर्थः ॥ १८८ ॥

ऊर्ध्वमूल इति तथा मन्त्रवर्णोऽपि विद्यते ॥

गीतास्त्वपि तथैवेतदूर्ध्वमूलमितीरणम् ॥ १८९ ॥

ननु संसारस्य मूलमेव नास्ति स्वभाववादात्प्रधानाद्येव वा तन्मूलं नाज्ञातं वक्ष्येत्या-
शङ्क्य श्रुतिस्मृतिभ्यां परिहरति । ऊर्ध्वमूल इति । अस्ति हि संसारस्य मूलं नेदम-
मूलं भविष्यतीति श्रुतेस्तच्च यथाऽज्ञातं ब्रह्म तथा काठकथ्यतिरित्यर्थः । तथैव मन्त्रव-
र्णांगुसारेणेत्येवम् ॥ १९० ॥

अशेषानर्थमूलस्य प्रत्यगज्ञानरूपिणः ॥

ध्वस्तो ध्वस्तारनर्थानां पुमर्थश्च समाप्यते ॥ १९१ ॥

अज्ञातं ब्रह्म न मन्यतेतुर्निवृत्तेऽप्यज्ञाने तदुपेत्याराध्यं ज्ञानादूर्ध्वं बन्धवीर्भाधि-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ४६५

तानुवृत्तिरित्युक्तत्वाभैवमित्याह । अत्रोपेति । न केवलमनर्थध्वस्तिरेवाज्ञानध्वस्तिद्वारा
ज्ञानफलं किं त्वानन्दासिरपीत्याह । पुनरर्थश्चेति ॥ १८८ ॥

निरस्तातिशयानन्दरूपता प्रत्यगात्मनः ॥

अथैष यो वै भूमेति श्रुत्यैव प्रतिपाद्यते ॥ १८९ ॥

ज्ञानादज्ञानध्वस्त्याऽनर्थध्वस्तावनुपद्रुतात्मनाऽवस्थानमेवाऽऽत्मनो लभ्यते न सुखमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । निरस्तेति । अथैष एव परम आनन्द एषोऽस्य परम आनन्द एष
मेवाऽऽनन्दयाति यो वै भूमां तत्सुखमित्यादिवाक्यमत्र प्रमाणयति । अथेति ॥ १८९ ॥

स्वत आनन्दयायात्म्यात्कुतो दुःस्वेन संयुतिः ॥

तथाऽपि निहते शास्त्रं न लिप्यत इतीरणात् ॥ १९० ॥

आत्मनः सुखत्वे दुःखमपि तत्र स्यात्तस्य तदविनाभावादित्याशङ्क्य वैपयिकसुखस्य
दुःखाविनाभावेऽपि स्वरूपसुखस्य नैवमित्याह । स्वत इति । आत्मनि दुःखाभावेऽपि
तद्विचारकवाक्यस्य का गतिर्न हि प्रसङ्गाभावे तत्र तद्विचारणं युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह ।
तथाऽपीति । वस्तुतो दुःखायोगेऽपि भ्रान्तिप्राप्तं तदावाय न लिप्यते लोकदुःस्वेन-
त्यादि शास्त्रं निषेधति । न हि मितं निषेध्यं मिति विरोधादित्यर्थः ॥ १९० ॥

अज्ञातात्मैकसंसिद्धबीजावस्थयिदं जगत् ॥

तदित्यनेनाभ्यधायि परोक्षार्थाभिधायिना ॥ १९१ ॥

तद्वेत्त्यादिग्रन्थतात्पर्यमुक्त्वा प्राप्तिकीं चोद्योत्तरपरंपरा च दर्शयित्वा श्रुत्यस्तराणि
व्याचिख्यामुत्सृज्यदार्ढ्यमाह । अज्ञातेति । तदात्मनैकेन सती या बीजावस्था साभास-
प्रत्यगाविद्या तद्गुणं जगत्परोक्षं तदभिधायिसर्वनाम्ना तत्पदेनोक्तमित्यर्थः ॥ १९१ ॥

अव्याकृतस्य जगतो भूतकालाभिसंगतेः ॥

सुखावबुद्धये हेति निपातोऽत्र प्रयुज्यते ॥ १९२ ॥

कथं जगतो यथोक्तस्य परोक्षत्व तत्राऽऽह । अव्याकृतस्येति । परोक्षतेति
शेषः । निपातार्थमाह । सुखेति । परोक्षस्य जगतः सुखधोरैतिज्ञावोना तेनात्र हशब्द
इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

नामरूपादिविकृतं पराव्यानैकगोचरः ॥

सहस्रमेदवत्साक्षादिदमा जगदुच्यते ॥ १९३ ॥

इदंशब्दार्थमाह । नामेति । आदिपदं कर्मार्थम् । तस्मिन्निदंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह ।
परांगिति । एकशब्दः शास्त्रनैरपेक्ष्यार्थः । तादृश्यप्यनुमेयादी नैदंशब्दप्रवृत्तिरिति
निश्चिनष्टि । साक्षादिति ॥ १९३ ॥

१४६४ मुनेन्द्राचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

लोबतो बृहद्व्यवहारवशादित्यर्थः । लोकसिद्धपदपदार्थोद्गीकरोणेदमिष्टसाधनमितरदि-
त्येतावन्मात्रे कर्मकाण्डे प्रवृत्त न वस्तुपरमित्यर्थः ॥ १८३ ॥ १८४ ॥

इतः परं वस्तुतत्त्वपरीक्षणकृतज्ञाना ॥

श्रुतिः मृत्ताऽतस्तावत्यमेयोऽर्थोऽत्र चिन्त्यते ॥ १८५ ॥

तस्य वस्तुपरत्वाभावे लब्धमर्गमाह । इत इति । कर्मशास्त्रात्परस्तादुपनिषदात्मा
श्रुतिर्वस्तुस्वरूपनिरूपणार्थं लब्धावसरा सती प्रवृत्त्या कर्मकाण्डनिर्वातितकर्मनातशोधि-
तपिषणो हि प्रत्यक्प्रवणस्तद्विदिगामालम्बते तमधिकृत्य चापनिषदुपावर्तते यस्मादि-
त्यमुत्तरग्रन्थारम्भस्तस्मात्तद्वेदमित्यादौ प्रथममज्ञातार्थो निरूप्यते तदधीनत्वादुपनिषत्प्रा-
माण्यास्येत्यर्थः ॥ १८५ ॥

संसारारूपमहाव्याधेः किं मूलमिति चिन्त्यते ॥

तदध्वस्तये चिकित्सेयं तदा फलवती भवेत् ॥ १८६ ॥

ननु पुरुषार्थे निरूपयितव्ये किमित्यज्ञान निरूप्यते न हि तदेव तथा सदा पुमर्थ-
सिद्धेर्ज्ञानैवैकल्यादत् आह । संसारेति । कतिपयमनर्थार्थज्वरादेरशेषव्यापिनं संसारस्य
विशेषार्थं महत्त्वविशेषणम् । चिन्ताफलमाह । तदध्वस्तय इति । संसारव्याधिनिरासार्थं
श्रवणादिरूपा चिकित्सा मुमुक्षुभिः क्रियमाणा निदाननिश्चये तेन सह तस्य निरसितुं
शक्यत्वात्फलवती न हि निदानवेदनं विना चिकित्सितुं युक्तम् । उक्तं हि—

“स्मृतिमान्युक्तिहेतुज्ञो मतिमान्प्रतिपत्तिमान् ।

मिथुर्गौषवसगौरीश्चिकित्सां वर्तुमर्हति” इति ॥

मुमुक्षुश्चाऽऽह—

“सपथ च प्रकोप च प्रसर स्थानसथयम् ।

व्यक्तिभेद च यो वेत्ति दोषाणां स भवेन्निरुद्धः” इति ॥

तस्मान्निदानज्ञानपूर्वकां चिकित्सां फलवतीत्यर्थः ॥ १८६ ॥

ऊर्ध्वमूल इति तथा मन्त्रवर्णोऽपि विद्यते ॥

गीतास्वपि तथैवैतदूर्ध्वमूलमिति रणम् ॥ १८७ ॥

ननु संसारस्य मूलमेव नास्ति स्वभाववादात्प्रधानाद्येव वा तन्मूलं नाज्ञातं ब्रह्मेत्या-
शङ्क्य श्रुतिस्मृतिभ्यां परिहरति । ऊर्ध्वमूल इति । अस्ति हि संसारस्य मूलं नैदम-
मूलं भविष्यतीति श्रुतेस्तत्र गणाऽज्ञातं ब्रह्मैव तथा काठकश्रुतिरित्यर्थः । तथैव मन्त्रव-
णानुसारेणेत्येतत् ॥ १८७ ॥

अशेषानर्थमूलस्य प्रत्यगज्ञानरूपिणः ॥

ध्वस्तौ धास्तिरनर्थानां पुमर्थश्च समाप्यते ॥ १८८ ॥

भरात ब्रह्म न कश्चेतुर्निर्गुणोऽप्यज्ञाने तद्वृष्टेरित्याशङ्क्य ज्ञानादूर्ध्वं नन्ववीचीधि-

सामानाधिकरणस्य तदिदं पदयोः युतेः ॥

कार्यकारणयोर्नित्यमभेदोऽध्यवसीयते ॥ १९४ ॥

पदद्वययमानाधिकरण्यफलमाह । सामानाधिकरण्यस्येति । तदिदंशब्दयोः सामा-
नाधिकरण्यस्य श्रवणात्कार्यकारणयोर्भेदो निरस्त इत्यर्थः ॥ १९४ ॥

न क्रियाकार्यविरहे कारणं सिध्यति कचित् ॥

निष्क्रियं कारणं चेत्स्यात्तद्वन्नित्यं फलोत्पत्तिः ॥ १९५ ॥

तयोर्बन्तुत्वं केचिदाहुस्तत्र द्वयोरपि कल्पितत्वात्कारणं हि निष्क्रियं सक्रियं वा
नाऽऽद्य क्रियारूपकार्याभावे कचिदपि कार्यं कारणम्यासिद्धेरित्याह । न क्रियेति ।
विपक्षे दोषमाह । निष्क्रियमिति । तद्वत्कारणवदित्यर्थः ॥ १९५ ॥

तयोश्च युगपद्भावे न स्यात्कारणनिश्चयः ॥

क्रियान्तरमसक्तेश्च तत्कार्यत्वेऽनवस्थितिः ॥ १९६ ॥

न द्वितीयः क्रियातद्गतोऽर्थोऽपि कर्मो वाऽऽद्ये न तयोः शृङ्गयोरिव तद्भावो निश्चा-
यकाभावादित्याह । तयोश्चेति । प्रथमं कारणं पश्चात्क्रियेति क्रमश्चेत्तत्राऽऽह । क्रिया-
न्तरैवि । कार्यस्य कारणादुत्पत्तौ क्रियापेक्षावत्तस्याश्च पूर्वसिद्धात्तस्मादुत्पत्तौ क्रियान्त-
रापेक्षयाऽनवस्था । न च प्रथमं क्रिया पश्चात्कारणमिति क्रमस्तस्यापि कार्यत्वे कार-
णान्तरापेक्षयाऽनवस्थानादकार्यत्वे क्रियाकालेऽपि तद्भावात्क्रमयोगात् न सा निराश्र-
या गमिवत्प्राथम्येऽपि कार्यत्वे क्रियान्तरप्रसक्तेरनवस्था न क्रिया क्रियान्तरमुत्पादयति
न चाकार्या साऽस्तीति भावः ॥ १९६ ॥

कार्यं चाक्रियमाणं सन्न कार्यत्वं समभुते ॥

अकर्तृकं चेत्कार्यं स्यात्कारणं कार्यतां व्रजेत् ॥ १९७ ॥

कार्यस्य क्रियापेक्षायामपि न तस्यास्तदपेक्षा स्वयंक्रियात्वादित्याशङ्क्य तस्याः
कार्यत्वमकार्यत्व वा कार्यत्वे क्रियाव्याप्यत्वाभावे व्याहृतिरित्याह । कार्यं चेति ।
अकार्यत्वे सदा सा स्यादिति चार्थः । सक्रियस्य कारणत्व निरस्त्याऽऽद्ये दोषान्तर-
माह । अकर्तृकमिति । कार्यं कर्तृत्वक्रियाव्याप्यं न चेत्तदा कारणमेव कार्यत्वं
गच्छेत्तस्यैव तत्क्रियाव्याप्यत्वाहित्यादित्यर्थः ॥ १९७ ॥

कारणत्वात्सदन्यस्य कार्यत्वाच्च सतस्तथा ॥

अन्योन्याव्यविरकाच्च कुतो नाशादिसंभवः ॥ १९८ ॥

निरूप्यमाणे कार्यकारणयोरयोगश्चेत्तयोस्तुच्छत्वेन कल्पितत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
कारणत्वादिति । कारणं तुच्छव्यावृत्तं कारणत्वात्तुच्छस्य तदयोगात्कार्यं न तथा
तद्यावृत्तमतुच्छस्यैव कार्यत्वात्तुच्छस्य तदनुपपत्तेरित्यर्थः । अन्यस्येति तदनकार्य-
कारणयोर्भावात् भेदमिच्छतीत्याशङ्क्याऽऽह । अन्योन्येति । न हि तयोर्गवाश्ववद्भेदे

तद्भाषो नापि वास्तवस्तयोरभेद एकस्मिन्नेव तत्प्रसङ्गादतो द्वयमपि कल्पितमित्यर्थः । किञ्च जन्मनाशादित्रिकाराणां वस्तुनो भेदाभेदाभ्यां दुर्गणत्वात्कृद्ग्रे तस्मिन्कल्पित-
त्वमेव तयोरित्याह । कुत इति ॥ १९८ ॥

क्रिया वा तत्फलं वा स्यात्कारकं वा न किञ्चन ॥

निरन्वयोऽयं नाशः स्यादेषामन्यतमोऽपि न ॥ १९९ ॥

कार्यस्य वैशेषिकादयो निरन्वयं नाशमिच्छन्ति तत्कथं तदसंभवस्तत्राऽऽह ।
क्रिया वेति । न किञ्चनेति तुच्छतोक्तिः । पक्षवस्तुष्टयेऽपि दोषं संभावयति । एषा-
मिति ॥ १९९ ॥

क्रियायाः फलरूपेण ध्वस्तिर्नावस्थितेर्भवेत् ॥

तेन तेन विशेषेण कारणं मयते सदा ॥ २०० ॥

निरन्वयनाशस्य क्रियात्वपक्षे दोषं स्फुटयति । क्रियाया इति । तस्याः फलात्मना
स्थितेर्नाभीष्टा ध्वस्तिः स्यादिति योजना । पक्षान्तरेऽपि संभावितं दोषं स्फुटयति ।
तेनेति । मूलकारणमेव क्रियाकारकफलात्मना निर्विशेषसदाकारेण च प्रकाशते तत्र
कदाचिदपि निरन्वयनाशसिद्धिरित्यर्थः ॥ २०० ॥

यथा जन्मादिकर्तृत्वाद्भीजं नैव विनश्यति ॥

नाशोऽपि तस्य नष्टत्वाच्च नष्टः स्याद्विनाशिता ॥ २०१ ॥

तदुक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । आदिशब्दः स्थित्यर्थः । बीजस्य नाशोऽपि
जन्मादाविव कर्तृत्वाच्च निरन्वयनाशिताऽन्यथा कर्मभावात्नाशासिद्धिरिति द्वाष्टान्तिक-
माह । नाशोऽपीति ॥ २०१ ॥

एवं चेन्न सतो नाशो नोत्पत्तिरसतस्तथा ॥

अव्याकृताभिधानाच्च कार्यस्य स्यात्कदाचन ॥ २०२ ॥

तदिदंपदयोः सामानाधिकरण्यश्रुतेः कार्यकारणभेदनिरोहद्वारा तत्कल्पितत्वे तात्प-
र्यमुक्त्वा तयोः कल्पितत्वे फलमाह । एवमिति । कार्यकारणयोर्जन्मनाशयोश्च बुद्धि-
रूपत्वं चेसाह । न सतो नाशः सत्ये त्यक्तेऽत्यक्ते च तदयोगाच्च चासी सतो मिद्यते नै-
स्यामान्यापत्तेर्नापि न मिद्यते सन्मात्रत्वप्रसङ्गादेतेनासतो जन्मादि प्रत्युक्तमिति भावः ।
तत्रैव हेत्वन्तरमाह । अव्याकृतेति । इदमेव कार्यमव्याकृतमित्युक्ते न तस्य सतो
नाशो लयेऽप्यव्यक्तस्य स्थितेर्नापि तस्य कदाचिदप्यसतो अनिरव्यक्तव्यक्तेरेव तस्या-
दित्यर्थः ॥ २०२ ॥

तत्त्वबोधातिरेकेण न नाशोऽन्यो यथा तथा ॥

महताऽतिमयत्नेन ह्युदकेऽपि प्रवक्ष्यते ॥ २०३ ॥

ननु निरन्वयनाशस्त्वयाऽपीष्यते ब्रह्मविद्यया तन्निदानबन्धस्य सर्वात्मना ध्वंसा-
श्रयणात्तत्कथं न दूष्यते तत्राऽऽह । तत्त्वेति । स्वरूपज्ञप्तिरेव समूलबन्धध्वलिर्न
ततोऽतिरेकेण यथा तथा महता यत्नेन प्रागुक्तमुत्तरत्रापि वक्ष्यते । तस्मादस्मन्मते
वस्तुतिरेकी निरन्वयो नाशो नास्तीत्यर्थः ॥ २०३ ॥

नायरूपाद्यभिव्यक्तेः प्राक्तनः काल उच्यते ॥

तर्हीति तानभिव्यक्तमव्याकृतगिरोच्यते ॥ २०४ ॥

तद्देवमितिपदानि व्याख्याय तर्ह्यव्याकृतमिति पदे व्याचष्टे । नामेति । यथोक्तज्ञा-
नस्य लोकवेदप्रसिद्धयो हि शब्दः ॥ २०४ ॥

अधिपकार्यसंस्कारास्तेजोऽक्षमासूत्रसंश्रयाः ॥

स्वे लीनास्त्वस्तितामात्रा अव्यक्ताख्याः सहाऽऽत्मना ॥ २०५ ॥

किं तदनभिव्यक्तं न तावदभिव्यक्त्यभावस्तस्य कारणत्वायोगाच्चापि तदन्यत्तद्वि-
रोधि वा तस्य कार्यत्वेनोक्तरोपादित्वाशङ्कयाऽऽह । अविद्येति । अस्यार्थः—अविद्या
मिथ्याज्ञानमहंप्रहृष्ट । कर्म धर्माधर्मौ । संस्कारा नानारूपकार्यवासनाः । सूत्रं वायु-
वायुर्बुधं गौतम तत्सूत्रमितिध्रुवस्ते चाविद्यादयो भूतचतुष्टयात्मन्नाः पुनराकाशमप्यात्म-
न्मते ते चापस्त्रीकृतपद्ममहाभूताश्रिता मूलकारणात्मना स्थितिं लभन्ते ते च सामासप्र-
त्ययविद्यारूपा मोक्षत्रा सहाव्यक्तशब्दा भवन्तीति ॥ २०५ ॥

कार्यकारणभेदेन प्रपञ्चो यः पुरोदितः ॥

यश्चोर्ध्वं वक्ष्यते तस्मात्परस्तादेतदुच्यते ॥ २०६ ॥

तन्नामरूपाभ्यामित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । कार्येति । उक्तवक्ष्यमाणप्रपञ्चादुपरि-
ष्टातमाश्रित्य तदित्याद्युच्यते । तत्र नामरूपशब्दाभ्यामाकाशादि गृह्यते न प्रसिद्धे
नामरूपे न च तद्याकरणमृते मूलकारणादिति तद्वहणमत्र युक्तमित्यर्थः ॥ २०६ ॥

प्रपञ्चे वैश्वरूपेण यतोऽविद्यैव सर्वथा ॥

अविद्यामात्रयाथात्म्यादवस्तदेतदुच्यते ॥ २०७ ॥

कार्यकारणयोर्नित्यभेद इत्युक्त्वा कार्यकारणभेदेनेति वदतो व्याहतिरित्याश-
ङ्कयाऽऽह । प्रयत्न इति । वैश्वरूपेण कार्यं कारणमित्यनेकाकारोत्यर्थः । सर्वदा त्रिष्वपि
कालेष्वपि यावत् । कार्यकारणयोरापिद्यत्वादुक्तसामानाधिकरण्यात्तयोर्भेदोपपत्तिर्भेदेन
चानुवादलक्षणेनाविद्याया भानादिन्द्रो मायागिरित्यादिश्रुतेस्त्वत्र व्याहतिरित्यर्थः ॥ २०७ ॥

मा भूदथाकृतधीः पुंसां नायरूपात्मवस्तुनि ॥

एकान्तम्यज्यक्तितोऽन्यत्र तस्यादेवेति गीरियम् ॥ २०८ ॥

तदित्यादिवाक्यस्यभेदशब्दं व्याकरोति । मा भूदिति । व्यात्मव्यक्तिं विना जग-
द्यक्तमिति पुंसां श्रान्तिरुक्तं धीर्मा भूदिति यस्यान्मन्यते श्रुतिस्त्वस्मानामरूपाभ्यामेव

जगदभिव्यक्तं न स्वरूपेण प्रत्यगात्मनेति वदन्ती नामाद्यात्मना तद्व्यक्तमप्यव्यक्तमेव
रज्जुरिव सर्परूपेणेत्यभिप्रायेणैवकारं प्रयुङ्क्त इत्यर्थः ॥ २०८ ॥

सामानाधिकरण्योक्तिर्व्यक्तस्याव्यक्तसिद्धये ॥

न हि कात्स्न्यमभिव्यक्तेर्व्यक्तस्याकात्स्न्यदर्शनात् ॥ २०९ ॥

इत्थं जगद्व्यक्तमिव न व्यक्तमेवेत्याह । सामानाधिकरण्येति । इदं तदिति सामा-
नाधिकरण्यमवधारणाभिप्रायमुपोद्बल्यतीत्यर्थः । अव्यक्तेति भावप्रधानोक्तिः । आत्म-
व्यक्तिं विना जगतः साक्षाद्व्यक्तत्वाभावे हेत्वन्तरमाह । न हीति । व्यक्ते जगति व्यक्ते-
रपूर्णत्वे हेतुमाह । व्यक्तस्येति । आत्मैव वस्तु न जगदिति तदुपलब्धौ नोपलभ्यते ।
अतो यावद्ब्रह्म प्रत्यद्भूतं मीयते तावज्जगदव्यक्तमेवेत्यर्थः ॥ २०९ ॥

प्रमात्रादिनिषेधेन श्रुत्याऽन्याकृतमुच्यते ॥

तद्विचिसाधनाभावात्कथं तदवगम्यते ॥ २१० ॥

तद्वेत्यादाव्याकृते प्रकृते मानमस्ति न वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयन्नाशङ्कते । प्रमा-
त्रादीति । न हि तत्र मानमस्तीति वक्तुं शक्यं प्रकृतश्रुतिविरोधादिति भावः । द्वितीयं
निरस्यति । तद्विचीति । यदि तत्र नास्ति मानं तदा तदसिद्धिः साधकभावादि-
त्यर्थः ॥ २१० ॥

विधूताशेषसंबन्धमनन्यानुभवात्प्रकम् ॥

कूटस्थसंविन्मात्रं ब्रह्मास्मीतिस्वभावकम् ॥ २११ ॥

नित्यानुभवादव्याकृतावगतिर्न मानादिति वक्तुमनुषवं निरूपयति । विधूतेति ।
तस्य ज्ञानेनाप्यसंबन्धादसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । अनन्येति । भेदस्यानुभवे कल्पितत्वं
तद्विशेषगवाचकानन्यशब्देन विवक्ष्यते तथाऽपि तस्य जन्मादिविक्रियावतो वस्तुरूपत्वे
तस्यापि तथात्वमित्याशङ्क्याऽऽह । कूटस्येति । द्रव्यबोधात्मकं वस्त्विति मतं निर-
स्यति । मात्रेति । संविदि भेदभानात्तस्य वस्तुत्वे वस्त्वपि भिन्नं स्यादिति मेत्याह ।
एकमिति । अनन्यपदमूषितमत्र व्यक्ती क्रियते । औपाधिकी तत्र भेदधीर्न बाह्यवी-
त्यर्थः । उक्तविधत्वेऽपि ब्रह्मणो जीवस्य किमायातं तदाह । अस्मीति ॥ २११ ॥

अतिरोहितसंविक्तं सदानस्तमितोदितम् ॥

निःसामान्यविशेषं तत्प्रत्यगात्मैकनिष्ठितम् ॥ २१२ ॥

संविद्वत्प्रमपि प्रत्यग्ब्रह्म न स्वप्रकाशं संविदो वेद्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अतिरो-
हितेति । न हि सा वेद्या वद्वदसंवित्त्वापत्तेरनवस्थानाच्चेति भावः । उक्तं कौटस्थ्यं
न्यनक्ति । सदेति । दीपादिपूद्यस्त्रयदृष्टेर्वस्तुत्वाद्वापि तौ स्यातामित्याशङ्क्याऽऽह ।
निःसामान्येति । सामान्यविशेषयोरन्यतरत्वमप्यस्याभिवेद्यत्वादवधेयमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति ॥ २१२ ॥

स्वतोऽवबुद्धं तद्यस्माभिरविद्यमतः सदा ॥

संगतिर्निर्विद्यस्य नाविद्याहेतुर्जर्मलः ॥ २१३ ॥

नेदं स्वमहिमप्रतिष्ठं वस्तुत्वाद्धत्वदित्याशङ्क्याऽऽह । स्वत इति । नित्यबुद्धत्वेन नित्यशुद्धत्वमाह । यस्मादिति । तद्धेतुवृत्त्य नित्यमुक्तत्वमाह । संगतिरिति ॥ २१३ ॥

एवंस्वभावमप्येतदविज्ञातं स्वभावतः ॥

तमोवृत्तमपेक्ष्येतन्न तु यद्वास्तवं स्वतः ॥ २१४ ॥

उक्तस्वरूपवस्तुनस्तपैव प्रथा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । अज्ञातत्वं स्वभावत इत्युक्तं हेतुं व्याकरोति । तम इति । एतदविज्ञातमिति सन्बन्धः । स्वतो यद्वस्तुरूपं तदपेक्ष्य नाज्ञातत्वं नित्यत्वापचोरेत्याह । न त्विति ॥ २१४ ॥

स्वानुभूत्यनुसारेण यथोक्तोऽर्थोऽवसीयताम् ॥

मानहेत्वतिवर्तित्वाच्चेह मात्रादिसंभयः ॥ २१५ ॥

यथोक्तब्रह्मणोऽज्ञातस्याव्याकृतशब्दत्वेऽपि कथं तदपेक्ष्याशङ्क्याऽऽह । स्वानुभूतीति । अज्ञातं प्रत्यक्षस्त्वविद्याकर्मत्यादापुक्तमव्याकृतं तद्योक्तानुभवात्सिध्यतीत्यर्थः । अनुभवगम्यत्वे घटवन्मेयावमाशङ्क्य व्यवस्तशब्दाद्यभावान्मैवमित्याह । मानेति । इहेत्यज्ञातमत्यगुक्तिः ॥ २१५ ॥

तस्मिन्पहतध्वान्तेऽप्यविद्या स्वानुभूतितः ॥

स्वानुभूतिर्न वेधीति मार्गकात्म्यमनोधवः ॥ २१६ ॥

प्रतीचि सविदेकस्ते नाज्ञातत्वमज्ञत्वं वेत्याशङ्क्याऽऽह । तस्मिन्निति । कथं ध्वस्ताविद्ये तदनुभूतिसत्त्वाऽऽह । स्वानुभूतिरिति । अज्ञत्वादनुभूतेर्निरङ्कुशलत्वं वारयति । मागिति ॥ २१६ ॥

ज्ञातात्मतत्त्वो जानाति त्रिकालं तदसंभवम् ॥

अन्यतः संगतिः सैयमविचारितसिद्धिका ॥ २१७ ॥

प्रतीचि त्यप्रकाशेऽप्यविद्या चेत्कृतस्तद्ध्वस्तिर्न च वाक्यीयदैक्यबोधात्तद्वतोऽपि नित्यानुभवाद्ज्ञात्वादिर्घोसमवादित्याशङ्क्याऽऽह । ज्ञातेति । वाक्यीयज्ञानादज्ञानध्वस्तिरात्यन्तिकी तस्य तद्विरोधित्वात्स्वरूपज्ञानस्य तत्साधकत्वादित्यर्थः । आत्मनोऽज्ञानतज्ज्ञान्यायोगोऽस्ति न वाऽस्ति चेदसद्वत्त्वधुतिविरोधो नास्ति चेदज्ञातत्वात्सिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यत इति ॥ २१७ ॥

स्वभावव्यतिरेकाभ्या ध्वान्वसिद्धेरसंभवात् ॥

न चैतममाणतः सिद्धिरस्याव्याकृतरूपिणः ॥

न चैकात्म्यस्वभावेन कुतस्तन्यानगोचरः ॥ २१८ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ४७१

अविचारितसिद्धिकत्वं साधयति । स्वभावेति । न हि वस्तुत्वेनज्ञानादिसिद्धिरवा-
भापत्तेर्नापि तद्भेदेन सिद्धिरवस्तुनि भेदानुपपत्तेरित्यर्थः । तत्त्वान्यत्वाभ्यामज्ञानस्य सका-
र्यस्यामेयत्वेऽपि स्वरूपेण तन्मेयमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेदिति । आत्मसंबन्धिनोऽ-
ज्ञानादेस्ततो भेदेनाभेदेन वा मानतः सिद्धिर्नास्ति चेत्तर्हि तस्य मेयत्वोक्तिर्नार्थवती प्रामा-
णिकमनिर्वाच्यं चेति व्याघातादित्यर्थः । अस्येत्यात्मसंबन्धोक्तिः । अव्याकृतरूपिणोऽ-
ज्ञानादेरात्मनः सकाशाद्भेदेनेति शेषः ॥ २१८ ॥

तद्भेदमित्यनेनोक्तिर्व्याकृताव्याकृतात्मनोः ॥

प्रमाणयोग्यतैवोक्ता न त्वैकात्म्यमितात्मता ॥ २१९ ॥

तद्भेदमितित्वावयवमन्यव्याकृतं कथं न मेयमित्याशङ्क्याऽऽह । तद्भेदेति । अनेन
वाक्येन जगतो द्विरूपस्यास्ति तावदुक्तिस्तथा चाज्ञातता तस्यानुभवसिद्धाऽनुदिता
तस्मैकात्म्यवदव्याकृतस्य मेयता वाक्यस्य तत्रातात्पर्यादित्यर्थः ॥ २१९ ॥

अव्याकृतमविज्ञातं प्रमाणाविषयं मतम् ॥

प्रमाणानभिसंबद्धं प्रमाणाचेति साहसम् ॥ २२० ॥

तस्यामेयत्वे हेत्वन्तरमाह । अव्याकृतमिति । तस्य व्याख्यानमविज्ञातमिति । प्रमाणस्य
विषयोऽवकाशो यत्र नास्ति तत्तथोक्तम् । प्रमाणाविषयत्वं साधयति । प्रमाणेति ।
प्रमाणाच्च मतं ज्ञानमिति संबन्धः । न हि तन्मोयते माननिरस्तत्वादिति भावः ॥ २२० ॥

अविज्ञातार्थगन्तृणि प्रमाणानीतिवादिनाम् ॥

सर्वेषामभ्युपेतोऽर्थः कुतोऽसाविति चिन्त्यते ॥ २२१ ॥

परतमैव प्रत्यग्भूतोऽज्ञानस्याऽऽश्रयो विषयश्च स्वरूपानुभवाच्चाज्ञातत्वादेः सिद्धिर्न
मानादिति स्वपक्षमुक्त्वा परपक्षे सर्वव्यवहारासिद्धिरिति वक्तुमुभयसिद्धमर्थमाह । अवि-
ज्ञातेति । स च कुत स्फुरति स्वतो वा परतो वा परतश्चेन्मलाद्वा साक्षिणो येति विचार्य
निर्धार्यमित्याह । कुत इति ॥ २२१ ॥

ज्ञातो वाऽर्थोऽथवाऽज्ञात उभयं वा न चोभयम् ॥

प्रमाणानां प्रमेयः स्यात्सर्वमेतद्विचार्यते ॥ २२२ ॥

न तावदाद्योऽज्ञातत्वस्याऽऽव्याभ्यां स्वप्रकाशत्वानुपगमादज्ञातार्थस्यामेयत्वापत्तेः
यदि ॥ साक्षिणा सिध्यति तदाऽऽस्मन्मतमेवेति मन्वानो मानगम्यत्वपक्षे विचारान्तरं
दर्शयति । ज्ञातो वेति । अज्ञातः सन्त्योऽर्थो मानविषयः स स्वप्रकाशो वा सांख्यव-
ज्जडो वा तार्किकवज्ज्ञानज्ञेयात्मको वा योगाचारवद्यद्वा वस्तुतो नाज्ञातो नापि ज्ञातोऽ-
ज्ञानादज्ञातो ज्ञातो ज्ञानादिति संपावनोपनीतं कल्पान्तरं सर्वमेतदयुक्तमिति विनर्ण
निर्गमनेऽनो मानादज्ञातोऽर्थो न स्फुरतीत्यर्थः ॥ २२२ ॥

मेयमानत्वसंभितौ न पश्यामोऽत्र साधनम् ॥

ज्ञातस्याव्यतिरेकित्वादज्ञातस्याप्यमानतः ॥ २२३ ॥

वैशेषिकादिपक्षस्यायुक्तत्वमादौ दर्शयति । मेयेति । नऽस्याज्ञाततया मेयत्वे मान-
मिदमिदं मेयमिति तयोर्भेददृष्टौ नास्ति मानमित्यर्थः । विषयविषयिभावेन भेदोऽनुभूयते
तयोरित्याशङ्क्य ज्ञातरूपेणाज्ञातरूपेण वा विषयत्वं नाऽऽद्यस्तस्य प्रकाशरूपस्य तादृ-
श्यानाद्वेदे मानाभावादित्याह । ज्ञातस्येति । मेनरोऽज्ञातरूपस्य प्राप्त्यानप्रवृत्तेरदृष्टत्वा-
न्मानान्तरदृष्टौ तस्य माननिरस्तत्वात्ताज्ञातं रूपमस्ति मानाभावादित्याह । अज्ञात-
स्येति ॥ २२३ ॥

जगत्स्थो हि यः कश्चिज्ज्ञात एव स बुद्धिबत् ॥

मानादेव स विज्ञात इत्येतरस्यात्कुतोऽमितेः ॥ २२४ ॥

ज्ञातरूपस्य मानोद्वेदेन कथममत्त्वं तत्राऽऽह । जगतीति । व्यवहारभूमौ व्यवहि-
रमाणो गोऽर्थः स सर्वोऽपि प्रकाशाव्यभिचारी यथा धीः स्वसत्तायां तदव्यभिचारिणी तथा
मोऽपि यावदावहारं ज्ञानादव्यतिरेकी व्यवहियमाणत्वादित्यर्थः । व्यवहारस्य प्रकाशा-
विनाभावो हिशब्दार्थः । ननु धीः स्वतो ज्ञाताऽन्यथाऽनवस्थानादर्थस्य तु ज्ञातता
मानादन्यथा तद्वैफल्यदत्त आह । मानादिति ॥ २२४ ॥

मानातिरेकात्सिद्धेर्मेय एव तथा न किम् ॥

न हि दीपान्तरादीषो भारूपत्वं प्रपद्यते ॥ २२५ ॥

अर्थस्य ज्ञातत्वानुपपत्तिरत्र मानमित्याशङ्क्याऽऽह । मानेति । मानार्थस्य भेदे
मानाभावादसिद्धोऽनोऽर्थः स्वयमेव मानवत्प्रकाशरूपोऽस्तु कुतस्तज्ज्ञातत्वानुपपत्तिरि-
त्यर्थः । ननु स्वप्रकाशात्माऽपि मानादेन सिध्यति चक्षुरपेक्षया दीपसिद्धिदृष्टेस्तत्राऽऽह ।
न हीति । तथा प्रकाशरूपोऽर्थो न प्रकाशरूपं मानमपेक्ष्य सिध्यतीति शेषः ॥ २२५ ॥

ज्ञातरूपातिरेकेण नान्यद्रूपं समीक्ष्यते ॥

एवं चेन्मानतो मेयो विज्ञात इति का प्रमा ॥ २२६ ॥

ज्ञातस्याव्यतिरेकित्वादित्येतत्प्रशङ्कितम् । यत्तु नाज्ञातं रूपमस्ति मानतयावादिति तत्र
घटज्ञातत्वमानस्य तदज्ञातत्वेऽपि मानत्वादित्याशङ्क्याज्ञातस्याप्यमानतः इत्येतद्विपु-
णोति । ज्ञातरूपेति । न तावद्विषयस्य ज्ञातत्वमानः स्वकाले तत्राज्ञातत्वं साधयति
ज्ञातत्वसाधनोपस्थानालान्तरे चास्तत्त्वान्न च ज्ञातरूपातिरेकि रूपं वस्तुनोऽस्ति
योग्यानुपलम्भादित्यर्थः । वैशेषिकादिपक्षे मानमेयभेदासिद्धिमुपसहरति । एवं
चेदिति । ज्ञातरूपस्य मानाद्वेदाभापोऽज्ञातरूपस्य चास्तत्वमित्येवं स्थितं चेन्नानान्ये-
यधीर्न प्रतिज्ञात शक्या मानाभावादतो न तद्वेदधीरित्यर्थः ॥ २२६ ॥

न चापर उपायोऽस्ति मेयसद्भावसिद्धिकृत् ॥

मानेभ्यस्तत्फलागृतेरन्वकारप्रवृत्तवत् ॥ २२७ ॥

अनु मानाज्जडासिद्धौ विनाऽपि तदपेक्षां तत्सिद्धिसाध्यवहारदर्शनादन्यथा तदयो-
गात्तत्राऽऽह । न चेति । मानेभ्योऽपर इति सन्वः । नह्यस्य स्वतःसिद्ध्ययोगादि-
त्यर्थः । स्वतो मानतो वा जडासिद्धौ कलितमाह । तत्फलेति । तस्मान्मानतः स्वतो
वा नह्यपरिच्छित्तिफलासिद्धेस्त्वमसि नृस्यवत्तत्र सर्वव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २२७ ॥

स्वत एव असिद्धश्चेत्यमेयोऽर्थस्वयाऽपि न ॥

अनन्यायत्तसंसिद्धेर्मेयत्वं किंनिबन्धनम् ॥ २२८ ॥

द्वितीय दूषयित्वाऽऽद्यमनुवदति । स्वत इति । तत्रापि मानमेयविभागासिद्धिस्तु-
स्येति दूषयति । तथाऽपीति । त्वत्पक्षवन्मन्यमेऽपि स्यादित्वाशङ्क्याऽऽह । अन-
न्येति । मत्पक्षे वस्तुन स्वप्रकाशत्वाच्च मानजस्कृत्याधारत्वेन मेयत्व तदधीनाज्ञाननि-
वृत्तिफलवत्तया तथाच मानमपि तदज्ञानव्यप्ति न स्फूर्तिजनकं न चैवं ते सम्भवत्पक्षा-
गतसंन्यययोर्मस्तुत्वादयस्तुल्ये पदामेक्षा च प्रधानम्यावेवाज्ञानतथोगावात्मन्यारोपितौ
तस्याज्ञानेतरस्य दुर्बचत्वादिति भावः ॥ २२८ ॥

निःसाधनो न साध्योऽस्ति नासाध्यं साधनं कश्चित् ॥

तुल्यशक्तिमतां नापि मिथोपेक्षाऽस्ति कुनश्चित् ॥ २२९ ॥

किंच मानमेययोर्मिथोऽनपेक्षत्वं सापेक्षत्वं वा नाऽऽद्य इत्याह । निःसाधन इति ।
न मेयो मानानपेक्षो मानव्याप्यस्य मेयत्वान्मानमपि न मेयानपेक्षं निरालम्बनत्वायोगाद-
तत्त्वयोर्न मिथोनपेक्षतेत्यर्थः । द्वितीये मेयवन्मानमपि स्वप्रकाशं न वा न चेदनवस्था
स्वप्रकाशं चेत्तत्राऽऽह । तुल्येति । न हि दीपयोर्मिथोपेक्षा दृष्टेति भावः ॥ २२९ ॥

नासिद्धयोः स्वतोऽपेक्षा सिद्धयोश्चापि नेष्यते ॥

नापेक्ष्यापेक्षकत्वं हि लोकेऽप्यतिशयं विना ॥ २३० ॥

किंच मानमेययोरसिद्धयोरपेक्षा सिद्धयोर्वा सिद्धासिद्धयोर्वा नाऽऽद्य इत्याह । नेति ।
स्वतोऽस्तोरस्फुरतोश्च न मिथोऽपेक्षा वन्ध्यासूनुखपुष्पवदित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह ।
सिद्धयोश्चेति । स्वतः सतोः स्फुरतोश्च मिथो नापेक्षा तत्कलभावादित्यर्थः । पक्षद्व-
येऽपि साधारणं दोषमाह । नापेक्ष्येति । सत्यतिशये तद्भावस्य प्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः ।
शास्त्रसंग्रहार्थमन्वेषिशब्दः ॥ २३० ॥

नापि सिद्धः स्वतोऽसिद्धं नृशृङ्गवदपेक्षते ॥

तथाऽसिद्धः स्वतः सिद्धं नात्यन्ताभावरूपतः ॥ २३१ ॥

तृतीये सिद्धम्यापेक्षवत्वमितरम्यापेक्षयत्वमिति वा विपरीतं वेत्याद्य निरस्यति ।
नापीति । द्वितीय निराह । तथेति । उभयत्र स्वतः शब्दस्योभयतः सवन्धः ॥ २३१ ॥

अपेक्षते चेत्सिद्धोऽसौ नासिद्धोऽपेक्षितु क्षमः ॥

येनातोऽज्ञानतः सिद्धिः स्वतः सिद्धोऽप्यपेक्षते ॥ २३२ ॥

असिद्धो नापेक्षतेऽसिद्धत्वाच्चरविषाणवदित्यत्र विपक्षे दोषमाह । अपेक्षते चेदिति ।
अपेक्षाकर्तृरतुच्छत्वं साधयति । नेति । सिद्धयोरसिद्धयोः सिद्धासिद्धयोर्वा नापेक्षेति
सिद्धे फलितमाह । येनेति । उक्तम्यायात्कस्यचित्कर्त्तृमिदं यत् येन नापेक्षा तेनाज्ञान
कृतत्वात्स्यात् स्वतः सिद्धोऽप्यात्मा स्वाज्ञानेनाज्ञातत्वाज्ज्ञानतः सिद्धिमपेक्षतेऽत
स्वनोपेक्षाभावात्सापेक्ष सर्वं सर्पवत्कल्पितमिति भावः ॥ २३२ ॥

विश्वेश्वरोऽपि प्रादितम्पस्याय किरीटिने ॥

भावाभावत्वमज्ञानादतद्वत्त्वेन कल्पम् ॥ २३३ ॥

सापेक्षस्य कल्पितत्वं भगवतोऽपि समतमित्याह । विश्वेश्वरोऽपीति । एतच्छब्दा-
र्थमेव कथयति । भावेति । अतद्वतीति भावाभावविभागराहिते वस्तुनीत्यर्थः ॥ २३३ ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥

उभयोरपि दृष्टोऽन्वस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ २३४ ॥

भगवद्वाक्यमुदाहरति । नासत् इति । असतो जन्माभावः सतो नाशाभावश्च कथ-
मिति तत्राऽऽह । उभयोरिति । सत्सदेव नासत् । असदप्यसदेव न सदिति सदस-
तोर्निर्णयो विद्वद्भिर्दृष्टस्तत्त्वादिकत्र भावाभावत्वमाविष्यमित्यर्थः ॥ २३४ ॥

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥

तथा न जायत इति विश्वस्ताशेषकल्पनम् ॥ २३५ ॥

सदसत्त्वं वस्तुनि कल्पितमित्यत्र भावयान्तरमाह । ज्ञेयमिति । तत्प्रवचनफलमाह ।
यदिति । न सत्तज्ज्ञासदुच्यते इत्येतदुत्तरार्धगतमत्रोपनीव्यम् । सत्त्वादिवद्वस्तुनि जन्मा
द्यपि कल्पितमित्यत्र भगवद्वाक्यं दर्शयति । तथेति । विश्वस्ताशेषकल्पनमाहेति
सवन्धः ॥ २३५ ॥

वासुदेवः सर्वमिति प्रत्यक्षश्रुतिपूर्वकम् ॥

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ २३६ ॥

सर्वम्याऽऽत्मनि कल्पितत्वस्युत्तरिगूला न मानमित्याशङ्क्य वाक्यान्तरमुदाहरति । वासु
देव इति । ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्याद्या प्रत्यक्षा श्रुतिः । सर्वजगत्कारणत्वस्याऽऽत्मनि
कल्पितत्वमपि भगवतो मतमित्याह । अहमिति । प्रभवत्यम्मादिति प्रपत्तो हेतुर्न च

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ४७६

तस्या निमित्तत्वमेव प्रलीयतेऽस्मिन्निति तस्यैव तद्वेतुत्वानिमित्ते च तदभावादिति द्वयमत्र विवक्षितम् ॥ २३६ ॥

सत्यज्ञानादिरूपस्य प्रत्यगात्मन एव च ॥

कारणत्वं सुविस्पष्टं श्रुतौ हि बहुशः श्रुतम् ॥ २३७ ॥

आत्मनः सर्वकारणत्ववादिभगवद्वाक्यमूलभूतां श्रुतिमाह । तस्येति । ब्रह्मविदामो-
तीति सूत्रितब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमन्तमिति लक्षितस्य यो वेद निहितं गुहायामिति प्रत्य-
क्त्वेनोक्तस्याऽऽत्मन आकाशः संभूत इदं सर्वममृजत यतो वा इमानि भूतानीत्यादौ
कारणत्वं श्रुतं न च श्रुतेः शङ्कनीयत्वं निर्दोषत्वाच्च च तदपहोतुं शक्यं तत्र संशयाद्य-
भावाच्च वासकदुक्तं प्रत्याख्यानमर्हतीति भावः । अन्यत्रापि श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धमे-
तदिति वक्तुं हीत्युक्तम् ॥ २३७ ॥

अज्ञातात्मातिरेकेण श्रुतः कारणं तथा ॥

सम्यग्ज्ञानाच्च मुक्तिः स्याच्च ज्ञानं वस्तुनुत्कचित् ॥ २३८ ॥

केचित्तु श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमपि कारणमुपेक्ष्य प्रधानादि तदाहस्यान्प्रत्याह । अज्ञा-
तेति । तथा श्रुतिस्मृतिविरोधवदित्यर्थः । प्रधानादिवादे सम्यग्ज्ञानादमुक्तिं साधयति ।
नेति । परमते कार्यकारणयोर्वस्तुत्वाज्ज्ञानादध्वक्षेरमुक्तिर्न हि सतोस्तयोर्मुक्तिरनर्थरूप-
त्वाच्चयोरित्यर्थः ॥ २३८ ॥

कर्मभ्योऽपि न मुक्तिः स्यात्कर्मापि न हि वस्तुनुत् ॥

तस्यानित्यफलोत्पत्तौ प्रभविष्णुत्वकारणात् ॥ २३९ ॥

ज्ञानान्मोक्षो मा भूत्कर्मभ्यस्तु भविष्यति प्रायश्चित्तेन सतो दुरितस्य निवर्हणादिति
नेत्याह । कर्मभ्योऽपीति । तत्र हेतुः कर्मापीति । ज्ञानं दृष्टान्तायितुमपिशब्दः । प्रायश्चि-
त्तस्य वस्तुभूतदोषध्वंसित्वेऽपि न सर्वबन्धध्वंसि कर्मकमस्ति भानाभावादित्यर्थः । इतोऽपि
न कर्माधीना मुक्तिरित्याह । तस्येति । कर्म खल्वनित्यं फलमुत्पादयितुमलं मोक्षश्च
नित्यं फलं तथाच न कर्म तत्र कारणमित्यर्थः ॥ २३९ ॥

कर्मलोमादिबच्चेत्स्यादबुद्धत्वं तथाऽपि वः ॥

स्वतः सर्वज्ञतैव स्याच्च वस्त्वज्ञातमस्ति हि ॥ २४० ॥

प्रधानादिबद्धातस्य प्रतीचोऽपि न कारणत्वमज्ञातत्वे भानाङ्गीकारेऽपराधान्ताद-
न्यथा तस्यासत्त्वादनुभवसिद्धेऽत्र प्रक्रियामात्रत्वादिति शङ्कते । कूर्मेति । प्रतीच्यज्ञात-
त्वस्यानुभवसिद्धेरनुभवस्य च सर्वसाधकस्य प्रागेव साधितत्वादनन्वकाशं चोद्यमित्यरूच्या
परिहरति । तथाऽपीति । स्वतो हेत्वपेक्षामन्तरेणेत्यर्थः । तत्र हेतुर्नेति । अज्ञातत्व-
स्यात्यन्तासत्त्वे मदीयहर्देऽपि ते धीः स्यादित्यर्थः ॥ २४० ॥

४७६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

न च मानात्मसिद्धिः स्यात्कर्मलोमादिवस्तुनः ॥ २४१ ॥

ज्ञातार्थव्यतिरेकेण मानानां मानता यतः ॥

मेयार्थपङ्कतिश्च स्यान्नाज्ञातमिति जल्पतः ॥ २४२ ॥

यत्तु कर्मलोमादिवदिति तत्र तदज्ञातं ज्ञातं वा नाऽऽथोऽदृष्टम्य दृष्टान्तत्वायो-
गाज्ज्ञातं चेत्प्रमाणान्नान्त्या वाऽऽद्य प्रत्याह । न चेति । प्रामाणिकत्वे कर्म-
लोमादेरतुच्छत्वापत्त्या दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति भावः । भ्रान्त्या चेदज्ञातत्वमु-
च्यमानज्ञातस्य तद्वेतुताया शुक्त्यादौ व्यक्तत्वादिति ब्रष्टव्यम् । इतश्चाज्ञातत्वमुपेया-
स्याह । ज्ञातेति । यतो ज्ञातमर्थं हित्वाऽज्ञातेऽर्थं मानानां मानत्वमिष्टमन्यथाऽनवस्था-
नावतो नास्त्यज्ञातमिति वदता मेयापङ्कतिश्चकारान्मातृमानफलापङ्कवत्सत्त्वात्तदेष्टव्य-
मित्यर्थः ॥ २४१ ॥ २४२ ॥

सतश्च वेदसिद्धान्तसंत्यागः कारणादृते ॥

न भियते प्रमेयोऽर्थो मानाद्येषां च वादिनाम् ॥

तेषां दुःशक्यमत्यन्तयुद्धार्थावबोधनम् ॥ २४३ ॥

मानमेयमातृफलापङ्कवे किं स्यात्तदाह । ततश्चेति । मानाद्यपलये वेदैकगम्य धर्मादीति
वैदिको व्यवहारो विना हेतुं त्यज्येत चकारात्प्रत्यक्षादिगम्या रूपादयोऽपि त्यज्ये-
रन्नतो मानमवृत्त्यर्थमज्ञातत्व मन्तव्यमित्यर्थः । मेयस्य स्वप्रकाशत्वपक्ष निराकुर्वता
प्रासङ्गिक स्वपक्षोऽपि विश्वेश्वरोऽपीत्यादिनोक्तः । सप्रति योगाचारमतमनुवदति ।
नेत्यादिना । येषां चेति चकारात्स्व तेषामित्यत्र सवन् । स चापिपर्यायः । तन्मतेऽपि
मानमेयव्यवहारासिद्धिरित्यभिप्राय दूषयति । तेषामिति । मेयोऽर्थो बोधैकरसात्मा-
भावातिरिच्यते चेन्मानवदर्थस्याज्ञातत्वाभावाज्ञातज्ञापक मान न च ज्ञातस्यैव ज्ञापक
वैयर्थ्यादित्यर्थः । मानान्मेयस्य भेदे मानमेयभावः शङ्क्यते तदभेदे तदाशङ्क्येति
वक्तुमत्यन्तमित्युक्तम् ॥ २४३ ॥

ज्ञानमेयमभेदेऽपि मानस्य स्वार्थरूपिणः ॥

बौद्धश्रद्धान्तसक्तिः स्यात्स्वार्थस्य क्षणिकत्वतः ॥ २४४ ॥

अस्तु तर्हि मानमेयभेदस्ततो व्यवहारसिद्धिरिति केचित्तान्प्रत्याह । ज्ञानेति । तद्वेदप-
क्षेऽपि प्राप्नान्प्रवृत्तेरज्ञातार्थस्य ज्ञातत्वानुपगमे सवेदनस्य स्वविषयाकारस्य क्षणिकत्वा-
त्तस्य च स्वसमकालार्थसाधकत्वात्पूर्वोत्तरकालयोरर्थसत्त्वे मानाभावात्तद्वेद्यस्यापि क्षणिक-
त्वापत्तेस्तदविषयस्य चानिष्टेस्त्वस्यापिवादिनोऽपि बौद्धसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ २४४ ॥

स्वार्थं प्रत्येव संसिद्धेः परार्थस्येह वस्तुनः ॥

स्वभादिवदनात्मार्षो मृषा स्यात्क्षणिकोऽपि वा ॥ २४५ ॥

ज्ञानवज्ज्यस्यापि सिद्धेर्नैवमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वार्थमिति । लोके मेयस्वार्थस्य

मानमेत्यैव सिद्धेरन्यथा चासिद्धेरर्थो ज्ञाने कल्पितः स्यात्स्वप्नादावेव दर्शनादतो यः प्रत्ययः स निरालम्बनो यथा स्वप्नादिप्रत्ययः प्रत्ययश्चायमित्यनुमानाद्विज्ञानवादापत्तिरिति भावः । उपलब्धिबलान्मानमेवभेदोपगमान्न तद्वाद इत्याशङ्क्याऽऽह । क्षणिकोऽपीति । न तावन्मेयोऽर्थः स्वतः सिध्यति न इत्यान्मानात्तत्सिद्धानुक्तन्यायात्क्षणेकः स्यादतः सौत्रान्तिकवैभाषिकपक्षप्राप्तिरित्यर्थः । ज्ञानज्ञेयभेदं स्यादित्वं चेच्छतोऽपीत्यर्थः । सिद्धान्तिनो विज्ञानवादे नाऽऽप्येति वक्तुं वाशब्दः ॥ २४९ ॥

न च सौगतसिद्धान्तस्तत्सिद्धौ मित्यभावतः ॥

मेयमानैकतोऽभावादज्ञातत्वस्य तत्क्षणे ॥ २४६ ॥

भवतु बौद्धसिद्धान्तः का हानिस्तत्राऽऽह । न चेति । विज्ञानवादो ब्राह्मणवादश्च न द्युक्तौ तन्मूलमानाभावाद्भ्रान्तिमूलत्वाद्युक्तं च समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिरिति नाभाव उपलब्धेरिति चातस्मान्मतमसंगतमित्यर्थः । योगाचारमते न शक्यमबुद्धबोधनमित्युक्तं निगमयति । मेयेति । तयोरेकत्वान्मानकाले चाज्ञातत्वायोगादन्यथा तद्वैपर्य्याद्विज्ञानवादे नाज्ञातज्ञापनमित्यर्थः ॥ २४६ ॥

अथाभ्युपेयतेऽज्ञातः प्रमेयाव्यतिरेकतः ॥

एकत्रापि प्रमाणत्वप्रसिद्धयर्थं क्षणात्मनि ॥ २४७ ॥

विज्ञानवाद्याह । अयेति । एकस्मिन्नपि ज्ञानक्षणे मानमेयभावार्थं मेयाभिलक्षेनाज्ञातत्वमिष्टमतोऽज्ञातज्ञापनसिद्धिरित्यर्थः ॥ २४७ ॥

मानात्मकेऽपि मेयेऽर्थं यद्यबुद्धत्वमिष्यते ॥

अज्ञातत्वापनुमानात्किमन्यदिति कथ्यताम् ॥ २४८ ॥

मानरूपेऽपि नीलाद्यर्थं यद्यज्ञातत्वं तदा न मानात्तद्व्यतिरिचिरोधाद्विरोधे वा तदारम्भे मेये तदनवकाशादप्रसक्तप्रतिषेधायोगाच्च चान्यत्तद्व्यत्यनभ्युपगमादन्यथा मानवैकल्यादिति दूषयति । मानात्मकेऽपीति ॥ २४८ ॥

स्वतो वा परतो वेदमज्ञातत्वं भवञ्जवेत् ॥

स्वतश्चेत्तत्तमोषत्स्याज्ज्ञातत्वं रज्जुसर्पवत् ॥ २४९ ॥

ज्ञातो वाऽयोंऽयवाऽज्ञात उभयं वेति पक्षेषु साधारणं दोषं वक्तुं विकल्पयति । स्वतो वेति । मेयेऽर्थं भवदज्ञातत्वं स्वामाविकमीपाधिकं वेति विकल्पार्थः । तत्राऽऽद्यमनूय दूषयति । स्वतश्चेदिति । क्त्वानो यद्यज्ञातत्वं स्वामाविकं तदा सदैवाज्ञानोपेतं तदायत्तज्ञातत्वं तु सर्पवदत्र कल्पितं स्यात्तथाचाऽऽद्यस्य मानादनिवृत्तेरितरस्य च तत्रो निवृत्तेस्तद्वैपर्य्यं स्यादित्यर्थः ॥ २४९ ॥

अथान्यतस्तदज्ञातं किंरूपं वस्तिवतीर्यताम् ॥

मानादवगतं तच्चेन्मैवमव्यतिरेकतः ॥ २५० ॥

न चोपपत्तिरिति चतुर्थेन सह द्वितीयमुत्थापयति । अथेति । अज्ञानादज्ञात वस्तु ज्ञानाच्च ज्ञात न स्वतो ज्ञातमज्ञात वेत्यर्थः । अज्ञातत्वस्याज्ञानकृतत्वे कल्पितत्वमिति द्वितीये दोष मत्वा चतुर्थं दूषयति । किंरूपमिति । उभय परतश्चेत्ताहं वस्तुनो द्वयातिरिक्त रूप वाच्य तच्च न समवतीत्यर्थः । नावकादौ प्रमितमौष्ण्यादि रूपमतो वस्तुनो द्वयातिरिक्तरूपाभावात्सिद्धिरिति शङ्कते । यानादिति । प्रमितिरसिद्धेत्याह । मैवमिति । अन्वयन्यतिरेकयोरसमवायान्मानानुपपत्तेरिति हेतुमाह । अव्यतिरेकत इति ॥ २९० ॥

अन्वयन्यतिरेकाभ्यां यथोक्तोऽर्थः प्रसिध्यति ॥

ताभ्यां चिना कुतोऽज्ञायि त्वेवं रूपमितीर्यताम् ॥ २९१ ॥

कथं तत्समवेन यानानुपपत्तिरनाऽऽह । अन्वयंति । प्राब्धानप्रवृत्तेर्यदज्ञाततथा वस्तु सिद्ध तदेदानीं ज्ञात पूर्वमज्ञातमित्यन्वयन्यतिरेकसमवाचाभ्यां वा तत्पूर्वकमानान्त राद्वा ज्ञातौष्ण्यादि वस्तुरूपमित्ययमर्थः सिध्यति प्राक्तेदज्ञान वस्तु साधकामापादसिद्ध तदेकान्वयाद्ययोगान्मानान्तरज्ञातमुष्णत्वादि वस्तुरूपमिति दुर्ज्ञान ज्ञापकाभावादतो ज्ञातत्वादेरन्यकृतत्वात्कल्पिततेति भावः ॥ २९१ ॥

न चेह वास्तवं रूपं तदध्यासेन बाध्यते ।

रज्जुसर्पपिपा लोके न रज्जुरितिपीडुतिः ॥ २९२ ॥

तर्हि तेनैव ज्ञातत्वेनाज्ञातत्व तथाविधमेव बाध्यताम् । दृष्ट हि भवजने कल्पितस्यैव कल्पितबाधकत्व तत्राऽऽह । न चेति । इहेति व्यवहारमार्गोक्तिः । ज्ञातत्ववदज्ञात त्वस्यापि कल्पितत्वे पक्षभेदात्सिद्धिरन्यतरस्यावकल्पितत्वे चाज्ञातत्व चेदकल्पित तदा कल्पितेनेतेरेण न तद्बाधो न हि कल्पितसर्पज्ञानमकल्पिता रज्जुपिप बाधते नापि ज्ञातत्वमकल्पित तस्य बाधाचित्कत्वेन सर्पवत्कल्पितत्वभौन्यादित्यर्थः । कल्पितेनाकल्पितस्याबाधे दृष्टान्तमाह । रज्ज्वति ॥ २९२ ॥

स्वसंविन्निरवभाषे च न तपःसंभवः क्वचित् ॥

तथाऽभ्युपगमे तस्य नापनुक्तिः कुतश्चन ॥ २९३ ॥

चतुरोऽपि पक्षान्दूषयित्वा योगाचारादिपक्षे दोषान्तरमाह । स्वसंविन्तीति । स्वप्न काशरूपे तत्त्वे न तदानीदज्ञान युक्त दूरतस्त्वज्ञातत्वमित्यर्थः । तत्राप्यज्ञातत्वोपगमे दोषमाह । तथेति । न हि स्वप्नकाशोऽपि वृत्तिरूपज्ञानमज्ञानध्वसि त्वयेज्यते । आग न्नुक्तज्ञानेतरज्ञानानुपगमात्तस्य च ज्ञानान्तरविषयत्वात् । किञ्च स्वप्नकाशस्याज्ञानस न्नयो वास्तवश्चेन्न तस्य मानादन्यतो वा ध्वसि । अवास्तवश्चेन्न तस्य स्वरूपज्ञानाद्ध्वसिस्तदनमभ्युपगमाजित्यनिवृत्तिप्रसङ्गाच्चेति भावः ॥ २९३ ॥

दुर्वलाना विरुद्धाना बलवद्भिरपाक्रिया ॥

विरुद्धैरेव दृष्टा सा तदैकात्म्ये कथं भवेत् ॥ २९४ ॥

अस्तु तर्हि कदाचित्कज्ञानादवास्तवाज्ञानसंबन्धव्यतिरिक्त्याशङ्क्याऽऽह । दुर्वक्षा-
नामिति । दृश्यते हि रजतशुभंगादिविभ्रमविषयां शुक्तिरज्ज्वादिसम्पत्तिविषया बाध्यत्व-
मिति भावः । सामान्यन्यायस्य प्रकृतेऽनुपपत्तिमाह । सेति । कदाचित्कज्ञानाधीना-
ज्ञानसंबन्धापाक्रियेति यावत् । प्रकाशमात्रे वस्तुनि कदाचित्कज्ञानानुपगमात् तत्राज्ञा-
नसंबन्धस्तेन निरस्यते न हि ज्ञाने ज्ञानान्तरमिष्टमित्यर्थः ॥ २९४ ॥

वाध्ययापकयोर्योगः स्वशेषत्वनपहारतः ॥

योऽन्यथा संगतिं द्यूते चर्मवद्वेष्टयेत्स स्वम् ॥ २९५ ॥

तर्हि मा भूदज्ञातत्वस्य ज्ञानाद्व्यतिरिक्त्याशङ्क्य ज्ञाताज्ञातत्वयोश्च स्वशक्त्या प्रका-
शातमसोरिव नियत्यनिवर्तकत्वेन संगतिरस्तीत्याह । वाध्येति । यथोक्तसंगतिमुक्त्या
विधान्तरेण तत्संगतिमिच्छन्तं प्रत्याह । योऽन्यथेति । हठो ह्यप्रसिद्धकल्पनेति
भावः ॥ २९६ ॥

न च जाड्यातिरेकेण ह्यविद्या काचिदप्यते ॥

अविद्यां गमयित्वेति श्रुतितोऽप्यवसीयताम् ॥ २९६ ॥

कथं विधान्तरेण संगतेरप्रसिद्धिरसंभावना चेति तत्राऽऽह । न चेति । न तावज्जा-
ड्यादविद्याऽतिरिच्यते विद्या वाऽजाड्यादप्यतिरिक्ता तद्विद्याविद्ययोर्नान्नान्यत्वेन विरो-
धाक्रियत्यनिवर्तकत्वे विद्ययाऽविद्याध्यस्तावज्ञातत्वस्यापि ध्वस्तेन संगत्यन्तरमिति भावः ।
अविद्याया जाड्यातिरेकिरूपान्तराभावप्रसिद्धयर्थे हि शब्दः । जाड्याविद्ययोरैक्ये मान-
माह । अविद्यामिति । पूर्वदेहे त्यक्ते प्राग्देहान्तरप्राप्त्यर्थे स्तिमितता जडता तामविद्यां
प्रापय्याचेतनं कृत्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति वक्ष्यमाणश्रुतेर्नाड्यमेवाविद्येत्यर्थः ॥ २९६ ॥

अज्ञातं न यथा मानान्मिथ्याधीसंशयौ तथा ॥

न्यायः पुरोदितः सर्वो यस्मादस्ति तयोरपि ॥ २९७ ॥

अज्ञातार्थस्य स्वतो मानतो वा सिद्ध्ययोगात्साप्तिवेद्यत्वानङ्गीकारात्परमते मानानां
नाज्ञातज्ञापकतेत्युक्त्वा मानागम्यत्वेनोक्ताज्ञातत्वदृष्टान्तेन संशयादेरपि तद्वन्मत्त्वं
निरस्यति । अज्ञातमिति । मानादविगतमिति शेषः । तेन संशयादेः समत्वे हेतुमाह ।
न्याय इति । भेदस्य माननिवर्त्यत्वायोगादिति न्यायः ॥ २९७ ॥

अपि सर्वप्रमाणानामज्ञातत्वादिसिद्ध्ये ॥

नेक्ष्यतेऽन्यतमं मानं स्वतःसिद्धं न चापि तत् ॥ २९८ ॥

अज्ञातं न यथा मानादित्युक्तं सर्वमानानामज्ञातत्वादिसाधकत्वात्तानि हि विषये
ज्ञातत्वमुत्पादयन्ति प्रागवस्थमज्ञातत्वं ज्ञापयन्ति न हि तादृगर्थं विना मानप्रवृत्तिरित्या-
शङ्क्याऽऽह । अपीति । निर्धारणे पृष्टी । अन्यतममपीति संबन्धः । अस्तु तर्हि स्वप्न-

४८० मुनेभराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्यायः—

काशमज्ञातत्वादि नेत्याह । स्वत इति । अनात्मत्वादित्यर्थः । तन्नासदपीति
चार्यः ॥ २९८ ॥

न तावदिह संभान्यं प्रत्यक्षं तदसंभवात् ॥

विषयेन्द्रियसंबन्धविरहात्तदसंभवः ॥ २९९ ॥

स्वतःसिद्धत्वासिद्धत्वयोरभावेऽपि कथं तत्साधकमानानीक्षणमित्याशङ्क्य किं तत्र
प्रत्यक्षं मानमनुमानं वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न तावदिति । अज्ञातत्वादी
प्रत्यक्षं न शङ्कनीयमित्यर्थः । तर्हि बाह्येन्द्रियजन्यं मनोनयं वा नाऽऽद्य इत्याह ।
तदसंभवादिति । बाह्येन्द्रियग्राह्यस्यज्ञातत्वादिसाधकस्यासंभवं साधयति । विष-
येति । अज्ञातत्वादेभ्युरादेः सासंप्रयोगात् तत्संप्रयोगग्राह्यस्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ २९९ ॥

न च दुःखादिधीवत्स्याज्ज्ञातस्यैवानुभूतितः ॥

प्रत्यक्षार्थचर्चेनैषा मिध्याधीरनुभूयते ॥ ३०० ॥

कम्पान्तरं निरस्यति । न चेति । न हि दुःखाद्यपि मानसमनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ।
पक्षान्तरं प्रत्याह । ज्ञातस्येति । अनुभूतिर्हि मानफलं ततो ज्ञातस्यैवानुभूयत्वं नाज्ञात-
त्वादेस्तद्व्याप्तिरङ्गाभावादित्यर्थः । ज्ञातस्यानुभूयत्वं तदङ्गीकृत्योकाङ्गीकारवार्त्तं त्यजति ।
प्रत्यक्षेति । चक्षुरादिना रूपादिबन्मिध्याधीः सम्यग्गीर्ज्ञातत्वमज्ञातत्वमित्यादेरापरो-
क्ष्याज्ज्ञानुभूयत्वं तदनुपयोगादित्यर्थः ॥ ३०० ॥

प्रत्यक्षादिफलं ज्ञानं कथं तस्य प्रमेयता ॥

भाफलं न च मेयस्य क्रियाफलवद्विद्यते ॥ ३०१ ॥

ज्ञातत्वस्यामेयत्वे युक्त्यन्तरमाह । प्रत्यक्षादीति । ज्ञानशब्देन ज्ञातत्वं लक्ष्यते ।
तस्य मानफलत्वादमानत्ववदमेयत्वमपि स्यादन्यथा मानत्वमपि किं न स्यात्तस्य च
मेयत्वे ज्ञातत्वान्तरमेष्टव्यमित्यनवस्थेति भावः । मानफलस्य मेयाश्रितत्वाद्भाषादिबन्मे-
यत्वं न चानवस्था ज्ञातत्वं ज्ञातत्वान्तरानङ्गीकारेऽपि मानवृत्तव्यवहारविषयतया मेय-
त्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । भाफलमिति । त्रिदिक्कलस्य द्वैधाभावस्य दारुनिष्ठत्ववत्
मानफलस्य ज्ञातत्वव्यवहारनिष्ठत्वं तस्याप्रकाशत्वेऽर्थाद्विशेषादुक्तिविरत्वात्प्रकाशत्वे
ज्ञानवर्धनिष्ठत्वायोगात् न च ज्ञातत्वेऽज्ञातत्वाभावे मेयत्वं न हि मानाधीनव्यवहारविष-
यता मेयता सर्वस्यापि तथात्वेन त्वन्मते सात्त्विकप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३०१ ॥

अपि मानाभिसंबन्धो मेयार्थेनैव युक्तिमान् ॥

भाफलस्य तु मात्रैव ज्ञातोऽन्यत्र वृथा श्रमः ॥ ३०२ ॥

किंच मानस्य विषयिभाषो मेयैवैव न फलेन तस्य मेयताया निरस्तत्वादित्याह ।
अपीति । मानस्य मेयैवैव सर्वत्रेऽपि फलस्य तेन विषयतया स भविष्यति न च तस्या-
मेयत्वमसिद्धिप्रसङ्गात् हि तस्य स्वतः सिद्धिरनात्मत्वात् न कादाचित्कस्याऽऽत्मतेत्या-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ४८१

शङ्क्याऽऽह । माफलस्येति । मात्रैव संबन्धो न मेयादिनेति शेषः । फलस्य मेयेन संबन्धो निरस्तो न च तस्य मानेन विषयतया संबन्धो मेयान्तर्भावात्फलत्वायोगादतस्तस्य मानादौ संगतिरित्युक्त्यायासो वृथैव मात्राधितस्य स्वाश्रयेण सहानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । मेयत्वादिना सह फलसंबन्धस्य निरस्तत्वद्योतनार्थो हिशब्दः ॥ २६२ ॥

माफलस्य तु मेयत्वे प्रामोतीहानवस्थितिः ॥

प्रमाफलाभिसंबन्धः किमान इति कथ्यताम् ॥ २६३ ॥

मेयसंबन्धिमानं फलेनापि संबध्यते तस्यापि वस्तुत्वेन मेयत्वशङ्कावैकाशादित्याशङ्क्याऽऽह । माफलस्येति । इहेति मानभूमिप्रहः । फले फले च तन्मालेत्यादित्याद्यादित्यर्थः । अनवस्थाया मूलस्यकरीत्वेन दोषत्वं विशदयितुं तुशब्दः । प्रमातृफलयोगेहेतुमद्भावसंबन्धस्य मेयत्ववत्फलस्यापि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रमेति । न हि संबन्धवत्फलस्य मेयत्वमनवस्थितेन च सोऽपि मेयत्वस्याहिमानाभावादित्यर्थः ॥ २६२ ॥

इहापि धानवस्येति नानुमाऽतोऽत्र युज्यते ॥

न च रागादिसंसिद्धौ मानच्यापार ईक्ष्यते ॥ २६४ ॥

फलाख्यकार्यलिङ्गात्तस्य कारणभूतमानादिसंबन्धोऽनुमीयतामित्याशङ्क्याऽऽह । इहापीति । फलस्यैव तस्यानुमेयत्वेऽपि प्रामोत्यनवस्था तत्रान्यफलसंबन्धापत्तेरतः संबन्धे फलवन्नानुमेयता युक्तित्यर्थः । फलदृष्टान्तार्थमपिकारः । चकारोऽवधारणार्थः सन्क्रियापदेन संबध्यते । मा भूत्प्रमातृफलयोः संबन्धवज्जातत्वादेर्मयत्व रागादिवस्तुस्थानेत्याह । न चेति ॥ २६४ ॥

रागादेर्नापि चाभावो भावात्तदनुभूतितः ॥

न च कश्चित्फले भेदो मेयमानप्रमाणेषु ॥ २६५ ॥

तस्यामेयत्वे स्वप्रकाशत्वानिष्टेरसत्त्वमिति नेत्याह । रागादेरिति । मानागम्यत्वेऽपीत्येपरर्थः । चकारोऽवधारणार्थो नन्वा संबध्यते । तस्य रागादेरनुमवादेव सस्वोपपत्तेर्नासत्त्वमित्यर्थः । यद्वा तादृगर्थेन तच्छब्देनानुभूतेरित्यत्वमुच्यते । अयं यथोक्तानुभूतिर्नडाऽनडा वा नाऽऽद्यो षट्वदसाधकत्वात् हि दीपस्यापि स्वतः साधकत्वं नेतरो विभक्तत्वेन कार्यत्वात्तत्राऽऽह । न चेति । न हि नभोवदुपार्धि विना फले स्वतो भेदो भावादिरुता तु तद्वीरतो न तत्र कार्यत्वं तद्युक्तमनुभूतेरजाड्यमित्यर्थः ॥ २६५ ॥

मानकार्यं फलं चेत्स्यान्न स्यात्तन्मातृमानयोः ॥

तदभावे च मायावात्कुतस्तत्स्यात्प्रमां विना ॥ २६६ ॥

फलस्य मानकार्यत्प्रसिद्धेर्नडेति शङ्कते । मानेति । तत्कार्यत्वे वेदनस्य न तन्मानमातृमेयसाधकं स्यान्मानकार्यत्वात्तत्कार्यसंस्कारवत्ततः साधकाभावात्मात्रादेरसत्तेति द्वय-

यति । न स्यादिति । अस्तु मात्रादौ नामसत्त्वमिति शून्यवादी मन्यते त प्रत्याह । तदभावे चेति । तेषां त्रयाणामभावे साधकाभावादपि शून्यत्वमपि न सिध्येन्न हि तत्त्वप्रकाशमित्यर्थः । मानाभावादिति वदता तदभाव स्वीकृत स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । कुत इति । मानाभावाद्यमपि नस्तु त्वन्यते न सिध्यति साधकाभावान्मम तु मानाद्यभाव साक्षि सिद्ध इति भावः । यद्वा मातृमेययोरभावेऽपि साधकानपेक्षान्मानादेश्च व्यवहार स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तदभावे चेति । तयोरभावे विषयाश्रयशून्यमानाभावाच्च तत्कृतो व्यवहार इत्यर्थः । अपरा माननिमित्तव्यवहाराभावेऽपि तत्फलनिमित्त स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । कुत इति । मान विना पृष्ठासिद्धेर्न तत्कृतो व्यवहार इत्यर्थः ॥ २६६ ॥

प्रमात्रादेरभावे च नाप्यभावः प्रमेयत्वे ॥

सुप्ते मातृपूर्वत्वात्सर्वमान्यापृतेरिह ॥ २६७ ॥

रागादौ नित्यानुभववेद्यत्वेनामेयत्वेऽपि मात्राद्यभाववदज्ञातत्वादेर्मयतेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रमात्रादेरिति । तत्राद्यभावे मानमन्यद्वा न तावत्स्थापे मात्राद्यभावे मात्रादिविषयमानानुदयो मान लोके मानव्यापारस्य भावपेक्ष्यत्वात्तदभावेऽभावादित्यर्थः । अपिस्त्वावदर्थः । अकार स्वपेनावस्थान्तरसमुच्चये ॥ २६७ ॥

न प्रत्यक्षानुमानान्यामतोऽर्थापत्तितोऽपि न ॥

न हि दृष्टं श्रुतं वेत्ते साऽर्थापत्तिः प्रसिध्यति ॥ २६८ ॥

द्वितीये प्रत्यक्षमनुमानमर्थापत्तिरुपमान वा तत्र मानमिति विकल्प्याऽऽद्यौ दूषयति । नेति । मात्राद्यभावो मीगत इति शेषः । तयोरपि मातृपूर्वत्वात्तदभावे प्रवृत्त्ययोगादित्याह । अत इति । उक्तहेतुना तृतीय निराह । अर्थापत्तितोऽपीति । ता द्विविधा दृष्टश्रुतभेदात्तत्राऽऽद्या दृष्टमपेक्षते यथा जीवतो मैत्रस्य गृहान्तरसत्त्व दृष्टमपेक्ष्य बहि सत्त्व कल्प्यते द्वितीया श्रुतमाकाङ्क्षति यथा पीनो मैत्रो न मुञ्जे दिवेति श्रुत वाय्वैकदेशमपेक्ष्य भुङ्क्ते रात्रावित्येकदेशान्तर कल्प्यते तद्दृष्टादिसापेक्षाधीपत्तेस्तदभावे न प्रवृत्तिरित्याह । न हीति ॥ २६८ ॥

सादृश्यासंभवाच्चेह नोपमानस्य संभवः ॥

मिथ्याज्ञानादिसिद्धौ न चाभावोऽपि शङ्क्यते ॥ २६९ ॥

न चतुर्थ इत्याह । सादृश्येति । उपमानासम्भवस्य मानान्तरासम्भवेन समुच्चयार्थश्च कारः । सादृश्याकारणकमुपमान तदभावान्मात्राद्यभावे न प्रमाणी भवतीत्यर्थः । मात्राद्यभाववदज्ञानत्वादेर्मानसिद्धिं निरम्य भावमानादभावमानाद्वा तत्सिद्धिरिति विकल्प्याऽऽद्यस्य निरस्तत्वाद्वितीय निरस्यति । मिथ्येति । मात्राद्यभावसिद्धिदृष्टान्तार्थश्च-

कारः । भावमानवदित्यपेरर्थः । न हि योग्यानुपलब्धिर्मिथ्याज्ञानादावभावातिरिक्ते संभव-
तीति भावः ॥ २६९ ॥

अत्यन्तापूर्वदृष्टेऽर्थे प्राज्ञादाप्तमिदं नगम् ॥

प्रत्यभिज्ञायते साक्षाद्दृष्टपूर्वो यथा तथा ॥ २७० ॥

अज्ञातत्वादेर्भावाभावमानासिद्धत्वे कथं सिद्धिस्तत्र गूढाभिसंधिः सत्राह । अत्य-
न्तेति । अर्थे नगादावत्यन्तापूर्वे दृष्टे प्राप्तिं न दृष्टवानिति परामृश्य दृष्टपूर्वदृष्टपू-
र्वोऽपि साक्षाज्ज्ञायते तस्मादज्ञातत्वादि प्रत्यभिज्ञासिद्धमित्यर्थः ॥ २७० ॥

न च मात्रादिसद्भावस्तस्यात्यन्तमदृष्टतः ॥

न प्रमाणात्त चाभावात्प्रत्यभिज्ञात इष्यते ॥ २७१ ॥

तर्हि प्रत्यभिज्ञातत्वादज्ञातत्वादेर्मानसिद्धता नेत्याह । न चेति । न तावदिदानीं
दृश्यमाने नगादौ पूर्वं प्रवृत्तो मात्रादिस्तस्यात्यन्तमदृष्टत्वादतो वृत्तानुभवाभावात्तज्ज्ञा-
स्काराभावाद्बुक्तप्रत्यभिज्ञायोगान्नाज्ञातत्वादेर्भयतेत्यर्थः । तर्हि प्रत्यभिज्ञायाऽज्ञातत्वादि-
सिद्धिवाचोयुक्ती रिक्तेत्याशङ्क्य स्वाभिप्रायमाह । नेति । भावमानादभावमानाद्वा
नाज्ञातत्वादिप्रत्यभिज्ञा किंत्वनुभवादेवेत्यर्थः । तत्र प्रसिद्धप्रत्यभिज्ञाया योग्यत्वाभा-
वादनुभवोऽतःशब्दार्थः ॥ २७१ ॥

तस्मात्प्रमाप्रमाभासाप्रमाणानामज्ञेयतः ॥

स्वार्थानन्यप्रमाणात्स्यात्प्रसिद्धिस्तमसस्तथा ॥ २७२ ॥

अज्ञातत्वादेरमेवत्यादनुभवादेव तद्वारित्युपसंहरति । तस्मादिति । स्वतन्त्रप्रत्य-
क्षप्रमाणं साक्ष्यनुभवास्यं तस्मात्प्रमादेस्तद्वदेत्वज्ञानस्य च सिद्धिरित्यर्थः ॥ २७२ ॥

आन्तरं^१ मेयमाश्रित्य स्वतःसिद्धमनन्यमम् ॥

भावाभावादिमहिर्षं सर्वमेतत्प्रसिध्यति ॥ २७३ ॥

मानादिसाधकमानस्यापि मानान्तरापेक्षत्वादनवस्थेत्यशङ्क्याऽऽह । आन्तर-
मिति । साधकत्वादेव साक्षिणि मानत्वोक्तिर्न तत्र मुत्स्या मानतेत्यर्थः । तर्हि मेयत्वा-
देव तस्य मानपेक्षेति नेत्याह । स्वतःसिद्धमिति । तदेव कथं संविद्रूपत्वादित्याह ।
अनन्यममिति । उक्तलक्षणे साक्षिणि मानत्वोक्तौ हेतुं व्यनक्ति । भावेति । भावा-
भावौ जन्मनाशौ । आदिशब्देन परिणामादिग्रहः । विश्वं मात्रादि ॥ २७३ ॥

मेयार्थानभिसंबन्धान्न यथावस्तुधीरियम् ॥

ज्ञातत्वाच्चदभावोऽपि प्रात्यक्ष्यान्नेष्यते स्मृतिः ॥ २७४ ॥

अथ जगतः साक्षिवेद्यत्वं सामगितुं मिथ्याज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वे हेतुमाह । मेयेति ।
मिथ्याधीर्नार्थानुसारिणी तदनोपित्वादतो वस्तुषियो न तत्सिद्धिरित्यर्थः । तर्हि सौवका-

भावात्तास्त्वेव सेत्याशङ्क्यानुभवसिद्धत्वान्मेवमित्याह । ज्ञातत्वादिति । नेष्यत इति सन्धेयः । मिथ्याधीर्नामाविकोत्या स्मृति सा च स्वतः सिध्यतीत्याख्यातिमतः प्रत्याचष्टे । प्रात्यक्ष्यादिति । अपरोक्षानुभवत्वात् रजतधी स्मृति पुरोवर्तिकुम्भोपलम्बवदित्यर्थः ॥ २७४ ॥

इदं रजतमित्येवरूपं वस्तु न कुत्रचित् ॥

न शुक्तौ रजतम्मानं नेदता रजतेऽस्ति नः ॥ २७५ ॥

देशान्तरादिवर्तिरूप्यात्मना पुरःस्थितशुक्तिमानमेव मिथ्याधी सा च कल्लिले-
खन्यपाख्यातिमतमाशङ्क्याऽऽह । इदमिति । इदरूपस्य पुरोदेशे देशान्तरादौ च
रूप्यस्य सत्त्वेऽपि विशिष्टरूपमिह दृष्टं न क्वचिदस्ति न हि तदिहास्ति बाधधीविरो-
धाच्चान्यत्र साधकभावात् न चेदमसदेवापरोक्षत्वात्तस्माद्विशिष्टदृष्टिरनिर्वचनीयरूप्याति-
सा च साक्षिवेद्येति भावः । कथं विशिष्टरूपस्य सर्वनासत्त्वं तर्हि शुक्तिदेशे रजतदेशे
वा ताभ्यामन्यत्र वा नाऽऽद्य शुक्ताविदमो भावेऽपि रजतस्याभावान्मानमावाद्बाधधी-
विरोधाच्चेत्याह । न शुक्ताविति । नेतरो रूप्यदेशे तद्रूपस्य भावेऽपि न तत्रेदताऽस्ति
न हि रजते देशान्तरस्थेऽस्माकमिदत्वं भावीत्याह । नेति ॥ २७५ ॥

तदन्यत्र द्रव्याभावात्साक्षादावपि नेष्यते ॥

न नेहार्थाविधौऽस्ति मिथ्याज्ञानत्वकारणात् ॥ २७६ ॥

न तृतीयोऽप्यविदेशे रजतस्येदतायाश्चाभावाद्विशिष्टरूपासिद्धेरित्याह । तदन्य-
त्रेति । साक्षिणि मातरि वा विशिष्टरूपं तस्य प्रतिभाभावेदहेत्वात्तस्याश्च तदन्यतर-
स्थत्वादित्येके बुद्धावित्यपरे तान्प्रत्याह । साक्षादाविति । मानाभावादिति शेषः ।
अनिर्वचनीयरूप्यातित्वेनोक्तमिथ्याधियो मेयार्थानभिसम्बन्धादित्यत्रोक्तं स्वरूपमनुवदति ।
न चेति । मिथ्याज्ञानं सप्तम्यर्थः ॥ २७६ ॥

मिथ्याज्ञानादिसिद्धौ क उपाय इतीर्यताम् ॥

सम्यग्धीतोऽथ तत्सिद्धिर्न तस्या मेयसंगतेः ॥ २७७ ॥

तस्यानुभवसिद्धता सिद्धाधमिषु साधकान्तरमाक्षिपति । सिध्येति । दृष्टं मत्वोपा-
यमाह । सम्यगिति । न सा तत्साधिका तस्या मेयार्थसम्बन्धेन तत्रैव प्रमाहेतुत्वादि-
त्याह । नेति ॥ २७७ ॥

मेयप्रमामृते कार्यं मानानां नान्यदिष्यते ॥

न च सत्त्वादिमात्रेण रूप्यादिमितिसंभवः ॥ २७८ ॥

मिथ्याज्ञानादेरपि मेयत्वात्तत्सम्बद्धा सम्यग्धीस्तत्र प्रमा करिष्यतीति चेत्तेत्याह ।
मेयेति । न मिथ्याज्ञानादेरपि मेयत्वमज्ञानकार्यस्य तद्वदज्ञातत्वायोगात् न च मेये प्रमा

विना यानानामन्यत्फलमतोऽज्ञानकार्यस्य तस्य न सम्यग्धीतः सिद्धिरित्यर्थः । ननु
नाज्ञानं मिथ्याधीहेतुः किंतु सत्त्वादिमादृश्यं सदृशदर्शनोद्बुद्धसंस्कारकारिता हि रजता-
दिधीस्तथाऽऽह । न चेति । शुक्तिज्ञानादज्ञाने ध्वस्ते सत्यपि सत्त्वादिमादृश्ये रूप्य-
ज्ञानाभावादन्वयव्यतिरेकाम्यां शुक्त्यज्ञानमेव तदेतुरित्यर्थः ॥ २७८ ॥

तस्यासाधारणात्मोत्पत्तिविज्ञानविषयत्वतः ॥

तस्माद्रजतसंस्कारसंस्कृतात्त्वान्ततः स्मृतिः ॥ २७९ ॥

मिथ्याधियः सत्त्वादिविषयत्वेन याथार्थ्याभाज्ञानकार्यता सर्वं प्रत्यया यथार्था प्रत्य-
यत्वात्संप्रतपदित्यनुमानादित्याशङ्क्याऽऽह । तस्येति । रूप्यादिज्ञानस्यासाधारणाकारेण
रूप्यादिनोत्पत्तिसम्यग्धीतुस्यविषयत्वाच्च सत्त्वादिमादृश्यमात्रं विषयो न च सर्वप्रत्यय-
याथार्थ्यानुमानम्

“स्वीकारे मिश्रमाणां स्यात्स्वीयसिद्धान्तबाधना ।

अन्ययुगमे तेषामाश्रयासिद्धिरुद्धता” ।

इति न्यायादित्यर्थः । रूप्यादेभ्यसाधारणाकारोत्पत्तिज्ञानं प्रति विषयत्वाच्च सत्त्वादेरेव
तद्विषयतेति केचित्सर्वथाऽपि मिथ्याज्ञानस्यायथार्थत्वात्कारणान्तरायोगादज्ञानकार्यतेति
फलितमाह । तस्मादिति । पूर्वानुभूतरजतसंस्कारसाहितान्तःकरणपक्षप्रत्ययज्ञानाद्भ्रम-
भ्रान्तिः सा च संस्कारजन्यतया स्मृतिरित्युच्यते । न खल्वदृष्टरजतः शुक्तिमुपलभमानो
रजतभ्रम्यत संस्कारो भ्रान्त्युपयोगोत्यर्थः ॥ २७९ ॥

प्रयत्नेऽचिकृतात्मैकनित्यदृष्टेः परात्मनः ॥ २८० ॥

ज्ञानज्ञाप्रतिरेकेण तमस्यपि न विद्यते ॥

मेयं वस्तु ततोऽज्ञानं प्रत्यक्षं सप्रमानृकम् ॥ २८१ ॥

मिथ्याज्ञानस्योत्पादकमुक्त्वा ज्ञापकं निगमयति । प्रथम इति । या निर्विकाररूपा
भेदहीना नित्यासिद्धा दृष्टिस्तत्स्वरूपात्परस्मान्मिथ्याधीर्भातीत्यर्थः । अज्ञानवत्तत्कार्य-
मिथ्याज्ञानादेरपि साधकान्तरे किं न स्यादित्याशङ्क्य तमसस्तपेत्पुष्कमनुसृत्य दृष्टान्तं
दूषयति । ज्ञानेति । करणव्युत्पत्तेरन्तःकरणं ज्ञानं तस्य ज्ञाता कूटस्थानुभवस्तदतिरे-
केण यन्मानं तेन व्याप्यं रूपं मिथ्याज्ञानादाविज्ञानेऽपि नास्ति तद्दृष्टान्ताभावादज्ञानं
मात्रादिसहितं कूटस्थानुमनसिद्धमित्यर्थः ॥ २८० ॥ २८१ ॥

न हि संविद्वनारूढः प्रमात्रादिः प्रसिध्यति ॥

संविन्मात्रैकयाथात्म्यात्ममात्रादेरनात्मनः ॥ २८२ ॥

अज्ञानस्याज्ञोऽस्मीत्यनुमाद्ययोऽकानुमयसिद्धत्वेऽपि कथं मात्रादेस्तत्सिद्धतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । न हीति । महत्त्वान्मात्रादेः संविदमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण प्रसिद्धिरयुक्ते-

४८६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

त्यर्थः । कूटस्थानुभवेऽध्यस्तस्यैव मात्रादेः सिद्धिरित्यत्र हेतुमाह । संविदिति । मात्र-
पदेन नानारसत्वन्यावृत्तिः । एकरसा संविदेवैक यायान्म्य सत्त्व स्फूर्तिश्च मात्रादेर्गङ्-
स्थानात्मनस्तदयोगादतस्तस्य संविदि कल्पितस्यैव स्फूर्तिरित्यर्थः ॥ २८२ ॥

ज्ञातोऽयमर्थोऽज्ञातो वा धीरियं कर्तुं संश्रया ॥

सृष्टिः सा न यथावस्तु तेनासावमोदिता ॥ २८३ ॥

ज्ञाताज्ञातभेदस्य प्रामाणिकत्वेनाकल्पितत्ववदकल्पितत्वं मात्रादेरपीत्याशङ्क्याऽऽह ।
ज्ञातोऽयमिति । सृष्टिर्भ्रान्तिरिति यावत् । मात्रा मानं प्रति कर्ता न चाक्रियेऽभ्यासं
विना कर्तृत्वमतोऽध्यस्तमातृविकारत्वादस्या द्विविधस्या धियो भ्रान्तितेत्याह । कर्त्रिति ।
भ्रान्तित्वे हेत्वन्तरमाह । सा नेति । ज्ञातादिभेदस्याप्रामाणिकत्वेन कल्पितत्वाच्च तद्व-
न्मात्रादेरकल्पितेति फलितमाह । तेनेति । कल्पितमात्राश्रयत्वं वस्त्वनुसारित्वं च
तच्छब्दार्थः । असाविति ज्ञातादिभेदधीरुक्ता ॥ २८३ ॥

न हि वस्त्वनुरोधेन ज्ञाताज्ञातत्वलक्षणम् ॥

कपं वस्त्वपरिज्ञानसमुत्पन्नं ज्ञातुं संश्रयम् ॥ २८४ ॥

ज्ञातत्वादेर्वस्त्वनुसारित्वाच्च द्विषोऽपि तदनुसारित्वा मानतेत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति ।
तस्य वस्त्वनुरोधित्वाभावे हेतुमाह । वस्तिवति । प्रत्यगज्ञानकृतत्वादित्यर्थः । ज्ञात-
त्वावेव वस्त्वनुसारित्वाच्च ज्ञानमपि ज्ञातुनिष्ठमवस्त्वनुसारि न प्रमेत्याह । ज्ञा-
मिति ॥ २८४ ॥

ज्ञाताज्ञातविभागोऽयः स्वतःसिद्धात्ममातृकः ॥

संविदा ज्ञाततासिद्धिर्मितेरपि न मात्मना ॥ २८५ ॥

ज्ञाततादिभेदे मानाभावे कथं तद्वीरित्याशङ्क्याऽऽह । ज्ञातेति । मानगम्यत्वायो-
गान्मेयगतौ ज्ञातोऽज्ञातश्चेतिभेदः स्वप्रकाशात्माधीनाधिगतिरित्यर्थः । ज्ञेयगतज्ञातत्वादेरपि
ज्ञानगतज्ञातत्वादिबन्धेयतामाशङ्क्याऽऽह । संविदेति । न हि मानेन ज्ञानस्य ज्ञातत्वा-
दिधीरनवस्थानादतोऽनुभवात्तत्तिद्विबदितरस्यापीत्यर्थः ॥ २८५ ॥

वस्त्वज्ञातं समुद्दिश्य तत्प्रमित्सन्ति मानिनः ॥

ज्ञातत्वकार्यतथातः सिद्धं तत्फलतोऽथवा ॥ २८६ ॥

अज्ञातत्वस्यानुभवसिद्धत्वे हेत्वन्तरं वक्तुं प्रामाणिकसंगतपर्यमाह । वस्तिवति ।
अज्ञात वस्तु मेयमिति चदता साधकमज्ञातत्वस्य बाध्यमतो ज्ञानकार्याज्ञातत्वात्तत्ति-
द्विस्तत्फलमवधारणादज्ञातत्वात् ॥ २८६ ॥ ज्ञातत्वकाले स्वयमभावात्तेवस्त्वस्य ज्ञातत्वसाधकत्वेऽ-
पीतरासाधकत्वात्तस्यादनुभवादेव तत्तिद्विरिति मत्वाऽऽह । ज्ञातत्वेति । उक्तकृष्ण-
द्रवदूषणयोतनार्थश्रकार ॥ २८६ ॥

यतोऽज्ञातत्वसंसिद्धिर्ज्ञातत्वस्यापि चाञ्जसा ॥

तत एव च मानत्वं संविदते न तत्रयम् ॥ २८७ ॥

ज्ञातत्वसाधकमेवाज्ञातत्वस्यापि साधकं तस्य तत्पूर्वकत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । यत इति । यस्मादनुभवादज्ञातत्वसिद्धिस्तस्मादेव ज्ञातत्वस्यापि साक्षात्सिद्धिरतो ज्ञातत्वसाधकमेवाज्ञातत्वसाधकमित्युपगमे द्वयोरप्यनुभवसिद्धतैव स्यादित्यर्थः । एतेनाऽऽद्यश्वकारोऽपि पर्यायतया नीतः । मानत्वसाधकमेवाज्ञातत्वादिसाधकं किमनुभवेनेत्याशङ्क्याऽऽह । मानत्वमिति । प्रभूतानुभवादेव सिध्यतीति शेषः । अत एव द्वितीयश्वकारः । ज्ञातत्वमज्ञातत्वं मानत्वं चानुभवेन विना न सिध्यतीत्युपसंहरति । संविदेति ॥ २८७ ॥

षष्ठ्योत्तरवक्षेदपश्चात्तत्वं समीक्ष्यते ॥

न च प्रत्यक्षवत्सिद्धं स्वानुभूतिसमाश्रयात् ॥ २८८ ॥

यदस्ति तन्मेयमिति नियमावज्ञातत्वस्यामेयत्वे तुच्छतेत्याशङ्क्य प्रकारान्तरेण प्रत्याह । षष्ठेति । अपरोक्षत्वमसत्त्वाभावे हेतुमाह । समीक्ष्यत इति । तर्हि प्रत्यक्षसिद्धषट्पदज्ञातत्वस्य मेयत्वं नेत्याह । न चेति । कथं तर्हि समीक्ष्यत इत्युक्तं तत्राऽऽह । स्वानुभूतीति ॥ २८८ ॥

प्रमात्रादिविधितार्थमनुभूयोत्थितस्ततः ॥

नावेदिपमिति ग्राह स्वानुभूत्यनुसारतः ॥ २८९ ॥

मानं विना स्वानुभवादेव तत्सिद्धिरसिद्धेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रमात्रादीति । मात्राद्यसृष्टमज्ञातं स्वापे स्वानुभवादनुभूयोत्थितस्तस्मादेवानुभवानावेदिपमिति सिद्धं तत्परामृशस्यतः स्वापे तदनुभवाग्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २८९ ॥

प्रमात्राद्युत्थितैः पूर्वं चिदन्यानन्वयात्तपो—

विश्लेषणा चिदेवैका स्वानुभूत्यैव गम्यते ॥ २९० ॥

जागरितादाविव स्वापेऽपि मात्रादियुक्तमेवाज्ञानं कुतो न भावादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रमात्रादीति । स्वापे मात्राद्यभावादज्ञानेन तेन कितोऽन्वयाभावात्तत्राज्ञानमात्रविशिष्टा चित्तिष्ठत्यतश्चिदेव मात्राद्यसृष्टज्ञानविशिष्टा स्वापे दृष्टेत्यर्थः । तद्भानहेत्वभावात्कुत स्वापे तद्वीरित्याशङ्क्य प्रागुक्तं स्मारयन्नाह । स्वानुभूत्येति ॥ २९० ॥

आसीदिदं तपोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ॥

अप्रतर्क्यमविज्ञेयमित्येतत्स्वानुभूतितः ॥ २९१ ॥

अज्ञातत्वस्वानुभवमात्रगम्यत्वं तद्रूपकमनुचनविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । आसीदिति । प्रागवस्थस्य जगतोऽप्रत्यक्षत्वमाह । अप्रज्ञातमिति । अनुमानाविषयत्वमाह । अलक्षणमिति । साधकवाधकतर्काश्रयत्वमाह । अप्रतर्क्यमिति । शिष्टसर्वमानागो-

४८८ मुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

परत्वमाह । अविज्ञेयमिति । एतद्वाक्यं स्वानुभवसिद्धानुवादित्वात्प्रकृताविरुद्धमि-
त्याह । इत्येतदिति ॥ २९१ ॥

अथ ते यः स्वयं साक्षादज्ञातत्वादिभूमिषु ॥

स प्रमेयः स्वयंज्योतिः प्राक्प्रसिद्धेः प्रमातृतः ॥ २९२ ॥

अज्ञातत्वादेरमेयत्वे मानानां विषयाभावादयानतेत्याशङ्क्याज्ञातत्वोपलक्षितप्रतीचो
विषयवर्त्मनैवमित्याह । अथत इति । स्वयंप्रप्रमानत्वे प्रत्यक्संसिद्धपक्षं हेतुमाह ।
साक्षादिति । कथमस्य मुक्त्यालम्बनस्याव्यक्तादिविषयत्वं तन्माऽऽह । अज्ञातत्वा-
दीति । आदिशब्देन संदिग्धत्वविपर्यस्तत्वे गृह्यते । तद्विषयेष्व्यात्मनो मेयत्वोक्तेः
पूर्वोक्तत्वप्रकाशात्स्विरोधमाशङ्क्याऽऽह । स्वयमिति । अज्ञातोपाधौ मेयत्वेऽपि स्वतः-
प्रकाशात्प्रमविरुद्धमित्यर्थः । उक्तरूपे वस्तुनि ज्ञातत्वे सत्यज्ञातत्वध्वस्तोरविषयता माना-
नामित्याशङ्क्य तत्त्वज्ञानात्प्रागेव मानृत्वादिव्यवहारादूर्ध्वं विषयात्स्वमद्रूपणमित्याह ।
मिति । यद्वा माप्रादिविभागात्प्रागेव प्रत्यक्प्रपनात्तस्य तत्साधकत्वेन स्यात् मिद्धतेति
स्वयंज्योतिष्वे हेत्वन्तरमाह । मिति ॥ २९२ ॥

एष एवानवगतः स्वतोऽवगततत्त्वकः ॥

एतावन्माप्रसंख्यात्तेरज्ञानादेः पुरा मितः ॥ २९३ ॥

स्वयंप्रप्रमानस्याज्ञातत्वायोगात् मानविषयता न हि ज्ञातस्यैव तद्विषयत्वमनवस्थाना-
दित्याशङ्क्याऽऽह । एष इति । एवकारोऽन्यात्मनोऽप्यात्मवदज्ञातत्वादिव्यावृत्त्यर्थः ।
अज्ञातत्वं तस्य न स्वरूपमित्याह । अवगतेति । अनुभवविरोधं धुनीते । स्वत इति ।
स्वप्रकाशात्स्याम्यज्ञातत्वमज्ञानवशादिति साधयति । एतावदिति । सम्यग्ज्ञानात्पूर्वमज्ञा-
नादेऽर्थिन्माप्रसंख्यात्तेरज्ञान कल्पितत्वेन सिद्धेरज्ञानादज्ञातत्व तस्य युक्तमित्यर्थः ॥ २९३ ॥

यथेह घटविज्ञाने घटकारोऽनुभूयते ॥

ज्ञातृत्साक्षिणौ चैवं भाज्ञाने साक्षिणोऽपरम् ॥ २९४ ॥

आत्मनोऽज्ञातत्वेन मेयत्वमुक्त्वाऽज्ञातत्वस्य विना मेयत्वमनुभवसिद्धत्वे युक्त्यन्तर-
माह । यथेति । यद्वाऽज्ञातत्वेदात्मा मेयोऽज्ञानमप्यपि तद्विषयत्व स्याद्विज्ञान्यानीयमाने
दण्डानयनदर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । घटमहं जानामीत्यत्र यथा घटमातृता-
क्षिणोऽनुभूयन्ते नैव सुप्तावज्ञानमर्थे वेद्यमज्ञानं साक्षिणं च साधकं मुक्त्वा साधकान्तरं
स्फुरति नागरादौ ज्ञातृस्फुरणेऽपि सज्ञातृकस्याज्ञानमप्य मासिसिद्धतामेयत्वमप्य माननि-
वेत्यत्वादज्ञानत्वाभावान्चापमवादित्यर्थः ॥ २९४ ॥

अज्ञातत्वं न मानेभ्यो ज्ञातत्वं तत्कृतं यतः ॥

तैरप्यज्ञातता चेत्स्यात्काऽतिशीतिमितीर्षेव ॥ २९५ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकासूटीकासंवलितम् । ४८९

अज्ञानस्याज्ञातत्वादेशामेयत्वमुक्तं तत्राज्ञातत्वस्य मानाधीनस्फुरणत्वाभावेऽपि तदधीनजन्मत्वादसि मानापेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह । अज्ञातत्वमिति । न मानेभ्यो भवतीति शेषः । विपक्षे दोषमाह । तैरिति । किं मानैरज्ञाततैव क्रियते किंवा ज्ञातताऽप्याद्ये मानवैकल्यं प्रागेव तत्तिद्वेद्वितीये त्वज्ञातत्वस्य ज्ञातत्वादव्यतिरेकः स्यान्मानकार्यत्वाच्चद्वदित्यर्थः ॥ २९५ ॥

स्वानुभूत्यैव संसिद्धेर्नाज्ञातः खरशृङ्गवत् ॥

संवित्तेरप्यसंबोधात्स्यात्तन्मानव्यपेक्षिता ॥ २९६ ॥

अज्ञातत्वस्य मानादुत्पत्तिप्रतिपत्त्योरभावे तुच्छत्वादज्ञातार्थाभावाभिर्विषयमानाप्रयुक्तेः सर्वव्यवहारहानिरित्याशङ्क्यासकृदुक्तमेव परिहारमाह । स्वानुभूत्येति । ननु सर्वस्यैव नष्टस्यानुभवसिद्धत्वाच्च मानापेक्षा नापि साक्ष्यनुपपत्त्य तदपेक्षा सर्वसाधकत्वाद्वन्यथाऽनवस्थानादतो मानवैयर्थ्यतादवस्थं तत्राऽऽह । संवित्तेरिति । अनुभवस्य सर्वसाधकत्वेऽप्यज्ञातत्वात्तन्निवृत्त्यर्थं तस्मिन्नात्मनि प्रवृत्ते माने व्यपेक्षिता स्यादिति योजना ॥ २९६ ॥

मत्यक्षकुम्भवत्साक्षात्सुप्तेऽनन्यबोधगम् ॥

आत्मा ज्ञात्मानमैकात्म्यादात्मना वैश्यकारकः ॥ २९७ ॥

अनुभवस्य ज्ञातत्वे जाड्यादसाधकत्वं शुकविदित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्षेति । यथा चैत्रोऽध्यक्षेण कुम्भमुपलभते तथाऽऽत्मा सापेक्षद्वये बोधे स्वे महिम्नि स्थितमात्मानमपरोक्षतया वेत्ति तत्कुतोऽस्य जाड्यमित्यर्थः । आत्मनो वेत्तृत्वे कर्मकरणादिकारकभेदाद्वैतहानिस्तस्य च कर्तृत्वाच्च कौटस्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मानमिति । अनन्यबोधगमित्याधारान्तरस्य निरासः । आत्मेति कर्त्तृन्तरस्याऽऽत्मानमिति कर्मान्तरस्याऽऽत्मनेति करणान्तरस्य । अकारक इति तत्त्वतः कर्तृत्वाद्यभावोक्तिरात्मनः स्वरूपं जानतः कारकभेदाभावं स्फुटयितुं सुपुत्रग्रहः । तस्य वेदितृत्वप्रतिषेधार्थं हिशब्दः । कारकभेदाभावे हेतुः । ऐकात्म्यादिति ॥ २९७ ॥

परावप्रवणया दृष्ट्या धीस्यो ज्ञो ज्ञानपात्मनि ॥

व्योमकाष्ण्यादिवचज्जं संभावयति न स्वतः ॥ २९८ ॥

अनष्टानुभवस्याज्ञाततया मेयस्याज्ञाततादिसाधकत्वे वस्तुत्वमज्ञातत्वादेः स्यादनुभवसिद्धत्वाच्चद्वदित्याशङ्क्याऽऽह । परामिति । आत्मा तावदनादिसिद्धाज्ञानेनैक्याध्यासमापद्यते देवात्मशक्तिस्वगुणैर्निगूढमिति श्रुतेस्तत्सत्कार्यान्तःकरणे प्राप्तिक्याध्यासो बहिर्मुखया दृष्ट्या स्वस्मिन्ज्ञानं तत्कार्यं च संभावयति न त्वात्मस्वरूपानुसारेण तत्र तत्संभवे यथा बाल्य व्योक्षि काष्ण्याद्यारोपयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २९८ ॥

नैवाज्ञानं मृषाज्ञानं संशयज्ञानमीक्ष्यते ॥

प्रत्यक्षप्रवणया दृष्ट्या जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ २९९ ॥

परावृष्टिवत्प्रत्यक्षदृष्ट्याऽपि प्रतीच्यज्ञानादिसंभवना किं न स्यान्नेत्याह । नैवेति ।
आत्मानुसारिदृष्ट्या तस्मिन् कदाचिदज्ञानादिसंभवोऽनिर्गोशापत्तेरित्यर्थः ॥ २९९ ॥

न सुषुप्तगविज्ञानं नाज्ञासिपमिति स्मृतिः ॥

कालाद्यव्यवधानत्वात् आत्मस्वप्नतीवभाक् ॥ ३०० ॥

ननु प्रत्यक्षदृष्ट्या तत्राज्ञानाद्यसत्त्वेऽप्यज्ञानस्य विनाऽनुभवं ज्ञेयत्वमेष्टव्यमुत्पितस्य
न किंचिद्वेदिपमितिसौप्तज्ञानपरामर्शान्न चासौ संस्कारं विना युक्तो न चानुभवस्तमा-
धत्ते नित्यत्वादतः सौप्तज्ञानस्यानुभवादत्ते ज्ञेयत्वं नेत्याह । नेत्यादिना । स्मृतिः
परामर्शः । उत्पितस्य नावेदिपमिति परामर्शः स्वापकादीनाज्ञानविषयकादाचित्कानुभ-
वोपनायको नेत्यत्र हेतुमाह । कालादीति । आत्मनो देशकालव्यवधानामावात्तद्वत्ता-
ज्ञानस्यापि न तत्संबन्धस्तथा च नाज्ञासिपमित्यज्ञानं पूर्वकालश्च साक्षिष्यभ्यस्तौ तेनैव
दृश्येते तत्रात्र संस्कारोपेक्षेत्यर्थः ॥ ३०० ॥

न भूतकालस्पृश्वमत्यह्न चाऽऽगामिस्पृगीक्ष्यते ॥

स्वार्थदेशः परार्थोऽर्थो विकल्पस्तेन स स्मृतः ॥ ३०१ ॥

कथमात्मनः कालाद्यसंबन्धस्तत्राऽऽह । नेति । अन्यत्र भूताद्य भव्याच्चेति श्रुतेरि-
त्यर्थः । देशादेः सर्वस्य प्रत्यक्षत्वेन स्वरूपत्वाच्च न तत्संबन्धस्तस्येत्याह । प्रत्यक्ष इति ।
नहि तयोर्विना संबन्धं स्थितेद्वैतहानिर्नेत्याह । स्वार्थेति । सर्वोऽपि नञो रज्ज्वां भुन-
ग्यद्वज्जे वर्ततेऽतः शब्दज्ञानानुभाती वस्तुगून्यो बृद्धैरिष्टस्य कृतोऽद्वैतहानिरि-
त्यर्थः ॥ ३०१ ॥

न हि प्रत्यक्षविज्ञानादतीतत्वं समीक्ष्यते ॥

न चानागतत्वा मेये यिष्याज्ञानमतो भवेत् ॥ ३०२ ॥

कालाद्यकल्पितं प्रत्यक्षादिसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । प्रत्यक्षस्य वर्त-
मानमात्राहित्वाज्जातीतत्वादिमाहित्वं न चानुमानात्तत्सिद्धिस्तस्यापि वर्तमानस्यावर्तमाना-
विषयत्वात्समसमयोरेव विषयविषयित्वसंभवात्तस्मादतीतत्वादि कल्पितमिति दृष्टान्तादि-
तरत्रापि नञे तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ ३०२ ॥

यच्चत्वं स्याद्यद्वस्तु न तद्यदतिवर्तते ॥

नाज्ञातरज्जुजः सर्पो रज्जुमुल्लङ्घ्य वर्तते ॥ ३०३ ॥

कल्पितमपि विज्ञानाद्विभक्तमित्यद्वैतहानिमाशङ्क्याऽऽह । यच्चत्वंकमिति । कल्पितस्या-
विज्ञानमेव तत्त्वमतो न तत्त्वतो विभक्तमित्यत्र दृष्टान्तमाह । नाज्ञातेति ॥ ३०३ ॥

तस्मात्तिसृष्ववस्थासु व्यागमापायिनीप्लवजः ॥

स्वतोऽलुप्तदृशा यस्मादात्माऽऽत्मानं सदेक्षते ॥ ३०४ ॥

कल्पिताधिष्ठानपौरैक्ये कल्पितवदितरस्यापि कार्यत्वेन मृषात्वात्तुच्छस्याति-
त्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । आरोप्यस्याधिष्ठानाद्भेदेन सत्त्वाभावेऽप्यधिष्ठानस्य
स्यातच्छेपेण सत्त्वान्न तुच्छस्यातिरित्यर्थः । यस्मादात्मा स्वतो निर्विकारेण स्वरूपबोधेन
सदैवाऽऽत्मानमनुभवति तस्मादसौ कूटस्थोऽवस्थासु तिष्ठन्वपीति योजना । अवस्थानामा-
गमापायित्वमात्मनश्च निर्विकारत्वं प्रमाणप्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ ३०४ ॥

देशान्तरेष्वपि तथा ह्यन्योन्यव्यभिचारतः ॥

प्रत्यक्प्रत्यय एवैकः सर्वत्राव्यभिचारवान् ॥ ३०५ ॥

ननु नाऽऽत्मा कूटस्थो मनोवत्प्रतिवेहं भिन्नत्वाद्विक्रियावत्त्वप्रतीतेस्तत्राऽऽह ।
देशान्तरेष्विति । यथैकस्मिन्देहे वादिभ्यामात्मैकोऽभ्युपगतस्तथा सर्वदेहेष्वभ्युपेय-
स्तस्य सर्वत्राव्यभिचारदेहादेर्दोर्मयो व्यभिचारादात्मभेदे च मानाभावात्तस्मादात्मा प्रत्य-
क्किदातुरद्वयः सन्नूटस्थ एवेत्यर्थः । प्रतिदेहमात्मभेदे मानाभावद्योतको हि-
शब्दः ॥ ३०५ ॥

चैतन्यमात्ररूपं सत्प्रथतेऽज्ञानमात्मनि ॥

प्रत्यकूटस्थनिष्ठत्वाच्चद्राध्यं कारणेतरत् ॥ ३०६ ॥

देहादेर्व्यभिचारोक्त्या सहेतुसर्वद्वैतस्य सर्पवन्मिथ्यात्वमुक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरोक्ति-
पूर्वकं फलमाह । चैतन्येति । आत्मन्यज्ञानं ज्ञानं च चैतन्येतररूपहीनं भाति तस्मिन्कू-
टस्थे रजौ भुजगवत्तस्य स्थितत्वात्तस्माद्विषयीयात्तज्ज्ञानात्तत्कल्पितं सकार्यं कारण
बाध्यमित्यर्थः ॥ ३०६ ॥

नैवं तत्स्यात्स्वकार्येषु तेषां ताद्रूप्यहेतुवः ॥

जडस्वभावतो नान्यद्रूपं कार्येषु भग्यते ॥ ३०७ ॥

अज्ञानं न प्रत्यकूटस्थनिष्ठमन्त करणादिनिष्ठत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । नैवमिति ।
प्रतीचीवान्त करणादिषु न स्यादज्ञानमित्यत्र हेतुमाह । तेषामिति । अन्त करणादी-
नामज्ञानरूपत्वमनुभवेन साधयति । जडेति ॥ ३०७ ॥

एवं चेत्कोऽन्योर्भेदः कार्यकारणयोर्मितेः ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां न जाड्यमतिवर्तते ॥ ३०८ ॥

अज्ञानकार्याणामज्ञानभावत्वे कार्यकारणभेदो मानतो नास्तीति सिद्धमित्यार्थिकमर्थ-
माह । एवं चेदिति । यत्तु नडस्वभावादित्यादिना कार्यकारणभेदनिराकरणकारणमुक्तः

४९२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

तदुपपादयति । अन्वयेति । सत्येवाज्ञाने कार्यदृष्टेरसति चादृष्टेर्बुद्ध्यादिकायं ग्राह्यम-
ज्ञानमतिरिह्य न स्वतन्त्रं विद्यतीत्यर्थः ॥ ३०८ ॥

कार्यकारणरूपाभ्यामतद्वत्तत्त्विका ततः ॥

आत्माविद्यैव सर्वत्र प्रयते स्वात्मसाक्षिका ॥ ३०९ ॥

बुद्ध्यादिकारणमज्ञानमेवेति न नियमो वादिषिवादादित्याशङ्क्याऽऽह । कार्येति ।
स्वानुभवसिद्धाऽविद्यैव लोके सर्वत्र कार्यरूपेण कारणरूपेण च प्रकाशते सा चोभय-
निर्मुक्तात्माल्पपरमार्थस्वरूपोपेता तदद्वैतमेव शिष्टमित्यर्थः । तत् शब्दः कार्यकारणयो-
रूपान्तरासंभवपरावर्शी ॥ ३०९ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमार्गशिकारव्ययीकासंवलितम् । ४१३

विद्वद्दृष्टा मात्रादेरविद्वद्दृष्टा च तत्त्वस्यासत्त्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह । काकेति । या
काकादीनां प्रसिद्धा निशा तस्यामुलूको जागर्तीति तद्दृष्ट्वा साऽपलप्यते यदा च काका-
दयो जाग्रति तदा नक्तं दृशो निशेति काकादिदृष्ट्वा साऽपलप्यते यथेत्यर्थः । एवमज्ञ-
स्यायं मात्रादिः संसारो यदा विवर्तते तदा तद्दृष्ट्वा तत्त्वस्यासत्त्वत्वेना यदा विदुषस्त-
त्त्वानुभवस्तदा तद्दृष्ट्वा मात्रादेरसत्त्वमिति दार्ष्टान्तिकमाह । अयमिति । तत्र भगव-
द्वाक्यं प्रमाणयति । या निशेति । या सर्वेषां प्राणिनां ब्रह्मात्मन्य निशेव वर्तते न हि
तत्र सर्वे जाग्रति तस्यामज्ञैरपह्नयमानायां विद्वज्जागर्तीति तद्दृष्ट्वा मात्राद्यभावो यस्यां
चाविद्यावस्यायां सर्वे संसरन्तस्तत्त्वं निवृत्ते सा विदुषो निरस्ताविद्यास्य निशा तस्य
संसारसंभवात्तदविद्वद्दृष्ट्वा तत्त्वस्य विद्वद्दृष्ट्वा च मात्रादेरसत्तेति विभागं भगवानूचिवा-
नित्यर्थः ॥ ३१३ ॥

४०६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

मात्रादिव्यापार सूक्ष्मदृशाऽपि दृश्यते न चानुष्ठानुपपत्त्या तत्तिद्धिस्तस्याकार्यत्वेना-
प्युपपत्तेरित्यर्थः ॥ ३२३ ॥

अकुर्वत्कारण चेत्स्यात्तद्वत्कार्यं सदा भवेत् ॥

कार्यतरानवसितिः संभूतो युगपत्तयोः ॥ ३२४ ॥

तस्य कार्यत्व कदाचिदेतेष्वेवैष्यन्तं हासौ सदोपलभ्यते कार्यान्तरानुपपत्त्यविप्र-
सङ्गादित्याशङ्क्य तत्कार्यत्व निराकृतुं कार्यकारणभावमेव निराचिकीर्षुर्कुर्वत्कारण
कुर्वद्वेति विकल्प्याऽऽधमनूद्य दूषयति । अकुर्वदिति । तदपि कारण नित्यमनित्य
वाऽऽद्ये कारणत्वकार्यमपि नित्य स्यादविशेषादित्यर्थः । द्वितीये तयोर्योगपद्य क्रमो
वाऽऽद्ये दोषमाह । कार्येति । न हि युगपदुत्पन्नयोः शृङ्गयोस्तद्धीरित्यर्थः ॥ ३२४ ॥

विरुद्धानेककार्याणामेकस्मादेव कारणात् ॥

अकुर्वतः प्रसक्तिः स्यादकुर्वत्त्वाविशेषतः ॥ ३२५ ॥

क्रमपक्षेऽपि कार्यमाद्य पश्चात्कारणमिति न क्रमोऽनिष्टत्वात्कारणमाद्य पश्चात्कार्य-
मित्यत्र दोषमाह । विरुद्धेति । ननु तानि विरुद्धत्वादेव नैकस्मादुत्पत्तुमुचितानीत्या-
शङ्क्य कारणस्याकुर्वत्त्वेन सर्वत्राविशेषादविशिष्टमुत्पादकत्वमनुत्पादकत्व वा स्यादि-
त्याह । अकुर्वत्त्वेति ॥ ३२५ ॥

अथ कुर्वदभीष्ट तत्तत्कार्यं तर्हि भण्यताम् ॥

अकार्यं कारकमिति सुप्तोन्मत्तप्रभाषितम् ॥ ३२६ ॥

कल्पान्तरमुत्थापयति । अथेति । कुर्वत्त्व नित्य कार्यं वाऽऽद्ये कार्यमपि सदा
स्याद्वितीय निरस्यति । तत्कार्यमिति । तत्कार्यं यस्य कारणस्य तत्तथेति । कार्यं
वक्तव्यमिति यावत् । कार्यत्वे तस्य हेत्वन्तरापेक्षायामनवस्थेति भावः । कुर्वत्त्वस्य
कार्यत्वकृतामनवस्थामुक्त्वा तदाधारस्यापि कार्यत्वनिमित्ता तामभिप्रेत्याऽऽह । अका-
र्यमिति । मिया कुर्वत्कारण कारकमिति न्यायात्त्रयोपरत्तस्य कारकत्वात्तस्याश्च
कादाचित्कत्वात्तद्विशिष्टमपि तथेति कारकं न कार्यमित्यनुद्धिपूर्वकमतोऽनवस्थानात्का-
र्यकारणत्व वक्षितमित्यर्थः । निष्क्रिय कारण चेत्स्यादित्यत्र क्रियाद्वारा कार्यकारण
भावस्य वक्षितत्वमुक्तमिह तु कारणमेव पुरस्कृत्य तद्विचिरित्यपौनरुक्त्यम् ॥ ३२६ ॥

गयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृषते सचराचरम् ॥

इति श्रीमत्सुरेशस्य वाक्यमेव समञ्जसम् ॥ ३२७ ॥

तत्र भगवद्वाक्य प्रमाणयति । गयेति । एवमिति कार्यकारणत्वे कल्पिते सत्ती-
त्यर्थः ॥ ३२७ ॥

प्रमेये च त्रियाया च प्रमाणेऽयं प्रमातरि ॥

तच्छब्दयुपाधिहेतुत्वाज्जायमानेव चिदधुना ॥ ३२८ ॥

उक्तरीत्या कार्यकारणभावस्य दुर्बलत्वादानुभवस्याकार्यत्वे कथं तत्कार्यत्वप्रसिद्धि-
स्तत्राऽऽह । प्रमेये चेति । कूटस्थनित्याऽप्यनुभूतिर्मेयादिनिमित्तस्वाज्ञानोपाधिरूपहे-
तोर्जायमानेव भातीत्यर्थः । क्रियाशब्दो गानमेयसंनिकर्षविषयः । अथशब्दस्तथापर्यायः
समुच्चयार्थः ॥ ३२८ ॥

यथा सद्यतिरेकेण न किञ्चिद्वस्तु सिध्यति ॥

तद्वदव्यतिरेकेण यदाभावाद्यसंभवात् ॥ ३२९ ॥

तर्हि मात्रादेर्निमित्तत्वाश्रितो नैमित्तिकत्वात्तयोर्भेदादद्वैतहानिरभेदे निमित्तनैमित्तिक-
त्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । तथा व्यविचारे दृशितमिति शेषः । निमित्तनैमि-
त्तिकभावस्तु कल्पितभेदादिति मन्यते मात्रादेर्भित्तो न भेदश्चेदभेदः स्थान्मिषोपिरोधिवि-
धान्तराभावादतश्चितः सप्रपञ्चतेत्याशङ्क्याऽऽह । तद्वदिति । व्यतिरेकवदव्यतिरेकेणापि
न सत्त्वं कस्यचिदिति समन्धः । अभेदे सन्मात्रपरिशोपाद्वदभावादेरसंभवादिति हेतु-
माह । यदेति ॥ ३२९ ॥

न हि सद्यतिरेकेण त्वसद्वत्त्वपि सिध्यति ॥

तस्यापि सदपेक्षत्वात्किमन्यत्स्यात्सता विना ॥ ३३० ॥

मात्रादेः सतो भेदाभेदासंभवेन कल्पितत्वमुक्त्वा भेदासंभवे हेतुन्तरमाह । न हीति ।
सदसतोविरोधादसतः सतो भेदप्राप्तिं दर्शयति । अपीति । तुशब्दोऽवधारणे । सतो
भेदेनासन्न सिध्यत्येवेत्यत्र हेतुं हिशब्दोक्तमाह । तस्यापीति । अपिनोक्तं कैमुतिक-
न्यायमाह । किमन्यदिति । यदावि सता विना न स्यादिति किं वाच्यं तस्य सदतिरेके
तुच्छत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ ३३० ॥

यथैवं संविदतेऽसौति संभावनामपि ॥

सदप्यभावरूपं वा तद्वदव्यतिरेकतः ॥ ३३१ ॥

सदसतोर्मिषो भेदाभेदौ निरस्य तयोः संविदसौ निरस्यति । यथेति । यथा संविदा
विना सदसद्भावाऽभावा वा न संभवति जडत्वाच्च हि जडोऽर्थस्तामतिक्रम्य सिध्यति ।
न च तत्संबन्धात्तत्सिद्धिः संबन्धस्य दुर्बलत्वात्तथा भावरूपमभावरूपं वा संविदः
सकाशादव्यतिरेकेण न लभ्यतेऽन्यतरपरिशोपादेवं विदेकरसं सन्मात्रं वस्तु सिद्धमि-
त्यर्थः ॥ ३३१ ॥

अविद्या चाऽथ तत्कार्यं नाभेदाच्चातिरेकतः ॥

सिद्धायते यतोऽतः स्यादविचारितसिद्धिकम् ॥ ३३२ ॥

का तर्हि भातो जगतो गतिरनिर्वाच्यतेत्याह । अविद्येति ॥ ३३२ ॥

नीलोत्पलदलार्धं खं द्विरेफोदरवत्तमः ॥

अविचारितसिद्धेर्वं तमस्तज्जं च वीक्ष्यताम् ॥ ३३३ ॥

४०८ सुश्वराचार्यकृतं घृष्टदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

द्वैतस्याविचारितसिद्धित्वे दृष्टान्तमाह । नीलेति । ये पुनराकाशमपि रूपवच्चाक्षु-
पमाहुस्तान्प्रत्याह । द्विरेफेति । आकाशलोकाभावयोर्नौरूपत्वान्नैतत् कल्पितमित्याह ।
अविचारितेति । दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति ॥ ३३३ ॥

स्वमहिम्ना न संसिध्येत्स्वतोऽनवगतात्मकम् ॥

भावाभासौ न वस्त्विति प्रत्याख्यानं यदात्मना ॥ ३३४ ॥

अविद्यादेरविचारितसिद्धित्वे हेत्वन्तरमाह । स्वमहिम्नेति । जडस्य स्वतोऽसिद्धेरजडे
कल्पितस्य सिद्धिरित्यर्थः । इतरेतराध्यासाज्जडवदनडस्यापि कल्पितत्वेन बायान्नैरात्म्य-
मित्याशङ्क्याऽऽह । भावन्ति । आत्मा जन्मनाशौ न एतन्नास्ति यस्मात्तेन तदुभय निरा-
कृतं तस्मात्सिन्नादन्योन्याध्यासेऽपि जडवचित् स्वरूपानध्यासान्न नैरात्म्यमिति
मात्र ॥ ३३४ ॥

तस्मादजायमानैव जायमानेव लक्ष्यते ॥

अनूभूतिस्तदज्ञानहेतुत्वानात्मजन्मना ॥ ३३५ ॥

यस्तु निजन्मादि कल्पितमित्युपसहरति । तस्मादिति । विदितज्ञानजन्यबुद्धिपृत्तिज-
न्मशक्तिरिति जन्मधीरित्यर्थः ॥ ३३५ ॥

तद्विनाशेऽपि तत्सोऽध्यादिनश्यन्तीव लक्ष्यते ॥

यतोऽतः कार्यतां तस्या नेश्वरोऽपि प्रसाधयेत् ॥ ३३६ ॥

उपाधिनाशादेव तत्र नाशधीरपीत्याह । तद्विनाशेऽपीति । स्वतन्त्राया जन्माद्य
भावे कलितमह । यत इति ॥ ३३६ ॥

स्वात्मसाक्षिकतां भुक्त्वा भावाभावात्मवस्तुनः ॥

यतोऽसिद्धिरतः प्रत्यङ्निरस्ताखिलविक्रियः ॥ ३३७ ॥

जन्मनाशभावे विवारात्तराणि सन्तीति न कूटम्भतेत्याशङ्क्याऽऽह । स्वात्मनेति ।
सर्वविक्रियास्साक्षिणो न वाऽपि विक्रियेत्यर्थः ॥ ३३७ ॥

कार्यं सर्वं यतो दृष्टं प्रागभावपुरःसरम् ॥

तस्यापि संवित्साक्षित्वात्प्रागभावो न संविदः ॥ ३३८ ॥

सविदो जन्माभावे हेत्वन्तरमाह । कार्यमिति । अतः सविदोऽपि कार्यत्वे प्रागभा-
ववस्तु न कक्यमिति शेषः । अस्तु ताँ सविदोऽपि प्रागभाववस्तु नेत्याह । तस्येति ।
सविन्न जायते प्रागभावहीनत्वात्समतपदित्यर्थः ॥ ३३८ ॥

प्रमात्राद्यतिरेकेण ह्यसंविदितरूपकम् ॥

मेयं सिद्धमिहैवैतन्न वेदादन्यतः कश्चित् ॥ ३३९ ॥

कृतस्यां संविदभुक्त्वा तत्रैवाज्ञातत्वमित्याह । प्रमात्रादीति । इह संविद्येव कृत-
स्यायां सिद्धं विद्यमानमसंविदितरूपमज्ञातत्वं मात्राद्यतिरेकेण मेयं ज्ञेयमिति योजना ।
अज्ञातत्वस्य मात्राचयनपेक्षितत्वं साधितमिति हिशब्दार्थः । कथं तर्हि तज्ज्ञातव्यं
तदाह । एतदिति । वेदनं वेदोऽनुभवस्तस्मादन्यतस्तं वर्गयित्वा कचिन्माने सत्येव तद-
ज्ञातत्वं न सिध्यति किं त्वनुभवमादेवेत्यर्थः । यद्वा संविद्येवाज्ञातत्वमित्युक्तमिदानीमेव-
कारार्थमाह । एतदिति । अनुपमं हित्वाऽन्यत्र कुत्रचिदाश्रये नैतदज्ञातत्वमित्यर्थः ।
यद्वा यथैतदज्ञातत्वं तस्मिन्ननुपमे किं मानं तदाह । नेति । वेदव्याप्त्यमेव तत्र मानं
तद्विहायान्यस्मिन्कस्मिन्माने तर्के वा सति नैतदनुभवतत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ३३९ ॥

वस्तुवृत्तमपेक्ष्यतन्न स्वतः परतस्तमः ॥

तज्ज्ञं वा तत्तमोऽपेक्ष्य सन्धाकृतगिरोच्यते ॥ ३४० ॥

ननु यस्यानुभवो विषयस्तदज्ञानं वस्तुवस्तु वा वस्तु चेत्तत्कृतस्यामि वस्तुत्वादद्वैत-
हानिरवस्तु चेदनुभवस्यातद्विषयत्वादमेयत्वं तत्राऽऽह । वस्तुवृत्तमिति । अज्ञानं
तज्ज्ञं चाद्वयं स्वप्रकाशं वस्तुरूपमपेक्ष्याभेदेन भेदेन वा न सिध्यति नञानङ्घोरभेदस्य
विरुद्धत्वाद्भेदस्य च स्वरूपत्वमभेदाभ्यां दुर्निरूपत्वात् चाग्निदादेः स्वतःसिद्धिरा-
त्मातिरेके तदयौगादनतिरेकस्य निरस्तत्वान्नापि परतः संबन्धानिरूपणादतोऽज्ञानाद्य-
निर्वाच्यमिति भावः । अव्याकृतशब्दिततमसो नानिर्वाच्यता वाच्यत्वव्याघातादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । तत्तम इति । नावाच्यत्वमनिर्वाच्यत्वं किंतु दुर्निरूपत्वमत्र प्रस्तुतं वस्तु
दुर्निरूपत्वं तमोऽपेक्ष्याव्याकृतशब्देनोच्यते न हि स्वतः परतो वा तत्निरूपयितुं शक्य-
मित्युक्तमित्यर्थः ॥ ३४० ॥

चिदाभासं तमो ज्ञेयं नाज्ञासिपमितीक्षणात् ॥

जगज्जनिस्थितिलया एवंभूते परात्मनि ॥ ३४१ ॥

अज्ञानस्य द्विधाऽप्यसिद्धावसिद्धिरेव न हि विधानद्वेण तत्सिद्धिस्तत्कथं तदपे-
क्षया परस्याव्याकृतशब्देत्याशङ्क्याऽऽह । चिदाभासमिति । चित्तो यस्मिन्ना-
भासस्तत्तमस्तत्प्रसादादेव ज्ञातव्यमनिर्वाच्यस्यान्यथा ज्ञानायोगादित्यर्थः । आभासव-
शात्तमःसिद्धिरित्यत्रानुपमं प्रमाणयति । नेति । किमिति यथोक्तमोवैशिष्ट्येन पर-
स्याव्याकृतशब्दत्वं तत्राऽऽह । जगदिति । परस्मिन्नज्ञानविशिष्टे तदपेक्षे वा भग-
ज्जन्मादि न शुद्धे ब्रह्मण्यज्ञाने वेति वक्तुं तस्मिन्नव्याकृतपदमित्यर्थः ॥ ३४१ ॥

तमःप्रधानः क्षेत्राणां चित्प्रधानश्चिदात्मनाम् ॥

परः कारणतामेति भावनाज्ञानकर्मभिः ॥ ३४२ ॥

परस्य कारणत्वे कार्ये जगति चेतनाचेतनविभागमानं कथमित्याशङ्क्य कारणेऽपि

५०० सुश्रुतार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

विभागमाह । तम् इति । परस्य कारणत्वं चेत्कथमुच्चावचप्रपञ्चस्यैतस्य रागादि-
दोषराहित्यादित्याशङ्क्य वैयर्थ्यनैर्गुण्ये न सापेक्षत्वादितिन्यायेनाऽऽह । भाव-
नेति ॥ ३४२ ॥

यावत्कार्यगतं किञ्चिद्भावनादि समीक्ष्यते ॥

तमसा बीजभूतं तद्व्यज्यते संस्कृतेः पुनः ॥ ३४३ ॥

कर्माद्यपेक्षया कारणत्वे प्रलये तदस्ति न वाऽस्ति चेद्यत्कथमव्यक्तं वाऽऽद्ये सर्वल-
यासिद्धिर्द्वितीये तत्किं परस्य सत्तयोपकरणं व्यक्तं वा प्रथमे प्रलयेऽपि कार्यं स्याद्वि-
तीये तद्व्यक्त्यर्थं हेत्वन्वेपणायामनवस्था नास्ति चेत्तदपेक्षस्य न कारणत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । यावदिति । कार्यगतं तद्विषयमिति यावत् । समीक्ष्यते यथाकर्म यथा-
भूतमित्यादिशास्त्रेणेति शेषः । ईश्वरेच्छादिवशाद्बुद्धकर्मोदिसंस्कारादज्ञानात्मना
प्रागव्याकृतमपि कर्मादि व्यज्यते व्यक्तं च तत्पुरुषकरणमित्यर्थः ॥ ३४३ ॥

तमो नियामकं यस्मात्स्वकार्याणां तदन्वयात् ॥

उर्ध्वं व्यक्तेः पुरा चैव तदेवातो नियामकम् ॥ ३४४ ॥

यथोक्तसंस्कारात्कर्मादिव्यक्तिश्चेत्तदिच्छादि किमिति कदाचिदेव तमुद्बोधयत्यत
आह । तम् इति । सर्वं कर्मादि लये साभासाज्ञानात्मकं चैककथं प्रतिपुरुषव्यवस्थया
तद्व्यक्तिस्तत्राऽऽह । यस्मादिति । प्राग्व्यक्तेर्नाशादूर्ध्वं मध्ये चाज्ञानकार्याणां तेन
व्याप्तेर्यस्मान्न स्वातन्त्र्यं तस्मात्तदेवाज्ञानं स्वकार्यकर्मोदेर्व्यवस्था व्यक्तौ नियामकमि-
त्यर्थः ॥ ३४४ ॥

नियम्यं कार्यमापेक्ष्य नियन्तैष तमोवधिः ॥

तेष्वैव चित्स्वभावः सन्साक्षितां प्रतिपद्यते ॥ ३४५ ॥

तर्हि परस्य नियामकत्वाद्भीकारविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नियम्यमिति ।
किमिति नियन्तृत्वं परस्य तमोद्वारकमिष्टं स्वाभाविकं साक्षित्ववर्त्तिकं न स्यादित्याशङ्क्य
तदप्याविद्यमित्याह । तेष्विति । तमसात्कार्येष्विति यावत् ॥ ३४५ ॥

निगीर्णं सज्जलकादि दुष्टं देशं यथाऽऽश्रयेत् ॥

भावनाज्ञानकर्माणि तथा यान्ति तमस्विनम् ॥ ३४६ ॥

तस्य नियन्तृत्वादेराविद्यत्वेऽपि लये ब्रह्मभूतं कर्मादि मुक्तं त्यक्त्वा किमित्यज्ञमे-
वाऽऽश्रयतीत्याशङ्क्याऽऽह । निगीर्णमिति । उक्तं हि—

“संपृक्तादुष्टशुद्धास्त्राज्जला दुष्टशोणितम् ।

‘आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव’ इति ।

आदिपदादौपपन्नोक्तिः ॥ ३४६ ॥

उत्पत्तिस्थितिनाशेषु कारणं नातिवर्तते ॥

कार्यं सर्वं यथा लोके तथेहाप्यवसीयताम् ॥ ३४७ ॥

किं चाक्षस्य कर्मादि कारणत्वात्तमतिरुम्य तत्कार्यं तं मुक्तं नाऽऽश्रयतीति दृष्टा-
न्तान्तरेणाऽऽह । उत्पत्तीति । भावनादिरिहेत्युच्यते । मुक्तामुक्तभेदस्तु स्वभावप्राती-
तिको न बालवो ब्रह्म वा इदमित्यादिशेषविरोधात्तद्यो यो देवानामित्यप्राप्याविद्यभे-
दस्यैवाधिकारिवैलक्षण्यार्थमनुवादादिति ब्रह्मव्यम् ॥ ३४७ ॥

कार्येष्वपि च सर्वेषु कर्तृत्वं यत्समीक्ष्यते ॥

अस्यैव सद्भिजानीयादतः सर्वकृदुच्यते ॥ ३४८ ॥

भावनादीनामज्ञाश्रयत्वेऽपि तेषां कारणत्वे ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वहानिरकारणत्वेनोपक-
रणत्वाशङ्कयाऽऽह । कार्येष्विति ॥ ३४८ ॥

तत्तेज ऐक्षत इति तेजोदेहं सदेव तु ॥

उत्तरोत्तरकार्याणां श्रुत्या स्रष्टयोच्यते ॥ ३४९ ॥

तत्तत्कार्यात्मना स्थित्वा ब्रह्मैव कारणमित्यत्र पराभिधानादित्यादिन्यायेन मान-
माह । तत्तेज इति । विसंभिकरणं श्रुत्यनुसारार्थम् । इतिशब्देन श्रुत्येत्यस्य
संबन्धः ॥ ३४९ ॥

तथा संवर्गविद्यायामप्राणः प्राणतां गतः ॥

अध्यात्ममधिर्देवं च प्राणवायुतपोदितः ॥ ३५० ॥

यथा सर्गाधिकारे सतत्तेजोवज्रताऽन्यथेक्षितृत्वायोगात्तथा संवर्गविद्याप्रकरणे प्राणे-
त्वमप्राणस्यैव परस्येष्टं न हि तस्मादन्यस्योपास्पतया फलदत्वं फलमत उपपत्तेरिति-
न्यायादित्याह । तथेति । अप्राणस्य प्राणतापत्तिमेव वदन्न वायोर्बायुत्वापत्तिमपि द्योत-
यति । अध्यात्ममिति ॥ ३५० ॥

नामोपक्रममाशान्तमरनाभिनिदर्शनात् ॥

ओतप्रोतं जगत्सर्वं प्राण एवोपदिश्यते ॥ ३५१ ॥

भूमविद्यायामपि परस्य सर्वात्मत्वं दृष्टमिति भूमाधिकरणन्यायेनाऽऽह । नामेति ।
आराणां नामावर्षणवदशेषं जगत्प्राणद्वारा परस्मिजर्पितमिति दर्शितमित्यर्थः ॥ ३५१ ॥

तथैवाऽऽकाशशब्देन तत्र तत्रैव एव ॥

सदेतत्सत्यमिति च सवीजः पर उच्यते ॥ ३५२ ॥

परस्य प्राणादिरूपत्ववदाकाशरूपत्वमप्यस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवा-
चेत्यादावाकाशशब्दोद्भादितिन्यायेनोक्तमित्याह । तथेति । भूतपञ्चकबीजसहितस्य परस्य

५०२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

सत्यशब्देन निर्देशं दर्शयति । तदेतदिति । एतस्माज्जायत इत्यादिना परस्मात्त्वष्टेः प्रकृतत्वादित्यर्थः ॥ ३५२ ॥

प्राणो ह्येष सर्वभूतैरिति चाऽऽयर्वणे वचः ॥

प्राणबन्धनं सोम्येति सर्वकारणमुच्यते ॥ ॥ ३५३ ॥

तत्रैव वाक्यान्तरमाह । प्राणो हीति । न हि प्राणस्य स्वतः सर्वात्मवत्त्वं कार्यत्वात्परत्तु तद्भावमापन्नस्तथेति भावः । परस्य प्राणरूपत्वे वाक्यान्तरमाह । प्राणेति । मनःसाक्षात्समन्तं कारणं जीवश्चन्द्रितः प्राणे परस्मिन्ब्रह्मभिन्नमिति वदता वेदेन प्राणशब्देन सर्वकारणं ब्रह्मोक्तमित्यर्थः । एव परस्य तत्तद्रूपेणावस्थानात्सर्वकारणतेति निगमयति । सर्वेति ॥ ३५३ ॥

एष स्वकार्यं संश्रित्य नानाभेदान्प्रपद्यते ॥

स्वोत्सृष्टतोयधाराद्यैर्वैभ्ररूप्यं रविर्यथा ॥ ३५४ ॥

तस्य सर्वकारणत्वे सर्वस्माद्भेदो मृदत्कारणत्वादित्याशङ्क्य वास्तवः स न साध्योऽप्रसिद्धविशेषणत्वादितरसाधने सिद्धसाध्यतेत्याह । एष इति । औपाधिकभेदे दृष्टान्तमाह । स्वोत्सृष्टेति । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेरादित्योत्सृष्टा वृष्टिधारा । आदिपदादुपगमादिग्रहः ॥ ३५४ ॥

प्राणभूतादिजन्मैव जन्माऽऽत्मन इहोच्यते ॥

वियतोऽजन्मनो जन्म यथा कुम्भादिजन्मना ॥ ३५५ ॥

आत्मनो भेदो वास्तवो जन्मवदित्याशङ्क्य चराचरव्यपश्चस्तु स्यादितिन्यायेन साध्यवैकल्यमाह । प्राणेति । आदिशब्दोऽतिरिक्त्येति कोपाधिविषयः । इहशब्दोऽल्लोकाव्यविषयः । औपाधिके जन्मनि दृष्टान्तमाह । वियत इति । अजन्मन इति शब्दे ॥ ३५५ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥

नाच्याकृतं परादन्यदागमादवगम्यते ॥ ३५६ ॥

भेदजन्मतोऽपि न परस्य कारणत्वमन्याकृतस्य तद्भावादित्याशङ्क्याऽऽह । एतस्मादिति । उक्त्यागमात्परस्य कारणत्वावगमादन्याकृतस्य कारणत्वे न तस्माद्भेदस्तत्तमोऽपेक्ष्य अन्याकृतगिरोच्यत इति चोक्तमित्यर्थः ॥ ३५६ ॥

स्वकार्याण्येव संश्रित्य मृदसाधारणा यथा ॥

सामान्यरूपतामेति स्वकार्यैः कारणं तथा ॥ ३५७ ॥

ब्रह्मणः सन्नामसामान्यत्वेन विशेषापेक्षायामन्याकृतस्य विशेषत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वकार्याणीति । यथा स्वभावः साधारणताहीनाऽपि मृदटादिकार्या-

४ बाधणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५०३

ण्यपेक्ष्य साधारणतां गच्छत्यतोऽस्याः साधारणता अपेक्षत्वात्कल्पिता तथा ब्रह्मापि स्वकार्यपेक्षया सामान्यत्वं गच्छतीति तस्य तत्कल्पितं तत्कृतो विशेषत्वेनाव्याकृतस्यान्यतेत्यर्थः ॥ ३५७ ॥

तदेतन्नित्यमज्ञानं तज्जकालाद्यनाश्रुतेः ॥

सर्वकालानुवर्त्येव लोके नित्यमितीर्यते ॥ ३५८ ॥

यदपेक्षं ब्रह्माव्याकृतशब्दं तन्मिव्याज्ञानमन्यद्वाऽऽद्ये तद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः कारणत्वं वदता कार्यस्य तदिष्टं स्याद्वितीये तस्याप्रसिद्धेर्ब्रह्मणोऽपि न कारणतेत्याशङ्क्याऽऽह । तदेतदिति । अज्ञानमत्यात्कालादेस्तस्य तेनापरिच्छेदादिति हेतुमाह । तज्जोति । कालपरिच्छेदेऽपि कुतो नित्यत्वं तत्राऽऽह । सर्वेति । मिथ्याज्ञानादिहेतोरनाद्यज्ञानस्य कार्यकल्पत्वात्तद्विशिष्टब्रह्मणो युक्ता कारणतेति समुदायार्थः ॥ ३५८ ॥

नित्यस्यानुच्छिन्नचिरिति चोद्यस्यापि न संभवः ॥

नित्याज्ञानसमुच्छिन्नौ यतः प्रामाण्यमाश्रितम् ॥ ३५९ ॥

अनादि चेदज्ञानं मोच्छिद्येताऽऽत्मवदित्याशङ्क्य प्रागभावे व्यभिचारं भत्वाऽऽह । नित्यस्येति । अभावेतरानादित्वं हेतुरित्याशङ्क्य सर्वमानवैकल्पप्रसङ्गपक्षपादकर्तृहतेरप्रयोजकतेत्याह । नित्येति ॥ ३५९ ॥

प्रमान्तैरविज्ञातं प्रमेयं वस्तु भण्यते ॥

तत्तत्त्वभाजगं तत्स्थध्वान्तनुन्मानमुच्यते ॥ ३६० ॥

अनाद्यज्ञानध्वंसित्वेन मानानां मानत्वे किं तन्मानमेयमित्याशङ्क्य व्यावहारिकमानमेयस्य व्यवहारसिद्धत्वात्तत्त्वावेदकमानविषयमाह । प्रमान्तैरिति । किं तर्हि मानमित्याशङ्क्य व्यावहारिकमानानां सिद्धत्वात्तत्त्वावेदकं मानमाह । तत्तत्त्वेति । मेयगताज्ञानमुपलक्षणं ॥ विशेषणत्वेन मेयान्तर्भूतमिति आश्रयदम् । मानफलमुक्तं स्मारयति । तत्स्येति ॥ ३६० ॥

आगन्तु चेदिहाज्ञानमनिर्मासः प्रसज्यते ॥

पुरेवानागतं भूयो नैष्यतीत्यत्र का प्रमा ॥ ३६१ ॥

अनाद्यज्ञाननिवृत्तिर्मानफलमित्युक्त्वाऽनादित्वासिद्धौ दोषमाह । आगन्तु चेदिति । इहेत्यात्मोक्तिः । प्रसङ्गं प्रकटयति । पुरेति । यथा मुक्तेरवर्गाविद्यमानमज्ञानं प्रादुर्भवति तथा तदूर्ध्वमपि तत्प्रादुर्भवमिष्यतीति शङ्काया निवारकामावादनवृत्तिरक्षणमोक्षासिद्धिरतोऽज्ञानस्यानादित्वाद्ब्रह्मणस्तद्विशिष्टस्य कारणत्वमेव जगत्सु कार्यत्वमेवेति व्यवस्थेत्यर्थः ॥ ३६१ ॥

कार्यकारणरूपेण द्वयोरव्यतिरेकतः ॥

गुणप्रधानरूपेण कार्यकारणमीरियम् ॥ ३६२ ॥

अथैव व्यवस्थायामद्वैतासिद्धिर्भेद विना व्यवस्थायोगात्तत्राऽऽह । कार्येति । ब्रह्मजगतोरुपादानोपादेयत्वादभेदो मृद्वद्वदित्यर्थः । एकत्र कार्यकारणत्वायोगात्तद्वेदो घटकुलालवदित्याशङ्क्याऽऽह । गुणेति । रज्जुसर्पवदेकत्रैव स्वानुपपत्तारतम्यात्मना कार्यकारणव्यवहारः कल्पित इत्यर्थः ॥ ३६२ ॥

न कारणं विना कार्यं न कार्यं कारणं विना ॥

अन्योन्यापेक्षतः सिद्धेर्विनाऽन्योन्यं न तद्वयम् ॥ ३६३ ॥

तर्हि कारणस्य स्वतन्त्रत्वाद्ब्रह्मवद्वस्तुत्वं नेत्याह । न कारणमिति । तत्र हेतुमाह । अन्योन्येति । सापेक्षत्वफलमाह । विनेति । लोकदृष्ट्या कारणस्य स्वातन्त्र्यं घटाद्यभावेऽपि मृदादिस्मितिदृष्टेर्वस्तुनृत्त्या तदपि सापेक्षत्वात्कार्यवत्कल्पितमिति भावः ॥ ३६३ ॥

भावनाशानकर्मादि कार्योत्पत्तेः प्रयोजकम् ॥

तद्वत्तौ तदभिप्यक्तेस्तत्सापेऽप्याकृतात्मता ॥ ३६४ ॥

कारणस्य वस्तुतोऽस्वातन्त्र्ये हेत्वन्तरमाह । भावनेति । आदिशब्देन यन्नादिग्रहः । तस्य प्रयोजकत्वे हेतुमाह । तद्वत्ताविति । भावनादिव्यक्ती कार्योत्पत्तेरन्यथा चानुत्पत्तेस्तत्तदुत्पत्तिप्रयोजकमतस्तदपेक्षं कारणं न स्वतन्त्रमित्यर्थः ॥ ३६४ ॥

स्वकर्तृरूपभोगार्थं कर्माव्याकृत्यरूपकम् ॥

व्यक्तीभूतं प्रयुक्ते क्षमावगम्यन्तं साधनत्रयम् ॥ ३६५ ॥

भावनादि किमर्थं जगज्जनयति तत्राऽऽह । स्वकर्तुरिति । तर्हि केन व्रमेण तत्तज्जनयतीत्याकाङ्क्षायाः क्रमं दर्शयति । कर्मेति । कर्मग्रहो भावनादिरूपलक्षणम् । तस्य क्रीभावे हेतुर्वक्ष्यते ॥ ३६५ ॥

वाग्वाकाशौ समाश्रित्य पूर्वेषां साधनात्मता ॥

त्रयाणामप्यतस्तानि वाग्वाकाशौ प्रयुञ्जते ॥ ३६६ ॥

शब्दं कर्मादि पृथिव्यादिनयं जनयति तर्हि वाग्वाकाशयोरुत्पत्तौ किं प्रयोजकं तदाह । वाग्वाकाशाविति । पृथिव्यादीनामनन्तरोक्तानां त्रयाणां भोगोपायतया साधनशब्दितानां वाग्वादिद्वाराऽऽत्मन्यभो भोगोपायत्वं चान्तस्तानि कर्मादीनि प्रागेव वाग्याद्युत्पाद्य पृथिव्यादिन्युत्पादयन्तीत्यर्थः ॥ ३६६ ॥

प्रयोजनप्रयोज्यत्वं कर्मसाधनयोर्भवेत् ॥

स्वस्वामिभोगसिद्ध्यर्थमेवं व्याकृततेष्यते ॥ ३६७ ॥

कर्मदि साधनाशब्दितभूतप्रयकस्य चोक्तं सन्न्यव निगमयति । प्रयोजनेति । स्वकर्तृरूपभोगार्थमित्युक्तं यद्वैतवान्तरं फलमुपसहरति । स्वस्वामीति ॥ ३६७ ॥

व्यक्तिनियतकालेव जगतोऽन्यक्तरूपिणः ॥

अन्तर्यामिकृता चैषा नान्यः संभान्यते प्रभोः ॥ ३६८ ॥

कर्मादिना जगज्जन्म चेत्तस्य सदाभावात्सदा जगज्जायेत न हि सत्यां सामग्र्यां कार्यक्षेप इत्याशङ्क्याऽऽह । व्यक्तिरिति । जगच्छब्देन कर्मादि गृह्यते । किंकृता नियता व्यक्तिरित्याशङ्क्य यावत्कार्यगतं किंचिदित्यत्र सूचितं व्यनक्ति । अन्तर्यामीति । ईश्वरोऽपि किमिति कदाचिदेव व्यनक्ति न सदेत्यत आह । नान्य इति । न हि तस्यान्यो नियन्ताऽस्त्यनीश्वरत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३६८ ॥

वायोरिव प्रवृत्तिः स्यात्तया चैषोपसंहृतिः ॥

निर्निमित्तात्तयैवेष्टाजगज्जन्मस्थितिस्तथा ॥ ३६९ ॥

जगद्व्यक्तिरीश्वरकृता चेत्तर्हि सशरीरत्वं लौकिकेश्वरवत्तस्य स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । वायोरिति । निमित्तं शरीरे यथा वायोरशरीरात्प्रवृत्त्यादिकार्यं भवति हि लोकस्य बलबदनिलप्रेतरित्याद्यशस्यापि प्रवृत्त्यादि त्रपेश्वरादप्यशरीराज्जगज्जन्माद्यविरुद्धं न तस्य कार्यं कारणं नेत्यादिभूतेरित्यर्थः ॥ ३६९ ॥

न मयोज्यो यदा भोगः स्वाम्यर्थः कर्मणस्तदा ॥

हित्वा कर्माखिला व्यक्तीरविशेषात्प्रतां ब्रजेत् ॥ ३७० ॥

स्रष्टुरीश्वरस्य देहाद्यनपेक्षत्ववत्कर्माद्यनपेक्षता किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । कर्माद्यनपेक्षत्वोपेक्षस्य न जन्मादिहेतुता रागादिमत्त्वप्रसङ्गादतो यदा कर्मादिवशात्कर्त्र्यो भोगो नाऽऽप्यते तदा तत्सर्वा व्यक्तिं त्यक्त्वा जगता सह कारणतामेति तथाच ल्यो न सृष्टिरित्यर्थः ॥ ३७० ॥

अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य तदुपादानकारणम् ॥

अज्ञानं तदुपाधित्वं ब्रह्म कारणमुच्यते ॥ ३७१ ॥

कर्माद्यपेक्षस्यापि देहानपेक्षस्यैव स्रष्टुः कारणत्वे देहबद्धज्ञानमपि नापेक्ष्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अस्येति । प्रतिपन्नस्य द्वैतस्येन्द्रजालबद्धविचारितरमणोपस्थाभावेतरकार्यत्वेनोपादानापेक्षस्यानुरूपमुपादानमज्ञानमिति तदुपादाय ब्रह्म तत्कारणमिति श्रुतिस्मृत्यनुसारिभिरभ्युपेयं न हि कूटस्थसङ्गाद्वयं ब्रह्म जगदाकारेणाज्ञानमनादाय परिणामि भवति न च तस्याकारणत्वं श्रुतिस्मृतिवादेषु तत्कारणत्वोक्तेरित्यर्थः ॥ ३७१ ॥

अज्ञानमात्रोपाधित्वादविद्यामुपितात्मभिः ॥

कौटस्थ्याभिर्द्वयोऽप्यात्मा साक्षीत्यध्यस्यते जडैः ॥ ३७२ ॥

कारणत्ववत्साक्षित्वमपि स्वाज्ञानकृतमित्युक्तमेव प्रसङ्गात्प्रकटयति । अज्ञानेति । आत्मा कूटस्थत्वात्सर्वप्रकारद्वैतसंगतिरहितोऽप्यविद्यातिरस्कृतात्मभिरनिवेकिभिः साक्षीति कल्प्यते साक्षित्वम्याज्ञानमात्रकृतत्वादित्यर्थः । मात्रशब्देन बुद्धेशुपाधिकमातृत्वव्यावृत्तिः ॥ ३७२ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरसदीपरिमोषणात् ॥

तमोरूपमिवाऽऽभाति भानुर्नक्तं दृशामिव ॥ ३७३ ॥

साक्षिण स्वप्रकाशत्वात्तस्य ब्रह्मत्वमप्यात्मत्वात्मप्रकाशमतो ब्रह्मानुम्व सदा
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । ज्योतिषामिति । तदेवा ज्योतिषा ज्योतिरित्यादिभूतेरादित्या-
दीनामपि प्रकाशकं ब्रह्म यद्यपि स्वप्रकाशं तथाऽप्यनधिकृतानामशुद्धबुद्धीनां शुद्ध-
शुद्धेस्वप्रकाशमसदिव मात्सुलूकानामिव सविनेत्यर्थः ॥ ३७३ ॥

मोहतत्कार्यनीदं यत्कूटस्थाभासरूपकम् ॥

ज्ञानं तदविनाभूतः परः साक्षीति भण्यते ॥ ३७४ ॥

परस्मादन्यस्यैव तर्हि साक्षिता मोहमाहात्म्यादन्यत्रापि तद्योगादित्याशङ्क्याऽऽह ।
मोहेति । अज्ञाने तत्कार्यं च स्थितं यच्चिदाभासात्मकं ज्ञानं तेन तादात्म्यं गतं परः
साक्षीत्युच्यतेऽन्यस्य भेदस्याभावादतो नाज्ञानमात्रात्साक्षित्वं किंत्वाभासेनापि भाष्य-
मित्यर्थः ॥ ३७४ ॥

इदं तत्सर्ववेदेषु यथाभूतार्थवित्तये ॥

सदेवेत्यादिभिर्वाक्यैः कारणं ब्रह्म गीयते ॥ ३७५ ॥

परमैवाज्ञानात्साक्षित्वेऽपि कथं तस्यैव तद्वशात्कारणत्वं मानाभावादित्याशङ्क्याऽऽह ।
इदमिति । वार्यलिङ्गकं प्रत्यग्भूतं ब्रह्म विधम्य कारणं सर्ववेदेषु सदेव सौम्यैद-
मित्यादिवाक्यैर्गीयते इति योजना । विमर्शं कारणत्वं ब्रह्मणो वाक्यैरुच्यते तदाह ।
यथेति । उपायः सोऽवतारायेतिन्यायोदकार्यकारणप्रत्यगात्मसाक्षात्कारार्थमि-
त्यर्थः ॥ ३७५ ॥

सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सर्वात्मा सर्वगो भुवः ॥

जगज्जनिस्थितिः सहेतुरेष सदेश्वरः ॥ ३७६ ॥

ननु प्रेक्षावत्प्रवृत्तेर्ज्ञानपूर्वकत्वाद्ब्रह्मणः सर्वकारणत्वे सर्वत्राप्रतिबद्धं ज्ञानं वाच्यं न
च तदस्ति मानाभावात्तत्राऽऽह । सर्वज्ञ इति । यः सर्वज्ञ सर्वविदितिभूतः शास्त्रयो-
नित्वाधिकरणन्यायाच्चेति शेषः । इदंशक्तिमतोऽपि पुरुषस्य प्रवृत्तिशक्तिहीनत्वं सास्त्वै-
रुक्तमत आह । सर्वशक्तिरिति । पराऽस्य शक्तिरितिभूते । न च सर्वशक्तित्वेनैव
सर्वज्ञत्वं प्रधाने सर्वशक्तिमत्त्वे तदनिष्टेरयस्कास्ते प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वे इदंशचेरदष्ट-
त्वाच्चेत्यर्थः । एकविवर्तपीश्वर इत्यस्य वदन्ति केचित्तान्ग्रह्याह । सर्वोत्प्रेति । एतेन सर्व-
मूर्तिमयोगित्वं सर्वगतत्वं निरस्तमिति मत्वाऽऽह । सर्वग इति । सर्वत्राधिष्ठानत्वेन
समिहित इत्यर्थः । यदा मध्यमपरिमाणं पुरुषमाहुरार्हत्वात्तान्मत्पुक्तम् । सर्वग इति ।

तस्य परिणामित्वमाश्रयन्ते स्वयूच्यात्तान्प्रत्याह । ध्रुव इति । हैरण्यगर्मास्तु हिरण्यग-
र्भमुक्तलक्षणमाहुस्तत्र तस्य जगन्मध्यस्थितित्वश्रुतेरित्याशयेनाऽऽह । जगदिति ।
यद्वा मीमांसका यथोक्तमीश्वरं न मृष्यन्ति तत्र कार्यलिङ्गादनेकश्रुतिस्मृतिवादेभ्यस्तस्मि-
न्नेरित्याह । जगदिति । सदाशब्दो विशेषणेषु प्रत्येकं संन्यते ॥ ३७६ ॥

यः पृथिव्यामितीशोऽसावन्तर्यामी जगद्गुरुः ॥

हरिर्महा पिनाकीति बहुर्धकोऽपि गीयते ॥ ३७७ ॥

कर्पं श्रुत्यवष्टम्भेनेश्वरस्य कारणत्वं मूर्तिव्रयस्येतिहासादौ सर्गस्थितिलयेषु यथायोगं
कर्तृत्वश्रुतेरत आह । यः पृथिव्यामिति । प्रकृतो हीश्वरः स्वरूपेणैकोऽपि मूर्तिव्रया-
त्मना बहुषोच्यते पृथिव्यादौ तस्यैवान्तर्यामित्वेन स्थितिश्रुतेर्न च तद्विरोधे पुराणादि-
प्रामाण्यं सापेक्षत्वेन दौर्वल्यादिति यावः । स पूर्वेणां गुरुरितिन्यायेनान्तर्यामीत्यस्य
व्याख्या नमद्गुरुरिति ॥ ३७७ ॥

कूटस्थस्य न साक्षित्वं द्वितीयासंगतेर्भवेत् ॥

नाशिनोऽपि न साक्षित्वं नाशेनाव्यतिरेकतः ॥ ३७८ ॥

परस्यैव तत्तद्रूपेण स्थितस्य सर्वकारणत्वेऽपि कूटस्थस्य साक्षित्वं स हि मातुर-
न्योऽनन्यो वेति विकल्प्याऽऽद्ये पूर्ववादी दोषमाह । कूटस्थस्येति । परिणामिनो मातु-
रन्यस्य कूटस्थत्वात्तस्य विकारविरहिणः साक्ष्यासंबन्धात् साक्षिता गुक्त्यर्थः । मातु-
रपि परिणामित्वान्नाशादिमतो न साक्षित्वं साक्ष्यकोटिनिवेशादिति द्वितीयं दूषयति ।
नाशिनोऽपीति । परिणामित्वेऽपि हेमादिवदनाशादिसंभवे कर्पं मातृर्नाशादिमत्त्वं
तदाह । नाशेनेति । परिणामस्य नाशादिना व्यासेतदाहरणस्य चासंप्रतिपत्तेरि-
त्यर्थः ॥ ३७८ ॥

अज्ञानमात्रहेतोर्नु सर्वमेतत्समञ्जसम् ॥^१

कर्तृत्वाद्यन्यथाज्ञानहेतुत्वादात्मरूपिणः ॥ ३७९ ॥

प्रत्यग्रूपस्य स्थाश्रुत्वाज्ज्ञातुर्भेदिन चान्वयात् ॥

कूटस्थस्यापि साक्षित्वप्रागभापायिनं प्रति ॥ ३८० ॥

आविषे जगति तद्वशात्परस्य साक्षित्वकारणत्वान्तर्यामित्वाद्युपपन्नमिति सिद्धान्तयति ।
अज्ञानेति । जगति परिणामिकारणं नाविद्यातिरिक्तमस्तीति वक्तुं मात्रपदम् । पूर्वपक्षनि-
वृत्त्यर्थस्तुशब्दः । परस्य साक्षित्वाद्यापि न कर्तृत्वादि युक्तं निष्क्रियत्वश्रुतेरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । कर्तृत्वादीति । ज्ञातृज्ञानपरिणामिनिश्चितस्याऽऽत्मन्यन्यासादनात्मनोऽ-
प्यात्मरूपभाषलस्य कर्तृत्वादि तत्र प्रतीचः कल्प्यते परिणाम्यैक्याच्चासस्यान्यभाषज्ञानस्य
हेतोः सत्त्वादित्यर्थः । कूटस्थस्याऽऽविद्यं साक्षित्वाद्युक्तं निगमयति । स्थाश्रुत्वादिति ।

कूटस्थस्य स्याद्भुत्वात्स्वतः सर्वविक्रियाहीनत्वान्मोहसंघद्वारा नडर्गं प्रति साक्षित्वा-
दिकमित्यर्थः । स्वतस्तदयोगमपि ना सूचयति ॥ ३७९ ॥ ३८० ॥

आत्मात्मनश्चसंबन्ध आत्मात्याज्ञानयोर्मतः ॥

परोऽविवेको भूतानामात्माविद्येति कथ्यते ॥ ३८१ ॥

कस्तर्हि संबन्धो मोहवृट्स्थयोरित्याध्यासिकतादात्म्यमित्याह । आत्मेति । अवि-
द्याया विद्यामाज्ञानतिरिक्त्याः साक्षित्वाद्गौ कथं साधकत्वमित्याशङ्क्याज्ञानस्वरूपमाह ।
पर इति । कारणत्वं परशब्दार्थः । मययोग्यत्वरूपदार्थानां हेतुर्विवेकनिवर्त्या प्रत्यग-
विद्या सा वाऽऽत्मन्येवेत्यर्थः ॥ ३८१ ॥

ईशादिविषयान्तं यत्तदविद्याविजृम्भितम् ॥

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥

इति वेदशिरःसूक्तिस्तथा चोद्घुष्यते स्फुटा ॥ ३८२ ॥

कथमवधारणमीश्वरादेरपि तत्संभवादित्याशङ्क्याऽऽह । ईशादीति । एतेन पारमा-
थिकत्वमैश्वर्यस्य पराकृतं तत्र श्रुतिं प्रमाणयति । मायां त्विति । ननु दांशता श्रुति-
रीश्वराधीना मायास्तथा जगत्प्रकृतिरित्येतावन्मात्रं वृत्ते न पुनरीश्वरस्य शब्दादिविव-
द्याविलसितत्वं तत्राऽऽह । तथा चेति । ईश्वरस्योक्तविद्याविजृम्भितत्वानुरोधेन मायि-
नमिति स्फुटा श्रुतिरुच्यमाना तस्य मायाविशिष्टतां वदन्ती शुद्धतां वारयत्यतोऽशुद्धज-
गन्निवेशी सत्रसौ कल्पितः स्यादित्यर्थः ॥ ३८२ ॥

दैवी शोषा गुणमयी मम मायेति च स्मृतिः ॥

वैष्णवी खल्वियं मायेत्यपि लोकेऽपि गीयते ॥ ३८३ ॥

तत्रैव स्मृतिमाह । दैवी हीति । मायाया दुरत्ययत्वं प्रत्यात्मप्रसिद्धमिति हिश-
ब्दार्थः । तत्र च मम मायेति वदता भगवता मायामीश्वरस्य दर्शयता तद्विशिष्टस्य तस्य
कल्पितत्वं सूचितम् । अघटं मानं पिश्वं पश्यन्तो वदन्ति लौकिका एषा भगवन्मायैवेत्यतो
लोकप्रसिद्धिरभ्यन्तं मानमेवेत्याह । वैष्णवीति । एकोऽपिरवधारणेऽपरः समुत्पद्ये ।
लौकिका हि वैष्णवीति माया विष्णुना विशिष्यन्तो विष्णोरीश्वरस्य मायावैश्वमाच-
क्षाणास्तस्य कल्पितत्वं मन्यन्ते स्वरूपेणाकल्पितत्वेऽपि संशुद्धाकारेण कल्पितत्वमीश्वरस्य
जीववदम्प्रेयमिति भावः ॥ ३८३ ॥

मानान्तरानधिगतं मेयं तावन्निरूपितम् ॥

स्वानुभूत्यनुसारेण प्रत्यक्षावसतश्चकम् ॥ ३८४ ॥

प्रमाणप्रवृत्तेः प्राक्प्रतिपक्षम्यैवाज्ञातत्वस्य तत्प्रवृत्तिप्रयोजनकत्वात्तत्साधकस्य च
सप्रकाशानुभवाद्व्यवस्थाभावात्तस्य च स्वाध्यस्तसाधकत्वात्तादृशानुभवस्यैवाज्ञातत्वं

मेयत्व वस्तुता चेति साधितम् । इदानीं वृत्तं कीर्तयति । मानान्तरेति । प्रत्यग्नान्नं व-
स्त्वन्नमज्ञातं च न चाज्ञातत्वादि मानमम्यं तन्निवर्त्यत्वात्स्वरूपानुभवानुसारात्तात्सिद्धि-
स्तच्च प्रत्यग्नस्त्वपूर्वत्वाद्देदान्तमेयमित्येतत्तद्वेत्यादौ निर्धारितमित्यर्थः ॥ ३८४ ॥

एतन्निदानमधुना मिथ्याज्ञानं निरूप्यते ॥

यतो विभ्यति भूतानि संसारानर्थलक्षणात् ॥ ३८५ ॥

तन्नामरूपाभ्यामित्यादिवाक्यस्य कार्यकारणभेदेनेत्यशोक्तमेव तात्पर्यमक्षरायो-
नत्यर्थं विवृणोति । एतदिति । कर्मव्युत्पत्त्या ज्ञानशब्दो विषयमपि विषयी करोत्येत-
दज्ञानं वस्तु निदान यस्य तन्मिथ्यामूर्तं ज्ञानं ज्ञेयं च तदित्यादिना निरूप्यत इति
योजना । कारणनिरूपणानन्तरं कार्यनिरूपणेति संगतिं सूचयति । अधुनेति । ननु सत्ता-
राख्यमहाव्याधेः किं मूलमिति कित्यत इत्युपक्रम्य तच्चिन्ता कृत्वा संसारे निरूप्ये
मिथ्याज्ञाननिरूपणं प्रकथयन्मुमुक्षुमिति नेत्याह । यत इति । तन्मिथ्याज्ञानमिति
संबन्धः । अज्ञातात्मविवर्तो जगदिति निरूपयितुमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः ॥ ३८५ ॥

यदेष नित्यमज्ञानं मिथ्याज्ञानं तदेव तु ॥

कारणेतररूपेण तयोरव्यभिचारतः ॥ ३८६ ॥

अज्ञानं कारण मिथ्याज्ञान कार्यमित्यत्र फलितमाह । यदिति । नित्यमित्यनादित्व-
मुच्यते । तन हेतुमाह । कारणेति । मिथ्याज्ञानस्याज्ञानेनान्वयव्यतिरेकवत्त्वात्तयो-
कार्यकारणभावात्कार्यस्य चोपादानाद्देदायोगादज्ञानात्मनो वन्त्यस्य सम्बन्धाननिरस्यत्व-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ ३८६ ॥

हेत्वन्तरानपेक्षं सत्तदव्याकृत रूपकम् ॥

व्यक्ततां स्वयमेवेति निमित्तं नास्त्यसंहतम् ॥ ३८७ ॥

अज्ञातं वस्तु वन्त्यहेतुश्चेत्तर्हि दोषादिना सहकारिणा भ्रम्यमज्ञातशक्त्यादे रजनादि-
हेतुत्वे काचादिसहकारिदृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । हेत्वन्तरेति । स्वव्यतिरिक्तहेतुनिरपेक्ष
स्वयमेवाव्याकृतं सर्गकाले कार्यत्वमापद्यते दृष्टान्तवदत्रातिरिक्तहेत्वयोगादित्यर्थः । कर्मादे-
निमित्तस्योक्तत्वात्कुतो हेत्वन्तरानपेक्षतेत्याशङ्क्य लोकदृष्ट्या तथोक्तं वस्तुतस्तु कर्मा-
देरपि संहतत्वाद्याव्याकृतातिरेकेण निमित्ततेत्याह । निमित्तमिति । अधिष्ठाकर्मस-
स्कारा इत्यत्र चोक्तं न प्रस्मर्तव्यमिति भावः ॥ ३८७ ॥

सुषुप्तादुत्पत्ती राज्ञः स्वयमेव यथा तथा ॥

जगधाशेषजमन्यूर्तेरव्यक्ताव्याकृतिर्मुहुः ॥ ३८८ ॥

अज्ञातप्रत्यग्व्यतोर्नास्तिनिमित्तानपेक्षस्य स्पष्टत्वे दृष्टान्तमाह ।- सुषुप्तादिति । यद्यपि

५१० सुरेश्वरान्यक्तं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

सुषुप्तो राज्ञा स्तुतिगीतादि निमित्तं प्रतिक्रम्य प्रतिबुध्यते तथाऽपि वदाविदन्तरेण नाह हेतु स्वयमेव प्रतिबुध्यमानो दृश्यते तथाच दृष्टान्तसिद्धि । मुहुरिति व्याकृतेरभ्यास दर्शयन्ननादित्व ससारस्य सूचयति ॥ ३८८ ॥

अनिश्चिता यथा रञ्जुरिति न्यायोपपन्निरितम् ॥

स्फुटार्थं गौडपादीयं वचोऽर्थेऽत्रैव गीयते ॥ ३८९ ॥

प्रत्यगज्ञानविवर्तो जगदित्यथ सप्रदायविदा वाक्य प्रमाणयति । अनिश्चितेति । “अन्यकारे विकल्पिता । सर्वभारादिभिर्भावैस्तद्वत्त्वात्मा विकल्पितः” इति पादत्रयम् । न चैतदमानमुपकरणन्यायवत्त्वादित्याह । न्यायेति । सत्त्वासत्त्वादिनात्मानो दुर्निरूपत्व न्याय । असदिग्वावाधितार्थत्वाच्चैतन्मानमित्याह । स्फुटेति । विशिष्टपुरुषदृष्टत्वाच्चेत्याह । गौडेति । अज्ञातात्मविकारो जगदित्युक्तोऽर्थः ससम्योरर्थः ॥ ३८९ ॥

तदिदं नामरूपाभ्यामनामकमरूपकम् ॥

एवं व्याप्तिर्यत्ताज्ञानहेतुप्राज्ञन्यप्राथम्यात् ॥ ३९० ॥

तदित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमुक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति । तदिदमिति । प्रकृतमज्ञात वस्तु नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेत्युक्तं प्रागेव तयो सिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । अनामकमिति । अशब्दमित्यादिश्रुतेरिति शेषः । व्याकरणस्यानुभवानुसारितामाह । एवं मिति । तत्र प्रधान कारणमाह । अज्ञानेति । प्रत्यगज्ञानेतरस्वतन्त्रहेतुनिरासार्थं मात्रपदम् ॥ ३९० ॥

अभिधानाकृतिर्नामशब्देनेहाभिधीयते ॥

अभिधेयाकृतिस्तद्वद्रूपमित्युपदिश्यते ॥ ३९१ ॥

समुदायार्थमुक्त्वाऽवयवार्थं विवक्षुर्नामप्रातिपदिकार्थमाह । अभिधानेति । अस्मिन्वाक्ये नामप्रातिपदिकार्थो नामसामान्यमिति यावत् । रूपप्रातिपदिकार्थमाह । अभिधेयेति । यथा वाचकसामान्यं नामशब्दार्थस्तथा रूपशब्दार्थो वाच्यसामान्यमिति यावत् ॥ ३९१ ॥

एवं द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामीशो व्याकृतजन्यनाम् ॥

व्यवहाराय पर्याप्तो न त्वव्यक्तात्मना यतः ॥ ३९२ ॥

उक्तप्रातिपदिवार्थद्वयानुवादेन विमर्त्यार्थमित्यभाव कथयति । एवमिति । किमर्थमिदं व्याकरणमित्याशङ्क्य व्यवहारार्थमित्याह । ईश इति । व्याकृतजन्यनां विना स्वरूपेणापि तस्य व्यवहारयोग्यत्वमाशङ्क्याऽऽह । न त्विति । ईश्वरो हि नाव्यक्तात्मना व्यवहाराय पर्याप्तो लयाभावप्रसङ्गादतो व्याकृतिरर्थवतीत्यर्थः ॥ ३९२ ॥

नाम्नः सामान्यमात्रस्य स्वसाधिति समीरणम् ॥

विशेषनाम्ना संयोज्य देवदत्तादिनोच्यते ॥ ३९३ ॥

असौनामाऽयमित्यत्रासावित्यस्यार्थमाह । नाम्न इति । देवदत्तो यज्ञदत्त इति वेत्यादिभाष्यं विभजते । विशेषेति । नामसामान्यं देवदत्तादिना विशेषनाम्ना संशोध्य सामान्यविशेषवानर्थः प्रकृतभाष्येणोच्यते इत्यर्थः ॥ ३९३ ॥

तद्द्रूपस्य सामान्यं रूपमित्युपदिश्यते ॥

तद्रुपात्तविशेषं सच्छुक्लकृष्णादिनोच्यते ॥ ३९४ ॥

इदरूप इत्यत्रेदंशब्दार्थमाह । तद्द्रुपेति । यथाऽसौनामेत्यत्रासाविति नामसामान्यमुक्तं तथाऽत्रापि यद्रूपमिति रूपसामान्यं तद्विदमित्युच्यते इति योऽनना । इदं शुक्लमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे । तद्विति । रूपसामान्यं विशेषनिष्ठं शुक्लकृष्णादिना संशोध्य सामान्यविशेषात्मकरूपमुच्यते भाष्येणेत्यर्थः ॥ ३९४ ॥

एवेत्यवपृतावेतदात्मवृत्तचक्षुपेक्षया ॥

आत्माविद्यासमुत्थाभ्यामेव व्याक्रियते परः ॥ ३९५ ॥

मा भूद्याकृतधीरेत्यत्रोक्तमेवकारार्थमक्षरव्याख्यावसरे प्रपञ्चयति । एवेति । किमपेक्ष्यावधारण तदाह । आत्मेति । अवधारणमेव स्फोरयति । आत्माविद्येति ॥ ३९५ ॥

न तु विध्वस्तानिःशेषप्रत्यगज्ञानतद्भव—

सामान्यभेदैकात्म्याख्यतदनन्यप्रमात्मना ॥ ३९६ ॥

आत्मवृत्तव्यपेक्षमित्युक्तं व्यनक्ति । न त्विति । तस्माद्भवो येषां ते तद्भवाः सामान्यं च भेदाश्च सामान्यभेदास्तद्भवाश्च ते सामान्यभेदाश्च निःशेषं प्रत्यगज्ञानं निःशेषाश्च तज्जा । सामान्यविशेषा विध्वस्ता यस्मिंस्तदैकात्म्यं श्रुतिषु प्रसिद्धं तेन तादृशोपनयना प्रमा नित्यानुभवरूपा तद्रूपेण परो न व्याक्रियत इति योजना ॥ ३९६ ॥

आदावव्याकृतं तत्त्वं नामरूपक्रियात्मना ॥

स्वर्यं तद्याकृतिमगाद्यैतर्हि तथैव तत् ॥ ३९७ ॥

तद्विदमपीत्यादेरर्थमाह । आदाविति । वर्तमाने काले सुषुप्तावव्याकृतं तत्त्वं जागरादौ व्याक्रियमाणं दृष्टमतः सर्गादावपि पूर्वमव्याकृतस्य व्याकरणं दृष्टानुसारात्करूपमित्यर्थः ॥ ३९७ ॥

नामरूपाभ्यामेवेति न समुच्चयनिधितौ ॥

समस्तव्यस्तरूपाभ्यां लोकेऽपि व्याकृतिर्यतः ॥ ३९८ ॥

नामरूपाभ्यां समुच्चिताभ्यामेव व्याकरणं न त्वेकैकेनेत्येतदर्थमवधारणमिति केचित्ताम्रत्याह । नामरूपाभ्यामिति । अपिशब्दस्तृतीयया संबध्यते ॥ ३९८ ॥

जातितो वधिरस्येह व्यक्तिः स्याद्रूपमार्जना ॥

जात्यन्वादेश्च नाम्नैव तथा चोभयथाऽप्यसौ ॥ ३९९ ॥

व्यस्तेन रूपमात्रेण व्याकरणमुदाहरति । जातित इति । इहेति प्रकृतलोकोक्तिः ।

६१२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

नाममात्रेण व्याकरणं दर्शयति । ज्ञात्यन्धोति । आदिपदेन भेदितिकान्योक्तिः । समु-
द्यमात् । तथेति । उभयपक्षेण नाम्ना रूपेण चेत्यर्थः । असाविति व्यक्तिरुक्ता तत्र
चोदाहरणमस्मदादयः ॥ ३९९ ॥

अज्ञातार्थकहेतूनां पिथोपेक्षात्मनां श्रुतां ॥

नेयताऽस्तीह सत्त्वानामानन्त्याद्य नमस्तथा ॥ ४०० ॥

सामस्ताभ्यां व्यस्ताभ्यां च नामरूपाभ्यां व्याकरणेऽपि व्याकृत्यमाणसंख्याक्रमौ शाब्द्या-
वित्याशङ्क्याऽऽह अज्ञातेति । सृज्यमानानां हेतुद्वारा कल्पितत्वमुक्त्वा स्वरूपनोऽपि
तदाह । मिथ इति । तेषां सत्त्वानामानन्त्यादिह श्रुतौ नेयताऽस्त्यत एव न वम-
न्वेति योचना ॥ ४०० ॥

प्रक्रियानियमो नापि पुंन्युत्पत्तिप्रधानतः ॥

प्रतिश्रुतिविगीतिश्च प्रक्रियाणां समीक्ष्यते ॥ ४०१ ॥

किञ्च सर्वत्र सृष्टिप्रकरणे सृष्टेरविवक्षितत्वाच्च सृज्यमानसंख्याचन्वेप्यमित्याह ।
प्रक्रियेति । किमर्थं तर्हि सृष्टिसर्वोर्तनं तदाह । पुंन्युत्पत्तीति । पुंसो न्युत्पत्तिर्ज्ञान
तत्परत्वात्सृष्ट्यादिश्रुतेस्तादर्थ्येन तद्विधानमित्यर्थः । सृष्टेरविवक्षितत्वे हेत्वन्तरमाह ।
प्रतिश्रुतीति । कचिदाज्ञाशक्त्या सृष्टिः कचिदग्न्यादिका कचिदन्नमैवेति विप्रति-
पत्तिः ॥ ४०१ ॥

यथा यथा भवेत्पुंसां न्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि ॥

सा सैव प्रक्रियेह स्यात्साध्वी सा चानवस्थिता ॥ ४०२ ॥

एव सृष्टिविप्रतिपत्तौ कीदृशी सृष्टिरेष्टव्येत्याशङ्क्याऽऽह । ययेति । इहेति श्रौत-
मागोक्तिः । साध्वीति पञ्चवत्त्ववधनम् । व्यवस्थिता तर्हि सेत्याशङ्क्याधिकारिबुद्धिता-
स्तभ्यान्नैवमित्याह । सा चेति ॥ ४०२ ॥

उज्जुतिस्थितिहानीनां न कचित्संभवो यथा ॥

मुख्यां वृत्तिं समाश्रित्य तयोदर्केऽपि बह्यते ॥ ४०३ ॥

सृष्ट्यादेरवस्तुत्वे वक्ष्यमाणामपि युक्तिः स्मारयति । उज्जुतीति । कचिदिति समस्त-
बन्धूक्तिः । मुख्यां वास्तवीमिति यावत् । अग्निवेवाग्नेः पूर्वोक्तन्यायमपिना समुच्चि-
नोति ॥ ४०३ ॥

न जायते जन्यते वा नापि टन्नि भ हन्यते ॥

तमःसंहृतदृष्टीनां पाङ्क्तारादिवीक्षणम् ॥ ४०४ ॥

समादेरवस्तुत्वे फलितमाह । नेत्यादिना । कर्तृकर्मणो जन्मविनाशयोर्न चेद्वैषम्य-

४ प्रासंगम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५१३

येते नन्मादिर्घोस्तर्हि कथमिति तत्राऽऽह । त्वम इति । आदिपदेनानात्मवर्गः सर्वो गृह्यते ॥ ४०४ ॥

यदर्थं सर्वशास्त्राणां प्रवृत्तिरतिविस्तरा ॥

आत्मज्ञानावतारार्थः सर्वशास्त्रसमुद्यमः ॥ ४०५ ॥

तद्वेत्यत्र मूलकारणमुक्त्वा तदित्यादिना तत्कार्यमुक्तमिति व्याख्यातम् । इदानीं प्रवेशावाक्यस्यसशब्दापेक्षितमाचक्षणाणो भाष्यकारो यदर्थं सर्वशास्त्रारम्भ इति यदाह तद-
गत्तरयति । यदर्थमिति । श्रुतिन सशब्देन यच्छब्दः संबध्यते । वैदिकवैदिकदर्श-
नसंग्रहार्थः सर्वशब्दः । प्रवृत्तिरारम्भस्तस्याश्वातिविलरत्वभासेपसमाधानाम्यामुपपादनं
तत्पार्थमाह । आत्मेति ॥ ४०५ ॥

विरोधः सर्वशास्त्राणां स्वाभिधेयव्यपेक्षया ॥

निवृत्त्यर्थेऽविरोधित्वादत एतत्समीरितम् ॥ ४०६ ॥

सर्वशास्त्रारम्भस्याऽऽत्मज्ञानोदयार्थत्वे मियोविरोधः शास्त्राणां न स्यादित्याश-
ङ्कयाऽऽह । विरोध इति । वैशेषिकनैयायिकादिशास्त्राणां यद्यपि स्वशब्दशक्तिदृष्ट-
षट्पदार्थपोडशपदार्थव्यपेक्षया विरोधधील्लणाऽपि रागादिशक्तिद्वारा तत्त्वधीसंज्ञेऽर्थे
विना विरोधं तात्पर्यास्तुक्तं प्रत्यग्याभास्यज्ञानार्थत्वं तस्मादेतद्गोप्यमुक्तमित्यर्थः ॥ ४०६ ॥

स्वत एव यतः पुंसां प्रवृत्तिः स्वार्थसिद्धये ॥

तत्रानुवादि शास्त्रं स्यान्निवृत्तावेव तन्मितिः ॥ ४०७ ॥

शास्त्रान्तराणामन्यार्थत्वेन प्रस्थितानां कुतो निवृत्तिद्वारा तत्त्वज्ञानार्थतेत्याशङ्क्य
स्वर्गादिवोधित्वेन तदुपायनोधित्वेन वा तेषां प्रवृत्तिरिति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह ।
स्वत इति । नुद्धिपूर्वकारिणां स्वर्गादिसिद्धये शास्त्रापेक्षामन्तरेण प्रवृत्तिरिच्छा-
रूपा यतोऽविगताऽतस्तत्रैव बोधकत्वेन प्रवृत्तिशास्त्रमनुवादकमप्रमाणकं स्यादिति
स्वर्गादावतात्पर्यान् तत्र शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । निवृत्ताविति ।
स्वर्गादिः पुमर्थाभासत्वात्तदेतत्त्वबोधने शास्त्रस्यापार्थक्यसामानाद्रागादिनिवृत्तिद्वारा सर्वसं-
साररहिते प्रतीच्येव तन्मानतेत्यर्थः ॥ ४०७ ॥

अपि वात्स्यायनादीनां शास्त्राणामुक्तहेतुतः ॥

प्रामाण्यमविरुद्धं स्यादकात्म्यज्ञानजनने ॥ ४०८ ॥

किंच सासादेव सर्वशास्त्राणां प्रामाण्यं प्रतीच्येवैद्व्यमित्याह । अपीति ।
गदि तेषां प्रामाण्यं तर्हि प्रत्यगज्ञानजन्मार्थत्वेनैव तद्विरुद्धं तस्यैवाज्ञातत्वोक्त्या तादृ-
श्विषयामात्रे प्रामाण्याभासस्योचन्वाययप्रामाण्यमेव तेषां तदोपेक्ष्यत्वाच्च तत्समन्वय-
निरूपणेत्यर्थः ॥ ४०८ ॥

१ स. 'दिक' । २ स. 'स्वाति' । ३ स. 'द्राप्य युक्त' ।

प्रवर्तमानः पुरुषः शास्त्रोद्दीपितवर्त्मना ॥

मनुत्तिविषयं दुष्टं दृष्ट्वाऽतो विनिवर्तते ॥ ४०९ ॥

वात्स्यायनादिशास्त्रेभ्यः शब्दशक्त्या दृश्यमानस्त्रीभोगादिषु प्रसक्तस्य ततो निवृ-
त्तिहेत्वभावात्तथ प्रतीचि पर्यवसानं तेषामित्याशङ्क्याऽऽह । प्रवर्तमान इति । वात्स्या-
यनादिशास्त्रप्रकाशितमार्गेण स्त्रीभोगादौ प्रवर्तमानस्तद्विषयं दुःखभेदसभेदादिना
तु स्वमवलोक्य मनुत्तिविषयादतः स्त्रीभोगादेर्निवृत्तौ विरक्तः सत्त्वात्मज्ञानेऽवतरेदिति
योजना । कानशास्त्रे नैन्दिकेश्वरादिभिरनेकधा कृते कामो धर्माविरुद्धोऽवान्तरफलम् ।
यथाऽऽह—

‘किं स्यात्परप्रेत्याशङ्का कार्यं यस्मिन्न जायते ।

न चार्थं सुखं चेति शिष्टास्तस्मिन्न्यवस्थिता ॥

त्रिवर्गसाधकं यत्स्याद्दुयोर्वैकृत्य साधकम् ।

कार्यं तदपि कुर्वीत न चैकार्थं द्विषाधकम्” इति ॥

न कामसाधनं परमकर्म । उक्तं हि—तेषां समवाये पूर्वं पूर्वं गरीयानिति ।

“धर्ममर्थं च कामं च प्रत्यय लोकमेव च ।

पश्यजेतस्य तत्त्वज्ञो न च रागात्प्रवर्तते” इति च ।

तच्च वैराग्यद्वारा प्राप्ततत्त्वज्ञानस्य वैवल्यम् ।

यथाऽऽह—

‘एवमर्थं च कामं च धर्मं चाप्याचरन्नर ।

इहामुत्र च नि शस्यमत्यन्तं सुखमश्नुते” इति ॥

‘तदेतन्कुशलो विद्वान्धर्मार्थविवलोकयन् ।

नातिरागात्तमकं कामी प्रयुज्जानं प्रसिध्यति” इति च ॥

न च साधारणसाधनयोगिकजन्यास्तप्रयुक्तकार्याधिकारिकपारदारिकवैशिकोपनिष-
दिकापधिकरणेष्वर्थान्तरप्रतिपादनाच्च यथोक्तार्थेति वाच्यं तत्रार्थान्तरोपदेशस्य वैरा-
ग्यार्पत्वात् । यथाऽऽह—

“अधिकारवशादुक्ता ये चात्राऽऽचारवर्जिता ।

तदनन्तरमत्रैव ते प्रयत्नाज्जिवारिता” इति ।

तदेव शास्त्रान्तराण्यपि कामशास्त्रवत्परमसुखे ब्रह्मणि पर्यवस्यन्तीति भावः ॥ ४०९ ॥

अनित्यदुःखैर्गुण्यत्वं पदार्थानां भुवन्स्फुटम् ॥

बुद्धोऽपि रागाद्युच्छिद्यो यतते नाऽऽत्मनिहुतो ॥ ४१० ॥

वैशेषिकादिशास्त्राणामज्ञातात्मज्ञानार्थत्वेऽपि कथं वैनाशिकशास्त्रस्य तदर्थता तस्य नैरात्म्यपरत्वात् “नैरात्म्यमार्गमधिगम्य भवन्ति मुक्तास्तस्मादसावतिशयेन विचार्यतेऽत्र” इत्युक्तत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अनित्येति । स्फुटमित्यस्योभयतः संबन्धः । पदार्थानामनित्यत्वाद्युक्त्या तद्वैराग्यद्वारा प्रत्यग्ज्ञाने वैनाशिकदर्शनं पर्यवसितम् । यथाऽऽह—सर्वज्ञचननार्थो नाम क्षणिकनैरात्म्यादिचातुरार्यसत्यतत्त्वपरिज्ञानेन सकलसंसारदुःखनिवृत्त्याख्यः परमपुरुषार्थ इति । अतो न तद्दर्शनं नैरात्म्यसाधकं तत्प्रतिपादकाभावेन तदसिद्धेरित्यर्थः ॥ ४१० ॥

त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् ॥

त्यजतैव हि तद्विषयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम् ॥ ४११ ॥

सर्वेषामपि शास्त्राणां रागादिध्वस्तिद्वारा सन्त्यग्धीकृते मुक्तौ स्थितिरित्येतदेव साधयितुं रागादित्यागो ज्ञानहेतुरित्यत्र मान्यम् । त्याग इति । सर्वेषां रागादीनामिति यावत् । संबन्धग्रन्थे व्याख्यातमेतत् ॥ ४११ ॥

एकवाक्यस्थितो यद्वा ऐकात्म्यज्ञानजन्मने ॥

वेदशास्त्रस्य कृत्स्नस्य तथा पूर्वमवादिपम् ॥ ४१२ ॥

यथोक्तन्यायेन सर्वशास्त्राणामात्म्यज्ञानार्थत्वे मुमुक्षूणां शपणकादिपक्षेऽपि यहच्छया प्रवृत्तिः स्यात्तथावाचिकार्थं यत्किंचित्प्रपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चच्छेदिति भाष्यासंगतिरित्याशङ्क्य प्रकृतभाष्यस्यार्थान्तरमाह । एकेति । कल्पान्तरप्रकटीकरणव्यग्रतया संधिर्न कृतः । सर्वस्य वेदरूपशास्त्रस्यैकवाक्यत्वाद्वैक्यज्ञानजन्यमार्गमभ्यस्य इत्यर्थः । कथमेकवाक्यत्वं तदाह । तथेति ॥ ४१२ ॥

प्रमाणानि च शास्त्राणि तत्प्रामाण्यं न चान्यतः ॥

अज्ञातोत्भावबोधित्वाच्चया पूर्वमवादिपम् ॥ ४१३ ॥

किंच प्रमाणस्याज्ञातज्ञापकत्वात्प्रतीचोऽन्यस्याज्ञातत्वाभावाद्देहाख्यशास्त्राणां च प्रमाणत्वात्तत्रैव तत्प्रामाण्यमित्याह । प्रमाणानीति । कथमज्ञातज्ञापकत्वं प्रामाण्यं कथं वा प्रतीचोऽन्यस्याज्ञातत्वाग्रहित्वं तदाह । तथेति ॥ ४१३ ॥

यस्मिन्नाविद्ययाऽध्यासः संसारानर्थलक्षणः ॥

स्वाभाविक्या कृतो मिथ्या शुक्त्यादौ रजतादिवत् ॥ ४१४ ॥

पूर्वभाष्यावष्टम्भेन सर्वशास्त्राणां ब्रह्मात्मानि समन्वये साधिते विरोधसमाध्यर्थं यस्मिन्नित्यादिभाष्यं तस्य तात्पर्यमाह । यस्मिन्नेति । अध्यासस्य चतुर्विधत्वातीनामन्यतमत्वं वारयति । अविद्ययेति । अर्थाध्यासं संगृह्णाति । संसारेति । तस्य हेयत्वद्योतनार्थमनर्थपदम् । न चाऽऽपातिकमस्यानर्थत्वं किंतु निरूपणायां स्फुरतीति वक्तुं लक्षणवि-

५१६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

शेषणम् । अविद्याया मिथ्याज्ञानत्वेन सादित्वादानाद्यध्यासहेतुत्वात्सिद्धिर्न च मिथ्या
ज्ञानस्यैव तद्धेतुत्वमेकत्र तदभावादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वाभाविक्येति । अविद्याया
विद्याप्रागर्भावादानादित्येऽपि नाध्यासोपादानतेत्याशङ्क्याऽऽह । मिथ्येति । उभय
विद्याध्यासस्याभावेतरत्वात्तदुपादानाज्ञानस्यापि नाभावत्वमुपादानान्तराभावादिति भाव ।
आत्मन्यनात्माध्यासे दृष्टान्त इत्युक्त्यादाविति ॥ ४१४ ॥

ननु सामान्यविज्ञानविशेषाज्ञानसंश्रयात् ॥

जातरूप्यस्मृतेलेकि मिथ्याज्ञानं प्रसिध्यति ॥ ४१५ ॥

वैषम्य शङ्कते । नन्विति । दृष्टान्ते कारणत्रयमस्ति दार्ष्टान्तिके तत्त दृष्टमात्मनो
नि सामान्यविशेषत्वादानात्मनश्च साक्षिप्रत्यक्षत्वेन स्मृत्ययोगादित्यर्थ ॥ ४१५ ॥

यत्राध्यासो यदध्यस्तं भेदसिद्धौ तयोर्मृपा ॥

ज्ञान जगति ससिद्धं सा चैकात्म्येऽतिदुर्लभा ॥ ४१६ ॥

किञ्च भेदाग्रहोऽध्यासव्यापकस्तदभावात्ताऽऽत्मन्यनात्माध्यास इत्याह । यत्रेति ।
अभिधानारोप्ययोर्भेदे सति तदग्रहाद्भ्रान्तिर्दृष्टा । ऐकात्म्ये भेदसिद्धेर्दौर्लभ्यात्तदग्रहव्या-
पकाभावाद्याध्यास्यासासिद्धिरित्यर्थ ॥ ४१६ ॥

समस्तव्यस्तमैकात्म्यं येषां चापास्तभेदकम् ॥

चोद्यमेतत्समानं स्यादुभयोरपि पक्षयोः ॥ ४१७ ॥

भेदाभेदवादे भेदाग्रहामिथ्याज्ञानोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । समस्तेति । न हि
भेदाभेदवादे सत्यपि भेदे तदग्रहसम्भवो वस्तुग्रहे तन्मानस्याभेदवज्रेदस्यापि ग्रहप्रसङ्गात्
च तौ वस्तुधर्मौ धर्मधर्मिभावस्य दुर्भेगात्वात्तस्मादत्यन्ताभेदवादे भेदाभेदवादे न व्याप-
काभावस्य तुल्यत्वाद्भ्रान्त्यनुपपत्तिश्चोद्यसाम्प्रमित्यर्थ ॥ ४१७ ॥

न नः परिहृतेनार्थश्चोद्येनानेन कश्चन ॥

मत्प्रकाशेकहेतुत्वात्सर्वानर्थमृपामतेः ॥ ४१८ ॥

भाष्यावादे कारणत्रयाभावात् भ्रान्तिरिति चोद्यस्यानवकाशत्वाच्च तेन तत्परिहार्य
मिति सिद्धान्तयति । न न इति । कथं त्वत्पक्षे चोद्यस्यानवकाशत्वं तद्वाह । मत्प्र-
गिति । या हि सर्वानर्थरूपा मिथ्याबुद्धिस्तस्यास्तदभिधाननिष्ठसाक्षिचैतन्याज्ञानस्यैव
निरपेक्षकारणत्वाच्च कारणत्रयाभावकृतचोद्यमस्मन्मतेऽवतरतीत्यर्थ ॥ ४१८ ॥

अज्ञानमेव बाध्यं नो मानस्येह यतस्ततः ॥

तच्चोद्यपरिहारोऽतः त्रियते नाफलत्वतः ॥ ४१९ ॥

किञ्च ध्रमो माननिरस्यो न वा न चेद्वाधधीविरोधो माननिरस्यश्चेत्तत्राऽऽह ।
अज्ञानमिति । इहेति मानभूमिरुक्ता । ततो माननिरस्यत्वाद्भ्रमस्याज्ञानत्वात्कृतकारण-

राहित्यात्तद्विषयचोद्यस्यानवकाशात्तत्परिहारो न क्रियतेऽप्राप्तपरिहारस्याप्रयोजनत्वा-
दित्याह । तदिति । अतःशब्दोऽप्राप्तपरामर्शो ॥ ४१९ ॥

मिथ्याज्ञानातिरेकेण नान्यदज्ञानमिष्यते ॥

येषां तान्मति चोद्यं स्यान्न त्वज्ञातात्मवादिनाम् ॥ ४२० ॥

कैस्तर्हीदं चोद्यं परिहर्तव्यं तदाह । मिथ्येति । येषां मिथ्याज्ञानातिरेकेणानायनि-
र्वाच्यमज्ञानं नास्ति तान्मति कारणत्रयाभावे कुतोऽध्यास इति चोद्यावकाशात्तैस्तत्परि-
हार्पमित्यर्थः । अस्मत्पक्षे चोद्यस्यानवकाशादपरिहार्प्येतेति निगमयति । न तिबति ।
अज्ञातात्मविवर्तो अगदिति वदतामस्माकं मते यद्येकचोद्यस्य निरवकाशात्वात्तैव परि-
हर्तव्येत्यर्थः ॥ ४२० ॥

नन्दज्ञानमवस्तुत्वात्कथं संसारकारणम् ॥

मिथ्याज्ञानस्य वस्तुत्वात्तदेवास्त्विह कारणम् ॥ ४२१ ॥

अज्ञानजत्वाद्यध्यासस्य कृतकारणाभावे चोद्यस्यानवकाशादपरिहार्प्यमुक्तमिदानी-
मज्ञानं नाध्यासहेतुरवस्तुत्वाज्ज्ञानाभेदोऽस्ति नन्देति शङ्कते । नन्वेति । किं तर्हि संसारका-
रणं न हि कारणमन्तरेण कार्यं युक्तं तदाह । मिथ्याज्ञानस्येति । इहेति प्रकृतसंसार-
ग्रहणम् ॥ ४२१ ॥

तथाच युक्तिमयत्नान्महद्भिरपि भाषितम् ॥

अप्रामाण्यं पुनस्त्रेषेत्यत एतत्सुसंस्थितम् ॥ ४२२ ॥

अज्ञानादन्यन्मिथ्याज्ञानं वस्तुभूतमसिद्धं यत्कारणमित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति ।
अज्ञानं न कारणमवस्तुत्वान्मिथ्याज्ञानं तु वस्तुत्वात्कारणमित्येतदनुसारेणास्माभिरिव
भट्टपादैरुक्तं न च तदमानं लोकसिद्धविभागविषयत्वेन युक्तिमत्त्वात् चायमनास्थावाद-
स्तात्पर्येणोक्तत्वात् न च महता वचोऽप्रमाणं गन्वादिनवः स्वपि तत्प्रसङ्गादिति भावः ।
तदेव चोदनामूत्रस्यमाप्नुवाययम्—

“अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नं मिथ्यात्वाज्ञानसंशयैः ।

वस्तुत्वादिविवक्षात्र संभवो दुष्टकारणात् ॥

अविज्ञाने तु दोषाणां व्यापारो नैव विद्यते ।

कारणामावतस्त्वेवं तत्सिद्धं नस्त्वदुचिक्वत्” इति ॥

एवं रूपं संक्षिपति । अप्रामाण्यमिति । अज्ञानं मिथ्याधीः संशयधीरिति त्रिधा-
भिन्नमप्रमाणरूपमित्यज्ञानादिभेदे दर्शिते फलितमाह । अत इति । अज्ञानस्य ज्ञाना-
नुत्पादकत्वात् संसारहेतुता स्वाभावावदृष्टत्वादितरस्योस्तु युक्तं तद्धेतुत्वं तयोदनर्थहेतु-
ताया रज्जुसर्पभ्रान्त्यादौ दृष्टत्वादतो मिथ्याधीः संसारहेतुर्ज्ञानमित्येतत्सिद्धं पूर्वं च
मिथ्याज्ञानमुत्तरस्य हेतुरित्यर्थः ॥ ४२२ ॥

किं भोः सदपि मानेन वस्तु साक्षान्निरस्यते ॥

तस्मिन्निरस्ये किं शेषं यस्मिन्मानस्य मानता ॥ ४२३ ॥

मिथ्याज्ञानादि माननिरस्यं न वेति सिद्धान्ती विकल्पयति । किमिति । आद्यमनुव-
दति । सदपीति । प्रत्यक्षादिसिद्धं सदपि वस्तु मानेन निरस्यते चेतेन सर्वस्यैव
निरासप्रसङ्गाच्चिरस्ते सर्वस्मिन्नवशिष्टाभावाच्चिर्विषयस्य मानतैव न स्यादित्याह । तस्मि-
न्निति ॥ ४२३ ॥

व्यञ्जकत्वात्ममाणानां मेयाभिष्वक्तितोऽपरम् ॥

कार्यान्तरं न संभाव्यं नितरां वस्त्वपाकिया ॥ ४२४ ॥

मानस्य वस्त्वनिवर्तकत्वे हेत्वनारमाह । व्यञ्जकत्वादिति । अपरं निरुद्धमुत्कृष्टं
वेत्यर्थः । न त्वपरशब्दोऽन्यविषयोऽन्तरशब्देन पुनरुक्तेरिति द्रष्टव्यम् । मिथ्याज्ञाना-
देर्मानानिनर्त्यत्वे तद्वैकल्यमग्रहनिवृत्तिमात्रस्याकिंचित्कारत्वादिति द्वितीयो बाहिरेव
निरस्यः । मेयाभिष्वक्त्यतिरिक्तकार्याभावे मानस्य वस्तुनिरासित्वं दूरनिरस्तमित्याह ।
नितरामिति । न संभाव्येति संबन्धः ॥ ४२४ ॥

मिथ्याज्ञानं कथं वस्तु न हि मिष्येति वस्तु सत् ॥

मिथ्या तद्वस्तु चेत्युक्तिर्महतामेव शोभते ॥ ४२५ ॥

मिथ्याज्ञानस्य वस्तुत्वमुपेत्योक्तं तदेवासिद्धमित्याह । मिष्येति । मिथ्या चेत्
वस्तु वस्तु चेन्न मिष्येत्यत्र हेतुमाह । न हीति । यद्वस्तु सदिष्टं न तस्मिन्मिथ्यात्वं गच्छति
यत्तु मिथ्या न तद्वस्तु सद्भवति तयोर्मिथो विरोधादित्यर्थः । ननु मिथ्याज्ञानस्य
वस्तुत्वं वस्तुत्वाद्विविधस्यात्र संभवे दुष्टकारणादित्युक्तं तत्राऽऽह । मिष्येति । न हि
न्याहतव्याहरणं महतामुद्भावयितुमुचितमिति भावः ॥ ४२५ ॥

स्वतोऽपि यदि सा वस्तु रज्ज्वां सर्पादिका मतिः ॥

रज्ज्वात्मना तथाऽपीयमवस्त्वेवान्न बाध्यते ॥ ४२६ ॥

रज्जुसर्पज्ञानादेः स्वरूपतो वस्तुत्वात्माननिवर्त्यत्वाच्च वस्तुनोऽपि तन्निरस्यतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । स्वतोऽपीति । यद्यपि सर्पादिमतिः सर्पादिश्च रज्ज्वां दृश्यमानं स्वतो
यस्तु तथाऽपि रज्ज्वात्मना सर्पादिसन्मतिश्चावस्त्वेवान्न रज्जी बाधदृष्टेर्न च तदुभयमन्य-
प्राधायादस्ति तत्राप्राप्तेरतो न वस्तु बाध्यमित्यर्थः ॥ ४२६ ॥

मिथ्याज्ञानस्य कार्यत्वात्किं तत्कारणमुच्यताम् ॥

अकारणं सत्कार्यं चेद्विम्बकैरपि हस्यते ॥ ४२७ ॥

किंच मिथ्याज्ञानं कार्यमकार्यं वाऽऽद्ये तद्वेतुत्वेनाप्राधान्यसिद्धिरिति मत्वाऽऽह ।
मिष्येति । कार्यत्वेऽपि तस्य न त्वदृष्टमज्ञानं कारणमित्याशङ्क्य तच्चार्हं तदनुपेक्षं

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५१९

तत्सामेसं वेति विरुल्लयनि । किं तदिति । आद्यं दूषयति । अकारणमिति । डिम्भ-
कैर्बालैरिति यावन् । किमुत ग्रामाणिकैरिति कैमुतिकन्यायार्थोऽपिशब्दः ॥ ४२७ ॥

रागादिकारणं चेत्स्यात्कार्यं सत्कारणं कथम् ॥

अवस्तुपि च वस्तुवेव वस्तुत्वात्तदन्यतः ॥ ४२८ ॥

द्वितीयमाश्रित्य शङ्कते । रागादीति । तदपि कार्यमकार्यं वेति विकल्प्याऽऽद्यं
प्रत्याह । कार्यमिति । तस्य मूलकारणत्वासिद्धिरित्यर्थः । न चाकार्यं तत्प्रामाणिकं
न च कारणदोषस्य निमित्तत्वेऽपि समवायित्वमद्वयत्वादनभ्युपगमाच्चातो मिथ्याज्ञा-
नस्य कार्यत्वे तद्वेतुत्वेनानाद्यज्ञानमिद्वेदकार्यत्वे तस्यैव तद्भावाद्भ्रमोपादानमनाद्यज्ञानं
दुर्बारेमिति भावः । यत्तद्वस्तुत्वात्तत्त्वं न कारणतेति तत्राऽऽह । अवस्तिवति । तद्वि-
तुच्छत्वं वा वस्तुनोऽन्यत्वं वा वस्तुत्वानधिकरणत्वं वा नाऽऽद्योऽसिद्ध्यदपि वस्तुत्वा-
त्तस्याज्ञानस्यान्यत्वात्तदवगमपक्षेने तथाऽपि वस्तुवोपपत्तयस्तथा तुच्छव्यावृत्तेर्द्वितीये
वस्तुन्तरे व्यभिचारस्तृतीये त्वसिद्धिर्वस्तुत्वाधिकरणत्वस्य तुच्छत्वानतिरेकात्तस्य
चासिद्धेरुत्कर्त्तव्यं त्रैमाद्यतृतीययोः पुनरुत्तिर्ब्रह्मणो वस्तुत्वानधिकरणस्यैवातुच्छत्वात्परं
प्रति च तदनतिरेकवचनात् च तं प्रत्येयं पौनरुक्त्यं संभारनोपनीतपक्षपरारुणाविरोधान्न
च ब्रह्मान्यत्वमेवाज्ञानस्याभ्युपगमं तस्मिन्ननिर्वाच्ये तदसिद्धेरिति भावः ॥ ४२८ ॥

उपात्तमेयरूपत्वं मानानां सत्यतोच्यते ॥

तद्वलेनैव मेयस्यं घ्नन्ति बोद्धादि नान्यतः ॥ ४२९ ॥

अथाज्ञानादि सत्यं तुच्छव्यावृत्तत्वादात्म्यादित्यनुमीयते तत्र मानस्मेययद्वा सत्य-
तेति विरुल्लयाऽऽद्यं दूषयितुं मानसत्यतारूपमाह । उपात्तेति । निपयीकृतमेयाकारम-
जनमेव न मानसत्यता मित्रु मेयगताज्ञानादिनिर्गतेनमपीत्याशङ्क्याऽऽह । तद्वलेनेति ।
स्यात्प्रत्येयं मानानामव्यात्मनां मेयम्यमोहाद्यर्थसित्वान्मेयप्ररुच्येव तद्व्यसित्वात्तदा-
कारमजनमेव सत्यमेत्यर्थः ॥ ४२९ ॥

चेति योजना । अवाध्यत्व हि तस्य सत्यत्व तत्र मोहादावसि माननिरस्यत्वादित्याह । वायादिति । मानस्य मेयबोधन विना स्वरूपेण सत्यत्वबन्मोहादेरपि स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तं दूषयति । येयेति ॥ ४३१ ॥

कारकाणां हि सत्यत्वं स्वकार्यपिप्तयेष्यते ॥

इतोऽन्यथा तत्सत्यत्वं निष्फलं न च लभ्यते ॥ ४३२ ॥

मेयबन्मानवद्वा सत्यत्वाभावेऽपि कारकवदङ्गनादे सत्यत्वमित्याशङ्क्य तदर्थमिया-
वारित्वं वा परमार्थत्वं चेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति । कारकाणामिति । तथाविध
सत्यत्वमज्ञानादेरपीष्टमिति शेष । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिवयोरुक्तसत्यत्वायामुभयसंप्रतिपत्त्यर्थो
हिशब्दः । द्वितीय प्रत्याह । इतोऽन्यथेति ॥ ४३२ ॥

यद्वस्तु स्वात्मनैवास्ति तत्परार्थं न धोर्येव ॥

पारार्थ्येनैव सद्यश्च तत्परस्माद्विरुद्धं सत् ॥ ४३३ ॥

प्रयोजनप्रमाणयोरभावात्परमार्थसत्यत्व मोहादेर्नेत्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरं वक्तुं भूमिकां
करोति । यदिति । स्वेनैव रूपेण विद्यमानं यद्वस्तु तत्र परतन्त्रं यथा विदात्मेत्यर्थः ।
तथाऽपि मोहादौ किमापातं तदाह । पारार्थ्येनेति । यन्मोहादि परतन्त्रत्वेनैवास्ति
तत्परस्मात्पृथङ् न वर्तते यथा रज्जुसर्पादि तथाच विमतं मिथ्या न जडत्वात्समतवदित्यनु-
मातुं शक्यमित्यर्थः ॥ ४३३ ॥

सर्वमन्यान्पेक्ष संदीक्ष्यमाणं स्वमात्रया ॥

स्वात्मरूपात्पृथग्रूपं न वस्तुत्वेत्येतोऽन्यपि ॥ ४३४ ॥

मोहादिद्वैतस्य कल्पितत्वे हेत्वन्तरमाह । सर्वमिति । यद सन्धत् सन्धत् स्फुरति
पत् स्फुरतीत्यादिना स्वरूपताबन्मात्रतया नित्यसद्रूपतया सविदा इक्ष्यमानं सर्वं
यद्यदि स्वप्रकाशम्पुरणात्मकं सदेव सपद्यते तद्वदादि सविन्मात्रे कल्पितमित्यर्थः । तस्य
सद्रूपभावात्पृथक्त्वं पृथगुपलब्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वात्मेति । स्वात्मनः सतो रूपाधि-
तोऽन्यदल्पमपि न वस्तु सदस्यन्यस्य नभोनलिनकल्पत्वाच्चित्तोऽन्यच्च मेक्ष्यते न जड-
त्वात्सतोऽदृष्टेश्चिना सत्त्वन्म्यं दुर्बचनत्वाद्दत्तं सच्चिदात्मनि कल्पितं जगच्चकास्ती-
त्यर्थः ॥ ४३४ ॥

आत्मनैव स्वभावेन वस्त्वात्मानं विभर्ति हि ॥

नाऽऽत्मनो विद्यतेऽपेक्षा वस्तुनोऽन्यसमाश्रया ॥ ४३५ ॥

आत्मनोऽपि वस्तुत्वादितरवत्कल्पितत्वाच्च तत्कल्पनाविधानतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
आत्मनेति । स्वभावेनेत्येकल्पिताकारेणेत्यर्थः । आत्मनः स्वमहिमप्रतिष्ठलं श्रौतमिति
हिशब्दार्थः । सोऽपि वस्तुत्वादानात्मवदपेक्षतेऽपिष्ठानमित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । न हि

४ [वाचस्पत्यम्] आनन्दगिरिकृतज्ञानप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५२१

स्वमहिमप्रतिष्ठोऽन्यापेक्षो युक्तो न च वस्तुत्वमात्मानात्मसाधारणमनात्मवस्तुतामाहिमा-
नाभावादात्मनि तस्य स्वरूपत्वादित्यर्थः ॥ ४३५ ॥

तस्मादविद्यासंभूतं नानात्वं प्रत्यगात्मनि ॥

ब्रह्मास्मीति हि तद्धर्षसान्न कचिद्वेदधीर्यतः ॥ ४३६ ॥

आत्मनोऽवस्थितत्वेनाविद्यानत्वसंभवे कलितमाह । तस्मादिति । अन्यव्यतिरेका-
भ्यामाविद्यमात्मनि द्वैतमित्यर्थः । वाच्यत्वाच्च तस्य अवस्थितत्वमित्याह । ब्रह्मेति । इति-
शब्देनैक्यज्ञानोक्तिः । तस्याज्ञाननिवर्तकत्वप्रसिद्धयो हि शब्दः । ब्रह्मानैक्यज्ञानात्त-
दज्ञानवत्सौ तत्कार्यमेतद्विद्योन्वेषाद्वेदस्तद्दीर्घा न कचिदपि स्वमतो ह्ययं प्रत्यब्धात्रं
शिष्टमित्यर्थः ॥ ४३६ ॥

मित्युत्पत्तावनुत्पत्तिर्विरोधाद्वाध्यते यतः ॥

तद्वाधे नाप्यपेक्षाऽस्ति मिथ्याधीवाधनं प्रति ॥ ४३७ ॥

तत्त्वज्ञानादज्ञानबाधेऽपि मिथ्याज्ञानमयं न बाधस्तस्याज्ञानत्वानङ्गीकारादतो भेदज्ञा-
नमबाध्यमित्याशङ्क्याऽऽह । मिति । तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ तदनुत्पत्तिरूपमज्ञानं
बाध्यते तयोर्विरोधादतस्तस्याज्ञानस्य बाधे सति मिथ्याज्ञानबाधं प्रति पृथगपेक्षा नैवास्ती-
त्यर्थः ॥ ४३७ ॥

मिथ्याधियोऽपि बाध्यत्वमज्ञानैकसमन्वयात् ॥

मूलध्वस्तौ इतं तद्येन्मिथ्याधीः किं करोति नः ॥ ४३८ ॥

मिथ्याधियो बाधो नपेक्षितश्चेदबाधितैव सा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । मिथ्येति ।
अज्ञाने बाधिते मिथ्याज्ञानमप्ययतनो बाध्यते तत्कार्यत्वात्तत्तादात्म्यादित्यर्थः । ज्ञाना-
दज्ञानवत्सौ मिथ्याधियोऽपि ध्वस्तौ यदता तस्या वस्तुत्वं निरस्तम् । अयं संसारहे-
तुत्वं निरस्यति । मूलेति । मिथ्याज्ञानं तदित्युच्यते । न तावत्सा सती संसारहेतुस्तदा
तन्मूलाज्ञानम्येव तदेतत्त्वसंभवाश्रयमनभाष्ये च कर्तृभोक्तृत्वप्रवर्तन इत्यध्यासस्य मूला-
ज्ञानद्वारेव तदेतत्त्वमुक्तं तदभावे तस्यैवाभावाच्चाप्यसती तदेतुरसत्त्वादेवार्थकियाकारि-
त्याभावादिति भावः ॥ ४३८ ॥

मेयरूपानुरोधित्वं मिथ्यासंशयवोर्धदि ॥

सम्यग्ज्ञानात्तयोर्भेदो गम्यतां केन हेतुना ॥ ४३९ ॥

किं न यम्य मिथ्याज्ञानादेः संसारहेतुत्वं स ययार्थोऽययार्थो वा नाऽऽद्य इत्याह ।
मेयेति । तयोर्धियार्थत्वे सम्यग्बोधोसंकरः स्यादित्यर्थः ॥ ४३९ ॥

अज्ञानं संशयत्वाच्चो मिथ्याज्ञानात्तयैव च ॥

तयोस्तत्त्वविनशायादज्ञानं तत्त्वमुच्यते ॥ ४४० ॥

न द्वितीय इत्याह । अज्ञानमिति । मिथ्यासंशयत्रियोरयथार्थत्वं भेदज्ञानत्वमेव

५२२ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् । प्रथमाध्याये-

स्यात्तथा ह्यस्मिन्विषयेऽस्माकं संशयस्य सत्त्वादज्ञानमस्ति तथैव विषयान्तरे मिथ्याज्ञा-
नस्य सत्त्वादज्ञानं वर्तते । एवं लोकव्यवहारोत्तयोरज्ञानमेव तत्त्वं निश्चितमतस्तत्स्वरूप-
विक्षायां ज्ञानमेव तद्विवेकिभिरुच्यते । तथाच तयोः संसारहेतुत्वेऽप्यज्ञानस्यैव तद्वे-
मुतेत्यर्थः ॥ ४४० ॥

अज्ञात एव यद्यत्र ज्ञाते तस्मिन् तद्वेत् ॥

सर्वत्रासिद्धिरूपत्वान्मिथ्याज्ञानमिदं यतम् ॥ ४४१ ॥

तयोरज्ञानत्वे हेत्वन्तरमाह । अज्ञात इति । यस्मिन्ज्ञाते सत्येव यन्मिथ्याज्ञा-
नादि जायते तस्मिन्ज्ञाते तत्र स्यात्तत्त्वादज्ञाते वस्तुनि मिथ्याज्ञानादेर्भाज्ज्ञाते चाभा-
वात्तदज्ञानशरीरमतोऽन्वयव्यतिरेकविरोधान्नेदमज्ञानादर्थान्तरं प्रकारान्तरेण सर्वत्रास-
त्वादित्यर्थः ॥ ४४१ ॥

मिथ्याज्ञानस्य वस्तुत्वं येनैव स्यात्सदारमना ॥

अज्ञानस्यापि तेनैव सत्यत्वं केन वार्यते ॥ ४४२ ॥

किञ्च तस्याधिष्ठानरूपेण स्वरूपेण वा वस्तुतेति विकल्प्याऽऽद्ये तद्रूपेण तत्त्वमज्ञा-
नस्यापि तुल्यमित्याह । मिथ्याज्ञानस्येति ॥ ४४२ ॥

रज्जुसर्पो यथा रज्ज्वा सात्मकः प्राग्विवेकतः ॥

अवस्तु सन्नपि शेष इति घूर्ज्वरपीरिवम् ॥ ४४३ ॥

अज्ञानादेः सर्वस्य प्रत्यग्रूपेण वस्तुत्वे आप्यकारोक्तिं प्रमाणयति । रज्जुसर्प इति ।
कूटस्थेनाऽऽत्मना तथेति चतुर्थपादः । एष इति द्वैतप्रपञ्चोक्तिः । प्राग्विवेकत इत्युभयत्र
समर्थते ॥ ४४३ ॥

स्वतस्तु सत्यत्वा साक्षान्नाभयोरपि विद्यते ॥

अविचारितसिद्धित्वाच्च स्वतः परतोऽपि ते ॥ ४४४ ॥

मिथ्याज्ञानादेरज्ञानदशायामधिष्ठानात्मना वस्तुत्वमुपेत्य स्वरूपेण वस्तुत्वपक्षं
प्रत्याह । स्वत इति । उभयोर्मिथ्याधीशशययोरिति यावत् । अज्ञानमपिना समुच्चि-
तम् । तुशब्दोऽवधारणार्थः क्रियापदानन्तरनिवेशी । साक्षान्मानवशादिति यावत् ।
अज्ञानादेः स्वरूपेण वस्तुत्वा न ग्रामाणिकीत्यत्र हेतुमाह । अविचारितेति । तदेव
कथं तदाह । नेति । अज्ञानसहिते सशयमिथ्याज्ञाने द्वितीयया निर्दिश्यते । न हि
तत्प्रत्यग्रूपेण सिध्यति विरोधादेक्यायोगान्नापि भेदेन तस्य धर्मत्वेन स्वरूपत्वेन च दुर्ब-
लत्वाच्च च तत्स्वत स्फुरति नदत्त्वाच्चापि परतोऽसंबन्धादतस्तद्विचारितसत्तास्फूर्तिक-
मित्यर्थः ॥ ४४४ ॥

तदेवानुप्रविश्येति तत्त्वं यत्सारमार्थिकम् ॥

अथ स्यादिकीं भित्तिं मोहात्प्रापदिमि श्रुतिः ॥ ४४५ ॥

अज्ञानादि प्रतीचो भिन्नं तस्य स्वरूपेण वस्तुत्वादित्यस्य तदभावात्तत्कथमविचारित-
तसिद्धित्वमित्याशङ्क्याऽऽह । तदेवेति । तत्समृष्टा तदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्च-
त्ययामवदित्याद्या श्रुतिर्यत्पारमार्थिकं तत्त्वं तदेव सच्च त्र्यचेत्यादिकां भित्तिमज्ञानात्प्राप्त-
वदित्याहेति यो नना । तथाच परम्यैव तेन तेनाऽऽत्मनाऽवस्थानादृष्टतत्प्रथमानमविचा-
रितरमणीयमिति भावः ॥ ४४५ ॥

न चापि त्रयसद्भावे मिथ्याज्ञानं जगत्स्यपि ॥

मोहमात्रमधुक्तत्वात् सामान्यात्स्मृतेश्च तत् ॥ ४४६ ॥

अनाद्यज्ञानस्य संसारहेतुत्वं साधितम् । यच्च सामान्यज्ञानाद्विशेषज्ञानात्तदारोप्य-
स्मृतेश्च लोके मिथ्याज्ञानमिति तत्राऽऽह । न चेति । लोके सर्वत्रापि मिथ्याज्ञानं त्रय-
सद्भावे सिध्यतीति नैव प्रतिज्ञातुं शक्यमिति यो नना । संसारभ्रमस्याज्ञानमन्वयवद्भ्रमता-
दिभ्रमस्यापि तन्मात्रगतत्वसंभवादित्याह । मोहेति । उक्तदृष्टान्तद्योती पूर्वाऽपिशब्दः ।
अकारस्त्ववधारणे व्याख्यातः । सामान्यग्रहादारोप्यस्मृतेश्च मिथ्याधीर्दृष्टा तत्कथमज्ञा-
नमात्रगतत्वं तत्राऽऽह । नेति । मिथ्याज्ञानं तच्छब्दार्थः ॥ ४४६ ॥

सामान्यान्तरनिर्मुक्तं तथाऽसाधारणैरपि ॥

असामान्यत्वमेवेति शङ्क्यमन्यानपेक्षतः ॥ ४४७ ॥

गृह्यमाणसामान्यम्य भ्रान्तिहेतुत्वाभावं साधयति । सामान्यान्तरेति । अस्यार्थः ।
पुरोवर्ति शृङ्गं द्रव्यं शुक्तित्वाद्यपेक्षया सामान्यान्तरैः सत्त्वमइत्यादिभ्यो रमतभ्रान्ति-
हेतुत्वेन गृह्यमाणैर्निर्मुक्तं यथेष्टं पुरोवर्तिनां ज्ञातानामपि तेषां चाकचन्यादीनां धर्माणां
भ्रमाहेतुत्वात्तथा शुक्तिन्यादिभिरसाधारणैरपि तन्निर्मुक्तं तेषामपि भ्रमहेतुत्वेनाग्रहात्तच्च
पुरोवर्ति शृङ्गं द्रव्यं गृह्यमाणं स्वयमेव सामान्यभावमेति तस्यान्यापेक्षाभावेनासामान्यत्वात्
अ सादृश्यधीर्भ्रान्तिहेतुः पीतशङ्खादिभ्रान्तिषु व्यभिचारात्कनिदारोप्यरूप्यादिसंस्कारो-
द्घोषेन सादृश्यस्योपश्रुत्येऽपि तदुद्घोषनस्य दृष्टादिकृतत्वे सादृश्योपयोगानवगमा-
दिति ॥ ४४७ ॥

न चेदं स्मरणाज्जातं नापि सामान्यहेतुर्जम् ॥

शुरुस्य गृह्यमाणत्वात्पुरोदेशावलम्बिनः ॥ ४४८ ॥

आरोप्यस्मृतैर्भ्रमाहेतुलमुक्तानुवादपूर्वकं साधयति । न चेति । यथा सामान्याद्गृह्य-
माणाद्देतोर्न भ्रान्तिमन्मेत्युक्तं तथा नाऽऽरोप्यस्मरणादपि तज्जातमिति यो नना । तत्र
हेतुमाह । शुरुस्येति । पुरोवर्तिशृङ्गद्रव्यस्य रूप्यारोपेणापरोक्षतया गृह्यमाणत्वादिति
हेत्वर्थः ॥ ४४८ ॥

एवं प्रत्यक्ष एतस्मिन्शुक्तिकोदरवर्तिनि ॥

तद्विरुद्धमभूजज्ञानं रजतामयवोषणम् ॥ ४४९ ॥

इदं ग्रहस्य रूप्यस्मृतेश्च भ्रमाहेतुत्वे कलितमाह । एवमिति । साधारणग्रहणादेर्भ्रान्त्यहेतुत्वे सति शुक्त्यवच्छिन्ने प्रत्यक्षैतन्ये साक्षिष्यवस्थिताज्ञानं रजताकारं ज्ञानमेष्टव्यं तच्च ज्ञानविरुद्धत्वेन तन्निरस्यत्वाच्चदज्ञानं युक्तमित्यर्थः ॥ ४४९ ॥

अप्रत्यक्षं यत्ते येषां ज्ञानं तान्नास्ति भण्यते ॥

इदं रजतमित्येतज्ज्ञानं शुक्तौ कुतोऽन्वभृत् ॥ ४५० ॥

स्वपक्षे भ्रान्तिमुक्त्वा परपक्षे तदसंभवमभिवातुं शृङ्गति । अप्रत्यक्षमिति । येषां भ्रान्तिज्ञानं स्वानुभवसिद्धानाद्यज्ञानानन्यमिष्टं तान्प्रति चोच्यते शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानं सामान्याद्वा रजनाद्वा द्वाभ्यां वा कुतो जातमिति वाच्यमिति योजना ॥ ४५० ॥

विशिष्टाकृतिदेशेदाकालधर्मं प्रतीयते ॥

शुक्तिवाज्ञानतो नतं वस्त्वीदृक्साध्यतेऽन्यतः ॥ ४५१ ॥

तत्राऽऽद्यं दूषयति । विशिष्टेति । आकृतौ रजतत्वनातिदेशस्तु पुरोवर्तिभूषदेश ईहा रजतोचिता चेष्टा कालो वर्तमानो धर्मस्त्रिकोणत्वादिरेतैर्विशिष्टरूपैतं रजतं भ्रान्तीभात सत्त्वरजतसदृश शुक्त्यज्ञानादन्यत सामान्यमात्रात् सिध्यति किंतु तदेव तत्कारणं सामान्यान्तरनिर्मुक्तमित्यत्र सामान्यग्रहस्य हेतुत्वं निरस्त्रमिह तु सामान्यस्यैव निरस्यत इत्यपौनरुक्त्यमिति भावः ॥ ४५१ ॥

असाधारणधर्मोक्त्यो न साधारणकारणः ॥

रजतं शुक्तिकेत्यादिव्यपदेशोऽप्रसिद्धितः ॥ ४५२ ॥

असाधारणरूपेण रूप्यमाणेऽपि तत्कारणं सामान्यमेव किं न स्यादित्याशङ्क्य विषयत्वेन विधान्तरेण वा तस्य कारणतेति विवक्ष्यताऽऽद्यं प्रत्याह । असाधारणेति । प्रत्ययो विशेष्यते विशेषावशिष्टाभिव्याजानस्य सामान्यं विषयत्वेन न कारणं विशेषज्ञाने सामान्यस्य विषयत्वप्रसिद्धेरित्याह । अप्रसिद्धित इति । न द्वितीयो न हि रजतं शुक्तिकेति वा सर्पो रज्जुरिति वा व्यपदेशोऽस्ति तद्वन्न प्रकारान्तरेण सामान्यस्य रूप्यधीहेतुत्व न हि तस्य कर्तृत्वादिसंपन्नोऽप्रसिद्धेरिति मत्वाऽऽह रजतमिति । अत्रापि पूर्वाधानमनुपपन्नः ॥ ४५२ ॥

न चेह राजता धर्माः कुतो ज्ञानं तदाकृति ॥

न साक्षरमनालिङ्ग्य ज्ञानमाकारवत्त्वचित् ॥ ४५३ ॥

कल्पान्तरं निरस्यति । न चेति । देशान्तरस्थस्य रूप्यस्य तद्वर्णाणां च बलयकारणयोग्यत्वादीनां पुरोदेशेऽसत्त्वाच्च भ्रान्तिज्ञानस्य तदाकारत्वमतो देशान्तरस्थरू-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५२५

प्यस्य न विषयत्वेन भ्रान्तिहेतुत्वं नापि प्रकारान्तरेणाप्रसिद्धेरित्यर्थः । एतेन तृतीयोऽपि प्रत्युक्तः । पुरोवर्तिसाधारणाकारस्य देशान्तरस्थरूप्याकारस्य च विशिष्टज्ञाने विषयत्वेन विधान्तरेण वा हेतुत्वायोगात् । ननु निराकारमेव भ्रान्तिज्ञानं न तत्सामान्यं विशेषं वाऽऽलिङ्गतेऽन्यथा भ्रान्तित्वायोगात्तत्राऽऽह । न हीति । आकारमनालम्ब्य कचिदपि भ्रान्तावभ्रान्तौ वा ज्ञानं नोपपद्यते सर्वं हि ज्ञानमाकारवद्दृश्यते तत्रैव विशिष्टं रूप्यमज्ञानजमेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ४९३ ॥

शुक्तिकानुविधायित्वाभेदं स्मर्तव्यसंश्रयम् ॥

अनालिङ्गितवाह्यार्था बुद्धावेव स्मृतिर्यतः ॥ ४९४ ॥

रूप्यधियः स्मृतित्वेनाप्राप्त्यद्वयान्न पुरोवर्त्यालम्बनं किंतु तत्स्थं रूप्यमित्याशङ्क्याऽऽह । शुक्तिकेति । शुक्तीदमंशात्मना रूप्यस्य प्रतीतेस्त्वज्ञानस्य पुरोवर्त्यनुसारित्वाभेदं स्मर्यमाणं गोचरयत्यतो न स्मृती रूप्यधीरित्यर्थः । रूप्यधियोऽस्मृतित्वे हेत्वन्तरमाह । अनालिङ्गितेति । अतो रूप्यधीर्न स्मृतिर्वाह्यार्थवत्त्वादिति शेषः । कथं तर्हि स पितेत्यादिस्मृतावर्षवस्वप्रतीतिरित्याशङ्क्य बाह्यार्थाभावेऽपि प्रागनुभूतमिन्द्रादियासनात्मकबुद्धावेव तत्परिणामतया तदवस्थितेरित्याह । बुद्धाविति ॥ ४९४ ॥

धर्मादिहेतुकं येऽपि परिणामं प्रचक्षते ॥

सम्पग्ज्ञानेऽपि तुल्यत्वादनान्वासस्तथा सति ॥ ४९५ ॥

नन्वस्मृतिरपि सा नाज्ञानजा शुक्तेरेव वस्तुतो रूप्याकारेणावष्टादिवशात्तज्ज्ञानात्मना चाऽऽत्मनो बुद्धेर्वा तद्वशादेव परिणामादत आह । धर्मादीति । यथोक्ते परिणामे सति तन्मते सर्वत्र तस्य तुल्यत्वाज्ज्ञानाविव सम्पद्ज्ञानेऽप्यरूप्यस्य रूप्यात्मना धीरूप्यस्य वेति संशयाच्च कचिदर्धनिश्चयः स्यादित्यर्थः ॥ ४९५ ॥

भूतकालोपलब्धोऽर्थः स्मृतेश्चेन्द्रोचरो मतः ॥

नासौ भूतात्मनाऽह्मापि भूतज्ञानमनाशयम् ॥ ४९६ ॥

निरस्ते परिणामवादिन्यनालिङ्गितवाह्यार्था स्मृतिरित्यत्र चोदयति । भूतेति । अतो रूप्यधियो बाह्यार्थवत्त्वेऽपि स्मृतित्वसिद्धिरिति शेषः । असावर्थो भूतात्मना पूर्वं न ज्ञाते न चानुभवमतिक्रम्य स्मृतिरतो भूतार्थस्मरणं युक्त्यवष्टम्भशून्यमिति परिहरति । नासाविति ॥ ४९६ ॥

स्वोत्पत्तिव्यतिरेकेण ज्ञानकालोऽपि नेप्यते ॥

अगत्वरं सद्विज्ञानं भूतार्थं दौकते कथम् ॥ ४९७ ॥

स्मृतेर्भूतार्थत्वेऽपि भ्रान्तेस्तदभावात्तत्र वर्तमानतया रूप्यादिदृष्टेस्तस्या न स्मृतिरेति मन्वानः स्मृतेर्भ्रान्तेश्च न भूतार्थतेत्यत्र हेत्वन्तरमाह । स्वोत्पत्तीति । न हि क्षणिकस्य ज्ञानस्योत्पत्तिक्षणेतरक्षणे सत्त्वं क्षणिकत्वविरोधादतोऽपि वर्तमानं ज्ञानं न भूतार्थं स्यादि-

६२६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

त्यर्थः । उत्पत्त्यवस्थायामेव ज्ञानं गत्वा कालान्तरस्थमर्थं स्पृशतीत्याशङ्क्याऽऽह । अग-
त्वरमिति । न च तर्कशास्त्रे शब्दवदर्थस्याऽऽगमनं कालान्तरस्थत्वविरोधात्सर्वत्र च
गमनान्म्युपगमादिति यावत् ॥ ४९७ ॥

अविलुप्तार्थविज्ञानो यद्यात्माऽभ्युपगम्यते ॥

सर्वेषां सर्वविज्ञानात्सर्वज्ञत्वं यवेद्भुवम् ॥ ४९८ ॥

न हि द्रष्टुरित्यादिश्रुत्वा ज्ञानस्य क्षणिकत्वासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । अविलुप्तेति ।
स्वरूपज्ञानस्य नित्यत्वेऽपि विषयज्ञानस्य न नित्यत्वमिति प्रसङ्गादित्याह । सर्वेषां
मिति ॥ ४९८ ॥

आश्रिताश्रयसंबन्धः कार्यकारणयोः स्मृतः ॥

वर्तमानात्मनो ज्ञानमतीतार्थं स्पृशेत्कथम् ॥ ४९९ ॥

अथ स्थिरमपि ज्ञानमात्मनोऽन्यत्र स्थास्यति तत्कथमात्मनः सर्वज्ञत्वं तत्राऽऽह ।
आश्रितेति । न तावत्ते स्वतन्त्रं नित्यं ज्ञानमस्ति न च तस्याऽऽत्मनोऽर्धान्तरमाश्रय-
कार्यकारणयोरिव ज्ञानात्मनोराश्रिताश्रयसंबन्धस्य प्रसिद्धत्वादतो ज्ञानस्य नित्यत्वायो-
गात्तस्य क्षणिकत्वादि दुर्वारमित्यर्थः । तस्य क्षणिकत्वमात्मनिष्ठत्वं चेति स्थिते फलित-
माह । वर्तमानेति ॥ ४९९ ॥

सम्यग्ज्ञानेऽपि चास्त्येतन्नयं यद्भवतेरितम् ॥

प्रत्यभिज्ञाय तदिदमज्ञातं वस्तुत्वमिति हि ॥ ४६० ॥

रूप्यापि स्मृतित्वासम्भवात् देशान्तरस्थं रूप्यं तद्धेतुरित्युक्तत्वा सामान्यादित्रय-
जन्यं ज्ञानं भ्रान्तिरेवेति वा सामान्यादित्रयनन्यैवेति वा विवक्षितमिति विकल्प्याऽऽद्य-
प्रत्याह । सम्यगिति । कथमिति चेद्यत्राज्ञातं ज्ञायते तत्र ज्ञाताज्ञातयोः सामान्यरूप-
गम्यते विशेषाग्रहश्च सम्भाव्यते न हि केनचिदपि ज्ञानेन सर्वात्मनाऽर्थो गृह्यते स्मृतिश्च
तत्रास्ति तदज्ञातं वस्तु ज्ञायते मयेति प्रत्यभिज्ञापेदं वस्तु लोको यतोऽवगच्छतीति त्रय-
सम्यग्ज्ञाने संपादयति । प्रत्यभिज्ञापेति ॥ ४६० ॥

तथा सति मृषाज्ञानं सर्वत्रैव प्रसज्यते ॥

मुक्तैकं प्रत्यगात्मानं न तत्रास्ति त्रयं यतः ॥ ४६१ ॥

भवतु सम्यग्ज्ञाने त्रयं किं तावत्तेत्यत आह । तथेति । कारणत्रयजन्यं मिथ्याज्ञान-
मेवेत्यभ्युपगमादित्यर्थः । ज्ञानमात्रस्य मिथ्यात्वमिष्टमेवेति शून्यवादी मन्यते तं प्रत्याह ।
मुक्तैवेति । प्रत्यगात्मानं सामान्यविशेषमावयिनिर्मुक्तत्वाजित्यापरोक्षत्वाच्च तस्मिन्कारण-
त्रयस्य निरवकाशत्वादित्याह । न तत्रेति ॥ ४६१ ॥

यस्मिन्सत्येव यत्कार्यं न भवेदेव चासति ॥

तत्स्वकार्ये स्वतन्त्रत्वादुच्यते कारणं कुर्यात् ॥ ४६२ ॥

द्वितीयं दूषयति । यस्मिन्निति । स्वतन्त्रत्वं समर्थत्वमज्ञाने सत्येव भ्रान्तिदृष्टेरसति चादृष्टेस्तदेव तत्कारणमन्वयव्यतिरेकवतो लोके कारणत्वप्रसिद्धे सामान्यादित्रयस्य भ्रमा-
नुविधायित्वं पुनरपि निराकरिष्यति निराकृतं च पुरस्तादित्यर्थः ॥ ४६२ ॥

स्वत आकारवर्त्तिकचित्परतश्चापि दृश्यते ॥

शुक्तिमृत्स्फटिकाद्येवं ज्ञानं किं नाभ्युपेयते ॥ ४६३ ॥

अथतु भ्रान्तेरज्ञानजन्यं तथाऽपि रूप्यज्ञानमाकारवन्न वाऽऽद्ये स्वतो वा परतो वा प्रथमे विषयाकारभजनयोमो न स्वत्वाकारवत्त्वाकारान्तरमर्ह्यतेऽर्थेनैव विशेषो हीत्यादि-
न्यायविरोधश्च परतश्चेत्स्वतो निराकारता द्वितीयेऽपि न विषयाकारभजनमाकारराहित्य-
स्वरूपविरोधादतो न सालम्बना भ्रान्तिरित्यासङ्क्याऽऽह । स्वत इति । अकारोऽवधार-
णार्थः स्वतःशब्देन संबध्यते । तत्र दृष्टान्तमाह । शुक्तीति । यथा स्वतः शुक्तिरा-
कारवत्येव रूप्याकारं गृह्णाति मृदप्याकारवती स्वतो घटाद्याकारं भजते स्फटिकोऽपि
स्यभावेनाऽऽकारवानेवालक्तकाद्याकारं धारयतीत्यर्थः । अनेकान्दृष्टान्तान्प्रतिपत्तिस्तौक-
र्याय प्रदर्श्य दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । उक्तदृष्टान्तानुसारेण स्वतो ज्ञानस्याऽऽका-
रवत्त्वेऽपि विषयाकारभजनसंभवाज्ज्ञानेनिरालम्बनतेत्यर्थः ॥ ४६३ ॥

नापि ध्यभिचरेज्ज्ञानं यदि स्मर्तव्यपूप्रमम् ॥

साक्षाद्वस्त्वेकनिवृत्ताद्यधेयं शक्तिकामयतिः ॥ ४६४ ॥

तर्हि तस्याः सालम्बनत्वाद्व्याधिधीवद्यापार्यादभ्रान्ततेत्याशङ्क्याऽऽह । नापीति ।
स्मर्तव्यो रूप्यादिरर्थस्तं विषयीकृत्य सम्यग्रनतधीवद्भ्रान्तिज्ञानं स्थितं चेत्तर्हि प्रामाण्यं
न व्यभिचरेद्वाधितासंदिग्धापरोक्षवस्तुविषयत्वाच्चुक्तिज्ञानवदतो भ्रान्तेरमानत्वाद्याथा-
र्थ्यायोगात्कल्पितविषयत्वेन सालम्बनतेत्यर्थः ॥ ४६४ ॥ •

न च प्रत्यक्षविज्ञानात्स्मृतेर्भेदं लभेमहि ॥

मध्वंसाचस्य चार्यस्य नातोऽर्थस्पर्शिनी स्मृतिः ॥ ४६५ ॥

भ्रान्तेरपि मानत्वाङ्गीकारादमानत्वासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । स्मृतिशब्दो
भ्रान्तिविषयः । तस्या मानत्वे मानभ्रान्तिभेदासिद्धिरुत्तमगतो ज्ञानमात्रप्रामाण्येऽपि वाधा-
दिना कनिष्ठप्रामाण्यमिति विषागसिद्धिरित्यर्थः । इति आगमार्था भ्रान्तिरित्याह । मध्वं-
सादिति । भ्रान्त्यर्थस्य ज्ञानेन नाशान्न सा वस्तु विषयी करोत्यतस्तस्या युक्तमयमर्थ-
त्वमित्यर्थः ॥ ४६५ ॥

किं त्वेतदिवि जिज्ञासोर्निषिद्धेऽप्यन्यथाग्रहे ॥

तावतो व्यवधानत्वादुभुत्ता च न युज्यते ॥ ४६६ ॥

६२८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

भ्रान्तेरयथार्थत्वसमर्पनेनाज्ञानकार्यत्वं निर्धार्य तदर्थमेव मिथ्याज्ञानेतराज्ञाने हेत्वन्तरमाह । किं त्विति । आप्तोक्त्यादिना रूप्यसर्पादिमिथ्याज्ञाने निषिद्धेऽप्यधिष्ठानसाक्षात्कारात्पूर्वं विमेतदिति ज्ञातुमिच्छतो या वुमुत्सा सा वस्तुव्यवधीभूताज्ञानानुपगमे नैव युज्यते मिथ्याज्ञानमात्रं हि वस्तुनो व्यवधानमिष्टं तस्य निषिद्धत्वादतो वस्तुव्यवधानमनाद्यज्ञानं वुमुत्सान्निधानमुपेयमित्यर्थः ॥ ४६६ ॥

शुक्तिकेयमिति हुंक्ते यथार्थं प्रतिपद्यते ॥

रजताद्यन्यथाज्ञानप्रतिषेधाद्वेऽपि हि ॥ ४६७ ॥

इत्यादि मिथ्याज्ञानेतरद्विज्ञानमित्याह । शुक्तिकेति । इयं शुक्ती रज्जुरेपेत्यादौ प्रयोगे रूप्यसर्पाद्यन्यथाधीनिषेधं विनाऽपि श्रोता शुक्त्यादितत्त्वं वेत्तीति व्यवहारभूमादधिगतं तज्ज्ञानरीयवत्त्वेन तद्वदज्ञानव्यस्त्या तद्धीनिर्यते तन्निगृच्छति प्रतिषेधधियाऽनूयते मिथ्याज्ञानेतराज्ञानाभावे तु शुक्त्यादौ मिथ्याज्ञानोदयं विना सम्यग्ज्ञानं जायमानमनर्थकं स्यात्तस्य व्यवधायकभावे स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारादतोऽस्त्यनाद्यज्ञानमित्यर्थः ॥ ४६७ ॥

नीलोत्पलदलाभं खं सामान्येतरवर्जितम् ॥

न पद्मयुक्त्वासात्त्वात् हि तच्चाक्षुषं यतः ॥ ४६८ ॥

अज्ञानस्य मिथ्याधियोऽर्थान्तरत्वेऽपि न तद्वेतुत्वं सामान्यादित्रयमैवान्वयत्यतिरेकाभ्यां तथात्वादित्याशङ्क्य व्यतिरेकाभावमाह । नीलेति । अयम्य भ्रान्तिहेतुत्वे नीलोत्पलदलसदृशमाकाशं बाणं नाऽऽक्लयेयुराकाशस्य सामान्यविशेषशून्यत्वात्कारणत्रयाभावादिति योचना । नमो नीलमिति धीर्लार्हं न भ्रान्तिरेत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । अचाक्षुषे नीरूपे द्रव्ये नाक्षुषधोभ्रान्तिरेवातस्मिन्नद्धीत्वादित्यर्थः ॥ ४६८ ॥

दिग्बिभागादिवस्योमं प्राग्वानं च रवीं तथा ॥

स्वमे नानामपधाक्यं मिथ्याज्ञानमृते त्रयात् ॥ ४६९ ॥

अथ विना भ्रान्तिद्वयेन तत्कारणमित्यत्रैव दृष्टान्तान्तराख्याह । दिगिति । आदिपदेन तत्फलिनतायुक्तिः । दृश्यते हि नभसि सामान्यविशेषभावविरहिणि प्राचीं प्रतीनीत्यादिदिग्बिभागो दिशो व्योम्नो वस्त्वन्तरत्वे मानाभावात्तत्रैव धूमतुषारादिधोश्च निश्चिता सवितरि च प्रतीर्षा दिशमारम्य प्राचीदिशं प्रति गच्छतीति धौरस्ति स्वमे च विविधप्रपञ्चसहिता मिथ्याधीरपलभ्यते न च तत्र सर्वत्र कारणत्रयं सुसप्तपदमतो व्यतिरेकाभावात् तस्य भ्रमेहेतुनेत्यर्थः ॥ ४६९ ॥

यत एवमतो ग्राह्यं शुक्तिकाज्ञानमेव तुं ॥

रजताद्यन्यथाज्ञानकारणं शुक्तिगौरवात् ॥ ४७० ॥

त्रयस्य कारणत्वात्संभवे पूर्वोक्तमज्ञानकारणत्वं सिद्धमित्युपसंहरति । यत इति ।
अनो युक्तिगौरवादिनि संखः । युक्तिस्तु न सामान्यात्स्मृतेभ्येत्वादावुक्ता ॥ ४७० ॥

कर्मज्ञानादिहेतुत्वाश्रयमस्य यथा तत्र ॥

सामान्याश्रयविशेषेऽपि नियमोऽप्येवमिष्यताम् ॥ ४७१ ॥

शुक्त्यज्ञानस्य भ्रान्तिहेतुत्वे किमिति तत्र रूप्यभ्रान्तिरेवार्थान्तरभ्रान्तिः किं न
स्यादज्ञानस्य तुल्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मेति । ज्ञानशब्देन पूर्वानुभवो रजतादि-
विषयस्तद्भासना चाऽऽदिशब्देन गृह्यते । यथा ते प्रत्येक्यविशेषेऽपि शुक्तौ रूप्यशी-
रेव न हस्त्यादिर्भारिणि नियमस्तस्यादृष्टादिकृतत्वादेवं परस्य सर्वभाज्ञानाविशेषेऽपि
कर्मादिप्रशाश्रयमो भ्रान्तिरेत्यर्थः ॥ ४७१ ॥

भूरिसामान्यविज्ञानाच्छास्त्रमेव करोति किम् ॥

सदप्यन्यदुदास्ते किं स्वाश्रयग्रहणं प्रति ॥ ४७२ ॥

परपक्षेऽपि कर्मादिहेतुको नियमो भ्रान्तिरित्येनत्साधयति । भूरीति । नानासामान्यं
शुक्तिस्त्वं गृह्णाति तत्र शौहृद्यमेव किमिति रूप्यभ्रान्ति जनयति वस्तुत्वादि गृह्यमाणं
सदपि किमिति स्वाश्रयग्रहं प्रति न प्रभवत्यनो कर्मादिरेव नियमे हेतुरित्यर्थः ॥ ४७२ ॥

अनेकार्थाभिसंबन्धाच्छास्त्रस्य रजते च कः ॥

पक्षपातो विना हेतुं बलाकाज्ञानकृत् किम् ॥ ४७३ ॥

वस्तुत्वादित्यागेन शौहृद्यस्यैव स्वाश्रयग्रहे व्यापारे तस्य पुरोर्ध्वरजनसादृश्यात्मनो
रजतपक्षपातितया विनाऽप्यदृष्टादिना नियमसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । अनेकेति ।
अनेकेरर्थे रूप्यवत्त्वादिभिः सदृशैः शौहृद्यस्य संबन्धात्तस्य रूप्यपक्षपाते हेत्वभावा-
द्वलाकाज्ञानमेव किमिति शुक्तौ शौहृद्यं न करोति तस्मात्परस्य कर्मादिना नियमवत्प-
क्षान्तरेऽपीत्यर्थः ॥ ४७३ ॥

स्वाकारमाश्रयनिष्यत्तेर्नालं कार्यान्तराय हि ॥

सामान्यं वा विशेषो वा नातः स्थाप्यजती स्मृतिः ॥ ४७४ ॥

उतश्च प्रयं न रूप्यादिभ्रान्तिहेतुरित्याह । स्वाकारेति । सामान्यादेः स्वविज्ञान-
भावहेतुत्वादप्युक्तिविशिष्टज्ञानार्थमामर्थ्यान्तद्विज्ञान रूप्यादिभ्रान्तिरित्यर्थः ॥ ४७४ ॥

न वसंनिहितं बोद्धुर्वस्तु बुद्धौ करोति हि ॥

ज्ञानमाकारबल्लोके सर्वाकारप्रसक्तितः ॥ ४७५ ॥

त्रयस्य भ्रमाहेतुत्वमुक्त्वा देशान्तरस्यरूप्यस्य तदहेतुत्वे हेत्वन्तरमाह । न हीति ।
लोके हि बोद्धुर्वसंनिहितं वस्तु बुद्धौ स्वाकारबल्लिज्ञानं नैव जनयति तस्यासंनिहिता-
कारत्वे सर्वाकारत्वप्रमत्तादतो न देशान्तरस्यरूप्यस्यैव भ्रान्तिहेतुत्वार्थः ॥ ४७५ ॥

पदार्थान्तरसद्भावप्रपेक्ष्यान्यस्य वस्तुनः ॥

यस्य सिद्धिर्मृषा तत्स्याद्रज्जुसर्पद्विचन्द्रवत् ॥ ४७६ ॥

श्रुत्याद्यवच्छिन्नविदात्मस्थज्ञानविलसित रूप्यादीति दृष्टान्त प्रसाध्य दार्ष्ट-
ान्तिकमाह । पदार्थेति । उत्पादक ज्ञापक च पदार्थान्तर विवक्षित सापेक्षत्वाज्जगदपि
सर्पादिवत्कल्पितमित्यर्थः ॥ ४७६ ॥

ममात्रादीह यत्किञ्चित्प्रत्यगज्ञानहेतुजम् ॥

अन्योन्यापेक्षसिद्धित्वान्मिथ्या तदपि पूर्ववत् ॥ ४७७ ॥

कथं तस्य सापेक्षत्व तदाह । ममात्रादीति । यत्किञ्चिदिह व्यवहारभूमौ मात्रादि
तदप्यज्ञानज मिथ्यैवान्योन्यापेक्षया सिद्धत्वाच्च हि मियोपेक्षामन्तरेण मातृमानादि सिध्यति
पूर्वोक्तसर्पादिवदिति योजना ॥ ४७७ ॥

आत्मन्यध्यासरूपोऽयं संसारः प्रतिपादितः ॥

अध्यासश्च विना हेतुं न लोक उपपद्यते ॥ ४७८ ॥

लोके मिथ्याज्ञानस्याज्ञाननार्यत्वात्प्रतीचि प्रपञ्चाध्यासस्तथेति प्रसाध्य वृत्तमनु-
व्रवति । आत्मनीति । भाष्यान्तरमवतारयितु भूमिकामाह । अध्यासश्चेति । कार्य-
त्वाद्वदवितिहेतुदृष्टान्तौ वक्तुं चशब्दः ॥ ४७८ ॥

तस्माद्धेतूपदेशाय यः कारणमितीर्यते ॥

यस्मिन्नविद्ययेत्येवं ननु कारणमीरितम् ॥ ४७९ ॥

तत्पर्यफलोक्तिपूर्वकं तदवतारयति । तस्मादिति । कार्यस्य कारणमन्तरेणासम्भ-
विति यावत् । पुनरुक्तिं चोदयति । यस्मिन्निति ॥ ४७९ ॥

प्रधानवादमाशङ्क्य यस्माद्भूयोऽपि भण्यते ॥

अज्ञात आत्मा जगतः कारणं न गुणत्रयम् ॥ ४८० ॥

परिहरति । प्रधानेति । यस्मिन्नविद्ययेति कारणस्योक्तत्वेऽपि निमित्तोपादानमेवं
सारूप्यादमाशङ्क्योक्तमेव कारणं तद्वेदनिरासार्थं यस्मात्पुनरुच्यते तस्मान्न पुनरुक्तिदू-
षणमित्यर्थः । प्रधानवादनिराकरणं कथमिति तदाह । अज्ञात इति ॥ ४८० ॥

श्रुतितो मुक्तितथापि स्वयमेव प्रवक्ष्यामि ॥

उदकं इममेवार्थं नातोऽन्यत्कारणं ततः ॥ ४८१ ॥

उत्तरपक्षस्य पूर्वपक्षनिरासस्य च कथं प्रतिज्ञामात्रात्सिद्धिसाक्षाऽऽह । श्रुतित इति ।
अपिनोक्तत्वमस्यार्थस्य सूचयति । स्वयमिति भाष्यकारोक्तिः । आत्मन आकाशं संप्लू-
तस्माज्जायते प्राणो यः सर्वज्ञ सर्वविदित्यादियुतः परिच्छिन्नस्य वार्ष्णेयान्मूलकारण-
त्वायोगादज्ञातं ब्रह्मैव कारणं न प्रधानादीति तत्र तत्रोक्तं चक्ष्यते च मधुब्राह्मणादा-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५३१

वतो न प्रधानवाद इत्यर्थः । कारणान्तरायोगादज्ञातं ब्रह्मैव तथेति निगमयति । नात
इति । अज्ञातं ब्रह्म पञ्चम्यर्थः । ततोऽन्यदिति संवन्धः ॥ ४८१ ॥

यदात्मके नामरूपे इत्यज्ञानात्मता तयोः ॥

भण्यतेऽतोऽप्रमाणत्वं शुक्तिकारजतादिवत् ॥ ४८२ ॥

यदात्मके इत्यादिभाष्यतात्पर्यमाह । यदात्मके इति । तयोर्नामरूपयोरिति यावत् ।
नामरूपात्मकद्वैतस्याविद्यादेहोक्तफलमाह । अत इति । अप्रमाणत्वमप्रामाणिकत्वं
वाच्यतेति यावत् ॥ ४८२ ॥

न कारणातिवर्त्यस्ति कार्यं जगति कुत्र चित् ॥

स्वकारणाविशिष्टत्वे सलिलादिविहेतुगीः ॥ ४८३ ॥

सलिलादिवदित्यादिदृष्टान्तभाष्यनात्पर्यमाह । नेत्यादिना । हेतुर्दृष्टान्तः सावक-
त्वाविशेषात् । न हि लोके कार्यं हेतुमात्मिकमने तन्नामरूपद्वैतस्याज्ञातब्रह्मात्ममात्रत्वे सलि-
लादिवेत्यादिदृष्टान्तोक्तिः । यथा फेनादि जलोत्पत्तं तन्मात्रमेवमज्ञातब्रह्मोत्पत्तं जगद्ब्रह्ममा-
त्रमित्यर्थः ॥ ४८३ ॥

वस्तुवृत्तं न पर्याप्तं तदज्ञानापनुत्तये ॥

अनुपात्तप्रमाणं सदित्यर्थप्रतिपत्तये ॥ ४८४ ॥

यश्चेत्यादिभाष्यतात्पर्यमाह । वस्तिवति । नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमापि वस्तुरूपं
वाच्येत्यबुद्धिवृत्त्यनारुद्धं स्वगताज्ञानध्वंसाय न समर्थं केवलस्य वस्तुनस्तत्सावकत्वाद्वा-
क्यीयबुद्ध्यारुद्धमेव तत्साज्ञानध्वस्तये शक्तमिति वक्तुं यश्चेत्यादिभाष्यमित्यर्थः ॥ ४८४ ॥

स्वतो बुद्धमिदं यस्मादतः शुद्धमसंद्भयम् ॥

द्वितीयसंगतिर्यस्माद्धोकेऽशुद्धेः प्रयोजिका ॥ ४८५ ॥

तत्र भाष्यं योजयति । स्वत इति । बोधैकरसत्वं शुद्धत्वे हेतुरित्युक्त्या हेत्वन्तर-
माह । असदिति । अतोऽद्वयमिति पाठे तु शुद्धत्वादेवाद्वयत्वं द्वितीयसंन्याभावस्य
शुद्धत्वसाधकत्वादित्यर्थः । द्वितीयासंबन्धस्य शुद्धत्वहेतुत्वं व्यतिरेकमुखेन साधयति ।
द्वितीयेति । तस्मादद्वितीयत्वादुक्तं वस्तु सिद्धमिति शेषः । तादृश्यपि प्रतीच्यज्ञाना-
दिदृष्टेर्वाक्यीयबुद्ध्यारुद्धमेवाऽऽत्मतत्त्वं तन्निवर्तकं न केवलमिति भावः ॥ ४८५ ॥

यथोक्ततत्त्वे नाविद्यामृते स्याद्भूयसंगतिः ॥

अतोऽशुद्धिनिषेधोक्तिस्तदविद्यानिषेधतः ॥ ४८६ ॥

ननु द्वितीयासंबन्धान्न प्रतीचः शुद्धत्वमध्यक्षादिसिद्धहेतुद्रष्टृत्वेनाऽऽत्मनस्तत्संबन्धा-
त्तत्राऽऽह । यथोक्तेति । अविद्यासंबन्धाधीनद्वयसंबन्धादात्मन्यशुद्धिप्रसक्तिरतःश-

५३२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

व्यर्थः । तद्विवेकश्च तच्छब्दो यथोक्तवस्तुविषयः । द्वैततत्त्वयोगयोरविधत्वादात्मनो
वास्तवी शुद्धिरित्यर्थः ॥ ४८६ ॥

ईश्वराख्यातकृतप्राणविराद्भूतेन्द्रियादिकम् ॥

नानिद्योपाश्रयं भुक्त्वा संपाज्यं प्रत्यगात्मनि ॥ ४८७ ॥

ईश्वराद्यष्टावत्सं जगत्पारमार्थिकमिति कैश्चिदिष्टत्वात्सं द्वैतस्य मिथ्यात्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । ईश्वरेति । अन्तर्यामिनाशिखावीश्वरशब्दितौ । भूतशब्देन भवनयोग्या
व्यक्तयो गृह्यन्ते । इन्द्रियशब्देन देवतोच्यते । आदिपदेन नातिरुक्तः ॥ ४८७ ॥

प्रत्यग्यायात्म्यदृष्ट्या तन्निपुणोऽपि न वीक्षते ॥

न च प्रत्यगिधं भुक्त्वा परामुद्धिमितिर्भवत् ॥ ४८८ ॥

प्रत्यगज्ञानमेव द्वैतमिति प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुमाह । प्रत्यगिति । तथाऽपि परामु-
दृष्ट्या दृष्टत्वाद्द्वैतस्य सत्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ॥ ४८८ ॥

पराञ्च खानीत्येतच्च सादोपमभिधीयते ॥

प्रत्यग्नानैकमेवत्वं वेदान्तेऽप्यात्मवस्तुनः ॥ ४८९ ॥

आत्मनोऽपि तर्हि परामुद्धिवोध्यत्वान्मिथ्यात्वं स हि सर्वप्रत्ययवेद्योऽभ्युपेयते
नेत्याह । पराञ्चीति । एतत्प्रत्यगुद्दिष्टरूपमानमात्रगम्यत्वमात्मनो वेदान्तोप-पराञ्चीत्या-
दिश्रुत्या सत्तात्पर्यमुच्यते न हि तस्य सोपाधिकस्य सर्वप्रत्ययवेद्यत्वेऽपि निरुपाधिकस्य
तथात्वमिति योजनम् ॥ ४८९ ॥

इतो विरुद्धमानत्वं स्वतोपास्तद्वयात्मनः ॥

शक्यं वैभानुरवरात्प्रवक्तुं न तु मानतः ॥ ४९० ॥

प्रत्यग्नानं हित्वा पराग्नानगम्यतामपि केचित्प्रतीचो वदन्ति तान्प्रत्याह । इत
इति । प्रत्यग्नानादिति यावत् । विरुद्धमानत्वं पराग्नानगम्यत्वमिति यावत् । विषयस्व-
रूपोक्त्या तस्मिन्पराग्नानप्रवृत्तेरयोग्यतामाह । स्वत इति । अनुदिनमाराधितदेवता-
प्रसादादीदृशचर्चं भर्तृप्रपञ्चानां न प्रमाणादित्युपहसति । शक्यमिति ॥ ४९० ॥

नित्यशुद्धश्च शुद्धश्च यस्मादात्मा परः स्वतः ॥

मुक्तयानोऽवसेयोऽसौ सद्देवान्तोक्तिमानिना ॥ ४९१ ॥

आत्मनो नित्यशुद्धत्वादि प्रतिपाद्यं नित्यमुक्तत्वं प्रतिपादयति । नित्येति । न
लिप्यते शोकदुःखेनेत्यादिवाक्यमत्र मानत्वेन सूचयति । सन्दिधि । सर्वतो दोषरहिताम-
पौरुषेयां वेदान्तोक्तिं मानत्वेन स्वीकृता वादिनेति यावत् ॥ ४९१ ॥

एवंभूतोऽप्यसंशुद्धस्वात्मतत्त्वो मद्देश्वरः ॥

आपदे कारणात्मत्वं नामरूपादिसर्जने ॥ ४९२ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५३३

यथोक्तस्य परस्य कारणत्वानुपपत्ते श्रुतिस्मृतिविरोधमाशङ्क्याऽऽह । एवमिति ।
सहस्रं सहस्रं भवेदमभिप्रेत्य महेश्वरग्रहणम् ॥ ४९२ ॥

स एष इत्यनेनापि सुविरुद्धोत्पत्तां दृष्ट्वन् ॥

विरुद्धचस्तुसंसृष्टिं ध्रुतेऽज्ञानैककारणम् ॥ ४९३ ॥

नामरूपादिसर्जनस्याऽऽविद्यत्वमुक्तं तत्र श्रुतं पदद्वयं गमकमिति भाष्योक्तपदद्वय-
तात्पर्यमाह । स एष इति । स पर एष जीवस्तयोरद्वयत्वसद्वयत्वादिनाऽत्यन्तं विरु-
द्धयोरपि सामानाधिकरण्यादिनैकत्वं दृष्ट्वाभाष्यकारो वेदो वा प्रतिपाद्यैक्यविरुद्धसंज्ञा-
दिद्वैतमज्ञानजत्वेन मिथ्याभूतं सूचयति । अन्यथा तयोरैक्यायोगात्सामानाधिकरण्यादि-
विरोधादतो नामरूपादिसर्जनस्याऽऽविद्यत्व पदद्वयगम्यमित्यर्थः ॥ ४९३ ॥

व्याकुर्वन्निति वाक्येन स्वतो ज्ञोऽपि तपोन्वयात् ॥

ब्रह्मादिस्तस्यपर्यन्तं कार्यं भाविशदुच्यते ॥ ४९४ ॥

अव्याकृते आत्मभूते नामरूपे व्याकुर्वन्नित्यादिभाष्यमपि नामरूपादिसर्जनस्याऽऽ-
विद्यत्वं गमयतीत्याह । व्याकुर्वन्निति । आत्मा स्वतो नित्यशुद्धत्वादिरूपोऽपि स्वावि-
द्यावष्टम्भात्कार्यं सृष्ट्वा प्रविष्टस्तस्मिन्निति भाष्येणोच्यते तद्भाष्यमप्युक्तेऽर्थे मानमि-
त्यर्थः ॥ ४९४ ॥

स्वानुभूत्यनुरोधेन योऽज्ञातार्यः पुरोदितः ॥

प्रकृतार्थावलीङ्गित्वात्सर्वनाम्ना स उच्यते ॥ ४९५ ॥

वार्तिकाभ्यां प्रवेशवाक्यतात्पर्यं भाष्योक्तमुक्त्वा सशब्दार्थमाह । स्वानुभूतीति ।
पुरोत्पन्नाकृतवाक्योक्तिः । अज्ञातस्य प्रतीचं सशब्देनोपादाने हेतुमाह । प्रकृ-
तेति ॥ ४९५ ॥

परामृश्य ता इत्येवमव्याकृतसतत्त्वकम् ॥

तथारूपः स्वकार्यस्थः प्रात्यक्ष्यादेः उच्यते ॥ ४९६ ॥

सशब्देन पारोक्ष्यं प्रतीचो दर्शयित्वा कथमापरोक्ष्यमेव सशब्देनोच्यते तत्राऽऽह ।
परामृश्येति । अव्याकृतस्य सतत्त्वकं पारमार्थिकमविकृतमात्मानमिति यावत् । तथा-
रूप इत्यज्ञात इत्येतत् । स्वकार्यस्थो बुद्धिस्थः प्रत्यगात्मेति यावत् । तस्यैव सशब्देनोक्तौ
हेतुमाह । प्रात्यक्ष्यादिति ॥ ४९६ ॥

विरुद्धरूपयोरैवं निर्द्वयद्वयरूपतः ॥

स एष इति निर्देशः कथं स्यात्कृष्णसर्पवत् ॥ ४९७ ॥

पदद्वयसामानाधिकरण्यादुक्तमैक्यमाक्षिपति । विरुद्धेति । निर्द्वयसद्वयरूपतो विरु-
द्धरूपयोस्तत्तमर्थयोः स एष इत्येव सामानाधिकरण्यादेव त्वनिर्देशः कथं स्यादित्यन्वयः ।

५३४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

न हि चैत्रस्य कृष्णतर्पणैक्यव्यपदेशो युक्तस्तथा परोऽन्यथा शब्दस्यैक्यं वक्तुं विरो-
धाविशेषादित्याह । कृष्णेति ॥ ४९७ ॥

कारणान्तरात् कार्यं तथा कार्याच्च कारणम् ॥

इत्युक्तन्यायहेतुत्वाच्च विरोधोऽत्र कथन ॥ ४९८ ॥

कार्यकारणयोर्भिन्नं सापेक्षत्वेन कल्पितत्वमित्युक्तन्यायव्याप्यविरोधे हेतुत्वात्प्रकृतैक्य-
विरोधो नेति परिहरति । कारणादिति । द्वैतस्याविधातो भानाद्भुतो विरोधासिद्धेः
सामानाधिकरण्यलब्धैक्यमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ४९८ ॥

अज्ञातवस्तुतत्त्वस्य दुष्करं नास्ति किंचन ॥

नीलीकृतं नभः पश्येद्यस्य नीलवस्त्रवत् ॥ ४९९ ॥

अज्ञानादपि कथं प्रामाणिकैक्यविरुद्धकार्यकारणात्मकद्वैतधीरित्याशङ्क्य कुर्यान्ने-
रावगुण्यमित्यत्रोक्तं स्मारयति । अज्ञानेति । तत्र दृष्टान्तमाह । नीलीकृत-
मिति ॥ ४९९ ॥

योग्यायोग्यव्यपेक्षेयं मानव्यवहृती भवेत् ॥

कल्पनामात्रनिष्पत्तेर्नापेक्षाऽज्ञानभूमिषु ॥ ५०० ॥

अज्ञानाधीनेऽपि भ्रमे कथं चतुरयोग्यस्य नभसश्चक्षुषा दर्शनमित्याशङ्क्याऽऽह ।
योग्येति । अपवा नीलं वातो योग्यत्वाच्चक्षुषोऽप्यलब्धं शक्यते नभस्तु नीलीकृतं चक्षु-
रयोग्यत्वाच्च तेन द्रष्टुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । योग्येति । आविद्यव्यवहारेषु योग्या-
योग्यविभागापेक्षा नास्तीत्यत्र हेतुमाह । कल्पनेति । अज्ञानभूमयो विभ्रमास्तेषु
न योग्यायोग्यविभागापेक्षा तेषां कल्पनामात्रेण निष्पन्नानां प्रतिभासमात्रदेहेत्वादि-
त्यर्थः ॥ ५०० ॥

इत्युक्तप्रतिपत्त्यर्थं हेतुरेपोऽभिधीयते ॥

प्रविष्ट इत्यनेनात्र स्वाभासैकतमोन्वयात् ॥ ५०१ ॥

ऐक्यविरुद्धाकारस्याऽऽविद्यत्वादविरुद्धं तदिति पदद्वयेनोक्तत्वा प्रविष्टपदस्यार्थमाह ।
इत्युक्तेति । इतिना पदद्वयसामानाधिकरण्योक्तितोक्तैक्यं तत्सिद्ध्यर्थमपेक्षितो
हेतुः प्रविष्टशब्देनोच्यते इत्यर्थः । परम्यं प्रवेशश्चेत्प्रविष्टस्य जीवत्वात्तेन तदैक्यं युक्तं
न तु परस्य प्रवेशस्तस्यासद्वत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अत्रेति । सृष्टेः कार्ये प्रत्यगामास
यदसृष्टं तमसारसम्बन्धात्प्रवेश इत्यर्थः ॥ ५०१ ॥

ब्रह्मादावित्यनेनापि जनिमत्तार्थमुच्यते ॥

कृत्स्नसंसारभूमौ देहेष्विति च भण्यते ॥ ५०२ ॥

इहशब्दार्थं भाष्योक्तं ब्रह्मन्ब्रह्मादिस्तन्मूर्त्यन्तेष्वित्यस्यार्थमाह । ब्रह्मादाविति ।
सर्वमपीत्यपि शब्दस्य सत्त्वः । इहशब्दार्थतया जनिमन्मात्रमप्येष्टत्वात्तत्त्वैक्येन-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३५

नापि वक्तुं शक्यत्वाद्ब्रह्मचरिविवक्षितेति मत्वा ब्रह्मादावित्युक्तम् । ननिमन्मात्रमिहशब्दार्थश्चेद्देहेष्विति विशेषणं किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह । कृत्स्नेति । सर्वस्य संसाराश्रयस्योपाधेर्ग्रहार्थं देहपदमित्यर्थः ॥ १०२ ॥

ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं देहेष्विति तथोच्यते ॥

क्रियाफलोभिसंबन्धो देहेष्वेवेति नाऽऽत्मनि ॥ १०३ ॥

कर्मफलाश्रयेष्वशनायादिमत्स्विति भागस्वार्थमाह । ब्रह्मादीति । देहेष्वेव क्रियाविसंबन्धो नाऽऽत्मनीति यथा तथा ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तेष्वित्यादिभाष्ये कर्मफलेष्वित्याद्युच्यत इति योजना ॥ १०३ ॥

प्रत्यङ्मोहमरुद्वुद्धिचक्षुर्देहादिरूपिणाम् ॥

प्रविष्टवचसैकात्म्यं गुणप्राधान्यमुच्यते ॥ १०४ ॥

प्रवेशवाक्यस्थप्रविष्टशब्दस्यैक्यहेतुमर्थमुक्त्वा तस्यैवार्थान्तरमाह । प्रत्यङ्मोहिति । प्रत्यङ्मोहः परस्योपाधिः । मरुत्प्राणः सूत्रोपाधिः । बुद्धिरन्तःकरणं हिरण्यगर्भोपाधिः । चक्षुःशब्देन सर्वाणीन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते । स्थूले देहः स च सर्वो विराडुपाधिः । आदिशब्देनास्मदादीनामुपाधयो व्यष्टयः कर्मादि चोच्यन्ते । एतद्रूपिणामुपहितानामीशादीनां सर्वोपाधिविधुरेण ब्रह्मणैक्यं प्रविष्टशब्दार्थः । तथैक्यं रज्जुसर्पयोरिव गुणप्राधान्यरूपं तस्मादुपहितं सर्वमुपाधिहीने कल्पितत्वात्तन्मात्रमित्यर्थः ॥ १०४ ॥

न दौकते पराचीर्न प्रत्यक्त्वासद्वतः परः ॥

नेहाज्ञानमनादाय ज्ञात्माऽनात्मानमीक्षते ॥ १०५ ॥

ननुपहितानां पराभेदश्चेत्स्योपाधियोगादसद्वत्त्वहानिस्तद्व्योमे च नोपहिताभेदस्तथाऽऽह । न दौकत इति । सर्वप्रत्यक्त्वेन भेदाभावात्तत्कल्पनेऽपि वस्तुतः सद्भावावस्य श्रौतत्वाद्वास्तवमसद्वत्त्वमविरुद्धमित्यर्थः । परस्य पराचीनासंबन्धे साक्षित्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । इहेत्यज्ञं प्रत्यक्षमाह । श्रौतं वा मतं साक्षित्वस्याविद्याकृतत्वं विद्वत्प्रसिद्धमिति वक्तुं हिशब्दः ॥ १०५ ॥

स्थाण्वज्ञानमनादाय न चोरादीक्षणं यथा ॥

आत्माज्ञानमनादाय तद्विज्ञानात्मवीक्षणम् ॥ १०६ ॥

अज्ञानतो विध्वसाक्षित्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । स्थाप्निति ॥ १०६ ॥

येनान्वितोऽयं संसारी सुषुप्ते कर्मणः क्षयात् ॥

तत्स्याभाव्याचक्षेपः स्यात्तत्कार्यत्वाद्धटादिवत् ॥ १०७ ॥

ईशाविभिरुपहितैरभिज्ञस्यापि परस्यासद्वत्त्वं साक्षित्वं च प्रसाध्याभेदे हेतुन्तरमाह । येनेति । स्वापे व्यक्तभोगहेतुकर्माभावाद्भिज्ञेपहीनः सजेप संसारी सति संपद्येत्यादिश्रुते-

५३४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

न हि वैत्रस्य कृष्णसर्पेणैक्यव्यपदेशो युक्तस्तथा पौण नीलस्याशक्त्यमैक्यं वक्तुं विरो-
धाविशेषादित्याह । कृष्णेति ॥ ४९७ ॥

कारणान्नान्यतः कार्यं तथा कार्याच्च कारणम् ॥

इत्युक्तन्यायहेतुत्वान्न विरोधोऽत्र कथन ॥ ४९८ ॥

कार्यकारणयोर्मध्यसापेक्षत्वेन कल्पितत्वमित्युक्तन्यायस्याविरोधे हेतुत्वात्प्रकृतैक्य-
विरोधो निति परिहरति । कारणादिति । द्वैतस्याविघातो भानाद्भूतानो विरोधासिद्धेः
सामानाधिकरण्यलक्षणमैक्यमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ४९८ ॥

अज्ञातवस्तुतत्त्वस्य दुष्करं नास्ति किञ्चन ॥

नीलीकृतं नभः पश्येच्चक्षुषा नीलवस्तवत् ॥ ४९९ ॥

अज्ञानादपि कथं प्रमाणैकैक्यविरुद्धकार्यकारणात्मकद्वैतधीरित्याशङ्क्य कुर्यान्ने-
रावगुणियमित्यशोकं स्मारयति । अज्ञातेति । तत्र दृष्टान्तमाह । नीलीकृत-
मिति ॥ ४९९ ॥

योग्यायोग्यव्यपेक्षेयं मानव्यबहुतौ भवेत् ॥

कल्पनामात्रनिष्पत्तेर्नापेक्षाऽज्ञानभूमिषु ॥ ५०० ॥

अज्ञानाधीनेऽपि भ्रमे कथं क्षुरयोग्यस्य नभसश्चक्षुषा दर्शनमित्याशङ्क्याऽऽह ।
योग्येति । अथा नीलं वासो योग्यत्वाच्चक्षुषोपलब्धं शक्यते नभस्तु नीलीकृतं चक्षु-
रयोग्यत्वान्न तेन द्रष्टुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । योग्येति । आविद्यव्यवहारेषु योग्या-
योग्यविभागापेक्षा नास्तीत्यत्र हेतुमाह । कल्पनेति । अज्ञानभूमयो विभ्रमास्तेषु
न योग्यायोग्यविभागापेक्षा तेषां कल्पनामात्रेण निष्पन्नानां प्रतिभासमात्रदेहत्वादि-
त्यर्थः ॥ ५०० ॥

इत्युक्तप्रतिपत्त्यर्थं हेतुरेणोऽभिधीयते ॥

प्रविष्ट इत्यनेनात्र स्वाभासैकतमोन्वयात् ॥ ५०१ ॥

ऐक्यविरुद्धाकारस्याऽऽविद्यत्वादविरुद्धं तदिति पदद्वयेनोक्त्वा प्रविष्टपदस्यार्थमाह ।
इत्युक्तेति । इतिना पदद्वयसामानाधिकरण्योक्तिसेनोक्तमैक्यं तन्निश्चयार्थमपेक्षितो
हेतुः प्रविष्टशब्देनोच्यत इत्यर्थः । परम्य प्रवेशश्चेत्प्रविष्टस्य जीवत्वात्तेन तदैक्यं युक्तं
न तु परस्य प्रवेशास्त्यासङ्गत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अत्रेति । घटे कार्यं प्रत्यगाभासं
यदतलपदं तमस्तत्संबन्धात्प्रवेश इत्यर्थः ॥ ५०१ ॥

ब्रह्मादावित्यनेनापि जनिमत्सर्वमुच्यते ॥

कृत्स्नसंसारधर्मार्थं देहेष्विति च भण्यते ॥ ५०२ ॥

इहशब्दार्थं भाष्योक्तं वदन्ब्रह्मादिसाम्बन्धेनोचित्यस्यार्थमाह । ब्रह्मादाविति ।
सर्वमपीत्येवमशब्दस्य संबन्धः । इहशब्दार्थनया जनिमन्मात्रस्येष्टत्वात्तस्यैकवचने-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५३५

नापि यत्कुं शक्यत्वाद्ब्रह्मचरिविवक्षितेति मत्वा ब्रह्मादावित्युक्तम् । जनिमन्मात्रमिहशब्दार्थश्चेद्देहेष्विति विशेषणं किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह । कृत्स्नेति । सर्वस्य संसाराश्रय-
स्योपाधेर्ग्रहार्थं देहपदमित्यर्थः ॥ ५०२ ॥

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं देहेष्विति तथोच्यते ॥

क्रियाफलोभिसंबन्धो देहेष्वेवेति नाऽऽत्मनि ॥ ५०३ ॥

कर्मफलाश्रयेष्वशनायादिमत्स्विति भागस्त्वार्यमाह । ब्रह्मादीति । देहेष्वेव क्रियावि-
संबन्धो नाऽऽत्मनीति यथा तथा ब्रह्मादित्त्वम्बपर्यन्तोष्वित्यादिभाष्ये कर्मफलेष्वित्याद्युच्यत
इति योजना ॥ ५०३ ॥

प्रत्यङ्मोहमरुद्व्युद्धिचक्षुर्देहादिरूपिणाम् ॥

प्रविष्टवचसैकात्म्यं गुणप्राधान्यमुच्यते ॥ ५०४ ॥

प्रवेशाक्यस्यप्रविष्टशब्दस्यैक्यहेतुमर्यमुक्त्वा तस्यैकार्यन्तरमाह । प्रत्यङ्मोहिति ।
प्रत्यङ्मोहः परस्योपाधिः । मरुत्प्राणः सूत्रोपाधिः । बुद्धिरन्तःकरणं हिरण्यगर्भोपाधिः ।
चक्षुःशब्देन सर्वाणीन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते । स्थूलो देहः स न सर्वो विराडुपाधिः । आदिश-
ब्देनास्मदादीनामुपाधयो व्यष्टयः कर्मादि चोच्यन्ते । एतद्रूपिणामुपहितानामीरादीनां
सर्वोपाधिविधुरेण ब्रह्मैक्यं प्रविष्टशब्दार्थः । तथैनयं रज्जुसर्पयोरिव गुणप्राधान्यरूपं
तस्मादुपहितं सर्वमुपाधिहीने कल्पितत्वारान्मात्रमित्यर्थः ॥ ५०४ ॥

न ढौकते पराचीर्न प्रत्यक्षत्वासङ्गतः परः ॥

नेहाज्ञानमनादाय ह्यात्माऽनात्मानमीक्षते ॥ ५०५ ॥

ननूपहितानां पराभेदभेदस्योपाधयोमादसङ्गतत्वहानिस्तदयोमे च नोपहिताभेदस्त-
थाऽऽह । न ढौकत इति । सर्वप्रत्यक्षत्वेन भेदाभावात्तत्कल्पनेऽपि वस्तुतः सङ्गाभा-
वस्य श्रौतत्वाद्वास्तवमसङ्गतत्वमविरुद्धमित्यर्थः । परस्य पराचीनासंबन्धे साक्षित्वासिद्धि-
रित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । इहेत्यङ्गं प्रत्यक्षमाह । श्रौतं वा मतं साक्षित्वस्याविद्याकृ-
तत्वं विद्वत्प्रसिद्धमिति वक्तुं हिशब्दः ॥ ५०५ ॥

स्थाण्वज्ञानमनादाय न चोरादीक्षणं यथा ॥

आत्माज्ञानमनादाय तदज्ञानात्मवीक्षणम् ॥ ५०६ ॥

अज्ञानतो विश्वसाक्षित्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । स्थाण्विति ॥ ५०६ ॥

येनान्वितोऽयं संसारी सुषुप्ते कर्मणः क्षयात् ॥

तत्स्वाभाव्यावशेषः स्यात्तत्कार्यत्वाद्वटादिवत् ॥ ५०७ ॥

ईशादिरुपहितैरभिज्ञस्यापि परस्यासङ्गतत्वं साक्षित्वं च प्रसाध्याभेदे हेत्वन्तरमाह ।
येनेति । स्वापे व्यक्तभोगहेतुवर्कमावाद्धिसेपहीनः सन्नेप संसारी सति संपद्येत्यादिश्रुते-

५३६ सुशेखराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

येनाज्ञातब्रह्मणा तादात्म्यं गतस्तस्य कारणब्रह्मणो यस्ताभाष्यमप्रपञ्चत्वं तदविशेष-
स्तन्मात्रो भवेदयमीशादितस्मिन्नध्यस्तत्वाद्यथा वक्ष्ये मृद्विकारस्तादात्मकस्तद्वदि-
त्यर्थः ॥ ५०७ ॥

स्वात्माभासप्रवेशो यः प्रत्यक्षोहनिबन्धनः ॥

तज्ज्ञेय्वपि स एव स्यान्मरुद्बुद्ध्यादिरूपिषु ॥ ५०८ ॥

प्रविष्टशब्दस्य ब्रह्मात्मैक्यमर्थः समर्पितः । इदानीं तस्यापि नैक्यमर्थान्तरे लक्षे-
त्याशङ्क्याऽऽह । स्वात्मेति । यो हि प्रत्यक्षोहकृतस्तस्मिन्मोहे प्रत्यगाभासाख्यः
प्रवेशः स एव प्रत्यगज्ञानजन्येय्वपि सर्वेषूपाधिषु प्रवेशः प्रवेशान्तरस्यापरिच्छिन्ने पर-
मिन्द्रयोगात् चाऽऽभासम्याऽऽभासिनोऽन्यत्र सत्त्वमित्यैक्ये प्रविष्टशब्दः पर्यवस्यती-
त्यर्थः ॥ ५०८ ॥

पयोम्भोवत्सूत्ररूपं क्रियाविज्ञानशक्तिमत् ॥

कर्तृस्थभावं स्थानु चर्लं कर्मस्थभावंकम् ॥ ५०९ ॥

मरुद्बुद्ध्यादिरूपिष्विति प्रवेशाधिकरणान्युक्तानि तेषां स्वरूपमाह । पयोम्भोवदि-
त्यादिना । व्यतिकीर्णक्षीरनीरवन्मायोपाधिकारणं भानारूपं तस्य सर्वकार्यात्मकत्वात्त-
न्मातृत्वं सूत्रमपघ्नीकृतभूतात्मकं क्रियाप्रधानज्ञानोपसर्जनशक्तियुक्तमित्यर्थः । कारण-
स्यावान्तरविशेषमाह । कर्तृस्थेति । कर्तृरूपेण जनकत्वेन स्थितं यत्स्वरूपं सूत्रकारणं
तदुद्भवनिमित्तं स्वान्मयविचलमनादित्वादित्यर्थः । कार्यस्य सूत्रस्यावान्तरविशेषमाह ।
चलमिति । बर्मरूपेण जन्यत्वेन स्थितं यत्कार्यरूपं सूत्रं तच्चलमाचलनवदित्यर्थः ॥ ५०९ ॥

बुद्ध्यात्मनोऽभिनिर्वृत्तिर्व्यवसायात्मनस्ततः ॥

हिरण्यगर्भं यं ग्राहुरुपादानं जगदियाम् ॥ ५१० ॥

क्रियोपसर्जनज्ञानशक्तिकहिरण्यगर्भस्य परस्मादुत्पत्तिमनुबद्धवान्तरं स्वरूपमाह ।
बुद्ध्यात्मन इति । तमेव विशिनाष्टि । व्यवसायात्मन इति । सूत्रं व्यावर्तयति ।
तत इति । अज्ञानात्परस्मादित्यर्थः । ततो बुद्ध्यात्मोत्पत्तावपि हिरण्यगर्भस्य किमायातं
तदाह । हिरण्यगर्भमिति । तत्र श्रुतिसूत्री प्रमाणयति । ग्राहुरिति । तस्मिन्नेव कार्य-
न्विक्रममुमान् सूचयति । उपादानमिति ॥ ५१० ॥

वैराजं स्थानमासाद्य क्ष्मादिदेशविभागवान् ॥

देवताकरणो देव एष एवोच्यते विराट् ॥ ५११ ॥

विराजं स्वरूपमाह । वैराजमिति । परात्मैव सूत्रादिहेतुमीषाक्तं सूक्ष्मः पृथिव्या-
दिपञ्चादेशविभागवान् वैराजं स्थूलप्रपञ्चात्मकं स्थानं प्राप्य विराडुच्यते स चाग्निमूर्त्या-
यनयनानित्यर्थः ॥ ५११ ॥

तथा च यन्त्रवर्णोऽत्र क्षप्रिर्भूषेति दृश्यते ॥

तदुपादानमात्राः स्युर्देवताः स्वाभिमानजाः ॥ ५१२ ॥

उक्ते विरानि भूर्वोक्तमेव मानं स्मारयति । तथा चेति । धौर्मूर्धानमस्य विप्रा वदन्ती-
त्याद्या स्मृतिरपि दर्शिते विरानि यथोक्तश्रुतिमूलं भवति माममिति वक्तुं हिशब्दः ।
विरानः सकाशादुत्पत्तिमनुवदन्निन्द्रादिदेवतास्वरूपं संगृह्णाति । तदुपादानेति । इन्द्रोऽ-
हमित्याद्यभिमानित्वेन साधकावस्थायां पुमानवस्थितत्वेन तद्भासनाऽपि देवतासु फलभू-
तासु हेतुरित्याह । स्वाभिमानजा इति ॥ ५१२ ॥

आधिभौतिकभूतानां तथैवाध्यात्मरूपिणाम् ॥

पूर्वोक्तानां परिच्छेदो ह्यविद्याकायकर्मभिः ॥ ५१३ ॥

भवन्त्वेवंविधानि प्रवेशाधिकरणानि तेषु प्रविष्टं चैतन्यमेकमनेकं वाऽऽद्ये जीवभेदव्य-
वहारायोगाद्वितीये त्वद्वैतहतिरित्याशङ्क्याऽऽह । आधिभौतिकेति । तथैवेत्याधिदैवि-
कभूतसमुच्चयार्थः । पूर्वोक्तानां प्रत्यङ्गोहमरुद्धदीत्यादावुक्तानामिति यावत् । तत्तदुपा-
धिषु प्रविष्टचैतन्यस्यैक्येऽपि जीवभेदव्यवहारोऽविद्यादिवशादित्यर्थः । अविद्यादेरविद्य-
मानपरिच्छेदपरिनिर्माणनिपुणताद्येतनार्थो हिशब्दः ॥ ५१३ ॥

सूत्रादिस्थाणुपर्यन्तं जगत्सृष्ट्वाऽऽत्ममायया ॥

स्वाभासैकसहायात्मा तदेव भाविशब्दरिः ॥ ५१४ ॥

प्रवेशवाक्यार्थमुपसंहरति । सूत्रादीति । एकः स्वाभासः सहायोऽस्य स स्वाभा-
सैकसहायः स चासावात्मा च स्वसृष्टं जगत्प्राविशदिति योजना । सृष्टौ प्रवेशे च
साधारणं हेतुमाह । आत्मेति । प्रविष्टस्य तत्र तत्र पालयितृत्वं सूचयति । हरि-
रिति ॥ ५१४ ॥

ननु व्याक्रियतेत्युक्तं स्वयमेव जगत्पुरा ॥

कर्मकर्तुं कृतोऽकस्मात्कर्तुं कर्त्ताऽभिधीयते ॥ ५१५ ॥

व्यक्तत्वं परमात्मा सृष्टौ प्रविष्टस्त्वस्मिन्नित्युक्तमाशेषति । नन्विति । पुरा तज्जा-
भरूपाम्यामित्यत्रेति यावत् । तत्र स्वयमेव जगतो व्याक्रियेत्येतदवद्योक्तं शब्दो नास्ती-
त्याशङ्क्याऽऽह । कर्मेति । कर्मकर्तारि लकारदर्शनाज्जगतः स्वयमेव व्याक्रियेत्येव सति
द्रष्टुरमायात्वं तस्य प्रवेष्टृत्वमित्याह । अकस्मादिति ॥ ५१५ ॥

परात्मनः प्रवेशोऽपि न्यायं संगच्छते न च ॥

नेहासौ प्रकृतो यस्मादतो नासौ प्रवेशमात्रं ॥ ५१६ ॥

परस्याप्रवेशे हेत्वन्तरमाह । परात्मन इति । यद्यपि परमात्मा अमृतः स्रष्टा वेदा-
न्तेष्वभिगतस्तथाऽपि नैव तस्य प्रवेशो न्यायमनुसरतीत्यर्थः । कथं न्यायासंगतित्वा-

५४० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् । प्रथमाध्याये-

उभयविवक्षया नमच्छब्दप्रयोगसार्हं केत्याशङ्क्य तद्वेदमित्यादावित्याह । अव्य-
क्तमिति । व्याकृताव्याकृतोक्तिरित्येतदेवात्र व्यक्तीकृतमिति न मौनह-
क्त्यम् ॥ ५२७ ॥

यन्मदन्यदिति चोक्तेः परस्य प्रकृतत्वतः ॥

सशब्देन परामर्शः परस्येह भवेदतः ॥ ५२८ ॥

अव्याकृतवाक्ये परस्य प्रकृतत्वात्तस्य प्रवेशवाक्ये सशब्देन परामर्श उक्तः ।
यदि तस्य तत्र प्रकृतत्वं नेष्ट तत्रापि यन्मदन्यन्नास्तीत्यत्र प्रकृतत्वासत्स्यात् सशब्देन
परामर्शात्तस्यैव स्पष्टं स्पष्टे जगति प्रवेशो युक्त इत्याह । यदित्यादिना । इहेति
प्रवेशवाक्ययोक्तिः । परस्य सर्वनाम्ना परामर्शे तस्यैव स्पष्टे जगति प्रवेशः सिध्यतीति
फलितमाह । अत इति ॥ ५२८ ॥

अव्यावृत्तान्तुगतयायात्म्यादात्मवस्तुनः ॥

ननु प्रवेशस्तस्येह कथं श्रुत्योपदिश्यते ॥ ५२९ ॥

प्रवृत्तान्तरेण तस्य प्रवेशमाप्तिरिति । अव्यावृत्तेति । इहेति बुद्ध्यादिनि-
र्देश ॥ ५२९ ॥

अप्रविष्टं यतो वेद्यं परिच्छिन्नेन शक्यते ॥

प्रवेष्टुं पुरुषेणैवं न खेनैतद्विपर्यतः ॥ ५३० ॥

कथमिति सूचितानुपपत्तिमेव स्पष्टयति । अप्रविष्टमिति । पुरुषवदाकाशेन वेद्यं न
प्रवेष्टुं शक्यं तस्यापरिच्छिन्नत्वेन तद्वैलक्षण्यवतो न पूर्णत्वं क्वचित्प्रवेशसिद्धिरि-
त्याह । एवमिति ॥ ५३० ॥

सर्वगाणामपि यथा भूतानां परिणामतः ॥

सर्पादीनां प्रवेशः स्यादुपलब्धौ यतं यदि ॥ ५३१ ॥

निदर्शनवशादाशङ्कते । सर्वगाणामिति । यथा शृण्विष्यदिभूतानां सर्वकार्यव्या-
पिनामपि परिणामवशात्प्राप्तसर्पकृमिकीटादिभावानां तेनैव सर्पाकारेण पापाणां द्वावीदौ
प्रवेशस्तथा परस्य सर्वगतस्यापि जीवाण्यपरिणामद्वारा बुद्धौ प्रवेशः स्यादिति यदि
मतमिति शङ्कार्थं ॥ ५३१ ॥

युतसिद्धनिवृत्त्यर्थं सहजोक्त्याऽभिधीयते ॥

अश्मनः परिणामत्वात्सर्पादिः परिपाकतः ॥ ५३२ ॥

शृण्विष्यादीनां सर्पाणात्मना पापाणां च प्रवेशो न युक्तः पापाणे सहजोऽन्तस्य. सर्प
इतिमाप्यविरोधादित्याशङ्क्य सहजशब्दार्थस्याह । युतेति । पापाणाद्वाहः सर्पादित्वात्मा-
स्पृशेव सिद्धस्तत्र प्रविष्ट इति शङ्कापोहार्यं सहजशब्देनोक्त इत्यर्थः । पापाणां च सर्पादिः
सहनत्वे हेतुमाह । अश्मन इति । सर्पमण्डूकदेरश्मादिरूपेण स्थितपूतपञ्चपरिणाम-

ॐ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५४२

त्वात्तत्र सहनत्वमित्यर्थः । कथमश्माद्यात्मकभूतपञ्चकस्य सर्पादिरूपेण परिणामस्तत्राऽऽह । परिपाकत इति ॥ ५३२ ॥

दृश्यतेऽन्तस्थतोयानां बहिष्ठः परिपाकतः ॥

परिणामः पदार्थानां क्रिमिसर्पादिलक्षणः ॥ ५३३ ॥

कालादिपाक्वशात्पृथिव्यादिपञ्चकस्य सर्पादिपरिणाममनुभवेन साधयति । दृश्यत इति । अस्मदुदरेषु पाषाणादिषु चान्त म्यानि यानि तोयोपलक्षितानि भूतानि पदार्थशब्दितानि तेषां पाक्वशात्परिणामः सर्पादिलक्षणो बहिष्ठो दृश्यतेऽन्तस्थतोयानामादावपरिच्छिन्नभूतानुप्रवेशवदपरिच्छिन्नस्यापि परस्य जीवाकारेण बुद्ध्यादौ प्रवेशसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५३३ ॥

नैवं यस्मादनापन्नधर्मान्तर इहोच्यते ॥

कार्ये प्रविष्टः स्रष्टव पुमान्वेश्मेव तत्कृतम् ॥ ५३४ ॥

पूर्ववाद्याह । नैवमिति । यथा देवदत्तोऽनेकशिल्पपर्यवदातः स्वकृतं वेदमप्रविशति तथैव स्रष्टा स्रष्टे कार्यं बुद्ध्यादावप्राप्तपरिणामविशेषः सन्नप्रविष्टोऽस्तीति तत्सृष्टेत्यादिश्रुत्या यस्मादुच्यते तस्मान्नोपदिष्टदृष्टान्तवशादाशङ्का सावकाशेत्यर्थः ॥ ५३४ ॥

यथा भुक्त्वैति नगरं भुज्येति क्रिययोर्नरः ॥

अविशिष्टो भवेत्कर्ता भिन्नकालस्थयोस्तथा ॥ ५३५ ॥

सृष्टेर्द सकलं विश्वं पश्चात्तत्प्राविशेद्भिः ॥

अनुपात्तान्यधर्मः सन्न तु पापाणसर्पवत् ॥ ५३६ ॥

ननु तद्वशा सृष्टेः वेदमिति ततोऽन्यस्यापि प्रवेशो दृश्यते तथा परेण सृष्टेः जगत्प्राप्त्यस्य प्रवेशो भविष्यति नेत्याह । यथेति । चैत्रो भुक्त्वा नगरं व्रजतीत्यत्र भोजनप्रमनविषयोरन्यबहितपूर्वोत्तरकालवर्तिन्योरेकश्चैत्रो यथा कर्ता स्वीकृतस्तथा विश्वमशेषं तदेवाभापन्नविकारः स्रष्टा प्राविशदिति श्रवणान्न स्रष्टुरन्यस्य प्रवेष्टृत्वमित्यर्थः । स्रष्टृ रूपांतरमनापन्नस्यैव कार्यं प्रवेशश्रवणात्पापाणे सर्पाकारस्य भूतस्यानुप्रवेशवत्परस्यानुप्रवेशो नेति व्यावर्त्यमाह । न त्रिति ॥ ५३५ ॥ ५३६ ॥

न चानवच्छिन्नतनोर्निर्विभागात्मवस्तुनः ॥

पूर्वस्थानवियोगेन स्थानान्तरसमागमः ॥ ५३७ ॥

अस्तु तर्हि परस्य भार्गवरादिवत्पूर्वस्थानत्यागेन स्थानान्तरसंयोगात्मा प्रवेशो नेत्याह । न चेति । अपरिच्छिन्नत्वाविरवयवत्वाच्चाऽऽत्मनो न प्रसिद्धप्रवेशसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५३७ ॥

५४२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये ५]

मत्तं प्रवेशश्चवणादस्तु सावयवः परः ॥

इति चेन्नैतदेवं स्यादागमोक्तिविरोधतः ॥ ५३८ ॥

प्रवेशश्रुतिवशादिरवयवत्वं त्वाम्यमिति शङ्कते । मतमिति । श्रुतिविरोधान्न साव-
यवत्वं परस्येति परिहरति । नैतदिति ॥ ५३८ ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषो नेति नेतीति चासकृत् ॥

गीर्धनोगम्यधर्माणां सर्वेषामात्मनिर्दुतेः ॥ ५३९ ॥

आगममुदाहरति । दिव्यो हीति । चोतनात्मकस्य चिदेकरसत्वात् । अमूर्तत्वं
निरवयवत्वम् । पुरुषत्वं पूर्णत्वम् । सर्वविशेषनिर्गुणश्रुतिमद्यानुकूल्यति । नेतीति ।
अस्यामुपनिषदि बहुषु देशेषु निषेधाम्यासं सूचयति । असकृदिति । शीघ्राश्रुतेरर्थ-
माह । गीरिति । न परस्य सावयवत्वादिसंभावनेति शेषः ॥ ५३९ ॥

रविबिम्बादिवर्चाः प्रवेशोऽस्तु परात्मनः ॥

नैतद्व्याप्यमसद्भावापत्तसंयोगवियोगयोः ॥ ५४० ॥

प्रकारान्तरेण प्रवेशोपपत्तिं शङ्कते । स्वीति । तस्य परस्य केनचित्संयोगाद्यमा-
वात्र प्रतिबिम्बोपपत्तिरित्याह । नैतदिति ॥ ५४० ॥

संयोगश्च वियोगश्च यस्य येनेह वीक्ष्यते ॥

प्रतिबिम्बप्रवेशोऽयं स न त्विह युज्यते ॥ ५४१ ॥

तदेव विमनते । संयोगश्चेति । प्रथममिहेति पदं लोकव्यवहारं गोचरयति ।
द्वितीयं त्वात्मानमधिकरोति । तनेति संयोगादप्रतियोगिनो जलदेतुक्तिः । तस्याऽऽदि-
त्यादेरिति द्रष्टव्यम् । आदित्यादौ जलादिना संयोगादिसंभवात्प्रतिबिम्बाख्यप्रवेशसिद्धे-
रात्मन्यसङ्गजन्यच्छिन्ने संयोगाद्यभावात् प्रतिबिम्बरूपः प्रवेश इत्यर्थः ॥ ५४१ ॥

गुणप्रवेशवद्द्रव्य इति चेन्नानपाश्रयात् ॥

द्रव्यैकपरतन्त्राणां गुणानामेव युक्तियान् ॥ ५४२ ॥

प्रकारान्तरेण प्रवेशं चोदयति । गुणेति । यथा द्रव्ये गुणस्य प्रवेश एव परस्यापि
कार्ये प्रवेश इत्यर्थः । दूषयति । नेति । गुणापेक्षया परस्य वैलक्षण्यं हेतुमाह । अन-
पाश्रयादिति ॥ वैलक्षण्यं प्रकटयति । द्रव्येति । द्रव्ये प्रवेश इति शेषः ॥ ५४२ ॥

तादृक्प्रवेशो नेशस्य स्वातन्त्र्यादुपपद्यते ॥

एष सर्वेश्वर इति स्वातन्त्र्यं श्रूयतेऽसकृत् ॥ ५४३ ॥

दार्ष्टान्तिकेऽनुपपत्तिमाह । तादृगिति । न हि कारणं कार्यतन्त्रं वैपरीत्यादतो द्रव्ये
गुणवदीश्वरस्य प्रवेशो न कार्यं मुक्तः स्वतन्त्रतया गुणवैधर्म्यादित्यर्थः । कथं स्वातन्त्र्यं
तदाह । एष इति । तत्र श्रुतेस्वातन्त्र्यं सूचयति । असकृदिति ॥ ५४३ ॥

बीजवत्स्यात्प्रवेशश्चैवमप्युपपद्यते ॥

जन्मादिविक्रियाधर्मप्रसक्तेरात्मवस्तुनः ॥ ५४४ ॥

प्रकारान्तरेण प्रवेशमुपन्यस्य निरस्यति । बीजवदिति । फले बीजस्य प्रवेशवत्कार्ये परस्य प्रवेशो न युक्त इत्यत्र हेतुमाह । जन्मादीति ॥ ५४४ ॥

स्थूलादिविक्रियापट्टप्रतिषेधश्रुतेर्न च ॥

प्रवेशो ब्रह्मणोऽयुक्तः फले बीजादिवत्सदा ॥ ५४५ ॥

आत्मनो विक्रियावत्त्वे का सतिस्तत्राऽऽह । स्थूलादीति । स्थूलादेरस्यादिविक्रियापट्टस्य च निषेधश्रुतेर्नाऽऽत्मनो विकारितेति योजना । आत्मनो विकारित्वाभावे फलितमाह । प्रवेश इति । अयुक्त इति च्छेदः । सदाशब्दश्चात्र योजनीयः । आदिपदं बीजातिरिक्तफलप्रविष्टसर्वसंग्रहार्थम् । अथवा स्थूलादित्वाजन्मादिविक्रियापट्टस्य फले बीजवत्प्रवेशे ब्रह्मण्यपि प्रसक्तस्य श्रुतिस्मृत्योर्निषेधश्रुतेः सदादर्शनाजैव ब्रह्मणस्तथा प्रवेशो युक्त इति हेतुन्तरमाह । स्थूलादीति ॥ ५४५ ॥

ननु पापाणसर्पेण पुनरुक्तमिदं कथम् ॥

फले बीजवदित्युक्तं नैव दोषो भवेत्कुतः ॥ ५४६ ॥

फलबीजहृष्टान्तस्य पापाणसर्पहृष्टान्तेन पुनरुक्तिं शङ्कते । नन्विति । पुनरुक्त्यभावं प्रतिजानीते । नेति । अर्थविशेषाभावे दुर्बारा सेत्याक्षिपति । कुत इति ॥ ५४६ ॥

भागभाग्यभिसंबन्धः ख्यातो बीजफलात्मनोः ॥

आधाराधेयसंबन्धस्तत्राश्मोरगयोः स्फुटः ॥ ५४७ ॥

अर्थविशेष षडशुत्तरमाह । भागेति । बीजफलयोरधेयबाधयवित्वं पापाणसर्पयोरधारधेयतेति न पुनरुक्तिरित्यर्थः । तत्रेति निर्धारणे सप्तमी ॥ ५४७ ॥

परस्मादन्य एवेह संसारी प्राविशज्जगत् ॥

परिच्छिन्नस्य लोकेऽपि प्रवेश उपपद्यते ॥ ५४८ ॥

परस्य सर्वप्रकारप्रवेशासंभवे प्रवेशश्रुतेरालम्बनं वाच्यमित्याशङ्क्य पूर्वपक्षमुपसंहरति । परस्मादिति । इह श्रुतौ यो जगत्प्राविशदित्युक्तः स परस्मादन्यः संसारीवेति योजना । किंच परस्मादन्यस्य प्रवेशो लोके युक्त्यनुसारीत्याह । परिच्छिन्नस्येति । न च श्रुतिविरोधः परस्यैव जीवभावमापन्नस्य प्रवेशवादित्यादिति भावः ॥ ५४८ ॥

सप्तप्रवेष्टोरेकत्वाच्चैवमप्युपपद्यते ॥

मृदा जगत्सृष्टिंमनु तदेव प्राविशच्छ्रुतेः ॥ ५४९ ॥

एवं पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । सप्तप्रिवि । जगतो हि परः सप्तैति वेदान्तमर्यादा राक्षेव

५४४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

च प्रवेष्टा तत्समृद्धा तदेवानुप्राविशदित्येककर्तृकत्वश्रुतेरत परस्मादन्यस्य प्रवेशो नैव युक्त । अपरिवारणार्थ इति योजना ॥ ५४९ ॥

पर एव प्रविष्टश्चेत्प्रविष्टानामनेकतः ॥

तदनन्यत्वतः प्रापन्महेशस्याप्यनेकता ॥ ५५० ॥

परस्य प्रवेशे तस्य नानात्वप्रसक्तिरित्यनिष्टावृत्तिं शङ्कते । पर इति । प्रविष्टानामनेकत्वेऽपि कथमीशस्यानेकत्वमित्याशङ्क्य प्रविष्टैरभेदादित्याह । तदनन्यत्वत इति ॥ ५५० ॥

नैव दोषो यतो नेह भेदेनेशस्य संगतिः ॥

आत्मत्वरूपतस्तस्य ह्यात्मा चाभेदसंगतेः ॥ ५५१ ॥

प्रविष्टेषु परस्य भेदेन न सयोगादिसम्बन्ध आत्मत्वेन तत्स्वरूपत्वात् न चाऽऽत्मत्वेऽपि भेदेन समातिरभेदेनैवात्म्यसंगतेरेवाऽऽत्मत्वसम्भवादतो न परस्यानेकतेति परिहरति । नेत्यादिना । आत्मत्व नाम निरुपचारित्वस्वरूपत्वं तदैकात्म्यसंगतेरासोपकमिति प्रासिद्धमिति वक्तुं हिशब्द ॥ ५५१ ॥

अनन्यत्वं प्रविष्टैः स्यान्नानात्वमिति दुर्भणम् ॥

बहुनामेकयोगित्वादेकत्वं किं न चोच्यते ॥ ५५२ ॥

परस्य प्रविष्टैरभेदेऽपि नानात्वमनेकाभिन्नत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अनन्यत्वमिति । प्रविष्टैरनन्यस्य तैरेवान्यस्य निरुद्धेऽपि बहुभिरभेदात्तद्वचनानात्वे क समाधिरित्याशङ्क्याऽऽह । बहुनामिति । एकस्य बहुभिरभेदादेकत्वं चेद्बहुनामेकस्मादभेदादेकत्वं किं न स्यादित्यर्थ ॥ ५५२ ॥

॥ च नानात्वकृल्लोके संयोगोऽभेदकारणात् ॥

तयाऽऽगमविरोधश्च बहुत्वं चेत्परात्मनः ॥ ५५३ ॥

परत स्वगतभेदवाननेकामिन्नत्वात्तद्वदित्यत्रानेके तत्स्य स्वगतभेदहीना एकाभिन्नत्वादेकवदिति प्रत्यनुमानमुक्त्याऽभिन्नत्वस्य भेदसाधकत्वे लोकविरोधमाह । न चेति । यथा संयोगोऽभेदवत्तथा नाभेदो नानात्वकारी दृष्टस्तस्याभेदकत्वादेव तद्विरोधित्वादित्यर्थ । भेदसाधनस्यानुमानेन लोकप्रासिद्ध्या च विरोधवदागमेनापि सोऽस्तीत्याह । तपोति ॥ ५५३ ॥

एको देवो बहुप्रेतिमन्त्रब्राह्मणयुक्तिः ॥

नियद्वेदकलस्तस्मादीश्वरोऽभ्युपगम्यताम् ॥ ५५४ ॥

भाष्योक्तमन्त्रब्राह्मणम्या नानात्वस्य दुर्निरूपत्वमुक्तेः न तत्परस्येति प्रतिज्ञातविरोधमेव स्फुटयति । एक इति । नानात्वायोगे फलितमाह । नियद्वदिति । परस्वगतात्त्विकभेदहीनो मेयत्वादावाशब्दित्यर्थ ॥ ५५४ ॥

४ भासणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५४५

आस्तां तावत्प्रवेशोऽयं न्याय्योऽन्याय्यो यथा तथा ॥

दोषान्तरमिह प्राप्तं तत्तावत्प्रविचार्यते ॥ ५५५ ॥

परस्य प्रवेशे नानात्प्रसक्तं प्रत्याख्याय दोषान्तरं चोदयति । आस्तामिति । युक्तोऽयुक्तो वा येन केनापि प्रकारेण प्रवेशोऽस्मि श्रुतिवशादिति योजना । श्रुत्यवष्टम्भेन संक्षिप्तः प्रवेशः प्रपञ्चयितव्यः पश्चादिति तावच्छब्दः । अनेकत्वदोषाभावेऽपि परस्य प्रवेशपक्षे दोषान्तरं प्राप्नोति तच्च निराकर्तुं शक्यमशक्यं वेति विचार्याशक्यमिति निर्धार्योच्यते इत्याह । दोषान्तरमिति । तस्यापि निरासो भावीति तावच्छब्दः ॥ ५५५ ॥

संसारित्वान्प्रविष्टानां परस्य तदभेदनः ॥

संसारित्वं प्रसक्तं चेद्य भूदाद्यत्ययध्रुवः ॥ ५५६ ॥

तदेव दर्शयति । संसारित्वादिति । परः संसारी तदभिधत्वात्तद्वदित्यनुमानं दूषयति । नैत्यादिना । गोऽगनायापियामे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतेत्यशानायादिशून्यत्वं परस्य ध्रुवते तत्कृतोऽस्य संसारित्वं श्रुतिरीत्यादित्यर्थः ॥ ५५६ ॥

सुखिदुःखित्वमोहादिदर्शनान्नति चेन्मतम् ॥

नैव वेदान्तवाक्येषु न लिप्यत इति ध्रुवः ॥ ५५७ ॥

अनुमानमुक्त्य शङ्कते । सुखीनि । न श्रुदादिवैषम्यं परम्यो शेषः । उक्तमेव ममाभिप्राह । नैवमिति ॥ ५५७ ॥

५४६ ॥ सुरेश्वराचार्यकृतं नृहरिण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् । प्रथमाध्याय-

दुःखीति । दुःख्येव कश्चिद्दुःखिनः साक्षीत्याशङ्क्याऽऽह । दुःखिन इति । तपेत्यु-
क्तेति यावत् ॥ ५४७ ॥

नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः ॥

पीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः ॥ ५४८ ॥

दुःखित्वसाक्षित्वयोरेकप्रायोगे हेतुमाह । नेति । परिणामित्वं विना न दुःखितेत्यर्थः ।

परिणामित्वेऽपि साक्षित्वमाशङ्क्याऽऽह । साक्षित्वेति । तस्य जाड्यादसाक्षितेत्यर्थः ।

विकारिणोऽसाक्षित्वे फलितमाह । पीविक्रियेति । प्रत्यगात्मा निर्विकारो बुद्धितद्वृ-
त्तिसाक्षीत्युक्तम् ॥ ५४९ ॥

सुखदुःखादिसंबन्धां यथा दण्डेन दण्डिनम् ॥

रायको धीसते बुद्धिं साक्षी तद्वदसंहतः ॥ ५५० ॥

तदानीं तस्य साक्ष्येण योग्येदसङ्गतहानिर्योग्येदसाक्षितेत्याशङ्क्याऽऽह ।

सुरेति । रायकः साधको द्रष्टेति यावत् । यथा द्रष्टा दण्डेन युक्तः सैन्यमीशमात्रो न

स्य्यं दण्डी तथा सुखादिमतीं बुद्धिमसंहतः सन्त्यनसाक्षी न सुखादिनां युज्यतेऽतो

वस्तुतोऽसङ्गतस्य कश्चित्संस्पर्धात्साक्षितेत्यर्थः ॥ ५५१ ॥

शरीरेन्द्रियसंघात आत्मत्वेन गता धियम् ॥

नित्यात्मज्योतिषा दीप्तां विनिपन्ति सुखादयः ॥ ५५२ ॥

सुखादिमतीं बुद्धिरेव नाऽऽत्मेत्युपपादयति । शरीरेति । वेहादात्मात्मत्वेन स्थितां

सामासां बुद्धिं सुखादयो व्यावर्तयन्ति तद्वदसुखादिविषयमध्यक्षमिति न पितः संसा-
रितेत्यर्थः । सुखादीनां चैतन्यमैतत्प्रसिद्धे बुद्धिरत्यन्तमयुक्तमिति चेन्नत्याह । नित्येति ।

आत्मचैतन्यव्याप्तबुद्धिर्धर्मत्वादात्मधर्मत्वप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५५३ ॥

पराक्षयं तु सर्वाणि प्रत्यक्षादीनि नाऽऽस्मिन् ॥

प्रतीच्येव प्रवृत्तं तत्सदसीति वचोऽञ्जसा ॥ ५५४ ॥

प्रत्यक्षादीनामनात्मविषयत्वादात्माविषयत्वाच्चाऽऽत्मस्य भिन्नविषयतया मिथो विरोधो

नेत्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति । पराञ्जीति । पराधि सान्नीति श्रुतेरनात्मविषयाणि प्रत्यक्षा-
दीनि नाऽऽत्मविषयाणि भान्तरात्मश्रुतिं विशेषणात्सदसीत्यादिवचस्त्वसंसारित्वमति-

पादकमात्मन्येव तात्पर्येण प्रवृत्तमतो न मिथो विरोध इत्यर्थः ॥ ५५५ ॥

विज्ञातारमरे केन न दृष्टेरिति च स्फुटम् ॥

अन्यदेवेति वाक्याच्च प्रत्यक्षं नाऽऽत्मगोचरम् ॥ ५५६ ॥

प्रत्यक्षदेवात्माविषयत्वं भाष्योक्तश्रुत्याऽप्याह । विज्ञातारमिति । स्फुटमात्मनो
दृष्टिविषयत्वनिषेधादिति शेषः । प्रत्यक्षमित्यनुमानदेवपल्लवाणम् ॥ ५५७ ॥

किंतु बुद्ध्याधुपाधौ तदात्मच्छादैककर्मकम् ॥

तथा दुःस्यहमित्यादौ मत्स्यसमुपचारतः ॥ ५६६ ॥

सुस्यहमित्याद्यध्यक्षस्य तर्हि वो विषयस्तत्र नोपाध्याश्रयेत्यादावुक्त स्मारयति । किं त्विति । देहद्वयरूपोपाधावात्माभासोदयात्तन्मात्राश्रित सुखादि विषयीकृत्वाध्यक्ष चरितार्थी भवतीत्यर्थः । मित्रविषयत्वाद्बिरोधे हेत्वन्तरमाह । तथेति । तदेव स्फुटयते । दुःस्वीति । यथा ब्राह्मणोऽहमित्याद्यध्यक्ष कल्पिततादात्म्यविषय तथा दुःस्यहमित्यादौ यत्प्रत्यक्ष तदपि मिथ्याज्ञानमेवोपचारशब्देन विषयस्य मिथ्यात्वोक्तेरित्यर्थः ॥ ५६६ ॥

सामानाधिकरण्यस्य तथैवोपचारतः ॥

अयं दुःस्यहमस्मीति विषयेण तदीक्षणात् ॥ ५६७ ॥

प्रकृताध्यक्षस्य मिथ्यात्वे हेतु साधयति । सामानाधिकरण्यस्येति । ब्राह्मणोऽहमित्यैक्यस्य मिथ्यात्वाच्चद्विषयाध्यक्षस्य मिथ्याज्ञानत्वबहु खिन्यात्मनि च यत्सामानाधिकरण्यमैक्यमध्यक्षविषयस्तस्योपचारतो मिथ्यात्वाच्चविषयोऽपि तस्य मिथ्याज्ञानतेत्यर्थः । विषयस्य मिथ्यात्वमेव कथमित्याशङ्क्याऽऽह । अयमिति । विषयिणो विषयेणैक्यमागाद्रूप्यादिवैक्यस्य मिथ्यात्वं न चान्यस्यान्यात्मत्वमभिप्रेत्येति ॥ ५६७ ॥

नासिकाग्रे महदुःखं पादाङ्गुष्ठाग्र एव च ॥

देहावयवदुःखादेः शाल्यस्पाशोऽऽत्मदुःखितो ॥ ५६८ ॥

आत्मनो दुःखित्वाभावे हेत्वन्तरमाह । नासिकेति । दुःखोदावित्यादिपदेन सुखादि गृह्यते ॥ ५६८ ॥

प्रतीचि चेद्देवदुःखं व्यापि चैतन्यवद्भवेत् ॥

द्रष्टृत्वत्वाच्च कर्मस्थं द्रष्टा दृश्येत् शोषवत् ॥ ५६९ ॥

किंच दुःखमात्मनि व्याप्यवृत्तिप्रदेशवृत्ति वा प्रथमे देहाद्वहिरपि तद्वी त्याज्यं तद्वैतभावानेति वाच्यं तथा कृति तद्व्याप्यवृत्तित्वस्याप्रामाणिकत्वात्तस्य स्वतत्ताया प्रतीत्यव्यभिचारित्वाच्च द्वितीयं सर्वगतस्य प्रतीचो वास्तवप्रदेशाभावात्कल्पितप्रदेशाश्रितं दुःखमपि तथेति मत्वाऽऽह । प्रतीचीति । दुःखादेरात्मत्वमेव दोषान्तरमाह । द्रष्टृत्वत्वादिति । द्रष्टरि स्थितत्वात्कर्मत्वेन स्थितः सद्दुःखादि तैव दृष्टा न दृश्येत स्वगतप्रहेत्यस्यापि ग्रहप्रज्ञाकथया बोधो न कर्मत्वेन गृह्यतेऽनवस्थात्वाच्चदृष्टिश्च दुःखादेरात्मदृश्यत्वमतो न तद्वर्मेत्यर्थः ॥ ५६९ ॥

स्वात्मनस्त्वेव कामात् आत्मार्थत्वश्रुतेर्भवेत् ॥

आत्मैकविषयं सौख्यमिन्द्रियेभ्यो न हि ॥ ५७० ॥

सुखादेरात्माश्रयत्व श्रुतेराशङ्कते । स्वात्मनस्त्विति । सुखं तावदात्माश्रयमात्म

५४८ सुरेश्वराचार्यवृत्तं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [अगमाध्याये-

नस्तु कामयेति सुसंसाधनस्याऽऽत्मार्षत्वश्रुतेस्तत्तदविनाशतु खमपि तत्रैवेत्यात्मनि
ससारित्वं श्रौतमित्यर्थः । श्रुतेरनुभवानुसारित्वद्योतनार्थो हि शब्दः । आत्मन्याविद्यस-
सारित्वानुवादेन परानन्दत्वप्रतिपादकमात्मनस्तु कामयेत्यादिवाक्यमिति मत्वाऽऽह ।
न हीति ॥ ५७० ॥

यत्र वा अन्यदित्युक्तेरविद्याविषयं तु उक्तं ॥

दुःखित्वं नाऽऽत्मनि ज्ञेयं यत्र त्वस्येति निरुक्तेः ॥ ५७१ ॥

तदाविद्यससारानुवादीत्यत्र गमकमाह । यत्रेति । आत्मनि ससारित्वस्यामति-
पाद्यत्वं व्यावर्त्यमाह । दुःखित्वमिति । तत्रापि गमकमाह । यत्र त्विति ॥ ५७१ ॥

मम तावदिदं पुद्गलं भवत्यो यत्र रोचते ॥

प्रत्यक्षप्रवणया इष्ट्या ससारो नाऽऽत्मनीक्ष्यते ॥ ५७२ ॥

विद्वत्प्रत्यक्षविरोधाच्च नाऽऽत्मनः ससारित्वेत्याह । ममेति । यदनर्पात्मकं दुःखादि
भवता स्वार्थं नेष्ट तदिदं विदुषा तावत्सामान्या बुद्धानुपपद्यते तत्र तदात्मन्यनुभववि-
रोधादित्यर्थः । आत्मन्यन्वेनापि तस्यानुभवोऽस्तीति चेत्तेत्याह । प्रत्ययमिति ॥ ५७२ ॥

मम तार्किकसमयविरोधश्चेत्प्रसज्यते ॥

इच्छाद्वेषादिमानात्मा यतस्त्वैरभ्युपेयते ॥ ५७३ ॥

आत्मनः ससारित्वं तर्कशास्त्रप्रामाण्याविति शङ्कते । मतमिति । कथमात्मनोऽससारित्वे
तद्विरोधस्तत्राऽऽह । इच्छेति । इच्छादयः कचिदाश्रिता गुणत्वाद्व्यपेक्षित्यनुमानात्पारि-
श्रौण्यात्तेषामात्माश्रयत्वात्तेषामेव च बहुल्यनर्थात्मतया ससारित्वादात्मनोऽससारित्वे तन्म-
तविरोधः स्याच्च च प्रामाणिकसमयविरोधे तत्प्रव्यवस्थेत्यर्थः ॥ ५७३ ॥

नैव निःशेषतर्कद्वेदविरोधोऽभ्युपेयते ॥

सिद्धान्तो दुःस्थितोऽत्यर्थं तदा यः प्रामुपाद्भुवम् ॥ ५७४ ॥

विमर्शमनोऽससारित्वे कतिपयतर्काविरोधोऽपेक्षितः किंवा संवित्तर्काविरोध आद्ये
श्रौततर्काविरोधस्य अनुतेऽपि सत्त्वात्तदससारित्वेत्याह । नैवमिति । कथमात्तरमनु-
पपद्यति । निरक्षेपेति । नैव तार्किकसिद्धान्तोऽपि न सिद्ध्यति न हि तत्र संवित्तर्कावि-
रोधो निषेधो वेदिकतर्कश्च विरोधादतस्तर्कशास्त्राणाममानत्वात्तद्विरोधो न समाधिर्मर्हती-
त्यर्थः ॥ ५७४ ॥

न च तार्किकमुपेत्याऽपि प्रतीचीहामुखात्मता ॥

यतोऽवगम्यते वस्मान्नैवमिति सुखमास्यताम् ॥ ५७५ ॥

ननु तर्कशास्त्राणामात्मनः ससारित्वे विवादोपात्तस्मिन्नये मानत्वात्तदुक्तानाधित
युक्त्या तत्ससारित्वसिद्धिरस्याच्च तदससारित्वं युक्तिगणानुपपत्तिरुपगन्तुमशक्य

‘४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५४९

नेत्याह । न चेति । इच्छादीनां मनोवर्धतयो पारिशेष्यासिद्धेरुक्तत्वात्तदीययुक्त्याऽपि
प्रतीचः संसारित्वानवगमात्तदसंसारित्वं मुमुक्षुभिर्निर्भयैरभ्युपगन्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ ५७५ ॥

परावप्रत्ययगम्येन दुःस्तेन स्याद्विशेषणम् ॥

न प्रत्यक्षात्ररूपस्य विरोधादुष्णशीतवत् ॥ ५७६ ॥

तार्किकयुक्तीनामनाभासत्वाच्चद्वयत्तत्संसारित्वद्वेष्टमसंसारिणं निश्चित्य मुमुक्षुभिर-
भयैः स्थातुमशक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । परागिति । परावप्रतीचोर्भिषो विरोधाद्विशेषण-
विशेष्यत्वायोगे दृष्टान्तमाह । उष्णोति ॥ ५७६ ॥

प्रत्यक्षाविषयत्वं च प्रतीचः प्रागवादिषम् ॥

तच्छायापाश्रयाद्यस्मात्प्रत्यक्षस्यापि मानंता ॥ ५७७ ॥

आत्मनोऽपि प्रत्यक्षत्वोद्भूतेन विशेष्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्षेति । “मात्रा-
द्विविषयं मानं प्रत्यगात्मनि साक्षिणि । न व्यापारयितुं शक्यम्” इत्यादावि-
त्यर्थः । किंचाऽऽत्माभासावष्टम्भात्प्रत्यक्षस्य तत्त्वसिद्धिर्नश्यत्यस्योऽसिद्धेरतो न
तेनाऽऽत्मसिद्धिरित्याह । तच्छायेति ॥ ५७७ ॥

यो यतो लिप्सते नासावर्कचित्को धनर्थिने ॥

भिक्षां दातुमलं तद्वज्जेयं स्वार्थपरार्थयोः ॥ ५७८ ॥

आत्मप्रकाशप्राप्त्यक्षेणाऽऽत्मा प्रकाशयो नेत्येतद्वृष्टान्तेनाऽऽह । यो यत इति ।
लिप्सते भिक्षामिति संबन्धः । भिक्षुकस्य भिक्षां दातुमसामर्थ्ये हेतुः । अकिंचित्को
हीति । तत्रैव हेत्वन्तरम् । अनर्थिन इति । न हि धनवते निराकाङ्क्षायः भिक्षुको
भिक्षा क्षमो दातुमित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह । तद्वदिति । आत्मन्यनन्देऽनपेक्षे च नन्दे
सापेक्षे च स्वरूपमुक्तदृष्टान्तेन ज्ञेयम् । न हि चित्प्रकाशं नन्दं प्रत्यक्षं तत्प्रकाशकमि-
त्यर्थः ॥ ५७८ ॥

प्रत्यक्षमन्तरेणापि भवेदुःखविशेषणः ॥

वियच्छन्दमुणं यद्वत्प्रत्यक्षेर्भवमिष्यते ॥ ५७९ ॥

एकमानानधिगतेर्न सुखग्राहिणाऽऽत्मनः ॥

नित्यानुमितरूपस्य गृहीतिः स्यान्मनागपि ॥ ५८० ॥

प्रत्यक्षाविषयत्वोक्त्या प्रतीचस्तद्विषयदुःखानिशेष्यत्वमशुक्तं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोः शब्दा-
काशयोरिव दृष्टात्मनोरपि गुणगुणित्वसंभवादिति शङ्कते । प्रत्यक्षमिति । दृष्टा-
न्तेऽपि गुणगुणित्वं चेद्वैकमानग्राह्यत्वमन्यथा न तद्भावोऽतो न दृष्टान्ताद् दृष्टात्मनोर्गुण-
गुणित्वेत्याह । नैवमिति । अस्तु तर्हि सुखादिमानेनाऽऽत्मनोऽपि ग्रहणमित्याशङ्क्य

५५० गुरोराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-
सांख्यानां वैशेषिकादीनां वा चोद्यमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न सुखेति ॥ ५७९ ॥
॥ ५८० ॥

एकत्वादात्मनश्चैवं विपयीकरणे सति ॥
असंभवाच्चदन्यस्य द्रष्टृभावः प्रसज्यते ॥ ५८१ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । एकत्वादिति । यथा सुखादि प्रत्यक्षं ते तथाऽऽत्मनोऽपि तेन
विपयीकारे सत्येकस्मिन्देहे तदैक्यसंभवेरात्मान्तरस्य तत्रायोगादेकत्र भोक्तृद्वयानिष्टः
पुरुषान्तरस्यान्यं प्रत्यप्रत्यक्षत्वाद्विद्वद्भाषादात्मदृश्यत्वात्सिद्धिरित्यर्थः ॥ ५८१ ॥

विपयित्वमर्थैकस्य विपयत्वं च दीपवत् ॥
मतं चेन्नैतदेवं स्याद्युगपद्भूत्यसंभवात् ॥ ५८२ ॥

कुतो द्रष्टृभाव एकस्यैवोभयभावादिति शङ्कते । विपयित्वमिति । एकत्रैव द्रष्टृद-
श्यत्वमदृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । दीपवदिति । तस्य स्वगततमोनिरासेन विपयविपयि-
त्ववदेकस्यैवाऽऽत्मनो द्रष्टृदृश्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । एकस्याऽऽत्मनो विपयविपयित्वं
काल्पन्येनाशाम्यां वाऽऽद्येऽपि युगपत्क्रमेण वा नाऽऽद्य इत्याह । नैतदिति । क्रियायां
गुणत्वं कर्तृत्वं तत्र ग्राह्यान्व्यं कर्मत्वमतो युगपदेकक्रियां प्रत्येकस्य साकस्येन न गुणप्र-
धानतेत्यर्थः । न द्वितीय एकभावेऽन्याभावादिति द्रष्टव्यम् ॥ ५८२ ॥

न व्यनक्ति मदीपोऽपि स्वतो भास्वरूपतः ॥
विपयत्वाच्च पुंशुद्धेर्न दीपस्योभयात्मता ॥ ५८३ ॥

यथादृष्टान्तं प्रतिमत्तेर्विकल्पाद्यनवकाशमित्याशङ्क्य दृष्टान्तं विषटयति । नेत्या-
दिना । न हि दीपो दीपं प्रकाशयति प्रकाशैकरसत्वादतो न तस्यैकरसस्यैव विपयवि-
पयित्वेत्यर्थः । अस्तु तर्हि तस्य स्वप्रकाशता त्वदिष्टाऽऽत्मवदेत्याह । विपयत्वादिति ।
पुंशुद्धिः स्वरूपस्फुरणं तद्व्याप्यत्वादीपस्य न स्वप्रकाशतेत्यर्थः । दृष्टान्ताभावं निगम-
यति । नेति ॥ ५८३ ॥

मतीचक्ष निरंशत्वाच्च दीपेन सधर्मता ॥
ग्राह्यग्राहकतत्वेन विज्ञानस्याप्यपोदिता ॥ ५८४ ॥

कल्पान्तरं प्रत्याह । मतीचक्षेति । आत्मनो द्रव्यांशेन विषयत्वं बोधांशेन विष-
यित्वमित्येतच्चकारनिरास्यम् । किंच दीपस्य ज्ञातृत्वात् तेनानद्वयकाशस्याऽऽत्मनः
समेतेत्याह । न दीपेनेति । ननु विज्ञानवादिनो युगपदेकस्य विज्ञानस्य साकस्येन
ग्राह्यग्राहकत्वमुपयन्ति तथा त्वज्ञात्वनोऽपि स्यात्तत्राऽऽह । ग्राह्येति । एकस्योभयत्व-
निरासनेत्यर्थः ॥ ५८४ ॥

तथा गुणगुणित्वेन ह्यललिद्वाधिमन्ययोः ॥
दुःखात्मनोर्मिथोयोगे नानुमानप्रमाणना ॥ ५८५ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमहाशिकास्यटीकासंवलितम् । ५५१

ननु ना भूतप्रत्यक्षेण दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वधीरनुमानाद्दुःखादुःखं कचिदाश्रितं गुण-
त्वाद्वृत्तवदित्याश्रये सिद्धे परिशेषादात्मनस्तदाश्रयत्वात्तत्राऽऽह । तथेति । दुःखात्म-
नोरक्षलिङ्गगम्ययोगुणगुणित्वेन मिथोयोगे प्रत्यक्षवदनुमानस्य, न मानतेत्यन्वयः । न हि
मिथो विरुद्धयोगुणगुणित्वमनुमेयं दुःखादेश्च सामास्यबुद्धित्वत्वात्परिशेष्यासिद्धिरुद्धते-
त्यर्थः ॥ ५८९ ॥

नित्यमज्ञजगम्यत्वाद्दुःखस्योत्पलनीलवत् ॥

रूपायज्ञजगम्यैश्च सामानाधिकरण्यतः ॥ ५९० ॥

आत्मनो दुःखत्वप्रत्यक्षत्वपक्षे दोषान्तरमाह । नित्यमिति । दुःखं नाऽऽत्मनो
वेद्यत्वाद्वृत्तवदित्यर्थः । तस्याऽऽत्माधर्मत्वे हेत्वन्तरमाह । रूपादीति । यत्र रूपादि-
मति वेहे दाहच्छेदादि दृष्टं तत्रैव तत्कृतदुःखाद्युपलम्भाच्चाऽऽत्मनस्तद्वत्त्वनि-
त्यर्थः ॥ ५८९ ॥

दुःखस्याऽऽत्मनि संयोगजत्वाभ्युपगमेऽपि च ॥

सभागधिक्रियानित्यत्वादिदोषः प्रसज्यते ॥ ५९० ॥

यत्वात्मनःसंयोगादात्मनि बुद्ध्यादयो नव वैशेषिका गुणा भवन्तीति तद्वृत्तयति ।
दुःखस्येति । संयोगित्वाद्वृत्तवत्सावयवत्वं ततो विक्रियावत्त्वानात्मत्वादिप्रसक्तिरि-
त्यर्थः ॥ ५८७ ॥

नाविकृत्य हि संयोगि गुणो द्रव्यं कदाचन ॥

उपपन्नपचयैव हि लोके दृष्टः प्रमाणतः ॥ ५९० ॥

प्रसक्तस्य प्रशिथिलमूलत्वमाशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । यत्संयोगि तत्सावयवं
सक्रियादि च पद्यदि दृष्टमात्मनोऽपि संयोगित्वे ते स्यातामित्यर्थः ॥ ५८८ ॥

न चानवयवं वस्तु कचिदप्युपलभ्यते ॥

विक्रियामासुवभाषि नित्यं ध्वंसिगुणाश्रयम् ॥ ५९१ ॥

दुःखाद्यात्मनो विक्रियेति भाट्टस्थितेस्तस्य सक्रियत्वं तेषामिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह ।
न चेति । आत्मा न परिणामी निरवयवत्वान्नभोवदिति भावः । किं चाऽऽत्मा न गुणी
नित्यत्वात्सामान्यवदिति वैशेषिकादिवादे दोषान्तरमाह । नापीति । तदाश्रयत्वानधि-
करणमिति यावत् । न चाद्रव्यत्वमुपाधिर्व्यतिरेकव्याप्तावनित्यत्वत्योपाधित्वाच्च
तद्यतिरेकेण पूर्वोक्तोपाध्यवतारस्तदा परस्परोपाधितया द्वयोरप्यतल्लक्षणात्वादिति
भावः ॥ ५८९ ॥

आकाशस्य च नित्यत्वं नेष्टमागमवादिभिः ॥

तत्कार्यश्रवणाभापि दृष्टान्तोऽस्ति ततोऽपरः ॥ ५९० ॥

५५२ सुरेश्वरानार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

आकाशे व्यभिचारमाशङ्क्याऽऽह । आकाशस्येति । अण्वादिषु व्यभिचारमाश-
ङ्क्याऽऽह । नापीति । न तावदणव सन्ति अणुकेतरसत्त्वे मानामाकादिशश्चाऽऽका-
शोऽन्तर्भवन्त्यनन्ताकाशदेशत्वादिति श्रुक्तम् । कालस्तु सर्वे निमेषा जज्ञिर इत्यादि-
श्रुतेरुत्पत्तिमानतो न क्वचिद्व्यभिचार इति भावः ॥ ५९० ॥

विक्रियावदपि द्रव्यं तत्प्रत्ययसमन्वयात् ॥

नित्यमेवेति चेन्नैवमन्यथात्वातिरेकतः ॥ ५९१ ॥

अनित्यत्वं क्वचिन्नास्ति यथाऽन्येषां प्रधादिनाम् ॥

सन्नेवाभावकपोऽपि त्विष्टः शून्यत्ववादिनाम् ॥ ५९२ ॥

यस्मिन्विमिश्रमाणेऽपि तदेवेदमिति धीर्न विहन्यते तत्परिणामिनित्यमिति केचित्त-
त्कुतो विमिश्रावत्त्वादनित्यतेति शङ्कते । विक्रियावदिति । परिहरति । नैवमिति ।
विक्रिया वदतो द्रव्यस्यावयवान्यथात्व वाच्यं तदेवानित्यत्वमन्यथाभावस्य घटविचारे
निरस्तत्वादित्यर्थः । अन्येषां शून्यवादिनामिति यावत् । तेषामनित्यत्वशब्दाद्योऽत्यन्ता-
भावः स किमिति स्वया नेष्यते तत्र प्रकारान्तरेण दूषणमाह । सन्नेवेति । स मानसिद्धौ
न वाऽऽद्ये घटवत्सत्त्वापत्तिर्द्वितीये च स्वप्रकाशो न वा न चेत्तदसत्त्वे सर्वसत्त्वापत्तिरि-
त्यर्थः । सर्वशून्यवादिनामिष्टो योऽभावकपोऽर्थः सोऽपि सन्नेवेति योजना । उक्तविक-
ल्पघोतो तु शब्दः । घटादि दृष्टान्तपितुमपिशब्दः ॥ ५९१ ॥ ५९२ ॥

सर्वित्प्रमाणसत्त्वेन विना वस्तु न लौकिकम् ॥

प्रमाणवादिभिर्दृष्टमनन्यायतसिद्धिकम् ॥ ५९३ ॥

अत्यन्ताभावस्य स्वप्रकाशात् प्रत्याह । संबिदिति । सविदेव प्रमाण साधकत्वात्त-
त्स्वरूपस्यैव स्वप्रमत्तत्वात्तिरेकेण लौकिकं वैदिकं वा न किञ्चिदपि स्वप्रकाशं प्रामा-
णिकैर्दृष्टमतोऽत्यन्ताभावस्य स्वप्रमत्तत्वे सविदेवेवात्तद्वैततेति भावः ॥ ५९३ ॥

भागान्यथात्वाद्द्रव्यस्य नानित्यत्वं कचिन्मितम् ॥

निर्भागत्वात्मतीचस्तत्कथा युक्त्योपपद्यते ॥ ५९४ ॥

परेष्टात्यन्ताभावस्य दुर्निरूपत्वे सत्यवयवान्यथात्वमेव सावयवस्यानित्यतेस्तुपसहरति ।
भागेति । अन्यदित्यव्याहारः । अस्तु तर्हि तद्वदगनित्यत्वमात्मनोऽपीत्याशङ्क्याऽऽह ।
निर्भागत्वादिति । भागान्यथात्वरूपानित्यत्वस्य निरवयवत्वे प्रतीच्ययोगान्न तस्य
विमिश्रावत्त्वमित्यर्थः ॥ ५९४ ॥

अथ सावयवत्वेऽपि नित्यं स्यात्कुलिशादिवत् ॥

संयोगपूर्वतो नैवं तद्विभागावसानतः ॥ ५९५ ॥

असिद्ध निर्भागत्वमिति बुध्यमानं स्याद्वादी शङ्कते । अथेति । अवयवसंयोगपूर्व-

ॐ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५५३

कत्वाद्वज्रादेः संयोगस्य विभागान्तत्वात्तस्य विनाशित्वमावश्यकं तत्कुतो दृष्टान्तसिद्धि-
रिति परिहरति । संयोगेति ॥ ५९५ ॥

वज्रादेरविभागश्चेत्तस्यासंयोगपूर्वतः ॥

नानुमेयत्वतोऽस्त्येव तस्यावयवसंयुतिः ॥ ५९६ ॥

अवयवसंयोगपूर्वकत्वस्य वज्रादेरप्रामाणिकत्वात्तद्विभागमाभावात् नाशितेति दृष्टान्त-
सिद्धि शङ्कते । वज्रादेरिति । विभक्तमवयवसंयोगपूर्वकं सावयवत्वाद्वदित्याह ।
नेत्यादिना ॥ ५९६ ॥

न हि सावयवं किंचिद्वत्तेऽवयवसंयुतिम् ॥

घटादिवद्यतो दृष्टमतोऽदुःखित्वमात्मनः ॥ ५९७ ॥

सावयवत्वेऽप्युक्तसंयोगपूर्वकत्वाभावे किं बाधकमिति चेत्सावयवत्वानुपपत्तिरि-
त्याह । न हीति । यत्सावयवं तदुक्तसंयोगपूर्वकमिति व्याप्तिभूमिमाह । घटादिव-
दिति । यतः सावयवस्यानित्यत्वादि दुर्वारमतोऽवयवकल्पनायोगादात्मनो मनःसंयोगा-
नुपपत्तेस्तस्मिन्दुःखाद्युत्पत्तिहेत्वभावादसंसारितेति फलितमाह । अत इति ॥ ५९७ ॥

निर्दुःखित्वे परस्येष्टे तदन्यस्याप्यभावतः ॥

कस्य दुःखनिवृत्त्यर्थं प्रारब्धोपनिपत्त्यया ॥ ५९८ ॥

आत्मनोऽनर्थध्वस्त्यर्थं शास्त्रारम्भान्यथानुपपत्त्या तत्संसारित्वं मन्तव्यमिति शङ्कते ।
निर्दुःखित्व इति । जीवात्मनो दुःखनिवृत्त्यर्थं शास्त्रारम्भमित्याशङ्क्य नान्योऽ-
तोऽस्ति द्रष्टव्यादिधृतिमनुसरन्नाह । तदन्यस्येति । बुद्धिगतदुःखनिवृत्त्यर्थं शास्त्रमि-
त्याशङ्क्याचेतन्यात्तस्या दुःखित्वायोगान्मैवमिति मत्वाऽऽह । कस्येति ॥ ५९८ ॥

प्रत्यगज्ञानहेतूत्यदुःखित्वमतिविभ्रम—

ध्वंसमात्रस्य सिद्धत्वमारब्धोपनिपन्मया ॥ ५९९ ॥

आविद्यमात्मस्वभनर्थभ्रमं निरासितुं तदारम्भः संभवतीति समाधत्ते । प्रत्यगिति ।
न कचिदपि वास्तवं दुःखमुपेत्य तद्ध्वंसार्थं शास्त्रमिति वक्तुं मात्रपदम् ॥ ५९९ ॥

नवसंख्येयमात्रेणैव दशमो विभ्रमाद्यथा ॥

न वेचि दशमोऽस्मीति स्वीक्षमाणोऽपि तान्नव ॥ ६०० ॥

परस्यैवाविद्याकृतसंसारित्वभ्रान्तिर्ध्वंसार्थं शास्त्रमित्येतदृष्टान्तेन साधयन्नादौ तस्या-
विद्यावत्त्वे दृष्टान्तमाह । नवेति । वस्तुतो दशमो माणवको नवसंख्याकानेव माणव-
कानुपलभमानस्तदर्शनापहतदशमदृष्टिर्नष्टोऽसाविति भ्रान्त्या स्वस्य दशमत्वं न पश्यती-
त्यर्थः । दशमत्वप्रोप्राप्तिमाह । स्वीक्षमाणोऽपीति । स्वातिरिक्तान्पश्यन्स्वज्ञानं प्राप्त-
मपि न लभतेऽज्ञानसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ ६०० ॥

निःशेषानात्मदत्तदनिर्ज्ञातात्मतत्त्वकः ॥

न वेत्येकात्म्यमस्मीति वीक्षमाणोऽप्यनात्मनः ॥ ६०१ ॥

दर्शयन्ति कमाह । निःशेषेति । उच्यते दृष्टान्तानुसारेणानिर्ज्ञातात्मकापात्म्यो मुमुक्षुः
सर्वानात्मद्रष्टा स्वातिरिक्तानहकारादीन्साक्षात्कुर्वन्नपि ब्रह्मात्मकत्वमस्मीत्यनेन प्रकारेण
न वेत्तीत्यन्वयः ॥ ६०१ ॥

दशमोऽसीति शान्त्योत्थसम्यग्ज्ञानानलाचिषा ॥

मुष्टाऽऽत्मवशपाज्ञानं दशमोऽस्मीति वीक्षते ॥ ६०२ ॥

यथा तत्त्वमसीत्यादिवाक्योत्थज्ञानवह्निना ॥

मुष्टेहाऽऽत्मतमस्तज्जं तथैकात्म्यं प्रपद्यते ॥ ६०३ ॥

परस्वामिना दृष्टान्तेनोक्त्वा विधत्ता तद्विधत्ते दृष्टान्तमाह । दशम इति । आसत्वा-
क्योत्थसम्यग्ज्ञानाग्निना स्वकीयदशमत्वाज्ञानं दग्ध्वा दशमोऽस्मीति दशमत्वमात्मनोऽ-
नुभवममाणवरो यथा निर्गुणोतीत्यर्थः । दृष्टान्तस्त्वमर्थं दर्शयन्तिकैः योनयति । तत्त्व-
मिति । इहेति जीवदवस्योक्तिः ॥ ६०२ ॥ ६०३ ॥

प्रत्यगज्ञानहेतुत्यशास्त्राचार्यादिराधनः ॥

तद्विरुद्धमर्थैकात्म्यं प्रत्यपद्यत मायया ॥ ६०४ ॥

उक्तमर्थं सोपस्कारमुपसहरति । प्रत्यगिति । आदिपदेन ब्रह्मविद्याहेतवोऽनुक्ताः
सर्वे गृह्यन्ते । अज्ञानकृतशास्त्रानार्यादिद्वारोत्पन्नया मायया ब्रह्मविद्यया तत्कार्यविरु-
द्धमैक्यं यदा शुभान्प्रतिपन्नवास्तवैव तस्य सर्वानर्थध्वस्तिरित्यर्थः ॥ ६०४ ॥

शास्त्राचार्यादयो यद्व्योहोत्यत्वाच्च वस्तुतः ॥

प्रवेशोऽप्यस्य बाह्यस्यादैकात्म्यप्रतिपत्तये ॥ ६०५ ॥

परस्य प्रवेशे सप्तातिवशङ्कामुक्तीत्या परित्यज्य तत्प्रवेशं स्वपृथगेद्वारेकत्वादित्यत्र
शास्त्रावष्टम्भेनोक्तं युक्त्या व्यक्तीकर्तुमारभते । शास्त्रेति । शास्त्रादिवत्प्रवेशस्यापि
कल्पितत्वाच्च समाश्रित्य कश्चिदाशङ्केति भावः । अविद्याकृतप्रवेशकल्पनाप्रयोजनमाह ।
एकात्म्येति ॥ ६०५ ॥

व्याकृताण्यकृतावस्थे जगतोऽस्य स्वभावतः ॥

अनृणं लोकतो दृष्टे तत्रायात्म्यं प्रतीयते ॥ ६०६ ॥

ननु न प्रकृतश्रुतिषु व्याकृताण्यकृतं जगदुच्यते न त्वैक्यं प्रतिपाद्यते तत्रैव तत्प्र-
तिपत्त्यर्थं प्रवेशरूपनेत्याशङ्क्याऽऽह । व्याकृतेति । स्वभावेन शास्त्रं विना दृष्टे
लोकतो लोकैरिति सन्त्य । तद्यायात्म्यं तस्य जगतस्तत्त्वं प्रत्यवचैतन्यामि-
त्यर्थः ॥ ६०६ ॥

यत् पञ्चमतोऽप्यास्तरागद्वेपादिधीमलः ॥

उदारधिपणः प्राह भाष्यकृत्त्यायवद्वचः ॥ ६०७ ॥

द्वैतानुवादेनद्वैते प्रतिपाद्ये तद्विशेषत्वेन प्रवेशकरूपनोचितेति मन्वानो माप्यगवतारयति । यत् इति । ज्ञानप्रतिबन्धकवैषुष्यं भाष्यकृतो दर्शयन्वैशिष्ट्यमाचष्टे । अपास्तेति । उदारमुत्कृष्टप्रकार्यकारणं ब्रह्म तस्मिन्नेव सदा धिपणा यस्य स तथेति विशेषान्तरोक्तिः । प्रामाण्यं वचसः सूचयति । न्यायचदिति ॥ ६०७ ॥

अप्रविष्टस्वभावस्य दिग्देशाद्यनभिप्लुतेः ॥

प्रवेशो व्याकृते ऋग्नो जलपात्रार्कविम्बवत् ॥ ६०८ ॥

किं तद्वचनं यत्कर्तृद्वारोपकरणद्वारा वाऽदोषतया मानं तदाह । अप्रविष्टेति । त्रिधाऽनवच्छिन्नत्वात्परस्य वस्तुतोऽप्रविष्टरूपस्य जगति श्रौतो यः प्रवेशः ॥ जलपात्रे सवितृविम्बस्य प्रतिविम्बभाववत्कल्पित इति अलसूर्यादिप्रतिविम्बवादित्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ ६०८ ॥

विम्बात्मना प्रवेशस्य ननु दूषणपीरितम् ॥

विप्रकृष्टाद्यभाबोक्त्या भूयः कस्मात्स आश्रितः ॥ ६०९ ॥

यत्स्वन्तरेण विप्रकृष्टानुपपत्तेरित्यत्रोक्तं स्मारयति । विम्बेति । वस्त्वन्तरेण ब्रह्मणोऽद्वितीयस्यासङ्गस्य विप्रकृष्टे. सनिकृष्टेभाभावोक्तेर्न तस्य प्रतिविम्बाख्यप्रवेशसिद्धिरित्युक्तमित्यर्थः । दूषितस्याऽऽश्रयणमयुक्तमित्याह । भूय इति ॥ ६०९ ॥

संभवादिप्रकृष्टादेरुद्यो दूषितः पुरा ॥

कथं तदिति चेदत्र मुक्तिलेशोऽभिधीयते ॥ ६१० ॥

प्रतिविम्बपक्षदूषणमस्याने संध्रान्तिरिति परिहरति । संभवादिति । ब्रह्मणो वस्त्वन्तरेण विप्रकृष्टादे. संभवादुद्यो एव प्रतिविम्बप्रवेशस्त्यया दूषितत्वेनासौ दोषाभास इति योजनम् । अनवच्छिन्नाद्वयविद्यातोर्वस्त्वन्तरेण विप्रकर्षादेरयोगान्नादुद्यताऽस्य पक्षस्येति शङ्कते । कथमिति । वस्त्वन्तरकल्पनया कल्पितं विप्रकर्षाद्यादाय प्रतिविम्बपक्षं साधयति । अत्रेति । आत्मप्रवेशश्चेत्यादिभाष्यमत्रेत्युक्तम् । प्रवेशपक्षो वा सप्तम्यर्थः ॥ ६१० ॥

निर्भूताशेषनानात्वतद्देतुरधिभागवान् ॥

अनन्यसाक्षिकः भृत्यहृडासीन्नामादिजन्मतः ॥ ६११ ॥

द्रष्टादिरूपतस्त्वावयवतिरेकोऽभवत्पुरा ॥

नामादिजन्मानि श्रेष्ठ्यादिरूपान्नयोऽप्यमृतः ॥ ६१२ ॥

तमेव युक्तिलेशं वदन्नादौ प्रतिबिम्बस्थानीयाजीवाद्ब्रह्मणो बिम्बस्थानीयस्याभेदं साध-
यति । निर्धूतेति । तस्य नानात्वस्य हेतुर्धर्मिग्रहादिः । निर्धूतमशेषं नानात्वं तद्धेतुश्च यत्र
स तथा । केवलभेदस्य सहेतोरभावेऽप्यभेदसहितस्य तस्य सत्त्वमाशङ्क्याऽऽह । अवि-
भागवानिति । प्रकाश्यप्रकाशात्मकत्वेन भेदमाशङ्क्याऽऽह । अनन्येति । आत्मा-
नात्मत्वेन भेदं शङ्कित्वाऽऽह । प्रत्यद्वैतिति । द्रष्टृदृश्यादिभावेन तमाशङ्क्याऽऽह ।
नामादीति । जगत्सर्गात्पूर्वं द्रष्टादिरूपतत्त्वस्य व्यतिरेकोऽसत्त्वमतो निर्विशेषं प्रत्य-
क्षात् तावत्प्रागवस्थायामासीदित्यर्थः । द्रष्टृदेस्त्वाहं प्रतीचोऽर्गान्तरत्वान्नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टेत्यादिभ्रुतिविरोधोऽन्यथा प्राक्काले द्रष्टादिव्यतिरेकासिद्धिरात्मभावे तदभिन्नद्रष्टा-
देरपि भावादित्याशङ्क्याऽऽह । नामादीति । जगत्सर्गे बुद्धिरूपप्रतिबिम्बद्वारा चक्षुरा-
दिकरणकदर्शनादिशब्दितरूपाद्याकारबीजवृत्तीरनुभवनात्मैव द्रष्टा श्रोतेत्यादिदशामावि-
शातीत्यर्थः ॥ ६११ ॥ ६१२ ॥

अप्यात्रोत्थापिताद्भानोर्दिवि भानुर्यथेक्ष्यते ॥

सुषुप्तस्थस्तथा धीस्यात्कर्तृभोकृत्वलक्षणात् ॥ ६१३ ॥

सर्गात्पूर्वमेकरसमेव ब्रह्मोत्तरकालं जीवत्वं बुद्ध्यादिसंन्यात्प्राप्नोतीत्युक्तम् । इदानीं
तयोर्वस्तुतो भेदं निरसितुं दृष्टान्तेन स्थानभेदमाह । अप्यात्रेति । पञ्चमीम्यामन्यशब्दो
ध्वनितः । दार्ष्टान्तिकेऽपि किंवापदमनुपज्यते । यद्वा प्रतिबिम्बस्य बिम्बाविनाभूतत्वेन
तल्लिङ्गत्वादुदकपात्रप्रतिबिम्बितादादित्यादाकाशस्थः सविता यथा गम्यते तथा बुद्धिप्र-
तिबिम्बितादवस्थाद्वयगतस्कर्त्रादिरूपास्कार्योपाधेरान्तरात् सुषुप्तस्यः कारणोपाधिः परोऽ-
धिगम्यते तस्य तदपेक्षत्वादित्यर्थः ॥ ६१३ ॥

द्रष्टृश्रोत्रादिरूपश्च यश्च द्रष्टादिसाक्ष्यपि ॥

बुद्धितत्कारणोपाधी क्षेत्रज्ञेश्वरसंज्ञकौ ॥ ६१४ ॥

तर्हि स्थानभेदान्नामभेदाच्च वस्तुतल्लयोर्भेदो षट्पटवदित्याशङ्क्याऽऽह । द्रष्टृति ।
प्रमाणुर्बुद्ध्युपाधिवस्य क्षेत्रज्ञसंज्ञकस्य प्रमातृस्साक्षिणश्च कारणोपाधिकस्येश्वरसंज्ञकस्यो-
पाधिकभेदादेव स्थानादिभेद इत्यर्थः ॥ ६१४ ॥

स्वप्ननिद्रापुतावायौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया ॥

इत्यादिस्थानभेदोऽपि वेदान्तोक्तो विनिश्चितः ॥ ६१५ ॥

स्थानभेदे श्रुतिः प्रमाणयति । स्वप्नेति । जाग्रत्स्वप्नाभिमितिनौ विश्वतैनसावाद्याव-
न्यथाग्रहामहमस्मी केवलाग्रहगृहीतस्तु स्वापिमिनी प्राज्ञ इत्यर्थः । दर्शितश्रुतेरर्थं
संगृह्णाति । इत्यादीति । आदिपदेन हृदयादित्यमण्ड्यादिस्थानोक्तिः । स्थानभेदवद्व-
स्तुतो वस्तुभेदाभावोऽपि निश्चितो वेदान्तोचित्यपेक्षः ॥ ६१५ ॥

जिघ्राणीममहं गन्धमिति यो वेत्त्यविक्रियः ॥

तद्भावाभावसाक्ष्यात्मा हेतुश्च श्रुतिमस्तके ॥६१६॥

प्रतिबिम्बस्थानीये जीवे सत्यपि बिम्बस्थानीयो नास्ति परो मानाभाववादिति केचित्तान्प्रत्याह । जिघ्राणीति । इमं गन्धमहं जिघ्राणीति गन्धधीकर्तृत्वेन स्थितं मातारमक्रियः सन्त्यो वेत्ति स तस्य भावाभावयोः साक्षी परोऽस्ति शास्त्रप्रामाण्यादित्यर्थः । एतच्छब्देन यथोक्तं परमात्मतत्त्वं परामृश्यते । तन्निरासे श्रुतिविरोधश्चकारार्थः । अगदपि तदवधारणे नियन्तृरहितं भिन्नमर्यादमनवस्थितमापतेदिति हिशब्दार्थः ॥ ६१६ ॥

अर्थान्तरनिरासार्थं दूषणं चोदितं पुरा ॥

तदभावादुदुष्टत्वात्प्रवेशो मुखविम्बवत् ॥ ६१७ ॥

एकरसस्य परस्याविद्यया मृष्टे कार्ये प्रतिबिम्बरूपेण कल्पिते प्रवेशे निर्दुष्टे किमिति तत्र दूषणं चोदितमित्यत्राऽऽह । अर्थान्तरेति । ब्रह्मातिरिक्तप्रतिबिम्बाधारनिरासेन प्रतिबिम्बाख्यप्रवेशप्रत्याख्यानार्थं वस्त्वन्तरेण संनिकर्षाद्यभावदूषणं शङ्कितमित्यर्थः । कथं तर्हि प्रतिबिम्बपक्षसिद्धिरत्राऽऽह । तदभावादिति । अर्थान्तरनिरासाभावाद्ब्रह्मातिरिक्तकल्पितप्रतिबिम्बाधारसंभवात्तेन संनिकर्षादियोगात्प्रतिबिम्बपक्षस्यादुष्टत्वान्मुखस्य दर्पणादौ प्रतिबिम्बवद्ब्रह्मणः मृष्टे कार्ये प्रतिबिम्बाख्यः प्रवेशः सिध्यतीत्यर्थः ॥ ६१७ ॥

दर्पणाभिहता दृष्टिः पर्यादृत्य स्वमाननम् ॥

व्याप्नुवन्त्यविभागेन भ्रान्ति नो जनयेद्यथा ॥ ६१८ ॥

मुखविम्बवदित्युक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे । दर्पणेति । बाह्यार्थप्रहार्थं प्रवृत्ता दृष्टिः संनिहृष्टेन दर्पणेन तेजसिना प्रतिहता व्याप्नुवत्य ग्रीवास्थमेवाऽऽननमविभागेन व्याप्नुवन्ती भ्रान्तिमत्साकं विभागेन जनयेदिति योजना ॥ ६१८ ॥

इहापि कारणोपाधिः केवलोऽप्यविवेकतः ॥

शुद्धादिकार्यगर्भैः प्रतिबिम्बवदीक्ष्यते ॥ ६१९ ॥

दार्ष्टान्तिकं विमज्जते । इहापीति । स्वपक्षः सप्तम्यर्थः । वस्तुतोऽविद्यातज्जसंबन्धैर्धुर्यमाह । केवल इति । तथाऽप्यनाद्यविद्याबलादेव तद्योगं दर्शयति । कारणेति । ततो बुद्ध्यादिमृष्ट्या तदैक्याध्यासात्तत्कर्तृत्वादिधर्मैर्विशिष्टोऽकेवलो दृश्यत इत्याह । अविवेकत इति । यथा मुखं स्वतः श्यामतादिहीनमुपाभियोगात्प्रतिबिम्बद्वारा श्यामतातिशालीव दृश्यते तथेत्याह । प्रतिबिम्बवदिति ॥ ६१९ ॥

ययोक्तार्थप्रसिद्धयर्थं वचांसि सुबहून्यापि ॥

त्रय्यन्तेषूपपद्यन्ते तत्सृष्टेत्यादिकानि च ॥ ६२० ॥

यथोक्तप्रवेशसिद्ध्यर्थं वेदान्तेषु वाक्यान्वापि बहूनि युक्तिसहितानि सन्ति तानि च भाष्ये दर्शितानीत्याह । यथोक्तेति ॥ १२० ॥

दिग्देशकालगुण्यस्य प्रवेशो विलसर्पवत् ॥

न त्वाञ्जसः परस्यास्ति तेनाविद्यामकल्पितः ॥ ६२१ ॥

स्वाभिप्रेतं प्रवेशं प्रतिपाद्य परेष्टं निराचष्टे । दिगिति । न हि परस्य परिपूर्णस्य पराकृतपतिच्छेदस्य विले संप्रवक्तार्ये प्रवेशो वास्तवोऽस्तीत्यर्थः । स्वपक्षं निगमयति । तेनेति । पराभिमतप्रवेशासंभवेनेति यावत् । प्रवेश इति पूर्वण संन्यः ॥ ६९१ ॥

अग्निः सूर्यो मरुतद्वत्प्रविष्टो भुवनं तथा ॥

अप्रविष्टस्वभावोऽपि कार्यमात्माऽविशज्जगत् ॥ ६२२ ॥

कल्पितप्रतिबिम्बाद्यप्रवेशो भाष्योक्तवाक्यातिरेकेण वाक्यान्तराण्यपि सन्तीत्याह ।
अप्रिरिति । अप्रिर्वर्थको भुवनं प्रविष्टः सूर्यो यथा सर्वलेकस्य चतुर्वाप्यर्थैको भुवनं
प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति दृष्टान्तश्रुतयः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मेत्यादि-
दार्ष्टान्तिकश्रुतेरर्थमाह । तथेति ॥ ६२२ ॥

प्रत्यग्यायात्स्यद्विसिद्धिहेतुत्वाच्च भवेदिदम् ॥

जगज्जनिस्थितिध्वंसप्रवेशानां प्रयोजनम् ॥ ६२३ ॥

ननु यस्तुतोऽविद्यमानं प्रवेशाद्याविद्यं किमिति कल्पयति तत्र पूर्वोक्तमेव स्मारयन्नाह ।
प्रत्यगिति । तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वात्प्रवेशादीनामिदमेव ज्ञानफलमित्यर्थः ॥ ६२३ ॥

तदृष्टेः पुरुषार्थत्वश्रवणादसंकुच्युतौ ॥

ग्रन्थ वेदेष्वेवमादौ कृत्वाः सृष्ट्यादयस्त्वतः ॥ ६२४ ॥

कथं प्रवेशादीनां तादर्थ्यं स्वरूपे पर्यवसानं किं न स्यादत आह । तदुष्टेति ।
 प्रवेशादिश्रुतीनां स्वार्थं विफलत्वेनाप्यवसानात्तत्त्वदृष्टेश्च कलवत्त्वध्रुवणात्कलवसंनिधा-
 वफलं तदङ्गमिति न्यायेन युक्तं तासां तादर्थ्यमित्यर्थः । तत्त्वज्ञानस्य कलवत्त्वे श्रुतेस्ता-
 ल्पर्यलिङ्गमभ्यासं सूचयति । असकृदिति । तासां स्वार्थपर्यवसाने फलितमाह । नृस-
 इति ॥ १२४ ॥

युक्त्वा नैवोपपद्यन्ते जगत्सृष्ट्यादयो यतः ॥

मत्स्यगङ्गानमात्रोत्था जगत्सृष्ट्यादयस्ततः ॥ ६२५ ॥

तेषां कल्पितत्वे हेतुत्वरमाह । युज्यतेति । सृष्ट्याद्यो हि सक्रियस्याविक्रियस्य वा नाऽऽप्यऽनवस्थानात्ततः सदा प्रसङ्गाच्च च ते स्वतो हेतुत्वेऽप्यनैवैष्यत्प्रसङ्गाज्जापि पातस्तस्य तत्कारणस्याभावे च प्राचीनदोषात्तद्व्याप्याये कदाचिदपि तदभावापाताद्दे-
त्वन्तरासेषया तस्य तत्कर्तृत्वे चानवस्थानादित्यादिन्यायासहिष्णवोऽतः स्वाज्ञानकल्पिता
इवेत्यर्थः ॥ ६२५ ॥

नासतो जन्मना योगः सतः सत्त्वात्र चेप्यते ॥

कूटस्थे विक्रिया नास्ति तस्यादज्ञानतो जनिः ॥ ६२६ ॥

इतश्च कल्पिता सृष्टिरित्याह । नासत इति । न तावदसज्जायतेऽसत्त्वान्नरविषाण-
चक्षापि सत्सत्त्वादात्मवन्नापि जन्म नास्ति दृश्यमानत्वादतस्तत्कल्पितमित्यर्थः । नाशा-
दौनामपि कल्पितत्वं साधयति । कूटस्थ इति । न हि निर्विकारे विक्रिया व्याघाताच्च
च सविकारेऽनवस्थितेरुक्तत्वादतः स्वाप्नानादेव जनिवन्नाशाद्यपीत्यर्थः ॥ ६२६ ॥

तथा रूपं रूपमिति मन्त्रवर्णोऽपि चाऽऽत्मनः ॥

याथात्म्यदर्शनायैव मृष्ट्यादि मत्स्यपीपदत् ॥ ६२७ ॥

सृष्ट्यादेरात्मज्ञानार्थत्वे दर्शितन्यायस्य प्रापकमाह । तथेति । फलवत्सन्निधावित्या-
दिन्यायवदिति यावत् । तदस्य रूपं प्रतिचक्षणायेति श्रवणादित्यर्थः ॥ ६२७ ॥

व्याप्तिः प्रवेशशब्देन ध्रण्यते कारणात्मनः ॥

बुद्ध्यादिकार्यविषया व्यापिव्याप्पत्वमेतयोः ॥ ६२८ ॥

प्रवेशादेरन्यार्थत्वेन मिथ्यात्वे मिथ्याप्रवेशस्यानियमाद्ब्रह्मणोऽन्यस्यासौ किं न
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । व्याप्तिरिति । न हि कारणादन्यस्य कार्ये व्याप्तिर्मुख्या कार-
णत्वं च परस्यैवेति स्थितिस्तथा च कल्पितोऽपि प्रवेशस्तस्यैवेत्यर्थः । ब्रह्मणो बुद्ध्यादौ
व्याप्तिः सयोगः समवायस्तादात्म्यं वा नाऽऽद्यो युतसिद्धिप्रसङ्गात्नेतरः समवायान्म्यु-
पगमाच्चेत्यादिन्यायविरोधात्तान्यो भिन्नयोरभिन्नयोर्वा तदयोगादित्याशङ्क्याऽऽविधं
तादात्म्यं गृहीत्वाऽऽह । व्यापीति ॥ ६२८ ॥

असाधारणतो न स्यात्कालदिग्देशभिन्नयोः ॥

मियोऽसंगतितो व्याप्तिर्हिमवद्विन्ध्ययोरिव ॥ ६२९ ॥

किं चान्यत्रापि व्याप्तिर्भिन्नयोरभिन्नयोर्वा भिन्नाभिन्नयोर्वा नाऽऽद्य इत्याह । असा-
धारणत इति । कालादिवशाद्भिन्नयोरसाधारणतो व्यावृत्तत्वेन स्थितत्वाच्च व्याप्तिर्हिम-
वद्विन्ध्ययोरिव मियोऽसंगतेरिति योजना ॥ ६२९ ॥

मियोऽविभिन्नयोर्नासौ नापि सैकात्म्यं दृश्यते ॥

भिन्नसामान्ययोस्तद्वत्तदसाधारणात्मनः ॥ ६३० ॥

अत्यन्तमेदे न व्याप्तिरित्युक्त्वा कल्पान्तरं निरस्यति । मिथ इति । यथा मियोऽ-
त्यन्तं भिन्नयोर्विन्ध्यहिमवतोर्न व्याप्तिस्तथाऽत्यन्तमभिन्नयोरपि न सा युक्ता न चेष्टा न
घोरस्मिन्नेव घूमेऽग्नौ वा व्याप्तिरित्यर्थः । अपिना तृतीयं प्रत्याह । न हि भिन्नाभिन्नयो-
र्व्याप्तिरेकत्र तदयोगादिति भावः । किंच सा जातिव्यक्तयोर्वा कार्यकारणयोर्वा तद्वि-
रक्षणयोर्वा नाऽऽद्य इत्याह । मित्रेति । मित्रशब्दो व्यक्तिविषयः । तद्वदिति हिम-
वद्विन्ध्ययोरिव न व्याप्तिरित्यर्थः । तत्र हेतुः । तदसाधारणेति । तयोर्नातिव्यक्तयो-

५६० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

त्यन्तभिन्नयोरसाधारणात्मना स्थितेर्न व्याप्तिर्यद्यत्यन्ताभिन्ने ते तदा तयोरसाधारणात्मने-
करूपेण परिशेषात्र व्याप्तिर्मेदाभेदौ चैकत्रायुक्तावित्यर्थः ॥ ६३० ॥

कार्यकारणयोरनं भिन्नाभिन्नविकल्पतः ॥

वस्तुवृत्तेन संख्यासिर्न युक्त्येहोपपद्यते ॥ ६३१ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । कार्येति । जातिव्यक्त्योरुक्तन्यायेन तयोरपि न व्याप्तिरित्यर्थः ।
तृतीयं निराह । भिन्नेति । इहेति व्यवहारभूमिरुक्ता । जातिव्यक्तिभ्यां कार्यकार-
णाभ्यां च विलक्षणयोरपि भिन्नयोरभिन्नयोर्भिन्नाभिन्नयोश्च वस्तुतो व्याप्तिरयुक्ते-
त्यर्थः ॥ ६३१ ॥

यत्र कात्स्न्येन वृत्तिः स्याद्रज्जुसर्पादिवद्वयोः ॥

व्याप्तिर्मुख्याऽस्तु तत्रैव तथाऽऽत्मानात्मनोरपि ॥ ६३२ ॥

भिन्नयोरभिन्नयोर्भिन्नाभिन्नयोर्वै न व्याप्तिश्चेत्कथमात्मनोऽनात्मविषयोक्ता व्याप्तिः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यवेति । द्वयोर्मध्ये यस्मिन्नेकस्मिन्नपरस्य तादात्म्येन वृत्ति-
तास्मिन्नन्यस्य सा वृत्तिर्मुख्या व्याप्तिर्यथा रज्जुसर्पयोः सर्पस्य रज्जौ वृत्तिस्तथाऽऽत्मा-
नात्मनोरप्यात्मनि कल्पितस्यानात्मनो वृत्तिर्मुख्याऽस्तु तस्मात्कल्पिताकल्पितयोः
कल्पिततावात्म्यारूपा मुख्या व्याप्तिरित्यर्थः ॥ ६३२ ॥

तमसि यथा सर्प स्रवप्रविष्टा न तु स्वतः ॥

प्रत्यगज्ञानहेतुत्वमात्मैवं मायया जगत् ॥ ६३३ ॥

दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रवेशविचारमुपसहरति । तमसेति । स्वाज्ञानादेव ज्ञानो भुजो
प्रवेशो न वस्तुतोऽस्तीति स्रगतिरिक्तसर्पासत्त्ववत्प्रतीचोऽपि स्वाज्ञानात्प्रवेशो जगति तद्व-
शादेव प्रवेशो न परमार्थ इति प्रत्यगात्मैव वस्तु न तु जगदिति स्थितमि-
त्यर्थः ॥ ६३३ ॥

कथा मर्यादया कार्यं मायावी माययाऽविशत् ॥

आनखाग्रेभ्य इत्युक्त्वा मर्यादाऽतोऽस्य भण्यते ॥ ६३४ ॥

प्रवेशवाक्य मुख्याय परश्च प्रवेशयोग्यो मायावशादित्युक्तम् । इदानीमाकाङ्क्षापू-
र्वकमुक्तं पदमवतार्य व्याचष्टे । कथेति । अतः काङ्क्षितत्वादिति यावत् । अस्य
प्रवेशस्येत्यर्थः ॥ ६३४ ॥

नखाग्रावधिका यस्मात्संनित्युंसोऽभिजायते ॥

अतः सामान्यवृत्त्यात्मा प्राविशदेहमीश्वरः ॥ ६३५ ॥

किमिति प्रवेशस्येयमेव मर्यादा मर्यादान्तरं किं न स्यात्तत्राऽऽह । नखेति ।
चैतन्यं हि देहे पुरुषस्य नखाग्रपर्यन्तं प्रस्फुरत्यतो दृष्टानुसारित्वादुक्तमर्यादायाः
सामान्यवृत्त्या विशेषवृत्त्या चाविष्टा परो माग्या खद्या मृष्टं देहं प्रविष्टः स चाऽऽ-
मेत्यर्थः ॥ ६३५ ॥

दृष्टान्ताभ्यामिमां वृत्तिं व्याचष्टे प्रत्यगात्मनः ॥

कृत्स्नकारणतत्कार्यदृष्ट्युपाधिसमाश्रयात् ॥ ६३६ ॥

यथेत्यादिदृष्टान्तद्वयमवतारयति । दृष्टान्ताभ्यामिति । इमामुभयौमिति यावत् । कथमसङ्गस्याऽऽत्मनो द्वयो वृत्तिसत्त्वाऽऽह । कृत्स्नेनेति । कृत्स्नस्य द्वैतस्य मूलकारणमज्ञानं तस्य कार्यं विषयादि तत्रोभयत्र वृत्तिराभाससाद्रूपोपाध्यवष्टम्भादसङ्गस्यापि मायामयी द्वयी वृत्तिसं दृष्टान्तद्वयेन दर्शयत्युत्तरं वाक्यद्वयमित्यर्थः ॥ ६३६ ॥

मिथो विभक्ता एकत्र क्षुरधाने यया क्षुराः ॥

क्षुरधानाद्विभज्यन्ते तथाऽऽत्मा नादिभेदतः ॥ ६३७ ॥

तत्राऽऽद्यदृष्टान्तव्याख्यानेन प्रतीचो विशेषवृत्तिं विशदयति । मिथ इति । एकस्मिन्नापितोपस्करणपात्रे सिता. क्षुरा मूर्तानामेकदेशत्वविरोधाद्विभक्तदेशयुक्ता विशेषवृत्तिमानोऽन्योन्यं क्षुरधानाच्च विभज्यन्ते तथाऽऽत्मा चक्षुरादिनाडीविशेषयोगादेहे द्रष्टा श्रोतेत्यादिविशेषव्याप्तिमान्मिथो वेदाच्च विभज्यन्ते इत्यर्थः ॥ ६३७ ॥

ओतप्रोतात्मना तत्स्थुरर्वाभ्या भूमयोऽक्षरात् ॥

तत्तद्रूपमिपरिच्छेदात्सेवज्ञः पर एव सन् ॥ ६३८ ॥

विशेषवृत्तेरौपाधिकत्वोक्त्या सामान्यवृत्तेरपि तुल्यत्वादौपाधिकत्वमुक्तम् । इदानीं देहे वृत्तिद्वयस्यौपाधिकत्वे क्षेत्रज्ञत्वस्याऽऽर्थिकमौपाधिकत्वमित्याह । ओतेति । अक्षरादज्ञाताद्वृत्तौऽवस्थान्तर्याम्याद्या या विकारभूमयो दीर्घतनुवदौतात्मना तिथिक्त-न्तुवप्रोतात्मना च तस्मिन्नेवाक्षरे स्थिता एतस्मिन्नु सत्यक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोत-श्रेत्यादिश्रुतेस्तामित्यामि समाष्ट्व्याष्टिभूताभिर्भूमिभिरवच्छेदादनवच्छिन्न. सत्प्रतात्मैव जीवो भवत्यतो जीवत्वमौपाधिकमित्यर्थः ॥ ६३८ ॥

सूक्ष्मताव्यापिते ज्ञेये भूम्यादेर्यावदक्षरम् ॥ . .

पूर्वपूर्वग्रहाणेन तन्निष्ठा विषदात्मना ॥ ६३९ ॥

जीवत्वादेरौपाधिकत्वे सत्पुषाधैर्वन्तुत्वेऽद्वैतहसनिरवस्तुत्वे तस्यावस्तुत्वापत्तिरुपाधेरव-स्तुत्वादौपाधिकत्वायोगे इत्याशङ्क्याऽऽह । सूक्ष्मतेति । पृथिव्यादेरक्षरान्तस्य पूर्वपूर्वत्यागेनोत्तरोत्तरस्य सूक्ष्मत्वादि ज्ञेय कार्यापेक्षया कारणस्य तद्भावात्तस्य चाक्षरात्म-नाऽवस्थानाद्वियच्छब्देनाक्षरपरिग्रहात्तत्पर्यायम्याऽऽकाशशब्दस्य, तस्मिन्मयोगदर्शना-दितरस्य सर्वस्य सापेक्षकत्वेन कल्पितत्वादिरेपेक्षगक्षरेमेवाकल्पितमित्यद्वैतासिद्धिर्न चोपा-धेरवस्तुत्वे जीवत्वादेरौपाधिकत्वायोग. कल्पितोपाधेस्तादृग्जीवत्वाद्यविरोधादिति भावः ॥ ६३९ ॥

५६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

विश्वंभरोऽग्निर्विज्ञेयो विश्वस्य भरणोऽदिह ॥

दारु कृत्स्नमभिव्याप्य यथाऽग्निर्द्वारुणि स्थितः ॥ ६४० ॥

आद्यं दृष्टान्तं व्यावृत्ताऽऽत्मनो देहे विशेषवृत्तिं स्फुटीकृत्य तदीपाधिकृत्योक्त्या जीवत्वमपि तथेत्युक्तम् । इदानीं द्वितीयदृष्टान्तस्य विश्वंभरशब्दार्थमाह । विश्वमिति । ननु नायं शब्दोऽग्निं गोचरयति तत्र रुद्ध्यभावादित्याशङ्क्य महाभूतत्वेन जाठरत्वेन वा विश्वमभिवृत्तमभेदित्याह । विश्वस्येति । इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः । दृष्टान्ते विवक्षितमंशमाह । दार्विति ॥ ६४० ॥

संख्याप्य तद्वदस्वित्त्वं देहमात्मा व्यवस्थितः ॥

तस्यावसंख्याप्य यथा सुरधानं सुरस्तथा ॥ ६४१ ॥

श्रोत्रादिनाडीमध्यस्थ आत्माऽध्याप्य तनुं स्थितः ॥

वृत्ती द्वे मानुवेऽतद्दान्स्वभजाग्रदवस्थयोः ॥ ६४२ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । संख्याप्येति । देहे सामान्यन्यासितात्मनो दृष्टान्तेनोक्त्वा पूर्वोक्तनाडीस्फुटीकारार्थं विशेषन्यासिं दृष्टान्तेन सहानुवदति । तस्याविति । अव्याप्येति च्छेदः । श्रोता द्रष्टेत्यादिविशेषरूपेणेति शेषः । उक्तवृत्त्योरवस्थामेदेनावान्तरभेदमाह । वृत्ती इति । अव्यावृत्ताननुगतत्वाद्भूततो वृत्तिद्वयहीनोऽपि स्वाविद्यया तद्व्ययमवस्थाद्वये प्राप्नोतीत्यर्थः । अतद्वानिति च्छेदः ॥ ६४१ ॥ ६४२ ॥

सामान्यमात्रवृत्तिं स सुषुप्ते प्रतिपद्यते ॥

मत्स्यमाधारम्यसंमोहाच्च त्वसौ परमार्थतः ॥ ६४३ ॥

तर्हि तथैवावगम्यान्तरेऽपि वृत्तिद्वयं स्यादित्याशङ्क्य स्वापे सामान्यवृत्तिरेवेत्याह । सामान्येति । असहस्याऽऽत्मनोऽन्यस्यात्रयेण वृत्तिद्वयेन च योगे हेतुमाह । मत्स्यमिति । अवस्थात्रये यथोक्ता वृत्तिस्य वास्तवी न संभवत्युक्तसहस्रत्वविरोधादिति व्यावर्त्यमाह । न त्विति ॥ ६४३ ॥

महासत्ता वियञ्ज्यं कृत्स्नार्वाग्भूमिसंभ्रुतेः ॥

व्यक्तयोऽन्त्या विशेषाः स्युस्तदसाधारणत्वतः ॥ ६४४ ॥

अध्यात्मं वृत्तिद्वयमुक्त्वा देहाद्बहिर्गते विषय्य तद्दर्शयितुं पदार्थान्निवभते । महासत्तेति । वियदसरमृचो अक्षरे परमे व्योमिति व्योमशब्दस्य वियत्पर्यायस्याक्षरे प्रयोगात्तत्ताक्षरं महासत्ता सामान्यमात्रमिति ज्ञेयमित्यर्थः । महासत्तेति ज्ञेयमक्षरमित्यत्र हेतुमाह । कृत्स्नेति । सर्वास्वसरादर्वाभु विकारभूमिष्वसरास्य व्यासेलस्य सामान्यमानेतेत्यर्थः । अन्त्यविशेषाणामत्यन्तव्यावृत्तेर्न्यक्तित्वमेवेत्याह । व्यक्त्य इति । यद्यपि वैशेषिकपरिभाषासिद्धा न सन्त्यन्त्या विशेषास्तथाऽपि विशेषव्यवहारपरिसमाप्तिर्भूतिना तेषामेविकृत्यत्वात्तेषु व्यक्तित्वं नियन्मुनिमिति भावः ॥ ६४४ ॥

सामान्यानि विशेषाश्च तन्मध्यपतितानि च ॥

सामान्यात्मविशेषत्वं तदुपाधिरगात्परः ॥ ६४५ ॥

पृथिव्यादीनामुभयथात्वमाह । सामान्यानीति । सन्तु पदार्था ययोक्तविभागमात्रः प्रस्तुते किं जातं तदाह । सामान्यात्मेति । अन्याकृतोपाधिः सामान्यात्मत्वमन्त्यविशेषोपाधिर्विशेषात्मत्वं पृथिव्याद्युपाधिरुभयात्मत्वं परो मतवानित्यर्थः ॥ ६४५ ॥

श्रोत्रत्वगादिनादित्यं शब्दाद्यालोचनादिभिः ॥

चेष्टितं नामरूपाभ्यां देहेऽमुष्योपलभ्यते ॥ ६४६ ॥

देहाद्वहिरपि वस्तुषु वृत्तिद्वयमुक्त्वा प्रतीचो देहे विशेषवृत्तिं प्राशुक्तामनुभवेन साधयन्नाह । श्रोत्रेति । नामरूपाभ्यां बीजमूताभ्यां शब्दस्पर्शादिज्ञानेन गम्युक्त्वादिक्रियया चाऽऽपादितं श्रोत्रादीन्द्रियोपाधिगतं द्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिरूपममुष्य भैत्रस्य देहे दृश्यते तस्मादात्मनो देहे विशेषवृत्तिरनुभवसिद्धेत्यर्थः ॥ ६४६ ॥

असाधारणसामान्यरूपाभ्यामीक्ष्यमीक्षते ॥

सर्वमानैः प्रसिद्धत्वादतो न्युत्थाप्यते ततः ॥ ६४७ ॥

दृष्टान्तयोरभिप्रायमुक्त्वा तं न पश्यन्तीति वाक्यमवतारयितुं जगतो द्विरूपत्वं प्रत्यक्षादिसिद्धमिति भूमिकां करोति । असाधारणेति । दृश्यं जगदेव द्विरूपं तत्रैव तद्भाष्येदृशेत्यर्थः । उक्तमुपमीष्य वाक्यतात्पर्यमाह । सर्वेति । द्विरूपस्य जगतोऽध्यक्षादिसिद्धत्वादात्मनश्चातथात्वात्ततो व्यात्मकादात्मा पृथक्क्रियते तं नेत्यादिवाक्येनेत्यर्थः । अतः शब्दोऽप्येत्यर्थः ॥ ६४७ ॥

अयं मेयः प्रमाताऽहं मानमेतदितीक्षणे ॥

मिथ्याज्ञाने जनस्तुष्टः स्वप्नमायेन्द्रजालवत् ॥ ६४८ ॥

जगतस्तर्हि मेयत्वात्तज्ज्ञाने लोकस्य तुष्टिदृष्टेश्च वस्तुत्वेनाद्वैतहानिरत आह । अपमिति । मात्रादिज्ञानस्य स्वप्नादिवैकान्तित्वात्ताद्वैतहानिः सर्वमानप्रसिद्धता तु व्यवहारदृष्टेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकस्य बहुरूपत्वं दर्शयितुमनेकदृष्टान्तग्रहणम् ॥ ६४८ ॥

यतो मिथ्यावबोधोऽयमवस्तदपनुचये ॥

न पश्यन्ति तमित्याह ये पश्यन्ति यथोदितम् ॥ ३४९ ॥

मात्रादिभेदाधियो भ्रान्तित्वे फलितमाह । यत इति । सामान्यविशेषाभ्यां द्विरूपं मात्रादिभेदमानमात्मानं ये पश्यन्ति ते त नोपलभन्ते तस्य तद्वैलक्षण्यादिति मिथ्याधीध्वंसार्थमाह श्रुतिरित्यर्थः ॥ ६४९ ॥

वस्त्वज्ञानैकनिष्ठत्वान्मिथ्याधीर्न हि वस्तुनि ॥

न पश्यन्तीत्यतो युक्तं नेक्षन्ते वस्तु तत्परम् ॥ ६५० ॥

सामान्यविशेषयोरप्यात्माभिन्नत्वेन वस्तुत्वात्तत्र तद्वीर्मिध्याधीः संमतात्मधीवदित्या-
शङ्क्याऽऽह । वस्तिवति । सामान्यादेरात्माज्ञानमात्रस्त्वेनावस्तुत्वात्तद्वीर्मिध्याधी-
रेव न वस्तुविषयत्वेन सम्यग्धीर्न हि वस्तुनि चिदेकताने सामान्यविशेषभावसंभवस्तेनो-
भयरूपमात्मानं पश्यन्तोऽपि न तं पश्यन्तीति युक्तमेवेत्यर्थः । तं न पश्यन्तीत्यात्मन-
श्चाशुपत्वमेव निषिध्यते तदिष्टमेव न चक्षुषेत्यादिश्रुतेर्न तस्य विशेषनिषेधान्निरस्यते
ज्ञेयतेत्याशङ्क्य व्याचष्टे । नेति । प्राणनादिना विशिष्टमात्मानं पश्यन्तोऽपि तमप्रपञ्चं
न जानन्तीत्यर्थः ॥ ६९० ॥

यद्यप्यत्राभिमानोऽस्ति निष्क्रियाकारकात्मनि ॥

पश्यामीत्ययथार्थत्वान्मिध्याधीरेव सा मता ॥ ६९१ ॥

पश्यामि शृणोमीत्याद्यभाषितात्मदृष्ट्याऽभिमानात्तत्त्वं यथोक्तनिषेधसिद्धिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । आत्मनि पश्यामीत्यादिरभिमानो यद्यप्यस्ति तथाऽपि सा
मिध्याधीरेवायथार्थत्वाच्च न कूटस्थे द्रष्टृत्वाद्यधिकृत्य प्रवृत्तेरप्यते चायथार्थ्या धियो
मिध्यात्वं न च सर्वविशेषनिषेधश्रुतौ तस्यां द्रष्टृत्वाद्यभिमानस्याभाषितत्वमि-
त्यर्थः ॥ ६९१ ॥

नन्वभासनिषेधोऽर्थं न पश्यन्तीति भण्यते ॥

नैवं मृष्टादिवाक्यानां प्रत्यग्भाषिकहेतुतः ॥ ६९२ ॥

मिध्याज्ञानध्वंसार्थं निषेधवाक्यमित्युक्ते निषेधमाप्तिपति । नन्विति । तन्नामरूपा-
भ्यामिति प्रकृतं सगं स एष इहेति प्रवेशश्च तस्याऽऽत्मज्ञानशेषत्वात्तदपि प्रकृतमेवेति
परिहरति । नैवमिति ॥ ६९२ ॥

मन्त्रोऽप्याहेममेवार्थं कर्षं कर्षमिति स्फुटम् ॥

तद्दर्शनात्समस्तस्य पुरुषार्थस्य सिद्धितः ॥ ६९३ ॥

सृष्टादेर्नानार्थत्वे मानमुक्तमेव स्मारयति । मन्त्रोऽपीति । इत्युपक्रम्य तदस्य रूपं
प्रतिचक्षणायैति स्फुटमेवेममर्थं मन्त्रोऽप्याहेति योजना । न केवलं तद्दर्शादेव सृष्टादेर्ना-
नार्थत्वं किंतु फलवत्संनिधावित्यादिन्यायाच्चेत्युक्तमर्थान्तरमाह । तद्दर्शनादिति ।
समस्तस्य परिपूर्णस्येति यावत् ॥ ६९३ ॥

पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति विरुद्धं कथमुच्यते ॥

मेयासंस्पर्शदृष्टित्वाच्च पश्यन्तीति भण्यते ॥ ३५४ ॥

सृष्टादिवाक्यैरात्मज्ञानस्य प्रमात्वाद्वाप्तनिषेधामावेऽपि नैष युक्तो व्याघातादिति
शङ्कते । पश्यन्तोऽपीति । व्याघातं परिहरति । मेयेति । आत्मनः सामान्याद्या-
त्मना दर्शनस्य वस्तुननुसारित्वेन भ्रान्तित्वात्सम्पद्व्यवहारविवक्षया निषेधो युक्तः
इत्यर्थः ॥ ६९४ ॥

सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः कृत्स्नं वस्तु यतोऽद्भ्यम् ॥

संभवस्तद्विरुद्धस्य कुतोऽकृत्स्नस्य वस्तुनः ॥ ६५५ ॥

कथमात्मनः सामान्याद्यात्मना दृष्टेरवस्त्वनुसारित्वेन भ्रान्तित्वं तत्राऽऽह । सदिदि । द्वैताभावोपलक्षितत्वेन कृत्स्नत्वं साधयति । यत इति । त्रिविधपरिच्छेद-
शने वस्तुन्यागमसिद्धे फलितमाह । संभव इति । परिच्छिन्नस्यावस्तुत्वे तद्विस्तृत-
वृष्टिरेवेति भावः ॥ ६५५ ॥

अन्यावृत्ताननुगतं प्रत्यग्बस्तु स्वतो मितेः ॥

तद्विरुद्धेह या दृष्टिर्मिथ्यारूपा न साऽन्यथा ॥ ६५६ ॥

आत्मनः श्रौतं पूर्णत्वं युक्त्यनुमाम्यां व्यनक्ति । अन्यावृत्तेति । प्रत्यग्बस्तु स्वतो
निःसामान्यविशेषं विदुषामेकरस्येन स्फूर्तेः सामान्यादेश्च स्वतः परतो वाऽप्रमितेतित्यर्थः ।
वस्तुमिनिधिरुद्धत्वाद्याऽऽत्मनि सामान्यादिधीर्मिथ्येत्याह । तद्विरुद्धेति । सामान्यादिद-
ष्टिरात्मन्यन्यथा सम्यग्दृष्टिर्मेति व्यावर्त्यमाह । न सेति ॥ ६५६ ॥

आत्माऽनात्मानमामोति यतः प्रत्यक्त्वाऽखिलम् ॥

तदन्यानवशिष्टत्वादकृत्स्नः स्यादतोऽन्यथा ॥ ६५७ ॥

पूर्णत्वे प्रतीचो हेतुन्तरमाह । आत्मेति । यतोऽखिलमनात्मानमात्मा व्याप्तोत्पा-
रमनस्तत्र सर्वत्र प्रत्यक्त्वाद्भूतत्वात्मात्मानोऽन्यस्य तेनाव्याप्तस्याभावात्स पूर्णः स्यात्-
चात्माव्याप्तमपि किञ्चिद्वेदवेदकृत्स्नत्वात्मा न च तदस्यात्माव्याप्तस्य निःस्वरूपत्वा-
दतो युक्ता पूर्णेत्यर्थः ॥ ६५७ ॥

अनात्मा नाऽऽत्मरूपेण प्रत्यक्त्वात्सिद्धिर्महति ॥

प्रत्यग्भाषकयाथात्म्यात्कुतस्तद्विरेकतः ॥ ६५८ ॥

आत्मनो मानयुक्तिभ्यां पूर्णत्वमुक्त्वा परिच्छिन्नस्याऽऽविधत्वे युक्त्यन्तरमाह ।
अनात्मेति । द्वैतमात्मनोऽभेदेन भेदेन वा सिध्यति नाऽऽद्यः प्रत्यग्भाषपरिशेषप्रसङ्गान्ने-
तरः प्रत्यगितरस्यरूपाभावादतः प्रतीचि कल्पितत्वेनैव तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ ६५८ ॥

देशतः कालतो रूपाद्वस्त्ववस्थादितोऽपि च ॥

व्यभिचारोऽस्य संसिद्धस्तद्विरुद्धात्मसाक्षिकः ॥ ६५९ ॥

कल्पितत्वेऽनात्मनो हेतुन्तरमाह । देशत इति । एकस्मिन्देशे काले च तदेवान्यत्र
नास्ति यदेकस्य रूपं तेनान्यस्य भवति यदेकस्य जन्मावस्था तदाऽन्यस्य नाशावस्था ।
एवं देशादिवशाद्गुणक्रियादिवशाच्चात्मानो व्यभिचारः सिद्धो न च तत्र साधकामात्रो-
व्यभिचारिसाध्यनुभवासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ६५९ ॥

प्रतिज्ञार्थस्य सिद्ध्यर्थं न पश्यन्तीति मण्यते ॥

अकृत्यो हीति हेतुक्तिः साऽपि चैवं समर्थ्यते ॥ ६६० ॥

५६६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

तं न पश्यन्तीत्यस्यार्थमुक्त्वाऽनन्तरवाक्यं वातयति । प्रतिज्ञेति । तं न पश्यन्तीति प्रतिज्ञा तदर्थसिद्ध्यर्थमकृत्स्नो हीति हेतुर्किमप्यत इति योजना । साऽपि हेतुर्किमप्यमा-
गनीत्या प्राणन्नेवेत्यादिना साध्यत इत्याह । साऽपीति । हेतुसमर्थनस्याऽऽवश्यकत्वं सूचयितुं चशब्दः ॥ ६६० ॥

तदकृत्स्नत्वसंसिद्धौ प्राणन्नेवेत्युदीरणम् ॥

अन्योन्यव्यभिचारित्वं प्राणादेरीक्ष्यते यतः ॥ ६६१ ॥

चतुर्थपादार्थं प्रपञ्चयति । तदिति । हेतुवाक्यार्थस्याकृत्स्नत्वस्य सिद्ध्यर्थं प्राणन्नेवे-
त्यादिवाक्यमित्यर्थः । ननु तेन प्राणनादिकर्तोच्यते न त्वकात्स्न्यं तदुपनायकशब्दाभा-
वात्त आह । अन्योन्येति । प्राणनदर्शनादिकर्तुर्मिथो व्यभिचारित्वं यतो दृश्यते न हि
पूर्णं क्वचिद्व्यभिचरत्यतस्तस्याकृत्स्नत्वेत्यर्थः ॥ ६६१ ॥

यस्मिन्हृष्टेऽप्यदृष्टोऽर्थः स तदन्यश्च शिष्यते ॥

तथाऽदृष्टेऽपि दृष्टः स्यादकृत्स्नस्तादृगुच्यते ॥ ६६२ ॥

अकृत्स्नो हीत्यादेस्तान्यस्येत्यस्मात्प्राक्तनस्य संदर्भस्य तात्पर्यमुक्त्वाऽकृत्स्नशब्दार्थ-
माह । यस्मिन्निति । यस्मिन्पटादौ दृष्टेऽप्यदृष्टः सोऽर्थोऽस्ति सावयवत्वात्ततोऽन्यश्च
पटादिरदृष्टः शिष्यते तथा पटादौ स्वगतविशेषे चादृष्टेऽपि यो घटादिर्दृष्टः स्यात्स
दर्शितप्रकारोऽकृत्स्नशब्दित इत्यर्थः ॥ ६६२ ॥

आविष्कारिष्यन्हेत्वर्थमकृत्स्नत्वप्रसिद्धये ॥

न ह्यसौ कृत्स्नतामेति चक्षुःश्रोत्रादिसंहतः ॥ ६६३ ॥

उक्तमकृत्स्नत्वं प्राणनादिकर्तारं कथं सिध्यति तदभावं ब्रह्मादिदर्शनेऽपि कथमा-
त्मनो दर्शनमित्याशङ्क्य तदकृत्स्नत्वसिद्ध्यर्थमित्यत्रोक्तमनुवदति । आविष्कारिष्यन्निति ।
प्राणनादिकर्तुर्मात्मनोऽकृत्स्नत्वसिद्ध्यर्थमकृत्स्नो हीति हेतुवाक्यार्थं प्राणन्नेवेत्यादिना
प्रकटीकरिष्यन्वेदः प्रवृत्त इत्यर्थः । दर्शनादिकर्तुरपि कृत्स्नत्वमात्मत्वादित्यथा तत्कर्तृ-
त्वायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । दर्शनादिकर्ता नैव पूर्णत्वं गच्छति चक्षुरा-
दिभिः संहतत्वादित्यर्थः ॥ ६६३ ॥

परस्परानभिग्न्याप्तेर्नामरूपक्रियात्मनाम् ॥

व्यभिचारादकृत्स्नत्वं स्यादनात्मैकरूपिणाम् ॥ ६६४ ॥

संहतस्याकात्स्न्यं साधयति । परस्परेति । नाभायात्मनामनात्ममात्राणां प्राणना-
दिकृतामन्योन्यान्वाप्तेर्व्यभिचारादुक्ताकृत्स्नत्वं स्यादिति योजना ॥ ६६४ ॥

असंहतः संहतः सन्प्रत्यक्षोर्द्वैकहेतुतः ॥

प्राणनादिक्रियाः कुर्वन्प्राण इत्यभिधीयते ॥ ६६५ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५६७

प्रतीचो निर्विकारस्य प्राणनादिकर्तृत्वायोगात्कर्तृत्वेन तस्य प्राणादिसंज्ञालाभात्प्राणनक्रियामेव कुर्वन्प्राणो नामेत्यादिभाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । असंहत इति । प्रत्यगात्मा वस्तुतोऽसंहतोऽपि मोहवशात्प्राणादिभिः संहतः सन्प्राणनादिचेष्टाः कुर्वन्प्राणादिशब्दवाच्यो भवतीति योजना । प्राण इत्यत्राऽऽदिशब्दो द्रष्टव्यः ॥ ६६५ ॥

तस्मिंश्च प्राणने वायोर्व्यापारः करणात्मना ॥

सत्सृज्यमानः कर्मत्वं विज्ञानात्मन एति सः ॥ ६६६ ॥

मोहवशात्कर्तृत्वेऽपि प्राणने करणत्वं कर्मत्वं वा कस्य स्यात् हि कर्तुरेव तद्भाषो भेदमसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मिंश्चेति ॥ ६६६ ॥

साक्षादात्म्योत्सृजन्वायुं तस्मिन्प्राणनकर्मणि ॥

अपेत्कारकग्रामः प्रतीचैवानुभूयते ॥ ६६७ ॥

यदि प्राणने वायोरेषाऽऽध्यात्मिकस्य साधकतमत्वेन करणत्वं क्रियाव्याप्यत्वेन कर्मत्वं च तर्हि कर्तृत्वमपि क्रियाश्रयत्वेन तस्यैव किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । साक्षादिति । तस्मिन्प्राणनाख्ये कर्मणि वायुमुत्सृजन्नात्मा साक्षादनुभूयते प्रतीचैवेति संबन्धः । तेनाऽऽत्मैव तत्र कर्तृत्वमनुभवति न वायुस्तस्य कारकान्तरत्वादित्यर्थः । तर्हि कर्तृत्वादेर्वास्तव्यत्वं नेत्याह । अपेतेति ॥ ६६७ ॥

कर्त्रादिकारकाण्यस्मिन्प्रसाधारणरूपतः ॥

अतद्धर्मक आभान्ति ह्यगमाशयसाक्षिणि ॥ ६६८ ॥

अथास्तवत्वं कर्तृत्वादेः साधयति । कर्त्रादीति । सर्वाणि कारकाणि क्रियाकारकादिभेदशून्ये प्रतीचि सर्वसाक्षिणि रज्जौ भुजंगवद्भान्ति तद्भानं च भ्रान्तिर्मिथोव्यावृत्तत्वेन व्यभिचारित्वादित्यर्थः । कारकाणां जडत्वेन साक्षिणमनपेक्ष्य स्वतोभानासंभवो हि शब्दार्थः ॥ ६६८ ॥

साक्षिरूपं स्वतःसिद्धं तेनैष्वव्यभिचारतः ॥

कर्त्रादि तु तमोन्तस्य रूपं धर्माद्यपेक्षया ॥ ६६९ ॥

साक्षिणोऽपि तत्तद्धर्मविशिष्टस्य व्यभिचारित्वेन कल्पितत्वात् तत्र कर्त्रादिकल्पनेत्याशङ्क्याऽऽह । साक्षीति । साक्षिणश्चिन्मात्रस्य कौटस्थ्यात् कर्त्रादिसादृश्यमतो व्यभिचारिष्वव्यभिचारित्वेन तन्मात्रस्याकल्पितत्वात्तस्याधिष्ठानता युक्त्यर्थः । कर्त्रादेः साक्षिण्यध्यासे फलितमाह । कर्त्रादीति । साक्षिरूपाद्विशेषार्थस्तु शब्दः । अज्ञानतत्कार्ययुज्योपहितप्रत्यग्भवस्तुनो रूपं कर्त्रादीत्यर्थः । यथोक्तप्रतीचो नित्यत्वात्तद्रूपत्वे कर्त्रादेरपि नित्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । धर्मादीति ॥ ६६९ ॥

अनित्यहेतुतोऽनित्यं तेन कर्त्रादि लक्ष्यते ॥

निर्हेतु प्रत्यगज्ञानं लक्ष्यते तेन नित्यवत् ॥ ६७० ॥

कर्मकृतत्वं कर्त्रादिरूपस्य कथमिति तत्राऽऽह । अनित्येति । तेन साक्षिणा कर्त्रादिरूपमनित्यं लक्ष्यते तच्चानित्यत्वमनित्यधर्मादिकृतत्वादन्यथा चाकर्तृत्वाद्यनुभव-विरोधादनुभूयते हि विदुषा प्रतीच्यकर्तृत्वादीत्यर्थः । कर्त्रादेरनित्यत्वे तदुपादानाज्ञा-नमपि तदभेदादनित्यं सन्नोपादानं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । निर्हेत्विति । यद्यपि ज्ञाननिरस्यत्वादज्ञानं न नित्यं तथाऽपि तेनैव साक्षिणा नित्यवस्तुस्य निर्हेतुत्वे सत्य-भावेतरत्वादात्मवदित्यनुमानादनित्योपादानत्वाच्च तन्नित्यमनित्यस्य तदयोगादिति भावः ॥ ६७० ॥

प्रत्यगज्ञानमात्रैकनीदृत्वान्नान्यरूपता ॥

क्रियाकारकरूपाणां नित्यानित्यमतिः कुतः ॥ ६७१ ॥

कर्त्रादेरनित्यत्वेऽपि गगनादेर्नित्यत्वाच्चाज्ञानकार्यतेत्यद्वैतहानिमाशङ्क्याऽऽह । प्रत्यमिति । क्रियाकारकाद्यात्मकसर्वाणामात्माज्ञानमात्रेऽनपेक्षाधारे स्यात्तत्वादज्ञा-नादन्यरूपता नास्त्यतो गगनादेर्नित्यता कर्त्रादेरनित्यतेति विभागेन न प्रमे-त्यर्थः ॥ ६७१ ॥

अतस्तद्व्यभिचारेण नामरूपक्रियात्मनाम् ॥

अकृत्स्नव्यपदेशेन मिथ्याज्ञानत्वमुच्यते ॥ ६७२ ॥

यतो विभक्तस्य नित्यत्वादि दुर्निरूपमतः प्रतीचि त्रयात्मकस्य कर्त्रादेराकाशादेष्व-व्यभिचारादकृत्स्नवाक्येन तस्य मिथ्याधीविषयत्वं कथ्यत इति फलितमाह । अत इति ॥ ६७२ ॥

अज्ञातायां यथा रज्ज्वां तदध्यस्तैकरूपिणाम् ॥

व्यभिचारः स्रगादीनां प्रतीच्येवमनात्मनाम् ॥ ६७३ ॥

प्रतीचि कर्त्रादीनामुक्तं व्यभिचारं मिथ्यात्वार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । अज्ञाताया-मिति । या हि रज्जू रज्जुरित्यज्ञाता तस्या तस्याज्ञानस्य तज्जस्य च तेनाध्यस्ततया तदे-कस्यभावात् स्रगादीनां यथा व्यभिचारोऽनुभूयते तथाऽऽत्मन्यज्ञाते तदज्ञानस्य तत्कृतानां च कर्त्रादीनां व्यभिचारान्मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ ६७३ ॥

प्राणाग्रयः पुरा बुद्धेः सुप्तोप्यन्येषु जाग्रति ॥

अतस्तद्विषया तावत्कर्तृतेर्होच्यते श्रमोः ॥ ६७४ ॥

प्राणनेत्रेत्यादिवाक्यादित्य हेत्वर्थः समर्थितः । सप्रति किमिति प्रथमं प्राणनकर्तृत्वं प्रतीचं श्रुत्योच्यते वदन्वाद्यन्यतमकर्तृत्वमेवाऽऽदौ किं नोक्तमित्याशङ्क्य प्राणनेत्रेत्या-दिप्रथमप्रवृत्तवाक्यतात्पर्यमाह । प्राणाग्रय इति । प्राणानामशित्वं श्रुत्युक्तमाहुत्याहा-रत्वात्प्राणारव्यं च प्राणाग्निहोत्राधिकारेऽधिगन्तव्यम् । बुद्धेः पुरा सुपुष्टाविति यावत् ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५६९

इहेत्युदाहृतवाक्योक्तिः । प्रभोः करणस्वामिनो जीवसेत्येतत् । सुषुप्त्यवस्थायां वागा-
दिकरणग्रामोपसंहारेऽपि प्राणस्यानुपसंहृतस्य व्यापारात्तद्व्यापारस्यावस्थात्रयव्यापित्वात्त-
द्विषयकर्तृत्वमस्मिन्वाक्ये प्रथममात्मनो दर्शितमित्यर्थः ॥ ६७४ ॥

नामतो रूपतश्चैवं प्राणनादिषु कर्मसु ॥

लक्ष्यतेऽविद्यया तद्वाञ्छन्तुः सर्पादिभिर्विद्या ॥ ६७५ ॥

धृत्या चेतप्राणनादिकर्तृत्वं प्रतीचो वर्ण्यते तर्हि श्रौतत्वात्तस्य वस्तुत्वं ब्रह्मवदित्या-
शङ्क्याऽऽह । नामत इति । यथा रज्जुरविद्यया सर्पधारादिमती लक्ष्यते तथाऽऽत्मा
स्वाविद्यया प्राणाद्यध्यासात्प्राणनादिषु सत्सु नामरूपाभ्यामतद्वातपि तद्धानिष भार्ती-
त्यर्थः ॥ ६७५ ॥

प्राणभेदेत्ययधृतेस्तदर्थान्तररूपतः ॥

प्राणाद्यकृत्स्नतासिद्धौ व्यभिचारः प्रदर्श्यते ॥ ६७६ ॥

प्राणप्राणो नोमेत्यादिवाक्ये क्रिमेवकारेणेत्याशङ्क्याऽऽह । प्राणमिति । तस्मात्प्रा-
णनकर्तृरर्थान्तररूपतो दर्शनादिकर्तुः सकाशादस्य व्यावृत्तिरवधृतेरुच्यते । तथाच
प्राणो द्रष्टा श्रोतेत्यादेरकृत्स्नत्वसिद्ध्यर्थं मिथो व्यभिचारो दर्शितो भवतीत्यर्थः ॥ ६७६ ॥

कर्मैतदेव कुर्याणः काले चात्रैव भण्यते ॥

अत्रैव च क्रियायोगे तद्रूपादः स इत्यते ॥ ६७७ ॥

प्राणादेर्मिथो व्यभिचारेऽपि प्रतीचि तदभावाच्चेतन्यवदकल्पितत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
कर्मैति । प्राणनादिव्यापारं कुर्वन्नेवाऽऽत्मा तद्व्यापारोत्पत्तिदशायामेव प्राणनादिसंबन्धे
च निमित्ते सत्वेव तन्नामा तद्रूपश्चोच्यते तथा व्यापारान्तरं कुर्वन्कालान्तरे संबन्धान्तरे
च तत्तन्नामरूपवानिष्टः । यथाऽऽहुः—स खलु प्राणने यैतदेव कर्म कुर्वन्नेवास्मिन्नेव
काल एतस्यैव कर्मणो योगात्प्राणो नाम भवतीति । अतो व्यभिचारो वस्तुन्यपि प्राणा-
देरस्तीत्यर्थः ॥ ६७७ ॥

तद्धानसमकालं तु प्राणनादिक्रियोत्स्थितेः ॥

प्रागूर्ध्वं च तदन्येषु प्राणासंभवहेतुवः ॥

न तन्नामा न तद्रूपस्तदन्यत्र च कर्मणि ॥ ६७८ ॥

उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । तद्धानिति । यदुक्तं तद्धानसमकालं त्विति
तदेव स्फुट्यते । प्राणनादीति । यथोक्तप्राणनादिक्रियादिव्यक्तेः प्राक्तत्वाशादूर्ध्वं च
न प्राणादिनामा प्रत्यगात्मा नापि तद्रूपस्तस्मात्प्राणनकर्तुरन्येषु दर्शनादिकर्तृषु प्राणना-
संभवाच्च ते प्राणनादिक्रियाव्यक्तेः प्राक्तत्वाभिरूपवन्तः प्राणादन्यत्र च व्यापारे तुल्यो

५७० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

न्यायो द्रष्टृरन्यत्र दर्शनायोगात् द्रष्टृनामरूपत्वमेव श्रोत्रादौ द्रष्टव्यमतो वस्तुनि प्राणा-
दीना व्यभिचारादकात्मन्यत्वात्स्मितेति भाव ॥ ६७८ ॥

प्राणानानन्तरं यस्मात्क्रियाशक्तेः समुद्भवः ॥

वदन्वागित्यतः ग्राह नमयोगानुरोधतः ॥ ६७९ ॥

विमिति प्राणनकर्तृत्वोक्त्यनन्तरं कमेन्द्रियव्यापारकर्तृत्वमुच्यते ज्ञानेन्द्रियव्यापारक-
र्तृत्वमेव कस्माद्योषन्यस्यते तत्राऽऽह । प्राणनेति । समुद्भवो वदनादिव्यापार ।
ब्रह्मस्य योगः सम्भवः । ग्राह कमेन्द्रियव्यापारकर्तृत्वमिति शेषः । यद्यपि प्राणानामन्तर-
मेव दर्शनादिव्यारोऽपि दृश्यते तथाऽपि वदनादिनिर्यायाश्चल्नात्मरप्राणाश्रितत्वाद्यु-
क्तमानन्तर्यमिति भावः ॥ ६७९ ॥

वक्तीति वाग्भवेदास्या भुच्यते वाग्भवेदुध्वनिः ॥

तथोच्यतेऽनयेत्यस्मात्करणं वागुदाहृता ॥ ६८० ॥

यद्यपि श्रुतौ प्राणनादिकर्तृत्वेनैवाऽऽत्मनो व्यवच्छेदः श्रुतस्वभावाऽपि प्रतीन्द्रियव्या-
पारकर्तृत्ववत्कर्मत्वेन करणत्वेन च व्यवच्छेदो द्रष्टव्य इत्याह । वक्तीत्यादिना ।
ध्वनौ वाक्शब्दस्य रुदियोतको हि शब्दः । अस्माद्बहुत्वावदनादिति यावत् ॥ ६८० ॥

पश्यन्ब्रह्मस्तथा द्रष्टृ शृण्वन्भोक्त्वं तथैव च ॥

त्रिधा त्रिधा व्यवच्छिन्न एव सर्वत्र लक्षयेत् ॥ ६८१ ॥

वदन्वागित्यत्रोक्तन्यायः वाक्यान्तरेष्वतिदिशति । पश्यन्निति । तत्र हि चक्ष इति
चक्षुःशब्देन द्रष्टोच्यते दृश्यत इति कर्म तथा दृश्यतेऽनेनेति करणमिति विभागः ।
शृण्वन्भोक्त्रमित्यत्रापि श्रोत्रशब्देन शृणोतीति श्रोतोक्तं श्रूयत इति कर्म श्रूयतेऽनेनेति
वरणमिति विवेक्तव्यम् । त्वगादिष्वपि यथोक्तन्यायः योजयति । एवमिति ॥ ६८१ ॥

चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः ॥

बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ६८२ ॥

इन्द्रियादिसन्यत्वादात्मनोऽनेकधात्वमुक्त्वेन्द्रियादेरसाधारण व्यापारमाह । चक्षु-
रिति । चक्षुःशब्देन द्रष्टेन्द्रियाणि गृह्यन्ते । आलोचनशब्देन दर्शनादयो वचनादयश्च
वश व्यापाराः । संशयः सकल्पस्याप्युपलक्षणम् । जीवस्यासाधारण व्यापारमाह ।
साक्षीति । आत्मनो वस्तुनो न कर्तृत्वादीति भावः ॥ ६८२ ॥

यैव ज्ञानविकारोऽपि साक्षिता सैव नान्यथा ॥

क्रियाशक्तिविकारोऽपि ह्यन्योन्यन्याभिचारिणः ॥ ६८३ ॥

प्रतीन्द्रियव्यापार साक्षिभेदमाशङ्क्याऽऽह । यैवेति । अन्योन्यन्याभिचारिविति
सप्तमी साक्षीमणा सम्बन्धेन । ज्ञानशब्देन तच्छक्तिरक्ता । उभयत्र विकाराशब्दो
विकारविषयः । नान्यथा प्रकारभेदेनैव न भवतीति यावत् । भेदस्यापि साक्षिणो भेदः

६ ब्राह्मणम्.] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५७१

कामावाच वास्तवो भेदोऽस्तीति यावः । एकेनैव साक्षिणा तत्स्युक्त्यापारसिद्धौ तज्जे-
दकल्पने गौरवमिति दर्शयितुं हि शब्दः ॥ ६८३ ॥

निरस्तावयवे न्योम्नि मियोभिन्नपदेशिनाम् ॥

न संभान्या यथा सिद्धिः प्रतीच्येवं तमोवताम् ॥ ६८४ ॥

प्राणलेवेत्यादिहेतुसमर्थनवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति । निरस्तेति । आकाशे निष्प्रदेशे
परस्परव्यावृत्तप्रदेशविशेषानुषां धूमतुपारादीनां सद्भावो न शक्यते तथा प्रतीच्यसङ्गो-
दासीने नाज्ञानतज्जसंभावनेत्यर्थः ॥ ६८४ ॥

प्राणान्वदन्नित्युक्तानि नामरूपाणि यानि तु ॥

कर्मजान्येव तान्यस्य न तु चैतन्यवत्स्वतः ॥ ६८५ ॥

तान्यस्येत्यादिवाक्यस्यार्थमाह । प्राणमिति । अनामरूपत्वमेवास्य स्वाभाविकमिति
वक्तुं तु शब्दः । एषकारार्थमाह । न त्विति ॥ ६८५ ॥

अन्योन्यापेक्षसंसिद्धेरन्योन्यव्यभिचारतः ॥

अपराधीनसंसिद्धौ भानाविव तमो भवेत् ॥ ६८६ ॥

उक्तानां प्राणादिनामरूपाणां प्राणनादिनिमित्तत्वेऽपि पाचकादिवत्प्रतीचि वस्तुतेति
चेन्नेत्याह । अन्योन्येति । नास्मो रूपोपेक्षस्य तस्य चान्यापेक्षस्य सिद्धे रूपस्यानाम-
त्वाच्चासन्नारूपत्वान्मियो व्यभिचारादादित्ये तमोवत्प्रतीचि चिदेकरसे नामरूपमसंभावि-
तत्वात्कल्पितमित्यर्थः ॥ ६८६ ॥

यत एवमविद्योत्थं प्राणाद्यस्यातदात्मनः ॥

नामरूपमतस्ताभ्यां पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ६८७ ॥

नामरूपस्य कल्पितत्वे फलितमाह । यत इति । सापेक्षत्वाद्यभिचाराच्चेत्तेष्वंश-
व्दार्थः । अतदात्मनो नामरूपहीनत्वेति यावत् । इत्थंभावे तृतीया । पश्यन्ब्रह्माऽऽत्मान-
मिति शेषः ॥ ६८७ ॥

तत्रैवं सति यो द्रष्टा प्राणनादिकिर्य परम् ॥

उपास्त इति जानाति न स्वभावादुपासनम् ॥ ६८८ ॥

स योऽत इत्यद्वैतर्यमाह । तत्रेति । तस्मिन्नात्मन्युक्त्यायेन पूर्णे तदन्यस्य च सर्वस्य
तत्रैव कल्पितत्वे सति यो याभात्म्येनाद्रष्टा सन्प्राणनाद्यन्यतमविशिष्टं केवलमात्मान-
मुपास्ते स न वेदेति संबन्धः । उपास्त इत्यस्यार्थमाह । इति जानातीति । उपास्त
इत्यनेन स्वभावाज्जानातीत्येतदुच्यते न हि विहितमुपासनमुत्तरं निन्दादृष्टेरी-
त्यर्थः ॥ ६८८ ॥

न यतो युगपत्कृत्स्नवस्तुज्ञानं क्रमेण वा ॥

अस्त्येवैकगतोऽनृक्तिः प्राप्ता दृष्टिरनृकते ॥ ६८९ ॥

५७२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

अस्तु तर्हि स्वाभाविकज्ञानस्य विधायकमिदं वाक्यं नेत्याह । न यत् इति । क्रमा-
क्रमाम्या न कस्यचिदसर्वज्ञस्य सर्ववस्तुज्ञानं किंत्वेकैकं क्रमभावि कतिपयपदार्थज्ञानमेव
सर्वस्यास्ति तस्य च प्राप्तत्वादभूक्तिर्यत् । संभाविताऽतः सा द्योक्तः प्राप्ता स्वाभा-
विकी दृष्टिः प्रकृतवाक्येनानूद्यते न तु विधीयतेऽप्राप्तांशाभावादित्यर्थः ॥ ६८९ ॥

नानेकदृष्टिविध्यर्थमेकैकोपास्ति कुत्सनम् ॥

मृत्योः स मृत्युमित्येवं तद्दृष्टिरपि कुत्स्यते ॥ ६९० ॥

न स वेदेत्येकैकोपास्ति निन्दनादनेकदृष्टिरनुज्ञाता तथाच समस्तव्यस्तदृष्टिविधा-
यकमिदं वाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । नानेकेति । अनेकदृष्टेरपि निन्दितत्वादिति हेतु-
माह । मृत्योरिति ॥ ६९० ॥

सर्व एकमिति द्युक्तेरिहाप्यैकात्म्यदर्शनम् ॥

विधीयते यतो नातः समस्तव्यस्तदर्शनम् ॥ ६९१ ॥

न केवलं श्रुत्यन्तरविरोधादेव समस्तव्यस्तदृष्टसिद्धिः किंतु वाक्यशेषविरोधादपी-
त्याह । सर्व इति । ऐकात्म्यदर्शनविधायकवाक्यान्तराणां समस्तव्यस्तदर्शनपरिप-
न्थिना भूयस्त्वभिप्रेत्य हि शब्दः ॥ ६९१ ॥

समस्तव्यस्ततां तस्मान्मानान्तरमितत्ववः ॥

अनूद्यापूर्वमेकात्म्यं विधेयमुपपत्तिमत् ॥ ६९२ ॥

अत्र ह्येते सर्व एक भवन्तीति वाक्यमपि समस्तव्यस्तदृष्टिपरमिति चेन्नैत्याह । सम-
स्तेति । घट सन्नित्यादिश्रुतीतरमानेन समस्तव्यस्तताया दृष्टत्वान्न वस्या यस्माद्वाक्यग-
म्यत्वमपूर्वत्वाभावात्तत्तात्तामनूद्यापूर्वं यस्मिंश्चोपैकरस वस्तु द्वैतमिदयात्वसाधक्युक्त्युप-
श्रुतिं तदेवात्र प्रतिपाद्य प्रसिद्धमनूद्याप्रसिद्ध विधेयमिति न्यायादित्यर्थः ॥ ६९२ ॥

समुद्रतरुगोपिण्डदृष्टान्तैः परमात्मनः ॥

व्याचक्षते षलात्केचित्समस्तव्यस्तदर्शनम् ॥ ६९३ ॥

विशेषाणां ह्यविशेष एकता भवति यथा समुद्रे समुद्रोर्मिणांमिति । वदद्भिर्मेतृप्रपञ्चैः
समस्तव्यस्तदृष्टिपरत्वमस्य आक्षेपशोचं तदुत्थापयति । समुद्रेति । तरुशालाखण्डा-
दिविशेषाणां समुद्रतरुगोप्येकतावत्प्राणादेः सर्वस्य परस्मिन्नेकत्वात्तस्यापि समुद्रादिव-
भानारसत्वमत्र हीत्यादौ विवक्षितमित्यर्थः । नञादिति श्रुत्यशरनाद्यत्सोक्तिः ॥ ६९३ ॥

नानावयवसंभेदभिन्नार्थश्रेयणादिवत् ॥

सिद्धः कुतश्चिन्मानात्स्यादनुवादस्तथा सति ॥ ६९४ ॥

किं समस्तव्यस्तात्मक वस्तु प्रतिपाद्यत्वेनात्रोच्यते किंनोपास्तत्वेनेति विकल्प्याऽऽद्यं
रूपयति । नानेति । नानाविधैरवयवैः प्राणादिभिः संभेदः संबन्धस्तेन विशिष्टो नानारसः
परो विमत समस्तव्यस्तात्मकमुपादानत्वात्तरसमुद्रादिवदित्यनुमानाद्दृष्टश्चेत्तथा सति

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५७४

वाक्यं तत्रानुवादो न मानं न चेदनुमानादेवोऽर्थो दृष्टो दृष्टान्तोक्तिस्त्वदीया वृथा स्यादित्यर्थः ॥ ६९४ ॥

निःशेषभेदसामान्यदृष्ट्यावृत्तिरुपासनम् ॥

विधित्सितं चेत्तादृशं कल्पकोट्याऽपि दुःशकम् ॥ ६९५ ॥

द्वितीयमनूय दूषयति । निःशेषेति । भेदा विशेषाः सर्वेषां विशेषाणां सामान्यानां चैकवत्त्वात्मनामात्मतादात्म्येन दृष्टेरवृत्तिरूपमुपासनमस्मिन्वाक्ये विधातुमिष्टं चेत्तथाविधमुपासनं पुनरुपाऽपि दुष्करं तेषामानन्त्यात्कात्स्न्येनानुसंधानासिद्धेरतोऽध्यात्मकस्य वस्तुनो द्विवैक्यसंभवात्तद्वृष्टिर्भ्रान्तिरित्यर्थः ॥ ६९५ ॥

प्रत्यग्दृष्टेर्हि विषयः स्यादात्म्येननुभूतितः ॥

तदवोधमृते तत्र कुतः पिण्डादिदर्शनम् ॥ ६९६ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । प्रत्यगिति । अहंप्रत्ययस्य स्वरूपचैतन्यस्य वाऽऽत्मैत्ययमर्थो विषयः स्यात्तत्र तस्यानुभवात्तस्य तथाविधानुभवे सर्वसंप्रतिपत्त्यर्थो हिशब्दः । तस्यानुमवसिद्धस्याज्ञानं विना तस्मिन्नात्मनि न देहादेर्दर्शनं मुक्तायभावात्ततोऽन्वयव्यतिरेकान्म्यामाविद्यमात्मनि देहादिदर्शनं भ्रान्तमित्यर्थः ॥ ६९६ ॥

तं परादादिति तथा प्रतीच्यज्ञानकल्पितम् ॥

मिथ्याज्ञानापनुत्तर्यमात्मैवेत्यग्रधीच्छ्रुतिः ॥ ६९७ ॥

इतश्च समस्तव्यस्तदर्शनं भ्रान्तमित्याह । तमिति । ब्रह्म त परावाच्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेदेत्याद्या श्रुतिर्नानात्वदृष्टिं निन्दति तथाऽऽत्मन्याविद्यभेदधीनिषेधार्थमात्मैवेदमप्र आसीदात्मैवेदं सर्वमित्याद्या चाऽऽत्ममात्रत्वं सर्वस्योक्तवती तत्कुत समस्तव्यस्तदृष्टिरित्यर्थः । अथवा ब्रह्म त परादादिति प्रक्रम्य प्रत्यगात्मनि कल्पितब्रह्मसम्प्रादिभेददर्शनापवादार्थमिदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुतिरुक्तवती तथाच समस्तव्यस्तदृष्टिरप्युक्तैवेत्यर्थः ॥ ६९७ ॥

पराधीत्यपवादाच्च न पिण्डादीक्षणं भ्रुतेः ॥

प्रत्यग्दृष्ट्या विरुद्धत्वाच्च परागर्थदर्शनम् ॥ ६९८ ॥

तस्या विवक्षितत्वामात्रे हेत्वन्तरमाह । पराञ्जीति । पराधि स्वानीत्यादिभ्रुतेर्भेददृष्टेर्निन्दितत्वाच्च विशेषदृष्टिस्तत्र समस्तव्यस्तदृष्टिरित्यर्थः । आत्मानात्मदृष्टोर्मिथो विरुद्धत्वेनैकत्रायोगाच्च न समस्तव्यस्तदृष्टिरित्याह । प्रत्यगिति । न हि प्रत्यक्प्रवणया दृष्ट्या पराचोऽर्थस्य दर्शनं नापि पराक्प्रवणया दृष्ट्या प्रतीचो दर्शनमुपपद्यते तयोर्मिथो विरुद्धत्वात्तथाच कथं समस्तव्यस्तदर्शनमित्यर्थः ॥ ६९८ ॥

अनन्यमेयतन्मानमाह वस्त्वविभागवत् ॥

अमेयमानमात्रेकं तदात्मेति प्रचक्षते ॥ ६९९ ॥

५७४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [अथमाध्याये-

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । अनन्येति । अन्यन्मेवमस्य नास्तीत्यनन्यमेव तदेव स्वरूप-
मान मातृ चेति तन्मानमातृ, अनन्यमेव च तत्तन्मानमातृ चेति विग्रह । तस्य वरुण-
मात्राधिष्ठानत्वेन सत्यतामाह । वस्त्विति । तस्य चैकरस्य श्रुत्यधिगतमित्याह । अवि-
भागवदिति । उक्तानुवादेन तत्र विद्वत्प्रसिद्धिं प्रमाणयति । अमेयेति । तथाच वयं
तस्य समस्तव्यस्तत्वं विद्वत्प्रसिद्धिविरोधादिति शेष ॥ १९९ ॥

संसारदर्शनाभ्यासाच्चन्मुक्तिं ये प्रचक्षते ॥

नाकार्यं विद्यते तेषां बन्धानवरान्मयात् ॥ ७०० ॥

किंन परपक्षे मोक्षानुपपत्तिरित्याह । संसारेति । नानारसार्थदृष्टिर्हि समारदर्शन-
तदभ्यासादेव ततो मोक्षमिच्छता देवताप्रसादाचर्मवदाकाशमपि वेदितुमस्ति शक्तिरि-
त्यर्थ ॥ ७०० ॥

ययं तु वरहीनत्वाच्चर्मवदेष्टुं वियत् ॥

न शङ्कामो विना युक्तीरतो न भद्रधामदे ॥ ७०१ ॥

किंन देवताप्रसादेऽस्तीति बाष्पापानाशक्त्यर्पानुष्ठानमित्याशयेनाऽऽह । ययं
त्विति । समस्तव्यस्तदृष्टिर्मानयुक्तिहीनत्वादथद्वेयेत्याह । विनेति ॥ ७०१ ॥

उक्तं च वक्ष्यमाणं च समस्तव्यस्ततां प्रति ॥

श्रुत्यस्तरानुरोपेन दूषणं दूषितात्मनाम् ॥ ७०२ ॥

परपक्षासम्बन्धमुपसहरति । उक्तं चेति । दूषणोक्ते समूलत्वेन दृढत्व सूचयति । श्रुतीति ।
दूषितात्मनामशुद्रबुद्धीनामसम्यग्दर्शामिति यावत् ॥ ७०२ ॥

नादूषितात्मभिर्यस्मात्प्रतीचोऽन्यन्मनामपि ॥

प्रत्यग्दृष्टेऽस्ति तु शक्यं वस्तु स्वमदृशा यथा ॥ ७०३ ॥

अतु समस्तव्यस्तदर्शिनस्तत्त्वदर्शिनस्ते कथं दूषितात्मानस्तत्राऽऽह । नेत्यादिना ।
यथा स्वप्नद्रष्टा प्रत्यग्दृष्टा नान्यद्द्रष्टुं शक्यमेव तस्यैवार्शिरात्मनोऽन्यदीपगमात्रमपि
स्वरूपदृष्टा न शक्यं द्रष्टुमन्त समस्तव्यस्तदृष्टिर्मान्तिरित्यर्थ ॥ ७०३ ॥

प्राणान्वदन्निति द्वाभ्यां क्रियाशक्तिसमुद्भवः ॥

पश्यन्मृषावन्निति तथा ज्ञानशक्त्युद्भवः कृतः ॥ ७०४ ॥

परमतः प्रसङ्गागतं प्रत्याख्याय श्रुतिव्याख्यामेवानुवर्तयन्प्राणशेषं प्राणो वदन्वाग्नि-
त्याभ्यामित्यादिभाष्यं विमन्त्रते । प्राणन्निति । पदद्वयोपात्तप्राणनवदान्म्यामनुक्तकर्म-
न्द्रियव्यापारोपलक्षणमित्यर्थ । समुद्भवः कृत इति सवन्ध । कृतो लक्षित इति
यावत् । समुद्भवो गमनादिव्यापारः । दर्शनश्रवणाभ्यामुक्ताभ्यामनुक्तज्ञानेन्द्रियव्यापा-
राणामुपलक्ष्यत्वमाह । पश्यन्निति । वदन्नित्यादौ प्रवृत्तिभाष्योक्तवदनादिव्यापारेणानु-
क्तहन्तादिव्यापारस्य लक्ष्यत्ववदित्याह । तथेति । उद्भवः स्पर्शनादिव्यापारः ॥ ७०४ ॥

नामरूपातिरेकेण न ज्ञेयं वस्तु विद्यते ॥

उपलब्धौ तयोरुक्ते कारणे श्रोत्रचक्षुषी ॥ ७०५ ॥

अथोक्तनुद्धीन्द्रियव्यापाराम्यामनुक्ततद्व्यापारमुपलक्ष्याऽऽत्मनः स्मृष्टत्वादिपरिच्छेदो नोपदेष्टुं शक्यते संभन्धं विनोपलक्षणायोगादत आह । नामरूपेति । प्रकाश्यप्रकाश-
कातिरेकेण न किञ्चिज्ज्ञेयमस्ति ते च चक्षुःश्रोत्राभ्यां त्वगादिभिश्च दृश्येते तस्मादेका-
र्थत्वरूपसंभन्वादुपलक्षणसंभवादात्मनः स्मृष्टत्वादिपरिच्छेदवसिद्धिरित्यर्थः ॥ ७०५ ॥

नामरूपप्रकाश्या च क्रिया प्राणात्मिका तथा ॥

नामाभिष्यक्तिकृद्वावस्यादेवं सर्वत्र योजना ॥ ७०६ ॥

उक्तकर्मैन्द्रियप्राणव्यापाराम्यामनुक्तपादादिव्यापारोपलक्षणादात्मनो न गन्तुत्वादि-
परिच्छेदो विना संभन्धमुपलक्षणासिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । नामेति । सर्वा क्रिया
नामरूपव्यङ्ग्या प्राणाश्रया च तथा सति प्राणाश्रयनामविषयोधारणक्रियाव्यञ्जकत्वं
वानो हस्तादीनां तदाश्रयादानादिव्यञ्जकता तस्मादेकाश्रयक्रियाव्यञ्जकत्वयोगादुपलक्षण-
संभवादात्मनो गन्तुत्वादिपरिच्छित्तिरित्यर्थः । वाचि प्राणाश्रयक्रियाव्यञ्जकत्ववत्करा-
दावपि तदाश्रयतद्वाञ्जकत्वयोजना कार्येत्याह । एवमिति ॥ ७०६ ॥

श्रोत्रादिकरणैर्यद्यत्रत्यते तत्तदुच्यते ॥

रूपं व्याप्तिर्यते यत्तु तन्नामेत्युपदिश्यते ॥ ७०७ ॥

नामरूपशब्दाभ्यां प्रसिद्धार्थग्रहणं प्रकाश्यप्रकाशकमात्रग्रहणत्वाच्च चक्षुरादेस्त्वगा-
देश्च नोक्तैर्कार्थत्वसंगतिरित्याशङ्क्याऽऽह । श्रोत्रादीति । शक्तिद्वयोद्भवोक्त्या समस्तसं-
सारस्य प्रतीच्यध्यासस्यात्र विवक्षितत्वात् प्रसिद्धनामरूपग्रहोऽत्र युक्तोऽतो नामरूप-
विषयत्वादित्यादिभाष्ये नामरूपशब्दाभ्यां प्रकाश्यप्रकाशकमात्रोक्तैर्यथोक्तसंभन्धसि-
द्धिरित्यर्थः ॥ ७०७ ॥

ज्ञानशक्तिविकाशानां मनः साधारणं मतम् ॥

क्रियाशक्त्युद्भवानां च करणं तत्रिकालहृक् ॥ ७०८ ॥

मन्वानो मन इत्यस्य तात्पर्यमाह । ज्ञानेति । विकाशोद्भवशब्दाभ्यां इत्यादयो
वदनादयश्चोच्यन्ते । साधारणं करणमिति संबन्धः । मनसः साधारणत्वं साधयति ।
तदिति । अत्र च माप्यानुसारेण व्युत्पत्तित्रयमाश्रित्य कर्तृत्वादित्रयमात्मनो द्रष्ट-
व्यम् ॥ ७०८ ॥

प्राणनादिकृतां मध्य एकैकं यः समीक्षते ॥

न सा जानात्यकृत्स्नत्वात्पूर्णं वस्तु यतः स्वतः ॥ ७०९ ॥

तान्यन्येत्यादिवाक्यस्य प्रागेव व्याख्यातत्वात्स योऽत इत्यादेर्यमनुवदति । प्राण-

५७६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

नादीति । विशिष्टस्य पूर्णताभावाद्ब्रह्मस्तु न स्वतन्त्रत्वात्वाद्द्विशिष्टात्मदर्शी नाऽऽत्मवि-
दित्यर्थः ॥ ७०९ ॥

यावदेवमयं वेद श्रंषितीत्यादिकर्तृकम् ॥

अत्रियाकारकं वस्तु न तावदेव तत्त्वतः ॥ ७१० ॥

य समीक्ष्यते न स जानातीति व्याहृतिमाशङ्क्याऽऽह । यावदिति । अयं जनो
यावत्प्राणनादिकर्तारमात्मानं वेद न तावच्चत्त्वतो वेत्ति यतो वस्त्वत्रियाकारकमिति
योजना । एवमिति प्रसिद्धप्रकारोक्तिः ॥ ७१० ॥

अव्याकृतेऽनभिव्यक्तेर्न चेत्तच्चत्त्वमीक्ष्यते ॥

व्यक्तौ च हेतुकार्याभ्यां कथं तर्हीक्ष्यतां परम् ॥ ७११ ॥

स्यतो वस्तु पूर्णमप्रपञ्चमित्युक्तं तत्रेव सुरेज्जास्त्येव तर्हि सुरेजेति स्वप्ने स्फुरति
जागरादौ वा नाऽऽह इत्याह । अव्याकृत इति । स्वापविषयोऽव्याकृतशब्दः ।
अनभिव्यक्तेरज्ञानेन प्रतिबन्धादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । व्यक्तौ चेति । जागर-
स्यापयोरिति यावत् । हेतुकार्याभ्यां प्रतिबन्धादिति सवन्धः । अवस्थानये तत्परं तत्त्व
नेक्ष्यते चेत्कथं तर्हि तर्हीक्ष्यतामित्याशङ्क्यो न हि स्थानान्तरमस्ति यत्रैतदीक्षितुं क्षममिति
भावः ॥ ७११ ॥

कार्यकारणबुद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसाँ ॥

माज्ञः कारणवद्ब्रह्म द्वौ तु तुर्ये न सिध्यतः ॥ ७१२ ॥

अज्ञानेन स्वापे जागरादावज्ञानतज्ज्ञान्या प्रतिबद्धं तत्त्वमित्यत्र मानमाह । कार्येति ।
न च तुरीये तत्त्वधीस्तत्र कार्यकारणसम्बन्धाभावादन्यतरसम्बन्धं विना च धियोऽनुत्पत्ते-
रिति मत्वाऽऽह ॥ द्वौ त्विति । कार्यकारणरूपावुपाधी द्विवचनविषयौ ॥ ७१२ ॥

विस्फारितासौ जानाति शब्दाद्येव न तत्परम् ॥

अपीतकरणग्रामः शब्दाद्यपि न वेत्ति हि ॥ ७१३ ॥

अत्रम्यात्रगेऽपि तत्त्वज्ञानाभावे हेतुन्तरमाह । विस्फारितेति । जागरादौ तत्त्ववि-
रुद्धार्थज्ञानात्स्वापे च ज्ञानमात्रस्वैतभावाद्बुद्धौ तत्त्वधीरिति भावः ॥ ७१३ ॥

कथं पश्यस्तमात्मानं साक्षाद्वेदेति चोदिते ॥

आत्मेत्येवेति नो वक्ति चोद्यहेतुनिवृत्तये ॥ ७१४ ॥

चोद्यमुपसहरति । कथमिति । न तावदात्मानं सविशेषमुपलभमानस्तं साक्षाद्वेदं न स
वेदेति निन्दितत्वात्तापि निर्लिशेषं पश्यन्नात्मानं यथाबहुपश्यतेऽवस्थानयेऽपि तद्दृश्ययोग
स्योक्तत्वादित्यर्थः । चोद्यानुवादपूर्वकमुत्तरमनारयति । इति चोदित इति । अज्ञान
चोद्ये हेतुलभितृत्वर्यमिदं वाक्यमिति तात्पर्यमाह । चोद्येति ॥ ७१४ ॥

अतिरोहितरूपं यज्जगत्यव्याकृते तथा ॥

तत्साक्षित्वाच्च तद्वक्तौ यदसौर्व्यज्यते न च ॥ ७१५ ॥

यदुक्तमव्याकृतेऽनभिव्यक्तेरित्यादि तन्निराकुर्वन्नात्मशब्दार्थमाह । अतिरोहितेति । जगत्यव्यक्ते यत्तथा नाव्यक्तमतिरोहितरूपत्वाद्यच्चाध्यक्षादिभिस्तस्य व्यक्तौ तेन व्यज्यते व्यक्ताव्यक्तस्य जगतोऽध्यक्षादीनां च साक्षित्वात्स आत्मेत्युत्तरत्र संग्रहः । न चेति चकारस्तथेत्यत्र नञः संबन्धार्थः ॥ ७१५ ॥

प्रत्यक्तया यः प्रथते स्वयंज्योतिःस्वभावकः ॥

मातृमानक्रियामेयविभागैर्न विभज्यते ॥ ७१६ ॥

तर्हि जगदात्मनोर्भेदादद्वैतहानिर्नेत्याह । प्रत्यक्तयेति । घटादिवज्ज्ञानकर्मत्वं धारयति । स्वयमिति । कल्पितमात्रादिप्रत्यक्तत्वे फलितमाह । मात्रिति । मानमेव क्रिया यद्वा क्रियापदेन कर्तृकरणभोगादित्रयं च लक्ष्यते । यद्वा मानस्योत्पत्तौ हेतुः क्रिया । न विभज्यते यस्तुत इति शेषः । तत्रापि स आत्मेत्येव संग्रहः ॥ ७१६ ॥

जिघ्राणीममहं गन्धमिति यो वेद्यविश्रियः ॥

स आत्मा तत्परं ज्योतिः शिरसीदं वचः श्रुतेः ॥ ७१७ ॥

यदुक्तं विस्फारिताक्षो जगतातीत्यादि तत्राद्वयं स्वप्रभमात्मतत्त्वं यतः श्रौतमिति मत्वाऽऽह । जिघ्राणीति । भवतु मातृसाक्ष्यात्मा ब्रह्मणस्तु किमायातं तत्राऽऽह । तदिति । अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मेत्यादिवाक्यं मातृसाक्षिण्यात्मनि मानमुक्त्वाऽऽत्मैव ब्रह्मेत्यत्र तत्त्वमादिवाक्यं प्रमाणयति । शिरसीति ॥ ७१७ ॥

अभिधाज्ञानमम्यत्यनिषेधायेतिशब्दनम् ॥

यतो वाचो निर्वर्तन्त इति च श्रुतिशासनम् ॥ ७१८ ॥

इतिशब्दार्थमाह । अभिधेति । प्रकृतं प्रकारमितिशब्दो गोचरयेत् । न च वाक्-नसाविषयत्वमात्मनोऽस्ति प्रस्तुतमित्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरसिद्धप्रकारपरामर्शत्वं तत्स दर्शयति । यत इति ॥ ७१८ ॥

व्याकृताव्याकृतात्मत्वन्निराकरणासिद्धये ॥

एवेत्याहान्यदेवेति तथा चोचैः धृतीरणम् ॥ ७१९ ॥

कथमात्मादिशब्दधीम्यां गम्यमानस्याऽऽत्मनो वाचनसातीतत्वमित्याशङ्क्यावधारणार्थमाह । व्याकृतेति । कार्यकारणान्यतरोपहितस्यैवशब्दधीगम्यत्वं न निरुपाधिकस्य निद्वतोरिति मानः । अकार्यकारणं तत्त्वमित्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति । अन्यदिति । तात्पर्यमुच्चैरित्युच्यते ॥ ७१९ ॥

५७८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

उपेति सामीप्यवचस्तन्निष्ठा प्रत्यगात्मनि ॥

कार्यकारणभूताभ्यां प्रत्यह्नेदीय ईक्ष्यते ॥ ७२० ॥

उपेत्युपसर्गस्य वाच्यमर्थमाह । उपेतीति । सामीप्यस्य प्रतीतिः पर्यवसानं वदन्तु-
पसर्गलक्ष्यमर्थमाह । तन्निष्ठेति । कार्यकारणयोरपि सामीप्यमस्ति बुद्ध्यादेरज्ञानस्य
चाऽऽस्यन्ना संनिधानात्तत्कथं सामीप्यस्य प्रतीतिः निष्ठेत्याशङ्क्याऽऽह । कार्येति ।
प्रतीषो नेदीयस्त्वमत्यन्तसंनिवृष्टत्वं तत्र मानमाह । ईक्ष्यत इति ॥ ७२० ॥

व्याकृताव्याकृतात्मभ्यां यो भिन्नोऽज्ञानहेतुतः ॥

प्रत्यक्षचंधिया इत्वा तावुपेत्यात्ममात्रताम् ॥ ७२१ ॥

कार्यकारणाभ्यां वृषकारणात्प्रतीचः सद्भयत्वमाशङ्क्योपसर्गार्थं निगमयति । व्याकृ-
तेति । यो हि कार्यकारणाभ्यामज्ञानाद्भिन्नः स वाक्योत्पत्तिज्ञानादज्ञानध्वंसद्वारा तदा-
त्मकी कार्यकारणात्मानावुपाधौ निरस्य सच्चिदानन्दैकरसतां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७२१ ॥

व्युत्पाय कारणात्कार्यात्तत्त्वज्ञानवर्त्मना ॥

उपेत्य कूटस्थमजमासीतापरिणामवान् ॥ ७२२ ॥

कूटस्थे प्रतीच्यासनादिन्यमहारायोगात्कृपमासीतेत्युक्तं तत्राऽऽह । व्युत्पायेति ।
कार्यकारणस्वरूपप्रत्यग्यापारम्यधिया ताभ्यां व्युत्पाय ते शिथिलीकृत्यकार्यकारणा-
त्मानमुपेत्याविकारः सज्ञासीत तदिदं स्वरूपावस्थानमासने न त्वस्मिन्मात्मनि काचिद्वि-
क्रियेत्यर्थः ॥ ७२२ ॥

व्यक्ताव्यक्तविभागोऽयं सिध्येदात्मन्यतद्वति ॥

अहोरात्रविभागोऽयं भानौ तद्रहिते यथा ॥ ७२३ ॥

अक्षरव्याख्यानद्वारा कार्यकारणमिलक्षणमद्वयं तत्त्वं ब्रह्मवसातीतं कूटस्थमिति स्थापि-
तम् । इदानीं कार्यकारणविभागभानं कथमित्याशङ्क्य ब्रह्मन्तेवासानकृतमिति ब्रुवन्ना-
त्मदृष्टनुसारेण कूटस्थमद्वयं तत्त्वं तत्र कल्पितमनात्मनातमिति प्रतिपादयति । व्यक्ते-
स्यादिना । यथाऽऽदित्ये प्रकाशैकस्वभावे दर्शनादर्शनाभ्यामहोरात्रविभागस्तद्वदेऽपि
कल्प्यते तथाऽऽत्मनि चिदेकताने कार्यकारणविभागस्त्रिभुवनमभ्युपेत्येऽपि तदविद्यया
कल्प्यते वस्तुतस्तु कूटस्थोऽद्वयश्चाऽऽत्मेत्यर्थः ॥ ७२३ ॥

आत्मानात्मविभागोऽपि नापमात्पस्पृगीक्ष्यते ॥

अज्ञातात्मैकसाक्षित्वादज्ञानोत्थं न वस्तुगम् ॥ ७२४ ॥

नन्वात्मनान्मात्मविभागोऽस्ति न ॥ नाऽऽद्योऽद्वैतहानात्रेतरो विरुद्धयोरैकयायोगादत-
माह । आत्मेति । कार्यकारणविभागवदित्यपेक्षः । आत्मसाक्षित्वे मानाभावं हेतु-

५८० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

वेत्ति न तत्र कर्त्रादिपेदस्ताया संसारेऽपि देहादिष्वनात्मत्वात्मानमस्युत्पादिश्रुतेर्निर्दिशेषं
पश्येत्त चैवं मन्वमोक्षयोरविशेषो ज्ञानमात्राभावाभ्यां विशेषाच्च चैवंविधं स्वविशेषत्वम-
स्वतःसिद्धत्वे हेतुनात्मत्वोपाधेरित्यर्थः ॥ ७२८ ॥

बुद्ध्यादेर्विषयान्तस्य निरस्तस्याऽऽत्मनो बहिः ॥

अनात्मवस्तुनः प्रत्यङ्कात्मा ह्यात्मीयतो भवेत् ॥ ७२९ ॥

मन्वनात्मत्वात्मानं पश्येदितिपेदोक्तेरद्वैतहानिस्तत्राऽऽह । बुद्ध्यादेरिति । दृश्य-
स्वजहत्वादिहेतुभ्यस्तस्याऽऽत्मनो बहिर्भावेन निरसनमुचितमिति दर्शयितुं हीत्युक्तम् ।
तस्य प्रत्यङ्कात्मेत्यत्र हेतुमाह । आत्मीयत्व इति । आत्मीयत्वादनारम्भः प्रतीक्षत-
स्वरूपत्वं यथा रज्जोरत्मीयः सर्पस्तथा सात्मकस्तथाऽनात्मा प्रत्यगात्मीयत्वेन
सात्मक इत्यर्थः ॥ ७२९ ॥

तद्यथाऽत्म्यात्महेतुभ्यामनात्मार्थसमागमे ॥

अन्यादृक्चाननुगतसंगती रज्जुसर्पवत् ॥ ७३० ॥

मन्वात्मात्मीयत्वसंबन्धो बालवोऽवास्तवो वा नाऽऽद्योऽसङ्गमपरिरोधानेतत्तत्प्रा-
पकाभावादत आह । तद्यथाऽत्म्येति । आत्मा तावदनात्मनः स्वरूपमारोपितस्यावि-
द्यानातिरिक्तस्वरूपामावाप्तं च चेतनः सत्ताधिष्ठानान्तरमन्वेपते ताम्यां हेतुभ्यामनात्म-
नोऽर्थस्याऽऽत्मानं प्रत्यागमने नि सामान्याविशेषस्याऽऽत्मनस्त्वेन स्वस्वामित्वाविसंगतिरा-
रोपितैव रज्जुसर्पयोस्तथा संगतिदृष्टेस्तथा च संबन्धत्वमेवाऽऽत्मात्मीयत्वसंबन्धस्यावाप्त-
वत्वसाधकमित्यर्थः ॥ ७३० ॥

प्रतीचोऽव्यतिरेकेण तदन्यद्वस्तु सिध्यति ॥

प्रतीचा तस्य जगत्त्वात्त्वानात्मा सिध्यतामयम् ॥ ७३१ ॥

तयोः संगतिरेवाऽऽरोपिता न त्वात्मानात्मानौ दूरस्थतरुवदित्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रतीच इति । प्रतीचः सकाशादन्यदनात्मवस्तु तस्मादभेदेन भेदेन वा सिध्येदाद्ये
तस्याऽऽत्मना प्रसूतत्वात् कचित्तिद्विद्धितीयेऽपि तदसिद्धिर्निःस्वरूपत्वादतः संबन्धव-
त्स्वरूपेणाप्यनात्मा संसृष्टरूपेणाऽऽत्मा कल्पित इत्यर्थः ॥ ७३१ ॥

सहतेऽनात्मतां नाऽऽत्माऽनात्मा तद्विरहे कुतः ॥

वत्त्वात्मना न चेत्सिध्येत्कुतः सिध्येदनात्मना ॥ ७३२ ॥

आत्मानात्मरूपसंबन्धयोः कल्पितत्वे हेत्वन्तरमाह । सहत्व इति । नञानडत्वेन
निमोविरोधादित्यर्थः । तर्हि न्यायायातमन्यत्वं नेत्याह । अनात्म्येति । आत्मनः सका-
शादनान्मनो भेदाभेदयोरनुपपत्तिपुष्कामनूय त्रयिदानीमुपपादयति । वस्त्विति । अना-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५८१

स्मरूपं विरोधान्नाऽऽत्मरूपेण सिध्येचेन्न तदनात्मरूपेणापि सिध्येदात्मनोऽन्यत्र तत्स-
न्नामावादित्यर्थः ॥ ७३२ ॥

स्वात्मन्येव सदन्यत्र सर्ववस्तु प्रसिध्यति ॥

तत्र चेत्तदसत्सत्स्यात्कथमन्यत्र निष्पद्यते ॥ ७३३ ।

उक्तमर्थं दृष्टान्तेनाऽऽह । स्वात्मनीति । यथा घटादिर्गुदादिरूपे सदेवान्यत्र
देशादौ सिध्यति तत्राविद्यमानं तु न कचित्सिद्ध्यन्मानामावान्नान्यत्र कारणात्कार्यमि-
त्यादिन्यायाच्च तथा नगदपि ब्रह्मण्यन्यत्र चासत्त्वात्कल्पितमित्यर्थः ॥ ७३३ ॥

मातृत्वकभुको यद्वदात्माऽनात्मानमीक्षते ॥

दृष्टिमात्रैकरूपत्वाच्च तथाऽऽत्मानमीक्षते ॥ ७३४ ॥

आत्माऽपि कल्पितो ज्ञेयत्वात्संमतवदित्याशङ्क्याऽऽह । मातृत्वेति । आत्मा हि
मातृत्वोपहितोऽनात्मानं पश्यन्नपि नाऽऽत्मानं पश्यति तस्य नित्यदृष्टिरूपत्वेनादृश्यत्वा-
दिति ज्ञेयत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥ ७३४ ॥

कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं द्रष्टृदृष्टेरिति श्रुतिः ॥

दृष्टिरेव तु यो द्रष्टेत्याह दृष्टिविशेषणम् ॥ ७३५ ॥

आत्मा न मातृत्वोपहितः किंतु स्वयमेव माता नान्योऽन्नोऽस्ति द्रष्टेति श्रुतेरित्या-
शङ्क्याऽऽह । कर्तृत्वेति । न हि द्रष्टृदृष्टेरित्यादिश्रुतियों द्रष्टा स दृष्टिरेव तस्या विप-
रिलोपो नेति समानाधिकरणया पष्ठया दृष्टिं ब्रह्मविशेषणं दर्शनकर्तृत्वं निषेदुमाहेति
योजना । तथाच निषेधश्रुत्या चेतनान्तरनिषेधस्य विवक्षितत्वादात्मनो दृष्टिकर्तृत्वस्यो-
क्तश्रुतिविरोधेनायोगादात्मा मातृत्वोपहितो न मातेत्यर्थः ॥ ७३५ ॥

प्रतीचो वस्तुनस्तावद्वस्तुवृत्तं यथोदितम् ॥

शब्दवृत्तमपेक्षार्थं यथावदभिधीयते ॥ ७३६ ॥

व्यक्ताव्यक्तविभागोऽयमित्यारभ्योक्तमनुवदति । प्रतीच इति । वस्तुवृत्तपरमार्थमा-
त्मरूपमपेक्ष्य प्रत्यक्सत्त्वोऽद्वयकूटस्थचिदेकतानत्वमनात्मनः सर्पवत्कल्पितत्वमित्येतद्व्या-
प्य तथा तावदुक्तमित्यर्थः । आत्मेति शब्दवृत्तमपेक्ष्याऽऽत्मनोऽद्वयत्वादि यथा तथा यथाव-
दुच्यतेऽनन्तरसंदर्भेनेत्याह । शब्देति ॥ ७३६ ॥

यथाऽऽप्नोति यदादत्ते यथाचि विपयानिह ॥

यथास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते ॥ ७३७ ॥

किं तदात्मशब्दवृत्तमित्यपेक्षायां तदर्थं व्यासवाक्यमुदाहरति । यचेति ॥ ७३७ ॥

यस्मादर्थे तु विज्ञेया यच्छब्दाः सर्व एव तु ॥

समुचये च शब्दाश्च तथा सर्वत्र योजयेत् ॥ ७३८ ॥

तद्याकुर्वन्त्यच्छब्दचतुष्टयस्य चशब्दत्रयस्य चार्थमाह । यस्मादिति । प्रथमतः-
शब्दोऽवधारणार्थो द्वितीयस्तत्रार्थान्तरासंभव हेतु वक्तुमिति विवेकजन्यम् ॥ ७३८ ॥

व्याप्नोत्यनवशेषेण सर्पादीन्सगिवाखिलान् ॥

प्रत्यक्तयाऽनात्मनोऽतः प्रत्यगात्मेति भण्यते ॥ ७३९ ॥

यच्चाऽऽप्नोति तस्मादात्मेत्यस्यार्थमाह । व्याप्नोतीति ॥ ७३९ ॥

सावशेषात्मनोऽकृत्स्नाग्निःशेषात्मतया यतः ॥

आत्माऽनात्मन आप्नोति तेनाऽऽप्येत्यभिधीयते ॥ ७४० ॥

आत्मवदनात्मनापि व्यापकत्वान्नाऽऽत्मनस्तेषु व्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । सावशे-
पेति । सावशेषात्मत्वमेव साधयितुं विशिनष्टि । अकृत्स्नानिति । कृत्स्नत्वेऽनात्मत्व-
मेव न स्यादिति भावः ॥ ७४० ॥

स्वचिदाभासमोहेन तदुत्थानस्त्रिलान्यतः ॥

आदत्तेऽनात्मनः प्राज्ञे ततश्चाऽऽत्मेति तं विदुः ॥ ७४१ ॥

यदादत्ते तस्मादात्मेत्यस्यार्थमाह । स्वचिदिति । स्वकीयचिदाभासवता मोहेन
तस्मादेव मोहादुत्थानशेषाननात्मनो यस्मादादत्ते तस्मादात्मात्मेति विदुरिति योजना ।
आदत्ते स्वात्मन्येव सहसतीति यावत् । प्राज्ञे स्वाप्तादावित्यर्थः ॥ ७४१ ॥

पर आत्मनि सर्वेऽपि संप्रतिष्ठन्त एकले ॥

पृथिव्याया अनात्मन इति चाऽऽधर्बणे वचः ॥ ७४२ ॥

तत्र श्रुत्यन्तरं सबाधयति । पर इति । संप्रतिष्ठन्ते लीयन्त इति यावत् ॥ ७४२ ॥

स्वात्माभासाः पराचीना धीष्टचीविषयोन्मुक्ताः ॥

प्रत्यगात्ति यतोऽतोऽसावात्मेत्युक्तो धनीषिभिः ॥ ७४३ ॥

यच्चातीत्यादेरर्थमाह । स्वात्मेति । पराचीना इत्यस्य व्याख्या विषयोन्मुक्ता इति ।
अति साक्षात्त्वरोतीत्यर्थः ॥ ७४३ ॥

विश्वो हि स्पूलभुङ्गनित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ॥

आनन्दभुक्तया भाह इति चाऽऽनन्दशब्दासनम् ॥ ७४४ ॥

अत्रापि श्रुतिं पठति । विश्वो हीति । बाह्येन्द्रियोपनीतत्वं विषयाणां स्यौस्त्वं
वासनामानोपस्थापितत्वं प्रविविक्तत्वमिति भेदः । आनन्दशब्देन कारणकोशो गृह्यते
तं भुङ्गे पश्यतीत्यानन्दभुगुच्यते सौप्त्यं पुरुषः ॥ ७४४ ॥

अव्यावृत्ताननुगमः पूर्णः स्वात्मन्यवस्थितः ॥

यतोऽस्य संततो भावस्तस्माच्चाऽऽत्मेति द्रव्यते ॥ ७४५ ॥

यच्चात्मेत्यादेरर्थमाह । अव्यावृत्तेति । अत्र पूर्वपूर्वं उत्तरोत्तरस्य हेतुः ॥ ७४५ ॥

तद्विष्णोरिति मन्त्रोऽपि विष्णोस्तत्परमं पदम् ॥

चक्षुर्वेदाततं व्योम्नि व्याचष्टे प्रत्यगात्मनि ॥ ७४६ ॥

“तद्विष्णोः परम पदं सदा पश्यन्ति सुरयः । दिवीव चक्षुराततम्” इति मन्त्रमत्र प्रमाणयति । तद्विष्णोरिति । परममकार्यकारणमिति यावत् । आकाशे यथा चक्षुः सर्वतो विप्रसृतं तथा परस्य रूपं प्रतीच्येव व्याप्तमप्रत्यगर्थाभावादिति मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥ ७४६ ॥

नानुत्पन्नमतो ज्ञानं नानपास्तं तथा तमः ॥

यथोक्तैकात्म्यसदृष्टावतः कात्स्न्यं ममाऽऽत्मनः ॥ ७४७ ॥

आत्मशब्दतदर्थेष्टवशाद्वयं कूटस्थं प्रत्यग्वस्त्वनात्मजातं तत्रैव कल्पितमिति सिद्धे फलितमाह । नानुत्पन्नमिति । यथोक्तात्मनः सम्यग्दृष्टावनुत्पन्नं ज्ञानं नास्त्यतः सर्वस्याऽऽत्मनात्वादस्माज्ज्ञानादनिरस्तमज्ञानमपि नास्त्यस्य ज्ञानस्य पूर्णारम्भविषयत्वात्तस्मादात्मनि ज्ञाते सर्वस्य ज्ञातत्वादज्ञानस्य च दग्धत्वात्प्रतीचं पूर्णपुनर्मर्यादाऽपि सिद्धैवेत्यर्थः ॥ ७४७ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यानां प्रत्यक्तत्त्वं यतस्ततः ॥

तद्दृष्टावखिलं दृष्टं रज्जुसर्पादिवद्भवेत् ॥ ७४८ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेनाऽऽह । द्रष्टृति । तद्दृष्टाविति प्रत्यक्त्वं तच्छब्दार्थः ॥ ७४८ ॥

स्रग्ज्ञानैकहेतूनां स्रग्धिया ज्ञातता यया ॥

मत्यब्धोऽजवस्तूनां प्रतीच्यवगते तथा ॥ ७४९ ॥

दृष्टान्तं स्पष्टयति । स्रग्धिति । दार्ष्टान्तिकं स्फोरयति । प्रत्यगिति ॥ ७४९ ॥

अत्र ज्ञाते यतः सर्वं ऐकात्म्यं यान्त्यशेषतः ॥

प्राणादयोऽन्त आत्मैव द्रष्टव्यः सर्वदर्शनात् ॥ ७५० ॥

पूर्ववाक्योक्तेऽर्थे हेतुत्वेनात्र हीत्यादिवाक्यं योजयति । अत्रेति । तस्मादात्मैव मुमुक्षुणा ज्ञातव्यो नानात्मेति सिद्धमित्याह । अत इति । आत्मदर्शनात्सर्वदर्शनसमवाद्द्रष्टव्यस्यान्यस्यानवशेषादिति हेतुमाह । सर्वदर्शनादिति ॥ ७५० ॥

केचिन्माचक्षतेऽपूर्वं विधिमेतं महाधियः ॥

नियमं त्वपरे धीराः परिसंख्यामयापरे ॥ ७५१ ॥

आत्मेत्येवोपासीतेतिवाक्यं विधिस्पर्शं विना विवक्षितेऽर्थे व्याख्यातम् । इदानीमत्र शङ्कितं विधिं निरसितुं पक्षत्रयमाह । केचिदिति । अत्रोदाहरणानि प्रागेवोक्तानि । तथाशब्दपर्यायोऽयंशब्दः ॥ ७५१ ॥

नापूर्वविधिरित्येष कदाचिदपि गृह्यते ॥

सर्वदेव तु तत्प्राप्तेस्तथा नान्योऽपि कथनः ॥ ७५२ ॥

५८४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

तन्निराकरोति । नेत्यादिना । अपूर्वविधिवन्नियम-परिसंख्या वा कश्चिदपि विधिर्न
गृह्यत इति संबन्धः । तत्र हेतुः । सर्वदेति । आत्मविषयः सदाभावात्तत्प्राप्तेर्वक्ष्यमाण-
त्वात् तत्र विधित्रयं न हि सिद्धेऽर्थे विधिः साध्ये तन्नियमादित्यर्थः ॥ ७९२ ॥

पुंव्यापारानधीनत्वाच्चेह संभाव्यते विधिः ॥

स्वव्यापारैकविषयः सर्व एव यतो विधिः ॥ ७९३ ॥

किंच ब्रह्मणि तज्ज्ञाने वा त्रिविधो विधिर्युक्तो ब्रह्मणः सदाभावात्तज्ज्ञानस्य च
मानवस्तुतत्त्वादित्याह । पुंव्यापारेति । प्रयत्नानधीनेऽपि कादाचित्के ज्ञाने कृतो न
विधिल्लभ्याऽऽह । स्वव्यापारेति । यतो यत्नसाध्यधात्वर्थमात्रविषयत्रिविधोऽपि विधि-
रतो ज्ञाने मानवस्तुमात्रतन्त्रे न सोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७९३ ॥

संस्थेन्नेऽस्यैव चार्थस्य पूर्वपक्षोक्तिपूर्वकः ॥

भाष्यकृद्भिः कृतो यत्नः स आविष्कृत्यतेऽमुना ॥ ७९४ ॥

वस्तुनि तज्ज्ञाने वा विध्यसंप्रत्ययोक्तन्यायेन सिद्धत्वात्किमुत्तरेण विधिविचारेणेत्या-
शङ्क्याऽऽह । संस्थेन्न इति । उत्तरो विचाररूपो ग्रन्थो ज्ञानविध्यसंप्रत्ययं द्रवयितु-
मित्यर्थः ॥ ७९४ ॥

यथा कार्यान्वेषस्य प्रामाण्यं वचसः स्फुटम् ॥

ऐकात्म्यवस्तुनिष्ठस्य तथा पूर्वमवादिषम् ॥ ७९५ ॥

ननु ब्रह्मणि तज्ज्ञाने च सर्वप्रकारविध्यसंप्रत्ययस्य संबन्धग्रन्थे सिद्धत्वादत्रापि तस्यै-
वोक्तौ पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य संबन्धोक्तमनुवदति । यथेति । कार्यासंश्लिष्टानां वेदान्तव-
चसां कार्यगिरामिताकार्यं शुद्धे सिद्धे वस्तुनि मानवमतिस्फुटमस्तीत्येतावन्मात्रं संबन्ध-
ग्रन्थे समधिगतमित्यर्थः ॥ ७९५ ॥

लिङ्प्रत्ययश्रुतेरत्र भ्रान्तिः समुपजायते ॥

यजेतेत्यादिसामान्यादिध्यर्थोऽतो विचार्यते ॥ ७९६ ॥

उत्तरस्यापुनरुक्तमर्थमाह । लिङ्प्रत्ययेति । आत्मेत्येवोपासीतेत्यत्र विधायकपद-
श्रवणाद्यनेतेत्यादिना साहचर्यात्तत्र यागद्वौ विधिवदिहापि वस्तुनि तज्ज्ञाने वा विधि-
रिति भ्रान्तौ प्राप्तायां विधिष्वदस्यार्थोऽपूर्वो नियमोऽन्यो वेति विचार्य निरस्यतेऽतो
भ्रान्तिनिवृत्त्या वाक्यस्य वस्तुपरत्वं निश्चेतव्यमित्यर्थः ॥ ७९६ ॥

सिद्धान्तोपक्रमः पूर्व पूर्वपक्षः प्रदर्श्यते ॥

सम्प्रधिर्ज्ञातसिद्धान्तो यतो वेत्ति बलावलम् ॥ ७९७ ॥

ननु पुनरुक्त्यभावेऽपि प्राप्तिपूर्वकत्वादिष्वेवस्य पूर्व पूर्वपक्ष प्राप्य पश्चादुत्तरपक्षो
वाच्यस्तत्र यथोक्तकमतिक्रमे भाष्यकारस्य को हेतुरिति वृच्छति । सिद्धान्तेति ।
प्रदर्श्यते पश्चादिति शेषः । पूर्वोत्तरपक्षयोर्न्यत्यासे भाष्यकृतोऽभिप्रायमाह । सम्प्र-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारूपटीकासंवलितम् । ५८५

गिति । पुरुषो हि समधिगतसिद्धान्तः सन्पूर्वोत्तरपक्षयोर्बलानलमाकलयितुमलं
तेनाऽऽदौ सिद्धान्तवचनमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ७५७ ॥

नापूर्वविधिरेष स्यात्पक्षेमासत्त्वकारणात् ॥

पक्षे प्राप्तिर्विचारान्ते वक्ष्यते कारणाश्रयात् ॥ ७५८ ॥

भाष्यकाराभिप्रायमुक्त्वा भाष्योक्तमुत्तरपक्षमादत्ते । नापूर्वेति । कथमात्मज्ञानस्य
पक्षे प्राप्तिर्न हि तत्प्रतिपक्षत्वेन तुल्यबलस्यानात्मज्ञानस्य प्रसक्तिसत्प्राऽऽह । पक्ष-
इति । प्रारब्धकर्म्मवशास्तुत्पिपासादिदोषोद्भवादात्मनो विस्मरणमनात्मनः स्मरणं
संभावितमिति वदन्भाष्यकृञ्ज्ञानस्य पक्षे प्राप्तिं विचारान्तान्ते वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ ७५८ ॥

नित्यप्राप्तिरिहाऽऽचष्टे विध्यर्थपन्तुत्तया ॥

अमाप्तांशानुपालेव सर्व एव विधिर्यतः ॥ ७५९ ॥

यत्साक्षादित्यादिप्राप्तत्वादित्यन्तस्य भाष्यस्य तात्पर्यमाह । नित्येति । ज्ञाने विधि-
त्रयनिरासेच्छया तस्य नित्यप्राप्तिमत्र भाष्यकारो ब्रवीतीत्यर्थः । नित्यप्राप्तत्वेऽपि
ज्ञानस्य कथं विवित्रयायोगस्तत्राऽऽह । अमाप्तेति । अपिशब्दपर्यायः सर्व एवेत्येव-
कारः । अतो नित्यप्राप्ते ज्ञाने न कश्चिदपि विधिरिति शेषः ॥ ७५९ ॥

पाक्षिक्युपासनप्राप्तिर्नित्या वेति च लिङ्गवः ॥

विवक्षिता भाष्यकृतो नित्यप्राप्तिरितीक्ष्यते ॥ ७६० ॥

यत्साक्षादित्यादौ भाष्ये ज्ञानस्य नित्यप्राप्तिर्विवक्षितेति कुतो गम्यते तत्राऽऽह ।
प्राप्तिर्कीति । तिष्ठतु तावदित्यादौ भाष्ये नित्या वेतिप्रयोगसागर्ह्यादेव पूर्वभाष्येण
ज्ञानस्य नित्यप्राप्तिर्विवक्षितेति भातीत्यर्थः ॥ ७६० ॥

यत्साक्षादितिवाक्योत्पत्त्यग्यायात्म्यलेहिना ॥

ज्ञानेन तमसो दाहात्कुतो विध्यर्थसंभवः ॥ ७६१ ॥

तात्पर्यमुक्त्वा यत्साक्षादित्यादिभाष्यं योजयति । यदित्यादिना । अधीतस्वाध्या-
यस्य समधिगतशब्दापेक्षितन्यायवतो यत्साक्षादित्यादिवाक्योत्पत्त्यगवगाहिज्ञानेना-
ज्ञानबाधनाच्च विध्यर्थः सिध्यति परोक्षमपि ज्ञानमज्ञानं शिथिलवाद्द्विध्यर्थप्रवृत्तिमपि
प्रतिवध्नातीत्यर्थः ॥ ७६१ ॥

कारकाण्युपभृद्वाति विद्या बुद्धिमिवोपरे ॥

कारकत्वमविद्योत्थं स्वतश्चाकारकात्मता ॥ ७६२ ॥

नन्वज्ञाने नष्टेऽपि कर्मादिकारकसद्भावाद्धिधिः स्यान्न हि विद्वद्विदुषोर्ध्ववहारे विशेषः
पश्चादिमिथाविशेषादिति न्यायादित्याशङ्क्य तस्यामित्यादिभाष्यार्थमाह । कारकाणीति ।
अविद्यामेव विद्या निवर्तयति विरोधान्न कारकाणीत्याशङ्क्याऽऽह । कारकत्वमिति ।

५८६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

विदुषि कर्तृत्वाविधीरविद्यात्वेनावृतेति भाव । अस्तु तादृकर्तृत्वादिवशाद्विधिर्नेत्याह ।
स्वतथेति । नाधितानुवृत्तिमात्राज विधिरथाधिताभिमानपूर्वत्वात्तन्मेति भाव ॥७६२॥

यदज्ञानात्प्रवृत्तिर्या तज्ज्ञाने सति सा कुतः ॥

न हीदापास्तनिद्रोऽपि सुप्तवत्स्वप्नमीक्षते ॥ ७६३ ॥

इतश्च विदुषो न वैधी प्रवृत्तिरित्याह । यदज्ञानादिति । प्रत्यगज्ञानात्प्रवृत्ति प्रत्य-
ज्ञाने हेत्वभावादयुक्तेत्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति । यथा लोके सुप्तो जनो निद्राद्-
पितमना स्वप्नानुभावचानुपलभते न तथा जागरिते निद्रारहित स्वप्नप्रेता स्वप्नान्यथा
पश्यति तद्वदज्ञानात्प्रवृत्ति सति ज्ञाने न युक्तेत्यर्थ ॥ ७६३ ॥

यदि यस्य स्वतो रूपं न तत्प्राप्तावपेक्षते ॥

क्रिया मोहनिमित्तत्वादपेक्षा कर्त्रपक्षवे ॥ ७६४ ॥

ज्ञानार्थत्वेनाज्ञस्य क्रियावज्ज्ञानिनोऽपि तत्सहायत्वेन तत्सौकाराज्ज्ञाने विध्यमा-
नेऽपि तस्यामसी स्यादित्याशङ्क्य सा किं ब्रह्मप्राप्त्यर्था मोहापोहार्था वेति विक-
ल्प्याऽऽद्य दूषयति । यद्वीति । आत्मस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणस्तत्प्राप्ती क्रियापेक्षाभावाज्
तत्प्राप्तिहेतुक्रियाया विधिरित्यर्थ । आत्मनो ब्रह्म स्वाभाविक रूप चेत्कथं तदप्राप्तिधी-
स्तत्राऽऽह । मोहेति । अप्राप्तेरिति शेष । कुत्र ताहं त्वन्मते क्रियापेक्षा तत्राऽऽह ।
अपेक्षेति । कर्तृत्वादे सोपादानस्यापह्नवो येन तस्मिज्ज्ञाने शुद्धिद्वारोत्पत्तौ क्रियापेक्षे-
त्यर्थ ॥ ७६४ ॥

न च समोहबिध्वस्तौ यथावत्स्वरवोषतः ॥

समर्थमन्यत्पश्यामः क्रियाकारकरूपकम् ॥ ७६५ ॥

कल्पान्तर निराह । न चेति ॥ ७६५ ॥

स्वाध्यायाधीतिविधिना ज्योतिष्टोमादिवोधवत् ॥

सदा प्राप्ताऽऽत्मविद्याऽपि नातो विधिरिहेष्यते ॥ ७६६ ॥

उत्पन्ने ज्ञाने तेनाज्ञानदाहात्प्रवृत्त्ययोगाज्ज्ञान विधिर्न बाऽनुत्पन्ने तस्मिन्निर्विधिपया-
भावाज्ज्ञानसहायत्वेन क्रियाया विधिस्तत्सहायत्वसम्भावादित्युक्तम् । इदानी-
शब्दे ज्ञाने ज्ञानान्तरे वा विधिरिति विकल्प्याऽऽद्य प्रेत्याह । स्वाध्यायेति । सदा
न विनेति यावत् । विधितोऽधीतस्वाध्यायस्याधिगतपदार्थसम्बन्धस्य शब्दा-
देश कर्मज्ञानवद्ब्रह्मज्ञानस्य विधिमन्तरेण प्राप्तेर्न शब्दे ज्ञाने विधिरित्यर्थ ॥ ७६६ ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिसर्वव्यापारभासिनः ॥

लिङ्गतश्चावसेपत्वाज्ज्ञानाव्यो विधिस्ततः ॥ ७६७ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५८७

किञ्च संसारिणोऽसंसारिणो वाऽऽत्मनो ज्ञानं विधेयमाद्येऽपि स नित्यानुमेयः प्रत्यक्षो वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । देहेति । देहादिचेष्टा प्रयत्नवत्पूर्विका विशिष्टचेष्टात्वाद्रूपा-
दिचेष्टावदित्यनुमानदेहादिव्यापारलिङ्गेन तदनुपपत्तेश्च संसार्यात्मनिश्चयात् तज्ज्ञाने
विधिरित्यर्थः । ततस्तत्रेति यावत् ॥ ७६७ ॥

तथाऽहंप्रत्ययात्साक्षादात्मयायात्मन्यनिश्चितेः ॥

असंभवादसंप्राप्तेः कुतो विधिरिहेप्यते ॥ ७६८ ॥

द्वितीयं दूषयति । तथेति । प्रत्यक्षत्वे सतीत्येतत् । इहेति सत्सार्यात्मधीमहः । अहं-
प्रत्ययेनाऽऽत्मनः संसारिणो यायात्मन्यस्य प्रमातृताप्रमुखस्य कर्तृत्वादिरूपस्य तत्प्रत्यक्ष-
त्वपक्षे निश्चितत्वात्तज्ज्ञानस्याप्राप्त्यभावात् तत्र विधिरित्यर्थः ॥ ७६८ ॥

नन्विहोऽऽत्मार्यसंहृष्टावहंप्रत्ययगम्यता ॥

पाक्षिकीति ततोऽप्राप्तेर्भवेन्नैयमिको विधिः ॥ ७६९ ॥

असंसार्यात्मधीर्विधेयेति पक्षमुत्थापयति । नन्विति । अहमिति सत्सार्यात्मार्यज्ञानस्य
सदाप्राप्तत्वेऽप्यहं ब्रह्मेत्यहंप्रत्ययेन प्रत्यक्षतयाऽपहृतपाप्माविशुण्णस्यासंसारिणोऽह-
यस्य ब्रह्मणो ग्रहणं पाक्षिकं क्षुधादिदोषोद्भवकालानियमात्तद्विस्मरणसंभवात्तस्मादुपासीते-
त्यसंसार्यात्मधीर्विषयो नियमविधिरित्यर्थः ॥ ७६९ ॥

पाक्षिकी तावदत्राऽऽस्तामैकात्म्यार्थावलेहिनः ॥

ज्ञानस्य प्राप्तिर्नित्या वेत्यस्त्वपूर्वो विधिः स्फुटः ॥ ७७० ॥

तादृग्ज्ञान विधेयमित्येतदङ्गीकृत्यापूर्वविधिवाद्याह । पाक्षिकीति । ऐकात्म्यावगा-
हिनो ज्ञानस्य पाक्षिकी नित्या वा प्राप्तिरित्येतत्तावदस्त्वाम्रैकात्म्यज्ञाने यः स्फुटो
विधिरस्त्वपूर्वोऽस्त्विति सबन्धः ॥ ७७० ॥

एकार्योऽहेरिवृत्तीनामातादात्म्याभिमानतः ॥

आम्नेहनं हि शब्दार्थः सर्वत्रोपासनश्रुतेः ॥ ७७१ ॥

आत्मज्ञाने विधेरपूर्वत्वसाधनायोपासनशब्दार्थमाह । एकार्येति । आम्नेहनमावर्तनम् ।
सर्वत्र सर्वेष्वाम्नायदेशेष्विति यावत् । शब्दार्थौ वाच्यार्थः । मर्यादामावृत्तेरादर्शयति ।
आतादात्म्येति । विनातीयप्रत्ययानन्तरितमन्मातीयप्रत्ययप्रवाहकरणमुपासनमुपास्य-
साक्षात्कारावसानमित्युपासकसमतमिति हि शब्दार्थः ॥ ७७१ ॥

न पश्यन्तीत्यतो लिङ्गाज्ज्ञानमेव विधित्सितम् ॥

न तूपासनमिति चेन्नैवमैकार्थ्यकारणात् ॥ ७७२ ॥

सत्यपि निष्ठा ज्ञानस्य प्रकृतत्वात्तस्यैव विधेयत्वाद्वासासनशब्दार्थोक्तिरनुपयुक्तेति
सिद्धान्ती शङ्कते । नेत्यादिना । ज्ञाननिषेवसामर्थ्यात्प्रतियोगित्वेन ज्ञानस्य प्रकृतत्वा-
दिति यावत् । ज्ञानोपासनशब्दयोरैकार्थ्यान्नैतदित्याह । मैवमिति ॥ ७७२ ॥

सर्वत्रैकार्यता दृष्टा वेदोपासनशब्दयोः ॥

यथाऽन्यत्र तथेहापि कस्मान्नाध्यवसीयते ॥ ७७३ ॥

ऐकार्यं समर्थयते । सर्वत्रेति । दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्वर्तते य एवं वेदेत्यादौ ज्ञानवाचिवेदशब्दस्य तदावृत्तिश्चकोपासनशब्दस्य च यथैकार्यं दृष्टं तपाऽत्रापि प्रकरणे तयोरेकार्यत्वं निवारकाभावादित्यर्थः ॥ ७७३ ॥

रश्मीस्त्वं पर्यावर्तयादिति चाऽऽवर्तनात्मकः ॥

विधिः श्रुतः श्रुतौ स्पष्टस्तत्र फलसंगतिः ॥ ७७४ ॥

अत्रोपासने विधिदादर्थमन्यत्रापि तस्मिन्दृश्यते विधिरित्याह । रश्मीनिति । पर्यावर्तयादिति च्छान्दस्तत्त्वयोगात्पर्यावर्तयेति वक्तव्यम् । विधेः स्पष्टत्वं मुखतस्तच्छब्दोपासत्त्वम् । न चोपासनविधेर्वैफल्यमित्याह । तत्रथेति । बहवो वैते पुत्रा भविष्यन्तीति हि श्रुतमित्यर्थः ॥ ७७४ ॥

देवो भूत्येति देवाश्च सदा तज्जावभावितः ॥

देवमाप्तिं श्रुतिः ग्राह भावनावलसंश्रयात् ॥ ७७५ ॥

उपासनात्फलमित्यत्र श्रुतिस्मृतौ प्रमाणयति । देव इति । उपास्ये परस्मिन्नपि सोपाधिके तुल्यं भावनातलाद्भावापत्तिफलमिति वक्तुं चशब्दः । सदेत्यादिना स्मृतेरन्त्यं पादमादत्ते । तयोरर्थं संगृह्णाति । देवमाप्तिमिति । श्रुतिग्रहणं स्मृतिरूपलक्षणम् । अपवा प्राचीनचकारोऽत्र सबद्धमानः स्मृतिमनुकरोति । भावनावलमुपास्यसाक्षात्कारस्तदवष्टम्भादित्येतत् ॥ ७७५ ॥

स योऽत इत्युपक्रम्य ऋषासनगिरैव बुं ॥

अन्त आत्येत्युपासीत तथैवोपासनश्रुतेः ॥ ७७६ ॥

उपासने सफलविधिसत्त्वमुक्त्वा ज्ञानोपासनशब्दयोरेकार्यं युक्त्यन्तरमाह । स य इति । स योऽत एकैवमुपास्य इत्युपासनशब्देनोपक्रम्यान्ते चाऽऽत्मेत्येवोपासीतेत्युपसंहारेऽपि यथोपक्रमं तच्छब्दश्रवणात्तयोरुपास्तिविषयतेत्यर्थः । उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्ये सत्येकार्यतया वाक्यैक्यमुपाश्रयागमन्तरा यमतीत्यादौ प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ ७७६ ॥

प्रहृचौ चोपसंहारे तथैवोपासनश्रुतेः ॥

वेदेत्युपासनार्थत्वमस्याप्यभ्युपगम्यते ॥ ७७७ ॥

तपोस्तद्विषयत्वेऽपि मध्ये न स वेदेति वेदशब्दाद्गुणोत्तरार्थान्तरेण कुतो नोच्यते तत्राऽऽह । प्रहृचौ चेति । तथैवेत्यैकरूप्यमुच्यते । प्रकृमादिना वेदशब्दस्यापि मध्यस्थस्योपासनार्थत्वमन्यथा वाक्यभेदान्न च सति संपत्ते वाक्यं भेदं युक्तमित्यर्थः ॥ ७७७ ॥

तथैतत्सर्वं वेदेति यत्र यत्र श्रुतिर्भवेत् ॥

अध्यासस्य तदाऽप्राप्तेरपूर्वविधिरिष्यते ॥ ७७८ ॥

अनेन हीत्यादी वेदशब्दस्यार्थान्तरविषयत्ववन्न स वेदेत्यत्रापि किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । यत्र यत्रैतत्सर्वं वेदाऽऽत्मानमेवावेदित्यादौ वेदशब्दः श्रुतस्तत्र तत्र तथा तस्योपास्तिरेवार्थ इत्यर्थः । वेदोपास्तिशब्दयोरैक्याभ्यर्थेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अध्यासस्येति । ज्ञानोपास्त्योरैक्ये सत्यैक्यज्ञानस्य सर्वयथाप्राप्तेस्तदाभि-
ज्ञोपासनस्यापि तथात्वात्तस्मिन्नपूर्वविधिः स्यादित्यर्थः ॥ ७७८ ॥

वस्तुस्वरूपान्वाख्याने न च कश्चित्प्रवर्तते ॥

तज्ज्ञानजन्ममात्राच्च पुरुषार्योऽपि नेष्यते ॥ ७७९ ॥

इतश्च तस्मिन्नेष्टव्यो विधिरित्याह । वस्त्विति । सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवस्तुस्वरूपमात्रकथने बुद्धिपूर्वकारिणो न प्रवृत्तिरालक्ष्यतेऽतः प्रवर्तको विधिरुपेय इति शेषः । ज्ञानफलरागस्य प्रवर्तकत्वाद्व्यर्थो विधिरित्याशङ्क्याऽऽह । तज्ज्ञानेति । तच्छब्देन विध्यस्तद्वत् वस्तूच्यते । विधिनिरपेक्षत्वं मात्रशब्दार्थः । न स्वतन्त्रं ज्ञानं फलवत्तस्मिन्सत्यपि फलानुपलब्धेरिति चकारार्थः । अपिरवधारणार्थः ॥ ७७९ ॥

यादृक्कर्मविधे रूपमात्मध्यानविधेरपि ॥

तादृगेव विशेषोऽत्र न मनामपि गम्यते ॥ ७८० ॥

आत्मोपास्त्यैवेत्यत्र हेतुन्तरमाह । यादृगिति । विधिद्वयं सप्तम्यर्थ ॥ ७८० ॥

कुतोऽविशेष इति चेदत आह यथा तथा ॥

मानस्येव क्रिया यस्मादविशिष्टोभयोरपि ॥ ७८१ ॥

चपदकरिष्यंस्तां ध्यायेदिति यद्विधीयते ॥

मानस्येव क्रिया तद्वदात्मार्योपासनेऽपि ॥ ७८२ ॥

यथेत्यादिभाष्यमाकाङ्क्षापूर्वकमवतारयति । कुत इति । कर्मात्मज्ञानविध्योः शब्दानुसारेणाविशेषो यथा तथा यथेत्यादिभाष्येणाऽऽह भाष्यकृदित्यर्थः । मानसक्रियात्वाच्चेत्यादिभाष्यमनुसृत्यार्थतोऽप्यविशेषमाह । मानसीति । कर्मज्ञानविध्योरुभयोरपि मानसी क्रिया विषयभूता यस्मादविशिष्टा तस्माद्वचनकरिष्याजित्यादौ यथा मानसी क्रिया विधीयते तथाऽऽत्मोपास्तिरवश्येऽपि सैव विधेयेति योजना ॥ ७८१ ॥ ७८२ ॥

भावनांशत्रयं यस्मादुपासनविधावरपि ॥

संभाव्यतेऽतो विज्ञेयो यजेतेत्यादिविधिः ॥ ७८३ ॥

शब्दतश्चाऽऽत्मोपासने विधिरस्तीत्याह । भावनेति । यथा यजेतेत्यादौ भावनारूपो

६९० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

विधिरंशत्रयसंभवादिष्टस्तपोपासीतेत्यत्रापि भावनापेक्षितमंशत्रयं यतः संभवत्यतो विधेयमात्मोपासनमित्यर्थः ॥ ७८३ ॥

स्वाध्यायस्य विधिर्नूते लिङ्गयात्मानमेव च ॥

विधिप्रज्ञस्वज्ञानार्थां कुरुध्वं पुंस्त्ववर्तनम् ॥ ७८४ ॥

कपमत्रांशत्रयोपपत्तिरित्याशङ्क्य तदर्थं शब्दभावनास्वरूपमाह । स्वाध्यायस्येति ।
अह्यार्थः । स्वाध्यायोऽप्येतन्न इति विधिः ॥ तु स्वविषयस्वाध्यायात्मकं लिङ्गादिश-
ब्दमाह । चकारोणाप्येतन्न इति तन्न्यप्रत्ययं लिङ्गादावन्तर्भावयति प्रेरणाधर्मकलिङ्गादि-
स्वरूपज्ञानादर्थवादज्ञानाच्चाधिकृतानां पुंसां प्रयत्नरूपां प्रवृत्तिं कुरुध्वमिति । तथा च
व्युत्पन्नस्याधिकारिणो लिङ्गादिश्रवणे स्वास्यात्प्रच्युतिरूपा या प्रवृत्तिस्तद्धेतुः प्रेर-
णात्म्यो लिङ्गादिव्यापारस्तद्वाच्या शब्दभावना सा सत्त्वाख्यातत्वसामान्यादर्थभावनावा-
चिना लिङ्गादिना विशेषेणोच्यते । उक्तं हि—

“अभिधा भावनामाहुरन्यामेव लिङ्गवदपः ।

अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते” इति ।

लिङ्गादिशब्द एव वा शब्दभावना । यथाऽऽहुः—

“किमाद्यपेक्षितैः पूर्णं समर्थः प्रत्ययो विधौ ।

तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिन्मोदनोच्यते” इति ॥ ७८४ ॥

करणांशो विधिज्ञानं किमंशः पुंस्त्ववर्तनम् ॥

इतिकर्तव्यता चात्र धर्मवादप्रशंसनम् ॥ ७८५ ॥

सा चांशत्रयवतीति संक्षिप्योक्तमंशत्रयं विवेचयति । करणेति । प्रेरणाधर्मकं
लिङ्गादिपदं विहितज्ञानं शब्दभावनायाः करणांशस्तदुक्तं स्वज्ञानकरणक इति । न च
संबन्धबोधः करणमित्युक्तिविरोधो हस्तेन शरेण विद्ध इतिवदुभयोरपि करणत्वाविरो-
धात् । भाव्यांशस्तु पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावना । अस्याभेदिकर्तव्यताश्च । पूर्णाहुत्या
सर्वान्कामानामोक्षित्यार्थवादज्ञानमित्यर्थः । उक्तमंशत्रयं प्राच्या मीमांसाया प्रसिद्ध-
मितिवक्तुं हीत्युक्तम् । प्रामुक्तं शब्दभावना सप्तम्या परामृश्यते ॥ ७८५ ॥

प्रवृत्तस्य ततः पुंसः करणं याग इष्यते ॥

स्वर्गादिश्च किमंशः स्यात्प्रयाजादिस्तया परः ॥ ७८६ ॥

अर्थभावनाया गया हीत्यादिषाप्योक्तमंशत्रयमाह । प्रवृत्तस्येति । ततः शब्दभा-
वनायाः सकाशात्प्रवृत्तस्य स्वास्यात्प्रच्युतस्य या प्रयत्नरूपा प्रवृत्तिस्तस्या अर्थ-
भावनाया इत्यर्थः । चोदनाप्रयुक्तपुंस्प्रवृत्तेः समानपदोपात्तभात्यर्थं हित्वा मान्यन्तरम-
युक्तमेकपदोपादानश्रुतिविरोधादिति चेन्न तस्यापुमर्पस्य भाव्यत्वानुपपत्तेरित्याह । कर-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमहाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५९१

णमिति । ननु पदान्तरोपात्तं पुरुषविशेषणं च स्वर्गादि कथं मान्यतामनुभवेदिति चेत्सत्यं तथाऽपि पुरुषार्थत्वात्तस्य तद्भावः संभवतीत्याह । स्वर्गादिश्चेति ॥ ७८६ ॥

यया तत्र तथेहापि ज्ञास्त्रेणैव समर्प्यते ॥

अंशत्रयमतो युक्तमपूर्वविधिरेव तु ॥ ७८७ ॥

भवत्वेवं कर्मविधावंशत्रयमात्मज्ञाने तु किं जातं तदाह । यथेति । यागादाविवान्-
शत्रये सत्पुपासीतेत्यत्रापूर्वरूपो विधिरिति युक्तमेवेति फलितमाह । अत इति ।
तुशब्दो विध्यन्तरन्यावृत्त्यर्थः ॥ ७८७ ॥

किमंश आत्मा विज्ञेयः करणांशस्तथा मनः ॥

इतिकर्तव्यता त्यागग्रहचर्यादिसाधनम् ॥ ७८८ ॥

कथमंशत्रयमत्र शास्त्रेणापितं तद्विविच्य दर्शयति । किमंश इति । आत्मनो
मुक्तिरूपेण साध्यत्वमुपेत्य किमंशत्वं द्रष्टव्यम् । तथेति यागादिवदित्येतत् । काम्य-
प्रतिषिद्धवर्जनं त्यागः । ग्रहचर्यं सर्वथा मैथुनवर्जनमष्टविधम् । आदिशब्दः शमादिवि-
षयः ॥ ७८८ ॥

कृत्स्नमकरणार्थस्य ज्योतिष्टोमादिगामिनः ॥

विध्युद्देशतया यद्बहुपयोगस्तथैव च ॥ ७८९ ॥

उपासाविध्यपेक्षस्य प्रक्रियापतितस्य च ॥

आत्मार्योपासनविधिदेशे तद्विनियोज्यते ॥ ७९० ॥

विधियुक्तानां वेदान्तानां कार्यपरत्वेऽपि तद्विधानां तेषां वस्तुपरत्वेत्याशङ्क्याऽऽह ।
कृत्स्नेत्यादिना । प्रकरणमेवार्थः । विध्युद्देशतया ज्योतिष्टोमादिविषयप्रधानविधिशेष-
तथेति यावत् । सर्ववास्यस्योपासनविधिशेषत्वेनोपयोग इति शेषः । ज्योतिष्टोमादिविष-
यस्य समस्तस्यैव प्रकरणस्य ज्योतिष्टोमादिविधिशेषतया विनियोगवद्गुणास्तिविध्यपे-
क्षितस्य तन्म्रकरणस्थस्य सर्वस्यैव वाक्यस्योपास्तिविधिशेषत्वेनैव विनियोग इत्यर्थः ।
विधिप्रकरणस्थं वाक्यं विधिमतिक्रम्य नार्हति वस्तु भोचरायेतुमिति वक्तुं प्रथमश्चकारो
द्वितीयस्तु समुच्चयार्थः । विधिहीनमपि सर्ववेदान्तवाक्यमात्मोपास्तिविधौ विनियुज्यते
शेषत्वेनेति निगमयति । आत्मार्येति ॥ ७८९ ॥ ७९० ॥

अत्रास्थूलादिवाक्यानामुपास्यार्थसमर्पणे ॥

उपयोगः फलं मोक्षस्तमसो वस्त्वपहुतिः ॥ ७९१ ॥

अम्भूलादिवाक्यानामारोपितद्वैतनिषेधेनाद्वयं वस्तु समर्प्यतां कथमुपास्तिविधिशेषत्वे-
नोपयोग इत्याशङ्क्याऽऽह । अत्रेति । सप्तमीद्वयं मिथः संबध्यते प्रथमा निर्धारणे वा

५९२ गुरोर्भराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

मध्ये वेदान्तानामित्यर्थः । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति तरति शोकमात्मविदित्यादीनां
फलार्पकत्वेनोपास्तिविध्युपयोगं विवक्षन्नाह । फलमिति । मोक्षो ब्रह्माप्तिः ॥ ७९१ ॥

संप्रदायविदस्त्वन्ये यथावच्छास्त्रचक्षुषा ॥

ध्याचक्षते महात्मानो यथा तदभिधीयते ॥ ७९२ ॥

शाब्दमात्मज्ञानमुपासनाख्यं मुक्तिफलं विधीयते वेदान्तेऽपि पक्षमुक्त्वा ज्ञानान्तरं
विवेचयति पक्षमुद्गाहयति । संप्रदायेति । शाब्दज्ञानविधिवादिभ्योऽन्ये यथावत्संप्र-
दायविदस्तस्मादेव महात्मानो विज्ञायेत्यादिशास्त्रद्वयानुसारेण यथा वेदान्तेषु विधिं व्याच-
क्षते तथा तद्याख्यानमुच्यते इति योजना । संप्रदायविदो महात्मान इति चोपहासार्थं
न हि वेदान्तेषु विधिमिच्छन्तः संप्रदायं विदन्ति न च ते महानुष्ठावास्तेषु तदभ्युपग-
मस्य तदप्रामाण्यपर्ववसानादिति द्रष्टव्यम् ॥ ७९२ ॥

विधिभूत्यस्य वाक्यस्य न प्रामाण्यं किलेप्यते ॥

नियोगानुप्रवेशेन यतो वस्त्ववबोध्यते ॥ ७९३ ॥

तदीयं व्याख्यानमेव विभावयन्नादौ वेदान्तेषु विवेकपेयत्वमाह । विधीति ।
तत्र ब्रह्मविदामसंमतिं सूचयति । किलेति । ननु विधिहीनमपि वचनमक्षात् वस्तु
ज्ञापयत्किमिति न मानं तत्राऽऽह । नियोगेति । यतो भूतं वस्तु नियोगक्षेपत्वेनैव
बोध्यते भूतं भव्यायोपदिश्यते इति न्यायादतो नास्ति वचसो विध्यसृष्टे वस्तुनि मानते-
त्यर्थः ॥ ७९३ ॥

नानुवादस्वरूपस्य निरस्तविधिकस्य हि ॥

सापेक्षस्यैव वचसः प्रामाण्यमुपपद्यते ॥ ७९४ ॥

ननु वेदान्तं नियोगानुप्रवेशादते सिद्धमर्थं बोधयन्तो विधिवाक्यवत्प्रमाणं नेत्याह ।
नेत्यादिना । विधिहीनस्य सिद्धार्थस्य वचसो मानान्तरयोग्यविषयस्य सापेक्षत्वाद्नुवा-
दसदृशस्य वस्तुनि प्रामाण्यायोगादेष्टव्यो वेदान्तेषु विधिरित्यर्थः । सूरमरिचोरे सन्ति
फलानीत्यादेः सिद्धार्थस्य वचसो दृष्टं सापेक्षत्वमित्यादेष्टुं हि शब्दः ॥ ७९४ ॥

क्रियैव ननु सर्वत्र तत्र तत्र विधीयते ॥

स्वव्यापारे हि विधिना नियोकुं शक्यते यतः ॥ ७९५ ॥

विधेयधात्वर्थाभावाच्च तेषु विधिरिति शङ्कते । क्रियेति । सर्वेनेति विधिकाण्डोक्तिः ।
तत्र तत्रेति विधिवाक्यं परामृश्यते । वस्तुन्यपि कचिद्विधिसंभवात्कुतोऽवधारणं तत्राऽऽह ।
स्वव्यापारे हीति । पुंव्यापारसाध्ये धात्वर्थे विधिना पुनो नियोकुं शक्यत्वाद्गुप्तान्त्रे
वस्तुनि नास्ति विधिरित्यर्थः । दध्यादौ प्रसिद्धोऽपि विधिव्यापाराविष्टे तस्मिन्प्रविष्टो न
परिशुद्धे तस्मिन्निति वक्तुं हीत्युक्तम् ॥ ७९५ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दमिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ५९६

द्रव्यस्वरूपेऽसाध्यत्वाद्विधिः कथमिहेष्यते ॥

न हि सिद्धस्य साध्यत्वं निपुणेनापि गम्यते ॥ ७९६ ॥

कटः कर्तव्य इतिवदात्मा द्रष्टव्य इतिश्रुतेरात्मनो विधेयत्वमाशङ्क्याऽऽह । द्रव्येति । असाध्यत्वं वस्तुनः साधयति । न हीति । साध्यत्वापर्यवसानादिति भावः ॥ ७९६ ॥

न चाऽऽत्मविषयं ज्ञानं वेदान्तेषु विधीयते ॥

तस्य विध्यन्तरात्सिद्धेर्वेदान्तस्यानुवादता ॥ ७९७ ॥

आत्मनोऽविधेयत्वेऽपि तज्ज्ञानमाज्यावेक्षणवद्विधेयमिति नेत्याह । न चेति । तत्र हेतुः । तस्येति । विध्यन्तरात्सिद्धे चाऽऽत्मज्ञाने तेषां न तत्प्रतिपादकताऽनुवादप्रसङ्गादतोऽपूर्वत्वाभावात् तत्र विधिरित्याह । वेदान्तस्येति ॥ ७९७ ॥

स्वाध्यायाधीतिविधिना ज्योतिष्टोमादिबोधवत् ॥

वेदान्तार्थावबोधोऽपि तेनैवैव समापितः ॥ ७९८ ॥

किं तद्विध्यन्तरं तदाह । स्वाध्यायेति । इहेत्यधिकृतमुमुक्षुग्रहः । समापितः सम-
पित इति यावत् ॥ ७९८ ॥

स्यादेतत्फलसंबन्धो नियोगविरहाद्यदि ॥

प्रत्यग्ज्ञानस्य लभ्येत न त्वसौ लभ्यते तथा ॥ ७९९ ॥

वेदान्तेषु वस्तुनि तज्ज्ञाने वा न विधिरिति चोदिते पूर्ववादी गूढामिसंधिराह । स्यादे-
तदिति । नियोगाद्वेते ज्ञानस्य फलसंबन्धो लभ्येत चेत्तदा वेदान्तेषु विधिवैधुर्यमित्ये-
तद्युक्तम् । न च तं विना ज्ञानस्य तत्संबन्धलोभोऽतो ज्ञाने स्वीकर्तव्यो विधिरि-
त्यर्थः ॥ ७९९ ॥

पुमर्थकारिता बुद्धेर्नियोगादेव लभ्यते ॥

नातस्तन्निरपेक्षस्य प्रामाण्यं वचसो भवेत् ॥ ८०० ॥

नियोगं विना फलसंबन्धो ज्ञानस्य किं न स्यान्नायं सर्पो रज्जुरित्यत्र तथा दृष्टेरि-
त्याशङ्क्याऽऽह । पुमर्थेति । राज्ञा गच्छतीत्यादौ वस्तुधीमात्रात्पुमर्थदृष्टेरैव सर्पो रज्जु-
रित्यत्रापि मा भैषीरितिनियोगाङ्गीकारादित्यर्थः । नियोगसंबन्धं विना पुरुषार्थहेतुत्वे
ज्ञानस्यापुमर्थत्वमेवास्तु का हानिरत आह । नात इति । ज्ञानस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वमतः-
शब्दार्थः । तन्निरपेक्षस्येति तच्छब्दो नियोगार्थः । न हि किमपि वचनं फलविकलं
भवति मानमिति भावः ॥ ८०० ॥

नैकात्म्यवस्तुसंख्यातिन्यतिरेकेण किंचन ॥

फलं स्यादात्मबोधस्य यथा कर्मफलं तथा ॥ ८०१ ॥

आत्माधियो नियोगाधीनफलभावेऽपि वस्तुज्ञाततास्यफलसंबन्धाद्युक्तमात्मनि वेदान्त-
प्रामाण्यमित्यज्ञातपराभिप्रायः शङ्कते । नैकात्म्येति । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह ।

५९४ सुरेश्वराचार्यकृत-बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

यथेति । कर्मणो हि फलमुत्पत्त्यादीनामन्यतमं ज्ञेयाभिज्ञाप्यतिरिक्तमभ्युपगतं न तथा ज्ञानस्येत्यर्थः ॥ ८०१ ॥-

अगोच्यतेऽन्यदेवेदं विज्ञानान्तरमात्मगम् ॥

विधीयते सहोपायं वेदान्तोक्तिप्रबोधतः ॥ ८०२ ॥

शाब्दे ज्ञाने ज्ञानान्तरे वा विधिरित्यत्र द्वितीयमवलम्ब्य पूर्ववादी स्वाभिप्रायमाह । अत्रेति । वेदान्तोक्तिमनितप्रबोधतोऽन्यदेवेति संबन्धः । विज्ञानान्तरमित्यन्तरशब्दात्तस्य शाब्दज्ञानवेत्ताय विषयस्य ज्ञातत्वा प्रकाशोऽप्रकाशो वाऽऽप्ये ज्ञानभेदः । द्वितीये ज्ञानकृतभाष्यप्रकाशस्यार्थकिंचित्करत्वमतो विषयज्ञातव्यतिरिक्तं गोलोकस्थं फलं नियोगाधीनमस्ति तदुपेतं ज्ञानान्तरमात्मविषयं मननादिसहितं वेदान्तेषु विधेयमित्यर्थः ॥ ८०२ ॥

न हि वाक्यसमुत्पत्तेन ब्रह्मावाक्यार्थरूपकम् ॥

विज्ञानेन परिच्छेदं श्रवयते कर्मयत्त्ववचित् ॥ ८०३ ॥

वाक्योत्पत्तौनेनैव ब्रह्मण सिद्धत्वात्किं वैषज्ञानान्तरेणेत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । तत्र वैषम्यदृष्टान्तमाह । कर्मवदिति । कचिद्देशे काले पुंसि वेत्यर्थः ॥ ८०३ ॥

नानापदार्थसंसृष्टरूपं शब्दात्मजायते ॥

विज्ञानं तेनावाक्यार्थरूपं नैव च गम्यते ॥ ८०४ ॥

वाक्योत्पत्तौनाद्ब्रह्मणोऽपरिच्छेदे हेतुमाह । नानेति ॥ ८०४ ॥

शब्दस्वभाव एवैष संसृष्टार्थवबोधनम् ॥

ब्रह्मासंसृष्टरूपत्वात्तेनातो नावगम्यते ॥ ८०५ ॥

ननु शब्दस्य यान्त्रवायथाविषयमसंसृष्टापरिच्छेदोचित्वमेष्टव्यमन्यथाऽमानत्वापत्तेरिति तथाऽऽह । शब्देति । बहिरङ्गार्थानुसारादन्तरङ्गस्वरूपानुसरणमुचितमिति भावः । शब्दस्य असंसृष्टपरोक्षनोपित्वे फलितमाह । ब्रह्मेति । तेन शब्देन ज्ञानेनेति यावत् ॥ ८०५ ॥

वाक्यं चातीन्द्रियार्येषु प्रमाणमिति निश्चितम् ॥

तस्याप्यविषयत्वाच्चद्विज्ञानान्तरबोधतः ॥ ८०६ ॥

ब्रह्मशब्दज्ञानगम्यमतीन्द्रियत्वाद्वैवदित्याशङ्क्याऽऽह । वाक्यं चेति । यद्यपीन्द्रियेषु पर्यायेषु वाक्यं यान् ब्रह्म चातीन्द्रियं तथाऽपि तस्यासंसृष्टापरिच्छेदस्य वाक्या-
त्वेन चाविधानिवृत्तिर्न शब्दज्ञानेनेत्यर्थः । तदित्यसंसृष्टा-
परोक्षं ब्रह्मोच्यते ॥ ८०६ ॥

न चेद्वाक्योत्पत्तिविज्ञानपरिच्छेदं वदित्यते ॥

नाऽऽम्नायार्थो भवेच्चाह नैवं वेदार्थ एव हि ॥ ८०७ ॥

ब्रह्मणो वेदागम्यत्वे तदर्थत्वायोगादौपनिषदत्वविशेषणमनवयवमिति शङ्कते । न चेदिति । वेदविहितोपायजन्यज्ञानगम्यत्वाद्देवार्पितेत्यौपनिषदस्वमविरुद्धमित्याह । नैवमिति ॥ ८०७ ॥

अपि चाधीयतेऽत्रार्थे वेदवाक्यान्पनेकशः ॥

महां कुर्वीत विज्ञायेत्येवमादीनि यजतः ॥ ८०८ ॥

ज्ञानान्तरं वेदान्तेषु विधेयमित्यत्र मानमाह । अपि चेति । तात्पर्यविल्लाम्याप्तं दर्शयति । अनेकश इति । अध्येतॄणां विधिवाक्येष्वनस्तां व्युत्सृजति । यजत इति ॥ ८०८ ॥

मुमुक्षुपुरुषार्थस्य योऽहमात्रान्तरायतः ॥

ज्ञानात्कार्यान्तराभावाच्चेतत्साध्वभिधीयते ॥ ८०९ ॥

वेदान्तेषु शाब्दज्ञानं ज्ञानान्तरं वा मुक्तिफलं विधेयमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह । मुमुक्षुवति । तत्प्रेष्टं पुमर्थरूपं यत्कैवल्यं ब्रह्म तस्य तत्स्वरूपत्वाद्ज्ञानमात्रव्यवहितत्वाज्ज्ञानादेव तन्निवृत्तेस्तस्य च वाक्यजन्यत्वेन विध्यनधीनत्वाद्गुणेषामावाद्भिष्यसिद्धेर्वेदान्तेषु तदुक्तिरयुक्तेत्यर्थः ॥ ८०९ ॥

विधेहि तत्र साफल्यं यत्र वाक्योत्पन्नबोधतः ॥

व्यतिरेकादगुणेषु पदार्थः कश्चिद्विष्यते ॥ ८१० ॥

ज्ञानात्कार्यान्तराभावेऽपि तदेव विधेयमित्याशङ्क्याऽऽह । विधेरिति । वाक्योत्पन्नज्ञानातिरिक्तस्यैव यागादेर्विधेयत्वं न तस्यैवेत्यर्थः । तत्र विधिवादिनां संप्रतिपत्त्यर्थं हिशब्दः ॥ ८१० ॥

ययाप्रतिहोत्रयाथात्म्यविज्ञानव्यतिरेकतः ॥

प्रयोगात्मा पृथक्तादृबलेह कश्चिदपीक्ष्यते ॥ ८११ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति । यथेति । दार्ष्टान्तिके व्यतिरेकमाह । पृथगिति । तादृगिति प्रयोगसादृश्योक्तिः । इहेत्यल्लादिवाक्योत्पन्नज्ञानमुच्यते ॥ ८११ ॥

उत्पत्त्यादौ हि साध्येऽर्थे पुन्यापृतिरपेक्ष्यते ॥

उत्पत्त्यादिविरुद्धत्वान्मुक्तेर्नान्यव्यपेक्षिता ॥ ८१२ ॥

तदेव पृथक्त्वस्य प्रतियोगिकर्तव्यं तद्विनाऽभ्यासादिरूपपुरुषपुन्यापारहृष्टेस्तद्विषयो विधिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । उत्पत्त्यादाविति । ज्ञानेतरपुरुषपुन्यापारे चतुर्विधविद्याफलविलक्षणमोक्षस्थापेक्षामावाद्देवान्तेषु न सौऽर्थवानित्यर्थः । नित्यनिरतिशयकूटस्थान्मस्थामाव्यान्मुक्तेश्चतुर्विधविद्याफलविलक्षणत्वमतिव्यक्तमिति वक्तुं हिशब्दः ॥ ८१२ ॥

उत्पत्त्यादि स्वतो नो चेत्किं मुक्तौ कर्मणः फलम् ॥

उत्पत्त्यादि स्वतश्चेत्स्फार्तिकं मुक्तौ कर्मणा वद ॥ ८१३ ॥

मुक्तेरपि स्वर्गवत्कर्मसाध्यत्वादस्ति कर्मोपेक्षाशङ्क्य स्वतो मुक्तेरुत्पत्त्यादि नास्त्यु-
तास्तीति विकल्प्य ब्रमेण दूषयति । उत्पत्त्यादीति ॥ ८१३ ॥

उत्पत्त्यादौ तु यच्छक्तं हेतुमात्रमपेक्षते ॥

तस्य कर्मण्यपेक्षा स्यान्नान्यथा वदपेक्षते ॥ ८१४ ॥

स्वर्गादेरपि तर्हि दर्शितरीत्या कर्मोपेक्षा मोक्षवन्न स्यादिति चेन्नेत्याह । उत्पत्त्या-
दाविति । तत्र स्वर्गोद्यदाहरणं तत्राशक्तत्वे न कर्मोपेक्षा नित्ये तदनुपलम्भादित्याह ।
नान्यथेति । मुक्तेरुत्पत्त्यादावशक्तत्वाभावे कर्मोपेक्षेति भावः ॥ ८१४ ॥

प्रवृत्त्या स्वात्मसिद्ध्यर्थं कारकं सदपेक्षते ॥

कारकाणां क्रियापेक्षा नोभयार्पेक्षित्वाऽऽत्मनि ॥ ८१५ ॥

किंच क्रियाकारकयोरेवान्योन्यापेक्षाऽऽत्मनि नोभयार्पेक्षोभयविलक्षणत्वादित्याह ।
प्रवृत्त्येति ॥ ८१५ ॥

संभावित्वात्मकर्तृत्वो ब्राह्मण्याद्यधिकारवान् ॥

विधिभूतेः भवतेत न तु श्रुतदन्वयः ॥ ८१६ ॥

वेदान्तेषु निधेयमावान् विधिरित्युक्त्वाऽभिकार्यभावाच्च न तेषु विधिरित्याह । संभा-
वितेति । अतः सत्तात्मन्यारोपितकर्तृत्वादिब्राह्मण्याद्यभिमानमासी विधिना प्रेयो भवति
न पुनर्विद्वाक्षिरस्तकर्तृत्वादिरपाकृतसर्वाभिमानो नियोज्यतां शच्छतीत्यर्थः ॥ ८१६ ॥

अपूर्वानपरावाहं ब्रह्मास्मीति विजानतः ॥

कारकत्वं न संभाव्यं तन्योदविरहात्कचित् ॥ ८१७ ॥

विदुषोऽपि कर्तृत्वादिद्वारा भिक्षादनादिवद्वैधी प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽह । अपू-
र्वेति । कारकत्वे कारणीभूतो मोहस्तन्मोहः । कचित्कर्मणीति यावत् । भिक्षादनादि-
प्रवृत्तिस्तु यादृच्छिकी नियताऽपि सा मोहलेशादविरुद्धेति भावः ॥ ८१७ ॥

आत्मनो ब्रह्मता यत्र ब्रह्मणोऽप्य्यात्मता स्वतः ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्पन्नोपाचेत्किमितीहते ॥ ८१८ ॥

विदुषो न कचिदपि कारकत्वं हेत्वभावादित्युक्तम् । इत्यत्र विदुषो न वैधी प्रवृत्ति-
रित्याह । आत्मन इति । चेच्छब्दो निश्चयार्थः । यत्र यस्या विद्यावस्यायामिति
यावत् । किमिति शब्दात्पूर्वं तत्रेति वक्तव्यम् । ब्रह्मात्मनोरत्योन्यमनय पश्यतो न प्रवृ-
त्तिफलभावादित्यर्थः ॥ ८१८ ॥

अब्रह्मानात्मविज्ञानमोहोत्पन्ध्वंसहेतुतः ॥

प्रत्यग्यायात्म्यबोधस्य कुतोऽमूढः प्रवर्तते ॥ ८१९ ॥

प्रवृत्त्यभावे विदुषो हेत्यन्तरमाह । अब्रह्मेति । अमूढ इति च्छेदः । अब्रह्मेत्यात्मनो ब्रह्मणश्चानात्मेति ज्ञानमेव मोहोत्पन्ध्वंसं हेतुत्वात्तत्त्वज्ञानस्य ज्ञानवतो हेत्वभावादित्यर्थः ॥ ८१९ ॥ ।

तत्र को मोह इत्येषं मन्त्रवर्णोऽपि नो जगौ ॥

संसारासंभवं साक्षादेकत्वमनुपश्यतः ॥ ८२० ॥

ज्ञानादज्ञानादिविध्वंसो मानमाह । तत्रेति ॥ ८२० ॥

बाध्यबाधकभावाच्च प्रत्यज्योहमबोधयोः ॥

सहावस्थानताभावात्प्रवृत्तेः स्यादसंभवः ॥ ८२१ ॥

ज्ञानिनः प्रवृत्त्यसंभवे हेत्यन्तरमाह । बाध्येति । न हि मोहाद्वते प्रवृत्तिर्न च मोहो ज्ञानेन सह स्थातुमर्हति तन्निवर्त्यत्वादतोऽपि न विदुषोऽस्ति प्रवृत्तिरित्यर्थः । भिक्षाटनादिस्तु बाधितानुवृत्तिमात्रमित्यसकृदुक्तमिति भावः ॥ ८२१ ॥

मतं वाक्योत्थविज्ञानमात्राच्चेन्न निराकृतः ॥

अब्रह्मानात्मविषयमोहस्येति न तत्तथा ॥ ८२२ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यानां तावन्मात्रावबोधनात् ॥

अर्थान्तरं न संभाव्यं वाक्यवाक्यार्थवेदिना ॥ ८२३ ॥

वाक्यमनितेत्यादिभाष्योक्तं चोद्यमनुव्रतति । यत्तमिति । अतो विविना भाष्यमिति शेषः । परिहरति । नेति । ब्रह्मात्मैक्यशीपरत्वाद्देवान्ताना तदुत्पत्तिरित्यस्तदविद्यातज्जन्ध्वंसित्वसिद्धेर्न विध्यपेक्षेत्यर्थः ॥ ८२२ ॥ ८२३ ॥

अस्यूलार्थवृत्तसीनि द्रष्टव्यादिविधेयंदि ॥

समर्पयेयुर्विषयमित्येतदपि नेष्यते ॥ ८२४ ॥

द्रष्टव्यविधेरित्यादिभाष्यस्थं चोद्यमुत्पापयति । अस्यूलेति । वचनानि विशेष्यन्ते । विविशब्देन तद्विषयं ज्ञानमुच्यते । तेन न स्वातन्त्र्यं तेषामिति शेषः । वेदान्तानां विध्यपेक्षितार्थसमर्पकत्वेन तच्छेषत्वं शङ्कितं प्रत्याह । इत्येतदिति ॥ ८२४ ॥

मुक्त्यन्तरागमसंमोहविध्वंस्यैकात्म्यबोधतः ॥

न तदर्थान्तराभावादिति पूर्वमवादिषु ॥ ८२५ ॥

कुतो नेष्यते तत्राऽऽह । मुक्तीति । मोहव्यवधिभूतमोनिवर्तकतत्त्वज्ञानादर्थान्तरस्यानुष्ठेयस्याभावोद्देशान्तेषु न तद्विधिरिति सिद्धान्तोपक्रमे दाशितमतस्तेषां न तत्परत्वमित्यर्थः ॥ ८२५ ॥

५९८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

प्रत्यग्याथोत्पत्त्यव्याख्यानमात्रेणैव विना विधिम् ॥

न प्रवर्तते वाक्यार्थसंबोधयेति चेन्मतम् ॥ ८२६ ॥

तेषां विधिपरत्वाभावावमुपश्रुत्य विधिवादी बोद्धव्यति । प्रत्यगिति । वस्तुवचनमात्रेणैव विधिं विना प्रेक्षावतोऽप्रवृत्तेर्वाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यर्थं प्रवर्तवो विधिरिष्टव्य इत्यर्थः ॥ ८२६ ॥

नाऽऽत्मगार्थात्म्यसंबोधिनाकथश्रवणमात्रतः ॥

प्रत्यक्तत्त्वविधयः सूतेः किमन्यद्विधिनेष्यते ॥ ८२७ ॥

वाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यर्थं विधिरिष्यमाणस्तज्ज्ञाने वा वाक्यश्रवणे वा तदर्थज्ञानस्मृति सताने वा चित्तवृत्तिनिरोधे वेति विकल्प्याऽऽद्य दूषयति । नाऽऽत्मेति । अनुष्ठितसाधनस्याधिकारिणो निरस्तप्रतिबन्धस्य वाक्यश्रवणमात्राज्ञानोत्पत्तेर्न तत्रार्थवान्विधिरित्यर्थः । ज्ञानस्य जन्मैव विधिफलं तच्चेद्वाक्यश्रवणतः सिद्धं विध्यानर्थक्यं ताह व्यक्तमित्याह । किमन्यदिति ॥ ८२७ ॥

अन्तरेण विधिं वाक्यश्रवणायापि नेहते ॥

इति ब्रुवाणं प्रमूयादनिष्टं श्रूयते कुतः ॥ ८२८ ॥

द्वितीयं शङ्कते । अन्तरेणेति । यागाद्यनुष्ठानाय विध्यतिरेकेणाप्रवृत्तिवद्वाक्यश्रवणायापि तं विना न प्रवर्तते तद्यागादाविव वाक्यश्रवणे विधिरित्यर्थः । विध्यधीन वाक्यश्रवणमिति वदन्त प्रत्याह । इति ब्रुवाणमिति । अनिष्टार्थवादिवाक्यस्यासत्त्वादिनिर्लक्षणस्य विधिं विना श्रवणवत्तत्त्वमादेरपि तस्मादते श्रवणमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ८२८ ॥

अनवस्थाप्रसक्तिश्च तत्र तत्र प्रसङ्गतः ॥

विध्यन्तरस्येति ततो यथोक्तोऽर्थोऽवसीयताम् ॥ ८२९ ॥

सर्वस्यापि वाक्यस्य विधेः श्रवणमिति पते दोषान्तरमाह । अनवस्येति । विधेः श्रवणवाक्यश्रवणं तर्हि तद्वाक्यश्रवणमपि विध्यन्तरादिति तत्र तत्प्रसङ्गादनवस्था न च तत्त्वमादिश्रवणप्रयोजको विधिरात्मनोऽपि तत्प्रयुद्धे स स्वत्वध्ययनविधिरन्यो वाऽऽद्ये तदपेक्षया श्रुततत्त्वमादेः स्वार्थबोधित्वं कर्मवाक्यवादिति तद्वाक्ययोः स्वार्थनिर्गुत्वविशेषः । द्वितीये तस्याप्रमाणत्वात्तदीयस्वपरनिर्वाहकत्वं दूरेत्सपरितमधिगन्तव्यविधेः श्रवणविधेश्चाध्ययनविधेरविशेषस्तत्र विध्यन्तरायत्त श्रवणमिति भावः । यतो न विध्यन्तरायत्त इति श्रुतादिकथनीयमाह । इति तत इति ॥ ८२९ ॥

यथाऽऽत्मवादिवाक्यार्थश्रुतये न प्रवर्तते ॥

विधिवाक्यमृते तद्विध्यर्थश्रवणेऽपि न ॥ ८३० ॥

उत्तमनवस्था विवृणोति । यथेति । उभयत्रार्थशब्दो वाक्यविषयः ॥ ८३० ॥

मतं वाक्योत्थविज्ञानस्मृतिसंतानता यदि ॥

केवलोक्तिश्रवोद्भूतज्ञानादर्थान्तरं स्फुटम् ॥ ८३१ ॥

तृतीयमुत्थापयति । मतमिति । वाक्यजन्यज्ञानस्य स्मृतिसंततिर्विधेयेति यदि मत-
मिति योजना । तत्र हेतुमाह । केवलेति । वाक्यश्रवणमात्राच्चतुद्वयज्ञानमात्राच्च स्मृति-
संततेरर्थान्तरत्वादुक्तदोषाभावात्तस्याः स्फुटं विधेयतेत्यर्थः ॥ ८३१ ॥

नैवं साक्षाद्ययावस्तुबोधस्यैवेह संभवात् ॥

नित्यं संनिहिते तस्मिंस्तस्मृत्या किं प्रयोजनम् ॥ ८३२ ॥

तद्वृत्त्यपयति । नैवमिति । तस्मिन्निह प्रत्यग्भूते ब्रह्मणि यत्साक्षादित्यपरोक्षैकरसे
प्रत्यक्षया सदा संनिहिते वाक्यीयज्ञाननाशेऽपि वस्तुवृत्तमनुसृत्य साक्षाद्बोधसंभवादा-
त्मनि स्मृतेरफलत्वाच्च तत्संततिर्विधेयेत्यर्थः ॥ ८३२ ॥

अपि पाशुपतास्त्रेण विद्वद्भेदं ममार यः ॥

निष्फलेषु वितुभाद्रो न हृत्पत्नीत्यतिदुष्करम् ॥ ८३३ ॥

वाक्योत्थज्ञानोपसर्जनस्वरूपज्ञानाद्वा तदुपसर्जनवाक्यीयज्ञानाद्वाऽज्ञानतज्जाध्यस्तो-
दर्थं स्मृतिसंततिर्विधेयेति चेन्नोत्याह । अपीति । चेच्छब्दोऽवधारणे क्रियापदानुपरि
संबध्यते । इषोर्निष्फलत्वं पञ्चराहित्येन वेगहीनत्वं नैशित्यराहित्यं वा लोहशून्यत्वं वा ।
वितुश्वत्समङ्गस्य व्यपितत्वम् । प्रवृद्धे हि युद्धे प्रवृत्तशत्रुमप्रभृष्यमालक्ष्य प्रयुक्ते पाशु-
पतास्त्रे तेन विद्वोऽपि यो नैव प्राणाननहात्स पुनः शराभासेन ताडितः सन्नपहास्यति
प्राणानित्यसंभावितमिदं तथा न प्रमाणज्ञानादज्ञानादिव्यस्तिः किन्तु तदीयस्मृतिसंतानाद-
मानादिति दुःसंपादमिति भावः ॥ ८३३ ॥

अपि प्रत्यक्तमो नित्यं भास्वच्चैतन्यविम्बितम् ॥

बुद्धितत्त्ववृत्तयश्चैवं तस्मादोविस्फुलिङ्गवत् ॥ ८३४ ॥

किंचासंसार्यात्मज्ञानम्भृतिसन्नानो विधेयः ससार्यात्मज्ञानस्मृतिसंतानो वा नाऽऽद्यस्तस्य
विधिविरोधादिति मत्वा द्वितीयं दूषयितुं सर्वस्य चैतन्यव्याप्तिं साधयति । अपीति ।
अपिशब्दो दर्शितविकल्पद्योतकः । प्रत्यगाश्रयविषयमनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं जगन्मूल-
कारणं सदैवापरोक्षनैतन्यव्याप्तमित्यर्थः । कारणवत्कार्याणां बुद्ध्यादीनामपि तद्व्याप्तिमाह ।
बुद्धीति । तयोश्चैतन्यव्याप्तौ क्रमेण दृष्टान्तमाह । तस्मैति ॥ ८३४ ॥

प्रागप्यनात्मसंपातात्पत्नीचैवाऽऽप्तमेयकम् ॥

जन्मनैवासिलं ज्ञानं फलवत्किमपेक्षते ॥ ८३५ ॥

बुद्ध्यादीनामुक्तचैतन्यव्याप्तौ स्मृत्यनपेक्षत्वं फलतीत्याह । प्रागपीति । सर्वमपि
बुद्धिवृत्तिरूपं ज्ञानमनात्माकारभननात्प्रागपि जन्ममात्रात्प्रत्यगात्मनैव सालम्बनमपरोक्षं

६०० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

सन्नाऽऽत्मस्मरणोपेक्षमनात्माकारणमनादूर्ध्वमपि सविषयं प्रत्यक्षैतन्यव्याप्तमेव नान्यापे-
क्षमित्यर्थः ॥ ८३९ ॥

मात्रादिव्यवधानेन यथाऽन्यत्र मितेः फलम् ॥

फलतोऽन्यतेरेव न तथेहाऽऽत्मदर्शने ॥ ८३६ ॥

आत्मज्ञाने विशेषमाह । मात्रादीति । अन्यत्र स्वप्नादावनात्मानि मातृमेयादिव्यव-
धानेन मानफलं स्फुरणं सिध्यति नैवाऽऽत्मज्ञाने तद्व्यवधानेन तत्तिसिद्धिः स्वरूपावगतेरेव
फलत्वादित्यर्थः ॥ ८३६ ॥

रूपं एव सन्कुम्भो द्रव्यैर्नानाविधैर्युतिम् ॥

वियोगं वा यथा मच्छेद्यैतन्येदास्तथा पिबः ॥ ८३७ ॥

विषयसंबन्धात्पूर्वं शुद्धितद्वृत्तीनां चैतन्यव्याप्तावपि नोर्ध्वं तद्यासिर्विषयसंबन्धेनैवाना-
काङ्क्षत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वेति । यथा कुम्भो नभोव्याप्त एव दध्यादिभिः संयो-
गविभागावनुभवति न हि नभसा कदाचिद्व्याप्तः सन्कुम्भः संभवति तस्यापि तथैवान्याप-
कत्वप्रसङ्गात्तथा बुद्ध्यस्तद्वृत्तयश्च स्वचैतन्यव्याप्ताः सदैव विषयैः सह संयोगविभागी
प्रतिपद्यन्ते न हि कचिदपि चिद्व्याप्तं किंचिदस्तीत्यर्थः ॥ ८३७ ॥

तस्मादावृत्तिपक्षेऽपि स्वतस्तत्तिसिद्धितो विधिः ॥

नापूर्वं कश्चिदत्र स्यादत एवापरोऽपि न ॥ ८३८ ॥

सर्वस्य सर्वदाऽपरोक्षचैतन्यव्याप्तत्वेऽपि प्रकृते किं जातं तदाह । तस्मादिति ।
उक्तन्यायेन सर्वस्यापरोक्षचिदासर्वेभ्यस्तुज्ञानस्मृतिसंततिविधेरेति पक्षेऽपि विधिं विना
तस्याः सिद्धेर्न तत्रापूर्वो विधिः प्राप्तत्वादेव न तत्र नियमादिविधिरपि सर्वस्यैव विधेर-
भासाशानुपातिताया विचारारम्भे दर्शितत्वादित्यर्थः ॥ ८३८ ॥

अशब्दाद्यात्मकं साक्षान्निचाय्याऽऽस्थानपेकलम् ॥

मुच्यते मृत्युतो विद्वानिति नैगणिकं वचः ॥ ८३९ ॥

इतश्च स्मृतिसंततिर्न विधेयेत्याह । अशब्देति । निर्निशेषमेकरसमात्मानमपरो-
क्षतया निश्चित्य तद्व्यादन्यराशेः सहेतोर्निवर्तते विद्वानिति वाक्योक्त्यज्ञानादेव पुमर्थ-
सिद्धिरित्यशब्दमस्पर्शमित्यादिवान्याद्व्यस्यते तत्कुतः स्मृतिसंततिविधेयेत्यर्थः ॥ ८३९ ॥

आत्मन्यवगते साक्षात्प्रमाणार्थसमाप्तिनः ॥

किमन्यत्स्मृतिसंतानात्प्रार्थ्यते निष्प्रमाणकम् ॥ ८४० ॥

आत्मन्यपरोक्षीकृते मानफलस्याज्ञानादिष्वसे सिद्धत्वेऽपि फलान्तरलिप्सया स्मृति-
संततिविधीयतामित्याशङ्क्य दृष्टमदृष्टं वा फलान्तरमिति विकल्प्याऽऽद्यमप्रामाणिकत्वेन
दूषयति । आत्मनीति ॥ ८४० ॥

भविष्यत्कालसंबन्धि फलं चेह न नाकवत् ॥

तज्ज्ञानजन्यकालत्वादग्निजन्योत्पत्त्यवत् ॥ ८४१ ॥

ज्ञानस्य यागादिवददृष्टफलत्वाच्चदीयस्मृतिसंततिविधयेति । द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह । भविष्यदिति । इहेति ज्ञानोक्तिः । वैधर्म्यदृष्टान्तो न्यक्तवदिति । अग्निहोत्रादौ भविष्यत्कालसंबन्धि स्वर्गोत्पत्तिं फलमवगतं नैवमात्मज्ञाने संभवतीत्यर्थः । तस्य मोक्षाख्यफलस्य विद्वान्न विधेतीत्यादिश्रुतेर्ज्ञानमन्मना तुल्यकालत्वादिति हेतुमाह । तज्ज्ञानेति । तत्र दृष्टान्तमाह । अग्नीति । ययाऽग्निजन्यसमकालमेवसां भस्मीभावस्तथा ज्ञानोदयसमकालं वैवल्यमित्यर्थः ॥ ८४१ ॥

अविधिश्चार्थतः प्राप्तेस्तज्ज्ञानस्मृतिसंततेः ॥

द्योधाद्य ध्वस्तसंमोहः स्मृतिं नैव व्यपेक्षते ॥ ८४२ ॥

संततेरविधेयत्वे हेत्वन्तरमाह । अविधिश्चेति । ब्रह्मविदो विषयान्तराभावादात्मज्ञानस्मृतिसंततेरर्थप्राप्तेर्न तत्र विधिरित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । द्योधाद्येति । तेन सा न विधेयेति शेषः ॥ ८४२ ॥

सम्पग्ज्ञानाग्निनिर्दग्धे प्रत्यब्धोहे सवान्धवे ॥

यथावस्तुस्मृतिं भुक्त्वा स्मृतिर्नान्याऽवशिष्यते ॥ ८४३ ॥

ज्ञानादज्ञानादिदाहेऽप्यनात्मस्मृत्यपोहार्थं ब्रह्मविदः स्मृतिसंतत्यपेक्षेति सा विधेयत्वाशङ्क्याऽऽह । सम्प्रागिति । आत्मज्ञानाग्निना निरवशेषतो दग्धे सत्यात्माज्ञाने सकार्ये वस्तुनुसारिणी स्मृतिमपहायानात्मस्मृतेरनवशेषाच्च तन्निवृत्त्ये स्मृतिसंततिविधिरित्यर्थः ॥ ८४३ ॥

प्रमाननुविधानाद्य न स्मृतिर्वाधिकोऽपरा ॥

वाच्यत्वेनैव मातुर्देर्निष्ठिताऽभूदनात्मधीः ॥ ८४४ ॥

ब्रह्मविदोऽनात्मस्मृत्यङ्गीकारेऽपि न तथा ब्रह्मस्मृतिर्वाच्येत्याह । प्रपेति । अपराऽनात्मविषयेति यावत् । परादिति पाठान्तरम् । कथं प्रमाननुविधानमात्मस्मृतेरिति तत्राऽऽह । वाच्यत्वेनेति । द्वैतधीरद्वैतविधौ वाच्यत्वेनैव स्थिता तेन तत्संस्कारजस्मृतेः प्रमाननुविधानमित्यर्थः ॥ ८४४ ॥

वाच्यं तपो भित्तेः कृत्स्नं तज्ज्ञं चाप्यतिदुर्वलम् ॥

मानं वाचकमेवाऽऽसीत्स्मृतिरप्यनयोस्तथा ॥ ८४५ ॥

द्वैतज्ञानमेवाद्वैतधीभाषकं किं न स्यादित्याशङ्क्य द्वैततद्विधोराविद्यत्वाद्वैतविषयविषयद्वारा नलवत्त्वान्नैवमित्याह । वाच्यमिति । अज्ञानं तत्कार्यं न सर्वं प्रमित्यपेक्षया दुर्वलत्वाच्चद्वैतं मानं पुनर्वलवत्त्वेन वाचकमेवेति रज्ज्वादिज्ञाने निर्धारितं प्रदी-

६०२ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

पेनैव हि तमो निवर्त्यते न विपरीतं तद्वदद्वैतधियैव द्वैतं तद्वीथ्य सह कारणेन निरा-
करणोपेत्यर्थः । तथाऽपि द्वैतस्मृतिरद्वैतस्मृतिबाधिकेत्याशङ्क्य भाष्यधीसंस्कारनत्वा-
द्वैतस्मृतिर्बाध्यैव बाधकधीसंस्कारोत्पत्त्यादद्वैतस्मृतिर्नाभिधेयैत्याह । स्मृतिरिति ॥ ८४५ ॥

न स्मृतिर्विस्मृतिर्वेह संभाव्येतापि केनचित् ॥

सकृद्भिधातो ह्येवैप रवौ रात्र्यहनी यथा ॥ ८४६ ॥

आत्मनि स्मृतिमुपेत्य दोषमुक्त्वा न तत्र स्मृतिरेवेत्याह । न स्मृतिरिति । संभाव-
नाभावे निश्चयो दूरादिति वक्तुमपिशब्दः । तत्र हेतुः । सकृदिति । प्रत्यगात्मा सदै-
वापरोक्षचिद्रूपो यस्मादित्यर्थः । आत्मनि स्मरणविस्मरणयोः संभावनाऽपि नेत्यत्र दृष्टा-
न्तमाह । रयाविति । नोदेता नास्मयेतेत्यादिश्रुतेर्दृष्टान्तसिद्धिः ॥ ८४६ ॥

अनर्थहेतुदाहित्वाद्ययोक्तात्मस्मृतेरवः ॥

आत्मस्मृतेः स्वतः प्राप्तिरितरस्यास्तु बाध्यत्वा ॥ ८४७ ॥

प्रतीचि स्मृतिमुपेत्यैव तत्संतरेविधेयत्वे हेत्यन्तरमाह । अनर्थेति । आत्मावगती
वाक्यमायामन्यस्य वस्तुनोऽनर्थहेतुत्वेनाकगमादात्मनश्च तद्विलक्षणत्वात्परमपुरुषार्थरूपे
तत्र स्मृतेरनर्थतद्वेतुदाहित्वादनारम्भीतरसंस्कारनस्मृतीनामात्मावगत्यनन्तरमपावात्पारि-
शेष्यादात्मैकज्ञानस्मृतेरर्थतो विधिं विना प्राप्तिरनात्मस्मृतिश्च तथा बाध्येति न स्मृति-
संततिर्विधेयेति भावः ॥ ८४७ ॥

निरोधस्तर्हि पूर्वोक्तान्मतपर्यान्तरं यदि ॥

तच्चान्तरेषु तस्यापि कार्यत्वेन श्रुतत्वतः ॥ ८४८ ॥

चतुर्थमुत्थापयति । निरोध इति । यदि वाक्यार्थज्ञानादेरविधेयत्वं तर्हि चित्तसद्वृत्ति-
निरोधो मुक्तिसाधनत्वेन विधीयतां तस्य पूर्वोक्तज्ञानादेरर्थान्तरत्वादित्यर्थः । निरोधस्य
मुक्तिहेतुत्वेन विधेयत्वे योगशास्त्रं संवादयति । तच्चेति । तस्यापीत्यपिशब्दः सप्तम्या
संबध्यते । अथ योगानुशासनमिति निःश्रेयसहेतुः समाधिः सूत्रतस्तस्य लक्षणमुक्तं योग-
श्चित्तवृत्तिनिरोध इति । तन्निरोधावस्थायां चाऽऽत्मनः स्वरूपप्रतिष्ठत्वं कैवल्यमाख्यातं
तदा द्रष्टुं स्वरूपेऽवस्थानमिति । भाष्यकारश्च ताः पुनर्निरोद्धव्या इत्युक्त्वा पादान्ते
व्याजहार यस्मात्ते संस्काराश्चित्तस्याधिकारविरोधिनोऽनवस्थितिहेतवो भवन्ति तस्मादव-
सिताधिकारं सह कैवल्यमानीयैः संस्कारैश्चित्तं विनिवर्तते तस्मिन्विनिवृत्ते पुरुषः स्वरूप-
शुद्धः केवलो मुक्त इत्युच्यत इति । एवं योगशास्त्रे मुक्तिहेतुत्वेनेष्टो निरो-
धविधिरित्यर्थः ॥ ८४८ ॥

न मुक्तिसाधनत्वेन तस्यानधिगमाच्छ्रुतेः ॥

प्रत्यग्वोधात्परं नान्यन्मुक्तेरस्तीह साधनम् ॥ ८४९ ॥

योगशास्त्रावपि नलवर्ती श्रुतिमाश्रित्योत्तरमाह । न मुक्तीति । तदेव प्रपद्यति ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६०३

प्रत्यगिति । परमुक्तप्रमिति यावत् । इहेति शास्त्रोक्तिः । तमेव विदित्वेत्यादिश्रुतेर्ज्ञानमेव केवलं कैवल्यसाधनं न निरोधः श्रुतिविरोधे योगशास्त्रस्यानवकाशत्वादित्यर्थः ॥ ८४९ ॥

अननुष्ठेयरूपत्वाच्चतिसिद्धिश्चाऽऽत्मबोधतः ॥

प्रत्यग्ज्ञाने निरुध्यन्ते चित्तवृत्तयः यतः ॥ ८५० ॥

चित्तवृत्तिनिरोधस्य मुक्तिहेतुत्वेऽपि न विधेयत्वेत्याह । अननुष्ठेयेति । न तावद्यथाकथंचिच्चित्तवृत्तिनिरोधोऽनुष्ठेयः सर्वस्यापि तत्संभयाद्विधितोऽननुष्ठेयत्वाच्चापि सर्वस्मिन् तन्निरोधो विधेयो ज्ञानादेव तत्सिद्धेरतो न निरोधे विधिरित्यर्थः । ज्ञानस्याऽऽत्यन्तिकनिरोधसाधनत्वं साधयति । प्रत्यगिति । अतो मोक्षहेतुत्वे तस्योपेतेऽपि न विधेयत्वं किञ्चिद्विना तत्सिद्धेरिति शेषः ॥ ८५० ॥

अभ्युपेत्यैतदस्माभिरुच्यते संभवादिति ॥

सम्यग्ज्ञानातिरेकेण न त्वन्यन्मुक्तिसाधनम् ॥ ८५१ ॥

श्रुती स्मृतौ वा संभाव्यं ताभ्यां नान्यस्य मानता ॥

प्रत्याधायात्म्यनिर्णीतौ तार्किकोक्तास्मबस्तुवद् ॥ ८५२ ॥

नान्यः पन्था विद्यते ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादिशास्त्रमनुसरन्नुपेत्यैतदं त्यक्तुं भूमिकां करोति । अभ्युपेत्येति । निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वमुपेत्य विधिं विना ज्ञानादेव संभवात् विधेयतेत्युक्तमित्यर्थः । कस्मादयमभ्युपगमवादः किमित्ययमेव सिद्धान्तो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । सम्यगिति । निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वं तदा द्रष्टुं स्वरूपेऽवस्थानमित्यादौ योगशास्त्रे प्रसिद्धमिति चेन्नेत्याह । ताभ्यामिति । तत्र येष्वन्यद्दृष्टान्तमाह । तार्किकेति । यथा तार्किकैरीश्वरादौ स्वतन्त्रमनुमानादिमानमिदं नैवं वैदिकैरित्येतेऽतो योगशास्त्रमपि श्रुत्यादिविरोधे न प्रमाणमतेन योगः प्रत्युक्त इति न्यायादिति भावः ॥ ८५१ ॥ ८५२ ॥

सर्वाकाङ्क्षीकहेतोश्च प्रत्यग्विज्ञानहानतः ॥

न भावनेह संभाव्या मोहे सत्येव सा यतः ॥ ८५३ ॥

वेदान्तेषु विधेयत्वं निरोधादेर्निरस्तम् । यत्तु तेष्वंशत्रयवती भावनाऽस्तीति तन्निरस्यति । सर्वेति । किं केन कथमित्याकाङ्क्षासु निरपेक्षहेतुरज्ञानं तस्य वाक्योत्पत्त्यग्नानेन हानात्तांशप्रयवती भावना वेदान्तेषु संभाव्यते मोहे सत्येवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा तादृश्या भावनायाः संभवादतो न तेषु विधिरित्यर्थः ॥ ८५३ ॥

मानान्तरानधिगतोक्त्यर्थाधिगम एव नः ॥

विधिर्यतो नियोगोऽपि नैव स्यादनृतन्नतः ॥ ८५४ ॥

भावनामानेऽपि वेदान्तेषु निगोमोऽस्त्येव तदभावे वाक्योत्पत्त्याने प्रवृत्त्यनुपपत्तेरि-

६०४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

त्याशङ्क्याऽऽह । 'यानान्तरेति' । अज्ञातवाक्यार्थज्ञापनमेवास्माकं विधिर्नाप्रवृत्तप्रवर्तनं
गरलम्प्यवहरेत्यादौ न्ययिचारादतो बुद्धबोधिपूपाणिपद्धान्येषु श्रवणावत्रियोगोऽपि
नास्तीत्यर्थः । किंच नाऽऽत्मज्ञाने नियोगस्तस्यापुंलुङ्गत्वान्नियोगस्य च तत्तन्त्रविषय-
त्वादित्याह । अनृतञ्चत इति ॥ ८५४ ॥

नियोज्यतद्विषययोर्यत्र भेदोऽवसीयते ॥ ८५५ ॥

विषयः स, नियोगस्य नाऽऽत्मज्ञाने त्वभेदवः ॥ ८५५ ॥

आत्मज्ञाने नियोगासम्भवे हेत्वन्तरमाह । नियोज्येति । यत्र सामयिता सामर्प-
साध्यमिति भेदधीस्तत्र । नियोगो यथा, यागादावात्मज्ञाने तु नास्तीत्युक्तस्तज्जन्ममात्रेण
सर्वभेदव्यस्तैरित्यर्थः ॥ ८५५ ॥

शब्दो लिङादिशून्योऽपि ह्यविज्ञातार्थवैषम्यकः ॥ ८५६ ॥

विधिर्भवति सामर्थ्याज्ज्ञाते ह्यर्थेऽनुवादता ॥ ८५६ ॥

विधायकपदसहितवाक्यस्यैवानुबोधधित्वेन विधित्वादज्ञातं ब्रह्म, ज्ञापयतां वेदान्ता-
नामपि तत्पदसाहित्यापत्तेरनुप्रवेशो नियोगस्येत्याशङ्क्याऽऽह । शब्द इति । विधिवि-
धुतोऽपि शब्द स्वशक्तिवशादितरशब्दवदज्ञातज्ञापकः सन्निविः स्यादित्यर्थः । अज्ञा-
तज्ञापनमप्रवृत्तप्रवर्तनमिति विधिद्विविधमप्युपेयतामभिमतमेतदिति, वादितुं हि शब्दः ।
ज्ञापको विधिरिति, वाच्ये, विमज्ञातविशेषणनेत्याशङ्क्याऽऽह । ज्ञाते, हीति । तस्माद-
नुवादत्वशङ्कात्मकवदितुं, विशेषणमर्थवदित्यर्थः ॥ ८५६ ॥

यतो वाचोऽभिमानानि प्रयुक्तान्युपलब्धये ॥ ८५७ ॥

सर्वाण्यनभिधायैव निवर्तन्तेऽवबोध्य च ॥ ८५७ ॥

अनुबोधनस्य विधित्वेऽपि नामौ ब्रह्मणि युक्तस्य यतो वाचोऽभिमानानि निवर्तन्त इति
शब्दागोचरत्वश्रुतेस्तद्ब्रह्म नोपनिषद्ब्रह्ममित्याशङ्क्याऽऽह । यत इति । वाच इत्यस्य
व्याख्यानमभिधानानीति । यतो निवर्तन्ते तद्ब्रह्माऽऽनन्दरूपं विद्वाच्च विभेतीति सन्तः ।
यदि ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं प्रवृत्तानि वचनानि तत्र वचनप्रवृत्तिमकृत्यैव निवर्तन्त्येव तर्हि
तद्विधेयपदमित्याशङ्क्य लक्षणया तदवबोधं संपाद्यैव ततस्तेषां निवृत्तेर्युक्तमपि निपदत्वं
तस्येत्याह । अवबोध्येति । समन्यसमूहे चास्योपपादितत्वादज्ञानबुद्धबोधन विधिः सम्-
वतीति श्रव ॥ ८५७ ॥

उदपादि च यच्छब्दैर्ज्ञानमाकारवद्विषयः ॥

स्वतोऽनुदं तदप्राप्य नाम्ना सह निवर्तते ॥ ८५८ ॥

शब्दोत्पत्तौ विषयत्वब्रह्मण शब्दविषयत्वमपि किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । उद-
पादीति । अन्तःकरणस्य यत्पराणामरूपं ज्ञानं ब्रह्मात्मैक्याकार तत्त्वमादिशब्दैरुत्पा-

दितं तद्ब्रह्माविषयीकृत्य स्वहेतुशब्देन सह क्रतो निर्वर्तते । अप्राप्य मनसा सहेति हि श्रूयते तस्य स्वतो नाधैकरसस्य विषयत्वायोग्यत्वात्तस्मादविषयत्वेनैव शब्दतदुत्पत्तियोगो ब्रह्म स्फुरतीत्यर्थः ॥ ८५८ ॥

माहात्म्यमेतच्छब्दस्य यदविद्यां निरस्यति ॥

सुप्त इव निद्राया दुर्बलत्वाच्च बाधते ॥ ८५९ ॥

ननु ब्रह्मणि शब्दो गृहीतसंबन्धो न वा नाऽऽद्योऽविषयत्वाद्युपपत्तेर्नेतरः शब्दप्रमाणकत्वायोगात् च तस्मिन्मानान्तरमिष्टमतस्तज्ज्ञानासंभवात्तदज्ञानाध्यस्तिसाध्याऽऽह । माहात्म्यमिति । यथा सुप्तः शब्दश्रवणे तात्कालिकसंबन्धबोधं विना निद्रायाः सकाशात्प्रबुध्यते तत्र शब्दस्तदातनसंबन्धज्ञानानपेक्षस्तस्य बोधमाधाय निद्रां निरस्यति तथा तत्त्वमादिशब्दस्य शक्ये ज्ञातशक्तेः प्रतिपाद्येऽर्थे शक्तिच्यनपेक्षस्यैव लक्षणया ज्ञानं जनयतो महिमैव यदनर्थहेत्वज्ञाननिरासित्वमतो युक्तमविषयस्यैव ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमित्यर्थः । ब्रह्मणि वाक्याज्ज्ञातेऽपि कथं तत्तस्मिन्नज्ञानं निर्वर्तयति वैपरीत्यस्यापि संभवादित्याशङ्क्य बाध्यं तमो भित्तिरित्यत्रोक्तमेव व्यक्तीकर्तुमाह । दुर्बलत्वाच्चेति ॥ ८५९ ॥

दुर्बलत्वादविद्याया आत्मत्वाद्बोधरूपिणः ॥

शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वाद्विद्यस्तं मोहहानतः ॥ ८६० ॥

विद्यायाः सकाशादविद्याया दौर्बल्यं कथमिति तथाऽऽह । दुर्बलत्वादिति । अविद्या-दौर्बल्यस्य शुक्त्यादी सिद्धत्वाद्ब्रह्मवती विद्या दुर्बलामविद्या स्वविरुद्धां बाधत एवेत्यर्थः । किञ्चानङ्स्फुरणस्याऽऽत्मत्वात्तत्राविद्या दुःस्थत्वानिमित्तमात्रादपगच्छति किमुत विद्यायामु-वितायामित्याह । आत्मत्वादिति । किञ्च बोध्येऽर्थे ज्ञातशक्तिरेव शब्दो बोधमाधायतीति न नियमः शब्दशक्तेर्मात्रादिशक्तियदुज्ञानत्वादित्याह । शब्देति । कथं तर्हि शब्दा-त्मत्वाग्रहणीयत्वाऽऽह । विद्य इति । तं परं प्रत्यक्षं मोहशब्दितविरुद्धाशनिरासद्वारा लक्षणया शब्दाज्ज्ञानीमोऽतो ब्रह्म शास्त्रप्रमाणरूपमित्यर्थः ॥ ८६० ॥

अगृहीत्वेव संबन्धमभिधानाभिधेययोः ॥

हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुप्ते बोधिताः परैः ॥ ८६१ ॥

दृष्टान्तं प्रपञ्चयति । अगृहीत्वेति । उत्तिष्ठ मैत्रेति पार्श्वस्थैर्बोध्यमानाः सुप्ता जनाः शब्दार्थयोस्तादा संबन्धमज्ञातैव निद्रा हित्वा बुध्यमाना भवन्तीत्यर्थः ॥ ८६१ ॥

जाग्रदन्न यतः शब्दं सुप्ते वेत्ति कश्चन ॥

ध्वस्तोऽतो ज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलम् ॥ ८६२ ॥

अगृहीत्वेत्यत्र हेतुमाह । जाग्रदिति । यथा जागरे ज्ञातशक्तिकं शब्दं व्युत्पन्नो वेत्ति नैवं स्वापे तत्तत्राज्ञातशक्तिः शब्दो बोधक इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकं नियमयति । ध्वस्त

६०६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

इति । अतो दृष्टान्तवशात्प्रतिपाद्येऽर्थे सवन्धबुद्ध्यनपेक्षादेव शब्दाद्युपलक्षणयोत्पन्नज्ञाना-
दज्ञाने ध्वस्ते प्रतिबन्धमावाद्ब्रह्मत्वमैक्यं कल सिध्यतीत्यर्थः ॥ ८६२ ॥

अविद्यापातिनः शब्दाद्याऽहं ब्रह्मेति धीर्भवेत् ॥

नश्यत्यविद्यया सार्धं हत्वा रोगमिर्वापधम् ॥ ८६३ ॥

नन्वज्ञाननिवर्तकं ज्ञानं निवर्तते न वाऽऽद्ये निवर्तकान्तरसत्त्वेऽनवस्था तदभावे निर्हे-
तुनाशापत्तिर्द्वितीये तद्वैतज्ञानस्फिरोरमुचिरत आह । अविद्येति । सा सत्त्वविद्या
माशयन्ती स्वयमपि नश्यति स्वपरविरोधित्वादिस्पर्धे । एकत्र निवर्त्यनिवर्तपत्ते दृष्टा-
न्तमाह । इत्येति । अनीर्णतादिरोगाविगमार्थं प्रयुक्तमौषधं कषायपानादि रोग विगमय्य
स्वयमपि विगच्छति पयः पयो नश्यति स्वयमपि नीर्यत इति हि प्रसिद्धम् । तथा
विद्याऽपि निवर्तयन्त्वविद्या स्वयमपि निवृत्ता भवतीत्यर्थः ॥ ८६३ ॥

अवशिष्टं स्वतोबुद्धं शुद्धं मुक्तमतो भवेत् ॥

नातः स्याद्भावनापेक्षा नापि मानान्तरं प्रति ॥ ८६४ ॥

अपाविद्यातत्कार्यनिवृत्तौ विचिदवशिष्टं न वाऽऽद्ये तन्मानं वाच्यम् । द्वितीये
शून्यवादापत्तिरत आह । अवशिष्टमिति । अतः सनिदानसत्सारध्वस्तोरेपविधं तत्त्वमव-
शिष्टं भवेदिति सन्धः । तदवशेषे फलितमाह । नात इति । भावनाशब्दो नियोग
स्याप्युपलक्षणम् । स्वतोबुद्धत्वकृतं फलान्तरमाह । नापीति । यथोक्तस्य वस्तुनोऽव-
शिष्टत्वाच्च तस्य विध्यर्थं प्रत्यपेक्षा स्वतोबुद्धत्वाच्च न तस्य मानान्तरं प्रत्यपेक्षा युक्ता
विध्यर्थस्य मानान्तरस्य च तस्मिन्निर्वृत्तिरत्वादित्यर्थः ॥ ८६४ ॥

त्रियामभेदविरहाज्ज्ञानं वा निखिलं तमः ॥

हन्त्यात्मलाभमात्रेण न तदन्यां तमोहति ॥ ८६५ ॥

उक्तवस्तुनो भाषनाद्यनपेक्षत्वेऽपि तज्ज्ञानं तदपेक्षमेवाज्ञानध्वसीत्याशङ्क्याऽऽह ।
त्रियेति । वाशब्दोऽवधारणे । ज्ञाननन्ममात्रेण सर्वकियाकारकफलभेदध्वस्तोर्भावनाद्य-
पेक्षायोगादपेक्षमेव ज्ञानमखिलमज्ञानं निवर्तयतीत्यर्थः । ननु तद्वध्वस्तिरात्मार्थान्तरं
वाऽऽद्ये तस्या सदातन्त्रत्वं द्वितीये सद्वितीयत्वं तथाऽऽह । न तदन्येति । तच्छब्देन
वाक्योत्पन्नज्ञानोपलक्षितं आत्मोच्यते ॥ ८६५ ॥

त्रियावत्फलयोगेर्दामभेदः त्रिययोरतः ॥

अत्यग्विद्वान्तमतो ज्ञानं स्वात्मलब्धयैव हन्ति तत् ॥ ८६६ ॥

ज्ञानादज्ञानध्वस्तिशेत्क्रिययोस्तयोर्वाच्यं पौर्वापर्यं स्थितिगतित्वदित्याशङ्क्य घटनि-
चारोचं स्मारयति । क्रियेति । ज्ञानं क्रिया तत्फलमज्ञानध्वस्तिरात्मयोगोऽऽहौ क्रिया
पश्चात्फलमिति भेदस्य चिद्विद्वैधीभावयो सिद्धत्वाहयोरपि क्रियात्वाविष्टेरिदं पूर्व-
मिदं पश्चादिति भेदो न वाच्योऽतश्च किं पूर्वमिति चोद्यमनवकाशमित्यर्थः । चोद्याभावे

४] ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६०७

फलितं निगमयति । प्रत्यगिति । तदिति ज्ञानस्य प्रत्यगाकारत्वोक्तिसिद्ध्या च तदज्ञान-
ध्वस्तिसामर्थ्यमस्य द्योत्यते ॥ ८६६ ॥

निष्पन्नोऽपि कुठारादिः प्रयोगविरहाद्यथा ॥

द्वैधीभावाय नैवालं तथा नैव प्रमाणधीः ॥ ८६७ ॥

स्वरूपलभमात्राज्ज्ञानमज्ञानध्वसीति वैधर्म्यदृष्टान्तेन साधयति । निष्पन्नोऽपीति ।
विद्यमानोऽपि कुठारादिनुष्ठानमन्तरेण काष्ठादौ द्वैधीभावादिसिद्धये न पर्याप्नोति न
तथा प्रमाणजनितज्ञानमुत्पत्तिमात्रेणाज्ञाननिवर्तकत्वादित्यर्थः ॥ ८६७ ॥

अलौकिकत्वाद्बोध्यस्य स्वतश्चावगमात्मनः ॥

बोध्ये हि लौकिकेऽपेक्षा परतोऽवगतौ तथा ॥ ८६८ ॥

ज्ञातं स्याद्भावनापेक्षेत्यत्र वाक्योत्पत्तिविधौ भावनादौ मानान्तरे वाऽनपेक्षत्वमुक्त्वा
भावनाद्यनपेक्षत्वं प्रसाध्य मानान्तरानपेक्षत्वं साधयति । अलौकिकत्वादिति । ब्रह्मणो
मानान्तरायोग्यत्वादनपेक्ष्य प्रकाशमानत्वाच्च तदाकारा वाक्यना धीरनपेक्षैवाविद्या
निरस्यतीत्यर्थः । प्रत्य मानान्तरानपेक्ष चेत्कुत्र तदपेक्षेति तत्राऽऽह । बोध्ये हीति ।
लोकप्रसिद्धे जडेऽर्थे मानमनपेक्ष्य भावनाभावादिति हिंसाब्दार्थः । जडे तदपेक्षा चेदज्ञा-
नादेरपि तदपेक्षया सिद्धान्तहानिरित्याशङ्क्याऽऽह । परत इति । रूपादिमत्त्वेन
मानान्तरादवगतियोग्ये तदपेक्षा न चाविद्यादेर्नोच्येऽपि तथा तद्योग्यता तत्र तत्र तद-
पेक्षाव्यवहारोऽस्तत्त्वार्थे तदपेक्षायामपि सुखतस्तन्निरस्यायामविद्याया न मानापेक्षेति
भावः । यद्वा यद्बोध्यं लौकिकमन्याधीनावगतित्वेनास्यप्रकाशं तस्मिन्मानान्तरापेक्षेत्यर्थः ।
तथाशब्दः समुच्चये ॥ ८६८ ॥

नद्यास्तीरे फलानीव प्रत्यसाधनपेक्षतः ॥

किमिवेहान्यमानेषु तवापेक्षाऽभिधाभूतः ॥ ८६९ ॥

आत्मनो मानान्तरायोग्यत्वं व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति । नद्या इति । यथा
नद्यास्तीरे फलानि सन्तीतिवाक्यस्य मूलप्रमाणापेक्षा नरविरचितवचनस्य तदपेक्षया
मानत्वाभ्युपगमात् तथा तत्त्वमादिश्रुतेरिहाऽऽत्मनि प्रवृत्ताया मानान्तरापेक्षा तवापि
श्रुत्या स्वप्रकाशस्याऽऽत्मनोऽव्यसाद्यपेक्षामावादतस्तत्त्वमादि मानान्तरसापेक्षं सिद्ध्यर्थं
वाक्यत्वात्तदीतीरफलसत्त्वावाप्त्यवदिति नानुमेय मानान्तरयोग्यमर्थत्वोपाधेरित्यर्थः ॥ ८६९ ॥

प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयो निश्चितिस्तथा ॥

यत्सोनिध्यात्मसिध्यन्ति तत्सिद्धौ किमपेक्षते ॥ ८७० ॥

साधनव्याप्तिमाशङ्क्य सर्वसाधकस्याऽऽत्मनो मानान्तरायोग्यत्वान्मैवमित्याह । प्रमा

६०८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

तेति । विगतं मानाद्यनपेक्षं तत्साधकत्वाद्यद्यत्साधकं तत्तदनपेक्षं यथा षट्साधको दीप-
स्तदपेक्षो न भवतीत्यर्थः ॥ ८७० ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु घटोऽयमिति संविदः ॥

व्यवधानं न चेहास्ति तद्भावाभावसाक्षितः ॥ ८७१ ॥

ननु परमात्मा मानान्तरमपेक्षते व्यवहितत्वादभ्यादिवदित्याशङ्क्यासिद्धिमाह ।
जाग्रदिति । यथा घटादिविशेषितायाः संविदो देशादि व्यवधानं विशेषणस्यानात्मत्वे-
नाऽऽगमापायित्वात् तथेहावस्थात्रयेऽपि परस्मिन्नतीति व्यवधानमस्ति तद्भावाभावयोः
साक्षित्वेन सदा स्फूर्तेरित्यर्थः ॥ ८७१ ॥

इदमेवमिदं नैवमिति बुद्धिर्विभागभाक् ॥

अनात्मिकाऽऽत्मवत्यत्र येनसौ किमपेक्षति ॥ ८७२ ॥

किंचाऽऽत्मा नाध्यक्षतिपिष्यस्तत्स्वरूपत्वात्तद्वदित्याह । इदमिति । अत्र व्यव-
हारमूमाविति यावत् । घटादि पृथुत्रोदराकारत्वादियुक्तं न तथा पयदीतिविभागभा-
गिनी व्यवहारावस्थायां या बुद्धिः सा स्वतः स्वरूपविरहिण्यपि येनाऽऽत्मना स्वरूप-
वती लक्ष्यते तस्याऽऽत्मनो मानादिस्वरूपत्वात्तास्ति तदपेक्षेत्यर्थः ॥ ८७२ ॥

कर्त्रादिव्यापृतेः पूर्वमसंकीर्णमुपाधिभिः ॥

अविस्मिन्नमसंमुक्तं खनुभवन्किमपेक्षते ॥ ८७३ ॥

किंचाऽऽत्मा न तद्विषयस्तस्मात्प्रागेव सिद्धत्वाद्यत्तस्मात्प्रागेव सिद्धं न तत्तस्य
विषयो यथा कुम्भदृष्टेः प्राग्दृष्टः स्तम्भो न तद्विषय इत्याह । कर्त्रादीति । मातृमेया-
दिव्याश्रितिर्ज्ञानं तत् पूर्वं मृषुताविति यावत् । आत्मनः स्वदृष्टावुपाध्यगैसावदध्यक्षाय-
पेक्षाऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । असंकीर्णमिति । कथमुपाध्यसंबन्धः स्वापे निश्चित-
स्तत्राऽऽह । अविस्मिन्नमिति । विक्षेपादृष्टा तत्र तदसंबन्धधीरित्यर्थः । कार्योपाध्य-
संबन्धेऽपि कारणोपाधिसंबन्धोऽस्तीति चेत्तत्राऽऽह । असंमुक्तमिति । न हि कार्यकार-
णाम्यामात्मतत्त्वं तत्त्वतो युज्यतेऽन्यदेव तद्विवितादित्यादिश्रुतेर्न च तत्राज्ञानसंबन्धः
सन्नपि कार्यं करोतीत्यर्थः । तादृगात्मनि मानमाह । अनुभवन्निति । उत्पितस्य
परामर्शादुक्तानुभवसिद्धिरिति हिशब्दार्थः । तस्याध्यक्षायनोपेक्षत्वं फलितमाह ।
किमिति ॥ ८७३ ॥

प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तयैव च ॥

कुर्वन्त्येव प्रमां यत्र तदसंभावना कुतः ॥ ८७४ ॥

अनुभवादात्ममात्रसिद्धावपि यथोक्तात्मनो यान्हीनत्वेनासंभावितत्वमाशङ्क्याऽऽह ।
प्रमाणमिति । कार्यत्वदृश्यत्वाभ्यामेतानि यस्मिन्कारणे द्रष्टरि प्रमां कुर्वन्ति कार्यस्य
कारणपेक्षकत्वादृश्यस्य च द्रष्टारमन्तरेणायोगात्तस्य स्वप्रकाशस्य नासंभावने-
त्यर्थः ॥ ८७४ ॥

ग्रामाण्यमेतत्पृष्ठेन कस्माच्चास्त्यभिधाश्रुतेः ॥

नियोगस्यापि मानत्वं नानपेक्ष्य प्रमायिमां ॥ ८७५ ॥

परस्याऽऽत्मानोऽध्यक्षाद्यविषयत्वे तत्त्वमादिविषयत्वमपि न स्पष्टविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । ग्रामाण्यमिति । अनुभवरूपोक्तात्मन्यविद्यातज्जध्वस्तिद्वारा तत्त्वमादेर्मानत्वं मानान्तरस्य तु तदविद्याध्वसित्वान्न तत्र मानतेति माव । ननु नियोगवादिना नियोगस्य वाक्यार्थे मानत्वमिष्टं न चोक्तोऽनुभवस्तद्विषयोऽतस्तस्यावाक्यार्थत्वात्मानान्तरायोग्यत्वेनापदार्थत्वाच्च न सोऽस्ति तत्राऽऽह । नियोगस्येति । मानत्वेऽपि तस्य अङ्गत्वाच्चनबोधमनपेक्ष्य तत्त्वायोगादुक्तोऽनुभवो नियोगाविषयोऽपि तत्साधकत्वेनोपेयस्तद्वादिनाऽपीत्यर्थः । अथवा नियोगवादिना नियोगस्य वाक्यार्थे मानत्वमिच्छता साधकत्वेन तस्य यथोक्तानुभवाभ्युपगममधोन्यान्न तस्मिन्निवदितव्यमित्याह । नियोगस्येति ॥ ८७५ ॥

पश्येदात्मानमित्यादि वाक्यं यत्स्याद्विधायकम् ॥

ज्ञानकर्तव्यतायां तन्नियोज्य पुरुषं प्रति ॥ ८७६ ॥

भवत्वनुभवो मानान्तरायोग्यः संश्रयः तथाऽपि ज्ञाने नियोगोऽस्यात्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येदिति श्रुतेस्तथाच वस्तुनस्तदपेक्षा दुर्वारेत्याशङ्क्याऽऽह । पश्येदिति । यद्येतन्नियोगपरं तर्हि ज्ञानकर्तव्यतायां पुरुषं नियोज्य निराकाङ्क्षं सन्नियोज्य पुरुषं प्रति वा नियोगबोधनेन चरितार्थं सन्न वस्तु बोधयेदतो वस्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८७६ ॥

स्वव्यापारेऽनपेक्ष्यैव वस्तुवृत्तं वचो यतः ॥

नियुक्ते पुरुषं तस्माद्वस्तुवृत्तं सुदुर्लभम् ॥ ८७७ ॥

नियोगपरमपि वाक्यं तद्विधायिष्यति कुर्यात्प्रणयनन्यायेनैकस्य वाक्यस्योभयार्थत्वसम्भवादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वव्यापार इति । पुरुषप्रयत्नार्हे भावार्थ इति यावत् । योषिदग्न्यादिवाक्यवन्नियोगनिष्ठवाक्यस्य वस्त्वनपेक्षत्वाच्च ततस्तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ ८७७ ॥

स्यदावत्यननुरूपं चेत्कार्यं वाक्यशतैरपि ॥

नियुक्तोऽपि न तत्कर्तुमर्लं शक्ये स हीश्वरः ॥ ८७८ ॥

ज्ञाने विधिमुपेत्य वस्त्वसिद्धिरुक्ता । इदानीं तत्र विधिरेव नास्तीत्याह । स्वशक्तीति । यदि पुरुषशक्त्ययोग्यं किञ्चित्कार्यमुच्यते तदा तत्र भूयोभिर्विधिभिर्निर्मुक्तोऽपि न स तत्कर्तुं शक्नोत्ययोग्यत्वाद्योग्ये विषये पुंसः सामर्थ्याच्च तज्ज्ञानं पुंस्तन्मतो न तत्र वैधी प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ८७८ ॥

अभिधाश्रुतिश्चेत्तत्सिद्धौ न्यायच्छेत् प्रयत्नतः ॥

विधिवत्सामुगामित्वान्नार्थस्पृक्साऽस्तरतघ्नतः ॥ ८७९ ॥

ज्ञाने विधिश्रेष्ठत्वसिद्धिर्नापि तत्र विधिरित्युक्तं तत्र वस्त्वसिद्धिं परिहरति । अभिधेति । नियोगपरत्वाज्ज्ञानविधिवान्नाहस्त्वसिद्धावपि तत्त्वमादिवाक्यं तत्सिद्धौ

६१० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

तात्पर्येण व्याप्रियेतेत्यर्थः । अभिधाश्रुतिर्न वस्तुसाधिका विध्यपेक्षितार्पणत्वेनास्वातन्त्र्या-
दिति दूषयति । विधीति ॥ ८७९ ॥

स्वमांसान्यपि स्वादन्ति नियोगानातिलब्धिनः ॥

जहत्यपि श्रियान्माणाश्शक्यत्वादेव नान्यतः ॥ ८८० ॥

ज्ञाने विध्युपगमे वस्तुसिद्धिमुपपाद्य तत्र विद्यासमशक्यत्वहेतुनोक्तं व्यनक्ति ।
स्वमांसानीति । नियोगरागिणां नियोगवशात्प्राणत्यागादावपि प्रवृत्तिः सम्भवति तस्य
शक्यत्वाद्वाशक्येऽर्थं ततोऽपि प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः ॥ ८८० ॥

अशक्ये विनियुक्तोऽपि कृष्णलाञ्छप्रपेदिति ॥

सर्वात्मनाऽप्यसौ कुर्वन्कुर्याच्चस्करकन्दुवत् ॥ ८८१ ॥

अशक्ये नियोगादप्रवृत्तिरित्येतद्दृष्टान्तेनाऽऽह । अशक्य इति । कृष्णला हेमा
माषा पाषाण वा सुद्रा कृष्णस्वभावास्तान्पचेदिति सर्वात्मना भाकायोग्ये कृष्णल
चरौ नियुक्तो न त कुर्यादशक्यत्वात् । उक्तं हि—कृष्णलेष्वर्धलोपादपाक
स्यादिति । प्रान्नापत्य धृते चरु निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इत्यत्र कृष्णलेषु पाक
कार्ये वा नेति सशये पचतेविहितिकलविषयत्वेन प्रयोगदर्शनात्कृष्णलेषु तदयोगाद
प्रिना सिधेदितिवद्विध्यनुपपत्तेर्न कार्य पाक इति प्राप्ते चैत्र पचतीति हेतुन्यापारे
प्रयोगात्तस्यैव पचत्यर्थत्वात्कृष्णलेष्वपि तद्योगात्कर्तृव्यापारद्वारा फलस्य तद्विषयत्वा
त्प्रथमप्रतीतव्यापारवाचितया युक्तत्वाद्वचनाददृष्टार्थतया पाक कार्य इति 'स्याद्वा
प्रत्यभशिष्टत्वात्प्रदानवत्' [पृ० मी० १०१११२] इति दशमे राद्वान्तितम् । तत्र यद्यपि
सतापमात्र कृष्णलेष्वपि शक्य कर्तुं तथाऽपि विहितिप्रधान पचनेरर्थ इति न्यायेन
सतापन्या तामेव तेषु कुर्वन्नायासमात्रभागी स्याद्यथा लोके तस्कर सन्कन्दुरूपपादि
पक्षुषु ह्ययमपि प्रविश्य तत्कर्म कुर्वन्शक्यकारित्वादायासमात्रभागवत्येवमशक्यत्वा-
पज्ञानेऽपि न वैषी प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ८८१ ॥

ज्ञानस्य वस्तुतत्त्वस्वाधोपासनसमुत्तिथिः ॥

न चाऽऽवृत्त्या प्रपोत्पत्तिं प्रमाणानि प्रकुर्यते ॥ ८८२ ॥

ज्ञाने विध्ययोगेऽपि तदावृत्तिरूपोपास्तौ सोऽस्तु ततो विहितोपास्तेर्ज्ञानान्तरमुत्पाद्य
मित्युक्तमिति चेन्नेत्याह । ज्ञानस्येति । प्रत्यक्षादिष्वदृष्टत्वात् ज्ञानावृत्तिरूपोपास्त्या
रुपाः । न चेति ॥ ८८२ ॥

नार्थसृग्भावना चेत्स्याद्ब्रह्मधीजन्यने न सा ॥

शुक्तिकाज्ञानसमभूतौ न स्वभ्यस्ताऽपि रूप्यधीः ॥ ८८३ ॥

किंचोपास्तिरर्थपक्षिणी न वाऽऽद्ये ततोऽर्थसिद्धेर्यर्थं ज्ञानान्तरमिति मत्वा कस्या

न्तरं निरस्यति । नार्हेति । यद्यपि सा नार्थस्पर्शिनी तथाऽपि ब्रह्मविषयमाधास्यत्यभ्यास-
स्येवंस्वाभाव्यात्स हि स्वविषयेऽतिशयमादधातीत्याशङ्क्याऽऽह । शुक्तिकेति । शुक्तौ
रूप्यवीरादरेण निरन्तरं दीर्घकालमभ्यस्ता न शुक्तिकायां सम्यग्ज्ञानोत्पत्ती हेतुर्भवति
तथाऽऽत्मोपास्तिरपि न सम्यग्विषयमाधातुमलमित्यर्थः ॥ ८८३ ॥

द्रष्टव्यश्चेद्ब्रवेदात्मा स्यान्नियोगस्त्वयाऽऽत्मनि ॥

निषेधादर्शनस्येह न नियोगोऽस्त्यतः परे ॥ ८८४ ॥

ज्ञाने तदावृत्तौ वा विषयभावेऽपि तद्विषये स भविष्यति द्रष्टव्यश्रुतेरित्याशङ्क्य
द्रव्यस्वरूपेऽसाध्यत्वादित्यश्रोक्तं हृदि कृत्वा बोधान्तरमाह । द्रष्टव्यश्चेदिति । आत्मनो
हृदिविषयत्वे नियोगविषयत्वमेष्टुं शक्यं दृष्टस्यैव नियोगविषयत्वादिति भावः । आत्मनो
द्रष्टव्यत्वं श्रौतमित्याशङ्क्याऽऽह । निषेधादिति । इहाऽऽत्मनि दृष्टधुपास्त्योर्निषेधा-
द्बुभयतः परे तस्मिन् नियोगो द्रष्टव्यश्रुतिस्तु दर्शनार्हत्वं वदन्ती नाऽऽत्मनस्तत्कर्मता-
भाहेत्यर्थः ॥ ८८४ ॥

मनुते यत्र मनसा मतं येन मनः सदा ॥

ब्रह्म विद्धि तदेव त्वं न त्विदं यदुपासते ॥ ८८५ ॥

तस्य तदविषयत्वे श्रुतिः प्रमाणयति । मनुत इति ॥ ८८५ ॥

गृह्णग्राहिकया श्रुत्या ब्रह्मताऽपोदिता स्फुटम् ॥

उपास्यत्वेकदोषेण नियोगोऽतोऽत्र नेष्यते ॥ ८८६ ॥

श्रुतेस्सारपर्यमाह । गृह्णेति । यथा गोमण्डलस्यां गा गृह्णं गृहीत्वा विशेषतो दर्श-
यत्येवा नहुसीरेति तथा स्फुटं वस्तुप्रदर्शनपरया श्रुत्या ब्रह्मतोषास्यस्य वारितेति यावत् ।
उपास्यस्य ब्रह्मत्वापवादे हेतुमाह । उपास्यत्वेति । आत्मनो दृष्ट्याविषयत्वे फलित-
माह । नियोग इति । अग्रेत्यात्मोच्यते ॥ ८८६ ॥

ज्ञाताज्ञातापनिहुत्या ज्ञातृभावादिसाक्षिणः ॥

ब्रह्म विद्धि तदेवेति ब्रह्मता च सर्वापिता ॥ ८८७ ॥

ज्ञानोपस्थितिविषयस्याब्रह्मत्वमुक्त्या तद्विपरीतस्य ब्रह्मत्वार्पणाच्च न तत्र विधिरि-
त्याह । ज्ञातेति । अन्यदेव तद्विदितादित्यादिना ज्ञाताज्ञातात्मकं कार्यकारणरूपमारो-
पितं जगदपाकृत्य तेनैवाप्रपञ्चस्य ज्ञातृभावाभावसाक्षिणस्त्वंपदस्यस्य तदेव त्वं ब्रह्म
विद्धीति यतो ब्रह्मता दर्शिताऽतो निर्वकाशो विधिरित्यर्थः ॥ ८८७ ॥

वाक्यार्थज्ञानकाले यः पदार्थो नैव विद्यते ॥

कर्तव्यः कारकापेक्षो विधेयः स न संशयः ॥ ८८८ ॥

ज्ञानज्ञेययोरविधेयत्वे कस्य विधेयत्व तदाह । वाक्यार्थेति । तुच्छव्यावृत्त्यर्थ

६१२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

विशिनष्टि । कर्तव्य इति । कृतियोग्यत्वं साधयति । कारकेति । तस्य विधेयत्वे प्रति-
बन्धवाभावं सूचयति । न संशय इति ॥ ८८८ ॥

विपरीतस्ततो यस्तु वाचयादेव च गम्यते ॥

नित्योऽकर्मप्रयुक्तः स न विधेयः कर्मचन ॥ ८८९ ॥

ताहं यागादिवद्वाक्यगम्यत्वाद्ब्रह्मण्यपि विधिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । विपरीत
इति । तस्य प्रामाणिकत्वमाह । वाक्यादिति । एवकारार्थं मानान्तरगम्यत्वं स्फोर-
यितुं चशब्दः । वैपरीत्यं साधयति । नित्य इति । नित्यत्वे हेतुमाह । अकर्म्येति ।
तस्य स्वरूपेण संसृष्टस्वरूपेण वा न विधेयत्वमित्याह । स नेति ॥ ८८९ ॥

यथावस्तु हि या बुद्धिः सम्यग्ज्ञानं तदेव नः ॥

पौरुषायासमात्रोत्थमज्ञानं रजतादिवत् ॥ ८९० ॥

ज्ञानोपास्त्योरात्मनि च विधिं निरस्य ज्ञानविधिपक्षे दोषान्तरं वक्तुं भूमिकामाह ।
यथेति । वस्तुनुसारि ज्ञानं प्रमेत्यर्थः । ज्ञानस्य सम्यक्त्वे वस्तुनुसारित्वं हेतुरिति वक्तुं
हिशब्दः । ऋते तदनुसारविधेर्ज्ञानापादने तदप्रमात्वं स्यादित्याह । पौरुषेति ।
पुरुषसंबन्ध्यायासो यत्नस्तन्मात्राद्विधेरुत्पन्नं ज्ञानं रजतादिबोधनिष्पन्नार्थ-
त्यर्थः ॥ ८९० ॥

वस्तुमात्रानुरोधित्वात्सम्यग्ज्ञानस्य दुष्करम् ॥

नियोगानुमेषेण वस्तुतत्त्वावबोधनम् ॥ ८९१ ॥

सम्यग्बुद्धौ विधिं विना वस्तुनुसारित्वे तद्वैतवर्क्यस्य नियोगद्वारा वस्तुबोधकत्वं
दुष्करत्वाद्गुरुत्वादिति फलितमाह । वस्तिवति ॥ ८९१ ॥

अभिधेयं न यद्वस्तुमल्पयथ न दौकते ॥

नियुक्तोऽपि नियोगेन तादृहनैवेक्षितुं क्षमः ॥ ८९२ ॥

इतश्च असधीनं विधेयेत्याह । अभिधेयमिति । शब्दज्ञानागम्ये ब्रह्मणि नियोगा-
धीनधीविषयत्वमपि नास्तीत्यर्थः ॥ ८९२ ॥

अपि मानान्तरप्राप्तं वस्तुबोधं निवर्तयेत् ॥

नियोगार्थानुरोधेन यदि वस्तुबोधोध्यते ॥ ८९३ ॥

किंच विध्यधोनाद्बोधाद्ब्रह्मसिद्धिपक्षे समर्पितं विधत्ते विधिरिति पक्षदतिरित्याह ।
निति । नियोगानुसारेण वस्तुबोधश्चेद्विधीतरमान्नाप्तो यस्तद्बोधस्तं प्राप्तं विधत्ते
पक्षं स नियोगो निवर्तयेदित्यस्यार्थः ॥ ८९३ ॥

मानान्तरोक्त्यविज्ञानप्राप्तावेव नियुज्यते ॥

नियोगादेव तद्वद्बोधिं नियोगत्वं भवेद्यतः ॥ ८९४ ॥

निगोपाधीनज्ञानाद्वस्तुसिद्धिपक्षे दोषान्तरमाह । भवान्तरेति । विध्यन्यमानजन्य-
ज्ञानेन धात्वर्थप्राप्तावेव तत्र विधिना पुरुषो नियुज्यते यदि नियोगादेव तस्य ब्रह्मात्म-
लक्षणार्थस्य सिद्धिस्तदा तस्यां सिद्ध्यां नियोगस्य नियोगमात्रे ज्ञाते तत्प्रवृत्तेस्तद्व-
त्तद्विनिर्नियोगादेव तद्वृद्धेरिष्टत्वादित्यन्योन्याश्रयोऽतो दृष्टस्य नियोगविषयतेति मत-
हतिरित्यर्थः । नियोगतो वस्तुसिद्धिमभ्युपेत्य पक्षासिद्धिमुक्त्वा ततो वस्तुसिद्धिरेव नेत्ये-
तदिहोक्तमिति विवेक्तव्यम् ॥ ८९४ ॥

भाव्यतेऽसन्नपीहार्थस्तस्यान्यत्र प्रसिद्धितः ॥

ब्रह्मणस्त्वप्रसिद्धत्वात्क्रियतेऽमूत्रकः पटः ॥ ८९५ ॥

प्रमाणज्ञानस्याविधेयत्वेऽपि तद्विषयासंमृष्टापरोक्षब्रह्मगोचरध्यानस्य योषितोऽग्नि-
त्वध्यानवद्विधेयत्वान्नियोगानुपवेशो वेदान्तेष्वित्याशङ्क्य ज्ञानस्य वस्तुतत्त्वादित्यादि-
नोक्तं भवानो दोषान्तरमाह । भाव्यतेऽसन्निति । योषित्यसन्नपि वङ्गिरारोप्य भाव्यते
तस्यान्यत्र स्वरूपेण प्रत्यस्तत्वाद्ब्रह्मणस्त्वसंमृष्टापरोक्षस्य त्वन्मते शब्दादसिद्धेर्मानान्त-
रस्य च तत्रायौगात्तज्ज्ञानस्यामूत्रपटवदनुपपत्तेरविधेयतेत्यर्थः ॥ ८९५ ॥

क्रियतेऽलौकिकोऽप्यर्थः पदार्थान्वयरूपतः ॥

अवाक्यार्थात्मकं ब्रह्म तेनादो दुष्करं मतम् ॥ ८९६ ॥

उक्तलक्षणब्रह्मण स्वर्गादिवदलौकिकत्वेऽपि शास्त्रीयत्वात्तज्ज्ञानं विधेयमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । क्रियत इति । अलौकिकोऽपि नियोगादिः कर्तुं ज्ञातुं च शक्यते तस्य
संसृष्टपदार्थरूपत्वाद्ब्रह्म तु न संसृष्टरूपमन्याससर्गात्तेनास्य शास्त्रादृष्टत्वेनादो ध्यानं
दुरनुष्ठेयत्वादविधेयमित्यर्थः ॥ ८९६ ॥

अवाक्यार्थात्मकं ब्रह्म कुतोऽज्ञायीति कथ्यताम् ॥

वाक्यातिरेकि तन्मानं नान्यत्किंचित्स्वयेष्यते ॥ ८९७ ॥

किंचावाक्यार्थात्मकं ब्रह्म तत्रास्ति न वा नास्ति चेत्कुतस्तज्ज्ञानमस्ति चेत्तज्ज्ञातम-
ज्ञातं वाऽज्ञातं चेत्तज्ज्ञानसिद्धिर्ज्ञाते तत्संभवाज्ज्ञातं चेद्वाक्यादन्यस्माद्वेति शङ्कति ।
अवाक्यार्थेति । अन्यस्मादिति पक्षमनङ्गीकारेण निरस्यति । वाक्येति । त्वयेत्यु-
पलक्षणं भवेत्यपि द्रष्टव्यम् । तस्मादपि ज्ञातत्वपक्षस्तथेत्याह । अन्यदिति । वाक्याद-
तिरेकि किंचित्स्मिन्नवाक्यार्थब्रह्मणि मानं त्वया नेष्यतेऽन्यद्वाक्यमपि न तन्मानमिष्टमिति
योजना ॥ ८९७ ॥

अयान्यदपि तन्मानं भवताऽभ्युपगम्यते ॥

तावतैव कृतार्थत्वाद्द्वयर्थं ध्यानादिचेष्टितम् ॥ ८९८ ॥

६१४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

अनङ्गीकारासिद्धिं चोदयति । अयेति । अपिना वाक्यमनुरुप्यते । दृश्यते । तावतेति । वाक्येन भानान्तरेण वा ब्रह्मधीसिद्धेर्विधिना ध्यानमननाद्यनुष्ठानवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ ८९८ ॥

निदिध्यासनशब्देन सम्यग्ज्ञानं विवक्षितम् ॥

उक्तानुवचने तस्य विज्ञानेनेति निर्णयात् ॥ ८९९ ॥

ननु द्रष्टव्य इति साक्षात्कारमनूय निदिध्यासितव्य इति तत्साधनं विधीयते तत्त्वं ध्यानानुष्ठानवैयर्थ्यं तथाऽऽह । निदिध्यासनेति । तत्र हेतुमाह । उक्तेति । द्रष्टव्यादिवाक्योक्तदर्शनाद्यनुवादवाक्ये दर्शनेनेत्यादौ विज्ञानेनेति निदिध्यासनस्य स्थानप्रमाणादनुवादात्तस्य सम्यग्ज्ञानत्वनिश्चयाच्चतुर्थे चात्यार्यस्य विस्तरशो वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ ८९९ ॥

ब्रह्म संसर्गरूपं चेद्वाक्यादध्यवसीयते ॥

तावन्मात्रममाणत्वात्तादृगेवास्तु तन्मितेः ॥ ९०० ॥

किंच ब्रह्म संसृष्टरूपमसंसृष्टरूपं च वाक्यादवगम्यत इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । ब्रह्मेति । वाक्यस्यैव ब्रह्मणि मानत्वात्तत्तत् संसृष्टावगमे संसृष्टरूपमेव मानात्तदेष्टव्यमिति कुतोऽसंसृष्टब्रह्मध्यानमित्यर्थः ॥ ९०० ॥

यादृक्कल्प्यते मानात्तादृक्तेति गीः कुतः ॥

अमानात्कल्प्यते यादृक्चयैवेति साहसम् ॥ ९०१ ॥

वाक्यात्संसृष्टद्रष्टावपि न ब्रह्म तथा ध्यानानुरोधादसंसृष्टमेव तद्विविच्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । यादृगिति । संसृष्ट परोक्ष च ब्रह्म वाक्यादधिगतं तथाऽपि तत्तथा नत्येयुक्त प्रमाणविरोधादसंसृष्टमपरोक्षं च ब्रह्म ध्यानात्कल्प्यते तत्तथैवेति चायुक्तमप्रमाणोपनीतस्य वस्तुत्वायोगादित्यर्थः ॥ ९०१ ॥

घटाकाशो ब्रह्माकाश एवमायुक्तितोऽपि नः ॥

असंसृष्टार्थबोधः स्याद्यथैवं सदसीत्यतः ॥ ९०२ ॥

द्वितीयं दृष्टान्तेनाङ्गी करोति । घटेति । अपिर्दीर्घान्तिके योज्य । अतो नावकाशो यानविधेरेति शेषः ॥ ९०२ ॥

विज्ञाय प्रज्ञामित्यस्य न चार्थोऽयं विवक्षितः ॥

यथा तथाऽतियत्नेन तत्रैवैतत्प्रवक्ष्यते ॥ ९०३ ॥

विज्ञाय प्रज्ञामित्यत्रासंसृष्टात्प्रधानविधानात्कर्षं तदन्वकाशमित्याशङ्क्याऽऽह । अयमिति ध्यानविधिरुक्तः । तत्रैव षष्ठे तद्व्याख्यान्दशायामिति यावत् । विध्यसमवेत्तेतिन्यायनातमेवदिति परामृश्यते ॥ ९०३ ॥

स्वरूपानुक्तिमात्रत्वादप्रामाण्यं मतं यदि ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यानां सोऽरोदीदितिवाक्यवत् ॥ ९०४ ॥

वेदान्तेषु विधिनिरासेनाऽऽत्मस्वरूपमात्रावसायित्वमुक्तम् । संप्रति न ते स्वार्थे मानं सिद्धार्यवाक्यत्वात्सोऽरोदीदित्यादिवदित्यनुमानेन शङ्कते । स्वरूपेति ॥ ९०४ ॥

प्रामाण्यहेतुसद्भावात्प्रामाण्यमिहेष्यते ॥

फलवन्निश्चितज्ञानजन्य प्रामाण्यकारणम् ॥ ९०५ ॥

फलवन्निश्चितज्ञानजनकत्वमुपाधिरिति मन्वानः समाधत्ते । प्रामाण्येति । इहेति धर्मीकृतवाक्योक्तिः । किं तत्प्रामाण्यकारणं तदाह । फलवदिति । सोऽरोदीदित्यादेः स्वार्थे वैफल्येनाप्रामाण्यमिति वक्तुं फलवदित्युक्तम् । योषा वाव गौतमाग्निरित्यस्य योपित्यग्नित्वानिश्चायकत्वात्तत्राप्रामाण्यमिति सूचयति । निश्चितेति । हुंफडादिशब्दानां ज्ञानानुत्पादकत्वाच्च स्वार्थे मानतेत्याह । ज्ञानेति ॥ ९०५ ॥

तादृग्यथास्ति तन्मानं नास्ति यत्र न तन्मितिः ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थश्रवणानन्तरं न किम् ॥ ९०६ ॥

फलवन्निश्चितज्ञानजन्य साक्षात्समीक्ष्यते ॥

तस्मिन्तत्त्वप्रमाणत्वं किमिवेहोच्यते त्वया ॥ ९०७ ॥

प्रामाण्यहेतुमुक्त्वा न्यवस्थामाह । तादृगिति । सामान्यन्यायं प्रकृते योजय-
नृच्छति । तत्त्वमिति । किं समीक्ष्यते किंवा नेति प्रश्नार्थः । ईदृग्ज्ञानजन्य तत्त्वमा-
दिषु नेक्ष्यते चेद्विद्वन्नुपवत्फलश्रुतिविरोधः स्यादिति मत्वा पश्चान्तरं प्रत्याह । तस्मि-
न्निति ॥ ९०६ ॥ ९०७ ॥

सोऽरोदीदिति वाक्येभ्यो निश्चितं फलवच्च किम् ॥

जायते यदि विज्ञानं प्रामाण्यं केन वार्यते ॥ ९०८ ॥

किमिवेत्युदाहरणं दृच्छते तच्च सोऽरोदीदित्यादि दर्शितमित्याशङ्क्याऽऽह ।
सोऽरोदीदिति । किं जायते ज्ञानं किंवा नेति विकल्पार्थः । तत्राऽऽद्यमनूय दूषयति ।
जायत इति । तथाच दृष्टान्तस्य साध्ये विफलतेति भावः ॥ ९०८ ॥

अथ नैतदमानत्वं काममस्तु न वार्यते ॥

फलवन्निश्चितज्ञानजनकस्य किमागतम् ॥ ९०९ ॥

द्वितीयमनुमाप्य दूषयति । अयेति । उक्तोपाधिसत्त्वाजानुमेति भावः । साधनन्या-
सिमाशङ्क्याऽऽह । फलवदिति । विमतं स्वार्थे मानं फलवन्निश्चितज्ञानजनकत्वाद्दर्शा-
दिवाक्यवदिति भावः ॥ ९०९ ॥

अप्येतस्याप्रमाणत्वं मानत्वं केति भण्यताम् ॥

यत्राप्यभीष्टं मानत्वं तत्राप्येत्यप्रमाणात् ॥ ९१० ॥

६१६ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

विपक्षमनुष्याप्यातिप्रसङ्गमाह । अथेति । मानत्वं न कापीत्युक्तं प्रकटयति ।
येत्रापीति । तत्त्वमादिवाक्यस्योक्तज्ञानजनकस्याप्यमानत्वे विधिवाक्यमप्यमानं स्यादि-
त्यर्थः ॥ ९१० ॥

नरप्रवृत्तिसद्भावाच्च नु तस्य प्रमाणता ॥

ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य ब्रह्मास्मीत्यत्र तच्च नु ॥ ९११ ॥

न तस्योक्तहेतोर्मानत्वं किंतु प्रवर्तकधीजनकत्वादित्युपाधिं शङ्कते । नरेति ।
वाक्यत्वे सति प्रमाणत्वे प्रवर्तकज्ञानजनकत्वं प्रयोजकमित्यर्थः । साधनव्याप्तिं धुनोति ।
ब्रह्मेति ॥ ९११ ॥

प्रामाण्यहेतुसद्भावाच्चैतत्साध्याभिधीयते ॥

हेतुधाभिहितोऽस्माभिः प्रवृत्तिर्न नु कारणम् ॥ ९१२ ॥

विमतममानं वाक्यत्वे सति प्रवर्तकज्ञानजनकत्वाज्जरद्गवादिवाक्यवदित्यभीष्टं व्यति-
रेकं निराचष्टे । प्रामाण्येति । विमतं मानं तत्कारणवत्त्वात्समतवदित्यत्रासिद्धिमाश-
ङ्क्याऽऽह । हेतुश्चेति । फलवसिधितज्ञानजनकत्वं प्रामाण्यप्रयोजकं दर्शयति
यावत् । चकारोऽवधारणे । प्रवर्तकधीजनकत्वस्य प्रामाण्ये प्रयोजकत्वं प्रत्यादिशति ।
प्रवृत्तिरिति । निषेधवाक्येष्वप्रामाण्यप्रसङ्गान् च निवर्तकधीजनकत्वमपि प्रयोजकमे-
कैकत्रोभयकारणत्वाभावेनाप्रामाण्यात् च प्रयोजकप्रतिनिवृत्तदनुगमाभावे प्रयोज्या-
ननुगमादिति भावः ॥ ९१२ ॥

अलंकारोऽयमस्माकं यदशेषप्रवर्तन—

धीनमध्वसकृज्ज्ञानफलवज्जन्यकारिता ॥ ९१३ ॥

यदुक्तं ब्रह्मास्मीत्यत्र च प्रवर्तकधीजनकतेति तत्राऽऽह । अलंकारोऽयमिति ।
वेदान्तानामिति शेषः । ये वेदान्तानामुपयन्ति मानत्वमेव तेषामलंकारो यदशेषस्य
प्रवर्तनस्य कारणीभूतमिथ्याज्ञानरामादिध्वसित्वादेव ज्ञानस्य फलवत्त्वं तथाविधज्ञानजन-
कत्वमन्यथा विधिशेषतया वस्तुनि प्रामाण्यासिद्धिरित्यर्थः ॥ ९१३ ॥

ययोक्तेन विचारेण विधिरन्यनिषेधनम् ॥

कृतं तन्नित्यसमाप्तिहेतृत्वाऽनवशेषतः ॥ ९१४ ॥

तेषां ययोक्तभीजनकत्वाद्विध्युक्तिवन्मानतेत्युक्त्वा नापूर्वविधिरित्येव वदन्निदपीत्या-
दिभिः । ययोक्तेनेति । तस्य ज्ञानस्य नियमेन प्राप्तिहेतुरूपवन-
निषेधनमनवशेषतो विधिविचारेण कृतमिति सवन्धः ॥ ९१४ ॥

तमेवेति च वाक्यस्य विध्यसंभवमधुवम् ॥

स्वरसेनैव समाप्तेस्तायाऽऽत्मोपासनस्य च ॥ ९१५ ॥

१ ख तत्रापातः । २ व ग 'तैव' । ३ 'तैव' । ४ 'तैव' । ५ 'तैव' ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारूपटीकासंवलितम् । ६१७

विज्ञाय प्रज्ञामित्यस्य न चेत्यत्रोक्तमनुवदति । तमिति । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वतीत्यस्य ज्ञानान्तरविषयो विधिरर्थत्वेन शङ्क्यते तस्यासंभवं तद्वक्तव्याख्यावसरे यदयामीत्यवोचमित्यर्थः । ब्रह्मविषयशब्दज्ञानस्य तदावृत्तिरूपोपास्तेर्वा विधिरर्थोऽस्ये-
स्याशङ्क्याऽऽह । स्वरसेनेति । विधिं विनैवाऽऽत्मविषयशब्दज्ञानस्य तदुपास्तेश्च
प्राप्तेर्ज्ञानान्तरस्येव विध्यसंभवं नाऽऽत्मयाथात्म्यसंबन्धीत्यादिना नैवं साक्षाद्यथावस्तुवो-
धस्येत्यादिना चाद्युक्तमते नोपास्त्यादिविधिरपि विज्ञायेत्यादेरर्थ इत्यर्थः ॥ ९१५ ॥

आत्मानमनुपास्येह नानात्मानं जनोऽपि हि ॥

उपास्ते तेन तत्प्राप्तिर्नित्यैवेत्यभिधीयते ॥ ९१६ ॥

अधिकवियस्या वृत्तं यार्तिकाम्यामनूय विवक्षितमधिकमाह । आत्मानमिति ।
लोकश्च तदनुसारिवादिवर्गश्चाहमित्यात्मानमननुसंधायानात्मानं न व्यवहारभूमावनुसंधत्ते ।
हिशब्दो यस्मादर्थस्तत्समादर्थः । तस्मादात्मोपास्तिप्राप्तेर्नित्यत्वाच्च तत्र विधिरि-
त्यर्थः ॥ ९१६ ॥

अहं प्रत्ययगम्यत्वे ह्यभ्युपेतेऽपि चाऽऽत्मानः ॥

अनात्मप्रत्ययोत्पत्तिरहं प्रत्ययपूर्विका ॥ ९१७ ॥

किंचाऽऽत्मोपास्तेर्विधेयत्वमिच्छता किं तस्य ज्ञानकर्मत्वमिष्टं तदाश्रयत्वं वेति
विकल्प्याऽऽद्ये विध्यसिद्धिमाह । अहमिति । तत्र लौकिकपरीक्षकप्रसिद्ध्यनुरोधायो
हिशब्दः । आत्मनोऽहं धीप्राप्तत्वे कर्मकर्तृविरोधं सशुचेतुमपि चेत्युक्तम् । तथा चाऽऽ-
त्मोपास्तेर्नित्यप्राप्तेर्माहादिमते न विधिरिति शेषः ॥ ९१७ ॥

आत्माऽऽत्मानं सदोपास्ते तत्प्रत्ययसमन्वयात् ॥

निःशेषानात्मबुद्धीनां नित्यप्राप्तमुपासनम् ॥ ९१८ ॥

अनात्मधियोऽहं धीपूर्वत्वेऽपि कथमात्मोपास्तेर्नित्यप्राप्तिस्तत्राऽऽह । आत्मेति ।
सर्वानात्मधियामात्मधीसंबन्धादात्मानमात्मा सदाऽनुसंधत्ते तेन सदा प्राप्तमात्मोपासन-
मिति योजना ॥ ९१८ ॥

विज्ञानकारणत्वेऽपि ह्यभ्युपेतेऽन्तरात्मानः ॥

नित्योपासनसंप्राप्तिस्तज्ज्ञानानां तदन्वयात् ॥ ९१९ ॥

करूपान्तरं दूषयति । विज्ञानेति । विषयज्ञानाश्रयत्वेनाऽऽत्मनो दर्शनं गुरुमतानुसारि-
संमतमिति वक्तुं हिशब्दः । अनात्मज्ञानानामात्मज्ञानपूर्वकत्वादित्याह । तज्ज्ञानाना-
मिति । यद्यप्यनात्मज्ञानान्यात्मानमाश्रयत्वेन प्रकाशयन्ति तथाऽपि तत्प्रकाशपूर्वकत्वं
तेषामेष्टव्यम् । अहमिति ज्ञानं सविषयं निर्विषयं वाऽऽद्ये तद्वत्त्वादात्मनि दृष्टे पश्चाद-
नात्मज्ञानानीति न तैस्त्रयकाशस्तेषामात्मप्रकाशत्वेऽनात्मज्ञानत्वयोगाद्वितीये जानातेः
सकर्मकत्वानियमो न स्यादतो न गुरुमतेऽप्यात्मोपासिर्विधेयेति भावः ॥ ९१९ ॥

६१८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

अभ्युपेतेऽपि च विधौ न प्रवृत्तिरिहेष्यते ॥

सर्वमात्मेति संदृष्टे न प्रवृत्तिरहेतुतः ॥ ९२० ॥

वाक्यार्थज्ञानविधिपक्षे दोषान्तरमाह । अभ्युपेतेऽपीति । इहेति वाक्यार्थज्ञानोक्तिः । तत्र विधाविष्टेऽपि न तत्फलं प्रवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः । तत्र हेतुः । सर्वमिति । ज्ञानादज्ञानध्वस्तौ तज्जरागादिध्वस्तेः सर्वमात्मेवेति ज्ञाने सति न प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ९२० ॥

नियमार्थो विधिरपमिति भाष्यकृतो वचः ॥

अभ्युपेत्यापि वक्ष्यामीत्येवमेतत्समञ्जसम् ॥ ९२१ ॥

आत्मोपास्तौ वाक्यार्थज्ञाने च विध्यभावे विज्ञायेत्यत्र कथं भाष्यकृतो नियमविध्य-
ङ्गीकारस्तत्राऽऽह । नियमेति । विधिमभ्युपेत्यापि वेदान्तानां वस्तुपरत्वं वक्ष्यामीत्येवं
विवक्षित्वा पक्षे प्राप्तस्य नियमविध्यर्थतेत्येतद्भाष्यं युक्तमतोऽभ्युपगमवादो नियमविध्यु-
क्तिरित्यर्थः ॥ ९२१ ॥

न कश्चिदपि संयाज्यो यथोक्तन्यायगौरवात् ॥

विधिर्यतोऽभ्युपगमाश्रयमोक्तिरियं ततः ॥ ९२२ ॥

साक्षादेव भाष्यकृता विवक्षितो निबन्धाविधिरिति किं वेप्यते तत्राऽऽह । न कश्चि-
दिति । आत्मधियो नित्यप्राप्तत्वप्राप्तकन्यापस्य बलीयस्त्वादित्याह । यथो-
क्तेति ॥ ९२२ ॥

दर्शनं क्रियमाणं हि कर्माऽऽश्रित्य प्रसिध्यति ॥

आत्माऽनात्मा च तत्कर्म तदन्यस्याप्रसिद्धितः ॥ ९२३ ॥

भाष्योपेतनियमविधिप्रकारं वक्तुं भूमिकायाह । दर्शनमिति । निरालम्बनज्ञाना-
योगादिति हिशब्दार्थः । किं तत्कर्म तद्विभजते । आत्मेति । कर्मद्वैविध्यनियमे हेतु-
माह । तदन्यस्येति ॥ ९२३ ॥

यथा तण्डुलनिष्पत्तिरवघाताद्यपेक्षया ॥

सिध्येदर्शननिष्पत्तिस्तद्गदात्माद्यपेक्षया ॥ ९२४ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेनाऽऽह । यथेति ॥ ९२४ ॥

अवघातस्य पाक्षिक्यां ग्राह्यौ यद्वन्निगम्यते ॥

अवहन्यादिति तथा ह्यात्मोपास्तिर्नियम्यते ॥ ९२५ ॥

भूमिकाभारचय्य प्रकृतनियमविधिप्रकारं दृष्टान्तेनाऽऽह । अवघातस्येति ।
नतविदलनादिनाऽपि तण्डुलनिष्पादनसंभववदवघातस्य पाक्षिकी प्राप्तिस्तत्र आवहन्या-
दिति नियमः । ये यत्र क्रियमाणाः प्रयोजनवन्तस्ते तत्र कर्तव्या अवघातादयश्चाऽऽ-
ज्यादावनुष्कारत्वाच्च तत्र करणीया अतलोपामवघातादीनां फलद्वारा वीक्षादिवेष

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६१९

संवन्धो नियतः । उक्तं हि-तेषामर्थेन संवन्ध इति । तयेहापि व्यवस्थेत्यर्थः । भूय सु प्रदेशेषु नियमविधेरभ्युपगतत्वं द्योतयितुं हिशब्दः ॥ ९२६ ॥

अनात्मोपासनप्राप्तौ ध्यायेदात्मानमित्यतः ॥

अनात्मोपास्तेः सामर्थ्याभिष्टर्चिर्न तु शब्दतः ॥ ९२६ ॥

नियमविधिरूपमभिनयति । अनात्मेति । तत्फलमाह । अत इति । अस्मान्ध्यायमसामर्थ्यादनात्मोपास्तेर्निवृत्तिरिति यावत् । अथाऽऽत्मोपास्तिविधिरनात्मोपास्तिनिवृत्तिश्चेत्यर्थद्वयमेकस्यैव शब्दस्य कथं युक्तं तत्राऽऽह । न त्विति । आत्मोपास्तिः श्रुत्या कार्यतयोच्यतेऽर्थाच्चानात्मोपास्तिर्व्यावर्तते न च सा शाब्दी यक्षार्थादर्धे न स चोदनार्थ इति न्यायादित्यर्थः । दर्शितन्यायपरामर्शार्थस्तुशब्दः ॥ ९२६ ॥

यथात्मोपासनाप्राप्तिः क्वचित्संभान्यवेऽञ्जसा ॥

अवघातादिवैत्कामं नियमोऽस्तु तथा सति ॥ ९२७ ॥

नियमविधेरुपेत्यवादत्वं द्योतयितुमात्मोपास्तेर्नित्यप्राप्तिदर्शनेनाप्राप्तिं दूषयति । यदीति । क्वचिद्देशादिति यावत् । अञ्जसा प्रमाणनिबन्धनेनेत्यर्थः ॥ ९२७ ॥

प्रत्यगर्थमनालिङ्ग्य न पराग्वर्ति किञ्चन ॥

विज्ञानं जायते यस्मादात्मोपास्तिः सदा ततः ॥ ९२८ ॥

तथा सति युक्तो नियमविधिरुपपत्त्याप्राप्तोऽसंभवादनात्मोपास्तेरस्त्येव क्वचिदप्राप्तिर्न हि सा सदाऽनुवर्तते तत्राऽऽह । प्रत्यगिति ॥ ९२८ ॥

प्रागप्यनात्मसंवन्धाज्जन्मनैवाऽऽत्मकर्मकम् ॥

विज्ञानं निखिलं यस्मान्नित्यप्राप्तिरतो भवेत् ॥ ९२९ ॥

तस्या नित्यप्राप्तत्वे हेतुन्तरमाह । प्रागपीति । अहंभीपूर्वैव सर्वाऽनात्मधीरित्यात्मधियो नित्यप्राप्ततेत्यर्थः । प्रागुक्तमपीदं प्रसङ्गादिह स्मारितमिति द्रष्टव्यम् ॥ ९२९ ॥

उपास्यार्थातिरेकेण न चोपासनकृद्विरुद्धः ॥

संभाव्यो नियमविधिरतो नाऽऽत्मन्यभेदतः ॥ ९३० ॥

उपास्योपासकभेदाभावाच्च नाऽऽत्मोपास्तौ नियमविधिरित्याह । उपास्येति । आत्मनि ज्ञाते भेदमात्रस्यासंभवादित्युपास्यादिभेदामावे हेतुमाह । आत्मनीति । एतेन विध्यन्तरायोगोऽपि न्यायसाम्याद्द्रष्टव्यः ॥ ९३० ॥

उक्तं च न्यायमापेक्ष्य नियमोऽत्यन्तदुर्लभः ॥

विधेर्दार्ढ्यसिद्धयर्थमतो भाष्यकृदुक्तवान् ॥ ९३१ ॥

न केवलमुपास्योपासकभेदाभावान्नियमविध्यसिद्धिः किं त्वपि प्रत्यक्तमो नित्यमित्या-

६२० सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

युक्तन्यायाच्चेत्याह । उक्तं चेति । एव^१ नियमविध्यसमवाद्याप्यवृत्तस्तदुक्तिरुपेत्यवाद-
मात्रमित्युपसहरति । विधेरिति । माप्यकारो हि नियमविधिपूर्वविधेर्द्वित्यसिद्धार्थ-
मुक्तवानापूर्वविधिरित्युपमाविद्यमविधेरप्युक्तन्यायेनाथोमादित्यर्थः ॥ ९३१ ॥

मुक्तेष्वदिबदित्यादि यच्च किञ्चित्समीरितम् ॥

तस्याप्यसंभवः स्पष्ट उपरिष्ठात्यवस्थते ॥ ९३२ ॥

ननु यथा मुक्तेषु पाषाणादिप्रतिबन्धवैधुर्ये वावद्वेगस्य कार्यमारमते तथा प्रवृत्तफलं
कर्मावश्यं रागाद्याश्रित्यते तस्य ज्ञानेनाविरोधादन्यथा सद्योमुक्तौ जीवन्मुक्तिशास्त्रविरोधा-
दतो विदुषोऽप्यात्मविस्मरणसम्भवान्नियमविधिरिति माप्यकृता नियमविधि समर्थित स
कथमुपेत्यवादः स्यात्तत्राऽऽह । मुक्तेति । यथा विदुषो रागादेरसम्भक्तपोत्तरत्र ब्रह्म-
कण्डिकायामगमाद्वेदं चेद्ब्रह्म ब्रह्मैव भवतीति ह्येत्यादिना नश्यते न च बाधितानुवृत्ति-
मात्रं विधिप्रयोजकं तस्य कर्तृत्वाद्यभिनिवेशपूर्वकत्वादतो नियमविध्युक्तिरङ्गीकारावा-
मात्रमित्याह । तस्येति ॥ ९३२ ॥

अनात्मोपासनमिदमिति शब्दप्रयोगतः ॥

प्रियमित्यादौ दृष्टत्वादभियोपासनं गुणात् ॥ ९३३ ॥

शब्दस्य समुद्रपरोक्षबोधित्वानियमादसमृष्टापरोक्षधियः शाब्दत्वोपपत्तेः शाब्दज्ञा-
नादेव पुनर्पक्षिद्वेक्ष्यते तदावृत्तेर्वा तृतीयज्ञानस्य वा विधेयत्वाभावाद्देवान्ता शब्दे सिद्धे
मानमित्युक्तम् । इदानीमात्मेत्येवोपासीतेत्यत्रेति शब्दस्योक्तौऽर्थो विवक्षितो भाष्यकृताऽ-
पीति वक्तुं बोधयति । अनात्मेति । प्रियमित्येतदुपासीतेत्यादौ प्रियादिगुणादप्रिया-
दिकस्य प्राणादेरुपास्तिरित्यस्यार्थस्य दृष्टत्वादिहाप्यात्मगुणस्यानात्मनो व्याकृतत्वेन-
प्रकृतस्य प्रधानस्योपास्तिर्विवक्षिताऽऽत्मशब्दादूर्ध्वमिति शब्दप्रयोगादात्मशब्दार्थस्यो-
पास्यत्वेनाविवक्षितत्वादित्यर्थः । आदिशब्देन प्रज्ञेत्येतदुपासीत सत्यमित्येतदुपासीतान-
न्तमित्येतदुपासीताऽऽनन्दमित्येतदुपासीत स्थितिरित्येतदुपासीतेत्येतानि वाक्यानि गृह्यन्ते
तेषु हि वाक्येषु श्रोत्रमनोऽदृष्टयानामप्रज्ञासत्याद्यात्मना तत्तत्प्रज्ञादिगुणविशिष्टानामुपा-
सनमिदं तपेहापि भविष्यति ॥ ९३३ ॥

आत्मैकगुणवत्त्वेन न त्वत्राऽऽत्मैव चिन्त्यते ॥

आत्मोपास्यत्ववाक्याच्च बलक्षय्यं ध्रुतेर्भवेत् ॥ ९३४ ॥

आत्मगुणकमात्मवस्त्वेवोपास्य किं न स्यादित्यत आह । आत्मेति । प्रकृतवाक्य
सप्तम्या परामृश्यते । एकत्र गुणगुणिभावासम्भवादात्मगुणकमनात्मवस्त्वेवोपास्यमित्यर्थः ।
अनात्मोपासनमेवात्र विधित्सितमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । आत्मेति । भवेदनात्मोपासन
मेवात्र विवक्षितमिति शेषः ॥ ९३४ ॥

आत्मानमितिकर्मोक्तेर्वैलक्ष्यण्यमितिः स्फुटम् ॥

आत्मोपास्तिनिषेधाच्च न पश्यन्तीति वाक्यतः ॥ ९३५ ॥

वैलक्ष्यं स्फुटयति । आत्मानमिति । द्वितीयाश्रयणाद्वाक्यशेषे कर्मत्वेनाऽऽत्मो-
च्यते । इह तु द्वितीयाश्रयणभावादात्मशब्दस्य चेतिपरत्वादनयोः स्पष्टमेव वैलक्ष्यम् ।
तथा चानात्मेवाऽऽत्मगुणकः सञ्जुपास्य इत्यर्थः । इतश्चानात्मोपास्तिरेवेयमित्याह ।
आत्मोपास्तीति । तं न पश्यन्तीतिवाक्यादात्मोपास्तेनिषेधात्पूर्वापराविरोधेनानात्मो-
पास्तिरेवात्राभिप्रेतेत्यर्थः ॥ ९३५ ॥

नाऽऽत्मोपास्यत्वावगमाद्वाक्यशेषे भवेदितम् ॥

पदनीयान्तरतरं प्रियमित्यादिशेषतः ॥ ९३६ ॥

उपक्रमोपसंहाराख्येनानात्मोपास्तिरत्र विवक्षितेति पूर्वपक्षं प्रत्याह । नाऽऽ-
त्मेति । नेदमनात्मोपासनं भवेदात्मोपास्यत्वस्य वाक्यशेषेऽवगमादिति संबन्धः । कथं
वाक्यशेषोपादात्मोपास्यत्वसिद्धित्वात्तत्राऽऽह । पदनीयेति । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्यान्त-
रतरं यदयमात्मा । आत्मानमेव प्रियमुपासीत । आत्मानमेवावेदिति च वाक्यशेषोपादा-
त्मोपास्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ९३६ ॥

आत्मानं प्रियमित्येतद्वाक्यशेषेऽवगम्यते ॥

तस्मादात्मैवोपास्यः स्यान्नानात्मोपास्य इष्यते ॥ ९३७ ॥

स य आत्मानं प्रियमुपास्ते न हास्येति फलवाक्ये चाऽऽत्मोपास्यत्वं गम्यत इत्याह ।
आत्मानमिति । वाक्यशेषोपादात्मोपास्यत्वावगतौ फलितमाह । तस्मादिति । आर्षिकी-
मन्यनिवृत्तिमाश्रित्योक्तं नानात्मेति ॥ ९३७ ॥

अकृत्स्नत्वान्निषेधश्च न त्वात्मोपासनस्य सः ॥

शब्दज्ञानातिवर्तित्वरूपापनायेतिशब्दनम् ॥ ९३८ ॥

यत्त्वात्मोपास्तिनिषेधाच्च तस्योपास्यतेति तत्राऽऽह । अकृत्स्नत्वादिति । प्राणना-
दिविशिष्टस्य दृष्टिनिषेधस्तस्य परिच्छिन्नत्वेन नाशित्वादात्मोपास्तेर्नासौ वाक्यशेषविरो-
धादित्यर्थः । आत्मोपास्तिनिषेधे प्रस्तुतवाक्यविरोधसमुच्चयार्थश्चकारः । यस्त्वितिशब्दप्र-
योगादात्मशब्दार्थस्योपास्यगुणत्वान्नास्य वाक्यस्याऽऽत्मोपास्तिपरतेति तत्राऽऽह ।
शब्देति ॥ ९३८ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते नेति नेत्यादिकं तथा ॥

एवं सत्यर्थवत्सर्वमन्यथा तदनर्थकम् ॥ ९३९ ॥

तस्योक्तार्थत्वे वाक्यान्तरानुगुण्यमाह । यत इति । यदि पुनरितिशब्दो न यथो-

६२२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

कार्थसदा तस्य वैयर्थ्यादात्मानमुपासीतेत्येव स्यात्ततश्चाऽऽत्मन शब्दवीगम्यत्वसंभवा-
दुक्तवाक्यवैयर्थ्यमित्याह । अन्यथेति ॥ ९३९ ॥

अनात्मार्थापनुत्तर्यमात्मानमिति शन्यते ॥

नातो वाक्यानंतरं तत्स्याद्यथोक्तार्थानुवादतः ॥ ९४० ॥

यथाऽऽत्मोपास्यत्ववाक्याच्चेत्यादि तद्वृष्यति । अनात्मेति । आत्मानमेवेत्यादिवा-
क्यस्यानात्मोपासिनिवृत्त्यर्थतया पूर्ववाक्येनैकवाक्यत्वमेवेत्यर्थः । अस्माद्वाक्यात्तस्यावा-
क्यानंतरत्वे हेतुमाह । यथोक्तेति । एतद्वाक्यार्थानुवादित्वादित्यर्थः ॥ ९४० ॥

आत्मेत्येषोपासीतेति हेतुरत्रोपदिश्यते ॥

अकात्स्न्यदोषहानाय प्रतीचः कृत्स्नतोच्यते ॥ ९४१ ॥

आत्मेत्येषोपासीतेत्यत्र शब्दप्रत्ययागम्यमात्मानमनुसदध्यादित्येषोऽर्थः समर्थितस्तत्र
हेत्वपेक्षायामत्र हीत्यादिना हेतुरुच्यत इति हेतुवाक्यमवतार्य व्याख्यातमपि प्रपञ्चयितुं
पुनरवतारयति । आत्मेत्येवेति । तद्व्याकरोति । अकात्स्न्येति । परिच्छिन्नत्वं हि
दोषो यद्वत्स्य तन्मर्त्यमित्यस्य मर्त्यत्वभ्रवणात्तन्निरासार्थमात्मनोऽद्वयत्वमुच्यते हेतुवा-
क्येनेत्यर्थः ॥ ९४१ ॥

आत्मनोऽनवशेषेण संबन्धोऽनात्मवस्तुना ॥

रज्जुसर्पादिवज्जातः प्रतीचः निष्यते पराह ॥ ९४२ ॥

कथमद्वयत्वं तत्रोपपत्तिमाह । आत्मन इति । रज्जुसर्पयोरिवाऽऽत्मानात्मनोऽस्मा-
दात्म्याद्रज्ज्वतिरित्तसर्पासत्त्ववत्प्रत्यगितरानात्माभावात्तद्वयत्वं रज्जुर्हि सर्पतादात्म्यम-
नुभवन्ती न तस्य पृथगवशेष मृष्यते तथैवाऽऽत्मनोऽनात्मना संबन्धो निरवशेषेणेप्यते ।
तथा चास्मात्प्रतीचः सकाशादवशिष्टस्य पराचोऽभावात्तद्वयत्वेत्यर्थः ॥ ९४२ ॥

सर्वमज्ञातमेव स्याद्यस्मिन्नज्ञात आत्मनि ॥

ज्ञाते ज्ञातं च कृत्स्नोऽसौ वावच्चात्सर्ववस्तुनः ॥ ९४३ ॥

किं येनाश्रुतमित्यादिवाक्यप्रामाण्यादात्मनोऽद्वयत्वसिद्धिरित्याह । सर्वमिति ।
तत्र युक्तिमाह । तावच्चादिति । आत्मनः सर्वोपादानत्वाच्चावन्मात्रत्वं सर्वस्येत्यात्म-
ज्ञानेन सर्वज्ञानसिद्धिरित्यर्थः ॥ ९४३ ॥

युक्त्या निरूप्यमाणस्य ज्ञात्मा तत्त्वमनात्मनः ॥

प्रत्याख्यातः स चेत्तेन ज्ञानात्मा सिध्यतामयम् ॥ ९४४ ॥

किं चाऽऽद्यन्तवत्त्वद्वयत्वादि युक्त्या विविच्यमानम्यानात्मनः सर्पादे रज्जुवदात्मा
सर्वस्य तत्त्वं सिद्धमतो युक्त तस्याद्वयत्वमित्याह । युक्त्येति । आरोप्यस्यापिष्ठानाति

रिक्तस्वरूपाभावो हिशब्देन हेतुकृतः । विषये दोषमाह । प्रत्याख्यात इति । अनात्मनश्चेत्ताऽऽत्मा तत्त्वं तदा निःस्वरूपः सन्नासौ कचित्सिध्येदित्यर्थः ॥ ९४४ ॥

अनात्मतत्त्वमन्वेति ह्यात्माऽसद्गोऽगुणोऽद्वयः ॥

स्वतः सिद्धौ न चेत्सिध्येत्किमन्यद्भेजं ततः ॥ ९४५ ॥

मन्वात्मा चेदनात्मनस्तत्त्वं तदाऽनात्मसंबन्धात्तस्यासद्गत्वादिहानिरत आह । अनात्मेति । आरोपितकृतगुणदोषाम्यामधिष्ठानस्य वस्तुतो न स्पर्शोऽस्तीति प्रसिद्धमिति भावः । आत्मनोऽसद्गत्वादनान्मासाधकत्वायोगात्तद्वदनात्माऽपि स्वतः सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । स्वत इति । चेच्छब्दोऽवधारणे । अनात्मनः स्वतःसिद्धत्वे तस्याऽऽत्ममाश्रित्यप्रसद्धानात्मा नाम न सिध्येदेवेत्यर्थः । आत्मनोऽसद्गत्वादनान्माश्रित्यादनान्माश्रित्यदेव तत्साधकमित्याशङ्क्याऽऽह । किमन्यदिति । आत्मानात्मम्यामर्थान्तराभावात् साधकान्तरमित्यर्थः ॥ ९४५ ॥

ज्ञातायां स्रजि तन्मोहकल्पितानां यथैकता ॥

प्रतीच्येयं तदज्ञानवृत्तानामेकत्वेप्यते ॥ ९४६ ॥

साधकान्तराभावाद्बुद्धनुमात्मनि प्रतीच्येयत्वं समस्तं स्फुरत्तु तथाऽपि प्रस्तुते किमायातमित्याशङ्क्याऽऽत्मज्ञानात्तन्मात्रता सर्वस्य फलतीति सदृष्टान्तमाह । ज्ञातायामिति । यथा स्रजि खक्त्वेन स्रगेपेत्यवगतायां तन्मोहजनितभुवंगादीनां तदेकता न पृथगवशेषस्तथा प्रतीचि ज्ञाते तदज्ञानोत्थानां प्राणादीनां तन्मात्रत्वाद्धीकारात्तज्ज्ञाने ज्ञानसिद्धिरित्यर्थः । यद्वा श्रुतियुक्तिभ्यामद्वयत्वमात्मनोऽभिधायान्न होत्यादिवाक्यार्थं सदृष्टान्तमुपसंहरति । ज्ञातायामिति ॥ ९४६ ॥

आत्मशब्दाभिधेयेऽर्थे प्रत्यक्सामान्यरूपके ॥

अन्तर्भवन्ति निखिला विशेषा इति केचन ॥ ९४७ ॥

हेतुवान्यस्य स्वमतेनार्थमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चमतं प्रागुत्थाप्य प्रयुक्तमपि प्रतिवचनं प्रपञ्चयितुं पुनरुत्थापयति । आत्मेति । यथोक्त एतस्मिन्नात्मशब्दाभिधेयेऽनानात्वे प्राणादिव्यापाराः सर्वे एकं भवन्तीति ॥ ९४७ ॥

सामान्येन समस्तं तद्विशेषैर्व्यस्तमेव च ॥

कृत्स्नमेवं परं ब्रह्म सदोपासीत यन्नतः ॥ ९४८ ॥

कथं तर्हि ब्रह्मणः सामान्यविशेषाभावे कृत्स्नता तदभावे वा कथं प्रागुक्तोऽपवादो नावतरति तत्राऽऽह । सामान्येनेति । यथाऽऽहुर्वा तस्मिन्नन्तर्णीते विशेषणे बुद्धिः साऽन्तर्णीतविशेषणैव कृत्स्नग्राहिणी भवतीति । अत्र सामान्यं प्रत्यक्त्वं प्राणो द्रष्टेत्यादयो विशेषाः । ब्रह्मणो दर्शितरीत्या कृत्स्नत्वे पूर्वोक्तपवादराहित्यं फलितमाह । कृत्स्नमिति । सदेति दीर्घकाललोचिः । यन्नत इत्यवशिष्टविशेषणयोरुदीरणम् ॥ ९४८ ॥

६२६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

न्याह । यज्ज्ञातमिति । यज्ज्ञातं तदपि स्वरूपेण ततोऽन्यच्च तेन ज्ञानेनाजसा साक-
ल्येन न ज्ञायते तादृह्यं कुत्समित्यन्वयः । इहेति शास्त्रोक्तिः ॥ ९९८ ॥

पराम्बस्तु विरोपित्वात्प्रत्यग्वुद्ध्या न गम्यते ॥

पराञ्चीत्यपि हेतुर्केर्नातः पिण्डादिकृत्स्नधीः ॥ ९९९ ॥

किंच समस्तव्यस्तवादिना प्रत्यग्वुद्ध्या पराम्बस्तु गृह्यते पराम्बुद्ध्या च प्रत्यग्व-
स्त्यिति वाच्यं तत्र न तावत्पराञ्चं प्रत्यग्वीर्गोचरयतीत्याह । परागिति । पराक्प्रती-
योर्मिथो विरोधादिति हेत्वर्थः । नापि प्रत्यञ्च पराग्वीर्गृह्यतांत्याह । पराञ्चीति ।
पराञ्चि स्मार्नात्पनात्मनुद्धेरात्माविषयत्वे हेतुकेरनात्मबुद्ध्या प्रत्यगपि न गम्यत इत्यर्थः ।
उक्तन्यायेनैकस्मिन्ज्ञाते सामान्यादिसर्वज्ञानं परस्य नेति न तस्य पूर्णवस्तुसिद्धिरिति
फलितमाह । नात इति ॥ ९९९ ॥

तथाऽऽत्मनि च विज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवेदिति ॥

येनाश्रुतं श्रुतमिति कस्मिंन्ब्रूवति तथा परम् ॥ १०० ॥

किंच यथैवस्वभावात्मनस्तथा वाक्यानि वेदान्तेषु श्रूयन्ते सर्वमिदं विज्ञातं येनाश्रुत-
मित्यादीनि तानि चाऽऽत्मनो नानारसत्वे विरुध्येरन्नित्याह । तथेति ॥ १०० ॥

आत्मसाम्यग्रहेऽप्यात्मभेदमात्रगृहीतितः ॥

नैवानात्मार्यसामान्यविशेषाणां ग्रहो भवेत् ॥ १०१ ॥

ननु सामान्ये गृहीते तदन्तर्भूततया सर्वे विशेषा गृहीता भवन्ति तथा चैकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानश्रुतस्य परस्यापि न विरुध्यन्ते तत्राऽऽह । आत्मेति । अनात्मसामान्यग्र-
हेऽपि तद्विशेषमात्रग्रहादात्मसामान्यविशेषा न गृह्येरन्निति द्रष्टव्यम् ॥ १०१ ॥

समस्तव्यस्तत्तादृष्टावेवमादि सुवर्षटम् ॥

अपूर्वानपरानन्तरावाप्तोक्तिश्च दुःस्थिता ॥ १०२ ॥

किंच सामान्यादेर्विशेषादेश्चात्यन्तभेदे तद्भावात्सम्योऽन्यन्ताभेदेऽप्यन्यतरपरिशेषा-
त्तद्भावानुपपत्तिसुल्या भेदाभेदौ च विरुद्धावाविरोधे सर्वत्र विरोधोच्छिन्निरिति
मत्वाऽऽह । समस्तेति । एवंशब्देन भेदाभेदादिविकल्पोक्त दोष परामृशति । सामान्यादे-
र्विशेषादेश्च प्रातिस्विवाकारस्थितौ ताद्विशेषात्रैकस्मिन्नन्तर्भावस्तदस्थितौ स्वयमयावा-
त्कस्यैकस्मिन्नन्तर्भावो न च ते विनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिरित्यादिशब्दार्थः ।

समस्तव्यस्तत्तादृष्टावेवमादि सुवर्षटम् ॥ १०२ ॥

पराक्प्रमेयमानानां मल्यमर्थपिपोदितः ॥

वायोऽतोऽसाध्वभिहितं समस्तव्यस्ततां प्रति ॥ १०३ ॥

इतश्च सा न युजेत्याह । परागिति । अनात्मना तद्विद्या च प्रत्यग्विद्या बाधस्यो-

४] ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६२७

क्तत्वाद्यदात्मनः समस्तव्यस्ततां प्रति त्वयोक्तमात्मशब्दाभिधेयेऽर्थे इत्यादि तदयुक्तं तस्यैकरसत्वेन तद्वावायोगादित्यर्थः ॥ ९६३ ॥

तयोपास्यस्य ब्रह्मत्वे श्रुत्या साक्षान्निराकृते ॥

नेदं यदिदमित्येवं समस्तव्यस्तता कुतः ॥ ९६४ ॥

किंच ब्रह्मणः समस्तव्यस्तत्वे तस्य वेद्यत्वमुपास्यत्वं च स्यात्तत्र श्रुतिविरोधान्न समस्तव्यस्तद्विदुर्गुक्तेत्याह । तयेति । हेत्वन्तरसमुच्चयार्थस्तथाशब्दः । उपास्यस्येत्युप-
लक्षणं वेद्यस्येत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ९६४ ॥

स्थूलाद्यशेषापद्रुत्या चाक्षरे प्रत्यगात्मनि ॥

कारणान्तस्य जगत ओतप्रोतोक्तितस्तथा ॥ ९६५ ॥

इतश्च न समस्तव्यस्ततेत्याह । स्थूलादीति । अशेषविशेषनिरासेनाक्षरस्य निर्विशेष-
यत्ननिर्देशाच्च समस्तादिरूपं तदित्यर्थः । किंच तत्रैव सकारणस्य जगतोऽन्तर्भाववच-
नान्न समस्तादिरूपमक्षरमित्याह । अक्षर इति । तथा नास्य समस्तव्यस्तत्वेति
यावत् ॥ ९६५ ॥

न च प्रत्यग्भिषा द्रष्टुं पराम्बस्तिवह शक्यते ॥

समस्तव्यस्तर्तैवं च न मानादुपपद्यते ॥ ९६६ ॥

मानाभावाच्च न वस्तु समस्तव्यस्तमित्याह । न चेति । इहेति व्यवहारनामो
गृह्यते । न तावदात्ममार्गं पराघट्टश्रुतिं विरोधान्मानान्तरस्य तद्विषयत्वेऽपि नाऽऽ-
त्मनः समस्तव्यस्तता ततः सिध्यति तस्याऽऽत्मास्पर्शित्वाच्च च तदात्मानमपि स्पर्श्यति
पराधीति च हेतुर्केरित्यत्र निरस्तत्वात्तथा च नानारसता वस्तुनो न मानानुसारिणीति
मायः ॥ ९६६ ॥

मानभूमेश्च व्युत्थाप्य तथा विदितभूमितः ॥

प्रत्यङ्मात्रस्य ब्रह्मोक्तेः समस्तव्यस्तता कुतः ॥ ९६७ ॥

मानविरोधाच्च नाऽऽत्मनः समस्तव्यस्ततेत्याह । मानेति । अन्यदेव तद्विदितादि-
त्वादिश्रुत्यर्पोऽत्रोक्तः । ब्रह्मोक्तेर्ब्रह्मत्वोक्तेरिति यावत् ॥ ९६७ ॥

न समस्तं न च व्यस्तं नोभयं प्रत्यगात्मनि ॥

प्रत्यक्प्रवणया बुद्ध्या वीक्ष्यतां यदि शक्यते ॥ ९६८ ॥

बिह्वदनुभवविरोधाच्च नाऽऽत्मनः समस्तव्यस्ततेत्याह । नेत्यादिना । प्रतीचि न
समस्तं रूपं प्रत्यग्दृष्टेक्ष्यते न व्यस्तं न समस्तव्यस्तं यदि तत्र नानारूपं द्रष्टुं शक्येत
तदा वीक्ष्यतां न च वीक्ष्यते तस्मादेकरस्यमेवेत्यर्थः ॥ ९६८ ॥

६३० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

ज्ञगति प्रत्यभ्यात्रमेव ज्ञेयं नान्यदित्यस्यार्थस्य निर्धारणात्तस्मिन्विषये युक्ता षष्ठीत्यर्थः ।
प्रतीचो ज्ञेयत्वं नान्यस्येत्यत्र हेतुमाह । प्रतीचो हीति । यत इति हिशब्दद्योतितो
हेतुः स्फुटीकृतः । यद्वा प्रागस्यार्थस्य साधितत्वं हीत्युच्यते ॥ ९७७ ॥

ज्ञातोऽपि तद्देवास्मान्नाऽऽत्मनो विद्यते परः ॥

प्रत्यगज्ञानहेतुत्वात्तदन्यस्येह वस्तुनः ॥ ९७८ ॥

अन्यस्य ज्ञातत्ववदज्ञातत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । ज्ञातोऽपीति । तद्वदित्य-
ज्ञातवदित्यर्थः । अन्यो नास्तीति शेषः । किंचाऽऽत्मनोऽन्यस्याभावात् तस्योपपत्ति-
त्याह । अस्मादिति । अनुभवविरोधमाशङ्क्याज्ञानादर्थान्तरप्रतीतिमाह । प्रत्यगिति ।
इह प्रतीतिर्न विरुद्धेति शेषः ॥ ९७८ ॥

अनात्मनोऽस्य सर्वस्य व्याकृताव्याकृतात्मनः ॥

यस्मादात्मा परं तत्त्वं पदनीयमतो भवेत् ॥ ९७९ ॥

शैपिकीमेव षष्ठीभाश्रित्य यदयमात्मेति वाक्यमात्मत्वस्यैव पदनीयत्वे हेतुत्वेन
व्यापटे । अनात्मन इति ॥ ९७९ ॥

खण्डादौ गोत्ववयस्यात्मत्वगृह्यान्तरात्मनि ॥

समीक्ष्यते हिरुदनापि तेनासावात्मतत्त्वकः ॥ ९८० ॥

कथमात्मा सर्वस्य तत्त्वं न हान्यदन्यस्य तत्त्वमित्याशङ्क्य वैधर्म्यदृष्टान्तमाश्रित्याऽऽह ।
खण्डादाविति । यथा व्यक्तियु सामान्यं पृथक्प्रथते व्यावृत्तानुवृत्तयोर्भेदान्न तथाऽऽ-
त्मनि तद्विया पृथगनात्मा गृह्यते तस्य स्वरूपान्तराभावाच्चापि प्रत्यक्त्वेनैव स
गम्यते विरुद्धयोरेक्यायोगात्तस्मादात्मनि स कल्पितस्त्वान्तराभावात्तस्य स्वीकर्तव्य
इत्यर्थः ॥ ९८० ॥

ज्ञेय आत्मैव नानात्मा पदनीयत्वकारणात् ॥

मन्वन्यज्ञाने नान्यस्य कचिदस्त्ववबुद्धता ॥ ९८१ ॥

यस्मादात्मा सर्वस्य तत्त्वं तज्ज्ञानेन च सर्वं ज्ञायते तस्मात्स एव ज्ञातव्यो ज्ञात-
त्वेन प्रतिपाद्यत्वात्तनात्मा तु न ज्ञेयस्तदभावादिति कल्पितमाह । ज्ञेय इति । आत्मा
ज्ञेयो नानाभेदयुक्तेस्तयोर्भेदादनेन हीतिवाक्यशेषानुपपत्तिरिति चोदयति । नन्विति ।
॥ हि कचिदपि देशादौ यदादिज्ञानेन यदादि ज्ञायमान दृष्टमित्यर्थः ॥ ९८१ ॥

सत्यमेवं भवेदेतद्यथात्माऽप्यन्य इष्यते ॥

आत्माऽसावन्य इति च नानुमत्तस्य गीरियम् ॥ ९८२ ॥

अन्यज्ञानेनान्यत्वावबुद्धमित्याह्वी करोति । सत्यमिति । आत्मानात्मभेदश्चेत्तदाऽऽत्म-
ज्ञानेनानात्मा न ज्ञायेत न च तज्ज्ञेयो वास्तवस्तस्मात्तज्ज्ञानेनावात्मा शक्त्यो ज्ञातुमि-

त्याह । यदीति । आत्मनोऽपि वस्तुत्वाद्वयदिवद्भिन्नत्वमाशङ्क्याऽऽत्मत्वायोगान्मै-
त्रमित्याह । आत्मेति ॥ ९८२ ॥

अनेनेति तृतीयैयमित्थंभूतार्थलक्षणा ॥

इदंभीशब्दगम्यस्य प्रत्यङ्मात्रसत्त्वतः ॥ ९८३ ॥

अनेन होत्यादिवाक्यस्य विरुद्धार्थत्वमुद्धृत्य तदक्षराणां स्पष्टार्थतां दृष्ट्वा करणादिवि-
षयत्वं तृतीयाया व्यावर्त्येत्यंभावावर्थत्वमाह । अनेनेतीति । इत्थंभूतमर्थं लक्षयति गम-
यतीति तयोच्यते । तत्र हेतुमाह । इदमिति ॥ ९८३ ॥

घटो नास्तीति कौञ्चस्मान्मानादर्थः प्रतीयते ॥

संचित्तावदशेषेभ्यः प्रमाणेभ्योऽवसीयते ॥ ९८४ ॥

इदमर्थस्य सर्वस्यानुभवत्वात्प्रत्यङ्मात्रस्यभावत्वादित्यंभावे युक्ता तृतीयेत्युक्तहेतुसि-
द्ध्यर्थमादौ विमृशति । घट इति । यावाप्तावप्रमाणात्कोऽर्थो यातीति परामृश्य फलत्वेन
सर्वमानेभ्योऽनुभवस्य मानं सर्वाविशोतं दर्शयति । संचिदिति ॥ ९८४ ॥

न संचिदः पृथक्त्वेन नापि संचिदि तद्विद्या ॥

अनात्मवस्तुत्प्रेक्ष्यं स्याद्यथा संचिदियं स्वतः ॥ ९८५ ॥

ननु फलत्वेन संचिद्भानवद्विषयत्वेन जगदपि भाति निर्विषयमानाभावाच्चेत्याह ।
नेत्यादिना । यथा सविन्न स्वतो भेदेनभेदेन वा लभ्यत एकस्मिन्धर्मित्वप्रतियोगित्वा-
योगात्सामानाधिकरण्यायोगाच्च तथाऽनात्मा संचिदो भेदाभेदाभ्यामसिद्ध्यन्नात्मनि तद्रूपे
कल्पितो न हि संचिदो भेदेनानात्मवस्तुत्प्रेक्षितुं क्षमं ब्रह्मातत्तत्संबन्धस्य चासङ्गनिरासा-
न्नापि संचिद्यभिन्नं संचिद्रूपया धियाऽनात्मधिया वा तत्तिष्ठत्यन्यतरपरिशेषादतो जग-
दात्ममानमित्यर्थः ॥ ९८५ ॥

उपलब्धोऽस्ति सन्कुम्भो लम्बोष्ठो देशकालवान् ॥

पूर्वपूर्वातिरेकेण नोत्तरार्थोऽनुभूयते ॥ ९८६ ॥

इतश्च संचिदात्ममात्रं तदित्याह । उपलब्धोऽस्तीति । निर्विकल्पकानुभवातिरेके-
णार्थाभावात्तद्रूपात्ममात्रत्वं सर्वस्य संबन्धे निष्टकृतमित्यर्थः ॥ ९८६ ॥

कर्त्रादिव्यापृतेः पूर्वं संचित्स्वात्मन्यवस्थितेः ॥

अविभागादनाख्येया तदुद्भूत्या फलायते ॥ ९८७ ॥

सर्वस्य नानुभवमात्रत्वं तस्य फलत्वेन कार्यत्वाद्भङ्गुसर्पवत्कल्पितत्वादिप्रिष्ठानत्वायो-
गादित्याशङ्क्य तत्कौटस्थं साधयति । कर्त्रादीति । मात्रादिव्यापारज्ञानात्पूर्वं स्वापादौ
स्वरूपे स्थितत्वाद्देतुफलविभागाभावात्फलमित्याख्याहीना संचिदेष्टव्या सा च तस्य मात्रा-
दिव्यापारास्यस्य ज्ञानस्योत्पत्त्या फलप्रदाचरत्यतस्तस्या वस्तुतोऽकार्यत्वादकल्पितते-
त्यर्थः ॥ ९८७ ॥

६३२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

अक्रियेऽपि यथा ज्योतिर्लुप्तचिस्थितिदानिभिः ॥

जगन्नति मय्येवं सदसद्विश्वरूपभृत् ॥ ९८८ ॥

सविदोऽकल्पितत्वेनाधिष्ठानत्वसमवेऽप्यक्रियत्वादनधिष्ठानत्व सन्नियमेव हि शुक्त्यादि तया दृष्टमित्याशङ्क्यैकतसे निर्विकारे प्रतीचि कल्पितत्व जगतो दृष्टान्तेनाऽऽह । अक्रियेऽपीति । ज्योन्नोऽक्रियत्व वादिभिरुपगतमिति वक्तुं हिशब्द ॥ ९८८ ॥

नञ्यटार्थावपहस्य सवित्सद्रूपमाख्या ॥

अवमत्यात्मना सत्त्वं सर्वदृक्स्यादधिक्रियः ॥ ९८९ ॥

प्रत्यगात्मा सन्नियोऽधिष्ठानत्वाच्छ्रुक्तिवदित्यत्राऽऽकाशे व्यभिचारमुक्त्वा मूर्तत्वोपा-
धेश्च मैवमित्यभिप्रेत्याऽऽह । नञ्यटेति । यतो द्वैतस्यावगतिरूपेणैव सत्त्वं स्फुरति
सामानाधिकरण्यादतो भावाभावौ सविद्रूपसम्प्राप्तत्वेन निरस्य तद्रूप प्रत्यगात्मा सर्वं
पश्यन्नविन्नियो युक्तो न हि क्रियासाक्षी सन्नियो भवितुमल साक्ष्यस्य साक्षिकुक्षितिसे-
पासमत्वादित्यर्थ ॥ ९८९ ॥

दिग्विभागोऽविभागेऽपि ज्योतिर् यद्वत्प्रवृत्तितः ॥

प्रपञ्चस्तोषोपभेदेऽपि मायि भिन्नधियस्तथा ॥ ९९० ॥

तर्हि दृष्टिकर्तृत्वात्तद्वत्स्यमस्य सन्नियत्व न हि तत्कर्तृत्वं विना सर्वदृक्त्व मायि
क्रिया हित्वा कर्तृत्वं मैव स्वरूपदृष्टिं मुक्त्वा तद्वेदस्य तत्कर्तृत्वस्य चाऽऽत्मनि कल्पि-
तत्वादिति दृष्टान्तेनाऽऽह । दिग्विभाग इति । उभयत्रापि म्यामक्रियत्व समुच्चो-
यतो ॥ ९९० ॥

कथं पुनरवोपोत्यङ्गोपायेन तत्परम् ॥

गम्यते सत्यमित्यस्य परिहृत्यै पर वचः ॥ ९९१ ॥

अनेन हीत्यत्रैवभाषार्थत्वं तृतीयाया समर्थितमिदानीं व्यावर्त्यचोद्यमनूय यथा
हेत्यादिवाक्यमवतारयति । कथमिति । आत्माज्ञानननितत्वात्कल्पितत्वावदाचार्यादिरु-
पायस्तेनाविघातदुत्पाससृष्ट सत्या वक्ष न ज्ञातुं शक्य मिथो विरोधादिति चोद्य परि-
हर्तुं यथा हेत्यादिवाक्यमित्यर्थ ॥ ९९१ ॥

परमार्थात्मनाऽसत्य पदं तदपि बोधकम् ॥

स्वार्थस्पर्शवपुषायत्वमसत्यस्याऽऽत्मनीत्यताम् ॥ ९९२ ॥

तद्व्यावरोति । परमार्थेति । गवाधादिवर्णात्मक पदं दैवमत्या कल्पितमपि स्वार्थस्य
गात्वादेर्वोषव न हि तदकल्पित क्रमवता वर्णात् तद्वावात्मकस्य च तेज्यारोप विनाऽ-
हि नित्या विमवश्च वर्णा स्वारस्येन प्रमवन्तस्तथाऽऽत्मन्याविद्यश्रुत्याचार्यादेस्त-
त्वादेः पत्वं द्रष्टव्यमित्यर्थ ॥ ९९२ ॥

उपायसत्यतां मुक्त्वा नान्याहंयुपयुज्यते ॥

सत्यताऽत्र ह्युपायानामुपेयै किं तयेष्यते ॥ ९९२ ॥

किं चोपायानामर्थक्रियाकारित्वं सत्यत्वं त्यक्त्वा परमार्थसत्यता नोपेयबोधनोपयो-
गिनी तत्र तेषां तादृशी सत्यतेत्याह । उपायेति । उपेयबोधनं सत्सम्यर्थः । सत्सूपाये-
ष्वर्थक्रियाकारिषु तदीयपरमार्थसत्यत्वाभावापराधेनानुपायत्वानुपलम्भादिति हिशब्दार्थः ।
कार्योत्पत्तावनुपयोगित्वं परमार्थसत्यताया व्यनक्ति । उपेय इति ॥ ९९३ ॥

गवादिखुरविम्बो वा पदमित्युपदिश्यते ॥

अनन्वितार्थसिद्ध्यर्थे दृष्टान्तोऽयं तथा सति ॥ ९९४ ॥

ननु गवादिपदं स्वार्थं बोधयदव्यस्तामित्यसिद्धं तस्य च तं बोधयन्नलोनास्ति संगति-
स्तथा धृत्यादेरपि ब्रह्मबोधकत्वेन संगतिः स्यादतस्तदसङ्गत्वहानिरित्याशङ्क्य पदश-
ब्दस्यार्थान्तरमाह । गवादीति । तदीयखुरविम्बशब्देन तदङ्कितो देशो गृह्यते ।
तथाऽपि कथमुपायेन धृत्यादिना गम्यमानं ब्रह्मासङ्गमङ्गीकर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह ।
अनन्वितेति । गवादिखुराङ्किते देशे पदशब्दिते सति कार्यकारणासम्बन्धिप्रत्यगर्थ-
ज्ञत्यर्थं यथा हेत्यादिदृष्टान्त इत्यर्थः ॥ ९९४ ॥

गवादिबोधनिवृत्तिः पदतज्ज्ञानहेतुतः ॥

अनन्वितपदज्ञानगोपिण्डैकावसायिनी ॥ ९९५ ॥

यथैवं नामरूपादिमपञ्चोपायहेतुतः ॥

अमपञ्चात्मके भूम्नि प्रत्यस्वायः प्रजायते ॥ ९९६ ॥

विवक्षितार्थसिद्ध्ये दृष्टान्तं विवृणोति । गवादीति । यथा ज्ञातखुराङ्कितदेशहेतुक-
स्तद्वीहेतुको वा नष्टे विवक्षिते गवादी बोधो जायते स च तात्पर्यमपञ्चगवादिमात्रवि-
षय इत्यर्थः । नान्विते पदतज्ज्ञाने येन गोपिण्डेन तस्मिन्पर्यवसितेति यावत् । दार्ष्टा-
निकमाह । एवमिति । आदिपदं क्रियार्थम् । प्रत्यक्प्रतीचीति यावत् । प्रत्यगाकार-
त्वाद्वा प्रत्यगिति बोधो विशेष्यते ॥ ९९५ ॥ ९९६ ॥

प्रमाणभूमावैकात्म्यं विरोधान्न प्रतीयते ॥

तन्मन्वायाप्रमेयत्वात्तदभावेऽपि नैष्यते ॥ ९९७ ॥

कल्पितस्य ज्ञानसमर्पणत्वात्तदभावे ब्रह्मणो द्वैतासम्बन्धाय च यथा हेत्यादि व्याख्या-
तमिदानीमात्मैत्येवोपासीतेति सूत्रावतितादयिपया प्रसङ्गितबोध्योत्तरत्वेन व्याकर्तुं बोध-
मनुव्रवति । प्रमाणेति । अयस्याद्वये न वस्तुधीरज्ञानतत्कार्यविरोधात्तदभावो माना-
भावः स्वापस्तत्रापि न तद्वीरज्ञानप्रतिबन्धात्तन्मैयत्वासिद्धेरित्यर्थः ॥ ९९७ ॥

शोधितं त्वमर्थमुक्त्वा तस्य ब्रह्मेक्यं प्रति पदत्वं प्रतिजानीते । तस्येति । ब्रह्मणस्त-
दर्थस्याखण्डस्य प्रत्यक्त्वेन शोधितं प्रत्यक्चैतन्यं हेतुरित्यर्थः । कथं त्वमर्थस्तदर्थस्य
पदमित्याशङ्क्य करणव्युत्पत्त्येत्याह । पद्यत इति । शोधितेन हि त्वमर्थेन तदर्थः
स्वरूपतया ज्ञायते पदार्थज्ञानाधीनत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्येत्यर्थः ॥ १००३ ॥

स्वमहिम्नैव चेत्सिद्ध्येषुपायः परमार्थवत् ॥

स्वतः सिद्धेर्न मिथ्यात्वं तस्य स्यात्परमार्थवत् ॥ १००४ ॥

परमार्थादभिन्नधेनितराममृषात्मता ॥

इत्यादि पूर्वमुक्तं यदनुसंधेयमत्र तत् ॥ १००५ ॥

प्रत्यक्षितो ब्रह्मधीहेतोर्यापार्थ्यवदाचार्यदिरपि तद्दीहेतोस्तद्वावान्न तन्मिथ्यात्वं युक्त-
मित्याशङ्क्याऽऽचार्यादि स्वतोऽन्यतो वा सिध्यतीति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति । स्वम-
हिम्नेति । सदा स्वतः सिद्धेः स चैतन्यवन्न जडः स्यादिति वृषयति । परमार्थव-
दिति । परतः सिद्धौ तस्य मिथ्यात्वं स्यादाध्यात्मिकसम्बन्धादते दृशा तदसिद्धेरिति
द्वितीयं प्रत्याह । मिथ्यात्वमिति । किं चोपायः परमार्थादभिन्नो भिन्नो वा नाऽऽद्य
इत्याह । परमार्थवदिति । स्वरूपेणोपायस्य त्वया सत्यत्वेष्टेस्तदभिन्नत्वोपगमाद्येत्यति-
शयस्तन्मृषार्थाभावाद्ब्रह्मन्तरामावाच तद्वयमिति भावः । न द्वितीयो भेदस्याप्रामाणि-
कत्वात् न च कुर्वतोऽकुर्वन्तश्चोपायत्वमतः सर्वस्योपायस्याद्वये चिदात्मनि कल्पितत्वमन्या-
कृतविचारादायुक्तमत्रोपायासत्यत्वे हेतुत्वेन ज्ञेयमित्याह । इत्यादीति ॥ १००४ ॥
॥ १००५ ॥

न सामान्यं विशेषो वा यथैकात्म्येऽवगम्यते ॥

उक्तमप्युत्तरत्रैतदसतोपात्मवक्ष्यते ॥ १००६ ॥

ब्रह्मणः सामान्यविशेषात्मकत्वादकल्पित जगदित्याशङ्क्योक्तवक्ष्यमाणन्यायविरोधा-
न्नैवमित्याह । नेत्यादिना । तथोक्तमपीति तथाशब्दमाहृत्य योजना । असतोपानाना-
रसेऽर्थे मानयुक्तिविरोधात्पुनर्दोषोक्तिरित्यर्थः ॥ १००६ ॥

प्रत्यगात्मनि विज्ञाते नाज्ञातमवशिष्यते ॥

अनेन ह्येतदित्युक्त्या तत्पूर्वेषुपवर्णितम् ॥ १००७ ॥

यथेत्यादेर्यथोक्तज्ञानानुवादित्वमर्थान्तरमुक्त्वा कीर्तिमित्यादेस्तात्पर्यं वक्तुमनेन हीत्य-
त्रोक्तमनुवदति । प्रत्यगिति । क्रियापदादूर्ध्वगितिपदं यत्पदं चावतार्यं योजनी-
यम् ॥ १००७ ॥

निःशेषपुरुषार्थाभिर्दुःखहानिस्तु तत्फलम् ॥

यथा हेतुच्यते श्रुत्या साधनाभिन्नमात्मनः ॥ १००८ ॥

तस्य ज्ञानस्य फलोक्तिमवतारयति । निःशेषेति । पुरुषार्थः सुखं तस्य निःशेषत्वं

६३४ सुरेश्वरचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

न हि वस्त्वात्मनेवाऽऽत्ममोहाद्युच्छित्तये क्वचित् ॥

प्रमाणनिरपेक्षं सद्स्त्वत्वं स्वप्रसिद्धये ॥ ९९८ ॥

भा मुदात्मधीः स तु स्वयमेव स्वाज्ञानदजे निवर्तयिष्यति बोधात्मत्वात्तस्मादप्रतिव-
न्यात्तस्मिन्प्रमाऽपि सदा स्यादित्याशङ्क्य सामान्यन्यायमाह । न हीति । शुक्त्यादि
वस्तुस्वरूपेणैव प्रमाणनिरपेक्षं सत्स्वाविद्यातज्जापनुत्तये स्वज्ञप्तये वा न क्वचिदपि देशादी
शक्तं दृष्टम् । किंतु प्रमाणनिरपेक्षैव योक्तव्यार्थं पर्याप्तमित्यर्थः ॥ ९९८ ॥

संसारानवतारः स्यान्मानवैकल्यमेव च ॥

इत्येतस्येह चोचस्य परिहाराय चोचरम् ॥ ९९९ ॥

शुक्त्यादौ जडे मानापेक्षायामप्यात्मनि 'संप्रकाशे तदपेक्षां विना' स्वरूपबोधादबो-
धादिष्वस्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । संसारेति ॥ यथेत्याद्युत्तरत्वेनाऽऽदत्ते । इत्येतस्येति ।
पूर्वोक्तस्य सोपस्कारमनुवितस्य चोचस्यान परिहारायानन्तरत्वाक्यमित्यर्थः । तस्योचा-
र्थेन वक्ष्यमाणार्थस्य समुच्चयार्थव्यकारः ॥ ९९९ ॥

यथा गवात्मनः साक्षाद्गोविन्देद्रोपदानुगेः ॥ १००० ॥

प्रत्यक्षतन्मसृष्टैवं विन्देच्छत्परमं पदम् ॥ १००० ॥

परिहारं स्फुटयितुं वाक्य व्याचष्टे । यथेति । गवादिसुरादिकृते देशे दृष्ट्वा तदनुगे-
धेन गतो गामन्विष्यमाणस्तद्रूपेणाध्यस्तो, लभते तथा प्रेत्येव चैतन्यस्य त्वमर्थस्य मूल्या
शोधनया तद्रूपेण मुमुक्षुर्वैश जानातीत्यर्थः ॥ १००० ॥

प्रत्यक्षतया यदाभाति द्वागमापायिसाक्षितः ॥

देहेन्द्रियमनोधीषु चैतन्यामासरूपकम् ॥ १००१ ॥

त्वमर्थं विविच्याऽऽह । प्रत्यक्षयेति । देहादिषु बाह्येष्वागमापायवत्तु पराप्रत्यक्षत्वेन
तत्साक्षित्वेन चान्वयव्यतिरेकाभ्यां भाति तदेतत्पदमिति संबन्धः । साक्षित्ये विदामा-
सस्य द्वात्त्वद्योतनार्थं विशिनष्टि । चैतन्येति ॥ १००१ ॥

जडेष्वेकमनेकेषु कूटस्थः सणमन्त्रिषु ॥ १००२ ॥

अनात्मसु तथा चाऽऽत्मा संहतेष्वप्यसंहतेः ॥ १००२ ॥

साक्षाद्वैलक्षण्ये कथं साक्षित्वं तथाऽऽह । जडेष्विति । अनन्वयमित्यध्याहारः ।
तथाऽपि भिन्नत्वे देहादिष्वदसाक्षित्वमित्याशङ्क्याऽऽह । एकमिति । सक्रियत्वेनासा-
क्षित्वमाशङ्क्याऽऽह । कूटस्थमिति । प्रत्यक्षतया यदाभातीत्युक्तं प्रत्यक्षत्वं व्यनक्ति ।
अनात्मस्त्विति । साक्यत्वादेहादिष्वदप्रत्यक्षत्वमाशङ्क्याऽऽह । संहते-
ष्विति ॥ १००२ ॥

तस्यानावयार्थरूपस्य पदमेतत्प्रचक्षते ॥

पद्यतेऽनेन तद्यस्मात्तेनेदं पदमुच्यते ॥ १००३ ॥

शोधित त्वमर्थमुक्त्वा तस्य ब्रह्मेव्य प्रतिपदस्य प्रतिजानीते । तस्येति । ब्रह्मणस्त-
दर्धस्याखण्डस्य प्रत्यक्त्वेन शोधित प्रत्यक्चैतन्य हेतुरित्यर्थ । कथं त्वमर्थस्तदर्धस्य
पदमित्याशङ्क्य करणव्युत्पत्त्येत्याह । पद्यत इति । शोधितेन हि त्वमर्थेन तदर्थ
स्वरूपतया ज्ञायते पदार्थज्ञानाधीनत्वाद्व्यक्त्यर्थज्ञानस्येत्यर्थ ॥ १००३ ॥

स्वमहिम्नैव चेत्सिद्ध्येदुपायः परमार्थवत् ॥

स्वतः सिद्धेर्न मिथ्यात्वं तस्य स्यात्परमार्थवत् ॥ १००४ ॥

परमार्थादभिन्नश्रेयितराममृपात्मवा ॥

इत्यादि पूर्वमुक्तं यदनुसंधेयमत्र तत् ॥ १००५ ॥

प्रत्यक्तो ब्रह्मर्षिहेतोर्भाष्यवदाचार्यादेरपि तद्विहेतोस्तद्भावात् तन्मिथ्यात्व युक्त-
मित्याशङ्क्याऽऽचार्यादि स्वतोऽन्यतो वा सिध्यतीति विवरण्याऽऽद्यमनुवदति । स्वम-
हिम्नेति । सदा स्वतः सिद्धे स चैतन्यवत् न जडः स्यादिति दूषयति । परमार्थव-
दिति । परतः सिद्धौ तस्य मिथ्यात्व स्यादाध्यासिकसम्बन्धादते इति तदसिद्धेरिति
द्वितीय प्रत्याह । मिथ्यात्वमिति । किं चोपायः परमार्थादभिन्नो भिन्नो वा नाऽऽद्य
इत्याह । परमार्थवदिति । स्वरूपेणोपायस्य त्वया सत्यत्वेष्टेस्तदभिन्नत्वोपगमाद्येत्यति-
शयस्तन्मृपार्थाभावाद्स्वन्तरामावाप तद्वयमिति भावः । न द्वितीयो भेदस्याभ्यामाणि-
कत्वात् न च कुर्वतोऽकुर्वतश्चोपायत्वमतः सर्वम्योपायस्याद्वये चिदात्मनि कल्पितत्वमव्या-
कृतविचारादायुक्तमनोपायास्तत्त्वत्वे हेतुत्वेन ज्ञेयमित्याह । इत्यादीति ॥ १००४ ॥
॥ १००५ ॥

न सामान्यं विशेषो वा यथैतस्म्येवमभ्यस्यते ॥

उक्तमप्युत्तरत्रैतदसतोपात्तवक्ष्यते ॥ १००६ ॥

ब्रह्मण सामान्यविशेषात्मकत्वादकल्पित नगदित्याशङ्क्योक्तवक्ष्यमाणन्यायविरोधा-
सिद्धमित्याह । नेत्यादिना । तथोक्तमपीति तथाशब्दमाहृत्य योजनम् । असतोपात्ताना-
रसेऽर्थं मानप्रुक्तिविरोधात्पुनर्दोषोक्तिरित्यर्थ ॥ १००६ ॥

प्रत्यगात्मनि विज्ञाते नाज्ञातमवशिष्यते ॥

अनेन ज्ञेयतदित्युक्त्या तत्पूर्वमुपवर्णितम् ॥ १००७ ॥

यथेत्यादेर्यथोक्तज्ञानानुवादित्वमर्थान्तरमुक्त्वा कीर्तिमित्यादेस्तात्पर्यं वक्तुमनेन हीत्य-
श्लोक्तमनुवदति । प्रत्यगिति । क्रियापदादूर्ध्वगितिपदं यत्पदं चावतार्यं योजनी-
यम् ॥ १००७ ॥

निःशेषपुरपार्थातिर्दुःखहानिस्तु तत्फलम् ॥

यथा हेत्युच्यते श्रुत्या साधनाभिन्नमात्मनः ॥ १००८ ॥

तस्य ज्ञानस्य फलोक्तिमवतारयति । निःशेषेति । पुरपार्थं सुखं तस्य निःशेषत्वं

६३६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [अथमाध्याये-

पूर्णत्वं तत्कल तस्य ज्ञानस्य फलमिति यावत् । आत्मनो निद्रुष इत्येतत् । साधनाभिन्न स्वरूपज्ञानाभिन्न तस्यैव वाक्योत्पत्त्युपेतस्य साधनत्वादित्यर्थः । अनेन हीत्यादावुक्तं तत्त्वज्ञानं यथेत्यादिश्रुत्याऽनूय तत्त्वज्ञानमात्मरूपा मुक्तिः कीर्तिमित्यादिनोच्यत इति भावः ॥ १००८ ॥

ननु प्रतीचि विदिते तदन्यद्विदितं भवेत् ॥

ज्ञानार्थे प्रकृते कस्माच्छाभार्थेनोपसंहृतिः ॥ १००९ ॥

अनेनेत्यत्र वेदतिज्ञानेनोपक्रम्यानुविन्देदिति लाभमुक्त्वा पुनर्ज्ञानार्थेन विदिना कीर्ति-
मित्यादिश्रुतिरूपसहस्यतोऽनुविन्देदिति श्रुतेरपक्रमोपसंहारविरोध इति शङ्कते ।
नन्विति । क्रियाशब्दादुपरिष्ठादिति शब्दो द्रष्टव्यः । ज्ञानार्थे शब्दे मध्ये लाभार्थेन
शब्देनोक्त्वा पुनर्ज्ञानार्थेन शब्देनोपसहस्यति कस्मादिति चोपार्थः ॥ १००९ ॥

ज्ञानलाभार्थयोर्यस्मादेकार्यत्वं विवक्षितम् ॥

अविद्याध्यसमात्रत्वाद्येनानास्त्यद्विरुद्धता ॥ १०१० ॥

ज्ञानेनोपक्रम्य लाभमुक्त्वा ज्ञानफलस्येनोपसंहारो न विरुध्यते ज्ञानलाभार्थशब्दयो-
रैकार्थ्यादित्याह । ज्ञानेति । यस्मादित्यस्य तेनेत्यनेन संबन्धः । ज्ञानलाभयोरैक्ये हेतु-
माह । अविद्येति । हस्तगतविस्मृतमुर्णालमवत्प्रत्यम्बकालमपस्याज्ञानध्वस्तिमात्रत्वात्त-
स्याश्च ज्ञानानतिरेकाच्चयोरैक्यताऽन्वैत्यर्थः । तयोरैक्य हेतुकृत्यानुविन्देदित्यत्र प्रक्रमोप-
संहाराभ्यामविरुद्धत्वमाह । तेनेति ॥ १०१० ॥

नित्यलब्धैकरूपस्य नालाभोऽज्ञानतोऽन्यतः ॥

यथैवं तस्य लाभोऽपि वञ्छानान्नान्यतो भवेत् ॥ १०११ ॥

आत्मनि लाभस्य ज्ञानमात्रत्वं दृष्टान्तेन साधयति । नित्येति । आत्मन्यलाभस्या-
ज्ञानानतिरेकाच्च लाभो ज्ञानमेवेत्यर्थः ॥ १०११ ॥

आत्मता ब्रह्मणो लाभो ब्रह्मताऽप्यात्मनः फलम् ॥

व्यावर्त्यभेदाच्चिचेरेकं वस्तु द्विरुच्यते ॥ १०१२ ॥

ग्रामादौ ज्ञानलाभयोर्भेदोपलभ्यात्प्रकृतेऽपि कथं तदैक्यमित्याशङ्क्य तत्साधनार्थमत्र
लाभशब्दार्थमाह । आत्मतेति । फलशब्दो लाभार्थः । ब्रह्मणोऽनात्मत्वे ब्रह्मत्वायोगा-
दात्मनश्चाव्यवस्थे तत्त्वानुपपत्तेस्तयोरैक्ये कथं ब्रह्माऽऽत्मेति द्विवचनं पौनरुक्त्यात्त-
त्राऽऽह । व्यावर्त्येति । सत्सारित्वपारोक्ष्यादेनिरस्यभेदाद्विशिष्टभेदेऽपि वस्तुतो वस्तु-
न द्विवारं व्यपदिश्यते तथाच व्यावर्त्यभेदेन विशिष्टाव्यावर्त्यभेदादपुनरुक्तिरि-
त्यर्थः ॥ १०१२ ॥

ब्रह्मता नाऽऽत्मनोऽन्यत्र नाऽऽत्मता ब्रह्मणोऽन्यतः ॥

यत एवमतोऽभेदो ज्ञानलाभार्थयोरिह ॥ १०१३ ॥

तदभेदमुक्तमनूय तं हेतुकृत्य प्रतीचि ज्ञानलाभयोरैक्यं निगमयति । ब्रह्मतेति । न हि प्रत्यग्ब्रह्मणोरभेदे ज्ञानादन्यो लाभस्तत्रास्तीत्यर्थः ॥ १०१३ ॥

लब्धृलब्धव्ययोर्भेदो यत्राविद्योत्यभूमिषु ॥

फलभेदः क्रियाभेदाच्च भिन्नार्थता तयोः ॥ १०१४ ॥

तच्छब्दयोरर्थभेदस्तर्हि कुत्रेत्याशङ्क्याऽऽह । लब्धिरिति । यत्र भैत्रो लब्ध्या ग्रामादि लभ्यं स एव ज्ञाता घटादि ज्ञेयं तत्र ज्ञानलाभार्थक्रिययोर्भेदाज्ज्ञानलाभयोः फलयोर्भेदोऽतोऽविद्योत्थानात्मसु तच्छब्दयोर्मिन्नार्थतेत्यर्थः ॥ १०१४ ॥

आप्ताशेषपुमर्थोऽपि मत्सम्पायात्स्वमोहतः ॥

असर्वज्ञो भवेदात्मा तयाऽनाप्तार्थ एव च ॥ १०१५ ॥

अविद्यादशायां लब्धृलब्धव्ययोर्ज्ञातृज्ञेययोश्च भेदाज्ज्ञानलाभशब्दयोर्मिन्नार्थतेत्युक्तम् । इदानीमाप्ताशेषपुमर्थस्य चिदातोर्न लब्धृत्वादीत्याशङ्क्योक्तमेव समर्थयते । आप्तेति । वस्तुतस्तु नासर्वज्ञत्वं नाप्यनाप्तार्थत्वमिति चशब्दार्थः ॥ १०१५ ॥

तत्राऽऽत्मा लब्धाऽविद्वान्स्याल्लब्धव्यं च क्रियाफलम् ॥

उत्पत्त्याद्यन्तरायं सत्कारकोपात्तिपूर्वकम् ॥ १०१६ ॥

अविद्यादशां दर्शयित्वा तत्र लब्धादिसंभावनामाह । तत्रेति । चशब्दादविद्वानात्मा ज्ञाता ज्ञेय घटादीत्युक्तम् । क्रियाफल विशिष्टि । उत्पत्त्यादीति । अन्तरायो व्यवधिस्तदुक्तभुत्पाद्यक्रियाव्यवहित इति । कारकाणामुपात्तिरुपादानं तत्पूर्वकं क्रियाफलं कारकाभावे तदभावादित्याह । कारकेति ॥ १०१६ ॥

साहस्योऽप्यलब्धः स्यादविद्यामात्रहेतुतः ॥

आद्यन्तयोरभावाच्च स्वप्नपुत्रादिलाभवत् ॥ १०१७ ॥

अनात्मलाभस्याविद्योत्थमिच्छाज्ञानजन्यत्वेनाऽऽभासत्वमाह । तादृमिति । मात्रशब्दो वास्तवहेत्वन्तरनिराप्तार्थः । अनात्मलाभोऽविद्याकल्पित आगन्तुकत्वात्संमतवदित्याह । आद्यन्तयोरिति ॥ १०१७ ॥

विपरीतस्वभावोऽत आत्मलाभः स्वतः सदा ॥

अज्ञानहेतोरन्यादृक् स च ज्ञानाच्चिवर्तते ॥ १०१८ ॥

आत्मलाभोऽप्यविद्याकल्पितो लभत्वादनात्मलाभवदित्याशङ्क्याऽऽह । विपरीतेति । अतोऽनात्मलाभादिति यावत् । विपरीत्यमेवाऽऽह । स्वत इति । नऽत्वं कादाचित्कत्वं चोपाधिरिति भावः । तस्यापि कादाचित्कत्वाद्विद्वेः साधनव्याप्तिमाश-

६३८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

ङ्क्याऽऽह । अज्ञानेति । कादाचित्कत्वोपार्धेन व्यतिरेकशुद्धिरज्ञानेन व्यभिचारादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । स चेति । अज्ञानाख्यो हेतुमाद्विरोधिना ज्ञानादपगच्छत्यतश्चाऽऽत्म-
लाभः स्वाभाविको नित्यस्तदन्यथात्वप्रयाहेत्वमावात्तथा च विमतोऽकस्मिन्नोऽनाद्यनन्त-
त्वादात्मवदिति व्यतिरेकशुद्धिरिति यावत् ॥ १०१८ ॥

आरभ्य सर्वं वेदेति ज्ञानार्थेनोपसंहृतिम् ॥

अतोऽनुविन्देदित्याह लाभार्थेनैव तत्फले ॥ १०१९ ॥

अविरोधमुपसंहरति । आरभ्येति । यतो दार्शित्यनीत्या ज्ञानलाभयोरैक्यमतोऽनेन
हीति ज्ञानार्थेन विदिनाऽऽरभ्यानुविन्देदिति लाभार्थेन विदिना मध्ये लाभानुत्तवा भूयो
ज्ञानफले वाच्ये ज्ञानार्थेनैव विविद्यब्देनोपसंहृतिमाह शुक्तिरिति योजना ॥ १०१९ ॥

अप्रख्यातो यथैवाऽऽत्मा व्याकृते स्यातिमेयिवान् ॥

एवं तदवबोधोपाया स्यातिमेत्यविनश्वरीम् ॥ १०२० ॥

आदिवध्यावसानानामविरोधमुक्त्वा कीर्तिमित्यादि पूर्वपक्षानुगुणतया व्यापष्टे ।
अप्रख्यात इति । अव्याकृते नामरूपाभ्यामप्रख्यातोऽपि व्याकृते जगति ताभ्यामाभ्या-
तस्तथा यथोक्तात्मज्ञानादधिकृत पुरुषो नित्यसिद्धा स्यातिमेतीत्यर्थः ॥ १०२० ॥

संहतिमधुरादीनां श्लोकशब्देन धण्यते ॥

यथाऽऽत्मा संहतिं प्रापद्याकृतः करणादिभिः ॥ १०२१ ॥

एवं विद्वानवामोति पुत्रायात्यादिसंहतिम् ॥

उक्तज्ञानमदृश्यमर्थवादोऽयमिष्यते ॥ १०२२ ॥

श्लोकशब्दार्थमाह । संहतिरिति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । यथेति । ननु
नोक्तं फलमात्मज्ञानानुभूत तस्य निरतिशयफलोपायत्वात्तत्राऽऽह । उक्तेति ॥ १०२१ ॥
॥ १०२२ ॥

निरेषणानां नेदग्निं संसारं प्रजिहासताम् ॥

फलं युक्तं मृद्व्यद्वयमर्थवादो भवेदतः ॥ १०२३ ॥

ब्रह्म वेदेत्यादिवत्फलविवक्षयैव किं न स्यादत आह । निरेषणानामिति । एषणात्र-
यनिर्मुक्त्या तदन्तस्य संसारं त्यक्तुमिच्छता तदन्तर्भूत स्यात्त्यादिफलं नोचितमित्यर्थः ।
फलविवक्षायोगे वाक्यस्य ज्ञानस्तुत्यर्थत्वं फलतीत्याह । मृद्वीति ॥ १०२३ ॥

कीर्तिं चैकात्म्यविज्ञानं श्लोकं चैकात्म्यसंगतिम् ॥

यथोक्तवस्तुवेद्येतत्फलमाप्तोत्यभीप्सितम् ॥ १०२४ ॥

चकाराभ्यां पूर्वपक्षं व्यावर्त्य सिद्धान्तमाह । कीर्तिमिति । न हि सम्बन्ध्यां फलोक्ती
युक्ता तथा च ज्ञानलाभयोर्नान्वयार्थभेदो ब्रह्मात्मनोरभेदादिति यथोक्त

‘४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवल्लितम् । ६३९

नस्तु यो वेद स मुमुक्षुणामपेक्षितमैक्यज्ञानं तत्फलं च मुक्तिमाप्नोतीत्येतदर्थं कीर्त्यादिना-
क्यमित्यर्थः ॥ १०२४ ॥

अव्याकृतव्याकरणं प्रत्यग्दर्शनसिद्धये ॥

तदन्तरायस्तत्सक्तिस्तन्निवृत्तौ परा श्रुतिः ॥ १०२५ ॥

तदेतदित्यादेस्वात्पर्यमाह । अव्याकृतेति । आत्मज्ञानार्थं सृष्टिरुच्यते तदस्य रूप-
मित्यादिश्रुतेस्तस्य प्रतिबन्धस्तत्र सृष्टेः जगत्यासक्तिस्त्वनिवृत्त्यर्थमुत्तरं वाक्यं नापरूपास-
कमेवास्य दर्शनं बाह्यविषयासङ्घि प्रीतिर्गृह्यमाणत्वाच्चनिवर्तयेत्पुनस्तथाऽऽत्मनि प्रविव-
र्तयेत्पुः प्रकरोतीति भर्तृप्रपञ्चेरुक्तत्वादित्यर्थः ॥ १०२६ ॥

शब्दादिबहिःशाकृष्टचेतसः प्रत्यगीक्षणे ॥

न सामर्थ्यं यतस्तेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं परा श्रुतिः ॥ १०२७ ॥

तदासक्तिर्नाऽऽत्मधीप्रतिबन्धः सह संभवादित्याशङ्क्याऽऽह । शब्दादीति ।
ते हि दृश्यमानाश्चित्तस्याऽऽकर्षत्वाद्बहिःशब्दालक्ष्यन्ते तत्प्रवणचेतसो न प्रत्यगर्थधीर्युक्ता
पराकप्रत्यग्वृत्त्योर्विरोधात्तस्माद्विषयेभ्यो मनो व्यावर्त्यं प्रतीचि प्रवेशयितुमुत्तरा श्रुतिरि-
त्यर्थः ॥ १०२८ ॥

हेत्वन्तरोपदेशो वा पदनीयत्व आत्मनः ॥

तदेतदितिशास्त्रेण भण्यते तद्ब्रुमुस्तवे ॥ १०२९ ॥

आत्मनः पदनीयत्वे तत्प्रेषाज्ञातत्वसंभयो हेतुरुक्तोऽधुना निरतिशयप्रियत्वं हेत्वन्तर-
भनेनोच्यत इतिभाष्योक्तं तात्पर्यमाह । हेत्वन्तरेति । तद्ब्रुमुस्तवे हेत्वन्तरमात्मानं वा
निज्ञासमानायेत्यर्थः ॥ १०३० ॥

सांख्यमुक्तिनिवृत्त्यर्थमथवाऽस्तूचरा श्रुतिः ॥

प्रेयोगिराऽऽत्मनो यस्माभिष्ठाऽऽनन्दस्य भण्यते ॥ १०३१ ॥

प्रकृतिपुरुषाविवेककृतबन्धश्चस्तिमात्रं मुक्तिर्नानतिशयमुत्सव्यकिरिति सांख्याः ।
यथाऽऽहुः—

“यत्सर्वविद्विनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविभेदनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य” इति ॥

“प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ ।

ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति” इति च ॥

तत्त्ववृत्त्यर्थमिदमिति तात्पर्यान्तरमाह । सांख्येति । कथमनया श्रुत्या सर्वस्मात्प्रि-
यतमत्वमात्मनो बद्धन्त्या सांख्यमुक्तिनिवृत्तिस्तत्राऽऽह । प्रयोगिरिति । आत्मनः प्रिय-
तमत्वेनित्या तस्मिन्नानन्दस्यावसानं यतोऽनया श्रुत्योच्यतेऽनो दुःखत्रयध्वस्तिमात्रं
सांख्यीयं मोक्षं न मृष्यते श्रुतिरित्यर्थः ॥ १०३२ ॥

पुत्रात्मेय इदं तत्त्वं विचात्प्रियतरं तथा ॥

पुत्रो वित्तं च लोकेऽपि प्रसिद्धं प्रियरूपतः ॥ १०२९ ॥

भाष्यद्वयानुसारेण स्वाभिप्रायेण च तात्पर्यमुक्त्वाऽस्तरार्थमाह । पुत्रादिति । वीत-
रागाणां मुमुक्षूणां पुत्रादौ प्रेमानुपलम्भात्कथं तस्मात्प्रियतरत्वं स्वस्योच्यते तत्राऽऽह ।
पुत्र इति । अपिरभिन्यामौ । न वस्तुतोऽस्य प्रियत्वं किंतु प्रतीत्येति वक्तुं रूपशब्दः ।
लोकदृष्ट्याऽऽत्मनस्तस्मात्प्रियतरत्वोक्तिरित्यर्थः ॥ १०२९ ॥

ईयमुंस्तमवर्गे स्यात्पुत्रादीनां बहुत्वतः ॥

छान्दसत्वात्प्रियतमस्तयाऽऽत्मा संभवत्यपि ॥ १०३० ॥

ईयमुन्प्रत्ययस्यार्थमाह । ईयमुमिति । बहूनामेकस्य निर्धारणे तमपो विधानादात्म-
नश्च प्रियत्वे पुत्रादिभ्यो बहुत्वोऽतिशयस्य विवक्षितत्वादिति हेतुमाह । पुत्रादीना-
मिति । ननु द्विवचनविभक्त्योपपदे तत्रोयमुनावितिस्मरणात्तमवर्णत्वं तस्यायुक्तं तत्राऽऽह ।
छान्दसत्वादिति । ईयमुनस्तरणा समानार्थत्वस्मृतावप्यस्य च्छान्दोगतत्वादधि-
वक्षित्वा स्वार्थे तमवर्णत्वेमेष्टव्यमित्यर्थः । छान्दसत्वेऽपि किमित्यस्यातिशयमात्रमा-
दाय तमवर्णतेष्टा मुख्यसंभवे छक्षणायोगादित्याशङ्क्य प्रियतमत्वस्यैवाऽऽत्मनि संभवा-
दन्यस्य तादृशोऽभावानास्मिन्धीयमुनस्तमवर्णत्वमेवेत्याह । प्रियतम इति । अपिरवचा-
रणे । आत्मैव प्रियतमो न तथाऽनात्मा तास्मिन्प्रियतमत्वमेव संभवति पुत्राद्यनेकोपेक्षया
प्रियत्वादिति योजना ॥ १०३० ॥

विचात्पुत्रः प्रियः पुत्रात्पिण्डः पिण्डात्तथेन्द्रियम् ॥

इन्द्रियेभ्यः प्रियः प्राण आत्मा प्रियतमस्ततः ॥ १०३१ ॥

तस्य प्रियतमत्वं पारिशेष्यानुभवाम्यामाह । विचादिति ॥ १०३१ ॥

वित्तं द्विविधमप्यत्र वित्तशब्देन युज्यते ॥

देवलोकः फलं यस्मादेवस्यापि न तत्पदम् ॥ १०३२ ॥

वित्तशब्दस्य विवक्षितमाह । विचमिति । मानुषं दैवं चेति द्वैविध्यम् । प्रकृता
धृतिः सप्तम्यर्थः । मानुषं वित्तं धनादि बन्धफलत्वावप्रवित्तशब्देन गृह्यतां दैवं वित्तं
ध्यानाख्यं मुक्तिफलत्वाच्च तेन ग्राह्यमित्याशङ्क्याऽऽह । देवेति । यथा पुत्रकर्मणोर्मनु-
ष्ये पितृलोकश्च फलमेवं देवलोकोऽपरविद्याख्यदैववित्तस्यापि फलं विद्यया देवलोक-
मुक्तिस्तत्फलं निषेधश्रुतेस्तस्मात्तदपीह ग्राह्यमित्यर्थः ॥ १०३२ ॥

प्रीतिसाधनहेतुत्वात्प्राणादौ प्रीतिरिष्यते ॥

बन्धकीप्रीतिबन्धमुल्या नवानात्मसु युज्यते ॥ १०३३ ॥

आत्मनि प्राणादौ च प्रीतेः समत्वात्प्रथमात्मनः प्रियतमत्वं तत्राऽऽह । प्रीतीति ।

४] नादणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकास्यटीकासंवलितम् । ६४१

उल्लासो मानसः प्रीतिस्तस्याः साधनमुत्पादनं तत्र हेतुत्वादिति यावत् । बन्धकी वारव-
निता । वर्षकीप्रीतिवदिति पाठे त्वसती वर्षकी प्रसिद्धेव ॥ १०३३ ॥

व्याध्याधुर्पुण्यो यस्माद्वक्ति निर्विण्णमानसः ॥

अथैव मरणं श्रेयो मम दुःखादितात्मनः ॥ १०३४ ॥

प्राणादिषु प्रीतेरमुख्यत्वे लोकप्रसिद्धिमाह । व्याध्यादीति । आदिपदेन दरिद्रता-
रानपीडादि गृह्यते । तस्मात्प्राणादावमुख्या प्रीतिरिति शेषः ॥ १०३४ ॥

प्रतीचि निर्निमित्तैव सर्वावस्थास्वपीप्यते ॥

प्रीतिरग्न्युष्णवत्तस्मादात्मा भेयाननात्मनः ॥ १०३५ ॥

तथैव प्रतीच्यपि प्रीतिरमुख्या स्यादित्याशङ्क्यानुभवविरोधमाह । प्रतीचीति ।
तत्र स्यामाविकी प्रीतिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । अग्नीति । प्राणादावात्मनि च प्रीतेरेक-
पत्वाभावे फलितमाह । तस्मादिति ॥ १०३५ ॥

त्रैगुण्यात्सर्वभावानां मोहदुःखमुखात्मता ॥

स्वत एव त्वनध्यस्ता द्वेवं केचित्प्रचक्षते ॥ १०३६ ॥

आत्मनि मुख्या प्रीतिरनात्मन्यमुख्येत्युक्ते वैपरीत्यमिति सांख्यमतमाह । त्रैगुण्या-
दिति । स्वतस्त्वय्यास्यानभन्यस्तेति । उक्तार्थस्य सांख्यशास्त्रे प्रसिद्धतां वक्तुं
हिशब्दः । आत्मनः सत्त्वादिगुणहीनत्वारस्वतः मुखाद्यभावः । यथाऽऽह—“गुणवत्त्व-
गुणस्य सतत्त्वस्यार्थमपार्थकं चरति” इति । तथाच प्राकृतबुद्ध्याविवेकात्तस्य मुखादीति
तस्मिन्प्रीतिरमुख्या—

“तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।

लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्मादुःखं स्वभावेन” ॥

इत्युक्तेरिति भावः ॥ १०३६ ॥

तद्यु नैवं यतः सत्त्वं मोहादित्रयकृद्द्वयः ॥

भानूदयं प्रपद्यामश्चोरदग्नौदिग्दशाम् ॥ १०३७ ॥

भावानां त्रैगुण्यकृतं मोहाद्यात्मत्वं दूषयति । तत्त्विति । एकमेव सत्त्वं पुद्गेर्मोहा-
दिकरमित्यत्र दृष्टान्तमाह । भानूदयमिति । स हि केवलसत्त्वात्मकः । यदाह—सत्त्वं
लघु प्रकाशकमिष्टमिति । नात्र रजस्तमसौ कलनावरणयोरभावात्तथाऽपि चोराणां नेत्र-
रोगिणां दिविभागं द्रष्टुमिच्छतां च क्रमेण मोहदुःखमुत्तानां कारणं प्रतीमोऽतो न
भावानां त्रैगुण्यान्मोहाद्यात्मतेत्यर्थः ॥ १०३७ ॥

समं त्रयं त्रिषु भवेत्त्रैगुण्यं चेद्रवां मतम् ॥

गुणान्तराधिकारोऽपि न च भानूदये मतः ॥ १०३८ ॥

पुत्रात्प्रेय इदं तत्त्वं विचात्मियतरं तथा ॥

पुत्रो विच च लोकेऽपि प्रसिद्धं प्रियरूपतः ॥ १०२९ ॥

भाष्यद्वयानुसारेण स्वाभिप्रायेण च तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षरार्थमाह । पुत्रादिति । वीत-
रागाणां मुमुक्षूणां पुत्रादौ प्रेमानुपलम्भात्तत्र तस्मात्प्रियतरत्वं स्वस्योच्यते तथाऽऽह ।
पुत्र इति । अपिरभिप्रायौ । न वस्तुतोऽस्य प्रियत्वं किंतु प्रतीत्येति वक्तुं रूपशब्दः ।
लोकदृष्ट्याऽऽत्मनस्तस्मात्प्रियतरत्वोक्तिरित्यर्थः ॥ १०२९ ॥

ईयमुंस्तमन्ये स्यात्पुत्रादीनां बहुत्वतः ॥

छान्दसत्वात्प्रियतमस्तथाऽऽत्मा समवत्यपि ॥ १०३० ॥

ईयमुन्प्रत्ययस्यार्थमाह । ईयसुप्रिचि । बहूनामेकस्य निर्धारणे तमसो विधानादात्म-
नश्च प्रियत्वे पुत्रादिभ्यो बहुभ्योऽतिशयस्य विवक्षितत्वादिति हेतुमाह । पुत्रादीना-
मिति । ननु द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयमुनावितिस्मरणात्तमवर्षत्वं तस्यायुक्तं तत्राऽऽह ।
छान्दसत्वादिति । ईयमुनस्तरणं समानार्थत्वसृतावप्यस्य च्छन्दोगतत्त्वादवि-
वक्षित्वा ह्यर्थे तमवर्षत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । छान्दसत्वेऽपि विमित्यस्यातिशयमानमा-
दाय तमवर्षतेष्टः मुख्यतमवे लक्षणायोगादित्याशङ्क्य प्रियतमत्वस्यैवाऽऽत्मनि समत्रा
दन्यस्य तादृशोऽभावात्तस्मिन्नीयमुनस्तमवर्षत्वमेवेत्याह । प्रियतम इति । अपिरवचा-
रणे । आद्यैव प्रियतमो न तथाऽनात्मा तस्मिन्प्रियतमत्वमेव समवति पुत्राद्यनेकोपेक्षया
प्रियत्वादिति योचना ॥ १०३० ॥

विचात्पुत्रः प्रियः पुत्रात्पिण्डः पिण्डात्तथेन्द्रियम् ॥

इन्द्रियेभ्यः प्रियः प्राण आत्मा प्रियतमस्ततः ॥ १०३१ ॥

तस्य प्रियतमत्वं पारिशेष्यानुभवाम्यामाह । विचादिति ॥ १०३१ ॥

वित्तं द्विविधमप्यत्र वित्तशब्देन गृह्यते ॥

देवलोकः फलं यस्माद्देवस्यापि न तत्पदम् ॥ १०३२ ॥

वित्तशब्दस्य विवक्षितमाह । वित्तमिति । मानुषं दैवं चेति द्वैविध्यम् । प्रकृता
श्रुतिः सप्तमर्थः । मानुषं वित्तं धनादि बन्धफलत्वादप्रवित्तशब्देन गृह्यतां दैवं वित्तं
ध्यानाख्यं मुक्तिफलत्वाच्च तेन ग्राह्यमित्याशङ्क्याऽऽह । देवेति । यथा पुत्रकर्मणोर्मनु-
ष्यलोकं पितृलोकश्च फलमेव देवलोकोऽपरविचार्यदेववित्तस्यापि फलं विद्यया देवलोकः
इति श्रुतेर्न मुक्तिस्तत्फलं निषेधश्रुतेस्तस्मात्तदपीह ग्राह्यमित्यर्थः ॥ १०३२ ॥

प्रीतिप्राप्तयेतुत्वात्प्राणादौ प्रीतिरिष्यते ॥

बन्धकीप्रीतिवन्मुरया नैवानात्मसु युज्यते ॥ १०३३ ॥

आत्मनि प्राणादौ च प्रीतिः समत्वात्कथमात्मनः प्रियतमत्वं तत्राऽऽह । प्रीतीति ।

उद्धासो मानसः प्रीतिस्तस्याः साधनमुत्पादनं तत्र हेतुत्वादिति यावत् । बन्धकी वारव-
निता । वर्षकीप्रीतिवदिति पाठे त्वसती वर्षकी प्रसिद्धैव ॥ १०३३ ॥

व्याध्याद्युपैतुतो यस्माद्वक्ति निर्विण्णमानसः ॥

अथैव मरणं श्रेयो मम दुःखादितात्मनः ॥ १०३४ ॥

प्राणादिषु प्रीतेरमुख्यत्वे लोकप्रसिद्धिमाह । व्याध्यादीति । आदिपदेन दरिद्रता-
रामपीडादि गृह्यते । तस्मात्प्राणादावमुख्या प्रीतिरिति शेषः ॥ १०३४ ॥

प्रतीचि निर्निमित्तैव सर्वावस्थास्वपीप्यते ॥

प्रीतिरग्न्युष्णवत्तस्मादात्मा श्रेयाननात्मनः ॥ १०३५ ॥

तथैव प्रतीच्यपि प्रीतिरमुख्या स्यादित्याशङ्क्यानुभवविरोधमाह । प्रतीचीति ।
तत्र स्वाभाविकी प्रीतिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । अग्नीति । प्राणादावात्मनि च प्रीतेरेक-
पत्वाभावे कलितमाह । तस्मादिति ॥ १०३५ ॥

त्रैगुण्यात्सर्वभावानां मोहदुःखसुखात्मता ॥

स्वत एव त्वनध्यस्ता ह्येवं केचित्प्रचसते ॥ १०३६ ॥

आत्मनि मुख्या प्रीतिरनात्मन्यमुख्येत्युक्ते वैपरीत्यमिति सांख्यमतमाह । त्रैगुण्या-
दिति । सतस्त्वध्याख्यानमनध्यस्तेति । उक्तार्थस्य सांख्यशास्त्रे प्रसिद्धतां वर्तुं
हिशब्दः । आत्मनः सत्त्वादिगुणहीनत्वात्स्वतः सुखाद्यभावः । यथाऽऽह—“गुणवत्य-
गुणस्य सतस्तत्पार्थम्यपार्थक्यं चरति” इति । तथाच प्राकृतबुद्ध्यविवेकात्तस्य सुखादीति
तस्मिन्प्रीतिरमुख्या—

“तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।

लिङ्गस्यापिनिवृत्तेस्तस्माद्दुःखं स्वभावेन” ॥

इत्युक्तेरिति भावः ॥ १०३६ ॥

तच्च नैवं यतः सत्त्वं मोहादित्रयकृद्द्वयः ॥

भानूदयं प्रपश्यामश्चोरद्व्योगिदिगृहशम् ॥ १०३७ ॥

भावानां त्रैगुण्यकृतं मोहाद्यात्मत्वं दूययति । तत्त्विति । एकमेव सत्त्वं बुद्धेर्मेहा-
दिकरमित्यत्र दृष्टान्तमाह । भानूदयमिति । स हि केकळसत्त्वात्मकः । यदाह—सत्त्वं
लघु प्रकाशकमिष्टमिति । नात्र रजस्तमसी चलनावरणयोरभावात्तथाऽपि चोराणां नेत्र-
रोगिणां दिग्बिभामं द्रष्टुमिच्छतां च क्रमेण मोहदुःखसुखानां कारणं प्रतीमोऽतो न
भावानां त्रैगुण्यान्मोहाद्यात्मतेत्यर्थः ॥ १०३७ ॥

समं त्रयं त्रिषु भवेत्त्रैगुण्यं चेद्वौ मतम् ॥

गुणान्तराधिकारोऽपि न च भानूदये मतः ॥ १०३८ ॥

६४२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

भानूदयस्यापि गुणत्रयात्मकत्वमनात्मत्वात्समतवदित्याशङ्क्य तत्करादिषु भास्वरो-
दयदर्शिषु मोहादीनां साम्याः स्यादित्याह । सममिति । न हि भानूदयस्य गुणत्रया-
त्मत्वे पुरुषभेदेन । कार्यविशेषकरत्वे हेतुरस्तीति भावः । किंच रवेस्तेगुण्यं वदतः
सिद्धान्तहानिरास्य प्रकाशैकरसस्य सत्त्वमूर्तित्वात्सत्त्व लघु प्रकाशकमित्युक्तेरि-
त्याह । गुणान्तरेति । अधिकारशब्दोऽत्र प्रवेशविषयः । न हि तत्र रजस्तमसौ तत्का-
र्याभावात् । उपप्लवकं च ल च रजो गुर्वारकमेव तम इति हि पठन्ति । न च कार्य-
भेददृष्ट्या तत्र त्रैगुण्यं कल्प्यं तदव्यवस्थानस्योक्तत्वात्सत्त्वस्य तु व्यवस्थया कार्यकर-
त्वमवाधितानुपवाधिगतमित्यर्थः ॥ १०३८ ॥

प्रमाणैर्युक्ते प्रीतिर्न्यभिचारिण्यनात्मसु ॥

रज्ज्वां सर्पादिवभ्रैवं प्रत्यगात्मनि सेक्ष्यते ॥ १०३९ ॥

यत्तु सत्त्वाद्यभावादात्मन सुखाद्यभावे तत्र प्रीतिरमुख्येति तत्राऽऽह । प्रमाणै-
रिति । सा न्यभिचारिणी प्रीतिरिति यावत् । सर्पावस्थास्वपि तस्मिन्ननतिशयप्रीति-
प्रतीतेरित्यर्थः ॥ १०३९ ॥

आत्मैव मिय इत्यत्र हेतुः स्पष्टोऽभिधीयते ॥

श्रुत्याऽन्तरतरोक्तेह तद्धेतुश्चाऽऽप्ततौच्यते ॥ १०४० ॥

पुत्रादी प्रीतिर्न्यभिचारेऽप्यात्मवत्प्राणादौ तदव्यभिचारादात्मनो न मियतमत्व-
मित्याशङ्क्य पदान्तरभादत्ते । आत्मैवेति । स्पष्टत्वमुपयसमतत्वम् । तृतीये समा-
नाधिकरणे व्यधिकरणे अपि वा । इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः । अन्तरतमत्वे मियतमत्वसा-
धने हेतूत्तरार्थं यदयमात्मेति वाक्यमित्याह । तद्धेतुश्चेति ॥ १०४० ॥

यथाऽन्तरतमः प्रत्यक्तथोदकं प्रवक्ष्यते ॥

वाचकमव्यक्षरान्तेन ग्रन्थेन प्रत्यगात्मनः ॥ १०४१ ॥

न केवलमत्रैव प्रतीचोऽन्तरतमत्वं वितृक्षरप्रासीत्याह । यथेति । गार्ग्यो वषट्को-
र्हेतितु प्रश्नोऽक्षरविषयस्तादृकं मुनेरुत्तरं तदन्तर्ग्रन्थेन तन्निर्णयपरेण प्रत्यगात्मयोगिना
तस्यान्तरतमत्वमुच्यते । अक्षरं हि सर्वस्मादांन्तरं तच्च प्रत्यगिति तदन्तरतमत्वं दांशित-
मित्यर्थः ॥ १०४१ ॥

प्रत्यक्ताऽन्यानपेक्षा हि तदन्यत्तदपेक्षया ॥

यतोऽन्तरतमः प्रत्यक्स्मादेवावगम्यते ॥ १०४२ ॥

किं चाऽऽत्मत्वस्याऽऽत्मनोऽन्यानपेक्षत्वाद्दनात्मनश्चाऽऽत्मपेक्षत्वात्सोऽन्तरतम इत्य-
न्तरतमत्वे युक्तिमाह । प्रत्यक्तेति । अपेक्षणीयवस्तुसमवो हिशब्दार्थः । अनात्मनोऽ-

नात्मत्वादेव स्वातन्त्र्यायोगः । प्रत्यक्त्वस्याऽऽत्मनि स्वाभाविकत्वे फलितमाह । यत इति ॥ १०४२ ॥

यस्य त्वष्टास्ववस्थासु प्रत्यक्त्वं सममिष्यते ॥

तस्यान्तरतम इति दुर्घटं वचनं भवेत् ॥ १०४३ ॥

अन्तरतमवचने स्वमतेनोपपाद्य भर्तृप्रपञ्चमते न युक्तमित्याह । यस्येति । पिण्डो जातिर्विराट्सूत्रं दैवमध्याकृतमन्तर्यामी साक्षीत्यष्टावस्थानां न बाह्याभ्यन्तरभावो यथा घटशरावादीनां सृष्टिकाराणां सृष्टेव तत्त्वं तथा सामान्यमात्मत्वमतस्मात् प्रत्यक्त्वं सममिति पक्षे नाऽऽत्मनोऽन्तरतमत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ १०४३ ॥

अन्यूनाधिकरूपासु त्वष्टावस्थास्त्रिहाऽऽत्मनः ॥

कं विशेषं समाश्रित्य आत्माऽन्तरतमो मतः ॥ १०४४ ॥

अवस्थासु प्रतीचः साम्येऽप्यन्तरतमत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यूनोति । इहेत्यात्मनि कल्पितावस्थास्त्वन्तर्बहिर्विभागहीनासु सतीत्यिति यावत् । तस्मादात्मातिरिक्ताव्याकृतादीनां बाह्यान्तरभावो वाच्योऽन्यथा प्रतीचोऽन्तरतमत्वासिद्धेरिति भावः । आक्षिप्तविशेषात्संभवं स्फुटयितुं हिशब्दः ॥ १०४४ ॥

भाक्तेवानात्मसु प्रीतिर्यस्मात्तस्मादनात्मनः ॥

व्युत्थाप्य निखिलां प्रीतिं प्रतीच्येव निवेद्येत् ॥ १०४५ ॥

परपत्निरासद्वाराऽऽत्मनोऽन्तरतमत्वं प्रियतमत्वे हेतुमुक्त्वा स्वपक्षमुपसहरति । भाक्तेवेति ॥ १०४५ ॥

एवं व्यवस्थितौ सत्यां युक्तिलेशोऽभिधीयते ॥

पुत्रादि प्रियमात्मेति द्वयोर्विबदमानयोः ॥ १०४६ ॥

आत्मनोऽन्यत्प्रियमिति यो हृते भोहसंस्तुतः ॥

शुबार्णं तं प्रति नृयादिति श्रुत्यनुशासनम् ॥ १०४७ ॥

आत्मेन प्रियो नानात्मेति स्थिते तत्प्रियतमत्वे युक्तिर्मेतेषाम् स योऽन्यमित्यादिश्च न माह । एवमिति । तद्योन्यति । पुत्रादीति । आत्मेनप्रियवादिन्ये हेतुमाह । भोहेति ॥ १०४६ ॥ १०४७ ॥

यस्ते प्रियतयाऽधीष्टः सोऽचिराद्ःसकृद्भवेत् ॥

यतो नरूप्यति स क्षिप्तं नश्यंश्चानुसकृत्तियः ॥ १०४८ ॥

श्रुतिवचो व्याख्याय प्रियं रोत्सवीत्यादि प्रतिग्रदिवचो व्याचष्टे । यन्त इति । दुःखकरत्वे हेतुमाह । यत इति । विनाशित्वेऽपि कथं दुःखजन्यं तदाह । नश्यति । प्रियस्य नश्यतो दुःखकरत्वं प्रसिद्धमिति वक्तुं चशब्दः ॥ १०४८ ॥

६४४ 'सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

यथोक्तस्याविसंबादं तत्तथैवेति च युतिः ॥

आत्मैव प्रिय इत्येवं प्रतिज्ञां प्रत्यभाषत ॥ १०४९ ॥

तथैव स्यादिति श्रुतेरर्थमाह । यथोक्तस्येति । आत्मैव प्रिय इत्येवंविधां प्रतिज्ञामा-
दावुक्त्वा तच्छेषत्वेनानात्मनो दुःखकरत्वेनाप्रियत्वस्योक्तस्याविसंबादं च तथैव स्यादिति
प्रत्यभाषत श्रुतिरिति घोषना । यद्वा यत्तेनोक्तं तत्तथैवेति श्रुतिरात्मैव प्रिय इति प्रतिज्ञां
यथोक्तस्यानात्माप्रियत्वस्याविसंबादमभाषतेति संबन्धः । तदेतत्प्रेषः पुत्रादित्यादिनोक्तम-
नुवदति । आत्मैवेति ॥ १०४९ ॥

यस्मादेवमतो हित्वा प्राणादीनमित्यात्मनः ॥

सर्वान्तरतमात्मानमुपासीत प्रियं सदा ॥ १०५० ॥

पुत्रादिप्रियस्यानित्यत्वादात्मैव प्रियः सुखरूप इति प्रतिज्ञातं प्रतिपाद्याऽऽत्मानमेव
प्रियमुपासीतेत्यस्यार्थमाह । यस्मादिति । सर्वस्मादन्तरताऽस्ति यस्याऽऽत्मनः स सर्वा-
न्तरतस्त्विति यावत् । यद्वा मकारोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । सर्वान्तरतमश्चात्मापात्मा च
तमिति वा । निनातीयप्रत्ययान्यवधानार्थं सदेत्युक्तम् ॥ १०५० ॥

स य आत्मानमिदमुक्त्वा प्राप्तदोषनिराक्रिया ॥

अमायुकत्वं मर्त्यत्वात्प्राणादेर्न तु वार्यते ॥ १०५१ ॥

स य आत्मानमित्यादिकलौकितार्पर्यमाह । स य इति । न हास्य प्रियमित्यत्र
प्रियमात्ममुक्तं तस्यापि लौकिकमुक्तवशाशः सुखत्वात्प्राप्तस्वस्य दोषस्य निराक्रिया
फलोक्त्या क्रियत इत्यर्थः । प्रियशब्देन प्राणादि विवक्षित्वा विदुषो विद्यासामर्थ्याः
सक्त नश्यतीति कलवाक्यार्थे का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह । अमायुकत्वमिति
॥ १०५१ ॥

व्यावृत्तसर्वबाह्यार्थप्रीतेस्तन्मुक्तिकामिनः ॥

न हास्येति गिरा नातो मुमुक्षोः फलकीर्तनम् ॥ १०५२ ॥

अतोऽन्यद्वातेति श्रुत्या प्राणादेर्नाशित्वात्तदनाशो नोच्यते निर्गुणविद्याफलत्वेनेति
फलितमाह । व्यावृत्तेति । बाह्यप्रीतिनिवन्धनो बन्धस्तच्छब्दार्थः । प्राणादेरनात्मनो
नाशस्यावश्यंभावित्वमतःशब्दार्थः । विरक्तस्य संसारं निहृतस्तो मुमुक्षोर्ज्ञानिनो ज्ञान-
फलं प्राणाद्यनाशित्वं नानेनोच्यते । न हि नाशिनोऽनाशिनोक्तिर्विद्याफलं मिथ्याज्ञान-
मूलत्वादित्यर्थः ॥ १०५२ ॥

आविरिद्यादिरक्तश्चेत्कुम्भीपाकादिवेह यः ॥

आप्ताशेषक्रियाकार्यो मुक्तो स विनियुज्यते ॥ १०५३ ॥

उक्ताधिकारिणः प्राणाद्यनाशपेक्षभावाच्च तदनाशो विद्यासृजत्वेन नात्रोच्यत
इत्याह । आविरिद्यादिनि । ब्रह्मलोकावसानादशेषसंसारमिति यावत् । चेच्छब्दो

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रिकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६४५

विरक्ते दौर्लभ्यद्योतनार्थः । इहेति मध्येऽधिकृतानामिति यावत् । क्रियाकार्यं चित्त-
शुद्धिः ॥ १०५३ ॥

परीक्ष्य लोकानित्यादि तथा नैगमिकं वचः ॥

त्यज धर्ममधर्मं चेत्येवमादि स्मृतेरपि ॥ १०५४ ॥

वैराग्यादिभानो मुक्तिमावत्वे श्रुतिस्मृती प्रमाणयति । परीक्षयेति । स्मृतेरपि वच
इति संबन्धः ॥ १०५४ ॥

आत्माविद्यापनुत्तर्यं प्रारब्धोपनिषत्परा ॥

आत्मेत्युपक्रमं यच्च तत्सूत्रं प्रागुदाहृतम् ॥ १०५५ ॥

तदाहुरित्यादेर्भेदेन संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । आत्मेति । परविषयोपनिषद्गुणा
वा इत्याद्या स्वाविद्याभेदसिद्धिद्विधार्थं प्रवृत्तेत्यर्थः । तस्यामुपनिषदात्मेत्येवोपासीतेत्यात्म-
विद्यासूत्रं तच्च वर्णितमित्याह । आत्मेत्युपक्रममिति । आत्मेत्युपक्रमो यत्रास्ति तत्त-
थेति यावत् ॥ १०५५ ॥

तद्धेदमित्यनेनास्याः प्रमेयोऽर्थो निरूपितः ॥

अकृत्स्नवचसा तद्रूपमाभासोऽप्यपोदितः ॥ १०५६ ॥

अन्याकृतवाक्योक्तमनुवदति । तद्धेति । अस्या उपनिषदः प्रमेयोऽनभिगतः प्रत्य-
गात्मेति यावत् । अकृत्स्नो हीत्यादिवाक्योक्तमनुवदति । अकृत्स्नेति । अज्ञातप्रत्यगर्थ-
स्याभ्याकृतवाक्येन मेयोक्तिपदकृत्स्नवाक्येनानात्मनि प्रमाभासः परं न प्रमेति तन्मेत्यत्वं
निरस्तमित्यर्थः ॥ १०५६ ॥

आत्मवैकोऽत्र द्रष्टव्यः कृत्स्नत्वात्ताऽऽत्मनोऽपरः ॥

अकृत्स्न एव तावत्स्यात्तदन्यो यावदीक्ष्यते ॥ १०५७ ॥

अथ प्रकृतसूत्रार्थं कीर्तयति । आत्मेति । अत्रेत्यात्मानात्मनोर्द्रष्टव्यत्वप्राप्तादित्यर्थः ।
अन्ययोगव्यवच्छेदेनाऽऽत्मनो द्रष्टव्यत्वे हेतुः कृत्स्नत्वादिति । तस्मिन्हेतुः द्रष्टव्यस्या-
नवशिष्टत्वादित्यर्थः । एवकारार्थमाह । नेति । अनात्मनोऽद्रष्टव्यत्वे हेतुः । अकृत्स्न
इति । तस्मादात्मनोऽन्योऽनात्मा यावद्दृश्यते तावन्नियमेन स परिच्छिन्नोऽनुभूयते तद्या-
वत्सत्त्वं परिच्छिन्नत्वात्तद्विद्या च स्वरूपास्फूर्तेर्न तद्रष्टव्यतेत्यर्थः । यद्वाऽऽत्मनोऽन्यो
यावद्दृश्यते तावदात्मा परिच्छिन्न एव स्यात्प्रतियोगिनो दर्शनादतोऽनात्मत्वप्रसङ्गात्परि-
च्छिन्नमनात्मानं निरस्यापरिच्छिन्नमात्मानमेवानुसंदध्यादित्यर्थः ॥ १०५७ ॥

कोऽहं कस्य कुतो वेति कः कथं वा भवेदिति ॥

प्रयोजकमतेरेष विध्यर्थोऽत्रावगम्यते ॥ १०५८ ॥

आत्मैव द्रष्टव्यश्चेत्तत्त्वाधोऽनविधिविषयो वाच्यो दर्शने च विधिसिद्धिविधोऽपि निरस्तो न चाऽऽत्मेव तथा सिद्धत्वात्तत्त्वत्र विधिरित्याशङ्क्य तद्वैतन्वयव्यतिरेकव्यापारे तं दर्शयति । कोऽहमिति । देहादिप्यात्मत्वेन दृष्टेषु न्यस्तः समस्तो वाऽहमन्यो वेत्यर्थः । वेहादेरेकैकस्य मिलितस्यान्यस्य वाऽहं संबन्धीत्यालोचयति । कस्येति । परस्माद्वृत्तपञ्च-
कावन्यस्माद्वा अतोऽहमित्याह । कुतो वेति । इतिशब्दः प्रयोजनक्रमतेरित्यनेन संबध्यते । अतोऽन्योऽपि सत्तत्त्वेत्याह । क इति । अहमपि सत्त्वेऽसत्त्वे भिन्नत्वेऽभिन्नत्वे च कय-
मुत्पद्येत्याह । कथमिति । पौराणिकं वचो ह्रीदमगुक्रियते । एवं विचारप्रयोगकधी-
युक्तस्य मुमुक्षोर्ज्ञानहेत्वन्वयादिन्यापारारूपत्वमर्थशोधने नियोगः सूत्रे स्वीकृत इत्याह ।
इति प्रयोजकेति ॥ १०९८ ॥

उत्पत्तिस्थितिविध्वंसाः कार्याणां स्युः कुतो न्विति ॥

अन्वयव्यतिरेकाख्यो व्यापारोऽत्र विधीयते ॥ १०९९ ॥

मुमुक्षुणा त्वमर्थशुद्धेवत्तदर्थशुद्धिश्च कार्या ज्ञातपदार्थद्वयस्यैव तद्वैक्यवाक्यार्थधी-
सिद्धेरित्याह । उत्पत्तीति । ब्रह्मणोऽन्यत्माद्वेति कुत्रशब्दार्थः । अत्रेतिना पूर्ववार्ति-
कस्य प्रयोजनक्रमतेरिति पदमाकृष्यते । एवं वासापत्रस्याज्ञातब्रह्मणो जगदुत्पत्त्यादयो
नान्यथा वेहादयो दृश्यत्वादिहेतोरनात्मानो द्रष्टादिरूपश्चाहमित्येवंप्रकारान्वयादिन्यापा-
रस्तत्त्वमर्थबोधेऽपीष्टे श्रोतव्यादिवाक्ये विधीयत इत्याह । अन्वयेति ॥ १०९९ ॥

तपसा तत्परं ब्रह्म विद्मीति वचनादतः ॥

अन्वयव्यतिरेकाख्यो व्यापारोऽत्र तपो मतम् ॥ १०६० ॥

प्रत्यगब्रह्मधीहेतुत्वेनान्वयादिन्यापारो विहितस्तर्हिचरीयध्रुवावपीत्याह । तपसेति ।
अतो वचनादुक्तो व्यापारो विहित इति शेषः । तपसा ब्रह्म विनिज्ञासस्वेत्यतो वच-
नाद्विज्ञातत्वेन प्रसिद्धं तपो विधीयते नान्वयादीत्याशङ्क्याऽऽह । अन्वयेति । प्रकृता
श्रुतिः सप्तमर्थः ॥ १०६० ॥

यतो वा ईत्यतो वाक्यान् तदन्यत्तपो भवेत् ॥

लक्षणोक्त्यै आत्मेति सोऽन्वेष्टव्य इति श्रुतेः ॥ १०६१ ॥

प्रसिद्धं हित्वाऽप्रसिद्धमहे हेतुमाह । यत्त इति । यतो वा इमानीत्यादिवाक्याजि-
ज्ञास्यब्रह्मलक्षणमुक्तं तथाच स्यन्नब्रह्मज्ञानाय विहितं तपोऽन्यपीद्येव न कृच्छ्रादि तस्य
तथा प्रकृतानुपयोगादित्यर्थः । य आत्माऽणहतपाप्मेत्युपरुन्व सोऽन्वेष्टव्य इति
वाक्यान्वान्वयादिर्विहितो धीहेतुत्वेनेति च्छान्दोग्यश्रुतिमाश्रित्योक्तं विधिं साधयति ।
य इति । श्रुतेर्विहितो दर्शितो व्यापार इति शेषः ॥ १०६१ ॥

त्यक्ताभियपरागर्थो ह्यमानित्वादिसापनः ॥

१ प्रियात्मानमुपासीत शक्रवद्वह्मचर्यवान् ॥ १०६२ ॥

प्रासङ्गिकं प्रनापतिवानयतात्पर्यं संगृह्णाति । त्यक्तेति । एकञ्चतं ह वै वर्षाणीत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मचर्यवानिन्द्रो यथाऽन्वयादिनाऽऽत्मानमनुसंहितवांस्तथाऽन्योऽपि त्यक्तदुःखात्मकानात्मारथोऽमानित्वमदम्भित्वमित्यादिशास्त्रोक्तोपायोपेतः सुखात्मकमात्मानं तेन जानीयादित्यर्थः । अमानित्वादिविशेषणस्य स्मृतिप्रतिद्विद्योतको हिशब्दः ॥ १०६२ ॥

आत्मेत्यनेन वाक्येन ब्रह्मविद्योपसूत्रिता ॥

यदर्थोपनिषत्कृत्वा वृत्तिस्तस्या भविष्यति ॥ १०६३ ॥

अनुवादव्याजेन ज्ञानोपायान्वयादिध्यापारस्य विधेयत्वमुक्त्वा यदर्थोऽनुवादस्तदाह । आत्मेत्यनेनेति । विद्यासूत्रस्य सामीप्यादुपशब्दः सूत्रितविद्याजनकत्वेनोपनिषदस्तच्छेषत्वमाह । यदर्थेति । तर्हि सूत्रव्याख्यानेनैव सर्वोपनिषदर्थसिद्धेस्तद्वाहुरित्यादिवृत्तेत्याशङ्क्याऽऽह । वृत्तिरिति । तदाहुरित्यादिर्यो ग्रन्थो भविष्यत्यसी सूत्रिताया विद्याया वृत्तिरिति योजना ॥ १०६३ ॥

आत्मेत्येकमिदं सूत्रं कण्डिकाद्वयमेव वा ॥

अध्यायो वा समस्तोऽयमध्यायद्वयमेव वा ॥ १०६४ ॥

आत्मेत्येवोपासीतेत्येतदेव सूत्रमुत्तरं सर्वं तद्विवरणमित्युक्तमनुवदति । आत्मेत्येकमिति । तद्वेत्येका कण्डिका तदेतदित्यपरा तदुभयं सूत्रमपरमस्य विवरणमित्याह । कण्डिकेति । तृतीयाध्यायः सर्वोऽप्येकं सूत्रमुत्तरप्रपञ्चस्तस्येत्याह । अध्यायो वेति । तृतीयाध्यायश्चतुर्थीध्यायश्च सूत्रमुत्तरं विवरणमित्याह । अध्यायेति ॥ १०६४ ॥

अव्याकृतव्याकरणप्रभृतीन्यपरे विदुः ॥

पथैव किल सूत्राणि तथाऽपीष्टं न वाच्यते ॥ १०६५ ॥

स्वामीष्टां सूत्रकृतिं विकल्पद्वारोक्तत्वा भर्तृप्रपञ्चेष्टं तद्विभागमाह । अव्याकृतेति । उक्तविभागस्य तदीयसंप्रदायावगतत्वद्योतनार्थं किलेत्युक्तम् । अस्यामपि कल्पनायाः भैक्ष्यज्ञानान्मोक्षस्य न क्षतिरित्यङ्गीकारं सूत्रविभागस्य सूचयति । तथाऽपीति ॥ १०६५ ॥

अव्याकृतं स एषेह तथाऽऽत्मैवेति चापरः ॥

पदनीयं तथा मेयः पदार्थाः पञ्च सूत्रिताः ॥ १०६६ ॥

तान्येव परोक्तसूत्राणि दर्शयति । अव्याकृतमिति । एषेहेति चान्दसा ऋषि-यया संधिरनादृतः । अज्ञातयात्मतत्त्वं जगतो निदानं तदेव सृष्टेः जगति प्रविष्टं तदेव चानात्मनो हित्वा ज्ञातव्यं तस्यैव ज्ञातत्वेन पदनीयत्वं तदेव च प्रियवचसि पदार्थ-शकमत्र सूत्रितमित्यर्थः ॥ १०६६ ॥

यथोक्तानां च सूत्राणामा शास्त्रस्य समापनात् ॥

वृत्तिः स्यादुत्तरो ग्रन्थस्तत्र वेपां सपन्वयात् ॥ १०६७ ॥

उत्तरग्रन्थस्योक्तसूत्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिमाह । यथोक्तानामिति । सूत्रिताव्याकृता-
दीनामुत्तरग्रन्थे सम्यगनुगतेरिति हेनुमाह । तत्रेति । उक्तं च—एतेषां यथोपन्यस्तानां
वृत्तिस्पर्शनीय उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यत आ परिसमाप्तेः शास्त्रस्येति ॥ १०६७ ॥

व्याचिख्यासुरयेदानीं सूत्रार्थाञ्छ्रुतिरज्ञप्ता ॥

प्रयोजनाभिधित्वाया उपोद्घाते प्रवर्तते ॥ १०६८ ॥

स्वपरपक्षयोः सूत्रं विभज्य स्वपक्षे तदाहुरित्यादेस्तात्पर्यमाह । व्याचिख्यासुरिति ।
सूत्रप्रवृत्तेरन्तरमवसरे तस्यामेत्यादिसूत्रार्थमात्मज्ञानं तदपेक्षितानपि विवेकादीनुपाय-
भेदानज्ञप्ता व्याख्यातुमिच्छन्ती श्रुति सूत्रविवेकानफलकथनायोपोद्घातम् " चिन्तां
प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं प्रपक्षते " इत्युक्तलक्षणं करोतीत्यर्थः । अपेक्षेति सूत्रविभागोक्त्या-
नन्तर्प्रेक्षितः । आदौ सूत्रं ततो वृत्तिरिति क्रमार्थमिदानीमित्युक्तम् । सूत्रमेवै तदैक्ये च
तदर्धज्ञानैक्येऽपि तत्र तत्र ननुक्तिप्रक्रियाभेदं दृष्ट्वा बहुक्तिरिति द्रष्टव्यम् । इच्छार्थ-
स्वविधिसिद्धिः ॥ १०६८ ॥

वक्ष्यमाणवचो वस्तु तच्छब्देनाभिधीयते ॥

ब्रह्म जिज्ञासवो विद्या आहुर्यदुरुसंनिधौ ॥ १०६९ ॥

वाक्यतारपर्यमुक्त्वा पदार्थान्वयाच्छाणस्तत्पदार्थमाह । वक्ष्यमाणेति । यद्वसविद्य-
येत्यादिवाक्यप्रकाश्य वस्तु तच्छब्दवाच्यमित्यर्थः । किं तत्प्रकाश्यं तच्छब्देनोच्यते
तदाह । ब्रह्मेति । ब्रह्मणो सर्वात्मत्वेतुरित्यत्र मुमुक्षवो विविदिषवो गुरुसंनिधौ पक्षो-
पमाहुस्तदुत्तरवाक्यप्रकाश्यमत्र तच्छब्दितमित्यर्थः । ब्राह्मणानामेव ब्रह्मजिज्ञासायां
विशेषतोऽधिकार इति दर्शयितुं विप्रविशेषणम् ॥ १०६९ ॥

विज्ञाताश्लेषवेदान्तसर्वस्वं ब्रह्मणि स्थितम् ॥

उपसद्य गुरुं न्यायादाहुः केचिन्मुमुक्षवः ॥ १०७० ॥

श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुतेर्गुरुं विशिनष्टि । विज्ञातेति । परोक्षज्ञानवन्तं व्यावर्त-
यति । ब्रह्मणीति । समित्पाणिरिति श्रुतेरुपसत्तिक्रमं सूचयति । न्यायादिति । आह-
रित्यस्यापेक्षितं पूरयति । केचिदिति । तेषां तत्त्वज्ञानार्थितामाह । मुमुक्षव इति
॥ १०७० ॥

यज्ञायाहितसंस्कारा अपास्ताशेषसाधनाः ॥

सांसारिकपुण्येभ्यो विरक्ताः शुद्धबुद्धयः ॥ १०७१ ॥

ननु न तेषां मुमुक्षोपदेयता वर्तते स्वर्गादीच्छया तद्वेत्यनुष्ठानपराणां मुक्तिष्टहारा-
हित्यादत्त आह । यज्ञादीति । नित्याद्यनुष्ठानोत्पन्नादृष्टविशिष्टाः शुद्धधियो बन्धान्तर्भू-
तैहिकामुष्मिकफलेभ्यो विरक्ता निरस्तसमस्तसांसारिकपुमर्थहेतवो ज्ञानमेवेच्छन्तश्चोद-
यन्तीत्यर्थः ॥ १०७१ ॥

त्यक्त्वा कर्माणि निःसङ्गाः कर्मणां चरितार्थतः ॥

ब्रह्मविद्यापुर्व्वेनेमं संसारान्धिं तितीर्षवः ॥ १०७२ ॥

ननु श्रौतं नानाकर्मानुतिष्ठन्तस्तस्यागेऽपि तत्कलाभिलाषोपहतमतयो न ज्ञानमेवापे-
क्षेरन्नत आह । त्यक्त्वेति । कर्मणां चित्तशुद्ध्या कृतफलत्वात्तदपेक्षाहेत्वभावात्तत्फ-
लेभ्यो हेतुभ्यो विरक्तास्तानि कर्माणि सफलानि त्यक्त्वा विद्याख्यतरणहेतुना भाव्यो-
क्तमनुभवसिद्धं च संसारसागरं तर्तुमिच्छवः स्वच्छधियश्चोदयन्तीति संबन्धः ॥ १०७२ ॥

आ विरिञ्चात्पुमर्थानामकृत्स्नत्वादिदोषतः ॥

विमुक्तोऽशेषतदोपध्वस्तिश्रेयः परीप्सवः ॥ १०७३ ॥

केवलं कर्मफले स्वर्गादावपेक्षामावेऽपि तत्सहितोपास्तिफले ब्रह्मलोकादौ तत्संभवा-
त्कृतो मुमुक्षेत्याशङ्क्याऽऽह । आ विरिञ्चादिति । आ मानुषादा च प्रजापतेर्ये पुम-
र्थस्तेषां परिच्छिन्नत्वस्थयिष्णुत्वादिदोषदर्शनात्तेभ्यो विरक्ता मुमुक्षवो भवन्तीत्यर्थः ।
तर्हि मोक्षेऽपि नेच्छा ब्रह्मलोकवत्फलत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अशेषेति । समस्तब्रह्म-
लोकादिषु दृष्टस्य परिच्छिन्नत्वादिदोषस्य ध्वस्तिर्यत्र श्रेयःशब्दिते मोक्षे तमानुमिच्छन्न
इति यावत् ॥ १०७३ ॥

साक्षेपमाहुः श्रेयांसं गुरुं प्राप्य निरेषणाः ॥

गुरुद्वारैव विद्येद् श्रेयःप्राप्तौ क्षमा यतः ॥ १०७४ ॥

तेषां गुरुं प्रति चोद्यमाक्षेपगर्भत्वादुपेक्षानर्हमित्याह । साक्षेपमिति । तत्समाधिसा-
मर्थ्यं गुरोर्घोतयति । श्रेयांसमिति । गुरुत्वाच्च शिष्याणां हितोक्तौ यतितव्यमित्याह ।
गुरुमिति । साक्षेपं चोदयन्ति चेत्ते विनिर्णीपवो न शिष्या इत्याशङ्क्याऽऽह । निरे-
षणा इति । तेषां स्वधीवशादेव विद्योदयात्किमिति गुरुरूपसदनमित्याशङ्क्याऽऽचार्यपा-
नित्यादिश्रुतिमाश्रित्याऽऽह । गुरुद्वारिति । इहेत्यात्मोक्तिः । अतो गुरुरूपसदनं तेषा-
मुचितमिति शेषः ॥ १०७४ ॥

किमाहुरित्यपेक्षायामिदं तदभिधीयते ॥

मन्यन्त इत्यनेनैव यच्छब्दो याति संगतिम् ॥ १०७५ ॥

अप्यावृत्ताननुगतं वस्तु ब्रह्मगिरोच्यते ॥

मुख्यार्यो ब्रह्मशब्दोऽयमेवं सत्पुण्यते ॥ १०७६ ॥

६५० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

तदाहरिति व्याख्याय यदित्याद्यवतारयति । किमिति । तत्रान्वयोक्तिपूर्वकं ब्रह्म-
दर्पमाह । मन्यन्ते इति । कमलासनादि ब्रह्मशब्दित किं न स्यादत आह । मुख्येति ।
सामान्यविशेषभावहीने वस्तुनि ब्रह्मशब्दप्रयोगे सत्यसौ मुख्यार्थः स्यात्कमलासनादिवि-
षयत्वे तु नैवं न च संभवति मुख्येऽर्थेऽमुख्योऽर्थो ग्रहणमर्हतीत्यर्थः ॥ १०७५ ॥

॥ १०७६ ॥

तद्यथा वेद्यते बुद्ध्या तदसाधारणात्मना ॥

ब्रह्मविद्येति तां साक्षाच्छेदुर्पी प्रतिजानते ॥ १०७७ ॥

विद्याशब्दार्पमाह । तदिति । यथा बुद्ध्या तद्ब्रह्म साक्षाधारणमधिदानन्दं प्रत्य-
क्त्वेन साक्षाद्वेद्यते तां बुद्धिवृत्तिं वाक्योत्थां ब्रह्मविद्येति प्रतिजानत इति धोना
॥ १०७७ ॥

सर्वं कृत्स्नं भविष्यामि मन्यन्ते ब्रह्मविद्यया ॥

यन्मनुष्या वयं तत्र विरोधमनुयुज्यमहे ॥ १०७८ ॥

ब्रह्मविद्यया कृत्स्नं भविष्यामि इति यन्मनुष्या मन्यन्ते तत्र विद्याफलमपि कृत्स्नं विरोधं
चोदयाम इत्युपोद्घातवक्तव्यं योजयति । सर्वमिति ॥ १०७८ ॥

कृत्स्नमेव यतः प्रोक्तं वस्तु यत्पारमार्थिकम् ॥

तत्प्रमाणविशुद्धयर्थं चोदयन्ति मुमुक्षवः ॥ १०७९ ॥

मुमुक्षूणामुपशान्तदर्पणां नाऽऽसेमो युक्तो जिज्ञासिते तत्त्वे ज्ञानोत्पत्तये प्रक्षमात्र-
स्यैव प्राप्तेरित्याशङ्क्य चोदयतामाशयमाह । कृत्स्नमिति । यद्वास्तवं वस्तु तत्पूर्णमेव
पूर्वमत्र हीत्यावाप्तुमस्तस्मिन्वर्तते यत्प्रमाणं तत्परिशोधनार्थं चोद्यमित्यर्थः ॥ १०७९ ॥

ब्रह्मविद्यैव कृत्स्नास्ती यस्यात्साधनमुच्यते ॥

तत्प्राप्तां तत्तमोभ्यात्र व्यवधानयतो भवेत् ॥ १०८० ॥

ज्ञानमात्रमिच्छतामद्वैतमानशोधनमपि नोपयोगीत्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मविद्येति ।
शोधिते हि माने सोदेति सैव मुक्तौ हेतुः श्रुतिस्मृत्योरुच्यतेऽतस्तच्छोधनमर्थवदित्यर्थः ।
तस्या मुक्तिहेतुत्वेऽपि कार्थिकमर्थमाह । तत्प्राप्ताविति । कृत्स्ने वस्तु तच्छब्दार्थः
॥ १०८० ॥

द्योतिकैव यतो विद्या न त्वसौ कारकं ततः ॥

उत्पत्त्यादिक्रियाकार्यं तस्माच्चेह न शङ्क्यते ॥ १०८१ ॥

विद्याया मुक्तिहेतुत्वेऽपि कस्यविद्यायास्तद्व्यवधानत्वं तत्राऽऽह । द्योतिकेति ।
यतः सा द्योतिकैव न कारकमतो मोक्षे मोहाविधानपद्मादौ विद्याकार्याभावात्तस्यास्तदु-
पायत्वानुपपत्त्या तद्व्यवधानत्वमविद्यायाः सिद्धमित्यर्थः । मुक्तेरविद्यामात्रव्यवहितत्वे

४ ब्राह्मणम्.] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६५१

तद्दानेरकर्मसाध्यत्वात्स्वरूपस्थितेश्चतुर्विधक्रियाफलवैलसण्यान् . कर्मसाध्या मुक्तिरिति फलितमाह । उत्पत्त्यादीति । इह मुक्ताविति यावत् । तस्याश्च कर्मसाध्यत्वे यत्कृतकं तदनित्यमितिन्यायान्मुक्तेरनित्यतया पुनर्बन्धः स्यादिति चकारार्थः ॥ १०८१ ॥

सिद्धेऽर्थे द्योतको दीपो न तु कार्ये यतस्ततः ॥

सर्वात्मभावः सर्वेषां सिद्धः भागपि बोधतः ॥ १०८२ ॥

कर्मासाध्यत्वेऽपि मुक्तेर्विद्यासाध्यत्वादुत्पाद्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । सिद्ध इति । न विद्योत्पादिका द्योतकत्वाद्दीपवदतो मुक्तिर्विद्यातः प्रागेव सिद्धेर्नोत्पाद्येत्यर्थः ॥ १०८२ ॥

अतोऽकृत्स्ना वयं मोहात्कुरन्मात्मानोऽपि वस्तुतः ॥

निहत्य विद्ययाऽविद्यां यामः कात्स्न्यं स्वतोगतम् ॥ १०८३ ॥

सर्वभावस्य स्वतःसिद्धौ ज्ञानात्तत्प्रेप्सा कथमित्याशङ्क्याज्ञानव्यवधानादित्याह । अत इति । कथं तर्हि मुक्तिरत आह । निहत्येति । स्वतोगतं स्वभावतोलब्धमविद्या-मात्रव्यवहितमित्यर्थः ॥ १०८३ ॥

अधिकारविनिश्चित्यै मनुष्या इति गीरियम् ॥

मनुष्याणां हि निःशेषप्रत्ययेऽधिकृतिर्यतः ॥ १०८४ ॥

मोक्षहेतुज्ञानोत्पाद्याद्वैतमानशुद्ध्यर्थं चोद्यमित्युपपाद्य मनुष्यग्रहणस्य कृत्यमाह । अधिकारेति । ज्ञानकर्मणोरिति शेषः । कथमधिकारविनिश्चितिस्त्रयाऽऽह । मनुष्याणां हीति । तेषामेव वेदार्थेऽधिकृतिरिति प्राच्यां भीमांसायां दर्शितमिति हिशब्दार्थः । अतो मनुष्यग्रहणं युक्तमिति शेषः ॥ १०८४ ॥

दृष्टार्थतो वा विद्याया मनुष्यग्रहणं कृतम् ॥

तावन्मात्रोऽधिकार्यत्र नाग्निहोत्राधिकारिवत् ॥ १०८५ ॥

भाष्यानुसारि मनुष्योक्तितात्पर्यमुक्तत्वा तात्पर्यान्तरमाह । दृष्टेति । विद्यायाः शोका-दिनाशाख्यदृष्टफलत्वात्तत्कामी सर्वोऽपि साधारणाधिकारिलक्षणाकान्तोऽत्र विद्यायाम-धिकारी न त्वग्निहोत्राधिकारिनियमवदत्र तन्नियमोऽस्तीति वक्तुमिह मनुष्योक्तिरि-त्यर्थः ॥ १०८५ ॥

प्रत्यबुध्यत यो यस्तदिति चोर्ध्वं प्रवक्ष्यति ॥

नातः कर्माधिकार्यत्र दृष्टार्थत्वादपेक्ष्यते ॥ १०८६ ॥

कर्माधिकारिवज्ज्ञाने नापेक्षितो विशिष्टोऽधिकारीत्यत्र मानमाह । प्रत्यबुध्यतेति । प्रवक्ष्यति विद्याधिकार्यनियममिति शेषः । मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारज्ञापनार्थमि-त्यादिभाष्यं तर्हि कथमित्याशङ्क्य वाक्यशेषविरोधान्नाऽऽदेयमित्याह । नात इति ।

६५२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

अतो ह्यर्थत्वादिति संबन्धः । कर्माधिकारी तद्वद्विशिष्टोऽधिकारीत्यर्थः । अत्रेति
विद्योक्तिः ॥ १०८६ ॥

कर्मण्य इव च ज्ञानात्फलप्राप्तिं सुनिश्चिताम् ॥

मन्यन्त उभयत्रापि श्रुतिमानाविशेषतः ॥ १०८७ ॥

यथा तथा मनुष्यग्रहणेऽपि किमिति ते निश्चितवन्तो ज्ञानान्मुक्तिमित्याशङ्क्याऽऽह ।
कर्मण्य इति । उभयत्र साधनत्वशक्तेरविशेषादिति चशब्दार्थः । कर्मणि ब्रह्मणि
च वेदप्रामाण्याविशेषादिति हेत्वन्तरमाह । उभयत्रेति ॥ १०८७ ॥

यन्मन्यन्ते नरास्तत्र विरुद्धमिव लक्ष्यते ॥

यतोऽतश्चोदयामोऽत्र यथा विप्रतिपिद्धता ॥ १०८८ ॥

उक्तमनूय किमित्याद्यवतारयति । यदित्यादिना । यन्मनुष्या ब्रह्मविद्यया मोक्षो
भवतीति मन्यन्ते तत्र मते तेषामिति यावत् । विरुद्धमिव ज्ञानात्फलमिति शेषः । अत्र
ज्ञानकले यथा परस्यापि विप्रतिपिद्धता भाति तथा चोद्यमित्याह । अत्रेति । यद्वा
यथा पश्चादविप्रतिपिद्धता तथाऽऽदौ चोद्यते पूर्वपक्षविशुद्धा हीत्यादिन्यायादित्याह ।
यथेति ॥ १०८८ ॥

किम् तद्वत्स यद्वैद्यं यज्ज्ञानात्सर्वताऽऽप्यते ॥

किंचापि तद्वेदेन्यद्यज्ज्ञानात्कृत्स्नतामगात् ॥ १०८९ ॥

किं तद्योद्यमित्याशङ्क्य वाक्यं व्याचष्टे । किमिति । यस्य ब्रह्मणो ज्ञानान्मोक्षस्त-
द्यन्मुमुक्षुभिर्वैद्यं तर्कं परिच्छिन्नमुतापरिच्छिन्नमिति प्रश्नार्थः । तत्किमवेदित्यादिप्रश्नं
व्याचष्टे । किंचेति । यस्य ज्ञानाद्वत्स सर्वत्वं गच्छति तर्कं स्वरूपमेव विदित्वा सर्वं
भवतीत्युतान्यादित्यर्थः । चकारापिकारौ किं ब्रह्म विदित्वा सर्वं यदनुताविदित्वेति
प्रश्नान्तरयोतनाथौ ॥ १०८९ ॥

ब्रह्माकृत्स्नं मतं तच्चैदुकदोपानिराकृतेः ॥

अनुपास्यं भवेच्चाहवप्राणादिवदसंशयम् ॥ १०९० ॥

परिच्छिन्नत्वपक्षमनुमापते । ब्रह्मेति । स योऽव एकैकमुपास्ते न स वेदेन्यत्र परि-
च्छिन्नत्वेन प्राणादेरनुपास्यत्वमुक्तं तथा ब्रह्मापि परिच्छिन्नं नोपास्यं प्राणादिपूतदो-
षस्य निवारणमात्रादत्रापि प्राप्तेरित्याह । उक्तेति ॥ १०९० ॥

कल्पना नापि गौण्यं मुख्यार्थे सति मुख्यते ॥

न बालमन्त्रे वाहीकं मुख्ये गवि सति कचित् ॥ १०९१ ॥

किंच ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थोऽस्ति न वाऽऽद्ये परिच्छिन्नं ब्रह्म नोपेयं मुख्यगौण-
योर्मुल्ये सप्रत्ययादित्याह । कल्पनेति । अत्रेति ब्रह्मशब्दोक्तिः । मुख्ये सति न

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६५३

गौणग्रहणमित्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति । गौर्बाहिक इति प्रयोगाद्भारवाहकस्य गौणं
योत्वमवगन्तव्यम् । कचिदिति यत्नोक्तिः ॥ १०९१ ॥

मुख्यं ब्रह्म न चेदस्ति गौणं स्याच्चद्विना कुतः ॥

मुख्यमग्निं विना गौणं न लोकोऽप्यवगच्छति ॥ १०९२ ॥

द्वितीयमनूय दृष्यति । मुख्यमिति । अस्ति मुख्ये नास्ति गौणमित्यत्र दृष्टान्त-
माह । मुख्यमग्निमिति । परीक्षकसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः ॥ १०९२ ॥

अकृत्स्नज्ञानतो नापि पुरुषार्थोऽवगम्यते ॥

ब्रह्माज्ञानसमुत्पत्त्वान्मिथ्याज्ञानत्वकारणात् ॥ १०९३ ॥

किंच ब्रह्मज्ञानं पुमर्थसाधनं न वा न चेद्ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिश्रुतिकोपस्तत्सा-
धनं चेद्ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वं ब्राह्ममित्याह । अकृत्स्नेति । अपिरवधारणार्थं यथोक्त-
विकल्पार्थं वा । तस्य पुमर्थहेतुत्वे हेतुमाह । ब्रह्मेति । परिच्छिन्नस्य सर्वस्य ब्रह्म-
ज्ञाननन्यत्वात्तद्विषयो मिथ्याधीत्वादिति हेत्वर्थः ॥ १०९३ ॥

मेयमानादिसंभित्तिर्यदि नामेह लभ्यते ॥

अयथावस्तुरूपत्वात्स्वमेयादिषु सा ॥ १०९४ ॥

परिच्छिन्नत्वे ब्रह्मणो मात्रादिभेदलामात्तत्तत्तेत्याशङ्क्याऽऽह । मेयेति । परिच्छिन्न-
ब्रह्मपक्षे मेयादिभेदलामेऽपि तस्यावस्त्वनुसारित्वान्मिथ्यात्वं स्वप्नभेदवन्न हि मात्रादिभेदो
वस्त्वनुसरत्यन्योन्याश्रयादिदोषादित्यर्थः । परिच्छिन्नब्रह्मपक्षः सप्तम्यर्थः । मेयादिसं-
भितिः सेत्युक्ता ॥ १०९४ ॥

अकृत्स्नस्य च ब्रह्मत्वं विरुद्धं भानुसैत्यवत् ॥

तस्मादकृत्स्नं ब्रह्मेति न मानेनोपपद्यते ॥ १०९५ ॥

किं चास्मिन्पक्षे व्याहतिरित्याह । अकृत्स्नस्येति । आद्यपक्षायोगमुपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ १०९५ ॥

ब्रह्मास्तु तर्हि तत्कृत्स्नमुक्तदोषासमन्वयात् ॥

मुख्यार्थेलाभतश्चापि तस्य च प्रकृतत्वतः ॥ १०९६ ॥

कल्पान्तरमाह । ब्रह्मेति । पूर्वकल्पनिरासेनास्यानिरस्तत्वं सूचयति । उक्तेति ।
ब्रह्मपदस्य मुख्यार्थसिद्धेश्चापरिच्छिन्नं ब्रह्मेत्याह । मुख्येति । संपदे मुख्यस्य नामु-
ख्योऽर्थो ग्रहणमर्हतीत्यपेक्षम् । अत्र ह्येत इत्यत्र ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नस्य प्रकृतत्वाच्च
तत्तत्तेत्याह । तस्येति ॥ १०९६ ॥

न कृत्स्नमिति तद्ब्राह्मं तत्प्रमाणाद्यसंभवात् ॥

तदन्यवस्तुसद्भावे तद्ब्रह्मत्वं विहन्यते ॥ १०९७ ॥

ब्रह्म चेदद्वयं तस्मिन्मानं माता फलं च न सिध्येत्ततो न तदर्थेऽतिव्याप्तिरिति ।

६५४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

नेत्यादिना । तच्छब्दस्तत्रेत्यर्थः । ब्रह्मणः सनातीयमेद्राभावेऽपि विनातीयमानादिभेदोऽ-
स्तीत्याशङ्क्याऽऽह । तदन्येति । सर्वतोऽन्यच्छिन्नं हि ब्रह्म तत्र ब्रह्मशब्दस्य व्युत्प-
न्नत्वात् न च मानादिकस्थितमित्यदोषः । तद्वि वस्तुवस्तु वा द्विधाऽपि यद्वासिदिरिति
भावः ॥ १०९७ ॥

न च मानानपेक्षस्य सिद्धिरभ्युपगम्यते ॥

मानादियजानर्थक्यप्रसक्तिः स्यात्तथा सति ॥ १०९८ ॥

तेन विनाऽपि ब्रह्म सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । विमतं न मानाद्यनपेक्षासि
द्धिकं वस्तुत्वाद्वद्वदित्यत्र विपक्षे दोषमाह । मानादीति । तन्निरपेक्षस्य वस्तुनः सिद्धत्वे
मानद्वारा मितिसिद्धये पुरुषप्रयत्नो विकलः स्यादित्यर्थः ॥ १०९८ ॥

सदानुदितालुप्तैकशक्तिमात्रसत्त्वकम् ॥

यद्यपीदं तथाऽपीदं नाऽऽत्ममोहापनोदकत्वं ॥ १०९९ ॥

जडत्वमुपाधिरित्याशङ्क्याऽऽह । सदेति । स्वप्रकाशस्यापि स्वाज्ञानध्वंसे मानाद्य-
पेक्षोपगमाद्यतिरेके मापापत्तिरित्यर्थः ॥ १०९९ ॥

न हि मानमनाधित्य वस्त्वात्माज्ञानहानिकृत् ॥

स्वस्याण्वादावष्टत्वादुक्तदोषोऽपि चाऽऽपेतेत् ॥ ११०० ॥

स्वरूपज्ञानस्यैव तद्वध्वंसित्वात्किमपेक्षयेति व्यतिरेकवाधराहित्यमाशङ्क्याऽऽह । न
हीति । विमतं स्वतो न स्वाज्ञानध्वंस्यधिष्ठानत्वात्प्रगादिबदित्यत्र विपक्षे मानादि-
यजानर्थक्यप्रसक्तिमाह । उक्तेति । न च कदापिदपि संसारोऽवतरेदिति वक्तव्य-
मर्थः ॥ ११०० ॥

मानाद्यनभ्युपेतौ हि न किञ्चिदस्तु सिध्यति ॥

तदभ्युपेतौ यद्वत्त्वं व्यावृत्तेर्न मसिध्यति ॥ ११०१ ॥

ब्रह्मणि मानादिवैयर्थ्यापत्तिरिष्टापत्तिरिति चेन्नैवं मुमुक्षूणां श्रवणार्थवत्त्वोपगमम-
ज्ञाद्वयादौ च मानाद्युपगम्यते न वा द्वितीयं प्रत्याह । मानादीति । षट्पादेर्नडत्वादिति
हिशब्दार्थः । प्रथमं प्रत्यादिशति । तदभ्युपेताविति । व्यावृत्तेर्मानादिना व्यवच्छेदा-
दित्यर्थः ॥ ११०१ ॥

यथाकथंचिच्छब्दार्थो यदि नामाभ्युपेयते ॥

तथाऽपि दोषवद्ब्रह्म यथा तदधुनोच्यते ॥ ११०२ ॥

परिच्छिन्नत्वेऽपरिच्छिन्नत्वे च प्रत्येक दोषभूतत्वा साधारणदोषं वक्तुमुत्तरो ग्रन्थ
इत्याह । यपेति । शब्दशब्देन ब्रह्मशब्दो गृह्यते ॥ ११०२ ॥

कृत्स्नं वा यदि वाऽकृत्स्नं यथेच्छसि तथाऽस्तु तत् ॥

अस्तत् किं स्वतन्त्रस्य किंवा तत्परतो मतम् ॥ ११०३ ॥

यथाकथंचिदित्येतदेव प्रकटयति । कृत्स्नं वेति । पक्षद्वयेऽपि दोषवत्त्वं वक्तुं विकल्पयति । ब्रह्मत्वमिति ॥ ११०१ ॥

यदि तावत्स्वतस्तस्याद्ब्रह्मविद्या निरर्थिका ॥

न शुष्णत्वं हुताशस्य परतः कुर्वते बुधाः ॥ ११०४ ॥

आद्यमनूय दूषयति । यदीति । ब्रह्मणो ब्रह्मत्वे स्वतःसिद्धेऽपि कुतो विद्यावैयर्थ्यमित्याशङ्क्य सा ब्रह्मत्वमुत्पादयति वा प्रकाशयति वा तद्वचनवधानाज्ञानं निवर्तयति वा नाऽऽद्यः स्वतःसिद्धिविरोधानेतरः प्रकाशस्यापि स्वरूपत्वादिति मत्वाऽऽह । न हीति ॥ ११०४ ॥

ज्ञानपूर्तेर्न चाज्ञानमागन्तु सहजं तथा ॥

भानौ तमोवत्तेनेहग्रहस्य नैवोपपद्यते ॥ ११०५ ॥

तृतीयं प्रत्याह । ज्ञानेति । प्रकाशरूपस्य ब्रह्मणोऽप्रकाशात्मकाज्ञानायोगे दृष्टान्तमाह । भानाविति । विद्यावैयर्थ्येन स्वतोऽपरिच्छिन्नं परिच्छिन्नं वा ब्रह्मायुक्तमिति फलितमाह । तेनेति ॥ ११०५ ॥

शास्त्राधारम्भानर्थक्यदोषश्चापि प्रसज्यते ॥

स्वानुभूतिविरोधोऽपि ब्रह्मत्वं चेद्भवेत्स्वतः ॥ ११०६ ॥

किञ्च ब्रह्मणः स्वतो ब्रह्मत्वे शास्त्रारम्भस्य श्रवणादिपुंस्प्रवृत्तेर्नाऽऽनर्थक्यान् स्वतो ब्रह्मतेत्याह । शास्त्रादीति । ब्रह्मत्वस्य स्वतस्त्वे हेत्वधीनत्वशङ्कैव नेति वक्तुमपिशब्दः । किंचाद्वयं ब्रह्माहमित्यननुभवात्कर्ताऽहमित्यादिमिपरीतानुभवाच्च प्रतीचोऽद्वयब्रह्मत्वस्य स्वतस्त्वे तदर्थशास्त्रस्यानुभवविरोधेनाप्रामाण्याच्च तस्य स्वतो ब्रह्मतेत्याह । स्वानुभूतीति ॥ ११०६ ॥

योपाग्निवद्येच्छास्त्रं स्याद्वृष्टिमात्रविधायकम् ॥

तथा सत्याविरोधः स्याज्जिज्ञासिकरणत्वतः ॥ ११०७ ॥

अनुभवाविरोधार्यमेकदेशी शङ्कते । योषेति । योपा वाव गौतमाग्निरिति वाक्यं यथा योपित्वश्रिष्टिमात्रपरत्वात् वस्तुनिष्ठमेकमद्वयब्रह्मशास्त्रं ब्रह्मास्मीत्यात्मनि दृष्टिमात्रपरं न वस्तुपरमित्यर्थः । शास्त्रस्योपास्त्रिविधायकत्वे वस्तुविषयमानान्तरेणाविरोधफलमाह । तपोति ॥ ११०७ ॥

सदसीवि क्रियानिष्ठं मत्त्वसाधयर्थनिष्ठितम् ॥

विरोधः कोऽनयोरत्र मिथोर्यासंस्पृशोः सतोः ॥ ११०८ ॥

अविरोधे हेतुं भिन्नविषयत्वं स्फोरयति । सदिति । साध्यं निगमयति । विरोध इति । अत्राऽऽत्मनीति यावत् । हेतोर्निगमनं मिथ इति ॥ ११०८ ॥

नैतदेवं यतो वाक्यं वस्तुनिष्ठं पुरोदितम् ॥

विरोध एव तेन स्यादेकाधिकरणत्वतः ॥ ११०९ ॥

पूर्णवादी दूषयति । नैतदिति । सर्वोऽपीत्यत्र वस्तुपरत्वं तत्त्वमादेरुक्तमत्र क्रिया-
परत्वं वदतस्तद्विरोधोऽतो नोपासिविधायकं वाक्यमित्याह । यत इति । क्रियापरत्वा-
भावाद्वाक्यस्यापि यानान्तरवद्वस्तुनिष्ठत्वाद्वाच्यनिष्ठवाक्यस्य यानान्तरेणैकविषयतया ह्यनु-
भवविरोधः स्यादेवेत्याह । विरोध इति ॥ ११०९ ॥

अशक्या ब्रह्मदृष्टिश्च कर्तुं ब्रह्माप्रसिद्धितः ॥

लोकसिद्धौ तु योपाधी तदृष्टिः सुकरेण्यते ॥ १११० ॥

किंचाप्रसिद्धः प्रसिद्धः वा ब्रह्माऽऽद्ये तदुपास्तिरशक्येत्याह । अशक्येति । योपि-
त्यग्निदृष्टिवत्प्रतीचि ब्रह्मदृष्टिः सुकरेत्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । लोकेति । तदृष्टिस्तस्या
योपेति तस्याभेददृष्टिरिति यावत् ॥ १११० ॥

अथाप्रिवचेत्तद्ब्रह्म सिद्धं मानान्तरान्मतम् ॥

तावत्तैव कृतार्यत्वात्किमन्यत्माध्व्यते श्रुतेः ॥ ११११ ॥

कल्पान्तरमन्यं निरस्यति । अथेति । मानान्तराधीनब्रह्माधियमादेव पुनर्भसिद्धे
श्रौत ब्रह्मज्ञानमकिंचित्करमित्यर्थः ॥ ११११ ॥

तदृष्टावेव निःशेषपुरुषार्थसमाप्तिः ॥

फलान्तराय तदृष्टिर्न च स्यादधिदृष्टिवत् ॥ १११२ ॥

ब्रह्मज्ञानमानालुमर्षमात्रासिद्धावपि पूर्णपुरुषार्थासिद्धेरतदर्थं तस्य शास्त्रादुपास्तिरि-
त्याशङ्क्याऽऽह । तदृष्टाविति । मानान्तरादपि ब्रह्मदृष्टौ तावत्तैव पूर्णपुरुषार्थलभात्त-
दर्थं पुनः शास्त्राया ब्रह्मदृष्टिर्न कर्तव्या पिष्टपेयणादित्यर्थः । यथा मानान्तराधीनाग्निद-
ष्टावनिर्वृत्तफलनिर्वृत्तये योपित्वग्निदृष्टिः शास्त्रात्क्रियते तथेति वैधर्म्यदृष्टान्तोऽ-
भीतिः ॥ १११२ ॥

परतोऽपि च कृत्स्नत्वे ब्रह्मत्वं दुःस्थसिद्धिकम् ॥

क्रियातो ज्ञानतो वा तथादि बोधयसंश्रयात् ॥ १११३ ॥

स्रोतव्रह्मत्वपक्षं प्रतिक्षिप्य यज्ञान्तरमनुमाप्य दूषयति । परतोऽपीति । ब्रह्मणो
ब्रह्मत्वस्यान्याधीनत्वे तदव्यवस्थितं स्वर्गवदनित्यं स्यादित्यर्थः । उक्तदृष्टान्तार्थशब्दः ।
कथमित्याशङ्क्य तदर्थयितुं विवक्षयति । क्रियात इति ॥ १११३ ॥

न ब्रह्मा विपातः स्यादुत्पत्त्यादिसमन्वयात् ॥

न स्यादाद्यन्तवद्ब्रह्म ह्यपूर्वनादिशास्त्रतः ॥ १११४ ॥

आद्यं प्रत्याह । नेति । क्रियासाध्यस्योत्पत्त्यादियोगात्तत्साध्ये तद्दर्शनादनित्यत्वा-
पत्तेरिति हेतुमाह । उत्पत्त्यादीति । स्याद्ब्रह्मणोऽपि जन्मादीत्याशङ्क्याऽऽह । न
स्यादिति । आद्यन्तवत्त्वे षट्पदब्रह्मत्वप्रसक्तिरित्युक्तिद्योतको हिशब्दः ॥ १११४ ॥

अपवादश्च बहुशः कर्मकार्यस्य दृश्यते ॥

मुमुक्षुत्वस्य तदेतोः कर्मकार्यं न तत्ततः ॥ १११५ ॥

नास्त्यकृतः कृतेन न कर्मणा न प्रनयेत्यादिश्रुतिविरोधाच्च न क्रियासाध्या ब्रह्मते-
त्याह । अपवादश्चेति । मुक्तेरक्रियासाध्यत्वे श्रुतेस्मात्पर्यलिङ्गमभ्यासं सूचयति ।
बहुश इति । कर्मकार्यस्येति भावप्रधानोक्तिः । मुमुक्षुत्वस्य तदिष्टब्रह्मत्वस्येत्यर्थः ।
तस्मादपवादादिहेतोर्न ब्रह्मत्वं क्रियासाध्यमित्याह । तदेतोरिति । ततः प्रथमपक्षानु-
पपत्तिः सिद्धेत्याह । तत इति ॥ १११५ ॥

अथ ज्ञानात्तदभवत्कृत्स्नं ब्रह्मेति चेन्मतम् ॥

अन्यानन्यप्रमेयत्वे तथाऽपीष्टं न सिध्यति ॥ १११६ ॥

कल्पान्तरं कथयति । अथेति । तस्मादनन्यद्विदित्वा ब्रह्म पूर्णमभवदन्यानन्य-
द्वाऽन्यद्वा त्रिधाऽपि न ब्रह्मसिद्धिरित्याह । अन्येति ॥ १११६ ॥

क्रियाविरोधः प्राप्नोति यद्यनन्यस्य मेयत्वा ॥

श्रुत्यन्तरविरोधश्च प्रत्यग्दृष्टौ प्रसज्यते ॥ १११७ ॥

अनन्यमेयत्वे कथमिष्टासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । क्रियेति । एकस्मां क्रियायामेक-
स्यैव कर्मत्वकर्तृत्वविरोधः स्यादित्यर्थः । किंच ब्रह्मविषया पृथग्दृष्टिश्चेदिष्टा तदा सत्य-
ज्ञानप्रज्ञानभनादिश्रुतिविरोधः स्यादित्याह । श्रुत्यन्तरेति । यद्वा ब्रह्मणोऽन्या तद्दृष्टि-
श्चेदन्यदेव तद्विदितादित्यादिना विरोधः स्यादित्यर्थः । अथवा प्रतीचः स्वप्राज्ञदृष्ट्या
दृष्टौ न दृष्टेरित्यादिवाक्यान्तरविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ १११७ ॥

तथाच ज्ञानसाध्यत्वं ब्रह्मणः संप्रसज्यते ॥

अन्यानन्यप्रमेयेऽपि दोषोऽयं दुर्निवारणः ॥ १११८ ॥

ब्रह्मणोऽनन्यब्रह्मत्वस्य ज्ञानसाध्यत्वे ब्रह्मेव तत्साध्यं स्यादिति दोषान्तरमाह । तथा
चेति । क्रियाविरोधः श्रुतिविरोधवदित्यर्थः । अनन्यमेयत्वपक्षोक्तदोषेण द्वितीयं निर-
स्यति । अन्यानन्येति । अत्राप्यनन्यत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । भेदांशेनाविरोधश्चेदभेदां-
शाद्विरोधः स्यादेवेति भावः ॥ १११८ ॥

बुद्ध्याऽथान्यत्तदभवत्तदन्यत्किमबुध्यत ॥

तदप्यन्यत्पुराऽज्ञासीदनवस्था प्रसज्यते ॥ १११९ ॥

तृतीयमनुवदति । बुद्ध्वेति । यदन्यद्बुद्ध्या ब्रह्म सर्वमभवत्तत्किमन्यदबुध्यतोत
नेति विकल्पयति । तदन्यदिति । आद्यमनूद्य दूषयति । तदपीति ॥ १११९ ॥

६६० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

वैफल्यमित्याशङ्क्याऽऽह । संभाव्यत इति । यदेक्यं ब्रह्मविद्भिः संभाव्यते तस्मिन्नु-
भुत्सवस्तत्फलेऽपि कुतूहलिनश्चोदयन्तीत्यर्थः ॥ ११२८ ॥ ११२९ ॥

द्वैतैकत्वधिया नैव पूर्वया फल्गुकार्यया ॥

संभाव्यते सर्वभूतिर्यतः सा ब्रह्मविद्यया ॥ ११३० ॥

द्वैतैकत्वज्ञानादेव सर्वभावमोक्षलामाद्ब्रह्मविद्यावैयर्थ्यादेवयनुभुत्सोत्सार्यतामित्याश-
ङ्क्याऽऽह । द्वैतेति । ब्रह्मविद्यापेक्षया प्राक्प्रवृत्तत्वं पूर्वत्वम् । फल्गुकार्यया संसारा-
न्तस्यात्यल्पफलेति यावत् । उपास्तिहं ससारफला न तद्वर्त्तते फलयति तत्त्वतुल्या-
यविरोधादतः सर्वभावमुक्तिर्ब्रह्मविद्यैवेति युक्ता तदनुभुत्सेत्याह । यत इति ॥ ११३० ॥

द्वैतैकत्वमतिर्यद्द्वैतस्वानुरूपफलाप्तये ॥

अलं सर्वमतिस्तद्द्वैतसर्वभावफलाप्तये ॥ ११३१ ॥

तयाऽपि न तथाविधं ज्ञानमस्ति यत्सर्वभावं फलयेत्तत्राऽऽह । द्वैतैकत्वेति । सर्व-
मति पूर्णप्रत्ययब्रह्मबुद्धिरिति यावत् । सूत्रोपास्त्या तत्त्वतुल्यायेन सूत्रातिवद्ब्रह्मविद्या
ब्रह्मप्राप्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ ११३१ ॥

ब्रह्मबुद्ध्या भविष्यामः कृत्स्नं ब्रह्मेति तद्विदः ॥

यन्मन्यन्तेऽथ तद्ब्रह्म किमवेदिति पृच्छयते ॥ ११३२ ॥

तदाहुरिति व्याख्याय किमाहुरित्यपेक्षाया यदित्यादि व्यापष्टे । ब्रह्मेति । तद्विदो
ब्रह्मविद् । अणशब्दलक्षणं । यस्य ब्रह्मणो ज्ञानान्मनुष्याः सर्वभावमापन्नास्तद्ब्रह्म
किमवेत्तिक्वा नेति पृच्छयते शिष्यैरुच्यतेत्याह । तद्ब्रह्मेति ॥ ११३२ ॥

किमवेदिति यः प्रश्नः स किं स्यात्कर्तृकर्मणोः ॥

विद्यायाः पृच्छयते कर्ता कर्म वेह विवक्षितम् ॥ ११३३ ॥

पृच्छयमानं निर्णेतुं परामृशति । किमवेदिति । विद्यायाः किं कर्ता पृच्छयते
किंवेह प्रश्ने कर्म विवक्षितमिति परामर्शमेव विशदयति । विद्याया इति ॥ ११३३ ॥

ब्रह्मणा चेत्कृता विद्या निष्फलैव प्रसज्यते ॥

ब्रह्मविद्योदयाद्यस्माद्ब्रह्म पुराऽपि तत् ॥ ११३४ ॥

पूर्वादी कर्तारि प्रश्ने दोषमाह । ब्रह्मणेति । विद्यानेष्कल्यप्रसङ्गे हेतुमाह । ब्रह्मेति ।
यस्मात्तद्ब्रह्मविद्योदयात्पुराऽपि ब्रह्माभूत्स्वरूपत्यागायोगात्तस्माच्च विद्याऽर्थवतीत्यर्थः ॥
११३४ ॥

तस्मात्कर्मेव विद्यायाः पिपृच्छिपितप्रश्नः तु ॥

प्रमेयोपाश्रयादेव यतः प्रामाण्यमुच्यते ॥ ११३५ ॥

कर्तारि प्रश्नायोगे फलितमाह । तस्मादिति । अत्रेति प्रश्नवाक्योक्तिः । प्रश्नस्य
विषयान्तराभावमेवकारोक्तं व्यचीकर्तुं तुशब्दः । विद्याकर्मणः प्रत्युपिष्टत्वे हेतुमाह ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६६१

प्रमेयेति । कर्म हि विद्यायामभ्यर्हितं तदन्तरेण तत्प्रमाणभाषायोगादतस्तस्यैव
प्रष्टुं योग्यतेत्यर्थः ॥ ११३५ ॥

वस्तुनिष्ठत्वतोऽदोषः कर्तर्यपि विवक्षिते ॥ ११३६ ॥

सर्वे ब्रह्माभवद्यस्माद्विज्ञानात्तद्विद्वद्बोध्यते ॥

ब्रह्मविद्येति सर्वासावसाधारणकारणम् ॥ ११३७ ॥

सिद्धान्ती कर्तरि कर्मणि च प्रथमाश्रित्य परिहरति । वस्त्विति । अदोष इति च्छेदः ।
कर्मणि प्रश्ने कर्ताऽर्थादाक्षिप्यते तमन्तरेण विद्यानुदयात्कर्तरि प्रश्नेऽपि कर्माऽऽर्थिकं
विद्याया वस्तुविषयत्वात्तेनोभयविवक्षायां प्रश्नो न च कर्तृप्रश्ने विद्यावैकल्यं स्वतः सदा
ब्रह्मत्वेऽपि ब्रह्मणोऽविद्याभ्रंसित्वेन तत्साफस्यादित्यर्थः । प्रष्टृणामभिप्रायमुक्त्वा ब्रह्म-
विद्यां व्याचष्टे । सर्वमिति । यज्ज्ञानाद्ब्रह्म सर्वमभवत्तत्सर्वासावसाधारणकारणमुपोद्धात-
माव्ये ब्रह्मविद्येति शब्दितमिति योजना ॥ ११३६ ॥ ११३७ ॥

सर्वकत्वावबोधोऽयं ब्रह्मविद्यागिरोच्यते ॥

द्वैतस्याद्वैतयाथात्म्यात्कृत्सर्पादितत्त्ववत् ॥ ११३८ ॥

प्रतिज्ञामनुष्य हेतुमाह । सर्वेति । रज्ज्वां क्रूरस्य सर्पादेर्यथा रज्जुस्तत्त्वं तथा द्वैत-
स्याद्वैतमेव स्वरूपमतः सर्वकत्वबोधो ब्रह्मविद्येत्यर्थः ॥ ११३८ ॥

सर्वकत्वं परं ब्रह्म परमात्मेति यं विदुः ॥

तन्मोहजानां सर्वेषां स तत्त्वं परमार्थतः ॥ ११३९ ॥

अथैतदयुक्तं यतः सर्वस्यैकत्वमेकस्य च सर्वत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य सर्वकत्वं परं
ब्रह्म परमात्मा य इति भाष्यमनुसरन्नाह । सर्वकत्वमिति । ॥ आत्मेतिभाष्यार्थमाह ।
तदिति । परमात्मा तच्छब्दार्थः । स तत्त्वमिति पदद्वयम् ॥ ११३९ ॥

तदज्ञानैकहेतुत्वात्तेनैव परमात्मना ॥

तदन्यान्यात्मवन्ति स्युः सर्पादीनि सृजा यथा ॥ ११४० ॥

सर्वस्य ब्रह्म तत्त्वमित्येतद्वृष्टान्तेन स्पष्टयश्चनेनाऽऽत्मनाऽऽत्मवन्तीतिभाष्यार्थमाह ।
तदज्ञानेति । तदन्यानि परमात्मातिरिक्तानि समस्तान्यनात्मवस्तूनीति यावत्
॥ ११४० ॥

उक्तात्मच्युतदृष्टीनां तदबोधैकहेतुतः ॥

आब्रह्मस्थाणुभेदोऽयं नामरूपक्रियात्मकः ॥

अविद्याकृत एवार्थं न यथावस्तुधीकृतः ॥ ११४१ ॥

द्वैतपानं तर्हि कथमित्याशङ्क्य ततः प्रच्युतानामविद्याकृतो हिरण्यगर्भ आत्मा सर्व-
साधारणस्तेनाऽऽत्मना सर्वसत्त्वान्यात्मवन्तीत्यादिभाष्यं विमजते । उक्तेति । उक्तादात्मनो

६६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

दृष्टिच्युतो हेतु । तदवोधेति । आत्माज्ञानाच्चतो बहिर्मुखानां सर्वमपि मामादिद्वैतमान
विनाऽविद्यया भातीति भाव ॥ ११४१ ॥

तपोध्न्यैव ततो ब्रह्म प्राप्यते ब्रह्मविद्यया ॥ ११४२ ॥

यथोक्ततत्त्वकान्येव रज्ज्वां कृतमृतवस्तुवत् ॥

सूत्र विराददेवता च यावार्तिकचिच्च वस्तिवह ॥ ११४३ ॥

सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वेऽपि द्वैतधीरविद्येत्युनत्वा फलितमाह । तपोध्न्येति । सर्वस्य न
ब्रह्ममात्रत्वं सूत्रादीनां भेदेन वस्तुत्वस्य तैरिष्टत्वादित्याशङ्क्य द्वैतस्याद्वैतयापात्त्यादि-
त्यत्रोक्तं स्मारयति । यथोक्तेति । रज्ज्वा तदज्ञानोत्पत्तिर्पादे रज्जुस्त्वमेव सूत्रादी-
न्यात्माज्ञानश्रत्वादश्रत्वात्मभानाणि ब्रह्मणस्तच्चक्षुषेणावस्थानमपेक्ष्य क्वचित्सत्त्वोक्ति-
रित्यर्थः । यावार्तिकचिदिति पिण्डनात्योरुदाहरणम् । चक्षब्दो व्याकृतसमुच्चयार्थः ।
वस्तुशब्देनास्त्यर्थांसाक्षीत्युभय विवक्षितम् । इहेति व्यवहारमभिरुक्ता ॥ ११४२ ॥
॥ ११४३ ॥

ब्रह्मैवेदं यथा सर्वं विद्यया तदवोधजम् ॥

अविद्यया तथाऽकृत्स्नं ब्रह्म सूत्रादिरूपकम् ॥ ११४४ ॥

कथं निष्प्रपञ्चं ब्रह्म सूत्राद्यात्मकमित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मैवेति । यथेदं सर्वं ब्रह्मा-
ज्ञानोत्पत्तिद्विद्यया च तदेव भवति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ध्रुतेस्तथा तदेवाविद्यया सूत्रा-
दिरूपमापद्य परिच्छिद्यते ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिध्रुतेरित्यर्थः । अकृत्स्नमिति च्छेद-
॥ ११४४ ॥

भावनाज्ञानकर्माणि साधनानीति यद्यपि ॥

तत्सतत्त्वमविद्यैव यतोऽतः सैव कारणम् ॥ ११४५ ॥

अविद्यया ब्रह्म सूत्रादिरूप परिच्छिन्नमिति वदता जगत्कारणमविद्येत्युक्तं तद्वस्तु-
मुपासनाज्ञानकर्माणां तत्कारणत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । यथा जनयते कर्मभिर्भोगेति ध्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह ।
भावनेति । तेषामविद्यैव तत्त्वमित्यत्रान्वयव्यतिरेकी प्रमाणयितव्यौ । अथ योज्या
देवतामुपास्तेऽविद्यायामन्तरे वर्तमाना इत्याद्या श्रुतिश्च ॥ ११४५ ॥

न हि साधनसापेक्षं वस्तु स्यात्पारमार्थिकम् ॥

परमार्थं न वस्त्वस्ति यत्परायचसिद्धिकम् ॥ ११४६ ॥

सूत्रादि नाविद्याकार्यमनाध्यत्वादात्मनदित्याशङ्क्य हेत्वसिद्धिं मत्वा प्रत्यनुमान
माह । न हीति । विमतं कल्पितं सापेक्षत्वात्सर्वत्रदित्यर्थः । विमतं न वास्तव कार्य-
त्वात्समवयवदित्यनुमानान्तरमाह । परमार्थमिति ॥ ११४६ ॥

मोहोत्थाः पृथगात्मानः साधनायत्तसिद्धिकाः ॥

सूत्रादयस्तृणान्ताः स्युरन्योन्यव्यभिचारिणः ॥ ११४७ ॥

विमतं कल्पितं भिन्नत्वात्संमतवदित्याह । मोहेति । कार्यत्वहेतुनोक्तमनुमानमनूधान्नुमानान्तरमाह । साधनेति । विमतं कल्पितं व्यभिचारित्वात्सर्पादिवादित्यर्थः ॥ ११४७ ॥

सर्वेऽप्येते यथादृष्टिं श्लेकैकस्य तमस्विनः ॥

सूत्रादयोऽनुभूयन्ते यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ११४८ ॥

विमतं कल्पितं दृश्यत्वाद्द्रव्यवदित्याह । सर्वेऽपीति । दृश्यत्वस्य कल्पितत्वेन व्याप्ती रज्जुसर्पादिसंसर्गे व्यक्तेति वक्तुं होत्पुक्तम् । तदुक्तमेते सर्वेऽप्येकैकस्याऽऽत्मनो यथादर्शनमनुभूयन्त इति । अज्ञस्यैव द्वैतधीर्षिदुपस्तु नेति मत्वा तमस्विन इत्युक्तम् । यथादृष्टीत्येतद्याचष्टे । यथेति ॥ ११४८ ॥

अविद्यैव यतोऽमीपां प्रागभाषो न सत्परम् ॥

भावनाज्ञानकर्मभ्यो जन्मैषां तेन नान्यतः ॥ ११४९ ॥

केचिद्विद्याविलसितत्वममृष्यन्तो विश्वस्य प्रधानादि निदानमित्याहुरपरे ब्रह्मैव परिणामि तत्कारणमिति तान्प्रत्याह । अविद्यैवेति । अमीषा सूत्रादीनां प्रागभावसादुपलक्षितमुपादानमित्येतत् । अतो न परिणामि कारणान्तरं शङ्कनीयमिति शेषः । न ब्रह्म तदुपादानं श्रुत्यादिप्रमितकौटस्थस्यासङ्गाद्वयस्य परिणामायोगादित्याह । न तदिति । सूत्राद्युत्पत्तौ निमित्तमाह । भावनेति । न प्रधानादि तदुपादानमचेतनस्यास्वातन्त्र्यात्पारतन्त्र्ये च मायाप्रवेशात्तां विना तदयोगादित्याशयेनाऽऽह । तेनेति । नान्यतो जन्मैषामिति संवन्धः । भावनाशब्देनोपासनान्मुक्तानि ॥ ११४९ ॥

ययैता दर्शनावस्थाः कार्यमासां तथाविधम् ॥

उत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्यं च क्रियावशात् ॥ ११५० ॥

तत्फलं ता एता दर्शनावस्था एतदेव चाऽऽसां कार्यमितिभाष्ययोजनया दर्शयति । यथेति । दर्शनावस्थाशब्देन भावना गृह्यते । तथाविधत्वमेव कथयति । उत्पाद्यमिति । फलविरूपहेतुमाह । क्रियावशादिति ॥ ११५० ॥

पिण्डात्माऽहमितीक्षणः पिण्डमेव प्रपद्यते ॥

देवं विराजं सूत्रं च मृतः सन्प्रतिपद्यते ॥ ११५१ ॥

पिण्डात्मदर्शी पिण्डात्मानमेवाभिसंपद्यते प्रेत्येत्यादिमाप्यं व्याकुर्वन्नुक्तमेव व्यनक्ति । पिण्डात्मेति । ईक्षमाण इति वक्तव्यम् । तत्र तत्र तादात्म्यापत्तिरिति वक्तुं चशब्दः ।

६६४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

परिच्छिन्नेऽपरिच्छिन्ने वा तादात्म्योपासनया तद्भावभाषनो देहान्ते यथोपासनफली
यवतीत्यर्थः ॥ ११५१ ॥

संस्कारोपचयाद्देवो भूत्वैति देवताम् ॥

संस्कारावचयाद्भवंसस्तथा तासां न संशयः ॥ ११५२ ॥

सूत्रादीनामुपास्यधीनत्वेऽपि ध्वसाग्रवणाशित्यत्वमाशङ्क्याऽऽह । संस्कारेति ।
उपासको हि यावताप्रकर्षाज्जीवन्नेव देवताभावमनुभूयान्ते यथोपासित प्रतिपद्यते स वा
तत्तदेवतापदे स्थित्वा बुद्ध्यान् भोगहेतुवासनावसानात्तत्तत् प्रच्ययते तदा देवतानामेवाप्रति-
बन्धेन ध्वसो न्यपदिश्यते तत्प्राद्वान्ते सति साध्यस्यानाशित्व न्यायविरुद्धमिति
भावः ॥ ११५२ ॥

ब्रह्मणोऽन्यद्यतो वस्तु ब्रह्मैव परमार्थतः ॥

तदवोधात्तदन्यत्तद्बोधाद्ब्रह्मैव तत्त्वतः ॥ ११५३ ॥

तर्हि सूत्रादीनामुत्पत्त्यादिमत्त्वाद्ब्रह्मणस्तदभावान्मियो भेदाद्यथोक्ततत्त्वकान्येव रज्ज्वा
तत्कृतसर्पवदित्युक्तं तत्राऽऽह । ब्रह्मण इति । यद्ब्रह्मणोऽन्यद्वस्तु शङ्क्यते तद्वस्तुतो
ब्रह्मैव ब्रह्मणोर्बोधाद्ब्रह्मणोऽन्यत्तद्भाति ततो ब्रह्मणोर्बोधाद्ब्रह्मैव सूत्रादीति तत्र जन्मादिविधो-
न्तिर्धर्मिण्यसति धर्मायोगादित्यर्थः । यत्त शब्दो यदित्यर्थे व्याख्येयः । यद्वा यतो
ब्रह्मणोऽन्यद्वस्तु ब्रह्मैव परमार्थतोऽस्ति ब्रह्मणोर्बोधाद्ब्रह्मण्यद्भाति ततो ब्रह्मैव ब्रह्मणो-
र्भात्तत्तत्त्वं सप्रपद्यते कल्पितस्यापिष्ठान्नानतिरेकादित्यर्थः ॥ ११५३ ॥

सूत्रादिदर्शनानां स्वात्मस्त्राद्येव यथा फलम् ॥

परात्मदर्शनस्यापि तद्भावः स्वात्तथा फलम् ॥ ११५४ ॥

सूत्रादिनिमित्तत्वेन प्रसाचोपासितफलं विविच्य ब्रुवता सूत्रादेर्ब्रह्मणोर्बोधाद्ब्रह्मत्वमुक्तं
तदुक्तं न हि मैत्रस्य प्रतिमानोधात्प्रतिमात्वमित्याशङ्क्यैव परमात्मदर्शनावस्थाया पर-
मात्मभाव एव कार्यमिति आप्येणाऽऽह । सूत्रादीति ॥ ११५४ ॥

ब्रह्मभावोऽत्र नित्यः स्वात्कारणाद्यनपेक्षतः ॥

अनित्यधिवरत्सर्वं यदविद्याविनृम्भितम् ॥ ११५५ ॥

ज्ञानसाध्यत्वे ब्रह्मण्यस्य स्वर्गादिवदनित्यत्वेत्याशङ्क्य तत्र परमात्मा नित्य इति-
भाष्यार्थमाह । ब्रह्मेति । अत्र सूत्रादिष्विति यावत् । प्रमाणप्रकाश्यत्वमादिशब्दार्थः ।
ब्रह्मभाववद्विद्याफलत्वात्सूत्रादिभावस्यापि नित्यत्वमाशङ्क्याऽऽह । अनित्यमिति
॥ ११५५ ॥

अनित्यं दर्शनं ज्ञेयं नित्यस्यापि परात्मनः ॥

बोद्धव्याग्रन्थरायत्वात्कादाचित्कं हि दर्शनम् ॥ ११५६ ॥

परस्य ब्रह्मभावदर्शनमपि नित्यमनित्यं वाऽऽद्ये ततोऽज्ञानध्वस्तेर्बन्धानुदयो द्वितीये विज्ञानघनत्वादिश्रुतिविरोधः परस्यास्मदाद्यविशेषत्रेत्याशङ्क्य कदाचिदर्शनमनित्यमित्यस्यार्थमाह । अनित्यं दर्शनमिति । नित्यज्ञप्तिरूपस्यापि परस्य वाक्यीयमनित्यज्ञानमिदं न च श्रुतिविरोधस्तस्याः स्वरूपविषयत्वाच्च च परस्यास्मदाद्यविशेषो नित्यज्ञानत्वादिति भावः । परस्य नित्यज्ञानत्वे ततोऽज्ञानध्वस्तेर्बन्धध्वस्तिरित्याशङ्क्य कदाचिद्विद्यातिरस्कृतं भवतीत्यस्यार्थमाह । मोहेति । नित्यदृष्टेरपि परस्याविद्यामात्रव्यवहितत्वाच्चध्वंसि ज्ञानमनित्यमेव श्रुत्यादौ मानोत्पन्नज्ञानस्य तद्ध्वंसित्वदर्शनाच्च हि स्वरूपज्ञानं वाक्यीयबुद्धिदृश्यपरागं विना तद्ध्वंसीति भावः । आगन्तुकं प्रमाणज्ञानमेवाज्ञानध्वंसि ह्यप्रमिति हि शब्दार्थः ॥ ११९६ ॥

अहमेव परं ब्रह्मेत्यस्यार्थस्याप्रबुद्धता ॥

अविद्येति वयं ब्रह्मो येह नास्ति सदाऽऽत्मनि ॥ ११९७ ॥

अविद्या तर्हि कीदृशी यया परस्तिरस्क्रियते तत्राऽऽह । अहमेवेति । यथोक्तं साऽविद्याऽहमेवेदं सर्वमित्येतस्यार्थस्यासंबोध इति ॥ ११९७ ॥

परात्मनि तु संबोधो नित्यः स्याच्छाश्वतीतवत् ॥

तदन्यात्मस्यनित्योऽसौ मोहसंवीतबुद्धिषु ॥ ११९८ ॥

तदसिखरूपज्ञानसहकारिज्ञानस्यानित्यत्वे तस्यापि ज्ञानत्वादनित्यतेत्याशङ्क्य स एव संबोधो नित्यः परमात्मनीत्यस्यार्थमाह । परात्मनीति । तर्हि तद्वदेव ज्ञानत्वादि-तरापि नित्यमित्याशङ्क्यानित्य इतरस्मिस्तिरस्कृतविज्ञाने सांसारिक इत्यस्यार्थमाह । तदन्वेति ॥ ११९८ ॥

तत्रैवं सति योऽकारस्पर्धमित्वा ब्रह्मभवोपतः ॥

सर्वात्मविद्ययाऽविद्यां हत्वा ब्रह्माभवत्पुमान् ॥ ११९९ ॥

अहं ब्रह्मेत्यस्याज्ञानमविद्येति स्थिते कलितमाह । तत्रेति । तस्मिन्नज्ञाने दर्शितरूपे सति यस्तद्वशात्परिच्छिन्नत्वमित्वा गत्वा स्थितः स पुरुषो ब्रह्मास्मीतिविद्यया तद्विपरीता-मविद्यां त्यक्त्वा पूर्णो भवतीति योजना । यथाऽऽहुः । तत्रैवं सति योऽविद्ययाऽसर्वमा-वमित्वा विद्यया सर्वात्मदर्शनेन सर्वभावमभिसंपन्न इति ॥ ११९९ ॥

पुराऽपि चाऽऽत्मसंबोधाद्ब्रह्मैवायं स्वतो ब्रभूत् ॥

यतोऽतस्तत्त्वसंबोधाद्ब्रह्म ब्रह्म प्रपद्यते ॥ १२०० ॥

अहं ब्रह्मेत्यस्याज्ञानेस्याविद्यात्वे तत्कृतत्वादकार्त्स्न्यग्याहं ब्रह्मेति केवलज्ञानासदध्व-स्तेर्भुक्तिरित्युक्तं तद्व्युक्तं ज्ञानात्प्रागस्य ब्रह्मत्वं सिद्धं चेज्ज्ञानवैयर्थ्यादिसिद्धं चेत्तस्मा-देव तत्सिद्ध्ययोगात्तस्याकारकत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । पुराऽपीति । आत्मन स्वतो

६६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

तत्त्वमशेषोपनिषदधिगतमिति वक्तुं हिशब्दः । स्वतःसिद्धब्रह्मत्वविरोध्यज्ञाननिरासि-
ज्ञानमर्थवदित्यर्थः ॥ ११६० ॥

प्रत्यग्याथात्म्यसंबोधात्तदन्यत्रैव या मतिः ॥

परार्था सा मतिर्ज्ञेया बाह्यकर्मव्यपार्थ्या ॥ ११६१ ॥

विमतं न मुक्तिफलं कर्मोद्भूतसंस्कारत्वात्संमतवदित्याशङ्क्य हेत्वसिद्धिमाह । प्रत्य-
गिति । तच्छब्दस्तस्मादर्थो बोधसमानाधिकरणः । ब्रीह्यादिः सप्तम्यर्थः । तत्र हेतुमाह ।
बाह्येति । बाह्यं कर्म दर्शपूर्णमासादि ॥ ११६१ ॥

अहं ब्रह्मेति यज्ज्ञानं स्वार्थमेव तदिष्यते ॥

सर्वप्रयोगवीजात्मध्वान्तोच्छेदित्वेहेतुतः ॥ ११६२ ॥

विमतं परार्थं ज्ञानत्वात्संमतवदित्याशङ्क्याऽऽह । अहमिति । तत्र हेतुमाह ।
सर्वेति । अनुष्ठानमात्रे बीजमात्माज्ञानं तदुच्छेदित्वादैक्यविषयत्वेच्छेपत्वं धर्मिप्रह्लापित-
मित्यर्थः ॥ ११६२ ॥

निःशेषपुरुषार्थानां ज्ञेयानां चापि कुत्सतः ॥

प्रत्यक्तत्त्वपरिज्ञानसमुत्पत्तौ समाप्तिवः ॥ ११६३ ॥

तस्य स्थातव्येण पुमर्थहेतुत्वे हेत्वन्तरमाह । निःशेषेति । स्वतश्चमेव तज्ज्ञानमिति
शेषः ॥ ११६३ ॥

भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानमेवमेतन्नयोदितम् ॥

इतोऽन्यत्रापि तद्भाष्यं गमयेदेवमेव नु ॥ ११६४ ॥

एष विचारः किमु तद्ब्रह्मविद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति भाष्येणोपोद्धातमुपसंहरति ।
भर्तृप्रपञ्चेति । अस्यार्थः । यस्य ज्ञानं मोक्षहेतुरिति मनुष्या मन्यन्ते तद्ब्रह्म किं सर्वम-
भवतु न नचेद्ब्रह्मत्वायोग आद्ये विदित्वा तत्सर्वमभवदिति वा प्रथमे स्वात्मानम-
न्यद्वा नाऽऽद्यो जीवानामपि स्वज्ञानात्सर्वभावापाताद्ब्रह्मधीवैयर्थ्याच्चेत्तरोऽनवस्थानाववि-
दित्वैव ब्रह्मणः सर्वभावे जीवानामपि तत्संभवाद्विद्यावैयर्थ्यमेव ब्रह्मणश्च कर्तृत्वे कर्मत्वे
ससारिवद्वटपञ्चाग्रहात्म्यमतो न तज्ज्ञानं सर्वभावे हेतुरित्यनेन क्रमेण भर्तृप्रपञ्चमतं
स्थितमिति । कथमुपोद्धातसंबन्धि तद्भाष्यं विवर्तानुसारि व्याख्यातं तदीयभाष्यान्तरस्य
परिणामानुसारित्वादित्याशङ्क्याऽऽह । इत इति । उपोद्धातादन्यत्रापि भर्तृप्रपञ्चभाष्यं
विवर्तवादानुसारि नेतव्यमित्यस्मन्मतानुकूलमेव तद्भाष्यमित्यर्थः ॥ ११६४ ॥

ब्रह्मभाविस्त्वं श्रुत्वा ये नु व्याचक्षतेऽन्यथा ॥

तानुद्दिश्य विचारोऽयं प्रारब्धो गुरुभिः स्फुटः ॥ ११६५ ॥

सर्वमपि तद्भाष्यं विवर्तानुसारितया सिद्धान्ताविरुद्धं चेत्किमित्यनुभाष्य दृष्यते

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६६७

भाष्यकृतेत्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । ब्रह्म वा इदमित्यत्र ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मशब्दे-
नोच्यत इति भर्तृप्रपञ्चवचः श्रुत्या विवर्तवादं ते नेच्छन्तीति ये भ्राम्यन्ति तानुद्दिश्य
तद्भ्रान्तिष्वस्त्यर्थं विचारो भाष्यकारैरवतारित इत्यर्थः । विचारं मही करोति । स्फुट
इति ॥ ११६५ ॥

यथोक्तसूत्रव्याख्यायां प्रयोजनविवक्षया ॥

उपोद्घातोक्तदोषाणां परिहाराय यत्नते ॥ ११६६ ॥

उपोद्घातवाक्यं भाष्यद्वयेऽपि व्याख्याय भाष्यान्तरस्य सिद्धान्ताविरुद्धत्वं चोक्त्वा
परिहारवाक्यस्य मतद्वयाभिमतमर्थं संगृह्णाति । यथोक्तेति । आत्मैत्येवोपासीतित्यादेः
स्वमते विभज्योक्तस्यैकस्य सूत्रस्य तद्वेत्यादिसूत्राणां वा पञ्चानां परमते व्याख्या प्रस्तुता
तत्र सूत्रितविद्याफलस्यानपवादेन वचनेच्छया तदाहुरित्यादावुक्तदोषाणां परिहारोऽन-
न्तरवाक्येनोच्यत इत्यर्थः ॥ ११६६ ॥

ब्रह्मविधोपदेशस्य विषयश्चावधार्यते ॥

साक्षाद्ब्रह्माथवा ब्रह्म यदि बोधयरूपकम् ॥ ११६७ ॥

ननु ब्रह्मविद्यायाः सूत्रं विकरणं चायुक्तं तदधिकारिणोऽनुक्तत्वात्तत्राऽऽह । ब्रह्म-
विद्येति । तमेवाधिकारिणं विषयशब्दितं विशिनष्टि । साक्षादिति । शुद्धं ब्रह्म नित्य-
मुक्तं तद्विद्यामर्हतीत्येकः कल्पस्ततोऽत्यन्तभिन्नस्यैवान्तःकरणादेरधिकारितेत्यपरोऽविद्या-
विशिष्टस्य ब्रह्मणः संसारित्वेन मुमुक्षुत्वादधिकारितेति कल्पान्तरम् । वक्ष्यति हि ब्रह्म-
विद्याधिकारित्वं द्वैविध्यात्प्रतिपद्यत इति ॥ ११६७ ॥

समाशङ्कितनिःशेषदोषानागन्धितं स्फुटम् ॥

ध्रुतिः प्रतिवचः ग्राह दोषमूलनिरासकृत् ॥ ११६८ ॥

उत्तरवाक्यस्य भाष्यद्वयानुसारि तात्पर्यमुक्त्वा परकीयोपोद्घातोत्तरत्वेन व्याख्यातुं
ब्रह्मेत्यादिवाक्यमादत्ते । समाशङ्कितेति । उपोद्घातोक्तसर्वदोषासृष्टमिति यावत् ।
असंदिग्धावाधितानधिगतार्थत्वं स्फुटत्वम् । दोषमूलमज्ञानं तन्निरासित्वं वचसो ज्ञानहे-
तुत्वात् ॥ ११६८ ॥

ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दोऽर्थं मुख्यब्रह्मार्थवाचकः ॥

अपूर्वादिश्रुतेर्ज्ञेयो ब्रह्मत्वं न ततोऽन्यथा ॥ ११६९ ॥

ब्रह्मशब्दे विप्रतिपत्तिं निराकर्तुं विवक्षितमर्थमाह । ब्रह्मेतीति । त्रिधाऽनवच्छिन्नं
वस्तु ब्रह्म वृंहतेरेवमर्थत्वादसति संकोचके संकोचायोगादित्यर्थः । उक्ते ब्रह्मशब्दार्थे
तदेतद्ब्रह्मेत्यादिवाक्यं प्रमाणयति । अपूर्वेति । तत्रैव युक्तिमाह । ब्रह्मत्वमिति ।
निरतिशयमहन्त्यसंभ्रजमात्मानमनादृत्य न ब्रह्मत्वं युक्तं परिच्छिन्नेषु घटादिषु तदभावा-
दित्यर्थः ॥ ११६९ ॥

६६८ .सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

अविचारितसंसिद्धिप्रत्यगज्ञानकारणात् ॥

अग्रहोऽत्र तदायाति मोहसंवीतचेतसः ॥ ११७० ॥

श्रुतिगुक्तिधातुभ्यो ब्रह्मशब्दस्योक्तार्थत्वेऽपि कथं परिच्छेदधीरित्याशङ्क्याऽऽह ।
अविचारितेति ॥ ११७० ॥

प्रत्यक्संबोधविध्वस्तप्रत्यङ्मोहः परात्यमः ॥

संभावयति संबोधान्नान्यद्वस्त्यन्तरं यथा ॥ ११७१ ॥

अज्ञाननिर्वाच्यस्वाज्ञानात्परिच्छेदधीरित्यत्र दृष्टान्तमाह । प्रत्यगिति । समानाधिक-
रणे पञ्चम्यौ । वस्त्यन्तरं स्वतन्त्रमकल्पितं वस्त्विति यावत् । दग्धाविद्यस्य हेत्वभावात्
द्वैतधीरित्यर्थः ॥ ११७१ ॥

एवमेव महामोहसंवीतविषयः पुमान् ॥

ब्रह्मैवापि स्वतो मोहाच्च तत्संभावयत्यपि ॥ ११७२ ॥

अदग्धावित्यस्य नाद्वैतयोः किं तु मोहाद्वैतधरित्वेति दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति ।
मोहस्य महत्त्वमशेषानर्थमूलत्वम् । स तर्हि ब्रह्मणोऽभिन्नत्वादेव तदसंभावनां भजते
तत्राऽऽह । अर्हमेवेति । संभावयत्यपीत्यपिशब्दो निश्चयस्य दूरनिरुक्तां दर्श-
यति ॥ ११७२ ॥

बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥

बुद्धतत्त्वोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ ११७३ ॥

तत्र पिराणिकीं ग्राभामाह । बुद्धेति । लोकस्य तत्त्वात्प्रच्युतत्वे तद्विपरीतचेदा-
पत्वे हेयत्वे च भ्रमेण दृष्टान्तत्रयं विदुषो द्वैतमसत्कल्पमित्यर्थः । अविदुषस्तद्वद्वैतमस-
त्सममित्याह । बुद्धतत्त्वोऽपीति । तस्यापि लोकतो व्युत्पापितत्वे तद्विपरीतचेदापै-
रिश्चे तदुपेक्षणीयत्वे चादाहरणानि ॥ ११७३ ॥

यदि नामास्ति संभेदः साक्षात्कल्पिततर्पयोः ॥

भीतं प्रत्यविशिष्टोऽर्सा वास्तवत्वादनाहतः ॥ ११७४ ॥

द्वैतमरुत्पितं व्यवहारहेतुत्वादात्मवदित्याशङ्क्याऽऽह । यद्वेति । कल्पिताकल्पि-
ततर्पयोः स्वरूपभेदेऽपि भयादिकार्यं प्रति तुल्यत्वादकल्पितः सर्पो वास्तवत्वाल्लार्थनिर्या-
प्रत्यादतोऽतः कल्पिततर्पयो व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ११७४ ॥

प्रत्यक्तत्त्वं तमोमात्रव्यवधानादिहोच्यते ॥

ब्रह्मभावीनि न पुनर्वस्तुतत्त्वव्यपेक्षया ॥ ११७५ ॥

ब्रह्मशब्देन मुख्यब्रह्मग्राहे द्वैतमसत्कल्पमिति युक्तं न चात्र मुख्यग्रहो भर्तृप्रपञ्चै-
रिष्टो ब्रह्मेति प्रसङ्गात् पुरयो निर्दिश्यत इति तदुच्येत्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्तत्त्वमिति ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६६९

इहेति तद्वाप्योक्तिः । वस्तुतो ब्रह्मणो भिन्नं यज्जीवरूपं तदपेक्षया न ब्रह्मभाविशब्द इत्याह । नेति ॥ ११७९ ॥

इदं धीशब्दगम्यं यद्ब्रह्मरूपादिशिष्यते ॥

ब्रह्मैव तदुपाधीहेदंशब्देनाभिधीयते ॥ ११७६ ॥

इदमिति नामरूपव्याकृतं जगन्निर्दिश्यत इति भाष्येणेदंशब्दार्थमाह । इदमिति । कार्योपाधि ब्रह्मेदंशब्दमित्यर्थः । इहेति वाक्योक्तिः ॥ ११७६ ॥

योऽसावविद्योत्सङ्गस्यः प्राक्प्रविष्ट इतीरितः ॥

स्वाभासान्तः स संमोहात्तमरूपात्मकोऽभवत् ॥ ११७७ ॥

प्रथमसङ्कोदासीनस्य कार्योपाधित्वेनेदंशब्दत्वमित्याशङ्क्य स इदं जगदात्मत्वेनाभिसंपन्नोऽभूदविद्येत्यादिभाष्यमनुसृत्याऽऽह । योऽसाविति । अविद्याविशिष्टः साक्षी सृष्टेः कार्ये प्रविष्टो यो व्याख्यातः स मोहात्प्रपञ्चमार्गं प्राप्तः सन्निर्दंशब्दपाच्यो भवतीत्यर्थः । स्वाभासान्तशब्देन साक्षी विवक्षितः ॥ ११७७ ॥

अव्याकृतादिपिण्डान्तं पर एव त्वविद्यया ॥

तदात्मत्वं समापेदे न त्वसौ परमार्थतः ॥ ११७८ ॥

सप्रपञ्चत्वं परस्य सर्वगन्धादिश्रुतेर्वास्तवमित्याशङ्क्यास्थूलादिश्रुतिविरोधात्तेत्याह । अव्याकृतेति । मूलकारणादारभ्यान्त्यकार्यान्तं यज्जगत्तदात्मत्वमविद्ययैव परः संसारावस्थायामापन्नस्तद्विषया च सर्वगन्धादिश्रुतिर्न वस्तुतस्तस्य जगदात्मत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ११७८ ॥

मात्रात्मवोधात्पिण्डादौ याऽऽत्मेत्यासीन्मतिर्हृदा ॥

सा तत्तत्त्वमसंप्राप्य सिद्धा स्रगहिवोधवत् ॥ ११७९ ॥

पिण्डादाववाधितात्मधीदृष्टेस्तदात्मत्वं परस्य कृतोऽविद्याकृतमित्याशङ्क्याऽऽसीदित्यस्यार्थमाह । प्रागिति । तत्तत्त्वमिण्डदेस्तत्त्वमधिष्ठानभूत प्रत्यग्याथात्म्यं तदसंप्राप्य तदज्ञात्वा सिद्धा तत्प्रसादप्रसूतेति यावत् ॥ ११७९ ॥

अविद्याकल्पितास्तस्मादन्वयव्यतिरेकतः ॥

विधूयानात्मनोऽज्ञेपांस्तत्प्रत्यग्रूपमैक्षत ॥ ११८० ॥

तदात्मानमित्यादेरर्थमाह । अविद्येति । यस्मात्प्रत्यग्रूपेतरदविद्यादेहं तस्मात्तत्त्वप्राणादेर्द्रष्टृदृश्याद्यन्वयव्यतिरेकतो निरासेन तद्ब्रह्मस्वरूपमेवाज्ञासीदयं पुनः सर्वमतीत्यस्यमेवाऽऽत्मानमेवेदित्युक्तेरित्यर्थः ॥ ११८० ॥

प्रत्यग्याथात्म्यविद्याग्निसंयुष्टाज्ञेपतत्तमः ॥

ब्रह्मैवाऽऽत्मानमेवेति प्रत्यबुध्यत वाक्यतः ॥ ११८१ ॥

यत्तु तद्ब्रह्म विदित्वा सर्वमभवद्विदित्वा वेत्यादि तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । फला-

६७० सूत्रेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् । प्रथमाध्याये-

वत्स्यं ब्रह्म पूर्वापर्यैः । तत्प्रत्यनुष्यतेवेति नावेदनप्रयुक्तदोषः । तच्चाऽऽत्मानमेवाबुध्य-
तेति नानवस्था । ब्रह्मैव बुद्ध्या सर्वमपवत्तदात्मानमेवेत्यादिश्रुतेरतो न जीवानामविद्याक-
ल्पितानां विशिष्टरूपज्ञानात्सर्वभाव इति भावः ॥ ११८१ ॥

न हि भ्रुष्टासिलाविद्यः प्रतीच्यन्यन्मनागपि ॥

प्रत्यग्दृष्टेः सतेऽन्यस्य तद्विद्यैकहेतुतः ॥ ११८२ ॥

यत्तु कर्तृत्वे संसारिवत्कर्तृत्वे घटपदब्रह्मतेति तत्राऽऽह । न हीति । अविद्यादशा-
यामेव तावत्क्रियाकारकाविन्यवहार आत्मदृष्ट्या भ्रुष्टाविद्यस्त्वात्माऽऽत्मनि कर्तृत्वादिलेश-
मपि न पश्यति तस्याऽऽविद्यत्वादितः कल्पितं कर्तृत्वाद्याश्रित्याऽऽत्मानमेव बुध्यमानं
-ब्रह्म विद्यापास्ताविद्यातम्य पूर्णं तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ११८२ ॥

अद्वैतविपर्ययं चेदमेकं ब्रह्मेति मण्यते ॥

समस्तव्यस्तता यस्मान्नेह प्रत्यग्धिरोह्यते ॥ ११८३ ॥

समस्तव्यस्तात्मकं ब्रह्मेत्युपगमान् कर्तृत्वादेराविद्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । अद्वै-
तेति । इदं हि ब्रह्माद्वयमविपर्ययरूपं चैकमेवाद्वितीयमन्यदेव तद्विदित्वादित्यादिपूच्यतेऽ-
तस्तदेकरसमेवेत्यर्थः । तदैकरस्ये हेत्वनन्तरमाह । समस्तेति । इह ब्रह्मणीति यावत् ।
न हि ब्रह्मदृष्ट्या ब्रह्मणि नानारसत्वा द्रष्टुं शक्या ब्रह्मत्वविरोधात्तस्मादेकरसमेवे-
त्यर्थः ॥ ११८३ ॥

मिथ्याभिमानात्संपत्तिरविद्योत्पासु भूमिषु ॥

यत्र वा अन्यदित्येवं श्रुतिश्चापि जगौ तथा ॥ ११८४ ॥

ब्रह्मेकरसं चेत्कथं तस्याऽऽकाशाद्यात्मतेत्याशङ्क्य द्वैतविपर्ययेऽन्यस्यान्येनाऽऽत्मनाऽ-
भिसंपत्तिरिति भाष्येणाऽऽह । मिथ्येति । आकाशादिभावस्याऽऽविद्यत्वे क्षुतिं प्रमाण-
यति । यत्रेति । जडत्वदृश्यत्वादिहेतोश्च तन्मिथ्यात्वं वक्तुं चशब्दः । न हि प्रतीच-
कृद्भावो वास्तवो मिथो विरोधादिति दर्शयितुमपिशब्दः । उक्तार्पणुतोपस्तपाश-
ब्दार्थः ॥ ११८४ ॥

निरविद्य इहाद्वैते भेदहेतोरसंभवान् ॥

स्वत एवाभिसंपत्तिर्यत्र त्वस्येतिश्चास्वतः ॥ ११८५ ॥

तर्हि प्रतीचो ब्रह्मत्वसंपत्तिरप्यविद्याकृता संपत्तित्वादितारबदित्याशङ्क्येह पुनरद्वैते
सर्वभावानामनन्यत्वात्सर्वमजोत्तैवाऽऽत्मत्वेनाभिसंपद्यत इति भाष्येणाऽऽह । निरविद्य
इति । प्रतीचः स्वतो ब्रह्मसंपत्तिरित्यत्र श्रुतिमाह । यत्रेति ॥ ११८५ ॥

तस्मात्तदिति विद्यायाः पूर्णता फलमुच्यते ॥

तदन्यस्य त्वकृतत्वाज्जिहासाविपत्त्यतः ॥ ११८६ ॥

तस्मात्तत्सर्वमभवदित्यस्यार्थमाह । तस्मादिति । पूर्णतैव फलमित्यत्र हेतुः । तद-
न्यस्येति । परिच्छिन्नस्य भर्त्यत्वश्रवणात्पुनर्यत्वशङ्कैव नेति वक्तुं तुशब्दः ॥११८६॥

यदिदंशब्दनिर्दिष्टं पूर्णाविद्यैकहेतुजम् ॥

अहं ब्रह्मेति तद्ध्वंसात्पूर्णमेवामवत्स्वतः ॥ ११८७ ॥

ब्रह्म पूर्वमेव पूर्णं चेन्न तस्य विद्यया पूर्णत्वपूर्णं चेत्कथमन्यस्यान्यभावस्तथाऽपि
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यदिदमिति । प्रत्यगविद्याजं हि ब्रह्म वा इदमित्यत्रेदं-
शब्दोपात्तं द्वैतमतोऽहं ब्रह्मेति विद्यया तद्ध्वंस्तेः पूर्णमेव ब्रह्म पूर्णमभवदित्युपचर्यत
इत्यर्थः ॥ ११८७ ॥

भर्तृप्रपञ्चभाष्यस्य प्रचारोऽयं प्रदर्शितः ॥

श्रुत्यक्षरानुसारेण तथाऽनुभववर्त्मना ॥ ११८८ ॥

परपक्षमुपसंहरति । भर्तृप्रपञ्चेति । प्रचारो विपक्षवादानुसारेण प्रवृत्तिप्रकारः ।
किमित्येवं तदीयभाष्यस्य गतिरुच्यते तत्राऽऽह । श्रुतीति ॥ ११८८ ॥

ब्रह्मेतिब्रह्मशब्देन द्वैतैकत्वात्मकं किल ॥

भण्यते न परं ब्रह्म तस्य विद्यानपेक्षतः ॥ ११८९ ॥

परमतमादेयमुक्त्वा तद्भाष्ये ब्रह्मभाविशब्दं श्रुत्वा येषां भ्रान्तिस्तन्निरासार्थं पिचारो
भाष्यकृता कृत इति प्रस्तावितं विचारमयतारयन्पूर्वपक्षयति । ब्रह्मेतीति । द्वैतैकत्वा-
त्मकमनेकरसमपरं ब्रह्मेत्यर्थः । किञ्चेत्युभयोर्भाष्यकृतोरत्रानिच्छोक्तिः ॥ ११८९ ॥

परस्य ब्रह्मता यस्मादनन्यायत्तसिद्धिका ॥

स्वत एव तु तत्सिद्धेर्नास्तदभिधीयते ॥ ११९० ॥

न परमित्यादिप्रतिज्ञायां तस्येत्यादिहेतुं प्रपञ्चयति । परस्येति । तस्माद्विद्यानपे-
क्ष्यमिति शेषः । अनन्यायत्तसिद्धिर्नूय विद्यानपेक्षत्वप्रसङ्गप्रसङ्गं कलमाह । स्वत इति ।
विद्यासाध्या तु सर्वभावापत्तिरत्र श्रुतेति तुशब्दार्थः ॥ ११९० ॥

तथा कालानवच्छित्तेरासीदिति न तत्प्रति ॥

घटते कालसंबन्धो विरिधे तूपपद्यते ॥ ११९१ ॥

परस्य ब्रह्मशब्देनानुपादाने हेत्वन्तरमाह । तथेति । परस्य कालानवच्छित्तिरन्यत्र
भूताचेत्यादिश्रुतिसिद्धा । कुत्र तर्हि कालसंबन्धो विद्यापेक्षा चेति तत्राऽऽह । विरिधे
त्विति । न हि तस्य ब्रह्मता स्वतस्त्वतोऽर्थान्तरत्वादतो विद्यापेक्षोपपत्तिः समवर्ततेति
श्रुतेश्च कालसंबन्धसिद्धिरिति भावः ॥ ११९१ ॥

ननु तस्यापि विज्ञानं नोपदेशजन्यपेक्षया ॥

जन्मनैवास्य तत्सिद्धेर्न युक्ता ब्रह्मगीरियम् ॥ ११९२ ॥

तस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वेऽपि नोपदेशजन्यज्ञानाच्छब्दः स्वाभाविकज्ञानवत्त्वात्सहसिद्धं

६७२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

चतुष्टयमिति स्मृतेस्तस्मात्तत्सर्वमयमवदिति चोपदेशाधीनवीक्षाच्योऽसौ श्रुतोऽतो नात्र ब्रह्मशब्देनापरग्रहणमिति शङ्कते । नन्विति ॥ ११९२ ॥

आसीदिति च निर्देशस्त्वस्मिन्नपि न युज्यते ॥

विरिञ्चस्य त्रिकालत्वादासीदस्ति भविष्यति ॥ ११९३ ॥

यत्तु विरिञ्चे कालसम्बन्ध समवर्ततेति तत्राऽऽह । आसीदिति चेति । अन्यत्र भूताच्चेत्यादिश्रुते परस्मिन्निवेत्यपेक्षार्थः । सवर्तनं हि जन्ममात्रं न कालात्मकस्य कालसम्बन्धोऽनवस्थानादिति मत्वाऽऽह । विरिञ्चस्येति ॥ ११९३ ॥

यत एवमसंतोपात्पक्षान्तरसमाश्रयः ॥

मनुष्याधिकृतेर्बेति त्रियवे पूर्वपक्षिणा ॥ ११९४ ॥

मनुष्याधिकाराद्वेत्यादिभाष्यमुत्तरत्वेनावतारयति । यत इति । यत एवमतोऽपरब्रह्मपक्षोऽसंतोपादिति योजना ॥ ११९४ ॥

मनुष्याः प्रकृताः पूर्व ते च निःश्रेयसार्थिनः ॥

ब्रह्मणो नस्त्वनर्थात्वाचया चाप्रकृतत्वतः ॥ ११९५ ॥

एतान्तरमेव विवृणोति । मनुष्या इति । पूर्वमित्युपोद्धातवाक्योक्तिः । तस्माद्ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मेति शेषः । मनु परापरब्रह्मणोरन्यतरग्रहणमिह कुतो न स्यात्तयोरपि मनुष्यशब्दप्रयोगसमवादात् आह । ब्रह्मण इति । परस्यापरस्य वा ज्ञानानर्थात्वात्प्रकृतत्वाच्च नात्र ग्रहणमित्यर्थः ॥ ११९५ ॥

ऋष्यादिवचसा चापि ब्रह्मविद्याऽविशेषतः ॥

सर्वार्थं समुद्दिष्टा नात्र जन्मैकगोचरा ॥ ११९६ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । ऋष्यादीति । तयो यो देवानामित्यादिना सर्वेषामविशेषतः पुरार्थहेतुतया ब्रह्मविद्योक्ता न हिरण्यगर्भादिमात्रस्य तस्यान वान्यशेषावेष ब्रह्मशब्दो न तद्वाचीत्यर्थः । अमनन्मशब्दोऽपरब्रह्मवाची परब्रह्मणोऽप्युपलक्षणम् ॥ ११९६ ॥

जन्मनैव तु तत्सिद्धेर्नोपदेशश्चपेक्षता ॥

ज्ञानमप्रतिग्रह्य यस्य वैराग्यं चेति च स्मृतेः ॥ ११९७ ॥

जन्मनैवास्त्य तत्सिद्धेरित्यत्र हिरण्यगर्भस्य परस्येव ब्रह्मशब्दत्व निराकर्तृमूपदेशान्पेशज्ञानमित्युक्तं तदनूय मानमाह । जन्मनेति । तस्याऽऽनुक्तज्ञानत्वे हेत्वभावस्तु शब्दार्थः । तस्य स्वाभाविकज्ञानत्वे श्रुतिसमुच्चयार्थश्चकार ॥ ११९७ ॥

द्वैतैकत्वात्मैकब्रह्मविद्याकर्मैकसाधनः ॥ ११९८ ॥

अपरब्रह्मतापन्नो भोज्याभ्यावृत्तमानसः ॥

निःशेषप्राप्त्या चोच्छिन्नकामकर्मादिवन्धनः ॥ ११९९ ॥

परब्रह्मपरिज्ञानभावनोपचयात्परः ॥

ब्रह्मभावी नरोऽतोऽत्र ब्रह्मशब्देन भण्यते ॥ १२०० ॥

परापरब्रह्मणोरत्र ब्रह्मशब्दत्वं निराकृत्य ब्रह्मशब्दार्थं निगमयति । द्वैतेत्यादिना । समुच्चयानुष्ठानात्प्राप्तसूत्रभावस्तदधिककर्मफलाभावादशेषतत्फलप्राप्त्याऽपास्तवर्मादिप्रवाहः सौत्रेऽपि पदे क्षयिष्णुतादिदृष्ट्या ततो विरक्तो वाक्यात्परं ब्रह्म ज्ञात्वा तत्रैव भावनां कुर्वाणस्तदुपचयात्तद्भावी जीवोऽत्र ब्रह्मशब्देनोच्यतेऽन्यस्य तद्वाध्यत्वायोगादिति योजना ॥ ११९८ ॥ ११९९ ॥ १२०० ॥

भविष्यद्वृत्त्या लोकेऽपि प्रयोगो दृश्यते यथा ॥

ओदनं पचतीत्यादि तथेहापि भविष्यति ॥ १२०१ ॥

ब्रह्म भविष्यतीति भाविनी वृत्तिमाश्रित्य जीवो ब्रह्मशब्दित इत्यत्र दृष्टान्तमाह । भविष्यदिति । आदिपदेन ग्रामं वदति कटं करोतीत्यादि गृह्यते । दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ॥ १२०१ ॥

गृहस्थो भार्यां विन्देत शास्त्रे चापि समीक्ष्यते ॥

एवं व्याचक्षते केचिद्गम्भीरन्यार्यवादिनः ॥ १२०२ ॥

शास्त्रे चैत्यादिभाष्यस्यमादिशब्दं व्याचष्टे । गृहस्थ इति । पूर्वपक्षमुपसंहरति । एवमिति । गम्भीरेत्यादिरुपहासः ॥ १२०२ ॥

सर्वापत्तेरनित्यत्वदोषासत्तेर्न तत्तथा ॥

साधनायत्तलब्धात्मा न लोकेऽस्त्यविनम्बरः ॥ १२०३ ॥

ब्रह्मशब्देन परस्मादर्थान्तरग्रहे तस्य साधनसाध्यत्वान्मुक्तेरनित्यत्वापत्तेर्न तन्मतमुक्तनीत्या युक्तमिति दूषयति । सर्वेति । साध्यस्यापि मोक्षस्य नित्यत्वमाशङ्क्याऽऽह । साधनेति । लोकशब्देन शास्त्रमपि सगृह्यते । यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायादित्यर्थः ॥ १२०३ ॥

अथाविद्योत्याकृतस्त्वनिवृत्तिं चेदिहेच्छसि ॥

कल्पनेयं वृथैव स्याद्ब्रह्मभावीति या कृता ॥ १२०४ ॥

किं चाऽऽत्मनोऽकृतस्त्वमविद्यं वास्तव वेति विकल्प्याऽऽद्ये तन्निवृत्तिरेवाऽऽत्मनि सर्वाभावापत्तिरेष्ट्येति मत्वाऽऽह । अथेति । या तर्हि ब्रह्मभावी जीवो ब्रह्मेति कल्पना कृता सा व्यर्थः स्यान्मुख्यस्यैव ब्रह्मणो ग्रहसंभवादित्याह । कल्पनेति ॥ १२०४ ॥

यतः प्रागपि तद्गोघात्सर्वो जन्तुः स्वभावतः ॥

ब्रह्मत्वादाप्तवद्भावी नित्यमेव न साधनात् ॥ १२०५ ॥

६७४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

तत्र हेतु । यत इति । अतः कल्पना वृथेति सवन्व । तद्वोषाद्ब्रह्मास्मीति ज्ञाना-
दिति यावत् ॥ १२०५ ॥

केवलं तत्तमोभावव्यवधानैकहेतुतः ॥

संभावयत्यकृत्स्नत्वं प्रत्यगात्मनि मूढधीः ॥ १२०६ ॥

स्वभावतः सर्वस्य ब्रह्मत्वान्नित्यमेव प्राप्ते ब्रह्मत्वे वयमकात्स्न्यधीरित्याशङ्क्याऽऽह ।
केवलमिति । प्रत्यगज्ञानमात्रव्यवधानादेकस्मादेतौर्गूढधीरात्मन्यवात्स्न्यं समावयतीति
योजना । केवलशब्देन तत्प्रामाणिकत्वे शङ्कामावो द्योतित ॥ १२०६ ॥

यदविष्यैकहेतु स्याद्ब्रह्मत्वं न तु स्वतः ॥

तद्यथापस्तुसंबोधान्मूलनाशात्प्रपश्यति ॥ १२०७ ॥

अकात्स्न्यस्याऽऽविद्यत्वे फलितमाह । यदिति । यद्ब्रह्मत्वमविद्यामात्रकृतं तत्र
स्वाभाविकं तत्पुनस्तत्त्वज्ञानादज्ञाननाशात्प्रपश्यतीत्यर्थः ॥ १२०७ ॥

एवं चेत्स्यादाभिप्रायः किमर्थं निष्प्रयोजनम् ॥

मुख्यार्थं संपरित्यज्य पुंसि ब्रह्मेति कल्पनम् ॥ १२०८ ॥

यथा त्वयोच्यते तथा मयाऽपीच्यते किंतु ब्रह्मशब्दार्थो जीवो ब्रह्ममावीत्प्राश-
ङ्क्याऽऽह । एवमिति । आवयोरैकामिप्रायत्वे ब्रह्ममाविषुरूपकल्पनमप्रयोजनं ब्रह्मश-
ब्दस्य मुख्यार्थत्वात्प्रादयुक्त चेत्यर्थः ॥ १२०८ ॥

श्रुतार्थहानिरेवं स्यादश्रुतस्य च कल्पना ॥

अपन्यासो वृथा च स्यात्पुनर्थासंभवादिह ॥ १२०९ ॥

ब्रह्मभावी जीवो ब्रह्मेत्यत्र दोषान्तरमाह । श्रुतेति । ब्रह्मभाविकल्पने ब्रह्मशब्दश-
क्तिदृष्टानिरतिशयमहर्दर्थत्वागस्ततोऽदृष्टस्य च भाविपुरुषस्य कल्पना स्यादित्यर्थः । भव-
त्विय कल्पनेति नेत्याह । अपन्याय इति । श्रुतिरक्षणविशये धृतिर्न्यायेति स्थिते
रित्यर्थः । किंच ब्रह्मभाविकल्पनाया फलभावाच्च सा युक्तेत्याह । वृथेति । अयुक्तेति
यावत् ॥ १२०९ ॥

अविद्योत्पत्तिरेकेण स्वत एवेति चेन्नतम् ॥

अब्रह्मत्वं न तद्वानिरूपायासंभवात्कचित् ॥ १२१० ॥

कल्पान्तरमादत्ते । अविद्येति । दृश्यति । नेत्यादिना । लोके शास्त्रे च पास्तवा-
ब्रह्मत्वनिवर्तकयोगादित्याह । उपायेति ॥ १२१० ॥

अभिन्त्यञ्जकमेवेष्टं प्रमाणं न तु कारकम् ॥

नापोद्री नापि करीर्यं विद्याऽतो वस्तुनः कचित् ॥ १२११ ॥

ब्रह्मज्ञानस्योपायत्वात्तदसंभवासिद्धिमाशङ्क्य सामान्यन्यायमाह । अभिव्यञ्जक-
मिति । तस्य व्यञ्जकत्वमित्यमे फलितमाह । नेत्यादिना । कचिदित्यवस्थादेशकालोक्तिः ।
अब्रह्मत्वस्य वस्तुत्वे ज्ञानाच्च ध्वस्तिर्यतोऽज्ञानस्यैव निवर्तकमित्युक्तेरित्यर्थः ॥ १२११ ॥

स्वप्नमेवासिलान्नानध्वंसिनीति समीक्ष्यते ॥

विद्या लोके तथेहापि तद्वध्वंसिन्येव शृण्वताम् ॥ १२१२ ॥

ज्ञानस्य वस्तुजनकत्वनिवर्तकत्वयोरभावे किं तत्कृत्यं तदाह । स्वप्नमेवेति । ब्रह्म
सप्तम्यर्थः । लोकानुसारित्वाद्देदस्येत्यभिप्रायः ॥ १२१२ ॥

सदानुदितानस्तमितभास्वद्विज्ञानमात्रतः ॥

तद्विरुद्धतनुमोहः कुतो ब्रह्माणि चेन्मतम् ॥ १२१३ ॥

ब्रह्मण्यविद्याध्वस्तिर्विद्याफलमित्यत्र चोदयति । सदेति । कूटस्थस्यप्रकाशज्ञप्तिमात्र-
त्वाद्विज्ञानस्त्वस्मिन्नज्ञानमयुक्तं ज्ञानाज्ञानयोरेकत्र विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १२१३ ॥

नानुभूत्यैव तत्सिद्धेर्ज्ञातकुम्भानुभूतिवत् ॥

न वेधेति नुभूतिर्हि सर्वेषामात्मसाक्षिका ॥ १२१४ ॥

अनुभवविरोधान्न युक्तिरुल्लेखेदित्याह । नानुभूत्येति । ज्ञाते कुम्भे तज्ज्ञानस्याऽऽ-
त्मन्यनुभूत्या सिद्धिवत्त्वस्मिन्नज्ञातेऽज्ञानस्यापि सिद्धेर्न ते युक्तिस्तद्विरुद्धा सिध्येदित्यर्थः ।
आत्मन्यज्ञानानुभूतिमेवाभिनयति । नेति । उक्ताज्ञानानुभूतौ विप्रतिपत्त्यभावो हि श-
ब्दार्थः ॥ १२१४ ॥

अव्याकृताधिकारे च यदुक्तं भावसमासतः ॥

ब्रह्मण्यविद्यासंसिद्धयै स्मर्तव्यं तदिहाखिलम् ॥ १२१५ ॥

किंच ब्रह्मण्यज्ञातत्वमज्ञातं वाऽऽक्षिप्यते नाऽऽद्योऽज्ञातार्थाधिगन्तृणि प्रमाणानी-
त्यादाबुक्तन्यायविरोधादित्याह । अव्याकृतेति । अकारः संबन्धाधिकारसमुच्च-
यार्थः ॥ १२१५ ॥

विद्याविधानाच्चाविद्या ब्रह्मण्यस्तीति गम्यताम् ॥

विद्याविधानं विज्ञाते पिष्टपेषणवद्यतः ॥ १२१६ ॥

ब्रह्मणोऽज्ञातत्वे हेत्वनन्तरमाह । विद्येति । तत्त्वमसीति ब्रह्मणि विद्याविधानेऽपि
कर्षं तस्मिन्विद्येत्याशङ्क्याऽऽह । विद्याविधानमिति । अतो विद्याविधानं ब्रह्मण्य-
ज्ञातत्वं गमयतीति शेषः ॥ १२१६ ॥

अज्ञानमेव मिथ्याधीः प्रमेयानभिसंगतेः ॥

रूप्याध्वारोपणं तस्मादुदाहारि गरीयसा ॥ १२१७ ॥

न हि शुक्तिकायामित्यादिभाष्येण मिथ्याज्ञानं ब्रह्मणि भाष्यकृतोक्तं त्वया तस्मि-
न्नज्ञानं साध्यते न च तदेवाज्ञानं हेतुफलभावात्तथा च भाष्यान्मूलतेत्याशङ्क्योक्तं

६७६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

स्मारयति । अज्ञानमिति । मिथ्याज्ञानस्याज्ञानान्यतिरेकाद्ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायां
शुक्तौ रूप्यारोपणं यद्भाष्यकृतोदाहृतं तद्युक्तमिति फलितमाह । कल्प्येति । हेतुफल-
भावस्तु नाऽऽत्यन्तिकं भेदमावहतीति भावः ॥ १२१७ ॥

अस्त्वविद्या परे भूम्नि यथोक्तन्यायगौरवात् ॥

न तु ब्रह्मैव तां कुर्यात्सर्वज्ञं प्रत्यगात्मनि ॥ १२१८ ॥

विद्याविद्यानादिति युक्तेर्बलीयस्त्वाद्वलण्यज्ञातत्वमुक्तमङ्गी करोति । अस्तिवति ।
कल्पान्तरमालम्बते । न त्विति । ब्रह्म स्वात्मन्यन्यत्र वा नाविद्यां करोति सर्वज्ञत्वा-
दित्यर्थः ॥ १२१८ ॥

न हि धीपूर्वकारी सन्निःशेषानर्थदायिनीम् ॥

प्रतीच्यविद्यां विसृजेद्याऽन्यत्रापि न काम्यते ॥ १२१९ ॥

सर्वकर्तृत्वात्तदविद्यामपि करिष्यत्यन्यथा तदयोगादित्याशङ्क्याऽऽह ।
न हीति ॥ १२१९ ॥

यद्यविद्या भवेत्कार्यमस्त्वेतद्यदिहोदितम् ॥

अकार्यत्वात्त्वविद्यायास्त्वदुक्तं तुपकण्डनम् ॥ १२२० ॥

किं यथाश्रुतमादाय बोधते किंवा ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वात्तत्त्वायोगादन्यस्याज्ञत्वं
तत्राऽऽद्यं प्रत्याह । यदीति । यदिह ब्रह्मण्यविद्यां प्रति न खट्वस्त्वमित्यादिष्टं तद्युक्तं
यदि कार्यत्वमविद्याया स्यान्न च तदस्तीत्यर्थः । अविद्याया ब्रह्मातिरेकात्कार्यत्वमाश-
ङ्क्याऽऽह । अकार्यत्वादिति । तस्या हि कार्यत्वे कारणं वाच्यं निष्कारणकार्ययो-
गान्न चाऽऽत्मा तथा कौटस्यात्र भाविद्यैव तथैकत्र कार्यकारणत्वायोगात्तद्वेदस्य चासि-
द्धत्वादतोऽकार्यत्वात्तस्या ब्रह्म न तां करोत्यतिरेकस्त्वनिर्वीच्याविद्याया नास्तीति
भावः ॥ १२२० ॥

अथोपचारात्कार्यत्वमविद्याविषयत्वतः ॥

तथोऽपि नापराधो नस्तदन्यासंभवादिरह ॥ १२२१ ॥

मुख्यकार्यत्वाभावेऽपि तस्या विषयत्वाच्चिदृच्छिमस्वाच्च घटवत्कार्यत्वमौपचारिकमि-
त्याह । अथेति । औपचारिकं कार्यत्वमङ्गीकृत्याऽऽह । तथाऽपीति । अविद्याकर्तृ
ब्रह्मैवेति वदतामप्याह नापराधोऽस्तीत्यत्र हेतुं वदन्दितीत्यं दूषयति । तदन्येति । इहेति
स्वपक्षो विवक्षितः ॥ १२२१ ॥

न हि ब्रह्मातिरेकेण ब्रह्माविद्याकृदिष्यते ॥

न ह्यन्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति तथाच भुविशासनम् ॥ १२२२ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६७७

ब्रह्मणोऽन्यस्यासंभवं साधयति । न हीति । स हि चेत्तनोऽचेत्तनो वेति विकल्पाऽऽद्यं प्रत्याह । न ह्यन्य इति ॥ १२२२ ॥

क्रिया वा कारकं वेह सदसद्देह यन्मतम् ॥

अभज्ञातात्मयाथात्म्यं ब्रह्मैव तदितीक्ष्यताम् ॥ १२२३ ॥

द्वितीयं निराकरोति । क्रियेति । इहशब्दाम्यां लोकशास्त्रे गृह्यते ॥ १२२३ ॥

पुरुष एवेदं सर्वमात्मैवेदमिति श्रुतिः ॥

नानुभूतेः प्रमाणाद्वा तदन्यद्वस्तु लभ्यते ॥ १२२४ ॥

प्रतिपक्षस्य सर्वस्य कारणब्रह्ममात्रत्वे मानमाह । पुरुष इति । ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वा-
दज्ञत्वायोगादन्यदज्ञमिति पक्षं मानविरोधेन निरस्य मानाभावेनापि निरस्यति । नेत्या-
दिना । न हि ब्रह्मणोऽन्यद्वस्तुननुभूतेरवगम्यते तथाभूतानुभूतेरप्रसिद्धत्वाच्चापि माना-
न्तरात्तद्विर्ब्रह्मणोऽन्यत्राज्ञातत्वाभावेन मानप्रवृत्त्ययोगादतो न तदन्यदज्ञमस्ती-
त्यर्थः ॥ १२२४ ॥

ननु शास्त्रोपदेशोऽयमेवं सत्यफलो भवेत् ॥

नासौ ब्रह्मणि साफल्यं नाप्यन्यस्मिन्समश्रुते ॥ १२२५ ॥

ब्रह्मणोऽन्यस्याज्ञस्याभावे शास्त्रारम्भानर्थक्यमिति शङ्कते । नन्विति । कथमित्या-
शङ्क्य स ब्रह्मण्यन्यत्र वा फलवानिति विकल्प्य क्रमेण निरस्यति । नेत्या-
दिना ॥ १२२५ ॥

उपदेशानपेक्षत्वाद्ब्रह्मत्वस्य परात्मनः ॥

असंभवात्ततोऽन्यस्य ह्युपदेशोऽफलो भवेत् ॥ १२२६ ॥

ब्रह्मण्युपदेशवैफल्ये हेतुमाह । उपदेशेति । न च तस्मिन्ननर्थध्वंसार्थमुपदेशो नित्य-
मुक्तत्वादिति भावः । अन्यस्मिन्नुपदेशासाफल्यमित्यत्र हेतुमाह । असंभवादिति ।
ब्रह्मणोऽन्यस्यासंभवः सिद्धो मानयुक्तिभ्यामिति वक्तुं हिशब्दः । अतः शास्त्रारम्भे
वैयर्थ्यमिति फलितमाह । उपदेश इति ॥ १२२६ ॥

ब्रह्माकर्त्रेपि संबोधात्प्रागभूतदसंसृति ॥

अविद्यातज्जसंबन्धात्कर्तृत्वेऽपि न दोषभाक् ॥ १२२७ ॥

सिद्धान्ती ब्रह्मणि तत्साफल्यं साधयति । ब्रह्मेति । तद्ब्रह्म वस्तुतः सनिदानकर्तृ-
त्वादिसंसृतिहीनमपि ज्ञानात्पूर्वमविद्यया संसार्यासीदतस्तत्रोपदेशोऽर्थवानित्यर्थः । न च
तस्मिन्नुपदेशद्वारादनुपपत्तिरविद्याकृताचार्यपरिच्छेदस्य तद्वाच्यं च सर्ववत्त्वस्थितत्वा-
त्तस्यावस्तुत्वात्तदयोगः सर्वज्ञतया तत्कल्पनादिति द्रष्टव्यम् । आविद्येऽपि संसारित्वे

६७८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकीपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

कथमसंसारित्वं विरोधादित्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति । कल्पितसंसारित्वेन वास्तवासं-
सारित्वमविरुद्धं न हि कल्पितसर्पादिना रश्मिनादे रश्मानादित्वविहितिरित्यर्थः ॥ १२२७ ॥

प्रागज्ञातं तदेकात्म्यं ययवानुभवान्मतम् ॥

ब्रह्मास्मीत्यपि संवोधस्त्वर्थवानुभवाश्रयात् ॥ १२२८ ॥

अस्तु तर्हि वस्तुरूपाविरोधित्वादध्यस्तिरध्यस्तसंसारित्वस्येत्याशङ्क्य विरोधिया-
क्यीयमोधात्तद्व्यस्तेर्मेवमिति मत्वा निर्वर्तकबोधं दृष्टान्तेनानुभूत्या साधयति । प्रागिति ।
वाक्यप्रयुक्तिरत्र प्रतियोगित्वेन विवक्षिता ॥ १२२८ ॥

प्रमेयाधिगमं कुर्वन्प्रमाणमफलं यदि ॥

कान्यत्र फलवत्तरस्याभातोऽन्यत्स्यान्मितेः फलम् ॥ १२२९ ॥

वाक्योत्पत्तानपनुभवतिद्वमपि स्वप्रकाशेऽतिशयाहेतुत्वादफलमित्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रमेयेति । प्रमेयमेकात्म्यं तस्याधिगमस्तद्गताज्ञानतज्जध्वंसस्तत्कुर्वदपि मानमफलं चेन्न
कचित्तत्फलमस्यात्सकार्याज्ञानध्वंसादन्यत्तत्फलमावादित्यर्थः ॥ १२२९ ॥

सोत्प्रासमिव चाऽऽहातो बाढमित्येवमादिना ॥

अस्त्वेषोऽवगते दोष इवोऽन्यः कीदृशो गुणः ॥ १२३० ॥

शाखोत्पत्तानस्य फलवत्त्वमुत्त्वाऽऽनर्थक्यमवगते बोधतेऽन्यत्र वेति विकल्प्याऽऽ-
द्यमङ्गीकुर्वन्भाष्यमवतारयति । सोत्प्रासमिति । यतो वाक्यीयज्ञानं ब्रह्मणि फलवद-
स्माभिरुक्तमतः सोत्प्रासं परो हि सरोषो हसनीयो हासकनिकुञ्चितांशशीर्षत्वादिना
येनोत्प्रास्यते परिमृगते तेन परिमवितृशरीरविकारेणोत्प्रासेन सहितमिव यमोक्तवि-
कारोपेताच्छ्रितकपद्वेदनोयहासपूर्वकमिव बाढमित्यादिना भाष्येण भाष्यकारो ब्रवीती-
त्यर्थः । यथाऽऽह—‘स्यादाच्छ्रितकं हासः सोत्प्रासः स मनास्मितम्’ इति ।
किं तज्ज्ञान्यकारेण यथोक्तहासपूर्वकमुक्तं तदाह । अस्त्विति । उपदेशानर्थक्याख्यं
दोषमेषाब्देन परामृशति । नरके सति को दोष इतिवदानर्थक्याङ्गीकारो गतिरि-
त्याशङ्क्याऽऽह । इव इति । वस्तुनि ज्ञाते कृतकृत्यता गुण एवेतद्बुद्ध्वेत्यादिस्मृते-
रिति भावः ॥ १२३० ॥

अथावगमवैयर्थ्यं भवता परिचोद्यते ॥

तथापि चानवगमध्वस्तिः प्रतिबन्धो भवेत् ॥ १२३१ ॥

अज्ञाते वस्तुन्युपदेशवैयर्थ्यं बोधते न चासौ ज्ञानार्थस्तस्यापि वैयर्थ्यादिति द्वितीयं
शङ्कते । अथेति । परिहरति । तत्रेति । यथोपदेशवैयर्थ्यं बोधिते ज्ञानार्थतया तदर्थव-
त्त्वमुक्तं तथा ज्ञानानर्थक्ये बोधितेऽपि तदर्थोऽज्ञानध्वस्तिरिति प्रत्युत्तिर्युक्ते-
त्यर्थः ॥ १२३१ ॥

ऐकात्म्ये तन्निवृत्तिश्चेदसंभाव्येति चोच्यते ॥

लब्धैकात्म्येन नैवेयं निवृत्तिः काम्यते श्रुतेः ॥ १२३२ ॥

सा वस्तुनो भिन्नाऽभिन्ना वाऽऽद्येऽद्वैतहानिद्वितीये न ज्ञानाधीनेति चोदयति । ऐकात्म्येति । अज्ञानध्वस्तेरयुक्तत्वमसत्त्वं बोध्यते । आद्येऽपि वस्तुनि ज्ञातेऽज्ञाते वा तदिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । लब्धेति । श्रुतेर्वस्तुनि लब्धे सत्यज्ञाननिवृत्तिर्न तेन वस्तुज्ञानवताऽभ्यत ऐकात्म्यज्ञानस्यैव पुमर्थत्वादात्मलाभाच्च परमितिस्मृतेरतस्तदनुपपत्तावपि न क्षतिरित्यर्थः ॥ १२३२ ॥

अप्रसिद्धं त्वयैकात्म्ये निवृत्तिरिह चोच्यते ॥

तथा दृष्टविरोधो यः प्रामुख्यं नियार्यते ॥ १२३३ ॥

कल्पान्तरमनुवदति । अप्रसिद्धं इति । तथापि निवृत्तेरनुपपन्नत्वं पूर्ववदङ्गीकरोति । तथेति । पक्षान्तरं प्रत्याह । दृष्टेति । अप्रसिद्धे वस्तुन्यज्ञाननिवृत्तेरसत्त्वेऽपि प्रसिद्धे तदसत्त्वमनुभवविरुद्धमित्यर्थः ॥ १२३३ ॥

सर्वस्यानुपपन्नत्वं सिद्धं दृष्टवलाश्रयात् ॥

दृष्टस्यानुपपन्नत्वं किमाश्रित्याभिधीयते ॥ १२३४ ॥

अज्ञाननिवृत्तेरनुपपन्नत्वमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु नैवं दृष्टिवशादनुपपत्तिनिरासादित्याह । सर्वस्येति ॥ १२३४ ॥

उक्तानि तावद्भूयांसि दूषणानि विभागश्च ॥

अब्रह्मविषये भ्रूते ब्रह्मभावी पुमानिति ॥ १२३५ ॥

ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनां निरस्य त्वपक्षे शास्त्रस्यार्थवत्त्वमुक्त्वा वृत्तं कीर्यति । उक्तानीति । ब्रह्मभावी जीवो ब्रह्मेत्यब्रह्मविषये ब्रह्मशब्दे कल्पिते सर्वापत्तेरनित्यत्वमित्यादिवदूषणान्यसां कर्त्तव्योक्तानीति योचना ॥ १२३५ ॥

भूयोऽप्यस्यैव दाढ्यार्थं पूर्वपक्षाय यत्पते ॥

वाक्यार्थाभाससंज्ञातभ्रान्त्युच्छिन्नयै प्रयत्नतः ॥ १२३६ ॥

अयोक्तनीत्या पूर्वपक्षस्य क्षिप्तत्वात्पुण्यो वै पुण्येनेत्यादिभाष्येण तदुद्भावनमफलमित्याशङ्क्याऽऽह । भूयोऽपीति । अस्य ब्रह्मभावी जीवो ब्रह्मेतिपक्षनिरासस्येति यावत् । तन्निरासो यथा युक्त्या दृढी भवति सैव वाच्या निरस्तपक्षोत्थापनं त्वकिंचित्कारमित्याशङ्क्याऽऽह । वाक्यार्थेति । वक्ष्यमाणवाक्यानामर्थाभासो जीवपरयोरापाततो भेदस्मिन्नुत्पन्नभ्रान्तिष्वस्त्यै निरस्तस्यापि पक्षस्योत्थापनमित्यर्थः । ननु निरस्तपक्षोक्तिद्वारा वाक्यार्थाभासभ्रान्तिरपि किमिति निरस्यते तत्राऽऽह । प्रयत्नतः इति । वानयीयसम्यगर्थे निज्ञातूनां बुद्धिर्स्वर्थे तात्पर्यादित्यर्थः ॥ १२३६ ॥

पुण्यः पुण्येन भवति पापः पापेन कर्मणा ॥
संसारिणं समुद्दिश्य श्रुतिरेतदुदाहरत् ॥ १२३७ ॥

भाष्योक्ता श्रुतिमनुमाप्य तात्पर्यमाह । पुण्य इति । एतत्कर्मफलयोगित्वमिति यावत् ॥ १२३७ ॥

तथैष हीति विस्पष्टं संसार्येवाभिधीयते ॥
तस्माद्विलक्षणस्तद्वदीश्वरोऽप्यभिधीयते ॥
स एष नेति नेतीति य आत्मेत्यादिना तथा ॥ १२३८ ॥

उदाहृतवाक्यवद्वाक्यान्तरमपि संसारिविषयमस्तीत्याह । तथेति । एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मेत्यादिश्रुतेरुपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्तेत्यादिस्मृतेर्बोध्यमाणन्यायाच्च संसारी परम्मादन्य स चाहधीगम्य स्पष्ट तद्वेदमनुमवतीत्यर्थः । जीवस्य परम्माद्वैलक्षण्येऽपि न तस्य ततो वैलक्षण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । तद्वदीश्वरविलक्षणसंसारिवदित्यर्थः ॥ १२३८ ॥

तथाऽक्षपादकाणादतर्कशास्त्रेषु यवतः ॥
उपपत्तिस्तैरीशः साध्यते चादिभिः पृथक् ॥ १२३९ ॥

परम्य तद्वैलक्षण्य श्रुतितो दर्शयित्वा तत्रैवोपपत्तिमाह । तथेति । उपपत्तिशतैरिति श्रुत्यापुपलब्धिमुत्कर्तृक कार्यत्वाद्भवदित्यादिभिरित्यर्थः । पृथक्संसारिम्य इति शेषः । ईश्वरवादिनामीश्वरसाधने तात्पर्यं यत्नत इत्युक्तम् । न च जीवानामेवाष्टद्वारा श्रुत्यादिकर्तृत्वं तेषां तदुपकरणोपादानादिसाक्षात्कारविरहितत्वादतः संसारिम्यो विलक्षणस्तत्कर्तृतेति भावः ॥ १२३९ ॥

दुःस्वापनयनार्थित्वग्रहचेदर्शनादपि ॥
अत्यन्तभेदो विज्ञेयः संसारीश्वरयोरतः ॥ १२४० ॥

तयोर्मियो भेदे हेत्वन्तरमाह । दुःस्वेति । जीवस्य स्वगतदुःखवत्ते दुः ॥ मे मा भूदित्यर्थित्वेन प्रवृत्तिर्दृष्टा नेशस्य साऽस्ति दुःस्वाभावादतत्त्वभेद इत्यर्थः । अभेदे कचि-
त्प्रवृत्तिरन्यत्र नेतिवैधर्म्यायोगादित्यतः शब्दार्थः ॥ १२४० ॥

तं विदित्वेतमेवेति कर्मकर्तृविभागतः ॥
क्षेत्रज्ञेश्वरयोरुक्तेर्मृगव्याघ्रादिभेदवत् ॥ १२४१ ॥

मियो भेदे युक्तिमुक्त्वा तत्रैव श्रौत लिङ्गमाह । तमिति । “तं विदित्वा न लिप्यते” “एतमेव प्रवाचिनो लोकमिच्छन्तः” “एत वै तमात्मानं विदित्वा” “एतमित्तः प्रेत्याह-
मभिन्नमवित्तास्मीति कर्मकर्तृभेदेन जीवेश्वरयोरुक्तेस्तयोरत्यन्तभेदो मृगव्याघ्रयोरिवैकस्मि-
न्वर्मेवर्तुत्वायोगादित्यर्थः ॥ १२४१ ॥

मुमुक्षोर्गतिमार्गस्य देशभेदोपदेशतः ॥

भेदेऽसति गतिः केयं गन्तृगन्तव्ययोर्भवेत् ॥ १२४२ ॥

तद्भेदे श्रौतलिङ्गान्तरमाह । मुमुक्षोरिति । तस्य गतिमार्गो देवयानः पन्थास्तस्य देशभेदोऽचिरादिपर्वविशेषस्तस्योपदेशस्तेऽचिषमित्यादिरतो गन्तृगन्तव्यभेदयोरित्यर्थः । तद्भेदाभावेऽपि गतिरुच्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । भेद इति । असतीति च्छेदः ॥ १२४२ ॥

दक्षिणोत्तरमार्गोक्तिस्तथा सति विरुध्यते ॥

गन्तव्यदेशाभावाच्च गतिर्नैवोपपद्यते ॥ १२४३ ॥

आ भूततिरेत्याशङ्क्याऽऽह । दक्षिणेति । गत्यनङ्गीकारे दक्षिणमार्गस्य धूमाद्युप-
लक्षितस्येष्टाधिकारिणं प्रत्युक्तिवज्ज्ञानिनं प्रत्युत्तरमार्गस्याचिराद्युपलक्षितस्योक्तिर्विरु-
ध्येतातो गतिर्दुरपह्वेत्यर्थः । अस्तु तर्हि गतिः सा च सकर्तृकत्वाद्गन्तारमपेक्षातां ततो
विलक्षणगन्तव्यलाभस्तु कुतस्तत्राऽऽह । गन्तव्येति । तस्या हि कर्तृकर्मणोरपेक्षासाम्या-
तद्भेदाभावे नैव सा सिध्येदित्यर्थः । गन्त्रभावे गत्यभाववदितिदृष्टान्तार्थश्चकारः ॥ १२४३ ॥

तथाऽभ्युदयकैवल्यसाधनानां विधानतः ॥

न हीभरस्य कैवल्यं साधनायचमिष्यते ॥ १२४४ ॥

जीवेशभेदे हेतुन्तरमाह । तथेति । विधानतस्तथेति संबन्धः । अथैतानि पर-
स्यैव विधास्यन्ते तत्कारणं भेदस्तत्राऽऽह । न ह्यति । न तावदीशस्याभ्युदयार्थं
साधनं विधेयं तस्य बन्धानर्गतस्वर्गाद्यभ्युदयसंबन्धायोगान्नित्यमुक्तत्वात्कैवल्यं तु तस्य
नित्यसिद्धं न साधनाधीनमतो न तं प्रति साधनद्वयविधिर्नैवं प्रति च सोऽस्ति तद्भेद-
सायोरित्यर्थः ॥ १२४४ ॥

ब्रह्मभावी ततो नेशः किंतु तद्व्यतिरेकभाक् ॥

संसार्येवाभिधीयेत यथोक्तन्यायगौरवात् ॥ १२४५ ॥

जीवेशभेदे प्रामाणिकेऽपि ब्रह्मभाविपुरुषरूपना कथमित्याशङ्क्योपसंहरति । ब्रह्मेति ।
पञ्चभ्योः सामानाधिकरण्येन संबन्धः । ब्रह्म वा इदमित्यत्र ब्रह्मशब्देन नेशो गृह्यते
ब्रह्मभावी तु जीवस्ततोऽन्यस्तेनोच्यते यथोक्तन्यायस्य जीवपरभेदप्रामाणिकत्वस्य दृढ-
त्वादित्यर्थः ॥ १२४५ ॥

नैवं ब्रह्मोपदेशार्थशास्त्रानर्थक्यसक्तितः ॥

संसारिविद्यैवास्य पुरुषार्थसमाप्तिः ॥ १२४६ ॥

ब्रह्मभाविनो जीवस्य ब्रह्मशब्दे ब्रह्मोपदेशानर्थक्यमिति दूषयति । नैवमिति । तदु-
पपादयति । संसारीति । यदत्र ब्रह्मशब्दं तज्ज्ञानादेव मुक्तिरिहेष्टा तदात्मानमित्या-
दिश्रुतेरतो जीवोऽब्रह्म चेज्जीवज्ञानादेव तत्तिर्यग्भेदः सत्यज्ञानादिब्रह्मोपदेशो वृथा स्यादि-
त्यर्थः ॥ १२४६ ॥

न च ब्रह्मोपदेशस्य सर्वभावातिरेकतः ॥

शक्यं फलान्तरं वक्तुं येनासावर्थवान्भवेत् ॥ १२४७ ॥

जीवधियो मुक्तिफलत्वेऽपि ब्रह्मोपदेशस्य फलान्तरेणार्थवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । सत्यज्ञानादित्यत्र ब्रह्मोपदेशस्य ब्रह्मविदाप्रोति परमित्यादिश्रुत्या तद्भावे फले गम्यमाने तदतिरेकेण फलान्तरमप्युदयरूपं तस्याशक्यं वक्तुमुक्तश्रुतिविरोधादतो न ब्रह्मोपदेशस्य प्रकारान्तरेणार्थवत्त्वमित्यर्थः ॥ १२४७ ॥

पुमर्थसाधनेऽन्यस्मिन्न चासौ विनियुज्यते ॥

मन्त्रचेन तच्छास्त्रं स्यादनर्थकमेव तु ॥ १२४८ ॥

विधिशेषतया तदर्थवत्त्वमाशङ्क्य कर्मविधिशेषत्वेनोपासिविधिशेषत्वेन वेति विक-
रूप्याऽऽद्यं दूषयति । पुमर्थेति । अन्यस्मिन्नब्रह्मोपासिविधाविति यावत् । असाविति
ब्रह्मोपदेशोक्तिः । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तो मन्त्रादिति । इमे त्वेति शास्त्राभाच्छिन्नसीत्यादि-
विनियोजकब्राह्मणवशादिषे त्वेत्यादिमन्त्रो यथा शास्त्राच्छेदनादौ विनियुक्तो न तथा
ब्रह्मोपदेशोऽब्रह्मोपासौ विनियुज्यते विनियोजकश्रुत्यायमावादित्यर्थः । विनियोगाभावे
फलमाह । तेनेति । तच्छास्त्रं ब्रह्मोपदेशार्थं सत्यज्ञानादिवाक्यमित्यर्थः । कर्मविधिशेषत्वेन
ब्रह्मोपदेशस्यार्थवत्त्वायोगेन सत्यश्रुतया तदर्थवत्त्वमाशङ्क्यमिति दुःशब्दार्थः ॥ १२४८ ॥

मत्तं दुःखित्वेन एवासां संपदर्थं विधीयते ॥

ब्रह्मास्मीत्यविनिर्ज्ञाते कथं ब्रह्मणि सा भवेत् ॥ १२४९ ॥

फलान्तरमाह । मतमिति । ब्रह्मोपासिस्तज्ज्ञानानपेक्षेत्पाशङ्क्य व्यतिरेकमाह ।
अविनिर्ज्ञात इति ॥ १२४९ ॥

तस्मिन्नुपासनादिज्ञाते शक्यते कर्तुमज्ञासा ॥

ब्रह्मसंपदतः शास्त्रं तादर्थ्यादर्थवद्भवेत् ॥ १२५० ॥

तत्रैवान्वयमन्वाचष्टे । तस्मिन्निति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मज्ञानस्य तदुपास्त्यु-
पयोगमुक्त्या फलितमाह । अत इति ॥ १२५० ॥

ननु ब्रह्म यदि ज्ञातं तावर्तव कृतार्थतः ॥

न चेत्तत्संपदा किं स्यायेन तामनुरुध्यते ॥ १२५१ ॥

सिद्धान्तो संपदमासिपति । नन्विति । ब्रह्मज्ञानेऽपि विनोपासि नास्ति कृतार्थते-
त्याशङ्क्याऽऽह । न चेदिति । ब्रह्मज्ञानान्मानात्र कृतार्थता तदुपास्तेरमानात्सेति
विचित्र पाण्डित्यमित्यर्थः ॥ १२५१ ॥

नैवं ब्रह्मावबोधस्य पारार्थ्येन फलत्वतः ॥

सर्वेष्वेव यतो ज्ञानं परार्थं फलवन्मतम् ॥ १२५२ ॥

पूर्ववाद्याह । नैबमिति । ब्रह्मधीर्न स्वतन्त्रा पुमर्थहेतुर्ज्ञानत्वादाज्यादिज्ञानवदित्यर्थः । तदेव समर्थयते । सर्वमिति । यत् न वार्तिककारादिभिरिति शेषः । अतो युक्तं प्रागुक्त मनुमानमित्यर्थः ॥ १२५२ ॥

उक्तत्वात्परिहारस्य नैवमेतद्वेदिह ॥

ब्रह्मज्ञानात्तदन्यत्र परार्थं ज्ञानमिष्यते ॥ १२५३ ॥

ब्रह्मधियः स्वतन्त्रफलायाः श्रुत्यनुभवाम्नां संबन्धे साधितत्वात्तस्या न पारार्थ्यमित्याह । उक्तत्वादिति । एतदिति पारार्थ्यमिहेत्यात्मज्ञानं परामृष्टम् । उक्तानुमानस्य किं बाधकमित्याशङ्क्य कालातीतत्वं शुक्त्यादिज्ञाने व्यभिचारं च मन्वानोऽप्रयोजकत्वमाह । ब्रह्मेति । तज्ज्ञानमिति संबन्धः ॥ १२५३ ॥

सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते ॥

परार्थं चाऽऽत्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधारणात् ॥ १२५४ ॥

शब्दसाधुताज्ञानस्य शब्दे पुंसि वा संस्कारत्वेन प्रयोगाद्भत्वं प्रकृत्य व्याकरणाधिकरणे वार्तिककारोक्तिमत्र मानत्वेनोदाहरति । सर्वत्रेति । ननु ज्ञानस्य विनियुक्तसंस्कारत्वं विनियोक्ष्यमाणसंस्कारत्वं वा न प्रतीयते यैवमुपाशुयागाक्तभूताज्यावेक्षणवदस्य विनियोक्ष्यमाणसंस्कारत्वोपपत्तेरित्याह । परार्थं चेति । तर्हि ज्ञानत्वादात्मज्ञानस्यापि कर्माङ्गतेति नेत्याह । आत्मेति । अपहृतपाप्मादिशास्त्रेण मोक्षहेतुं तज्ज्ञानमावक्षणेन तद्वर्जयित्वा ज्ञानान्तरमेव परार्थमित्यवधारणात्तत्स्वतन्त्रमेव मुक्तिफलमित्यर्थः ॥ १२५४ ॥

सामानाधिकरण्येन तथा ब्रह्मात्मशब्दयोः ॥

श्रुतौ श्रुतेर्न संपत्स्यात्संपद्येव न हि क्रमः ॥ १२५५ ॥

अहं ब्रह्मास्मीति संपदर्थमङ्गीकृत्य तच्छेषत्व ब्रह्मोपदेशस्य निरस्य संपदमेव निरस्यति । सामानाधिकरण्येनेति । सोऽयमितिदृष्टान्तार्थलघाशब्दः । संपत्पक्षेऽपि सामानाधिकरण्यं मनोब्रह्मेतिवत्स्यादित्याशङ्क्य विधायकपदातिरेकेण ब्रह्मात्मपदयोः सामानाधिकरण्यं तत्र न युक्तमित्याह । संपदीति ॥ १२५५ ॥

आत्मा ब्रह्मेत्येवमादौ सामानाधिकरण्येयीः ॥

अन्यस्यान्यत्र संपत्स्यादद्वये सा कथं भवेत् ॥ १२५६ ॥

काऽसौ श्रुतिर्यत्र सामानाधिकरण्यश्रवणं ब्रह्मात्मशब्दयोरित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । संपदभावे हेत्वन्तरमाह । अन्यस्येति । अन्यत्र मनोगगनादावन्यस्य ब्रह्मणः संपदृष्टा न त्वद्वये ब्रह्मण्यप्रपञ्चे सा युक्तेत्यर्थः ॥ १२५६ ॥

द्रष्टव्यस्याऽऽत्मनस्तद्वैकात्म्यं श्रुतिरब्रवीत् ॥

ब्रह्मादि सर्वभात्मेति संपन्नातोऽत्र युज्यते ॥ १२५७ ॥

६८४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

अथाद्वयत्वमसिद्धं सामानाधिकरण्यास्य वेदा प्रमाणमिति वदन् यथासिद्धेति आह ।
द्रष्टव्यस्येति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इति प्रकृतात्मनो ब्रह्मत्वमिदं सर्वं यदयमात्मेति
श्रुतिरद्वयत्वमाहात सपदनवकाशेत्तर्य । ब्रह्मादीत्यादिशब्देन शब्दं त परादादित्यादि-
वाक्योपात्त क्षत्रादि गृह्यते ॥ १२९७ ॥

तदापत्तिश्चुतेष्वेयं सपक्षेदोपपद्यते ॥

ब्रह्मैव भवतीत्यादितदापत्तिरचास्यापि ॥ १२९८ ॥

अभेदेऽपि वेदं वक्ष्ययित्वा सा प्रवर्ततामित्याशङ्क्याऽऽह । तदापत्तीति । चकारो
दर्शितशङ्कानिरासार्थं । इहेत्यद्वयात्मोक्तिः । तदापत्तिश्चुतिमुदाहरति । ब्रह्मेति ।
सपक्षे न तदापत्तिः स्थितस्य नष्टस्य वाऽन्यस्यान्यत्वायोगादित्यपेक्ष ॥ १२९८ ॥

वचनात्स्यात्तदापत्तिः संपत्तेरिति चेन्मतम् ॥

नैव प्रत्ययमात्रत्वात्संपत्तेर्न तदिष्यते ॥ १२९९ ॥

तं यथेत्यादिश्रुते सूत्राद्युपास्तेलज्जावयद्रूपोपास्तेरपि तज्जावो वचनात्फलं स्यादिति
शङ्कते । वचनादिति । सपत्तेरमानत्वात् तद्वत्तादन्यस्यान्यत्वं मानत्वेऽप्येवमानस्या-
कारणत्वात् च सूत्राद्युपासमादध्यन्यस्यान्यात् स्थितस्य नष्टस्य वाऽनुपपत्तेरुक्तत्वात्
यथेत्यादिश्रुतिश्च न पूर्णसिद्धसूत्रादिभावमुपासितुराह तत्सादृश्याप्या तज्जावोपचारात्-
स्माद्ब्रह्मभावः स्वतः सिद्धो न सापादिक इति समाधत्ते । नैवमिति ॥ १२९९ ॥

तमोमात्रान्तरायत्वादात्म्यस्याप्यते न तत् ॥

न च सपत्तमोहघ्नी मिथ्याज्ञानात्मकत्वतः ॥ १३०० ॥

ब्रह्मभावस्य स्वतत्त्वे किमिति तज्जाव सर्वानुभूयते तत्राऽऽह । तमोमात्रेति ।
तन्मानस्य व्यक्थानाद्ब्रह्मभूतन्यवधानाभावाद्ब्रह्मभूतत्वं तदात्ममपि नाऽऽप्यते नानुभूयत
इति यावत् । तमोव्यवधानादननुभवेऽपि तद्व्यतिरेकेण सपदेष्टव्येत्याशङ्क्याऽऽह । न
चेति । सपदोऽमानत्वात् तत्तलमोध्यस्ति किंतु सम्यग्ज्ञानादेवेत्यर्थः ॥ १३०० ॥

तमोर्ध्वसातिरेकेण सम्यग्ज्ञानस्य नापरम् ॥

फलमप्यपि सभाष्यं ज्ञानस्याकारकत्वतः ॥ १३०१ ॥

सम्यग्ज्ञानस्य मोक्षफलस्य कथं तमोर्ध्वस्ति फलमित्याशङ्क्य तद्व्यतिरेकं मुक्तिरि-
स्मात् । तमोर्ध्वसेति । नाविद्याव्यतिर्मुक्तिः किंत्वात्मनो ब्रह्मत्वं तदुत्पत्तिहेतुर्ज्ञानमि-
न्याशङ्क्याऽऽह । ज्ञानस्येति । विद्याया व्यञ्जकत्वादन्यस्यान्यमावानुपपत्तेरुक्तत्वात्-
मोर्ध्वसेतरब्रह्मभावयोगात् फलान्तरमिति भावः ॥ १३०१ ॥

वस्तुनः शक्तिरुपपत्तिरिति वचनं शापकत्वतः ॥

शापकानि हि शास्त्राणि कारकाणि न कुत्रचित् ॥ १३०२ ॥

व्ययमन्यस्यान्यत्वायोगो ब्रह्म वेदेत्यादिवक्तव्येव तच्छक्तिरित्यहोरात्रात् च

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६८९

श्रुतिऽर्थे केवलतर्कप्रवेशः श्रुतेर्बलीयस्त्वादतः संपन्मुक्तिहेतुरत आह । वस्तुन इति । कथं ज्ञापकं तदाह । ज्ञापकानीति । शास्त्राणामादित्यवर्धज्ञापकत्वं सर्वसंप्रतिपन्नमिति हिशब्दार्थः । कुत्रचिदिति विषयोक्तिः ॥ १२६२ ॥

अभीष्टपुरुषार्थस्य बाधश्चैवं प्रसज्यते ॥

निःशेषपुरुषार्थास्तिकारि ब्रह्मावबोधनम् ॥ १२६३ ॥

ब्रह्मोपदेशस्य संपच्छेपत्वे दोषान्तरमाह । अभीष्टेति । न केवलमिष्टहानिरेव कित्व-
निष्ठापत्तिश्चेत्यपेक्ष्यः । संपद्दशादिष्ठापत्तिमांशङ्क्याऽऽह । निःशेषेति ॥ १२६३ ॥

तादृशं संपदो न स्यान्न च दुःख्यात्मबोधतः ॥

निःशेषपुरुषार्थास्तिस्रद्विबुद्धेरनृत्यतः ॥ १२६४ ॥

संपदपि तथा किं न स्यादत आह । तादृशमिति । न हि तादृशं शालीयं पूर्णं फलमप्रमाणसंपन्मात्रेण सिध्यति तस्मादिष्टहानिः संपत्पक्षे दुर्वीरेत्यर्थः । ननु बन्धमो-
क्षयोरैकाधिकरण्याजीवस्य बद्धत्वात्तस्यैव मुक्तिर्न वाऽन्यज्ञानादन्यमुक्तिरतः संसारिज्ञा-
नादेव तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्देन संसारिग्रहे नेष्टहानिर्न च ब्रह्मोपदेशानर्थस्य संसारिणं ब्रह्म-
त्वेन स्तोतुं तदुपदेशात्तत्राऽऽह । न चेति । संसारिज्ञानान्न मुक्तिरित्यत्र हेतुमाह ।
तद्विबुद्धेरिति । जीवविधयोऽपुंसत्त्वेन निजत्वात् ततो मुक्तिरन्यथा सर्वमुक्तेराधुनिकः
संसारो न स्यान्न चोपदेशः स्तुत्यर्थो मुख्ये बाधाभावादतो वक्षेति जीवोक्तावुपदेशान-
र्थक्यमिष्टनष्टिश्च स्पष्टेत्यर्थः ॥ १२६४ ॥

अपूर्वार्थ एवैकः प्राधान्येन विवक्षितः ॥

काण्डद्वयेऽपि नैतस्मादन्योऽर्थः कश्चिदीक्ष्यते ॥ १२६५ ॥

किंच ब्रह्मणोऽर्थान्तरस्य संसारिणो ब्रह्मशब्दत्वे बृहदारण्यकेऽभीष्टहानिः स्पष्टे-
स्याह । अपूर्वेति । अर्थान्तरस्यापि प्राणादेरत्र दृष्टेरवधारणायोममाशङ्क्याऽऽह ।
प्राधान्येनेति । यथोक्तं वस्तु तात्पर्यमगम्यमिहेत्यत्र हेतुमाह । काण्डेति । मधुकाण्डे
मुनिकाण्डे चेति यावत् । अर्थान्तरमत्र दृष्टमपि न तात्पर्यमगम्यमित्यर्थः ॥ १२६५ ॥

एतावदर इत्यन्त उपसंहारदर्शनात् ॥

न चोपक्रमसंहारविरुद्धोक्तिः प्रशस्यते ॥ १२६६ ॥

अर्थान्तरवदपूर्वार्थस्यापि नात्र तात्पर्यविषयत्वं दृष्टेरविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह ।
एतावदिति । मधुकाण्डान्ते तदेतद्ब्रह्मेत्याद्युपसंहारस्यापीदमुपलक्षणम् । अतश्चोपसं-
हारवशादुपक्रमेऽप्यद्वयं प्रतिपाद्यमित्यर्थः । ब्रह्म वा इदमित्युपक्रमे जीवपरयोर्भेदो-
स्तुपसंहारे त्वेतावदित्यादावभेद इति व्यवस्थामाशङ्क्याऽऽह । न चेति ॥ १२६६ ॥

तत्रैवं सति संसारी यदन्यो ब्रह्मणो भवेत् ॥

इष्टस्यार्थस्य बाधः स्यान्न च ध्वान्तनिराकृतिः ॥ १२६७ ॥

६८६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

कथं तयोर्भिन्नार्थत्वमप्रशस्तमिति तथाऽऽह । तत्रेति । तयोस्त्वदिच्छया भिन्ना-
र्थत्वे सति ब्रह्मणोऽन्यो जीव स्यादेव चेदशेषोपनिषदिष्टैक्यार्थनाशस्तज्ज्ञानादज्ञानाहा-
निश्च स्यादित्यर्थः ॥ १२६७ ॥

आरम्भेऽवसितौ शास्त्रं परस्परविरोधतः ॥

समञ्जसं न कृतं स्यात्संभवेऽप्यविरोधिनः ॥ १२६८ ॥

इष्टार्थबाधमुपगन्तुरनिष्ठापत्तिमाह । आरम्भ इति । अविरोद्धार्थनिष्ठत्वेनैकवाक्यत्वे
विरुद्धार्थनिष्ठतया तद्वेदकस्यनमयुक्तं यथोपाशुयाजवाक्ये नामितदेशोपक्रमे तत्प्रति-
मावागोपसहारे च वाक्यैक्यमाश्रित्य विष्णुरुपाशु यष्टव्य इत्यादिरर्थवाद उपाशुयाज
मन्तरा यजतीति च विधि । यथाऽऽहुः—एक हीद वाक्यं नानेक विधातुमर्हतीति ।
तपहाप्येकवाक्यतावशादेकार्थेति भावः ॥ १२६८ ॥

समाख्यानपक्षिध ब्रह्मणोऽन्यस्य वेदनात् ॥

नापि रुदित्तदन्यस्मिन्नश्वकर्णादिवद्भवेत् ॥ १२६९ ॥

ब्रह्मेत्यादिवाक्ये ब्रह्मशब्देन परस्याग्रहे तद्विद्याया ब्रह्मविद्येति सज्ञानपक्षिरिति
बोधान्तरमाह । समाख्येति । सास्त्रादिमति गोशब्दवज्जीवज्ञाने ब्रह्मविद्याशब्दस्य
रुदिमाशङ्क्याऽऽह । नापीति । ब्रह्मज्ञानादन्यस्मिन्जीवज्ञाने ब्रह्मविद्याशब्दस्य न
रुदित्वापाविषदृढत्ववहाराभावादित्यर्थः ॥ १२६९ ॥

आत्मेति वेषुरन्यथेन ब्रह्माहमिति श्रुतेः ॥

प्रतीचो ब्रह्मवत्प्रत्यग्ब्रह्मणोऽपि विशेषणम् ॥ १२७० ॥

अधोक्तब्रह्मशब्दार्थद्विजुर्जीवादन्यस्तदात्मानमित्यात्मशब्देन परो गृह्यते । तद्विद्या
च ब्रह्मविद्येति सज्ञासिद्धिरित्याशङ्कते । आत्मेतीति । वाक्यशेषविरोधान्मैवमित्याह ।
नेति । ब्रह्माऽऽत्मा भवत्वात्मा ततोऽन्यं सर्वस्य रज्ज्वभेदेऽपि रज्ज्ब्रह्मदन्त्यत्वदृष्टेरि-
त्याशङ्क्याऽऽह । प्रतीच इति ॥ १२७० ॥

ब्रह्मता न भदन्यत्र कौटल्यान्मम नाशिषु ॥

ब्रह्मणो नान्यतः प्रत्यक्सामात्त्वाद्ब्रह्मवस्तुनः ॥ १२७१ ॥

तयोर्न्योन्याविशेषणत्वेनान्योन्यात्मत्वमुक्तं व्यनक्ति । ब्रह्मतेति । ब्रह्मधर्मस्य
कौटल्यान्याऽऽत्मनि दृष्टेरात्मा ब्रह्म तद्धर्मन्याऽऽपरोक्षस्य यत्तात्पर्यमिति ब्रह्मणे श्रुते-
र्मह्याऽऽत्मेत्यर्थः ॥ १२७१ ॥

अव्याहृत्ताननुगतैर्मुल्यार्थं तथा सति ॥

ब्रह्मविद्येति सिद्धः स्यादपदेशो न चान्यथा ॥ १२७२ ॥

अन्योन्याभेदे नि सामान्यविशेष ब्रह्म सिध्यति तन्निर्द्वौ तद्विद्याया ब्रह्मविद्येत्युक्ति-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६८७

सुखा स्यान्मियो भेदे तु न ब्रह्मशब्दो मुख्यो चापि व्यपदेशस्तथेति कलितमाह ।
अव्यावृत्तेति ॥ १२७२ ॥

भिन्नाभिन्नत्वमीर्याऽपि साऽपि दुःस्थितसिद्धिका ॥

विरुद्धधर्मसंबन्धो न प्रतीच्यस्त्यर्धमणि ॥ १२७३ ॥

जैवब्रह्मणोरत्यन्तभेदे संज्ञायोगेऽपि भेदाभेदोपगमादभेदांशे तदुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । भिन्नेति । अत्यन्तभिन्नत्वोक्तिवदित्येपर्यः । तत्र हेतुः । विरुद्धेति । यत्र धर्ममात्रमेवास्पृष्टादिश्रुत्याऽपार्त्तं तत्र कुतो विरुद्धभेदाभेदधर्मवत्त्वं तथा चाभेदांशेन संज्ञासाधनमयुक्तमित्यर्थः ॥ १२७३ ॥

धर्मधर्म्यभिर्संबन्धा गृह्यन्तेऽनात्मवस्तुषु ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणेन नामीषामात्मनि ग्रहः ॥ १२७४ ॥

धर्मित्वमनात्ममात्रवृत्ति धर्मिमात्रवृत्तित्वाद्वटत्ववदिति मत्वाऽधर्मित्वमात्मनः साधयति । धर्मेति । प्रत्यक्षादिभिरनात्मत्वेन धर्मो धर्मी विशेषणं विशेष्यमित्यादयः संबन्धा गृह्यन्ते न त्वात्मनि प्रत्यक्षादिभिस्तेषां ग्रहणमात्मनोऽध्यसाधयोग्यत्वादित्यर्थः ॥ १२७४ ॥

आत्मानात्मनिमिषेऽपि व्यपदेशोऽपि दुर्घटः ॥

विकल्पतो वा तत्सिद्धिर्ब्रह्मसंसारिणोर्भवेत् ॥ १२७५ ॥

स्यातां वा ब्रह्मात्मनोर्भेदाभेदौ तथाऽपि भिन्नाभिन्नविद्याया ब्रह्मविद्येति नियतोक्तिर्न स्यादित्याह । आत्मेति । निमित्तं विषय उभयविषये ज्ञाने स्वीकृतेऽपि व्यपदेशो न घटते तयोर्भिन्नाभिन्नत्वेन द्वयोर्विद्याविषयत्वे ब्रह्मविद्येति ब्रह्मणैव विद्याया विशेष्यत्वायोगादित्यर्थः । द्वयविषया विद्या ब्रह्मविषयाऽपि भवत्येवेति व्यपदेशसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । विकल्पतो वेति । द्वयोर्विद्याविषयत्वाविशेषाद्ब्रह्मविद्येति कदाचित्कदाचिज्जीवविद्येति व्यपदेशो विकल्पितः स्यादित्यर्थः ॥ १२७५ ॥

न चार्धवैशसं युक्तं तत्त्वज्ञाने विवक्षिते ॥

संशयो हि तथा श्रोतुः स्यादनिश्चितवाक्यतः ॥ १२७६ ॥

द्वयात्मत्वाद्द्वस्तुनस्त्राद्विद्याऽपि द्वयात्मिकेति समुच्चयमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । कुक्कुटादेरेको देशः प्रसवाय कल्पते पच्यते देशान्तरमित्यर्धवैशसं तदिहायुक्तं न हि वस्तु ब्रह्म चाब्रह्म च तत्त्वज्ञानस्य विवक्षितत्वाद्विरुद्धस्यातथात्वादित्यर्थः । अस्तु तर्हि वस्तु संसारीसंसारि वा वैकल्पिकमिति नेत्याह । संशयो हीति । विकल्पतो नस्तुनो शास्त्रे

६८८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

तद्वाक्यात्सशयं श्रोतुं म्यात्ससार्यससार्युभयरूपं वा वस्तुवति न च वस्तुनि संशयं प्रशस्ततीत्यर्थः । सशयित्वार्थस्य वाक्यस्य सशयजननकत्वं प्रसिद्धमिति वक्तुं हिशब्दः ॥ १२७६ ॥

निश्चितं फलवद्भानं यस्य स्यादिति शास्त्रतः ॥

न तु संशयितं यस्मात्संशयात्मा विनश्यति ॥ १२७७ ॥

किञ्च सशयिते ज्ञाने वाक्योत्पत्तेः तस्य फलवत्त्वसिद्धिरित्याह । निश्चितमिति । तत्र श्रुतिः प्रमाणयोगीति । यस्येति । सशयस्यापि निश्चयवत्फलवत्त्वमाशङ्क्याऽऽह । न विनश्यति ॥ १२७७ ॥

परमात्मन्यप्युक्ता चेतसाधकत्वादिकल्पना ॥

शास्त्रोपासम्भतो नैवं शास्त्रीयेयं प्रकल्पना ॥ १२७८ ॥

जीवपरयोरत्यन्तभेदस्य भेदाभेदयोश्चायोगात्परमेव ब्रह्म ब्रह्मशब्दं न जीवस्तद्भावी-
त्युक्ते सत्यत्यन्तभेदपक्षे चोदयति । परमात्मनीति । तदात्मानमेवावेदिति ज्ञातृत्वं ब्रह्म-
ण्युक्तं तस्य ज्ञानमूर्तित्वादत एव न तत्त्वर्मत्वमपि न च स्वकर्तृकर्मकज्ञानान्मुक्तिः परस्य
मियाकारकफलविशेषात्त्वादतस्तत्र ज्ञातृत्वादिकल्पनायोगात् परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दमित्यर्थः ।
शास्त्रं ब्रह्मणि साधकत्वादि दर्शयति तच्चापौरुषेयमदोषं नोपलम्भाहर्मतस्तस्मिन्नाविद्य
साधकत्वादि स्थित्यर्थमित्याह । शास्त्रेति ॥ १२७८ ॥

अक्षमा भवतः केवं साधकत्वप्रकल्पने ॥

किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम् ॥ १२७९ ॥

किञ्च सर्वेभ्योऽपि संसारस्य ब्रह्मण्यविद्ययाऽध्यासात्तदन्तर्भूतसाधकत्वाद्यपि तत्राध्यस्त
मित्युपगमे नानुपपत्तिरित्याह । अक्षमेति ॥ १२७९ ॥

अनात्मवस्तु यत्किञ्चिद्ब्रह्मानवबोधतः ॥

ब्रह्मण्येव समध्यस्तं शुक्तिकारजतादिबत् ॥ १२८० ॥

न संसारो ब्रह्मण्यध्यस्तस्तस्य नित्यमुक्तत्वाज्जीवे त्वारोपितस्तत्र तद्दृष्टेरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अनात्मेति । न तावज्जीवशब्दवाच्यं संसारी संसारान्तर्भावोवात्तच्छब्द-
लक्ष्यार्थो ब्रह्मणो नातिरिच्यते तद्ब्रह्मण्येव स्वाज्ञानादनात्म्यवस्त्वध्यस्तमनात्मत्वात्समतव-
दित्यर्थः ॥ १२८० ॥

यस्मादेवमतोऽशेषसंसारानर्थकल्पना ॥

निदानबहुलाज्ञानसमुच्छिन्नस्य परा श्रुतिः ॥ १२८१ ॥

उक्तम्यायेन ब्रह्मभावी जीवो न ब्रह्मशब्दार्थः किन्तु परमेव ब्रह्म तत्र च नि शेषदो-
षाभावसाम्प्रदायिकेत्याद्या श्रुतिः सर्वसंसारहेतुत्ववच्छिन्नस्याविद्याज्ज्ञानस्य ब्रह्मविद्यार्थत्वेनाऽऽ-
रब्धेत्युपमहरति । यस्मादिति ॥ १२८१ ॥

ब्रह्मेतिब्रह्मशब्देन कृत्स्नं वस्तुभिधीयते ॥

प्रकृतस्याऽऽत्मकात्स्न्यस्य वैशब्दः स्मृतये यतः ॥ १२८२ ॥

परेष्टं ब्रह्म निरस्य खेष्टं तदाह । ब्रह्मेतीति । अत्र हीति प्रकृतमात्मकात्स्न्यं तस्य स्मारको वैशब्द इत्याह । प्रकृतस्येति ॥ १२८२ ॥

प्रकृतार्थोपरोधाच्च मुख्यब्रह्मार्थलाभतः ॥

यथोक्तदोषाभावाच्च ब्रह्म कृत्स्नमिहास्त्वतः ॥ १२८३ ॥

ब्रह्मशब्देनाद्वयग्रहे युक्तिमाह । प्रकृतेति । आत्मेत्येवोपासीतेति प्रत्यगात्माऽद्वयः प्रकृतोऽर्थस्तस्य ब्रह्मशब्देनाद्वयवस्तुग्रहेऽवाचात्तदेवात्र ब्रह्मशब्दमित्यर्थः । तत्रैव हेतु-
न्तरमाह । मुख्येति । उपोद्धाते शङ्कितदोषाणामप्राभावाच्चैवमित्याह । यथोक्तेति । प्रकृतं वाक्यमिहेत्युक्तम् । परपक्षे प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गान्मुख्यार्थबाधादु-
पोद्धातोक्तदोषाच्च न स युक्तिमानित्याह । अत इति ॥ १२८३ ॥

ननु मानादिविरहादकृत्स्नमपि नेष्यते ॥

कृतः कात्स्न्यं यतः सर्वं मानादेव प्रसिध्यति ॥ १२८४ ॥

कृत्स्नं ब्रह्मेत्याहुत्स्नपक्षोक्तदोषाभावेऽपि तत्पक्षोक्तदोषापरिहाराद्युक्तदोषाभावा-
सिद्धिरिति शङ्कते । नन्विति । कृत्स्नपक्षे मानादि नास्त्यस्ति चेति विकल्प्याऽऽर्थं
दूषयति । मानादीति । विना मानादि ठीकिकं परिच्छिन्नमपि वस्तु न लभ्यते तदति-
रेकेणालीकिकनद्वयं न सिध्यतीति किं वाच्यमित्यर्थः । मानादि विना किंचिदपि न
सिध्यतीत्यत्र हेतुमाह । यत इति । यत्सिध्यति तन्मानादेव सिध्यतीति न्यायादि-
त्यर्थः ॥ १२८४ ॥

अभ्युपेतौ च मानादेस्तस्य कात्स्न्यं विहन्यते ॥

न हि ब्रह्मातिरिक्तेऽर्थे सति संभाव्यतेऽजडैः ॥ १२८५ ॥

द्वितीयं निरस्यति । अभ्युपेतौ चेति । तस्येति ब्रह्मार्था पक्षी । सति मानादौ
ब्रह्मणो ब्रह्मताहानिरित्यत्र हेतुमाह । न हीति । अजडैरिति च्छेदः । सत्यन्यास्मिन्वि-
वेकिभिर्ब्रह्म न संभाव्यते वस्तुपरिच्छेदादिति योजना ॥ १२८५ ॥

भिन्नाभिन्नस्वभावेऽपि ब्रह्माभिन्नात्मना भवेत् ॥

ज्यातुर्चेन ॥ भिन्नेषु ब्रह्मता स्याद्भेदादिवत् ॥ १२८६ ॥

भिन्नाभिन्नब्रह्मपक्षे भेदान्मानादिव्यवहारोऽभेदाद्ब्रह्मेति सर्वाविरोधमाशङ्क्याऽऽह ।
भिन्नेति । यद्यपि तत्राभिन्नात्मना ब्रह्म भवेत्तथाऽपि भिन्नेषु सत्सु न ब्रह्मता स्याद्भे-
दादिवद्यावृत्तेरतो ब्रह्मताऽब्रह्मता च दुर्घटेति योजना ॥ १२८६ ॥

वस्तुवन्तराभ्युपगमः प्रत्यक्कात्स्न्यविधातकृत् ॥

न तु मानाभ्युपगमो भित्तेस्तदवसानतः ॥ १२८७ ॥

६९० मुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

प्रतीचोऽन्यवस्तुस्वीकारोऽद्वयत्वविरोधी न मानादिस्वीकारस्तस्य कल्पितत्वादद्वये
समाप्तेरित्युक्तमाह । वस्त्वन्तरेति ॥ १२८७ ॥

वस्त्वन्तरस्य सद्भावः सिद्धे कास्त्वेन विरुध्यते ॥

मानाद्यपेक्षा सिद्धस्य नानुमतेन चोद्यते ॥ १२८८ ॥

किंवाद्वये वस्तुन्यद्वये मानादिभावो विरुध्यते दृष्टे वा नाऽऽद्य इत्याह । वस्त्वन्त-
रस्येति । अद्वये दृष्टे हि मानदेर्भावस्तेन विरुध्यतेऽन्यथा विरोध्यदृष्टेर्न विरोधधीरि-
त्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । मानादीति । अद्वये ज्ञाते वैकल्यादेव मानाद्यनपेक्षणात्
विरोधाशङ्केत्यर्थः ॥ १२८८ ॥

न चापि वास्तवी सिद्धिः प्रमाद्यादिविरोधिनी ॥

सत्यामेव यतस्त्वस्यां संसारानर्थविभ्रमः ॥ १२८९ ॥

प्रतीच्यद्वयेऽज्ञाते ज्ञाते च मानादिभावो न विरोधीत्युक्तमिदानीं मानाद्यधीनज्ञान-
हीनमपि वस्तु स्वमहिम्ना वस्त्वन्तरस्य मात्रादेर्नार्थकमिति नाद्वये तत्सिद्धिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । न चेति । प्रमाणजनितसिद्धिर्बदिति वैधर्म्यमपेक्ष्यः । अद्वयवस्तुसत्ता
मानाद्यविरोधिनीत्यत्र हेतुमाह । सत्यामिति । वस्तुस्वरूपस्फूर्तिसद्भाषिका चेत्कदा-
चिदपि संसारभ्रमो न स्यादतो न वास्तवी सिद्धिस्तद्विरोधिनीत्यर्थः ॥ १२८९ ॥

वास्तव्या अपि संसिद्धेः स्वमहिम्नैव नेष्यते ॥

प्रमाणविरहात्सिद्धिरेतच्च स्वानुभूतितः ॥ १२९० ॥

वस्तुन स्वरूपेण मानाद्यविरोधित्वे हेत्वन्तरमाह । वास्तव्या इति । न हि वस्तु-
स्वरूपज्ञतेरपि मानं विना स्वज्ञानत्वेन ज्ञप्तिरिष्टाऽज्ञानावृतावास्तव्या मानादेवाऽऽवरण-
धारणादतो मानादिसापेक्षं वस्तु न तद्विरोधीत्यर्थः । अज्ञानध्वस्तिद्वारा मानापेक्षया
वस्तुनः सिद्धिरित्येतत्कृतं सिद्धं तत्राऽऽह । एतच्चेति । यद्वा वस्तुनि कथमाव-
रकमज्ञानं सिद्धं तत्राऽऽह । एतच्चेति ॥ १२९० ॥

मेयकास्त्वेनाविरोधित्वाच्च मितेः शङ्क्यते भिदा ॥

मेयस्वरूपावसितेर्नान्या मानस्य मानता ॥ १२९१ ॥

मानाद्यपेक्षया वस्तुसिद्धौ मानमेयभेदाद्वैतहानिरित्याशङ्क्य मितेस्तद्वसान्त
इत्येतत्प्रपञ्चयति । मेयेति । मितेस्तत्त्वमस्यादेर्मेयमैतत् तदनुसारीत्वात्तद्वेदो न
शङ्क्यते तत्तत्तलमानाद्वैतमानस्य स्वार्थाभावात्तैवेत्यर्थः । मानस्वरूपालोचनेऽपि स्वमे-
याविरोध्यद्वैते मानमित्याह । मेयस्वरूपेति । मानस्य हि मानत्वं मेयस्वरूपाव-
सानमेव तन्मानं तत्परिच्छेदकमित्यङ्गीकारात्तथा चाद्वैतमानमद्वैते पर्यवस्यत्तद्विरोधी-
त्यर्थः ॥ १२९१ ॥

न हि मेयप्रतिस्पर्धि तन्मानं मेयबोधितः ॥

मानप्रसादात्सिद्धं सत्स्पर्धते मितिवाधितः ॥ १२९२ ॥

अद्वैतमानमद्वैताद्विजगमिन्नं वा मिन्नं चेत्तद्विरोधि स्यादभिन्नं चेत् मानमेयभाव एकत्र तदयोगादित्याशङ्क्याऽऽविचं भेदं मत्वाऽऽह । न हीति । यद्वोक्तं व्यतिरेकेणाऽऽह । न हीति । तत्प्रतिस्पर्धित्वे तद्विरोधकत्वानुपपत्तेरित्याह । मेयेति । मानस्य मेयाविरोधित्वे मेयस्याप्यद्वयस्य तदविरोधित्वाद्द्वैततादयस्थमिति्याशङ्क्य बुद्धीदोषो नित्यबोधयार्थितैर्मानादिभिः स्पर्धमानस्तद्ध्वंसीति न द्वैतसंभावेनेत्याह । मानेति ॥ १२९२ ॥

न हि वस्त्वनपाश्रित्य मानत्वं लभ्यते मितेः ॥

वास्तव्या अपि संसिद्धेर्न सिद्धिः स्यात्प्रमां विना ॥ १२९३ ॥

तर्हि मेयवन्मानस्यापि मेयविरोधितेत्याशङ्क्य मानस्य तदात्मित्वात्तदभावे स्वरूपासिद्धेर्न तद्विरोधितेत्याह । न हीति । जडे तस्य मेयानुसारित्वेऽपि स्वप्रकाशे नैव कृत्याभावादित्याशङ्क्य वास्तव्या अपित्यादावुक्तं स्मारयति । वास्तव्या इति । यस्तु स्वरूपवज्जतेरपि सिद्धिरज्ञानघनस्तिरूपा मानादेव सिध्यतीत्यर्थः ॥ १२९३ ॥

स्वप्रमेयार्पणं मुक्त्वा मानत्वेऽन्यन्न कारणम् ॥

अर्पितेन विरोधधेदस्तु कामं न दुष्यति ॥ १२९४ ॥

मानस्य स्वरूपसत्त्वमस्ति न वाऽऽद्ये द्वैतापातो द्वितीये गानत्वासिद्धिरित्याशङ्क्य स्वरूपसत्त्वं विना स्वमेयबोधनमात्रेण प्रतिबिम्बादिवन्मानत्वसिद्धेर्भवमित्याह । स्वप्रमेयेति । अन्यत्त्वरूपसत्त्वं *केवलव्यतिरेकाभावात् । न च स्वरूपसत्त्वाभावे स्वप्रमेयार्पकत्वमेव नेति युक्तं प्रतिबिम्बादेर्बोधकत्वाकारस्य स्वरूपसत्त्वराहित्यादिति भावः । प्रतिबिम्बादेरप्यमाणबिम्बादिना विरोधाभावाद्युक्तं मानत्वमद्वैतमाने त्वर्पिताद्वैतेन विरोधात् तत्र मानेति शङ्कते । अर्पितेनेति । विरोधमङ्गी करोति । अस्तिवति । कथं तर्हि मानतेत्याशङ्क्य मेयार्पकत्वादित्याह । न दुष्यतीति ॥ १२९४ ॥

प्राग्ज्ञानाज्ज्ञानकाले च मानं मेयोऽप्यपेक्षते ॥

प्रमाणकार्ये निर्दृष्टे नान्यत्किंचिदपेक्षते ॥ १२९५ ॥

मानस्य मेयविरोधिनो ध्वस्तेर्न तदर्पकत्वेन मानतेत्याशङ्क्यार्पणात्पूर्वं मेयावाद्भित्ते तस्मिन्निविरोधादूर्ध्वं चानपेक्षिते विरोधेऽपि न दोष इत्याह । प्रागिति । अर्थो हि ज्ञानोपपत्त्यपेक्षया पूर्वकाले तत्काले । तदीयस्वरूपलाभार्थं मानमाकाङ्क्षति तदुत्पत्तोरूर्ध्वं तु कृत्याभावान्न तदपेक्षते तेन युक्तमविरोधेन मानस्य मेयार्पकत्वमित्यर्थः ॥ १२९५ ॥

६९२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये--

अज्ञातोऽर्थः प्रमेयः स्याज्ज्ञाते कोऽतिशयो मितेः ॥

अज्ञाते न विरोधोऽस्ति ज्ञाते चान्वानपेक्षतः ॥ १२९६ ॥

ज्ञानात्पूर्वं मेयस्य मानपेक्षा नोर्ध्वमित्युक्तं साधयति । अज्ञात इति । अद्वयमज्ञातं चेन्न मानादिविरोधो हेत्वभावात्तस्यैव मानगम्यत्वाच्च ज्ञातं चेत्तत्कृतातिशयाभावेन तदपेक्षाभावात्तत्तेत्युक्तमुपसंहरति । अज्ञात इति ॥ १२९६ ॥

मेयासाधारणात्मोत्पन्नानस्यैव प्रमाणतः ॥

तस्य वस्त्वनुरोधित्वादभेदादविरोधिता ॥ १२९७ ॥

ज्ञातेऽनपेक्षितमपि मान सत्त्वादद्वैतविरोधीत्याशङ्क्य विषयस्वरूपेनोपिज्ञानस्यैव मानत्वादद्वैतमानस्यापि तद्वोधिन्नस्तदानुगुण्यात्तस्य स्वमेयादभेदाभावात् विरोधितेत्याह । मेयेति ॥ १२९७ ॥

पश्येदात्मानमित्यत्र निषेधो विषयाद्विरुद्धः ॥

न लभ्यते यतो नात्र ऐकात्म्ये स्याद्विरुद्धता ॥ १२९८ ॥

अद्वैते मानाद्यविरोधेऽपि ब्रह्मविद्ब्रह्मणो भिन्नो न वाऽऽद्ये द्वैततादवस्थं द्वितीयं मेघवेदितृत्वातिद्विरित्याशङ्क्य वस्तुतो भेदाभावात्कल्पितभेदाच्च न किंचिदेतदित्याह । पश्येदिति । आत्मनो हि दर्शनमिहोपदिश्यते न चाऽऽत्मनोऽन्यो वेदिता वस्तुतोऽस्ति तस्यैकरसत्त्वादतो न वेदितारमादायाद्वैते विरुद्धत्वं शङ्कनीयमित्यर्थः ॥ १२९८ ॥

ब्रह्मश्रुतेश्च मुख्योऽर्थः प्रतीचोऽन्यत्र दुर्लभः ॥

यथाकथंचिदित्येतदतो नैवाभ्युपेयते ॥ १२९९ ॥

कल्पित मानादिभेदमादाय कृत्वा ब्रह्मेत्युक्तम् । यत्तु यथाकथंचिच्छब्दार्थो यदि नामेत्यादि तत्राऽऽह । ब्रह्मेति । अकृत्स्नस्य ब्रह्मत्वनिरासात्कृत्स्नमेव तदिति निश्चयान्नाङ्गीकारवाद्यो युक्त इत्यर्थः । आत्मश्रुतेरित्युदाहरणं चकारार्थः ॥ १२९९ ॥

स्वत एवाऽऽत्मनः कात्स्न्यान्न कात्स्न्यं साधनाश्रयात् ॥

साधनायासतः प्राक् ब्रह्मैवाऽऽसीदिति रितम् ॥ १३०० ॥

यत्तु ब्रह्मत्वं किं स्वतस्तस्येत्यादि तत्राऽऽद्यमुपेत्य द्वितीयं निरस्यति । स्वत एवेति । स्वत कात्स्न्याङ्गीकारे श्रुतिमनुयाहिवाप्ताह । साधनेति । तस्याऽऽयासोऽनुष्ठानं तस्यास्मागूर्ध्वं च प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति ब्रह्म वा इदमित्यादिश्रुत्योक्तमतः स्वत प्रतीच कात्स्न्यमित्यर्थः ॥ १३०० ॥

आसीदित्यपि यः शब्दः तन्मोहाद्यपेक्षया ॥

वस्तुवृत्तमपेक्ष्यैतन्नासीदस्ति भविष्यति ॥ १३०१ ॥

यत्तु ब्रह्मशब्देन परस्परिग्रहे तस्य कालानवच्छिन्नेरासीदितिकालसम्बन्धो न युक्तः

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६९१

इति तत्राऽऽह । आसीदित्यपीति । अज्ञानतत्कार्यापेक्षया वस्तुनि कालसंबन्धवानी
शब्दो न स्वरूपपेक्षयाऽन्यत्र भूताश्च भव्याच्चेति श्रुतेरित्यर्थः । एतदिति प्रत्यग्रहो-
च्यते ॥ १३०१ ॥

सदानुदितालुप्तैकज्ञानमूर्तिरिति त्वया ॥

कुतोऽज्ञाधि विना मानान्मानं नाशतर्ता विना ॥ १३०२ ॥

यच्च ज्ञानमूर्तेर्न चाज्ञानमित्यादि तत्राऽऽह । सदेति । न हि विना मानमीदृगस्त्विति
सिध्यति मानं चेत्तत्राज्ञानेन भाव्यमज्ञातस्य भेदत्वादतो वस्तुन्यविद्याव्यसित्वेन विद्या-
र्थवतीत्यर्थः ॥ १३०२ ॥

एकं ब्रह्म सदा बुद्धं यथा मानानुभूतितः ॥

व्युत्पत्तेः प्रागविज्ञातं तथैवानुभवाश्रयात् ॥ १३०३ ॥

तत्र युक्तिसिद्धामविद्यामनुयेन सत्ययति । एकमिति । सत्यज्ञानादिवाक्यं मानम-
नुभूतिर्विद्वदनुभो व्युत्पत्तिर्वाक्यीयं ज्ञानमनुभवो न वेद्यीति धीरिति विवेकः ॥ १३०३ ॥

व्युत्पत्तिफलमाश्रित्य तपोसंभव उच्यते ॥

व्युत्पत्तेः प्राक्तमस्वित्वं तत्साक्षित्वेऽपि गम्यते ॥ १३०४ ॥

ब्रह्मद्वारा त्वविधेयं नेति संबन्धे ब्रह्मण्यज्ञानायोगोक्तेस्तद्विरुद्धं तत्राज्ञानं कथमिहे-
प्यते तत्राऽऽह । व्युत्पत्तीति । ज्ञानफलमज्ञानवच्चमोपलक्षितं स्फुणमपेक्ष्य तदपे ब्रह्म-
ण्यज्ञानायोगस्तत्रोक्त इह तु ज्ञानात्पूर्वं तस्मिन्ज्ञानं तद्वशादुपेयमित्युच्यते तत् विरोध
इत्यर्थः । ज्ञानात्पूर्वमपि ब्रह्मणो नाज्ञानित्वं तत्साक्षित्वादित्याशङ्क्याऽऽह । व्युत्पत्ते-
रिति । अयुक्तमपि प्रत्यग्रहणोऽज्ञानित्वमनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ १३०४ ॥

स्वसत्तयाऽऽत्मनो मोहं न यतो वस्तु हन्त्यतः ॥

शास्त्रानारम्भदोषोऽपि नैवास्मान्नाति दौर्गते ॥ १३०५ ॥

स्वतो ब्रह्म कृत्प्रमित्यत्र ब्रह्मविद्यानर्त्यदोषो निरस्तः । यच्च शास्त्राचारम्भानर्थक्य-
दोषश्चेति तत्राऽऽह । स्वसत्तयेति । शास्त्रोत्पत्त्यानादज्ञानजलेः शास्त्रारम्भोऽर्थशान्तिनि-
समन्वयाधिकरणे स्थितमित्यर्थः ॥ १३०५ ॥

अनादेशि वायथेचमसो नाभ्युपेयते ॥

प्रमाणानां प्रमाणत्वं न कचिद्ब्रह्म प्रसिध्यति ॥ १३०६ ॥

अनादिनोऽज्ञानस्याऽऽत्मनोऽनिवृत्तिं शङ्कते । अनादेरिति । अनिमग्नत्वेन प्रत्याह ।
प्रमाणानामिति । लौकिकवैदिकसर्वप्रमाणानां स्वविद्ययाऽज्ञाननिवर्तकत्वेनैव प्रमाण-
सिद्धिसंगवादित्यर्थः ॥ १३०६ ॥

अनुभूतेस्तदज्ञातं सिद्धं ब्रह्म पुरा मितेः ॥

अभास्ताज्ञानतत्कार्यं तत्तु मानात्प्रसिध्यति ॥ १३०७ ॥

यत्तु स्वानुभूतिविरोधोऽपीति तत्राऽऽह । अनुभूतेरिति । वाक्योत्पत्तानात्पूर्वं यद-
ज्ञातं ब्रह्म तत्कर्तृत्वादिरूपेणानुभूते सिद्धं तदेव यदा वाक्यीयज्ञानात्प्रसिध्यति तदा
ध्वस्ताज्ञानतज्जमकर्तृत्वाद्यात्मनाऽनुभूतमिति नानुभवविरोध इत्यर्थः ॥ १३०७ ॥

पूर्वोक्त्यैवोत्तरेषां च दोषाणां परिहारतः ॥

परिहारान्तरं तस्मान्न वाच्यं तत्प्रसिद्धितः ॥ १३०८ ॥

किमु तद्ब्रह्म यद्वेद्यमित्येतत्परिहृत्य किंचापि तदवेदित्येतदपि पूर्वोच्यनिरासेनैव
निरस्तमित्याह । पूर्वैति । पूर्वोच्यपरिहारोक्त्यैवोत्तराद्यस्यानवस्थादिदोषाणां परिहा-
रात्परिहारान्तरमत्र न वाच्यं तदतिरेकेणेह परिहारसिद्धेरिति योजना ॥ १३०८ ॥

प्रतीचोऽर्थस्य ज्ञेयत्वादनवस्था च नेष्यते ॥

अकारकस्य कौटल्यादिरोधो नाऽऽत्मदर्शने ॥ १३०९ ॥

कथं पूर्वोक्तारस्य परिहृतत्वं तत्राऽऽह । प्रतीच इति । आत्मनोऽद्वयत्वात्तस्यैव
वेद्यत्वाज्ञानवस्था न च निर्निमित्तं तस्य ब्रह्मत्वं स्थापयित्वेऽपि विना ज्ञानमव्यक्तेरतो
निर्निमित्तस्येत्याद्युक्तमित्यर्थः । यत्तु क्रियाविरोध इत्यादि तत्राऽऽह । अकारकस्येति ।
क्रियाकारकादिभेदेऽन्यस्याऽऽत्मनः स्वदृष्टौ कर्तृत्वाद्यभावाद्ब्रह्मतुतो न क्रियाविरोधो न
च ब्रह्मणो ज्ञानसाध्यत्वं कौटल्यादित्यर्थः ॥ १३०९ ॥

घटादिमेषसाधर्म्यं निषेधोऽपि श्रुतीरितः ॥

ययोक्तावगमत्वं तु न कथञ्चिन्निवार्यते ॥ १३१० ॥

यत्तु श्रुत्यन्तरविरोधश्चेत्यादि तत्राऽऽह । घटादीति । योऽर्थः सत्यं ज्ञानं विज्ञातारमरे
वेनेत्यादिश्रुत्युक्तं सोऽपि घटादेरिव ब्रह्मणः स्फूर्तिव्याप्यत्वनिषेधो न वृत्तिव्याप्यत्वनिषे-
धोऽन्यथोपनिषदव्यावोपादतो ब्रह्मविषयवृत्त्युपगमे न श्रुतिविरोध इत्यर्थः । तर्हि वृत्ति-
व्याप्यत्वाददृक्ब्रह्मणः स्फूर्तिव्यापिताऽपि स्यादित्याशङ्क्य कूटस्थस्फूर्तित्वं शास्त्रानुभ-
वसिद्धं दुर्बलमिति नास्य तद्व्याप्यतेत्याह । यथोक्तेति ॥ १३१० ॥

तस्मान्न कश्चिदप्यत्र कात्स्न्यार्त्मावगमे भवेत् ॥

दोषोऽतः सामर्थं भाष्यग्रन्थं व्याचक्ष्महे स्फुटम् ॥ १३११ ॥

यत्तुनारित्यादिवहुदोषत्वादित्यादि तत्राऽऽह । तस्मादिति । अज्ञाते ब्रह्मणि प्रेम्णा-
प्रमाणप्रवृत्त्योः सम्भवादज्ञानध्वलोऽत्र मानफलत्वात्पूर्णसदेकरसस्वप्रकाशब्रह्मणो वेदान्ता-
वगमे न कश्चिदोषोऽस्तीत्यर्थः । उपोद्घातोक्तदोषान्परिहृत्य तस्माद्यत्प्रविष्टमित्यादिमा-

अनुभूतेस्तदज्ञातं सिद्धं ब्रह्म पुरा मितेः ॥

अपास्ताज्ञानतत्कार्यं वक्तुं मानात्मसिध्यति ॥ १३०७ ॥

यत्तु स्थानुभूतिविरोधोऽपीति तत्राऽऽह । अनुभूतेरिति । वाक्योत्पत्तानात्पूर्वं यद-
ज्ञातं ब्रह्म तत्कर्तृत्वादिरूपेणानुभूतेः सिद्धं तदेव यदा वाक्यीयज्ञानात्सिध्यति तदा
ध्वस्ताज्ञानतज्जमकर्तृत्वाद्यात्मनाऽनुभूतमिति नानुभवविरोध इत्यर्थः ॥ १३०७ ॥

पूर्वोक्त्यैवोत्तरेषां च दोषाणां परिहारस्तः ॥

परिहारान्तरं तस्मान्न वाच्यं तत्प्राप्तिरिति ॥ १३०८ ॥

किमु तद्ब्रह्म यद्वेदमिष्येतत्परिहृत्य किंचापि तदवेदित्येतदपि पूर्वोक्त्यनिरास्यैव
निरस्तमित्याह । पूर्वैति । पूर्वोक्त्यपरिहारोक्त्यैवोत्तरचोदस्यानवस्थादिदोषाणां परिहा-
रात्परिहारान्तरमत्र न वाच्यं तदतिरेकेणैह परिहारसिद्धेरिति योजना ॥ १३०८ ॥

अतीतोऽर्थस्य ज्ञेयत्वादनवस्था च नेष्यते ॥

अकारकस्य कौटस्थ्यादिरोधो नाऽऽत्मदर्शने ॥ १३०९ ॥

कथं पूर्वोक्तोत्तरस्य परिहृतत्वं तत्राऽऽह । अतीच इति । आत्मनोऽद्वयत्वात्तस्यैव
वेद्यत्वाच्चानवस्था न च निर्निमित्तं तस्य ब्रह्मत्वं स्वाभाविकत्वेऽपि विना ज्ञानमव्यक्तेरतो
निर्निमित्तत्वेत्याद्यप्युक्तमित्यर्थः । यत्तु क्रियाविरोध इत्यादि तत्राऽऽह । अकारकस्येति ।
क्रियाकारकादिभेदेऽन्यस्याऽऽत्मनः स्वदृष्टौ कर्तृत्वाद्यभावाद्ब्रह्मसुतो न क्रियाविरोधो न
च ब्रह्मणो ज्ञानसाध्यत्वं कौटस्थ्यादित्यर्थः ॥ १३०९ ॥

घटादिभेदसाधर्म्यं निषेधोऽपि श्रुतीरितः ॥

यथोक्तावगमत्वं तु न कथंचिन्निर्वापते ॥ १३१० ॥

यत्तु श्रुत्यन्तरविरोधश्चेत्यादि तत्राऽऽह । घटादीति । योऽर्थः सत्यं ज्ञानं विज्ञातारमरे
केनेत्यादिश्रुत्युक्तः सोऽपि घटादेरिव ब्रह्मणः स्फूर्तिव्याप्यत्वनिषेधो न कृत्तिव्याप्यत्वनिषे-
धोऽन्यथोपनिषद्व्याप्यवोपादतो ब्रह्मविषयवृत्त्युपगमे न श्रुतिविरोध इत्यर्थः । तर्हि वृत्ति-
व्याप्यत्वाद्धटवद्ब्रह्मणः स्फूर्तिव्यापिताऽपि स्यादित्याशङ्क्य कूटस्थस्फूर्तित्वं शास्त्रानुस-
रसिद्धं दुर्वारमिति नास्य तद्व्याप्यत्वाह । यथोक्तेति ॥ १३१० ॥

तस्माच्च कश्चिदप्यत्र कात्स्न्यात्मावगमे भवेत् ॥

दोषोऽतः सांप्रतं भाष्यग्रन्थं व्याचक्षते स्फुटम् ॥ १३११ ॥

यत्पुनरित्यादिबहुदोषत्वादित्यादि तत्राऽऽह । तस्मादिति । अज्ञातं ब्रह्मणि प्रेम्सा-
राणप्रवृत्त्योः संपन्नादज्ञानध्वस्तेश्च मानफलत्वात्पूर्णसदेकरसस्यप्रकाशब्रह्मणो वेदान्ता-
गमे न कश्चिदोपोऽस्तीत्यर्थः । उपोद्भावोक्तदोषान्परिहृत्य तस्माद्यत्प्रविष्टमित्यादिभा-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६९५

प्यमवतारयति । अत इति । परिशङ्कितदोषामावादिति यावत् । परकीयचोद्यनिरा-
सानन्तर भाष्यव्याख्यावसर दर्शयति । सांप्रतमिति ॥ १३११ ॥

यत्स्रष्टु ब्रह्म पूर्वोक्तं स्वात्ममोहैकवर्त्मना ॥

कार्यं चैतन्यविम्बेन प्रविष्टं जलचन्द्रवत् ॥ १३१२ ॥

तदक्षराणि योजयति । यदित्यादिना । पूर्वोक्तमव्याकृतप्रक्रियायामिति शेषः ।
स्वात्ममोहैकवर्त्मना स्नादिति सवन्धः । प्रवेशवाक्योक्तं स्मारयति । कार्यमिति
॥ १३१२ ॥

ब्रह्मेतिब्रह्मशब्देन तदेवात्राभिधीयते ॥

तस्य योऽतिशयः प्रोक्तो व्याकृताव्याकृतात्मकः ॥

इदमित्युच्यते ब्रह्म तदुपाधिस्वभावकम् ॥ १३१३ ॥

यत्पदोपेक्षितं पूरयति । ब्रह्मेतीति । वाक्यं सप्तम्यर्थः । इदं शरीरस्यमित्यादेस्ता-
त्पर्यमाह । तस्येति । वृत्तस्यस्य ब्रह्मणो यः कार्यकारणस्योऽतिशयोऽव्याकृतप्रक्रिया
यामुक्तस्तत्र देहद्वयात्मकोपाधावाविधेः स्थितं ब्रह्मेदंशब्दितमित्यर्थः ॥ १३१३ ॥

वैशब्दोऽवधृतौ ज्ञेयो ब्रह्मैव न तदन्यथा ॥

अनिर्ज्ञातात्मतत्त्वं सदब्रह्मैवावभाति तत् ॥ १३१४ ॥

प्रकृतस्याऽऽत्मकात्स्न्यस्येत्यत्र प्रकृतार्थस्य वैशब्दः स्थूलार्थ उक्तोऽधुना भाष्यमनु-
सृत्यार्थान्तरमाह । वैशब्द इति । अवधृतिमेवाऽऽह । ब्रह्मेति । यदीदं सर्वं जगद्ब्र-
ह्मैव तर्हि कथमन्यत्परीतिर्याशङ्क्याऽऽह । अनिर्ज्ञातेति ॥ १३१४ ॥

यदिदंशब्दधीगम्यं सम्यग्ज्ञानोदघातपुरा ॥

अपि ब्रह्मैव तत्तृत्स्त तन्मोहादतपेक्ष्यते ॥ १३१५ ॥

इदंशब्दार्थमनूयात्रे प्रागित्यादिमाप्य व्याचष्टे । यदिदमिति ॥ १३१५ ॥

रज्जुवत्तदविज्ञानात्सर्पदण्डादिनेह्यते ॥

ब्रह्मेदमात्रश्रवणात्कुतोऽग्र इति भण्यते ॥ १३१६ ॥

सम्यग्ज्ञानात्प्रामूर्ध्वं चेदं सर्वं जगद्ब्रह्मैव तथाऽपि तदज्ञानादब्रह्मेव भातीत्यनं दृष्टान्त-
माह । रज्जुवदिति । यथा रज्जुः स्वाज्ञानादुज्जगाद्यात्मना गृह्यते तथा ब्रह्माज्ञानादब्र-
ह्मेव दृश्यत इत्यर्थः । अग्रशब्दमाशेषयति । ब्रह्मेति । ब्रह्म वेदं वाऽन्यद्वाऽत्र प्रतियोग्याद्ये
तस्मादग्रे तदेवाऽऽसीदिति व्यावातो द्वितीये चानुवायाभावाद्द्विध्ययोगो न तृतीयोऽस्मि-
न्याक्ये तदधुवेरत प्रतियोग्यभावादग्र इत्युक्तमित्यर्थः । उत्तरमाह । भण्यत इति
॥ १३१६ ॥

सूत्रान्तर्गतो व्यक्तेः प्राक्तनः काल उच्यते ॥

यदे तदिति तच्चापि रपट्प्रूर्व प्रवक्ष्यते ॥ १३१७ ॥

६९६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

कल्पितस्य जगतोऽकल्पितात्मत्वात्तद्व्यक्तिरात्मैव यस्तदुदयात्पूर्वकालोऽप्रशन्दार्थ
इत्याह । सूत्रेति । सूत्रं तत्कारणमन्याकृतं तदन्ते यस्येति तदुणसंविज्ञानेन सर्वं जग-
दुक्तं तस्येति यावत् । किं चोक्ते काले सर्वस्य यद्ब्रह्मात्रत्वं तदुत्तरत्रापि स्थापयिकारे
यद्वै तन्नेत्यत्र वक्ष्यत इति वाक्यशेषं संवादयति । यदिति ॥ १३१७ ॥

नाविद्यासंगतिस्त्वत्र तदकार्यत्वहेतुः ॥

तमोजस्यापि कार्यस्य न प्रतीच्यस्त्यकारणात् ॥ १३१८ ॥

अत्रोक्तस्योत्तरत्रोक्तेरेव स्पष्टमिदमर्थस्यान्याकृतादेर्ब्रह्मत्वे ब्रह्मणोऽप्यन्याकृततदित्वं
स्यादित्याशङ्क्यान्याकृतास्याविद्यातादात्म्ययोगो न ब्रह्मण्यस्ति तस्याविद्याकार्यत्वा-
भावात्स्वकार्यैव तस्यास्तादात्म्यादित्याह । नेत्यादिना । व्याकृतास्त्यतत्कार्यस्यापि
ब्रह्ममात्रत्वाङ्गीकारात्कुतो ब्रह्मणस्तत्कार्यत्वाभावस्तत्राऽऽह । तमोजस्येति । अज्ञानज-
स्यापि न ब्रह्मण्यभेदेन संगतिस्तस्य स्वकारणेनाभेदाद्ब्रह्मणश्चाकारणत्वात्कार्यकारणा-
न्यत्वश्रुतेरविद्या च तत्कारणतेति स्थितेरित्यर्थः ॥ १३१८ ॥

प्रत्यक्तयाऽऽत्मसंयन्यान्मोहादेधिभाष्यमात्मता ॥

आचिच्छेपादतो नासौ मृषा स्यादभकार्यवत् ॥ १३१९ ॥

तर्हि कथमिदमो मोहादेर्ब्रह्ममात्रत्वं तत्राऽऽह । प्रत्यक्तयेति । कल्पितमोहादि-
रूपत्वेमाधिष्ठानस्याऽऽत्मनस्तेन संबन्धात्तस्य सदा विदाभासप्रसूतेत्यर्थः । किञ्च मोहादे-
र्ब्रह्मणश्चाभेदेऽपि ब्रह्मैव शिष्यते नान्यदित्याह । आचिच्छेपादिति । मोहादेः सर्व-
स्याऽऽभिमुख्येन चिन्मात्रत्वेन शेषान्नाभेदेऽपि ब्रह्मणस्तद्रूपतेत्यर्थः । मोहादेः ब्रह्मत्वं न
तस्य मोहादित्वमिति स्थिते फलितमाह । अत इति । चित्तेऽपि कल्पितत्वेऽधिष्ठाना-
भावात्त्रिधिष्ठानकल्पनायोगोऽत शब्दार्थः । असाविति निवृत्तिः । भर्मादिकार्यं द्वैतं
वैधर्म्यद्वयान्तः ॥ १३१९ ॥

प्रत्यग्याधात्म्यसंबोधान्नान्यो हेतुः समीक्ष्यते ॥

निरन्वयविनाशाय योऽलं संसाररूपिणः ॥ १३२० ॥

कार्यकारणात्मक जगदध्यस्त चेत्कुतोऽस्य निवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति ।
आत्मानि सम्यग्ज्ञानादेवानर्षस्याऽऽत्यन्तिको ध्वंसो हेत्वन्तरस्याप्रामाणिकत्वादि-
त्यर्थः ॥ १३२० ॥

कौटस्थ्यासंगतो नास्य मोहवत्कार्यसंगतिः ॥

स्वतः सेद्ब्रह्मशक्तत्वान्मोहादेरात्मसंगतिः ॥ १३२१ ॥

प्रत्यक्तत्त्वविधया द्वैतस्य ध्वस्तियोग्यत्वं साधयति । कौटस्थ्येति । प्रतीचोऽस्य
कौटस्थ्यादसङ्गत्वाच्च न मोहादिना वस्तुतो योगो न च स्वातन्त्र्येण तत्तिदिर्गदस्य

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६९७

तदनुपपत्तेरतस्तस्याऽऽत्मनि काल्पनिकी शुक्तिरित्यात्मविषयाऽऽत्यन्तिकी तद्व्यक्ति-
रित्यर्थः ॥ १३२१ ॥

कौण्ड्येनेव वियद्योगः खट्वचापेक्षया त्वसन् ॥

आत्मनैवं तमोयोगो नाऽऽत्मवृत्तानुरोधतः ॥ १३२२ ॥

आत्मनि कल्पिता मोहादियुक्तिरित्येतद्वृष्टान्तेनाऽऽह । कौण्ड्येनेति । तमःशब्देन
तत्कार्यमपि लक्षितम् ॥ १३२२ ॥

अन्यतः संगतिः सेयमविचारितसिद्धिका ॥

अविज्ञातचिदुत्सङ्गसंस्थेयेयं न वस्तुनि ॥ १३२३ ॥

आत्मानात्मयोगस्य कल्पितत्वमुपसंहरति । अन्यत इति । अन्येनानात्मनाऽऽ-
त्मनः संगतिश्चेत्कथमात्मवृत्तापेक्षया सा नास्तीत्याशङ्क्याज्ञातात्मस्यैवान्यशुक्तिर्न
शुद्धात्मस्येत्याह । अविज्ञातेति । उत्सङ्गपदमूर्ध्वदेशार्थम् ॥ १३२३ ॥

अविद्याद्वारिकाऽप्यस्य संगतिर्नाञ्जसेप्यते ॥

निरात्मकपरार्थत्यहेतुभ्यां शुक्तिरूप्यवत् ॥ १३२४ ॥

अज्ञातात्मस्था चेदज्ञानादियुक्तिरंशतश्चाऽऽश्रयविषयत्वयोरपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
अविद्येति । यथा वस्तुतत्त्वमपेक्ष्य नाऽऽत्मन्यज्ञानादिसंगतिरेवमविद्यावृत्तापेक्षयाऽपि
नासाविन्यते निरात्मकत्वात्परार्थत्वाद्ज्ञानतत्कार्ययोस्तदीयसंगतेः स्वतोऽसिद्धेरतोऽवि-
चारमुन्दरैषा शुक्तिरूप्यसंगतिवदतः श्वोत्ररूपयोः संबन्धवदनुपपत्तिरेवेत्यर्थः ॥ १३२४ ॥

प्रत्यग्रूपातिरेकेण नान्यद्रूपमनात्मनः ॥

षादिभिर्गुक्तिभिः शक्यं कचित्साधयितुं सदा ॥ १३२५ ॥

अनात्मनो न निरात्मकत्वमात्मातिरेकेण वादिभिस्तस्य वस्तुत्वाद्गोकारावित्याश-
ङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । विमतं न स्वातन्त्र्येण सदानात्मत्वाद्व्यप्यवदित्यर्थः । प्रातीतिकं
रूपान्तरं स्वीकर्तुं शुक्तिभिरित्युक्तम् । कचिल्लोके शास्त्रे चेत्यर्थः । सदेति कालत्रयं
निर्दिश्यते । विमतं स्वातन्त्र्येणासद्यामिचारित्वासंमतवदित्यर्थः ॥ १३२५ ॥

कूटस्थादितमोन्तेन नित्यमव्यतिरेकतः ॥

बुद्ध्यादेर्विषयान्तस्य नित्यमेतद्वतो जगत् ॥ १३२६ ॥

विमतं ब्रह्मणोऽन्यदनिर्वाच्यत्वात्तद्वदिति व्यतिरेकिणा जगतोऽर्वान्तरत्वमाशङ्क्य
हेतुप्रतिज्ञयोर्मियो ज्याहतिमभिप्रेत्याऽऽह । कूटस्थादीति । कूटस्थश्च सर्वस्य मूलत्वे-
नाऽऽदिश्चाज्ञानाविष्टतया तमोन्तश्च तेनाऽऽत्मना सदा सर्वस्याव्यतिरेकादसत्त्वनिरासा-
दित्यं जगत्सदेव सोम्येत्यादिश्रुतेरतो बहिरव्यगतस्य जगतोऽनिर्वाच्यतया ब्रह्मणोऽन्य-
त्वव्याघातादागमविरोधाच्च नोक्तानुमेत्यर्थः ॥ १३२६ ॥

१ छ. कात्स्न्येने । २ र. कात्स्न्येने । ३ क. ग. धुतिरूपवत् ।

६९८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

अतोऽविद्यामहानिद्रासंवीतमनसायसौ ॥

जन्मादिविक्रियापदं स्वप्नदर्शनविभ्रमः ॥ १३२७ ॥

जगतो जन्मादिदृष्टेर्ब्रह्मणोऽप्यन्तरत्वं सिद्धिरित्याशङ्क्य तस्य ब्रह्मान्यतिरेकित्वेन सत्यस्य श्रौतत्वाज्जन्मादिषु स्वप्नधीवद्भ्रान्तिरित्याह । अत इति । जन्मादिरूपविक्रियापदत्वमधिकृत्य स्वप्नदर्शनवद्विभ्रमो जगत्प्रतिवेकितामिति योजना ॥ १३२७ ॥

यथा व्याख्यातवाह्यार्थप्रधानोऽसंहतोऽप्रमः ॥

सर्वप्रमाणभाक्तद्वयमाणाभासभागपि ॥ १३२८ ॥

सर्वस्य द्वैतस्य मायामात्रत्वे मानतदाभासनाभाश्रयो विषयश्च क स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । वस्तुतोऽसहतास्यासन्नविदेकतानस्य प्रमाविषयस्य प्रतीचो व्याकृतान्याकृतमगदुपहितस्य प्रमाणतदामासविषयत्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥ १३२८ ॥

अविचारितसंसिद्धि तपोवत्स्यात्तदुद्भवम् ॥

कृत्स्नं जगदतो मोहध्वस्तौ ध्वस्तं भवेदिति ॥ १३२९ ॥

असहृतस्य द्वैतोपाधित्वं व्याहृतमित्याशङ्क्योपाधेरवस्तुत्वान्मैवमित्याह । अविचारितेति । अज्ञानवृत्तज्जन्मद्वैतस्य मिथ्यात्वे फलितमाह । अत इति । ज्ञानादज्ञानध्वस्तौ तज्जत्वाद्ध्वस्तं जगद्वितीरेव स्यादित्यर्थः ॥ १३२९ ॥

भिन्नमात्रप्रमाणादौ कार्यकारणवस्तुनि ॥

अभिन्नमात्रमानादिरात्मैवकोऽद्वयः स्वतः ॥ १३३० ॥

प्रतीचोऽसहृतस्य सहृतत्वमापाद्य मानतदाभासविषयत्वे मेयत्वापत्तिरित्याशङ्क्याग्रमे यत्न प्रतिपादयन्नाह । भिन्नेति । प्रपञ्चे प्रमात्रादिभेदभाजि प्रमेये सत्यात्मैव तद्वेदरहितं सन्नद्वयत्वादनपेक्षं स्वतः स्फुरत्यतो नास्य प्रमेयतेत्यर्थः ॥ १३३० ॥

न देशकालावस्थादायपेक्षाऽस्त्यात्मनः स्वतः ॥

अनन्यापेक्षसंसिद्धेर्देशादेस्तदपेक्षतः ॥ १३३१ ॥

आत्मा नाद्वयो देशाद्यपेक्षत्वाद्धटवदित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । आदिपदेनोत्पादक-
ज्ञापकग्रहः । आत्मनो नैरेपेक्षे हेतुमाह । अनन्येति । निरुपाध्यात्मन स्वारस्येन स्वतः सत्त्वस्फूर्त्यो सत्त्वादित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । देशादेरिति । न हि जडस्या-
जडापेक्षा किञ्च सिद्धिर्न च वैषरीत्यमजाद्वयव्याघातादिति भावः ॥ १३३१ ॥

देशकालनिमित्तादिव्यपेक्षं वस्तु यद्भवेत् ॥

तदेव तदपेक्षं स्यान्न तु देशादिसिद्धिदम् ॥ १३३२ ॥

देशाद्यपेक्षत्वहेतोरसिद्धिमुक्त्वा कार्यत्वोपाधिमाह । देशेति । देशकालौ निमित्ते आदि-
पदेन वारणान्तरोक्तिस्तदपेक्षं यद्भयादि जायते तदेव देशाद्यपेक्षं सद्भव स्यादिति योजना ।
साधनव्याप्तिं शङ्कित्वाऽऽह । न स्थितिः । न हि देशादिसाधकस्याऽऽत्मनमनदपेक्षया

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ६९९.

कार्यत्वं प्रागेव ततः सिद्धत्वाद्विभक्तं कार्यमित्यन्वये घटद्युदाहरणमकार्यमविभक्तमिति
न्यतिरेके च प्रतिपाद्यात्मा तथाच न तस्यापि विभक्तत्वं घटवदनात्मत्वादिप्रसङ्गादिति
भावः ॥ १३३२ ॥

प्रमात्रासुत्थिते त्रे ब्रह्मैवाऽऽसीद्यगोदितम् ॥

यतस्ततो न साध्यं तज्ज्ञानकर्मादिसाधनैः ॥ १३३३ ॥

इदं ब्रह्मेतिसामानाधिकरण्यालम्ब्यमप्युपायः वाक्यार्थमुपसंहरति । प्रमात्रादीति ।
उत्थितेतिस्तत्त्वव्यक्तिः । सप्रपञ्चचेतन्यस्य सदैवाप्रपञ्चब्रह्मत्वं परामृशति । यत इति ।
ततो हेतोस्तद्ब्रह्मत्वं न साधनायत्तमिति परमतनिरासं निगमयति । तत इति । आदि-
शब्दो भावनार्थः ॥ १३३३ ॥

ब्रह्मापि तत्स्वतः साक्षात्तदवोधैकहेतुतः ॥

इदंरूपं समापेदे रक्षनेवाहिरूपताम् ॥ १३३४ ॥

जगतो ब्रह्मत्वे कथं तद्विपरितपरिच्छिन्नरूपतेत्याशङ्क्य मायावशादित्यसङ्गदुक्तमि-
त्याह । ब्रह्मापीति । तदिति अगदुक्तिः । साक्षादिति ब्रह्मणः शुद्धतोच्यते । स्वतो
मायां विनेत्येतद्ब्रह्मत्वं वृत्तमनूयाऽऽविद्यकं कथयति । तदवोधेति । कथमवोधार्दपि
विरुद्धाकारता तत्राऽऽह । रक्षणेति ॥ १३३४ ॥

अविद्याफलकारुर्द तदेवंपरम् ॥

ब्रह्म विद्याधिकारित्वं द्वैविध्यात्प्रतिपद्यते ॥ १३३५ ॥

जगतो ब्रह्ममात्रावेऽपि चेतनोऽन्योऽन्यथा तज्ज्ञानाधिकार्यभावात्तदसिद्धेरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अविद्येति । एवंपरंपरमन्तःकरणाद्युपाधिकमित्यर्थः । परं हि ब्रह्मानाद्य-
विद्याख्यं फलकमपिरोहति तदेव पुनरन्तःकरणादिरूपधीयते तच्च द्वैविध्याधिकारित्वं
गच्छतीत्यर्थः ॥ १३३५ ॥

स्वतो मुक्तं यतस्तस्माद्ब्रह्म विद्यां तदर्हति ॥

संसारित्वमविद्यातो मुमुक्षुत्वं ततो भवेत् ॥ १३३६ ॥

द्वैविध्यमेवाऽऽह । स्वत इति । एकमेव ब्रह्म स्वतो मुक्तत्वाद्विद्यालम्बनमवि-
द्याया बद्धत्वाच्च तद्व्यस्तिहेत्याधिकारीत्यर्थः । एतेनानेकजीववादिनामश्रुतशास्त्रत्वमादर्श-
तम् ॥ १३३६ ॥

अध्यात्ममधिभूतं च तथा चैवाधिदैवतम् ॥

परं तदभिमानेदं तच्छब्देनाभिधीयते ॥ १३३७ ॥

ब्रह्मेत्यादिवक्त्यं व्याख्यायोचरवाक्यस्यतच्छब्दार्थमाह । अध्यात्ममिति । तैत्परं
सप्त ब्रह्माध्यात्मादौ सष्टे प्रविष्टं तत्र तत्राहंममाभिमानेनाऽऽविद्येन अस्त्वं तदात्मानमि-
त्यत्र तच्छब्दितत्वंपदवाच्यामित्यर्थः ॥ १३३७ ॥

७०० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [अथमाध्याये-

हिरण्यगर्भतां नीत्वा कृत्स्नमध्यात्मरूपकम् ॥

तस्मै हिरण्यगर्भाय ब्रूयाद्विद्यां तमस्तिने ॥ १३३८ ॥

किमर्थं त्वमर्थोक्तिरित्याशङ्क्य वाक्यार्थज्ञानार्थेत्याह । हिरण्यगर्भतामिति । कृत्स्नं ब्रह्माध्यात्माद्यभिमानेन प्राप्तपरिच्छेद त्वपदवाच्यमपरिच्छिन्नतया परिशोध्य तस्मै विविदिषवे दपालराचार्यो विद्यामुपदिशेत्स च पदार्थज्ञस्तदुपदेशाद्वाक्यार्थं जानातीत्यर्थः ॥ १३३८ ॥

एवं निःशेषसंसारप्रत्याख्यानेन निर्दृतिम् ॥

सर्वाविद्यापनिहुत्या विद्यया प्रतिपद्यते ॥ १३३९ ॥

किमर्थं वाक्यार्थज्ञानमित्याशङ्क्य तत्फलं वक्ष्यमाणं सतिप्याऽऽह । एवमिति । सर्वानर्थमूलाविद्याया निहुतिर्यस्या विद्यया पूर्वोक्तरीत्या निर्मुक्तयाऽशेषबन्धव्यसेन मुक्तिर्भास्येति विद्वन्नित्यर्थः ॥ १३३९ ॥

आत्मानात्मात्मकं विश्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणकम् ॥

आत्मानमेव तदवेन्निष्ठां कात्स्न्यात्मनः पराम् ॥ १३४० ॥

तदवेदितिपदद्वयस्यार्थभुक्त्वा तदनुवादेनाऽऽत्मशब्दार्थं वदन्वाक्यं योजयति । आत्मेति । चेतनाचेतन विभक्तमग्न्यादिषिद्धं अगदन्वयव्यतिरेकभावपरिहारेण पूर्णवस्तुन सा काष्ठा सा परा गतिरिति प्रकृष्टप्रतिष्ठास्वरूपमात्रत्वेन तद्ब्रह्म विदितव्यमित्यर्थः ॥ १३४० ॥

अविचारितसंसिद्धिं सर्वानर्थककारणम् ॥

मत्स्यद्व्यात्रैकसाक्षित्वाच्चमस्तत्त्वत्वात्मनि ॥ १३४१ ॥

ब्रह्मण स्वात्मनि स्वरूपज्ञानस्य सदा भावात्किमौपदेशिकज्ञानेनेत्याशङ्क्य तदर्थवत्त्वार्थमात्मन्यज्ञानं साधयति । अविचारितेति । तत्तमोऽनिर्वाच्य प्रत्यगात्मनीतिं सवन्ध । तदनिर्वाच्यत्वासिद्ध्यर्थमाद्य विशेषणम् । प्रतीचि तम सत्त्वे कार्यलिङ्गकमनुमानमाह । सर्वेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । मत्स्यद्व्यात्रेति । तस्यैकस्याविद्याच्चज्ज्ञासाक्षित्वात्तस्य चाज्ञानसम्बन्धं विना सिद्धिरित्यर्थः ॥ १३४१ ॥

प्रतीच्येव यतोऽज्ञानमस्तत्तत्तत्त्वविद्यया ॥

सकार्ये तमसि ध्वस्त आत्मैवैकोऽवशिष्यते ॥ १३४२ ॥

आत्मन्येवाज्ञानमित्युक्तिराल्याह । प्रतीचीति । अज्ञाने प्रतीचि सिद्धे तन्निवर्तव्यत्वेन तत्रोपदेशजनितं ज्ञानमर्थवदिति भावः ॥ १३४२ ॥

विरक्तः सर्वसंसारोच्चिविद्वत्सुः स्वतस्ततः ॥

संसंसारानलसंतप्तस्तद्विरुद्धं परीप्सति ॥ १३४३ ॥

ब्रह्मत्वेवादिपुमर्थं शक्यत्वा मोक्षार्थित्वायोगादधिरार्यभावात्तत्त्वविद्यानुपपत्तेः सकार्या-

ज्ञानध्वस्त्या कथमात्ममात्रावशेषसिद्धिरत आह । विरक्त इति । संसारेत्यादिना विशेषेण नित्यानित्यवस्तुविवेकोक्तिः । ततः संसारमिति यावत् । स्वतः संसारस्वरूपवशादित्यर्थः । यद्वा स्वतः प्रकृतवैराग्यस्वभावात्प्राप्तशमादिरित्यर्थः । साधनचतुष्टयवान्बन्धविरुद्धं मुक्तिहेतुज्ञानमामुमिच्छन्नधिकारीत्याह । तद्विरुद्धमिति ॥ १३४३ ॥

तस्याकृत्स्नापवादेन कृत्स्नैकात्म्यावबुद्धये ॥ १३४४ ॥

अन्वयव्यतिरेकाख्यो व्यापारो विहितः पुरा ॥

आत्मेत्येवेति विधिना परावप्रत्यग्विवेककृत् ॥ १३४५ ॥

तस्य किं ज्ञानसाधनमित्यपेक्षायां पूर्वोक्तं स्मारयति । तस्येति । अधिकारिणो हि प्रकृतस्य परिच्छिन्नार्थदर्शननिरासेनापरिच्छिन्नार्थदर्शनार्थमन्वयादिव्यापारो विद्यासूत्रेण प्रागुक्त इत्यर्थः । अन्वयादिव्यापारस्य फलमाह । परागिति ॥ १३४४ ॥ १३४५ ॥

ऐकात्म्यं धीक्ष्यते तेन त्यक्त्वा सर्वाननात्मनः ॥

कृत्स्नमेव यतो वस्तु तदन्यचदबोधनम् ॥ १३४६ ॥

विवेकफलमाह । ऐकात्म्यमिति । देहादीनव्याकृतान्तानात्मत्वेन प्राप्ताग्निरित्यज्य किमित्यप्रसिद्धमैकात्म्यमेव ज्ञेयमिति तत्राऽऽह । कृत्स्नमिति । अतः कृत्स्नमेव वस्तु ज्ञेयमिति शेषः ॥ १३४६ ॥

कृत्स्नं पश्येदिति ततो वाक्यं वस्तुनि वर्तते ॥

प्रविष्टोऽकृत्स्नरूपत्वात्संसारानर्थचोदितः ॥

आत्मेत्येनेन कृत्स्नात्मदर्शनाय नियुज्यते ॥ १३४७ ॥

आत्मेत्येवेति विधिना विहितोऽन्वयादिव्यापार इति ब्रुवता वाक्यस्य विधिनिष्ठत्वनिष्ठमित्याशङ्क्याऽऽह । कृत्स्नमिति । विहितान्वयादिव्यापारस्यैक्यज्ञानावसानत्वाद्वाक्यं साधनविधिद्वारा वस्तुनिष्ठमित्यर्थः । वाक्यस्याद्वयवस्तुपरत्वे तज्ज्ञाने कोऽधिक्रियते न तावत्तदेवाद्वयं यदादिज्ञानेऽधिकारिणो विषयादन्यत्वान्नापि वस्तुन्तरं तदभावाच्च न निराधिकारं ज्ञानं युक्तमत आह । प्रविष्ट इति । परात्मा स्वाविषया बुद्ध्यादि खट्वा तत्प्रविष्टः परिच्छेदाभिमानित्वात्संसारकदाचिद्विवेकादियुक्तस्त्वज्ञानेऽधिकारीति विधिनाऽधिगतमित्यर्थः ॥ १३४७ ॥

कृत्स्न आत्मेत्यतो वाक्याचचारुपं दिदक्षति ॥

अन्योन्यार्थसमाप्तिवान्न भेदोऽत्र पदार्थयोः ॥ १३४८ ॥

तस्य तर्हि पूर्वोक्तमन्वयादेरेवाहं ब्रूतेति धीसिद्धेर्वाच्यैवेत्यर्थमित्याशङ्क्याऽऽह । कृत्स्न इति । परिच्छिन्नस्य घटवदनात्मत्वात्परिच्छिन्नसावदात्मा तं पूर्णमात्मानं वाक्यादेवाधिकारिजिज्ञासापूर्वकमनुभवत्यन्वयादेरमानत्वादित्यर्थः । अहं ब्रूतेति नाभेद-

७०२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

धीर्ब्रह्माहमर्थयोर्भेदप्रसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । अन्योन्येति । अत्र प्रतीति वाक्ये
वेत्यर्थः । अहमर्थस्य ब्रह्मार्थं ब्रह्मार्थस्य चाहमर्थं पर्यवसानादन्ययाऽनात्मत्वाब्रह्मत्वप्रस-
ङ्गादिति भावार्थः ॥ १३४८ ॥

अकृत्स्नानात्मनः सर्वान्कृत्स्नांश्चानात्मनस्तथा ॥

अन्यन्यतिरेकाभ्यां तथा कृत्स्नाननात्मनः ॥ १३४९ ॥

निर्मात्पचत्परित्यज्य चैतन्यामासवर्त्मना ॥

अनुनीयाऽऽत्मनाऽऽत्मानं कृत्स्नात्मानं प्रपश्यति ॥ १३५० ॥

अस्तु तर्हि वाक्यादेवाह ब्रह्मेति धी कृतमन्वयादिनेत्याशङ्क्याऽऽह । अकृत्स्ना-
निति । अन्तःकरणविभक्तचैतन्याभासान्न्याष्टिरूपानकृत्स्नानात्मनोऽप्याकृतादिसमष्ट्यु-
पाधीनकृत्स्नाश्चानात्मनस्तथाष्टिप्राकृतदेहादीनशेषानन्वयादिनोपेक्ष्य चैतन्यामासवर्त्मना
समुत्पन्नविवेकज्ञानेन स्वमर्थं निष्कृष्टात्मना दृष्ट्वा कृत्स्नमात्मानमहं ब्रह्मेति वाक्यादनुभव-
त्यतोऽन्वयादे शुद्धिहेतुत्वात्तद्वत्तस्य वाक्यात्तदर्थज्ञानादुभयमर्थवदित्यर्थः ॥ १३४९ ॥
॥ १३५० ॥

उक्तदोषापनुर्ययं प्रत्युक्तिर्गौरवी त्विषम् ॥

ब्रह्म वा इदमित्यादिर्नातो दोषोऽत्र कश्चन ॥ १३५१ ॥

तदात्मानमित्यादेरर्थं सतिष्य तमेव प्रपश्यितुं प्रतिवचनं प्रलौति । उक्तेति । उपो-
द्धातोक्तदोषनिरासार्थं दृढतरन्यायवती ब्रह्मेत्याद्या प्रत्युक्तिरतो ज्ञानान्मुक्तिरित्यत्रादोष-
तेति योजना ॥ १३५१ ॥

प्रमेयं यत्पुरा पृष्टं तद्ब्रह्म किमवेदिति ॥

सर्वं चाप्यभवद्यस्माज्ज्ञानं ज्ञेयं च भण्यते ॥ १३५२ ॥

तदात्मानमित्यादेराप्यर्थमाह । प्रमेयमिति । उपोद्धाते तद्ब्रह्म किमवेदिति यन्मेयं
पृष्टं यस्माद्ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्म सर्वमभवदिति च यन्माममन्विष्टं तद्ब्रह्ममनन्तरवाक्येनोच्यते ब्रह्मे-
त्यत्र तु प्राधान्येनोक्तोऽधिकारीत्यर्थः ॥ १३५२ ॥

तद्ब्रह्माऽऽत्मानमेवावेन्मेयं मानं च भण्यते ॥

आत्मा मेयस्तथा मानमात्मप्रत्यय एव तु ॥ १३५३ ॥

कथमत्र मानमेययोरुक्तिरित्याशङ्क्य विभजते । तद्ब्रह्मेति । तत्र तद्ब्रह्मेत्युक्ताधि-
कारिपरामर्शः । आत्मानमिति मेयोक्तिः । अवेदिति मानवचनमिति भेदः । चकारो
मातृसमुच्चयार्थः । एवकारार्थमाह । आत्मेति । एवकारस्याऽऽत्मेत्यत्रापि सवन्ध सूच-
यितुं तुशब्दः ॥ १३५३ ॥

नाऽऽत्मज्ञानाद्यतोऽज्ञानं विद्यतेऽनात्मनस्ततः ॥

नाऽऽत्मयायात्म्यविज्ञानाज्ज्ञानमन्यदनात्मनः ॥ १३५४ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ७०३

आत्मैव मेयस्तज्ज्ञानमेव मानमिति कुतो नियमोऽनात्मतज्ज्ञानयोरपि तादृशोर्भावा-
दित्याशङ्क्याऽऽह । नाऽऽत्मेति । आत्माज्ञानमेवानात्माज्ञानमात्मज्ञानमेव तज्ज्ञानम-
तोऽनात्मा नाऽऽत्मातिरेकेणास्तीत्यर्थः ॥ १३९४ ॥

प्रमात्रादिविभागेन यज्ज्ञानं प्रयते क्वचित् ॥

तज्जन्मनः पुरेचार्यो न तेन ज्ञायतेऽञ्जसा ॥ १३९५ ॥

आत्मज्ञानमेवानात्मज्ञानमिति न युक्तमनात्मनो घटाद्यात्मना पृथग्दृष्टेरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । प्रमात्रादीति । क्वचिदिति घटादिविपयोक्तिः ॥ १३९५ ॥

तमोमात्रावसायित्वान्न यथावस्तु तत्ततः ॥

प्रत्यग्वस्त्वात्मकत्वेऽपि चित्रमज्ञानचेष्टितम् ॥ १३९६ ॥

प्रागिव घटादिज्ञानोत्पत्तेरुत्पत्तेनापि तेनानात्मा न ज्ञायते याथात्म्येनेत्यत्र हेतुमाह ।
तमोमात्रेति । वस्तुयाथात्म्याप्रकाशित्वाद्घटादिज्ञानं न मानमतो घटादिरनात्मा नाऽऽ-
त्मातिरेकेणास्तीति फलितमाह । तत इति । ऐकरस्यात्प्रतीचो घटादेरनात्मनोऽपि तद्व-
पत्वे वैचित्र्यासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । अपवा सर्वस्य प्रत्यग्भावत्वे कथं
द्वैतप्रयेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । सर्वस्य तन्मात्रत्वेऽपि विचित्रमेतदज्ञानचरितं
यत्तद्वशादेकमेवानेकधा भातीत्यर्थः ॥ १३९६ ॥

यत्प्रसादात्तमःसिद्धिस्तत्स्वसाध्यप्यपहृते ॥

तमोऽप्यनुभावादेव प्राक्तद्व्युत्पत्तिजन्मनः ॥ १३९७ ॥

ऐकरस्ये प्रत्यग्भावे जगति कथमज्ञानस्यापि वैचित्र्यहेतुत्वमित्याशङ्क्यासंभावित-
साधकं तदिति कैमुतिकन्यायेनाऽऽह । यत्प्रसादादिति । न तमः साक्षिसिद्धं मान-
सिद्धत्वादित्याशङ्क्य प्रागेव मानाधीनज्ञानोत्पत्तेस्तमोभानादनुभवादेव तद्वीरित्याह ।
तमोऽपीति । रागादि दृष्टान्तयितृमपिशब्दः ॥ १३९७ ॥

प्राक्प्रवृत्तेः प्रमाणानामज्ञातं यदिदोदितम् ॥

अज्ञादि तत्तमोबाधान्न मानं रज्जुसर्पवत् ॥ १३९८ ॥

प्रत्यसादेर्मानत्वमुपेत्योक्तं तदेवासिद्धमित्याह । प्रागिति । इहेत्यव्याकृतप्रक्रि-
योक्तिः । तत्तमोबाधादज्ञातप्रत्यगज्ञानानिर्वर्तकत्वादिति यावत् ॥ १३९८ ॥

न पश्यन्तीत्यतः प्राह बोद्धृत्वादिसमन्वयम् ॥

न हि मोहैकनिष्ठेन तद्वीर्यं वस्तु मीयते ॥ १३९९ ॥

अव्याकृतवाक्यानुसारेणासादेरमानत्वमुक्त्वा त न पश्यन्तीति वाक्यादपि तथेत्याह ।
नेत्यादिना । ये द्रष्टृत्वादिविशिष्टमात्मानमध्यक्षादिभिरीक्षन्ते ते तं न पश्यन्तीत्याह
श्रुतिरतस्तेषां वस्तुन्यमानेत्यर्थः । प्रत्यसादिभिर्विशिष्टमात्मानं पश्यन्तो न पश्यन्ति ?

७०४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

व्याहृतमिति चेन्नेत्याह । न हीति । विशिष्टविषयाध्यक्षादिभिर्निर्गम्यैषं वस्तु मातुमश-
क्यमित्यर्थः ॥ १३५९ ॥

आत्मानं विरहय्यान्यो नालमात्मावबुद्धये ॥

असाधारणतन्मातृमानमेवात्मकत्वतः ॥ १३६० ॥

किं चाऽऽत्मनोऽध्यक्षादिगम्यत्वे माताऽन्योऽनन्यो वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति ।
आत्मानमिति । न तावदमात्माऽऽत्मानं वेद जडत्वाच्च चान्यथेतन्नोऽस्ति नान्योऽ-
तोऽस्ति ब्रूयतिश्रुतेरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । असाधारणेति । प्रतीचोऽनन्योऽसा-
धारणस्तस्याध्यक्षादेराश्रयो माता तद्वदक्षादिमानं मेयं चेत्तस्य सर्वस्याऽऽत्ममात्रत्वात्त-
स्मिन्नैकरसे विभागाभावाक्षादिगम्यतेत्यर्थः ॥ १३६० ॥

असाधारणमात्रादि प्रत्यग्वस्तु यतस्ततः ॥

नियोगोऽपीह नाऽऽयाति भिन्नकर्त्रादिनो ह्यसौ ॥ १३६१ ॥

तर्हि तदगम्यत्ववदागमगम्यत्वमपि स्यात्तस्य नियोगनिष्ठत्वादित्याशङ्क्याऽऽह ।
असाधारणेति । यदसाधारणं व्याकृतमात्रादि तस्य सर्पादे रज्जुत्ववत्प्रत्यक्त्वावस्मि-
न्प्रतीचि तज्ज्ञाने वा न नियोगस्तस्य व्यावृत्तकर्तृकरणाद्यपेक्षत्वादतो न नियोगपरत्वे-
नाऽऽगमो मानं किंतु कल्पितमात्राद्यपेक्ष्याऽऽत्मनि सकार्याविद्यार्थसितम्पर्याहेतुत्वेन
तन्मानता नैवमध्यक्षादेरित्यर्थः ॥ १३६१ ॥

सर्वमज्ञातमेव स्याद्यस्मिन्नज्ञात आत्मनि ॥

ज्ञाते ज्ञातं च तत्कात्स्न्याचावत्त्वात्सर्ववस्तुनः ॥ १३६२ ॥

कथं मात्रादेः सर्वस्य प्रत्यग्यात्रत्वं तत्रैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानधूर्तिं प्रमाणयति । सर्व-
मिति । आत्मन्यज्ञाते सर्वमज्ञातं ज्ञाते ज्ञातमित्यत्र हेतुमाह । तावच्चादिति । तस्मा-
दात्मनोऽद्वयत्वाच्च तत्र मात्रादिभेद इत्याह । तत्कात्स्न्यादिति ॥ १३६२ ॥

युक्त्या निरूप्यमाणस्य ज्ञात्मा तत्त्वमनात्मनः ॥

प्रत्याख्यातः स चेत्तेन कानात्मा सिध्यतां ततः ॥ १३६३ ॥

मात्रादेरात्ममात्रत्वं श्रुत्योक्त्वा दृश्यत्वादिश्रुत्याऽऽप्याह । युक्त्येति । रूपादेरा-
रोप्यस्य दृश्यत्वादिशालिनः श्रुत्यभिप्रायान्मत्वदर्शनादिति हिशब्दार्थः । विपक्षे
तुच्छत्वापत्तिमाह । प्रत्याख्यात इति ॥ १३६३ ॥

अनात्मतत्त्वमन्वेति ज्ञात्माऽसद्गोऽगुणोऽद्वयः ॥

असिध्यन्त स्वतःसिद्धौ सिद्धिं कान्यत्र लप्स्यते ॥ १३६४ ॥

आत्मा चेदनात्मनस्तत्त्वं तद्वत्तदभिलत्वादात्मनोऽसद्गत्वादिहानिरित्याशङ्क्य मायि-
कत्वादनान्तरसंगतौ वैमिल्याह । अनात्मेति । मायाकृतोद्भादिसंगतिर्युक्तमिदं प्रमुक्तस्या-
धिष्ठानस्य वास्तवकठिनत्वादेरन्याथातकरीतिदृष्टान्तार्थो हिशब्दः । किंच प्रकाशे सदा-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ७०६

त्मनि सत्तां स्फूर्तिं चानाधुवज्जनात्मनाऽन्यत्र सेत्स्यत्यस्वातन्त्र्यादन्यस्य च साधकस्या-
भावादतस्तत्रैव कल्पितः सिध्येदित्याह । असिध्यान्निति ॥ १३६४ ॥

सर्ववादिविरोधेऽपि संवादोऽनुभवे यथा ॥

वादिनामविसंवादस्तथाऽज्ञानेऽप्यसंशयः ॥ १३६५ ॥

मात्रादेरात्मनि कल्पितत्वादक्षदेरमानत्वादज्ञानस्यातद्वाङ्मन्वात्साक्षिसिद्धतैवेत्युक्तम् ।
इदानीमद्वयस्वप्रकाशवृत्तस्वसाध्यनुभवे विषावाञ्च ततोऽज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
सर्वेति । सर्वपक्षाणां मियोविरोधेऽपि सर्वैरनुभवस्तावदिष्टोऽन्यथा व्यवहारलोपात्त च
स्वप्रकाशो वेद्यत्वेऽनवस्थानात्स कूटस्थोऽद्वयश्च तत्र जन्मादिसाधकाभावात्तस्मिन्वादि-
नामङ्गोकारो यथेत्यर्थः । ययोक्तेऽनुभवे सत्यपि तत्साध्यमज्ञानं विप्रतिपन्नमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अविसंवाद इति । अज्ञानानुपगमे व्यवहारायोगात्तस्य च सादित्वे वस्तु-
नस्तद्धेतुत्वाभावादयस्तुनस्तद्धेतुत्वे तस्यापि सादित्वेऽनवस्थानादनादित्वे तस्यैवास्मादि-
ष्टाज्ञानत्वादयस्तुत्वे संस्थापरोक्ष्यादेवानिर्वाच्यत्वादनुभववदत्रापि वादिनामस्त्येव संमति-
रित्यर्थः ॥ १३६६ ॥

तद्वापोऽप्यबोधस्य बोधेनाभ्युपगम्यते ॥

एतावतैव पर्याप्तमस्मद्राद्धान्तसिद्धये ॥ १३६६ ॥

अनुभवेऽपरिपन्थिनि विप्रतिपत्तिरयुक्तेति यक्तुमसंशय इत्युक्तं तथाऽपि तस्य साक्षि-
सिद्धस्य साक्षिकज्ञाननिवर्त्यत्वमित्याशङ्क्याज्ञानवत्तद्व्यतिरपि संमतेत्याह । तद्वदिति ।
तदभावे सर्वव्यवहारविहितिरिति भावः । तथाऽपि किं ते सिद्धं त्वाह । एतावतेति ।
अनुभवोऽज्ञानं तद्वानिरिति त्रयसिद्धिमात्रेणेति यावत् ॥ १३६७ ॥

अस्मद्राद्धान्तसंसिद्धौ नान्यद्राद्धान्तसिद्धत्वा ॥

तत्सिद्धावस्य संसिद्धिर्न कथंचिन्निवार्यते ॥ १३६७ ॥

त्वत्सिद्धान्तवदितरसिद्धान्तानामपि तद्वद्वा सिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । अस्म-
दिति । अद्वैतमते प्रामाणिके सतीतराद्धान्तानामज्ञानमूलत्वेन भ्रान्तत्वमेवेति भावः ।
भवतु तावत्तद्वद्वा परसिद्धान्तसिद्धिस्तथाऽपि न क्षतित्वैरप्यनुभवाद्विभ्रयस्वीकारादस्म-
दिष्टसिद्धिरित्याह । तत्सिद्धाविति । अत्येति त्वसिद्धान्तस्येति यावत् ॥ १३६७ ॥

अज्ञानं संशयज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति त्रिकम् ॥

अज्ञानं कारणं तत्र कार्यत्वं परिशिष्टयोः ॥ १३६८ ॥

परसिद्धान्तसिद्धावपि त्वसिद्धान्तसिद्धिरेन्मियोविरोधाद्वस्तुनि विकल्पः स्यादि-
त्याशङ्क्य परसिद्धान्तानां भ्रान्तत्वसिद्ध्यर्थं त्वसिद्धान्तमाह । अज्ञानमिति । प्रत्यग-

७०६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

ज्ञानविजृम्भिता सर्वे परसिद्धान्ता अप्रामाणिकमेदाश्रयत्वादन्तेषां भ्रान्तत्वमिति
भावः ॥ १३६८ ॥

फूटस्यज्ञानमात्रत्वान्न तमोऽस्य स्वभावतः ॥

नाप्यागन्तु तथाऽज्ञानं हि हविसद्धेरसंभवात् ॥ १३६९ ॥

प्रत्यगज्ञानस्य कल्पितत्वं साधयति । फूटस्येति । तदस्य नैनमागन्तु वा नाऽऽद्यो
नित्यदृष्टिस्वाभावाच्चेतरस्तस्याऽऽत्मनोऽन्यत्रानुत्पत्तेस्तत्रापि हेत्वन्तरमावाहुत्पत्त्यनुप-
पत्तेरित्यर्थः ॥ १३६९ ॥

अविज्ञातजकार्याणामात्मना संगतिस्ततः ॥

आत्मात्मवचनरूपा स्यान्न तु सोभयकर्मजा ॥ १३७० ॥

अविद्याद्वारा तज्जन्यसंज्ञादीनामात्मना काल्पनिकी संगतिस्तद्रूपत्वात्तेषामित्यविद्या-
कार्यस्य कल्पितत्वं साधयति । अविद्येति । संज्ञायादीनामविद्यातिरेकेणास्तस्य पञ्चम्या
परामृश्यते । कीदृशी संगतिरविद्यायास्तज्ज्ञाना चाऽऽग्नेति तासाह । आत्मेति ।
सयोगादि व्याप्यतेति । न त्विति ॥ १३७० ॥

एकमेव हि सद्रस्तु यद्वेदान्तप्रमाणकम् ॥

तावन्मात्रैकनिष्ठत्वादात्मज्ञानं सदास्पदम् ॥ १३७१ ॥

सकार्याज्ञानस्य कल्पितत्वे हेत्वन्तरमाह । एकमिति । सदेव सोम्येदमेकमेवेत्यादि
वाक्यगम्यं सदास्पदं यद्गन्तुं तदेकमेव ततोऽन्यत्कल्पितमित्यर्थः । तत्र ब्रह्मविद्यामपि
प्रतिपत्त्यर्थं हि शब्दः । वाक्यगम्यत्वे तद्वृत्त्यज्ञानस्य ज्योतिष्टोमादिकावयोत्थज्ञानस्यैव
सल्लष्टविययत्वाद्ब्रह्म सल्लष्टमेव नैकरसमित्याशङ्क्याऽऽह । तावन्मात्रेति । कार्यकारणा-
त्मप्रपञ्चस्य सन्मानत्वादात्मज्ञानमैकरसं सदास्पदमिति ॥ १३७१ ॥

सर्वेयादिविरोधेऽपि यत्सिद्धान्तबलाश्रयम् ॥

साधनं दूषणं सर्वं न तन्निहनुतिरिष्यते ॥ १३७२ ॥

स्वसिद्धान्तोक्त्या परसिद्धान्तानां भ्रान्तिमूल्यमापाय स्वसिद्धान्तस्यानिरस्यत्वमुपस-
हरति । सर्वेति । यत्र सिद्धान्ते स्थितं बलमनुभवलक्षणं तदाश्रयं साधनादि तस्य
सिद्धान्तस्य निराससिद्धिरित्यर्थः ॥ १३७२ ॥

साधनं दूषणं सर्वं यस्य पादव्युत्पादयाम् ॥

सिद्धायवे तीर्थदृशां कुतः स्यात्तस्य निहनुतिः ॥ १३७३ ॥

अनुपगतं सर्वसिद्धिं शून्यवादिना तस्याप्यपलापादित्याशङ्क्याऽऽह । साधन-
मिति । अनुपगताश्रये साधनायासिद्धिं साधकायावादित्यर्थः ॥ १३७३ ॥

अथावो येन भावेन भाव्यतेऽस्ति न नास्ति सः ॥

तस्य भावस्य सद्भावो वद केन निनार्यते ॥ १३७४ ॥

अभावसाधकत्वाच्च सोऽशक्योऽपक्षोक्तमित्याह । अभाव इति । अनुभवाभावसाधकाभावाच्च न तात्तेदुक्तिरित्याह । तस्येति ॥ १३७४ ॥

व्यभिचारि न यत्रास्ति प्रमाणं सर्ववादिनाम् ॥

स्वमहिम्ना च यत्सिद्धं तदपहृत्यते कथम् ॥ १३७५ ॥

सर्वपक्षेषु सर्वमानस्यानुभवव्यभिचाराच्च न हनूतिरित्याह । व्यभिचारीति । तर्हि मेयतया घटादितुल्यतेत्याशङ्क्य मानमेवादिसत्तासूतिप्रदत्वान्मैवमित्याह । स्वमहिम्नेति । अनुभवतत्त्वस्य निरासासंभवं निगमयति । तदिति ॥ १३७५ ॥

तस्यैवाव्यभिचारित्वात्सर्वेषु व्यभिचारिषु ॥

तदेवैकं प्रमाणं नः सर्ववाद्यविरोधि यत् ॥ १३७६ ॥

तस्य स्वमहिमसिद्धिं साधयति । तस्येति । यत्सर्ववादिसंमतं तस्यैव सर्वेषु देहाविषु व्यभिचारिषु साधकत्वेनाव्यभिचारित्वात्तदेकरसमस्माकं मानमेव न मेयमिति स्वमहिमसिद्धतेति योजना ॥ १३७६ ॥

देहादावात्मयुद्धिर्नो न कदाचिद्विहन्यते ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु शुक्तिकारणतादिषत् ॥ १३७७ ॥

देहादेर्व्यभिचारादनुभवात्मनोऽव्यभिचारात्तयोर्भेदभानादेहादावात्मबुद्ध्यसिद्धेर्व्यवहारोच्छित्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । देहादाविति । तिस्रस्ववस्थासु मध्ये जाग्रत्स्वप्नयोर्देहादावात्मघोरविवेकिनामिव विवेकिनामपि न कदाचिद्विधायते यथा शुक्तौ भ्रान्तिकाळे रजतगीरतः सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । जडाहरणान्तरद्योतनार्थमादिषदम् ॥ १३७७ ॥

देहान्तात्कर्तुरन्यो यो बुद्ध्यन्ताद्बोद्धरेव च ॥

प्राणान्तात्करणान्यः प्रत्यग्दृष्ट्या य ईक्ष्यते ॥ १३७८ ॥

अस्तु तर्हि यथाप्रतिभासं देहाद्येवाऽऽत्मेत्याशङ्क्य लोकायतं प्रत्याह । देहान्तादिति । शरीरमिन्द्रियं मनश्चेति त्रयं पञ्चम्यर्थः । यो हि प्रत्यग्दृष्ट्या स्वरूपज्ञान्याऽहंबुद्ध्या वीक्ष्यते स क्रियाश्रयादेहादित्रयादन्यस्तस्य भौतिकत्वात्प्रतीचथातथात्वादित्यर्थः । भीमांसकं प्रत्याह । बुद्ध्यन्तादिति । अहंकर्तुश्च सोऽन्यस्तस्य व्यभिचारित्वेनात्मात्वादित्यर्थः । हैरण्यगर्मादिप्रत्याह । प्राणान्तादिति । अवैको य इति शब्दः सशब्दपर्यायः ॥ १३७८ ॥

अदेहतोऽजरोऽमृत्युरस्वान्तोऽमोहशोकवान् ॥

अबुभुक्षोऽपिपासश्च प्राणकारणवर्जनात् ॥ १३७९ ॥

देहाद्यतिरेकादात्मनस्तद्धर्मा न तं स्पृशन्तीति पृथ्ग्विर्जितत्वेनाऽऽत्मनः शुद्धतामाह । अदेहत इति ॥ १३७९ ॥

अहीनो हीयते योऽसौ तथाऽनागत एति यः ॥

जानीयाचमनात्मानं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ १३८० ॥

अनात्मवर्मा नाऽऽत्मानं सृशन्तीत्युत्तेरात्मानात्मानौ विभज्य वाच्याविति मन्वा-
नोऽनात्मलक्षणमाह । अहीन इति । अवस्थानयेऽपि यो वस्तुतो हानिहीनोऽपि प्रतीचि
तामनुभवति यश्चाऽऽग्रमाभावेऽपि तस्मादेवाऽऽगच्छति सोऽनात्मेत्यर्थः ॥ १३८० ॥

न हीयते हीयमान आगच्छति न चेति यः ॥

आगमापायसासित्वादात्मा सोऽनुभवाश्रयात् ॥ १३८१ ॥

आत्मलक्षणमाह । नेत्यादिना । देहादेरागमापाययोर्यो नाऽऽगमापायी तदागमा-
पायसासित्वादासावात्मेत्यर्थः । कथं तयोर्यथोक्तयो सिद्धिरव आह । अनुभ-
वेति ॥ १३८१ ॥

नाविद्यामनुपादाय प्रत्यकारकर्ता प्रजेत् ॥

नाकारकः क्रिया कर्तुमलं जगति वीक्ष्यते ॥ १३८२ ॥

तयोत्तद्धर्मणा चासाक्यं कथमद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्य कारकस्य कल्पितत्वमाह ।
नेति । कृतस्थत्वादित्यर्थः । कल्पितकारकनिर्वर्त्यतया क्रियाया कल्पितत्वमाह ।
नाकारक इति ॥ १३८२ ॥

द्रष्टृदृष्ट्या न चानासोऽनात्मा कश्चित्प्रसिध्यति ॥

मिथ्याज्ञानमतोऽनात्मा द्वात्माज्ञानसमुत्थितः ॥ १३८३ ॥

कारकाग्रनात्मनोऽविद्यामयत्वमन्वादिनोक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह । द्रष्टुरिति ।
अनात्मसिद्धेरन्याधीनत्वात्कल्पितत्वं सर्ववदित्याह । मिथ्येति । तस्य मिथ्याधीविष-
यत्वे पूर्वोक्तं हेतुं स्मारयति । आत्मेति । अज्ञानोत्पत्त्यस्य मिथ्याज्ञानविषयत्वं रूपादौ
व्यक्तमिति वक्तुं हिशब्दः ॥ १३८३ ॥

नाविद्यामनुपादाय जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥

अनात्मानं विजानाति तज्ज्ञानायनन्वयात् ॥ १३८४ ॥

अज्ञानोत्पत्त्य समर्थयते । नाविद्यामिति । अविद्या विनाऽवस्थात्रयेऽप्यनात्मानं
न कश्चित्प्रेतीत्यत्र हेतुमाह । तज्ज्ञेति । अविद्याग्रन्थज्ञातृज्ञानादेस्त्वा विनाऽनात्मासव-
न्धादविद्याममेव दर्शनमित्यर्थः ॥ १३८४ ॥

न च ज्ञाननुरोधिण्या दृष्ट्याऽज्ञानासयन्वितम् ॥

आत्माऽऽत्मानमलं द्रष्टुं रूपं श्रोत्रपिपा यथा ॥ १३८५ ॥

अनात्मज्ञात्मनोऽपि मात्रधीनत्वान्मिव्यात्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । मातृप-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ७०९

रिणामरूपया दृश्यया दृष्ट्या केवलस्याविद्यातदुत्पत्तिसंस्पर्शगून्यस्याऽऽत्मनो दृष्टायोग्यत्वे
दृष्टान्तमाह । रूपमिति ॥ १३८५ ॥

उत्सार्यानात्मनः सर्वानन्वयव्यतिरेकतः ॥

प्रत्यक्प्रधानया दृष्ट्या पश्येदात्मानमद्वयम् ॥ १३८६ ॥

आत्मद्वयेतिर्हि कथमित्याशङ्क्याऽऽह । उत्सार्येति । प्रत्यक्प्रधानया तन्मात्रा-
कारया वाक्योत्पद्येति यावत् ॥ १३८६ ॥

सर्वं ग्रह्येति गुरोर्वाक्यात्तन्निविष्टपदार्थयोः ॥

उक्तान्वयादिनोत्पन्नविवेकः सन्नबुध्यत ॥ १३८७ ॥

आत्मैव भेदस्तज्ज्ञानमेव मानमित्येवकारार्थः समर्थितः संप्रत्यात्मज्ञानं गुरूपदेशादेवो-
त्पद्यते नोत्प्रेक्ष्येत्याह । स्वमिति । वाक्यादबुध्यतेति संबन्धः । तर्हि गुरूपदिष्टवाक्या-
त्किमिति सर्वं न बुध्यते तत्राऽऽह । तन्निविष्टेति । श्रुतवाक्योऽपि वाक्यस्थपदार्थ-
परिज्ञो धनवैधुर्यादनपिकारितया वाक्यार्थं नानुभवतीत्यर्थः ॥ १३८७ ॥

तद्ब्रह्माऽऽत्मानमेवावेद्यदनात्मेत्यभूत्पुरा ॥

अविद्यया विद्यया तु ब्रह्माऽऽत्मैवाभवत्स्वतः ॥ १३८८ ॥

• तद्ब्रह्म शिष्यभूतं गुरुवाक्यात्किमबुध्यत न तावदात्मानमेव कर्मकर्तृविरोधान्नाप्यना-
त्मानं तदभावादित्याशङ्क्याऽऽह । तद्ब्रह्मेति । अविषयत्वेनाऽऽत्मनो ज्ञानात्कर्मकर्तृविरोधो
नास्तीत्यर्थः । आत्मनो नित्यज्ञप्तिरूपस्य किमगन्तुकज्ञानेनेत्याशङ्क्याऽऽह । यदिति ।
ब्रह्मात्मत्वस्य स्वभावत्वाद्द्विधाऽप्यस्ती विद्याऽर्षवतीति फलितमाह । विद्ययेति । यद्वि-
द्योदयात्पूर्वमनात्मैत्यविद्यया स्थितं तद्ब्रह्म स्वरूपमेव गुरूपदिष्टवाक्याद्दृष्टवद्दृष्टिफलं
वाविद्यानिवृत्त्या परिपूर्णतया स्थितिरेवेति समुदायार्थः ॥ १३८८ ॥

एवेत्यवधृतौ द्वेयं ब्रह्मात्मार्यविशेषणम् ॥

आत्मैव ब्रह्म विज्ञेयं ब्रह्मैवाऽऽत्मेति संभवात् ॥ १३८९ ॥

आत्मा मेयस्तथा मानमित्यादिना विवक्षितमर्थमेवकारस्थोक्तत्वाऽप्युना वाच्यमर्थमाह ।
एवेतीति । तच्च ब्रह्मार्थस्याऽऽत्म्यार्थस्य च प्रत्येकं विशेषणमित्याह । ब्रह्मेति । अध-
धारणप्रकारं प्रकटयति । आत्मैवेति । विज्ञेयमित्यन्वयार्थमिति पदं तत्र हेतुः संभवा-
दिति ॥ १३८९ ॥

ब्रह्मता नाऽऽत्मनोऽन्यत्र नाऽऽत्मता ब्रह्मणोऽन्यतः ॥

तथायात्माप्रबोधाच्च तयोरेव विपर्ययः ॥ १३९० ॥

संभवं साधयति । ब्रह्मतेति । आत्मन्यब्रह्मताया ब्रह्मणि चानात्मतायास्त्वाहं कथं
प्रयेति तत्राऽऽह । तथायात्मेति ॥ १३९० ॥

अहीनो हीयते योऽसौ तथाऽनागत एति यः ॥

जानीयात्तमनात्मानं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ १३८० ॥

अनात्मधर्मा नाऽऽत्मानं सृशन्तीत्युक्तेरात्मानात्मानौ विमज्ज्य याच्याविति मन्वा-
नोऽनात्मरक्षणमाह । अहीन इति । अवस्थात्रयेऽपि यो वस्तुतो हानिहीनोऽपि प्रतीचि
तामनुभवति यथाऽऽगमाभावेऽपि तस्मादेवाऽऽगच्छति सोऽनात्मेत्यर्थः ॥ १३८० ॥

न हीयते हीयमान आगच्छति न चैति यः ॥

आगमापायसाक्षित्वादात्मा सोऽनुभवाश्रयात् ॥ १३८१ ॥

आत्मरक्षणमाह । नेत्यादिना । देहादेरगमापाययोर्यो नाऽऽगमापायी तदागमा-
पायसाक्षित्वादसावत्मेत्यर्थः । कथं तयोर्यथोक्तयो सिद्धिरत आह । अनुभ-
वेति ॥ १३८१ ॥

नावियामनुपादाय प्रत्यकारकर्ता ब्रजेत् ॥

नाकारकं क्रियां कर्तुमल जगति वीक्ष्यते ॥ १३८२ ॥

तयोक्तदर्शना चासायर्थं कथमद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्य कारकस्य कल्पितत्वमाह ।
नेति । कूटस्थत्वादित्यर्थः । कल्पितकारकनिर्वैर्यतया क्रियाया कल्पितत्वमाह ।
नाकारक इति ॥ १३८२ ॥

द्रष्टृदृष्ट्या न चानातोऽनात्मा कश्चित्सिध्यति ॥

मिथ्याज्ञानमतोऽनात्मा द्यात्माज्ञानसमुत्थितः ॥ १३८३ ॥

फारकायनात्मनोऽविद्यामयत्वमन्यादिनोक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह । द्रष्टुरिति ।
अनात्मसिद्धेरन्याधीनत्वात्कल्पितत्वं सर्ववदित्याह । मिथ्येति । तस्य मिथ्याधीविष-
यत्वे पूर्वोक्तं हेतुं स्मारयति । आत्मेति । अज्ञानोत्पत्तस्य मिथ्याज्ञानविषयस्य रूप्यादौ
व्यक्तमिति वक्तुं हिशब्दः ॥ १३८३ ॥

नावियामनुपादाय जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥

अनात्मानं विजानाति तज्ज्ञात्राव्यनन्दयात् ॥ १३८४ ॥

अज्ञानोत्पत्त्यै समर्थयते । नाविद्यामिति । अविद्या विनाऽवस्थात्रयेऽप्यनात्मानं
न कश्चिद्वेत्तीत्यत्र हेतुमाह । तज्ज्ञेति । अविद्यानन्यज्ञातृज्ञानादेस्या विनाऽनात्मासव-
न्यादविद्यानमेव दर्शनमित्यर्थः ॥ १३८४ ॥

न च ज्ञात्रनुरोधिण्या दृष्ट्याऽज्ञानासमन्वितम् ॥

आत्माऽऽत्मानमल द्रष्टुं रूपं श्रोत्रधिया यया ॥ १३८५ ॥

अनात्मनदात्मनोऽपि मात्रधीनत्वान्मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । मातृप-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ७०९

रिणामरूपया दृश्यया दृष्ट्या केवलस्याविद्यातदुक्त्यसंस्पर्शगून्यस्याऽऽत्मनो दृष्टयोग्यत्वे
दृष्टान्तमाह । रूपमिति ॥ १३८५ ॥

उत्सार्यानात्मनः सर्वानन्यव्यतिरेकतः ॥

प्रत्यक्प्रधानया दृष्ट्या पश्येदात्मानमद्वयम् ॥ १३८६ ॥

आत्मदृष्टिर्हि कथमित्याशङ्क्याऽऽह । उत्सार्येति । प्रत्यक्प्रधानया तन्मात्रा-
कारया वाक्योत्थयेति यावत् ॥ १३८६ ॥

त्वं ब्रह्मेति गुरोर्वाक्यात्तन्निविष्टपदार्थयोः ॥

उक्तान्वयादिनोत्पन्नविवेकः सन्नबुध्यत ॥ १३८७ ॥

आत्मैव मेयस्तज्ज्ञानमेव मानमित्येवकारार्थः समर्थितः संप्रत्यात्मज्ञानं गुरूपदेशादेवो-
त्पद्यते नोत्प्रेक्षयेत्याह । त्वयिति । वाक्याद्बुध्यतेति संबन्धः । तर्हि गुरूपदिष्टवाक्या-
त्किमिति सर्वो न बुध्यते तत्राऽऽह । तन्निविष्टेति । श्रुतवाक्योऽपि वाक्यस्यपदार्थ-
परिशोधनवैयर्थ्यादनधिकारितया वाक्यार्थं नानुभवतीत्यर्थः ॥ १३८७ ॥

तद्ब्रह्माऽऽत्मानमेवापेक्षदनात्मेत्यभूत्पुरा ॥

अविद्यया विद्यया तु ब्रह्माऽऽत्मैवाभवत्स्वतः ॥ १३८८ ॥

• तद्ब्रह्म शिष्यभूतं गुरुवाक्यात्किमबुध्यत न तावदात्मानमेव कर्मकर्तृविरोधान्नाप्यना-
त्मानं तदभावावित्याशङ्क्याऽऽह । तद्ब्रह्मेति । अविषयत्वेनाऽऽत्मनो ज्ञानात्कर्मकर्तृविरोधो
नास्तीत्यर्थः । आत्मनो नित्यज्ञप्तिरूपस्य किमागन्तुकज्ञानेनेत्याशङ्क्याऽऽह । यदिति ।
ब्रह्मात्मत्वस्य स्वभावत्वादविद्याध्वस्तौ विद्याऽर्धवतीति फलितमाह । विद्ययेति । यद्वि-
द्योदयान्पूर्वमनात्मेत्यविद्यया स्थितं तद्ब्रह्म स्वरूपमेव गुरूपदिष्टवाक्याद्बुध्यद्वृष्टिफलं
चाविद्यानिवृत्त्या परिपूर्णतया स्थितिरेवेति समुदायार्थः ॥ १३८८ ॥

एवेत्यवधृतौ द्वेयं ब्रह्मात्मार्थविशेषणम् ॥

आत्मैव ब्रह्म विज्ञेयं ब्रह्मैवाऽऽत्मेति संभवात् ॥ १३८९ ॥

आत्मा मेयस्तथा मानमित्यादिना विवक्षितमर्थमेवकारस्थोक्तत्वाऽधुना वाच्यमर्थमाह ।
एवेतीति । तच्च ब्रह्मार्थस्याऽऽत्मार्थस्य च प्रत्येकं विशेषणमित्याह । ब्रह्मेति । अव-
धारणप्रकारं प्रकटयति । आत्मैवेति । विज्ञेयमित्यन्वयार्थमितिपदं तत्र हेतुः संभवा-
दिति ॥ १३८९ ॥

ब्रह्मता नाऽऽत्मनोऽन्यत्र नाऽऽत्मता ब्रह्मणोऽन्यतः ॥

तद्याथात्म्याप्रबोधाच्च तयोरेव विपर्ययः ॥ १३९० ॥

संभवं साधयति । ब्रह्मतेति । आत्मन्यब्रह्मताया ब्रह्मणि चानात्मतायास्तर्हि कथं
प्रयेति तत्राऽऽह । तद्याथात्म्येति ॥ १३९० ॥

७१० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

आत्माऽपि साक्षाच्चद्रूपं परोक्षं तदवोषतः ॥

ग्रहैव तद्दात्माऽपि सद्वितीयवदीक्ष्यते ॥ १३९१ ॥

ब्रह्मणि विपर्ययं दर्शयति । आत्माऽपीति । आत्मनि तमुदाहरति । ग्रहै-
वेति ॥ १३९१ ॥

वाक्योत्पत्त्यसम्बन्धिज्ञानमध्वस्ततमसो यतेः ॥

विभागहेतोरुच्छिद्येः सर्वमात्मैव शिष्यते ॥ १३९२ ॥

अविद्यान्वयव्यतिरेकाम्यामाविद्यत्वं विपर्ययस्योक्त्या विद्याषोडशवादापि तथेत्याह ।
वाक्येति । संन्यासस्यापि श्रमादिवद्दीहेतुत्वं यतेरित्युक्तम् । विभागहेतोर्विपर्यासत्वेति
यावत् । सर्वं पूर्णं ब्रह्माऽऽत्मैवैकं सच्चिदानन्दैकतानमवशिष्टमित्याह । सर्वमिति
॥ १३९२ ॥

विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ध्रुतेः ॥

ननु विमतिषिद्दार्थं तदात्मानमितीर्यते ॥ १३९३ ॥

तदात्मानमेवावेदित्यत्र बोधयति । विज्ञातारमिति । आत्मनो वेद्यत्वस्य ध्रुतावा-
सितत्वात्तद्वेद्यत्वोक्तिर्वाक्यान्तरविरुद्धेत्यर्थः ॥ १३९३ ॥

दृष्टेर्दृष्टेति विज्ञानाच्चात्र विमतिषिद्धता ॥

प्रत्यगबुद्धिः प्रमात्रादौ सर्वत्रैवोपजायते ॥ १३९४ ॥

आत्मन कर्मत्वेन वा साक्षित्वेन वा ज्ञानाद्विप्रतिषेधो नाऽऽद्य इत्याह । दृष्टेरिति ।
न द्वितीय इत्याह । नात्रेति । सर्वसाक्षित्वेनाऽऽत्मा ज्ञायते न कर्मतयेति कुतोऽस्मि-
न्वाक्ये विप्रतिषेध इत्यर्थः । सर्वसाक्षित्वं साधयति । प्रत्यगिति । प्रत्यगेव बुद्धिश्चै-
तन्यं सा सर्वत्र साक्षित्वेन भाष्येवान्यथा नटस्यादृष्टेरित्यर्थः । उपजायमानत्वमुपचारतो
भासमानत्वम् ॥ १३९४ ॥

युष्मदस्मादिभागान्मां यावद्वस्तिबहू मीयते ॥

तेन तेन विशेषेण प्रत्यगर्थः प्रतीयते ॥ १३९५ ॥

तर्हि साक्षित्वाख्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । युष्मादिति । इहेति मानभूमि-
रुक्ता ॥ १३९५ ॥

प्रत्यगर्थमनालिङ्ग्य न पराग्वर्ति जायते ॥

विज्ञानं तेन तत्पूर्वं सर्वमन्यत्प्रतीयते ॥ १३९६ ॥

न तर्हि साक्षित्वं भेदाभावादित्याशङ्क्य कल्पितभेदाच्चटुष्षप्सरित्याह । प्रत्यगर्थ-
मिति । नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिरर्थो ज्ञानात्तेरिति न्यायादित्यर्थः । उक्तन्यायमुपजीव्य
फटितमाह । तेनेति ॥ १३९६ ॥

आब्रह्मास्थाणु चान्वसं सर्वेषु व्यभिचारिषु ॥

प्रत्ययोऽव्यभचार्यैकश्चैतन्यप्रतिविम्बितः ॥ १३९७ ॥

प्रत्यक्चैतन्यपूर्वा सर्वस्य धीरित्ययुक्तं चैतन्यस्य प्रतिक्षणध्वंसित्वादिति केचित्तान्प्रत्याह । आब्रह्मेति । ब्रह्माणमारम्य स्थाणुपर्यन्तं सर्वेष्वनात्मसु प्रत्यक्षं व्यभिचारिषु सत्सु चैतन्यरूपेण सर्वत्र प्रतिविम्बितोऽनुभवोऽव्यभिचारीति यावत् । सर्वत्र सासित्वेनाऽऽत्मनो भानान्नानुभवो व्यभिचारीत्यर्थः ॥ १३९७ ॥

न च विप्रतिपद्यन्ते वादिनोऽनुभवात्मनि ॥

तत्र चेत्स्याद्विसंवादः केनान्येन चिकित्स्यते ॥ १३९८ ॥

तस्य क्षणिकत्वं निरस्य शून्यत्वं निरस्यति । न चेति । तस्मिन्नपि विवादः शून्यवादिनोऽस्तीति चेतत्राऽऽह । तत्रेति । अनुभवेऽपि विप्रतिपत्तौ साधकाभावेन सर्वासिद्धिः स्यादित्यर्थः ॥ १३९८ ॥

अन्योऽपि योऽत्र कल्प्यः स्यात्सोऽप्यस्मान्नैव भिद्यते ॥

सर्वभेदात्मरूपत्वात्कः सन्स्यादात्मना विना ॥ १३९९ ॥

अनुभवं विनैव मात्रादिसिद्धेस्तदभावेऽपि न सर्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । अन्योऽपीति । अत्रेति सर्वसिद्धिं निमित्तीकृत्येत्यर्थः । स गडोऽगडो वा गडश्चेदनुभवं कल्पितः सर्पवदिति मत्वा द्वितीयं दूषयति । सोऽपीति । अनुभवदृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः । किंच नङ्स्यान्नङस्य वा सर्वस्याऽऽत्मरूपत्वात्तेन विना न कश्चित्सिद्ध्येत्ततो निष्कर्षे सत्त्वायोगात्स च न स्वाश्रययुतिव्याप्यो विरोधादतः स्वप्रकाश इत्याशयेनाऽऽह । सर्वेति ॥ १३९९ ॥

प्रत्यगात्मनि विश्वस्य ततोऽनात्मनि तद्वशात् ॥

अविद्ददङ्गनावालं विश्वसित्यनपेक्षतः ॥ १४०० ॥

विषयज्ञानाधारत्वेन तत्सिद्धेर्न स्वप्रकाशतेति कश्चित्सं प्रत्याह । प्रत्यगिति । आत्मन्यादौ विश्वासं कृत्वा तद्वशादनात्मनि सर्वो लोको विश्वासं करोत्यतो विषयसंविदनपेक्षः प्रत्यग्विश्वासस्तत्पूर्वभावितया पराचीनविषयधीसापेक्षत्वायोगादित्यर्थः ॥ १४०० ॥

आत्मनैवाऽऽत्मविज्ञानं ज्ञेयज्ञात्रादिवर्जितम् ॥

स्वयमेव फलात्मत्वात्फलं चास्मान्न भिद्यते ॥ १४०१ ॥

प्रतीचि विश्वासे मात्रादिविभागापेक्षणात्कुतः स्वप्रकाशता तत्राऽऽह । आत्मनैवेति । एवकारार्थमाह । ज्ञेयेति । आदिपदं करणादिविषयम् । मानफलवन्मानादेरप्यात्मनो भेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वयमिति । स्वप्रकाशत्वादात्मनो न तादृक्फलं ततो भेत्तुं युक्तमित्यर्थः ॥ १४०१ ॥

प्रमाणव्यवहारोऽयं सर्वेषामपि वादिनाम् ॥

स्वतोऽनुभवनिष्ठः स्यान्न चेत्यष्टेन्द्रियार्थवत् ॥ १४०२ ॥

आत्मनि यात्रादिविभागमात्रेऽपि शब्दाद्यनात्मनि तद्भावाद्वैतहानिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । प्रमाणेति । विषयवज्ज्ञानादेः स्वप्रकाशानुभवनिष्ठत्वेन तन्मात्रत्वाभावे तुच्छ-
तैवेत्याह । न चेदिति ॥ १४०२ ॥

चैतन्यमात्ररूपोऽयं सदानस्तमितोदितः ॥

अविद्यामस्पृशन्नास्ते निष्क्रियोऽकारकोऽफलः ॥ १४०३ ॥

जगतो व्यावृत्ताव्याकृतात्मकस्याऽऽत्ममात्रत्वे तद्वत्तुण्यत्रोपाभ्यां संसृज्येत्याश-
ङ्क्याऽऽह । चैतन्येति । तर्हि तद्वद्बुद्ध्यात्मयौ स्यातामित्याशङ्क्य तस्मिन्नपि न तावि-
स्याह । सदेति । अविद्यास्पृशभाववत्तत्कार्येणापि स्पर्शो नास्तीत्याह । निष्क्रिय
इति ॥ १४०३ ॥

स्वतोऽसङ्गस्वभावत्वात्स्वचरादि विषयया ॥

नाविद्या नापि तत्कार्यं प्रत्ययस्थमपि ङीकते ॥ १४०४ ॥

आत्मनोऽविद्यातज्जास्पर्शोऽपि तद्वत्त्वात्तेन संसृज्यत इत्याशङ्क्याऽऽह । स्वत
इति । यथा विषयोऽसङ्गत्वात्तद्वत्तमपि, विहगादि न तत्संस्पृशेति तथाऽविद्यादि प्रत्य-
यात्मगतमपि तस्यासङ्गस्याभावात् न संसृज्यतीत्यर्थः ॥ १४०४ ॥

स्वतः सेद्धुमशक्तत्वात्स्वमृते बायुवत्सदा ॥

प्रत्याख्यातस्वभावोऽपि सिध्यतीवाग्रहो दृश्यः ॥ १४०५ ॥

आत्मनोऽविद्यादेश मिषोऽसम्बन्धे साविद्यजगदसिद्धेर्न्यासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
स्वतः सेद्धुमिति । प्रत्याख्यातस्वभावोऽपि दृश्येति शेषः । अग्रहः सकार्पण्यज्ञानम् ।
दृशात्मन्यविद्यादिसगतिरविद्यानिमित्तेतीव्रशब्दार्थः । न हि अयुरावाशनन्तरेण कदाचि-
त्स्वातन्त्र्येण सिध्यति तथा जगदपि सन्निदानं स्वतो जडतया कालत्रयेऽपि सेद्धुमशक्यं
प्रत्यगात्मस्वभावलोचनया तत्रासम्बन्धमानमेवाविद्यायां तस्मिन्नेव सिद्ध्यामासम्बन्ध-
नीत्यर्थः ॥ १४०५ ॥

युति साधारणात्मा हि यात्यसाधारणात्मभिः ॥

अनन्यवृत्तितो नाऽऽत्मा संसर्गं प्रैत्यनात्मभिः ॥ १४०६ ॥

दृशो वस्तुतो द्वैतासम्बन्धे हेतुन्तरमाह । युतिमिति । सामान्यस्य विशेषैः सम्बन्धो
दृष्टः प्रतीचस्त्वसामान्यान्ध वेनापि समतिरित्यर्थः । सामान्यविशेषसम्बन्धस्य गवाश्वदौ
प्रसिद्धिप्रदर्शनाथो हिशब्दः ॥ १४०६ ॥

विभज्यमानोऽन्येभ्यो हि विज्ञेपोऽपि प्रसिध्यति ॥

एकत्वादात्मनो भेदो द्वयमात्रान्न चेप्यते ॥ १४०७ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ७१३

तर्हि विशेषत्वप्राप्तेः सामान्येन संगतिरिति चेत्तेत्याह । विभज्यमान इति । अन्यतो
व्यावृत्तस्य विशेषत्वं खण्डादौ सिद्धमिति हिशब्दार्थः । सामान्यन्यायमुक्त्वाऽऽत्मनि
विभागाभावमाह । एकत्वादिति । भेदस्य दुर्निरूपत्वादिति यावत् । तदेव साधयति ।
द्वयाभावादिति । चकारोऽवधारणे । धर्मप्रतियोगिनोर्भेदापेक्षत्वात्तस्य चेतुरापेक्षया
सिद्धेरन्योन्याश्रयाद्भेदो दुर्निरूप इत्यर्थः । यद्वा तत्र तत्र प्रत्यक्त्वेनाऽऽत्मनः स्वरूप-
त्वान्न कुतश्चिदपि भेदोऽस्तीत्याह । एकत्वादिति । तस्मिन्धर्मप्रतियोगिविभागयो-
गाच्च भेदासिद्धिरित्याह । दूयेति ॥ १४०७ ॥

भेदसंसर्गहीनत्वात्पदवाक्यार्थताऽऽत्मनः ॥

दुःसंभाष्याऽत आत्माऽयमात्मनैवानुभूयते ॥ १४०८ ॥

शब्दार्थत्वादात्मनो गवादिवत्सामान्यत्वं विशेषत्वं चेत्तादृक्काऽऽह । भेदेति । न हि
वियाकारवयोरिवाऽऽत्मनि भेदो वा नीलोत्पलादाविव संसर्गो वा संभवति तस्मिन्नसङ्गा-
द्वितीयं द्वयोरपि दुःसंवादत्वात्तथाच नास्य शब्दार्थतया सामान्यादिभावाशङ्का युक्ते-
त्यर्थः । आत्मनस्तर्हि मानादसिद्धेरसिद्धिरेवेति तत्राऽऽह । अत इति ॥ १४०८ ॥

यादृगस्य दूये तत्त्वमात्मनैवानुभूयते ॥

निषिद्धाश्लेषभेदस्य तावदेवाऽऽत्मसाक्षिकम् ॥ १४०९ ॥

निःसामान्यविशेषस्य भेदसंसर्गरहितस्य पदवाक्यार्थहीनस्य स्वप्रकाशस्यापि नैकर-
स्यमात्मनः संभवति बन्धमोक्षयोस्तद्रूपभेदादित्याशङ्क्याऽऽह । यादृगिति । कूटस्थचै-
तन्यमेकरसमेवाऽऽत्मरूपं सदनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ १४०९ ॥

अपास्ताश्लेषतमसो यत्तत्त्वं प्रत्यगात्मनः ॥

तदवच्छिन्नतये नालं प्रत्यग्वोधाद्वत्तेऽन्यधीः ॥ १४१० ॥

चेतन्यं चेदुभयत्राऽऽत्मरूपं तदविद्यावन्ध्यायामपि प्रत्यक्षादिसिद्धं किं वाक्येनेत्या-
शङ्क्याऽऽह । अपास्तेति । प्रत्यक्षादि विशिष्टविषयं न शुद्धविषयमित्यावेदितमिति
भावः ॥ १४१० ॥

प्रत्यक्षात्रेक्षणादात्ममोहतज्जनिराकृतेः ॥

असंभवाद्वितीयस्य स्वामपूर्वादिमानहम् ॥ १४११ ॥

वाक्योत्पत्त्यग्नोषस्य फलमाह । प्रत्यगिति । अनात्मदर्शनं परित्यजेति मात्र-
चोऽर्थः ॥ १४११ ॥

व्यपेततमसास्तत्त्वमागमापायसाक्षिणः ॥

ज्ञानेन गम्यते साक्षात्तावन्मात्रानुरोधेना ॥ १४१२ ॥

अकार्यकारणे प्रतीच्यद्वये किं गानमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमनुभवं स्मारयति । व्यपे-

७१४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

तेति । साक्षाज्ज्ञानेनेति सत्त्वं । साक्षाद्गम्यत इति वा । चक्षुरादिन्यज्ञानस्य तत्त्व-
विषयत्व व्यावर्तयति । तावदिति । निर्विशेषात्ममानानुसारिणेति यावत् ॥ १४१२ ॥

कालादिप्रविभक्तं यद्यद्ब्रह्मायूदविद्यया ॥

तत्प्रत्यक्षचक्षुर्बोधाध्वस्ते ध्वान्तेऽन्तरात्मनि ॥

आत्मानमेव तद्ब्रह्म ब्रह्मैवाऽऽत्मेत्यवेच्छुतेः ॥ १४१३ ॥

तदात्मानमेवावेदित्यस्यार्थमुपसहरति । कालादीति । द्युतेर्गुरुपदिष्टवाक्यादिति
यावत् । यद्ब्रह्म गुरुरूपदेशात्प्रागविद्यया देशकालादिप्रविभक्तं परेच्छिन्नमिवाऽऽसीत्त-
त्प्रतीचस्त्वपर्यस्य तत्त्वं परिशुद्धं रूपं तद्बोधादात्मन्यन्तरात्मनि ध्वान्ते ध्वस्ते पदा-
र्थमिधो वाक्यार्थबोहेतोर्बोधादाचार्यादिष्टवाक्यादैक्यं मिथो ब्रह्मात्मनो साक्षात्कृतव-
दित्यर्थः ॥ १४१३ ॥

अब्रह्मानात्मताहेतौ प्रत्यग्ध्वान्ते निवर्तिते ॥

व्यावृत्त्यनुगमाभावात्सर्वं सदभवत्ततः ॥ १४१४ ॥

तस्मादित्यादेरर्थमाह । अब्रह्मेति । तत् शब्दसत्त्वज्ञानवाची वार्तिकगद्दी
योग्यः ॥ १४१४ ॥

व्यावृत्त्यनुगमौ यस्माद्वितीये सति वस्तुनि ॥

दृष्टिमात्रात्मवस्तुत्वात्कार्यकारणवस्तुनः ॥ १४१५ ॥

व्यावृत्त्यनुगमयोरभावे हेतुमाह । व्यावृत्तीति । तस्माद्वितीयाभावाच्च ताविति
शेषः । द्वितीयाभावः साधयति । दृष्टीति ॥ १४१५ ॥

नाज्ञातं किञ्चिदप्यस्ति नानाशास्त्रं तपोऽप्यतः ॥

सामानाधिकरण्यार्थमस्मीत्येतत्पदं भवेत् ॥ १४१६ ॥

आत्मनोऽद्वयत्वे फलितमाह । नेत्यादिना । तस्याखण्डैकरसस्य ज्ञानादित्यर्थः ।
इदमेवात शब्दार्थः । अहमित्यादि व्याधिख्यामुरस्यैकीत्यस्यार्थमाह । सामानाधिक-
रण्येति । अस्मीति वर्तमानापदेशादैक्यस्य सदासत्त्वमुच्यते नाभूतपवनमतो मित्रप्रवृ-
त्तिभिस्ताना शब्दानामेक्यार्थं सामानाधिकरण्यमिति न्यायेनाह वस्तुपदयोरैक्यवृत्तितया
तत्तिसंज्ञार्थमिदं पदमित्यर्थः ॥ १४१६ ॥

ब्रह्मरूपद्वयोरथा यौ तयोः संगतिर्मिथः ॥

अहमर्थो विशेष्योऽत्र तत्प्राधान्यमसिद्धितः ॥ १४१७ ॥

पदयोः सामानाधिकरण्यमुक्त्वा तदर्थयोर्विशेषणविशेष्यत्वेन मिथः संगतिरित्याह ।
ब्रह्मेति । तस्य विशेष्यत्व विशेषणत्व चेति तत्राऽऽह । अहमर्थ इति । द्वयोरर्थे

तस्यैव विशेष्यत्वे हेतुमाह । तदिति । अहंशब्दवाच्यस्याऽऽत्मार्थस्य सर्वविशेषिणः प्रधानतया प्रसिद्धत्वेनोद्देश्यत्वसंभवादित्यर्थः ॥ १४१७ ॥

तथायात्म्यप्रसिद्धयर्थं ब्रह्मार्थस्तु विशेषणम् ॥ १४१८ ॥

विशेषणानां संबन्धो विशेष्येण विशेषणैः ॥

विशेष्यस्यापि संबन्धः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यतः ॥ १४१९ ॥

अहमर्थस्वरूपनिश्चायकत्वाद्ब्रह्मार्थस्तस्य विशेषणमित्याह । तथायात्म्येति । भवत्वहमर्थस्य सर्वविशेषित्वेन प्रधानं ब्रह्मार्थस्य तन्निश्चायकत्वेन तादृश्यं तथाऽपि विपरीतं विशेषणविशेष्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य तत्स्वरूपमाह । विशेषणानामिति । तयोर्मिथः संबन्धस्तद्भायः स च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यात्मकोऽतः स्वातन्त्र्यस्य विशेष्यत्वमित्यस्य विशेषणतोति प्रसिद्धं स्वातन्त्र्येऽपि ब्रह्मणोऽस्मिन्प्रयोगेऽहमर्थपरतन्त्रतया प्रतीतेस्तद्विशेषणत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ १४१८ ॥ १४१९ ॥

विशेषणविशेष्याणां साकल्येनैव संगतिः ॥

उपात्तान्योन्यरूपाणां विशेषणविशेष्यता ॥ १४२० ॥

मूलसंबन्धादृते तस्यातिप्रसङ्गित्वमाशङ्क्य तादात्म्यमाह । विशेषणेति । साकल्यमन्योन्यतादात्म्यम् । तदेव साधयति । उपात्तेति । मिथस्तादात्म्यवतामेव वस्तुना विशेषणविशेष्यत्वमित्यर्थः ॥ १४२० ॥

उपात्तद्रव्यकौण्डेय विंशपन्त्युत्पलादिकम् ॥

द्रव्यं विशेषणान्येति तथोपात्तविशेषणम् ॥ १४२१ ॥

तेषां विशेषणविशेष्यत्वमुदाहरति । उपात्तद्रव्यकापीति । नीलं सुगन्धिं महदित्यादीनि विशेषणानि द्रव्येणोत्पलादिना तादात्म्यभाजि सन्ति तथ्यावर्तयन्ति तदपि द्रव्यं विशेषणैस्तादात्म्यमुपेत्यैव तैः संगतिमनुभवतीत्यर्थः ॥ १४२१ ॥

नायःशलाकाकल्पानां विशेषणविशेष्यता ॥

परस्परानपेक्षत्वाद्धिमवद्विन्ध्ययोरिव ॥ १४२२ ॥

ब्रह्माहमर्थयोस्तादात्म्ये न विशेषणविशेष्यत्वं दण्डादिवत्तद्भावस्य भेदापेक्षत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । दण्डादावपि नात्यन्तभिन्ने तद्भावस्तस्य तत्र कल्पितत्वाच्चात्मानपायाद्विशेषणविशेष्यत्वस्य दण्डदेवदत्ताभ्यामभेदे तद्वारा तयोरपि मिथोऽभेदसंभवादिति भावः ॥ १४२२ ॥

एकदा निर्विभागेन कात्स्न्यसंगतिकारणात् ॥

सामर्थ्यात्स्वविरुद्धानां न विशेष्येऽस्ति संभवः ॥ १४२३ ॥

ब्रह्माहमर्थौ नाभिन्नौ मिथो विरुद्धत्वाद्गुणशीतवदित्यनुमानात्तयोरभेदाद्योगात्कुतो

७१६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

विशेषणविशेष्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । एकदेति । तयोरेणां शिवायमात्रादस्यात्तद्वलाद्-
ब्रह्मविरुद्धानां बद्धत्वादीनामहमर्थे तद्विरुद्धपारोक्ष्यादीनां चान्यतरत्र संप्रवो न कदाचि-
दस्त्यतो हेत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ १४२३ ॥

परस्पराविरोधेन विशिष्यन्त्यात्मसंश्रयम् ॥

विशेषणानि येनातस्तद्विरुद्धं न दीकते ॥ १४२४ ॥

विशेषणविरुद्धानां विशेष्ये संभावना नेत्युक्तं समर्थयते । परस्परेति । भैत्रो दीर्घो
गौरश्चेत्युक्ते दीर्घत्वविशेषणं विशेष्ये ह्रस्वत्वमेव निवर्तयति न गौरत्वं तदपि रक्त-
त्वाद्येव न दीर्घत्वमेवं सर्वत्र विशेषणानि विशेष्ये स्वविरुद्धं ध्यावर्तयन्त्यतो ब्रह्मविरुद्धं
संसारित्वादि नाऽऽत्मानं तद्विरुद्धं च पारोक्ष्यादि न ब्रह्म सृशतीत्यर्थः ॥ १४२४ ॥

विशेषणयुतिः शाब्दी तद्विरुद्धनिराकृतिः ॥

मोहमात्रेण तत्प्राप्तेः सामर्थ्यात्स्यान्न शब्दत्वः ॥ १४२५ ॥

ब्रह्माहमर्थयोरभेदः संसारित्वादिष्वस्ति च वाक्यादेव सिध्यति चेदर्थभेदाद्वाक्यभेदः
स्यादित्याशङ्क्याभेदस्य शाब्दत्वादन्यनिवृत्तेरार्पणत्वानैवमित्याह । विशेषणेति । शाब्द-
भेदज्ञानशक्त्या संसारित्वादिष्वेते हेतुमाह । मोहेति । अभेदविरुद्धं बद्धत्वादि तच्छ-
ब्दार्थः ॥ १४२५ ॥

एकैकरूपासंसर्गबोधमात्रस्वभावतः ॥

विशेषणानां संप्राप्तिर्नाऽऽज्ञप्ती प्रत्यगात्मनि ॥ १४२६ ॥

ब्रह्माहमर्थयोर्विशेषणविशेष्यत्वे वाक्यार्थो नीलोत्पलवन्नानारसः स्यादित्याशङ्क्य परि-
च्छिन्नाकारसंसर्गहीनविदेकरसत्त्वादात्मनस्तत्र विशेषणविशेष्यत्वस्याविवक्षितत्वात्तन्मै-
वमित्याह । एकेति । सजातीयभेदपुदासार्थमेकपदम् । विजातीयभेदापवादार्थमेकरूपेत्यु-
क्तम् । स्वगतभेदनिरासार्थमसंसर्गपदम् । आश्रयाद्यपेक्षा क्षेपुं मात्रेति । कथं तर्हि
ब्रह्मणो विशेषणत्व प्रतीचश्च विशेष्यत्व प्रागुक्तमित्याशङ्क्य कल्पनवेत्यभिप्रेत्याऽऽह ।
विशेषणानामिति ॥ १४२६ ॥

विशेषणानां संबन्धो यतो न प्रत्यगात्मनि ॥

लक्ष्यलक्षणता तस्मात्प्रतीच्यध्ववसीयते ॥ १४२७ ॥

प्रतीचि बलुतो विशेषणविशेष्यत्वात्तं गवे कथं वाक्यगम्यतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
विशेषणानामिति । शुद्धे तस्मिन् विशेषणविशेष्यता वाच्ये स्वस्त्यतः शुद्धस्य लक्ष्य-
त्वाद्वाच्यस्य लक्षणत्वाद्विशिष्टार्थद्वयेनाह्वयं प्रत्यगस्तु लक्ष्यमित्यतो युक्तं तस्य वाक्यार्थ-
त्वमित्यर्थः ॥ १४२७ ॥

अनन्यापेक्षि प्रत्यवत्वमहंरूपेण लक्ष्यते ॥

तथैव ब्रह्मरूपेण प्रतीचोऽप्यद्वयात्मता ॥ १४२८ ॥

अहमर्थस्य लक्षकत्वं स्फुटयति । अनन्येति । ब्रह्मसंसृष्टाहमर्थेन तस्यानातिशयप्र-
त्यक्तत्वं लक्ष्यमित्यर्थः । ब्रह्मार्थस्य लक्षकत्वं स्फोरयति । तथेति । प्रतीचा संसृष्टब्रह्मा-
र्थेन तस्य पूर्णता लक्ष्येत्यर्थः ॥ १४२८ ॥

निवर्त्यभेदाद्भिन्नोऽर्थोऽमानित्वादेर्यथा तथा ॥

ब्रह्माहमर्थयोर्ज्ञेयस्तयोरैकाध्व्यहेतुतः ॥ १४२९ ॥

शुद्धाशुद्धयोरध्यासतन्मन्वाद्यलक्षणत्वेन प्रत्यग्रहणोर्नैक्यमुक्तमिदानीमेकेनैव पदेनै-
करस्यार्थसिद्धेरलं पदान्तरेणेत्याशङ्क्याऽऽह । निवर्त्येति । यथाऽमानित्वमदम्भित्वम-
हिंसेत्यादिपदस्य निवृत्त्युपलक्षितस्वरूपमात्रनिष्ठत्वेऽपि निवर्त्यमानदम्भादिभेदाद्भिन्नार्थता
तथा ब्रह्मार्थे पारोक्ष्यमहमर्थे सद्भवत्वमिति निवर्त्यभेदात्तत्त्वशब्दपर्याययोर्ब्रह्माहं-
शब्दयोरर्थभेदान्न पदान्तरानर्थक्यमित्यर्थः । ब्रह्माहमर्थयोस्तद्वाचकयोः शब्दयोरिति
यावत् । अस्तु तर्हि पिन्नार्थतैव तयोरित्याशङ्क्याऽऽह । तयोरिति । लक्ष्ययोस्तत्त्वमर्थ-
योरैक्याद्वाच्यभेदेऽपि न वस्तुतो भिन्नार्थतेत्यर्थः ॥ १४२९ ॥

अनात्माब्रह्मताहेतौ प्रत्यग्वान्ते निवर्तिते ॥

पदार्थ एक एव स्याद्ब्रह्माहंपदयोः परः ॥ १४३० ॥

निवर्त्यभेदादहं किंकृतइत्याशङ्क्य तस्याज्ञानकृतत्वोक्त्या लक्ष्यैक्यं साधयति ।
अनात्मेति । ब्रह्मण्यनात्मत्वस्याऽऽत्मनि चाब्रह्मत्वस्य प्रतिभानहेतावनाद्यज्ञाने वाक्यो-
त्थज्ञानादपनति परमात्मैव प्रत्यग्भूतो ब्रह्माहंशब्दयोर्लक्ष्योऽर्थो भेदसंसर्गहीनः सन्नख-
ण्डैकरसो भवतीत्यर्थः ॥ १४३० ॥

भेदसंसर्गनाशार्थो नात उक्तेरिहेष्यते ॥

अहंब्रह्मश्रुतेः साक्षात्तादात्म्यमिह गम्यते ॥ १४३१ ॥

विमतं संसृष्टार्थं वाक्यत्वाद्भवानयनवाक्यवदित्याशङ्क्याऽऽह । भेदेति । इहेत्या-
त्मोक्तिः । न हि तत्र वाक्यस्य भेदः संसर्गोऽन्यनिवृत्तिर्वाऽर्थस्तस्य सर्वस्याऽऽविद्यस्य
विद्यापोषत्वादतो वाक्यत्वेऽप्यसंख्यार्थत्वं प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यवदित्यनैकान्तो हेतुरिति
भावः । अहं ब्रह्मेतिज्ञानाभाधिकरण्यसिद्धमर्थमुपसंहरति । अहमिति । साक्षादित्यै-
क्यावगतरोपारोक्ष्यं विवक्ष्यते । इहेति ब्रह्मात्मनोऽुक्तिः ॥ १४३१ ॥

कर्तुर्ज्ञातुर्हि या दृष्टिः साऽविद्योत्थार्थलेहिनी ॥

तत्प्रत्यगात्मदृष्ट्या तां प्रत्याख्यायामश्रुतेऽद्वयम् ॥ १४३२ ॥

श्रौतं ज्ञानं नष्टमजडं वाऽऽद्ये तद्वन्मत्वकद्व्यसादिगम्यत्वमपि ब्रह्मात्मनः स्याद्वि-
तोये तस्य तदभेदाच्च विषयविषयितेत्याशङ्क्याऽऽद्यमद्वीकृत्य परिणामिसामाना बुद्धि-
रिष्टा चतुरादिगम्या वृत्तिरविद्योत्थशब्दादिविषया न ब्रह्म विषयी करोतीत्याह ।
कर्तुरिति । प्रमातृपरिणामस्याऽऽत्मग्राह्यतया तद्वाहकत्वमशुक्तं न हि सवितृप्रकाश्यं

७१८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमा याये-

रूप सवितार प्रवाशयतीति वक्तुं हिशब्दः । तर्हि श्रौतौ दृष्टिरपि दृष्टित्वादितरवत्
ब्रह्म सृशोदित्याशङ्क्य श्रौताद्वयप्रत्यङ्मानदृष्टोत्तरदृष्टिं तद्विषय चाविद्यातत्कार्यं निरस्य
तद्ब्रह्माऽऽत्मानमद्वय प्रत्यङ्मान व्याप्नोतीत्याह । तदिति । वाक्योत्पद्यतिर्हि ब्रह्म
सृशति तदौपनिषदत्वश्रुतेर्दृष्टान्तरं तु नैव परास्मि स्तानीति श्रुतेरिति भावः ॥ १४३२ ॥

अस्मीतीह्यनिर्देशादिद्याकालैव मुक्तता ॥

सिद्धाऽतोऽसौ न साध्या स्यादग्निहोत्रादिकार्यवत् ॥ १४३३ ॥

ज्ञानफलमज्ञानध्वस्त्या पूर्णात्मनाऽवस्थानं केवल्यं न ज्ञानकालभावि श्रौतफलत्वात्
मैफलवदित्याशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह । अस्मीतीति । मुक्तेर्ज्ञानेन तुल्यकालत्वे फलि
तमाह । अत इति । तत्र वैचर्म्यदृष्टान्तमाह । अग्निहोत्रादीति ॥ १४३३ ॥

प्रत्यग्याधात्म्यविज्ञानमात्रव्युत्पत्तिसिद्धये ॥

तस्मादिति श्रुतिर्षक्तिस्तुत्पत्त्यादिनिवृत्तये ॥ १४३४ ॥

न केवलं पदविरोधादनुमानानुदयं किंतु तस्मादित्याद्यनन्तरवाक्यविरोधादपीत्याह ।
प्रत्यगिति । प्रतीचो याथात्म्यस्य विशिष्ट वाक्योत्पत्तिज्ञानमात्रमेव व्युत्पत्तिसातं सिद्धिर्मु
क्तिरुत्पत्तिनाशो विबन्धव्यस्तिरूपा तस्या ज्ञानकाले प्राप्तिद्योतनार्थं तस्मादित्यादिवाक्य
माह श्रुतिरतो न कालान्तरभावि केवल्यमित्यर्थः ॥ १४३४ ॥

अविद्यातज्जनिर्मुक्तौ ब्रह्म ब्रह्माभवत्स्वतः ॥

सर्वः कृत्स्नस्तथा पूर्णः शब्दाः पर्यायवाचकाः ॥ १४३५ ॥

फलवचनार्थमुपसहरति । अविद्येति । स्वतो ब्रह्मेवाविद्यातत्कार्याभ्यामब्रह्मवदधि
गत विद्यया तन्निवृत्तौ स्वाभाविक ब्रह्मैवाभवदित्यर्थः । सर्वभावो ज्ञानफलं श्रूयते न
ब्रह्मावच्छात्क्य ब्रह्माभवदित्युक्तमत आह । सर्व इति । सर्वशब्दस्य ब्रह्मपर्यायत्वा
त्तद्भावे एव ज्ञानफलमुच्यते इत्यर्थः ॥ १४३५ ॥

आत्माविद्यासमुत्पन्नानामात्मयाथात्म्यमात्रतः ॥

कर्मवत्कादृशत्वे ज्ञानं विक्षिप्तं नाधिकारिणम् ॥ १४३६ ॥

सर्वशब्दस्य ब्रह्मपर्यायत्वे युक्तिमाह । आत्मेति । यथा रज्ज्वाविद्याजनितमुन्मत्ता
दीना रज्ज्मेव तत्त्वं तथा ब्रह्माविद्याप्रभृतप्रपञ्चस्य ब्रह्माभावनतया प्रपञ्चविषय सर्व
शब्दो ब्रह्मशब्दस्य पर्यायो युक्त इत्यर्थः । ततो यो देवानामित्यादिवाक्यतात्पर्य
माह । कर्मवदिति । यथाऽग्निहोत्रादि मनुष्यत्वजातिमन्तर्माथित्वादिविशेषणमधिकारि
णमपेक्षते न तथा ज्ञानमाथित्वादिविशेषणस्य साधारणत्वेऽपि मनुष्यत्वादिविशेषणमनि
यमिति वक्तुमुचर वाक्यमित्यर्थः ॥ १४३६ ॥

देवादीनामतो यो यो ययोक्तेनैव वर्तमाना ॥

प्रत्यवुच्यते तद्ब्रह्म स स तदभ्यन्तरम् ॥ १४३७ ॥

४ भाषणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंग्रहितम् । ७१९

तदक्षराणि योजयति । देवादीनामिति । अधिकार्यनियमोऽतःशब्दार्थः । ययो-
क्तेनान्वयादिकृतपदार्थशोधनादिनेति यावत् ॥ १४३७ ॥

प्रत्यग्रोधातिरेकेण साधनान्तरनिवृत्तौ ॥

एवेत्यवधृतिर्ज्ञेया ज्ञानादेव ततो भवेत् ॥ १४३८ ॥

एवकारं व्याकरोति । प्रत्यगिति । अवधृतिफलमाह । ज्ञानादिति । साधनान्त-
राभावाज्ज्ञानादेव मुक्तिरित्यर्थः ॥ १४३८ ॥

आत्मयाथात्म्यविज्ञानाद्यदन्यत्साधनान्तरम् ॥

ज्ञानाभावोऽथवा सर्वमविद्यैवेति निश्चितिः ॥ १४३९ ॥

मुक्तेर्हेत्यन्तराभावं साधयति । आत्मेति । अन्यदित्यस्याथवेत्यत्र संबन्धः । ज्ञान-
स्याभावो यस्मिन्निति ज्ञानाभावः कर्म तद्वाऽन्यद्वाऽभ्यासादि सर्वमविद्या न मोक्षहेतुरि-
त्येवकारसामर्थ्यानिश्चितम् । यद्यपि ब्रह्मज्ञानमविद्याकार्यत्वादुक्तकर्मादिवदविद्यात्मकमेव
तथाऽपि स्वाविवेकभूतप्रत्यगर्थसामर्थ्यात्तस्याविद्यानिवर्तकत्वेन मोक्षहेतुत्वं निर्धारितमि-
त्यर्थः ॥ १४३९ ॥

मनुष्या यदमन्यन्त साध्वेवातस्तदीरितम् ॥

न कश्चिदपि दोषोऽत्र पूर्वोक्तोऽतः प्रसज्यते ॥ १४४० ॥

एवकारार्थमुपजीव्य फलितमाह । मनुष्या इति । यतो ज्ञानमेव मोचकं नान्यदतो
ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्याम इति यदमन्यन्त मनुष्यास्तत्तेषामीरितं वचो युक्तमेवेत्यर्थः ।
कथं पुनरुपोद्धातोक्तेषु दोषेषु विद्यमानेषु तदीयमतमुचितमित्याशङ्क्याऽऽह । न कश्चि-
दपीति । यतो ज्ञानाद्ब्रह्मभावसंभवो निर्णीतोऽत उपोद्धातोक्तदोषः कश्चिदप्यस्मत्पक्षे
नास्तीत्यर्थः ॥ १४४० ॥

द्रष्टव्यम् । देवादीनामुत्तमान्नात्तत्र प्रत्यक्त्वेन ब्रह्मणः संवन्नेऽपि नाधमेषु मशकादिषु
सोऽस्तीति तदीयसर्वात्मत्वविरोधमाशङ्क्याऽऽह । तुल्य इति । यो ब्रह्मणो देवादिभिः
संवन्धः ॥ मशकादिभिरपि तुल्यः सर्वत्र स्वरूपत्वाविशेषादीपाधिकारबोत्कर्षनिष्कर्षो न
वास्तवविति भावः ॥ १४४१ ॥ १४४२ ॥

अन्तरेणाधिकारं चेवाऽऽत्मबोधस्य संभवः ॥

न जन्मान्तरसंस्काराद्भामदेवस्य तद्वेत् ॥ १४४३ ॥

तदेतदित्याद्यन्तारयितुं शङ्कयति । अन्तरेणेति । विमतं विशिष्टाधिकार्यपेक्षं विशिष्ट-
पुमर्पहेतुत्वात्कर्मकदन्यथा तस्यैवानुपपत्तिरित्यर्थः । तदुत्तरत्वेन मन्त्रमन्तारयति । नैत्या-
दिना । जन्मान्तरानुष्ठितान्तरङ्गबाहिरङ्गसाधनसंस्कृतबुद्धेर्बामदेवस्य तत्सदृशस्य च पुंसो
ययोक्तसंस्कारात्तद्ब्रह्मज्ञानं भवत्यतो न तस्य मनुष्याधिकार्यपेक्षेत्यर्थः ॥ १४४३ ॥

श्रुत्युक्तार्यस्य वा स्पेक्षे मन्त्रोदाहृतिरिष्यते ॥

प्रमाणान्तरसंवादात्पुंसां विश्वासवीर्यतः ॥ १४४४ ॥

विमतं देवादीनाधिकरोति विहितसाधनत्वात्संमतवदित्याशङ्क्य मन्त्रब्राह्मणविरोधा-
नैवमित्याह । श्रुतीति । ब्रह्मविद्या सर्वभावफलेति श्रुत्यर्थे श्रुतेरेव निश्चायकत्वात्किं
मन्त्रेणेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रमाणान्तरेति । अतो मन्त्रोदाहृतिर्येवतीति शेषः ॥ १४४४ ॥

अध्याहृताननुगतं तदेतत्पत्यमात्मनि ॥

तदर्शनादपि साक्षात्पश्यन्सर्वं प्रपञ्चवान् ॥ १४४५ ॥

मन्त्रस्यपदयोरर्थमाह । अध्याहृतेति । तदध्याहृतमेतदननुगतं ब्रह्म प्रसिद्धमि-
त्यर्थः । पश्यन्नित्यादेरर्थमाह । प्रत्यगिति । तस्य ब्रह्मणो दर्शनादपि सन्वामदेव-
नामा कश्चित्प्रत्यगात्मनि तद्ब्रह्म साक्षात्पश्यन्पूर्णं ब्रह्मैवाऽऽसन्निति योमना ॥ १४४५ ॥

सूक्तादिज्ञापनार्थाय ब्रह्मं मनुरितीरणम् ॥

ऐकात्म्यं सर्वभूतेषु यतीचोऽसौ ददर्श ह ॥ १४४६ ॥

अहं मनुरित्यादिवाक्यं बामदेवमूक्तस्याऽऽदिं ज्ञापयितुमित्याह । मूर्च्छति । तस्य
सूक्तादित्वमनेदिना प्रसिद्धमिति वक्तुं हिशब्दः । अतान्नित्यं सूक्तस्यार्थमाह ।
ऐकात्म्यमिति । ऋषिर्बामदेव सर्वनामार्थः । ज्ञानानुक्तिरित्यस्यात्राऽऽदेयत्वमिति
योजयितुं हेति निपातः ॥ १४४६ ॥

तत्प्रत्यग्नित्यनेनान्न ब्रह्मविद्या प्रदर्श्यते ॥

अहमासं मनुरिति विद्यायाः फलमुच्यते ॥ १४४७ ॥

अथ मन्त्रं त्रेधा विभज्य व्याचष्टे । तदित्यादिना । प्रकृतं वाच्यं सप्त-
म्यर्थं ॥ १४४७ ॥

पश्यन्नतिपेद इति प्रयोगादवसीयते ॥

विद्याकालैव कृत्स्नाप्तिरिति तन्मोहहानतः ॥ १४४८ ॥

विद्याफलयोग्यववानामावे गमकमाह । पश्यन्निति । अन्यथा शतुरयोगादिति भावः । ननु ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरेव तत्काले भवति न कृत्स्नाप्तिरिति चेन्न तथ्यवधिभूत-
मोहनिवृत्त्या कृत्स्नाप्तिरूपब्रह्मप्राप्तेर्विद्याकालत्वादित्याह । तन्मोहेति ॥ १४४८ ॥

ब्रह्मप्राप्त्यन्तरायस्य प्रत्यक्संमोहमात्रतः ॥

प्रत्यग्विज्ञानतो ध्वस्तेस्तत्प्राप्तिर्नान्यसाधना ॥ १४४९ ॥

मोहनिवृत्त्या ब्रह्मप्राप्तिश्चेज्ज्ञानादेवासहायात्तद्भावात्तत्कालैव सा युक्त्य न चाज्ञान-
मात्रं तत्प्राप्तिव्यवधानं देशादिनाऽपि तद्योगादतो न केवलज्ञानान्मुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
ब्रह्मेति । देशादेरपि स्वरूपत्वाद्व्यवधानो न तेन व्यवधिरिति भावः । तत्प्राप्तिरित्यत्र
तच्छब्दो ब्रह्मविषयः ॥ १४४९ ॥

अविद्याध्वंसमात्रेण पुमर्थस्य समाप्तिः ॥

तावताऽवसितेर्विद्या स्वार्थेवेति विनिश्चयः ॥ १४५० ॥

आत्मज्ञानस्याऽऽज्यादिज्ञानवत्पारार्थ्यान्न स्वतन्त्रस्य पुमर्थहेतुता तत्कथमव्यवहित-
फलोत्पत्त्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति । तावता यथोक्ताविद्याध्वस्तिहेतुत्वमात्रेण विद्याया-
श्चरितार्थत्वादित्यर्थः ॥ १४५० ॥

सकृदात्मप्रसूत्यैव निरुण्ड्यखिलं भवम् ॥

ध्वान्तमात्रनिरासेन न ततोऽन्याऽन्यथा मतिः ॥ १४५१ ॥

ज्ञानादज्ञानध्वस्तावपि न पुमर्थसिद्धौ रागादिसंभवादतोऽभ्यासापेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह ।
सकृदिति । स्वरूपलाभादेव क्षणमात्रेण सकार्यमज्ञान निरम्यति ज्ञानमित्यत्र हेतुमाह ।
नेति । अज्ञानेतररागाद्यभावात्तद्ध्वंसि ज्ञान तस्यापि ध्वंसकमित्यर्थः ॥ १४५१ ॥

देशकालाद्यसंबन्धादेशादेर्मोहकार्यतः ॥

नानुत्पन्नमदग्धं वा ज्ञानमज्ञानमस्त्यतः ॥ १४५२ ॥

घटज्ञानात्तदज्ञानवद्ब्रह्माज्ञानमपि सर्वात्मना न निवर्ततेऽतोऽवशिष्टाज्ञानध्वंसार्थ-
मन्यापेक्षेत्याशङ्क्य ब्रह्मणो घटादिवैषम्यमाह । देशेति । घटादि देशादिना परिच्छि-
यते नैवं ब्रह्म देशादेर्मोहकार्यत्वेन तन्निष्ठस्य परिशुद्धे ब्रह्मण्यसंबन्धादित्यर्थः । ब्रह्मणो
घटादिवैषम्ये तज्ज्ञानस्यापि तज्ज्ञानाद्वैषम्यसिद्धिरित्याह । नानुत्पन्नमिति । अतो
ज्ञानादिति यावत् ॥ १४५२ ॥

७२२ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

इहेत्यात्मोक्तिः । चाव्योऽर्थोऽज्ञानं तत्कार्यं च । ज्ञानस्य बाधकत्वे सहायसोपेक्षत्वमा-
शङ्क्याऽऽह । येनेति । आत्मस्वरूपहेतुमात्रापेक्षत्वात्तज्ज्ञानस्य नान्यपेक्षया फलवत्त्व-
मित्यर्थः ॥ १४५३ ॥

यतोऽतोऽविद्यातज्ज्ञानां बाधितत्वात्मबोधतः ॥

सकृदेव च मायोगाच्चोर्ध्वं तच्चोदनेष्यते ॥ १४५४ ॥

सम्यग्ज्ञानशिविषमृष्टमोदतत्कार्यरूपिणः ॥

सकृन्नेदत्तेर्वाध्यस्य किं कार्यमनविष्यते ॥ १४५५ ॥

यस्मादात्मज्ञानं तद्वृत्ताशेषाज्ञानतत्कार्यध्वंसि तस्मात्तत्र मानसबन्धादुत्पन्नज्ञानाद्वाध्य-
मात्रस्य सकृदेव ध्वंसात्पुनरर्थसमाप्तेर्नोर्ध्वं मानाद्यपेक्षेति फलितमाह । यत इति ।
ज्ञानादूर्ध्वं मानाद्यपेक्षामावेऽपि पोक्षार्थं कर्तव्यान्तरमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । सम्यगिति ।
अथवा ज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृत्तावपि न पुरुषार्थपरिसमाप्तिर्विहितादेव ज्ञानात्तद्भाषा-
दित्याशङ्क्याऽऽह । नोर्ध्वमिति । तत्र हेतुमाह । सम्यगिति ॥ १४५४ ॥
॥ १४५५ ॥

ध्वान्तादिद्यस्मरे प्रत्यवर्चतन्यात्मैकनिष्ठिते ॥

प्रत्यधिनि स्थितेऽनात्मभिषां स्यात्सत्यवा कुतः ॥ १४५६ ॥

बाध्यस्य साम्यज्ञानाद्विषुक्तान्यप्यबाध्यानापनात्मबुद्धीनां ध्वंसार्थं कार्यापेक्षेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । ध्वान्तादीति । ज्ञानस्याज्ञानतज्जध्वंसशीलत्वे हेतुमाह । प्रत्यगिति ।
प्रत्यनत्यमनङ्गत्वमात्मत्वमद्वयत्वं च ज्ञेये वस्तुन्यासि तस्मिन्नेवावस्थिते सम्यग्ज्ञाने परि-
पन्धिनि सति पराधीनज्ञानात्मद्वैतबुद्धीनां नाबाध्यत्वाशङ्केत्यर्थः ॥ १४५६ ॥

अज्ञातमिष्याविज्ञाततत्त्वमात्रावलम्बिना ॥

ज्ञानेन किं न विज्ञातं यद् किं वा न बाधितम् ॥ १४५७ ॥

सम्यग्ज्ञानस्य न प्रत्ययित्वं बोधकत्वेनाबाधकत्वादित्याशङ्क्योपयमपि तत्रास्ती-
त्याह । अज्ञातेति । अकारकमपि ज्ञानं बोधकं नाधकं वेष्टं न चाऽऽत्मनि बोधैकरते
तद्वेदोऽस्मैत्यर्थः ॥ १४५७ ॥

सर्वापचिरियं युक्ता देवादीनां महात्मनाम् ॥

अस्मदादेस्तमस्वित्वात्प्र संमान्येति चेन्न तत् ॥ १४५८ ॥

तद्वैतदित्यादि व्याख्याय तद्विदमित्याद्यवतारयितुं शक्यति । सर्वापचिरिति ।
अस्तु तेषां माहात्म्यं साधनाधीना सर्वापचिरिस्मदादेरपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अस्म-
दिति । तमस्वित्वात्तद्वैतसत्त्वान् । तदुत्तरत्वेन वाक्यमादत्ते । न तदिति ॥ १४५८ ॥

एतर्हपि तु तद्वत्तु यो यः साक्षादबुध्यत ॥

न एव तदबुध्यस्यान्वातोऽभिजनकारणम् ॥ १४५९ ॥

तदक्षराणि व्याकरोति । एतर्हीति । तत्त्वसाक्षात्कारस्यैव बोधहेतुत्वं न परोक्षधी-
मात्रस्येति विवक्षित्वा साक्षादित्युक्तम् । नाऽऽभिजात्यकृता मुक्तिः किंतु ज्ञानाधीने-
त्यर्थः । अयमेव तुशब्दार्थः ॥ १४५९ ॥

अप्येतर्हि यथान्यायं यो वेदाऽऽत्मानमद्वयम् ॥

स इदं सर्वमात्मैव भवत्यज्ञानहानतः ॥ १४६० ॥

प्राप्तप्राप्तव्यभावेनाऽऽत्मब्रह्मणोर्भेदमाशङ्क्योक्तं व्यनक्ति । अप्येतर्हीति । पूर्वका-
लवदित्यपेरर्थः । यथान्यायमुक्तान्वयादिक्रमेणेत्यर्थः । सर्वभावस्याऽऽत्मत्वे सदाभावा-
त्कृतो ज्ञानाधीनतेत्याशङ्क्याऽऽह । अज्ञानेति ॥ १४६० ॥

न हीहोत्कृष्टसत्त्वेपु देवादिषु परात्मनः ॥

नापि चात्यन्तमूढेषु विशेषः कश्चिदीक्ष्यते ॥ १४६१ ॥

प्रत्यक्तत्त्वधियो वाऽस्ति स्वतोबुद्धैकताऽऽत्मनः ॥

श्रेयांसि बहुविघ्नानीत्याशङ्क्यैतदयोच्यते ॥ १४६२ ॥

आभिजात्यं मुक्तिं प्रत्यहेतुरिति व्यक्तीकुर्वन् हीत्यादिभाष्यं विभजते । न हीति ।
इहेति शास्त्रप्रहणम् । वस्तुनस्तज्ज्ञानस्य वा सर्वत्राविशेषे हेतुमाह । स्वत इति ।
स्वभावतो बोधैकरसत्वाद्ब्रह्मनस्तत्र तज्ज्ञाने वा वस्तुतो न विशेषोऽस्तीत्यर्थः । वाक्या-
न्तरं शङ्कोत्तरत्वेनाऽऽदत्ते । श्रेयांसीति । ब्रह्मविद्याफले विघ्नमाशङ्क्य तत्तिरासार्थं
तस्य हेत्यादिवाक्यमित्यर्थः । तस्य तन्निरसनसमर्थताद्योतनार्थमप्येत्युक्तम् ॥ १४६१ ॥
॥ १४६२ ॥

तस्य ज्ञातात्मतत्त्वस्य मध्यस्ततमसो यतेः ॥

इन्द्रादयोऽपि नैवालं कैवल्यासिनिवारणे ॥ १४६३ ॥

तद्याचष्टे । तस्येति । ज्ञानयोग्यमधिकारिणमाह । यतेरिति । अन्येषां मुक्तौ
विघ्नाचरणे शक्तिर्दूरापास्तेत्यपेरर्थः ॥ १४६३ ॥

देवाद्यैश्वर्यविषयव्यतिक्रान्तत्वहेतुतः ॥

कैवल्याभूत्या उद्युक्ता ईश्वरा अपि नेशते ॥ १४६४ ॥

विदुषो विद्याफलासौ विघ्नकरणे देवदीनां न शक्तिरित्यत्र हेतुमाह । देवादीति ।
विदुष इत्यध्याहारः । उद्युक्ता इत्यत्रापिर्गोच्यः ॥ १४६४ ॥

ईशेशितव्यसंबन्धः मत्स्यगज्ञानहेतुजः ॥

सम्यग्ज्ञानात्तमोध्यस्तानीश्वराणामपीश्वरः ॥ १४६५ ॥

देवादीनामीश्वरत्वमाश्रित्योक्तं तदेतद्विद्वद्विषये नास्तीत्याह । ईशेति । ईश्वराणां देवादीनामिति यावत् । विद्वानिति शेषः ॥ १४६९ ॥

ईश्वराणामनैश्वर्यं कस्माद्ब्रह्मविदीति चेत् ॥

आत्मा बोधामितीत्याह तद्धेतुप्रतिपत्तये ॥ १४६६ ॥

वाक्यान्तरमुत्थापयितुं पृच्छति । ईश्वराणामिति । तद्विषये तेषां नानैश्वर्यं युक्तं-
मीश्वरत्वविरोधादित्यर्थः । देवादीनां ब्रह्मविद्विषये स्वातन्त्र्याभावे हेतुसिद्ध्यर्गमात्मा हीत्या-
द्याह श्रुतिरतो युक्तं तद्विषये तेषामनैश्वर्यमित्याह । आत्मेति । न चैवावता तदैश्वर्यं
विरुध्यते तस्यान्वयः सावकाशात्वादिति हिशब्देन द्योत्यते ॥ १४६६ ॥

भोज्यत्वेन जगत्कृत्स्नं कर्मविद्यादिसाधनं ॥

उपात्तं तदभुक्त्वा तु कैवल्यं लभते न चेत् ॥ १४६७ ॥

उत्कृष्टं श्रेयो मोक्षस्तत्प्राप्तौ प्रत्यूहः समाव्यते श्रेयासि बहुविघ्नानि भवन्ति महता
मपीतिन्यायादित्याशङ्क्य तत्परिहेतुं तस्य हेत्याद्यवतार्यं भाष्यार्थानुसारेण व्याख्यातम् ।
इदानीं भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानुसारेणापि व्याख्यातुं भोज्यतया कृत्स्नं जगदुपात्तमित्यादित
द्भाष्योक्ता शङ्कामाह । भोज्यत्वेनेति । वासनादिसाधनसंपदा भोज्यत्वेनार्जितस्य
भोगादृते मुक्तिरयुक्ता तद्वाऽर्जनसाधनविरोधान्न च सर्वमपि जगदभुक्त्वा पुंसो मुक्तिरिति
युक्तं तद्भोगस्य पुरणायुषेणापि दुष्करत्वादित्यर्थः ॥ १४६७ ॥

इत्याशङ्कापनुत्तर्यर्थं परोऽग्रन्थोऽवतार्यते ॥

कैवल्यावाप्तिविज्ञापः नाल देवा अपीश्वराः ॥ १४६८ ॥

तत्रोत्तरत्वेन वाक्यं पातयति । इत्याशङ्केति । तद्योजयति । कैवल्येति ॥ १४६८ ॥

अविद्याविषये यस्मात्तेषामधिकृतिः स्मृता ॥

न तु गुणतत्त्वाभावात्सर्वविज्ञानतत्त्वसामर्स्यात् ॥ १४६९ ॥

हेतुविषये हि तेषामधिकार इतिहेतुमाप्यर्थमाह । अविद्येति । अयं पुनरद्वैताव-
स्थितो भवतीतिभाष्यार्थमाह । न त्विति । तद्विषये नाधिकारो देवादीनां तस्य तैरवि-
भागान्न हि विदुषो जगदशेषमपि भुक्त्वा मुक्तिरिति युक्तं सहेतुकस्य तस्य तत्त्वज्ञाना-
निवृत्त्या तस्यासम्भवादित्यर्थः ॥ १४६९ ॥

प्राप्तविद्याफलप्राप्तां विद्मं कुर्वन्ति देवताः ॥

इत्यत्र किंनिमित्तेयमाशङ्क्यभिधीयते ॥ १४७० ॥

युक्ताऽऽशङ्का यतो मर्त्या देवान्प्रत्यृषिणः श्रुतेः ॥

पशुलोकत्वाक्याच्च पारतन्त्र्याच्च कर्मिणः ॥ १४७१ ॥

भाष्यद्वयानुरोधेन तस्य हेत्यादि व्याख्याय शङ्कयति । ब्रह्मेति । तत्र विद्याफ-
लाप्तौ देवता विद्मं कुर्वन्तीत्युक्ताऽऽशङ्का निमित्ताभावादतोऽप्राप्तनिषेधं श्रुत्या नियतं

इत्यर्थः । पारेहरति । अभिधीयत इति । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिमैर्ऋणवाङ्मायत
इतिश्रुतेर्मनुष्या देवान्प्रत्यूषिणो गम्यन्ते तथा चाधर्मणानिवोत्तमर्णास्ते तान्प्रति विघ्नं
कुर्युरित्यर्थः । यथा पशुरेवं स देवतानामिति मनुष्याणां पशुत्वश्रवणादथो अयं वा
आत्मा सर्वेषां भूतानां लोक इति च तेषां सर्वप्राणिभोग्यत्वश्रुतेः कर्मिणां पारतन्त्र्यादे-
वादयस्तद्विघ्नकरा भवन्तीत्याह । पश्चिन्नि । विद्याफलप्राप्तौ देवादीनां विघ्नाचरणे हेत्व-
न्तरं समुचेतुमेकश्चकारः । पशुत्वं लोकत्वं च देवादीन्प्रति मनुष्याणां विवक्षितमेव
तत्कार्यस्य देवादियु दर्शनादिति दर्शयितुं द्वितीयश्चकारः ॥ १४७० ॥ १४७१ ॥

ब्रह्मविच्चे च पारार्थ्यं देवादीन्प्रति हीयते ॥

तस्य ब्रह्मतमोहेतोस्तन्निवृत्तौ निवर्तते ॥ १४७२ ॥

मनुष्याणां देवादीन्प्रति पश्चादिभावब्रह्मविच्चे सत्यपि तेषां तद्वात्पारतन्त्र्यानि-
वृत्तेर्देवादयस्तान्प्रत्यपि विघ्नकराः स्युरित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मविच्चे चेति । पारार्थ्य-
स्याविद्यात्वाद्विघ्नया ध्वस्तोरिति हेतुमाह । तस्येति । अथ वा मनुष्याणां देवादीन्प्रति
पारतन्त्र्ये ब्रह्मविच्चेऽपि तदनिवृत्तेर्न ते ब्रह्मविद्यायां विघ्नमाचरेयुरित्याशङ्क्याऽऽह ।
ब्रह्मविच्चे चेति । पारतन्त्र्यस्याज्ञानकृतत्वाज्ज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ निवृत्तेरित्याह ।
तस्येति ॥ १४७२ ॥

अभियारिष्टिवाक्याभ्यामयमर्थोऽवसीयते ॥

तस्माद्विद्याफलावाप्तौ विघ्नं कुर्वन्ति देवताः ॥ १४७३ ॥

ब्रह्मज्ञाने पारतन्त्र्यहानिरित्यत्र मानमाह । अभियेति । तस्मादेतां तत्र प्रियं सर्वाणि
भूतान्यारिष्टिमिच्छन्तीतिवाक्याभ्यां ज्ञानात्पारतन्त्र्यध्वस्तिः सूचितेत्यर्थः । यद्वा देवा-
दयो मनुष्याणां ब्रह्मविद्याप्रवृत्तिं प्रतिवधन्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह । अभियेति । फलित-
माह । तस्मादिति । उक्तहेतुबलत्सामर्थ्याच्चेत्यर्थः ॥ १४७३ ॥

नन्वेवं तर्ह्यविश्रम्भो ह्यदृष्टफलसंपादि ॥

प्राप्तोऽभ्युदयमोक्षार्थसाधनन्यापृताविह ॥ १४७४ ॥

सामर्थ्याच्चेद्विद्याफलसौ तेषां विघ्नकरत्वं तर्हि कर्मफलाभावापि स्यादित्यतिप्रसङ्गं
शङ्कते । नन्विति । सप्तमीत्रयं समानाधिकरणम् । अविश्रम्भो विश्वासाभावो देवादीनां
तत्र विघ्नोत्पादे सामर्थ्यादित्यर्थः । अयमेव हिशब्दार्थः ॥ १४७४ ॥

तथैश्वरोऽपि नो विघ्नं कुर्वन्नेन निषिध्यते ॥

कालमर्थापघादीनामचिन्त्या शक्तिरिष्यते ॥ १४७५ ॥

सामर्थ्याद्विघ्नकर्तृत्वेऽतिप्रसक्त्यन्तरमाह । तथेति । देवादिवदिति यावत् । अपि-

७२६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

शब्दः समुच्चयार्थः । नोऽप्युदयहेतुषु कर्मसु प्रवृत्तानामित्यर्थः । विघ्नं तत्फलप्राप्ताविति शेषः । अतिप्रसङ्गान्तरमाह । कालेति ॥ १४७५ ॥

कर्ममश्रौषधितपःकालादीनां च विद्यते ॥

महती शक्तिरित्यत्र युक्तमाशङ्कितुं फले ॥ १४७६ ॥

उक्तानुवादेन फलमाह । कर्मेति । अत्रेति कर्मनिमित्तफलोक्तिः । सप्तमीद्वयं समानाधिकरणम् ॥ १४७६ ॥

देवादयः स्वतन्त्रत्वात्फलप्राप्तिविधातव्योः ॥

सर्वं कुर्युरनाश्वासस्तस्मात्प्राप्नोति कर्मसु ॥ १४७७ ॥

चोद्यमुपसंहरति । देवादय इति । सर्वं निग्रहयनुग्रह वा स्वेच्छाधीनमिति यावत् । तेष्वनाश्वासे कर्मकाण्डप्राप्ताप्यासिद्धिरिति भावः ॥ १४७७ ॥

नैवं सर्वपदार्थानां नियतादानकारणात् ॥

जगद्वैचित्र्यदृष्टेयं स्वभावे तदसंभवात् ॥ १४७८ ॥

कसेद चोद्यं स्वभाववादिनामस्यभाववादिना वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नैवमिति । दृष्ट्याद्युत्पिपादयिषया दुग्धाद्यादानदर्शनात्प्राणिना मुखद्वु स्वादितारतम्यदृष्टेयं न स्वभाववादो युक्तस्तत्र नियतहेत्वादानादेरयोगादतो जगत्कर्मफलमित्यर्थः ॥ १४७८ ॥

सुखादिफलदं कर्मैत्यस्मिन्पक्षे व्यवस्थिते ॥

श्रुतिन्यायादिसंनिधेर्भावो विघ्नकृतः सुराः ॥ १४७९ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । सुखादीति । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा कर्म हेतुत्वादि श्रुतिः । जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिन्यायः । आदिपदेन कर्मणा बध्यते अनुवृत्त्याद्या स्मृतिर्गृह्यते । उक्तश्रुत्यादिप्रमिते ययोके पक्षे स्थिते न कर्मकृता फलप्राप्तौ देवादयो विघ्नं कुर्वन्तीत्यर्थः । उक्तं च कामसूत्रे—पुरुषकारपूर्वकत्वात्तत्त्वप्रवृत्तीनामवश्यपापिनोऽप्यपस्योपापपूर्वकत्वादेव न निष्कर्मिणो भद्रमस्तीति ॥ १४७९ ॥

कर्मणैव स्वसिद्ध्यर्थं तेषां क्येदीकृतत्वतः ॥

नाऽऽत्मानं लभते कर्म देवेशाद्यनपेक्षि सत् ॥ १४८० ॥

अनुगुणत्वात्कर्मफले देवादयो न विघ्नमाचरन्तीत्यत्र हेतुमाह । कर्मणेति । तमेव हेतुं व्यतिरेकद्वारा साधयति । नेत्यादिना ॥ १४८० ॥

फलदानेऽनुलोमतवान्नापी स्युर्विघ्नकारिणः ॥

यथा कर्म तथेवादि कर्मोपेक्ष्यैव सिध्यति ॥ १४८१ ॥

देवादीनां वर्गानुगुणत्वाच्च ते तत्फले विघ्नं कुर्वन्तीत्येतमर्थं तस्मादित्यादिभाष्यस्याऽऽह । फलेति । कर्मस्वरूपसिद्धिहेतुत्वात्तत्फलप्राप्तवन्तुलत्वाच्च तत्र देवादीनां विघ्नकरत्वमि-

त्यर्थः । यथा कर्म देवाद्योपेक्षमेवं तदपि कर्मापेक्षमतो न तत्फले तस्य विघ्नकर्तृतेति हेत्वन्तरमाह । यथेति ॥ १४८१ ॥

सर्वे सर्वमपेक्ष्यैव संहतत्वात्मसिध्यति ॥

प्रधानगुणभावश्च क्वचित्कस्यचिदिष्यते ॥ १४८२ ॥

कर्मणो देवादेशान्योन्यापेक्षा तेनास्वातन्त्र्यात् कर्मफले देवादेर्विघ्नकर्तृतेत्युक्त्वा तयो-
रन्योन्यापेक्षत्वे हेतुमाह । सर्वमिति । एतच्चाग्रे स्फुटी करिष्यति । कथं तर्हि क्वचि-
त्कस्यचित्प्राधान्यमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रधानेति । क्वचित्कार्ये कस्यचित्कर्मादेरिति
यावत् । सर्वमादिभिरिष्टेऽर्थे न चोद्यमवतरतीत्यर्थः ॥ १४८२ ॥

विघ्नकार्येऽपि चाप्येते नानापेक्ष्य प्रकुर्वते ॥

तत्सामर्थ्यामणोद्यत्वात्सर्वेषां सर्वकर्मसु ॥ १४८३ ॥

देवादेः कर्मापेक्षत्वे हेत्वन्तरमाह । विघ्नेति । विघ्नरूपं यत्कार्यं तत्रापि कर्मानपेक्ष्य
देवादयो न कर्तारः सर्वेषु कर्मसु क्रियमाणेषु कार्येषु सर्वेषां हेतूनां तत्सामर्थ्यस्यानपो-
द्यत्वादतो विघ्नकार्येऽपि कर्मफले कर्मसामर्थ्यस्य दुर्वारत्वात्तत्र देवादीनां कर्मापेक्षावद-
न्यत्रापि सर्वत्र तेषां तदपेक्षा वाच्येत्यर्थः ॥ १४८३ ॥

गुणप्रधानभावार्थं देवकालेश्वरादिषु ॥

कर्मस्वनियतो दृष्टो नान्यथा चोपपद्यते ॥ १४८४ ॥

कर्मापेक्षत्वेऽपि तेषां प्राधान्यात्तत्फलप्रतिबन्धकत्वं स्यादित्याशङ्क्य प्रधानगुणभाव-
श्चेत्युक्तोक्तं प्रपद्यति । गुणेति । कर्मविषये देवादिषु गो गुणप्रधानभावः सोऽनियतो
न नियत इति योगना । अथवा देवादिषु कर्मसु च यो गुणप्रधानभावः सोऽनियतो
दृष्टो नान्यथेति योजनीयम् । अथवा कर्मसु कार्येषु विषयभूतेषु देवादिषु गुणप्रधानभाव
इति योज्यम् ॥ १४८४ ॥

यदेकस्य प्रधानत्वं तदाऽन्यस्याप्रधानता ॥

एवं नृस्यज्जगदित्यमर्तद्वहत्याऽऽत्यनि स्थितम् ॥ १४८५ ॥

नियमाभापत्यमुपपादयति । यदेति । न हि बहूनां द्वयोर्येकस्मिन्कार्ये प्राधान्यं
भिन्नप्रतिव्येन कार्यानुदयप्रसङ्गात् न च गुणप्रधानभावं विनैकमत्वं न चैकस्मिन्कार्ये प्रधान-
स्यान्यत्रापि तयात्वं दाहादौ प्रधानस्याग्रेः सेचनादावापि तत्प्रसङ्गादिति भावः । अना-
त्मसु भियो गुणप्रधानत्वस्यानियमेऽपि चिदात्मनि प्राधान्यामितरत्र गुणतेति नियम-
माशङ्क्याऽऽह । एवमिति । न हि वस्तुतोऽद्वये गुणप्रधानत्वमस्ति कल्पितं त्वविरु-
द्धमिति भावः । अथवा यथोक्तस्य गुणप्रधानमूतस्य जगतः स्वातन्त्र्यमात्मनि गुणप्र-
धानभावर्हनि तदयोगादित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति ॥ १४८५ ॥

गुणप्रधानभावश्च पदार्थानामनन्ततः ॥

क्षेपीयस्त्वाच्च कालस्य दुर्ज्ञेयो मतिविभ्रमात् ॥ १४८६ ॥

तस्यानियमेऽपि यस्य यस्मिन्प्रधानत्वं गुणत्वं वा स तथैव सर्वैः किमिति न गृह्ये-
तेत्याशङ्क्याऽऽह । गुणेति । असंख्यानामपि भावानां पर्यायेण गुणप्रधानत्वं शक्यं
ज्ञातुमित्याशङ्क्याऽऽह । क्षेपीयस्त्वादिति । पुरुषायुषोऽल्पत्वादित्यर्थः । गुणप्रधान-
त्वस्य दुर्ज्ञानत्वे हेत्वन्तरमाह । मतीति ॥ १४८६ ॥

कर्मैव कारणं केचित्फलप्राप्तौ प्रचक्षते ॥

दैवमेवेऽपरे कालं स्वभाव इति चापरे ॥ १४८७ ॥

भ्रान्तिहेतुमिप्रतिपत्तिमाह । कर्मेति । एवकारो हेत्वन्तरनिरासार्थः । केचिदिति
मीमांसकग्रहणम् । दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकमिति न्यायेन देवतारूपं न्यमत-
मुक्तं दैवमिति । ज्योतिःशास्त्रविदामङ्गीकारं दर्शयति । अपर इति । स्वभाववादस्तु
लोकायतादिभिरङ्गीकृतः ॥ १४८७ ॥

श्रुतयः स्मृतिवादाश्च कर्मप्राधान्यमेव तु ॥

अङ्गीकृत्य मद्ब्रूयन्ते मद्ब्रूयाः सर्व एव हि ॥ १४८८ ॥

कथं तर्हि निश्चयस्तत्राऽऽह । श्रुतय इति । हेत्वन्तराणामपि फलप्राप्तौ गुणत्वेना-
ङ्गीकारं दर्शयितुं तुशब्दः । कर्मप्राधान्यस्य प्रमाणसिद्धत्वेनोपादेयत्वं वक्तुं
हिशब्दः ॥ १४८८ ॥

पुण्यः पुण्येन भवति पापः पापेन कर्मणा ॥

वचांस्येवं सुबहुशो लक्ष्यन्ते शास्त्रभूमिषु ॥ १४८९ ॥

श्रुतीरुदाहरति । पुण्य इति । धर्मरज्ज्वा वनेदूर्जमित्यादिस्मृतिरचनानि श्रुत्यनु-
सारीणि विवक्षन्नाह । वचांसीति । दर्शितवचनसदृशानि वचनान्तराण्यपि धौतस्मा-
त्तानि द्रष्टुं योग्यानि सन्तीत्याह । एवमिति ॥ १४८९ ॥

यद्यप्येषां स्वविषये प्राधान्यं कस्यचित्कचित् ॥

अप्राधान्यं तदन्येषां तथाऽपि तु न कर्मणाम् ॥

फलप्राप्तावेहेतुत्वं शास्त्रन्यायावधारणात् ॥ १४९० ॥

सूर्योदयराहसेचनादौ कालज्वलनमल्लदेः प्रधानत्वप्रसिद्धेर्न कर्मैव प्रधानमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । एषां हेतूनां गध्ये कस्यचित्कालदेः स्वविषये कचिदुदयादी
प्राधान्यमन्येषां च तत्राप्राधान्यं यद्यपि दृष्टं तथाऽपि कर्मणां फलप्राप्तौ नाप्राधान्य-
मिति योजनम् । अहेतुत्वमप्राधान्यम् । कर्मण फलप्राप्तिं प्रति प्राधान्ये पूर्वोक्तं हेतुं
स्मारयति । शास्त्रेति ॥ १४९० ॥

कर्मणः फलसंप्राप्तिरप्राप्तिश्चेह येक्ष्यते ॥

सादुष्यविगुणत्वाभ्यां सा स्यात्कर्मण एव चे ॥ १४९१ ॥

कारीर्यादिषु व्यभिचारात् कर्मणोऽस्ति फलहेतुत्वं कुतस्तत्प्राधान्यमित्याशङ्क्याऽऽह ।
कर्मण इति । या हि कर्मभूमौ कुतश्चित्कारीर्यादिकर्मणो वृष्टादिप्राप्तिर्दृष्टा सा तस्य
गुणसाकल्यादिष्टा या तु कुतश्चित्कर्मणस्तदप्राप्तिर्दृश्यते सा तस्य वैगुण्याद्भवत्यतः समग्र
फलान्यभिचारीति तत्प्राधान्यमिति भावः ॥ १४९१ ॥

विघ्नं कुर्वन्ति नो देवा विद्योत्यफलसंगतौ ॥

वक्तुं यदपनुत्तर्यं तत्र प्रतिविधीयते ॥ १४९२ ॥

कर्मफले देवादीनां विघ्नकतृत्वं प्रसङ्गागतं निरस्य विद्याफले तेषां तदाशङ्कितं निरं-
सितुमनुवदति । विघ्नमिति । तेषां विद्याफले विघ्नकरणे न शक्तिरिति परिहरति ।
अपनुत्तर्यमिति ॥ १४९२ ॥

अविद्यादानमानत्वात्कैवल्याप्तिफलात्मनः ॥

तत्प्राप्तेर्ज्ञानकालत्वाच्चालं विघ्नाय देवताः ॥ १४९३ ॥

तदेव प्रकटयति । अविद्येति । आत्मनो ब्रह्मप्राप्तिरूपमुक्तेरज्ञानव्यस्तिमात्रत्वा-
त्तस्याश्च ज्ञानेन तुल्यकालत्वात्तस्मिन्सति तत्फलस्याऽऽवश्यवत्त्वाद्देवादीनां विद्याफले
विघ्नान्वरणे निरवकाशत्वमित्यर्थः ॥ १४९३ ॥

चक्षुरूपामिसंवन्धसमकाला यथेक्ष्यते ॥

रूपामिव्यक्तिरेवं स्यादविद्याध्वस्तिरात्मनः ॥ १४९४ ॥

आत्मनो विद्यासमकालाऽविद्याध्वस्तिरित्येतद्वृष्टान्तेन समर्थयते । चक्षुरिति । आत्म-
नोऽविद्याध्वस्तिर्विद्यासमकालेति शेषः ॥ १४९४ ॥

यथास्थितात्मयाथात्म्यज्ञानजन्मातिरेकतः ॥

न तत्तमोनिवृत्तिः स्याच्चदुत्यस्य च वस्तुनः ॥ १४९५ ॥

इतश्च ज्ञानफले प्रतिबन्धासिद्धिरित्याह । यथास्थितेति । आत्मतत्त्वधीर्जायते चेन्न
तत्फलमज्ञानादिहानं प्रतिबन्धाहं तस्य तज्जन्मभात्रत्वादित्यर्थः । चकारेण तस्य निवृ-
त्तिर्ज्ञानजन्मातिरेका नास्तीत्यनुकुर्यते ॥ १४९५ ॥

सर्पात्मना गृहीतायां न दण्डादीक्ष्यते सृजि ॥

प्रतीच्येकतनुग्राह्ये तदन्यच्च तथेक्ष्यते ॥ १४९६ ॥

तदुत्पत्त्येतज्ज्ञानजत्वेन द्वैतस्य कल्पितत्वमुक्तं तदयुक्तं तदप्रसिद्धेरित्याशङ्क्य तत्क-
ल्पितत्वं साधयति । सर्पात्मनेति । यथा सृजि सर्पोऽयमिति तद्वत्तु गृहीतायां न
दण्डादिभ्रमस्तत्कालेऽस्ति न च तस्या दण्डात्मना गृहीतायां तदा सर्पभ्रमस्तथा प्रती-

७३० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

च्येकाकारेण जाग्रत्प्रपञ्चरूपेण ग्राह्ये तदैव न सप्तादिभ्रमो न च तद्रूपेण तत्रहे जाग्र-
भ्रमोऽतो विमतं कल्पितं व्यभिचारित्वात्सर्पादिवदित्यर्थः । सर्वात्मनेति पाठे त्वयमर्थो
यथा सन्नि यथातद्गृहीतायां न दण्डादिभ्रमस्तथा प्रतीचि विदेकरूपेण ग्राह्ये ततोऽन्य-
द्वैतं न गृह्यतेऽतो विमतं कल्पितं तत्त्वज्ञाने सत्यग्राह्यत्वात्संमतवदिति ॥ १४९६ ॥

अन्योन्यव्यभिचारित्वमज्ञानेऽपि ह्यनात्मनाम् ॥

किमु बिध्वस्तनिःशेषवनाज्ञानेऽन्तरात्मनि ॥ १४९७ ॥

व्यभिचारित्वं कैमुतिकन्यायेन साधयति । अन्योन्येति । देहादीनामनात्मनामज्ञाने
कारणे सत्यपि मिथो व्यभिचारित्वं दृष्टं निरस्तसमसाज्ञाने तु प्रतीचि तेषां व्यभिचा-
रित्वं किमु वक्तव्यं तदा स्वरूपस्यैव तेषां दुर्वचत्वादित्यर्थः । तेषां स्वरूपतौ मिथो
व्यभिचारित्वस्यावस्थाद्वयेऽपि प्रत्यक्षत्वं हिशब्दार्थः ॥ १४९७ ॥

रूप्याभज्ञानवेलायां शुक्तिकार्थीनं बाधते ॥

तदमूतेरिह स्वात्मन्यादिमध्यान्तबाधधीः ॥ १४९८ ॥

द्वैतस्य कल्पितत्वे हेत्वन्तरमाह । रूप्येति । रूप्याकारं ज्ञानं यदा जायते तदाऽ-
विष्टानगुप्तीदमंशज्ञानं रूप्यतज्ज्ञाने न बाधते तयोरिदमंशज्ञानानुत्पत्त्यात्प्रत्यग्रक्षणि
तु बालयोगज्ञानात्प्रामूर्त्यै तत्काले च स्वरूपज्ञानास्या बाधधीर्द्वैततद्वियोरस्त्यतो यत्र
रूप्यादौ कल्पितत्वसंमतित्वात् कदाचिदेव बाधधीर्द्वैते सदेत्यावश्यकं कल्पितत्वम् । यद्वा
रूप्यत्रान्तिकाले शुक्तिकार्थीनं तद्वाधिका तस्यास्तदाऽनुत्पत्तेरात्मनि तु दृष्टद्वैतस्य तद्ग-
ष्टिकाले प्रामूर्त्यै च नित्यबोधोदेव बाधधीरिति युक्तं तस्य कल्पितत्वं विमतं कल्पितं
बाध्यत्वात्समतवदिति भावः ॥ १४९८ ॥

निर्निमित्तं प्रमात्रादेः प्रत्यग्रूपमनात्मनः ॥

सनिमित्तं पराग्रूपमात्मनो मोहहेतुतः ॥ १४९९ ॥

स्वरूपज्ञानस्यैतासिद्धेस्तस्य कथं बाधकत्वमित्याशङ्क्य तत्साधयति । निर्निमित्त-
मिति । प्रमात्रादेरनात्मनश्चैतन्याकारभजनस्य स्वाभाविकत्वात्तत्सासित्वेन नित्यानुभव-
सिद्धेः स्वरूपज्ञानं वृत्तप्रवृत्तित्यर्थः । अनात्मनश्चैतन्याकारभजनवदात्मनोऽपि शब्दाद्या-
कारभजनस्य स्वाभाविकत्वाच्चदकल्पितमित्याशङ्क्याऽऽह । सनिमित्तमिति । तदेव
स्फुटयति । मोहेति ॥ १४९९ ॥

एक आत्मेति विज्ञाने दोषोऽप्यप्रतिबन्धकः ॥

मुदात्मनामपि हेतुश्च विसंवादमृच्छति ॥ १५०० ॥

अविद्यादोषप्रतिबन्धात् स्वरूपज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । एक इति । अहमेकोऽ-
हमेक इति प्रतिदेहमहंशीसासित्वेनऽऽत्मनो ज्ञाने नाविद्यादोषो दोषान्तरं वा विरोध्यति

तस्यापि स्वसिद्धौ तदपेक्षत्वादतो न स्वरूपज्ञानासत्त्वमित्यर्थः । किं चाविवेकिनामपि न स्वरूपज्ञानं विसंवादास्पदं तस्याहंशीसाधकत्वेनानुमवादतो न तदभाष इत्याह । मूढेति । विदुषामिवेत्यपेरर्थः । सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं स्वरूपज्ञानमपह्नवानर्हमिति हिशब्दार्थः ॥ १९०० ॥

मिथ्यासंशयविज्ञानमनात्मानं प्रतीप्यते ॥

प्रत्यगात्मनि तद्यस्मात्सम्यग्ज्ञानाच्च भिद्यते ॥ १९०१ ॥

स्वरूपज्ञानास्तित्वे हेत्वन्तरमाह । मिथ्येति । संशयाद्यनात्मानं प्रत्येवासम्यग्ज्ञानं तदसाधकत्वात्प्रतीचि सम्यग्ज्ञानमेव तस्य सदा चैतन्याकारमग्रनात्तद्योतकत्वादतो न स्वरूपज्ञानासत्त्वमित्यर्थः ॥ १९०१ ॥

अज्ञानं चेचिदाकारं संशयादिषु का कथा ॥

प्रमित्तिते प्रतीच्यस्माच्च दोषो नापि बाधकम् ॥ १९०२ ॥

संशयादेः सदा चैतन्याकारभजनं कैमुतिकन्यायेनाऽऽह । अज्ञानमिति । तद्वि नित्यनैर्रूपं तदपि चैतन्यव्याप्तमेव लक्ष्यते तथा चेदज्ञानभेदेषु संशयादिषु तद्व्यति- रतिव्यक्तत्वात् सा वक्तव्येत्यर्थः । ययोक्तस्वरूपज्ञानेन कुतो द्वैतबाधो न हि तस्य बाधकत्वे कदाचिदपि द्वैतं स्यात्तथा च व्यवहारादिविरोध इत्याशङ्क्याऽऽह । प्रमि- त्तित इति । अस्मात्तत्त्वमादियानयात्प्रतीचि प्रमातुमिष्टे न कारणदोषो नापि बाधक- मध्यक्षादेः कल्पितविषयत्वादतोऽद्भुतकारणत्वादबाध्यत्वाच्च बाधक्योत्थं ज्ञानं सम्य- ग्ज्ञानं तदिदं च स्वरूपज्ञानमज्ञानादिबाधकं न केवलमिति कुतो ययोक्तानुपपत्तिप्रस- क्तिरित्यर्थः ॥ १९०२ ॥

महिमानो यदाऽमी स्पृशविद्याया न वस्तुनः ॥ १९०३ ॥

काला देवादयस्तस्मां ध्वस्तायां तदिनाशतः ॥

देवेश्वरादयः के स्पृश्विघ्नं वा कस्य कुर्वते ॥ १९०४ ॥

साविद्यं द्वैतं बाधते विद्येत्युक्त्वा फलितमाह । महिमान इति । विद्याऽविद्या- ध्वस्तौ तद्विकारदेवादिनाशात्तत्त्वस्याऽऽत्मभात्रत्याद्विदुषो न ते विघ्नं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १९०३ ॥ १९०४ ॥

यत्र त्वस्येति श्रुत्यैव सर्वमेतत्स्फुटीकृतम् ॥

इहापि हेतुसंसिद्धयै तत्स्पष्टमभिधीयते ॥ १९०५ ॥

विदुषः सर्वमात्मभात्रमित्यत्र मानमाह । यत्रेति । अग्निदृष्टशुष्पनीतदेवादेसादीयवि- प्रकर्तृत्वस्य च विद्वदृष्टा प्रत्याख्यानपुर सरं तस्य हेत्यादिवाक्यं व्याख्याय वक्ष्यमाणं

७३२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

सर्वस्याऽऽत्मत्वमात्मा हीत्युत्तरवाक्येऽपि देवादीनां विद्याफले विघ्नाकर्तृत्वे हेतुत्वसि-
द्ध्यर्थं कथ्यत इत्याह । इहेति । आत्मत्वहेतोर्निर्दोषत्वमाह । स्पष्टमिति ॥ १५०५ ॥

यतो विघ्नकृतामात्मा प्रत्यग्यायात्म्यविद्भवेत् ॥

तद्गोचरातिवर्तित्वं विद्याकाले तमोहतेः ॥ १५०६ ॥

हेतुवाक्यं व्याचष्टे । यत इति । अतो नाऽऽत्मनः प्रतिकूलत्वे यत्रो देवादीना-
मिति शेषः । विद्याफले न ते विघ्नं कुर्वन्तीत्यत्र हेत्वन्तरं देवाद्यैश्वर्यविपयेत्यादिनोक्त-
मुपपादयति । तद्गोचरेति । विद्यानान्तरीयकत्वेनाभिनिवेशहेतोस्तमसो ध्यसेर्देवाद्यैश्व-
र्यविपयमतिक्रम्य स्थितत्वाद्विदुषो विरोधाभावात् ते तद्विघ्नकर्तार इत्यर्थः ॥ १५०६ ॥

आत्माऽभीषां तदा ब्रह्म देवादीनां भवेद्दृशी ॥

कालाद्यन्तरितं यत्स्यात्प्राप्त्युत्पत्त्यादिलक्षणम् ॥ १५०७ ॥

अनात्मैव फलं तत्र देवानामीशता भवेत् ॥

अपि ज्ञातात्मतत्त्वानामभावाज्ज्ञानसंततः ॥ १५०८ ॥

न विदुषो देवाद्यात्मत्वमन्यस्यान्यत्वायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मैति । यदाऽविद्या
विद्यया नष्टा तदा विद्वान्ब्रह्मभूतः स्यत्तत्र सत्प्रेषामात्मा भवति ब्रह्मणोऽन्यवस्त्वभावा-
दतो न ते विदुषो विघ्नकर्तार इत्यर्थः । विद्वत्फले कैवल्ये तेषामस्वातन्त्र्ये कुत्र स्यत्तत्र-
तेत्याशङ्क्याऽऽह । कालादीति । ईशता निग्रहानुग्रहयोः स्यत्तत्रतेति यावत् ।
ज्ञानस्यानन्तरफलत्वात्तत्फले तेषां न विघ्नकर्तृतेत्युक्तमुपेत्य स्वयूच्यमतमाह । अपीति ।
अज्ञानामिव तत्त्वज्ञानामपि न ब्रह्मस्मीति ज्ञानसंततिर्ज्ञानस्यानन्तरफलतोपगमादतो न
साऽविद्यानिवर्तिकेत्यर्थः ॥ १५०७ ॥ १५०८ ॥

अन्त्योऽविद्यापनुद्धोषो रागादिप्रत्ययोत्थितः ॥

इति चेन्नैतदेवं स्यादाद्येऽनैकान्तिकत्वतः ॥ १५०९ ॥

आद्यमेव ज्ञानमज्ञानध्वंसि विमन्येनेत्याशङ्क्य प्रागिवोर्ध्वमपि रागादेस्तत्कार्यस्य च
दृष्टेर्देहपातकधीनं ज्ञानमज्ञानध्वसीत्याह । अन्त्य इति । अतो जीवन्मुक्त्यनुपपत्तिरि-
त्याह । इति चेदिति । अन्यज्ञानमप्य वा तत्संततेर्वाऽज्ञानध्वंसित्वमात्रे तस्यान्यत्वा-
द्वाऽऽत्मविपयत्वाद्वा तद्ध्वंसित्वमिति विवरण्योभयत्र दृष्टान्ताग्रावं मत्वा द्वितीये दोषा-
न्तरमाह । नैतदिति । न आन्यज्ञानत्वानुमाने रजतध्वमतो निधनकालीनं शुक्तिज्ञान-
मुदाहरणं तस्य सप्तरहेत्वज्ञाननिवर्तकत्वात्त चैवं ब्रह्मज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ दृष्टान्तासि-
द्धिरागमात्तत्तिद्धौ कचिदुपन्यासस्य लोकेदृष्टानुसारित्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ १५०९ ॥

नान्त्याऽविद्यापनुद्धिरात्मैकविपयत्वतः ॥

आद्यात्मवृद्धिचक्षेतोरेकान्तिकतेत्यतः ॥ १५१० ॥

अनुमानविरोधं दोषान्तरं स्फोरयति । नान्त्येति । अन्त्याया बुद्धेरविद्यानिवर्तकत्व-

मायायास्तु नेति व्यवस्थामाशङ्क्याऽऽत्यविषयत्वहेतोरालम्बनैकान्तिकता पूर्वोक्ता स्यादित्याह । हेतोरिति ॥ १९१० ॥

अनैकान्तिकता हेतोस्तद्वत्संततिवादिनः ॥

न चाभ्यासात्प्रमाणानि कुर्वन्त्यर्थावबोधनम् ॥ १९११ ॥

त्यदनुमानं सिद्धसाधनमन्यज्ञानसंततिरेविद्याध्वंसित्वस्वीकारादिति कस्यान्तरमाशङ्क्य साऽपि किमन्यत्वात्तां निवर्तयत्यात्मविषयत्वाद्धेति विकल्प्योभयत्र दृष्टान्तासत्त्वं मत्वा द्वितीये दोषान्तरमाह । अनैकान्तिकतेति । अन्यज्ञानमज्ञानध्वंसीत्यत्राऽऽत्मविषयत्वहेतोरालम्बनेऽनैकान्तिकतावदन्यसंततिसादृशसिनीत्यत्राप्यात्मविषयत्वहेतोरालम्बनसंततावनैकान्तिकता तत्र साध्यसिद्धावन्यज्ञानतत्संततिवैयर्थ्यादित्यर्थः । किंच सा किं स्य रूपेण तान्निवर्तिका सम्यग्धीद्वारा वा नाऽऽद्य उक्तन्यायादेव तदयोगात् द्वितीयोऽभ्यासानपेक्षमानोत्यसम्यग्बोधादबोधष्वस्तेरिति मत्वाऽऽह । न चेति ॥ १९११ ॥

संबन्धमात्राभिव्यक्तेर्गजकत्वात्प्रदीपवत् ॥

भोजनादौ न च सति ज्ञानसंततिरिष्यते ॥ १९१२ ॥

मानानामभ्यासं विनाऽर्थावबोधित्वे हेतुमाह । संबन्धेति । दीपवन्मानस्य व्यञ्जकत्वात्तत्संबन्धमात्रान्मेयव्यक्तेर्न तत्राभ्यासापेक्षेत्यर्थः । किंच ज्ञानसंततिरविच्छिन्ना विच्छिन्ना वा सम्यग्धीहेतुरिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । भोजनादाविति ॥ १९१२ ॥

तदन्तरायबाहुल्यात्सुषुप्तादौ च नेष्यते ॥

प्रत्यक्षप्रमेयपूर्वैव सर्वासां नो यतो धियाम् ॥

सूतिराम्रेडनं तस्मात्सिद्धमात्मधियः सदा ॥ १९१३ ॥

तत्र हेतुमाह । तदन्तरायेति । ज्ञानसंततिप्रतिबन्धकत्वाशनपानादिव्यवहारस्य बाहुल्यत्वादित्यर्थः । अविच्छिन्नज्ञानसंतत्ययोगे हेत्यन्तरमाह । सुषुप्तेति । आदिपदेन मूर्छाप्रलयासंप्रज्ञातप्रमाधयो गृह्यन्ते । द्वितीये लौकिकात्मज्ञानस्यालौकिकात्मज्ञानस्य वा संततिरिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । प्रत्यगिति । अहमितिलोकसिद्धात्मधीपूर्विका सर्वेषामस्माकं सर्वप्रत्ययोत्पत्तिरतो लौकिकात्मज्ञानस्य संततिः सदा सिद्धाऽपि सम्यग्बोधादृष्टेर्न तद्वेतुरित्यर्थः ॥ १९१३ ॥

ज्ञानस्य वस्तुतत्त्वान्न कर्त्रनुविधायिता ॥

शीतोष्णज्ञानवत्तस्मादेष्यते ज्ञानसंततिः ॥ १९१४ ॥

द्वितीये दोषमाह । ज्ञानस्येति । अलौकिकासाण्डाद्वयप्रत्यग्रसधीसंततिरिष्यधीनपुरुषयत्नादिना कर्तुं न शक्यते ज्ञानस्य मानवतुतत्त्वतात्तज्जनमात्रेण निःशेषकारकोपमर्दाच्चातो यथोक्तधीसंतत्यमावाचासौ सम्यग्धीद्वाराऽविद्याध्वंसिनीत्यर्थः ॥ १९१४ ॥

भोजनादिनिरोधेन संततिश्चेत्समर्थ्यते ॥

उक्ता परिहृतिस्त्र न भूयोऽपि व्यपेक्षते ॥ १५१५ ॥

विच्छिन्नाऽविच्छिन्ना लैविनयलैविकी वाऽनात्मधीसततिर्विद्याद्वाराऽविद्याध्वसिनी-
त्युक्तं तत्राविच्छिन्नप्रसोक्तं दोषं परिहरन्नाशङ्कते । भोजनादीति । ज्ञानस्य वस्तुत-
त्त्वादित्यत्र परिहृतमेतदित्याह । उक्तेति ॥ १५१५ ॥

क्षुत्पिपासापरिष्कानचेतस्त्वान्नितरां न सा ॥

भोजनादिनिरोधेन न च तस्याः प्रमेक्ष्यते ॥ १५१६ ॥

भोजनादिनिरोधमद्वीकृत्योक्तं समर्थं स्मारयित्वा तन्निरोधस्यैवायमग्राह । क्षुदिति ।
सति भोजनादौ स्वस्थचित्ततया कथञ्चन ज्ञानसततिं सिध्यत्यसति पुनर्भोजनादौ चित्त-
स्यास्त्याभावात् ज्ञानसतततिशङ्काऽपीत्यतिशयं दर्शयितुं नितरामित्युक्तम् । उपेत्यवादे-
नैव मानाभावेन धीसततिं धुनोते । भोजनेति ॥ १५१६ ॥

संतत्यारम्भकधियाभियचानवधारणात् ॥

शास्त्रार्थानिश्चयो दोषः स चानिष्टः प्रसज्यते ॥ १५१७ ॥

ज्ञानसततिर्ज्ञानद्वाराऽज्ञानध्वसिनीत्यत्र दोषान्तरमाह । संततीति । ईदृशी सतति-
र्ज्ञानद्वाराऽज्ञानध्वसिनीति शास्त्रार्थानिश्चये किं बाधकमित्याशङ्क्य शास्त्राप्रामाण्यप्रस-
क्तिरित्याह । स चेति ॥ १५१७ ॥

मत्र सततिमात्रत्वे निश्चितिः स्यात्तथाऽपि च ॥

अनैकान्तिकता हेतोरान्यसंततिवद्भवेत् ॥ १५१८ ॥

आत्मेत्येवोपासीतेति श्रुतेरुद्धीसततिमात्रसद्भावे ततो विद्याद्वाराऽविद्याध्वस्तिरिति
शङ्कते । मत्रमिति । आत्मधीसतते सत्त्वेऽपि न साऽऽत्मविषयत्वाद्विद्याद्वाराऽविद्या
निवर्तयत्याद्यद्वित्रिषण्णसात्मधीसतती व्यभिचारान्न चान्त्यात्मधीसततित्वं प्रयोनक
दृष्टान्ताभावस्त्वोक्तत्वादिति परिहरति । तथाऽपीति ॥ १५१८ ॥

समानयिषयत्वेऽपि नाऽऽद्याऽविद्यां निहन्ति चेत् ॥

ज्ञानसंततिरित्या नः संत्स्यतीत्यत्र का मया ॥ १५१९ ॥

व्यभिचार स्फोरयति । समानेति ॥ १५१९ ॥

मरणेऽपि न विश्वासो हिक्किावशवर्तिनः ॥

ज्ञानसंततिनिष्पत्तौ तमोमात्रसमाप्तिः ॥ १५२० ॥

न च दृष्टान्तामवेऽपि व्यतिरेकन्याप्त्या यथोक्तहेतुनामन्यतमेन विवासेत साध्यम-
नुपेयमिति युक्तमात्मविषयज्ञानत्वस्य तथाविधज्ञानसततित्वस्य च पूर्ववद्विषयवृत्तित्वाद्-
न्यज्ञानत्वस्य तथाविधसततित्वस्य चासिद्धत्वादित्याह । मरणेऽपीति । हिक्किादि-

मरणान्यभिचारिचिन्हवतोऽतिनिविडे तमोमात्रे मग्नत्वादवश्यमाविनि मरणेऽपि न निश्चय
आत्मधीतत्संतत्पुत्पत्तौ तु का वार्तित्यर्थः ॥ १५२० ॥

कर्मेच्छिद्रेषु कुर्वन्ति येऽपि सम्यग्धिषं बलात् ॥

नूनं ते नासिकाग्रेण वीक्षन्ते सूर्यमण्डलम् ॥ १५२१ ॥

अन्यधीतत्संतत्योरज्ञानध्वंसित्वं निरस्य प्रत्यहमनुष्ठानं समाप्यान्तरालक्षणेषु कर्तृ-
त्वादिज्ञानेऽपि बलादेव सम्यग्धीरावर्त्यते ततश्च सहेत्वनर्थध्वंसिरिति मतान्तरमाशङ्क्या-
शङ्कयमिच्छया ज्ञानं कर्तुमित्याह । कर्मेति ॥ १५२१ ॥

वस्तुतच्च न हि ज्ञानं नृवच्च लोकबहिवत् ॥

अनन्यज्ञातृकत्वाच्च प्रत्यग्ज्ञानस्य सर्वदा ॥ १५२२ ॥

ज्ञानस्येच्छया कर्तुमशक्यत्वं साधयति । वस्त्विति । ज्ञानं हि वस्तुतश्च न पुरुष-
तश्च व्युल्लेखेऽग्निद्वष्टिर्यथा पुंस्तस्मा न तथाऽऽत्मधीरित्यर्थः । आत्मधियो व्यवहारद-
शायां सदा स्वसाक्षिकत्वाच्च न कर्तव्यतेत्याह । अनन्येति ॥ १५२२ ॥

न चानिर्वर्तकं ज्ञानं प्रत्यङ्गोद्देश्यं युज्यते ॥

स्वानुभूतिविरुद्धत्वादग्निदाहादियोधवत् ॥ १५२३ ॥

तथाऽपि सा नाज्ञानध्वसिनी संसारानुदयप्रसङ्गादतो ज्ञानमनिर्वर्तकमेवेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । न चेति । अग्निर्न दाहको जलं न शीतमित्यादिप्रयोगे सत्यग्नेर्दाहकत्वम-
ग्नसः शैत्यमित्यादिस्वानुभवादेव बाधवदात्मधीस्तदज्ञानाध्वसिनीति गीर्षद्वन्द्वानुभववि-
रुद्धेत्यर्थः ॥ १५२३ ॥

सर्ववेदान्तवाक्यानामेतावन्मात्रनिष्ठतः ॥

न चार्थवादता तेषामन्याशेषत्वकारणात् ॥ १५२४ ॥

तस्मात्तत्सर्वमभवद्भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादीनामात्मज्ञानात्तदज्ञानध्वस्तिमात्रे निश्च-
येन स्थितत्वात्तद्विरोधाच्च नानिर्वर्तकत्वमित्याह । सर्वेति । तेषामर्थवादत्वेनाविवाहित-
त्वमाशङ्क्याऽऽह । न चेति ॥ १५२४ ॥

अहंधीविषयत्वाच्चेत्तेषां स्यादर्थवादता ॥

नोक्तत्वात्परिहारस्य न चाहंगम्यताऽऽत्मनः ॥ १५२५ ॥

अहंधीगम्ये प्रतीति तेषां प्रवृत्ते संवादविसवादाभ्यां मानत्वायोगादर्थवादतेति चोद-
यति । अहमिति । भातुरहंधीगम्यता नाऽऽत्मनस्तत्साक्षिणस्तस्य वेदान्ता ब्रह्मत्वं
बोधयन्तीति न संवादादिशङ्केत्याह । नोक्तत्वादिति । तमेव स्मारयति । न
चेति ॥ १५२५ ॥

अहंबुद्ध्येत्यते प्रत्यक्प्रतीचा चाप्यहंमतिः ॥

अन्योन्याश्रयता दोषः स्यादहंमत्तिरीक्षणो ॥ १५२६ ॥

तस्याहंधीगम्यत्वाभावे युक्तिमाह । अहंबुद्ध्येति ॥ १५२६ ॥

यत एवमतो यो नः प्रत्यक्संमोहहानिकृत् ॥

आद्योऽन्त्यः संततो वाऽसौ बोधो मुक्तिफलः स्मृतः ॥ १५२७ ॥

विचारफलमुपसंहरति । यत इति । प्रत्यग्ज्ञानस्य तदज्ञानध्वंसित्वमुक्तन्यायाद्यतो युक्तमतः सम्यग्ज्ञानं विशेषनिज्ञासामन्तरेण प्रतीच्यज्ञानतज्जघंसि मोचकमित्यर्थः । वाशब्दोऽसंततो वेतिविकल्पान्तर्गते ॥ १५२७ ॥

यत्कृतं ज्ञाततत्त्वानामपि रागादिदर्शनात् ॥

नाविद्याहानिकृज्ज्ञानमत्र मतिविधीयते ॥ १५२८ ॥

धीसंततरेन्त्यधियथाज्ञानध्वंसित्वायोगादाद्यमेव ज्ञानं तथेत्युक्तम् । संप्रति परोक्तमनूयोत्तरं प्रतिमानेति । यत्त्विति । अज्ञानाभिव्यक्तेरर्थः ॥ १५२८ ॥

आरब्धफलशेषैकहेतुत्वादेहसंस्थितेः ॥

रागादिप्रत्ययोद्भूतिरिषुचरूपादिवेगवत् ॥ १५२९ ॥

प्रतिविधानं प्रकटयति । आरब्धेति । येन कर्मणा शरीरमारब्धं तदारब्धफलं तच्छेषमात्रहेतुकात्त्रिद्वदेहस्थितेस्त्वस्य रागाद्याभासो यावदारब्धस्य न विरुध्यते तत्क्षये च देहाभासजगदाभासयोरभावाभ्युक्तिरित्यर्थः । विद्वदेहस्थितावविद्यालेशाधीनप्रारब्धकर्मशेषातिरिक्तमस्तुभूतहेत्वभावं वक्तुमेकविशेषणम् । प्रारब्धकर्मणोऽप्यज्ञानमत्वेन निरस्यत्वाच्च ज्ञानिनस्ततो देहस्थितिरित्याशङ्क्याऽऽह । इषुचरेति । यथा प्रवृत्तवेगस्येष्वादेवैगसयादेव क्षयस्तथाऽऽरब्धस्यो भोगादेव भोगेन त्वितरे क्षयित्वा संपद्यत इति न्यायाच्च ज्ञानादित्यर्थः ॥ १५२९ ॥

तस्यैव वृत्तफलत्वाज्ज्ञानं स्याच्च भिरुपि कृत् ॥

अतीतत्वाच्च तद्दान्ये नालमात्मावशोधनम् ॥ १५३० ॥

ज्ञानमनारब्धकर्मवदारब्धमपि कर्मत्वाविशेषात्कुतो न निवर्तयेदित्याशङ्क्याऽऽह । तस्येति । न ज्ञानादारब्धमपि कर्म स्वीयते तस्य फलदानार्थप्रवृत्ततया ज्ञानस्य तदविरोधित्वादविद्यालेशाच्च तदवस्थितेः । यथाऽऽहुः—तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमणवद्बधृतशरीर इति । अन्यथा जीवमुक्तिशास्त्रविरोधादित्यर्थः । फलरूपेणाऽऽरब्धकर्मणो जातत्वाल्लभ्यक्तस्य रूपाभावाच्च न तदध्वंसिनीधीरित्याह । अतीतत्वाच्चेति ॥ १५३० ॥

यत्तु स्वात्माश्रयं कर्म जनारब्धफलं भवेत् ॥

उत्पितृत्वनागतं कृत्स्नं ज्ञानं हन्ति तदेव नः ॥ १५३१ ॥

आरब्धकर्मणो ज्ञानानिर्कर्तृत्वे ज्ञानं कर्मनिवर्तकमिति कथं प्रसिद्धिरित्याशङ्क्य तद्विषयमाह । यत्त्विति । स्वात्माश्रयं तत्त्वज्ञानाश्रयाश्रितमिति यावत् । प्रमातृगतं ज्ञानं

कर्माणि तन्निष्ठं तस्य परिणामित्वेन तदाश्रयत्वसंभवादिति हिशब्दार्थः । आरब्धमपि कर्म तादृगिति विशिनष्टि । अनारब्धेति । तस्याफलस्य निवृत्तप्राप्यत्वं निरस्यति । उत्पत्तिस्त्विति । फलतन्मा जन्माभिमुखमिति यावत् । तस्य ज्ञानकाले पञ्चाच संभावनामाह । अनागतमिति । तत्सर्वं ज्ञाननिरस्यमित्यागमप्रसिद्धिस्तद्विषयेत्याह । कृतस्तमिति ॥ १९३१ ॥

अनारब्धफलं कर्म न त्वारब्धफलं यदि ॥

निरुणद्ध्यात्मविज्ञानं तदाऽनिष्टं प्रसज्यते ॥ १९३२ ॥

सिद्धान्तिनोक्तमनूय पूर्ववाच्यनिष्ठप्रसङ्गं प्रतिजानीते । अनारब्धेति ॥ १९३२ ॥

भारब्धात्मफलं नो चेत्कर्म ज्ञानं नियतयेत् ॥

अनारब्धफलं हन्तीत्यत्रापि स्यान्न निश्चितिः ॥ १९३३ ॥

किं तद्वनिष्ठं तद्वाह । भारब्धेति । विमनं न ज्ञाननिरस्यं कर्मत्वादारब्धकर्मवदित्यनुमानादितरदपि न तन्निरस्यमित्यागमविरोधस्ते स्यादित्यर्थः ॥ १९३३ ॥

न चेदारब्धकार्येषु ज्ञानस्यातन्व्यमिष्यते ॥

अनारब्धेषु नितरां पुंसोऽपि स्याद्ययेष्टता ॥ १९३४ ॥

कर्मत्वेऽप्यनारब्धस्य तन्निरस्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्येतरस्यापि तदापत्तिरन्यथेतरत्रापि न तन्निरस्यत्वमप्राप्तेरित्याह । न चेदिति । नितरामित्यतिशयोक्तिः । किंच स्वल्पे विदुषो यथेष्टचेष्टा स्यात्तस्य वर्तमानदेहपाते देहान्तरारम्भानन्युपगमादनारब्धस्य ज्ञानादारब्धस्य भोगाद्व्यस्तैरित्यनिष्ठान्तरमाह । पुंसोऽपीति ॥ १९३४ ॥

न च तेषु निरुद्धेषु किंचिन्नः स्यात्प्रयोजनम् ॥

मावृतेर्मुस्त्यसंसिद्धेरचीजत्वाच्च संमृतेः ॥ १९३५ ॥

आरब्धकर्मणोऽपि ज्ञाननिरस्यत्वं चेष्टमितरस्य तद्वाहित्वं वेति विकल्प्याऽऽद्यं सिद्धान्ती प्रत्याह । न चेति । आरब्धकर्मसु ज्ञानदग्धेषु नास्माकं किञ्चित्फलमित्ययुक्तं कैवल्यलब्धेरेव फलत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रागिति । न हि ज्ञानोदये सद्यः शरीरं पतति जीवन्मुक्तिशस्त्राद्विद्यासंप्रदायाच्च न च सति देहे विदेहमुक्तिरतो नाऽऽरब्धदाहो ज्ञानादित्यर्थः । तर्हि तस्य देहान्तरारम्भकत्वादमुक्तिरेवेति नेत्याह । अचीजत्वादिति । तस्य भोगाद्व्यस्तैर्देहान्तरारम्भाख्यवन्धाहेतुत्वान्मुक्तिरित्यर्थः । नेतरो ज्ञानात्तद्वाहस्याऽऽगमसिद्धत्वाच्च च विदुषो यथेष्टचेष्टा तत्रापककर्मारब्धे देहे मुक्तिफलज्ञानानुत्पत्तेर्न च नियामकामानो यथेष्टचेष्टोपनायकाधर्माख्ये देहे तथाविधचेष्टासंस्कारविशिष्टस्याशुद्रबुद्धेस्ताद्विरुद्धज्ञानहेतुशमादिप्रवृत्त्यनुपपत्त्या तदुत्पत्त्ययोगस्यैव नियामकत्वाच्च्युतिस्मृत्युपदर्शितविद्ब्रह्मसंज्ञस्य च यथेष्टचेष्टाप्रतिस्पर्धित्वाज्ज्ञानादूर्ध्वं तत्रापकस्य दुर्वचत्वाच्चया तद्धेतवार-

७३८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

व्यवर्त्मकल्पने तद्वतो ज्ञानित्वस्यासंमतवान्न हि तस्य निहितमपि त्यजतो निषिद्धचेष्टेति
भकारार्थः ॥ १५३५ ॥

सर्वसंहारकाले च निरोधोऽभूदशेषतः ॥

तावानपि न पर्याप्तो निरोधो मुक्तये कथम् ॥ १५३६ ॥

अल्पीयोद्दःसमभ्यस्तो निरोधोऽलं विमुक्तये ॥

भावनोपचयान्नापि मुक्तिः स्याद्भङ्गुरत्वतः ॥ १५३७ ॥

ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वमुपेत्यानारब्धवर्मेध्वसित्वमुक्तम् । अन्ये तु चित्तदृष्टिनिरोधो
मुक्तिहेतुर्न ज्ञानमित्याहुस्तत्राऽऽह । सर्वेति । चकारो यथोक्तमतनिरासार्थस्त्वर्थे पठितः ।
विमतो निरोधो न मुक्तिहेतुर्निरोधत्वात्प्रलयस्यनिरोधवदित्यर्थः । अपरे तु ज्ञाननिरोधो
हित्वा ब्रह्मास्मीतिनिरन्तर्योपसृतवासनोपचयान्मुक्तिरित्याचक्षते तान्प्रत्याह । भावनेति ।
स हि मुक्तेर्निमित्तमुपादानं चोपयन्नापि मानाभावं मत्वा द्वितीये दोषान्तरमाह ।
भङ्गुरत्वत इति । तस्माध्या मुक्तिरपि तादृशी स्यादिति शेषः ॥ १५३६ ॥ १५३७ ॥

दुःख्यस्मीत्यपि चेद्व्यस्ता कोटिकल्पोपबृंहिता ॥

अल्पीयोभ्यासर्ज्ञो साध्वी भावनेत्यत्र का प्रमा ॥ १५३८ ॥

ब्रह्मास्मीति भावनाया भङ्गुरत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । दुःखीति । दीर्घकालीना-
भ्यासननिताऽपि दुःखित्वभावेना निवृत्ता चेदल्पवालीना तर्द्दशिताभ्यासप्रसृतब्रह्मत्वभा-
वना नित्येत्यत्र नास्ति नियामकमित्यर्थः ॥ १५३८ ॥

शास्त्रार्थस्य समासेश्च मुक्तिः स्यात्तावता मितेः ॥

रागादयः सन्तु कार्यं न तद्भावोऽपराज्यति ॥ १५३९ ॥

कथं तर्हि मुक्तिस्तत्राऽऽह । शास्त्रार्थस्येति । तत्त्वंमस्यादिवाक्यना धीमिति-
रुक्तो मुक्तिः स्याद्ब्रह्म वेदेत्यादिश्रुतैरेक्यज्ञानान्मुक्तिरित्येव तावतोपनिषत्फलवसानादतः
शास्त्रप्रामाण्याज्ज्ञानादेव मुक्तिरित्यर्थः । ज्ञानिनोऽपि रागादिहर्षेण ज्ञानं तद्वेतुरित्या
शङ्क्य न तद्वशीन तद्विरोधि ज्ञानदम्बनीनत्वेनाऽऽभासत्वादित्याह । रागादय इति
॥ १५३९ ॥

आगमाद्देद चेद्ब्रह्म ब्रह्मैव भवतीति हि ॥

फलावस्यस्य च सतः कुतो रागादिसंश्रुतिः ॥ १५४० ॥

नन्वस्मददेरिवानामासो रागादिर्षिदुषोऽनुवर्तते तत्कार्यदीर्घदृष्टेस्तत्राऽऽह । आग-
मादिति । ब्रह्मास्मीति श्रुतेर्ज्ञानतो ब्रह्मभावस्याऽऽवश्यवत्ताद्ब्रह्मभूतस्य रागाद्यस्य-
शान्तं तस्या यथापूर्वं रागादिः सिध्यति सर्वो हि रागादिर्बाधितस्त्वस्यानुवर्तमानोऽन्यथा

विद्यावैयर्थ्यात् न तस्य यथापूर्वं तत्कार्यमस्ति यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वमित्यादिन्या-
यादित्यर्थः ॥ १५४० ॥

न च ब्रह्मपरिज्ञानहुवाशाद्गुप्तिमण्वपि॥

संभाव्यते ब्रह्माधिपः सर्वान्त्यत्वैकहेतुतः ॥ १५४१ ॥

इतश्च विदुषो नानाभासो रागादिरित्याह । न चेति ॥ १५४१ ॥

सम्यग्ज्ञानविरुद्धा धीर्न चेकात्म्यं विजानतः ॥

उत्पद्यते निर्विषया विषयाश्रयहानतः ॥ १५४२ ॥

नान्स्या ब्रह्मधीः परस्तादपि ततो भूयसीनामनात्मधियामादेहपाताद्भावादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । सम्यगिति । तत्र हेतुः । निर्विषयेति । हेतुं साधयति । विषयेति ।
विषयाणामाश्रयः समुदायस्तस्यासत्त्वादिति यावत् । यद्वा विषया यस्मिन्वाक्ष्यकरण-
द्वारकवृत्तिद्वारेणाऽऽशेरते तस्यान्तःकरणस्यामावादित्यर्थः ॥ १५४२ ॥

लोकेऽनिर्ज्ञाततत्त्वस्य मिथ्याधीरुपजायते ॥

प्रध्वस्ततत्त्वतमसः कृतः स्यात्कारणाद्वते ॥ १५४३ ॥

विदुषो न मिथ्याधीर्विषयसमुदायान्तःकरणयोरभावादित्युक्त्वा हेत्वभावाचेति
सामान्यन्यायोक्तिपूर्वकमाह । लोक इति । व्यवहारभूमौ शुक्त्यादितत्त्वमजानतो रजत-
मेतदित्याद्या मिथ्या बुद्धिरुत्पद्यते विज्ञातशुक्त्यादितत्त्वस्य तु पुंसो नासावस्ति हेत्व-
भावात्तथैव ब्रह्मविदो न युक्त्या मिथ्याधीरित्यर्थः ॥ १५४३ ॥

सम्यग्ज्ञानेऽपि चेत्सा स्यादविश्रम्भः प्रसज्यते ॥

एवं सत्यप्रमाणत्वं मितेधापि प्रसज्यते ॥ १५४४ ॥

विदुषो मिथ्याज्ञानाभावमुक्त्वा विषये दोषमाह । सम्यगिति । शास्त्रोत्पन्नानादूर्ध्व-
मपि मिथ्याधिपः सत्त्वे शास्त्रे विश्वासाभावात्तदर्थं प्रवृत्तेरसामञ्जस्ये दोषान्तरमाह । एवं
सतीति ॥ १५४४ ॥

सम्यग्ब्रह्माधियोर्यस्माद्विशेषो नोपलभ्यते ॥

व्यवहारस्य लोपोऽतः सर्वस्य स्यादसंशयः ॥ १५४५ ॥

मानस्यामानत्वे सर्वव्यवहारहानिरिति फलितमाह । सम्यगिति ॥ १५४५ ॥

सम्यग्ज्ञानसमुत्पत्तिसमनन्तरमेव च ॥

शरीरपातः कस्मान्नैत्येतच्चाप्यपहस्तिताम् ॥ १५४६ ॥

ज्ञानेनाज्ञानध्वस्तेस्तत्कार्यमिथ्याज्ञानस्य सविशेषस्य व्याधितत्वाच्च विदुषो रागादिरि-
त्युपपाद्य ज्ञानान्मोक्षे तज्जन्ममात्रेण शरीरं पतेत्तत्स्थितिहेत्वभावादिति सद्योमुक्तिमतं
दूषयति । सम्यग्ज्ञानेनेति ॥ १५४६ ॥

पूर्वोक्तेनैव न्यायेन वक्तव्यं नावशिष्यते ॥

ज्ञानोत्पत्तयानतो ध्वस्तिः सर्वेषामपि कर्मणाम् ॥ १५४७ ॥

तस्यापहसितत्वे हेतोर्वाच्यत्वमाशङ्क्याऽऽह । पूर्वोक्ति । आरब्धकर्मणा देहस्थितेः सद्यस्तत्वातो विदुषो नाऽऽप्नोतीत्यर्थः । आरब्धकर्मणा देहस्थितिमुपजीव्येतेरेषा ज्ञान-
ध्वस्तिमुपसंहरति । ज्ञानेति ॥ १५४७ ॥

यथैषांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥

ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ १५४८ ॥

तत्र भगवद्वाक्यं प्रमाणवति । यथेति ॥ १५४८ ॥

सर्वदृष्टान्तसारूप्यप्रसक्तौ तन्निषेधकृत् ॥

तावदेव चिरं तस्येत्यपवादः श्रुतीरितः ॥ १५४९ ॥

ज्ञानाग्निः सर्ववर्मीणीति ज्ञानात्कर्मस्यैव तावदेव मुक्तिरुक्त्या तत्र च्छान्दोग्य-
श्रुति मानत्वेनावतारयति । सर्वेति ॥ १५४९ ॥

नेत्रबन्धविनिर्मोकादुपदेशः स्मृतिं प्रति ॥ १५५० ॥

ततस्तदर्थग्रहणमनुष्ठानं ततः परम् ॥

स भूरिगत्युपचयाद्ग्रामाद्ग्रामान्तरं व्रजेत् ॥ १५५१ ॥

कोऽसौ दृष्टान्तः कथं वा तद्वत्तत्सदृशस्य दार्ष्टान्तिके प्राप्तं कथं च तन्निषेधकोऽ-
पवादः श्रुत्युक्त इति तत्र दृष्टान्तस्वरूपमाह । नेत्रेति । गान्धारो हि प्राप्तदेशान्तर-
स्ततो गृहीतबहुधनं खीयमानेव गन्धारानामच्छब्दध्वनिं बद्धाक्षस्तस्करैरपहृतपनो वने
निषृष्टस्तस्याऽऽर्धध्वनिं श्रुत्वा कञ्चित्पथिकस्तद्रम्याशमेत्य नेत्रबन्धननिर्मोकपूर्वकमीप्सि-
तदेशप्राप्तकर्मार्गस्मृतिमुद्दिश्योपदिदेश ततस्तदर्थं श्रोतुज्ञानं ततो गतिरिति क्रमेणोपदेशं
श्रोता प्रतिपद्यते स च यथोपदेशं बहुगत्या ग्रामाद्ग्रामान्तरं गच्छन्दीर्घतरेण कालेन
गन्धारान्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १५५० ॥ १५५१ ॥

सम्पन्नज्ञातोपदेशार्थः स्वयं च प्रतिधानवान् ॥

प्रापीयसा स कालेन गन्धारान्प्रतिपद्यते ॥ १५५२ ॥

पण्डितो मेधावीति विशेषणे दृष्टान्तनिविष्टे तत्र पण्डितपदार्थमाह । सम्पन्निति ।
मेधावीत्यस्यार्थमाह । स्वयं चेति ॥ १५५२ ॥

यथैवमेवेहापि स्याद्य इहाऽऽचार्यवान्नरः ॥

निःशेषदृष्टान्तोक्त्यर्थप्रसक्तिविनिवृत्तये ॥

अपवादं श्रुतिरित्यं तस्य त्विति जगाद नः ॥ १५५३ ॥

दृष्टान्तमनूय तद्वत्तत्सदृशस्य दार्ष्टान्तिके प्रसक्तमाह । यथेति । इहेत्येका सप्तमी

तावदधिकृतान्परा तु मुक्तिमधिकरोतीति विवेक्तव्यम् । गान्धारवन्मोक्षे विदुषोऽप्यनु-
ष्ठानविशेषप्रसङ्गो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यत्वादतो न केवला धीर्मुक्तिहेतुरित्यर्थः ।
संप्रत्यपवादमुदाहरति । निःशेषेति । सर्वस्य दृष्टान्तवाक्यार्थस्य दार्ष्टान्तिके प्रसक्तौ
तत्रिवृत्तये तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतिरस्मान्प्रति प्रसङ्गस्यापवादमवादीदित्यर्थः
॥ १९९३ ॥

तस्य त्वेवंविदः पुंसस्तावदेव चिरं भवेत् ॥

यावदैकात्म्यसंमोहपट्टको नापनीयते ॥ १९९४ ॥

तदेव स्फुटयन्वाक्यं व्याचष्टे । तस्येति । भवेन्मुक्तिरिति शेषः ॥ १९९४ ॥

प्रत्यग्यायात्म्यविज्ञानजन्मनो नातिरेकभाक् ॥

प्रत्यङ्गोहाभिर्नहन्ध्वंसश्चाप्यन्यथामतेः ॥ १९९५ ॥

प्रकृतां जीवन्मुक्तिमेव प्रकारान्तरेण साधयति । प्रत्यगिति । अधिनहनं बन्धनमा-
वरणमिति यावत् । अन्यथामतेश्च मोहकार्यतया निवृत्तिलक्ष्यैवेति योजना ॥ १९९५ ॥

तस्माद्यायात्म्यविज्ञानसमुत्पत्तेः पुरैव तु ॥

आत्माज्ञानं सकार्यं स्यात्तस्य बाध्यत्वकारणात् ॥ १९९६ ॥

बुद्धीद्वो बोधो बोधेद्वा या बुद्धिरज्ञानादिष्वस्तिरित्यत्र फलितमाह । तस्मादिति ।
प्रागेव तद्विषयव्यवहारदृष्टिरुक्तेत्येतदनुग्राहिकां श्रुतिं वक्तुं तुल्यशब्दः । ज्ञानादूर्ध्वम-
ज्ञानाद्यभावे हेत्वन्तरमाह । तस्येति । सति बाधकोपनिषाते बाध्यस्य नावस्थानसिद्धि-
रित्यर्थः ॥ १९९६ ॥

यस्मिन्प्राप्ते यद्भवति तत्तस्मात्स्यात्स्वार्थं पुरा ॥

अन्त्यं तस्मात्परिज्ञानं सर्वबाध्यस्य बाधकम् ॥ १९९७ ॥

अविद्या सह कार्येण नाऽऽसीदस्ति भविष्यतीति वदता प्रागप्यज्ञानादिहानेरिष्टत्वा-
त्पूर्वं तत्तत्स्वमूर्ध्वं तदसत्त्वमित्येतत्पूर्वोत्तरविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । यस्मिन्निति । न हि
रजतादिनिवृत्तिः श्रुत्यादिज्ञाने भवन्ती प्रागिष्यते तथैव वाक्योत्पत्त्याने सत्पद्मानादि-
ज्ञानं न तत्तस्मात्पूर्वं स्वात्पूर्वमज्ञानादिव्यवहारः पश्चाच्चदमावव्यवहार एवदृष्ट्यनुसारी
भावभावव्यवहारो वास्तवस्तु नाऽऽसीदस्ति भविष्यतीति व्यवहारस्तत्र पूर्वापरविरोध
इत्यर्थः । ज्ञानोत्पत्तावज्ञानादिदाहादेहाद्याभासस्य च भोगादारब्धस्य हेत्वभावादेवास्थि-
तेरद्वैतभियः सिद्धमन्यत्वमित्युपसंहरति । अन्त्यमिति । अन्त्यत्वं व्यक्तीकर्तुं विशिनष्टि ।
सर्वेति ॥ १९९७ ॥

ऋणिनोऽप्यस्य देवाद्या नेक्षते ब्रह्मवेदिनः ॥

इत्युक्तं किनिमिचं चेत्तत्र प्रतिविधीयते ॥ १९९८ ॥

स्वयं प्रत्युक्तां जीवन्मुक्तिं व्यवस्थापयता ज्ञानफले प्रतिबन्धभावः साधित इदानीं देवादीनामुत्तमर्णत्वेऽपि विद्याफलप्रतिबन्धे न सामर्थ्यमिति सिद्धान्तिनोक्तमनूद्य हेतु दृच्छति । ऋणिनोऽपीति । निमित्तं प्रतिजानीते । तत्रेति ॥ १९९८ ॥

न विज्ञानात्मयायात्म्यं प्रत्युणित्वं भवेद्यतः ॥

अविद्याविषयं तत्स्यात्तस्य कर्तृत्वकारणात् ॥ १९९९ ॥

तेषामुत्तमर्णत्वं विद्वद्विषयमविद्वद्विषयं वा नाऽऽद्य इत्याह । नेति । तस्य कर्तृत्वा-
द्यभावं हेतुमाह । यत इति । अतस्तद्विषये तेषामनैश्वर्यमुचितमिति शेषः । द्वितीयमङ्गी-
करोति । अविद्येति ॥ १९९९ ॥

यत्र वा अन्यादित्यादि तथाच श्रुतिशासनम् ॥

ध्वस्ताविद्यस्य तत्र स्यात्तस्यैकात्म्यस्वभावतः ॥ १९६० ॥

अपिदुषोऽस्ति कर्तृत्वादीत्यत्र मानमाह । यत्रेति । विदुषो न कर्तृत्वादीत्यत्रापि
मानमाह । ध्वस्तेति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १९६० ॥

न चेहाविदुषोऽपि स्यादृणित्वं हेत्वसंभवात् ॥

न किंचिन्नः सुरैः प्रचमृणित्वं येन नो भवेत् ॥ १९६१ ॥

अधमर्णत्वमविदुषोऽङ्गीकृत्य तद्विषये देवादीनामुत्तमर्णत्वमुक्त्वा तदपि नास्तीत्याह ।
न चेति । इह देवादिष्विति यावत् । हेत्वसंभवं साधयति । नेत्यादिना । पवनवर्षा-
दिप्रदानं तु स्वाधिकारकृतमीश्वराणां न नास्माकमृणित्वमापादयितुमलमन्यथा स्वाधि-
कारमप्युतिप्रसङ्गाङ्गीपाऽस्मादित्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ १९६१ ॥

वचनादिति चेन्नैवं तदुक्तेरर्थवादतः ॥

अवदानविधेः शेषो ह्यर्थवादो हि तद्वचः ॥ १९६२ ॥

त्रिभिर्ऋषवाज्जायत इत्यादिश्रुतेरविदुषोऽधमर्णतेति शङ्कते । वचनादिति । तत्र
स्वातन्त्र्येण मानमर्थवादत्वात्सोऽरोदादित्यादिवदतो न तद्विवसितार्थसाधकमित्याह ।
नैवमिति । अर्थवादस्य समर्थयते । अवदानेति । यथा निर्वातं यनुप्याणामित्युपवीत-
स्तुत्यर्पोऽर्थवादो न विधिरूपपद्यते तदेव लक्ष्यमेव तत्कुरुत इति विधिनाऽस्त्येकवाक्यत्वात्तथा
तदवदानैरेवावदयत इत्यवदानशेषोऽयमर्थवादो यन्मनुप्याणामृणित्ववचनमित्यर्थः ।
अर्थवादस्य विधिशेषत्वं देवा वै देवयजनमध्यवसायेत्यादौ प्रसिद्धमिति वक्तुमेको
हि शब्दः । द्वितीयस्तु यथोक्तदृष्टान्तप्रदर्शनार्थः ॥ १९६२ ॥

विद्वांसं श्रुति नेशाना यदि देवादयो मताः ॥

कस्मिन्विषये ऐश्वर्यं तेषां स्यात्सोऽधुनोच्यते ॥ १९६३ ॥

मनुप्याणां यन्मध्यवेकत्वश्रवणेऽपि देवादिभिस्तद्विद्याफले मुक्तौ प्रतिबन्धो न शक्यते

कतुं विद्या चाऽऽद्यैवाविद्याध्वंसिन्यन्त्यायास्तत्संततेश्च तदयोगाद्बिदुषो रागादिदृष्टेश्चाऽऽ-
भासत्वात्तत्फलमावश्यकमित्युक्तम् । इदानीं देवादीनां विदुष्यस्वातन्त्र्ये कुत्र स्वातन्त्र्य-
मिति पृच्छति । विद्वांसमिति । अथ योऽन्यामित्याद्यवतारयति । सोऽपुनेति ।
अब्रह्मविदि निग्रहानुग्रहस्वातन्त्र्यं देवादीनां प्रपद्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः ॥ १९६३ ॥

प्रामाण्यं कर्मकाण्डस्य यस्मिन्विषय इप्पते ॥

अविद्याविषयः साक्षादथ योऽन्यामितीर्यते ॥ १९६४ ॥

आविद्ये साध्यसाधनत्वाद्वा कर्मश्रुतेर्मानस्य चोच्यते तेनैवेत्यर्थान्तरमाह । प्रामाण्य-
मिति । प्रत्यसादेरानुमेतरप्रमाणस्याविद्याविषये प्रामाण्यवदिति दृष्टान्तद्योतनार्थं साक्षा-
दित्युक्तम् ॥ १९६४ ॥

सम्पन्नज्ञानसमुत्पत्तौ कर्मकार्यसमाप्तिः ॥

नापेक्षा कर्मकाण्डे स्वात्तत्प्रामाण्यकृतार्थतः ॥ १९६५ ॥

नन्याविद्ये कर्मादौ न तत्प्रामाण्यं विदुषोऽपि कर्मपेक्षत्याज हि कश्चित्सणमपीत्या-
दिस्मृतेः श्रुतयोऽपि समुचितं ज्ञानं मुक्तिहेतुमाहुलत्राऽऽह । सम्यगिति । ऐक्यज्ञाने
स्वर्गादेर्बाधितत्वात्कर्मकाण्डे तदर्थे वा विदुषो नापेक्षा कृत्वाभावाज्ज्ञानात्प्रागेव तत्प्रा-
माण्यस्य व्यावहारिकस्य सिद्धत्वाद्यथा सति ज्ञाने कर्मकार्यस्य बुद्धिशुद्धेस्तद्वेतोरादा-
येव लब्धत्वात्तत्कर्मकाण्डप्रामाण्यस्य चरितार्थत्वाच्च पुनहास्मिन्नपेक्षा युक्तौ कलाभावा-
ज्जनरादेर्बाधितं कर्म दर्शितं न मे किञ्चन दृष्टेतेत्यादिदर्शनात्स्मृतिश्चाज्ञविषया तस्य
कार्यं न विद्यत इति न वक्ष्यति कुर्याद्विद्वानिति चार्त्तं प्रवर्तयितुमेवोक्तं पद्यदाधरति
श्रेष्ठ इत्यादिदर्शनात्समुच्चयवचनानि च क्रमसमुच्चयार्थान्यन्यथा नान्यः पन्था न कर्म-
णेत्यादिनिषेधनिरोधस्तस्मादाविद्ये कर्मादौ कर्मश्रुतेर्मानेति भावः । आविद्यविषयत्वे
तस्या रूप्यादिबीजवदमानतेत्याशङ्क्य व्यावहारिकमानत्वस्याप्यसादिवदुपपत्तेर्मैयमित्याह ।
तदिति । रूप्यादिधीस्तु न ज्ञानमविद्या वेद्यैः सह भ्रम इत्युपगमादिति द्रष्ट-
व्यम् ॥ १९६५ ॥

प्रकृतकात्म्यविद्याया व्युत्थानायाधगीरियम् ॥

न हि संगच्छते विद्याविद्यायोगं विरोधतः ॥ १९६६ ॥

अब्रह्मविदि देवादिस्मात्तन्व्यमाविद्ये च कर्मादौ कर्मकाण्डमानतेत्यर्थद्वयं वक्तुमुत्तरं
यावन्मिति तात्पर्यमुक्तत्वाऽयशब्दार्थमाह । प्रकृतेति । प्रकृतादुत्तरस्य विच्छेदकरणे
हेतुमाह । न हीति । विरोधतो निरर्त्यनिरर्तकभावादित्यर्थः ॥ १९६६ ॥

प्रतीच्यनन्य एकस्मिन्नविद्यापिहितेक्षणः ॥

अनन्योऽप्यात्मनो भिन्नामुपास्ते देवतां नरः ॥ १९६७ ॥

७४४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

योऽन्यामित्यादेरर्थमाह । प्रतीचीति । त्रिविधभेदाभावो विशेषणयोरर्थः । स्वावि-
द्याच्छेददृष्टित्व हेतुकृत्य भेददृष्टिमाह । अविद्येति । उपासितुर्बन्तुतो देवताया भिन्नत्वं
निरसितुमनन्योऽपीत्युक्तम् ॥ १५६७ ॥

अन्योऽसाविति वाक्येन व्याख्योपासापदस्य तु ॥

भेददर्शनमेवात उपास्त इति भण्यते ॥ १५६८ ॥

कीदृशमुपासन न तावच्छास्त्रोक्तं न स वेदेतिवाक्यशेषान्नापि लौकिकं भेददर्शने
तज्जोपास्त्यप्रसिद्धेस्तत्राऽऽह । अन्योऽसाविति । शास्त्रीयोपास्तिव्यावृत्त्यर्थस्तु शाब्दः ।
न घोपासनाशब्दो लौकिके भेददर्शने न प्रयुज्यत उपास्ते राज्ञानमित्यादौ दर्शना-
दिति भावः ॥ १५६८ ॥

किं मूलं भिन्नदृष्टेः स्यादिति श्रुत्वा तदुच्यते ॥

न स वेदेत्यविद्येयं नायरूपमपञ्चकृत् ॥ १५६९ ॥

आकाङ्क्षापूर्वक वाक्यान्तरमादत्ते । किं मूलमिति । न स वेदेति श्रुत्येति संक्लृप्तः ।
तदर्थमाह । अविद्येति । तस्यामनुभव प्रमाणयति । इयमिति । तत्रैव कार्यलिङ्गकम-
नुमानमाह । नामेति ॥ १५६९ ॥

आत्माविद्याग्रहस्तः संहतस्तज्जवस्तुभिः ॥

स एष पशुतामेति देवादीनां स्वकर्षभिः ॥ १५७० ॥

वाक्यान्तरमवतारयितुं भूमिकामाह । आत्मेति । अविद्वान्वाविद्यन्वाप्स्यन्वाद्यभिमान-
वान्यागादिभिरुपकुर्वन्देवादीनां पशुत्वमेति न तु विद्वानित्यर्थः ॥ १५७० ॥

बहूपकारकबद्धहवादिर्लौकिकः पशुः ॥

देवादीनां तथाऽविद्वान्पशुः स्यादुपकारकृतः ॥ १५७१ ॥

यथा पशुरिति दृष्टान्त व्याचष्टे । बहूपकारेति । एवमित्यादिदार्ष्टान्तिकं विमजते ।
देवादीनामिति । अविद्वानिति च्छेदः ॥ १५७१ ॥

एकैकस्वामिको लोके गवादिः पशुरित्युच्यते ॥

ततोऽप्यतिशयः पुंसां सर्वलोकोपकारिता ॥ १५७२ ॥

वाक्यान्तरमवतारयितुं भूमिका कुर्वन्गवादिवैसादस्य नरपशोर्दर्शयति । एकैकेति
॥ १५७२ ॥

एकैकक्रियया लोक एकैकस्वामिकः पशुः ॥

अनेकैः संहतैर्बन्धैः कदाचिदुपकारकः ॥ १५७३ ॥

यथा हेत्वादिरूपान्तात्पर्यमाह । एकैकेति । लोके गवादिरेकैकाधिष्ठितो दोहनाद्ये-
वैकक्रियया बन्धविदेकैरन्याधिष्ठितुरपकरोति कदाचिदनेनैः संसृज्य बहनादिभिरन्यो-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ७४५

पकारकत्वं पालयतीत्यर्थः । एकैकस्य पशोरसंहतस्योपकारकत्वव्रदिति वक्तुमेवमित्यु-
क्तम् ॥ १९७३ ॥

भूरिक्रियावांस्तु नरस्तथाऽनेकेश्वरोऽवशः ॥

एकैको निखिलं विश्वं विभर्त्यज्ञो दिवानिशम् ॥ १९७४ ॥

एवमित्यादिदार्ष्टान्तिकतात्पर्यमाह । भूरीति । उक्तदृष्टान्तादविद्वानेकैकोऽनेकदेवा-
द्यधिष्ठितः संस्तुदधीनः सन्धानयागादिक्रियावानशेषं देवादिकं पालयतीत्यर्थः ॥ १९७४ ॥

अस्यैवार्थस्य दृष्टान्तो यथा हेत्यभिधीयते ॥

यत एवमतो युक्तं देवादेर्मृशमप्रियम् ॥ १९७५ ॥

यथा पशुर्त्विनेनैवेष्टसिद्धौ किं यथा हेत्वादिनेत्याशङ्क्य लोकपशोर्मनुष्यपशोर्ये-
थोक्तं विशेषं वक्तुमित्याह । अस्येति । एकस्मिन्नेवेत्यादिवाक्यमवतारयितुं पातनिका-
माह । यत इति । इज्यादिभिर्नरस्य देवाद्युपकारकत्वाद्ब्रह्मज्ञानेन पशुत्वाद्ब्रह्मज्ञाने
देवादेर्महदुःखं युक्तमित्यर्थः ॥ १९७५ ॥

अपि भूरिपशोः पुंस एकस्मिन्नपि तस्करैः ॥

हियमाणे पशौ तीव्रं दुःखं समुपजायते ॥

किमु सर्वस्वहरणे वक्तव्यं दुःखकारणम् ॥ १९७६ ॥

वाक्यं व्याकरोति । अपीति ॥ १९७६ ॥

सर्वस्वतुल्ये नृपशौ ब्रह्मधीपरिमोषिणा ॥ १९७७ ॥

हियमाणे महदुःखं तस्मादेपां तदप्रियम् ॥

यद्यथोक्तं परं ब्रह्म मनुष्या विद्युरज्जसा ॥ १९७८ ॥

तस्मादेपामित्यादेरर्थमाह । सर्वस्वेति ॥ १९७७ ॥ १९७८ ॥

सर्वाधिकारहेत्वग्निरब्रह्मज्ञानस्य जन्मानि ॥

अन्यादृत्ताननुगतात्पतीचोऽन्यन्न शिष्यते ॥ १९७९ ॥

परिमोषित्वं ब्रह्मधियः साधयति । सर्वेति । सर्वस्मिन्कर्मण्यधिकारः स्वामित्वेन
संबन्धस्तत्र हेतुरभिमानस्तस्य सहेतोरग्निरिव यद्ब्रह्मज्ञानं तस्य जन्मानि सति सर्वस्य
प्रत्यक्षाव्रत्वेनावसानात्परिमोषित्वं ब्रह्मधियः स्फुटमित्यर्थः ॥ १९७९ ॥

७४६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

ब्रह्मज्ञानात्पशुत्वध्वस्त्या मनुष्याणामुत्कर्षो देवाद्यप्रियहेतुरित्युक्तत्वा मनुष्योत्कर्ष
देवा न मृत्यन्तीत्यत्र व्यासवाक्य प्रमाणयति । त्रियानन्दिरिति । मुकृतिभिरावृतत्वा
भावे तस्य कदाचिदुद्वासप्रसङ्गादिति हिशब्दार्थः । ते हि मनुष्याणां देवलोकास्थिति-
मपि न मृष्यन्ते तेपा विद्यया निर्वाणासि सुतरामेवेति भावः ॥ १५८१ ॥

तस्मान्मुमुक्षुर्देवादीन्सम्यगाराध्य कर्मभिः ॥

उन्मुक्तवन्धनस्तैः सच्चापित्सेज्ज्ञानमात्मनः ॥ १५८२ ॥

देवादीनां मनुष्येषु ब्रह्मज्ञानस्याप्रियत्वे तन्मुमुक्षा विफलत्वाशङ्क्य देवाद्यप्रियवा-
क्येन ध्वनितं दर्शयति । तस्मादिति । मनुष्याणां विद्याही देवादीनां विप्रकर्तृत्वसम्भवा-
दित्यर्थः । आराधनस्य सम्यक्त्वं शास्त्रानुसारित्वम् । आपित्सेज्ज्ञानमिच्छेदिति
यावत् ॥ १५८२ ॥

तद्विपसस्तु यो वालो बलादेव मुमुक्षति ॥

स्वर्गादेरपि विभ्रष्टो नरकं स निगच्छति ॥ १५८३ ॥

मुमुक्षुरद्वैतदर्शनमाकाङ्क्षन्तद्वैतदर्शनानुसूलदेवाचाराधनाय न स्पृहयतीत्याशङ्क्याऽऽह ।
तद्विपसस्त्विति । देवाचाराधनपराङ्मुखस्य विवेकवैराग्यादिगुण्यस्य तत्प्रसाद-
विना ज्ञानायोम्यम्याकम्मादेव मुक्तिमिच्छतस्त्वभावान्न मुक्तिर्न वाऽप्युदयो
मुमुक्षुत्वादेव तद्वैतभावान्न स नरकमात्रप्राप्त्यदित्यर्थः ॥ १५८३ ॥

प्रमादिनो परिधिचाः पिशुनाः कलहोत्सुकाः ॥

सत्यासिनोऽपि दृश्यन्ते देवसङ्घपिताश्रयाः ॥ १५८४ ॥

मनु तद्वाराधनाभावेऽपि कृतो मुमुक्षोर्नारवित्वं न हि मुमुक्षाऽनर्थक्या मोक्षशास्त्र-
विरोधान्न चानर्थध्वसेच्छया प्रवृत्तोऽनर्थमृच्छतीत्याशङ्क्य बहिर्मुखस्य निषिद्धाचरणधौ-
व्यादृशः मुमुक्षेति मत्वाऽऽह । प्रमादिन इति । धवणादिषु मन समाधानवैधुर्यं
प्रमादं स च चेतसो बाह्यार्थप्राप्तये हेतुलघ्वं परोत्कर्षासहिष्णुत्वे कारणं तच्च कल्ह-
वृत्तुहन्ति निदानं प्रमादे हेतुर्देवादिभिरनाराधितैर्दूषितधीत्वमिति विभागः । अपिस्तु
वैमुक्तिव्यापार्यः ॥ १५८४ ॥

न कर्मणामनारम्भाजैष्कर्म्यं पुरपोऽश्नुते ॥

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समाधिगच्छति ॥ १५८५ ॥

सत्यासिनो निषिद्धचेष्टाद्वाराऽनिष्टापत्तिश्चेदामिह संन्यासस्य सम्यग्धीहेतुत्वं न
स्यात्तथा वाऽऽन्यथावृत्तिरित्याशङ्क्य तन्मात्रं वा तद्विशेषो वा घेहेतुरिति विक-
ल्पाऽऽद्य भगवद्वाक्येन निराचष्टे । न कर्मणामिति । न कर्मणामनारम्भाजैष्कर्म्याभावेऽपि
तन्मात्राग्नौ न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ॥ १५८५ ॥

कपायं पाचयित्वा तु श्रेणीस्थानेषु च त्रिषु ॥

प्रव्रजेच्च परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमम् ॥ १५८६ ॥

अस्तु तर्हि कर्मभिः शुद्धबुद्धेः संन्यासो धीहेतुरिति द्वितीयमाशङ्क्याङ्गीकुर्वन्क्रमसं-
न्यासविषयं व्यासवाक्यं पठति । कपायमिति । शुद्धबुद्धेरेव पारिव्राज्येऽधिकारो
नान्यस्येति तुशब्दार्थः । श्रेणीस्थानेषु सोपानस्यानीयेष्वश्रमेष्विति यावत् । तेष्ववस्थि-
त्येति चकारार्थः । द्वितीयश्रमकारो वैराग्यं पारिव्राज्यहेतुरिति समुच्चयार्थः । अनुत्तममन-
तिशयपुमर्थसाधनं पारिव्राज्यं प्रव्रजेद्वच्छेदिति संबन्धः । परं स्थानं कैवल्यमुद्दिश्येति
शेषः ॥ १५८६ ॥

भावितैः करणैर्ब्यायं बहुसंसारयोनिषु ॥

आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे ॥ १५८७ ॥

कथं तर्हि ब्रह्मचर्यदेव प्रव्रजेदित्यक्रमसंन्यासश्रुतिस्तत्राऽऽह । भावितैरिति ।
वैराग्यद्वारेति दर्शयितुं चशब्दः । वैशब्दोऽवधारणार्थः । मोक्षं तदेतुज्ज्ञानार्थमाश्रममिति
यावत् ॥ १५८७ ॥

तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विषयितः ॥

त्रिष्वश्रमेषु कोऽन्वर्थो भवेत्परमभीप्सतः ॥ १५८८ ॥

सोपानारूढस्यावरोहयत्पारिव्राज्यमाप्तस्यापि पूर्वाश्रमेष्वनुष्ठानेच्छया प्रवृत्तिमाश-
ङ्क्याऽऽह । तमासाद्येति । तुशब्दो दर्शितशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । विषयितो विवेकवैरा-
ग्यादिमतोऽनतिशयं पुमर्थमिच्छतो मोक्षाश्रमं प्राप्तस्य श्रवणादिना दृष्टतत्त्वस्य जीवन्मु-
क्त्याऽऽरब्धशेषेण देहाद्याभासमनुभवतो न पूर्वाश्रमेष्वन्वर्थो येनाऽऽरूढपातीत्याशङ्के-
त्यर्थः ॥ १५८८ ॥

इत्येषं भगवद्यासवचांस्यत्र सहस्रशः ॥

श्रूयन्ते न्यायहन्धानि तस्मात्तान्यादराच्छयेत् ॥ १५८९ ॥

शुद्धबुद्धेः संन्यासो धीहेतुरित्यत्रोक्तं मानमुपसंहरति । इत्येवमिति । तेषामुपकर-
णन्यायसाहित्येन मानत्वं सूचयति । न्यायेति । कर्मणाभीश्वरार्पणमुच्याऽनुष्ठितानां
फलं धीशुद्धिः शुद्धधीश्च विवेकादियुक्तस्त्यक्तकर्मा मुक्तिहेतुं ज्ञानमात्रमिच्छन्गुरुपा-
दावनुसृत्य श्रवणादि करोति नान्यदिति न्यायः । अतो देवताराधनादिपरः शुद्धधीर्न्या-
सादिवाक्यप्रामाण्यात्तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य कर्माणि संन्यस्य श्रवणादीन्यावर्तयेदित्याह ।
तस्मादिति । उक्तं च भाष्ये—तस्मान्मुमुक्षुर्देवताराधनतत्पर इत्यादि ॥ १५८९ ॥

शास्त्रार्थः सूत्रितस्तावदात्मत्येवेति यवतः ॥

उक्तञ्च तस्य सूत्रस्य संबन्धः समयोजनः ॥ १५९० ॥

ब्रह्म वा इदमित्यादिवाक्यस्यातीतेन संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । शास्त्रार्थ इति । ब्रह्मविद्येति यावत् । यन्नो विधिनयनिराकरणेनेत्यर्थः । ननु ब्रह्मविद्यायाः संबन्धः कः किंच फलमित्याशङ्क्य तदाहुरित्यादिनोक्तमनुवदति । उक्तमेति । सूत्रस्य सूत्रितज्ञानस्येति यावत् । तस्य फलेन साध्यसाधनत्वं संक्रन्धोऽधिकारिणाऽऽश्रयाश्रयित्वमेक्येन विषयविषयित्वमिति विभागः । सर्वभावश्च तत्फलमिति विभागः ॥ १५९० ॥

संसारानर्थहेतुत्वमविद्यायाश्च वर्णितम् ॥

योऽन्यामित्यादिवाक्येन वत्कार्यमपि सूत्रितम् ॥ १५९१ ॥

अविद्यासूत्रे वृत्तं कीर्तयति । संसारेति । तादृगनर्थो भेददर्शनं चशब्दादविद्याऽपि कार्यद्वारा दांशितेत्यर्थः । यथा पशुरित्यादिनोक्तं दर्शयति । तत्कार्यमिति । तच्छब्दो भेददर्शनविषयः ॥ १५९१ ॥

विद्यावत्सह कार्येण यविद्याऽपीह सूत्रिता ॥

सामर्थ्याद्विस्तरस्तस्या आऽध्यायान्तादिहोच्यते ॥ १५९२ ॥

संबन्धप्रयोजनार्था सह विद्या सकार्या चाविद्या सूत्रितेति योऽर्थो विस्तरेणोक्तस्तमेव संक्षिपति । विद्यावदिति । इहेति पूर्वग्रन्थोक्तिः । सूत्रद्वयस्य प्रागेव व्यक्तत्वमस्तीति वक्तुं हिशब्दः । वृत्तमनूचोत्तरस्य तेन संगतिमाह । सामर्थ्यादिति । उत्तरग्रन्थस्य तदुक्तिश्चकिदृशेति यावत् । तस्याः सूत्रितसकार्याविद्याया इत्यर्थः । इहेत्यध्यायोक्त्योक्तिः ॥ १५९२ ॥

यथोक्तात्मानभिज्ञो योऽविद्याकार्याभिमानवान् ॥

पशुवदेवताः प्राति स जुहोत्यादिकर्मभिः ॥ १५९३ ॥

कथमुत्तरस्य सकार्याविद्याया स्वशक्त्याऽन्वितावयवत्वं तत्राऽऽह । यथेति । तदात्मानमेवावेदित्युक्तात्मनोऽज्ञानादज्ञानकार्यं देहादावहंगमाभिमानभागी यागहोमादिभिरज्ञो देवादीनां मनुष्याणां पशुवदुपकरोतीत्ययमर्थोऽनन्तरग्रन्थेन प्रातीत्यर्थः ॥ १५९३ ॥

आऽध्यायावसितेस्तस्मादविद्याया विभूतयः ॥

वक्ष्यन्ते विस्तरेणातः परो ग्रन्थोऽवतार्यते ॥ १५९४ ॥

यस्मादुत्तमर्पस्यानन्तरग्रन्थे दर्शनात्तस्य सकार्याविद्यायामन्वितावयवत्वं तस्मात्तदारम्भत्वा प्रपञ्चयितुमित्युक्तं संहति । आऽध्यायेति । अध्यायशेषतात्पर्यमुक्त्वाऽनन्तरवाक्यमवतारयति । अत इति । यत सकार्याविद्याप्रपञ्चार्थः शेषोऽन्तोऽविद्याविवर्तचतुर्वर्गपञ्चदशविधप्रवृत्त्यापानन्तरग्रन्थ इत्यर्थः ॥ १५९४ ॥

अस्यैवार्थस्य सिद्ध्यर्थमग्निसर्गादनन्तरम् ॥

इन्द्रादिसर्गः प्रादुर्लोको मोहकार्यविवक्षया ॥ १५९५ ॥

अथेत्यम्यमन्थदित्यत्रानुग्राहकदेवतासर्गं प्रक्रम्याग्नेरेव सृष्टिरुक्ता नेन्द्रादीनामत्र स्वविद्यां प्रस्तुत्य तेषां सोच्यते तत्र कः श्रुतेरभिप्रायस्तत्राऽऽह । अस्येति । पूर्वमग्निसर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो वाच्योऽपि नोक्तः फलाभावादिह त्वविदुषस्तत्कार्यवर्णाद्यभिमानिनः कर्माधिकृतिरित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्त्यर्थं तस्याऽऽविद्यत्वविवक्षया स व्युत्पाद्यत इत्यर्थः ॥ १९९९ ॥

*परिपूर्णायां सृष्टेस्तु अग्निसर्गः पुरोदितः ॥

यत एवमतोऽविद्याकार्योऽनर्थोऽस्विलो भवेत् ॥ १९९६ ॥

अग्निसर्गोऽपि तर्हि तद्वदत्रैव वाच्योऽविद्याकार्यत्वाविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । परिपूर्णायेति । तस्येतरवदाविद्यत्वे तुल्येऽपि फल्यशास्त्रागुक्तिरित्यर्थः । अग्निसृष्टि-वाक्यव्याख्यानकालेऽपि दाशतमेतदिति वक्तुं हिशब्दः । अग्निसृष्टेर्याच्यतायोती तुशब्दः । इन्द्रादिसृष्टेराविद्यत्वे फलितमाह । यत इति । यतः सर्वः सर्गो रज्जुसर्पव-दविद्याविलासोऽतः सोऽनर्थः स्यादिति योजना ॥ १९९६ ॥

इन्द्रादिसर्गस्तत्रैव तच्छेषत्वात्समीक्ष्यताम् ॥

अविद्याकार्यसिद्धयर्थमिह त्वस्य प्रपञ्चनम् ॥ १९९७ ॥

प्रजापतेः सृष्टिपूर्त्ये चेदग्निसृष्टिस्तत्रोक्तं हन्तेन्द्रादिसर्गोऽपि तत्रैव वाच्योऽन्यथा तदपूर्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । इन्द्रादीति । प्रजापतिसृष्टिप्रक्रियायामिन्द्रादिसृष्टेर्ब्रह्मव्यत्वे हेतुस्तच्छेषत्वादिति । तर्हि तत्रोक्तस्य कस्मादत्रोक्तिः पुनरुक्तेरित्याशङ्क्यास्त्येवार्थस्येत्यत्रोक्तं स्मारयति । अविद्येति । न चाविद्याकार्यत्वसिद्धयर्थमिन्द्रादिसर्गवदग्निसर्गमपी-हेबोक्त्वा तत्र सृष्टिपूर्त्यर्थमुपसंस्तृत्योच्यतामिति वाच्यमग्निसृष्टेरपि तत्रानुक्तौ संप्राहका-भावाद्गुप्तसंग्राहसिद्धौ प्रजापतिसृष्टेरपूर्तिप्रसङ्गाच्चैवमिन्द्रादिसृष्टिं तत्र सृष्ट्या तत्राग्निसृष्टिरुपलभ्यतामिति युक्तमभिप्राधान्यस्य वक्ष्यमाणतया तेनेतरोपलक्षणस्य युक्तत्वादिति ब्रह्मव्यम् ॥ १९९७ ॥

सृष्टं यज्जगतः पूर्वमात्मैवेत्यभिशब्दितम् ॥

तदग्न्योऽयमिमान्यत्र ब्रह्मेति व्यपदिश्यते ॥ १९९८ ॥

पूर्वोत्तरग्रन्थयोः संगतिमुक्त्वा ब्रह्मेत्यादेरर्थमाह । सृष्टिर्न । आत्मैवेदमग्र आसी-दित्यत्र यदात्मशब्देनोक्तं सृष्टं ब्रह्म तदग्निं सृष्ट्वा तद्रूपं ब्राह्मणत्वन्नात्यभिमानवदस्मि-न्वाक्ये ब्रह्मशब्देनोच्यते तावन्मात्रं सत्त्वादिसर्गात्पूर्वं संवृत्तमित्यर्थः ॥ १९९८ ॥

ब्रह्मैकजात्यवच्छिन्नं यस्मादग्रे व्यवर्तत ॥

नानेकजातिमद्देतुर्कर्मणोऽलं ततो भवेत् ॥ १९९९ ॥

* प्रपूर्णायेत्यपेक्षितम् ।

७६० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

एकमेवेत्यस्यार्थमाह । ब्रह्मेति । सष्टत्वेनाऽऽदिष्ट ब्रह्म ब्राह्मणत्वजातिमात्रविशिष्ट-
मिति यावत् । अग्रे क्षत्रादिस्मार्तपूर्वमित्यर्थः । तदेकमित्यादेरर्थमाह । नानेकेति ।
ब्रह्मक्षत्राद्येनैकजातिमद्याक्तिकार्यस्य कर्मणः सिद्धये क्षत्रादिरहितं तद्ब्रह्म यस्मान्न शक्तं
तस्मात्सहायत्वेन क्षत्रादि सृष्टमिति योगना ॥ १५९९ ॥

चातुर्वर्ण्यप्रसाध्यं सन्नैकजातिप्रसाधनम् ॥

कर्मात् सिद्धये लोके त्रिविकोद्गहनं यथा ॥ १६०० ॥

यद्य कर्मानैकजातिमद्वेतु ब्राह्मणत्वजातिमन्मात्रसाध्यं किं न स्याद्बृहस्पतिसवत्त-
त्राऽऽह । चातुर्वर्ण्येति । बृहस्पतिसवोऽपि पालयित्राद्यभावे न शक्यो निर्वर्तयितुमिति
क्षत्रादिसृष्टिरिति भावः । चतुर्भिः साध्यं नैकेन सिध्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । लोक
इति ॥ १६०० ॥

गृहीतिरभिपिक्त्वा नामिन्द्रादीनां धृतौ धृता ॥

श्रेयोरूपप्रसिद्धयर्थं क्षत्रस्येत्यवगम्यते ॥ १६०१ ॥

यान्येतानीत्यादिवाक्याभिप्रायमाह । गृहीतिरिति । क्षत्रस्योत्तमत्वस्य आपनार्थं धृता-
भिपिक्त्वेन्द्रादिग्रहणमित्यर्थः ॥ १६०१ ॥

धर्मान्तः सहितैर्यस्मात्कर्म सिध्यति नान्यथा ॥

तेन तेन विना शक्तमवस्तुचदचीकृपत् ॥ १६०२ ॥

ननु ब्रह्मणा कर्त्ता क्षत्रेण पालयित्रा सर्वकर्मनिर्माणसमवात्किमिति वैदयादिमृष्टिरु-
च्यते तत्राऽऽह । धर्मान्तैरिति । यथा ब्रह्म पालयित्रभावे कर्म कर्तुं नेष्टे तथा द्रव्या-
र्जकाद्यभावेऽपि तेनापेक्षितं सर्वं ससर्जैत्यर्थः ॥ १६०२ ॥

ग्रहणमृजयतः क्षत्रमात्मनोऽप्यतिवीर्यवत् ॥

बलवत्क्षत्रतस्तस्यान्वान्यजृत्वमिहेष्यते ॥ १६०३ ॥

श्रेयोरूपमत्यसृजतेति क्षत्रस्योत्कृष्टत्वमादिष्टं तस्यैव स्पष्टीकरणार्थमभिपिक्त्वाग्रहण-
मित्युक्तम् । यत्र तस्योत्तमत्वं ततोऽपि ब्राह्मणस्योत्कर्षादित्याशङ्क्य तस्मादित्यादि
व्याचष्टे । ब्रह्मेति । व्यवहारभूमौ क्षत्रस्य बलवत्तरत्वमनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ १६०३ ॥

तस्माच्च ब्राह्मणोऽपस्ताद्राजसूये महाक्रतौ ॥

आसन्दीत्यमुपास्ते त्वं राजन्ब्रह्मेति संभ्रमात् ॥ १६०४ ॥

तस्य नञ्ब्रह्मेऽपि कथमुत्तमत्वं क्षत्रं हि ब्रह्म पुरोवाच सर्वजाभिरुच्यत इत्याशङ्क्य
तस्माद्ब्राह्मण इत्यादेरर्थमाह । तस्मान्नेति । चकारोऽवधारणे । क्षत्रस्य नञ्ब्रह्मेनोत्तमत्वं
तच्छब्दार्थः । अपस्ताद्रूमौ स्थितं सन्निति यावत् । आसन्दीशब्देन विशिष्टो मधो
गृह्यते । सन्नमस्तात्पर्यम् ॥ १६०४ ॥

ब्रह्मेति आविवो राज्ञा ब्रह्मा प्रत्याह तं नृपम् ॥

त्वमेव राजन्ब्रह्मेति क्षत्रे तद्यश आत्मनः ॥ १६०५ ॥

दधाति भास्वद्रह्माख्यं यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

क्षत्रस्य योनिर्ब्रह्मेदं क्षत्रं ह्यविरमुत्ततः ॥ १६०६ ॥

उपातिप्रकारं प्रकटयन्ब्रह्मसूयाभिपेक्षेनेत्यादिभाष्यं विभजते । ब्रह्मेतीति । उक्तेऽर्थे क्षत्र एवेत्यादिवाक्यं पातयति । क्षत्र इति । आत्मनो ब्राह्मणस्य पुरोहितस्येति यावत् । यशःशब्दार्थमाह । भास्वदिति । सप्ताख्यं यशस्ततोऽपि भास्वदित्याशङ्क्याऽऽह । यस्मिन्निति । ब्राह्मणस्य क्षत्रं प्रति नीचत्वोपगमात्कुतो ब्रह्माख्ये यशसि क्षत्रादि प्रतिष्ठितमित्याशङ्क्य संपेत्यादि व्याकरोति । क्षत्रस्येति । योनिर्त्वं साधयति । क्षत्रं हीति । न हि पुरोहितं विना क्षत्रं संभजतीत्यर्थः ॥ १६०५ ॥ १६०६ ॥

यतोऽतो यद्यपि क्षत्रं ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते ॥ १६०७ ॥

परमत्वं तथाऽप्यन्ते राजसूयक्रतोः पुनः ॥

उपनिश्रयति ब्रह्म गुणभावेन पूर्ववत् ॥ १६०८ ॥

तयोर्ब्राह्मण्यस्य तुल्यत्वात्कुतोऽवान्तरभेदः क्षत्रमपि क्रतुकाले ब्राह्मण्यं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य तस्माद्यद्यपीत्यादेरर्थमाह । यत इति । क्षत्रस्य ब्राह्मणाधीनत्वं प्रागुक्तं पञ्चम्यर्थः ॥ १६०७ ॥ १६०८ ॥

ब्रह्मैव चान्ततः क्षत्रमुपनिश्रयतीत्यतः ॥

क्रतुकालैव ब्रह्माग्निः क्षत्रस्येत्यवसीयते ॥ १६०९ ॥

राजसूयकृत्यनुष्ठानात्पूर्वं क्षत्रस्य न ब्रह्मत्वमुत्तरकालं त्वत्ति तत्काले प्राप्तस्यापायहेत्वभावादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति ॥ १६०९ ॥

स्वां योनिमिति हेतुक्तिः कार्यं कारणसंश्रयम् ॥

न हि कारणतोऽन्यत्र वृत्तिः कार्यात्मनः क्वचित् ॥

ब्रह्मैककारणो राजा तस्माद्ब्रह्मैव संश्रितः ॥ १६१० ॥

भवतु क्रतुकालैव तस्य ब्रह्मत्वासिक्त्याऽपि तदभिषिक्तं क्षत्रं न ब्रह्मगुणत्वं गच्छति हेत्वभावादित्याशङ्क्य स्वां योनिमित्यस्यार्थमाह । स्वामिति । अनेन याक्येन कृत्यनुष्ठानोत्तरकालमपि क्षत्रियस्य ब्राह्मणगुणत्वे हेतुरुच्यत इत्यर्थः । तस्य ब्रह्मकार्यत्वेऽपि कृतस्मद्वृणत्वं तत्राऽऽह । कार्यमिति । तस्य कार्यविशेषत्वेन स्वातन्त्र्यमाशङ्क्य न्यासिविशेषमाह । न हीति । सामान्यन्यायं प्रकृते योनयति । ब्रह्मेति ॥ १६१० ॥

यस्तु बाहुबलोन्मत्तः स्वां योनिं ब्राह्मणं नृपः ॥

वाय्मात्रेणापि सक्रोधो दिनस्तीह ममादतः ॥ १६११ ॥

७२० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

एकमेवेत्यस्यार्थमाह । ब्रह्मेति । स्रष्टृत्वेनाऽऽदिष्टं ब्रह्म ब्राह्मणत्वजातिमानविशिष्ट-
मिति यावत् । अग्रे क्षत्रादिसर्गोत्पत्तिर्यथ । तदेकमित्यादेरर्थमाह । नानेकेति ।
ब्रह्मक्षत्राद्यनेकजातिमव्यक्तिकार्यस्य कर्मण सिद्ध्ये क्षत्रादिरहितं तद्ब्रह्म यस्मान्न शक्तं
तस्मात्सहायत्वेन क्षत्रादि स्रष्टृमिति योजना ॥ १९९९ ॥

चातुर्वर्ण्यप्रसाध्यं सन्नैकजातिप्रसाधनम् ॥

कर्माल सिद्ध्ये लोके शिविकोद्बहनं यथा ॥ १६०० ॥

कथं कर्मानेकजातिमद्देतु ब्राह्मणत्वजातिमन्मात्रसाध्यं किं न स्याद्बृहत्प्राप्तिसवक्त
त्राऽऽह । चातुर्वर्ण्येति । नृहत्प्राप्तिसवोऽपि पालयित्राद्यभावे न शक्यो निर्वर्तयितुमिति
क्षत्राविसृष्टिरिति भावः । चातुर्वर्ण्ये साध्यं नैकेन सिध्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । लोक
इति ॥ १६०० ॥

सृष्टीतिरभिपिक्तानामिन्द्रादीनां श्रुतौ श्रुता ॥

श्रेयोरूपमसिद्ध्यर्थं क्षत्रस्येत्यवगम्यते ॥ १६०१ ॥

यान्येतानीत्यादिवाक्याभिप्रायमाह । सृष्टीतिरिति । क्षत्रस्योत्तमत्वख्यापनार्थं श्रुता-
वभिपिक्तेन्द्रादिग्रहणमित्यर्थः ॥ १६०१ ॥

धर्मान्तः सहितैर्यस्मात्कर्म सिध्यति नान्यथा ॥

येन तेन विना शक्तमवस्तचदचीकृपत् ॥ १६०२ ॥

मनु ब्रह्मणा कर्त्ता क्षत्रेण पालयित्रा सर्वकर्मनिर्माणसम्भवात्किमिति वैदयादिमुष्टिरु-
च्यते तत्राऽऽह । धर्मान्तैरिति । यथा ब्रह्म पालयित्रभावे कर्म कर्तुं नेष्टे तथा द्रव्या-
नैकाद्यभावेऽपि तेनापेक्षितं सर्वं सप्तर्जैत्यर्थः ॥ १६०२ ॥

ब्रह्मामृजयतः क्षत्रमात्मनोऽप्यतिवीर्यवत् ॥

बलवत्क्षत्रतत्त्वस्मान्मान्यद्भूतमिहेष्यते ॥ १६०३ ॥

श्रेयोरूपमव्यसृजतेति क्षत्रस्योत्कृष्टत्वमादिष्टं तस्यैव स्पष्टीकरणार्थमभिपिक्तग्रहणं
मित्युक्तम् । कथं तस्योत्तमत्वं ततोऽपि ब्राह्मणस्योत्कर्षादित्याशङ्क्य तस्मादित्यादि
व्यानष्टे । ब्रह्मेति । व्यवहारमूौ क्षत्रस्य बलवत्तरत्वमनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ १६०३ ॥

तस्माच्च ब्राह्मणोऽधस्ताद्वाजसूये महाकृतौ ॥

आसन्दीत्यमुषास्ते त्वं राजन्ब्रह्मेति सभ्रमात् ॥ १६०४ ॥

तस्य बलवत्त्वेऽपि कथमुत्तमत्वं क्षत्रं हि ब्रह्म पुरोधाय सर्वत्राधिक्रियत इत्याशङ्क्य
तस्माद्ब्राह्मण इत्यादेरर्थमाह । तस्माच्चेति । चकारोऽवधारणे । क्षत्रस्य बलित्वेनोत्तमत्वं
तच्छब्दार्थः । अथस्तादृशौ स्थितौ सन्निति यावत् । आसन्दीत्यब्देन विशिष्टो मन्त्रो
गृह्यते । सभ्रमस्तात्पर्यम् ॥ १६०४ ॥

ब्रह्मेति आवितो राज्ञा ब्रह्मा प्रत्याह तं नृपम् ॥

त्वमेव राजन्ब्रह्मेति क्षत्रे तद्यज्ञ आत्मनः ॥ १६०५ ॥

दधाति भास्वद्ब्रह्माख्यं यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

क्षत्रस्य योनिर्ब्रह्मेदं क्षत्रं ह्याविरभूत्ततः ॥ १६०६ ॥

उपासिप्रकारं प्रकटयन्नाजसूयाभिषिक्तेनेत्यादिमाध्यं विमजते । ब्रह्मेतीति । उक्तेऽर्थे क्षत्र एवेत्यादिवाच्यं पातयति । क्षत्र इति । आत्मनो ब्राह्मणस्य पुरोहितस्येति यावत् । यज्ञ-शब्दार्थमाह । भास्वदिति । क्षत्राख्यं यज्ञस्त्रतोऽपि भास्वदित्याशङ्क्याऽऽह । यस्मिन्निति । ब्राह्मणस्य क्षत्रं प्रति नीचत्वोपगमात्कुतो ब्रह्माख्ये यज्ञसि क्षत्रादि प्रति-
ष्ठितमित्याशङ्क्य सैपेत्यादि व्याकरोति । क्षत्रस्येति । योनित्वं साधयति । क्षत्रं हीति । न हि पुरोहितं विना क्षत्रं संप्रगतीत्यर्थः ॥ १६०५ ॥ १६०६ ॥

यतोऽतो यद्यपि क्षत्रं ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते ॥ १६०७ ॥

परमत्वं तथाऽप्यन्ते राजसूयकृतोः पुनः ॥

उपनिश्रयति ब्रह्म गुणभावेन पूर्ववत् ॥ १६०८ ॥

तयोर्ब्राह्मण्यस्य तुल्यत्वात्कुतोऽवान्तरभेदः । सन्नमपि क्रतुकाले ब्राह्मण्यं प्राप्नोतीत्या-
शङ्क्य तस्माद्यद्यपीत्यादेरर्थमाह । यत इति । क्षत्रस्य ब्राह्मणाधीनत्वं प्रागुक्तं पञ्च-
म्यर्थः ॥ १६०७ ॥ १६०८ ॥

ब्रह्मैव चान्ततः क्षत्रमुपनिश्रयतीत्यतः ॥

क्रतुकालैव ब्रह्माग्निः क्षत्रस्येत्यवसीयते ॥ १६०९ ॥

राजसूयकृत्यनुष्ठानात्पूर्वं क्षत्रस्य न ब्रह्मत्वमुत्तरकालं त्वस्ति तत्काले प्राप्तस्यापाय-
हेत्वभावादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति ॥ १६०९ ॥

स्वां योनिमिति हेतुक्तिः कार्यं कारणसंश्रयम् ॥

न हि कारणतोऽन्यत्र वृत्तिः कार्यात्मनः क्वचित् ॥

ब्रह्मेककारणो राजा तस्माद्ब्रह्मैव संश्रितः ॥ १६१० ॥

भवतु क्रतुरालैव तस्य ब्रह्मत्वात्सिद्ध्याऽपि तदभिषिक्तं क्षत्रं न ब्रह्मगुणत्वं गच्छति
हेत्वभावादित्याशङ्क्य स्या योनिमित्यस्यार्थमाह । स्वामिति । अनेन वाक्येन क्रत्वनु-
ष्ठानोत्तरकालमपि क्षत्रियस्य ब्राह्मणगुणत्वे हेतुरुच्यत इत्यर्थः । तस्य ब्रह्मकार्यत्वेऽपि
कुतस्तद्गुणत्वं तत्राऽऽह । कार्यमिति । तस्य कार्यविशेषत्वेन स्वातन्त्र्यमाशङ्क्य व्याप्ति-
विरोधमाह । न हीति । सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति । ब्रह्मेति ॥ १६१० ॥

यस्तु बाहुबलोन्मत्तः स्वां योनिं ब्राह्मणं नृपः ॥

बाध्यात्रेणापि सक्नेवो दिनस्तीह प्रमादतः ॥ १६११ ॥

क्षत्रस्य ब्रह्माभिमेव दोषश्च वजाच्च तस्य तद्गुणत्वमिति वदन्य उ एनं दिनस्तीत्य-
स्यार्थमाह । यस्त्विति । शस्त्रादिकृतब्रह्महिंसाया दुश्चिकित्सत्वं सूचयति । बाध्या-
त्रेणेति । प्रामादिकपरिहासपर्युदासार्थमाह । सकोध इति । इहेत्यपराधवैधुर्याव-
स्थोक्तिः । बुद्धिपूर्वकापिशेषे पापाधिक्यं द्योतयति । प्रमादत इति ॥ १६११ ॥

ब्रह्मोपमर्दनात्पापः प्रागपि क्रूरकर्मकृत् ॥

ततोऽपि पापात्पापीयान्स स्याद्ब्रह्मापवादतः ॥ १६१२ ॥

स्यां योनिमृच्छतीत्यस्यार्थमनुषद्वितीयमुन्मत्तव्यार्थमाह । ब्रह्मेति । पूर्वमपि पापरेतु-
माह । क्रूरेति ॥ १६१२ ॥

उत्तमाभिजनोपेतं भूर्युदारगुणं द्विजम् ॥

यथा श्रेयांसं हिंसित्वा पापीयान्स्याच्चैव सः ॥ १६१३ ॥

यपेत्यादि व्याचष्टे । उत्तमेति । अभिनात्योपेतमपि दोषवन्तं शिष्यस्यैव दोषमा-
गीत्याशयेनाऽऽह । भूरीति । सर्वथाऽपि ब्रह्म क्षत्रेण पुरस्कृतव्यमन्यथा प्रत्यवाया-
दिति भावः ॥ १६१३ ॥

मृष्टाऽपि चतुरो वर्णान्पवस्थाकारणं विना ॥

कर्मणे नैव पर्याप्तं ब्रह्माभूत्पूर्ववचतः ॥ १६१४ ॥

ब्रह्मक्षत्रादिरूपाणि यतोऽतीत्यामृजत्प्रभुः ॥

श्रेयोरूपस्ततो धर्मः सर्वानप्यनुशासत्यसौ ॥ १६१५ ॥

मनु चातुर्वर्ण्यं मृष्टे तावतेव कर्मानुष्ठानसिद्धेरलं धर्ममृष्टेत्याशङ्क्य स नैवेत्यादे-
रर्थमाह । मृष्टेति । क्षत्रस्य व्यवस्थापकत्वेऽपि क्रूरतया व्यवस्थापकान्तरमपेक्षितमिति
विवक्षित्वोक्त व्यवस्थाकारणं विनेति । पूर्ववत्क्षत्रादिसर्गात्प्राग्भवेत्यर्थः । तच्छ्रेयोरूपमि-
त्यादेरर्थमाह । तत इति । सर्वव्यवस्थापकव्यतिरेकेण कर्मानुष्ठानायोगादिति यावत् ।
श्रुतौ तच्छब्दो ब्रह्मविषयः । धर्मप्राशस्त्यफलमाह । सर्वानिति ॥ १६१४ ॥ १६१५ ॥

तदेतस्मृष्टं धर्माख्यं क्षत्रस्याधिपतेरपि ॥

प्रज्ञास्तु तद्भयाद्यस्मात्क्षत्रं भीतं भवतेति ॥ १६१६ ॥

क्षत्रस्य सर्वप्राशास्तृत्त्वप्रसिद्धैर्मैत्रित्याशङ्क्य तदेतदित्यादेरर्थमाह । तदिति । धर्मस्य
क्षत्रप्राशास्तृत्वे हेतुमाह । तद्भयादिति । न हि बलवदपि क्षत्रं मर्यादामतिक्रामति
धर्मेण नियमितत्वादिति भावः ॥ १६१६ ॥

क्षत्रस्यापि यतो धर्मः साक्षादधिपतिस्ततः ॥

धर्मादन्यन्महद्भूतं न भूतं न भविष्यति ॥ १६१७ ॥

तस्मादधर्मादित्यादि व्याचष्टे । क्षत्रस्येति । साक्षाजियामकान्तरं विनेति यावत् । न हि
तस्य सर्वनियामकस्य नियामकान्तरापेक्षा पूर्वपूर्वोपेक्षया नियन्तृत्वादिति भावः ॥ १६१७ ॥

श्रेयोरूपप्रसिद्धयर्थं प्रसिद्धिरूपवर्ण्यते ॥

अथो इत्यादिना धर्मविशिष्टत्वावबुद्धये ॥ १६१८ ॥

अथो इत्यादेस्तात्पर्यमाह । श्रेयोरूपेति । आद्यपादार्थमेव स्फुटयति । धर्मेति ॥ १६१८ ॥

आशंसते बलीयांसमबलीयानपि स्वयम् ॥

धर्मं बलं समाश्रित्य जेतुं लोके तथा यथा ॥ १६१९ ॥

राज्ञा बलेनाल्पबलो बलीयांसं कुटुम्बिनम् ॥

जेतुमाशंसते तस्माद्धर्मः स्याद्बलवत्तमः ॥ १६२० ॥

धर्ममिश्रसिद्ध्यर्थं लोकाप्रसिद्धिवाचनान्तरवाक्यमिति तात्पर्यमुक्त्वा तद्योनयति । आशंसत इति । यथा राज्ञेनमित्यस्यार्थमाह । तथेति । धर्ममाश्रित्वाल्पबलस्यापि बलान्तं प्रति जेतुं प्रवृत्तिरस्तीति लोकाप्रसिद्धिमुक्त्वा फलितमाह । तस्मादिति ॥ १६१९ ॥ १६२० ॥

बलीयसाऽपि राज्ञेह स्पर्धमानोऽबलोऽपि सन् ॥

जेतुमुत्सहते भूपं धर्मात्मकबलाश्रयात् ॥ १६२१ ॥

यथेत्यादेरुपरान्तरमाह । बलीयसेति । इह विवादविषये सतीति यावत् । तथाऽन्यत्रापि धर्मस्योत्कर्षसिद्धिरिति शेषः ॥ १६२१ ॥

एतदेव यतो ज्यायो रूपं धर्मं त्युदाहृतम् ॥

रूपान्तरंभ्यः सर्वेभ्यस्तद्धि सत्यात्मकं यतः ॥ १६२२ ॥

तत्रैव हेतुन्तरमाह । एतदिति । यतो धर्मस्तद्विजितं रूपं सत्यात्मकमेवातत्सारस्यप्रतिष्ठायाः श्रेष्ठमेवेति योनना । हिशब्दोऽवधारणे । एको यत शब्दोऽत शब्दपर्यायः ॥ १६२२ ॥

तस्यास्य धर्मरूपस्य कार्यकारणतां मिथः ॥

यो यं स धर्म इत्युक्त्वा वक्तुं प्रवृत्ते श्रुतिः ॥ १६२३ ॥

कथं धर्मस्य सत्यत्वं धर्मो हि पुरुषधर्मो वननधर्मः सत्यत्वमित्यवान्तरभेदादित्याशङ्क्य वाक्यान्तरमादत्ते । तस्येति । अतो मृद्वनचगोरेकनेति शेषः ॥ १६२३ ॥

प्रयोगलक्षणो योऽयं श्रुतिस्मृत्युद्धितो मतः ॥

स धर्म इति विज्ञेयः सत्यं शास्त्रार्थलक्षणम् ॥ १६२४ ॥

एकत्वमनेकत्वं वा नाज्ञातयोरित्युभयविकेपरं यथेत्यादिभाष्यं विभजते । प्रयोगेति ॥ १६२४ ॥

अक्षरानुमतोऽप्यर्थो यदि संशय्यते तदा ॥

नित्यप्रयोगरूपोत्यविज्ञानात्तद्विनिश्चितः ॥ १६२५ ॥

७२४ सुरेश्वराचार्यवृत्तं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

अग्निहोवाधनुष्ठीयमानं कर्म धर्मो यो यागमनुतिष्ठति तं धार्मिकमाचक्षते स च श्रुति-
स्मृतिशिष्टाचारदृष्टत्वाच्च प्रत्याख्यानमर्हति तदेव शास्त्रेण ग्रह्यमानं सत्यमिति रूपविवे-
केऽपि कथं तयोर्मिथो हेतुहेतुमद्भावेनैकतेत्याशङ्क्य धर्मस्य सत्यं प्रति हेतुत्वमाह ।
अस्मरेति । शास्त्रार्थसंशये शिष्टव्यवहारान्निश्चयो यथा यववराहादिशब्देषु तथापि
धर्मस्य सत्यहेतुत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ १६२९ ॥

प्रयोगेऽपि च सशीर्षा वाच्यार्थज्ञानसंश्रयात् ॥

निर्णुदेत्संशयं माह एवमन्योन्यहेतुत्वात् ॥ १६२९ ॥

सत्यस्य नर्पं प्रति हेतुत्वमाह । प्रयोगेऽपीति । धर्मविषये संशये शास्त्रार्थवशाज्जि-
र्णयो यथा चैत्यवन्दनादिव्युदासेनाग्निहोत्रादावत सत्यस्य धर्महेतुतेत्यर्थः । वार्तिका
भ्यामुक्तं निगमयति । एवमिति ॥ १६२९ ॥

यथा प्रयोगमुल्लङ्घ्य व्याख्यातुं शक्नुयात्सुधीः ॥

यथाशास्त्रं तथोल्लङ्घ्य कर्तुं शक्नोत्युपापरः ॥ १६२७ ॥

अन्योन्यहेतुत्वोक्तिर्धर्मसत्ययोरैकार्थ्यमित्युक्तं तत्रैव फलान्तरं वक्तुं यातनिका
यतेति । यथेति । शिष्टाचारमतिक्रम्य शास्त्रार्थोक्तिसामर्थ्यं बुद्धिबाहुल्यं हेतुमाह ।
सुधीरिति । अनुष्ठानमतिक्रम्य शास्त्रार्थोक्तिवदित्याह । तथेति । शास्त्रमनादृत्याऽऽ-
चारे धार्ष्ट्यं हेतुरित्याह । अथेति ॥ १६२७ ॥

अतथ्यान्यपि तथ्यानि दर्शयन्तीह वादिनः ॥

समे निम्नोन्नतानीव चित्रनर्मविदो जनाः ॥ १६२८ ॥

ननु शिष्टाचारमुल्लङ्घ्य शास्त्रार्थोक्तिर्वा शौलमुपेक्ष्यानुष्ठानं वा न युक्तं तयोर्मिथो
विरुद्धत्वात्तत्राऽऽह । अतथ्यानीति । इहेत्यन्योन्यविवादावस्योच्यते । तत्र प्रतिपा-
दनकुशलत्वं हेतुमाह । वादिन इति । अन्यथाभूतस्यान्यथाख्यापनमन्यत्रापि दृष्टमि-
त्याह । सम इति ॥ १६२८ ॥

शास्त्रार्थस्तत्प्रयोगश्च यदा स्वन्योन्यसंश्रयात् ॥

प्रवर्तते तदा कर्तुर्न प्रमादो घनागपि ॥ १६२९ ॥

कथं तर्हि ज्ञानानुष्ठानयोर्मिथमस्तदभावे पुमर्थासिद्धेस्तत्राऽऽह । शास्त्रार्थ इति ।
यदा धर्मसत्ये मिथो निषागके तदा कर्तुर्ज्ञातुश्च न दोषसमापनतेत्यर्थः ॥ १६२९ ॥

नायं धर्म इति ज्ञेयो योऽयं मृष्टाविहेरितः ॥

क्षत्रादिनियमाशक्तेस्तस्याचैतन्यरूपतः ॥ १६३० ॥

तच्छ्रेयोरुपमेत्यादी धर्मशब्देन प्रसिद्धोऽपूर्वाख्योऽचेतनोऽर्थो गृहीतः सप्रति न

तस्य तच्छब्देन विवक्षा किंतु सृष्टौ नियामको धर्मो न चाचेतनस्य तत्सामर्थ्यमतो न पूर्वोक्तो धर्म इत्याह । नायमिति । तत्र हेतुमाह । क्षत्रादीति ॥ १६३० ॥

देवता तु षाधिष्ठात्री धर्मोऽस्मीत्यभिमानिनी ॥

संवेहं मृज्यते धात्रा नियमार्थप्रसिद्धये ॥ १६३१ ॥

कस्तर्हीह धर्मशब्देनोच्यते तत्राऽऽह । देवतेति । तुशब्दो यथोक्ताद्धर्मदेवतायां विशेष्योतनार्थः । तस्याः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलोकेषु प्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः । इह सृष्टौ नियमाख्यार्थस्य सिद्ध्यर्थमिति यावत् ॥ १६३१ ॥

धर्मस्यैव तु रूपेण देवता रूपिणी मता ॥

तन्नाम्ना नामवत्येवं देवतान्तरयोजना ॥ १६३२ ॥

ननु देवताया नामरूपहीनाया न धर्मशब्दता न हि सा शब्दातिरिक्ता चेतनाऽस्ति भानाभावान्मन्त्रादीनां च स्वार्थातात्पर्यादत आह । धर्मस्येति । साभितं हि देवतारूपं देवताधिकरणे त्वदिष्टस्य च धर्मस्य नामरूपे स्तो न वा स्तब्धेत्तदभिमानिदेवतायामपि ते, स्तां न चेत्तामादिहीनस्य तस्य धर्मशब्दवाच्यतावदेवतायामपि स्यादिति भावः । यथा धर्मशब्दो देवतामाह तथाऽन्यादिशब्दोऽपि देवतान्तरे युज्यतेऽनुग्राहकसृष्टेरत्र प्रस्तुतत्वादित्याह । एवमिति ॥ १६३२ ॥

एकैव देवता तस्मान्नामरूपाद्युपाधिभिः ॥

आभाति बहुरूपेव तत्पराधीनचेवसाम् ॥ १६३३ ॥

सृष्टानां देवतानभैक्यं नानात्व वा नाऽऽद्ये सृष्टिषेदो द्वितीयेऽद्वैतहानिरित्याशङ्क्याऽऽह । एकैवेति । तस्मात्सदेव सोम्येत्यादेरागमादिति यावत् । भेदधियो गतिमाह । नामेति । किं चातत्त्वविदामेष तज्जेदधीर्नतरेषामित्याह । तदिति । सद्रूपमाद्वितीयं ब्रह्म तच्छब्दार्थः ॥ १६३३ ॥

यथोक्तार्थोपसंहार उत्तरार्थविवक्षया ॥

ब्राह्मणस्य पुराऽनुक्तेस्तदुक्तस्य परा श्रुतिः ॥ १६३४ ॥

धर्मशब्दस्य विवक्षितमर्थमुक्त्वा तदेतद्ब्रह्मेत्यादेस्तात्पर्यमाह । यथोक्तेति । उत्तर-स्यार्थस्य विवक्षया चातुर्गण्यस्योपसंहारश्चेदनेन क्रियते तर्हि कोऽसामुक्तोऽर्थो विवक्षितस्तत्राऽऽह । ब्राह्मणस्येति । देवेषु क्षत्रादीनामेवोक्तत्वादथेत्यम्यमन्त्रादित्यत्राग्रे-रुक्तत्वेऽपि तस्य तेषु ब्राह्मणत्वस्यानुक्तत्वात्तत्कथनार्थं तदग्निरैवेत्याद्या श्रुतिरित्यर्थः ॥ १६३४ ॥

देववर्णविभागस्य मनुष्येष्वपि भण्यते ॥

विनियोगो यथोक्तोऽयं वर्णानां प्रविभागशः ॥ १६३५ ॥

७५६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

तस्याः श्रुतेरर्थान्तरमाह । दैवेति । अग्निजन्मोक्त्यैव देवेषु ब्राह्मणो निर्दिष्टस्तेषु
क्षत्रादिश्रेन्द्रादिरुक्तस्याच यथा देवेषु ब्रह्मक्षत्रादीनां विभागशो विनियोगः संबन्धो
वर्णितस्तथा तस्य देवसंबन्धिवर्णविभागस्य मनुष्येष्वपि विभागशः संबन्धस्तदग्निरेत्यादि-
नोच्यत इत्यर्थः ॥ १६३५ ॥

क्षत्रादीनां पुरोक्तत्वादनुक्तेर्ब्राह्मणस्य च ॥

को न्वेषु ब्राह्मण इति चोदिते स्यात्परा श्रुतिः ॥ १६३६ ॥

ब्राह्मणस्य पुराऽनुकेरित्याद्यं पक्षं प्रपञ्चयति । क्षत्रादीनामिति । एष देवेभ्यस्तु-
भ्यतः संबध्यते ॥ १६३६ ॥

देवतायाः समाख्यातो विभागो वर्णसंश्रयः ॥

तत्पूर्वको मनुष्येषु विभागस्त्वधुनोच्यते ॥ १६३७ ॥

त्रितीयं पक्षं विवृणोति । देवताया इति । तत्पूर्वको देववर्णविभागान्वित इति
यावत् । विभागो वर्णानामिति शेषः ॥ १६३७ ॥

यदग्निनाऽभवद्ब्रह्म देवेष्वविकृतं नृषु ॥

ब्राह्मणेन तदेवाभूद्ब्रह्मैवाविकृतात्मना ॥ १६३८ ॥

पक्षद्वयानुसारेण बाधयं व्याचष्टे । यदग्निरेति । यत्क्षत्रादिरूपेणाविकृतं सप्त ब्रह्म
देवेष्वग्निं मृष्ट्वा तदात्मनाऽभवत्तदेव मनुष्येषु ब्राह्मणात्मनाऽऽसीद्ब्रह्माऽऽकाशाया-
त्मना विकृतमपि क्षत्रादिरूपेणाविकृतत्वादविकृतरूपेणैवाग्निब्रह्मभावं देवेषु मनुष्येषु
काऽऽपेदे तदेवोभयरूपेण विकृतात्मना देवेष्विव मनुष्येष्वपि क्षत्रादिरूपेणाभूदि-
त्यर्थः ॥ १६३८ ॥

या जातिर्ब्राह्मणत्वाख्या साऽग्निरेवेति निश्चितिः ॥

जातिरूपेण सा स्थित्वा जातिमेव नियच्छति ॥ १६३९ ॥

अग्निब्राह्मणयोर्बन्धोऽस्ति न वाऽऽद्येऽग्निरूपं ब्रह्मैव ब्राह्मणात्मनाऽभवदित्युक्तम् ।
द्वितीये नियन्तृनियन्तव्यत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । या जातिरिति । अभेदे कथं
नियन्तृनियन्तव्यत्वमित्याशङ्क्याभिदैवतरूपेण नियन्तृत्वमप्यात्मरूपेण च नियम्यत्वमिति
मत्वाऽऽह । जातीति ॥ १६३९ ॥

आग्नेयो ब्राह्मणश्चावस्तत्संबन्धाच्छ्रुतो धृतः ॥

अनुग्रहनियन्तृत्वे ब्राह्मणस्याग्नितो यतः ॥ १६४० ॥

अग्निब्राह्मणयोनियन्तृनियन्तव्यत्वे मानमाह । आग्नेय इति । न केवलमग्निब्राह्म-
णयोनियन्तृनियम्यत्वं किं त्वनुग्राहकानुग्राह्यत्वं चेति वक्तुं चत्वारः । यस्मादग्नेः सका-
शाद्ब्राह्मणस्यानुग्रहनियन्तृत्वे तस्मात्तेन नियन्तृनियम्यत्वेनानुग्राहकानुग्राह्यत्वेन च तस्य
संबन्धादग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतौ स तथा श्रुत इति योगना ॥ १६४० ॥

नियम्यमानो देवेन क्षत्रियेण मनुष्यगः ॥

इत्थाकादिरभूत्पूर्वः क्षत्रियस्तदुत्तरः ॥ १६४१ ॥

अग्निब्राह्मणवदिन्द्रराजन्ययोरपि नियन्तृनियम्यत्वमैन्द्रो राजन्य इति श्रुत्या दर्शयति । नियम्यमान इति । आदिशब्देन तथैवान्येषामपि वंशद्वयप्रवर्तकानां ग्रहणम् । देवक्षत्रनियमितमनुष्यक्षत्रवदेवविद्वद्भिरनियमितमनुष्यविद्वद्भ्योर्जन्म सूचयति । तद्वदिति ॥ १६४१ ॥

ब्रह्मैवाविकृतं यस्मात्पूर्वयोर्विकृतिं पुनः ॥

क्षत्रियादौ समापेदे तेनाग्निब्राह्मणाश्रयात् ॥ १६४२ ॥

कामितार्थस्य संसिद्धिः कर्मिणां कामिनामिह ॥

स्थित्वाऽग्नौ ब्राह्मणे चेद् लोकमीप्सन्ति कर्मिणः ॥ १६४३ ॥

अग्न्यादिनाऽविकृतस्य ब्रह्मणो विकृतस्य चेन्द्रादिनाऽवस्थानमुक्तमिदानीमविकृतं ब्रह्मणोऽग्न्यादिरूपेणावस्थानफलं तस्माद्ब्राह्मणवित्यादिवाक्यार्थोक्त्या कथयति । ब्रह्मैवेति । यस्मादाकाशात्मना विकृतमपि ब्रह्म क्षत्रादिरूपेणाविकृतमेवाग्न्यादौ स्थितमितरत्र त्वग्न्याद्यात्मना विकृतमेव तस्मादिहाविकृतदेहे स्थित्वाऽग्नौ ब्राह्मणे न निमित्ते तत्संनन्धिकर्मप्रशादिह फलविषये कामिनां तत्प्रेरितकर्मभानामिष्टाप्तिः स्यादित्यर्थः । लोकेऽपि कृष्यादिकर्म कृत्वा तत्फलं प्रेप्स्यते तद्युक्तमग्न्यादिसंनन्धिकर्मद्वारेष्टाप्तिरित्याह । इद्वेति ॥ १६४२ ॥ १६४३ ॥

कर्मकौर्यथ लोकोऽत्र ज्ञेयोऽग्न्यादिसमाश्रयात् ॥

प्रत्यग्याथात्म्यधीमात्रात्परलोकाप्तिरिष्यते ॥ १६४४ ॥

लोक इति परात्मनोऽभिधानं मुख्यवृत्त्येति भूतव्याप्त्याह । कर्मेति । प्रकृतं याज्यमग्रेत्युक्तम् । तत्र हेतुमाह । अग्न्यादीति । ज्ञेयब्राह्मणसंनन्धिकर्मसाध्यत्वश्रुतेरित्यर्थः । लोकशब्देन परस्य ग्रहेऽपि तन्मन्त्रं हि न स्यादत आह । प्रत्यगिति । कर्मादिव्याधृत्यर्थं मात्रपदम् ॥ १६४४ ॥

अजातशत्रुजनकमुच्यमादिनिर्द्वन्द्वतात् ॥

अविद्योत्याधिकाराच्च नोक्तोक्तिर्न परात्मनि ॥ १६४५ ॥

ज्ञानस्यैव पराप्तिहेतुत्वे श्रौतं चिह्नमाह । अजातेति । अकर्मिणां मुक्तमादीनां ज्ञानान्मोक्षश्रुतेस्तदेव तद्वैतुर्लभ्यं । कदा ब्रह्ममादिसंनन्धं कर्म कृत्वा मुक्तिरित्यनियमः । अत्राज्ञानेनकर्मिणो च जन्यादिषु ज्ञानिषु तद्वैतित्याह । अजातेति । लोकशब्दो मात्र पराचीत्यत्र हेतुत्वात्माह । अविद्येति । अविद्याकारणस्येदं प्रकरणं तत्र लोक-

७५८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

शब्दस्तद्विशेषमेव विषयी करोति न परस्मिन्नात्मनि वर्तितुमर्हस्यन्यथा प्रवरणविरोध
स्यादिति भावः ॥ १६४६ ॥

अव्याकृतव्याकरणात्स्वाभिप्रायाच्च नेष्यते ॥

अव्याकृतव्याकरणरूपाभ्यां छाद्यते परः ॥ १६४६ ॥

तदभिप्रायेणाय लोकशब्दोऽविद्याकार्याधिकारस्यो न पराभिप्रायेणेत्याशङ्क्याऽऽह ।
अव्याकृतेति । तद्वेत्याद्यविद्यासूत्रं तद्याख्यानमप्यथोऽन्यामित्यादीति भर्तृप्रपञ्चालेन
तदभिप्रायेणाप्यविद्याकार्याधिकारस्योऽयं लोकशब्दो न केवलमस्मदभिप्रायेणेतित्यमुप
गतिरित्यर्थः । अव्याकृततत्त्वार्थयोः परं प्रति व्यञ्जकत्वात्तस्य लोकशब्देन ग्रहेऽप्य
विद्याकार्यप्रवरणमविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । अव्याकृतेति ॥ १६४६ ॥

आविष्कृतिस्तन्निषेधादन्यदेवेति च श्रुतेः ॥ १६४७ ॥

उत्तरत्र स्वमान्देन लोकस्य च विशेषणम् ॥

कर्मणां फलमेवात्र लोकशब्देन मण्यते ॥ १६४८ ॥

कथं तर्हि तद्व्यक्तिस्तत्राऽऽह । आविष्कृतिरिति । कार्यकारणनिषेधेन परस्य
व्यक्तौ मानमाह । अन्यदिति । लोकशब्दस्यात्र कर्मफलविषयत्वे हेत्वन्तरमाह ।
उत्तरत्रेति । स्व लोकमहद्वा प्रेतीत्यत्रेति यावत् । लोकस्य परमात्मास्यस्येत्येतत् । अत्र
तस्मादग्रावित्यादावित्यर्थः ॥ १६४७ ॥ १६४८ ॥

लोकमान्देन समाप्त कर्मकार्यमपेक्ष्य हि ॥

स्वगिराऽनात्मनो लोकादिशिनश्चात्मरूपकम् ॥ १६४९ ॥

एतान्तेऽपि विशेषणं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । लोकशब्देनेति । स्वपक्षवत्
रूपत्वे प्रकृतव्यावर्त्याभावादनर्थकं विशेषणमिति हिशब्दार्थः ॥ १६४९ ॥

स्वत्वेनाव्यभिचारित्वाद्यभिचारादनात्मनः ॥

कर्मकार्यनिवृत्त्यर्थमर्थवत्स्याद्विशेषणम् ॥ १६५० ॥

कथमिदं कर्मफलव्यावर्तकत्वेनार्थवदित्याशङ्क्याऽऽह । स्वत्वेनेति । स्वत्व प्रत्यक्त्व
तेनाव्यभिचारित्वमात्मनोऽस्ति तस्य सर्वप्रत्यक्त्वत्वादानात्मनस्तु कर्मकार्यपरावृत्ता
द्यभिचारित्वमतिस्फुटमतस्तद्यावर्तकं विशेषणं युक्तमित्यर्थः ॥ १६५० ॥

न्याणामपि वर्णानां श्रुतौ सन्यासदर्शनात् ॥

ब्राह्मणस्यैव सन्यास इति श्रुत्या विरुध्यते ॥ १६५१ ॥

प्रकृतवाक्यस्यस्य लोकशब्दस्य कर्मफलवाचित्वं वदता भाष्यकृता ब्राह्मणस्य
नातिमात्रप्राप्त्या पुरुषार्थसिद्धिरुक्ता । ननु जप्येनैव ॥ ससिद्ध्येत्यादिस्मृतैस्तन्मात्रा
दम्पुदयलाभेऽपि कुतस्ततो निश्चयससिद्धिस्तत्र पारिव्याज्यदर्शनाच्चेति भाष्यं तत्र

ब्राह्मणग्रहणमविवक्षितं विवक्षितं वाऽऽद्ये तन्मात्रात्पुमर्थसिद्धौ नायं हेतुर्द्वितीयश्चेत्त-
त्राऽऽह । त्रयाणामिति । श्रुतौ ब्रह्मचर्यं समाप्येत्यादाविति यावत् ॥ १६९१ ॥

लिङ्गं च न्यायरहितं प्रायाध्याय न कल्पते ॥

ब्राह्मणोक्तिवलाचस्मात्काभितोऽर्थो न सिध्यति ॥ १६९२ ॥

ननु ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति ब्राह्मणग्रहणसामर्थ्याच्चद्विपक्षे सामान्यश्रुतिर्नियम्यते
नेत्याह । लिङ्गं चेति । अस्म्यर्थः—यद्यपि सामान्यश्रुतेर्वैलीयो लिङ्गं तथाऽप्यन्यपर-
वान्यस्यपदसामर्थ्यं तद्व्यायाभावे न मानं ब्रह्मचर्यदेव प्रव्रजेदितिसाधारणविधिविरोधान्न
च प्रकृतेरन्यथाभावायोगो न्यायो यद्यपि क्षत्रियो राजसत्त्वात्प्रवृत्तिस्त्वभावे उपशमात्म-
कश्च संन्यासस्तथाऽपि न क्षत्रियत्वादेव राजसत्त्वं जनकादावभावाद्ब्राह्मणेष्वापि केषुचि-
त्तद्भावात्तत्र चैत्रमाचाराः शिष्टा न दृष्टास्त्वदर्शनस्यातिप्रसङ्गत्वात्सर्वदर्शनस्य चासर्वज्ञेन
वुर्ज्ञानत्वात् । इदयते च महाभारते क्षत्रियस्यापि संन्यासाध्यवसायः—

“तस्मादेकाहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ।

चरन्मितां मुनिर्मुण्डश्चरिष्यामि महीमिमाम् ॥

पांशुना च प्रतिच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।

वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥

पौरवृद्धाश्च ये तत्र निवसन्त्यस्मदाश्रयाः ।

प्रसाद्य सर्वे वक्तव्याः पाण्डुः प्रव्रजितो वने” इति ॥

तस्मात्त्रैवाङ्गस्य सर्वस्यैव विरक्तस्य संन्यासाधिकारात्पारिजाज्यदर्शनाच्चेति भाष्य-
मनर्थकमिति ॥ १६९२ ॥

उपलक्षणं वा तद्ब्राह्मं ब्राह्मणग्रहणं श्रुतौ ॥

ब्राह्मणस्य प्रधानत्वायुक्तं तदुपलक्षणम् ॥ १६९३ ॥

सामान्यश्रुत्या न्यायशून्यलिङ्गस्य बाधमुक्त्वा ब्राह्मणा विविदिपन्तीतिवद्ब्राह्मणा
भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यत्रापि ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणमित्याह । उपलक्षणमिति । तत्र
युक्तिमाह । ब्राह्मणस्येति । न च तर्हि शूद्रस्यापि ब्राह्मणग्रहणेनोपलक्षणात्क्षत्रियादेरिव
शूद्रस्य पारिव्राज्यं स्यादिति युक्तं तस्य सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेदिति
शिखात्यागपूर्वकोपवीतत्यागानधिकारित्वादादावेवास्तत्र शिखादेस्त्वामायोगादैर्पि शूद्रा-
धिकरणे च वेदद्वारा विद्याधिकारं तस्य निरस्यद्विवेदिकसंन्यासेऽपि तदभिचारनिरास-
दर्शनादिति द्रष्टव्यम् । संन्यासविषयं माप्यदूषयता ब्राह्मणप्राधान्यमुक्तं तन्मात्रमाश्रित्य
“मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां नैष धर्मः सना-

७६० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

तनः” इत्युच्यते । ब्राह्मणस्य सनातनविशेषणाच्चानित्य तदीय पारिनाज्यमनुज्ञातमिति गम्यते ॥ १६५३ ॥

ब्राह्मणत्वात्मलाभोऽपि यः स्यात्सत्रियवैश्ययोः ॥

स्वमहिम्ना तयोर्नासावग्निब्राह्मणसंश्रयात् ॥ १६५४ ॥

मनु ब्राह्मणस्य न प्राधान्यमितरयोरपि क्रतौ ब्राह्मण्यलामश्रुत्या प्राधान्यावगमादत आह । ब्राह्मणत्वेति । यस्तयोस्तुल्यम सोऽपि न स्वमहिम्ना स्यादिति सक्त्वम् । तर्हि कथं तयोस्तत्प्राप्तिस्तनाऽऽह । अग्नीति ॥ १६५४ ॥

ब्राह्मणं न क्षनाश्रित्य राजमूयादिदेतुकः ॥

ब्राह्मणत्वाभिसंबन्धः प्राधान्यं तेन पूर्वयोः ॥ १६५५ ॥

ब्राह्मणाद्यपेक्षा विना राजमूयादिसामर्थ्यादेव राजादेस्तुल्यम् स्यादिति चेन्नेत्याह । ब्राह्मणमिति । तद्ब्रह्ममग्रेरुपलक्षणम् । पूर्वयोरग्निब्राह्मणयोरित्येतत् ॥ १६५५ ॥

वर्णान्तरगतापेक्षा नाग्निब्राह्मणयोस्तथा ॥

ब्राह्मणः स्वमहिम्नैव पुरुषार्थं समधुते ॥ १६५६ ॥

तत्सापेक्षत्वात्सत्रियादेरप्राधान्ये ब्राह्मणादेरपि तदपेक्षणादप्राधान्यं तुल्यमिति चेन्नेत्याह । वर्णान्तरेति । क्षत्रियादेर्ब्राह्मण्यलाभायान्यापेक्षावन्न ब्राह्मणादेस्तदर्थमन्यापेक्षेत्यर्थः । तत्प्राधान्योक्तिकल्पमाह । ब्राह्मण इति ॥ १६५६ ॥

अग्निब्राह्मणयोर्हेतुः प्राधान्ये भण्यते स्फुटः ॥

एताभ्यामेव रूपाभ्यां यतो ब्रह्माभवत्स्वयम् ॥ १६५७ ॥

एताभ्यां हीत्यादत्ते । अग्नीति । हेतोरदोषत्वमभिधातु स्फुट इति विशेषणम् । हेतु व्याकरोति । एताभ्यामिति । ब्रह्म स्वयमेवाविकृतमग्निब्राह्मणरूपाम्ना यतोऽभूदतस्तयो प्राधान्यमित्यर्थः ॥ १६५७ ॥

अग्निब्राह्मणयोर्यस्माद्ब्रह्म साक्षादभूत्परा ॥

विदुस्तत्रयोर्न्यवहितं प्राधान्यं तेन पूर्वयोः ॥ १६५८ ॥

अविकृतब्रह्मणो द्वयोः स्थितत्वेऽपि कथं क्षत्रादेस्तत्प्राधान्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अग्नीति । साक्षाद्विकारापत्ति विनित्यर्थः । उक्तं हि—विकारापत्तिरहितस्य ब्रह्मणस्तत्रावस्थानम् । पुरा पूर्वं क्षत्रादिमृष्टेरिति यावत् । व्यवहितमग्निब्राह्मणाम्नामिति शेषः । पूर्वयोरग्निब्राह्मणयोरित्यर्थः ॥ १६५८ ॥

ब्रह्मेति जातिरेवान्न ब्राह्म न तु पराक्षरम् ॥

तत्कारणत्वात्सर्वस्य हेतृकिस्तत्र दुर्घटम् ॥ १६५९ ॥

एताम्ना हीत्यत्र ब्रह्म हि परमिति मर्त्यप्रपञ्चाख्याविरस्यति । ब्रह्मेतीति । अग्निं मृदा तदापच ब्राह्मणाभिमानिमूनाय ब्रह्मास्मिन्वाक्ये ब्रह्मशब्दः न परमित्यत्र हेतु-

माह । तत्कारणत्वादिति । ब्रह्मशब्देनात्र परपरिग्रहे ब्राह्मणादिप्राधान्ये हेतुकिरेता-
भ्यामित्याद्या नोपपद्येत परस्य सर्वकारणत्वात्सर्वात्मत्वेऽग्निब्राह्मणात्मनैव स्थितौ विशेष-
हेत्वभावादित्यर्थः ॥ १६५९ ॥

सर्वेषां प्रत्यगात्मत्वात्पक्षपातोऽपि नेष्यते ॥

अग्निब्राह्मणयोर्विष्णोस्तावन्मात्रसमाप्तिः ॥ १६६० ॥

तथाऽपि तस्य तत्पक्षपातात्प्राधान्यमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेषामिति । पक्षपातात्-
भवे सर्वप्राधिष्ठानत्वेन संनिधानं हेत्वन्तरमाह । विष्णोरिति । आद्यपादार्थं स्फुट-
यति । तावन्मात्रेति । यद्वा परस्मिन्नात्मन्येव सर्वस्य समाप्तिकाले समाप्तत्वाच्च तस्य
कचिदपि पक्षपातसिद्धिरित्याह । तावन्मात्रेति ॥ १६६० ॥

ब्रह्मैवेदं विश्वमिति साक्षादभ्रायशासनम् ॥

विद्याचिनयसंपन्न इति च स्मृतिशासनम् ॥ १६६१ ॥

सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वे मानमाह । ब्रह्मेति । प्रत्यक्षवदनपेक्षं प्रामाण्यमागमस्येति वक्तुं
साक्षादित्युक्तम् । सर्वस्य ब्रह्मत्वे सर्वस्मिन्निव ब्रह्मणि वैषम्यानुपकिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
विद्येति । उत्तमाद्यमध्यमेषु सर्वोपाधिषु समं निर्विशेषमेवाऽऽत्मतत्त्वं विवेकिनः
पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १६६१ ॥

क्षत्रादायिव तुल्याग्निविप्रयोर्विकृतिर्द्वेः ॥

तेजोवज्रादिभूतानां तुल्या सत्कारणात्मता ॥ १६६२ ॥

नन्वग्निब्राह्मणयोरविकृतमितरत्र विकृतमिति विशेषमस्त्वयेष्टस्वत्कर्णं पक्षपाताभावात्-
त्राऽऽह । क्षत्रादाविति । आकाशादिविकारद्वारैव परस्याग्निब्राह्मणापत्तिरिष्टा तथा
च सत्रादायिव तत्रापि तुल्या विकृतिस्तद्वृत्तेण विकृतस्य क्षत्रादौ स्थितिद्वन्न तदात्मना
विकृतस्याग्न्यादावित्येतावता विकृतत्वाविकृतत्वविशेषोक्तिरित्यर्थः । सर्वस्य ब्रह्मत्वे
श्रुतिस्मृती प्रागुक्ते संप्रत्युपपत्तिमाह । तेज इति । भूतभौतिकानां सत्कार्यत्वात्तदात्मता
तुल्या सन्मूला सोम्येमाः सर्वाः प्रमा इत्यादिश्रुतेर्न च कारणादन्यत्र कार्यमारम्भमाधि-
करणविरोधादतः सर्वं सद्ब्रह्ममात्रमित्यर्थः ॥ १६६२ ॥

अग्निब्राह्मणरूपेण ब्रह्म साक्षाद्यवस्थितम् ॥

तस्याग्नौ हेतुताऽग्न्यादेरिति निर्द्दीकवागियम् ॥ १६६३ ॥

हेतुवाक्यालोचनया ब्रह्म न परमित्युक्तं किं चैत्रैव ब्रह्मेति परग्रहे तदेव ब्राह्मणादि-
रूपेणाव्यवधानेन स्थित तदग्रास्तावग्न्यादिसंघट्टं कर्म न हेतुतास्याग्निब्राह्मणात्मना
प्राप्तत्वाद्यवधेर्वस्तुत्वे ध्वंस्ययोगादवस्तुत्वे ज्ञानादेव तद्ध्यस्तेरिति मत्वाऽऽह । अग्नीति ।
निर्द्दीको मियो विरुद्धं वदन्नपि निर्द्दीजो वादी ॥ १६६३ ॥

वर्णाश्रमादिमर्गोऽय कर्मार्थो ब्रह्मणः स्मृतः ॥

धर्मारयं कर्म च ज्ञेय स्वाधिकारनियन्तृतः ॥ १६६१ ॥

अपेत्याद्युत्तरवाक्यनिरस्य पूर्वपक्षमाह । वर्णेति । आदिशब्देन तदमो भूतमौति-
कात्मकमन्यच्च कार्यमुच्यते । ब्रह्मणः सवाशादित्यपादानं सर्गस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणम्येति
वर्ता वा कर्मणो निर्दिश्यते । स्मृतं शास्त्रज्ञैरनुसरितो हेत्वभावे कर्मानुष्ठानायोगादि-
त्यर्थः । तत्पुनरचेतनमकिंचित्त्वरमित्याशङ्क्याऽऽह । धर्मेति । स्वाधिकारनियन्तृत
स्वस्मिन्कर्मण्यधिकार स्वाभिस्त्वेन सबन्धो येषां पुरुषाणां नियन्तृत्वाच्चेतना देवतेषु
धर्माख्या कर्मशब्दितेत्यर्थः ॥ १६६४ ॥

तेनैव कर्मणा मुक्तिं प्राप्स्यामः शाश्वतीं वषम् ॥

अप्राप्तैव पर तत्त्वमेव प्राप्ते परा श्रुतिः ॥ १६६५ ॥

उक्तकर्मण पुमर्गोपायत्वप्रसिद्धिमादाय फलिनमाह । तेनेति । गौणीं मुक्तिं
व्यावर्तयति । शाश्वतीषिति । ननु कुतोऽवधिष्यते ज्ञानम्यापि तत्र हेतुत्वसम्भवादित्या-
शङ्क्य समुच्चय निरासितुं विशिनष्टि । अज्ञात्वेति । कर्मणैव हि ससिद्धिमित्यादिस्मृतौ
निरपेक्षस्येव कर्मणः ससिद्धिशब्दिते मोक्षे साधकत्वाधिगमादित्यर्थः । देवतागुणवत्कर्म
मुक्तिहेतुरितिरित्यनिरासित्वेनोत्तरयाज्यमुत्थापयति । एवमिति ॥ १६६६ ॥

नियन्ता चाभिधन्ता च ब्राह्मणत्वस्य ह्यप्यवादः ॥

कर्मप्राप्तेनियन्तु स्यात्कर्मणो देवता तथा ॥ १६६७ ॥

अपेत्यादिवाक्यनिरस्य भर्तृप्रपञ्चोक्तपक्षमाह । नियन्तेति । अभिधन्तेत्यनुग्राहक-
तोक्तिः । तयोर्मिथ्य समुच्चयार्थो चकारौ । तस्यापि नियामक देवताधिष्ठितं कर्मत्याह ।
कर्मेति । एवकारः सजातीयनियन्तृनिरामार्थः । किं तर्हि कर्मणो नियामकमिति
तदाह । कर्मण इति ॥ १६६८ ॥

स्यादेतदभिरेवैव ब्रह्मभावाय वक्ष्यति ॥

अदृष्टात्मतत्त्वमपि तत्रैवैवोपपद्यते ॥ १६६९ ॥

भवतु तयोर्मिथो नियमनियामकत्वं तथाऽपि किं सिद्धमित्याह । स्यादेतदिति ।
अग्निरैव देवताया ब्रह्मप्राप्तिं स एवैव ब्रह्म वक्ष्यतीति भाष्येण फलितमाह । अग्नि-
रिति । एनं कर्मिणं वक्ष्यति प्रापयिष्यतीति यावत् । देवतापञ्ज्ञानमपि ब्रह्मासिहेतुरि-
त्याशङ्क्य कर्मिणं विशिनष्टि । अदृष्टेति । कर्मगुणवत्या देवताया मोक्षहेतुत्वसम्भवे किं
ज्ञानेनेत्यर्थः । परासिद्धान्तं सूचयति । नञ्चेति । धर्मगुणा देवता मोक्षहेतुरिति पक्ष-
प्रतिरोधमुत्तरवाक्यमित्यर्थः । देवतागुणकं कर्म मुक्तिहेतुरिति यत् दृष्टान्तयितुं
चशब्दः ॥ १६७० ॥

व्याचक्षते परं ग्रन्थमेवंसंबन्धपूर्वकम् ॥

न कश्चित्फलभेदोऽत्र तस्मादुभयथाऽपि सन् ॥ १६६८ ॥

परोक्तं संबन्धमुपसंहरति । व्याचक्षत इति । कतरस्त्रिंशे श्रेयानित्याशङ्क्याऽऽह । न कश्चिदिति । पक्षद्वयेऽपि ज्ञानफले मुक्तावाक्षेपसमाधानयोर्न भेदस्तस्माद्विधाऽपि पक्षो युक्तिमानित्यर्थः ॥ १६६८ ॥

न कर्मणा भवेन्मुक्तिर्नापि चाग्निसमाश्रयात् ॥

ज्ञानादेव तु कैवल्यमज्ञानादेव नास्ति तत् ॥ १६६९ ॥

मतद्वयानुसारेणावतारितवाक्यतात्पर्यमुपयानुसारं दर्शयति । नेत्यादिना । न चेत्कर्मणा देवतया वा मुक्तिः कुतस्त्रिंशे सा सिध्यति तत्राऽऽह । ज्ञानादिति । नियमे हेतुं तु शब्दसूचितमाह । अज्ञानादिति । स्वरूपस्थितिर्मुक्तिः सा चाज्ञानादस्तत्कल्पा भाति ज्ञानादेव तन्निरस्यतेऽतो ज्ञानमात्राचीना सेत्यर्थः ॥ १६६९ ॥

आशङ्कितनिवृत्त्यर्थमथेत्यत्र प्रयुज्यते ॥

इ वा इति प्रसिद्ध्यर्थं मुक्तिर्न ज्ञानतोऽन्यतः ॥ १६७० ॥

आनन्दर्याधिकारादीनामथशब्दार्थानामत्र निरवकाशत्वात्किमथशब्देनेत्याशङ्क्य निपातानामनेकार्थत्वमाश्रित्याथशब्दार्थमाह । आशङ्कितेति । निपातयोरर्थं प्रसिद्धमुक्त्वा स्फोरयति । इ वा इतीति । ज्ञानादेव मुक्तिर्न कर्मणेत्यागमप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १६७० ॥

कर्म कृत्स्नं समाप्यापि तत्त्वज्ञानाद्बहिष्कृतः ॥

लभते निर्दृष्टिं नैव ज्ञानादेव हि सा यतः ॥ १६७१ ॥

एकैकस्य कर्मणो मोक्षाहेतुत्वेऽपि सर्वं कर्म तथेत्याशङ्क्य तदेकस्य दुरनुष्ठानमित्याशयेनाऽऽह । कर्मेति । तत्र हेतुः । ज्ञानादिति । आगमप्रसिद्ध्यर्थं हिशब्दः ॥ १६७१ ॥

अस्वैः पिण्डादिभिर्योग आ विरिञ्चादविद्यया ॥

प्रतीचस्तद्व्युदासार्यं स्वं लोकमिति शब्दयते ॥ १६७२ ॥

स्वं लोकमित्यत्र स्वशब्दकृत्यमाह । अस्वरिति । प्रत्यगात्मनो हिरण्यगर्भादारभ्यानात्माभिर्देहेन्द्रियादिभिः स्वम्बपर्यन्तैः सहाहंममतालक्षणो यः संबन्धस्तस्य व्यावृत्तिर्योग्यत्वार्थं प्रापकमाह । अविद्ययेति । कर्मफललोकेव्युदासार्यं विशेषणमित्याह । तदिति ॥ १६७२ ॥

अज्ञानिनः स्यान्मरणं संसर्गः कारणात्मनि ॥

ज्ञानाद्धान्तनिवृत्तिस्तु मरणं स्याद्विपर्ययिताम् ॥ १६७३ ॥

अस्मादित्याथवतारयितुं विद्वद्विद्वन्मृतिविभागमाह । अज्ञानिन इति । विद्वन्मृता
यविद्वन्मृतेर्विशेषार्थस्तुशब्द ॥ १६७३ ॥

मृत्योर्मृत्यवपरिज्ञानादज्ञस्य मरणं तमः ॥

अविद्वन्मृतिसिद्ध्यर्थमस्माद्युक्तादितीयते ॥ १६७४ ॥

अविद्वन्मूर्ति विवृणोति । मृत्योरिति । मृत्योरज्ञानस्य मृत्युर्वृत्त्यारूढो ह्यगात्मा तदज्ञानात्तम ससर्गा मृतिरज्ञस्येत्यर्थः । उपाज्ञामृतिथेतकमस्माद्बोवाभ्येतीति वाक्यमित्याह । अविद्वदिति ॥ १६७४ ॥

अज्ञात्वेय परं देवमागमापायकृपिणः ॥

अस्वभूतादेहलोकान्प्रियते योऽवशो नरः ॥ १६७५ ॥

पदानि व्याख्याय वाक्य व्याख्याति । अहात्वेति । यो हि परमात्मानं पारमार्थि-
कमात्मत्वेनापि दिव्यैवोत्पत्तिविनाशभावत्वादेव वस्तुतोऽनात्मनो लोकादात्मत्वेन गृहीता-
द्देहतो म्रियते स नराभिमानं त्यजन्नविद्यापरवशः स्यादित्यर्थः ॥ १६७५ ॥

अज्ञाततरवः स परो न भुनक्ति द्यवद्विदम् ॥

कैवल्यफलदानेन मत्स्यगार्माऽपि सन्परः ॥ १६७६ ॥

ननु परमात्मैव मुक्तिदानेन पुरुषं पालयिष्यति तत्कुतोऽस्य त्यक्तदेहस्याविद्यापार-
मशयमित्याशङ्क्य स एनमित्यादेर्यमाह । अज्ञतेति । ज्ञातस्यैव परस्य मुक्तिहेतुताया
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वं होस्तुक्तम् । परो न त पालयत्यत्रात्मत्वात्राज्ञातत्वादित्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रत्यगिति ॥ १६७६ ॥

तद्वृष्टिमात्रतः सिद्धेर्नान्यतस्तदवाप्यते ॥

मोहमात्रान्तरायत्वाच्चत्कर्माणि न मुक्तये ॥ १६७७ ॥

कथमविदितं समारं न रक्षति तज्ज्ञानस्य मोक्षोपायत्वनियमादत्तमाह । तद्वृत्तिः ।
विघातः केवल्यार्थो द्वितीयस्तच्छब्दः । परात्मधीमान्मानुषिकसिद्धौ हेतुमाह । मोहेति ।
तदध्वमोऽपि कर्मणा स्यात्तत्त्वान्यन्तस्तद्व्याप्यते तत्राऽऽह । तदिति । न हि कर्म मोहं
मपहन्ति ज्ञानवत्तद्विरोधित्वाभावादित्यर्थः ॥ ११७७ ॥

वेदस्य ग्रहणं यद्वन्न स्यादध्ययनादये ॥

कृप्यादि वाऽन्यदकृत कर्म नालं फलाय च ॥ १६७८ ॥

यपेत्यादिवाक्यस्यार्थमाह । नेदस्येति । निरूपित हि धर्मजिज्ञासासूत्रे विनाऽव्य-
यन न स्वाध्यायग्रहणमर्थवदिति । अन्यद्वेत्यादि व्याचष्टे । कृप्यादीति । अकृत फलाय
न स्यादिति सन्नध । दार्ष्टान्तिकमाह । कर्मेति । अज्ञातो न पालयतीत्यत्राऽऽप्तो
हयानो द्वितीयो न कर्म मुक्तिहेतुदित्यत्रेति विभागश्चार्थः ॥ १६७८ ॥

भूरि कर्म करिष्यामि तत्फलानन्त्यसिद्धये ॥

* कर्मणोऽचिन्त्यशक्तित्वानैवमप्युपपद्यते ॥ १६७९ ॥

यदिहेत्यादिवाक्यापोद्यं चोद्यमाह । भूरीति । अश्वमेधादिमहत्तरकर्मफलस्याप्तये हेतुमाह । कर्मण इति । यदिहेत्यादिवाक्यमुत्तरत्वेनावतारयति । नैवमिति ॥ १६७९ ॥

अमज्ञातात्मतत्त्वः सन्यदि नाम दिवानिशम् ॥

कल्पकोटिसहस्राणि कुर्यात्कर्म महच्छुभम् ॥ १६८० ॥

तदप्यस्य तथाभूतमन्तवच्चात्मविक्षणम् ॥

विध्वंसमेत्यपचयात्कोष्ठागारादिवष्टवम् ॥ १६८१ ॥

तद्याकरोति । अमज्ञातेति । अज्ञः सन्ननन्ते काले यद्यहोरात्रं महदपि शुभमश्वमेधादि करोति स को ह्यज्ञं विनिवारयेदिति न्यायात्करोतु नाम तस्य तत्कर्म महत्त्वादिविशेषणमपि प्रतिक्षणं फलस्य भोगेन क्षयादन्तवत्त्वात्क्षयमेत्यतः कर्मसाध्यत्वे मुक्तेरन्तवत्त्वं स्यात्तत्साध्यस्य गृहादेस्तन्नियमात्तद्यथेह कर्मजित इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ १६८० ॥ १६८१ ॥

कृतस्य हि क्षयोऽवश्यमकृतस्याक्षयात्मता ॥

प्रसिद्धाऽसीष जगति श्रुत्यैवं तेन भण्यते ॥ १६८२ ॥

साध्यस्यानित्यत्वमितरस्य नित्यतेत्यत्र लोकप्रसिद्धिमाह । कृतस्येति । व्यासिसिद्ध्यर्थो हिशब्दः । प्रसिद्धेरविगीतत्वं दर्शयितुमतीवैत्युक्तम् । तथाऽपि किमायातमित्याशङ्क्य प्रसिद्ध्यनुसारेण तदास्येत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्यानित्यत्वोक्तेरनित्यस्य मोक्षस्याप्ताध्यत्वसिद्धिरित्याह । श्रुत्येति ॥ १६८२ ॥

उक्तदोषापनुत्तिः स्यात्कथमस्येति चोदिते ॥

आत्मानमिति निर्वक्ति श्रुतिः परितृप्तिं पराम् ॥ १६८३ ॥

आत्मानमेवेत्यादिवाक्यनिरस्यां शङ्कामाह । उक्तेति । अस्य मोक्षस्यानित्यत्वरूपोक्तदोषपरितृप्तिः केन प्रकारेण स्यादिति शङ्किते सतीत्यर्थः । त्वत्पक्षेऽपि मोक्षस्य साध्यत्वादनित्यतेति चोद्योत्तरत्वेन वाक्यमवतारयति । आत्मानमिति । ज्ञानान्मोक्षे तन्नित्यतासिद्धिर्मोहापिघानहानमात्रस्य ज्ञानापीनत्वादिति भावः ॥ १६८३ ॥

निःशेषानात्मसंघट्टिनिराकरणसिद्धये ॥

एवेत्यवधृतिर्ज्ञेया प्रत्यङ्मात्रेक्षणाय तु ॥ १६८४ ॥

एवकारार्थमाह । निःशेषेति । सर्वस्य कार्यकारणात्मनोऽनर्थस्य तदृष्टेऽथ निवृत्त्यर्थं प्रत्यङ्मात्रदृष्टिरेष्टव्या तदर्थमेवमपदमित्यर्थः । परागदृष्टापेक्षया प्रत्यगदृष्टौ पुरुषार्थकृतं विशेषं दर्शयितुं तुशब्दः ॥ १६८४ ॥

प्रत्यङ्मात्रदशः पुंसो न न्याय्यः स्यात्समुच्चयः ॥

ब्रह्मात्मनि समाप्तस्य न तदन्यार्थेऽप्यपता ॥ १६८५ ॥

तस्यान्ययोगव्यवच्छेदं श्रौतमर्थमुक्त्वाऽऽर्थिकमर्थमाह । प्रत्यङ्मात्रेति । तन्मात्रं पश्यतः समुच्चयो नास्ति कर्माभावादित्यर्थः । तस्य कर्माभावे विवक्षितं हेतुमाह । ब्रह्मेति । तत्र समाप्तसन्मात्रत्वेन स्थितो विद्वान्न तस्य तस्माद्ब्रह्मणोऽन्यस्मिन्नात्वे कर्माख्ये कर्तृत्वेन शेषतोचिता तथा च समुच्चयासिद्धिरित्यर्थः ॥ १६८५ ॥

सयः कर्मफलस्योक्तः कृतकत्वसमन्वयात् ॥

न सयो ज्ञानकार्यस्य कृतकत्वाद्यसंभवात् ॥ १६८६ ॥

तस्य कर्माभावे विवक्षितसमुच्चयाभावेऽपि ज्ञानान्मुक्तिः साध्या न वाऽऽद्ये कर्म-फलवदनित्यत्वं द्वितीये ज्ञानवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह । सय इति । उत्कलद्वात्ये-त्यादिवाक्याद्याप्यनुगृह्यतादिति शेषः । कृतकत्वं परिच्छिन्नत्वादेरुपलक्षणम् । कृत-कत्वाद्युपाधेः साधनव्याप्तिमाशङ्क्याऽऽह । नेति । ज्ञानकार्यस्य तत्फलस्येति यावत् । नित्या निरतिशया च मुक्तिर्मोहहानमात्रं ज्ञानाधीनमित्युक्तमित्यर्थः ॥ १६८६ ॥

प्रत्यङ्मात्रैकपाथात्म्यात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञवस्तुनः ॥

तस्मिन्ज्ञातेऽखिलं ज्ञातं सर्वाज्ञाननिराकृतेः ॥ १६८७ ॥

स य आत्मानमित्यादिवाक्यस्य कर्मशब्दस्य ज्ञानकार्यमर्थं गृहीत्वा वाक्यार्थः संक्षि-प्तोऽधुना मुक्तेर्ज्ञानमात्रसाध्यत्ववत्तत्समुच्चिततत्साध्यत्वमपि स्वादित्याशङ्क्य समुच्चयायोगे हेतुन्तरमाह । प्रत्यगिति । तस्याऽऽत्ममात्रत्वादात्मनि ज्ञाते सर्वज्ञस्य कृतकृत्यस्ये-प्सितनिहासितयोरभावादनुष्ठानानवकाशान्न समुच्चय इत्यर्थः ॥ १६८७ ॥

सर्वसाधनसाध्यं च सुखं यच्चाप्स्यभीप्सितम् ॥

सर्वानन्दैकहेतुत्वाद्ब्रह्माप्तौ प्राप्तमेव तत् ॥ १६८८ ॥

विदुषो विविधमुखप्रेमया प्रवृत्तेः समुच्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेति । चकारौ चोयनिरासार्थौ । यन्नानाहेत्वधीनं सुखं तद्यद्यपीप्सितं तथाऽपि ज्ञानाद्ब्रह्माप्त-वज्ञानध्वस्त्या तदप्राप्तमेवैतस्यैवाऽऽनन्दस्येत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणः सर्वानन्दत्वाद्धौकिकानन्देऽप्यन-पेक्षहेतुत्वादतो ब्रह्मविदः सुखेप्सयाऽऽप्यप्रवृत्तेर्न समुच्चय इत्यर्थः ॥ १६८८ ॥

यद्यत्कामयते कामी कर्मभूयादवस्थितः ॥

अस्मादेवाऽऽत्मविज्ञानाचचत्सुखमुपाधुते ॥ १६८९ ॥

कथं ब्रह्मणः सर्वानन्दैकहेतुत्वाशङ्क्यास्माद्धेवेत्यादि व्याचष्टे । यद्य-दिति ॥ १६८९ ॥

सहस्रदशभागद्व्यां सुखानन्त्यं परात्मनः ॥

वक्ष्यते सर्वसौख्यासिस्तास्मिन्दृष्टे परात्मनि ॥ १६९० ॥

आत्मज्ञानादात्ममुत्पाप्तावपि कथं सर्वमुत्पाप्तिरित्याशङ्क्यानतिशयमनन्तमात्मसुखं तन्प्रान्तर्भूतमितरदिति मत्वाऽऽत्मसुखस्याऽऽनन्त्ये मानमाह । सहस्रेति । आ मनुष्यादा च सूत्रात्पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं शतशुणमृच्छा परस्थानतिशयमनन्तं सुखं वक्ष्यते ततस्तस्यासौ सर्वमपि सुखं प्राप्तमेवेत्यर्थः । परम्याऽऽत्मनो दृष्टिरेव प्राप्तिरित्यभिप्रेत्य दृष्टग्रहणम् ॥ १६९० ॥

अन्तर्भावः परानन्दे सुखानामाविरिञ्चतः ॥

अस्माद्व्येवेति वाक्येन सर्वेषां नः प्रबोध्यते ॥ १६९१ ॥

ब्रह्मानन्दे सर्वानन्दान्तर्यावस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि नात्र तद्विस्तृतकथं ब्रह्मानन्दासावपि तदाप्तिरित्याशङ्क्य कामितसर्वसुखस्याऽऽत्मनो जन्मश्रुतेस्तत्रैवान्तर्भावो भातीत्याह । अन्तर्भाव इति । आविरिञ्चतो हिरण्यमर्मावसानानां संसारनिविष्टानां सर्वेषां सुखानामिति संबन्धः । नः शास्त्राधिकृतान्तरतीति यावत् ॥ १६९१ ॥

स्थितेऽप्येवं प्रमाणार्थे केचिन्नाचक्षतेऽप्यथा ॥

प्रमान्तरविरुद्धार्थमिदं ग्रन्थं यथोदितम् ॥ १६९२ ॥

आत्मानमेवेत्यादिकेवलज्ञानान्मुक्तिरित्येवंपरतया व्याख्याय तत्र भर्तृप्रपञ्चव्याख्या-मुत्पापयति । स्थितेऽपीति । प्रमाणं प्रकृतं वाक्यं तस्यार्थो ज्ञानादेष मुक्तिरिति तस्मिन्नुत्तरीत्या स्थितेऽपि तदेव वाक्यमन्यथाऽन्ये व्याकुर्वन्ति तच्च निर्विशेषैकरसप्रत्य-ग्रक्षावेदकतत्त्वमादिविरुद्धार्थत्वात्त्याज्यमित्यर्थः ॥ १६९२ ॥

न कर्म कारणं मुक्तेः क्षयिष्णुत्वसमन्ययात् ॥

कर्मस्वेव नियच्छन्ति देवताश्च न मुक्तिदाः ॥ १६९३ ॥

तदीयमन्ययान्याख्यानमेव व्याख्यातु पूर्वपक्षयति । नेत्यादिना । किं कर्म मुक्तेर्हे-तुर्देवता वा ज्ञानं वाऽऽत्मा वा नाऽऽद्यो मुक्तेरनित्यत्वापत्तेस्तद्वास्यान्त इत्यादिश्रुते-रित्यर्थः । देवतास्तावत्कर्माधिकृताः कर्मस्वैव नियच्छन्तीति भाष्येण द्वितीयं दूषयति । कर्मस्त्विति । कर्मदृष्टान्तार्थश्रकारः ॥ १६९३ ॥

कर्माधिकृतिहेतुत्वादग्न्यादेर्देवतात्मनः ॥

नाप्युत्थायैह कर्मभ्यो ब्रह्म ज्ञातुं क्षमो नरः ॥ १६९४ ॥

तासां तेष्वेव प्रेरकत्वे हेतुमाह । कथंति । तत्राधिकृति संप्रदानत्वयोगः स एव हेतुस्तद्भावादिति यावत् । ताम्यो व्युत्थायाऽऽत्मदर्शनं नोपपद्यत इति भाष्येण तृतीयं दूषयति । नापीति । देवतानामुत्थानप्रतियोगित्वं समुच्चेतुमपिशब्दः । अधिकृतेष्विति निर्धारणार्थमिहेत्युक्तम् । बावज्जीवादिश्रुतिविरोधान्न कर्म त्यक्तुं शक्यं न नात्यक्तकर्मणो ज्ञानं नापि देवतापरतन्त्रस्य तत्पशुत्वमत्यन्तस्तदुपपन्नमतो ज्ञानाभावाच्च ततो मुक्तिरि-त्यर्थः ॥ १६९४ ॥

प्रत्यागात्माऽप्यसंदृष्टो भुक्त्वा नैवोपतिष्ठते ॥

देवताज्ञाकरत्वेन ब्रह्मविद्या विरुध्यते ॥ १६९५ ॥

आत्माऽपि त्वसदृश्यमान आत्मत्वेन नोपतिष्ठत इति भाष्याच्चतुर्थं प्रत्याह । प्रत्य गिति । इत्थभावे तृतीया । आत्मा तर्हि ज्ञातो भुक्त्वात्मना स्थास्यतीत्याशङ्क्य तज्ज्ञानं कर्मिणस्तत्त्वज्ञो वेति विकल्प्याऽऽद्य दूषयति । देवतेति । तदाज्ञाकरत्वं कर्मानुष्ठायित्वम् ॥ १६९५ ॥

कर्मिणः कर्मशेषत्वं स्वाराज्यं ब्रह्मवेदने ॥

नातः समुच्चयान्मुक्तिर्नापि स्यात्सा विकल्पतः ॥ १६९६ ॥

विरोधमेव साधयति । कर्मिण इति । तस्य हि सति कर्मिणि कारकभावात्तच्छेषत्वं तस्यैव ब्रह्मदाने स्वाराज्यभावात्तन्निवृत्तिरिति विरोधः स्यादित्यर्थः । किंच कर्मिणो ज्ञानपक्षे समुच्चयो विकल्पो वा मुक्तिहेतुरिति विकल्प्य ब्रमेण निराह । नात इति ॥ १६९६ ॥

सति ज्ञाने तदुभयं तत्तु नैवोपपद्यते ॥

ऋणानि चानपाकृत्य कर्म त्यक्तुं न लभ्यते ॥ १६९७ ॥

अतः शब्दोक्तं हेतुमाह । सतीति । ज्ञाने सत्येव समुच्चयो विकल्पो वेत्युभयं तत्र वति न च ज्ञानं सम्भवतीत्युक्तमतो नोपपद्याऽपि मुक्तिरित्यर्थः । कर्मिणो ज्ञानं न चेत्तत्त्यन स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह । ऋणानीति । चकारोऽवधारणार्थः ॥ १६९७ ॥

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्येत्येवं च स्मृतिशासनम् ॥ १६९८ ॥

एव न कर्मतो मोक्षः कर्मणः क्षयवत्तरतः ॥

ज्ञानाभावाच्च विज्ञानाद्योभाभ्यां तदसंभवात् ॥ १६९९ ॥

तत्र श्रुतिस्मृतिविरोधः हेतुमाह । ऋणानीति । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिरित्यादि-श्रुतिशासनं चकारार्थः । पूर्वपक्षमुपसहरति । एवमिति । क्षयवत्त्वं तथाविधफलवत्त्वा-न्मुक्तेश्चातमात्वादित्यर्थः । नोभाम्या समुचिताभ्यां विकल्पिताभ्यां वा ज्ञानकर्मभ्यामिति दावत् । तदसंभवाज्ज्ञानासम्भक्त्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ १६९८ ॥ १६९९ ॥

वीक्ष्यापन्नस्य तस्यैव सामर्थ्यं ज्ञानकर्मणोः ॥

चन्द्रिभावविपुः साक्षात्प्रवृत्तौ परा श्रुतिः ॥ १७०० ॥

भर्तृप्रपञ्चसिद्धान्तमुपक्रमते । वीक्ष्येति । समुच्चयाद्विकल्पाच्च मोक्षे निरस्ते स कथमित्यालोचयतो मुमुक्षोः समुचितज्ञानकर्मणोर्मोक्षं प्रति सामर्थ्यं साक्षादुद्भावयितुमिच्छन्ती परा श्रुतिः प्रवृत्तेति योनना ॥ १७०० ॥

लोकमात्मानमेवेमुपासीताऽऽत्मविद्यया ॥

इति स्यादर्थवत्त्वाय समाधिर्ज्ञानकर्मणोः ॥ १७०१ ॥

श्रुतिं प्रकटयति । लोकमिति । इतिशब्दः श्रुतिशब्देन संबध्यते । तस्यास्तात्पर्य-
माह । स्यादिति ॥ १७०१ ॥

द्वैतैकत्वात्मिकावस्था विरिञ्चाख्या परात्मनः ॥

विज्ञानकर्माभिव्यङ्ग्या द्वैतत्वात्सा क्षयात्मिका ॥ १७०२ ॥

कथमात्मोपासकस्य द्वयोरर्थवत्त्वेत्याशङ्क्य तदर्थं परस्य व्याकृताव्याकृतविभागेना-
वस्थाद्वयं वदन्व्याकृतावस्थामाह । द्वैतेति । तत्प्राप्त्युपायमुपदिशति । विज्ञानेति ।
सूत्रोपास्त्या नित्यादिकर्मसहितया साध्येत्यर्थः । सा च द्वैतत्वादेवात्मस्य मर्त्यत्वश्रवणा-
नयतीत्याह । द्वैतत्वादिति । उक्तं हि—कर्मणः क्रियमाणस्य यो लोकः फलमि-
त्यादि ॥ १७०२ ॥

अवस्था याऽनभिव्यक्ता तस्यैव परमात्मनः ॥

अविशेषात्मिका साऽस्य कारणत्वाच्चनश्वरी ॥ १७०३ ॥

या त्वविशेषावस्थाऽनभिव्यक्ता परमात्मावस्थैव सेति भाष्येणावस्थान्तरमाह । अव-
स्थेति । अवस्थात्वादुक्तत्वत्वावदेवाऽपि न दृश्यतीत्याशङ्क्य कार्यत्वोपाधिना दूषयति ।
साऽस्येति ॥ १७०३ ॥

तत्रैवं सति लोकेऽस्मिन्द्वैतद्वैतात्मसंस्थितौ ॥

द्वैतावस्थामुपास्ते यस्तस्यासीं क्षीयते ध्रुवम् ॥

द्वैतत्वाद्यः पुनर्योमान्कर्मावस्थां यथोदिताम् ॥ १७०४ ॥

अव्यक्तावस्थामापाद्य सदोपास्ते परात्मना ॥

न क्षीयते कर्म तस्याद्वैतत्वादेव कारणात् ॥ १७०५ ॥

अत्ववस्थाद्वयं किं तेनेत्याशङ्क्य केवलद्वैतावस्थोपासकस्य दोषमाह । तत्रेति ।
द्वैतस्य क्षयत्वनन्द्वैतस्याक्षयत्वं च तच्छब्दार्थः । एवमुक्तीत्या तस्मिन्नर्थे स्थिते सतीति
यावत् । अस्मिन्नलोके परमात्माख्ये द्वैतरूपेणाद्वैतरूपेण च स्थितिसहिते सतीत्यर्थः ।
द्वैतावस्था सूत्राख्या द्वैतत्वात्परिमितत्वादित्येतत् । यः पुनरद्वैतावस्थामुपास्ते तस्याऽऽत्मैव
कर्म भवतीत्यादि व्याचष्टे । यः पुनरिति ॥ १७०४ ॥ १७०५ ॥

ब्रह्मोपास्तिर्भवेदेवं कर्म चानुष्ठितं भवेत् ॥ १७०६ ॥

व्यक्तं ससाधनं कर्म ब्रह्मभावेन पश्यतः ॥

न क्षीयते कर्म तस्य सदैकात्म्यावसानतः ॥ १७०७ ॥

कर्मात्मिकां द्वैतावस्थामद्वैतात्मना पश्यता ब्रह्मोपासिवत्कर्माणि कृतं स्यादतो द्वयो-

७७२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

मानविरोधमुक्त्वा द्वितीयसमुच्चयफले न्यायविरोधमाह । कथमिति । कामकर्मणी
संसारस्तदक्षयो मोक्षस्तद्विरुद्धावित्यर्थः ॥ १७२० ॥

इतश्च व्याहृतिः स्पष्टा ब्रह्मविद्या विरुध्यते ॥

देवताज्ञाकरत्वेनेत्युक्तं यत्प्रणिधानतः ॥ १७२१ ॥

सूत्रोपास्त्यादिकर्मणो विद्यया समुचये दोषान्तरमाह । इत्येति । तामेव स्पष्टयितुं
पूर्ववाधुक्तं परैः सिद्धान्ततयोपेतं स्मारयति । ब्रह्मेति । देवताज्ञाकरत्वेन कर्मानुष्ठाने-
नेति यावत् । तस्य प्रकर्षेण निवानात्तथैव स्थितेर्व्याहृतिः समुचयेऽस्येत्याह । प्रणि-
धानत इति ॥ १७२१ ॥

ससाधनमिदं कर्म ब्रह्मभावेन पश्यतः ॥

तदेव ब्रह्मविज्ञानं कथं नेह विरुध्यते ॥ १७२२ ॥

यत्तु व्यक्तं ससाधनमित्यादि तदनुव्रति । ससाधनमिति । इह कर्मण्यस्तीषो ज्ञानं
विरुध्यत एवात शीतोष्णयोरिव समुचयासिद्धिरित्याह । तदेवेति ॥ १७२२ ॥

पूर्वं कृत्वाऽथ तत्कर्म पथाद्वैत्तात्मनेहते ॥

व्युत्थाय कर्मणः कृत्स्नान्मोक्षाशंसेति चेन्मतम् ॥ १७२३ ॥

तयोर्विरोधसमार्थं शङ्कते । पूर्वमिति । अथाऽऽदौ कर्म कृत्वा पश्चात्कृतं तद्व-
क्षात्मना पश्यति तत सर्वस्मात्कर्मणो व्युत्थाय ज्ञानेनैव मुच्यत एवं मोक्षाशंसेति भव
चेदिति सन्न ॥ १७२३ ॥

एवं समर्थ्यमानेऽपि न मुक्तिः कर्मणो भवेत् ॥

व्युत्थितस्यैव कर्मभ्यो मुक्त्यभ्युपगमत्वतः ॥ १७२४ ॥

अविरोधमुपेत्य दूषयति । एवमिति । सप्तम्या समुचयो विशेष्यते । कर्मणस्तेन
समुच्चिताज्ज्ञानादिति यावत् । तत्र हेतुमाह । व्युत्थितस्येति । मुक्त्यभ्युपगमत्वतो
मुक्तेरभ्युपगमस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥ १७२४ ॥

अथ गार्हस्थ्य एवायं कर्मकाले विभिन्नधीः ॥

कर्म कृत्वाऽथ तच्छान्तौ कर्म ब्रह्मेति वेत्स्यति ॥ १७२५ ॥

कर्मणस्तदेतत्वं साधयन्नाशङ्कते । अयेति । अयं कर्माधिकारी कर्मानुष्ठानकाले
कर्तृत्वादिधीः सन्ननुष्ठाय तद्वशाद्बुद्धिशुद्धौ गार्हस्थ्ये स्थित्वैव कर्म ब्रह्मेति पश्यत्य-
तोऽस्ति तस्य ज्ञानेन सह मुक्तिहेतुत्वत्यर्थः ॥ १७२५ ॥

एवं समादधानस्य कामितोऽर्थो न सिध्यति ॥

पराधीनमूर्तेर्जन्तोर्मुक्तिः स्यात्पाक्षिकी यतः ॥ १७२६ ॥

कर्मणो मुक्तिहेतुतामेव वदत सैव न स्यादिति दूषयति । एवमिति । कथं का-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमहाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ७७३

सितमोक्षासिद्धिस्तत्राऽऽह । परार्थीनेति । अतो ज्ञानस्य नियतफलासिद्धिरिति शेषः ॥ १७२६ ॥

भेदं पश्यन्पदि शृतो वद् एव भवेन्नरः ॥

कर्म ब्रह्मेति संपश्यन्मृतश्चेद्ब्रह्मसाद्भवेत् ॥ १७२७ ॥

मृतिकालानिव्राम्भोक्तस्य पाक्षिकत्वं चेत्त्वत्पक्षेऽपि तथा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । भेदमिति । कर्मकाले कर्त्रादिशुद्धिः सन्मृतश्चेत्संसार्येव स्याज्ज्ञानाभावात्साधनं कर्म ब्रह्मेति पश्यन्मृतश्चेद्ब्रह्मी भवेदिति पाक्षिकत्वं न च तुल्यो दोषो ज्ञानादेव मुक्तिनियमान्न च समुद्ययान्मुक्तिरिति परस्यापि नियमस्तस्यामानत्वादिति भावः ॥ १७२७ ॥

भेददृष्टेर्षलीपस्त्वात्तस्याः स्वाभाविकत्वतः ॥

इच्छातथापि भाव्यत्वाच्चदाऽपि स्यान्न निर्हतिः ॥ १७२८ ॥

गृहस्थं प्रति पाक्षिकत्वं मुक्तेरुक्तमिदानीं तं प्रति तदभावं निश्चिनोति । भेदेति । कर्ताऽहमित्यादिभेददृष्टेः स्वारस्येन ब्रह्मदृष्टेर्बलवत्त्वादिच्छया च सुकरत्वादितरस्यास्तदभावादगृहस्थावस्थायां मुक्तिर्न स्यादेवेत्यर्थः । अपिरवधारणार्थः ॥ १७२८ ॥

कुर्वाण एव चेत्कर्म कर्म ब्रह्मेति पश्यति ॥

देवताज्ञाकरत्वेन ब्रह्मविद्या विहन्यते ॥ १७२९ ॥

इत्युक्तिर्यां विरुध्येत पूर्वाचरविद्याततः ॥

अपास्तदेवतात्यक्तद्रव्यं कर्मापि दुर्घटम् ॥ १७३० ॥

तस्य कर्मवज्ज्ञानमप्यस्मीति मुलभा मुक्तिरिति शङ्कते । कुर्वाण इति । पूर्वपक्षोक्ति-
दोषेण दूषयति । दृष्टतेति । पूर्ववादिनो योक्तिः सा भरत्पक्षेऽपि विरोधमावहति तथा
पूर्वमनिरस्ततया समुद्ययम्योत्तरस्य विषातादित्यर्थः । कर्मिणो ज्ञानाभावादमुक्तिरुक्ता
ज्ञाने चेत्कर्माभावादमुक्तिस्तन्मात्रात्तदनिष्टेरित्याह । अपास्तेति । कर्मिणो ज्ञानेऽपि
कर्म ज्ञानिनो दुर्घटं यतो ज्ञानं देवनाद्युपमर्दकमित्यक्षरार्थः ॥ १७२९ ॥ १७३० ॥

त्यक्तद्रव्यादिसंभेददृष्ट्यैव नियतत्वतः ॥

यागादिकर्मणस्तस्मादसमीचीनमुच्यते ॥ १७३१ ॥

ससाधनमिदं कर्म ब्रह्मेति समीक्षणम् ॥

ईदृक्लं लोके वेदेऽपि प्रसिद्धं कर्म कुत्रचित् ॥ १७३२ ॥

कर्त्रायभावे न कर्मत्वत्र हेतुमाह । त्यक्तैति । ज्ञानकर्मणोः सहासंभवे कलितमाह ।
तस्यादिति । कर्त्रायनपेक्षामपि किञ्चित्कर्म ज्ञानसहभावि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
ईदृगिति । कुत्रचिदित्युभयत्रापि प्रदेशभेदवचनम् ॥ १७३१ ॥ १७३२ ॥

ध्वान्तनाशोऽयं विद्यायाः कार्यं चेदभिधीयते ॥

सर्वानर्थस्य नष्टत्वात्किमन्यत्स्यात्तमोहुतेः ॥ १७४५ ॥

अज्ञानध्वसितया ज्ञानार्थवत्त्व शङ्कते । ध्वान्तेति । अज्ञानध्वस्तिरनर्थध्वसार्थम-
र्थ्यते स चेदेहनिवृत्त्या सिद्ध विमज्ञानध्वस्त्येत्याह । सवेति ॥ १७४५ ॥

उत्सार्तदन्तोरगवदविद्या किं करिष्यति ॥

विद्यमानाऽपि विध्यस्ततीजानर्थपरंपरा ॥ १७४६ ॥

अविद्या विद्यमाना सप्तादयिप्यत्यतस्तद्ध्वस्त्या भाव्यमित्याशङ्क्याऽऽह ।
उत्खावेति ॥ १७४६ ॥

कामकर्मदिविध्वस्तौ नाविद्याऽनर्थभुक्तये ॥

श्रुतीचोऽलमृते कार्यं कारणं न हि कारणम् ॥ १७४७ ॥

निरस्तसर्वानर्थविद्या सत्यपि समुत्पादितदन्तसर्पसदृशी न कार्यकरीत्यत्र हेतुमाह ।
कामेति । अविद्याकार्यं कामादि तद्विनाऽविद्याख्य कारणं न भोगरूप कार्यमुत्पादय-
तीत्याह । ऋतु इति ॥ १७४७ ॥

विद्यमाना पुनः कामं कर्म चापि मवर्तयेत् ॥

अविद्येति मतं चेत्स्यान्मैवमप्यपच्यते ॥ १७४८ ॥

अविद्या स्थिता नष्टमपि कामाद्युत्पादयत्यतस्तज्ज्ञाशेन भाव्यमिति शङ्कते । विद्य-
मानेति । दूषयति । नैवमिति । नष्टस्योत्पत्तावतिप्रसक्तैरित्यर्थः ॥ १७४८ ॥

अविद्या विद्यमाना चेच्छक्तोत्पादयितुं बलात् ॥

नाशकद्रक्षितु नाशात्कथं ते कामकर्मणी ॥ १७४९ ॥

अस्ति तस्या नष्टकामादिनिर्माणे शक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति । बलादु-
त्पादयसामर्थ्यमनादत्येति यावत् । यथा कामादेर्नाशप्राप्तौ स्थापनशक्तिरविद्याया नष्टा
तथा नष्टकामाद्युत्पादनेऽपि तदीयशक्तिरप्रामाणिवीत्यर्थः ॥ १७४९ ॥

अथ कारणसंसर्गो नाशशब्देन भण्यते ॥

सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्फलं तत्र समुचितं ॥ १७५० ॥

किंचाऽऽद्यसमुच्चयफलत्वेनोक्तकामादिनाशो मुख्यो भोगो वा मुख्यभेत्सावशेषो
निरवशेषो वा तत्राऽऽद्यमादत्ते । अयेति । अतः सत्यामविद्याया कामाद्युत्पत्तेस्तज्ज्ञा-
शेन भाव्यमिति शेषः । तथाविधनाशस्य स्वापादौ सर्वान्प्रत्यविशेषेण सिद्धेन समुच्चय-
फलत्वेत्याह । सर्वानिति ॥ १७५० ॥

तस्मात्संघातविध्वंसो निर्गुक्तिक इहोच्यते ॥

अथ सत्यपि समोहे संघातयेद्विशीर्यते ॥ १७५१ ॥

किंच सावशेषे कामादिनाशे देहद्वयनाशो न समुच्चयफलं कारणसंसृष्टकामादेर्भूयः
संभवेन देहहेतुतोपपत्तेरित्याह । तस्मादिति । कारणभूतकामादेः पुनरुद्भवसंभवादिति
यावत् । कामादिसमूहः संवातः । सावशेषनाशः सप्तम्यर्थः । कल्पान्तरमाह ।
अथेति ॥ १७९१ ॥

देहहेत्वन्तराभावाद्भूयोऽपि विफलैव धीः ॥

आनर्थक्यं ब्रह्मधियो न च युक्तं कथंचन ॥

निःशेषोपनिषत्काण्डनैरर्थक्यप्रसङ्गतः ॥ १७९२ ॥

कामादेः सर्वथा नाशश्चेद्देहहेत्वभावादनर्थनिवृत्तेरनायाससिद्धेर्विद्यावैयर्थ्यादवस्थं
सतोऽपि मोहस्याकिञ्चित्करत्वात्तद्व्यस्तरेनिष्ठत्वादित्याह । देहेति । विद्यानर्थक्यं नानि-
ष्टमवस्थादिनामित्याशङ्क्याऽऽह । आनर्थक्यमिति । न च स युक्तो विधिकाण्डस्यापि
तत्प्रसङ्गात्तत्प्रामाण्यलक्षणविरोधादिति यावत् ॥ १७९१ ॥

अपि च ध्वस्तनिःशेषकार्यप्राणादिसाधनः ॥

श्रवणादि कथं कुर्याद्ब्रह्मविद्योपलब्धये ॥ १७९३ ॥

समुच्चयान्निःशेषकामादिनाशे विद्यानर्थन्यमुक्त्वा दोषान्तरमाह । अपि चेति । देह-
द्वयं कामादिबन्धसाधनं सर्वं यस्य ध्वस्तं सोऽप्राप्य परमन्तरालावस्थः श्रवणादि विद्या-
र्थमनुतिष्ठतीति त्वयोच्यते तच्चायुक्तम् । न हि कार्यकरणशून्यस्य श्रवणादि सिध्यति
शरीरं मे विचर्पणमित्यादिधुत्तेरतोऽशेषकामादिनाशे विद्योत्पत्तिरेवायुक्तेत्यर्थः ॥ १७९३ ॥

वैराग्यातिशयार्थत्वाद्गौणं चेन्नाशनं मतम् ॥

स्वव्याख्यानविरोधित्वाद्भैवमप्युपपद्यते ॥ १७९४ ॥

आद्यसमुचित्यनुष्ठातृवैराग्यातिशयात्कामादिनाशस्य तादर्थ्याद्गौणं तस्य तन्नाशन-
मिति कल्पान्तरमाह । वैराग्येति । भर्तृप्रपञ्चव्याख्याविरोधाच्चैतदित्याह । स्वव्या-
ख्यानेति ॥ १७९४ ॥

अत्रैव संनिमज्जन्ति प्राणाः सर्वे स्वकारणे ॥

मृतः शेते स आध्मातो जीवतैतद्विरुध्यते ॥ १७९५ ॥

फलं चैतत्त्वयैवोक्तं प्रथमायाः समुच्चितेः ॥

तस्मान्न जीवतो वाच्यं गौणं विशरणं त्वया ॥ १७९६ ॥

तदेव वक्तुं तदीया व्याख्यां पाश्चमिकीमाह । अत्रेति । तथाऽपि कथं देहद्वयस्य
कामादेश्च ध्वस्तिर्वीक्षताऽऽह । जीवतेति । प्राणानामात्मनि मज्जनं त्यक्तप्राणस्य स्थूल-
देहस्याऽऽध्मानं च देहद्वयवता सह विरुद्धं तदभावे च कामादेरसत्त्वमतस्तद्व्यस्तित्वात्तद्व्य-
स्तित्वात्

७७८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

समुच्चितफलमित्यर्थः । देहद्वयवतो गौणं देहादिनाशनं समुच्चयवादिना तत्फलत्वेन न वाच्यं स्वव्याख्याविरोधादिति फलितमाह । तस्मादिति ॥ १७९९ ॥ १७९६ ॥

अत्रैवेति फलं चोक्त्वा प्रथमायाः समुचितेः ॥

व्युत्थितस्याखिलाद्भेदाज्यान्नाममात्रावशेषिणः ॥ १७९७ ॥

परमात्मापरिज्ञानमात्रपाञ्चासनिर्द्वयः ॥

ब्रह्मविद्यास्त आरब्धा ब्रह्माविद्यानिवृत्तये ॥ १७९८ ॥

एतच्चद्वीयं व्याख्यानं तद्विरुद्धमिदं वचः ॥

संघातस्य विशरणं जीवतश्चेति दुःस्थितम् ॥ १७९९ ॥

आत्मनि विदुषि प्राणानां मज्जनेऽपि तस्य द्वैतयोगोऽस्ति न वाऽस्ति चेदेहनाशस्य गौणता नास्ति चेत्तस्य परमात्ममात्रत्वाद्विद्या नाऽऽरभ्येत्याशङ्क्याऽऽह । अत्रेत्यादिना । अत्रैव समवनीयन्त इत्यादिनाऽऽयसमुच्चितेरात्यन्तिकदेहनाशं फलमुक्त्वा तद्वीनस्य द्वैतायोगात्तन्मात्राव्यावृत्तस्य शुभादिवन्नाममात्रधारिणः पराज्ञानमात्राविधया यतोऽद्वयं ब्रह्मानाममिवातत्त्वस्याज्ञानाज्ञानध्वस्त्यर्थं विद्याऽऽरब्धेति परव्याख्यानं पञ्चमे वृत्तं तेन विरुद्धं देहद्वयवतो देहादिसंघातस्य गौणं विशरणमितिदं वाच्यमतो दुःस्थिता देहादिनाशस्य गौणतेत्यर्थः ॥ १७९७ ॥ १७९८ ॥ १७९९ ॥

निषिद्धपदविकारस्य श्रुत्यैव परमात्मनः ॥

अविद्या तद्विकारश्च न युक्तस्तूपादिवत् ॥ १७६० ॥

किंवाऽऽत्मनः श्रुत्या निर्विकारत्वनिश्चयादविधया तज्जन्यकामादिना च वस्तुतोऽयोगाद्विधया निरवशेषस्य मुख्यस्यैवाविद्यादिनाशस्य संभवाद्गौणपक्षस्यायुक्ततेत्याह । निषिद्धेति । अन्वधारणार्थस्तुशब्दः । आत्मनो वस्तुतोऽविद्यातज्जायोगे दृष्टान्तमाह । ऊपरेति । यथोपरादेरुद्रकाद्यारोपविषयस्य वस्तुतो नोदकादियोगस्तथाऽऽत्मनोऽपि वस्तुतो नाविद्यादिसंगतिरन्ध्रस्थदिश्रुत्या निर्विकारत्वनिर्णयादित्यर्थः ॥ १७६० ॥

हिरण्यगर्भद्वारैव मुक्तिरित्यपि यद्वचः ॥

तस्यापि दूषणं ज्ञेयं यथोक्तन्यायवर्त्मना ॥ १७६१ ॥

आद्यसमुच्चयफलं सूत्रता न देहद्वयोच्छित्तिरित्युक्तम् । यद्यु सूत्रान्तं पदमाप्त्यैव ज्ञानद्वारा मुक्तिरिति तदूपायति । हिरण्यगर्भेति । तयो यो देवानामित्याद्युक्तमभिप्रेत्याऽऽह । यथोक्तेति ॥ १७६१ ॥

हिरण्यगर्भवयस्मात्किम्यादेरपि संगतिः ॥

ब्रह्मात्मलक्षणाऽसाध्वी तेनेयं कल्पना कृता ॥ १७६२ ॥

सबन्धादानुक्तमपि न्यायमार्गं स्मारयति । हिरण्यगर्भवदिति । आ सूत्रादा व किमे. सर्वस्य ब्रह्मणा सहाऽऽत्मरूपा संगतिस्त्वात्त्वादिश्रुतिमिद्वाऽतः सूत्रवज्जीवान्तरस्यापि ज्ञानानुक्ते. भूमीभूतसैव सेत्ययुक्ता कल्पनेत्यर्थः । असाध्वीति चेदे ॥ १७६२ ॥

संसारिताऽविशिष्टैव मोक्षादर्वाणु भूमिषु ॥

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्म इत्यादिवचनान्मनोः ॥ १७६३ ॥

किंच ब्रह्मादिस्वप्नान्तर्जीवरारोर्द्धता स्वाज्ञानाधीना श्रुतिस्मृतिस्वानुभवसिद्धा तस्माद्वन्धमोक्षयोरैकाधिकरण्यादन्यत्रापि सूत्रान्मुक्तिसिद्धिरित्याह । संसारितेति । मानवं वचनं प्रागेव प्रतिनियतार्थम् ॥ १७६३ ॥

विद्यां चेत्यादिमन्त्रोऽपि न समुच्चयबोधकः ॥

परस्परविरोधित्वाच्च सहावस्थितिस्तयोः ॥ १७६४ ॥

संबन्धादारम्य तत्र तत्र प्रसक्तन्यायेन सूत्रान्तं पदमाप्त्यैव मुक्तिरित्यपास्तम् । एतु विद्यां चेत्यादिमन्त्रस्य समुच्चयद्वयबोधित्वात्तत्फलसिद्धिरिति तदपि नेत्याह । विद्यां चेत्यादीति । ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवादिति हेतुमाह । परस्परेति ॥ १७६४ ॥

वत्त्वायोगात्पूर्वकालत्वमविद्यायाः प्रतीयते ॥

स्वाभाविकं कर्म मृत्युर्विद्या शास्त्रीयमुच्यते ॥ १७६५ ॥

विमते न समुच्चीयेते मिथोविरुद्धत्वात्तमःप्रकाशवदिति युक्त्या श्रुत्यर्थनिरासोऽयुक्तः श्रुतेर्बलीयस्त्वादित्याशङ्क्य मन्त्रालोचनया समुच्चययोगान्मैवमित्याह । वत्त्वायोगादिति । तीर्त्वेतिक्त्याप्रयोगात्समानकर्तृकक्रिययोः पूर्वकालक्रियायां तद्विधेरविद्याया विद्यायाः सकाशात्पूर्वकालस्त्वद्वेष्टेन समुच्चयस्योरित्यर्थः । तयोरसमुच्चयेऽपि ज्ञानकर्मणोः सोऽस्तीत्याशङ्क्य मन्त्रं व्याचष्टे । स्वाभाविकमिति । अविद्यया मृत्युमित्यत्र विहितकरणं निषिद्धत्वेन च मृत्युलब्धेतुत्वादग्निहोत्रादि शास्त्रीयं कर्म विद्यां चेत्यत्र विद्या । एतेनाविद्येत्यपि व्याख्यातम् । तस्य धीशुद्धिद्वारा तद्धेतुत्वात् । अशास्त्रीयं स्वाभाविकं कर्म मृत्युशब्दोक्तमविद्यां चेत्यविद्या तत्कार्यत्वाच्चिवर्त्यनिवर्तकभावेन च तयोः सहोक्तिरित्यर्थः ॥ १७६५ ॥

मृत्युः स्वाभाविकं ज्ञानं शास्त्रीयं संभवस्तथा ॥

शास्त्रीयेणेतरत्तीर्त्या विद्यायाऽमृतमश्नुते ॥ १७६६ ॥

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वेत्यत्र मृत्युशब्दार्थमाह । मृत्युरिति । नम्रश्रीदर्शनादीति यावत् । तस्य मृत्युहेतुत्वादित्यर्थः । संभूतिं च विनाशं चेत्यत्र संभूतिशब्दार्थमाह । शास्त्रीयमिति । उद्गीथादिदर्शनमिति शेषः । तस्याभ्युदयसंभवे हेतुत्वादित्यर्थः । एवं विनाशेनेत्यपि व्याख्येयम् । तत्र विनाशो मृत्युशब्दितं ज्ञानं तस्य तद्धेतुत्वात् । तयोः सहभावश्च पूर्ववदित्याह । तथेति । मन्त्रद्वयेऽपि तृतीयपादस्याविद्याविनाशाभ्यां प्रथमपादस्याविद्यासंभूतिशब्दितं शास्त्रीयं कर्म ज्ञानं चोक्तम् । चतुर्थपादस्याविद्यासंभूतिभ्यां परविद्योक्ता । एवं मन्त्रद्वयेऽपि पदार्थो विद्यां च व्याख्याय वाक्यार्थं संगृह्णाति । शास्त्रीयेणेति । विद्यां चेति विद्याशब्दितमविद्येत्यविद्यापदेनाऽऽकृष्टमग्निहोत्रादि

७८२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

शब्देन परात्मग्रहणमित्याह । यदीति । लोकशब्दार्थस्याज्ञानात्परिच्छेदो ज्ञानाच्चाप-
रिच्छेदो यदि विवक्षितस्तदा तत्राऽऽत्मशब्दो युक्तस्तस्य त्रिधापरिच्छेदशून्यार्थवानि-
ताया यच्चाऽऽप्नोतीत्यादावुक्त्यायेन सिद्धेस्तत्समानाधिकरणलोकशब्दस्यापि तदर्थत्वा-
त्परस्यैवात्र लोकत्वमित्यर्थः ॥ १७७७ ॥

अन्यथाऽन्याकृतावस्याल्लोकादिति वदेच्छ्रुतिः ॥

ब्रह्मलोकनिरासार्थं वचः स्यात्सविशेषणम् ॥ १७७८ ॥

यदि लोकशब्देन परं हित्वाऽपरो गृह्येत तदा सविशेषणं वाक्यं स्यात् तया दृष्ट-
मतोऽपि त्वं लोकमिति प्रकृतं, परमात्मैवान्नापि लोक इत्याह । अन्ययेति । अस्माच्चे-
वेति श्रुतिरुक्ता । अन्याकृतावस्याल्लोकादिति विशेषणं किमिति श्रुतिर्वदेत्तत्राऽऽह ।
ब्रह्मेति । त्वं लोकमिति प्रकृतपरात्म्यलोकस्य त्वत्पक्षेऽनन्तरोक्तव्यक्तब्रह्मलोकस्य च
व्यावृत्त्यर्थं विशेषणं वाच्यं न हि त्वया परमात्मानस्यष्टिरिष्टा तस्यापूर्वादिश्रुतिसिद्धत्वा-
च्चापि ब्रह्मलोकान्तस्तद्विष्टिः कार्यत्वादतो विशेषणमर्थवदित्यर्थः ॥ १७७८ ॥

नान्यस्मिन्प्रकृतेऽन्योऽर्थो विरह्य विश्लेषणम् ॥

ग्रहीतुं सुधिया शक्यो वैश्वानरवराहते ॥ १७७९ ॥

विश्लेषणं विनैवास्मादित्यत्र परापराम्यामर्थान्तरं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
नान्यस्मिन्निति । प्रकृतमतिरूपाप्रकृतेऽपि सुधियो धीरवतरेदित्याशङ्क्य देवताप्र-
सादाहते लोकशब्देन सूत्रेनात्र सुग्रहं न हि देवतानुग्रहं विना पूर्वापरविरोधसमाधि-
रस्तीत्युपसहरति । वैश्वानरेति ॥ १७७९ ॥

उक्तेन वचसा तावत्स्वाराज्यं विवृणोऽवदत् ॥

कथं नृपकरोत्यहो देवादीनिति भण्यते ॥ १७८० ॥

पूर्वापरपर्यालोचनयाऽऽत्मानमित्यत्र परस्यैव लोकशब्देन ग्रहणमित्युक्त्वा वृत्तं
कीर्तयति । उक्तेनेति । आत्मानमेवेत्युक्तात्मलोकविश्लेषो मुक्तिं तावदस्माज्ज्येवत्यनेन
वाक्येनेक्तवती श्रुतिरित्यनुवादाार्थः । अथो अपमित्यादिकाव्यतात्पर्यं यत्तुं पृच्छति ।
कथमिति । देवादीन्प्रत्यक्षो यथोपकरोति तथा दर्शयितुमुत्तरो ग्रन्थ इत्याह । भण्यत
इति ॥ १७८० ॥

वर्णाश्रमाभिमानी सन्नतत्त्वज्ञः पराव्यतिः ॥

कानेवोऽवति पशुवत्कर्मभिः कैश्च सर्वदा ॥ १७८१ ॥

तत्र प्रश्नं प्रपद्यति । वर्णेति । य एष त्वात्मानमज्ञानजनात्मप्रवणो वर्णाश्रमेष्वहं-
ममभिमानभागी नरः कान्यति पशुवदनवरतमुपकरोति कैश्च कर्मभिरितिप्रश्ननिर्णयार्थम-
न्तरवाक्यमित्यर्थः ॥ १७८१ ॥

सर्वेश्वरोपेता तावत्पूर्वश्रुत्योपवर्णिता ॥

यथा त्वज्ञस्य पारार्ध्यं तथेदानीं प्रपञ्चयते ॥ १७८२ ॥

यथा पशुरित्यादी निर्णीतमेतदित्याशङ्क्य तत्राज्ञस्य तान्प्रति पशुवत्पारतर्क्यमाश्रमुक्तं न त्वेप बुभुत्सितो विशेष इत्याशयवानुक्तेन वचसेत्येतत्प्रपञ्चयति । सर्वेति । ब्रह्मेन्द्रादि-
प्यपि विदुषः स्वातन्त्र्यमस्माज्ज्येष्ठ्यादिनोक्तमित्यर्थः । भण्यत इत्यत्र सूचितं विशदयति ।
यथा त्विति ॥ १७८२ ॥

अज्ञातात्मा सविद्योत्यसंघातो देहलिङ्गवान् ॥

आत्मलोकाभिधानाभ्यां देहान्तोऽत्राभिधीयते ॥ १७८३ ॥

नन्वात्मशब्देन यथाऽऽप्नोतीत्यादिन्यायेन सर्वतोऽनवच्छिन्नस्य वस्तुनो लोकशब्देन
च स्वं लोकमहद्वेत्त्यादायुक्तन्यायेन परस्य ब्रह्मादयुक्तमस्मिन्नप्रकरणे शब्दद्वयमित्याश-
ङ्क्योक्ततात्पर्ययद्वाक्यस्यात्मलोकशब्दयोरर्थे प्रकरणयोग्यमाह । अज्ञातेति । अविद्वान्-
नाविद्यदेहद्वयवानत्र शब्दद्वयवाच्य इत्यर्थः । अज्ञानवैशिष्ट्यं तत्कार्यवैशिष्ट्ये हेतुरिति
हिशब्दार्थः । देहान्तो देहद्वयमध्यानेविद्वत्तदभेदाध्यासवानित्यर्थः । प्रकृतवाक्यमत्रेत्यु-
च्यते ॥ १७८३ ॥

यागादिकार्यं देवादेर्देहलिङ्गद्वयाद्वेत्ते ॥

नान्यथा युज्यते यस्मादतस्तद्वानिहोच्यते ॥ १७८४ ॥

तत्र युक्तिमाह । यागादीति । न हि देहद्वयाभियानं विना देवादिरूपकारकं कर्मा-
शरीरस्य कल्पते तेन देहद्वयवानेवास्मिन्वाक्ये लोकादिशब्दार्थः ॥ १७८४ ॥

कर्मणाऽनार्जितो यस्मान्न कश्चिदुपकारकृत् ॥

गृही देवादिभिस्तस्मादार्जितोऽभूत्स्वकर्मभिः ॥ १७८५ ॥

परात्मैवाऽऽत्मानमित्यादाविधात्रापि लोकादिशब्दार्थः श्रुतेः श्रुतसामर्थ्याद्वलवत्त्वा-
दित्याशङ्क्य तस्य कर्तृत्वायोगादशेषप्राणिकर्मान्तो देहद्वयवानेव सर्वभोग्यतया लोका-
दिशब्दार्थ इति प्रकरणानुगृहीतं लिङ्गमहोक्त्याऽऽह । कर्मणेति । विमतं तत्कर्मान्तं
तदुपकारकत्वात्तदेहवदिति भावः ॥ १७८५ ॥

देवादयोऽपि गृहिणा तद्देव स्वकर्मभिः ॥

आर्जिता एव विज्ञेयास्तस्मिन्निमित्तफलेक्षणात् ॥ १७८६ ॥

देवादर्गहस्योपकारकत्वेऽपि तत्कर्मानार्जितत्ववद्गृहस्यस्य देवाद्युपकारकत्वैव
तत्कर्मानार्जितत्वं स्यादिति व्यभिचारमाशङ्क्याऽऽह । देवादयोऽपीति । तद्देवा-
दिभिः स्वकर्मवशाद्गृहस्यस्याऽऽर्जितत्ववदित्यर्थः । तेन तेषामार्जितत्वे हेतुमाह ।

७८४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

तन्निमित्तेति । गृहिणो देवादिनिमित्तवृष्ट्याधुपकारदृष्टेः पूषकारकत्वहेतोर्न व्यभिचारः
साध्यस्यापि सत्त्वादित्यर्थः ॥ १७८६ ॥

कर्त्रेह यत्कृतं कार्यं तद्भोगायावकल्पते ॥

अकृताभ्यागमो यस्मात्कृतनाशश्च नेप्यते ॥ १७८७ ॥

यद्यस्योपकारकं तत्कर्माजितमिति न व्याप्तिरश्वरे व्यभिचारादित्याशङ्क्य तस्य स्वरू-
पेण निर्विकारस्यानुपकारकत्वाद्विशिष्टरूपेण च तत्कर्माजितत्वान्नैवमित्याह । कर्त्रेति ।
इहेति भोगभूमिरुक्ता । तस्य स्वरूपेणानुपकारकत्वे युक्तिमाह । अकृतेति । स
चेत्स्यात्तन्म्येणोपकुर्यात्कृतनाशादिः स्यात्तस्य च नेष्टो विधिकाण्डमानस्वापत्तेरतो न तस्य
स्वरूपेणोपकारितेति न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ १७८७ ॥

कर्तृत्वं चास्याविद्यातो न स्वतः कर्तृताऽऽत्मनः ॥

कर्तृव भोक्ताऽप्यज्ञः स्याद्विद्यायां द्वयमप्यसत् ॥ १७८८ ॥

कर्त्रेह यदिति वदता कर्तृत्वमात्मनः स्वीकृतं चेत्तादात्म्यश्रुतिविरोधः कर्त्रकर्त्रे-
क्याप्योपादय्यथा कर्त्रादिकृतमित्यनुवादासिद्धिरित्याशङ्क्य कर्तृत्वस्य कल्पितत्वान्नैव-
मित्याह । कर्तृत्वं चेति । भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वस्य स्वतस्त्वमाशङ्क्य चकारार्थमाह ।
कर्तेति । द्वयोरपिचित्ते विद्यापोधत्वं हेतुमाह । विद्यापापमिति ॥ १७८८ ॥

अमुक्तस्याप्युपासस्य ह्यविद्यापिहितार्थनाम् ॥

आत्मयाथात्म्यविज्ञानात्कर्मणोऽतः क्षयो भवेत् ॥ १७८९ ॥

नामुक्तं क्षीयते कर्मेतिस्मृतेरुपासकर्मणो विना भोगमक्षयाज्ज्ञाने सत्यपि भोक्तृत्वं
दुर्गारमित्याशङ्क्याऽऽह । अमुक्तस्येति । अज्ञानोपाजितस्यापुक्तस्यापि कर्मणो यतो
ज्ञानाभिवृत्तिः शास्त्रसिद्धाऽतो ज्ञानादूर्ध्वं न भोक्तृत्वधारणेन तद्वीक्षु बाधितानुवृत्ति-
रित्यर्थः । ज्ञानात्कर्मदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वं दर्शयितुं हिशब्दः ॥ १७८९ ॥

सर्वं सर्वस्य कार्यं स्यात्सर्वं सर्वस्य कारणम् ॥

असंहतं मिथो नालं जडं वस्तु प्रवर्तितुम् ॥ १७९० ॥

कर्तृत्वादेराविधत्वात्तादात्म्यश्रुत्यविरोधात्कर्त्रा यत्कृतं तद्भोगायेत्यस्य स्थितत्वा-
दुपकारकमुपकार्यवर्माजितमित्युक्तम् । तर्हि सर्वस्य सर्वत्र साक्षात्परपरया बोपकारि-
त्वात्कार्यकारणत्वाद्यन्यवस्थेत्याशङ्क्याव्यवस्थामङ्गीकुर्वन्माह । सर्वमिति । श्रोत्राव्य-
वस्थाङ्गीकारे युक्तिमाह । असंहतमिति । न हि जडं वस्तु मिथोऽसंहतं प्रवर्तितुमलं
शक्यदावदृष्टत्वाच्च नानदस्य प्रवृत्तिः स्वतोऽस्ति कौटल्यादित्यर्थः ॥ १७९० ॥

सर्वः सर्वस्य भोक्तृव चित्राधान्विवक्षया ॥

बाह्योपरकबुद्धीनां भोगादिदवसानता ॥ १७९१ ॥

नन्वजडस्य भोक्तृत्वव्यवस्थावत्कर्तृत्वव्यवस्थाऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वं इति । घटादेरपि तर्हि भोक्तृतेत्याशङ्क्य चैतन्यप्राधान्येन तदभ्युपगमान्न तस्य साऽस्तीत्याह । चिदिति । कोऽयं भोक्तृभोगो न तावत्सुखादिसाक्षात्कारश्रिदात्मनि तदयोगादनात्मनि चानङ्गीकाराच्च चान्यो भोगस्तदनिष्ठेरित्याशङ्क्याऽऽह । बाह्येति । शब्दाद्याकारज्ञानानां बुद्धिवृत्तीनामनुभवव्याप्तत्वं भोगो नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्नानातिनाऽभिधीयत इति न्यायादित्यर्थः ॥ १७९१ ॥

मधुघ्राह्मणविद्यायामिदमेव प्रवक्ष्यते ॥

यस्त्वैकात्म्यप्रसिद्धयर्थं प्राधान्येनातिपत्नतः ॥ १७९२ ॥

सर्वं सर्वस्य कारणं सर्वः सर्वस्य भोक्तेत्यत्र मधुघ्राह्मणं प्रमाणवति । मध्विति । किमिति तत्रापि सर्वस्य सर्वत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च वक्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यस्त्वैकात्म्येति । भेदोऽपि तत्र भातोत्याशङ्क्य न तत्र श्रुतेस्तात्पर्यमित्याह । प्राधान्येति । अतिपत्नः श्रुतेरभ्यासादिः ॥ १७९२ ॥

एवं सत्ययमात्मेति संहतो जगदात्मना ॥

लोको भोज्यः पशुप्रेयो देवादेरुपकारकः ॥ १७९३ ॥

सर्वस्य सर्वत्र कारणत्वेन कार्यत्वेन च मियो बद्धत्वाद्देवादैर्गृहिणश्चान्योन्यकर्माजितत्वेऽपि प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य देहद्वयेन विशिष्टो गृही लोकादिशब्दोऽत्र सिध्यतीत्याह । एवमिति ॥ १७९३ ॥

देवादिभिरुपात्तोऽयमित्येतद्व्यप्यते कुतः ॥

अस्यार्थस्य प्रसिद्धयर्थं स यदित्यादि भण्यते ॥ १७९४ ॥

अथो अयमित्यादि व्याख्याय वाक्यान्तरमवतारयितुं पृच्छति । देवादिभिरिति । यद्यपि मधुघ्राह्मणमनुमानं चात्र प्रमाणीकृतं तथाऽपि प्रमाणान्तरे पृष्टे तदाह । अस्वेति ॥ १७९४ ॥

यो देवतां समुद्दिश्य द्रव्यत्यागः स उच्यते ॥

याग आसेचनाधिक्याद्धोमाख्यः स्यात्स एव तु ॥ १७९५ ॥

यजतिनुहोत्पोस्त्यगार्थत्वेनाविशेषात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य चातुर्यिकमर्थविभागमाह । यो देवतामिति । आसेचनं प्रक्षेपः । “यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियासमुदाये कृतार्थत्वात्” [जै० सू० ४ । २ । २७] । यजति वदति नुहोतीति श्रुतयागादीनां भेदो न वेति संशये त्यागात्मत्वेनाविशेषाद्धेदो नेति प्राप्ते देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य यागत्वात्तस्यैव प्रक्षेपाधिकस्य होमत्वात्परस्वीकारपर्यन्तस्य च दानत्याद्धेदस्तेषामिति स्थितम् । यजतिशब्दो द्रव्यादीनां समाहारं श्रूते तस्य तत्र नैराकारत्वादिति सूत्रार्थः ।

७८६ गुरोश्चाराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

उक्तं च—गुहोतिरासेननाधिकः स्यादिति । उक्तविभागस्य चातुर्यिकत्वद्योती
नृशब्दः ॥ १७९५ ॥

लोकत्वस्य विधेयत्वाद्यज्जुहोतीत्यनूद्यते ॥

नानूक्तिं केचिदिच्छन्ति देवाद्यानितसिद्धये ॥ १७९६ ॥

ननु होमादेरत्र विधेयत्वात्कथं सिद्धवन्निर्देशो न च गृहिणो लोकत्वस्य विधेयत्वाद-
न्यतः सिद्धं होमाद्यनूद्यते तल्लोकत्वस्यापि लोकतः सिद्धस्यानुवादसंभवात्तत्राऽऽह ।
लोकत्वस्येति । न च गृहिणोऽपि धर्मिग्राहकमानादेव देवाद्युपकारित्वं तस्यापि
संन्यासविधायकश्रुतिस्मृत्यभ्यामनुपकारत्वोपपत्तेर्यज्जुहोतीत्यादिना होमाद्यन्यत्र सिद्ध-
मनूद्यते लोकत्व तु लोकतः सिद्धमपि विशिष्टाकारेण विधीयते न हि होमादिना
देवादीन्प्रत्युपकारित्वं गृहिणोऽन्यत्र सिद्धं न च देवादिसंन्यवस्य होमादेरन्यत्रासि-
द्धिर्धर्मिग्राहिमानादेव तस्मिन्नेति भावः । यत्प्रपञ्चास्तु यज्जुहोतीत्यादेरनुवादत्वं नैच्छ-
न्तीत्याह । नेति । तत्र हेतुः । देवादीति । यतो गृही देवादिभिरानितोऽतत्तादर्थ्येन
होमादि तेन कार्य वैराग्यस्यापि तैरेव प्रतिबन्नादित्यवश्यकार्यताया होमादेरत्रोच्यमा-
नत्वाद्विधेयमेव तदिह ग्राह्यमित्यर्थः ॥ १७९६ ॥

नावश्यकार्यता चैषां सिद्धाऽतोऽन्यत्र मानतः ॥

नित्यत्वादेतुवचनं न युक्त्याऽतोऽवगम्यते ॥ १७९७ ॥

तद्वृत्तमिति । नेति । अकारोऽवधारणार्थो भिन्नस्याननिवेशी । होमादीनामिहोच्य-
मानानामवश्यकार्यता यज्जुहोतीत्यादेरन्यत्रैव यावज्जीवादिश्रुतौ प्रसिद्धा प्रमिता तेषां
नित्यत्वात्तत्रैव विधेयता किं त्वनुवाचतेवेति तदुपार्जनितत्वहेतुरयुक्त इत्यर्थः ॥ १७९७ ॥

यच्चाप्यहरहर्वेदमनुव्रूते प्रयत्नयान् ॥

ऋषीणां तेन लोकोऽयं गृहस्थो भोज्य उच्यते ॥ १७९८ ॥

अथ यदनुव्रूते तेन ऋषीणामित्यस्यार्थमाह । यद्येति । अकारः समुच्चयार्थः ।
दृष्टान्तार्थोऽपिकार । अहरहर्वेदानुवचनं ब्रह्मयज्ञः । पवित्रपाणित्वप्राप्त्युपत्तादिनियम-
वत्त्वं प्रयत्नवत्त्वम् । लोकपदस्य व्याख्या भोज्य इति ॥ १७९८ ॥

उत्तरेष्वपि शक्येषु समाना योजनेक्ष्यताम् ॥

अक्षराणां न तत्रास्ति वस्तु किञ्चिच्चरोदितम् ॥ १७९९ ॥

यत्पितृभ्य इत्यादिपूक्तन्यायमतिदिशति । उत्तरेष्विति । अक्षरार्थस्य सप्तत्वेऽपि
पृथक्तात्पर्यार्थो वाच्य इति चेन्नेत्याह । न तत्रेति ॥ १७९९ ॥

यस्मात्सर्वाणि भूतानि सर्वद्रोपकरोत्ययम् ॥

अविनाशमतस्तानि तस्येच्छन्त्यात्मदेहवत् ॥ १८०० ॥

यथोक्तहोमादिभिर्देवादीन्प्रत्युपकुर्वतो गृहिणो विधया प्रतिबन्धसंभवात्तदुपकारि-

त्वव्यावृत्तिरित्याशङ्क्य यथा हेत्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति । सर्वाणि भूतानि देवादी-
न्यापिरीलिकान्तानीत्यर्थः । सर्वदा कर्मानुष्ठानयोग्यत्वावस्थायामित्येतत् । अविनाशो ब्रह्म-
विद्याधीनपशुत्वव्यावृत्तिराहित्यम् ॥ १८०० ॥

स्वकर्मान्जितसंभोगदायित्वेऽस्ति न कश्चन ॥

देवादीनां विशेषोऽत्र गृहस्थस्वात्मदेहयोः ॥ १८०१ ॥

सर्वभूतैः स्वदेहवत्कर्मिदेहस्यापि पालने हेत्वन्तरमाह । स्वकर्मेति । स्वकर्मान्जि-
तत्वे स्वसंभोगदायित्वे चेति यावत् । देवादिपूज्यप्रयुक्तभोगाविशेषादित्यर्थः ॥ १८०१ ॥

ब्रह्मविद्याहुताशेन विनाशोऽस्याप्यकर्तृता ॥

अयं नाशो महानस्य ह्यन्यः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ १८०२ ॥

कर्माधिकारिणं देवादयो रक्षन्तीत्यत्र किमिदं रक्षणमित्याकाङ्क्षायां तदीयकर्तृत्वा-
दिपालनमिति वक्तुं तन्नाशद्वैविध्यमाह । ब्रह्मविद्येति । अस्य कर्माधिकारिणो यदि
विद्या तदा कर्तृत्वाद्यसंभवे नाशो द्रव्याद्यसंपत्त्या स्थावराद्याप्त्या वा यागादिकर्तृत्वा-
च्छ्रुतिरपि नाशस्तस्येत्यर्थः । तत्राऽऽद्यस्य नाशस्य दुश्चिकित्सित्वात्ततो देवादयो रक्ष-
न्त्येव कर्मिणमिति गत्याऽऽह । अयमिति । महत्त्वे दुश्चिकित्सित्य हेतुं विवक्षित्वा
हीत्युक्तम् । द्वितीये नाशे विशेषमाह । अन्य इति । द्रव्याधारजनद्वारेति शेषः । तथा
च तथाविधाभाशान् कर्मिणं ते रक्षन्तीत्यर्थः ॥ १८०२ ॥

अतः श्रुतिवचो न्याय्यं तस्मादेवामितीरितम् ॥

मा भूत्सर्वस्वहानिर्नो ब्रह्मयाथात्म्यविद्यया ॥ १८०३ ॥

विद्याकृतकर्तृत्वादिनाशस्य दुश्चिकित्सित्वे देवादीनां मनुष्यसबन्धिन्या तस्यामुद्देशो
लिङ्गमित्याह । अत इति । कर्मिणो विद्या विद्विषता तेषामभिप्रायमाह । मा भूदिति ।
यागादिकर्मणा कर्मिणो देवाद्युपकारितया पशुत्वादेव सर्वस्यतुल्यत्वम् ॥ १८०३ ॥

अवश्यमृणयत्कृत्यं यावज्जीवादिवाक्यतः ॥

यथोक्तं विदितं वेदे तथा स्मृतिवचःसु च ॥ १८०४ ॥

यथोक्तं कर्म कुर्वन्त्यद्यपि देवादीन्प्रत्युपकरोति तथाऽपि न तत्कर्तृत्वमावश्यकं माना-
भावादित्याशङ्क्य तद्वा एतदित्यस्यार्थमाह । अवश्यमिति । यथोक्तं भूतयज्ञो मनुष्य-
यज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेत्येवंरूपं पञ्चमहायज्ञाख्यं कर्मेति यावत् । आदिप-
देनाहरहर्भूतैर्म्यो नलिं हरेदहरहर्दधादहरहः स्वधा कुर्यादहरहः स्वाहा कुर्यात्तस्मा-
त्स्वाध्यायोऽप्येतन्म इत्यादिभुतिसंग्रहः ।

“न कर्मणामनारम्भाजैर्फलम् पुरुषोऽश्रुते” ।

‘नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः’ ।

‘लोकोऽयं कर्मबन्धनः’ । ‘तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर’ । ‘कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्’ ।

‘तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते’ ।
 ‘अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
 स संन्यासी च योगी च न निरग्निरन चाक्रियः’ ।
 ‘ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि’ ।
 ‘यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्’ ।
 ‘यद्येतान्यो महायज्ञान् ह्यपश्यति शक्तिः ।
 स्वगृहेऽपि यत्प्रसिद्धं सूत्रादोपैर्न छिप्यते’ ।
 ‘देवतातिथिभूतानां पितृणामात्मनश्च यः ।
 न निर्वपति यश्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति’ ।

इत्येवैविवानि स्मृतिवचांसि । अवश्यं नियमेन कर्तव्यमिति भावत । अणवत्तस्य नियमेन प्रतिविधेयत्ववदित्यर्थः ॥ १८०४ ॥

अवदानविधौ तच्च विशेषेण विचारितम् ॥

ऋणं हेत्यर्थनादेषु तस्मात्कुर्यादप्यभेदितम् ॥ १८०५ ॥

ननु श्रुतमपि विचारं विना नानुष्ठेयं न हि सद्भरोदनादि श्रुतमित्येवानुष्ठीयत इत्या-
 दाह्य मीमांसितमित्यस्मार्थमाह । अवदानेति । अस्मार्थः—तदेतदवदयते यद्यनते स
 यवमौ जुहोति तद्वा येभ्यस्तदवदयते तस्माद्यत्किंचिदसौ जुहति तदवदानं नामेत्यवदा-
 नविधिप्रकरणे गृहिणा यज्ञादि देवादीन्प्रवृण्वदवश्यकार्यमित्यर्पवादेष्टव्यं ह भाव
 जायते जायमानो योऽस्ति स देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः स यदेव यजेत तेन
 देवेभ्य ऋणं नापते तद्वि तेभ्यः करोति यदेवान्यजते यदेवेभ्यो जुहोति । अथ यद्वेदाननु-
 स्तुषीत तेन ऋषिभ्य ऋणं नापते तद्वि तेभ्यः करोति यदनुब्रूत ऋषीणां निधिय इति
 ह्यनुचानमाचक्षते । अथ यदेव प्रणामिच्छेत तेन पितृभ्य ऋणं जायते तद्वि तेभ्यः
 करोति यत्प्रणामिच्छत इत्येवंप्रकारेण दृष्टत्वात्तस्यानुष्ठित्वायावश्यकार्यं यज्ञादि सिद्धं
 तस्माद्यपोक्तं कर्म विशिष्टफलं नियमेन गृहिणा कार्यमन्यथा भूतर्हिंसाप्रसङ्गा-
 दिति ॥ १८०५ ॥

प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यथोक्तस्याधिकारिणः ॥

स्वातन्त्र्ये सवि संसारमृती कस्मात्प्रवर्तते ॥ १८०६ ॥

आत्मैवेदमित्यादेरुत्तरस्य पातनिकां करोति । प्रवृत्तौ चेति । अथ योऽन्यामित्या-
 दिना प्रवृत्तिमार्गः सूचितो निवृत्तिमार्गश्चाऽऽत्मेत्येवेति सूचित उभयत्र त्रैविधिकस्य

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारणटीकासंवलितम् । ७८९

सामर्थ्यं तुल्ये निवृत्तिमार्गं त्यक्त्वा प्रवृत्तिमार्गे कस्मादेव प्रवर्तते तत्कारणं वाच्यमित्यर्थः ॥ १८०६ ॥

न तु विध्वस्तनिःशेषसंसारानर्थवर्त्यनि ॥

निवृत्तिलक्षणे वाच्यं केनायं प्रेर्यते वक्षः ॥ १८०७ ॥

प्रश्नमेव व्यतिरेकमुखेण स्फुटयति । न त्विति । विशिष्टेऽपि निवृत्तिमार्गे केन कारणेनायं परतन्त्रवत् प्रवर्तते तद्वाच्यमित्यर्थः ॥ १८०७ ॥

रक्षन्ति ननु देवास्तं न विशिष्टाधिकारिणम् ॥

तेऽपि रक्षन्ति यत्नेन न च सामान्यमानुषम् ॥ १८०८ ॥

यथोक्ताधिकारिणो देवादिभ्यो रक्षणं प्रवृत्तिमार्गे नियमेन प्रवर्तकमिति शङ्कते । रक्षन्तीति । गृहस्थादिकं कर्मणि प्राप्तस्यामित्वं स्वगोचरं तेऽपि रक्षन्ति न ब्रह्मचारिण नैष्ठिकादिसर्वाश्रमसाधारणमतो भुज्यमानस्य कर्ममार्गे प्रवृत्तौ देवादिरक्षणस्याहेतुत्वाद्ब्रह्मचारिणो निवृत्तिं त्यक्त्वा प्रवृत्तिप्रसृताते कारणं वाच्यमित्याह । नेत्यादिना । तत्र रागाद्युपनायकत्वेन विद्यातो विमुखीकरणं यत्नः ॥ १८०८ ॥

अन्यथा कृतनाशः स्यादकृताभ्यागमस्तथा ॥

सामान्यनररक्षार्या तस्मादेतदनुत्तरम् ॥ १८०९ ॥

भुज्यमानं कर्मण्येव ते भलात्प्रवर्तयन्ति तेषामपिनित्यशक्तित्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यथेति । तस्य व्याख्यानं सामान्येत्यादि । सर्वाश्रमसाधारणस्य ब्रह्मचारिणो नरस्य कर्मण्येव नियमनलक्षणाया देवादिरक्षायामकृतागमादि स्यात्तेषां तत्रापि शक्तत्वात्तस्य च कर्मकाण्डप्रामाण्यवादिनोऽनिष्टत्वात्तस्मात्प्रवर्तके पृष्टे देवादिभ्यो रक्षणमधिकारिणो नियमेन प्रवृत्त्यनुरागे हेतुरित्यनुत्तरमित्यर्थः ॥ १८०९ ॥

नाप्यविद्येति वक्तव्यं तस्या ध्वान्तैकमात्रतः ॥

मिथ्याधीमात्रहेतुत्वात्प्रेरकत्वं न युक्तिमत् ॥ १८१० ॥

प्रत्यगविद्या यथोक्ताधिकारिणो नियमेन प्रवृत्त्यनुरागे हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । अविद्याया वस्त्वावरणमात्रत्वाद्ब्रह्मस्तु निमित्थाधीजनकत्वमेव तत्र स्वरूपेण प्रवर्तकत्वं स्वापादावदृष्टेः ॥ १८१० ॥

अनर्थपरिपाकत्वमपि जानन्प्रवर्तते ॥

पारतन्त्र्यमृते दृष्टा प्रवृत्तिर्नेदृशी कचित् ॥ १८११ ॥

तस्या स्वरूपेणाप्रवर्तकत्वे हेत्वन्तरमाह । अनर्थेति । हननादेर्नरकफलत्वं निषेध-शास्त्रान्निश्चिन्वन्नपि क्रोधादिना तत्र प्रवर्तमानो दृश्यते तत्र सा स्वातन्त्र्येण प्रवर्तकि-

७९० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

त्यर्थः । हेतुं विना तर्हि पुरुषस्य कर्मणि प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । पारतन्त्र्य-
मिति । ईदृशी फलपर्यवसायिनीति यावत् । कचिदित्यनुदात्तपुरुषवचनम् ॥ १८११ ॥

तस्माच्चेयोर्धिनः पुंसः प्रेरकोऽनिष्टकर्मणि ॥

वक्तव्यस्तन्निरासार्थमित्यर्था स्यात्परा श्रुतिः ॥ १८१२ ॥

परिशिष्टमाह । तस्मादिति । प्रवर्तकं विना प्रवृत्त्ययोगाद्भवत्वासादिहेतुत्वेनानिष्टा-
ग्निहोत्रादावस्य प्रेरको वाच्यस्तद्वचनं च ज्ञात्वा चेयोर्धिनः परिहर्तुमित्यर्थः । कर्मण्येव
नियमेन प्रवर्तकस्य बाध्यत्वात्कामात्मकत्वप्रदर्शनार्थोत्तरा श्रुतिरित्याह । इत्य-
र्थेति ॥ १८१२ ॥

प्राप्ताशेषपुमर्थोऽयं स्वत एवेह मानवः ॥

निरस्ताशेषानर्थश्च तन्मोहादिपरीतधीः ॥ १८१३ ॥

एषणा काम इति भाष्यमास्तिपति । प्राप्तेति । इह शास्त्राद्येचनायामिति यावत् ।
अप्राप्ते हि पुमर्थे स्मरणविपरिवर्तिनि कामो भवत्यात्मा च प्राप्तपुमर्थोऽनतिशयानन्द-
त्वानिरस्तसर्वानर्थत्वाच्चातो नास्य कामः सम्भवतीत्यर्थः । उक्तरूपस्यापि स्वाज्ञानात्त-
त्सिद्धिरिति समापत्तेः । तन्मोहादिति ॥ १८१३ ॥

अनाप्तपुरुषार्थोऽयं निःशेषानर्थसंकुलः ॥

इत्यकामयतानाप्तान्पुमर्थान्साधनेर्जडः ॥ १८१४ ॥

विपरीतधियः प्रकटयति । अनाप्तेति । अज्ञस्य तथा कामोत्पत्तिमाह । इत्यकाम-
यतेति ॥ १८१४ ॥

निहासति तथाऽनर्थानविद्वानात्मनि श्रितान् ॥

अविद्योऽज्ञतकामः सन्नयो खल्विति च श्रुतिः ॥ १८१५ ॥

अज्ञानात्प्रेम्तामुक्त्वा ततो निहासामाह । निहासवीरिति । आत्मनि श्रितानात्मा-
श्रयत्वेन कल्पितानिति यावत् । कामस्याऽऽवियस्य प्रवर्तकत्वमाह । अविद्येति ।
प्रवर्तते कर्मण्येवेति शेषः । कामहेतुरविद्यैव प्रवृत्तिं करिष्यति किमान्तराद्धिकेन कामे-
नेत्याशङ्क्य तत्प्रवर्तकत्वे श्रुतिमाह । अयो इति । चकार, शङ्कानिरासार्थः । अयो
सत्त्वाद् काममय एवायं पुरुष इत्यादिश्रुतिस्तस्य प्रवृत्तौ प्राधान्यमाहेत्यर्थः ॥ १८१५ ॥

अकामतः क्रिया काचिदृश्यते नेह कस्यचित् ॥

यद्यद्वि कुरुते किञ्चित्तत्कामस्य चोष्टितम् ॥ १८१६ ॥

तत्र मनुवचनमपि मानमित्याह । अकामत इति । इहेति विस्मयभिरुक्ता । तत्रै-
वान्वयमाचष्टे । यद्यद्वीति ॥ १८१६ ॥

काम एष क्रोध एष इत्यादिवर्चनं स्मृतेः ॥

प्रवर्तको नापरोऽतः कामादित्यवसीयते ॥ १८१७ ॥

तत्रैव भगवद्वाक्यमादत्ते । काम इति । प्रामाणिक तत्प्रवर्तकत्वमुपसंहरति । प्रवर्तक इति ॥ १८१७ ॥

प्राग्दाराधाभिसंवन्धादेकावयेव पुमानभूत् ॥

ऊर्ध्वं दारादिसंवन्धात्पुत्रपौत्रादिसंयुतेः ॥ १८१८ ॥

कामस्य प्रवर्तकत्वं प्रतिपाद्याऽऽत्मेत्यादि व्याचष्टे । प्रागिति । भार्यादिसंवन्धात्पूर्वं पुत्रादि ब्रह्मचारिमाश्रमासौवित्यत्र हेतुमाह । ऊर्ध्वमिति ॥ १८१८ ॥

विस्तारितकुटुम्बं तं कस्मैचित्कश्चिदन्तिके ॥

व्याचष्टे कामसंभूतं पुत्रपौत्रादिविस्तरम् ॥ १८१९ ॥

एक एवेत्यस्यार्थं लोकप्रसिद्ध्या दर्शयति । विस्तारितेति । स ब्रह्मचारिणमुक्तविशेषणं दारसमहादूर्ध्वं समीपे दृष्ट्वा कश्चित्कस्मैचित्करोतीति योजना । आद्य विशेषणं स्फुटयति । कामेति ॥ १८१९ ॥

प्राग्दारोद्बहनात्कृत्स्नं कुटुम्बं यत्प्रपश्यसि ॥

आत्मैवेकः पुमानासीन्नाऽऽसीत्पुत्रादि किञ्चन ॥ १८२० ॥

आत्मप्रत्ययनिर्ग्राहं केवलं प्राग्भूदिदम् ॥

पुत्रपौत्रादिसंभिन्नं कुटुम्बं यत्प्रपश्यसि ॥ १८२१ ॥

व्याख्याप्रकार प्रकटयति । प्रागिति । यत्कुटुम्बस्य संप्रति पश्यसि तत्सर्वं पूर्वं विवाहादेकाकी ब्रह्मचार्येवाऽऽसीन्न पुत्रादि पृथेगस्मात्किञ्चिदभूदित्यक्षरार्थः । तदेव मानेन द्रव्ययति । आत्मेति । अहमेकान्यस्मीति ब्रह्मचारिण स्वानुभवाद्दृश्यं कुटुम्बं विवाहात्प्राग्केवलं तन्मात्रमभूदित्यर्थः । इदंशब्दार्थमाह । पुनेति ॥ १८२० ॥ १८२१ ॥

कामाद्यशेषवीजात्माऽप्रज्ञातात्मैकतत्त्वकः ॥

सोऽजतिग्रहग्रहाविष्टो विपरीतार्थनिश्चयः ॥ १८२२ ॥

सोऽवामयतेत्यत्र सशब्दार्थमाह । कामादीति । कामक्रोधादेरशेषस्य बीजमज्ञानं तत्र तादात्म्याव्यासादनतिशयानन्दाव्यात्मवात्मज्ञानशून्यरूपास्मादेव कल्पितान्धेप्सितान्कामयमानस्तेन कामरूपातिग्रहाख्यग्रहेण अस्त शब्दादिविषयनिषण्णधी सशब्दार्थ इत्यर्थः ॥ १८२२ ॥

स्वतः कृत्स्नोऽप्यसंवोधादकृत्स्नो विपरीतधीः ॥

तृणया महितो बालः सोऽकामयत मानवः ॥ १८२३ ॥

७१२' सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

विपरीतं च निश्चयं स्फोरयति । स्वत इति । उक्तं सदाब्दार्थमनूयाकामयतेत्यस्या-
र्थमाह । तृष्णयेति । तयोर्गूढत्वागूढत्वाम्नां भेदः । तत्रैरितत्वे हेतुमविवेकमाह ।
बाल इति । विपरीतज्ञानवत्त्वमपि तृष्णावत्त्वे हेतुरित्याह । मानव इति ॥ १८२३ ॥

कर्माधिकारहेतुर्मे जाया स्यात्कर्मसाधनम् ॥

पूर्वपूर्वस्य हेतुत्वमयशब्दैरिहोच्यते ॥ १८२४ ॥

जाया मे स्यादित्यस्यार्थमाह । कर्मेति । कर्मणि स्वामित्वेन पुंसः संन्ये कथं
जाया हेतुस्तच्चाऽऽह । कर्मसाधनमिति । उत्तरवाक्यस्यायशब्दत्रयस्यार्थमाह ।
पूर्वेति ॥ १८२४ ॥

अय प्रजात्पना तस्यां जायेय स्यात्कर्मणे ॥

स पुत्रेणैवेति वचस्तथा च श्रूयते स्फुटम् ॥ १८२५ ॥

पुत्रं प्रति जायाया हेतुत्वं वदन्तय प्रजायेयेत्यस्यार्थमाह । अयेति । स्वकार्यशेषं
स्मृतैरूर्ध्वमपि पुत्रद्वारा कर्तुं तद्वेपेण पितैव जायत इत्यर्थः । स पुत्रेणैवास्मिन्नोक्ते
प्रतिष्ठतितीति वाक्यमत्र प्रमाणमित्याह । स पुत्रेणेति ॥ १८२५ ॥

दैवमानुषवित्तेन संपन्नोऽहमयोत्तरम् ॥

कर्म कुर्या यथाप्राप्तं दृष्टादृष्टार्थसिद्धये ॥ १८२६ ॥

अथ वित्तमित्यादि व्याचष्टे । दैवेति । वित्तसंपत्तेरनुष्ठानाद्भवं वक्तुमयोत्तरमित्यु-
च्यते । यथाप्राप्तं शास्त्रदृष्टं रूपमनतिक्रम्येति-यावत् । अनुष्ठानफलमाह । दृष्टेति
॥ १८२६ ॥

एतावानेव कामोऽस्य नातोऽन्योऽर्थोऽवशिष्यते ॥

साध्यसाधनरूपे हि द्वे एवात्रैपणे यतः ॥ १८२७ ॥

एतावान्ने काम इत्यस्यार्थमाह । एतावानिति । साधनं साध्य चेत्येतावानेवाज्ञस्य
कामयितव्यो विषयो नान्योऽस्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । साध्येति । एषणायाः सर्व-
स्यास्तत्रैवान्तर्भावार्थो हि शब्दः । अत्रेति व्यवहारभूमिरुक्ता ॥ १८२७ ॥

एषणे एव चाप्येते साध्यसाधनकल्पिते ॥

पुमर्थस्थानवसितैरैकात्म्यस्याप्रसिद्धितः ॥ १८२८ ॥

अथ नानयोरेषणात्वं पुमर्थहेतुत्वेन तद्विषयत्वात्तच्चाऽऽह । एषणे इति । वैशब्द-
पर्यायाद्यकारादुभयपावधारणाच्चतुर्ष्वर्थत्वमप्राभाणिकमित्यर्थः । पुत्रादेः स्वर्गादेश्च
पुमर्थत्वप्रसिद्धेर्युक्तमेषणात्वेनानर्थत्वमन्यथा सोऽकामयतेत्युपक्रमभङ्गः स्यादित्याशङ्क्य
ज्ञानं विना पुमर्थस्यमासेरामाप्तविषयो प्रसिद्धश्चुपक्रमावित्याह । पुमर्थस्येति ॥ १८२८ ॥

कर्मसाधनरूपत्वाज्जायादेर्न पुमर्थता ॥

लोकत्रयासंगृहीतेरेतावानिति दुर्घटम् ॥ १८२९ ॥

पुत्रादेरपुमर्थत्वे क्लेशरूपं कर्म प्रति हेतुत्वे हेत्वन्तरमाह । कर्मेति । न हि पुरुषार्थसाधनस्य पुरुषार्थत्वमतिप्रसङ्गादित्यर्थः । साधनस्योक्तत्वात्तस्मिन्नेतावानित्युदिते कामशब्दप्रयोगादनर्थत्वं युक्तं लोकत्रयस्य पूर्वमसंग्रहादेतावानित्यनुवादात्तस्य कामशब्देनानर्थत्वमशङ्क्यं घटयितुमिति शङ्कते । लोकेति ॥ १८२९ ॥

न लोकत्रयसाध्यस्य साधनैकव्यपाश्रयात् ॥

आक्षिप्तसाध्यं साध्यत्वादितरत्कर्मसाधनम् ॥ १८३० ॥

तस्य साध्यत्वादेव साधनबद्धत्वात्तदतिरेकेणायोगात्तत्साधदाक्षिप्तसाधनं साधनमपि साध्यबद्धत्वादाक्षिप्तसाध्यमतः साधनेऽभिहिते साध्यमर्थादुक्तमित्येतावानित्युभयमनूय तस्य कामशब्देनामर्थत्वं यत्कुं युक्तमित्याह । नेत्यादिना ॥ १८३० ॥

लोकत्रयफलं यस्मादुत्पत्त्याद्यात्मकं मतम् ॥

कर्मानाक्षिप्य नाऽऽत्मानं तच्चापि लभते स्वतः ॥ १८३१ ॥

लोकत्रयाख्यं साध्यं साधनाक्षेपकमित्येतद्व्यतिरेकमुखेनाऽऽह । लोकेति । तस्मादक्षिप्तस्य साधनसापेक्षत्वमिति शेषः । तस्यान्यानपेक्षस्य स्वरूपलभभावाच्च साधनाक्षेपकत्वमित्याह । कर्मेति ॥ १८३१ ॥

समाप्तिः कर्मणो नापि लोकत्रयफलादृते ॥

अन्तर्णीतफलं तस्मादिह साधनमुच्यते ॥ १८३२ ॥

साधनं साध्याक्षेपकमित्येतदपि व्यतिरेकद्वारेणाऽऽह । समाप्तिरिति । फलमन्तरेण साधनं न पर्यवस्यतीत्यत्र हेतुमाह । अन्तर्णीतेति । इहेति साध्यसाधनव्यवहारोक्तिः । तस्मात्तादवश्रुतमपि फलमाप्तिपतीति शेषः ॥ १८३२ ॥

एषणैकैव तेनेयमुत्तराभिधास्यते ॥ १८३३ ॥

अर्थात्साध्याभिधानं स्यात्साधनाभिहितौ यथा ॥

भोजनेऽभिहिते पुंसो ह्यर्थात्तृप्तिः प्रतीयते ॥ १८३४ ॥

साध्यसाधनयोर्मिथो बद्धत्वं हेतुक्रत्व वाक्यशेषप्रवृत्तिमाह । एषणेति । उत्तरश्रोभे ह्येते एषणे एवेत्यत्रेति यावत् । उक्ते साधने साध्यमार्थिकमेतद्व्यहृष्टान्तेनाऽऽह । अर्थादिति । दृष्टान्ते लोकप्रसिद्धचर्णो हिशब्दः ॥ १८३३ ॥ १८३४ ॥

साध्यसाधनरूपे द्वे एषणे काम उच्यते ॥

अयथावस्तुरूपत्वादात्माज्ञानैकहेतुके ॥ १८३५ ॥

साधनोक्तौ साध्यस्यार्थादुक्तेरेतावानिति द्वयोरनुवादेऽपि कथमेषणात्वे तत्र काम-

७९४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

शब्दो न हि तौ पर्यायौ न तदवाच्यत्वे तयोरनर्थतेत्याशङ्क्याऽऽह । साध्येति । प्रवृ-
त्तिनिमित्तभेदाभावादेपणाकामशब्दयोरिष्टं पर्यायत्वमिति माय. । उभयोरपि कामत्व-
विवायिधुतेरभिप्रायमाह । अथवेति । मिथ्याघौमूलस्य कामस्यावस्त्वनुसारित्वात्तदूपे
साध्यसाधने स्वाज्ञानमात्रनिमिते इत्यर्थः ॥ १८३५ ॥

विश्वासोऽतोऽत्र विदुषा न कार्यः स्वमलाभवत् ॥

व्युत्थायैवैपणाभ्योऽतः प्रत्यग्ज्ञानं समाश्रयेत् ॥ १८३६ ॥

तयोरज्ञानकृतत्वेऽपि किं स्यादत आह । विश्वास इति । कुत्र तर्हि स कार्यो
विदुषेति तत्राऽऽह । व्युत्थायेति । कामस्यानर्थत्वात्साध्यसाधनयोश्च तन्मात्रत्वात्स्व-
र्गादौ पुमर्थताविश्वासं त्यक्त्वा स्वमलाभवत्स्याभ्यस्तिसृभ्य एपणाभ्यो व्युत्थानं संन्यासा-
त्मकं कृत्वा काङ्क्षितयोसहेतुज्ञानमुद्दिश्य ध्वषणादावर्तयेदित्यर्थः ॥ १८३६ ॥

इच्छन्नपि यतो नातो भूयो बिन्देदतोऽधिकम् ॥

तस्मादविद्याभूमिष्ठः कृत्स्न एवावता भवेत् ॥ १८३७ ॥

एतावनेवेति कुतोऽवधारण कामानामानन्द्यादित्याशङ्क्य नेच्छन्नित्यादेरर्थमाह ।
इच्छन्निति । अतो ब्रूयादधिवमिच्छन्नपि नास्मादन्यदङ्गो लभेत साधनाद्यतिरिक्तदृष्टा-
दृष्टलानाभावात्तदुक्तमवधारणमित्यर्थः । यस्मात्साधनाद्यन्यकामयितव्याभावस्तस्मादवि-
द्यावस्थाया तत्तत्प्राप्तिमात्रेण पूर्णतेति कलितमाह । तस्मादिति ॥ १८३७ ॥

एकैकमपि जायादेर्यावच्चाऽऽप्नोति पूरुषः ॥

अकृत्स्नस्तावदस्मीति जडः संभावयत्ययम् ॥ १८३८ ॥

तस्मादपीत्यादिस्तात्पर्यमुक्त्वा स यावदित्यादि व्याकुर्वन्नस्य पुत्रादिना पूर्णते-
त्यत्र व्यतिरेकमाह । एकैकमिति । तथासंभावनायामज्ञत्वं पुंसो हेतुरिति सूचयति ।
जड इति ॥ १८३८ ॥

यावदेते यथोदिष्टा आप्ताः स्युः कामपूर्वकाः ॥

कृत्स्नोऽस्मीति तदाऽऽत्मानं संभावयति शानवः ॥ १८३९ ॥

तत्रैवान्वयमुपन्यस्यति । यावदिति । यदेत्यर्थः । कामपूर्वत्वं जायादीनां सोऽका-
मयतेत्युपक्रमादज्ञत्वेन मनुष्याभिमानीत्वम् । तथ हेतू करोति । शानव इति ॥ १८३९ ॥

आत्मजायाप्रजाविचविद्याभिः पञ्चभिः कृतम् ॥

कर्म पाङ्गं भवेदेवं पाङ्गेन च्छन्दसा मितम् ॥ १८४० ॥

तन्मयो कृत्यतेत्याद्यवतारयितुं पातनिर्णयमाह । आत्मेति । पञ्चसंख्यायोगमुपजी-
व्योपाभ्युपयोगिविधेन पञ्चाक्षरा प्रक्षिरिति ध्रुतिमनुसरन्नाह । एवमिति ॥ १८४० ॥

बाणस्य कर्मणस्तावदात्मार्यः पाङ्गतोदिता ॥

तेष्वसत्स्वय पाङ्गत्वं पुच्यतेऽध्यात्मकर्मणः ॥ १८४१ ॥

४' ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ७९६

कर्ममात्रस्य पाङ्गत्वमुक्त्वा तस्येत्यादिवाक्यस्य विषयपरिशेषार्थं सोऽकामयतेत्यादिना सिद्धमनुवदति । बाह्यस्येति । जायादिष्वसत्स्याध्यात्मिकं ध्यानकर्मणः कर्म पाङ्गत्वमित्यपेक्षायां तस्येत्याद्यादत्ते । तेष्विति । प्रागुक्तशङ्काद्योतनार्थोऽप्यशब्दः ॥ १८४१ ॥

बाह्याध्यात्मिकभेदेन कर्मैतदुभयात्मकम् ॥

पाङ्गं यथा तद्भवति तथैतदभिधीयते ॥ १८४२ ॥

तदेव प्रपञ्चयितुं कर्मद्वैविध्यमाह । बाह्येति । तद्बाह्यं कर्म षष्ठभिः कृतत्वाद्यपापाङ्गं तथैतदाध्यात्मिकध्यानकर्म पाङ्गमुच्यते तस्येत्यादिनेत्याह । पाङ्गमिति ॥ १८४२ ॥

अध्यात्मं मन एवाऽऽत्मा तदायत्तत्यकारणात् ॥

वाग्जायादिप्रवृत्तीनां यजमानवदेव तत् ॥ १८४३ ॥

मन एवास्याऽऽत्मेत्यस्यार्थमाह । अध्यात्ममिति । वेहमधिकृत्य यो यज्ञस्तत्र मनसि यजमानदृष्टिः कार्येत्यर्थः । आरोपे हेतुमाह । तदायत्तत्वेति । अतो मनसो यजमानसान्ध्याद्युक्ता तत्र तददृष्टिरित्याह । यजमानवदिति ॥ १८४३ ॥

वाक्यं जायेति विज्ञेयां तदधीनत्वकारणात् ॥

यद्व्यायतीह मनसा वाचा वक्ति तदेव हि ॥ १८४४ ॥

वाग्भाषेत्यस्यार्थमाह । वागिति । वाचि जायादृष्ट्याप्ते हेतुमाह । तदिति । जायाया यजमानाधीनत्ववद्वाचो मनोधीनत्वे तत्र मानमाह । यदिति । इहेति शुद्धिपूर्वकव्यवहारोक्तिः । यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीतिवन्मनः पूर्वो वागुत्तर इति श्रुत्यन्तरसंग्रहार्थो हिशब्दः ॥ १८४४ ॥

संमथार्यं मनो वाचा मन्त्रलौकिकरूपया ॥

अथ प्रस्पन्दतेऽत्यर्थं सा क्रिया प्राण व्रज्यते ॥ १८४५ ॥

प्राणः प्रमेत्यत्र प्राणशब्दार्थमाह । संमथार्येति । मनसा विषयं निश्चित्य तत्र द्विरूपया वाचा तदेव मनोऽतिशयेन चेष्टते सा चोभयनिर्वर्त्या चेष्टा प्राण इत्यर्थः । प्राणं प्रति बाष्पनसंयोजितापितृत्वप्रसिद्धिं हेतूक्तुमेष्येत्पुनरुक्तम् ॥ १८४५ ॥

आगमार्थं विनिश्चित्य मनसाऽप्य प्रवर्तते ॥

प्राणः प्रजेति तां चेष्टां प्राहुर्वेदविदो जनाः ॥ १८४६ ॥

तमनूय तस्मिन्प्राणदृष्टिः कार्येति वाक्यार्थमाह । आगमेति । वाचा सहेति वक्तुमेष्येति प्रयुक्तम् । उक्तेऽर्थे वैदिकीं प्रसिद्धिमनुकूलयितुं वेदविद इति विशेषणम् ॥ १८४६ ॥

द्विधैवाऽऽध्यात्मिकं वित्तं कार्यभेदात्प्रचक्षते ॥

दैवमानुषताऽप्यस्य साधनत्वोपचारतः ॥ १८४७ ॥

चक्षुरित्यादेरर्थं वक्तुमाध्यात्मिके वित्ते द्वैविध्यमाह । द्विधेति । चक्षुः श्रोत्रमित्याध्यात्मिकवित्तद्वैविध्ये हेतुमाह । कार्येति । चक्षुषा रूपस्य श्रोत्रेण शब्दस्योपलब्धिरिति कार्यभेदादिति यावत् । तत्र विदुषां संप्रतिपत्त्यर्थं प्रचक्षत इति प्रयोगः । चक्षुषो मानुषत्वं श्रोत्रस्य दैवत्वं च कथं श्रुत्योक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । दैवेति । चक्षुः श्रोत्रं च वित्तद्वयसाधनमतोऽस्योपचारादैवत्व मानुषत्वं चेत्पर्यः ॥ १८४७ ॥

परीक्ष्य चक्षुषा यस्माल्लभते गोधनादिकम् ॥

चक्षुः स्यान्मानुषं वित्तं यथाऽऽयुर्धृतमुच्यते ॥ १८४८ ॥

अध्यात्मं वित्तभेदमुक्त्वा तस्य दैवत्वं मानुषत्वं च साधितमिदानीं चक्षुर्मानुषमित्यादि यावय योनयति । परीक्ष्येति । चक्षुःशब्दात्पूर्वं तस्मादिति प्रयोक्तव्यम् । चक्षुष्योपचारिकी मानुषवित्तदृष्टिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ १८४८ ॥

दैवमात्राप्तितो दैवं ज्ञानं विचमिहोच्यते ॥

तत्साधनत्वाच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमाध्यात्मिकं धनम् ॥ १८४९ ॥

चक्षुषि मानुषवित्तदृष्टि कृत्वा श्रोत्रे दैववित्तदृष्टिं वक्तुं तत्स्वरूपमाह । दैवेति । इहेति वित्तद्वयनिर्धारणार्था सप्तमी । श्रोत्रं दैवमित्यादेरर्थमाह । तत्साधनत्वादिति । श्रोत्रस्य श्रवणद्वारा ज्ञानहेतुत्वात्तस्मिन्नाध्यात्मविषये दैववित्तदृष्टिरित्यर्थः ॥ १८४९ ॥

बाह्ययागादिष्वेष्टा च या चान्तःकरणश्रया ॥

देहेऽभिच्युपते यस्मादात्मा कर्म ततो भवेत् ॥ १८५० ॥

आत्मैवेत्यादेरर्थमाह । बाह्येति । आत्मा शरीरं तत्र कर्मदृष्टिस्तत्र द्विविधकर्मव्यक्तैरित्यर्थः ॥ १८५० ॥

संमितः संख्यया पादैः पाङ्क्तस्य च्छन्दसो यतः ॥

पाङ्क्तो यज्ञस्ततः सज्जिः सर्वदा सम्प्राहृतः ॥ १८५१ ॥

स एष इत्यादेरर्थमाह । संमित इति । बाह्यश्चाऽऽध्यात्मिकश्च यज्ञः पञ्चसंख्यायोः गात्रघट्टपाङ्क्तिरिति श्रुतस्य पाङ्क्तस्य च्छन्दस पादैर्यत परिमितोऽतः पाङ्क्त इत्यर्थः ॥ १८५१ ॥

तत्कार्यत्वात्पशुः पाङ्क्तो यच्च किञ्चिच्चराचरम् ॥

तच्चापि पञ्चमूर्तोत्थं त्रियात्पाङ्क्तमशेषतः ॥ १८५२ ॥

पाङ्क्तः पशुरित्यादेरर्थमाह । तत्कार्यत्वादिति । ननु चराचरस्य जगतो न पञ्चभिरात्मादिभिर्निर्वर्त्यत्वमिति कुतोऽप्य पाङ्क्तत्वं तत्राऽऽह । पञ्चेति ॥ १८५२ ॥

पाङ्ककर्मात्मको यज्ञो यज्ञकार्यमिदं जगत् ॥

एतद्याथात्म्यतो ज्ञात्वा तदेवाऽऽमोत्यशेषतः ॥ १८५३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

तदिदं सर्वमित्यादेरर्थमाह । पाङ्गेति । साध्यं साधनं च पाङ्गं सूत्रात्मना ज्ञात्वा
तच्च पाङ्गसूत्रमात्मत्वेनानुसंदधतस्तदाप्तिरेव फलं तत्त्वतुल्यायादित्यर्थः ॥ १८५३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थं पुरुषविधब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

अथ योऽन्यामिति ग्रन्थादारभ्योरुप्रयत्नतः ॥

अविद्यायाः समाम्नाता आ समाप्तेर्विभूतयः ॥ १ ॥

अध्यायस्यात्र चाविद्यान्वर्णाद्यात्माभिमानवान् ॥

धर्मेण नियतात्मा सज्जहोत्यादिस्थकर्मभिः ॥ २ ॥

देवादिक्रिमिपर्यन्तं विभर्ति जगदव्ययम् ॥

एवमेव जगद्योनिरैकैकः कर्मकृत्तरः ॥ ३ ॥

संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । अथेति । अविद्यासूत्रादारभ्याऽऽ तृतीयसमाप्तेरविद्याया
विभूतयः प्रपञ्चयन्त इत्युक्तमित्यर्थः । तत्र तत्र प्रासङ्गिकत्वेनार्थान्तरस्योक्तत्वेऽपि परम-
तात्पर्यमविद्याविभूतिविभूताविति वक्तुमुरुप्रयत्नत इत्युक्तम् । अथो अयमित्यशेषतस्तु-
वदति । अत्रेति । अविद्यादशायामिति यावत् । अविद्यातत्कार्यविशिष्टो धर्माधीनः
स्थकर्मभिः सर्वं जगद्धारयतीत्यर्थः । अन्यमिति त्रिव्याविशेषणम् । विशिष्टज्ञानक्रिया-
विशिष्टस्य सूत्रम्यैव जगत्कर्तृत्वं नेतरेषा ज्ञानाद्यतिशयाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । एव-
मिति । विहिताधिहितज्ञानकर्मभ्यां सूत्रवदितरेषामपि संभवति जगत्कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥
॥ २ ॥ ३ ॥

कृत्स्नेन जगता यद्वत्कर्मकृत्समुपार्जितः ॥

यथोक्तकर्मभिस्तेन जगच्चद्दुपार्जितम् ॥ ४ ॥

सूत्रवदेकैकस्य सर्वजगत्कर्तृत्वं दृष्टान्तेन साधयति । कृत्स्नेनेति । यथोक्तकर्मभिर्गु-
होत्यादिभिः । तेन कर्मकृतेति यावत् ॥ ४ ॥

स्वदेहवद्यतो भुङ्क्ते एकैकोऽनवशेषतः ॥

साधारणानि वस्तूनि तथाऽसाधारणान्यपि ॥ ५ ॥

७२८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

एकैकेन सर्वं जगदार्जितमित्यत्र नियामकमाह । स्वदेहवदिति । स्वकर्मानार्जितस्य भोग्यत्वायोगाद्भोक्त्रा सर्वं भोग्यमार्जितमित्यर्थः । बाह्याध्यात्मिकभेदेन साधारणासाधारणविभागः ॥ ५ ॥

स्वकर्मणाऽनुपात्तस्य न च भोगोऽत्र दृश्यते ॥

एकैकेनोपकारित्वाचस्माज्जगदुपार्जितम् ॥ ६ ॥

स्वकर्मानार्जितस्यापि भोग्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वकर्मणेति । न हि व्यवहारदशायां परकीयं गृहक्षेत्रादि परस्य भोग्यं दृष्टमित्यर्थः । स्वकर्मानार्जितस्य भोग्यत्वे फलितमाह । एकैकेनेति । तस्मादेकैकेन जगदुपार्जितमिति संबन्धः । उपकारित्वादेकैकस्मिन्भोक्त्रि जगते भोगहेतुत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वभावतोऽखिलं कर्म धर्माधर्मादिलक्षणम् ॥

साधारणविशेषात्मफलमारभते द्विधा ॥ ७ ॥

स्वकर्मानार्जितस्यैव भोग्यत्वं चेत्प्रतिपूरुषं कर्मव्यवस्थितेस्वदसाधारणफलस्याऽऽरम्भकं न साधारणफलस्येति तदभोग्यत्वमाशङ्क्याऽऽह । स्वभावत इति । आदिशब्दो मिश्रार्थः ॥ ७ ॥

गुणप्रधानभावेन साधारणविशेषतः ॥

सूत्रादेः कर्मणः कार्यं क्रियन्तस्याभिजायते ॥ ८ ॥

कर्मणोऽनेकफलारम्भकत्वमुक्तं व्यनक्ति । गुणेति । सूत्रादिक्रियन्तजन्तुवर्गस्यायत्रिविधं कर्म तत्फलमुत्कर्षनिकर्षभावेन सामान्याविशेषात्पत्न्या च सर्वतो जायत उभयया भोग्यदृष्टेरित्यर्थः ॥ ८ ॥

द्रव्यादिदर्शनाधीनं फलं सर्वस्य कर्मणः ॥

साधारणादिसंभेदभिन्नं तेन क्रियाफलम् ॥ ९ ॥

नानाफलारम्भकं कर्मैत्यत्र हेत्वन्तरमाह । द्रव्यादीति । आदिपदं क्रियादिग्रहार्थम् । साधारणादीत्यादिपदं त्वसाधारणविषयम् । तेन कर्मफलनिमित्तद्रव्यादिदृष्टिचित्रत्वेनेति यावत् ॥ ९ ॥

कचित्साधारणार्त्तैव तथाऽसाधारणं कचिद् ॥

कचिच्चोभयया कार्यं द्रव्यादीक्षणचित्रतः ॥ १० ॥

तदेव दृष्टानेन स्वहस्यति । कचिदिति । नृत्वेक्षणदावित्यर्थः । असाधारणं कचिदिति स्वमुत्तदर्शनादावित्यर्थः । कचिच्चोभययेति रम्योद्धानदर्शनादाविति यावत् । क्रियाफलवैविष्ये निमित्तवैविचित्र्यमुक्तमेव हेतुमाह । द्रव्यादीति ॥ १० ॥

समासव्यासतस्तस्माद्यथोक्तज्ञानकर्माभिः ॥

एकैकेन जगत्कृत्स्नमुपात्तं भोगसिद्धये ॥ ११ ॥

कर्मणः सर्वारम्भकृत्वे फलितमुपसंहरति । समासेति । साधारणरूपेण विशेषरूपेण च भोगार्थं कर्मादिना सर्वं जगदेकैकेन योत्रोपात्तमित्यर्थः । कर्मणो विविधफलारम्भक-
त्वसंभवस्तच्छब्दार्थः ॥ ११ ॥

सर्वः सर्वस्य कर्ता च कार्यं चापि यथा तथा ॥

मधुविद्यामसङ्गेन बिस्पष्टमभिधास्यते ॥ १२ ॥

सर्वस्य मियो हेतुहेतुमत्त्वप्रामाणिकमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्व इति ॥ १२ ॥

यदजीजनत्फलं कर्ता स्वकर्मज्ञानसाधनः ॥

सप्तान्नमविभागेन तद्विभज्य प्रदर्श्यते ॥ १३ ॥

वृत्तानुवादव्याजेनापेक्षितं प्रयित्युत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह । यदिति । ध्यानार्थ-
मिति शेषः । स्वकर्मादिना सृष्टस्य जगतः सप्तधा विभक्तस्य सूत्रात्मकस्य स्यात्मना
ध्यानं तद्भावाफलं विधातुमुत्तरं ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रीण्यन्नानि फलं कर्तुंश्चत्वार्यन्नानि यानि तु ॥

प्रयोगसमवायित्वात्तानि स्युः कर्मसाधनम् ॥ १४ ॥

तेष्वन्नेष्ववान्तरविशेषमाह । प्रीणीति । प्रयोगसमवायित्वात्कर्मानुष्ठाने कारकत्वे-
नान्तर्भूतत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

विज्ञानात्मा पिता तावन्न मनो न प्रजापतिः ॥

अविशिष्टाधिकारित्वाच्च विज्ञानात्पनोऽपरः ॥ १५ ॥

मन एव पितेति श्रुतेर्मनसो वा सर्वजगत्सृष्ट्वात्प्रजापतेर्वा मन्त्रस्य पितृशब्देत्वा-
शङ्क्याऽऽह । विज्ञानात्मेति । सर्वस्मिजगति जीवस्य कर्मादिद्वारा साधारण्येन कार-
णत्वादसावेवात्र पितेत्यर्थः । न मन इत्यादि निगमयति । नेति ॥ १५ ॥

सिमृक्षितत्वात्मनसस्तथा त्र्यन्नात्मनः प्रभोः ॥

साधारणात्मनः स्रष्टा नातः क्षेत्रज्ञतोऽपरः ॥ १६ ॥

जीववन्मनसि प्रजापतौ च कारणत्व किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । सिमृक्षित-
त्वादिति । द्वयोरपि सृष्टिनिविष्टत्वेन कार्यकोटिनिविष्टत्वाच्च कारणत्वमित्यर्थः । सर्वस्य
जगतः साधारणात्मा क्षेत्रज्ञस्ततोऽपरो न स्रष्टेति सत्त्वं ॥ १६ ॥

ग्रन्थार्थधारणाशक्तिर्मेधा यद्यपि भण्यते ॥

तथाऽपि ज्ञानमेवेह साधनत्वाद्विद्वत्तत्त्वं ॥ १७ ॥

मेधयाऽजनयत्पितेत्यत्र मेवां व्याचष्टे । ग्रन्थेति । ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानमात्रस्यात्र मेधात्वे

८०० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

हेतुमाह । साधनत्वादिति । सप्ताञ्चोद्भूतौ ज्ञानमात्रस्य हेतुत्वात्प्रसिद्धमेधायास्तदयो-
गादित्यर्थः ॥ १७ ॥

शास्त्रीयलौकिकज्ञानाविशेषग्रहसिद्धये ॥

सामान्यज्ञानग्रहणं मेधयेत्यभिधित्सितम् ॥ १८ ॥

तर्हि ज्ञानेन जगदजनयदित्येव वाच्यं किं मेधयेत्यत आह । शास्त्रीयेति । ज्ञाने-
नाजनयदित्युक्ते ध्यानेनैवेति प्रवरणानुरोधो भ्रमः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं मेधाग्रहणं न हि
सप्ताञ्चसप्तष्टुपास्तिरेव हेतुर्निषिद्धाविधेयोऽपि तद्वेतुत्वादित्यर्थः ॥ १८ ॥

तपःशब्देन कृच्छ्रादि यदि नामाभिधीयते ॥

तथाऽपि कर्मग्रहणं सप्ताञ्चोद्भूतिहेतुतः ॥ १९ ॥

तपःशब्दार्थमाह । तपःशब्देनेति । सप्ताञ्चात्मरूपाजन्महेतुत्वात्कर्मणस्तदेवान-
तपो न कृच्छ्रादि तन्मात्रस्यातद्वेतुत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

धिया धियेति लिङ्गाच्च गृह्येते ज्ञानकर्मणी ॥

मेधातपोगिरा नान्ये ग्राह्ये तदफलत्वतः ॥ २० ॥

मेधातपःशब्दाभ्यां ज्ञानकर्मग्रहे वाक्यशेषमनुसृत्यति । धियेति । धिया धिया
जनयते कर्मभिरित्यत्र वाक्यशेषे तत्कालभाविज्ञानकर्मणोर्जनकत्वाभिधानात्तयोरेवानपि
ग्रहणं न प्रसिद्धयोर्मेधातपसोरित्यर्थः । प्रसिद्धयोर्मेधातपसोरग्रहे पूर्वोक्तं हेतुं म्मारयति ।
तदफलत्वत इति ॥ २० ॥

पाङ्क्तं हि प्रकृतं कर्म वेदेति ज्ञानमेव च ॥

विहाय नातः प्रकृतं युक्तोऽप्रकृतसंग्रहः ॥ २१ ॥

न केवलं लिङ्गमेवात्र मानं किंतु प्रवरणमपीत्याह । पाङ्क्तं हीति । तथा चात्र प्रसि-
द्धमेधातपोग्रहे प्रकृतहानिरप्रकृतप्रक्रिया च स्यातामित्यर्थः ॥ २१ ॥

मेधातपोतिरेकेण नान्यत्स्यात्साधनं यतः ॥

प्रसिद्धत्वादतो हीति व्याचष्टे श्रुतिरञ्जसा ॥ २२ ॥

यत्सप्ताञ्चानीत्यादिभ्यश्च व्याख्याय मेधया होत्यादिब्राह्मणं व्याचष्टे । मेधेति ।
ज्ञानकर्मातिरिक्तसृष्टिहेत्वभावात्तस्यैव तत्र हेतुत्वप्रसिद्धेर्मेधया होत्याद्या श्रुतित्तेनैव
पितुं साद्रूप्यं हिशब्देन साक्षादाहेत्यर्थः ॥ २२ ॥

अस्य भोक्तृसमूहस्य साधारणमचीकृपत् ॥

एकमन्नं पिता सृष्ट्वा तच्चेदं यदिहाद्यते ॥ २३ ॥

एकमन्मेत्यादिमन्त्रपदस्य व्याख्यानाभिदमेवात्येति ब्राह्मणं तद्व्याकरोति । अत्येति ।

प्रात्यक्ष्यं न च तस्यास्ति द्वास्त्रमात्रप्रमाणतः ॥

यथा सर्वाचृववत्रान्तस्थस्य प्रत्यक्षता तथा ॥ २९ ॥

“वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आम्यः कुर्याद्वेवताम्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥

सायं चाक्षस्य सिद्धस्य यत्नतस्तु वलिं हरेत् ।

वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधौयने” ॥

इतिस्मृतेस्तस्यापूर्वत्वाभावाद्नुवादसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । प्रात्यक्ष्यमिति । वैश्व-
देवस्याप्रत्यक्षत्वं वैधर्म्यदृष्टान्तेनाऽऽह । यथेति । इदमिति प्रत्यक्षाजपरामर्शाद्वैश्वदे-
वस्य शास्त्रदृष्टत्वेऽप्यप्रत्यक्षस्य तदयोगात्परमते ब्राह्मणं दुर्वदमिति भावः ॥ २९ ॥

प्रतिप्राणि ममेदं स्यादभिन्नापञ्च दृश्यते ॥

सर्वप्राण्यंशमिश्रत्वं ततोऽस्मिन्नवसीयते ॥ ३० ॥

स्वपक्षे तस्य घटमाननामाह । मतीति । स्यादित्यस्मात्परस्वादिति शब्दो द्रष्टव्यः ।
अभिलाषोपलब्धिफलमाह । सर्वेति । सर्वप्राणभृदाद्याक्षस्य साधारणशब्देन, ग्रहे तस्यै
प्रत्यक्षादिदमा पराग्रष्टु योग्यत्वाद्नुवादस्य सुघटनेत्यर्थः ॥ ३० ॥

नाऽऽत्मार्यं पाचयेदन्नमिति चापि स्मृतेर्वचः ॥

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥

अन्नादे भूणहा माष्टीत्यादीह वचनं स्मृतेः ॥ ३१ ॥

किञ्च साधारणशब्देन आदिसर्वप्राण्यन्नग्रहे साधारणमसाधारणीकुर्वतः पाप्मानि-
वृत्तिवाक्य स्मृतिवचनानि शोषपद्यन्ते तस्मादस्मद्व्यास्यैव युक्तेति मन्यवानः साधारणम-
साधारणीकुर्वतो दोषित्वे स्मृतीरुदाहरति । नाऽऽत्मार्यमिति । न वृषा पातयेत्पशुम् ।
न चैकं स्वयमश्रीयाद्विधिर्वर्जं न निर्वपेदिति पादत्रय द्रष्टव्यम् । शृष्टान्भोगान् हि यो
देवा दाम्प्यन्ते यज्ञभाविता इत्युक्तान्देवान्परामृशति । तैरिति । दत्तान्भोगानिति यावत् ।
एभ्यो देवेभ्य इत्यर्थः । अन्नादे भूणहा माष्टिं अनेना अभिशंसति । स्तेनः प्रयुक्तो
रामनि यावन्नानुसङ्गर इतिस्मृतावयवाङ्मयायमर्थः । भूणहा श्रेष्ठब्राह्मणयातरुः ।
वक्ष्यति हि—वरिष्ठग्रहहा चेह भूणहंत्यभिधीयत इति । स स्वाक्षभक्षके स्वपापं माष्टिं
शोधयति नित्यिप्सोत्पन्नदातुः पापक्षयोक्तेरितरस्यासाधारणीकृत्य भुञ्जानस्य पापितेति ।

“अदत्त्वा तु य एतेभ्य पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

स भुञ्जानो न ज्ञानानि श्वश्रुर्गैर्जग्धिमात्मनः ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्च कित्नुगृह्णाञ्च देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्य शेषमुपभवेत् ॥

अथ स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामनं विधीयते ॥

भुङ्गते ते त्वयं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्” ।

इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । इहेति साधारणस्यान्नस्यासाधारणीकरणे दोषवत्त्वमुक्तम् ॥ ३१ ॥

तस्यापि चान्तःपातित्वात्सर्वाद्यस्यैव युक्तिमान् ॥

ग्रहस्तस्य गृहीतौ तु नास्यान्तःपातित्वा तथा ॥ ३२ ॥

इतश्च साधारणशब्देन सर्वप्राण्यन्नं ग्राह्यमित्याह । तस्यापीति । वैश्वदेवाकृत्य सर्वान्नान्तर्भावात्तद्गृहे ग्रहसंभवाद्यापकस्यैव ग्रहणमित्यर्थः । वैश्वदेवग्रहेऽपीतरग्रहः स्यादिति चेन्नेत्याह । तस्येति । श्वाद्यान्नस्य न ग्रहोऽस्तीति तुशब्दार्थः । तत्र हेतुर्नास्येति । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तस्तथेति । यया सर्वाच्चात्रेऽन्तर्भूतं वैश्वदेवान्नं न तथा तस्मिन्नन्नान्तरमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अमृष्टाविनियोगत्वे प्रागुक्तस्तद्गृहे सति ॥

सर्वप्राणिभिराद्यस्य तच्चानिष्टं प्रसज्यते ॥ ३३ ॥

परपक्षे दोषान्तरमाह । अमृष्टेति । तच्छब्दो वैश्वदेवार्थः । प्रसज्येत्येष्टत्वं निराचष्टे । तथेति । सर्वप्राण्येविनियोगस्य च विमलितत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अव्यावृत्तिश्च पाप्मभ्यो वैश्वदेवान्नसंग्रहे ॥

न न्याय्यं घचनं तस्य शास्त्रमात्रव्यपाराश्रयात् ॥ ३४ ॥

तत्रैव दोषान्तरमाह । अव्यावृत्तिश्चेति । साधारणशब्देन वैश्वदेवग्रहे तत्परस्य पाप्मभ्यो न व्यावृत्तिरिति वचो न न्याय्यमिति यो नना । शास्त्रीयकर्मानुष्ठानात्पापक्षयस्यैव युक्तत्वादिति हेतुमाह । तस्येति ॥ ३४ ॥

अल्पीयःपापहानिश्च नापि शब्दात्प्रतीयते ॥

न स पाप्मन इत्यस्मादश्रुता न च गृह्यते ॥ ३५ ॥

यत्तु श्लोकपाप्मव्यक्तिपरमेतदिति तत्राऽऽह । अल्पीय इति । श्रुतहानिरश्रुतप्रक्रिया च न न्यायेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सर्वाच्चात्रगृहीतौ तु हेतुर्गमक इष्यते ॥

असाधारणकारित्वं तस्य साधारणात्मनः ॥ ३६ ॥

साधारणमसाधारणं कुर्यतः पापित्वसाधको मिश्रमिति हेतुः सोऽपि सर्वात्तस्य साधारणशब्देन ग्रहं गमयतीत्याह । सर्वेति । अप्यस्तुशब्दो हेतुशब्दानन्तरनिवेशी । कोऽसी हेतुस्वरूपरूपमाह । असाधारणेति । मिश्रमित्यन्नस्य साधारण्यमुच्यते तस्या-

८०४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

साधारण्यकारी चेदेव पुरुषस्तदा तदसाधारण्यकारित्वं तस्य पापानिवृत्तौ हेतुः स च साधारण्यपदेन सर्वान्नग्रहं सूचयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सर्वप्राणभृदन्नस्य तस्माद्ब्रह्मणमिष्यते ॥

उक्तयुक्तिरलादन नान्यस्येति विनिश्चितिः ॥ ३७ ॥

सपसमुपसहरति । सर्वेति । तस्मादित्युक्तं स्फुटयति । उक्तेति । अत्रेति प्रकृतमन्त्र-
ब्राह्मणोक्तिः । अनुक्तेरित्यादिनोक्ता युक्तिः । परपसुनिरासमुपसहरति । नेति ॥ ३७ ॥

पापानिमोक्तहेतुक्तिर्मिथमित्यभिधीयते ॥

सर्वार्थस्य हि पापाय यतोऽसाधारणीक्रिया ॥ ३८ ॥

मिश्रं ह्येतदिति वाक्यं पश्चान्तरनिरासावसरे सक्षेपतो व्याख्यातमपि प्रपञ्चयितुमव-
तारयति । पापेति । तन्मार्थमाह । सर्वार्थस्येति । साधारण्यस्यासाधारणीकरणे प्रत्य-
यामप्रसिद्ध्यर्थो हि शब्दः । अतः साधारण्यं नासाधारणीकर्तव्यमिति शेषः ॥ ३८ ॥

प्रक्षेपोऽग्रां हुतं विद्यात्तत्पूर्वं वल्किर्म च ॥

ग्रहुतं चेह विज्ञेय ते देवेभ्यो ददौ पिता ॥ ३९ ॥

द्वे देवानित्यादिमन्त्रपदस्य हुतं चैत्यादिव्याख्यानं तन्मार्थमाह । प्रक्षेप इति ॥ ३९ ॥

देवेभ्योऽग्रे यतः यत्ते हुतमहुतलक्षणे ॥

तानुद्दिश्य ततोऽद्यापि जुहति यः च जुहति ॥ ४० ॥

तस्मादित्यादि व्याचष्टे । देवेभ्य इति ॥ ४० ॥

यतः सूत्रपदे द्वित्वमविज्ञेयेण चोदितम् ॥

श्रौतस्मार्तविभागेन वत एतद्विकल्पितम् ॥ ४१ ॥

अथो आहुरित्यादेस्तात्पर्यमाह । यत इति । द्वे देवानित्यत्र द्वित्वमानं श्रुतं तच्च
हुतमहुतयोर्दर्शपूर्णमासयोश्चाविशिष्टं ततः श्रौते स्मार्ते वा देवान्ने इति विकल्पितमेतदे-
वात्मित्यर्थः ॥ ४१ ॥

स्मार्तान्नान्तरोक्तत्वात्स्मार्तत्वं स्याद्व्योस्तयोः ॥

अधिहोत्राभिसम्पत्त्यात्वा वा श्रुतिचोदिते ॥ ४२ ॥

विकल्पे हेतुन्तरमाह । स्मार्तेति । सर्वानस्य साधारण्यशब्देन ग्रहात्तस्मिन्नाद्यत्वेन
स्मार्तान्नान्नर्भावात्तदन्तरं द्वे देवानिति देवान्योरुक्तत्वात्तयोः स्मार्तत्वं वा हुतमहुता-
त्मना स्यात्तद्यदि ग्राहुरित्यत्रोच्यते श्रौताग्निहोत्रसन्निधानादर्थपूर्णमासाख्ये वा श्रुत्युक्ते
देवान्ने स्यातामिति विकल्पो ग्रीह्यादिवदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

मन्त्रे द्वित्वाविशिष्टत्वाद्भुतमहुतलक्षणे ॥

श्रुत्याऽतस्ते विकल्प्येते श्रौते स्मार्ते हि तुल्यवत् ॥ ४३ ॥

विकल्पमन्य सिद्धान्तं सूचयति । मन्त्र इति । पञ्चम्यौ समानाधिकरणे । दर्श-
पूर्णमासलक्षणे वेति शेषः । ते देवान्ने इति यावत् । तुल्ययोर्विकल्पस्यान्यत्रापि प्रसिद्ध-
त्वार्यो हिशब्दः । अत एव तुल्यवदित्युक्तम् । तुल्यत्वं विकल्पहेतुः । न च श्रौतस्मा-
र्तयोस्तुल्यत्वं श्रुतेर्वलवत्त्वादुक्तदर्शपूर्णमासयोरपि तद्भावादतो विकल्पायोगादर्शपूर्णमास-
योरेव देवान्नतेति मन्यान्ते वृते । तुल्यवदिति ॥ ४३ ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च देवान्ने ते यतः श्रुते ॥

प्रायस्ताभ्यां न कामाय यद्व्यपमिति गम्यते ॥ ४४ ॥

तस्मान्नेत्यादेरर्थमाह । दर्शश्चेति ॥ ४४ ॥

नेहेष्टयो निषिध्यन्ते देवप्रधान्यसिद्धये ॥

ताच्छीलिकोक्तश्रवणाच्छीलत्वं निवार्यते ॥ ४५ ॥

फलापं तयोरनुष्ठाननिषेधे स्वर्गकामवाक्यविरोधः स्यादित्याशङ्क्य ताच्छील्ये विशि-
तस्योक्तप्रत्ययस्य श्रवणात्काम्योष्ट्रियजनप्रधानत्वमत्र निषिध्यते तच्च देवप्रधानयोर्दर्श-
पूर्णमासयोरवश्यानुष्ठेयत्वसिद्ध्यर्थं न ताः स्वतो निषिध्यन्ते न तत्स्वर्गकामवाक्यविरोध
इति प्रायःशब्दसूचितमर्थमाह । नेहेति ॥ ४५ ॥

प्रसक्तान्यपि नोच्यन्ते त्रीण्यन्नान्यत्र कारणात् ॥

तेषां फलत्याहुक्तेभ्यः साधनेभ्योऽन्यता यतः ॥ ४६ ॥

एकमित्यादिमन्त्रयोन्याख्यानन्तरं त्रीणीत्यादि क्रमप्राप्तं त्यक्त्वा सप्तमं पञ्चमं कृतौ
व्याख्यायते तत्र पाठक्रमातिक्रमे श्रुतेरभिप्रायमाह । प्रसक्तानीति । सर्वसाधारणानस्य
देवान्योश्च व्याख्येयत्तरकाले पाठक्रमात्कारणात्प्राप्तान्यपि त्रीण्यन्नान्यस्मिन्नवसरे न
व्याख्यातानीत्यत्र हेतुमाह । तेषामिति । त्रयाणामन्नानां सूत्रात्मना फलत्वेन साध्य-
त्वात्पञ्चसहितोक्तान्नेभ्यः साधनेभ्यो यतोऽत्यन्तविलक्षणत्वमतः साधनभूतचतुर्विधान-
व्याख्यानन्तरमेवात्र त्रयव्याख्येयति पाठक्रमातिक्रम इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

सौकर्यप्रतिपत्तेश्च भूयोविपयतस्तथा ॥

साधनैकसजातित्वादानन्तर्यमकारणम् ॥ ४७ ॥

पञ्चमस्य चतुर्थत्वेन व्याख्याने हेत्वन्तरमाह । सौकर्येति । चत्वारि साधनानि त्रीणि
साध्यानीति विमज्योक्तौ वक्तृणां श्रोतॄणां च सौकर्येण धीर्भवति ततश्च पाठातिक्रम
इत्यर्थः । अथवा पञ्चमस्य साधनत्वादुक्तसाधनत्रये तस्य बुद्धिसानिध्याच्चतुर्थत्वेन
व्याख्यानं ततोऽन्नत्रयव्याख्येयत्वे सौकर्येण प्रतिपत्तिरतश्च पाठानादर इत्यर्थः ।
किंचाध्यात्मापि मृतापिदैवविपयत्वेन विखीर्णविपयत्वाद्भन्नत्रयस्यात्यल्पविपयान्नचतुष्टया-
नन्तर्यं युक्तमतोऽपि पाठक्रमोद्धव्यमितिमाह । भूय इति । किंच पञ्चमस्य पूर्वोक्तानैः

८०६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

सह साधनत्वेनैवेन साक्षात्पाचतुर्यत्वेन सप्तमस्यापि व्याख्येत्याह । सायनेति । अर्ध-
कमात्पाठकमस्य दुर्बलत्वेनाप्रयोजनत्वं निगमयति । आनन्तर्यमिति । यथा मुष्टी
करोति बाधं यच्छति दीक्षितमावेदयतीत्यत्राऽऽनन्तर्यमप्रयोजनशीलत्वं मुष्टीकरणवा-
ग्यमनयोरावेदनार्थत्वमपास्य प्रकरणाधीनैः सैरिवार्थं सन्धेः सिद्धलक्षणेहाप्यानन्तर्यम-
प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

पयोऽन्नमेव पायेण मनुष्याः पशुभिः सह ॥

भुञ्जते पय एवाग्रे तेषामन्नमतोऽस्तु तत् ॥ ४८ ॥

भुञ्जते पय एवाग्रे ऋषेणान्यत्तृणादि हि ॥

अतोऽनुधीयते पित्रा तेभ्यः शर्त्तं पयः पुरा ॥ ४९ ॥

भवतु यथोक्तयुक्त्या पश्वन्नस्य चतुर्यत्वं किं पुनस्तदन्नं यत्पशुभ्यो वत्तं पित्रेति
तदाह । पय इति । कथमस्य पश्वन्नत्वमित्याशङ्क्य पयो हीत्यादि व्याचष्टे । प्राये-
णेति । औत्सर्गिकत्वद्योती प्रायशब्दः । तृणाद्यापि ते भुञ्जते तत्कथं पय एव तेभ्यो
वत्तं पित्रेत्याशङ्क्याऽऽह । भुञ्जते इति । अग्रे जन्मोत्तरकालमिति यावत् । उक्त-
मस्यानुभवानुसारित्वं हिशब्दार्थः । अनुधीयते दृष्टानुसारात्कल्प्यत इति यावत् । अतः
शब्दस्यापि दृष्टानुसारार्थत्वम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

पशवः पय एवाग्रे भुञ्जते नापरं ततः ॥

कथमेतद्विजानीम इत्येतदभिधीयते ॥ ५० ॥

तस्मात्कुमारमित्याद्यवतारयितुं पृच्छति । पशव इति । पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्चेति
धृतेर्मनुष्याणामपि पशुशब्देन समग्रं कृतं । ततः पयसः सकाशादिति यावत् । कथमिति
प्रमाणप्रश्ने प्रात्याह । एतदिति ॥ ५० ॥

यत एवमतो लोके कुमारं जातमग्रतः ॥

जातरूपव्यवहितं लेहयन्ति घृतं जनाः ॥ ५१ ॥

तस्मादित्याद्यवतारितं व्याकरोति । यत इति । पश्वन्नं पयो यस्मात्तस्मादित्यर्थः ।
जातरूपं हेम । पित्रादिविषयो जनशब्दः । लेहयन्त्यास्वादयन्ति प्राशयन्तीति
यावत् ॥ ५१ ॥

तस्यानु तदभावे वा पाययन्ति स्तनं विशुम् ॥

पशुष्वपि तथा जातं वत्सं कश्चित्मपृच्छति ॥ ५२ ॥

स्तनं वेत्यादेरर्थमाह । तस्येति । अथ वत्समित्यादेरर्थमाह । पशुप्तिरिति । यथा
मनुष्येषु जातः कुमारः घृतं स्तनं वा पाययन्ति तद्वदित्याह । तस्येति ॥ ५२ ॥

कियांस्ते वयसा वत्स इत्याचष्टे वयो यथा ॥

अतृणाद इति तृणं नाद्याप्यत्ति मनागपि ॥ ५३ ॥

पृच्छास्वरूपमाह । कियानिति । अतृणाद इति वाक्यमादाय व्याचष्टे । आचष्टे इति ॥ ५३ ॥

वर्तते पयसैवासावधापीत्यवसीयते ॥

प्राण्यप्राणि जगत्सर्वे तस्मिन्नेव प्रतिष्ठितम् ॥ ५४ ॥

कथं तर्हि तस्य प्राणधारणं तत्राऽऽह । वर्तत इति । तस्मिन्नित्यादिमन्त्रपदस्यार्थमाह । प्राणीति ॥ ५४ ॥

पयसीदं जगन्मग्नमित्येतद्गम्यते कुतः ॥

प्रसिद्धेर्गम्यते न्यायाद्यतोऽसावभिधीयते ॥ ५५ ॥

पयसि सर्वं स्थावरं जङ्गमं च प्रतिष्ठितमित्यत्र मानं पृच्छति । पयसीति । पयसि हीत्यादिब्राह्मणमुत्तरत्वेनाऽऽदत्ते । प्रसिद्धेरिति । श्रौती प्रसिद्धिरेव न्यायस्ततः सर्वं जगत्पयसि निमग्नमित्येतद्यतो गम्यते तस्मात्प्रसिद्धिरुच्यते ब्राह्मणस्य हि शब्देनेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

आहुतिः पय एव स्यादाज्यं वा पय एव वा ॥

पय एवाऽऽहुतिः सर्वमित्येतच्च श्रुतेर्मितेः ॥ ५६ ॥

प्रसिद्धिं प्रकटयति । आहुतिरिति । यदाज्यं पयो वाऽऽहुतिमयं तत्सर्वं पय एव स्यादिति योजना । सर्वाहुतेः पयस्त्वं श्रुत्या विशदयति । पय एवेति । आहुत्यात्मकमाज्यादि सर्वं पय एवेत्येतद्गम्यते गृताहुतिं वा पयआहुतिं बोधयं त्वेतत्पय एवेति श्रुतिमानादित्यर्थः ॥ ५६ ॥

अथैपाऽऽज्याहुतिर्यज्ञे यद्विः सर्वरूपकम् ॥

पशुश्चाप्याज्यमेवेतत्करोतीत्यपि चाऽऽगमः ॥ ५७ ॥

तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह । अथेति । अथशब्दो यद्वारम्भार्थः । आज्याहुतेस्तावत्पयस्त्वं तद्विकारत्वाद्यच्च यज्ञे सर्वरूपकं पुरोडाशाद्यात्मकं हविर्नैव पशुरेतत्सर्वमाज्यमेवाभिचारसंस्कारात्करोति पुरुषो न हि चर्वाद्याज्यानभिचारितं होम्यं पयश्चाऽऽज्यमिति सर्वस्य पयस्त्वमित्यागमशासनमित्यर्थः । अपि चेति पूर्वश्रुत्या समुच्चयोऽस्याः श्रुतेरुच्यते ॥ ५७ ॥

आज्याभिचारसंस्कारात्सर्वमेव पयो हविः ॥

पयस्येव जगत्कुत्स्लमग्निहोत्रे प्रतिष्ठितम् ॥ ५८ ॥

श्रुत्यर्थमुपसंहरति । आज्येति । तस्याऽपि कथं सर्वस्य पयसि प्रतिष्ठितत्वं तत्राऽऽह । पयसीति ॥ ५८ ॥

ते वा एते इति तथा परिणामोऽखिलं जगत् ॥

अग्निहोत्राहुतेः साक्षाच्छ्रुतादेव समीरितम् ॥ ५९ ॥

अग्निहोत्रे यत्तु पयो द्यूते तस्मिन्नपूर्वात्मके सर्वं जगत्प्रतिष्ठितमिति प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रमाणमाह । ते वा इति । सर्वमपि जगत्पयसि स्थितमित्यस्यानुसारेण ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशत इत्यादिश्रुतावग्निहोत्राहुते पयोरूपायाः परिणामोऽशेष जगदिति साक्षादोरितमिति योजना ॥ ५९ ॥

अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥

आदित्याज्जायते दृष्टिदृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ६० ॥

तत्रैव मनुवाक्यमुदाहरति । अग्नौ चिति । अग्निहोत्रे साय प्रातरग्नौ प्रसिप्ता सम्यग्माहुतिरपूर्वमयी तेनोद्भवाऽऽदित्यमुपसर्पति ततो दृष्टिरूपेण जायते ततो घीहियवाद्यज्ञात्मना परिणमते ततश्च रेतोद्भवा प्रजापादमापद्यते तदेवमग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामात्मक जगदित्यर्थः ॥ ६० ॥

पयोद्रव्याहुतेर्धैतत्परिणामोऽखिलं जगत् ॥

एतच्च श्रुतितः सिद्धं विश्वमाहुतिकारणम् ॥ ६१ ॥

पयः परिणामत्वाज्जगत्तस्मिन्नगन्मग्नमिति श्रुतिस्पृतिरितिद्वयमुपसहरति । पयोद्रव्येति । अपूर्वसमग्रार्थमाद्यश्चकरो द्वितीय स्मृतिसमुच्चयार्थः । सर्वमपि जगत्पयोद्रव्याहुत्यपूर्वपरिणामात्मकमिति श्रुत्यादिसिद्धत्वादाहुतिमये पयसि तस्मिन्नग्नमिति सूक्तमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

यथोक्तदर्शनस्तुल्यं दर्शनान्तरमुत्सनम् ॥

तस्मिन्सर्वमिति ह्यस्य दर्शनस्य विधित्सया ॥ ६२ ॥

तद्यदिदमित्यादेहात्पर्यमाह । यथोक्तेति । दर्शनान्तरनिन्दा न तस्मिन्नेवार्थां वितु प्रस्तुतदृष्टिस्तुल्यार्थोऽवस्तुनिन्दितु तदनुपाद्यनन्तरवाक्यमित्यर्थः । किं तद्यथोक्त दर्शन किमर्था वा तस्य स्तुतिसन्नाऽऽह । तस्मिन्निति । न हि निन्दा निन्द्य निन्दितुमपि तु विधेय स्तोतुमिति न्याययोस्तत्रो हिशब्दः ॥ ६२ ॥

पयसैवाग्निहोत्रं हि जुह्वत्संवत्सरं द्विजः ॥

जयत्येव पुनर्मृत्युं च भूयो भूतिभाग्भवेत् ॥ ६३ ॥

अन्यनिन्दाऽन्यस्तुतय इति न्यायेनोत्तरस्य तात्पर्यमुक्त्वा सन्नस्तरमित्यादि योजनायति । पयसेति । नैयमिकाग्निहोत्रस्य श्रुतिप्रसिद्धत्वात्थो हिशब्दः । मृत्युनय व्याकरोति । नेति । सन्नृत्वा पुनर्मरणाय देह न गृह्णातीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

संवत्सरे प्रयोगाणामग्निहोत्रे हि संख्यया ॥

पष्टचुत्तराणि त्रीण्येव शतानीति विनिश्चितम् ॥ ६४ ॥

संवत्सरपरिभिते काले पयोद्रव्येणाग्निहोत्रहोममात्रेण मृत्युनयोऽत्र प्रतीयते न दर्श-
नान्तरं तत्कुतस्तस्य कुत्सनमित्याशङ्क्य विवक्षितदृष्टिहेतुसंख्यासामान्यार्थमग्निहोत्रा-
हुतिगतां संख्यामाह । संवत्सर इति । संवत्सरावधिके काले सायं प्रातर्यदग्निहोत्रं
हूयते तत्र स्थितानां होमानां पष्टाधिकानि त्रीणि शतानि संख्यया भवन्तीति प्रसिद्ध-
मित्यर्थः ॥ ६४ ॥

सप्ताहान्यपि तावन्ति संख्ययेह भवन्ति हि ॥

शतानि सप्त संख्याताः प्रयोगार्थाश्च विंशतिः ॥ ६५ ॥

संवत्सरायववाहोरात्राप्यपि पष्टाधिकत्रिंशतानीति कालावयवस्थां संख्यामाह । क्षपेति ।
इहेति संवत्सरोक्तिः । त्रीणि च ये शतानि पष्टिश्च संवत्सरस्याहानीति श्रुतिप्रसिद्धार्थो
हिशब्दः । संवत्सरावधिकेऽग्निहोत्रे सायं प्रातराहुतिभेदेन प्रयोगभागा विंशत्यधिकसप्त-
शतसंख्याः सन्ति तस्य ह वा एतस्याग्निहोत्रस्य सप्त च शतानि विंशतिश्च संवत्सरे
सायमाहुतयः सप्त चैव शतानि विंशतिश्च संवत्सरे प्रातराहुतय इति ध्रुतेरि-
त्याह । शतानीति । संवत्सरस्याहोरात्राप्यपि द्वेधा विभज्य विंशत्युत्तरसप्तशतानीति
चशब्दार्थः । सप्त च शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति ध्रुतिः । संवत्सरात्मक-
चित्प्राप्तिरूपप्रज्ञापत्यवयवभूतयानुष्मतीसंज्ञकेष्टकासु प्रयोगाभेदेन पष्टाधिकत्रिंशतत्वं
तद्वेदेन विंशत्यधिकसप्तशतत्वमितीष्टकास्था संख्या ॥ ६५ ॥

यानुष्मत्योऽपि तावत्स इष्टकाः स्युः प्रजापतेः ॥

संवत्सराग्रेथित्यस्य पुंसो नाड्यस्तथैव च ॥ ६६ ॥

तावत्योऽग्रेयानुष्मत्य इष्टका इति ध्रुतिमाश्रित्याऽऽह । यानुष्मत्योऽपीति । देहा-
भिमानिनः सावकस्य पुंसो नाड्यश्च देहपार्श्वविभेदेन तद्विभागेन च पूर्वोक्तसंख्यावत्यो
भवन्तीत्याह । पुंस इति । तथाच ध्रुतिस्त्रीणीतः पष्टिशतानि त्रिणीतस्तानि सप्तविंश-
तिशतानि भवन्तीति ॥ ६६ ॥

संपदेवाऽऽहुतीर्विद्वान्संपाद्याग्रेत्यष्टकाः ॥

संवत्सरमवाप्नोति स्वनाडीसंख्यया नरः ॥ ६७ ॥

संख्यासामान्यमुक्त्वा तत्साध्यामुपास्तिमाह । संपदेति । उक्तसंख्यासामान्येनैवाग्नि-
होत्राहुतीरन्यवयवभूतयानुष्मतीसंज्ञकेष्टकाः संपाद्य तद्रूपेणाऽऽहुतीर्ध्यायन्नाहुतिमयीश्चे-
ष्टकाः संवत्सरावयववाहोरात्राणि तेनैव संपाद्य पुरुषनाडीसंख्यासामान्येन ता नाडी-
खान्येवाहोरात्राण्यापाद्य तद्रूपेणाऽऽहुतीरिष्टका नाडीश्रानुसंदधानः संवत्सरमग्निहोत्रं
पथसा जुह्वत्येव संपदा होमसहितविद्यया संवत्सरात्मकं प्रजापतिं प्राप्य मृत्युमपजय-
तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

८१२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

तत्राक्षितिशब्दार्थमाह । अत्रेति । कथं तस्य मोक्षुरवाक्ष्यहेतुतेत्याशङ्क्य स हीद-
मित्यादेर्यमाह । स हीति । शास्त्रीयाशास्त्रीयज्ञानकर्मसमूहेनाविद्वान्पुरुषो भोगवस्थायां
मवत्यब्रह्मष्टेत्यर्थः । अतोऽक्षयहेतुत्वात्पुरुषोऽक्षितिरिति शेषः ॥ ७९ ॥

क्रियाबुद्धिमवन्धेन यतो भोक्ताऽप्यहर्निशम् ॥

तदन्नं जनयत्येव तस्मादन्नं न हीयते ॥ ८० ॥

उक्तमनुद्यान्नालयफलमाह । क्रियेति ॥ ८० ॥

भोगदस्यैव भोगेन मृज्यमानत्वेहेतुतः ॥

अन्नासयो भवेदेवं तयोरन्यतिरेकतः ॥ ८१ ॥

भोक्ता हि भुज्जानोऽन्नं क्षपयति कथं तस्य क्रियादिप्रबन्धेन तज्जनकतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । भोगदस्येति । यज्ज्ञानं कर्म च भोगदं तस्य भोगेनैवाऽऽगामितद्धेतुरागा-
धुत्वाद्भोगसर्गयोर्मिथोयोगावाक्रम्य भोगेन क्षय एवं सति भोक्ता नान्नं क्षपयती-
त्यर्थः ॥ ८१ ॥

सुरदुःखादिसंविचिः फलं पूर्वस्य कर्मणः ॥

रामद्वेपत्रिया तत्र स्यात्फलान्तरसिद्धये ॥ ८२ ॥

कथं भोगो रागादिहेतुः स हि कार्यं विलापयतीति केचित्तथाऽऽह । सुरवेति ।
आदिपदमन्तरभेदविषयम् । आर्जितज्ञानकर्मणोः सुखादिसाक्षात्कारार्थं फलं तच्च
सनातीपविषयरगाधुत्वादक तत्पुनः शुभाशुभे कारयति ते च कर्तरि फलमिति प्रवाह-
रूपेणाक्षाक्षितिरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

रागादिपूर्वकं कर्म जायते फलवद्यतः ॥

रागादिरहितं तच्च निष्फलं सुप्तबागिव ॥ ८३ ॥

रागादे सफल्क्रियाहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह । रागादीति । अतोऽस्ति फल-
वत्क्रियाहेतुत्व रागादेरिति शेषः ॥ ८३ ॥

को हेतुरक्षयत्वे स्यादिति पृष्ठमथाधुना ॥

तद्दिदः फलसिद्धयर्थं भूयः प्रश्नोऽयमुच्यते ॥

अक्षितित्वं कथं एवम् इत्येतच्चाधुनोच्यते ॥ ८४ ॥

पूर्वेणोत्तरस्यापुनरुक्त्यर्थमनुवदति । को हेतुरिति । अज्ञानमत्तृभिः सदाऽद्यमानानां
क्षयराहित्ये हेतोः पृष्ठे पुरुषो वा अक्षितिरित्यादिनोत्तरमुक्तमित्यर्थः । अक्षयहेतुत्वगुण-
कमतात्रात्मरूपनाशतिपुरुषोपासकस्य फलत्वार्थं यो वैतामित्यादिवाक्यमित्याह ।
अथेति । स हीत्याद्यवतारयितुमाकाङ्क्षायाह । भूय इति । पुरुषो वा अक्षितिरित्य-
क्षयहेतुत्वे तस्य प्रागुक्ते प्रकृते चानूदिते कथं तस्यान्नाक्षयहेतुतेति पुनरपि प्रश्नश्चेदि-

त्यर्थः । अस्योत्तरं स हीत्यादि प्रागुक्तं तदेव प्रपञ्चयते स हीत्यादिनेत्याह । एत-
च्चेति ॥ ८४ ॥

स हीदमन्नं कुरुते तत्तत्कालप्रसृतया ॥

धिया धिया हि पुरुषः कर्मभिश्चान्नमात्मनः ॥ ८५ ॥

तथाचष्टे । स हीति । कर्मभिश्च तत्तत्कालप्रसूतेरिति शेषः । ज्ञानकर्मणोरन्वयव्य-
तिरेकसिद्धं विहिताविहितपारंपर्येण तज्जनकत्वमिति हिशब्दार्थः ॥ ८५ ॥

भुज्यमानान्यपि ततो न क्षीयन्ते प्रबन्धतः ॥ ८६ ॥

यथैव पुरुषोऽन्नानां भोक्ताऽस्त्यन्तं तथैव सः ॥

कर्ताऽप्यत्यन्तमेव स्यादन्योन्यान्यतिरेकतः ॥ ८७ ॥

तस्य ज्ञानकर्मभ्यां विहिताविहिताभ्यामन्नजनकत्वे फलितमाह । भुज्यमानानीति ।
प्रबन्धतो भोगसर्गयोः प्रवाहरूपेण सत्त्वादिति यावत् । यदैतादित्यादेरन्वयद्वारा तात्प-
र्यमाह । यथेति । तत्र हेतुमाह । अन्योन्येति । कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्मैथोमद्वत्त्वादि-
त्यर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

एवं प्रबन्धरूपेण साध्यसाधनलक्षणम् ॥

अविद्यापटसंवीतचेतसां स्थास्मिन्वैक्षते ॥ ८८ ॥

धिया धियेत्यादिश्रुतेः स हीदमित्यत्रोक्त परिहारं प्रपञ्चयन्त्या. सप्तविधास्य
कार्यत्वात्प्रतिक्षणव्यसित्वेऽपि पुनः पुनः क्रियमाणत्वात्प्रवाहात्मना तदचलमज्ञाः
पश्यन्तीत्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यमतः प्रज्ञेत्यादिभाष्योक्तं व्यनक्ति । एवमिति ॥ ८८ ॥

एतच्च भण्यते श्रुत्या पुंसो वैराग्यसिद्धये ॥

संसारादविरक्तस्य मुक्तीच्छा नेह कस्य चित् ॥ ८९ ॥

किमिति प्रतिक्षणप्रपञ्चसि जगदिति श्रुत्योच्यते तत्राऽऽह । एतच्चेति । वैराग्यमपि
किमर्थं तदाह । संसारादिति । न हि जगति रागवता मोक्षापेक्षा दृष्टेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

फलहेत्वोर्मिथोऽस्त्यन्तं सर्वदाऽव्यतिरेकतः ॥

सम्यग्ज्ञानादृते नास्ति तद्धेतुच्छित्तिकारणम् ॥ ९० ॥

अविरक्तस्यामुमुल्ले हेतुमाह । फलेति । संसारस्य रागादेश्च सदैव व्याप्ते रागिणो
न मुमुक्षेत्यर्थः । विरक्तस्यापि न मुक्तीच्छा मुक्तेः कर्मसाध्यत्वात्कर्मणश्च रागाधीनत्वा-
दित्याशङ्क्याऽऽह । सम्यगिति । सहेतुवन्वर्त्तसि ज्ञानमेव न कर्माप्रतिकूलत्वादि-
त्यर्थः ॥ ९० ॥

त्यक्त्वाऽप्यत्सकलं तस्मात्सम्यग्ज्ञानस्य लब्धये ॥

मनोवाकतनुचेष्टाभिर्महान्तं यत्नमाचरेत् ॥ ९१ ॥

८१४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

. ज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वान्मुमुक्षुर्ज्ञानार्थं संन्यस्य श्रवणाद्यावृत्तिपरं स्यादिति फलित-
माह । त्ववत्त्वेति । यथोपावृत्तिपरत्वस्य तत्त्वज्ञानपर्यन्तं सदैवात्याग्यत्व मह-
त्त्वम् ॥ ९१ ॥

पुंसोऽक्षितित्वं यो वेद तस्येदं फलमुच्यते ॥

सोऽन्नमति प्रतीकेन वृत्त्याऽन्नं मुख्ययाऽन्नि सः ॥ ९२ ॥

विद्या विद्येत्यादि व्याख्याय यो वैतामित्यादि व्याचष्टे । पुंस इति । सोऽन्नमित्यादि
मन्त्रपद तत्सार्थमाह । वृत्त्येति ॥ ९२ ॥

नैवंविधुणतामेति ह्यन्नं प्रति कदाचन ॥

प्रधानभूतः सन्मुञ्चे सर्वदाऽन्नं स कामवः ॥ ९३ ॥

उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारेणाऽऽह । नैवंविदिति । अविदुषो विद्यासामर्थ्याभावादन्न
प्रति गुणत्व युक्तं विदुषस्तु विद्यासामर्थ्यादन्नं प्रति प्रधानत्वमेवेति हिंशब्दार्थः । कदा-
चन भोगात्प्रागूर्ध्वं तत्काष्ठे चेत्यर्थः । विदुषोऽन्नं प्रति गुणत्वाभावे कथं तद्वोक्तृत्व
तत्राऽऽह । प्रधानेति ॥ ९३ ॥

अपि देवान्संयाति तयोर्न चोपजीवति ॥

प्रशंसैषा यथोक्तस्य विज्ञानस्येति निश्चितिः ॥ ९४ ॥

सं देवानपीत्यादेरर्पमाह । अपि देवानिति । सोऽन्नमचीत्यत्रैव देवभावादेः सिद्धे-
रप्रापूर्वार्पणभावाद्द्विधास्तुतिरेवेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

अन्नत्रयं यदुत्कृष्टं तस्यायं निर्णयोऽधुना ॥

शरीरकार्यसंस्वस्य वर्ण्यतेऽध्यात्मरूपकम् ॥ ९५ ॥

साधनात्मकमन्नचतुष्टयमुक्तमुक्तं आशास्यकारणमक्षितित्वगुणप्रक्षेपेण पुरुषोपास-
नस्य च फलमिदानीमा ब्राह्मणसमाप्तेरुत्तरस्य तात्पर्यमाह । अत्रेति । उत्कृष्टं साधन-
चतुष्टयात्पट्टयकृतमिति यावत् । शरीरं सूक्ष्मं कार्यं स्थूलं तदात्मना स्थितान्नत्रयस्य
व्याख्यानायोत्तरो ग्रन्थ इत्यर्थः । त्रयो लोका इत्यस्मात्प्राक्तनस्य विशेषसंगतिमाह ।
वर्ण्यत इति । अन्नत्रयमादाविति शेषः ॥ ९५ ॥

प्रयोगसमवायित्वं पूर्वेष्वन्नेषु वर्णितम् ॥

भोक्तारश्चापि ये तेषां तेऽपि श्रुत्योपवर्णिताः ॥ ९६ ॥

उक्तमेव सन्नं व्यक्तीकर्तुं प्रागुक्तमनुव्रति । प्रयोगेति । पूर्वेष्वन्नेषु साधारणान्नं
देवान् पश्वन्नमित्येतेष्विति यावत् । भोक्तारस्तेषां श्वनाण्डालादयो देवा इन्द्रादयः पश-
व्येत्यर्थः ॥ ९६ ॥

प्रयोगसमवायित्वात्पूर्वेषां कर्मणां सततम् ॥

मनआदित्रयं कार्यं तादर्थ्येनोत्तरा श्रुतिः ॥ ९७ ॥

अन्नचतुष्टयं साधनमन्नत्रयं साध्यमित्युक्त्वाऽवान्तरविभागमनुवदति । प्रयोगसमवायित्वादिति । फलभूतान्नत्रयव्याख्यानायोत्तरग्रन्थप्रवृत्तिं प्रतिनानीते । तादर्थ्ये-
नेति ॥ ९७ ॥

उत्पाद्य त्रीण्यथानानि मेधया तपसा पिता ॥

मनो वाचं तथा प्राणमात्मार्थं तानि चाकरोत् ॥ ९८ ॥

त्रीणीत्यादि व्याकरोति । उत्पाद्येति । ज्ञानकर्मण्यां सप्तानानि सूत्रा चत्वारि
भोक्तृभ्यो विभज्य त्रीण्यात्मार्थं कृतवानित्यर्थः । अन्नसृष्टेरन्नचतुष्टयविनियोगस्य चान-
न्तरभावित्वमथशब्दार्थः । इतरचतुष्टयविनियोगं दृष्टान्तयितुं चकारः ॥ ९८ ॥

मनसोऽस्तित्वसिद्धयर्थं श्रुत्योपन्यस्यतेऽनुमा ॥

सतश्च तस्य कामादिरूपाप्यपि च वक्ष्यति ॥ ९९ ॥

अन्यत्रेत्यादेस्तात्पर्यमाह । मनस इति । सा त्वमे व्यक्ती भविष्यति । अनुमितं
चेन्मनोस्तित्वं किमर्थं तर्हि कामादिवाक्यमित्याशङ्क्य तस्याऽऽपाततस्तात्पर्यमाह ।
सतश्चेति । मितस्य चेति चकारार्थः । धर्मिणा धर्मसमुच्चयार्थमपि चेत्युक्तम् ॥ ९९ ॥

अविद्याधिकृतावस्थां धर्मधर्म्पादिसंगतिः ॥

अविद्याकार्यसंस्थैव न त्वसौ प्रत्यगात्मनः ॥ १०० ॥

विवाक्षितं तात्पर्यमाह । अविद्येति ॥ १०० ॥

इत्येतत्प्रतिपत्त्यर्थं परो ग्रन्थोऽवतार्यते ॥

मा भूत्कामादिधर्मित्वमात्मनीति प्रयत्यते ॥ १०१ ॥

कथं प्रतिज्ञामात्रेणायमर्थः सिध्यति तत्राऽऽह । इत्येतदिति । आत्मनो धर्मधर्मि-
संबन्धो नेत्युक्तं कामादीनां तद्वर्मत्वप्रसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । मा भूदिति । आत्मनि
कामादिधर्मित्वं शङ्कितं मा भूदिति कृत्वा श्रुत्या मनोधर्मत्वं तात्पर्येण कामादीनां
साध्यते प्रसिद्धिस्तु प्रमाणविरुद्धा भ्रान्तिरित्यर्थः ॥ १०१ ॥

पृष्ठो जरद्भवं यान्तमद्राक्षीस्त्वमितीतरः ॥

ततोऽन्यत्रपना आसं नावोऽद्राक्षं त्वदीरितम् ॥ १०२ ॥

उत्तरग्रन्थं विभज्य तस्य तात्पर्यमुक्त्वाऽन्यथेत्यादि व्याचष्टे । पृष्ठ इति । इतरो
वदतीति शेषः । तदीयमभिवदनप्रकारमाह । तत इति । जरद्भवादीत्यर्थः । जरद्भवधी-
हेती विषयादौ सत्यपि कदाचिदेव तद्धीर्नायमाना हेत्वन्तरमाशिष्यन्यथाऽर्थादिसां-
निध्ये कदाचिदेव ज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थापत्तिर्मनसाधिकेत्यर्थः ॥ १०२ ॥

विषयान्तरसंबद्धं मनो दृष्टं यदादिवत् ॥

आत्मैकसाक्षिकं तच्च लुक्कार्यापत्तिसंश्रयात् ॥ १०३ ॥

तत्रैव साक्षिप्रत्यक्षमाह । विषयान्तरेति । उक्तार्थापत्त्यवष्टम्भात्कारणान्तरासिद्धा-
द्यपि कथं मनःसिद्धिरित्याशङ्क्य पारिशेष्यादित्याह । तच्चेति । चकारः साक्षिप्रत्यक्ष-
समुच्चयार्थः । मानस्य भेदसाधकत्वं प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः । न च श्रोत्रादेव तद्व-
न्यमिति युक्तं तद्वैकल्येऽपि कदाचिदर्थविधोऽनुत्पादात्तदभावेऽपि च बधिरादेः स्मृति-
दर्शनादिति भावः ॥ १०३ ॥

अस्त्यात्मा चित्स्वभावोऽत्र चक्षुश्चाविकलं तथा ॥

समकाशं भवाश्वं च न च पश्यति चेतनः ॥ १०४ ॥

मनसोऽस्तित्वासिद्धिर्गर्भमित्यत्रोक्तमनुमानं प्रकटयितुं हेतुमाह । अस्तीति । अत्र
गवादी प्रश्रविषये सतीति यावत् । ज्ञानाभावे कर्तृस्पर्धोपो न हेतुरित्याह । विदिति ।
करणदोषोऽप्यकारणमित्याह । चक्षुश्चेति । उपकरणासत्त्वमपि न तन्निमित्तमित्याह ।
समकाशमिति । सत्या सामग्र्यां कार्यमपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ॥ १०४ ॥

अतोऽनुमीयतेऽस्त्यन्यथस्मिन्नसति नेक्षते ॥

द्रष्टादि संदृतं सर्वं यस्मिन् सति बीजते ॥ १०५ ॥

विमतमात्माद्यतिरिक्तापेक्षं तस्मिन्सत्यपि कादाचित्कत्वाद्भवदित्याह । अत इति ।
संप्रतिपत्तात्मादेरन्यद्रष्टादिज्ञाने कारणं सिद्धमित्यनुमानफलमाह । अस्तीति । तत्रै-
वान्त्यव्यतिरेकावाह । यस्मिन्निति । सर्वं द्रष्टादि संदृतं विहितमिति कर्तृनिर्देशः ।
तदन्यदस्तीति सवन्धः ॥ १०५ ॥

यच्चदस्ति मनस्तस्यात्प्रसिद्ध्या चास्ति तन्मनः ॥

अभून्मम मनोऽन्यत्र यतो नाद्राक्षमित्यतः ॥ १०६ ॥

मनसोऽर्धान्तरं तदित्याशङ्क्याऽऽह । यदिति । यत्कारणान्तरं तत्पारिशेष्यात्प्रा-
गुक्तान्नमनः स्यादिति योजना । न चादृष्टमेव तदिति युक्तं तस्य दृष्टानुसारित्वात्तन्मा-
त्रवैकल्यात्पार्यानुत्पत्त्ययोगादन्यथाऽतिप्रमत्तादिति भावः । लोकप्रसिद्धिरपि तत्र मान-
मित्याह । प्रसिद्धेति । इषुकारप्रसिद्धिरपि तत्र मानमित्याह । अभूदिति । यतोऽ-
न्यत्रेप्वादी मम मनो व्याप्तमासीदतो राजानं समीपे गच्छन्तमपि न बुद्धवानस्मीति
प्रसिद्धिविशेषादपि तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ १०६ ॥

सदप्यात्मादिकं सर्वं दर्शनादावकारणम् ॥

मनसैव यतो द्रष्टा गवादीह प्रपश्यति ॥ १०७ ॥

मनमा हीत्यादेरर्णमाह । रादपीति । इहेत्यात्मेन्द्रियार्थसांनिध्यावस्थोच्यते ।
दर्शनादावित्यादिशब्देन स्पर्शनादि गृह्यते । पश्यतीति शृणोत्यादेरुपलक्षणम् । अत-
त्तदस्तीति शेषः ॥ १०७ ॥

निःशेषप्रत्ययाधारधर्म्यस्त्वित्वं प्रसाध्य हि ॥

कामादिधर्मसिद्ध्यर्थं काम इत्याद्यथोच्यते ॥ १०८ ॥

वृत्तमनूय वाक्यान्तरमवतारयति । निःशेषेति । सति धर्मिणि धर्माणां चिन्तेति न्यायं द्योतयितुं हिशब्दः । मनो विशेषगुणवन्मूर्तत्वाद्वत्वादित्यनुमानानुग्राहकत्वेन श्रुतिप्रवृत्तिं सूचयति । अयेति ॥ १०८ ॥

साधनान्येव मनसो बुद्धिकर्मेन्द्रियाण्यपि ॥

सहैवाऽऽयतनैः सर्वैः प्राधान्यं मनसस्ततः ॥ १०९ ॥

कामादयो न मनोधर्मस्तेषां देहादिजत्वेन तद्धर्मत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । साधना-
नीति । कामाद्युत्पादे मनसो गुणभूतानि देहादीन्यतस्तस्य प्रधानस्यैव धर्मत्वमित्यर्थः ।
अभिहिता व्याप्तिरेपरर्थः ॥ १०९ ॥

विषयाभिलाषः कामः स्यान्न विज्ञेयेऽस्ति कारणम् ॥

इन्द्रियालोचितार्थस्य स्यात्संस्कारोऽवधारणम् ॥ ११० ॥

कामशब्दार्थमुक्त्वा स्त्रीव्यतिकराभिलाष इति भाष्ये विशेषोक्तिरयुक्तेत्याह ।
विषयेति । संस्कारं व्याकरोति । इन्द्रियेति । सामान्यतो दृष्टस्य विशेषतोऽवधारणं
काममूलः संस्कार इत्यर्थः ॥ ११० ॥

अनिश्चयात्मिका वृत्तिर्विचिकित्सेत्युदाहृता ॥

आस्तिक्त्वबुद्धिः श्रद्धा स्यादश्रद्धा तद्दिरोपिनी ॥ १११ ॥

विचिकित्सादि व्याप्ये । अनिश्चयेति ॥ १११ ॥

वृत्तिश्रद्धे विना न स्युः कामाद्याः कारणाहते ॥

यतोऽकामादयोऽप्यत्र ह्युक्ता एवार्थतो मताः ॥ ११२ ॥

अश्रद्धादिवदकामादिरपि कुतो नोच्यते तत्राऽऽह । वृत्तीति । हेतुं विना कार्यं स्वतो न
सिध्यत्यतो धृत्यादेरन्वयादिना कामादिहेतुत्वात्तस्माहते कामाद्ययोगाद्ब्रूत्याद्यभावोक्त्यै-
वार्थादकामादयोऽप्युक्ता न हि देहाद्युत्तम्भनं विषयश्रद्धां च विना कामाद्या वृत्तयः
सिध्यन्तीत्यर्थः । अत्रेति प्रकृतवाक्योक्तिः । कारणमन्तरेण कार्यं न सिध्यतीति प्रति-
पत्त्यर्थं हिशब्दः ॥ ११२ ॥

धारणं च वृत्तिर्ज्ञेया बुद्ध्योपात्तस्य वस्तुनः ॥

विपर्ययोऽवृत्तिस्तस्या हीर्लज्जेत्यभिधीयते ॥ ११३ ॥

विज्ञानं निश्चितं धीः स्याद्भयं भीरुभिधीयते ॥

एतत्सर्वं मनो ज्ञेयमिति तादात्म्यमुच्यते ॥ ११४ ॥

धृतिरित्यादेरर्थमाह । धारणं चेति । चकारेण देहाद्युत्तम्भनमपि संगृहीतम् । न

८१८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकौपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

च विज्ञानस्य संकल्पेन पौनरुक्त्यं सामान्यविशेषाभ्यां भेदात् । न च निमित्तनैमित्तिकत्वेन सामानाधिकरण्यं कुललघयदावदृष्टत्वादिति मत्वा तादात्म्यग्रहणम् ॥ ११३ ॥
॥ ११४ ॥

बुद्धेश्च मनसश्चैवयं विवक्षित्वोपसंहतिः ॥

इन्द्रियाण्यपि सर्वाणि स्वान्तर्त्यं तु वृत्तयः ॥ ११५ ॥

यतः स्वकार्यनिर्देशः स्वान्तस्य स्पर्शनेन्द्रिये ॥

मन एव ततो ज्ञेयं शरीरेन्द्रियसंहतिः ॥ ११६ ॥

बुद्धिं हित्वा मनसा तादात्म्यं कामादीनां किमित्युच्यते तत्राऽऽह । बुद्धेऽप्येति । उक्तप्रमाणवशात्कामादिरूपं मुख्यमिदं मनः सिद्धमित्युपसंहारस्तस्मादित्यनेन विवक्षितं इत्यर्थः । अपिशब्दार्थमाह । इन्द्रियाणीति । तत्र हेतुत्वेन पृष्ठत इत्यादि व्याचष्टे । यत इति । यद्वा द्वयोरैक्यमादायैतत्सर्वं मन इत्युपसंहारो बुद्धिमपि संगृह्णातीत्याह । बुद्धेऽप्येति । तस्मादित्यादिवाक्यं व्याख्यातुं भूमिका करोति । इन्द्रियाणीति । तत्र हेतुत्वेन तस्मादित्यादि व्याचष्टे । यत इति । त्वगिन्द्रियकरणैक्यं पदान्तीयं कार्यं तस्य मनःसंबन्धित्वेन पृष्ठतः स्पृष्टो मनसा विज्ञानातीति निर्देशो यतो दृष्टोऽतस्त्वचो मनोमात्रेत्यर्थः । उक्तन्यायात्त्वचो मनस्त्वेऽपि देहवतिन्द्रियान्तराणि भिन्नानित्याशङ्क्याऽऽह । मन इति । न्यायसाम्यं ततःशब्दार्थः ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

पुंसो भोगप्रसिद्ध्यर्थं वैचित्र्यं धीर्निगच्छति ॥

देहेन्द्रियाद्यवस्थाभिरतो धीः सर्वमेव तु ॥ ११७ ॥

सर्वं मनोमात्रं चेदेहेन्द्रियाद्यैश्चिन्त्याद्भोऽभोगवैषम्यमपि न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । पुंस इति । आदिपदेन सर्वाणि भोगोपकरणानि गृह्यन्ते । संवातस्य मनस्त्वेऽपवादाभावात्तं निगमयति । अत इति ॥ ११७ ॥

जिघ्रन्ती भवति प्राणं पश्यन्ती चक्षुरुच्यते ॥

शृण्वती भवति श्रोत्रमिति व्यासोऽप्यभाषत ॥ ११८ ॥

चक्षुराद्यात्मना मन स्थितौ प्रमाणमाह । जिघ्रन्तीति ॥ ११८ ॥

शुक्लं कृष्णमणु स्थूलमिति धीः कर्मणो वशात् ॥

द्वैताधिकारमापन्ना वैश्वरूप्यं निगच्छति ॥ ११९ ॥

विषयेभ्यो भेदवन्मनसो देहादेर्भेदमाशङ्क्याऽऽह । शुक्लमिति । द्वैतप्रवृत्त्यनुसृतं मनो भोक्तृकर्मवशान्नानार्थान्तरेण विवर्तत इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

प्रत्यक्षिदेशभेदेन न हि श्रुतादिवस्तुनः ॥

सत्ता संभाव्यतेऽन्यत्र प्रत्यग्बद्धाद्यवस्तुनः ॥ १२० ॥

बुद्धिरेव सर्वात्मना विवर्तते चेत्तैवाद्ध्येत्यात्माद्वैतविहतिरित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्य-
गिति । चैतन्यमेव प्रत्यभूतं सर्वकल्पनाधिष्ठानं ततो भेदेन नागरूपकर्मत्मकद्वैतस्य
सत्ताऽसंभावितेत्यर्थः । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । अन्यत्रेति । ग्राह्याद्वस्तुनोऽन्यत्र
प्रतीचो यथा सत्ता संभाव्यते न तथा तद्भेदेनानात्मनः सा सत्ता संभवत्यतो मनसः
सकार्यस्य चिन्मात्रत्वात्तद्व्यत्येत्यर्थः ॥ १२० ॥

नातः शुक्लादिवस्त्वस्ति बुद्धिरेव क्रियावशात् ॥

शुक्लादिरूपतामेति पुरुषार्थप्रसिद्धये ॥ १२१ ॥

अपसिद्धान्तं निरस्य शुक्रमित्यादिनोक्तं निगमयति । नात इति ॥ १२१ ॥

धीर्विपर्ययरूपेयं यतः शुक्लादिरूपिणी ॥

मन एवेत्यतः प्राज्ञाः सर्वरूपं प्रचक्षते ॥ १२२ ॥

मुक्तो भोगार्थं नानारूपत्वं गच्छति धीरिति ब्रुवता रूपधेयं सर्वं धीमात्रमित्युक्तं
तत्र विद्वत्प्रसिद्धिं प्रमाणयति । धीरिति । एषा हि धीर्विविधा रूपवती भूत्वा यतो
विपर्ययरूपा निरूप्यतेऽतो धीरेव सर्वं रूपमिति विदुषां परिभाषा युक्तैत्यर्थः ॥ १२२ ॥

आत्मार्येनैव सत्यत्वं कृत्स्नात्मीयस्य वस्तुनः ॥

तस्य तन्मात्रयाथात्म्यादिति पूर्वमत्रादिषमू ॥ १२३ ॥

मनसोऽपि तर्हि सर्वात्मत्वादात्मवत्परमार्थतेत्यद्वैतहतिः सर्वात्मद्वयायोगात्तदेव वा
सर्वात्मकमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षिचेदशेभेदेनेत्यादावुक्तं स्मारयति । आत्मार्येनेति । अधि-
ष्ठानेनैवाऽऽरोप्यस्य रूपवत्त्वादतिरिक्तरूपाभावादात्मनैव मनोदेवेनात्मनः सत्त्वमिति
बहुशो दर्शितत्वाभोक्तदोषावकाशोऽस्तीत्यर्थः ॥ १२३ ॥

अपि सर्वाणीन्द्रियाणि मन एव यतस्ततः ॥

प्रपृतोऽपि नरः स्पृष्टो मनसैव प्रपद्यते ॥ १२४ ॥

तस्मादपीत्यादेस्तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षरार्थमनुवदति । अपीति ॥ १२४ ॥

पराञ्छुख उपस्पृष्टः पाणेः स्पर्शोऽयमीदृशः ॥

इति स्पर्शविशेषं ना मनसैव प्रपद्यते ॥ १२५ ॥

प्रपृतोऽपि स्पृष्टो मनो विना बाह्येन्द्रियवशादेव स्पर्शं ग्रहीष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह ।
पराङ्किति ॥ १२५ ॥

त्वचोपस्पृष्टिमात्रेण स्पर्शमात्रं प्रपद्यते ॥

स्पर्शनादिविशेषं तु मनसैव प्रपद्यते ॥ १२६ ॥

चक्षुरादेरसंप्रयोगात्तेन स्पर्शविशेषादर्शनेऽपि संप्रयुक्तया त्वच्चा विनैव मनो हस्ता-
दिस्पर्शदर्शनं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । त्वचेति । यद्यपि चक्षुर्वस्त्वचो द्रव्यमाहवत्वा-

८२० सुरेश्वरानार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

तद्विशेषस्पर्शस्तया ज्ञातुं शक्यस्तथाऽप्यसमाहितस्य हृत्वादिना स्पृष्टस्य स्पर्शमात्र-
मादौ प्रतिपद्य तद्विशेषमालोच्याऽऽकलयतो मनसैव तदधिगतिरित्यर्थः ॥ १२६ ॥

मनसैव यतोऽशेषकरणस्वार्थधीभवः ॥

सर्वं हि मन एवेति श्रुतिराह वचस्ततः ॥ १२७ ॥

तस्मादधीत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति । मनसेति । सर्वकरणानां धाणत्वमादीनां
स्वार्थेषु केतकीगन्धहस्तस्पर्शादिषु ज्ञानोत्पत्तिर्यतो मनसैव भवत्यतः सर्वं करणादि मनो-
मात्रमिति कृत्वा श्रुतिस्तस्मादित्यादिवाक्यमाहेत्यर्थः । न च तत्तत्करणकृतार्थधीषु
मनसः साधारणकरणत्वमेव न तत्तत्करणत्वमिति युक्तं तथा सति दर्शनस्पर्शादौ मन-
सेतिविशेषणवैयर्थ्यात्तदीयसाधारणकरणत्वस्य तदभावेऽपि संभवादिति हिशब्दार्थः ।
गद्वा सर्वस्यैव करणस्य मनस्त्वे बुद्धेस्ततो मेदामावात्तयोरैक्यं विवक्षित्वैतत्सर्वं मन
एवेति वचः श्रुतिराहेति निगमयति । मनसेति ॥ १२७ ॥

मनस्तावत्सुनिर्णीतं शरीरं चेन्द्रियाणि च ॥

तदनन्तरतो वाचो व्याख्या प्रैस्तूयवेऽधुना ॥ १२८ ॥

अन्यत्रेत्यादिना मन एवेत्यन्तेनोक्तमनुवदति । मनस्तावदिति । तस्मादित्यादि-
नोक्तं कीर्तयति । शरीरं चेति । मनोनिर्णयानन्तरं देहेन्द्रियसंहतिर्मनोमात्रत्वेन
निर्णीतत्वर्यः । यः कथेत्यादिस्तात्पर्यमाह । वाच इति ॥ १२८ ॥

यः कथेत्यविशेषोक्तिर्नादवर्णपदोक्तिभिः ॥

संयोगोत्थो वियोगोत्थो यश्चापि प्रत्ययात्मकः ॥ १२९ ॥

वागेव स इति ज्ञेयः कुतो यस्मादियं सदा ॥

समानयोने रूपस्य वाक्प्रमाऽतोऽवबोधिका ॥ १३० ॥

आध्यात्मिकवाङ्निर्णयार्थमुत्तर वाक्यमिति तात्पर्यमुक्त्वा यः कथेत्यनूद्य तत्स्यार्थ-
माह । य इति । अविशेषेण ध्वनिमात्रोक्तौ सिद्धं वदन्त्यागेवेत्यस्यार्थमाह । नादेति ।
वण्टादिना कौष्ठनिष्ठवायोः संयोगादिसमुत्थो नादायाकारेण यः शब्दो यश्च प्रत्यय-
स्तस्मादिन्द्रियान्तरीश्रोतव्यः सर्वोऽपि वागेवेत्यर्थः । शब्दस्य वाक्त्वेऽपि प्रत्ययस्य कथ-
मित्याक्षिपति । कुत इति । सेति षडभादाय परिहरति । यस्मादिति । प्रकाश्यप्रका-
शकयोराविद्यत्वात्प्रकाशकेन तुल्योपादानस्य प्रकाश्यस्य करणद्वारा संबन्धस्यावबोधिका
यतोऽत्र वक्ष्येष्टाऽतः प्रकाश्यमात्रप्रकाशकस्य वाक्शब्दत्वाच्छब्दप्रत्ययात्मिका प्रमा
सर्वा स्येयं वागेव सदा मन्तव्येत्यर्थः ॥ १२९ ॥ १३० ॥

वागेव प्रत्ययादौ स्यादित्येतद्गम्यते कुतः ॥

स्वाभिधेयानवोपस्य वा समाप्तेरियं यतः ॥ १३१ ॥

यतोऽत्यर्थं प्रवृत्ता वाग्यद्वयोधे प्रदीपवत् ॥

अर्थावबोधनं कार्यं वाचो नान्यदितोऽपरम् ॥ १३२ ॥

शब्दप्रत्ययात्मना वर्तते वागेवेत्यत्र मानाभावं शङ्कते । वागेवेति । तत्र स्वरूपत्वेन स्थितेति शेषः । एषा हीत्याद्युत्तरत्वेन व्याचष्टे । स्वाभिधेयेति । वाचकस्य वाच्या-
र्थप्रतिपत्तिपर्यन्तं प्रवृत्तिः शाब्दव्यवहारे प्रसिद्धेतिप्रदर्शनार्थो हिशब्दः । किमत्रार्थ-
प्रकाशकस्य वाक्यत्वे मानमुक्तं तदाह । अर्थेति । यतोऽर्थनिश्चयपर्यन्तं वाक्प्रवृत्ताऽतोऽ-
र्थज्ञानं तत्कार्यं न चापर कार्यं तस्या युक्तमित्यर्थः । शब्दप्रत्ययावर्थप्रकाशकावतो
न तौ वाचस्तत्त्वतो भिद्येते प्रकाशकत्वात्तद्वदिति प्रकाशकमात्रस्य वाक्यत्वं युक्तमि-
त्यर्थः ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

शब्दोच्चारणशक्तं हि ननु वागिन्द्रियं मतम् ॥

कथं तद्विषयः शब्दो वागित्यत्राभिधीयते ॥ १३३ ॥

प्रकाशकमात्रमत्र न वाक्शब्दं वृद्धप्रसिद्धिविरोधादिति शङ्कते । शब्देति ।
प्रत्ययप्रसवसमर्थश्चेति वक्तुं हीत्युक्तम् । शब्दः प्रत्ययश्चेति द्रष्टव्यम् ॥ १३३ ॥

सत्यमन्यत्र तद्वाक्यं तस्य तत्रैव योग्यतः ॥

इह त्वन्नत्रयस्यैव सर्वात्मत्वं विवक्षितम् ॥ १३४ ॥

इन्द्रियविषया प्रसिद्धिमङ्गी करोति । सत्यमिति । तर्हि वाक्शब्देनेन्द्रियमत्र ग्राह्य
तत्राऽऽह । अन्यत्रेति । प्रकृतं प्रकरणं हित्वेत्यर्थः । तत्र हेतुः । तस्येति । प्रकर-
णान्तरे वागिन्द्रियस्य वाक्शब्देन ग्रहीतुं योग्यत्वात्तत्रैव तद्वहणमित्यर्थः । एकस्य
पदस्मानेकार्थत्वायोगादत्रापि वाक्पदेनेन्द्रियोक्तिमाशङ्क्याऽऽह । इह त्विति । अत्र-
त्रयाधिकारे वाक्शब्देन नेन्द्रियमात्रमित्यर्थः । प्रकाशकमात्रस्यात्र वाक्शब्दत्वे हेतु-
माह । अत्रेति ॥ १३४ ॥

मनोऽन्तःपाति निखिलं रूपं यद्वद्विष्यते ॥

तस्य प्रकाशकस्तद्वत्सर्वः शब्दो विवक्ष्यते ॥ १३५ ॥

अत्रात्रयस्य सर्वात्मत्वे विवक्षितेऽपि कथं वाक्शब्दं प्रकाशकमात्रमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । मन इति । प्रकाशस्य सर्वस्य मनस्यन्तर्भावतत्प्रकाशकस्यापि सर्वस्य
पाच्यन्तर्भावः सिध्यतीत्यर्थः । शब्दशब्देन वागुक्ता ॥ १३५ ॥

प्रकाशस्यैव सर्वस्य शब्दत्वप्रतिपत्तये ॥

एषा हि नेत्यतो वक्ति वागिन्द्रियनिवृत्तये ॥ १३६ ॥

एषा हि नेत्यस्यार्पणमाह । प्रकाशस्येति । सर्वस्यैव प्रकाशकस्य वाक्शब्दत्वार्थं

८२२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

वागिन्द्रियनिवृत्तिरिष्टा तदर्थमेवा हि नेति श्रुतिरिन्द्रियत्वामात्रं वाचो वक्तव्यतो वागिति प्रकाशकमात्रमित्यर्थः ॥ १३६ ॥

रूपात्मकं यथा चक्षु रूपस्यैव प्रकाशकम् ॥

वाक् शब्दात्मिका तद्वच्छब्दस्यैवास्तु दीपिका ॥ १३७ ॥

एषा हि नेत्यस्य भर्तृप्रपञ्चव्याख्यां वक्तुं व्याख्यां शङ्कामाह । रूपात्मकमिति । यथाऽऽहुः—यथा रूपमात्मनैवाऽऽत्मानं व्याकुर्वते शब्द आत्मानमेवं व्याकुर्यान्न परमिति ॥ १३७ ॥

इति चोद्यं समाशङ्क्य परिहारं प्रचक्षते ॥

एषा हि नेति केचित्तु नेयं दीपादिवन्मता ॥ १३८ ॥

तदीयं परिहारमवतारयति । इति चोद्यमिति । परिहारमेव स्मोरयति । नेयमिति । आदिशब्दस्याऽऽदित्यादिप्रकाशोऽर्थः । यथा दीपः सनातीयरूपप्रकाशको न तथेयं किंतु सर्वस्यैव प्रकाशिका । यथाऽऽहुः—एषा ह्यत्यन्तं प्रकाश्यविषया न कदाचित्प्रकाशयितव्यमन्तरेणोपलभ्यत इति । अतः प्रकाशकमात्रमत्र वाक्शब्दमित्यर्थः ॥ १३८ ॥

श्रोत्रादिकरणप्राप्तं सर्वं तदपमुच्यते ॥

तस्य प्रकाशिकैवेयं न प्रकाश्या प्रदीपवत् ॥ १३९ ॥

यत्तु रूपात्मकमित्यादि तत्तु रूपं प्रसिद्धं वा प्रकाश्यमात्रं वा नाऽऽद्यश्चक्षुषस्तदात्मत्वासिद्धेरिति मन्वानो द्वितीयं प्रत्याह । श्रोत्रादीति । यदा प्रकाश्यमात्रं रूपं निष्टं तदा तस्यैवा वाक्प्रकाशिवैव न कदाचित्प्रकाश्या यथा दीपः प्रकाशकः प्रकाश्यश्च नैवं वागित्यर्थः ॥ १३९ ॥

प्रकाश्यमेव चात्यन्तं मनो रूपं यथा तथा ॥

प्रकाशिकैव चात्यन्तं ज्ञातृप्रत्ययेति निश्चितिः ॥ १४० ॥

दीपवद्वाचोऽपि प्रकाश्यत्वं प्रकाशकत्वं च किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रकाश्यमेवेति । मनसो रूपात्मकस्य प्रकाश्यत्वनियमवद्वाचोऽपि शब्दात्मिकाया युक्तं प्रकाशकत्वं नियन्तुमित्यर्थः ॥ १४० ॥

प्रकाश्यमेव रूपं स्यात्प्रकाशो वाक्तयैव च ॥

विद्यादेतत्समासेन लक्षणं रूपसंज्ञयोः ॥ १४१ ॥

नामरूपयोरसांकर्याय लक्षणे भिन्नं च । प्रकाश्यमिति । यथोक्तलक्षणे प्रतिपत्तिः सीकर्यमस्तीति दर्शयितुं समासेनेत्युक्तम् ॥ १४१ ॥

नामापि गृहमाणं सद्रूपं भवति शैल्यवत् ॥

रूपं च वाद्ययच्छामपसेऽवतिष्ठते ॥ १४२ ॥

रूपलक्षणस्य नाम्यतिव्याप्तिमाशङ्क्याऽऽह । नामेति । नामलक्षणस्य रूपेऽतिव्याप्तिं निरस्यति । रूपं चेति । बोधकस्य नाम्नो रूपान्तर्भावदित्याह । तद्वदिति । रूपं वा नाम वा बोध्यं चेदूपमेव नाम वा रूपं वा बोधकं चेन्नामेवेति नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ १४२ ॥

एवं वाङ्मनसे सम्यग्ख्याख्याय प्रविभागशः ॥

तयोर्विधरणः प्राणस्त्वनिरुक्तोऽथ भण्यते ॥ १४३ ॥

वृत्तमनूय प्राणादिवाक्यमवतारयति । एवमिति । बागादिप्रज्ञारूपप्राणस्य कथं तद्विधारकत्वमित्याशङ्क्य कारणं विवक्षणाह । अनिरुक्त इति । धारयितव्योक्तौ धारयिप्रपञ्चेति क्रमाद्येऽथशब्दः ॥ १४३ ॥

अन इत्यविशिष्टस्य वायोर्ग्रहणमिष्यते ॥

स एव प्रादिसंवन्धादिशेषार्थो भवेदसुः ॥ १४४ ॥

प्राणादिशब्दार्थोन्वत्यर्थं भूमिका करोति । अन इति । एतच्चाग्रे व्यक्ती भविष्यति । तस्मिन्नेवानशब्दिने वायो प्राणादिशब्दानां प्रयुक्तिमाह । स एवेति ॥ १४४ ॥

उत्सर्गो मुखनासाभ्यां पिण्डस्य प्रणतिस्तथा ॥

प्राणो नाम मरुदृत्तिरपानस्त्वधुनोच्यते ॥ १४५ ॥

अवाग्वायोरेषन्वासो देहस्यावागतिस्तथा ॥

अपान एष कथितो व्यानः सांप्रतमुच्यते ॥ १४६ ॥

वीर्यवत्कर्मेहेतुत्वं व्याप्य देहे च वर्तनम् ॥

व्यानवृत्तिरियं प्रोक्ता क्षुदानाख्याऽपि कीर्त्यते ॥ १४७ ॥

योद्यमादिक्रियाहेतुस्तथाऽभ्युदयकर्मकृत् ॥

जन्मर्षेहेतुर्देहे तु वृत्तिः सोदानसंज्ञितः ॥ १४८ ॥

समाहरति वृत्तीर्यो हृद्देशे कीलवत्स्थितः ॥

स समान इति ज्ञेयः सर्वकार्योपसंहृतिः ॥ १४९ ॥

कथं प्राद्युपसर्गसंसर्गाद्वायोर्विशेषार्थतेत्याशङ्क्य प्राणादिशब्दतन्त्रमेव व्याकरोति । उत्सर्ग इत्यादिना । पिण्डस्य प्रणतिर्देहस्य प्रणतिरुच्यते तस्मात्प्राणो नाम मरुदृत्तिरपानस्त्वधुनोच्यते । अवाग्वायोरेषन्वासो देहस्यावागतिस्तथा । अपान एष कथितो व्यानः सांप्रतमुच्यते । योद्यमादिक्रियाहेतुस्तथाऽभ्युदयकर्मकृत् । जन्मर्षेहेतुर्देहे तु वृत्तिः सोदानसंज्ञितः । समाहरति वृत्तीर्यो हृद्देशे कीलवत्स्थितः । स समान इति ज्ञेयः सर्वकार्योपसंहृतिः । कथं प्राद्युपसर्गसंसर्गाद्वायोर्विशेषार्थतेत्याशङ्क्य प्राणादिशब्दतन्त्रमेव व्याकरोति । उत्सर्ग इत्यादिना । पिण्डस्य प्रणतिर्देहस्य प्रणतिरुच्यते तस्मात्प्राणो नाम मरुदृत्तिरपानस्त्वधुनोच्यते । अवाग्वायोरेषन्वासो देहस्यावागतिस्तथा । अपान एष कथितो व्यानः सांप्रतमुच्यते । योद्यमादिक्रियाहेतुस्तथाऽभ्युदयकर्मकृत् । जन्मर्षेहेतुर्देहे तु वृत्तिः सोदानसंज्ञितः । समाहरति वृत्तीर्यो हृद्देशे कीलवत्स्थितः । स समान इति ज्ञेयः सर्वकार्योपसंहृतिः ।

८२४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

उद्यमादिभित्तिहेतुरित्युत्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतुरुत्साहपूर्वकक्रियाकारिणीति यावत् । तथेति
 हृदयादिम्यानत्वोक्तिः । उक्तं च—उदानो हृत्पण्ठतालुधूमध्यमूर्धवृत्तिरिति । तस्यो-
 त्कर्षहेतुत्व स्फुटयति । अभ्युदयेति । तदर्धमुत्क्रमणमभ्युदयः । उत्कर्षो देहशुष्टिः ।
 सर्वकार्योपसङ्गतिः सर्वस्याशितस्य पीतस्य च देहे समुपसङ्गतिर्नयनं तद्वेतुरिति यावत् ।
 हृद्ग्रहणं नाम्यादेरुपलक्षणम् । यथाऽऽहुः—समानो हृन्नामेतसर्वसधिवृत्तिरिति ॥ १४५ ॥
 ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

यस्यैता वृत्तयः प्रोक्ता वृत्तिमान्सोऽन उच्यते ॥

संपूर्णवस्थितो देहं शाकल्पमभ्रनिष्ठितः ॥ १५० ॥

अनशब्दार्थमुक्त्वा तस्य स्थानमाह । यस्येति । किं तस्य स्वरूपं तदाह । श्रोक-
 ल्येति । कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति प्रश्ने समान इत्युत्तरेण निर्णीत इत्यर्थः ॥ १५० ॥

प्राणशब्दः पुरा प्रोक्तो वृत्तिमात्राभिधायकः ॥

अन्ते वृत्तिमदर्थः स्यात्सर्वं प्राण इतीरणात् ॥ १५१ ॥

इत्येतत्सर्वं प्राण एवेत्यत्र प्राणशब्दस्य प्रकृतवृत्तिविशेषपरामर्शोक्तात्तस्य सर्वत्वा-
 नुपपत्तिरित्याशङ्क्यान्तरोक्तानविषयत्वमाश्रित्याऽऽह । प्राणशब्द इति । तत्र हेतुः
 सर्वमिति । न हि वृत्तिमात्रस्य सर्वत्वमत साधारणस्यानशब्दोक्तस्य प्राणशब्देन परा-
 मृश्य सर्वत्वविधिरित्यर्थः ॥ १५१ ॥

नाम रूपं तथा कर्म संहतं सन्निदण्डवत् ॥

मिथः संकीर्णवृत्तिस्थं देहं आत्मेति चोच्यते ॥ १५२ ॥

एतन्मयो वा अयमात्मेत्यत्राऽऽत्मशब्दार्थमाह । नापेति । यथा त्रयो दण्डा मिथः
 सहता कुड्यादिहेतवस्तथा नामादित्रयमन्योन्यं पिण्डीभूत देहः स चाऽऽत्माऽनेत्यर्थः ।
 नामादेर्मिथः सहतत्वं व्याकरोति । संकीर्णेति । मिथः संकीर्णवृत्त्या पिण्डीभूतत्वेन स्थित-
 मिति यावत् ॥ १५२ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ८२५

योगादित्याशङ्क्य दैहिकनामादिषु विभागं दर्शयति । नामेति । अस्वेति प्रत्यक्षोक्तिः ॥ १५४ ॥

अन्नत्रयविभागोऽयमध्यात्म उपवर्णितः ॥

अथाधिभूतविषये विभागस्तस्य कीर्त्यते ॥ १५५ ॥

वृत्तमनूय त्रयो लोका इत्यादेस्तात्पर्यमाह । अन्नत्रयेति । आध्यात्मिकविभागोक्ते-
रन्तरमाधिभौतिकविभागोक्तेरवसरं दर्शयति । अयेति ॥ १५५ ॥

भूर्लोकं जानन्नर्घेदं देवा माता च वागियम् ॥

अधिभूत इह प्रोक्ता विज्ञातं यच्च सा च वाक् ॥ १५६ ॥

यागोपायमित्यादिवाक्यपञ्चकार्यं संगृह्णाति । भूरिति । या नागिहाधिभूते प्रोक्ता तां
भूर्लोकमृग्वेदं च जानत । ये देवा या च माता यच्च विज्ञातं तत्सर्वं सा वागेवेति योना ।
भूर्लोकमृग्वेददेवमातृविज्ञातधीरधिभूते वाचि यचनादेव कार्येत्यर्थः ॥ १५६ ॥

अन्तरिक्षं यजुर्वेदः पितरश्च पिता तथा ॥

इह यच्च विजिज्ञास्यं तन्मनोऽशाऽऽधिभौतिकम् ॥ १५७ ॥

मन इत्यादिवाक्यपञ्चकार्यं संक्षिपति । अन्तरिक्षमिति । इहेति व्यवहारभूमिः ।
अत्रेति प्रस्तुतलोकादिग्रहो वाच्यः प्राणेष्विति निर्धारणार्था वा सप्तमी । पूर्ववदन्तरिक्ष-
यजुर्वेदपितृपितृविजिज्ञास्यधीरधिभूते मनसि कार्येत्यर्थः ॥ १५७ ॥

द्युलोकः सामवेदश्च मनुष्याः प्रजया सह ॥

यच्च किञ्चिदविज्ञातं प्राणांऽसावाधिभौतिकः ॥ १५८ ॥

प्राणोऽसावित्यादिवाक्यपञ्चकार्यं संकलयति । द्युलोक इति । द्युसाममनुष्यप्रजा-
विज्ञातधीरधिभूते प्राणे यथापूर्वं कार्येत्यर्थः ॥ १५८ ॥

यत्किञ्चिदिह विज्ञातं तद्वाग्रूपं प्रचक्षते ॥

मनोरूपं विजिज्ञास्यं प्राणस्याज्ञातमेव तु ॥ १५९ ॥

यत्किञ्च विज्ञातमित्यादि व्याचष्टे । यत्किञ्चिदिति । व्यवहारभूमौ स्पष्टं ज्ञातं
सर्वं वाचो रूपमित्यत्र विद्वत्प्रसिद्धिमनुकूलयति । प्रचक्षत इति । यत्किञ्च विजिज्ञास्य-
मित्यादेरर्थमाह । मनोरूपमिति । यत्किञ्चाविज्ञातमित्यादेरर्थमाह । प्राणस्येति ।
तुशब्देनोभयत्रापि पूर्ववदेव विद्वत्प्रसिद्धिरनुकूलेति धोत्वते ॥ १५९ ॥

भूर्लोकादिषु सर्वेषु मनोवाक्प्राणलक्षणम् ॥

यथासंभवमायोज्यमेकैकस्मिन्त्रयं त्रयम् ॥ १६० ॥

भूरादिव्येकैकत्र विज्ञातादित्रयदृष्टेर्वागादेश्च व्यवस्थितत्वात्कृतो विज्ञातादेर्वागाद्यात्म
तेत्याशङ्क्याऽऽह । भूरिति । यथासंभवं विज्ञातादित्रयमनतिष्ठत्येति यावन् । आद्यं-

८२६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

सप्तमीद्वय निर्धारणार्थं तेष्वेकेकस्मिन्नेव यथासम्भवाद्वागादिलक्षणं त्रयं त्रयमायोजयामिति योजना ॥ १६० ॥

अधिभूते यतोऽश्वस्या वक्तुं वागादिविस्तृतिः ॥

यत्किञ्चेत्युपसहारं लक्षणोक्त्या ततोऽकरोत् ॥ १६१ ॥

सर्वेन विज्ञातोदेर्वागादिरूपत्वे यत्किञ्चेतिसामान्योत्तिरनर्थिका विशेषतो हि तत्तद्व-
चमुपदेष्टुमुचितमित्याशङ्क्याऽऽह । अधिभूत इति । उपसहारं वागादिविस्तृतेरिति
शेषः । लक्षणोक्तिः सामान्यवचनम् ॥ १६१ ॥

लक्षणेनैव संसिद्ध आधिभौतिकसंग्रहे ॥

त्रय इत्यादिकोक्तिस्तु नियमार्थेति निश्चयः ॥ १६२ ॥

यत्किञ्चेतिसामान्योक्त्यैवाऽऽधिभौतिकवागादिविभूतिसंग्रहे सिद्धे भूरादेरपि विज्ञा-
तादिष्वन्तर्भावाद्भवेत्वागमित्याद्यनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह । लक्षणेनेति । सामान्योक्त्याऽऽ-
धिभौतिकसंग्रहसिद्धावपि त्रयो लोका इत्यादि भूराणात्मना वागादि ध्येयमिति नियन्तु-
मित्यर्थः ॥ १६२ ॥

व्याख्याने प्रस्तुते त्वस्मिन्नाविद्यायाः समन्ततः ॥

कार्यकारणरूपेण तस्या एवोपसंहृतिः ॥ १६३ ॥

यत्किञ्चेत्युपसहारमित्यत्र यत्किञ्च विज्ञातमित्याद्याधिभौतिकवागादिविभूत्युपसहा-
रार्थमित्युक्तम् । सप्रति सकारणसर्वव्यप्युपसहारार्थमिति तस्यैव सप्तानितमर्थान्तरमाह ।
व्याख्यानं इति । सूत्रिताविद्याया विस्तारवत्या सर्वात्मना स्पष्टीकरणे प्रस्तुते कतिप-
यविभूतिभावत्वेन व्याख्यातायास्तस्या द्वैराश्येन फलविवक्षया मध्ये गत्किञ्चेत्यादिनोपस-
हृतिरित्यर्थः ॥ १६३ ॥

प्राणात्मना तदज्ञातं ब्रह्म कारणमुच्यते ॥

नामात्मना तु तन्मानं मनोरूपं च मीयते ॥ १६४ ॥

तत्र वागादिकार्यदृष्टावपि न कारणवीरित्याशङ्क्याऽऽह । प्राणेति । प्रकाशकयो
शब्दप्रत्यययोर्वाच्यन्तर्भावमुक्तमप्युपेत्याऽऽह । नामेति । तदित्यज्ञातब्रह्मोक्तिः । प्रका-
शस्य सर्वस्य मनस्यन्तर्भावमुक्तमुपेत्याऽऽह । मनोरूपं चेति ॥ १६४ ॥

यतोऽविद्यैव सर्वेयं मनोवाक्प्राणलक्षणा ॥

अतस्तत्तत्त्वसंवाधात्ता जगद्ध्वाऽमृतमश्नुते ॥ १६५ ॥

सकारणस्य जगतः सामास्यप्रत्ययविद्यात्वेनोपसहारे विवक्षितं फलमाह । यत इति ।
अयमिति प्रपञ्चो निर्दिश्यते । तस्य सामासाविद्यात्मनो जगतस्तत्त्वं ब्रह्म तस्य प्रत्य-
यत्वेन ज्ञानमदित्यर्थः । ता सत्कार्पाणविद्यामिति यावत् । अमृतमप्सरं परं ब्रह्म ॥ १६५ ॥

विज्ञातादन्यदेवैतदविज्ञातात्तथा पृथक् ॥

ब्रह्मन्तद्वैभवं जग्न्वा पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १६६ ॥

अनार्यकारणप्रज्ञात्मज्ञानान्मुक्तिरित्युक्तं तादृग्रूपणो मानहीनत्वादित्याशङ्क्या-
न्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुतेर्मममित्याह । विज्ञातादिति । अतस्तत्त्वज्ञानानुज्ञा
मृत्तिर्युक्तेत्याह । एतदिति । उभयमपि विज्ञातमविज्ञात चेत्पर्य ॥ १६६ ॥

विज्ञातादिनिदं भोगैर्वागाया देवता नरम् ॥

विज्ञातादिस्वरूपेण तमवन्ति पृथक्पृथक् ॥ १६७ ॥

यत्किमेत्यादि व्याख्याय योगेनमित्रादिष्वन्वायत्रयम्पार्यमाह । विज्ञातादीति ।
विज्ञातविमिज्ञात्म्याविज्ञातानां वाच्यं प्राणानां विभूतिनिदं नर तत्तदेवतास्तत्तद्रूपेण
मित्राणां पृथक्पृथक्भोगैरवन्तीति योजना ॥ १६७ ॥

वागादयस्तादुक्ताः संक्षेपेणाऽऽधिभौतिकाः ॥

तेषामेवाधिदेवेऽथ व्याख्या प्रस्तूयतेऽपुना ॥ १६८ ॥

तस्यै वाच इत्यादि श्रुतमनूयात्तारयति । वागादय इति । नमप्रतिपत्त्यर्थोऽथ-
शब्द ॥ १६८ ॥

अध्यात्ममधिभूतं च यस्या रूपं पुरोदितम् ॥

अभिर्देवविश्वार्या तस्या वाच इदं वपुः ॥ १६९ ॥

तस्यै वाच इत्यादेरग्निरित्यन्तम्यार्यमाह । अध्यात्ममिति । आधारात्पत्तेन द्वैति-
ध्यादाभिर्देविताया वाचं पृथिव्यागारोऽग्निराधेय इत्यर्थ ॥ १६९ ॥

अध्यात्ममधिभूतं च व्याख्याता याऽत्र वाग्पुरा ॥

वाचा सर्वाभिर्देविरस्या संख्याता साऽविभागतः ॥ १७० ॥

तद्यादनीत्यदेरर्थमाह । अध्यात्ममिति । अध्यात्मादी वा वागुक्ता सा सर्वा कार्य-
भूता त्रिविधयाऽऽभिर्देविरस्या कारणभूतया वाचा तादात्म्येन व्यासेत्यर्थ । अत्र मध्ये
वागादीनामिति यावत् । अविभागत इति ऋग्वेद ॥ १७० ॥

तामसं कठिनं चोर्षी शरीरं वाच उच्यते ॥

अग्नेः प्रकाशरूपस्य साऽऽधारत्वेन संस्थिता ॥ १७१ ॥

भर्तृपश्यन्व्याख्यानमद्वीकर्तुमनूनीयति । तामसमिति । उक्तं हि—वाचोऽधि-
देव पृथिवी शरीरं वाटिन्याद्वनत्वात्तामसमिति । ज्योतीरूपमित्यादेस्तात्पर्यमाह ।
अग्नेरिति ॥ १७१ ॥

अग्निस्तु सात्त्विकं रूपमाग्नेयत्वेन स धिर्ता ॥

वर्तते ताममे रूपे देव्येन द्वित्रिधा हि वाच ॥ १७२ ॥

सैषा द्विविधेन रूपेण धार्मिकेन तेन तेन भावस्थितेति भाष्यम् तात्पर्यमाह ।
अग्निस्त्विति । आधाराभेयविभागस्य प्रसिद्धत्वात्प्रो हिशब्द ॥ १७२ ॥

अध्यात्ममधिभूतं च वागेकैवाऽऽधिदैविकी ॥

सामान्यव्यक्तिभेदेन द्वेकाऽनेका च सोच्यते ॥ १७३ ॥

इत्येव केचिदिच्छन्ति तथाऽन्यादृशपीप्यते ॥

तत्रैव सति वाग्रूपे एव व्याख्यात रूपके ॥ १७४ ॥

एवैव देवताऽग्निरध्यात्ममधिभूत चेति भाष्यार्थमाह । अध्यात्ममिति । अधिदैव च
सर्वमग्निरैका देवतामुपाददेवैव कृत्वा देवतामुपादत्त इति भाष्यार्थमाह । सामा-
न्येति । आतिव्यक्तिभेदेनैकत्वमनेकत्व च लोके प्रसिद्धमिति वक्तुं हिशब्द । सैत्य-
ग्निदेवतोक्ता । परस्परमुपसहरति । एवमिति । अध्यात्माधिभूताधिदैवेषु सामान्यविशे-
षभाववदवस्थावद्भावेनाशाशिभावेन च तैरिष्टा वागदेवतेत्याह । तथेति । तद्यावतीत्यत्र
तदुक्तं तच्छब्दार्थमाह । तत्रेति । मर्तृप्रपञ्चभाष्यस्य तत्रेतिपदमादाय तस्यैव सतीत्य-
र्थमुक्त्वा तमेव स्पष्टयति । चागिति । एव सामान्यायात्मनेत्यर्थ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥

यावत्येपा च वागक्ता तस्या इत्येवमादिना ॥

अध्यात्मादिपरिच्छिन्ना या वाक्सा तावती मता ॥ १७५ ॥

यावत्येव वागध्यात्ममधिभूत वा तावतीति भाष्यार्थमाह । यावतीति । तन्मैव वाक्
इत्यादिना यावती वागाधिदैविकी व्याख्याता या चाध्यात्माधिभूतपरिच्छिन्ना सा ताव-
त्याधिदैविकवागभिज्ञेत्यर्थ ॥ १७५ ॥

वागध्यात्मेऽधिभूते च तावत्येपाऽऽधिदैविकी ॥

तेन तेन विशेषेण देवतैव यतो भवेत् ॥ १७६ ॥

किं कारणमित्यस्यार्थमाह । वागिति । यावती वागध्यात्मादौ स्थितेषां पुनराधिदै-
विकी तावती तदभिज्ञेत्यत्र को हेतुरित्यर्थ । सैव हि श्रुतिर्वादेकता तत्र तत्र तेन तेन
व्यवतिष्ठत इति भाष्येणोत्तरमाह । तेनेति । अतोऽध्यात्मादिपरिच्छिन्ना वागाधिदैवि-
कवागभिज्ञेति शेष ॥ १७६ ॥

एकैकत्राधिकारेऽग्निः स एव व्यवतिष्ठते ॥

पृथिव्याग्निरूपेण कचिद्वागात्मना भवेत् ॥ १७७ ॥

तावानयमग्निरित्यस्यार्थमाह । एकैकत्रेति । अधिकारशब्द स्थानविषय । व्यव-
स्थितिमभिनयति । पृथिवीति । कचिदित्यधिदैवादिविष्णोक्ति । उक्तं हि—स
पूनायमग्निः पृथिव्यात्मना वागात्मना वैरैकस्थितधिकारस्थले वात्सर्व्येन द्रष्टव्य
इति ॥ १७७ ॥

यथोदितमिदं योज्यं मनःप्राणात्मनोरपि ॥

दैव्यां वाचि यदुद्दिष्टं तुल्यव्याख्यानहेतुतः ॥ १७८ ॥

भाष्यद्वयानुरोधेन तस्यै वाच इत्यादि व्याख्यायार्थैतस्य मनसो द्यौरित्यादावुक्तन्या-
यमतिदिशति । यथेति । यथोदितमित्येतव्याकरोति । दैव्यामिति । वाच्युक्तस्य
प्राणादायतिदेशे हेतुमाह । तुल्येति । पूर्वोत्तरवाक्यानामिति शेषः ॥ १७८ ॥

अध्यात्ममधिभूतं च प्रजा गीर्मनसोर्यथा ॥

अधिदैवेऽपि तद्वाच्यमित्यर्थः पर आगमः ॥ १७९ ॥

तौ मिथुनमित्यादेस्तात्पर्यमाह । अध्यात्ममिति । मन एवास्याऽऽत्मा वाग्माया
प्राण प्रजेत्यध्यात्मे मन एव पिता वाग्माता प्राण प्रजेत्यधिभूते च वाग्बनसयो प्राणस्य
प्रजात्वमुक्तं तथाऽधिदैवेऽपि तस्य तत्प्रजात्व वाच्यमित्येयमर्था तावित्याद्या श्रुतिरि-
त्यर्थः ॥ १७९ ॥

मनसश्चन्द्रभावो हि सर्वत्र श्रूयते स्फुटः ॥

तस्याऽऽदित्येन संघम्यः कस्मादनाभिधीयते ॥ १८० ॥

असावादित्य इत्यादित्यमनसोरैक्यमुक्त्वा तौ मिथुनमित्यग्न्यादित्ययोर्वाष्पनोरूप-
योर्मिथुनवचन श्रुत्यन्तरविरुद्धमिति शङ्कते । मनस इति । सर्वत्र चन्द्रमा मनसो
जातश्चन्द्रस्यानाधिदैवतमित्यादावित्यर्थः । उक्तं च—सर्वत्र हि मनश्चन्द्रो भवतीति ।
एतदेव भाष्यं निवसित्वा हीत्युक्तम् । मनसश्चन्द्रभावस्य वाचनिकत्व वक्तुं स्फुट इति
विशेषणम् । श्रुत्यन्तरविरुद्ध वचनमिहानुचितमिति फलितमाह । तस्येति ॥ १८० ॥

विवक्षितत्वादैरयस्य मनोयुद्धयोरतः श्रुतिः ॥

आदित्येनैव संघते मनश्चन्द्रमसा न तु ॥ १८१ ॥

मनोयुद्धयोरभेदेनाऽऽत्मभूतत्वादिति भर्तृप्रपञ्चभाष्येण परिहरति । विवक्षितत्वा-
दिति । अस्मिन्प्रकरणे मनोयुद्धयोरैक्यं विवक्षितं तयोश्च प्रधानं बुद्धिर्निश्चयात्मत्वादतो
बुद्धिदेवतयैवाऽऽदित्येन मनः संघते श्रुतिर्न तु चन्द्रमसा तदभेदमभिधत्ते सविता बुद्धिदे-
वतेति हि गायत्रीविदा मर्यादेति भावः ॥ १८१ ॥

प्रसवाधिकृतेष्वान्न साविनः प्रसवस्ततः ॥

सचित्रैवाभिसंवन्यो मनसस्तेन श्रूयते ॥ १८२ ॥

आदित्येनैवात्र मनःसंघे हेत्यन्तरमाह । प्रसवेति । ततः प्राणोऽनायतेति प्राणस्य
मनसो जन्मोच्यते । तच्च सर्वं सपितृहेतुकं सनितृपदस्य सर्वप्राणिप्रसवहेतोः प्रवृत्तेरतस्ते-
नैव मनसस्त्वादात्म्येन संगतिरित्यर्थः ॥ १८२ ॥

अनुग्रहव्यपेक्षायां मनसश्चन्द्रमा भवेत् ॥

अभिर्देवं तथाऽऽदित्यधुषो देवता मता ॥ १८३ ॥

तर्हि चन्द्रमसा मनसश्चक्षुषश्चाऽऽदित्येन मन्त्रवादिवाक्यानां वा गतिरित्याशङ्क्याऽऽह । अनुग्रहेति । यथाऽऽहुः—यत्र हि मनश्च बुद्धिश्च भेदेन विवक्ष्यते तत्र वामसकल्पादिविषयस्य मनसश्चन्द्रमा देवताऽयं पुनर्यदा क्रियाप्रसवादिषु व्याप्रियते तदा प्रसवकर्म व्याप्नुक्मनः सवितृदैवतं भवतीति ॥ १८३ ॥

अग्निरेव यत्तः सर्वप्रकाशो जगतीप्यते ॥

रूपाणां श्विभागश्च त्वष्टृपाकनिबन्धनः ॥ १८४ ॥

आदित्यमनसो सवन्वोक्त्या तावित्यादि व्याख्यातम् । इदानीं व्याख्यान्तरं व्याख्या तुमभ्यादित्याभ्यामाधिदैविकवाङ्मनोरूपाभ्यां मिथो युक्ताभ्यां प्राणोत्पत्तो निमित्तमाह । अग्निरिति । प्रकाशव्याप्यतिरेकेण न किञ्चिज्जायते जन्मनो वस्तुज्ययित्वात्स च प्रकाशोऽग्निरेव न च जायमानानां विशेषव्यक्तिर्विना पाकं सिष्येत्पावश्च कालात्मकादित्यकृतत्वात्स्माददित्यादित्यनिमित्ता सर्वोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ १८४ ॥

तयोर्गीर्मनसोरेव प्रकाशप्रसवात्मनोः ॥

श्राम्यथोक्तात्मनोर्योगात्प्राणोऽभूदन्तरिक्षगः ॥ १८५ ॥

ततः प्राणोऽजायतेत्यम्यर्थमाह । तयोरिति । एवमभ्यादित्याभ्यां सर्वजन्मेति स्थिते सतीत्यर्थः । यथोक्तात्मनोरभ्यादित्यरूपयोरिति यावत् ॥ १८५ ॥

प्राणोऽभवद्यथाऽध्यात्मे प्रजा वाक्स्वान्तपोस्तथा ॥

माणस्यैवाधिर्देवेऽपि प्रसवोऽयमिहोच्यते ॥ १८६ ॥

अध्यात्ममधिभूतं च प्रजा गीर्मनसोरित्यत्र प्रजान्तपुत्रसहरति । प्राण इति । अध्यात्मग्रहणमधिभूतोपलक्षणम् ॥ १८६ ॥

नामत्रयं व्यपेक्ष्येह जन्म प्राणस्य कथ्यते ॥

किंतु पाङ्कत्रियापेक्षं प्राणजन्माभिधीयते ॥ १८७ ॥

मनो वाच प्राणमित्यनोक्तप्राणस्य वागादिकारणत्वात् तत्कार्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । नैत्यादिना । प्राणोऽजायतेत्यत्र तर्हि कस्य प्राणशब्देतेत्याह । किंत्विति । साधनभूता पाङ्कत्रियामपेक्ष्य तत्कल्पमापि पाङ्कत्वं वस्तुमन्त्रग्यान्तर्भूतकारणप्राणातिरेकेण कस्यचित्प्राणशब्दितस्य वायोर्भागादिप्रजात्वेनात्र जन्मोच्यत इत्याह । पाङ्केति ॥ १८७ ॥

स यथाऽऽध्यात्मिके देहे प्राणस्तद्वत्प्रजापतेः ॥

अन्तरिक्षगतः प्राणः स एष परमेश्वरः ॥ १८८ ॥

अन्तर्मन्त्रप्राणातिरेकेण फलान्तर्भावयोग्यप्राणाभावात्तस्य तदुत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमहाशिकारूपाटीकासंवलितम् । ८३१

स यथेति । यथाऽध्यात्मेऽधिभूते च देहे प्रजापतेर्व्यष्टिभूतो वायुर्जयते तथाऽधिदेवा-
न्नभूतप्राणस्यायं व्यष्ट्यात्मा वायुराकाशस्थो वाङ्मनसाम्यामाधिदेविकाम्यां भवति प्रस्तु-
तवाक्यप्रामाण्यादित्यर्थः । इन्द्रत्वासपत्नत्वगुणवत्तया प्रजाभूतप्राणोपास्त्यर्थं स इन्द्र
इत्यादि तस्यार्थमाह । स एष इति ॥ १८८ ॥

यतोऽसपत्नस्तेनायमिन्द्र इत्यभिधीयते ॥

ननु वाङ्मनसे स्तोऽस्य तत्कुतोऽस्यासपत्नता ॥ १८९ ॥

इन्द्रत्वमसपत्नत्वेन साधयति । यत्न इति । द्वितीयो हि सपत्नस्तद्भावादयमस-
पत्नस्ततश्चेन्द्र इत्यर्थः । द्वितीयाभावादसपत्नत्वमुक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥ १८९ ॥

नैवं वाङ्मनसे यस्मात्प्राणवृत्त्यैव जीवतः ॥

यदनेनाक्षपचीति तस्मादेत इतीरणात् ॥ १९० ॥

प्राणाधीनत्वात्तयोरप्रतिपक्षत्वात्तस्यासपत्नतेति परिहरति । नैवमिति । प्रजाभूतस्य
प्राणस्य पक्षपातित्वात्तदनुकूलयोर्वाङ्मनसयोस्तदनुकूलवैवेति भावः । तयोः प्राणाधीनत्वे
यदनेनाक्षमिति तेनैतास्तुप्यन्तीति वाक्यं तस्मादेत एतेनाऽऽख्यायन्ते प्राणा इति च
वाक्यं प्रमाणयति । यदनेनेति ॥ १९० ॥

प्राणस्यैव यतो वृत्ती उक्ते वाङ्मनसे अपि ॥

प्राणस्यातोऽद्वितीयत्वं ततश्चेन्द्रत्वमेव च ॥ १९१ ॥

आधिदेविकप्राणाभेदात्तत्त्वतोऽन्तरिक्षगतप्राणस्यापि वागादिकारणत्वमुपेत्य प्राणा-
धीनत्वे तयो सिद्धे फलित निगमयति । प्राणस्येति ॥ १९१ ॥

न सपत्नो भवत्यस्य योऽसपत्नं विवेद हि ॥

असपत्नगुणासीनः ससपत्नः कुतो भवेत् ॥ १९२ ॥

नास्येत्यादिकलोक्तिं व्याचष्टे । नेत्यादिना । यथागुणोपासनं फलं तं यथा यथे-
त्यादिशास्त्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः । असपत्नगुणकप्राणोपासितुरसपत्नत्व फलमित्यत्र
शुक्तिमाह । असपत्नमिति । फलस्थोपासनानुसारित्वादन्यथा तद्विरोधादिति
भावः ॥ १९२ ॥

उक्ता पाङ्गानुरोधेन वाङ्मनःप्राणसंश्रया ॥

अत्रत्रयविभागेन प्रक्रिया त्वधुनोच्यते ॥ १९३ ॥

वाङ्मनसयोः प्राणाधीनत्वे तयोर्गुणत्वात्प्राणस्य प्राधान्यात्त एते सर्व एव समा
इत्यादि कथमित्याशङ्क्योक्तमनूय तदवतारयति । उक्तेति । पाङ्ककर्मनुसारेण तत्क-
लस्य पाङ्कत्व यत्कुमन्तरिक्षगतप्राणस्य तौ मिश्रुमिव्त्वादिनोत्पत्तिमुक्त्वा तस्यासपत्नगु-
णकस्योपास्तिरुक्तः । इदानीमत्रत्रयविभागेन स्थितवागादिविषयोपासनोच्यतेऽतस्तोपासु-
पासनार्थं साम्यं वदद्वाक्यमविरुद्धमित्यर्थः ॥ १९३ ॥

अध्यात्ममधिभूतं च तथा चैवाधिदैवतम् ॥

उक्ता वागादयः सर्वे समा एवेति श्रूयताम् ॥ १९४ ॥

त एत इत्यादि व्याचष्टे । अध्यात्ममिति ॥ १९४ ॥

साम्यं केन प्रकारेणेत्यनन्ता इत्यतोऽयदत् ॥ १९५ ॥

नन्वध्यात्मेऽधिभूते च परिच्छिन्नाः पुरोदिताः ॥

वागादयस्त्विह कथमनन्ता इत्युदीरणम् ॥ १९६ ॥

सर्वेऽनन्ता इति वाक्यमाकाङ्क्षाद्वारोपादत्ते । साम्यमिति । पूर्वापरविरोधं चोद-
यति । नन्विति ॥ १९५ ॥ १९६ ॥

नैतदेवं यतोऽनन्ताः सर्वे भावा यथोदिताः ॥

वाचा सर्वाधिदैविकया लोकादेरप्यनन्तता ॥ १९७ ॥

अधिदैवात्मना तदानन्त्यमन्याहतमित्याह । नैतदिति । भावा वागादयः । कैमुति-
पन्यायमाह । वाचेति । मनसा प्राणेन चेति द्रष्टव्यम् । भूतादिलोकानां तदन्तस्थदे-
वादीनां चाऽऽधिदैविकवागाद्यात्मना यदाऽऽनन्त्यं तदाऽध्यात्मादिपरिच्छिन्नवागादीनां
तदानन्त्यं किमु वाच्यमित्यर्थः ॥ १९७ ॥

अधिकारपरिच्छेदे सर्वं यस्मात्समाप्यते ॥

नासहतायाः कर्तृत्वं देवतायाः स्वतोऽपरैः ॥ १९८ ॥

सर्वस्य वागादेशानन्त्ये हेत्वन्तरमाह । अधिकारेति । अधिकृतिरधिकारो व्यापार-
स्तस्य परिच्छेदो निर्वृत्तिसूत्रं स्वव्यापारनिष्पत्तो सर्वमितरसहान्यतेऽसहताया देवताया
कर्तृत्वाभावादतस्तस्या स्वकार्यनिर्माणे सर्वेण सहतत्वायुक्तमानन्त्यमित्यर्थः ॥ १९८ ॥

स्वाधिकारविनिष्पत्तौ देवता देवतागणम् ॥

सर्वमेवाऽऽत्मसात्कृत्वा तत्तत्कार्यं करोति हि ॥ १९९ ॥

देवताया स्वकार्योत्पत्तौ देवतान्तरे सहतत्वेऽपि परिच्छेदात्ताऽऽनन्त्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । स्वाधिकारेति । यथाऽऽहुः—यत्पृथिव्या भानन्त्यं देवतायास्तदेक-
स्मिन्वाध्यात्मिकं आधिभौतिकेदे । आधिकारपरिच्छेदे अस्तिभाव्यत इति । एतदेव भाष्यं
हीति ध्वनितम् ॥ १९९ ॥

आभूतसंश्लेषस्थानमानन्त्यं चेह शृण्वते ॥

कर्मकार्यस्य हि सतो मुरयानन्त्यं न युक्तिमत् ॥ २०० ॥

अनन्तरावदस्यार्थान्तरमाह । आभूतेति । इहेति प्रकृतवाक्यग्रहणम् । निरपेक्ष-
नित्यत्वमेव तर्कं न स्यात्तत्राऽऽह । कर्मेति । तत्र श्रुतिविरोधो हीति द्योत्यते ॥ २०० ॥

एवं सतीह योऽनन्तानुपास्ते सततोद्यतः ॥

सोऽनन्तमेव बागादिलोकमाप्नोति मानवः ॥ २०१ ॥

अथ यो हैतानित्यादि योजयति । एवमिति । बागाद्यानन्त्ये सिद्धे संत्यर्धक्रमेण पाठक्रमं भङ्क्त्वा सफलोपासोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । इहेत्यधिकृतनिर्धारणार्था सप्तमी । सततोद्यत इत्युपास्तेस्त्रिविधविशेषणवैशिष्ट्यं विवक्ष्यते ॥ २०१ ॥

उपास्तेऽन्तवतो यस्तु सोऽन्तवन्तमवाप्नुते ॥

लोकं यतस्ततोऽनन्तमेत्यनन्तात्मभावनात् ॥ २०२ ॥

स यो हैतानित्यादि व्याकरोति । उपास्त इति । अन्नत्रयं परिच्छिन्नापरिच्छिन्न-
त्वेन ध्यायतो दोषमुणाबुक्त्वा श्रौतमर्कमुपसंहरति । यत इति । अपरिच्छिन्नेऽन्नत्रये
सूत्रात्मन्यात्मताध्यानादिति यावत् ॥ २०२ ॥

अधिकारो द्वयोरत्र प्रकृतः पाङ्ककर्मणः ॥

प्रक्रियाऽन्नत्रयस्यापि विभागः प्रकृतस्तथा ॥ २०३ ॥

अन्नत्रये फलवच्चानविषये व्याख्याते वक्तव्याभावात्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य श्रुतं
कीर्तयति । अधिकार इति । अस्मिन्नकरणे पाङ्क कर्मान्नत्रयं चेति द्वयोः फलविभा-
गरूपोऽधिकारः प्रस्तुतोऽस्तीत्युक्त्वा तमेवाधिकारं व्याकरोति । पाङ्केति । प्रक्रिया
फलं प्रकृतमिति यावत् । विभागो विभजनं व्याख्यानमित्येतत् । तथाशब्दः समु-
च्चये ॥ २०३ ॥

तत्राधिदैवमुक्तानि त्रीण्यन्नानि विभागश्च ॥

सोपासनानि पाङ्कस्य वक्तव्यमवशिष्यते ॥ २०४ ॥

स एष इत्यादेर्विषयपरिशोधार्थमनन्तरवाक्योक्तमनुवदति । तत्रेति । सप्तमी निर्धा-
रणे । विभागशो ध्यानफलविभागेनेत्यर्थः । आधाराधेयविभागेनेति वार्ज्यः । सोपासनानि
सफलानीत्यपि द्रष्टव्यम् । उत्तरवाक्यस्य विषयमाह । पाङ्कस्येति ॥ २०४ ॥

अधिदैवे त्रयं तूक्तं मनोवाक्प्राणलक्षणम् ॥

पाङ्कस्य कर्मणः कार्यं नोक्तं वित्तं च कर्म च ॥ २०५ ॥

पाङ्ककर्मफलं वक्तव्यमवशिष्टमुक्तानुवादपूर्वकं दर्शयति । अधिदैव इति । यदधि-
दैवविषये पाङ्ककर्मफलं तदपि पाङ्कं वक्तव्यम् । तत्र मनोवाक्प्राणरूपं माता पिता
प्रभेत्येवंलक्षणं त्रयमुक्तं वित्तं कर्म चेत्यनुक्तत्वाद्ब्रह्मव्यमित्यर्थः ॥ २०५ ॥

पाङ्कस्य कर्मणः कार्यं न तावदवगम्यते ॥

पाङ्कत्वसिद्धये यावन्नोच्येते वित्तकर्मणी ॥ २०६ ॥

फलस्य पाङ्ककार्यत्वेऽपि न पाङ्कत्वमस्ति न्ययस्यासंभवादतो न तत्र वित्तकर्मणी वाच्ये

इत्याशङ्क्याऽऽह । पाङ्क्त्येति । कार्यानुरूपत्वात्कारणस्य कार्ये पाङ्क्त्याभावे कारणेऽपि तदसिद्धेः पाङ्क्त्यैककलत्वासिद्धिर्न च निमित्तनैमित्तिकयोरेषा व्यवस्था न च पाङ्क्त्यैककर्मणि घञ्वात्मभावस्य निमित्तं तदपूर्वपरिणामो जगदित्युक्तत्वादतः फलस्य पाङ्क्त्यैक्यं विज्ञादि यक्षुमुत्तरो ग्रन्थ इत्यर्थः ॥ २०६ ॥

लोककान्वात्मको देवो विराट्मंजः प्रजापतिः ॥

तस्याधिलोकमात्मोक्तो योऽयमन्नत्रयात्मकः ॥ २०७ ॥

तत्र तावत्तरपदेन प्रजापतेरुपादाने तात्पर्यमुक्तमनूय स एष इत्यादिवाक्यस्य गत-
ग्रन्थेन संबन्धान्तरमाह । लोकेति । द्विविधस्य हि प्रजापतेस्त्रयात्मत्वनिरूपणेन
लोकामत्वं निरूपितमित्याह । तस्येति ॥ २०७ ॥

अधिकालं तु योऽस्याऽऽत्मा सौम्यं चन्द्रमसौच्यते ॥

पक्षमासतुर्वपादेः स कर्ता कर्मणोऽनिशम् ॥ २०८ ॥

परिशिष्टे कालात्मकत्वं वक्तव्यमित्युत्तरवाक्यमित्याह । अधिकालमिति । प्रजापति-
विराडित्युक्तो लोककालदेवतात्मकोऽधिगतस्तस्य लोकानधिकृत्याश्रयात्मकत्वावदात्मो-
क्तस्तस्यैव कालमधिकृत्य य आत्मा स चन्द्रात्मना वक्तव्य इति प्रजापतेश्चन्द्रात्मनः
संवत्सरपदेनोपादानमित्यर्थः । वित्तकर्मेत्यर्थः स एष इत्याद्युक्तं कथमत्र प्रजापती
कालात्मके चन्द्रमसि वित्तकर्मधीरित्याशङ्क्य कर्मप्रतीतिं तावदाह । पश्येति । स
हि पक्षादेर्निष्पादनमय कर्मणो नैरन्तर्येण कर्ता तेन चन्द्रमसि तद्विर्माणाख्यं कर्म भाती-
त्यर्थः ॥ २०८ ॥

हानिदृष्टिस्वभावेन वित्तं चाप्यत्र लक्ष्यते ॥

कलाकाष्ठालवाद्यात्मा विश्वे विपरिणामयन् ॥

प्राणपिण्डात्मकः काल आ महाप्रलयात्स्थितः ॥ २०९ ॥

तत्र वित्तधियं दर्शयति । हानीति । अत्रेति चन्द्रोक्तिः । उपचयापनयरूपत्वात्तत्र
पञ्चदशतिथ्यात्मककलानां वित्तादित्वसिद्ध्यर्थमेव प्रजापतेश्चन्द्रात्मनोक्तिरिति भावः ।
आसां न कलानां कालवयवानां जगद्विपरिणामहेतुत्वं कर्मेत्युक्तं भाष्ये तात्पर्यं कर्मा-
न्तरोत्तिरित्याशङ्क्य भाष्यमनुमन्त्राह । कलेति । सूत्रात्मको विराडात्मकश्च काल-
स्तत्तद्विशेषरूपो भूत्वा जगत्परिणाममादधन्महाप्रलयपर्यन्तं स्थितस्तथा च तस्य जगत्प-
रिणामयितृत्वं कर्मेत्यर्थः ॥ २०९ ॥

यैकाऽवशिष्यते तस्य कला पक्षक्षये तथा ॥

मविश्य प्राणभृत्सर्वं पक्षतो जायते पुनः ॥ २१० ॥

सोऽमावास्यामित्यादेरर्थमाह । यैकेति । पक्षक्षये पञ्चदशकलाविलयेऽमावास्यायां

तिथावित्यर्थः । पक्षतः शुक्लपक्षोपक्रमप्रतिपदः सकाशादित्यर्थः । पक्षताविति पाठे तु
सैव प्रतिपत्पक्षतिरुक्ता तत्रेत्यर्थः । स्त्री पक्षतिः पक्षमूलमिति हि पठन्ति । जायते
द्वितीयकलायुक्ते भवतीति यावत् ॥ २१० ॥

रात्रौ यस्मात्स एतस्यां प्रविश्याऽऽस्ते प्रजापतिः ॥

प्राणभृद्भिस्त्रिलं तस्माद्भिर्सा तस्यां परित्यजेत् ॥ २११ ॥

तस्मादेतामित्यादि व्याकरोति । रात्राविति । रात्रिशब्दोऽहोरात्रविषयः । उक्तं
हि—रात्रय एवाहोरात्राणीति ॥ २११ ॥

कलाभिरस्तः कृत्ताभिः कृकलास इति स्मृतः ॥

हिंसां न कुर्यात्तस्यापि किंन्वनारब्धहिंसनम् ॥ २१२ ॥

अपि कृकलासस्येत्यस्यार्थमाह । कलाभिरिति ॥ २१२ ॥

सामिममापितस्यापि रात्रौ तस्यां विवर्जयेत् ॥

प्राणभृद्भिर्हिंसनं यत्नात्किंन्वनारब्धपीडनम् ॥ २१३ ॥

तदेव विवृणोति । सामीति । प्राणभृदिति कर्तृनिर्देशः । हिंसननिमित्ते सत्यपि
तत्तिवृत्तिर्यत्नः ॥ २१३ ॥

कृकलासे प्रसिद्धा या हिंसा प्राणभृतां स्वतः ॥

तामप्यत्र न कुर्वीत किमु वक्तव्यमन्यतः ॥ २१४ ॥

अपीत्यादौ भाष्योक्तमर्थमाह । कृकलास इति । अत्रेत्यभावात्सोध्यते । अन्यतोऽ-
न्यस्येति यावत् ॥ २१४ ॥

एतस्या एव पूजायै देवताया निषेधनम् ॥

प्राणभृद्भिर्हिंसनस्येह नान्यदस्य प्रयोजनम् ॥ २१५ ॥

विशेषनिषेधस्य शेषानुज्ञापरत्वाच्च हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यादिना विरोधमाशङ्क्यैतस्या
एवेत्यादि व्याकरोति । एतस्या इति । इहेति पूर्वोक्ततिथिनिर्देशः । साधारण्येन सर्वत्र
निषिद्धाऽपि हिंसा विशेषतोऽभावात्स्याया निषिध्यमाना सोमदेवतापूजार्था गम्यतेऽतः
शेषानुज्ञाभावाच्च सामान्यनिषेधविरोध इत्यर्थः ॥ २१५ ॥

स्मृतावपि निषिद्धेयं हिंसा पर्वसु कर्मिणाम् ॥

विशिष्टफलसंगत्या इहोक्तिः सत्यवद्भवेत् ॥ २१६ ॥

सर्वत्र सामान्येन प्राणिर्हिंसा निषिद्धा विशेषतोऽभावात्स्यायामित्युक्तमिदानीं तत्र
हिंसा न कार्येत्यत्र स्मृतिमनुकूल्यति । स्मृताविति ।

“वनस्पतिगते सोमे यस्तु हिंस्याद्भनस्पतीन् ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते स न संशयः” ॥

“वीरुषो पातयेद्यस्तु वीरुतंस्ये निशाकरे ।

पत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति” ॥

इत्याद्या स्मृतिः । कर्मिणां विधिनियेधयोग्यानामिति यावत् । सोमदेवतापूनायै हिंसा-
नियेधोऽभावात्स्यायामित्युक्त्वा फलान्तरमाह । विशिष्टेति । अस्वार्थः—यथा दर्शादि-
प्रकरणे नानृतं वदेदित्यत्र पुरुषार्थतया प्राप्तनियेधस्यानुवादो वा कत्वर्थतयाऽपूर्वस्य
विधिवैति संशये सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयादित्यादिस्मृत्या पुरुषार्थतया प्राप्तनियेधस्यानुवाद
इति पूर्वपक्षे दर्शादिप्रकरणाधीतनियेधस्य स्वभाव्यान्नेचनया संनिहितकत्वर्थतादृष्टेस्तादृ-
र्ध्वनाप्राप्तेऽनुवादायोगाद्विशिष्टिरिति राद्धान्तितं ज्ञेयलक्षणे—विधिर्वा संयोगान्तादिति ।
अतः सत्यवचनमविशेषेण विहितमपि मत्वर्थं विशेषेण विधीयते तथाऽविशेषेण निषि-
द्धाऽपि हिंसाऽभावात्स्यायां विशेषेण निषिध्यते पापस्यादिविशिष्टफलसिद्ध्यर्थ-
मिति ॥ २१९ ॥

केवलज्ञानप्राप्तेण वा ब्रूयन्नात्मकं फलम् ॥

परात्मज्ञानवत्तस्मात्तस्योपासनमुच्यते ॥ २१७ ॥

ब्रूयन्नात्मभावफलस्य पाङ्ककर्मकार्यत्वात्तिष्ठये पाङ्कत्वोक्तेर्वक्तव्याभावात्किमुत्तरग्रन्थेने-
त्याशङ्क्य तस्य तात्पर्यमाह । केवलेति । केवलं कर्मासमुचितं ज्ञानमात्रं सङ्गदुत्पन्नमभ्या-
सानपेक्ष ज्ञानमिति यावत् । न हि ब्रूयन्नात्मज्ञानमात्रात्तद्व्याप्तं विना तद्भावो मानाभावादत-
स्तज्ज्ञानं वस्तुमन्तरवाक्यमित्यर्थः । तत्र वैधर्म्योदाहरणमाह । परात्मेति । तद्वि स्वरू-
पज्ञानमात्रेणाज्ञाननिवृत्त्या फलवदिष्टे न तपेदं दर्शनमित्यर्थः ॥ २१७ ॥

वित्तमेव कला मे स्युः कल्पयित्वा ध्रुवां स्वयम् ॥

इत्युपासीत यः सोऽय कलात्मानं प्रपद्यते ॥ २१८ ॥

त एते सर्व एव समा इत्यत्र तज्ज्ञानस्योक्तत्वात्किं पिष्टपिष्टेत्याशङ्क्य तदेवाहं-
हेण कर्तव्यमिति विशेषं मन्वानमनस्य वित्तमेवेत्यादेस्तात्पर्यमाह । वित्तमिति । याः
पञ्चदश प्रजापतेश्चन्द्रमसः कलात्मा मे गवादिवित्तमेवोपचयापनययत्त्यादिति स्ववित्ते
पञ्चदशकलादृष्टिं कृत्वा ध्रुवां षोडशी कलां स्वदेहं कल्पयित्वा षोडशकलः प्रजापतिर-
हमित्युपासीतसद्भावमाप्नोतीत्यर्थः ॥ २१८ ॥

यथोक्तगुणकं विद्वानुपासीत प्रजापतिम् ॥

आरोप्याऽऽत्मशरीरेऽस्मिस्तत्साधर्म्येण संततम् ॥ २१९ ॥

प्रजापतिरहमिति न ध्यानं तस्याऽऽत्मनोऽर्योन्तरत्वादहमित्यारोपायोगादित्याश-
ङ्क्याऽह । यथोक्तेति ॥ २१९ ॥

वित्तमेव कलास्तस्य तद्वान्युपचयी क्रिया ॥

ध्रुवाऽस्य देह एवायं जीवन्स्यात्षोडशी कला ॥ २२० ॥

षोडशकलत्वानन्तत्वादिगुणकं सूत्रं विद्वानात्मदेहे साधर्म्येण तदारोप्य दीर्घकालमा-
दरनैरन्तर्याम्यामुपासीतेत्युक्तम् । तदेव सूत्रस्योपासकस्य च साधर्म्यमारोपहेतुमाह ।
वित्तमिति । तस्य प्रनापतेर्याः पञ्चदश कलास्ता मम वित्तमेव या तस्य नगद्विपरिणा-
मयितृत्वरूपा क्रिया सा मम वित्तस्य हान्युपचयावेव या च तस्य ध्रुवा षोडशी कला
सा मम प्राणादिविशिष्टो देह एव तदेव साधर्म्यान्मायि प्रनापतेरारोपो युक्तः सूत्रस्याऽऽ-
त्मनोऽन्यत्वेऽपि तदात्मत्वध्यानात्तद्भावस्तं यथा यथेत्यादिश्रुतेः प्रतिमादावीश्वरबुद्ध्या
फलदृष्टेऽपि भावः ॥ २२० ॥

सोऽकामयत जायेति साधनान्येव नः श्रुतिः ॥

अब्रवीन्न तु तत्साध्यं तदुक्त्यर्थं परा श्रुतिः ॥ २२१ ॥

अन्नत्रयात्मनि प्रनापतावहं ग्रहोपासनस्य सफलस्योक्तत्वाद्वक्तव्याभावादुत्तरग्रन्थवैय-
र्थ्यमाशङ्क्य तद्विषयमाह । सोऽकामयतेति ॥ २२१ ॥

साधनोक्त्यैव तत्साध्यं यदि नामावसीयते ॥

विशिष्टफलसंबन्धो न तथाऽपि प्रतीयते ॥ २२२ ॥

साधनोक्त्यैव फलमुक्तं तयोर्मयोबद्धत्वादित्याशङ्क्य सामान्येन तत्प्रतीतावपी-
वमस्येति नोक्तं विशेषेणोक्तिं विना तदप्रतीतेरतस्तदुक्त्यर्थमुत्तरा श्रुतिरित्याह । साध-
नेति ॥ २२२ ॥

१ पुत्रादिसाधनानां स्यादुत्पत्त्यादिसमन्वयात् ॥

साध्यं लोकत्रयमतस्त्रयो वावेति च श्रुतिः ॥ २२३ ॥

पुत्रादीनां न लोकत्रयमात्रसंबन्धो मुक्तिहेतुत्वात्तेषां च कथं तेषां व्यवस्थया लोक-
त्रयेण संबन्धं वक्तुमुत्तरा श्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह । पुत्रादीति । तेषां लोकत्रयं साध्य-
मित्यत्र हेतुमाह । उत्पत्त्यादीति । मुक्तेरुत्पत्त्यादिविरोधित्वादतत्साध्यत्वमतं शब्दार्थः ।
पुत्रादिसाध्यत्वेन लोकत्रयमात्रस्येति शेषः ॥ २२३ ॥

अथ एव यतो लोकाः साध्याः पुत्रादिसाधनैः ॥

तन्ममुत्तुरतो मुक्त्यै त्वजेत्सर्वपणां यतिः ॥ २२४ ॥

प्रस्तुतश्रुतिवशादेवार्थसिद्धमर्थमाह । अथ इति । तेषां त्रयमात्रहेतुत्वात्तद्धेतुफल-
रूपसंसारात्मकमिच्छन्मुक्तिहेतुज्ञानार्थमेपणास्त्यक्त्वा श्रवणादिपरं स्यादित्यर्थः ।
माविर्नां वृत्तिमात्माय यतिरित्युक्तम् ॥ २२४ ॥

अन्यथैवाभिसंबन्धं केचिदत्र प्रचक्षते ॥

ज्ञानादेव पुनर्यासैर्निष्कले सुतरुर्गुणी ॥ २२५ ॥

त्रयो वावेत्यादिवाक्यस्य भर्तृप्रपञ्चोक्तं सवन्धमवतारयति । अन्यथेति । तदेव वक्तुं

८३८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

तदीय पूर्वपक्षमाह । ज्ञानादिति । व्यञ्जात्मोपासनं ज्ञानम् । पुमर्थम्यन्त्रात्मत्वम् ।
उक्तं हि—योऽयमेव नित्यपुरुष स एष प्रजापतिरिति ॥ २२५ ॥

निःशेषफलसंभासेर्दर्शनादेव केवलात् ॥

सुतादिना न वैर्ह्यो नापि स्यात्पाद्गकर्मणा ॥ २२६ ॥

पुत्रादिवैयर्थ्यं समर्थयते । निःशेषेति । आदिशब्दो जायावित्तविषय । तर्हि केवल
व्यञ्जात्मध्यानादिदृष्टाभावस्यायामित्यर्थः ॥ २२६ ॥

तयोरिद्वार्थवत्त्वाय तयो बावेति मण्यते ॥

परीक्ष्यैतत्परिग्राह्यं न तु निर्युक्तिकं व्युत्पैः ॥ २२७ ॥

तदीय सिद्धान्तमादत्ते । तयोरिति । पुनर्कर्मणोर्विद्यासमुचितयोस्तत्फलस्यैवत्वस-
मर्थनायोत्तरो ग्रन्थः । समुचितानि पुत्रवित्तदर्शनानि सर्वात्मभावायेत्युक्तत्वादित्यर्थः ।
परामिप्राय पूर्ववादिमुत्तेन निराकर्तुमुपन्यते । परीक्ष्येति । समुच्चयोऽसमुच्चयो वा
युक्तिमानिति विचार्य युक्त्या निश्चित आहं विना विचार युक्तत्वस्यानिश्चयान्न चावि-
चार्य युक्त्या निर्युक्तिकं बुद्धिमद्विर्भाषयतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ २२७ ॥

स्वफलेऽन्यानपेक्षाणां साधनानां समुच्चयः ॥

न युक्तो निरपेक्षत्वाद्गमनेक्षणयोरिव ॥ २२८ ॥

तर्हि परीक्षाया कस्य युक्तिमत्त्वमित्याशङ्क्यानपेक्षाणां समुच्चयः सापेक्षाणां वेति
विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । स्वफल इति । तत्र दृष्टान्तमाह । गमनेति । अन्यस्य
गतिसम्भवात्पक्षे च रूपादिदर्शनेतिदेन्तयोर्निरपेक्षयोर्वैकल्यं समुच्चयस्तथा निरपेक्षेषु समु-
च्चयो न कापीत्यर्थः ॥ २२८ ॥

अन्यापेक्षाणि चेदप्युः कर्मकत्वं तदा भवेत् ।

समुच्चितिर्न चैकस्य रुद्रेणापि समर्थ्यते ॥ २२९ ॥

कल्पान्तरं दृश्यति । अन्येति । पुनरिदं साधनानि मिथः सापेक्षाणि फलहेतवश्चे-
रसाधनैक्यान् समुच्चय इत्यर्थः ॥ २२९ ॥

तन्तुवीरणमुद्गारुसाधनानां पृथक्त्वतः ॥

पटादिकार्यनिष्पत्तौ न तेषां स्यात्समुच्चयः ॥ २३० ॥

अनपेक्षाणामसमुच्चये गमनेक्षणयोरिवेत्युक्तं दृष्टान्तं स्पष्टयति । तन्निवति । पृथ-
क्त्वमेव स्मिन्मन्त्रे मिथो नपेक्षस्त्वम् ॥ २३० ॥

तुरीयेमशलाकादेः स्वकार्येऽन्योन्यसंहतेः ॥

समुच्चितिरयुक्तेयं तदाऽप्येकत्वहेतुतः ॥ २३१ ॥

सापेक्षाणां मिथः सगतानामेकत्वेनासमुच्चये दृष्टान्तमाह । तुरीयेति । सहतिरेव

८४० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये—

नाऽऽप्तिरतिव्रमस्तु पुत्रेणैवान्यतोऽप्राप्ते सोऽप्यन्येनाऽऽप्तश्चेत्तदा पुत्रसाध्यामावाध्यर्थ-
स्याद्य न श्रौत साधन निर्विषयमनर्थकं युक्तमतश्चोदितमतदेवेत्यर्थः ॥ २३७ ॥

यद्येवं तर्हि सत्याज्यं ज्योतिषेति वचः श्रुतम् ॥

मेव मनुष्यलोकस्य यतस्त्वन्नाऽऽप्तिरिष्यते ॥ २३८ ॥

प्राप्तस्य ज्योतिषा तस्य पुत्रेणातिक्रमो जयः ॥

इति निर्पुक्तिकं वैश्विद्याख्यानं यत्नतः कृतम् ॥ २३९ ॥

किमिदानीं तत्प्रतिपिष्यत इति भाष्यार्थमाह । यदीति । पुत्रेणैवायं लोको नप्य-
इति वज्रज्योतिषेन लोक जयतीति श्रुतेस्तत्रापि जयोऽतिक्रमो युक्तः स चेत्पुत्रेणैव
स्यात्तर्हि ज्योतिषेति वचो ह्येयमित्यर्थः । तत्र मनुष्यलोकप्राप्तिर्नयोऽमिषेत इह तु ततो
व्यावृत्तिरिति विशेष इति भाष्येणोत्तरमाह । यैवमिति । यत्तृपपञ्चन्याख्याया हेयत्व
द्योतयति । इति निर्पुक्तिकमिति । श्रुत्यक्षरवहिर्भावमभिधातुं यत्नत इत्युक्तम्
॥ २३८ ॥ २३९ ॥

जय्य एव सुतेनायं लोक इत्यवधार्यते ॥

ज्योतिषाऽपि स जेज्जेयो जीयतां न निषिध्यते ॥ २४० ॥

यत्तावत्प्राप्तिरतिव्रमश्चेति जयविभागपुत्रेणैवावधारणसाधनं तदुपयति । जय्य
इति । अयोगव्यवच्छिन्नेरेवकारार्थत्वादन्ययोगेऽपि न क्षतिरित्यर्थः ॥ २४० ॥

नरलोकः सुतेनायं जय्य एवेति भण्यते ॥

एवेत्ययं गावच्छिन्नं नान्ययोगव्यपेक्षया ॥ २४१ ॥

यत्तु पुत्रेणैवेति साधनान्तरवारणमिति तत्राऽऽह । नरेति । उक्तमेव स्फुटयति ।
एवेतीति ॥ २४१ ॥

अतिव्रमो जयार्थश्चेत्सामर्थ्यादेव सिद्धितः ॥

पितृलोकाद्यसंप्राप्तेस्तत्रातिव्रमगीर्तय ॥ २४२ ॥

यत्तु प्राप्तस्य ज्योतिषेत्यादि तत्राऽऽह । अतिव्रम इति । ज्योतिषेमेना-
स्मिंल्लोके भोगेन क्षीणे तद्वत्त्वादेव पुत्रातिरेकेणातिव्रमसिद्धौ पुत्रवैयर्थ्यामित्यर्थः ।
तथाऽपि कर्मणेत्यादौ जयोऽतिक्रमस्तत्रार्थप्राप्तिदोषाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । पितृलो-
केति । कर्मणो विद्यायाश्च तत्तल्लोकातिव्रमार्थत्वे तत्प्राप्तिहेतुत्वाभावाच्च विना चातिरु-
मायोगात्तत्रातिव्रमार्थो जय्यशब्दो व्यर्थः स्यादित्यर्थः ॥ २४२ ॥

नापुनस्येति निःशेषलोकास्तौ साधनं सुतः ॥

श्रूयते मन्दपाळादि तथा चात्र निदर्शनम् ॥ २४३ ॥

किंच पुनस्य लोकासिद्ध्युत्पत्त्यन्तरसिद्धमतसङ्घोरोभावात् जय्यशब्दस्यातिव-
्रमार्थेति हेतुन्तरमाह । नेत्यादिना । नापुनस्य लोकोऽस्तीति तत्सर्वे पशवो निदु-

रिति श्रुत्या व्यतिरेकद्वारा पुत्रस्याशेषलोकासिहेतुत्वदृष्टेर्न तस्यातिक्रमार्थतेत्यर्थः । किं च पुत्रस्य लोकासिहेतुत्वे मन्दपालपाण्डुप्रभृतिभिर्दर्शनं महाभारते प्रसिद्धमित्याह । मन्देति । उक्तं हि—

“स मत्वा तपसः पारं देहमुत्सृज्य भारत ।
जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥
॥ इमे प्रसवस्यार्थे तव लोकाः समावृताः ।
प्रजायस्य ततो लोकानुपभोक्ताऽसि शाश्वतान्” इति ।
“अप्रजस्य किल स्वर्गमद्वारं संप्रचसते ।

स हि संतापततोऽहमप्रजश्च ब्रवीमि वः” इति च ॥ २४३ ॥

श्रुतं साध्यं समुल्लङ्घ्य नातोऽन्यत्कामजं फलम् ॥

प्रत्यग्विविदिपाऽन्यत्र कर्मणां श्रूयते फलम् ॥ २४४ ॥

लोकासिहेतोरपि पुत्रस्य तदतिक्रमार्थत्वं कल्प्यतां तस्यापि पुमर्थत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । श्रुतमिति । अतिप्रसङ्गादिति भावः । ननु यज्ञादीनां श्रुतं स्वर्गाद्यतिलक्ष्य संयोगवृत्तत्वेन ब्रह्मविविदिषा स्वया फलमुच्यते तथा पुत्रस्य लोकासि विना तदतिक्रमोऽपि फलं स्याच्छ्रुतहान्यश्रुतकल्पनासाम्याच्चेत्याह । प्रत्यगिति । अन्यत्र विविदिपाश्रुताविति यावत् । तत्रात्र श्रुतहान्यादिति भावः ॥ २४४ ॥

किंच भुक्त्वाऽथवाऽभुक्त्वा ज्योतिष्टोमफलं नरः ॥

अतिक्रामेदिमं लोकं नोभयत्रापि युज्यते ॥ २४५ ॥

अय्यशब्दस्यातिक्रमार्थत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह । किचेति । तदेव स्फुटयितुं विरूपयति । भुक्त्वेति । उभयत्रापि पुत्रस्य नातिक्रमहेतुतेत्याह । नेति ॥ २४५ ॥

भुक्त्वाऽतिलङ्घनं तावद्दिनाऽपि सुतजन्मना ॥

निःशेषकर्मकार्याणां भोगेनैव समाप्तिः ॥ २४६ ॥

भुक्त्वाऽतिक्रमण्ये पुत्रस्य तद्वेतुत्वासिद्धिं साधयति । भुक्त्वेति ॥ २४६ ॥

परब्रह्मात्मविज्ञानजन्मनाऽपि हि कर्मणाम् ॥

नाभुक्त्वा फलमाप्नोति निर्हति परमां नरः ॥ २४७ ॥

सर्वकर्मफलानां न भोगेन समाप्तिः किंतु क्षीयन्ते चास्येति श्रुतेर्मुक्तिहेतोर्ज्ञानादित्याशङ्क्याऽऽह । परेति । आगमसिद्धमाहात्म्यमपि ज्ञानं नाऽऽरब्धं कर्म नाशयति तस्य भोगादेव ध्वस्तेश्चातुर्थिकत्वादित्यर्थः । फलाध्यायसिद्धन्यायद्योतनार्थो हि शब्दः ॥ २४७ ॥

नैरर्थस्यप्रसक्तिश्च ज्योतिष्टोमादिकर्मणः ॥

न चेद्भुक्तं फलं तस्य तदभावेऽपि चात्ययः ॥ २४८ ॥

८४२ सुंभराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यमार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

कृत्पान्तर निरस्यति । नैरर्थस्येति । तन्मेष्टोपायत्वमोषिवाक्याप्रामाण्यप्रसङ्ग-
कारार्थ । ज्योतिष्टोमादेर्नित्यस्याफलत्वात् भोगाभोगिन्नेति मतमाशङ्क्याऽऽह ।
तदभावेऽपीति । तस्याफलत्वपक्षेऽपि न पुनस्येतदोनातिनमहेतुत्वं प्रापकाभावेन
स्वतोऽतिनमसिद्धेर्न च काम्य कर्म प्रापः तस्य भोगात्सत्ये यथोक्तदोषादित्यर्थ
॥ २४८ ॥

चन्द्रलोकादिसंप्राप्तिं ध्रूयते कर्मणः फलम् ॥

पुण्यलोका भवन्तीति तथाच श्रुतितः स्फुटम् ॥ २४९ ॥

किंच न नित्यस्य फलभावोऽपि श्रुत्यन्तरविरोधादित्याह । चन्द्रेति । कर्मणा पितृ
लोक इति हि श्रुतिः । सर्वे एत इत्यादिश्रुत्यन्तरमुदाहरति । पुण्येति । स्फुटं ध्रूयते
फलमिति सवन्ध ॥ २४९ ॥

सुप्तजन्मादिभिधेत्स्यात्सर्वकर्मफलत्वयः ॥

परब्रह्मेकविज्ञान निष्फल व. प्रसज्यते ॥ २५० ॥

भोगाभोगयोर्न पुनस्य लोकातिनमहेतुतेत्युक्त्वा पुनादित्रयस्य लोकत्रयातिनमार्थत्वे
दोषान्तरमाह । सुतेति ॥ २५० ॥

अनुच्छित्तिश्च भोगेन स्पष्ट श्रुतिवचः श्रुतम् ॥

धिया धियेति वाक्येन भोगादेव त्रियोत्थितेः ॥ २५१ ॥

धुक्त्वाऽतिलब्धत्वे भोगादशेषवन्धातिक्रममङ्गीकृत्य पुत्रादिवैयर्थ्यमुक्तमिदानीं न
भोगादप्यशेषवन्धात्ययो भोगादुज्यमानसमातीत्यर्थरागादिना क्रियातो भोगान्तरप्रसक्ते
धिया धिया जनयते कर्मभिधेति वाक्यात्मनतदर्शनादिश्रुतिवचस स्पष्ट श्रुतेरित्याह ।
अनुच्छित्तिश्चेति ॥ २५१ ॥

कर्मणा पितृलोकाप्तिर्नाश्रुतेरन्यसाधना ॥

क्रमेवोपास्तिरूप यच्चद्विधत्यत्र भण्यते ॥ २५२ ॥

भर्तृप्रपञ्चमत निराशुर्वान सोऽयमित्यादि व्याख्याय कर्मणेत्यादि व्याचष्टे । कर्म
णेति । न पुत्रादिसाध्या पितृलोकाप्तिस्तद्धेतुत्वेन तस्याश्रुतेरित्याह । नेति । विद्यये-
त्यत्र विद्याशब्दार्थमाह । कमति ॥ २५२ ॥

देवलोकाप्तिरन्यथादस्ताविपर्यय सा ॥

विद्या न तु निरस्वान्यप्रत्यक्षाऽनैकगोचरा ॥ २५३ ॥

मुरय परमात्मज्ञानमेवात्र विद्या किं न स्यात्सा विद्या या विमुक्तय इति प्रसिद्धेति
त्याराङ्क्याऽऽह । देवति ॥ २५३ ॥

यनुते यन्न मनसा मनो येन मत सदा ॥

तदव विद्धि न संसति न त्विदं यदुपासते ॥ २५४ ॥

उपासिष्योऽत्र विद्यात्वे ब्रह्मणोऽप्युपास्यत्वात्तद्दीरेव ध्यानाख्यविद्या स्यादित्या-
शङ्क्य ब्रह्म नोपास्यं श्रुतिविरोधादित्याह । मनुत इति ॥ २९४ ॥

उपासिक्रियया व्याप्तिरब्रह्मत्वस्य लक्षणम् ॥

इति श्रुत्यैव निर्दिष्टं नोपास्यं ब्रह्म तेन नः ॥ २९५ ॥

सत्त्वकारश्रुत्यर्थं संगृह्णाति । उपासीति ॥ २९५ ॥

विद्यया देवलोकान्तिः श्रुतत्वादेव कारणात् ॥

नैयकाराभिसंबन्धादेवेत्यत्र न संगतिः ॥ २९६ ॥

कर्माणाऽग्निहोत्रादिना केवलेन पितृलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि विद्यया तथा
देवलोको न पुत्रेण नापि कर्मणेति भाष्यमाश्रित्य वाक्यद्वयं व्याख्यातमिदानीं विद्याक-
र्मणोरेवकारं प्रसिष्य भाष्यकृतो व्याख्यानमयुक्तमित्याह । विद्ययेति । तथा देवलो-
कस्य कर्मणा पितृलोकस्य चाऽऽसिर्युक्ता तयोस्त्वसाधनत्वश्रुतेर्न तयोरेवकारसंबन्धाद्वि-
द्ययैव देवलोकस्य कर्मणैव पितृलोकस्याऽऽसिरिति युक्तं तस्याः साधनान्तराधीनत्व-
स्यापि पुत्रश्चेत्यादिना वक्ष्यमाणत्वादतो विद्यादेवकारसंमतिरसंगतेत्यर्थः ॥ २९६ ॥

भूयःफला यतो विद्या पूर्वाभ्यां तेन सादराः ॥

विद्यामेव महांसन्ति न तथा पुत्रकर्मणी ॥ २९७ ॥

देवलोको वै लोकानामित्यादेरर्थमाह । भूय इति । पूर्वाभ्यां पुत्रकर्मभ्यामिति
यावत् ॥ २९७ ॥

लोकानां श्रेष्ठ इति च न चेदासिर्विवक्षिता ॥

सर्वलोकेष्विदं वावयमत्यये दुर्घटं भवेत् ॥ २९८ ॥

देवलोकश्रेष्ठचयवचनं स्वपक्षे विद्यास्तुत्यर्थं परपक्षे त्वयुक्तमित्याह । लोकानामिति ।
त्रिष्वपि लोकेष्वत्यये जयशब्दार्थं सत्यासिस्तेषां न विवक्षिता चेदेवलोकः श्रेष्ठ इतीदं
वाक्यं देवलोकस्त्वायकं दुर्घटं स्यादत्येतव्यस्तुतिरयोगादित्यर्थः ॥ २९८ ॥

अत्ययश्चेदभिप्रेतः पुत्रोत्पत्त्यादिभिस्त्रिभिः ॥

अपास्तर्णोऽथ स कथं कर्मस्त्वेव नियुज्यते ॥ २९९ ॥

किंच पुत्रोत्पत्त्यादेरुक्तिरुपार्थत्वे स्योक्तिविरोधः स्यादित्याह । अत्ययश्चेदिति ।
पुत्रादिना लोकत्रयातिक्रमे देहद्वयध्वसोः सर्वबन्धातिक्रमस्य त्रयाणां घृष्टानामपाकरणस्य
च सिद्धेः संक्रामितात्ममारोऽपि नाग्निहोत्रं परित्यजेदित्यपाकृत्येनानुष्ठानोक्तिर्विरुद्धे-
त्यर्थः । लोकत्रयमतिक्रान्तस्य देहद्वयशून्यस्य निराकृतर्णत्रयस्य पुत्रे संक्रामितात्ममा-
रस्य कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावद्योतनार्थमेवेत्युक्तम् ॥ २९९ ॥

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥

इति पूर्वाश्रमे वासो ध्वस्तर्णस्य निषिध्यते ॥ ३०० ॥

८४४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

अपाकृतर्णस्य कर्मानुष्ठानं वदतः स्वोक्तिविरोधवन्ननूक्तिविरोधश्चेत्याह । ऋणा-
नीति ॥ २६० ॥

यथाऽनपाकृतर्णस्य योऽपेच्छा वार्यते तथा ॥

अनधीत्य द्विजो वेदानित्यादिवचनान्मनोः ॥ २६१ ॥

निरस्तर्णस्य गार्हस्थ्येच्छाऽपि तुच्छत्वेतमर्थं दृष्टान्तेनाऽऽह । ययेति । अनपाकृत्य
मोक्षं तु सेवमानो व्रतत्यथ इति योऽपेच्छाऽनपाकृतर्णस्य यथा वार्यते तथाऽपाकृतर्ण-
स्यापि गार्हस्थ्येच्छा पूर्वाधिन वारितेत्यर्थः ।

“योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुलते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शुद्धत्वमाशु गच्छति सान्वयः” ॥

इति चानपाकृतर्णस्य मुमुक्षा निन्द्यते तथेतरस्य पूर्वाश्रमेच्छाऽपि निन्दितेत्याह ।
अनधीत्येति ॥ २६१ ॥

इष्टेति च तथा क्तवान्तश्रवणात्पूर्वकालता ॥

नीत्वा समाप्ति कर्माणि फलवन्त्यफलानि च ॥ २६२ ॥

शुद्धधीः प्रव्रजेत्पश्चाद्विरक्तः कर्मणां फलात् ॥

इत्यनुक्रमसंन्यासे संप्रचिरूपदिश्यते ॥ २६३ ॥

इतश्चानिरस्तर्णस्यैव कर्मानुष्ठानं नेतरस्येत्याह । इष्टेति चेति ॥

“अधीत्य विधिवद्देवान्प्राणानुत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितो यद्दीर्घमो मोक्षे निवेशयेत्” ॥

इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययान्तशब्दश्रवणादृणनिरासेन शुद्धिसंपादनात्पूर्वकालता यागादेः
सिद्धा समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वेति स्मृतेस्तथा च कर्मभिः शुद्धबुद्धेर्न तदनुष्ठान-
मित्यर्थः । देवलोको वे लोकानामित्येतत्प्रसङ्गागतं परपक्षं प्रतिक्षिप्यामेत्यादेस्तात्पर्यमाह ।
नीत्येति ॥ २६२ ॥ २६३ ॥

योऽनुक्रमेणेति तथा श्रुतौ स्पष्टमिदं वचः ॥ २६४ ॥

अननुक्रमसंन्यासे न संप्रचिक्रियेप्यते ॥

पुत्रे सत्येव सा यस्मान्नास्त्यसौ ब्रह्मचारिणः ॥ २६५ ॥

क्रमसंन्यासाद्भवेन संप्रचिरित्यत्र काठकश्रुतिं संपादयति । य इति । यथा क्रमसं-
न्यासाद्भवेन संप्रचिरित्यत्र योऽनुक्रमेण संन्यस्यति संन्यस्तो भवति कोऽयं संन्यास उच्यते
कर्म संन्यस्तो भवतीत्युपक्रम्य य आत्मानं क्रियाभिः मुमुक्षुं करोतीत्यादिनेतिकर्तव्यता-
जातमुपस्थाप्य सशिक्षान्नेशान्विहृत्य विमुञ्च्य यज्ञोपवीतं निष्कम्येति संन्यासं विधाय
पुत्रं दृष्ट्वा त्वं ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वं लोकस्त्वं सर्वमित्यनुमन्त्रयतीति स्पष्टमिदं संप्रचित्तवचो
दृष्टं तत्रेपा स्यात्क्रमसंन्यासाद्भवेत्यर्थः । अन्तु तर्हि संन्यासमात्रस्यैव संप्रचिरिदं नेत्याह ।

अननुक्रमेति । ब्रह्मचारिणोऽपुत्रत्वात्तस्य संप्रत्ययोगात्तस्यास्तत्संन्यासान्नतेत्यर्थः ॥ २६४ ॥ २६५ ॥

यद्यपुत्र इति वचः संभवे सति मुक्तिमत् ॥

निरस्तदारसंबन्धे न तु स्याद्ब्रह्मचारिणि ॥ २६६ ॥

अस्तु गृहस्थमात्रसंन्यासाद्धं सेत्याशङ्क्य पुत्रिगृहिसंन्यासाद्धं सेति वक्तुमपुत्रिणोऽपि तस्य संन्यासं साधयति । यदीति । यद्यपुत्रो भवत्यात्मानमेव सर्वं ध्यात्वाऽनपेक्षमाणः प्राचीमुदीचीं वा दिशं प्रमज्जेदित्यादिवाक्यमपुत्रस्यापि गृहिणः संन्याससंबन्धे घटते नान्य-
पेत्यर्थः । नेदमपुत्रिगृहिविषयं किंतु ब्रह्मचारिसंन्याससाधकमित्याशङ्क्याऽऽह । निर-
स्तेति । यद्यपुत्र इति प्राप्तनिषेधत्वादप्राप्तनिषेधस्यागतिक्रमवित्त्वाद्ब्रह्मचारिभ्यप्राप्तैर्गृ-
हस्ये च प्राप्तेर्न ब्रह्मचारिविषयमेतदित्यर्थः ॥ २६६ ॥

ब्रह्मचर्यादेवेत्यादिवाक्यानि शतशः श्रुतौ ॥

श्रूयन्ते तु ऋणवचो विरोधात्स्यादपस्मृतिः ॥ २६७ ॥

ऋणापाकरणस्मृतेः सपुत्रस्यापुत्रस्य वा गृहस्थस्यैव संन्यासो नान्यस्येत्याश-
ङ्क्याऽऽह । ब्रह्मचर्यादिति । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतेरप्रामाण्यं संबन्धे साधितामिति
भायः ॥ २६७ ॥

वेदाहमितिमन्त्रोक्तेस्तमेवेत्यवधारणात् ॥

निषेधान्नान्य इत्युक्तेर्न मुक्तिः सुतजन्मतः ॥ २६८ ॥

पुत्रोत्पत्त्यादिहेतोरेव मुक्तिसिद्धेर्नार्थः संन्यासेन तत्साध्यज्ञानेन चेत्याशङ्क्याऽऽह ।
वेदेति । वेदाहमेतं पुरुषमित्यारभ्य तमेवं विद्वानमृत इह भवतीति वाक्यात्तमेव विदि-
त्वाऽति मृत्युमेतीत्यवधारणान्नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति निषेधाच्च ज्ञानादेव मुक्ति-
रित्यर्थः ॥ २६८ ॥

न तत्र दक्षिणा यन्ति विद्ययैव तदाप्यते ॥

इति न्याय्यं श्रुतेर्वाक्यं कस्मान्नाऽऽद्विषतेऽञ्जसा ॥ २६९ ॥

तत्रैव वाक्यान्तरमाह । नेति । दक्षिणास्त्रप्रधानाः कर्मिणो दक्षिणार्धमार्गगामिन इत्यर्थः ।
कैवल्यं तदा परामृष्टम् । अविद्याध्वस्तिर्मुक्तिर्न च सा विद्यां विना निरसितुं शक्या
तथोरेव विरोधादतो विद्यतो मुक्तिं मुलतो वदद्वाक्यं न्यायवदशक्यं हातुमित्याह । इति
न्याय्यमिति ॥ २६९ ॥

संन्यासमेवोपक्रम्य संप्रतिः श्रूयते श्रुतौ ॥

यथाऽन्यत्र तथेहापि कस्मान्नाभ्युपगम्यते ॥ २७० ॥

ननु पुत्रिणो गृहिणः संन्यासाद्धं संप्रतिः संप्रतिवाक्योक्तेत्युक्तं न हीह तदङ्गत्वेन
सोच्यते किंतुपस्थितघृतेरुपासकस्योपास्त्यङ्गत्वेन सा विधीयते तत्राऽऽह । संन्यासमिति ।

८४६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

अन्यत्र योऽनुक्रमेणेत्यादावित्यर्थः । सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायादुपनिषदन्तरसिद्धिमहाप्य-
विरुद्धमादेयमिति भावः ॥ २७० ॥

सर्वकर्मनिवृत्तिर्हि जीवतोऽत्र विधीयते ॥

एकमेव व्रतमिति संन्यासिन्येव युक्तिमत् ॥ २७१ ॥

यान्यशेषाच्चात्र संन्यासविधिरित्याह । सर्वेति । एकमेव व्रतं चरेदित्यत्र जीवतः
सर्वकर्मनिवृत्तिर्विधीयते तत्र व्रतं संन्यासिन्येव षट्तेऽतोऽत्र ताद्विधिरित्यर्थः । विधीयमा-
नग्रतस्तस्य सर्वकर्मनिवृत्तौ पर्यवसानादिति हिंस्रव्याख्यार्थः ॥ २७१ ॥

लब्धश्रयश्चात्मकफलो भावनाज्ञानकर्मभिः ॥

संन्यस्ताशेषकर्मा सन्बोध्यतेऽज्ञातशत्रुणा ॥ २७२ ॥

किञ्च गार्भ्यः सर्वं कर्म संन्यस्याज्ञातशत्रुमुपगतो विद्यार्थमिति चतुर्थे धृतेरत्र
ताद्विधिरस्तीत्याह । लब्धेति ॥ २७२ ॥

नामरूपक्रियादेहः सर्वोऽस्मीत्यभिमानवान् ॥

अतएवज्ञोऽधिकार्यत्र विद्याया उपवर्ण्यते ॥ २७३ ॥

ननु बालाकेः संन्यासित्वमसिद्धमज्ञातशत्रुमुपगतेर्न हि संन्यासित्वे राजोपगतिर्युक्तेत्या-
शङ्क्योक्तमेव प्रपञ्चयति । नामेति । अनेति बालाक्यज्ञातशत्रुसंवादोक्तिः । संन्या-
सिनो ब्राह्मणस्य क्षत्रियोपसत्त्वमावेऽपि तदनुज्ञया श्रवणादि युक्तमाधुनिककनिष्ठसं-
न्यासिनो ज्येष्ठसंन्यासिनस्तद्विष्टेरिति भावः ॥ २७३ ॥

अयं लोकश्च पुत्रेण यादृशेन च जीयते ॥

तादृक्पुत्रोऽत्र वक्तव्य इत्यारब्धोत्तरा भुतिः ॥ २७४ ॥

संप्रतिवाक्यस्य स्वमतेन संवन्धमुक्त्वा भाष्योक्तमनुवदति । अयमिति । कर्मादिना
पितृलोकादिवदित्याद्यन्वयार्थः । कर्मवद्विद्यावच्चेति वक्तुं द्वितीयश्चकारः । सप्तमी
निर्धारणे ॥ २७४ ॥

पुत्रकर्मापरज्ञाननृपित्रमरलोकतः ॥

व्याख्यातो नियमोऽन्योन्यं फलसाधनसंगतेः ॥ २७५ ॥

तमेव सत्कर्तव्यं साधयितुं वृत्तमनुवदति । पुत्रेति । पुत्रादिवयस्य लोकत्रयेण यथा-
क्रमं फलसाधनमित्यन्योन्यसंगतेर्नियमो व्याख्यात इति योजनम् ॥ २७५ ॥

पुत्रकर्मार्यमात्रत्वान्न पृथक्साधनान्तरम् ॥

जाया मानुषविचं च कर्मकार्यत्वकारणात् ॥ २७६ ॥

पुत्रादिवज्जायावित्तयोरपि प्रकृतत्वात्फलविशेषे विनियोगो वाच्योऽपि नोच्यते चेन्न
पुत्रपार्षत्त्वान्नवित्तं तयोरपपद्यत इत्याशङ्क्याऽऽह । पुत्रेति । साधनान्तरं स्वतन्त्रं
साधनं चकारात्कर्मणो न पृथगिति संवन्धः । पुत्रकर्मणोरेव जायावित्तयोरन्तर्भावान्नतयोः

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ८१७

सिद्धेऽपि फलसंबन्धे तदन्तर्भूतयोस्तयोरपि तत्संबन्धस्य सिद्धेस्तयोर्न स्वातन्त्र्येण फलान्वयानुकीर्तनमपेक्षितमित्यर्थः ॥ २७६ ॥

स्वरूपलाभमात्रेण साधनत्वं निगच्छतः ॥

कर्मज्ञाने सुतस्तस्य साधनत्वं व्रजेत्कथम् ॥ २७७ ॥

नन्वेवं साधनत्रयनियमेऽपि विद्याकर्मणी हित्वा किमिति पुत्रनिरूपणमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वरूपेति । साधनत्वं लोकद्वयस्येति शेषः । क्रियारूपत्वादित्यर्थः । पुत्रस्तु मनुष्यलोकजये न तथा हेतुर्द्रव्यत्वाच्च हि द्रव्यं क्रियानाविष्टं साधनं दृष्टमतस्तस्य लोकजये कथं साधनतेति पृच्छति । सुत इति । तस्य मनुष्यलोकस्येत्यर्थः ॥ २७७ ॥

इत्येवमभिसंबन्धो वक्तुर्भाष्यकृतः स्फुटः ॥

अस्मदुक्ताविरोधीति तेन नेहातियत्यते ॥ २७८ ॥

एवं चोद्ये पुत्रस्य लोकहेतुत्वज्ञापनार्थं संप्रतिवाक्यमित्याह । इत्येवमिति । नार्यं संबन्धः सूचितोऽपि तु सुखतो दर्शित इति वक्तुं स्फुट इति विशेषणम् । अयं संबन्धोऽस्मदुक्तसंबन्धाविरोधित्वाच्च दूष्यत इत्याह । अस्मदिति । क्रमसंन्यासाङ्गं संप्रत्युक्तिरित्यस्मदुक्तसंबन्धस्तस्यायं भाष्योक्तः संबन्धो न विरोधी संन्यासकाले संप्रत्यनुष्ठाने पुत्रेणैतल्लोकजन्यसिद्धेत्तेन भाष्योक्ते संबन्धे न यत्नते दूषणायेत्यर्थः । आपाततोऽत्र न दोषोऽस्तीतिद्योतनार्थमतीत्युक्तम् ॥ २७८ ॥

पुत्रश्चेदनुशिष्टः स्याल्लोकस्तेनैव जीयते ॥

नान्येन कर्मणाऽप्राप्तौ नृलोकजन्यसिद्धये ॥ २७९ ॥

पुत्रस्यैवावधृतय एवकारो भवेदयम् ॥

पितृदेवलोकसंप्राप्तिः श्रुतेहान्यैश्च साधनैः ॥ २८० ॥

भाष्योक्तसंबन्धश्चेददूष्यस्ताहिं तत्रोक्तं कर्मणा पितृलोक इत्यादेर्व्याख्यानमपीन्यतां ततश्च विद्यया देवलोकप्राप्तिः श्रुतत्वादेवेत्याद्युक्तमित्याशङ्क्य यत्रैवकारः श्रुतत्वात्रेवासाविति साधयति । पुत्रश्चेदिति । लोकेषु मध्ये मनुष्यलोकं निर्धारयितुमत्रैत्युक्तम् । द्विविधो हि मनुष्यलोकजन्यः पितुरत्राप्ययनादिकर्तव्यशेषानुष्ठानं योगश्च तत्र पुत्रेणैतल्लोकजन्यबुद्ध्या पितृभिः सोऽनुशिष्टश्चेत्तेनैवाऽऽद्यो जयो न हि ययोक्तलोकजन्यार्थं कर्मणो विद्याया वा कश्चिदुपयोगोऽस्तस्तदर्थं पुत्रस्यैवोपायत्वाच्चद्वधारणार्थमेवकारो युक्तो द्वितीयस्तु जयो हेतुन्तरेणापि स्याज्ज्योतिषेत्यादिश्रुतेरिममेव विभागमभिप्रेत्यायोगव्यवच्छेदकमेवकारमवादिष्येति भावः । उत्तरवाक्ययोस्त्वेवकारानुपपन्नो न युक्तिमानित्याह । पितृदेवेति । न हि पितृलोकजन्यो नित्यादिकर्मनियतः संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेरितिन्यायविरोधान्नापि विद्यैव देवलोकजन्यः संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमित्यादिवि-

८४८ सुंभराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

रोषादतो लोक्रद्वयजनस्य हेत्वन्तरावत्तत्तत्समादेवकार प्रक्षिप्य वाक्ययोर्यारया न युक्तेत्यर्थः ॥ २७९ ॥ २८० ॥

व्याख्यानमिदमेवान् विदोषं दोषवत्परम् ॥

इदमेव ततो ब्राह्मं न तु यदोषवन्मवम् ॥ २८१ ॥

एवकारो यत्र श्रुतस्त्वतोऽन्यत्र नेत्येतदेव श्रुतिस्मृत्यविरोधित्वाभिर्दोष वाक्यद्वयेऽप्येवकारानुपक्षिरिति तु तद्विरोधित्वात्सदोष तस्मादस्मद्व्याख्यानमेव विद्वद्भिर्ग्राह्यं न भाष्यकाल्पयामिनि फलितमाह । व्याख्यानमिति । कर्मणेत्यादि वाक्यमत्रेत्युक्तम् । एकस्य विदोषत्वमपरस्य सदोषत्वमिति स्थिते फलितमाह । इदमिति ॥ २८१ ॥

अथानन्तरमेवोक्तात्कर्मोपासनचेंष्टितात् ॥

अतस्तत्फलनिष्पत्तेः संप्रतिः संविधीयते ॥ २८२ ॥

संप्रतिवाक्यसम्बन्धोक्त्यवसरे प्रसङ्गागत समाध्यायेत्यादि व्याचष्टे । अथेति । कर्मोपासनयोरनुष्ठानात्पूर्वोक्तादत शब्दार्थादनन्तरमेवाऽऽरब्धवाक्याने द्वयो फलार्थं तदङ्गत्वेन नमस्तन्यासोपयोगिसंप्रतिविधिरिति योजना ॥ २८२ ॥

यतो मनुष्यलोकोऽयं विशिष्टमुतसाधनः ॥

तस्मात्संप्रति कर्मैह वक्तव्यं तत्फलार्थिने ॥ २८३ ॥

अतः शब्दस्यार्थान्तरमाह । यत इति । इहेति विशिष्टपुत्रोक्तिः । तत्साध्येतल्लोकज-यलिप्तत्वं तत्फलार्थित्वं तस्याधिंन फलसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ २८३ ॥

विदुषैव तु कर्तव्या संप्रतिर्नाविपश्चिता ॥

यतोऽतः सूनिता नेष सूत्रकृद्भिरनित्यतः ॥ २८४ ॥

उपासकस्योपासनद्वारा सन्यासाङ्ग संप्रतिरित्युक्तं तस्या स्वातन्त्र्यस्याग्निहोत्रा-द्यद्वत्त्वस्य वा समवादित्याशङ्क्याऽऽह । विदुषेति । स्वातन्त्र्ये कर्माङ्गत्वे वा फलसूत्रकारिरेपाऽपि कर्मान्तरवत्सूत्रयितव्या स्यान्न च सूनिता तदस्या नित्याद्वारा सन्यासाङ्गत्वेत्यर्थः । न न तदङ्गत्वमपि नियतमपुनस्त्योपासितुस्तदयोगादित्याह । अनित्यत इति ॥ २८४ ॥

संप्रतिरिति नागैतदात्मसंस्कारकर्मणः ॥

प्रतिपत्तिविद्या वा स्यादातुरन्यासदर्शनात् ॥ २८५ ॥

संप्रतिशब्दार्थमाह । संप्रतिरिति । छानादिवदुपासितुं स्वगतसंस्कारकर्मणः संप्रतिस्तेत्यर्थः । तस्यार्थान्तरमाह । प्रतिपत्तीति । तीम्रोमान्तस्य मुमुषोर्गृहिणोऽर्थोत्कर्षेत्याम प्राप्तस्त्वान् चान्वात्रे कृष्णविषाण प्राप्त्यतोतिवद्यदि कर्माणि

त्यज्यन्ते तदा पुत्रे समर्पणरूपेण तानि त्यजेदिति प्रतिपत्तिक्रिया संप्रतिरित्युच्यते ।
दृश्यते चापदवस्थस्य संन्यासस्तस्मात्प्रतिपत्तिकर्म संप्रतिरित्यर्थः ॥ २८५ ॥

प्रेष्यन्निति च कालोऽस्य कर्मणोऽत्र विधीयते ॥

जातकादिपरिज्ञानाज्ज्ञातुं कालोऽपि शक्यते ॥ २८६ ॥

कस्मिन्काले तत्कार्यमित्याशङ्क्य यदेत्यादेस्तात्पर्यमाह । प्रेष्यन्निति चेति । सप्तम्या
वाक्यं परामृश्यते । विधिर्वैधम् न तु यागादिवत्तत्कालस्य विधिः काले कर्म विधीयते न
काल इति स्थितेरिति द्रष्टव्यम् । मृतिकालस्य दुर्ज्ञानत्वात्कथं तत्र तत्कार्यमत आह ।
जातक्रेति । आदिशब्देन मृतिद्योतिदुःस्वप्नादिसंग्रहः । संपदादिज्ञानं दृष्टान्तयितुमपि-
शब्दः ॥ २८६ ॥

मुमूर्षुश्च पिता पुत्रमयाऽऽहूयानुमन्त्रयेत् ॥

त्वं ब्रह्मेत्यादिभिर्वाक्यैः सोऽपि प्रत्याह बोधितः ॥ २८७ ॥

संप्रति तत्प्रकारमभिनयश्चेत्यादेरर्थमाह । मुमूर्षुश्चेति । चकारोऽवधारणार्थः सप्तस्य
कार्यान्तरं वारयति । मुमूर्षानन्तर्यमयशब्दार्थः ॥ २८७ ॥

कर्मभ्यः प्रयजिष्यन्वा प्रेष्यन्नित्यभिधीयते ॥

धातूपसर्गयोर्मुख्यस्तथाऽर्थोऽप्याश्रितो भवेत् ॥ २८८ ॥

क्रमसंन्यासाद्वत्वेन संप्रतिविधिपक्षे प्रेष्यन्नित्यस्यार्थमाह । कर्मभ्य इति । भाष्योक्तं
पक्षमपेक्षयाप्रातिशयमाह । धात्विति । प्रेष्यन्नित्यस्य पारिभाष्येऽर्थे सति धातोरिणो
गत्यर्थस्य प्रोपसर्गस्य च मुख्योऽर्थः स्वीकृतः स्यात्प्रकर्षेण कर्मभ्यो निर्गमिष्यजस्मीति
हि तदाऽर्थो भवेत्तया चैयमेव व्याख्या युक्त्यर्थः ॥ २८८ ॥

अहं ब्रह्मेति पितरं पूर्वमेवोपशिक्षितः ॥

प्रतिबहुं न शक्तः स्यान्न चेत्प्राग्शिक्षितो भवेत् ॥ २८९ ॥

अहं ब्रह्मेत्यादिप्रत्युक्तितात्पर्यं सोऽपि प्रत्याहेत्वत्र संक्षिप्तं प्रकटीकर्तुमाह । अह-
मिति । त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति पित्रा संबोधितः पुत्रः पूर्वमेव मत्कार्याभ्यय-
नादिशेषस्त्वया कार्य इति शिक्षितत्वादहमित्यादि पितरं प्रत्याहेत्यर्थः । पूर्वमेव शिक्षि-
तत्वं तस्य व्यतिरेकद्वाराऽऽह । प्रतिबहुमिति ॥ २८९ ॥

पुत्रानुमन्त्रणस्यार्थं न्याचष्टे स्वयमेव नः ॥

धृतिस्तिरोहितार्थत्वान्मन्त्राणामित्यतोऽवदत् ॥ २९० ॥

यद्वै किंचेत्याद्यवतारयति । पुत्रेति । अयमेवार्थो भाष्यकृतोऽपि यतोऽभिमतोऽतः
स भगवान्भाष्यकृदेतस्यार्थस्तिरोहित इति मन्याना धृतिर्व्याख्यानाय प्रवर्तते इत्येवोच-
दित्याह । इत्यत्र इति ॥ २९० ॥

अनूक्तं यदधीतं स्याद्यच्चाध्येतव्यमिष्यते ॥

यवानधीतं तस्योक्तौ ब्रह्मेत्यैकता भवेत् ॥ २९१ ॥

यदित्यादिब्राह्मणं योजयति । अनूक्तमिति । अनधीतमुभयविलक्षणमिति यावत् ।
अध्येतव्यविलक्षणत्वमनवश्यमावित्वात्त्वमित्यामन्त्रणं तु स्वेच्छया तदध्ययनसिद्ध्य-
र्थम् ॥ २९१ ॥

त्वं ब्रह्मेतीह वाक्यार्थो ब्रह्ममनं विवक्षितः ॥

अध्येतव्यार्थनिष्पत्तिस्तैवनिष्पत्त्या मया कृता ॥ २९२ ॥

त्वं ब्रह्मेति वाक्यस्य तद्ब्राह्मणस्य च सपिण्डितमर्थमाह । त्वमिति । इहशब्दो
मन्त्रसमानाधिकरणः । अनेति ब्राह्मणोक्तिः । उक्ते वाक्यार्थे मन्त्रब्राह्मणविदां सप्रति-
पत्त्यर्थो हिशब्दः ॥ २९२ ॥

यावन्मात्कर्तृकं किञ्चिन्मानेन प्रतिपाद्यते ॥

त्वत्कर्तृकं तदस्त्वत्र पितुरेवं विवक्षितम् ॥ २९३ ॥

ये वै के चेत्यादिब्राह्मणद्वयार्थमाह । यावदिति । यदित् पूर्वं मत्साध्यं यज्ञादि
शास्त्रीयं तदस्मादूर्ध्वं त्वत्साध्यमस्मित्यर्थः । अनेत्युत्तरवालोक्तिः ॥ २९३ ॥

लोकोक्त्यैव हि यज्ञानां तत्फलत्वाद्ब्रह्मे सति ॥

नित्ययज्ञगृहीत्यर्थं के च यज्ञा इतीरणम् ॥ २९४ ॥

पुनरुक्तिः बोधयति । लोकोक्त्येति । तत्फलत्वाल्लोकफलत्वात्तद्ब्रह्मत्वेन तद्यासत्त्वा-
दिति यावत् । ब्रह्मे सति के च यज्ञा इति पुनरुक्तिरिति शेषः । साध्यसाधनयोर्योग्येन्या-
सिद्योतनार्थो हिशब्दः । लोकब्रह्मे सति तदेतुयज्ञब्रह्मेऽपि नित्यानामेव यज्ञानां पुत्रेऽ-
र्प्यमाणतया तद्ब्रह्मार्थं पृथग्यज्ञोक्तिरन्यथा काम्यानामेवार्पणप्रसङ्गात्तेषामेव लोकहेतुत्व-
समतेर्न च काम्यानां पुत्रे समर्पणं तेषामावश्यकत्वाच्चपक्षेतिरित्युत्तरमाह । नित्येति ।
न च तर्हि यज्ञब्रह्मे लोकगृहीतेषु वै के च लोका इति पुनरुक्तिरिति युक्तं नित्यकर्म-
णामफलत्वपक्षे तदभावात्पशन्तरेऽपि लोकानामुपसर्जनत्वेनाविवक्षितत्वानुत्पत्त्यर्थं पृथग-
शयज्ञानामपि तथा पृथग्यज्ञे पुनरुक्त्यभावम्येष्टत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ २९४ ॥

ब्रह्मेत्यादिपदार्थोऽयमुक्तस्तावत्समासतः ॥

त्वं ब्रह्मेति तु वाक्यार्थः श्रुत्येदानीं विमान्यते ॥ २९५ ॥

ब्राह्मणत्रयार्थमनुवदति । ब्रह्मेत्यादीति । एतावदित्याद्यवतारयति । त्वमिति ।
तुशब्देन शिष्टे वाक्ये गृह्यते ॥ २९५ ॥

एतावदेव कर्तव्यं शुद्धिणेहाधिकारिणा ॥

वेदा यज्ञाश्च लोकाश्च नावोऽन्योऽर्थोऽवशिष्यते ॥ २९६ ॥

एतावद्वा इदं सर्वमिति भागस्यार्थमाह । एतावदिति । इहेति कर्ममार्गोक्तिः । कर्तव्यस्यैतावत्त्यमेव दर्शयति । वेदा इति । अध्येतव्या वेदा यष्टव्या यज्ञा जेतव्या लोका इति विभागः ॥ २९६ ॥

यथोक्तार्थचिकीर्षुः संस्तन्मयस्तत्क्रतुः स्वतः ॥

इतोऽधिकारवन्धान्माऽभुनजत्पालयेदिति ॥ २९७ ॥

चेतस्याधाय वाक्यार्थमिममाह पिता सुतम् ॥

त्वं ब्रह्मेत्यादिवाक्यानां नातोऽन्योऽर्थो विवक्षितः ॥ २९८ ॥

एतन्मा सर्वमित्यादेरर्थमाह । यथोक्तेति । कर्तव्यत्वेन मया समर्पित यज्ञादि कर्तु-
मिच्छन्पुत्रस्तत्रप्रधानस्तत्सकल्पश्चास्मादधिकारवन्धान्मनुष्यदेहेतोर्मां पालयिष्यतीत्यर्थः ।
इतिशब्दसूचितमाह । इति चेतसीति । अर्थान्तरविवक्षा वारयति । त्वं ब्रह्मेत्यादि-
वाक्यानामिति ॥ २९७ ॥ २९८ ॥

यत् उक्तं चिकीर्षुः सन्ननुशिष्टश्च सादृशः ॥

अतो लोकहितार्थं तं पुत्रमाहुर्विपिणः ॥ २९९ ॥

तस्मात्पुत्रमित्यत्र तच्छब्दापेक्षितमाह । यत् इति । अनुशिष्टः सन्ननुशिष्टमध्ययनादि
चिकीर्षुस्तन्मयस्तत्तुश्च तस्मादित्यर्थः । तस्मादित्यादि योजयति । अत इति ॥ २९९ ॥

अनुशिष्टो यतः पुनः पित्रैवेति समर्थताम् ॥

अनुशिष्टमतो लोक्यं पुत्रमाहुर्विपश्चितः ॥ ३०० ॥

पुत्रमानस्य लोक्यत्वमस्तु नापुत्रस्येत्यैविशेषश्रुते किं तदनुशिष्टेत्याशङ्क्याऽऽह ।
अनुशिष्ट इति । समर्थतामध्ययनादिशेषक्रियायामिति शेषः । विपश्चितो नाम पुत्रप्र-
योजनं प्रतिपन्नः कर्मिणो विपश्चिताः ॥ ३०० ॥

पितरश्चात एवैनमनुशासति सत्सुतम् ॥

अनुशिष्टेन पुत्रेण लोक्यः स्यामिति यत्स्वतः ॥ ३०१ ॥

तस्मादेनमित्यादेरर्थमाह । पितरश्चेति । अत एवानुशिष्टस्यैव पुत्रस्य लोक्यत्वादिति
यावत् । सुतस्य सत्त्वमनुशासनयोग्यत्वम् । अनुशासन्तृणां पितृणामभिप्रायमाह । अनु-
शिष्टेनेति । अनुशासने तात्पर्यं यत्नः ॥ ३०१ ॥

संक्रामितात्ममारोऽपि नादिहोऽं परित्यजेत् ॥

इत्येतत्कर्मरागोक्तं निष्प्रमाणं न शृण्वते ॥ ३०२ ॥

संप्रतिविधितदर्थं गदौ व्याख्याय स एष संप्रति कृत्वा यावज्जीवति न तावदग्नि-
होत्रमुत्पन्नेदिति स्मृत्प्रपञ्चोक्तमनुन्दति । संक्रामितेति । मानाभावेन प्रत्याह । इत्ये-
तादिति ॥ ३०२ ॥

८५२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

संप्रचिलिङ्गात्संन्यासविधिरत्र विवक्षितः ॥

निःशेषोपनिषन्मानमेकं ज्ञानमितीष्यते ॥ ३०३ ॥

ननु क्रतुमात्रं पुत्रे समावेशितं संसारश्चायं यजमानश्च नाग्निहोत्रादीनामुत्सर्गं प्रयो-
क्तुमुत्सहत इति हि वदन्ति तस्मात्कृतसंप्रसक्तिस्याग्निहोत्रादित्यागेऽपि न मानमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । संप्रचीति । काठकीयश्रुतौ संन्यासाद्वत्त्वेन चोदितसंप्रत्तेरत्र दृष्टेरस्मादेव
लिङ्गादङ्गी संन्यासविधिरिह विवक्षित इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरे संप्रत्तेः संन्यासा-
द्वत्त्वेऽपि नात्र तदङ्गता न खलु निविलेपनिषदामेकवाक्यतेत्याशङ्क्य सर्ववेदान्तप्रत्यय-
न्यायेनाऽऽह । निःशेषेति ॥ ३०३ ॥

अध्यात्मभावसंप्राप्तेर्जीवतैव कृतत्वतः ॥

साधनानां फलान्तत्वात्संन्यासः किं निवार्यते ॥ ३०४ ॥

संप्रतिवाक्ये अध्यात्मोपासितुः संन्यासो विवक्षित इत्यत्र लिङ्गान्तरमाह । अध्या-
त्मेति । जीवतैव सूत्रभावस्य कृतत्वे हेतुमाह । साधनानामिति । उपासीनामुपास्य-
देवताभावसाक्षात्कारपर्यन्तत्वादिति पुनरनुष्ठानफलभावादिति यावत् ॥ ३०४ ॥

यावज्जीवश्रुतिप्राप्तेर्न चेत्तस्याग इष्यते ॥

प्रयोगावसितेनैवं जरिणोऽपिकृतिर्न च ॥ ३०५ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यादिश्रुतिविरोधाच्च संन्याससिद्धिरिति शङ्कते । यावदिति ।
कर्माणामिति शेष । तच्छब्दोऽपि तद्विषयः । यथोक्ता श्रुतिर्न यथार्थेत्याह । नैव-
मिति । अग्निहोत्रादेर्नियतकालत्वात्कालान्तरे विच्छेददृष्टीरिति हेतुमाह । प्रयोगेति ।
जीवता यथाकालप्रवश्यकर्ममग्निहोत्रादीत्येवंपरा सेति चेत्तेत्याह । जरिण इति ।
अशक्तस्य जीवतोऽप्यनधिकाराच्चायं नियमस्तस्मादविरक्तगृहिर्विषया श्रुतिर्न संन्यास-
विरोधिनीत्यर्थः ॥ ३०५ ॥

यदि पिता कृतसंप्रप्तिको यावज्जीवति तावत्कर्माणि सर्वाणि संन्यस्यैव तिष्ठति तर्हि पुत्रे समर्पितात्मकर्तव्यताकलापस्यापि पितृत्वं ब्रह्मेत्यादि पुत्रं प्रति वाक्यमर्थवद्भवत्यतो यथोक्तवाक्यादपि प्रकृते संन्याससिद्धिरित्यर्थः ॥ ३०७ ॥

सर्वात्मकार्यनिचयपुत्रसंक्रामितत्वतः ॥

न चेत्तत्सितं सर्वं श्रुतिप्रसवगीर्भवेत् ॥ ३०८ ॥

कथं संन्यासे सत्येव वाक्यस्यार्थवत्त्वं तत्राऽऽह । सर्वात्मेति । कतिपयकर्मत्यागेऽपि नाभिहोत्रादित्यागोऽत्र विवक्षित इत्याशङ्क्याऽऽह । न चेदिति । संप्रति-वाक्ये सर्वकर्म त्याक्तुं नेष्टं चेत्कृतसंप्रप्तिकेनाप्येतावत्कार्यमिति वाक्यं स्यान्न च तदस्त्यतः सर्वकर्मत्यागोऽग्रेष्ट इत्यर्थः ॥ ३०८ ॥

कौपीतकिश्रुतौ तद्गृहस्थस्यैव जीवतः ॥

संन्यासः श्रूयते स्पष्टः पुत्रैश्वर्यं सुखं वसेत् ॥ ३०९ ॥

क्रमसंन्यासे संप्रतिवाक्यवत्कारकश्रुतौ योऽनुक्रमेणेत्याद्युक्तवाक्यवच्च ब्रह्मचारी वेदमधीत्य वेदी वेदान्ता चरितब्रह्मचर्यो दारानाढत्य पुत्रानुत्पाद्यासिमाभाय यथाशक्ति यज्ञैरिष्टा ताननुरूपमिष्टीतिभिः संनिभज्य तस्य 'संन्यासो गुरुभिरनुज्ञातस्येत्युपक्रम्यात ऊर्ध्वमनशनमपं प्रवेशनं महाप्रस्थानं वृद्धाश्रमं ॥ गच्छेत्पुत्रैश्वर्यं वा वसेदिति कौपीतकिश्रुतावपि जीवतो गृहस्थस्यैव संन्यासो निःसंदेहः श्रूयतेऽतोऽपि न तदपहव इत्याह । कौपीतकीति । कौपीतकिश्रुतिमेव संक्षिप्याऽऽह । पुत्रेति ॥ ३०९ ॥

संन्यस्य सर्वकर्माणि सर्वदोषानपानुदन् ॥

इत्यादि मनुनाऽप्युक्तं तद्विरुद्धं च भण्यते ॥ ३१० ॥

प्रकृतसंन्यासे स्मृतिरपि मानमित्याह । संन्यस्येति ॥

“धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते ।

अधीत्य चानुवर्तन्ते ते गान्ति परमां गतिम् ॥

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

वेदान्तान्निधितच्छ्रुत्वा संन्यस्येदनुष्णो द्विजः ॥

संन्यस्य सर्वकर्माणि सर्वदोषानपानुदन् ।

नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्यं सुखं वसेत् ॥

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ।

संन्यासेनापहृत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम्” ॥

इति युवता मनुनाऽपि क्रमसंन्यासोऽङ्गीकृतः । यदि कृतसंप्रतिवर्त्यापि कार्यमाग्नि-
होत्रादीत्याग्रहस्तदा श्रुतिस्मृतिविरोधः स्यादित्याह । तद्विरुद्धं चेति ॥ ३१० ॥

जपास्तिफलमेवास्य पितुर्ददितुं शक्यते ॥

प्रतिप्रसूयते कस्माच्चाग्निहोत्रादिकं तथा ॥ ३११ ॥

यद्यपि श्रुतिस्मृत्योरग्निहोत्रादित्यागो विवक्षितस्तथाऽपि नान तद्विवक्षानामितमस्ती-
त्याशङ्क्य न चेत्तित्यसितमित्युक्तं प्रपञ्चयति । जपास्तीति । यथा कृतसंप्रतिवर्त्योपा-
स्तिफलमेव पृथिव्यै चैनमित्यादावुच्यते न कार्यान्तरं तथा सर्वकर्मसंन्यासः संप्रतिवा-
क्येनाविवक्षितश्चेदग्निहोत्राद्यापि तस्यानन्तरवाक्ये प्रतिप्रसूयेतान् च तदभावात्संन्यासो
विवक्षित इत्यर्थः ॥ ३११ ॥

एकमेवेत्यवधृतेर्गुक्तं प्राणव्रतं पितुः ॥

संस्कारकत्वात्तस्यैव न तदन्यदिहेष्यते ॥ ३१२ ॥

कृतसंप्रतिकस्य नोपालिफलमेवोत्तराच्यते प्राणव्रतस्यापि दृष्टेस्तोऽस्ति तस्यापि
कमेति नान संन्यासविधिरित्याशङ्क्याऽऽह । एकमिति । प्राणव्रतं हि प्राणोपास्तिर्वा
प्राणनादित्यापारमानं वा नोभयमपि संन्यासविरोधि तदुपास्तेर्मानसत्वेन मनोनिग्रहद्वारा
सर्वव्यापारोपरमरूपपुरुषसंस्कारहेतुतया संन्यासानुगुण्याच्च व्यापारस्यापि जीवनहेतुत्वेन
पुरुषस्थितिहेतुत्वात्तद्वारा तदानुसृत्यात्तस्मादेकमेवेत्यवधारणाद्युक्तमेव पितुः संन्या-
सिनोऽपि प्राणव्रतं न च ततोऽन्यदिह किमुपि संन्यासविरोधीष्यते तद्युक्तोऽन तद्विधि-
रित्यर्थः ॥ ३१२ ॥

म्रियते स यदैव वित्युत्रसंज्ञामितस्तुः ॥

क्रत्वञ्जितैस्तदा प्राणिः सह पुत्रं विशत्ययम् ॥ ३१३ ॥

कृतसंप्रतिकस्यापि कर्मत्यागो नेति मतं निरस्य तत्संन्यासमुपपाद्य स यदैत्यादि
व्याचष्टे । म्रियत इति । एव व्यवज्ञात्या प्रजापतिरस्मीत्युपासीन साक्षात्कृततद्भाव
इत्यर्थः । नत्वञ्जितैः सकल्पसंस्कृतैरिति यावत् । सर्वस्य सकल्पस्य पुत्रे समर्पितत्वा-
त्प्रजापतिरस्मीति सकल्पस्यैवावशिष्टत्वात्तेन संस्कृतैर्देवैर्वागादिभिः सर्वत्र प्रविशद्भिः सह
पिता प्रविशन्त्युन प्रति प्रविशतीति व्यवदिशत इत्यर्थः ॥ ३१३ ॥

प्राणात्मनस्तु स नान्तेरभूदादकृतुः पिता ॥

स तादृक् न तु विम्बोऽस्य सक्रान्तः स्वसृते पितुः ॥ ३१४ ॥

कोऽयं प्रवेशो न हि विशिष्टस्य वेवलस्य वा सर्पादेर्विलादाविव प्रवेशोऽत आह ।
प्रागिति । स्वगतकर्तव्यसकल्पस्य पुत्रेऽर्पणात्पूर्वं पिता यादृशसकल्पयानासीत्स तादृश
तत्संप्रवृत्तारस्यस्मिन्प्रवेशमानोऽस्य विदुषः स्वसृते प्रवेश इत्युपचर्यत इत्यर्थः ॥ ३१४ ॥

जलार्कस्येव संक्रान्तिः स्वाभासभ्रमकारणात् ॥

परोपाधिनिमित्तैव कौटस्थ्यात्मत्वगात्मनः ॥ ३१५ ॥

ननु बल्यावृक्षे संक्रान्तिवन्मुखां संक्रान्तिं त्यक्त्वा किमित्यौपचारिकी कल्प्यते तत्राऽऽह । जलेति । उपाधेरुपहितस्य प्रतीचो वा मुख्या संक्रान्तिर्नाऽऽद्योऽध्यक्षवि-
रोधान्न हि पितृगतं शरीरादि पुत्रे संक्रान्तमुपलभ्यते न द्वितीयः सवितुर्गले संक्रान्तिव-
दुपहितस्य पितुरपि स्वकार्यसंकल्पस्य स्वपुत्रेऽपेक्षारूपमासात्तत्र स्वप्रवेशभ्रमहेतोः संक्रा-
न्त्युत्तेरन्यादृशसंक्रान्तेरप्यस्यिरुद्धत्वादित्यर्थः । तृतीयं प्रत्याह । परंति । प्रतीचः
संक्रान्तिरौपाधिकी न बालावी कौटस्थ्यादित्यर्थः ॥ ३१५ ॥

कल्पजितथियो यद्वत्त्वात्मदेहस्य साक्षिता ॥

तद्वत्पुत्रादिदेहेषु बोद्धाभानात्मविभ्रमः ॥ ३१६ ॥

कौटस्थ्ये सति संक्रान्तिरौपाधिकी याच्या न च तदस्ति विभक्तत्वेन विकारित्वादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । कस्त्विति । कार्यतासंकल्पाविष्टपुत्रधृष्यस्थितिविद्धातोः सर्वदेहसाक्षि-
त्वेनैतयाद्भेदधीर्भान्तिरित्यर्थः ॥ ३१६ ॥

स्वाधिकारसुतावेशात्पितैवाऽऽविश्वतीत्यतः ॥

स्वयं निरधिकारस्तु दैवप्राणोऽवतिष्ठते ॥ ३१७ ॥

मुन्यप्रवेशयोगे सिद्धमर्भमुपासंहारति । स्वाधिकारेति । स्वकार्यसंकल्पस्य स्वपुत्रेऽ-
पेक्षात्पितैव तत्राऽऽविश्वतीत्युपनार इत्यर्थः । पितुरौपाधिकप्रवेशे फलितमार्हः । इत्यत
इति । निरधिकारः स्वकार्यसंकल्पशून्य इति गायत । दैवप्राणोऽवतिष्ठते फलरूपेण
तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३१७ ॥

आध्यात्मिकेन देहेन न्यूनकार्यसमाप्तये ॥

पिता पुत्रेण कुर्याण आस्ते तत्फलभृत्स्वयम् ॥ ३१८ ॥

तर्हि तस्य मनुष्यालोकादात्यन्तिकी व्यावृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । आध्यात्मिकेनेति ।
मृतोऽपि पिनाऽनुशिष्टपुत्रात्मनाऽथ कर्तव्यशेषमिदमे यथाशक्त्यनुतिष्ठन्वर्तते नास्माद-
त्यन्तं व्यावृत्तः फलरूपेण च परत्रेत्यर्थः ॥ ३१८ ॥

दैवसाधनसंपन्नः पुत्र एवावतिष्ठते ॥

पिता नु तत्फलार्त्तम न नु साधनरूपेभृत् ॥ ३१९ ॥

एतस्यैव द्वैरूप्यं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । दैवेति । विद्याकर्मज्ञानपि पिना कारक-
कोटिनिष्ठः पुत्रे तिष्ठति न च तत्रैव साधनरूपं विभ्रद्वयस्थानुमर्हति किंतु फल्यत्मा
सन्स्वरूपेण व्यवस्थातुमुत्सहतेऽनो हेतुफलभेदाद्विरूप इत्यर्थः । यद्वा विद्यादिमानुषोऽत्र

८५६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

केवलं वर्तते पिता तु यथोक्तफलात्मा परलोके न तु साधनतैवात साधनफलाम्या
पुत्रात्मना स्वेन चायं लोकद्वयसंचारीत्यर्थः ॥ ३१९ ॥

नाकारि कार्यं यत्पित्रा स्वाधीत्यादि प्रमादतः ॥

तत्पूराणात्पितृस्त्राणात्पुन इत्यभिधीयते ॥ ३२० ॥

स यदीत्यादेः पुत्रो जमेत्यस्यार्थमाह । नेत्यादिना । यत्पित्रा स्वीयमध्ययनादि
प्रमादतो न कृतं तस्य तदनुशासनद्वारा करणेन पूराणात्पितृस्त्राणात्पुनस्य पुनते-
त्यर्थः ॥ ३२० ॥

संपूर्णस्वात्मकायोऽयं पिता देवात्मना स्थितः ॥

पितुः सामिकृतं कार्यं पूरयन्वर्तते सुतः ॥ ३२१ ॥

सति कार्यशेषे फलात्मा पिता न संपूर्णं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । संपूर्णेति । तत्र
हेतुः पितुरिति ॥ ३२१ ॥

मृतेरुच्छिद्यते लोकः साधनोच्छित्तिहेतुतः ॥

पितुरित्यपि नाऽऽशङ्का कार्या यस्मात्स एव तु ॥

पुत्रेणैव शरीरेण कर्त्तव्यास्ते नवं नवम् ॥ ३२२ ॥

स पुत्रेणैवादेहात्पर्यमाह । मृतेरिति । लोको मनुष्यविशेषितः । साधन शरीरादि ।
तत्र हेतुमाह । यस्मादिति । नव नव वर्तयन्त्वेनावशिष्टमध्ययनावीत्यर्थः ॥ ३२२ ॥

पुत्रेणैवेत्यतो यत्किं नित्याधिकृतिसिद्धये ॥

जयतीमं पिता लोकमेवभूतेन मृतुना ॥ ३२३ ॥

उक्तार्थे वाक्यं चातयति । पुत्रेणेति । यतो नित्यानुष्ठानसिद्ध्यर्थं पुत्रेणैव पिता-
स्तीति श्रुतिराहातो हेत्वन्मुष्ठितेन मृतस्यापि पितुरेतल्लोकविच्छित्तिरित्यर्थः । पुत्रेणैतल्लो-
कनयमुपसहरति । जयतीति । एवभूतेन यथोक्तानुशासनवतेत्यर्थः ॥ ३२३ ॥

न त्वात्मलाभमात्रेण जयः स्यान्ज्ञानकर्म्मवत् ॥

पुत्राधिकारानुस्यर्थमथशब्दः प्रयुज्यते ॥ ३२४ ॥

पुनस्य हेत्वन्तराद्वैरक्षय्यमाह । न त्विति । यथा ज्ञानकर्म्मणोरात्मलाभमात्रेण लोक-
द्वयहेतुत्वं न तथा पुनस्य स्वरूपलाभमात्रेण मनुष्यलोकजयहेतुत्वमभिनि यत्वादित्यर्थः ।
अनुशिक्षपुत्रेणैतल्लोकनयिनः पितरगधिकृतत्वापेक्षामित्यादिवाक्यं तत्रापथशब्दार्थमाह ।
पुत्रेति । पुनस्य प्रकृतत्वादेनमिति तन्निर्देशे शङ्किते तच्चिदृत्त्यर्थमपेक्ष्युक्तमि-
त्यर्थः ॥ ३२४ ॥

कृतसंपत्तिकं देवाः प्राणा वागादयः समम् ॥

पितरं समिशन्त्युक्ताः सदावद्भावभावितम् ॥ ३२५ ॥

प्रकरणविच्छेदार्थमप्यशब्द इति व्याख्यातमिदानीमेनमित्यादेरर्थमाह । कृतेति । तेषां मध्ये कस्याऽऽदौ प्रवेशः कस्य वा पश्चादित्यपेक्षायामाह । सप्रमिति । उक्ता इत्यमृतत्वात्किं । अन्यस्यान्यत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । सदेति । दैवेषु सौत्रेषु प्राणेष्व्वात्मभावमावितमित्यर्थः ॥ ३२९ ॥

पृथिव्यै चैनमित्यादि तद्याचष्टे यथा तथा ॥

हेत्वर्थो वाऽयशब्दोऽयं यस्मात्संक्रामितकृत्तुः ॥ ३२६ ॥

एनं प्रविशन्तीत्युक्तं तत्प्रकारबुभुत्सयामाह । पृथिव्यै चेति । तदिति प्रवेशस्वरूपं परामृश्यते । अथैनमित्यादावप्यशब्दस्य प्रकरणविच्छेदकत्वमुक्त्वाऽप्यन्तरमाह । हेत्विति । हेतुरूपमर्थं स्फोरयति । यस्मादिति ॥ ३२६ ॥

तद्वियोगादतो दैवा आविशन्ति यथोदिताः ॥ ३२७ ॥

श्रुतिस्था या हि वाक्तव्याः पञ्चमीयं परा भवेत् ॥

ततो लब्धात्मलाभायाः प्रथमा जन्महेतुतः ॥ ३२८ ॥

हेतुमनूचैनमित्यादेरर्थं निगमयति । तद्वियोगादिति । कर्तव्यतासंकल्पस्तच्छब्दार्थः । यथोदिता इत्यमृतानां प्राणानां परामर्शः । वर्तमानस्फुटदेहं हिंत्वा स्थितमुपासकं दैवाः प्राणा आविशन्ति तत्प्रकारं च पृथिव्यै चेत्यादि व्याकरोतीत्युक्तमिदानीं पृथिव्यन्योरेव दैववाक्त्वात्कथमेकत्रैव पञ्चमी प्रथमा चेत्याशङ्क्याऽऽह । श्रुतिस्थेति । या श्रुतिद्वया प्रकृता आत्मा वाक्पूर्वसिद्धोपास्यसूत्ररूपा तस्याः परस्तात्पृथिव्या अग्नोरिति चापादानपञ्चमी । आधारार्थेयभूतोपास्यसूत्रवाग्रूपादपादानात्प्राप्तप्रकृतोपासकफलभूतवाचः परस्ताद्देवी पागिति प्रथमेत्यर्थः । सूत्रीभूतवानो मनोवत्प्राणवच्चोपासकप्रसिद्धिविषयत्वं वक्तुं द्विशब्दः । कथं सूत्रवाचो लब्धत्वं फलभूतोपासकवाचः सिध्यति तत्राऽऽह । जन्मेति ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥

वाचं संश्रुत्य वाक्यस्यां चिनुते भावनामयीर् ॥

उपादानमतः श्रौती स्याद्वाणी भावनात्मनः ॥ ३२९ ॥

उपासकवाचः सूत्रवाचो जन्मासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । वाचमिति । वाक्यीयां सौत्रीं वाचं वाक्योदेव ज्ञात्वा ध्येन्नात्माऽहमित्युपासको ध्यानफलं वाचं चिनुतेऽतः श्रुतिगम्या ध्येयसूत्रवैगुपादानं ध्यातृवाचो भवतीति ध्यानसाधितन्त्रज्ञात्मभावमुपासकं कारणं कार्यत्वाद्वागाविशति कारणे कार्यविशस्य युक्तत्वादित्यर्थः ॥ ३२९ ॥

न हि वस्तु स्वतःसिद्धमन्यत्स्यात्परमात्मनः ॥

सदेवेत्यादिकं शास्त्रं वाधितं स्याच्चया सति ॥ ३३० ॥

ननु सूत्रस्य स्वतःसिद्धेस्तद्वागपि तथेति ध्यातृवाचोऽपि तदभिज्ञाया जन्मभावा-

८५८ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

द्वित्रयद्विपदीसिद्धद्विधात्मोपाधिष्वस्त्या वाचो व्यक्तिमात्रमित्याशङ्क्य सूत्रादेः स्वतः-
सिद्धिं वृषयति । न हीति । सूत्रादि न स्वतःसिद्धमनात्मत्वाद्वद्वदित्यर्थः । सूत्रादेरा-
त्मवाद्विद्यमानत्वे सदेव सोम्येदमित्यादिशास्त्रविरोधः स्यादिति विपक्षे दोषमाह ।
सदिति ॥ ३३० ॥

धिया धियेति कार्यत्वं कृत्स्नस्य जगतः स्वयम् ॥

श्रुत्यैव स्पष्टमाख्यातं नातोऽभिन्न्यक्तिरिष्यते ॥ ३३१ ॥

तस्य स्वतोसिद्धत्वे हेत्वन्तरमाह । धियेति । सत्तात्मात्मनः समस्तस्य जगतो धिया
धिया जनयते कर्मभिरिति श्रुत्या स्वयमेव कार्यत्वं मुक्ततो दर्शितं जगदात्मकं च सूत्र-
मतो न तत्स्वतःसिद्धं कार्यत्वाद्वद्वदित्यर्थः । सूत्रादेः स्वतःसत्त्वाभावे ध्यातृवाचोऽपि
तदभावात्तस्या न व्यक्तिरेव किंतु सूत्रवागधीनत्वेन जन्मेति फलितमाह । नेति ॥ ३३१ ॥

आर्तश्रुतेश्च प्राणादि वाचारम्भणशास्त्रतः ॥

नाऽऽत्मवत्स्यात्स्वतःसिद्धमुत्पत्त्यादिश्रुतेस्त्वया ॥ ३३२ ॥

वागादेः स्वतोऽसिद्धौ हेत्वन्तरमाह । आर्वेति । वागादि न स्वतःसिद्धं स्यादिति
संबन्धः ॥ ३३२ ॥

कर्तृभिः क्रियते तस्मान्नावनाशानकर्षाभिः ॥

अ्यन्नात्मकमिदं विश्वं नातोऽभिन्न्यक्तिरिष्यते ॥ ३३३ ॥

स्वतोसिद्धत्वे सिद्धमयमाह । कर्तृभिरिति । सूत्रवाचो ध्यातृवाचो व्यक्त्यनुपगम-
मुपसंहरति । नाव इति ॥ ३३३ ॥

ब्रह्मैवेदं तथाऽऽत्मैव पुरुषधेति चाऽऽगमः ॥

एवं सत्यर्थवान्नः स्यादन्यथा स्यादनर्थकः ॥ ३३४ ॥

आत्मैव स्वतःसिद्धो न सूत्रादिरित्यत्रैवानेकाग्रमानुग्रहं दर्शयति । ब्रह्मैवेति ।
पुरुष एवेदं सर्वमित्यस्य पूर्वाम्ना समुच्चयार्थव्यक्ताः । द्वितीयस्तु हेत्वन्तरसमुच्चये ।
नोऽस्माकमिति यावत् । अन्यथा कस्यचिदनात्मनोऽपि स्वतःसिद्धत्वे सती-
त्यर्थः ॥ ३३४ ॥

पुत्रकर्मोपरञ्चानसाधनान्यपरं जगुः ॥

मनुष्यलोकपित्रमरलोकेभ्यः स्युनिवृत्तये ॥ ३३५ ॥

पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यतात्पर्यमुक्त्वा तन्निरस्पष्टतयाह । पुत्रेति । पुत्रादीनि लोकत्र-
यसाधनान्युक्तान्यत्र ग्रन्थे वावेत्यादिना तान्येव मुक्तिसाधनान्युपापाकरणश्रुतिस्मृति-
भ्यामुक्तवन्तो भीमांसका इत्यर्थः । भीमांसकरूपसमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चोपलब्धमाह । मनुष्येति ।
पुत्रादीनीति शेषः ॥ ३३५ ॥

एवं मोक्षार्थतां तेषां पुत्रादीनां प्रचक्षते ॥

लोकव्यावृत्तिमार्गेण श्रुतिस्तेषां निषेधकृद् ॥ ३३६ ॥

तेषां लोकेभ्यो व्यावृत्त्यर्थत्वे किं सिध्यति तदाह । एवमिति । पुत्रादिवशाद्धोक-
त्रयनिवृत्तिद्वारा देहद्वयध्वस्तौ बन्धध्वस्तिरित्यनेन क्रमेण तेषां मोक्षफलतामाहुरित्यर्थः ।
मतद्वयमपि पृथिव्यै चेत्यादिश्रुतिविरुद्धमित्याह । श्रुतिरिति ॥ ३३६ ॥

काम्यमेवाखिलं पादं कर्मैत्येवं प्रकृत्य तु ॥

पुत्रादीनां स्वसार्धार्थविनियोगोपसंहृतेः ॥ ३३७ ॥

कर्म प्रथमपक्षनिषेधः श्रुत्या कृतस्तत्राऽऽह । काम्यमिति । सर्वमपि पादं कर्म
काम्यमेवेत्येतावान्यै काम इत्येवं प्रकम्याय त्रयो वावेत्यादिना पुत्रादीनां प्रत्येकं लोक-
विशेषे विनियोगेनोपसंहारान् मुक्तिहेतुता तेषामेवमित्येत्यर्थः ॥ ३३७ ॥

संसारफलतैवातः पुत्रादेर्गम्यते श्रुतेः ॥

अविद्वद्विषयैवात ऋणश्रुतिरपीष्यते ॥ ३३८ ॥

श्रुतेरादिमध्यावसानालोचनया पुत्रादेः संसारफलत्वावगमान् मुक्तिफलतेति फलित-
माह । संसारेति । यदुक्तमृणापाकरणश्रुतिस्मृतिभ्यां पुत्रादेर्मुक्तिफलतेति तत्राऽऽह ।
अविद्वदिति । पुत्रादेः श्रुत संसारफलत्वं परान्नष्टमतःशब्दः । अपि. स्मृतिसमुच्च-
यार्थः ॥ ३३८ ॥

प्रजया किं करिष्याम इत्येवं च प्रवक्ष्यति ॥

नातो विदितवेद्यस्य कथंचित्स्याहणश्रुतिः ॥ ३३९ ॥

श्रुतिस्मृत्योरविरक्षाविद्वद्विषयत्वे हेत्वन्तरमाह । प्रजयेति । पुत्रादिविषये विदुषो
नैरपेक्ष्यमतः शब्दार्थः ॥ ३३९ ॥

व्यावृत्त्यर्थानि नैतानि पुत्रादीनि यथा तथा ॥

पृथिव्यै चैनमित्याद्या स्वयं निर्वर्त्ति नः श्रुतिः ॥ ३४० ॥

मीमांसकमतः श्रुतिविरोधेन निरस्य तेनैव मतान्तरं निरस्यति । व्यावृत्त्यर्थानीति ।
व्यन्त्रात्मोपासितुस्तदाप्तिं पृथिव्यै चेत्यादिनोच्यते तथाच कृतसंप्राप्तिकस्य पुनिणस्तदु-
पास्या तद्वावश्रुतिविरुद्धं भर्तृप्रपञ्चमतमित्यर्थः ॥ ३४० ॥

न च व्यन्त्रात्मसंप्राप्तिः कैवल्यमिति युज्यते ॥

तस्या मेधातपोजत्वात्पौनःपुन्येन तच्छ्रुतेः ॥ ३४१ ॥

मृत्रासेरेव मुक्तित्वात्तदेतुकर्मदेख्यहेतुतेति कुतः श्रुतिविरुद्धतेत्याशङ्क्याऽऽह । न
चेति । व्यन्त्रात्मनो ज्ञानकर्मगम्यत्वे हेतुमाह । पौनःपुन्येनेति । अभ्यासेन तच्छ्रुते-
र्वाकर्मगम्यश्रुतेरिति यावत् । न हि कृतकस्य मोक्षत्वपानित्यत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ ३४१ ॥

तथा क्षयश्रुतेस्तस्य यद्वैतदितिवाक्यतः ॥

पृथिवी शरीरमित्युक्तेः शरीरित्वं प्रजापतेः ॥ ३४२ ॥

सूत्रात्तेरमुक्तिरप्ये हेत्वनन्तरमाह । उच्येति । यद्वैतञ्च कुर्यात्क्षीयेत हेति वाक्याज्जग-
द्रूपस्य व्यक्तात्मनोऽपि नाशश्रुतेश्च न तत्प्राप्तिर्मुक्तिरित्यर्थः । कार्यकारणवत्त्वश्रुतेरपि
न सूत्रभावो मुक्तिरित्याह । पृथिवीति ॥ ३४२ ॥

नामरूपक्रियात्वेन मोहकार्योपसंहृतेः ॥ ३४३ ॥

कस्यचिन्मुक्तयेऽलं स्यात्कस्यचिन्नयन्नवित्तये ॥

सकृच्छ्रुतं वचोऽशक्तं विषातुं ह्यमञ्जसा ॥ ३४४ ॥

अविद्यातज्जैतस्य नामादिप्रयत्वेनोपसंहारात्तदात्मभूतभावो बन्धान्तर्भूतो न मुक्ति-
रिति युक्त्यन्तरमाह । भाष्येति । सूत्रात्तेरमुक्तिरित्यात्तदर्थं कर्मादि न मुक्त्यर्थमित्युक्तम-
थाविरक्तस्याज्ञस्य सूत्रासिफलमपि कर्मादि विरक्तस्य धीमतो मुक्तिफलमिति व्यवस्था-
नाशङ्क्याऽऽह । कस्यचिदिति । व्यन्नवित्तये तद्भावलाभायेति यावत् । एकस्य
वाक्यस्य सकृच्छ्रुतस्य नानेकार्थत्वं भिद्यते हि तथा वाक्यमिति न्यायादित्यर्थः ॥ ३४३ ॥
॥ ३४४ ॥

भूर्यर्थज्ञा प्रकाशादेः मत्प्रसादेव कारणात् ॥

न त्वागमैकगम्येषु तथात्वमवसीयते ॥ ३४५ ॥

ननु भानूदयं प्रपद्यामश्चोरदृष्टो गिदिग्दशाभित्युक्तन्यायेन प्रकाशस्यानेकार्थत्वाज्ज-
लस्य च सा दृष्टा । उक्तं हि—शाल्यमं कृत्वा प्रणीयन्ते ताम्रमश्च पानीयं पीयत उप-
स्पृश्यते चेति । तथैकस्यापि वाक्यस्यानेकार्थता किं न स्यादत आह । भूरीति । तथा-
त्वमनेकत्वमिति यावत् । यदीमे विधीयेरन्भिद्येत वाक्यमिति न्यायादेकवाक्यगम्योऽर्थो
नानेको युक्त इत्यर्थः ॥ ३४५ ॥

श्वेतोऽसौ धावतीत्यादेरनेकोक्तिवकारणात् ॥

अनेकार्थावसायः स्यान्न त्वेवमिह युज्यते ॥ ३४६ ॥

ननु श्वेतो धावतीत्येकमपि वाक्यमश्वादेः शुनश्च समाप्तन्यासाभ्यां गन्तृत्वं गम-
यद्नेकार्थं दृष्टं तथेहापि स्यादत आह । श्वेत इति । इह पृथिव्यै चेत्यादाकि-
त्यर्थः ॥ ३४६ ॥

निःशेषभूतात्पैकः सन्नधिदैवात्मना स्थितः ॥

भूतपापैरसंकीर्णो दैवं सुखमुपामृते ॥ ३४७ ॥

प्रकृतेन वक्षसा भवान्तर निरस्य स एवंविदित्याद्यवतारयति । निःशेषेति । भाव-
नावशात्मानापत्येनाऽऽत्मना स्थितो निरपेक्षो नि शेषाणां भूतानामात्मा प्राणो भवतीति

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रपकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ८६१

योना । भूतात्मत्वे तदोषयोगात्प्राणापत्यं पदमनादेयमित्याशङ्क्याऽऽह । भूतेति । तद-
संकीर्णत्वं चाग्रे व्यक्तीं करिष्यति ॥ ३४७ ॥

सर्वभूतात्मभूतोऽसौ सर्वानन्यत्वदर्शनः ॥

जगदुत्पत्तिसंहारैः त्रीदृशिव विचेष्टते ॥ ३४८ ॥

अवतारितं वाक्यं व्याचष्टे । सर्वेति । सर्वजगदात्मनि प्रनापतावहमस्मीत्यनन्य-
त्वदृष्टिः संप्रनापत्यात्मना सर्वेषां भूतानामात्मा प्राणभूतोऽसौ विद्वान्त्रीदृशिव जगदु-
त्पत्त्यादिव्यापारैर्विविधां चेष्टां कुर्वाणो मोदमानस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३४८ ॥

वाक् सा सर्वभूतानां श्रोत्रं त्वग्रसनं मनः ॥

प्राणपादादयः सर्वे सर्वोपादानकारणात् ॥ ३४९ ॥

न केवलं विद्वान्प्राण एव सर्वभूतानां किंतु वागाद्यात्माऽपीत्याह । वाक्तेति ।
सूत्रात्मनो विदुषः सर्वकारणात्मत्वे हेतुमाह । सर्वेति ॥ ३४९ ॥

ज्ञानं समतिथं यद्वत्कार्यं वाऽस्मासु दृश्यते ॥

नैवमीशस्य सर्वत्र पूर्वोक्तादेव कारणात् ॥ ३५० ॥

सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मत्वमुक्त्या तत्फलं सर्वज्ञत्वादि वैषम्यदृष्टान्तेनाऽऽह । ज्ञान-
मिति । स प्रतिथं प्रतिघातसहितं प्रतिबद्धमिति यावत् । ईश्वरस्य तु ज्ञानं कार्यं वा
सर्वत्राप्रतिबद्धमित्याह । नैवमिति । पूर्वोक्तं कारणं सर्वात्मत्वं तस्मादिति यावत्
॥ ३५० ॥

किंच सर्वाणि भूतानि तमवन्ति यथाबलम् ॥

इममर्थं श्रुतिर्वक्ति दृष्टान्तेन प्रयत्नतः ॥ ३५१ ॥

प्रस्तुतोपास्तेः फलान्तरमाह । किंचेति । तमित्युपासकोक्तिः । तत्र मानत्वेन स
यथेत्याद्यादत्ते । इममिति । दृष्टान्तमवष्टम्बाभिधानादेवास्मिन्नर्थे प्रयत्नशब्दितं तात्पर्यं
श्रुतेर्गम्यते ॥ ३५१ ॥

पूर्वजन्माभिनिर्दृष्टां यथैवावन्ति देवताम् ॥

तथैवैवंविदं योगैः सर्वभूतानि सर्वदा ॥ ३५२ ॥

तद्याचष्टे । पूर्वैति । पूर्वसिद्धदेवतामिव तद्भावसाक्षात्कारवन्तमपि पुरुषं सर्वावस्थासु
सर्वाणि भूतानि सर्वैर्भोगैरवन्तीति योजना ॥ ३५२ ॥

सर्वभूतात्मतापरिचयेवंविद इष्यते ॥

संगतिर्भौतिकैर्न स्यात्तस्य दुःखादिभिः कथम् ॥ ३५३ ॥

यद् किंचेत्यादिवाक्यनिरस्यां शङ्कामाह । सर्वेति । तथाचैवंविक्ताऽनर्थाय स्यादिति
शेषः ॥ ३५३ ॥

नापरिच्छिन्नमुदित्वात्तस्य दुःखाद्युपश्रुतिः ॥

कुत्सित्येकमिदुःखैर्नो न मनागपि संगतिः ॥ ३५४ ॥

भूतपौषरित्यादिनोकं ज्यक्तीर्ज्वलोदिते सर्वात्मके विदुष्येकैकमूतस्यसुखदुःखादि-
योगो नेत्युत्तरमाह । नेत्यादिना । अपरिच्छिन्नशीलेऽपि सूत्रात्मके विदुषि सर्वभूता-
न्तर्भावात्तदुःखादियोगः स्यादेवेत्याशङ्क्याऽऽह । कुप्तीति । यद्यपि कुक्षिनिक्षिप्ताः
सन्ति त्रिमयस्ताऽपि तद्वतैर्दुःखैर्दुःखैर्नास्माकमीदृशं संगतिरिष्यते तथा प्रजापत्या-
त्मके विदुष्यन्तर्भूतेष्वपि भूतेषु स्थितदुःखैर्न विदुषः संगतिरित्यर्थः ॥ ३५४ ॥

अस्मदाद्यभिमानित्वे तस्यास्मदुःखसंगतिः ॥

तस्य कृत्स्नाभिमानित्वान्नास्मन्मानाभिमानता ॥ ३५५ ॥

मैत्रस्य स्वहस्ताद्यभिमानवतस्तदुःखादियोगवद्विदुषः सूत्रात्मनः स्वांशसर्वभूताभिमानि-
नस्तदुःखादियुक्तिरिति वैषम्यमाशङ्क्याऽऽह । अस्मदादीति । मैत्रहृष्टान्तेन तदभि-
मानित्वं विदुषः सूत्रीभूतस्योक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्येति ॥ ३५५ ॥

ईश्वरत्वाच्च तस्यास्मदुःखैर्न स्यात्समागमः ॥

अस्माकं दुःखसंगतिरनैर्भर्यकृतैव तु ॥ ३५६ ॥

कृत्स्नाभिमानित्वे कृत्स्नदुःखादितादवस्थ्यमाशङ्क्याऽऽह । ईश्वरत्वादिति ।
तथाऽपि तस्यास्मदाद्यभिमानित्वादस्मदादिवहुः स्वादिसंगतिरित्याशङ्क्यानीश्वरत्वमुपाधि-
रित्याह । अस्माकमिति । तुशब्देन न ह वै देवानित्यादिभुक्तिविरोधो ध्वनितः ॥ ३५६ ॥

इत्यादि हृदये कृत्वा न्यायं धुतिरुदाहरत् ॥

यद् किंचेति विस्पष्टं प्रजादुःखनिपेधकृत् ॥ ३५७ ॥

उक्तेऽर्थे यद् किंचेत्यादि पातयति । इत्यादीति । इतिशब्देनोक्तन्यायपरामर्शः
स च स्वतन्त्रत्वादिति । आदिपदेन सर्वकृत्वसर्वात्मत्वादिग्रहः । तस्य तात्पर्यमाह ।
विस्पष्टमिति । प्रजागतदुःखस्य प्रजापतिरूपे विदुषि निपेधं कर्तुमिदं वाक्यमि-
त्यर्थः ॥ ३५७ ॥

यच्छोचन्ति भजाः सर्वा दुःखैराध्यात्मिकादिभिः ॥

आसामेवाऽऽत्मभिः साकं तदुःखमुपयुज्यते ॥ ३५८ ॥

तदसुराणि व्यापष्टे । यदिति । त्रिविधैर्दुःखैः सर्वाः भजा यद्व्यन्ते तत्प्रजानामे-
वाऽऽत्मभिः सह सयुक्तमतस्तौरेव तद्रोज्यमित्यर्थः ॥ ३५८ ॥

यथोक्तन्यायतो दुःखं न सार्धं देवतात्मना ॥

कृतनाशस्वयाच्च स्यादकृताभ्यागमस्तथा ॥ ३५९ ॥

कथमवधारणमित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । स्वातन्त्र्यादेरित्यर्थः । संयुक्तमिति शेषः ।
देवताया दुःस्वयोगे बाधकमाह । कृतेति ॥ ३९९ ॥

पुण्यमेव कृतं यस्मात्पुण्यमेवामुभेत्यतः ॥

पापस्याकरणादेव नैति पापं कदाचन ॥ ३९० ॥

विपक्षे बाधकं स्फुटयन्पुण्यमित्यादेरर्थमाह । पुण्यमिति । न ह वै देवानित्यादि
व्याचष्टे । पापस्येति ॥ ३९० ॥

अग्निं न दौकते शैत्यमग्निवस्तुस्वभावतः ॥

पाप्मानो देवतां तद्देवतात्मस्वभावतः ॥ ३९१ ॥

तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । अग्निमिति । न हि शैत्यमग्निं सृष्टति तस्योष्णस्याभा-
व्यात्तथा पाप्मानो देवतां न सृष्टन्ति तस्याः सुकृतफलत्वादित्यर्थः ॥ ३९१ ॥

सर्व एव समाः प्राणा इत्युक्तेः साम्पनिश्चितौ ॥

उपासने विकल्पेन प्राप्ते मीमांस्यते व्रतम् ॥ ३९२ ॥

अपेत्यादिवाक्यस्य वक्तव्यशेषाभावादानर्थक्यमाशङ्क्य तात्पर्यमाह । सर्व एवेति ।
त एत इत्यादिवाक्याद्वाच्यं प्राणानां साम्पनिश्चये वाचो मनसः प्राणस्य वा विकल्पेन
ध्याने प्राप्ते त्रयमपि ध्येयं न च तत्तुल्यवदुपास्यं किंतु प्राण एव प्राधान्येनेति वक्तुं
कस्य कर्म व्रतत्वेन धार्यमिति विचार्य प्राणस्यैवेति ध्यानाद्गं निश्चेतुमुत्तरं वाक्यमि-
त्यर्थः ॥ ३९२ ॥

दैववागादिसंपत्तिर्मृतस्य व्यन्नदर्शिनः ॥

जीवता किं व्रतं धार्यमिति मीमांस्यतेऽधुना ॥ ३९३ ॥

तदेव स्फुटयितुं वृत्तं कीर्तयति । दैवेति । उक्तेति शेषः । वागादीनां मध्ये कस्य
कर्म जीवता ध्यात्रा व्रतत्वेन धार्यमिति विचार्य प्राणस्यैवेत्युपास्यत्वं वक्तुमुत्तरमित्याह ।
जीवतेति ॥ ३९३ ॥

सर्वात्मकर्मसंन्यासात्प्राप्ते नैष्कर्म्यरूपके ॥

प्राणव्रतविधानार्थं परो ग्रन्थोऽवतार्यते ॥ ३९४ ॥

भाष्यानुसारितात्पर्यमुक्त्वा तात्पर्यान्तरमाह । सर्वेति । संप्रसक्ताले सर्वस्य सका-
र्यस्य कर्मणस्त्यागाभिर्वाणे प्राप्ते प्राणोपास्यत्वं तद्गतस्य प्रतिप्रसवार्थमुत्तरं वाक्य-
मित्यर्थः ॥ ३९४ ॥

घट्कल्पैव तु सर्वेषां सिद्धं पूर्वमुपासनम् ॥

स यो हैतानिति ततो नेदं पूर्वमपेक्षते ॥ ३९५ ॥

स्वतन्त्रस्यैव तस्य विवाधकमिदं न प्राणोपास्यत्वं प्रापकाभावादिति चेत्वेत्याह ।
घट्कल्पेति । प्राणव्रतस्य स्वातन्त्र्यशङ्कानिरासार्थस्तुशब्दः । स यो हैतानन्तानिति

८६४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

बहुवचनाद्वागादिप्रयोपासने सिद्धे तेनैव प्राणोपासनस्यापि सिद्धत्वात्प्राणोपासकं प्रति प्राणव्रतवाक्यं स यो हैतानित्यादिपूर्ववाक्यमपेक्षतेऽतो नास्य स्वतन्त्रव्रतविधायितेति प्रकृतप्राणध्यानधर्माविध्यमेतदित्यर्थः ॥ ३६५ ॥

वाक्स्वान्तयोः स्वरूपोक्तिर्दृष्टैव स्यात्पुरोदिता ॥

तयोरुपासनं नो चेत्प्राणवत्स्याद्विवक्षितम् ॥ ३६६ ॥

नेदं यथोक्तमेव व्रतविधायकं बाधनसयोरुपास्यत्वनिवृत्तिपरत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । वागिति । प्राणोपासनेनत्वेन तयोर्ध्यानमुपेयमन्यथा तदुक्तिवैयर्थ्यादित्यर्थः ॥ ३६६ ॥

मृत्युना श्रमरूपेण ग्रस्ता वागादयो यतः ॥

म्लोचन्त्यपि च श्राम्यन्ति तेन भग्नव्रताः स्मृताः ॥ ३६७ ॥

अपेत्यादेस्तात्पर्यमुक्त्वा तस्मादित्यादेरर्थमाह । मृत्युनेति । अध्यात्मं वागादयोऽधिदैवमन्यादयो व्याप्तिव्यमाणाः श्राम्यन्त्यस्तं यन्ति च श्रमास्त्यमृत्युमस्तत्वादतश्चोभयेऽपि भग्नव्रता ज्ञाता विद्वद्भिरित्यर्थः ॥ ३६७ ॥

तद्रूपो मध्यमो वायुः श्रमास्तमयवर्जितः ॥

यतोऽभग्नव्रतस्तस्यापस्यैव व्रतमोशयेत् ॥ ३६८ ॥

अपेममेवेत्यादेरर्थमाह । तद्रूप इति । मृत्युरूप इति यावत् । अध्यात्माधिदैवभेदेन मध्यमो वायुरिति पदद्वयम् । तयोरुभयोरपि श्रमास्तमयराहित्यं तद्वाहित्वायत्तं फलमनूद्य फलितमाह । यत इति ॥ ३६८ ॥

प्राणे म्लोचन्ति वायौ च वागाद्यन्यादयो यतः ॥

प्राणस्यैव व्रतं धार्यमतो नान्यस्य कस्यचित् ॥ ३६९ ॥

तस्यैवेत्यवधारणं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । प्राण इति । अध्यात्मं प्राणे वागादयोऽधिदैव च वायाद्यन्यादयो यतोऽस्त यन्ति प्राणस्य तु वायोनीस्तमयोऽतस्तस्यैव कर्मव्रतत्वेन धार्यं न वागादेरन्यादेर्वैत्यर्थः ॥ ३६९ ॥

प्राणैकालिङ्गनात्प्राप्या यथा तन्नामरूपिणः ॥

आसन्प्राणविदप्येवं प्राणात्पोपासनाद्भवेत् ॥ ३७० ॥

तस्मादेत इत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । प्राणेति । वागादीनां प्राणैकावष्टग्नेन प्राण नामरूपत्वात्तस्यैव व्रतं धार्यं नेतरेषामतो घृतव्रतः प्राणोपासकस्तदात्मा सन्प्राणनामरूप स्यादित्यर्थः ॥ ३७० ॥

सर्वेन्द्रियेषु यावानस्यात्परिस्पन्दः कियात्मसु ॥

प्राणस्यैव स विज्ञेयस्तेषां त्वर्थप्रकाशनम् ॥ ३७१ ॥

अस्तु प्राणोपासितुस्तन्नामरूपत्वं वागादीनां कथमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेति । किया

पदं प्रकाशस्याप्युपलक्षणम् । प्रकाशनशब्दो वचनादेरपि । मनःसहितेष्वेकादशेन्द्रियेषु क्रियाप्रकाशशक्तिमत्सु परिस्पन्दो यावानस्ति स तावान्प्राणस्यैव चलनस्वभावस्यैवावसेयो वागादीनामर्षेषु कर्म चक्षुरादीनां तेषु प्रकाशनं विज्ञेयमिति योजना । एकादशसिन्द्रियेषु साधारणचलनस्य प्राणात्मत्वात्तेषां प्राणनामरूपतेत्यर्थः ॥ ३७१ ॥

यथा वागादयस्तद्वदधिदैवेऽपि योजयेत् ॥

अग्न्यादिषु परिस्पन्दो वायोरेवेति निश्चयः ॥ ३७२ ॥

अध्यात्ममुक्तमधिदैवं दर्शयति । यथेति । वागादयो यथाऽध्यात्मं प्राणनामानस्तद्रूपाश्च तथाऽधिदैवमग्न्यादिषु वायुनामरूपे योजयेदिति योजना । उभयप्रविशोपावधोतकोऽपिशब्दः । कथमग्न्यादीनां तन्नामरूपत्वं तत्राऽऽह । अग्न्यादिष्विति । तस्य चलनस्याभाव्यादित्यर्थः ॥ ३७२ ॥

वागाद्यनुग्रहः सिद्धस्त्वग्न्यादेः कर्म केवलम् ॥

सर्वेन्द्रियाणामात्मैव प्राणः सर्गो लयस्तथा ॥ ३७३ ॥

किं तर्हि तेषामसाधारणं कर्मेति तत्राऽऽह । वागादीति । केवलशब्देनासाधारण्यमुक्तम् । सिद्धः श्रुतिव्यति शेषः । अग्निर्वाग्भूत्वेत्यादिश्रुतिषु योऽग्न्यादिर्वागादिष्वनुग्रहोऽधिगतस्तदेवासाधारणं तस्य कर्मेति योजना । अध्यात्ममधिदैवतं चोक्तं प्राणमाहात्म्यमुपसंहरति । सर्वेति । वागादीनामग्न्यादीनां वाध्यात्माधिदैवभावेन प्राणो वायुरात्मा कारणं चेत्यर्थः ॥ ३७३ ॥

प्राणरूपाभिधानाभ्यां ख्याता वागादयो यथा ॥

प्राणवित्संस्रया ख्यातिं याति विद्वत्कुलं तथा ॥ ३७४ ॥

तेनेत्यादेरर्थमाह । प्राणेति ॥ ३७४ ॥

यथापि प्राणवित्स्पर्शी स्पर्शानु स मृत्युवत् ॥

शोषमित्वा मूर्तिं याति द्विष्यान्नातोऽनवेदिनम् ॥ ३७५ ॥

य उ हेत्यादि व्यानष्टे । यथेति । मृत्युकदासद्रूपाम्भूतो मृत्युर्मुख्यं प्राणं प्राप्य यथा प्रध्वंसते तद्वदित्यर्थः । उपासके स्पर्शमानस्य प्रत्यवायवादिवात्यस्य तात्पर्यमाह । द्विष्यान्नेति ॥ ३७५ ॥

ब्राह्मणोक्तार्थदाढ्याय श्रुक्तो मन्त्रोऽनुकीर्त्यते ॥

यतश्चोदेति सूर्योऽसौ यत्र चास्तं निगच्छति ॥ ३७६ ॥

प्रश्नरूपमिदं वाक्यं यतः प्रत्युक्तिरुच्यते ॥

प्राणादिस्वादिना मानोरुदयास्तमर्यां कथम् ॥ ३७७ ॥

अध्यात्ममधिदैवं च प्राणस्यैव वागोर्जनं वार्यमिति विनिर्वाण्येत्यादेरर्थमाह । ब्राह्म-

८६६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

णेति । ब्राह्मणानन्तरमावित्वादस्य मन्त्रस्यानुशब्दप्रयोगः । मन्त्रस्यापूर्वार्थस्य सूर्योदया-
स्तमयकारणप्रभत्वं दर्शयति । यतश्चेति । नात्र प्रश्नोक्तिरिमादिषदमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह ।
यत इति । प्राणादादित्यस्योदयास्तमयो किंमानाविति वृच्छति । भानोरिति ॥ ३७६ ॥
॥ ३७७ ॥

यदा चै पुरुषः शेते प्राणमप्येति वाक्तृदा ॥

चक्षुः श्रोत्रं मनस्तद्व्यापते वत एव च ॥ ३७८ ॥

प्राणादादित्योत्पत्तौ तत्र लये च मानं वक्तृमादौ वागादीनां तदुत्पत्तौ तद्वये च मान-
माह । यदेति । शयनशब्दितस्यापस्य प्रत्यात्मानं प्रसिद्धत्वाप्येवैशब्दः ॥ ३७८ ॥

अधिदैवतमप्येवं वायोरग्न्यादिसंभवः ॥

अप्ययश्च यथाऽध्यात्मे श्रेयान्प्राणस्ततोऽन्यतः ॥ ३७९ ॥

अग्न्यादित्यादे प्राणादुत्पत्तौ तत्र लये च यदा वा अग्निरनुगच्छति वायुं तर्हानू-
द्धानीत्यादिवाक्यं प्रमाणयति । अधिदैवतमिति । वागादीनामग्न्यादीनां च तदुत्पत्ति-
लयहेतुत्वे प्राणस्य कलितमाह । श्रेयानिति ॥ ३७९ ॥

आत्मैव प्राणशब्दः स्यात्प्राणवन्धनवाक्यतः ॥

असदेवेदमित्युक्तेरात्मनो भानुसंभवः ॥ ३८० ॥

आदित्याद्युत्पत्तिलयहेतुत्वं प्रसिद्धप्राणस्य कथमुपगम्यते तस्याप्यशक्तित्वादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । आत्मैवेति । अज्ञातत्वाऽऽत्मनोऽत्र प्राणशब्दत्वे नियामकमाह ।
प्राणेति । तत्र मन शब्देन तदुपाधिर्जीवो गृह्यते न च स प्राणानां धारयिता मुख्ये
प्राणे तिष्ठत्यतो जीवायतनं प्राणशब्द परमेव ब्रह्म तथाऽनापीत्यर्थः । प्राणशब्देनाज्ञाता-
त्मपरिग्रहे भानान्तरमाह । असदेवेति । असदेवेदमत्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं
निरवर्तत तन्निरभिघ्नतेत्यादिवाक्यादसच्छब्देनाव्यक्तनामरूपं परमशेषहेतुं प्रकम्य
तस्मात्प्रविष्टाद्युत्पत्तिमुपदिश्य तस्मादेवाऽऽदित्योत्पत्तिरयं यच्चदनायत सोऽज्ञावादित्य
इत्युक्ता । अग्निरहस्ये च यदाऽऽदित्योऽस्त्येति वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा
वायौ दिशः प्रतिष्ठिता वायौरेवाधि पुनर्नयन्त इति प्राणादादित्योत्पत्तिरुच्यते ।
प्रकृतोऽपि प्राणाद्वा एष उदेतीति प्राणात्तज्जन्मोक्तम् । न च तस्मिन्निकरूपो वस्तुत्वात्त-
स्माच्छब्दोऽग्न्युत्पत्तिहेतुः प्राणादादित्योत्पत्तिहेतुरन्यत्रापि श्रूयमाणोऽज्ञातात्मैवेति प्रात्युक्ती
प्राणशब्देन तदज्ञानमित्यर्थः ॥ ३८० ॥

यत एव समुत्पत्तिस्तत्रैव बलयोऽपि च ॥

मृदो जातस्य कुम्भस्य न लयो वीरणादिषु ॥ ३८१ ॥

प्राणादित्यादि ध्यात्वाय प्राणेऽस्मितीति व्याचष्टे । यत इति । कुलालदुरपव-

षट्स्य मृदि लयवत्परस्मादुत्पन्नस्यापि सूर्यस्य ततोऽन्यत्र लयोपपत्तेरवधारणासिद्धिरित्याशङ्क्योपादानविषयत्वं नियमस्य मत्वा दृष्टान्तमाह । मृद इति ॥ ३८१ ॥

वागादिगणधारिस्त्वादर्थं वायुव्रतं विदुः ॥

चकिरे दधिरे धर्मं धारणं प्रकृतं यतः ॥ ३८२ ॥

मन्त्रस्य पूर्वार्धे सत्राखणं व्याख्याय तमित्यादि व्याख्याति । वागादीति । अध्यात्मं प्राणस्य वागादिजातधारित्वदधिदैवं वायोऽस्म्यदिगणधारित्वात्प्राणस्य वायोश्च व्रतं धर्ममागमिका विदुरिति योजना । करणार्थस्य करोतेर्धारणार्थत्वे प्रकारं नियामकमाह । धारणमिति ॥ ३८२ ॥

अद्यापि क्रियते तैस्तत्कर्तारथापि तत्सुराः ॥

अभ्रियन्त यममुहिं तस्मिन्काले पराजिताः ॥

धर्मव्रतं तदेवाद्य विश्रत्यग्न्यादयः शुभम् ॥ ३८३ ॥

॥ एवेत्यादेरर्थमाह । अद्यापीति । तैर्वागादिभिस्तत्प्राणव्रतं वर्तमाने काले क्रियते भविष्यत्यपि ते तत्कर्तारो देवताश्चाग्न्याद्या वायुव्रतमिदानीमिव कालान्तरेऽपि करिष्यन्तीति योजना । यद्वा एत इत्यादि ब्राह्मणं व्याकरोति । अभ्रियन्तेति । अमुर्हीत्यस्य व्याख्यानं तस्मिन्नित्यादि स च कालो भीमांसयाऽवच्छिन्नत्वात्परोक्षतया निर्दिश्यते । शुभमित्यमग्न्योक्तिः ॥ ३८३ ॥

अभयं मृत्युना यस्मात्प्राणस्यैव व्रतं ततः ॥

एकमेव व्रतं प्राणं चरेदा मरणात्सदा ॥ ३८४ ॥

तस्मादित्यादेरर्थमाह । अभयमिति । प्राणं तत्संबन्धीति यावत् । प्रतानुष्ठानस्य मर्यादां दर्शयति । आ मरणादिति । तत्रापि नैरन्तर्यायं सदेत्युक्तम् ॥ ३८४ ॥

प्राण्यादपान्यात्प्राणात्मा ह्युस्त्यादिष्वपि कर्मसु ॥

अन्तर्भावो यतोऽमीषां श्रोत्रादीन्द्रियकर्मणाम् ॥ ३८५ ॥

प्राण्याद्येत्यादिवक्तव्यं व्रतस्वरूपं दर्शयितुमादत्ते । प्राण्यादिति । विदुषस्त्याविध-
व्यापारकर्तृत्वे प्राणात्मत्वं हेतुमाह । प्राणेति । सर्वप्राणिनां प्राणनादिव्यापारस्य स्वार-
सिकत्वादिच्छयाऽनुष्ठानुमशक्यत्वात्कथं तत्र विधिरित्याशङ्क्य प्राञ्जल्यमुक्तियावयव-
व्यापारान्तरनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य भवमित्याह । उक्त्यादिष्विति । कथं हित्वा वागादि-
व्यापारं प्राणव्यापारस्यैवानुष्ठेयत्वं तत्राऽऽह । अन्तर्भाव इति ॥ ३८५ ॥

प्राणकर्मणि तेनैतदेकमेव व्रतं चरेत् ॥ ३८६ ॥

प्राणापानात्मकं यस्माद्व्रतं प्राणैककर्तृकम् ॥

प्राण्यादपान्याच्च ततो नित्यमा मरणाद्बुधः ॥ ३८७ ॥

८६६ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

णेति । ब्राह्मणानन्तरभावितादस्य मन्त्रस्यानुशब्दप्रयोगः । मन्त्रम्यपूर्वार्धस्य सूर्योदया-
स्तमयकारणप्रशस्त्व दर्शयति । यतश्चेति । नात्र प्रश्नोक्तिकिमादिपदमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह ।
यत इति । प्राणादादित्यस्योदयास्तमयौ विमानाविति शृच्छति । भानोरिति ॥ ३७६ ॥
॥ ३७७ ॥

यदा च पुरुषः शेते प्राणमप्येति वाक्तदा ॥

घसुः श्रोत्रं मनस्तद्भज्यायते तत एव च ॥ ३७८ ॥

प्राणादादित्योत्पत्तौ तत्र लये च मान वक्तुमादौ वागादीना तदुत्पत्तौ तल्लये च मान-
माह । यदेति । शयनशब्दितस्यापस्य प्रत्यात्मान प्रसिद्धत्वापेक्षं वैशब्द ॥ ३७८ ॥

अधिदैवतमप्येवं वायोरग्न्यादिसंभवः ॥

अप्ययमथ यथाऽध्यात्मं श्रेयान्प्राणस्ततोऽन्यतः ॥ ३७९ ॥

अग्न्यादित्यदे प्राणादुत्पत्तौ तत्र लये च यदा वा अग्निरनुगच्छति वायुं तर्हानू-
द्भातीत्यादिकाव्य प्रमाणयति । अधिदैवतमिति । वागादीनामग्न्यादीना च तदुत्पत्ति-
लयहेतुत्वे प्राणस्य कर्तृमाह । श्रेयानिति ॥ ३७९ ॥

आत्मैव प्राणशब्दः स्यात्प्राणवन्धनवाक्यतः ॥

असदेवेदमित्युक्तेरात्मनो भानुसंभवः ॥ ३८० ॥

आदित्याद्युत्पत्तिलयहेतुत्वं प्रसिद्धप्राणस्य कथमुपगम्यते तस्यापस्यशक्तित्वादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । आत्मैवेति । ज्ञातस्याऽऽत्मनोऽत्र प्राणशब्दत्वे नियामकमाह ।
प्राणैति । तत्र मन शब्देन तदुपाधिर्भावो गृह्यते न च स प्राणाना धारयिता मुख्ये
प्राणे तिष्ठत्यतो जीवायतन प्राणशब्द परमेव ब्रह्म तथाऽनापीत्यर्थः । प्राणशब्देनाज्ञाता-
त्मपरिग्रहे मानान्तरमाह । असदेवेति । असदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं
निरवर्तत तन्निरभिद्यतेत्यादिवाक्यादसच्छब्देनाव्यक्तनामरूप परमशेषहेतु प्रक्रम्य
तस्याप्युत्पत्तिरनुत्पत्तिरुपदिश्य तस्मादेवाऽऽदित्योत्पत्तिरथ यत्तदनायत सोऽसावादित्य
इत्युक्ता । अग्निरहस्ये च यदाऽऽदित्योऽस्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा
वायौ दिश प्रतिष्ठिता वायोरेवाधि पुनर्नायन्त इति प्राणादादित्योत्पत्तिरुच्यते ।
प्रवृत्तेऽपि प्राणाद्वा एष लदेतीति प्राणात्तज्जन्मोक्तम् । न च तस्मिन्निकल्पो वस्तुत्वात्त-
स्माच्छब्दोऽग्न्यनुसारेणाऽऽदित्योत्पत्तिहेतुरन्यत्रापि श्रूयमाणोऽज्ञातात्मैवेति प्रत्युक्तौ
प्राणशब्देन तदाज्ञानमित्यर्थः ॥ ३८० ॥

यव एव समुत्पत्तिस्तत्रैव प्रलयोऽपि च ॥

सृदो जावस्य कुम्भस्य न लयो वीरणादिषु ॥ ३८१ ॥

प्राणादित्यादि व्याख्याय प्राणेऽस्तमेतीति व्याचष्टे । यत इति । कुलालादुत्पन्न-

घटस्य मृदि लयवत्परस्मादुत्पन्नस्यापि सूर्यस्य ततोऽन्यत्र लयोपपत्तेरवधारणासिद्धिरित्याशङ्क्योपादानविषयत्वं नियमस्य गत्वा दृष्टान्तमाह । मृद इति ॥ ३८१ ॥

वागादिगणधारित्वादर्थं वायुव्रतं विदुः ॥

चक्षिरे दधिरे धर्मं धारणं प्रकृतं यतः ॥ ३८२ ॥

मन्त्रस्य पूर्वार्धं सत्राह्वयं व्याख्याय तमित्यादि व्याख्याति । वागादीति । अध्यात्मं प्राणस्य वागादिजातधारित्ववदधिदैवं वायोऽग्न्यादिगणधारित्वात्प्राणस्य वायोश्च व्रतं धर्ममागमिका विदुरिति योजना । करणार्थस्य करोतेर्धारणार्थत्वे प्रकरणं नियामकमाह । धारणमिति ॥ ३८२ ॥

अद्यापि क्रियते तैस्तत्कर्तारश्चापि तत्सुराः ॥

अध्रियन्त यमपुर्हि तस्मिन्काले पराजिताः ॥

धर्मव्रतं तदेवाद्य विभ्रत्यग्न्यादयः शुभम् ॥ ३८३ ॥

॥ एवेत्यादेरर्थमाह । अद्यापीति । तैर्वागादिभिस्तत्प्राणव्रतं वर्तमाने काले क्रियते भविष्यत्यपि ते तत्कर्तारो देवताश्चाम्न्याया वायुः प्रतमिदानीमिव कालान्तरेऽपि करिष्यन्तीति योजना । यद्वा एत इत्यादि ब्राह्मणं व्याकरोति । अध्रियन्तेति । अमुर्हीत्यस्य व्याख्यानं तस्मिन्नित्यादि स च काले भीमांसयाऽवच्छिन्नत्वात्परोक्षतया निर्दिश्यते । शुभमित्यभ्रत्वोक्तिः ॥ ३८३ ॥

अभग्रं मृत्युना यस्मात्प्राणस्यैव व्रतं ततः ॥

एकमेव व्रतं प्राणं चरेदा मरणात्सदा ॥ ३८४ ॥

तस्मादित्यादेरर्थमाह । अभग्रमिति । प्राणं तत्संबन्धीति यावत् । व्रतानुष्ठानस्य मर्यादा दर्शयति । आ मरणादिति । तत्रापि नैरन्तर्यार्थं सदेत्युक्तम् ॥ ३८४ ॥

प्राण्यादपान्यात्प्राणात्मा ह्युक्त्वादिष्वपि कर्मसु ॥

अन्तर्भावो यतोऽमीषां श्रोत्रादीन्द्रियकर्मणाम् ॥ ३८५ ॥

प्राण्याद्येत्यादिवाक्यं व्रतस्वरूपं दर्शयितुमादत्ते । प्राण्यादिति । विदुषस्तथाविधव्यापारकर्तृत्वे प्राणात्मत्वं हेतुमाह । प्राणेति । सर्वप्राणिना प्राणनादिव्यापारस्य स्थासिकत्वादिच्छयाऽनुष्ठानमुपशक्यत्वात्कथं तत्र विधिरित्याशङ्क्य प्राप्नुवन्मुक्तिर्वाच्यव्यापारान्तरनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य भवमित्याह । उक्त्यादिष्विति । कथं हित्वा वागादिव्यापारं प्राणव्यापारस्यैवानुष्ठेयत्वं तत्राऽऽह । अन्तर्भाव इति ॥ ३८५ ॥

प्राणकर्मणि तेनैतदेकमेव व्रतं चरेत् ॥ ३८६ ॥

प्राणापानात्मकं यस्माद्व्रतं प्राणैककर्तृकम् ॥

प्राण्यादपान्याच्च ततो नित्यमा मरणाद्बुधः ॥ ३८७ ॥

प्राणोपासितुरुपास्यप्राणात्मनसाद्गतमेव कार्यमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । प्राणेति । नित्यमिति निरन्तरत्वोचिरा मरणादिति मर्यादावचनमिति विभागः । बुधः सर्वेषु वागा-
दिव्यापारेषु प्राणव्यापारद्विष्टिदुपासितेति यावत् ॥ ३८६ ॥ ३८७ ॥

प्राणात्मनेव वागादित्रयान्यपि चरेत्तदा ॥

वागाद्यासङ्ख्यचन्मां पाप्मा मा प्रापदासुरः ॥ ३८८ ॥

इत्येवमभिसंधिः सन्निधान्प्राणव्रतं चरेत् ॥

प्राणव्रतं चेद्दारब्धं चिकीर्षत्तत्समापनम् ॥ ३८९ ॥

एकमेवेत्यवधृतेर्वागादित्रयस्य त्यक्तत्वाच्चतुर्किरनर्थित्याशङ्क्यान्तर्भाव इत्यनोक्त-
स्मारयति । प्राणात्मनेति । वागादीनामुपसर्जनत्वात्प्राणस्य प्रधानत्वादवधारणार्थि-
त्यर्थः । नेदित्यादेरर्थमाह । वागादीति । वेधर्म्यदृष्टान्तः । मा भामुपासितारमित्यर्थः ।
यावज्जीव प्राणवतधारण किमर्थमित्याशङ्क्य यदीत्यादेरर्थमाह । प्राणेति ॥ ३८८ ॥
॥ ३८९ ॥

अन्यस्तेनाऽऽमृतेर्यस्मात्सायुज्यादि समश्नुते ॥

अन्योऽत्मदेवेतायास्तु तस्मादेवं विधीयते ॥ ३९० ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके प्रथमाध्यायस्य पञ्चमं

सप्तान्नब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

तेनेत्यादेरर्थमाह । अभ्यस्तेनेति । सायुज्यादीत्यादिषु सांख्यन्यादिसंग्रहार्थम् ।
अन्यासत्तारतम्याच्च फलविवक्षते । फलवत्त्वात्प्राणोपासकः प्रति तद्गते नियमविधिरि-
त्युपसहरति । तस्मादिति ॥ ३९० ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायाः शास्त्रप्रकाशिकास्यायाः प्रथमा

ध्यावस्य पञ्चमं सप्तान्नब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ पष्ठ ब्राह्मणम् ।

तद्देदमित्यविद्याया उक्तं कार्यमशेषतः ॥

उक्तार्थस्यैव सक्षेपस्वरूपं वा इत्ययोच्यते ॥ १ ॥

मनु सूत्रिताया अविद्याया सत्कार्याया विवृतत्वादेविद्याप्रकरणे वक्तव्याभावादध्याय-
समाप्तिरेव युक्तेत्याशङ्क्य वृत्तमनूय ब्राह्मणान्तरमवतारयति । तद्देति । अन्याकृतवान्ये-
साभासा प्रत्यगविद्या सकार्या सूत्रिता तस्याश्चाथ योऽन्यामित्यत्राऽऽकृष्टाया गतेन
सदर्भेण कार्यं प्रपञ्चितं तस्य सहेतोरुपसंहाराद्योत्तरं ब्राह्मणमित्यर्थः । विस्तरानन्तरं
सक्षेपस्यावकाशं दर्शयितुमयेत्युक्तम् । सक्षेपविस्तरौ च सुस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिष्टौ ॥ १ ॥

१ क ख 'ते । अथा' । २ क 'वादिद' । ३ ग 'वतोऽणस्तेस्त्वस्या' ।

अज्ञातैकात्म्यकार्यं तद्यदेतदभिशब्दितम् ॥

न तु विद्वत्संसर्गो ह्यप्रत्यक्षात्सतत्त्वम् ॥ २ ॥

किमर्थं पुनरयमुपसंहारो गतत्वादित्याशङ्क्य विज्ञातादिवाक्ये सफलोपसंहारस्येतो निष्कृत्योक्तेरिदानीमुपसंहारावसरे तत्फलं वक्तुं भूमिकां करोति । अज्ञातेति । यदज्ञातैकात्म्यं तस्य तत्कार्यं यज्जगदवस्थादृक् तत्त्वज्ञानासंस्पर्शवस्तुकार्यत्वेन तन्निर्देष्टुं शक्यं तस्य कूटस्थस्य स्वतत्त्वाद्देतुत्वासिद्धेरित्यर्थः ॥ २ ॥

एवमुक्ते विरक्तोऽस्मान्मुमुषुः श्रद्धयाऽन्विनः ॥

ब्रह्मज्ञानेऽधिकारी स्यात्स्वार्थं नापेति भण्यते ॥ ३ ॥

उपसंहारकलं स्फोरयति । एवमिति । व्यात्मक जगदाविद्यमित्येवं सिद्धे सत्यस्माद्विरक्तो मुमुक्षुस्तद्देतुं श्रद्धयाऽनुसन्तदधानो ब्रह्मधीहिती श्रवणादौ संन्यासपूर्वके कथमपि कुर्यादिति यतः श्रुतिरालोचयतेऽतोऽयमुपसंहारः क्रियते तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अविद्योत्थपुमर्थेभ्यो विमुखीभूतमानसः ॥

आत्मतत्त्वविनिज्ञासुस्तथावृत्तौ भवेन्नरः ॥ ४ ॥

अविरक्तोऽपि कुतुहलधिया तत्राधिकारी स्यात्कृतं विरक्त्येत्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति । अज्ञानकृतस्वर्गादिभ्यः साध्येभ्यो व्यावृत्तधीस्तद्देतुम्यश्च निवृत्तमनाः सञ्जातमिविदिषुर्भवति तत्कथमविरक्तस्य विद्याधिकारितेत्यर्थः ॥ ४ ॥

शास्त्रार्थबद्धधिपणः प्रत्यग्याथात्म्यवित्तये ॥

नालं विरोधात्पुरुषः पराधीत्यागमोक्तितः ॥ ५ ॥

तस्य विद्यायामसामर्थ्यं हेतुमाह । बाधेति । विरोधादित्यनात्मासङ्गस्याऽऽत्मवेदनस्य चान्योन्यप्रत्यनीकत्वादित्यर्थः । अनात्मप्रमाणमप्यात्मानमाश्रयत्वेन प्रत्याययिष्यत्यतो न तद्विषयोविरोधितेत्याशङ्क्याऽऽह । पराधीति । न हि विषयधीराश्रयत्वेनाऽऽत्मानमावेदयितुमलं तस्या विषयमाश्रयतायित्वादतो विरोधस्तद्विषयोरित्यर्थः ॥ ५ ॥

अविद्याभात्रहेतुत्वं न त्वैकात्म्यानुसारिता ॥

यथोक्तवस्तुनः कस्मादित्येतत्प्रतिपाद्यते ॥ ६ ॥

सर्वस्य जगतोऽविद्यात्मकत्रयमात्रत्वे बैराग्यादिसिद्धिर्न च तदद्यापि सिद्धमिति चोदयति । अविद्येति । षष्ठी सप्ताच्चात्मकजगाद्विषया । तत्रोत्तरत्वेन त्रयमित्याद्यवतारयति । एतदिति ॥ ६ ॥

अज्ञातादात्मनः साक्षादभिच्यक्तिः पुरोदिता ॥

अहेतुफलरूपस्य नामरूपक्रियात्मभिः ॥ ७ ॥

तद्यास्याहमुत्तर स्मारयति । अज्ञातादिति । हेतुफलमावराहित प्रत्यगात्मैव रूपं

८७० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

यस्य तस्य जगतो वा तद्भावगुण्यस्याऽऽत्मनो वा नामाद्यात्मना स्पष्टा व्यक्तिरात्मनोऽ-
ज्ञातादुक्ता तद्वेत्यादावित्यर्थः ॥ ७ ॥

नामाद्यात्मकतैवास्य ब्रह्मादेः स्यावरावधेः ॥

न तु वस्तुन्तरं तत्स्याद्यथा तदिह वर्ण्यते ॥ ८ ॥

अयमित्यादेस्तात्पर्यं समूहाति । नामादीति । कथं प्रतिज्ञामानाद्ययोक्तवस्तुसिद्धि-
रित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । इहेति प्रकृतब्राह्मणग्रहणम् ॥ ८ ॥

कारणत्वसमानत्वस्वात्मलाभत्वहेतुभिः ॥

नामाद्यात्मकतैतस्य प्रपञ्चस्य प्रसाध्यते ॥ ९ ॥

केन हेतुना जगतो नामाद्यात्मत्वमुच्यते तत्राऽऽह । कारणत्वेति ॥ ९ ॥

अनेकभेदसंभिन्नं यदेतद्व्याकृतं जगत् ॥

नामरूपक्रियातत्त्वमेतत्सर्वं प्रतीयताम् ॥ १० ॥

तात्पर्यमुक्त्वा अयमित्याद्यसराणि व्याकरोति । अनेकेति ॥ १० ॥

त्रयं वा इदमित्येवं प्रतिज्ञार्थमिदं वचः ॥

हेतूक्तिरुत्तरो ग्रन्थस्तेषामित्यादिनोच्यते ॥ ११ ॥

अस्यैवार्थस्य तेषां नामामित्यादिनाऽपि वक्ष्यमाणत्वात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
अयमिति । इदं वचनमयमित्यादि सर्वं जगन्नामाद्यात्मकमित्येतस्य प्रतिज्ञार्थं यस्तुत्तरो
ग्रन्थस्तेषामित्यादिस्रोतः प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतूक्तिरिति योजना । अथवा तेषामित्यादिना
रूपेण योऽज्ञावुत्तरो ग्रन्थः स प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतूक्तिरिति योजना ॥ ११ ॥

वागित्यनेन शब्देन नादयात्र विवक्ष्यते ॥

अपञ्चुद्भूतत्वात् नादोत्पत्तस्य विकारतः ॥ १२ ॥

तेषां नामामित्यादौ वाक्प्रदार्थमाह । वागित्यनेनेति । तेन शब्दविशेषाग्रहे हेतु-
माह । अपञ्चुद्भूतत्वादिति ॥ १२ ॥

एषां नायविकाराणामुक्तं नादस्तदुत्पत्तिः ॥

सर्वेनाम्नागतो नाद उक्त्यमित्यभिधीयते ॥ १३ ॥

एतदेषामुक्त्यमित्यस्यार्थमाह । एषामिति । सर्वे नामविशेषास्तन्मात्रात्तत्त्वतो न
भियन्ते तत्कार्यत्वाद्यवत्कार्यं तत्त्वतो न तत्त्वतो भियते यथा मृदो घट इत्यनुमान निग-
मयति । अत इति ॥ १३ ॥

तथा सामान्यतो वाचो विज्ञेयाणां तदात्मता ॥

न हि निष्कृष्य सामान्यादिशेषः कश्चिदीक्ष्यते ॥ १४ ॥

एतदेवा सामेत्यादेरर्थमाह । तथेति । कारणत्वाद्वाचसाद्विशेषाणां कार्याणां तादा-

६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ८७१

तन्मवदित्यर्थः । वाचः सामान्यत्वेऽपि कुतो विशेषाणां तदात्मतेत्याशङ्क्य व्याप्तिमाह ।
न हीति । सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्ये कल्पिताः प्रत्येकं तदनुविद्धत्वादग्निदर्मशानु-
विद्धसर्पादिवदित्यर्थः ॥ १४ ॥

आत्मत्वाच्च तथा वाचो नाऽऽत्मीयोऽन्योऽवशिष्यते ॥

कात्स्न्येनैवाभिसंबन्धादात्मीयस्येह वस्तुनः ॥ १५ ॥

एतदेपां ब्रह्मेत्यादेरर्थमाह । आत्मत्वाच्चेति । तथेति कारणत्वात्सामान्यत्वाच्च
वाचस्तद्विशेषाणां तादात्म्यवदित्यर्थः । तस्यास्तद्विशेषेषु स्वरूपलभहेतुत्वात्तदन्यो
वाग्विशेषो नेत्येतदेव साधयति । कात्स्न्येनेति । इहेति घटायात्मभूतमृदादिव्यग्रहणम् ।
सर्वं नाम तत्सामान्यात्पृथङ्न वस्तुतोऽस्ति तेनाऽऽत्मवत्त्वाच्च घेनाऽऽत्मवत् तत्ततोऽन्य-
द्भूततोऽस्ति यथा मृदाऽऽत्मवान्वयो न वस्तुतो ततोऽन्योऽस्तीति भावः ॥ १५ ॥

कार्यकारणयो भेदः प्राप्तो लोके य ईक्ष्यते ॥

अविचारितसंसिद्धः सोऽयं श्रुत्या निषिध्यते ॥ १६ ॥

उक्तानुमानेष्वभ्यक्षविरोधमाशङ्क्याऽऽह । कार्येति । सामान्यविशेषयोरात्मात्मीय-
योश्चेति द्रष्टव्यम् । एतदेपामुक्तमित्यादिश्रुत्या भेदस्य निषेधे हेतुमाह । अविचारि-
तेति । अन्योन्याभ्रयादिदोषात्कल्पितो भेदः श्रौतनिषेधयोग्योऽध्यक्षविषयोऽतस्मात्त्व-
कभेदनिषेधकानुमानेषु न तद्विरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं सति प्रमाणत्वमपूर्वार्थवबोधनात् ॥

अन्यथाऽतोऽनुवादः स्याच्छ्रुतेर्ज्ञातार्थवबोधनात् ॥ १७ ॥

अपेयं श्रुतिरभेदं बोधयति न भेदं निषेधयत्युभयार्थत्वे वाक्यभेदादतो भेदाभेदपर-
तेत्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । निषेधपरत्वे श्रुतेरज्ञातभेदाभावाच्चोचितत्वात्प्रामाण्यासि-
द्धिरित्यर्थः । भेदाभेदबोधित्वे दोषमाह । अन्यथेति । भेदस्य लोकवादिसिद्धत्वादभे-
दस्य च सुवर्णं कुण्डलमित्यादिसामानाधिकरण्याधीष्टत्वाद्भेदाभेदवादिश्रुतेर्ज्ञातार्थत्वेना-
नुवादित्वादप्रामाण्यामित्यर्थः ॥ १७ ॥

चक्षुषो विषयत्रयशुःशब्देनेहाभिधीयते ॥

रूपाणामिति संबन्धाद्रूपात्मत्वाच्चर्यैव च ॥ १८ ॥

अयं रूपाणामित्यत्र चक्षुःशब्दार्थमाह । चक्षुष इति । तत्र हेतु रूपाणामिति ।
रूपाणां चक्षुरुक्तमित्यत्र रूपविशेषाणां कार्यत्वं चक्षुषः कारणत्वमिति संबन्धद्वये रूप-
सामान्यं चक्षुर्युक्तं प्रसिद्धाच्चक्षुषो रूपविशेषानुत्पत्ते रूपासामान्याच्च तद्विशेषोत्पत्तेरिष्ट-
त्वादित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । रूपेति । चक्षुषो रूपमात्रतेनोविकारत्वेन रूपात्म-
त्वाच्च चक्षुःशब्देन रूपासामान्यग्रहणमित्यर्थः ॥ १८ ॥

यद्यदि रूप्यते किञ्चिच्छब्दसर्गादिकं धिया ॥

तत्तद्रूपमिति ज्ञेयं तेजसत्त्वाविशेषतः ॥ १९ ॥

तस्य रूपात्मत्वं साधयति । यद्यद्दीति । बुद्ध्या रूप्यमाणेऽर्थे रूपशब्दप्रवृत्तेरीचि-
त्यद्योतनार्थे हिशब्दः । रूप्यमाणकार्यमात्रस्य रूपत्वे हेतुमाह । तेजसत्त्वेति । कार्य-
मात्रस्य तेजसत्त्वाविशेषात्तस्य च रूपात्मत्वस्वीकारादित्यर्थः ॥ १९ ॥

त्वाष्टमेव हि सर्वत्र तेजो रूपादिलक्षणम् ॥

वस्माद्विषयसामान्यं चक्षुःशब्देन ग्रह्यते ॥ २० ॥

कथं तन्मात्रस्य तेजसत्वं तदाह । त्वाष्टमिति । सर्वं हि कार्यं सावित्रेण तेजसा
पच्यमानमात्मानं लभते तथाच तदेव तदित्यर्थः । चक्षुषस्तेजसत्वेन रूपात्मत्वमुक्त्वा
फलितमाह । सस्मादिति ॥ २० ॥

हेतुतज्जाविभागेन कार्यकारणहेतुतः ॥

वाचारम्भणसात्ताच्च विकारानृततोच्यते ॥ २१ ॥

रूपविशेषाणां तत्सामान्यस्य च कार्यकारणत्ववादिश्रुतेस्तात्पर्यमाह । हेत्विति ।
कार्यकारणयोरविभागस्य मृद्व्यादौ दृष्टत्वात्प्रकृते च तद्भावरहेतोस्तादात्म्यदृष्टेर्वाचार-
म्भणं विकार इति च कार्यानृतत्वोक्ते रूपसामान्यं विना न तद्विशेषा यस्तुतः सन्ती-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्तर्भावश्च सामान्ये विशेषाणामभ्योच्यते ॥

सामान्यमेतत्सर्वेषां विशेषाणां समं हि तैः ॥ २२ ॥

उक्त्यवश्यमित्थं न्याख्यायैतदेषां सामेत्यस्यार्थमाह । अन्तर्भावश्चेति । हेत्वन्तरा-
थोऽप्यशब्दः । एतद्वीत्यादेरर्थमाह । सामान्यमिति । रूपमात्रस्य तद्विशेषेषु सामा-
न्यत्वं साधयति । समं हीति ॥ २२ ॥

न विशेषो न सामान्यं भेदतोऽभेदतोऽस्ति नः ॥

तथा रूपविशेषाणां रूपमात्रात्मकत्वतः ॥

सम्बत्सर्पादिकान्यद्वद्रूपं सर्वं विभर्ति हि ॥ २३ ॥

रूपसामान्ये तद्विशेषाणामन्तर्भावो कदा सामान्यविशेषभावस्य वास्तव्यमिष्टमन्यथा
तद्भाष्येवायोगात्तथा चापरादान्तः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । नि.सा-
मान्यविशेषं यस्तु भदतामत्माकं न सामान्याद्भेदाभेदाभ्यां विशेषोऽस्ति नापि सामान्यं
विशेषात्ताभ्यां संभवति भेदसंनन्वयोर्दुर्बलत्वादभेदे वाऽन्यतरपरिशेषादतः सामान्यवि-
शेषत्व कल्पितं तच्चाकल्पितवद्व्यवहाराद्भमित्यर्थः । एतदेष्टां ब्रह्मेत्यस्यार्थमाह । तथेति ।
यथा सर्पादीनां सान्ध्यात्रत्वं तथा रूपविशेषाणां रूपमात्रस्वभावत्वाच्च ततो भेदेन ते

६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ८७३

यस्तुतः सन्तीत्यर्थः । एतद्धीत्यादेरर्थमाह । सर्पादिकानिति । यथा ह्यगधिष्ठानं सर्पादीन्विभार्ते तथा रूपसामान्य स्वविशेषमात्मत्वेन धारयत्यतो न तद्विशेषस्तन्मात्रा-
स्तृयगस्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

उक्तं समासतस्तावदेकत्वं नामरूपयोः ॥

कर्मणोऽपि तथैकत्वमधुना प्रतिपाद्यते ॥ २४ ॥

अप कर्मणामित्यादि वृत्तमनूधावतारयति । उक्तमिति । नामविशेषाणां नाममा-
त्रेण रूपविशेषाणां च तन्मात्रेणैक्यं सक्षिप्योक्तं तथैव कर्मविशेषाणां तन्मात्रेणैक्यमु-
च्यतेऽनन्तरणेत्यर्थः ॥ २४ ॥

वाक्छुःशब्दतो यद्गृह्यते विषयस्तयोः ॥

आत्मनो विषयस्तद्गृह्यते शब्देन गृह्यते ॥ २५ ॥

कथमात्मा कर्मणामुपयमिति विशेषतो व्यपदिश्यते तस्य सर्वोपादानत्वादित्या-
शङ्क्याऽऽत्मशब्दार्थमाह । वागिति ॥ २५ ॥

सर्वेन्द्रियपरिस्पन्दो व्यज्यते नः शरीरके ॥

शरीरविषयस्तस्मादात्मेत्यत्राभिधीयते ॥ २६ ॥

कथमात्मशब्दितदेहनिर्वर्त्यकर्ममात्रमत्राऽऽत्मेत्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेन्द्रियेति । शरी-
रविषयस्तज्जन्यपरिस्पन्द इति यावत् । सप्तम्या प्रकृतमुत्पत्त्यवाक्यमुक्तम् ॥ २६ ॥

आत्मैव त्वस्य कर्मेति तथैवाभिहितं पुरा ॥

अतोऽत्र कर्मसामान्यं गृह्यते देहसंश्रितम् ॥ २७ ॥

आत्मशब्देन तद्देहे हेत्वन्तरमाह । आत्मैवेति । अतस्य बाह्यजायाद्यापादयितुमश-
क्तस्य शरीरमेव कर्मेत्युक्तं पूर्वब्राह्मणे । कथमेतावताऽत्राऽऽत्मशब्देन कर्मसामान्यग्रह
इत्याशङ्क्याऽऽह । अतोऽत्रेति । देहस्याऽऽत्मशब्दत्वमत शब्दार्थः । अत्राऽऽत्मश-
ब्देन कर्मसामान्यग्रहे तात्स्थ्यादित्यादिभाष्यस्य हेतुमाह । देहेति ॥ २७ ॥

नाम रूपं तथा कर्म यदेतन्नयमीरितम् ॥

एकमेव भवत्येतन्नयं सदेहमात्रकम् ॥ २८ ॥

तदेतन्नयमित्यादेरर्थमाह । नामेति ॥ २८ ॥

विकर्तृत्वेन कर्मान् नामरूपात्मनोर्भवेत् ॥

कर्मणः साधनत्वेन नामरूपे व्यवस्थिते ॥ २९ ॥

तदेदेहमात्र केन रूपेण देहे नामादीना स्थितिरित्याशङ्क्याऽऽह । विकर्तृत्वेनेति ।
अत्रेति देहोक्तिः । नामादीना भिगोहेतुफलत्वेनात्र स्थितिरित्यर्थः ॥ २९ ॥

रूपमेव प्रतिष्ठा स्यात्सर्वदा नामकर्मणोः ॥

न हि रूपमनाश्रित्य विद्येते नामकर्मणी ॥ ३० ॥

८७४ ' सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

इतरेतराश्रयमिति विशेषणतात्पर्यं यदनामवर्माश्रयत्व रूपस्योपन्यस्यति । रूपमिति । सर्वदेति दैहिकयोर्द्वयोः सत्त्वावच्छिन्नकारोक्ति । तत्र युक्तिमाह । न हीति । तयो-
रस्वातन्त्र्यादित्यर्थ ॥ ३० ॥

प्राण एव प्रतिष्ठितं सदा स्यान्नामरूपयोः ॥

प्राणैकात्म्याश्रयाद्यस्मादात्मलाभः सदा तयोः ॥ ३१ ॥

प्राणस्य नामरूपाश्रयत्वमाह । प्राण इति । एव रूपस्य नामवर्माश्रयत्ववदि-
त्यर्थ । सदाशब्दमुक्तं । तस्य त्रिधासामान्यात्मनेतरेतराश्रयत्वे हेतुमाह ।
प्राणेति । नामरूपयोर्देहस्यो सत्त्व सदा प्राणापीनमिति प्राणस्य तदाश्रयत्वोक्ति-
रित्यर्थ ॥ ३१ ॥

तद्द्वद्वागाश्रयत्वं च तयोः स्याद्रूपकर्मणोः ॥

वाचा प्रकाश्यमाने ते मयुज्येते यतः सदा ॥ ३२ ॥

नाम्नो रूपाद्याश्रयत्वमाह । तद्ददिति । रूपस्य कर्मणश्च प्रत्येकमितरेतराश्रयत्वव-
दित्यर्थ । वाक्शब्दस्य नाममानस्य रूपाद्याश्रयत्वे हेतुमाह । वाचेति । न हि रूपस्य
कर्मणश्चाप्रकाशितस्त्व कचिद्विनिवोगत्वेन प्रकाश्यपोल्लयोर्युक्तं प्रकारावाश्रयत्वमि-
त्यर्थ ॥ ३२ ॥

आश्रयाश्रयिभावेन नामरूपाश्रयात्मनाम् ॥

एकार्यानां सतां तेषां संवृतिः स्याच्छरीरके ॥ ३३ ॥

अन्योन्याश्रयत्वेन नामादीनां देहे स्थितिमुक्त्वा सहतमित्यादिभाष्यार्थमाह । आश्र-
येति । एकार्यानामेकस्य भोक्तुः सुखदुःखप्रदत्वेनैकशरीरारम्भकत्वेनावस्थितानामित्यर्थ ।
सर्वेन शरीरसामान्यापिकृतस्य कप्रत्ययस्य कुत्सितत्वमित्यर्थ ॥ ३३ ॥

एकः संज्ञेय आत्माऽपि त्रयमेतत्प्रपन्नते ॥

नामरूपक्रियाभिन्नो देहोऽयं शृणते यतः ॥ ३४ ॥

नामादित्रयस्य देहमात्रत्वे कथं व्यवहारात्कार्यमित्याशङ्क्याऽऽत्मो एव सन्नित्या-
देरर्थमाह । एकः सन्निति । एकस्यैव देहस्य कुत्सितरूपत्वमाह । अहंकारमिति ॥ ३४ ॥

एतन्मयोऽथभावेति तथा पूर्वं प्रपन्नितम् ॥

एतावद्भाकृतं सर्वं यदेतत्संहतं त्रिभिः ॥ ३५ ॥

देहस्य त्रयात्मकं न परं प्रत्यक्षं वाक्यीयमपीत्याह । एतन्मय इति । तथेति
देहस्य यथोक्तनामरूपकर्मसपिन्नत्वानुरोधेनेति यावत् । काशीणां कश्यानां च भूय-
स्त्वात्रयोक्तिमात्रेण सर्वानुक्तेरुपसंहारस्य सर्वसमाहकत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
एतावदिति ॥ ३५ ॥

तदेतत्खलु वैराजं नामरूपक्रियात्मकम् ॥

नामरूपात्मसत्त्वेन च्छत्रं प्राणासृतं तु तत् ॥ ३६ ॥

तदेतदिति व्याकुर्वन्संहतिरूपं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमित्याह । तदिति । अमृतमित्यादे-
रर्थमाह । नामेति । वैराजेन शरीरेण सत्त्वशब्दिनेन सौत्रं शरीरममृतमावृत्तमि-
त्यर्थः ॥ ३६ ॥

प्राणशब्देन लिङ्गात्मा भण्यते करणात्मकः ॥

पिण्डस्य मरणे नैतन्निश्चयतेऽतोऽमृतं मतम् ॥ ३७ ॥

प्राणो वा अमृतमित्यस्यार्थमाह । प्राणेति । तस्य कथममृतत्वं तदाह । पिण्ड-
स्येति ॥ ३७ ॥

पृथिव्यवाग्निभूतानि सत्संज्ञान्यत्र लक्षयेत् ॥

त्यस्तंज्ञके तु विज्ञेये वाय्वाकाशे महात्मभिः ॥ ३८ ॥

नामरूपे सत्त्वमित्यत्र सत्त्वशब्दस्यावयवार्थमाह । पृथिवीति । अत्र पञ्चसु स्थूल-
भूतेष्विति यावत् । महात्मभिर्महत्यात्मन्यनवच्छिन्ने चेतो धारयितुमिच्छद्भिरुपायत्वे-
नेति शेषः ॥ ३८ ॥

सच्च त्यचेति तत्सत्त्वं पञ्चभूतात्मकं विदुः ॥

करणायतनं स्थूलं वैराजं यत्प्रचक्षते ॥ ३९ ॥

तस्य समुदायार्थमाह । सचेति । पञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकं तत्कार्यं च सर्वं सच्च त्यचेति
व्युत्पत्तेः सत्त्वं वैराजं शरीरं कार्यमपञ्चीकृतपञ्चभूततत्कार्यात्मककरणरूपसप्तदशकलि-
ङ्गस्य सूत्रात्मकस्याऽऽयतनं विदुर्मल्लविदस्तदेतदागमज्ञानमेवाभिज्ञास्पदमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

अस्याप्यन्तर्गतः प्राणो विज्ञानात्मेति यं विदुः ॥

आ संसारात्स्थितः स्थावुरः परिणामात्मकः सदा ॥ ४० ॥

क्रियात्मकस्तु प्राण इत्यादिभाष्येण करणयागात्म्यं कथयति । अस्यापीति । तर्हि
ज्ञानरूपः परात्मैव प्राण इति नेत्याह । आ संसारादिति । उपाधितद्गतोरेकत्वं
गृहीत्वा विज्ञानात्मेत्युक्तम् । तर्हि क्रियात्मनस्तस्य कथं यावद्वन्धभावित्वेनामृतत्वं
तत्राऽऽह । स्थावुरिति । क्रियाशक्तिप्रधानस्य तस्य सापेक्षममृतत्वमित्यर्थः । निरपेक्षं
तद्वारयति । परिणामेति ॥ ४० ॥

ययाकर्म यथाज्ञानमुपादत्ते शरीरकम् ॥

शृण्यादिना समोऽतोऽयं श्रुतावप्यभिधीयते ॥ ४१ ॥

स्थूलदेहे गच्छत्यपि स्वयं नापगच्छति चेत्कथमस्य पुनः स्थूलदेहग्रहस्तत्राऽऽह ।
यथेति । तत्र सप्तः शृणोतेत्यादिश्रुतिं प्रमाणयति । शृण्यादिनेति । स्थूलशरीरवत्प्रा-

८७६ सुरेश्वरचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-
णस्य विनाशमावोक्तं शब्दार्थः । न केवलमत्रैव प्राणस्याभृतत्वमुच्यते किंतु पूर्वत्रा-
पीत्यपेक्षार्थः ॥ ४१ ॥

उपात्ताशेषभूतोऽयं ययोक्तोपात्तदेवतः ॥

कृत्स्नाविद्योत्पत्तयानी च प्रत्यगज्ञानकारणात् ॥ ४२ ॥

सर्वं जगदेहद्वयात्मनोपसंहरन्त्याः श्रुतेरभिप्रायमत्रापि प्रकल्पयति । उपात्तेति ।
देहद्वयगताभिम्यानद्वयवत्त्वे हेतुमाह । कृत्स्नेति ॥ ४१ ॥

हैरण्यगर्भे तत्त्वज्ञो वैराजे च शरीरके ॥

आवद्धात्माभिमानोऽयं मार्ग्योऽविद्यासमन्वितः ॥ ४३ ॥

कृत्स्नसंसारमान्येप सर्वोऽस्मीति व्यवस्थितः ॥

ब्रह्मोपदेशविषयः सृष्ट्यैवोत्थाप्यते जडः ॥ ४४ ॥

तदेव स्फुटयति । हैरण्यगर्भ इति । अज्ञानादेहद्वयाभिमानी दोषदृष्ट्या ततो विरक्तो
विद्याधिकारीति वक्तुमुपसंहारश्रुतिरिति भावः । तनानादश्चक्रमाक्षणं गमकमाह । मार्ग्य
इत्यादिना । वैराग्यहेतुना विवेकेन सहितस्य बालाकेरविद्यावत्त्वं कथमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । जड इति । तत्रापरोक्षराहित्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

नामरूपाभिमानाभ्यां मर्त्याभ्याममृतः स्वयम् ॥

प्राणः करणसंघातश्चक्षुः संवेष्टितः सदा ॥ ४५ ॥

उपसंहारश्रुतेस्तत्पर्यमुपसद्वत्त्वं ताम्यामित्यादि व्याचष्टे । नामेति । सूक्ष्मं शरीर-
मनात्माऽपि स्थूलदेहच्छब्दज्ञात्तुर्ज्ञानं तेनापि चक्षुः प्रत्यक्षस्तु सुतरामिति तज्ज्ञानेऽव-
हितैर्भावमिति भावः ॥ ४५ ॥

संप्रदायविदस्त्वन नानात्वैकत्ववादिनः ॥

भिन्नाभिन्नात्मके ब्रह्म नामरूपादिवज्जागुः ॥ ४६ ॥

तदेतन्नयमित्यादी स्वव्याख्यानमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानमुत्थापयति । संप्रदा-
येति । विशेषणमुपहासार्थम् । पूर्वोक्तव्याख्यानव्यावृत्त्यर्थस्तुब्रह्मः । नामादिप्रथमत्रे-
स्तुक्तम् । वदन्तु ते नामादित्रयस्य भिन्नाभिन्नत्वं ब्रह्मणस्तु किं जातं तदाह । भिन्नेति ।
नामरूपकर्मणां भिन्नाभिन्नत्वं ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वात्सिद्धये दृष्टान्तत्वेनोच्यते तथाच
कुतो ब्रह्मेकरस्यमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

त्रयं सदेकमेव स्यादेकं सत्तद्यथा त्रयम् ॥

अनेनैवानुमानेन विद्याद्वयापि तादृशम् ॥ ४७ ॥

तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति । त्रयमिति । दार्ष्टान्तिकं स्फुटयति । अनेनेति । दृष्टान्ते-

६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ८७७

नेति यावत् । विमतं भिन्नाभिन्नं वस्तुत्वात्मादिवदित्याह । अनुमानेनेति । उक्तं
घानेन चैकत्वनानात्वदर्शनेन परमेकत्वनानात्वमनुमातव्यमिति ॥ ४७ ॥

हृगादिशक्त्यनेकत्वेऽप्येकमेव परं विदुः ॥ .

शक्तिशक्तिमतोरैक्यादद्वैतमिति भण्यते ॥ ४८ ॥

ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वानुमानस्य तदैक्यागमविरोधमाशङ्क्याऽऽह । हृगादीति ।
तच्छक्तीनामवान्तरभेदेऽप्येकत्वाद्भिन्नाभिन्नस्य ब्रह्मणस्तदैक्याश्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः । तथा-
प्यनुमाने द्वैताभावश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्याऽऽह । शक्तीति । केवलद्वैतनिषेधार्था तेति
भावः ॥ ४८ ॥

सास्त्रादिषु यथा गोत्वमभेदेन व्यवस्थिम् ॥

मिथः सास्त्रादयो भिन्ना गोत्वाभिन्नास्तथाऽपि ते ॥ ४९ ॥

तथाऽपि भिन्नमभिलमिति मिथोव्यावातास्यतर्कविरुद्धमनुमानमित्याशङ्क्याऽऽह ।
सास्त्रादिष्विति । यथा खण्डादिषु गोत्वमनुवृत्तं ते च मिथो व्यावृत्ता न च तत एव
तेषां गोत्वावपि व्यावृत्तिः खण्डो गौरित्याद्यभेदबुद्धेः सर्वे भावा द्वैकत्वानेकत्वव्यवस्थ-
याऽवस्थिता गृह्यन्त इत्युक्तेरित्यर्थः ॥ ४९ ॥

भिन्नाभिन्नात्मता यद्वत्स्थूलेष्वर्थेषु दृश्यते ॥

सूक्ष्मेष्वपि तथा विद्यादनुमानवलादुचुषः ॥ ५० ॥

हृष्टान्तमनूय दार्ष्टान्तिकमाह । भिन्नेति । स्थूलेषु गणादिष्वित्येतत् । सूक्ष्मेषु हृगा-
दिष्वित्यर्थः । बुद्धोऽनुमानप्रक्रियाकुशले विवक्षितः ॥ ५० ॥

परपक्षे न हृष्टान्तः कश्चिदप्युपैलभ्यते ॥

भिन्नाभिन्नात्मकं तस्मात्सर्वं वस्तिवति निश्चयः ॥ ५१ ॥

विमतं भिन्नाभिन्नं वस्तुत्वाद्वादिवदित्युक्तं विमतं न भिन्नाभिन्नं निःसामान्यत्वाद्-
न्यविशेषवदित्यनुमानादित्याशङ्क्याऽऽह । परेति । सामान्यादन्यत्वं हेतुभेदखण्डादौ
व्यभिचारोऽसामान्यवत्त्वं चेद्वैत्वादौ व्यभिचारो न चात्र हृष्टान्तोऽस्त्यन्यविशेषाणाम-
प्रमाणत्वादिति भावः । अनुमानस्य निर्दोषत्वे तत्फलमुपसंहरति । भिन्नेति । सर्वं वस्तु
हृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभूतमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अनुमानैकसिद्धत्वाद्भिन्नाभिन्नात्मवस्तुनः ॥

आगमेनात्र किं कार्यं लिङ्गसिद्धानुवादिना ॥ ५२ ॥

अनुमानाद्वा यथोक्तब्रह्मधौरागमाद्वेति विकल्प्याऽऽद्ये ब्रह्मणि वेदप्रामाण्यासिद्धि-
रिति दूषयति । अनुमानेनेति ॥ ५२ ॥

८७८ मुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमाध्याये-

न चाऽऽगमस्य तात्पर्यमेवंभूतेऽस्ति वस्तुनि ॥

अस्यूलं नेति नेतीति ज्ञाताज्ञातद्वयेस्तथा ॥ ५३ ॥

द्वितीय निरस्यति । न चेति । न हि नानारसे ब्रह्मणि वेदस्य तात्पर्यं तदेतुपद्विध-
छिद्धानामन्यतमस्य तज्ज्ञानवगमादित्यर्थः । न केवलमागमस्यानेकरसे न तात्पर्यं प्रत्युते-
करसेऽयं तदहोत्याह । अस्यूलमिति । तथेत्यनेकरसे वस्तुनि नास्ति तात्पर्यमागम-
स्येत्यनुकूप्यते ॥ ५३ ॥

विशेषात्मानिपेधाय तथा सामान्यरूपिणः ॥

सुरविश्वंभरौ ध्रुव्या दृष्टान्तौ प्रतिपादितौ ॥ ५४ ॥

प्रवेशवाक्यवशादपि ब्रह्मेकरस्यमित्याह । विशेषेति । तथाश्चब्दो निषेधानुकर्ष-
णार्थः । सामान्यविशेषाभ्यां ब्रह्मणो देहे प्रवेशं वक्तुं दृष्टान्तावुक्तौ । न चैनं ब्रह्मणो
द्विरूपत्वं मिथोविरोधात्तदतिरिक्तस्वरूपाभावेऽपर्यवसानादतो नि सामान्यविशेषमेकरसं
ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अन्त्या विशेषा दृष्टान्तः परपक्षेऽपि विद्यते ॥

रक्तपक्ष एव दृष्टान्तो यथा नास्ति तथोच्यते ॥ ५५ ॥

यत्तु परपक्षे दृष्टान्तो नेति तत्राऽऽह । अन्त्या इति । बादिना प्रामाणिकत्वेन
सिद्धतया तेषां दृष्टान्तत्वं सिद्धं न नि सामान्यत्वानिरुक्तिं सामान्यवदन्योन्याभाववत्
सामान्यत्वानधिकरणत्वस्य तत्त्वादिति भावः । निर्विशेषं ब्रह्मेति स्वपक्षे दृष्टान्तमुक्त्वा
परपक्षे तदभावादात्मीयो बाण स्वात्मानमेव प्रहरतीति न्यायप्राप्तिमाह । त्वत्पक्ष
इति ॥ ५५ ॥

निःसामान्या विशेषाः स्युर्गोत्रा तेभ्यो न चेद्विरुद्धः ॥

अथ व्यावर्तते तेभ्यो गोत्रं ते खण्डवद्भवेत् ॥ ५६ ॥

साम्रादिषु यथा गोत्वमित्यत्र यत्पक्षे दृष्टान्तो दार्शित इत्याशङ्क्य विशेषेभ्यो गोत्व-
मभिन्नं भिन्नं भिन्नाभिन्नं वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । निःसामान्या इति । गोत्वस्य
विशेषनात्रत्वे नि सामान्यास्ते स्युस्तथाच विशेषा एव ते न यवेषुरुत्तरत्रिकान्यनि सामा-
न्यभावानिष्टेरित्यर्थः । द्वितीयमनूद्य दूषयति । अथेति । तस्य तेभ्यो वेदे विशेषत्वाप-
त्तेर्न सामान्यं न विशेषा सिध्येयुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

व्यावृत्तं यदि भिन्नेभ्यस्त्वयाऽभिन्नगिरोरुच्यते ॥

व्यावृत्तं न विशेषश्चेत्यहो विद्याविचेष्टितम् ॥ ५७ ॥

वृषीये किमभिन्नशब्देन तेभ्यो व्यावृत्तमव्यावृत्तं बोद्धमिति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति ।

व्यावृत्तमिति । तदा सामान्यस्यापि विशेषत्वात्तद्वावहानिरिति सोपहासमाह । व्यावृत्तमिति । विद्याविशेषितं पाण्डित्यमिति यावत् ॥ ५७ ॥

अव्यावृत्तं विशेषेभ्यस्त्वथ सामान्यमुच्यते ॥

सामान्यस्य विशेषत्वाद्विशेषा एव केवलाः ॥ ५८ ॥

कल्पान्तरमाह । अव्यावृत्तमिति । तदाऽपि सामान्यविशेषभावासिद्धिरित्याह । सामान्यस्येति ॥ ५८ ॥

न ह्यभिन्नाधिया गोत्वं विशेषेषु प्रतीयते ॥

विशेषमात्रनिष्ठत्वाच्चिन्नाभिन्नं किमुच्यते ॥ ५९ ॥

विशेषाणां न केवल्यमनुगतमुच्यते गोत्वस्यापि तेषु दृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । अनुवृत्तधियस्माह निर्विषयत्वं नेत्याह । विशेषेति । अन्यविशेषेष्वनुवृत्तधीवत्त्वण्डादिष्वपि सा तन्मात्रविषयेति कुतोऽनालम्बनेत्यर्थः । सामान्यविशेषभाववृष्णफलमाह । भिन्नेति ॥ ५९ ॥

अभेदः किं तयोर्योगः किं वैकात्म्यमभिन्नता ॥

नाभेदो मेपयोर्योगि यथा भिन्नौ तथा युतौ ॥ ६० ॥

सामान्यविशेषत्वनिरासेन भिन्नाभिन्नत्वं निरस्य तद्भावेऽपि तौ भिन्नाभिन्नावित्यत्राभिन्नशब्दार्थस्य दुर्ज्ञानत्वार्थं विकल्पयति । अभेद इति । तयोः सामान्यविशेषयोरिति यावत् । संभन्धो नाभेदव्यवहारविषयः संबन्धत्वात्संयोगवदित्याद्यं दूषयति । नेति । साध्यवैकल्यं दृष्टान्तस्य निराचष्टे । यथेति ॥ ६० ॥

व्यामिश्रं यदि वा शुद्धं गोत्वं भेदेषु गम्यते ॥

नोभयत्राप्यभिन्नत्वमसाधारण्यसंस्थितेः ॥ ६१ ॥

द्वितीयं दूषयितुं तस्य तेषु प्रतीतिं विकल्पयति । व्यामिश्रमिति । गोत्वस्य विशेषेषु मिश्रस्य केवलस्य वा प्रतीतौ न तयोरैक्यं द्वयोरप्यनुवृत्तव्यावृत्तासाधारणात्मना स्थितेस्तद्विरोधादित्याह । नेति ॥ ६१ ॥

भेदेषु चोपयुक्तं तद्गोत्वं यद्वा पृथक्स्थितम् ॥

सामान्यं वा विशेषो वा कोऽनयोरभिधीयताम् ॥ ६२ ॥

सामान्यविशेषयोस्तादात्म्ये दोषान्तरं यत्तुं विकल्पयति । भेदेष्विति । उपयुक्तं तेष्वेव निमग्नं पृथग्विद्यमानमित्यर्थः । गोत्वं विशेषेषूपयुक्तमनुपयुक्तं चेति विकल्पद्वयेऽपि सामान्यविशेषभावासिद्धेर्न तादात्म्यमिति दूषयति । सामान्यं वेति ॥ ६२ ॥

उपयुक्तं विशेषत्वादितरस्याप्यनन्वयात् ॥

भिन्नाभिन्नात्मतां नैति द्वैरूप्यासंभवाच्चयोः ॥ ६३ ॥

कयमुपयुक्तपक्षे तद्भावासिद्धिस्तत्राऽऽह । उपयुक्तमिति । विशेषेण्युक्तं न सामान्यं विशेषान्तर्भावान्न विशेषस्तस्य सामान्यापेक्षस्य तदभावेऽभावादित्यर्थः । अनुपयुक्तपक्षे तयोरसत्त्वं साधयति । इतरस्यापीति । अनुपयुक्तस्यापि विशेषेण्ययोगान्न सामान्यादित्यर्थः । उपयुक्तानुपयुक्तयोः सामान्यविशेषत्वायोगाच्चादात्म्यासम्भवान् किंचिदपि भिन्नाभिन्नतां प्राप्नोतीति फलितमाह । भिन्नेति ॥ ६३ ॥

वस्तुवृत्तं न सामान्यं न विशेषस्तथैव च ॥

अपेक्षामात्रतः सिद्ध्यर्थोऽस्मि काष्ण्यादिदृष्टवत् ॥ ६४ ॥

किंच न तौ वस्तुतो भिन्नाभिन्नौ कल्पितत्वात्तयोर्नोलवदित्यनुमाहं हेतुं साधयति । वस्तुत्विति । न हि सामान्यविशेषौ परस्परापेक्षामन्तरेण सेदुं पारयतस्तथाच स्यतोऽभावाद्गुणगादिवत्कल्पितत्वसिद्धिरित्यर्थः । अनुमानं सूचयति । व्योम्नीति ॥ ६४ ॥

प्रत्यभिज्ञानतोऽभेदः खण्डमुण्डस्थगोत्वयोः ॥

एकाधिकरणज्ञानात्खण्डाद्यैस्तादृभिन्नता ॥ ६५ ॥

भेदाभेदवाद्याह । प्रत्यभिज्ञानव इति । खण्डमुण्डस्थगोत्वस्य तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानादभेदो गम्यते खण्डो गौर्मुण्डो गौरिति सामानाधिकरण्याच्च व्यक्तिभिरभेदधीस्तस्माच्चन्द्रित्वात्तस्य भिन्नतेति तयोर्भिन्नाभिन्नतेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

भिन्नाधिकरणज्ञानाच्चैवमप्यभिदा तयोः ॥

सामान्येऽभिन्नधीर्यस्माच्चिन्नेष्वेव तु भिन्नधीः ॥ ६६ ॥

सामानाधिकरण्येऽपि तयोर्न भिन्नाभिन्नताऽनुवृत्तत्वावृत्तवियोः सामान्यविशेषविषयत्वेन व्यवस्थितत्वादिति दूषयति । भिन्नेति । भिन्नाधिकरणज्ञानादित्येतत्प्रपञ्चयति । सामान्य इति । सामानाधिकरण्यं नमोनलवदिति भावः ॥ ६६ ॥

प्रत्यक्षेणानुपाचत्वाच्च स्मृतिस्तद्वितीक्षणम् ॥

न हि प्रत्यक्षतोऽप्राप्तं स्मर्यते वस्तु किंचन ॥ ६७ ॥

यत्तु प्रत्यभिज्ञानतोऽभेद इति तत्राऽऽह । प्रत्यक्षेणेति । खण्डादिविषयपूर्वानुमेषेन न गोत्वग्रहस्तस्यानेकव्यक्तिनिष्ठस्यैकव्यक्तिग्रहकाले व्यक्त्यन्तराणामग्रहाद्वासिद्धेरतस्तदिति न गोत्वस्मृतिरननुभूते स्मृत्ययोगात्तस्यास्मृतौ च पूर्वानुभूत स्मृत्या तस्योत्तरत्वा-नुसंधानाख्यप्रत्यभिज्ञात्क्षणमीक्षणं न सिध्यतीति कुतो भेदाभेदधीरित्यर्थः ॥ ६७ ॥

सामानाधिकरण्यस्य विभिन्नार्थव्यापाधयात् ॥

अभेदधीः कथं तत्र विशेषणविशेष्ययोः ॥ ६८ ॥

यत्तु सामानाधिकरण्याद्विशेषेः सामान्यस्याभेदधीरिति तत्राऽऽह । सामानाधिकरण्यस्येति । यवतु वा गोत्वस्य प्रागुक्तप्रत्यभिज्ञानादेकत्वं तथाऽपि न तस्य

६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ८८१

विशेषैः सामानाधिकरण्यादभेदो नीलं पीतमितिवनीलं नीलमित्यद्वैताख्या भिन्नार्थत्वा-
त्तस्मिन्प्रमाणे सति नानयोरभेदधीरतो न तद्वशादभेदसिद्धिरिति कुतो भिन्नाभिन्नते-
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

अभिन्नवचसा भिन्नप्रतिषेधोऽभिधीयते ॥

प्राप्तस्य भिन्नरूपस्य शून्यताऽतः प्रसज्यते ॥ ६९ ॥

भिन्नेऽभिन्ने वा सामानाधिकरण्यात्तद्वत्तद्विन्नाभिजता बलादापतेदित्याशङ्क्याभि-
न्नशब्दो भेदं निषेधति न वेति विकल्पाऽऽद्यमनूय दूषयति । अभिन्नेति । प्रतिपत्तो-
पाधौ निषेधोऽतः शब्दार्थः । तथाच न भिन्नाभिन्नत्वमेकस्य सेद्धुमलमिति शेषः ॥ ६९ ॥

वचो भेदनिषेधं चेन्न कुर्याद्वेदवाचयत् ॥

भिन्नाभिन्नात्मतापसहानिरेवं प्रसज्यते ॥ ७० ॥

पक्षान्तरमनूय निरस्यति । वच इति । एकत्र भेदतदभावयोरनुक्तेर्भावयोर्द्विरेक-
घोक्तावपि प्रसिद्धाभेदार्थत्वागादिति भावः ॥ ७० ॥

तत्रकौण्डिन्यरूपव्याप्यो न चेहाप्यवसीयते ॥

उत्सर्गानयकाशत्वाच्छून्यतयात आपतेत् ॥ ७१ ॥

अभिन्नशब्दस्य भेदनिषेधित्वेऽपि न भेदस्य शून्यता सर्वत्र प्राप्तस्य कारणे निषे-
धादप्येवमो वधि दीयतामित्यार्योपाधौ प्राप्तस्य दक्षलनं कौण्डिन्यायेति कौण्डिन्ये
निषेधेऽप्यशून्यतावादित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । तत्संख्युत्सर्गपदादन्यायो नेह
प्रमाणानित्यत्र हेतुं युक्तमितिमाह । उत्सर्गेति । सर्वं भिन्नाभिन्नमित्यत्रोत्सर्गपदाद-
योरनयकाशात्तदभेदमभिन्नशब्देन तत्तन्निष्ठभेदनिषेधात्तस्य शून्यतैर स्यादिति भिन्ना-
भिन्नत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥ ७१ ॥

भिन्ना जातिगुणां द्रव्यात्स्वानुभूत्यनुरोधतः ॥

तद्विरोधादभिन्नत्वं कथं मानात्मनीयते ॥ ७२ ॥

जात्यादौ क्वचिदेव भिन्नाभिन्नस्याप्युपगमात्तस्य सर्वत्रानिष्टेरुत्सर्गपदादसिद्धिरित्या-
शङ्क्य गत्यादेर्धर्मिणश्च भेदमुपेत्याभेदं प्रत्याह । भिन्नावेति ॥ ७२ ॥

अभिन्नं सद्भिन्नत्वं न कथंचित्प्रपद्यते ॥

स्वाश्रयत्वाद्भिन्नस्य कुतोऽस्य स्वाश्रयश्रयः ॥ ७३ ॥

संप्रत्यभेदमुपेत्य भेदं निरस्यति । अभिन्नमिति । तदुपपादयति । स्वाश्रयत्वादिति ।
अभेदस्य स्वरूपत्वेनान्तरद्वयस्य कदाचित्तादेदः सापेक्षस्याद्विरोधाच्च यन्मृतः स्यादि-
त्यर्थः ॥ ७३ ॥

अन्यानपेक्षं यद्यस्य हृतं तन्पारमार्थिकम् ॥

अन्यानपेक्षं यतोऽन्यत्वं तेन तस्मैमकार्ष्यवन् ॥ ७४ ॥

अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवदिति न्यायादमित्रे भेदानवकाशमुक्त्वा कल्पिता-
कल्पितयोरकल्पितं बलवदिति वक्तुमभेदस्याकल्पितत्वमाह । अन्येति । भेदस्य कल्पि-
तत्वेन दौर्बल्यमाह । अन्यापेक्षमिति । अतो भेदस्याभेदेन बाध्यतेति भावः ॥ ७४ ॥

गोत्वसत्त्वप्रमेयत्ववस्तुत्वादीनि भिन्नवत् ॥

सामान्यानीह खण्डादौ तेनान्योन्यविरुद्धता ॥ ७५ ॥

किञ्च गोत्वादीनि मिथो भिन्नान्येवामिन्नान्येव वा भिन्नाभिन्नानि वाऽऽद्ये गोत्वाभि-
न्नस्य खण्डादेः सत्त्वादिना तदयोगादसत्त्वामेयत्वादिप्रसक्तिरन्यथा तेषां मिथोभिन्न-
त्वानुपपत्तिरिति मत्वा द्वितीये दोषमाह । गोत्वेति । तानि खण्डादिनिष्ठानि तद्वन्मिथो
भिन्नान्येष दृश्यन्ते तथाच न तान्यभिन्नान्येवानुभवविरोधादित्यर्थः । तृतीयं निराह ।
तेनेति । तानि मिथो भिन्नाभिन्नानि चेज्जात्यादेरेव धर्मिणो भिन्नाभिन्नतेतीष्टासिद्धिस्तेन
त्वदुक्त्योर्मिथोविरोधतेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

यदेकं तन्न नानेति नाना नैकमिति प्रमा ॥

योऽनुभूतिविरोध्यर्थः स कथं स्थाप्यते यत्नात् ॥ ७६ ॥

तृतीये दोषान्तरमाह । यदिति । न तावद्यदेकं तन्नानेति प्रमाऽस्ति नापि यदनेकं
तदेकमिति प्रमितिरविरोधापेक्षिणो मानस्य विरुद्धार्थत्वायोगादत्रो नैकत्र भिन्नाभिन्नते-
त्यर्थः । तत्रैव सानुभवविरोधमाह । योऽनुभूतीति । अनुभवविरोधिनीऽर्थस्य मानं
विनाऽभ्युपगमतावतिप्रसक्तिरिति भावः ॥ ७६ ॥

भेदाः सामान्यतां यान्ति सामान्यं भेदतां यदि ॥

लोकप्रसिद्धिर्वापः स्यात्स चापि स्यादनर्थकः ॥ ७७ ॥

गोत्वादिनातीना मिथोभेदादीनिरस्य तासां न्वक्तृना चान्योन्याभेदे लोकप्रसिद्धि-
विरोधमाह । भेदा इति । साऽपि चन्द्रभेदप्रसिद्धिब्रह्माध्येत्याशङ्क्यातिप्रसक्तैर्भेद-
मित्याह । स चेति ॥ ७७ ॥

सामान्यं च विशेषश्च द्रव्यतन्त्रां मत्वा यदि ॥

असामान्यविशेषात्पद्रव्यवत्प्राप्तुश्च तौ ॥ ७८ ॥

किञ्च तयोर्द्रव्यादभिन्नत्वं भिन्नत्वं भिन्नाभिन्नत्वं वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति ।
सामान्यं चेति । द्रव्यतन्त्रौ द्रव्यादभिन्नाविति यावत् । तौ हि तद्व्यावहीनद्रव्यमात्र-
त्वाच्चदेवासामान्यविशेषौ स्याता ततश्च स्वरूपाभावाद्द्रव्यादभिन्नतेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

गुणतन्त्रं यदा द्रव्यं प्रसिद्धेर्वाधनं तदा ॥

एकस्यानेकतापचिर्द्रव्यस्यापि प्रसज्यते ॥ ७९ ॥

किञ्च सामान्यविशेषयोर्द्रव्यस्य चाभेदे तस्य तयोरन्तर्भावो वैपरीत्यं वेति विक-
ल्प्याऽऽद्य दूषयति । गुणेति । परवत्प्रतया सामान्यविशेषयोर्युगशब्दस्तत्तन्त्रं तदभि-

६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ८८३

ज्ञमिति यावत् । स्वतन्त्रस्य परतन्त्रान्तर्भावे प्रसिद्धिविरोधवदोषान्तरमाह । एकस्येति ।
द्रव्यस्य ताभ्यामभेदे तद्वदनेकता न च सा युक्ता विरोधादित्यर्थः ॥ ७९ ॥

द्रव्येणैवाभिसंबन्धाद्गुणानां न परस्परम् ॥

अन्योन्याभिसंबन्धान्न विशेषस्तथैतरत् ॥ ८० ॥

द्रव्ये तयोस्तन्मात्रं निरस्यति । द्रव्येणेति । तयोस्तेनैवभेदात्तन्मात्रत्वालान्योन्यं
भेदाभेदौ चेत्तत्तत्तयोर्मिथस्तद्भावेनासंबन्धात्तत्त्वच्युतितिरित्यर्थः ॥ ८० ॥

सामान्यैतरतो भिन्नं द्रव्यं चेद्भवतो मतम् ॥

तन्निषेधेन तत्सिद्धेः कथं स्यात्तदभिन्नता ॥ ८१ ॥

कल्पान्तरमनुवदति । सामान्येति । द्रव्यं सामान्यादेस्तच्च द्रव्यादभिन्नमिति ते मतं
चेदिति योजना । तदा तत्परिहारेणैव द्रव्यस्य द्रव्यपरिहारेणैव सामान्यादेः सिद्धेस्ताभ्यां
तस्य नाभिन्नता तयोश्च तस्मादभिन्नत्वायोगाजिःसामान्यविशेषं तस्यादित्याह । तन्निषे-
धेनेति ॥ ८१ ॥

अथाभिन्नं मतं ताभ्यां द्रव्यस्थापहं वस्तवः ॥

न विशेषो न सामान्यमन्योन्यासंगतेर्भवेत् ॥ ८२ ॥

तृतीयेऽप्यभेदांशमनूय दूषयति । अधेति । द्रव्यं सामान्यविशेषाभ्यामभिन्नं सामा-
न्यविशेषौ च द्रव्यादभिन्नामित्यथ मतमित्यनुवादार्थः । न तावेकत्रैव भेदाभेदौ विरो-
धाद्द्रव्यस्य च ताभ्यामभेदे तयोस्तदधीनत्वात्तदभावेऽभावादाश्रयाश्रयिभावेनासंबन्धाद-
भावस्तयोश्च द्रव्यादभेदे तदतिरिक्तयोरभावाद्द्रव्यं निःसामान्यविशेषमेवित्यर्थः स्यादि-
त्यर्थः ॥ ८२ ॥

भिन्नाभेदादभिन्नस्य भेदः स्यात्पिण्डवद्भुवम् ॥

पिण्डश्च सर्वगस्तद्द्रोत्वाभेदात्प्रसज्यते ॥ ८३ ॥

तयोर्द्रव्यस्य च भेदादि दूषयित्वा सामान्यस्य विशेषाभेदे विशेषपत्वं प्रागुक्तं दोष-
माह । भिन्नेति । विशेषस्य सामान्याभेदे दोषमाह । पिण्डश्चेति ॥ ८३ ॥

अन्योन्याव्यतिरेकित्वादौकात्म्यं प्राप्नुयात्तयोः ॥

ततः प्रत्यक्षवाचः स्यात्तद्भेदो हि तदाश्रयः ॥ ८४ ॥

परस्पराभेदे दोषमाह । अन्योन्येति । तयोरैक्यमिष्टमिति चेत्तत्राऽऽह । तत्
इति । तत्र हेतुमाह । तद्भेदो हीति । आश्रयो विषयः ॥ ८४ ॥

व्यस्ताभेदात्समस्तोऽर्थो व्यस्तवन्न मनागपि ॥

समस्ताकारवज्ज्ञानं कुर्यात्प्रत्यक्षवाधतः ॥ ८५ ॥

सामान्यस्य विशेषाभेदे दोषान्तरमाह । व्यस्तेति । विमत नानुवृत्तधीकारण व्यावृ-
त्ताभिन्नत्वात्तद्वत्तयाच सामान्यानुवृत्तधीहेतुत्वानुभवविरोध स्यादित्यर्थ ॥ ८९ ॥

व्यस्ताभेदेऽपि चेत्कुर्यात्समस्तधिपणां बलात् ॥

व्यस्तात्मनाऽसमस्तोऽपि कुर्यात्सुषिपियं गिरिः ॥ ८६ ॥

विपक्षे दोषमाह । व्यस्ताभेदेऽपीति । बलाद्वन्तुवृत्तमननुसृत्येत्यर्थः । व्यस्तास्य
समस्तधीहेतुत्वे तस्यापि व्यस्तधीहेतुत्व स्यादविशेषादित्यर्थः । असमस्तोऽपीति
च्छेदः ॥ ८९ ॥

असाधारणरूपेण भेदे जगति निश्चितः ॥

साधारण्यं तयोर्मानास्समस्तव्यस्तयोः कुतः ॥ ८७ ॥

किञ्च सामान्यं सर्वानुगतं व्यक्तिस्तु नैव तत्स्वरूपवैलक्षण्यान् तयोरैक्यं प्रामाणिक-
मित्याह । असाधारणेति ॥ ८७ ॥

सर्वाभेदाच्च सर्वस्य रज्ज्वां सर्पादिवुद्धयः ॥

रज्जुबुद्धिष्वदेव स्युस्तद्धीथाप्यहिबुद्धिष्वत् ॥ ८८ ॥

किञ्च सर्वत्र या मित्रामित्रत्व सामान्यादावेव वा नाऽऽद्यो भ्रान्त्यभ्रान्तिव्यवस्था-
सिद्धेरित्याह । सर्वेति । सर्वसत्वरपादे सर्वस्य सर्वाभेदादहिबुद्धिरपि रज्जुबुद्धिष्वदभ्रान्ती
रज्जुबुद्धिश्चाहिबुद्धिष्वदभ्रान्तिरिति भ्रान्त्यभ्रान्तिविवर्त्ययो रज्जुसर्वयोरभेदादित्यर्थः ॥ ८८ ॥

निषेधविधिहेतूनां सर्वेषां सर्ववस्तुषु ॥

समाप्तेरधिकाराणामप्रवृत्तिः प्रसज्यते ॥ ८९ ॥

तत्रैवातिप्रसङ्गान्तरमाह । निषेधेति । समाप्ते सम्प्यगातेरिति यावत् । अधिका-
राणां प्रवृत्त्यादिहेतुमत्तामधिकारिणामित्यर्थः । अप्रवृत्तिरनिवृत्तिश्चेति द्रष्टव्यम् । उक्तं
हि—अप्रवृत्तिनिवृत्तीदं प्राप्तं सर्वत्र हि जगदिति । सर्वेषां ब्रह्मसत्तादीनामधिकृतानां
सर्वेषु बृहत्सतिसत्वरजसुयादिषु विध्यादिशब्दितप्रवृत्त्यादिहेतूनामधिकारपद्वेदनीयाभि-
मानविशेषाणां सर्वसावर्त्येण प्रवृत्तेरविशेषादप्रवृत्तिनिवृत्तिः जगदाप्यतेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

अभावमानकृत्स्नार्थो यथाऽऽयासः कृतो महान् ॥

निष्फलः सोऽभिसंवृत्तो मित्रामित्राव्यवस्थितौ ॥ ९० ॥

किञ्च निरङ्कुश भेदाभेदं वदत सिद्धान्तविरोधः स्यादित्याह । अभावेति ।
सर्वस्य मित्रामित्रस्य प्रत्यक्षादिना सिद्धत्वे भेदाभायम्याभिन्नशब्दार्थस्य योग्यानुपलब्ध-
विना मानान्तराग्नित्वेरभावमानस्य योग्यानुपलब्धेरुपन्यासो न्यर्थः स्यान्मेयाभावाच्च
यस्याभावो निवृत्तितलस्य धैर्मभेदेन सत्त्वाग्नेदस्यापि भावादसत्त्वपक्षे योग्यानुपलब्धेर-
विचित्रत्वात्तया च—

“प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।
वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता” ।

इत्यारम्याभावस्य चातुर्विध्यमापाद्य ।

“गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।
मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽन्यानपेक्षया” ॥

इत्यादिना तन्मानमुपपाद्य ।

“अभावो वा प्रमाणेन स्थान्यरूपेण गीयते ।
प्रमेयत्वाद्यथा भावात्तस्मात्प्रत्ययमिति स्थितिः” ।

इति कथा कृता स्यादित्यर्थः ॥ ९० ॥

स्वविशेषानुरोधित्वं सामान्यानां मतं यदि ॥
समस्तप्यस्ततापक्षस्तदा कुप्यति कल्पितः ॥ ९१ ॥

द्वितीयमनुभाष्य दूषयति । स्वविशेषेति । सामान्यविशेषग्रहणमंशांशिशिगुणगुणि-
कार्यकारणादेरुपलक्षणम् । कचिद्विज्ञाभिन्नतास्यामे सर्वत्र तत्त्यागोऽर्धनरतीयस्याग्रामा-
णिकत्वादिति भावः ॥ ९१ ॥

न चापि सर्वसामान्यविशेषार्थावबुद्धये ॥

कश्चिदप्यधिकार्यस्ति कृत्स्नेऽपि जगतीदृशः ॥ ९२ ॥

किंच तयोर्भिन्नाभिन्नत्वं ज्ञानार्थं ध्यानार्थं वा नाऽऽद्यस्वाज्ञानस्याफलत्वाच्च द्विती-
यस्तत्रापि फलभावस्य तुल्यत्वादित्यभिप्रेत्योभयत्र साधारणं दूषणमाह । न चेति ।
ईदृशः सर्वज्ञ इति यावत् । सर्वसामान्यादिबुद्धेरर्वाग्भ्रशामशक्यत्वाच्च तद्विज्ञाभिन्नत्व-
मस्मदाविज्ञानध्यानोपयोगीति भावः ॥ ९२ ॥

न वेदार्थो न चापीदृक्कर्केणाप्युपपद्यते ॥

भिन्नाभिन्नेक्षणं सर्वं यथोक्तन्यायवर्त्मना ॥ ९३ ॥

इति श्रीगृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके प्रथमाध्यायस्य षष्ठं
ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

* चत्वार्येव सहस्राणि श्लोकानां द्वे शते तथा ।

श्लोकाः पञ्चदशान्ये च तृतीयस्यैव संग्रहः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीसुरेश्वराचार्यविरचिते गृहदार-
ण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

उपनिषत्क्रमेण तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

८८६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [प्रथमोऽध्यायः]

भिन्नाभिलषद्दूषणमुपसहरति । नेत्यादिना । अनुमानैकसिद्धत्वादित्यादिनोक्त
स्मारयति । यथोक्तेति । सर्वं जगद्ब्रह्म च भिन्नाभिन्नमिति ज्ञेयमित्येव प्रामाणिक
नापि यौक्तिकमुक्तन्यायादित्यर्थः । तदेव तदेतन्नयमित्यादौ परकीयव्याख्यायोगाभ्या-
त्मकस्य जगतो देहद्रव्यात्मनोपसहारात्तदभिमानिनो विवेकवशान्ततो विरक्तस्य मुमुक्षो
स्तद्वेतुज्ञानोपाये सन्यासपूर्वके श्रवणादावधिकारितेति सिद्धम् ॥ ९१ ॥

वार्तिकामृतसर्वस्वमास्यादयितुमिच्छव ।

आनन्दमिरिसंभूता समुपाध्व सरस्वतीम् ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकाया प्रथमाध्यायस्य षष्ठ ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्येण भगवदानन्द-

ज्ञानेन कृताया सुरेश्वरवार्तिकटीकाया शास्त्रप्रका-

शिकाख्याया प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्लोकानां दत्तः समष्ट्यङ्काः-४०९७

॥ श्रीः ॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

तद्धेदमित्यविज्ञातप्रत्यक्तत्त्वादिदं जगत् ॥
रज्ज्वां सर्पादिवज्जातं नामरूपक्रियात्मकम् ॥ १ ॥

सत्यं सत्यस्य यद्भ्रमं मूर्तामूर्तविलक्षणम् ।
चिदेकतानं तदहमपूर्वानपरात्मकम् ॥ १ ॥

तृतीयेऽध्याये सूत्रितविद्याविद्ययोरविद्या प्रपञ्चिता संप्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं चतुर्थमध्यायमारभमाणो वृत्तं कीर्तयति । तद्धेति । अज्ञातात्मतीचो नामाद्यात्मकं जगद्रज्जुसर्पवज्जातमित्यव्याकृतप्रक्रियायामुक्तमित्यर्थः । उदाहरणं तु विवर्तवादद्योतनार्थम् ॥ १ ॥

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता ॥
सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वात्मा विकल्पितः ॥ २ ॥

तत्र पूर्वोक्तमेवाऽऽप्तवाक्यं स्मारयति । अनिश्चितेति ॥ २ ॥

अनर्थहेतुरज्ञानं तदुत्थं चाखिलं जगत् ॥
प्रतीचोऽनर्थ इत्यस्माद्भीतोऽत्यर्थं मुमुक्षति ॥ ३ ॥

अज्ञातात्मविवर्तत्वे विश्वस्योक्ते किं फलमित्यपेक्षायामाह । अनर्थेति ॥ ३ ॥

पुरुषार्थोऽखिलानर्थप्रध्वस्तिः प्रत्यगात्मनः ॥
सम्पत्तत्त्वपरिज्ञानं पुरुषार्थस्य कारणम् ॥ ४ ॥

अनर्थतद्धेतू पूर्वोक्तावनूद्य तदधिगतिफलं च दर्शयित्वा पुमर्थतद्धेतू प्रागुक्तावनुवदति । पुरुषार्थ इति ॥ ४ ॥

निरस्ताशेषानर्थान्नकृत्स्नाह्लादसतत्त्वकः ॥
स्वतो यतोऽयं संसारी तेनाज्ञो विपरीतदृक् ॥ ५ ॥

सम्यग्ज्ञानस्य पुमर्थहेतुत्वे हेतुमाह । निरस्तेति । अयं प्रत्यग्धातुः स्वाज्ञानप्रसूतमिध्याधीः ससरन्वस्तुतो निरस्तसर्वानर्थस्तथैव प्राप्तपरानन्दश्च यतः श्रुतिषु निश्चितस्तेन स्वज्ञानात्स्वाज्ञानध्वस्तौ तज्ज्वल्लेथुक्तं प्रत्यग्ज्ञानस्य पुमर्थहेतुत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥

मोहमात्रान्तरायत्वात्पुरुषार्थस्य नापरम् ॥

अविद्याध्वंसिनो बोधात्किञ्चित्साधनमिष्यते ॥ ६ ॥

सम्प्राप्तदेतुरित्युक्त्वा हेत्वन्तरनिरासं स्मारयति । मोहेति । अपरं साधनं प्रसङ्गान्न कर्म वेति निषेधविवेकः ॥ ६ ॥

आत्मेत्येवेति विद्यायाः सूत्रमित्युदितं पुरा ॥

उपोद्घातस्तथा तस्य प्रागुक्तः सप्रयोजनः ॥ ७ ॥

पुमर्थस्तद्देतुश्च कुत्रोक्तवित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेतीति । तथा विद्यासूत्रानुसारेणेति यावत् । तस्य सूत्रितात्मज्ञानस्येत्यर्थः । आसेपपूर्वकं प्रयोगनं तदाहुरित्यादावुक्तमित्याह । प्रागिति ॥ ७ ॥

प्रतीचि साक्षाद्विशते ज्ञेयं सर्वं समाप्यते ॥

निःशेषतस्तमोर्व्यस्तेः पुमर्थश्च समाप्यते ॥ ८ ॥

किं तत्प्रयोजनं तदाह । प्रतीचीति । साक्षादित्यपरोक्षत्वोक्तिः । तथाविधज्ञानस्य सशयविपर्ययासान्नास्कन्दितत्वमुपसर्गार्थः । तदन्यार्थाभावादिति शेषः । तज्ज्ञाने यथोक्तसर्वज्ञानहेतौ सति किं स्यात्तदाह । निःशेषेति ॥ ८ ॥

यत एवमतः पश्येदात्मन्यात्मानमद्वयम् ॥

आत्मैको ब्रह्मविद्याया विषयः श्रुतिर्वा मतः ॥ ९ ॥

आत्मज्ञानस्यैव परमपुरुषार्थहेतुत्वे विद्यासूत्रं प्रमाणयति । यत इति । मोहमात्रान्तरायत्वादित्युक्तनीत्या प्रत्यग्भिष्य पुमर्थहेतुत्वसिद्धेरात्मेत्येवेत्यत्र स्वमहिमस्थमात्मानमेवाऽऽत्मन्यनुसन्ध्यान्मुमुक्षुरिति विवक्ष्यतेऽन्यथा सूत्रवैयर्थ्यादित्यर्थः । स्वमहिमप्रतिष्ठत्वापि विशिनष्टि । अद्वयमिति । पुमर्थतद्देत्वनुवाद निगमयति । आत्मेति ॥ ९ ॥

अथ योऽन्यामिति तथाऽविद्यां चानुत्थ नभरीम् ॥

आऽध्यायावसितेः कार्यं तस्या व्याख्यातमञ्जसा ॥ १० ॥

अनर्थतद्देतु कुत्रोक्तवित्याशङ्क्याऽऽह । अथेति । तद्देदमित्यत्र सूत्रितामविद्यामप योऽन्यामित्यत्र न स वेदेत्यनूयाध्यायसमाप्त्यन्तसंदर्भेण तत्कार्यं विवृतमित्यर्थः । तथा सूत्रितानुदितविद्यानुसारेणेति यावत् । नभरीमिति विद्याषोध्यत्वयोग्यत्वोक्त्या । अञ्जसेति व्याख्यानसामीचीन्यमुक्तम् ॥ १० ॥

अध्यात्ममधिगूतं च तथा चैवाधिदैवतम् ॥

भूतं भवद्भविष्यं च साध्यं साधनमेव च ॥

जनिमत्सर्वमेवेदमविद्यायाः समुत्थितम् ॥ ११ ॥

ससाक्षब्राह्मणोक्तमनुवदन्नविद्याकार्यं विशिनष्टि । अध्यात्ममिति ॥ ११ ॥

संक्षिप्य चाप्सुपन्यस्तमध्यायान्ते च तत्पुनः ॥ १२ ॥

त्रयं वा इदमित्येवं रूपं नाम च कर्म च ॥

त्रयस्यापि च संक्षेपो लिङ्गदेहात्मसंहतिः ॥ १३ ॥

उपसंहारब्राह्मणोक्तमनुभाषते । संक्षिप्येति । चकारावधारणार्थावविद्याकार्यवाचि-
तत्पदादूर्ध्वं संबध्येते । उत्तरो समुच्चयार्थो । तदेतन्नयमित्यादावुक्तं संक्षेपस्यापि संक्षे-
पमनुकीर्तयति । त्रयस्यापीति । तमेवाभिनयति । लिङ्गेति । सूक्ष्मस्थूलदेहात्मना संहतिः
कार्यकरणसंपात इति यावत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

त्रैलोक्यात्मशरीर्येष विश्वरूपः प्रजापतिः ॥

अन्तर्णीताखिलानन्तदेवतः प्राणविग्रहः ॥ १४ ॥

तत्र कार्यस्वरूपमाह । त्रैलोक्येति । करणस्वरूपमाह । अन्तरिति । अन्तर्णीत-
मन्तर्भावितमखिलं जगदमन्ताध्वान्तर्णीता देवता येन स तथेति विग्रहः । तत्र हेतुः ।
प्राणेति । तत्र हि सर्वान्तर्भावो वक्ष्यते ॥ १४ ॥

अविज्ञातात्मतत्त्वः संस्तदध्यस्ताभिमानवान् ॥

पराक्रमदृष्टेर्विरतो विद्याया विपर्यस्तवयम् ॥ १५ ॥

वृत्तमनूधानन्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह । अविज्ञातेति । तच्छब्दोऽनन्तरप्रकृतदेहद्वय-
परामर्शः । यथोक्तात्माज्ञानात्मजापतावारोपिताहभावस्तद्वशाद्विपर्ययविमुखो वीतरागो
विद्याधिकारी स्वयमेव क्षुलोपस्थाप्यते तस्मै विद्या वक्तुमनातशशुब्राह्मणमित्यर्थः ॥ १५ ॥

साक्षात्कृतात्मभावोऽयमेवंलक्षणवस्तुनि ॥

श्रुत्योपस्थाप्यते गार्ग्यो ब्रह्मविद्याभिधित्तया ॥ १६ ॥

उक्तं प्रपञ्चयति । साक्षादिति । एवलक्षणेति त्रैलोक्यात्मशरीरीत्यादावुक्तविधे
प्रजापतावित्यर्थः ॥ १६ ॥

अकृतसब्रह्मवेदित्वाद्भूतोऽसावल्पकस्ततः ॥

न हि पूर्णपरिज्ञानः कश्चिदृष्यति निर्दयः ॥ १७ ॥

गार्ग्यो ब्रह्मविद्यादाचार्यः सन्कर्ममधिकारित्वेनोत्थाप्यते तत्राऽऽह । अकृतस्तेति ।
अल्पको मुख्यब्रह्मज्ञानहीनत्वादाचार्यत्वेऽनधिकृत इति यावत् । तस्य मुख्यब्रह्मविद्या-
भावे दर्पो लिङ्गम् । अतस्तस्याऽऽचार्यत्वानुपपत्तेः शिष्यत्वमेवेत्यर्थः । मुख्यब्रह्मवि-
दोऽपि दर्पः संप्रतितनब्रह्मविदामिव स्यादिति चेत्तत्राऽऽह । न हीति । न खल्वानुनि-
कोऽपि ब्रह्मविदृष्टो युक्तो विरोधादित्यर्थः । तस्य दर्पाभावे हेतुः । निर्दय
इति ॥ १७ ॥

८८८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

मोहमात्रान्तरायत्वात्पुरुषार्थस्य नापरम् ॥

अविद्याध्वंसिनो बोधार्त्तिकचित्साधनमिष्यते ॥ ६ ॥

सम्यग्धीस्तद्देतुरित्युक्त्वा हेत्यन्तरनिरासं स्यादिति । मोहेति । अपरं साधनं प्रसंख्यानं कर्म वेति निषेध्यविवेकः ॥ ६ ॥

आत्मेत्येवेति विद्यायाः सूत्रमित्युदितं पुरा ॥

उपोद्घातस्तथा तस्य प्रागुक्तः सम्प्रयोजनः ॥ ७ ॥

पुमर्थस्तद्देतुश्च कुत्रोक्तवित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेतीति । तथा विद्यामूत्रानुसारेणेति यावत् । तस्य सूत्रितात्मज्ञानस्येत्यर्थः । आक्षेपपूर्वकं प्रयोजनं तदाहुरित्यादावुक्तमित्याह । प्रागिति ॥ ७ ॥

प्रतीचि साक्षाद्विज्ञाते ज्ञेयं सर्वं समाप्यते ॥

निःशेषतस्तपोध्वस्तेः पुमर्थश्च समाप्यते ॥ ८ ॥

किं तत्प्रयोजनं तदाह । प्रतीचीति । साक्षादित्यपरोक्षत्वोक्तिः । तथाविदज्ञानस्य संशयविर्योसानास्कन्दितात्ममुपसमर्थः । तदन्यार्थभावादिति शेषः । तज्ज्ञाने यपोक्तसर्वज्ञानहेतौ सति किं स्यात्तदाह । निःशेषेति ॥ ८ ॥

यत एवमतः पश्येदात्मन्यात्मानमद्वयम् ॥

आत्मैको ब्रह्मविद्याया विषयः श्रुतितो मतः ॥ ९ ॥

आत्मज्ञानस्यैव परमपुरुषार्थहेतुत्वे विद्यातृणं प्रमाणमिति । यत् इति । मोहमात्रान्तरायत्वावित्युक्तनीत्या प्रत्यागम्य पुमर्थहेतुत्वसिद्धेरात्मेत्येवेत्यत्र स्वमहिमत्पमात्मानमेवाऽऽत्मन्यनुसद्धान्यमुमुशुरिति विवक्ष्यतेऽन्यथा सूत्रवैयर्थ्यादित्यर्थः । स्वमहिमप्रतिष्ठत्वाय विदिनष्टि । अद्वयमिति । पुमर्थतद्वैतनुवाद निमगयति । आत्मेति ॥ ९ ॥

अथ योऽन्यामिति तथाऽविद्यां चानूय नश्वरीम् ॥

आऽध्यायायसितेः कार्यं तस्या ध्याख्यातमञ्जसा ॥ १० ॥

अनर्थतद्देतु कुत्रोक्तवित्याशङ्क्याऽऽह । अथेति । तद्देदमित्यत्र सूत्रितामविद्यामथ योऽन्यामित्यत्र न स वेदेत्यन्याध्यायसमाप्यन्तस्तदर्थेण तत्कार्यं विवृतमित्यर्थः । तथा सूत्रितामूदिताविद्यानुसारेणेति यावत् । नश्वरीमिति विद्याषोचत्वयोग्यतोक्तम् । अजसेति व्याख्यानसामीचीन्यमुक्तम् ॥ १० ॥

अध्यात्ममधिभूतं च तथा चैवाधिदैवतम् ॥

भूतं भवन्नविष्यं च साध्यं साधनमेव च ॥

जनिमत्सर्वमेवेदमविद्यायाः समुत्थितम् ॥ ११ ॥

समाजगद्गणोक्तमनुबदलविद्याकार्यं विशिनष्टि । अध्यात्ममिति ॥ ११ ॥

१ य 'ध्वस्तो पु' । २ य 'पर्यायता' । ३ य 'तथाऽऽह' ।

संक्षिप्य चाप्युपन्यस्तमध्यायान्ते च तत्पुनः ॥ १२ ॥

प्रयं वा इदमित्येवं रूपं नाम च कर्म च ॥

त्रयस्यापि च संक्षेपो लिङ्गदेहात्मसंहतिः ॥ १३ ॥

उपसंहारब्राह्मणोक्तमनुभाषते । संक्षिप्येति । चकारावधारणार्थावविद्याकार्यवाचि-
तत्पदादूर्ध्वं संक्ष्येते । उत्तरे समुच्चयार्थी । तदेतत्रयमित्यादावुक्तं संक्षेपस्यापि संक्षे-
पमनुकीर्तयति । त्रयस्यापीति । तमेवाभिनयति । लिङ्गेति । सूक्ष्मसूक्ष्मदेहात्मना संहतिः
कार्यकरणसंघात इति यावत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

त्रैलोक्यात्मशरीर्येष विश्वरूपः प्रजापतिः ॥

अन्तर्णीताखिलानन्तदेवतः प्राणविग्रहः ॥ १४ ॥

तत्र कार्यस्वरूपमाह । त्रैलोक्येति । करणस्वरूपमाह । अन्तरिति । अन्तर्णीत-
मन्तर्भावितमखिलं जगदनन्ताध्वान्तर्णीता देवता येन स तथेति विग्रहः । तत्र हेतुः ।
प्राणेति । तत्र हि सर्वान्तर्भावो वक्ष्यते ॥ १४ ॥

अविज्ञातात्मतत्त्वः संस्तदध्यस्ताभिमानवान् ॥

परावग्रहृत्तेर्विरतो विद्याया विपर्ययस्त्वयम् ॥ १५ ॥

वृत्तमनुधानन्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह । अविज्ञातेति । तच्छब्दोऽनन्तरप्रकृतदेहद्वय-
परामर्शः । ययोक्तात्माज्ञानात्प्रजापतावारोपिताहंभावस्तद्वशाद्विषयविमुखो वीतरागो
विद्याधिकारी स्वयमेव श्रुत्योपस्थाप्यते तस्मै विद्यां वक्तुमनातशत्रुब्राह्मणमित्यर्थः ॥ १५ ॥

साक्षात्कृतात्मभावोऽयमेवंलक्षणवस्तुनि ॥

श्रुत्योपस्थाप्यते मार्ग्यो ब्रह्मविद्याभिधित्तया ॥ १६ ॥

उक्तं प्रपञ्चयति । साक्षादिति । एवंलक्षणेति त्रैलोक्यात्मशरीरित्यादावुक्तविधे
प्रजापतावित्यर्थः ॥ १६ ॥

अकृतस्त्वब्रह्मवेदित्वावृत्तोऽसावल्पकस्ततः ॥

न हि पूर्णपरिज्ञानः कश्चिद्व्यति निर्द्वयः ॥ १७ ॥

मार्ग्यो ब्रह्मवेत्त्वादाचार्यः सन्कथमधिकारित्वेनोत्थाप्यते तत्राऽऽह । अकृतस्तेति ।
अल्पको मुख्यब्रह्मज्ञानहीनत्वादाचार्यत्वेऽनधिकृत इति यावत् । तस्य मुख्यब्रह्मविद्या-
भावे दर्पो लिङ्गम् । अतस्तस्याऽऽचार्यत्वानुपपत्तेः क्षिप्यत्वमेवेत्यर्थः । मुख्यब्रह्मवि-
दोऽपि दर्पः संप्रतितनब्रह्मविद्यामिव स्यादिति चेत्तत्राऽऽह । न हीति । न खल्वपुनि-
कोऽपि ब्रह्मविद्वत्तो युक्तो विरोधादित्यर्थः । तस्य दर्पभावे हेतुः । निर्द्वय
इति ॥ १७ ॥

८९० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये—

समाप्ताशेषविज्ञेयपुरुषार्थस्तथा परः ॥

अज्ञातशत्रुरेकात्म्याद्गार्ग्याचार्यः भक्त्युत्पत्ते ॥ १८ ॥

अज्ञातशत्रोरपि गार्ग्यसमत्वाद्गार्ग्यान्तरेण भाव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । समाप्तेति ।
गार्ग्यस्यामुख्यब्रह्मविदं शिष्यत्ववदित्याह । तथेति । अज्ञातशत्रुत्वे हेतु । एका-
त्म्यादिति ॥ १८ ॥

न्याययातायामविद्यायां तदुच्छिन्नावयाधुना ॥

आत्येत्येवेति सूत्रस्य व्याख्या प्रस्तूयते स्फुटा ॥ १९ ॥

उत्ताविद्याकार्यं प्रमापतावात्मत्वोपास्त्या तद्देहस्य भवस्तरागस्य मुमुक्षोर्ब्रह्मविद्या-
धिनस्तद्याख्यानार्थं ब्राह्मणमिति ब्राह्मणसम्बन्धमुक्त्वाऽध्यायसमन्वमाह । व्याख्याता
यामिति । सकार्यायामविद्याया विवृताया सत्या बन्धनिवृत्तावपेक्षिताया तद्देतावासि-
प्यमाणे व्याख्यायते विद्यासूत्रमित्यर्थः । निषेधोक्तेरनन्तरं निषेधकोक्तेरवसरं दर्शयति ।
अथेति । स्फुटेत्यसिद्धिभाषितफलवज्ज्ञानोदयायेत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रुत्या गार्ग्याद्युपन्यासशिष्याचार्यस्वरूपया ॥

सुखावबोधसिद्ध्यर्थमियमारयाधिकोदिता ॥ २० ॥

विद्यासूत्रं चेद्याचिरुयासितमाख्यायिका किमपेत्याशङ्क्याऽऽह । श्रुत्येति । परम-
सूत्रे परवस्तुनीति शेषः ॥ २० ॥

अन्ये त्वन्नाभिसम्बन्धमेवं न्याचसते दुषाः ॥

स एष इत्युपन्यस्तो विज्ञानात्मा हि यः पुरा ॥ २१ ॥

अध्यायसम्बन्धं स्थापीष्टमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चापीष्टमाह । अन्ये त्विति । अत्र पूर्वोक्त-
राध्याययोरिति यावत् । एवमशब्दार्थमेवाऽऽह । स इति । प्रवेशवाक्ये जीवः सूत्रित
इत्यर्थः । सूत्रितस्य जीवस्य लोकवेदप्रसिद्ध्यर्थो हि शब्दः ॥ २१ ॥

गार्ग्यकारयेतिहासेन वक्ष्यते तस्य निर्णयः ॥

कर्त्र्यो भोक्त्र्यश्च देहेऽस्मिन्देवता एव नापरः ॥

श्रुतिर्गार्ग्यात्मना सैव पूर्वपक्षमयापत ॥ २२ ॥

अज्ञातशत्रुब्राह्मणमुत्पापयति । गार्ग्येति । अनिश्चयप्रसङ्गे निश्चयार्थमारम्भो युक्त-
स्तत्प्रसङ्गस्तु वक्ष्यमित्याशङ्क्याऽऽह । कर्त्र्य इति । अपरशब्दोऽर्ध्वमिति पदमध्याहृत्य
पूर्वपक्षपक्षेन योजनीयम् । यथाऽऽह—भोक्त्र्यश्च देवता करणाधिष्ठात्र्यश्च किमन्याद्वि-
ज्ञानात्मना कार्यमस्त्येतास्मिन्दर्शने स्थिते गार्ग्ये पूर्वपक्षपरिग्रहायोत्थाप्यत इति ॥ २२ ॥

आत्मनोऽस्ति तत्कर्तृत्वभोक्तृत्वमतिपक्षये ॥ २३ ॥

श्रुत्या सिद्धान्तसिद्ध्यर्थं काश्यप्यं प्रकल्पितम् ॥

निष्फलत्वात्स चायुक्तः प्रकृतानभिसंगतेः ॥ २४ ॥

काश्यात्मना श्रुतिः सिद्धान्तमुक्तवतीति भाष्याभिप्रायमाह । अस्मिन् इति । तस्या-
स्तित्वादिसिद्ध्ये श्रुत्या प्रकल्पितं काश्यपरूपमिति संबन्धः । तदेव संगृह्णाति । सिद्धा-
न्तेति । परोक्तं संबन्धं निराकरोति । निष्फलत्वादिति । प्राणदेवताया भोक्तृत्वादि-
निरासेनाऽऽत्मनस्तदुक्त्यर्थमुक्तो अन्य इति यः संबन्धः सोऽयुक्त आत्मनस्तत्साधनस्या-
फलत्वात्तदात्मानमेवावेदित्यैव ज्ञानान्मुक्तिरिति प्रकृतार्थासंयोगाच्च न हि जीवस्य वास्तवे
कर्तृत्वादौ तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

देवतास्तित्वपक्षेऽपि किमस्तित्वादि नेष्यते ॥

देहाद्भिन्नस्य विज्ञातुरिष्टं चेन्निष्फलः श्रमः ॥ २५ ॥

निष्फलत्वादिति हेतुं साधयति । देवतेति । गार्ग्येष्टप्राणस्यास्तित्वाविपक्षेऽपि देह-
द्वयातिरिक्तस्य जीवस्य तद्वाराऽस्तित्वादि किमिति नेष्यते तथा चेदिष्टं तर्हि देवताया-
स्तनिरासेन ज्ञातुर्वस्तुतस्तत्साधने प्रयत्नो व्यर्थेत्यर्थः ॥ २५ ॥

अज्ञातैकात्म्ययाथात्म्यो यदा त्विह विवक्ष्यते ॥

अविद्याकार्यनिष्ठः सञ्श्रुत्या गार्ग्यश्चरीरया ॥ २६ ॥

पूर्वपक्षितयाऽशेषदुःसहेतृपशान्तये ॥

पूर्वपक्षनिदानच्छित्काश्यः सिद्धान्तवाच्यपि ॥ २७ ॥

श्रुत्येहोत्थाप्यतेऽशेषवेदान्तार्थावबुद्धये ॥

सर्वोऽप्येष तदा यत्नः फलवान्स्यान्न चान्यथा ॥ २८ ॥

परत्रोक्तं दोषद्वयं स्वपक्षे नास्तीत्याह । अज्ञातेत्यादिना । यदाऽस्यागात्यायि-
कायामज्ञो गार्ग्यो विराज्यहंभावोऽशेषदुःसहेतोः स्वाज्ञानम्योपशान्त्यर्थं पूर्वपक्षितया
श्रुत्या विवक्ष्यते यदा च तत्कारणमज्ञानं छेतुं प्रवृत्तोऽजातशत्रुरैक्यसिद्ध्यर्थं सिद्धान्त-
वादी तथैवानुद्यते तदा प्राणादेरात्मत्वनिरासोऽतिरिक्तत्वात्प्रोक्तिरित्यादिः सर्वोऽपि यन्नः
सफलः स्यान्न चात्र मोक्षानुपपत्तिर्ज्ञानादज्ञानतज्जघ्नेति तत्सिद्धेः परत्र तु यत्नो विफलो
न च प्रकृतसंगतिर्न हि कर्तृत्वादेर्वस्तुत्वे ज्ञानान्मुक्तिर्युक्ता वस्तुनस्तस्य तदनिवर्त्य-
त्वात्तदवस्थाने चानर्थजस्तत्तत्साधना मुक्तेरनवकाशत्वात्कल्पितत्वे च कर्तृत्वादेर्वस्तुत्वेदा-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रद्धाचारादिविध्यर्था यदि वाऽऽख्यायिका त्वियम् ॥

यथोक्तदर्शनाप्तार्थो नान्यदस्तीति भावितः ॥

अतोऽतिदृष्टोऽविज्ञातदर्पकारणधस्तरः ॥ २९ ॥

८९२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये—

परोक्तं संबन्धं निरस्य सौकः संबन्धः साधितस्तत्र सुखावबोधायाऽऽस्त्याधिके-
त्युक्तम् । इदानीं फलान्तरमाह । श्रद्धेति । मार्गकाश्ययोः श्रद्धालुनादष्टेविद्यायां
श्रद्धापरं साधनमुत्तमस्याधमादनुज्ञासाधनेन तत्प्राप्तिर्नोपसत्त्येत्याचारः । शुष्कतर्कवशात्
सा लभ्येत्यादिशब्दार्थः । यदि वेति फलविकल्पार्थः । एवं संबन्धमुत्तत्वा दृष्टेत्यादेर-
र्थमाह । ययोक्तेति । अत्रात्मदृष्ट्याऽऽसत्तद्भावस्ततोऽन्यथास्ति ब्रह्मेति मन्वानोऽप्राप्त-
दर्पहेत्वज्ञानन्वसिततत्त्वज्ञानो यतो मार्गोऽतोऽत्यन्तदृष्टः स कदाचिदासीदित्यर्थः ॥ २९ ॥

श्रद्धालुं वित्तसंपन्नं श्रेयोर्यनमुपेत्य तु ॥

ब्रह्म तेऽहं ब्रवाणीति मार्ग्यः काश्यमभाषत ॥ ३० ॥

स हेत्याद्यवतारयति । श्रद्धालुमिति । विद्यासंप्रदाने पात्रस्य योग्यत्वार्थं विशेष-
णानि । योग्यमधिकारिणं प्रति प्रश्नान्तरेणापि प्रतिवचनमुचितमिति वक्ष्यमाणार्थसूचनार्थ-
स्तुशब्दः ॥ ३० ॥

न जातो न भविष्योऽस्ति शत्रुरैकात्म्यदर्शनात् ॥

अजातशत्रुः काश्योऽतो मार्ग्यवृद्धिबिरुद्धधीः ॥ ३१ ॥

काश्यस्याजातशत्रुत्व साधयति । नेत्यादिना । अतःशब्दस्य पञ्चम्या संबन्धः ।
प्रागुक्तहेतुं विशेषणोक्त्या व्यक्तीकरोति । मार्ग्येति ॥ ३१ ॥

ब्रह्म यस्मात्परं नास्ति न च वस्त्वन्तरं यतः ॥

ब्रवाण्युपास्यं तत्तेऽहं सर्वापस्वस्तिकारणम् ॥ ३२ ॥

यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिदित्यादिश्रुतिमाश्रित्य ब्रह्मेत्यादि व्यापष्टे । ब्रह्मेति ।
तदुपासिकफलं कथयति । सर्वेति ॥ ३२ ॥

नापृष्ट इति नन्वेतद्विरुद्धमकरोदपिः ॥

यद्वन्न ते ब्रवाणीति ह्यपृष्टः काश्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

“नापृष्टः कस्यचिद्भूयात्र चान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जह्नलोक आचरेत्” ।

इति स्मृतिविरुद्धमृषेयमित्येति शङ्कते । नेत्यादिना । काश्यस्य मार्ग्यं प्रति
प्रपन्नतो न प्रश्नोऽस्तीति प्रसिद्धयो हि शब्दः । पच्छब्दो यस्मादर्थे तदपि व्यक्त्यर्थं
हीत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

दर्पादिदर्शनाधूनं वेद्यकृत्स्नात्मदर्शनम् ॥

कृत्स्नत्वार्थमतोऽप्राप्तीत्काश्यं ब्रह्मासमान्वितम् ॥ ३४ ॥

ब्रवाणीत्येतत्पृच्छनीत्यर्थे पातुर्नामनेकार्थत्वात्तत्र स्मृतिविरोध इत्येकदेश्याह । दर्पा-
दीति । अर्पित्वादिग्रहार्थमादिषदम् । अकृत्स्नात्मदर्शनं स्यात्मानं मार्ग्यं वेत्तीति शेषः ।

१ ब्राह्मणम् । आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ८९३

कृत्स्नत्वार्थं पूर्णवस्तुविज्ञानार्थमित्यर्थः । तं प्रति सम्यग्ज्ञानार्थं प्रश्नस्य प्रवृत्तिरुचितेति सूचयितुं प्रश्नेत्यादिविशेषणम् ॥ ३४ ॥

श्रद्धालुरधिकारी यो जिज्ञासुर्विनयान्वितः ॥

अपृष्टेनापि वक्तव्या तस्मै विद्या विपश्चिता ॥ ३५ ॥

अथ श्रुतेरनाज्ञस्याद्यथाश्रुतमादाय स्वपक्षमाह । श्रद्धालुरिति । अधिकारित्वसि-
द्ध्यर्थानि विशेषणानि । विपश्चितेति वक्तुस्तदधिगतियोग्यतोक्ता ।

“अधर्मेण तु यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वा निगच्छति ॥

विद्या ब्राह्मणमित्याह शेषविस्तेऽस्मि रक्ष माम् ।

अमूयकाय मा मा दास्तथा स्या बौर्यवत्तमा ॥

इत्यादिशेषादुक्तस्मृतेरनधिकारिणे विद्या न पाच्येत्येवंपरत्वात् तद्विरुद्धमृषिषेष्टे
तमिति भावः ॥ ३५ ॥

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा ॥

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोपरे ॥ ३६ ॥

अनधिकारिणि प्रदर्यपि विद्या न देये त्यत्र स्मृतिपुदाहरति । धर्मेति । सप्तमीद्वयं
शिष्यविषयम् । तद्विधा विद्या देशकालसामर्थ्यानुरोधेनाति यावत् । तत्र विद्या दत्ताऽपि
न फलवतीति दर्शयितुमुदाहरणम् ॥ ३६ ॥

धर्मार्थौ यत्र च स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा ॥

वक्तव्या तत्र विधेति निषेधादेव लिङ्ग्यते ॥ ३७ ॥

अधिकारिण्यपृष्टेनापि सोपदेष्टव्येत्यत्र मानमाह । धर्मार्थाविति । ननु निषेधवचनं
विना नैर्वापिधमस्ति स्मृतिवचनं तत्राऽऽह । इति निषेधादिति । अयोग्ये पात्रे
विद्यादाननिषेधाद्योग्ये प्रश्नं विनाऽपि सा देयेति गम्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

नष्टाश्वदग्धरथवरूपाय चाऽऽश्रित्य भूमिपम् ॥

प्राह मानुपविच्छादयं दैववित्तसमान्वितम् ॥ ३८ ॥

अधिकारिणे विद्यां वक्तुं गार्ग्यश्रेष्ठपचक्रमे तर्हि योग्य ब्राह्मणं हित्वा किमिति
रानानमुपेत्य ब्रवीति तत्राऽऽह । नष्टेति । यथाऽऽहुः—युक्तः संयोगोऽधिकारार्थेन
हेतुना नष्टाश्वदग्धरथवदिति ॥ ३८ ॥

वित्तद्वयेन संपन्नो यतोऽधिक्रियते नरः ॥

सर्वकर्मस्वतोऽवादीद्बालाकिः काश्यपन्तिकात् ॥ ३९ ॥

उक्तनीत्या गार्ग्यकाश्यसंबन्धस्य कलं प्रकटयति । वित्तेति । यथाऽऽहुः—उभयं
पितृवतोऽस्य ह्यधिकारस्तास्मादधिकारार्थेन हेतुना युक्तमुपेत्य वचनमिति ॥ ३९ ॥

ब्रह्म तुभ्यं ब्रवाणीतिवाद्यात्रव्यापृतावहम् ॥

गोसहस्रं ददाम्यद्य विनाऽप्यैकात्म्यनिर्णयात् ॥ ४० ॥

सहस्रमित्यादेरर्थमाह । ब्रह्मेति ॥ ४० ॥

गोसहस्रप्रदानस्य निमित्तं श्रुतिरभ्यधात् ॥

जनको जनक इति नामाभ्यासोक्तिवः स्फुटम् ॥ ४१ ॥

जनक इत्याद्यवतारगति । गोसहस्रेति ॥ ४१ ॥

शुश्रूषुं जनकं सर्वे जना दित्सन्तमेव च ॥

विवक्षयोऽभिधावन्ति तमुद्दिश्य निघृसवः ॥ ४२ ॥

तस्याचष्टे । शुश्रूषुमिति ॥ ४२ ॥

मौग्धीं प्रसिद्धिमुल्लङ्घ्य गार्ग्योऽयं मामुपागतः ॥

नूनं दित्सुं च शुश्रूषुं संभावयति मामपि ॥ ४३ ॥

विवक्षूणां निघृसूणां च जनकं प्रत्यभिगमनेऽपि कथं ब्रह्म ब्रवाणीति गार्गीयवाच्या-
ग्रमेव राज्ञो गोसहस्रदाने निमित्तमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । मौग्धीमिति । उपागन्तुरा-
शयमनुवदति । नूनमिति । तथाच तदीयं वाच्याग्रमेव निमित्तीकृत्य गोसहस्रप्रदानमु-
चितमिति भावः ॥ ४३ ॥

आदित्यचक्षुर्बुद्धिस्थेऽथेतनः सर्वगो ध्रुवः ॥

एतमेव सदोपासे ब्रह्मेति रविमध्यगम् ॥ ४४ ॥

श्रोतुकामं राजानं प्रति ब्राह्मणो ब्रह्म कीदृगुक्तवानित्याशङ्क्य य एवासावित्यादेर-
र्थमाह । आदित्येति । तत्प्राधान्यार्थं रविमध्यगमित्युक्तम् । त्वमपि यथोक्तं ब्रह्मोपा-
स्तेति शेषः ॥ ४४ ॥

तथा सुवार्णं तं गार्ग्यं काश्यो मा मेत्सगोचिवान् ॥

केवलो मतिर्संवादो षवदुर्कर्मणामवत् ॥ ४५ ॥

न त्वपूर्वार्थविज्ञानं प्रतिज्ञातं यथा त्वया ॥

मा वोचोऽतो यतो वेधि विनाऽपि वचनाच्च ॥ ४६ ॥

मा मैतस्मिन्नित्याद्यादत्ते । सथेति । गार्ग्योक्तेरज्ञातार्थज्ञापकत्वाभावज्ञापनार्थमेत्यु-
क्तम् । तदेव स्फुट्यनिषेधवादिनो राज्ञोऽभिप्रायमाह । केवल इति । संवादं कर्तुमेवो-
पक्रान्तमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रतिज्ञातमिति । अपूर्वार्थविज्ञानं हि प्रतिज्ञातं न च तथा

तदुत्पादितं तथाच प्रतिज्ञाहानिस्तवेत्यर्थः । राजाशयमुक्त्वा निषेधं व्याचष्टे । मा वोच
इति ॥ ४९ ॥ ४९ ॥

निषेधाभ्यासो मा मेति ज्ञातब्रह्मप्रवादिनः ॥

आवाधितधियाऽभ्यस्तो गार्ग्यस्यानुक्तिकारणात् ॥ ४७ ॥

द्विर्वचनमनूय तत्फलमाह । निषेधेति । गार्ग्यो हि विना खोपदेशं राज्ञा ज्ञातस्य
ब्रह्मणः प्रकर्षेण वदनशीलस्तस्येपद्वाधितत्वजुद्धा निषेधो राज्ञाऽभ्यस्तस्तेन मुख्यस्य
ब्रह्मणोऽनुक्तेरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

सुप्रसिद्धं यदस्माकं त्वच्छासनमृतेऽपि तत् ॥

नापेक्षते भवद्वाक्यं सिद्ध्यर्थं प्राक्प्रसिद्धितः ॥ ४८ ॥

कथं तदुक्तिं विना राज्ञा ज्ञातं ब्रह्म तत्राऽऽह । सुप्रसिद्धमिति ॥ ४८ ॥

तदुपासां न वेद्मीति मा च शङ्कां कृथा यतः ॥

उपासनं च वेद्म्यस्य गुणं तत्फलमेव च ॥ ४९ ॥

अतिष्ठाः सर्वेषामित्याद्यवतारयति । तदुपासाभिति । तदुष्णं तत्फलं चेति
शेषः ॥ ४९ ॥

अतीत्य सर्वभूतानि प्राधान्येन स्थितो यतः ॥ ५० ॥

अतिष्ठा इति नामास्य तेनाऽऽदित्यात्मनोऽभवत् ॥

चक्षुर्दृष्टीस्त्रिमत्त्वाच्च राजेत्येषोऽभिधीयते ॥ ५१ ॥

गुणद्वयं विभजते । अतीत्येति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ य एतं यथोद्दिष्टमुपास्तेऽर्हन्ति नरः ॥

यथोपासनमेवास्य फलं भवति नान्यथा ॥ ५२ ॥

स य एतमित्यादि व्याचष्टे । स य इति । नान्यथेत्युपास्त्यनुसारिफलमिति शाल-
स्तिपतेरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

मतिसंवाददोषेण काश्येनोत्सारिते रवी ॥

गार्ग्यो ब्रह्मान्तरं राज्ञे प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ५३ ॥

पर्यायान्तरमादत्ते । मतीति ॥ ५३ ॥

चन्द्रे मनसि बुद्धौ च ब्रह्मोपासेऽहमद्वयम् ॥

मानुमण्डलतो यस्माद्विगुणं चन्द्रमण्डलम् ॥

बृहन्निति ततश्चन्द्रः प्रमाणेनाभिधीयते ॥ ५४ ॥

तद्व्याचष्टे । चन्द्र इति । त्वं च तथोपास्तेति पूर्ववत् । बृहन्नित्यस्यार्यमाह ।
भान्विति । प्रमाणेन परिमाणेमेति यावत् । तयान पौराणिकाः—

“नवयोजनसाहस्रो विष्णुश्च सवितु स्मृत ।

द्विगुणस्तस्य विस्तारो मण्डलस्य प्रमाणम् ॥

द्विगुण सूर्यविस्ताराद्विस्तार शशिन स्मृत” । इति ॥ ५४ ॥

अम्भोऽतिपाण्डरं वासो यस्माच्चन्द्रायिमानिनः ॥

तस्मात्पाण्डरवासाः स्यात्सोमः सौम्यत्वकारणात् ॥ ५५ ॥

ज्योत्स्नया राजतेऽत्यर्थं सोमो ब्राह्मणराजतः ॥

सोमो राजेत्यतो वक्ति तदुपासाविधित्सया ॥ ५६ ॥

पाण्डरेत्यादिपदानि व्याचष्टे । अम्भ इत्यादिना । सोमो ब्राह्मणानां राजेति श्रुति-
माश्रित्य ब्राह्मणराजत इत्युक्तम् । गुणचतुष्टयोक्तिफलमाह । तदुपासेति ॥ ५५ ॥
॥ ५६ ॥

तुल्याभिधानधर्मत्वाल्लता सोमोऽपि शृष्वे ॥

च भयोर्देवते कत्वाऽुपास्यं तेन तद्वयम् ॥ ५७ ॥

सोमशब्दस्यार्थान्तरमाह । तुल्येति । न केवलं चन्द्रमा सोम किंतु लताऽपि
सोम इत्यभिधानम्य वृद्धिहासाख्यधर्मस्य चोभयत्र समत्वाच्चन्द्रदेवतायाश्च द्वयोरैक्या-
दित्यर्थः । लताग्रहोपयोगमाह । उपास्यमिति । प्राणात्मनैकीकृत्येति शेषः ॥ ५७ ॥

एषा देवता विश्वी मत्येकार्थावसायिनी ॥

भोक्त्री कर्त्री च सर्वत्र तस्या भोज्यमतोऽपरम् ॥ ५८ ॥

उक्ता देवता विशिनष्टि । एषेति ॥ ५८ ॥

ब्रह्मपा सर्वसंख्यासेरात्मेत्येतामुपास्महे ॥

व्याख्या तुल्यैव विज्ञेया सर्वपात्रयेषु पूर्ववत् ॥ ५९ ॥

अत्र दृष्ट्वा भोज्यमित्युक्तं ब्रह्मणोऽतथात्वादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । तपाऽ-
प्यात्मनो भोक्तृत्वादि न प्राणस्येत्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । अतस्त्वदुक्तेर्नास्माकम-
धिका धीरिति राज्ञोऽभिप्रायः । यथोक्तन्याग विद्युत्कर्पागादिष्वतिदिशति । व्याख्येति ।
आदित्यचन्द्रवाक्पयोर्व्याख्या तुल्योक्ता तयोच्चेरित्यर्थः ॥ ५९ ॥

गुणो यत्र हि यः पुंसो नाम्ना संभान्यतेऽत्र तु ॥

फलं तदेव तस्य स्यात्सर्ववाक्येषु निर्णयः ॥ ६० ॥

प्रतिपत्त्या गुणफलयोरपि तुल्यत्वमाशङ्क्याऽऽह । गुण इति । अत्रोक्तवक्ष्यमाण-
धर्मोपेयं यस्मिन्पर्याये चेषमयं पुंसो यो गुणोऽतिष्ठा राजा तेजस्वीत्यादिशब्दाभिहितस्तत्र
तदुपासकस्य तदेव गुणोपास्यनुरूपमतिष्ठा सर्वभूतानामित्यादिफल स्यादेव सर्ववाक्येषु

१. 'ब्रह्मणम्'] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ८९७

गुणभेदः फलभेदश्चेत्यर्थः । गुणादिभेदस्य वाचनिकत्वात्तद्भेदाशङ्का नेति हिशब्दार्थः ॥ ६० ॥

भानुचन्द्रमसोस्तेजो जलदैरभिभूयते ॥

विद्युत्तत्राप्यतितरां तेजस्वी तेन विद्युति ॥ ६१ ॥

प्रतिपर्यायं तद्भेदेऽपि विद्युति निर्देशादादित्यचन्द्राग्निषु च संभवात्तेजस्विगुणश्चतु-
र्ध्वपि सम इत्याशङ्क्याऽऽह । भान्विति । अग्रेरपि कदाचिदुद्भूतमभिभूतं च तेजो
लक्ष्यते तन्नापि जलदेषु सत्स्यपीति यावत् । अतितरां तेजस्विनीति शेषः । तेजस्वी
ध्येयः पुरुषः ॥ ६१ ॥

खण्डशो न यथा मूर्तं खं पूर्णं चाप्रवर्तनात् ॥

अप्रवर्त्यक्रियावत्स्युन्वोन्नि सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ ६२ ॥

पूर्णमप्रवर्तीत्याकाशमक्षणो गुणद्वयमुक्तं तद्याचष्टे । खण्डश्च इति । यथा घटादि
खण्डशो विभक्तं न तथाऽऽकाशमतस्तत्पूर्णमप्रवर्ति चाप्रवर्तकत्वादित्यर्थः । अप्रवर्तिश-
ब्दत्वार्यान्तरमाह । अक्रियावदिति । व्योम्नि हि सर्वाः प्रवृत्तयः सन्ति न स्वयं
क्रिया तद्गद्गा तस्मादप्रवर्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

जिष्णुः स्याज्जयशीलत्वाज्जीयते न परिर्यतः ॥

अपराजिष्णुरित्येवं तस्मादेवाभिधीयते ॥ ६३ ॥

अन्यतो मानृतो जाता अन्यतस्त्या उदाहृताः ॥

अप्यन्यतस्त्यजायी स्यात्सापत्नभ्रातृमदनः ॥ ६४ ॥

वायुमहोपासकस्य जिष्णुरित्यादिफलत्रयमुक्तं तद्याचष्टे । जिष्णुरित्यादिना
॥ ६३ ॥ ६४ ॥

जिष्णुरिन्द्रगुणोपास्तेर्बहुकुण्डगुणतः परः ॥

सेनाऽपराजितेत्यस्मात्सपत्नानां पराजयः ॥ ६५ ॥

कथमेकोपास्तिर्बहुफलेत्याशङ्क्योपास्यगुणभेदादित्याह । जिष्णुरिति ॥ ६५ ॥

अभ्याहितमपि जगत्सहतेऽग्निर्यतस्ततः ॥

भस्मसात्करणादुक्तो विपासहिरितीश्वरैः ॥ ६६ ॥

अग्निपुरुषस्य विपासहिरिति विशेषणं तत्पार्थमाह । अभ्याहितमिति । अपिरभि-
ध्यासी । यद्वाकिः स्वस्मिन्विध्यते क्षिप्यते तत्सोढुं शीलमस्तीति व्युत्पत्तिः । ईश्वरैर्वेदा-
र्थनिर्धारणसमर्थैरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

अप्सु रेवसि बुद्धौ च पुरुषं ब्रह्म चेतनम् ॥

उपास एतमित्युक्तः काश्यः मत्याह पूर्ववत् ॥ ६७ ॥

य एवाप्स्वित्यादेर्यमाह । अप्स्विति ॥ ६७ ॥

प्रतिविम्बोदयः कार्यं प्रतिरूपं यतस्ततः ॥

प्रतिरूपं सपास्योऽप्सु फलमप्यस्य तादृशम् ॥ ६८ ॥

प्रतिरूपादिवाक्यस्यप्रतिरूपशब्दार्थमाह । प्रतिविम्बेति । कार्यमपामिति शेषः । यस्मात्प्रतिविम्बमपा भुणक्तस्मादवाप्तो तद्गुण पुरयो ध्येय इत्याह । यत इति । फल-
वाक्यार्थमाह । फलमिति ॥ ६८ ॥

अन्वर्थं प्रतिशब्दोऽयं फलस्य पुरुषार्थतः ॥

प्रातिलोभ्येन तु ज्ञेयो ह्यर्थः स्यात्तथा सति ॥ ६९ ॥

प्रतिरूपगुणोपासक प्रति प्रतिरूप फलमुपगच्छति चेत्तर्हि प्रतिशब्दादनर्थप्राप्तिः । फलमिति प्रतीतेस्त्याग्योपासनेत्याशङ्क्याऽऽह । अन्वर्थ इति । प्रतिशब्दस्य निपात-
स्वेनानेकार्थत्वसमवायप्रकृतोपास्यनुसारेणान्वर्थत्वमुचितमिति बहु हीत्युक्तम् । तथा
सति प्रातिफूल्यार्थत्वाभ्युपगमे सतीति यावत् ॥ ६९ ॥

भुतिस्मृतेसदाचारान्मति यः सततोद्यतः ॥

प्रतिभ्रुत्यादिरूपत्वात्प्रतिरूपस्ततोऽस्तु सः ॥ ७० ॥

प्रतिरूपशब्दस्यानुरूपार्थत्वमुक्तत्वा तदेव प्रकटयन्नयो इत्यादेरर्थमाह । श्रुतीति ।
अप्सु हि पुरष श्रुत्यादीन्मति सदाऽनुरूपत्वाभिरेव श्रौतस्मार्तकर्मनिवृत्तेरतस्तदुपासक-
स्यापि तदात्मकस्य श्रुत्याद्यनुरूपत्वात्ततो जायमान पुत्रस्तदनुरूपो भवतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

रोचिष्णूपनिषत्कान्तमादर्शात्तादिबुद्धिषु ॥

सपास इत्यभिहिते काश्यः प्रत्याह पूर्ववत् ॥ ७१ ॥

य एवायमित्यादेरर्थमाह । रोचिष्मिषति । देदीप्यमानगोप्यकान्तिरहित पुरुषमा-
दर्शं चक्षुरादिषु स्वच्छमावेषु नुद्धौ चाहमुपासते त्व चेत्पमुपास्येत्युक्ते राजा पूर्ववन्निपे-
धतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

यत्रोपास्यबहुत्वं स्यात्फलं तत्र प्रजास्वपि ॥

शतहृदादर्शाधिर्भा बहवस्ते मसिद्धितः ॥ ७२ ॥

रोचिष्णुर्हेत्यादिना स्वगत प्रजागत च फलमत्र श्रूयते विद्युदात्मवाक्ययोरपि तेनस्वी-
हेत्यादिनोभयत्र फलमुक्त स्वाभिगामि च तन्वाप्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यत्रेति ।
स्वामिनोऽन्यत्रापि वाचनिकमविरुद्धमिति भावः । काचित्तमुपास्यबहुत्वमेव स्फोरयति ।
शतहृदेति ॥ ७२ ॥

फलं यद्गुणकं यत्र तद्गुणं स्यादुपासनम् ॥

फलानुमानतस्तत्र न फलं ह्यनुपासितम् ॥ ७३ ॥

उपास्यक्येऽपि षट्चाहुत्योपपत्ते सर्वपर्यायेष्मन्त्र फलं किं न स्यादित्याश-

कृयाऽऽह । फलमिति । यस्मिन्पर्याये यद्गुणकं फलं दृष्टं तत्र तद्गुणकमुपासनं फलेन तत्साधनस्यानुमानात्तद्वैचित्र्ये सत्युपासनवैचित्र्यस्याऽऽवश्यकत्वादित्यर्थः । अनुमानमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । नेति । तं यथा यथेत्यादिशास्त्रादिति शेषः । स एव हिशब्दार्थः ॥ ७३ ॥

गच्छन्तमनु यः शब्दो बहिर्बच्छयतेऽध्वनि ॥

अध्यात्मं दैहिके शब्दे बुद्धौ चेति विनिर्दिशेत् ॥ ७४ ॥

य एवायं यन्तमित्यादि व्याचष्टे । गच्छन्तमिति । अध्वनि गच्छन्तमिति संबन्धः । तस्मिन्बाह्ये शब्दे देहस्थे चाऽऽध्यात्मिके बुद्धौ च यः पुरुषस्तमेवाहमुपासे ब्रह्मबुद्ध्येति वाक्यार्थं न्यादित्यर्थः ॥ ७४ ॥

पुंसोऽभिधावतस्त्वं देहदेशैः समाहतः ॥

प्राणो वृत्तिविशेषेण बहिर्बत्कुरुते ध्वनिम् ॥ ७५ ॥

गच्छतः पृष्ठतः शब्दोत्पत्तौ किं कारणं तदाह । पुंस इति । वृत्तिविशेषेण गतिभेदेनेति यावत् । यद्वा प्राणनादिवृत्तीत्युक्त्वा वृत्त्यन्तरेणेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

वृत्तिक्षेपादसुरयमायुषश्च तदाश्रितेः ॥

क्षतायुरेव भवति न्रियते नापमृत्युना ॥ ७६ ॥

शब्दपुरुषस्यासुरिति विशेषणं तस्यार्थमाह । वृत्तीति । गतीनामुपात्तानां प्राणनादिवृत्तीनामेव बाह्याशेन त्यागात्प्राणात्मा सोऽसुगुणक इत्यर्थः । स य एतमित्यादि व्याफरोति । आयुषश्चेति ॥ ७६ ॥

दिक्षु द्वितीयोऽनपंगः सद्वितीयः सदैव सः ॥

दुःसंभाभ्या हि पूर्वा दिव्युक्त्वाऽऽज्ञां पश्चिमां जनैः ॥ ७७ ॥

दिवपुरुषस्य द्वितीयोऽनपंग इति विशेषणद्वयं तदनूय व्याचष्टे । दिक्ष्विति । सद्वितीयत्वं साधयति । दुःसंभाभ्येति । दिशा सद्वितीयत्वं लोकप्रसिद्धमिति हिशब्दः ॥ ७७ ॥

साधुश्रुत्यपरिवारः सर्वदोषासको भवेत् ॥

पुत्रादिगणसंतानस्यैर्यमेव सदा भवेत् ॥ ७८ ॥

स य एतमित्यादि व्याख्याति । साध्विति । उपासकरुच्यनुसारित्वं साधुत्वम् । उत्तरार्धे सदेत्येकस्मात्पूर्वं तमेत्यध्याहार्यम् ॥ ७८ ॥

छायामये तथाऽज्ञाने बुद्धौ चैकैव देवता ॥

मृत्युकालात्पुरा नास्य व्याधिरप्युपसर्पति ॥ ७९ ॥

पर्यायान्तरं व्याचष्टे । छायेति । बाह्ये तमसीति यावत् । अयापुरस्य मृत्युरिति

९०० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

गुणस्तदुपासनादीर्घायुष्यं फलं रोगायभावो विशेष इति मत्वा नैनमित्यादेरर्थमाह ।
मृत्युकालादिति । मृत्योस्तु न प्रसङ्गोऽस्तीत्यपेक्ष ॥ ७९ ॥

विराडात्मनि देहे च बुद्धावित्यादि पूर्ववत् ॥

आत्मन्वीति च वक्ष्यात्मा मजा चापि शैमान्विता ॥ ८० ॥

अन्तिमं पर्यायं व्याकरोति । विराडिति । आदिपदेन गार्ग्योक्तिशेषस्य काश्यो-
क्तेश्च ग्रहणम् । आत्मन्वीति च गुणो विराट्पुरुषस्येति शेष । आत्मन्वीत्यादेरर्थमाह ।
वक्ष्येति ॥ ८० ॥

व्यस्तानां पूर्वमुद्देशः समस्तानां त्विहोदितः ॥

विवक्षावसितिर्गार्गी तथा सत्युपपद्यते ॥ ८१ ॥

पूर्वोत्तरपर्यायेऽप्यान्तरभेदं दर्शयति । व्यस्तानामिति । उद्देशो ध्येयत्वेनोक्तिरि-
त्यर्थः । अन्ते पर्याये समस्तोपदेशे नियामकमाह । विवक्षेति । तथा सति समस्तव्य-
स्तोपदेशे सतीति यावत् ॥ ८१ ॥

प्रत्याख्यातोपदेशः सन्तंवादेन पुनः पुनः ॥

ब्रह्मान्यदन्यदषददात्मन्वीत्यन्तमादरात् ॥ ८२ ॥

तत्समाप्तिं प्रकटयति । प्रत्याख्यातेति । तदनन्तरमज्ञानादेव गार्ग्यो विवक्षारहि-
तोऽमुदिति शेष ॥ ८२ ॥

विशेषाणामनन्तत्वात्समस्तं ब्रह्म सोऽवदत् ॥

तस्मिन्नपि निषिद्धेऽथ तूष्णीं गार्ग्यो बभूव ह ॥ ८३ ॥

कतिपयविशेषानुक्त्वा सर्वोपसंहारं विना किमित्यन्ते समस्तब्रह्मोक्तिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । विशेषाणामिति । अनन्तत्वात्प्रत्येकं वक्तुमशक्यत्वादिति शेष । तत्र सर्वा-
न्तर्भावेति भावः । स ह तूष्णीमित्यादेरर्थमाह । तस्मिन्निति । समस्तव्यस्तातिरिक्ते
वस्तुनि गार्ग्यस्य प्रतिषेधनहीनत्वद्योतनार्थमपेक्ष्युक्तम् । तस्य मौनस्यास्यावादिशरस्ये-
नावस्थानं पार्श्वस्थानां प्रत्यक्षमिति हेतिनिपातेन द्योत्यते ॥ ८३ ॥

यत्कृत्स्नं ब्रह्म पूर्वोक्तं तदेवेदमविद्यया ॥

एकवाऽनेकधा मुँदैः कल्प्यते रज्जुसर्पवत् ॥ ८४ ॥

१ ननु राज्ञा यथोक्तं ब्रह्म विषेधता तद्वद्व्यत्यमेव साध्यते ततोऽन्यत्तदस्तीति वा
माऽऽद्यो ज्येव त्वा इषयिण्यामीत्यादिशेषविशेषावेतरोऽन्यत्वात्तत्रापि षट्पदब्रह्मत्वा-
पेक्षेता आह । यदिति । यद्वाऽऽज्येत्येव सूत्रिते मुख्ये ब्रह्मणि किमित्यादित्वादिब्र-
ह्मान्तरं गार्ग्येणोक्तमित्याशङ्क्य पूर्वपक्षश्रुत्यभिप्रायमाह । यत्कृत्स्नमिति । एकवाऽने-
कधा समस्तत्वेन व्यस्तत्वेन चेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

अवाविशरस्कमालोक्य नृपो गार्ग्यमनुत्तरम् ॥

एतावदिति तं ग्राह्यं शेषाशङ्कानिवृत्तये ॥ ८५ ॥

स हेत्यादेस्तात्पर्यमाह । अवागिति । प्रतिज्ञाहानिरत्र सूच्यते । उत्तरावसरे तद-
प्रतिपत्तिमप्रतिभामाह । अनुत्तरमिति । अवशिष्टस्य मुख्यब्रह्मणो गार्ग्येण ज्ञातत्वा-
शङ्कानिवृत्त्यर्थं राजवाक्यमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

निगृह्यमाणयोगे च श्रुतिमत्र विनिर्दिशेत् ॥

ब्रह्म ब्रवाणीत्यात्य त्वमेतावद्ब्रह्म तच्च ते ॥ ८६ ॥

प्रतिज्ञाहान्यादिना निगृह्यमाणगार्ग्येण प्रश्नस्य संबन्धे श्रुतिरस्मिन्वाक्ये वाच्येति
श्रुतेर्यमाह । निगृह्यमाणेति । उक्तं हि—निगृह्यानुयोगे वेति । निगृह्यमाणत्यमेव स्फुट-
यति । ब्रह्मेति ॥ ८६ ॥

अज्ञाते जगदज्ञातं ज्ञाते ज्ञातं च यत्र तत् ॥

तदेव ब्रह्म पूर्णत्वाच्च त्वदुक्तमकृतस्ततः ॥ ८७ ॥

ननु प्रतिज्ञातं ब्रह्माऽऽदित्यादिरूपमुपदिष्टं न च तत्र ब्रह्म ब्रह्मान्तरभावात्तत्राऽऽह ।
अज्ञात इति ॥ ८७ ॥

अव्यावृत्ताननुगतस्वतःसिद्धात्मवस्तुनि ॥

मुख्यार्थो ब्रह्मशब्दः स्यान्न त्वदुक्तेऽतथात्वतः ॥ ८८ ॥

पूर्णमेव ब्रह्मेत्यत्र निमित्तमाह । अव्यावृत्तेति । आदित्यादौ तस्य मुख्यार्थत्वामावे-
हेतुः । अतथात्वत इति । त्वदुक्तादित्यादेर्व्यावृत्तादिरूपत्वादित्यर्थः ॥ ८८ ॥

यस्मादेवमतो गार्ग्यमेतावद्दीतिवादिनम् ॥

नृपो नैतावतेत्याह ब्रह्मत्वासंभवं स्फुटम् ॥ ८९ ॥

एतावद्दीत्यादेर्यमाह । यस्मादिति । आदित्यादेरुक्तन्यायेनाब्रह्मत्वं हेत्वर्थः ॥ ८९ ॥

अज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य दुःसंभाव्यमिदं वचः ॥

नैतावतेति ब्रह्मातः काश्चिद्वेचीति लिङ्ग्यते ॥ ९० ॥

उप त्वाऽयानीति यदतोऽभिप्रायमाह । अज्ञातेति ॥ ९० ॥

गार्ग्योऽनुपाय राज्ञोऽथ प्रावीण्यं ब्रह्मवेदने ॥

उपायानीत्युवाचेयं परब्रह्मावबुद्धये ॥ ९१ ॥

परं ब्रह्म विजिज्ञासुरूपेतोऽस्म्यहमादरात् ॥

अनुशाधि यथोक्तत्वमित्येवंवादिनं नृपः ॥ ९२ ॥

क्षत्रियं ब्राह्मणो जात्या यदुपेयादनापदि ॥

प्रतिलोममिदं वृत्तं धर्मशास्त्रैर्निषिद्धतः ॥ ९३ ॥

२०२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

उपसदनोक्तिमवतारयति । गार्ग्य इति । अनुमाय नैतावतेत्युक्त्या कल्पयित्वेत्यर्थः । ब्रह्मविदं प्रत्युपसत्तिरब्रह्मविदो युक्तेत्यशब्दार्थः । इमं ब्रह्मविदं रामानमिति यावत् । उपसत्तिफलमाह । परब्रह्मेति । उपसत्तिकानयं व्यापष्टे । उपेत इति । कुतूहलधिया नास्तिकधिया चोपसत्तिं व्यावर्तयति । आदरादिति । प्रतिशेधमित्यादेरर्थमाह । इत्येवमिति । नृपः प्राहेति शेषः । कृतकं ब्राह्मणं व्यावर्तयति । जात्येति । धर्म-
शास्त्रैरिति । आपत्काले ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विचोपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषाऽऽसमाप्तेरिति गौतमः ।

“अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुग्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चानन्वाने काश्चिन्मविमनुत्तमाम्” ॥

इति मनुः । एवमादिभिर्निषेधाद्ब्राह्मणस्य क्षत्रियं प्रत्युपगतिरयुक्तेत्यर्थः ॥ ९१ ॥

॥ ९२ ॥ ९३ ॥

योगक्षेमफलार्थाय गमनं न निषिध्यते ॥

ब्रह्म मे वक्ष्यतीत्यर्थं निषिद्धं नृपसर्पणम् ॥ ९४ ॥

तर्हि तस्य जीवनमेव दुर्लभमित्याशङ्क्यानापदीत्यत्र सूचितमर्थमाह । योगेति । अप्रा-
प्तप्रापणं योगः प्राप्त्यरक्षणं क्षेमस्तदर्थं पार्थिवं प्रति ब्राह्मणस्थोपसर्पणमविरुद्धम् ।

“वेदार्यानभिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ।

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये” ॥

इति स्मृतैरित्यर्थः । तर्हि निषेधवाक्यानां का यतिल्लज्जाऽऽह । ब्रह्मेति ॥ ९४ ॥

अतोऽनुपेतमेव त्वां करविन्यस्तवित्त्ववत् ॥

ब्रह्म विद्वापयिष्यामि यज्ज्ञाने सर्वविज्ञवेत् ॥ ९५ ॥

ब्राह्मणस्य क्षत्रियानुत्तमत्वात् प्रति विद्यार्थमुपगत्यभाष्येद्गार्ग्यस्य राज्ञो विद्या श्रोतु-
मशक्येत्याशङ्क्य ज्येष्ठं त्वेत्यादेरर्थमाह । अत इति । आदित्यादिवक्ष्यन्ते वक्ष्यमाणे
ब्रह्मणि विशेषमाह । यज्ज्ञानं इति । वर्णतो गार्ग्यस्याऽऽपि कथादुपसत्त्यभावेऽपि विद्यातो
राज्ञो वैशिष्ट्यात्तत्सद्ब्रह्मो युक्तः ।

“न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च नन्मुनिः ।

क्षपयश्चकिरि धर्मं योऽनूचानः स नो महान्” ॥

इति स्मृतैरित्यर्थः ॥ ९५ ॥

इत्युक्त्वा तर्पणं पाणौ गृहीत्वोत्थितवाश्रुपः ॥

आजगमतुश्च तौ मुनिं नरं कार्यविवक्षया ॥ ९६ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०३

तं पाणावित्यादेरर्थमाह । 'इत्युक्त्येति । तौ हेत्यादि व्याकरोति । आजगमतु-
रिति ॥ ९६ ॥

गार्ग्योक्तब्रह्माभ्युक्तत्वं तथाऽमीपापनात्मताम् ॥

बालाकेर्वोधयिष्यामीत्यतः सुप्तपगाधृपः ॥ ९७ ॥

कार्यविवक्षयेत्येतदेव स्फुटयति । गार्ग्येति । अमीपापादित्यादीनामिति यावत् ॥ ९७ ॥

देवतानामभिः काश्यो गत्वा सुप्तं यथोदितैः ॥

आमन्त्रयां तदा चक्रे बृहन्नित्येवमादिभिः ॥ ९८ ॥

तमेतैरित्यादेरर्थमाह । देवतेति । तदा स्वाभावस्यायामित्यर्थः ॥ ९८ ॥

संबोध्यमानोऽपि तथा सुप्तो नैवोदयुध्यत ॥

यतोऽतो गार्ग्याभिमतो न भोक्तैत्यवगम्यते ॥ ९९ ॥

स नोत्तस्यावित्यस्यार्थमाह । संबोध्यमानोऽपीति । बोधनार्थप्रयुक्तनामाश्रवणा-
दापेयणाद्योत्तानात्प्राणस्य व्याप्रियमाणस्यैवाभ्युक्तत्वं सिध्यतीति फलितमाह । यत्
इति ॥ ९९ ॥

जाग्रत्कालं परित्यज्य सुप्तं किमिति जगमतुः ॥

स्पष्टता सर्वभावानां जाग्रत्काले हि लक्ष्यते ॥ १०० ॥

सुप्तपुरुषगतिमाक्षिपति । जाग्रदिति । संनिहितं हित्वा व्यवहितगतिपुकेत्यर्थः ।
गार्ग्येष्टात्मनो विविच्य काश्येष्टमात्मानमुपदेष्टुं तद्वृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्पष्टेति ।
तत्र सर्वस्याप्यादिष्टोऽर्थो विविच्य वक्तुं शक्यते न स्वापे सर्वव्यवहारलोपादितस्तद्वृत्तिरन-
र्धिकेत्यर्थः ॥ १०० ॥

प्राणानां देवतानां च पुरुषस्य च संकरात् ॥

बोधे न शक्यते कर्तुं विवेको भोक्तृभोज्ययोः ॥ १०१ ॥

जाग्रति सर्वपदार्थोपलम्भेऽपि क्षीरनीरवस्तेषां सांकर्यमिष्टात्मविवेकदृष्टिरित्युत्तरमाह ।
प्राणानामिति ॥ १०१ ॥

भोक्तृत्वमेव पुंसोऽस्ति भोज्यत्वं न मनागपि ॥

काश्याभिप्रायतोऽनस्य भोज्यतैव न भोक्ता ॥ १०२ ॥

कोऽसौ विवक्षितो विवेकस्तमाह । भोक्तृत्वमिति । साक्षित्वमिति यावत् । भोज्यत्वं
साक्ष्यत्वम् । अनस्य प्राणस्येत्यर्थः ॥ १०२ ॥

संकीर्णत्वादशक्यः स्यात्प्रबोधे भोक्तृभोज्ययोः ॥

कर्तुं विवेकोऽतो यावः सुप्तं पुरुषमादरात् ॥ १०३ ॥

१०४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

अस्त्वोद्विगेको जाग्रत्वेव किमिति सुप्तपुरुषमतिर्नेत्याह । संकीर्णत्वादिति । विव-
क्षितकार्यगौरवघोटनार्थमादरादित्युक्तम् ॥ १०३ ॥

तस्माद्यद्यपि सांनिध्यं प्राणादीनां प्रजागरे ॥

संकीर्णत्वान्मिथस्तेषां दुःश्रुतं बह्विवेचनम् ॥ १०४ ॥

यद्यु स्पष्टतेत्यादि तत्राऽऽह । तस्मादिति । यद्यपीत्यादि तच्छब्दार्थविवरणम् ।
तस्माद्युक्तं सुप्तपुरुषमनमिति शेषः ॥ १०४ ॥

आत्मनः प्रोपितत्वाच्च भोगोऽस्मै न प्रयुज्यते ॥

वदासतेऽखिलाः सुप्ते देवताः करणैः सह ॥ १०५ ॥

स्वापेऽपि साकार्यसाम्यात्पुनो विवेकधीस्तत्राऽऽह । आत्मन इति । भोक्तृकरणस-
हिताधिष्ठातृदेवतानां सुप्तावुपसंहारादसाकार्यत्वेन विवेकसौकर्यमित्यर्थः ॥ १०५ ॥

जाग्रद्भोगप्रयुक्तस्य कर्मणः प्रसयाच्चदा ॥

शेरते करणान्यस्य सह भोक्त्राऽऽत्मनाऽऽत्मनि ॥ १०६ ॥

सुप्तावुक्तोपसंहारे हेतुमाह । जाग्रदिति । वदा सुप्तावित्येतत् । आत्मन्यज्ञाते पर-
स्त्वित्यर्थः ॥ १०६ ॥

प्राण एकस्तु जागर्ति भोक्ता यो गार्ग्यसंमतः ॥

प्राणेन रक्षमिति च तयोर्दोर्कं प्रवक्ष्यते ॥ १०७ ॥

गार्ग्येष्टात्मनोऽपि तत्रोपसंहारात् भोगप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । प्राण इति । तत्र
भानमाह । प्राणेनेति । प्राणेन रक्षन्तु कुलक्षमित्युत्तरत्र तस्य स्वापेऽनुपसंहारो वक्ष्यत
इत्यर्थः ॥ १०७ ॥

प्राणाग्रय इति स्पष्टं तथाऽनस्तमितधृतेः ॥

अथान्तः प्राण एवातो जागर्त्येव दिवानिशम् ॥ १०८ ॥

तत्र श्रुत्यन्तरमाह । प्राणेति । प्राणाग्रय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रतीति श्रुतिरिममेनार्थ-
माहेत्यर्थः । न व्यथते न रिप्यति सैषाऽनस्तमिता देवतेत्यादिवाक्यादपि स्वाने तस्य
नोपसहतिरित्याह । तथेति । उक्तमानकलमुपसंहरति । अथान्त इति । अत्रेति
वेदोक्तिः ॥ १०८ ॥

यथा जाग्रदवस्थायां भोक्ता प्राणः पुराऽभवत् ॥

स्वप्नेऽप्येव तथैवाऽऽस्ते वोद्धा चेद्बुध्यतामयम् ॥ १०९ ॥

प्राणस्य सदा जागरे रज्ज्वर्णमाह । यथेति । स्वप्नेऽपीत्यपिना स्वापः समुची-
यते ॥ १०९ ॥

प्राणस्येन्द्रोस्तथा चापां त्र्यन्नात्माविष्कृता यतः ॥

एक्यमुक्तयतः प्राणो बोध्यते चन्द्रनामभिः ॥ ११० ॥

१०६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

तद्देहत्ववत्कदाद्यापीष्टात्मनो न तद्देहत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः । नामरूपाभ्यां सत्याभ्यां प्राणद्वन्द्वो नैवमात्मा सत्यस्य सत्यमिति श्रुतेरित्यपरं विशेषमाह । नामेति ॥ ११६ ॥

अध्यात्माद्यखिलं विश्वं संव्याप्य समवास्थितः ॥

ओतं प्रोतं जगद्यस्मिन्नस्नाभिनिर्दर्यनात् ॥ ११७ ॥

त्रिविधं जगद्यापित्वं प्राणस्योक्तं स्मारयति । अध्यात्मादीति । तत्र मोनं सूचयति । ओतमिति । स विश्वं संव्याप्य स्थित इति संबन्धः ॥ ११७ ॥

कुर्वाणस्तुमुलं शब्दं स्वव्यापारमशेषतः ॥

कुर्वाण एव स्वमेऽपि प्राण आस्ते प्रचोयवत् ॥ ११८ ॥

यथोक्तं रूपमात्मन्यपि मुसंसादमिति ततो न विशेषाधिगतिरित्याशङ्क्य ॥ स्वव्यापारारूढ इत्यादिभाष्यार्थमाह । कुर्वाण इति । जागरादपि स्वापे प्राणप्रयुक्तशब्दस्याऽऽधिक्यदर्शनात्तुमुलमिति विशेषणम् । न केवलं शब्दमेव कुरुते किंतु सर्वमेव व्यापारमित्याह । स्वव्यापारमिति । योऽनन्तमित इति यच्छब्देनोपक्रमादत्र तच्छब्दो द्रष्टव्यः । स्वमेऽपीत्यपि. स्वाप्संग्रहार्थः ॥ ११८ ॥

न च भोक्त्रन्तरं प्राणाद्भाग्येणेहाम्बुपेयते ॥

तत्काले भिन्नकाले वा प्राणादन्यस्य भोज्यतः ॥ ११९ ॥

प्राणस्योक्तविशेषणवतः स्वापेऽवस्थानेऽपि तस्य तदा भोगाभावस्तत्र भोक्त्रन्तरोपगमादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । श्हेति प्रकृतं स्वापग्रहणम् । तत्र हेतुः । तत्काल इति ॥ ११९ ॥

तस्मादवश्यं बोद्धव्यं बोध्यं साक्षादुपस्थितम् ॥

प्राणेन बोद्धरूपत्वादायं दग्धा यथा वदेत् ॥ १२० ॥

तस्यैव भोक्तृत्वे फलितमाह । तस्मादिति । उपस्थितः सन्निकर्षलक्ष्याप्रतिबन्धः साक्षादित्युक्तम् । प्राप्ते विषये शक्तस्य कार्यकरत्वे दृष्टान्तमाह । दास्यमिति ॥ १२० ॥

न चासौ बोध्यमानोऽपि प्रत्यबुध्यत नाम तत् ॥

प्राणोऽभ्योक्ता ततः सिद्धः स्वनामाप्रतिबोधनात् ॥ १२१ ॥

अस्तु तस्य प्राप्तशब्दश्रुतिलक्षणाऽऽह । न चेति । परिशेषसिद्धमर्थमाह । प्राण इति । अभ्योक्तेति च्छेदः ॥ १२१ ॥

स्वाख्याविशेषसंव्याप्यग्रहणाच्चेन्न बुद्धवान् ॥

अग्रहासंभवाच्चैवं सर्वज्ञा देवता यतः ॥ १२२ ॥

तस्य स्वनामाग्रहणं संवन्नाग्रहकृतं नानात्मत्वकृतमित्याशङ्कते । स्वाख्येति । देवताया न संवन्नाग्रहः सर्वज्ञत्वादित्याह । अग्रहेति ॥ १२२ ॥

त्वत्पक्षेऽप्यग्रहो दोषस्तुल्यश्चेदिति चोच्यते ॥

नैवं कृत्स्नाभिमानित्वादेकदेशानहंकृतेः ॥ १२३ ॥

संबोधननामाग्रहस्तत्कृतानात्मत्वदोषश्च तुल्यस्त्वदिष्टात्मनोऽपीति शङ्कते । त्वत्पक्षे-
पीति । काश्येष्टात्मनः सर्गस्मिन्कार्यकरणसमुदायेऽभिमानित्वात्तदेकदेशे प्राणमात्रे तदभा-
वात्तन्नामाग्रहणं न त्वयोक्तत्वादिति परिहरति । नैवमिति ॥ १२३ ॥

अङ्गुल्याद्यभिधानोक्तौ न हि तद्दान्प्रबुध्यते ॥

कृत्स्नदेहाभिमान्येवं नैकदेहाभिमानभूः ॥ १२४ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन साधयति । अङ्गुल्यादीति । यथा हस्तः पादोऽङ्गुलिरित्यादिना-
मोक्तौ मैत्रो नोतिष्ठति सर्वदेहाभिमानित्वेन तन्मात्रानभिमानित्वादेवं काश्येष्टात्मनः
सर्गकार्यकरणाभिमानित्वादङ्गुलिस्थानीयप्राणमात्रे तदभावात्तन्नामाग्रहणं न त्वनात्मत्वा-
दित्यर्थः ॥ १२४ ॥

प्राणस्य तु समाप्तत्वात्समस्तव्यस्तवस्तुषु ॥

नाऽऽत्मवत्स्यादसंबोधस्तस्य सर्वाभिमानतः ॥ १२५ ॥

चन्द्रम्यापि प्राणं देहात्तत्तन्नामभिः संबोधने कृत्वाभिमानो स नोतिष्ठत्यप्याप्यङ्गु-
ल्यादिदृष्टान्तोपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । प्राणस्येति । गोत्रात्तस्य सर्ववस्तुषु प्रत्येकं
समाप्तेरिति सर्वाभिमानसमवादात्मनो वैषम्याच्चन्द्रनामोक्ताप्यग्रहणमनुक्तमि-
त्यर्थः ॥ १२५ ॥

बोधोबोधौ यितेर्न सः कूटस्थज्ञप्तिमात्रतः ॥

परापक्षप्रबोधो नाप्यप्राप्तेरित्येति ॥ १२६ ॥

प्राणवृत्तिरात्मनोऽपि पूर्णतया सर्वाभिमानसिद्धेर्बोधोऽपीति तुल्यामित्याशङ्क्याऽऽह ।
बोधेति । कूटस्थज्ञप्तिमात्रतः कथं ज्ञातृत्वं तत्राऽऽह । परेति । केवमुक्त्यात्मोक्तिः ।
स शशुरायथीनबोधवत्त्वाच्च मुख्यनिदात्मैत्यर्थः । तस्य ज्ञातृत्वप्रमिच्छर्थो हि शब्दस्तु-
शब्दो वा । स एवाऽऽत्मा मुख्यो नान्योऽस्मीत्याशङ्क्याऽऽह । अप्यानेति ।
जलम्यादित्थान्मुक्त्यादित्यवबैरन्याभावात्कूटस्थबोधोऽन्योऽस्मीत्यर्थः ॥ १२६ ॥

स्वसंज्ञयाऽप्यसंबोधो यथा दृष्टेस्तदात्मनः ॥

भोक्तृत्वे सत्यपि तथा प्राणोऽप्यप्रतिबोधनम् ॥ १२७ ॥

प्रासङ्गिकं त्याज्या प्रवृत्ते चोदयति । स्वसंज्ञयेति ॥ १२७ ॥

सुप्तामुत्तत्तसंभेदविशेषन्यायमभवात् ॥

नैव सुप्तग्रहो युक्तो न त्वमुत्तम्य युज्यते ॥ १२८ ॥

१०८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

कादयेष्टात्मनः सुप्तत्वादितरस्य चासुप्तत्वात्सम्पन्नेदरूपविशेषात्मकन्यायसंभवात्
सुप्तस्य संवोधननामग्रह इतरस्य तु तदग्रहो न युक्त इत्याह । सुप्तेति ॥ १२८ ॥

श्रोत्रादेर्गुणभूतत्वात्मयानं प्रति सर्वदा ॥

तस्मिज्जाग्रति जामर्षि सुप्ते स्वपिति तदशात् ॥ १२९ ॥

प्राणस्यापि संहतकरणत्वात्स्वनामाग्रहो नामोक्तत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । श्रोत्रादे-
रिति । तद्वशाद्धणस्य प्रवानानुवर्तित्वादित्यर्थः ॥ १२९ ॥

नेन्द्रियाणां भवेत्स्वापो यदि प्राणप्रधानता ॥

नामात्याः शेरते यस्माद्वाञ्छि स्वामिनि जाग्रति ॥ १३० ॥

प्राणस्य मोक्षत्वे करणोपसंहारासंभव इष्टान्तेन स्फोरयति । नेत्यादिना ॥ १३० ॥

अप्रसिद्धार्थसंज्ञाभिरुक्तेष्वेदमशेषनम् ॥

देवतात्मनिषेधार्थपरत्वात्तद्ग्रहोऽर्थवान् ॥ १३१ ॥

प्राणनामत्वेनाप्रसिद्धनामभिः संवोधनात्तदनुत्थानं नानात्मत्वादिति चोदयति । अप्र-
सिद्धेति । चन्द्रदेवताऽस्मिन्देहे भोक्त्री कर्त्री चाऽऽत्मेति गार्ग्याशयनिषेधाख्येऽर्थे
देवतानामग्रहस्य तात्पर्यात्तद्ग्रहोऽर्थवानित्याह । देवतेति ॥ १३१ ॥

प्राणस्याभोवतृतासिद्धिः स्वनामाग्रहणादपि ॥

देवताप्रतिषेधार्थं बोध्यते चन्द्रनामभिः ॥ १३२ ॥

वेगलेत्यादिभाष्यं व्याचक्षाणो ययोक्त विवृणोति । प्राणस्येति ॥ १३२ ॥

स्मृतिज्ञानेपणादीनां संप्रदानानुपपत्तिः ॥

करणानामभोवतृत्वं देहाशानामिवेप्यते ॥ १३३ ॥

तथाऽपीन्द्रियाणामात्मतेति केचित्तेषां प्रत्येक वाऽऽत्मत्वं तत्समुदायस्य वेति
विकल्प्याऽऽद्य दूषयति । स्मृतीति । न तावदिन्द्रियाणां प्रत्येक हस्तादिवद्भोक्तृत्वं
स्मृत्पादीनां यो रूपमद्रासं स शब्द शृणोमीत्यादिप्रतिसंप्रदानस्य चानुपपत्तेरन्यस्यान्य-
दृष्टे तदयोगादित्यर्थः ॥ १३३ ॥

अचैतन्यात्तथोक्तस्य कुतो भोक्तृत्वसंभवं ॥

चिदन्यस्य च भोक्तृत्वाच्चान्यस्यातोऽस्ति भोवतृता ॥ १३४ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । अचैतन्यादिति । यथा समुदायः समुदायिभ्यो भेदाभेदान्यामयुक्त-
रूपा चैतन्याभिप्रायबोक्तस्याचैतनस्य करणवर्गस्य न भोक्तृता नङ्त्वाद्धट्टवदित्यर्थः ।
यस्यैव निरासे साधारणीमुपपत्तिमाह । चिदन्यस्येति । अतश्चित्तं सकाशादिति
यावत् ॥ १३४ ॥

दण्डापूर्विकनीत्यैव करणानामभोक्तृता ॥

न च प्राणातिरेकेण देवताऽन्योपपद्यते ॥ १३५ ॥

करणानामभोक्तृत्वे हेत्वन्तरमाह । दण्डेति । दण्डेऽपूपलभ्ये गृह्यमाणे बलादपूपोऽपि गृह्यते तथा नीत्या प्राणस्याऽऽत्मत्वानिरासे तद्वस्तुनां करणानामप्यनात्मताऽऽर्थिकी-
त्यर्थः । प्राणकरणचन्द्रदेवतानामप्यभोक्तृत्वेऽपि देवतान्तरमत्र भोक्तृ स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । न चेति । प्राणे सर्वदेवतान्तर्भावस्याभिधानस्य मानत्वादित्यर्थः ॥ १३५ ॥

ननु तद्व्यतिरेकेण प्राणादित्यादिरीरितः ॥

देवताविषयो भेदः स कथं विनिवार्यते ॥ १३६ ॥

तत्रोपक्रमविरोधं शङ्कते । नन्विति ॥ १३६ ॥

नैवं तस्य सपस्तस्य प्राण एकत्वहेतुतः ॥

अरनाभ्यादिदृष्टान्ताद्वायुप्राधान्यवस्तथा ॥ १३७ ॥

समाधत्ते । नैवमिति । प्राणे देवताभेदस्यैक्ये हेतुमाह । अरेति । आदिपदेनैव उ-
द्येव सर्वे देवाः कतम एको देव इत्यादि गृह्यते । अम्याद्यपेक्षया वायुप्राधान्याच्च
तदात्मप्राणातिरेकेण नास्ति देवतेत्याह । बाध्यति । तच्च सर्वविद्यायां द्रष्ट-
व्यम् ॥ १३७ ॥

संघात एव भोक्ताऽस्तु तस्य प्रत्यक्षसंगतेः ॥

न तु तद्व्यतिरिक्तस्य भोक्तृता मित्यसंभवात् ॥ १३८ ॥

प्राणादीनामनात्मत्वमुक्त्वा स्थूलदेहस्य तद्वक्तुं पूर्वपक्षयति । संघात इति । भूतच-
तुष्टयसमाहारः स्थूले देह इति यावत् । गौरोऽहं पश्यामीत्याद्यध्यक्षेण रूपावौ तस्य
ज्ञातृत्वेन संबन्धदृष्टेरिति हेत्वर्थः । मित्यसंभवादित्यतिरिक्तात्मनोऽप्रत्यक्षत्वान्मान्तरस्य
चानिष्टेरित्यर्थः ॥ १३८ ॥

नाचेतनस्य भोक्तृत्वं कथंचिदवकल्पते ॥

चिदन्यस्य च योग्यत्वात्कम्बलौदनतोयवत् ॥ १३९ ॥

दूषयति । नेत्यादिना । अचेतनत्वं साधयति । चिदिति ॥ १३९ ॥

न चापि चिद्विशिष्टत्वं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ॥

चित्संबन्धोपलब्ध्यर्थं तज्ज्ञाता कः प्रकल्प्यते ॥ १४० ॥

किंच चिद्विशिष्टो देहो भोकेति ते स्थितिरुद्वैशिष्ट्ये चाध्यक्षमन्यद्वा मानं नाऽऽ-
द्यश्चित्तेन्द्रिययोग्यत्वाज्जैतरोऽनुपगमादित्याह । न चेति । चिद्विशिष्टस्य भेदत्वेऽपि
ज्ञाता देहोऽन्यो वा नाऽऽद्य एकस्य ज्ञातृज्ञेयत्वायोगाज्जैतरो ज्ञात्रन्तरस्य तेऽनिष्टेरि-
त्याह । चिदिति ॥ १४० ॥

नेह चिद्यतिरेकेण स्वार्थं किञ्चिदपीष्यते ॥

नापि स्वार्थातिरेकेण प्रमाणफलभाग्यवेत् ॥ १४१ ॥

तस्य न ज्ञात्रपेक्षा स्वतःसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । नेहेति । लोकशास्त्रयोरिहेति ग्रहणम् । किञ्च चितोऽन्यस्यास्वप्रकाशत्वाद्व्यवसाऽऽत्मतेत्याह । नापीति । प्रमाणं प्रमितिकरणं तत्फलं ज्ञानं तदाश्रयो ज्ञाता स्वप्रकाशचितो भेदेन नास्तीत्यर्थः ॥ १४१ ॥

न ह्यचित्कं प्रमेयं सचिन्मिर्त्तिकचिदपीष्यते ॥

न चानुभूतिः प्रात्यक्ष्यमन्यतोऽपेक्षते जडात् ॥ १४२ ॥

किञ्च चित्संबन्धे ज्ञेये चितोऽपि ज्ञेयत्वात्तज्ज्ञात्रपेक्षायां विदन्तरमचिदेव वा तत्स्यान्नाऽऽद्यविज्ञेदासिद्धेर्यदि द्वितीयलज्जाऽऽह । न हीति । चित्तं मिनेतीति चिन्मि-
द्यज्जडं तन्मेयं यथा घटोऽतो न तच्चितोऽचितो वा ज्ञातुं स्यादित्यर्थः । किञ्च चित्संब-
न्धबीकाले चिद्वाहकमपि मानं वाच्यं तच्च जडमजडं वेति विकल्प्य दोषमाह । न चेति ।
जडादनडादिति वा छेदः स्वयमनङ्गप्रकाशत्वादित्यर्थः ॥ १४२ ॥

देहात्मत्यसनिष्यत्तो न च प्रत्यक्षमिष्यते ॥

लिङ्गस्य चाप्रमाणत्वात्कृतः प्रत्यक्षमानित्वा ॥ १४३ ॥

किञ्च चिद्विशिष्टदेहकर्तृकमध्यस्मेकमेव मानमिति ते मतं तत्राध्यक्षमन्यद्वा मानं
नाऽऽद्यस्वस्य रूपादेस्तदाधाराच्चेतराविषयत्वादित्याह । देहादिति । द्वितीयं दूषयति ।
लिङ्गस्येति ॥ १४३ ॥

तथाऽर्थान्तरसंबन्धे प्रत्यक्षे देहनिष्ठित्वे ॥

अनुसंधानसंसिद्धौ न किञ्चिन्मानमिष्यते ॥ १४४ ॥

किञ्च ते मयेदं विदितमित्यनुसंधानसिद्धिः साधकाभावादित्याह । तथेति । यथा
देहस्य चिद्विशिष्टे प्रत्यक्षस्य तत्कर्तृकत्वे तस्यैव मानत्वे च मानाभावत्वात्तथाऽर्थान्तरेण
शब्दादिना विषयविषयिभावसम्बन्धवति प्रत्यक्षे देहप्रतिष्ठे सति मयैवं विदितमित्यादि
अनुसंधानं तत्सिद्धौ नाध्यक्ष मानं तस्य शब्दादिविषयत्वात्मान्यदनङ्गीकारादतो माना-
भावादनुसंधानासिद्धेस्तच्चिन्मन्वत्त्वाधिकस्तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ १४४ ॥

वागभिध्याहृतिथेयं लिङ्गाप्रामाण्यवादिनः ॥

आप्रत्यक्ष्यात्परब्रह्मसंसंगतेः स्यादनर्थिका ॥ १४५ ॥

यत्त्वध्यक्षमेकमेव मानं तत्रानुमानप्रामाण्यस्याऽऽवश्यकत्वादित्याह । वागिति ।
गामानयेत्यादिवाक्योक्तेस्ते वैयर्थ्यं सा हि स्वार्था परार्था वा नाऽऽद्यः स्वोक्त्या स्वस्या-
पूर्वानभिगतेर्नतरः स्वनाक्यात्परस्य तदर्थज्ञानाश्रयताया अप्रत्यक्षत्वादन्योक्त्या मम

९१२ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

सदा संघातस्याविशिष्टत्वं स्पष्टयति । ईषदिति । यथा मृदुस्पर्शसृष्टमात्रस्य संघा-
तस्याविशेषत्वात् नलादापेक्षणेऽपि तस्याविशेषात्प्रबोधे नातिशयः स्यादित्यर्थः । त्वत्प-
क्षेऽपि कथं पेपणापेपणयोस्तुत्याने विशेष इत्याशङ्क्याऽऽह । देहादीति । आदिपदं
तद्वान्तरभेदसंग्रहार्थम् । धर्मादिहेतूनामात्मसंबन्धस्य तत्कृतदेहसंबन्धस्य च बहुत्वा-
त्तदेतुकमुत्पानादि मत्पक्षे युक्तमित्यर्थः । उत्पानादेः सामञ्जसमेव साधयति । पेपणेति
॥ १९० ॥ १९१ ॥

सुसदुःखादिहेतूनामुत्तमाधममध्यतः ॥

तत्प्रबोधविशेषोऽयं युक्त एव भवेच्छदा ॥ १९२ ॥

यथोक्तवेदनायाः समुत्पानहेतुविशेषे हेतुमाह । सुखेति । सुखं दुःखं संशुद्धि-
त्यादीनां समुत्पानहेतूनां हेतवो दृष्टादृष्टरूपा धर्मादयस्त्वच्चारतम्याद्वेदनाभिदेत्यर्थः ।
तज्ज्ञेदे कलितमाह । तत्प्रबोधेति । संघातातिरिक्त्वात्मानं तच्छब्दोऽधिकरोति । तदा
प्रायुक्तनीत्या प्रबोधहेतुविशेषे सतीति यावत् ॥ १९२ ॥

अस्ति चार्यं विशेषोऽत्र यत्संस्पर्शनमात्रतः ॥

अनुष्ममानः संसृप्त आपिष्याऽऽपिष्य बोधितः ॥ १९३ ॥

स्पर्शे प्रबोधे विशेषसंभावनायुक्तत्वा निश्चयं दर्शयति । अस्ति चेति । सुसोत्पान-
मन्वेत्युक्तम् ॥ १९३ ॥

अत आपेपणाद्योऽसावुत्थितः करणैः सह ॥

राजेव सचिवैः सार्धं स भोक्तेहेति गम्यताम् ॥ १९४ ॥

विशेषफलमाह । अत इति । इहेति देहोक्तिः ॥ १९४ ॥

मृतकल्पमिदं देहं स्वचिच्चावेशयन्निव ॥

ज्वलन्निव समुत्तस्यौ यः स भोक्तेति गम्यताम् ॥ १९५ ॥

ज्वलन्निवेत्यादिभाष्यार्थमाह । मृतेति । न हि देहे चित्थासिगन्तरेण वस्तुतश्चिदावे-
शोऽस्तीति वक्तुमिवेत्युक्तम् । न हि ज्वलनमग्नौ विदात्मनोऽस्ति किंतु तथा स्फुरणं
गृहीत्वा ज्वलन्निवेत्युक्तम् ॥ १९५ ॥

फोषहर्षभयोद्वेगज्ञानधर्मैर्विशेषयन् ॥

शरीरं यः समुत्तस्यौ स भोक्तेत्यवसीयताम् ॥ १९६ ॥

पिण्डं चेत्यादि न्याचष्टे । फोषेति ॥ १९६ ॥

आपि प्राणस्य पारार्थ्यं संहरत्वाद्देहादिवत् ॥

ततश्च भोग्यरूपस्य भोक्तृत्वं नोपपद्यते ॥ १९७ ॥

देहादेरनात्मत्वमुक्त्वा प्राणस्यानात्मत्वे हेत्वन्तरमाह । अपीति । पारार्थ्यफलमाह ।
ततश्चेति ॥ १९७ ॥

देहस्यान्तर्गतः प्राणः स्थूणावदेहभृत्सदा ॥

संहन्यते शरीरेण यथा वायुस्तथैव सः ॥ १५८ ॥

कथं संहतत्वं तदाह । देहस्येति । वायुर्घ्राणप्राणो वा मुख्यो वा ॥ १५८ ॥

यत एवमतः प्राणो गृहादिवदिहेष्यते ॥

देहाच्च देहधर्मेभ्यो विधर्मात्प्राणमुक्ततः ॥ १५९ ॥

संहतत्वं परामृश्य पारार्थ्यं फलितमाह । यत इति । इहेति देहोक्तिः । इष्यते परार्थे इति शेषः । तत्पारार्थ्यं किमायातं तदाह । देहाच्चेति । देहादेर्भोग्यत्वादात्मनश्च भोक्तृत्वाद्विवेक इत्यर्थः । वैधर्म्यं हेतुः । अवभुगिति । ततःशब्दः संहतत्वफलपरामर्शः ॥ १५९ ॥

स्वात्मांशोऽक्षिसजातीयविविक्तफलसम्भवत् ॥

संहतत्वात्तथा प्राणोऽसंहतात्पोषभोगकृत् ॥ १६० ॥

प्राणस्य गृहादिवत्पारार्थ्येऽपि संहतशेषित्वं गृहादेज्जहृटेरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वात्मेति । स्वात्मनो गृहादेरंशः स्तम्भादिरंशी स्वयमेव गृहादिः सजातीयमन्यद्रूहादि तेभ्यो विविक्तस्यासंहतस्य भोग्यं गृहादि तथा प्राणोऽपि संहतत्वात्स्यासंहतस्य भोग्य इत्यर्थः ॥ १६० ॥

स्वजन्मोपचयगलानिनाशाख्याकृतिजन्मादि—

धर्मानपेक्षसंलब्धसत्त्वादिस्वार्थरूपकः ॥ १६१ ॥

ततोचरैकसंद्रष्टृविज्ञात्रर्थं समीक्ष्य हि ॥

प्राणस्य तद्गुणानां च तयार्थत्वं प्रतीयताम् ॥ १६२ ॥

तथाऽपि चैत्रवदात्मनोऽपि शेषित्वेन संहतत्वमाशङ्क्याऽऽह । स्वजन्मेति । स्वस्य गृहस्य जन्म चोपचयश्च ग्लानिश्च नाशश्चाऽऽख्या चाऽऽकृतिश्च तस्या जन्म च दिक्चेत्येते धर्मास्ताननपेक्षयैव लब्धं सत्त्वं स्फुरणं च येन स स्वतन्त्रस्वभावः स च तेषु गृहतद्धर्मेण गोचरेष्वेको निरपेक्षो द्रष्टा च विज्ञाता च तदर्थं वैश्वं दृष्ट्वा प्राणतद्धर्मानपेक्षलब्धसत्तास्फुरणो यस्तस्यैव द्रष्टृविज्ञात्रादिलक्षणसद्वर्त्यत्वं प्राणादेर्ज्ञेयमित्यर्थः । हिशब्दो हेतोरिव दृष्टान्तस्यापि साधकत्वद्योतनार्थः । विमतं स्वस्वधर्मपरामृष्टार्थशेषं संहतत्वात्समतवदित्यनुमानादात्मनोऽर्थान्तरं प्राणादि सिध्यतीति भावः ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

ननु वेदान्तसिद्धान्ते न वस्त्वन्तरमिष्यते ॥

सांख्यसिद्धान्तवर्तिप्रतिप्रत्यगात्मैकवस्तुनः ॥ १६३ ॥

तस्याऽऽत्मनो भेदकावन्वयव्यतिरेकावासेषुमासेषा सिद्धान्तस्वरूपमाह । नन्विति । वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । सांख्येति ॥ १६३ ॥

ऐकात्म्याविधया सर्वं प्रतीचि परिवर्त्यतम् ॥

प्राणाद्यनात्मजातं यद्वर्पं नाम च कर्म च ॥ १६४ ॥

न वस्तुन्तरामात्रं सत्त्वाऽप्राणादेरित्याशङ्क्याऽऽह । ऐकात्म्येति ॥ १६४ ॥

कल्पिताकल्पितं सर्वं यदाऽऽत्मैवाभ्युपेयते ॥

अन्यव्यतिरेकोक्तिस्तदैक्याग्नेह युज्यते ॥ १६५ ॥

कल्पितारुहितभावेन वस्तुभेदशङ्का निराकुर्वन्कल्पिताह । कल्पितेति । कल्पितत्वेन लोकसिद्धं स्वप्राद्यकल्पितत्वेनेष्टमाकाशादि तत्सर्वं जाड्यादिना स्वतोऽसत्त्वादास्मैव यथेष्टं तदा प्रतीच्यैकस्याद्देदापेक्षयाऽन्यथाग्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ १६५ ॥

नान्वयो व्यतिरेको वा कल्पितस्यानृतत्वतः ॥

अकल्पितस्य चैकत्वाभितरां न प्रसिध्यति ॥ १६६ ॥

अकल्पितवस्तुन्तरामावेऽपि कल्पितं तदस्तीत्याशङ्क्यान्वयादि कल्पितमकल्पितं वा कल्पिताकरिषत वाऽऽश्रयतीति विवरूप्याऽऽद्य दूषयति । नेत्यादिना । द्वितीयप्रत्याह । अकल्पितस्येति । अन्वयादेर्द्वयापेक्षत्वात्तस्य चाद्वयत्वादविषयत्वाच्च तत्र तदसिद्धिरित्यर्थः । चकारस्तृतीयनिरासार्थः । करिषताकरिषतविषयत्वे द्वैतापातान्न तत्रान्वयादिरित्यर्थः ॥ १६६ ॥

पुण्युत्पत्तिप्रधानत्वादन्यथादेरदोषता ॥

न त्वन्वयादिर्नैवेह वस्तुतत्त्वस्य सस्थितिः ॥ १६७ ॥

अन्वयाद्यङ्गीकारे वास्तवो भेदोऽङ्गीकर्तव्य इति प्राप्ते प्रत्याह । एमिति । आत्मेत्युपक्रम्य कतम आत्मेत्यादिनोक्तवक्ष्यमाणान्वयादेरवास्तव भेदमादायाऽऽत्मज्ञानार्थत्वाच्चाद्देतदहानिरित्यर्थः । अन्वयादेर्ज्ञानार्थत्वे तेनैव तत्सिद्धेर्व्यर्थं वाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । इहेति स्वपक्षोक्तिः । सस्थितिर्निश्चितिरिति यावत् । अन्वयादेरपरमार्थत्वादिति भावः ॥ १६७ ॥

अविद्याकल्पितेऽप्यस्मिन्नात्मप्रत्ययमानभाक् ॥

भोक्तेह गम्यते लोके न त्वनात्ममितिप्रमः ॥ १६८ ॥

वाक्यादात्मधीश्चेत्तत्त्वज्ञात्मागात्मादृष्टेर्नान्वयादि मुक्तरं दृष्टविषयत्वात्तस्येत्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति । अस्मिन्ननात्मवर्गे स्वाविद्याकल्पिते सतीति यावत् । इह वाक्यत्रयणात्मागित्यर्थः । प्रागप्यात्मा दृष्टः स्वप्रकाशत्वादित्युक्तं मर्यादिसिद्धाधीनत्वात्तत्सिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । अनात्मत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ १६८ ॥

अतोऽनृत्यं यथासिद्धमन्यव्यतिरेकतः ॥

भोक्तृभोग्याविवेकेन भुत्यैकात्म्यं प्रपद्यते ॥ १६९ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ९१६

स्वतःसिद्धश्वेदात्मा किमन्यथादिना वाक्येन वेत्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । यस्मा-
दात्मनि स्वतःसिद्धेऽन्यथादित्वात्तद्वशाद्भेदत्रादिविभागाख्यत्वमर्थशोधनेन ज्ञातं
तमनतिक्रम्यान्वय तस्य ब्रह्मैक्यं वाक्येन बोध्यते तथाच त्वमर्थशोधनार्थमन्यथादि वाक्यं
चैक्यज्ञानार्थमित्युभयार्थवत्तेत्यर्थः ॥ १६९ ॥

चिदन्वयो हि सर्वत्र तत्कार्येषु समीक्ष्यते ॥

व्यतिरेकोऽप्यपहृत्या कार्यस्येह प्रसिध्यति ॥ १७० ॥

तर्हि कीदृशावन्वयव्यतिरेकौ याम्यां त्वमर्थः शोध्यते तत्राऽऽह । चिदिति ।
सामासात्माविद्याकार्येषु सर्वेषु चितोऽनुगमो लक्ष्यते तस्य चाविद्यातज्जस्य प्रतीच्यपहृत्या
व्यतिरेकोऽपि सिध्यत्यतोऽन्यभिचार्यात्मा सर्वसाक्ष्यनात्मा तु व्यभिचारी साक्ष्यक्षेत्येवं-
रूपौ तावित्यर्थः । लोके वेदे चोक्तान्वयव्यतिरेकयोरस्ति प्रसिद्धिरिति हिशब्दार्थः ।
इहेत्यविद्यातत्कार्यपहृत्वाधिकरणस्य प्रतीचो वचनम् ॥ १७० ॥

ऐकात्म्यसिद्धौ दोषः स्यात्तत्सिद्धिश्च न वास्तवी ॥

प्रामाणिकी हि तत्सिद्धिरतो नासौ विरुध्यते ॥ १७१ ॥

यस्त्वन्वयव्यतिरेकोक्तिस्तदैक्यादित्यादि तत्रैक्ये ज्ञातेऽज्ञाते वा तदसंभव इति विक-
ल्पाऽऽद्यमङ्गीकरोति । ऐकात्म्येति । दोषोऽन्वयाद्यसंभवः । तर्हि स्वप्रकाशतया
सदाज्ञातत्वादैक्यस्य न जात्यन्वयादिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तत्सिद्धिश्चेति । वस्तुनः
स्वरूपभूता सिद्धिर्नान्वयादिविरोधिनी चेद्विरोध्यमावात्सदा तस्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रामाणिकीति । अन्यथादिविरोधिनीति शेषः । प्रमाणज्ञानस्य तद्विरोधित्वप्रसिद्धयो
हिशब्दः । तस्य तद्विरोधित्वाच्च स्वरूपसिद्धिस्तेन विरुध्यते सापकरवादिति फलित-
माह । अत इति ॥ १७१ ॥

न चापि मानव्यापारव्यपेक्षैकात्म्यनिश्चितौ ॥

तत्फलस्य समाप्तत्वादपेक्षा निष्फला यतः ॥ १७२ ॥

प्रामाणिकी तत्सिद्धिरपि न तद्विरोधिनी प्रमिते घटादौ पुनर्मानापेक्षावदैक्येपि मितेऽ-
न्यथाद्यपेक्षासंभवादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । तस्य वाक्यानिश्चितौ तत्फलस्य
सहेतुबन्धवस्तेः सिद्धत्वादैक्यज्ञानादनन्तरमन्यथाद्यपेक्षाया, वैफल्यान्मानसहकारिणि
तस्मिन्नापेक्षा तस्मात्तद्विरोधिनेव प्रामाणिकी धीरित्यर्थः ॥ १७२ ॥

यावच्चागमतः साक्षाच्च वेत्त्यात्मानमद्वयम् ॥

अन्यथाद्यात्मबोधार्थं तावत्तत्केन वार्यते ॥ १७३ ॥

ऐक्ये ज्ञातेऽन्यथाद्ययोगमङ्गीकृत्य द्वितीयं प्रत्याह । यावच्चिति ॥ १७३ ॥

९१६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

अज्ञानं च तदुत्थं च तार्त्थसाक्षात्तत्त्वकः ॥

तच्चचनोधाचक्षाधः सर्परज्ज्वादिवापयत् ॥ १७४ ॥

आत्मर्षाहेतुमानसहायत्वेनान्वयाद्युपगमश्चेत्तदपेक्षितद्वैतमपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
अज्ञानं चेति । तस्य यथोक्तान्वयाया श्रुतिप्रतिषेधार्थं हिशब्दः । किंच सर्पादि
रज्ज्वादिवोधाद्वाभावदात्मज्ञानात्सर्वद्वैतनायोपगमात् वास्तवद्वैतप्रसक्तिरित्याह । तच्च-
न्येति ॥ १७४ ॥

ब्रह्मानामपि रज्ज्वादौ कल्पितान्तरसंश्रयात् ॥

ब्रह्मान्तरापनुत्तिः स्याद्यथा तद्वदिहाऽऽत्मनि ॥ १७५ ॥

प्रत्ययदानमपि बाध्यमबाध्य वाऽऽचे बाधकत्वायोगो द्वितीये सर्वद्वैतबाधासिद्धिरित्या-
शङ्क्याऽऽह । ब्रह्मानामिति । निर्यारणार्थं पृष्टी ॥ १७५ ॥

प्रत्ययानैकमेवोक्तो भोक्ता भोग्यं ततोऽपरम् ॥

भोग्यानां व्यभिचारेऽपि भोक्तैकोऽव्यभिचारवान् ॥ १७६ ॥

प्राक्प्रमाणप्रवृत्ते कल्पित भेदमादायोक्तान्वयादिकल्पमुपसहरति । प्रत्ययमिति ।
स्यप्रकाशाचेद्विद्वत्तुरेवाऽऽत्मा प्राणादिर्देहयन्त्रादनात्मेति कल्पमुपसह्यत्वात्प्रागुपसहरति ।
भोग्यानामिति ॥ १७६ ॥

बृहन्नित्यादिभिः प्राणो बोध्यमानोऽपि यत्रतः ॥

नैर्वान्वनुध्यत यदा चक्रे यत्नान्तरं तदा ॥ १७७ ॥

पाणिनाऽऽपिप्य बहुधाः सुप्तं काश्योऽप्यरोधयत् ॥

आपेपोद्भूतसंज्ञोभस्ततोऽसौ प्रत्यनु यत ॥ १७८ ॥

अन्वयादिना देहद्वयातिरिक्तमात्मानमुपपाद्य तमित्यादिश्रुतिग्याख्यानमनुवदति ।
बृहन्नित्यादिभिरिति । पुन पुन सवोधन यत्नः । त पाणिनेत्याद्यवतार्य व्याचष्टे ।
चक्र इति । स हेत्यादेरर्थमनुवदति । आपेपेति ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

कारणानामिदं दृढं यन्निमित्तान्तराश्रयात् ॥

स्वात्मकार्यसमुद्भूतिरम्बरादभ्रभूतिवत् ॥ १७९ ॥

उत्थानकर्तृत्वादात्मनः स्वातन्त्र्यात्कर्तृसंलक्षणात्त्वात्ति पेषणादिनेत्याशङ्क्याऽऽह ।
कारणानामिति । आकाशमभ्रोदितिकारणमपि पुरोवाताद्यपेक्षते तथाऽऽत्मोत्थानकर्ताऽपि
पेषणाद्यपेक्षित्यते वारवान्तराप्रयोज्यस्य तत्प्रयोक्तुं कर्तृत्वादित्यर्थः ॥ १७९ ॥

आपेपाल्लीनबुद्ध्यादिसमुत्पन्नौ परात्मनः ॥

घटाकाशवदुत्पत्तिर्नाञ्जसैव सदा दृश्ये ॥ १८० ॥

उत्थानमात्मनः सुरेश्वरोपलक्ष्य स्वरूपत्वेनानुत्पत्तेर्न हेत्वपेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह ।

१ ख 'दिषे' । २ ख 'तत्' । ३ ख 'पावतु' । ४ ख 'नुपपत्ते' ।

आपेपादिति । स्वापे प्रतीच्यज्ञाते स्नानस्य बुद्ध्यादेर्नाग्रहेतुकर्मादिना परस्मादुत्पत्तौ बोधोदयो व्यवहियते घटोत्पत्तौ तदाकाशोत्पत्तिपक्ष साक्षादेव तदुत्पत्तिरित्यत्र हेतुमाह । सदेति ॥ १८० ॥

तस्मादप्रतिबोधेन प्राणोऽभोक्तेति गम्यताम् ॥

पुंसस्तु प्रतिबोधेन भोक्तृत्वावसीयते ॥ १८१ ॥

स हेत्यादेर्यमुपपाद्य तौ हेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १८१ ॥

अदाहकानां दग्धत्वं यथा दाहकसंगतेः ॥

भोक्तृसंयोगतस्तद्भोक्तृत्वं देवतात्मनः ॥ १८२ ॥

पुरुषस्यैव भोक्तृत्वं चेत्कथं प्राणदेवतायास्तत्प्राप्तिद्विस्तत्राऽऽह । अदाहकानामिति ॥ १८२ ॥

देहेन्द्रियमनोपीभ्यो विविच्याऽऽत्मानमेकलम् ॥

भोक्तारं दर्शयित्वाऽयं राजा गार्ग्यमपृच्छत ॥ १८३ ॥

वृत्तमनूय स हेत्यादेर्यमाह । देहेति । विवेकानन्तरं यद्यमाणप्रभस्यावकाशं दर्शयितुमथेत्युक्तम् ॥ १८३ ॥

आपेपणेन वुबुधे यः प्राणादिविलक्षणः ॥

काभूदयं पुरा बोधात्कुतश्चाऽऽगतवान्युमान् ॥ १८४ ॥

पृच्छास्वरूपमाह । आपेपणेनेति ॥ १८४ ॥

अन्तःकरणसंबन्धे विज्ञानमिति कर्तरि ॥

प्रत्ययः करणार्थः स्यात्क्रियायां भावसाधनः ॥ १८५ ॥

य एष विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानं परं ब्रह्म तद्विकारो जीवोऽतो विकारार्थो मयडिति केचित्तन्निवृत्त्यर्थं विज्ञानं भिनत्ति । अन्तःकरणेति । स्युःउन्तस्य विज्ञानमिति शब्दस्यान्तःकरणेन बाधकतया संबन्धे विवक्षिते कर्तरि प्रत्ययः स्यादन्तःकरणस्य ज्ञानकर्तृत्वादतो विज्ञानातीति विज्ञानमन्तःकरणं यदा विज्ञानपदस्य चक्षुरादिवाचित्वं तदा प्रत्ययः करणार्थः स्यात्ततो विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं चक्षुरादि यदा तस्य क्रियायां संबन्धस्तदा विज्ञासिरिति विज्ञानं क्रिया स्यादित्यर्थः ॥ १८५ ॥

प्रमेयार्थनिवक्ष्यायां शब्दः स्यात्कर्मसाधनः ॥

यथोक्तानामसद्भावात्प्रायार्थः प्रत्यगात्मनि ॥ १८६ ॥

यदा तद्व्यादिवाचि तदा विज्ञायत इति विज्ञानं घटादि स्यादित्यर्थमाह । प्रमेयेति । एतेष्वर्थेषु विज्ञानशब्दप्रयोगादन्यत्र तस्यामुख्यत्वात्प्रतीचि कूटस्थे यथोक्तकर्तृत्वाद्यभावाद्वात्रास्य कर्तृव्युत्पत्त्याऽन्तःकरणविषयत्वात्प्रतीचस्तदविकारत्वात्प्रायार्थो मयडित्याह । यथोक्तानामिति ॥ १८६ ॥

९१६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

अज्ञानं च तदुत्थं च त्वात्मेवाज्ञाततत्त्वरुः ॥

तत्तत्तन्मोघाचक्षायः सर्परज्ज्वादिवाधरत् ॥ १७४ ॥

आत्मर्षहेतुमानसहायत्वेनान्वयाद्युपगमश्चेत्तद्वेत्तितद्वैतमपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
अज्ञानं चेति । तस्य यथोक्तात्मताया श्रुतिप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः । किंच सर्पादे
रज्ज्वादिबोधाद्वाधवदात्मज्ञानात्सर्वद्वैतवाधोपगमाज् वास्तवद्वैतप्रसक्तिरित्याह । तत्त
मेति ॥ १७४ ॥

दृष्टानामपि रज्ज्वादौ कल्पितान्तरसंश्रयात् ॥

दृष्टान्तरापनुचिः स्याद्यथा सद्वादिहाऽऽत्मनि ॥ १७५ ॥

प्रत्यग्ज्ञानमपि बाध्यमबाध्य याऽऽद्ये बाधवत्त्वायोगो द्वितीये सर्वद्वैतवाधातिद्विरित्या-
शङ्क्याऽऽह । दृष्टानामिति । निर्धारणार्था पृष्टी ॥ १७५ ॥

मत्प्रधानैकमेयोऽतो भोक्ता भोग्यं ततोऽपरम् ॥

भोग्याना व्यभिचारेऽपि भोक्तैकोऽप्यभिचारवान् ॥ १७६ ॥

प्राक्प्रमाणप्रवृत्ते कल्पित भेदमादायोक्तान्वयादिफलमुपसहरति । मत्प्रगिति ।
स्वप्रकाशविद्यातुरेवाऽऽत्मा प्राणादिर्दृश्यत्वादनन्तेति फलमुपसहस्यान्वयाद्युपसहरति ।
भोग्यानामिति ॥ १७६ ॥

बृहन्नित्यादिभिः माणो बोध्यमानोऽपि यत्रतः ॥

नैवोन्वमुध्यत यदा चने यत्नान्तरं तदा ॥ १७७ ॥

पाणिनाऽऽपिप्य बहुशः सुप्तं काश्योऽप्यरोधयत् ॥

आपेपोद्भूतसंक्षोभस्ततोऽसौ प्रत्यवु यत् ॥ १७८ ॥

अन्वयादिना देहद्वयातिरिक्तमात्मानमुपपाय तमित्यादिश्रुतिव्याख्यानमनुवदति ।
बृहन्नित्यादिभिरिति । पुन पुन संक्षोभन यत् । त पाणिनेत्याद्यवतार्य न्याचष्टे ।
चक्र इति । स हेत्वादेर्यमनुवदति । आपेपेति ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

कारणानामिदं दृष्टं यन्निमित्तान्तराश्रयात् ॥

स्वात्मकार्यसमुद्भूतिरन्तरादश्रयविवर्त्त ॥ १७९ ॥

उत्थानकर्तृत्वादात्मन स्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वलक्षणत्वात्किं पेपणादिनेत्याशङ्क्याऽऽह ।
कारणानामिति । आकाशमश्रोद्धूतिकारणमपि पुरोवाताद्यपेक्षते तथाऽऽत्मोत्थानवर्ताऽपि
पेपणाद्यपेक्षिष्यते वारवान्तराप्रयोज्यस्य तत्प्रयोक्तु कर्तृत्वादित्यर्थः ॥ १७९ ॥

आपेपाह्लीनपुद्गसादिसमुत्पत्तौ परात्मनः ॥

यदाकाशवदुत्पत्तिर्नाञ्जसैव सदा द्यौः ॥ १८० ॥

उत्थानमात्मानं सुरेन्द्रोपसृज्य स्वरूपत्वेनानुत्पत्तेर्न हेतुपेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह ।

१ छ 'रिषेय' । २ छ 'तत्' । ३ छ 'वाचु' । ४ क 'गुपयते' ।

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ९१७

आपेपादिति । स्वापे प्रतीच्यज्ञाते लीनस्य बुद्ध्यादेर्जाग्रद्धेतुकर्मादिना परस्मादुत्पत्तौ बोधोदयो व्यवहितो घटेत्पत्तौ तदाकाशोत्पत्तिवच्च साक्षादेव तदुत्पत्तिरित्यत्र हेतुमाह । सदेति ॥ १८० ॥

तस्मादप्रतिबोधेन प्राणोऽभोक्तेति गम्यताम् ॥

पुंसस्तु प्रतिबोधेन भोक्तृत्वैवावसीयते ॥ १८१ ॥

स हेत्यादेरर्थमुपपाद्य तौ हेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १८१ ॥

अदाहकानां दग्धत्वं यथा दाहकसंगतेः ॥

भोक्तृसंयोगतस्तद्भोक्तृत्वं देवतात्मनः ॥ १८२ ॥

पुरुषस्यैव भोक्तृत्वं चेत्येकं प्राणदेवतायास्तत्प्रसिद्धिस्तथाऽऽह । अदाहकानां मिति ॥ १८२ ॥

देहेन्द्रियप्रमोषीभ्यो विविख्याऽऽत्मानमेकलम् ॥

भोक्तारं दर्शयित्वाऽथ राजा गार्ग्यमपृच्छत् ॥ १८३ ॥

वृत्तमनूय स हेत्यादेरर्थमाह । देहेति । विवेकानन्तरं यक्ष्माणप्रश्नस्यानकाशं दर्शयितुमथेत्युक्तम् ॥ १८३ ॥

आपेपणेन ध्रुवधे यः प्राणादिविलक्षणः ॥

काभूदयं पुरा बोधात्कुतश्चाऽऽगतवान्पुमान् ॥ १८४ ॥

पृच्छास्वरूपमाह । आपेपणेनेति ॥ १८४ ॥

अन्तःकरणसंयन्धे विज्ञानमिति कर्तरि ॥

प्रत्ययः करणार्थः स्यात्क्रियायां भावसाधनः ॥ १८५ ॥

य एष विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानं परं ब्रह्म तद्विकारो जीवोऽतो विकारार्थो मय-
ङ्गिति केचित्तन्निवृत्त्यर्थं विज्ञानं भिनत्ति । अन्तःकरणेति । स्युऽन्तस्य विज्ञानमिति श-
ब्दस्यान्त करणेन वाचकतया संयन्धे विवक्षिते कर्तरि प्रत्ययः स्यादन्त करणस्य ज्ञान-
कर्तृत्वादतो विज्ञानातीति विज्ञानमन्तःकरणं यदा विज्ञानपदस्य चक्षुरादिवाचित्वं तदा
प्रत्ययः करणार्थः स्यात्ततो विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं चक्षुरादि यदा तस्य क्रियायां
संयन्धस्तदा विज्ञप्तिरिति विज्ञानं क्रिया स्यादित्यर्थः ॥ १८५ ॥

प्रमेयार्थविवक्षायां शब्दः स्यात्कर्मसाधनः ॥

ययोक्तानामसद्भावात्प्राप्त्यर्थः प्रत्यगात्मनि ॥ १८६ ॥

यदा तद्वदादिवाचि तदा विज्ञायत इति विज्ञानं घटादि स्यादित्यर्थमाह । प्रमेयेति ।
एतेष्वर्थेषु विज्ञानशब्दप्रयोगादन्यत्र तस्यामुस्यत्वात्प्रतीचि कूटस्थे ययोक्तकर्तृत्वाद्यभा-
वाद्भास्य कर्तृव्युत्पत्त्याऽन्तःकरणविषयत्वात्प्रतीचस्तदविकारत्वात्प्राप्त्यर्थो मयङ्गित्याह ।
ययोक्तानामिति ॥ १८६ ॥

११८, सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

स्वाभासवदविद्योत्यबुद्ध्यादिव्याप्तिविभ्रमात् ॥

तदात्मत्वाभिमानित्वादिज्ञानमयताऽऽत्मनः ॥ १८७ ॥

प्रतीचोऽन्तःकरणविकारत्ववन्न तत्प्रायत्वमप्यसङ्गतस्य बुद्ध्याद्यसंबन्धादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वाभासेति । प्रत्यगाभासवतो याऽविद्या तदुत्पबुद्ध्यादिव्याप्तिवृत्तं भ्रममेव व्याकरोति । तदात्मत्वेति । भ्रान्तिफलमाह । विज्ञानेति ॥ १८७ ॥

साक्षित्वेनोपलभ्यत्वात्साक्ष्यबुद्ध्यादिसंश्रयात् ॥

अकारकफलत्वेन तेन प्रायार्थतेष्यते ॥ १८८ ॥

मयटः प्रायार्थत्वे हेत्वन्तरमाह । साक्षित्वेनेति । विकारार्थत्वायोगाच्च तथेत्याह । अकारकेति । त्रिव्यादिरूपत्वाभावे तत्साक्षित्वं हेतुमाह । तेनेति ॥ १८८ ॥

यतो विज्ञानमानी सन्सर्वं वस्त्ववगच्छति ॥

विज्ञानमयता तस्मात्प्रतीचोऽवबोधकारणात् ॥ १८९ ॥

स्वतः सर्वज्ञस्य कृतो बुद्ध्यादिप्रधानतेत्याशङ्क्याज्ञानात्तत्संबन्धद्वारेण सर्वज्ञतेति युक्ता प्रायार्थतेत्याह । यत् इति ॥ १८९ ॥

विज्ञानेन विशिष्टं वा यस्मान्मेयं प्रपद्यते ॥

प्रायार्थत्वं प्रतीचोऽतस्तदभिन्नग्रहादवेत् ॥ १९० ॥

प्रकारान्तरेण प्रायार्थत्वं मयटः स्फुटयति । विज्ञानेनेति । प्रतीचो विज्ञानशब्दितान्तःकरणेन वृत्तिद्वारा व्याप्तार्थज्ञानान्मयटः प्रायार्थत्वमित्युत्तरार्थे संबन्धः ॥ १९० ॥

विज्ञानमय इत्युक्त्वा वृथिव्यादिमयोक्तितः ॥

पट्टिकारनिषेधाच्च प्रायार्थत्वं समञ्जसम् ॥ १९१ ॥

विकारार्थत्वाभावे मयटः श्रुते लिङ्गे वदन्प्रायार्थत्वमुपसंहरति । विज्ञानेति । न हि वृथिव्यादिविकारत्वं प्रतीचोऽद्वीकृतं तथाच समभिन्न्याहाराद्विज्ञानमयत्वमपि तस्य युक्तमस्तित्वादयश्च विकारास्तत्र श्रुतिस्मृतिभ्यां निषिध्यन्तेऽतः प्रायार्थत्वमित्यर्थः ॥ १९१ ॥

अनात्मनो यतोऽशेषान्कल्पितत्वात्कल्पितः ॥

पुरुषान्पुरुषः प्रत्यक्सर्पादीन्नशना यथा ॥ १९२ ॥

पुरुषशब्दार्थमाह । अनात्मन इति । यथा रज्जुरकल्पिता कल्पितान्मुनंगादीन्पूरयति तथाऽऽनात्मना कल्पितत्वाजिरपिष्ठानकल्पनायोगात्तदधिष्ठानत्वेनाकल्पितः सत्त्वात्माऽशेषान्पतत्त्वान्पूरयन्तीतिऽतः स पुरुष इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

व्युत्पत्तिरियमेवात्र तात्पर्यस्य समीक्षणात् ॥

स वा इति धृपक्रम्य नैनेत्यादिनिर्णयात् ॥ १९३ ॥

पुरि शयनादित्यादिमाप्यं कस्मादुपेक्ष्यतेऽत आह । व्युत्पत्तिरिति । पूर्णत्वात्पुरुष इत्येव व्युत्पत्तिरत्र ग्राह्या प्रत्यक्पूर्णत्वे वाक्यतात्पर्यदृष्टेरित्यर्थः । तत्र श्रुतितात्पर्यं

हेतुमाह । स वा इतीति । स वा अयं पुरुषः सर्वास्त्विति पुरुषमुपक्रम्य नैनेन किंच-
नानावृत्तमित्यादिना तत्पूर्णत्वं निर्णीयते तेन तत्पूर्णत्वे श्रुतितात्पर्यं सिद्धमित्यर्थः । संदि-
ग्धस्य च वाक्यशेषोपनिर्णयो भवतीति हिशब्दार्थः ॥ १९३ ॥

इयं तावत्पदार्थोक्तिः संबन्धोक्तिरथाधुना ॥

प्रश्नस्य रूपेण इत्यादेः किमर्थोऽयमुपक्रमः ॥ १९४ ॥

विज्ञानादिपदार्थोक्तिं वृत्तामनूद्योत्तरस्य गतेन संबन्धोक्तिं प्रतिजानीते । इयमिति ।
संबन्धोक्त्यर्थमाकाङ्क्षायाह । प्रश्नस्येति ॥ १९४ ॥

चोद्यैकमूलां प्रश्नोक्तिं केचिद्याचक्षतेऽपरे ॥

याथात्म्यप्रतिपत्त्यर्थमुत्थितस्य प्रचक्षते ॥ १९५ ॥

तत्र भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानमाह । चोद्येति । तद्वर्णमिति यावत् । स्वमतं सृजयति ।
अपर इति ॥ १९५ ॥

पुंसोऽस्य ज्ञस्वभावत्वे करणेऽपि सत्सु च ॥

कादाचित्कोऽवयोधोऽस्य कुत इत्युच्यतां यथा ॥ १९६ ॥

कथं ते बोधगर्भा प्रश्नोक्तिं व्याकुर्वन्तीत्याशङ्क्य भोक्तृज्ञानस्वभावत्वे करणेषु
विद्यमानेषु कथं कदाचित्प्रतिबोध इतितदीयमाप्यार्थमाह । पुंसोऽस्येति । अपवर्गाद-
र्वाकरणात् सदासत्त्वं चार्थः । बोधस्त्वात्मविषयोऽनात्मविषयश्च । अस्तेति प्रत्यगा-
त्मोक्तिः । इत्थं प्रश्ने यथाऽयमर्थस्तथोच्यतामिति योनना । चित्रूपस्य सकरणस्याऽऽ-
त्मनः सदा बोधप्राप्तेरसुप्तिरिति भावः ॥ १९६ ॥

विहायैतच्छरीरं वा गतो देशान्तरं पुमान् ॥

विनष्टो वा कुतो भूयो देहमागादिवीर्यताम् ॥ १९७ ॥

सृष्ट्युपगमेऽपि न निस्तार इत्याह । विहायेति । उक्तं हि—अथ पुनर्विहायैतद-
संनिहितोऽभूद्विनष्टो वा कुतः प्रत्यागमनमिति ॥ १९७ ॥

प्रष्टव्यमेतद्गार्ग्येण शिष्यत्वाच्च त्वच्चुदत् ॥

नैवोदास्ते तथाऽपीनो बोधाभ्युपगमात्स्वयम् ॥ १९८ ॥

आत्मनः शिष्यत्वस्वीकाराद्गार्ग्येण सर्वमेतत्प्रष्टव्यं तत्किमिति न शृष्टवानित्याश-
ङ्क्याज्ञात्वादित्याह । प्रष्टव्यमिति । यथाऽऽहुः—तदेतद्गार्ग्येण प्रष्टव्यमासीत्स हि शिष्य-
श्चोदयितेति । तर्हि गार्ग्यमज्ञं निवृत्तप्रश्नं दृष्ट्वा राज्ञो युक्तमौदासीन्यमित्याशङ्क्याऽऽह ।
नैवेति । इनः स्वामी रानेति यावत् । ज्येव त्वेति राज्ञा गार्ग्यस्य तत्त्वज्ञानोत्पादनस्य
प्रतिज्ञातत्वादित्याह । बोधेति । उक्तं च—यदा बोदयितुः शिष्यस्य प्रतिपत्तिर्न भव-
त्याचार्यश्च तमर्थं व्याचिख्यामुर्भवति तदा स्वयमेव बोधमुत्पाप्य व्याचष्ट इति ॥ १९८ ॥

१२० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

अधिनेऽर्थं प्रतिज्ञाय नासंपाद्य निवर्तते ॥

यथाधिने सत्पुरुष इति सत्पुरुषव्रतम् ॥ १९९ ॥

प्रतिज्ञातमपि प्रभाकुशलं गार्ग्यं दृष्ट्वा राजा त्यक्ष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । अधिने इति । अनातशब्धोः सत्पुरुषत्वात्तदीयं वृत्तमाकल्पयतोऽकुशलमपि शिष्यमुपलभ्य न संभवत्यीदासीत्यमित्यर्थः ॥ १९९ ॥

कूटस्थोऽस्यावधोषश्चेत्कादाचित्कं कुतो भवेत् ॥

यतोऽवधोषोऽनित्यश्चेत्कादाचित्कं तदाऽर्थवत् ॥ २०० ॥

गार्ग्यस्य प्रभाकरणे राज्ञस्तत्करणे च कारणमुक्त्वा विहायैतदित्यत्र शङ्कते । कूटस्थोऽस्येति । अस्य पुंसः स्वरूपभूतो बोधः कूटस्थो न कादानित्कोऽतः कूटस्थज्ञानत्वादात्मा स्वोपे न गतोऽन्यत्र नापि नष्ट इत्यर्थः । न किञ्चिद्वेदिपमित्यनुभवविरुद्धमेतदिति पूर्ववाचाह । कादाचित्कमिति । अनुभवशून्येन बोधस्यानित्यत्वे तत्कादाचित्कत्वं यद्यपि युक्तं तथाऽपि पुंसोऽस्येत्यत्रोक्तज्ञानकादाचित्कत्वासंभवस्य न समाधिरित्याह । मत इति । यद्वा गार्ग्ये प्रथमकुर्वत्यपि राज्ञस्तत्करणे हेतुमुक्त्वा प्रह्वरभिप्रायं वदन्नात्मनो ज्ञान नित्यमनित्यं वेति विरुल्ल्याऽऽद्यमादत्ते । कूटस्थोऽस्येति । अनुभवविरोधेन निरस्यति । कादाचित्कमिति । द्वितीयमनुववति । मत इति । तदा कादाचित्कज्ञानत्वमात्मनो युक्तं यद्यात्माऽचित्त्वमव स्यात्तस्य चाचित्त्वभावत्वे स्वरूपहानिरिति मत्वाऽऽह । कादाचित्कमिति ॥ २०० ॥

देहादिष्वभिमानोऽस्य कादाचित्कः राहेतुकः ॥

आगमापायिसाक्षित्वं नित्यमेवानिपिचतः ॥ २०१ ॥

परोक्ता बोधगर्भा प्रभोक्तिं निरस्यन्पुंसोऽस्येत्यत्रोक्तं कादाचित्कज्ञानायोगं दूषयति । देहादिष्विति । अस्य देहत्वस्याऽऽत्मनस्तत्तदभिमानरूपः कादाचित्को बोधो युक्तो धर्मादिहेतुत्वात्तस्मिन्फलदानायोद्बुद्धे देहादिष्व्वात्माभिमानात्तदात्मनो युक्तं कादाचित्कज्ञानवत्त्वमित्यर्थः । कथं तर्हि तत्त्वभावत्वं तत्राऽऽह । आगमेति । आत्मनो बुद्ध्यादिसाक्षितया बोधरूपत्वं नित्यमेव हेतुत्वपेक्षत्वादित्यर्थः ॥ २०१ ॥

इदमेव यतो नृवं कारणापेक्षिणां सताम् ॥

अमूत्वा भवनं तस्मात्कादाचित्कं न दोषभाक् ॥ २०२ ॥

देहाद्यभिमानस्य धर्मादिकृतस्यापि सदावनत्वमस्तु धर्मादेः सदासंभवात्तत्र सुपुसि-रित्याशङ्क्याऽऽह । इदमिति । कार्याणामभूत्वा भवनस्याभाव्यादेहाद्यभिमानस्यापि धर्मादिकृतस्य कार्यत्वात्तत्त्वाभावं धर्मादेश प्रवाहाविच्छेदेऽपि व्यक्तिविच्छेदान्न सदा सत्त्वं न च सति हेतौ कार्यनिवृत्तं सामग्र्या तन्नियमादतो न सुपुप्यसिद्धिरिति भावः । कादाचित्कं देहाद्यभिमानस्येति शेषः ॥ २०२ ॥

प्रतीच्येव यतश्चाभूदागाच्च प्रत्यगात्मनः ॥

प्रशार्थप्रतिकूलत्वात्प्रत्युत्कर्तेर्नैवार्थता ॥ २०३ ॥

यत्तु कूटस्थोऽस्यावबोधोदित्यादि तत्राऽऽह । प्रतीचीति । स्वापकाले प्रतीच्येव जीवस्य स्थितिरुक्तोत्थानकाले च तस्मादेवाऽऽगमनमिति वक्ष्यमाणप्रत्युत्कर्तेरर्थस्कृतेस्त्वद्भुक्करीत्या प्रशार्थस्य प्रत्युत्केश्च प्रतिकूलत्वाच्च परोक्षार्थता प्रशस्य युक्ताऽतस्त्वत्पक्षे न चोद्यगर्भप्रश्नप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ २०३ ॥

गत्यादिस्नाधनानां च देह एव स्थितेः कृतः ॥

देशान्तरगतिः पुंसो नापि नाशोऽस्य युक्तिमान् ॥ २०४ ॥

यत्तु विहायैतदित्यादि तत्राऽऽह । गत्यादीति । आगतिरादिपदार्थः । साधनानि पादादीनि । न हि नाशोऽस्य युक्तः पुनस्त्यागयोगादकृताभ्यागमादिप्रसङ्गाच्चेत्याह । नापीति ॥ २०४ ॥

साक्षाद्भावावबोधस्य प्रतिज्ञातत्वकारणात् ॥

भोक्तृभोक्तव्ययोस्तत्त्वं वक्तुं युक्तमतोऽञ्जसा ॥ २०५ ॥

चोद्यैकमूलमित्यत्र सूत्रितं परमतं पुंसोऽस्येत्यादिनोपपाद्य देहादिवित्यादिना निरस्तमिदानीमपरे याथात्म्यप्रतिपत्त्यर्थमित्यत्र स्वमतं सूचितं वक्तुं प्रकथते । साक्षादिति । ज्येव त्वेत्यपरोक्षज्ञानस्य प्रतिज्ञातत्वात्तदर्थं द्रष्टृदृश्यरूपं वाच्यमतो यथावत्पदार्थं शुद्धे वाक्यार्थधीरित्यर्थः ॥ २०५ ॥

कर्मादिहेतुर्जं रूपमतत्त्वं तदनन्वयात् ॥

अनिमित्तं स्वतस्तस्य सर्वदाऽव्यभिचारतः ॥ २०६ ॥

अकारकक्रियाकार्यं रूपं प्राग्प्रतिबोधतः ॥

ध्रुवोपयिपितं भोक्तुरस्मद्वोचरवर्तिनः ॥ २०७ ॥

दृश्यरूपं द्रष्टृविविच्य व्याचष्टे । कर्मादीति । कर्मज्ञानवासनादिकृतं जगदविद्यान्तमनात्मा स्वापादावतन्वयेन व्यभिचारादित्यर्थः । द्रष्टृरूपं दृश्याद्विवेचयति । अनिमित्तमिति । कूटस्थमप्रतमनं स्वतो रूपं तस्य निमित्तानपेक्षत्वेन सदैवाव्यभिचारादित्यर्थः । उक्तं सीपुप्तं तत्त्वं गार्ग्यसमतमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रागिति । अस्मत्प्रत्ययशब्दयोगोचरोऽहंकारस्तत्र साक्षित्वेन वर्तमानस्याऽऽत्मनो निर्विकारं रूपं स्वापे गार्ग्यं प्रति राज्ञा ज्ञापयितुमिष्टमतस्तदुक्तमतिरप्रयोगिकेत्यर्थः ॥ २०६ ॥ २०७ ॥

यतोऽस्य न पुरा वोचात्कर्मादेः कार्यमण्यपि ॥

प्रतीचो गृह्यते गानादतोऽयं तत्स्वभावकः ॥ २०८ ॥

कथं कूटस्थाद्व्यपचैतन्यमात्मरूपं तत्राऽऽह । यतोऽस्येति । प्रत्यगात्मनोऽन्यत्कर्मा-

१२२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

ज्ञानादिकार्यं द्वैतमीषदपि स्वापदौ यतो नावगम्यते मानाभावादतोऽयमात्मा पूर्वोक्तचि-
त्स्वभाव पश्यन्वै तत्र पश्यतीति श्रुतेरित्यर्थः ॥ २०८ ॥

काभूदेष्ट पुरा बोधात्कुतश्चायमुपागतः ॥

आनर्क्षतद्वयं गार्ग्यं स्थितावागमनेऽवधिम् ॥ २०९ ॥

पूर्वोत्तरसन्ध आण्येष्ट शिष्टा प्रश्नयोरर्थाह । केति । द्वयमेव व्यनक्ति । स्थिता-
विति ॥ २०९ ॥

अभूत्पतीचोऽन्यत्रापमन्यस्माच्चायमागतः ॥

यदि चेत्कारकत्वं स्यान्नो चेद्भ्रान्तिरियं भवेत् ॥ २१० ॥

तयोरक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह । अभूदिति । यद्यपमात्मा स्वापे स्थितोऽन्यत्रा-
भूदिति वाऽऽगतो ततोऽन्यस्मादागतस्तदा त्रियाकारकफलव्यवहारो वास्तव स्यात्स्थि-
तावागतो च स्वयमेवावधिर्नान्यश्चेतदा भ्रान्तोऽय व्यवहार स्यादेकत्र तदनुपपत्तेरित्य-
भिप्रायेण प्रश्नावित्यर्थः ॥ २१० ॥

यत्र वा अन्यदित्येवं यत्र त्वस्येति चापरम् ॥

अविद्याविद्ययोः कार्यं तथाच श्रुतिरब्रवीत् ॥ २११ ॥

त्रियादिव्यवहारस्य भ्रान्तत्वे तदभावस्य वस्तुत्वे च मानमाह । यत्रेति । तत्राविद्या-
कार्यं क्रियादिव्यवहारमभ्युत्थमनुसरन्ती प्रथमा श्रुतिरुक्तवती द्वितीया तु श्रुतिरपर-
विद्याकार्यं त्रियादिव्यवहारमात्रं तथैव कथितवतीति यो नना ॥ २११ ॥

वक्तुं मयि च बालाकिर्न यतो जज्ञिवास्ततः ॥

प्रश्नयोः स्वयमेवार्थं काश्यो वक्तुं प्रचरमे ॥ २१२ ॥

तदु हेत्यादि व्याचष्टे । वक्तुमिति । उत्तरमवतारयति । तत्र इति ॥ २१२ ॥

पृष्टेनापि न विज्ञात भवता तदिदं मया ॥

उच्यमान यथा तत्त्वं सम्यक्त्वं श्रोतुमर्हसि ॥ २१३ ॥

यदष्टच्छामेत्यादिभाष्यार्थमाह । पृष्टेनेति ॥ २१३ ॥

यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्स्वनामामध्वनिम् ॥

नाश्रौपीयान्निमित्तं ज्ञस्तन्निमित्तमिदं शृणु ॥ २१४ ॥

यत्रेत्यादिवाक्यमनुषदति । यत्रेति । सुप्तोऽभूदित्यस्यार्थमाह । स्वनामेति । यत्रेति
सप्तम्यर्थमाह । यन्निमित्तमिति । उपाध्युपसहारेण ब्रह्मण्यस्य स्थान विशेषज्ञानाभावे
निमित्तमित्यर्थः । तत्पददर्शनार्थं वेदेषामित्यादिवाक्यमित्याह । तन्निमित्तमिति ॥ २१४ ॥

त्रैविध्यं लक्ष्यते यस्माद्बुद्ध्यादिमाणभूमिषु ॥

वेदेषामिवि पट्टीयं श्रुत्या तस्मात्प्रयुज्यते ॥ २१५ ॥

एषामिति निर्धारणपट्टीप्रयोगस्य तात्पर्यमाह । त्रैविध्यमिति । बुद्ध्यादिषु प्राणा-
न्तेष्वर्थेष्वर्थत्रयदृष्टेरन्यतरजिह्वसया निर्धारणपट्टी प्रयुक्तैत्यर्थः ॥ २१५ ॥

प्रत्यक्षिदवभासश्च कारणानुगमोऽपरः ॥

तथाचं करणात्मानो बाह्यगोचररञ्जिताः ॥ २१६ ॥

किं तत्पर्यार्थत्रयं तदाह । प्रत्यगिति । प्रत्यक्तितोऽवमतो भासो नामभास आत्म-
भासस्तेषां मध्ये ये प्राणास्तेषां ग्रहणार्थमेषामिति पठोति भावः । करणात्मानं कारणा-
स्मत्त्वं विना स्वरूपेणाभिध्यवत्यर्थं विशिनष्टि । बाह्येति ॥ २१६ ॥

बुद्ध्यादेः कृत्स्नकार्यस्य पुंस्कर्म्मोद्भूतिहेतुतः ॥

बुद्ध्याद्युत्सेपसंहारौ तस्मात्कर्मनिबन्धनौ ॥ २१७ ॥

वक्ष्यमाणस्यापे कर्मादिसयादात्मनः स्वरूपावस्थानं वक्तुं कर्मादिकृतबन्धं विवशु-
स्तस्य कर्महेतुत्वं तावदाह । बुद्ध्यादेरिति । तस्योत्सेपसंहाराद्युत्थानाभिभवौ कर्म हेवे-
त्यादिश्रुतेरिति शेषः ॥ २१७ ॥

स्वात्मावभासतो भोक्ता कर्ता त्वज्ञानहेतुतः ॥

द्वयाविविक्तो हि परो भोक्ता कर्तेति शौच्यते ॥ २१८ ॥

विद्याभासाज्ञानयोर्बन्धहेतुत्वमाह । स्वात्मेति । आभासवशादन्यो भोक्ताऽन्यश्चा-
ज्ञानात्कर्तृत्वेकत्र तन्मसिद्विविरोधमाशङ्क्याऽऽह । द्वयेति । परस्मादन्यस्य कार्यत्वेन
भोज्यत्वेन वाऽवस्थानात्तस्यैव तदुभयमिति निर्धारणार्थो हिशब्दः । योक्तैव केवलं न
कर्तेति मतं निरसितुं चकार ॥ २१८ ॥

जाग्रत्फलप्रयोगस्य यदा कर्म प्रहीयते ॥

व्युत्थानहेत्वसन्नावात्तदाऽकर्ता सुपुप्सति ॥ २१९ ॥

तर्हि भोक्तृत्वादेः सदा भावात्कृतः सुसिस्तत्राऽऽह । जाग्रदिति । व्युत्थानं भोगः ।
अकर्तेति छेदः । अकर्तृत्वमभोक्तृत्वस्याप्युपलक्षणम् ॥ २१९ ॥

भोक्तृप्रयुक्तं कर्तृत्वं कर्त्रा कर्म प्रयुज्यते ॥

कर्मप्रयुक्तो भोगश्च ततः संस्कारसंभवः ॥ २२० ॥

तर्हि स्वापे बन्धतद्देत्वमावान्मुक्तेरपुनरुत्थानं नेत्याह । भोवित्रिति । स्वापे संसारसं-
स्काराज्ञानयोर्भावाच्च मुक्तिरिति भावः ॥ २२० ॥

सुखदुःखादिसंस्कारसंस्कृतोऽयं जडः पुमान् ॥

रागद्वेषादिनाऽऽसिप्तस्ततो भूयः प्रवर्तते ॥ २२१ ॥

संस्कारस्याज्ञानस्य च रागादिद्वारा पुनःसंसारहेतुत्वमाह । मुखेति । अज्ञो हि
पुरुषः सुखादिसंस्कृतो रागादिधिरितः पुनः संसरतोत्यर्थः ॥ २२१ ॥

१२४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

अन्योन्यं कार्यता चैषां कारणत्वं तथैव च ॥

तेनानुच्छिन्नसंस्कार आत्माऽयं प्राग्प्रबोधतः ॥ २२२ ॥

भोक्तृत्वादीनामन्योन्यं कार्यकारणत्वमुक्तमनुवदति । अन्योन्यमिति । मिषो हेतु-
फलत्वे फलितमाह । तेनेति ॥ २२२ ॥

अविद्यानोभिसंवन्धो मिथ्याधीनरूपसंस्थितः ॥

आव्रह्माऽऽस्याण्वयं योनीर्विष्मन्ममीत्यनिष्ठं परः ॥ २२३ ॥

ज्ञानात्पूर्वं वासनानुवृत्तौ संसारसातत्यं फलतीत्याह । अविद्येति । पर एष त्यात्मा
स्वयमक्षः सन्मिथ्याज्ञानमविस्त्रो नानाविधासु योनिषु तर्हिदा संसरतीत्यर्थः ॥ २२३ ॥

जाग्रत्कर्मक्षये सोऽयमादायाशेषभाषनाः ॥

असंबुद्धात्मकोद्भूतमनोबुद्ध्यादिरूपिणा ॥ २२४ ॥

आधिस्वभावजेनेति कर्ताऽऽदानस्य भण्यते ॥

प्रत्ययिद्वभासान्तः कर्ता क्षेपज्ञ उच्यते ॥ २२५ ॥

एषामित्यस्य त्रैविध्यमित्यादिनाऽयमुक्त्वा बुद्ध्यादेरित्यादिना तदित्यस्यार्थ उक्तः ।
इदानीं तदर्थमनूय विज्ञानमादायेत्यस्यार्थमाह । जाग्रदिति । बाह्यरूपणानामर्थग्रहण
सामर्थ्यं भावनाख्य सर्वं जाग्रद्भोगप्रदकर्मक्षये सति मुक्तं पुमानादायाऽऽकाशे शेते
तत्राऽऽदायेत्यादानस्य कर्ता प्रत्ययेनोच्यते इत्यर्थः । तृतीयार्थमाह । असंबुद्धेति ।
तज्यज्ञातं चैतन्यं तस्मादुद्भूतं गन्मनोबुद्ध्यादि तस्यासेनाऽऽधिस्वभावशब्दितानाद्यज्ञानजेन
चिदाभासेन करणेनाऽऽदानमिति करणार्थं तृतीयेत्यर्थः । स्वयमेकमादानकर्तारं विवेच-
यति । प्रत्ययिति । चिद्वभासस्य तदमासस्यान्तोऽवसानमाश्रयः सोऽवभासासी
जीवः कर्ताऽऽदानस्येत्यर्थः । चिदाभासस्वभावे वा स तपेति यावत् ॥ २२४ ॥ २२५ ॥

आदीपमानं विज्ञानं सामर्थ्यं विपयोन्मुखम् ॥

वागादीनामिह ग्राह्यं प्राणानां विपयाञ्जनम् ॥ २२६ ॥

प्राणानामित्यस्यार्थं वदन्नादानकर्मविज्ञानं पूर्वभावनास्य व्यनक्ति । आदीपमान-
मिति । इहेति वाक्योक्तिः । विपयोन्मुखमित्यस्यार्थमाह । विषयाञ्जनमिति । वागादीनां
विषयसृष्टं ग्रहणसामर्थ्यमादानकर्मत्यर्थः ॥ २२६ ॥

शक्तयः करणान्यत्र गृह्यन्ते कारणात्मना ॥

परमात्मा ग्रहीताऽत्र स्वाभासाभिन्नविग्रहः ॥ २२७ ॥

जीवश्चिदाभासेनेन्द्रियाणामर्थग्रहणसामर्थ्यं सहत्याज्ञाते ब्रह्मण्याकाशे शेते इति
वाक्यार्थ उक्तः । इदानीमर्थान्तरमाह । शक्तय इति । अर्थग्रहणशक्तिमन्ति समर्थानि
करणानि विज्ञानानि द्वितीयोक्तानि तृतीयोक्ताज्ञातचैतन्यात्मना मुक्तावादानकर्मणि तत्र

च स्वस्याऽऽभासो यस्मिन्नज्ञाने तेनैक्याध्यासमुपगतः स्वाभासेन वा जीवेनाभिन्नः परः
कर्ता स चाऽऽकाशे शुद्धे स्वरूपे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २१७ ॥

तथा संवर्गविद्यायां प्राणवाय्वात्मना श्रुतिः ॥

वागन्याद्युपसंहारं वक्ति नान्येन कारणात् ॥ २२८ ॥

स्वापे सर्वस्य कार्यस्य कारणात्मनोपसंहारे श्रौतं लिङ्गमाह । तथेति । मुसौ कार्य-
ल्यामुसारेण संवर्गविद्याधिकारे वायुर्वायुं संवर्गं इत्यारम्य वायुर्होवैतान्सर्वान्संवृद्ध इत्य-
न्तेनान्यादीनां वाय्वात्मनोपसंहारमुक्त्वा प्राणो वायुं संवर्गं इत्युपक्रम्य प्राणो ह्येवैता-
न्सर्वान्संवृद्ध इत्यन्तेन च वागादीनां प्राणात्मनोपसंहारं वक्ति श्रुतिः । न च कार्यस्य
कारणादन्यात्मनोपसंहारोऽज्ञो वागादीनां प्राणात्मनोपसंहारं स्वापे वदन्ती श्रुतिसात्र
कार्यस्य कारणात्मनोपसंहारं विवक्षतीत्यर्थः ॥ २२८ ॥

नामाद्याशावसानं च प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

प्राणवन्धनवाक्याच्च सूक्तमेतद्ययोदितम् ॥ २२९ ॥

भूमविद्याप्रकरणमपि यथोक्तवद्येतकमित्याह । नामादीति । प्राणशब्देनाज्ञातं
ब्रह्मोच्यते । सर्वमपि कार्यं मनःशब्दितजीवपूर्वकमज्ञाते ब्रह्मणि प्रतिष्ठितमित्यत्रैव
वाक्यान्तरमाह । प्राणेति । स्वापे कारणात्मना कार्यं सर्वमुपसंहृतमित्येतदुपसंहरति ।
सूक्तमिति ॥ २२९ ॥

आविर्भूतस्वकार्यस्य संसर्गः कारणात्मना ॥

वागाद्यादानमत्र स्याद्वुद्बुदानां यथाऽम्भसा ॥ २३० ॥

आदायेत्यत्र प्रत्ययार्थमुक्त्वा प्रकृत्यर्थमाह । आविर्भूतेति । परात्मविषयः
स्वशब्दः । अत्र सुप्ताविति यावत् । संसर्गस्यादात्म्यमिति वक्तुमुदाहरणम् ॥ २३० ॥

सहार्थं वा तृतीयैयं विज्ञानेनेति या श्रुता ॥

सह प्रमातृज्ञानेन वागादेरुपसंहृतिः ॥ २३१ ॥

करणैत्यभावयोरुत्तरीयां व्याख्यायार्थान्तरमाह । सहेति । तमेव विशदयति ।
सहेति । मात्रा तत्रिष्ठार्थज्ञानेन च सह करणानां संहृतिरित्यर्थः ॥ २३१ ॥

यदि वाऽस्तु तृतीयैयमित्यर्थभूतार्थवाचिनी ॥

प्रत्यग्ज्ञानस्वभावेन कार्यकारणसंहृतिः ॥ २३२ ॥

तृतीयायाः शक्तयः करणानीत्यत्रोक्तार्थेऽपि न दूषणमित्याह । यदि चेति । तर्हि
पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य विज्ञानशब्दयोरर्थान्तरस्वीकाराक्षेपमित्याह । प्रत्यगिति । अनु-
भवात्मना सहेतोर्जगतः संहारोऽत्र विवक्षितोऽतः स्वे महिषि तिष्ठत्यात्येत्यर्थः ॥ २३२ ॥

अनन्यबोधप्रत्यक्षो य एष इति भण्यते ॥

तस्य संप्रतिपत्त्यर्थमन्तर्हृदयकीर्तनम् ॥ २३३ ॥

०.२६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये—

य एष इति षड्योर्पर्यमाह । अनन्येति । स्वप्रकाशस्वदयो य इत्युक्तः स एव प्रत्यग्भूत एषशब्दोक्त इत्यर्थः । अन्तरित्यादेस्तात्पर्यमाह । तस्येति । प्रतीनो हृदयं स्थानं तदेव ब्रह्मणोऽपीत्युक्ते सत्यैक्यसिद्धिस्तस्य सम्यक्प्रतिपत्त्यर्थं हृदयेऽन्तर्ब्रह्मेति ब्रह्मणो हृदयस्थानत्वोक्तिरित्यर्थः ॥ २३३ ॥

परात्ममेवभूमिभ्यो व्युत्थाप्य मन आदरात् ॥

प्रत्यक्प्रवणया दृष्ट्या पश्याऽऽत्मानं त्वमञ्जसा ॥ २३४ ॥

देहाद्यभिलतया बद्धत्वेन मातस्य त्वमर्थस्याससारिग्रहैक्यं कथमित्याशङ्क्य त्वमर्थस्य विवेचनीयत्वमाह । परागिति । मनो हि स्वारस्येन पराशु विपयेषु विप्रसृतं तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तेभ्यो निष्कृष्य प्रत्यगात्मानिष्ठं कृत्वा तत्प्रवणया दृष्ट्या निरुपाधिकमात्मानं साक्षादनुसंधेहीत्यर्थः ॥ २३४ ॥

आत्मबुद्धिरियं पुंसां लक्ष्यत्वेऽव्यभिचारिणी ॥

व्यभिचारिणीष्वनात्मोत्पद्युद्धिषु प्रत्यगात्मानि ॥ २३५ ॥

कीदृशी विवेकधीस्तामाह । आत्मेति । पुंसामात्मभूता बुद्धिश्चैतन्यं तदनात्मधीषु व्यभिचारिणीषु प्रतीचि कीदृश्यादव्यभिचारि तस्मादव्यभिचारि चैतन्यमितरव्यभिचारीत्येव विवेकधीरित्यर्थः ॥ २३५ ॥

बुद्धात्मनोऽपि सा वाद्यपदार्थज्ञानविभ्रमात् ॥

संकीर्यमाणेवाऽऽभाति तपसोपहृतात्मनाम् ॥ २३६ ॥

आत्मचैतन्यस्य कूटस्थाव्यभिचारित्वे कथं कर्तृत्वादिधीरित्याशङ्क्याऽऽह । बुद्धेति । बोधैकरसस्याऽऽत्मनो या स्वरूपदृष्टिः सा कूटस्थाव्यभिचारिण्यपि देहादिप्रात्मत्व-
आन्त्या कर्तृत्वादिमती चाविवेकिना भातीत्यर्थः ॥ २३६ ॥

जग्धे कार्ये च निःशेषे कारणे चाऽऽत्मविद्यया ॥

अपूर्वाद्यात्मनाऽऽत्माऽपमात्मन्येवावसीयताम् ॥ २३७ ॥

कर्तृत्वादेराविद्यत्वे फलितमाह । जग्ध इति ॥ २३७ ॥

आदायाकाशशब्दाभ्यामैकात्म्यं प्रतिपाद्यते ॥

क्षेत्रज्ञेश्वरयोः साक्षाच्छ्रुत्येहाज्ञानहानतः ॥ २३८ ॥

ऐक्यज्ञानार्थत्वमर्थविवेकमुक्त्वा तत्फलमाह । आदायेति । त्वत्तदधीर्षणद्वारेणेति शेषः । श्रुत्येत्याख्यातोक्तिः । इहेत्यैक्यज्ञानमुक्तम् । तस्मिन्सत्यज्ञानहानात्तदुक्तिरर्थ-
वतीत्यर्थः ॥ २३८ ॥

तात्स्थानाद्दयश्चन्द्रेण बुद्धिरत्राभिधीयते ॥

ऐकात्म्यप्रतिपत्त्यर्थं क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः ॥ २३९ ॥

अन्तर्हृदय इत्यत्र हृदयशब्दार्थमाह । तात्स्थ्यादिति । पुण्डरीकाकारमांसखण्ड-
स्यैव हृदयत्वं किं न स्यात्तत्र तच्छब्दस्य मुख्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । ऐकात्म्येति ।
जीवस्य बुद्धिस्थत्वप्रसिद्धेराकाशस्य परस्यापि तन्निष्ठत्वोक्तौ तयोरैक्यं सिध्यति तदर्थं
हृदयपदेन बुद्धिग्रहणमित्यर्थः ॥ २३९ ॥

घटाकाशो महाकाश इत्युक्तौ लैकधीर्यया ॥

तथेहापि कथं नाम प्रत्यग्धीः स्यादितिर्यते ॥ २४० ॥

तयोरैकात्म्यं तादात्म्यमैक्यं वाऽऽद्ये भेदोऽपि स्याद्वितीये पदान्तरवैपर्यमित्या-
शङ्क्य तदैक्येऽपि व्यावर्त्यभेदान्न पदान्तरानर्थक्यमिति भवान्नः सन्नाह । घटेति ।
इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः । प्रत्यग्धीस्तदैकरस्यबुद्धिरिति यावत् । इर्यत आदायाऽऽकाशे
शेत इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ २४० ॥

बुद्धेरन्तः प्रतीचोऽन्यो नार्थः संभाव्यते यतः ॥

तस्मादाकाशशब्देन प्रत्यगात्माऽभिधीयते ॥ २४१ ॥

आकाशशब्देन रूढ्या भूताकाशोक्तेस्तस्याप्रवर्धत्वाच्च प्रत्यग्ब्रह्मणोरत्रैवपधीरित्या-
शङ्क्याऽऽह । बुद्धेरिति ॥ २४१ ॥

प्राणादीनां यतो जन्म वक्ष्यते प्रत्यगात्मनः ॥

तस्माच्चाऽऽकाशशब्देन ब्रह्मैवात्राभिधीयते ॥ २४२ ॥

भूताकाशोऽपि तदन्तः संभवति सर्वगतत्वादित्याशङ्क्यात्राऽऽकाशशब्दोक्तस्यात्मा-
दात्मन इत्युत्तरत्राऽऽत्मशब्दाकृतस्य प्राणादिजन्महेतुत्वश्रुतेर्ब्रह्मैवात्राऽऽकाशमन्यथा
वाक्यशेषविरोधादित्याह । प्राणादीनामिति । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशा-
देवेत्यादिभूत्यन्तरमत्र समुच्चैर्ब्रह्मशब्दः ॥ २४२ ॥

अथाऽऽकाशो ह वै नाम सता सोम्येति च श्रुतिः ॥

ब्रह्माकाशात्परो नान्य आकाश इह गृह्यते ॥ २४३ ॥

तत्रैव धृत्यन्तरमाह । अथाऽऽकाश इति । तस्यापि भूताकाशविषयत्वमाश-
ङ्क्याऽऽकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादिति न्यायविरोधं भवान्नः धृत्यन्तरमाह । सतेति ।
परमुत्कृष्टो निकृष्टो वेत्यर्थः । शयनवास्यं सप्तम्यर्थः ॥ २४३ ॥

स्वतोऽवगमरूपेऽस्मिन्कूटस्थे कारणात्मना ॥

कात्स्न्येनावसितिर्भोक्तुः शेत इत्यभिधीयते ॥ २४४ ॥

शयनशब्दार्थमाह । स्वत इति । ययोक्ते यस्तुनि भोक्तुः सर्वात्मनाऽवसाने पुनरु-
त्थानमनुचितमित्याशङ्क्याज्ञातवस्त्वाकारेणावसानस्वीकारान्मैवमित्याशयेन विशिनष्टि ।
कारणात्मनेति ॥ २४४ ॥

१२८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

दृष्टान्तश्च कुमारादि तथाच घटतेऽञ्जसा ॥

प्रत्यक्षैतन्यमात्रवान्न तु निद्रह युज्यते ॥ २४५ ॥

प्रसिद्धं त्यक्त्वा किमर्थमित्थं शयनोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । दृष्टान्तश्चेति । किञ्च प्रसिद्धं शयनं निद्रा नाऽऽत्मनि कल्पते तस्य किन्मात्रत्वेन तद्विरोधित्वादित्याह । प्रत्यगिति ॥ २४५ ॥

देहाद्यध्यस्ततां हित्वा यदाऽयं वर्तते तदा ॥

स्वात्मन्येवाऽऽस्त इत्येतत्कुतश्चेत्स्वपितीत्यतः ॥ २४६ ॥

उक्तमनूय हेतुं प्रसपूर्वकमादत्ते । देहादीति ॥ २४६ ॥

इतश्च प्रत्यगात्मस्यो नान्यत्रागादयं पुमान् ॥

सुषुप्ते स्वपितीत्युक्तेस्तदेतदभिधीयते ॥ २४७ ॥

तमेव व्याकरोति । इत्येति । प्रकारः सत्ता सोम्येत्यादिवाक्यसमुच्चयार्थः । इतः शब्दः स्वपितीत्युक्तेरित्यनेन सङ्गच्छते । श्रुत्यन्तरसिद्धेऽर्थे तानीत्याद्यवतारयति । तदेतदिति ॥ २४७ ॥

अन्ये व्याचक्षते बुद्धिविज्ञानेनेति विस्मिताः ॥

वागादिज्ञानमादाय हस्ते शेते य उस्थितः ॥ २४८ ॥

तदेवामित्यादेः स्वाभीष्टमर्थमुक्त्वा तदनुरोधेन तानीत्यादि चावतार्यं भर्तृप्रपञ्चमत-
आह । अन्य इति । अस्मद्व्याख्यानं दृष्टं स्वव्याख्यानं चादोषं पश्यन्तो विस्मयाविष्ट-
धियो यः समप्रत्युस्थितः स समुत्पानात्पूर्वं बुद्ध्यारयविज्ञानेन करणेन वागादिरूप-
विज्ञानमादाय हृदयावच्छिन्ने भूताकश्यो तिष्ठतीत्येवमेतद्व्याख्यं परे व्याकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २४८ ॥

सुषुप्सुर्मनसैवाऽऽत्मा मनस्येव समूहति ॥

प्राणान्स्वशक्तिभिः साकं मनोऽप्यात्मनि लीयते ॥ २४९ ॥

आवायेति वागाद्युपसंहार उक्तः स केन क्रमेणेत्यपेक्षायामाह । सुषुप्सुरिति ।
मनसि सत्येवेति यावत् । समूहत्युपसहरति मनसा तद्रूपेणेत्यर्थः । करणार्थे वा तृतीया ।
तदात्मन्येव तेषामुपसंहारः । प्राणा वायुशक्त्यानि । स्वशक्तयो विषयग्रहणसा-
मर्थ्यम् । आत्मा प्रत्यगर्थः । यदा मनसा मनसि वागादिरूपस्तदा तदवस्थितिं शक्ति-
स्योक्तम् । मनोऽपीति ॥ २४९ ॥

विशीर्णकरणप्राप्तो बुद्धिभावनया युतः ॥

ह्याकाशात्ममृत्त्याऽऽत्मा नाडीभिः स्वप्नमश्नुते ॥ २५० ॥

मनोवागादिविज्ञानविग्रहः करणाख्यया ॥

विज्ञानातीति कर्तृस्थे परस्मिन्भावसाधनः ॥ २५१ ॥

१ ब्राह्मणम् } आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२९

उपसंस्तकरणशेदात्मा तर्हि हेत्वभावात् स्वप्नं पश्येदित्याशङ्क्याऽऽह । विशी-
र्णेति । बुद्धिभावना जाग्रदासना । दृष्टाकाशाक्षदवच्छिन्नभूताकाशादित्यर्थः । नाडीभिः
प्रसृत्येति संबन्धः । मनोवाग्मादीन्यन्तर्बहिरिन्द्रियाणि विज्ञानानि तदुपाधिकः स्वप्नात्पू-
र्यमित्यर्थः । करणाख्यया विज्ञानेनेत्युक्तकरणसंज्ञितबुद्धेत्यर्थः । विज्ञानेनेत्यस्य कर्त्रा-
दिविषयत्वमाशङ्क्याऽऽह । विज्ञानातीति । कर्तृविषये विज्ञानशब्दे विज्ञानातीति
व्युत्पत्त्या जीवो गृह्यते परविषये ज्ञप्तिरिति व्युत्पत्तिः सन्विज्ञानशब्दो ग्रह द्रव्ये न
चेहोमयं युक्तमादायेति पृथक्कर्तृनिर्देशाद्ग्रहणव्यानाकाङ्क्षितत्वादतस्तेन करणमुच्यते ।
यथाऽऽहुः—उपप्रापि करणसाधन एव विज्ञानशब्द इति ॥ २९० ॥ २९१ ॥

प्रकाशशुक्तिर्या इत्य स हृद्दर्मानुगा सती ॥

तद्वच्छति यतस्तस्माद्द्विशेषे लयं विदुः ॥ २९२ ॥

य एष इत्यादेशात्पर्यमाह । प्रकाशेति । ज्ञप्तेति च्छेदः । तद्रूपा वृत्तिश्चेत्यल-
क्षणा । हृद्दर्माः कामादयः । हृद्विशेषे तदवच्छिन्नाकाशे । लयः शयनम् । यथोक्तम्—
तस्य हि ज्ञानात्मनो या च सप्रकाशशुक्तिः सा हृदयद्वारेण व्युत्तरतीति हृदयं विशेषा-
यतनमिति ॥ २९२ ॥

स्वगोचरोन्मुखं ज्ञानं वागादीनामशेषतः ॥

आदाय भावनावुद्ध्या शेते शो हृदयाम्बरे ॥ २९३ ॥

विज्ञानपदयोर्धीन्तरं पदव्याक्यार्थं निगमयति । स्वगोचरेति ॥ २९३ ॥

भावनारूपविज्ञानमभिध्यक्तं यदा हृदि ॥

सेवन्नस्यार्थवद्भाति शेते हृदीत्यवो वचः ॥ २९४ ॥

स्वापे हृदाकाशे जीवस्य शयनमित्यत्र युक्तिमाह । भावनेति । यदा जीवस्य जाग्र-
दासना हृदये स्वप्नभोगदकर्मवशाद्वाक्ता तदा शब्दादीनां तन्मयत्वाद्दन्तुतोऽस्तत्वेऽपि
तदाकारा सा भाति स्वापे तु ज्ञानक्षेपयोः स्थूलयोः सूक्ष्मयोश्चासत्त्वाद्दृष्ट्याकाशे शयन-
वचोऽर्थवदित्यर्थः । यथाऽऽहुः—तत्र हि भावनाविज्ञानं विशेषेणाभिव्यक्तमास्ते यत एवं
कृत्वा तस्मिंशेत इत्युच्यते इति ॥ २९४ ॥

एवं श्रुतिरियं कैश्चिद्व्याख्याताऽतिप्रयत्नतः ॥

परीक्ष्यतद्वयं ग्राहं स्वयमेव परीक्षकैः ॥ २९५ ॥

परपक्षमुपसंहरति । एवमिति । श्रुतितात्पर्यमातिरुभ्य स्वकीयोत्प्रेसया व्याख्यानस्य
प्रवृत्तिरिति प्रयत्नः परकीयव्याख्यानस्याऽऽदेयत्वशङ्कां निरस्पति । परीक्ष्येति । द्वय-
मिति व्याख्यानयोरुक्तिः । ग्राहं निर्दोषमितरस्याज्यमिति शेषः ॥ २९५ ॥

सह भावनया बुद्धेः श्रुतत्वादुपसंहृतेः ॥

न स्यात्तथोपसंहारस्तेनैव कल्पना गुधा ॥ २५६ ॥

तथाऽपि कुतो भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानस्यैव दुष्टत्वेन त्याज्यत्वं वदाह । सहेति । गृहीतं मन इति सवासनस्य मनसः स्वापे संहारश्रुतेस्त्वेन करणेन बागादिसंहाराग्निद्वेः सुषुप्ति-
मनसैवेत्यादिकल्पना व्यर्थी तस्माद्बुद्ध्यादिसंहारे चिदाभासस्यैव करणत्वादानासिनश्च कर्तृ-
त्वात्सर्वोपसंहृतावज्ञातमलणि जीवस्थितिरित्येतदेव युक्तमित्यर्थः ॥ २५६ ॥

स्वगोचरोपलब्धानि यदा गृह्णात्ययं स्वयम् ॥

बागादीनि तदेवैनं स्वपितीति प्रचक्षते ॥ २५७ ॥

तदेवमित्यादेर्व्याख्यानत्वेनिरासेन स्वव्याख्यां हृदीकृत्य प्रागवतारितस्य तानीत्यादे-
रर्थमाह । स्वगोचरोऽपि । गृह्णाति स्वात्मन्युपसंहरतीत्यर्थः ॥ २५७ ॥

समाख्यासंश्रयात्तस्मादभूत्वाकमत्यात्मनि ॥

व्यभिचारोऽपि चेन्नास्ति ततो युक्तिरपीर्यते ॥ २५८ ॥

स्वपितिनामनिर्देशस्य फलमाह । समाख्येति । स्वपितीति भवतीति श्रुत्यन्तरं तद्व-
ज्ञान स्वापे स्वरूपावस्थानमश्वकर्णादिनाञ्च स्वार्थव्यभिचारमिति शङ्कते । व्यभिचा-
रोऽपीति । तर्हि नामसहायत्वेन युक्तिरपि स्वरूपावस्थाने कथ्यतेऽन्तरवाक्येनेत्याह ।
तत् इति ॥ २५८ ॥

बागादिमकृतौ प्राणशब्दो प्राणोऽवगम्यते ॥

मुख्यस्यानुपसंहाराच्च तद्वाचकं इष्यते ॥ २५९ ॥

तद्वृत्त एव प्राणो भवतीत्यत्र प्राणशब्दं व्याकुर्वन्युक्तिमेव व्यनक्ति । बागा-
दीति । प्रकरणाद्वर्त्तयतीति श्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह । मुख्यस्येति । पार्श्वस्पर्शश्चाऽनुप-
संहारो द्रष्टव्यः । स्वापे सर्वकरणसंहाराद्देवकोपाप्यभावात्संसारित्रिधात्मना जीवस्थिति-
रिति भावः ॥ २५९ ॥

वासनामात्रहेतुश्च स्वप्ने कर्मेन्द्रियाश्रयः ॥

सर्वेन्द्रियाणां लीनत्वाद्यापारो न प्रबोधवत् ॥ २६० ॥

करणसंहारोऽपि स्वापे नासत्तार्यात्मना स्थितिः स्वप्ने व्यभिचारान्तरादित्याशङ्क्याऽऽह ।
वासनेति । चकारो ज्ञानेन्द्रियाश्रयव्यापारस्समुच्चयार्थः । अतो न तत्रासत्तार्यात्मना
स्थितिरित्यर्थः । व्यापारोऽर्थेन्द्रिययोगकृत इति शेषः । विलीनत्वात्सुषुप्ताविति द्रष्टव्यम् ।
वैवर्त्यहृष्टान्तः । प्रबोधनादिति ॥ २६० ॥

बागाद्याधिर्षवन्धे संसारित्वमिषेक्ष्यते ॥

ते तूपसंहृताः सर्वेऽसंसारित्वमतो दृशेः ॥ २६१ ॥

१ नाशणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २३१

पूर्वार्धं विवृणोति । वागादीति । अवस्थाद्वयमत्र विवक्षितं तत्र संसारित्वस्य कल्पितत्वं द्योतयितुमियेत्युक्तम् । उत्तरार्धं विपणते । ते त्विति । असंसारित्वमिति च्येदः । सुपुसिरिहाभिप्रेता ॥ २६१ ॥

ननु स्वप्नेऽपि जाग्रदप्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥

सर्वेन्द्रियवियोगेऽपि सुखिदुःखित्वमात्मनः ॥ २६२ ॥

स यत्रेत्यादेः शङ्कामाह । नन्विति ॥ २६२ ॥

यैवं मृपात्वात्स्वप्नोत्पत्त्युक्तदुःखादिलक्षण—

संसारस्येत्यतो वक्ति श्रुतिस्तस्य मृपार्थताम् ॥ २६३ ॥

प्रतीत्यनुसारि चोयं दूषयति । यैवमिति । कथं तस्य मृपात्वमित्याशङ्क्य श्रुतिसामर्थ्यादित्याह । इत्यत इति ॥ २६३ ॥

नास्य स्वापः मबोधो वा कुतः स्वप्नस्य संभवः ॥

प्रत्यस्त्वभाव एवास्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः ॥ २६४ ॥

स्वप्नमिष्यात्वं श्रुतिभाष्याभिप्रेतं विवृणोति । नेत्यादिना । नासङ्गस्याऽऽत्मनोऽवस्थात्रयं वस्तुतोऽस्तीति भावः । तत्प्रतिभानस्य गतिमाह । प्रत्यगिति । प्रतीचः स्वभावोऽविद्या स्वभावस्तु प्रवर्तत इति स्मृतेः ॥ २६४ ॥

सुप्तः मधुद् इत्येवं स्वप्नं पश्यति चेति यः ॥

विकल्प एव भूतानामविद्यारात्रिश्चायिनाम् ॥ २६५ ॥

अवस्थात्रयस्य मायामात्रत्वे कथं त्रित्वप्रमेत्याशङ्क्य साऽपि तथेत्याह । सुप्त इति ॥ २६५ ॥

मायामात्रमिदं सर्वं जगत्स्थावरजद्रूपम् ॥

सर्पादेरिव रज्ज्वादित्त्वमस्यपरं पदम् ॥ २६६ ॥

विमतं न गिष्या व्यवहियमाणत्वाद्वदित्याशङ्क्याऽऽह । मायेति । निरादिष्टा-नभ्रमवादं निरस्यति । सर्पादेरिति ॥ २६६ ॥

चित्तसंभोदमात्रेस्मिद्धीकोऽयं परिखिद्यते ॥

दिङ्मोहाकुलविज्ञानो नष्टमार्ग इवाध्वगः ॥ २६७ ॥

दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमुक्त्वा हेतोरनैकान्त्यमाह । चित्तेति ॥ २६७ ॥

अस्मिन्नर्थे जगादेमीं श्लोकौ यदुक्तलोदहः ॥

पुराणः शाश्वतो विष्णुः प्रपञ्चाय किरीटिने ॥ २६८ ॥

अज्ञानजं कथं वदता ज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थाद्भुक्तं तत्र मानं युक्त्वप्रकृतहेतोरगमविरोधमाह । अस्मिन्निति । देहित्वेनासर्वज्ञत्वादि निरस्यति । पुराण इति ॥ २६८ ॥

९३२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

न मां दुष्कृतिनो मृदाः प्रपद्यन्ते नरावमाः ॥

माययाऽपहतज्ञाना आसुर भावयाधिताः ॥ २६९ ॥

स्वप्रकाशे ज्ञानसौलभ्यात्कुतो बन्धोऽज्ञानादित्याशङ्क्याऽऽह । न मामिति ॥ २६९ ॥

दैवी क्षेपा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते ॥ २७० ॥

मायामतीत्य तर्ह्यश्वर प्रपत्स्यन्ते नेत्याह । दैवीति । कीदृशस्तर्हि तदतित्र मोपाय स्तत्राऽऽह । मामेवेति ॥ २७० ॥

आत्मैवेदं जगत्सर्वं सत्यापूर्वादिलक्षणम् ॥

वेति यस्तत्त्वतो वाक्याचस्यैवेह कृतार्थता ॥ २७१ ॥

मायातिक्रमोपायस्तु भगवत्प्रतिपत्तिलक्षणास्तु क स्यादित्याशङ्क्या तदुपायतत्फले वक्ष्यति । आस्मेति । ब्रह्मपदमितिपद चाध्याहृत्य योज्यम् । इहेति जीवद्वय स्योक्ति ॥ २७१ ॥

प्रत्यक्षमोक्षसाध्येष पराज्ञानमशेषतः ॥

प्रत्यगात्मन्यविद्येति त्वविद्यापरिकल्पना ॥ २७२ ॥

प्रत्यक्षादेरेव तदुपायत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । सर्वमपि प्रत्यक्षादि प्रत्यगविद्याजन्ये द्वैते पर्यवस्यन्न प्रत्यक्ष प्रकाशयितुमलमित्यर्थः । प्रतीचि विद्यास्वभावे वषमविद्यासकञ्च स्यादित्याशङ्क्या सबन्धग्रन्थोक्त स्मारयति । प्रत्यगात्मनीति । वस्तुवृत्त्या न तत्राविद्येति तुशब्दः ॥ २७२ ॥

स्वार्थं प्रत्येव विहेयाः सदसत्त्वादिकल्पनाः ॥

जाग्रत्स्वभावतः सिद्धो स्वार्थं प्रत्येव न स्वतः ॥ २७३ ॥

अविद्यया बन्धो विद्यया मुक्तिरिति तुबन्धवह्नियमाणत्वहेतोरामविरोधमुक्त्वा प्रत्यक्षमुमानमाह । स्वार्थमिति । विमत मिथ्या परार्थत्वात्सप्रतवदिति याव । हेतो पक्षधर्मेतामाह । जाग्रदिति । अतो जडत्वादिहेतोरिति यावत् ॥ २७३ ॥

वागादिसाध्यसदृष्टेः स्वप्नो बोधसमो यदि ॥

अवस्थानितयस्यास्य कुतः सिद्धिरित्यर्थात् ॥ २७४ ॥

परानुमाने पक्षानाषकं वक्तुं तदनुवदति । वागादीति । तेन साध्यो व्यवहारस्तस्य दर्शनादिति यावत् । बोधो बोध्यमानो घटादि । स्वप्नशब्दोऽवस्थात्रयपरस्त्रय स्वप्ना इति श्रुते । इदानीं बाधकमाह । अवस्थेति । सत्यत्वेऽस्य स्वतः परतो वा सत्तास्फूर्तीनाऽऽद्यो जडत्वाच्चेतरः सबन्धानिरूपणात्तथाच तदसिद्धिरित्यर्थः ॥ २७४ ॥

आदायेति च कत्वान्तोक्तेः पूर्वकालैककर्मणः ॥

स्वप्न एव तु संसिद्धिरादावन्ते ह्यसंभवात् ॥ २७५ ॥

तन्मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह । आदायेति । कत्वाप्रत्ययान्तप्रयोगस्य समानकर्तृकक्रिययोः पूर्वकालक्रियाविषयत्वात्प्राणादेः स्वापात्पूर्वं स्वप्ने जागरे वा सत्त्वं गम्यतेऽतस्तस्मादादावन्ते च तदभावाद्वाभिचारित्वात्मिण्यात्वं नियतं मिथ्या व्याभिचारित्वात्संमतवदित्यर्थः ॥ २७५ ॥

इति भूतार्थसंबोधज्ञानोन्मीलितचक्षुषाम् ॥

नास्ति व्याधिर्जरा नास्ति नास्ति देशपरिभ्रमः ॥ २७६ ॥

अवस्थात्रयमिथ्यात्वोक्तिफलमाह । इति भूतेति । उक्तमानयुक्तितो जातद्वैतमिथ्यात्वार्थनिश्चयेन पदार्थशोधने व्याक्यात्तदर्थजातज्ञानानां सर्वानर्थशान्तिः फलतीत्यर्थः ॥ २७६ ॥

नास्ति रोगो न संतापो नास्ति कामादिसंश्रुतिः ॥

न स्युरर्ह्यभयोद्वेगहानोपचयमृत्यवः ॥ २७७ ॥

न शोको नारतिः काचिन्न कर्तृत्वं न कार्यता ॥

न ज्ञेयं नापि च ज्ञाता तदभावोऽपि नेष्यते ॥ २७८ ॥

व्याधिर्नास्तीत्युक्तं स द्विविध आगन्तुको नैसर्गिकश्चाऽऽगन्तुकं बाद्यमाभ्यन्तरं च द्विविधमपि धुनीति । नास्ति रोग इति । नैसर्गिकं निरस्यति । नास्ति कामादीति । कामस्याऽऽदिरविद्या तत्संसर्गो विदुषो नास्तीत्यर्थः । यद्वा कामक्रोधादीनां स्पर्शाभाव उक्तः । अविद्याध्वस्तौ तत्कार्यदेहद्वयध्वस्तेस्तद्धर्मध्वस्तिरित्याह । न स्युरिति । द्वितीयव्याख्याने स्वादिशब्दार्थकथनमेतत् । उद्वेगस्तत्त्वधीकृतो द्वेषः । इष्टवियोगनिमित्तश्चित्तादिविकारः शोकः । असावेवेष्टाप्रप्राप्तिनिमित्तोऽरातिरिति विधायः । कर्तृत्वादित्रयं ज्ञातृत्वादित्रयं भोक्तृत्वादित्रयं च निराचष्टे । न कर्तृत्वमिति । उक्तव्याख्यायभावस्तर्हि विदुषि स्यान्नेत्याह । तदभावोऽपीति । प्रतियोगिनोऽप्राप्ताणिरुत्वादभावस्यापि न प्रामाणिकतेति मायः ॥ २७७ ॥ २८८ ॥

इति क्षरार्थसंबन्धज्ञानेऽस्मिंल्लोकचक्षुषाम् ॥

विकल्पहेत्वविधायाः प्रत्यग्यायात्म्यनिष्ठितः ॥

सम्यग्बोधाशिना ध्वस्तौ विकल्पो नावशिष्यते ॥ २७९ ॥

ज्ञातृत्वाद्यभावे ज्ञानस्याप्यभावात्तत्फलासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । इति क्षरेति । द्वैतेन बाधकतया युक्तमपि ज्ञानं तदज्ञानकल्पितश्रुत्याचार्यादिरूपलोकेचक्षुषोत्पद्यते

१३४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

तस्मिन्सत्युक्तीत्या तत्फलसिद्धिरित्यर्थः । उक्तं विद्याफलमुपसंहरति । विकल्पेति ।
अविद्यातज्जघ्यस्तौ कूटस्थ्यात्मना विदुषः स्थितिरित्यर्थः ॥ २७९ ॥

विजिज्ञापयिपुर्गार्ग्यमिममर्थमतो नृपः ॥

स यत्रेत्यादिकामाह परामुक्तिपरंपराम् ॥ २८० ॥

स्वप्नमिध्यात्वप्रसङ्गेन जागरादेरपि तद्युक्त्योक्त्या तन्मिध्यात्वे श्रुतिमवतारयति ।
विजिज्ञापयिपुरिति । यथोक्तार्थज्ञापनेच्छायां हेतुत्वमनन्तरग्रन्थप्रवृत्तावतःश-
ब्दार्थः ॥ २८० ॥

स्वप्ने भवत्वात्स्वप्नेति जाग्रत्स्वापादिवेचनम् ॥

मिध्यात्वप्रतिपत्त्यर्थं स्वप्नस्य क्रियते स्फुटम् ॥ २८१ ॥

स्वप्नस्या चरतीति माध्यदिनपाठमाश्रित्याऽऽह । स्वप्न इति । तथा दर्शनाख्यया
वृत्त्या चरतीत्युक्तमिति शेषः । विशेषणतात्पर्यमाह । जाग्रदिति । उभयतोविवेचनफ-
लमाह । मिध्यात्वेति । यदा स्वप्नो जाग्रतः स्वापाच्च विविच्यते तदा तस्य कायका-
रणाभ्या सत्यत्वेन प्रतिद्वाम्यां भेदाज्जडस्य मिध्यात्वं स्पष्टीकृतं भवतीत्यर्थः ॥ २८१ ॥

निशायां संप्रवृत्तायां संहवासस्य निद्रया ॥

जाग्रत्कर्मण्युपसृष्टौ स्वप्नभोग उपस्थिते ॥ २८२ ॥

यत्रेत्युक्तं स्वप्नयोग्य कालं कथयति । निशायामिति । स्वप्नस्य दष्टं निमित्तमाह ।
संहृतेति । तस्यादृष्टप्रतिबन्धभावोपेक्षा दर्शयति । जाग्रदिति । तस्यैवादृष्टनिमित्त-
माह । स्वप्नेति । भोगस्तद्वेतुः ॥ २८२ ॥

बोधावस्थां तिरोनीय देहाद्याश्रयलक्षणाम् ॥

वर्गोद्भाषितसंस्कारस्तत्र स्वप्नरिरंसया ॥ २८३ ॥

कर्मदृष्टप्रतिबन्धभावमाह । बोधेति । निमित्तान्तरयाह । कर्मेति । उद्बुद्धनाम-
द्रासनावत पुस्तकस्मिन्स्वरतीच्छाऽपि हेतुरित्याह । तत्रेति ॥ २८३ ॥

अवस्थां प्रययावर्ण्या मायावीवाऽऽत्ममायया ॥

उच्चावचान्वहूनर्यान्सोऽमृजत्सृजतेऽनृतान् ॥ २८४ ॥

अविद्याकामकर्मदिसाधनः समुपाजितान् ॥

बोधे साधारणा येऽस्य स्वप्ने तेऽनन्यद्रष्टकाः ॥ २८५ ॥

मूलकारणमाह । अवस्थामिति । स्वप्नस्यस्य सुषुप्तवृत्तिर्व्यापारत्वमाशङ्क्याऽऽह ।
चचेति । वस्तुतो निर्व्यापारत्वेऽपि प्रतीतितो न तथात्वं रथानित्याद्यागमविरोधादि-
त्यर्थः । सृजते स्वप्ने भोगायेति शेषः । स्वप्नस्ताहि सत्योऽस्तु कर्मादिसाध्यत्वाज्जाग्रद-
दित्वाशङ्क्य न स सत्योऽनन्यद्रष्टृकत्वादङ्गुसर्पवदित्याह । बोध इति । नाऽऽत्मनि

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकास्थटीकासंवलितम् । ९३५

व्यभिचारोऽजाब्धस्य हेतुत्वेनेष्टत्वादिति द्रष्टव्यम् । उक्तं चैतदनृतानिति ॥ २८४ ॥
॥ २८५ ॥

लोकाः कर्मफलानीति तेषां मिथ्यात्वमुच्यते ॥

उतेवेत्यादिना स्पष्टमैकात्म्यमतिपचये ॥ २८६ ॥

ते हास्येति व्याख्याय लोकशब्दार्थमाह । लोका इति । तदुत्तेत्यादाविवशब्दार्थ-
माह । तेषामिति । कर्मफलभूतमहाराजत्वादीनां मिथ्यात्वमेकरसार्थस्य स्पष्टं ह्यर्थ-
मिवशब्देनोच्यते इत्यर्थः ॥ २८६ ॥

ननु बोधे यथा लोकास्तत्कालाव्यभिचारिणः ॥

स्वप्नेऽपि स्वमकालस्यास्तद्वत्सन्निवति भण्यते ॥ २८७ ॥

विमता लोका न मिथ्या तत्कालाव्यभिचारित्वाज्जाग्रद्व्यभिचारित्वादि शङ्कते । नन्विति
॥ २८७ ॥

ननु जागृतस्थलोकानां मिथ्यात्वं प्राक्प्रपञ्चितम् ॥

अविद्यामात्रहेतुत्वं पाणिपेपमवोचनात् ॥ २८८ ॥

साध्यवैकल्यं कर्तुं सिद्धान्ती पाणिपेपवाक्योक्तं स्मारयति । नन्विति । मिथ्यात्व-
मसत्त्वमनिर्वाच्यत्वं वा नाऽऽद्योऽपराद्धान्ताच्चेतरोऽप्रसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । अवि-
द्येति । प्रागित्युक्तं व्यनक्ति । पाणीति ॥ २८८ ॥

तथाच सति दृष्टान्तो भवतो नोपपद्यते ॥

मिथ्यात्मकत्वात्सर्वस्य नैतदेवं कुतो यतः ॥ २८९ ॥

तन्मिथ्यात्वे फलितमाह । तथाचेति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभेदासंभवे हेतुमाह ।
मिथ्येति । तत्र पूर्ववादी दृष्टान्तं साधयितुं बोध्यासंभवं प्रतिनानीति । नैतदिति ।
चोद्यासंभवे हेतु शृच्छति । कुत इति । निज्ञासितं हेतुमाह । यत इति ॥ २८९ ॥

विवेकमात्रसिद्ध्यर्थो भोक्तृभोग्यपदार्थयोः ॥

पाणिपेपादिको ग्रन्थः शुद्धिस्तत्र विवक्ष्यते ॥ २९० ॥

तमेव विवृणोति । विवेकेति । देहद्वयस्याऽऽत्मनश्च विवेकमात्रहेतुरेव पाणिपेपा-
दिग्रन्थस्तत्र यद्यपि स्यूत्रोऽहमित्याद्यात्मस्यौल्यादिधीर्मिथ्येति जाग्रन्मिथ्यात्वमार्थिकं
तथाऽपि तदविद्यमानं कृत्वा तद्दृष्टान्तेनोक्तचोद्योत्थानमित्यर्थः । सति चोद्ये तन्निरासेन
स्वप्नमिथ्यात्वमुक्त्वा तथा जाग्रदपि मिथ्येति साधनाद्देहाभ्यां विमुक्तस्य शुद्धिः स्वप्न-
वाक्येऽर्भाष्टेत्याह । शुद्धिरिति ॥ २९० ॥

तस्मात्कृतकदृष्टान्तमुपादायाऽऽत्मनोऽञ्जसा ॥

आध्यात्मिकादिलेपानां विशुद्धिरिह भण्यते ॥ २९१ ॥

उक्तं विभागमाश्रित्य सिद्धमुपसंहरति । तस्मादिति । यस्तुतोऽसन्तमपि दृष्टान्तं

९३६ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

सन्तं कृत्वा तेन स्वप्नसत्यत्वमाशङ्क्य तन्निरासेनाऽऽत्मनः सर्वप्रकारमलनिरासः स्वप्न-
वाक्येनोच्यते तज्ज्ञाप्रतोऽपि तद्वन्मिथ्यात्वादात्मैकरस शुद्ध स्यादित्यर्थः । इहेति
स्वप्नवाक्यग्रहणम् ॥ २९१ ॥

किञ्चित्सापान्यमायित्य जामित्वं प्रतिपद्यते ॥

न्यायः सर्वोऽपि येनातो नैवत्साधु प्रचोदितम् ॥ २९२ ॥

पाणिपेपवाक्ये जाग्रन्मिथ्यात्वोक्त्याऽर्गोदुक्ता शुद्धिरत्रापि सिद्धोच्यते चेत्पुनरुक्तिरि-
त्याशङ्क्याऽऽह । किञ्चिदिति । यत्किञ्चित्सापान्यत्वीनरुत्स्य सर्वत्र तुल्यमवान्तरभेदा-
दपौनरुत्स्यं प्रकृतेऽपि सम पूर्वत्र शुद्धिद्वारस्याऽऽर्पितत्वादिर वाचनिकत्वादिति
मात्र ॥ २९३ ॥

महाराजादयो नास्य स्वमानुभवगोचराः ॥

आत्मभूता इति हेयास्तद्वेदेनोपलम्भनात् ॥ २९३ ॥

जाग्रदृष्टान्तेन स्वप्नसत्यत्वचोपसम्भवाद्वाच्यस्तस्य समाधिरिति पूर्ववादिमुखेनोक्त्वा
कोऽस्तीति समाधिरित्युपेक्षायामाह । महाराजादय इति । अत्येति स्वप्नद्रष्टृग्रहणम् ।
विमता न द्रष्टुरात्मानो धर्मा वा तदृश्यत्वाद्दृष्टव्यदित्यर्थः ॥ २९३ ॥

पर्यङ्कशयिताद्राष्ट्रः प्रत्यक्षादिप्रमाणकात् ॥

वहिः समीक्ष्यते राजा स्वप्नद्रग्भिर्बर्त्तनं गतः ॥ २९४ ॥

किञ्च स्वप्नद्रष्टानां जाग्रदृष्टादर्थान्तरत्वेन दृष्टेर्मिथ्यात्वमित्याह । पर्यङ्केति । तद्वा-
ह्वप्रत्यक्षादि पार्श्वस्थानां जाग्रतामिति विवेक्तव्यम् ॥ २९४ ॥

स्वानुभूत्यनुरोधेन राज्ञो राजाऽमृषा गृहे ॥

स्वप्ने प्रबुद्धस्य सतो मृषा स्याद्वनमाधितः ॥ २९५ ॥

स्वप्नादर्पान्तरत्वाज्जाग्रदृष्टराज्ञादेरेव मिथ्यात्व किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
स्वानुभूतीति । अमृषेति च्छेदः । जाग्रदृष्टानुभवान्तदृष्टस्य सत्यत्वे स्वप्नद्रष्टुमवात्तदृ-
ष्टस्यापि सत्यत्व स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वप्न इति । तस्यायवस्याया वनमाश्रित
सन्दृष्टो राजा तस्यैव प्रबुद्धस्य मिथ्या म्यादिति योजना ॥ २९५ ॥

जाग्रदृष्टं मृषा स्वप्ने स्वप्ने सज्जागरे मृषा ॥

अन्योन्यव्यभिचारित्वात्स्वप्नजाग्रत्पदार्थयोः ॥ २९६ ॥

किञ्च स्वप्नो जाग्रद्येति द्वय मिथ्या स्यान्मिथो व्यभिचारित्वात्सर्पादिवदित्यनुमाना-
वानयोर्विशेषोऽस्तीत्याह । जाग्रदिति ॥ २९६ ॥

अहः क्षपायां च कुतः संहताक्षस्य चेक्षणम् ॥

मृदानां जीवनं तद्बृहदानां यौवनं कुतः ॥ २९७ ॥

योग्यकारणभावाच्च स्वप्नो मिथ्येत्याह । अहरिति । योग्यहेत्वभावाच्च तथेत्याह ।

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ९३७

संहतेति । कुतःशब्दस्योभयत्र संबन्धः । प्रमाविरुद्धत्वाच्च मिथ्येत्याह । मृतानामिति ॥ २९७ ॥

न चक्षुरादिदृष्टीनामन्तर्देहसमीक्षणम् ॥

हिमवत्प्रभृतीनां च कुतोऽन्तः संभवो हृदि ॥ २९८ ॥

योग्यदेशाभावाच्च तथेत्याह । नेति । चक्षुरादीनां बाह्यार्थदृष्टिकरणानां देहमध्य-
स्वार्थेक्षणं न प्रामाणिकं नापि तद्विषयमहापरिमाणहिमवदादीनामल्पपरिमाणे हृदि संभ-
वोऽस्तीत्यर्थः ॥ २९८ ॥

नापि देहाद्विनिष्क्रम्य पर्वतादीन्समीक्षते ॥

देहं विना कथमगात्रतिसापनवर्जितः ॥ २९९ ॥

देहाद्वाहिरेव स्वप्नदृष्टाङ्गीकाराद्योग्यदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । तत्र
हेतुः । देहमिति । स्वप्नदृष्टा देहेन संहतोऽसंहतो वा बहिर्गच्छति नाऽऽद्यः शयनदेशे
तदद्विष्टिप्राप्तेर्नैतरो निःसाधनस्य गत्ययोगाद्देहान्तरस्य चागमनत्वादित्यर्थः ॥ २९९ ॥

अन्तरेणापि देहादींस्तत्कार्यं चेत्करोत्ययम् ॥

अर्थं देहाद्युपादानमस्य प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ३०० ॥

देहादि विनाऽपि तत्कार्यं गत्यादि स्यादिति विपक्षमनुवदति । अन्तरेणेति । अति-
प्रसन्नत्वा दूषयति । ध्वर्यमिति ॥ ३०० ॥

ननु पर्यङ्क आसीनो गच्छन्निविक्रया वनम् ॥

बैश्वतो बहिरात्मानं द्रक्ष्यतीति न तद्यतः ॥ ३०१ ॥

स यथेत्यादेः शङ्कामाह । नन्विति । देहोन्तःस्वप्नोक्तिरनुभवविरुद्धेत्यर्थः । चोद्यं
निषेधत्वाक्यं हेतुत्वेनाऽऽदत्ते । न तदिति ॥ ३०१ ॥

अमात्यादीन्यथाऽऽद्या स्वप्नमौगमसिद्धये ॥

नृपः स्वदेशमध्यस्थो यथेष्टं परिवर्तते ॥ ३०२ ॥

तत्र दृष्टान्तं व्याचष्टे । अमात्यादीनिति ॥ ३०२ ॥

स्वदेहराष्ट्रसंस्थोऽयं जाग्रद्भ्रातृनिरूपिणः ॥

प्राणानात्मा तथाऽऽद्या स्वप्नान्प्रशयति कामतः ॥ ३०३ ॥

दार्ष्टान्तिकं व्याकरोति । स्वदेहेति । स्वप्नवज्जाग्रत्यपि लोकानामात्मन्यविचारोपेत-
तेति भावः ॥ ३०३ ॥

असत्योपाधिभिः सोऽयं कूटस्थासद्ब्रविग्रहः ॥

अविचारोपितमलो विद्ययाऽऽत्मा विशोध्यते ॥ ३०४ ॥

१ घ. 'हेतु' स. २ घ. न. 'शय' ॥ ३०० ॥ ३ घ. 'हान्तरे स्व' । ४ क. 'वृत्तिद्वयोऽय' ।

५ क. ग. 'वनम्' ।

९३८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

द्वयोराविद्यत्वे कथमात्मशुद्धिस्तद्धेतुविद्याहेत्वभावादित्याशङ्क्याऽऽह । असत्येति ।
श्रुत्याचार्यादिभिरिति यावत् ॥ ३०४ ॥

निःसङ्गस्य ससङ्गेन कूटस्थस्य विनाशिना ॥

आत्मनोऽनात्मना योगो वास्तवो नोपपद्यते ॥ ३०५ ॥

कूटस्थसङ्गत्वेनाऽऽत्मनोऽविचारोपितमलत्वमुक्तं तद्विशदयति । निःसङ्गस्येति
॥ ३०५ ॥

कूटस्यादत्तानुष्ठं सत्प्रत्याख्यातं सहान्वयम् ॥

कारकाद्यन्यतो मोहान्नाऽऽत्मानं मति ङीकते ॥ ३०६ ॥

किंचाऽऽत्मनि कर्तृत्वादिसङ्गः स्वतः परतो वा नाऽऽद्य इत्याह । कूटस्येति । पर-
मपि वस्तु चेत्तेति नेत्यादिश्रुतिविरोधोऽवस्तु चेत्तस्य मोहाज्यतिरिक्तत्वात्तद्वृत्तं कर्तृत्वा-
द्यपि न वस्तु स्यादित्याह । प्रत्याख्यातमिति ॥ ३०६ ॥

मनु कायवतादस्य त्वयोक्तं परिवर्तनम् ॥

द्रष्टृदृश्यादिभावश्च कथं शुद्धस्तथा सति ॥ ३०७ ॥

स्वप्नादिमिथ्यात्वेन तद्द्रष्टु शुद्धतामुक्त्वाऽप्ययदेत्याद्यवतारयितुमुक्तं शुद्धत्वमासि-
पति । भन्विति । अस्येति स्वप्नदृशो निर्देशः । चकारेणोक्त इत्यनुवृत्तिः सूच्यते ।
आदिशब्देन श्रोतव्यादिभावोक्तिः । कामादिसंबन्धे द्रष्टुर्न शुद्धतेति फलितमाह । कथ-
मिति ॥ ३०७ ॥

यैवे स्वतोऽवबुद्धत्वात्कृतोऽज्ञानेन संगतिः ॥

अज्ञानसंगतिं मुक्त्वा न स्योत्तज्जेन संगतिः ॥ ३०८ ॥

आत्मनो न कामादियोगोऽस्तीत्याह । यैवमिति । तत्र हेतुमाह । स्वत इति ।
बोधैकसस्याज्ञानासंबन्धेऽपि कामादिसंबन्धः स्यादिति चेत्तेत्याह । अज्ञानेति ॥ ३०८ ॥

एवं यस्मात्स्वतः शुद्धो द्वितीयासंगतेरयम् ॥

आत्मा तस्मात्स्वतो मुक्तः कूटस्थज्ञप्तिमात्रतः ॥ ३०९ ॥

द्रष्टृज्ञानतज्जासंबन्धे फलितमाह । एवमिति । उक्तरीत्या द्वयायोगादात्मा यतः
स्वतः शुद्धोऽज्ञः स्वतो मुक्तः कूटस्थचिन्मात्रो भवतीत्यर्थः । प्रथमार्थे तसिः ॥ ३०९ ॥

न यथा श्रोत्रविज्ञानं रूपेणैति समायगमम् ॥

संसारेण तथैवाऽऽत्मा कौटस्थ्यान्नैति संगतिम् ॥ ३१० ॥

आत्मनः कामाद्यसंबन्ध दृष्टान्तेन स्पष्टयति । नेत्यादिना ॥ ३१० ॥

इत्यर्थस्यावबोधार्थं परो ग्रन्थोऽवतार्यते ॥ ३११ ॥

विशुद्धिं व्यतिरेकं च स्वभजाग्रदवस्थयोः ॥

उचत्वाऽऽत्मनोऽद्वयत्वं च सुषुप्ते चाधुनोच्यते ॥ ३१२ ॥

तत्र मानत्वेनापेत्यादिवाक्यमादत्ते । इत्यर्थस्येति । उक्तमनूद्यमेत्यादि व्याचष्टे । विशुद्धिमिति । अवस्थाद्वये शुद्धादिकयनानन्तरं स्वापे प्रतीचोऽद्वयब्रह्मत्वं विवक्षितमित्यर्थः ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥

न वेदेत्यात्मनः श्रुत्या कर्तृत्वं प्रतिपिध्यते ॥

पश्यन्नपि यतः प्राप्तो कौटस्थ्यान्न प्रपश्यति ॥ ३१३ ॥

यदेत्यादौ न वेदेत्यस्यार्थमाह । नेति । तथा ज्ञानकर्तृत्वमात्मनो न निषेद्धं युक्तं तस्य साक्षित्वेन तत्कर्तृत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । पश्यन्निति । अतो निषेधश्रुतिरविरुद्धेति शेषः ॥ ३१३ ॥

अथ यो वेदेति तथा ज्ञातृसाक्षित्वमात्मनः ॥

प्रतीचोऽकारकत्वं नः सर्वत्र प्रतिपाद्यते ॥ ३१४ ॥

ज्ञानकर्तृसाक्ष्यात्मा न तत्कर्तृत्वत्र श्रुत्यन्तरमाह । अपेति । त्वमर्थपरिशोधन-प्रारम्भार्थोऽपशब्दः । इदं निघ्राणीति स्थितं ज्ञातारं यो वेद स आत्मेत्यादिश्रु-तावस्मदुक्तानुसारेणाऽऽत्मनो ज्ञातृसाक्षित्वोक्तेर्न कर्तृतेत्यर्थः । किंच कर्माध्यक्षः सर्वभू-ताधिवासः साक्षीत्याद्युपनिषत्सु कूटस्थत्वेनावयचिन्मात्रत्वं प्रतीचो मुमुक्षून्प्रत्युच्यते तत्र तस्य कर्तृतेत्याह । प्रतीच इति ॥ ३१४ ॥

कचित्प्रमातृवित्साक्षी कचित्प्रत्यक्षवित्परः ॥

कचिद्वाद्यार्थविद्याऽऽत्मा तत्कर्तृत्वं निषिध्यते ॥ ३१५ ॥

ज्ञातृसाक्षीतिविशेषणकृतं संकोचमाशङ्क्याऽऽह । कचिदिति । कदाचित्कचित्सुत्र-चित्प्रामाण्येऽपि सर्वसाक्षित्वमक्षतं चेत्कथं न वेदेतिनिषेधोक्तिस्तत्राऽऽह । तदिति ॥ ३१५ ॥

परमयुक्तं वैतृत्वं यदस्य मत्स्यगात्मनः ॥

संवन्धनत्वाच्चस्यातः कस्येत्यत्राभिधीयते ॥ ३१६ ॥

कस्येति पृष्ठीभवतारयति । परेति । विषयसंबन्धात्प्रतीचो यद्वैतृत्वं तस्यास्माद्विष-यसंबन्धनत्वाद्धेतोरत्र संबन्धे कस्येति पृष्ठीत्यर्थः ॥ ३१६ ॥

कर्मेत्यत्वात्प्रमात्रादेस्तत्क्षये क्षेयवच्यतः ॥

पृष्ठीयं कर्मणि न्याय्या द्रव्याभावविषयया ॥ ३१७ ॥

तां विशेषे योनयति । कर्मेति । एषा पृष्ठी हि कर्मण्येव न्याय्या मात्रादेः कर्म-

१४० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

कार्यत्वात्कर्मणः सुप्तौ क्षये तज्जस्यापि तत्र क्षयात्सर्वद्वितीयाभावमिप्रायेण न किञ्चि-
दपि मात्राद्यनुभवतीत्यस्यार्थस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः ॥ ३१७ ॥

अप्यर्थे चनशब्दोऽयमभावस्यापि वारकः ॥

शेषशेषपितिरोभावे सुषुप्तिरिह भण्यते ॥ ३१८ ॥

चनेत्यस्य पदद्वयत्वं व्यावर्तयति । अप्यर्थ इति । अपिशब्दस्य विवक्षितमाह ।
अभावस्येति । स्वापे जगद्भाववच्छेदभावोऽपि निषिध्यत इत्यर्थः । भावनिषेधेऽप्यभावो
न निषेध्यस्तद्भावेऽपि स्वापाविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह । शेषेति । शेषोऽभावो गुणत्वा-
च्छेषी भावः प्रधानत्वात्तयोस्तिरोभावो विशेषज्ञानाभावोऽतोऽभावस्यापि स्वापे निषे-
धेन भाव्यमित्यर्थः । इहेति सप्तमी पुरुषमधिकरोति ॥ ३१८ ॥

अथ केन क्रमेणार्थं सुषुप्तं प्रतिपद्यते ॥

इति क्रमविधानार्थं हिता नामेति भण्यते ॥ ३१९ ॥

सुषुप्तिस्वरूपमुक्त्याऽऽकाङ्क्षापूर्वकं तात्पर्यं वदन्वान्त्वान्तरमावृत्ते । अथेति ॥ ३१९ ॥

आ नाभितस्तथा कण्ठाद्ददयं मध्यतः स्थितम् ॥

सनालं पद्मकोशमं पञ्चच्छिद्रमधोमुखम् ॥ ३२० ॥

तत्र हृदयस्थानमाह । आ नाभित इति । अधो निष्ठा वितस्ताऽन्ते नाम्या-
मुपरि तिष्ठतीति श्रुतेरित्यर्थः । कण्ठाश्रमेश्चाऽऽरभ्य मध्यस्थहृदयस्य स्वरूपमाह ।
सनालमिति । पद्मकोशमतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखमिति श्रुतेरित्यर्थः । छान्दो-
ग्यश्रुतिमाश्रित्य पञ्चच्छिद्रमिति विशेषणम् ॥ ३२० ॥

स्वमाश्रयाणि हन्यध्वे नीलाद्याभानि देहिनः ॥

स्थानानि सुरमर्त्यादिषुष्ठान्यस्य भवन्त्युत ॥ ३२१ ॥

विलानि सुषयध्वैता जाग्रद्व्यत्ययोद्भवाः ॥

एकोत्तरं नादिशतं विष्वक्ताभ्यो चिनिर्गतम् ॥ ३२२ ॥

हृदयच्छिद्राणामवस्थाद्वयाग्रयत्वमाह । स्वमेति । देहिनो हन्मध्वे यानि पञ्च
विलानि तान्यपत्ययोराधिकरणानीत्यर्थः । तेषां प्रागादिक्रमेण लोहितशुक्लपिङ्गलज्याम-
नीलरूपवर्णविशेषमाह । नीलादीति । तेषामधिष्ठातृदेवतां जवीति । स्थानानीति ।
देवमर्त्यादिसंवितानि च्छिद्राणि तेषामेव स्थानान्यपि भवन्ति । आदित्यश्चन्द्रोऽग्निः
पर्जन्यो विषादिति देवाः । प्राणो न्यानोऽपानः समान उदान इति मर्त्याः । आदिपदेन
चक्षुः श्रोत्रं वाङ्मनः पायुरेति प्राणभेदा गृह्यन्ते । ते सर्वे प्रतिहार्देषु प्रान्दशिणम्रत्यगु-
दगूर्ध्वच्छिद्रेषु यथान्त्रमेकैकशो वर्तन्ते तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवमुपय-
न्त्युपक्रम्य य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्त्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्देवत्यन्तेनास्यार्थस्य

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ९४१

श्रुत्या प्रपञ्चितत्वादित्यर्थः । तेषां कार्यमाह । सुपयश्चेति । एताश्च सुपयो जाग्रदव-
स्थायामिव स्वप्नेऽपि शब्दाद्याकारवासनात्मकज्ञानोत्पत्तौ हेतव इत्यर्थः । सुषुप्त्यो निर्ग-
तप्रधाननाडीराह । एकेति । विषयविधमतिवनेति यावत् ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥

प्रतीन्द्रियं दश दश निर्गता विषयोन्मुखाः ॥

नाड्यः कर्मादिहेतूत्याः स्वप्नादिफलभुक्तये ॥ ३२३ ॥

शतं नैका चेत्यादिश्रुत्यन्तरसिद्धनाडीसंख्यामुक्त्वा तासां विनियोगप्रकारमाह ।
प्रतीन्द्रियमिति । तासामुत्पत्तिहेतुमाह । कर्मादीति । तासामर्थोन्मुखेन निर्गतिफल-
माह । स्वप्नादीति ॥ ३२३ ॥

बहन्त्यम्भो यथा नद्यो नाड्यः कर्मफलं तथा ॥

अनन्तैकोर्ध्वगा नाडी तथा गच्छन्विमुच्यते ॥ ३२४ ॥

कथं भोगसाधनत्वं तदाह । बहन्तीति । ता हि विषयसंन्धमापाद्य पुरुषं भोजय-
न्तीत्यर्थः । शतसंख्याकनाडीनां विनियोगमुक्त्वाऽवशिष्टनाडीविनियोगमाह । अनन्तेति ।
तयोर्ध्वमायत्नमृतत्वमेतीति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ३२४ ॥

एकैकस्याः पुनर्नाड्याः सूक्ष्मभेदाः प्रकीर्तिताः ॥

द्वासप्ततिसहस्रैस्ते संख्याता योगचिन्तकैः ॥ ३२५ ॥

श्रुत्यन्तरानुरोधेन नाडीव्यवस्थाया द्वासप्ततिसहस्राणीति प्रकृतं वाक्यं कथमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । एकैकस्या इति । अत्रैतदेकशत नाडीनां तासामेकैकस्यां द्वासप्ततिः
प्रतिशालानाडीसहस्राणीति श्रुतेरित्यर्थः । तेषां संख्यानियमे प्रमाणमाह । ते संख्याता
इति । उक्तं हि—

“द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिस्ताः ॥

हिता नाम हिता नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ।

मण्डल तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः” इति ।

यत्तु सार्धलक्षत्रय नाडीनामिति तद्देहिकशिराभेदाभिप्रायम् ।

“एकोनत्रिंशत्सहस्राणि तथा नव शतानि च ॥

षट्पञ्चाशद्विजानीयाच्छिरा धमनिसङ्गिताः” ।

इति तद्देदविषयमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३२५ ॥

कदम्बकुसुमोद्भूतकेसरा इव सर्वतः ॥

प्रसृता हृदयान्नाड्यो याभिर्व्याप्तं शरीरकम् ॥ ३२६ ॥

प्रस्तुतं नाडीस्वरूपमाह । कदम्बेति । तासां व्याप्तिमाह । सर्वत इति । देहाद्-
हिरपि तासां व्याप्तिं शङ्कित्वोक्तम् । याभिरिति ॥ ३२६ ॥

९४० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

हितं फलं प्रयच्छन्ति यस्मात्तस्माद्धिताः स्मृताः ॥

हृदयाचा विनिष्क्रान्ता यथाऽर्काद्रश्मयस्तथा ॥ ३२७ ॥

कथं तासां हितशब्दलं तत्राऽऽह । हितमिति । हितं कर्मिभिरर्जितमिति यावत् ।
हिता नामेत्यादि व्याख्याय हृदयादित्यत्र विवक्षितमाह । हृदयादिति ॥ ३२७ ॥

पुरीतदभिधानेन हृद्वेष्टनमिदोच्यते ॥

तत्तूपलक्षणं विद्यादेहव्याप्तिविवक्षया ॥ ३२८ ॥

पुरीतच्छब्दवाच्यमाह । पुरीतदिति । इहेति व्यवहारभूमिरता । अत्र तु तेन
देहो रक्ष्यते हृदयेष्टनस्य तदुपरक्षणत्वावादीना तद्यासेश्च विवक्षितत्वादित्याह ।
तच्चिति ॥ ३२८ ॥

स्वप्नकर्मसमुद्भूता वासना या हृदि स्थिताः ॥

नादीभिस्ता वितत्याऽऽत्मा स्वप्नान्प्रयति कायवः ॥ ३२९ ॥

त्रियापदेऽभिप्रायमाह । स्वप्नेति ॥ ३२९ ॥

स्वप्नान्भोगानशेषेण भुक्त्वा स्वप्नक्रियासये ॥

ताभिरवोपसंहृत्य मांशो याति सुषुप्तताम् ॥ ३३० ॥

ताभिरित्यदेरर्थमाह । स्वप्नानिति । वासनामयानि करणानीति शेषः ॥ ३३० ॥

जाग्रत्स्वप्नक्रियोद्भूतान्भुक्त्वा भोगानशेषतः ॥

इन्द्रियाण्युपसंहृत्य शेते नादीभिरात्मनि ॥ ३३१ ॥

स्वप्नभोगात्तत्कर्मसंसेवेऽपि कथं करणसहारात् स्वाप्नो जागरस्यापि सम्भवादित्याशं
क्याऽऽह । जाग्रदिति ॥ ३३१ ॥

सामान्यप्रज्ञया देहं संख्याप्यान्तर्वर्हिः ध्रमात् ॥

इयेनवत्परमं स्थानमात्माऽभ्येति सुषुप्तताम् ॥ ३३२ ॥

ननु स्वप्ननागरिति कर्मणा गच्छति न स्वाप न हि तत्कृता ब्रह्मासिस्तत्कथं सुप्तिस्त-
त्राऽऽह । सामान्येति । यथा श्येनो भ्रान्त आन्त स्वनीदमासाद्य निवृणोति तथाऽऽत्मा
स्थानद्वयगतिभ्रान्तश्चान्तिध्वस्त्यै विशेषबुद्धिं हित्वा साधारणस्या चिन्मात्रप्रज्ञया स्वदेहं
तस्माद्योवदन्तर्वहि संख्याप्य प्रत्यक्त्वेन ब्रह्म गत्वा तद्रूपेणासङ्कोदासीनतामेतीत्यर्थ-
॥ ३३२ ॥

धियोऽन्तःकरणस्येह स्थानं हृदयमिष्यते ॥

तत्रेन्द्रियाणि सर्वाणि बुद्धितन्त्राणि सर्वदा ॥ ३३३ ॥

आत्मनो गत्यागती चेत्परिच्छिन्नता इयेनवदित्याशङ्क्य बुद्धिद्वारत्वात्तयोर्मैत्रमि-

त्याह । धिय इति । इहेति देहोक्तिः । बाह्यकरणानां बुद्धितन्त्रत्वमाह । तत्रेति ।
बुद्धेर्हृदये स्थाने सतीति यावत् । बाह्यकरणसत्तावस्था सर्वदेत्युक्ता ॥ ३३३ ॥

यत एवमतस्तानि नाडीभिः कर्मणो वशात् ॥ ३३४ ॥

प्रसारयति धीर्दृष्टीर्मत्स्यजालकवद्बहिः ॥

प्रसार्याऽऽयतनस्यानि तानि धीरधितिष्ठति ॥ ३३५ ॥

जाग्रत्काले ततो ऽथमभिव्यक्तविशेषधीः ॥

च्यामोति निष्क्रियः सर्वान्भानुर्दश दिशो यया ॥ ३३६ ॥

तेषां बुद्धितन्त्रत्वे फलितमाह । यत इति । बुद्धिः स्वार्थीकरणानि नाग्नद्वेतुकर्मणः
नाडाद्वारा विषयाभिमुखानि करोतीत्यर्थः । प्रसारणानन्तरं किं स्यात्तदाह । वृत्ती
रिति । आयतनस्यानि करणशङ्कुस्थादिस्थानस्थानानीति यावत् । तानि स्ववृत्तिद्वाराणि
करणानीत्यर्थः । बहिः शब्दादिष्वित्येतत् । बुद्धेरिन्द्रियाणां च सावयवत्वसक्रियत्वाम्भ्यां
बहिः सर्पणेऽपि निरवयवस्याऽऽत्मनो न तद्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । तत् इति । यतो
बुद्धेः करणानां च बहिः सर्पणं ततः स्वतोऽन्यगोऽक्रियोऽप्यात्मा स्वाज्ञानविशिष्टो
व्यक्तचैतन्याभासाख्यविशेषयुक्तधीसहितः श्रोत्रादिद्वारा सर्वानर्थान्यामोति रश्मिद्वारा
सर्वव्यापकसवितृवदित्यर्थः ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥ ३३६ ॥

ता एवेन्द्रियवृत्तीः स्वाश्रयतन्यस्यचिता यदा ॥

संयच्छति प्रतीच्यात्मा स्वपितीति तदोच्यते ॥ ३३७ ॥

एवमात्मनो नाग्नद्रोगे कथं सुप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । ता इति । स्वकीयेन्द्रियवृ-
त्तीनां जाग्नद्रोगहेतूनां चैतन्याभासव्याप्तानां प्रतीच्युपसंहारे सुप्तिरित्यर्थः ॥ ३३७ ॥

बुद्धशुषाध्यनुरोधेन प्रतीचः प्रभवाप्ययौ ॥

विज्ञेयपलयद्गीनस्तु स्वतः कुम्भखवत्परः ॥ ३३८ ॥

बुद्धेः सरोचनिकासाभ्यामात्मनस्तावित्यत्र हेतुमाह । बुद्धीति । स्वाभाविकावात्म-
नसौ किं न स्याता तत्राऽऽह । विज्ञेयेति । न हि स्वप्रकाशे चिदाती स्वतो विकास-
संज्ञोपाधिरिति तथाच कुम्भाद्युपाधेरकाशस्य सरोचादिवदात्मनोऽपि बुद्ध्याद्युपाधेस्ता-
वित्यर्थः ॥ ३३८ ॥

ताभिः प्रत्यक्सृष्ट्याऽऽत्मा वृत्तीर्नाडीभिरानयत् ॥

तन्नायोवच्छरीरं स्वं व्याप्य श्वेते स्व आत्मनि ॥ ३३९ ॥

ताभिरित्यादेर्च्यास्याणुसंहरति । ताभिरिति । आनयन्नुपसंहरन्निति यावत् ॥ ३३९ ॥

सहेतुमात्रया स्यानमिन्द्रियाणां न कार्यतः ॥

यतोऽतश्चिन्निर्भेनैव व्याप्तिः स्यात्कारणात्मना ॥ ३४० ॥

९४४ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

देहेन्द्रियाणां स्वापे संहारात्कुतः शरीरं व्याप्य शयनमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वहे-
त्विति । स्वहेतुमात्रया कारणात्मनेति संबन्धः । देहेन्द्रियाणां न स्वापे स्वरूपेणाव-
स्थितिः किंतु कारणात्मनाऽत एव तदात्मकदेहादेश्चिदाभासव्याप्तिसंभवाद्देहं व्याप्य
स्वापे स्वात्मनि शयनं युक्तमित्यर्थः ॥ ३४० ॥

सुषुप्ता न शरीरेण संगतिः प्रत्यगात्मनः ॥

नापि बुद्ध्यादिभिः साक्षात्तत्त्वानासंगतेर्भवेत् ॥ ३४१ ॥

तदा देहादेराभासव्याप्तिरिष्टा चेज्जगदादिभेदासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । सुषुप्ता-
विति । तत्र चितः सामान्यव्याप्तिरेव न विशेषव्याप्तिरतो देहे स्पृष्टत्वाद्यभिमानस्य
बुद्ध्यादिषु ज्ञातृत्वाद्यभिमानस्य चामावाद्विशेष इत्यर्थः । बुद्ध्यादिषु स्वापे विशेषासंबन्धे
हेतुमाह । तदिति । तेषां बुद्ध्यादीनां स्थानं देहत्वेन विशेषासंबन्धादिति यावत्
॥ ३४१ ॥

तीर्णो हीति तथाचैतदुत्तरप्राभिधास्यते ॥

सुषुप्तेऽत्र पिता चेति सर्वसंबन्धवारणम् ॥ ३४२ ॥

तत्र मानमाह । तीर्णो हीति । नन्वत्र शोकसंबन्धो वार्यते न देहादिसंगतिल-
प्ताऽऽह । सुषुप्त इति ॥ ३४२ ॥

सर्वसंसारदुःखौघव्यतीतेयं पराऽऽत्मनः ॥

अवस्थेत्यत्र दृष्टान्तः स यथेत्यभिधीयते ॥ ३४३ ॥

॥ यथेत्यादिदृष्टान्तश्रुतिं पृत्तानुवादपूर्वकमवतारयति । सर्वेति ॥ ३४३ ॥

स्तनंधयो यथा बालो रागद्वेषविवर्जितः ॥

तदभावादिकुर्वन्ति चेतो न विषयाः सदा ॥ ३४४ ॥

कुमारदृष्टान्तं व्याकुर्वन्वात्मादेव तस्य रागाद्यभावमाह । स्तनंधय इति । स्तनं
धयति पियतीत्यत्यन्ताशिशुरिति यावत् । दार्ष्टान्तिकस्थैर्वशब्देन यथाशब्दस्य संबन्धः ।
रागाद्यभावफलमाह । तदभावादिति ॥ ३४४ ॥

अप्रकृदेन्द्रियत्वाच्च रागद्वेषाद्यसंभ्रुतिः ॥

भृशुकण्ठकवचदीर्णालं वेदुं स्वगोचरान् ॥ ३४५ ॥

बालस्य बाल्यमिव रागाद्यभावे हेतुन्तरमाह । अप्रकृदेति । तथाऽपि बालस्य
बुद्धेर्विषयप्रगल्भात्कुतो रागादिराहित्यमत आह । मृद्विति ॥ ३४५ ॥

सर्वत्राव्याहताग्रथ विधेयप्रकृतित्वतः ॥

राजा वाऽस्मिन् लोके प्रकृदेन्द्रियरानपि ॥ ३४६ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४५

महाराष्ट्रद्वयान्तं व्याचष्टे । सर्वत्रेति । तत्र हेतुः । विधेयेति । पूर्वस्माद्वैलक्षण्य-
माह । प्रवृत्तेति ॥ ३४१ ॥

विज्ञाताशेषतत्त्वो वा ब्राह्मणः कृतकृत्यतः ॥

आनन्दस्य परां काष्ठावतिग्रीमेत्य निर्हृतः ॥ ३४७ ॥

महाब्राह्मणद्वयान्तं विपश्ये । विज्ञातेति । ब्राह्मणो विशिष्टः सज्जानन्दस्य काष्ठां
परामेत्य कृतकृत्यतो निर्हृतः शयीतेति संबन्धः ॥ ३४७ ॥

बालादित्रयमप्येतदेको दृष्टान्त इष्यते ॥

बालमौढ्यमदान्धत्वनिवृत्त्यर्थं तथोच्यते ॥ ३४८ ॥

दृष्टान्तश्रुतेरसार्थमुक्त्वा विवक्षितमाह । बालादीति । यदेतद्बालादित्रयं दृष्टान्त-
त्वेनोक्तं तत्र तथा किञ्चेको महाब्राह्मणो दृष्टान्त इत्यर्थः । अपिस्तद्धीर्नालमित्यतो
नञमनुरूपति । दृष्टान्तेषु त्रिषु श्रुतेषु किमिति द्वयमुपेक्ष्यते तत्राऽऽह । बालेति ।
बालस्य मौढ्यं राज्ञो मदान्ध्यमिति दोषद्वयापनुत्त्यर्थमन्यदृष्टान्तग्रहणमित्यर्थः ॥ ३४८ ॥

बालस्य निर्विवेकत्वात्सर्वविकः क्षितीश्वरः ॥

तन्मदान्ध्यनिषेधार्थं महाब्राह्मण उच्यते ॥ ३४९ ॥

तृतीयमुपपादयितुं बाळं स्वात्मा राज्ञो ग्रहे हेतुमाह । बालस्येति । दृष्टान्तत्वेनो-
च्यत इति संबन्धः । पूर्वत्र दोषे राज्ञो ग्रहस्तत्रापि दोषे निषेधान्महाब्राह्मणग्रहादेकः
त एव दृष्टान्त इत्याह । तदिति ॥ ३४९ ॥

अतीत्य दुःखहेतुन्या हन्ति दुःखान्यशेषतः ॥

आनन्दस्य परा निष्ठा तेनातिग्रीति भण्यते ॥ ३५० ॥

अतिग्रीमित्यर्थमाह । अतीत्येति । याऽऽनन्दस्य प्रकृष्टाऽवस्था तेन विदुषा
श्रेष्ठियत्तुशान्तदर्पत्यादिना प्राप्ता सा दुःखहेतुहेतुशानुपरेक्षांश्चातीत्य तत्कार्याणि
दुःखानि सर्वात्मना यतो निर्मृग्यत्यतः साऽतिग्रीत्युच्यत इति योजना ॥ ३५० ॥

निर्विकारात्मनां यस्माद्वान्धादीनां स आत्मनि ॥

अतीतिं जायते हादो दृष्टान्तः स विवक्षितः ॥ ३५१ ॥

दृष्टान्तभेदमुपेत्य विवक्षितमंशमाह । निर्विकारेति ॥ ३५१ ॥

परसंबन्धमेत्यात्मा कार्यकारणरूपिभिः ॥

पेकात्म्यमलक्षणं साक्षाच्छेद इत्यभिधीयते ॥ ३५२ ॥

दार्ष्टान्तिरूपशरीरशब्दार्थमाह । परेति । अहंकारादिभिः सहज्ञानेन ब्रह्मणा
तद्वात्म्यमात्मा स्वयं प्राप्नोतीत्यतः साक्षाद्ब्रह्मरूपेण स्थितिरस्य शयनमित्यर्थः ॥ ३५२ ॥

अत्यन्तसंनिवृष्टानामपि मित्रात्मनां मितेः ॥

लोचनस्याञ्जनादीनां न दृष्टिपथतेष्यते ॥ ३५३ ॥

तदा जीवो ब्रह्मेक्य गतश्चेदहं ब्रह्मेत्यवगच्छेत्ततो न पुनरुत्तिष्ठेदित्याशङ्क्य व्रजणा जीवस्यात्यन्तसंनिवृष्टेऽपि स्वापे तज्ज्ञानाभावे दृष्टान्तमाह । अत्यन्तेति ॥ ३५३ ॥

किमु ब्रध्वस्तनिःशेषभेदेहेताविहाऽऽत्मनि ॥

ग्राह्यग्राहकसंबन्धः सर्वभेदापनोदिनि ॥ ३५४ ॥

अतिदूरात्समीप्यादित्यादिन्यायेनात्यन्तसंनिवृष्टौ धीविरोधी न तद्वेतुरिति दृष्टान्त-
मुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । किञ्चित् । सोपुते पुरुषे ध्वस्त सर्वो देहाद्यभिमानो भेदहे-
तुरत एव स सर्वस्य भेदस्यापनोवनशीलस्त्वस्मिन्मात्रमाहकसम्बन्धो नेत्यर्थः ॥ ३५४ ॥

स्वस्यावस्थैव यैतेषां मसिद्धा जगतीक्ष्यते ॥

दृष्टान्तत्वेन स्वापस्य सैव साक्षाद्विबक्ष्यते ॥ ३५५ ॥

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिके व्याख्याते सः दृष्टान्ते ज्ञायतेति श्रुत्या बालादिस्वापस्येव दृष्टा-
न्तित्वाभिर्विकारात्मनामित्यत्र बालादिह्लादस्वथा कथमुक्त इत्याशङ्क्याऽऽह ।
स्वस्येति ॥ ३५५ ॥

दार्ष्टान्तिकत्वेन यतः सुप्तोऽत्र विवक्षितः ॥

नापि बालादिस्वापस्य विशेषः कश्चिदीक्ष्यते ॥ ३५६ ॥

बालादिस्वापस्यादृष्टान्तत्वे हेतुमाह । दार्ष्टान्तिकत्वेनेति । अत्रेति तद्व्याख्योक्तिः ।
अतो न बालादिस्वापो दृष्टान्तो दार्ष्टान्तिकाभेदादिति शेषः । तत्स्वापो दृष्टान्तोऽस्मदा-
दित्यापञ्च दार्ष्टान्तिक इति भेदमाशङ्क्याऽऽह । नापीति ॥ ३५६ ॥

अध्याहतमतिर्बालः सर्गतिशयवर्जितात् ॥

आनन्दस्य परा निष्ठामतिर्मा मतिपथते ॥ ३५७ ॥

बालस्याविवेकाच्च स्वस्यावस्था परानन्दरूपाऽस्ति तत्त्वम तद्दृष्टान्तसिद्धिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अत्र्याहतेति ॥ ३५७ ॥

यावद्यावत्प्रकृतस्य रागादेर्जायते शिशोः ॥

तावचावत्प्रकृतस्य दुःखस्याप्यभिजायते ॥ ३५८ ॥

रागाद्यनुपहतौ शिशुरनतिशयानन्दावस्था दुःखतद्वेतुहीनामाप्नोतीत्ययुक्तं तस्यापि
क्षुत्पिपासादिदृष्ट्या रागाद्यनुपहतैरित्याशङ्क्याऽऽह । यावदिति । रागादिभूयस्ये दुःख
बाहुल्यात्मुक्तात्प्रतेत्यर्थः ॥ ३५८ ॥

येयैव तत्तनुत्वं च यावद्यावदिहाऽऽत्मनः ॥

दुःखस्यापि तनुत्वं स्याच्चावचावत्सुखात्मनः ॥ ३५९ ॥

उत्तमनस वैधर्म्यमाह । यथेति । रागादिमान्ये दुःखालप्यतया मुखप्राचुर्यादप्रकृत-

रागादिशिशुरनुपहतधीरनतिशयानन्दावस्थो दृष्टान्त इत्यर्थः । इहेति व्यवहारभूमि-
रुक्ता ॥ ३५९ ॥

उत्तरोत्तरदृष्ट्याऽतो दुःखहेतुसयाच्छ्रुतौ ॥

सदस्रदशभागेन निष्ठाऽऽनन्दस्य भण्यते ॥ ३६० ॥

रागादिसये दुःखसयाद्वयस्त्वं सुखस्येत्यत्र मानमाह । उत्तरेति । स एको मानुष
आनन्द इत्यारम्भ्य स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यन्तश्च्रुतौ पूर्वपूर्वभूमेः शतशतगुणोत्कर्षे-
णोत्तरोत्तरभूमौ वृद्ध्या ब्रह्मण्यानन्दस्यावसानमुच्यते तत्र श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति
श्रुतेर्दुःखहेतुरागादिसयात्तत्कार्यदुःखध्वस्त्या सुखबाहुस्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३६० ॥

अव्यावृत्ताननुगतप्रत्यक्षात्रसमाश्रितः ॥

भूम्येव तु परा निष्ठाऽऽनन्दस्येति श्रुतेर्वचः ॥ ३६१ ॥

आनन्दस्य परा निष्ठा ब्रह्मणीत्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति । अव्यावृत्तेति । सर्वस्यै-
करसे प्रतीच्यवसानात्तत्रैवाऽऽनन्दस्य निष्ठेति मत्वा यो वै भूमा तत्सुखमित्यादिवाक्यं-
मित्यर्थः ॥ ३६१ ॥

आनन्दः स्वयमेवाऽऽत्मा भेदसंसर्गवर्जितः ॥

दुःखहेतुविनिर्मुक्तावतिग्रीमेत्यतः स्वतः ॥ ३६२ ॥

आनन्दस्य भूक्षि निष्ठेत्युत्तरानन्दात्मनोर्भेदमाशङ्क्याऽऽह । आनन्द इति ।
तस्याऽऽत्मना क्रियाकारकवन्नीलोत्पलवद्वा संगतिरित्याशङ्क्याऽऽह । भेदेति । आत्मा-
नन्दैकरस्ये फलितमाह । दुःखेति । अतिग्रीमानन्दस्य निष्ठामिति शेषः । अवस्थाद्व-
यसंचारोत्पथमादुपसंहृतकार्यकरणस्य विनैव ज्ञानमेवा निष्ठाऽऽप्पतेऽतो युक्तं पुनस्त्या-
नमिति मत्वाऽऽह । अतः स्वत इति ॥ ३६२ ॥

गार्ग्य काश्यो यदप्राप्तीत्काभूदेव तदेति वत् ॥

सप्रपथं यथावच्च सर्वमुक्तमशेषतः ॥ ३६३ ॥

स यथोर्णनाभिरित्यादेः संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । गार्ग्यमिति । अशेषतोऽपेक्षि-
तविशेषप्रक्षेपेणेति यावत् ॥ ३६३ ॥

अनेन च यथोक्तेन पाणिपेषोत्थितस्य हि ॥

मोहोत्पाशेषकार्येभ्यो विशुद्धिं श्रुतिरब्रवीत् ॥ ३६४ ॥

आद्यप्रश्ननिर्णयस्य किं फलमित्यपेक्षायामाह । अनेनेति । अनेन त्वमर्थशोधनं
कृतमित्यर्थः । तथाविषा शुद्धिरन्यत्रापि प्रसिद्धेति हिशब्दार्थः ॥ ३६४ ॥

कुत आगादिति त्वस्य प्रश्नार्थाविधिकीर्षया ॥

मुपुष्ठाज्जाग्रदापचिर्यया तदधुनोच्यते ॥ ३६५ ॥

उत्तरस्य तात्पर्यमाह । कुत इति । अस्य सुप्तस्य जीवस्येति यावत् ॥ ३६५ ॥

नन्वस्थाद्यो हि यवेह स तस्मादन्यतो ब्रजन् ॥

वेश्मतो ग्रामतो वाऽस्तौ तव एव ब्रजेद्भुवम् ॥ ३६६ ॥

पूर्वेणोत्तरस्य गतार्थत्वं शङ्कते । नन्विति । स्थित्वापारस्यैव गत्यपादानत्वं लोक-
सिद्धमिति हिशब्दार्थः । अन्यत इति गतिकर्मोक्तिः ॥ ३६६ ॥

तस्मात्सामर्थ्यात् सिद्ध उत्तरप्रश्ननिर्णयः ॥

तन्निर्णयार्थमारम्भो न कार्यो जाभिदोषतः ॥ ३६७ ॥

स्थित्यवधिरेव निर्धारितो न त्वामत्यवधिसंज्ञायाः तादर्थ्येनोत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । स्थित्यवधिनिश्चयात्तद्वशादेव गत्यवधेरपि निश्चयसंभवात्ता-
दर्थ्येनोत्तरग्रन्थारम्भो न युज्यते योनरुक्त्यादित्यर्थः ॥ ३६७ ॥

न निमित्ताद्यर्थताऽपि पञ्चम्या उपपद्यते ॥

ऊर्णनाभ्याग्निदृष्टान्ते न निमित्तादि गम्यते ॥ ३६८ ॥

कुत इति पञ्चमी नापादानर्थेति न पुनरुक्तिः किंतु ब्रह्मणि स्थितस्य किंनिमित्तमि-
हाऽऽगमनमिति निमित्तप्रश्नार्थां तदारोपार्थां वेत्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना ॥ ३६८ ॥

प्रत्युक्तौ न निमित्तादि यदि साक्षात्समीक्ष्यते ॥

अपादानार्थतैवास्तु दोषस्यान्यत्र दर्शनात् ॥ ३६९ ॥

प्रत्युक्तौ निमित्ताक्षेपयोरप्रतीतिमुपेत्य श्रौतप्रयोगस्यार्थवत्तानियमादर्धान्तरस्य चामा-
वादपादानार्था पञ्चमीति शङ्कते । प्रत्युक्ताविति । अन्यत्र निमित्तादाविति यावत् ।
दोषस्य प्रत्युक्तिनिरोधस्येत्यर्थः ॥ ३६९ ॥

नन्वत्रापि समो दोषो वाक्यस्य पुनरुक्तता ॥

नैवं यतोऽखिलध्वान्तकार्यध्वंसो विवक्षितः ॥ ३७० ॥

अपादानपक्षे पुनरुक्तदोषादर्धान्तरं पञ्चम्या वाच्यमिति पूर्ववाद्याह । नन्विति ।
सिद्धान्तमाह । नैवमिति । तत्र हेतुं वदन्प्रथमप्रश्नेन विवक्षितपर्यमाह । यत इति ।
शुद्धस्त्वमर्थोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः ॥ ३७० ॥

अव्यावृत्ताननुगतं पूर्णं ब्रह्म विवक्षितम् ॥

प्रत्यस्त्रात्रिकयायात्म्यं न दोषो जागिता ततः ॥ ३७१ ॥

द्वितीयप्रश्नेन विवक्षितमाह । अव्यावृत्तेति । सर्वविद्यातज्जनिर्मुक्तं प्रत्यगद्वयं ब्रह्म
प्रथमद्वयव्यानेन प्रतिपिपादायिषितमिति न पुनरुक्तिरिति फलितमाह । नेति ॥ ३७१ ॥

विषयौ द्वावुपन्यस्तौ विद्याविद्यात्मनोरिह ॥

आत्मेत्येवेवि विद्याया विषयः भागुदाहृतः ॥ ३७२ ॥

अविद्याविषयस्तावत्संसारानर्थ ईरितः ॥

क्रियाकारकभेदेन नामरूपक्रियात्मकः ॥ ३७३ ॥

यथोक्तं वस्तु प्रभाभ्यां विवक्षितमिति कुतो ज्ञातमित्याशङ्क्य तद्वक्तुं तर्तीयमर्थमनुवदति । विषयाविति । इहेत्यतिक्रान्ताध्यायोक्तिः । विषयोपन्यासं विमनते । आत्मेतीति । संसाराख्यमनर्थमेव विशिनष्टि । क्रियेति ॥ ३७२ ॥ ३७३ ॥

तत्राविद्योद्भवं कार्यं यावत्किंचिद्विवक्षितम् ॥

तत्प्रत्यपादि निखिलं पूर्वं धृत्यैव यत्नतः ॥ ३७४ ॥

तत्राविद्याविषये वक्तव्यमित्यादिभाष्यार्थमाह । तत्रेति । निर्धारणार्थं सप्तमी । सकार्याविद्यामूत्रमा नृतीयसमासेर्वाख्यातमित्यर्थः । संग्रहविवरणात्मको यत्नः ॥ ३७४ ॥

अविद्याप्रतिपक्षाया विद्याया विषयोऽधुना ॥

प्रवक्तव्योऽतस्तद्योग्यौ प्रश्नौ ह्यौ समुदाहृतौ ॥ ३७५ ॥

विद्याविषयत्वात्मेत्यादेरर्थमाह । अविद्येति । विद्यासूत्रं न प्रपञ्चितमिति तादर्थ्येन प्रश्नयोरुत्थानमित्यर्थः ॥ ३७५ ॥

हेतुस्वरूपकार्याणि विरोधीनि परस्परम् ॥

अविद्याविद्ययोर्यस्मात्तद्योग्यप्रश्नगौरतः ॥ ३७६ ॥

कथमविद्याप्रतिपक्षा विद्येति तत्राऽऽह । हेत्विति । अविद्याया ज्ञापकोऽविवेकरागादिविद्यायास्तत्पादको ज्ञापकश्च विवेकवैराग्यादिस्तयोः स्वरूपं प्रकाशोऽप्रकाशश्च कार्यं बन्धस्तद्व्यसञ्ज्ञैतानि मिथो विरुद्धानि तस्मादविद्याप्रतिकूलविद्याव्याख्यानयोग्यप्रश्नद्वयप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३७६ ॥

कारकव्यवहारोऽयमविद्याविषयः सदा ॥

आधाराधेययोर्भक्षी तयोः कारकतेष्यते ॥ ३७७ ॥

कथं यथोक्तविद्याव्याख्योपयोगित्वं प्रश्नयोरित्याशङ्क्य तयोः श्रौतमर्थं संक्षिप्याऽऽह । कारकेति । तत्सत्त्वावस्था सदेत्युक्ता । तत्राऽऽद्यप्रश्नार्थं संक्षिपति । आधारेति ॥ ३७७ ॥

तद्वद्गच्छति यो यस्माद्भेदे सत्येव याति सः ॥

इत्यविद्याव्यवस्थेयं विद्यायास्तद्विपर्ययः ॥ ३७८ ॥

द्वितीयप्रश्नार्थं संगृह्णाति । तद्वदिति । तयोः श्रौतमर्थमुपसंहरति । इत्यविद्येति । तयोर्विवक्षितं वस्तु विद्याव्यवस्थामाह । विद्याया इति । अविद्याविषयत्वेताद्विपरीतमेकरसं वस्तु विद्याविषयमित्यर्थः ॥ ३७८ ॥

पुंस्त्वोपप्रसिद्धयर्थं मृष्टिव्याजोऽयमुच्यते ॥

कौटस्थ्यात्वात्मनः सृष्टिर्न कथंचन युज्यते ॥ ३८५ ॥

सृष्टिरवास्तवी चेत्किमर्थं कथ्यते तत्राऽऽह । पुंस्त्वोपेति । सृष्टिश्चेत्फलवती तर्हि चास्तव्येव किं न स्यात्तत्राऽऽह । कौटस्थ्यादिति ॥ ३८५ ॥

निःशेषवेदसिद्धान्तविद्वद्भिरपि भाषितम् ॥

गौडाचार्यैरिदं वस्तु यथाऽस्माभिः प्रपञ्चितम् ॥ ३८६ ॥

मायामध्याः सृष्टेरात्मज्ञानार्पत्वे वृद्धसंमतिमाह । निःशेषेति ॥ ३८६ ॥

सृष्टोद्भवस्फुल्लिङ्गाद्यैः सृष्टिर्वा चोदिताऽन्यथा ॥

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥ ३८७ ॥

तदेवानुवदति । सृष्टिर्न ॥ ३८७ ॥

मृष्टावन्यपरायां तु न चोद्यस्यास्ति संभवः ॥

कूटस्थात्कथमुत्पत्तिरचित्कं चेतनात्कथम् ॥ ३८८ ॥

सृष्टिश्रुतेरेक्यपरतया मृष्टादेरप्रामाणिकत्वं प्रदर्श्य तदन्यपरत्वे फलितमर्थान्तरमाह । मृष्टाविति । किं तदसंभावितं चोद्यं तदाह । कूटस्थादिति । क्त्वावतो मृदादेर्यदाद्युत्पद्यते ब्रह्मणोऽविकारित्याज ततो विश्वोत्पत्तिरित्यर्थः । किंच सालक्षणे हेतुफलभावो दृष्टो न च चेतनाचेतनयोर्विभजगतोस्तदस्त्यतो न ततो जगज्जन्मेत्याह । अचित्कमिति ॥ ३८८ ॥

निःसाधनं च कार्याणि कथं कुर्यादनेकथा ॥

विश्वरूपसमुत्पत्तिरेकरूपात्कथं भवेत् ॥ ३८९ ॥

ब्रह्मणो विश्वोपादानत्वानुपपत्तिमुक्त्वा तन्निमित्तत्वानुपपत्तिमाह । निःसाधनं चेति । अद्वयत्याजि साधनत्वमैकरस्याद्य ब्रह्मणो द्विधाऽपि न हेतुतेत्याह । विश्वेति । एतच्चोद्यजातमुक्तं सृष्टिश्रुतेरन्यपरत्वेन सृष्टेर्मायात्मकत्वादिति भावः ॥ ३८९ ॥

इत्येवमादिचोद्यानां पुंस्त्वभावानुरोधतः ॥

परिहारवचः श्रुतं न च वस्त्वनुरोधतः ॥ ३९० ॥

सा चेन्मायामयी तर्हि तत्परिहारार्थं स यथेत्यादि कथयित्वाशङ्क्याऽऽह । इत्येवमिति । वस्त्वनुरोधं विना केवलं पुंस्त्वानुसारेण पूर्वोक्तनीत्या भवता चोद्यानां परिहारार्थं स यथेत्यादीत्यर्थः । एवशब्दः प्रकृतवाक्यपरामर्शः । ईश्वरस्य न स्वार्थो मृष्टिरासकामत्वाभान्यार्थाऽद्वयत्वादिति चोद्यमादिशब्दार्थः ॥ ३९० ॥

ऊर्णनाभिः स्वयं कर्ता प्रयुङ्क्ते कर्म चाऽऽत्मना ॥

तन्तुन्स्वतः प्रसिद्धेन कर्णेन च तन्तुना ॥

गमिक्रियां साधयति तथैकत्रापि चाऽऽत्मनि ॥ ३९१ ॥

१६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

एवं तात्पर्यमुक्त्वा स यथेत्यादि व्याकरोति । ऊर्णेति । किं तत्कर्म तदाह । तन्-
निति । स्वेतरकरणाभावात्पर्यमात्मनेत्युक्तम् । स्वातिरिक्तसाधनासत्त्वमुक्त्वा स्वाव्यतिरि-
क्तसाधनेननैकधा समुत्पत्त्याह । स्वत इति । ऊर्णान्नाभिन्यायमात्मनि योजयति ।
तथेति ॥ ३९१ ॥

अचेतनो यथा जाल ऊर्णनाभेः सचेतनात् ॥

आकाशादिजगत्कार्यमात्मनश्चेतनात्तथा ॥ ३९२ ॥

निःसाधनं चेत्यादिचायं परिहृत्याचित्कमित्यादि परिहरति । अचेतन इति ।
एतेन विश्वरूपसमुत्पत्तिरित्यादि परिहृतम् ॥ ३९२ ॥

विस्फुलिङ्गा यथा चाग्नेर्जायन्तेऽग्निस्वभावकाः ॥

सुपुसदात्पनस्वद्विप्राणादीनां समुद्भवः ॥ ३९३ ॥

कूटस्मात्कथमित्यादि परिहरन्पथेत्यादि व्याकरोति । विस्फुलिङ्गा इति ॥ ३९३ ॥

सुपुसोदाहृतिर्येयं तथा समुपलक्ष्यते ॥

विश्वाभिव्यक्तितः पूर्वं ब्रह्मयानामरूपकम् ॥ ३९४ ॥

सुपुसत्प्राणादीनामुत्पत्तिरित्युक्ते स्थानस्यापि कारणत्वं शङ्क्येत तत्राऽऽह । सुपु-
सेति । अस्मादात्मन इति सुपुसस्यापादानत्वेनस्या प्राग्बोधादव्यक्तनामरूपमहात् ब्रह्म
लक्ष्यते तत्तदेव कारणमित्यर्थः ॥ ३९४ ॥

सर्वासूपनिषत्स्वेवं कारणं नान्यदात्मनः ॥

श्रूयतेऽतः परात्मैव जगतः कारणं परम् ॥ ३९५ ॥

किञ्चाज्ञातब्रह्मातिरिक्ते कारणे मानाभावात्तदेव तथेत्याह । सर्वास्त्विति । एवमि-
त्यज्ञातब्रह्मपरामर्शः । प्रधानादि व्यावर्तयति । नान्यदिति । अवः श्रूयमाणत्वादिति
यावत् ॥ ३९५ ॥

ब्रह्मण्यस्तमितेऽत्यर्थं जगत्पस्मिन्नशेषतः ॥

जगत्प्रसूता को हेतुस्तदन्याव्यतिरेकतः ॥ ३९६ ॥

स्वप्नमुक्त्वा स्वयय्यं प्रत्याह । ब्रह्मणीति । सप्तम्यर्थे तसिः । न हि सर्वात्मना
लीनस्य पुनस्तदये ब्रह्मणोऽन्यो हेतुरनिष्टेर्नापि ब्रह्म कौटल्यादित्यर्थः ॥ ३९६ ॥

अस्तीशो व्यतिरिक्तश्चेत्सोऽपि केन प्रवर्तितः ॥

जगन्निर्माणुयादेतत्स्वतश्चेत्सर्वदा न किम् ॥ ३९७ ॥

तदुपादानातिरेकेणेशस्य तदभिष्ठातुं सत्त्वादुपादाने लीनस्यापि जगत्सद्वशाज्जनेति
तदस्पेश्वरवाद्याह । अस्तीति । न तावत्तस्यः सोऽस्ति मानामात्तत्तस्य स केनचित्प्र-
वर्तित स्वतो वा जगत्पुन्यादिति विरुध्यति । सोऽपीति । द्वितीयमनूद्य दूषयति ।
स्वतश्चेदिति ॥ ३९७ ॥

ऐश्वर्यं पारतन्त्र्यं च नापि संभाव्यते मितेः ॥

नापि कार्यं विलीनत्वात्स्वात्मोत्पत्तौ प्रवर्तते ॥ ३९८ ॥

आद्ये दोषमाह । ऐश्वर्यमिति । न हि द्वयमेकस्य प्रामाणिकं मिथो विरोधादित्यर्थः । कार्यमेव स्वोत्पत्तौ व्याप्प्रियते न कारणापेक्षयेति स्वभाववादिनं प्रत्याह । नापीति । लीनस्यापि स्वोत्पत्तौ व्यापारश्चेत्तत्कालानियतिस्तस्यासत्त्वाविशेषादिति भावः ॥ ३९८ ॥

भिन्नं चेत्कारणात्कार्यं कार्यकारणता तयोः ॥

पृथक्प्रसिद्धयोः केयं हिमवद्विन्ध्ययोरिव ॥ ३९९ ॥

किंच कार्यकारणयोर्भेदोऽभेदो वा नाऽऽद्य इत्याह । भिन्नं चेदिति ॥ ३९९ ॥

अथाभिन्नं तदैकत्वात्कार्यकारणता फुतः ॥

नापि निष्क्रियरूपं सत्कारणत्वं समश्नुते ॥ ४०० ॥

द्वितीयमादाय निराकरोति । अथेति । किंच कारणं कुर्वदकुर्वद्वाऽऽद्ये कुर्वत्वं कादाचित्कं न वा प्रथमेऽनवस्था द्वितीये सदा कार्यं स्यादकुर्वच्चेत्तज्जाऽऽह । नापीति । अकुर्वतोऽपि कारणत्वे सदा कार्योदयः स्यादित्यर्थः ॥ ४०० ॥

तथाचाक्रियमाणं सत्कथं कार्यमिहोच्यते ॥

क्रियाभूयं च यद्वस्तु तद्याकारकमिष्यते ॥ ४०१ ॥

किंच कार्यमपि क्रियमाणं न वेति विकल्पयति । तथाचेति । आद्ये कार्यत्वात्क्रियायामपि क्रियमाणत्वप्रसङ्गादनवस्था द्वितीयं निराह । अक्रियमाणमिति । आत्मादेरपि तत्प्रसङ्गादिति भावः । इहेति कार्यकारणव्यवहारभूमिरुक्ता । कारणस्याकुर्वत्वे कार्यस्याक्रियमाणत्वे च दोषान्तरमाह । क्रियेति । क्रियां कुर्वत्कारकमित्यङ्गीकारात्प्रसङ्गद्वयेऽपि स्वीकारविरोधः स्यादेवेत्यर्थः ॥ ४०१ ॥

लयेनैव सभासत्वात्कालकर्मादिकारणम् ॥

स्वात्मोत्पत्तावशक्तं तद्वक्तं सामर्थ्यभाग्यतः ॥ ४०२ ॥

ननु नास्ति कार्यकारणाव्यवस्था कालादेर्व्यवस्थापकत्वाच्चेत्याह । लयेनेति । स संवत्सरोऽभवदिति कालस्य कार्यत्वश्रवणात्कर्मादेश्च तदिष्टेऽस्य सर्वस्य लीयतेऽस्मिन्निति लयशब्दितहेत्वात्मनैव लयेऽवसानाच्च कालादि स्वोत्पत्तावपि शक्तं स्वरूपेणासत्त्वाव्यवस्थापकत्वं तु दूरापेतं स्वरक्षणेऽप्यशक्तस्य को हेतुः पररक्षण इति न्यायादित्यर्थः । अत्रातमपि कालादि हेत्वात्मना सत्त्वाव्यवस्थापकं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तदिति । अतो नाज्ञातस्य व्यवस्थापकत्वं न हि कुललो जनकरूपेण सञ्चिप घटं करोतीत्यर्थः ॥ ४०२ ॥

नित्यशक्तित्वपक्षेऽपि गुणपत्रभवादिकम् ॥

भासोति सर्वकार्यस्य न च तद्वर्तते तथा ॥ ४०३ ॥

१५४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

कार्यत्वे कलादेस्तत्कारणमेव सर्वस्य कारणमितरत्कार्यमिति व्यवस्थामाशङ्क्य तदपि शक्तिमन्न वा न चेत्सर्वस्य सर्वत्र कारणत्वापत्तिः शक्तिमच्चेत्तदा सा नित्याऽनित्या वा नित्या चेत्तदुपेतं कारणं निरपेक्षं न वेति विकल्प्याऽऽद्य दूषयति । नित्येति । कल्पान्तरं प्रत्याह । न चेति । न हि शक्तिमत्कारणं सापेक्षं शक्तिमत्त्वस्याकिंचित्कारत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ ४०३ ॥

शक्त्युत्पत्त्यभ्युपेतौ च कारणं स्यादशक्तिमत् ॥

अथ शक्त्यन्तराशक्तिरनवस्था प्रसज्यते ॥ ४०४ ॥

कल्पान्तरमनुवदति । शक्तीति । सा हि शक्तिं विनोत्पद्यते शक्त्यन्तराद्याऽऽद्ये शक्तिवत्कार्यस्यापि जनिसंभवाच्च शक्तिमत्कारणं कल्प्यामित्याह । कारणमिति । कल्पान्तरमनूद्य निरस्यति । अपेति ॥ ४०४ ॥

किमपेक्ष्य व्युपेतत्वं कालोऽयं चार्तमानिकः ॥

यायादनामतत्वं च तत्संख्याभागवच्चतः ॥ ४०५ ॥

पूर्वक्षणम्भ कारणमुत्तरक्षणस्य कार्यमिति व्यवस्थामाशङ्क्य कालभेदं निराचष्टे । किमिति ॥ ४०५ ॥

नित्यमेकं विभु द्रव्यं यदि कालोऽभ्युपेयते ॥

अतीतानागतत्वादिभेदः स्यात्किञ्चिन्मनः ॥ ४०६ ॥

ऐक्याभागावस्तु तस्य कथमित्याशङ्क्य कालो द्रव्यं किञ्च येति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति । नित्यमिति । विभुत्वे न सनातीयो भेदो नभोवदित्यर्थः ॥ ४०६ ॥

आदित्यादिगतिधेतुस्यात्कालोऽप्यक्तसमुत्पत्तौ ॥

आदित्यादेर्विलीनत्वात् तदा तत्क्रियेप्यते ॥ ४०७ ॥

कल्पान्तरमाह । आदित्यादीति । अज्ञातात्तर्हि ब्रह्मणस्तदुत्पत्तौ तद्वतिरूपकालसिद्धिरित्याह । अप्यक्तेति । भगवत् वा हानिस्तनाऽऽह । आदित्यादेरिति । तदा प्रागादित्याद्युत्पत्तेरिति यावत् । तत्पूर्वक्षणस्य कारणमित्यादिव्यवस्थसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४०७ ॥

न चावयविनो वृत्तिर्निरंशैकत्वहेतुतः ॥

भागेषु निष्कलत्वेक्यानिःसामान्यत्वकारणात् ॥ ४०८ ॥

कार्यद्रव्यमवयवि कारणद्रव्याण्यवयवास्तेषु तत्समवैतीति व्यवस्थामाशङ्क्याऽऽह । न चेति । तस्य तेषु वृत्तिरेकदेशेन वात्स्न्येन वा नाऽऽद्यस्तस्य स्वरम्भवादवयवान्यैकदेशाभावात्तेतर एवस्यानेन वा वात्स्न्येन वृत्तावेकैकत्र तत्कार्यापातादतो न तस्य तेषु वृत्तिरित्यर्थः । किञ्च यथाऽवयविनोऽनशत्वमस्य च तद्वदसामान्यत्वादसम्भत्वाच्च तस्य नानैकत्र वृत्तिरित्याह । निष्कलत्वेति ॥ ४०८ ॥

आधारेषु निरंशेषु यथावेयस्तथाविधः ॥

भिन्नदेशेषु तेज्येकस्तथाचावयवी कथम् ॥ ४०९ ॥

विपक्षमनूय दोषमाह । आधारेष्विति । रूपादिषु रूपत्वादिवत्तस्यावयवित्वासिद्धि-
रित्यर्थः ॥ ४०९ ॥

तस्मान्न देशकालादिभेदो वस्तुत्वात्प्रयो मितेः ॥

दिग्भेदकृत्स्नित्वमस्ति भेदोऽयं तद्वादात्मनि ॥ ४१० ॥

उक्तन्यायेन कालादिकृतो भेदो वस्तुयोगी मानतो नास्ति चेत्तर्हि भातो भेदप्रपञ्चस्य
का गतिस्तत्राऽऽह । तस्मादिति । वच्छब्दो यद्वदित्यर्थः ॥ ४१० ॥

जगदुत्पत्तिसंहारास्तद्वादात्मनि कल्पिताः ॥

वस्तुवृत्तं समालोक्य कुतः सृष्ट्यादिसंभवः ॥ ४११ ॥

प्रपञ्चस्याऽऽत्मनि कल्पितत्वे तद्वारा तद्वर्माणामपि तत्र तस्तिद्धिरित्याह । जग-
दिति । तद्वज्जगद्वदिति यावत् । उत्पत्त्यादीनां कल्पितत्वे कौटल्यादात्मनः सृष्टि-
त्यादावुक्तां युक्तिं स्मारयति । वस्त्विति ॥ ४११ ॥

कारकादिर्यथा भ्रान्तिस्तथा पूर्वमवादिषम् ॥

सर्वमात्मेति नेतीति तथा सत्युपपद्यते ॥ ४१२ ॥

किंच क्रियाकारकाद्यनात्मवर्गस्य कल्पितत्वं तद्वेत्यादावुक्तमित्याह । कारकेति ।
द्वैतस्य कल्पितत्वे श्रुतिं प्रमाणयति । सर्वमिति ॥ ४१२ ॥

चञ्चूतिस्थितिनाम्नाः स्युर्जगतोऽतः प्रतिक्षणम् ॥

अविद्यामात्रहेतुत्वाभ्यामीपां विद्यते क्रमः ॥ ४१३ ॥

जगज्जन्मादीनां दृश्यत्वान्नियतक्रमवत्त्वाच्च कथमवस्तुतेत्याशङ्क्याऽऽह । चञ्चूतीति ।
तेषां वस्तुतोऽसत्त्वमतःशब्दार्थः । प्रतिक्षणं दृश्याः स्युरिति शेषः । तेन जगतो दृष्ट-
प्रत्यक्षभावत्वं सूचितम् । जन्मादीनां दृश्यत्वेन शङ्कितं वस्तुत्वं निरस्य द्वितीयं हेतुं निर-
स्यति । अविद्येति ॥ ४१३ ॥

प्राणाः श्रोत्रादयोऽत्र स्युर्दश सप्त च ये मताः ॥

लोकावच्छेदतोऽमीषां भेदोऽध्यात्मादिलक्षणः ॥ ४१४ ॥

एवमेवेत्यादि सोपस्कारं व्याख्याय सर्वे प्राणा इत्यत्र प्राणशब्दार्थमाह । प्राणा
इति । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च वायवो मनो बुद्धिश्चेतिसप्तदशक-
लिङ्गरूपाः श्रोत्रादयोऽत्र प्राणा विवक्षिता इत्यर्थः । तेषामध्यात्मादिभावेनानेकमेवमानां
कथं सप्तदशत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । लोकेति । देहो लोकः ॥ ४१४ ॥

९५६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

जरायुजादिसंभेदभिन्ना लोकाः पृथग्विधाः ॥

तथाऽधिदेवतात्मानो देवाः स्युर्वहुभेदकाः ॥ ४१५ ॥

सर्वे लोका इत्यत्र लोकशब्दार्थमाह । जरेति । सर्वे देवा इत्यस्यार्थमाह । तथेति । प्रकृतादात्मनो जात इति यावत् ॥ ४१५ ॥

तेऽपि साधारणाः प्राणा देहेऽसाधारणास्तु वै ॥

भूतानां परिणामोऽयं यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ४१६ ॥

देवानां बहुभेदत्वं स्फुटयति । तेऽपीति । यद्यप्यादित्यादय आधिदैविकेनाऽऽत्मना समप्रयस्तयाऽप्याध्यात्मिके देहे चक्षुरादिरूपास्त एव व्यष्टयो भवन्तीत्यर्थः । तेषामात्मनः समुत्पत्तौ कथं भौतिकत्वमित्याशङ्क्य सर्वाणीत्यादेरर्थमाह । भूतानामिति । तद्व्यवधानेन तेषामात्मकार्यतेति भावः । तेषु सुखदुःसमोहकरत्वं कचित्कचिद्दृष्टं कथमिति तत्राऽऽह । यथेति ॥ ४१६ ॥

प्राणादिजन्मना जज्ञे विस्फुलिर्द्वैर्यया शिखी ॥

परमात्माऽपि जज्ञे खं यथा कुम्भादिजन्मभिः ॥ ४१७ ॥

सर्व एत आत्मानो व्युत्पन्तीति माध्यदिनपाठस्यार्थमाह । प्राणादीति । अग्नेर्विस्फुलिर्नात्माना जन्मवत्परस्यापि तत्तद्विशिष्टविवापासत्त्वेण जन्मव्यवहारो वास्तवः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । जज्ञ इति ॥ ४१७ ॥

प्राणाद्युद्भूतितो नान्या क्षेत्रज्ञेऽनूतिरिष्यते ॥

श्रुतेरेतेभ्य इति हि तथा स्पष्टं वचः श्रुतम् ॥ ४१८ ॥

आत्मा स्वतो जायते वस्तुत्वाद्वद्वदित्याशङ्क्याऽऽकाशे व्यभिचारमभिप्रेत्याऽऽह । प्राणादीति । उपाध्यतिरेकेणाऽऽत्मन्यनुमाने श्रुतिविरोधश्चेत्याह । श्रुतेरिति । सा चाम्रे व्याकरिष्यते । नाऽऽत्माऽश्रुतेरित्यादिन्यायविरोधं दर्शयितुं हिशब्दः ॥ ४१८ ॥

यस्मादविद्ययैवाऽऽत्मा प्राणक्षेत्रज्ञरूपभाक् ॥

स्वतोऽतः स परं ब्रह्म तस्योपनिषदुच्यते ॥ ४१९ ॥

उपासनार्थं यदुक्तं नामोपनिषदुच्यते ॥

तदस्य परमं गुणं तेनोपासीत तत्त्वतः ॥ ४२० ॥

तर्हि प्राणादिरूपाधिरहितो जीवोऽनुपहितः परश्चेति त्रयं प्राप्तं तत्राऽऽह । यस्मादिति । माध्यदिनपाठस्यापि काण्वपाठवदर्थगुत्वा तस्येत्यादिवाक्यमवतार्य व्याकरोति । तस्येत्यादिना । तस्यस्य सत्यमित्युपनिषत्प्रत्ययब्रह्मणो रहस्यं नाम तदुपासनार्थमेक्यप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । पूर्वार्थमेव स्फोरयति । तदस्येति ॥ ४१९ ॥ ४२० ॥

ब्रह्मविद्याधिकारेऽस्मिन्यावर्त्तिकचिदुपासनम् ॥

ब्रह्मविद्योत्थितिफलं तत्सर्वमिति निर्दिशेत् ॥ ४२१ ॥

तस्य विद्योदयफलैस्तमुदाहरणेन साधयति । ब्रह्मेति । यथा ब्रह्मविद्याप्रकरणे श्रुतं सर्वमुपासनं तदुत्पत्तिफलं तथेदं नामापीति वदेदित्यर्थः ॥ ४२१ ॥

गोदोहनादिवद्विद्यादेवं सर्वमुपासनम् ॥

विद्याधिकारजीवित्वाच्च स्वतन्त्रफलं भवेत् ॥ ४२२ ॥

तत्प्रकरणस्यमुपासनं कथं तदुत्पत्तिफलमित्याशङ्क्याऽऽह । गोदोहनेति । आदिपदेनानतिदृशं स्तृणाल्यनतिदृशमेवैवं प्रजया पशुभिः करोत्याहार्यं पुरीषां पशुकामस्य वेदिं कुर्यादिति शृण्वते । दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन स्थिताप्प्रणयनोपजीवि गोदोहनं तद्वारा दर्शादिनियोगनिष्पादनद्वारेण स्वर्गमपि साधयदेव पशुं साधयति । तद्धि क्रत्वर्थं पुरुषार्थं वेति सशब्दोपादानानुरोधेन वाक्यादेव क्रत्वर्थप्रणयनशेषतया क्रत्वर्थमिति प्राप्य क्रत्वपेक्षिताप्प्रणयननिवृत्तेर्गोदोहनकार्यताया वाक्यीयत्वेऽपि नियोगस्य विनियोगापेक्षत्वात्पशुकामपदान्वयानुसारेण पुरुषार्थत्वमपि चतुर्थे स्थितमेवं विद्याप्रकरणस्य सर्वमुपासनं तादर्थ्येन सृष्टप्रपञ्चोपजीवित्वादुपजीव्यद्वारा विद्यां साधयत्फलान्तरमपि यथोपदेशं साधयेत् तत्स्वतन्त्रफलमुपजीव्यविरोधात्तस्मादुपास्तिः शुद्धिद्वारा धीहेतुः प्रकरणसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ ४२२ ॥

सत्यस्य सत्यमिति या ब्रह्मोपनिषदुच्यते ॥

प्राणा वै सत्यमित्यस्या व्याख्योपनिषदः कृता ॥ ४२३ ॥

प्राणा वै सत्यमित्यादिब्राह्मणमवतारयति । सत्यस्येति ॥ ४२३ ॥

नामरूपात्मकाः प्राणाः परसत्याभिसंगतः ॥

सत्यमित्यभिधीयन्ते तेषां सत्त्वं परं पदम् ॥ ४२४ ॥

तस्य सशेषतोऽर्थमाह । नामेति । तेषां सत्यशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह । परेति । तेन सत्येनाभिधानेन स्वरूपतया सवन्भावित्यर्थः ॥ ४२४ ॥

उक्तोपनिषदर्थस्य सम्यगाविष्कृतोत्तरम् ॥

यो ह वै शिशुमित्यादि भविता ब्राह्मणद्वयम् ॥ ४२५ ॥

गतेनोत्तरब्राह्मणयोः सगतिं वदन्मध्ये कार्यान्तरं सूचयति । उक्तेति । तदाविष्करणमात्रस्य सिद्धतया तत्रैव विशेषविवक्षया सम्यगित्युक्तम् ॥ ४२५ ॥

कामं ह्युपनिषद्वाख्या भवतु ब्राह्मणद्वयम् ॥

संसारिव्रह्मणोः कस्य नाभैतदिति भण्यताम् ॥ ४२६ ॥

९५८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

सगतिमङ्गीकृत्य विशेषादृष्ट्या संशयानो विचारं प्रत्यैति । काममिति । तद्याह्या-
नस्य तत्र भासमानत्वं हेतुकर्तुं हिशब्दः ॥ ४२९ ॥

पाणिपेपमवुद्धस्य नाम संसारिणो यदि ॥

तदा स एव विज्ञेयस्त्वज्ज्ञानादेव मुक्तता ॥ ४२७ ॥

संदिग्धं सफलं च विचार्यमिति न्यायेन संदेहमुक्त्वा विचारप्रयोजकं फलमाद्यपक्षमनूय
तस्मिन्नाह । पाणीति । यज्ज्ञानान्मुक्तिस्तस्यैव ज्ञेयता न जीवस्येत्याशङ्क्याऽऽह ।
तज्ज्ञानादिति ॥ ४२७ ॥

ब्रह्मज्ञानाभिपेयस्य संसार्येव तदा भवेत् ॥

तद्विद्या ब्रह्मविद्येति प्रतिपद्यामहे तदा ॥ ४२८ ॥

ब्रह्मज्ञानादेव सा न संसारिज्ञानादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । यद्विद्या ब्रह्मविद्या
तदेव ब्रह्म न संसारित्याशङ्क्याऽऽह । तद्विद्येति ॥ ४२८ ॥

अथसंसारिणो नाम न्यायतोऽध्यवसीयते ॥

संसारिणि यदुक्तं तत्तदा तत्र भविष्यति ॥ ४२९ ॥

पक्षान्तरमनूय फलमाह । अयेति । यथोक्तनामार्थस्य तस्मिन्नेव मुख्यतार्थं बाधा-
योग्यत्वादित्याय. । यदुक्तमिति विज्ञेयत्वं तज्ज्ञानादेव मुक्तिरित्यादीत्यर्थः ॥ ४२९ ॥

भिन्नात्मनोस्तयोर्दोषो ब्रह्मत्वप्रतिपादिकाः ॥

कुप्येरञ्छृतयः सर्वा नान्यदन्यद्भवेयतः ॥ ४३० ॥

अस्तु ब्रह्मोपनिषत्पक्षः शास्त्रप्रामाण्यादित्याशङ्क्य जीवब्रह्मणोर्भेदोऽभेदो वेति विक-
ल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । भिन्नेति । तमेवाऽऽह । ब्रह्मस्येति । सर्वश्रुतिकोपे हेतुमाह ।
नान्यदिति । अन्यस्य स्थितस्य नष्टस्य वाऽन्यत्वायोगाज्जीवपरयोर्भेदे तदैक्यश्रुतिवि-
रोधः स्यादित्यर्थः ॥ ४३० ॥

ब्रह्मणोऽव्यतिरेके च तद्व्यासति दुःखिनि ॥

ब्रह्मविद्योपदेशस्य कैमर्थक्यं प्रसज्यते ॥ ४३१ ॥

कस्मान्ते तु दुःखिनोऽभावाद्ब्रह्मरूपदेशानर्थक्यं नाह ब्रह्मणोऽसावर्थेवास्त्रित्यमुक्त-
त्वादित्यस्य चाभावादित्याह । ब्रह्मण इति ॥ ४३१ ॥

इति संदेहेहेतुश्च विचारस्य प्रयोजकः ॥

तस्माद्विचारः कर्तव्य उक्तसंदेहहानिकृत् ॥ ४३२ ॥

ब्रह्मोपनिषत्पक्षस्यापि विना विचारमयोगादुक्तो विशेषानुपलम्भ संशयहेतुः स च
विचारं प्रयोजयतीति फलितमाह । इति संदेहेति । विचारप्रयोनरुमुक्त्वा तत्प्रायेतामु-
पसहरति । तस्मादिति ॥ ४३२ ॥

नासंसारी परोऽन्योऽस्ति पाणिपेपमबोधितात् ॥

माज्ञावस्यात्मकाद्यस्मादुत्पत्तिः श्रूयते श्रुतौ ॥ ४३३ ॥

संज्ञादिना विचारकार्यतामवतार्य पूर्वपक्षयति । नेत्यादिना । अतस्तस्योपनिषदिति दाङ्गैव नेति शेषः । नान्यद्ब्रह्मेत्यत्र हेतुमाह । पाणीति । आगन्तुकज्ञानवतः स्वाभाव-
स्थात्प्राणाद्युत्पत्तिरेवमेवास्मादिति श्रूयते जगत्कारणं चेष्टं ब्रह्मातो न जीवादन्यत्तस्यै-
वाऽऽगन्तुकज्ञानवत्त्वादवस्थावत्त्वाचेत्यर्थः ॥ ४३३ ॥

ब्रह्म तेऽहं ब्रवाणीति प्रतिज्ञाय ततो नृपः ॥

मुमुं पुरुषमभ्येत्य पाणिना बोधयन्स्वयम् ॥ ४३४ ॥

प्रकृताद्ब्रह्मणस्तदुत्पत्तिः श्रुत्योच्यते न जीवादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । ततो
जीवस्यैव ब्रह्मशब्देन प्रकृतत्वमिति शेषः ॥ ४३४ ॥

तमवस्थान्तरं नीत्वा स्वप्नदर्शनवर्त्मना ॥

मुमुप्ताख्यं ततस्तस्मात्प्राणाद्युत्पत्तिमब्रवीत् ॥ ४३५ ॥

तस्य प्रकृतत्वं साधयन्कारणत्वं प्रतिप्रानीते । तमिति । प्रबोधावस्थो जीवस्तच्छ-
ब्दार्थः । स्वप्नदर्शनवर्त्मनेति स यत्रैतत्स्वप्नयया चरतीत्यादिना स्वप्नोपन्यासद्वारेणे-
त्यर्थः । उक्तहेतुपरामर्शो ततःशब्दः ॥ ४३५ ॥

संसारी भूमाचेह नान्यः संभाव्यते ततः ॥

अनूद्य च प्रियात्मानं स द्रष्टव्य इतीर्यते ॥ ४३६ ॥

बादाधिकज्ञानवत्त्वादिना जीवस्य प्रकृतत्वेऽपि प्राणादिकारणमन्यदेव किं न
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । संसारीति । तौ हेत्यारभ्येत्यर्थः । इहेति प्रकरणोक्तिः ।
उपकमानुसारेण संसारिणो वेद्यत्वमुक्त्या शेषादपि तथेत्याह । अनूयेति । प्रियात्मानं
प्रियैः पुत्रविच्चादिभिर्भोगोपायैरुपलक्षितं भोक्तारमिति यावत् ॥ ४३६ ॥

वेदान्तेषु च सर्वेषु मत्यमात्मैव चोद्यते ॥

वेद्यत्वेन न तद्विन्नं पश्येदित्यभिधीयते ॥ ४३७ ॥

इतश्च तस्यैव वेद्यतेत्याह । वेदान्तेष्विति ॥ ४३७ ॥

अवस्थान्तरसंबन्धादसंसारी भविष्यति ॥

संसार्यपि स्वतोऽयं चेन्नेह्यद्वेष्टेरसंभवात् ॥ ४३८ ॥

स्वाभावस्याज्जीवाज्जगज्जन्मादिश्रुतेस्तस्यैव वेद्यत्वद्वेष्टेन तद्वेतुरीशो वेदान्तवेद्योऽस्ती-
त्युक्ते सेश्वरवादी शङ्कते । अवस्थान्तरेति । अवस्थाद्वयसंबन्धी स्वतः संसार्येवायं
जीवः स्वाभाव्यमवस्थान्तरं गतः परो भवतीत्यर्थः । परस्मादेव जगज्जन्म श्रुत्योच्यते

९६० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

इति शङ्कार्थः । नावस्थाभेदाद्वस्तुभेदस्तथाऽननुगवाद्पराद्वान्ताच्चेति परिहरति । नेष्ट-
गिति ॥ ४३८ ॥

नान्यजातिविशिष्टोऽर्थः स्वतो जात्यन्तरं ततः ॥

कश्चिदेति जगत्सस्मिन्नन्यत्रेश्वरहेतुतः ॥ ४३९ ॥

अवस्थाभेदाद्वस्तुभेदाभावं दृष्टान्तेनाऽऽह । नेत्यादिना । गमनशयनाद्यवस्थाभेदा-
दिति शेषः । तदस्तस्मादात्मन्यपि न स्वरूपभेद इत्यर्थः । शेषश्रवादे तद्वशाद्वादेर्गो-
त्वाविशिष्टस्य ततो जात्यन्तरं वस्तुतः संभवति न हि किञ्चिद्विशेषस्याशक्यं तनाऽऽह ।
अन्यत्रेति । तं हेतुं हित्वा नान्यदन्यद्भवति स यदि वस्तुस्वभावमन्यथयेन किञ्चिद्व्यव-
स्थितं स्यादित्यर्थः ॥ ४३९ ॥

स्वभावमपि जगद्यथेदग्निः ज्ञीतो भवेद्ध्रुवम् ॥

सर्वप्रमाणकोपश्च सर्वं स्यादधरोत्तरम् ॥ ४४० ॥

अवस्थाभेदादिना स्वरूपवैपरीत्ये न्यायविरोधमाह । स्वभावमिति । यो भावो यद्व-
र्मको मितो नासौ तद्धर्मं व्यभिचरत्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ४४० ॥

सांख्यादयस्तयेशस्य त्वाभावं बहुयुक्तिभिः ॥

आपादयन्ति यत्नेन तेभ्योऽन्यः कोऽधिको यिया ॥ ४४१ ॥

जागरादिविशिष्टस्यैव स्वापवैशिष्ट्यात्तस्य संसारित्वात्तेशोऽन्योऽस्तीत्युक्त्वा तदभावे
वाक्समतिनाह । सांख्यादय इति । तस्य देहित्वेऽस्मादितुल्यत्वात्तदभावे मुक्तपञ्ज-
गत्कर्तृत्वायोगाज्जीवानामेवाष्टद्वारा तत्कर्तृत्वसम्भवात्तस्याकिञ्चित्करत्वमित्यादियुक्तिं
सूचयति । इहिति । आगमस्यैव युक्तीनामपि सावकत्वघोतनार्थं हि शब्दः । यत्ने
युक्तिषु दोषराहित्योपन्यासः । ननु तेभ्योऽन्यो बुद्ध्याधिक्यादीशमपि साधयिष्यति
नेत्याह । तेभ्य इति ॥ ४४१ ॥

संसारिणोऽप्यसामर्थ्याज्जगज्जन्मादिकर्मसु ॥

जगद्धेतुत्वमन्याय्यामिति चेन्न श्रुतेर्वलात् ॥ ४४२ ॥

विमतो न जगज्जन्मादिहेतुस्तत्रासमर्थत्वात्साध्यायवत्तत्रासामर्थ्यं च संसारित्वादिति
शङ्कते । संसारिणोऽपीति । उक्तदृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः । कालात्ययापदेशेन दूष-
यति । न श्रुतेरिति ॥ ४४२ ॥

अज्ञाद्यमोचरो यदृच्छास्त्रादध्यवसीयते ॥

तद्वत्संसारिकारित्वं जगतो गम्यतां ध्रुवेः ॥ ४४३ ॥

एवमेवेत्यादिश्रुतेरपि प्रत्यक्षाद्यमोचरो संसारिणो जगद्धेतुत्वे न प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
अज्ञादीति । धर्मादिरिति यावत् । न हि मानान्तरमपेक्ष्य श्रुतिं स्वार्थमवगमयति
सतो मानत्वादिति भावः ॥ ४४३ ॥

एवं तावदयं पक्षो न्यायतः प्रतिपादितः ॥

शास्त्रन्यायादितोऽन्योऽपि पक्षोऽथ प्रतिपाद्यते ॥ ४४४ ॥

निरीश्वरवादमुपसंहरति । एवमिति । शेषरवादमुत्थापयति । शास्त्रेति ॥ ४४४ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्योऽश्चनायादिविवर्जितः ॥

यः पृथिव्यामिति तथा नेति नेतीति चाऽऽगमः ॥ ४४५ ॥

अस्थूलाद्यक्षरोक्तेश्च तथाऽपूर्यादिवाक्यतः ॥

असंसारी परोऽस्तीशो यस्य सर्वमिदं यशे ॥ ४४६ ॥

तत्रेश्वरविषया भाष्योक्ताः श्रुतीरुदाहरति । यः सर्वज्ञ इति । तासामर्थं संगृह्णाति । असंसारीति । ईश्वरत्वं विशदयति । यस्येति ॥ ४४५ ॥ ४४६ ॥

स एव च जगत्कारी सत्यज्ञानादिलक्षणः ॥

तस्मादित्यात्मनश्चेति सामानाधिकरण्यतः ॥ ४४७ ॥

श्रूतिं तस्मिन्कार्यलिङ्गकमनुमानमाह । स एवेति । तस्य स्वरूपमाह । सत्येति । तस्य जगत्कर्तृत्वे श्रुतिं प्रमाणयति । तस्मादिति । ब्रह्मविदाम्प्रोति परमित्यारभ्य सत्यं ज्ञानमित्यादिना लक्षणमुक्त्वा तस्मादित्यनुकूप्य तत्राऽऽत्मशब्दं प्रयुज्य ब्रह्मवाचित-
च्छब्दस्याऽऽत्मशब्दस्य च सामानाधिकरण्यात्प्रत्यम्यलक्षणः सकाशादाकाशादिच्छष्टि-
रुक्तेत्यर्थः ॥ ४४७ ॥

संसारिणो ननुत्पत्तिरेवमेवेति कीर्तिता ॥

नैव महेश्वरस्यैव तत्राऽऽकाशत्वसंश्रयात् ॥ ४४८ ॥

न तैत्तिरीयश्रुतेरीशो जगद्धेतुर्वाजसनेयिश्रुतिविरोधादिति शङ्कते । संसारिण इति ।
॥ एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नित्यत्र परस्यैवाऽऽकाशत्वस्वीकारादेवमेवात्माविति
प्रकृतपरमात्माकाशपरामर्शात्ततो जगदुत्पत्तिरत्रोच्यते तत्र तैत्तिरीयश्रुतेर्वाजसनेयिश्रुत्या
विरोध इति परिहरति । नैवमिति ॥ ४४८ ॥

ब्रह्म तेऽहं ब्रवाणीति प्रकृत्य ब्रह्मबोधनम् ॥

अब्रह्माप्रकृतं ब्रूयात्कथं राजाऽतिपण्डितः ॥ ४४९ ॥

प्रत्युक्तिरस्याकाशशब्दस्य परविषयत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य अकरणानुसंधानपूर्वकमाह ।
ब्रह्मेति । आकाशस्याब्रह्मत्वे प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याता न च धीपूर्वकारिणोऽप्र-
कृतोक्तिर्युक्तेति भावः ॥ ४४९ ॥

श्रुत्यन्तरविरोधश्च संसारी चेदिहोच्यते ॥

सता सोम्येति सधाम्ना ब्रह्म तत्र विवक्षितम् ॥ ४५० ॥

किंच ब्रह्मन्यथेदान्ब्रह्म स किं संसारी भूताकाशो वेति विकल्प्याऽऽद्य दूषयति ।

१६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

श्रुत्यन्तरेति । इहेति प्रायुक्तिग्रहः । श्रुत्यन्तरत्यापि ससारिविषयत्वं हि न स्यान्ने-
त्याह । सत्तान्नेति । अन्यथा सदेवेत्यादिप्रक्रममङ्गादिति भावः ॥ ४९० ॥

आकाशो ह वै नामेति ब्रह्मैवानामरूपकम् ॥

श्रुत्यन्तरे श्रुतं साक्षादाकाशाद्दानवत्परम् ॥ ४९१ ॥

प्रकृताकाशस्य ब्रह्मत्वे वाक्यान्तरं प्रमाणयति । आकाश इति । तत्र नामरूपा-
भ्यामर्पान्तरत्ववद्ब्रह्मशब्दो ह्याकाशस्य ब्रह्मत्वे स्पष्टो हेतुरिति भत्वा साक्षादित्यु-
क्तम् ॥ ४९१ ॥

तथाचाहरहः शास्त्रं पर आत्मानि चेति यत् ॥

सुपमे ब्रह्मणोऽन्यस्य नावकाशोऽस्ति दुःस्तिनः ॥ ४९२ ॥

अवस्थात्रययोगं विनोक्ताकाशस्य ब्रह्मत्वेऽपि तद्योगिप्रकृताकाशस्य ससारित्वमेवे-
त्याशङ्क्याऽऽह । तथाचेति । यच्चद्वशादिति शेषः ॥ ४९२ ॥

अतद्विकारतो जन्म प्रलयश्च तस्याऽऽत्मनः ॥

भौतिकाकाशविषयो न कथंचन शुद्ध्यते ॥ ४९३ ॥

कल्पान्तरं प्रत्याह । अतद्विकारत इति । अस्मादिति प्रकृतं परामृश्य प्राणादेरु-
त्पत्तिरुक्ता । य एष इत्यादौ भूताकाशस्य प्रकृतत्वे तस्यैवायं परामर्शः स्यान्न च तस्मा
रप्राणादिजन्मलयी तस्य भूताकाशविकारत्वाप्रसिद्धेरस्मादित्यस्याऽऽत्मशब्दसामानाधिक-
रण्याच्च तस्मान्नायमाकाशशब्दो भूताकाशविषय इत्यर्थः ॥ ४९३ ॥

जगज्जन्मादिसामर्थ्यं सामग्र्यादि च दुःस्तिनः ॥

संसारिणो न संभाव्यमस्मदोदर्यथा तथा ॥ ४९४ ॥

श्रुत्यनुमानाभ्यां जगद्धेतुमीशमुक्त्वा तत्रैवोपपत्तिमाह । जगदिति । सामग्री सह
कारिसंपूर्तिः । आदिपदेन ज्ञानादिग्रहः ॥ ४९४ ॥

न शक्त्याधानकृच्छ्राद्यं तस्याभिव्यञ्जकत्वतः ॥

मानान्तरविरोधेन न हि मानं प्रवर्तते ॥ ४९५ ॥

प्रत्येवेत्यादिश्रुतेर्न जगज्जन्मादि संसारिणः स्यादित्युक्तं श्रुतिविरोधे च युक्तिरानासी
भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । न शक्नोति । शास्त्रस्य ज्ञापकत्वेनाकारकत्वेऽपि संसारिणो
जगत्कर्तृत्वं तज्ज्ञापयिष्यतीत्याशङ्क्य न तत्र तस्य मानत्वं संसारिणस्तत्सामर्थ्याभा-
वस्य प्रत्यक्षतया तद्विरोधादित्याह । मानान्तरेति ॥ ४९५ ॥

परस्परानपेक्षां चेत्संसारिणोऽस्वतः स्थितौ ॥

ऐकात्म्यं न तयोर्युक्तं प्रकाशतमसोरिव ॥ ४९६ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतब्राह्मणकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ९६३

भवतूक्तमानयुक्तिम्यामीशसिद्धिस्तस्य प्रत्यग्रक्षणः सत्यस्य सत्यमित्युपनिषदिति सिद्धान्तमाशङ्क्याऽऽह । परस्परेति ॥ ४५६ ॥

अहं ब्रह्मेत्यतोऽयुक्तं ब्रह्म प्रत्यक्तयाऽञ्जसा ॥

ब्रह्मीतुं दुःखिनोऽन्यत्वादोषभावस्यादतोऽन्यथा ॥ ४५७ ॥

न तावदभिन्नौ भिन्नौ विरुद्धत्वात्तमप्रकाशवदित्यनुमानफलमाह । अहमिति । विपक्षे दोषमाह । दोषेति । अमात्यः स्वात्मानं राजानं भावयन्प्रत्ययैति तथेशमात्मानं पश्यज्जीवः प्रत्यवेयादिति भावः ॥ ४५७ ॥

सत्कर्मभिस्तु तं देवं जगतः कारणं परम् ॥

आराध्य परमोत्कर्षं तत्प्रसादात्समभुते ॥ ४५८ ॥

अहं ब्रह्मेतिज्ञानाभावे न मुक्तित्वमेवेत्यादिश्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह । सत्कर्मभिरिति । उक्तं हि—सत्कर्मकृन्मत्परम इत्यादि । पञ्चरात्रिणश्चाऽऽहुः—

“परब्रह्मत्वमायाति सत्कर्मपरमः पुमान्” इति ।

“ये संश्रयन्ति तं भक्त्या सूक्ष्ममध्यात्मचिन्तकाः ॥

ते यान्ति वै पदं विष्णोर्नरामरणवर्जितम्” इति च ॥ ४५८ ॥

ब्रह्मात्मैकत्वशंसीनि चाक्यान्यपि तथा सति ॥

अर्थावादी भविष्यन्ति विरोधः स्यादितोऽन्यथा ॥ ४५९ ॥

ब्रह्मैक्यज्ञानाभावे तद्वाक्यानां का गतिरत आह । ब्रह्मेति । तेषां मुख्यार्थत्वे लोक-
वादिविरोधमाह । विरोधः स्यादिति ॥ ४५९ ॥

तर्कशास्त्रैस्तथा लोकन्यायैरप्यविरुद्धता ॥

तथा सतीति संमाप्तावत्र प्रतिविधीयते ॥ ४६० ॥

तेषामर्थवादत्वेन जीवब्रह्मभेदोपगमे सर्वाविरोधमाह । तर्केति । ईशेशितव्यभेदादयो लोकसिद्धन्यायाः । सेश्वरवादमुपसंहरति । इति संमाप्ताविति । सिद्धान्तमारभते । अत्रेति ॥ ४६० ॥

नैतदेवं यतोऽस्यैव मन्त्रब्राह्मणमानतः ॥

प्रवेशः श्रूयते साक्षात्परमेशस्य सर्वतः ॥ ४६१ ॥

यत्तु तत्स्थेश्वरविषयोपनिषदिति तत्राऽऽह । नैतदिति ॥ ४६१ ॥

पुरश्चक्रे द्विपदः पुरः पुरुष आविशत् ॥

रूपं रूपं च सर्वाणि त्वं स्त्री त्वं च पुमानसि ॥ ४६२ ॥

इति मन्त्रसमाम्नायस्तथाच ब्राह्मणान्यपि ॥

इह प्रविष्ट इत्युक्तिः पुरस्ताद्ब्राह्मणोदिता ॥ ४६३ ॥

१६४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

तत्सृष्टेति तथा वाक्यं तैत्तिरीयधृतौ धृतम् ॥

सैयमित्यादिकं नाक्यं छान्दोग्योपनिषदपि ॥ ४६४ ॥

परस्यैव प्रवेशवादिमन्त्रब्राह्मणवादानुदाहरति । पुर इत्यादिना ॥ ४६२ ॥ ४६३ ॥

॥ ४६४ ॥

ब्रह्मात्मशब्दयोस्तद्देकाधिकरणभूतेः ॥

अहं ब्रह्मेत्यवसितुं युक्तमेव भवेदतः ॥ ४६५ ॥

तयोरभेदे हेत्वन्तरमाह । ब्रह्मात्ममेति । तयोरस्यमात्मा ब्रह्मेत्यादौ सामानाधिकर-
ण्याज्जीवेशयोरेक्यमेकैकवदुपेयमित्यर्थः । यत्त्वह ब्रह्मेति न गृह्णीयादिति तत्राऽऽह ।
अहमिति । ऐतयस्योत्तरीत्या प्रामाणिकत्वमत शब्दार्थः ॥ ४६५ ॥

यदा चैवं स्थितः पक्षस्तदा दोषोऽप्यभासतः ॥

संसारित्वं परस्येति तदन्यत्वकारणात् ॥ ४६६ ॥

ऐक्यपक्षे दोषमाशङ्कते । यदा चेति । परस्मिन्नुक्तदोषावगतौ हेतुमाह । तदिति ।
न च तस्य संसारित्वमेव तदसंसारित्वमुत्पादिकोपादिति भावः ॥ ४६६ ॥

अथासंसारित्वैतस्य कथंचिदुपपद्यते ॥

तदोपदेशानर्थक्यं तमृतेऽप्यस्य युक्ततः ॥ ४६७ ॥

ऐक्ये दोषान्तरं वक्तुं प्रसङ्गं करोति । अयेति । संसार्यनन्यस्यापि परस्यासंसारि-
त्वाभिमतोऽप्यसंसारित्युपदेशानर्थक्यं तं विनाऽपि मुक्तिसिद्धेरित्याह । तदेति ॥ ४६७ ॥

एवं प्रचोदिते केचित्परिहारं प्रचक्षते ॥

सृष्टेः न परः साक्षात्माविशत्परमेश्वरः ॥ ४६८ ॥

दोषद्वये स्वयुक्त्यसमाधिमुत्थापयति । एवमिति । तमेव स्फोरयति । सृष्टेः चिति ।
तस्य साक्षादप्रवेशे कार्यकारणाष्टष्टत्वं हेतुमाह । पर इति ॥ ४६८ ॥

विकाररूपापन्नः सन्विज्ञानात्मत्वलक्षणः ॥

ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु प्राविशत्यरः ॥ ४६९ ॥

कथं तर्हि तस्य कार्यं प्रवेशस्तत्राऽऽह । विकारेति ॥ ४६९ ॥

विज्ञानात्माऽपि महतः परमात्मस्वभावकात् ॥

अन्योऽनन्यश्च विज्ञेयः स्याभाज्यात्सर्ववस्तुनः ॥ ४७० ॥

जीवस्य ब्रह्मविकारत्वेऽपि ततो भेदे नाह ब्रह्मेति धीरभेदे ब्रह्मणोऽपि संसारि-
त्वाशङ्काऽऽह । विज्ञानात्ममेति । सर्वस्य वस्तुनो भिन्नाभिन्नस्वभावत्वाज्जीवस्यापि
वस्तुत्वाद्ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्व समुद्रतरङ्गादिवदित्यर्थः ॥ ४७० ॥

* अत्रात्राण्युपनिषि पठनीयेऽप्युपनिषि चिन्त्यम् ।

येनान्यस्तेन संसारी कर्माधिकृत इष्यते ॥

अनन्यपक्षेऽहं ब्रह्मेत्युक्तेर्वह्म प्रपत्स्यते ॥ ४७१ ॥

तथाऽपि कथं शङ्कितदोषाभावस्तत्राऽऽह । येनेति ॥ ४७१ ॥

यथोक्तदोषसंबन्धो नैवं सति भविष्यति ॥

इतोऽन्यथा कल्पनायां यतो दोषेण संगतिः ॥ ४७२ ॥

उक्तरीत्या व्यवस्थायां ब्रह्मणो न संसारित्वं नाप्युपदेशवैयर्थ्यमिति फलितमाह । यथोक्तेति । एकस्य भिन्नाभिन्नत्वं विरुद्धत्वादनियमित्याशङ्क्य समुद्रतरङ्गादिन्याया-
न्मैवमित्याह । इत इति । अत्यन्त भिन्नत्वेऽभिन्नत्वे वा कल्प्यमाने नोपदेशार्थयत्ता
नापि ब्रह्मणोऽसंसारिता तद्विन्नाभिन्नता पारिशेष्यादित्यर्थः ॥ ४७१ ॥

देहाद्युपाधिसंबन्धं सिद्धं मान्तरसंश्रयात् ॥

अनूद्य ब्रह्मता वास्यान्न प्रविष्टाद्यतः श्रुतेः ॥ ४७३ ॥

एकदेशिनं दूषयति । देहादीति । उपाधिविधयविशिष्ट जीवं लोकेतः सिद्धमनूद्य
तस्य ब्रह्मत्वं सत्यमादियाक्यादुच्यते तत्र फलस्यामयं प्रतिष्ठामित्यादिश्रुते सत्त्वान्न
प्रवेशसर्गादि प्रतिपाद्य तस्यापुमर्थत्वादत एष्टेपु साक्षात्परो न प्रविष्टो विकारापन्नस्तु
जीवलक्षणरूपेण युक्तमित्यर्थः ॥ ४७३ ॥

विज्ञानात्मन एताः स्युर्गतयो विक्रियां प्रति ॥

नानाद्रव्यसमाहारः पृथिवीवत्परो भवेत् ॥ ४७४ ॥

तस्य सावयवस्य स्यादेकदेशस्य विक्रिया ॥

विज्ञानात्मेति यं प्राहुः परिणामः स आत्मनः ॥ ४७५ ॥

यत्तु परस्य विकारो जीव इति तद्वृत्तयितु विकल्पयति । विज्ञानेति । जीवस्य
परिणामं प्रति त्रयो विकल्पा इति प्रतिज्ञाय तिलादिराशिवदनेकेषां द्रव्याणां समुदायो
वाऽनेकानि वा द्रव्याणि मिथोपेक्षाणि परस्परस्य सावयवस्यैकदेशो जीवत्वेन परिणत
इत्येक कल्पमाह । ज्ञानेति । उक्ते परिणामे वृद्धसमतिमाह । विज्ञानेति
॥ ४७४ ॥ ४७५ ॥

घटादिवत्क्षितेरस्य लोकदेशस्य विक्रिया ॥

संस्थानानुपमर्देन यद्वा केशोपरादिवत् ॥ ४७६ ॥

तमेव दृष्टान्तेन सौषयति । घटादिवदिति । आत्मन सति सावयवत्वे समपत्येक-
देशस्य विक्रियेति वक्तुं हीत्युक्तम् । यथा पुरुषस्य पूर्वावस्थानुपमर्देन केशनत्तादिविप-
रिणामो यथा वा क्षितेरूपरादिविकारस्तथा परस्य पूर्वावस्थस्यैकदेशस्य जीवात्मनः
परिणाम इति कल्पान्तरमाह । संस्थानेति ॥ ४७६ ॥

१६४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

तत्सृष्टेति तथा वाक्यं तैत्तिरीयद्युतौ श्रुतम् ॥

सैयमित्यादिकं वाक्यं छान्दोग्योपनिषद्यपि ॥ ४६४ ॥

परस्यैव प्रवेशवादिमन्त्रब्राह्मणवादानुदाहरति । पुर इत्यादिना ॥ ४६२ ॥ ४६३ ॥

॥ ४६४ ॥

ब्रह्मात्मशब्दयोस्तद्देकाधिकरणश्रुतेः ॥

अहं ब्रह्मेत्येवमितुं युक्तमेव भवेदतः ॥ ४६५ ॥

तयोरभेदे हेत्यन्तरमाह । ब्रह्मात्मेति । तयोरयमात्मा ब्रह्मेत्यादौ सामानाधिकर-
ण्याज्जैवैश्वरोरैक्यमेकैकवदुपेयमित्यर्थः । यत्त्वं ब्रह्मेति न गृहीयादिति तत्राऽऽह ।

अहमिति । ऐक्यस्योक्तरीत्या प्रामाणिकत्वमत शब्दार्थः ॥ ४६५ ॥

यदा चैवं स्थितः पक्षस्तदा दोषोऽप्यमाममत् ॥

संसारित्वं परस्येति तदनन्यत्वकारणात् ॥ ४६६ ॥

ऐक्यपक्षे दोषमाशङ्कते । यदा चेति । परस्मिन्नुक्तदोषावगतौ हेतुमाह । तदिति ।
न च तस्य संसारित्वमेव तदसंसारित्वश्रुत्यादिकोपादिति भावः ॥ ४६६ ॥

अथासंसारित्वे तस्य कथंचिदुपपद्यते ॥

तदोपदेशानर्थवयं तस्मैऽप्यस्य युक्ततः ॥ ४६७ ॥

ऐक्ये दोषान्तरं यत्कुं प्रसङ्गं करोति । अथेति । संसार्यनन्यस्यापि परस्यासंसारि-
त्वाभिमतोऽप्यसंसारित्वोपदेशानर्थक्यं न विनाऽपि मुक्तिसिद्धिरित्याह । तदेति ॥ ४६७ ॥

एवं प्रचोदिते केचित्परिहारं प्रचक्षते ॥

सृष्टेः न परः साक्षात्प्राविशत्परमेश्वरः ॥ ४६८ ॥

दोषद्वये स्वसूत्र्यसमाधिमुत्थापयति । एवमिति । तमेव स्फोरयति । सृष्टेर्विति ।
तस्य साक्षादप्रवेशे कार्यकारणाष्टष्टत्वं हेतुमाह । पर इति ॥ ४६८ ॥

विकाररूपापन्नः सन्विज्ञानात्मत्वलक्षणः ॥

ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु प्राविशत्परः ॥ ४६९ ॥

कथं तर्हि तस्य कार्यं प्रवेशस्तत्राऽऽह । विकारेति ॥ ४६९ ॥

विज्ञानात्माऽपि महतः परमात्मस्वभावकात् ॥

अन्योऽनन्यश्च विज्ञेयः स्वाभाव्यात्सर्ववस्तुनः ॥ ४७० ॥

जीवस्य ब्रह्मविकारत्वेऽपि ततो भेदे नाहं ब्रह्मेति धीरभेदे ब्रह्मणोऽपि संसारित्व-
स्याशङ्क्याऽऽह । विज्ञानात्मेति । सर्वस्य वस्तुनो भिन्नाभिन्नस्वभावत्वाज्जीवस्यापि
वस्तुत्वाद्ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्व समुद्रतरङ्गादिवदित्यर्थः ॥ ४७० ॥

* अत्रावसानमिति पठनयेऽनवसितमिति चिन्त्यम् ।

येनान्यस्तेन संसारी कर्माधिकृत इष्यते ॥

अनन्यपक्षेऽहं ब्रह्मेत्युक्तेर्ब्रह्म प्रपत्स्यते ॥ ४७१ ॥

तथाऽपि कथं शङ्कितदोषभावस्तत्राऽऽह । येनेति ॥ ४७१ ॥

यथोक्तदोषसंबन्धो नैवं सति भविष्यति ॥

इतोऽन्यथा कल्पनायां यतो दोषेण संगतिः ॥ ४७२ ॥

उक्तरीत्या व्यवस्थायां ब्रह्मणो न संसारित्वं नाप्युपदेशवैयर्थ्यमिति फलितमाह । यथोक्तेति । एकस्य भिन्नाभिन्नत्वं विरुद्धत्वादनिरूपित्याशङ्क्य समुद्रतरङ्गादिन्याया-
न्मैवमित्याह । इत इति । अत्यन्तं भिन्नत्वेऽभिन्नत्वे वा कल्प्यमाने नोपदेशार्थवत्ता
नापि ब्रह्मणोऽसंसारिता तद्विन्नाभिन्नता पारिशेष्यादित्यर्थः ॥ ४७२ ॥

देहाद्युपाधिसंबन्धं सिद्धं मान्तरसंश्रयात् ॥

अनूद्य ब्रह्मता वाक्यान् प्रविष्टाद्यतः श्रुतेः ॥ ४७३ ॥

एकदेशिनं दूषयति । देहादीति । उपाधिविधयविशिष्टं जीवं लोकतः सिद्धमनूद्य
तस्य ब्रह्मत्वं तत्त्वमादिवाक्यादुच्यते तत्र फलस्थामर्थं प्रतिष्ठामित्यादिश्रुतेः सत्त्वान्न
प्रवेशसर्गादि प्रतिपाद्यं तस्यापुमर्थत्वादतः छष्टेषु साक्षात्परो न प्रविष्टो विकारापन्नस्तु
जीवलक्षणस्तथेत्युक्तमित्यर्थः ॥ ४७३ ॥

विज्ञानारम्भेण एताः स्फूर्तयो विक्रिपां प्रति ॥

नानाद्रव्यसमाहारः पृथिवीवत्परो भवेत् ॥ ४७४ ॥

तस्य सावयवस्य स्यादेकदेशस्य विक्रिया ॥

विज्ञानात्मेति यं प्राहुः परिणामः स आत्मनः ॥ ४७५ ॥

यत्तु परस्य विकारो जीव इति तदूपायितुं विकल्पयति । विज्ञानेति । जीवस्य
परिणामं प्रति त्रयो विकल्पा इति प्रतिज्ञाय तिलादिराशिवदनेकेषां द्रव्याणां समुदायो
वाऽनेकानि वा द्रव्याणि मिथोपेक्षाणि परस्परस्य सावयवस्यैकदेशो जीवत्वेन परिणत
इत्येकं कल्पमाह । नानेति । उक्ते परिणामे वृद्धसंभतिमाह । विज्ञानेति
॥ ४७४ ॥ ४७५ ॥

घटादिवर्तित्वेनैकदेशस्य विक्रिया ॥

संस्थानानुपमर्देन यद्वा केशोपरादिवत् ॥ ४७६ ॥

तमेव दृष्टान्तेन सौधयति । घटादिवदिति । आत्मनः सति सावयवत्वे संभवत्येक-
देशस्य विक्रियेति वक्तुं हीत्युक्तम् । यथा पुरुषस्य पूर्ववस्थानुपमर्देन केशनखादिविप-
रिणामो यथा वा क्षितेरुपरादिविकारस्तथा परस्य पूर्ववस्थस्यैकदेशस्यो जीवाख्यः
परिणाम इति कल्पान्तरमाह । संस्थानेति ॥ ४७६ ॥

९६६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

कात्स्न्येन वा परिणमेत्सीरद्रव्यादिवत्परः ॥

इयन्त एव पक्षाः स्फुर्विकारे परमात्मनः ॥ ४७७ ॥

कल्पान्तरं दर्शयति । कात्स्न्येनेति । संभवति कल्पान्तरे कल्पत्रयं कुर्वतो भाष्य-
कृतो न्यूनत्वमाशङ्क्याऽऽह । इयन्त इति ॥ ४७७ ॥

भिन्नद्रव्यसमूहस्य मुख्यैकत्वं न युज्यते ॥

एकजात्यभिसंवन्धादेकत्वं गुणतो यतः ॥ ४७८ ॥

तत्राऽऽद्यं दूषयति । भिन्नेति । नानाद्रव्याणां समाहारो वा तानि वाऽन्योन्यापे-
क्षाणि परश्चेन्नैक्यं स्यान्न हि बहूना मुख्यमैक्यं न च समाहारस्य परत्वं तस्य समुदा-
यिन्यो भेदाभेदाभ्यां दुर्भणत्वेन कल्पितत्वादित्यर्थः । बहूनां क्षण्डादीनामेकगोत्वयोगादै-
भ्यवद्बहुष्वपि ब्रह्मैवेकजातिद्वारैक्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एकजातीति । अतो
मुख्यैकत्वं नेति पूर्वेण संबन्धः ॥ ४७८ ॥

तथाच सति सिद्धान्तहानिर्वः संप्रसज्यते ॥

नित्यं चायुतसिद्धांशानुगतोऽवयवी यदि ॥ ४७९ ॥

तदवस्थस्य तस्यैकदेशः संसारिवामगात् ॥

प्रत्यंशावसितेस्तस्य तदाऽपि परमात्मनः ॥ ४८० ॥

स्वभांगानुगतो दोषो गुणो वाऽस्य प्रसज्यते ॥

संसारिता परस्यैवं दोषः स्यादुर्निवारणः ॥ ४८१ ॥

मा तर्हि मुख्यमैक्यं ब्रह्मणो भूतत्राऽऽह । तथाचेति । न हि तन्नानात्वं कस्यापि
संमतमिति भावः । द्वितीयमनुवदति । नित्यं चेति । न पूर्वोक्तरूपः परः किंतु मिथ.सं-
बन्धेष्ववयवेवेक्यवयविद्रव्यमनुवर्तमानं तदेकदेशपरिणामो जीव इत्यत्र दूषणमाह ।
प्रत्यंशेति । अशिनोऽशस्यगुणदोषस्पर्शं कलितमाह । संसारितेति ॥ ४७९ ॥
॥ ४८० ॥ ४८१ ॥

निःशेषपरिणामेऽपि पयोवत्परमात्मनः ॥

श्रुतिस्मृत्युक्तिकोपः स्यात्स चानिष्टः प्रसज्यते ॥ ४८२ ॥

तृतीयमनुमाप्य दूषयति । निःशेषेति । श्रुत्यादिकोपस्येष्टत्वमाशङ्क्य वैदिकं प्रत्याह ।
स चेति ॥ ४८२ ॥

न जायते भ्रियते वा इति पदमावविक्रिया—

निषेधकृद्देवक्यं प्रत्यग्विकृतिवारणम् ॥ ४८३ ॥

तत्र श्रुतिमुदाहृत्य तात्पर्यमाह । नेत्यादिना । न जायते भ्रियते वा कदाचित् ।

अन्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमित्याद्या स्मृतिर्द्रष्टव्या । श्रुतिस्मृत्योस्तात्पर्यं संगृह्णाति ।
मत्यगिति ॥ ४८३ ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ॥

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं विमलं ज्योमवत्स्थितम् ॥ ४८४ ॥

न केवलमन्त्ये कल्पे श्रुत्यादिविरोधोऽपि तु त्रिष्वपीति वक्तुं श्रुतीरुदाहरति । दिव्यो
हीति । चोतनात्मत्वे निरवयवद्रव्यत्वं हेतुमाह । अमूर्त इति । अण्वादौ व्यभिचार-
माशङ्क्य पूर्णत्वेन विशिष्टे । पुरुष इति । नभोवदोपेक्षिकं पूर्णत्वं निरस्यन्कार्यका-
रणाधिष्ठानत्वमाह । सबाह्येति । सर्वविक्रियाराहित्यं कौटस्थ्यमाह । अज इति ।
निरवयवत्वमाह । निष्कलमिति । ततः सिद्धमर्थमाह । निष्क्रियमिति । असङ्को-
दासीनतया स्थितमाह । शान्तमिति । तत्र हेतुः । विमलमिति । वैमल्ये दृष्टान्तः ।
ज्योमवदिति ॥ ४८४ ॥

इत्यादिशतशो वाक्यैः श्रुतिस्मृत्युदितैरमी ॥

सर्वे पक्षा विरुध्यन्ते त्याज्यास्तेऽतः प्रयत्नतः ॥ ४८५ ॥

उक्तवाक्यलब्धमर्थमाह । इत्यादीति । आविशब्देनाऽऽकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः
स वा एष महानज आत्मेत्यादि गृह्यते कूटस्थमचलं ध्रुवमविकार्योऽयमुच्यत इत्यादि
स्मृतिवाक्यं च । विरोधफलमाह । त्याज्या इति ॥ ४८५ ॥

संसारानुपपत्तिश्च कूटस्थालोकदेशतः ॥

स्वकर्मफलदेशेषु क्षेत्रज्ञस्य प्रसज्यते ॥ ४८६ ॥

जीवस्य परैकदेशत्वे दोषान्तरमाह । संसारेति । तस्य स्वर्गादिषु गत्यभावापाते
हेतुमाह । कूटस्थेति । अन्यथा परस्यापि गतिः । त्याज्यं हि पदावयवेषु बलत्सु पदो न
चलतीति भावः ॥ ४८६ ॥

वियुक्तस्याऽऽत्मनश्चेत्स्याद्विस्फुलिङ्गादिवद्वृत्तिः ॥

तथाऽपि क्षतसंप्राप्तिरव्रणस्य प्रसज्यते ॥ ४८७ ॥

दृष्टान्तेन शङ्कते । वियुक्तस्येति । परस्मादात्मनोऽमेरिव विस्फुलिङ्गः स्फुटितोऽशो
जीवस्तस्य गतिरित्येतद्दूषयति । तथाऽपीति ॥ ४८७ ॥

वारिणो मत्स्यसंचारे छिद्रसंग्रथने यथा ॥

भ्रमत्सु तद्गज्जीवेषु प्राप्नुतः परमात्मनः ॥ ४८८ ॥

तत्रैव दोषान्तरं सद्यष्टान्तमाह । वारिण इति ॥ ४८८ ॥

तथाचाव्रणवाक्येन विरोधोऽपि प्रसज्यते ॥

स्वकारणातिरेकेण वृत्तिः कार्यस्य नान्यतः ॥ ४८९ ॥

९६८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

परस्य च्छिद्रग्रसनयो स्वीकारे फलित दोषमाह । तथाचेति । न च स्फुटनमपि परस्मिन्पुक्त प्रागुक्तश्रुतिस्मृतिविरोधादित्यपेक्ष्य । जीवस्य सत्सरणमद्वीकृत्योक्तं वस्तु-
तस्तु नास्तीत्याह । स्वकारणेति ॥ ४८९ ॥

परमात्मैकवृत्तित्वात्कुतो जीवस्य संसृतिः ॥

स्वप्रसंचारवत्तस्माज्जीवसंसार इष्यते ॥ ४९० ॥

उक्त सामान्यन्याय प्रकृते योजयति । परमेति । कथं तर्हि तस्य सत्सारपीभ्रान्त्येत्याह । स्वमेति ॥ ४९० ॥

स्यास्तुष्वपि महदुःखं कण्टकादिषु दैहिनाम् ॥

परात्मनो महदुःखं जीवासंचरणेऽप्यतः ॥ ४९१ ॥

तत्ससारो वस्तुतस्त्वया नेष्टश्चेन्मयाऽपि भ्रान्त्या नोपेतस्त्वेन स्थापनस्ये प्रसवदि-
त्याशङ्क्याऽऽह । स्यास्तुष्विति ॥ ४९१ ॥

अदोषो विस्फुलिद्वादृष्टान्तादिति चेन्मतम् ॥

नैव यथास्थितार्थानां शास्त्रस्य ज्ञापकत्वतः ॥ ४९२ ॥

विस्फुलिद्वादृष्टान्तश्रुत्या परस्य परिणामित्वादिकल्पना जीवस्य परिणामत्वादि-
कल्पना तच्छास्त्रसिद्धेर्नावय तन्नित्यत्वपदेरपि तत्सिद्धेरिति शङ्कते । अदोष इति । न
शास्त्राचयोरशाशित्वादिकल्पनेत्याह । नैवमिति । तत्र हेतुमाह । यथास्थितेति ॥ ४९२ ॥

अज्ञातज्ञापकं शास्त्रमेवंस्वाभाव्यतो मितेः ॥

पदार्थाश्रान्मथा वर्तुं प्रवृत्तं माननिश्चितान् ॥ ४९३ ॥

तस्य स्मृत्यादेर्विशेषमाह । अज्ञातेति । प्रत्यक्षादेरज्ञातज्ञापकत्वदृष्टेरिति हेतुमाह ।
एवमिति । तस्य चक्षुरादिवत्कारकत्वमाशङ्क्याऽऽह । पदार्थानिति ॥ ४९३ ॥

• मूर्तामूर्तादयो यद्वत्पदार्था माननिश्चिताः ॥

यथादृष्टानुरोधेन दृष्टान्तैर्वस्तु बोध्यते ॥ ४९४ ॥

तर्हि ज्ञापकत्वस्याप्यसंभवात्किमर्थं शास्त्रमित्याशङ्क्याऽऽह । श्रूतेति ॥ ४९४ ॥

एवं प्रवृत्तं सर्वत्र शास्त्र दृष्टान्तपूर्णकम् ॥

न प्रमान्तरसंसिद्धविपरीतात्मबोधनम् ॥ ४९५ ॥

यथा मूर्तादयो यावा दृष्टास्तथा तेषामनुगुणमेवादृष्ट वस्तु दृष्टान्तेर्बोध्यत इति दृष्टा-
न्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । व्यावर्त्यमाह । नेत्यादिना ॥ ४९५ ॥

अतिशीतोऽग्निरित्यत्र दृष्टान्तानां श्रवैरपि ॥

प्रमान्तरविरुद्धत्वात्तन्नेष्टेणाप्यपिगम्यते ॥ ४९६ ॥

दृष्टान्तकशान्मानविरुद्धस्यापि शास्त्र बोधकमित्याशङ्क्याऽऽह । अतिशीत इति ।

१ क ख 'तथा' । २ क 'दैहि' । ३ क 'आव' ।

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ९६९

अधिगम्यते वाक्यार्थ इति शेषः । एवं शास्त्रं मानविरुद्धं दृष्टान्तादपि न बोधयतीत्यर्थः ॥ ४९६ ॥

मानान्तरविरुद्धं च न च मानं सदप्यते ॥

मानान्तरणासंव्याप्ते मेये स्यान्मानता यतः ॥ ४९७ ॥

तत्त्वमादिवातयमव्यसादिविरुद्धार्थबोधि दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । मानान्तरेति । तत्र हेतुर्मानान्तरेणेति ॥ ४९७ ॥

तथा पदतदर्थीश्च लिङ्गप्रत्यसगोचरान् ॥

नानाद्वत्याऽऽगमेनार्थमज्ञातं वेत्ति कश्चन ॥ ४९८ ॥

कल्पितद्वैतविषयाध्यसाद्यगोचरे वस्तुनि वस्तुतोऽद्वये शास्त्रप्रामाण्याद्विजविषयतया विरोधसमाधिमुक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह । तथेति । तेन न विरोधो मानान्तरेण शास्त्रस्येति शेषः ॥ ४९८ ॥

लोकप्रसिद्धन्यायार्थैरंशांशित्वादिकल्पना ॥

परात्मनः कल्पयितुं नातो युक्ता कथंचन ॥ ४९९ ॥

उपनीव्यत्वादिशब्दं मानान्तराविरुद्धबोधीति स्थिते कलितमुपसंहरति । लोकेति । लोकसिद्धा न्याया दृष्टान्ता विस्फुलिङ्गादयस्त्वेरर्थैरग्न्यादिवत्परस्यांशित्वादिकल्पना न स्वीकर्तुं युक्ता तस्मिन्कल्पत्वाद्भयत्नादिशास्त्रविरोधादतो दृष्टान्तश्रुतेर्न विरुद्धार्थबोधितेत्यर्थः ॥ ४९९ ॥

विस्फुलिङ्गाद्युपन्यासः क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः ॥

ऐकात्म्यप्रतिपत्त्यैर्यस्तस्मादत्र विवक्षितः ॥ ५०० ॥

दृष्टान्तश्रुत्या तयोर्ंशाशित्वाद्यविवक्षितं चेत्किं तर्हि विवक्षितं तदाह । विस्फुलिङ्गेति । यस्मादेवं तस्मादत्र दृष्टान्तश्रुतौ तयोरेक्यरूपोऽर्थो विवक्षित इत्याह । तस्मादिति ॥ ५०० ॥

उपक्रमोपसंहाराद्यथोक्तोऽर्थो विवक्षितः ॥

ब्रह्मादि सर्वमात्मेति प्रतिज्ञाय श्रुतिर्यथा ॥ ५०१ ॥

दुन्दुभ्याद्यैश्च दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च समर्थ्यते ॥

अपूर्वाद्यादिभिर्वाक्यैः प्रतिज्ञार्थोपसंहृतिः ॥ ५०२ ॥

स्रष्टादिवक्त्यानामैक्यपरतेत्यत्र हेत्वन्तरमाह । उपक्रमेति । तावेव दर्शयति । ब्रह्मादीति । यथा प्रतिज्ञानुसारेणेति यावत् । तज्जन्यत्वादयो हेतवः । श्रुतिरादिगध्यावसानेवैकरूपा लक्ष्यतेऽतः सर्वे वेदान्ताः साक्षात्पारंपर्याग्यामैक्ये पर्यवस्यन्तीत्यर्थः ॥ ५०१ ॥ ५०२ ॥

१ ए. 'रेण स' । २ ख. 'तमाह । लो' । ३ ए. 'त्यर्थं तस्या' ।

१७० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

सर्ववेदान्तवाक्येषु ब्रह्मकत्वं विधीयते ॥

इत्यविप्रतिपत्तिर्हि व्याख्यातृणामशेषतः ॥ ५०३ ॥

आगमतात्पर्यविदामुक्तेऽर्थे संमतिं सूचयति । सर्वेति । तथाचैतन्मतेनाऽऽगमार्थो बृह-
संमतत्वादिति हिशब्दार्थः ॥ ५०३ ॥

तद्विध्यैकोक्तियोगस्य द्वाक्रेन्नात्संभवे सति ॥

सृष्ट्यादिवचसां नैव युक्ताऽर्थान्तरकल्पना ॥ ५०४ ॥

सर्वेषां वेदान्तवाक्यानामैक्ये महातात्पर्येऽप्यवान्तरतात्पर्येण सृष्ट्यादिरपि विवक्षित-
स्तद्वाक्यैरित्याशङ्क्याऽऽह । तद्विधीति । ऐक्यविधिसत्त्वमादिवाक्यं तेनैकवाक्यत्वेन
योगः शेषशेषित्वं तस्यानायासेन संभवे सृष्ट्यादिवाक्यानां सृष्ट्याद्यर्थत्वकल्पना न
युक्ता संभवत्येकवाक्यत्वे तद्वेदस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः । उक्तो न्याय एव हिशब्देन
ध्वनितः ॥ ५०४ ॥

न च प्रमाणं तत्रास्ति कल्प्यं च स्यात्फलान्तरम् ॥

ऐकारम्यपरत्वेनातः सृष्ट्यादिवचसां भवेत् ॥ ५०५ ॥

महातात्पर्यस्यैकवाक्यायाविरोधश्चेत्तथाऽपि सृष्ट्यादिवाक्यानां तत्परत्वे मानं फलं वा
कल्पकं नाऽऽद्य इत्याह । न चेति । न द्वितीय इत्याह । कल्प्यं चेति । न च
तत्कारणमितुं शक्यं फलवत्संनिधायकत्वं तद्वन्नमितिन्यायविरोधादिति भावः । सृष्ट्यादि-
वाक्यानामतत्परत्वे कलितमाह । ऐकारम्येति ॥ ५०५ ॥

आचक्षते तथाचात्रैकैचिदाख्यायिकां शुभाम् ॥

यथाभिलषितार्थोऽयं यथा संभाव्यते स्फुटः ॥ ५०६ ॥

तत्त्वमादिवाक्यमेकपरं तच्छेषः सृष्ट्यादिवाक्यमित्यत्र द्रविडाचार्यप्रणीतान्ख्यायि-
कामवतारयति । आचक्षते इति । उक्तार्थानुसारितां तस्या दर्शयति । तथाचेति ।
फलपर्यन्ततया दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपायास्तस्याः शुभत्वं व्यनक्ति । यथेति । ऐक्ये सर्व-
वेदान्तवसानमिष्टोऽर्थः । स यथा निःसंदिग्धोऽन्वाधितः संभवति तामाचक्षते इति
संबन्धः ॥ ५०६ ॥

यथा हि कश्चित्प्रागासीच्चक्रवर्तिसुतो युवा ॥

व्याभियोगोपघातादेरुन्मत्तः समपद्यत ॥ ५०७ ॥

तत्र दृष्टान्तरूपामाख्यायिकां प्रणयति । यथा हीति । तस्य यूनो राजसूनोः
पितृभ्यां प्रवृत्त्या च विषये हेतुमाह । व्याधीति । आदिपदेनाऽऽगन्तुकोपघा-
तोक्तिः ॥ ५०७ ॥

ध्वस्तराजाभिमानः सन्मुग्धो यन्मुपेयिवान् ॥

व्यापैः परिरुद्धैस्तथ व्याधोऽस्मीत्यभिमन्यते ॥ ५०८ ॥

उन्मादफलमाह । ध्वस्तेति । तस्य शबरगृहप्रवेशमाह । व्याधेरिति । तत्प्रवेश-
कार्यमाह । व्याध इति ॥ ५०८ ॥

तत्कर्मा तदहंकारः कालेन महताऽभवत् ॥

ध्वस्तराजत्वसंस्कारो वसन्शबरसन्धाने ॥ ५०९ ॥

उक्तमभिमानमनूद्य तत्कार्यमाह । तत्कर्मेति । राजाभिमानध्वसेऽपि तत्संस्कारप्र-
तिबन्धाच्च शबरजात्यनुरूपकर्मानुवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । ध्वस्तेति । तत्र हेतुः ।
वसन्ति ॥ ५०९ ॥

शुभौषध्युपयोगाच्च स्वस्थयीः समजायत ॥

स्वस्वभावानुरोधाच्च व्याधेभ्यो व्युत्थितात्मयीः ॥ ५१० ॥

तच्छीलिरूपकर्मभ्यो व्याहृत्तपिपणः स्वतः ॥

केवलस्मृत्यभावाच्च न व्याधत्वं जहात्यसौ ॥ ५११ ॥

उन्मत्तस्य कथं शबराभिमानादिसंभवस्तत्राऽऽह । शुभेति । स्वस्थयीरपि राजसूनु-
व्याधमात्रं मन्यते चेन्न कदाचिदपि तज्जावोऽपनेतुं शक्य इत्याशङ्क्याऽऽह । स्वस्वभावा-
वेति । राजजात्यनुसारेण व्याधाभिमानादेर्व्युत्थितश्चेद्याधत्वं जहादित्याशङ्क्याऽऽह ।
केवलेति ॥ ५१० ॥ ५११ ॥

कुलश्रिदागमाज्ज्ञात्वा तत्पुणेत्याप्रतारकः ॥

तज्जातिकर्मसंबन्धतत्त्ववित्तिपुः सखा ॥ ५१२ ॥

हेत्वभावादेव तर्हि राजत्वमृत्युभावाच्च तस्य कदाचिदपि व्याधत्वागमास्तत्राऽऽह ।
कुलश्रिदिति । आगमादुपदेशादिति यावत् । राजसूनुपगतस्य तद्बोधकस्याविप्रल-
म्भकत्वेनाऽऽसत्त्वमाह । अप्रतारक इति । तस्य राजत्वबोधनशक्तिं दर्शयति ।
तज्जातीति । तस्य माता राजत्व कर्म शिष्टपरिपालनादि तयोरनेन संबन्धरूपं जाय-
मिति यावत् । यद्वा राजसूनोर्व्याधजात्या तदनुगुणकर्मणा च संगतिं विद्वानित्यर्थः ।
राजपुत्रं प्रति राजत्वबोधन पान्थस्य कथं कार्यमासीत्तत्राऽऽह । तत्पितुरिति ॥ ५१२ ॥

प्रवृत्त्या कर्मणा जात्या चक्रवर्त्यचित्तैस्तथा ॥

लक्षणै राजपुत्रत्वं यथा कश्चित्प्रयोधयेत् ॥ ५१३ ॥

शबरमन्दिरस्वरानसूनुज्ञाने न केवलभागमो हेतुः किंतु हेत्वन्तराण्यपि सन्तीत्याह ।
प्रवृत्त्येति । दृश्यमानव्यापारानुमितमुकतराजत्वाम्यां सार्वभौमप्रापकैश्च शास्त्रोक्तलक्षणै-
रस्य राजपुत्रत्व ज्ञात्वेति संबन्धः । यथा ज्ञातं तथा नासि त्वं व्याधो मुख्यराज्ञः सूनु-
सन्कर्षचिद्याधगृहं प्रविष्ट इति बोधयतीत्याह । यथेति ॥ ५१३ ॥

लब्धमात्रस्मृतिः सोऽय राजाऽस्मीत्यत्रबोधतः ॥

वाधित्वा स्वमसंबोधं हित्वा व्याधत्वभात्मनः ॥ ५१४ ॥

राज्याभिषेकमाप्नोति प्राप्य सिंहासनं पितुः ॥

अवाप्तरानमृनुत्वात्तत्प्राप्तौ नापि चेष्टते ॥ ५१५ ॥

उपदेशकल्पाह । लब्धेति । उपदेशे लब्धमात्रे तत्प्रभावात्प्राप्तानमृतिरिति यावत् । तत्फलमाह । अभेत्यादिना । आप्तोपदेशस्यान्यव्यतिरेकसिद्धे सम्बन्धो हेतुत्वघो-
तनार्थाऽप्यशब्दः । ननु सुचिरं श्वरसदने निवसतो रानमुत्स्य पुनः रानपुनत्वात्तौ
ज्ञानात्प्रतिषेधव्यसारेते व्यापारान्तरमपेक्षितं नेत्याह । अवाप्तेति ॥ ५१४ ॥ ५१५ ॥

मोहाध्यस्तात्मव्याधत्त्वान्मोहव्यतिरेकतः ॥

रानपुनत्वंसप्राप्तौ नान्यत्किंचिदपेक्षते ॥ ५१६ ॥

स्यतश्चेदास रानपुनत्वं कुतर्थाह । व्याधत्त्वधीस्तत्राऽऽह । मोहेति । आरोपितव्या-
धत्त्वभावेन राजत्वाप्त्यर्थं तज्ज्ञानमावर्तनीयमित्याशङ्क्याऽऽह । मोहव्यतिरेकतः । तद्व्यस्य
ज्ञानादेवेति नाऽऽवृत्तिरर्थवतीत्यर्थः ॥ ५१६ ॥

यथा तथाऽयं ब्रह्मैव ब्रह्मासवोद्यमानवः ॥

बुद्धीन्द्रियशरीरादावात्मत्वं प्रतिपेक्षितवान् ॥ ५१७ ॥

दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति । जीवश्चेद्ब्रह्मैव कथं तस्य बुद्ध्यादावात्मधी
स्तत्राऽऽह । ब्रह्मेति ॥ ५१७ ॥

सोऽयं सासारिकैरर्थैः प्रत्यक्तत्त्वाप्रबोधितः ॥

विशिनिष्टि स्वमात्मानं प्रतीचीनमनात्मभिः ॥ ५१८ ॥

अनात्मन्यात्मत्वधीफलमाह । सोऽयमिति । स्वशब्दस्य स्वीयविषयत्वं निरसितुं
विशिनिष्टि । आत्मानमिति । आत्मशब्दस्य देहादिविषयत्वं व्यावर्तयति । प्रतीचीन
मिति ॥ ५१८ ॥

ससारभूमावासीनं ससार्यस्मीत्यवस्थितम् ॥

मुमुक्षु तत्त्ववित्साक्षात्ससारव्युत्थितेषणम् ॥ ५१९ ॥

जीवो देहद्वयाभिमानी कर्ता भोक्ताऽहमिति स्थितश्चेर्थाह । तं प्रति विमार्चार्थकृत्य
तदाह । ससारेति । नानाविधाषु योनिषु निरन्तरं ससरन्तं बहुजन्मकृतसुकृतविशात्क-
थमपि गुरुचरणाकुसमन्तं साधनचतुष्टयवन्तं दूरीकृतसर्वकर्माणां पुरुषधारेयं साक्षात्तत्त्वं
बोधयति तत्त्वविज्ञरित्यर्थः ॥ ५१९ ॥

य आत्मेत्यादिभिर्वाक्यैरन्वयव्यतिरेकतः ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्येन गुरुः सवोधयेन्नरम् ॥ ५२० ॥

वाक्यार्थज्ञानाद् बहिरन्तर्निर्माणेनाऽऽह । य इति । अन्वयव्यतिरेकतः पदार्थज्ञो
धनद्वारेति शेषः ॥ ५२० ॥

सम्यग्ज्ञानाग्निसंशुष्टप्रत्यक्तत्त्वमहातमाः ॥

हित्वा मोहेत्यमखिलं ब्रह्मैव ब्रह्म यात्यथ ॥ ५२१ ॥

ओपदेशिकज्ञानफलमाह । सम्यगिति । अन्यस्यान्यत्वायोगमाशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मैवेति । तर्हि ब्रह्म यातीत्युक्तं स्वात्मनो गन्तव्यत्वायोगात्तत्राऽऽह । हित्वेति । ज्ञानतत्फलयोर्मध्ये कार्यान्तरवारणमयशब्दार्थः ॥ ५२१ ॥

प्रत्यक्तत्त्वतमोर्ध्वसंन्यतिरेकेण मुक्तये ॥

अपेक्षते यतो नान्यत्किंचित्साधनमप्यपि ॥ ५२२ ॥

तत्र हेतुमाह । प्रत्यगिति ॥ ५२२ ॥

जन्माद्यसंभवात्तस्माद्ब्रह्मबोधोधातिरेकतः ॥

कार्यान्तरं न सभाष्यं व्यर्थं चापि भवेद्ब्रह्मचः ॥ ५२३ ॥

विविदिपावाक्यस्य मुक्तिहेतुत्वेन यज्ञादिविधायित्वादस्ति तस्या साधनान्तरमित्याशङ्क्य चतुर्विधत्रियाफलस्य तत्रायोगाद्वाक्यस्य च धीहेतुविधायित्वाच्च ज्ञानं विना मुक्त्युपयोगि हेतुन्तरमस्तीत्याह । जन्मादीति । यदि विविदिपावाक्यं न धीहेतुविधायकं किंतु मुक्तिसाधनमेव विधत्ते तत्राऽऽह । व्यर्थं चेति । तत्र विधेयत्रियाफलायोगस्योक्तत्वादिति भावः ॥ ५२३ ॥

अंशांशित्वादि चेत्साक्षाद्ब्रह्मज्ञाने विवक्षितम् ॥

समुद्रादेरिव तदा नापश्यच्छ्रुतिरादरात् ॥ ५२४ ॥

यदनभ्युदितं वाचा मनुते मनसा न यत् ॥

अपूर्वादि तथा वाक्यमपि सैन्धवखिल्यत्वात् ॥ ५२५ ॥

तत्त्वमादीनामैक्यपरत्वात्तच्छेषत्वाच्च सृष्ट्यादिवाक्यानां न तद्वशाज्जीविशयोरशाशित्वादिकल्पनेत्युक्तम् । इदानीं विपक्षे श्रुत्यन्तरविरोधमाह । अस्तेति । समुद्रतरङ्गादेरिव ब्रह्मज्ञापके सृष्ट्यादिवाक्ये ब्रह्मणो वस्तुतोऽशाशित्वादीष्ट चेत्तदा वाङ्मनसातीतत्वं तस्य तात्पर्येण श्रुतिर्न ब्रूयात्सविशेषस्य तद्विषयत्वादित्यर्थः । ब्रह्मात्मनि वस्तुतोऽशाशित्वादिकल्पने सैन्धवधनवत्प्रज्ञानैकरसमपूर्वमनपरमित्यादिवाक्यमपि विरुध्येतेत्याह । अपूर्वादीति । नापश्यदित्येतदनुकर्णार्थं तथाशब्दः ॥ ५२४ ॥ ५२५ ॥

नानात्वदृष्टिनिन्दां च मृत्योरिति तथा वचः ॥

अंशांशित्वविवक्षायां न प्रायोक्ष्यत्तदेदृशम् ॥ ५२६ ॥

भेददृष्ट्यपवादविरोधं चैकदेशिनो दर्शयति । नानात्वेति । मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीत्यादिवचोरोपमा नानात्वधीनिन्दा च त्वत्पक्षे न प्रायोक्ष्यदिति योगना । एकधैवानुदृष्टव्यमिति वाक्यसमुच्चयार्थस्तथाशब्दः । ब्रह्मणि वस्तुतोऽशाशित्वादिविवक्षायामुक्तवाक्य-

१७४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

सदृशमेकमेवाद्वितीयमित्यादि न प्रयोक्तव्यं त्वत्पक्षे तस्य विवक्षितार्थमावादित्याह ।
अंशंशित्वेति ॥ ५२९ ॥

एकैकरूपैकात्म्यार्थपिणो दार्ढ्यप्रसिद्धये ॥

सृष्ट्यादिश्रुतयस्तस्मान्न तु तत्पक्षयाय ताः ॥ ५२७ ॥

सृष्ट्यादिवानयानामनेकवक्यविरोधान् स्वार्थे तात्पर्यमिति स्थिते फलितमुपसंहरति ।
एकेति । भिन्नाभिन्नत्वानुत्तर्यमेकरूपपदम् ॥ ५२७ ॥

न चाऽऽत्मनो निरंशस्य तथाऽसंसारिणः स्वतः ॥

अंशिसंसारिभावत्वं न्यायेनाप्युपपद्यते ॥ ५२८ ॥

शास्त्रस्यांशशित्वादावतात्पर्यात्तद्वशात्तत्कल्पना मा भूदुपादानस्य मृदादेः सावयव-
त्वदृष्टेर्वक्षणोऽपि जगदुपादानतया तथात्वमित्यादिन्यायास्तु भविष्यन्तीत्यादाङ्गं स्वतः
परतो वा तस्यांशशित्वकल्पनेति विकल्प्याऽऽद्यं दृश्यति । न चेति । विरुद्धार्थबोधि-
न्यायामावाहुपादानत्वस्य विवर्तवादेऽपि संभवादित्यर्थः ॥ ५२८ ॥

कल्पितोपाधिहेतुर्धेदंशिसंसारिकल्पना ॥

काममस्तु न तादृशु पीराणां सत्यधीर्भवेत् ॥ ५२९ ॥

परतश्चेत्तत्कल्पितमकल्पितं वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति । कल्पितेति । द्वितीय
निरस्त्विति । नेत्यादिना । अंशशिकल्पकेष्वनात्मसु नाकल्पितत्वं विवेकिना भाति
न्यायागमविरोधादित्यर्थः ॥ ५२९ ॥

विवक्षितं चेदैकात्म्यं सर्वोपनिषदां भवेत् ॥

विज्ञानात्मादिसंभेदस्ताद्विरुद्धः किमुच्यते ॥ ५३० ॥

ताम्या जीवेशयोरंशशित्वादिकल्पना निरस्य वेदान्तानामैक्यपरत्वमुक्त्वा तदुपगमे
द्वैतासिद्धिः फलतीत्याह । विवक्षितं चेदिति ॥ ५३० ॥

कर्मकाण्डप्रमाणत्वविरोधश्चस्तथे किल ॥

विज्ञानात्मादिसंभेद इति केचित्यचक्षते ॥ ५३१ ॥

किंशब्दस्य प्रश्रवणार्था मत्वा द्वैतिमतमाह । कर्मेति । नाप्त्योत्थानं परिहृतत्वादिति
मत्वा विलेत्युक्तम् ॥ ५३१ ॥

एकात्म्यमात्रे जगति समाप्तपुरुषार्थके ॥

चोदनाप्रतिषेधौ च स्यातां निर्विषयो तदा ॥ ५३२ ॥

वेदान्तानां परमपुरुषार्थैक्यपरत्वेऽपि तत्प्रामाण्याविरोधात्किं द्वैतेनेत्यादाङ्ग्याऽऽह ।
एकात्म्येति ॥ ५३२ ॥

स्वत एव विमुक्तत्वाद्ग्रन्थाभावात्स्वतस्तथा ॥

वेदान्तानां तथाऽऽरम्भो निष्फलः संप्रसज्यते ॥ ५३३ ॥

केवलाद्वैतपक्षे कर्मकाण्डविरोधमुक्त्वा ज्ञानकाण्डविरोधमाह । स्वत इति । परस्य नित्यमुक्तत्वादन्यस्य स्वतः परतो वा बद्धस्याभावाच्छिष्याभावस्तथा चाधिकार्यभावादुपनिषदनारम्भ इत्यर्थः ॥ ५३३ ॥

इत्येवमादिचोद्यानि परिहाराश्च वर्णिताः ॥

संबन्ध एव बहुशो विचारेषु च कीर्तिताः ॥ ५३४ ॥

पुनरुक्तिमाशङ्क्य परिहरति । इत्येवमादीति । इतिशब्देनोक्तचोद्यपरामर्शः । एवंशब्देन वक्ष्यमाणभियोविरोधादिसंग्रहः । आदिशब्देनोपनिषदा नियोगादिपरतया गतार्थतोक्तिः । एतानि चोद्यानि तत्परिहाराश्च संबन्धग्रन्थेष्वेवोक्ताः । अव्याकृतादिविचारेषु चासङ्कष्टयपि वर्णितास्तथाऽपि प्रकारान्तरेण परिहर्तुं चोद्योत्पापनमित्यर्थः ॥ ५३४ ॥

परस्परविरोधाच्च प्रकाशतमसोरिव ॥

कर्मकाण्डोपनिषदोर्निष्प्रामाण्यं द्वयोरपि ॥ ५३५ ॥

किंच किं त्वया द्वयोरपि काण्डयोर्मानत्वमिष्टं किंवाऽन्यतरस्य नाऽऽद्यस्तम प्रकाशचक्षुषो विरोधान्नेतरोऽन्यतरप्रामाण्यमुपेत्येतराप्रामाण्यं वदतोऽध्ययनविधिविरोधादित्याह । परस्परेति ॥ ५३५ ॥

सति यस्य प्रमाणत्वे प्रामाण्यं स्याद्वयोरपि ॥

तस्यैव कर्मकाण्डस्य प्रामाण्यमवसीयताम् ॥ ५३६ ॥

द्वयोरन्यतरस्य वा प्रामाण्यासंभवे कथं त्वत्पक्षेऽपि प्रामाण्यव्यवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह । सतीति । कर्मकाण्डप्रामाण्ये शिष्यशासित्रादिभेदाभावाच्चद्वेषस्य काण्डान्तरस्यापि मानता द्वयोरपि द्वैतविषयत्वादविरुद्धा सेत्यर्थः ॥ ५३६ ॥

कर्मकाण्डप्रमाणत्वे प्रामाण्यं चेद्वयोरपि ॥

सर्वप्राप्ति तदैकात्म्यमागादिह पुनर्वलात् ॥ ५३७ ॥

तर्हि कर्मकाण्डवज्ज्ञानकाण्डस्यापि स्वार्थे मानत्वं वाच्यं न च तदर्थो द्वैतं काण्डभेदाभावप्रसङ्गादुपक्रमोपसंहारादिविरोधाच्चातो ज्ञानकाण्डमानत्वबलात्काण्डान्तरविषयद्वैतबाधकमद्वैतमेव पुनरागतमिति शङ्कते । कर्मेति ॥ ५३७ ॥

यद्येवमप्रमाणत्वमस्तूपनिषदां तदा ॥

मानान्तरविरोधाच्च नैतासां मानतेष्यते ॥ ५३८ ॥

१७६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

एवं तर्होत्वादिभाष्येण परिहरति । यद्येवमिति । न चैवमध्ययनविधिविरोधो ज्ञपार्यं तदध्ययनसिद्धेरिति मत्वा तासां प्रमानत्वे हेत्वन्तरमाह । मानान्तरेति । कर्मकाण्डवि-
रोधसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ ५३८ ॥

अपि स्वार्थविघातं च करोत्युपनिषदतः ॥

अप्रामाण्यमतस्तस्याः कर्मकाण्डस्य मानता ॥ ५३९ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । अपीति । शिष्यशासित्रादिभेदमपेक्ष्य साऽद्वैतं बोधयत्यत-
स्तद्भाषाभाष्याम्यमद्वैतविहतेस्तदप्रामाण्यमिति भावः ॥ ५३९ ॥

नोक्तोचरत्वात्साध्वेवद्भवता परिचोद्यते ॥

व्यर्थतान्यार्थे नेह यथा तत्प्राप्तपथितम् ॥ ५४० ॥

सिद्धान्ती पूर्वपक्षस्यासाधुता प्रतिनानीते । नोक्तेति । ज्ञानकाण्डं नाफलं नान्य-
शेष इत्युक्तमेव स्मारयति । व्यर्थेति ॥ ५४० ॥

ब्रह्मास्मीति त्रियो जन्मसमकाला विमुक्तता ॥

यतोऽनुभूयते साक्षात्मानर्थक्यं भवेत्ततः ॥ ५४१ ॥

तस्य फलवत्त्वमुक्तं व्यनक्ति । ब्रह्मेति ॥ ५४१ ॥

वस्तुमात्रावसायित्वं संबन्धे प्राक्प्रपञ्चितम् ॥

यतोऽतो नोपनिषदामन्यार्थत्वं कथंचन ॥ ५४२ ॥

अनन्यशेषत्वं संबन्धग्रन्यादिपूक्तं व्यनक्ति । वस्तिवति ॥ ५४२ ॥

स्वप्नमेयप्रमोर्त्यस्यनुत्पत्त्येकहेतुके ॥

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे नान्यथा ते प्रसिध्यतः ॥ ५४३ ॥

उक्तं स्मारयित्वोपनिषत्प्रामाण्यार्थं प्रमाणाप्रमाणलक्षणं करोति । स्वप्नमेयेति ।
स्वार्थे प्रमोत्पादैकत्वं विना न प्रमाणत्वं षटादेरपि तत्प्रसङ्गाच्चापि तदनुत्पादकत्वाद्-
तेऽप्रमाणत्वं चक्षुरादेरपि रूपादौ तत्प्रसङ्गादित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा साधयति । नान्य-
थेति ॥ ५४३ ॥

किंचातो यदि नामैवं प्रकृतार्थोपयोगि यत् ॥

शृण्वेकाग्रमनाः सर्वं यदेवं सति वस्तु तत् ॥ ५४४ ॥

यद्येवं तद्वृत्तगमस्तु नाम तथाऽपि यत्प्रस्तुतोपनिषन्मानत्वोपयुक्तं तथैतावता किं
सिद्धमिति पृच्छति । किंचेति । उक्ते तद्वृत्तगणे सति यन्मानत्वोपयोगि तच्छ्रुतौ समा-
हितेन भाष्यमित्याह । शृण्विति ॥ ५४४ ॥

स्वप्नमेये प्रमां साक्षात्करोत्युपनिषदिति ॥

अप्रामाण्यं कथं तस्याः कुतोऽतो मानताऽन्यथा ॥ ५४५ ॥

श्रोतव्यं किमित्याशङ्क्य स्वार्थे प्रामाण्यनिपत्करोति न वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य
दूषयति । स्वप्रमेय इति ॥ ५४५ ॥

न चेत्करोत्युपनिषत्प्रामाण्यमिषधीयते ॥

प्रत्यक्षेण विरुद्धार्थं त्वदीयं वचनं भवेत् ॥ ५४६ ॥

द्वितीयमनूद्य निरस्यति । न चेदिति ॥ ५४६ ॥

नाग्निर्दहति काष्ठानि न तापयति भास्करः ॥

इति यद्वत्तथोक्तिस्ते प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ ५४७ ॥

सा न स्वार्थे प्रमां करोतीति परोक्तिरध्यक्षविरुद्धेतद्वृष्टान्तेन स्पष्टयति । नाग्नि-
रिति ॥ ५४७ ॥

अग्निदाहादिवत्साक्षाद्बेदान्तज्ञानजं फलम् ॥

संसारानर्थहानाख्यं प्रत्यक्षमनुभूयते ॥ ५४८ ॥

उपनिषदामनुत्पत्तिरूपामाप्त्वाभावेऽपि फलाभावात्तत्तदवस्थमित्याशङ्क्याऽऽह ।
अग्नीति । यथाऽग्निदाहात्प्रत्यक्षं स्फोटख्यं फलं यथा चोदकपानादजीर्णे तदध्यक्षि-
रध्यक्षा यथा मन्त्रोपधादिप्रयुक्त्या विषादिनिरासस्तथा वाक्योत्पत्तीफलं बन्धध्वंसलक्षणं
प्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ ५४८ ॥

विघ्नन्ति स्वार्थमित्युक्तं यथा तर्चापि पेलवम् ॥

यथा तदुच्यमानं त्वं यथावच्छेदुमर्हसि ॥ ५४९ ॥

हेत्वभावादप्रामाण्यमुपनिषदां निरस्य स्वार्थविघातकत्वेन तासां तदुक्तमनूद्य तदस-
म्भ्यत्वं प्रतिज्ञाय तदुपपादायितुमुपक्रमते । विघ्नन्तीति ॥ ५४९ ॥

स्वप्रमेयायवोधो हि मानानां स्वार्थे उच्यते ॥

तं चेत्कुर्वन्ति वेदान्ताः कुतस्तेषाममानता ॥ ५५० ॥

वेदान्तानां स्वार्थविघातकत्वं वक्तुं सामान्यतो मानानां स्वार्थमाह । स्वप्रमेयेति ।
तत्र लौकिकपरीक्षकसंप्रतिपत्त्यर्थो हिशब्दः । उक्तस्वार्थकारिणो वेदान्ता न तद्विघात-
कास्तस्मान्मानता तेषामित्याह । तं चेदिति ॥ ५५० ॥

न च वेदान्तवाक्योत्पत्तिज्ञानस्येहास्ति बाधकम् ॥

बाधकानामपि सतां प्रत्यग्याथात्म्यरूपतः ॥ ५५१ ॥

बाधितबोधजनकत्वात्तेषाममानतेत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । इहेति लोकशास्त्रयोरुक्तिः ।
बाधकाभावे तस्याऽऽत्मातिरेकादद्वैतहानिर्न हि जन्यो बोधस्तदव्यतिरिक्तोऽस्तीत्याश-
ङ्क्याऽऽह । बाधकानामिति । प्रत्यक्षादीनि बाधकत्वेनेष्टानि तेषां प्रत्यग्रूपत्वात् स्वज्ञा-
नबाधकता वाक्योत्पत्त्यवच्छिन्नस्य बोधस्य स्वरूपत्वाच्च न बाध्याऽपि वृत्तिरध्यभा-

१७६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

एवं तर्हीत्यादिभाष्येण परिहरति । यद्येवमिति । न चैवमध्ययनविधिविरोधो ज्ञपार्थ
तदध्ययनसिद्धेरिति मत्वा तासां मानत्वे हेत्वन्तरमाह । मानान्तरेति । कर्मकाण्डवि-
रोधसमुच्चयार्थश्रकारः ॥ ५३८ ॥

अपि स्वार्थविघातं च करोत्युपनिषदतः ॥

अप्रामाण्यमतस्तस्याः कर्मकाण्डस्य मानता ॥ ५३९ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । अपीति । शिष्यशासिनादिभेदभेदेऽप्येव साऽद्वैतं बोधयत्यत-
स्तद्भावाभावाभ्यामपद्वैतविहतेस्तदप्रामाण्यमिति भावः ॥ ५३९ ॥

नोक्तोत्तरत्वात्साध्वेतद्भवता परिचोद्यते ॥

व्यर्थतान्यार्थे नेह यथा तत्प्राक्प्रपञ्चितम् ॥ ५४० ॥

सिद्धान्तौ पूर्वपक्षस्यासाधुतां प्रतिनानीते । नोक्तेति । ज्ञानकाण्डं नाफले नान्य-
शेष इत्युक्तमेव स्मारयति । व्यर्थतेति ॥ ५४० ॥

ग्रह्यास्मीति धियो जन्मसमकाला विमुक्तता ॥

यतोऽनुभूयते साक्षाद्भानर्थक्यं भवेत्ततः ॥ ५४१ ॥

तस्य फलवत्त्वमुक्तं व्यनक्ति । ग्रह्येति ॥ ५४१ ॥

वस्तुमात्रावसायित्वं संयन्धे प्राक्प्रपञ्चितम् ॥

यतोऽतो नोपनिषदामन्यार्थत्वं कथंचन ॥ ५४२ ॥

अनन्यशेषत्वं संयन्धग्रन्थादिपूक्तं व्यनक्ति । वस्तिवति ॥ ५४२ ॥

स्वप्नमेयप्रमोर्त्येच्यनुत्पत्त्येकहेतुके ॥

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे नान्यथा ते प्रसिध्यतः ॥ ५४३ ॥

उक्तं स्मारयित्वोपनिषत्प्रामाण्यार्थं प्रमाणाप्रमाणलक्षणं करोति । स्वप्नमेयेति ।
स्वप्ने प्रमोत्पादेकत्वं विना न प्रमाणत्वं घटादेरपि तत्प्रसङ्गाच्चापि तदनुत्पादकत्वाद्-
हेऽप्रमाणत्वं चक्षुरादेरपि रूपादौ तत्प्रसङ्गादित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा साधयति । नान्य-
थेति ॥ ५४३ ॥

किंचातो यदि नार्थेवं प्रकृवायोर्योगोऽयम् ॥

शृण्वेकाग्रमनाः सर्वं यदेवं सति वस्तु तत् ॥ ५४४ ॥

यद्येवं तद्वक्ष्यमाणस्तु नाम तथाऽपि यत्प्रस्तुतोपनिषन्मानत्वोपयुक्तं तदैवावता किं
सिद्धमिति पृच्छति । किंचेति । उक्ते तद्वक्ष्यणे सति यन्मानत्वोपयोगिं तच्छ्रुतौ समा-
हितेन मान्यमित्याह । शृण्विति ॥ ५४४ ॥

स्वप्नमेये प्रमां साक्षात्करोत्युपनिषदि ॥

अप्रामाण्यं कथं तस्याः कुतोऽतो मानताऽन्यथा ॥ ५४५ ॥

१ ब्राह्मणम् । आनन्दमिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ९७७

श्रोतव्यं किमित्याशङ्क्य स्वार्थे प्रामाण्यनिपत्करोति न वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य
दूषयति । स्वप्रमेय इति ॥ १४९ ॥

न चेत्करोत्युपनिषत्प्रामाण्यमिष्यभिधीयते ॥

प्रत्यक्षेण विरुद्धार्थं त्वदीयं वचनं भवेत् ॥ १४६ ॥

द्वितीयमनूद्य निरस्यति । न चेदिति ॥ १४६ ॥

नाग्निर्दहति काष्ठानि न तापयति भास्करः ॥

इति यद्वक्तव्योक्तिस्ते प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ १४७ ॥

सा न स्वार्थे प्रमां करोतीति परोक्तिरध्यस्तविरुद्धेत्येतद्वृष्टान्तेन स्पष्टयति । नाग्नि-
रिति ॥ १४७ ॥

अभिदाहादिवत्साक्षाद्देदान्तज्ञानजं फलम् ॥

संसारानर्थहानाख्यं प्रत्यक्षमनुभूयते ॥ १४८ ॥

उपनिषदामनुत्पत्तिरूपाप्रामाण्याभावेऽपि फलाभावात्तत्तदवस्थमित्याशङ्क्याऽऽह ।
अग्नीति । यथाऽभिदाहात्प्रत्यक्षं स्फोटख्यं फलं यथा चोदकपानादजीर्णं तद्वध्वस्तिर-
ध्यस्ता यथा मन्त्रौषधादिप्रयुक्त्वा विषादिनिरासस्तथा वाक्योत्पत्तीकलं बन्धध्वंसलक्षणं
प्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

विघ्नन्ति स्वार्थमित्युक्तं यद्य तच्चापि पेलवम् ॥

यथा तदुच्यमानं त्वं यथावच्छेदुमर्हसि ॥ १४९ ॥

हेत्वभावादप्रामाण्यमुपनिषदां निरस्य स्वार्थविवातकत्वेन तासां तदुक्तमनूद्य तत्र-
स्थकत्वं प्रतिज्ञाय तदुपपादयितुमुपक्रमते । विघ्नन्तीति ॥ १४९ ॥

स्वप्रमेयावबोधो हि मानानां स्वार्थ उच्यते ॥

तं चेत्कुर्वन्ति वेदान्ताः कुतस्तेषाममानता ॥ १५० ॥

वेदान्तानां स्वार्थविवातकत्वं वक्तुं सामान्यतो मानानां स्वार्थमाह । स्वप्रमेयेति ।
तत्र लौकिकपरीक्षकसंप्रतिपत्त्यर्थो हि शब्दः । उक्तस्वार्थकारिणो वेदान्ता न तद्विवात-
कास्तन्नामानता तेषामित्याह । तं चेदिति ॥ १५० ॥

न च वेदान्तवाक्योत्पत्तिज्ञानस्येहास्ति बाधकम् ॥

बाधकानामपि सत्तां प्रत्यग्यायात्म्यरूपतः ॥ १५१ ॥

बाधितबोधजनकत्वात्तेषाममानतेत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । इहेति लोकशास्त्रयोः उक्तिः ।
बाधकाभावे तस्याऽऽत्मातिरेकादद्वैतहानिर्न हि जन्यो बोधस्तदन्यतिरिक्तोऽस्तौत्याश-
ङ्क्याऽऽह । बाधकानामिति । प्रत्यक्षादीनि बाधकत्वेनेष्टानि तेषां प्रत्यक्षपत्वाज सज्ञा-
नबाधकता वाक्योत्पत्त्युत्पत्त्यच्छिन्नस्य बोधस्य स्वरूपत्वाज च बाध्याऽपि नृत्तिरध्यस्ता-

९७८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

दिना बाध्यते तस्यैव बोधेद्वज्जिवाध्यत्वाद्बुचेरपि तेनैव बाधास्त्वपरिविरोध्यनेकमावोप-
लम्भादिति भावः ॥ ५५१ ॥

प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च ॥

कुर्वन्त्येव प्रमां यत्र तदसंभावना कुतः ॥ ५५२ ॥

सर्वस्य सत्तास्फूर्ती प्रयच्छन्नात्मैव नास्तीत्याशङ्क्य तार्तीयं परिहारं स्मारयति ।
प्रमाणमिति ॥ ५५२ ॥

किमेकविषयत्वेन किंवा विषयभेदतः ॥

विरोधः स्यात्प्रमाणानामित्येतदभिधीयताम् ॥ ५५३ ॥

बाधकत्वेनेष्टाध्यसादीनां प्रतीचो भेदाभावात् तन्मानबाधकतेस्तुक्त्वा विरोधस्य
दुर्गन्तत्वाच्च न मानेषु बाध्यबाधकतेति वक्तुं विकल्पयति । किमिति ॥ ५५३ ॥

मानान्तरेण संवादो यदि चेदनुवादितः ॥

विरोधो न नु मानानां सदैकार्थसमागमे ॥ ५५४ ॥

तत्राऽऽद्यमनूय दूषयति । मानान्तरेणेति । यदि मानस्य मानान्तरेण संवादस्तुल्य-
विषयत्वं तदाऽनुवादतैव न विरोधश्चेच्छब्दस्यावधारणार्थत्वादेकार्थोपनिपाते मानानां
विरोधायोगादन्यथा नैकार्थत्वं रूप्यतद्भावाविधीष्वदृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ५५४ ॥

भिन्नप्रमेयतायां च श्रोत्रादीनां यथा तथा ॥

परस्परानपेक्षत्वाग्नितरामविरुद्धता ॥ ५५५ ॥

कल्पान्तर निराह । भिन्नेति । अर्थभेदे विरोधवार्ताऽपि नेत्याह । नितरा-
मिति ॥ ५५५ ॥

न चैकमेव सद्वाक्यं करोति न कर्तुमिति च ॥

प्रमां तदतिपेधं च कुर्वन्त्वचिदिहेप्यते ॥ ५५६ ॥

तत्त्वमादेरध्यक्षाद्यविरोधेऽपि स्वयमेव तद्गुरुशिष्याद्यपेक्षं स्वार्थं विरुद्धं वदतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह । न चेति । व्यवहारभूमौ हि लौकिकं वैदिकं वा वाक्यं प्रमां करोति न करोती-
त्येवं प्रमां तत्तिपेधं च कुर्वदेकमेव क्वचित् दृश्यते तत्र वाक्यस्य स्वार्थान्तिहेत्यर्थः
॥ ५५६ ॥

अग्निः शीतस्तयोष्णमेत्येवमाशुक्तितो ननु ॥

विरुद्धार्थावभासोऽयं जायमानः समीक्ष्यते ॥ ५५७ ॥

अनुभवमनुमूल्य शङ्कते । अग्निरिति ॥ ५५७ ॥

नैकस्माद्यापि च द्वाभ्यां विरुद्धार्थोऽवसीयते ॥

अनुयोक्त्येकदेशेन शीतोऽग्निरिति बोध्यते ॥ ५५८ ॥

१ क. 'चनत्ता' । २ स. 'पेय स्वार्थवि' । ३ क. 'वस्योऽय' ।

किमग्निरुष्णः शीतश्चेत्येकं वाक्यं वाक्यद्वयं वेति विकल्प्य दूषयति । नेत्यादिना । एकवाक्यत्वे विरुद्धार्थद्वयमात्रं साधयति । अनुद्येति । अग्निरुष्णः शीतश्चेत्येकोक्तिस्तदेकदेशोऽग्निरुष्ण इति तेनाध्यक्षसिद्धोष्णान्यनुवादेन शीतोऽग्निरित्येकदेशान्तरेणापूर्वः शीतोऽग्निरित्येव न चानुवादकबोधकमागयोर्विरोधोऽनुव्यवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ ५५८ ॥

संभवत्येव शीतोऽग्निः प्रमाणान्तरगोचरः ॥

मानान्तरविरोधोऽपि तथाच सति नेष्यते ॥ ५५९ ॥

शीतोऽग्नेरसंभावितत्वात्कथमनूद्य विधिस्तत्राऽऽह । संभवतीति । प्रमाणान्तरं शैशिराग्निगोचरमध्यक्षम् । शीतोऽग्नौ संभाविते तद्वैधवाक्यस्य नाध्यक्षविरोधोऽस्तीत्याह । मानान्तरेति । वाक्यस्य विद्यमानार्थतावदित्यपेक्षः ॥ ५५९ ॥

शीतवद्वा भवेच्छीतः शैत्यस्यानपहारतः ॥

एवमप्यविरोधः स्यादस्य मानान्तरैरपि ॥ ५६० ॥

उष्णाग्निवदभ्यन्तरमपि प्रत्यक्षं चेद्वाक्यांशयोरनुवादित्वेन मुख्यत्वात्कुतः शीतोऽग्निर्वाक्यीयः स्यादत आह । शीतवदिति । कालविशेषमाश्रित्य हेतुमाह । शैत्यस्येति । उपमायामपि शीतोऽग्निरित्यस्योष्णोऽग्निरित्येकदेशेनाध्यक्षादिभिश्चाविरोधः सिध्यतीत्याह । एवमिति ॥ ५६० ॥

शैशिरोऽग्निर्भवेच्छीतस्तथोष्णः पार्थिवो भवेत् ॥

भिन्नार्थत्वाद्यवोधित्वाद्वाक्ययोर्न विरुद्धता ॥ ५६१ ॥

शीतोऽग्निः संभवत्येवेत्युक्तं तमेव संभवमुदाहरति । शैशिर इति । विद्युन्मेघादिप्रभवोऽपि दिव्योऽग्निश्च । शैशिरो विवक्षितः । उष्णाग्निस्वरूपं प्रसङ्गादाह । तपेति । एकवाक्यत्वे विरोधाभावमापाद्य भिन्नवाक्यत्वेऽपि तदभावमापादयति । भिन्नेति ॥ ५६१ ॥

ऐकार्थ्ये न विरोधोऽस्ति व्यर्थत्वेऽपि न याश्रयात् ॥

मानान्तराच्च नैवास्ति मान्तराविषयत्वतः ॥ ५६२ ॥

वाक्यैक्ये तन्नानात्वे चाविरुद्धतेत्युक्त्वा द्वयान्तस्यमर्थं दाष्टान्तिकेऽर्पयति । ऐकार्थ्य इति । अत्यर्थः । तत्त्वमसिवाक्यस्यैक्यमनैक्य वाऽऽद्येऽप्यैकार्थ्यमनैकार्थ्यं वा नोभयथाऽपि विरोधो मानमाश्रित्यैकस्यानेकस्य वाऽर्थस्य दृष्टेर्मानसिद्धस्य चाविरुद्धत्वादिति । वाक्यानेकत्वपक्षं दूषयति । मानान्तरादिति । न वाक्याद्वाक्यान्तरस्य विरोधोऽन्यविषयत्वादित्यथा सवादेनाविरोधादित्यर्थः ॥ ५६२ ॥

अभ्युपेत्यैतदुदितं न तु वाक्यविदां नयः ॥

यदनेकार्थबोधित्वमेकस्य नवसः सतः ॥ ५६३ ॥

९८० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

वाक्यैक्ये व्यर्थत्वेऽपीत्येतदुपेत्य बाष्पात्रमित्याह । अभ्युपेत्येति । तत्र हेतुः । न
त्विति ॥ ५६३ ॥

अर्थैकत्वादिति तथा वाक्यलक्षणमुच्यते ॥

अनेकार्थावबोधित्वे न स्याल्लक्षणबद्ध्यः ॥ ५६४ ॥

कस्तर्हि तेषां नयस्तमाह । अर्थैकत्वादिति । यथैकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वाभाव-
स्तथाऽर्थैकत्वादेकं वाक्यमित्येकवाक्यलक्षणं तज्ज्ञैरुच्यतेऽर्थैकत्वादेकं वाक्यं साक्षाद्दत्तं
चेद्विभागे स्यादित्युक्तेरित्यर्थः । एकस्यैव लौकिकस्य वैदिकस्य वा वाक्यस्य व्यर्थबो-
धित्वेन तदुक्तलक्षणान्तरमिति न तदेकं वाक्यं स्यादित्याह । अनेकेति ॥ ५६४ ॥

एकमेव यदा वाक्यं कृत्स्नो वेदोऽभ्युपेयते ॥

वाक्यान्तरासंभवतस्तदा केन विरुद्धता ॥ ५६५ ॥

तत्त्वमादिवाक्यस्यैकार्थ्येनेकवाक्यत्वेऽपि वाक्यान्तरेण विरोधः स्यादित्याशङ्क्यैकमेव
वाक्यं सर्वो वेदो वाक्यद्वयं वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । एकमिति ॥ ५६५ ॥

वाक्यद्वयं चेदथवा सिद्धसाध्यायभेदतः ॥

तदाऽपि न विरोधोऽत्र विभिन्नार्थावबोधिनोः ॥ ५६६ ॥

द्वितीयमनूषाविरोधमाह । वाक्येति । अत्रेति काण्डद्वयोक्तिः ॥ ५६६ ॥

नापि स्वार्थं परार्थं वा विहन्त्युपनिषत्कथित् ॥

कथं चेदुच्यमानं तच्छृण्वेकाग्रप्रपन्ना यथा ॥ ५६७ ॥

अशोधितस्यार्थबोधिना वेदान्तानां न तद्विधातित्वं नापि भानान्तराविरुद्धतेत्युक्तमि-
दानीं तदेव विधान्तरेण साधयितुमारभते । नापीति । वाक्यभेदं पुरुषभेदं वा विज्ञ-
शित्वा कचिदित्युक्तम् । अद्वैतं बोधयन्ती कथमुपनिषत् स्वार्थपरार्थौ विहन्तीति
पृच्छति । कथमिति । तत्र समार्थं वक्तुं भूमिकामाह । उच्यमानमिति ॥ ५६७ ॥

सर्वमात्मेति चेत्कुर्यात्प्रमेयविषयां प्रमाम् ॥

विहन्त्युपनिषत्स्वार्थमिति निर्लज्जगीरियम् ॥ ५६८ ॥

तस्याः स्वार्थयातकत्वं नाम स्वविषययातकत्वं वा स्वफलयातकत्वं वा नाऽऽद्य इत्याह ।
सर्वमिति ॥ ५६८ ॥

निःशेषपुरुषार्थाग्निः सर्वानर्थालयः सदा ॥

वेदान्तज्ञानतथेत्स्यात्स्वार्थोऽतोऽन्यः क इत्येते ॥ ५६९ ॥

न द्वितीय इत्याह । निःशेषेति । एतत्फलवाचित्वेऽपि स्वफलान्तराधित्वमाशङ्क्य
तदभावात्तेत्याह । स्वार्थ इति ॥ ५६९ ॥

निषेधति विषये वा न चाप्युपनिषत्क्रियाम् ॥

मत्यक्तत्वेकसंबोधे ब्रह्मवपुषस्तत्त्वतः ॥ ५७० ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ९८१

तथाऽपि कर्मकाण्डप्रामाण्यवातित्वात्तस्याः परार्थवातितेत्याशङ्क्याऽऽह । निषेधतीति ॥ ५७० ॥

न चापि कर्मकाण्डोक्तिः स्वार्थे न कुरुते प्रमाम् ॥

स्वार्थे च सा प्रमां कुर्वत्यमानं कथमुच्यते ॥ ५७१ ॥

तस्या निर्द्वयप्रत्ययात्मोक्त्युपसर्गे तद्विरोधात् कर्मवाक्यं स्वार्थे प्रमां कुर्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । स्वार्थप्रमापकत्वेऽपि तस्या विरोधादप्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वार्थे चेति ॥ ५७१ ॥

मात्यक्ष्याच्च प्रमोत्पत्तेर्ज्योतिष्टोमादिवाक्यतः ॥

प्रमैवोत्पद्यते नेति यत्कुमेतन्न शक्यते ॥ ५७२ ॥

कर्मवाक्येभ्यः स्वार्थे प्रमैव नोत्पद्यते मानामावादित्याशङ्क्याऽऽह । मात्यक्ष्यादिति । चकारोऽङ्गीकारस्य समुच्चयार्थः ॥ ५७२ ॥

विषयापहृतेर्नो चेद्वेदान्तोक्त्या प्रमोत्तियतिः ॥

न प्रत्यक्षबलीयस्त्वादनुमानप्रबोधतः ॥ ५७३ ॥

ब्रह्मवाक्येन तदैक्यं बोधयता कर्मवाक्यार्थस्यापेक्षितत्वात् तद्व्याख्यात्प्रमोत्पत्तिरिति शङ्कते । विषयेति । विमतं न प्रमोत्पादकं प्रमाणापहृतविषयत्वादनुष्णाग्निवाक्यवदित्यनुमानाधीनविषयोऽध्यस्तस्य प्रान्त्यात्तद्विरोधेऽनुमानाप्रवृत्तिरिति परिहरति । नेत्यादिना ॥ ५७३ ॥

यथासिद्धान्युपादाय कामद्वेषवशानुगः ॥

इष्टमेव सदा मे स्यान्मा भूद्यानिष्टमण्वपि ॥ ५७४ ॥

साधनानीष्टलभार्थमनिष्टार्थापनुत्तये ॥

आचक्षणा श्रुतिः पुंसो नान्यार्थं वक्ति कंचन ॥ ५७५ ॥

स्वार्थप्रमापकत्वेन कर्मकाण्डप्रामाण्ये तदर्थस्य प्रामाणिकत्वेन वस्तुत्वादुपनिषदो नाद्वयमानतेत्याशङ्क्य पूर्वोक्तहेत्वसिद्धिं मत्वाऽऽह । यथेति । इष्टानि वस्तूनि तथैवाऽऽदाय तेषु शोभनाशोभनाध्यासद्वारा रागद्वेषौ कृत्वा तदधीनः सन्निष्टं मे स्यान्निष्टमित्यर्थयमानस्तसाधनान्येवान्वेषते तस्य तदुक्त्यैव कर्मश्रुतिरवस्थति न तु साधनादेर्वास्तवत्वाद्वा व्याप्तिपक्ष इत्यर्थः ॥ ५७४ ॥ ५७५ ॥

यथा काम्याग्निहोत्रादौ साध्यसाधनसंगतिम् ॥

विदधन्नानृतत्वादि कामानां वक्ति कुत्रचित् ॥ ५७६ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयते । यथेति । काम्येषु कर्मसु प्रवृत्तं शास्त्रमद्वातं संबन्धं

९८२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

ज्ञापयत्कामानां तत्फलतदुपायानां मध्ये कचिदपि सत्यत्वादि न ब्रूते तथा नित्यामिहो-
पादावपि शास्त्रं तद्विशेषं बोधयन्न तत्सत्यत्वादि वक्षीत्यर्थः ॥ ९७६ ॥

न चापि न प्रवर्तन्ते पुरुषाः काम्यकर्मसु ॥

यतोऽतत्त्वचिदां कामो न कदाचिन्निरवर्ते ॥ ९७७ ॥

साधनादिसत्यत्वाद्यनुक्तौ कर्मधिकारिणां कर्मसु प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ।
अपिशब्दान्नित्यकर्मसु चेति यावत् । अज्ञानां प्रवर्तककामसद्भावादित्यर्थः ॥ ९७७ ॥

अकामतः क्रिया काचिद्भूयते नेह कुत्रचित् ॥

यद्यदि कुरुते किञ्चित्तत्त्वकामस्य चेष्टितम् ॥ ९७८ ॥

काम्येषु फलेच्छया प्रवृत्तावपि नित्येषु तदभावादप्रवृत्तिमाशङ्क्य तथापि कामनि-
मित्ता प्रवृत्तिरित्यत्र मानमाह । अकामत इति ॥ ९७८ ॥

स यथाकाम इत्यादिरेषोऽर्थश्च सविस्तरः ॥

वक्ष्यतेऽकामैयमानश्च तथाऽकुर्वन्विमुच्यते ॥ ९७९ ॥

तथैव श्रुतिं प्रमाणयति । स यथेति । कामवशात्प्रवृत्तिर्बन्धश्चेत्येतत्प्रसङ्गेन कामा-
भावात्प्रवृत्तिर्मुक्तिश्चेत्येवमाकामयमान इत्यादिशास्त्रमाश्रित्याऽऽह । अकामयमानश्चेति ।
अकुर्वन्मिति च्छेदः ॥ ९७९ ॥

सर्वाधिकारमर्ध्वसात्र कृत्स्नात्मावबोधिनः ॥

ब्रह्मचरौ वा निवृत्तौ वा गुणभावः सदेप्यते ॥ ९८० ॥

ज्ञानिनोऽकामस्यापि प्रवृत्तिदृष्टेः कथमकामस्याकुर्वतो मुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
सर्वेति । अधिकारो विधिपुरुषसंबन्धादि । गुणभावः कर्तृत्वम् ॥ ९८० ॥

अतो निर्विषयत्वादि ब्रह्मैकत्वायदीरितम् ॥

तत्सर्वं परिहृतं ज्ञेयं यथोक्तेनैव वर्त्मना ॥ ९८१ ॥

कर्मकाण्डस्य सत्यत्वादायुदासीनतया संबन्धबोधित्वे सिद्धे प्रकृतमनुमानदूषणमुप-
संहरति । अत इति । तस्य स्वार्थत्वे काण्डान्तरस्य नैरर्थक्येनामानत्वमेकत्वे निर्विषय-
त्वबहुपदेशतद्ब्रह्मफलमायश्चाऽऽदिशब्दार्थः । अत शब्दार्थमाह । यथेति । अज्ञस्या
विरक्तस्य कर्मणि प्रवृत्तेः संबन्धे च तद्वान्यात्प्रमितैर्युक्तं तत्काण्डप्रामाण्यं तस्य च
तत्सत्यत्वाद्वा तादृश्यादविरुद्धोपनिषदोऽपि मानतेत्यर्थः ॥ ९८१ ॥

न निवर्तयितुं शक्तं रागाद्याकृष्टचेतसः ॥

शास्त्रं विरक्तचित्तान्वा न प्रवर्तयितुं समम् ॥ ९८२ ॥

कर्मशास्त्रं संबन्धं बोधयत्प्रवृत्त्यादिपरमतो रागादिवशाच्चदयोगाच्छास्त्रीयप्रवृत्त्यादि-
विषयस्य सत्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । अकारकत्वादित्यर्थः ॥ ९८२ ॥

इष्टानिष्टफलानीति साधनानि प्रकाशयेत् ॥

न निर्वृत्तिं मर्हति वा पुंसः शास्त्रं करोति तत् ॥ ५८३ ॥

किं तर्हि शास्त्रं करोति तदाह । इष्टेति । व्यावर्त्यमाह । नेति ॥ ५८३ ॥

अपि शास्त्रं समुल्लङ्घ्य रागादिवलवचया ॥

प्रवर्तमानाः पुरुषा दृश्यन्तेऽद्यापि कामिनः ॥ ५८४ ॥

शास्त्रान्न प्रवृत्तिरित्यत्र युक्त्यन्तरमाह । अपीति ॥ ५८४ ॥

साध्यसाधनसंबन्धानिष्टानिष्टफलोदयान् ॥

शास्त्रं त्वादित्यवत्साक्षात्प्रकाशयति तान्सदा ॥ ५८५ ॥

कर्मशास्त्रकृत्यं निगमयति । साध्येति ॥ ५८५ ॥

तेषु शास्त्रैकदीपेषु साध्यसाधनवर्त्मसु ॥

यथारुचि प्रवर्तन्ते पुरुषा न तु शास्त्रतः ॥ ५८६ ॥

कामस्य प्रवर्तकत्वं न शास्त्रस्येत्युपसंहरति । तेष्विति ॥ ५८६ ॥

विधिशास्त्रस्य नैवातो वेदान्ता बाधकाः सदा ॥

न च निर्विपर्ययं तत्स्यान्मेयभेदाच्चगादिवत् ॥ ५८७ ॥

तस्य प्रवर्तकत्वे किं जातं तदाह । विधीति । काण्डद्वयं तच्छब्दार्थः । कल्पित-
कर्मादिविपर्ययात्कर्मवाक्यस्याकल्पिताद्वयार्थत्वाच्च ब्रह्मवाक्यस्य न विरोधस्तयोरि-
त्यर्थः ॥ ५८७ ॥

केचित्तु पण्डितमन्या विरोधीनि परस्परम् ॥

संभावयन्ति मानानि सर्वाण्येकात्म्यवस्तुनि ॥ ५८८ ॥

स्वपक्षे सर्वविरोधनिरासद्वारा वेदान्तानां स्वार्थे प्रामाण्यमुक्त्वा तार्किकपक्षमाह ।
केचिच्चिति । ऐक्यवस्तुनि शास्त्रगम्ये गृहीते सतीति यावत् ॥ ५८८ ॥

श्रोत्रादिभिर्यतो भिन्ना मिथः शब्दादयस्त्वयी ॥

मीयन्ते सर्वमात्मेति प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ ५८९ ॥

तत्राप्यक्षविरोध ब्रह्मशास्त्रस्य ब्रूते । श्रोत्रादिभिरिति ॥ ५८९ ॥

शब्दाद्यर्थोपलब्धारः कर्तारश्च पृथक्पृथक् ॥

यस्मादिहानुमीयन्ते तस्माद्विद्विरोधिता ॥ ५९० ॥

तस्यानुमानविरोधमाह । शब्दादीति । इह देहेषु पृथक्पृथगनुमीयन्त इति संबन्धः ।
स्वदेहसमवेतचेष्टातुल्यचेष्टा देहान्तरेषु दृष्टा सा यत्नवत्पूर्वा विशिष्टचेष्टात्वात्समतवदि-
त्यनुमानविरुद्धमैक्यशास्त्रमिति भावः ॥ ५९० ॥

तथाऽऽगमविरोधं च ग्रामकामादिभेदतः ॥

सद्भासयन्ति संहृष्टा ब्रह्मैकत्वमनूपकाः ॥ ५९१ ॥

तत्रैवाऽऽगमविरोधमाह । तथेति । तेषां ह्येवं हेतुमाह । ब्रह्मेति ॥ ५९१ ॥

ब्रह्मैकत्वविरोधो वैः कथं भिन्नार्थवृद्धिभिः ॥

इति ब्रह्मविदोपेत्य मष्टव्या भेदवादिनः ॥ ५९२ ॥

मानत्रयविरोधात् ब्रह्मैक्यमिति प्राप्ते पृच्छति । ब्रह्मैकत्वेति ॥ ५९२ ॥

किं भोः शब्दादिभेदेन स्वस्यैकत्वं विरुध्यते ॥

न चेद्विरुध्यतेऽधोघैर्विरोधः किमितीर्यते ॥ ५९३ ॥

किं तदैक्यमन्यसादिविरुद्धं किंवा तद्व्यत्ययमिति विकल्प्याऽऽद्यं दृष्टान्तेन निरा-
चष्टे । किमिति । अप न विरुध्यते चेदिति सवन्धः । यथा सर्वभूतस्यमेकमाकाशमि-
त्युक्तेर्न शब्दादिभेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधो भिन्नविषयत्वात्तथा सर्वभूतस्यमेकं ब्रह्मेत्युक्ते-
रपि न तत्प्रत्यक्षेण विरोध इत्यर्थः ॥ ५९३ ॥

सत्परिच्छेदकैर्नापि प्रत्यक्षाद्यैर्ग्रहो भवेत् ॥

व्यापृतेरन्यतोभावमात्रायाः केनचित्कचित् ॥ ५९४ ॥

ब्रह्माद्व्यत्ययं तद्विरुद्धमिति फल प्रत्याह । सति । सम्मात्रग्राहित्वाद्धमसादीनां
न तैरन्योन्याभावमात्ररूपव्यापृते कुतश्चित्कचित्केनचिद्ग्रहः स्यादितरेतराश्रयादिदो-
षादतो न तैस्तद्विरुद्धमित्यर्थः ॥ ५९४ ॥

इतग्राहि यथा मानं न किञ्चिदपि विद्यते ॥

तथोदके प्रवक्ष्यामि नातो मानविरोधिता ॥ ५९५ ॥

किञ्च तेषां द्वैतग्राहिण्यं सवन्धादौ निरस्तमित्याह । द्वैतेति । उत्तरत्रापि तद्व्यत्ययं
भृष्टविचारदमित्याह । तथेति । ब्रह्माद्व्यत्ययाविरुद्धत्वं नियमयति । नात इति ॥ ५९५ ॥

यद्योक्तमनुमीयन्ते प्रतिदेहं पृथग्विधाः ॥

शब्दाद्ययोपलब्धवारः कर्तारत्रापि कर्मणाम् ॥ ५९६ ॥

अनुमानविरोधमनुवदति । यद्येति ॥ ५९६ ॥

भिन्नाः केरनुमीयन्त इति पृष्टो वदेद्यदि ॥

अस्माभिलिङ्गकुशलैरित्येतच्च न युक्तियत् ॥ ५९७ ॥

या चेष्टा ता यत्रवत्पूर्वत्वेतावता नाऽऽत्मभेदः स्वप्रयत्नपूर्वत्वस्यापि सप्रयत्नदेह-
नेष्टाया स्वयत्नपूर्वत्ववत्परदेहेष्टायास्तत्त्वपूर्वत्वे चाऽऽत्मावेव स्वपरभेदः सिध्येत्त-
त् न नाध्यस्तात्परस्यानध्यस्तत्वान्नानुमानादन्योन्याश्रयादिति मत्वाऽऽह । भिन्ना इति ।
तोषान्तराभिधित्तया शङ्कयति । इति पृष्ट इति । तत्र दूषणमाह । एतद्येति ॥ ५९७ ॥

अनन्यमानमेयेऽर्थे न भेदः प्रत्यगात्मानि ॥

पराध्यानप्रमेयाश्च नाऽऽत्मानः स्तम्भकुम्भवत् ॥ ५९८ ॥

अयुक्तिमत्त्वं प्रकटयति । अनन्येति । यस्याऽऽत्मनो भेदः साध्यः स स्वप्रकाशो दृश्यो वाऽऽद्ये तस्यागोचरत्वात्तद्भेदो न मानतः सिध्येद्वितीये दृश्यस्य स्तम्भादिवद-
नात्मत्वाद्धर्म्यसिद्धेस्तद्भेदासिद्धिरित्यर्थः ॥ ५९८ ॥

अनुमाकुशला यूयं क इत्येतद्विभाष्यताम् ॥ ५९९ ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिसेवज्ञेषु पृथक्पृथक् ॥

नानुमाकौशलं तावत्प्रत्येकं तेषु विद्यते ॥ ६०० ॥

देहादिसाधनास्तस्माद्वयमात्मान एव हि ॥

भूरिसाधनसाध्यत्वात्क्रियाणां नो विभिन्नता ॥ ६०१ ॥

अस्माभिर्लिङ्गकुशलैरित्यत्रास्मदर्थं पृच्छति । अनुमेति । स स्पूलदेहो वा करणमात्रं वा देहद्वयान्यो वा नाऽऽद्यौ तयोरेतन्नत्वादनुमातृत्वायोगान्तरन्यस्तस्याविकारित्वादिति भावः । किंशब्दस्य प्रश्रयार्थतां मत्वा पूर्ववाच्याह । देहेति । तेजैकैकत्रानुमातृत्वं त्वयैव निरस्तं यतस्तेषु प्रत्येकं नानुमाकौशलमतो देहादिबहुसाधनविशिष्टोऽनुमात्रं क्रियाणाम-
नेककारकसाध्यत्वादेवंविशिष्टात्मककर्तृकानुमानात्प्रतिदेहमात्मभेदधीरित्यर्थः ॥ ५९९ ॥
॥ ६०० ॥ ६०१ ॥

भूरिसाधनसाध्यत्वात्क्रियाणामिति चेद्भवेत् ॥

हेतुस्तवाप्यनेकत्वमेकस्यापि प्रसज्यते ॥ ६०२ ॥

परस्यास्मदर्धोक्तिं निरस्यति । भूरीति ॥ ६०२ ॥

आत्मादीनां क्रियास्तित्वात्प्रत्येकं कारकत्वतः ॥

अग्न्यादीनामिव तत आत्मानेकत्वमापतेत् ॥ ६०३ ॥

विशिष्टस्याऽऽत्मनोऽनुमाकर्तृत्वे क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादिति चेद्वेतुसादा तव देहादेर्भैकैकस्याप्यनेकत्वं स्यादित्युक्तं विवृणोति । आत्मादीनामिति । आत्मनो देहा-
दीनां चानुमाकारकाणां प्रत्येकमवान्तरक्रियाऽस्ति सर्वैरेवान्यादिकारकाणां तथाव्यापा-
राङ्गीकारात्तत्राऽऽत्मनोऽवान्तरक्रिया किमनेककारकसाध्या किंवा नाऽऽद्येऽप्यात्मा-
तिरिक्तानेककारकसाध्या वा तदनतिरिक्ततत्साध्या वा नाऽऽद्योऽनवस्थानाद्वितीये
त्नात्मनोऽनेकत्वापत्तिस्तथा च पाकहेत्वग्न्यादीनामिवानुमातर्यनेकताप्रसङ्गेनैरात्म्यं स्यादि-
त्यर्थः ॥ ६०३ ॥

अनुमाऽपि क्रिया साक्षाद्भवतैवाभ्युपेयते ॥

शरीरेन्द्रियबुद्ध्यादेः प्रत्येकं स्यादनेकता ॥ ६०४ ॥

बहुसाधनसाध्यत्वात्क्रियाणामिति हेतुतः ॥

एवंलक्षणहेतूक्तिर्मौल्यलिङ्गं भवेदतः ॥ ६०५ ॥

अनुमातुरवान्तरक्रियैव नास्ति तद्धेतुष्वेव तदुपगमादनुमायाश्च ज्ञानत्वेनाक्रियात्वादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । अनुमाऽपीति । धात्वर्थत्वादित्यर्थः । भाट्टमते वा ज्ञानस्य क्रियात्वा-
ङ्गीकारादित्यर्थः । आत्मन्युक्तन्यायं देहादावतिदिशति । शरीरेति । तस्यावान्तरक्रि-
याऽस्ति न वा न चेदकारकत्वमस्ति चेत्प्रत्येकमनेकत्वं त्वदुक्तहेतौस्तथावान्तरक्रियाया
बहुकारकसाध्यत्वात्तस्यास्तदतिरिक्तनेककारकसाध्यत्वेऽनवस्थानादिति भावः । विशिष्ट-
स्याऽऽत्मनोऽनुमातृत्वे क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादिति हेतुं वदन्मुक्तन्यायाद्विद्वदुप-
हासः स्यादित्याह । एवमिति ॥ ६०४ ॥ ६०५ ॥

गुणक्रियाणां सर्वासां कर्तृमात्रव्यपाश्रयात् ॥

अनैकान्तिकता हेतोस्तथा वः रससज्यते ॥ ६०६ ॥

कारकावान्तरव्यापारस्यानेककारकसाध्यत्वं निरस्य पक्षान्तरं निरस्यति । गुणेति ।
कारकावान्तरन्यापाराणामनेककारकसाध्यत्वे तेषां स्वकर्तृमात्रनिष्ठत्वाद्नेककारकसाध्य-
त्यसाध्याभावेऽपि क्रियात्वेहेतोः सत्त्वाद्यभिचारः स्यादित्यर्थः ॥ ६०६ ॥

अपक्षपर्मता हेतोर्नामरूपाश्रयत्वतः ॥

धर्माभावात्पक्षीयश्च तज्जदे हेतुता कृतः ॥ ६०७ ॥

अनुमातुरयोगेनानुमानानुत्थानमुक्त्वा तल्लिङ्गमपि पुर्वैमिति मन्वानं सांख्येष्टजन्मा-
दीनां प्रतिनिधिमदिलिङ्गं दूषयति । अपक्षेति । न हि पुरुषबहुत्वसाधकं जन्मादि युक्तं
नामरूपात्मवद्देहनिष्ठत्वेनाऽऽत्मन्यप्रवृत्तेरित्यर्थः । आत्मा द्रव्यत्वातिरिक्तापरनातीयोऽ-
श्रवणविशेषगुणवत्त्वाद्भवदिति तार्किकानुमानमाशङ्क्याऽऽह । धर्मेति । न हि प्रतीचो
गुणवत्ता केवले निर्गुणश्चेति श्रुते सुखादीनां न मनोधर्मत्वादेतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेस्त-
स्मादात्ममेवे नोक्तगुणवत्त्वस्य हेतुताऽन्यतरासिद्धिरिति भावः ॥ ६०७ ॥

ऐकारम्यवन्तो देहाः स्युर्विवादो येषु वर्तते ॥

शरीरत्वाविशेषत्वात्प्रतिवादिशरीरवत् ॥ ६०८ ॥

भेदानुमाने लिङ्गाभावमुक्त्वा प्रत्यनुमानमाह । ऐकारम्येति । प्रतिवादिदेहान्यदेहा-
स्तदात्मन्य तादात्म्यवन्तो जीवदेहत्वात्समवदित्यर्थः ॥ ६०८ ॥

तथेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेष्वपि योजयेत् ॥

ऐकारम्यं सर्वभूतेषु प्रात्यस्याच्चाऽऽत्मनस्तथा ॥ ६०९ ॥

देहेष्टन्यायमिन्द्रियादिष्वतिदिशति । तथेति । निमतानि प्रतिवादिभोगसाधनानी-
न्द्रियत्वात्प्रतिवादिन्द्रियवदेवं मनोबुद्धिविषयान्पक्षीकृत्यानुमातव्यं तदेहवदिन्द्रियादि-

२ ब्राह्मणम्] त्रानन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ९८७

प्राप्यैकात्म्यमनुमानेन योजयेदित्यर्थः । वेदानुमानम्यानुमाविरोधवदध्यक्षविरोधमाह ।
सर्वेति ॥ ६०९ ॥

आत्मप्रत्यय एकात्मा सर्वदेहेषु सर्वदा ॥

नानात्मवदनेकत्वं कश्चिदात्मनि वीक्षते ॥ ६१० ॥

किं तत्प्रत्ययस्तदाह । आत्मेति । सर्वेषु चराचरशरीरेष्वेकात्मा स्वप्रकाशश्चिदेकरसः
सदा विदुषाऽनुमानेन तेद्विद्वदयस्यैविरिद्वानुमेत्यर्थः । अविद्वद्दृष्टेरनुमानगुणत्वात्तथैव बल-
वत्तादध्यक्ष वा यमित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । आत्मन स्वप्रकाशत्वे हृदयत्वे
च तद्वेदो माननो न मिथ्यनीत्युक्तमिति भावः ॥ ६१० ॥

अनुमानादनंतरत्मात्मनो ये प्रचक्षते ॥

तेषां प्रत्यक्षमानेन वाचो लिङ्गधियो भवेत् ॥ ६११ ॥

इति श्रीवृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणवार्तिके द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

श्रौतानामादितः समष्ट्यङ्काः—४७०८

अनुमानप्राहृशब्दशामासन्न तेनाप्यस्य बाण्य रिनु तेनेशानुमेत्युपसहरति । अनुमा-
नादिति । एष प्रत्यगसत्सारिवक्षणो वेदान्प्रमाणस्य सत्यस्य सत्यमित्युपनिषदिति
शिराम् ॥ ६११ ॥

इति श्रीवृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणवार्तिके द्वितीयाध्यायस्य

प्रथममनुमानशुब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

जगन्निस्त्यतिभवेसा तस्मात्तिसिध्यन्ति तत्परम् ॥

प्रमेति प्रारभतिज्ञाय यथाबहुपदर्भितम् ॥ १ ॥

वृत्तार्तिगमाणो सगतिं यच्च वृत्तं वर्तिषति । जगदिति । ब्रह्म ते ब्रवीतीति
प्रत्यय ज्ञो तेति प्रतिज्ञाय जग्नो जन्मादयो यतस्तद्ब्रूतेति यथाबहुपदमि-
त्यर्थः ॥ १ ॥

तस्योपनिषदित्युक्तं तस्मात्तयाऽब्राधुनोच्यते ॥

आ मेरेष्याः परब्रह्मसत्यस्य मतिपत्तये ॥ २ ॥

उक्तमर्थान्तरं स्मारयित्वांतरब्राह्मणद्वयनात्पर्यमाह । तस्येति । प्रत्यग्रहस्तच्च-
द्वयार्थः । उपनिषद्ब्राह्मणमाह । परेति ॥ २ ॥

९८८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

सृष्टिप्रस्ताव एतस्मिन्प्राणादेर्जन्म सूत्रितम् ॥

यतोऽजः प्राणसंबन्धात्पूर्वं व्याख्या प्रपञ्च्यते ॥ ३ ॥

तत्र शिशुब्राह्मणप्राप्त्यर्थे हेतुमाह । सृष्टीति । सृष्टेर्यस्मिन्नाक्ये प्रस्तावस्तस्मिन्नस्मा-
दित्यादौ प्राणानामादौ सृष्टिं शिष्टा लोकादेरुपरिष्ठाचटुक्तेः प्रथमं प्राणसंबन्धोपनिष-
द्भाष्या विन्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ततः परेण लोकादेरपि यायात्म्यमुच्यते ॥

अध्यात्ममधिदैवं च देवताकरणाथयम् ॥ ४ ॥

प्राणादि सर्वमेवेदं पञ्चभूतसतत्त्वकम् ॥

न हि भूतातिरेकेण प्रतीचः किंचिदिष्यते ॥ ५ ॥

मूर्तामूर्तब्राह्मणस्य तात्पर्यविशेषं वदन्प्राध्याये निमित्तमाह । तत इति । प्राणयाथा-
त्म्योक्तेरनन्तरमिति यावत् । सृष्टिप्राप्त्यर्थे प्राणापेक्षया लोकादेरूर्ध्वमुक्तेरित्याहन्तरे-
हेतुमाह । परेणेति । किं तत्प्राणलोकादिगायात्म्यं तदाह । अध्यात्ममिति । आश्व-
यशब्दः स्वार्थः । एतस्मादित्यात्मवन्नर्थत्वदृष्टेस्तस्य कथं पञ्चभूतात्मकत्वं तत्राऽऽह ।
न हीति । प्रतीचोऽज्ञानद्वारा क्रमेणाऽऽकाशादिभूतानि जायन्ते तेभ्यो द्वैतप्रपञ्चो
न तु साक्षात्प्राणायामनः सम्भवति न हि कूटस्थस्य कारणत्वं स्वतोऽस्तीत्यर्थः
॥ ४ ॥ ५ ॥

प्राणा वै सत्यमित्युक्तं के प्राणा इति यमतः ॥

व्याख्यायन्तेऽथ ते प्राणास्तथोपनिषदश्च याः ॥ ६ ॥

पूर्वणोत्तरयोः संगतिस्तर्पणार्थपर्यं चोक्तमिदानीं प्राणसंबन्धात्पूर्वं व्याख्येयत्र सूत्रि-
तं सवन्धमनूद्यानन्तरब्राह्मणमवतारयति । प्राणा इति । आकाङ्क्षानन्तर्यमथशब्दार्थः ।
संक्षेपवित्तरात्मको व्याख्याने यत्नः ॥ ६ ॥

प्राणेन मध्यमेनार्चं जग्धं वागादितर्पणम् ॥

यथा करोति तद्वत्स्यं प्राणोपनिषदश्च याः ॥ ७ ॥

व्याख्यानमेव सक्षिप्याऽऽह । प्राणेनेति । मध्यमेन भुक्तनासिकासंचारिणा मुखे-
नेति यावत् ॥ ७ ॥

यो ह वा इति प्रश्लोक्तिस्तस्यायमिति निर्णयः ॥

शरीरेऽभ्याहितः प्राणो मूर्ध्नि प्रत्याहितस्तथा ॥ ८ ॥

ब्राह्मणमतार्थं तमित्यतः प्राक्तनस्य विभागमाह । यो हेति । यो हेत्यादि वेदे-
रन्तं तस्य विमिति साध्याहारं प्रश्ननाक्यं तस्य सतेत्यादि फलवचनमयमित्यादि दामे-
नन्तेन सह निर्णयनाक्यमिति भेदः । साधनमित्यादि व्याचष्टे । शरीर इति । तथा-
वदेन दक्ष्यमाणज्ज्ज्ञानदामसाहित्यं प्राणम्योक्तम् ॥ ८ ॥

विषयेष्वनभिष्वङ्गाच्छिष्टः प्राणोऽभिधीयते ॥

बागादेरिव नाऽऽसन्नो यतः प्राणस्य विद्यते ॥ ९ ॥

तस्य श्रौत शिशुत्व साधयति । विषयेष्विति । हेतोरसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । बागादेरिति ॥ ९ ॥

श्रीर्षण्यप्राणसंस्था ये शब्दाद्यासङ्गलक्षणाः ॥

भ्रातृव्यास्ते सहोत्पत्तेः प्रत्यग्वृत्त्यपहारतः ॥ १० ॥

यो यथोक्तविशेषणं प्राण वेद स सप्त द्विपतो भ्रातृव्यान्नाशयतीति फलोक्तिर्यथातृ-
व्यशब्दार्थमाह । श्रीर्षण्येति । तेषां भ्रातृव्यत्वे हेतुः सहेति । द्वेष्टृत्वे हेतुः प्रत्य-
गिति ॥ १० ॥

शरीरपस्याऽऽधानं स्याच्छरीरेऽवस्थितो यतः ॥

सामान्यवृत्त्या प्राणोऽयं तस्मादाधानमुच्यते ॥ ११ ॥

तस्येदमेवाऽऽधानमित्यस्यार्थमाह । शरीरमिति । सामान्यवृत्त्या साधारण्या स्पन्द-
रूपव्याप्येति यावत् ॥ ११ ॥

शरीराश्रयिणं प्राणं यतो बागादयः श्रिताः ॥

अलं स्वकार्यनिष्पत्तौ न तु प्राणैकसंश्रिताः ॥ १२ ॥

तत्र हेत्यन्तरमाह । शरीरेति । पञ्चधा व्युह्य देहस्थितप्राणाश्रितानि करणानि
कार्यकराणि न तु मूर्जदौ तद्वत्त्वान्यतः शरीर तस्याऽऽधानमित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रति प्रत्याहितत्वाच्च प्रत्याधानं शिरो विदुः ॥

शिरोदेशविशेषेषु प्रति प्रति स आहितः ॥ १३ ॥

इदं प्रत्याधानमित्यस्यार्थमाह । प्रतीति । तदेव स्फोरयति । शिर इति ॥ १३ ॥

अक्षपानसमुत्था हि शक्तिः प्राणो बलं तथा ॥

बलावष्टम्भ एतस्मिन्प्राणो देहेऽवतिष्ठते ॥ १४ ॥

प्राण स्पृणेत्यत्र प्राणशब्दार्थमाह । अन्नेति । बलस्य शक्तेरक्षपानसमुत्थत्वमन्व-
यन्मतिरेकसिद्धमिति हिशब्दार्थः । कथं तस्य स्पृणात्वं तदाह । बलेति ॥ १४ ॥

अवैल्यं नीत्वंति तथा प्राणोत्क्रान्तिः प्रवक्ष्यते ॥

उच्छ्वासादिक्रियं केचिद्वायुं स्पृणां प्रवक्षते ॥ १५ ॥

तत्र मानमाह । अवल्यमिति । यदा देहमवलभाव नीत्वा समोहमिवाऽऽत्माऽऽ-
प्नोति तदा प्राण उत्क्रान्तीति तदुत्क्रान्तिमुक्तार्थानुसारेण पृष्ठे वक्ष्यतीत्यर्थः । स्पृणा-
वाक्यस्य भर्तृप्रपञ्चव्याख्यामङ्गीकारार्थमाह । उच्छ्वासादीति । उक्तं हि—प्राण उच्छ्वा-

९९० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

सनिश्वासकर्मा वायुः शरीरः शरीरपक्षपातो गृह्यते । एतस्यां सूक्ष्मायां शिशुः प्राणः
करणदेवतालिङ्गपक्षपातो गृह्यते । स देवः प्राण एतस्मिन्वाख्ये प्राणे संबद्ध इति ॥ १५ ॥

जाठराग्न्यभिसंवन्धाज्जग्धमन्त्रं त्रिधा क्रमात् ॥

परिष्णामं व्रजत्येतत्स्थूलमध्यमसूक्ष्मतः ॥ १६ ॥

स्थूलांशः पृथिवीमेति पुरीषं सूत्रमेव च ॥

स्थूलदेहोपचित्यर्षो मध्यर्षोऽशः प्रकीर्तितः ॥ १७ ॥

यस्तु सूक्ष्मो रसोऽन्तस्य भागोऽमृतमितीर्यते ॥

स हृद्देशं समागम्य नाडीमध्यसमाश्रयः ॥ १८ ॥

हृदयाद्विप्रकीर्णाभिर्नाडीभिर्लिङ्गदेवताः ॥

प्रीणयन्पुपचिन्वंशं दामाग्नमिति भण्यते ॥ १९ ॥

अन्नं दामेत्यस्यार्थं वक्तुमन्नं होत्यादिपातनिकाभाष्यं व्याचष्टे । जाठरेत्यादिना
॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

देहं रसादिना बद्ध्वा सूक्ष्मांशेन शिशुं तथा ॥

पान्नहृदयामिसंवन्धादन्नं दामेति शब्ध्यते ॥ २० ॥

कथमणिष्ठपरिणामद्वारा तस्य दामत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । देहमिति । आदिपदेन
स्वप्नांसादिग्रहः । बद्ध्वा स्थितमिति शेषः ॥ २० ॥

दाम मतनुतां याति यदा कर्मसयात्तदा ॥

यथास्वं यान्त्यथ प्राणा देहादुच्छिन्नधन्वनाः ॥ २१ ॥

तस्य दामत्वेऽन्वयव्यतिरेकावाह । दामेति । यदा कर्मवशादन्नस्वरूपं दाम देहे
बद्धतामेति तदा प्राणास्तत्र बद्धास्तिष्ठन्ति यदा तु कर्मसयादाम क्षीयते तदा ते धन्वन-
हीना देहाभिष्क्रम्य स्वमाधिदैविकं रूपमनतिक्रम्य तद्यान्त्यतो युक्तमस्य प्राणदामत्व-
मित्यर्थः । यथोक्तान्वयघोटकोऽयशब्दः ॥ २१ ॥

मत्स्यापानसमूहस्य शिशोस्तस्यैव काश्चन ॥

अक्षय्युपनिषदो वाच्यास्तमेवा इत्यतः श्रुतिः ॥ २२ ॥

तमित्यादेस्तात्पर्यमाह । मत्स्याधानेति ॥ २२ ॥

उपासतेऽक्षणि प्राणं रुद्राद्याः सप्त देवताः ॥

असीणा इति वा ज्ञात्वा नाब्रह्ममुपासते ॥ २३ ॥

तदित्यादेर्वैदित्यन्तस्य तात्पर्यमाह । उपासत इति ॥ २३ ॥

सूक्ष्मं मत्स्याहितं प्राणमृषयः प्राणसंज्ञकाः ॥

रुद्राद्या मध्यर्षं यन्नात्सततं पर्युपासते ॥ २४ ॥

रुद्रादिशब्दानां प्रसिद्धदेवताविषयत्वमुक्त्वा प्राणविषयत्वमाह । मूर्ध्नीति । प्राण-
पदव्याख्यानं मध्यमं प्राणमिति ॥ २४ ॥

अक्षय्येव यतः पूर्वं व्याख्यातो देवतागणः ॥

श्रोत्रादिकरणार्थोऽयं श्लोकस्तस्मादुदाहृतः ॥ २५ ॥

श्लोकस्य देवताविषयत्वात्तद्विषयत्वमेव रुद्रादिशब्दानां मन्त्रब्राह्मणयोरैकाग्र्यादि-
स्थाशङ्क्य तदेव इत्यादेस्तात्पर्यमाह । अक्षणीति । चक्षुषि रुद्रादिगणस्योक्तत्वादिन्दि-
यसंबन्धात्तस्य करणग्रामत्वप्रतीतेस्तद्विषयश्लोको न प्रसिद्धदेवताविषय इत्यर्थः ॥ २५ ॥

विश्वरूपं यशो हेयं शब्दाद्यर्थावभासकम् ॥

तेजस्तद्याप्यनेकात्मविभिन्नार्थावभासनात् ॥ २६ ॥

तस्मिन्नित्यादेरर्थमाह । विश्वरूपमिति । शब्दादिप्रकाशकं तेन शब्दितं श्रोत्रा-
दिकरणजातं यशस्तदेव विश्वरूपं तद्धि नानार्थबोधित्वाद्नेकात्मकं तद्विधोक्तं करण-
जातमित्यर्थः ॥ २६ ॥

तीरे तस्माऽऽसते सप्त वायवः करणाश्रयाः ॥

ऋषयश्च यशधेति प्राणा उक्तेन हेतुना ॥ २७ ॥

तन्मेत्यादेरर्थमाह । तीरे इति । प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणा वा ऋषय इति
प्राह्मणयोरर्थं संक्षिपति । ऋषयधेति । तेषां सप्तात्मकत्वाद्यपि शब्दादिव्याख्यान-
हेतुत्वाच्च यशस्तमिति भाष्योक्तं हेतुमाह । उक्तेनेति ॥ २७ ॥

यत्तृत्वात्तृत्वभेदेन वागिन्द्रैर्कैश्च भिद्यते ॥

सप्तमी चाष्टमी चेति सर्वैका प्रोच्यते ततः ॥ २८ ॥

वागष्टमीत्ययुक्तं तस्याः सप्तमीत्वेनोक्तत्वाच्च चैरस्या द्वित्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
यत्तृत्वेति । द्विधामेदे यत्तृत्वेनाष्टम्यत्तृत्वेन च सा सप्तमीत्याह । सप्तमी चेति ॥ २८ ॥

वर्णनिष्पादनं वाचा तथाऽऽधारसवेदनम् ॥

भवेद्विकर्मसंयोगात्सप्तमी चाष्टमी च वाक् ॥ २९ ॥

गगनस्य वागिन्द्रियार्यत्वेऽपि रसाम्पादनस्य रसनकार्यत्वात्कथं वाचो द्वैविध्यमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । वर्णेति । रसवेदनं वर्णक्रिया ॥ २९ ॥

विशिष्टादानसिद्धयर्थमृषीणामुत्तरा श्रुतिः ॥

इमावेवेति च तथा फलवत्स्यादुपासनम् ॥ ३० ॥

इमारेत्यादेस्तात्पर्यमाह । विशिष्टेति । तेषां भरद्वाजादिनामभिरभिधानं किमर्थ-
मिति तत्राऽऽह । तथेति ॥ ३० ॥

सर्वस्येति फलोक्तिः स्यादुक्तोपासनकर्मणः ॥

अत्रात्तृत्वनिषेधार्थं सर्वमस्येति भण्यते ॥ ३१ ॥

९९२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—४७३९

सर्वस्येत्यादेरर्थमाह । सर्वस्येति । सर्वमस्येत्यादि गतार्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्य-
माह । अनेति । उपासितुर्व्यङ्ग्ये तस्य ॥ प्रति न भोकृत्व किंतु भोग्यत्वमेवे-
त्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयं शिशुब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयं ब्राह्मणम् ।

प्राणोपनिषदश्रोक्ताः प्राणाद्यापि समासतः ॥

यत्तु तेषां परं सत्यं तदिदानीं निरूप्यते ॥ १ ॥

सबन्धं वक्तुं युक्तं कीर्तयति । प्राणेति । ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन प्राणानामुपनिषदो
विशिष्टनामोपासनारया व्याख्याताश्चकारात्तात्पर्यमावृत्त्य चोक्तमित्यर्थः । के प्राणा
इत्याकाङ्क्षा चापनीतेत्याह । प्राणाधेति । तेषामानन्त्याज ते सर्वात्मना निश्चेतु
शक्यन्ते तेषां सत्तेषां श्रोत्राद्यात्मनोत्तराश्वशब्दात्तेषां सत्यशब्दत्वा चोक्तमित्यर्थः ।
उत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह । यच्चिदि ॥ १ ॥

प्राणाः किमात्मकास्तेषां कथं सत्यत्वमिष्यते ॥

इत्येवमादि वक्तव्यमित्यर्थः पर आगमः ॥ २ ॥

ननु सत्यशब्दितप्राणानां सत्यं परं ब्रह्म तन्निरूपणां ब्राह्मणारम्भश्चेत्तर्हि द्वे वावे-
त्यादि व्यर्थं तेन तदनिरूपणादथात आदेश इत्येवाऽऽरब्धव्यमित्याशङ्क्याथेत्यतः प्राक्तन-
संदर्भतात्पर्यमाह । प्राणा इति । ते चेतना स्युरचेतना वा द्वितीये वारणात्मानो विकारा
वा न तावद्येतना अनात्मत्वानां वा वारणात्मानो जन्मश्रुतौ विकारत्वे वाचारम्भणत्वाच्च
सत्या इत्याकाङ्क्षाप्रकारानुवादार्थमिति शब्दः । एवशब्दस्य स्वरूपपरामर्शः । आदिषु
देन तत्सत्यत्वं गृह्यते । एतदशेषयाकाङ्क्षाघ्वस्त्यर्थं यस्माद्वाच्यं तस्मात्प्राणस्वरूपादि-
निरूपको द्वे वावेत्यादिप्रश्नोऽर्थवानित्यर्थः ॥ २ ॥

पञ्चभूतसत्त्वानां शरीरकरणात्मनाम् ॥

स्वरूपनिश्चयार्थाय प्रारब्धं ब्राह्मणं परम् ॥ ३ ॥

तेन तेषां स्वरूपं सत्यत्वं वा नोच्यते भूतानामेव निरूपणादित्याशङ्क्याऽऽह ।
पञ्चेति । वार्थक्यरूपरूपाणि सत्यशब्दानि भूतान्यतस्तदात्मना प्राणानां निरूपणात्तत्त्व-
रूपादि वक्तुमुत्तरवाक्यमधिकृतमित्यर्थः । ब्राह्मणशब्दस्य देवदेशाविषयः ॥ ३ ॥

यदुपाधिनिषेधोक्त्या नेतीति ब्रह्मणः स्फुटम् ॥

आविधिकीर्षितं तत्त्वं तदेतदधुनोच्यते ॥ ४ ॥

सत्यस्य सत्त्वे ब्रह्मणि वाच्ये किमिति यथोक्तप्राणनिरूपणमनुपयोगादित्याशङ्क्याऽऽह । यदुपाधीति । सत्यस्य सत्यमित्यत्र पष्ठचन्त सत्यशब्दित हेय प्रयमान्त सत्यशब्दितमादेय तयोराद्यस्वरूपोक्त्यर्थमेवेत्यस्मात्प्राक्तन वाक्य तदूर्ध्वमा ब्राह्मणसमासेरादेयनिरूपणार्थमिति समुदायार्थ ॥ ४ ॥

स्वतोऽरूपं परं ब्रह्म तदविद्यादिहेतुतः ॥

द्विरूपमिति निर्दिष्टं वियद्वत्कुम्भसंश्रयात् ॥ ५ ॥

असङ्ग ब्रह्म न तस्योपाधियोग कुतस्तान्निरासेन तदविष्कर्तुमिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वत इति । आदिशब्दस्तत्कार्यग्राही । निर्दिष्ट श्रुतिस्मृतिभ्यामिति शेष । अरूप-स्यैवोपाधिद्वारा रूपवत्त्वे दृष्टान्त । वियद्वदिति ॥ ५ ॥

रूपे वा ब्रह्मणो विद्यान्मूर्तामूर्ते सवासने ॥

ब्रह्मैव रूप्यते ताभ्यां ब्रह्मत्वं न हि रूपवत् ॥ ६ ॥

सोपाधिक निरुपाधिकमिति ब्रह्मणि द्वैविध्य सिद्धवत्कृत्य सोपाधिकस्यैव ब्रह्मणो द्वैरूप्यमाह । रूपे वेति । वाशब्दश्चार्थ । वासनामय तृतीयमपि रूपमाशङ्क्याऽऽह । सवासने इति । वय तयोर्ब्रह्मरूपत्व तदाह । ब्रह्मैवेति । रूप्यते ज्ञायते विशेषेणेति यावत् । चैतन्यादिवत्तयोर्ब्रह्मरूपत्वमाशङ्क्य निरुपाधिक ब्रह्म विवक्षित्वाऽऽह । ब्रह्मत्वमिति । स्वार्थो भावशब्दोऽरूपादिश्रुतेरित्यर्थ ॥ ६ ॥

अविद्यामानोपाध्येतद्ब्रह्म कारणमुच्यते ॥

तदेव ज्ञातृतामेति बुद्धधुपाधिसमाश्रयात् ॥ ७ ॥

कारणत्व नाम रूपान्तरं ब्रह्मणोऽस्ति तत्कुतो रूपद्वयमेवेत्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति । कार्यमूर्तमूर्ताद्यपेक्षत्वात्कारणत्व न स्वतन्त्र रूपमित्यर्थ । ज्ञातृत्व रूपान्तरमिति चेन्नेत्याह । तदेवेति । बुद्धेरभूतान्तर्भावाच्चन्निमित्त ज्ञातृत्व न रूपान्तरमित्यर्थ ॥ ७ ॥

तद्बुद्ध्युपाधिसंस्थं सत्तज्ज्ञानमिति भण्यते ॥

देवतेन्द्रियसंबन्धं तच्चतदभिधीयते ॥ ८ ॥

प्रमाण रूपान्तरमिति चेन्नेत्याह । तद्बुद्धीति । अधिष्ठातृदेवताऽधिष्ठेयेन्द्रिय वा रूपान्तरमित्याशङ्क्याऽऽह । देवतेति । तदेव ब्रह्माधिष्ठातृदेवतापन्न देवतेत्युच्यते । तदेव चाधिष्ठेयेन्द्रियोपाधि तच्छब्दनिर्देश्यमित्यर्थ ॥ ८ ॥

तथा देहादिसंबन्धं दुःखजात्यादिमद्भवेत् ॥
गोधनाद्यभिमान्येवं धनी गोभानितीर्यते ॥ ९ ॥

स्थूलः सूक्ष्मो वा देहो रूपान्तरमित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । गोमन्वादि रूपान्तरमिति चेन्नेत्याह । गोधनेति ॥ ९ ॥

अन्तर्यामी तथा साक्षी सर्वज्ञश्चेत्यविधया ॥
मिथ्याध्यासैव तत्कार्यरमयेयं रमयीयते ॥ १० ॥

अन्तर्यामित्वादि रूपान्तरमिति चेन्नेत्याह । अन्तर्यामीति । विशेषाविशेषाभ्यां वा सविकल्पकनिर्विकल्पकभ्यां वा तयोर्भेदोऽवस्त्येव समस्तं यथोक्तं रूपमिति वक्तुमविद्ययेत्युक्तम् । ब्रह्मणो रूपान्तरं मेयं नामास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । मिथ्येति । तच्छब्देनाविद्योच्यते । इत्थंभावे तृतीया ॥ १० ॥

एकं तावदिदं रूपं ब्रह्मणो मोहहेतुजम् ॥
प्रत्यक्कारैकधीगम्यं रूपं वास्तवमात्मनः ॥ ११ ॥

सोपाधिकं रूपमुपसंहरति । एकमिति । तस्य हेयत्वं सूचयति । मोहेति । निरुपाधिकं रूपं व्यक्तीकर्तुमारभते । प्रत्यगिति । एकरसं प्रत्यग्वस्तु सत्तास्फूर्त्योरन्यानपेक्षं हासिमात्रं तेन स्फुरदात्मनो वास्तवं रूपमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अध्यावृत्ताननुगतं द्वितीयासंभवादजम् ॥
न वाक्यपदयोरर्थो भेदसामान्यवर्जनात् ॥ १२ ॥

तस्य वास्तवत्वं निःसामान्यविशेषत्वेनाऽऽह । अध्यावृत्तेति । तत्र हेतुः । द्वितीयेति । किंच यज्जायते तदेवावास्तव यथा शुक्तिरन्तमिव तु न जायते तद्वास्तवमित्याह । अनमिति । किंच यद्वाच्यं तन्मिथ्या यथा रजतादि न चेदमुच्यते तेन वास्तवमित्याह । नेत्यादिना । अवाच्यत्वे हेतुमाह । भेदेति ॥ १२ ॥

न प्रमाणान्तरैर्गम्यं पराग्यैस्त्वसमन्वयात् ॥
अनपेक्षितमात्रादि तदविद्यासमन्वयात् ॥ १३ ॥

किंच यज्जायते तदेव मिथ्येदं त्वत्वेत्याह्वास्तवमित्याह । नेति । प्रत्यसाद्यगम्यत्वे शब्दादिराहित्यं हेतुमाह । परागिति । किंच यन्मात्राद्यपेक्षं तदेव मिथ्या यथा सर्पादि । इदं तु तदनपेक्षत्वाद्वास्तवमित्याह । अनपेक्षितेति । तत्र हेतुमाह । अविद्येति । न नैवं तस्याः स्वातन्त्र्यमसत्त्वं ॥ संबन्धग्रन्थे समाधानादिति यावः ॥ १३ ॥

आत्मप्रत्ययमैकात्म्यं द्वितीयस्त्वात्मनो भवेत् ॥
अनात्मप्रत्ययोऽतोऽहं स्वत एकोऽस्मि केवलः ॥ १४ ॥

मात्राद्यनेपेक्षत्वे कथं तद्वीरित्याशङ्क्य प्रत्यध्वानैकधीगम्यमित्युक्तं स्वप्रकाशत्वं स्मारयति । आत्म्येति । आत्मत्वं तत्र हेतुरिति वदन्ननात्मनोऽन्याधीनप्रकाशतया रूपवत्कल्पितत्वमाह । द्वितीयस्त्विति । तस्य कल्पितत्वे फलितमाह । अत इति । केवलो निष्प्रपञ्चो निरपेक्षश्चेति यावत् ॥ १४ ॥

यन्निपेधमुखेनेदं नेति नेतीति भण्यते ॥

अविद्यामवधि कृत्वा द्वे रूपे ब्रह्मणस्त्वित्ये ॥ १५ ॥

संगतिमुक्त्वाऽक्षरव्याख्याभूमिकामारचय्य द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति पदानि योजयति । यदिति । इदमा प्रतिपाद्यब्रह्मोक्तिः । तद्रूपत्वे मूर्तामूर्तयोश्चैतदन्यवदनिपेध्यत्वमाशङ्क्याऽऽह । अविद्यामिति । तद्वशाया तामेवावधीकृत्य ते भवतो न तु विद्यया तस्यामपनीताया तयोरवसरोऽतोऽविद्याविद्यमानत्वाज्जिपेक्ष्यतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अवधारणाय बावेति द्वे एवेति विनिश्चितौ ॥

समुच्चिते सजातीयैरुच्चैस्ते विशेषणैः ॥ १६ ॥

निपातार्थमाह । अवधारणायेति । ब्रह्मणो रूपे द्वे एवेति निश्चिताविष्टार्या तद्व्योतनार्थं निपात इत्यर्थः । ब्रह्मणो रूपद्वयमवधार्यते चेन्मर्त्यत्वादीनि वक्ष्यमाणविशेषणान्मवधारणविरोधादयुक्तानीत्याशङ्क्य मूर्तं चेत्यादेरर्थमाह । समुच्चिते इति । अन्तर्णातोत्तरविशेषणे ते द्वे एवेत्यवधार्यते तत्र शेषविरोध इत्यर्थः ॥ १६ ॥

वाचशब्दं चशब्देन मत्याहत्याभिधीयते ॥

मूर्तमेव च तद्रूपं ब्रह्मणोऽमूर्तमेव च ॥ १७ ॥

नन्वमूर्तमेव चेति कथं भाष्यमेवकारस्यामूर्तं चेत्यत्राश्रुतेरत आह । बावेति । अमूर्तं चेत्यत्र चशब्देनामूर्तं प्रति वाचशब्दमाकृष्यामूर्तमेव चेति भाष्येऽभिधीयते तस्यावधारणार्थत्वादित्यर्थः । मूर्तं चेत्यादिवाक्यार्थं निगमयति । मूर्तमिति । प्रस्तुतं ब्रह्मणो रूपं मूर्तमेवान्तर्भावितमर्त्यत्वादिविशेषणममूर्तमेव चापरं रूपमन्तर्भावितमस्तत्त्वादिविशेषणं न तृतीयमस्ति रूपमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अविद्यावत्परं ब्रह्म मूर्तामूर्तादिलक्षणैः ॥

विशिष्यते न धर्माणां मिथः संगतिरिष्यते ॥ १८ ॥

मूर्तामूर्तयोर्विशेष्यत्व मर्त्यत्वामृतत्वादीना विशेषणत्वं मूर्ताद्युद्दिश्य तेषामुपदेशादित्याशङ्क्याऽऽह । अविद्यावदिति । प्रधानानुयायित्वादितरेषा ब्रह्मणश्च तद्भावादित्यर्थः । परपक्षं निषेधति । नेति ॥ १८ ॥

विशेष्यार्थकतत्रत्वाद्वर्णाणां न परस्परम् ॥

तथाऽनपेक्षतस्तेषां संगतिः स्यात्कदाचन ॥ १९ ॥

तत्र हेतुः । विशेष्येति । न परस्परं संगतिरिति संख्यः । अरुणाधिकरणे तु प्रमा-

९९६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-
णवशाद्विशेषणानां पौष्टिर्हि मिथः संगतिरङ्गीकृतेति भावः । इहापि तर्हि तादृशी संग-
तिरस्तु नेत्याह । तथेति । ननुकर्णार्थलयाशब्दः ॥ १९ ॥

विज्ञानपुरुषान्तस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥

तमस्विनोऽयं द्वे रूपे तदन्याव्यतिरेकतः ॥ २० ॥

तेषां मिथोविशेषणविशेष्यत्वाभावेऽपि तद्वत्त्वं ब्रह्म विशेष्यमित्याशङ्क्याऽऽह । विज्ञा-
नेति । परस्य प्रतीचोऽज्ञस्यैव रूपे विशेषणे इत्यत्राप्यशब्दोक्तं हेतुमाह । तदन्येति ।
तस्मादात्मनोऽन्यत्वेनेष्टस्य परस्य तस्माद्वा ब्रह्मणोऽन्यत्वेनेष्टस्याऽऽत्मनस्ततो व्यतिरेका-
संभवादव्यभुतेरित्यर्थः ॥ २० ॥

ऋतसर्पादिभिर्ब्रह्मज्ञातायाः स्रजः सदा ॥

वास्तवोऽवास्तवो वा न व्यतिरेको न चान्वयः ॥ २१ ॥

तद्वन्न व्यतिरेकेण ब्रह्मणो द्वे स्वतः सदा ॥

नापि चाव्यतिरेकेण ते तु ब्रह्मैवं निर्द्वयम् ॥ २२ ॥

प्रत्यग्ब्रह्मणोऽस्तु विशेष्यत्वं रूपयोश्च विशेषणत्वं तथाऽपि रूपरूपित्वेन भेदाद्वैत-
हानिरित्याशङ्क्याऽऽह । ऋतेति । कल्पितसर्पादिभिः सहापिष्ठानस्य स्रजो न वास्तवो
भेदोऽभेदो वा कल्पितस्याकल्पितवर्मायोगात् न ताववास्तवौ तथामिष्टस्यादत्तस्तेषाम-
विष्ठानमात्रत्वमेवान्वयव्यतिरेकमावासंभवात्तथा ब्रह्मणो न द्वे रूपे वस्तुतोऽतिरिक्ते
रूपरूपित्वायोगात्तन्नाप्रव्यतिरिक्ते दोषसाम्यादित्यर्थः । भासमानयोस्तर्हि क्ता गती
रूपयोरित्याशङ्क्याऽऽह । ते स्त्विति ॥ २१ ॥ २२ ॥

अण्वाद्यवयवैर् मूर्तं पीनं संस्थानवद्बुद्धम् ॥

तद्विरुद्धममूर्तं स्यान्निरञ्जं देशवच्च च ॥ २३ ॥

मूर्तं चेत्यादौ चकारावधारणयोरर्थोक्तिपूर्वकं तात्पर्यमुक्त्वा मूर्तशब्दार्थमाह ।
अण्वादीति । सावयवं मूर्तमित्युक्ते वागवतिश्राप्तिं शङ्कित्वा विशिनष्टि । पीनमिति ।
अमूर्तशब्दार्थमाह । तद्विरुद्धमिति । मूर्तविरुद्धत्वमेव स्फोरयति । निरञ्जमिति ।
निरवयववत्सावयविनो वागवद्वागवत्त्वमाशङ्क्याऽऽह । देशवादिति । सावयवत्वेऽपि
वायोर्न दृष्टिव्यादिवत्तदभिव्यक्तत्वमिति भावः ॥ २३ ॥

मर्त्यं मरणधर्मं स्याद्यद्दिनश्वरलक्षणम् ॥

अमृतं तद्विरुद्धं च ध्रुवं यन्न विपद्यते ॥ २४ ॥

मर्त्यशब्दार्थमाह । मर्त्यमिति । दृष्टिव्यादौ तद्वियोगमाशङ्क्याऽऽह । यदिति ।
अमृतशब्दार्थमाह । अमृतमिति । विरोधं साधयति । ध्रुवमिति ॥ २४ ॥

आश्रितं स्थितमत्र स्याद्वत्त्वाऽन्याप्य च तिष्ठति ॥

तद्विरुद्धं तथा यत्स्यादेत्येव न तु तिष्ठति ॥ २५ ॥

स्थितं चेत्यादि न्याकरोति । आश्रितमिति । अत्रेति वाक्योक्तिः । गतिपूर्वकमित्यादिभाष्यमनुसरति । गत्वेति । यदिति प्रकृतोक्तिं शङ्कित्वोक्तम् । तद्विरुद्धमिति । स्थितविरुद्धत्वं साधयति । एत्येवेति ॥ २५ ॥

सदिति व्यक्तरूपं यद्वृत्तमाणविशेषणम् ॥

मृत्युसं तद्विरुद्धं त्यदप्रत्यक्षं तथोच्यते ॥ २६ ॥

सच्छब्दस्य विद्यमानार्थत्वमाशङ्क्य न्याचष्टे । सदिति । सतो विरोधमेव स्फोरयति । अप्रत्यक्षमिति ॥ २६ ॥

क्षितिर्जलं तथा वह्निरित्येतन्मूर्तमुच्यते ॥

भूतद्वयममूर्तं च वायुश्चाऽऽकाशमेव च ॥ २७ ॥

प्रत्यग्महाज्ञातं मूर्तादिधर्मैर्विशेष्यमित्युक्त्वा पदार्थान्याख्याय भूतत्रयं मूर्तादिधर्मैः साक्षाद्विशेष्यमित्याह । क्षितिरिति । मूर्तग्रहणं मर्त्यादेरुपलक्षणम् । भूतद्वयममूर्तादिधर्मैः साक्षाद्विशेष्यमित्याह । भूतेति । अमूर्तग्रहणममृतादेरुपलक्षणम् ॥ २७ ॥

मूर्तं मर्त्यं स्थितं सद्य क्षित्यवग्रिप्रयं विदुः ॥

अमूर्तामृत्युचक्षु वाय्वाकाशद्वयं स्मृतम् ॥ २८ ॥

क्षितिरित्यादि विमजते । मूर्तमिति । भूतद्वयमित्यादि स्फोरयति । अमूर्तेति ॥ २८ ॥

मूर्तत्वादेव मर्त्यं तन्मर्त्यत्वादेव तत्स्थितम् ॥

स्थितत्वादिन्द्रियग्राह्यं निर्णयैदंतया पृथक् ॥ २९ ॥

मूर्तत्वादिशेषणानामादित समारम्य हेतुहेतुमद्भावमाह । मूर्तत्वादिति ॥ २९ ॥

सोपाख्यत्वाच्च तस्यापि कचिदेकांशवत्स्थितेः ॥

स्थितत्वाद्यापि तन्मर्त्यं मर्त्यत्वान्मूर्तमेव च ॥ ३० ॥

तेषामेवान्तादारम्य तद्दर्शयति । सोपाख्यत्वादिति । ऐन्द्रियकधीविषयत्वादित्यर्थः । तथाऽपि कथमन्यापित्वं तत्राऽऽह । कचिदिति । इन्द्रिययोग्ये देशे परिच्छिन्नाकारेण स्थितेति यावत् । न च मूर्तत्वादेः सत्त्वेऽपि परमाणादौ मर्त्यत्वाभावाद्यभिचारस्तस्यैवासांमतेरिति भावः ॥ ३० ॥

अमूर्तत्वादमर्त्यं तद्यथापि त्यदतीन्द्रियम् ॥

अतीन्द्रियत्वाच्चद्यापि न्यापित्वाच्चामृतं ततः ॥ ३१ ॥

उक्तं न्यायममूर्तत्वादित्थं योजयति । अमूर्तत्वादिति । यदित्यस्य व्याख्या

९९८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-
न्यापीति । अमूर्तत्वादारभ्य हेतुहेतुमद्भावमुक्तत्वा त्वादित्यस्मादुपक्रम्य तमाह । अतीन्द्रि-
यत्वादिति ॥ ३१ ॥

अस्थितत्वादमूर्तं तदाकारव्यक्तिवर्जितम् ॥

हेतुतत्फलरूपेण मूर्तदेः संगतिमियः ॥ ३२ ॥

अक्षमूत्रवदन्योन्यं सामर्थ्यस्याग्रहाणतः ॥

हेतुतद्वच्चया ज्ञेयाऽमूर्तादेरापि संगतिः ॥ ३३ ॥

स्थितत्वं परिच्छिन्नत्वेन नाशित्वं तद्वाहित्यमस्थितत्वं तस्मादविनाशित्वादित्यर्थः ।
मूर्तत्वादीनां मियो हेतुहेतुमत्त्वेन संबन्धं सदृष्टान्तमुपसंहरति । हेत्विति । तेषां तथात्वे
योग्यत्वं हेतुमाह । सामर्थ्यस्येति । अमूर्तत्वादीनामपि मियः संगतिं निगमयति ।
हेत्विति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

संभवेऽन्यतमस्यापि सर्वेषां संभवो यतः ॥

अतोऽवधारणार्याय वचैवग्रहणं कृतम् ॥ ३४ ॥

अन्योन्यसंगती हेतुमाह । संभव इति । मूर्तादिष्वमूर्तादिषु चान्यतमस्य सत्त्वे
परिशिष्टं त्रयमावश्यकमित्यत्र गमकमाह । अत इति । तत्र मूर्तं चेत्यादौ मूर्तमात्रम-
मूर्तमात्रं चोक्त्वा कृतमवधारणार्थमेवकारस्य ग्रहणं तदुक्तविशेषणानामुक्तनीत्याऽन्यत-
मभावे तदितरत्रयसत्तेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तयोरुद्दिष्टयोर्मूर्तं मयमं तावदुच्यते ॥

अन्यद्वाय्वन्तरिक्षाभ्यां भूतत्रयमिहोच्यते ॥ ३५ ॥

तदेतन्मूर्तमित्यस्यार्थमाह । तयोरिति । किं तन्मूर्तितावयवं घनं संहतमित्याशङ्क्य
यदन्यदित्यादेरर्थमाह । अन्यदिति ॥ ३५ ॥

मूर्तं संस्थानवद्व्येतत्तथा मर्त्यं विनाशवत् ॥

एतत्स्थितं परिच्छिन्नमेतत्सत्सविशेषणम् ॥ ३६ ॥

एतन्मर्त्यमित्यादेरर्थमाह । मूर्तमिति । प्रागेव तद्व्यतिरिक्तमिति वक्तुं हिशब्दः ॥ ३६ ॥

चतुर्विशेषणस्यास्य क्षित्ववग्न्यात्मकस्य हि ॥

चतुष्टयसत्त्वार्थं पुनरुच्चारणं कृतम् ॥ ३७ ॥

तस्यैतस्येत्यदेरर्थमाह । चतुर्विशेषणस्येति । विशेषणचतुष्टयवतो भूतत्रयस्य
प्रागुक्तस्य पुनरुक्तिः किमिति कृतेत्युक्ते मण्डलस्य चतुर्विशेषणभूतत्रयकार्यत्वं नैकैक-
कार्यतेति वक्तुं पुनरुक्तिरधिकोक्तैरधिकयोतित्वादित्यर्थः । भूतत्रयस्य चतुर्विशेषणत्वं
प्रमाणसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ ३७ ॥

सर्वव्यापी रसो होष श्रवत्तपति यो रविः ॥

चतुष्टयान्वयादेप भूतत्रयरसः स्मृतः ॥ ३८ ॥

य एष तपतीत्यस्यार्थमाह । सर्वेति । यः सर्वव्यापी यः सर्वोपनिषदधिगत एष रविर्भूत्वा विश्वं श्रवत्तपतीति योजना । तस्य भूतत्रयरसत्वे हेतुमाह । चतुष्टयेति । भूतं मर्त्यं स्थितं सद्दिति चतुष्टयम् ॥ ३८ ॥

य एष तपतीत्यत्र मण्डलं परिगृह्यते ॥

चतुष्टयं हि भूर्तादि मण्डले गृह्यते यतः ॥ ३९ ॥

एषशब्दस्य चेतनविषयत्वमाशङ्क्याऽऽह । य इति । मण्डलग्रहे हेतुमाह । चतुष्टयं हीति । हिशब्दोक्तेत्वनुवादी यत इति ॥ ३९ ॥

चतुर्णामन्वयो हीति हेतुनाऽत्र विभाव्यते ॥

सतश्च ग्रहणं विद्याचतुर्णामुपलक्षणम् ॥ ४० ॥

सतो हीत्यत्र हिशब्दार्थमाह । चतुर्णामिति । अत्रेति वाक्यमण्डलयोरन्यतर-
श्लोक्तिः । चतुर्णामन्वयो हेत्वर्थश्चेत्कथं सतो हीतिविशेषग्रहस्तत्राऽऽह । सतश्चेति ।
चतुर्णां मध्ये त्रयाणामनुक्तानां भूर्तादीनामिति यावत् ॥ ४० ॥

कृष्णसारं यथा स्थानं चक्षुषः करणात्मनः ॥

तथा हिरण्यगर्भस्य मण्डलं करणात्मनः ॥ ४१ ॥

एषशब्देन भूतत्रयसारतया मण्डलग्रहे तदपि चेतनमेवेत्याशङ्क्याऽऽह । कृष्णेति ।
विमतं न चेतनं करणाद्यतनत्वात्समतवदिति भावः ॥ ४१ ॥

उत्सर्गाद्वपनिर्माणे प्राधान्यं तेजसो यतः ॥

तस्माद्रसत्वनिर्देशः क्रियते मण्डलात्मानि ॥ ४२ ॥

भूतत्रयस्य कार्यतया रसश्चेन्मण्डलं तर्हि तेजोरसो निरवर्ततेति श्रुतेस्तेन शब्दपर्या-
यरसशब्दस्यैव कुतो मण्डले ग्रयोमोऽवादिपदस्यापि किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
उत्सर्गादिति । रूपमात्रस्य तेजस्तत्त्वद्विशेषसर्गे प्राधान्यस्यौत्सर्गिकत्वाच्चद्विशेषे मण्डले
तेनोरूपरसत्वं श्रुत्योक्तमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अप्त्रिलन्नः पार्थिवो घातुस्तेजसा परिपच्यते ॥

अङ्कुराद्यभिनिष्पत्तौ मुख्यतैवं हि तेजसः ॥ ४३ ॥

तेजसो रूपसर्गे प्राधान्यं साधयति । अप्त्रिलन्न इति । अन्निर्विलिद्धं मृदुत्वमापा-
दितः शाल्यादिः शृषिबीजस्वभावस्तेजसा पच्यमानोऽङ्कुराद्युत्पत्तौ पर्याप्तस्तेन तदुत्पत्ता-
वन्वयवधानेन पूर्वमाधित्वात्तत्प्राधान्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

१००० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

सारस्त्रयाणां भूतानां रसो मण्डलमुच्यते ॥

एतत्सारणि हि त्रीणि भूतान्याहुर्विपश्चितः ॥ ४४ ॥

मण्डलस्य भूतत्रयसारत्वे मानान्तरं वक्तुं त्रयाणां हीत्यादिभाष्यार्थमाह । सार इति । तत्रैव पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिसंवादापेक्षया हिशब्दः । विद्वत्प्रसिद्धिमाह । एतदिति ॥ ४४ ॥

मण्डलायतने यस्तु कारणं संश्रितं विभोः ॥

विराजो देवदेवस्य तदिदानीमिहोच्यते ॥ ४५ ॥

अपामूर्तिभित्तादेर्गतेन तुल्यार्थत्वादन्यास्येयत्वं मत्वा य एष इत्याद्यवतारयति । मण्डलेति ॥ ४५ ॥

आदित्यान्तर्गतः साक्षात्करणात्माऽभिधीयते ॥

वाय्वाकाशरसत्वेन तन्नामूर्तान्वयो यतः ॥ ४६ ॥

त्यस्यैव रस इति पूर्वेण सह तद्व्याकरोति । आदित्येति । मण्डलस्य करणात्मलिङ्गस्य भूतद्वयसारत्वे हेतुमाह । तत्रेति । अमूर्तग्रहणममृतादित्रयोपलक्षणम् ॥ ४६ ॥

कलिङ्गारम्भसिद्ध्यर्थं वाय्वाकाशसमुद्भवः ॥

ईश्वरात्कारणाद्यस्माद्धिङ्गं तेन रसस्तयोः ॥ ४७ ॥

तस्य भूतद्वयसारत्वे हेत्वन्तरमाह । कलिङ्गेति । कशब्दः भूतार्थस्तदेव लिङ्गं तदा-
रम्भार्थमिति यावत् । तयोर्वाय्वाकाशयोर्भूतत्रयोपलक्षणयोः स्वयंप्रधानयोरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

वाय्वाकाशरसो ह्येष इति हेतुः प्रदर्शयते ॥

त्यस्य ह्येष रस इति ययोक्तो मण्डलात्मनि ॥ ४८ ॥

त्यस्य हीत्यादिहेतुवक्तव्यार्थमाह । वाय्वाकाशेति । एष लिङ्गात्मा रसो भूतद्वय-
स्येत्यत्र त्यस्य हीत्यादिना हेतुरुच्यते । यथा मण्डलस्य त्रयसारत्वे सतो हीति चतु-
र्णामन्वयो हेतुरुक्तः । सतश्चानुक्तोपलक्षणार्थं ग्रहणं तथाऽप्यापि चतुष्टयान्वयो हेत्वर्थ-
स्तस्य च ग्रहणमनुक्तोपलक्षणार्थमित्यर्थः । उक्तहेत्वर्थद्योतकः श्रुती हिशब्दो हीत्यनु-
कुर्यते ॥ ४८ ॥

हिरण्यगर्भक्षेत्रज्ञं रसं केचित्प्रवक्षते ॥

कारणं रसशब्देन यस्माद्वाभिधीयते ॥ ४९ ॥

समतमुक्त्वा समृपप्रथमतमाह । हिरण्यगर्भेति । तत्र हेतुः । कारणमिति ।
त्यस्य हीत्यादौ रसशब्देन भूतद्वयकारणमुक्तं न च तत्रैतन्नादन्यत्र च नोवस्त्याऽसाम-
र्थ्यान्नापि परः । नोदस्त्यात्तस्माच्चेतनं सूक्ष्मक्षेत्रज्ञोऽत्र रस इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

यस्माद्विरण्यगर्भस्य कर्म बाह्यन्तरिक्षयोः ॥

प्रयोजकव्यक्तयोस्तस्माद्रसः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ५० ॥

सोऽपि कथं भूतद्वयकारणमत आह । यस्मादिति ॥ ५० ॥

भूतद्वयरसो ज्ञेयो मण्डले चेतनः पुमान् ॥

त्यस्य द्वेष रस इति तत्सिद्धौ कारणाभिधा ॥ ५१ ॥

स स्वकर्मद्वारा कारणमस्थूलस्य वाय्वादेरित्युक्तं समर्थयितुं तस्येतस्यामूर्तस्येत्यादि-
वाक्यार्थं संक्षिप्याऽऽह । भूतेति । हेतुवाक्यमादत्ते । त्यस्येति । तस्यार्थं संक्षिपति ।
तत्सिद्धाविति । मण्डलपुरुषस्य भूतद्वयकारणत्वप्रतिपत्ताविति यावत् ॥ ५१ ॥

न्यायोक्तेरेव संसिद्धेः प्रतिज्ञातस्य वस्तुनः ॥

क्षेत्रज्ञः कारणं कस्मादित्यत्र न्याय उच्यते ॥ ५२ ॥

श्रूतेऽर्थं किं हेतुनेत्याशङ्क्याऽऽह । न्यायेति ॥ ५२ ॥

एतस्मिन्मण्डले योऽन्तर्विज्ञानात्मत्वमागतः ॥

अविद्याभायनाकर्महेतुतो नान्यकारणात् ॥ ५३ ॥

न्यायमेव दर्शयन्त्यो ह्येतस्मिन्मण्डले विज्ञानात्मेति भर्तृप्रपञ्चभाष्यार्थमाह । एतस्मि-
न्निति । एष खल्वविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिष्कृतो विज्ञानात्मत्वभाष्यत इत्येतद्व्याकुर्वञ्जी-
वत्वप्राप्तकमाह । अविद्येति ॥ ५३ ॥

तस्य यत्कर्मरूपं तद्विद्यद्वायुप्रयोजकम् ॥

स्वस्थस्य कर्मणस्तस्य मरुत्प्रस्पन्दरूपिणः ॥ ५४ ॥

वाय्वाकाशप्रनाड्यैवं तेजसः सभवस्ततः ॥

जज्ञाते तेजसो भूते जलं च पृथिवी तथा ॥ ५५ ॥

सूत्रक्षेत्रज्ञस्य भूतद्वयकारणत्वं द्रुवाणस्तदेव तत्कर्मरूपं विज्ञानात्मनस्तद्वाय्वन्तरिक्षा-
प्रयोजकं भवतीत्यस्यार्थमाह । तस्येति । तदेहस्य पञ्चभूतात्मवत्त्वाद्भूतद्वयोत्पत्तावपीतर-
भूतोत्पत्तिं विना न तस्य योग इत्याशङ्क्यान्तरिक्षाधारस्य वायुपरिस्पन्दस्य कर्मणो
वाय्वन्तरिक्षाद्वारेणैव तेजसः सभव इत्यस्यार्थमाह । स्वस्थस्येति । तदाकाशमुत्पाद्य
तद्रूपेण स्थितं तस्य मरुत्कार्यं तेन स्पन्दात्मना स्थितस्य द्वयद्वारा तेन एव कर्मणस्त-
योस्तेजसश्च जन्मेत्यर्थः । तेजसे इतरे भूते इत्यस्यार्थमाह । जज्ञाते इति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

कर्मणा पौरुषेणैवं रसभूतेन संभूतः ॥

वाय्वन्तरिक्षयोर्यस्माद्रसस्तेन पुमांस्तयोः ॥ ५६ ॥

तद्यस्मात्पौरुषेण कर्मणा रसभूतेनाऽऽविष्टयोर्याय्वन्तरिक्षयोः प्रवृत्तिरित्येतद्व्याकुर्व-
न्कलितमाह । कर्मणेति ॥ ५६ ॥

मेघया तपसेत्यादि तथाच प्राणदाहृतम् ॥

न्यायेनानेन पुरुषो रसशब्देन भण्यते ॥ ५७ ॥

१००२ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये—

मेधया तपसाऽननयत्पितेति शुचमित्यस्यार्थमाह । मेधयेति । नैयायिकमपि निगम-
यति । न्यायेनेति ॥ ५७ ॥

त्यस्य होष इति ह्युक्त्या न्यायः श्रुत्याऽयमुच्यते ॥

नैतदेव भवेन्मूर्तरसेनास्यासमत्वतः ॥ ५८ ॥

श्रीर्तौ न्यायोक्तिमुपसहरति । त्यस्येति । श्रुतेरुक्तन्यायसाधनसामर्थ्यद्योतनार्थो
हिशब्दः । निराकरोति । नैतदिति ॥ ५८ ॥

भूतत्रयस्य मूर्तस्य रसो मण्डलमभ्यर्थाः ॥

धमश्चतुर्भिर्मूर्तार्थैर्भूतत्रयवदन्वितम् ॥ ५९ ॥

यथ मूर्तरसेन सह यथोक्तमूर्तरसस्यातुल्यतेत्याशङ्क्य मूर्तरस दर्शयति । भूतेति ।
तस्य रसवता साक्षात्तयाह । धमरिति । तस्य तद्वता साक्षात्तवदमूर्तरसस्य चेतनत्वेन
तद्वता न साक्षात्त तयाच तस्य मूर्तरसेनातुल्यतेति भावः ॥ ५९ ॥

अमूर्तयोरपि रसो लिङ्गात्मा गृह्यतां तथा ॥ ६० ॥

वाक्यप्रत्यक्षेस्तुल्यत्वाच्च शुक्तोऽत्रान्यथा ग्रहः ॥

वैरूप्यलक्षणो दोषः सत्येव नः प्रसज्यते ॥ ६१ ॥

तत्समाधिस्ताहिं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । अमूर्तयोरिति । यथा मूर्तानामचेतन
मण्डलं तथाऽमूर्तयोरप्यचेतनमन्तं करणं रसस्तथा च तुल्यतेत्यर्थः । अथ रसयोरसमत्वं
मेवाम्बु किं समत्वेनेत्याशङ्क्याऽऽह । वाक्येति । अत्र रसयोरिति यावत् । अन्यथे
त्यतुल्यत्वोक्तिः । विपक्षे दोषमाह । वैरूप्येति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

अथ मूर्तरसोपत्याऽपि चेतनस्यैव चेद्ग्रहः ॥

अत्यल्प भवताऽभाणि सर्वमात्मैव नो यतः ॥ ६२ ॥

मूर्तामूर्तरसयोश्चेतनाचेतनभेदे वाक्यवैरूप्यमुक्तं समाधित्तु शङ्कते । अधेति ।
अमूर्तरसवन्मूर्तरसशब्देनापि चेतनस्यैव ब्रह्मणो मण्डलापन्नस्य ग्रहणमित्येतद्दूषयति ।
अत्यल्पमिति । मण्डलस्य चेतनकार्यतया चेतनत्वे सर्वस्थं तत्कार्यतया तन्मात्रत्वाद्
सयोश्चेतनतेति विशेषणानर्थक्यमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

न ह्यात्मव्यतिरेकेण किञ्चित्कारणमिष्यते ॥

तेन तेन स्वरूपेण प्रत्यगात्मैव कारणम् ॥ ६३ ॥

यच्च सूत्रसेतुस्य स्वकर्मद्वारा कारणतेति तत्राऽऽह । न हीति । परस्यैवाज्ञातस्य
कारणताया वैदिकत्वादित्यर्थः । आकाशाद्वायुरित्यादावाकाशादेरपि कारणत्वं श्रुतमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । तेनेति ॥ ६३ ॥

मण्डलात्मनि चाऽऽधारे लिङ्गात्मैवावसीयताम् ॥

करणस्यैव तत्स्यत्वादिज्ञानात्मा हि लिङ्गगः ॥ ६४ ॥

यत्तु पुरुषो मण्डलानारो विज्ञानात्मेति तत्राऽऽह । मण्डलेति । तत्र हेतुः । करणस्येति । यथा गोलकात्मनि चक्षुषि वर्णात्मैव तिष्ठति तथाऽऽदित्यमण्डलेऽपि तस्येव स्थितेरित्यर्थः । तत्सेन्द्रस्तर्हि कुत्रास्ति तत्राऽऽह । विज्ञानेति । मण्डलस्य लिङ्गोपाश्रित्यनन्तस्यापि विज्ञानात्मोपाधित्वं प्रामाणिकमिति वक्तुं हिशब्दः ॥ ६४ ॥

अज्ञातः पुरुषो यस्मात्कार्यकारणशब्दभाक् ॥

अज्ञातमिध्याविज्ञानरूपत्वाच्च तु तत्त्वतः ॥ ६५ ॥

परस्यैव कारणत्ववदता जीवस्य तन्निरस्त तस्य लिङ्गोपाधिं विना मण्डलाधारत्वं निराहृतम् । इदानीं तस्यापि कौटम्ब्याच्च कारणतेत्याशङ्क्याऽऽह । अज्ञात इति । अज्ञातत्वं वा कारणशब्दभावत्वे मिथ्याविज्ञानरूपत्वं च कार्यशब्दभावत्वे हेतुरिति भेदः । तस्मात्परमिन्कार्यादिभावस्याऽऽरोपाच्च कौटम्ब्यादिदौस्यामिति शेषः ॥ ६५ ॥

अचेतनेषु लोकेऽस्मिन् दृष्टा पुरुषाभिधा ॥

इति चेन्नतदेवं स्यादचित्केष्वपि दर्शनात् ॥ ६६ ॥

मण्डलाधारभेतनो नेत्यत्र पुरपश्रुतिनिरोधं शङ्कते । अचेतनेष्विति । विरोधाभावप्रतिनानीते । नतदिति । अचेतनेष्वपि पुरुषशब्ददृष्टेरदृष्टिरसिद्धेत्याह । अचित्केष्विति ॥ ६६ ॥

त एतान्सप्त पुरुषानित्यादिध्रुतिवास्पतः ॥

असंवित्केऽपि पञ्चादी दृश्यते पुरुषाभिधा ॥ ६७ ॥

तदेव व्यासरोति । त एतानिति । ते प्राणा न शक्ता निपक्ता व्ययहारं जनयितुमिति कृतालोचनाम्भनञ्च श्रोत्रनिद्राघ्राणव्याब्धनोरूपानेतान्पुरुषानेरु लिङ्गात्मकपुराणमूर्ध्वित्यादिवाक्यादभेदनेष्वपि तच्छब्दो दृष्ट इत्यर्थः । स वा एष पुरुषोऽक्षरसमय इत्यादिध्रुतिरप्यत्र मानमित्याह । असंवित्केऽपीति । पञ्चादी तदवयवभासु कोशेष्विति यावत् ॥ ६७ ॥

अध्यात्मोक्त्यवधिज्ञप्त्वा अधिदैवतकीर्तनम् ॥

मूर्तामूर्तविभागोऽयमध्यात्ममधुनोच्यते ॥ ६८ ॥

परतीयं व्याख्यानं प्रत्याख्यायेदानीमित्यभिदैतमित्यस्य तात्पर्यमाह । अध्यात्मेति । तस्य कीर्तनमुपसंहारः । अथाध्यात्ममित्यस्यार्थमाह । मूर्तेति ॥ ६८ ॥

भूतत्रयं पृथिव्यादि देहेऽपि परिमृश्यते ॥

मूर्तशब्देन यत्प्राणाद्भोजोन्नयापरं च यत् ॥ ६९ ॥

१००२ सुंभराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

मेधया तपसाऽननगत्पिबेति शुक्कमित्यस्यार्थमाह । मेधयेति । नैयायिकमार्गं निगम-
यति । न्यायेनेति ॥ १७ ॥

त्यस्य द्वेप इति श्रुत्या न्यायः श्रुत्याऽयमुच्यते ॥

नैतदेवं भवेन्मूर्तरसेनास्यासमत्वतः ॥ १८ ॥

श्रौतौ न्यायोक्तिमुपसंहरति । त्यस्येति । श्रुतेरुक्तन्यायसाधनसामर्थ्यद्योतनायो-
हिशब्दः । निराकरोति । नैतदिति ॥ १८ ॥

भूतत्रयस्य मूर्तस्य रसो मण्डलमभ्यधाः ॥

यमंश्चतुर्भिर्मूर्ताद्यैर्भूतत्रयवदन्वितम् ॥ १९ ॥

कथं मूर्तरसेन सह यथोक्तमूर्तरसस्यातुल्यतेत्याशङ्क्य मूर्तरसं दर्शयति । भूतेति ।
तस्य रसवता साजात्यमाह । यमंरिति । तस्य तद्वता साजात्यवदमूर्तरसस्य चेतनत्वेन
तद्वता न साजात्यं तथाच तस्य मूर्तरसेनातुल्यतेति भावः ॥ १९ ॥

अमूर्तयोरपि रसो लिङ्गात्मा सृष्टातां तथा ॥ ६० ॥

वाक्यग्रहणेस्तुल्यत्वाच्च युक्तोऽत्रान्यथा ग्रहः ॥

वैरूप्यलक्षणो दोषः सत्येवं वः प्रसज्यते ॥ ६१ ॥

तत्समाधिस्ताहिं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । अमूर्तयोरिति । यथा मूर्तानामचेतनं
मण्डलं तथाऽमूर्तयोरप्यचेतनमन्तं करणं रसस्तथा च तुल्यतेत्यर्थः । अयं रसयोरसमत्व-
मेवास्तु किं समत्वेनेत्याशङ्क्याऽऽह । वाक्येति । अत्र रसयोरिति यावत् । अन्यथे-
त्यतुल्यत्वाक्तिः । विपक्षे दोषमाह । वैरूप्येति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

अथ मूर्तरसोक्त्याऽपि चेतनस्यैव चेद्ग्रहः ॥

अत्यल्पं भवताऽभाणि सर्वमात्मैव नो यतः ॥ ६२ ॥

मूर्तमूर्तरसयोश्चेतनाचेतनभेदे वाक्यवैरूप्यमुक्तं समाधितुं शङ्कते । अधेति ।
अमूर्तरसवन्मूर्तरसशब्देनापि चेतनस्यैव ब्रह्मणो मण्डलापन्नस्य ग्रहणमित्येतद्व्याप्यति ।
अत्यल्पमिति । मण्डलस्य चेतनकार्यतया चेतनत्वे सर्वस्य तत्कार्यतया तन्मात्रत्वाद्वा-
सयोश्चेतनतेति विशेषणानर्थक्यमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

न ह्यात्मव्यतिरेकेण किञ्चित्कारणमिष्यते ॥

तेन तेन स्वरूपेण प्रत्यगात्मैव कारणम् ॥ ६३ ॥

यद्यु सूत्रलोपज्ञस्य स्वकर्मद्वारा कारणतेति तत्राऽऽह । न हीति । परस्यैवाज्ञातस्य
कारणताया वैदिकत्वादित्यर्थः । आकाशाद्वायुरित्यादावाकाशादेरपि कारणत्वं श्रुतमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । तेनेति ॥ ६३ ॥

मण्डलात्मनि चाऽऽधारे लिङ्गात्मैवावसीयताम् ॥

करणस्यैव तत्स्यत्वादिज्ञानात्मा हि लिङ्गगः ॥ ६४ ॥

यत्तु पुरुषो मण्डलाधारो विज्ञानात्मेति तत्राऽऽह । मण्डलेति । तत्र हेतुः । करणस्येति । यथा गोडलात्मनि चक्षुषि करणात्मैव तिष्ठति तथाऽऽदित्यमण्डलेऽपि तस्यैव स्थितेरित्यर्थः । तत्त्वज्ञानस्य हि कुत्रास्ति तत्राऽऽह । विज्ञानेति । मण्डलस्य लिङ्गोपाधित्ववत्तस्यापि विज्ञानात्मोपाधित्वं प्रामाणिकमिति वक्तुं हिशब्दः ॥ ६४ ॥

अज्ञातः पुरुषो यस्मात्कार्यकारणशब्दभाक् ॥

अज्ञातमिध्याविज्ञानरूपत्वाच्च नु तत्त्वतः ॥ ६५ ॥

परस्यैव कारणत्वं वदता जीवस्य तस्मिन् तस्य लिङ्गोपाधिं विना मण्डलाधारत्वं निराकृतम् । इदानीं तस्यापि कौटल्याच्च कारणतेत्याशङ्क्याऽऽह । अज्ञात इति । अज्ञानरूपत्वं कारणशब्दभाक्त्यैव मिध्याविज्ञानरूपत्वं च कार्यशब्दभाक्त्यैव हेतुरिति भेदः । तस्मात्परस्मिन्कार्यादिभावस्याऽऽरोपान्न कौटल्यादिदौस्थ्यमिति शेषः ॥ ६५ ॥

अचेतनेषु लोकेऽस्मिन् दृष्टा पुरुषाभिधाय ॥

इति चेन्नैतदेवं स्यादचित्कोऽपि दर्शनात् ॥ ६६ ॥

मण्डलाधारभेदतो नैवत्र पुरुषश्रुतिपरोक्षं शङ्कते । अचेतनेऽपि । विरोधाभावं प्रतिगम्यते । नैतदिति । अचेतनेऽपि पुरुषशब्ददृष्टेरदृष्टिरसिद्धेत्याह । अचित्कोऽपि ॥ ६६ ॥

त एतान्सप्त पुरुषानित्यादिधृतिवाक्यतः ॥

असंबित्केऽपि पक्षादीं दृश्यते पुरुषाभिधाय ॥ ६७ ॥

तदेव व्याकरोति । त एतानिति । ते प्राणा न शक्ता विपक्ता व्यवहारं जग-
गिनुमिति फुटालोचनामवतन्तुः श्रोत्रनिह्वाघ्राणवाक्चक्षोरूपानेतान्पुरुषानेकं लिङ्गात्मकं
पुराणकर्तृभित्पादिवाक्यादनेनेऽपि तच्छब्दो दृष्ट इत्यर्थः । स वा एष पुरुषोऽन्नर-
सम एतानिधृतिरप्यत्र मानमित्याह । असंबित्केऽपीति । पक्षादीं तदवयवभाषु
कोशेष्वपि यावत् ॥ ६७ ॥

अध्यात्मोऽत्यवधिज्ञप्त्या अधिर्देवतकीर्तनम् ॥

मूर्तामूर्तविभागोऽयमध्यात्ममनुच्यते ॥ ६८ ॥

परतीयं व्याख्यानं प्रत्याख्यायेदानीमित्यभिदेनमित्यस्य तात्पर्यमाह । अध्या-
त्मेति । तस्य कीर्तनमुपसंहारः । अथाध्यात्ममित्यस्यार्थमाह । मूर्तमिति ॥ ६८ ॥

भूतत्रयं पृथिव्यादि देहेऽपि परिगृह्यते ॥

मूर्तमन्त्रेण यत्प्राणाद्योऽन्नश्चापरं च यत् ॥ ६९ ॥

१००४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्—[द्वितीयाध्याये—

इदमेवेत्यादि व्यानये । भूतेति । यदन्मादित्यादेरर्थमाह । यदिति । हृदि त्मुपलक्षणं शारीराकाशस्य निवसितत्वात् । एकत्रकारोऽवधारणे यदाध्यात्मिकाद्वायोराकाशाचान्पदेव तदाध्यात्मिकं भूतत्रयं मूर्तमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

चक्षु रसस्त्रयाणां स्याद्विशेषेणात्र निष्ठितम् ॥

तेजः सर्वेश्वरीरस्य निर्मातृ स्यादसंशयः ॥ ७० ॥

एतन्मर्त्यमित्यादेर्गतार्थत्वादेतस्य सत् इत्यादेरर्थमाह । चक्षुरिति । सतो हीत्यादेस्तात्पर्यमानसाणश्चक्षुषो रसत्वं साधयति । विशेषेणेति । शरीरमात्रस्याविशेषेण निष्पादकं तत्र सर्वत्र सनिहितमपि तेजो विशेषतश्चक्षुषि स्थितमित्यप्रतिषन्धेनाधिगतम् 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्याऽक्षिणी प्राविशत्' इति ध्रुतेरतस्तेन शब्दपर्यायरसशब्दस्य चक्षुषि प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ७० ॥

प्रथमा संस्कृतिरिति मन्त्रवर्णोऽपि दृश्यते ॥

शश्वद्वै रेतस इति तथाच श्रुतिज्ञासनम् ॥ ७१ ॥

तत्र प्रमाणमाह । प्रथमेति । सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो यरणो मित्रोऽग्निरिति मन्त्रो देहावयवप्रधानभूतां प्रथमप्रवृत्तां दृष्टिं रसशब्दयोग्यामाहेत्यर्थः । शश्वद्वै रेतस सिक्तस्य चक्षुषी एव प्रथमे संभवत इति ब्राह्मणमपि मन्त्रानुसारेण चक्षुषो रसत्वे मानमित्याह । शश्वदिति ॥ ७१ ॥

मूर्तामूर्तविभागोऽयं यदि नामेह भण्यते ॥

अभिर्देवं तथाऽध्यात्मं तथाऽपीयान्न गृह्यते ॥ ७२ ॥

धृत्यनुसारेण विभागमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चमतमादेयमाह । भूतेति । इहेति धृत्युक्तिः । इयानुक्तमाप्ररूप इति यावत् ॥ ७२ ॥

कृत्स्नस्य ब्रह्मणो रूपे मूर्तामूर्तं विवक्षिते ॥

यतोऽतो नेपता कात्स्न्यं देवताध्यात्मयोर्भवेत् ॥ ७३ ॥

धौतविभागान्नवीकोरे हेतुमाह । कृत्स्नस्येति । ब्रह्मणोऽद्वयस्य तत्त्वं निश्चेतुं मूर्तामूर्तं रूपे श्रुत्या कल्पिते तदद्वयं चाधिदेवाध्यात्मनोरुक्तविभागमात्रेण यतो न निश्चितं भवेन्मूलवारेणस्यासंगृहीतत्वात्तत्राय विभागो गृह्यते यतोऽतोऽपीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

आरब्धकार्यभूतानां गृहीता न च संभवः ॥

यथोक्तलक्षणस्येह मुख्यवृत्त्योक्तभूमिषु ॥ ७४ ॥

तदग्रहे हेत्यन्तरमाह । आरब्धेति । अन्याकृतोत्थानि कार्यभावेन स्थितानि भूतानि तेषामुक्तभूमिष्वध्यात्माधिदेवप्रकारासु मूर्तामूर्तशब्दाम्नां विभागेन गृहीतावुक्तलक्षणस्येह भूतपञ्चके मुख्यवृत्त्या न संभवोऽतः श्रौतोऽपि विभागो नेष्ट इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

व्याप्येव लक्षणं युक्तमन्यथा तदलक्षणम् ॥

निर्देशस्तु परिच्छिन्नविषयोऽत्राभिधीयते ॥ ७५ ॥

मूर्तामूर्तलक्षणस्य मुख्यवृत्त्या भूतपञ्चकेऽयोगेऽपि तदेव तच्छब्दाभ्यामुपेयं श्रुतस्या-
गायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । व्यापीति । लक्षणस्य लक्ष्याभ्यापित्वे दोषमाह । अन्य-
येति । अस्तु तर्हि तस्य लक्ष्यभ्यापितेत्याशङ्क्य मूर्तलक्षणस्य पृथिवीमात्रव्यापित्वादमू-
र्तलक्षणस्य चाभ्याकृतमात्रविषयत्वान्मैत्रमित्याह । निर्देशस्तिवति ॥ ७५ ॥

तत्रैवं सति यत्र स्यान्मूर्तायुक्तं चतुष्टयम् ॥

लक्षणं तत्र संपूर्णमन्त्यकारणकार्ययोः ॥ ७६ ॥

श्रुतनिमाणानुपगमभौतिकं तर्हि युक्तं तत्राऽऽह । तत्रेति । श्रूते विभागे पूर्वन्याये-
नायुक्ते सति यत्रान्ये कार्ये मूर्तमर्त्यादि चतुष्टयं यत्र चाप्ययक्रमेणान्ये कारणे चतु-
ष्टयामूर्तामृतादि तत्रोपयत्र लक्षणं पूर्णमिति यथायोगं लक्ष्यव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः ॥ ७६ ॥

आकाशशब्दवान्यो यः सर्वकारणकारणः ॥

मुख्यवृत्त्या समर्थं स्यात्तत्रैवामूर्तलक्षणम् ॥ ७७ ॥

अमूर्तलक्षणविषयमाह । आकाशेति । अभ्याकृतमाकाशशब्दार्थः । सर्वस्य कारणं
ब्रह्म तदेव कारणं सत्तात्कृतिदं यस्याभ्याकृतारण्यस्य भावस्येति विग्रहः । तत्र निरव-
यत्त्वमनार्यत्वादमृत्त्वं सर्वकार्यभ्यापित्वं परोक्षत्वं चास्तीत्यमूर्तलक्षणस्य मुख्यते-
त्यर्थः ॥ ७७ ॥

पृथिव्यां चापि तन्मुख्यं यदुक्तं मूर्तलक्षणम् ॥

उभयोरन्तरालस्था मिथःसंकीर्णलक्षणाः ॥ ७८ ॥

लक्षणं गौणमेव स्यादन्ययोर्मध्यभूमिषु ॥

मूर्तामूर्तव्यवहृतिस्तथा तत्रापि दृश्यते ॥ ७९ ॥

मूर्तलक्षणविषयमाह । पृथिव्यां चेति । मध्यवर्तिषु चतुर्षु का गतिस्तत्राऽऽह । उभ-
योरिति । कार्यकारणयोरन्त्ययोर्मध्यस्था जलदयोऽन्योन्यं यतः संकीर्णमूर्तामूर्तलक्षणा
अतन्तेषु लक्षणद्वयं गौणमेवेति गौणना । मध्यस्थेषु मध्यव्यवहाराभावे तस्य कुतो गौण-
तेत्याशङ्क्याऽऽह । मूर्तेति । तथाऽन्यकार्यकारणयोरिवेत्यर्थः । तत्रापि मध्यस्थेष्वपीति
यावत् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

मुख्यवृत्तिप्रदायातो व्यापिलक्षणसिद्ध्ये ॥

सित्वादिवियदन्तं स्यान्मूर्तामूर्तस्य लक्षणम् ॥ ८० ॥

मूर्तप्रपञ्चमनुपसंहरति । मुख्येति । यथाश्रुतार्थसायुक्तत्वमतः शब्दार्थः । मूर्ता-
दिलक्षणस्य मुख्यवृत्तिप्रदायं लक्ष्यभ्यापित्वायं च पृथिव्यामेव मूर्तलक्षणस्य पूर्णत्वात्तन्मात्रं

१००६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

मूर्तं विधति मूलकारणे चामूर्तवद्भाषं ज्यायीति तन्मात्रममूर्तमान्तरालिकेषु कचिर्त्तिकचिल-
क्षणमस्तीत्युभयपक्षत्वमित्यर्थः ॥ ८० ॥

योऽयं दक्षिणेऽक्षमिति शास्त्रदृष्टत्वकारणात् ॥

दक्षिणेऽक्षणि लिङ्गस्य विशेषः कथिदिप्यते ॥ ८१ ॥

आदेयं परमतमुक्त्वाऽयामूर्तमित्यादेर्गतार्थत्व मन्वानो योऽयं दक्षिणेऽक्षमिति विशेषो-
चोत्तेस्तात्पर्यमाह । योऽयमिति । शास्त्रस्य दृष्टत्वात्तेन वा दक्षिणेऽक्षिण विशेषस्य दृष्ट-
त्वादिति हेत्वर्थः ॥ ८१ ॥

वीर्यवदक्षिणं लोकेऽप्यङ्गं दृष्टं यतस्ततः ॥

दक्षिणेऽक्षमिति वचः श्रुतेर्यत्नादिहेप्यते ॥ ८२ ॥

न वेवल शास्त्रादेव तत्र विशेषः किंतु विमतमतिशयवदक्षिणाङ्गत्वादक्षिणहस्तवदि-
त्यनुमानाच्चेत्याह । वीर्यवदिति । तत्र शब्देनेहशब्दस्य संबन्धः । तेन दक्षिणमक्षि-
णिर्दिश्यते । इष्यते वीर्यवत्त्वमिति शेषः । अतः श्रुतेर्वचश्चसुरन्तरमपेक्ष्य दक्षिणे वक्षुप्या-
दरात्मवृत्तमित्याह । दक्षिण इति ॥ ८२ ॥

पिण्डभाषाविभागेन साध्यात्मे चाभिर्देवते ॥

मूर्तामूर्तात्मनोरुक्तो विभागो ब्रह्मरूपयोः ॥ ८३ ॥

तस्य हेत्वादे सन्न्याभिधित्तया वृत्तमनुवदति । पिण्डेति । कार्यकारणरूपेणेति
यावत् । अवान्तरोपाधिबहुत्वेऽपि परमेश्वरोपाधी द्वावेव प्रसिद्धाविति हिशब्दार्थः ।
विभागो विशेषः ॥ ८३ ॥

अथाधुना यथोक्तस्य तस्यैव करणात्मनः ॥

लिङ्गस्य रूपं वक्ष्यामो वासनामयमात्मनः ॥ ८४ ॥

सगतिमाह । अथेति । यथोक्तस्य पूर्वोक्तविभागयुक्तस्येति यावत् । आत्मनः
स्वरूपत्वेनाऽऽरोपितस्य लिङ्गस्येति शेषः । अमूर्तसमभूतान्तं करणस्यैव रागादिवास-
नेति वक्तुं तस्य हेत्वादिवाक्यमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

मूर्तामूर्तादिसंन्यादासना लिङ्गमाश्रिताः ॥

स्वाभासभ्रमदोषेण तन्मयः पुरुषो मतः ॥ ८५ ॥

तस्यैव तदाश्रयत्वे हेतुमाह । मूर्तेति । अन्तःकरणस्यैव मूर्तादिसर्वविषयसंन्यासात्-
त्रिमित्वा रागादिवासनासत्त्वादेवाऽऽश्रित्य प्रसरन्तीत्यर्थः । कथं तर्हि पुरुषो रागादिमयो
दृश्यते तत्राऽऽह । स्वाभासेति । स्वस्याऽऽभासो यस्मिन्नित्यज्ञानं तथा तत्कृतो
रागादिभ्रमस्तेन दोषेण पुरुषो रागादिभयो भवतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अनेकवासनाचित्रं तल्लिङ्गं पटमिच्छिवत् ॥

मायेन्द्रजालसदृशं व्यामोहास्पदमात्मनः ॥ ८६ ॥

ननु चेतसो वासनामयत्वमारोपितमनारोपितं वा नाऽऽद्यः पुंसोऽपि तद्वावाचच्छब्देन परामर्शप्रसङ्गान्नेतरो धर्मिणोऽपि तस्यानारोपितरूपत्वापत्तेरत आह । अनेकेति । स्वामा-
सेत्यादौ वासनान्तर्बन्धमुक्तमात्मनो व्यक्तीकर्तुं विशिनष्टि । व्यामोहेति ॥ ८६ ॥

एतावन्मात्रमेवेति यत्र भ्रान्ता निरागमाः ॥

विज्ञानवादिनो बौद्धास्तथा नैयायिकादयः ॥ ८७ ॥

आत्मनो भ्रान्तेरास्पदं लिङ्गमित्येतदेव व्यक्तीकुर्वन्विज्ञानवादिभ्रान्तिमाह । एता-
वन्मात्रमिति । बुद्धिमात्रमेवाहंवृत्तिविशिष्टं स्वरसम्पन्नं रागादिकलुपितमात्मा नान्यः
स्वायी क्षणिको वेति यत्र ते भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति संबन्धः । तेषामीह भ्रान्तौ
हेतुमाह । निरागमा इति । तार्किकाणामपि बौद्धवज्भ्रान्तिमाह । तथेति ॥ ८७ ॥

आत्मनो द्रव्यभूतस्य यदेतद्वासनात्मकम् ॥

रूपं गुणोऽस्य संसार इति वैशेषिकादयः ॥ ८८ ॥

तदीयभ्रान्तिं प्रकटयति । आत्मन इति । अन्तःकरणमहंवीप्राह्मं रागादिधर्मक-
मात्मा तस्य द्रव्यस्य तद्वासनामयं रूपं गुणः स च संसार इति यत्र ते भ्रान्तास्तस्य
रूपं वक्ष्याम इति पूर्ववदन्वयः ॥ ८८ ॥

त्रिगुणं सत्प्रधानस्य पुरुषार्थेन हेतुना ॥

प्रवर्तते स्वतन्त्रं सदिदमित्यपि कापिलाः ॥ ८९ ॥

सांख्यानां भ्रान्तिमाह । त्रिगुणमिति । नान्तःकरणमेवाऽऽत्मा किञ्चन्यः सर्वगतः
सर्वक्रियान्यः स्वप्रकाशस्त्वस्य भोगापवर्मानुगुण्येन हेतुना त्रिगुणं प्रधानमिष्टं तदात्म-
नैव स्थितमन्तःकरणं तत्तत्तत्तत्प्रवर्तते इति यत्र ते भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इत्येव
संबन्धः ॥ ८९ ॥

अप्यपीपनिषदमन्याः केचिदत्यन्तनैपुणात् ॥

प्रक्रियां रचयित्वाऽऽहुर्वेदान्तार्थाविपश्चितः ॥ ९० ॥

यत्र विनिष्ठा विपश्चितां भ्रान्तिस्तदन्तःकरणं तस्य हेत्यत्रोच्यते नाऽऽत्मेति स्वमत-
मुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चप्रक्रियामवतारयति । अपीत्यादिना । वेदान्ततात्पर्यगम्येऽर्थे ज्ञान-
हीनत्वादपीपनिषदा न भवन्त्यम चाऽऽत्मानमपीपनिषदमन्याः स्वोत्प्रेक्षावशादेव मानयु-
क्तिहीनां कामपि प्रक्रियामात्मन्यस्य तस्य हेत्यादेः संगतिमाहुरिति योजना ॥ ९० ॥

यावान्वाहो विकारः स्यात्सत्रहपरिवेष्टनः ॥

अध्यात्मं चाधिदैवं वा नामरूपविभागतः ॥ ९१ ॥

१००६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

मूर्तं विधति मूलकारणे चामूर्तव्युत्पत्तिं व्यापीति तन्मात्रममूर्तमान्तरालिकेषु कचिर्त्तिकचिह्न-
क्षणमस्तीत्युभयपात्वमित्यर्थः ॥ ८० ॥

योऽयं दक्षिणेऽक्षमिति शास्त्रदृष्टत्वाकारणात् ॥

दक्षिणेऽक्षणि लिङ्गस्य विशेषः कथिदिप्यते ॥ ८१ ॥

आदेयं परमतमुक्त्वाऽप्यामूर्तमित्यादेर्गतार्थत्वं मन्वानो योऽयं दक्षिणेऽक्षमिति विशेषो-
पोक्तेस्तात्पर्यमाह । योऽयमिति । शास्त्रस्य दृष्टत्वात्तेन वा दक्षिणेऽक्षिण विशेषस्य दृष्ट-
त्वादिति हेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

वीर्यवदक्षिणं लोकेऽप्यङ्गं दृष्टं यतस्ततः ॥

दक्षिणेऽक्षमिति वचः श्रुतेर्यत्नादिहेष्यते ॥ ८२ ॥

न केवलं शास्त्रादेव तत्र विशेषः किंतु विमतमतिशयवदक्षिणाङ्गत्वादक्षिणहस्तवदि-
त्यनुमानाच्चेत्याह । वीर्यवदिति । तत्र शब्देनेहशब्दस्य संबन्धः । तेन दक्षिणमक्षि-
णि निर्दिश्यते । इष्यते वीर्यवत्त्वमिति शेषः । अतः श्रुतेर्वचश्चक्षुरन्तरमपेक्ष्य दक्षिणे चक्षुष्या-
दरात्मवृत्तमित्याह । दक्षिण इति ॥ ८२ ॥

पिण्डमाणविभागेन सध्यात्मे चाभिदैवते ॥

मूर्तामूर्तात्मनोरुक्तो विभागो ब्रह्मरूपयोः ॥ ८३ ॥

तस्य हेत्यादेः सन्धाभिधित्तया वृत्तमनुवदति । पिण्डेति । कार्यकारणरूपेणेति
यावत् । अवान्तरोपाधिवहुत्वेऽपि परमेश्वरोपाधी द्वावेव प्रसिद्धाविति हिशब्दार्थः ।
विभागो विशेषः ॥ ८३ ॥

अथाधुना यथोक्तस्य तस्यैव करणात्मनः ॥

लिङ्गस्य रूपं ब्रह्मासौ वासनामयमात्मनः ॥ ८४ ॥

सगतिमाह । अयेति । यथोक्तस्य पूर्वोक्तविभागमुक्तस्येति यावत् । आत्मन-
स्वरूपत्वेनाऽऽरोपितस्य लिङ्गस्येति शेषः । अमूर्तरसभूतान्तं करणस्यैव रागादिवास-
नेति वक्तुं तस्य हेत्यादिवर्त्यमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

मूर्तामूर्तादिसंबन्धाद्वासना लिङ्गमाश्रिताः ॥

स्वाभासभ्रमदोषेण तन्मयः पुरुषो यतः ॥ ८५ ॥

तस्यैव कदाध्वत्वे हेतुमाह । मूर्तेति । अन्तःकरणस्यैव मूर्तादिसर्वविषयसंबन्धात्त-
विमित्ता रागादिवासनास्तदेवाऽऽश्रित्य प्रसरन्तीत्यर्थः । कथं तर्हि पुरुषो रागादिमयो
दृश्यते तथाऽऽह । स्वाभासेति । स्वम्याऽऽभासो यस्मिन्नित्यज्ञानं तथा तत्कृतो
रागीत्यादिभ्रमत्तेन दोषेण पुरुषो रागादिमयो भवतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अनेकवासनाचित्रं तद्विद्धं षट्मिचित्तवत् ॥

मायेन्द्रजालसदृशं व्यामोहास्पदमात्मनः ॥ ८६ ॥

ननु चेतसो वासनामयत्वमारोपितमनारोपितं वा नाऽऽद्यः पुंसोऽपि तद्भावात्तच्छब्देन परामर्शप्रसङ्गाच्चेतरो धर्मिणोऽपि तस्यानारोपितरूपत्वापत्तेरत आह । अनेकेति । स्वाप्तेत्यादी वासनासंख्यमुक्तमात्मनो व्यक्तीकर्तुं विशिनष्टि । व्यामोहेति ॥ ८६ ॥

एतावन्मात्रमेवेति यत्र भ्रान्ता निरागमाः ॥

विज्ञानवादिनो बौद्धास्तथा नैयायिकादयः ॥ ८७ ॥

आत्मनो भ्रान्तेरास्पदं लिङ्गमित्येतदेव व्यक्तीकुर्वन्विज्ञानवादिभ्रान्तिमाह । एतावन्मात्रमिति । बुद्धिमात्रमेवाहवृत्तिविशिष्टं स्वरसमहूरं रागादिकलुपितमात्मा नान्यः स्थायी क्षणिको वेति यत्र ते भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति संबन्धः । तेषामीदृग्भ्रान्तौ हेतुमाह । निरागमा इति । तार्किकाणामपि बौद्धवज्ज्भ्रान्तिमाह । तथेति ॥ ८७ ॥

आत्मनो द्रव्यभूतस्य यदेतद्वासनात्मकम् ॥

रूपं गुणोऽस्य संसार इति वैशेषिकादयः ॥ ८८ ॥

तदीयभ्रान्तिं प्रकटयति । आत्मन इति । अन्तःकरणमहंवीम्राहं रागादिधर्मकमात्मा तस्य द्रव्यस्य तद्वासनामयं रूपं गुणं स च संसार इति यत्र ते भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति पूर्ववदन्य ॥ ८८ ॥

त्रिगुणं सत्प्रधानस्थं पुरुषार्थेन हेतुना ॥

प्रवर्तते स्यतत्रं सदिदमित्यपि कापिलाः ॥ ८९ ॥

सारयाना भ्रान्तिमाह । त्रिगुणमिति । नान्तःकरणमेवाऽऽत्मा किंत्यन्यः सर्वगतः सर्वक्रियाशून्य स्वप्नवाशस्तस्य भोगापवर्गानुगुण्येन हेतुना त्रिगुणं प्रधानमिष्टं तद्वात्मनैव स्थितमन्तःकरणं तत्तत्प्रमर्शकं प्रवर्तते इति यत्र ते भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इत्येव संबन्धः ॥ ८९ ॥

अप्यापनिषद्ग्रन्थाः केचिदत्यन्तनैपुणात् ॥

प्रक्रियां रचयित्वाऽऽहुर्वेदान्तार्यान्विप्रश्रितः ॥ ९० ॥

यत्र विनिग्ना विप्रश्रिता भ्रान्तिस्तदन्तःकरणं तस्य हेत्यत्रोच्यते नाऽऽत्मेति स्वमतमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चप्रक्रियामप्युत्तरयति । अपीत्यादिना । वेदान्ततात्पर्यग्रन्थेऽर्थं ज्ञानहीनत्वादौपनिषदा न भवन्त्ययं चाऽऽत्मानमौपनिषद्ग्रन्थाः स्तोत्रप्रेक्षावशादेव मानयुक्तिहीना वामपि प्रक्रियामारचय्य तस्य हेत्यादेः समतिमाहुरिति योगना ॥ ९० ॥

यावान्वाद्यो विकारः स्यात्स्त्रेवज्ञपरिवेष्टनः ॥

अध्यात्मं चाधिर्देवं वा नामरूपविभागतः ॥ ९१ ॥

१००८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

अव्याकृताद्याकृतः स्यादेतावानेव सोऽत्र तु ॥

मूर्तो वा यदि वाऽमूर्तः सद्य त्वचेति भण्यते ॥ ९२ ॥

कीदृशी प्रक्रिया कथं वा संगतिरित्याशङ्क्य प्रक्रियाया वक्ष्यमाणत्वं विवक्षित्वा संगत्यर्थं यावान्माहो विकारो विज्ञानात्मपरिवेष्टनोऽध्यात्मं वाऽधिदेवं वा नामरूपाविभागेन व्याकृतः सर्वोऽप्येष मूर्तो वा भवत्वमूर्तो वा सद्य त्वचेति दीयवृत्तानुवादमाप्यार्थमाह । यावानित्यादिना । जीवोपाधित्वेन यावत्कार्यमव्याकृताज्जातं तत्सर्वमेतावदेव यदत्र पूर्वग्रन्थे सत्यशब्दितं पञ्चभूतात्मकं मूर्तामूर्तमिति व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

प्राणानामपि सत्यत्वं भूतसत्याभिसंगतेः ॥

कथं यत्तत्त्वमी सर्वे प्राणाः क्षेत्रज्ञलक्षणाः ॥ ९३ ॥

अनामरूपकाः सन्तः सत्यसंयोगहेतुतः ॥

देहिनः प्राणवत्साक्षात्संवृत्ता नामरूपिणः ॥ ९४ ॥

निर्देशाय च कल्पन्ते प्राणा वा इति नान्वय्या ॥

तदत्र निखिलं सत्यं ध्रुत्या संशोधितं स्फुटम् ॥ ९५ ॥

भूतानां सत्यत्वे प्राणा वै सत्यमिति कथमुक्तमित्याशङ्क्य तत्संबन्धात्प्राणाः सत्यमिति भाष्यार्थमाह । प्राणानामिति । सत्यशब्दितैर्भूतैः कारणभूतै सह कार्यतया तादात्म्यसंबन्धात्तेषामपि सत्यत्वमत प्राणा वै सत्यमिति धृतिरविरुद्धेत्यर्थः । तदेवोपादयितुं भाष्यस्यामाकाङ्क्षामाह । कथमिति । न केवलमेवा सत्यत्वमेवभूतसंबन्धाधीनं किंतु तद्वत्तं नामायपि दिदर्शयिगुस्तत्र प्राणा विज्ञानात्मानोऽनामरूपास्तैऽन्यसंयोगात्कार्यकरणवन्तो नामरूपवन्तो निर्देशाय कल्पन्त इति भाष्येणोत्तरमाह । यतस्तिवति । एकादशापि प्राणा मुख्यवज्जीवोपाधय स्वतो नामादिविरहिणोऽपि सत्याख्यभूतयोगात्कार्यकरणवन्त इव नामरूपिणो जाता अतस्ते साक्षान्निर्देशाय योग्या भवन्ति पूर्वोक्तनीत्यैव च तत्सत्यत्वोपपत्तौ प्राणा वै सत्यमिति धृतिर्न विधान्तरेण सा युक्तः तेषां स्वतोऽप्यर्थैर्गुणैर्दित्यर्थः । त्वेतत्सत्य परिशोधितमिति भाष्यं योजयन्वृत्तानुवादमुपसंहरति । तदनेति । सत्यस्य सत्यमित्यत्र पष्ठयन्तसत्यशब्दितं सर्वं तस्य हेत्यस्मात्प्राक्तनध्रुत्या सम्यग्दर्शितमित्यर्थः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

व्याविद्धसत्यराशेः स्याद्विज्ञानात्मन एव तु ॥

स्वरूपं यत्तदधुना वक्तव्यमवशिष्यते ॥ ९६ ॥

उत्तरस्वावयवतितारयिषया पातनिम्ना कुर्वाण सत्याज्जिष्णुष्व विज्ञानात्मस्वरूप

३ वासनम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १००९

वक्तव्यमित्यस्यार्थमाह । व्याविद्धेति । सत्यराशेरुक्ताद्यावृत्तस्य भेदेन रूपं स्यात्-
द्वाच्यत्वेन सिद्धमित्यर्थः ॥ ९६ ॥

तत्रैतस्यामवस्थायां विभागो विनिवर्तते ॥

अयं भोक्ता विज्ञानात्मा तथा दैवतिकास्त्वमी ॥ ९७ ॥

विज्ञानात्मान इत्येष भेदहेतुनिवर्तनात् ॥

यत् आधारगो ह्येष नामरूपादिलक्षणः ॥ ९८ ॥

विशेषो न स्वतस्तच्च नामरूपादि शोधितम् ॥

संशोध्य तदिदं सर्वं विज्ञानात्मा मदर्थ्यते ॥ ९९ ॥

तत्रैतस्यामवस्थायामयं भोक्ताऽमी विज्ञानात्मानः प्राणा इत्ययं विशेषो नास्तीति
भाष्यं व्याकुर्वन्नेत्रज्ञस्य सत्यराशेर्निष्कर्षफलमाह । तत्रेति । तस्मिन्नेत्रज्ञे सत्यराशे-
र्व्यावृत्तत्वलक्षणायामवस्थायां स्थिते सति विभागनिवृत्तिरित्यर्थः । तद्योग्यं विभागमभि-
नयति । अयमिति । दैवतिका देवताधिष्ठिता यागादयो विज्ञानात्मानस्तदुपाधयः । विभा-
गनिवृत्तौ हेतुमाह । भेदेति । आधारगतो ह्ययं नामरूपकृतो विशेष इति भाष्येण हेतुं
साधयति । यत् इति । भाष्यस्थहिंसब्दार्थं यत् इत्यनुवदति । सर्वस्य भोगस्य भूतभौ-
तिकोपाधिगतत्वादात्मनि स्वतोऽभावात्तस्य च पृथक्करणानुक्तविभागनिवृत्तिरित्यर्थः ।
भूमिकां कृत्वा तदिह सर्वं सत्यं परिशोभ्यान्तराऽनुप्रविश्य विज्ञानात्मा निर्दिश्यत इति
भाष्येण तस्येत्याद्यवतारयति । संशोध्येति ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

सर्वेषामपि तेनेदं समानं लक्षणं भवेत् ॥

क्षेत्रज्ञानां विशेषोऽत्र यतो नैवोपपद्यते ॥ १०० ॥

तदेतत्सर्वं विज्ञानात्मनो सामान्यमेव लक्षणार्थं भवतीत्यस्यार्थमाह । सर्वेषामिति ।
तेनेत्युक्तस्य स्फुटीकरणं विशेषोऽत्रेति । यदत्र सत्यराशेर्व्यावृत्तस्य रूपमुच्यते तदशे-
पमीवसाधारणं विशेषहेत्वभावादित्यर्थः ॥ १०० ॥

एतस्य पुरुषस्येति रूपं निर्दिश्यतेऽधुना ॥

पुंसो रूपमुपसीणं मूर्तामूर्तसमाश्रयम् ॥ १०१ ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य विज्ञानात्मनो रूपं निर्दिश्यत इतिवाक्यव्याख्यानपरं भाष्यं
तस्यार्थमाह । एतस्येति । परात्मरूपे वक्तव्ये विज्ञानात्मरूपोपन्यासोऽकाण्डताण्डवि-
तमित्याशङ्क्योपसीणमेव सर्वं रूपं मूर्तामूर्तविषय इत्यस्यार्थमाह । पुंस इति । द्वे वावे-
त्यादिना परस्य रूपमुक्तमित्यर्थः ॥ १०१ ॥

येन त्वस्य विशेषेण विज्ञानात्मत्वमिष्यते ॥

विभज्यमानस्य सतः परस्मादात्मनोऽट्टयात् ॥ १०२ ॥

१०१० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

अपाञ्चभौतिकं रूपमिह तन्निर्दिदिश्यते ॥

यथेति माहारजनं वासनोपचयात्मकम् ॥ १०३ ॥

जीवस्यापि परमेदादुक्तमेव तदित्याशङ्क्येह तु परमात्मनः परिच्छिद्यमानस्य येन विशेषेण विज्ञानात्मत्वलाभस्तद्रूपं निर्दिदिक्षितमपाञ्चभौतिकमित्यस्यार्थमाह । येनेति । भूताप्रयोज्यं सर्वजीवसाधारणं रूपमत्रोच्यमानं कीदृगेत्याशङ्क्य दृष्टान्तश्रुतिमादत्ते । यथेतीति । अनेन हि वानयेन हरिद्राद्युपरक्तवस्त्रादिविज्ञानाविपरागादिसमुदायात्मकं सर्वजीवसाधारणं रूपं श्रुती निर्दिष्टमिष्टमित्यर्थः ॥ १०१ ॥ १०३ ॥

तस्य हेतस्य संबन्धमेवं केचित्प्रचक्षते ॥

तदयुक्तं यथाऽन्यायस्तथाऽयमभिधीयते ॥ १०४ ॥

मर्त्यप्रपञ्चोक्तं संबन्धमुपसंहरति । तस्येति । तन्निराकरोति । तदयुक्तमिति । कथं परलोपसंबन्धवचनस्य न्यायशून्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । न्यायरहितो यथा संबन्धस्तथाऽयं सिद्धान्तः व्यथ्यते श्रूयतामवहितैरित्यर्थः ॥ १०४ ॥

पुष्पादिवासनानां हि वस्त्रादिष्वेव संगतिः ॥

सजातीयेषु नियता दृश्यते नान्यजातिषु ॥ १०५ ॥

यत्तु वासनोपचयात्मकं जैव रूपमिति तत्र किं जीवो वासनानिमित्तवस्त्रादिविनाती-
यस्तत्सजातीयो वेति विकल्प्याऽऽद्ये तत्संबन्धो न तस्य सिध्यतीत्याह । पुष्पादीति ।
दर्शनस्य व्यावहारिकप्रमाणत्वघोतको हिशब्दः ॥ १०५ ॥

द्रव्येऽपि न खलु प्योत्रि वासना काचिदीक्ष्यते ॥

अद्रव्ये चासजातीये चैतन्ये वासना कुतः ॥ १०६ ॥

न द्वितीयः सत्यपि सागम्ये व्योमवदसद्रस्य तत्समन्वासाद्वेरित्याह । द्रव्येऽ-
पीति । किंचाऽऽत्मनि चिन्मात्रे पराऽपरा वा न जातितत्साजात्यस्यैवासिद्धेर्न तत्र
वासनेत्याह । अद्रव्ये चेति ॥ १०६ ॥

वासनाकारतां गच्छेच्चैतन्यं चैत्कपालवत् ॥

वासनानिष्फलत्वं स्याच्चैतन्यादपृथक्स्यतेः ॥ १०७ ॥

किंच वासनाऽऽत्मनोऽभिन्ना भिन्ना वेति विकल्प्याऽऽद्यमन्य दूययति । वास-
नेति । मृदे घटाकारतावदात्मा यदि वासनाकारता गच्छति तदा तस्याश्चैतन्याभे-
देन स्थितेर्न साऽऽत्मनः कृतश्चेद्वेदिका न हि स्वयमेवाऽऽत्मा स्वस्यान्यतो भेदमावहे-
द्वासनावैयर्थ्यात्तत्र साऽऽत्माभिन्नेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

न हि श्रोत्रोत्पविष्टानं रूपवासनयाऽङ्गयते ॥

विषयत्वाविशेषेऽपि कुतोऽसद्रत्नतश्चितेः ॥ १०८ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०११

द्वितीये त्वात्मना साऽसंबद्धा वा संबद्धा वाऽऽचे तद्वैफल्यं मत्वा कल्पान्तरं निर-
स्यति । न हीति । श्रोत्रकरणकशब्दज्ञानं न रूपवासनया वास्यते तयोर्विषयत्वावि-
शेषेऽपि मियो विषयविषयित्वाभावाच्चितस्त्वसद्गत्वाद्विषयत्वमेव नेति न रागादिवासनासं-
गतिरित्यर्थः ॥ १०८ ॥

पहभावविक्रियाणां च निषेधश्चेतनात्मनः ॥

असद् इति चाप्युक्तिरसकृच्छ्रयते युतौ ॥ १०९ ॥

कौटल्याच्च चितो न वासनेत्याह । पटिति । असद्गत्वेनाविषयत्वमुपपादयितु-
माद्ये मानमाह । असद् इति चेति । तत्र श्रुतेस्मात्पर्यलिङ्गमभ्यासं दर्शयितुमसकृदि-
त्युक्तम् ॥ १०९ ॥

भूतसंयोगतः प्राप्तं न च तत्पाश्चभौतिकम् ॥

इति शुवाणो लोकेऽस्मिन्हस्यते बालकैरपि ॥ ११० ॥

आत्मनो वासनां निरस्य तद्रूपस्यापाश्चभौतिकत्वं परोक्षं प्रत्याह । भूतेति
॥ ११० ॥

मूर्तामूर्तविभागेऽस्य विभागो विनिवर्तते ॥

इति स्वोक्तमविस्मृत्य वासनाभेदगीः कथम् ॥ १११ ॥

यस्तु परस्मात्परिच्छिद्यमानस्य जीवत्वलाभो वासनयेति तत्राऽऽह । मूर्तेति । जीव-
स्योभयात्मकसत्यराशेर्विवेके भोक्त्रादिविभागध्वस्तिरित्येतच्चैतस्यामवस्थायामित्यत्र परै-
रुक्तं तद्विस्मृत्य वासनातत्त्वस्य परस्मादात्मान्तराच्च भेदोक्तिरयुक्ता भोक्त्रादिविभाग-
ध्वसे तासामपि ध्वस्तेस्तस्मात्पूर्वपरव्याहतिरित्यर्थः ॥ १११ ॥

रचयन्ति तथाऽसाध्वीं प्रक्रियां न्यायवर्जिताम् ॥

मूर्तामूर्तात्मको राशिरको बाह्यः किलेप्यते ॥ ११२ ॥

तस्येत्यादेरन्योक्तं संबन्धं निरस्य प्रक्रिया रचयित्वेत्यत्र सूचितां तदीयां प्रक्रियाम-
यतारयति । रचयन्तीति । यथोक्तसंबन्धवदिति यावत् । असाध्वीमिति च्छेदः । तत्र
हेतुः । न्यायेति । राशित्रयकल्पना वदन्नादावधमराशिमाह । मूर्तेति । तत्कल्पनायाः
श्रुतिबाह्यत्वद्येतन्नार्थं किलेत्युक्तम् ॥ ११२ ॥

उत्तमः परमात्माख्यो राशिरत्राभिधीयते ॥

मध्यमोऽयं तृतीयस्तु ताभ्यां राशिः प्रयोजकः ॥ ११३ ॥

उत्कृष्टं राशिमाचष्टे । उत्तम इति । अत्र राशिनां मध्ये यद्वा द्वे वापेत्यादावि-
त्यर्थः । राशन्तरमाह । मध्यम इति । यथाऽऽहुस्तान्येतानि जीणि वस्तूनि मूर्तामूर्त
माहारमनादिरूपमात्मतत्त्वमितीति । मध्यमराशेर्विशेषमाह । प्रयोजक इति ॥ ११३ ॥

१०१२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

षाण्येषोत्थितेनायं कर्त्ता भोक्त्रा सहाऽऽत्मना ॥

भावनाज्ञानकर्मादिसमुदायः प्रयोजकः ॥ ११४ ॥

कोऽसावित्येषायामाह । पाणीति । आदिशब्दो रामादिविषयः ॥ ११४ ॥

मूर्तामूर्तादिराशिस्तु प्रयोज्यः साधनं तथा ॥

तार्किकैः सह संधिं च चिकीर्षन्ति यथावलम् ॥ ११५ ॥

प्रयोजकत्वमुत्पादकत्वं तत्र विना विषयमिति विषयमाह । मूर्तेति । आदिशब्देन मूर्तामूर्ताद्युक्तिः । साधनं ज्ञानकर्मकारणं कार्यकरणजातं तदपि प्रयोज्यमित्याह । साधनमिति । यथाऽऽहुः—स एष विद्याकर्मपूर्वप्रदार्ढ्योऽस्य कर्मणो नाहं मूर्तामूर्तं साधनं यदुपादाय कार्यकरणवतो भोगसिद्धिरिति राशित्रयं कल्पयित्वा कल्पनान्तरमपि कुर्यादित्याह । तार्किकैरिति ॥ ११५ ॥

अयं प्रयोजको राशिलिङ्गमेव किलाऽऽश्रितः ॥

इत्युक्त्वा सांख्यत्वभयात्कल्पयन्ति ततोऽन्यथा ॥ ११६ ॥

तदेव स्फोरयति । अयमिति । लिङ्गाश्रितत्वात्कर्मादिरूपः प्रयोजको राशिलया स्वयमभ्युपगमलघोतनाय किलेत्युक्तं तस्य बुद्धिस्तत्त्वे सांख्यपक्षेत्वेहि तदुपात्तस्य तात्पर्यादन्यथाकल्पनेत्यर्थः ॥ ११६ ॥

गन्धः पुष्पाश्रयो यद्वत्पुटमाधित्य तिष्ठति ॥

कुसुमापगमेऽप्येवं लिङ्गस्था वासनाऽऽत्मनि ॥ ११७ ॥

वधमिति तदाह । गन्ध इति ॥ ११७ ॥

वासनाकामकर्माणि लिङ्गस्थान्येव नाऽऽत्मनि ॥

लिङ्गादात्मानमायान्ति गन्धो गन्धपुटं यथा ॥ ११८ ॥

लिङ्गापगमेऽपि तद्वत्ता वासनाऽऽत्मनि तिष्ठतीत्यत्र किं मानमित्याशङ्क्य पुष्पतैलसं-
योगवत्ता विगुह्यतापि मनसा विद्यत एव तथा मनसा कार्याणां प्रविमक्तता भवतीति
परोक्षिरयं मानमिति मत्वाऽऽह । वासनेति ॥ ११८ ॥

निर्गुणोऽपि परकांक्षो बहिरभ्यागतेन सह ॥

कर्मेणा सगुणः साक्षाद्भवतीति प्रचक्षते ॥ ११९ ॥

आत्मन्यगुणे कथं वासनादीत्याशङ्क्याऽऽह । निर्गुणोऽपीति । बहिर्मूर्तादिराशेः
सवाशात्कार्यकरणसनिधौ प्राप्तेन कर्मादिना सगुणवद्वयत्वात्मा साक्षान्निर्गुणोऽपी-
त्यर्थः ॥ ११९ ॥

तत्रश्च कर्त्ता भोक्ता च वध्यते मुच्यते तथा ॥

विज्ञानात्मेति कणभृक्किञ्चमेवं समाश्रिताः ॥ १२० ॥

१ क. ग. कर्त्ता भोक्ता स । २ ख. 'व्यस्य' । ३ ख. 'वेनात्' ।

६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०१३

स परमात्मैकदेशः किलेत्यादिभाष्यं व्याख्याय स कर्तेत्यादि व्याचष्टे । तत
श्चेति ॥ १२० ॥

भूतराशेरगाछिद्गं कर्मराशिः सकाशतः ॥

लिङ्गादात्मानमागात्स लिङ्गसंबन्धकारणात् ॥ १२१ ॥

लिङ्गगतः सन्प्रयोजकराशिरात्मनि केन क्रमेण भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । भूतराशे-
रिति । कर्मराशिर्भूतराशेः सकाशतो लिङ्गं गत्वा तस्मादात्मानं गतवानात्मनो लिङ्गेन
तादात्म्यादित्यर्थः ॥ १२१ ॥

कृष्णशक्तिरविद्याऽपि परस्मादेव सोत्थिता ॥

विकृत्य परमात्मांशं विज्ञानात्मनि तिष्ठति ॥ १२२ ॥

तार्किकचित्तानुसारमेव परेषां प्रक्रियान्तरमाह । कृष्णेति । मगवतः शक्तिरविद्या
नैसर्गिक्यपि तस्मादेव व्यक्ता सती तदेकदेशं विकृत्य तस्मिन्नेव जीवे तिष्ठतीति वदतो
जीवोऽज्ञानीति मतमनुसरतीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

यथोपरात्मको दोषः पृथिव्या एव जज्ञिवान् ॥

स्मैकदेशं विकृत्याऽऽस्तेऽविद्या तद्वत्परात्मनः ॥ १२३ ॥

परस्मादविद्योत्थिता चेत्तमेवाऽऽश्रयेन्न जीवं कारणमतिक्रम्य कार्यस्यान्यत्रावृत्तेरि-
त्याशङ्क्याऽऽह । यथेति ॥ १२३ ॥

अनात्मधर्मोऽविद्येति वदन्तश्चोपरादिवत् ॥

इत्येवं सांख्यसिद्धान्तमनुवर्तन्ति संप्रमात् ॥ १२४ ॥

प्रयोजकराशेरलिङ्गाश्रितत्वोक्त्या सास्यानुसारित्वं प्रागुक्तमिदानीमनात्मधर्मोऽविद्ये-
त्युक्त्या चेत्याह । अनात्मेति । यथोपरादिर्भूम्येकदेशधर्मो न सर्वभूधर्मस्तथाऽविद्या
परस्य धर्मो नेति ब्रुवन्तो विद्याविद्ययोरनात्मधर्मतेति सांख्यमनुवर्तन्ते स्वपरपक्षविवेका-
भावादित्यर्थः । अनुवर्तन्तीति च्छान्दसम् । ननु तार्किकमनुसरन्तस्तद्विरुद्धं सांख्यं कथ-
मनुसरन्ति तत्राऽऽह । संप्रमादिति ॥ १२४ ॥

नैवं कल्पयितुं युक्तं वेदसिद्धान्तवाधनात् ॥

पुराऽपि चैतदुदितं यथा वेदान्तवाचनम् ॥ १२५ ॥

परविकारे तदेकदेशे जीवेऽविद्येत्युक्तं प्रत्याह । नैवमिति । अस्थूलादिश्रुतिविरोधं
हेतुमाह । वेदेति । बृहद्विचारेऽपि जीवेश्वरयोरंशाशित्वादि श्रुतिविरोधेन निरस्त्रमिति
हेतुं साधयति । पुराऽपीति ॥ १२५ ॥

सकलत्वे परस्योक्ताः संसारित्वादिलक्षणाः ॥

दोषाः सर्वेऽपि चाऽऽयान्ति प्रत्यगात्मानमेकलम् ॥ १२६ ॥

तदेव स्फुटयति । सकलत्वं इति ॥ १२६ ॥

१०१४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

क्षेत्रज्ञस्य च संभितौ परस्मादात्मनः स्वतः ॥

एकत्वासंभवोऽत्यन्तं क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः ॥ १२७ ॥

जीवो न परस्यांशो विकारो वा किंतु तस्मादर्धान्तरं तथाच संसारित्वसंग्रणत्वादयो
न परस्मिन्प्रादुप्युरित्याशङ्क्याऽऽह । क्षेत्रज्ञस्येति । अत्यन्तं संभित्ताविति संबन्धः ।
तथाच तत्त्वमादिश्रुतिविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ १२७ ॥

अथोपचारतो देशो लिङ्गमेवाऽऽत्मनो मतः ॥

न तदा लिङ्गविध्वस्तौ वासनाऽऽत्मनि गुञ्जते ॥ १२८ ॥

परांशो लिङ्गोपाधिरात्मेति शङ्कते । अथेति । उपचारतः कल्पयेति यावत् । लिङ्गं
तदुपाधिरात्मेत्यर्थः । दूषयति । नेति । लिङ्गोपाधिना कल्पितः परांशो जीवात्मेत्युक्ते
स्वापादौ लिङ्गपक्षे वासना नाऽऽत्मनि स्याल्लिङ्गाभावेन तदधीनजीवाभावात्ततश्च तद्वि-
योगेऽपि लिङ्गस्या वासना जीवे तिष्ठतीतिप्रक्रियासिद्धिरित्यर्थः ॥ १२८ ॥

न्यायः पुरोदितो योऽत्र वासनासंश्रयं प्रति ॥

स सर्वोऽत्रानुसंघेयः पूर्वपक्षापनुचये ॥ १२९ ॥

औपाधिकात्मनि न वासना किंतु बिम्बकले परस्मिन्नेवेत्याशङ्क्योक्तं स्मारयति ।
न्याय इति । अस्मिन्प्रकरणे पुष्पादिवासनानां हीत्यादौ वासनाधारं प्रति यो न्यायः
साजात्यासंभवादिरुक्तः स सर्वोऽत्र प्रतीक्षि तदाश्रयत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थमनुसर्तव्य
इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

उत्थानं चाप्यविद्यायाः परस्मादात्मनः स्वतः ॥

ऊपरादिवदित्यादिकल्पना नोपपद्यते ॥ १३० ॥

जीवेश्वरयोरांशाशित्वादि निरस्य परस्मादविद्यायाः समुत्थानं निरस्यति । उत्थानं
चेति । आदिशब्देनाविद्याया जीवाश्रयत्वादिकल्पना गृह्यन्ते ॥ १३० ॥

अनिर्मोक्षप्रसक्तिः स्याद्यद्यविद्या परात्मनः ॥

निरात्मवादसक्तिश्च मोहोच्छेदे भवेदिह ॥ १३१ ॥

अनुपपत्तिं स्फुटयति । अनिमोक्षेति । परस्मादविद्योत्पत्तौ तस्यैव संसारः स्यात्तयोरै-
काधिकरण्यादतोऽविद्याया सत्या न मुक्तिर्न च तस्या नष्टायां सा कारणे स्थिते कार्य-
स्यात्यन्तानष्टेः कार्याविद्यानाशे तत्कारणपरामवस्थयाच मोक्षिणोऽभावान्मोक्षासिद्धिरि-
त्यर्थः ॥ १३१ ॥

वास्यदेशातिरेकेण वासनाया न चेप्यते ॥

देशान्तरोपगमनं गुणवद्ब्यवर्जनात् ॥ १३२ ॥

यत्तु विज्ञापयामेति तद्वत्ता वासनाऽऽत्मन्यस्तीति तत्राऽऽह । वास्येति । वास-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०१६

नाया देशान्तरागतौ दृष्टान्तः । गुणवदिति । न हि ॥ ब्रह्मं हित्वा स्वातन्त्र्येण
स्यातुमर्हति पुष्पपुटिकायामपि पुष्पावयवानुवृत्तेर्न धर्मस्य धर्म्यतिरुक्तम् इत्यर्थः ॥१३२॥

सामञ्जस्येन गच्छन्ति न च श्रुत्यसराण्यपि ॥

यथोक्तकल्पनायां हि न युक्ता तेन कल्पना ॥ १३३ ॥

आत्मनो वासनामाश्रयत्वे हेत्वन्तरमाह । सामञ्जस्येनेति । यथोक्तकल्पनायामा-
त्मनो वासनाश्रयत्वकल्पनायामिति यावत् । श्रुतियुक्तिविरोधफलमाह । नेति । उक्त-
विरोधानुवादको हिशब्दः । आत्मनो वासनाश्रयत्वस्येति शेषः ॥ १३३ ॥

कामः संकल्प इत्याद्या मनसो धर्मिणः श्रुताः ॥

धर्मा न त्वात्मनः शास्त्रे ब्रह्मज्ञो हीतिवारणात् ॥ १३४ ॥

तत्र श्रुतीत्वाहरति । काम इति । मनोवदात्मनोऽपि धर्मित्वमाशङ्क्याऽऽह ।
न स्त्विति । तत्र हेतुः । शास्त्रे हीति । श्रुतौ हिशब्दो हीत्यनुकूलस्यार्थः पञ्च-
भ्योक्तः ॥ १३४ ॥

हृदये ह्येन रूपाणि ध्यायतीवेति चापरम् ॥

कामा येऽस्य हृदीत्यादि तीर्णो हीति तथा वचः ॥ १३५ ॥

अप्रधारणश्रुतेश्च नाऽऽत्मनो धर्मितेत्याह । हृदये हीति । आत्मनि धर्मप्रतीति-
स्तर्हि कथमिति तत्राऽऽह । ध्यायतीवेति । चित्तस्यैव कामादीत्यत्र वाक्यान्तरमाह ।
कामा इति । आत्मनो नेत्यत्रैव वाक्यान्तरमाह । तीर्ण इति ॥ १३५ ॥

श्रुतादर्थान्न चान्योऽर्थो यथोक्तवचसां यतः ॥

सम्यक्कल्पयितुं शक्यः कल्पनाऽतो न युज्यते ॥ १३६ ॥

उक्तश्रुतिस्मनोहृदयादिशब्दैरात्मैवोच्यते तन्मनःसंयोगादात्मनि कामादिजन्मात्र
विवक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह । श्रुतादिति । आत्मनः कामाद्याश्रयत्वस्येति शेषः ॥१३६॥

प्रत्यग्रहत्वसिद्ध्यर्था सर्वेवोपनिषत्त्वियम् ॥

तावन्मात्रपरत्वेन वेदान्तानामुपपत्त्यात् ॥ १३७ ॥

उक्तश्रुतीनां श्रुताग्नार्थान्तरं कल्प्यमित्यत्र हेतुमाह । प्रत्यगिति । प्रतीचो ब्रह्मत्व-
प्रमितिशेषत्वं कथमुक्तश्रुतीनामित्याशङ्क्याऽऽह । तावन्मात्रेति । वेदान्तास्तावदेका-
न्ततो ब्रह्मैकत्वे षड्विधलिङ्गानुसारेण पर्यवस्यन्ति तन्मध्यस्थोक्तश्रुतीनामपि तत्रैव तात्प-
र्यान्नार्थान्तरकल्पनेत्यर्थः ॥ १३७ ॥

राशिचितयपक्षे च नाप्यर्थोऽत्र समग्रसः ॥

क्रियते कल्पना येन सर्वन्यायविरोधिनी ॥ १३८ ॥

भिन्नविभोगेऽपि पुंसि वासनास्तित्वं निरस्य राशिचयकल्पना निरस्यति ।

२०१६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

राशीति । अत्रेति रूपोपन्यासवाक्योक्तिः । अर्घशब्दो वावशब्दवाची । वशब्दान्मूर्तं चैवेत्यत्रावधारणासामञ्जस्यं गृह्यते । अपिशब्दादमूर्तं चैत्यत्र चकाराकृष्टावधारणायोगः । श्रुत्यक्षरानुगुण्याभावात् राशित्रयकल्पना कार्येत्याह । क्रियत इति । पूर्वार्धस्थपनोऽप्यापि संबन्धः । येन हेतुना कल्पनेयमनेकन्यायविरुद्धा वक्ष्यते तेन न कार्येति हेतुमाह । येनेति ॥ १३८ ॥

द्वे एव तु यदा रूपे मूर्तामूर्ते सवासने ॥

ब्रह्म रूपि तृतीयं च तदा वावेति युज्यते ॥ १३९ ॥

ब्रह्मैकदेशमूर्तस्य चिह्नानात्मन एव ते ॥

रूपे इति तदा युक्तं कल्पनानुगुणं वचः ॥ १४० ॥

कथं सिद्धान्तेऽपि वावशब्दादिसामञ्जस्यं तत्राऽऽह । द्वे इति । कथं राशित्रयपक्षे नानान्यायविरोध इत्याशङ्क्य जीवस्य रूपमध्येऽन्तर्भावो रूपमध्ये वेति विरुल्याऽऽद्ये निषेध्यकोटिप्रविष्टतां भत्वा द्वितीये श्रुतिं शिष्यनाह । ब्रह्मेति । तदा रूपमध्ये जीवान्तर्भावकल्पनायामिति यावत् ॥ १३९ ॥ १४० ॥

विज्ञानात्ममुखेनाय यदि वा परमात्मनः ॥

रूपे इति तदाऽवश्यच्छेती चेत्कल्पना भवेत् ॥ १४१ ॥

अथवा यदि राशिप्रत्ययकल्पना श्रौती यदि वा जीवो रूपमध्ये वर्तते तदा तन्मुखेन परस्य रूपे इति श्रुतिरवश्यदित्याह । विज्ञानात्मेति ॥ १४१ ॥

द्विवचश्च तथाऽयुक्तं त्रैरूप्यस्येह संभवात् ॥

मूर्तामूर्ते च द्वे रूपे तृतीयं वासना यतः ॥ १४२ ॥

भवतु जीवस्य रूपमध्ये अवेशपक्षे द्वे वावेत्यादिश्रुतेरेवं शिक्षा का हानिरत आह । द्विवचश्चेति । यदि जीवो रूपिराशावन्तर्भूतत्वाया सति द्वे इति द्विवचनं वावेत्यवधारणमेवकारश्चायुक्तो रूपमध्ये त्रैविध्यसम्भवादित्यर्थः । त्रैरूप्य स्फोरयति । भूर्तेति ॥ १४२ ॥

यतं मूर्तेतरे रूपे ब्रह्मणोऽभिभवे सदा ॥

सोऽज्ञस्य तु नैवेते वासनामात्ररूपितः ॥ १४३ ॥

विषयभेदेन द्विवचनाद्यविरोधं शङ्कते । यतमिति ॥ १४३ ॥

तदाऽपि जीवद्वारेण विक्रियां व्रजतो विभोः ॥

वासनाद्यभिसंबन्ध इतीयं गीरनयिका ॥ १४४ ॥

इत्थं व्यवस्थायां जीवद्वारा विनियमाणस्य परस्य रूपे मूर्तामूर्ते इत्युक्तिरयुक्ता वासनादेरपि तद्वारा तत्र संबन्धादित्याह । तदाऽपीति ॥ १४४ ॥

वासनानामपि यतो न विशेषो मनागपि ॥

क्षेत्रज्ञद्वारतायाः स्यादसत्त्वस्माद्विकल्पितम् ॥ १४५ ॥

कुतो जीवद्वारा वासनाना परस्मिन्प्रसक्तिसत्त्वाऽऽह । वासनानामिति । विशेषो मूर्तोमूर्तरूपान्यामिति शेष । जीवद्वारा विक्रियमाणस्य परस्य ते रूपे जीवस्य तु वासना रूपमिति व्यवस्थाकरणमस्थाने सप्रथमात्रमिति फलितमाह । असदिति । न च जीवद्वारता विना परस्य ते द्वे रूपे स्त्रामिति वाच्य वासनारूपस्यापि तद्वदेव तस्मिन्प्रसक्तादिति भावः ॥ १४५ ॥

वस्तु वस्त्वन्तरत्वेन न च विक्रियतेऽक्षसा ॥

दृश्येह मुख्ययेत्येवं शक्यो वक्तुं जगत्यापि ॥ १४६ ॥

अस्तु तर्हि जीवात्मना परिणतस्य परस्य वासनानामपि रूपमित्याशङ्क्याऽऽह । वस्तिवति । इह जगति सर्वत्रापि वस्तुतो वस्तु वस्त्वन्तरत्वेन विक्रियत इत्येवविधोऽर्थो वस्तु न शक्य इत्यन्वयः । अजसेत्यस्य व्याख्या मुख्यया वृत्त्येति । न हि तयाभूत परिणमते विरोधान्नान्यथाभूतमनवस्थितेरिति भावः ॥ १४६ ॥

वस्त्वन्तरं न च मैतः क्षेत्रज्ञः परमात्मनः ॥

सिद्धान्तहानिरेवं च कल्पनायां ध्रुवं भयेत् ॥ १४७ ॥

किञ्च जीवस्य ब्रह्मणो वस्त्वन्तरत्वमात्यन्तिकमनात्यन्तिकं वा नाऽऽधोऽपराद्धान्तादित्याह । वस्त्वन्तरमिति । द्वितीयो भेदभेदनिरासाविरस्त इति चार्गः ॥ १४७ ॥

आविधिकीर्णुभिस्तास्माद्देदान्तार्थं महात्मभिः ॥

ईदृशी कल्पनाऽयुक्ता कर्तुं परहितार्थिभिः ॥ १४८ ॥

भर्तृप्रपञ्चदूषणमुपसहरति । आविधिकीर्णुभिरिति । ईदृशी राक्षस्य जीवस्य कामाद्याश्रयत्वमित्याद्येत्यर्थः । अयुक्तेति चेद् ॥ १४८ ॥

दक्षिणेऽक्षान्मुमानिति लिङ्गात्मा परिगृह्यते ॥

अध्यात्मेऽध्याधिदैवे च तस्यैव प्रकृतत्वतः ॥ १४९ ॥

परोक्त तसेत्यादे सन्व तदीयप्रक्रिया च प्रत्याख्याय स्वमते तच्छब्दार्थमाह । दक्षिणेऽक्षन्निति । तस्य हेत्यत्र तच्छब्देन लिङ्गं गृह्यते । योऽयं दक्षिणेऽक्षन्नित्यध्यात्मे एष इत्यधिदैवे च तस्यैव प्रकृतत्वात्तच्छब्दस्य प्रकृतावलम्बित्वादित्यर्थः । तथाशब्दपर्यायोऽयंशब्दः ॥ १४९ ॥

जीयग्रहोऽयं नन्वस्तु प्रकृतत्वाविशेषतः ॥

तस्यैवैतानि रूपाणि कस्मान्नेत्यभिधीयताम् ॥ १५० ॥

प्रकृतत्वाल्लिङ्गग्रहे जीवस्यापि पाणिपेपवाक्ये तथात्वात्तस्यैवान्न तच्छब्देन ग्रहोऽ-

१०१८ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

स्त्विति शङ्कते । जीवेति । प्रकृतत्वेऽपि तस्य वासनारूपित्वाभावात् तच्छब्दार्पितेत्याशङ्क्याऽऽह । तस्येति ॥ १९० ॥

नैवरूपितया यस्मादिह श्रुत्या विवक्षितः ॥

क्षेत्रज्ञः करणात्मैव तस्मादिह विवक्षितः ॥ १९१ ॥

निर्विशेषब्रह्मत्वेन जीवस्य ज्ञापयितुमिष्टत्वाच्च वासनानामय ससाररूप तस्य तत्त्वतो युक्तमित्याह । नैवमिति । इहेति प्रवरणोक्तिः । जीवस्य वासनारूपित्वायोगे फलितमाह । करणेति । तस्य हेत्यादिवाक्यमिहेत्यर्थः ॥ १९१ ॥

वासनानुगतं लिङ्गं गृह्णन्मृद्विक्रियात्मसु ॥

धेत्येते साक्षिणा यस्माद्भातः क्षेत्रज्ञरूपिता ॥ १९२ ॥

इतश्च जीवस्य न वासनारूपिता किंतु चित्तस्येत्याह । वासनेति ॥ १९२ ॥

माहारजनमित्यादि रूपं चैत्साक्षिणो भवेत् ॥

नेति नेतीत्याऽऽदेशं नाकरिष्यत्तदाऽऽस्पनः ॥ १९३ ॥

कर्तृत्वादिवासनानामात्मरूपत्वाभावे हेत्यन्तरमाह । माहारजनमित्यादीति । अपशब्दोऽवधारणार्थो नकारगामी ॥ १९३ ॥

अन्यस्यासौ न चाऽऽदेशः शक्यो बभूव प्रमाणतः ॥

नेति नेतीति तस्यैव पष्ठान्त उपसंहृतेः ॥ १९४ ॥

नाय जीवस्याऽऽदेश किंतु ब्रह्मणस्तदस्यत्येत्याशङ्क्याऽऽह । अन्यस्येति । पष्ठावसाने विज्ञातात्मरे केनेत्यात्मानमुपगम्य स एव नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात्तस्येवाऽऽदेशोपसंहारादिहापि तस्यैवासौ न तदस्येत्यर्थः ॥ १९४ ॥

ज्येव त्वेति प्रतिज्ञाया अर्थवत्त्वं तथा भवेत् ॥

पाणिपेपोत्थितस्यैव यथादेशो भवेदयम् ॥ १९५ ॥

इतश्च प्रत्यगर्थस्यैवायमादेश इत्याह । ज्येवेति ॥ १९५ ॥

पाणिपेपोत्थितोऽन्यश्चेत्येतीति च ततोऽपरः ॥

अन्योऽस्मानिति मिथ्या धीस्तदा स्यान्मोदकरणात् ॥ १९६ ॥

उक्तमैव व्यतिरेकद्वारा साधयति । पाणीति । धीरित्यह ब्रह्मेति ज्ञान तन्मात्र-त्यगर्थम्यैवायमादेशस्तथाह ब्रह्मेतिशार्दीयसम्यग्धीसिद्धे प्रतिज्ञार्थवत्तेत्यर्थः ॥ १९६ ॥

न स्यादात्मानमेवावेदह ब्रह्मेतिमानजा ॥

सम्यग्धीर्निखिलध्वान्तघातिनी मुक्तिदायिनी ॥ १९७ ॥

अन्यो जीवोऽन्यथाऽऽदिश्यमान ब्रह्मेत्यत्र तदाऽऽत्मानमेवावेदित्यादिधुतिविरोधदोषान्तरमाह । न स्यादिति ॥ १९७ ॥

करणात्मन एवावस्तस्य हेतिग्रहो भवेत् ॥

न तु तत्साक्षिणो युक्तस्तस्य रूपनिषेधतः ॥ १५८ ॥

जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वाद्वासनारूपित्वायोगाच्चित्तमेव तद्रूपि तच्छब्दमिति फलित-
माह । करणेति ॥ १५८ ॥

वासना भूरिरूपास्ता लिङ्गस्था लिङ्गसाक्षिणः ॥

कुर्वन्ति बहुरूपत्वं मणेरान्तरणं यथा ॥ १५९ ॥

लिङ्गस्य कर्तृत्वादिवासनारूपित्वे कथमात्मनि तद्भानमित्याशङ्क्य स्वाभासभ्रमदो-
षेणेत्यत्रोक्तं स्मारयति । वासना इति । आन्तरणमिति नीलपीताद्युपाध्युपलक्ष-
णम् ॥ १५९ ॥

माहारजनमित्यत्र ह्यारिद्रं रूपमुच्यते ॥

इन्द्रगोपोपमानेन कौसुम्यस्य गतत्वतः ॥ १६० ॥

तस्येत्यादि व्याख्याय यथेत्यादौ माहारजनशब्दार्थमाह । माहारजनमिति ।
ननु वीसुम्भे तच्छब्दस्य प्रसिद्धत्वात्तस्यात्र ग्रहणं किं न स्यादुक्तं हि—स्यात्कौसुम्यं
यद्विशिष्टं महारजनमित्यपीति तत्राऽऽह । इन्द्रेति ॥ १६० ॥

पीतं बल्लं यथा तद्वलिङ्गमाभाति साक्षिणः ॥

आकुर्यादिविषयोद्भूतवासनावसितं दंशे ॥ १६१ ॥

पदार्थयुक्त्या वाक्यार्थमाह । पीतमिति । साक्षिणो दंशेरिति संबन्धः । लिङ्गं चित्तं
तस्य तथापीने निमित्तमाह । आकुर्यादीति ॥ १६१ ॥

ईषत्पाण्डु ययोर्णादि तद्वलिङ्गं प्रकाशते ॥

इन्द्रगोपोऽतिरक्तश्च भृशं रक्तं मनस्तथा ॥ १६२ ॥

यथा पाण्डुविरामित्यस्यार्थमाह । ईषदिति । आदिपदेन कम्बलग्रहः । यथेन्द्रगोप
इत्यस्यार्थमाह । इन्द्रेति ॥ १६२ ॥

रजसः कचिदुद्रेकस्तमसः कचिदिष्यते ॥

सत्त्वस्यापि तथोत्कर्षः कुतश्चिदुपजायते ॥ १६३ ॥

वासनावैचित्र्ये भवसि किं कारणमित्युक्ते गुणवैचित्र्यमित्याह । रजस इति । कचि-
दिति गुणोत्कट्यनिमित्तविषयोक्तिः ॥ १६३ ॥

कचिदेकप्रधानत्वं कस्मिंश्चिद्विषये द्वयोः ॥

त्रयाणामपि चान्यत्र ज्ञानकर्मादिविज्ञतः ॥ १६४ ॥

प्रतिविषयं गुणानामुत्कर्षनिर्कर्षत्वे वा किं निमित्तमित्याशङ्क्य तद्वैचित्र्यमनूद्य तन्नि-
मित्तमाह । कचिदिति । आदिपदेन रागादिग्रहः ॥ १६४ ॥

१०२० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

अग्नेरर्चिर्पया भास्वत्सत्त्वोत्कर्षार्थं मनः ॥

पुण्डरीकं यया शुक्लं सौम्यमाह्लादकृत्तया ॥ १६५ ॥

वासनावेचित्र्यमुक्त्वा ययाऽन्वार्चिरित्यस्यार्थमाह । अग्नेरिति । यया पुण्डरीकमि-
त्यस्यार्थमाह । पुण्डरीकमिति । तथा मन इति शेषः ॥ १६५ ॥

सकृद्विद्युद्यथाऽत्यन्तं घनध्वान्तापनोदकृत् ॥

अतीव भास्वराऽस्माकं चक्षुर्मुसकृद्भृता ॥ १६६ ॥

यया सकृदित्यादि विभजते । सकृदिति । चक्षुर्मुसचक्षुषोऽस्मदीयस्य तद्विषये
प्रवृत्तिमुष्णाति प्रतिबध्नातीत्यर्थः । तथा ज्ञानप्रकाशातिशयापेक्षया कस्यचिद्वासना
सकृदेव सर्वतः प्रद्योतमानोद्गच्छतीति वार्थान्तिजमाह । सकृद्भृतेति ॥ १६६ ॥

हिरण्यगर्भतत्त्वस्य जायमानस्य केशवात् ॥

विद्युद्भृत्प्रथमे रूपं किल तस्य महात्मनः ॥ १६७ ॥

अन्त्यवासनाविशिष्टसूत्रोपास्तिविध्यर्थं तस्या मूर्तिं चिरं पुराह । हिरण्यगर्भेति ।
तस्य परमाज्जायमानत्वं भास्वरत्वं च श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमिति वञ्च विरेत्युक्तम् ॥ १६७ ॥

अतोऽनेनैव रूपेण य उपास्ते दिवानिशम् ॥

सर्वान्धवारहन्नीव विद्युच्चं श्रीः सदाऽऽश्रयेत् ॥ १६८ ॥

उक्तवासनाविशिष्टसूत्रोपास्तिं वदन्सकृदित्यादिफलोक्तिं व्याकरोति । अत इति ।
उत्तहैरण्यगर्भरूपस्योपास्त्वहंत्वमत शब्दार्थः । उपास्तौ विशेषणत्रयविवक्षया दिवानि-
शमित्युक्तम् । दृष्टमुपास्तिफलमुक्तमदृष्टं तु त यथेत्यादिशास्त्रीयमिति भावः ॥ १६८ ॥

नाऽऽदिर्न मध्यं नैवान्तो नेयत्ता विद्यते यतः ॥

अनन्तकल्पोपपद्यद्वादासनानामुदाहृतिः ॥ १६९ ॥

माहारजनमित्यादिर्न त्वयच्चा चिद्वसिता ॥

प्रकारदर्शनायैव तेनोदाहृतिरिष्यते ॥ १७० ॥

परिमितदृष्टान्तोक्त्या वासनानामपि परिमितत्वं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो साम्यादित्या-
शङ्कयाऽऽह । नाऽऽदिरिति । निषेधचतुष्टये हेतुः । यत इति । तस्यैव व्याख्या
नम् । अनन्तेति । किमिति तर्हि दृष्टान्तोपादानमित्याशङ्क्योपलक्षणत्वेनेत्याह । उदा-
हृतिरिति । वासनानामियत्ताप्रदर्शनं नोदाहरणफलं चेत्किं तर्हि तत्फलमित्याशङ्क्योच-
मेव स्पष्टयति । प्रकारेति । इयत्तासम्यक्सच्छब्दार्थः ॥ १६९ ॥ १७० ॥

निःशेषमेव सत्यस्य रूपं व्याख्याय साम्रतम् ॥

परमार्थसत्यवाथात्म्यनिर्देशाय प्रयत्यते ॥ १७१ ॥

१०२२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

अमूर्तस्य परा निष्ठा कारणात्मा पुरोदितः ॥

मूर्तस्य च तथा पृथ्वी मध्ये संकीर्णता तयोः ॥ १७८ ॥

निषेधेनाऽऽत्मनः सद्द्वयत्वमावेऽपि तस्य सप्रतियोगित्वात्किं तदित्याशङ्क्य मूर्त-
प्रपञ्चमतमदुष्टतया पूर्वोक्तं स्मारयति । अमूर्तस्येति । यद्वा निषेधेन सद्द्वयत्वमावेऽपि
मूलकारणादिना तत्तादृशस्यमाशङ्क्य तस्य निषेध्यत्वान्मौनमित्याह । अमूर्तस्येति ।
मूलकारणमन्त्यकार्यं तदन्तर्गतिं सर्वं निषेध्यमित्यर्थः ॥ १७८ ॥

मानाभिधानयोर्पावान्बन्धद्विषय इष्यते ॥

उक्तयोर्मध्यवर्त्येव कार्यकारणयोरसौ ॥ १७९ ॥

तथाऽपि कार्यकारणतिरिक्तेनानिषेध्येन केनचिदात्मनः सद्द्वितीयत्वमाशङ्क्य तत्किं
वाङ्मनसातीतं न वेति विकल्प्याऽऽद्ये तस्याऽऽत्मानतिरेकं मन्यानो द्वितीयं दूषयति ।
मानेति ॥ १७९ ॥

नामरूपे तथा कर्म माणा लोकादयस्त्वया ॥

कारकं वा क्रियाऽन्यद्वा कारणं कार्यमेव च ॥ १८० ॥

नामादिना सद्द्वयत्वमाशङ्क्य तस्यापि कार्यकारणान्तस्यत्वेन निषेध्यत्वमाह ।
नामेति । प्राणानामनिषेध्यत्वात्तैः सद्द्वयत्वमिति केचित्तान्प्रत्याह । प्राणा इति ।
लोकानां तदधिष्ठातृदेवतानां चानिषेधात्तदवस्थं सद्द्वयत्वं नेत्याह । लोकादय इति ।
कारकादीनामनिषेध्यतया सद्द्वयत्वमाशङ्क्याऽऽह । कारकं चेति । अन्यत्फलमिति
यावत् । अगन्तरकारणादिना सद्द्वयत्वं निरस्यति । कारणमिति ॥ १८० ॥

जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं संबन्धो भाव एव च ॥

सदसत्सदसत्वेति समस्तव्यस्तमेव च ॥ १८१ ॥

जात्यादिभिस्तदाशङ्क्याऽऽह । जातिरिति । संन्यः समवायः । भावो विशेषः ।
सदादिकल्पनाभिः सद्द्वयत्वं शिथिलयति । सदिति ॥ १८१ ॥

प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयोऽथ क्रियाफले ॥

इत्यादेः प्रतिषेधेन प्रत्यव्याप्तावलम्बिना ॥ १८२ ॥

मात्रादिभिस्तदाशङ्क्याऽऽह । प्रमातेति । समुच्चयार्थोऽप्यशब्दस्तथापर्यायः । क्रिया
प्रमोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः । फलं प्रमा । ननु ब्रह्म ज्ञापयितुमुपक्रम्य गयोक्तानिषेधेन
तन्नापितं न यवति न हि निषेधमात्रं तज्ज्ञापनं तथाच प्रतिज्ञाहानिस्तत्राऽऽह । इत्या-
देरिति । इत्थंशुक्तस्यानुक्तस्य च निषेधो नकारस्तेन सर्वं निषिध्य प्रत्यव्याप्ताप्रमनिषि-
द्धमवलम्ब्य स्थितेन ब्रह्मयाथात्म्यमवगम्यते तस्य तदेव तत्त्वं तच्च प्रतिज्ञाहानिरि-
त्यर्थः ॥ १८२ ॥

उपप्रदर्शकोऽशेषनामादेरिति रिप्यते ॥

तस्योपदर्शितस्याय निषेधः क्रियते नवा ॥ १८३ ॥

निषेधार्पकामावे न निषेधः प्राप्तिं विना तदयोगादित्याशङ्क्याऽऽह । उपेति । ननर्पे निगमयति । तस्येति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेन संभावितत्वमथशब्दार्थः ॥ १८३ ॥

आकृष्टं रूपिणो रूपं न पृथग्व्यवतिष्ठते ॥

जगत्कल्पितमपि किमु मोहादिकल्पितम् ॥ १८४ ॥

ब्रह्मणि निपिद्धं मोहाद्यन्यत्र स्यात्स्थत्यत्र निपिद्धघटवदित्याशङ्क्य कैमुतिकन्याय-
माह । आकृष्टमिति ॥ १८४ ॥

घटे पटो निपिद्धोऽपि घटादन्यत्र तिष्ठति ॥

तदन्यत्रापि सत्त्वाद्यादनिपिद्धस्य धर्मिणः ॥ १८५ ॥

दृष्टान्तं विवक्ष्यति । घट इति । घटादौ निपिद्धस्तत्रास्तत्रापि पटादिस्ततोऽन्यत्र
स्मात् युक्तस्तस्य तत्राकल्पितत्वादद्यादि वर्जयित्वाऽपि तन्त्वादेरनिपिद्धस्य धर्मिणो
भावादित्यर्थः ॥ १८५ ॥

परमार्थान्निपिद्धस्य तन्मोहोत्थस्य वस्तुनः ॥

हिरुक्स्थितिः कथं तस्य परमार्थात्मनाऽथवा ॥ १८६ ॥

दार्ष्टान्तिके वैषम्यमाह । परमार्थादिति । आत्मनो निपिद्धस्यानात्मनोऽन्यत्र भेदे-
नापेदेन वा न स्थिती रजतादिवत्कल्पितत्वादित्यर्थः ॥ १८६ ॥

निषेध्यानामशेषाणामन्योन्यव्यभिचारतः ॥

प्रतीचोऽव्यभिचारोऽस्तत्राध्यस्तं निषिध्यते ॥ १८७ ॥

कल्पितत्वासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । निषेध्यानामिति । विमतं कल्पितं व्यभिचारि-
त्वात्सर्पवदित्यत्र प्रतीचि व्यभिचारमाशङ्क्याऽऽह । प्रतीच इति । तत्र कल्पितमना-
त्मनातं तत्र निपिद्धं नान्यत्रास्ति रजतवदिति फलितमाह । अत इति ॥ १८७ ॥

इतिशब्दोपदिष्टानां निषेधोऽनुभवस्यात्मनि ॥

अनन्तेऽन्तवतां यत्र तद्वत्त्ववसीयताम् ॥ १८८ ॥

प्रतीचि कल्पितमाकाशादि प्रकृतमितिशब्दोक्तं नवा निषिध्यते चेन्न ब्रह्मसि-
द्धिस्तद्वाचकामावादतो निषेधवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह । इतिशब्देति । ब्रह्मवाचिप-
दामावेऽपि निषेधस्तत्र पर्यवस्यति निरङ्कुशत्वाद्योगात्सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं
विनश्यति पुरुषो विनाशहेत्वभावादविनाशीति न्यायादित्यर्थः ॥ १८८ ॥

सद्भावश्रोतृपलब्धिश्च स्वार्थप्रत्यक्षिदाश्रयात् ॥

मूर्तादीनामनिर्देश्यादिर्तिर्मूर्तो निवर्तते ॥ १८९ ॥

प्रकृतमितिशब्दोक्तं निषिध्यते चेद्ब्रह्मणोऽपि प्रकृतत्वेन तदुपास्यतया तदापत्तौ

१०२४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

शून्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । सदिति । भावाभावयोः सत्तास्फूर्तिप्रदं स्वप्रकाशं वाच्यन-
सातीतं प्रत्यक्षमिति शब्दो न वदत्यतस्तस्यानिषेधाच्च शून्यतेत्यर्थः ॥ १८९ ॥

निषेधपति निषेधार्थं यद्वलान्नञ्चिदात्मनः ॥

विज्ञानेनैव इत्वाऽन्यत्पूर्णत्वेनैति चित्स्वतः ॥ १९० ॥

किंच प्रत्यक्बलात्प्राप्तसत्तास्फूर्तिं गन्धदं मूर्तीदिद्वैतं चिदात्मानसायित्वेन निषेधत्यतो
न तन्निषेधकमित्याह । निषेधतीति । आत्मबलान्नञो द्वैतनिषेधित्वे नमात्मनो सदा-
भावाच्च कदाचिदपि द्वैतं भावादित्याशङ्क्य वाक्योत्पन्नानेनैव चिदात्मा सर्वमुपमृद्य
स्वाभाविकेनानविच्छिन्नत्वेन तिष्ठत्यतो ज्ञानात्प्राद्वैतधीप्तिद्विरित्याह । विज्ञाने-
नेति ॥ १९० ॥

प्रत्यङ्मानदृशि ह्यस्मिञ्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥

तदन्यद्यचदाभासं तन्नञ्चा प्रविपिष्यते ॥ १९१ ॥

आत्मनोऽनिषेध्यत्वमुक्त्वा द्वैतस्य निषेध्यत्वमुपसहरति । प्रत्यगिति । अवस्थान-
येऽपि साक्षिणी सति कार्यं कारणं वा यच्चिदाभासवत्तन्निषेध्यमित्यर्थः । तस्य कल्पितत्वेन
निषेधयोग्यत्वं हि शब्दार्थे ॥ १९१ ॥

अविचारितसंसिद्धिप्रत्यङ्मोहदृतीं सदा ॥

विस्फारितासः प्रत्यङ्गीर्मानाग्निर्वात्ययाऽऽत्मनि ॥ १९२ ॥

निषेधकत्वाह । आविचारितेति । ईश्वरार्पणमुच्चा नित्याद्यनुष्ठानाद्विकसितचेता-
श्रुताद्वाक्यात्प्रतीचि लब्धबुद्धिस्तद्विद्यविद्यातज्ज्वलौ सदा निर्व्यापारः सत्तात्मन्येव
स्वे महिम्नि तिष्ठतीत्यर्थः । अग्नियानिवृत्त्या तत्कार्यनिवृत्तौ स्वमहिमप्रतिष्ठत्वे प्रतिच-
न्यवैधुर्ममेत्युच्यते ॥ १९२ ॥

अपेक्षाज्ञानहेतुत्वं कार्यकारणवस्त्वतः ॥

विचार्यमाणं तच्चास्ति व्योम्नि कार्ण्वर्धमिवाऽऽत्मनि ॥ १९३ ॥

प्रत्यागिद्या तन्मोहहतावपि कुतो जगतो ध्वस्तर्न च तदध्वस्तौ पुमर्धसमाप्तिरित्या-
शङ्क्याऽऽह । अपेक्षेति । कारणापेक्षावत्कार्यपेक्षावच्च यज्ज्ञानं तेन हेतुना व्यक्तं
कार्यादि न तदात्मनि वस्तुतोऽस्त्यतो नभसि नीलवन्मिथ्या जगदपि निरूप्यमाणं
विद्यापोषमित्यर्थः ॥ १९३ ॥

शब्दभट्टचिहेतूनां प्रत्यगात्मन्यसंभवात् ॥

प्रमाणगोचराणां च स्वतः सिद्धेर्न निवृत्तिः ॥ १९४ ॥

जगतो व्योमकार्ण्वर्धवन्मोहेत्यत्वात्निषेध्यत्वेऽपि न तन्निषेधेनाऽऽत्मा प्रतिपादयितुं
पायते न हि कार्ण्वर्धनिषेधेन प्रतिपाद्यते व्योमेत्याशङ्क्याऽऽह । शब्देति । असङ्गे

प्रतीचि कूटस्थेऽद्वये षष्ठ्याद्ययोगान्न विधिमुखप्रतिपादनं तन्निषेधद्वारं तदित्यर्थः । यत्तु व्योमवदस्य निषेधद्वारा न प्रतिपादनमिति तत्राऽऽह । प्रमाणेति । तत्त्वत्वनुमानादिगोचरत्वान्न निषेधद्वारा प्रतिपाद्यते प्रत्यगात्मा तु शब्दादिहीनो मानान्तराविषयो न चाऽऽगमोऽपि तस्मिन्विधिद्वारा क्रमते तन्निषेधद्वारं तत्प्रतिपादनमित्यर्थः । यत्र विधिमुखेनोच्यते तत्रास्ति यथा कथ्यासुतादि तदात्माऽपि विधिमुखेनानुक्तेरसन्नित्याशङ्क्याऽऽह । स्वत इति ॥ १९४ ॥

मानाभिधानविषयो यावन्नाऽऽत्मानमात्मनि ॥

लभते प्रत्यगात्मानं न जन्तावन्निवर्तते ॥ १९५ ॥

अन्यानपेक्षसत्तास्फूर्तित्वात्प्रतीचो न नास्ति तेत्येतदेव स्फुटयति । मानेति । अयं हि व्यवहारे सोपाधिः शब्देतरमानविषयः स पुनः सर्वविशेषापोहेन परमार्थस्वरूपेण यावदवस्थानं न लभते तावदुपाधिविषयो निषेधो न निर्वृणोतीत्यर्थः ॥ १९५ ॥

निरस्ताज्ञानतत्कार्यं लब्ध आत्मन्यथाऽऽत्मना ॥

निषेध्यहेतौ श्रध्वस्ते निषेधोऽपि निवर्तते ॥ १९६ ॥

कथं तर्हि नञो निवृत्तिरत आह । निरस्तेति । प्रथमपादार्थं स्फोरयति । निषेध्येति । अज्ञानं तत्कार्यं च निषेध्यं तदेव प्रतियोगित्वेन निषेधस्य हेतुस्तस्मिन्वस्ते सतीति यावत् । निषेध्यनिवृत्तौ निषेधावस्थानहेत्वभावोऽप्यशब्दार्थः ॥ १९६ ॥

प्रमानृत्वादिना यावत्किंचिदत्र विवक्षितम् ॥

तदभावश्च तत्सर्वं नेतीति प्रतिपिध्यते ॥ १९७ ॥

प्रतीचोऽनिषेधोऽपि द्वैतनिषेध्यस्य निषेधकान्तरमस्ति चेदनवस्था तदभावे निषेधस्थितेरात्मनः सविशेषतेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रमानृत्वादिनेति ॥ १९७ ॥

निषेध्यं सर्वमेवैतदनिषेध्यात्मयस्तुगम् ॥

अतो नाभावनिष्ठः स्यादभावस्यापि निह्वात् ॥ १९८ ॥

निषेधस्यापि निषेधे कथं नानवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह । निषेध्यमिति । एतेनाभावनिष्ठाऽपि निषेधस्यापास्तोत्याह । अत इति । स्याद्विषेध इति शेषः ॥ १९८ ॥

नेति नेतीत्यतो वीप्सा जिघृक्षितनिषेधतः ॥

वुमुत्सितस्य कृत्स्नस्य वीप्सैवातो निषेधनी ॥ १९९ ॥

इतिनोपात्तद्वैतस्य प्रत्यव्यापत्वेन निषेधात्प्रतीचि वाक्यार्थेऽपि किमर्थं नकारद्वयमितिद्वयं चेत्याशङ्क्याऽऽह । नेतीति । यतो यद्यत्प्राप्तं तन्निषिध्यतेऽतो वीप्सेयमित्यर्थः । आकाङ्क्षादिनिवृत्तेऽवैवमित्याह । जिघृक्षितेति । तदेव स्फुटयति । वुमुत्सितस्येत्येति । यतः सर्वस्याऽऽज्ञाद्वैतस्य वीप्सा निषेधन्यत सैव युक्तेत्यर्थः ॥ १९९ ॥

१०२६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

ज्ञानक्रियाभ्यां व्याप्योऽयमित्याकाङ्क्षा निवर्तते ॥

अप्रमितिसत् एकस्मिन्निष्ठां यात्यचिकीर्षते ॥ २०० ॥

तत्पक्षेऽपि कथं सर्वाकाङ्क्षाशान्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । ज्ञानेति । अयमर्थो ज्ञेयः कार्यश्चायमित्याकाङ्क्षा वोप्तायां निवर्तते प्राप्तस्य सर्वस्य निषेधाज्ज्ञानक्रिययोरविषये च तादात्म्यरूपां निष्ठां विद्वानतिष्ठते तद्युक्ता वीप्सेत्यर्थः ॥ २०० ॥

रञ्जुपाथात्म्यविज्ञानात्सर्ववत्कारणात्मनः ॥

निषेधो नान्यतः शक्यः कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २०१ ॥

स्थूलघमाक्षिपैव द्वैततद्देतुष्वस्तेर्ब्रह्मनिष्ठानर्पक्यादभावपक्षाद्वीप्तापक्षे न विशेष इत्याशङ्क्य ब्रह्मतत्त्वधारेव नाधिकेत्यत्र दृष्टान्तमाह । रज्ज्वदिति ॥ २०१ ॥

यद्यत्प्राप्तं जगत्यास्मिन्स्तत्सर्वं निषिध्यते ॥

एवं च सत्यनिर्दिष्टावाङ्माऽपि विनिवर्तते ॥ २०२ ॥

वीप्ताफलमाह । यद्यदिति । निर्देश्यस्य सर्वस्य निषेधे किं जातं तद्वाह । एवं चेति । बाधनसविषयन्याशेषस्य नञ्भ्यां निषेधे तदतीतं प्रत्यङ्मात्र ब्रह्मेत्यर्थादादिष्टं निरवधि-निषेधायोगात्तथाच तदनिर्दिष्टत्वशङ्काप्यस्तिरित्यर्थः ॥ २०२ ॥

न चेद्वीप्ता तदा वाक्यद्वयमेतद्विबक्षितम् ॥

उक्तद्वयनिषेधेन तस्य चोपक्षयाद्भवेत् ॥ २०३ ॥

अनुक्तविषयाशङ्का सर्वस्याप्रतिषेधतः ॥

यदि वाऽभावविषया न ह्यभावो निषिध्यते ॥ २०४ ॥

वीप्तापक्षे गुणमुक्त्वा पक्षान्तरे दोषमाह । न चेदिति । वाक्यद्वयपक्षे को दोष-स्तत्राऽऽह । उक्तेति । मूर्तामूर्तनिषेधेन वाक्यद्वयोपरतेशेषव्यपदेश्यानिषेधात्किञ्चिद्-मुक्त व्यपदेश्यमेव ब्रह्मेत्याशङ्का स्यादित्यर्थः । शङ्कान्तरमाह । यदि वेति । इतिभ्या-मुपनीतमूर्तामूर्तयोरेव नञ्भ्यां निषेधादभावानिषेधात्तानिष्ठं वाक्यमिति शङ्कोन्मिषेदित्यर्थः ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

साक्षान्मानप्रसिद्धेषु प्रतिपिद्धेतरग्रहः ॥

अप्रसिद्धे प्रसिद्धानां निषेधाच्छून्यताग्रहः ॥ २०५ ॥

तदेव साधयति । साक्षादिति । प्रमितेषु भूतलादिषु प्रमितानामेव घटादीनां धर्मित्वप्रतियोगित्वप्रहातुदुभय साक्षादशून्यं तिष्ठति । अप्रमिते ब्रह्मणि प्रमितं जग-निषिध्यते चेद्ब्रह्म शून्यावमाणि स्याद्ब्रह्मणि मानाभावान्मिनस्य जगतो निषिद्धत्वादि-त्यर्थः ॥ २०५ ॥

आदेश इत्युपक्रम्य प्रतिषेधोऽयमुच्यते ॥

साक्षादादिश्यते येन तादृगादेश उच्यते ॥ २०६ ॥

भवतु वाक्यस्य शून्यनिष्ठत्वाशङ्क्याऽऽह । आदेश इति । ब्रह्मण आदेश इत्युक्त्वा निषेधोक्तेरयमादेशो निषेधाख्यो ब्रह्मप्रतिपादनपर एवेत्यर्थः ॥ २०६ ॥

निषेधवर्त्मना तस्मादनिषेध्यात्मसाक्षिणा ॥

ज्ञाताज्ञातं निषिध्याय सदा दृष्टौ प्रतिष्ठति ॥ २०७ ॥

वाक्यस्य शून्यनिष्ठत्वायोगे फलितमाह । निषेधेति । निषेधादेशेन कार्यकारणं जगन्निषेधायोग्यसाक्षिब्रह्मरूपेण निषिध्य स्वरूपेण तिष्ठति विद्वानित्यर्थः । उपाधिनिवृत्तावनुपहितरूपेण विदुषोऽवस्थितिरुचित्ययशब्दार्थः ॥ २०७ ॥

यथा श्रोत्रधिया रूपं रूपहेत्वसमन्वयात् ॥

नाग्रहीन्न च गृह्णाति न ग्रहीष्यति शब्दवत् ॥ २०८ ॥

प्रत्यक्तत्त्वे विनिर्ज्ञाते नेति नेतीतिवाक्यतः ॥

तद्वत्सकारणोऽनात्मा नाभूदस्ति भविष्यति ॥ २०९ ॥

जगदेकदा निषिद्धमपि पुनः पुनरुद्भविष्यति सर्पादौ तथा दृष्टेरित्याशङ्क्य दृष्टा-
नेन निराचष्टे । यथेत्यादिना । रूपेण हेतुना श्रोत्रस्य संबन्धाभावादिति यावत्
॥ २०८ ॥ २०९ ॥

नान्यदज्ञानतोऽस्तित्वं द्वितीयस्याऽऽत्मनो यथा ॥

निवृत्तिस्तद्देवास्य नावगत्यात्मनोऽपरा ॥ २१० ॥

सकारणद्वैतनिवृत्तिरात्मनोऽन्येत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति । नान्यदिति ॥ २१० ॥

अनन्यायत्तमैकात्म्यं यदा साक्षाद्यवस्थितम् ॥

येव त्वेति प्रतिज्ञेयं तदा स्यात्सफलोदिता ॥ २११ ॥

वाक्यस्याभावनिष्ठत्वायोगाद्वीप्सया सर्वमारोपितं साक्षिरूपेण निरस्य तदात्मना
तिष्ठति विद्वानित्युक्त्वा वीप्सापक्षे हेत्वन्तरमाह । अनन्येति ॥ २११ ॥

नेति नेतीत्यतो वीप्सासंभवादुक्तवस्तुनः ॥

कृतार्थता तथाच स्यादन्यथा नोपपद्यते ॥ २१२ ॥

तत्पक्षमुपसंहरति । नेतीति । वीप्साश्रयणे विवक्षितस्य प्रतिज्ञार्थवत्त्वादेर्वस्तुनः
संभवादिति हेत्वर्थः । उच्चार्यसिद्धिरेव वा मूढित्याशङ्क्याऽऽह । कृतार्थतेति । अन-
न्यायत्तमैकात्म्यमित्यादेरुच्चार्यसिद्धावेव पुरुषस्य कृतार्थता नान्यथेह चेदवेदीदम सत्य-
मस्तीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ २१२ ॥

परागर्थेषु सक्ता धीः प्रत्यगर्थानुरज्जनात् ॥

निषिद्धास्तः परागर्थात्मतीप्चि लभते स्थितिम् ॥ २१३ ॥

१०२८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

निषेधफलमुपसंहरति । परागिति । मनः स्वभावतो बाह्यनिषयं कथंविदैववशात्प्र-
त्यगनुपक्तं विषयेभ्यो निषिद्धं सत्पारिशेषात्प्रतीतिं स्यात्स्वतीत्यर्थः ॥ २१३ ॥

व्यतिरेकस्य सिद्धत्वादादेशोक्तेः पूर्वं हि ॥

साक्षाद्ब्रह्मत्वसिद्धार्थमादेशोऽयमयोच्यते ॥ २१४ ॥

भाष्यमाश्रित्य युक्तितो निषेधवाक्यं व्याख्यातम् । इदानीमिदमेव विधिमुखेन बोध-
कमित्यर्थान्तरं विस्तुरस्यातिरेकार्थतेति पक्षं प्रत्याह । व्यतिरेकस्येति । पट्टीनिर्देशो
व्यतिरेकसिद्धिरिति द्योतयितुं द्विशब्दः । पूर्वमेव ब्रह्मणो मूर्तादेर्व्यतिरेकत्वाभावाऽऽदे-
शोक्तिस्तदर्थं चेत्तर्हि किमेतत्त आह । साक्षादिति । पदार्थशोधनानन्तरं मुमुक्षोः
साक्षादेव ब्रह्मभावं बोधयितुमादेशोक्तिरित्यर्थः ॥ २१४ ॥

न निषेधो निषेधार्थो ब्रह्मण्यपरत्वतः ॥

ब्रह्मणो भान्तरासिद्धेः शून्यतैव प्रसज्यते ॥ २१५ ॥

केचिदुक्ता पक्षावच्छन्नो मूर्तादिनिषेधार्थतामादेशोक्तेराहुःछान्द्रव्याह । नेत्या-
दिना । न हि निषेधादेशो निषेध्यमूर्तादिनिषेधार्थो ब्रह्मण्यस्य त्वमर्थपरत्वादित्यर्थः ।
विषये बोधमाह । ब्रह्मण इति । प्रमितस्य मूर्तादेर्निषिद्धत्वाद्ब्रह्मण्यप्रमितत्वाच्चात्त्विकी
शून्यतैव विश्वस्य स्यादित्यर्थः ॥ २१५ ॥

पट्टयुक्तेरेव संसिद्धा मूर्तादेर्ब्रह्मण्योऽन्यता ॥

तत्तत्र आभितासक्तिर्नतिः स्यात्पारिशेष्यगीः ॥ २१६ ॥

निषेधपक्षयोगे ब्रह्मणो मूर्तादित्वात्तन्मात्पारिशेष्यादतिरेकपक्षः स्यात्तत्र च पूर्वं
तत्सिद्धिः साधकामावादित्याशङ्क्याऽऽह । पट्टीति । द्वे बावेत्यत्रैव पट्टया मूर्तादेर्ब्र-
ह्मणोऽन्यता सिद्धा तदादेशवाक्येऽपि व्यतिरेकोक्तिश्चेत्पुनरुक्तिरित्यर्थः । यत्तु पारिशे-
ष्यादतिरेकार्थतेति तत्राऽऽह । नेति । निषेधोक्त्या मूर्तादेर्ब्रह्मण्ये निषिद्धे पारिशे-
ष्यादतिरेकसिद्धिरित्युक्तिर्युक्ता पट्टयेव तत्सिद्धौ पारिशेष्यानवकाशादित्यर्थः ॥ २१६ ॥

शक्यते न निषेद्धं च मत्स्याद्याश्रितत्त्वतः ॥

निषेधान्न पुमर्थोऽपि कश्चित्सिध्येतसमीहितः ॥ २१७ ॥

व्यतिरेकपक्षं निरस्य निषेधपक्षे दोषान्तरमाह । शक्यत इति । तदाश्रित्य तद्विप-
यत्वेन स्थितं मूर्ताद्यशक्यं निषेद्धं तद्विरोधादित्यर्थः । यदि स्रष्ट्यादिष्वेकदध्यस्यादेरामा-
सत्वात्तदर्थनिषेधो युक्तस्तदाऽपि नाऽऽदेशोक्तेर्निषेधार्थता तन्मात्रस्याफलत्वादित्याह ।
निषेधादिति ॥ २१७ ॥

निषेधमात्रनिष्ठत्वे न चाऽऽदेशो भवेत्पयोः ॥

ब्रह्म मूर्तादि नेत्युक्ता मूर्तादेर्निषेधगीः ॥ २१८ ॥

किंच निषेधमात्रनिष्ठं वा वाक्यं तद्वारा ब्रह्मनिष्ठं वा नाऽऽद्यः प्रक्रमविरोधादित्याह ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०२९

निपेधेति । द्वितीयेऽस्मत्पक्षप्राप्तिरिति चकारार्थः । व्यतिरेकपक्षेऽपि न तन्मात्रपरं वाक्यमुपक्रमविरोधात्तद्वारा ब्रह्मपर चेत्तत्राऽऽह । ब्रह्मेति ॥ २१८ ॥

ततश्च ब्रह्मतासिद्धिर्द्वितीये सति वस्तुनि ॥

व्येव त्वेति प्रतिशार्यो नापि चाऽऽविष्कृतो भवेत् ॥ २१९ ॥

पारिशेष्यादतोऽसिद्धिः स्याद्विवक्षितवस्तुनः ॥

यथा सिद्धिस्तथा व्याख्या कार्येहोक्तेरतोऽञ्जसा ॥ २२० ॥

मूर्तादेरनिपेधेऽपि व्यतिरेकोक्त्या वाक्यपर्यवसाने का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह । तत-
श्चेति । पक्षद्वयसाधारणं दोषमाह । व्येवेति । यदि मूर्तादिनिपेधस्तस्य वा ब्रह्मभेदे
निपेधे पारिशेष्यात्ततोऽर्थान्तरत्वविधिस्तदादेशोक्त्या प्रतिशार्यो न प्रकटितः स्यादनि-
पिद्धवस्तुवन्तरस्य वा निपेधस्य वा मूर्तादेर्वा द्वितीयस्य सत्त्वाद्वयार्थासिद्धेरित्यर्थः ।
कथं तर्हि निपेधोक्तिर्मिर्वहत्यत आह । यथेति । पक्षद्वयेऽपि यतोऽभीष्टब्रह्मासिद्धिरतो
यथा तत्सिद्धिस्तथा तस्मिन्नेव ब्रह्मणि विषये निपेधोक्तेः साक्षाद्व्याख्या कार्येति योजना
॥ २१९ ॥ २२० ॥

सिद्धो निपेधः प्रागेव सर्वस्यानात्मवस्तुनः ॥

प्रत्यग्यायात्म्यविज्ञानादन्योन्यव्यभिचारतः ॥ २२१ ॥

तामेव व्याख्यातुमादेशोक्तेरर्वाग्य निपेधव्यतिरेकौ सिद्धावित्यनुवदति । सिद्ध इति ।
अनात्मनिपेधे हेतुमाह । अन्योन्येति ॥ २२१ ॥

अन्योन्यव्यभिचारोऽस्य वीक्ष्यतेऽनात्मवस्तुनः ॥

स्वरूपव्यभिचारोऽपि सुषुप्तादौ स्वसाक्षिणः ॥ २२२ ॥

तमनुभवेन साधयति । अन्योन्येति । न केवलं मिथो व्यभिचारादनात्मा कल्पितो
ज्ञाननिपेध्य क्त्वात्मव्यभिचारस्य स्वापादौ स्वानुभवसिद्धेऽप्येत्याह । स्वरूपेति ॥ २२२ ॥

यथा मात्रादिसत्त्वेयं प्रत्यक्संविच्चिसिद्धिका ॥

प्रमात्रादेरभावोऽपि प्रत्यग्वोधाश्रयात्तथा ॥ २२३ ॥

अनुवादव्याजेन निपेधोक्तेरर्थान्तरं निरस्य स्वानुगुणव्याख्यामाचक्षाणो न ब्रह्मेन प्रत्य-
गर्थस्य लक्ष्यत्वं विवक्षुष्योः साक्षिसाक्ष्यसम्बन्धं दृष्टान्तेनाऽऽह । यथेति ॥ २२३ ॥

अविचारितसंसिद्धिरात्माविद्यैकरूपतः ॥

सिद्धायतेऽखिलोऽनात्मा स्वतःसिद्धात्मसंश्रयात् ॥ २२४ ॥

भावामावरुणोऽनात्माऽनुभवसिद्धयेत्तद्वत्तस्य सत्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । अविचारि-
तेति । सर्वोऽनात्मा स्वप्रकाशात्मप्रसादाद्भासमानकद्भवति स च दुर्निरूपत्वात्प्रत्यगविद्यै-
व स्वभावस्तत्कृतोऽस्य सत्यतेत्यर्थः ॥ २२४ ॥

१०३० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयोऽध्याये-

अतिरोहितसंवित्को व्यपास्ताशेषविक्रियः ॥

अनन्यमात्रमानादिर्दृष्टिमात्रात्मकत्वतः ॥ २२५ ॥

कथमात्मनः स्वप्रकाशतेत्याशङ्क्य चिद्रूपत्वादित्याह । अतिरोहितेति । तथाऽ-
प्यात्माऽनात्मानं साधयति चेदीपवद्विकारी स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । व्यपास्तेति ।
संविद्रूपत्वं साधयति । अनन्येति । मात्रादिरूपत्वेन नानारसत्वं शङ्कित्वाऽऽह ।
दृष्टीति । न नानारसतेति शेषः ॥ २२५ ॥

भावाभावात्मिका सिद्धिर्येष सर्वाऽप्यनात्मनः ॥

तद्विरुद्धात्मकान्मचो मय्येवासौ प्रसिध्यति ॥ २२६ ॥

रूपादिमतो दीपादेस्तादृशघटादिसाधकत्वदृष्टेरात्मनोऽपि द्वैतसाधकत्वे तद्वतनाम्न्या-
विप्रसङ्गस्तस्मादन्यत्रैव तत्साधकत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । भावेति । न हि दीपक-
दात्मा साधकोऽनात्मत्वापत्तेरिति भावः ॥ २२६ ॥

अनन्यानुभवेनैव भावाभावात्मभूमिषु ॥

प्रत्यङ्मूर्तस्य आत्मानं पश्यन्नास्ते फलात्मना ॥ २२७ ॥

॥ साधकान्तरोपेक्षः साधकत्वाद्दीपवदित्यनयस्याप्राशङ्क्याऽऽह । अनन्येति ।
पश्यन्नित्युक्तस्य दर्शनकर्तृत्वप्राप्त्या कौटस्थ्यदौस्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह । फलेति ॥ २२७ ॥

अतो मात्रादिसंभेदो यत्र यत्र निवर्तते ॥

तत्र तत्रैकलः प्रत्यक्समहिर्ज्ञैव सिध्यति ॥ २२८ ॥

प्रत्यगर्थस्य कूटस्याद्वयविदेकरसस्य नञर्थस्य च सासिसाक्ष्यसंबन्धमुक्तमुपसंहरति ।
अत इति । प्रकृतं फलात्मकत्वमत-शब्दार्थः । अवस्थाभेदो बीजतया गृह्यते ॥ २२८ ॥

प्रमात्रादेरभावोऽतो यः सिद्धः स्वात्मबोधतः ॥

नञ्चिस्त्वं सदाबुद्धं लक्षयत्यपृथक्प्रमम् ॥ २२९ ॥

उक्तं संबन्धमनूय नञर्थस्य प्रत्यगर्थलक्षकत्वमाह । प्रमात्रादेरिति । ननो वृत्ति-
बीजकत्वेन यस्मिन्निति नञ्चिस्त्वर्मात्राद्यभावः स स्वसाधकं बोधैकरसं प्रत्यक्षं लक्षय-
त्यतो निषेधनाज्जे ननत्वमर्थ इत्यर्थः । सदाबुद्धमित्येतद्विबुध्यति । अपृथक्प्रम-
मिति ॥ २२९ ॥

वैविकस्यात्र च मानादेरनन्यानुभवात्मनि ॥

सहेतुकस्य वृत्तिः स्यान्नित्यबोधावबोधिनि ॥ २३० ॥

वस्मान्नज्येन स लक्ष्यते प्रत्यक्षादिबलादेव तत्सिद्धेरत्र आह । वैविकत्यादिति ।
मात्रादेः सहेतुवित्यासहितस्य न प्रतीच्यनुभवैकरसे संभूतो ज्ञानउपोरत्यन्तविविक्त-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०३१

त्वादतो नाध्यक्षादिना प्रत्यग्धीरित्यर्थः । किंच मानादेरपि साधके साधकत्वेन न तद्वृत्तिरित्याह । नित्येति ॥ २३० ॥

अविद्याद्यतिरेकेण कारणादिविधर्मकम् ॥

लब्धमात्मात्मकं वस्तु प्रतीचोऽनन्यमानतः ॥ २३१ ॥

वैविकत्यादितिहेत्वासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । अविद्यादीति । तस्यास्तज्जाब्ध्याच्चातिरेकेण हेतुना द्वयविलक्षणं प्रतीचः स्वभावभूतं वस्तु स्वानुभवादेव लब्धमतो विविक्तताऽऽत्मानात्मनोरित्यर्थः ॥ २३१ ॥

एतद्वस्तु स्वतःसिद्धं प्रमात्राद्यनपेक्षतः ॥

सर्वस्यैव ततः सिद्धेः कथं सिध्येत्तदन्यतः ॥ २३२ ॥

अनन्यमानत्वासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । एतदिति । तत्र युक्तिमाह । सर्वस्येति ॥ २३२ ॥

उक्ता प्रमेयसंसिद्धिः स्वमहिम्नैव नञ्श्रुतेः ॥

तस्य ब्रह्मत्वबोधाय नेति ब्रह्मेतिनोच्यते ॥ २३३ ॥

नञ्श्रुतमनुवदति । उक्तेति । स्वमहिम्नैव सिद्धः प्रत्यगात्मा त्वमर्थो नञ्श्रुतो नञ्पदस्य विषयसिद्धिरुक्तेत्यनुवादार्थः । इतिशब्दार्थं वदन्वाक्यार्थमाह । तस्येति । साक्षिणो नञ्श्रुतस्य ब्रह्मत्वज्ञापनाय नेतीति वाक्यं प्रमाणमुच्यत इतिशब्देन मूर्तादिविशिष्टं गृहीत्वा विशेषणत्यागेन केवलं ब्रह्म लक्ष्यते तस्मादितिशब्दोपात्तं ब्रह्म नञ्श्रुतं साक्षीति वाक्यार्थः ॥ २३३ ॥

आत्मप्रत्ययमामेयो लक्षितो यो नञ्वाऽञ्जसा ॥

अविद्यादेस्तदात्मत्वादिति ब्रह्मेति बोध्यते ॥ २३४ ॥

जीवब्रह्मणोरैक्ये नेतीति वाक्यं मानमित्युक्त परिच्छिन्नस्यापरिच्छिन्नत्वायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । वाक्यस्य परिच्छिन्नत्वेऽपि लक्ष्यस्य तदभावात्तदन्यवस्त्वभावादितिशब्दलक्षितब्रह्म नञ्श्रुतप्रत्यक्षाग्रमिति बोध्यते वाक्येनेत्यर्थः ॥ २३४ ॥

प्रत्यक्कोहृतदुत्यस्य प्रत्यग्यायात्म्यबोधतः ॥

बाधितत्वादतोऽवोचदिति ब्रह्मेति बोधनुत् ॥ २३५ ॥

आत्ममात्रत्वमविद्यादेरगुक्तं मिथो विरोधात्तत्र प्रतीचो ब्रह्मत्वबोधि वाक्यामित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । परिच्छेदेहेत्वभावादितिशब्दलक्ष्यं ब्रह्म नञ्श्रुतं प्रत्यगात्मेत्येतमर्थं नेतिवाक्यमवदत्तच्च धीद्वारा मोहध्वंसोत्यर्थः ॥ २३५ ॥

आदेशं प्रत्यतिमहानयात इति संभ्रमः ॥

तेनासदृश आदेशो नन्वयुक्तोऽप्यपीर्यते ॥ २३६ ॥

आदेशवाक्य व्याख्याय न हीत्याद्यवतारयितुं शङ्कयति । आदेशमिति । संभ्रमः

१०३० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

अतिरोहितसंवित्को व्यपास्ताशेषविक्रियः ॥

अनन्यमात्रमानादिर्दृष्टिमात्रात्मकत्वतः ॥ २२५ ॥

कथमात्मनः स्वप्रकाशतेत्याशङ्क्य चिद्रूपत्वादित्याह । अतिरोहितेति । तथाऽ-
प्यात्माऽनात्मानं साधयति चेदोपवद्विकारी स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । व्यपास्तेति ।
संविद्रूपत्वं साधयति । अनन्येति । मात्रादिरूपत्वेन नानारसत्वं शङ्कित्वाऽऽह ।
दृष्टीति । न नानारसतेति शेषः ॥ २२५ ॥

भावाभावात्मिका सिद्धिर्येयं सर्वाऽप्यनात्मनः ॥

तद्विरुद्धात्मकाम्मचो मय्येवासी मसिध्यति ॥ २२६ ॥

रूपादिमतो दीपादेस्तादृग्पटादि साधकत्वदृष्टेरात्मनोऽपि द्वैतसाधकत्वे तद्वतनाड्या-
दिप्रसङ्गस्तस्मान्व्यन्यैव तत्साधकत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । भावेति । न हि दीपव-
दात्मा साधकोऽनात्मत्वापत्तेरिति भावः ॥ २२६ ॥

अनन्यानुभवेनैव भावाभावात्मभूमिषु ॥

प्रत्यकूटस्य आत्मानं पश्यन्नास्ते फलात्मना ॥ २२७ ॥

स साधकान्तरापेक्षः साधकत्वादीपवदित्यनवस्थामाशङ्क्याऽऽह । अनन्येति ।
पश्यन्मित्युक्तम् दर्शनकर्तृत्वप्राप्त्या कौटुह्यदौस्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह । फलेति ॥ २२७ ॥

अतो मात्रादिसंभेदो यत्र यत्र निवर्तते ॥

तत्र तत्रैकलः प्रत्यक्स्वमहिम्नैव सिध्यति ॥ २२८ ॥

प्रत्यगर्थस्य कूटस्थाद्रूपविदेकरसस्य नग्नर्थस्य च सासिसाक्ष्यसंबन्धमुक्तमुपसंहरति ।
अत इति । प्रकृतं फलात्मकत्वमतःशब्दार्थः । अवस्थाभेदो बीजतया गृह्यते ॥ २२८ ॥

प्रमात्रादेरभावोऽतो यः सिद्धः स्वात्मबोधतः ॥

नञ्चिस्त्वं सदानुद्धं लक्षयत्यपृथक्प्रमम् ॥ २२९ ॥

उक्तं संबन्धमनूय नग्नर्थस्य प्रत्यगर्थलक्षकत्वमाह । प्रमात्रादेरिति । ननो वृत्ति-
र्वाचकत्वेन यस्मिन्निति नञ्चुत्तिर्मात्राद्यभावः स स्वसाधकं बोधैकरसं प्रत्यङ् लक्षय-
त्यतो निषेधवाक्ये नञ्जस्त्वमर्थ इत्यर्थः । सदानुद्धमित्येतद्विवृणोति । अपृथक्प्रम-
मिति ॥ २२९ ॥

वैविकत्यान्न च मानादेरनन्यानुभवात्मनि ॥

सहेतुकस्य वृत्तिः स्यान्नित्यबोधावबोधिनि ॥ २३० ॥

कस्मान्नग्न्येन ॥ लक्ष्यते प्रत्यक्षादिबलादेव तस्मिन्नेतत् आह । वैविकत्यादिति ।
मात्रादेः सहेत्वविद्यासहितस्य न प्रतीच्यनुभवैकरसे संगमो जडमडयोरत्यन्तविविक्त-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०३१

त्वादतो नाध्यक्षादिना प्रत्यग्धीरित्यर्थः । किंच मानादेरपि साधके साधकत्वेन न तद्वृत्तिरित्याह । नित्येति ॥ २३० ॥

अविद्याद्यतिरेकेण कारणादिविधर्मकम् ॥

लब्धमात्मात्मकं वस्तु प्रतीचोऽनन्यमानतः ॥ २३१ ॥

वैविवक्षादितिहेत्वसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । अविद्यादीति । तस्यास्माज्जाह्याच्चातिरेकेण हेतुना द्वयविलक्षणं प्रतीचं स्वभावभूतं वस्तु स्वानुभवदेव लब्धमतो विविक्तताऽऽस्मानात्मनोरित्यर्थः ॥ २३१ ॥

एतद्वस्तु स्वतःसिद्धं प्रमाणाद्यनपेक्षतः ॥

सर्वस्यैव ततः सिद्धेः कथं सिध्येत्तदन्यतः ॥ २३२ ॥

अनन्यमानत्वामिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । एतदिति । तत्र युक्तिमाह । सर्वस्येति ॥ २३२ ॥

उक्ता प्रमेयसंसिद्धिः स्वमहिम्नैव नवश्रुतेः ॥

तस्य ब्रह्मत्वयोषाय नेति ब्रह्मेतिनोच्यते ॥ २३३ ॥

नमर्षमनुवदति । उक्तेति । स्वमहिम्नैव सिद्धः प्रत्यगात्मा त्वमर्थो नमर्थोऽतो नमपदस्य विषयसिद्धिरुक्तेत्यनुमादार्थः । इतिशब्दार्थं वदन्वाक्यार्थमाह । तस्येति । साक्षिणो नमर्षस्य ब्रह्मत्वज्ञापनाय नेतीति वाक्यं प्रमाणमुच्यत इतिशब्देन मूर्तादिविशिष्टं गृहीत्वा विशेषणत्यागेन केवलं ब्रह्म लक्ष्यते तस्मादितिशब्दोपात्तं ब्रह्म नमर्थः साक्षीति वाक्यार्थः ॥ २३३ ॥

आत्मप्रत्ययमामेयो लक्षितो यो नयाऽञ्जसा ॥

अविद्यादेस्तत्रात्मत्वादिति ब्रह्मेति बोध्यते ॥ २३४ ॥

जीवब्रह्मणोरैक्ये नेतीति वाक्यं मानमित्ययुक्तं परिच्छिन्नस्यापरिच्छिन्नत्वायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । वाच्यस्य परिच्छिन्नत्वेऽपि लक्ष्यस्य तदभावात्तदन्यवस्त्यभावादितिशब्दलक्षितब्रह्म नमर्षप्रत्ययान्नमिति बोध्यते वाक्येनेत्यर्थः ॥ २३४ ॥

प्रत्यग्वोहतदुत्थस्य प्रत्यग्याथात्म्यबोधतः ॥

बाधितत्वादतोऽवोचदिति ब्रह्मेति मोहनुत् ॥ २३५ ॥

आत्ममात्रत्वमविद्यादेरयुक्तं मिथो विरोधात्तत्र प्रतीचो ब्रह्मत्वबोधिं वाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यामिति । परिच्छेदहेत्वभावादितिशब्दलक्ष्यं ब्रह्म नमर्थः प्रत्यगात्मेत्येतमर्थं नेतिवाक्यमवदत्तच्च धीद्वारा मोहध्वंसित्यर्थः ॥ २३५ ॥

आदेशं प्रत्यतिप्रदानथात इति संभ्रमः ॥

तेनासदृश आदेशो नन्वयुक्तोऽप्यपीर्यते ॥ २३६ ॥

आदेशवाक्यं व्याख्याय ॥ हीत्याद्यवगारयितुं शङ्कयति । आदेशमिति । संभ्रमः

१०३२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-
संरम्भस्य महत्त्वं तात्पर्यपूर्वकत्वमस्य च प्रकरणान्तरेणातिशये निवक्षित्वाऽति-
शब्दः ॥ २३६ ॥

युक्त एवायमादेशो न यतो विद्यते परः ॥

आदेशोऽतोऽयमेवात्र ब्रह्मण्यादेश इष्यते ॥ २३७ ॥

प्रक्रमासादृश्येनाऽऽदेशस्यायुक्तत्वं प्रत्याह । युक्त इति । तत्र हेतुः । नेति ।
तस्य युक्ततां निगमयति । अत इति ॥ २३७ ॥

आदिदिक्षितमेतस्य तत्त्वं यद्ब्रह्मणः परम् ॥

यावन्तस्तत्र निर्देश्यास्तेऽर्थाः सर्वे निर्वर्तिताः ॥ २३८ ॥

कथं तस्मिन्नादेशान्तराभावे विधिरूपस्यापि संभवादित्याशङ्क्याऽऽह । आदिदि-
क्षितमिति । यत्परं तत्त्वं ब्रह्मणो निर्बहुमिष्टं तत्र यावन्तो मूर्तादयो निर्देशयोग्यास्तेषां
नेतीति निरासार्थं विधिसुखं तद्बोधनमित्यर्थः ॥ २३८ ॥

निवृत्तिश्च यथोक्तैव तेषामैकात्म्यलक्षणा ॥

भिन्नदेशस्थितिस्त्वत्र चास्तवी नोपपद्यते ॥ २३९ ॥

निषेधमुखेनापि भाद्वयबोधनं मूर्तादिनिवृत्त्या द्वैतापत्तेरित्याशङ्क्य नान्यदज्ञानतोऽ-
स्तित्वमित्यादावुक्तं स्मारयति । निवृत्तिश्चेति । किंच ब्रह्मणोऽन्यत्र भावाभावस्थिति-
रपाततो वस्तुतो वा प्रथममङ्गीकृत्य द्वितीयं प्रत्याह । भिन्नेति ॥ २३९ ॥

अन्यावृत्ताननुगतो ब्रह्मशब्दार्थ इष्यते ॥

मुख्योऽन्यस्मिन्सति यतो ब्रह्मार्थो नावसीयते ॥ २४० ॥

भावाभावयोर्ब्रह्मणोऽन्यत्र वस्तुतो न स्थितिरित्यत्र ब्रह्मशब्दार्थोक्तिपूर्वकं हेतुमाह ।
अन्यावृत्तेति ॥ २४० ॥

शब्दप्रवृत्तिहेतुनामैकात्म्येन समोक्षितः ॥

तथा तदभिधेयानामादेशोऽयं मतः परः ॥ २४१ ॥

इतश्च निषेधद्वारैव ब्रह्मण्यादेशो मुक्तिमानित्याह । शब्देति ॥ २४१ ॥

अभिधाभिधेयसंबन्धमङ्गीकृत्य यतोऽक्षरे ॥

न कश्चिदपि शब्दोऽत्र साक्षाद्ब्रह्मणि वर्तते ॥ २४२ ॥

विधिरूपादेशस्यात्रासम्भवंमुपसंहरति । अभिधेति । कूटस्थासद्भाद्वये निमित्ताभा-
वान् मुख्यं शब्दवृत्तिरित्यर्थः ॥ २४२ ॥

आदेशो नेति नेत्येव तेनेह यद्व्येऽञ्जसा ॥

तद्व्योपप्रसूतानामाकाङ्क्षाणां निषेधतः ॥ २४३ ॥

निषेधादेशस्य तत्र घटमानत्वमुपसंहरति । आदेश इति । विधिमुत्तादेशायोगे हेतुं तेनेत्युक्त्वा हेत्वन्तरमाह । तदबोधेति ॥ २४३ ॥

मूर्तामूर्तं हि सत्याहं प्राणाः सत्यास्तदात्मतः ॥

क्षेत्रज्ञस्तदुपाधित्वात्सत्य इत्यभिधीयते ॥ २४४ ॥

न हीत्यादि व्याख्यायापेत्यादौ पष्ठचन्तसत्यशब्दार्थमाह । मूर्तेति । सच्च त्यच्चाभव-
दिति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिमुक्तेऽर्थे द्योतयति हिशब्दः । मूतपञ्चकं तत्कार्यं तदुपाधिकं च
चैतन्यं सत्यमित्यर्थः ॥ २४४ ॥

अनिर्देश्यस्य निर्देश्या ये भेदाः कार्यलक्षणाः ॥

तेषु लब्धास्पदं नाम परस्मिन्नुपचर्यते ॥ २४५ ॥

शेथरं सजीवं सर्वं जगदस्तु पष्ठचर्षस्तथाऽपि न प्रथमार्यो निरुपाधिकं ब्रह्म तत्र शब्द-
प्रवृत्तेरनिरस्तत्वादित्याशङ्क्य लक्षणया तत्र सत्यशब्दोत्पत्तिं प्रतिगानीते । अनिर्दे-
श्यस्येति ॥ २४५ ॥

मूर्तामूर्तात्मकं सत्यं प्राणादेः कार्यरूपिणः ॥

तस्याप्येतत्परं सत्यं यजेतीत्यवधारितम् ॥ २४६ ॥

पष्ठचर्षानुवादेन विवक्षितं प्रथमार्थमाह । मूर्तेति ॥ २४६ ॥

उक्तवस्तवतिरेकेण नामीपां सत्यता यतः ॥

न चाप्यसत्यता तस्मात्तेषां सत्यं परं पदम् ॥ २४७ ॥

परस्य स्वरूपेण सत्यत्ववन्मूर्तादीनामपि तद्योगात्कथमिदं सत्यस्य सत्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । उक्तेति ॥ २४७ ॥

आत्मवन्तो यथा रज्ज्वा रज्जुसर्पादयस्तथा ॥

आत्मवन्तो मिरात्मानः प्राणाद्याः प्रत्यगात्मना ॥ २४८ ॥

ब्रह्मणा तेषां लब्धात्मता न स्वातन्त्र्येणेतद्वृष्टान्तेनाऽऽह । आत्मवन्त
इति ॥ २४८ ॥

यत एवमतोऽम्बीस्य मूर्तामूर्तादिवर्त्मना ॥

सत्यशब्दाभिधेयार्थं तथा द्वारा परं पदम् ॥ २४९ ॥

व्यपदिश्यमानमैकात्म्यं सत्यस्याऽऽत्मानपद्वयम् ॥

द्रष्टव्यमात्मनैवैनं सत्यं पश्येद्यदितम् ॥ २५० ॥

तेनैव तेषामात्मवत्त्वे फलितमाह । यत इति । रज्जुसर्पादेरिव सर्वस्य ब्रह्मणैवाऽऽ-
त्मत्वान्मूर्ताविरूपेण पष्ठचर्षं सर्वमालोच्य तद्वारा प्रथमार्थमुच्यमानमकार्यकारणमैका-
त्म्यमावाय तदेवाह्वयं पष्ठचर्षस्यापि सत्तास्मृतिदं दृष्टियोग्यं ज्ञात्वा दर्शितरूपमनति-

१०३६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

संन्यासस्वरूपे विध्यानर्थक्यं तस्य ज्ञानाद्वत्त्वे वेति विकल्प्याऽऽद्यमद्वी करोति । याव-
दिति । तस्य तत्कारणत्वं दुःखबहुलत्वाद्बोधयम् ॥ ६ ॥

ब्रह्मयाथात्म्यविज्ञानसाधनत्वं विनाऽऽगमात् ॥

संन्यासस्य न विज्ञातं तच्छास्त्रेणैव बोध्यते ॥ ७ ॥

द्वितीयं दूषयति । ब्रह्मेति । इहेति वैदिकपक्षोक्तिः ॥ ७ ॥

ब्रह्माविद्यासमुत्थानात्कार्यकारणलक्षणात् ॥

च्युत्याप्य नेति नेतीति परं ब्रह्म मदर्शितम् ॥ ८ ॥

संन्यासस्य ज्ञानसाधनत्वोक्त्यर्थं ब्राह्मणमिति माप्योक्तमर्थमुक्त्वाऽर्थान्तरं वक्तुम-
नन्तरब्राह्मणोक्तमनुवदति । ब्रह्माविद्येति ॥ ८ ॥

तत्रैतच्छ्रूयते चोद्यं ब्रह्मत्वासिद्धिदोषकृत् ॥

निपिद्धं नेति नेतीति मूर्तामूर्तादि वस्तु यत् ॥ ९ ॥

उत्तरब्राह्मणाचोद्यं बोधमाह । तत्रेति । तस्य निरस्यतामाह । ब्रह्मेति । चोद्यमेव
विशदयितुं विकल्पविषयमाह । निपिद्धमिति ॥ ९ ॥

किं तद्ब्रह्मानुगं सर्वं किं वा तस्माद्विविच्यते ॥

यदि ब्रह्मानुगं ब्रह्म स्यादनर्थात्मकं तदा ॥ १० ॥

तर्हि ब्रह्मणोऽभिनं विनाऽभावनिष्ठमथ भिन्नमिति विकल्पयति । किं तदिति ।
अमेवपक्षमनुमाप्य दूषयति । यदीति ॥ १० ॥

अभावनिष्ठं तच्चेत्स्यान्मुख्यं ब्रह्म न सिध्यति ॥

अभावस्य ततोऽन्यत्वादन्वयव्यतिरेकतः ॥ ११ ॥

अभावनिष्ठत्वपक्षमनूय निरसयति । अभावेति । कुतो मुख्यब्रह्मासिद्धिस्तत्राऽऽह ।
अभावस्येति । मूर्तेरभावनिष्ठत्वे तस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वमन्यत्वं वाऽऽद्ये तस्य तेन
संयोगवियोगयोगादद्वैतासिद्धेर्मुख्यब्रह्मासिद्धिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

नेतीत्यपि निषेधोक्तिस्तथा सति विरुध्यते ॥

वैदिकश्च मयासोऽयं सर्वः स्यात्पक्षकण्ठनम् ॥ १२ ॥

द्वितीये निषेधोक्तिरफलं बोध्यब्रह्माभावादित्याह । नेतीत्यपीति । वक्ष्यमाणदोष-
समुच्चयार्थोऽपिशब्दः । ब्रह्माभावे सर्वोपनिषदारम्भवैयर्थ्यं दोषान्तरमाह । वैदिक-
श्चेति ॥ १२ ॥

विविच्यते ब्रह्मण्यर्थेभ्यं दोषस्तथाऽपि हि ॥

ब्रह्मत्वं ब्रह्मणो न स्याद्वितीये सति वस्तुनि ॥ १३ ॥

भेदपक्षमनूय प्रत्याह । विविच्यत इति । तमेव प्रकटयति । ब्रह्मत्वमिति ॥ १३ ॥

अव्यावृत्ताननुगतं वस्तु ब्रह्मत्वमश्रुते ॥

एतच्च दुर्लभं तस्य द्वितीये सति लक्षणम् ॥ १४ ॥

सत्यपि द्वितीये तर्कि न स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मलक्षणमाह । अव्यावृत्तेति । द्वितीये सत्यपीदं लक्षणं ब्रह्मणि किं न स्याच्चत्राऽऽह । एतचेति ॥ १४ ॥

अथाब्रह्मात्मकं वस्तु जगत्त्वा चेद्ब्रह्म तन्नवेत् ॥

प्रतीचो ब्रह्मणाऽचत्त्वान्न मोक्षो नापि संसृतिः ॥ १५ ॥

सदपि द्वितीयमुपसंख्यते ब्रह्मोक्तलक्षणं स्यादित्याह । अयेति । ब्रह्म द्वितीयमुपसं-
हेत्तद्ब्रह्मविमुपसंहरति न वा नाऽऽद्य इत्याह । प्रतीच इति ॥ १५ ॥

संसारिणो न चेदत्ति संसार्येव प्रसज्यते ॥

नाऽऽप्नोति ब्रह्मतां साक्षात्सत्सु संसारिवस्तुषु ॥ १६ ॥

कल्पान्तरमनुब्रूयति । संसारिण इति । ते ब्रह्मणोऽभिज्ञा यिज्ञा वेति विकल्प्याऽऽद्यं
निराह । संसारीति । ब्रह्मेति शेषः । भेदपक्षं निरस्यति । नाऽऽप्नोतीति ॥ १६ ॥

संसारे चापि जगधेऽस्मिन्ब्रह्मणा निखिले सति ॥

कृतेऽपि ब्रह्मविद्वानात्सर्वे स्पर्मुक्तवन्धनाः ॥ १७ ॥

संसारिव्रह्मणोरभेदेऽपि न ब्रह्मणः संसारस्तस्य तेन ग्रस्तत्वादित्याशङ्क्यातिप्रसङ्ग-
माह । संसारे चेति ॥ १७ ॥

अन्वयादिनिपेधाय सर्वमात्मेति वाक्यतः ॥

मैत्रेयीत्यादिको ग्रन्थस्तस्मादारभ्यते परः ॥ १८ ॥

एतदुत्तरत्वेन ब्राह्मणमवतारयति । अन्वयादीति । अन्वयव्यतिरेकाभावपरिहाण्या
सर्वमात्मेति वाक्यात्प्रत्यङ्गमार्गं जगदिति वस्तुमुत्तरो ग्रन्थो यस्मादारभ्यते तस्मान्नोक्तदो-
षप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

सर्वाब्रह्मनिपेधेन तदर्थो वेह निश्चितः ॥

तस्य संसिद्धिविषयमैकात्म्यमधुनोच्यते ॥ १९ ॥

चौद्योत्तरत्वेन ब्राह्मणमवतारयति । सर्वेति । इहेत्यनन्तरब्राह्मणमुक्तम् ।
मूर्ताद्यनात्मनिरासेन तदर्थो निर्धारितस्तस्य त्वमर्थेनैक्यं मुक्त्यालम्बनमत्र निर्धार्यत इत्यर्थः
॥ १९ ॥

नेतीति ब्रह्मणोऽन्यत्र मूर्तामूर्तन्यवस्थितौ ॥

प्रसक्ते सांख्यसिद्धान्ते सर्वमात्मेति बोध्यते ॥ २० ॥

प्रकारान्तरेण ब्राह्मणमुत्पापयति । नेत्यादिना । निषेधोक्तेर्ब्रह्मणोऽन्यत्र द्वैतसं-

१०३८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

भावनायां द्वैतमतमाशङ्क्य कल्पितस्य सर्वस्याऽऽत्ममात्रत्वं वक्तुमनन्तरब्राह्मणमि-
त्यर्थः ॥ २० ॥

सत्यपि ब्रह्मवेदित्वे नासंस्त्यक्तपणो यतिः ॥

मुक्तिभागिति चेदोक्तः संन्यासेन समुच्चयः ॥ २१ ॥

तस्यापीति ॥ सत्यपीति । संन्यासस्य सध्यम्भानाङ्गत्वव्यापनायाऽऽरम्भः
प्रागुक्तोऽभुन । ज्ञानस्य तेन समुच्चयविधानायेति भेदः ॥ २१ ॥

निरस्तातिशयज्ञानो याज्ञवल्क्यो यतो गृही ॥

कैवल्याश्रममास्थाय प्राप तद्वैष्णवं पदम् ॥ २२ ॥

ज्ञाने सत्यपि संन्यासाभावाद्भुक्तेरदृष्टेर्न भुक्तौ समुच्चयस्तत्राऽऽह । निरस्तेति ।
अतः संन्यासज्ञानयोर्युक्तौ भुक्तौ समुच्चय इति शेषः ॥ २२ ॥

त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुष्मम् ॥

त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्षपरं पदम् ॥ २३ ॥

तत्समुच्चितधियो मुक्तिहेतुत्वे न केवलं लिङ्गमेव मानं किंतु सृष्टिरपीत्याह । त्याग
इति । तर्हि त्यागस्यैव मुक्तिहेतुता न तत्समुच्चितज्ञानस्येत्याशङ्क्याऽऽह । त्यज-
तेति ॥ २३ ॥

मुक्तेश्च विभ्यतो देवा मोहेनापिदधुरनान् ॥

ततस्ते कर्मसूयुक्ताः प्रावर्तन्ताविपश्चितः ॥ २४ ॥

तत्रैव श्रुतिं दर्शयितुं कर्मणा मोहमात्रोत्थत्वं साधयति । मुक्तेश्चेति ॥ २४ ॥

मोहमात्रिकहेतुनि तस्मात्कर्माण्यशेषतः ॥

संन्यस्यैकारत्म्यसंबोधाद्भिच्चा मोहं विशुद्धधीः ॥

ज्ञानमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानमुपासीनोऽमृतो भवेत् ॥ २५ ॥

तेषां तन्मात्रमत्वेऽपि विवेकपूर्वद्वैराग्यात्तत्त्यागेन समुच्चितात्तत्त्वबोधादबोधध्वस्तौ
सर्वार्थं तं हित्वा शुद्धब्रह्मणि स्थिरधीस्तदेव स्वरूपत्वेन सदाऽनुसंदधानो जीवन्मुक्तो
विदेहवैतन्यं गच्छतीति फलितमाह । मोहेति ॥ २५ ॥

इति प्रमाणमत्रार्थे वचनं भाष्ट्रविश्रुतौ ॥

सर्वैः संन्यस्तकर्मैव ज्ञानात्कैवल्यमश्नुते ॥ २६ ॥

प्रमाणमुपसंहरति । इति प्रमाणमिति । प्रमेयमुपसंहरति । सर्व इति ॥ २६ ॥

ब्रह्मचर्याद्ब्रह्मचैव वनाद्यापि विधीयते ॥

निःशेषकर्मसंन्यासो यतोऽतो नर्णवद्भवा ॥ २७ ॥

श्रुत्या जावालशाखायां तथाचानधिकारिणाम् ॥

संन्यासस्य विधानाच्च कार्योऽतोऽसौ मुमुक्षुभिः ॥ २८ ॥

ऋणापाकरणश्रुतिस्मृतिविरोधात्संन्यासायोगे कृतस्तत्समुचयसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
ब्रह्मचर्यादिति । न विधिविरोधेऽर्थादश्रुतिस्मृत्योः स्वार्थे मानतेति संबन्धग्रन्थे
साधितमिति भावः । अयं जावालश्रुतौ कर्मानधिकृतान्वादिविषयः संन्यासविधिः ।
यथाऽऽहुः—

“तत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽन्वपद्भ्यादयो नराः ।

गृहस्थत्वं न शक्यन्ति कर्तुं तेषामयं विधिः ॥

नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वा परिव्रजणकताऽपि वा ।

तैरवश्यं ग्रहीतव्या तेनाऽऽदावेतदुच्यते” ॥

इति तत्राऽऽह । तथाचेति । अयं पुनरब्रवीत् वेत्यादिना पृथगनधिकृतानां संन्या-
सविधानात्पूर्वमधिकृतविषयमेवेति भावः । ऋणश्रुत्याद्यविरोधे फलितमाह । कार्य
इति ॥ २७ ॥ २८ ॥

नरलोकादिकामानां सुतोत्पत्त्यादि साधनम् ॥

तेभ्यो व्युत्थितचित्तानां संन्यासस्त्वात्मकामिनाम् ॥ २९ ॥

ऋणप्रमाणाविरोधेऽपि मोक्षकज्ञानाङ्गत्वेन संन्यासो न कार्यः सुतादिसाधनात्तत्स-
मुचितज्ञानाद्वा तत्सिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । नरेति ॥ २९ ॥

इममर्थं श्रुतिर्यत्किं सर्वकर्मानपेक्षिणी ॥

प्रजादिना करिष्यामः किं तत्फलवितृष्णैतः ॥ ३० ॥

पुत्रादेः स्वतन्त्रस्य परतन्त्रस्य वा न मुक्तिहेतुतेत्यत्र श्रुतिमाह । इममिति । पुत्रा-
दिना मनुष्यलोकादिसिद्धेरिष्टत्वादाक्षेपानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । तत्फलैति ॥ ३० ॥

उत्पत्त्यादिविरुद्धोऽयं लोको येषामकर्मजः ॥

मोहमात्रान्तरायत्वाज्ज्ञानमात्रमपेक्षते ॥ ३१ ॥

तत्रैतदुच्यते हेतुमाह । उत्पत्त्यादीति । ते वयं तत्फलवितृष्णैत इति संबन्धः ।
मोक्षः सुताद्यनपेक्षश्रेयस्किमपेक्ष्य मनसि तत्राऽऽह । मोहेति ॥ ३१ ॥

प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ॥

वस्माज्ज्ञानं पुस्तकृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ॥ ३२ ॥

पुत्रादेरन्यत्र विनियुक्तत्वात्केवलस्य समुचितस्य वा मुक्तिहेतुत्वायोगाज्ज्ञानस्यैव
तद्धेतुत्वात्तदङ्गत्वेन संन्यासविधिरित्युक्तं संप्रति तस्य ज्ञानहेतुत्वे स्मृतिमाह । प्रवृ-
त्तीति ॥ ३२ ॥

१०४० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

भाविताः करणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु ॥

आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे ॥ ३३ ॥

क्रमसंन्यासविषयमिदं वाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । भावितैरिति ॥ ३३ ॥

तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः ॥

त्रिप्याश्रमेषु को न्वर्यो भवेत्परममीप्सतः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मचर्यादेव प्रप्रणितस्यापि पुनरिच्छया गार्हस्पत्यादौ प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तमिति ॥ ३४ ॥

श्रुतयः स्मृतयश्चैवमस्मिन्नर्थे सहस्रशः ॥

प्रत्यक्षा एव विद्यन्ते संन्यासप्रतिपादिकाः ॥ ३५ ॥

संन्यासस्य ज्ञानाद्भवे मानमृतस्मृतिमूलभूताः श्रुतयो भूयस्यः सन्तीति प्रमाणमुपसंहरति । श्रुतय इति ॥ ३५ ॥

मुख्यार्थता वा प्रागुक्ता ब्रह्मेत्यस्य सदादृशि ॥

प्रतीच्यथाऽऽत्मशब्दस्य मुख्यार्थो ब्रह्मणीर्यते ॥ ३६ ॥

ज्ञानस्य स्वरूपे फले बोधकारित्वेन संन्यासं विभातुं ब्राह्मणमित्युक्त्वाऽर्थान्तराविवक्षया पूर्वब्राह्मणार्थमनुवदति । मुख्येति । तदर्धस्य त्वमर्थपर्यन्तता विहितेत्यर्थः । वक्ष्यमाणं ब्राह्मणार्थं संक्षिपति । अपेति । त्वमर्थस्य तदर्धपर्यन्तताऽनन्तरमुच्यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ततस्तदेतदिति च ब्रह्मात्मपदवाच्ययोः ॥

मधुकाण्डार्थसर्वस्वं वाक्येन प्रतिपाद्यते ॥ ३७ ॥

ब्राह्मणद्वयं पदार्थोपशोभं चेद्वान्यार्थस्तर्हि केनोच्यत इत्याशङ्क्य मधुब्राह्मणेनेत्याह । तत इति । तदेतद्ब्रह्मापूर्वमित्यादिना वाक्येनेति संबन्धः । ब्रह्मादिपदवाच्ययोस्तद्वारा लक्ष्ययोरिति वाच्यम् । मधुकाण्डार्थसर्वस्वमैक्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

प्रत्यग्यायात्म्यविज्ञानजन्मनेऽतः श्रुतिः स्वयम् ॥

विपित्सन्तीह संन्यासं मैत्रेयीति प्रवर्तते ॥ ३८ ॥

ब्राह्मणार्थमनेकबोधकत्वा संन्यासस्य ज्ञानाद्भत्वपक्षे ब्राह्मणमवतारयन्मुक्तप्रतिपत्त्यर्थमाख्यायिकामुत्थापयति । प्रत्यगिति । संन्यासस्य ज्ञानाद्भत्वपरामर्शोऽतःशब्दः । इहेति विरक्तपिर्कीदृश्रुतिः ॥ ३८ ॥

भार्यायनुज्ञापूर्वो हि संन्यासो विहितः श्रुतौ ॥

अतोऽनुज्ञार्थमेवाऽऽह मैत्रेयीमृषिरात्मनः ॥ ३९ ॥

विरक्तः सञ्जुपेक्षाकाले किमिति भार्या गुनिः संबोधितवानित्याशङ्क्य संबोधनता-
त्पर्यमाह । भार्यादीति । संन्यासशब्देन क्रमसंन्यासो गृह्यते । मातरं पितरं भार्या पुत्रा-
न्मुहदो बन्धूनेताननुमोदयित्वा ये चास्यत्स्विनस्तान्सर्वान्पूर्ववद्गृणीत्वा वैश्वानरीमिष्टिं कृत्वा
सर्वस्वं दद्यादिति कौपीर्तविक्षुतिमाह । श्रुताविति । हिशब्दापेक्षितं पूरयति । अत
इति ॥ ३९ ॥

उद्यास्यन्वा अरे स्थानादस्माद्गार्हस्थ्यलक्षणात् ॥

चिकीर्षवे मे संन्यासमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ ४० ॥

ऋषिवाक्यं व्याकरोति । उद्यास्यन्निति । भवतु किं ततो मया कार्यमिति भार्या-
शङ्का प्रत्याह । चिकीर्षव इति ॥ ४० ॥

युक्तमाह मयानुस्मानुरूपं चिकीर्षति ॥

यदेवं सति कर्तव्यं तस्मिन्मनुज्ञाधि माम् ॥ ४१ ॥

हन्तेत्यादेर्ममिहा करोति । युक्तमिति । अनुरूपं भवतो ज्ञानस्य वयसो देशकाल-
योश्चेति वाक्यशेषः । कर्तव्यं मयेति शेषः ॥ ४१ ॥

अनुज्ञातोऽथ तामाह हन्तेत्यादि परं वचः ॥

कात्यायन्या सपत्न्या ते विभागं करवाण्यहम् ॥ ४२ ॥

हन्तेत्याद्यवतार्यं व्याकरोति । अनुज्ञात इति । अनुज्ञायाः समनन्तरवाक्यप्रवृत्ति-
हेतुत्वघोतकोऽप्यशब्दः ॥ ४२ ॥

निःस्वा स्त्री स्ववता पुंसां निपुक्ता कर्मसंपदि ॥

मयि मयजिते तस्माद्युवयोरन्यसंगतिः ॥ ४३ ॥

ननु त्वया संन्यासश्चिकीर्षितश्चेत्त्रियता किमित्यावयोर्द्रव्यविभागेन विच्छेदक्षिकीर्ष्यत
आपामेव त्वत्संन्यासोत्तरकालं द्रव्यं विभज्य विच्छेदं करिष्यावस्तत्राऽऽह । निःस्येति ।

“भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रयस्ते निर्धना स्मृता ।

य ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम्” ॥

इति स्मृतेरित्यर्थः । कथं तर्हि सा कर्मण्यधिक्रियते तत्राऽऽह । स्ववतेति ॥ ४३ ॥

स्ववानेव पुरा न्यासालुबयोः स्तेन सांप्रतम् ॥

विभागं करवाणीति भार्या तेनाभ्यचोदयत् ॥ ४४ ॥

तवापि विरक्तस्य सन्यसतः समानं नि स्वत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । स्ववानिति ॥ ४४ ॥

वृत्तिभिः संविभज्य स्वान्संन्यसेदिति चोद्यते ॥

यतः शास्त्रेण तेनायं विभागः क्रियते मया ॥ ४५ ॥

सन्यासात्पूर्वं स्वस्वामित्वेऽपि तं चिकीर्षुणा द्रव्येणाऽऽनयोर्विभागो न कार्यो निगा-

१०४२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

मकामावादित्याशङ्क्य वेनेत्युक्तं व्यनक्ति । वृत्तिभिरिति । ताननुरूपामिर्गृत्तिभिः संबि-
पज्य संन्यसेदिति शास्त्रमत्र नियामकमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

युक्तमेतद्व्यवसितं यद्विचं न प्रदित्सति ॥

भवत्संन्यासवद्भूतयस्मद्वित्तकरं धनम् ॥ ४६ ॥

तत्र मैत्रेयी ब्रूते । युक्तमिति । तत्र हेतुः । भवदिति ॥ ४६ ॥

महानुभावसंपर्कः कस्य नोन्नतिकारणम् ॥

अशुच्यपि पयः प्राप्य गङ्गां याति पवित्रताम् ॥ ४७ ॥

ननु जीवनार्थं धनं विना हितसाधने धने न तेऽधिकारः स्त्रीणां पापयोनित्वेनाशुचि-
राशित्वाद्येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा गृध्रा इति स्मृतेरतो न ते हित-
करं धनं देयमिति तत्राऽऽह । महानुभाव इति । महानुरूपसंपर्कस्योत्कर्षहेतुत्वे दृष्टान्त-
माह । अशुचीति ॥ ४७ ॥

भगवत्संगतेर्नान्यः पुरुषार्थोऽमृतत्वतः ॥

पृच्छाम्यतोऽमृतत्वस्य साधनं स्यात्कार्यं धनम् ॥ ४८ ॥

यश्चित्प्राप्यवतारयति । भगवदिति । त्वत्संबन्धादेव मोक्षान्न्यो न पुमर्थोऽस्तीति
यतो मे भ्रातृतो मोक्षस्य साधनं धनं कथं स्यादिति त्वां पृच्छामीति योचना ॥ ४८ ॥

सारेण यदि नामेयं पूर्णा स्यादसुना मही ॥

तावताऽप्यमृताऽहं स्वां किंवा नेत्युच्यतां यथा ॥ ४९ ॥

पृच्छामेव स्फुटयन्वाक्यं योजयति । सारेणेति ॥ ४९ ॥

सत्तामार्गोपकारीणि धनानि धनितानां न हि ॥

क्रियाद्वारोपकारीणि यतोऽतः पृच्छयते क्रिया ॥ ५० ॥

धनं मोक्षसाधनं न वेतिप्रश्नप्रतीतिः । पृथिवी पूर्णवित्तसाधनेन कर्मणेत्यादिमाप्यं
कथमित्याशङ्क्याऽऽह । सचेति ॥ ५० ॥

प्रत्याह पृष्टः स्वां जायां नामृतत्वं धनादिति ॥ ५१ ॥

वित्तं चेन्नामृतत्वाय कस्मादित्सति तद्ववान् ॥

इति पृष्टोऽग्रवीद्वित्तसाधनस्य प्रयोजनम् ॥ ५२ ॥

नेतीत्यादेर्यमाह । प्रत्याहेति । यथेत्याद्याकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति । वित्तं चेदिति
॥ ५१ ॥ ५२ ॥

क्षयिष्णुसाधनाधीनं जीवितं स्याद्यथा नृणाम् ॥

तथैव तत्र विज्ञेयं जीवितं नामृतात्मता ॥ ५३ ॥

तद्व्याचष्टे । क्षयिष्ण्विति ॥ ५३ ॥

अविद्यामात्रविध्वंसाज्ज्ञानदेवामृतं यतः ॥

अमृतत्वस्य नाऽऽशाऽपि विचसाध्येन कर्मणा ॥ ५४ ॥

अमृतत्वस्येत्यादि व्याकरोति । अविद्येति ॥ ५४ ॥

कुतोऽमृतत्वसंश्राप्तिर्ज्ञानमात्रकहेतुना ॥

न कर्म कारणं मुक्तेर्नाशितापस्य भेषजम् ॥

कर्मभ्यो जन्म नियतं जन्म चेन्निर्हतिः कुतः ॥ ५५ ॥

उक्तमर्थं प्रश्नपूर्वकं समर्थयते । कुत इति । कर्मणां मुक्तिप्रतिकूलत्वं स्फुटयति ।
कर्मभ्य इति ॥ ५५ ॥

स्वभावादेव साधूनां मन्त्रचिरूपकारिणी ॥

अपकारिण्यपि जने किमु भक्तजनं प्रति ॥ ५६ ॥

उपालम्भं तस्या दर्शयन्तामान्यन्यायमाह । स्वभावादिति ॥ ५६ ॥

नूनं ममापराधोऽयं यद्वचन्तोऽपि मां प्रति ॥

मतिलोभं चिकीर्षन्ति कोऽन्यः स्याद्वितकुन्मम ॥ ५७ ॥

तस्य स्वविषयेऽपराधशङ्कां सूचयति । नूनमिति । सर्वभूतेष्वनुग्रहकर्तारोऽपीत्यपे-
रर्थः । यदि वयं ते प्रतिकूलं चिकीर्षवस्तर्हि योऽन्यस्तोऽनुकूलकर्ता तमनुगच्छेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । क इति ॥ ५७ ॥

अनुरक्तां मियां सार्धं वद्धा विचिन्तय मां कथम् ॥

कामोच्छिन्तिमकुत्वा च संन्यसन्ति भवद्विधाः ॥ ५८ ॥

अस्माकं संन्यासकाल उपस्थितस्ते हितकरणे नावसरोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । अनु-
रक्तामिति ॥ ५८ ॥

विचाद्येदमृतत्वं स्याच्चित्त्यक्षा न युज्यते ॥

विचाचेन्नामृतत्वं स्याद्वद तेन ममापि किम् ॥ ५९ ॥

इदमेव दीयमानं वित्तं तवामृतत्वसाधनं किं साधनान्तरेणेत्याशङ्क्य येनेत्यादेस्ता-
त्पर्यमाह । विचादिति । तेन मे नामृतत्वमिति तत्त्यागेच्छेत्याशङ्क्याऽऽह । विचा-
द्येदिति ॥ ५९ ॥

यद्यस्त्यनुनिवृत्तैव करुणा वा मयीष्यते ॥

यदेव भगवान्वेद तेन संविभजस्व माम् ॥ ६० ॥

उपालम्भेन तर्केण च भर्तारं वशीकृत्य विनयं दर्शयति । यदीति । संविभजस्व
कात्यायन्याः सप्तन्याः सकाशादिति शेषः ॥ ६० ॥

१०४४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

यदिज्ञानात्परित्यज्य निःश्रेयं वित्तसाधनम् ॥

स्वाराज्यमीप्सति भवांस्तदेव वसु देहि मे ॥ ६१ ॥

ममापि नास्ति मुक्तिसाधनं ज्ञानं तत्कर्म तदेयमित्याशङ्क्याऽऽह । यदिति ॥ ६१ ॥

नाऽऽदिर्नान्तो न मध्यं वा यस्य वित्तस्य विद्यते ॥

योगे न च सत्यं याति तदेव वसु दीयताम् ॥ ६२ ॥

मदीयं ज्ञानसाधनं तुभ्यं दत्तुमशक्यमपचयप्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह । नाऽऽदि-
रिति ॥ ६२ ॥

अनन्तवित्तो हि भवानन्तवदीयते कुतः ॥

असतः कीदृशं दानं सदेवातः मदीयताम् ॥ ६३ ॥

विज्ञानान्तवद्विप्तं न त्वया मय्यं दातुं शक्यं तव तदभावात् चासतो दानमाकाशपुष्प-
वदित्याह । अनन्तेति । अतो ज्ञानमेव मय्यमुषदिश्यतामिति फलितमाह । सदेवेति ॥ ६३ ॥

संसारपुरुषार्थेभ्यो यतो नाव्युत्थितात्मने ॥

मुक्त्येकसाधने ज्ञानं दातुं शक्यमिदं मया ॥ ६४ ॥

अमुमुत्पत्तमानाङ्ग्यं भवत्ये तत्पदित्सितम् ॥

संसाराद्येदिरक्ताऽसि गृहाणानुत्तमामृतम् ॥ ६५ ॥

*स होवाचेत्यस्य तात्पर्यमाह । संसारेति । यतो नाविरक्तस्य मुक्तिहेतुज्ञानेऽधि-
कारोऽतस्ते वैराग्याभावात् पुमुमुत्पत्तेत्यनाधिकारमाशङ्क्य जीवनार्थमेव धनं त्वदर्थं दातु-
मिष्टमित्यर्थः । ततोऽहं विरक्तेति पुमुमुत्वादिवाधिकारिणी स्यामित्याशङ्क्याऽऽह ।
संसारादिति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

स्त्रीणां यदुचितं वाक्यं प्रतिलोमं न भाषसे ॥

पूर्ववचनकूलं त्यमिदानीमपि भाषसे ॥ ६६ ॥

प्रियेत्यादिस्तात्पर्यमाह । स्त्रीणामिति । इदं हि स्त्रीणामुचितं वाक्यं यद्भर्तारं
प्रत्यनुकूलवचनम् । यथाऽऽहुः—

“कुशिलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।

पूजनीयः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥

पाणिप्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ।

पतित्येकममीप्सन्ती नाऽऽचरेत्काचिदप्रियम्” इति ।

तदेवं त्वं संसारदशाग्रामिव गोसावस्थायामपि भाषसे न तु समयपतिरगम्य प्रतिकू-
लमभिसदभासीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

योस्तं यान्तुं नरं सर्वे मुञ्चन्ति सहजा अपि ॥

अतिप्रकृत्या मां त्वं योसेऽपि न निहाससि ॥ ६७ ॥

४ ब्राह्मणम् । आनन्दगिरिकृतशास्त्रपकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०४५

अर्थो वा एष आत्मनो यत्पत्नीतिश्रुतेरहं सद्वा सदैव तेऽनुकूलं तन्न मे त्वत्प्रति-
श्लोक्तिप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । मोक्षमिति ॥ ६७ ॥

विभागमसहन्तीव मदतिशेहकारणात् ॥

मुक्तावनुयियासि त्वं मदैकात्म्यपरीप्सया ॥ ६८ ॥

न केवलं मां हातुं नेच्छसि किंतु मदासीच्छया मुक्तावपि मामनुगच्छसीत्याह ।
विभागमिति । असहन्त्यसहमानेति यावत् । क्रियापदे छान्दसः सकारलोपः ॥ ६८ ॥

अतिशेहाऽपकृष्टोमा देहार्थं शूलिनः श्रिता ॥

त्वं तु सर्वात्मनाऽऽत्मानं कृत्स्नं मामाप्तुमिच्छसि ॥ ६९ ॥

न केवलं प्राकृतसर्वस्वोपुसेभ्यस्तोत्कर्षं किंतु पार्वत्या सकाशादपीत्याह । अति-
शेहेति ॥ ६९ ॥

यत् एवमतस्तुभ्यं वक्ष्याम्यमृतसाधनम् ॥

निदिध्यासस्व चेतोऽतो व्याचक्षाणस्य तन्मम ॥ ७० ॥

प्रियेत्यादि व्याजुषता तस्या वैराग्यं दृष्ट्वा तुष्टस्य पत्युस्ताद्विषया स्तुतिरिष्टेत्युक्तम् ।
इदानीमिहीत्यवेस्तात्पर्यमाह । यत् इति । यतो ममेव तत्रापि वैराग्यं मुमुक्षुत्वं चेक्ष्य-
तेऽतो वैराग्योक्तिपूर्वकं मोक्षोपायं ज्ञानं वक्ष्यामि तच्च व्याचक्षाणस्य मे तद्विषयं वाक्य-
मेकाग्रं चेत् स्वीकृत्यार्थतो निश्चयेन ध्यातुमिच्छं गम्भीरार्थत्वादित्यर्थः ॥ ७० ॥

आ ब्रह्मणोऽस्मात्संसाराच्छुद्धीर्न विरज्यते ॥

यावत्तावन्न विद्याया अधिकारी भवेन्नरः ॥ ७१ ॥

न वा अरे पशुरित्यादेस्तात्पर्यं दर्शयन्नविरक्तस्य विद्यानधिकारमाह । आ ब्रह्मण
इति ॥ ७१ ॥

वैराग्यहेतावप्यस्मिन्नक्तो धर्मादिहेतुतः ॥

यतोऽतः कर्मशुद्धात्मा भवादस्माद्विरज्यते ॥ ७२ ॥

दृष्टनष्टभावत्वाद्द्वन्द्वस्य तस्मिन्नासङ्गहेत्वभावात्त्वतस्ततो वैराग्यसिद्धेरलं तत्प्रति-
पादकश्रुत्येत्याशङ्क्याऽऽह । वैराग्येति ॥ ७२ ॥

वैराग्यहेतून्संसारे तस्माद्यन्त्रादियं श्रुतिः ॥

न वा अर इति श्रुत्या वक्तुं समुपपन्नमे ॥ ७३ ॥

कर्मभोगवासनावशात्पुरुष संसारे यस्माद्रक्तस्तस्मात्कर्मणि शुद्धभियस्तास्मिन्वैराग्य-
सिद्धये तद्वेतून्समिप्युत्वादीन्न वा अर इत्यादिना वक्तुमेवा श्रुतिस्तात्पर्येण प्रवृत्तेति
श्रुतिमवतारयति । वैराग्यहेतूनि । तद्वेतुप्रतिपत्तौ तदावश्यकत्वाद्येतको हि शब्दः
॥ ७३ ॥

१०४६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

यस्मिन्नेव परा सक्तिस्तस्मिन्नेव निरादरम् ॥

कर्म कृत्वा परं यन्नादन्यस्यार्थयते फलम् ॥ ७४ ॥

शुद्धपुद्गेर्वैराग्याभिद्वये संसारासारत्वमुच्यते चेत्केन प्रकारेणानुष्ठितानि कर्माणि शुद्धिं भावयन्तीत्याशङ्क्याऽऽह । यस्मिन्निति । यत्र स्वर्गादौ संसारिणः सक्तिरनतिशया तस्मिन्काम्यानुष्ठानादानुषङ्गिकशुद्धेराद्वराहित्यं यथा स्यात्तथेश्वरार्पणबुद्ध्या नित्यादि कृत्वा शुद्धभीर्त्वा विरक्तो ज्ञानस्य निरतिशयं फलमर्थयमानो ब्रह्म निज्ञासुर्भवतीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

किमिहो रसमाप्नोति यन्नाभिप्पीडयन्न ना ॥ ७५ ॥

तीव्रदुःखोद्भवो बुद्धो संस्कारो यावदेव नु ॥

तद्विषयः सुखं तावदल्पं तत्संसये क्षयः ॥ ७६ ॥

नित्याद्यनुष्ठानेऽपि शुद्धिद्वारा ब्रह्मविषेदिषा न भवत्यस्मदादिष्वदर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह । किमिति । यथा यन्त्रादिषु निष्पीडयन्पुरुष इहंस्तद्वत्समाप्नोति तथेश्वरार्पणबुद्ध्या नित्यादि कुर्वन्निहासुय वा तत्फलं विविदिषां लभते येन केनचनेत्यादिभ्युत्तेरित्यर्थः । नित्याद्यनुष्ठानान्न शुद्धिद्वारा निज्ञासा संसारेऽपि सुखद्वेष्टैर्वैराग्यायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । तीव्रेति । सुखहेत्वनुष्ठानायासस्तीव्रं दुःखं सज्जा वासना यावद्बुद्धी वर्तते तावदेव तदुःखविरोधि वैषयिकं सुखमनुवर्तते तच्चाल्पं दुःखक्षये च स्वीयते तदविनामावादात्तत्त्वासारत्वाद्युक्तं तत्र वैराग्यमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

शीतमल्पं सुखं ग्रीष्मे तापोऽल्पः शिशिरे सुखम् ॥

तदेव दुःखकृद्भिर तद्धेत्वोरनवस्थितेः ॥ ७७ ॥

सुखदुःखहेत्वोरनवस्थितत्वाच्च सहेतुकं सुखं दुःखवदनादेयमिति वैराग्ये हेत्वन्तरमाह । शीतमिति । सुखदुःखहेत्वोरनवस्थितत्वे हेतुमाह । तद्धेतवोरिति । तयोर्हेतुधर्माधर्मा तयोर्लक्ष्णानुद्भवकालनियमादित्यर्थः ॥ ७७ ॥

शब्दोऽस्ति न मियः कश्चिदप्रियो वा स्वतस्तथा ॥

रक्तद्विष्टमनो हेतुः शब्दाद्यर्थे मियामिये ॥ ७८ ॥

शब्दाद्यर्थस्य कस्यचिद्विषयत्वमेव कस्यचिद्वैपरीत्यमिति नियमदष्टेऽस्मद्वैपरीत्यस्येत्याशङ्क्याऽऽह । शब्दोऽस्तीति । कथं तर्हि व्यवस्थाप्रतीतिरत आह । रक्तेति । शब्दादौ शोभनाशोभनाध्यासपूर्वकं रागादिकलुषितं मनस्तत्र प्रियादिदृष्टिहेतुरित्यर्थः ॥ ७८ ॥

स्वतोऽस्ति लोऽप्रियोऽनात्मा प्रत्यक्षोर्देकहेतुतः ॥

प्रत्यगाह्लादकारित्वादप्रियोऽपि मियो मतः ॥ ७९ ॥

प्रियत्वमप्रियत्वं वाऽनात्मसु न स्वतोऽस्तीत्युक्तमिदानीं प्रत्यगविद्यान्तत्वात्तेषु स्वतोऽ-
प्रियत्वमित्याह । स्वत इति । प्रियत्वं शोभनाध्यासादित्युक्त्वा हेत्वन्तरमाह । प्रत्य-
गिति । प्रागुक्तन्यायादप्रियोऽपि स्वतोऽनात्मा प्रत्यक्चित्स्वरूपभूतानन्दाभिव्यञ्जकधी-
वृत्तिविषयत्वात्प्रियो व्यवहियत इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

जायादिरप्रियः सर्वः स्वत आद्यन्तदुःखकृत् ॥

तद्वेतोरात्मनः प्रीतेर्जायादिः प्रिय उच्यते ॥ ८० ॥

स्वभावतोऽनात्मनोऽप्रियत्वे हेत्वन्तरमाह । जायादिरिति । तर्हि कथं तत्र प्रिय-
त्वभोरित्याशङ्क्य प्रत्यगाह्लादकारित्वादित्युक्तं व्यनक्ति । तद्वेतोरिति ॥ ८० ॥

न कस्यांचिदवस्थायामात्मा लोकेऽप्रियो मतः ॥

प्रियोऽप्रियश्च जायादिर्यथाऽनात्मा मुहुर्मुहुः ॥ ८१ ॥

आत्मनोऽपि प्रियत्वमनवस्थितं कदाचित्तदुच्छेदेच्छाया दृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह ।
नेत्यादिना । व्याख्याद्युपद्रुतस्य देहोच्छेदेच्छायामपि स्वरूपप्रीतेरन्यभिचारादात्मनः
सुखत्वमित्यर्थः । अप्रिय इति च्छेदः । तत्र प्रीतिनियमे वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । प्रिय-
इति ॥ ८१ ॥

स्वत एवाप्रियोऽनात्मा ह्यात्मप्रीत्यर्थसाधनात् ॥

जायादिः स्यात्प्रियो भक्त्या बन्धव्याः कामुको यथा ॥ ८२ ॥

तस्य स्वतोऽप्रियत्वं चेदात्मार्थत्वेनापि न प्रियत्वमन्यस्यान्यभावायोगादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । स्वत इति । माणवकस्य स्वतोऽनग्रेरपि तद्रूपयोगादभित्वन्यवहारस्य
भाक्तस्य दर्शनादिति हिशब्दार्थः । बन्धकी बन्धहेतुः पुंश्लीति यावत् । उक्तं हि—
पुंश्ली धर्पणी बन्धक्यसती कुलदेत्वरीति । वर्षकीपाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ८२ ॥

निर्हेतुकी स्वतः प्रीतिरात्मन्येव यतस्ततः ॥

भाक्तं प्रियं परित्यज्य मुख्यं प्रियमुपाश्रयेत् ॥ ८३ ॥

आत्मनः स्वतः प्रियत्वमनात्मनः स्वतोऽप्रियत्वमिति स्थिते फलितमाह । निर्हेतु-
कीति ॥ ८३ ॥

क्षयान्ता निचयाः सर्वे पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ॥

संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ ८४ ॥

वैषयिकमुल्लतद्वेतोरनवस्थितत्वस्य वेदव्यासोक्तत्वाच्च तत्र वैराग्यं कार्यमित्याह ।
क्षयेति ॥ ८४ ॥

न तदस्ति सुखं लोके यत्र दुःखकरं भवेत् ॥

तदसंश्लिषिच्छेदसयेवमुसकृद्यतः ॥ ८५ ॥

१०४८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

शीतमस्य सुखमित्यत्र सुखहेतोर्दुःखकरत्वमुच्यमिदानीं तस्यापि तदस्तीत्याह ।
नेत्यादिना ॥ ८९ ॥

एवं चेत्साधनोद्भूतं यार्वर्त्तिकचित्सुखं मतम् ॥
तन्निःशेषं परित्यज्य सुखमात्यन्तिकं श्रयेत् ॥ ८६ ॥

भवतु किं तावतेति तत्राऽऽह । एवं चेदिति । सुखं यार्वर्त्तिकचिद्वैतकं तदेव ह-
ल्लुक्यन्ते चेदिति योजना ॥ ८९ ॥

सांसारिकसुखस्यास्य दुःखत्वादुक्तहेतुतः ॥
निष्कृष्यातस्ततः प्रीतिं प्रवीच्येव निवेक्षयेत् ॥ ८७ ॥

विषयवृत्ते प्रीतिरनपायिनी या प्रीतिरविवेकाना विषयेष्वनपायिनीति स्मृतेस्तद्विषय-
प्रीतिरप्रत्याख्येयेत्याशङ्क्याऽऽह । सांसारिकेति । उक्तहेतुतोऽनात्मप्रपञ्चस्य प्रत्य-
क्षोद्भवप्रभूतत्वादेरित्यर्थः । अतः शब्दस्य प्राच्या पञ्चम्या सबन्धः । तत्र सांसारिकसुख-
परामर्शो निष्कर्षोपादनमाचष्टे ॥ ८७ ॥

सृजि दण्डादयो यद्वत्स्रगङ्गानैकहेतुकाः ॥
पतिजायासुताद्येव मत्स्यगङ्गानहेतुजम् ॥ ८८ ॥

तस्य स्वाज्ञानकार्यत्वमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । सृजतीति ॥ ८८ ॥

सर्वानर्थनिवृत्तिश्च सर्वाह्लादाप्तिरेव च ॥
प्रतीचि ज्ञानमात्राच्चेदन्यत्प्रार्थ्यते कथम् ॥ ८९ ॥

न केवलमज्ञानजत्यादेवानात्मनि प्रीत्यभावः किंत्वात्मधीमात्रादुभयविधपुनर्भसिद्धे-
रानात्मानं त्यक्त्वाऽऽत्मन्येव प्रीतिं कुर्यादित्याह । सर्वेति ॥ ८९ ॥

यस्य सबन्धमाश्रित्य ह्यप्रियोऽपि प्रियायते ॥
प्रियोऽप्यप्रियता याति यस्य समतिकारण्यात् ॥ ९० ॥

आत्मनोऽनात्मप्रीतिहेतुत्वेन पुनर्भत्वाच्च तस्मिन्नेव सा युक्तेत्याह । यस्येति ।
अग्निग्याप्तस्य लोहपिण्डस्य तदाकारत्वदर्शनादिति हिंशब्दार्थः । अनात्मनस्तत्त्वात्माप्री-
तिहेतुत्वेनापुनर्भत्वात्तस्मिन्प्रीतिरेवोचितेत्याह । प्रियोऽपीति ॥ ९० ॥

दृष्ट्वाऽनुभवतस्तत्त्वमात्मानात्मपदार्थयोः ॥
उपादिस्ता जिहासा च तत्कृतैवानुपाल्येताम् ॥ ९१ ॥

उक्तेऽर्थेऽनुभवः प्रमाणवन्लितमाह । दृष्टेति । उक्तरीत्याऽऽत्मानात्मनो स्वरूपमनुभूयाऽऽत्मनि पुनर्भत्वधीकृतोपादिस्ताऽन्यत्र चापुनर्भत्वभीकृता जिहासा वाये-
श्वर्यम् ॥ ९१ ॥

नानाप्रकार आसद्गो विपक्तो योऽस्य वाह्यतः ॥

यथोक्तकारणात्सर्वं प्रतीच्येव निवेशयेत् ॥ ९२ ॥

अवान्तरप्रकृतं निगमयति । नानेति । यथोक्तकारणादात्मन्येव पुमर्थत्वं नान्यत्रे-
त्यादेरित्यर्थः ॥ ९२ ॥

नरकादिव निर्विण्णो यावन्नाऽऽ ब्रह्मणो नरः ॥

न तावदधिकारोऽस्ति कैवल्यज्ञानवर्त्तनि ॥ ९३ ॥

अनात्मसु कार्या विरक्तिरित्युक्त्वा तद्धीनस्य विद्यानाधिकारमुपसंहरति । नरका-
दिति । आ ब्रह्मण सर्वस्मात्संसारवाचकरो नरकादिव न निर्विण्णस्तावदस्य मुक्त्यु-
पाये ज्ञाने नाधिकारोऽस्तीति योजना ॥ ९३ ॥

सर्वासद्गविनिर्मुक्तो मोक्षमात्रप्रयोजनः ॥

अतोऽधिक्रियते प्रत्यग्ज्ञानोत्पत्तौ न रागवान् ॥ ९४ ॥

विरक्तस्य विद्याधिकारमुपसंहरति । सर्वेति । वैराग्यस्य ज्ञानोत्पत्त्यनुगुणत्वं
रागस्य तत्प्रतिकूलत्वं चात शब्दार्थः ॥ ९४ ॥

आत्मा प्रत्यग्मसिद्धेः स्यात्तत्रैवाऽऽत्मानुभूतितः ॥

इति प्रमेयनिर्देशो द्रष्टव्य इति तत्प्रमा ॥ ९५ ॥

न वा अरे पत्नुरित्यारभ्य द्रष्टव्यवाक्यात्प्राक्तनसंदर्भो व्याख्यात । संप्रति तद्वा-
च्यस्यात्मशब्दार्थमाह । आत्मेति । प्रतीच्यात्मशब्दस्य प्रसिद्धि साधयति । तत्रेति ।
वाच्यमर्थमुक्त्वा विवक्षितमाह । इतीति । द्रष्टव्यशब्दार्थमाह । द्रष्टव्य इतीति ।
प्रतीच्यात्मनि प्रमेये वैदिक दर्शन मानमित्येतदत्र विवक्षितमित्यर्थः ॥ ९५ ॥

आत्मवृद्धिरियं तावत्सर्वेषां जायते स्वतः ॥

अप्राप्ता सर्वमात्मेति सैवातो धीर्विधीयते ॥ ९६ ॥

तव्यप्रत्ययो विधायकोऽधिगतः स च लोकेप्रसिद्धात्मदर्शन विषत्ते ब्रह्माऽऽत्मेति
ज्ञानं वेति विरुद्ध्याऽऽद्यं विधिवादी दूषयति । आत्मेति । द्वितीयमङ्गी करोति ।
अप्राप्तेति ॥ ९६ ॥

द्रष्टृद्रष्टव्ययोर्भेदे सत्येवं धीर्विधीयते ॥

नियोज्यविषयाभेदे घटते न विधिर्यतः ॥ ९७ ॥

सिद्धान्तवाचाह । द्रष्टृति । अज्ञाते ब्रह्मात्मत्वे तज्ज्ञाने विधिर्ज्ञेते वा नाऽऽद्यो
विषयामावाक्तेरो नियोज्यादिभेदाभावादित्यर्थः ॥ ९७ ॥

उत्तरोत्तरभूयांसि नामादीनि यथाक्रमम् ॥

लपन्त्यस्याऽऽत्मयायात्म्यं तत्तत्त्वं भाववचीच्छतिः ॥ ९८ ॥

१०५० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

ब्रह्मात्मत्वे ज्ञाते भेदाभावं श्रुत्या साधयति । उच्यतेति । नामादीनि प्राणान्तानि तत्त्वान्यादाय पाठक्रमनतिक्रम्य पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरमुत्तरं महत्त्वेनोक्त्या तेषां स्वरूपं भूमशाब्दितमात्ममात्रमुक्तवती भूमा त्वेव विनिज्ञासितव्य इत्याद्या श्रुतिरित्यर्थः ॥९८॥

भूम्नश्च लक्षणं चक्रे यत्र नान्यदिति स्वयम् ॥

अथ यत्रेति चाल्पस्य प्राणान्तस्य च लक्षणम् ॥ ९९ ॥

कोऽसौ भूमा तमाह । भूम्नयेति । प्राणादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याऽऽह । अयेति । एकशब्दारः समुच्चये द्वितीयः शब्दानिरासे ॥ ९९ ॥

अयात इति धाक्येन ह्यहमेवेति निश्चितः ॥

निषिध्यानात्मरूपं यत्ततोऽहंकारनिद्रुतिः ॥ १०० ॥

आत्मैवेत्यादिवाक्येन पूर्णब्रह्मावबोधना ॥

नाविध्वस्तं तपोऽतोऽस्ति न च ज्ञानमनुत्थितम् ॥ १०१ ॥

नानिष्टचस्तथाऽनर्थो नानवाप्तं सुखं यथा ॥

कार्यज्ञेयसमाप्तिः स्यात्प्रत्यग्याधात्म्ययोधतः ॥ १०२ ॥

नानाविप्राणान्तं जगद्भूममात्रं स चाद्वयोऽतस्तज्ज्ञाने नियोज्यादिभेदाभावात् विधि-
रित्युक्त्वा विध्यभावे हेत्वन्तरमाह । अयेति । अयातोऽहंकारादेश इत्यादिना ब्रह्माह-
मेवेत्यहंकारमात्रत्वनिश्चयाप्यदनात्मरूपं तत्सर्वं निषिध्यायात् आत्मादेश आत्मैवाधस्ता-
दित्यादिनाऽद्वयात्मधीद्वाराऽहंकारस्यापि बाध उत्तमेऽतो ब्रह्मज्ञानाद्ध्वस्ताहंकारो न
मिधियोग्य इत्यर्थः । अहमेवाधस्तादित्यादिनाऽहंकारस्य सर्वात्मत्वेन ब्रह्मत्वायोग्यत्वं हि-
शब्दार्थः । न केवलमैवयपियाऽहंकारध्वस्तिरेव कृत्वशेषपुमर्थासिरित्याह । नेत्या-
दिना । अतो ज्ञानादिति यावत् । तत्फलं ससिध्याऽऽह । कार्येति ॥१००॥१०१॥
॥ १०२ ॥

सर्वोभूषणपितृत्वेन प्रमात्रादेरनात्मनः ॥

प्रत्यङ्मात्रैकपाथात्म्यं श्रूयते सोपपत्तिकम् ॥ १०३ ॥

छान्दोग्यश्रुत्युक्तेऽर्थे सर्वोपनिषत्समतिमाह । सर्वास्त्विति । ब्रह्मेवेदममृतमित्याद्या-
स्त्विति यावत् । एव छान्दोग्यश्रुतिवदित्यर्थः । श्रुतेरुपकरणोपबृंहितत्वेन प्रामाण्यावि-
सवाद सूचयति । सोपपत्तिकमिति ॥ १०३ ॥

इहापि नेति वाक्येन प्रतीचोऽतस्त्वभावकम् ॥

व्युत्पापितमनूयाऽऽह सर्वमात्मेति नः श्रुतिः ॥ १०४ ॥

तत्रैव बृहदारण्यकसंवादमाह । इहेति ॥ १०४ ॥

भावभावात्मना स्थानं न निषेच्यस्य वस्तुनः ॥

यतोऽतः सर्वमात्मेव प्राग्रवीच्छुविरञ्जसा ॥ १०५ ॥

तस्यास्तात्पर्यमाह । भावेति ॥ १०५ ॥

नाव्युत्थितमनाः कश्चित्पतीचोऽन्यत्पश्यति ॥

व्युत्थितात्माऽपि चाऽऽत्मानं पश्यन्नेवान्यदीक्षते ॥ १०६ ॥

ब्रह्मणि ज्ञातेऽज्ञाते च तद्धीर्न विधेयेत्यापाद्य लौकिकात्मज्ञानस्याविधेयत्वे हेत्वन्तरमाह । नेत्यादिना । अव्युत्थितमनाः स्वविषयत्वेनाप्रवृत्ताहंप्रत्ययः सुप्त इति यावत् । तं प्रति न विधिस्तस्य स्वेतरज्ञानाभावादिति शेषः । व्युत्थितात्माऽवस्थाद्वयसं-
बन्धी स्वविषयाहंप्रत्ययवानिति यावत् । तं प्रत्यपि न विधिर्विधि विनैव तस्य स्वधीसि-
द्धेरिति शेषः ॥ १०६ ॥

स्वातन्त्र्यं यत्र कर्तुः स्यात्तत्र कर्ता नियुज्यते ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मानात्मविवेचने ॥ १०७ ॥

द्वयोरात्मधियोरविधेयत्वे तस्यप्रत्ययविधेयत्वं कस्येत्याशङ्क्य सामान्यन्यायमाह ।
स्वातन्त्र्यमिति । प्रकृते विधिनिषेधमाह । अन्वयेति । विधिरिति शेषः ॥ १०७ ॥

वचोर्धमतिबोधस्य पदार्थाज्ञानमेव तु ॥

यतोऽन्तरायस्तद्वानौ तेन तत्र नियुज्यते ॥ १०८ ॥

वाक्यादेव तदर्थज्ञानादन्वयादिना पदार्थशोधने किं विधिनेत्याशङ्क्याऽऽह । वचो-
र्येति । तद्वानौ पदार्थाज्ञानस्य वाक्यार्थधीप्रतिबन्धकस्य ध्वस्ताविष्टायामिति यावत् ।
तत्र पदार्थशोधने तेन विधिनेत्यर्थः ॥ १०८ ॥

एवं ज्ञातपदार्थः सन्यथा पूर्वमवादिषम् ॥

ब्रह्म वा इदमित्यत्र न्यायेनैकात्म्ययायिना ॥ १०९ ॥

निरन्तरायो वाक्यार्थ वाक्यादेवावगच्छति ॥

अव्यावृत्ताननुगतप्रत्यक्तत्त्वसमीक्षणात् ॥ ११० ॥

तर्हि ज्ञातपदार्थस्यान्यथादेनैव वाक्यार्थधीरपि सेत्स्यति किं वाक्येनेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । एवमिति । ऐक्यानुसारिन्यायेन ब्रह्मकण्डिकायां पदार्थशोधनं यथोक्तं तथा
ज्ञातपदार्थोऽधिकारी सामान्यविशेषशून्यत्वमर्थनिश्चयात्तदज्ञानाख्यप्रतिबन्धहीनो वाक्या-
देव वाक्यार्थ वेत्ति सम्यग्ब्रिव्योऽमानादन्वयादेरनुदयादित्यर्थः ॥ १०९ ॥ ११० ॥

नित्यमुक्तत्वविज्ञानं वाक्यादेवाज्ज्ञसा भवेत् ॥

वाक्यार्थस्य च विज्ञानं पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥ १११ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थः स्मर्यते ध्रुवम् ॥

एवं निर्दुःखमात्मानमक्रियं प्रतिपद्यते ॥ ११२ ॥

उक्तेऽर्थे भाष्यकारसंगतिमाह । नित्येति । तर्हि किमित्यन्वयादिना पदार्थशोधन-
मित्याशङ्क्याऽऽह । वाक्यार्थस्येति । तज्ज्ञानफलं सूचयति । एवमिति । तत्त्वमर्थ-
धीद्वारा वाक्यार्थज्ञाने कूटस्थं वस्त्ववशिष्टमित्यर्थः ॥ १११ ॥ ११२ ॥

१०५२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

प्रत्यब्बोहोद्भवानात्मप्राधान्येन तमोन्वयात् ॥

आत्माऽऽत्मानं पुराऽज्ञासीद्वाक्यार्थज्ञाननर्मेतः ॥ ११३ ॥

पदार्थधियो वाक्यार्थधीहेतुत्वेऽपि तद्विद्यो नान्वयाद्यपेक्षाऽहमित्यात्मधियः सदा सिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वमज्ञानसंबन्धात्तज्जदेहादिवैशि-
ष्ट्येनाऽऽत्मानमात्मा ज्ञातवान् वाक्यार्थान्वययोग्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ११३ ॥

अनात्मैनोऽत आत्मानमन्वयव्यतिरेकतः ॥

निष्कृष्याऽऽत्मन्ययाऽऽत्मानं सर्वमात्मेति पश्यति ॥ ११४ ॥

यस्मादन्वयादिना विना शुद्धमात्मानं न स जुष्यते तस्मात्तेन देहादेस्तं निष्कृष्य
स्वमहिमस्यं ज्ञात्वा सोऽहं गच्छेति वाक्यादनुभवतीति फलितमाह । अनात्मैव इति ।
अथशब्दो ज्ञानानन्तरं सकार्याविद्याव्यतिपरामर्शार्थः ॥ ११४ ॥

अज्ञातज्ञापनं चातो विधिरत्राभिधीयते ॥

अप्रवृत्तमवृत्तञ्च न्यायाभावाच्च युज्यते ॥ ११५ ॥

अन्वयादिभूते पदार्थशोधने विधिरुक्तः संप्रति वाक्यार्थज्ञानेऽप्यज्ञातज्ञापनविध्युप-
गमे न दोष इत्याह । अज्ञातेति । चकारोऽन्वयादिभूतपदार्थशुद्धिदृष्टान्तार्थः । अतः-
शब्दोक्तं हेतुमाह । अप्रवृत्तेति ॥ ११५ ॥

नित्यं न भवनं यस्य यस्य वा नित्यभूतत्वा ॥

न तस्य क्रियमाणत्वं स्वपुण्याकाशपोरिव ॥ ११६ ॥

कथं न्यायाभावस्तत्राप्रवर्तनविधी ज्ञानस्य वा ज्ञेयस्य वा द्वयोर्वा विधेयत्वं नाऽऽ-
द्योऽज्ञाते ज्ञाते वा तदज्ञाने विध्ययोगस्योक्तत्वादिति भत्वा द्वितीयं निरसितुं सामान्य-
न्यायं सद्वदन्तिमाह । नित्यमिति ॥ ११६ ॥

उत्पत्त्यादि स्वतो यस्य यस्य चात्पन्थमेव न ॥

क्रियानपेक्षसिद्धत्वात्स्वतःसिद्धं तदुच्यते ॥ ११७ ॥

तदार्थान्तिके योनयति । उत्पत्त्यादीति । यस्य भटादिवदुत्पत्त्यादि स्वतो नास्ति
यस्य चाऽऽकाशादिमनुपाधितोऽपि न तद्विद्यते तदज्ञानवस्तु क्रियानपेक्षसत्ताकं स्वतो
विद्यमानमतो न तत्रावकाशो विधेरित्यर्थः । यद्वैतचित्तरादिर्यस्य सत्त्वस्य तदस्य
स्वतोऽस्ति यस्य च सर्वथैव न सत्त्वं तदाकाशं तत्पुष्पं च स्वतो विद्यमानमविद्यमानं
चेति क्रियानपेक्षत्वाद्विध्ययोग्यमिति पूर्वस्यैव प्रपञ्चः ॥ ११७ ॥

उत्पत्त्यादी तु यच्छर्कं हेतुमात्रमपेक्षते ॥

साफल्यं कर्मणस्तत्र तदभिष्यक्तिकृद्धि तत् ॥ ११८ ॥

१ ग. 'नम.' ॥ ११३ ॥ २ छ. 'क्यान्' । ३ क. 'त्यतोऽत' । ४ क. 'त्यत' । ५ क.
विधे' । ६ ग. 'सिस्तु न्या' ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०५३

कुत्र तर्हि विधिरित्याशङ्क्य क्रियायामित्यभिप्रेत्य तदुपयुक्तं स्यात्माह । उत्पत्त्या-
दाधिति । यत्तच्छब्दौ फलार्थौ । कर्म पुरुषव्यापारः । तत्र हेतुः । तदभिव्यक्ति-
कृदिति । कर्मविषयो द्वितीयस्तच्छब्दः ॥ ११८ ॥

कार्यं कारणतन्त्रं स्यात्तत्तत्तस्याऽऽत्मलाभतः ॥

अन्यकार्यमकार्यं च नान्यत्कारणमीक्ष्यते ॥ ११९ ॥

आत्मताद्वयोर्विधिं दूषयितुं संमतमर्थमाह । कार्यमिति । उक्तेऽर्थे व्यतिरेकमाह ।
अन्येति ॥ ११९ ॥

सर्वमात्मेति या बुद्धिः सा प्रमेयवलाद्भवेत् ॥

प्रमावृत्त्या सा चेत्स्यात्माज्ञा लोकाग्रिबुद्धिवत् ॥ १२० ॥

तथाऽप्यात्मतज्ज्ञानयोर्विध्यभावे किं जातं तदाह । सर्वमिति । ब्रह्मात्मनोऽकार्य-
त्वात् विध्यपेक्षा तद्बुद्धिरपि मानादिवशाद्भवन्ती न पुरुषतन्त्रा तत्र विध्यधीनपुरुषे-
च्छायव्रसाध्येत्यर्थः । तद्बुद्धेरपुरुषतन्त्रत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रमा-
निति ॥ १२० ॥

अतोऽपुरुषतन्त्रत्वान्नाऽऽत्मज्ञाने विधिर्भवेत् ॥

अन्वयादिक्रिया त्वस्य तच्च त्रत्याद्विधीयते ॥ १२१ ॥

पुलोकादावग्निधीवदात्मधियो न मानत्वं परिच्छेदकत्वादिति मत्याऽऽह । अत
इति । आत्मनि तज्ज्ञाने चेत्यर्थः । ज्ञानादौ विध्यसंभवं प्रसाध्य स्यात्तज्ज्ञं यत्रेत्युक्तं
विधिविषयमुपसंहरति । अन्वयादीति । अस्यान्वयादिव्यापारस्येत्यर्थः ॥ १२१ ॥

श्रवणं मननं तद्वृत्तया शमदमादि यत् ॥

पुमाश्चक्रोति तत्कर्तुं तस्मादेतद्विधीयते ॥ १२२ ॥

तमेव विशिनष्टि । श्रवणमिति । अन्वयादिक्रिया नृत्तत्रत्याद्विधीयत इत्येतदेव
स्फुटयति । पुमानिति ॥ १२२ ॥

विशिष्टेहानुभूतिश्च सर्वमानफलं यतः ॥

फलं च न विधेयं स्यादतो नेदं विधीयते ॥ १२३ ॥

आत्मनो विधेयत्वभावे हेत्वन्तरमाह । विशिष्टेति । सर्वेषां मानानां फलभूताऽ-
नुभूतिः सत्यानन्दादिलक्षणा ब्रह्मात्मनि स्वरूपं न च फलं स्वर्गवद्विधिरर्हत्यतो नाऽऽत्मा
विधेय इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासं च यद्भवेत् ॥

चैतन्याकारमेवैतत्प्रयते सर्वमेव तत् ॥ १२४ ॥

तत्रैव युक्त्यन्तरमाह । प्रमाणमिति । यत्प्रमाणादि तदेतत्सर्वं स्फुरतीति चैतन्ये
कल्पितं भासतः सर्वत्राभिधानत्वेन संनिहितं चिद्वस्तु न विधियोग्यमित्यर्थः ॥ १२४ ॥

१०५४ सुरेश्वराचार्यकृतं गृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

नानाकारानुपादत्ते चैतन्याकारमेव सत् ॥

प्रतीच्यव्यभिचार्येकं तदन्ये व्यभिचारिणः ॥ १२५ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । नानेति । सद्वत्त्वत्तुल्यं चिद्रूपमेवमनेकविशेषालम्बनमतस्तस्य स्वतो निर्विशेषस्य न विध्यहेतुत्वर्थः । तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह । प्रतीचीति । आत्मनि स्वरूपचैतन्यमेकरसं न व्यभिचारि स्वरूपतो मिथश्चानात्मानो व्यभिचारिणोऽतः सदैकरूपे न विधिरित्यर्थः ॥ १२५ ॥

मात्रादिव्यभिचारेऽपि संविदव्यभिचारिणी ॥

मिथः कृत्स्नेऽपि जगति तदव्यव्यभिचारि तु ॥ १२६ ॥

आत्मचैतन्यमपि स्वापादौ व्यभिचारीत्याशङ्क्याऽऽह । मात्रादीति । तत्साधकत्वादित्यर्थः । तदव्यभिचारे हेत्वन्तरमाह । मिथ इति । सर्वस्मिज्जगत्प्रत्यक्षात्मनस्तु मिथः स्वरूपतश्च व्यभिचार्येव दृश्यतेऽतस्तत्साधिका चिदव्यभिचारिणीत्यर्थः ॥ १२६ ॥

उत्पन्नमपि सञ्ज्ञानं मातृत्वाद्युपप्रहात् ॥

तदनुत्पन्नवद्भानि तद्व्युत्पत्तेः पुरा नृणाम् ॥ १२७ ॥

आत्मा चिद्रूपश्चेत्तज्ज्ञानं सदा सिद्धमिति तदर्थश्रवणादिविध्यानार्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । उत्पन्नमिति । प्रतीचि सदा सिद्धमपि ज्ञानं मातृत्वादियोगात्परिच्छेदाभिमानाद्विहितश्रवणादिना ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं संवेद्यामप्यप्राप्तवद्भान्यतो वैधं श्रवणाद्यनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

व्युत्पाद्यते यदा साक्षाद्यथोक्तन्यायवर्त्मना ॥

उत्पन्नमेव विज्ञानं तदा प्रागपि मन्यते ॥ १२८ ॥

तदनुष्ठानकल्याह । व्युत्पाद्यते इति । श्रवणादिना मातृत्वादियोगजमभिमानं स्ववत्त्वाऽद्वयात्मना यदा स्वमर्थो बोध्यते तदा पूर्वमपीदं ज्ञानमात्मतयाऽऽप्तमेव मायावृतं तच्चाऽऽवरणमधुनाऽपनीतमिति निश्चिनोतीत्यर्थः ॥ १२८ ॥

स्वसाक्षिकैव सर्वस्य न वेधीत्यपि या मतिः ॥

किमु वेधीति बुद्धिः स्याच्चिदतोऽव्यभिचारिणी ॥ १२९ ॥

व्युत्पादनात्पूर्वं विशिष्टज्ञानादष्टेरुर्ध्वं च तदृष्टेरागन्तुकमेव स्वरूपज्ञानं नाव्यभिचारीत्याशङ्क्याऽऽह । स्वसाक्षिकेति । ज्ञानत्वाज्ञानत्वसाधकत्वमत शब्दार्थः ॥ १२९ ॥

आत्मेति मेयनिर्देशो वैशब्दस्तत्स्मृताविद् ॥

ममावृत्तियया व्याप्तिर्द्रष्टव्य इति मण्यते ॥ १३० ॥

सन्दानुरोपतस्तावदीदृगत्रोपजायते ॥

शुतेरनुभवः साक्षाद्ययावस्तु न वेति वा ॥ १३१ ॥

विचार्यमाणोऽनुभवो रूप्यशुक्ल्यनुभूतिवत् ॥

प्रमाणमप्रमाणं वा भेदसंगत्यसंगतेः ॥ १३२ ॥

द्रष्टव्यवाक्यस्य विधिपरत्व पराकृत्य शब्दतादितमर्थ निराकर्तुमनुवदति । आत्मे-
तीति । इहेति वाक्योक्ति । अत्रेत्युक्तमेयोक्ति । आपातिकमर्थ निरस्यति । यथेति ।
ब्रह्मात्मनि मात्रादिभेदधी शब्दशक्त्या दृश्यमाना रूप्यस्य शुक्लौ धीवन्मिथ्येत्यर्थ ।
शुक्तिरूप्यधियो वाचात्मिथ्यात्वेऽपि तदभावात्मात्रादिभेदधियो न मिथ्यतेत्याशङ्क्य
वादिसमतमर्थमाह । प्रमाणमिति । अवाधितानुद्वार्थेनोधि मानमन्यथाबोधि चामान-
मित्यर्थ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

प्रमातृभेदभेदोऽत्र न तावद्गम्यते मितेः ॥

प्रत्यग्धीमानगम्योऽर्थो यस्मादात्मेति निश्चितः ॥ १३३ ॥

अस्तु प्रस्तुते किं जात तत्राऽऽह । प्रमात्रिति । अत्र ब्रह्मात्मनीत्येतत् । तस्याह-
यत्वादिति शेष । विमता मिथ्याऽप्रामाणिकत्वात्समतवदिति भाव । आत्मनि भेद-
धियो मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह । प्रत्यगिति । प्रत्यगेव धीश्चैतन्य तन्मात्रेण गम्य-
स्वप्रकाशो यस्मादात्मेति निश्चयस्तस्मात्तस्मिन्मात्रादिधियो मिथ्यात्वमित्यर्थ ॥ १३३ ॥

प्रत्यग्धीगोचरो नो चेदनात्माऽसौ घटादिवत् ॥

ब्रह्मादिमध्यपातित्वं ततश्चास्य प्रसज्यते ॥ १३४ ॥

स्वप्रकाशत्वमात्मनोऽसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यग्धीति । अनात्मत्वे कल्पित-
त्वापत्तिरित्याह । ब्रह्मादीति ॥ १३४ ॥

विभिन्नद्रष्टृदृष्ट्याप्तिर्घटादेरिव नाऽऽत्मनः ॥

न चाभेदेऽस्ति संख्याप्तिरैकात्म्यादेव कारणात् ॥ १३५ ॥

यजु प्रमातृक्रियया व्याप्तिरित्यादि तदपि स्वप्रकाशत्वेन प्रत्युक्तमित्याह । विभि-
न्नेति । किचाऽऽत्मनो दृष्टिक्रियान्यासी स्वयमेव द्रष्टाऽन्यो वा नाऽऽद्य इत्याह । न
चेति । विषयत्वेन विषयित्वेन वा समाप्तिरिति हेत्वर्थ ॥ १३५ ॥

न च द्रष्टाऽऽत्मनोऽन्योऽस्ति द्रष्टृन्तरनिषेधनात् ॥

न च द्रष्टोर्द्वयोर्लोकं द्रष्टृदृश्यत्वसंगतिः ॥ १३६ ॥

द्वितीय दूषयति । न चेति । नान्योऽतोऽस्तीत्यादिश्रुतेरिति शेष । द्रष्टृभेदमङ्गी-
कृत्याऽऽह । न चेति । तथो समत्वमसमत्व वा नाऽऽद्यो दीपयोरिव विषयविषयि-
त्वायोगान्नेतरश्चेतनगतगुणप्रधानत्वसाधकामावादिति भाव ॥ १३६ ॥

क्रियाविरोधः प्राप्नोति द्रष्टुः स्वात्मसमीक्षणे ॥

तद्दृष्टेर्नित्यसंमार्गेर्विध्यानर्थक्यसंगतिः ॥ १३७ ॥

स्वयमेव द्रष्टेत्यत्र दोषान्तरमाह । क्रियेति । एकस्यामेव क्रियाया कर्तृत्वेन गुणत्व

१०५६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

कर्मत्वेन प्राधान्यमिति विरोध इति यावत् । तत्रैव दोषान्तरमाह । तदृष्टेरिति । मन्क-
र्तृकस्वदृष्टेः स्वाधीनतया विधिं विना सदा सिद्धेस्तत्राकिंचित्वरो विधिरि-
त्यर्थः ॥ १३७ ॥

संसर्गात्मनि दृष्टेऽपि न च किंचित्प्रयोजनम् ॥

अयमेव च नोऽन्यो यत्संसर्गात्मदर्शनम् ॥ १३८ ॥

स्वकर्तृकाऽपि स्वदृष्टिं स्वोत्पत्त्यर्थं विविमेषस्तामित्याशङ्क्य ससारिणोऽससारिणो
वा सा विधेयेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । संसारीति । न केवलं तदृष्टिविधिवैकल्यं
प्रस्तुतानर्थाप्तिरत्याह । अयमेवेति ॥ १३८ ॥

तदन्यस्याप्रसिद्धे कथं स्यात्तत्समीक्षणम् ॥

अथ प्रसिद्धोऽसावात्मा तदृष्टिः किं विधीयते ॥ १३९ ॥

कल्पान्तरं प्रत्याह । तदन्यस्येति । लोकतोऽप्रसिद्धापि शास्त्रात्प्रसिद्धिमाश-
ङ्क्याऽऽह । अथेति ॥ १३९ ॥

द्रष्टृदर्शनदृष्टयानां प्रात्यक्ष्यान्नाऽऽगमेक्षणम् ॥

द्रष्टृतात्मा पृथक्केतव्यात्पृथगात्मेति दुर्बलः ॥ १४० ॥

संसर्गात्मदृष्टेरविधेयत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ द्रष्टृति । न हि लोकसिद्धेऽर्थे तदृष्टिः
शास्त्रीयविध्यपेक्षेत्यर्थः । द्रष्टृलोकसिद्धत्वेऽप्यात्मनस्तदभावात्तदृष्टिविधिमाशङ्क्याऽऽह ।
दृष्टुरिति । विभक्तस्य षट्पदनात्मनेति भावः ॥ १४० ॥

न चाऽऽत्मन्यप्रसिद्धे स्यात्संसारस्य प्रसिद्धता ॥

न त्मप्रसिद्धसंबन्धी संबन्धः कचिदिष्यते ॥ १४१ ॥

तस्यैवाऽऽत्मत्वेऽप्यशनायाद्यतीतस्यालौकिकतत्तदृष्टौ शास्त्रीयो विधिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । न चेति । संसारस्य परतन्त्रतया प्रसिद्धेस्तत्संबन्धित्वेनाऽऽत्मनोऽपि प्रसि-
द्धिरित्यर्थः । संबन्धशब्द संसारविषयः ॥ १४१ ॥

न चेदात्माभिसंबन्धः संसारोऽयं समीक्ष्यते ॥

तन्मुमुक्षुत्वमायातं कुतो हेतोरितीर्यताम् ॥ १४२ ॥

परतन्त्रोऽपि सोऽन्तःकरणगतो नाऽऽत्मभामीति साख्यास्त्रान्प्रत्याह । न चेदिति ।
आत्मनोऽससारित्वे मुमुक्षुत्वासिद्धिं संसारमोक्षयोरेकाधिकरणत्वाच्च नुद्धिद्वाराऽऽत्म-
न्यपि तत्सम्बन्धोऽसंशयः तदयोगात्कल्पिते तु संबन्धे मायावादापत्तिरिति भावः ॥ १४२ ॥

अनृतत्रे विधिर्नेष्टो वन्यापुनोन्नवे यया ॥

मातृत्वत्रे तर्ह्यवायं न विधिः प्रत्यगीक्षणे ॥ १४३ ॥

संसर्गसंसर्गात्मविधयोरभिधेयत्वापाद्याऽऽत्मविधयोऽपुस्तन्त्रत्वाच्च विधेयतेत्येतदृष्ट्या-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०५७

न्तेन साधयति । अनृतत्र इति । विपक्षेऽपि विधिवैधुर्यतादवस्थमाह । मात्रिति ।
नित्यप्राप्तेरित्यर्थः ॥ १४३ ॥

नानाद्रव्यसमायोगे वियोगे च घटात्मनः ॥

वियत्संपूर्णता नित्या वियत्सत्केरवर्जनात् ॥ १४४ ॥

शब्दादिबाह्यसंबन्धे विभागे च तथा धियः ॥

मत्यक्ततन्धसंबन्धो नित्यो नित्यात्मसाक्षिकः ॥ १४५ ॥

अपूर्वविध्यभावेऽपि नियमपरिसंख्ययोरन्यतरः स्यादित्याशङ्क्याऽऽत्मधियो नित्य-
प्राप्तिं दृष्टान्तेनाऽऽह । नानेत्यादिना । तन्नित्यत्वे मानमाह । नित्यात्मेति ॥ १४४ ॥
॥ १४५ ॥

यतोऽतः पाक्षिकी प्राप्तिर्नेहास्त्यैकात्म्यदर्शने ॥

नियमः परिसंख्या या न तेनेहोपपद्यते ॥ १४६ ॥

तन्नित्यप्राप्तिफलमाह । यत् इति । ययोक्तनीत्याऽऽत्मज्ञाने नित्यासेर्यतो न
पाक्षिकी प्राप्तिरतो नात्र नियमो नियमः पाक्षिके सतीति स्थितेः सति तास्मिन्नान्यत्र
प्रसङ्गस्तेन तन्निवृत्तिस्तन्नात्र परिसंख्याऽपि तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ सेति न्यायादि-
त्यर्थः ॥ १४६ ॥

कर्मकाण्डे यथा मानं तथैयोपनिषत्स्यपि ॥

विधिरैवानपेक्षत्यात्सापेक्ष्यान्नाभिधाधुतिः ॥ १४७ ॥

शब्दादेव ज्ञानोत्पत्तेस्तज्ज्ञानार्थं विध्यभावेऽपि प्रामाण्यार्थो विधिरित्याशङ्कते ।
कमेति । यथा विधिकाण्डे विधिवाक्यमेव मानमन्यत्तच्छेपतयोपयुक्तं तथा ज्ञानका-
ण्डेऽपि विध्यर्थस्य मानान्तरायोग्यत्वात्तन्निष्ठवाक्यस्यानपेक्षप्रामाण्यासिद्धेरयमात्मेत्यादि
तु विधिहीनं न सिद्धेऽर्थे मानं तस्य मानान्तरयोग्यत्वात्तन्निष्ठस्य सापेक्षत्वात्तद्देवान्तेषु
प्रामाण्यार्थमेव विधिरित्यर्थः ॥ १४७ ॥

मैवं मानान्तराप्राप्तसम्पगैकात्म्यबोधतः ॥

अभिधाधुतेः प्रमाणत्वं सुसोत्थापकवाक्यवत् ॥ १४८ ॥

अभिधाधुतेरमान्तेत्येतत्प्रत्याह । मैवमिति । ऐक्यस्य सिद्धत्वेऽपि रूपाद्यभावेन
मानान्तरायोग्यत्वात्तद्दोषिवाक्यस्य प्रामाण्यं सुसंबोधिबौद्धिकवाक्यवद्युक्तमि-
त्यर्थः ॥ १४८ ॥

अकारकैकात्म्यमात्रं मेयं वस्त्वप्यते यतः ॥

तदन्यस्य यतो मानान्वतिरेको न लभ्यते ॥ १४९ ॥

ऐक्यस्य नाभिधाधुतिमेयत्वं मात्रादिभावाभावयोस्तदयोगादित्याशङ्क्याऽऽह । अका-

१०५८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

रकेति । मात्रादेर्भावत्वेऽप्यप्राप्ताधिकत्वात्कूटस्थमेकरसं तत्त्वमभिधावाक्यीयमित्यर्थः ।
एको यतःशब्दोऽतःशब्दपर्यायः ॥ १४९ ॥

मुक्त्वैकात्म्यस्य चाज्ञानं नान्तरायान्तरं यतः ॥

विधितत्रस्य कार्यत्वाच्चाज्ञाने प्रभविष्णुता ॥ १५० ॥

वेदान्तेषु प्रामाण्याय विध्यमायेऽपि ब्रह्मात्मनोर्व्यवधानमद्वैतं विहितज्ञानापेक्षणात्तत्र
विधिरित्याशङ्क्याज्ञानादन्यत्तदेव वा व्यवधानमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । मुक्त्वैति ।
अतस्तद्वद्भाष्ये न ज्ञाने विधिरिति शेषः । द्वितीयं प्रत्याह । विधीति । अज्ञानं चेद्व्य-
वधिस्तदा विध्यधीनधियोऽप्रमात्वात् तन्निराससमर्थतेत्यर्थः ॥ १५० ॥

यथास्थितात्मवस्तुत्यज्ञानं मुक्त्वा तमोहुता ॥

नान्यो हेतुर्यतस्तस्माच्च प्रच्यन्ते विधिः प्रमा ॥ १५१ ॥

अज्ञानाख्यव्यवधेस्तर्हि किं निवर्तकं तदाह । यथेति । व्यवधिष्वंसार्थत्वेनापि विध्य-
संभवे फलितमाह । यत इति ॥ १५१ ॥

नियोज्यस्य च नैश्वर्यं धीसम्यक्त्वं प्रतीयते ॥

तस्य भैयैकहेतुत्वाच्चैव स्यान्मातृतन्त्रता ॥ १५२ ॥

विधितत्रस्याप्रमात्वाच्चाज्ञानध्वंसितेत्युक्तं विहिते ज्ञाने प्रामाण्यस्य बुद्धिमता क्रिय-
माणत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । नियोज्यस्येति । तर्हि किंप्रयुक्तं धीसम्यक्त्वं तदाह ।
तस्येति ॥ १५२ ॥

विधेरिवानपेक्षत्वं वेदान्तेष्वभिधाधुतेः ॥

अनृतत्रत्वसामान्यात्तथाऽतीन्द्रियबोधतः ॥ १५३ ॥

यत्तु सिद्धार्थत्वादभिधाधुतिः सापेक्षत्वादमानमिति तत्राऽऽह । विधेरिति । कर्म-
ज्ञानवाक्ययोरनपेक्षत्वस्य तुल्यत्वे हेतुमाह । अनृतत्रत्वेति । अपौरुषेयत्ववन्मानान्तरा-
योग्यार्थबोधितं हेत्वन्तरमाह । तथेति ॥ १५३ ॥

असाद्यविषयं प्रत्यक्स्वतः सिद्धेः साधनम् ॥

अभिधा बोधयन्तीयं नान्यत्किंचिदपेक्षते ॥ १५४ ॥

श्रुतिव्यादिब्रह्मात्मनोऽपि मानान्तरयोग्यत्वात्कथमतीन्द्रियतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
असादरीति । रूपादिहीनं स्वप्रकाशं साधकानपेक्षं प्रत्यसाद्ययोग्यं ब्रह्म तद्विषयाऽभि-
धाधुतिविध्यनपेक्षेत्यर्थः ॥ १५४ ॥

तस्माद्विधेः प्रमाणत्वं साध्यसाधनबोधने ॥

अतीन्द्रिये तदन्येन ज्ञातुं शक्यं न तद्यतः ॥ १५५ ॥

सिद्धेऽर्थे विधिप्रामाण्यस्यानिष्टेर्नियोगे तत्प्रामाण्यस्य सन्धे निरासादिष्टसाधनवत्
एव तन्मानतेति प्राप्तद्विकर्मर्थमाह । तस्मादिति । इष्टोपायस्य विधि विनाऽपि प्राप्तेर्न
तत्र तत्प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तदन्येनेति । अतो विधेरेव समहितसाधने प्रामा-
ण्यमिति शेष ॥ १९९ ॥

साध्यसाधनसंबन्धो न शक्योऽभिधया यथा ॥

प्रतिपत्तुं स्वतः सिद्धोऽज्ञक्यो विधिगिरा तथा ॥ १९६ ॥

विमत विधिमानक शास्त्रार्थत्वादग्निहोत्रवदित्याशङ्क्याऽऽह । साध्येति । अभिधा-
श्रुतेर्निरूप्यबाध्यानुद्धातदिगन्धबोधधीविरुद्धाऽनुमेति भाव ॥ १९६ ॥

ऐकार्थ्यस्य स्वतः सिद्धेर्न क्रियाऽपेक्ष्यते यतः ॥

ततश्च भावनाभावो भावनायाः क्रियाश्रयात् ॥ १९७ ॥

विरहे भावनायाश्च न विवेक्षत्र मानता ॥

स्वतःसिद्धार्थबोधित्वादभिधायास्तु मानता ॥ १९८ ॥

सिद्धेऽर्थे विध्यमानत्वे हेत्यन्तरमाह । ऐकार्थ्यस्येति । यत्र क्रिया तत्र भावना
तस्या साध्यक्रियाविषयत्वाद्यत्र च सा तत्र विधिर्न च सिद्धे क्रियादस्ति तत्र तत्र
विधिमानतेत्यर्थः । अभिधाऽपि तत्र न मान वेदवाक्यत्वात्समतवदित्याशङ्क्याऽऽह ।
स्वत इति ॥ १९७ ॥ १९८ ॥

सापेक्षत्वादमानं चेदभिधा लोकवर्त्मना ॥

अभिधा तत्त्वमस्यादि सरिचीरफलोक्तिवत् ॥ १९९ ॥

प्रत्युक्तमपि चोद्य दृष्टान्तवशादुत्थापयति । सापेक्षत्वादिति । तदेव व्यनक्ति ।
अभिधेति । तत्त्वमस्याद्यभिधा सापेक्षत्वादमानमिति सन्धे ॥ १९९ ॥

संहत्यनुपपत्तिश्च पदानामभिधाश्रुतौ ॥

आख्यातपदहेतुत्वात्सर्वत्र पदसंहतेः ॥ १६० ॥

न केवल वेदान्तेषु प्रामाण्यार्थमेव विधि किन्तु पदाना मियोऽन्वयार्थं चेत्याह ।
संहतीति ॥ १६० ॥

नाऽऽख्यातपदसद्भावात्स्यादेव पदसंहतिः ॥

अस्यस्म्याद्याख्यातपदमस्त्येवेहाभिधाश्रुतौ ॥ १६१ ॥

पदान्वयार्थं विधिरित्येतद्बुध्यति । नेति । तर्हि विधिपदोपगतेरस्यत्पक्षासिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । असीति । आदिपद वेद मवतीत्यादि ग्रहीतुम् ॥ १६१ ॥

सरिचीरे फलानीति युक्ताऽपेक्षाऽभिधाश्रुतेः ॥

प्रत्यक्षमानग्राह्यत्वात्फलतीरार्थसंगतेः ॥ १६२ ॥

१०६० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

यत्तु सरित्तीतफलोक्तिवदिति तत्र मानान्तरगन्धार्थत्वमुपाधिरित्याह । सरि-
दिति ॥ १६२ ॥

प्रत्यक्षग्राह एषोऽर्थो न तदन्यप्रमाणकः ॥

यतोऽतो नाऽऽगमादेव तादृशेऽर्थे विनिश्चितिः ॥ १६३ ॥

उपाधेरसंभवं निरस्यति । प्रत्यक्षेति । फलतीरसंबन्धाख्यार्थस्य वक्तृप्रत्यक्षत्वात्तद-
पेक्षवाक्यस्यानुवादितया तत्रामानतेत्यर्थः ॥ १६३ ॥

अपूर्वादिवचोऽर्थे तु न प्रत्यक्षाद्यपेक्षते ॥

प्रत्यक्षाद्यपमेयत्वादकार्त्त्याख्यस्य वस्तुनः ॥ १६४ ॥

साधनव्याप्तिं प्रत्याह । अपूर्वादीति । यदपूर्वमनपरमित्यादिवचस्तत्र स्वार्थे प्रत्य-
क्षाद्यपेक्षं स्वार्थस्य तदयोम्यत्वाच्च साधनव्याप्तिरित्यर्थः ॥ १६४ ॥

अपौरुषेयवाक्यत्वं समानमभिधाश्रुतेः ॥

अतीन्द्रियार्थबोधित्वं समानं चोदनोक्तिभिः ॥ १६५ ॥

किंच वेदान्ताः स्वार्थे मानमपौरुषेयत्वाद्विभिवक्तव्यवदिति प्रत्यनुमानमाह । अपौरुषे-
येति । अग्निर्हिमस्येत्यादौ व्यभिचारमाशङ्क्य वेदान्ताः स्वार्थे मानं संवादादिहीनार्थ-
बोधित्वात्समतवदित्याह । अतीन्द्रियेति ॥ १६५ ॥

सिद्धसाध्यममेयत्वमेदो यदि परं तयोः ॥

प्रामाण्ये त्वतिशीतिस्तु न काचिदपि दृश्यते ॥ १६६ ॥

सापेक्षत्वानुमादोषमुपसंहरति । सिद्धेति । तयोरिति कर्मज्ञानकाण्डयोरुक्तिः
॥ १६६ ॥

ममोपजायते तावदहं ब्रह्मेत्यलौकिकी ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः श्रवणात्समनन्तरम् ॥ १६७ ॥

वेदान्तानां प्रमाननकत्वमेवासिद्धमिति कथं प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रमेति ।
अधिकारिणो वाग्वीया प्रमितिर्न प्रत्याख्यानमर्हतीति भावः ॥ १६७ ॥

एवं चेदप्रमाणत्वं किमिन्देहाभिप्राश्रुतेः ॥

विधेरपीह मानत्वं नोक्तन्यायातिरेकतः ॥ १६८ ॥

तथाऽपि तेषां मात्रादिवदप्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । एवं चेदिति । स्वार्थे प्रमि-
तिरूपत्वे तस्या नाप्रमाणत्वं हेत्वभावादित्यर्थः । निषेधे विधेरप्यप्रामाण्यं स्यादि-
त्याह । विधेरिति । प्रमाननकत्वमुक्तन्यायः । इहेति स्वार्थोक्तिः ॥ १६८ ॥

स्वशक्तिः सर्वमानानां यथा वस्त्ववशोभने ॥

अभिधायाश्च साऽस्त्येव किमिति स्यादमानता ॥ १६९ ॥

१ ग. "वैदित्ति वि" । २ छ. "कताद्वेदो" । ३ क. ग. "किंकि । त" ।

किंच वेदान्ताः स्वार्थे मानं तद्वीसमर्थत्वादध्यक्षवदित्याह । स्वशक्तिरिति ॥१६९॥

नाप्यर्थेऽतीन्द्रिये सिद्धे मानं लिङ्गाद्यपेक्षते ॥

योगिप्रत्यक्षमानं वा तयोरविषयत्वतः ॥ १७० ॥

प्रत्यक्षयोग्येऽपि ब्रह्मण्यनुमादिसंभवात्तदपेक्षा वेदान्ता न स्वार्थे मानमित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । सोपाधिकेऽर्थे लिङ्गादिप्रवृत्तावपि निरुपाधिके न तत्प्रवृत्तिरित्यर्थः । ब्रह्मास्मदध्यक्षाद्यनोचरोऽप्यस्माद्विशिष्टानां योगिनां प्रत्यक्षं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । योतीति । याशब्दो नञ्क्रियापदयोरनुकर्षणार्थः । तत्र हेतुः । तपोरिति ॥ १७० ॥

नेतीत्यस्यूलमित्यादिवाक्याद्योऽर्थोऽवगम्यते ॥

योगिप्रत्यक्षगम्योऽयं न तत्प्रत्यक्षत्वहेतुतः ॥ १७१ ॥

हेतुं साधयति । नेत्यादिना । योगिप्रत्यक्षपदं लिङ्गाद्युपलक्षणार्थम् । तत्प्रत्यक्षत्वं हेतुतः प्रत्यक्षानुमानादेः सत्तात्पूर्तिप्रदत्वेनाऽऽत्मनस्तत्स्वरूपत्वादिति यावत् ॥१७१॥

प्रत्यक्षानवताराच्च नानुमानेन मीयते ॥

धर्मधर्म्यभिसंबन्धे नागृहीतेऽनुमा यतः ॥ १७२ ॥

तस्यानुमानागम्यत्वे हेतुन्तरमाह । प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षद्वयाविषयत्वेऽप्यनुमानविषयत्वं किं न स्यान्न हि मानं मानान्तरमपेक्षते तत्राऽऽह । धर्मेति । अतोऽप्रत्यक्षादप्राधान्यानुमानमङ्गाभावादिति शेषः ॥ १७२ ॥

यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु यज्जातीयार्थदर्शनम् ॥

भवेदिदानीं लोकस्य तथा कालान्तरेऽप्यधूत् ॥ १७३ ॥

यत्तमानकल्पवर्तिनामप्रत्यक्षमपि ब्रह्म कल्पान्तरस्थाना तद्योग्यं स्यात्तत्प्रत्यक्षस्यातिशयादित्याशङ्क्याऽऽह । यदिति । विमतं न ब्रह्मग्राहीन्द्रियत्वात्संमतवदित्यर्थः ॥१७३॥

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घयनात् ॥

दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता ॥ १७४ ॥

अस्मदिन्द्रियेऽप्यतिशयाभावाद्ब्रह्माविषयत्वमाशङ्क्येतत्राप्ययोग्यविषये तुल्यमतिशयशून्यत्वमिति भावा वार्तिकमुदाहरति । यत्रेति । धर्मब्रह्मादिविषयेऽपि केषाचिदिन्द्रियं प्रवर्तते चेत्तेषां रूपेऽपि श्रोत्रस्य प्रवृत्तिः स्यादित्यतिप्रसक्तिमाह । नेति ॥ १७४ ॥

योगिप्रत्यक्षमानादर्न चेदंकात्म्यमेयता ॥

तत्प्राप्तमपि किं कुर्यात्स्वात्मायोग्यासु भूमिषु ॥ १७५ ॥

उक्तन्यायाद्ब्रह्मात्मनो योगिप्रत्यक्षाद्यविषयत्वेऽपि तत्र तस्यातिशयवत्त्वेन प्रसङ्गमाशङ्क्य तस्याकिञ्चित्करत्वमाह । योगीति ॥ १७५ ॥

१०६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्. [द्वितीयाध्याये-

अज्ञादिभेदासाहचर्यादेकात्म्यं स्यान्न तत्प्रथमम् ॥

यथा विधेयासाहचर्यादेकात्म्यं स्याद्विधेस्तथा ॥ १७६ ॥

ब्रह्मात्मन्युक्तन्यायात्प्रत्यक्षसाधनवतारेऽपि तस्मिन्विधिवान्वयगम्ये कुतो वेदान्ता निर-
पेक्षतया मानमित्याशङ्क्याऽऽह । अज्ञादीति ॥ १७६ ॥

संभाव्यते चेदज्ञादि सैकात्म्यार्थे फलादिवत् ॥

न तद्वारयितुं शक्यं लोके विधिशर्तैरपि ॥ १७७ ॥

नासमीक्ष्य स्वसामर्थ्यं पुमान्विधिशर्तैरपि ॥

प्रवर्ततेऽनपेक्षत्वं फलौ विधिवचःस्वतः ॥ १७८ ॥

किंच ब्रह्मात्मनि वेदान्तानामनपेक्षं मानत्वं वक्तुं तज्ज्ञाने विधिमिच्छता वाच्यमैक्ये
मदीतिरफलादाविधे मानान्तरं संभावितं न नेत्याद्ये न तद्विधिनाऽपि शक्यं निरासितु-
मिति तत्पक्षेऽप्यनपेक्षप्रामाण्यसिद्धिर्द्वितीये विनाऽपि तं तादृक्प्रामाण्यसिद्धेर्व्यर्थो विधि-
रित्याह । संभाव्यत इति । प्रमाणोपनीतस्य निवारणे प्रमाणविरोधः स्यादिति हिश-
ब्दार्थः । वेदान्तानामनपेक्षप्रामाण्यमुक्त्वा विधिष्वेव सापेक्षतेत्याह । नेत्यादिना
॥ १७७ ॥ १७८ ॥

अपाक्येषु नियुक्तोऽपि कृष्णलाञ्छनपदेदिवि ॥

न तच्छक्तिं विना कश्चित्पुर्मास्तत्र चिकीर्षति ॥ १७९ ॥

विधेरधिकारितप्रवृत्तिशक्तिसापेक्षत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । अपाक्येति ।
यथा कृष्णलाञ्छनपदेति विहित्ययोग्येषु कृष्णलेषु नियुक्तः स्वशक्तिमनपेक्ष्य न विप-
क्षति किंतु स्वसामर्थ्यमनुसृत्य तेषां विहित्ययोग्येऽपि तत्पाके संतापनमात्रे नृते
श्रपयतीत्युक्तिसामर्थ्याद्दृष्टार्थं प्रवर्तते तथा सर्वत्र विधिविषये पुरुषशक्तिरपेक्षिते-
त्यर्थः ॥ १७९ ॥

एवं चेदनपेक्षत्वं विधेः किमिति भण्यते ॥

न भावनानपेक्षोऽसौ विधिर्यस्मात्प्रवर्तते ॥ १८० ॥

इदमेव पुरुषशक्तिसापेक्षत्वं विधेरित्याशङ्क्याऽऽह । एवं चेदिति । विधेरधिका-
रिशक्त्यपेक्षतया प्रवर्तकत्वान्नानपेक्षं प्रामाण्यमित्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह । नेति ।
तस्मादपि निरपेक्षप्रामाण्यासिद्धिरिति शेषः ॥ १८० ॥

न भावनान्तरमियं न च मानान्तरं तथा ॥

अपेक्ष्याभिधेयैकात्म्यमवबोधयति श्रुतिः ॥ १८१ ॥

तत्त्वमादावपि तुल्यमुक्तशक्त्यपेक्षत्वमधिकारिणः प्रमितिजनको वेद इति स्थितेरि-
त्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । पुरुषशक्तिसापेक्षत्वमुपयत्र तुल्यं करणशक्तौ भाव-
नार्था च विधिष्वेव सापेक्षतेत्यतिशयश्रुत्याऽपि मानान्तरापेक्षायाद्विधीनाननपेक्षप्रमाण-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०६३

तेत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । नियोगस्य जाब्ध्यात्तत्र मानान्तरं संभवत्यन्यथा शक्ति-
ग्रहायोगादात्मा तु स्वप्रकाशत्वादभेयः शक्तिग्रहस्तत्रोपपादितोऽतः श्रुतिविधिरहितवा-
न्येनैक्यं बोधयन्ती ब्रह्मनिष्ठां विनाऽनुष्ठानान्तरं मानान्तरं प्रवृत्तिशक्तिं वा नापेक्षते
किंतु स्वमहिम्नैवाधिकारिणं प्रति तद्वोधयतीत्यर्थः ॥ १८१ ॥

अतोऽनपेक्षता युक्ता सर्वदेवाभिधाश्रुतेः ॥

अभिधानाभिधेयार्थज्ञानमेव व्यपेक्षते ॥ १८२ ॥

विधिम्यो वेदान्तेषु भेदमुपसंहरति । अत इति । सर्वदेवानपेक्षतेति द्रुवता शक्ति-
ग्रहेऽप्यपेक्षाभावेद्वेदेष्वुत्पन्नस्यापि तत्त्वमादिनैक्यधीरिष्टा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
अभिधानेति । शक्तितात्पर्यवतः शब्दस्य मानत्वात्तस्य चानपेक्षत्वादनपेक्षत्ववाचोयु-
क्तिरिति भावः ॥ १८२ ॥

ज्ञानक्रिया प्रमातृस्था न यथावस्तुबोधकृत् ॥

प्रमेयकर्तृकैवासौ यथावस्तुबोधिनी ॥ १८३ ॥

विधीनामनपेक्षत्वायोगात्तदुपगमेन सापेक्षत्वापरिहारात्तं विनैव वेदान्तानामनपेक्षं
प्रामाण्यमित्युपपाद्य विहितज्ञानस्याप्रामाण्येनार्थासाधकत्वाच्च न ज्ञाने विधिरित्याह ।
ज्ञानेति । प्रमातृस्था तत्तन्नेति यावत् । योपिदग्न्यादिधीवदित्यर्थः । प्रमेयकर्तृका मान-
मेयाधीनेति यावत् । असाविति ज्ञानक्रियोक्ता ॥ १८३ ॥

न चान्यदीयव्यापारे ह्यन्योऽशक्तेर्नियुज्यते ॥

न ह्यसिद्धाध्ये शोषादौ नियोगो घटतेऽम्भसः ॥ १८४ ॥

तादृश्यपि ज्ञाने पुंसो नियोगः किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । पितृव्या-
पारे पुत्रस्य नियोगेऽपि पुत्रो यत्र न स्वातन्त्र्यं तत्र नियोगो नेति हिशब्दार्थः ।
मानादिव्यापारे पुंसो न नियोगोऽशक्तेरित्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति ॥ १८४ ॥

ब्रह्मणोऽविद्यया योऽपि स्यादवच्छेद आत्मनः ॥

तदवच्छेदविध्वस्तौ न साधनमपेक्षते ॥ १८५ ॥

वैधं ज्ञानं फलवदिति ज्ञाने विधिमाशङ्क्य तत्फलं भेदध्वस्तिर्वाऽविद्यानिवृत्तिर्वा
जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिर्वाऽन्यद्वा किंचिदिति विकल्प्य जीवब्रह्मभेदस्य विहितज्ञानादध्यस्तेर्ज्ञाने
विधिरित्याद्य स किमाधियो वा वास्तवो वाऽऽद्ये विधिवैयर्थ्यमित्याह । ब्रह्मण इति ।
साधन विधिर्ज्ञानदेव तत्सिद्धेरित्यर्थः ॥ १८५ ॥

अनवच्छिन्नयाथात्म्यब्रह्मैकात्म्यादविद्यया ॥

अवच्छिन्नयदामाति क्षेत्रज्ञो रज्जुसर्पवत् ॥ १८६ ॥

द्वितीयं दूषयति । अनवच्छिन्नेति ॥ १८६ ॥

१०६४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

न चाविद्यानिरास्यत्र प्रत्यग्यायात्म्यबोधतः ॥

साधनं किञ्चिदापेक्ष्यं स्वर्गे यागादिवत्कचित् ॥ १८७ ॥

अविद्याध्वत्स्या तज्जदेहध्वस्तावप्यविद्याध्वसार्थं विहितज्ञानापेक्षणात्तत्र विधिरिति
द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । अत्र प्रतीचीति यावत् । कचिदेशे काले वेत्यर्थः ।
बोधतोऽन्यदिति शेषः ॥ १८७ ॥

न चापि मुख्यया वृत्त्या साध्येऽसति जगत्स्यपि ॥

किञ्चित्साधनमित्येवं भण्यते लोकवेदयोः ॥ १८८ ॥

जीवस्य ब्रह्मत्वसिद्धिर्विहितज्ञानादिति ज्ञाने विधिरिति तृतीयमाशङ्क्याऽऽह । न
चेति । ब्रह्मत्व विद्यया साध्यमपि न मुख्यया वृत्त्या साध्यं न चासति मुख्ये साध्ये
सर्वत्रापि व्यवहारे साधनमिति विंचिदुच्यते तस्मात्साध्याभावात्तत्र विधिरित्यर्थः ॥ १८८ ॥

साध्यं च लोकतः सिद्धमुत्पत्त्यादिचतुष्टयम् ॥

प्रमाणस्य न तन्न्याय्यं सिद्धार्थव्यञ्जकत्वतः ॥ १८९ ॥

उक्तसाध्येभ्योऽन्यदेव तद्विधे साध्यमिति चतुर्थमाशङ्क्य तदभाववत्तु साध्यस्व-
रूपमाह । साध्यं चेति । उत्पत्त्यादीनामेकं विहितज्ञानस्यापि साध्यमित्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रमाणस्येति ॥ १८९ ॥

नाऽऽत्मलाभातिरेकेण व्यञ्जकस्य प्रमाणमपि ॥

संभाव्यतेऽपरं रूपमज्ञातत्वापनोदकृत् ॥ १९० ॥

शाब्दे ज्ञाने विधिं निरस्त्याम्यस्यमानस्य तस्याविद्याध्वसित्वात्तदभ्यासे विधिरित्या
शङ्क्याऽऽह । नाऽऽत्मेति । अपरमभ्यासादिदमिति यावत् । उत्पन्नमात्रादेव ज्ञाना-
दज्ञानध्वस्तिसम्भावित्यर्थः ॥ १९० ॥

आत्मासामान्यरूपोत्थं न चाभूत्वोपजायते ॥

यदादिज्ञानवज्ज्ञानं भिन्नहेत्वनपेक्षतः ॥ १९१ ॥

माने तदभ्यासे वा विधिर्मा भूत्स्वरूपज्ञाने तु स्यादित्याशङ्क्य दोषान्तरमाह ।
आत्मेति । यदस्यासाधारण रूपं तेनाभिप्रेत्यक्तं ज्ञानं हेत्वनपेक्षत्वादकार्यं न विधेयमि-
त्यर्थः ॥ १९१ ॥

स्थास्त्वनुभवमात्रत्वात्कार्यकारणवस्तुनः ॥

अभूतभूतिर्नैवातो युज्यतेऽनुभवात्पनि ॥ १९२ ॥

वयं स्यातिरिक्तहेत्वनपेक्षत्वं तत्राऽऽह । स्थास्तिनिति । अतः शब्दस्य पञ्चम्या
संबन्धः ॥ १९२ ॥

प्रत्यगज्ञानहेतुत्वा भावनेयं न तु स्वतः ॥

प्रत्यग्यायात्म्यजिज्ञासोः कथं सा विषयो भवेत् ॥ १९३ ॥

किंच ब्रह्म जिज्ञासोस्ताद्विदो वा विधिराद्येऽपि तस्य ज्ञानोपायेऽन्यत्र वाऽसाविति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । प्रत्यगिति । ज्ञानार्थेनस्तदुपायादन्यत्र न यन्नस्तन्नर्थित्वादित्यर्थः ॥ १९३ ॥

क्रियाकतुरकभेदोऽयमज्ञातैकात्म्यवस्तुनः ॥

तज्ज्ञानेऽसावसंभाव्यस्तद्धेतुच्छित्तिकारणात् ॥ १९४ ॥

कल्पान्तरं प्रत्याह । कियेति ॥ १९४ ॥

न चाविद्यासमुच्छित्तिर्ज्ञानोत्पत्त्यतिरेकतः ॥

संसारनाशोऽविद्याया नाशाच्च व्यतिरिच्यते ॥ १९५ ॥

भेदहेतोर्विद्याया नोच्छेदोऽनुत्पन्नायाः प्राप्त्यभावेनानिवर्तकत्यादुत्पन्नायाश्चापिरोधे-
नोत्पन्नत्वादित्याशङ्क्य शीघ्रात्तमोष्वस्तिवत्तदुपपत्तेर्मेवमित्याह । न चेति । ज्ञानोदयना-
न्तरीयकत्वेनाज्ञानध्वंसेऽपि तत्कार्यध्वस्त्यर्थं ज्ञानाम्पासे विधिरित्याशङ्क्याऽऽह । संसा-
रेति ॥ १९५ ॥

न चाप्यविद्यानाशोऽत्र संसर्गः कारणात्मनि ॥

तद्ध्वस्तेर्वस्तुवृत्तत्वान्मृदि लोष्टादिनाशवत् ॥ १९६ ॥

यथा लोष्टादिनाशो मृदि ससर्गस्तथा सत्कार्याविद्यानाशोऽप्यात्मन्यन्वयस्तत्तस्या
निरन्वयनाशार्थमम्पासे विधिरित्याशङ्क्याऽऽह । न चापीति । सत्कार्याविद्याध्वस्तेर-
पार्थकारणात्ममात्रत्वादित्यर्थः ॥ १९६ ॥

आदाय वास्तवं वृत्तं ज्ञानमज्ञाननाशकृत् ॥

वस्तुयाथात्म्यवृत्तेन तमोऽपह्न्यते सदा ॥ १९७ ॥

कथं तस्या यथोक्तात्ममात्रतेत्याशङ्क्याऽऽह । आदायेति । वस्तुस्वरूपानुसारेण
ज्ञानस्याज्ञानध्वंसित्वान्न वस्तुवतिरेकेण शिष्टमस्तीत्यर्थः । तत्र विद्वदनुभवः प्रमाणयति ।
वस्तिवति ॥ १९७ ॥

अज्ञातज्ञापनं तस्माद्विधिरत्रोपपद्यते ॥

अकृतस्य क्रिया त्वत्र विधिर्नैवोपपद्यते ॥ १९८ ॥

वेदान्तेष्वप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकं विधिः निरस्याज्ञातज्ञापनं चातो विधिरित्यत्रोक्तमुपसं-
रति । अज्ञातेति । अत्रेति वेदान्तोक्तिः । तच्छब्दार्थहेतुमाह । अकृतस्येति ॥ १९८ ॥

द्वैविध्यं चाप्यविद्याया न च युनत्याऽवसीयते ॥

एकात्म्यमात्रवस्तुत्वादविद्यैकैव युज्यते ॥ १९९ ॥

अग्रहान्यथाग्रहाम्या द्विविधाऽविद्या तत्राऽऽद्याया जन्ममात्रात्रितृत्तिद्वितीयस्या

१०६६ सुरेश्वरार्चयितुं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

विहितज्ञानादित्येके तान्मत्याह । द्वैविध्यं चेति । तत्स्वरूपवदित्यपेक्षः । युक्त्या
मानं समुच्यते चकार । एकत्वमपि न तस्या गानयुक्त्यभावादित्याशङ्क्याऽऽह । ऐका-
त्म्येति । आश्रयविषयभेदाभावाद्भेदकामात्रे तदैक्यमित्यर्थः ॥ १९९ ॥

प्रमेयमेदभिन्नत्वं ज्ञानानामिव भेदकम् ॥

नाविद्याया यतोऽस्तीह द्वैविध्यं तेन दुर्यधम् ॥ २०० ॥

तदेव दृष्टान्तेन साधयति । प्रमेयेति । इह प्रतीचीत्येतत् ॥ २०० ॥

प्रत्यगज्ञानमेवेह तदन्यद्दस्तुकारणम् ॥

तदन्यकारणासत्त्वाद्वैविध्यं तपसः कुतः ॥ २०१ ॥

आत्माज्ञानं तमाच्छादयन्न जगद्धेतुरेकस्य द्विकरत्वायोगादतो जगत्कारणमज्ञाना-
न्तरं तदूर्ध्वस्थिर्विहितज्ञानादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । उन्धो मापमभिरित्यादिश्रुते-
र्यदनारम्भस्तु तस्मिन्कारणं प्रत्यगज्ञानमेवैकस्य द्विकरत्वविरोधस्तु कुल्यादिदृष्टान्तेन
निरस्य इत्यर्थः । इहेति व्यवहारभेदोक्तिः । प्रत्यगज्ञानातिरिक्तकारणाभावे फलितमाह ।
तदन्येति ॥ २०१ ॥

न चाभ्यासाद्यपेक्षाऽपि स्वतोमुक्तत्वकारणात् ॥

न घटादेर्घटत्वादि घटाद्यभ्याससंश्रयम् ॥ २०२ ॥

मा भूद्विषयद्वैविध्यं तथाऽपि मुक्तत्वमात्मनो ज्ञानाभ्यासादिति तद्विधिमाश-
ङ्क्याऽऽह । न चेति । आदिपदेन योगाद्युक्तिः । नित्यमुक्तस्य मुक्तत्वं नाभ्यासापे-
क्षमित्यत्र दृष्टान्तमाह । नेत्यादिना ॥ २०२ ॥

न चाविषयविज्ञानमनाकारं च भाव्यते ॥

भावकप्रत्यगात्मत्वादाकृतेष्व निषेधतः ॥ २०३ ॥

निच सविषय साकार च गुरुत्वादिज्ञानमभ्यस्यतेऽन्यथा त्वात्मज्ञानं तेन तदभ्यासा-
योगात् तत्र विधिरित्याह । न चेति । अविषयत्वमात्मनः साधयति । भावकेति ।
भावकोऽभ्यासकर्ता । आत्मविषयोऽनाकारत्वे हेतुमाह । आकृतेत्येति । अशब्दमित्या-
दिश्रुतेरित्यर्थः ॥ २०३ ॥

नेन्द्रियेण ग्रहोऽस्यास्ति शब्दाद्यर्थानुपातिना ॥

दुःखादिवच नैवाऽऽत्मा चित्तेः स्वरूपरूपतः ॥ २०४ ॥

विनाप्यसत्यैव गुरुत्वादिज्ञानमभ्यस्यते आत्मज्ञानमप्यभ्यस्यते चेदात्मनोऽध्यक्षत्वे
वाच्ये तस्य बाधेन्द्रियेण मनसा वा आह्वयेनेति विवक्ष्याऽऽह प्रत्याह । नेति । द्वितीय
निराह । दुःखेति । आहो मनसो शेषः । तत्र हेतुः । चित्तेरिति । स्वप्रकाशत्वा-
त्मात्राद्यसत्त्वर्थः ॥ २०४ ॥

भावनोपचितं चेतो न च कैवल्यकारणम् ॥

तस्यैव समुच्छेदात्तदेत्वज्ञानहानतः ॥ २०५ ॥

केचित्तु विहिताभ्याससहितं मनो मुक्तिहेतुरिति ज्ञानाभ्यासे विधिभिच्छन्ति तान्प्रत्याह । भावनेति । तद्धि तत्रोपादानं निमित्तं वा नाऽऽद्य इत्याह । तस्येति । इहेति ज्ञानसत्त्वावम्बोच्यते ॥ २०५ ॥

स्वकार्यार्थानुगामित्वं भावनाज्ञानकर्मणाम् ॥

अकार्यकारणात्मत्वात्कैवल्येऽनुगतिः कुतः ॥ २०६ ॥

न द्वितीय इत्याह । स्वकार्येति । अनुगतिर्निमित्तत्वेनेति शेषः ॥ २०६ ॥

साक्षादात्मप्रसिद्धौ च नाभ्यासस्तत्फलस्थितेः ॥

ज्ञानाभावादसिद्धौ च न न्वभ्यासव्यपेक्षणम् ॥ २०७ ॥

किंचापरोक्षत्वेनाऽऽत्मन्यवगतेऽभ्यासविधिरनवगते वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । साक्षादिति । द्वितीयं निरस्यति । ज्ञानेति । न चाऽऽत्मनि परोक्षज्ञाने तदापरोक्ष्याभ्यासविधिः परोक्षाभ्यासादापरोक्ष्यायोगादिति चकारार्थः ॥ २०७ ॥

आत्मासामान्यरूपोत्थं ज्ञानमज्ञानमात्मनि ॥

सकृज्जातं न चेद्वन्ति ज्ञानमेव न वद्वेत् ॥ २०८ ॥

सकृज्जाता धीर्नाज्ञानध्वंसिनीत्यभ्यासे विधिरित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । ज्ञानाज्ञानयोर्मिथोविरोधप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ २०८ ॥

सम्यग्ज्ञानं यदाश्रित्य तन्मोहोऽपि तदाश्रयः ॥

अवाधितं तमोऽत्राऽऽस्त इत्युक्तिर्जडबकृता ॥ २०९ ॥

जन्ममात्रेणाज्ञानाध्वंसित्वेऽपि कदाचित्तद्भावाज्ज्ञानस्य ज्ञानत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । सम्यगिति । न हि यस्मिन्देहे प्रकाशस्तत्रैव तमोऽव्यावृत्तं दृष्टचरमित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह । अवाधितमिति । अत्र विदुपीति यावत् ॥ २०९ ॥

इत्येवमादि यद्योक्तं पूर्वमेवातिविस्तरात् ॥

तत्कृत्स्नमनुसंधेयं सर्वोपकारहानिकृत् ॥ २१० ॥

ननु वेदान्तेषु सर्वो विधिः सवन्धादौ निरस्तः स किमित्यत्र निरस्यते विष्टपिष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । इत्येवमिति । आदिपदेन शाब्दे ज्ञाने षोढा विधिनिराकरणं गृह्यते । अनुज्ञानफलमाह । सर्वेति । अवकारः शङ्क्यमानो विधिप्रकारः । निरस्तोऽपि विधिरत्र निरस्यते प्रसङ्गादिति समुदायार्थः ॥ २१० ॥

सर्वमात्मेत्यतः पश्येदात्मानात्मविभागवित् ॥

आत्मा द्रष्टव्य इत्युक्त्या ह्येषोऽर्थोऽत्राभिधीयते ॥ २११ ॥

उक्तरीत्या विध्यभावे द्रष्टव्यवाग्यस्य का गतिरित्याशङ्क्य तदर्थं निगमयति ।

१०६८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

सर्वमिति । तत्र वाक्यमवतारयति । आत्मेति । स सर्वस्मादिष्टत्वात्परानन्दो दृष्ट-
हस्तं ब्रह्मेति विवेकी पश्यतीत्यर्थोऽस्यां श्रुतावनेन वाक्येन भातीत्यर्थः । प्रागुक्तमर्था-
न्तरासंभवं हेतुं कर्तुं हिशब्दः ॥ २११ ॥

सर्वमानप्रसक्तौ च सर्वमानफलाश्रयात् ॥

श्रोतव्य इत्यतः ग्राह वेदान्तावरुत्सया ॥ २१२ ॥

दृष्टव्यवाक्ये तस्यो न विधायकः कित्वर्हीयोऽतश्चाऽऽत्मा दर्शनार्ह इति वाक्यार्थ-
मुक्त्वा श्रोतव्यवाक्यमवतारयति । सर्वेति । प्रस्तुतमानफलभूतदृष्टावष्टम्भादात्मनि
सर्वस्य मानस्य तत्त्वारणत्वेन प्रसक्तवौपनिषदत्वामात्रे शङ्किते तन्निरासार्थं वेदान्तानामे-
वाऽऽत्मदृष्टिहेतुत्वेन स्वीकारेच्छया श्रोतव्य इत्येतदाह श्रुतिलस्मात्तदौपनिषदत्वसिद्धि-
रित्यर्थः ॥ २१२ ॥

दर्शनस्याविधेयत्वाच्चतुपायो विधीयते ॥

वेदान्तश्रवणं यत्नादुपायस्त्वं एव च ॥ २१३ ॥

श्रोतव्यवाक्यार्थमाह । दर्शनस्येति । विधीयमानश्रवणस्याग्निहोत्रवदसकृदनुष्ठेयत्वं
यत्नादिति श्राव्यते । मन्तव्यवाक्यमादत्ते । उपाय इति ॥ २१३ ॥

भुतिलिङ्गादिको न्यायः शब्दशक्तिविवेककृत् ॥

आगमार्थविनिश्चित्यं मन्तव्य इति भण्यते ॥ २१४ ॥

तस्यो श्रवणस्वरूपमाह । श्रुतीति । श्रुत्यादिभिः शक्तितात्पर्यनिश्चायकैर्न्यायैर्मन्त्रा-
त्मनि वेदान्तातात्पर्यनिरूपण श्रवणमित्यर्थः । मननस्वरूपमाह । आगमेति । श्रुत्या-
दिना ज्ञातस्य तत्त्वस्यासम्भावनादिनिरासेन निश्चयार्थं द्वैतमिथ्यात्वसाधको यत्कर्तृत्वदनु-
संधानं मन्तव्य इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ २१४ ॥

वस्तुतत्त्वविवक्षेह मन्तव्य इतिशासनात् ॥

योपिदग्म्यादिदृष्टौ हि नैव मन्तव्यताविधिः ॥ २१५ ॥

वेदान्ता न वस्तुपराः किं त्वास्त्रिविधपरा इति केषितान्ग्रत्याह । वस्तिवति ।
वयं वेदान्तेषु वस्तुनि तात्पर्यं मननविधिना ज्ञातं तत्राऽऽह । योपिदिति । यत्र दृष्टि-
मात्रमिष्टं न वस्तु तत्र तस्य श्रुतस्य न मन्तव्यादिविधिरत्र तु तद्विधेर्वस्तुनि तात्पर्यं
सिद्धमित्यर्थः । दृष्टान्ते मननविध्यभावमप्रतिपत्त्यर्थो हिशब्दः ॥ २१५ ॥

वेदशब्दानुरोधेन तर्कोऽपि विनियुज्यते ॥

वाच्यवाचकसंबन्धनियमे तस्य हेतुता ॥ २१६ ॥

मननाख्यतर्कस्य भूयस्यात्तस्य सर्वस्यात्रोपायत्वे नैषा तर्कणेत्यादि विरुद्धमित्या-
शङ्क्याऽऽह । वेदेति । अत्रेति श्रुतार्थनिश्चयोक्तिः । नैषेत्वैदिकतर्कनिन्दा तदनुसा-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारूपटीकासंचलितम् । १०६९

रितर्काङ्गीकारेऽविरुद्धेत्येपर्यः । वैदिकशब्दस्यैव तत्त्वनिश्चायकत्वात्तर्कस्य कुत्रोपयोग-
स्तत्राऽऽह । वाच्येति । त्वंपदवाच्यं न देहादि किंतु तत्ताक्षी चिदात्मा तत्पदवा-
च्यमपि न प्रधानादि किंतु सच्चिदानन्दात्मकमद्वयं ब्रह्मेत्येवंविधो वाच्यवाचकसंबन्ध-
नियमस्तत्र तस्य तर्कस्य विनियोगो यद्यपि शब्दस्तत्त्वनिश्चायकस्तथाऽप्यसंभावनादि-
ध्वस्त्या मननारूपतर्कोऽपीतिकर्तव्यत्वेनोपयुज्यते सेतिकर्तव्यताकस्य करणत्वादि-
त्यर्थः ॥ २१६ ॥

अपरायत्तबोधोऽत्र निदिध्यासनमुच्यते ॥

पूर्वयोरवधित्वेन तदुपन्यास इष्यते ॥ २१७ ॥

निदिध्यासनस्वरूपमाह । अपरेति । श्रवणमनने शमादियुक्ते कृत्वा स्थितस्य
वाक्यार्थज्ञानान्तरायहीनस्यानायासेन वाक्यीयो वाक्यार्थबोधो निदिध्यासनवाक्ये निदि-
ध्यासनमित्युच्यते । द्रष्टव्यवाक्ये तु विचारप्रयोजकमापातिकं ज्ञानमुक्तमेतदेव वा साधनं
विधातुमनूदितमिति भावः । निदिध्यासनोक्तिफलमाह । पूर्वयोरिति ॥ १२७ ॥

श्रवणादिक्रिया तावत्कर्तव्येह प्रयततः ॥

यावद्यथोक्तं विज्ञानमाविर्भवति भास्वरम् ॥ २१८ ॥

तस्य शमादिसहितश्रवणाद्यवसानभूमिस्वमेव स्फोरयति । श्रवणादीति । इहेत्या-
श्मोक्तिः । प्रयत्नः शमादिसाहित्यं तत्राऽऽवृत्तिं सूचयति । यावदिति । भास्वरत्वं
फलशिरस्कत्वम् ॥ २१८ ॥

आगमादर्शनं पूर्वभागमाचार्यतो मतिः ॥

त्रयाणामपि संगानाच्छास्त्राचार्यात्मनां स्थिरम् ॥ २१९ ॥

पाठक्रमेण दर्शनादीनां क्रममनुक्रामति । आगमादिति । अङ्गैः सहापीताद्वेदा-
दादौ विचारप्रयोजकं ज्ञानं जायते तदन्वागमादाचार्याश्च श्रवणं ततो मतिर्मननं ततः
शास्त्रादिप्रयुक्तश्रवणस्याऽऽत्मधीहेतुत्वेनाऽऽत्मशब्दितमननस्य च संगानात्पूर्णतयाऽनु-
ष्ठानादसंभावनादिशून्यं स्थिरं ब्रह्मज्ञानं निदिध्यासनारूपं भवतीत्यर्थः ॥ २१९ ॥

प्रतिपत्तिः पुरा शब्दी यावन्न मनुते श्रुतम् ॥

श्रुत्वा मत्वाऽथ तं साक्षादात्मानं प्रतिपद्यते ॥ २२० ॥

न श्रौतोऽयं क्रमः किंत्वार्योऽपीत्याह । प्रतिपत्तिरिति । यावन्न श्रुतं मनुते ताप-
च्छृणोतीति शेषः । विशिष्टस्य श्रवणादेः साक्षादात्मप्रतिपत्तौ सामग्रीत्वं धोतयितुमथ-
शब्दः ॥ २२० ॥

अनन्यायत्तविज्ञाने श्रवणादेरुपायतः ॥

जाते नापेक्षते किंचित्प्रतीचोऽनुभवात्परम् ॥ २२१ ॥

१०७० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

तस्यां शब्दादुदितायामपि श्रवणाद्यपेक्षते चेत्तर्हि ततो जाते विज्ञाने किञ्चिदपेक्षेत
तत्र केवला धीर्भुक्तिहेतुरित्याशङ्क्याऽऽह । अनन्येति । स्वतःसिद्धात्माकारे ज्ञाने ततो
लब्धे प्रत्यगापरोक्षस्य लब्धेरनन्तरं न किञ्चिद्विद्वानपेक्षत आत्मलभसृतेरित्यर्थः
॥ २२१ ॥

साध्यसाधनसंबन्धे शास्त्रापेक्षैव नापरा ॥

लिङ्गापेक्षाऽनुमेयेऽर्थे नरापेक्षा नरोचिते ॥ २२२ ॥

किञ्च ज्ञाने जाते सापेक्षत्वं मोक्षस्य तस्य वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । साध्येति ।
यद्यत्र योग्यं तदैव तत्रापेक्ष्यमिति नियमान्मोक्षे ज्ञानमेवापेक्ष्यमिति भावः ॥ २२२ ॥

भिन्नमात्रादिविज्ञाने सापेक्षैव विनिश्चितिः ॥

एकमात्रादिके त्वस्मिन्कः किं कस्मादपेक्षते ॥ २२३ ॥

द्वितीयं निरस्यति । भिन्नेति । भिन्नो मातृमानादिर्यस्यानात्मनस्तस्य ज्ञाने मात्रा-
द्यपेक्षया निश्चयफलं जायते यस्य त्वेको व्यतिरिक्तो न मात्रादिरात्मनस्तस्मिन्वाक्या-
पज्ञाने मात्राद्यभावात्त्रापेक्षा युक्ता तद्विद्यो जन्मनेव मात्राद्युपमर्दितत्वादित्यर्थः ॥ २२३ ॥

प्रमाणरूपावष्टम्भात्प्रमा पूर्वं प्रजायते ॥

पश्चात्प्रमेयनिष्ठैव प्रमेयार्थानुरोधिनी ॥ २२४ ॥

अनात्मविद्यो मात्राद्यनुपमर्देन जन्मोपपादयति । प्रमापेति । कारणानुसारत्वाद्दौ
जाता प्रमा विषयमनुसरन्ती तन्निश्चयफला पश्चान्मात्राद्यनुपमर्देनैव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २२४ ॥

आत्माऽऽत्मानं विजानाति यत्र वाक्यादिमानतः ॥

तत्र मात्रादिसंभेदो न मनागपि लभ्यते ॥ २२५ ॥

आत्मविद्यो मात्राद्युपमर्देन जन्म व्यनक्ति । आत्मेति । यत्रेति बुद्धिशुद्ध्यवस्थोक्ता
तत्रेति तत्फलवस्था ॥ २२५ ॥

पदार्थविषयस्त्वं स्वैवानुमितिर्भवेत् ॥

वाक्यार्थप्रतिपत्तिस्तु वाक्यादेवाभिजायते ॥ २२६ ॥

वाक्यादिमानत इत्यादिशब्दान्मानान्तरस्याऽऽत्मनि संभवादौपनिषद्व्याहतिरि-
त्याशङ्क्याऽऽह । पदार्थेति । वेदान्ताविरोधि परकीयमनुमानमनुमिति । तथैवेति पदा-
र्थविषयत्वोक्तिः । तन्मात्रविषयत्वे तर्कादिरात्मनो युक्तमौपनिषद्व्याहृत्याह । वाक्या-
र्थेति ॥ २२६ ॥

आत्मानात्मत्वमात्रं हि लिङ्गादस्तु गम्यते ॥

सर्वमानातिवर्त्यात्मा वाक्यादेवावगम्यते ॥ २२७ ॥

१ घ. दूषयति । २ क. 'ने कर्जाव' ।

कथं पदार्थमात्रविषयत्वं तर्कादिरिति तत्राऽऽह । आत्मेति । अविशेषदृष्टेषु यन्तुषु कस्यचिदात्मत्वमनात्मत्वं कस्यचिदिति विवेकमात्रं निमित्ति तर्कादिना गम्यते ततो वाक्यार्थोऽपि किं न गम्यते तत्र हिमूचितमर्थमाह । सर्वेति । न हि पदार्थस्य तद्विषयतेति वाक्यार्थस्यापि तथाऽस्याखण्डैकरसस्य तदयोग्यत्वादित्यर्थः ॥ २२७ ॥

नन्वकृत्स्नं भवेज्ज्ञानं यद्यात्मैव समीक्ष्यते ॥

केवलोऽनात्मनोऽदृष्टेः प्रतीचोऽन्यस्य वस्तुनः ॥ २२८ ॥

वाक्यादेवाऽऽत्मज्ञानेऽपि तदनात्मानमपि गोचरयत्यात्मानमेव वा नाऽऽद्य आत्मनः सविशेषत्वापत्तेरिति मत्वा द्वितीयमादाय दूषयति । नन्विति । ज्ञानस्य परिच्छिन्नविषयत्वेनासम्यक्त्ये हेतुरनात्मन इति ॥ २२८ ॥

नायमन्योऽथवाऽनन्यः प्रत्यगज्ञानजत्वतः ॥

दण्डसर्पादिवद्रज्ज्वा स्वतोऽपूर्वादिमान्यतः ॥ २२९ ॥

प्रतीचोऽनात्मनोऽन्यत्त्वानन्यत्वासिद्धेर्नैवमित्याह । नायमिति । तत्र हेतुः । प्रत्यगिति । तत्र दृष्टान्तः । दण्डेति । आत्माज्ञानमेवानात्मनस्तत्त्वमित्येतत्समर्थयते । स्वत इति । यतः स्वतोऽपूर्वपरिमाणानात्माऽतो द्वैतमाविद्यमित्यर्थः ॥ २२९ ॥

यतोऽतो दृष्ट एतस्मिन्प्रत्यगात्मनि केवले ॥

नास्ति ज्ञानमनुत्पन्नं नाप्यध्यस्तं तथा तमः ॥ २३० ॥

आत्माऽद्वयो द्वैत चाऽऽविद्यमिति सिद्धे फलितमाह । यत इति । कैवल्य निरुपाधित्वम् ॥ २३० ॥

प्रत्यङ्मानैरुपाधात्स्मात्कार्यकारणवस्तुनः ॥

तज्ज्ञानात्किं तमोऽध्वस्तं किवाऽज्ञानं यदाऽऽत्मनः ॥ २३१ ॥

यत शब्दोक्तं हेतु स्फोरयति । प्रत्यगिति । अत इत्यादिभाग विभक्तौ । तज्ज्ञानादिति । अध्यस्तमज्ञानमिति च च्छेदः ॥ २३१ ॥

अनुवादे यथोक्तानां प्रक्रान्ते दर्शनादिषु ॥

विज्ञानेनेत्यथ कथं निदि यासनमुच्यते ॥ २३२ ॥

द्रष्टव्यादिवानये व्याख्यातेऽनुवादवाक्ये दर्शनादिषु स्वशब्दानूदितेषु विज्ञानशब्देन निदिध्यासनानुवादे फलं पृच्छति । अनुवाद इति ॥ २३२ ॥

ध्यानाशङ्कानिर्मुक्त्यर्थं विज्ञानेनेति भण्यते ॥

निदिध्यासनशब्देन ध्यानमाशङ्क्यते यतः ॥ २३३ ॥

तत्र फलमाह । ध्यानेति । निदिध्यासितव्य इत्युक्ते ध्यानं तदित्याशङ्काया तन्नि-

१०७२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

रासायं विज्ञानशब्देन तदनुद्यते संदिग्धस्य वाक्यशेषान्निर्णयादकाः शर्करा उपदधाती-
तिवादित्यर्थः । निरस्यशङ्काप्राप्तिमाह । निदिध्यासनेति ॥ २३३ ॥

विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वं ध्यानादेः प्रागवादिषम् ॥

स्वार्थमेव तु विज्ञानं मुक्तिमात्रफलं स्मृतम् ॥ २३४ ॥

श्रवणादिसमभिव्याहारादिदिध्यासनं ध्यानमिति शङ्किते तन्निरासेन वाक्यार्थधीम-
हार्थं विज्ञानशब्देन तदनुवादश्रेणिदिध्यासितव्य इति ध्यानस्य साधनत्वात्मुक्तेस्तत्साधन-
त्वमुपेक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह । विज्ञानेति । संवन्धग्रन्थादारम्य तत्र तत्रेत्यर्थः । न च
विध्यभावे तत्साधनत्वासिद्धिः समाहितो मूलेत्यादिश्रुतेस्तत्सिद्धेर्निदिध्यासितव्य इति
च ध्यानसहितश्रवणादिफलभूतवाक्यार्थज्ञानोक्तेरिति त्रष्टव्यम् । ध्यानस्य साधनत्वमिदं
चेदत्रापि तदेव किं नोच्यते तन्न वाक्यशेषविरोधादित्याह । स्वार्थमिति । यन्मुक्तिमा-
त्रफलं स्वतन्त्रं ज्ञानं तदेव निदिध्यासनं स्मृतमिति संवन्धः ॥ २३४ ॥

ऐकात्म्याज्ञानविध्वंसव्यतिरेकेण नेष्यते ॥

ऐकात्म्यविज्ञानफलं प्राप्तमेव हि तत्स्वतः ॥ २३५ ॥

तस्य मुक्तिफलत्वे मुक्तेः साधनाधीनत्वादनित्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । ऐकात्म्येति ।
अज्ञानध्वसान्वयज्ञानफलानुपगमे हेतुमाह । प्राप्तमिति । ऐकात्म्यं कैवल्यं नित्यप्राप्तम्-
तत्तदावरकाज्ञानस्य ज्ञानाधिरासान्मुक्तेस्तत्कार्यत्वपौषचारिकमित्यर्थः ॥ २३५ ॥

यतोऽनवयवेनैव रज्जुसर्पादिवचसा ॥

आत्माऽयं संगतिं याति तन्मोहाध्यस्तक्षुपिणा ॥ २३६ ॥

सकार्याविद्यानिवृत्तेरात्मनोऽन्यत्वे द्वैतापत्तेरनन्यत्वे तदवस्थाप्रामाण्यः साधनाधीनत्व-
मित्याशङ्क्याऽऽह । यत इति । रज्जुरिव सर्पादेरात्मैव सकार्याज्ञानस्य तत्त्वमतस्तद्व्य-
स्तिरापि नाऽऽत्मनो भिद्यते न चैवावताऽऽत्मनो ज्ञानकार्यत्वं तदधीनध्वस्तेरात्मानतिरे-
कात् हि ज्ञानाधीनसर्पादिध्वस्ते रज्जुत्वेऽपि तस्यास्तत्कार्यतेति भावः ॥ २३६ ॥

आत्मा सर्वं विभक्तस्य प्रमात्रादेरनात्मनः ॥

स्वतः सिद्धस्तदज्ञानसमुत्पत्तस्य मृषात्मनः ॥ २३७ ॥

आत्मनोऽनात्मना सहानवयवेन संगतिस्तादात्म्यं कथमात्मा कल्पितस्य तत्त्वं
तदाह । आत्मेति । विभक्तत्वादनात्मत्वाच्चाऽऽत्माज्ञानजस्य मिथ्यारूपस्य मात्रादेरा-
त्मैव रूपं तस्यानन्याधीनसिद्धेः सर्ववस्तुनापिष्ठानत्वसंभवादित्यर्थः ॥ २३७ ॥

आत्मज्ञानप्रमेयाच्च नान्यस्तज्ज्ञानकृद्यतः ॥

अनन्यमातृमानोऽतः प्रत्यगात्मा तपोपनुत् ॥ २३८ ॥

सर्वाज्ञानध्वस्या सद्भवत्वाभावेऽपि ज्ञाता ततो भिन्नोऽभिन्नो वा भिन्नश्रेष्ठाऽऽ-
त्माऽहयोऽभिन्नश्रेष्ठीत्यस्यदौस्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । अतो नाद्वैतहानि-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०७३

नोपि कौटिल्यदौख्यमज्ञानदशायां ज्ञातृत्वादित्यर्थः । तथाऽपि ज्ञानमात्मनो भिन्नम-
भिन्नं वा नाऽऽयोऽद्वैतहानेर्द्वितीये सदाज्ञानभावात्सदाऽज्ञानव्यस्तिः स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अनन्येति । प्रत्यगेवाद्यो वाक्योत्पत्तीफलकारुढः स्वाज्ञानं सकार्यं दह-
त्यनो नोचदोपापत्तिरित्यर्थः ॥ २३८ ॥

अज्ञानोत्पन्नज्ञातो मिथ्याऋणमशेषतः ॥

इदं ब्रह्मेति वचसा सर्वमात्म्यं नोऽवदत् ॥ २३९ ॥

आत्मैवाद्यः सर्वस्य तत्त्वमित्यत्र नक्ष्यमाणमात्म्यं प्रमाणयति । अज्ञानेति । यतः
सर्वस्याऽऽत्मा तत्त्वमनस्तदज्ञानमनेनैव मिथ्येत्युक्तं तादिदं ब्रह्मेत्यादिनाऽनूयाऽऽत्म-
मात्रमिति श्रुतिरस्मान्प्रत्याहेत्यर्थः ॥ २३९ ॥

आत्मधीमात्रगम्यार्थायस्तदन्योऽवभासते ॥

तद्दर्शननिषेधार्थं ब्रह्मेत्याह परा श्रुतिः ॥ २४० ॥

अनुवादवाक्यतात्पर्यमुक्त्वा ब्रह्म तमित्यादेः सर्वं वेदेत्यन्तस्य तात्पर्यमाह ।
आत्मेति । स्वप्रकाशादात्मनो योऽन्यस्यादृशोऽर्थो भाति तस्य दर्शनं निषेधं ब्रह्मेत्या-
दिवाक्यमुक्त्वा श्रुतिराहेत्यर्थः ॥ २४० ॥

समस्तव्यस्तता तस्मान्नवेह श्रुतिमानतः ॥

अनात्मबुद्धिचिन्तयं यतो यन्नाश्रिपेधति ॥ २४१ ॥

अनात्मवद्विनिषेगेन स्वसूत्र्यरूपनाऽपि निरुद्धेति निषेधफलमाह । समस्तेति ।
इत्यात्मोक्तिः । तच्छब्दार्थं स्फोरयति । अनात्मेति ॥ २४१ ॥

कार्यात्मा कारणात्मा च द्वावात्मानौ परात्मनः ॥

प्रत्यग्याथात्म्यमोहोर्था तन्नाशो नश्यतस्ततः ॥ २४२ ॥

निषेवाभ्यासो यज्ञः स तस्मिन्निषेद्धमशायसास्य कार्यकारणात्मना भेदादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । कार्येति । तयोर्मेहोत्पत्त्यफलमाह । तन्नाश इति । तनो वस्त्वैकरस्य-
मिति शेषः ॥ २४२ ॥

अपूर्वानपरोक्तेर्हि कार्यकारणताऽऽत्मनः ॥

कुतः प्रमाणात्संभाव्या कार्यकारणवस्मरे ॥ २४३ ॥

तयोरज्ञानोत्पत्तमासेद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । अपूर्वेति । प्रमाणारिरुद्धमर्थं न प्रमा-
णमुत्पापयत्यविरोधापेक्षितत्वात्प्रमापकत्वस्येति हिशब्दार्थः ॥ २४३ ॥

नैतस्माज्जायते किञ्चिन्नार्यं जानः कुनश्चन ॥

आत्मेत्येवं श्रुतिर्वक्ति कारणादिनिषेधकृत् ॥ २४४ ॥

अपूर्वादिवाक्येन कार्योदिसनशीले केवले ब्रह्मणि न मा प्रामाणिकीत्यत्र न
मायने शिष्ये वेत्यादि मानमित्याह । नैतस्मादिति ॥ २४४ ॥

१०७४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ २४५ ॥

तत्रैव स्मृतिमाह । ज्ञेयमिति । तत्प्रवचनफलमाह । यदिति । किं तज्ज्ञेयं तदाह ।
अनादिमदिति । तस्य मूर्तमूर्तवैलक्षण्यमाह । न सदिति । कार्यकारणनिर्मुक्तत्वं
चानेनोच्यते ॥ २४५ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ २४६ ॥

तत्रैव वाक्यान्तरमाह । यस्मादिति । स उत्तम पुरुष इति श्रुतिर्वेदश
ब्दार्थः ॥ २४६ ॥

यो मामेषमसमूहो जानाति पुरुषोत्तमम् ॥

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ २४७ ॥

इति वेदात्मनः साक्षाद्वचनं श्रुतिसमतम् ॥

सर्वान्तर्यामिणः शरीरेनोपेक्ष्य तद्वत्वाद्देशः ॥ २४८ ॥

उक्तोऽर्थो विवक्षितस्तज्ज्ञानस्य फलवत्त्वादित्याह । यो मामिति । उच्यतेति प्रा
माण्यामासोक्तत्वेन सूचयति । वेदेति । वेदमूलत्वाच्च तत्प्रामाण्यमित्याह । श्रुतीति ।
तस्यानुपेक्ष्यत्वे हेतुमाह । सर्वेति । भगवद्वाक्यमपि केचिदुपेक्षन्ते तत्राऽऽह । भवाद
शरिति । वेदिकैरित्यर्थः ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

तत्रैव सति यो मूढः कार्यकारणदर्शनः ॥

पराह्मुलं निदध्यात्तमात्माकृत्स्नत्वदर्शिनम् ॥ २४९ ॥

ब्रह्मेत्यादेस्तात्पर्यभूत्वाऽऽसरार्थं सक्षिप्याऽऽह । तत्रेति । तस्मिन्नात्मन्युक्तरीत्या
हेतुनिर्मुक्तं स विवेकशून्यं स्वमतत्वेन कार्यं च कारणं च पश्यति तं भेददर्शिनमह
ब्रह्मक्षत्रादि मिथ्यादृष्टं पुमर्थात्परावरोतीत्यर्थः ॥ २४९ ॥

ब्रह्मेति जातिनिदेशः क्षत्रसन्निधिकारणात् ॥

ब्रह्मजातिः परादध्यादसम्पददर्शिनं नरम् ॥ २५० ॥

ब्रह्मशब्दस्य परविषयत्वमाशङ्क्य सन्निधिविरोधमाह । ब्रह्मेतीति । जातिनिर्देश
रूपं वाक्यार्थमाह । ब्रह्मेति । पराकरणे हेतुमाह । असम्पदमिति ॥ २५० ॥

यदस्ति तन्न जानाति यत्रेहास्ति तदीक्षते ॥

इत्येवमपराधोक्त्यकोषाविष्टेव बालिशम् ॥ २५१ ॥

असम्पदमिति विवृणोति । यदस्तीति । ब्रह्मजातिं ससम्पदं । यदस्तीत्यात्मन
यजान्तीत्यात्मत्वं बालिशं विवेकाशून्यमित्यर्थः ॥ २५१ ॥

कैवल्यात्तं पराकुर्याद्विप्रजातिः पराह्मुखम् ॥

अजातिव्रह्मतत्त्वं मां योऽयं ज्ञात्यात्मनेक्षते ॥ २५२ ॥

परावरणप्रतियोगिनमाह । कैवल्यादिति । पराकर्त्रभिप्रायमाह । अजातीति । त
पुरुषार्थत्पराकरोमीत्यभिप्रेतीति शेष ॥ २५२ ॥

किं तेन न कृतं पार्थ चोरेणाऽऽत्मापहारिणा ॥

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ २५३ ॥

तत्परावरणमुचितमित्यत्र व्याससमतिमाह । किं तेनेति । कोऽसावात्मापहारी तमाह ।
योऽन्यथेति ॥ २५३ ॥

यो न वेदाऽऽत्मयायात्म्यं वेद ज्ञात्यादिमत्तया ॥

स यद्यतोऽतो जातिस्त्वं परादध्याज्जडं नरम् ॥ २५४ ॥

द्वितीयभाग विभजते । यो नेति । यो हि विश्वादात्मनो याथात्म्यं न वेद स यद्वि
मलक्षणदियुक्ततयाऽऽत्मानं जानीयात्तदा सा मिथ्यादृष्टा जातिस्त्वयथादर्शिनमस्मा-
त्कैयत्याच्छपाययेदतो नाऽऽत्मापहारो युक्त इत्यर्थः ॥ २५४ ॥

सर्वदाऽप्यभिचार्यैकं व्यभिचार्यर्यगुद्विषु ॥

यत्तत्त्वं गम्यते प्रत्यक्तदेवानात्मवस्तुनः ॥ २५५ ॥

ब्रह्मसमादेरात्मनो भेदेऽद्वैतहानिरभेदे तद्वत्त्वेऽनात्मदृष्टिरित्याशङ्क्याऽऽह । सर्व-
देति । अनात्मतद्विद्योर्मिषं स्वरूपतश्च व्यभिचाराद्यदेव स न सदेवाव्यभिचारि दृष्ट तद-
नात्मनः प्रत्यक्तत्त्वं न हि तदतिरेकेणानात्माऽस्तीत्यर्थः ॥ २५५ ॥

अन्तर्मयबलाज्ज्ञानं प्रत्यब्बोहजसंश्रयम् ॥

वापतेऽप्यभिचारित्वाद्यभिचारि तपोन्वयम् ॥ २५६ ॥

सर्वस्य तत्त्वमात्मा चेत्किमिति वाक्योत्पन्नानेनेतरद्वाध्यते तेन कालादिना तदेव
पुनो न बाध्यमविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । अन्तर्मयेति । अहयानन्दप्रत्यगात्मबलात्त-
दाकारं ज्ञानं तदविद्योत्पत्तिसामानुद्विष्य प्रामाण्याव्यभिचारित्वाद्यभिचारि द्वैत बाधते
तद्वाक्येन ज्ञानमर्थतो बलवदित्यर्थः ॥ २५६ ॥

प्रत्यक्तमोजयायात्म्यमात्राभिजनहेतुतः ॥

कालादौ तदभावोऽतो न ज्ञानस्यापवादकृत् ॥ २५७ ॥

कालादेरपि तुल्यमेतन्न हि तस्य प्रत्यगतिरिक्तं स्वरूपमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्य-
गिति । तदभावोऽन्तर्मयबलाभावः । अज्ञानजत्वाविशेषेऽपि कालादेर्मयबलाभावोऽतः श-
ब्दार्थः ॥ २५७ ॥

न वाध्यमव्यपेक्षं हि ज्ञानं वायकमिष्यते ॥

तयोर्मयो विरोधित्वात्सम्यग्ज्ञानं तमोपनुत् ॥ २५८ ॥

अज्ञानजत्वाविशेषे नैतद्वैषम्यं युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । न वाध्येति । ज्ञानस्या-
ज्ञानोत्थत्वं न साधकत्वे प्रयोजनं शक्तिरूप्यादिष्विषयां बाधकत्वादष्टैतस्य ज्ञेयवत्त्वाद्वा-
धकं कालादेस्तदभावात्तदसिद्धिर्न चाज्ञानजत्वान्मेयवैषम्यासिद्धिः पार्थिवेष्वपि पाषाणेष्वा-
वान्तरवैषम्यदृष्टेरिति भावः । उक्तदृष्टद्योतनार्थो हि शब्दः । इतश्च ज्ञानमेव वायकमि-
त्याह । तयोरिति । न च विरोधित्वाविशेषाद्वैपरीत्यं दृष्टानुसारात् हि प्रकाशोऽपनुयते
तमसेति भावः ॥ २५८ ॥

आत्मानं यो यथा वेत्ति सम्यग्वा यदि वाऽन्यथा ॥

यथादर्शनमेवास्मै फलमाप्नोति मानवः ॥ २५९ ॥

इति ब्रह्म तमित्यादेः संक्षेपार्थः समीरितः ॥

संस्तरत्यन्यथाज्ञानात्सम्यग्ज्ञानाद्विमुच्यते ॥ २६० ॥

आरम्भेव सर्वस्य तत्त्वमित्येतत्प्रसङ्गेन प्राप्तं चोचमपनुद्य ब्रह्मेत्यादिवाक्यमुपसंहरति ।
आत्मानमिति । यथाज्ञानं फलमित्युक्तं व्यनक्ति । संस्तरतीति ॥ २५९ ॥ २६० ॥

अपोदितत्वाद्ब्रह्मादिदर्शनस्येति किं पुनः ॥

द्रष्टव्यमित्यतो वक्ति त्विदं ब्रह्मेति नः श्रुतिः ॥ २६१ ॥

इदमित्यादि प्रश्नपूर्वकमादत्ते । अपोदितत्वादिति । इतिशब्दो ब्रह्मेत्यादिवाक्यप-
रामर्शार्थः । द्वितीयस्तु प्रश्नसमाप्त्यर्थः ॥ २६१ ॥

प्रत्यक्सत्वेन य आभाति प्रत्यग्बुद्धिप्रमाणकः ॥

तावन्मात्रैकपाथात्म्यं ब्रह्मेत्पुक्तं प्रतीयताम् ॥ २६२ ॥

द्रष्टव्यं दर्शयन्नवतारितव्यार्थमाह । प्रत्यक्सत्वेनेति ॥ २६२ ॥

एषं श्रोतव्य आत्माऽयं समाप्तः श्रवणे विधिः ॥

अथ मन्तव्य इत्यस्य प्रपञ्चः पर उच्यते ॥ २६३ ॥

स यथा दुन्दुभेरित्यादि वृत्तानुवादपूर्वकमवतारयति । एवमिति । अयमात्मा
श्रोतव्य इति यः श्रवणे विधिः स यथोक्तोऽनीत्या समाप्तोऽतिवृत्तो हि शक्तितान्पर्यानु-
सारी विचारोऽनन्तरं मन्तव्य इति मननविधेरित्यारः परः संदर्भः स यथेत्यादिरारभ्यते
॥ युक्त्यनुसारीत्यर्थः ॥ २६३ ॥

नामरूपादिसंभिन्नं जगदेतत्कथं पुनः ॥

आत्मैव सर्वमित्येवं द्रष्टुं शक्यमिहाज्ञसा ॥ २६४ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०७७

उत्तरग्रन्थमवतार्येदं सर्वमित्यादौ प्रत्यक्षादिविरोधः शङ्कते । नामेति । इहेति मान
व्यवहारमूढरुक्ता । सर्वशब्दो जगच्छब्दगामी ॥ २६४ ॥

अन्यादृत्तविसंवादिप्रत्यगर्थीव्याप्तिप्रकारणात् ॥

एतद्विरुद्धबुद्धीनामेवमेव हि शक्यते ॥ २६५ ॥

परिहरति । अन्यादृत्तेति । निर्विशेषाबाधितप्रत्यग्बोधव्याप्तेर्जगतो न तदतिरेकेण
सत्त्वमित्यर्थः । सर्वं चिन्मात्रमिति धीरस्मद्भादेरशक्यत्वाज्जोदेतत्याशङ्क्याऽऽह । एत-
दिति । एतस्माद्वैताद्विरुद्धे प्रतीच्यद्वये येषां प्रवणा धीस्तेषां सर्वं चिन्मात्रमित्येवमेव
ज्ञातुं शक्यमतः सर्वं जगन्नित्यबोधमात्रमित्यर्थः ॥ २६५ ॥

व्यभिचारिषु बोधेषु यो बोधोऽव्यभिचारवान् ॥

तत्प्रमाणार्थितो मेयो ग्रहीतुं शक्यतेऽञ्जसा ॥ २६६ ॥

न केवलं विद्वदनुभवसिद्ध सर्वस्य चिन्मात्रत्वं किं त्वस्मदादेरपि सुज्ञानमित्याह ।
व्यभिचारिष्विति । सर्वेषु बोधेषु व्यभिचारिषु यो बोधोऽव्यभिचारी तेनाव्यभिचारिणा
प्रमाणोपनीतार्थोऽकल्पितत्वात्परमार्थो व्यभिचारिबोधार्थितस्तु व्यभिचारित्वेन कल्पित-
त्वादयस्तु न च कल्पितस्याकल्पितातिरेकेण सत्त्वं तत्सर्वं जगच्चिन्मात्रमिति साक्षा-
ज्ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ॥ २६६ ॥

यथा दुन्दुभिश्चन्द्रत्वसामान्यादुत्पितान्ययम् ॥

नाऽऽदातुं शक्नुयात्कश्चिद्विशेषानसिकोशवत् ॥ २६७ ॥

सर्वं चिन्मात्रं तद्विना दुर्ज्ञानमित्यास्मिन्नर्थे दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । दुन्दुभेर्ह-
न्यमानस्येति शब्दत्वं लक्ष्यते ततो जाता विशेषा बाध्या शब्दास्तास्मिन्कृप्यासिरिव
कोशाह्वीतुं मुशिक्षितोऽपि नारमत्तस्ते सामान्ये कल्पिता सर्पादिरिव रज्ज्वाभि-
त्यर्थः ॥ २६७ ॥

तद्वदात्मातिरेकेण नाऽऽत्मीयार्थो मनागपि ॥

यतः समीक्षितुं शक्यस्तेनासौ रज्जुसर्पवत् ॥ २६८ ॥

दार्ष्टान्तिरुमाह । तद्वदिति ॥ २६८ ॥

विशेषैरन्वयो नापि सामान्यान्यवत्कचित् ॥

सामान्यस्याविशेषत्वाच्चातः सामान्यधीग्रहः ॥ २६९ ॥

दृष्टान्ते सामान्यविशेषभावाद्दार्ष्टान्तिकेऽपि स स्यात्तयोस्तुल्यत्वादित्याशङ्क्य तद्भावं
निराचिकीर्षु सामान्यस्य विशेषैर्येदो भेदो वेति विवल्प्याऽऽद्य दूषयति । विशेषै-
रिति । विशेषाणां सामान्येन तादात्म्यवत्तं कचिदपि तस्य तैस्त्रिदशैः तस्य तत्त्वत्प-
नाधिष्ठानस्य कल्पितविशेषमात्रत्वायोगादन्यथा सामान्याभावात्तद्विद्या तद्वद्वहो न स्याद-
तत्तदपेक्ष न विशेषा स्युरिति नाभेद इत्यर्थः ॥ २६९ ॥

१०७८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

विशेषैरन्वयो नो चेदिभाष्यव्यक्तिवन्मिथः ॥

खण्डवत्स्याद्विशेषादौ यत्सामान्यमितीरितम् ॥ २७० ॥

द्वितीयमनुभाष्यते । विशेषैरिति । सामान्यस्य तेभ्यो व्यावृत्तत्वे यत्तेषु तदिष्टं तस्य खण्डादिवद्विशेषत्वमेव स्याद्यावृत्तत्वादतो धर्मभावाद्भेदासिद्धिरिति परिहरति । खण्ड-
वदिति । विशेषादौ विशेषेष्वित्यर्थः ॥ २७० ॥

द्विष्टत्वादन्वयस्यापि व्याप्यव्यापकयोर्मिथः ॥

व्यतिरेकमतो मुक्त्वा मिथो व्याप्तिर्न सिध्यति ॥ २७१ ॥

सामान्यविशेषयोर्भेदाभेदौ निरस्य व्याप्तिं परेषां निराचष्टे । द्विष्टत्वादिति । व्याप्तौ विशेषो व्यापकं सामान्यं तयोर्भेदं विना नान्योन्यं व्याप्तिस्तद्वृत्तसंबन्धस्य द्विष्टत्वेन भेदापेक्षत्वादतो भेदनिरासाच्च व्याप्तिर्नापि संबन्धान्तरं तयोरिति कल्पितस्तद्भावा-
इत्यर्थः ॥ २७१ ॥

प्रत्यन्योषानिरस्तोऽर्थः प्रत्यग्वन्न हि सिध्यति ॥

न चाभावमुत्तोऽनात्मा नान्वयेनाप्यतो दृशि ॥ २७२ ॥

स न कल्पितो भासमानत्वादात्मवदित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । अस्म्यर्थः—
अनात्मा सत्त्वसत्त्वा सत्त्वे नित्यबोधादन्योऽनन्यो वाऽन्यत्वे स्वतः परतो वा सिद्धि-
र्नाऽऽद्यो न हि नित्यबोधादन्यस्तद्वत्स्वतः सिध्यति नाक्यहानाच्चापि परतः कल्पनां विना
परस्य तदसंबन्धाच्च चानात्मनोऽसत्त्वमपरोक्षधीविरोधान्नापि सन्नित्यबोधाददन्यो जडा-
अहयोरभेदायोगादतोऽन्यव्यतिरेकाभावादात्मनि कल्पितं तन्मात्रं जगदिति ॥ २७२ ॥

प्रत्यक्कात्रैकरूपत्वादात्मा नानात्मतां स्वतः ॥

सहते नापि चानात्मा स्वार्थादन्यत्र सिध्यति ॥ २७३ ॥

आत्मनोऽनात्मनोऽन्वयाद्ययोगेऽप्यनात्मनः सकाशादात्मनोऽन्वयादिः स्यादित्याश-
ङ्क्यान्वयं निरस्यति । प्रत्यगिति । आविर्यं देहाद्यात्मत्वं तस्यानुमोदते । स्वत इति ।
व्यतिरेकं निराह । नापीति । स्वतः परतो वा तदसिद्धेरुक्तेरित्यर्थः ॥ २७३ ॥

अनात्मवस्तुनः प्रत्यक्प्रत्यक्त्वाच्चातिरिच्यते ॥

पराह्नान्वेति चाऽऽत्मानं व्यतिरेकात्मकत्वतः ॥ २७४ ॥

अनात्मत्वमात्रलोचनया व्यतिरेकमात्मनस्ततो निरस्य स्वस्वभावालोचनयाऽपि तस्य
तत्त्वदयोगमाह । अनात्मेति । आत्मनोऽनात्मनः सकाशादन्वयव्यतिरेकी निराकृ-
त्यान्वयायोगे हेत्वन्तरमाह । पराडिति । आत्मा चेदनात्मानमन्वेति सोऽपि तमन्वि-
यादन्ययाऽऽत्मनस्तदन्वयायोगाच्च चाऽऽत्मन्यनात्मनोऽन्वयः पराङ्प्रतीचोर्वस्तुतस्तयो-
गादिति भावः । आत्मन्यनात्मनो वस्तुतोऽन्वये हेत्वन्तरमाह । व्यतिरेकेति । प्रतीचि
पराधोऽध्यस्तत्वादित्यर्थः ॥ २७४ ॥

दुन्दुभ्यन्वितशब्दस्य सर्वत्राव्यभिचारतः ॥

पुंस्त्वयत्नादिलब्धात्मव्यभिचारिरवात्मसु ॥ २७५ ॥

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिके प्राप्त सामान्यविशेषभावं निरस्य दुन्दुभेर्हन्यमानस्येत्यत्र शब्द-
त्वग्रहे युक्तिमाह । दुन्दुभीति । सर्वत्रेत्यस्यार्थमाह । पुंस्त्वयत्नेति । प्रकृते वाक्ये
सामान्योपादानमिति शेषः ॥ २७५ ॥

उच्चनीचादिभेदेषु मियः स व्यभिचारिषु ॥

दुन्दुभिध्वनिरैवैकः सर्वत्राव्यभिचारवान् ॥ २७६ ॥

दुन्दुभिप्रयुक्तशब्दत्वसामान्यस्य तद्विशेषेष्वव्यभिचार स्फोरयति । उच्येति ॥ २७६ ॥

दुन्दुभिध्वनिसामान्यव्यतिरेकेण तेन ते ॥

निरात्मका न शक्यन्ते तद्विशेषाः समीक्षितुम् ॥ २७७ ॥

तस्याव्यभिचारे तेषां व्यभिचारे च फलितमाह । दुन्दुभीति । सामान्यातिरेकेण
विशेषाणामनुपलब्धे हेतुमाह । निरात्मका इति ॥ २७७ ॥

दुन्दुभिध्वनिरित्येतत्कुतो लब्धं विशेषणम् ॥

दुन्दुभेर्ग्रहणेनेति लब्धमेतद्विशेषणम् ॥ २७८ ॥

दुन्दुभेर्हन्यमानस्येत्यत्र दुन्दुभिमात्रश्रुतेर्ध्वनिविशेषण प्रापकाभावादयुक्तमिति शङ्कते ।
दुन्दुभीति । विशेषणप्रापकमाह । दुन्दुभेरिति । वाक्यशेषाच्चल्लामो न हि दुन्दुभि-
शब्दितकाष्ठग्राहाच्छब्दविशेषग्रहणयोगेर्भेदात्तत्र दुन्दुभिशब्देन ध्वनेर्लक्षणावत्प्रकृतेऽपी-
त्यर्थः । हन्यमानस्येति विशेषणाच्च तल्लामोऽविगन्तव्यः ॥ २७८ ॥

दुन्दुभेस्तु रवा एत इत्येवं ग्रहणे सति ॥

शृङ्गीतास्तद्विशेषाः स्युस्तेषां तादात्म्यकारणात् ॥ २७९ ॥

स पथेत्यादि ग्रहणायेत्यन्त व्याख्याय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेनेत्यस्यार्थमाह । दुन्दुभे-
स्तिरिति ॥ २७९ ॥

भेर्याघातग्रहाद्वाऽपि तद्विशेषग्रहो भवेत् ॥

वीरादिरससंयुक्तो दुन्दुभ्याघात उच्यते ॥ २८० ॥

दुन्दुभ्याघातस्येत्यादि व्याचष्टे । भेरीति । शब्दत्वावान्तरसामान्यग्रहाद्वा तद्विशे-
षाणां ग्रह इत्यर्थः । दुन्दुभ्याघातमेव व्याकरोति । वीरादीति । नवरसान्यतमयुक्त-
सग्रामादिगतो भेर्यादिध्वनिरत्र दुन्दुभ्याघातस्तद्वहे तद्विशेषग्रहस्तादात्म्यादि-
त्यर्थः ॥ २८० ॥

उपलब्धोऽस्ति सन्कुम्भो लम्बोष्ठो देशकालवान् ॥

पूर्वपूर्वातिरेकेण नोत्तरोऽर्थोऽनुभूयते ॥ २८१ ॥

दृष्टान्त व्याख्याय दार्ष्टान्तिकमाह । उपलब्धोऽस्तीति ॥ २८१ ॥

१०८० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

एवं चिदन्वयात्सर्वस्तदध्यस्तः समीक्ष्यते ॥

सामान्यं वा विशेषो वा चिदसंबोधहेतुतः ॥ २८२ ॥

चेत्यस्य चिदतिरेकेणामावश्वेत्य व्यतिरेकप्रवेत्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । वस्तु-
तश्चित्तश्चेत्यस्य भेदाभावे सत्यज्ञानाच्चाध्यस्त समस्तः सामान्यादिस्तत्तादात्म्याद्भाती-
त्यर्थः ॥ २८२ ॥

प्रत्यक्षप्रत्यक्षस्य संसिद्धौ मतीचोऽन्यत्र कारणम् ॥

अनात्मवत्तदप्यात्मविशेषणतया भवेत् ॥ २८३ ॥

अनात्मा चेष्टिदात्मना भाति सोऽप्यन्यतो भायादीपवदित्यनवस्यामाशङ्क्याऽऽह ।
प्रत्यगिति । अनात्मसिद्धावन्यत्प्रमातृरूप साधकमस्ति न तथाऽऽत्मसिद्धावित्याह ।
अनात्मवदिति । अनात्मसाधकार्थान्तरस्वीकारश्चेदात्मन सर्वसाधवत्वसिद्धान्तहा-
निरित्याशङ्क्याऽऽह । तदपीति । यदनात्मसाधकं प्रमातृरूपं तदात्मोपसर्जनत्वेनैव
तत्साधकमात्मैव हि तदापञ्चोऽनात्मसाधकत्वाच्च सिद्धान्तहानिरित्यर्थः ॥ २८३ ॥

कर्तृत्वकञ्चुको यद्वदात्माऽनात्मानमीक्षते ॥

कूटस्थदृष्टिमात्रत्वाच्च तथाऽऽत्मानमीक्षते ॥ २८४ ॥

तर्हि मातृत्वापन्नं स्वात्मानमप्यात्मा साधयेदविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । कर्तृ-
त्वेति ॥ २८४ ॥

संहतो गम्यतेऽनात्मा प्रत्यक्षेण यथा सदा ॥

गम्यतेऽसद्वत्तद्वदात्मा प्रत्यग्धिषयाऽऽत्मना ॥ २८५ ॥

कूटस्थदृष्टिमात्रत्वमसिद्धं मातृत्वादियोगादित्याशङ्क्याऽऽह । संहत इति । स्थूल
सूक्ष्मसूक्ष्मात्मा प्रत्यक्षस्तथा सूक्ष्मो निष्प्रियश्चाऽऽत्मा स्वरूपचैतन्यसिद्ध-
इत्यर्थः ॥ २८५ ॥

दार्ष्टान्तिकार्थासिञ्चोरेकेनैव कृतार्थतः ॥

दृष्टान्तेन यद्वत्तां तु किमयोक्तिरितीर्यते ॥ २८६ ॥

अनेकदृष्टान्तोक्तिमाक्षिपति । दार्ष्टान्तिकेति । सर्वस्याऽऽत्ममात्रत्वं दार्ष्टान्ति-
कोऽर्थः । तत्सैक्यादेकेनैव दृष्टान्तेन सिद्धेर्द्वन्द्वमिश्रवोणामु द्वन्द्वप्यादिरवो द्वन्द्वम्या-
धातादिवाक्यशब्दाश्चेति बहूनामुक्तिरफलेत्यर्थः । तत्फलं प्रतिगन्तीति । ईर्यते
इति ॥ २८६ ॥

महासामान्य एकस्मिन्विशेषाणामपेक्षतः ॥

विलयः स्यात्कथं नाम व्यावृत्तान्वयरूपिणाम् ॥ २८७ ॥

तत्प्रकटयति । महासामान्येति । एकस्मिन्प्रक्षणि महासामान्यस्यानयो विशेषाणां
सामान्यस्योभयेषां च क्रमेण स्य वक्तुं नानादृष्टान्तोक्तिरित्यर्थः ॥ २८७ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०८१

महासामान्यदृष्टान्तो दौन्दुभो रव उच्यते ॥

सामान्येतररूपस्य दुन्दुभ्याघात इष्यते ॥ २८८ ॥

लयक्रमं दर्शयितुं दृष्टान्तत्रयस्य दार्ष्टान्तिकत्रयेणान्वयमाह । महासामान्येति । दुन्दुभ्यादिप्रयुक्तशब्दसामान्यादि विना तद्विशेषाभाववन्मूलकारणस्याप्यकार्यकारण-
ब्रह्मातिरेकेणाभावान्महासामान्यस्यानीयस्य कारणस्याद्वये ब्रह्मणि लये दृष्टान्तोऽवान्त-
रसामान्यावसानभूमिर्दुन्दुभ्यादिशब्दमात्रमित्यर्थः । दुन्दुभ्याघातशब्देन तदाहमनकृतः
शब्दत्वव्याप्यः सामान्यविशेषो गृह्यते स च शब्दविशेषसमाप्तिदेशः सामान्यविशेषा-
त्मकभूतपञ्चकस्य मूलकारणेऽवसानमित्यत्र निदर्शनमित्याह । सामान्येति ॥ २८८ ॥

वाद्यानिति तथाचोक्तिर्विशेषाणां तु केवलम् ॥

इत्युक्तार्थप्रसिद्ध्यर्थमित्युदाहरणत्रयम् ॥ २८९ ॥

अन्त्यकार्याणां भौतिकानां भूतेष्वनुवृत्तव्यावृत्तेष्वेव निष्ठेत्यत्र बाह्याऽशब्दानित्यु-
क्तिर्दृष्टान्तस्ते हि दुन्दुभ्याघाते शब्दत्ववान्तरसामान्यविशेषे लीयन्त इत्याह । वाद्या-
निति । तथा चेति महासामान्यादिदृष्टान्तवदित्यर्थः । कारणस्याद्वये ब्रह्मणि भूतानां
कारणे भौतिकानां तेष्ववसानमित्युक्तार्थप्रसिद्ध्यर्थं दृष्टान्तत्रयमित्युपसहरति । इत्यु-
क्तेति ॥ २८९ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामभाववपुषाऽथवा ॥

सद्धीगम्यादिरुग्मस्तु न मानेनावसीयते ॥ २९० ॥

अनेकदृष्टान्तस्य फलोक्त्या सूर्यस्य ब्रह्ममात्रत्वमुक्त्वा तदेव दृष्टान्तान्तरेण साध-
यितुं तदाह । अन्वयेति । सद्धिशेषाख्य वस्तु तत्सामान्यात्पृथगुच्यमानं तेन भेदेनाभे-
देन शून्यतया वा मानतो न सिध्यत्यन्तर्भेदेऽभेदे वा सामान्यविशेषत्वासिद्धे शून्यत्वे
च सदद्वैतापत्तेरित्यर्थः ॥ २९० ॥

पृष्ठघर्षासंभवोऽतः स्याद्वितीयासंभवात्सतः ॥

यथा सति तथा विद्यात्प्रतीच्यनन्पमानके ॥ २९१ ॥

तद्वद्वयत्वे किं स्यादित्याशङ्क्यानेकव्यक्त्यभावे तदसम्बन्धात्सामान्याविशेषत्वासिद्धि-
रित्याह । पृष्ठीति । दृष्टान्तमनूय दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति । सत्यद्वयत्वमसङ्गत्वं च
यथोक्तं तथा स्वप्नप्रदेशे प्रतीच्यपि तज्ज्ञेयमित्यर्थः ॥ २९१ ॥

सामान्यभेदरूपाणां विशेषाणामशेषतः ॥

महासामान्य एकत्र भूयसां स्याद्यथा तथा ॥ २९२ ॥

मियोभिन्नपदार्थानां नामरूपक्रियात्मभिः ॥

स्यूलाद्यनभिसंघन्ये कार्यकारणरूपिणाम् ॥ २९३ ॥

दृष्टान्तमुपसहरति । सामान्येति । तद्विशेषाणां सर्वेषामेकस्मिन्सत्सामान्ये यथाऽव

१०८२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-
 सानमित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकं विवृणोति । तथेति । उक्तदृष्टान्तानुसारेण नामादिभिर्मिथो-
 भिन्नार्थानां कार्यादीनामसूत्रादिके ब्रह्मणि लयात्प्रत्यगनुभवोऽद्वयोऽसङ्गः स्यादिति
 योजना ॥ २९२ ॥ २९३ ॥

सूक्ष्मत्वान्वापिते ज्ञेये भूम्यादेरुत्तरोत्तरम् ॥

प्रत्यगात्मावसानेषु पूर्वपूर्वमहाणतः ॥ २९४ ॥

सर्वस्य विकारस्य प्रतीचि क्रमेण लय इत्यत्र माप्यकारसंगतिमाह । सूक्ष्मतेति ।
 पृथिवीमारम्याऽऽत्मान्तेज्वर्येषु पूर्वपूर्वभूम्यादित्यागेनोत्तरोत्तरस्यावादेः सूक्ष्म्यादि ज्ञेय-
 मिति योजना ॥ २९४ ॥

नामादीनि च तत्त्वानि प्राणान्तानि तथाऽऽत्मनि ॥

पूर्वपूर्वमहाणेन यान्त्यस्तं केवलाद्वये ॥ २९५ ॥

तत्रैव चान्दोग्यसप्ततिमाह । नामादीनीति । तथेत्यनन्तरन्यायोक्तिः ॥ २९५ ॥

दृष्टान्तचितयं तावत्स्थितिकालं वदाहृतम् ॥

महासामान्यवत्प्रत्यक्सर्वानात्माप्ययः स्वतः ॥ २९६ ॥

■ यथा ब्रुन्दुमेरित्यादि व्याख्यास्य स यथाऽऽद्रेऽग्रेरित्याद्यवतारयितुं धृतं कीर्तयति ।
 दृष्टान्तेति । स्थितिकाले क्रमेण सर्वस्याऽऽत्ममानत्वे ब्रुन्दुम्यादिदृष्टान्तेषु प्रत्येकं त्रित-
 यमुक्तमित्यनुवादार्थः । दृष्टान्तत्रयोक्तिकफलमुक्तमनुवदति । महासामान्यवदिति ।
 एकत्र सत्त्वे सद्विशेषाणां निष्ठावत्प्रतीच्येकस्मिन्ननात्मनः सर्वस्य लयाच्च प्रत्यगातिरिक्तं
 किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ २९६ ॥

स्थितिकाले यथैकात्म्यं शक्यते ज्ञातुमञ्जसा ॥

यथोक्तन्यायतस्तद्ब्रुत्पक्षावपि शक्यते ॥ २९७ ॥

उत्तरवाक्यतात्पर्यमाह । स्थितीति । दृष्टान्तत्रयं न्यायः ॥ २९७ ॥

धूमार्धिविस्फुलिङ्गादि यथापूर्वं विभागतः ॥

अग्निरिव न घृषादिभेदः कथनं लक्ष्यते ॥ २९८ ॥

अवतारितदृष्टान्तवाक्यास्तरार्यमाह । धूमेति ॥ २९८ ॥

प्राणलोकादिरप्येवमनात्मा प्राग्विभागतः ॥

अपूर्वानपरानन्तप्रत्यगात्मैव केवलः ॥ २९९ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । प्राणेति । विभागपदेनोपयत्र जन्मोक्तिः ॥ २९९ ॥

एकनामौ हि भिन्नानां शब्दानां शब्द एव तु ॥

दृष्टमर्थं न भिन्नानां भिन्ननामौ तथेति चेत् ॥ ३०० ॥

स यथेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यान्तरं वक्तुं बोधयति । एकेति । शब्दमात्रे तद्विशेषा-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०८३

णामैक्यं दृष्टं न तथा भिन्नजातीयपटदीनां वीरणादावतो नामादिभिन्नस्य जगतो नाऽऽत्म-
न्यैक्यं वैजात्यादित्यर्थः ॥ ३०० ॥

धूमादिभेदभिन्नानां ययैकत्वं विभावसौ ॥

नामरूपादिभिन्नानामैकतत्त्वं तद्वात्मनि ॥ ३०१ ॥

उत्तरत्वेन दृष्टान्तं व्याचष्टे । धूमादीति । दार्ष्टान्तिकं व्याकरोति । नामेति
॥ ३०१ ॥

बोधविशेषादथवा भेद एव न विद्यते ॥

कार्यकारणयोस्तत्त्वमुभयोरविलक्षणम् ॥ ३०२ ॥

नामरूपादिभिन्नानामिति वक्षता तेषां मिथो व्यावृत्तिरिष्टा संप्रति सैव नास्तीत्याह ।
बोधेति । चिन्मात्रत्वात्तेषां न मिथो व्यावृत्तिरित्यर्थः । हेतुं साधयति । कार्येति ।
उभयोरपि तयोः स्वरूपमकार्यकारणचिन्मात्रमेकरूपमतस्तयोर्मिथोभेदाभावात् मिथो भेदः
कार्याणामपीत्यर्थः ॥ ३०२ ॥

स्वार्थसाधनयन्त्रादीननपेक्ष्योत्सृजेद्यथा ॥

धूमादीन्हुतभुक्तद्वत्प्राणादीन्प्रत्यगीश्वरः ॥ ३०३ ॥

परस्य कारणत्वे फलेन भाव्यं बुद्धिपूर्वकारिणो विफलप्रवृत्त्ययोगात् चासहायस्याय-
त्नादिमतः कारणतेति साधनमपि किञ्चिद्वाच्यं तथाचाऽऽप्तकामत्वादिहानिरिति केचि-
चान्प्रत्येतदेव वाक्यमुत्तरमिति तात्पर्यमाह । स्वार्थेति ॥ ३०३ ॥

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इत्यत्राऽऽशङ्क्यते यतः ॥

प्रयत्नानन्तरः शब्दोऽनित्यः कुम्भादिवद्भवेत् ॥ ३०४ ॥

निश्चितपदव्याख्या शङ्कामाह । श्रोतव्य इति । वेदवाक्यवशादात्मा श्रोतव्य
इति यदुक्तं तत्राऽऽशङ्क्यते ॥ श्रोतव्यः श्रुत्यादिवशादात्मेति । तत्र हेतुः । यत इति ।
वेदस्येश्वरकृतत्वे बुद्ध्याशुक्तिवदनित्यत्वादनपेक्षमानत्वायोगादिति हेत्वर्थः ॥ ३०४ ॥

इत्यस्य परिहारार्थं निःश्वासोदाहृतिस्त्वियम् ॥

अप्रयत्नोत्थितो वेदो नित्यः स्याद्बोमवस्त्वत्तः ॥ ३०५ ॥

उत्तरत्वेन निःश्वासश्रुतिमादत्ते । इत्यस्येति । परिहारं स्फोरयितुं तस्या विवक्षित-
मर्थमाह । अप्रयत्नेति । न हि सोऽनित्यो विद्यमानस्यैव कृपाकाशादिवत्परस्मादयत्नेन
व्यक्तेरतः स स्वतश्चिदात्मना नित्यः स्यादित्यर्थः ॥ ३०५ ॥

अबुद्धिपूर्वकत्वाच्च यथावस्त्वनरोध्यपि ॥

शुद्धिब्रजाममाणत्वं वेदस्येहोपपद्यते ॥ ३०६ ॥

यत्तु कृतकत्वेनानित्यत्वान्नानपेक्षं प्रामाण्यमिति तत्राऽऽह । अबुद्धीति । न हि
नित्यत्वं प्रामाण्ये हेतुराकाशे तदभावाज्जाप्यनित्यत्वमप्रागाण्ये हेतुश्चक्षुरादेरपि

१०८४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

प्रामाण्यादतोऽज्ञातार्थपरिच्छेदिनो वेदस्यानपेक्षप्रामाण्यसिद्धिरिति भावः । शब्दा-
र्थसम्बन्धस्य सकेतिकत्वाद्देदस्य स्वशक्त्या चक्षुरादिवद्बोधकत्वात्संकेतायितृबुद्धपेक्ष-
त्वादप्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । न हि वेदो धीपूर्वकस्तदर्थं मानान्तरायोगा-
देशज्ञानं तत्र भवदपि न वेदरचनायामुपयुज्यते निःश्रुतश्रुतेरतो वेदवत्तदर्थसंबन्धोऽपि
शाकिलक्षणश्चक्षुरादेरिव विद्यमान परस्माद्व्यज्यते न साकेतिकस्वरूपस्त्वनुसारी वेदोऽ-
ध्यसादिवन्मानमित्यर्थः । वेदसंबन्धयोर्नित्यत्वे फलितमाह । बुद्धिर्बुद्धेति । बुद्धादिवा-
न्योत्थधीवद्वेशप्रामाण्यं तन्नित्यत्वादौ स्थिते सत्ययुक्तमित्यर्थः । वेदः स्वार्थं मानमज्ञा-
तज्ञापकत्वात्परिच्छेदश्रयोवदिति वाऽर्थः ॥ ३०६ ॥

सर्वथा यदनेनोक्तं तच्छ्रद्धेयं बुभूषता ॥

भानुमकाशवच्छब्दो नित्योऽयं न तु कुत्रिमः ॥ ३०७ ॥

तत्प्रामाण्ये सिद्धमर्थमाह । सर्वथेति । अनुष्ठेयत्वेन श्रेयत्वेन वेत्यर्थः । बुभूषता
भवितुमिच्छता श्रेयोर्बोधनेत्यर्थः । तस्य निश्चासवत्प्रवृत्तत्वेऽपि कृतकत्वाच्च नित्यतेत्या-
शङ्क्याऽऽह । भान्विति । ईश्वरविवर्तत्वेन तदात्मको वेदः सवितृकिरणवन्नित्यः
स्यादित्यर्थः ॥ ३०७ ॥

पर एवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं प्रतिपाद्य नरं श्रुतिः ॥

कार्यकारणवत्पीत्वा स्वात्मनैवावतिष्ठते ॥ ३०८ ॥

ईदृहनित्यत्वस्यान्यत्रापि सत्त्वादिशेषणवैयर्थ्यमाशङ्क्य वेदे विशेषमाह । पर इति ।
मनुष्यत्वाद्यभिमानिन त्वमर्थमन्वयादिना शोधितमद्वयब्रह्मरूपेण प्रतिपाद्य ज्ञानद्वारा
जगद्भाषित्वा स्वेनैव ब्रह्मात्मना श्रुतिरवशिष्यते तद्यद्यपि सर्वमानमेयादि परात्मैव
तथाऽपि श्रुतावतिष्ठत्योऽस्तीत्यर्थः ॥ ३०८ ॥

वेदामात्वप्रसक्तौ वा सर्वमात्मेतिवाक्यतः ॥

वेदामात्वापनुत्तर्यं स यथेत्यागमः परः ॥ ३०९ ॥

स यथेत्यादि श्रेषा व्याख्याय तस्यैवार्थान्तरमाह । वेदेति । इदं सर्वं यदयमात्मेति
वाक्याद्देदस्याप्रामाण्यं प्राप्तं न हि मिथ्यात्वं विना सर्वस्याऽऽत्मत्व तन्मिथ्यात्वे तदन्त-
र्यवेदस्यापि तद्वावाद्दमामासवदमानत्वं तन्निरासार्थं वाक्यमित्यर्थः ॥ ३०९ ॥

तदयुक्तं पुमर्थस्य तदुक्त्यैव समासतः ॥

सर्वोपायोऽनुपायः स्यादुपेयावसिक्तौ यतः ॥ ३१० ॥

स्वोपेयार्थमसिद्धौ च नोपायानामुपायता ॥

न चोत्सर्गापवादोऽपि साक्षाद्देदग्रहश्रवात् ॥ ३११ ॥

तन्निरासस्तर्हि कथमित्याशङ्क्य तदमानत्वायोगं प्रतिगानीते । तदयुक्तमिति । न
मिथ्यात्वममानसो हेतुः प्रतिनिष्पादौ व्यभिचारादनुत्पत्त्यादि तथा तदत्र नास्ति श्रुत-

वाक्यस्य बुद्ध्युत्पादात्संशयादेश्चामावादिति भावः । तथाऽपि मिथ्यावेदोत्पन्नबुद्धेरफल-
त्वात्तदप्रामाण्यमित्याशङ्क्य श्रुत्यनुभवविरोधान्मैवमित्याह । पुमर्थस्येति । प्रत्यगद्वयं
सच्चिदानन्दं वस्तु तच्छब्दार्थः । सर्वमात्मेति श्रुतेर्वेदस्य पृथग्भावात्कथं मानतेत्या-
शङ्क्य ज्ञानात्पूर्वमूर्ध्वं वा पृथग्भावो नाऽऽद्योऽनुभवविरोधादिति मत्वा द्वितीयं प्रत्याह ।
सर्वेति । चक्षुरादिरूपोपायो घटादिनिश्चितौ सत्यामुपायत्वाद्यतो निवर्ततेऽतो वेदवान्या-
नामपि स्वमेयात्मज्ञासावुपायत्वनिवृत्तिरिष्टैवेत्यर्थः । सर्वमात्मैवेति श्रुत्योत्सर्गतः सर्व-
स्याऽऽत्मत्वमुक्तं स यथेत्यादिना तस्य वेदेऽपवादोऽग्नेर्धूमादिवदात्मनस्तस्य पृथग्व्यक्ति-
कपनावतो न तस्यामानत्वाद्याशङ्क्येत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । इमे वेदा इति साक्षाद्वेदं
गृहीत्वेदं सर्वं यदयमात्मेति पष्ठे श्रवणाच्च तस्मिन्नपवाद इत्यर्थः ॥ ३१० ॥ ३११ ॥

बालोन्मत्तोक्तिवशाहं वक्तुं ह्युपणमादरात् ॥

जिहेमि बहुशोऽत्रोक्तौ तस्मादेवोपरम्यते ॥ ३१२ ॥

उत्सर्गोपवादपक्षे वक्ष्यमाणवाक्यविरोधवत्त्वपक्षेऽपि निश्चितश्रुत्या वेदस्याधीपूर्व-
त्वोपगमे प्रामाण्यविरोधो बालोक्तिवदित्याशङ्क्याऽऽह । बालेति । विप्रलम्भकाद्युक्ति-
समो वेद इत्यस्यामुक्तावसदिग्धानाभिज्ञानातर्थाहेतुः सन्न तत्सम इत्यादि वक्तुं लज्जा-
महे संबन्धादारभ्य तत्र तत्रासक्तत्वात्पर्येण तु प्रामाण्योक्तेरित्यर्थः । किञ्चित्पन्थु
स्यादर्शनस्य परार्थत्वादिति न्यायेन बहुभिरत्र पराक्रान्तत्वादस्माभिरस्मिन्विषये न
नियते पराक्रम इत्याह । तस्मादिति । उक्तं हि—

“तस्मादकृत्रिम शब्दो न कदाचिद्दिनश्यति ।

नित्येन नित्यसंबन्धादाकाशपरमाणुवत्” इति ॥

न च नित्यत्वे निश्चितश्रुतिविरोधोऽधीपूर्वकत्वस्य विवक्षितत्वात् । यथाऽऽहुः—

‘यत्नत प्रतिपेक्ष्यो न पुरुषाणां स्वतश्चरता’ इति ॥ ३१२ ॥

ऋग्वेदादिगिरोच्यन्ते ऋग्यजुःसामलक्षणाः ॥

अथर्वाङ्गिरसस्तद्ब्रह्मघ्राः स्युर्ब्राह्मणोद्भूताः ॥ ३१३ ॥

इतिहासादिसंभेदभिन्नं ब्राह्मणमेव तु ॥

ब्राह्मणमत्र प्रसिद्धस्तु नेतिहासादिरिष्यते ॥ ३१४ ॥

निश्चितमित्येतदन्तं व्याख्याय यद्वेद इत्यादि व्याचष्टे । ऋग्वेदादीति ।
अपौनस्त्यर्थं ब्राह्मणोद्भूता इत्युक्तम् । अत्रेति प्रकृतवाक्यग्रहणम् । प्रसिद्धेतिहासादि-
ग्रहे निश्चितश्रुतिप्रातिकूल्यमभिप्रेत्याऽऽह । प्रसिद्धस्त्विति ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥

अभिधेयार्थजन्यापि ह्यभिधासंभवोक्तिरुतः ॥

द्रष्टव्यं नाभिधानं स्यादभिधेयमृते क्वचित् ॥ ३१५ ॥

१०८६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

वस्मान्नामप्रपञ्चसृष्टिरेवोक्ता नार्थप्रपञ्चसृष्टिरित्याशङ्क्याऽऽह । अभिधेयंति ।
अभिधानाभिधेययोर्व्यतिरिति हिशब्दार्थः । व्याप्तिमेव व्यनक्ति । नेति ॥ ३१९ ॥

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयत्वकारणात् ॥

ऋग्वेदादिगिरा तस्मान्मन्त्रब्राह्मणयोर्ग्रहः ॥ ३१६ ॥

यथासिद्धमितिहासपुराणाद्यपि गृह्यते ॥

लोकप्रसिद्धिमनुब्रूह्य यतोऽन्याय्योऽन्यथाग्रहः ॥ ३१७ ॥

भाष्यानुसारेण यद्व्येद इत्यादि व्याख्यायार्थान्तरमाह । मन्त्रेति । इतिहासादि-
शब्दैस्तर्हि कथमष्टविध ब्राह्मण भाष्ये गृहीतमित्याशङ्क्य दूषयति । लोकेति । भाष-
काभावे बृहत्प्रसिद्धिर्नास्ति न मणीयेति भावः ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ॥

इत्यादिमनुनाऽप्युक्तं कथं तस्यागमर्हति ॥ ३१८ ॥

ऋगादिसिंहितेतिहासादिशब्देनापि प्रसिद्धग्रहे स्मार्तं लिङ्गमाह । इतिहासेति ।
विभेत्स्वरूपश्रुताद्वेदो मामय प्रहरिष्यतीति भागान्तरम् । आदिमनुना बृहदमनुनेवि-
यावत् । अत्रिणाऽपीत्येपरर्थः ॥ ३१८ ॥

इतिहासपुराणादेर्वेदमूलत्वकारणात् ॥

प्रामाण्यं नान्यथा तस्य प्रामाण्यमुपपद्यते ॥ ३१९ ॥

इतिहासादिना वेदार्थनिरूपण चेत्तदपेक्षया तत्प्रामाण्यादनपेक्षप्रामाण्यसतिरित्याश-
ङ्क्य वैपरीत्यान्वैयमित्याह । इतिहासेति । न हि व्याख्यान्तो विशेषप्रतिपत्ति-
रिति न्यायाद्व्याख्यातृवाक्याद्वेदार्थनिर्णये तदपेक्षया वेदोऽनपेक्ष प्रामाण्यं जहातीति
भावः ॥ ३१९ ॥

प्रत्यक्षयेदयच्चनविरुद्धं तेषु यद्वचः ॥

बुद्धवाक्यादिब्रह्माहवत्याज्यं श्रुतिविरोधतः ॥ ३२० ॥

इतिहासादेरपि वेदवत्प्रामाण्ये कुतस्तदपेक्षा स्वत एव तथोपादित्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रत्यक्षेति ॥ ३२० ॥

न चेश्वरातिरेकेण कश्चित्सृष्टाऽभ्युपेयते ॥

इतिहासपुराणादेस्तदन्यस्येह कार्यतः ॥ ३२१ ॥

यथमत्र प्रसिद्धेतिहासादिग्रहे कर्त्तृन्तरसृष्टिरीश्वरस्यात्र कर्तृत्वश्रुतेरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । न चेति । इहेति च सिद्धान्तोक्तिः ॥ ३२१ ॥

कारणत्वं प्रमाणेन यस्य साक्षाद्निश्चितम् ॥

अपि तत्कार्यकर्तृत्वे तदेवाभ्युपगम्यते ॥ ३२२ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०८७

, परस्यैव व्यासादिरूपेण पुराणादिकारणत्वं साधयति । कारणत्वमिति । परस्या-
ज्ञानद्वारा सर्वकारणतायाः श्रुत्यादिसिद्धत्वात्तत्कार्यव्यासादेरितिहासदौ कर्तृत्वस्मृतेरपि
तदेव ब्रह्म तत्र तत्र तद्वृत्तेषु कारणं को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतरुद्रवेदित्युक्ते-
रित्यर्थः ॥ ३२२ ॥

वीजमेवाङ्कुरादीनां यथा कारणमिष्यते ॥

अङ्कुराद्यात्मना तद्वद्बीजमेव तु कारणम् ॥ ३२३ ॥

ब्रह्मैव व्यासाद्यात्मना तत्तत्कारणमित्येतद्वृष्टान्तेनाऽऽह । बीजमिति । आद्यबीज-
स्याङ्कुरादिहेतुत्वे पत्रपुष्पादिहेतुत्वमङ्कुरादेरप्यस्तौत्याशङ्क्याऽऽह । अङ्कुरादीति ।
तदात्मना बीजमेव कारणं पत्रपुष्पादेरपीति शेषः । तथा ब्रह्मैव तत्तदात्मना तत्र तत्र
कारणमित्याह । तद्वदिति ॥ ३२३ ॥

आद्यन्तयोर्यतो बीजं प्रत्यक्षेणावसीयते ॥

तस्मात्तन्मध्यकार्येषु बीजमेवास्तु कारणम् ॥ ३२४ ॥

बीजस्यैवाङ्कुराद्यात्मना पत्रादिहेतुत्वेन नियामकापेक्षायां दृष्टान्तं प्रपञ्चयति ।
आद्यन्तयोरिति ॥ ३२४ ॥

न च वेदोक्तितो वेदः श्रद्धेयार्थ इहेष्यते ॥

किंत्वमानत्वहेतूनां वेदवाक्येष्वसंभवात् ॥ ३२५ ॥

कर्त्रन्तरस्मृत्यविरोधोऽपि नेतिहासदे, सापेक्षं प्रामाण्यं निश्चितश्रुतेर्वेदवदनुद्धिपू-
र्वकत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । अस्यार्थः—निश्चितमिति वेदवचनेनावीपू-
र्वकत्वा वेदोऽनपेक्षप्रमाणं नेष्यते किंतु मानान्तरदृष्टार्थत्वादीनामप्रामाण्यहेतूनां तत्रा-
भावादितिहासादेस्तु वेदोपबृंहकत्वात्तद्वृष्टार्थस्य नानपेक्षता न चेतिहासादिविषये
निश्चितश्रुतिविरोध परस्माद्यासादिरूपादनायासेन तद्व्यक्तिविषयत्वादिति ॥ ३२५ ॥

प्रामाण्यं वेदवाक्यानां न च मानान्तराश्रयात् ॥

अज्ञादेरपि मानत्वं यथोक्तादेव कारणात् ॥ ३२६ ॥

लोकप्रगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायाद्वेदस्य मानान्तरादृष्टार्थत्व-
गसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रामाण्यमिति । पदानां शक्तिधियो मानान्तरापेक्षत्वेऽपि
न वान्यप्रामाण्यं तदपेक्षं तस्याज्ञातार्थत्वनियमादित्यर्थः । अज्ञातार्थत्व प्रामाण्यप्रयो-
जरूपमिति कथं निश्चीयते प्रसिद्धप्रमाणेषु तथादृष्टेरित्याह । अज्ञादेरिति ॥ ३२६ ॥

प्रज्ञानव्यतिरेकेण यथैव स्थितिसर्गयोः ॥

वस्त्वन्तरं न संभाव्यं प्रलयेऽपि तथोच्यते ॥ ३२७ ॥

स यथा सर्वासामित्यादेः संगतिमाह । प्रज्ञानेति ॥ ३२७ ॥

२०८८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयान्याये-

विभिन्ननामरूपाणां सरितां सागरो यथा ॥

अभिन्ननामरूपैकः प्रलयोऽयनमेकता ॥ ३२८ ॥

तत्र दृष्टान्त व्याचष्टे । विभिन्नेति । अयनशब्दस्य गतिमात्रविषयत्वं व्यावर्तयति । प्रलय इति । शून्यं निषेधयति । एकेतेति ॥ ३२८ ॥

स्पर्शादिज्ञानभेदानां त्वगाद्येकायनं तथा ॥

स्वान्ते त्वगादयस्त्वद्बुद्धौ च मनसस्तथा ॥ ३२९ ॥

कर्मक्षयात्तथा बुद्धिः कारणत्वेन तिष्ठति ॥

एष साधारणस्तावत्प्रलयोऽबुद्धिपूर्वकः ॥ ३३० ॥

एव सर्वेषामित्यादिदार्ष्टान्तिकं पूर्वपक्षत्वेन व्याचष्टे । स्पर्शादीति । दृष्टान्तानुसारेणार्थज्ञानानामिन्द्रियाणि लयस्थानानि तेष्वर्थधीलयवत्तेषामपि मनसि लयस्त्वगादिवस्तस्यापि सकल्पाद्यात्मनोऽध्ययसायात्मनि बुद्धौ लयो मनोवत्ताऽपि कारणान्तमना लीयते स्वपरिणामहेत्वदृष्टस्यादित्यर्थः । द्विविधो हि लयः साधारणोऽसाधारणश्च तत्राऽऽद्यो दर्शित इत्याह । एष इति । तस्य स्वाभाविकत्वेन स्वापादौ संस्वमाह । अबुद्धीति ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥

प्रत्यग्याथात्म्यविज्ञानाद्वस्तुवृत्तानुरोधतः ॥

प्रलयोऽज्ञानविध्वंससाधस्त्वसौ बुद्धिपूर्वकः ॥ ३३१ ॥

द्वितीयमाह । प्रत्यगिति । वस्तुनुसारिग्नानवशादुत्पन्नप्रत्यगज्ञानादज्ञानध्वसाद्योऽर्थादिलयः स बुद्धिपूर्वकोऽसाधारण इति योनाह ॥ ३३१ ॥

अग्निरेकायनं यद्द्रव्यसर्वासां सरितां तथा ॥

त्वगोचराणां स्पर्शानां त्वगैवेकायनं परम् ॥ ३३२ ॥

स्पर्शादिभिर्या त्वगादिषु लयोक्तिद्वारा प्रकृतियर्यन्त लयः ससिष्य स्पर्शादीनां तेषु तद्गारा तमेव प्रपद्ययन्तद्वान्तेन स्पर्शस्य त्वगि लयमाह । अग्निरेति ॥ ३३२ ॥

स्पर्शशब्देन विषयस्त्वग्राद्योऽव्याभिधीयते ॥

तथा गन्धादिशब्देन घ्राणादिविषयो मतः ॥ ३३३ ॥

दार्ष्टान्तिकस्यस्पर्शशब्दार्थं विशदयति । स्पर्शेति । एव सर्वेषां गन्धानामित्यादौ गन्धादिशब्दार्थमाह । तथेति । पूर्वोक्तं दृष्टान्तमित्यु तयाशब्दः ॥ ३३३ ॥

गन्धादिसंहतिः पृथ्वी रसान्तानां तथा जलम् ॥

तेजस्रथाणां वायुस्तु द्वयोरेकात्मकं नमः ॥ ३३४ ॥

अत्रार्थानामिन्द्रियेषु तेषां मनसि तस्य बुद्धौ तस्या कारणे लयः विवक्षता तेषां

तद्वियामिन्द्रियाणां च क्रमेण कारणान्तो लय उक्तः । इदानीं भूतल्यार्थं तेषां प्राग-
नस्यामाह । गन्धादीति ॥ ३३४ ॥

एवं लक्षणतः पञ्च भूतान्येतानि निर्दिशेत् ॥

मूर्तामूर्ताविष्करणं गुणानिष्कृतिरिष्यते ॥ ३३५ ॥

भूतान्येव प्रसिद्धानि न तेषामुक्तरूपतेत्याशङ्क्य व्याख्यानतो विशेषधीरित्याह ।
एवमिति । गन्धादिशब्दान्तपञ्चगुणानामुपचयापचयस्थितानां संघातो भूतपञ्चकमित्यप्र-
सिद्धं किमिति व्याख्यायते तत्राऽऽह । मूर्तेति । या यथोक्तगन्धादीनां कारणाव्यक्तिः
सैव मूर्तामूर्ताख्यभूतपञ्चकस्य साकारणादुत्पत्तिर्गुणलयश्च भूतलयश्च हेताविति लघीयस्या
रीत्या न्युत्पादयितुमित्थं व्याख्येयैत्यर्थः ॥ ३३५ ॥

संहतोक्तविशेषाणां भूतानां कारणात्मता ॥

तत्र स्पर्शग्रहेणैव वायोरंशोऽत्र गृह्यते ॥ ३३६ ॥

तेजसस्तु सृतीयांशश्चतुर्योऽप्यं तथा भुयः ॥

पञ्चमस्तद्गुणैर्भेदस्तथा स्पर्शं समीक्ष्यताम् ॥ ३३७ ॥

गन्धादिषु तथा योज्यो भेदोऽयं गुणभेदतः ॥

पृथिव्यंशस्य बाहुल्यात्कर्कशः स्पर्श उच्यते ॥ ३३८ ॥

शीतश्च पिच्छिलश्चापां बाहुल्यात्स्पर्श इष्यते ॥

भूयस्त्यात्तेजसश्चोष्णः सुकुमारस्तथा मरुत् ॥ ३३९ ॥

बाहुल्यादिति विज्ञेयो यथोक्तगुणसंश्रयात् ॥

ध्वस्ताशेषविकारस्य ब्रह्मणोऽविद्ययाऽऽत्मनः ॥ ३४० ॥

स एष परिणामः स्याच्चेजोवन्नामुपक्रमः ॥

स्पर्शनाद्यात्मनाऽत्यन्तं परं काग्न्यमागतः ॥ ३४१ ॥

गुणशब्देन तन्मात्रग्रहात्तज्जनिलयौ भूतजन्मलयाविति न युक्तं किंतु भूतलयः
स्वकारणसंसर्गो वैशेषिकादिवदित्याशङ्क्याऽऽह । संहतेति । संगृहीतो यथोक्तो
गन्धादिसंहतिः पृथ्वीत्यादिविशेषो यैस्तेषां भूतानां कारणमात्रता लयो नान्यस्तस्याप्रा-
माणिकत्वात्स्थित्यवस्थायांमपि कारणसंसर्गस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । स्पर्शादिगुणानामेवात्र
श्रुतेरश्रुतभूतलयस्याविवक्षायाशङ्क्य गुणगुणभेदमुपेत्य गुणग्रहो गुणमुपलक्षणमित्याह ।
तत्रेति । सर्वेषां स्पर्शानामिति श्रुतावित्यर्थः । अत्रेति भूतनिर्धारणार्थां सप्तमी । स्पर्श-
शब्देनैव तेषां ग्रहे स्पर्शान्तरां कथं मियो भेदस्तत्राऽऽह । तद्गुणैरिति । तैरुपचिता-
पचितैर्गुणैर्भूतानां मियोभेदधीरित्यर्थः । गुणभेदाद्भूतभेदतद्वेदाद्गुणस्याप्येकैकस्य भेद-
माह । तथेति । गुणास्तन्मात्राणि । भूतोपचयापचयकृतं गुणविभागं प्रतिज्ञायाऽऽदौ

१०९० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

स्पर्शस्य विशेषमाह । पृथिवीति । अत्रापि गुणशब्दो भूतार्थः । विज्ञेयः स्पर्शभेद इति शेषः । केचित्तु स्पर्शाद्यात्मकपृथिव्यादिरूपेण परस्य परिणाममाहुस्तान्प्रत्याह । ध्वस्तेति । प्रत्यक्षस्य ब्रह्मणोऽविद्यां विना परिणामायोगात्तदाविद्यं जगदित्यर्थः । तस्य परिणामस्य व्यवहारयोग्यतायां स्थूलत्वं दर्शयति । स्पर्शनादीति । स्थौल्याभावे परिणामस्य सत्त्वमेव स्यान्न व्यवहारयोग्यतेत्याह । परमिति ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥

उद्भूतस्पर्शविज्ञानस्त्वचा तस्य समागमात् ॥

स्पर्शभेदपरिज्ञानं ततोऽभिव्यज्यते दृशोः ॥ ३४२ ॥

स्पर्शादिपरिणामस्य कथं प्रयेत्याशङ्क्याऽऽह । उद्भूतेति । स्पर्शोऽयमित्यादिज्ञानमुद्भूतं यस्य पुंसः स तथा स्पर्शादिविषयस्य त्वगादिना संबन्धादुत्पन्नज्ञानेन स्पर्शादिधीरित्यर्थः । तत्पुनरेन्द्रियकं ज्ञानं कथं प्रयेतेत्याशङ्क्य नित्यानुवादित्याह । स्पृशेति ॥ ३४२ ॥

स्पर्शादिभेदविज्ञानं स्यादचेतनमेव नु ॥

स्पर्शादिवत्परार्थत्वात्स्वार्थं तन्न नु साक्षिवत् ॥ ३४३ ॥

अननुमेयत्वेऽपि नेदं साक्षिवेद्यं स्वप्रकाशत्वादिति केचिच्चान्त्रत्याह । स्पर्शादीति । अचेतनत्वं साधयति । स्पर्शादिवदिति । परार्थत्वं समर्पयते । स्वार्थमिति । अन्यथा साध्यव्यतिरेकापत्तेरिति भावः । न चेदं मानसमनवस्थानादिति तु शब्दार्थः ॥ ३४३ ॥

अतीव कठिनं ज्ञानं त्वचातोऽस्य समागमात् ॥

मनसा तस्य संयोगे ततः स्वच्छं धीर्भवेत् ॥ ३४४ ॥

आविद्यस्य जगतो नित्यानुभवसिद्धत्वेऽपि कथं कथप्रक्रियेत्याशङ्क्याऽऽह । अतीवेति । त्वगादिना स्पर्शादेः संबन्धेन ज्ञानमनिसूक्ष्ममर्थेन्द्रियसंयोगजनत्वादित्यर्थः । तस्य सार्धस्य सेन्द्रियस्य मनसा तादात्म्ये स्थौल्यत्यागाद्भवति सौक्ष्म्यमित्याह । मनसेति ॥ ३४४ ॥

ततोऽपि सूक्ष्मं विज्ञानं बुद्धिसंयोगनं भवेत् ॥

यावदुधिरसंव्याप्तिः शरीरे तावदेव नु ॥ ३४५ ॥

बुद्धेः सामान्यवृत्त्येह व्याप्तिरादेहसंशयात् ॥

चेतन्याभासवत्प्राणस्तां वृत्तिं व्याप्य तिष्ठति ॥ ३४६ ॥

तदेव ज्ञानं मनोमात्रं बुद्ध्या तादात्म्येन निरूप्यमाणं सूक्ष्मतरं स्यान्मनसोऽपि बुद्धेः सूक्ष्मत्वादित्याह । ततोऽपीति । बुद्धेरुपसंहारं वक्तुं देहे व्याप्तिमाह । यावदिति । सामान्यवृत्तिश्चेतन्याख्या वा प्राणाख्या वा ता बुद्धिसामान्या वारणात्मा व्याप्नोत्यतः

१ क. 'माहा' । २ ख. 'य एतत् त्वं वदसि' । ३ क. 'तस्य' । ४ क. 'बुद्धिं सा' ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंचलितम् । १०९१

सा तन्मात्र स्यादित्याह । चैतन्येति । सामासप्राणाख्यकारणस्य वृत्तिमतीं बुद्धिं व्याप्य स्थितस्तस्यास्तन्मात्रतेत्यक्षरार्थः ॥ ३४६ ॥ ३४६ ॥

अकार्यकारणस्त्वात्मा तमपहुत्य तिष्ठति ॥

कण्टकादिसमायोगे शरीरे विक्रिया यदा ॥ ३४७ ॥

तदाऽधर्मादितो दुःखं विक्रियातोऽभिजायते ॥

देहैकदेशं दुःखं विशिनष्टि स्वदेशगाम् ॥ ३४८ ॥

धियं तद्देहदुःखित्वाद्दुःखित्वं जायते धियः ॥

तस्यावच्छिन्नये वृत्तिर्दुःखभूतैव जायते ॥ ३४९ ॥

कारणमप्यकार्यकारणप्रत्यक्षात्रमित्याह । अकार्येति । स्पर्शादीना क्रमेण प्रत्य-
गन्त लयमुक्त्वा स्वाभाविकेऽपि तस्मिन् बन्धो बुद्धिपूर्वके तु स नेति किं याच्यमिति
वक्तुं लयात्मात्रप्रतीच ससारप्रकारमाह । कण्टकेति । अधर्मादिवशादनिष्टार्थयोगे देह
देशे यदा विदारस्तत्तद्विशेष्यपि दुःखं सभवतीत्यर्थः । देहदेशस्य दुःखमुत्पन्नं चेत्कथं
तस्य बुद्धिस्थत्वधीरित्याशङ्क्याऽऽह । देहेति । कथमन्यथा दुःखमन्यविशेषण तत्राऽऽह ।
तद्देशेति । देहदेशे दुःखस्य सत्त्वात्तत्र बुद्धेर्भावात्तस्या देहव्यापित्वादाश्रयद्वारा तस्य
तात्स्थ्यं न चाणवधेति न्यायात्परमाणुतुल्या धीस्तस्या सौम्यस्य तत्र विवक्षितत्वादि-
त्यर्थः । केचिद्दुःखस्य स्वसत्ताया प्रकाशान्यभिचारात्स्वप्रकाशत्वमाहुस्तान्प्रत्याह ।
तस्येति । अधर्माद्युपनीतानिष्टार्थयोगाद्देहदेशे दुःखोत्पत्त्या सहैव तस्य स्वसमानाश्रय
बुद्धिस्थत्वेन दृश्यं काचित्तद्वृत्तिरुदेत्यतस्तस्य प्रकाशान्यतिरेको न स्वप्रकाशत्वादित्य-
र्थः ॥ ३४७ ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥

भोक्तृभोग्याभिसंबन्धस्तथिमित्तोऽयमात्मनः ॥

बुद्धेः सेयमहं वृत्तिर्दुःखावच्छेदिनी सती ॥ ३५० ॥

परिच्छिन्नचित्तं बोद्धारं बोद्धाऽप्याभासपात्यनः ॥

न बहिर्विक्रियां मुक्त्वा देहेऽहं वृत्तिसंभवः ॥ ३५१ ॥

उक्तधीवृत्तिकार्यं वदन्नात्मन स्वाभाविकभोक्तृत्वपक्षं प्रत्याह । भोक्त्रिति । कथं
धीस्था वृत्तिस्तत्रोक्तं सधन्वमादधीतं न हि यदादिवृत्तिरीदृशीत्याशङ्क्याऽऽह । बुद्धे-
रिति । स्वस्य लोकस्य च प्रसिद्धा धीस्माद्दुःखविशिष्टा वृत्तिरहमित्येवरूपा वृत्तिम-
दन्तं करणं बोद्धृशब्दिन विशिनष्टि तच्च सामास जीवाख्यं स्वदुःखेन योजयति स च
मास्तिणि तदर्पयत्येवमात्मनि दुःखस्यातिरित्यर्थः । कण्टकादियोगनविक्रियातो दुःखं
पक्षे वृत्तेरहमित्यस्या बन्धेत्युक्तं कालान्तरेऽपि तज्जन्मसम्भवादित्याशङ्क्याऽऽह ।
नेत्यादिना ॥ ३५० ॥ ३५१ ॥

१०९२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

स्वस्थेन्द्रियमनोबुद्धेर्नैवाहमिति वीक्ष्यते ॥

पुत्राभिमानने त्वस्मिन्न देहांशविशिष्टता ॥ ३५२ ॥

तत्र हेतुः । स्वस्थेति । समाहितधियोऽहंवृत्त्यदष्टेरित्यर्थः । कण्ठकादिकृतदुः-
खस्य देहदेशद्वारा धीमामित्वमुक्त्वा पुत्रादीनाभिमाननदुःखे विशेषमाह । पुत्रेति
॥ ३५२ ॥

तत्तद्वस्तु समुद्दिश्य दुःखित्वं तत्र मानिनः ॥

अज्ञानादभिमानोऽयं बुद्ध्यादौ विषयावधौ ॥ ३५३ ॥

तर्हि कुत्र पुत्राभिमाननं दुःखं तत्राऽऽह । तच्चदेति । तत्र तत्राभिमानवत्सत्ता-
त्पुत्रावि विषयीकृत्य बुद्धौ जातं दुःखं प्रणाख्या साक्षिण्यारोपितमित्यर्थः । ममाभिमा-
नस्य वस्तुत्वात्तज्जं दुःखमपि तथेत्याशङ्क्याऽऽह । अज्ञानादिति ॥ ३५३ ॥

न तु निःसङ्गकूटस्थप्रतीचः स्यादहमितिः ॥

न कार्यप्रलयो दृष्टो यस्मादन्यत्र कारणात् ॥ ३५४ ॥

त्वगारम्भकसामान्यं त्वगिराऽतोऽत्र गृह्यते ॥

कार्यत्वाग्नेन्द्रियेष्वेव विषयप्रलयो भवेत् ॥ ३५५ ॥

अहमभिमानकममभिमानस्यापि वस्तुत्वमाशङ्क्याऽऽह । न त्विति । स्पर्शादिज्ञान-
भेदानामित्यादिना भर्तृप्रपञ्चसमुक्त्वा तत्र विरुद्धांशं दूषयन्विषयाणां धियां चेन्द्रियेषु
लभं दूषयति । न कार्येति । अत्रेति दार्ष्टान्तिकवाक्योक्तिः । त्वगादीनामपि स्पर्शा-
दिषु कारणत्वायोगाद्यथाश्रुतं गृहीत्वा विषयाणामिन्द्रियेष्वेव लयो गृह्यतामित्याश-
ङ्क्याऽऽह । कार्यत्वादिति । तेषां विषयकार्यत्वात्तान्प्रत्यप्रकृतित्वादित्यर्थः ॥ ३५४ ॥
॥ ३५५ ॥

न मृदोऽन्यत्र कुम्भादेः शरावे प्रलयो यतः ॥

तस्मात्त्वगादयः शब्दास्त्वगाद्यारम्भकाभिधाः ॥ ३५६ ॥

सर्वत्र प्रतिपत्तव्या नान्यत्र प्रलयो यतः ॥

गन्धशब्देन कृत्स्नाऽपि पृथिवी परिगृह्यते ॥ ३५७ ॥

तथाऽपि तेषु विषयस्ये के दोषस्तत्राऽऽह । न मृद इति । कारणादन्यत्रापि कार्य-
लयेत्कुम्भादेः शरावादावपि स स्यादतो विषयाणामिन्द्रियेषु लयासिद्धिरित्यर्थः ।
कार्यस्याकारणे लयायोगे श्रुते यथाश्रुतार्थस्वीकारो भेति फलितमाह । तस्मादिवि ।
सर्वत्रेति तत्तद्वाक्योक्तिः । तच्छब्दार्थमेव स्फुटयति । नान्यत्रेति । सर्वेषां स्पर्शाना-
मित्यादि व्याख्याय सर्वेषां गन्धानामित्यत्र गन्धशब्दार्थं प्रकटयति । गन्धेति । शब्दा-
दिष्वक्षरसंहतिरूपा स्मृता पृथिवी गन्धशब्दितेत्यर्थः ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥

२०९४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यनार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

चक्षुषस्तैजसस्त्वमाह । स्वग्राहोति । विमतं तेनसं रूपादिषु रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादी-
पवदित्यर्थः । चक्षुषो ग्राह्यरूपासाज्जात्ये श्रोत्रेण रूपाग्रहवत्तेनापि तत्र गृह्येतेति बाध-
कमाह । न चेदिति ॥ ३६४ ॥

न चेदर्थसजातीयं सर्वार्थग्रहणं भवेत् ॥

एकैकस्येन्द्रियस्येह मनोबुद्ध्योर्यथा तथा ॥ ३६५ ॥

उक्तानुमानेषु विपक्षे नापकमाह । नेत्यादिना । इहेति व्यवहारभूमि-
रुक्ता ॥ ३६६ ॥

सर्वभूतात्मकत्वात् सर्वार्थग्रहणं तयोः ॥

मनोबुद्ध्योरिति ज्ञेयमन्यथा वदसंभवात् ॥ ३६६ ॥

तयोरपि सर्वार्थग्रहणं कथमित्याशङ्क्य भूतपञ्चकारकभत्वादित्याह । सर्वेति । विमतं
भूतपञ्चकजातीयं तद्ग्राहकत्वाद्यद्यद्ग्राहकं तत्तथा यथा रूपग्राहको दीपस्तज्जातीयो न च
हेत्वसिद्धिर्मनोबुद्ध्योरगोचरस्यानात्मनोऽस्तत्त्वात्साज्जात्यं च द्रव्यत्वावान्तरजात्येष्टमिति
न सिद्धसाध्यात् तद्ग्राहकत्वं च तत्कारणतेति नादृष्टादौ व्यभिचार इति भावः । अनु-
भवसिद्धहेत्वनुपपत्तिं विपक्षे नापकत्वेनाऽऽह । अन्यथेति ॥ ३६९ ॥

त्वगादिज्ञानशक्तीनां बुद्धिः सामान्यमुच्यते ॥

प्राण एव क्रियाशक्तिसामान्यं तद्वुच्यते ॥ ३६७ ॥

त्वगादीनां भौतिकत्वमुक्त्वा प्रकाशशक्त्यं साधारणं रूपमाह । त्वगादीति ।
ज्ञानेन्द्रियाणां तच्छक्तिषुष्ठानां प्रकाशः साधारणं रूपमित्यर्थः । कर्मेन्द्रियाणामितरव-
द्भौतिकत्वं मत्वा साधारणं रूपमाह । प्राण इति । अस्वार्थः—वादनमोविकारो विवरप्रा-
धान्ये सति शब्दव्यञ्जकत्वाच्छ्रोत्रवदस्त्री वायवीयौ नियमेनाऽऽलोकानपेक्षस्पर्शवद्ग्राह-
कासाधारणकरणत्वात्तन्मयद्रव्यरूपस्य बलस्य तत्र दृष्टेः प्राणो वै बलमिति हि श्रुतिः ।
पादौ तेजसौ प्रायेणोष्णस्पर्शत्वादीपवत् । पायुराप्यं क्षिप्तत्वात्संमतवदुपस्यः पार्थिवो
गन्धवत्त्वात्समतवत् । एवं भौतिकानामेषां क्रियाशक्तिसामान्यं साधारणं रूपं त्वगादीनां
प्रकाशवत्क्रियेति । तेजोमयी वागित्यादिभूतेर्वान्तैजसी हस्ती पूर्ववद्वायवीयावेव पायुः
पार्थिवो गन्धवत्त्वाद्भस्तिरेव रयिरित्यादिश्रुतेः प्रनननमाप्यं परिशेषात्पादौ नामसाधिते
यार्थः ॥ ३६७ ॥

शब्दादिभोगसिद्धयर्थं श्रोत्राद्या ज्ञानशक्तयः ॥

तद्वत्कर्मापभोगार्थं वागाद्याः कर्मशक्तयः ॥ ३६८ ॥

किमर्थानि ज्ञानेन्द्रियाणि तत्राऽऽह । शब्दादीति । उक्तं हि—रूपादिषु पञ्चाना-
मालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिरिति । किमर्थानि कर्मेन्द्रियाणि तत्राऽऽह । तद्वदिति ।
उक्तं च—वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च शेषाणामिति ॥ ३६८ ॥

यथोक्तशक्तिविशेषो मनोबुद्धिपुरःसरः ॥

संकल्पाध्यवसायाभ्यां तयोर्भेदोऽपि च द्विधा ॥ ३६९ ॥

सर्वाणि तानि केन प्रयुक्तानि व्याप्रियन्ते तत्राऽऽह । यथोक्तेति । शक्तिशब्देन शक्तिमन्ति द्रव्याणि गृहीतानि । कथं मनोबुद्ध्योर्भेदोऽन्तःकरणमेव हि द्विधोच्यते तत्राऽऽह । संकल्पेति ॥ ३६९ ॥

योग्येन्द्रियस्य या यस्य ततोऽन्यत्रापि लक्षिता ॥

वृत्तिस्तस्यैव सा ज्ञेया न स्वभावविपर्ययः ॥ ३७० ॥

यत्तु शब्दव्यञ्जकत्वेन श्रोत्रादेराकाशविकारत्वं तदयुक्तं तैत्तिरीयस्य चक्षुष्यपि तद्व्यञ्जक-
त्वदृष्टेः श्रुःश्रवाः सर्प इति हि प्रतिदिः । यच्च हस्तस्त्वचोः स्पर्शवदादानसाधनत्वाद्वा-
यवौ तत्तदसत्पादादौ व्यभिचारान्न चासति प्रतिबन्धे विशिष्टस्पर्शित्वात्पा-
दादेस्त्वैतत्त्वं हस्तादावपि तद्भाषाज्ञ च स्निग्धत्वात्पादश्रोत्रादेराप्यत्वं घृतादौ व्यभि-
चारान्न च गन्धवत्त्वादुपस्थादि पार्थिवं पाण्यादावपि तद्भाषादतो नेन्द्रियाणां कार्य-
व्यवस्थया भौतिकत्वमित्यत आह । योग्येति । यस्य श्रोत्रादेर्या योग्या श्रवणाद्या वृत्तिः
सा चक्षुरादौ दृष्टाऽपि तस्यैव श्रोत्रादेर्ज्ञेया स्वभाववैपरीत्यायोगात्स्थानभेदान्नैवैषोन्द्रि-
यभेदस्य कार्यभेदगम्यस्य दुरपह्वत्वादित्यर्थः ॥ ३७० ॥

एवं ज्ञानक्रियाशक्तिविशेषाज्जगदात्मनः ॥

करणायतनत्वाय देहाविर्भूतिरात्मनः ॥ ३७१ ॥

इत्थं करणव्यवस्थायामपि देहवृष्टिरस्मिन् तदभावेऽपीन्द्रियव्यापारादात्मनो बन्ध-
सिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । उक्तमीत्या द्विविधेन्द्रियव्यापारायो जगदात्मा
संसारो तस्य करणाश्रयत्वाय देहसृष्टिर्न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियव्यापारः संभवतीति
हि वृद्धा । देहश्च पाञ्चभौतिकः शब्दादिपञ्चकस्य तत्रोपलम्भादिति भावः ॥ ३७१ ॥

एवं च सति यद्यस्मात्कार्यमाविरभूत्पुरा ॥

तत्तु तत्रैव विलयं कार्यमेति स्वकारणे ॥ ३७२ ॥

कार्यकरणयोर्भौतिकत्वे भूतेषु लयमावात्फलं लभ्यति । एवं चेति ॥ ३७२ ॥

मूलकारण एवैषां सर्वेषां विलयो भवेत् ॥

तत्कारणत्वात्कार्याणां न तु कार्यान्वरे लयः ॥ ३७३ ॥

भूतेषु कार्यकरणलयेऽपि तेषां ब्रह्माणोऽन्यत्र स स्यादिति चेत्तत्राऽऽह । मूलेति ।
तत्कारणत्वान्मूलकारणकार्यत्वाद्भूतानामित्यर्थः । तथाऽपि ततोऽन्यत्र तद्व्ययः स्यादित्या-
शङ्क्य तस्य कार्यान्तरेकात्कार्यं च कार्यान्तरलयायोगान्नैवमित्याह । कार्याणा-
मिति ॥ ३७३ ॥

पिण्डादिष्वेव प्रात्यक्ष्यादृदादीनां लयादियम् ॥

भ्रान्तिः पूर्वेषु कार्येषु लयोऽयमिति मोहतः ॥ ३७४ ॥

न ब्रह्मण्येव सर्वकार्यलयो मृदादौ कुम्भज्योपलब्धेः कार्यकरणानां च भूतेषु लयस्य स्वयैवेष्टत्वात्तथा च कार्यान्तरेऽपि कार्याणां लयः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । पिण्डादि-
त्त्विति । मृदादिभावमापन्ने मूलकारणे घटादिलयाद्वाकारालं कार्यं कार्यान्तरालयस्त-
थाऽपि पिण्डादिकार्येषु घटादिलयस्य प्रात्यक्ष्याद्ब्रह्मणोऽर्जासु मृदादिष्वेव कार्यान्तरलय
इति भ्रान्तिरविवेकाद्भवतीत्यर्थः ॥ ३७४ ॥

एवं त्वगादिवाच्यासु स्पर्शादीनां यथायथम् ॥

स्पर्शादिमात्रासु लयस्तासामपि लयस्तथा ॥ ३७५ ॥

मनोविषयसामान्ये तस्यापि प्रलयो धियः ॥

स्वमोचरैकसामान्ये सरितां सागरे यथा ॥ ३७६ ॥

बुद्धेर्विषयविज्ञानसामान्यमपि चाऽऽत्मनि ॥

परस्मिद्धैयविशेषरहितेऽपरिणामिनि ॥ ३७७ ॥

मूलकारणे ब्रह्मणि भूतभौतिकलवं प्रतिपाद्यैवं सर्वेषां स्पर्शानामित्यादिमाप्यमुक्तेऽर्थे
योजयति । एवमिति । यथायथमिति त्वमाच्यस्पर्शमात्रायां स्पर्शविशेषाणां चक्षुर्व-
क्ष्यरूपमात्रायां रूपविशेषाणां लय इत्यादि ज्ञेयमित्यर्थः । आत्मन्यपरिणामिनि लीयत
इति शेषः । तदपरिणामित्वसिद्धये लयेत्यादि विशेषणम् ॥ ३७५ ॥ ३७६ ॥
॥ ३७७ ॥

वदनादिस्वसामान्यविषयेषु तथा लयः ॥

कर्मन्द्रियाणां सर्वेषां तत्सामान्येषु पञ्चसु ॥ ३७८ ॥

स यथा सर्वाणामित्यारम्भैवं सर्वेषां कर्मणामित्यस्मात्प्राक्तनसंदर्भः संक्षेपविस्तरान्म्यां
व्याख्यात इदानीमेवं सर्वेषां कर्मणामित्यादेस्तात्पर्यमाह । वदनादीति । कर्मन्द्रियाणां
तद्विषयाणां च वदन्त्वादिसामान्येषु लयलोपां च प्राणे तस्यापि कारणात्मनीत्यर्थः ।
यथा बुद्धीन्द्रियाणां तदर्थाणां च तत्सामान्येषु स्पर्शत्वादेषु पञ्चसु लयस्तथा कर्मन्द्रि-
याणां तदर्थाणां च वदनादिषु वागादिगोचरीभूतसामान्यात्मसु विषयेषु लय इति
योजना ॥ ३७८ ॥

परिस्पन्दः प्रकाशश्च ज्ञानशक्तिषु चिद्यते ॥

केवलस्तु परिस्पन्दः कर्मशक्तिषु निष्पन्नः ॥ ३७९ ॥

प्राणश्चेत्यादिभाष्यतात्पर्यं वक्तुं भूमिकामाह । परिस्पन्द इति । केवलशब्दार्थमाह ।
निष्पन्न इति ॥ ३७९ ॥

सर्वोऽप्येव परिस्पन्दो बुद्धीन्द्रियसमाश्रयः ॥

प्राणात्मक इति ज्ञेयो हन्तास्यैवेति च श्रुतेः ॥ ३८० ॥

प्राणश्च ज्ञानमात्रमेवेति भाष्यतात्पर्यमाह । सर्वोऽपीति । परिस्पन्दस्य प्राणात्मक-
त्वाद्विवेचिन्द्रियाणां च परिस्पन्दात्मकत्वाद्यो वै प्राणः सा प्रज्ञेति श्रुतेश्च प्राणबुध्यो-
रेकपादुभयविवेचिन्द्रियाणां सिद्धप्राणत्वमित्यर्थः । तेषां प्राणत्वे मानमाह । इन्तेति
॥ ३८० ॥

पट्टीशशङ्खद्वयान्तात्प्राणस्यैव तु शक्तयः ॥

कर्मेन्द्रियाणि सर्वाणि तथा बुद्धीन्द्रियाण्यपि ॥ ३८१ ॥

द्विविवेचिन्द्रियाणां तदात्मत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । पट्टीज्ञेति । यथा पादमन्त्र-
नशीलभूतशङ्खनयनयोगेण चतुरोऽपि जात्योऽथ समुत्पादयत्येव प्राणो वागादीनुत्ति-
वतीति श्रुत्युक्तेन्द्रियाणि प्राणाधीनतया तद्रूपाणीत्यर्थः ॥ ३८१ ॥

आपीतकरणग्रामे पुंसि स्वात्मन्यवस्थिते ॥

तथा प्राणाययः शुद्धा जाग्रतीति श्रुतेर्यच्चः ॥ ३८२ ॥

तेषां प्राणाधीनतया तदात्मत्वेन लये वाक्यान्तरमाह । आपीतेति । यथोक्तेन्द्रि-
यस्त्वानुरोधेनेति यावत् ॥ ३८२ ॥

सहैव कर्मशक्त्याऽतो ज्ञानशक्तिर्विलीयते ॥

प्राणात्मनि श्रुतिश्चाऽऽह कस्मिन्निति च सादरा ॥ ३८३ ॥

तेषां प्राणतादात्म्ये फलितमाह । सहैवेति । प्राणस्य परस्मिन्प्रलयमभिप्रेत्य तस्य
तत्कारणत्वे कस्मिन्बहुमुत्क्रान्तो भविष्यामीत्यादि मानमाह । श्रुतिश्चेति । प्राणवि-
षयानुभवसमुक्त्यर्थश्चकार । द्वितीयस्तु स प्राणमसृजतेत्यादिकाक्यान्तरार्थः ॥ ३८३ ॥

साधारणोऽयं विलयः समानान्तोऽभिधीयते ॥

स्वहेतुमानससर्गाद्यापमात्यन्तिको लयः ॥ ३८४ ॥

किञ्च सर्वप्राणिसाधारणो योऽत्र प्राकृतो लयः स समानशब्दितकारणान्तं सम्-
बन्धान्तेऽपि वक्ष्यते तदत्र वाक्यशेषानुमुष्यमस्तीत्याह । साधारण इति । चातुर्धा तस्य
प्राथमिकस्य चास्य लयस्य साधारणत्वे हेतुमाह । स्वहेत्विति ॥ ३८४ ॥

ज्ञानशक्तिरियाशक्तिविमुत्वात्परमसरम् ॥

व्युष्टाऽऽत्मानं जगत्त्वेन स्वात्मन्येव समूहति ॥ ३८५ ॥

कथं पञ्चमान्ते कारणान्तो लयः उक्तस्तत्राऽऽह । ज्ञानेति । अत्र सर्वशक्तित्वा
दात्मानमेव प्रपञ्चतया विस्तार्य स्वात्मनि तमुपसदृत्य स्वयमेव तिष्ठतीति पञ्चमशेषे
भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३८५ ॥

१०९८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

निरुह्येति तथा धृत्या कारणात्माऽभिधीयते ॥

अत्यक्रामदिति त्वस्य निर्वीजावस्थतोच्यते ॥ ३८६ ॥

तत्र प्राणादिकार्यवाचिशब्दसत्त्वेऽपि कारणवाची शब्दो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । निरुह्येतीति । प्राणादीन्प्रसार्याऽऽत्मानं च तत्र प्रवेक्ष्य स्थित इत्युक्त्यानुसारेण कारणमुक्तमित्यर्थः । तर्हि तदेवास्तु वास्तव्यं तत्त्वं नेत्याह । अत्यक्रामदिति ॥ ३८६ ॥

यत् एवमतोऽक्षेपज्ञानशक्तिलयात्परम् ॥

सर्वकार्योपसंहारी प्राण एकोऽवतिष्ठते ॥ ३८७ ॥

यस्मादत्र निरुह्येत्येवं मूलकारणमुक्तं तस्मादेव पञ्चमस्थया कस्मिन्नु त्वं चाऽऽत्मा च 'प्रतिष्ठितावित्यादिभ्यस्त्या सहारकम्' कथ्यते तथाच तत्र कारणोक्तावपि कुतस्तदन्त-
'स्योक्तिरिति नाऽऽशङ्क्येत्याह । यत् इति ॥ ३८७ ॥

प्राणोऽपाने तथाऽपानो ध्यानात्मनि विलीयते ॥

ध्यानोऽप्सुदानमप्येति हृदानोऽपि समानगः ॥ ३८८ ॥

प्राणो वृत्तिविशेषोऽपाने लयधृतेर्मुख्यस्य तदयोगात्त च तस्य सर्वकार्यसंहर्तृत्वायोगः सर्वव्यवहारान्वयव्यतिरेकवत्त्वादित्याह । प्राण इति । प्राणस्यापाने लयवदपानस्य ध्याने ध्यानस्योदाने तस्यापि समाने लयो भवतीत्याह । तथेति । अस्वार्थस्य पञ्चमे सिद्धत्वार्थो हिशब्दः ॥ ३८८ ॥

कारणात्मैव जगतः समानोक्त्याऽभिधीयते ॥

सर्वसाधारणः सोऽयं प्राकृतः प्रलयो यतः ॥ ३८९ ॥

समानशब्दस्यापि प्राणादिशब्दवद्वृत्तिविशेषार्थत्वमाशङ्क्याऽऽह । कारणात्मेति । प्रकृतामुगुणवाचयशेषार्थं संक्षेपतो व्युत्पाद्य स्वामाविकं लयमुपसंहरति । सर्वेति ॥ ३८९ ॥

मङ्गानयनताऽप्यस्य न बुद्धिमङ्गयोच्यते ॥

प्रत्यक्षप्रज्ञोरियताभाससंवन्धात्प्राज्ञ उच्यते ॥ ३९० ॥

ननु प्राकृतलये सर्वकार्यलपोऽस्ति न वा न चेज सुषुप्ते स्वप्नाद्विशेषः कतिपयकार्य-
ल्यस्य स्मरेऽपि भावादिति चेत्प्राज्ञ कारणवदस्त्यानन्दमुक्त्या प्राज्ञ इत्यादि विरुध्येत
तत्तद्बुद्धेर्लान्त्वान्तत्तद्वृत्तिप्रज्ञामावे प्राज्ञतायोगादत आह । प्रज्ञानेति । प्राकृतलयस्य
बुद्ध्याधीनत्वाभावं दृष्टान्तपितुमपिशब्दः । कथं तर्हि श्रौतं प्राज्ञत्वं तदाह । प्रत्य-
गिति ॥ ३९० ॥

यन्निमित्तं श्रमाभ्यानि प्राप्ताप्यपिह विभ्रति ॥

तदविज्ञातयाथात्म्यमेतत्कारणमुच्यते ॥ ३९१ ॥

आत्माप्राप्तयोगात्कारणस्य प्राज्ञत्वे कारणात्मनोर्भेदात्ते सिद्धान्तहानिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । यन्निमित्तमिति । यदज्ञातमात्मतत्त्वं विषयोक्त्य व्यवहारभूमौ प्रत्यक्षा-

४ भाष्यम् । आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १०९९

दीनि प्रामाण्यं लभन्ते तज्जगत्कारणमिति श्रुतिस्मृतिवादेपूच्यते तत्कुतो द्वैतमित्यर्थः
॥ ३९१ ॥

यस्मिञ्ज्ञाते भवेज्ज्ञातं जगदेतच्चाचरम् ॥

अज्ञाते च तथाऽज्ञातमेतदेव तदुच्यते ॥ ३९२ ॥

आत्मैवाज्ञानद्वारा कारणमित्यत्रैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिं प्रमाणयति । यस्मि-
न्निति । यज्ञाने ज्ञातं सर्वं यदज्ञाने चाज्ञातं तदेवैतत्कारणमुपनिषदधिगतमुपादानाति-
रिक्तोपादेयाभावादिति भावः ॥ ३९२ ॥

नन्विह मलयः श्रुत्या विषयस्यैव भण्यते ॥

करणस्य तु नैवोक्तस्तत्कस्मादिति भण्यते ॥ ३९३ ॥

यद्यपि प्राकृते लये बुद्ध्यादिलयस्त्वया साध्यते तथाऽपि नासौ श्रौतस्तत्र को हेतु-
रिति दृच्छति । नन्विति । करणन्यस्येष्टम्यापि श्रुत्या मुक्तोऽनुक्तौ हेतुं प्रतिमान्ते ।
भण्यत इति ॥ ३९३ ॥

स्वगोचरसजातीयं करणं मन्यते श्रुतिः ॥

विषयस्य लयोल्ल्याऽन्तःकरणमल्लयोक्तता ॥ ३९४ ॥

तदेव प्रकटयति । स्वगोचरेति । तत्सामान्यं करणस्य प्रागेव न्यक्कीकृतम् । सामा-
न्यकत्वं दर्शयति । विषयस्येति ॥ ३९४ ॥

एवं मन्तव्य आत्माऽयं तर्कतः प्राग्ययोदितः ॥

बुन्दुभ्यामुक्तदृष्टान्तन्यायमार्गेण यत्नतः ॥ ३९५ ॥

आत्मसामान्यसंप्रतिलयहेतुसमाश्रयात् ॥

आत्मैव सर्वमित्येव प्रतिज्ञार्थः समर्थितः ॥ ३९६ ॥

मनविधिप्रपञ्चमुपसंहरति । एवमिति । यथाऽयमात्मा तर्कतो मन्तव्य एवं
प्रागुक्त इति धोमना । उक्तं तं प्रकारमेव दर्शयति । बुन्दुभ्यादीति । अनेकदृष्टान्त-
द्वारेणानेकदृष्टान्तन्यायो यथोक्तार्थसमर्थने यत्नः ॥ ३९५ ॥ ३९६ ॥

स्वाभाविकोऽयं मलय इति पौराणिका जगुः ॥

बुद्धिपूर्वस्तु विलयः सम्पन्नानेकपूर्वकः ॥ ३९७ ॥

स यथेत्यादेर्वाक्यार्थधीप्रकटनार्थस्य विषयपरिशेषार्थमुक्ते लये पौराणिकसंप्रतिमाह ।
स्वाभाविक इति । नैमित्तिकस्वाभाविकत्वान्तिकभेदाप्रिविधो लयः । उक्तं हि—

“सर्वेषामेव भूतानां त्रिविधः प्रतिमंचरः ॥

नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवाऽऽत्यन्तिको लयः” इति ॥

तथाऽऽद्यो ब्रह्मकर्तृकोऽज्ञानरलयः । यथाऽऽह—ब्राह्मो नैमित्तिकस्तेषां कल्पान्ते
प्रतिमंचर इति । द्वितीयम् कार्याणां प्रकृताववमानम् । आत्यन्तिको ज्ञानाधीनो

११०० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

मोक्ष इत्याह । बुद्धिपूर्वस्त्विति । उक्तं च—आत्यन्तिकश्च मोक्षालयः प्राकृतो द्विप-
रार्धिक इति ॥ ३९७ ॥

शक्तिमात्रात्मना स्थानं कार्याणां यत्स्वकारणे ॥

इत्यनात्यन्तिकलयो भूयोजन्मकृतक्षणः ॥ ३९८ ॥

स्वाभाविकलयस्य धीपूर्वल्याद्विशेषमाह । शक्तीति । स्वाभाषिके लये कार्याणां
कारणे शक्त्यात्मनाऽनन्यानमिति यस्मादास्थितं तस्मादसावनात्यन्तिक इति योनना ।
अनात्यन्तिकत्वं विशदयति । भूय इति । पुनरापि नन्मार्थं कृतावकाशत्वात्प्राकृतोऽय-
मित्यर्थः ॥ ३९८ ॥

अतीतानागतेह्यजन्मनाशादिहेतुत्वं ॥

यस्तु धीपूर्वको ध्वंसस्तदर्थेयं परा श्रुतिः ॥ ३९९ ॥

ततो धीपूर्वलये विशेषं ब्रुवाणस्तदर्थमुत्तरवान्वयमवतारयति । अतीतेति । त्रैकाल्य-
जन्मादिहेत्वज्ञानव्यतिर्हि बुद्धिपूर्वो ध्वंसस्तदुपायधीप्रदर्शनायोत्तरा श्रुतिरित्यर्थः
॥ ३९९ ॥

यथोक्तवस्तुसिद्ध्यर्थं दृष्टान्तोऽयमिहोच्यते ॥

यथा सैन्धवखिल्योऽस्तः स्वयोनानुदधाविह ॥ ४०० ॥

कठिनोदकविलयमनु खिल्यो विलीयते ।

विलीनस्यास्य उद्धृत्य ग्रहणाय न कथन ॥ ४०१ ॥

निपुणोऽपि नरः शक्तः खिल्यरूपेण पूर्ववत् ॥

सामुद्ररूपाब्जान्येन ग्रहीतुं कथन क्षमः ॥ ४०२ ॥

तानविशेषणावतार्य विशेषतो दृष्टान्तश्रुतिमवतारयति । यथोक्तेति । कार्यकारण-
प्रपञ्चस्य तद्विलक्षणे ब्रह्मणि ज्ञानाद्विल्यो यथोक्तं वस्तु तत्प्रतिपादनाय श्रुतौ दृष्टान्तो-
क्तिरित्यर्थः । तदसराणि व्याचष्टे । यथेति । दार्ष्टान्तिकसम्बन्धशब्देन यथाशब्दस्या-
न्यथो यः सैन्धवखिल्यः स्वयोनानुदधे क्षिप्तः कठिनोदकलयानन्तरं लीयत इति योनना ।
न हास्येत्यादेरर्थमाह । विलीनस्येति । पूर्ववत्खिल्यस्योदके प्रक्षेपात्प्रागवस्थापामिवे-
त्यर्थः । तत्र हेतुं वक्तुं प्रतिज्ञामनुवदति । सामुद्रेति । तद्रूपं सलिलमात्रम् ॥ ४०० ॥
॥ ४०१ ॥ ४०२ ॥

आददीत समुद्राम्भस्तं निष्कुर्यतो यतः ॥

ततस्त्वनस्तल्लवणं वेत्ति खिल्यं न कुञ्चयित् ॥ ४०३ ॥

यतो यतस्त्वित्यादिहेतुवान्वयमाह । आददीतेति । तं निष्कृतुः खिल्यप्रहेच्छा-
नमित्यर्थः ॥ ४०३ ॥

४ ब्राह्मणम् । आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारूपटीकासंवलितम् । ११०१

सामुद्रमन्थः खिल्यत्वं याति भानुविपाकतः ॥

सिन्धोरायातः स यतस्तस्मात्सैन्धव उच्यते ॥ ४०४ ॥

दृष्टान्तवाक्यार्थं संक्षिप्य प्रपञ्चयन्खिल्यत्वे निमित्तमाह । सामुद्रमिति । सैन्धव-
शब्दार्थमाह । सिन्धोरिति ॥ ४०४ ॥

असंभिन्नस्वावयवः खिल्यः सोऽयं निगद्यते ॥

सोऽयं सैन्धवखिल्योऽस्तौ ययैवेह महोदधौ ॥ ४०५ ॥

खिल्यपदार्थमाह । असंभिन्नेति । स्वावयवानामसंभिन्नत्वं मिय संसृष्टतया दाढ्यम् ।
अपेति स्वयोनौवुदके प्रक्षेपात्प्रागवस्थायामित्यर्थः । पदयोरर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ।
सोऽयमिति । यन्निमित्तमुदकं खिल्यरूपेण परिणतं तद्विरोधिनीं प्रकृतिं प्राप्य तदेव,
खिल्यरूपं तेनो जहातीत्यर्थः । अयशब्दो विरोधिप्राप्तेस्तेजसस्त्यागाहेतुत्वद्यो-
नार्थः ॥ ४०५ ॥

तेजो विरोधिनीं प्राप्य प्रकृतिं विजहात्यय ॥

तेजोवियोगात्काठिन्यं ध्वस्ती भवति तद्वनम् ॥ ४०६ ॥

पाचके तेजसि त्यक्तेऽपि खिल्यरूपस्थितिमाशङ्क्याऽऽह । तेज इति ॥ ४०६ ॥

काठिन्यकारणध्वस्तौ खिल्यस्येह महोदधौ ॥

फटिनोदकविध्वंसमनु खिल्यो विलीयते ॥ ४०७ ॥

एतदेव स्फुटयति । काठिन्येति । खिल्यस्य महोदधौ क्षिप्तस्य काठिन्यहेतुतेजःसं-
पर्कध्वस्तौ फटिनोदकध्वंसद्वारा खिल्यस्यापि ध्वस्तिरित्यर्थः ॥ ४०७ ॥

यदेवाकृत्रिमं रूपं तदेवास्यावशिष्यते ॥

तेजोवयवसंयन्त्रसमुत्थं विनिवर्तते ॥ ४०८ ॥

अवशिष्टमर्थमाह । यदेवेति । अस्य खिल्यस्येति यावत् । तद्योवकमात्रम् । अह-
निमत्वं काठिन्येऽपि तुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तेज इति ॥ ४०८ ॥

तेजआद्यभिसंयन्त्रः कारणं खिल्यरूपिणः ॥

तद्भावभावतस्तस्य तद्ध्वस्तौ ध्वंसतस्तथा ॥ ४०९ ॥

तर्हि तद्योगमात्रं खिल्यताहेतुरिति न्ययं शृण्व्यादीत्याशङ्क्याऽऽह । तेजआदीति ।
तेजोवत्शृण्व्यादेरपि तद्वेतुत्वे हेतुमाह । तद्भावेति । अन्वयव्याप्तेरकाम्यां हि कारणं
यल्पते ती च तेजसीव शृण्व्यादावपि तुल्यौ तेनाविशिष्टं कारणत्वमित्यर्थः ॥ ४०९ ॥

एवं वा अर इत्यस्य कार्यकारणरूपतः ॥

प्रतीचो वास्तवं वृत्तं विरुद्धमभिधीयते ॥ ४१० ॥

दृष्टान्तं सक्षेपविस्तराभ्यामुत्वा दार्ष्टान्तिकं व्याख्याम्यत्रेवमित्यादेरर्थमाह । एव-

११०२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

मिति । एतद्वाक्यस्येदमाऽस्य प्रतीचः कारणादिविरुद्धं वास्तवं रूपमुच्यत इत्यस-
रार्थः ॥ ४१० ॥

अन्यावृत्ताननुगतब्रह्मत्वप्रतिपक्षये ॥

महदित्यभिधानं स्यात्कौटस्थ्यार्थं च भूतगीः ॥ ४११ ॥

महद्वृत्तमितिषदद्वयस्यार्थमाह । अन्यावृत्तेति ॥ ४११ ॥

वास्तवं वृत्तमाश्रित्य प्रतीचः मानप्रबोधतः ॥

स्वतःसिद्धस्य विज्ञप्त्यै महदित्यावि भण्यते ॥ ४१२ ॥

प्रतीचो महत्त्वादि मोक्षदशायामेवेत्याशङ्क्याऽऽह । वास्तवमिति । प्रागपीत्यपि-
शब्दोऽध्याहर्तव्यः । स्वतःसिद्धस्य महदित्यादिरूपस्येति शेषः ॥ ४१२ ॥

कारणस्य निषेधोक्तिरनन्तमिति यद्वचः ॥

अपारमिति कार्यस्य पारः कार्यस्य कारणम् ॥ ४१३ ॥

अनन्तमपारमित्यनयोरर्थमाह । कारणस्येति । कथमपारपदेन परस्य कार्यत्वं निर-
स्यते तत्राऽऽह । पार इति । अपूर्वमिति कारणे निषिद्धे कार्यत्वमस्य निरसितुं सुश-
कमित्यर्थः ॥ ४१३ ॥

कारणस्य तथा कार्यमन्तोऽनादेः प्रसिद्धितः ॥

जात्यन्तरनिषेधाय विज्ञानधनगीरपि ॥ ४१४ ॥

तथाऽपि कथमनन्तपदेन कारणत्वमस्य निषिध्यते तत्राऽऽह । कारणस्येति ।
अनादि हि कारणमन्यथाऽनन्यथादनवस्थानाच्च तस्य कार्यमन्तत्वान्तरत्वप्रसिद्धेर्न हि
मृदादि घटाद्यापत्तं शरावादि करोति ततोऽनपरमिति कार्यनिरासात्कारणत्वं परस्य
निषेद्धं शक्यमित्यर्थः । विज्ञानधनपदार्थमाह । जात्यन्तरेति । ज्ञेयैरर्थान्तरं जात्यन्त-
रम् ॥ ४१४ ॥

क्षेत्रज्ञाकानापोरेवं कार्यकारणसंमतिः ॥

अग्निस्थानीयमैकात्म्यं प्राप्योक्तेर्विनिवर्तते ॥ ४१५ ॥

एवकार्थमाह । क्षेत्रज्ञेति । तत्त्वयादिवाक्याज्जीवैधरयोरैक्यं ज्ञात्वा तद्वलात्कार्य-
कारणारूपं जगज्जिर्वर्तत एवं सत्यैकरस्यमेव पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ ४१५ ॥

कार्यकारणविध्वस्तौ ब्रह्मैकात्म्यप्रबोधतः ॥

न विशेषात्मलाभोऽस्ति सित्यस्येव महोदधौ ॥ ४१६ ॥

ज्ञानात्कार्यकारणध्वस्तौ ध्वस्तमपि जीवत्वं पुनरुदेप्यतीत्यनिर्गोक्षप्रसक्तिमाश-
ङ्क्याऽऽह । कार्येति । न हि भूयो जीवमावौ हेत्वभावाच्च खलु सित्यस्य महोदधौ
सित्यस्य ध्वस्तस्य तस्यैव पुनरुद्भवोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४१६ ॥

तेजःसंबन्धमासाद्य यथाऽम्भः स्तित्यतामगात् ॥

तथैवाज्ञानभूतेभ्यः परः क्षेत्रज्ञतां ययौ ॥ ४१७ ॥

ज्ञानादज्ञानस्यैव ध्वस्तिर्न कार्यकारणत्वस्य जीवत्वस्य चेत्याशङ्क्य सर्वस्यानात्मनोऽ-
ज्ञानमत्वाज्ज्ञानात्तद्वह्नौ ध्वस्तिः फलतीति ब्रुवन्नेतेभ्य इत्याद्यवतारयति । तेज
इति ॥ ४१७ ॥

कार्यात्माऽप्यचर्य गच्छन्त्यत्र निष्ठां निगच्छति ॥

तानि भूतान्यविधेति ग्राह्युल्लयन्तनिष्ठिताः ॥ ४१८ ॥

भूतशब्दस्य महाभूतेषु रूढत्वात्कार्यं परस्य क्षेत्रज्ञत्वमज्ञानरूपभूतेभ्योऽभिधीयते
तत्राऽऽह । कार्योत्पत्तिः । यत्र सर्वं कार्यं लीयते तन्मूलकारणमाविद्याभूतशब्देनोच्यते
यदाहाऽऽचार्यवाचस्पतिर्नामरूपबीजशक्तिभूतमन्याकृतं भूतसूक्ष्ममिति प्रसिद्धभूतानां
क्षेत्रज्ञोत्पापकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ४१८ ॥

परः कारणकार्येभ्य आत्मा पूर्णत्वकारणात् ॥

एतेभ्योऽविद्याभूतेभ्यः कार्यकारणतामगात् ॥ ४१९ ॥

तर्हि तद्वत्पापकानि कार्यकारणान्येवात्र मृतानीत्याशङ्क्याऽऽह । पर इति । आत्मा
पूर्णत्वात्परिच्छिन्नकारणादिविलक्षणः सोऽविद्यात्मकभूतवशात्तद्भावं गतो मूलाविद्याऽत्र
कार्पादिभूता भूतशब्देत्यर्थः ॥ ४१९ ॥

यतोऽविद्यैव तदेतुस्तदुच्छित्तावतो न सन् ॥

कार्यकारणभेदोऽयं ब्रह्मास्मीतिप्रबोधतः ॥ ४२० ॥

सर्वस्यानात्मनोऽविद्याजत्वे फलितमाह । यत इति ॥ ४२० ॥

तस्मिन्ध्वस्तेऽथ संबोधात्केवलैकात्म्यशेषतः ॥

विशेषसंज्ञा नास्त्यस्य पूर्णप्रहसिमाश्रितः ॥ ४२१ ॥

केचित्तु कार्यनिवृत्तिं शून्यतावसायिनीमाहुस्तान्निवर्तयन्भेदनिवृत्तिफलमाह । तस्मि-
न्भिति । ऐतयसंबोधस्याऽऽविद्यबन्धध्वंसे हेतुत्वसमर्थनार्थोऽयशब्दः । संज्ञामात्रे कैव-
ल्पस्यापुमर्पत्वमाशङ्क्योक्तम् । अस्येति ॥ ४२१ ॥

अविचारितसिद्धीनि यान्यविधेत्यथादिपम् ॥

एतेभ्यो हेतुभूतेभ्यो भूतेभ्योऽकार्यकारणः ॥ ४२२ ॥

कार्यकारणवद्रूपं समुत्पायेति शब्दते ॥

अविद्यासंगतेरस्य जायतेऽनेकरूपवान् ॥ ४२३ ॥

भूतशब्दार्थमनूद्य समुत्पायेत्यस्यार्थमाह । अविचारितेति । योऽकार्यकारणः पर-

११०४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

स्तस्य यथोक्तभूतेभ्यो भवत्तद्विशिष्टरूपमुत्पायेत्यत्र समुत्पानमित्यर्थः । तत्प्रपञ्चयज्ञा-
त्मनोऽविद्ययाऽनेकाकारावाप्तिमाह । अविद्येति ॥ ४२२ ॥ ४२३ ॥

चेतनाचेतनाभास आत्मानात्मत्वलक्षणः ॥

कार्यकारणरूपेण मियोपेक्षाश्रयं तमः ॥ ४२४ ॥

अनेकरूपतन्तं स्वभावं विशदीकुर्वाणमिदाभासगैरिच्छं तस्याऽऽनष्टे । चेतनेति
॥ ४२४ ॥

कार्यकारणतां याव आत्माऽप्येवं तमोवशात् ॥

स्वाभासैर्बहुतामेति मनोबुद्ध्याद्युपाधिभिः ॥ ४२५ ॥

अविद्यायामेवमनेकरूपत्वेऽपि प्रतीचि विभायातमित्याशङ्क्याऽऽह । कार्येति । न
केवलमात्माऽज्ञानवशात्कार्यकारणतां गतः किंतु स्वाभासविशिष्टाविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधि-
वशान्मातृत्वादिभाव आऽऽस्तवानित्याह । स्वाभासैरिति ॥ ४२५ ॥

तमोहेतु समुत्पानं न वेग्रीत्यग्रहात्मकम् ॥

मिथ्याज्ञानं तमः कुर्वन्दीदृगेव करोति तत् ॥ ४२६ ॥

समुत्पानमित्युक्तत्वा तत्र क्रममाह । तम इति । सर्वमात्मनः समुत्पानमज्ञानम-
मिति न विवादस्तच्च तमोऽज्ञानमादौ न वेचि मूढोऽम्पीत्यग्रहात्मकं मिथ्याज्ञानं कुर्व-
देव तत्तद्वशमिथ्याज्ञानान्तरं करोतीत्यर्थः ॥ ४२६ ॥

अविद्याकार्यवृद्धिस्त्यप्रत्यगाभासरूपवत् ॥

बोद्धेत्यादिसमुत्पानं भण्यते परमात्मनः ॥ ४२७ ॥

अविद्यामात्रनिमित्तमुत्पानमुक्त्वा तत्कार्यबुद्ध्यादिकृतं तदाह । अविद्येति । आदि-
शब्देन भोक्तृत्वाद्युक्तिः ॥ ४२७ ॥

श्रोता स्पष्टेतिरूपः स्यात्तयैवेन्द्रियवृत्तिभिः ॥

दुःखी गौरो द्विजथेति शरीरोत्थानतः परः ॥ ४२८ ॥

इन्द्रियनिमित्तमुत्पानमाह । श्रोतेति । इन्द्रियाण्येव वा तद्वारिका वा वृत्तयस्तभि-
रिति यावत् । स्पष्टदेहकृत तदाह । दुःखीति ॥ ४२८ ॥

धनी गोमान्दरिद्रो वा धनाद्यर्थोत्पत्तिसंगतेः ॥

अतद्धानपि संमोहाद्ययोक्तात्मकतामगमात् ॥ ४२९ ॥

देहकतो धनादिसंन्यक्त तदाह । धनीति । आत्मशब्दो देहविषयः । आत्मनो
मिथ्याभूतमुत्पानमुपसाहरति । अतद्धानिति ॥ ४२९ ॥

प्रत्यग्यायात्म्यमोहोत्या विरिञ्चोपरूपा मृषा ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञभेदेन ह्या स्थाणोरत्यसिद्धिः ॥ ४३० ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११०५

तान्येवेत्यादि व्याख्यातु वृत्तं वीर्ययति । प्रत्यगिति । आ गिरिनादा च स्थाणोर्द्वि-
विधोत्थानस्य मोहोत्पत्त्यमेव मृणात्वे हेतुरिति द्योतयितुं हिशब्दः ॥ ४३० ॥

यथावस्तु यदा बोधो वेदान्तोक्तिश्रुतेर्भवेत् ॥

तदा नश्यन्ति भूतानि येभ्यः क्षेत्रज्ञतां गतः ॥ ४३१ ॥

सदाचष्टे । यथेति । वेदान्तवाक्यश्रवणाद्वस्त्वनुसारी बोधो यदा भवति तदा
भूतान्यविद्याशब्दितानि नश्यन्ति ततो हेत्वभावात्क्षेत्रज्ञत्वाद्युत्थानमपि नश्यती-
त्यर्थः ॥ ४३१ ॥

स्वरूपलाभमात्रेण सम्यग्बोधोऽखिलं तमः ॥

यतो हन्ति ततो नासावभ्यासं प्रति वीक्षते ॥ ४३२ ॥

अभ्यासमपेक्ष्य बोधोऽविद्यातज्जघ्नीत्येकदेशिमत् प्रसङ्गात्प्रत्याह । स्वरू-
पेति ॥ ४३२ ॥

व्यङ्ग्येष्वर्थेषु नाऽऽवृत्त्या व्यञ्जको हन्ति तत्तमः ॥ ।

व्यञ्जकस्य स्वभावोऽयं न प्रयोगमपेक्षते ॥ ४३३ ॥

ज्ञानमावृत्त्यनपेक्षमज्ञानादिव्यञ्जित्येतद्वृष्टान्तेनाऽऽह । व्यङ्ग्येष्विति । विमतमावृ-
त्त्यनपेक्ष तमोनिवर्तकं व्यञ्जकत्वादीपवदित्यर्थः । उक्तस्य हेतोर्वाप्तिं विवक्षित्वा द्युते ।
व्यञ्जकस्तेति ॥ ४३३ ॥

मोहतत्कार्यनीदो यस्तस्याज्ञानसमन्वयात् ॥

प्रत्यमात्माऽपि तद्ब्रह्म परोक्षमभवन्मृपा ॥ ४३४ ॥

ऐक्यज्ञानादज्ञानहानिर्बैदेक्यस्य सदाभावाद्ब्रह्मणि प्रत्यगाभिन्ने पारोक्ष्यं ब्रह्माभिन्ने
चाऽऽत्मनि ससारित्वं कथमित्याशङ्क्य ब्रह्मणि पारोक्ष्यमज्ञानकृतमित्याह । मोहेति ।
तद्ब्रह्मपरोक्षं प्रत्यक्चिदेकतानमपि मोहात्परोक्षं भवति मोहतत्कार्याश्रितार्थस्य मोहेना
न्वयव्यतिरेकवत्त्वाद्ब्रह्मस्तुतो वस्तुन्यसम्भावात्तस्माद्यत्साक्षादित्युक्तलक्षणे ब्रह्मणि पारोक्ष्यं
मुपेत्यर्थः ॥ ४३४ ॥

तद्वदद्वयतत्त्वोऽपि तदसंयोगहेतुतः ॥

आत्मा संसारितां यातो यथा कार्ण्यं विद्यत्तथा ॥ ४३५ ॥

तस्मिन्पारोक्ष्यवदात्मनि ब्रह्माभिन्नेऽपि ससारित्वस्याऽऽवियत्वं दृष्टान्तेनाऽऽह ।
तद्वदिति ॥ ४३५ ॥

आत्मनो ब्रह्मता यस्माद्ब्रह्मणोऽप्यात्मता सूतः ॥

तमोभोजान्तरायत्वात्तद्ब्रह्मत्वादेव साऽऽप्यते ॥ ४३६ ॥

तान्येवेत्यादेस्वार्थमुपसहरति । आत्मन इति । तस्मात्त्रार्थभेदोऽस्तीति शेषः ।

११०६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

कथं तर्हि मिथोभेदधीरित्याशङ्क्याऽऽह । तमोमात्रेति । ज्ञानादज्ञानध्वस्तौ सविशेष-
पत्वं हित्वा ब्रह्मात्मना विद्यतीत्यर्थः ॥ ४३६ ॥

सर्वमात्मेतिसम्यग्धीजन्मनैवाखिलं तमः ॥

ध्वंसमेति ततः संज्ञा नाविद्योत्याऽवशिष्यते ॥ ४३७ ॥

न प्रेत्येत्यदेतर्यमाह । सर्वमिति ॥ ४३७ ॥

सदोत्पन्नाऽऽत्मनि पितिरुत्पाद्याऽकारणादिधीः ॥

कारणादिधियः पूर्वं प्रतीचि ब्रह्मधीस्ततः ॥ ४३८ ॥

कथं सा नावशिष्यते प्रतीचि ब्रह्मधियस्तदुत्पाद्याः शेषादित्याशङ्क्याऽऽह ।
सदेति । अकारणादिधीरिति च्छेदः । आत्मनि कर्तृत्वादिधीरौत्सर्गिकी वाक्यादकर्तृ-
त्वादिधीराधेया तथाच वाक्यीयादैक्यज्ञानात्कर्तृत्वादिधियः पूर्वं ध्वंसस्तातो निरिन्धना-
ग्नित्प्रतीचि ब्रह्मधीरपि ध्वंसमेतीत्यर्थः ॥ ४३८ ॥

अपास्ताशेषभेदस्य बृहस्पं भेदवद्भवम् ॥

तज्ज्ञानेनैव तज्ज्ञातं तदन्धानवशेषतः ॥ ४३९ ॥

तथाऽप्याकाशादिभेददृष्टौ सत्यां कथमविद्योत्पत्तज्ञानवशेषस्तत्राऽऽह । अपा-
स्तेति । एकरसस्य प्रतीचो यदाकाशादिभेदबृहस्पमधिगतं तत्प्रत्यक्षज्ञानेनैव ज्ञातं तदवि-
द्याविलसितस्य तन्मात्रत्वादतः प्रत्यक्षज्ञानात्कर्तृत्वादिध्वस्तिकाले भेदधीरपि ध्वस्तो-
त्यर्थः ॥ ४३९ ॥

अहेतुफलरूपेण प्रतीचा तद्विलक्षणम् ॥

कार्यकारणवज्जगद्धा द्रष्टव्यकोऽवशिष्यते ॥ ४४० ॥

विशेषसंज्ञाध्वस्तौ शिष्टमर्थमाह । अहेत्विति । नानारूपं जगदेकरूपप्रत्यक्षाव्रत्वे-
नोपसंहृत्य विद्वानैवैकः शिष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ४४० ॥

प्रत्यक्षात्रेक्षणादात्ममोहतज्जनिराकृतेः ॥

असंभवाद्द्वितीयस्य स्थापपूर्वादिमानदम् ॥ ४४१ ॥

एकत्वसंस्थावत्त्वात्प्रतीचि कार्यकारणवत्त्वसंभवादहेतुफलरूपेणेत्युक्तमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । प्रत्यमिति ॥ ४४१ ॥

ज्यपेततमसस्तत्त्वमागमापायसाक्षिणः ॥

ज्ञानेन गम्यते साक्षात्तावन्मात्रानुरोधेना ॥ ४४२ ॥

सज्ञामात्रस्याज्ञानात्मक्या निरस्यत्वाविशेषे किमिति प्रत्यगोक्षणात्मोहादिनिराकृति-
र्मार्गज्ञानार्तिकं न स्थादित्याशङ्क्य विशेषमाह । ज्यपेतेति ॥ ४४२ ॥

दृष्टिमात्रात्मन्यायात्मात्कार्यकारणवस्तुनः ॥

नाज्ञातं किञ्चिदप्यस्ति नानपास्तं तमोऽप्यनः ॥ ४४३ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारूपटीकासंवलितम् । ११०७

यदादिज्ञानात्प्रत्यग्ज्ञाने दर्शितविशेषकृतं फलमाह । दृष्टीति । अत शब्देन प्रत्य-
ज्ञानोक्ति ॥ ४४३ ॥

क्षेत्रज्ञेश्वरभेदेन संज्ञा नैवेह विद्यते ॥

तद्धेतौ तयसि ध्वस्ते कुतः संज्ञाऽनिमित्ततः ॥ ४४४ ॥

नेत्यादेरर्थमुपसहरति । क्षेत्रज्ञेति । इहेति विद्यावस्थोक्ति । तदेव स्फुटयति ।
तद्धेताविति । अनिमित्त इति च्छेद । कुतो वा निमित्ततः सज्ञेति सयन्ध ॥ ४४४ ॥

संज्ञा प्रेत्याऽऽत्मनो नास्तीत्येवच्छ्रुत्वा त्वचूचुदत् ॥

शङ्कमानाऽऽत्मनो नाशं मैत्रेयी पतिमादरात् ॥ ४४५ ॥

निर्वर्त्यसद्भागतमविद्योत्थत्वविशेषणमप्रतीत्य सा हेत्यादेरर्थमाह । संज्ञेति ॥ ४४५ ॥

विज्ञानैकधनोक्त्या च निःसंज्ञवचसा तथा ॥

उक्त्योर्मिथोविरुद्धत्वादात्मा मोमुक्षते मम ॥ ४४६ ॥

अत्रेत्यादेस्तात्पर्यमाह । विज्ञानेति । उक्तिम्यामात्मनो मोहे हेतुमाह । उक्त्यो-
रिति ॥ ४४६ ॥

अविरुद्धं सुविस्पष्टं मया तुभ्यं प्रभाषितम् ॥

स्वापराधात्तु मद्भाष्यं विरुद्धार्थं त्वमीक्षसे ॥ ४४७ ॥

विशेषण प्रकटोचिकीर्णं स हेत्यादेस्तात्पर्यमाह । अविरुद्धमिति । कथं तर्हि विरो-
धोस्तात्त्राऽऽह । स्वापराधादिति ॥ ४४७ ॥

विज्ञानैकधनोक्त्याऽहं कृत्स्नैकात्म्यं तवाग्नवम् ॥

संज्ञानाशेन चाविद्याहेतुत्थापद्गतिं तथा ॥ ४४८ ॥

विज्ञानधन एवेत्युक्त्वा सद्ज्ञा नास्तीति वदता कथमविरुद्धमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह ।
विज्ञानेति ॥ ४४८ ॥

विशेषसंज्ञा याऽस्याभूद्विज्ञानात्मादिलक्षणा ॥

सम्यग्धीध्वस्तमोहस्य सा कृत्स्ना विनिवर्तते ॥ ४४९ ॥

उत्तरार्धार्थं प्रपद्यति । विशेषेति ॥ ४४९ ॥

यच्चपारमनन्तं च वास्तवं ज्ञानमात्मनः ॥

कूटस्थं तत्स्वतःसिद्धेस्तत्कस्माद्विनिवर्तते ॥ ४५० ॥

पूर्वार्धोक्तं व्यक्ती करोति । यच्चिति । कोटस्थे हेतुमाह । स्वतःसिद्धेरिति ।
तत्फलमाह । तत्कस्मादिति ॥ ४५० ॥

इतीममर्थं भार्यायै याज्ञवल्क्योऽभ्यभाषत ॥ ४५१ ॥

११०६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

कथं तर्हि मियोभेदधीरित्याशङ्क्याऽऽह । तमोमात्रेति । ज्ञानादज्ञानध्वस्तो सविशेष-
पत्व हित्वा ब्रह्मात्मना तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४३६ ॥

सर्वमात्मेतिसम्यग्धीजन्मनैवाखिलं तमः ॥

ध्वंसमेति ततः संज्ञा नाविद्योत्याऽवशिष्यते ॥ ४३७ ॥

न प्रेत्येत्यदेरर्णमाह । सर्वमिति ॥ ४३७ ॥

सदोत्पन्नाऽऽत्मनि मितिरूपाद्याऽकारणादिधीः ॥

कारणादिधियः पूर्वं प्रतीचि ब्रह्मधीस्ततः ॥ ४३८ ॥

कथं सा नावशिष्यते प्रतीचि ब्रह्मधियस्तदुत्पाद्या शेषादित्याशङ्क्याऽऽह ।
सदेति । अकारणादिधीरिति च्येद् । आत्मनि कर्तृत्वादिधीरौत्सर्गिकी वाक्यादकर्तृ-
त्वादिधीराधेया तथाच वाक्यीयादैक्यज्ञानात्कर्तृत्वादिधियः पूर्वं ध्वंसस्ततो निरिन्धना-
ग्निवत्प्रतीचि ब्रह्मधीरपि ध्वंसमेतीत्यर्थः ॥ ४३८ ॥

अपास्ताशेषभेदस्य यदूर्ध्वं भेदवद्गतम् ॥

तज्ज्ञानेनैव तज्ज्ञातं तदन्यानवशेषतः ॥ ४३९ ॥

तयाऽप्यकाशादिभेददृष्टौ सत्या कथमविद्योत्पसज्ञानवशेषस्तत्राऽऽह । अपा-
स्तेति । एकरसस्य प्रतीचो यदाकाशादिभेदवत्प्रमथिगतं तत्प्रत्ययज्ञानेनैव ज्ञातं तदवि-
द्यानिरसितस्य तन्मानत्वादतः प्रत्ययज्ञानात्कर्तृत्वादिध्वस्तिकाले भेदधीरपि ध्वंसे-
त्यर्थः ॥ ४३९ ॥

अहेतुफलरूपेण प्रतीचा तद्विलक्षणम् ॥

कार्यकारणवज्जगत्त्वा द्रष्टृवैकोऽवशिष्यते ॥ ४४० ॥

विशेषसत्ताध्वस्तौ शिष्टमर्थमाह । अहेत्विति । नानारूप अगदेकरूपप्रत्ययान्नाशत्वे-
नोपासदस्य पिदात्मैवेक शिष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ४४० ॥

प्रत्ययान्नेषणादात्ममोहतज्जनिराकृतेः ॥

असंभवाद्द्वितीयस्य स्यामपूर्वादिमानहम् ॥ ४४१ ॥

एकलसंस्थावत्त्वात्प्रतीचि कार्यकारणवत्त्वसंभवाद्देतुफलरूपेणेत्युक्तमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति ॥ ४४१ ॥

व्यपेततमसस्तत्त्वभागभाषापायसाक्षिणः ॥

ज्ञानेन गम्यते साक्षाच्चावन्मानानुरोधेन ॥ ४४२ ॥

सज्ञानानस्याज्ञानात्मतया निरस्यत्वाविशेषे निमित्ति प्रत्यगीक्षणांमोहादिनिराकृति-
र्पद्विज्ञानान्तिकं न स्यादित्याशङ्क्य विशेषमाह । व्यपेतेति ॥ ४४२ ॥

दृष्टिमानात्मयाथात्म्यात्कार्यकारणस्तनुः ॥

नाज्ञातं विचिदप्यस्ति नानपास्तं तमोऽप्यनः ॥ ४४३ ॥

यदादिज्ञानात्प्रत्यक्षाने दर्शितविशेषकृतं फलमाह । दृष्टीति । अतःशब्देन प्रत्य-
क्षानोक्तिः ॥ ४४३ ॥

क्षेत्रज्ञेश्वरभेदेन संज्ञा नैवेह विद्यते ॥

तद्धेतौ तमसि ध्वस्ते कुतः संज्ञाऽनिमित्ततः ॥ ४४४ ॥

नेत्यादेरर्थमुपसंहरति । क्षेत्रज्ञेति । इहेति विधावस्थोक्तिः । तदेव स्फुटयति ।
तद्धेताविति । अनिमित्तत इति च्छेदः । कुतो वा निमित्ततः संज्ञेति संबन्धः ॥ ४४४ ॥

संज्ञा प्रेत्याऽऽत्मनो नास्तीत्येतच्छ्रुत्वा त्वच्चक्षुदत् ॥

ज्ञानमानाऽऽत्मनो नाशं मैत्रेयी पतिमादरात् ॥ ४४५ ॥

निवर्त्यसंज्ञागतमविद्योत्पत्त्वविशेषणमप्रतीत्य सा हेत्यादेरर्थमाह । संज्ञेति ॥ ४४५ ॥

विज्ञानैकधनोक्त्या च निःसंज्ञवचसा तथा ॥

उक्त्योर्मिथोविरुद्धत्वादात्मा भोमुद्यते मम ॥ ४४६ ॥

अत्रेत्यादेस्तात्पर्यमाह । विज्ञानेति । उक्तिम्यामात्मनो मोहे हेतुमाह । उक्त्यो-
रिति ॥ ४४६ ॥

अविरुद्धं सुविस्पष्टं मया तुभ्यं प्रभाषितम् ॥

स्वापराधास्तु मद्वाक्यं विरुद्धार्थं त्वमीक्षसे ॥ ४४७ ॥

विशेषणं प्रकटीचिकीर्णः स हेत्यादेस्तात्पर्यमाह । अविरुद्धमिति । कथं तर्हि विरो-
धशीलत्राऽऽह । स्वापराधादिति ॥ ४४७ ॥

विज्ञानैकधनोक्त्याऽहं कृत्स्नैकात्म्यं तवाद्युवम् ॥

संज्ञानाशेन चाविद्याहेतुत्वापह्नुतिं तथा ॥ ४४८ ॥

विज्ञानयन एवेत्युक्त्या संज्ञा नास्तीति वदता कथमविरुद्धमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह ।
विज्ञानेति ॥ ४४८ ॥

विशेषसंज्ञा याऽस्याभूद्विज्ञानात्मादिलक्षणा ॥

सम्पग्धीध्वस्तमोहस्य सा कृत्स्ना विनिवर्तते ॥ ४४९ ॥

उत्तरार्धार्थं प्रपञ्चयति । विश्लेषेति ॥ ४४९ ॥

यच्चपारमनन्तं च वास्तवं ज्ञानयात्मनः ॥

कूटस्थं तत्स्वतःसिद्धेस्त्वत्कस्माद्विनिवर्तते ॥ ४५० ॥

पूर्वार्धोक्तं व्यकी करोति । यत्स्विति । कौटस्थ्ये हेतुमाह । स्वतःसिद्धेरिति ।
तत्फलमाह । तत्कस्मादिति ॥ ४५० ॥

इतीममर्थं भार्यायै याज्ञवल्क्योऽभ्यभाषत ॥ ४५१ ॥

११०८ सुस्थेराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

कार्यकारणनाशेऽपि स्वतःसिद्धमनन्यमम् ॥

यद्वस्तु तदलं स्वात्मसंविद्यै निरपेक्षतः ॥ ४५२ ॥

स हेत्यादेरर्थमुपसंहरति । इतीममिति । विज्ञानात्मादिसंज्ञा ध्वस्ता चेत्कथं वस्तु-
ज्ञानं हेत्वभावादित्याशङ्क्यालभित्यादेरर्थमाह । कार्येति । स्वतःसिद्धत्वासिद्धार्थमन-
न्यममित्युक्तम् ॥ ४५१ ॥ ४५२ ॥

यत्राज्ञातात्मतत्त्वात्माऽविद्यासंवीतशेषमुपिः ॥

तत्र मिथ्याग्रहस्तो द्रष्टृदृश्यादिभेदधीः ॥ ४५३ ॥

यत्र हीत्यादेस्तात्पर्यमाह । यत्रेति । अज्ञातात्मकं तत्त्वमेवाऽऽत्मा यस्य स
तथा ॥ ४५३ ॥

यत्राज्ञातात्मयाथान्यस्तत्तमोपहितेक्षणः ॥

तत्राविद्योन्मथुद्धतादिगुणभूतात्मविभ्ररः ॥ ४५४ ॥

यदा स्वरूपमविद्योपहतधीरात्मा न वेद तदा स द्वैतदर्शस्त्युक्तं प्रपञ्चयति । यत्रे-
त्यादिना ॥ ४५४ ॥

अविद्यामात्रशेषत्वं जगत्तः प्रागवादिषम् ॥

नतैऽविद्यां कार्यमिदं हीति हेतावतः पदम् ॥ ४५५ ॥

तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याचक्षणे हिशब्दार्थमाह । अविद्येति । अव्याकृतविचा-
रादौ । उक्तेऽर्थे हेतुमन्वयव्यतिरेकास्यमाख्याति । नेति । अविद्यामात्रं द्वैतमिति पूर्वो-
क्तस्यैव प्रतिपादके हेतौ हीति पदमतस्त्युक्तमित्याह । हीतीति ॥ ४५५ ॥

सतोऽभिन्न्यञ्जकं मानं स्वभावोऽयं मितेर्भवेत् ॥

अविद्यायाः स्वभावोऽयं यदसत्करणं मृषा ॥ ४५६ ॥

ननु प्रपञ्चोऽस्ति न वाऽऽद्ये नाविद्योपपन्नो द्वैतोऽपि कथमसन्तमविद्याऽपि दर्श-
यितुमलभित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनाऽऽह । सत इति ॥ ४५६ ॥

उक्तहेत्वर्थदीप्येतद्दीति तस्य निपाततः ॥

द्वीतं द्विधेतमेकं सत्तद्भावो द्वैतमुच्यते ॥ ४५७ ॥

उपमार्थ इवेत्येतद्भवतीति क्रियापदम् ॥

तत्रैवाविद्यावस्यायां संज्ञेयं युज्यते मृषा ॥ ४५८ ॥

द्वैत्याऽऽवियत्वेऽपि तद्वैतुद्योतित्वं हिशब्दस्य कथमित्याशङ्क्याऽऽह । उक्तेति ।
दृश्यत्वादिवेतुतो अगतो रमतादिवदविद्यामात्रत्वात्तद्वैतुद्योतकं हीत्येतत्पदमित्यर्थः ।
हिशब्दस्य यथोक्तहेतुतावित्यमेव किं न स्यादत आह । तस्येति । निपातानां द्योतक-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११०९

त्वमेवेति हि वैयाकरणसमयः । द्वैतमित्यादि व्याकरोति । द्वीतमिति । इवशब्दार्थ-
समर्थनार्थं यत्र हीत्यादिवाक्यस्य पर्यवसितमर्थमाह । तत्रेति ॥ ४९७ ॥ ४९८ ॥

ननु द्वैतमिवेत्येतदुपमानं कथं भवेत् ॥

द्वैतं वस्तु न चेदस्ति सर्वस्यैकात्म्यमात्रतः ॥ ४९९ ॥

द्वैतमस्ति न वा नाऽऽद्य ऐकात्म्यविरोधात् द्वितीय एकत्रोपमानोपमेयत्वायोगादि-
वशब्दासिद्धेरिति शङ्कते । नन्विति ॥ ४९९ ॥

नैप दोषो यतो दृष्ट एकस्मिन्नपि वस्तुनि ॥

उपमेयोपमाभावो दिग्धीरिव विहायसि ॥ ४६० ॥

आत्मेतरद्वैताभावेऽपीवशब्दस्य नोपमार्थत्वासिद्धिरुपमानोपमेयभावस्यैकत्रापि दृष्टे-
रित्याह । नेत्यादिना । दृष्टमेव व्याचष्टे । दिग्धीरिति । नाऽऽकाशादर्थान्तरं
दिगस्ति मानामावात्तत्वाऽपि दिगिव तद्भातीति सादृश्यधीराकाशे दृश्यते तथाऽऽत्मा-
न्यद्वैताभावेऽपि द्वैतमिव स भवतीत्युक्तिसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४६० ॥

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥

यथा प्रसिद्धो जगति तथैवेहापि गम्यताम् ॥ ४६१ ॥

एकस्मिन्नुपमानोपमेयत्वसंभवमुदाहरणान्तरेणाऽऽह । रामेति ॥ ४६१ ॥

अद्वैतात्परमार्थाद्वा मायाद्वैतमपीप्सते ॥

तेनोपमार्थसंसिद्धेर्यथा स्वप्नेन्द्रजालयोः ॥ ४६२ ॥

नात्रोपमानोपमेयविवक्षा युद्धमनयोरनुपममित्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यादित्याशङ्क्य विधा-
न्तरेणोपमानं समर्थयते । अद्वैतादिति । इवशब्दः संभवतीति शेषः । कल्पितद्वैतेनोप-
मासिद्धि स्फुटयति । यथेति । स्वप्ने महेन्द्रजाले च स्वप्नेदृशा मायाविना च कृतद्वैतव-
दात्मा स्वाविद्योत्पत्कर्त्रादिद्वैतरूपो भातीत्यर्थः ॥ ४६२ ॥

मिथ्येव भाति सत्योऽपीत्यापि लोकेऽभिधीयते ॥

मिथ्याभावो न नास्तीति वक्तुं कश्चिदपि क्षमः ॥ ४६३ ॥

मित्याख्यप्रादिद्वैतस्य कथं सत्यात्मदृष्टान्ततेत्याशङ्क्याऽऽह । मिथ्येति । यथा
मिथ्यार्थः सत्यवद्भाति तथा वक्तुं प्रथमोऽपिशब्दः । द्वितीयस्तु शास्त्रसमुच्चयार्थः ।
यदृश्यं तत्सत्यमिति व्याप्तेर्मिथ्यापदार्थस्यैवासत्त्वे कुतस्तस्य दृष्टान्ततेत्याशङ्क्याऽऽह ।
मिथ्याभाव इति । आन्तिवाधप्रसिद्धिविरोधादिति भावः ॥ ४६३ ॥

समस्तान्यस्तत्तारूपं यो वक्तीहाऽऽत्मनः श्रुतेः ॥

तत्पक्षस्य निषेधोऽयं यत्र हीत्यादिनोच्यते ॥ ४६४ ॥

यत्र हीत्यादेस्तात्पर्यमविद्यादशायामेव द्वैतदर्शनं नान्यदेत्युक्त्वा तत्फलमाह । सम-
स्तेति । एष हि द्रष्टेत्यादिवाक्यमिदं सर्वं यदयमात्मैत्यादि च श्रुतिरित्युच्यते । परी-

१११० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

सकनिरारणार्थमिहेत्युक्तम् । आत्मनस्तथाविध रूपमवास्त्व चेदविरुद्ध यास्तवं चेदवि-
द्यावत्स्यामेव द्वैतदर्शनवादिनां श्रुतिर्विरुध्येतेति याव ॥ ४६४ ॥

तस्यामविद्यावस्थायां स्वप्नावस्थां गतो यथा ॥

प्रातेतरः सन्निवर्तं गन्धं घ्राणेन जिघ्रति ॥ ४६५ ॥

तदित्यादि व्याचष्टे । तस्यामिति ॥ ४६५ ॥

घ्रातृघ्रेयाभिसंक्न्वाद्वाणाद्याहृतिरिप्पते ॥

जिघ्रतीत्यपि निर्देशः क्रियातत्फलयोर्भवेत् ॥ ४६६ ॥

वर्तुवर्मन्त्रिर्यर्षकपदानामेव श्रवणाद्घ्राणेनेत्युक्तमित्याशङ्क्येतर इतरमिति कारव-
प्रदर्शनार्थमितिमाप्यतात्पर्यमाह । घ्रात्रिति । आदिशब्देन घ्राणस्यार्थयोगप्रयोजक
सर्वं गृह्यते । तथाऽपि फलमिह नाभिलष्यते तद्वाच्यभावादित्याशङ्क्याऽऽह । जिघ्र
तीत्यपीति । यथा कारकाणामितर इतरमिति निर्देशसत्येत्सपरेष ॥ ४६६ ॥

उत्तरेष्वपि वाक्येषु योजनेयं यथोदिता ॥

प्रत्यगज्ञानमात्रोक्त्यं ग्राहकाद्यन भण्यते ॥ ४६७ ॥

तदितर इतर पश्यतीत्यादिषु पूर्वोक्तन्यायमतिदिशति । उत्तरेष्विति । यत्र हीत्या-
दिवाक्यार्थमुपसहरति । प्रत्यगिति ॥ ४६७ ॥

क्रियाकारकसंज्ञाया विषयोऽयं समीरितः ॥

अतोऽविद्यासमुच्छिन्नाविद्यं सज्ञा निवर्तते ॥ ४६८ ॥

तदनुवादेन फलितमाह । क्रियेति । अत इत्यविद्याश्रुतत्वोक्ति ॥ ४६८ ॥

विज्ञानघन इत्युक्तेर्विषयोऽयमयोऽप्यते ॥

यत्र वा इति वाक्येन ध्वस्ताविद्ये विपश्चिति ॥ ४६९ ॥

यत्र वा अस्तेत्याद्यवतारयति । विज्ञानेति । एतेष्व इत्यादिवाक्यस्य यत्र हीत्या
दिना व्याख्यानानन्तरमित्यर्थः । अक्षराणि व्याकरोति । ध्वस्तेत्यादिना । विदुषि
निवृत्ताविद्ये सति यत्र सर्वमात्मैवाभूत्तत्र क कर्ता केन करणेन किं कर्म जिघ्रेतत्क-
र्मादिक वेदिति सत्त्व ॥ ४६९ ॥

यत्र त्वस्याऽऽत्मनोऽङ्गस्य शास्त्राचार्यप्रसादतः ॥ ४७० ॥

प्रत्यग्यायात्म्यविज्ञानमास्वप्नास्करदीधिति—

संगुष्ठनिखिलाविद्ये तत्र कः केन किं वद ॥

जिघ्रेदेकात्म्यमानेण सर्वस्यास्याऽऽत्ममात्रतः ॥ ४७१ ॥

तदेव स्फुटयति । यनेति । अज्ञस्याऽऽत्मनः शास्त्रादिवशादुत्पन्नतत्त्वज्ञानाद्ध्यस्ता-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमहाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११११

विद्ये स्वरूपे सति यस्यां विद्यादशाया सर्वमात्मैव भवति तत्रेति पूर्ववदन्वयः । सर्वमा-
त्मैवभूदित्यस्य हेतुरूपमर्थमाह । ऐकात्म्येति ॥ ४७० ॥ ४७१ ॥

पण्डगोचरवत्सर्व कार्यकारणवज्जगत् ॥

ध्वस्तात्मान्यस्य चिदुपः सम्प्रज्ञानोदये भवेत् ॥ ४७२ ॥

सर्वस्य कर्त्रादेरात्ममात्रत्वे तद्वदेव सत्त्वमाशङ्क्य सर्वमित्यादेस्तात्पर्यमुपसंहरति ।
पण्डेति ॥ ४७२ ॥

अव्यावृत्ताननुगतमतिहेतु सदैकलम् ॥

विज्ञानधनमानन्दमैकात्म्यं व्यवतिष्ठते ॥ ४७३ ॥

द्वैतस्य तुच्छत्वे तद्वेदादद्वैतस्यापि तथात्वमित्याशङ्क्याऽऽह । अव्यावृत्तेति ।
नि सामान्यविशेष स्वप्रकाशमेकत्वभाव विज्ञप्तिमात्र परमपुरुषार्पात्मकमैकात्म्यमवशि-
ष्यते तत्र शून्यतावसान द्वैतमित्यर्थः ॥ ४७३ ॥

ग्राहकादिविभागोऽत्र नास्ति तद्वेत्त्वसंभवात् ॥

चिन्मात्रस्य स्वतः सिद्धेर्विज्ञानधनगीरतः ॥ ४७४ ॥

यत्सिध्यति तन्मात्रादिविभागदेवेति नियमात्कुत स्वप्रकाशत्वादीत्याशङ्क्याऽऽह ।
ग्राहकादीति । अत्रेति विद्यावस्योक्ता ॥ ४७४ ॥

आत्माविद्यामनाश्रित्य कारकत्वं न लभ्यते ॥

कारकं चानपाश्रित्य न क्रियेह मसिध्यति ॥ ४७५ ॥

को ग्राहकादिविभागहेतुस्तदसमवो वा कथमित्याशङ्क्य प्रथम कारकहेतुत्वमवि-
द्याया दर्शयति । आत्मेति । कारकस्य क्रियाहेतुत्वमाह । कारकं चेति । क्रियाकार-
कव्यवहार सप्तम्यर्थः ॥ ४७५ ॥

अन्तरेण क्रियां तद्वत्फलं नैव प्रसिध्यति ॥

कारकाद्यात्मना सेयमविद्यैव प्रकाशते ॥ ४७६ ॥

फलहेतुत्व तस्या निर्दिशति । अन्तरेणेति । तर्हि बहूना हेतूनामुपगमादात्माविद्यैव
हेतुरितिपक्षसतिरित्याशङ्क्याऽऽह । कारकादीति ॥ ४७६ ॥

यत एवमतोऽविद्यासमुच्छिन्नाविदं जगत् ॥

व्याकृताव्याकृतं कृत्स्नमात्मनामेति बोधतः ॥ ४७७ ॥

ग्राहकादिविभागहेतुमुत्त्वा ज्ञानात्तद्व्यवसायात्ममात्रत्वेन विभागध्वस्तिमाह । यत
इति ॥ ४७७ ॥

भूयोऽपि लभते संज्ञां लीनं सत्कारणात्मनि ॥

जगदेतद्यथा तद्व्याविद्याविलये भवेत् ॥ ४७८ ॥

१११२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

विगतं पुनः समुत्थास्यत्यात्ममात्रेण समासत्वात्स्वापादौ तथा समासग्राहकादिवदि-
त्याशङ्क्य कारणवत्त्वमुपाधिमाह । भूयोऽपीति ॥ ४७८ ॥

ज्ञानोत्पत्तौ न संज्ञाऽस्तीत्यास्तां तावदिहाऽऽत्मनः ॥

अपि सत्यामविद्यायां न संज्ञाऽस्त्यात्मनीदृशी ॥ ४७९ ॥

येनेत्यादेस्तात्पर्यमाह । ज्ञानेति । ईदृशी ग्राहकादिविभागोद्गाहिणीत्यर्थः ॥ ४७९ ॥

ग्राहकादि जगत्सर्वं येन कूटस्थसाक्षिणा ॥

लोकः सर्वो विजानाति जानीयात्केन तं वद ॥ ४८० ॥

कैमुतिकन्यायपरं वाक्यमित्युक्त्वा तस्मिन्नर्थे तद्योनयति । ग्राहकादिति । अवि-
द्यावत्स्यायामपि सर्वसाक्षी नान्यापेक्षः किमु विद्यावत्स्यायामित्यर्थः ॥ ४८० ॥

अचेतने जगत्सस्मिन्साक्षर्यैर्वकोऽत्र चेतनः ॥

ग्राहकादिर्न तत्रापि साक्षिसिद्धावपेक्ष्यते ॥ ४८१ ॥

जगदपि साक्षिवदनपेक्षं सेतस्यत्यविशेषात्तत्तत्त्वं कूटस्थसाक्षिणा लोको जगज्जानाती-
त्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । अचेतन इति । अत्रेति ज्यबहारादशोक्तिः । साक्षिणोऽपि
तर्हि साधकान्तरापेक्षा किं न स्याच्चिद्रूपस्यापि पुरुषान्तरज्ञानस्य पुरुषान्तरापेक्षया
सिद्धिरष्टैरित्याशङ्क्याऽऽह । ग्राहकादिरिति । न हि निरुपाधिके चिदात्मन्यन्यापेक्षा-
सिद्धिरनवस्थितेति भाष ॥ ४८१ ॥

संज्ञेयं किमु विध्वस्तसंसारानर्थकारणे ॥

उदितैकात्म्ययाथात्म्यसम्पग्ज्ञानदिवाकरे ॥ ४८२ ॥

तत्रापीत्यपिना सूचितं येनेत्यादिवाक्योयन्यायमुपसंहरति । संज्ञेति । साक्षिणोऽ-
न्यस्य चेतनस्याभावादविद्यावत्स्यायामपि नाऽऽत्मनि ग्राहकादिभेदधीः किं पुनर्विद्याव-
त्स्यायामित्यर्थः ॥ ४८२ ॥

बोद्धारमपि चापेक्ष्य न संज्ञा प्रत्यगात्मनि ॥

बोद्धतज्ज्ञानविपर्येन बोद्धा गृह्यते यतः ॥ ४८३ ॥

विज्ञातारमित्यादेस्तात्पर्यमाह । बोद्धारमिति । मातारमपेक्ष्य तत्रापि न ग्राहकादि-
भेदधीः किमुत साक्षिणीत्यर्थः । मातरि ग्राहकादिभेदज्ञानाभावे हेतुमाह । बोद्धिति
॥ ४८३ ॥

अविचारितसंसिद्धिः प्रमाणादिस्वलक्षणा ॥

संज्ञेयं प्रयते मोहान्नत्वसां वस्तुनिश्चितौ ॥ ४८४ ॥

कुत्र तर्हि ग्राहकादिभेदधीरित्याशङ्क्यानात्मनिश्चिनावित्याह । अविचारि-
तेति ॥ ४८४ ॥

यत एवमतः सिद्धं दर्शनं प्रत्यात्मनः ॥

श्रुत्यादिसाधनं साक्षात्सर्वमात्मेत्युदीरितम् ॥ ४८५ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके द्वितीयाध्यायस्य

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—५४७८

ब्राह्मणार्थमुपसहरति । यत इति । अविद्यावस्थायामेव भेदव्यवहारो नान्यत्रेत्येव यतो निश्चितमतं सर्वमात्मेति यत्प्रतीच साक्षाद्दर्शनं श्रवणादिसापेक्षमुक्तं तन्मोक्षसाधनं सन्याससहितं सिद्धमित्यर्थः ॥ ४८५ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थं

भैत्रेयीब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

नमोऽसाधारणज्ञातृज्ञानज्ञेयात्मबोधिने ॥

जग्धाक्षेपमहाविद्यातज्ज्ञानार्थाय विष्णवे ॥ १ ॥

शास्त्रस्याऽऽद्यन्तयोर्मङ्गलाश्रयणं कर्तव्यमिति शिष्टाचारं प्रमाणयन्मधुकाण्डसमाप्तौ देवतां प्रणमति । नम इति । यद्वा ब्राह्मणद्वयेन पदार्थौ व्याख्याय वाक्यार्थं व्याख्या-
तुकामो वाक्यार्थं श्रद्धातिशयकार्यतायं देवतां प्रणमति । नम इति । यद्वा मङ्ग-
लादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि नेति न्यायादाविमध्यावसानेपु
कृतमङ्गलां प्रन्या प्रचारिण इति मत्वा मध्येऽपि मङ्गलमाचरति । नम इति । साधा-
रणा ज्ञातृज्ञानज्ञेया यस्य न सन्ति यस्य चाऽऽत्मनैवाऽऽत्मानं बोधयितुं शीलं यश्च
वाक्योत्पत्तीव्यक्तो अस्तसमस्याविद्यातत्कार्यस्तस्यै परस्मै व्यापिने प्रतीचे त्रिविधोऽपि
प्रहोमायोऽस्त्विति योजना ॥ १ ॥

प्रत्यग्ध्वान्तसमुच्छेदो ज्ञानमैकात्म्यनिष्ठितम् ॥

संन्याससाधनं प्रोक्तममृतत्वेकसाधनम् ॥ २ ॥

देवतानतिरूपं मङ्गलं कृत्वा वृत्तं कीर्तयति । प्रत्यागिति । यथोक्तं ज्ञानमज्ञानमु
च्छिददम्यासापेक्षमित्याशङ्क्याऽऽह । अमृतत्वेति ॥ २ ॥

हेतवोऽपि च तत्सिद्धौ श्रवणादिपुरःसराः ॥

उक्ता यथावत्तत्रैव श्रोतव्यः श्रुतिवाक्यतः ॥ ३ ॥

मन्तव्यो हेतुभिः सूक्ष्मैरुक्तदृष्टान्तबोधितैः ॥

चित्तामान्यचिदुत्पत्तिचिदेकप्रलयात्मभिः ॥ ४ ॥

१११४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

कथमिदमुदेति न हि सन्यासादेव वेनलत्तदुदयोऽत आह । हेतवोऽपीति । तत्रै-
वेति पूर्वब्राह्मणोक्ति । के ते श्रवणादयोऽत आह । श्रोतव्य इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

आशङ्क्य हेत्वसिद्धत्वं मधुब्राह्मणमुच्यते ॥

कुतोऽसिद्धत्वमिति चेच्छृणु तद्गततो मम ॥ ५ ॥

पृत्तमनूय ब्राह्मणयो सगतिमाह । आशङ्क्येति । श्रौतहेतोरसिद्ध्याशङ्का न युक्ते-
त्यासिष्य समापत्ते । कुत इति ॥ ५ ॥

निःसामान्यविशेषत्वाधित्साभान्यं कथं भवेत् ॥

चिदुत्पत्तिलयासिद्धिः सांख्यादीन्मिति वादिनः ॥ ६ ॥

जगत स्थितिकाले चित्सामान्यत्व यदुक्त तस्यासिद्धिं साधयति । निःसामान्येति ।
चिदुत्पत्तिलयाह्यहेत्वशस्यासिद्धिं विशदयति । चिदिति । ते हि प्रधानादेस्तज्जन्मल-
याविच्छन्ति न च त्वयाऽपि चितो जगज्जन्मलयावेष्टु शक्यौ कूटस्थासङ्काद्विपत्तोपगमा-
दित्यर्थ ॥ ६ ॥

ऐकात्म्यवस्तुतात्पर्यं हेत्वादिच्छन्नोच्यते ॥

वेदे यतो न हेत्वादि लोकवत्स्याद्विवक्षितम् ॥ ७ ॥

किं चित्सामान्यादिरूपो हेतुर्वस्तुतो नास्ति यथाकथञ्चित्तेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी-
करोति । ऐकात्म्येति । लोकशब्दलक्षशास्त्रस्याप्युपलक्षणम् ॥ ७ ॥

चित्तत्वं सद्विद्यावत्कारणत्वं निगच्छति ॥ *

चित्सामान्याद्यवः सिद्धं प्रागप्येतत्पसाधितम् ॥ ८ ॥

न द्वितीयोऽज्ञाते ब्रह्मणि चित्सामान्यादिसम्भवात्तद्वेदमित्यादौ चोक्तत्वादित्याह ।
चित्तत्त्वमिति ॥ ८ ॥

अभ्युपेत्याप्यसिद्धत्वं तत्सिद्धत्वाभिधित्तया ॥

मधुब्राह्मणमारब्धमियमित्याद्ययोत्तरम् ॥ ९ ॥

चित्सामान्यादि साधित चेदसिद्धिशङ्काभावात्किमनेन ब्राह्मणेनेत्याशङ्क्याऽऽह ।
अभ्युपेत्येति । अनन्तरब्राह्मणस्याऽऽशङ्कितहेत्वसिद्धिनिरासे सामर्थ्यद्योतनार्थमप्येत्यु-
क्तम् ॥ ९ ॥

प्रतिदेहं लयोत्पत्तिश्रुतेर्ज्ञात्मनि शङ्क्यते ॥

भेदोऽस्तस्मिन्नित्यर्थं मधुत्वेनैकतोच्यते ॥ १० ॥

हेत्वसिद्धिशङ्का परिहर्तुं ब्राह्मणमिति सगतिमुक्त्वा शङ्कारन्तरेण सामाह । प्रति-
देहमिति । स वा जग पुरुषो जायमान इत्यादिना प्रतिदेहमात्मनो जन्मलयश्रुतेस्तस्मि-
न्भेद शङ्कितोऽतस्तन्निवृत्त्यर्थमनेन ब्राह्मणेन सर्वस्य मधुत्वेनाऽऽत्मनैक्य कथ्यत
इत्यर्थ ॥ १० ॥

५ ब्राह्मणम् । आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १११५

उपकार्योपकारित्वभिन्नं यज्जगदीक्ष्यते ॥

उपकार्योपकारित्वात्तत्स्यादेकात्मतत्त्वकम् ॥ ११ ॥

कथमिह सर्वस्य मधुत्वोक्त्याऽऽत्ममात्रत्वगीरित्याशङ्क्याऽऽह । उपकार्येति । विमतमेकात्मकमुपकार्योपकारित्वात्त्वमद्वैतवादित्यर्थः । प्रथमार्धेन हेतुः साधितः ॥ ११ ॥

प्रतिज्ञायायैकात्म्यं हेतुनुक्त्योक्तसिद्ध्ये ॥

निगमायोचरो ग्रन्थः प्रतिज्ञाया विवक्षितः ॥ १२ ॥

ब्राह्मणस्य संबन्धान्तरमाह । प्रतिज्ञायेति । उक्तसिद्ध्ये प्रतिज्ञातेकात्म्यसिद्ध्यर्थमिति यावत् । प्रतिज्ञाया हेतुसहिताया इत्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं हेतुनुक्त्वा पृथग्विधान् ॥

हेतोर्निगमनं पश्चात्क्रियतेऽयोचरोक्तिभिः ॥ १३ ॥

तपाहीत्यादिभाष्यतात्पर्यमाह । प्रतिज्ञातेति । हेतोस्तत्सहितप्रतिज्ञातार्थस्येति यावत् । निगमनस्यापि साधनाङ्गताया वादिभिरिष्टत्वादित्यपशब्दार्थः ॥ १३ ॥

निदिध्यासनसिद्ध्यर्थं केचिद्याचक्षते परम् ॥

मधुब्राह्मणमेतत् न युक्तं प्रतिभाति नः ॥ १४ ॥

भर्तृप्रपन्नानां ब्राह्मणारम्भप्रकारमनूय निरस्यति । निदिध्यासनेति । श्रवणादित्रयं प्रकृत्य श्रवणमनने व्याख्याय निदिध्यासनं व्याख्यातुमेतद्ब्राह्मणमिति मतमयुक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

ध्रुत आगमतो योऽर्थस्तर्केणापि समर्थितः ॥

स एवार्थस्तु निष्णातो निदिध्यासनमुच्यते ॥ १५ ॥

अयुक्ततां स्फोरयति । ध्रुत इति । श्रवणादिफलं वाक्यार्थज्ञानं निदिध्यासनमश्रेयमित्यर्थः ॥ १५ ॥

शास्त्राचार्यानुभवर्नहेतुभिश्च समर्थितः ॥

ईदृगैकात्म्यसंबोधो निदिध्यासनमुच्यते ॥ १६ ॥

कथं ध्यानवाची शब्दोऽन्यथा व्याख्यायते तत्राऽऽह । शास्त्रेति । निदिध्यासनस्य वाक्यार्थज्ञानत्वं पूर्वब्राह्मणे साधितमिति भावः ॥ १६ ॥

निदिध्यासनसिद्ध्यर्थो यत्नोऽतोऽयमनर्थकः ॥

प्रत्यग्यायात्म्यसंबोधमात्रत्वादेव हेतुतः ॥ १७ ॥

अस्तु निदिध्यासनं वाक्यार्थज्ञानं किं तावतेत्याशङ्क्याऽऽह । निदिध्यासनेति । अतः शब्दार्थं व्याकरोति । प्रत्यगिति । तस्य च श्रवणादिनैव सिद्धेरिति शेषः ॥ १७ ॥

१११६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

त्रियाफलोपभोगार्थं सर्वैरेव स्वकर्मभिः ॥

जन्तुभिः पृथिवी सृष्टा मधु तेषां ततो मही ॥ १८ ॥

परोक्तं संबन्धं निरस्येमित्यादि व्याचष्टे । क्रियेति ॥ १८ ॥

पृथिव्याऽप्यात्मभोगार्थं सृष्टाः सर्वेऽपि जन्तवः ॥

पृथिव्या अपि कार्यत्वान्मधु तेऽपि भवन्त्यतः ॥ १९ ॥

अस्या इत्यादि व्याकरोति । पृथिव्येति । सर्वैर्जन्तुभिर्गृह्यते पृथिवी सृष्टा तथेति प्रथमोऽपिशब्दः । द्वितीयोऽपि रभिव्याप्त्यर्थः । तृतीयो जन्तूनां पृथिवीवदिति द्वा-
न्तार्थः । चतुर्थस्तु पृथिवीं दृष्टान्तयितुमेव ॥ १९ ॥

पार्थिवानि शरीराणि सर्वेषां देहिनां यतः ॥

पृथिव्या तानि सृष्टानि पृथिव्यन्वयदर्शनात् ॥ २० ॥

तया सर्वेषां सृष्टत्वे युक्तिमाह । पार्थिवानीति । पार्थिवत्वे हेतुः । पृथि-
वीति ॥ २० ॥

भूतानां च पृथिव्याश्च मियः कार्यत्वहेतुतः ॥

भोग्यभोक्तृत्वसंबन्धस्तस्मात्तिसदः परस्परम् ॥ २१ ॥

भूतानां पृथिव्याश्च कार्यकारणत्वे श्रुतियुक्तिसिद्धे कलिनमाह । भूताना-
मिति ॥ २१ ॥

भोग्यता प्रथमान्तेन पृथिव्यादेरिहोच्यते ॥

कर्तृता भोक्तृता चैषां पृथगन्वेनाभिधीयते ॥ २२ ॥

पतृरायत्सयोर्भोक्तृभोग्यत्वयोश्च किमत्र चोक्तकमित्याशङ्क्याऽऽह । भोग्यतेति ।
कार्यतेत्यपि काच्यम् ॥ २२ ॥

अचेतनांशप्राधान्यात्कार्यकारणतोच्यते ॥

भोक्तृभोग्याभिसंबन्धयेतनाचेतनात्मनोः ॥ २३ ॥

कर्म मिषोविरुद्धमेतन्मिन्पृथिव्यादौ चतुष्टयमित्याशङ्क्यावान्तरभेदमाह । अचेत-
नेति । पृथिव्यादेरचेतनांशप्राधान्यात्कार्यत्वादित्रयं चेतनांशप्राधान्याच्च भोक्तृतेत्यतिरोप-
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

सर्वेषामपि भूतानां कार्यकारणसंगतेः ॥

सर्वभूतात्मकत्वं स्याद्यथा सर्वात्मनस्तथा ॥ २४ ॥

सारयाम्यां सिद्धमुपसंहरति । सर्वेषामिति । यथा मूलवारणं सर्वात्मकं तथा सर्व-
सर्वात्मनः सर्वकारणत्वादेव भेदाभावादात्समात्रं सर्वमिति निगमनौचित्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

संहृत्य स्थूलमाधारं भूतानां च क्षितेस्तथा ॥

तदाधेयोपसंहृत्यै यश्चायमिति शब्दयते ॥ २५ ॥

वृत्तमनूय पानयान्तरमादत्ते । संहृत्येति । पृथिव्या भूतानां च स्थूलदेहभागं चतुर्धा संक्षिप्य तस्मिन्नेव स्थूले यदाधेयं लिङ्गं तस्य चतुर्धासंक्षेपार्थमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अस्यां पृथिव्यां यश्चासौ भास्वद्विज्ञानविग्रहः ॥

अमृतो नित्य एवातो न नाशी स्थूलदेहवत् ॥ २६ ॥

तदक्षराणि व्याकरोति । अस्यामिति । आत्मवान्नित्यत्वं व्यावर्तयति । अतो नेति । स्थूलेपाधिवैलक्षण्यमतः शब्दार्थः ॥ २६ ॥

स चापि मधु सर्वेषां भूतानां तानि तस्य च ॥

मधु सर्वाणि भूतानि यथा पूर्वमवादिपम् ॥ २७ ॥

चकारसूचितमर्थमाह । स चेति । आद्यवाक्यद्वयोक्तं दृष्टान्तयति । यथेति ॥ २७ ॥

सहाध्यात्माधिदैवं हि साधिभूतमिदं जगत् ॥

एकैकस्याऽऽत्मनः कृत्स्नं भोग्यत्वेनावतिष्ठते ॥ २८ ॥

कथं चकारत्योक्तार्थसूचकत्वमित्याशङ्क्यानुभवमनुसृत्याऽऽह । सहेति । उक्तार्थेऽनुमेषं प्रमाणवितुं हिशब्दः ॥ २८ ॥

सर्वः सर्वस्य कार्यं स्यात्सर्वः सर्वस्य भोजकः ॥

एवं सति भवेत्सिद्धं यथा पूर्वं प्रपञ्चितम् ॥ २९ ॥

मानान्तरं यत्तुमनुवदति । सर्व इति । सर्वस्य कार्यकारणभावे नियो भोक्तृभोज्यत्वे चाऽऽत्ममात्रत्वं यथा पूर्ववद्वाहणे प्रपञ्चितं तथा तत्सिद्धं भवेत्तस्मादिदं सर्वमित्यादिवाक्यं चकारस्यार्थानुग्राहकमित्याह । एवं सतीति ॥ २९ ॥

अध्यात्मं यत्र शरीरः पार्थिवांशसमाश्रयः ॥

स चापि मधु सर्वेषां सर्वभूतानि तस्य च ॥ ३० ॥

यश्चेत्यादि व्याख्याय यश्चायमध्यात्ममित्यादेरर्थमाह । अध्यात्ममिति । शरीरस्य जीवत्वं व्यावर्तयति । पार्थिवेति । चार्थमाह । स चेति ॥ ३० ॥

कार्यकारणरूपेण भोज्यभोक्तृयोदितम् ॥

चतुष्टयं पृथिव्यादि तस्य तत्त्वमथोच्यते ॥ ३१ ॥

अध्यात्मादिविभागोक्तचतुष्टयमनूयायमित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । कार्येति ॥ ३१ ॥

चतुष्टयविभागेन स्वार्थोऽप्यात्मा विभज्यते ॥

अविभागोऽपि तादर्थ्याद्भोक्ताऽतः सोऽत्र गृह्यते ॥ ३२ ॥

१११८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

कथमात्मा चतुष्टयस्य स्वरूपमात्मनः स्वार्थत्वादविभागत्वाच्च तद्वैलक्षण्यादित्याशङ्क्याऽऽह । चतुष्टयेति । आत्मनः स्वाविद्यया चतुष्टयात्मनाऽऽत्मानाद्विभागसिद्धिरित्यर्थः । आत्माविद्याविवर्तत्वेनाऽऽत्मार्थत्वाच्चतुष्टयस्यात्र चतुष्टये ॥ मोक्षाऽऽत्मा तत्त्वं गृह्यत इति फलितमाह । तादर्थ्यादिति ॥ ३२ ॥

प्रत्यक्तया यः ग्रथते चतुष्टयविलक्षणः ॥

प्रात्यक्ष्यास्तसोऽयमित्येवं प्रत्यक्षसाक्ष्यभिधीयते ॥ ३३ ॥

अयंशब्दार्थमाह । प्रत्यक्तयेति । यः शशब्दार्थाच्चतुष्टयाद्विलक्षणः सम्प्रत्यग्भावेन भाति स साक्षी प्रत्यगात्मा प्रात्यक्ष्याद्यमित्येवमुच्यत इति संबन्धः ॥ ३३ ॥

अयमेव स इत्युक्त्वा सामानाधिकरण्यतः ॥

प्रत्यक्षात्रैकयायात्म्यं चतुर्थोक्तस्य बाध्यते ॥ ३४ ॥

सामानाधिकरण्यार्थमाह । अयमेवेति । चतुर्वेति शोक्तृभोक्तृकर्तृकार्यत्वेनाध्यात्माधिदैवयोः प्रत्येकमाधारावेयत्वेन वेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

पृथिव्यादिषु यः पूर्वं व्याख्यातोऽन्तरबाह्यतः ॥

आत्मैव स इति ज्ञेयस्तदबोधप्रसूतितः ॥ ३५ ॥

शशब्दार्थं वदन्वाक्यार्थं प्रपद्यति । पृथिव्यादिष्विति । अन्तरमाधेयादि बाह्यमाधारादि । चतुष्टयस्याऽऽत्ममात्रत्वे हेतुः । तदबोधेति ॥ ३५ ॥

अयमित्यस्य शेषः स्वाद्योऽयमित्यादिकः परः ॥

एवेत्यवधृतावेतत्संसर्गप्रतिषेधकृत् ॥ ३६ ॥

योऽयमात्मेशोपस्थाप्यंशब्देन पुनरुक्तिमाशङ्क्याऽऽह । अयमित्यस्येति । अयमित्युक्त आकाङ्क्षा स्यात्तत्रिवृत्त्यर्थं विशेषणं योऽयमित्यादि । सामानाधिकरण्यस्य नीलोत्पलवदलण्डार्थत्वं विना संसर्गमात्रविषयत्वेनोपपत्तेर्न चतुष्टयस्य प्रत्यक्षात्रतेत्याशङ्क्याऽऽह । एवेतीति ॥ ३६ ॥

तत्त्वं चतुष्टयस्यास्य प्रत्यगात्मैव केवलः ॥

अव्यावृत्ताननुगतध्वस्ताविद्यात्तनुद्भवः ॥ ३७ ॥

कथमवधारणं चतुष्टयस्याऽऽत्मनि संसर्गनिषेधकं संसर्गपक्षेऽप्ययोग्यवच्छेदित्वेनोपपत्तेस्तत्राऽऽह । तत्त्वमिति । केवलशब्दार्थं स्फुटयति । अव्यावृत्तेति । अयोग्यवच्छेदे तु चतुष्टयस्याऽऽत्मनो व्यावृत्ततया निःस्वरूपस्य संसर्गानुपपत्तिरिति भावः ॥ ३७ ॥

प्रकृतात्माभिधानं वा स इत्येतत्पदं भवेत् ॥

अयमित्युच्यते साक्षात्संनिकर्षाच्चतुष्टयम् ॥ ३८ ॥

११२० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

धर्मशब्दार्थमाह । यथोक्ता इति । प्रयुक्ता भूतादय इति यावत् । स्वात्मकर्मभिः
स्वानुरूपान्तरणादिभिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

तस्य कार्यं द्विधेहोक्तं सामान्यात्मविशेषतः ॥

पृथिव्यादीह सामान्यं विशेषः पिण्डमात्रकम् ॥ ४५ ॥

तस्य शास्त्रैकगम्यत्वेन पारोक्ष्यादयमिति निर्देशानर्हत्वं शङ्कां परिहर्तुं पातनिका-
माह । तस्येति । शास्त्रं सप्तमर्थः । सामान्यविशेषभावेन कार्यद्वैविध्यं स्फोरयति ।
पृथिव्यादीति । इहेति धर्मादि निर्विद्यते ॥ ४५ ॥

तत्कार्यस्येह आत्यस्यात्तदभेदोपचारतः ॥

प्रत्यक्षवदयं धर्मस्तस्मादेवाभिधीयते ॥ ४६ ॥

तथाऽपि प्रस्तुते किमिति तथाऽऽह । तत्कार्यस्येति । धर्मकार्यस्य पृथिव्यादेर्व्य-
वहारभूमौ प्राप्त्यर्थं तेन कारणस्याभेदमौपचारिकमादाय प्रत्यक्षवदादिवद्दर्शोऽयमित्यु-
च्यते तस्मादयमित्युक्तिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

साधारणः पृथिव्यादिकारी धर्मोऽपिधीयते ॥

यथायमिति वाक्येन तथाऽसाधारणाभिधा ॥ ४७ ॥

यथायमध्यात्ममिति योऽयं प्रदेहकृन्मवः ॥

साधारणविशेषात्मा यदपूर्वं तदुच्यते ॥ ४८ ॥

अस्मिन्पर्याये बहवो धर्मशब्दास्तेषामर्थभेदं वक्तुं यथायमस्मिन्धर्म इत्यत्र धर्मश-
ब्दार्थमाह । साधारण इति । वाक्येन तद्वत्धर्मशब्देनेत्यर्थः । यथायमध्यात्मं धर्मं
इत्यत्राऽऽत्मनो देहावारम्भकः प्रत्यात्मसाधारणो धर्म इत्याह । तथेति । यो वै स
धर्मः सत्यं चैतदिति सत्यधर्मयोरभेदोक्तेरिदं सत्यमिति पुनरकिशङ्कां परिहर्तुमयं धर्म
इत्यत्र विवक्षितधर्मशब्दार्थमाह । साधारणेति । उच्यते प्रथमधर्मशब्देनेति
शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

ज्ञानापत्यमपूर्वं यत्सर्वभूतप्रयोजकम् ॥

अध्यात्मं पिण्डकृत्यञ्च सोऽयं धर्माभियोदितः ॥ ४९ ॥

किं तदुभयात्मकमपूर्वं तदाह । ज्ञानापत्यमिति । तस्य साधारणाकारं दर्शयति ।
यदिति । असाधारण रूपमाह । अध्यात्ममिति । प्राथमिकधर्मशब्दार्थं निगमयति ।
सोऽयमिति ॥ ४९ ॥

तथैवाऽऽचाररूपेण प्रत्यक्षेण यदीक्ष्यते ॥

स एव धर्मः सत्यं स्याद्यद्यवस्थामयोजकम् ॥ ५० ॥

इदं सत्यमित्यत्र सत्यशब्दस्यार्थमाह । तथेति । यथा हेरण्यगर्भेण जगदात्मकं

१ ब्राह्मण] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमहाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११२१

तथा तदेव प्रत्यक्षदृष्टेनानुग्रीयमानाचारेण यत्प्रतीयते स एवापूर्वशब्दार्थो धर्मः सत्य-
मित्युच्यते लोके हि वर्णाश्रमव्यवस्थापकं सत्यमिति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ५० ॥

साधारणविशेषाभ्यां धर्मवत्तदपि द्विधा ॥

साधारणविशेषार्थव्यवस्थाकारणत्वतः ॥ ५१ ॥

अत्रापि बहवः सत्यशब्दास्तेषामर्थं भेदं तद्वैविध्यमाह । साधारणेति । द्वैविध्ये
हेतुमाह । साधारणविशेषेति । यश्चायमस्मिन्सत्य इत्यत्र सामान्यरूपं यश्चायमध्यात्मं
सात्य इत्यत्र विशेषरूपमिव सत्यमित्यत्र मिलितं ब्राह्मणमिति भेदः ॥ ५१ ॥

धर्मसत्यमयुक्तोऽयं लिङ्गपिण्डस्वलक्षणः ॥

विराड्दिरण्यगर्भश्च सर्वजातिसमन्वितः ॥ ५२ ॥

इदं मानुषमित्यस्यार्थमाह । धर्मेति । शरीरद्वयं धर्मादिप्रयुक्तं सूत्रादिशब्दितं
यज्जातिविशिष्टं सर्वव्यवहारसमं सा जातिः सर्वा मानुषशब्दितेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

मनुष्यजातेर्ग्रहणं सर्वजात्युपलक्षणम् ॥

इदं मानुषमित्येवं व्याख्या तस्यास्तु पूर्ववत् ॥ ५३ ॥

इदं मानुषमिति विशेषणान्न सर्वजात्यन्वितत्वमिति चेत्तत्राऽऽह । मनुष्येति । इदं
मानुषमित्येवं मनुष्यजातेर्ग्रहणमिति संकल्पः । साऽपि बाह्याध्यात्मिकभेदेन धर्मादिव-
द्विधा निर्दिश्यते तेनेदं मानुषमिति मिलितसर्वजातेर्यश्चायमस्मिन्निति बाह्यभेदस्य यश्चाय-
मध्यात्ममित्याध्यात्मिकभेदस्योक्तिरित्याह । व्याख्येति ॥ ५३ ॥

पृथिवी शारीर इत्येवं त्वष्टृशो यः पुरोदितः ॥

विराड्दिरण्यगर्भश्चेत्ययमात्मेति तद्वत्तः ॥ ५४ ॥

अयमात्मेति पर्यायस्य तात्पर्यमाह । पृथिवीति । इयं पृथिवीत्यारम्य मानुषपर्या-
यपर्यन्तेन संदर्भेण विराट्सूत्रमित्युच्यमानावयविन पृथिवी शारीर इत्यनेन क्रमेणाव-
यवशो विभाग उक्तस्तद्वतोऽवयविनो निर्देशोऽयमात्मेत्यादिना क्रियत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

हिरण्यगर्भभेदानां भूतानां च पृथक्पृथक् ॥

उक्तं मधुत्वं येनातस्तत्तामस्यमथोच्यते ॥ ५५ ॥

आद्ये पर्याये शारीरशब्देनैवास्य गतत्वात्पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह । हिरण्यग-
र्भेति ॥ ५५ ॥

अयमात्मेति निर्देशो विराजः प्रथमो मतः ॥

सप्तम्यन्तेन तत्प्रत्यङ्गलिङ्गात्माऽतोऽभिधीयते ॥ ५६ ॥

अग्रमात्मेत्यत्राऽऽत्मशब्दार्थमाह । अयमिति । विराजः सूत्रस्य च यन्मिलितं रूपं
ताम्यायमात्मेत्यत्राऽऽत्मशब्दः प्रथमान्तो वाचक इत्यर्थः । यश्चायमस्मिन्मात्मनीत्यत्र

११२२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

सप्तम्यन्तात्मशब्देन विरान एवोक्तिरित्याह । सप्तम्यन्तेनेति । निर्देशो विरान इति पूर्वोक्तं संबन्धः । विरानोऽभ्यन्तरो लिङ्गात्मा तेजोमयादिशब्देनोच्यत इत्याह । तत्सत्पद्विदिति । अतस्तेजोमयादिशब्दादिति यावत् ॥ ५६ ॥

कार्यात्मा कारणात्मा च यदर्थो भवतः सदा ॥

यश्चायमात्मेत्यत्रोक्तो विज्ञानात्मेति यं विदुः ॥ ५७ ॥

यश्चायमात्मेत्यत्राऽऽत्मशब्दस्य चैतन्याभासनीववाचित्वमाह । कार्येति । सोऽत्राऽऽत्मशब्देनोक्तः शेषीति शेषः । शेषिणोऽप्रसिद्धिं निरस्यति । विज्ञानेनेति ॥ ५७ ॥

यस्मिन्नात्मनि विध्वस्तज्याकृताज्याकृतात्मके ॥

स्वित्यदृष्टान्तवचसा विज्ञानात्मा प्रवेशितः ॥ ५८ ॥

स वा अयमात्मेत्यत्राऽऽत्मशब्दस्यार्थमाह । यस्मिन्निति । अन्ये पर्याये यश्चायमात्मेति श्रुतो जीवो यस्मिन्परास्मिन्नविद्यातज्जहानि यया सैश्वर्यस्वित्य इत्यादिदृष्टान्तपूर्वदिवं वा अर इत्यादिवाक्यदैक्येन बोधितः सोऽत्राऽऽमेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

ब्रह्मविद्याहृतध्वान्ते तस्मिन्ब्रह्मणि निष्ठिते ॥

तमस्तदुत्तकार्याणामत्यन्तासंभवादतः ॥ ५९ ॥

अविद्यातज्जहानं ब्रह्म जीवो विपरीतस्तत्कथमैक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । तस्मिन्जीवे ब्रह्मणि निश्चयेन स्थिते तद्विद्यया निरख्यज्ञाने सति सर्वात्मना कार्यकारणास्पर्शात्मतिबन्धाभावाद्युक्तं तस्य स्थाभाविकं ब्रह्मैक्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

योऽसावविद्यया देही संसारीबाप्यभूत्पुरा ॥

सोऽयं साक्षात्परं ब्रह्म विद्यया वर्ततेऽधुना ॥ ६० ॥

आत्मार्यमुक्त्वा स वा अयमितिपदत्रयार्थमाह । योऽसाविति । अधुना विद्यादशायामित्यर्थः ॥ ६० ॥

ध्वस्ताज्ञानतदुत्थोऽयं संविन्मात्रसतत्त्वकः ॥

अमन्तापार आत्मैवं स्वमहिम्नि व्यवस्थितः ॥ ६१ ॥

विद्याफलभूतात्मानममन्तरोक्तं प्रपद्यति । ध्वस्तेति ॥ ६१ ॥

अपूर्वानपरामध्यप्रत्यग्भावात्सर्वविचये ॥

स वा इत्यादिको ग्रन्थः सदृष्टान्तोऽभिधीयते ॥ ६२ ॥

उक्तेऽयं वाक्यमवतारयति । अपूर्वेति ॥ ६२ ॥

ब्रह्मास्मीतिपरिज्ञानध्वस्तध्वान्तत्वकारणात् ॥

राजेति राजनाद्भास्वदबिलुप्तात्मदर्शनात् ॥ ६३ ॥

तद्वतरानशब्दार्थमाह । ब्रह्मेति । ज्ञानादज्ञाननिरासादप्रतिबन्धस्वरूपस्फुरणेन
मानाद्ब्रह्मविद्रोहेत्युक्तिर्महतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

तथाऽधिपतिशब्देन स्वातन्त्र्यमभिधीयते ॥

स्वार्थः प्रत्यक्तदर्थत्वात्सहेतोर्जगदात्मनः ॥ ६४ ॥

अधिपतिशब्दस्य राजशब्देन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह । तथेति । राजशब्देन
राजनवदित्यर्थः । स्वातन्त्र्यं साधयति । स्वार्थ इति ॥ ६४ ॥

प्रत्यग्विज्ञप्तिमात्रेण समार्तिं जगदात्मनः ॥

आधिधिकीर्णः साक्षान्नस्तद्यथेति परा श्रुतिः ॥ ६५ ॥

तद्यथेत्यादेस्तात्पर्यमाह । प्रत्यगिति । कार्यकारणप्रपञ्चस्य ब्रह्मात्रेणावसानमावि-
ष्कर्तुमिच्छन्ती परा श्रुतिर्दृष्टान्तद्वारा प्रवृत्तेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

चरुनाभौ यथा मोताश्चक्रनेमौ च वाह्वतः ॥

अराः प्राणादयस्तद्भोताः मोताः परात्मनि ॥ ६६ ॥

तत्पदानि व्याचष्टे । चक्रेति ॥ ६६ ॥

व्याचक्षतेऽन्यथैवेवं दृष्टान्तं केचिदात्मनः ॥

समस्तादिप्रतिज्ञार्थसिद्ध्ये ब्रह्मवादिनः ॥ ६७ ॥

तद्यथेत्यादिवाक्यस्य मूर्तप्रपञ्चव्याख्यामुत्थापयति । व्याचक्षत इति । दृष्टान्तग्रहणं
दार्ष्टान्तिकोपलक्षणम् । अन्यथाव्याख्यानफलं सूचयति । आत्मन इति । सप्रपञ्चोऽ-
यमात्मेति प्रतिज्ञेदं सर्वं यदयमात्मेत्यत्र स्थिता तदर्थसिद्ध्यर्थमन्यथाव्याख्यानमि-
त्यर्थः ॥ ६७ ॥

एकीकृत्य स्वमात्मानमक्षरे परमात्मनि ॥

चरुनाभिवदात्मानं कल्पयित्वा विचक्षणः ॥ ६८ ॥

शरीरं नेमिवच्चैतदेवताद्यरवजगत् ॥

कल्पयित्वा निदिध्यासेत्तद्भावाविष्टीः सदा ॥ ६९ ॥

तदेव स्फुटयति । एकीकृत्येति । न तावदात्मा परस्मान्निश्चित ऐक्यश्रुते स च
चक्रनाभिस्थानीयो देहं पञ्चभूतात्मकं चक्रनेमिस्थानीयं देवतादि जगदरवदात्मनि
भूतेषु चार्पितं कल्पयित्वा तत्रैव कल्पितेऽर्थे स्थिरबुद्धिः सदा ध्यानं कुर्यादित्यर्थः
॥ ६८ ॥ ६९ ॥

अनेन ध्यानमार्गेण ध्यायमानस्य सर्वदा ॥

तत्प्रलोद्वेदकत्वं भवत्यावृत्तिदुर्लभम् ॥ ७० ॥

११२४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

किमेनेन ध्यानेनेत्याशङ्क्याऽऽह । अनेनेति । सदातनमेकत्वं न ध्यानफलमित्या-
शङ्क्य बन्धव्यस्तिस्रस्येति मत्वा विशिनष्टि । आवृत्तीति ॥ ७० ॥

एतामवस्थामापन्नो ध्यातृत्वाद्विनिवर्तते ॥

अविद्यातिमिरान्वानां ध्येयत्वमपिमच्छति ॥ ७१ ॥

एकत्वमापन्नोऽपि ध्यानमातनुयादिति चेत्तेत्याह । एतामिति । न केवलमेक्यफलं
ध्यातृत्वनिवृत्तिः किंतु ध्येयत्वातिरयोत्याह । अविद्येति ॥ ७१ ॥

निश्चित्वाचिन्त्यमेतद्यो योगिनां निलयं परम् ॥

यं प्राप्य न निवर्तन्ते निर्वाणं परमं गताः ॥ ७२ ॥

ध्येयस्वरूपं निरूपयति । निश्चित्येति । य ज्ञात्वा मुक्ताः सन्तो न पुनः संस-
रन्ति तं प्रकृताचिन्त्य परमारमानं ज्ञानिनामयनं प्रत्यक्षया निश्चित्य यः स्थितः स
ध्येयत्वमज्ञानप्रत्याप्रोत्तीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

मत्येकं प्राणिनां श्वेतद्रुह्यचक्रमवस्थितम् ॥

असंबोधानु तैः सर्वैः प्राणिभिर्नानुभूयते ॥ ७३ ॥

चक्रवृत्तिध्यानं तत्फलं चेति परोषां प्रतिव्यां प्रदर्श्य तेषामेव प्रक्रियान्तरमाह ।
मत्येकमिति । ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसनिधानमशेषश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः ।
यदि ब्रह्माख्य चक्रं सर्वप्राणिनां हृदि सर्वदा स्थितं किमिति तर्हि सर्वैर्नानुभूयते
तत्राऽऽह । असंबोधादिति ॥ ७३ ॥

वैश्वानरवरात्केचिदेवं व्याचक्षते स्फुटम् ॥

अक्षरानन्वयात्प्राज्ञ्या व्यापयेयं साध्वपीदृशी ॥ ७४ ॥

पूर्वपक्षमुपसहरति । वैश्वानरेति । आपातरमणीयाऽपीव व्याख्या न स्वीकार्या
श्रुत्यक्षरबाधत्वादित्याह । अक्षरेति । ईदृशी यथोक्तप्रक्रियाविशिष्टेति यावत् ॥ ७४ ॥

सामर्थ्यादपि संमाप्तो न चेदक्षरपूर्वकः ॥

तद्वद्वनोपास्य एवेति माहुराममवेदिनः ॥ ७५ ॥

दृष्टान्तसामर्थ्यादात्मनो नानारसत्वदष्टेरस्मादिष्टोऽर्थो न श्रुतिबाध इत्याशङ्क्याऽऽह ।
सामर्थ्यादिति । यद्यपि दृष्टान्तसामर्थ्यात्त्वदिष्टोऽर्थो भाति तथाऽपि नासौ श्रौतोऽ-
स्मिन्प्रकरणे तद्वाचकपदाम्बादापूर्वादिवाक्यविरोधाच्चातो नाऽऽत्मनोऽनेकरूपत्वाय दृष्टा-
न्तलपाचाऽऽर्थिकोऽप्यर्थो नाऽऽदेवो यथार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति स्थितेरन्यथा
चातिप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ ७५ ॥

प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि ॥

अदृष्टशवभागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः ॥ ७६ ॥

किंच ब्रह्मणोऽन्यदपि न नानारस कल्पकामात्रादन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्याह । प्रमा-
णवन्तीति ॥ ७६ ॥

५ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११२५

यथोक्तचक्रविन्यासो न श्रुतोऽक्षरपूर्वकः ॥

न चाप्युपासनपदं कृत्स्नेऽपि ब्राह्मणे श्रुतम् ॥ ७७ ॥

ननु न ब्रह्म समस्तादिरूप कल्प्यते किंतु चक्रविन्यासः श्रुत्यैव आच्यते नेत्याह ।
यथोक्तेति । यत्तु निदिध्यासेदिति तत्राऽऽह । न चेति ॥ ७७ ॥

नाभिनेमिद्वयस्थाने दृष्टान्तत्वेन संमते ॥

दार्ष्टान्तिकोक्तावात्यैव यतः साक्षादिह श्रुतः ॥ ७८ ॥

किंच दृष्टान्तस्थस्य न सर्वस्य दार्ष्टान्तिकेऽवयवसद्भावविरोधादतो न ब्रह्म समस्ता-
दिरूपमित्याह । नाभीति ॥ ७८ ॥

समर्पितत्वं प्राणादेः श्रूयते मत्स्यात्मनि ॥

भूतेषु देवतादेस्तादश्रुतं शृण्वते कथम् ॥ ७९ ॥

यत्तु अक्रान्तिस्थानीये प्रतीचि चक्रनेमिस्थानीयदेहात्मकभूतेषु च देवतादि जगद-
खर्पितमिति तत्राऽऽह । समर्पितत्वमिति ॥ ७९ ॥

वहिरन्तर्विभागोऽस्य कार्यकारणता तथा ॥

तदेतदिति वाक्येन प्रतीचोऽत्रैव वार्यते ॥ ८० ॥

प्रधानवाक्यविरोधाच्च न समस्तादिरूप ब्रह्मेत्याह । वहिरिति ॥ ८० ॥

अथ योऽन्यामिति तथा भेददृष्टिनिराकृतेः ॥

उपास्योपासनविधिर्न सम्यगिति मे मतिः ॥ ८१ ॥

इत्थं ब्रह्म न समस्तादिरूपमित्याह । अथेति । ननु देवतान्तरे दृष्टिनिन्दितत्वाश्लेष्टा
ब्रह्मदृष्टिस्त्वनिन्दितोपपद्यते तत्तस्मिन्नुपास्तिविधिप्रवृत्ते सप्रपञ्चत्व न हि निष्प्रपञ्चमुपा-
स्यते तत्राऽऽह । उपास्येति । न हि भेद विनोपास्वादिक्रकारसम्भव प्रकृते च भेददृष्टि-
रपोद्यते तत्रानुपास्तिविधिरित्यर्थः ॥ ८१ ॥

अज्ञानमात्रव्यवधेर्ब्रह्मैकात्म्यफलस्य च ॥

ब्रह्मविद्यातिरेकेण तत्प्राप्तौ नापरा क्रिया ॥ ८२ ॥

ब्रह्म सप्रपञ्चमुपास्यत्वात्प्राणवादित्यत्रासिद्धियुक्त्वा तदुपास्तिरात्मनो ब्रह्मत्वाय
फलान्तराय वेति विकल्प्याऽऽद्य दूषयति । अज्ञानेति । न द्वितीय फलान्तरापान्न हि
नीगुप्ताविद्याध्वस्तौ ब्रह्मासि विनाऽन्यदिष्ट ज्ञानादेव च तत्तिरद्वैत्यार्थः तदुपासेति
चार्थः ॥ ८२ ॥

यद्वाचाऽनभ्युदितं मनुते मनसा न यत् ॥

तदेव ब्रह्म विद्धि त्वं न त्विदं यदुपासते ॥ ८३ ॥

उपास्यत्वहेतोरुपास्तिप्रयुक्तफलत्वोपाधिना व्याप्यत्वासिद्धियुक्त्वा श्रुतिविरोध-
माह । यदिति ॥ ८३ ॥

११२६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये

उपासिक्रियया व्याप्तिरब्रह्मत्वस्य लक्षणम् ॥

श्रुत्याऽकारि घतस्तादृकं ब्रह्मेत्पुपास्यते ॥ ८४ ॥

नन्यसंस्कृतवाद्यमोचरत्वेनोपास्यत्वनिषेधेऽपि ब्रह्मणः संस्कृततद्व्यत्येनोपास्यत्वम-
विरुद्धमित्याशङ्क्य श्रुत्यर्थमाह । उपासीति । ताद्यगित्युपासिक्रियान्यासमिति यावत् ।
उपास्यतेऽनुश्रीयतेऽङ्गी क्रियत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

दृश्यते त्वऽपया बुद्ध्या मनसैवेति यद्वचः ॥

तदात्मविद्याविष्यर्थं नोपासनविधायकम् ॥ ८५ ॥

ननु ब्रह्मोपास्तिविधिरपि कचिदस्ति तथाच श्रुत्यैव श्रुतेरपसारितत्वादुपास्यं ब्रह्मेति
तत्राऽऽह । दृश्यते त्विति ॥ ८५ ॥

रजस्तमोलुब्धेन यतो न ब्रह्म गम्यते ॥

बुद्धचेतस्तया तस्माद्विद्याद्ब्रह्मान्तरात्मनि ॥ ८६ ॥

विद्याविधानस्य प्रागपहसितत्वात्कथमस्य तदर्थतेत्याशङ्क्याऽऽह । रज इति ।
ब्रह्मविचार्यं बुद्धिबुद्धिविष्यर्थं यथोक्तं वाक्यमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

यद्वाऽनात्माभिसंबन्धात्पूर्वमैकात्म्यनिष्ठिता ॥

सर्वमाणभृतां बुद्धिरित्यर्थो वचसो भवेत् ॥ ८७ ॥

यथोक्ते वाक्ये बुद्धिविधिवचकाभावात्कथं तदर्थतेत्याह । यद्वेति । विषयानुपपन्ना-
त्प्रागेव सर्वेषां वर्ज्यममात्रेण चिदाकारत्वेपोऽर्थो वाक्यस्येव्यतेऽध्ययनेति विशेषणानुमु-
ष्यादित्यर्थः ॥ ८७ ॥

एषोऽर्थो वचसस्तस्य न ह्युपासाविधिर्भवेत् ॥

मध्यस्तभेद ऐकात्म्ये नोपासनविधिर्यतः ॥ ८८ ॥

ब्रह्मोपास्तिविधायकत्वेन शङ्कितश्रुतेर्गत्यन्तरमुपसंहरति । एष इति ॥ ८८ ॥

चरुमृत्तिरतोऽसाध्वी श्रुत्यादिमितिवाक्यतः ॥

तदेतदितिवाक्यार्थो ग्राह्योऽतः संभवान्मितेः ॥ ८९ ॥

ब्रह्मणः समस्तारूपत्वे मानाभावात्तद्विरोधाच्चायुक्ता भर्तृप्रपञ्चन्यास्येति निगम-
यति । चरेति । परपक्षास्योपेक्ष्यत्वमुक्तत्वा स्वपक्षस्याऽऽदेयत्वमाह । तदिति । तदेत-
द्ब्रह्मपूर्वमित्यादिवाक्यस्यार्थस्तद्व्यत्येनोपास्यत्वादिवाक्ये विवक्षितो ग्राह्यः पक्षान्तरायोगोक्तेरैकर-
स्यावेदकममभावाच्चेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

तदाहुरिति वाक्येन ब्रह्मविद्याप्रयोजनम् ॥

साक्षेपं प्रागुपन्यस्तं तस्यायं निर्णयः कृतः ॥ ९० ॥

तस्मात्तत्सर्वमपवदिति विद्याफलमुक्तं तृतीये तदनोपसंहियत इति पक्षान्तरेमाह ।
तदिति ॥ ९० ॥

अभिव्यां प्रार्थितोऽयर्वा मधुविद्यामिमां किल ॥
 तावयर्वाऽब्रवीदिन्द्रश्छिन्धान्मे ब्रुवतः शिरः ॥ ९९ ॥
 अतो भयादिमां विद्यां युवाभ्यां न ब्रवीम्यहम् ॥
 तमूचतुः पुरैताऽऽवामिन्द्रच्छेदनतः शिरः ॥ १०० ॥
 छित्त्वा तवाङ्घ्र्यं संघाय शिरः श्रोण्यावहे ततः ॥
 ब्रूयतोऽङ्घ्येन शिरसा मधुविद्यां विमुक्तये ॥ १०१ ॥
 एषमस्त्वित्यनुज्ञाते छित्त्वा तस्याय तच्छिरः ॥
 समभृतां शिरोऽभ्यस्य तेन विद्यामुवाच सः ॥ १०२ ॥
 पुनश्छिन्नेऽथ शिरसि तेनेन्द्रेणाश्विनावपि ॥
 समभृतां शिरस्तस्य विद्यां स्वशिरसाऽथ सः ॥ १०३ ॥
 रोपामवोचदश्विभ्यामृतायन्त्रात्मनो वचः ॥
 यत एवमतस्तस्मात्सत्यं रक्ष्यं प्रयत्नतः ॥ १०४ ॥

मन्त्राभ्यामाविष्कृत्यमाणः आख्यायिकार्थं संक्षिपन्प्रपञ्चप्रयमाध्यायस्याख्यायिकाश्रुतेर-
 र्थमाह । अश्विभ्यामित्यादिना । किलेति श्रुतिमात्रसिद्धतया स्वार्थस्य परोक्ष-
 त्वोक्तिः । ततोऽश्वीयशिरोवशादिति यावत् । इन्द्रप्रयुक्तभयाभावोऽतः शब्दार्थः । ब्राह्म-
 णानुज्ञानन्तरं तदीयशिरश्छेदस्यानुज्ञाधीनतया निर्देशत्वाप्येऽयं शब्दः । विद्याप्रपञ्चनोप-
 क्रमानन्तर्यं पुनः शब्दार्थः । शिरश्छेदानन्तर्यमथ शब्दार्थः । स्वशिरःसंधानानन्तरमतिह-
 ष्टिर्विद्याशेषदानहेतुरेवेत्युच्यते । किमर्थं ब्राह्मणो जीवितसंदेहे प्रवृत्तस्तत्राऽहम् । श्रुता-
 यन्निति । तस्य तात्पर्यमाह । यत इति । प्राणतेश्वयमापन्नोऽपि यस्मादपिः सत्यं
 रक्षितवांस्तस्माज्जीवितादपि सत्यं रक्ष्यं श्रेयोधिभिरित्यर्थः । असत्यप्रसङ्गेऽपि तदकरणं
 प्रयत्नः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

इदं यं तन्मधु प्रोक्तं यत्तत्प्रकरणान्तरे ॥
 दध्यह् ६ वा आभ्यामिति श्रूयते ब्राह्मणोक्तितः ॥ १०५ ॥
 मधुब्राह्मणमेतत्तद्यत्वागुक्तमभूत्स्फुटम् ॥
 दध्यह्द्वयवर्णोऽश्विभ्यां यदुवाचाऽऽत्मवोधनम् ॥ १०६ ॥
 अङ्घ्यायवर्णयोरेतत्कर्म पश्यन्नुवाऽब्रवीत् ॥
 ऋषिराप्येवष्टपेव तदेतदभिधीयते ॥ १०७ ॥

आख्यायिकार्थं व्याख्यायेदमित्यादि व्याचष्टे । इदमिति । यत्प्रपञ्चप्रकरणे मधु
 मूनिन न व्यक्तीकृतं तदिदमेव यदि यं श्रुतयोत्यादिनोक्तमित्यर्थः । कथं प्रकरणान्तरेण
 मधु मूचितमत आह । दध्यह्द्वयवर्णः । आभ्यामित्यादि ब्राह्मणोक्तितः श्रूयते प्रथमेऽ-

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमहाशिकारख्यटीकासंवलितम् । ११२९

ध्याये मधुब्राह्मणमिति संबन्धः । तर्हि तेन गतार्थत्वात्किमेनेन मधुब्राह्मणेनेत्याशङ्क्याऽऽह । एतदिति । यदात्मज्ञानसाधनं मधुब्राह्मणं ब्राह्मणोऽश्विन्यां प्रवर्ग्यसंनिधाव्यक्तमुक्तवांछदेतदेव यदिमत्यादिमा स्फुटमुक्तमित्यर्थः । तदेतदृषिरित्यादेरर्थमाह । अशीति । आर्षदृष्टिः सूक्ष्मार्थां प्रकृष्टधर्मना प्रतिमा तथा मन्त्रद्रष्टा प्रकृतं कर्म शिष्याचार्यसंबन्धं पश्यन्मन्त्रेणावोचदित्यर्थः । तत्र तद्वामित्यादिकामृत्तमवतारयति । तदेतदिति । तत्कर्म वृत्तमेतदृष्टिदृष्टं मन्त्रेणोच्यत इत्यर्थः ॥ १०९ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

आविष्करोमि तत्कर्म युवयोरथ हे नरौ ॥

लाभाय सनये मूरं चरुधुर्यद्रहस्यगौ ॥ १०८ ॥

दृष्टेरागमनं यद्वत्स्तनयितुः प्रबोधयेत् ॥

रहस्यं युवयोः कर्म तद्वदाविष्करोम्यहम् ॥ १०९ ॥

अश्वस्य शिरसा वां यदबोधन्मध्वसावृषिः ॥

दधीचोऽश्च्यं शिरश्चित्वा निकृत्यास्य शिरोऽश्विनौ ॥ ११० ॥

संभक्तां सोऽश्वशिरसा युवाभ्यां मध्वथाग्रवीत् ॥

ऋतायन्सत्यमात्मानं कर्तुमिच्छन्नसावृषिः ॥ १११ ॥

माणसंशयमापन्नस्तस्माद्येवावसीयते ॥

आत्मनो मरणेनापि सत्यं रक्ष्यं प्रयत्नतः ॥ ११२ ॥

तद्वामित्यादिमन्त्रपदानि व्याकरोति । आविष्करोमीत्यादिना । यदबोधत्तदध्याविष्करोमीति संबन्धः । अर्षर्षणायेत्यादिमन्त्रान्तरं व्याचष्टे । दधीच इत्यादिना । प्रतिज्ञापालनं प्रज्ञावतामावश्यकमिति द्योतनार्थोऽथशब्दः । प्राणसंशयमापन्नोऽप्यात्मानं सत्यं कर्तुमिच्छन्मध्ववावृषिदिति संबन्धः । ऋतायनित्यस्य तात्पर्यं यत एवमित्यग्नौकमन्तरप्राप्तावनुवदति । तस्माद्येति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥

आदित्यविषयं त्वाष्ट्रं मध्वबोधदयर्वणः ॥

हे दक्ष्णावपि कक्ष्यं यत्प्रत्यग्यायात्स्पदर्शनम् ॥ ११३ ॥

त्वाष्ट्रमित्यादि व्याचष्टे । आदित्येति । यत्तदप्यबोधदिति संबन्धः ॥ ११३ ॥

उपस्यकरौ व्याधेर्दसौ स्यातामतोऽश्विनौ ॥

न केवलं त्वाष्ट्रमेव कक्ष्यमप्यब्रवीन्मधु ॥ ११४ ॥

दशशब्दार्थमाह । उपस्ययेति । अपिशब्दार्थमाह । नेति ॥ ११४ ॥

मवर्ग्याध्याययोरेवं त्वाष्ट्रज्ञानोपसंहृतिम् ॥

मन्त्रद्वयेन कृत्वाऽथ कक्ष्यज्ञानोपसंहृतिः ॥ ११५ ॥

त्रियतेऽध्याययोरेवं मधुकाण्डं समाप्यते ॥

श्रुतिमन्त्रोपदिष्टोऽर्थो यस्मादाद्रियते ततः ॥ ११६ ॥

११३० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

पुर इत्याद्यन्तरयितुं वृत्तमनुवदति । प्रवर्ण्येति । अनन्तरमश्वयोस्तात्पर्यमाह ।
अथेति । त्वाद्ज्ञानस्य कस्यज्ञानं प्रति हेतुत्वं द्योतयितुमयेत्युक्तम् । अध्यायैर्ज्ञानद्वये
निर्दिष्टे फलितमाह । एवमिति । अध्यायाम्यामुक्तार्थस्य किमिति मन्त्राभ्यामुपसंहति-
स्तत्राऽऽह । श्रुतीति । तस्मादुपसंहारो माध्वो युक्त इति शेषः ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

पुरश्चक्रे शरीराणि द्विपदः पक्षिमानुपान् ॥

चतुष्पदोऽथ पशवः पुरश्चक्रे स्वमायया ॥ ११७ ॥

पुरो भुक्तशरीरात्स पक्षी लिङ्गमिहोच्यते ॥

पुरो नवशरीराणि भाविशज्जलचन्द्रवत् ॥ ११८ ॥

पुर इति । अवशब्दस्तथाशब्दपर्यायः । कूटस्य शरीरनिर्माणे हेतुमाह । स्वमा-
ययेति । पक्षी सूक्ष्मभोगवानित्यर्थः । अज्ञस्य स्पृष्टदेहत्यागानन्तरं सूक्ष्मदेहप्राप्तिस्त-
श्चाभिनवस्पृष्टशरीरप्राप्तिरिति पारंपर्यं यावदज्ञानमवश्यंभावीत्ययशब्दार्थः । वास्तवं
देहयोगं व्यासेदमुदाहरणम् ॥ ११७ ॥ ११८ ॥

कस्मात्पुरुष इति चेत्युरूपार्थं श्रुतिः स्वयम् ॥

स वा इत्यादिनाऽऽचष्टे सर्वैकात्म्यायशुद्धये ॥ ११९ ॥

स वा अयमित्यादिवाक्यस्याऽऽकाङ्क्षापूर्वकं तात्पर्यमाह । कस्मादिति । पुरुष-
शब्दापेक्षिफलमाह । सर्वेति ॥ ११९ ॥

पुरुषोऽयं भवेदात्मा यत्नः श्रेते स पुरुष ॥

सर्वासु तेन लोकेऽस्मिन्पुरुषोऽयमितीर्यते ॥ १२० ॥

तात्पर्यमुक्त्वा पदानि व्याकरोति । पुरुषोऽयमिति । तदर्थं निगमयति । तेनेति
॥ १२० ॥

परिच्छेदप्रसङ्गश्चेन्मैवं यस्मादिदं जगत् ॥

नैनेनानावृतं किञ्चिन्नाव्याप्तं क्षोततन्तुवत् ॥ १२१ ॥

आधाराधेयनिर्देशाद्वैवं शङ्कते । परिच्छेदेति । नेत्यादिवाक्येनोत्तरमाह । मैव-
मिति । तद्याचष्टे । नाव्याप्तमिति ॥ १२१ ॥

नारासंहतं तथा किञ्चित्प्रोततन्तुवदात्मना ॥

पूर्णत्वात्पुरुषः सोऽयं ब्रह्मैकं पुरुषस्त्ववः ॥ १२२ ॥

वाक्यान्तरस्य पुनरुक्तिः परिहरण्यमाह । नेत्यादिना । दृष्टान्ताभ्यां वाक्ययोरर्थ-
वचने पुनरुक्तिसमायेर्व्यक्ततेति वक्तुं हिशब्दः । ओतप्रोतत्वेन सर्वे जगदात्मव्याप्तमि-
त्यशराधिकरणन्यायेन स्थिते फलितमाह । पूर्णत्वादिति । ब्रह्म पूर्णं कर्म, पुरुषस्य
तद्भावस्तत्राऽऽह । ब्रह्मेति ॥ १२२ ॥

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चि-

यस्माच्चाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ॥

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक-

स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ १२३ ॥

पूर्णमेकरसं ब्रह्मेत्यत्र मन्त्रान्तरमाह । यस्मादिति । कार्यं कारणमन्तर्बहिरिति विशेषो यत्र नास्तीत्यर्थः । कश्चिदिति च्छान्दसम् । तस्य कीटस्थ्यमाह । वृक्ष इति । स्वमहिमप्रतिष्ठिततामाह । दिवीति । फलितमाह । तेनेति ॥ १२३ ॥

आवृतं ज्ञप्तिमात्रेण सर्वमात्मीकृतं जगत् ॥

संवृतं प्रतिपिद्धं तद्यदनात्मेव लक्ष्यते ॥ १२४ ॥

मैनेनेत्यादिवाक्यस्यार्थान्तरमाह । आवृतमिति । द्वितीयवाक्यस्य व्याख्यान्तरमाह । संवृतमिति ॥ १२४ ॥

तन्नास्ति कारणं कार्यं यन्नानेनाऽऽत्मसात्कृतम् ॥

तन्नास्ति कारणं कार्यं यन्नानेनाऽऽत्मना द्रुतम् ॥ १२५ ॥

आवृतमित्यादि व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । तच्चेति । संवृतमित्याद्यपि तयैव द्वारा विशदयति । तदिति ॥ १२५ ॥

रूपं रूपं प्रति ह्येव प्रतिरूपो बभूव ह ॥

देहं देहं प्रविष्टः संस्तदेहाकारतामगात् ॥ १२६ ॥

मन्त्रान्तरमादाय व्याकरोति । रूपमित्यादिना । अनेकरूपत्वं लोकवाच्यनुभवानुसारीति वक्तुं निपातद्वयम् ॥ १२६ ॥

मायाभिः प्रत्यगज्ञानैर्यदि वाऽनृतबुद्धिभिः ॥

गम्यते पुरुषोऽङ्गैरेकोऽपि जलसूर्यवत् ॥ १२७ ॥

परस्यानेकरूपत्वे किं कारणमित्याशङ्क्योपादानं निमित्तं वा पृष्टमिति विकल्प्याऽऽशं प्रत्याह । मायाभिरिति । एकस्मिन्बहुवचनायोगमाशङ्क्य प्रकारभेदात्तदुपपत्तिं मत्वा पक्षान्तरं यदन्वितीयं निराह । यदि वेति ॥ १२७ ॥

प्रत्यग्यायात्म्यबोधार्थं रूपं मायामयं विभोः ॥

शास्त्राचार्यादिना नर्ते ज्ञातुं यस्त्विह शक्यते ॥ १२८ ॥

किमयमिदं बहुरूपत्वमित्याशङ्क्य पाठक्रमार्थक्रमस्य बलवत्तात्तदस्येत्यादेरर्थमाह । प्रत्यगिति । मायाकृतं रूपं विनाऽपीदं स्वतो ज्ञातुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । शास्त्रेति ॥ १२८ ॥

११३० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

पुर इत्याद्यवतारयितुं वृत्तमनुवदति । प्रवर्ग्येति । अनन्तरमन्त्रयोस्तात्पर्यमाह ।
अथेति । त्वादज्ञानस्य कस्यज्ञानं प्रति हेतुत्वं चोत्तयितुमयेत्युक्तम् । अध्यायैर्ज्ञानद्वये
निर्दिष्टे फलितमाह । एवमिति । अज्यायाम्यामुक्तार्थस्य किमिति गन्त्रायामुपसंख्यति-
स्तत्राऽऽह । श्रुतीति । तस्मादुपसंहारो मान्त्रो युक्त इति शेषः ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

पुरश्चक्रे शरीराणि द्विपदः पक्षिमानुषान् ॥

चतुष्पदोऽथ पक्षवः पुरश्चक्रे स्वमायया ॥ ११७ ॥

पुरो भुक्तशरीरात्स पक्षी लिङ्गमिहोच्यते ॥

पुरो नवशरीराणि प्राविशज्जलचन्द्रवत् ॥ ११८ ॥

पुर इति । अयशब्दस्तथाशब्दपर्यायः । कूटस्यस्य शरीरनिर्माणे हेतुमाह । स्वमा-
ययेति । पक्षी सूक्ष्ममोगवानित्यर्थः । अज्ञस्य सूक्ष्मदेहत्यागानन्तरं सूक्ष्मदेहप्राप्तिस्तत-
श्चाभिनवसूक्ष्मशरीरप्राप्तिरिति पारम्यं यावदज्ञानमवश्यंभावोत्पद्यशब्दार्थः । वास्तवं
देहयोगेन व्याप्तेदुमुदाहरणम् ॥ ११७ ॥ ११८ ॥

कस्मात्पुरुष इति चेत्पुरुषार्थं धृतिः स्वयम् ॥

स वा इत्यादिनाऽऽचष्टे सर्वकालस्यावशुद्ध्ये ॥ ११९ ॥

स वा अयमित्यादिवाक्यस्याऽऽवाङ्मूर्त्तपूर्वकं तात्पर्यमाह । कस्मादिति । पुरुष-
शब्दार्थोक्तिफलमाह । सर्वेति ॥ ११९ ॥

पुरुषोऽयं भवेदात्मा यतः शेते स पुरुषु ॥

सर्वासु तेन लोकेऽस्मिन्युरुषोऽयमितीर्यते ॥ १२० ॥

तात्पर्यमुक्तवा पदानि व्याकरोति । पुरुषोऽयमिति । तदर्थं निगमयति । तेनेति
॥ १२० ॥

परिच्छेदमसद्भवेन्मैवं यस्मादिदं जगत् ॥

ननेनानादृतं किञ्चिन्नाव्याप्तं शोतवन्तुवत् ॥ १२१ ॥

आधारापेयनिर्देशाज्ज्ञेयं शङ्कते । परिच्छेदेति । नेत्यादिवाक्येनोत्तरमाह । मैव-
मिति । तद्याचष्टे । नाप्याप्तमिति ॥ १२१ ॥

नासंष्टवं तथा किञ्चित्शोततन्नुवदात्मना ॥

पूर्णत्वात्पुरुषः सोऽयं ब्रह्मैकं पुरुषस्त्वयः ॥ १२२ ॥

वाक्यान्तरस्य पुनर्लक्षिकं परिहरत्तर्थाह । नेत्यादिना । दृष्टान्ताभ्यां वाक्ययोरर्थ-
वचने पुनरुक्तिसमापेक्षान्यक्तयेति वक्तुं हिशब्दः । ओतप्रोतत्वेन सर्वं जगदात्मन्याप्तमि-
त्यसराधिवरणन्यायेन स्थिते फलितामाह । पूर्णत्वादिति । ब्रह्म पूर्णं कारणं पुरुषस्य
तद्भावस्तत्राऽऽह । ब्रह्मेति ॥ १२२ ॥

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चि-

यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ॥

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि विष्ठत्येक-

स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ १२३ ॥

पूर्णमेकरसं ब्रह्मेत्यत्र मन्त्रान्तरमाह । यस्मादिति । कार्यं कारणमन्तर्बहिरिति विशेषो यत्र नास्तीत्यर्थः । कश्चिदिति च्छान्दसम् । तस्य कौटस्थ्यमाह । वृक्ष इति । ममहिमप्रतिष्ठिततामाह । दिवीति । फलितमाह । तेनेति ॥ १२३ ॥

आवृतं ज्ञप्तिमात्रेण सर्वमात्मीकृतं जगत् ॥

संवृतं प्रतिपिद्धं तद्यदनात्मेव लक्ष्यते ॥ १२४ ॥

नैवेनेत्यादिवाक्यस्यार्थान्तरमाह । आवृतमिति । द्वितीयवाक्यस्य व्याख्यानान्तरमाह । संवृतमिति ॥ १२४ ॥

तन्नास्ति कारणं कार्यं यन्मानेनाऽऽत्मसात्कृतम् ॥

तन्नास्ति कारणं कार्यं यन्मानेनाऽऽत्मना हुतम् ॥ १२५ ॥

आवृतमित्यादि व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । तन्नेति । संवृतमित्याद्यपि तथैव द्वारा विशदयति । तदिति ॥ १२५ ॥

रूपं रूपं मति रोष मतिरूपो बभूव ह ॥

देहं देहं श्रविष्टः संस्तदेहकारतामगात् ॥ १२६ ॥

मन्त्रान्तरमादाय व्याकरोति । रूपमित्यादिना । अनेकरूपत्वं लोकवाद्यनुपमानुसारीति वक्तुं निपातद्वयम् ॥ १२६ ॥

मायाभिः प्रत्यगग्रानैर्यदि वाऽनृतवृद्धिभिः ॥

गम्यते पुनरूपोऽप्येकोऽपि जलसूर्यवत् ॥ १२७ ॥

परस्यानेकरूपत्वे किं कारणमित्याशङ्क्योपादानं निमित्तं वा घटनिनि विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । मायाभिरिति । एवमिन्द्रवज्रवयोममाशङ्क्य प्रकारभेदाच्चतुष्वपि मत्वा पश्चान्तरं तद्वितीयं निराह । यदि चेति ॥ १२७ ॥

प्रत्यन्यायात्म्यबोधार्थं रूपं मायापयं त्रिमां ॥

शास्त्राचार्यादिना नर्तं ज्ञातुं वस्त्विह शक्यमेव ॥ १२८ ॥

किमर्थमिदं बहुलमन्विन्याशङ्क्य पाठक्रमद्वयमन्वयं वक्ष्यतामिदमेवार्थमाह । प्रत्यागिति । मायाद्वयं नर्तं विनाऽर्थादं मनो ज्ञातुं शक्यमित्याशङ्कनाऽऽह । शास्त्रेति ॥ १२८ ॥

११३२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

कुतोऽस्य बहुरूपत्वमिति हेतुरिहोच्यते ॥

युक्ता ह्यस्येति यचसा मिथ्याज्ञानैकहेतुतः ॥ १२९ ॥

यदि वेत्यत्र परस्य बहुरूपत्वे त्रिमित्तमुक्तं तदेव साधयितुमाकाङ्क्षापूर्वकं युक्ता
हीत्याद्यादत्ते । कुतोऽस्येति । अस्य प्रतीचो हरिशब्दितानीन्द्रियाणि ज्ञानात्मागता-
नतः संयद्धानि स च संक्वः संक्वीन्द्रियोत्पत्तिमिथ्याज्ञानादेकस्मादेतोरत्मानो बहुरूप
भावत्वे भवति निमित्तमिति हेतुवचो व्याचष्टे । मिथ्येति ॥ १२९ ॥

स्रजस्तत्त्वापरिज्ञानायुक्ता दण्डादयो यथा ॥

मत्स्यस्तत्त्वापरिज्ञानादात्मनो हरयस्तथा ॥ १३० ॥

अज्ञानादिन्द्रियसंबन्धे प्रतीचो दृष्टान्तेनाऽऽह । स्रज इति ॥ १३० ॥

इन्द्रियाण्येव हरयो हरणादिपयान्मति ॥

दश तानि सहस्राणि शतानि प्राणिभेदतः ॥ १३१ ॥

हरीणामात्मसंबन्धेऽज्ञाननिबन्धनेऽपीन्द्रियसंबन्धे किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह ।
इन्द्रियाणीति । शता दशेत्यस्यार्थमाह । दशेति । तान्येकादशेत्यङ्गीकारविरोधमाश-
ङ्क्याऽऽह । प्राणीति ॥ १३१ ॥

नान्यो हेतुरविज्ञानादिन्द्रियादेरिहाऽऽत्मनि ॥

यतोऽयमेव हरयो यावत्संख्या तदाश्रया ॥ १३२ ॥

युक्ता हीति संबन्ध उक्तस्तत्कथमयमित्यादिना तद्विरुद्धं तादात्म्यमुच्यते
तत्राऽऽह । नान्य इति । अज्ञानविरुद्धसत्त्वादिन्द्रियाद्यात्ममात्रं न हि संबन्धोऽपि तत्र
मात्तवोऽस्तीत्यर्थः । तथा संख्यासंख्येययोरत्मागतत्वेन तन्मात्रत्वाद्युक्तं तादात्म्यवचन-
मित्यर्थः ॥ १३२ ॥

अयमेवेन्द्रियत्वेन देहत्वेन च कल्पितः ॥

तथा शतसहस्रादिसंख्याभेदेन चाप्ययम् ॥ १३३ ॥

इन्द्रियादेरज्ञानत्वे कारणाज्ञानमात्रत्वं युक्तं नाऽऽत्मत्वमित्याशङ्क्य तत्तदिन्द्रि-
यादिरूपेणाऽऽत्मन एवाविद्यया कल्पितत्वाद्युक्तमिन्द्रियादेस्तन्मात्रत्वमित्याह । अय-
मेवेति ॥ १३३ ॥

नामरूपक्रियाभेदेऽपि पूर्वमनादिपम् ॥

अयमेव तथाऽरूपः कल्पितोऽविद्ययाऽदृश्यः ॥ १३४ ॥

अद्वयोऽप्यात्मा देहाद्यात्मना कल्पितोऽविद्येत्पुक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । नप्तेति ।
यथाऽन्याकृतप्रक्रियादी नामाद्यनात्मप्रपञ्चात्मना प्रत्यगात्मैव कल्पित इत्यादिभ्य
तथेतासांरूपोऽद्वयोऽप्यविद्यया देहाद्यात्मना कल्पित इत्यर्थः ॥ १३४ ॥

५ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११३३

तदेतत्कल्पितं सर्वं सहेतु फलवज्जगत् ॥

प्रत्यगात्मात्मकं भास्वत्प्रज्ञानधनतत्त्वकम् ॥ १३५ ॥

प्रतीचः स्वाविद्यया जगदात्मना कल्पितत्वे सर्वस्य तन्मात्रत्वं फलतीत्युपसंहरति ।
तदेतदिति ॥ १३५ ॥

निःशेषोपनिपत्सारस्तदेतदिति सांप्रतम् ॥

उच्यत्याऽऽविष्क्रियते साक्षात्करविन्यस्तविल्ववत् ॥ १३६ ॥

वाक्यार्थव्याख्यामिति यं भूमिकां गतेन संदर्भेणाऽऽरचय्य तत्परस्य तदेतदित्या-
दिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । निःशेषेति ॥ १३६ ॥

अज्ञातं संशयज्ञातं मिथ्याज्ञातमिदं जगत् ॥

तदेतदित्यनूयैतत्तत्त्वमवबोध्यते ॥ १३७ ॥

पदद्वयस्यार्थमाह । अज्ञातमिति । कार्यकारणात्मकं त्रिविधं जगत्सच्छब्देनानूय
तस्य वास्तवं रूपमेतच्छब्देनोक्त्वा सामानाधिकरण्यादैकरस्यं द्योत्यत इत्यर्थः ॥ १३७ ॥

ब्रह्मेति वास्तवं हृत्तं तावदस्यावबोध्यते ॥

ज्ञानात्पुराऽपि ब्रह्मैव नातो ज्ञानफलं भवेत् ॥ १३८ ॥

तदेव तत्त्वं दर्शयन्ब्रह्मशब्दार्थमाह । ब्रह्मेतीति । ब्रह्मत्वस्य ज्ञानफलत्वेन तत्सा-
ध्यत्वात्कर्म सर्वस्य तत्त्वं ब्रह्मेति तत्राऽऽह । ज्ञानादिति । पूर्वमपि ज्ञानोत्पत्तेः सर्वं
ब्रह्मैव सामानाधिकरण्यश्रुतेरतो न तस्य ब्रह्मत्वं ज्ञानकार्यमित्यर्थः ॥ १३८ ॥

अपूर्वमिति कार्यत्वनिपेधायाभिधीयते ॥

कारणत्वनिपेधाय तथाऽनपरगीरियम् ॥ १३९ ॥

अपूर्वमित्यादि व्याचष्टे । अपूर्वमिति ॥ १३९ ॥

अनन्तरमिति तयोरन्धस्य प्रतिपेधनम् ॥

कार्यकारणयोर्बाह्यमबाह्यमिति वार्यते ॥ १४० ॥

कार्यकारणयोर्ब्रह्मणो भेदेन स्थितिशङ्का निरस्यति । अनन्तरमिति । तयोर-
न्वयव्यतिरेकभावश्चेदभावस्तर्हीत्याशङ्क्याऽऽह । कार्येति । बाह्यपदेनाभावो विव-
क्षितः ॥ १४० ॥

सत्ता वाऽनन्तरगिरा ब्रह्मणः प्रतिपिध्यते ॥

विशेषोऽबाह्यशब्देन ततो वाक्यार्थरूपकम् ॥ १४१ ॥

ब्रह्मणो निःसामान्यत्वं निश्चेत्तुमन्तरपदमित्यर्थान्तरमाह । सचेति । सामान्यं
हि भेदपरपर्यायमन्तरमपेक्षितं ब्रह्म त्वनन्तरमतो न सामान्यमित्यर्थः । निर्विशेषत्वं वक्तु-
मबाह्यपदमित्याह । विशेष इति । कार्यकारणयोरन्वयव्यतिरेकभावपरिहाराय निःसा-
मान्यविशेषतत्रमात्रत्वे तदैकरस्यं ऽप्यनूयित्याह । तत इति ॥ १४१ ॥

११३४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

नाऽऽत्मनोऽन्वयं संभाव्यमपूर्वादि यदीरितम् ॥

ब्रह्माऽऽत्मैवेत्यतो वक्ति श्रुतिरेकात्म्यसिद्धये ॥ १४२ ॥

अस्तु यथोक्तलक्षणं ब्रह्म प्रतीचस्तु किमायातमित्याशङ्क्योत्तरवाक्यमन्तरायति ।
नेत्यादिना ॥ १४२ ॥

पारोक्ष्यप्रतिषेधार्थं ब्रह्माऽऽत्मैवेति भण्यते ॥

ब्रह्मैवाऽऽत्मेति च तथा संसारित्वनिवृत्तये ॥ १४३ ॥

पाठक्रममतिक्रम्यानुवदन्नात्मब्रह्मणोरन्योन्यैक्यमत्रेष्टमिति मन्यते किमर्थमन्योन्यैक्य-
बोधनमित्यपेक्षायामाह । पारोक्ष्येति ॥ १४३ ॥

भिन्नं ब्रह्मापरिज्ञानात्संसारित्वं तथाऽऽत्मनः ॥

तत्त्वज्ञानाच्चमोध्वस्तौ नेतीत्यात्माऽवशिष्यते ॥ १४४ ॥

कथं तर्हि तयोर्ब्रह्मात्मस्ययोश्चेतन्यवन्निवृत्तिरित्याशङ्क्याज्ञानमत्वं तावदाह । भिन्न-
मिति । तथेत्यपरिज्ञानमनुकर्षेति । पारोक्ष्यादेरज्ञानमत्वफलमाह । तच्चेति ॥ १४४ ॥

सर्वोऽनुभव एवायमतः सर्वानुभूः परः ॥

कात्स्न्यार्थात्सर्वो भवेदेष चिन्मात्रत्वाच्चथाऽनुभूः ॥ १४५ ॥

सर्वानुभूरित्यस्यार्थमाह । सर्व इति । कथं परस्य सर्वत्वमनुभवत्वं च तदाह ।
कात्स्न्यार्थादिति ॥ १४५ ॥

इतीत्युक्तपरामर्शो वेदाद्वा चानुशासनम् ॥

कर्तव्यमेतद्विज्ञानमिति वेदानुशासनम् ॥ १४६ ॥

इत्यनुशासनमित्यस्यार्थमाह । इतीत्युक्तेति । वास्त्यार्थमाह । कर्तव्यमिति ॥ १४६ ॥

अस्यातिलङ्घने दोषः संसारानर्थसंगतिः ॥

कुर्वतश्च महाछाँभ आत्मनः कृतकृत्यता ॥ १४७ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके द्वितीयाध्यायस्य

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—५६२५

ऐक्यज्ञानं संन्यासपूर्वकश्रवणादिद्वारा कार्यमिति वेदाज्ञातिलङ्घनपालनयोर्दोषगुणौ
मृत्त्यर्थत्वेनाऽऽह । अस्येति ॥ १४७ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां द्वितीयाध्यायस्य

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

११३४ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [द्वितीयाध्याये-

नाऽऽत्मनोऽन्यत्र संभाव्यमपूर्वादि यदीरितम् ॥

ब्रह्माऽऽत्मैवेत्यतो वक्ति श्रुतिरैकात्म्यसिद्धये ॥ १४२ ॥

अस्तु यथोक्तलक्षणं ब्रह्म प्रतीचस्तु किमायातमित्याशङ्क्योत्तरवाक्यमनतारयति ।
नेत्यादिना ॥ १४२ ॥

पारोक्ष्यप्रतिषेधार्थं ब्रह्माऽऽत्मैवेति भण्यते ॥

ब्रह्मैवाऽऽत्मेति च तथा संसारित्वनिवृत्तये ॥ १४३ ॥

पाठक्रममतिक्रम्यानुवदन्नात्मब्रह्मणोरन्योन्यैक्यमत्रेष्टमिति मन्यते किमर्थमन्योन्येक्य-
बोधनमित्यपेक्षायामाह । पारोक्ष्येति ॥ १४३ ॥

भिन्नं ब्रह्मापरिज्ञानात्संसारित्वं तथाऽऽत्मनः ॥

तत्त्वज्ञानाद्यप्येवमस्ती नेतीत्यात्माऽवशिष्यते ॥ १४४ ॥

कथं तर्हि तयोर्ब्रह्मात्मस्थयोश्चैतन्यवभिवृत्तिरित्याशङ्क्याज्ञानगतत्वं तावदाह । भिन्न
मिति । तथेत्यपरिज्ञानमनुवर्षति । पारोक्ष्यादेरिज्ञानगत्यफलमाह । तत्त्वेति ॥ १४४ ॥

सर्वोऽनुभव एवायमतः सर्वानुभूः परः ॥

कात्स्न्यात्सर्वो भवेदेव चिन्मात्रत्वात्तथाऽनुभूः ॥ १४५ ॥

सर्वानुभूतिरित्यर्थमाह । सर्व इति । कथं परस्य सर्वत्वमनुभवत्वं च तदाह ।
कात्स्न्यादिति ॥ १४५ ॥

इतीत्युक्तपरामर्शो वेदाज्ञा चानुशासनम् ॥

कर्तव्यमेतद्विज्ञानमिति वेदानुशासनम् ॥ १४६ ॥

इत्यनुशासनमित्यस्यार्थमाह । इतीत्युक्तेति । वाक्यार्थमाह । कर्तव्यमिति ॥ १४६ ॥

अस्यातिलब्धपने दोषः संसारानर्थसंगतिः ॥

कुर्वतश्च महाछाँभ आत्मनः कुतकुल्यता ॥ १४७ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके द्वितीयाध्यायस्य

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—५६२५

ऐक्यज्ञानं संन्यासपूर्वकश्रवणादिज्ञाना कार्ष्णमिति वेदाज्ञातिलब्धपनसालनयोर्दोषगुणौ
प्रवृत्त्यर्थत्वेनाऽऽह । अत्येति ॥ १४७ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकाया द्वितीयाध्यायस्य

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठं ब्राह्मणम् ।

स्तुत्यर्थं ब्रह्मविद्याया ब्रह्मविद्दश उच्यते ॥

जपोऽयं ब्रह्मविज्ञानजन्मने चोद्यते श्रुतौ ॥ १ ॥

ब्रह्मविद्यां संक्षेपविस्तराभ्यां प्रतिपाद्य वंशब्राह्मणनात्पर्यगाह । स्तुत्यर्थमिति । परमर्षिपरिगृहीता हि ब्रह्मविद्या तेन सा महामागधेयेति स्तुतिरत्र विवक्षितेत्यर्थः । मन्त्रधेत्वादिमाप्योक्तमर्थान्तरमाह । जपोऽयमिति ॥ १ ॥

पुंमत्पूहोदित्यताशङ्कानिदृश्यर्थं यथोदितम् ॥

ब्रह्मज्ञानस्य वा वंशो यन्नाच्छ्रुत्याऽयमुच्यते ॥ २ ॥

प्रकृतब्रह्मज्ञानस्य पुरुषपुद्गद्युत्प्रेक्षितत्वशङ्कानिदृश्यर्थं ब्राह्मणमित्यर्थान्तरमाह । पुंमतीति । वंशोपन्यासस्य यत्नो बहुशो वचनम् ॥ २ ॥

यस्यानुशासनं तस्य स्वयंभोः प्रतिपचये ॥

पौतिमाप्यादिको ग्रन्थः श्रुत्याऽथ प्रतिपाद्यते ॥ ३ ॥

अनन्तरब्राह्मणेनावान्तरसंचयं दर्शयज्जर्णान्तरमाह । यस्येति । परस्य वेदात्मनो यस्यैतद्विज्ञानात्मकमनुशासनं तत्प्रतिपत्त्यर्थमुत्तरं ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्रात्मभृति वंशोऽयमावेदब्रह्ममूलतः ॥

भिन्नेहेतुनिषेधार्थं स्वयंमु ब्रह्म भाष्यते ॥ ४ ॥

कथं तत्प्रतिपत्त्यर्थमस्येति तत्राऽऽह । अग्रादिति । शिष्यावसानोपलक्षणभूता-
त्पौतिमाप्यादारभ्य तद्वादिर्वेदाख्यब्रह्ममूलपर्यन्तोऽयमाचार्यपरंपराक्रमो वंश इत्युच्यते
तेन ब्रह्मपर्यन्तत्वादस्य तत्प्रतिपत्तिरत्र विवक्षितेत्यर्थः । प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्तो
गुरुरिति मत्या ब्रह्मणः स्वयंभुविशेषणस्य कृत्यमाह । भिन्नेति । परस्य वेदद्वारा सूत्र-
भावमापन्नस्यास्मदादीनामिव मित्राचार्यादिप्रयुक्तं विज्ञानमित्येतन्निषेद्धं विशेषणमि-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्मादपरतत्रोऽयं वेदात्मा ब्रह्म भण्यते ॥

मनोवाचकमभिस्तस्माद्भक्त्या तस्मै नमः सदा ॥ ५ ॥

इति श्रीगृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणवार्तिके द्वितीयाध्यायस्य

षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

शतानि दश पञ्चन श्लोकाः सप्तदशापरे ॥

श्लोकसंख्याऽत्र विज्ञेया चतुर्थाध्यायवार्तिके ॥

११३६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीसुरेश्वराचार्यविरचिते बृहदारण्य
कोपनिषद्भाष्यवार्तिके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

उपनिषत्क्रमेण चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

कारणोक्तिपूर्वकं त्रिविधं प्रहीभावं नमः शब्दार्थं दर्शयन्ब्रह्मणे नमः इत्यस्यार्थ-
माह । यस्मादिति । अयं हि वेदस्वभावश्चिदात्तु सत्तास्फूर्त्योऽस्य स्वतन्त्रो यतोऽनुमूयतेऽ-
तोऽसौ ब्रह्मैवेत्येते स्वतन्त्रवस्त्वन्तराभावादेतेन वेदानामनित्यत्वमपि प्रत्युक्तं तस्मा-
त्तस्मै ब्रह्मणे वेदात्मने श्रेयार्थमिच्छिषाऽपि नमो मत्तिश्चिदात्म्या सदा कार्यमित्यर्थः ।
तदनेनाध्यायेन ब्रह्मविद्यासूत्रं ब्राह्मणपञ्चकेन प्रपञ्चितं विद्याविषयस्य मधुकाण्डस्योत्प्रे-
क्षितत्वशङ्काऽपि पराकृता भवति ॥ १ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां द्वितीयाध्यायस्य

पष्ठं वशब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीमच्छुक्लानन्दभगवत्पूज्यपादशि-
ष्यश्रीमद्भगवदानन्दज्ञानकृतायां श्रीमत्सुरेश्वरवार्तिकटीकायां
शास्त्रप्रकाशिकाख्यायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्लोकानामादितः समाख्यङ्काः—५६३०